

VIKTOR HÜQO.

SƏFİLLƏR.

BİRİNCİ FƏSİL.

Cənab Miriel.

1815-ci ildə Şarl-Fransua-B'evenü Miriel Din şəhərinin yepiskopu idi. Miriel yetmiş beş yaşında bir qoca olub, 1806-cı ildən bəri Dində yepiskopluq taxtında əyləşmişdi. Cənab Mirielin yeparxiyaya gəlməsi ilə doğan bütün dedi-qoduların danışacağımız əhvalat üçün heç bir cəhətdən əhəmiyyəti olmasa da, hər şeyi dürüst anlamaq üçün bunları qeyd etmək, bəlkə də, faydasız deyildir. Adamların yaydıqları şaiyələr həqiqət, yaxud yalan da olsa, hər halda, insanın həyatında, xüsusən, onun sonrakı taleyində, onun öz əməlləri qədər əhəmiyyətli rol oynayır. Cənab Miriel Eks də məhkəmə palatası müşavirinin oğlu idi və, deməli, məhkəmə aristokratiyasına mənsub idi. Belə deyirdilər ki, onun atası öz vəzifəsini irsən oğluna vermək istədiyindən məhkəmə məmurları arasında çox yayılmış olan bir adət üzrə onu çox tez, on səkkiz-iyirmi yaşında ikən evləndirmişdi. Lakin şaiyələrə görə, Şarl Miriel evləndəndən sonra da bir çox dedi-qodulara səbəb olmuşdu. O, boyu bir az qısa olsa da, təndürüst, zərif, çevik, zəkali bir gənc idi, ömrünün birinci yarısını bütünlüklə kübar həyatına və eşq macərələrinə sərf etmişdi. Nəhayət, inqilab başlandı. Hadisələr sürətlə bir-birini təqib edirdi, məhkəmə məmurlarının seyrəlmiş, təqib edilən ailələrinin hərəsi bir yana qaçıb dağıldı. Miriel inqilabın hələ ilk günlərində İtaliyaya mühacirət etdi. Arvadı çoxdan bəri düçar olduğu döş xəstəliyindən orada öldü. Uşaqları yox idi. Bəs Mirielin sonrakı həyatı necə quruldu? Köhnə Fransa cəmiyyəti artıq süqut etmişdi. Mirielin öz ailəsi məhv olmuşdu. 93-cü ildə ümidləri üzülən mühacirlərin nəzərində uzaqdan daha dəhşətli görünən faciəli hadisələr baş vermişdi. Mirielin tərk-i-dünya etməsinə və yalqızlığa çəkilməsinə səbəb, bəlkə də, bunlar olmuşdu? Yaxud, bəlkə də, eşqbazlıq və əyləncələr içində ömür sürərkən o, varlığını qıran və maddi rifahını pozan ictimai sarsıntılar qarşısında dayanmağa qadir insanın bəzən lap ürəyinə dəyib, onu yerlə yeksan edən gizli və dəhşətli zərbələrdən birinə düçar olmuşdu? Bu suallara heç kəs cavab verə bilməzdi: yalnız bu məlumdur ki, Miriel İtaliyadan qayıtdıqda artıq keşiş idi. Cənab Miriel 1804-cü ildə Brinyolda məhəllə keşişi olmuşdu. O, artıq qocalmışdı və tək-tənha yaşayırdı.

Tacqoyma mərasimindən bir az əvvəl öz məhəlləsinə aid cüzi bir iş – bu işin nədən ibarət olduğunu indi təyin etmək artıq mümkün deyildi, – onu Parisə getməyə məcbur etmişdi. Öz məhəllə adamlarının xahişləri üçün müraciət etdiyi hökumət adamlarından biri də kardinal Fes idi. Bir dəfə imperator öz əmisini ziyarət etmək üçün gəldiyi zaman qəbul otağında gözləyən möhtərəm küre imperator həzrətləri ilə üz-üzə gəlmişdi. Napoleon qocanın onu maraqla nəzərdən keçirdiyini görüb, geri dönmüş və kəskin bir səsle soruşmuşdu:

– Mərhəmətli insan, niyə mənə elə baxırsan?

– Əlahəzrət, siz qarşınızda mərhəmətli bir insanı görürsünüz, mən isə böyük bir insanı seyr edirəm. Hər birimiz bu tamaşadan özü üçün müəyyən bir fayda ala bilər, – deyə Miriel cavab vermişdi.

İmperator həmin axşam kardinaldan bu keşişin adını soruşmuş, bir müddət sonra isə cənab Miriel özü belə gözləmədən Din şəhərinin yepiskopluğuna təyin olunduğunu eşitmişdi.

Lakin cənab Mirielin həyatının birinci yarısı haqqında söylənilənlərin nə dərəcədə doğru olduğunu heç kəs bilmirdi. İnqilabdan əvvəl Mirielin ailəsi o qədər də məşhur deyildi.

Cənab Miriel, boşboğazları çox, ağıllı adamları az olan balaca bir şəhərə təzə köçmüş hər bir adamın düçar olduğu bir vəziyyətə düşmüşdü. O, yepiskop olmasına baxmayaraq, daha doğrusu, məhz yepiskop olduğu üçün bu qismətdən yaxasını qurtara bilməmişdi. Lakin onun adı ətrafında

gedən danışqlar şaiyə, dedi-qodu, boş söz və hətta cənubluların ifadəli dili ilə demiş olsaq, sadəcə, cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildi.

Hər halda, yepiskop Din şəhərində doqquz il qaldıqdan sonra ilk zamanlar balaca şəhəri və balaca adamları həmişə məşğul edən bütün bu danışqlar və dedi-qodular tamamilə unuduldu. İndi heç kəs onları təkrar etməyə, xatırlamağa cürət etməzdi.

Cənab Miriel Din şəhərinə özündən on yaş kiçik olan bacısı, yaşı ötmüş və hələ ərə getməmiş madmazel Batistina ilə birlikdə gəlmişdi.

Onların yeganə qulluqçusu, madmazel Batistinanın yaşadı olan madam Maqluar, əvvəllər “cənab kürenin xidmətçisi” ikən indi həm “madmazel Batistinanın qulluqçusu”, həm də “yepiskop həzrətlərinin ev müdirəsi” olmuşdu.

Madmazel Batistina ucaboyle, solğun, arıq, mülayim bir adam idi, o, “hörmətə layiq” sözlərinin təşkil etdiyi ideali təcəssüm etdirirdi, çünki bizcə “möhtərəm” adlanmaq üçün qadınlara ancaq analıq haqqı verə bilər. O, heç bir zaman gözəl olmamışdı, lakin bütün ömrü boyu yaxşı işlər gördüyündən üzündə nə isə bir ağılıq, bir nur vardı, onun siması “mərhəmət gözəlliyi” adlandırıla bilən bir gözəllik kəsb etmişdi. Gəncliyində arıq idisə, yaşa dolduqda, bu arıqlıq, sanki, şəffaflığa çevrilmişdi və bu şəffaflıq içərisində, elə bil, mələk görünürdü, O bir bakirə, daha doğrusu, ruhun özü idi. O, elə bil, kölgədən toxunmuşdu, cinsiyyətini bildirmək üçün lazım olan qədər cismi var idi, bir parça cism içində, sanki, bir nur parıldayırdı, iri gözləri daim yerə baxırdı, sanki, ruhu yer üzündə yaşamaq üçün bəhanə axtarırdı.

Madam Maqluar balacaboyle, ağsaçlı, dolğun, hətta şişman çalışqan bir qarı idi, daim hərəkətdə olduğundan həm də nəfəs darlığı xəstəliyinə mübtəla olduğundan həmişə tövşüyürdü.

Cənab Miriel şəhərə varid olduğu zaman onu imperatorun verdiyi dekret üzrə böyük ehtiramla yepiskop sarayına gətirdilər. Bu dekretə əsasən yepiskoplar rütbə və şöhrət etibarilə, general-mayordan sonra birinci yeri tuturlar. Mer və məhkəmə sədrini birinci olaraq ziyarət etdilər, generalın və prefektin yanına isə birinci olaraq Miriel özü getdi.

Yepiskop öz vəzifəsinə başladıqda bütün şəhər yepiskopun işdə özünü necə göstərəcəyini gözləyirdi.

İKİNCİ FƏSİL.

Cənab Miriel dönüb monsenyor B’envənü olur.

Dindəki yepiskop sarayı xəstəxanaya bitişik idi.

Bu, keçən əsrin əvvəllərində Paris darülfünunun ilahiyyat elmləri doktoru və 1712-ci ildə Din şəhərində yepiskop olmuş Simor abbatı monsenyor Anri Püje tərəfindən daşdan tikilmiş gözəl və geniş bir bina idi. Bu bina, həqiqətən, bir knyaz sarayı idi. Burada hər şey: yepiskopun otaqları da, qonaq otaqları da, olduqca geniş və qədim Florensiya zövqündə tikilmiş rəsmi qəbul otaqları da, tağı qalereyalı olan həyət də, gözəl ağaclar əkilmiş bağçalar da çox əzəmətli bir görünüşə malik idi. Aşağı mərtəbədə yerləşən və bağçaya baxan uzun və dəbdəbəli qalereyadakı yemək otağında monsenyor Anri Püje, 1714-cü il iyulun 29-da Ambren knyazı arxiyepiskop Şarl Brülər de Janlis, kapusin və Qras yepiskopu Antuan de Meqrin’i Fransanın böyük prioru Filipp de Vandom, abbat Sent-Onore de Leren, yepiskop Van baronu Fransua de Berton de Kril’on, hökmdar Qlandev yepiskopu Sezar de Sabran de Forkalk’e və bratori presviteri kralın saray vaizi, hökmdar Senez yepiskopu Jan Soanen üçün rəsmi ziyafət düzülüşdü. Bu yeddi möhtərəm zatın portreti yemək otağının divarlarını bəzəyirdi və əlamətdar 1714-cü il 29 iyul tarixi qızıl hərflərlə ağ marmər lövhə üzərində yazılmışdı.

Xəstəxana qarşısında balaca bağçası olan ikimərtəbəli, alçaq, darısqal bir binada yerləşmişdi.

Yepiskop, gəldiyindən üç gün sonra xəstəxanaya baş çəkdi, sonra isə xəstəxana müdirindən xahiş etdi ki, onun yanına gəlsin.

– Cənab müdir, bu saat xəstəxanada neçə xəstənin vardır? – deyə ondan soruşdu.

– İyirmi altı, monsenyor.

– Bəli, mənim hesabıma görə də o qədərdir, – deyə yepiskop təsdiq etdi.

– Çarpayılar bir-birinə çox yaxındır, – deyə xəstəxana müdiri əlavə etdi.
 – Bəli, bu mənim də diqqətimi cəlb etdi.
 – Otaqlar palata üçün yaramır, onların havasını dəyişdirmək olduqca çətindir.
 – Bəli, mənə də elə göründü.
 – Bir də, bilirsinizmi, yaxşı hava olanda, bağçamız sağalan xəstələrin hamısını tutmur.
 – Bunu mən də düşündüm.
 – Yoluxucu xəstəliklər yayılan zaman bəzən yüzə qədər xəstə olur, biz nə edəcəyimizi bilmirik; məsələn, bu il yatalaq, iki il bundan əvvəl isə isitmə xəstəliyi düşmüşdü.
 – Bu fikir mənim də ağıma gəldi.
 – Əlac nədir, monsenyor, – deyə xəstəxana müdiri davam etdi, – bütün bunlara dözməli oluruq. Bu müsahibə alt mərtəbənin qalereya şəklində tikilmiş yemək salonunda gedirdi. Yepiskop bir qədər sükut etdi, sonra birdən xəstəxana müdirindən soruşdu:
 – Cənab, təkcə bu otaqda neçə çarpayı yerləşə bilər?
 Müdir heyrlə səslandı:
 – Zati əqdəslərinin yemək salonundamı?
 Yepiskop otağa göz gəzdirərək fikrində, elə bil, nəyi isə ölçüb-biçir və hesablayırdı.
 O öz-özünə danışır kimi:
 – Bu otaqda azı iyirmi çarpayı yerləşdirmək olar, – dedi, sonra da ucadan sözü davam etdi, – Cənab müdir, burada, görünür bir səhv vardır. Siz iyirimi altı nəfərsiniz, özünüz də beş, ya altı kiçik otaqda yerləşmişsiniz. Biz isə cəmi üç nəfərlik, amma altmış adamlıq yer tutmuşuq. Təkrar edirəm: burada, şübhəsiz, bir səhv vardır. Siz mənim yerimi tutmuşsunuz, mən də sizin. Mənim evimi özümə qaytarın. Bu evin sahibi isə sizsiniz.
 Ertəsi gün xəstəxanada olan iyirmi altı xəstə yepiskop sarayına köçürüldü, yepiskop isə xəstəxana evində yerləşdi.
 Cənab Mirielin ailəsi inqilab zamanı hər şeyini itirdiyi üçün onun varı-dövləti yox idi. Bacısı ildə beş yüz frank renta alırdı ki, bu da kilsə evində sadə bir həyat sürdükləri üçün onun şəxsi xərclərini görərdi. Cənab Miriel dövlətdən on beş min livr yepiskop maaşı alırdı. Xəstəxanaya köçdüğü gün o, bu məbləğin necə sərf ediləcəyini həmişəlik müəyyən etdi. Onun öz əli ilə yazılmış olduğu cədvəl təqdim edirik:

EV XƏRCLƏRİMİN BÖLGÜSÜ.

Kiçik seminariya üçün	min beş yüz livr.
Missioner cəmiyyəti üçün	yüz livr.
Mondid'e lazaristləri üçün	yüz livr.
Parisdə olan əcnəbi ruhani missiyalarının seminariyaları üçün	iki yüz livr.
Müqəddəs ruh cəmiyyəti üçün	yüz əlli livr.
Müqəddəs torpağın ruhani idarələrinə	yüz livr.
Yetim yurdları cəmiyyətləri üçün	üç yüz livr.
Əlavə olaraq Arledəki həmin cəmiyyətlər üçün	əlli livr.
Həbsxanalarda dustaqların saxlanması yaxşılaşdıran xeyriyyə cəmiyyəti üçün	dörd yüz livr.
Dustaqlara kömək edən və onları xilas edən cəmiyyət üçün	beş yüz livr.
Borc üstündə dustaq olan ailə sahiblərini həbsdən çıxarmaq üçün	min livr.
Yeparxiyada ehtiyacı olan müəllimlərin maaşına əlavə üçün	iki yüz livr.
Yuxarı Alp departamentində ehtiyat çörək mağazaları üçün	yüz livr.
Yoxsul qızları pulsuz oxutmaq üçün Din, Manok və Sisteron şəhərlərində təşkil edilmiş qadın cəmiyyətinə	min beş yüz livr.
Yoxsullar üçün	altı min livr.
Şəxsi xərclərim üçün	min livr.

Cəmi: on beş min livr.

Yepiskop Miriel Dində olduğu müddətdə bu cədvəli, əsla, dəyişmədi. Gördüyümüz kimi, bu cədvəli o, “ev xərclərimin bölgüsü cədvəli” adlandırır.

Madmazel Batistina heç bir etiraz göstərmədən bu bölgünü qəbul etdi. Bu müqəddəs qızın nəzərində Din yepiskopu həm qardaş, həm də keşiş idi, qan qohumluğu qanununa görə onun dostu, kilsə qanununa görə rəhbəri idi. O, yepiskopu sevir və ona səmimiyyətlə pərəstiş edirdi. Cənab Miriel danışdığı zaman Batistina etiraz etmədən ona qulaq asar, onun hər bir hərəkətini sözsüz bəyənərdi. Yalnız xidmətçi qadın, madam Maqluar altdan-altdan donquldanardı. Yuxarıda gördüyümüz kimi yepiskop öz xərcləri üçün ancaq min livr ayırmışdı ki, bu da madmazel Batistinanın pensiyası ilə birlikdə ildə min beş yüz livr edirdi. İki qarı ilə bir qoca bu pulla dolanırdı.

Hətta Dinə bir keşiş gəldiyi zaman yepiskop madam Maqluarın ciddi qənaətçiliyi və madmazel Batistinanın evi bacarıqla idarə etməsi sayəsində onu yaxşı nahara qonaq edə bilirdi.

Cənab Mirielin Dinə gəldiyi gündən üç ay keçmişdi. Bir gün o dedi:

– Necə olsa, mən pul cəhətdən çox korluq çəkirəm!

– Bəs nə? – deyərək madam Maqluar səsləndi. – Axı şəhərdə ekipaj saxlamaq və yeparxiyanı gəzmək üçün departamentin sizə verməli olduğu minik xərcini yepiskop həzrətləri hələ tələb etməmişdir. Qabaqkı yepiskoplar bu xərci həmişə alırdılar.

Yepiskop dedi:

– Bu doğrudur. Siz tamamilə haqlısınız, madam Maqluar. Cənab Miriel ərizə yazıb həmin pulları tələb etdi. Bir az sonra ali şura yepiskopun tələbini nəzərə alaraq, ona “Cənab yepiskopun ekipaj saxlamaq, poçt karetaqları tutmaq və yeparxiyanı gəzmək xərcləri” adı ilə ildə üç min frank verməyi qərara aldı.

Bu hadisə yerli burjuaziya arasında böyük gurultuya səbəb oldu. İmperiyanın bir senatoru, Beşyüzlər Şurasının keçmiş üzvü, özünü on səkkiz brümer tərəfdarı kimi göstərərək şəhərin yaxınlığında gözəl senator mülkünə sahib olmuş bir zat bu münasibətlə ruhani işlər naziri cənab Biqo de Priamenenin adına qeyzlə dolu gizli bir məktub göndərmişdi. Aşağıda dərc etdiyimiz sətirlər həmin məktubdan alınmışdır.

“Ekipaj saxlamaq xərci! Heç dörd min nəfər əhalisi olmayan bir şəhərdə ekipaj nəyə lazımdır? Yeparxiyanı gəzmək xərci! Əvvələn yeparxiyanı gəzmək kimə lazımdır? İkincisi, bu dağlıq yerlərdə poçt karetaqlarında necə gəzmək olar? Burada yol yoxdur, yalnız atla gəzmək mümkündür. Hətta Şato-Arnudakı Düransu körpüsü də ikitəkərli öküz arabasının ağırlığına güclə davam gətirə bilər. Bu keşişlərin hamısı acgöz və xəsis olur. İndiki təzə gəldiyi zaman özünü ağır tuturdu. İndi isə o, keçmişdəkilər kimi hərəkət edir. Ona ekipaj və poçt karetaqları lazım olmuşdur! Əvvəlki yepiskoplar kimi ona da dəbdəbə və zinət lazımdır. Ah, bu keşişlər! Cənab qraf, inanın ki, imperator bizi bütün bu uzunətəklərin əlindən qurtarmadıqca, işlər düzəlməyəcəkdir. Rədd olsun papa! (Roma ilə işlər dolaşmağa başlayırdı).

Mənə gəldikdə mən yalnız və yalnız Sezar tərəfdarıyam. Və sairə və sairə”.

Yeni maaş təyin edilməsi madam Maqluarı çox sevindirdi.

O, madmazel Batistinaya:

– Nə yaxşı oldu, – dedi. – Monsenyor əvvəlcə başqalarının halına qaldısa, nəhayət, özünü də düşünməli oldu. O, özünün bütün xeyriyyə işlərini qaydaya salmışdır. Bu üç min frank isə artıq bizə çatacaqdır. Nəhayət!

Həmin axşam yepiskop aşağıdakı cədvəli yazıb bacısına verdi.

YOL VƏ EKİPAJ XƏRCLƏRİ ÜÇÜN ALINAN MƏBLƏĞ.

Xəstəxanadakı xəstələrə ət suyu vermək üçün min beş yüz livr.

Eksdə yetimlərə kömək cəmiyyəti üçün iki yüz əlli livr.

Draqinyanda yetimlərə kömək cəmiyyəti üçün iki yüz əlli livr.

Küçəyə atılmış uşaqların bəslənməsi üçün beş yüz livr.

Yetimlər üçün beş yüz livr.

Cəmi: üç min livr.

Yepiskop Mirielin büdcəsi belə idi.

Ayinlərin icrası, xeyir-dua, xaç mərasimi, moizə, kilsələrin dualanması, nikah duası və sairə kimi mərasimdən toplanan əlavə yepiskop mədaxilinə gəlincə, cənab Miriel varlılardan mümkün qədər çox alır və aldığı yoxsullara paylayırdı.

Çox keçmədən yepiskopun üzərinə hər tərəfdən ianələr yağmağa başladı. Varlılar da, yoxsullar da hamı cənab Mirielin qapısını döyürdü, kimi sədəqə istəməyə, kimi də sədəqə verməyə gəlirdi. Bir il keçmədi ki, yepiskop bütün ianə verənlərin xəzinədarları və bütün ehtiyac içində olanların daxıldarı oldu. Onun əlindən çoxlu pullar gəlib keçirdi, lakin heç bir şey onu öz həyat tərzini dəyişməyə və zəruri ehtiyacı ödəyən miqdardan artıq bir şey sərf etməyə vadar edə bilməzdi. Əksinə, aşağılarda səfalət və ehtiyac həmişə yuxarı təbəqələrin mürüvvət və səxavətindən çox olduğu üçün, cənab Miriel aldığı kimi demək olar ki, almamışdan əvvəl paylayırdı, – quru torpağa düşən su da bu cür dərhal yox olur. Yepiskopun əlinə nə qədər pul gəlirdisə, çatışmırdı. O da öz-özünü soyurdu.

Adətə görə yepiskoplar yazdıqları dini fərman və əmrlərin başında xaç mərasimi zamanı onlara verilmiş adların hamısını qeyd edirdilər, yoxsul əhali də öz yepiskopuna məhəbbətini izhar etmək üçün bir çox adamların içərisindən onlara daha çox mənalı görünənini seçmişdilər. Onlar Mirieli monsenyor Byenvenü1 çağırmağa başladılar. Biz də öz tərəfimizdən onu bu adla çağıracağıq. Bu ad onun özünün də xoşuna gəlirdi. O deyirdi: – “Mən bu adı sevirəm. Byenvenü “monsnyorun” təshih kimi bir şeydir”.

Biz, əsla, iddia etmirik ki, burada yepiskopun portretini düzgün təsvir etdik. Biz yalnız bunu deyə bilərik ki, bu portret, hər halda, ona çox bənzəyir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Mərhəmətli yepiskopun pis yeparxiyası.

Yepiskop öz ixtiyarında olan yerləri gəzmək üçün aldığı maaşı yoxsullara paylamasına baxmayaraq, yeparxiyanı gəzməkdən əl çəkmirdi. Din yeparxiyasını gəzmək isə çətin idi. Orada düzənlik az, dağlar çox, yollar demək olar ki, yox idi. Orada otuz iki məhəllə kilsəsi, qırx bir vikariat və monsenyora tabe olan iki yüz səksən beş kilsə vardı, bunların hamısını gəzib dolanmaq asan iş deyildi. Lakin yepiskop bütün çətinlikləri dəf edirdi, yaxına getməli olduqda piyada gedər, düzənlikləri tək atlı arabada gəzər, dağları isə at belində dolaşardı. Adətən hər iki qarını onu müşayiət edərdi, yalnız səfər onlar üçün ağır olduğu zaman yepiskop yola tək çıxardı. Bir dəfə o, Senezdəki qədim yepiskop iqamətgahına eşşək belində gəlmişdi. O zaman pul kisəsi boş olduğundan, başqa bir vasitə ilə yola çıxmaq imkanı yox idi. Onu qarşılamaq üçün yepiskop sarayının bayır qapısına çıxan şəhər meri yepiskopun eşşəkdən düşməsinə görə hiddətlə ona baxmışdı. Burada olan bir neçə şəhərli də ona gülmüşdü. Yepiskop demişdi: “Cənab mer və cənab şəhərlilər, sizin hiddətinizin səbəbini başa düşürəm. Siz bu fikirdəsiniz ki, mənim kimi adı bir kilsə xadimi üçün həzrət İsanın mindiyi bir heyvanın belində gəzmək böyük ədəbsizlikdir. Sizi əmin edirəm ki, bu hərəkətimə səbəb heç də şöhrətpərəstlik deyil, ehtiyac və zərurətdir”. Səyahət zamanı o, mərhəmətli, mülayim olar, adamlara moizə etməkdən daha çox onlara söhbət edərdi. Dəlil və timsal üçün uzağa getməzdi. Bir yerin əhalisinə qonşu yerin əhalisini nümunə göstərirdi. Yoxsullarla sərt rəftar edilən yerlərdə deyirdi: “Brianson əhalisinə baxsanız, onlar yoxsullara, dul arvadlara və yetimlərə hamıdan üç küp qabaq ot biçməyə icazə vermişlər və yoxsulların köhnə evləri uçduqda təzədən onlar üçün pulsuz ev tikirlər. Bunun əvəzində Allah onların ölkəsini bərəkətli etmişdir. Bir əsr olar ki, o yerlərdə bir adam belə öldürülməmişdir”. Əhalisinin hamısı pula həris olan və öz məhsullarını tez yığmağa çalışan kəndlərdə isə deyirdi: “Ambren əhalisinə bir baxın, oğulları orduda, qızları isə şəhərdə xidmət edən bir ailə başçısı biçin vaxtı xəstələnib işləyə bilmədikdə, keşiş moizəsində əhalini ona yardım etməyə dəvət edir

və bazar günü əhali – kişilər, qadınlar, uşaqlar – İbadətdən sonra o yoxsulun tarlasına gedib məhsulunu yığır, taxılını, küləşini anbara doldururlar”. Pul, ya miras üstündə savaşan ailələrə: “Devolni dağlılarına baxsanız, – deyirdi, – onlar o qədər sərt bir ölkədə yaşayırlar ki, orada əlli ildə bir dəfə bülbül səsi eşitməzsən. Bununla belə orada bir ailə başçısı öldükdə oğulları çörək qazanmaq üçün başqa yerlərə çıxıb gedir və bütün əmlakı öz bacılarına verirlər ki, onlar özlərinə ot tapa bilsinlər”. Əhalisi məhkəməbazlığı sevən vilayətlərdə fermerlərin öz var-yoxlarını ərizə kağızlarına sərf etdiklərini gördükdə deyirdi: “Keyras vadisinin xeyirxah kəndlilərinə bir baxın. Onlar üç min nəfərdir! İlahi! Onlar balaca bir respublika kimi yaşayırlar! Orada nə hakim, nə də məhkəmə məmuru var. Bütün işləri mer özü görür. O özü vergi təyin edir, özü vicdanla iş görür, şikayətlərə pulsuz baxır, mirası varislər arasında mükafatsız bölür, məhkəmə xərci tələb etmədən qərar çıxarır və ədalətli adam olduğu üçün sadə adamlar da ona itaət edirlər”. Məktəb müəllimləri olmayan kəndlərdə, o, yekə keyrasslıları nümunə göstərərək: “Bilirsinizmi, onlar nə edirlər? – deyirdi. – On iki-on beş evdən ibarət olan balaca bir kənd həmişə müəllim saxlaya bilmədiyi üçün, vadinin bütün əhalisi yığışib bir neçə müəllim tutar, on gün birində qalıb, dərs verirlər. Bu müəllimlər yarmarkalarda olurlar, mən də onları orada görmüşəm. Onları şlyapalarının qaytanlarına taxılmış qaz lələklərindən dərhal tanıya bilərsiniz. Yalnız savad öyrədən müəllimlərin bir lələyi, həm savad, həm də hesab öyrədənlərin iki lələyi, savad, hesab və latın dili öyrədənlərin isə üç lələyi olur. Üç lələkli müəllimlər – böyük alim adamlardır! Belə halda nadan qalmaq eyib deyilmi? Siz də keyrasslılar kimi edin”. O qayğıkeş ata kimi bu cür ciddi nitqlər söyləyirdi, münasib misallar olmayanda, o, özündən ibrətli hekayələr uydurardı. Bu hekayələr çox qısa, lakin obrazlı olub, məqsədə uyğun gələrdi, – Həzrət İsanın da etiqadla dolu gözəl nitqlərində bu xüsusiyyət var, – ona görə də dedikləri həmişə inandırıcı olardı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Sözə uyğun iş.

Onun söhbəti xoş və şən olurdu. Yanında yaşayan iki qarılı ilə daim onların anlaya biləcəyi bir şəkildə danışdı, güləndə uşaq kimi ürəkdən gülərdi. Madam Maqluar onu “monsnyor cənabları” adlandırmağı sevərdi. Bir dəfə o, kitabxanasının rəflərindən bir kitab götürmək üçün kreslosundan ayağa qalxdı. Kitab üst rəflərin birində idi. Yepiskopun boyu qısa olduğuna görə əli çatmadı. O, madam Maqluara müraciətlə: “Madam Maqluar, mənə bir stul gətirin, – dedi, – Monsnyor cənabları o rəfə çatacaq qədər uca deyildi”. Onun uzaq qohumlarından biri olan qrafinya de Lo hər dəfə onun hüzurunda üç oğlunun “ümidləri” adlandırdığı bir şeyi xatırlatmaq üçün fürsəti əldən verməzdi. Qrafinyanın çox qocalmış və ehtimal ki, ölümü yaxınlaşan bir neçə qohumu vardı, bu qohumların bilavasitə varisi qrafinyanın oğulları idi. Kiçik oğluna nənəsinin ölümündən sonra azı yüz min livrlik bir renta çatmalı idi; ortancıl oğlu əmisinin ölümündən sonra hersoq tituluna malik olacaq idi, böyük oğlu isə babasının ölümündən sonra per titulu qazanacaq idi. Yepiskop, adətən, bu sadə və bağlışana biləcək analıq lovğalığına dinməz-söyləməz qulaq asardı. Lakin bir daha madam de Lo bütün bu mirasların və “ümidlərin” təfsilatını təkrar etdiyi zaman yepiskop ona həmişəkəndən çox dalğın görünmüşdü. Qrafinya küskün bir halda sözünü kəsərək: “Aman Allah! – demişdi. – Əmioğlu, siz nə üçün fikrə getdiniz?” Yepiskop ona cavab vermişdi ki: Mən, yanılmıramsa, mübarək Avqustinin əsərində oxumuş olduğum qəribə bir şey haqqında fikirləşirəm. Orada yazılmışdır: Ümidinizi o kəsə bağlayın ki, onun heç bir varisi yoxdur. Bir dəfə də o bir məktub almışdı. Bu məktubda ondan yerli dvoryanlardan birinin dəfnində iştirak etməyi xahiş edirdilər, məktubun bütün bir səhifəsində mərhumun titulları, sonra da qohumlarının bütün feodal və aristokrat adları təntənə ilə göstərilirdi. Yepiskop bunu oxuyub: “Ölümün kürəkləri nə qədər möhkəm imiş! – demişdi. – Görün adamlar onun üzərinə nə qədər ağır titul yükü qoymuş və öz şöhrətləri üçün hətta qəbirdən də nə qədər ustalıqla istifadə etmişlər!”.

Yeri gəldikdə o, zarafat etməyi sevərdi, ancaq onun yüngül istehzasında həmişə ciddi bir mənə gizlənərdi. Bir dəfə pəhriz günlərinə Dinə gənc bir vikari gəlmiş və böyük kilsədə moizə etmişdi. O, yaxşı bir natiq idi. Moizəsi mərhəmət məsələsinə həsr edilmişdi. Gənc vikari varlıları, qorxunc boyalarla təsvir etdiyi cəhənnəmdən yaxa qurtarmaq və gözəl, fərəhli şəkildə təsvir etdiyi cənnətə layiq olmaq üçün, yoxsullara yardım etməyə çağırırdı. Onu dinləyənlər arasında ticarət işlərindən uzaqlaşmış, lakin bəzən sələmçiliklə məşğul olan cənab Jeboran adında zəngin bir alverçi vardı: o, qalın mahud, cürbəcür astarlıq parça və fəs hazırlamaqla iki milyon frank pul qazanmışdı. Jeboran ömründə bir dəfə də olsun dilənçiyə sədəqə verməmişdi. Bu moizədən sonra isə hər bazar günü kilsənin qapısında duran bir neçə qoca dilənçi qadına onun bir sual verdiyini görmüşdülər. Bu sədəqə altı dilənçinin payına düşürdü. Bir gün yepiskop onun sədəqə verdiyini görüb gülümsəyərək, hamısına dedi: “Bax, cənab Jeboran bir su qiymətinə cənnəti satın alır!”.

Məsələ sədəqəyə gəldikdə, yepiskop rədd cavabından belə ruhdan düşməzdi və bu kimi hallarda çox zaman elə sözlər tapardı ki, adamları fikirləşməyə məcbur edərdi. Bir dəfə o, şəhər salonlarının birində yoxsullar üçün sədəqə toplayırdı, qonaqlar arasında markiz de Şantersye adlı zəngin və xəsis bir qoca da vardı. O, eyni zamanda həm ultraroyalist, həm də ultravolterçi idi, – o zaman belə hallar olurdu. Yepiskop markizə yanaşaraq əlini onun çiyinə qoyub demişdi:

“Cənab markiz, siz mənə bir şey verməlisiniz”. Markiz üzünü ona çevirib quru cavab vermişdi:

“Monsenyor, mənim öz yoxsullarım vardır”. – Yepiskop isə: “Onları mənə verin” – demişdi.

Bir gün yepiskop böyük kilsədə belə bir moizə elədi: “Əziz qardaşlarım! Mehriban dostlarım! Fransada bir milyon üç yüz iyirmi min üç deşikli, yəni iki pəncərəli və bir qapılı, bir milyon səkkiz yüz on yeddi min – iki deşikli, yəni bir qapı ilə bir pəncərəli kəndli evi, nəhayət, üç yüz qırx altı min də birdeşikli – birqapılı daxma vardır. Bunun səbəbi pəncərə və qapı vergisi deyilən şeydir. Bu evlərə yoxsul ailələrini, qarıları, kiçikyaşlı uşaqları köçürün, onda görürsünüz ki, isitmə xəstəliyi də, başqa xəstəliklər də belə yerlərdən törəyir! Heyhat! Allah insanlara yaşamaq üçün hava vermişdir, qanun isə Allahın verdiyi havanı satır. Mən qanunu pisləmək istəmirəm, “mən Allaha şükür və səna edirəm! İzərdə, Varda, Yuxarı və Aşağı Alp dağlarında kəndlilərin əl arabası belə yoxdur, onlar peyini dallarında daşıyırlar: onlarda şam da yoxdur, qatranlı talaşa və qatrana salınmış ip yandırırırlar. Yuxarı Dofine tərəflərindəki kəndlərdə bu bir adətdir. Kəndlilər altı ayda bir dəfə çörək bişirirlər, yanacaq əvəzinə quru mal təzəyi işlədirlər. Qışda həmin çörəyi balta ilə doğrayaraq, bütün günü suda isladırırlar ki, yemək mümkün olsun. Qardaşlar, mərhəmət edin, bir görün ətrafınızdakı insanlar nə qədər əzab və əziyyət çəkirlər!”.

Yepiskop Provansda anadan olduğundan, bütün Cənubi Fransa şivələrini mənimsəmişdi və yeri gəldikcə Aşağı Langedok, Aşağı Alp və Yuxarı Dofine ifadələrini işlədirdi. Bu isə sadə kəndlilərə olduqca xoş gəlir və onun sözlərinin daha çox təsir etməsinə və ürəklərə yol açmasına səbəb olurdu. Daxmalar və dağlar onun öz evi kimi idi. O, ən yüksək fikirləri ən adi, xalqın anladığı bir dildə ifadə edə bilir, bütün şivələri bildiyi üçün, bütün ürəklərə yol tapırdı.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, o, istər zadəganlarla, istərsə də sadə adamlarla bir cür rəftar edərdi.

O, vəziyyəti dərinədən öyrənmədən heç kəsi təqsirləndirməzdi. O, deyərdi: “Günahın keçdiyi yolu nəzərdən keçirək!”.

“Keçmiş günahkar” – o gülümsünərək özünü belə adlandırırdı. Çox sərtlik etməzdi, qəzəbli möminlər kimi qaşlarını çatmadan öz fikirlərini tamamilə açıq təbliğ edərdi. Onun təlimini qısaca olaraq, təxminən, bu surətdə ifadə etmək olar:

“İnsanın cismi vardır, bu cisim eyni zamanda onun üçün həm ağır bir yük, həm də vəsvəsədir. O, bu cismi sürüyür və ona tabe olur.

O, öz cisminə ciddi fikir verməli, cilovunu çəkməli, susdurmali və yalnız ələcsiz qaldıqda ona tabe olmalıdır. Bu itaətkarlıqda da günah gizlənə bilər, lakin bu cür günah bağışlanacaq bir günahdır. Bu, yıxılmaqdır, ancaq dizi üstə yıxılmaqdır və ibadətlə qurtara bilər.

Müqəddəs olmaq – müstəsna bir şeydir; ədalətli olmaq isə qaydadır. Yolunuzdan çıxın, yıxılın, günah iş görün, ancaq ədalətli olun.

Mümkün qədər az günah etmək – insan üçün qanun budur. Heç günah etməmək mələklərin arzusudur. Yer üzündə nə varsa günaha tabedir. Günah cazibə qüvvəsinə malikdir”.

Bir məsələ üstündə hamı ucadan qışqırmağa və öz qəzəbini bildirməyə başladığı zaman yepiskop gülümsəyərək deyirdi: “Oho! Yəqin, burada söhbət hamının işlədiyi böyük bir günah haqqında gedir. Buna görə vicdanı təmiz olmayanlar qorxmuşlar və şübhəni özlərindən rədd etməyə tələsirlər”.

O, insan cəmiyyətinin ağır yükünü daşıyan arvadlara və yoxsullara qarşı çox mərhəmətli idi. O deyirdi ki, “Arvadların, uşaqların, nökərlərin, zəiflərin, yoxsulların və cahillərin xəta etməsində ərlər, atalar, ağalar, güclülər, varlılar və alimlər müqəssirdir”.

O, həmçinin deyirdi ki, “Cahillərə bacardığınızı öyrədin, onlara pulsuz təhsil verməməkdə cəmiyyətin özü müqəssirdir, cəmiyyət yaydığı cəhalət üçün məsuldur. Qaranlıq içində olan qəlbə günah doğar. Müqəssir günah edən deyil, bu qaranlıqı yaradandır”.

Göründüyü kimi, müxtəlif şeylər haqqında o, qəribə və xüsusi bir tərzdə mühakimə yürüdərdi. Mən belə zənn edirəm ki, o, bu fikirləri İncildən iqtibas etmişdi.

Bir dəfə o, istintaqı gedən və yaxın zamanda məhkəməsi təyin ediləcək bir cinayət işindən xəbər tutdu. Bədbəxt bir adam, bir qadını və o qadından olan uşağını çox sevdiyindən, tamamilə pulsuz qaldığı zaman saxta pul kəsməyə başlayır. O zamanlar saxta pul kəsmək üçün ölüm cəzası verilirdi. Həmin qadın, sevgilisinin kəsdiyi birinci saxta pulu işə vermək istərkən tutulur. Onu həbs edirlər, lakin təkcə onun özünün təqsirini təsdiq edəcək sübutlar vardı. Yalnız o, öz etirafı ilə sevgilisini ələ verə bilər və məhv edə bilərdi. Qadın onun müqəssir olduğunu inkar edir. İstintaq davam edir. Qadın inadla susur. Bu zaman kral prokurorunun ağına belə bir hiylə gəlir: o, qadının sevgilisini böhtan ataraq, onu xəyanətdə təqsirləndirir və onun yazmış olduğu məktublardan məharətlə seçdiyi parçaların köməyi ilə bu bədbəxt qadını inandırır ki, həmin adam onu aldatmışdır və başqasını sevir. Qadın qısqanclıqdan aqlını itirərək, sevgilisini ifşa edir. Hər şeyi boynuna alıb təsdiq edir. Kişi labüd məhv olacaq idi. Yaxın zamanda onu bu qadınla Ekdə mühakimə edəcəkdilər. Bu barədə hamı danışdı və hamı prokurorun məharətinə heyran qalırdı. O, qısqanclığı işə salaraq, qəzəbdən həqiqət, intiqamdan isə ədalət doğurmuşdu.

Yepiskop bunları sükutla dinləmiş, sonra isə soruşmuşdu:

– Bu kişini və bu qadını harada mühakimə edəcəklər?

– Cinayət məhkəməsində, – cavabını aldıqda isə:

– Kral prokurorunu harada mühakimə edəcəklər? – demişdi.

Din şəhərində faciəli bir hadisə baş vermişdi. Bir nəfər adam öldürdüyü üçün, ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Bu yazıq nə çox oxumuş, nə də tamamilə cahil deyildi. Yarmarkada hoqqabazlıq və mirzəlik edərdi. Bütün şəhər əhli məhkəmə prosesini böyük maraqla izləyirdi. Edamdan bir gün əvvəl həbsxana keşişi xəstələnir. Dustağın ömrünün son dəqiqələrində onun yanında olmaq üçün başqa bir keşiş tapmaq lazım gəlir. Məhəllə keşişinə müraciət edirlər. Lakin keşiş rədd edir və deyir: “Bunun mənə dəxli yoxdur, mənim bu ayınla və bu kəndirbazla nə işim var? Mən də xəstəyəm. Bir də ki, ora ümumiyyətlə, mənim yerim deyil”. Bu cavabı yepiskopa xəbər verirlər. O, “Cənab küre haqlıdır, – deyir. – Bu yer onun deyil, mənimdir”.

O, dərhal həbsxanaya gedib kəndirbazın salındığı kameraya daxil olur, onu adı ilə səsləyir, əlindən tutub söhbət etməyə başlayır. O, yeməyini, yatmağını unudub, bütün günü həbsxanada məhkumun ruhu üçün Allaha ibadət etməklə və onu da ibadətə təşviq etməklə keçirir. O, dustağa ən böyük və eyni zamanda ən sadə həqiqətlərdən danışır. O bu dustağın ağası, qardaşı, dostu və – yalnız ona xeyir-dua vermək üçün – onun yepiskopu olur. O, dustağa təsəlli və ürək verməklə onun qəlbini işıqlandırır. Bu adam müsibətlə ölməli idi, ölüm onun təsəvvüründə bir uçurum idi. O bu uçurumun kənarında titrəyərək dayanmışdı və dəhşətindən geri çəkilirdi. O, tamamilə laqeyd olacaq dərəcədə cahil deyildi. Ölüm hökmü onu çox bərk sarsıtmış və sanki, bizi kainatın sirrindən ayıran və bizim həyat adlandırdığımız səddi yarmışdı. O bu məşum yarıqlardan bu dünyanın hüdudu xaricində olan şeyləri görmək üçün daim baxır və orada yalnız zülmət görürdü. Yepiskop işıq görməkdə ona kömək etdi.

Ertəsi gün, o bədbəxti aparmağa gəldikləri zaman yepiskop onun yanında idi. O, əynində bənövşəyi rəda, döşündə yepiskop xaçı olduğu halda dustağın dalınca çıxdı və camaat qarşısında qolları kəndirlə bağlı cani ilə yan-yana durdu.

O, cani ilə birlikdə arabaya mindi və onunla bir yerdə eşafota çıxdı. Bir gün əvvəl qəmgin və məyus olan məhkumun indi sifəti işıqlanmışdı. O, ruhunun sakitləşdiyini hiss edirdi və Allaha ümid bağlamışdı. Yepiskop onu qucaqladı və gilyotinanın bıçağı enməyə hazır olan zaman ona dedi: “İnsanlar tərəfindən öldürüləni Allah dirildir, qardaşları tərəfindən qovulan özünə ata tapır. Dua et, inan, əbədi həyata qədəm qoy! Atamız oradadır! “Yepiskop eşafotdan düşdüyü zaman gözlərində elə bir şey var idi ki, camaatı geri çəkilməyə vadar etdi. Onun üzünün solğunluğunu, yoxsa qayğısız sakitliyimi insanı heyrətə gətirdiyini söyləmək çətinidir. O, zarafatla “saray” adlandırdığı sadə evinə qayıtdığı zaman bacısına dedi: “Mən indi təntənəli bir dəfn mərasimindən gəlirəm”.

Böyük və gözəl niyyətlər çox zaman başa düşülmədiyindən şəhərdə yepiskopun hərəkətini bəyənməyən adamlar da tapıldı. Onlar deyirdilər: “Bu, özünü göstərmək arzusudur”. Ancaq bu söhbət yalnız salonlarda gedirdi. Xoş əməllərə şübhə ilə baxmaq niyyətində olmayan camaat isə mütəəssir olmuş və heyran qalmışdı.

Yepiskopa gəlincə, gilyotina mənzərəsi ona bir zərbə kimi təsir etmişdi və bu zərbədən o, uzun zaman özünə gələ bilməmişdi.

Doğrudan da, eşafot qurulub, qarşıda durduğu zaman adamı, elə bil, qara basır. Nə qədər ki, siz gilyotinanı öz gözlərinizlə görməmişsiniz, ölüm cəzasına az-çox laqeyd münasibət bəsləyə bilərsiniz, öz rəyinizi söyləməyə bilərsiniz, “hə” və ya “yox” deyə bilərsiniz, lakin elə ki gilyotinanı gördünüz, sarsıntı o qədər dəhşətli olur ki, siz onun əleyhinə və ya lehinə olduğunuzu qəti surətdə bildirməyə məcbursunuz. Bəziləri, de Mestr kimi, ona məftundur, bəziləri isə, Bekkari kimi, ona lənətlər oxuyur. Gilyotina – qanunun məğzidir, onun adı vindictadır¹, o bitərəf deyil və sizin bitərəf qalmağınıza da yol vermir. İnsan onu görəndə titrəyir, onu anlaşılmaz bir hiss bürüyür. Bütün ictimai problemlər gilyotina bıçağının ətrafında öz sual işarələrini qoyur. Eşafot kabusdur. Eşafot taxta səki deyil, eşafot maşın deyil, eşafot – taxtadan, dəmirdən və kanatdan qayırılmış və məşum bir təşəbbüsə malik canlı bir məxluqdur, elə bil, bu səki görür, bu maşın eşidir, bu mexanizm başa düşür, elə bil, bu taxtanın, bu dəmirin, bu kanatların öz iradəsi vardır. Eşafotu görəndə insanın qəlbini ölüm dəhşəti bürüyür və eşafot öz gördüyü işin müdhiş və şüurlu iştirakçısı kimi görünür. Eşafot – cəlladın yoldaşdır o, insanı məhv edir, ətini yeyir, qanını içir. Eşafot – hakimin və dülgərin icad etdiyi bir əjdaha, saysız-hesabsız qurbanların ölümündən əmələ gəlmiş, nə isə dəhşətli bir həyatla yaşayan kabusdur.

Yepiskopun aldığı təəssürat dəhşətli və dərin idi: edamın sabahı günü və çox-çox sonra belə, o pərişan görünürdü. Məşum dəqiqənin qeyri-təbii sakitliyi artıq yox olmuşdu. İctimai məhkəmə kabusu onu daim təqib edirdi. Adətən, hər bir vəzifəsini ifa etdikdən sonra məmnun və fərəhli qayıdan bu din xadimi, sanki, indi nəyə görə isə özünü məzəmmət edirdi. Hərdənbir o, öz-özü ilə danışır və yavaş səsle ələmlə monoloqlar söyləyirdi. O monoloqlardan birini burada qeyd edirik, onu bir dəfə axşamüstü bacısı eşitmiş və yadında saxlamışdı: “Mən bunun bu qədər dəhşətli olduğunu heç bir zaman düşünməzdim. İnsan qanunlarını görməyəcək dərəcədə ilahi qanunların dərinliklərinə varmaq cinayətdir. Ölüm məsələsində yalnız tanrı hakimdir. Nə haqqa görə insanlar bu dərkedilməz aləmə əl atırlar?!”

Zaman keçdikcə bu təsir zəifləmiş və ehtimal ki, onun xatirəsindən silinib getmişdi. Lakin adamlar görmüşdülər ki, o gündən sonra yepiskop edam meydanından keçməkdən çəkinir. Yepiskop Mirieli gündüz və gecə – hər zaman bir xəstənin və ya can verməkdə olan bir adamın yanına çağırılmalı olardı. O, başa düşürdü ki, bu onun əsas vəzifəsi, həm də ən mühüm işidir. Başsız qalmış ailələr onu çağırmağa belə ehtiyac duymurdular, o özü onların yanına gəlirdi. O, sevdiyi arvadını itirmiş bir kişinin və ya uşağını itirmiş bir ananın yanında saatlarla dinməzcə oturacağı bacarardı. Lakin nə zaman sükut etmək lazım gəldiyini bildiyi kimi, nə zaman söz söyləmək lazım olduğunu da bilirdi. Ah, o, nə gözəl təsəlli verən bir adam idi! O, kədəri unutdurmağa çalışmazdı, əksinə, kədəri daha da dərinləşdirib, sonra ümid verməklə onu dağıdardı. O deyirdi: “Ölənlərə başqa nəzərlə baxmaqdan çəkinin. Torpağın altında çürüyən şeyi

düşünməyin. Diqqətlə baxın, göylərdə canlı bir işıq görəcəksiniz, o sizin əziz öləninizin ruhudur”. O bilirdi ki, etiqad dərdə əlacdır. O, məyus olan adama təsəlli verməyə, onu sakit etməyə çalışır, öz qismətinə boyun əyən insanları ona nümunə göstərər və məzara doğru baxan kədəri ulduzlara doğru baxan kədəre çevirməyə çalışdı.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Monsenyor B'envenünün öz cübbələrini həddindən çox geyib köhnəltməsi haqqında.

Cənab Mirielin ailə həyatı da onun dünyagörüşünü ailədən kənar həyatı kimi tamamilə əks etdirirdi. Din şəhəri yepiskopunun öz arzusu ilə keçirdiyi yoxsul həyat onu yaxından müşahidə etməyə imkanı olan hər bir şəxs üçün maraqlı və eyni zamanda ibrətli bir tamaşa idi.

Bütün qocalar və mütəfəkkirlərin əksəriyyəti kimi o da az yatardı. Ancaq bu qısa yuxu çox dərin olardı. Səhər yepiskop bir saata qədər düşüncəyə dalardı, sonra kilsədə və ya evində ibadət edərdi. İbadətdən sonra çovdar çörəyi ilə öz inəklərinin südündən bir qəlyanaltı edərdi. Sonra işə girişərdi.

Yepiskop çox məşğul adamdır. O, hər gün yeparxiyanın katibi olan keşişi və öz baş vikarilərini qəbul etməlidir. O, ruhani cəmiyyətlərinin fəaliyyətinə nəzarət etməli, imtiyazları paylamalı, ayin, dua kitabları, kilsə katexizisi və sairə kimi dini ədəbiyyatı araşdırmalı, keşiş nəsihətnamələri yazmalı, moizələri təsdiq etməli, məhəllə keşişləri ilə merləri barışdırmalı, ruhani və inzibati məktublar yazmalı – bir yandan dövlət, o biri tərəfdən Papa ilə rabitə saxlamalı idi, xülasə, min cür iş görməli olurdu.

Bu cür işdən, kilsə ibadətlərindən və ayinlərdən qalan vaxtını, hər şeydən əvvəl, yoxsullara, xəstələrə və ürəyi dərddilərə sərf edərdi, dərddiləri, xəstələri və yoxsulları ziyarət etmək vəzifəsi qurtardıqdan sonra qalan saatları da işə sərf edərdi: öz bağıni belləyər və ya oxuyub yazardı. Bu iki iş o, bir ad vermişdi: “Bağbanlıq etmək”. O: “Ağıl- bağdır” deyərdi. Günortaya yaxın, hava gözəl olduqda, o çıxıb şəhərdə, ya da şəhərin kənarında piyada gəzər və çox zaman yoxsul daxmalara girərdi. Pambıqla sarınmış isti bənövşəyi rədasına bürünmüş, ayağında da bənövşəyi corab, qaba ayaqqabı, başında isə yoğun qızıl qotazları olan yastı üçguşəli bir şlyapa, uzun əsasına dayana-dayana gözlərini yerə dikmiş, dərin düşüncələrə dalmış halda yalnız gəzərdi. O, haraya qədəm qoysaydı, orada bayram olardı. Sanki, o, özü ilə işıq və istilik gətirirdi. Uşaqlar və qoca kişilər onu qarşılamaq üçün qapıya çıxardılar, sanki, onlar günəşi qarşılayırdılar. Yepiskop onlara, onlar da yepiskopa xeyir-dua verərdilər. Ehtiyac içində olanlara onun evini göstərərdilər.

Hərdənbir o, dayanıb kiçik oğlan və qızlarla söhbət edərdi, analarının üzünə gülümsərdi. Pulu olanda yoxsulların yanına, qurtaranda isə varlıların yanına gedərdi.

Cübbələrini uzun müddət geydiyindən və onların köhnəliyinin camaatın gözüne dəyməsini istəmədiyindən, pambıqlı bənövşəyi rədasını geyinməmiş şəhərə çıxmazdı. İsti yay günlərində bu ona bir qədər ağırlıq edərdi.

Gəzməkdən evə qayıtdıqda nahar edərdi. Nahar səhər yeməyinə bənzərdi.

Axşam saat doqquzun yarısında bacısı ilə bərabər şam edərdi, madam Maqluar isə masa başında onlara xidmət edərdi. Bu yeməklərdən sadə yemək ola bilməzdi. Lakin məhəllə keşişlərindən biri şama qonaq qaldıqda, madam Maqluar fürsətdən istifadə edərək, yepiskop həzrətlərinə gözəl göl balığı və ya dağdan gətirilmiş təzə ov quşundan ləzzətli xörək hazırlayıb süfrəyə qoyardı. Hər bir keşiş yaxşı şam etməyi üçün bir bəhanə idi və yepiskop buna mane olmazdı. Adi günlərdə isə yeməkləri suda bişmiş tərəvəzdən və zeytun yağı ilə hazırlanmış şorbadan ibarət idi. Buna görə də şəhərdə deyərdilər: “Yepiskopumuzun keşiş qonağı olmadıqda, özü rahib kimi nahar edir”.

Axşam yeməyindən sonra o, yarım saata qədər madmazel Batistina və madam Maqluarla söhbət edərdi, sonra öz otağına girərək, gah ayrı-ayrı vərəqlər üzərində, gah da kitabların haşiyələrində yazı yazmağa başlardı. Yepiskop çox oxumuş adam idi, hətta bir qədər də alim idi. Öləndən sonra yepiskopun beş, yaxud altı, olduqca maraqlı əlyazması qalmışdı. Bunların arasında müqəddəs kitabdan götürülmüş “İbtidada ilahi ruh sular üzərində dolaşardı” şeri haqqındakı

mülhizəsi də var idi. O, bu şeri üç mətnlə, yəni ərəbcə, “Tanrının küləkləri əsirdi” şeri və İosif Flavinin “Dağlardan yerə küləklər əsdi” sözləri ilə və nəhayət, Onkelosun “Tanrıdan doğan ruzigar sular üzərində əsirdi” sözlərini yəhudi təfsiri ilə müqayisə etmişdi. Başqa bir əsərində Ptolemaid yepiskopu və bu kitabın müəllifinin ulu babası olan Hüqonun ilahiyyat əsərlərini təhlil edir və müəyyən edir ki, keçən əsrdə Barleykur təxəllüsü ilə nəşr edilmiş müxtəlif kiçik əsərlər də həmin yepiskop tərəfindən yazılmışdır.

Yepiskop bəzən hər hansı bir kitabı oxuduğu yerdə birdən dərin fikrə dalardı, fikrindən ayıldığı zaman həmişə o, kitabın kənarında bir neçə şey yazardı. Çox zaman bu cür yazılarla onların qeyd olunduğu kitabın məzmunu arasında heç bir rəbitə olmazdı. Bizim əlimizdə olan bir kitabın kənarlarında yepiskopun yazıları vardır. Bu kitabın adı belədir: “Lord Jermenin general Klinton, general Kornvalis və Amerika hərbi donanmasının admiralı ilə yazışması. Versalda kitabçı Puensonun, Parisdə isə sahil boyu Avqustinlər küçəsindəki kitabçı Pisonun mağazasında satılır”. Kitabın üstündəki qeyd budur:

“Ey həzirül-viceud!

Ekkleziast sənə qadir Allah, Makkaveylərin kitabı Yaradan, efeslilərin adına yazılmış Namə Azadlıq deyir. Barux sənə Namütənahi, Zəbur – Hikmət və Həqiqət, İohan – İşıq, Səltənətlər kitabı – Tanrı, İsxod – Qəzavü-qədər, Levit – Qüdsiyyət, Yezdra – Ədalət adlandırır, kainat sənə Allah, insan – Ata deyir, Süleyman peyğəmbər isə sənə Mərhəmət adı vermişdir və bu, sənənin adlarının ən yaxşısıdır”.

Axşam saat doqquza yaxın hər iki qadın yuxarı gedər, yepiskop da səhərə qədər birinci mərtəbədə tək qalardı.

Burada biz Din yepiskopunun mənzilini düzgün təsvir etməliyik.

ALTINCI FƏSİL.

Yepiskop evini qorumağı kimə tapşırırmışdı.

Biz dedik ki, yepiskopun yaşadığı ev iki mərtəbədə ibarət idi: aşağıda üç otaq, üstdəki mərtəbədə də üç otaq vardı. Evin ən yuxarısı çardaq idi. Evin dal tərəfində – dördübdür desyatinlik bir bağ vardı. Qadınlar ikinci mərtəbədə, yepiskop isə birinci mərtəbədə olurdu. Qapısı birbaşa küçəyə açılan birinci otaq – yemək otağı, ikincisi – yataq otağı, üçüncüsü də ibadət otağı idi. İbadət otağından çıxmaq üçün yataq otağından, yataq otağından çıxmaq üçün də yemək otağından keçmək lazım gəlirdi. İbadət otağının bir küncündə pərdə arxasında qonaqlar üçün çarpayı qoyulmuşdu. Kəndlərdən öz kilsələrinin işi və ehtiyacları üçün Din şəhərinə gələn keşişlərə yepiskop bu çarpayıda yatmaq üçün yer verirdi.

Keçmiş xəstəxana apteki – evə yapışıq olan və bağçaya baxan kiçik bina – mətbəxə və ərzaq anbarına çevrilmişdi.

Bundan başqa, bağçada bir pəyə də vardı ki, əvvəllər xəstəxana mətbəxi burada yerləşirdi, indi isə orada yepiskop iki inək saxlayırdı. Bu iki inəyin südü az da olsa, çox da olsa, yepiskop hər səhər yarısını xəstəxanaya göndərər və: “Mən zəkətimə verirəm”, – deyərdi.

Yepiskopun yataq otağı xeyli böyük idi. Qışda onu qızdırmaq asan deyildi. Dində odun çox baha olduğundan, yepiskop inəklərin olduğu pəyədə taxtadan arakəsmə düzəldib özü üçün balaca bir otaq düzəltdirmişdi. Bərk şaxta olanda gecələrini həmişə orada keçirərdi. Bu otağı o, özünün qış salonu” adlandırmışdı.

İstər bu “qış salonu”nda, istərsə də yemək otağında dördguşəli sadə taxta masadan və dörd həsir stuldan başqa heç bir şey yox idi. Yemək otağında, bundan başqa, çəhrayı rənglə boyanmış köhnə bir bufet dururdu. Bunun kimi başqa bir bufetin üstünə yepiskop ağ dəsmal və ucuz krujeva örtüb mehrab halına salmışdı, bu mehrab ibadət otağını bəzəkli göstərirdi.

Yepiskopu özlərinə ruhani ata seçmiş varlı qadınlar və Din şəhərinin başqa dindar qadınları dəfələrlə yığışib, monsenyorun İbadət otağı üçün təzə bəzəkli mehrab almağa pul toplamışdılar. Yepiskop hər dəfə pulları alıb, yoxsullara paylayardı. O deyirdi: “Ən yaxşı mehrab təsəlli tapmış və Allaha şükür edən hər zavallının ruhudur!”.

İbadət otağında diz çökmək üçün qoyulmuş iki həsir oturacaq, yataq otağında isə bir həsir kreslo vardı. Birdən yepiskopun yanına yeddi, yaxud səkkiz qonaq, məsələn: prefekt, general, yerli qarnizon polkunun qərargah rəisi, ruhani məktəbinin bir neçə şagirdi gəlirdi zaman “qış salonunda”, ibadət otağında olan pulları, yepiskopun yataq otağındakı kreslonu gətirmək lazım gəlirdi. Hər yeni qonaq üçün başqa otaqların birindən stul gətirilər və bu surətlə on birə qədər stul toplanardı.

Bəzən birdən on iki qonaq gəlirdi, onda yepiskop çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün, qış günlərində buxarının yanında ayaq üstə durar, yay günlərində isə bağçada gəzirməyə başlardı.

Küncdə pərdənin arxasında bir stul da vardı, ancaq həsiri yırtıq və yalnız üç ayağı sağlam olduğundan, onu yalnız divara dayadıqdan sonra üstündə oturmaq olardı. Madmazel Batistitanın otağında da vaxtilə zərli bəzəkləri olan, üzünə güllü Çin taftası çəkilmiş böyük bir kreslo vardı; ancaq pilləkən çox dar olduğu üçün onu ikinci otağa pəncərədən keçirmək lazım gəlmişdi, deməli, lazım olduğu zaman bu kresloya ümid bəsləmək olmazdı.

Bir zamanlar madmazel Batistina qırmızı ağacdan qayrılmış və üstünə sarı utrext məxməri çəkilmiş divanı olan qonaq otağı mebeli almaq arzusunda idi. Lakin bu ən azı beş yüz franka tamam olardı; bu məqsəd üçün o, beş ildə yalnız qırx iki frank və on su yığa bildiyindən bir şey çıxmayacağını anlayaraq, bu arzusundan əl çəkmişdi. Bir də ki, həyatda öz idealına nail olan varmıdır?

Yepiskopun yataq otağını təsəvvür etməkdən daha asan bir şey yoxdur. Bu evin aynabənd qapısı bağçaya çıxırdı, qapının qarşısında bir dəmir xəstəxana çarpayısı vardı. Çarpayının qabağına yaşıl sarjdan pərdə çəkilmişdi, çarpayının yanında, pərdənin arxasında zərif tualet şeyləri vardı; bütün bunlar yepiskopun vaxtilə kübar bir adam olduğunu və keçmiş adətlərini xatırladırdı; bu otağın daha iki qapısı olub, biri buxarının yanından ibadət otağına, o biri də kitab şkaflının yanından yemək otağına açılırdı, şüşə qapısı olan böyük kitab şkaflının içi kitabla dolu idi, buxarı mərmər rəngində rənglənmişdi, üzü taxtadan idi, həm də heç vaxt qalanmazdı. Buxarının içində odun qoymaq üçün iki dəmir sacayaq vardı ki, bunların da qabaq tərəfləri bir zaman gümüşlənmiş olan çiçək hörüyünə bənzər naxışlar və şırımlarla bəzənmiş iki vaza vardı, bunlar yepiskop evində bir bəzək nümunəsi idi. Buxarının üstündə isə zəri tökülmüş taxta çərçivə içində köhnə qara məxmərin üstündə vaxtilə gümüşlənmiş olan, indi isə gümüşü getmiş misdən çarmıxa çəkilmiş İsanın heykəli vardı. Şüşə qapının qabağında böyük bir masa, onun da üstündə mürəkkəbqabı, kağız yığınları və bir neçə qalın kitab dururdu. Masanın qabağında bir həsir kreslo qoyulmuşdu. Çarpayının yanında ibadət otağından gətirilmiş bir kiçik oturacaq dururdu. Çarpayının hər iki tərəfində divardan oval çərçivəli iki portret asılmışdı. Şəkillərin tutqun fonu üzərində qızıl hərflərlə yazılmış sözlərdən burada kimin təsvir edildiyi aydın olurdu: bunlardan biri Sen-Klod yepiskopu abbat Şalionun, o biri isə – Aqd baş vikaris, Şartr yeparxiyasında Sisterian rahibləri cəmiyyətinə mənsub olan Qranşan abbatı, abbat Turtonun portreti idi. Yepiskop bu otağı xəstələrdən aldığı zaman portretləri orada tapmış və əvvəlki yerlərində saxlamışdı. Bunlar keşiş idi və ehtimal ki, sədəqə verən keşişlər idi, – yepiskopun portretlərə ehtiram etməsi üçün bu iki əsas kifayət idi. O bu portret sahibləri haqqında yalnız bunu bilirdi ki, hər ikisi bir gündə, yəni 1785-ci il aprelin 27-də kral tərəfindən biri yepiskop vəzifəsinə, o biri isə – vikari vəzifəsinə təyin edilmişdir. Bu qeyd Qranşan abbatının portretinin arxasında dörd parça yapışqanla yapışdırılmış və zamanın gedişindən saralmış bir vərəq kağızın üzərində rəngi getmiş mürəkkəblə yazılmış idi. Madam Maqluar tozunu silmək üçün portretləri çıxardığı zaman yepiskop bu qeydi görmüş və oxumuş idi.

Yepiskopun yataq otağının pəncərəsindən qaba yun parçadan köhnə bir pərdə asılmışdı. Bu pərdə o qədər köhnəlmişdi ki, madam Maqluar təzəsini almamaq üçün, onu lap ortasından tikməyə məcbur olmuşdu. Bu tikiş xaç şəklində idi. Yepiskop bunu tez-tez göstərər və deyərdi: – Nə yaxşı olmuşdur!

Birinci və ikinci mərtəbələrdə olan otaqların hamısı, kazarmalarda və xəstəxanalarda olduğu kimi, əhənglə ağardılmışdı.

Doğrudur, sonrakı illərdə aşağıda görəcəyimiz kimi, madam Maqluar madmazel Batistinanın otağında divarlarda əhəngin altında bəzi rəsmlər kəşf etmişdi. Bu ev xəstəxanaya

çevrilməmişdən əvvəl şəhər əhalisinin yığıncaq yeri imiş. Bu rəsmlər də o vaxtdan divarlarda qalıbmış. Otaqların döşəməsi qırmızı kərpicdən idi və hər həftə yuyulurdu, çarpayıların qarşısında yerə həsir döşənmişdi. Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, bu iki qadın bütün evi olduqca təmiz saxlayırdı. Təmizlik yepiskopun yol verdiyi yeganə zinət idi. O deyərdi: “Təmizliyin yoxsullara ziyanı yoxdur”.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, yepiskopun əvvəlki sərvətindən altı gümüş xörək dəsti, bir də xörək çəkən gümüş qaşığı qalmışdı; madam Maqluar bunların hər dəfə qaba kətan süfrə üzərində parladığını gördükcə, fərəhlənirdi. Biz Din yepiskopunu həqiqətdə olduğu kimi təsvir etdiyimiz üçün bunu da gizlətməməliyik ki, o tez-tez: “Gümüş qaşığı və gümüş çəngəllə yemək adətindən mən asanlıqla əl çəkə bilməzdim”, – deyərdi.

Bu gümüş qablardan başqa, yepiskopun iki böyük gümüş şamdanı da vardı ki, nənəsindən ona miras qalmışdı. Mum şam keçirilmiş bu şamdanlar yepiskopun yataq otağında, buxarının üstündə olardı. Evdə qonaq olanda isə madam Maqluar şamdanları yandıraraq masanın üstünə qoyardı. Yenə orada, yepiskopun yataq otağında, onun çarpayısının baş tərəfində kiçik bir divar şkafı asılmışdı; madam Maqluar hər axşam altı gümüş xörək dəstini və xörək çəkən qaşığı oraya qoyardı. Qeyd etmək lazımdır ki, şkafın açarı həmişə üstündə olardı.

Yuxarıda dediyimiz biçimsiz tikintilərdən görkəmi bir qədər pozulan bağda dörd xiyaban vardı; bu xiyabanlar bağın ortasında olan çirkab quyusunun yanından xaç şəklində ayrılırdı. Bağ əhatə edən ağ hasar boyunca da bir xiyaban keçirdi. Xiyabanların arasındakı dörd kvadratin ətrafında şümşad ağacları əkilmişdi. Bu kvadratların üçündə madam Maqluar tərəvəz əkərdi, dördüncüsündə isə yepiskop çiçəklik düzəltdirmişdi. Bağda bir neçə meyvə ağacı da vardı. Bir dəfə madam Maqluar zarafatına demişdi: “Monsenyor, siz istəyirsiniz ki, hər şey fayda versin, ancaq bağın bu hissəsi heç bir fayda vermir. Burada çiçək əvəzində kahı əkilsə idi, daha yaxşı olardı”. Yepiskop “Yanırlarsınız, madam Maqluar, – demişdi. – Gözəllik də faydalılar qədər faydalıdır” Bir qədər susduqdan sonra isə əlavə etmişdi: “Bəlkə, daha faydalıdır”.

Üç və ya dörd ləkə bölünmüş bu bir parça yer yepiskopu kitablarından az məşğul etmirdi. O, həvəslə burada bir-iki saat vaxt keçirər, bitkilərin ucunu vurur, əlaq otlarını çıxarar, yer qazar, toxum əkərdi. Lakin həşəratə qarşı həqiqi bağbanlar qədər düşmənçilik etməzdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, o, özünü heç də bitkiçi hesab etmirdi. Onun təsnifatdan və solidizmdən başı çıxmaz, Turneforla təbii üsul arasında heç bir fərq qoymaz, kişəli bitkiləri ləpəlilərdən üstün tutmaz, nə Jüsəyinin lehinə, nə də Linneyin əleyhinə danışmazdı. O, bitkiləri öyrənməzdi, sadəcə olaraq çiçəkləri sevirdi. Alimlərə qarşı dərin bir hörmət bəsləyər, lakin heç bir şey bilməyənlərə daha artıq ehtiram edər və onlara da, bunlara da hörmətində davam edərək hər yay axşamı yaşıl tənəkə suçiləyəni ilə öz ləklərini sulayardı.

Evin qapılarının heç biri açarla bağlanmırdı. Yemək otağının birbaşa kilsə meydanına çıxan qapısı vaxtilə bir zindan qapısı kimi sürməli və kilidli idi. Yepiskop gələn kimi bu sürmələri və kilidləri çıxarmağı əmr etdiyindən, bu qapı gecə-gündüz yalnız sürgü ilə bağlanardı. Hər bir yolçu gecə-gündüz istədiyi vaxt bu qapını sadəcə itələməklə açabilirdi. Qapının belə açıq qalması əvvəllər hər iki qadını çox narahat edərdi, lakin Din yepiskopu onlara: “Siz istəyirsinizsə, öz otaqlarınıza sürmə düzəltməyin”, – demişdi. Nəticədə yepiskopun arxayınlığı onlara keçmişdi, hər halda, onlar da özlərini elə göstərməyə çalışırdılar. Yalnız madam Maqluarın ürəyinə bəzən qorxu düşərdi. Yepiskopa gəldikdə isə, onun bu xüsusdakı fikrini Tövratın bir səhifəsi kənarında yazmış olduğu bu üç sətir izah və ya şərh edir: “Burada çətinliklə gözə çarpan bir nöqtə var: həkimin qapısı heç bir zaman bağlı olmamalı, keşişin qapısı da daim açıq olmalıdır”.

“Tibb elminin fəlsəfəsi” adlı başqa bir kitabda da yepiskop belə bir qeyd etmişdi: “Mən də onlar kimi həkim deyiləmmi? Mənim də xəstələrim var: əvvələn, onların xəstə adlandırdıqları adamlar, ikincisi, mənim bədbəxt adlandırdığım adamlar”...

Kitabın başqa bir yerində də belə yazılmışdı: “Sizdən sığınacaq istəyən adamın adını soruşmayın. Məhz öz adını gizlədən adamın sığınacağı xüsusi ehtiyacı vardır”.

Bir dəfə hörmətli bir küre, – onun Kulubru küresi, yaxud Pompyeri küresi olduğu yadımda deyil, – madam Maqluarın xahişinə görə monsenyor Byenvenüdə soruşmuşdu ki, monsenyor gecə və gündüz qapını içəri girmək istəyən hər adamın üzünə açıq qoymaqla bir qədər ehtiyatsızlıq

etmədiyinə tamamilə əmindirmi? Bu qədər pis mühafizə edilən evdə bir bədbəxtlik üz verə biləcəyindən qorxmurmu? Yepiskop bu sualı verən keşişin çiyinə toxunub, mülayim, lakin ciddi bir tərzdə demişdi: “Nisi Dominus custodierit domum, in vavum vigilant qui custodiunt eam!” Bu sözdən sonra monsenyor söhbəti dəyişib, başqa məsələlərə keçmişdi. O, tez-tez təkrar edirdi: “Keşiş də draqun2 polkovniki qədər cəsarətli olmalıdır. Ancaq Sizdəki cəsarət sakit cəsarət olmalıdır”.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Kravat.

Burada bir hadisəni də xatırlatmağın yeridir, onun üstündən keçmək olmaz, çünki Din şəhəri yepiskopunun necə bir adam olduğunu bu cür hadisələr daha yaxşı göstərir. Oliula dərələrini tamamilə var-yoxdan çıxarmış Qaspar Benin quldur dəstəsi məhv edildikdən sonra, onun ən yaxın köməkçilərindən biri olan Kravat dağlara qaçmışdı. O bir müddət Qaspar Benin dəstəsindən qalmış bir neçə yoldaşı ilə Nitsa qraflığında gizlənmiş, sonra “Pemonta keçmiş və birdən-birə yenə Fransaya qayıdaraq, Barseloneta yaxınlığında görünmüşdü. Əvvəlcə o, Joz’eyə, sonra isə Tüilə baş vurmuşdu. O Juq-de l’Eql mağaralarında gizlənmişdi, oradan da İbayya və İbayeta çaylarının dərələrindən keçərək, tez-tez kəndlərdə görünürdü. Bir dəfə gecə vaxtı Kravat lap Ambrenə qədər gəlmiş, böyük kilsəni qarət etmişdi. Onun qarətləri bütün ölkəni var-yoxdan çıxarırdı. Onu tutmaq üçün jandarmlar göndərilirdisə də, heç bir nəticə vermirdi. O həmişə əldən çıxır, bəzən də açıqcasına müqavimət göstərirdi. Kravat cəsur bir canı idi. Hamı vahimə içərisində ikən, Şatelyar vilayətini gəzən yepiskop o yerlərə gəldi. Mer onun yanına gələrək geriye qayıtmasını məsləhət gördü. Kravat Arşa qədər və Arşdan o yana olan dağları tutmuşdu. Hətta mühafizə dəstəsi ilə də yola çıxmaq təhlükəli idi – bu, üç, yaxud dörd nəfər bədbəxt jandarmin həyatını təhlükəyə salmaq demək idi.

Yepiskop dedi:

- Elə ona görə də mən mühafizəsiz getmək fikrindəyəm.
- Siz nə danışırsınız, monsenyor! – deyə mer etiraz etdi.
- Mən hər şeyi ətraflı fikirləşmişəm, jandarmları qətiyyənlə aparmayacağam, bir saat sonra yola düşəcəyəm.
- Yola düşəcəksiniz?
- Bəli, yola düşəcəyəm.
- Tək?
- Tək.
- Yox, yox, monsenyor! Siz bunu etməzsiz.

Yepiskop dedi:

– Qulaq asın, o dağlarda balaca yoxsul bir kənd var, mən üç ildir ki, oranı görməmişəm. Orada mənim mehriban dostlarım – dinc və namuslu çobanlar yaşayırlar. Otardıqları hər otuz keçidən ancaq biri onlarıdır; onlar yundan olduqca gözəl, əlvan qaytan toxuyurlar və altı deşikli balaca tütəklərdə dağ havaları çalırlar. Ara-sıra tanrı sözünü eşitməyə onların da ehtiyacı var. Bəs onlar hər şeydən qorxan bir yepiskop haqqında nə fikirdə ola bilərlər? Mən onların yanına getməsəm, nə deyərlər?

– Bəs quldurlar, monsenyor, quldurlar?

Yepiskop dedi:

- Doğrudan da, mən onları az qala unutmuşdum. Siz haqlısınız. Mən onlara rast gələ bilərəm. Çox ehtimal ki, onların da bir nəfərdən tanrı sözü eşitməyə, ehtiyacları vardır!
- Monsenyor, axı onlar bütöv bir quldur dəstəsidir, canavar sürüsüdür!
- Cənab mer, bəlkə, bu sürüyə çoban olmağı mənə İsa əmr edir? Qəzavü-qədəri bilmək olmaz!
- Monsenyor, onlar sizi qarət edərlər.
- Mənim heç bir şeyim yoxdur.
- Onlar sizi öldürərlər.

– Dua oxuya-oxuya öz yolu ilə gedən qoca bir keşişimi? Bəsdir, bəsdir! Bu onların nəyinə lazımdır?

– Aman ya rəb! Birdən onlara rast gəlsəniz nə olar?

– Mən onlardan yoxsullarım üçün sədəqə istəyəm.

– Monsenyor, Allah xatirinə, getməyin! Siz həyatınızı təhlükəyə salırsınız.

– Cənab mer, məgər bütün məsələ elə bundadır? Mən bu dünyada öz həyatımı qorumaq üçün yaşamıram, insanların ruhunun qayğısına qalmaq üçün yaşayıram.

Nəhayət, mer yepiskopdan əl çəkməli oldu. O, yola düşdü. Yol göstərmək üçün onu yalnız bir ulaq müşayiət edirdi. Yepiskopun bu inadı bir çox gurultuya səbəb oldu və bütün mahalı böyük təşvişə saldı.

Yepiskop nə bacısını, nə də madam Maqluarı özü ilə bərabər aparmaq istəməmişdi. O, qatır belində heç kəsə rast gəlmədən, dağlara qalxdı və sağ-salamat “mərhəmətli dostlarının” – çobanların yanına çatdı. O, iki həftə onların yanında yaşadı, moizələr söylədi, lazım olan ayinləri icra etdi, nəsihətlər verdi. Yola düşməzdən əvvəl təntənəli günorta ibadəti düzəltmək istədi. O bunu kənd keşişinə söylədi. Lakin nə etməli? Yepiskop libası yox idi. Keşiş ona yalnız saxta gümüş baftalı köhnəlmiş ipəkdən bir neçə geyim verə bilərdi.

Yepiskop dedi:

– Eybi yoxdur, cənab küre, hər halda, ibadət olacağını kafedradan elan edək. İş birtəhər düzələr.

Qonşu kilsələrdə axtarmağa başladılar, lakin bu yoxsul kilsələrin bütün sərvəti bir yerə toplandıqda belə, hətta kilsə müğənnisi üçün də səliqəli bir paltar düzəltmək olmazdı.

Bu axtarışlar zamanı iki naməlum atlı kənd keşişinin evinə yepiskop üçün böyük bir qutu gətirib qoymuş və dərhal çıxıb getmişdi. Qutunun içindən ipək rəda, brilyantlarla bəzədilmiş mitra arxiyepiskop xaçı, gözəl əsa çıxdı; bütün bu yepiskop geyimi bir ay bundan əvvəl Ambren Notrdam kilsəsindən qarət edilmişdi. Qutunun içindən çıxan bir vərəq kağızın üzərində bu sözlər yazılmışdı: “Monsenyor B’evenüyə Kravatdan”.

Yepiskop dedi:

– Mən demədimmi hər şey düzələcək?

Sonra gülümsəyərək əlavə etdi: “Sadə keşiş cübbəsi ilə kifayətlənən adama Tanrı arxiyepiskop rədası göndərir”.

Keşiş başını yırğalayaraq, istehza ilə dedi:

– Bilmirəm, Monsenyor, Tanrımı göndərmiş, yoxsa şeytan.

Yepiskop keşişin üzünə diqqətlə baxdı və qəti bir səsle təkrar etdi:

– Tanrı!

Yepiskop Şatellərə qayıdarkən bütün yoluzunu və Şatellərdə qabağına çoxlu camaat çıxdı. Hamı öz yepiskopuna baxmaq istəyirdi. Madmazel Batistina ilə madam Maqluar onu keşişin evində gözləyirdi. Yepiskop bacısına dedi: “Mən haqlı deyildimmi? Yoxsul keşiş yoxsul dağlıların yanına əliboş getdi, əlidolu qayıtdı. Mən yalnız Allaha təvəkkül edərək yola düşdüm, ancaq böyük bir kilsənin bütün sərvətini gətirdim”.

Axşam, yatmamışdan qabaq, yepiskop dedi: “Heç bir zaman nə oğrulardan, nə də qatillərdən qorxmaq lazım deyil. Bu yalnız zahiri və cüzi bir təhlükədir. İnsan öz-özündən qorxmalıdır. Əsl oğru xurafatdır, əsl qatillər isə – qəbahətlər. Ən böyük təhlükə bizim özümüzdədir. Həyatımıza və cibimizə təhlükə törədən bir şeyin qeydinə qalmağa dəyərmimi? Yalnız ruhumuza təhlükə törədən şey haqqında düşünək!”. Sonra bacısına müraciətlə: “Bacım, – dedi, – keşiş heç bir zaman insanlardan ehtiyat etməməlidir. İnsanlar nə edirsə, hamısı Allahdandır. Təhlükənin bizə tərəf gəldiyini hiss etdikcə, ibadətlə kifayətlənək. Özümüz üçün deyil, qardaşımız üçün ibadət edək ki, bizim üstümüzə günaha batmasın”.

Lakin Yepiskopun həyatında hadisələr az olmuşdu. Biz yalnız bildiyimiz hadisələri təsvir edirik: ümumiyyətlə götürüldükdə isə, onun həyatı yeknəsəq keçirdi: hər gün, müəyyən vaxtlarda o, bir gün əvvəl gördüyü işləri təkrar edərdi. Bu hal ildən-ilə, aydan-aya davam edərdi.

Ambren kilsəsinin “sərvətlərinə” gəldikdə, onların nə olduğu sualına doğru cavab verməkdə çətinlik çəkirik. Bunlar çox gözəl, çox cazibədar, onları oğurlamaq fikrinə düşən bədbəxtlər üçün çox yararlı və faydalı şeylər idi. Onlar, hər halda, oğurlanmışdı da. İşin yarısı görülmüşdü; yalnız

bu oğurlanmış şeylərdən başqa bir məqsədlə, yoxsulların xeyrinə, istifadə etmək lazım gəlirdi. Lakin bu barədə biz qəti bir şey deyə bilmərik. Məlum olan yalnız budur ki, yepiskopun kağızları arasında kiçik bir qeyd tapılmışdı. Bu qeyd çox dumanlı yazılmışdı, lakin ola bilsin ki, bu məsələyə aid idi. Qeydin məzmunu belə idi: “Məsələ bundadır ki, bunları haraya qaytarmaq lazımdır – kilsəyəmi, yoxsa xəstəxanayamı?”.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Şərab içərkən fəlsəfə.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz senator vicdan, and, ədalət və insanlıq borcu kimi maneələrlə hesablaşmadan öz məqsədinə doğru birbaşa gedən, yüksəliş və mənfəət yolunda bir dəfə belə bədrəməyən ağıllı bir adam idi. O, istefaya çıxmış prokuror idi, müvəffəqiyyət qazanması sayəsində yumşalmışdı, heç də kinli deyildi, yeri gəldikdə oğullarına, kürəkənlərinə, qohumlarına və hətta dostlarına həvəslə hər cür xırda qulluq göstərən, həyatın yaxşı tərəflərindən, xoş təsadüfdən, gözlənilməyən müvəffəqiyyətdən məharətlə istifadə edən bir adam idi. Yerdə qalan hər şey onun nəzərində bir heç idi. O, həqiqətdə Piqo-Lebrenin yetişdirməsi olsa da, özünü Epikurun ardıcılı hesab edəcək dərəcədə həzircavab və bilikli bir adam idi. O, sonsuzluq və əbədiyyətə, habelə “sədədil yepiskopun sair hədyanlarına” gülərək istehza etməyi sevdi. Bəzən bu şeylərə hətta yepiskop Mirielin özünün hüsurunda belə cəsarət və mərhəmətlə gülürdü.

Bir dəfə yarırəsmi bir ziyafət münasibətilə qraf (həmin senator) ilə yepiskop Miriel prefektin evində bir yerdə nahar edirdilər. Desert zamanı bir qədər kefli olan, lakin vüqarını pozmayan senator birdən-birə qışqırdı:

– Vallah, cənab yepiskop, gəlin bir az laqırtı vuraq! Senatorla yepiskopun bir-birinə göz eləmədən bir-birinin üzünə baxmaları mümkün deyil. Sizinlə biz – iki kahinik. Bu saat mən sizə bir şeyi etiraf edəcəyəm. Bilirsinizmi, mənim öz fəlsəfəm vardır.

– Siz haqlısınız, – deyə yepiskop cavab verdi. – Hər kəsin fəlsəfəsi necədirsə, həyatı da elədir. Yatağın necədirsə, yatmağın da elə olar. Siz atlaz yataq içində yatırsınız, cənab senator.

Bu sözlərdən şirnikən senator sözünə davam etdi:

– Gəlin açıq danışaq.

– Lap açıq danışaq, – deyə yepiskop razı oldu.

– Mən sizə bildirirəm ki, markiz d'Arjans, Pirron, Qobbs və Nejon heç də fırıldaqçı deyildirlər. Mənim bütün filosoflarımın əsərləri qızıl yazılı cildlərdə rəflərə düzülmüşdür.

– Onlar sizə bənzəyirlər, cənab qraf, – deyə yepiskop onun sözünü kəsdi.

Senator yenə sözünə davam edərək dedi:

– Mən Didroya nifrət edirəm. O, xəyalpərəst, boşboğaz və inqilabçıdır, ürəyində isə Allaha inanır və Volterdən daha artıq riyakardır. Volter Nidgemə gülür, özü də nahaq yerə gülür, çünki Nidgemin ilan balıqları Allahın faydasız olduğunu isbat edir. Bir qaşiq xəmirin içindəki bir damcı sirkə tiot luxu1 əvəz edir. Damecını bir qədər iri, qaşığı isə böyük təsəvvür etsəniz, dünya əmələ gəlir. İnsan ki var, ilan balığıdır. Madam ki belədir, əzəli Allah kimə lazımdır? Cənab yepiskop, Yəhva haqqındakı fərziyyə mənim zəhləmi aparmışdır. O, yalnız boş xəyallara qapılan ariq adamlar yaratmaq üçün yarayır. Rədd olsun mənim zəhləmi aparıcı bu böyük Küll! Yaşasın məni rahat buraxan. Sıfır!

Öz aramızda qalsın, cənab yepiskop, ürəyimdə nə varsa, hamısını sizə açıq demək və siz ruhani atamın qarşısında lazımınca tövbə etmək üçün sizə etiraf edirəm ki, mən ağılı başında olan bir adamam. Mən sizin hər addımda dünyadan əl çəkməyi və qurban verməyi təbliğ və vəz edən İsanıza məftun deyiləm. Bu, xəsis adamın dilənçilərə verdiyi məsləhətdən başqa bir şey deyildir. Dünyadan əl çəkmək! Nə üçün? Qurban vermək! Nədən ötrü? Başqa bir canavarın səadəti üçün özünü qurban verən bir canavar görməmişəm. Elə isə təbiətə sadıq qalaq. Biz dağın zirvəsindəyik, ona görə də ali fəlsəfəni mənimsəməliyik. Öz yaxın adamının burnunun ucundan o tərəfi görmürsənsə, dağın təpəsində durmağın nə mənası vardır! Gəlin şən həyat

sürək. Həyat – hər şeydir! Deyirlər ki, insanı yerdə deyil, guya, orada, yuxarıdamı, aşağıdamı, – bir sözlə harada isə – başqa bir aləm, başqa bir həyat gözləyir, mən isə buna zərrə qədər inanmıram. Bəs belə! Məni dünyadan əl çəkməyə və qurban verməyə dəvət edirlər, mən hər bir hərəkətimi izləməli, yaxşını-yamanı, ədalətlini-ədalətsizini, fas və nefəsi² ayırd etmək üçün başımı sındırmalıyam. Nə üçün? Çünki mən öz hərəkətlərim barəsində hesabat verməli olacağam. Nə zaman? Öləndən sonra. Nə böyük bir səhv! Öləndən sonra məni kim tuta bilərsə, tutsun! Kölgəni bir ovuc kül götürməyə məcbur edin görüm. Hər şeydən hali olan, İzidanın rubəndini qaldıran məhrəm adamlar kimi açıqca deyək: nə xeyir var, nə şər, ancaq bitki həyatı var. Gəlin, həqiqətən mövcud olan bir şeyi axtaraq. Dərinliyə varaq. Məsələnin lap məğzini tapmaq! Həqiqəti duymaq, axtarıb tapmaq və ondan yapışmaq lazımdır. O zaman bu həqiqət sizə yaxşıca nəşə verir. Onda siz güclü olarsınız, hər şeyə gülməyə başlarsınız. Mənə gəlincə, mən yerdə özümü möhkəm hiss edirəm, cənab yepiskop. İsanın əbədiyi yaba ilə suya yazılmış bir əfsanədir. Ah! Gözəl vədlər! Heç onlara bel bağlamaq olar? Adama əcəb etibarlı bir veksəl verilmişdir. Əvvəlcə insan ruhdur, sonra dönüb mələk olacaq, kürəyinin arasından mavi qanadlar çıxacaqdır. Yadıma salın görüm, bunu kim demişdir, – yanılmıramsa, Tertullian demişdir ki, – müqəddəs adamlar bir səyyarədən o biri səyyarəyə uçacaqlar! Çox yaxşı! Necə deyirlər, ulduz cırcıramasına çevriləcəklər. Sonra da Tanrını görəcəklər. Ta-ta-ta! Bütün bu göylər səltənəti mənasız şeydir! Allah isə tamamilə uydurmadır. Əlbəttə, mən bunu “Moniterdə” dərc etməyəm, lakin nə üçün yavaşca dostuma söyləməyim? İnter pocula.¹ Cənnət üçün bu dünyanın nemətlərindən əl çəkmək axı nəqd şikarı xəyal xatirinə əldən buraxmaq kimi bir şeydir. Mən özümü əbədilik haqqındakı əfsanə ilə aldadılacaq dərəcədə axmaq deyiləm! Mən bir heçəm. Mən cənab heçəm, senator və qrafam. Mən doğulmamışdan da varmış idim? Yox! Öləndən sonra yaşayacağammı? Yox! Bəs elə isə mən nəyəm? Birləşərək orqanizmə çevrilmiş bir ovuc toz. Bəs onda mən bu yer üzündə nə etməliyəm? Mənim üçün iki yol var: ya əzab çəkməli, ya da nəşələnməliyəm. Əzab məni haraya gətirib çıxardacaq? Faniliyə. Ancaq oraya mən kifayət qədər əzab çəkəndən sonra gəlib çıxıb bilərəm. Bəs nəşə haraya gətirib çıxaracaq? O da faniliyə. Ancaq mən oraya nəşə çəkəndən sonra gəlib çıxacağam. Elə isə mən artıq nə edəcəyimi təyin etdim. Ya yeməlisən, ya da yeyilməli. Mən yeyirəm. Ot olub yeyilməkdənsə, diş olub yemək yaxşıdır. Mənim hikmətim bundan ibarətdir. Sonra isə hər şey öz qaydasında davam edir: məzarçı artıq oradadır, sizi də, məni də Panteon gözləyir, hamı bu dibsiz uçuruma yuvarlanır. Hər şey bitir. Finis! Son haqq-hesab! Hər şey tamamilə yox olur. Mənə inanın ki, ölüm – ölüdür. Məni orada bir nəfərin danışdıracağı haqqındakı söhbətlər də gülünc bir şeydir. Boş nağıldır. Uşaqlara xortdanı göstərən kimi böyüklərə Yəhvanı göstərirsiniz. Yox, sabah zülmət içərisindədir. Məzarda hamımız bir heçik, hamımız bərabərlik. Siz istər Sardnapal olun, istər Vensen de Pol, fərqi yoxdur, heçliyə gedəcəksiniz. Həqiqət budur. Elə isə yaşayın, hər şeyə rəğmənlə yaşayın nə qədər ki, “Mənliyiniz” öz əlinizdədir, ondan istifadə edin. Mən sizə doğru deyirəm, cənab yepiskop, mənim öz fəlsəfəm, öz filosoflarım vardır. Mən boş laqırtıya aldanan deyiləm. Əlbəttə, aşağı təbəqələr, lütlər, küçələrdə bıçaq itiləyənlər, yoxsullar üçün təsəlli verən bir şey olmalıdır. Odur ki, onların ağzını əfsanələrlə, əjdahalarla, ruh, əbədilik, cənnət və ulduzlarla yumurlar, onlar da bunun hamısını həzm edirlər. Onlar bunu öz quru çörəklərinə yavanlıq edirlər. Heç bir şeyi olmayanın başının üstə Allahı vardır. Bu da pis deyil! Mən bunun əleyhinə deyiləm; lakin özüm üçün Nejonu saxlayıram. Mərhəmətli Tanrı ancaq camaatın gözünə xoş gəlir. Yepiskop əl çalıb qışqırdı:

– Gözəl sözlərdir! Materializm nə yaxşı şeydir! Doğrudan da, qərībədir. O, hər kəsin əlinə düşməz, Ona yiyələnən adamı aldatmaq olmaz, o, Katon kimi özünün vətəndən axmaqcasına qovulmasına, müqəddəs Stefan kimi daşlanmasına, Janna d’Ark kimi özünün diri-diri yandırılmasına yol verməz. Bu gözəl materializmi mənimsəyən bilmiş adamlar məsuliyyətsizlik kimi xoş bir şey hiss edir və belə hesab edirlər ki, onlar hər şeyi: vəzifələri, zəhməti az, xeyri çox olan yerləri, yüksək mənəbləri, namuslu ya namussuz yollarla qazanılmış hakimiyyəti rahatca uda bilirlər; özlərinə hər şeyi rəva görə bilirlər: əlverişli olduqda – vədi pozar, faydalı olduqda – xəyanət edər, zövq verə bilərsə, vicdanını satar, hər şeyi həzm-rəbdən aşırıqdən sonra isə rahatca məzara gedə bilirlər. Bu nə qədər xoşdur! Cənab senator, mən sizin barənizdə

danışmıram, ancaq, vallah, sizi təbrik etməyə bilmərəm. Böyük mənəb sahibləri olan sizlərin, öz dediyiniz kimi, sizin özünüzə məxsus, nəfis, zərif, yalnız varlı adamlar üçün yarayan, hər şəkildə yarayan, həyatın nəşələrinə daha da ləzzət verən fəlsəfəniz var. Bu fəlsəfə naməlum dərinliklərdən ərz edilmişdir, onu xüsusi tədqiqatçılar işıqlı dünyaya çıxarmışlar. Lakin siz – mərhəmətli adamlarsınız, yoxsullar üçün şabalıdlı qaz qızartması trufelli hind toyuğunu əvəz etdiyi kimi, Allaha etiqad etməyin də xalqın fəlsəfəsi kimi qalmasında zərərli bir şey görmürsünüz!

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Bacısı öz qardaşı haqqında nə deyir.

Din şəhəri yepiskopunun ev həyatı və iki dindar qadının öz hərəkətlərini, öz fikirlərini, həyata qarşı təbii, xalis qadın ehtiyatkarlıqlarını belə yepiskopun bütün adətlərinə, fikirlərinə və görüşlərinə tabe etməsi haqqında təsəvvür etmək üçün madmazel Batistinanın öz uşaqlıq dostu vinkontessa de Buaşevrona yazdığı məktubu oxumaq hər şeydən yaxşı olar. Bu məktub bizdədir. Din, 16 dekabr 18...

Mənim əzizim! Bir gün belə olmaz ki, sizi yad etməyə. Bu bizim üçün bir adət olmuşdur, indi isə bunun xüsusi bir səbəbi də var. Bilirsinizmi, madam Maqluar evin tavanını və divarları yuyub təmizlərkən bir neçə kəşf etmişdir; bizim əvvəllər köhnə divar kağızı çəkilmiş və üstündən ağardılmış iki otağımız indi sizin sarayınız kimi bir saray üçün də zinət ola bilər. Madam Maqluar bu otaqların bütün kağızlarını soyduqda, kağızın altından çoxlu maraqlı şeylər çıxmışdır. Mənim salonumda mebel yoxdur, biz burada həmişə yuyulmuş paltar quruduruq, bu salonun hündürlüyü on beş fut, böyüklüyü isə təqribən on səkkiz kvadrat futdur. Salonun tavanı, köhnə dəb üzrə, qızıl suyu verilmiş rəsmlərlə örtülüdür. Şalbanlar isə sizdə olduğu kimidir. Bura xəstəxana olduğu zaman bunların hamısı kətanla örtülmüşdü. Bundan başqa, divarlarda bizim nənelərimizin zəmanəsindən qalmış ağac haşiyələr vardır... Lakin hamıdan maraqlısı mənim yataq otağımdır. Madam Maqluar ən azı on təbəqə kağız altında, çox gözəl olmasa da, xoş rəsmlər tapmışdır. Bu rəsmlərdə Telemanın Minerva tərəfindən cəngavərliyə qəbul edilməsi mərasimi vardır, adını unutduğum, Roma matronlarını” bir gecəliyə getdikləri bağlardan birində yenə də Telema təsvir olunur. Daha nə? Romalılar, Roma qadınları (bundan sonra gələn sözü oxumaq mümkün deyil) və bu kimi şeylər. Madam Maqluar Bunların hamısını yuyub təmizləmişdir, bu yay o, bəzi zədəli yerləri təmir edəcək, üstündən lak çəkəcək və mənim otağım əsl muzeyə çevriləcəkdir. Bundan əlavə, madam Maqluar çardaqdan qədim üslubla ağacdan qayrılmış iki balaca masa tapmışdır. Bu masaları təzədən pərvazlamaq üçün iki altı franklıq ekü istəyirlər, lakin bu pulları yoxsullara vermək daha yaxşıdır. Həm də masalar çox yaraşsızdır. Mən bunun əvəzinə qırmızı ağacdan qayrılmış bir dəyirmi masa almaq istərdim. Mən həmişəki kimi xoşbəxt yaşayıram. Qardaşım o qədər mərhəmətlidir ki, onun nəyi varsa, hamısını yoxsullara və xəstələrə paylayır. Biz puldan çox çətinlik çəkirik. Bu yerlərin qışı çox soyuqdur, odur ki, ehtiyacı olanlara heç olmasa bir şeylə kömək etmək lazımdır. Bizim evimiz, demək olar ki, həm isti, həm də işıqlıdır. Bu, hər halda, böyük bir sərvətdir, elə deyilmi? Qardaşımın özünə məxsus adətləri var. O deyir ki, hər bir yepiskop belə olmalıdır. Təsəvvür edin ki, evimizin qapısı hər zaman açıqdır. Kim içəri girsə, dərhal qardaşımın otağına düşür; hətta gecə vaxtı da o, heç bir şeydən qorxmur. Onun igidliyi də bundan ibarətdir – bu, onun sözləridir. O nə mənim, nə də madam Maqluarın ondan nigaran olmağımızı istəyir. O, özünü hər cür təhlükəyə salır və istəyir ki, biz hətta özümüzü bilməməzliyə vuraq. Onu anlamağı bacarmaq lazımdır.

O, yağışlı havada evdən çıxır, palçıqın içində addımlayır, qışda səyahət edir - nə qaranlıqdan, nə təhlükəli yollardan və nə də quldura rast gəlməkdən qorxur.

Keçən il o, tək-tənha quldurların ağalığı etdiyi yerə getdi. Bizi özü ilə aparmaq istəmədi. Düz iki həftə evdə olmadıq. O qayıtdıqdan sonra məlum oldu ki, ona heç nə olmamışdır; hamı onun

orada öldürüldüyünü zənn edirdi, o isə sağ-salamat idi. Özü ilə bərabər bir çamadan da gətirmişdi. Görün məni necə qarət ediblər!” – deyə çamadanı açdıqda məlum oldu ki, içindəkilər Ambren Notrdam kilsəsinin cavahirləridir. Bunu ona oğrular bağışlamışdılar.

Bu dəfə o, evə qayıdarkən, mən özümü saxlaya bilməyib onu bir az danladım, ancaq kimsə eşitməsin deyə, araba təkərləri guruldadığı zaman danışmağa çalışırdım.

İlk zamanlar öz-özümə fikirləşirdim ki: “heç bir təhlükə onu dayandıra bilməz, o qorxu bilməz bir adamdır”. İndi, nəhayət, buna adət etmişəm. “Madam Maqluara işarə edirəm ki, ona söz qaytarmasın. O, istədiyi qədər canını təhlükəyə qoyur. Mən madam Maqluarı çağırıb, öz otağıma keçirəm, onun üçün dua edib, yuxuya gedirəm. Mən sakitəm, çünki möhkəm bilirəm ki, onun başına bir bədbəxtlik gələrsə, bu mənim də axırım olacaqdır. Mən qardaşım və yepiskopumla bərabər Allah-taalanın hüzuruna gedərəm. Madam Maqluar onun “ağılsızlıq” adlandırdığı hərəkətlərinə məndən çətin adət edirdi. İndi isə daha öyrənmişik. Birlikdə ibadət edirik, birlikdə qorxumuzdan titrəyirik və sonra yuxuya gedirik. İblis özü evimizə girmək istəsə, kimsə ona mane olmaz. Doğrudan da, bu evdə biz nədən qorxa bilərik? Hamıdan qüdrətli olan tanrı hər zaman bizimlədir. İblis gəlicə gedər, Allah-taala isə hər zaman bizim üstümüzdədir.

Bu mənim üçün kifayətdir. İndi qardaşımın mənə bir kəlmə belə söz deməsi lazım deyil. Mən onu sözsüz də başa düşürəm. Odur ki, ixtiyarımızı qəzavü-qədərə tapşırmışıq.

Ruhən böyük olan adamla belə rəftar etmək lazımdır.

Sizin de Fo ailəsi haqqında istədiyiniz məlumatı qardaşımdan soruşdum. Sizə məlumdur ki, o hər şeyi bilir, onun zəngin hafizəsi var – axı o, indiyə qədər də royalist olaraq qalır. Soruşduğunuz ailə doğrudan da, Kan dairəsində qədim bir norman ailəsidir. Hələ beş yüz il bundan əvvəl Raul de Fo, Jan de Fo və Toma de Fo dvoryan imişlər, həm də onlardan biri Roşforun sahibi imiş. Bu nəslin son nümayəndəsi olan Gi Etyen Aleksandr polk komandiri, habelə Bretaida yüngül süvari qoşunda nə isə bir vəzifədə olmuşdur. Qızı Mariya Lunza Fransa peri fransız qvardiyası polkovniki və ordu general-leytenantı hersoq Lun de Qramonun oğlu Adrien-Şarl de Qramona ərə getmişdir. Sonluqları dəyişməklə “Fo” müxtəlif şəkildə yazıla bilər: Faux, Fauq və Faauca. Mənim əzizim! Hörmətli qohumunuz cənab kardinaldan xahiş edin ki, bizə dua etsin. Sizin sevimli Silvaniyanıza gəlincə, sizin yanınızda keçirdiyi qısa anları mənə məktub yazmağa sərf etməməklə çox yaxşı iş görmüşdür. Axı o sağlamdır, sizin istədiyiniz kimi işləyir və məni əvvəlki kimi sevir. Elə bu mənim üçün kifayətdir. Sizin vasitənizlə o, mənə salam göndərmişdir. Mən də bunu özüm üçün xoşbəxtlik hesab edirəm. Mən özümü pis hiss etmirəm, bununla belə gündən-günə arıqlayıram. Salamət qalın, daha kağızım yoxdur, buna görə sizdən ayrılmağa məcburam. Salamlarımı, ehtiramlarımı qəbul edin.

Batistina.

P.S. Nəvəniz çox gözəldir. Bilirsinizmi, bu yaxında onun beş yaşı tamam olacaq! Dünən küçədən dizinə qayıq bağlanmış bir at keçirdi. O, bu atı görüb soruşdu ki: “Atın dizinə nə olmuşdur?”. Bu uşaq elə sevimlidir ki! Balaca qardaşı isə köhnə süpürgəni kareta zənn edərək, otaqda sürüyə-sürüyə, “Dəh-dəh!” deyib çıxır.

Bu məktubdan aydın olur ki, hər iki qarı özlərini yepiskopun adətlərinə yaxşı uyğunlaşdırma bilmişdi – bu, kişini onun özündən yaxşı başa düşən qadınlara aid xüsusiyyətdir. Din şəhərinin yepiskopu öz təvazökar və sadə görünüşünü daim mühafizə etməklə, bəzən cəsarət tələb edən böyük və gözəl işlər görür və bunu hətta dərk etməzdi. Qadınlar titrər, lakin onun işinə qarışmazdılar. Bəzən madam Maqluar iş görülməzdən əvvəl ona xəbərdarlıq etməyə cəsarət edərdi, lakin nə iş görülməz zaman, nə də işindən keçəndən sonra bunu eləməzdi. İş başlanmışdısa heç kəs, heç bir vaxt ona, hətta hərəkətlə də mane olmazdı. Bəzən – o, bu barədə qadınlara bir söz deməli olmurdu, bəlkə də, o qədər təvazökar idi ki, özü də bunu dərk etmirdi, – qadınlar yepiskopun, həqiqətən, yepiskop kimi hərəkət etdiyini dumanlı surətdə hiss edir və bu zaman evdə süzən kölgəyə çevrilirdilər. Onlar öz iradələrinin təzahüründən əl çəkərək, yepiskopa xidmət edirdilər, itaət etmək - yox olmaq demək idisə, onlar o saat yox olurdular. Bəzən qayğıkeşlik göstərmək adamı yalnız darıxdıra bilər. Onlar bunu çox incə bir həssaslıqla

duyurdular. Buna görə yepiskopun həтта təhlükədə olduğunu bilsələr belə, onlar yepiskopun fikrini anlamasalar da, təbiətini o qədər yaxşı anlayırdılar ki, qayğısını çəkməz və onu Allaha tapşırırdılar.

Həm də, məktubdan görüldüyü kimi, Batistina deyirdi ki, qardaşının ölümü eyni zamanda onun da ölümü olacaqdır. Madam Maqluar bunu demirdi, lakin bunun belə olduğunu bilirdi.

ONUNCU FƏSİL.

Yepiskop naməlum bir işıq qarşısında.

Yuxarıda göstərdiyimiz məktub yazıldıqdan bir qədər sonra yepiskop, bütün şəhərin rəyincə, quldurlar yatağı olan dağlara getməkdən daha ehtiyatsız bir hərəkət etdi.

Din şəhərinin kənarında büsbütün yalnız yaşayan bir adam var idi. Həmin adam, – bu qorxulu sözü elə dərhal desək yaxşıdır, – vaxtilə Konvent üzvü olmuşdu. Adı J. idi.

Kiçik Din şəhərinin əhalisi bu Konvent üzvünün adını az qala dəhşətlə çəkərdi. “Bir təsəvvür edin – Konvent üzvləri! Konvent üzvləri adamların bir-birini “vətəndaş” və “sən” deyər çağırırdılar zamanlar yaşayırdılar. Bu adam div kimi bir şey idi; o, kralın ölümünə səs verməmişdisə də, hər halda, buna yaxın bir şey etmişdi. O, az qala padşah qatili idi. O, dəhşətli idi. Necə olmuşdu ki, qanuni padşahlar qayıtdıqdan sonra bu adamı xüsusi cinayət məhkəməsinə vermişdilər? Bəlkə də, onun başını kəsməzdilər, – hər halda, mərhəmət göstərmək lazımdır, – ancaq onu ömürlük sürgün etmək faydasız olmazdı! Heç olmazsa, başqalarına nümunə olmaq üçün! Və s. və i. a. Xüsusən, ona görə ki, bu cür adamların hamısı kimi, o da allahsız idi...”. Qazların çalağan haqqındakı mühakiməsi.

Ancaq J. həqiqətən, çalağan idimi? Onun sürdüyü sərt, tənha həyatına baxılacaq olursa, bəli, doğrudan da, o, çalağan idi. O, kralın ölümünə səs vermədiyinə görə, qara siyahıya düşməmişdi və Fransada qala bilmişdi.

O, şəhərdən qırx dəqiqəlik məsafədə, insan mənzilindən, yollardan uzaqda, unudulmuş vəhşi bir dərədə, dağlar arasında yaşayırdı. Deyildiyinə görə, orada onun bir parça yeri, bir daxması, bir mağarası var idi. Nə qonşusu vardı, nə də yoldan keçən. O bu dərəyə köçdüyü zamandan bəri həmin Dərəyə gedən cığırı ot basmışdı. Bu yerdən danışanda, elə bil, cəllad yuvası haqqında danışırıdılar.

Lakin yepiskop onu xatırlayar, ara-sıra üfəqdə görünən və qoca Konvent üzvünün yaşadığı dərəni göstərən ağaclığa tərəf baxaraq düşüncəyə düşürdü: “Orada yalnız qalmış bir ruh vardır”.

Daxildən gələn bir səs də ona deyirdi: “Sən o adamın yanına getməlisən”.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, əvvəldə çox təbii görünən bu fikir, bir qədər düşündükdən sonra, yepiskopa mənasız və qeyri mümkün, həтта ikrahlandırıcı görünürdü. Çünki əslində, o da hamının fikrinə şərik idi və özü belə açıq surətdə fərqi varmadan, Konvent üzvü ona nifrətə yaxın olan və “ədavət” sözü ilə yaxşı ifadə olunan bir hiss təlqin edirdi.

Lakin yoluxucu xəstəliyə tutulmuş qoyundan uzaq qaçmağa çobanın haqqı varmı? Yox! Ancaq qoyunla qoyunda da fərq vardır.

Mərhəmətli yepiskop çox çətin vəziyyətə düşmüşdü. O, neçə dəfə dərəyə tərəf getmiş və yarı yoldan geri qayıtmışdı.

Lakin bir gün şəhərə xəbər yayıldı ki, Konvent üzvünə onun mağarasında xidmət edən balaca çoban həkim dalınca gəlmişdir; deyirdilər ki, qoca kafir ölüm halındadır, o iflic olmuşdur, bu gecəni çətin ki, başa vursun. Bəziləri bu sözləri söylərkən: “Allaha şükür!” deyər əlavə edirdilər. Yepiskop əsasını götürdü, yuxarıda dediyimiz kimi, donu çox köhnə olduğundan və axşamlar adətən soyuq külək əsdiyindən rədasını geydi və yola düşdü.

Yepiskop adamların lənət yağdırdığı yerə çatdığı zaman günəş artıq üfəqə doğru enməkdə idi. Ürəyi yüngülcə çırıpınaraq gördü ki, lap mağaraya çatmışdır. Xəndəyi adladı, təbii çəpərdən keçdi, qapının ağzını kəsən payanı qaldırdı, başlı-başına buraxılmış bir bostana girdi, irəliyə doğru bir neçə cürətli addım atdı və birdən sıx, hündür kollar arasından heyvanın yuvasını gördü. Bu kiçik, çox alçaq, yoxsul və təmiz bir daxma idi; onun qabaq tərəfini tənək bürümüşdü.

Qapının qabağında təkərli bir kreslodə, sadə kəndli kreslosunda ağsaçlı bir adam oturub, günəşə baxaraq gülümsəyirdi.

Qocanın yanında bir yeniyetmə oğlan, balaca çoban duraraq əlindəki süd kasasını ona uzatmışdı. Yepiskop dinməzəcə bu səhnəyə tamaşa edirdi. Bu zaman qoca dilləndi. “Çox sağ ol, – dedi, – daha mənə heç bir şey lazım deyil”. Onun gülümsəyən gözləri günəşdən ayrılaraq, uşağın üzünə zilləndi.

Yepiskop yaxın gəldi. Qoca ayaq səsinə eşidib, başını çevirdi və onun üzündə uzun ömür sürmüş insanın hələ də ifadə edə biləcəyi dərin bir heyrət göründü.

– Burada yaşadığım gündən bəri birinci dəfədir ki, yanıma adam gəlir, – dedi. – Siz kimsiniz, cənab?

Yepiskop cavab verdi:

– Mənim adım Byenvenü Miriəldir.

– Byenvenü Miriel. Mən bu adı eşitmişəm. Əhalinin monsenyor B’envenü dedikləri adam siz deyilsinizmi?

– Bəli, mənəm.

Qoca xəfifcə gülümsəyərək davam etdi:

– Elə isə siz mənim yepiskopumsunuz.

– Müəyyən dərəcədə.

– Xoş gəlmişsiniz.

Konvent üzvü əlini yepiskopa uzatdı, lakin yepiskop onun əlini sıxmadı. O, ancaq bunu dedi:

– Aldanmış olduğuma çox şadam. Siz heç də xəstəyə oxşamırsınız.

– Tezliklə yaxşı olaram cənab, – deyərək qoca cavab verdi. Bir qədər sükutdan sonra o dedi:

– Üç saatdan sonra mən öləcəyəm.

Sonra davam edərək:

– Mənim təbabətdən bir az başım çıxır, – dedi. – Ölümün necə yaxınlaşdığını bilirəm. Dünən yalnız ayaqlarımın altı soyumuşdu: bu gün soyuq dizlərimə qədər qalxdı, indi də soyuğun getdikcə yuxarı qalxaraq belimə çatdığını hiss edirəm, soyuq ürəyimə çatan kimi ürəyim dayanacaqdır. Amma günəş nə gözəldir! Kreslomu havaya çıxartdırdım ki, son dəfə dünyanı seyr edim. Siz mənimlə danışa bilərsiniz, bu məni qətiyyənlə yormaz. Can verməkdə olan bir adama baxmağa gəlməkdə yaxşı etmişsiniz. Bu dəqiqələrin şahidi olmalıdır. Hər kəsdə bir qəribəlik olur, bax, mən günəş doğana qədər yaşamaq istərdim. Lakin bilirəm ki, heç üç saat da yaşamayacağam. Hələ qaranlıq ikən ölüb qurtaracağam. Ancaq bunun nə fərqi var? Həyatı başa vurmaq çox sadə şeydir... Bunun üçün sabahın açılması lazım deyil. Qoy belə olsun. Mən ulduzların işığında öləcəyəm.

Qoca bu sözləri dedikdən sonra uşağa tərəf dönərək:

– Get yat, – dedi. – Bütün keçən gecəni sən mənim yanımda oturdun, yorğunsan.

Uşaq daxmaya getdi.

Qoca, uşağı gözləri ilə müşayiət edərək, öz-özünə danışmış kimi əlavə etdi:

– O, yuxuda ikən mən öləcəyəm. Yuxu ilə ölüm bir-birinə yaxın qonşudur.

Bütün bunlar yepiskopa gözlənilməyindən az təsir etdi. O, bu ölümdə Allahın iştirak etdiyini nə isə hiss etmirdi. Açıq söyləyək – çünki böyük qəlblərin kiçik ziddiyyətləri də bütün qalanlar kimi eynilə dürüst qeyd olunmalıdır – onu “monsnyor” adlandırdıqlarına yeri gəldikcə istehza etməyi sevən yepiskopa burada “monsnyor” deyilməməsi ona bir qədər toxunmuşdu. O buna cavab olaraq, az qala “vətəndaş” deyərək müraciət etmək istədi. O, həkimlərə və keşişlərə xas olan və özünün heç alıxmamış olduğu kobud bir etinasızlıq göstərmək istədi. Axı bu adam, bu Konvent üzvü, bu xalq nümayəndəsi vaxtilə dünyanın böyüklərindən biri idi: yepiskop, bəlkə də, ömründə birinci dəfə olaraq, özündə bir sərtlik hiss etdi.

Konvent üzvü isə bu zaman təvazökar xoşhallılıqla ona baxırdı. Bu baxışda məzara yaxınlaşmış insan üçün tamamilə yerli olan bir itaətkarlıq əlaməti vardı.

Maraqlanmağı təhqir hesab edən, buna görə də adətən maraqlanmaqdan çəkinən yepiskop isə Konvent üzvünü diqqətlə nəzərdən keçirirdi: rəğbətdən doğmayan bu diqqəti başqasına

göstərmiş olsaydı, yəqin ki, vicdan əzabı çəkərdi. Konvent üzvü ona qanundan xaric, hətta mərhəmətə belə layiq olmayan bir adam kimi görünürdü.

Özünü düz tutan və ucadan, sakit bir səslə danışan J. fizioloqların heyretinə səbəb olan səksən yaşlı qocalardan biri idi. İnqilab öz dövrünün təcəssümü olan bu cür adamlardan az görməmişdi. Bu qocanın hər cür sınaqdan çıxmış bir adam olduğu hiss edilirdi. Ölümə bu qədər yaxın olduğu halda hərəkətləri sağlam bir adamın hərəkətləri kimi idi. Onun aydın baxışı, möhkəm səsi, qüvvətli və geniş çiyinləri ölümün özünü də çaşdırı bilərdi. Müsəlmanların Əzraili onu görmüş olsaydı, qapını yanıldığını zənn edərək, mütləq geri qayıdardı. J. sanki, özü ölmək istədiyi üçün ölürdü. Onun can çəkişməsində sərbəst iradə hiss olunurdu. Yalnız ayaqları hərəkətsiz idi. Ölüm əvvəlcə bu ayaqlardan bərk-bərk yapışmışdı. Ayaqları soyuq və ölü idi, başı isə bütün həyatı qüvvəsilə yaşayır və, görünür, tamamilə aydın işləyirdi. Bu təntənəli dəqiqədə J. Şərq nağıllarında təsvir edilən beldən yuxarısı ət, aşağısı mərmər olan padşaha bənzəyirdi. Kreslonun yaxınlığında bir daş vardı. Yepiskop bu daşın üstündə oturdu. Söhbət ex abrupto başladı.

Yepiskop təqdiredici bir ahənglə dedi:

– Mən sizin üçün sevinirəm. Siz, hər halda, kralın ölümünə səs vermədiniz.

Konvent üzvü bu “hər halda” sözü arxasında gizlənən acı kinayəni elə bil, hiss etmədi, lakin cavab verərkən üzündən təbəssüm silindi.

– Mənim üçün çox da sevinməyin, cənab, – dedi, – mən zalım hökmdarın məhv edilməsinə səs vermişəm.

Bu sərt ahəng yepiskopun ciddi ahənginə cavab idi.

– Siz bununla nə demək istəyirsiniz? – deyə yepiskop soruşdu.

– Mən demək istəyirəm ki, insan üçün yalnız bir zalım var – o da cəhalətdir. Mən də həmin zalımın məhvində səs verdim. Kral hakimiyyətini, yəni mənbəyi yalandan ibarət olan hakimiyyəti bu zalım doğurmuşdur, bilik isə həqiqətdən doğmuş olan hakimiyyətdir. Yalnız bilik insanları idarə edə bilər.

Yepiskop:

– Bir də vicdan, – deyə əlavə etdi.

– Hər ikisi bir şeydir. Vicdan – bizdə fitrən mövcud olan biliklərin məcmusudur.

Monsenyor B’envenu onun üçün tamamilə yeni olan bu sözləri bir qədər heyərlə dinləyirdi.

Konvent üzvü sözünə davam edərək dedi:

– On altıncı Lüdovikə gəlincə, mən “yox” dedim. Mənim insanı öldürməyə haqqım yoxdur, lakin zülmü məhv etməyi özüm üçün bir vəzifə hesab edirəm. Mən zalımın məhv edilməsinə, yəni qadınlar üçün fahişəliyin, kişilər üçün köləliyin, uşaqlar üçün cəhalətin məhv edilməsinə səs verdim. Respublikaya səs verərkən, mən bütün bunlara səs vermiş oldum. Mən qardaşlıq üçün, sülh üçün, açılan sabah üçün səs verdim! Mən xurafatın və yanlış fikirlərin puç edilməsinə yardım etdim. Xurafatın və yanlış fikirlərin yox olmasından işıq doğur. Biz köhnə dünyanı yıxdıq və əzablar kasası olan bu köhnə dünya bəşər nəslinin üzərinə tökülərək, sevinc kasasına çevrildi.

Yepiskop dedi:

– Şübhəli bir sevinc.

– Narahat olmuş bir sevinc deyə bilərdiniz, indi mən adı min səkkiz yüz on dördüncü il olan keçmişə qayıtdıqdan sonra – yox olmuş sevinc. Heyhat, işimiz başa çatdırılmadı, mən bunu etiraf edirəm biz köhnə quruluşu zahiri cəhətdən yıxdıqsa da, ideyalar aləmindən onu tamamilə məhv edə bilmədik. Cinayətləri məhv etmək kifayət deyil, adətləri dəyişdirmək lazımdır. Dəyirmanı dağıtdıq, külək isə qaldı.

Siz dağıtdınız. Dağıtmaq faydalı ola bilər, lakin mən qəzəb təsiri altında dağıtmaqdan qorxuram.

– Ədalətin də öz qəzəbi vardır, cənab yepiskop və bu ədalət qəzəbi tərəqqi ünsürüdür. Necə olsun və nə deyirlər, desinlər, lakin Fransa inqilabı İsa zamanından bu günə qədər bəşəriyyətin ən qüdrətli hərəkəti olmuşdur. Düzdür, mükəmməl deyil, lakin çox nəcib və yüksək bir hərəkətdir. İnqilab ictimai təklikdə olan bütün məchulları mötərizədən kənara çıxartdı, beyinləri

sakitləşdirdi; qəlbləri yumşaltdı, işıqlandırdı, o yer üzünə mədəniyyət selləri axıtdı. O, xeyirxahlıqla dolu idi. Fransa inqilabı insanpərvərliyin özünün taxta çıxmasıdır.

Yepiskop özünü saxlaya bilmədi və pıçıldadı;

– Eləmi? Bəs doxsan üçüncü il?

Ölməkdə olan adam heybətli bir təntənə ilə kreslodada bir qədər dikəldi və son qüvvələrini toplayaraq çığırıldı:

– Aha! Bəs belə! Doxsan üçüncü il! Mən bu sözləri gözləyirdim. Min beş yüz il ərzində buludlar topladı, sıxlaşdı. On beş əsr keçdi və nəhayət, göy guruldadı, ildırım çaxdı. Siz göy gurultusunu mühakimə etmək istəyirsiniz. Yepiskop ola bilsin, özü-özünə etiraf etmədən yüngül bir pərtlik hiss etdi. Lakin bunu bildirməyərək cavab verdi:

– Hakim ədalət adından, keşiş mərhəmət adından danışar. Mərhəmət özü də elə ədalətin eynidir, lakin onun daha yüksək dərəcəsidir. İldırımın zərbəsi sərrast olmalıdır.

Sonra Konvent üzvünün düz gözünün içinə baxaraq əlavə etdi:

– Bəs On yeddinci Lüdovik?

Konvent üzvü əlini uzadıb yepiskopun çiyindənən yapışdı.

– On yeddinci Lüdovik! Mənə baxın! Siz kimin üçün yas tutursunuz? Günahsız bir uşaq üçün? Əgər belə olsaydı, mən də sizinlə birlikdə ağlardım. Lakin siz kral oğlu üçün ağlayırsınızsa, bu barədə mənə imkan verin, hələ bir qədər fikirləşim. Kartuşun qardaşı. Qrev meydanında asılmış və ölüncəyə qədər orada qoltuqlarından asılı qalmış günahsız uşaq, günahı yalnız Kartuşun qardaşı olmasından ibarət olan uşaq mənim nəzərimdə yalnız On beşinci Lüdovikin nəvəsi olduğu üçün Tamil həbsxanasına salınmış olan başqa bir günahsız uşaqdan, On beşinci Lüdovikin nəvəsindən daha artıq mərhəmətə layiqdir.

– Cənab, – deyə yepiskop onun sözünü kəsdi, – bu iki adın müqayisə edilməsi mənim xoşuma gəlmir.

– Kartuşla On beşinci Lüdovikinmi? Siz hansını müdafiə etmək niyyətindəsiniz?

Hər ikisi susdu. Yepiskop buraya gəldiyinə az qala peşman olmuşdu. Bununla bərabər o, qəlbində nəyin isə sarsıldığını tutqun surətdə hiss etdi.

Konvent üzvü yenə sözünə davam edərək:

– Ah. Cənab keşiş! – dedi. – Siz kobud həqiqəti sevmirsiniz, halbuki İsa onu çox sevərdi. O, zalımları məbəddən qamçı ilə qovardı.

Onun verdiyi cəza sərt həqiqətlərin gözəl bir carçısı idi. O “sinite parvulos”1 deyə çığırıldıqda, uşaqlar arasında fərq qoymurdu. O, Varavqanın varisi ilə İrodun varisini yanaşı qoymaqdan çəkinməzdi. Günahsızlığın özü, cənab, ən gözəl bir zinətdir. Günahsızlığın “ələhəzrət” olmağa ehtiyacı yoxdur. Cır-cındır içində də o, gözəl libaslar içində olduğu qədər əzəmətlidir.

Yepiskop yavaş bir səslə: bu doğrudur, – deyə dilləndi. Konvent üzvü sözünə davam edərək dedi:

– Mən öz fikrimdə israr edirəm. Siz on yeddinci Lüdovikin adını çəkdiniz. Bir-birimizi anlamağa çalışaq. Deyin görək, biz kimə ağlayacağıq: bütün günahsızlara, əzab çəkənlərə, bütün uşaqlara – həm aşağıda, həm yuxarıda olanlaramı? Əgər belə isə mən razıyam. Lakin təkrar edirəm, bu halda doxsan üçüncü ildən çox-çox əvvəlki illərə qayıtmaq və on yeddinci Lüdovikdən çox-çox qabaq həlak olmuş adamlar üçün göz yaşı tökmək lazımdır. Siz mənimlə birlikdə xalqın uşaqlarına ağlasanız, mən də sizinlə bərabər kral uşaqlarına ağlayaram. Yepiskop:

– Mən hamı üçün ağlayıram, – dedi.

– Eyni dərəcədə! – deyə J. səsləndi. – Lakin tərəzinin müvazinəti pozularsa, qoy xalqın çəkdiyi izzətlər üstün gəlsin, çünki xalqın izzəti daha uzun sürür.

Yenidən sükut çökdü. Birinci olaraq Konvent üzvü sükutu pozdu. O, dirsəyinə söykənərək bir az qalxdı və yatağını şəhadət barmağı ilə baş barmağının arasında yüngülcə sıxaraq, – bu, həm soruşan, həm də mühakimə edən adama xas olan ani bir hərəkət idi, – gözünü yepiskopun üzünə zillədi. Bu baxışda qeyri-adi bir qüvvə, can çəkişmə qüvvəsi vardı. O, sözə başladı. Bu, partlayışa bənzəyirdi.

– Bəli, Cənab, – xalq çoxdan zülm altında əzilir... Lakin dayanın, mənim demək istədiyim bu deyil. Siz nə üçün yanıma gəlib sorğu-sual edir və On yeddinci Lüdovik haqqında danışırırsınız?

Mən sizi tanımıram. Burada olduğum zamandan bəri mən tək yaşayıram və bu hasardan kənara bir addım belə atmamışam, mənə kömək edən bu uşaqdan başqa kimsəni görməmişəm. Doğrudur, adınızı bəzən ötəri eşidirdim və etiraf etməliyəm ki, sizin birinizdən o qədər də danışmışlar, lakin bu hələ heç bir şeyi sübut etmir. Mahir adamlar min bir vasitə ilə xalqın, bu sadə camaatın başını aldada bilirlər. Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, mən sizin karetanızın təkərlərinin gurultusunu nədənsə eşitmədim. Görünür, siz onu yolun döngəsində, meşənin arxasında qoyub gəlmişsiniz. Sizə deyirəm, – mən sizi tanımıram. Yepiskop olduğunuzu söylədiniz, lakin bu, hələ sizin əxlaqınız, şəxsiyyətiniz haqqında heç bir şey bildirmir. Sualımı yenə təkrar edirəm: siz kimsiniz? Siz bir yepiskopsunuz, yəni kilsə knyazısınız, illik renta ilə təmin olunmuş və qulluqdan böyük gəliri olan, zərli paltarları və gerbi olan adamlardan birisiniz. Din şəhəri yeparxiyasının on beş min frank maaşı və on min frank başqa gəliri, yəni, cəmi ildə 25 min frank gəliri var. Siz – yaxşı aşpazları, livreyalı lakeyləri olan, yaxşı yeməyi sevən və cümə günləri toyuq əti yeyən, qabağında və arxasında lakeylər durmuş zinətli karetalarda sərilib özünü göstərən, Həzrət İsa naminə saraylarda yaşayan və karetalarda gəzən adamlardan birisiniz, halbuki Həzrət İsa özü ayaqyalın gəzərdi... Siz bir yüksək mənəb sahibisiniz! Rentalar, saraylar, atlar, xidmətçilər, gözəl yeməklər, həyatın bütün cismani ləzzətləri – bunların hamısı sizin və eləcə də peşə yoldaşlarınızın ixtiyarındadır, onlar kimi siz də bunlardan ləzzət alırsınız. Bunların hamısı doğrudur, lakin bununla ya həddindən çox, ya da həddindən az söylənilmişdir. Bunlar sizin daxili qiymət və mahiyyətiniz haqqında, yəqin ki, mənə ağıl və hikmət öyrətmək üçün buraya gəlmiş adamın kim olduğu haqqında mənə heç bir şey izah etmir. Mən kimlə danışırım? Siz kimsiz?

Yepiskop başını əydi və:

– Vermis sum! deyə cavab verdi.

Konvent üzvü öz-özünə donquldadı:

– Karetada gəzən həşərat!

Rollar dəyişmişdi, indi Konvent üzvü təkəbbürlü, yepiskop isə müti idi.

O, mülayimliklə:

– Elə olsun cənab, – dedi, – lakin bir izah edin görək, mənim bu kolların arxasında, buradan iki addımlıqda dayanmış karetam, gözəl xörəklərim, cümə günləri yediyim toyuqlar, 25 min franklıq illik gəlirim, sarayım və lakeylərim məgər onu isbat edir ki, mərhəmət yaxşı sifət deyil, rəhm etmək hamının borcu deyil və doxsan üçüncü il amansız olmamışdır?

Konvent üzvü bir kölgəni qovurmuş kimi, əlini altına çəkdi və dedi:

– Sizə cavab verməzdən əvvəl, xahiş edirəm məni bağışlayasınız... Sizin qarşınızda müqəssirəm, cənab. Siz mənim yanına gəlmişsiniz, siz mənim qonağımsınız. Sizə qarşı nəzakətli olmaq mənim borcumdur. Siz mənim fikirlərimi inkar edirsiniz, mən də yalnız sizin dəlillərinizə etiraz etməklə kifayətlənməliyəm. Sizin sərvətiniz və həyatdan aldığınız nəşələr bizim mübahisəmizdə mənim əlimdə sizin əleyhinizə gözəl bir silahdırsa da, bu silahdan istifadə etməmək daha nəzakətli olardı. Sizə söz verirəm, artıq mən bu məsələyə toxunmayacağam.

– Təşəkkür edirəm, – deyə yepiskop cavab verdi. J. sözünə davam edərək:

– Mübahisəmizə qayıdaq, – dedi. – Biz nədən danışırıdığ? Yanılmıramsa, siz doxsan üçüncü ilin amansız olduğunu söylədiniz? Yepiskop:

– Bəli, amansız idi, – dedi. – Gilyotinanı alqışlayan Marat haqqında siz nə fikirdəsiniz?

– Bəs siz draqonadalar münasibətilə “Te Deum” deyə oxuyan Bossüe haqqında nə düşünürsünüz?

Cavab çox sərt idi və amansız polad tiyə kimi düz hədəfə dəymişdi. Yepiskop diksindi, o, etiraz etməyə söz tapmadı, lakin Bossüeyə bu cür isnad etmək onu təhqir etmişdi. Ən ağıllı adamların da öz pərəstişkarları var və məntiq tərəfindən bunlara kifayət qədər ehtiram edilmədikdə, onlar bəzən bundan bərk inciyirlər.

Konvent üzvü isə artıq boğulurdu, son dəqiqələrin adı rəfiqi olan ölüm xırıltısı onu danışmağa qoymurdu, bununla belə aqlının tamamilə aydın olduğu gözlərindən əks olunurdu. O, sözünə davam edərək dedi:

– Mən sizə daha bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Doxsan üçüncü il ümumiyyətlə, insanlığın təsdiqi olan inqilabdan təcrid edilmiş halda götürülsə, bu il – heyhat! – Onun təkzibi kimi

görünə bilər. Siz doxsan üçüncü ili amansız hesab edirsiniz, cənab, lakin sizcə, monarxiya nə deməkdir? Kare quldur idi, lakin bəs Monrevelə siz nə ad verərsiniz? Fukye-Tenvil əclafdır, lakin bəs Lamuanyon – Bavile haqqında siz nə fikirdəsiniz? Mayyar dəhşətlidir. Bəs So – Tavan? Düşən ata qan içəndir, lakin bəs Letelye ataya siz nə ləqəb verərdiniz? Başkəsən Jurdan əjdahadır, lakin necə olsa, markiz de Luvua kimi deyil. Ah, cənab, cənab, mənim ershersoginya və kraliça Mariya-Antuanettaya yazığım gəlir, lakin 1685-ci ildə Böyük Lüdovikin padşahlığı zamanında beldən yuxarı lüt halda dirəyə bağlanmış hugenot qadına da eyni dərəcədə yazığım gəlir, onun südəmər uşağını bir qədər kənarda tutmuşdular. Qadının döşləri südlə, qəlbi isə əzab və iztirabla dolu idi. Ac və solğun uşaq anasının döşlərini görür və acından çığırırdı. Cəllad isə anaya deyirdi: “Məsləkindən əl çək!”. Südəmər uşağı olan ana iki şeydən birini seçməli idi: ya uşağının acından ölməsinə, ya da vicdanının məhv olmasına razı olmalı idi. Anaya verilən bu cəhənnəm əzabına siz nə deyə bilərsiniz? Fransa inqilabının öz səbəbləri vardı, cənab, bunu unutmayın. Gələcək onun qəzəbinə bəraət verəcəkdir. Onun nəticələri isə dünyanın yaxşılaşmasıdır. İnqilabın ən dəhşətli zərbələrindən bütün bəşəriyyət üçün nəvazişlər yaranır. Yetər! Mən artıq susuram, mənim dəlillərim olduqca möhkəmdir, həm də ki, mən ölürəm. Konvent üzvü gözlərini yepiskopun üzündən çəkərək öz fikrini bir neçə kəlmə ilə sakitcə tamamladı:

– Bəli, tərəqqinin kobud təzahürləri inqilab adlanır. İnqilab qurtardığı zaman aydın olur ki, bəşəriyyət şiddətli qulaqburması almışsa da, irəliyə doğru addım atmışdır.

Konvent üzvü yepiskopun daxili aləmini tədricən necə sarsıtdığını duymurdu. Lakin müqavimət üçün monsenyor B’envenünün əlində yenə bir dəlil qalmışdı və o bu dəlilə istinad edərək söhbətə başladığı eyni kəskinliklə etiraz etdi:

– Tərəqqi Allaha inanmalıdır. Xeyrin kafir xidmətçiləri ola bilməz. Allahsız – bəşəriyyət üçün pis rəhbərdir.

Qoca xalq nümayəndəsi cavab vermədi. Onun bədəninə bir lərzə gəldi. O, göyə baxdı və gözləri yaşla doldu. Saralmış yanaqlarından bir damcı yaş aşağı axmağa başladı və can verən bu adam gözlərini sonsuz fəzadan ayırmayaraq zorla eşidilən bir səslə, öz-özü ilə danışmış kimi dedi:

– Sən! Ey mənim idealım! Yalnız sən varsan!

Yepiskop təsvir olunmaz bir həyəcan keçirirdi. Konvent üzvü bir az susduqdan sonra əlini qaldırdı və göyləri göstərərək:

– Sonsuzluq mövcuddur. O, oradadır, – dedi. – Sonsuzluğun öz “mənliyi” olmasaydı, mənim “mənliyim” onun son həddi olardı və o, sonsuzluq olmazdı: başqa sözlə – sonsuzluq mövcud olmazdı. Lakin o mövcuddur. Deməli, onun öz “mənliyi” vardır. Bu “mənlik” də Allahdır.

Can verməkdə olan qoca son sözləri ucadan, vəcdlə dedi, sanki, qarşısında yalnız onun gözlərinə görünən naməlum bir adam dayanmışdı. O, sözünü qurtardıqda gözləri yumuldu. Gərginlik onun gücünü tükəndirmişdi. Aydın idi ki, bu bir an içərisində o, qalan bir neçə saatlıq ömrünü başa vurdu. Bir an onu məzarda gözləyən şeyə yaxınlaşdırdı. Son dəqiqə başlanırdı.

Yepiskop bunu başa düşdü, artıq ləngimək olmazdı, axı o, buraya bir keşiş kimi gəlmişdi, o, ifrat soyuqluqdan tədricən ifrat həyəcana düşdü, o, bu qapalı gözlərə baxdı, bu bürüşmüş və solmuş əli tutdu və can verən adama doğru əyildi.

– Bu saat Allaha məxsusdur. Bizim görüşümüz əbəs olsaydı, siz təəssüf etməzdinizmi?

Konvent üzvü gözlərini açdı. Onun üzünə indi sərt, sanki, kölgəli bir vüqar çökmüş idi.

O, fiziki qüvvələri zəifləşdiyinə görə deyil, daha doğrusu, daxili ləyaqət hissindən doğan aram səslə dedi:

– Cənab yepiskop, mən ömrümü düşünməkdə, öyrənməkdə və seyr etməkdə keçirdim. Vətənim mənə öz işlərində iştirak etməyimi əmr etdiyi zaman, mən altmış yaşında idim. Mən bu əmrə itaət etdim. Cinayətlərə rast gəldiyim zaman onlarla mübarizə aparırdım. İstibdada rast gəldikdə, onu məhv edirdim. Mən inandığım hüquq və prinsipləri elan və təbliğ edirdim. Düşmən ölkəmizə hücum çəkdi, mən vətənimə müdafiə etdim. Fransa, təhlükədə idi mən sinəmlə onu müdafiəyə qalxdım. Mən heç bir zaman varlı olmamışam, indi isə yoxsulam. Mən dövlət başçılarından biri idim. Xəzinələr cavahirlə dolu idi, qızıl və gümüşün ağırlığından divarlar çatlayırdı, onlara dayaq vermək lazım gəldi, – mən isə Arbr-Sek küçəsində iyirmi su pula nahar edirdim. Məzlumların

dadına çatırdım və əzab çəkənlərə təsəlli verirdim. Doğrudur, mən mehrabın örtüyünü parçaladım, lakin bundan məqsədim ancaq vətənin yaralarını sarımaq idi. Mən hər zaman bəşəriyyətin irəliyə, işığa doğru getməsinə kömək edirdim, lakin bəzən tərəqqi amansız olduqda, mən ona mane olurdum. Elə hallar da olurdu ki, mən öz düşmənlərimə, yəni sizlərə də kömək edirdim. Flandriyada, Petegemdə, meroving krallarının yay iqamətgahı olan yerdə urbanist rahiblər monastırı, Bolyedə müqəddəs Klara abbatlığı vardır – 1793-cü ildə mən bu monastırı təhlükədən xilas etdim. Mən öz vəzifəmi bacardığım qədər yerinə yetirib, əlimdən gələnləni yaxşılıq etmişəm. Bütün bunlardan sonra mənə qovdular, təqib etdilər, mənə əzab verdilər, mənə ləkələdilər, təhqir etdilər, ələ saldılar, lənətlər yağdırdılar, sürgün etdilər. Budur, neçə ildir ki, saçlarımın ağarmasına baxmayaraq, mən, nifrət etməkdə özlərini haqlı bilən bir çox adamlar olduğunu hiss edirəm. Yoxsul, avam camaatın nəzərində Mən, Allahın lənətinə gəlmiş bir caniyəm. Mən də, kimsəni məzəmmət etmədən, nifrətdən doğan yalqızlığımı qəbul edirəm. Artıq səksən altı yaşım var. Lakin ölürəm. Siz məndən nə istəyirsiniz?

Yepiskop:

– Xeyir-duanızı, – dedi və onun qarşısında diz çökdü.

Yepiskop başını qaldırdığı zaman Konvent üzvünün üzü əzəmətli və sakit idi. O, keçinmişdi. Yepiskop dərin düşüncələr içərisində evə qayıtdı. Bütün gecəni o ibadətdə keçirdi. Sabahı günü maraqlanan adamlardan bir neçə nəfəri Konvent üzvü J. haqqında onunla söhbət açmağa cürət etdisə də, yepiskop cavab əvəzinə yalnız göyləri göstərdi. O gündən sonra yepiskop fəqirlərə, kiçik adamlara qarşı öz məhəbbətini və qardaşlıq qayğısını daha da artırdı.

“Qoca kafir J.”nin adı çəkilən kimi onu qərribə bir dalğınlıq bürüyərdi. Kimsə deyə bilməzdi ki, yepiskopun təkamülə yanaşmasında bu şəxsin zəkası və böyük qəlbi ona nə dərəcədə təsir göstərmişdir.

Yepiskopun bu “ruhanilik ziyarəti, əlbəttə, yerli dedi-qodu həvəskarlarının boşboğazlığına səbəb oldu. “Can verən bu cür adamın başı üstündə olmaq heç yepiskopa layiqdirmi? Axı onu dinə gətirməyi heç gözləmək də olmazdı. Bu inqilabçıların hamısı islahedilməz dinsizlərdir. Elə isə oraya getmək yepiskopun nəyinə lazım idi? Orada nəyin qalmışdı? Yəqin, şeytanın insan ruhunu necə alıb aparmasına tamaşa etmək çox maraqlı imiş”.

Bir dəfə özlərini çox ağıllı sayan həyasız adamlar sırasına mənsub olan kübar bir dul qadın yepiskopa belə hücum etmişdi:

– Monsenyor, hamı soruşur ki, zati-əqdəslərinizə nə zaman qırmızı qalpaq bəxş ediləcəkdir?

Yepiskop isə cavabında:

– Ah! Bu çox qaba rəngdir, – demişdi. – Xoşbəxtlikdən, yakobinçi qalpağında bu rəngə nifrət bəsləyənlər kardinal şlyapasında ona çox hörmət edirlər.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Qeyd – şərt.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən monsenyor B’envenünün “filosof yepiskop” və ya “vətənpərvər yepiskop” olduğu nəticəsini çıxaranlar çox böyük səhv edə bilirlər. Onun Konvent üzvü J. ilə, bəlkə də, iki ulduzun təsadüfünə bənzədilə bilən görüşü onun qəlbində nə isə bir heyrət hissi oyatmış və bu hiss onu daha artıq mülayim etmişdi. Vəssalam.

Monsenyor B’envenü heç siyasət əhli deyildisə də, o zamankı hadisələrə olan münasibətindən, əgər monsenyor “B’envenünün bu hadisələrə bir zamanlar hər hansı bir münasibət bəslədiyi ehtimalı varsa, bir neçə kəlmə danışmaq yersiz olmazdı.

Beləliklə, bir neçə il geriye dönək.

Cənab Miriel yepiskop vəzifəsinə təyin olunandan bir az sonra imperator ona, bir neçə başqa yepiskoplarla birlikdə, İmperiya baronu rütbəsini vermişdi. Məlum olduğu üzrə, papa 1809-cu il iyulun 6-cı gecəsi həbs edilmişdi, bu hadisə ilə əlaqədar olaraq Napoleon Fransa və İtaliya yepiskoplarının Parisdə çağırılmış sinoduna Mirieli də dəvət etmişdi. Bu sinod Notrdam kilsəsində toplaşmış və birinci iclası 1811-ci il iyun ayının 15-də kardinal Feşin sədrliyi altında

olmuşdu. Oraya toplaşmış olan doxsan beş yepiskopun içərisində cənab Miriel də var idi, ancaq o, yalnız bir iclasda və bir neçə xüsusi müşavirədə iştirak etmişdi. Dağlıq yerlərin yepiskopu və təbiətə bilavasitə yaxın olan, kənd sadəliyinə və məhrumiyyətə adət etmiş bir adam olduğundan o, deyəsən, bu yüksək rütbəli adamlar məclisinin hərərətini soyudan bəzi fikirlər söyləmişdi. O, tezliklə Din şəhərinə qayıtdı. Bu qədər tez qayıtmasının səbəbini soruşanlara o, belə cavab verərdi ki, “Mən onlara mane olurdum. Mənimlə birlikdə oraya təzə hava doldu. Mən onlara bir növ taybatay açılmış qapı kimi göründüm”.

Bir dəfə də o, belə demişdi: “Burada təcəübü nə var ki? Bu monsenyorların hamısı kilsə knyazlarıdır, mən isə yalnız yoxsul bir kənd yepiskopuyam”.

Məsələ burasında idi ki, o, saraydakıların xoşuna gəlməmişdi. Orada o, bir çox qəribə şeylər danışmışdı və bir axşam kolleqalarından birinin evində ikən ağzından belə bir söz qaçırılmışdı: “Nə gözəl saat! Nə gözəl xalılar! Nə gözəl livreyalar! Bunlar adamı, yəqin ki, çox darıxdırır! Yox, mən bu cürə ifrat zinət içərisində yaşamaq istəməzdim. Bunlar həmişə mənim qulağıma bağırardı ki: “Ac qalan insanlar var! Soyuqdan ölən insanlar var! Yoxsullar var! Dilənçilər var!”.

Ötəri bunu da qeyd edək ki, zinətə qarşı nifrət bəsləmək ağılsızcasına bir nifrətdir. Bu, incəsənətə nifrət bəsləməyə səbəb olur. Lakin kilsə xadimləri arasında, kilsə mərasimi və bayram günləri nəzərə alınmazsa, dəbdəbə və zinət qəbahət hesab olunur. Bu zinət, sanki, həqiqi mərhəmətin çatışmadığını göstərən adətləri ifşa edir. Varlı keşiş mənasız bir şeydir. Keşişin yeri daim yoxsulların yanında olmalıdır. Lakin daim gündüz və gecə hər cür ehtiyac, hər cür məhrumiyyət və yoxsulluq içərisində yaşayaraq, bütün bu münasibətlərin bir hissəsini öz üzərinə götürməmək, necə deyərlər, zəhmət tozuna bulaşmamaq mümkündürmü? Qızgın bir ocağın yanında durub, onun hərərətini hiss etməyən bir adam təsəvvür edə bilərsinizmi? Daim alov saçan sobanın yanında işlədiyi halda, bir tükünü belə yandırmayan, dırnağı qaralmayan, üzünə bir damcı tər gəlməyən, üzünə his qonmayan bir adam tapırlarmı? Keşişdə və xüsusilə yepiskopda mərhəmətin ən birinci sübutu yoxsulluqdur.

Görünür, Din yepiskopu da məhz belə düşünürdü.

Əlbəttə, buradan belə bir nəticə çıxarmamalıyıq ki, bəzi incə məsələlərdə o, “əsrin ideyaları” ilə şərik idi. Zamanın ilahiyat mübahisələrinə o, nadir hallarda qarışar, kilsə və dövlətin nüfuzunu azalda biləcək məsələlər barəsində öz fikrini bildirməzdi, lakin ona kifayət qədər təzyiqli göstəriləydi, çox ehtimal ki, qallikandan daha çox ultramontan olardı. Biz monsenyoru həqiqətdə olduğu kimi təsvir etməyə çalışdığımızdan və heç bir şey gizlətmək istəmədiyimizdən, bunu da əlavə etməliyik ki, cənab Miriel Napoleonun süqutu dövründə ona çox soyuqluq göstərmişdi. 1813-cü ildən başlayaraq o, imperator əleyhinə bütün düşmənçilik çıxışlarını bəyənir və ya hətta alqışlayırdı. Napoleon Elba adasından qayıdarkən Din şəhərindən keçdiyi zaman yepiskop onu görmək istəməmiş və Yüz gün ərzində imperatorun sağlığına dua oxumaq üçün özünə tabe olan yeparxiyaya əmr göndərməmişdi.

Yepiskopun bacısı madmazel Batistinadan başqa, iki qardaşı da var idi, biri general, o biri isə prefekt idi. Yepiskop onlara tez-tez məktub yazırdı. Lakin Provansda qoşunlara komandanlıq edən və min iki yüz nəfər əsgərdən ibarət bir dəstənin başçısı olan general, Kannada qoşun çıxarılan zaman, sanki, imperatorun qaçmasına imkan vermək istəyərək, onu zəif təqib etdiyi üçün yepiskop bu qardaşından bir qədər soyumuşdu. Yepiskopun Parisdə Kaset küçəsində yalnız yaşayan o biri qardaşı, istefa vermiş prefekt, ləyaqətli və namuslu bir adam idi: yepiskopun onunla məktublaşması daha səmimi bir şəkildə davam edirdi.

Deməli, monsenyor B’envənü də siyasi ixtilaflardan yaxasını qurtara bilməmişdi, onun da acı dəqiqələri, əndişələri olmuşdu. Dövrü həyəcanlandıran ehtirasların kölgəsi əbədiyyət eşqi ilə yaşayan bu böyük və mülayim qəlbə də toxunmuşdu. Şübhəsiz ki, bu cür adam siyasi əqidələrdən uzaq olmağa layiq idi. Oxucular sözlərimizi yanlış anlamasınlar, biz “siyasi əqidələr” məfhumunu hər bir düşünən vacib adamın dünyagörüşünün əsasını təşkil etməli olan yüksək tərəqqi arzusu ilə, vətənə, xalqa və insana dərin inamla qarışdırmırıq. Kitabımızın məzmununa yalnız dolayısı ilə daxil olan bu məsələni dərinləşdirmədən sadəcə söyləyə bilirik: “Monsenyor B’envənü royalist olmasaydı və onun nəzəri gurultulu məişət vurnuxmaları

üzərində parlayan həqiqət, ədalət, mərhəmət kimi üç böyük fəzilətin seyrindən ayrılmasaydı, daha yaxşı olardı”.

Monsenyor Byenvenünün Tanrı tərəfindən heç də siyasi fəaliyyət üçün yaranmadığını etiraf etməklə bərabər, biz onun haqq və azadlıq naminə qüdrətli Napoleona qarşı vüqarlı etirafını və təhlükəli, lakin ədalətli müqavimətini başa düşər və alqışlarıdıq. Lakin o, bu etirazını Napoleon taxtdan düşdükdən sonra deyil, o, qüvvətli olduğu zaman etsəydi, tərifə layiq olardı. Mübarizə yalnız təhlükə ilə bağlı olduğu zaman bizi cəlb edir və əlbəttə, ilk zərbəni kim vurmuşsa, son zərbəni vurmağa da o haqlıdır. Xoşbəxtlik günlərində inadla ittiham irəli sürməyən adam inqiraz başladığı zaman susmalıdır. Yalnız qüdrətli adamın açıqdan-açığa düşməni olan şəxs onun süqutundan sonra qanuni intiqamçı hesab olunur. Bizə gəlincə, məsələyə qəzavü-qədər qarışdıqda və cəza verdikdə, biz fəaliyyət meydanını ona buraxmalıyıq. 1812-ci il bizim silahımızı əlimizdən almağa başlayır. 1813-cü ildə o zamana qədər susan və yalnız bir sıra fəlakətlərdən sonra cürətlənən qanunverici korpusun sükutu alçaqcasına pozması yalnız qəzəb oyada bildi və onu alqışlamaq səhv olardı. 1814-cü ildə xain marşalları gördükdə, dalbadal alçaqlıq edən və keçmişdə tanrı kimi pərəstiş etdiyi adamı təhqir edən senatı gördükdə, qorxub geri çəkilən və bir az əvvəl sitayiş etdikləri bütə tüpürən bütəpərəstləri gördükdə, biz üzümüzü yana çevirməyi özümüzə borc bildik. 1815-ci ildə dəhşətli fəlakətlərin yaxınlaşdığı hiss ediləndə, bütün Fransa bu təhlükələrin yaxınlaşmasını hiss edib lərzəyə gələndə Napoleonun qarşısında açılan Vaterloo tutqun bir şəkildə görünəndə, imperatoru qarşılayan xalqın və ordunun acı alqışlarında heç bir gülünc şey yox idi və Din Yepiskopu kimi bir adam, zalıma nə qədər ədavət bəsləsə də, böyük insanın bu sıx qucaqlaşmasında gizlənən əzəmətli və təsiredici heç bir şeyə göz yummamalı idi.

Təkcə bu istisna edilirsə, yepiskop hər cəhətdən, doğrudan da, mömin, səmimi, ədalətli, ağıllı və ləyaqətli bir adam idi; o, yaxşılıq edirdi və xeyirxah idi ki, bu da həmin yaxşılığın başqa bir növüdür. O, keşiş, filosof və insan idi. Biz etiraf etməliyik ki, hətta indicə məzəmmət etdiyimiz və çox bərk pisləmək niyyətində olduğumuz siyasi görüşlərində də o, bu sətirləri yazan adamdan, bəlkə, daha çox mərhəmətli və səbirli idi.

Din şəhər idarəsinin qapıçısı vaxtilə bu vəzifəyə imperatorun özü tərəfindən təyin edilmişdi; o, Austerlits müharibəsində köhnə qvardiyanın xaçla təltif olunmuş qoca bir kiçik zabiti və imperator qartalından daha qeyrətli bonapartist idi. Bu bədbəxtin ağzından bəzən o qədər də düşünülməmiş sözlər çıxardı. O zamankı qanuna görə belə sözlər “üsyancı nitqləri” sayılırdı. İmperatorun şəkli Fəxri legion ordenindən silindikdən sonra bu qoca xaçını taxmamaq üçün özünün təbiri ilə – heç bir zaman nizamnamə üzrə geyinməzdi. O, Napoleonun özünün ona vermiş olduğu xaçdan imperatorun təsvirini böyük bir hörmətlə öz əli ilə çıxartdı və xaçda dəşik əmələ gəlmişdi, lakin o, bu dəşiyin yerinə heç bir şey qoymaq istəmədi. O deyirdi: “Bu üç qurbağanı ürəyin üstündə gəzdirməkdənsə, ölmək yaxşıdır! O, həvəslə və ucadan XVIII Lüdovikə istehza edirdi. “İngilis getri geyinmiş podaqralı qoca! Qoy pudralanmış hörüyü ilə birlikdə rədd olub Prussiyaya getsin!”, – deyir və ən çox nifrət etdiyi iki şeyi – Prussiyanı və İngiltərəni bir söyüşdə birləşdirə bildiyinə sevinirdi. Ən nəhayət, onu vəzifəsindən kənar etdilər. Arvadı və uşaqları ilə birlikdə o, küçədə bir parça çörəyə möhtac qaldı. Yepiskop onu yanına çağırtdırıb bir az danladı, sonra isə kilsə qapıçısı vəzifəsinə təyin etdi.

Doqquz il ərzində monsenyor B’venü öz xeyir işləri və mülayim rəftarı ilə bütün Din şəhəri əhalisinin məhəbbətini və sanki, oğulluq hörmətini qazanmışdı. Hətta onun Napoleona qarşı pis münasibəti barəsində də xalq susur və bunu ona bağışlayırdı. İradəsiz və saf qəlbləli əhali öz imperatoruna pərəstiş edir, lakin yepiskopunu da sevirdi.

ON İKİNCİ FƏSİL.

Monsenyor B’venünün yalnızlığı.

Generalın ətrafına həmişə dəstə ilə gənc zabitlər toplaşdığı kimi, hər yepiskopun da ətrafına dəstə ilə ona tabe olan abbatlar toplaşır. Müqəddəs Fransisk qədimdən məhz bu cür abbatları

harada isə “südəmər keşiş” adlandırmışdı, həyatın hər bir sahəsinin öz qismət axtaranları vardır ki, bunlar həyatda artıq müvəffəqiyyət qazanmış adamların məyyəyətini təşkil edirlər. Özünün yaxın adamları olmayan iş başında duran, öz saray adamları olmayan tale sevimlisi yoxdur. Gələcəyi axtaranlar indiki gözəl zamanın ətrafında qasırga kimi hərlənirlər. Hər yeparxiyanın öz qərarqahı vardır. Hər bir az-çox nüfuzlu yepiskopun ətrafında bir dəstə qəşəng seminariya uşağı vardır ki, bunlar yepiskop sarayında keşik çəkir, qayda-qanuna göz yetirir, monsenyorun təbəssümünü marıtlayırlar. Yepiskopu razı salmaq – keşiş vəzifəsinə çatmaq üçün birinci pillədir. Hər kəs özü üçün yol açmalıdır, – övliyalar da gəlirli yerdən çəkinməzlər. İstər cəmiyyətin, istərsə kilsə aləminin öz nüfuzlu adamları var. Bunlar sarayın mərhəmətini qazanmış varlı, yaxşı mədaxili olan, zirək, yüksək cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş, şübhəsiz ki, dua etməyi, lakin eyni zamanda onlara lazım olan şeyi unutmadan istəməyi də bacaran yepiskoplardır: bunlar bütöv bir yeparxiyanı təcəssüm etdirməklə bərabər, birisinin dəhlizində gözləməkdən utanmayan və ruhanilərlə diplomatiya arasında vasitə olan, keşişdən artıq abbat, yepiskopdan artıq prelat olan yepiskoplardır. Bunlarla yaxınlıq edə bilən adam xoşbəxttir! Bu nüfuzlu adamlar öz əlaltılarına, sevdikləri adamlara və onlara qulluq etməyi bacaran bütün bu gənclərə varlı kilsələr, kilsə əmlakından gələn mədaxili, baş keşiş və başqa mənfəətli kilsə vəzifələrini səxavətlə paylayırlar ki, bunlar da tədricən bu adamları yepiskop mənsəbinə çatdırır. Özləri yüksəldikcə, öz dallarınca müridlərini, tərəfdarlarını da aparırlar. Bu, eynilə hərəkətdə olan günəş sistemini xatırladır. Onların parıltısı ətrafındakıların da üzərinə şəfəq salır. Onların xoşbəxtlik süfrəsindən yaxın adamlarının payına isti yerlər düşür. Himayəçinin yeparxiyası böyük olduqca, onun yaxın adamlarının gəliri də çox olur. Roma isə lap yaxındadır! Baş yepiskop rütbəsinə çatmış olan yepiskop, kardinal rütbəsinə çatmış olan baş yepiskop kardinal qulluqçusu kimi sizi kardinallar məclisinə aparır, siz Roma divanxanasına daxil olursunuz, omofor alırsınız; budur, artıq siz divanxana üzvüsünüz, budur, siz kamerarisiniz, daha sonra monsenyorluğa çatırsınız. Monsenyorluqdan kardinallığa isə bir addımdır. Kardinalıqla papalığı isə yalnız yandırılan seçki biletinin tüstüsü ayırır. Hər bir skufya1 tiaraya2 çevrilmək arzusuna düşə bilər. Bizim zəmanəmizdə keşiş qanuni yolla taxta çıxa biləcək yeganə adamdır, həm də necə taxta! Hökmdarlar hökmdarı taxtına! Bunun əvəzində seminariya necə ümidlər məskənidir! Nə qədər qızaran müğənnilər, nə qədər cavan abbatlar başlarında Peretta kuzəsi gəzdirirlər! Şöhrətpərəstlik çox zaman özünü məslək kimi qələmə verir və kim bilir, bəlkə də, öz-özünü aldadaraq, bunu səmimiyyətlə edir. Xoş inananların halına!

Təvazökar, yoxsul, bir qədər də qərribə adam olan monsenyor B’envənü bu cür “nüfuzlular” sırasına daxil edilməmişdi. Onun ətrafında gənc keşişlərin olmaması bunu göstərirdi. Hamı görürdü ki, Parisdə onun “işi gətirməmişdir”. Gələcəyi olan heç bir kəs bu qocaya yaxınlaşmağa səy etməirdi. Hər hansı bir yetişməmiş şöhrətpərəst o qədər ağılsız deyildi ki, onun kölgəsi altında kök salsın. Onun kanonikləri və baş vikariləri saf qəlbli, özü kimi bir qədər kəndlisayağı qocalar idi. Onlar da yepiskopun özü kimi yeparxiya xaricinə çıxmaz, kardinal sarayı ilə heç bir əlaqə saxlamaz və öz yepiskoplarına bənzərlərdi. Fərq yalnız bunda idi ki, onlar ömürlərini keçirmiş, yepiskop isə kamil bir insan idi. Monsenyor Byenvenünün vasitəsilə yüksək vəzifəyə çatmağın mümkün olmadığı o qədər aydın idi ki, seminariyanı qurtarıb keşiş vəzifəsinə təyin edilmiş gənclər buradan getməyə tələsir və zəmanət üçün Eks, yaxud Oş arxiyepiskoplarına müraciət edirdilər. Çünki hər kəs artmaq üçün kömək istəyir – bunu bir daha təkrar edirik. Həyatını ancaq başqalarına həsr etmiş bir zahidin qonşuluğu təhlükəli ola bilər: ondan adama ələcsiz bir yoxsulluq keçə bilər, yüksəlmək, müvəffəqiyyət qazanmaq üçün lazım olan üzvlərin iflici yoluxa bilər və ümumiyyətlə, sizin istədiyinizdən daha çox fədakarlıq arzusu sirayət edə bilər, bu cür sirayətəddici fəzilətdən hamı qaçır. Monsenyor Byenvenünün yalqızlığı da bununla izah edilir. Biz zülmətə bürünmüş bir cəmiyyətdə yaşayırıq Müvəffəqiyyət – bəşəriyyətin başı üstünü almış tamahkarlıq buludlarından damcı-damcı düşən ən yüksək hikmət budur.

Müvəffəqiyyətin əslində nə qədər iyrənc bir şey olduğunu ötəri qeyd edək. Onun zahirən ləyaqətə bənzəməsi insanları aldadır. Müvəffəqiyyət camaat üçün, demək olar ki, üstünlük kimi bir şeydir. İstedadla əkiz olan müvəffəqiyyət yalnız tarixi azdıra bilər. Yalnız Yuvenal və Tasit onun barəsində bir qədər deyirlər. Bizim zəmanəmizdə az-çox rəsmi olan hər cür fəlsəfə

müvəffəqiyyətə xidmət edir, onun livreyasını daşıyır, qarşısında nökrçilik edir. Müvəffəqiyyət qazanın – nəzəriyyə belədir! Varlanmaq, guya, qabiliyyətdəndir. Lotereyada udsanız, sizi ağıllı hesab edəcəklər. Qalib gələnlərə təzim edirlər. İş burasındadır ki, anadan gərək xoşbəxt doğulasan! Bəxtiniz gətirdimi – hamı sizi böyük bir insan hesab edir. Bütöv bir əsrə parlaqlıq verən beş və ya altı nəfər istisna edilərsə, müasirlərin bütün məftunluğu yalnız onların uzağı görmədikləri ilə izah olunur. Qızıl suyuna çəkilmiş bir şeyi qızıl zənn edirlər. Yoldan ötən də olsan, bunun maneçiliyi yoxdur, tək qarşına uğur çıxsın. Bayağılıq özü-özünə vurulmuş və bayağılığı alqışlayan qocalmış Nərgizdir. İnsanı Musa, Esxil, Dante, Mikel, Ancelo, yaxud Napoleon edən o böyük istedadı camaat dərhal və yekdilliklə hər sahədə olursa-olsun, öz məqsədinə çatmış adama xas edir. Bir notarius deputat olarsa, yalançı Kornel “Tirdata” yazarsa, bir hərəm ağası hərəmxana sahibi olarsa, axmaq bir hərbi Prüdom öz dövrü üçün həlledici əhəmiyyəti olan bir vuruşmada təsadüfən qalib gələrsə, bir aptekçi Sambr və Maas departamentindəki ordu üçün karton çəkməaltı icad edərək, bunu gön əvəzinə satmaqla dörd yüz min livr gəlir verən bir kapital qazanarsa, bir çərçi sələmçi bir qadınla evlənərsə və bu nikahdan yeddi, yaxud səkkiz milyon doğularsa, bir vaiz öz boşboğazlığı sayəsində yepiskop mənsəbinə çatarsa, ticarət evinin müdiri işdən çıxarıldıqdan sonra çox varlı olduğuna görə maliyyə naziri təyin edilərsə – insanlar Musketonun zahirində Gözəllik, Klavdinin boynunda isə əzəmət gördükləri kimi, bütün bunlara da Dahilik adını verərlər. Onlar ördək ayaqlarının yumşaq palçıq üzərində buraxdığı ulduza bənzər izləri göyün dibsiz dərinliklərində ulduzlar topası hesab edirlər.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

O nəyə inanırdı.

Biz Din yepiskopunun nə dərəcədə mömin olması məsələsinin dərinliklərinə varmayacağıq. Bu cür insanlara biz yalnız pərəstiş edə bilərik. Pak adamın sözünə inanmaq lazımdır. Bundan başqa, biz belə zənn edirik ki, bəzi müstəsna adamlarda, dini görüşlərin bizimkindən fərqli olmasına baxmayaraq, insan fəzilətlərinin bütün formaları ahəngdar surətdə inkişaf edə bilər. Filan dini mərasim, yaxud əhkam haqqında yepiskop nə fikirdə idi? Bu sirri yalnız ruhların çılpaq getdikləri məzar bilir. Bizim üçün yalnız bir şey şübhəsizdir. Mübahisəli dini məsələləri o, heç bir zaman riyakarlıqla həll etməzdi. Almazın çürümək qorxusu yoxdur. Cənab Miriel qəlbinin dərinliklərinə qədər dindar idi. “Cerdo in Patrem”i deyə, o, tez-tez təkrar edirdi. Həm də xeyir işlərdən o bir vicdanın insana “Tanrı sənindədir!” sözlərini yavaşdan söyləməsi üçün lazım olan qədər məmnun qalırdı.

Bunu da qeyd etmək borcumuzdur ki, yepiskopda imandan və necə deyərlər, fəvqəlimandan başqa bir şey də vardı ki, o da məhəbbətin artıqlaması ilə olması idi. Məhz buna görə, “quia multum amavi”² onu, eqoizmin pedantizmə sözsüz tabe olduğu cəmiyyətimizin sevdiyi təbirlə “ciddi adamların”, “ağıllı simaların”, “müsbət xarakterlərin” içərisində zəif hesab edirdilər. Bəs bu məhəbbət artıqlığı nə ilə ifadə olunurdu? Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, insanlara qarşı, yeri gəldikdə isə cansız əşyaya qarşı sakit xeyirxahlıqla. O, heç kəsə nifrət etməzdi. O, Tanrının yaratdığı hər şeyə qarşı mərhəmətli idi. Hər bir adamın, hətta ən yaxşı adamın da qəlbində heyvanlara qarşı qeyri-şüuri bir qəddarlıq gizlənmişdir. Din yepiskopunda bir çox keşişlərə xas olan bu qəddarlıq qətiyyətlə yox idi. O, brahmanlar qədər ifrata varmasa da, Ekkleziastın bu hədisi üzərində, ehtimal ki, çox düşünürdü. “Heyvanların ruhunun haraya getdiyini kim bilir?”. Zahiri çirkinlik, instinkt pozğunluğu onu pərt etməz, onda nifrət hissi oyatmazdı. Əksinə, bu onda həyəcan oyadar, onu mütəəssir edirdi. Sanki, o, dərin fikrə dalaraq, zülmün kökünü axtarmaq, anlamaq və ya ona bəraət tapmaq istərdi. Bəzən o, sanki, cəzanın yumşaldılması haqqında Allaha dua edirdi. O, köhnə perqamenti tədqiq edən bir dilçi alim kimi sakitcə, heç bir kin hiss etmədən, təbiətdə hələ də mövcud olan hərc-mərcliyin qalıqlarını öyrənirdi. O, bu cür fikirlərə dalarkən bəzən qərribə şeylər danışardı. Bir dəfə səhər bağçada gəzindiyi zaman bacısının daldan gəldiyini görməyib, birdən dayanmış və yerdəki bir şeyi diqqətlə nəzərdən keçirməyə

başlamışdı: bu iri, qara, iyrənc bir hörümçək idi. Madmazel Batistina, qardaşının bu sözləri söylədiyini eşitmişdi: “Bədbəxt məxluq! Onun bunda təqsiri yoxdur”.

Nə üçün də bu uşaqcasına səmimi, bəlkə də, ilahi mərhəmətin təzahürlərindən danışmamaq? Uşaqlığı? Qoy belə olsun, ancaq bu cür ulvi bir uşaqlıq Assizli Fransiskdə də, Mark Avrelidə də vardı. Bir dəfə yepiskop qarışqanı tapdalamamaq üçün kənara çəkilməmiş və yığılıb ayağı çıxmışdı.

Bu pak adam belə bir həyat sürərdi. O, bəzən öz bağçasında yuxuya gedərdi və bundan artıq pərəstiş təlqin edən bir mənzərə təsəvvür etmək mümkün deyildi.

Deyilənlərə inanılarsa, monsenyor Byenvenü gəncliyində, hətta yaşa dolduğu zamanda coşqun və bəlkə də, ehtiraslı bir adam olmuşdu. Onun tükənməz mərhəməti, bəlkə də, təbiətdən gələn bir xüsusiyyətdən daha çox həyatın özündən onun qəlbinə keçən və tədrisən orada kök salan dərin etiqadın nəticəsi idi, çünki su damcısının dəşdiyi qayada olduğu kimi, insanın da xarakterində dərin yarıqlar əmələ gələ bilər. Bu cür yarıqları doldurmaq mümkün deyil.

1815-ci ildə – deyəsən, yuxarıda bu bərədə demişdik – yepiskopun yetmiş beş yaşı tamam olmuşdu, lakin zahirən ona altmışdan yuxarı yaş vermək olmazdı. O, orta boylu idi, bir qədər kökəlməyə meyili vardı, bunun qabağını almaq üçün, yepiskop piyada çox gəzməyi sevərdi, yerışı möhkəm idi, belini həmişə dümdüz tutardı – lakin bu təfəsilatdan biz heç bir nəticə çıxarmaq niyyətində deyilik: XVI Qriqori səksən yaşında ikən belini dümdüz saxladı və daim gülümsərdi, lakin bununla belə pis bir yepiskop idi. Monsenyor B’evenünün isə qara camaatın dili ilə desək, “mötəbər görkəmi” vardı, lakin üzünün ifadəsi o qədər xoş və nəvazişli idi ki, bu mötəbərliyi” belə unutturdu.

O, söhbət etdiyi zaman yuxarıda söylədiyimiz və onun ən cazibədar xüsusiyyətlərindən birini təşkil edən uşaq şənliyi adamların özünü onun yanında yüngül və sərbəst hiss etməsinə kömək edirdi, sanki, onun bütün varlığından şənlik yağdı. Üzünün qırmızılığı, gülümsəyərkən parıldayan çox yaxşı qalmış ağ dişləri onun üzünə bir şənlik, bir məlahət verirdi; bunun sayəsində belə adam haqqında, gənc isə, “nə yaxşı oğlandır”, qoca isə “nə mərhəmətli qocadır” deyirlər. Yadımızdadır ki, Napoleona da o, belə bir təsir bağışlamışdı. Doğrudan da, ilk baxışda, xüsusən, onu ilk dəfə görəndə adam üçün o, mehriban adam idi – vəssalam. Ancaq siz onunla bir neçə saat söhbət etməli olsaydınız və onun dalğınlığını seyr etsəydiniz, görərdiniz ki, bu mehriban adam gözünüzün qarşısında dəyişilərkən getdikcə ciddiləşir, onun saçlarının ağarması sayəsində əzəmətli görünən uca, sakit alnı dalğınlıqdan daha əzəmətli olurdu. Öz şəfqətini saçmaqda davam edən bu mehribanlıqda, sanki, yüksək bir ideal var idi, siz qəlbinizdə elə bir həyəcan hiss edirdiniz ki, sanki, gülümsəyən bir mələk qarşınızda qanadlarını yavaş-yavaş açaraq öz təbəssümü ilə sizin üzünüzdə daim işıq saçır. Yavaş-yavaş bütün varlığınıza ifadədilməz bir hörmət hissi hakim olurdu, qəlbinizə soxulurdu və siz hiss edirdiniz ki, qarşınızdakı adam qüvvətli, dünyagörmüş və hər şeyi bağışlayan simalardan biridir, bu cür adamlarda fikir o qədər dərin ki, o, mülayim olmaya bilməz.

Beləliklə, onun həyatının bütün günləri ibadətlə, kilsə ayinləri ilə, sədəqə paylamaq, məyus qəlblərə təsəlli vermək, bağçada işləmək, qardaşcasına mərhəmət, pəhrizkarlıq, qonaqpərəstlik, fədakarlıq, Allaha yalvarmaq, elm və zəhmətlə keçirdi. Yepiskopun günü, doğrudan da, xeyirxah fikirlər, işlər və sözlərlə dolu idi. Lakin axşam yatmamışdan qabaq hər iki qadın öz otağına çıxıb getdiyi zaman, yağış olduğu üçün vaxtını iki-üç saat öz bağçasında keçirə bilməsəydi, gününü tamam saymazdı. Sanki, yuxudan qabaq ulduzlu səmanın əzəmətli mənzərəsi qarşısında fikrə dalmaq onun üçün bir adət olmuşdu. Bəzən hətta gecəyarısı, qarılar yata bilmədikləri zaman, onun xiyabanlarda aramla gəzindiyini eşidərdilər. Orada o, daxili aləminə dalmış halda sakitcə doluşar, öz-özü ilə tənha qalaraq, qəlbinin aydınlığını göylərin aydınlığı ilə müqayisə edərdi. Bu zülmət içərisində görünən ulduzların gözə görünən cah-calalı ilə Tanrının gözə görünməyən cah-calalından mütəəssir olan yepiskop qəlbinə məchulluq aləmindən gələn fikirlərə açaraq dərin düşüncələrə dalardı. Belə anlarda, gecə çiçəklərinin ətri səmaya doğru yüksələn dəqiqələrdə o qəlbən yüksələr, ulduzlu gecədə yandırılmış çıraq kimi başdan ayağa qədər işıq saçdığı halda kainatın hər şeyə nüfuz edən nuraniliyi qarşısında, sanki, vəcdən əriyər və qəlbində nələr baş verdiyini ola bilsin ki, özü də deyər bilməzdi; o, hiss edirdi ki, ondan nə isə ayrılır və ona nə isə

nazil olur. Ruhun sonsuzluğu ilə kainatın sonsuzluğu arasında gedən əsrarəngiz mübadilə. O, böyük və haqq olan Allah haqqında, gələcəyin əbədiliyi – bu qərribə sirr haqqında, keçmişin əbədiliyi – daha qərribə sirr haqqında, sonsuzluğun bütün dərinliyi və ölçüyə gəlməyən müxtəlifliyi haqqında düşünərdi. O, Tanrını öyrənmirdi, ona heyran olurdu. O, materiyaya forma verən, qüvvənin mövcud olduğunu aşkara çıxaran, onu cana gətirən, vəhdətdə xüsusiyyət, məkanda tənəsüb, sonsuzluqda dərinliyi yaradan və işıq vasitəsilə gözəllik doğuran atomların qərribə toqquşmaları haqqında düşünərdi. Bu toqquşmalar – bağlanma və açılmaların əbədi dövr etməsidir, həyat və ölüm də buradan əmələ gəlir.

O, tənək sarmaşan çürük köşkə söykənmiş oturacaqda oturur və meyvə ağaclarının sısqə əyri budaqları arasından ulduzlara baxardı. Ətrafi mərək və anbarlarla əhatə olunmuş bu bir çərək desyatın torpaq onun üçün əziz idi və onu tamamilə təmin edirdi.

Çox az olan boş vaxtını gündüz bağçada çalışmağa və gecə ulduzları seyr etməyə sərf edən qocaya daha nə lazım idi? Məgər tavanı göylərdən olan bu dar çəpərli yer Allaha ibadət etmək və onun yaratdığıın əzəməti qarşısında heyran olmaq üçün kafi deyildimi? Doğrudan da, hər şey bundan ibarət deyildimi? Daha nə arzu etmək olardı? Gəzinti üçün balaca bir bağça, xəyalat üçün hüdudsuz bir aləm. Ayaqları altında əkilib, məhsulu toplanıla biləcək yer, başı üstündə düşünüləcək səma. Yerdə bir qədər çiçək, göydə isə bütün ulduzlar.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Onun düşüdükləri.

Daha bir neçə söz.

Bütün bu təfsilat, xüsusilə bizim zəmanəmizdə, indi dəbdə olan təbirləri işlətsək, belə fikir oyada bilər ki, Din Yepiskopu bir növ “panteist” idi və əsrimizə xas olan subyektiv fəlsəfə nəzəriyyələrindən birinə tərəfdar idi – bunun onun xeyrinəmi və ya zərərinəmi olması əlahiddə bir məsələdir, – bu cür nəzəriyyələr bəzən tənha adamların qəlbində əmələ gələrək, müəyyən şəkil alır və inkişaf edir ki, sonra orada dinin yerini tutsun. Buna görə də biz bütün qətiyyətlə bildiririk ki, monsenyor Byenvenünü yaxından tanıyanlardan heç kəs onun barəsində belə bir fikrə gələ bilməzdi. Bu adamın bilik mənbəyi onun qəlbi idi, onun hikməti də qəlbindən saçılan nurla işıqlanırdı.

Nəzəriyyətsizlik – və işin çoxluğu. Dolaşq fəlsəfədə səhvlər gizlənilir, yepiskopun bir zamanlar mücərrəd fikirlərin sirrində dalmışa cürət etdiyini heç bir şey sübut etmirdi. Apostol cəsarətli ola bilər, yepiskop isə cürətli olmalıdır. Görünür, monsenyor B’venü yalnız böyük və qorxmaz adamların həll edə biləcəyi bəzi məsələlərin çox dərinliyinə varmazdı. SIRRİN QAPISINDA müqəddəs bir dəhşət yaşayır: bu qorxunc qapılar sizin üzünü açığıdır, lakin onun yanından keçən yolçuya nə isə deyir ki, oraya girmək olmaz. Vay o adamın halına ki, oraya girmiş olsun! Mücərrədlik dünyasının hüdudsuz dərinliklərinə dalan dahilər dinin ehkamlarından yüksəyə qalxaraq, öz ideyalarını Tanrıya izah edirlər. Onların ibadəti cəsarətlə mübahisəyə çağırır, onların sitayışı sualdır. Bu dinin heç bir vasitəçisi yoxdur, onun sıldırım yamaclarına dırmaşmağa cəhd edənlər təşviş və məsuliyyət hissi duyurlar.

İnsan təfəkkürünün hüdudu yoxdur. O, cəsarət edib, öz korluğunu da tədqiq edir və öyrənir, hətta, demək olar ki, o, öz parıltısı ilə, sanki, təbiətin özünü də kor edir. Bizi əhatə edən sirli aləm aldığımızı bizə qaytarır və çox ehtimal ki, seyr edənlərin özlərini də seyr edənlər var. Hər halda, yer üzündə insanlar var ki, (görəsən, onlar insandırlar?) uzaq xəyal üfüqlərində absolyut yüksəkliklərini aydınca görürlər, gözə görünməyən dağın qorxunc şəkli onların gözü qarşısında dayanır. Monsenyör Byenvenü dahi deyildi, hətta Svedenborq və Paskal kimi böyük insanları ağılsızlığa yuvarladan bu təfəkkür zirvələri onu qorxuda bilərdi. Şübhəsiz, bu əzəmətli xəyallar da müəyyən dərəcədə mənəvi fayda verir, adamlar da məhz bu çətin yollarla ideal kamilliyinə yaxınlaşırlar. Din yepiskopu ən qısa bir yol seçmişdi ki, o da İncil idi.

O, öz geyimini Xızrın əbasına bənzətməyə çalışmırdı; o, baş verən hadisələrin dumanlı gələcəyinə işıq salmağa cəhd etmirdi, kiçik işlərin işıldayan qığılcımlarını vahid bir alova

çevirmək üçün çırpınmırdı: ona peyğəmbəri, yaxud qeybdən xəbər verən bir adamı xatırladacaq heç bir şey yox idi, bu müti qəlb yalnız sevirdi.

Ola bilsin ki, o, duasını fəvqəlbəşər bir yüksəkliyə çatdırı bilirdi, lakin heç bir zaman nə dua, nə də sevgi həddindən artıq ola bilməz; əgər müqəddəs kitabların mətnində olmayan dua küfr olsaydı, Müqəddəs Tereza və Müqəddəs İeronim də kafir olardılar.

O, dərddilərə və tövbə edənlərə doğru meyil edirdi. Kainat isə böyük bir mərəz kimi görünürdü; o, hər yerdə qızdırmanı hiss edir, hər sinədə əzablar duyur, xəstəliyin səbəbini axtarmadan yaraları sağaltmağa çalışırdı. Yaranmışların həyata qayıtmasının qorxunc mənzərəsi onu mütəəssir edirdi. O, yalnız bir şeyə: rəhm etmək və yardım göstərmək üçün ən yaxşı üsul axtarıb tapmağa və başqalarına da bunu öyrətməyə cəhd edirdi. Bütün varlıq bu saf qəlbləli və nadir dərəcədə mərhəmətli olan keşiş üçün təsəlli həsrətində olan tükənməz ələm mənbəyi idi.

Adam var ki, zəhmət çəkib yerin altından qızıl çıxardır, o isə qəlblərdən mərhəmət çıxarmaq üçün zəhmət çəkirdi. Dünyanın dərdi onun mədəni idi. Hər yerə yayılmış qəm-qüسسə onun üçün yalnız yaxşılıq etməkdən ötrü daimi bir bəhanə idi. O, “bir-birinizi sevin!” deyir və belə hesab edirdi ki, bununla hər şey deyilmişdir; o bundan artıq heç bir şey istəməzdi, onun bütün nəzəriyyəsi də bundan ibarət idi. Bir dəfə, yuxarıda adını çəkdiyimiz və özünü filosof sayan senator yepiskopa demişdi: “Bir görün, bu dünyada nələr olur, hamı hər kəsə qarşı vuruşur: kim güclüdürsə, o ağıllı sayılır. Sizin “bir-birinizi sevin!” şüarınız axmaqlıqdır. Yepiskop mübahisəyə girişmədən: “Nə olsun, – demişdi, – əgər bu axmaqlıqdırsa, inci seyvanda gizləndiyi kimi, ruh da bunun içinə qapanmalıdır”. Yepiskop, doğrudan da, bu “axmaqlığın” içinə qapanaraq orada yaşayırdı və bundan tamamilə razı idi: o, bizi cəlb edən və eyni zamanda qorxuya salan böyük məsələləri, mücərrəd elmin ölçüyəgəlməz zirvələrini, metafizika uçurumlarını, taleyi, xeyri və şəri”, bütün canlıların bir-birilə mübarizəsini, insan şüurunu və heyvanların mürğülü seyrini, ölüm vasitəsilə dəyişməyi, varlıqların məzarda yenidən doğulmasını, keçici hissələrin dəyişilməz “mənlilik” üzərindəki anlaşılmaz hakimiyyətini, mahiyyəti, materiyani, və Nil və Ensl, ruhu, təbiəti, azadlığı, zərurəti, çox böyük təfəkkürlü insanların düşündüyü bütün o kəskin problemləri, o məşum qalınlıqları; Lükretsi, Manu, müqəddəs Pavel və Dantenin sonsuzluğa dikilərək, orada, sanki, ulduzlar əmələ gətirə biləcək qədər parlaq nəzərlə seyr etdikləri böyük uçurumları özündən uzaqlaşdırırdı.

Monsenyor Byenvenü sirli hadisələri yalnız kənardan müşahidə edən, onları tədqiq etmədən və onlara yaxınlaşmadan, öz aqlını bununla yormadan, gözəgörünməzə qəlbən hörmət bəsləyən bir adam idi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Bütün gün yol gələndən sonra.

1815-ci il oktyabr ayının əvvəllərində, günəşin batmasına təqribən bir saat qalmış balaca Din şəhərinə bir yolçu girdi. Bu zaman evlərinin pəncərəsindən baxan və ya qapılarının qabağında dayanmış olan tək-tək şəhər adamları bu yolçuya bir qədər təşvişlə baxırdılar. Ondan daha yoxsul görkəmli bir yolçuya rast gəlmək çətin idi. Bu orta boylu, enlikürək, dolu və qüvvətli bir adam idi. Ona qırx altı, qırx yeddi yaş vermək olardı. Başındakı papağının meşin günlüyü günəşdən yanıb qaralmış və tər basmış üzünün yarısını örtürdü. Boz kətandan tikilmiş qaba köynəyinin yaxasına gümüş lövbər nişanı sancılmışdısa da, köynəyin açıq yerindən tüklü sinəsi görünürdü, turna kimi burulmuş boyun yaylığı, əynində göy kətandan tikilmiş bir dizi ağarmış, o biri dizi yırtılmış köhnə şalvarı, bir dirsəyinə yaşıl mahuddan, viclə yamaq salınmış köhnə və boz bluz, arxasında ağzına qədər dolu və qayışla möhkəm bağlanmış lap təzə bir əsgər çantası, əlində də zorba, düyünlü bir ağac var idi; yalın ayaqlarına dəmir mıxlarla nallanmış ayaqqabı geymişdi. Başı qırxılmış, saqqalı isə çox uzanmışdı.

Tər, bürkü, uzun günü piyada yeriməkdən əmələ gəlmiş yorğunluq və toz bu cır-cındır adamın buraxdığı pis təsiri daha da artırırdı.

Qısa tükləri biz-biz dayanmışdı. Saçlarının lap yaxında qırılıdığı və yenidən çıxmağa başladığı görünürdü.

Onu kimsə tanımırdı. Görünür, o, təsadüfi bir yolçu idi. O, haradan gəlirdi? Cənubdan. Bəlkə də, dəniz tərəfdən. Çünki o da Din şəhərinə yeddi ay bundan əvvəl Napoleon Kanndan Parisə gedən zaman keçdiyi həmin yoldan daxil olmuşdu. Yəqin ki, bu adam bütün günü istirahət etmədən yol gəlmişdi. O, çox yorğun görünürdü. Şəhərin köhnə hissəsində yaşayan yerli qadınlar onun Qasendi bulvarındakı ağacların altında dayandığını və xiyabanın axırındakı fəvvarədən su içdiyini görmüşdülər. Görünür susuzluq onu çox incidirmiş, çünki onun dalınca gələn uşaqlar iki yüz addım getdikdən sonra, onun yenə dayanıb Bazar meydanının ortasındakı fəvvarədən su içdiyini görmüşdülər.

Puaşver küçəsinə çatdıqda o, sola dönüb şəhər idarəsinə tərəf getdi. Oraya girib, on beş dəqiqə orada qaldı. Qanının ağzında daş oturacaq üzərində bir jandarm oturmuşdu. Bu, həmin oturacaq idi ki, general Druo martın 4-də onun üstünə çıxaraq, Juan limanında yazılmış proklamasiyanı Din şəhərinin heyrət içərisində olan əhalisi qarşısında oxumuşdu. Yolçu şapkasını çıxarıb jandarmı hörmətlə salamlayaraq girdi.

Jandarm yolçunun salamına cavab vermədi, diqqətlə ona baxdı, nəzərlərilə onu müşayiət etdi və şəhər idarəsinə girdi.

O zamanlar, Din şəhərində “Kolbas xaçı” adlı gözəl bir karvansara vardı. O karvansaranın sahibi Jaken Labar, Qrenoblda “Üç delfin” adlı karvansara saxlayan, vaxtilə imperator ordusunda xidmət etmiş başqa bir Labarın qohumu olduğu üçün, şəhərdə bütün əhalinin hörmətini qazanmışdı. Napoleon o tərəflərə gəldiyi zaman “Üç delfin” karvansarası haqqında çoxlu şayiələr yayılmışdı. Deyirdilər ki, general Bertran yanvar ayında arabaçı paltarında bir neçə dəfə oraya gəlmiş və əsgərlərə xaç nişanı, şəhər əhalisinə isə ovuc-ovuc qızıl paylamışdı. Lakin, yalnız bir şey qəti məlumdur ki, imperator Qrenobla daxil olduğu zaman prefektura binasında qalmaqdan imtina etmiş və merə təşəkkür edərək: “Burada tanıdığım namuslu bir adam var, mən onun yanında qalacağam”- deyib, “Üç delfin” mehmanxanasına getmişdi... “Üç delfin” ilə “Kolbas xaçı” arasında iyirmi beş lyo məsafə olmasına baxmayaraq, “Üç delfin” sahibi Labarın şöhrəti “Kolbas xaçı” sahibi Labara da sirayət etmişdi. Şəhərdə onun barəsində deyirdilər: “Bu, o Qrenobldakının əmisi oğludur”.

Yolçu şəhərdə ən yaxşı sayılan bu karvansaraya doğru yollandı. O, qapısı birbaşa küçəyə açılan mətbəxə girdi. Bütün mətbəx peçləri qalanmışdı, buxarında şən alov yanırdı. Meyxana sahibi eyni zamanda baş aşpaz olduğuna görə gah ocağa, gah qazanların yanına gəlib gedir, qonşu otaqda ucadan danışib gülüşən arabaçılar üçün əla nahar hazırlanmasına nəzarət edirdi. Səyahət edənlər yaxşı bilirlər ki, arabaçılar yaxşı yeməyi hamıdan çox sevirilər. Odun üstündə ağ kəkliklər və qırqovullarla dolu bir şiş dönür, plitənin üstündə isə Loze gölündən tutulmuş iki yağlı sazan balığı və Alos gölündən tutulmuş ala balıq bişirdi.

Meyxana sahibi qapının açıldığını və təzə bir adamın içəri girdiyini eşitcək, gözlərini plitədən ayırmayaraq:

– Nə istəyirsiniz, Cənab? – dedi.

Yolçu:

– Yemək və yatmaq istəyirəm, – deyər cavab verdi.

Meyxana sahibi:

– Olar, – dedi. Sonra dönüb yolçunu nəzərdən keçirərək əlavə etdi. – Əlbəttə, pulla.

Yolçu köynəyinin cibindən içi dolu dəri pul kisəsini çıxararaq:

– Pulum var, – dedi.

Meyxanaçı:

– Elə isə qulluğunuzda hazırım, – dedi.

Yolçu kisəsini yenə cibinə soxdu, çantasını çıxarıb qapının yanında döşəmənin üzərinə qoydu və əsasını əlindən buraxmayaraq ocaq qabağındakı alçaq oturacağın üstündə oturdu. Din şəhəri dağ yerindədir. Oktyabr gecələrində havalər orada çox soyuq olur.

Meyxana sahibi dala-qabağa gedib gələrkən yolçunu diqqətlə gözdən keçirirdi.

– Yemək tezmi hazır olar? – deyər yolçu soruşdu.

– Bu saat hazır olacaq, – deyə meyxanaçı cavab verdi.

Yolçu arxasını meyxanaçıya çevirib isinməkdə ikən, hörmətli meyxanaçı Jaken Labar cibindən bir karandaş çıxartdı və pəncərənin yanındakı kiçik masanın üstündə qalmış qəzetdən bir parça qopardı, kənarında bir-iki sətir yazdıqdan sonra onu бүkdü, yapışdırmadan mətbəxdə həm aşpaz şagirdi, həm də kuryer vəzifəsində işləyən bir uşağa verdi. Meyxanaçı uşağın qulağına nə isə pıçıldadı, o da dərhal şəhər idarəsinə doğru yüyürdü.

Yolçunun bu hadisədən, əsla, xəbəri olmadı.

O yenə soruşdu:

– Yemək tezmi hazır olacaq?

– Bu saat hazır olar, – deyə meyxanaçı cavab verdi.

Uşaq qayıtdı. O apardığı məktubu geri gətirmişdi. Meyxanaçı cavab gözləyən adamlar kimi tələsik kağızı açdı. Kağızdakını diqqətlə oxuduqdan sonra, başını yırgaladı və bir dəqiqə fikrə getdi. Nəhayət, kədərli fikirlərə dalmış kimi görünən yolçuya yaxınlaşaraq:

– Cənab, – dedi, – mən sizi burada saxlaya bilməyəcəyəm.

Yolçu oturacaqdan ayağa qalxdı.

– Nə üçün? Yoxsa qorxursunuz ki, mən sizə pul verməyəm? İstəsəniz, pulu qabaqca da verə bilərəm. Pulum vardır, deyirəm sizə.

– Məsələ bunda deyil.

– Bəs nədədir?

– Sizin pulunuz var...

– Bəli, – deyə yolçu bir daha təsdiq etdi.

– Amma mənim boş otağım yoxdur, – deyə meyxanaçı cavab verdi.

Yolçu sakitcə:

– Mənə tövlədə yer verin, – dedi.

– Verə bilmərəm.

– Nə üçün?

– Orada yer yoxdur, hər yeri atlar tutmuşdur.

Yolçu:

– Nə olar? – dedi, – elə isə çardağın bir küncündə mənə yer verərsiniz. Bir qucaq da küləş verin.

Lakin bu barədə yeməkdən sonra ətraflı danışarıq.

– Mən sizə yemək verə bilmərəm.

Sakitcə, lakin qəti bir şəkildə verilən bu cavab yolçunun diqqətini cəlb etdi. O ayağa qalxdı.

– Bəs belə! – deyə o çığırdı. – Amma mən axı acından ölüərəm! Mən gün doğandan bəri istirahət etmədən yol gəlirəm. On iki lyo yol gəlmişəm. Mən pul verirəm. Mən yemək istəyirəm.

Meyxanaçı dedi:

– Mənim heç bir şeyim yoxdur.

Yolçu güldü, buxarını və ocaqları göstərdi.

– Heç bir şeyiniz? Bəs bunlar?

– Bunların hamısını başqaları sifariş edibdir.

– Kimlər?

– Cənab arabaçılar.

– Onlar neçə nəfərdir?

– On iki.

– Burada iyirmi adamlıq yemək vardır.

– Bunların hamısını onlar özləri üçün sifariş ediblər, pulunu da qabaqcadan veriblər,

Yolçu əvvəlki yerində oturdu və yavaş bir səslə:

– Mən meyxanadayam, – dedi, – mən acam və burada qalırım.

Bu zaman meyxanaçı yolçunun qulağına tərəf əyildi və onun diksinməsinə səbəb olan bir səslə dedi:

– Buradan gedin!

Bu anda yolçu əyilərək əsasının dəmir ucu ilə kömürləri ocağa tərəf itələyirdi; o, cəld dönüb, etiraz etmək üçün ağzını açdısa da, meyxanaçı onun gözlərinə dik baxaraq yenə yavaş bir səslə əlavə etdi:

– Artıq söz lazım deyil. İstəyirsiniz sizin adınızı deyim? Sizin adınız Jan Valjandır. İndi istəyirsinizsə, sizin kim olduğunuzu da deyimmə? Siz içəri girdiyiniz zaman mən şübhələndim, şəhər idarəsinə adam göndərdim. Budur, onların verdikləri cavab. Oxumaq bilirsinizmi?

O, bu sözləri deyib bir az əvvəl meyxanadan şəhər idarəsinə və oradan geriyyə səyahət edən kağızı açıq halda yolçuya uzatdı. Yolçu onu tez nəzərdən keçirdi. Meyxanaçı bir az sükut etdikdən sonra sözüünə davam edərək dedi:

– Mən hamı ilə nəzakətli danışmağa adət etmişəm. Buradan gedin.

Yolçu başını aşağı saldı və döşəmənin üzərindəki çantasını götürüb getdi.

O, baş küçəyə çıxdı. Özünü evlərin yanına qısaq, təhqir edilmiş və qəmgin bir halda hara getdiyini özü belə bilmədən, təvəkkülə gəldi. O, bir dəfə də başını geri çevirmədi. Çevirmiş olsaydı, “Kolbas xaçı” sahibinin qapının ağzında öz müştəriləri və yoldan keçənlər arasında durub və barmağı ilə onu göstərərək, hərərətlə nə isə danışdığını görər və oradakıların ona qorxulu və şübhəli nəzərlərlə baxmasından bilərdi ki, onun şəhərə gəlməsi şəhərə çaxnaşma salacaqdır.

Lakin o, bunları görmədi. Dərdli adamlar geriyyə baxmazlar. Onlar qara talelərinin dallarınca gəldiyini çox gözəl bilirlər.

Beləliklə, o, haraya gedəcəyini bilmədən, tanımadığı küçələrlə bir müddət irəliyə getməkdə davam etdi. Ümitsizlik çağlarında olduğu kimi o, yorğunluğu da unutmuşdu. Birdən o, yenə bərk acliq hiss etdi. Gecə yaxınlaşırdı. Bir sığınacaq tapmaq ümidi ilə o, ətrafa nəzər saldı. Abırlı aşxananın qapısı onun üzünə bağlanmışdı, indi o, adi bir meyxana və ya sadəcə bir daxma axtarırdı.

Birdən küçənin o biri başında işıq göründü; dəmir tirdən asılmış şam budağı toranlı səmanın solğun fonunda aydın görünürdü. Yolçu işıq gələn tərəfə yollandı.

Doğrudan da, bu, meyxana idi, – Şafə küçəsindəki meyxana.

Yolçu bir anlığa dayanıb meyxananın pəncərəsindən içəri baxdı; alçaq tavanlı salon masa üzərindəki bir lampa ilə və ocaqda yanan odun parlaq alovu ilə işıqlanmışdı. Orada bir neçə adam oturub içirdi. Meyxanaçı ocağın yanında isinirdi. Ocağın üzərində qarmaqdan asılmış dəmir qazanda nə isə qaynayırdı.

Eyni zamanda bir növ karvansara olan bu meyxananın iki qapısı vardı: biri küçəyə açılırdı, biri də peynlə dolu kiçik həyəət çıxırdı.

Yolçu küçə qalısından girməyə cürət etmədi. Xəlvətcə həyəətə girərək, yenə dayandı, sonra qorxa-qorxa rəzəni qaldırdı və qapını itələdi,

– Kimdir? – deyərək meyxanaçı səsləndi.

– Yemək və yatmaq üçün yer axtaran bir adam.

– Bəs nə üçün dayandırdınız? Burada yemək də, yatmaq üçün yer də vardır.

Yolçu içəriyə girdi. Masanın başında oturub içən adamların hamısı dönüb ona baxdı. Bir tərəfdən lampanın, o biri tərəfdən də ocağın işığı onu işıqlandırdı. O, torbasını ciynindən çıxarmaqda ikən hamı onu diqqətlə nəzərdən keçirmişdi.

Meyxanaçı dedi:

– Budur ocaq, yemək də qazançada bişir. Yaxın gəlin, isinin dost. Yolçu ocağın qabağında oturdu. Yorğunluqdan sızıldayan ayaqlarını oda tərəf uzatdı, qazançadan xoş iy gəlirdi.

Yolçunun şapkasının günlüyü altından görünən üzündə tutqun məmnuniyyət ifadəsi görüldü də, uzun zamandan bəri adət etdiyi əzabın qəmli kölgəsi yenə də üzündən silinib getmədi.

Onun mərd, mətanətli və qəmli görkəmi vardı. Bu üz qərribə bir təsir bağışlayırdı: ilk baxışda o, çox itaətkar, axırda isə çox sərt görünürdü. Çırpı arasında alov necə parlayırsa, onun gözləri də kirpikləri altında elə parlayırdı.

Masanın başında oturanlardan biri balıq alverçisi, bu meyxanaya girməzdən əvvəl Labar meyxanasına gedərək, atını onun tövləsinə bağlamışdı. Təsədüfən həmin gün səhər o, bu naməlum və şübhəli yolçunu Brad Ass ilə... (Adını yadımdan çıxartdım, gərək ki, Eskublun idi)

arasındakı yoldan gedərkən görmüşdü. Alverçiyə rast gəldiyi zaman olduqca yorğun görünən yolçu onu ata mindirməsini xahiş etmiş, balıq alverçisi isə cavab vermədən atını daha bərk sürmüşdü. Həmin balıq alverçisi yarım saat bundan əvvəl Jaken Labarı əhatə edən adamların içərisində idi və “Kolbas xaçı” meyxanasında olanlara özünün bu adama necə rast gəldiyini nağıl edirdi. İndi o, yerindən durmadan, meyxanaçıya gizləncə işarə elədi. Meyxanaçı ona yanaşdı. Onlar bir-birinə bir neçə kəlmə pıçıldadılar. Bu zaman yolçu yenə dərin düşüncələrə dalmışdı. Meyxanaçı ocağın yanına gəlib kobud bir hərəkətlə yolçunun çiyindənən yapışdı və dedi:

– Tez buradan rədd ol!

Yolçu ona tərəf döndü və mülayimcəsinə soruşdu:

– Ah, demək, siz bilirsiniz?..

– Bəli, bilirəm.

– Məni o biri meyxanadan qovdular.

– İndi isə səni buradan qovurlar.

– Bəs mən haraya gedim?

– Haraya istəyirsən get!

Yolçu çantasını və əsasını götürüb getdi.

Meyxanadan çıxanda, “Kolbas xaçı” meyxanasından buraya qədər onu təqib etdikdən sonra indi burada gizlənməkdə olan bir neçə uşaq onu daşa basdı. Yolçu qəzəblə geri döndü və əsası ilə onları hədələdi, uşaqlar bir dəstə quş kimi dağılıdılar.

O irəlilədi və həbsxananın qabağına çatdı. Darvazanın yanında iri zəngə bağlanmış dəmir zəncir sallanmışdı. O, zənciri dartaraq zəngi çaldı.

Darvazadakı kiçik pəncərə azacıq açıldı. Yolçu hörmətlə şapkasını çıxararaq:

– Cənab qapıçı, – dedi, – rəhm edin, qapını açın, mənə bir gecəlik yer verin.

İçəridən bir səs cavab verdi:

– Həbsxana karvansara deyil. Qoy səni həbs etsinlər, onda qapını açarlar.

Kiçik pəncərə yenə qapandı.

Yolçu, bağlarla əhatə olunmuş dar bir küçəyə girdi. Bu bağların bəzisinin ətrafına çəpər əvəzinə kollar əkilmişdi ki, bu da küçəni şən göstərirdi. Bağlar və çəpərlər arasında yolçu birmərtəbəli kiçik bir ev gördü; evin pəncərəsindən işıq gəlirdi. Yolçu meyxananın pəncərəsindən baxdığı kimi, bu evin də pəncərəsindən içəri baxdı və divarları ağardılmış xeyli geniş bir otaq gördü. Otağın bir tərəfində pərdə altında bir çarpayı, yanında da bir beşik, bir neçə taxta stul, divardan asılmış qoşalülə bir tufəng var idi. Otağın ortasında süfrə hazırlanmışdı. Mis lampa qaba ağ örtüyü, gümüş kimi parlayan və şərəblə dolu olan qalay bir kuzəni və içində şorba buğlanan saxsı qabı işıqlandırırdı. Masanın yanında qırx yaşlarında, ağbənizli gülərüzlü bir kişi oturmuşdu və dizləri üstündə kiçik bir uşağı atıb-tuturdu. Yanında oturan cavan bir qadın o biri uşağa süd verirdi. Ata gülür, uşaq gülür, ana gülümsəyirdi.

Yolçu bu xoş və sakit mənzərə qarşısında bir az dayanaraq fikrə daldı. O nələr düşünürdü? Bu suala yalnız özü cavab verə bilərdi. Yəqin, o fikirləşirdi ki, bu şən ailə ona qonaqpərustlik göstərməkdən boyun qaçırmaz və burada, bu qədər məsud görünən bir evdə, bəlkə, ona da bir zərrə mərhəmət tapılar.

O yavaşca pəncərəni döydü.

Eşitmədilər.

Bir də döydü.

Bu zaman qadın ərinə müraciətlə:

– Bura bax, kişi, deyəsən, qapını döyürlər, – dediyini eşitdi. Kişi:

– Yox, – deyə cavab verdi.

Yolçu pəncərəni üçüncü dəfə döydü:

Kişi ayağa qalxaraq, lampanı götürdü və qapıya yaxınlaşıb açdı. Ev sahibi ucaboşlu, yarıkəndli, yarıpeşəkar bir adam idi. İri dəri önlüyü sol çiyinə qədər çatırdı. Önlüyün döş tərəfində qurşağa sancılmış çəkiç, qırmızı yaylıq, barıt qabı və müxtəlif şeylər görünürdü. Ev sahibi başını yuxarı qaldıraraq dayanmışdı: köynəyinin geniş, açıq yaxasından öküz boynuna oxşayan ağ boynu görünürdü. Onun qalın qaşları, iri qara bakenbardları, bir qədər dəbərmiş gözləri vardı, alt çənəsi

qabağa çıxmışdı, üzündə öz evində olduğunu bildirən adama məxsus təsvirəgəlməz bir ifadə vardı.

Yolçu onu görünə:

– Bağışlayın, cənab, – dedi. – Pulla mənə bir boşqab şorba və yatmaq üçün bax, o bucaqdakı mərəkdə bir yer verərsinizmi? Pulla, verə bilərsinizmi?

Ev sahibi soruşdu:

– Siz kimsiniz?

Yolçu cavab verdi:

– Mən Püi-Muasondan gəlirəm. Bütün günü piyada on iki lyo gəlmişəm. Mənə yer verərsinizmi?

Əlbəttə, pulla.

Kəndli:

– Yaxşı adama pulla evimdə yer verməkdən boyun qaçırtmazdım, – dedi. – Ancaq siz nə üçün karvansaraya getmirsiz?

– Orada yer yoxdur.

– Necə yoxdur? Ola bilməz. Bu gün nə bazar günüdür, nə də yarmarka. Labarın yanına getmədinizmi?

– Getmişdim.

– Bəs nə oldu?

Yolçu bir az pərt halda.

– Bilmirəm, o məni oraya buraxmadı.

– Bəs oraya, nədir o, Şafə küçəsindəkinə, getdinizmi?

Yolçunun pərtliyi artırdı.

– O da məni içəri qoymadı, – deyə o mızıldandı.

Kəndlinin üzündə bir şübhə göründü; o, yolçunu başdan-ayağa süzərək birdən dəhşətlə:

– Yoxsa, siz həmin adamsınız? – dedi.

Sonra yenə yolçunu gözdən keçirdi. Üç addım geri çəkildi, lampanı masanın üstünə qoydu və divardakı tüfəngi əlinə aldı.

Kəndlinin: “Yoxsa, siz həmin adamsınız?” sözlərini eşidən qadın yerindən sıçradı və hər iki uşağını qucağına alaraq tələsik, hətta döşünü belə örtmədən ərinin arxasında gizləndi. O, qorxudan bərəlməmiş gözlərini yolçunun üzünə zilləyərək və öz-özünə “Oğru, sərsəri” – deyə pıçıldayırdı. Bütün bu hadisələr təsəvvür edilməyəcək dərəcədə tez baş verdi. Ev sahibi bir neçə saniyə naməlum adama elə baxdı ki, sanki, qarşısında duran zəhərli ilan idi, sonra yenə qapıya yanaşaraq:

– Rədd ol, – dedi.

Yolçu:

– Allah xatirinə, heç olmazsa bir stəkan su verin, – deyə xahiş etdi. Kəndli:

– Alınma bir güllə çaxılmasını istəmirsən ki? – deyə cavab verdi.

Sonra qapını bərk örtüdü və yolçu iki ağır dəmir sürmənin bir-bir necə cırıldığını eşitdi. Bir dəqiqədən sonra pəncərənin taxtaları da örtüldü, dəmir tirin gurultu ilə yerinə qoyulduğu eşidildi. Zülmət getdikcə qatılaşırdı. Alp dağlarından soyuq külək əsirdi. Yolçu sönən gündüzün zəif işığında küçəni əhatə edən bağlardan birində, sanki, çimlə örtülmüş daxma kimi bir şey gördü. O, cürətlə şəbəkə hasardan sıçrayaraq başa düşdü və daxmaya yanaşdı, qapı əvəzində alçaq bir dəlik gördü; daxma şose fəhlələrinin yol kənarında tikdikləri komalara bənzəyirdi. Yəqin, yolçu bunun, doğrudan da, belə bir koma olduğunu düşünmüşdü. O, soyuqdan və acından əziyyət çəkirdi: aclığa çarə tapmırdı, lakin burada heç olmazsa soyuqdan qorunmaq üçün bir sığınacaq vardı. Bu cür yerlərdə, adətən, gecələr kimsə qalmır. O qarnı üstə uzandı və sürünə-sürünə daxmanın dəliyiindən keçdi. İçəri isti idi. Yerdə hətta külək döşənək də vardı, O, bir dəqiqə bu döşənəyin üstündə uzandı, o qədər yorulmuşdu ki, hərəkət etməyə qadir deyildi. Sonra arxasındakı çantanın onu narahat etdiyini hiss edərək və bu çantanın bir yastıq ola biləcəyini düşünüb qayıqlardan birini açmağa başladı. Bu anda qorxunc bir mırıltı eşitdi. O gözlərini qaldırdı. Daxmanın qaranlıq deşiyindən böyük bir köpəyin başı göründü.

Yolçu it damına düşmüşdü.

O, özü də çox qüvvətli və dəhşətli idi; dəyənəyini əlinə alaraq və çantasını qalxan kimi tutaraq birtəhər deşikdən bayıra çıxdı; onun cındır paltarındakı yırtıqlar daha da artmışdı.

O, əlindəki əsanı yellədə-yellədə dal-dalı qapıya tərəf geri çəkilərək birtəhər bağdan çıxdı, iti yaxına qoymamaq üçün o, qılınc təlimi ustaları arasında məşhur olan “qapalı qızılgül” üsuluna əl atmağa məcbur oldu.

Bir qədər əziyyətdən sonra o, hasarı aşdı. O, küçədə yenə yalqız, yurdsuz, pənahsız idi, hətta o miskin it damından da qovulmuş, o küləş döşənəkdən də məhrum edilmişdi. O, özünü bir daşın üstünə saldı. Deyirlər ki, bu zaman yoldan keçən bir nəfər onun: “Ah, it də məndən yaxşı yaşayır!” – dediyini eşitmişdi.

Bir az sonra o, ayağa qalxdı və yenə yoluna davam etdi. O, çöldə bir ağac və ya bir ot tayası tapıb altında sığınmaq ümidi ilə şəhərdən çıxdı.

O, başını aşağı sallamış halda xeyli yol getdi. Nəhayət, insan olan yerlərdən uzaqlaşdığını hiss edərək başını qaldırdı və ətrafına göz gəzdirdi. O, çöldə idi; qarşısında dibdən biçilmiş kövşəni olan yastı bir təpə görünürdü, – biçindən sonra bu cür təpələr saç qırılmış başı xatırladır. Üfüq tamamilə qaralmışdı – bu yalnız gecənin qaranlığı deyildi; qaranlığı qatılaşıran alçaq buludlar idi; onlar, sanki, lap təpənin üstündə yatır və yuxarı qalxaraq bütün göyü bürüyürdü. Lakin tezliklə ay çıxacağından, göyün ortasında isə toran işığının parıltıları gəzişdiyindən yüksəklikdə bu buludlar bir növ ağımtıl qübbə əmələ gətirir və bu qübbədən yerə solğun işıq saçılırdı.

Buna görə yer göydən daha çox işıqlı idi ki, bu da həmişə olduqca müdhiş bir təsir bağışlayır. Təpənin yeknəsəq, kədərləndirici cizgiləri qaranlıq üfüqdə tutqun-göyümtül bir ləkə kimi görünürdü. Bütün bu mənzərə iyrənc, miskin, kədərləndirici və cansız bir şeyi xatırladırdı. Tarlada və təpədə yolçudan bir neçə addım kənarda duraraq küləkdən titrəyən eybəcər bir ağacdan başqa heç bir şey yox idi.

Şübhəsiz ki, bu adam hadisələrin gizli cəhətini həssaslıqla qavrayan incə mənəvi və zehni xüsusiyyətlərə malik adamlardan deyildi, lakin bu göydə, bu təpədə, bu düzənlikdə və bu ağacda elə sonsuz bir kədər vardı ki, yolçu bir dəqiqə hərəkətsiz dayanıb, bu mənzərəni seyr etdikdən sonra birdən geri döndü. Bəzən təbiətin özü də insana düşmən kimi görünür.

Yolçu geri qayıtdı. Şəhər qapıları bağlanmışdı. Dini müharibələr dövründə üç mühasirəyə davam gətirmiş Din şəhəri 1815-ci ildə hələ köhnə qala divarları və dördbucaqlı bürclərlə əhatə olunmuşdu. Bu divarlar və bürclər yalnız sonralar uçurulmuşdu. Yolçu divarda bir ucuq yer tapıb yenə şəhərə girdi.

Saat təqribən səkkiz olardı. Yolçu küçələri tanımadığından, yenə qarşısına çıxan küçələrlə yol getməyə başladı.

Beləliklə o, şəhər idarəsinin, sonra da seminariyanın yanına çatdı. Kilsə meydanından keçərkən, yumruğunu qaldırıb hədələdi.

Bu meydanın tinində bir mətbəə vardı. İmperatorun və imperator qvardiyasının Elba adasından gətirilmiş bir orduya yazılmış olan bəyannamələri ilk dəfə məhz burada çap edilmişdi. Bu bəyannamələr Napoleon tərəfindən yazdırılmışdı.

Təqətdən düşmüş və bütün ümidini itirmiş yolçu bu mətbəənin qapısı ağızındakı daş oturacağı üstünə uzandı.

Bu zaman kilsədən bir qoca qadın çıxdı. Qaranlıqda oturacaqda uzanan adamı görüncə:

– Burada nə edirsiniz, dostum? – deyərək soruşdu.

Yolçu kəskin və kinli bir səslə cavab verdi:

– Özünüz görmürsünüzmü, mərhəmətli qadın? Mən yatmaq istəyirəm.

Bu ada, həqiqətən, layiq olan mərhəmətli qadın markiza de R. idi.

– Bu daş oturacağın üstündəmi? – deyərək yenə soruşdu.

– Mən on doqquz il quru taxtalar üstündə yatmışam, bu gün də daş üstə yataram.

– Siz əsgərlikmi edirdiniz?

– Bəli, mərhəmətli qadın, əsgərlik edirdim.

– Bəs nə üçün karvansaraya getmirsiniz?

– Çünki pulum yoxdur.

Xanım de R:

– Təəssüf! – dedi, – Mənim cibimdə ancaq dörd su vardır.

– Fərqi yoxdur, verin.

Yolçu bu pulu aldı. Xanım de R. sözünə davam etdi:

– Bu qəpik-quruşla sizi karvansaraya qəbul etməzlər. Ancaq bir deyin görək, gecələmək üçün bir yer axtarıb tapmağa cəhd etdinizmi? Axı bütün gecəni belə keçirə bilməzsiniz. Yəqin, çox üşümüşsünüz, həm də acsınız. Bəlkə, sizə yazığı gəlib bir sığınacaq verən oldu.

– Mən bütün qapıları döymüşəm.

– Bəs necə oldu?

– Məni hər yerdən qovdular.

“Mərhəmətli qadın” yolçunun çiyinə toxunaraq, meydançanın o biri tərəfində, yepiskop sarayının yanındakı kiçik bir evi göstərərək:

– Deyirsiniz ki, bütün qapıları döymüşsünüz? – deyə o bir də soruşdu.

– Bəli.

– Bu qapını da döydünüz?

– Yox.

– Elə isə döyün.

İKİNCİ FƏSİL.

Hikmətə verilən ehtiyat dərsi.

O axşam Din yepiskopu adəti üzrə şəhəri gəzdikdən sonra öz otağına girib, qapısını bağlayaraq uzun müddət orada oturmuşdu. O, “İnsanın vəzifələri” mövzusunda böyük bir əsər yazırdı. Təəssüf ki, bu əsər tamamlanmamış qaldı. O, bu mühüm məsələ haqqında kilsə rəhbərlərinin və alimlərin yazdıqlarını böyük bir səylə toplayırdı. Onun əsəri iki hissədən ibarət idi; birinci hissəsində ümumbəşər vəzifələrindən, ikinci hissədə isə cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə görə hər adamın “öhdəsinə düşən vəzifələrdən bəhs olunurdu. Ümumbəşər vəzifələri böyük vəzifələrdir. Bunlar dördüdür. Müqəddəs apostol Matvey bu vəzifələri bu cür bölüşdürür: Allaha qarşı vəzifələr (Matf. VI), insanın özünə qarşı vəzifələr (Matf. V, 29, 30), başqa insanlara qarşı vəzifələr (Matf. VII. 12, Tanrının xəlf etdiklərinə qarşı vəzifələr (Matf. VI. 20, 25). Qalan vəzifələrə gəlincə, yepiskop bunların başqa yerlərdə qeyd olunduğunu və yazıldığını tapmışdı: padşahların və rəiyyətlərin vəzifələrini – romalıları göndərilmiş məktubda, hakimlərin, arvadların, anaların və gənclərin vəzifələrini – müqəddəs Pyotrun yazılarında, ataların, ərlərin, uşaqların və nöqərlərin vəzifələrini efeslilərə göndərilmiş məktubda; möminlərin vəzifələrini yəhudilərə göndərilmiş məktubda, bakirə qızların vəzifələrini – korinfilərə göndərilmiş məktubda. O, böyük bir səylə bütün bu tapşırıqları toplayıb mövzunu bir küll şəklində birləşdirmişdi və onu insanlara təlqin etmək istəyirdi.

Axşam saat səkkizdə madam Maqluar adəti üzrə, çarpayının yanında asılmış kiçik şkafdan gümüş qabları götürmək üçün içəri girdiyi zaman yepiskop dizi üstündə açıq iri bir kitab tutaraq, kiçik kağız parçaları üzərində qeydlər edirdi. Bir dəqiqə sonra yepiskop süfrənin hazır olduğunu və bacısının, yəqin, onu gözlədiyini xatırlayaraq kitabı örtüdü və ayağa qalxaraq yemək otağına getdi.

Yemək otağı buxarısı olan uzunsov bir otaq idi. Dediğimiz kimi, bu otağın qapısı küçəyə, pəncərəsi isə bağçaya açılırdı.

Madam Maqluar, doğrudan da, axşam yeməyi hazırlığını qurtarmaq üzrə idi.

O, öz işini görə-görə madmazel Batistina ilə söhbət edirdi. Masanın üstündə lampa yanırdı, masa yaxşıca qalanmış buxarıya yaxın qoyulmuşdu.

Hər birinin altmışdan artıq yaşı olan bu iki qadını təsəvvürə gətirmək çətin deyil; madam Maqluar qısa boylu, diribaş, kök bir qadın idi, madmazel Batistina isə – mülayim, arıq və zəif, qardaşından bir az uca idi, əynində 1806-cı ildə dəbdə olan qırmızımtıl-qonur rəngdə ipək paltar vardı. Bu paltar madmazel Batistina həmin ildə Parisdə almışdı və o zamandan indiyədək

geyirdi. Sadə xalq dili ilə desək (bu xalq ifadələrinin qiymətli cəhəti bundadır ki, bir səhifə ilə izah ediləcək fikri bir sözlə ifadə etmək olur), madam Maqluar “avamlardan”, madmazel Batistina isə “xanımlardan” idi. Madam Maqluarın başında qırçın ağ başlığı, boynunda isə qızıl xaç vardı, – həmin xaç bu evdə olan yeganə qadın zینəti idi; ağappaq ləçəyi kobud parçadan tikilmiş, qısa və geniş qollu qara paltarına rəvnəq verirdi. Qırmızı və yaşıl damalı, yaşıl belbağı ilə belindən bağlanmış döşlüyü, ucları yuxarıdan iki sancaqla sancılmış qənsərliyi onun geyimini tamamlayırdı, ayaqlarına Marsel qadınları kimi kobud çəkmələr, sarı corablar geymişdi. Madmazel Batistinanın paltarı 1806-cı ilin dəbi ilə tikilmişdi, lifi qısa, tumanı dar, qolları çiyinlikli, baftalı və düyməli idi. Ağarmış saçlarının üstünü “uşaq” tərzində burulmuş pariklə örtürdü. Madam Maqluar ağıllı, diribaş, savadlı qadın təsiri bağışlayırdı, lakin bir ucu aşağı, o biri ucu yuxarı olan ağızı və alt dodağından qalın olan üst dodağı ona bir qədər kobud və amirənə görünüş verirdi. Monsenyor susduqca madam Maqluar onunla hörmət və açıqlıqla qarışıq bir qətiyyətlə danışırdı; lakin monsenyor danışmağa başlar-başlamaz, o da, gördüyümüz kimi, madmazel Batistinətək yepiskopa danışqsız itaət edərdi. Madmazel Batistinaya gəlincə, o heç danışmazdı da. O, itaət və təqdir etməklə kifayətlənirdi, hətta gəncliyində də o heç bir zaman gözəl olmamışdı, bərəlməmiş mavi gözləri, uzun donqar burnu var idi, lakin onun bütün üzündən, bütün varlığından (əvvəldə söylədiyimiz kimi) ifadə edilməz bir mərhəmət yağırı. Onda həmişə bir mülayimlik hiss olunurdu: mərhəmət, ümid və inam – qəlbi isindirən bu üç fəzilət isə onun bu mülayimliyini yavaş-yavaş qüdsiyyət dərəcəsinə yüksəltmişdi. Təbiət onu mülayim yaratmış, din onu mələyə çevirmişdi. Zavallı müqəddəs qız! Yox olmuş əziz bir xatirə!

Sonralar madmazel Batistina yepiskopun evində həmin axşam baş verən bu hadisəni o qədər nağıl etmişdi ki, hələ də yaşayan bir çox adamlar bu hadisəni kiçik təfsilatına qədər xatırlayırlar. Yepiskop içəri girdiyi zaman madam Maqluar madmazel Batistinaya hərərlə nə isə danışırdı, madmazellə o, sevdiyi və yepiskopun artıq adət etdiyi mövzuda söhbət edirdi. Söhbət bayır qapının sürməsi haqqında gedirdi.

Görünür, madam Maqluar axşam yeməyi üçün bəzi şeylər almağa getdiyi zaman müxtəlif xəbərlər eşitmişdi. Şübhəli bir sərsəri haqqında danışırdılar.

Deyirdilər ki, şəhərdə qorxulu, naməlum bir şəxs zahir olmuşdur, o, küçələri dolaşır və bu gecə evlərinə gec qayıdanları təhlükəli bir görüş gözləyir. Həm də deyirdilər ki, polis heç bir şeyə yaramır, çünki prefektlə mer bir-birilə yola getmədiklərindən, bir-birinə badalaq gəlməyə çalışaraq qəsdən müxtəlif hadisələr törədirlər. Odur ki, ağı başında olan adamlar polis vəzifəsini öz üzərlərinə götürməli, ayıq olmalı və çalışmalıdırlar ki, qapılar və sürmələr möhkəm olsun, bütün qapılar içəridən möhkəm bağlansın.

Madam Maqluar bu son sözləri xüsusilə qeyd etdi, lakin öz soyuq otağına yenicə keçmiş yepiskop buxarının yanında oturub isinir və ümumiyyətlə, başqa bir şey haqqında düşünürdü. Madam Maqluarın son sözlərinə o heç diqqət vermədi. Madam Maqluar sözünü təkrar etdi. O zaman madmazel Batistina qardaşının narazılığına səbəb olmadan madam Maqluarı məmnun etmək məqsədilə çəkinə-çəkinə qardaşından soruşmağa cürət etdi:

– Madam Maqluarın dediyini eşidirsinizmi, qardaşım?

– Bəli, nə isə ötrə eşitdim, – deyə yepiskop cavab verdi. Sonra stulunu bir qədər irəli çəkib iki əllərini dizlərinə söykədi, aşağıdan buxarının alovu ilə işıqlanan mərhəmətli və gülər üzünü qoca xidmətçi qadına çevirərək soruşdu:

– Hə, nə var? Nə olmuşdur? Deməli, biz böyük bir təhlükə içərisindəyik?

Madam Maqluar bütün əhvalatı özü hiss etmədən, bir qədər mübaligə ilə yenidən söyləməyə başladı. Belə məlum olurdu ki, şəhərdə bir qaraçı sərsəri, təhlükəli bir dilənçi dolaşmaqdadır. O, Jaken Labarın mehmanxanasında gecələmək istəmiş, lakin Labar onu içəri buraxmamışdır. Adamlar onun Qasendi bulvarından keçdiyini və şər qarışanadək şəhəri dolandığını görmüşlər. Zahirdə o, lap quldura bənzəyir – asılmağa layiq bir adamdır.

– Doğrudanmı? – deyə yepiskop soruşdu.

Bu sual madam Maqluarı ürəkləndirdi. Ona belə gəldi ki, yepiskop narahat olmağa başlayır, odur ki, təntənə ilə sözünə davam etdi:

– Bəli, monsenyor, elədir ki, var. Bu gecə şəhərdə, hökmən, bir bədbəxtlik olacaqdır. Hamı belə deyir. Həm də polis heç bir şeyə yaramır (faydalı bir təkrar). Belə də iş olar ki, dağ yerində yaşayasan, küçələrdə belə fənər olmasın? Bayır lap zülmətdir. Monsenyor, xanım da mənim sözlərimi təsdiq edir, deyir ki...

Madmazel Batistina madam Maqluarın sözünü kəsərək:

– Mən heç bir söz demirəm, – dedi. – Qardaşım nə iş görürsə, hamısı yaxşıdır.

Madam Maqluar bu etirazı eşitməmiş kimi sözünə davam etdi.

– Biz onu deyirik ki, bizim ev heç etibarlı deyil, əgər monsenyor icazə verirsə, çilingərə deyim ki, qapının köhnə rəzələrini salsın, onlar xarab olmamışdır, ona görə bu, bir dəqiqlik işidir; mən sizə deyirəm, monsenyor, rəzələr heç olmasa bu gecəliyə salınmalıdır. Çünki mən sizə yenə deyirəm, sürgüsü yeşikdən olan və hər kəsin açma biləcəyi qapıdan qorxulu bir şey yoxdur. Həm də, monsenyorun adətidir, gecəyarısı belə qapını döyən olsa, həmişə “buyurun” deyir. Aman Allah, nə deyim! İcazə almağa belə heç kəsin ehtiyacı yoxdur...

Bu zaman kim isə qapını bərk döydü.

Yepiskop:

– Buyurun, – dedi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Kor-koranə itaət etmək qəhrəmanlığı.

Qapı açıldı.

O, birdən-birə və taybatay açıldı, sanki, kimsə onu qəti bir hərəkətlə bərk itələmişdi.

İçəriyə bir adam girdi.

Bu adamı biz artıq tanıyırdıq. Bu, gecələmək üçün yer axtara-axtara indicə şəhəri dolaşan həmin yolçu idi.

O, içəri girdi, qapını örtmədən irəliyə doğru bir addım atdı və dayandı. Onun çiyində çanta, əlində əsa vardı. Baxışından sərtlik, cəsarət, kin və yorğunluq yağdı. Buxarının odu onu başdan-ayağa qədər işıqlandırırdı. O, çox dəhşətli idi. Birdən zahir olan bu adamda nə isə qorxunc bir şey vardı.

Madam Maqluar o qədər qorxdu ki, çıxıra da bilmədi. O, titrədi və sanki, yerində donub qaldı.

Madmazel Batistina dönüb, içəri girən adamı gördü və qorxub ayağa qalxdı, sonra başını yavaş-yavaş buxarıya tərəf çevirərək, qardaşının üzünə baxdı və üzünü əvvəlki kimi sakit və aydın ifadə aldı.

Yepiskop içəri girən adama diqqətlə və sakitcə baxırdı. O, ağzını açıb, görünür gələn adamdan ona nə lazım olduğunu soruşmağa hazırlaşdı ki, yolçu əllərini əsasına dayayaraq, qocaya və iki qadına bir nəzər saldı və yepiskopun danışmasını gözləmədən uca səslə danışmağa başladı.

– Bilirsinizmi nə var? Mənim adım Jan Valjandır. Katorqadan gəlirəm. Orada on doqquz il qalmışam. Məni dörd gün bundan əvvəl azad etmişlər. Pontarl'eyə gedirəm. Orada yaşamağıma icazə vermişlər. Budur, dörd gündür ki, Tulondan piyada gəlirəm. Bu gün on iki lyo yol gəlmişəm. Axşam bu şəhərə gəlib karvansaraya getdim, lakin şəhər idarəsində göstərmiş olduğum sarı pasporta görə məni oradan qovdular. Nə edə bilərdim. Mən başqa karvansaraya gəldim. “Rədd ol!” dedilər. Əvvəlcə birində, sonra da o birində heç kəs məni içəri buraxmaq istəmədi. Mən həbsxanaya da getdim, qapıçı qapını açmadı. Bir it damında da sığınacaq üçün yer axtardım. İt də məni dişlədi və qovdu, sanki, o da adam idi. Elə bil, mən kim olduğumu bilirdi. Mən açıq havada gecələmək üçün çölə çıxdım, lakin göyün üzünü buludlar aldı, yağış yağmağını və yağışın qarşısını ala biləcək Tanrının olmadığını düşünüb, heç olmasa, bir qapının arasında yatmaq üçün şəhərə qayıtdım. Burada, meydanın ortasında bir daş oturacağı üstündə uzanmaq istəyirdim ki, mərhəmətli bir qadın sizin evinizi göstərərək: “Bu qapını döy” dedi, mən də sizin qapını döydüm. Bura nədir? Karvansaradır? Mənim pulum var. Özü də çox. On doqquz il katorqada işləyib, yüz doqquz frank on beş su qazanmışam. Haqqınızı verərəm. Nə üçün də

verməyim? Mənim ki, pulum vardır. Mən çox yorğunam. On iki lyo piyada gəlmişəm və bərk acmışam. Mənə burada qalmağa icazə verərsinizmi?

Yepiskop:

– Madam Maqluar, – dedi, – süfrəyə bir dəst də qab qoyun.

Yolçu bir neçə addım irəli gedərək, üstündə lampa yanan masaya yanaşdı və qulaqlarına inanmırmış kimi sözünə davam etdi:

– Dayanın, deyəsən, məni başa düşmədiniz. Mən katorqalıyam. Birbaş katorqadan gəlirəm. Mən dustaq idim. – O, bunu deyərək, cibindən iri bir kağız parçası çıxartdı və açdı: – Bu da mənim pasportum. Görürsünüzmü, rəngi sarıdır. Bu onun üçündür ki, məni hər yerdən qovsunlar. Oxumaq istəyirsinizmi? Mən özüm də oxuya bilirəm. Mən oxumağı dustaqxanada öyrənmişəm. Orada oxumaq istəyənlər üçün məktəb vardır. Görün, pasportumda onlar nə yazıblar: “Jan Valjan, katorqadan buraxılmış, doğulduğu yer...” hə, bunu siz bilməsəniz də olar... – on doqquz il katorqada qalmışdır. Beş il - qapını sındırmaqla oğurluq etdiyi üçün. On dörd il - dörd dəfə qaçmaq istədiyi üçün. Bu adam çox təhlükəlidir. Gördünüzmü? Məni hər yerdən qovurlar. Bəs siz necə? Məni evinizə buraxmağa razısınızmi? Bura nədir? Karvansaradır? Mənə yemək və gecələmək üçün yer verməyə razısınızmi? Sizdə tövlə tapırlarmı?

Yepiskop:

– Madam Maqluar, – dedi, – küncdəki çarpayıya təmiz mələfə salın.

Bu iki qadının yepiskopa olan itaətkarlığının nə xarakterdə olduğunu söyləmişdik.

Madam Maqluar yepiskopun hər iki əmrini yerinə yetirmək üçün bayıra çıxdı.

Yepiskop yolçuya müraciət edərək:

– Oturun, cənab, isinin, – dedi. – Biz bu saat yemək yeyəcəyik, sonra da sizə yataq hazırlayrlar. Deyilən sözlərin mənası yalnız indi yolçunun şüuruna çatdı. Bu vaxta qədər sərt və qaşqabaqlı görünən üzündə qeyri-adi bir heyranət, şübhə və sevinc göründü. O, sərsəri kimi mızıldamağa başladı:

– Doğrudanmı? Ola bilməz! Siz mənim burada qalmağıma icazə verirsiniz? Siz məni, katorqadan gələn adamı qovmayırınsınız? Siz mənə “cənab” deyirsiniz? Siz mənə sən demirsiniz? Siz “rədd ol, köpək!” demirsiniz?.. Adamlar həmişə belə deyirlər. Mən sizin də məni qovacağınıza heç şübhə etmirdim. Axı mən kim olduğumu dərhal sizə söylədim. Mənə buranı göstərən mərhəmətli qadın sağ olsun. Mən bu saat yemək yeyəcəyəm! Başqa adamlar kimi mən də döşəkli, mələfəli çarpayıda yatacağam! Çarpayı! On doqquz ildir ki, mən çarpayıda yatmamışam! Siz mənə burada qalmağa icazə verirsiniz. Siz, doğrudan da, ləyaqətli adamlarsınız! Onu da deyim ki, mənim pulum vardır. Mən sizə yaxşı pul verərəm. Bağışlayın, cənab meyxanaçı, sizin adınız nədir? Nə qədər pul lazım olsa verərəm. Siz meyxanaçısınız, elə deyilmi?

Yepiskop:

– Mən keşişəm və bu evdə yaşayıram, – deyə cavab verdi. Yolçu:

– Keşiş! – deyə təkrar etdi. – Ah, əcəb xeyirxah keşişsiniz! Deməli, siz məndən pul istəməyəcəksiniz? Siz keşişsiniz? Bu böyük kilsənin keşişi, eləmi? Doğrudan da, mən nə qədər axmağammış! Araçqınıızı görmədim.

O, bu sözləri deyib çantasını və əsasını otağın küncünə, pasportunu isə cibinə qoydu və oturdu. Madmazel Batistina mərhəmətli nəzərlə ona baxırdı. O, sözünə davam edərək dedi:

– Cənab keşiş, siz çox rəhmli adamsınız, siz heç kəsdən iyrənmirsiniz. Yaxşı keşiş olmaq yaxşı şeydir. Demək, mənim pulum sizə lazım olmayacaqdır?

Yepiskop:

– Yox, – deyə cavab verdi, – pulunuzu özünü saxlayın. Nə qədər pulunuz var? Gərək ki, siz dediniz, yüz doqquz frank, eləmi?

Yolçu:

– Bir də on beş su, – deyə əlavə etdi.

– Yüz doqquz frank on beş su. Bu pulu qazanmaq üçün nə qədər vaxt sərf etmişiniz?

– On doqquz il.

Yepiskop dərindən ah çəkdi:

– On doqquz il!

Yolçu sözünə davam edərək dedi:

– Hələ ki, pulumun hamısı yerindədir. Dörd gündə ancaq Qrasda araba boşaltmaq üçün aldığım iyirmi beş sunu xərcləmişəm. Siz abbatsınız, odur ki, mən sizə katorqadakı həbsxanada keşiş olduğunu demək istəyirəm. Bir dəfə də mən yepiskopu gördüm. Ona monsenyor deyirdilər. O, Marseldə mayork yepiskopu idi. Yepiskop bütün keşişlərin başçısıdır. Bağışlayın, mən yaxşı izah edə bilmərəm, ancaq bu ona görədir ki, belə şeylərdən çox başım çıxmır. Bir təsəvvür edin – bizlər hara, o hara? O, həbsxana həyatında ibadət edirdi, orada taxt qurmuşdular, onun başında xalis qızıldan şiş uclu bir şey vardı, günəşin şüaları altında par-par parıldayırdı. Biz üç tərəfdən cərgəyə düzülüb dayanmışdıq, fitilləri yandırılmış torların ağzını bizə tərəf çevirmişdilər. Biz onu yaxşı görmürdük. O nə isə danışırdı, lakin bizdən o qədər uzaq idi ki, heç bir şey eşitmirdik. Yepiskop belə olar.

Yepiskop onun sözünü kəsmədən ayağa durub indiyədək taybatay açıq qalmış qapını örtüdü.

Madam Maqluar içəri girdi və gətirdiyi qabları süfrənin üstünə qoydu. Yepiskop dedi:

– Madam Maqluar, o qabları mümkün qədər ocağa yaxın qoyun. – Sonra qonağına tərəf dönərək:

– Alp dağlarında gecələr çox soyuq olur. Cənab, siz, yəqin, bərk üşümüşsünüz? – deyə əlavə etdi.

Yepiskop hər dəfə yolçuya müraciət edərək öz ciddi və nəvazişkar səsi ilə “cənab” deyəndə, yolçunun üzü sevincə işıqlanırdı. Katorqalıya “cənab” demək, “Meduza” gəmisi qərğ olanda zərər çəkmiş adama bir stəkan su vermək kimi bir şeydir. Ləkələnmiş adamlar hörmət həsrətindədirlər.

Yepiskop:

– Bu lampanın işığı çox sönükdür, – dedi.

Madam Maqluar yepiskopun dediyini başa düşdü, yepiskopun yataq otağına gedib, buxarının üstündəki iki gümüş şamdanı götürdü, şamları yandıraraq masanın üstünə qoydu.

Yolçu:

– Cənab keşiş, – dedi, – siz yaxşı adamsınız. Siz nifrət etmədiniz. Siz mənə evinizdə yer verdiniz. Mənim üçün şam yandırdınız. Halbuki mən haradan gəldiyimi və cinayətکار olduğumu sizdən gizlətmədim.

Onun yanında oturmuş yepiskop yavaşca onun əlinə toxundu.

– Siz kim olduğunuzu mənə söyləməyə də bilərdiniz. Bu ev mənim deyil, Həzrət İsanın evidir. Bu qapıdan girən adamdan, adı olub-olmadığını deyil, bir dərdi olub-olmadığını soruşurlar. Siz əzab çəkirsiniz, siz ac və susuzsunuz – xoş gəlmişsiniz. Mənə təşəkkür etməyin, deməyin ki, mən sizə evimdə yer vermişəm. Bu evin sahibi yalnız ehtiyacı olanlardır. Siz yoldan keçən olsanız da, mən sizə deyirəm, bu ev mənimki olmaqdan daha çox sizinkidir. Bu evdə nə varsa, hamısı sizindir. Belə olanda sizin adınızı bilmək mənim nəyimə lazımdır? Həm də siz adınızı söyləməmişdən əvvəl, mən sizin başqa bir adınızı bilirdim.

Yolçu ona heyrətlə baxdı.

– Doğrudanmı? Siz mənim adımı bilirdiniz?

– Bəli, – deyə yepiskop cavab verdi, – sizin adınız “mənim qardaşım”dır.

– Bilirsinizmi nə var, cənab keşiş, – deyə yolçu səsləndi, – mən buraya gələrkən çox ac idim, lakin siz o qədər mərhəmətlisiniz ki, bu saat mən, bilmirəm nədəndir, ancaq... elə bil, heç ac deyiləm.

Yepiskop yolçunun üzünə baxaraq soruşdu:

– Çoxmu əzab çəkmişsiniz?

– Ah! O dustaq paltarı, ayaqlara zəncirlə vurulmuş kündə, yataq əvəzində quru taxta, isti, soyuq, iş, qaleral, dəyənək zərbələri! Azacıq itaətsizlik üstündə ayaqlara vurulan ikiqat buxovlar! Birçə söz üçün karsər! Hətta xəstə yatdığı zaman belə buxovlar açılır. İtlər də bizdən xoşbəxtdir! On doqquz il! Mənim isə cəmi qırx altı yaşım var. Əlimə də sarı pasport vermişlər. Vəssalam.

Yepiskop:

– Bəli, – dedi. – Siz ələm yurdundan çıxmışsınız. Lakin qulaq asın. Peşman olmuş bir günahkarın göz yaşları göylərə yüz möminin pak paltarlarından daha artıq sevinc gətirir. Siz o ələm yurdunu qəlbınızda insanlara qarşı kin və qəzəb hissi olduğu halda tərk etmişsiniz,

acınmağa layiqsiniz, lakin siz oradan xeyirxahlıq, tərənnüm hissi ilə gəlmişsinizsə, o zaman siz bizim hamımızdan yaxşısiniz.

Bunlar söhbət etməkdə ikən madam Maqluar axşam yeməyi gətirdi. Bu yemək zeytun yağı, çörək ovuntusu və duzla bişirilmiş şorbadan, bir qədər donuz piyindən, bir parça qoyun ətindən, bir neçə əncirdən və şordan ibarət idi. Süfrəyə bir böyük çovdar çörəyi də qoyuldu. Madam Maqluar yepiskopun həmişəki süfrəsinə bir şüşə köhnə şərab da əlavə etməyi unutmadı. Dərhal yepiskopun üzündə qonaqçıl adamlara məxsus məmnuniyyət əlaməti göründü. O, şən bir halda:

– Buyurun süfrəyə, – dedi.

O, həmişə evdə kənar adam olduqda etdiyi kimi, qonağı sağ tərəfində oturtdu. Özünü çox sakit və təmkinli saxlayan madmazel Batistina qardaşının sol tərəfində əyləşdi.

Yepiskop dua oxudu, sonra adəti üzrə şorbanı özü payladı. Yolçu acgözlüklə yeməyə başladı.

Birdən yepiskop dedi:

– Deyəsən, süfrəmizdə bir şey çatışmır.

Doğrudan da, madam Maqluar süfrəyə yalnız lazım olan üç dəst çəngəl-bıçaq qoymuşdu.

Halbuki bu evin qaydasına görə yepiskopun qonaqlarından biri axşam yeməyi üçün qaldığı zaman, altı dəst gümüş çəngəl-bıçağın hamısı süfrəyə qoyulmalı idi. Ziyansız bir lovğalıq! Bu cür sadələvhəsənə zinət iddiası bir uşaqlıq idi və yoxsulluğu ləyaqət hesab edən bu qonaqpərəst və eyni zamanda tələbkər ailədə bunun xüsusi bir cazibəsi vardı.

Madam Maqluar işarəni anladı, dinməzcə otaqdan çıxdı və bir dəqiqədən sonra oturanların qabağında simmetriya ilə düzülmüş gümüş çəngəl-bıçaq parıldadı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Pontarledəki pendirxanalar haqqında bəzi təfsilat.

İndi isə bu süfrənin başında vaqə olan əhvalatı anlamaq üçün, madmazel Batistinanın madam Buaşevrona yazmış olduğu məktubun bəzi parçalarını burada qeyd etmək daha yaxşı olar. Bu məktubda katorqalı ilə yepiskop arasında olan bütün söhbət sadədil bir doğruluqla təsvir olunmuşdur:

“...Qonağımız heç kəsə əhəmiyyət vermirdi. O, çoxdan ac qalmış bir adam kimi böyük bir iştahla yeyirdi. Lakin yeyib qurtardıqdan sonra dedi:

– Cənab keşiş, Allah xadimi! Mənə görə bu masanın üstündəkilərin hamısı, hətta həddindən artıq yaxşıdır, lakin etiraf etməliyəm ki, mənə özləri ilə bərabər yeməyə icazə verməyən arabaçılar sizdən çox-çox yaxşı yeyirlər.

Öz aramızdır, bu söz mənə bir qədər toxundu.

– Onların işi mənimkindən çoxdur, – deyə qardaşım cavab verdi.

– Yox, – deyə qonaq etiraz etdi. – Onların pulları çoxdur. Siz yoxsulsunuz. Mən bunu yaxşı görürəm. Bəlkə, siz heç keşiş də deyilsiniz? Siz, doğrudanmı, keşişsiniz? Allah, həqiqətən, adildirsə, siz əlbəttə, keşiş olmalısınız.

– Allahın ədaləti hədsizdir, – deyə qardaşım cavab verdi və sonra soruşdu: – Cənab Jan Valjan, siz Pontarleyə gedirsiniz, deyilmi?

– Bəli, oraya getmək məcburiyyətindəyəm.

Gərək ki, bu adam məhz belə cavab verdi. Sonra sözünə davam edərək:

– Mən sabah gün çıxar-çıxmaz yola düşməliyəm, – dedi. – Piyada getmək adamı çox yorur.

Gecələr soyuq, gündüzlər isə istidir.

Qardaşım dedi:

– Siz yaxşı yerlərə gedirsiniz. İnqilab vaxtı ailəmiz dağılmışdı, mən də əvvəlcə Frans-Kontədə sığınacaq tapdım və orada bir müddət əlimin əməyi ilə yaşadım. İşləməyə böyük həvəsim vardı. Odur ki, özümə iş tapdım. Orada iş çoxdur. Kağız fabrikləri, gön zavodları, şərab və yağ zavodları, böyük saat fabrikləri, polad və mis əridən zavodlar, azı iyirmi dəmir zavodu vardır: bunlardan dördü, yəni Lods, Şatilyon, Odenkur və Berdə olan zavodlar çox böyükdür...

Gərək ki, yanılmıram, qardaşım məhz bu yerlərin adını çəkdi. Sonra sözünü kəsərək, üzünü mənə çevirdi və dedi:

– Bacı, mənə elə gəlir ki, oralarda bizim qohumlarımız vardır.

– Bəli, var idi, – deyə mən cavab verdim. – Köhnə üsuli-idarə zamanı onlardan biri, cənab de Lüsene, Pontarl’edə şəhər qarovul dəstəsinin rəisi idi.

– Bəli, belədir, – deyə qardaşım yenə danışmağa başladı, – ancaq doxsan üçüncü ildə bizim qohumlarımız qalmamışdı, yalnız öz əllərimiz vardı. Mən işləyirdim. Sizin gedəcəyiniz Pontarl’edə, cənab Jan Valjan, çox patriarxal və çox gözəl bir sənaye sahəsi vardır. Bacı, mən oradakı pendirxanaları nəzərdə tuturam.

Bu yerdə qardaşım həmin adamı yedirtməyi unutmuyaraq, Pontarl’enin ictimai pendirçilik müəssisələri haqqında ətraflı izahat verirdi. O deyirdi ki, bunlar iki cür olur: varlıların qırx-əlli inək saxlanılan və ya yeddi mindən səkkiz min başa qədər pendir hazırlanan “böyük mərəkləri” və yoxsulların “pendirçilik artelləri”, burada dağ kəndliləri öz inəklərini birgə saxlayır və gəliri öz aralarında bölüşdürürlər. Onlar birlikdə pendirtutan tapırırlar. Pendirqayıran artel üzvlərindən gündə üç dəfə süd qəbul edir və miqdarını ağac üzərinə nişan vurmaqla qeyd edir; pendirxanalar yalnız aprelin sonunda işə başlayır, iyunun ortalarında isə inəkləri dağlara otarmağa aparırlar. Bu adam doyduqca, özünə gəlirdi. Qardaşım hey onun üçün əla Mov şərabi töküdü. Özü isə bu şərabi çox bahalı hesab edərək içmir. Qardaşım özünəməxsus təbii bir şənliklə bütün bu təfsilatı nağıl edir, ara-sıra nəvazişlə mənə müraciət edirdi. O, “pendirçilik” sənətini dönə-dönə tərifləyirdi: sanki, qonağımıza bu fikri təlqin etmək istəyirdi ki, bu məşğələ onun üçün münasib bir peşədir, lakin bunu doğrudan-doğruya və qaba bir şəkildə o adama məsləhət görmürdü. Mən bir şeyə heyrət etdim. Mən sizə dedim ki, bu adam kim idi. Qardaşım isə bütün yemək, hətta bütün axşam ərzində, yolçu içəri girdiyi zaman İsa haqqında söylədiyi bir neçə sözdən başqa, qonağın kim olduğuna, nəçi olduğuna, ya qardaşımın özünün kim olduğuna dair bir dəfə belə, bir sözlə də işarə etmədi. Halbuki, bu görüş həmişəlik onun xatirində nəqş olunsun deyə, qardaşım bir yepiskop kimi balaca bir moizə deyə bilər və katorqalıya təsir edə bilərdi. Bəlkə də, qardaşımın yerinə başqası olsaydı, bu bədbəxtin öz evində olmasından istifadə edərək, onun qarnını doyuzdurmaqla bərabər onu məzəmmətləyər, əxlaq dərsinə və nəsihətə qulaq asmağa məcbur edər, gələcəkdə necə yaxşı həyat sürməyi öyrədərdi. Qardaşım isə onun haralı olduğunu, əvvəlcə necə həyat sürdüyünü belə soruşmadı. Axı onun cinayəti də həyatı ilə bağlı idi, qardaşım isə qonağına keçmişini xatırlada biləcək hər bir şeydən çəkinməyə çalışırdı. İş o yerə çatmışdı ki, dağlarda, lap buludların altında dinc əməklə məşğul olan və qardaşımın əlavə etdiyi kimi, “günahsız olduqları üçün xoşbəxt həyat sürən” Pontarle əhalisi haqqında danışarkən belə, qardaşım, sanki, birdən-birə ağzından çıxan bu sözlərlə qonağı bilmədən təhqir edə biləcəyindən qorxub dərhal sözünü kəsdi. Bütün bunları yaxşıca fikirləşdikdən sonra mən, deyəsən, qardaşımın ürəyindən nələr keçdiyini başa düşdüm. Görünür, o düşünürdü ki, Jan Valjan deyilən bu adam öz biabırçılığı üzərində onsuz da həddindən artıq fikirləşir və onu bu fikirlərdən uzaqlaşdırmaq, onun da başqaları kimi bir adam olduğunu bir anlığa da olsa ona təlqin etmək üçün ən yaxşı üsul – onunla da bütün başqa adamlar kimi rəftar etməkdir. Həqiqi mərhəmət də elə bundan ibarət deyilmi? Mənim əzizim, sizin fikrinizcə, nəsihət və əxlaq dərslərindən, hər cür işarələrdən uzaq olan bu nəzakət İncildə göstərilənlərə uyğun deyilmi və həqiqi mərhəmət əzab çəkən adamın yaralarına heç toxunmamaqdan ibarət deyilmi? Mənə elə gəlir ki, qardaşım da elə bu cür düşünürdü. Hər halda, mən yalnız bunu deyə bilərəm ki, o, belə düşünsə də, fikirlərini heç kəsə, hətta mənə də açıb söyləmədi, bütün axşamı o, həmişəki kimi idi və bu Jan Valjanla şam edərək özünü elə aparırdı ki, guya, Tövrat həkəmi Gedeonla və ya bizim məhəllə keşişi ilə şam edir.

Yeməyin sonunda, biz əncir çərəz etdiyimiz zaman kim isə qapını döydü. Gələn Jerba xala idi.

O, qucağında uşaq içəri girdi. Qardaşım uşağın alnından öpdü və təsadüfən yanımda olan on beş sunu məndən alıb Jerba xalaya verdi. Qonağımız bu zaman ətrafındakılara heç diqqət etmədi. O daha danışmırdı və çox yorğun görünürdü. Yazıq Jerba qarı getdikdən sonra qardaşım dua oxudu, sonra qonağa müraciətlə dedi: “İndi siz, yəqin, tezəcə yatağa girmək istəyirsiniz, eləmi?” Madam Maqluar süfrəni yığmağa tələsdi. Yolçunun yatağa girməsi üçün bizim getməyimiz

lazım olduğunu başa düşdüm və madam Maqluarla bərabər yuxarıya çıxdıq. Lakin bir az sonra mən otağımdakı keçi dərisini qonağın üstünə salmaq üçün madam Maqluarı aşağıya göndərdim. Burada gecələr çox soyuq olur, xəz isə adamı yaxşı isidir. Heyif ki, dəri köhnə idi, tükləri hey tüküldü. Qardaşım onu Almaniya da olarkən Dünyayın mənəblərinə yaxın bir yerdən – Qotlingendən almışdı, mənim süfrədə işlətdiyim, sapı fil sümüyündən olan kiçik bıçağı da oradan almışdı.

Madam Maqluar dərhal geri qayıtdı və hər ikimiz adətən camaşır sərdiyimiz otaqda ibadətə başladıq; sonra bir-birimizə heç bir şey demədən hər birimiz öz otağıma çəkildik”.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Sakitlik.

Monsenyor Byenvenü bacısına “gecəniz xeyrə qalsın” dedikdən sonra, gümüş şamdanların birini masanın üstündən götürdü, o birini qonağına verdi və dedi:

– Cənab, gedək sizi otağıma otürüm.

Yolçu onun dalınca getdi.

Yuxarıda dediklərimizdən məlum olduğu kimi, evdə otaqların quruluşu elə idi ki, çarpayı qoyulmuş ibadət otağına girmək və ya oradan çıxmaq üçün, hökmən, yepiskopun yataq otağından keçmək lazım idi.

Onlar yataq otağından keçərkən madam Maqluar gümüş qabları yepiskopun çarpayısı üzərində asılı olan kiçik şkafa qoyurdu. Hər axşam yatmağa getməzdən əvvəl öz təsərrüfat işlərini bununla qurtarırdı.

Yepiskop qonağını pərdənin arxasındakı çarpayının yanına qədər otürdü. Orada qonaq üçün təmiz yataq salınmışdı. Yolçu şamdanı kiçik masanın üstünə qoydu.

Yepiskop:

– Hələlik, gecəniz xeyrə qalsın, – dedi. – Səhər tezdən getməmişdən əvvəl inəklərimizin südündən isti-isti bir fincan içərsiniz. Yaxşı südümüz olur.

Yolçu:

– Çox sağ olun, cənab abbat, – dedi.

O, bu dinc sözləri söylədikdən sonra, birdən-birə gözlənilmədən onda qəribə bir dəyişiklik əmələ gəldi: möhtərəm qadınlar bu zaman burada olsa idilər, bundan dəhşətə gələrdilər. Həmin dəqiqə ona nə kimi bir hiss hakim olduğunu təsəvvürə gətirmək, hətta indi də, bizim üçün çətindir. Bu nə idi? Xəbərdarlıqımı, yoxsa təhdidimi? Yaxud o, özü belə izah edə bilməyəcəyi sövq-təbii bir hissə tabe olurdu? O, sərt hərəkətlə üzünü qocaya doğru çevirdi, qollarını sinəsində çarpazladı və vəhşi bir nəzərlə ev sahibinə baxaraq, xırıltılı səslə qışqırdı:

– Bəs belə, demək siz mənə evinizdə bax burada, özünüzlə yanaşı yatmağıma imkan verirsiniz?

O susdu, sonra dodaqucu güldü, bu gülüşdə nə isə dəhşətli bir şey vardı.

– Siz nə etdiyinizi yaxşı fikirləşmişiniz? Kim bilsin – bəlkə, mən vaxtilə adam da öldürmüşəm?

– Bunu yalnız Allah bilir, – deyə yepiskop cavab verdi. Sonra o, xaç çəkmək üçün bükülmüş barmaqlarını təntənə ilə yuxarı qaldırdı, dua oxuyurmuş kimi, yaxud öz-özünə danışmış kimi dodaqlarını tərpedərək, yolçuya xeyir-dua verdi və geriye belə baxmadan öz otağına girdi. Yolçu isə başını belə aşağı əymədi.

İbadət otağındakı çarpayıda bir adam yatan zaman, mehrab, divarın bir başından o biri başınadək çəkilmiş böyük pərdə ilə örtülərdi. Yepiskop bu pərdənin yanından otərkən diz çökdü və qısa bir dua oxudu.

Bir dəqiqə sonra o, artıq bağda gəzinir və Tanrının gecələr oyaq olanların gözləri qarşısında açıb göstərdiyi böyük sirri bütün qəlbi və fikri ilə seyrə dalaraq düşünürdü.

Yolçuya gəlinə, o elə bərk yorulmuşdu ki, gözəl təmiz mələfələrə belə sevinmədi. Katorqalılar kimi, burnunun bir deşiyini tutub o biri ilə üfləyərək, şamı söndürdü, paltarını soyunmadan uzandı və dərhal dərin yuxuya getdi.

Yepiskop bağdan öz yataq otağına qayıtdığı zaman gecəyarı idi. Bir neçə dəqiqə sonra kiçik evdə hamı yuxuya getmişdi.

ALTINCI FƏSİL.

Jan Valjan.

Gecəyarısı Jan Valjan oyandı.

Jan Valjan Bri əyalətində yoxsul bir kəndli ailəsində anadan olmuşdu. Uşaqlıqda savad öyrənməmişdi. Böyüdüyü zaman Faverolda ağac başı kəsməklə məşğul olurdu. Anasının adı Anna Matye, atasının isə Jan Valjan və ya Vlajan idi. Ehtimal ki, “Valjan” – voila leanl sözlərinin ixtisar olunmasından əmələ gəlmiş ləqəb idi.

Jan Valjan xasiyyətə dalğın idi, ancaq kədərli deyildi – bu, möhkəm ünsiyyət bağlayan adamlara xasdır. Ümumiyyətlə isə, Jan Valjan hər halda, zahirən çox süst və əhəmiyyətsiz bir adama bənzəyirdi. Hələ lap uşaq ikən o, ata və anasını itirmişdi. Anası zahı yatarkən ona pis baxıldığından ölmüşdü. Atası da özü kimi ağac başı kəsməklə məşğul olduğundan, ağacdan yığılaraq həlak olmuşdu. Jan Valjanın özündən böyük olan dul bacısından başqa heç kəsi qalmamışdı. Bacısının da yeddi oğlan və qız uşağı vardı. Jan Valjanı da bu bacı böyütmüşdü. Nə qədər ki əri sağ idi o, Jan Valjanı yedirib saxlayırdı. Əri öldü. Uşaqların ən böyüyü səkkiz yaşında, kiçiyi isə bir yaşında idi. Jan Valjanın o vaxt iyirmi dörd yaşı tamam olmuşdu. O bu uşaqlara ata oldu və onu bəsləmiş olan bacısına yardım etməyə başladı. Jan Valjan bunu düşünmədən, bir borc kimi, həm də gizli bir narazılıqla etdi. Beləliklə, onun gəncliyi ağır və ucuz əməyə həsr olundu. Həyatında bir zaman rəfiqəsi olduğunu kimsə eşitməmişdi. Onun sevməyə vaxtı yox idi.

Axşamlar o, yorğun halda evə gəlib, dinməz-söyləməz şorbasını yeyərdi. Çox zaman o, yemək yeyərkən bacısı Janna onun qabından ən yaxşı ət parçasını, bir tikə quyuğu və ya kələm yarpağını çıxararaq, uşaqlarından birinə verərdi. O isə sanki, heç nə görmürmüş kimi, bacısına mane olmaz və süfrənin üzərinə əyilib çənəsini və burnunu az qala şorba qabına soxaraq, gözünün üstünə düşən və kasanın üzərində sallanan saçlarını yığışdırmadan yeməyinə davam edərdi. Faverolda Valjanın daxması yaxınlığında, dar küçənin o biri tərəfində Mari-Klod adında bir fermer qadın olurdu. Valjan ailəsinin demək olar ki, həmişə ac olan uşaqları bəzən Mari-Klodun yanına qaçaraq, guya, analarının adından bir qab süd alar, bir hasarın altında və ya bir xiyabanın küncündə bir-birinin əlindən qapa-qapa elə tələsik içərdilər ki, südün çoxunu ətləklərinə tökdülər. Anaları onların bu kələklərini bilsəydi, müqəssirlərə şiddətli cəza verərdi. Kəskin sərt xasiyyətli Jan Valjan uşaqların içdiyi südün pulunu bacısından gizli olaraq fermer qadına verər və uşaqları cəzadan qurtarardı.

Ağac kəsmə mövsümündə o, gündə on səkkiz su qazanardı, sonra isə biçinçilik edər, günəmuzd işləyər, fermada öküz otarar, fəhləlik eləyərdi. O, əlindən gələn hər işi görərdi. Bacısı da işləyirdi, ancaq yeddi uşağı yedirmək asan deyildi. Ehtiyac bu bədbəxt ailəni getdikcə daha artıq sıxırırdı. Bir dəfə qış olduqca ağır keçdi. Jan Valjan işsiz idi. Ailəsi çörəksiz qaldı. Sözün tam mənası ilə. Yeddi uşaq çörəksiz qalmışdı.

Bir bazar axşamı Faverol meydanındakı çörəkçixana sahibi Mober İzabo yatmağa hazırlaşarkən, dükanın qabağındakı dəmir şəkəli şüşə pəncərəyə nəyin isə bərk dəydiyini eşitdi. O, tez dükana girdikdə yumruqla sındırılmış şüşədən və deşilmiş şəkəkdən bir qolun içəri soxulduğunu gördü. Qol bir çörək götürüb yox oldu. İzabo dərhal küçəyə çıxdı, oğru var qüvvəsi ilə qaçırırdı, İzabo oğrunun dalınca yüyürüb ona çatdı. Oğru çörəyi atmışdı, lakin əli qan içində idi. Bu, Jan Valjan idi.

Bu hadisə 1795-ci ildə baş vermişdi. Jan Valjan məhkəməyə verilərək “gecə vaxtı evi dəlib oğurluq etməkdə” ittiham olundu. Ondən bir tufəng də tapdılar o, gözəl atıcı idi və bəzən brakonyerlik edərdi. Brakonyerlərə qarşı tamamilə qanuni olan pis bir fikir var. Brakonyer də açıq mal gətirən kimi quldura yaxındır. Lakin ötəri qeyd etməliyik ki, bu cür adamlarla iyrenc şəhər qatilləri arasında böyük fərq vardır. Brakonyer meşədə yaşayır, qaçaqçı dağlarda, yaxud

dənizdə. Şəhərlər qaniçən insanlar yaradır, çünki şəhər həyatı insanların əxlaqını pozur. Dağlar, dənizlər, meşələr isə vəhşi insanlar yaradır: onlar insanı sərtləşdirirsə də, lakin çox zaman onun insanpərvərliyinə toxunmur.

Jan Valjan müqəssir hesab olundu. Qanun maddələrinin tamamilə müəyyən mənası vardır. Bizim dövrümüzdə qorxunc dəqiqələr olur: bu, həmin dəqiqələrdir ki, cəza sistemi insan həyatının sarsıldığını elan edir. Cəmiyyətin düşünən bir məxluqdan üz döndərdiyi, onu həmişəlik özündən rədd etdiyi bu an nə qədər məşumdur! Jan Valjan beş il katorqa cəzasına məhkum edildi.

1796-cı il aprelin 22-də, Parisdə İtalyan ordusu baş komandanının Montenote yaxınlığında çaldığı qələbə münasibətilə bayram edilirdi. Direktoriyanın Beşyüzlər Şurasına göndərdiyi IV il 2 floreal tarixli məktubunda bu baş komandanı Buona-Parte adlandırılmışdı. Həmin gün Bisetrdə bir böyük dəstə katorqalını buxovlayırdılar. Jan Valjan da bu dəstənin içində idi. Keçmiş həbsxana qapıçısı – indi onun doxsan yaşına vardı – həyatın şimal bucağında dördüncü zəncirin ucuna buxovlanmış bu biçarəni indi də yaxşı xatırlayır. O da hamı kimi yerdə oturmuşdu. Elə bil, o öz vəziyyətini heç başa düşmürdü. Yalnız onun çox dəhşətli olduğunu dərk edirdi. Bəlkə də, bu yazıq, cahil adam taleyinin çox amansız olduğunu dumanlı bir şəkildə təsəvvür edirdi. Şiddətli çəki zərbələri ilə dəmir xaltanı onun boynuna bənd etdikləri zaman o ağlayırdı, göz yaşları onu boğur, danışmağa qoymurdu. Yalnız ara-sıra: “Mən Faverolda ağac kəsirdim” deyə bilirdi. Sonra yenə hönkürə-hönkürə sağ əlini yuxarı qaldırır və yeddi dəfə getdikcə daha aşağı salırdı, elə bil, yeddi uşağın başına toxunurdu. Onun bu hərəkətindən başa düşmək olurdu ki, onun cinayəti, nədən ibarət olur-olsun, yeddi körpəni yedirmək və geydirmək üçün edilmişdir.

O, Tulona göndərildi. Onu iyirmi yeddi günə boğazı zəncirli halda arabada oraya apardılar, Tulonda ona qırmızı dustaq köynəyi geydirdilər. Vaxtilə onun həyatını təşkil edən bütün keçmiş, hətta adı belə qeyb oldu. O artıq Jan Valjan deyildi: o, 24601-ci nömrə idi.

Bacısı necə oldu? Onun yeddi kiçik uşağı necə oldu? Kimə nə dəxli var! Cavan ağac kökündən kəsilərsə, onun üzərindəki bir ovuc yaşıl yarpaq necə olar?

Bu köhnə macərədir. Öz arxasını, himayəkarını, yurdunu itirmiş olan bu bədbəxt biçarə canlı məxluqlar yalnız qalaraq dörd bir tərəfə – kim bilir, məhz haraya, bəlkə də, hərə öz yolu ilə dağılışıb getdi və tək qalmış biçarələri udan soyuq duman içərisində, bəşər övladının bu nəşəsiz yürüşündə bu qədər bədbəxtlərin yox olduğu kədərli zülmət içində dağılışıb yox oldular. Onlar öz ana yurdlarını buraxıb getdilər. Kənd kilsəsinin zəng qülləsi onları unutdu: öz əkin yerləri onları unutdu, bir neçə il katorqada qaldıqdan sonra Jan Valjan özü də onları unutdu. Onun yaralı qəlbində yalnız yara yeri qaldı. Vəssalam. Tulonda olduğu müddət ərzində o, ancaq bir dəfə bacısı haqqında məlumat aldı. Gərək ki, bu, həbs olunduğunun dördüncü ilinin sonunda idi. Doğrusu, bu məlumatı ona kim çatdırdığını bilmirəm. Onların ailəsini hələ kənddən tanıyan bir adam onun bacısına rast gəlmişdi. O, Parisdə idi. Sen-Sülpis yaxınlığında balaca və yoxsul çörəkçilər küçəsində yaşayırdı. Yanında yalnız bir uşağı, ən kiçik oğlu qalmışdı. Bəs qalan altı uşaq harada idi? Yəqin, özü də bunu bilmirdi. Hər səhər çəkməçilər küçəsində 3 nömrəli evdə olan mətbəyə gedirdi, orada çap edilmiş vərəqləri bükməklə məşğul idi. İşə səhər saat altıda, qış vaxtı işıqlaşmağa hələ çox qalmış getmək lazım idi. Mətbəə olan evdə bir məktəb var idi. Yeddi yaşında olan kiçik uşağını o, bu məktəbə aparırdı. Lakin o özü mətbəyə saat altıda gedirdi, məktəb isə saat yeddidə açılırdı, odur ki, uşaq hər gün məktəbin qapısı açılana qədər bir saat həyətdə durmağa məcbur olurdu, qışda, qaranlıqda tam bir saat gözləməli olurdu. Onu mətbəyə buraxmırdılar ki, işə mane olar. Fəhlələr işə gəlirkən hər gün bu yazıq uşağı qaranlıqda daşların üstündə büzüşüb kiçicik səbətində söykənmiş halda mürgüləyən və ya çox zaman da yatmış görürdülər. Şiddətli yağış yağdığı zaman qapıçı qarının uşağa yazığı gələr, onu öz daxmasına aparardı, orada yalnız köhnə bir çarpayı, bir cəhrə və iki taxta stul var idi. Uşaq isinmək üçün pişiyi qucaqlayaraq bir küncdə yatarı. Saat yeddidə məktəb açılır, uşaq dərsə gedərdi. Jan Valjana verilən xəbər ancaq bundan ibarət idi. Bu xəbər birdən-birə çaxan bir ildırım, qəflətən açılan pəncərə kimi, onun bir zaman sevdiyi bu adamların həyatını bir saniyəliyə görməyə imkan verdi, sonra yenə bağlandı, onlardan daha heç bir xəbər gəlmədi, o, onları heç bir zaman görmədi, onlara bir dəfə belə rast gəlmədi. Bu kədərli hekayəmizdə biz də onlardan bir daha bəhs etməyəcəyik.

Həmin dördüncü ilin sonunda Jan Valjanın katorqadan qaçmaq növbəsi çatdı. Bu nəşəsiz yerlərin adətinə görə, yoldaşları ona kömək etdilər. O qaçdı, iki gün düzlərdə azad dolaşdı, lakin təqib edilmək, hər saniyə dönüb geriye baxmaq, cüzi xışıldıdan diksinmək, hər şeydən, bacadan çıxan tüstüdən, yoldan keçən adamdan, hürən itdən, çapan atdan, zəng qülləsindəki saatın səmindən qorxmaq: işıq olduğu üçün gündüzdən, qaranlıq olduğu üçün gecədən qorxmaq, yoldan, cığırdan, koldan, yatmaqdan qorxmaq – azadlıqdır mı? İkinci gün axşamçağı onu tutdular. Otuz altı saat o heç bir şey yeməmiş və yatmamışdı. Dəniz məhkəməsi bu hərəkəti üçün onun cəza müddətini üç il artırdı və bu surətdə cəzası səkkiz ilə çatdı. Altıncı il yenidən onun qaçmaq növbəsi gəldi, o fürsətdən istifadə etdi, lakin qaça bilmədi. Dustaqlar yoxlandıqda, onu tapmadılar. Top atıldı və həmin gecə həbsxananı dolaşan qarovulçular onu axtararaq, tikilməkdə olan bir gəminin altında tapdılar: onu tutmaq istədikdə müqavimət göstərdi. Həm qaçmaq, həm də üsyan. Qanun məcəlləsinin xüsusi maddəsində nəzərdə tutulmuş bu cinayət cəza müddətinin beş il uzadılması ilə cəzalandırılır. Bunun da iki ilini Jan Valjan ikiqat qandal daşımaları idi. Oldu on üç il. Onuncu il yenə də onun qaçmaq növbəsi gəldi, o yenə bundan istifadə etdi. Yenə də müvəffəq olmadı. Bu eyni cəhd üçün işinin üstünə daha üç il əlavə olundu. Oldu on altı il. Nəhayət, gərək ki, on üçüncü ildə o, son dəfə qaçdı və dörd saatdan sonra tutuldu. Bu dörd saat yox olması üçün də üç il cəza aldı, oldu on doqquz il. 1815-ci ilin oktyabrında onu azad etdilər. Katorqaya isə 1790-cı ildə bir pəncərə sındıraraq, bir çörək götürdüyü üçün göndərilmişdi.

Məsələn, bir az kənara çıxaraq. Bu kitabın müəllifi, cinayət hüququ və qanun adına cəza vermək məsələlərini öyrənərkən ikinci dəfədir ki, insan taleyinin fəlakətə uğraması səbəbi kimi çörək oğurlamaq hadisəsinə rast gəlir, Klod Ge də çörək oğurlamışdı, Jan Valjan da. İngiltərə statistikasına müəyyən etmişdir ki, Londonda beş oğurluqdan dördünə səbəb bilavasitə aclıq olmuşdur.

Jan Valjan katorqa həbsxanasına titrəyə-titrəyə və ağlaya-ağlaya girmişdi, oradan isə qəlbi daşa dönmüş halda çıxdı: katorqaya gedəndə ümitsizlikdən onun qəlbi parçalanırdı, çıxanda isə çox kədərli idi.

Bu adamın qəlbində nələr olmuşdu?

YEDDİNCİ FƏSİL.

Ümitsizliyin dərinliyi.

Bunu izah etməyə çalışaq.

Cəmiyyət bu cür hadisələrə dərinəndən diqqət etməyə borcludur, çünki bunları özü yaradır.

Söylədiyimiz kimi, Jan Valjan cahil bir adam olsa da, ağılsız deyildi. Onda fitri bir zəka vardı.

İnsanın gözünü bir növ açan bədbəxtlik isə onun qəlbindəki zəif odu alovlandırdı. Dəyənək zərbələri, qandallar, zəncirlər onu ayıldı, qızğın günəşin altında, yorğun və taqətsiz bir halda

həbsxananın quru taxtaları üzərinə uzanarkən o, öz vicdanını yoxladı və düşünməyə başladı.

O, özünü hakim elan etdi və hər kəsdən əvvəl özünü mühakimə etdi.

O, taqsırsız olmadığını və boş yerə cəzalandırılmadığını etiraf etdi: o başa düşdü ki, məzəmmətə

layiq pis bir iş görmüşdür, çörəyi oğurlamaq deyil, istəmiş olsaydı, bəlkə də, ona verə idilər; hər

halda, bu çörəyi bir sədəqə, yaxud iş muzdu olaraq ona vermələrini gözləsəydi yaxşı olardı:

“insan ac olduqda, gözləyə bilərmimi?” sözlərinə etiraz etmək çətin deyildir: əvvəla, həqiqi mənada

acından ölənlər insanlara çox az təsadüf edilir; ikincisi, xoşbəxtlikdənmi və ya bədbəxtlikdənmi,

nədənsə, insan belə yaranmışdır ki, uzun müddət ölmədən istər cismani, istərsə də mənəvi əzab

çəkə bilər: deməli, səbir etmək lazım idi, hətta onun yazıq balaca uşaqları üçün də belə yaxşı

olardı: o, aciz, əhəmiyyətsiz adam, axmaqcasına hərəkət etmiş, cəmiyyətin boğazından yapışaraq

elə güman etmişdir ki, oğurluq etmək sayəsində yoxsulluqdan yaxa qurtarmaq olar: hər halda,

insanı yoxsulluqdan şərəfsizliyə aparacaq yol yaxşı çıxış yolu deyildir. Bir sözlə, o, özünün

müqəssir olduğunu etiraf etdi.

Sonra o, özünə belə bir sual verdi:

Bütün bu faciəli hadisədə müqəssir təkcə odurmu? Hər şeydən əvvəl, onun, fəhlənin işsiz qalması, onun kimi zəhmət sevən bir adamın bir parça çörəyə möhtac qalması mühüm bir məsələ deyilmi? Bundan başqa, öz cinayətini açıqcasına boynuna alan cinayətkar üçün bu cəza həddindən artıq ağır deyildimi? Ədalət məhkəməsi onu bu qədər şiddətli cəzalandırmaqla caninin özündən daha artıq cinayətə yol verməmişdirmi? Bütün bunlar mizan-tərəziyə qoyularsa, cəzanın qəbahətdən daha ağır olduğu meydana çıxmazmı? Cəzanın ağırlığı qəbahətin böyüklüyünü azaltmırmı? Cəza verənlərin cinayəti məhkum edilənin cinayətindən daha çox olmurmu? Müqəssir qurbana, borclu borc verənə çevrilmirmi? Haqq, bu haqqı pozanın tərəfində durmurmu? Nəhayət, bir neçə dəfə qaçmaqla daha da ağırlaşmış cəza qüvvətlinin zəifə təcavüz etməsi, cəmiyyətin şəxsiyyətə qarşı cinayəti – hər gün təkrar olunan və on doqquz il davam edən bir cinayət deyilmi?

O, özünə belə bir sual verdi: bəşər cəmiyyətinin öz üzvlərinə qarşı bir tərəfdən axmaq qayğısızlıq, digər tərəfdən amansız bir ehtiyatkarlıq göstərərək, bədbəxt insanı ehtiyac və ifrat arasında – iş azlığı ilə cəzanın böyüklüyü arasında məngənəyə qoyub əzməyə haqqı varmı?

O, öz-özünə belə bir sual verdi: cəmiyyətin, həyat nemətlərini bölüşdürən təsadüf üzündən hamıdan pis qismət sahibi olan və bunun üçün də başqalarına nisbətən daha çox güzəştə layiq olan üzvlərinə qarşı bu cür münasibət bəsləməsi dəhşət deyilmi?

O, bütün bu məsələləri həll etdikdən sonra cəmiyyəti mühakimə etdi və hökm çıxartdı.

O, cəmiyyəti öz nifrətinə məhkum etdi.

O, taleyinin məsuliyyətini cəmiyyətin üzərinə qoyub, öz-özünə dedi: bəlkə, bir gün gələcək ki, o, bunun üçün cəmiyyətdən haqq-hesab çəkməyə cürət edəcəkdir. O öz-özünə dedi ki, onun vurduğu ziyanla ona vurulmuş ziyan arasında heç bir müvazinət yoxdur: nəhayət, o, belə bir nəticəyə gəldi ki, ona verilən cəza, qanunsuz olmasa da, hər halda, ədalətli də deyildir.

İnsan düşünmədən və ətrafına nəzər salmadan qeyzlənə bilər, səbəbsiz özündən çıxma bilər, lakin qəzəb həmişə daxilən əsaslandırılmış olur. Jan Valjanın qəlbi qəzəblə dolu idi.

Həm də bəşər cəmiyyəti ona yalnız pislilik etmişdi. Cəmiyyət ona ancaq “ədalət” dediyi və yalnız zərbə vurmaq istədiyi adamlara göstərdiyi üzünü çevirmişdi. İnsanlar həmişə yalnız əzab vermək üçün ona yaxınlaşmışdılar. Hər dəfə insanlara yaxın olmaq onun üçün yeni bir zərbə almaq deməkdi. Uşaqlıq çağlarından, anasından, bacısından ayrıldıqdan sonra o, bir dəfə də olsa şirin söz eşitməmiş, mehriban bir nəzər görməmişdi. O, əzabdan-əzaba düşərək, tədricən bu nəticəyə gəlmişdi ki, həyat müharibədir və bu müharibədə o, məğlub edilənlər sırasındadır. Onun yeganə silahı kin idi. O, bu silahı katorqada itiləməyi, azadlıq günü üçün gəldiyi zaman onu özü ilə bərabər aparmağı qət etdi.

Tulonda katorqalılar üçün bir məktəb vardı. Bu məktəbi inyorantlı rahiblər açmışdılar. Həvəsi olan bədbəxtlərə bu məktəbdə ən zəruri şeyləri öyrədirdilər. Jan Valjan da bu həvəskarlar sırasında idi. O, qırx yaşında məktəbə girdi, oxumaq, yazmaq və hesab öyrəndi. O, ağıllandıqca kin və nifrətinin də artdığını hiss edirdi. Bəzən maarif və bilik yalnız şərin qüdrətini artırır. Bu barədə danışmaq çox kədərli olsa da, etiraf etməliyik ki, Jan Valjan bədbəxtliyində səbəb olan cəmiyyəti mühakimə etdikdən sonra, bu cəmiyyəti yaratmış olan Tanrını da mühakimə etdi və onun da barəsində hökm çıxartdı.

Beləliklə, on doqquz il əzab və köləlik həyatı keçirdikdən sonra bu adam həm yüksəldi, həm də alçalı. Onun qəlbinə bir tərəfdən nur yağdı, o biri tərəfdən də zülmət çökdü.

Gördüyümüz kimi, Jan Valjan təbiətən pis adam deyildi. Katorqaya düşdüyü zaman o hələ rəhmli idi. Məhz katorqada o, cəmiyyəti müqəssir etdi və ürəyinin kinlə dolduğunu hiss etdi: məhz katorqada Tanrını taqsırlandırdıqdan sonra, allahsız olmağa başladığını hiss etdi.

Burada biz bir dəqiqə fikirləşməyə bilməyəcəyik.

İnsan təbiəti kökündən, yerli-dibli dəyişilə bilərmi?

Allahın rəhmli yaratdığı bir insan, başqa bir israrlı təqsiri üzündən kinli ola bilərmi? İnsanın taleyi acı olmuşsa, onun qəlbi taleyin təsiri altında tamamilə dəyişilib kinli ola bilərmi? Tavanı həddindən artıq alçaq olan daxmada onurğa əyildiyi kimi, ürək də hədsiz qəm-qüssənin ağırlığı altında dəyişərək, əlacı olmayan xəstəliyə tutula bilərmi, pis və eybəcər ola bilərmi? Bəlkə də, hər bir insanın qəlbində, xüsusən, Jan Valjanın qəlbində, bu dünyada sarsılmayan, o dünyada isə

sönməyən, yaxşılığın təsiri altında alovlanıb parlaq bir işığa çevrilən, pisliyin isə qətiyyənlə söndürə bilmədiyini əzəli bir qığılcım vardır ki, bunun əsası Allah tərəfindən qoyulmuşdur? Bunlar mühüm və öyrənilməmiş suallardır, belə ki, hər hansı bir fizioloq Jan Valjanı Tulonda, istirahət saatlarında, zəncirin ucunu sürünməsin deyərək, çiyinə qoyaraq, qollarını çarpazlayıb qaşqabaqlı, ciddi, dinməz, dalğın halda gəminin çarxı üstündə oturan görsəydim, suala yox cavabını verərdi. Qanunun kölgəsi olan, mədəniyyətdən kənara atılmış bu katorqalı bu düşüncə saatlarında insanlara qəzəblə baxar, göyləri hiddətlə seyr edərdi.

Bəli, bu şübhəsizdir, biz də qətiyyənlə gizlətmək istəmirik ki, bunu müşahidə edən fizioloq burada ələcsiz bir xəstəliyin olduğunu söylərdi: o, bəlkə də, qanunun mərhəməti sayəsində şikəst edilmiş olan bu adama acıyardı, lakin onu müalicə etməkdən çəkilerdi, o, bu qəlbin içindəki uçurumları görməmək üçün üzünü yana çevirir və Dantenin cəhənnəm qapılarından sildiği, Tanrının isə hər bir insanın alnında yazdığı ümid sözünü bu adamın üzərindən silərdi.

Jan Valjan özü onun təhlil etməyə çalışdığımız ruhi vəziyyətini bizim izahatımızdan sonra, bu kitabın oxucusunun təsəvvür etdiyi kimi, aydın başa düşürdümü? Onun mənəvi xəstəliyini təşkil edən ünsürlər əmələ gəldikcə və müəyyən şəkil aldıqca, Jan Valjan özü bunları tamamilə aydın görə bilirdimi? Bu yonulmamış və savadsız adam, addım-addım onu gah yüksəldən, gah da uzun illərdən bəri onun həyat haqqındakı görüş dairəsini təşkil edən qorxunc təsəvvürlərə qədər endirən fikirlərin ardıcıl surətdə dəyişildiyini dürüst başa düşə bilirdimi? O, qəlbində nələr baş verdiyini, hansı hisslərin oyandığını dərk edirdimi? Biz bunu qəti söyləyə bilmərik. Hətta buna inanmırıq da. Jan Valjan çox cahil idi, hətta başına bu qədər bəlalər gəldikdən sonra öz daxilində olan bir çox şeylər onun üçün aydın deyildi. Bəzən öz hisslərindən çətinliklə baş çıxarırdı. Jan Valjan zülmət içində yaşayır, zülmət içində əzab çəkir, zülmət içində nifrət edirdi; demək olar ki, o qabaqcadan hər kəsə və hər şeyə nifrət edirdi. O, bu zülmət içində dolaşaraq, korlar və ya xəyalpərəstlər kimi gözü bağlı özünə yol axtarırdı. Lakin ara-sıra, daxili və xarici səbəblərin təsiri altında onun qəlbinə qəzəb hakim olur, əzab onu sıxırdı, zəif bir işığın ani parıltısı şimşək kimi birdən qəlbinə işıqlandırır və bu işığın məşum parıltısında gələcəyin dəhşətli uçurumları və qaranlıq mənzərələri qəflətən zahir olaraq, onu hər tərəfdən əhatə edirdi.

Lakin şimşək sönmür və yenə qaranlıq çökürdü. Bu nə idi? O, özü də bunun nə olduğunu artıq xatırlamırdı.

Amansızlığın, yəni insanın aqlını kütləşdirən bir şeyin üstün gəldiyi bu cür cəzaların xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar insanı mənasız sürətdə dəyişdirərək, onu yavaş-yavaş vəhşi, bəzən də yırtıcı heyvana döndərir. Jan Valjanın daim inadla qaçmağa təşəbbüs etməsi özü qanunun insan qəlbinə nə qədər qəribə təsir etdiyini aydınca göstərir. Jan Valjan bu qədər faydasız və ağılsız olan bu təşəbbüsləri fürsət düşdükcə davam etdirməyə hazır idi və qaçmağın nə kimi nəticə verəcəyi üzərində bir an belə düşünmürdü. O, birdən-birə qəfəsinin açıq olduğunu görən bir canavar kimi sürətlə qaçır. Söyq-təbii ona "Qaç!" deyirdi. Ağıl isə: "Qal!" deyərək bilirdi. Lakin bu qədər şiddətli sınaq qarşısında ağıl susur, yalnız söyq-təbii hökm edirdi, yalnız vəhşi heyvan iş görürdü. Tutulduqdan sonra verilən yeni cəzalar onun daha da vəhşiləşməsinə səbəb olurdu. Bunu da unutmamalıyıq ki, Jan Valjan çox böyük fiziki qüvvəyə malik idi: katorqada olanlar içərisində belə qüvvətli bir adam yox idi. Ağır dəmir kanatı çəkməkdə, yaxud gəminin çarxını döndərməkdə Jan Valjan dörd nəfəri əvəz edirdi. O, bəzən çox ağır şeyləri çiyində qaldırmaq saxlaya bilər və yeri gəldikdə, indi domkrat, keçmişdə isə "orgueil" adlanan aləti əvəz edirdi. Ötəri qeyd edək ki, Paris bazarlarının yaxınlığında olan Montarjeyl küçəsinin adı da bu sözdən əmələ gəlmişdir. Yoldaşları ona Domkrat Jan ləqəbi vermişdilər. Bir gün, Tulon şəhər idarəsinin balkonu təmir edilərkən, bu balkonu saxlayan gözəl Püje sütunlarından biri divardan ayrılıb az qala düşəcək idi. Təsadüfən burada olan Jan Valjan çiyini bu sütuna vermiş və fəhlələr gəlib yetişənə qədər saxlamışdı.

Qüvvəti nə qədər çox idisə, çevikliyi ondan da çox idi. Daim qaçmaq arzusunda olan bəzi katorqalılar ən, nəhayət, çevikliyi qüvvə ilə birləşdirmək qabiliyyətindən xüsusi bir elm yaradırlar. Bu elm əzələləri idarə etmək elmidir. Bu, dustaqların, yəni, daim həşərəta və quşlara qibtə edən insanların hər gün təkmilləşdirdiyi gizli bir müvazinət ustalığıdır. Düz divara dırmaşmaq və divarın güclə görünən xırdaca bir çıxıntısında istinad nöqtəsi tapmaq Jan Valjan

üçün uşaq oyunu kimi bir şey idi. O, kürək və ayaq əzələlərini gərginləşdirərək divarın bir bucağından yapışb dirsəklərini və dabanlarını daşın kələ-kötür yerləri ilə sıxır və bir sehrbaz kimi dördüncü mərtəbəyə dırmaşırdı. Bəzən bu üsulla həbsxananın damına belə çıxardı. Jan Valjan az danışdı. O heç zaman gülməzdi. İldə bir, ya iki dəfə çox şiddətli mənəvi bir sarsıntı nəticəsində o, iblis qəhqəhəsinin əks-sədası kimi səslənən katorqalı qəhqəhəsi ilə – məşum bir qəhqəhə ilə gülürdü. Görünüşi daim dəhşətli bir şeyi seyr etməklə məşğul olan adamı xatırladardı.

Doğrudan da, o, daim öz fikirlərinə aludə idi.

Naqis bir şüurun xəstə təəssüratı pərdəsi arasından o, başı üzərində qorxunc bir qüvvənin hakim olduğunu dumanlı sürətdə hiss edirdi. İçində süründüyü tutqun və cansıxıcı ala qararıqlıqdan gözlərini ayırır ətrafa baxmaq istədikdə, o hər dəfə hiddət və dəhşət içində başının üzərində gözlərinin görə bilmədiyi yüksəkliklərə doğru bir çox şeylərin – qanunların, batil etiqadların, insanların və hadisələrin dəhşətli bir yığın kimi, pillə-pillə çıxdığını görürdü: cizgilərini sezmə bilmədiyi bu yığınlar öz ağırlığı ilə onu əzərək, qəlbini ümitsizliklə doldururdu, gözləri qarşısında o bizim mədəniyyət adlandırdığımız nəhəng bir ehramı görürdü.

Daim hərəkətdə olan biçimsiz yığın içində birdən-birə o, gah lap öz yanında, gah da uzaqlarda, əlçatmaz yüksəkliklərdə parlaq işıqlanmış bir dəstə, ya tək bir adam, əli dəyənəkli bir həbsxana nəzarətçisi, qılınclı bir jandarm, yaxud başı mitralı bir arxiyepiskop, ən yüksək bir nöqtədə isə günəş haləsi ilə əhatə olunmuş, gözqamaşdırıcı, parlaq tac qoymuş imperatorun özünü görürdü. Ona elə gəlirdi ki, bu uzaq parıltı onu əhatə edən gecənin qaranlığını daha da qatılaşdırır, onu daha da dəhşətli edirdi.

Bütün bunlar – qanunlar, batil etiqadlar, hadisələr, insanlar, şeylər Tanrının mədəniyyətə verdiyi mürəkkəb və gizli əmrə tabe olaraq, onun başı üzərində fırlanır, sarsılmaz bir amansızlıq və amansız bir laqeydliklə onu əzir və məhv edirdi. İnsanların düşə biləcəyi fəlakətli uçurumun ən dərin yerinə düşmüş olan, heç kəsin baxmağa cəsarət etmədiyi uçurularda sürünən zavallı insanlar, qanunun rədd etdiyi biçarələr qanun xaricində olanlar üçün bu qədər qorxunc və altında olanlar üçün bu qədər dəhşətli olan bəşər cəmiyyətinin bütün ağırlığını öz üzərlərində hiss edirlər.

Fikirlərə dalmış Jan Valjan bu vəziyyətdə idi. Onun fikirlərinin mahiyyəti nədən ibarət idi?

Dəyirman daşı altına düşmüş bir darı dənəsi düşünməyə qadir olsaydı, o da, ehtimal, Jan Valjan kimi düşünərdi.

Nəticə etibarilə xəyallarla dolu olan bu varlıq, real həyat surətləri ilə dolu olan bu fantasmaqoriya onda sözlə ifadə edilməsi mümkün olmayan xüsusi mənəvi bir vəziyyət doğurmuşdu.

Bəzən ağır, əzablı işin qızğın vaxtında o birdən-birə dayanar, düşünməyə başlardı. Əvvəlkinə nisbətən daha çox yetişmiş, lakin eyni zamanda daha çox həyəcanlı olan zehni üsyan edərdi. Başına gələn hadisələrin hamısı ona mənasız görünürdü. Ətrafındakı hər bir şey həqiqətdən uzaq bir təsir bağışlayırdı. O, öz-özünə: “Bu yuxudur!” – deyərdi. Bir neçə addımlıqda dayanmış olan nəzarətçiyə baxardı: nəzarətçi onun gözlərinə bir kabus kimi görünərdü və birdən bu kabus onun başına bir dəyənək endirərdi.

Zahiri aləm onun üçün yox kimi idi. Demək olar ki, Jan Valjan üçün nə günəş, bu gözəl yay günləri, nə parlaq və aydın göy, nə sərin aprel axşamları, heç bir şey yox idi. Işıq onun qəlbinə, sanki, dar bir yerdən daxil olurdu.

Yuxarıda söylədiyimizə yekun vurmaq üçün, əgər buradan müsbət bir nəticə çıxarmaq mümkün olsaydı, bunu deməliyik ki, Faverolda yazıq bir ağackəsən olan Jan Valjan, qorxunc bir Tulon katorqalısı olan Jan Valjan, katorqa həbsxanasının ona verdiyi tərbiyə sayəsində, artıq iki cür cinayət işləmək iqtidarı əldə etdi: əvvələn, birdən-birə, heç düşünmədən, sövq-təbii üzrə, çəkdiyi əzablar üçün intiqam olaraq etdiyi pis əməllər, ikincisi – başına gələn müsibətlərin doğurduğu yanlış anlayışlara əsaslanan ciddi, əhəmiyyətli, qabaqcadan düşünülmüş cinayətlər... əməllərindən qabaq başına gələn fikirlər yalnız müəyyən xasiyyətə malik olan insanlarda olduğu kimi, üç əsas ardıcıl mərhələdən keçirdi: ağıl, iradə, inad. Daimi bir etiraz hissi, qəlbinin iztirabları, çəkdiyi haqsızlıqları dərin bir surətdə düşünüb anlaması, yaxşı, günahsız, pis

adamlara qarşı – əgər belə adamlar varsa – hiddət və qəzəb hissi onun hərəkətlərini idarə edirdi. Fikirlərinin son və çıxış nöqtəsi insan qanunlarına qarşı bəslədiyi kin və nifrət idi, elə bir kin ki, hələ əvvəldən qurtuluş gətirən bir təsadüflə dayandırılmazsa, zaman keçdikcə cəmiyyətə qarşı, sonra isə bəşər nəslinə qarşı, ən axırda bütün varlığa qarşı çevrilərək, hər kəsə, hər bir canlı cismə zərər vermək üçün yaşayan tutqun, daimi və heyvani bir arzu halını alır. Gördüyümüz kimi, Jan Valjanın pasportu üzərində çox təhlükəli adam olması haqqındakı qeyd heç də əsassız deyildi.

İllər keçdikcə onun qəlbi yavaş-yavaş müttəsil sərtləşirdi. Sərtləşmiş, bərk bir qəlb isə göz yaşını tanımaz. Jan Valjan katorqadan xilas olduğu vaxta kimi, tam on doqquz ildən bəri idi ki, bir damcı göz yaşını axıtmamışdı.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Dəniz və zülmət.

Dənizə insan düşmüşdür!

Nə olsun ki! Gəmi dayanmır. Külək şiddətlə əsir. Bu məşum gəminin öz yolu vardır, o yoluna davam etməlidir. Gəmi irəliləyir.

İnsan suların altında yox olur və yenə görünür, gah batır, gah çıxır, əllərini uzadaraq köməyə çağırır. Lakin onun səsini eşidən yoxdur. Fırtına gəmini sarsıdır, lakin gəmi yoluna davam edir. Matroslar və sərnəşinlər suda boğulan adamı daha görmürlər: bədbəxtin başı ucsuz-bucaqsız dalğalarda bir nöqtəyə bənzəyir.

Onun dəhşətli bağırtıları dənizin gurultusunda qeyb olur. Gözdən itməkdə olan bu yelkən boğulan adama nə qədər dəhşətli görünür! O, sərsəm, çılğın baxışlarla bu yelkənə baxır. Yelkən uzaqlaşır, solur, kiçilir. Bu adam bir neçə dəqiqə bundan əvvəl gəmidə idi, gəmi heyətinin üzvü idi, o da gəminin göyərtəsində başqaları ilə birlikdə gəzirdi, onun da hava və günəş payı vardı, o da başqaları kimi yaşayırdı. Görəsən, ona nə oldu? O sürüşüb yıxıldı – hər şey bitdi.

O, dəhşətli dəniz dalğalarının qoynundadır. Onun ayaqları altında hər şey axıb gedir, hər şey dağılır. Küləyin didib parçaladığı dalğalar onu qorxunc ağuşuna alır, burulğan onu dənizin diblərinə çəkir, köpüklü dalğalar başının üstündən aşır, azğın sular üzünə tüpürür, gözə görünməyən uçurumlar onu udmağa çalışır: hər dəfə suyun içinə batdıqda gözlərinə qaranlıq uçurumlar görünür: iyrənc məchul bitkilər ondan yapışır, ayaqlarına dolaşır, özlərinə tərəf çəkir: o, özünün də bu girdablara qarışdığını, dəniz köpüyünün bir hissəciyinə çevrildiyini hiss edir. Dalğalar onu bir-birinə tərəf tullayır, o dalğaların acılığını udur, qəddar okean onu qəzəblə qərğ edir: ucsuz-bucaqsız dəniz onun can çəkişməsindən həzz alır. Sanki, bütün bu sular, dalğalar nifrət və kin mücəssəməsidir.

Lakin o, yenə də mübarizə edir.

O, müqavimət göstərməyə, suyun üzündə dayanmağa çalışır, son gücünü toplayaraq üzür. O – heç dərəcəsində olan, tez qüvvədən düşən bir məxluq qüvvəsi tükənməzlə vuruşur.

Bəs gəmi necə oldu? O, uzaqdadır. Qaranlıq üfüqlərdə güclə görünür.

Boğulan adama hər tərəfdən fırtınalar hücum edir, dənizin köpüyü onu boğur. O, başını qaldıraraq gözləri qarşısında yalnız qara buludlar görür. Ölərkən o, dənizin təsvirəgəlməz quduzluğunun şahidi olur. O özü bu dəliliyin qurbanıdır. O, insanlara yad olan, gərək ki, o dünyadan gələn səslər eşidir.

İnsan müsibətlərinin üzərində uçan mələklər kimi, buludlarda quşlar süzür, lakin bunlar ona nə ilə kömək edə bilirlər? Quşlar uçar, oxuyur, göydə süzür. O isə əzabla can verir.

O, özünün iki nəhayətsizlik, yəni okean və göy arasında dəfn edildiyini hiss edir, okean – onun məzarı, göy isə kəfənidir.

Gecə çökür. Bir neçə saatdır ki, o dalğalar arasında üzür, artıq lap taqətdən düşür: içində adamlar olan gəmi, o, uzaq mayak gözdən itmişdir. O, bu dubsiz, qorxunc uçurumun içində lap yalqız qalmışdır: o boğulur, çırpınır, suyun altında gözə görünməyən formasız əjdahaların tərpendiyini hiss edir o, köməyə çağırır.

İnsanlar artıq görünmür. Bəs Tanrı hanı?

O, “Xilas edin!” Xilas edin!” deyə hey çağırır.

Heç bir şey görünmür. Göydə heç bir şey yoxdur.

O, fəzalara, dalğalara, yosunlara, qayalara müraciət edir – onlar eşitmir. O, fırtınaya yalvarır, lakin etinasız fırtına yalnız əbədiyyətə itaət edir.

Onu qaranlıq, duman, yalqızlıq, mənasız və gurultulu bir coşqunluq, azğın suların dağları əhatə edir. Onun özündə dəhşət və yorğunluq, altında isə girdabdan başqa bir şey yoxdur. Heç bir istinad nöqtəsi tapılmır. O, hədsiz zülmət içində meyitinin ələmlə dolaşdığını təsəvvürünə gətirir. Şiddətli soyuq onun bədənini hərəkətdən salır. Əlləri əsəbi bir halda boşluqdan yapışır. Küləklər, buludlar, faydasız ulduzlar! Nə etməli? Ümidini itirmiş adam özünü taleyin ixtiyarına verir: yorulmuş adam ölməyi qərara alır, o daha çarpışmır, müqavimət göstərmir, dalğalara təslim olur; budur, okeanın qaranlıq dərinlikləri onu həmişəlik udur, o yox olur.

Ah, bəşər cəmiyyətinin amansız gedişi! Bu gediş yol üzərində duran nə qədər adamı, nə qədər insan qəlbini məhv edir! Qanunun tulladığı hər şeyi udan okean! Heç kəsdən yardım yoxdur! Ah, mənəvi ölüm!

Dəniz – amansız ictimai bir gecədir, cəza verənlər məhkum edilənləri bu dənizdə qərq edir.

Dəniz – hədsiz bir iztirabdır. Bu uçuruma düşən insan meyit ola bilər. Onu kim dirildəcəkdir?

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Yeni dərdlər.

Həbsxananı tərk etmək vaxtı çatanda, “Sən azadsan!” sözləri Jan Valjanın qulaqlarında səslənəndə görünməmiş, eşidilməmiş bir şey oldu; onun qəlbini birdən-birə canlılar dünyasından gələn həqiqi işıq şüası bürüdü. Lakin bu şüa tez söndü.

Azadlıq fikri Jan Valjanın gözlərini qamaşdırdı. O yeni həyat başlanacağına inandı. Lakin sarı pasport almış adam üçün azadlıq nə olduğunu çox tez başa düşdü.

O, bir çox acı dəqiqələr keçirdi. O hesablamışdı ki, katorqada olduğu müddətdə yüz yetmiş bir frank qazanmalı idi. Doğrudur, o, öz haqq-hesabında unutmuşdu ki, bazar və bayram günləri on doqquz il ərzində onun kapitalını, təxminən, iyirmi dörd frank azaltmışdır. Hər halda, ora-bura çıxmaq nəticəsində onun qazancı yüz doqquz frank on beş suya çatdırıldı və bu məbləğ dustaqxanadan çıxanda ona verildi.

Jan Valjan bu hesablardan heç bir şey anlamadı və özünü aldadılmış, sadəcə desək, qarət edilmiş hesab etdi.

Azad olduğu günün sabahı Qras şəhərindən keçərkən, narınc suları zavodunun qapıları qarşısında araba boşaldan adamları gördü. O işləmək istədiyini bildirdi. İş təcili olduğundan, onu qəbul etdilər. O, işə girişdi. O düşüncəli, qüvvətli və çevik bir adam idi: var qüvvəsi ilə çalışırdı: iş sahibi, görünür, ondan razı idi. İşlədiyi zaman yoldan keçən bir jandarm onu görüb, pasportunu soruşdu. Sarı pasportu göstərməyə məcbur oldu. Sonra Jan Valjan yenə işləməyə başladı. Bir az bundan qabaq fəhlələrdən birinə müraciət edərək, onların gündə nə qədər aldıklarını soruşmuşdu. “Otuz su” deyə fəhlə cavab vermişdi. Jan Valjan sabah tezdən yola düşməli olduğundan axşam zavod sahibinin yanına gələrək haqqını verməsini xahiş etdi. Sahibkar heç bir söz demədən ona on beş su pul verdi. Jan Valjan etiraz etdi. “Sənin üçün bu da bəsdir!” dedilər. Yenə israr etdi. Sahibkar düz onun gözünün içinə baxaraq, dedi: “Gözlə ki, yenidən ayaqlarına күndə vurulmasın!”

Jan Valjan özünü qarət edilmiş hesab edirdi.

Cəmiyyət, dövlət onun haqqını azaldaraq, onu bütöv soymuşdu. İndi də onu xırda-xırda soyan ayrı-ayrı şəxslərin növbəsi çatmışdı.

Azad olmaq hələ azadlıq əldə etmək demək deyildir. Dustaqxanadan çıxmaq hələ mühakimədən yaxa qurtarmaq demək deyildir.

Qrasda Jan Valjanın başına belə bir əhvalat gəldi. Dində isə necə qəbul edilmiş olduğunu bilir.

ONUNCU FƏSİL.

Adam yuxudan oyandı.

Gecə yarısından sonra, böyük kilsənin saati ikini çalanda Jan Valjan oyandı.

Onun oyanmasına səbəb yatağın son dərəcə yumşaq olması idi. İyirmi il olardı ki, o, yataqda yatmamışdı və soyunmadan yatmış olduğuna baxmayaraq, bu rahatlıq hissi onun üçün o qədər yeni idi ki, yuxusu qaçmışdı.

O, dörd saatdan çox yatmışdı. Yorğunluğu getmişdi. O çox istirahət etməyə adət etməmişdi.

Gözlərini açıb bir dəqiqəyə qədər ətrafdakı qaranlığa baxdı, sonra yenə yatmağa çalışaraq gözlərini yumdu.

İnsan gündüz çoxlu təəssürat aldıqda və beyni bir çox məsələlərlə məşğul olduqda axşamdan asanlıqla yatır, ancaq gecə oyanarsa daha gözlərinə yuxu getmir. Birinci yuxu ikincidən çox tez gəlir. Jan Valjanda da belə bir hal oldu. O daha yata bilməyib, düşünməyə başladı.

İnsanda bəzən elə hallar olur ki, fikirləri və təsəvvürləri bir-birinə qarışır, Jan Valjan da belə bir hal keçirirdi. Beynində qəribə bir hərc-mərclik vardı. Keçmişin xatirələri və yeni təəssürat bir-birinə qarışır, şəklini dəyişir, hədsiz dərəcədə böyüyür və birdən coşqun bulanıq suda qeyb olan kimi yox olurdu. Başına bir çox fikirlər gəlir və gedirdi, yalnız bir fikir ondan əl çəkmir və başqalarını qovurdu; o, madam Maqluarın axşam süfrəyə qoyduğu altı dəst gümüş çəngəl-bıçağa və çömçəyə diqqət yetirmişdi.

Bu altı gümüş çəngəl-bıçaq ona rahatlıq vermirdi. Onlar burada... lap yaxında idi... O indi yatdığı yerə gəlmək üçün qonşu otaqdan keçəndə, qoca xidmətçi arvadın bunları çarpayının baş tərəfindəki kiçik şkafa qoyduğunu görmüşdü... O bu balaca şkafa yaxşıca diqqət etmişdi... Şkaf yemək otağından gələrkən sağ tərəfdə idi... çəngəl-bıçağın hamısı qədim gümüşdən hazırlanmışdı, ağır idi... Çömçə ilə birlikdə bunlara ən azı iki yüz frank verərlər, on doqquz ildə qazandığından iki qat artıq... Doğrudur, katorqadakı rəisləri onu “qarət” etməsə idi, o daha artıq qazanmış olardı.

O, düz bir saat tərəddüd və şübhə içində qaldı, onda daxili mübarizə gedirdi. Saat üçü vurdu. O, yenə gözlərini açdı, birdən yatağından qalxdı, əllərini uzatdı və çarpayının yanında küncə atmış olduğu çantasına toxundu, sonra ayaqlarını çarpayından salladı və birdən, özü də bunun necə olduğunu dərk etmədən, yerində oturdu.

O, bir müddət bu halda oturub qaldı. Hamının yatmış olduğu bu evdə qaranlıqda bu adamın belə oturduğunu görənlər olsaydı, əlbəttə, qorxardı. Birdən o əyildi, ayaqqabılarını çıxartdı, çarpayının qabağındakı həsirin üzərinə qoydu, sonra yenə əvvəlki vəziyyəti aldı, hərəkətsiz oturaraq dərin düşüncələrə daldı.

Başından gəlib keçən bu dəhşətli fikirlər içində yuxarıda dediyimiz fikir bir dəqiqə belə onu rahat buraxmırdı, bu fikir zehmində dolaşaraq, gah yox olur, gah yenidən üzə çıxır, sanki, onu əzirdi: o nədənsə, Breve adında tanış bir katorqalı haqqında hey düşünürdü: həmin katorqalının şalvarını toxunma bir aşırma saxlayırdı. Bu aşırmanın şahmat şəkilli hörməsi gözlərinin önündə duraraq ondan əl çəkmək istəmirdi.

O, hərəkətsiz bir halda oturmaqda davam edirdi. Əgər saat on beş dəqiqə və ya yarım saat keçdiyini göstərmək üçün bir dəfə vurmasa idi, kim bilir; o, bəlkə də, gün doğana kimi bu halda oturub qalacaq idi. Bu səs ona, sanki: “Get!” dedi.

O ayağa durdu, bir neçə saniyə tərəddüd içində dayanıb qulaq asdı: evin içində dərin bir sükut vardı; o, ayaqlarını yavaş-yavaş basaraq, qaranlıqda solğun bir ləkə kimi görünən pəncərəyə doğru getdi. Gecə çox da qaranlıq deyildi, göydəki bədirlənmiş ayın üzünü bəzən küləyin sürətlə qovduğu iri buludlar tuturdu. Buna görə də bayırda kölgə ilə işıq bir-birini əvəz edir, hava gah tutulur, gah açılırdı, otaqda isə alaqqaranlıq vardı. Ətrafdakı şeyləri seçmək üçün kafi olan və ayın üzərindən buludların keçməsi ilə arabir qatılacaq bu alaqqaranlıq qarşısından yolçuların oyan-buyana keçdiyi nəfəslikdən zirzəmiyə düşən göyümtül tüstüyə bənzəyirdi. Jan Valjan pəncərəyə yaxınlaşıb, onu diqqətlə nəzərdən keçirdi. Pəncərənin barmaqlığı yox idi. O, bağçaya açılırdı, yerli adətə görə, kiçik bir rəzə ilə bağlanırdı. O, pəncərəni açdı, lakin otağa kəskin soyuq hava

dolduğundan yenə pəncərəni qapadı. O, bağçaya sınaıçı bir nəzər saldı. Bağça alçaq ağ bir divarla əhatə olunmuşdu; bu divarı asanlıqla aşmaq olardı. Divarın o üzündə bir qədər uzaqda Jan Valjan bir-birindən eyni məsafədə əkilmiş ağacların başlarını gördü; bu göstərirdi ki, bağçanın divarı arxasında bir bulvar xiyabanı və ya hər iki tərəfində ağac əkilmiş bir döngə vardır.

Hər tərəfi nəzərdən keçirdikdən və görünür, qəti qərara gəldikdən sonra o, çarpayının yanına qayıdaraq çantasını açdı, əli ilə içini eşələdi və oradan bir şey çıxarıb, çarpayının üstünə qoydu, ayaqqabılarını cibinə soxdu, çantasını yenə bağlayıb çiyinə atdı, şapkasını qoydu, günlüyünü gözünün üstünə basdı, əsasını əli ilə axtarıb tapdı və pəncərəyə söykədi. Sonra yenə çarpayının yanına qayıdaraq, üzərinə qoymuş olduğu şeyi tərəddüdsüz götürdü. Bu şey bir ucu nizə kimi olan dəmir tirə bənzəyirdi.

Qaranlıqda bu dəmir parçasının nə üçün olduğunu müəyyən etmək çətin idi. Ola bilsin, bu bir çilingər aləti idi. Bəlkə də, kiçik dəyənək idi.

Gündüz olsaydı, bunun qazmaçı şamdanından başqa bir şey olmadığı görünərdi. O vaxt katorqalılar bəzən Tulonun ətrafındakı hündür təpələrdən qranit çıxarmaq üçün daş karxanalarında işlədər və onlara qazmaçı aləti verərdilər. Qazmaçı şamdanı ağır dəmirdən qayrılır və daşı qırmaq üçün ucları şiş və iti olardı.

Jan Valjan şamdanı sağ əlinə aldı, nəfəsini gizlədərək, ayaqlarının ucunda qonşu otağa doğru yönəldi. Bu otaq, bildiyimiz kimi, yepiskopun yataq otağı idi. Qapıya çatdıqda onun yarıaçıq olduğunu gördü. Yepiskop qapını heç lazımınca örtməmişdi də.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

O nə edir?

Jan Valjan qulaq asdı. Heç bir səs-səda yox idi.

O, qapını itələdi.

Qapını gizlicə otağa girmək istəyən pişik kimi barmağının ucu ilə yavaşca itələdi.

Qapı səssizcə aralandı.

O, bir saniyə gözlədikdən sonra, qapını ikinci dəfə daha cəsarətlə itələdi.

Qapı səssizcə açılmaqda davam edirdi. İndi qapı keçmək üçün kafi dərəcədə geniş açılmışdı.

Lakin qapının yanında kiçik bir masa var idi ki, onun küncü keçməyə mane olurdu.

Jan Valjan bu maneəni gördü. Necə olursa olsun qapının arasını bir qədər də açmaq lazım idi.

O, qət etdi və qapını üçüncü dəfə, əvvəlki iki dəfədən daha bərk itələdi. Bu dəfə pas tutmuş rəzələrdən biri birdən qaranlıqda bərk və uzun-uzadı cırıldadı.

Jan Valjan titrədi. Bu rəzənin cırıltısı onun qulağında qiyamət günündə çalınan suri-İsrafil kimi qulaqbatırıcı və dəhşətli bir qüvvə ilə səsləndi.

Qeyri-təbii bir dəhşət içərisində ilk dəqiqələrdə ona elə gəldi ki, bu rəzə yatanlara xəbərdarlıq etmək və bütün evdəkiləri oyatmaq üçün qəflətən cana gəldi, dəhşətli canlı bir məxluqa çevrildi və it kimi hürdü.

O, titrəyə-titrəyə, özünü itirmiş halda dayandı, barmaqları ucunda yeriməkdə ikən, bütün ayağını yerə basdı. Ona belə gəldi ki, gicgahlarında damarlar iki dəmirçi çəkici kimi taqqıldayır. Nəfəsi isə mağaradan əsən külək kimi vıyılıtlı ilə çıxır. Qəzəblənmiş rəzənin bu dəhşətli fəryadının şiddətli bir zəlzələ kimi bütün evi titrətməyəcəyi ona mümkün olmayan bir şey kimi görünürdü; onun itələdiyi qapı haray salmışdı və köməyə çağırırdı; bu saat qoca oyanacaq, qadınlar bağıracaq, adamlar gələcəklər; on beş dəqiqə keçməmiş şəhərdə gurultu qopacaq, bütün polis ayağa qaldırılacaqdır. Bir an o özünü məhv olmuş hesab etdi.

O, daş kimi yerindəcə donub qalmışdı, barmağını belə tərpətməyə cürət etmirdi.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Qapı taybatay açıq idi. O, başını uzadıb otağın içinə baxmağa cürət etdi.

Orada heç bir şey tərpənmirdi. O, diqqətlə qulaq asdı. Evin içindən heç bir səs-səmir gəlmirdi.

Paslı rəzənin cırıltısı heç kəsi oyatmamışdı.

Birinci təhlükə keçmişdi, amma Jan Valjanın ürəyi yenə böyük bir vəlvələ içində idi. Lakin o, geri qayıtmadı. Hətta özünü büsbütün məhv olmuş zənn etdiyi dəqiqədə geri çəkilmək fikrində olmadı. İndi o, yalnız bir şey istəyirdi – qərarını yerinə yetirib qurtarmaq. O, irəliyə doğru bir addım atdı və otağa girdi.

Otaqda tam sakitlik hökm sürürdü. Qaranlıqda bəzi şeylərin tutqun, qeyri-müəyyən cizgilərini seçmək olurdu, – gündüz bunların masa üstünə dağılmış kağız parçaları, açıq kitablar, üzərinə paltar sərilmiş kreslo və ibadət fəhləsi olduğunu görmək olardı, indi isə, gecənin bir qaranlığında bütün bunlar tutqun bir kölgəyə və ya ağımtıl ləkəyə bənzəyirdi. Jan Valjan mebelə toxunmadan, qorxa-qorxa, ehtiyatla irəliyə doğru yeriyirdi. Otağın bir tərəfində yatmaqda olan yepiskopun yavaş-yavaş və sakit nəfəs aldığı eşidilirdi.

Jan Valjan birdən dayandı. O, artıq çarpayının yanında idi. O buraya gözlədiyindən tez çatmışdı. Bəzən təbiət öz effektləri və hadisələri ilə qorxunc və təsiredici bir məharətlə tam vaxtında bizim işimizə qarışır, sanki, bizi fikirləşməyə vadar edir. Yarım saat olardı ki, bütün göyün üzünü böyük bir bulud bürümüşdü. Jan Valjan çarpayının yanında dayandığı zaman, bu bulud, sanki, qəsdən parçalandı və ay işığı hündür pəncərədən içəri düşərək, birdən-birə yepiskopun solğun üzünü işıqlandırdı. Yepiskop sakitcə yatırdı. Aşağı Alp dağlarında gecələr soyuq olduğundan, yepiskop əynində paltar yatırdı, darçını rəngdə yun donunun qolları əllərini biləklərinə qədər örtmüşdü; barmağında yepiskop üzüyü olan, bu qədər xeyirli və mərhəmətli işlər görmüş əli çarpayından aşağı sallanmışdı. Üzündən, sanki, bir məmnuniyyət, ümid və sakitlik yağırdı. Bu üz gülümsəmirdi, nur saçırdı. Onun alnında gözə görünməyən bir işığın qəribə inikası vardı. Qəlbi pak olan adamlar yuxuda əsrarlı göyləri seyr edirlər.

Bu göyün parıltısı yepiskopun üzündə əks etmişdi.

Bu işıq eyni zamanda içəridən də parıldayırdı, çünki bu göy onun özündə təcəssüm edirdi. Bu, onun vicdanı idi.

Ayn işığı yepiskopun üzünə düşdüyü və sanki, bu daxili nurla birləşdiyi zaman o, bir nur haləsi arasında yatmış kimi göründü. Lakin təsvirəgəlməz bir toranlıq bu mənzərəni bir qədər yumşaltmışdı. Bu göydəki ay, bu yatan təbiət, yuxuya dalmış bu bağ, bu sakit evciyəz, gecənin bu vaxtı, bu sükut – bütün bunlar bu insanın müqəddəs istirahətinə ifadə edilə bilməyəcək bir ehtişam verir, bu ağ saçları, bu qapalı gözləri, ümid və inam ifadə edən bu üz, bu qoca başı və bu uşaq yuxusunu əzəmət və sakitlik haləsi ilə əhatə edirdi. Özü də bilmədən bu qədər əzəmətli olan bu insanda ilahi bir şey hiss olunurdu.

Jan Valjan əlində dəmir şamdan, kölgədə hərəkətsiz dayanmışdı və çaşqın halda bu nurani qocaya baxırdı. O, ömründə belə bir şey görməmişdi. Bu etibar onu dəhşətə gətirirdi.

Mənəviyyət aləmində cinayət əməli qarşısında dayanıb pak bir adamın yuxusunu seyr edən pərişan və natəmiz bir vicdandan əzəmətli bir mənzərə ola bilməz.

Bu yalqızlıqda, onun kimi bir adamın yaxınlığında yatanın yuxusunda xüsusi bir ülvüyyət vardı. Jan Valjan dumanlı olsa da yenilməz bir qüvvətlə bunu duyurdu.

Onun qəlbindən nələr gəlib keçdiyini kimsə, hətta o özü belə söyləyə bilməzdi. Onun nələr hiss etdiyini təyin etmək üçün ən amansız bir şeylə ən mülayim bir şeyin qarşı-qarşıya durduğunu təsəvvür etmək lazımdır. Gözlərində də müəyyən bir ifadə görmək mümkün deyildi. Onlarda yalnız ələmli bir heyrət görünürdü. O baxırdı. Lakin o nələr düşünürdü? Bunu kim başa düşə bilərdi? Onun həyəcan keçirdiyi və dərinə mütəəssir olduğu hiss olunurdu. Lakin bu həyəcanın mənası nə idi?

O, nəzərini qocadan ayıra bilmirdi. Üzündən və ümumi görünüşündən yalnız bir şey aydın bilinirdi – o, qəribə bir tərəddüd içində idi. Sanki, o, iki uçurum arasında tərəddüd edirdi; bu uçurulardan biri həlak edən, o biri qurtuluş gətirən idi. Sanki, o, bu başı əzməyə, yaxud bu əli öpməyə hazır idi.

Bir neçə saniyə sol əlini yavaş-yavaş qaldırıb, şapkasını çıxartdı; sonra əli yenə yavaşca aşağı endi. Jan Valjan sol əlində şapkasını, sağ əlində isə dəmir parçasını tutaraq yenə tamaşaya daldı. Qısa saçları qırışmış alnı üzərində biz-biz durmuşdu.

Yepiskop bu dəhşətli nəzərlər altında yenə də sakitcə yatırdı.

Ayn işığında, buxarının üstündə tutqun bir şəkildə İsanın surəti görünürdü: sanki, o, birisinə xeyir-dua verir və ya birisini bağışlayaraq, hər ikisinə öz ağışunu açırdı.

Birdən Jan Valjan şapkasını başına qoydu, sonra yepiskopun üzünə belə baxmadan, tələsik yatağın yanından keçdi və onun baş tərəfində görünən rəfə tərəf getdi, qıfılı qırmaq üçün şamdanı qaldırdı, lakin açarın qıfılın üstündə olduğunu gördü, şkaflı açdı: birinci gördüyü şey gümüşlərin qoyulduğu səbət idi, səbəti götürüb, heç bir ehtiyat eləmədən, hərəkətlərindən əmələ gələn gurultuya fikir vermədən iri addımlarla otaqdan keçdi, qapıya çatdı, ibadətəxanaya girib, pəncərəni açdı, əsasını götürdü, pəncərədən aşdı, gümüşləri çantasına qoydu, səbəti yerə tulladı, yüyürə-yüyürə bağdan keçdi və pələng kimi hasardan sıçrayaraq, yox oldu.

ON İKİNCİ FƏSİL.

Yepiskop işlərkən.

Ertəsi gün, səhər tezdən monsenyor B'envənü bağçada gəzinirdi. Birdən madam Maqluar böyük bir təşviş içərisində onun yanına gəldi:

– Monsenyor, monsenyor, – deyə o bağırdı, – siz gümüş çəngəl-bıçağı saxladığımı səbətin harada olduğunu bilirsinizmi?

Yepiskop:

– Bilirəm, – deyə cavab verdi.

– Allaha şükür, – deyə qadın sevindi, – yoxsa onun harada olduğunu başa düşə bilmirdim.

Yepiskop elə indicə çiçəkliyin içində səbəti tapmışdı. O, səbəti madam Maqluara verərək dedi:

– Budur.

Bu nədir? – deyə madam Maqluar təəccüb etdi. – Bu ki, boşdur. Bəs gümüşlər hanı?

Yepiskop:

– Ax, sizi gümüşlər narahat edir? Gümüşlərin harada olduğundan xəbərim yoxdur, – dedi.

Zirək bir qarış olan madam Maqluar bir anda yataq otağına gedərək ibadətəxanaya baxdı və yenə sürətlə yepiskopun yanına qayıtdı. Yepiskop əylənərək, səbətin əzmiş olduğu qatıqotu şitilinə baxırdı. Madam Maqluarın bağirtisini eşitdikdə yepiskop dikəldi.

– Monsenyor! O adam getmişdir! Gümüşlər oğurlanmışdır!

Madam Maqluar bu sözləri söyləməkdə ikən, birdən gözləri bağın o biri başında qaçanın izlərini gördü. Divarın üzərindən bir neçə daş düşmüşdü.

– Baxın, baxın! O buradan aşmışdır. Birbaş Koşfile döngəsinə düşmüşdür! Bu nə alçaqlıqdır! O bizim gümüş çəngəl-bıçağımızı oğurlamışdır!

Yepiskop bir dəqiqə susdu, sonra ciddi bir nəzərlə madam Maqluara baxaraq, mülayimliklə etiraz etdi:

– Harada deyilmişdir ki, o gümüşlər bizim idi?

Madam Maqluar heyrətindən donub qaldı. Yenidən sükut çökdü, sonra yepiskop yenə sözüne davam edərək dedi:

– Madam Maqluar, bu gümüş çəngəl-bıçaqdan, həm də bu qədər uzun müddət istifadə etməkdə mən haqlı deyildim. Onlar yoxsulların malı idi. Bu adam kim idi? Şübhəsiz, yoxsul.

Madam Maqluar:

– Aman, ya rəbbi! – dedi. – Mən nə özüm üçün deyirəm, nə də madmazel üçün. Bizim üçün hamısı birdir. Mən sizin üçün deyirəm, monsenyor. İndi zati-aliniz nə ilə yemək yeyəcəkdir?

Yepiskop madam Maqluarın üzünə heyrətlə baxdı.

– Nə olar? Məgər qalay çəngəl-bıçaq yoxdur?

Madam Maqluar çiyinlərini dartdı.

– Qalayın pis iyi olur.

– Bəs dəmir?

Madam Maqluar üzünü turşudaraq:

– Dəmir də pis dad verir.

Yepiskop:

– Elə isə ağacdan düzəltdirərik, – dedi.

Bir neçə dəqiqə sonra yepiskop dünən axşam Jan Valjanın oturduğu masanın arxasında oturaraq səhər yeməyi yeyirdi. Yemək zamanı o, dinməzcə qulaq asan bacısına və öz-özünə deyindən madam Maqluara gül-gül isbat edirdi ki, çörəyi südə batırmaq üçün nə qaşığa, nə də çəngələ, hətta ağac qaşığa və çəngələ belə ehtiyac yoxdur, bunlarsız da keçinmək olar.

Madam Maqluar masanın başında vurnuxaraq, öz-özünə donquldanırdı:

– Heç adamın ağına gələn işdirmi? Belə bir adamı evə buraxmaq, gecə də öz yanında yatırmaq olar? Allaha şükür ki, o, ancaq oğurluq etmişdir! Aman, ya rəbbi! Nə ola biləcəyini yada saldıqca adamın bədəni əsir!..

Yepiskop ilə bacısı süfrədən qalxmaq istəyirdilər ki, birdən qapı döyüldü.

Yepiskop:

– Buyurun, – dedi.

Qapı açıldı. Qapının astanasında bir dəstə qəribə və həyəcanlı adam görüldü. Üç nəfər birisinin yaxasından tutmuşdu. Bu üç nəfər jandarm, dördüncü isə Jan Valjan idi.

Jandarmların başçısı, kiçik zabit, qapıda ayaq saxladı. Sonra içəri girib, yepiskopa yaxınlaşdı və ona əsgəri salam verdi. – Monsenyor... – deyə o, sözə başladı. Məyus və pərişan bir halda dayanan Jan Valjan bu sözü eşitdikdə, heyrətlə başını qaldırdı.

– Monsenyor! – deyə o pıçıldadı. – Demək bu, sadə keşiş deyilmiş...

Jandarmlardan biri:

– Sus, – dedi, – bu monsenyor cənab yepiskopdur.

Bu zaman monsenyor B' envenü qocalığının müsaidə etdiyi qədər sürətlə onlara yaxınlaşdı və Jan Valjana müraciətlə dedi:

– Ah, sizsiniz? Sizi görməyimə çox şadam. Ancaq niyə belə edirsiniz? Axı, mən şamdanları da sizə vermişdim, onlar da gümüşdəndir, onlara iki yüz frank ala bilərsiniz. Bəs nə üçün onları da çəngəl-bıçaqlarınızla birlikdə götürməmişsiniz?

Jan Valjan gözlərini geniş açaraq, təsvir edilməsi mümkün olmayan bir nəzərlə hörmətli yepiskopa baxdı.

Kiçik jandarm zabiti dedi:

– Monsenyor, demək bu adamın bizə söylədikləri doğrudur? Biz yolda ona rast gəldik.

Görünüşündən o, qaçağa bənzəyirdi. Hər təsadüfə qarşı onu tutduq, bu gümüşləri də onda tapdıq.

Yepiskop gülümsəyərək, zabitin sözünü kəsdi:

– O da sizə dedi ki, gecə evində yatdığı qoca bir keşiş bu gümüşləri ona bağışlamışdır, eləmi? Başa düşürəm, başa düşürəm. Siz də onu tutub buraya gətirdiniz, deyilmi? Bu, anlaşılmazlıqdır.

Kiçik zabit:

– Elə isə onu buraxa bilərik? – deyə soruşdu.

– Əlbəttə, – deyə yepiskop cavab verdi.

Jandarmlar Jan Valjanı buraxdılar. Jan Valjan qeyri-iradi olaraq geri çəkildi.

Yuxuda danışırmış kimi boğuq bir səslə:

– Məni doğrudanmı buraxırlar? – dedi.

Jandarmlardan biri:

– Bəli, əlbəttə, səni buraxırıq, eşitmirsən nədir? – deyə cavab verdi.

Yepiskop:

– Dostum, – dedi, – getməmişdən əvvəl şamdanlarınızı götürməyi unutmayın. Budur, götürün.

O, buxarıya yaxınlaşıb gümüş şamdanları götürdü və Jan Valjana uzatdı. Qadınların ikisi də hərəkətsiz bir halda dinməzcə dayanaraq, heç bir şeylə yepiskopa mane olmamağa çalışırdı.

Jan Valjanın bütün bədəni titrəyirdi. O, ixtiyarsız və çaşqın bir halda hər iki şamdanı əlinə aldı.

Yepiskop:

– İndi sağlıqla, gedin, – dedi, – həm də, dostum sizə bir şey söyləyim: bir də mənim yanıma gələndə bağdan keçməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Siz hər zaman baş qapıdan girib çıxı bilərsiniz.

Bu qapı nə gecə, nə də gündüz, heç bir zaman bağlanmır.

Sonra jandarmlara tərəf dönərək:

– Cənablar, siz gedə bilərsiniz, – dedi.

Jandarmlar getdilər.

Jan Valjan, sanki, bu dəqiqə özündən gedəcək idi.

Yepiskop ona yaxınlaşdı və yavaş bir səslə dedi:

– Unutmayın, heç bir zaman unutmayın ki, bu gümüşləri namuslu adam olmaq üçün sərf edəcəyinizi mənə vəd etmişdiniz.

Jan Valjan çaşqın bir halda durmuşdu, – o belə bir vəd vermiş olduğunu qətiyyənlə xatırlamırdı.

Yepiskop bu sözləri xüsusi bir qətiyyətlə dedi və təntənə ilə davam etdi:

– Jan Valjan, qardaşım, siz artıq şərəfə tabe deyilsiniz, xeyrin ixtiyarındasınız. Mən sizin ruhunuzu satın alıram. Mən sizin ruhunuzu qara fikirlərdən və zülmət dünyasından xilas edib Allaha tapşırıram.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Balaca Jerve.

Jan Valjan təqib edilən adamlar kimi sürətlə şəhərdən çıxdı. O, ilk qarşısına çıxan yolla və cığırla gedərək, sürətli addımlarla düzdən keçir və eyni yerdə firlandığını hiss etmirdi. Bu sürətlə, heç bir şey etmədən və aclıq belə hiss etmədən, bütün şəhəri dolaşdı. Onu bir çox yeni hisslər təqib edirdi. Qəlbində gizli bir hiddət vardı. Bu hiddət kimə qarşı idi? – o bunu bilmirdi. Mütəəssirmi olmuşdu, yoxsa təhqirmi edilmişdi – bu ona bəlli deyildi. Bəzən qəlbində qəribə bir rıqqət hiss edirdi. O, var qüvvəsi ilə buna müqavimət göstərməyə çalışaraq, son iyirmi illik ömrünün bütün hiddətini buna qarşı qoyurdu. Bu hiss onu yorurdu. O, çəkdiyi müsibətlərin haqsızlığından irəli gəlmiş olan müdhiş daxili sakitliyinin məhv olduğunu təşvişlə görürdü. Bu sakitliyi nə ilə əvəz edəcəyini özündən soruşurdu. Bəzən ona elə gəlirdi ki, jandarmlar onu tutub həbsxanaya aparsa idi, bu, onun başına gələn əhvalatdan daha yaxşı olardı: o zaman bu qədər həyəcana düşməzdi. Payız fəslinin çoxdan başlanmış olmasına baxmayaraq, yanından keçdiyi çəpərin dibində ara-sıra bəzi çiçəklər görünürdü. Bu çiçəklərin ətri ona uşaqlıq günlərini xatırladırdı. Bu xatirələr onun üçün dözülməz idi, çünki çoxdan bəri idi ki, o belə şeylər xatırlamazdı.

Beləliklə, bütün günü onun zehmində sözlə ifadə edilməsi çətin olan bu kimi fikirlər toplaşdı. Günəş batmağa, ən kiçik daşlar belə uzun kölgə salmağa başlarkən Jan Valjan geniş, boz bir düzənlikdə bir kolun yanında oturmuşdu. Bu düz boş və kimsəsiz idi. Üfüqdə Alp dağlarından başqa heç bir şey, hətta uzaq bir kənd kilsəsinin zəng qülləsi belə görünmürdü. Jan Valjan Din şəhərindən təqribən üç lyo uzaqlıqda idi. Kolun bir neçə addımlığında düzü kəsən bir cığır keçirdi.

Təsadüfi yolçunu qorxuya sala bilən cır-cındırlarına daha qorxunc görkəm verə biləcək qara fikirlərə dalmış halda oturan Jan Valjanın qulağına birdən şən bir nəغمə səsi gəldi.

O, başını çevirib, təxminən, on yaşında bir savoyalı uşağın nəغمə oxuya-oxuya yolla gəlməkdə olduğunu gördü: uşağın dalında bir qutunun içində çöl siçanı vardı, çiyindən kiçik bir şarmanka asılmışdı – bu, ölkədən-ölkəyə dolaşan, cırıq tumanından dizləri görünən şən və mehriban uşaqlardan biri idi.

Uşaq nəغمə oxuyaraq yoluna davam edir və arabir dayanaraq əlində olan və bəlkə də, bütün var-yoxunu təşkil edən bir neçə pulu atıb tutaraq oynayırdı. Bu mis pullar arasında qırx suluq bir gümüş pul da vardı.

Uşaq kolun yanında dayandı və Jan Valjanı görmədən bir az əvvəl havaya ataraq, sonra yenə məharətlə əlinin dalı ilə tutduğu pulları yenə yuxarı atdı.

Lakin bu dəfə qırx suluq pul əlindən sıçradı və yerə düşərək kolluğa, Jan Valjanın oturduğu yerə tərəf dığırlandı.

Jan Valjan ayağını pulun üstünə qoydu. Lakin nəzərləri ilə pulunu təqib edən uşaq onun haraya düşdüyünü görmüşdü:

O, heç təəccüb etmədi və birbaşa Jan Valjanın yanına gəldi. Onların olduğu yer tamamilə izsiz idi. Göz işlədikcə nə düzdə, nə do yolda kimsə görünmürdü. Ancaq çox yüksəklərdə uçan köçəri quşların zəif səsləri eşidilirdi. Uşaq arxasını Günəşə tərəf çevirmişdi; günəşin son şüaları Jan

Valjanın hiddətli üzünü qanlı bir işıqla işıqlandırdığı halda, uşağın saçlarına qızılı şüalar səpirdi. Uşaq bilməməzlik və məsumluqdan doğan bir uşaqılıq etimadı ilə Jan Valjana:

– Cənab, – dedi, – mənim pulum hanı?

Jan Valjan:

– Adın nədir? – deyə soruşdu.

– Balaca Jerve, cənab.

Jan Valjan dedi:

– Rədd ol buradan.

Uşaq israr edərək:

– Cənab, – dedi. – mənim pulumu verin.

Jan Valjan başını aşağı saldı və cavab vermədi. Uşaq bir də təkrar etdi:

– Cənab, mənim pulumu verin!

Jan Valjanın gözləri əvvəlki kimi yerə zillənmişdi.

Uşaq çıxıraraq:

– Pulumu verin, – deyirdi, – mənim parıldayan pulumu! Mənim gümüş pulumu!

Jan Valjan, sanki, heç bir şey eşitmirdi. Uşaq onun yaxasından tutub silkələməyə başladı. Eyni zamanda o, sərvətinin üzərinə basılmış olan dəmir nallı qalın ayaqqabını yerindən tərpətməyə çalışırdı.

– Mən öz pulumu istəyirəm! Qırx suluq pulumu!

Uşaq ağlayırdı. Jan Valjan başını qaldırdı. O hələ də yerindən tərpənmədən oturmuşdu. Gözləri dumanlı idi. O, uşağa bir növ heyrətlə baxdı. Sonra əlini əsasına uzadaraq, dəhşətli bir səslə bağırdı:

– Bu kimdir?

– Mənəm, cənab, – deyə uşaq cavab verdi. – Balaca Jerve! Mənəm! Mənəm! Xahiş edirəm, mənim qırx suluğumu verin! Ayağınızı götürün, cənab! Xahiş edirəm, ayağınızı götürün!

Birdən uşaq hirsələndi və balacılığına baxmayaraq, hədələyici bir səslə dedi:

– Bura baxın, ayağınızı çəkəcəksiniz, ya yox? Sizə deyirlər, ayağınızı çəkin!

– Ax, sən hələ də buradasan? – deyə Jan Valjan çığırdı və yerindən sıçrayaraq, dümdüz dayandı: əvvəlki kimi ayağını gümüş pulun üstündən çəkməyərək, əlavə etdi:

– Nə qədər ki başın salamatdır, çıx get!

Uşaq qorxa-qorxa ona baxdı, bütün bədəni əsdi, bir neçə saniyə yerindəcə donub qaldıqdan sonra, geriye baxmağa və ya qışqırmağa cəsarət etmədən var qüvvəsi ilə qaçmağa başladı. Lakin bir qədər qaçdıqdan sonra nəfəsi elə tutuldu ki, dayanmağa məcbur oldu və fikrə qərq olmuş Jan Valjan uşağın ağladığını eşitdi.

Bir neçə dəqiqə sonra uşaq gözdən itdi.

Gün batdı. Jan Valjanın ətrafını getdikcə qaranlıq bürüyürdü. O bütün günü heç bir şey yeməmişdi, çox ehtimal ki, qızdırırdı.

Uşaq qaçandan bəri o, öz vəziyyətini dəyişməyərək, bir yerdə dayanıb durmuşdu. Kəsik-kəsik nəfəs almaqdan sinəsi qalxıb enirdi. Gözləri on-on iki addım irəliyə zillənmişdi, sanki, otun üzərindəki göy saxsı parçasını diqqətlə öyrənirdi. Birdən o diksindi, axşam soyuğunun ona təsir etdiyini yalnız indi hiss etdi.

Şapkasını alnına çəkərək, ixtiyarsız bir halda köynəyini düymələdi, bir addım ataraq əyildi ki, əsasını götürsün.

Bu zaman o ayağı ilə yarıya qədər yerə basdığı və daşların arasında parlayan qırx suluq pulu gördü.

Bu ona elektrik cərəyanı kimi təsir etdi. “Bu nədir?” deyə o öz-özünə mızıldandı. Üç addım geri çəkildi, sonra bir az bundan əvvəl ayağı ilə basdığı və qaranlıqda ona zillənmiş insan gözü kimi parıldayan puldan gözünü çəkməyərək dayandı.

Beləliklə, bir neçə dəqiqə keçdi. Birdən o, əsəbi bir hərəkətlə gümüş pula sarı atıldı, onu götürüb dikəldi, düzəliyə göz gəzdirdi və sığınmağa yer axtaran hürkmüş vəhşi heyvan kimi ətrafa baxmağa başladı.

O heç bir şey görmədi. Gecə yaxınlaşır, düzənlik soyuğa bürünürdü. Alaqaranlıqda qalxan qatı bənövşəyi dumanda hər şey gözdən itməyə başlamışdı.

Jan Valjan dərin bir nəfəs aldı və uşağın yox olduğu səmtə tərəf sürətlə addımladı. Otuz addım getdikdən sonra o dayandı, ətrafa göz gəzdirdi və yenə heç bir şey görmədi.

Bu zaman o gücü gəldikcə: “Balaca Jerve! Balaca Jerve!” deyə çığırdı.

Sonra susdu və qulaq asdı.

Cavab gəlmədi.

Çöl boş və qaranlıq idi. Sonsuzluq hər tərəfdən Jan Valjanı bürüyürdü. Ətrafda yalnız onun nəzərlərinin yox olduğu zülmətdən və səsinin udan sükutdan başqa heç bir şey yox idi.

Kəskin soyuq külək əsərək, bütün ətrafda qorxulu bir hərəkət yaradırdı. Balaca ağaclar öz sısqa budaqlarını təsviredilməz bir hiddətlə yırgalayır. Onlar, sanki, kimi isə hədələyir, kimi isə təqib edirdilər.

O yenə yeridi, sonra qaçmağa başladı: arabir dayanır və bu səhrada mümkün ola biləcək ən qorxunc və ən kədərli səslə: “Balaca Jerve! Balaca Jerve!” deyə çığırdı.

Uşaq onun səsinə eşitsə idi belə, şübhəsiz ki, qorxar və onun gözünə görünməkdən çəkinərdi.

Lakin uşaq, çox ehtimal ki, artıq uzaqda idi.

Yolda Jan Valjan at üstündə gedən bir keşişə rast gəldi. Ona yanaşdı soruşdu:

– Cənab küre, burada bir uşaq görmədiniz?

– Xeyr, – deyə keşiş cavab verdi.

– Balaca Jerve adında bir uşaqdır.

– Mən heç kəsə rast gəlmədim.

Jan Valjan kisəsindən iki beş franklıq pul çıxarıb keşişə uzatdı.

– Cənab keşiş, bunu yoxsullarınıza verin, – dedi, – cənab keşiş, o uşağın on yaşı olar. Gərək ki, onun bir balaca şarmankası, bir də çöl siçanı vardır. O buradan keçib getdi... bilirsinizmi, savoyalı bir uşaq idi.

– Mən onu görmədim.

– Balaca Jerve! Bu qonşu kəndlərin birisindən olmaya? Siz mənə deyə bilməzsinizmi?

– Uşaq sizin təsvir etdiyiniz kimi isə, dostum, onda, yaqın, yadellidir. Onlar bəzən bizim yerlərə gəlirlər. Ancaq onları heç kəs tanımır.

Jan Valjan tez cibindən daha iki beş franklıq pul çıxarıb keşişə verdi.

– Sizin yoxsullar üçün, – dedi.

Sonra birdən qeyzlə əlavə etdi:

– Cənab keşiş, əmr edin, məni tutsunlar. Mən oğruyam.

Keşiş atına bir qamçı çəkərək, bərk qorxmış halda çapıb getdi.

Jan Valjan əvvəlki istiqamətdə yüyürməyə başladı.

Bu sürətlə xeyli yol getdi: o, ətrafa baxır, çağırır, qışqırırdı. Lakin daha heç kəsə rast gəlmədi.

İki-üç dəfə o, yoldan çıxaraq, bardaş qurmuş uşağa bənzər bir şey görünən tərəfə atılırdı, lakin görünən şeyə yaxınlaşdıqda bunun kol və ya yastı bir daş olduğu məlum olurdu. Nəhayət, üç cığırın birləşdiyi bir yerə çatdıqda, Jan Valjan dayandı. Ay doğmuşdu. Ətrafına boylanaraq, son dəfə bağırırdı:

– Balaca Jerve! Balaca Jerve! Balaca Jerve!

Səsi heç bir əks-səda oyatmadan duman içində qeyb oldu.

O bir daha: “Balaca Jerve!” deyə çağırırsa da bu dəfə səsi çox zəif idi, pıçılı kimi eşidilirdi. Bu onun son qeyrəti idi, sanki, ləkəli vicdanı görünməz bir qüvvə ilə birdən-birə bütün ağırlığı ilə onu basmış kimi, ayaqları titrəməyə başladı: ayaq üstə dura bilmədi: taqətdən düşmüş bir halda böyük daşın üstündə oturdu, saçlarını yolaraq və üzünü dizləri arasında gizlətməyə çalışaraq:

– Mən alçaq bir adamam! – deyə səsləndi.

Onun ürəyi daha davam gətirmədi, o ağlamağa başladı. On doqquz ildən bəri o birinci dəfə idi ki, ağlayırdı.

Jan Valjan yepiskopun yanından çıxdığı zaman, gördüyümüz kimi, indiyə qədər onun fikirlərini məşğul edən hər şeydən əl çəkmiş idi. O, qəlbində nələr olduğunu özü belə başa düşmürdü. Jan Valjan qocanın mələk rəftarına və mülayim sözlərinə qarşı daxilən üsyan edirdi. “Siz mənə

namuslu adam olmağı vəd etdiniz. Mən sizin ruhunuzu satın alıram. Mən sizin ruhunuzu qara fikirlərdən və zülmət dünyasından xilas edərək Allaha tapşırıram”. Bu sözlər onu daim təqib edirdi. O, daxilimizdə şərin dayağı kimi yaşayan qüruru bu ilahi mərhəmətə qarşı qoyurdu. Keşişin mərhəmətinin ömründə onu sarsıdan ən şiddətli hücum olduğunu; bu mərhəmət və şəfqətə qarşı müqavimət göstərməyi bacarsa, ürəyinin həmişəlik bərkidiyini, güzəştə gedərsə – uzun illərdən bəri qəlbinə hakim olan və onu qane edən kin və nifrət hissindən əl çəkməyə məcbur olacağını dumanlı surətdə olsa da dərk edirdi, o bu dəfə ya qalib gəlməli, ya da məğlub olmalı idi: indi onun kini ilə o adamın mərhəməti arasında böyük və qəti bir mübarizə başlanmışdı.

O, qarşısında duman arasından görünən işığa baxaraq sərxoş kimi addımlayırdı. O bu cür, çaşqın nəzərlərlə ətrafa baxaraq, yol getdiyi zaman Dindəki hadisənin onun üçün nə cür nəticə verə biləcəyini aydın təsəvvür edirdimi? Həyatımızın müəyyən dəqiqələrində bizə xəbərdarlıq edən və ya bizi izləyən gizli səsləri o eşidirdimi? Bəlkə də, indicə onun taleyini həll edən təntənəli bir saat keçirdiyini, artıq onun üçün orta yol olmadığını və əgər o insanların ən yaxşılardan olmazsa, ən alçağı olacağını; indi yepiskopdan daha yüksəklərə qalxmağa, yaxud katorqalıdan daha aşağıya enməyə məcbur olduğunu, yaxşı adam olmaq istəyirsə, mələk olmalı, kinli qalmaq istəyirsə, qorxunc bir heyvana çevrilməli olduğunu kimsə ona pıçıldamışdı?

Biz burada da, əvvəlki kimi, yenə eyni sualları verməyə məcburuq – o, qəlbində nələr olduğunu tutqun bir şəkildə olsa da, dərk edirdimi? Əlbəttə, dediyimiz kimi, bədbəxtlik zehni tərbiyə edir: lakin Jan Valjanın burada söylədiklərimizi başa düşə bilməsi şübhəlidir. Bu fikirlər onun ağılına gəlsə də, o, bunların üzərində düşünmür, onlar yalnız onun beynində doluşaraq, izahedilməz, xəstə bir təşviş və qorxu oyadırdı. O, katorqa adlanan iyrənc və qaranlıq bir quyudan çıxdıqdan sonra yepiskop zahir oldu və qaranlıqdan yenidən çıxmış bir adamın gözlərini parlaq işıq qamaşdırdığı kimi, yepiskop da onun qəlbinə toxunub onu ağrıtdı. Gələcək həyat, artıq onun üçün mümkün olan işıqlı və ləkəsiz həyat onu narahat edir, ürəyinə qorxu salırdı. Jan Valjan ona nə olduğunu artıq başa düşmürdü. Birdən-birə doğan günəş bayquşa necə təsir edərsə, xeyir işin saçıdığı işıq da katorqalını çaşdırmış və sanki, onun gözlərini qamaşdırmışdı.

O, sanki, başqa bir adam olmuşdu, onun qəlbində hər şey dəyişmişdi, artıq o yepiskopun onun qəlbinə toxunan sözlərinin təsirini puç etməyə qadir deyildi.

Balaca Jerveyə rast gəldiyi və onun qırx suluq pulunu oğurladığı zaman, o belə bir hal keçirirdi. O bunu nə üçün etmişdi? O özü də bunu izah edə bilməzdi: bu, katorqadan gətirdiyi pis fikirlərin son təzahürü, pis əməllərə olan meyilin qalıqları və ya statikada “ətəlat qüvvəsi” deyilən şeyin nəticəsi idi? Bəli, bu belə idi və eyni zamanda, bəlkə də, belə deyildi. Daha sadəcə desək, oğurlayan o deyil, insan deyil, heyvan idi: ağıl qeyri-adi və yeni olan bu qədər ideyalar; əlində çırpındığı zaman o, adət və instinktə tabe olaraq, mənasız yerə ayağını götürüb bu pulun üzərinə qoymuşdu. Ağıl oyanaraq heyvanın tutduğu işi gördüyü zaman, Jan Valjan dəhşətlə geri çəkilməmiş və ümitsizliklə bağırmışdı.

Çünki bu – yalnız Jan Valjanın vəziyyətində mümkün ola bilən qəribə bir hadisə idi: o, Balaca Jervenin pulunu oğurlamaqla artıq bacarmadığı bir qəbahətə yol vermişdi.

Hər halda, bu son cinayəti ona həlledici təsir göstərmişdi. O, zehni xırpalayan xaosu birdən-birə parçalamış və dağıtmış, aydın olmayan, dumanlı şeyləri bir tərəfə, işığı isə o biri tərəfə atmışdı. Bəzi kimyəvi reaktivlər bulanıq qatışığa təsir edərək bəzi elementləri çökdürüb o biriləri şəffaflaşdırdığı kimi, onun da ruhunda qəribə bir hal əmələ gəlmişdi.

Hər şeydən əvvəl, baş verən hadisəni dərk etmədən, bu barədə düşünmədən o, pərişan bir halda, təqibdən qaçırılmış kimi, pulu qaytarmaq üçün Balaca Jerveni tapmağa çalışırdı, onu tapmaq mümkün olmadığını anladıqdan sonra isə böyük bir ümitsizlik içərisində dayandı. “Mən alçaq bir adamam!” – deyə çığırdığı zaman, o öz həqiqi simasını gördü, lakin o, artıq əvvəlki varlığından o qədər uzaqlaşmışdı ki, öz-özünə bir xəyal kimi göründü, qarşısında isə əlində əsa, əynində cırıq köynək, çiyində oğurluq şeylərlə dolu olan çanta, qaşqabaqlı və sərt üzlü, qəlbində min cür murdar fikirlər olan iyrənc katorqalı Jan Valjan dayanmışdı.

Söylədiyimiz kimi, çəkdiyi əzabların çoxluğu onu müəyyən dərəcədə qeybdən xəbər verən bir adam halına gətirmişdi. Bu surət də, sanki, kabus kimi bir şey idi. O, doğrudan da, bu Jan

Valjanı, onun qorxunc sifətini qarşısında gördü. O, bu adamın kim olduğunu az qala özündən soruşacaqdı, bu adam ona iyrənc görünürdü. Onun beyni elə gərgin və eyni zamanda dəhşət ediləcək qədər sakit bir halda idi ki, bu zaman dalğınlıq real həyatdan güclü olur. İnsan artıq ətrafdakı şeyləri görmür, xəyalının doğurduğu hər şey ona, onun özündən kənarında mövcud olan real həyat kimi görünür. Beləliklə, Jan Valjan, sanki, öz-özünü ilə üz-üzə dayanaraq, özünü nəzərdən keçirirdi və eyni zamanda xəyalının yaratdığı bu surətin arxasında əsrarəngiz dərinliklərdə göz qırpan bir işıq görürdü. O bunu əvvəlcə məşəl zənn etmişdi. Lakin daha diqqətlə baxdıqda Jan Valjan şüurunun dərinliyində yanan bu odun bir insan sifətində olduğunu və bu məşəlin yepiskop olduğunu gördü. Onun fikri şüuru qarşısında dayanmış bu iki insanı – yepiskopla Jan Valjanı növbə ilə seyr edirdi. İkincinin qəlbini birincidən başqa heç kəs yumşalda bilmədi. Bu cür hallüsinasiyaların qəribə bir xüsusiyyəti vardır: hallüsinasiya davam etdikcə, yepiskopun xəyalı böyüyür və getdikcə daha nurani olurdu. Jan Valjan isə getdikcə kiçilirdi. Bir anda o, kölgəyə çevrildi. Birdən bu kölgə də yox oldu. Yalnız yepiskop qaldı. O, bu bədbəxt insanın bütün qəlbini nurla doldurdu. Jan Valjan uzun müddət ağladı. O, acı göz yaşları tökür, zəif qadınlar kimi, qorxmuş uşaqlar kimi hönkür-hönkür ağlayırdı. O ağladıqca şüuru açılırdı və nəhayət, qəribə – həm fərəhli, həm də qorxunc bir işıqla işıqlandı. Keçmiş həyatı, birinci qəbahəti, uzun illər boyu çəkdiyi cəzalar, zahirən vəhşiləşməsi, daxilən sərtləşməsi, intiqam almaq ümidində olduğundan onu daha artıq sevindirən qurtuluş dəqiqəsi; yepiskopun evindəki hadisə və nəhayət, son qəbahəti, yepiskop onu əfv etdikdən sonra daha alçaq və daha dəhşətli görünən son cinayəti – uşaqdan qırx suluq pul oğurlaması – bunlar hamısı onun yadına düşdü və əvvəlki kimi tamamilə aydın və eyni zamanda tamamilə yeni bir işıqda göründü. O, öz həyatına göz gəzdirdi və bu həyat ona eybəcər göründü; o, qəlbinə nəzər saldı: qəlbi də iyrənc göründü. Bununla belə, bu həyat və bu qəlb üzərində yumşaq bir işıq parlayırdı, ona elə gəlirdi ki, səmavi bir günəşin şüaları altında bir iblisi görür. Görəsən, o neçə saat ağladı? Susduqdan sonra nə etdi? Haraya getdi? Bunu heç kəs bilmir. Ancaq bu məlumdur ki, Qrenobl ilə Din arasında işləyən və səhər saat üçə yaxın Dinə varid olan dilicanın sürücüsü o gecə Yeparxiya küçəsindən keçərkən, monsenyor B'evenünün qapısında qaranlıqda, küçə daşları üzərində bir adamın diz çöküb ibadət etdiyini görmüşdü.

BİRİNCİ FƏSİL.

1817-ci il.

1817-ci il XVIII Lüdovikin bir qədər təkəbbürlə qarışıq əsl bir kral əzəməti ilə səltənətinin iyirmi ikinci ili adlandırdığı bir il idi. Bu il cənab Brüq'er de Sorsum üçün şöhrət ili idi. Bütün bərbərxanalar kirşan və burulmuş saclar dövrünə qayıtmaq ümidi ilə öz lövhələrini abı rəngə boyamış və ağ zanbaqlarla bəzəmişdilər. Bu, qraf Linçin hər bazar günü qırmızı orden lentası taxaraq, Fransa perinin bayram libasında Sen-Jermen-de Pre kilsəsində kilsə başçısının fəxri oturacağına əyləşib, uzun burnu və şanlı qəhrəmanlıq göstərmiş adamlara məxsus əzəmətli ədası ilə hamının diqqətini cəlb etdiyi sadə zamanlar idi. Cənab Linçin şanlı qəhrəmanlığı isə bundan ibarət idi: Bordo şəhərinin meri olduğu zaman 1814-cü il mart ayının 12-də o bu şəhəri hersoq d'Anqulemə lazım olduğundan bir qədər əvvəl təslim etmiş və Per adını da buna görə almışdı. 1817-ci ildə dörd yaşından beş yaşına qədər balaca uşaqların başına tumacdan tikilmiş yekə, qulaqlı papaq qoymaq bir dəb olmuşdu. Bu papaqlar ucu şiş eskimos qalpaqlarına bənzəyirdi. Fransa ordusu Avstriya ordusu kimi ağ geyinmişdi; polklar legion adlanırdı; onları daha nömrə ilə göstərmirdilər, onlara departamentlərin adlarını vermişdilər. Napoleon müqəddəs Elena adasında idi və İngiltərə ona yaşıl mahud vermək istəmədiyinə görə öz köhnə mundirlərini çevirtirdi. 1817-ci ildə Pelleqrini oxuyur, madmazel Biqottini isə rəqs edirdi; Pote hökmranlıq

edirdi; Odri hələ şöhrət qazanmamışdı. Madam Saki Foriozonun yerini tutmuşdu. Prussiyalılar hələ Fransadan çəkilməmişdilər. Cənab Delalo böyük adam sayılırdı. Qanuni intizam Plenye, Karbono və Toleronun əvvəlcə əllərini, sonra isə başlarını kəsdikdən sonra yenidən möhkəmlənmişdi. Oberkammerker knyaz Taleyran və maliyyə naziri olacağı ehtimal edilən abbat Lui iki şarlatan kimi bir-birinə rixxəndlə baxırdılar; hər ikisi 1790-cı il iyul ayının 14-də Mars meydanında, federasiya bayramı şərəfinə təntənəli bir ibadət keçirmişdi; Taleyran yepiskop, Lui isə dyakon sifətilə 1817-ci ildə həmin Mars meydanının yan xiyabanlarında yağış altında və otun arasında, göy rəngə boyanmış iri taxta sütunlar çürüyürdü. Bu sütunların üzərində zəri tökülmüş qartal və arı təsvirləri vardı. Bu, iki il bundan qabaq May rəsm-keçidində imperator tribunasının altına vurulan dayaqlar idi. Sütunların bəzi yerləri Qro-Kayu yaxınlığında barak tikmiş avstriyalıların tonqallarından qapqara qaralmışdı. İki-üç sütun isə kayzer əsgərlərinin əllərini qızdırmaq üçün yanib külə dönmüşdü. May rəsm-keçidinin xüsusiyyəti bunda idi ki, o, Mars meydanında, həm də mayda deyil, iyunda keçirilirdi. 1817-ci ilin iki ən maraqlı hadisəsi Tuke tərəfindən nəşr edilmiş Volter, bir də içində konstitusiya haqqında fərman olan tütün qabı idi. Parisliləri həyəcana gətirən son hadisə öz qardaşının başını kəsib Çiçək bazarındakı hovuzda atmış olan Dotenin cinayəti idi. Bəhriyyə nazirliyində başibəlalı “Meduza” frəqatının işinə aid təhqiqata yenidən başlamışdılar, bu təhqiqat Şomareyə rüsvayçılıq, Jerikoya isə şöhrət gətirməli idi. Polkovnik Selv Süleyman paşa olmaq üçün Misirə getmişdi. Laqarq küçəsindəki Term Sarayı bir çəlləkçi üçün alver dükanına çevrilmişdi. Klüni kaşanəsinin səkkizguşəli bürcünün meydançasında hələ də taxtadan qayrılmış kiçik bir köşk görmək olardı, bu, XVI Lüdovikin zamanında bəhriyyə idarəsinin astronomu Mesyenin rəsədxanası idi, Hersoginya Düra divarlarına səmavi-göy rəngli atlas çəkilmiş və ayaqları xaç şəklində olan kürsülər düzülmüş otağında üç, ya dörd nəfər dostuna hələ nəşr edilməmiş “Urika”-nı oxuyurdu. Luvr sarayında hər yerdən “N” hərfini qazıyıb təmizləyirdilər. Austerlis körpüsü adını üstündən götürmüş və özünü Kral bağının körpüsü adlandırmışdı ki, bu da ikiqat bir müəmma idi, çünki bu ad altında əvvəlki adlar: Austerlis körpüsü və Nəbatat bağı körpüsü adları gizlənirdi. XVIII Lüdovik yenə əvvəlki kimi Horasini oxuyur, kitabın haşiyələrində dırnağı ilə işarələr qoyurdu, lakin indi o, dönüb imperator olan qəhrəmanların və şahzadə olan çəkməçilərin taleyi üzərində düşünməyə başlamışdı. Onun təşvişə düşməsinə iki nəfər səbəb idi: Napoleon və Matüren Brüno Fransa akademiyası “Elmi məşğələlərin verdiyi səadət” mövzusunda bir müsabiqə elan etmişdi. Cənab Bellar rəsmi natiqlikdə şöhrət qazanmışdı. Onun kölgəsi altında gələcək prokuror müavini de Broe yetişməkdə idi: Pol-Lui-Kureynin acı istehzalarına hədəf olmaq onun qismətinə yazılıbmış. Marşanjinin simasında yalançı Şatobrian tapılmışdı; d’Arlenkurun simasında yalançı Marşanji isə hələ zühur etməmişdi. “Klara Alba” və “Məlik Adil” nümunəvi əsərlərdən sayılırdı: madam Kotten əsrin ən yaxşı yazıçısı elan edilmişdi. Fransa institutu akademik Napoleon Bonapartın adını öz siyahısından pozmuşdu. Kralın xüsusi fərmanı ilə bütün Anqulem bəhriyyə məktəbinə çevrilmişdi: axı hersoq d’Anqulem general-admiral olmuşdu, ona görə də Anqulem haqlı olaraq bir dəniz limanı kimi qalmalı idi, yoxsa monarxiya üsuli-idarəsinin prinsipi pozulardı. Nazirlər şurasında afişalarda akrobat oyunlarını təsvir edən şəkillərin dərc edilməsinə icazə verilib-verilməməsi məsələsi müzakirə edilirdi, çünki bu təsvirlər Frankoninin afişalarına xüsusi bir kəskinlik verir və afişaların qabağında dəstə-dəstə küçə uşaqları yığılırdı. “Aqneza”-nın müəllifi, kvadrat sifətli, yanağı ziyilli cənab Paer Vil l’Evek küçəsində markiza de Sasenenin evində kiçik kamera konsertlərinə dirijorluq edirdi. Bütün cavan qızlar “Sent-Avel rahibinin” nəğməsinə oxuyurdu: bunun mətnini Edmon Jero yazmışdı. “Sarı cırtan” jurnalı “Güzgü” jurnalına çevrilmişdi. “Lamblen” kafesi Burbonların tərəfdarı olan “Valua” kafesinin acığına imperatora tərəf dururdu. Luvelin artıq qaranlıq bir yerdə pusduğu hersoq de Berriss Siciliya prinsesası ilə yenidən evləndirmişdilər. Madam de Stalin vəfatından bir il keçirdi. Qvardiyaçılar madmazel Marsı fitə basırdılar. Böyük qəzetlər lap balaca olmuşdu. Bu qəzetlərin formatı məhdudlaşdırılmışdısa da, azadlığı məhdudlaşdırılmamışdı. “Məşrutəçi” qəzeti, doğrudan da, məşrutəçi olmuşdu. “Minerva” Chateaubriand familiyasını belə yazırdı: Chateaubriant. 1 “D” hərfi əvəzində adın axırında yazılan “t” burjuvaların böyük yazıçısı ucadan istehza etməsinə səbəb olurdu. Vicdansız jurnalistlər 1815-ci ildə sürgün edilənləri satqın qəzetlərin səhifələrində

təhqir edirdilər: David artıq istedadlı, Arno ağıllı, Karno isə namuslu deyildi; Sult artıq heç bir müharibədə qələbə qazanmamışdı: Napoleon – bu bir həqiqətdir – daha dahi deyildi. Heç kimə gizli deyildir ki, Fransanın xaricində yaşayan şəxslərə poçtla göndərilən məktublar onlara çox nadir hallarda çatırdı, çünki polis idarəsi bu məktubları ələ keçirməyi öz müqəddəs vəzifəsi hesab edirdi. Bu, o qədər də təzə bir fakt deyil; hələ Dekart belə sürgündə yaşadığı zaman bundan şikayətlənirdi. Bir dəfə David Belçika qəzetlərindən birində ona göndərilən məktubları almadığına şikayətləndiyi zaman, royalist mətbuata bu çox məzəli göründü və sürgündə olan Davidin üzərinə istehzalar yağdırılmağa başlandı. Bəziləri “padşah qatilləri”, deyirdi, o birilər - “edama səs verənlər”; biri deyirdi: “düşmən”, o biri deyirdi: “müttəfiqlər”, biri deyirdi: “Napoleon”, o biri deyirdi: “Buona-parte”, bu da insanları ən dərin bir uçurum kimi bir-birindən ayırırdı. Bütün sağlam fikirli adamlar bu qərara gəlmişdilər ki, “Xartıyanın ölməz müəllifi” adı verilmiş kral XVIII Lüdovik inqilablar dövrünə həmişəlik son qoymuşdu. Yeni körpü yanında sahil enişində, IV Henrixin heykəlinə müntəzir olan pyedestalin üzərində Redivivus1 sözünü qazmışdılar. Cənab Pyete, mütləqiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə, Tereza küçəsində 4 nömrəli evdə gizli yığıncaq hazırlayırdı. Sağların başçıları çətin vəziyyətə düşəndə deyirdilər: “Bakoya yazmaq lazımdır”. Kralın böyük qardaşı tərəfindən bir az təhrik edilən Kanüel, O Maqoni və de Şapdelen sonralar “Sahil sui-qəsdı” deyə şöhrət tapan hadisənin layihəsini hazırlayırdılar. O biri tərəfdən “Qara sancaq” cəmiyyəti də sui-qəsdə hazırlaşdı. Delaverdri Troqovla əlbir idi. Bir qədər liberal olan cənab Dekaz fikirlərə hakim idi. Şatobrian hər səhər Sen-Dominik küçəsindəki 27 nömrəli evinin pəncərəsi qabağında, əynində üzəngili uzun şalvar, ayaqlarında ev tuflisi, çal başında isə ipək yaylıq dayanardı. O, diş müalicə alətlərini qabağına düzüb, diqqətlə güzgüyə baxır və böyük diqqətlə qulluq etdiyi dişlərini qayğı ilə gözdən keçirərək, “Xartıyaya əsasən monarxiya əsərinin müxtəlif variantlarını” katibi cənab Pilorjuya diktə edərdi. Fikirlərə istiqamət verən tənqidçilər Lafonu Talmadan üstün tuturdular. De Feles A hərfi ilə, Qofman Z hərfi ilə imza edirdi. Şarl Nodye “Tereza Ober” əsərini yazırdı. Boşanma ləğv edilmişdi. liseylər kollec adlanırdı. Yaxalılarında qızıl zanbaq nişanı olan kollec şagirdləri Roma kralı üstündə bir-birini kötəkləyirdilər. Sarayın gizli polis təşkilatı hersoginiya de Şartra xəbər verirdi ki, hər yerdə qoyulmuş portretlərdə qusar polku general-polkovniki mundirində çəkilmiş hersoq d’Orlean draqun polkovniki mundirində çəkilmiş hersoq de Berridən daha görkəmlidir – bu böyük qanqaralılıq idi. Paris şəhəri Əlillər evini öz hesabına yenidən qızıl suyuna tutdurmuşdu. Ciddi adamlar bu və ya başqa vəziyyətdə cənab de Trenkelaqın necə hərəkət edəcəyini bir-birlərindən soruşurdular; cənab Klozel de Montal bəzi məsələlərdə cənab Klozel de Kuserqlə razılaşırmırdı; cənab de Salaberi narazı idi. Komediya müəllifi Molyerin daxil ola bilmədiyi Akademiyanın üzvlüyünə qəbul edilən komediya müəllifi Pikar, Odeon teatrında “İki Filiber” pyesini tamaşaya qoyurdu, bu teatrın frontonunda, qoparılmış hərflərin yerinə fikir verdikdə “İmperatriçə teatri” sözlərini oxumaq olardı. Bəziləri Künye de Montarlonun lehinə, bəziləri isə əleyhinə idi. Fabv’ye üsyançı idi, Bavu isə inqilabçı. Kitabçı Pelisyə Volterin əsərlərini “Fransa akademiyasının üzvü Volterin əsərləri” sərlövhəsi ilə nəşr edirdi. Bu sadədil nəşir deyirdi ki, “Bu, müştəriləri cəlb edir”. Ümumun rəyincə cənab Şarl Luazon əsrin dahisi olacaqdı; paxıllıq onu zəhərləməyə başlamışdı, bu isə şöhrət əlamətidir. Onun haqqında belə bir şeir qoşmuşdular:

Luazon oğrudur, fırlıdaqçıdır.
Özünü bir şahin sanır o ancaq.
Ayaqları ifşa eyləyir onu.
Luazon şahin yox, bir qaz imiş, bax1.

Kardinal Feş, Lion yeparxiyasına olan hüququndan könüllü surətdə əl çəkmək istəmədiyinə görə, indi bu yeparxiyanı Amazi arxiyepiskopu de Pen idarə edirdi. İsveçrə ilə Fransa arasında Dapp vadisi üstündə deyişmə gedirdi; bu deyişmə sonralar general rütbəsinə qaldırılmış kapitan Dufurun məruzəsindən sonra başlamışdı. Hələ heç kəsin tanımadığı Sen-Simon öz əzəmətli xülyasını bəsləyirdi. Elmlər Akademiyasında nəsilərin çoxdan unutmuş olduğu məşhur Furiye

əyləşmişdi, bir damda isə başqa, naməlum bir Furye yaşayırdı. Bu Furyenin xatirəsi isə heç bir zaman unudulmayacaqdır. Lord Bayronun ulduzu parlamağa başlayırdı. Milvua, bir şerinə yazdığı qeydində onun haqqında Fransaya məlumat verərək, onu “lord Bayron adlı birisi” adlandırır. David d’Anje mərmərə həyat vermək üçün təşəbbüs göstərməyə başlayırdı. İşsiz Felyantinlər dalanında, bir neçə seminaristin hüsurunda abbat Karon kimsənin tanımadığı bir keşişi mədh etmişdi. Bu keşiş sonralar Lamennyə çevrilən Felisit Rober idi. Suda çapalayan bir it kimi qəribə səslər çıxararaq, Sena çayında tüstüləyən və pıqqıldayan bir şey Tüilri sarayının pəncərələri qarşısında Kral körpüsündən XV Lüdovik körpüsünə qədər oyan-buyana gedib-gəlirdi. Bu, heç kəsə gərək olmayan, başı boş bir ixtiraçının uydurduğu mexaniki bir oyuncaq, bir utopiya, xülasə, paroxod idi. Parislilər bu faydasız əyləncəyə laqeyd baxırdılar. Dövlət çevrilişi, əmrlər və yeni təyinat vasitəsilə Fransa institutunda dəyişikliklər yaradan cənab Voblan bir neçə akademiklə də yaranmasına səbəb oldu, lakin bu qəhrəmanlığı göstərməklə bərabər özü onların sırasına daxil ola bilmədi. Sen-Jermen məhəlləsi ilə Marsen pavilyonu cənab Delavonu, dindarlığına görə, özlərinə polis prefekti istəmişdilər, Döpüitren və Rekamyə Tibb məktəbinin anatomik teatrında bir-birilə söyüşür və Həzrət İsanın Allahın oğlu olub-olmaması barədə mübahisə edərək, bir-birini kötləməyə hazır idilər. Künye bir gözü ilə Tövrət kitabına, o biri gözü ilə təbiətə baxaraq, yerin altından qazılıb tapılanları Tövrət mətnləri ilə barışdırmağa çalışaraq və mastodontları Musanı mədh etməyə məcbur edərək, mürtəcə möminlərə xoş görünməyə cəhd edirdi. Parmantyenin xatirəsini əziz tutan ləyaqətli Fransua de Nefşato “kartofel” sözünün “parmantofel” şəklində tələffüz olunması üçün çox səy göstərmişdi də, buna müvəffəq ola bilmədi. Keçmiş yepiskop, keçmiş konvent üzvü, keçmiş senator abbat Qrequar royalistlərin mübahisələri nəticəsində “mənfur Qrequar” dərəcəsinə endirilmişdi. Bizim bu saat işlədiyimiz “dərəcəsinə endirilmişdi” ifadəsi cənab Ruaye-Kollar tərəfindən neologizm elan edilmişdi. İen körpüsünün üçüncü tağı altında rənginin ağılığına görə başqalarından fərqlənən təzə bir daş vardı: körpünü barıt minası ilə partlatmaq istəyən Blüxerin əmələ gətirdiyi deşiyin yeri iki il bundan qabaq həmin daşla tutulmuşdu. Nötrdam kilsəsinə girən qraf d’Artuanı görürkən ucadan “Lənət şeytana! Heyif o zamandan ki, Bonapartla Talma Vəhşilər balına qol-qola gəlirdilər!” deyən adamı ədalət məhkəməsi müqəssirlər oturacağına oturtmuşdu. Üsyankar sözlər. Yarım il həbs. Xainlər qol-qanad açmışdılar. Vuruşmadan bir gün qabaq düşmən tərəfinə keçmiş adamlar aldıkları nişanları gizlətmir, utanmadan günün günorta çağında gəzinir, öz sərvətləri və rütbələri ilə həyasızcasına öyünürdülər. Lini və Katr-Bra fərariyə İngiltərədə ictimai ayaqyoluların içəri divarlarında yazılmış olan: Please adjust your dress before leaving l sözlərini yaddan çıxarıb, əclaf olduqlarını və sadıq təbəə hisslərini açıqdan-açığa nümayiş etdirirdilər.

Bu gün unudulmuş olan 1817-ci ildə bir-birinin dalınca aşkara çıxanlar budur. Tarix bu xüsusi təfsilata, demək olar ki, heç əhəmiyyət vermir, başqa cür də ola bilməz: əgər tarix başqa cür etsəydi, bu təfsilat sel kimi onu basıb məhv edərdi. Amma nahaq yerə xırda məsələ sayılan bu təfsilat faydalıdır, çünki bitki aləmi üçün həddindən artıq xırda yarpaqlar olmadığı kimi bəşəriyyət üçün də həddindən artıq faktlar yoxdur. Əsrlərin siması məhz ayrı-ayrı illərin simasından yaranır.

Həmin 1817-ci ildə dörd cavan parisli “məzəli bir hiylə” düzəltmişdi.

İKİNCİ FƏSİL.

İki kvartet.

Parisli dediyimiz bu dörd nəfərin biri tuluzalı, o biri limojlu, üçüncüsü kaqorlu, dördüncüsü isə montobanlı idi; lakin onlar tələbə idilər, tələbə olmaq isə parisli olmaq deməkdir, çünki Parisdə oxumaq – Parisdə anadan olmaq kimi bir şeydir.

Bu cavanların şəxsiyyətlərində heç bir maraqlı cəhət yox idi, bu cür cavanlara hamı təsadüf etmişdir. Elə “hər yoldan ötən bu dörd nəfər üçün nümunə ola bilər. Bunlar nə mərhəmətli, nə kinli, nə alim, nə cahil, nə dahi, nə də axmaq idilər, lakin bunlarda bir sehr, bir cazibə var idi ki,

buna da “iyirmi yaş” deyirlər. Bunlara sadəcə dörd Oskar da demək olardı, çünki o zaman hələ Arturlar yox idi. Bir romansda belə deyilirdi: “Onun yoluna Ərəbistan ətriyyatı saçın. Oskar gəlir, mən Oskarı görəcəyəm!”. Ossiana qarşı maraq hələ sönməmişdi, skandinavlar və şotlandiyalılar zəriflik nümunəsi hesab olunurdular, əsl ingilis üslubu yalnız xeyli sonralar üstünlük qazandı və Arturların birincisi olan Vellington yalnız bu yaxınlarda, Vaterloo yanındakı vuruşmada qalib gəlmişdi.

Bu Oskarların biri tuluzalı Tolomes, ikincisi kaqorlu Listolye, üçüncüsü limojlu Fameyl və dördüncüsü montobanlı Blaşvel idi. Əlbəttə, onların hər birinin məşuqəsi vardı. Blaşvel Favuritanı sevirdi, qız ingilis tərzində təhrif olunmuş bu adı İngiltərəyə gedəndən sonra almışdı: Listolye özünə çiçək adı seçmiş Daliyaya pərəstiş edirdi. Fameyl Jozefinadan kiçilmiş Zefina adını daşıyan bir qıza aşiq idi; Tolomes günəş rəngli gözəl saçları üçün Sarışın adı verilmiş Fantinanın sahibi idi.

Favurita, Daliya, Zefina və Fantina ətirli və parlaq olan dörd gözəl qız idi, bunlar işçi simasını hələ tamamilə itirməmiş və iynə-sapdan hələ tamamilə əl çəkməmiş, sevgi macəraları ilə bir qədər yolundan çıxarılmış, lakin sifətlərində zəhmətin rəfiqəsi olan saflığı mühafizə etmişdilər. Bu dörd qızın birini, hamıdan kiçik olduğu üçün cavan, o birini isə qoca adlandırırdılar. “Qocanın” iyirmi üç yaşı vardı. Heç bir şey gizli qalmasın deyə etiraf edirik ki, birinci üç nəfər ilk xəyallar dövrünü keçirən sarışın Fantinadan daha artıq təcrübəli, daha yüngül idilər və həyatın gurultulu axını onları daha artıq cəlb etmişdi.

Daliya, Zefina və xüsusilə Favurita Fantina kimi təcrübəsiz deyildilər. Onların şairanə gəncliyinin yenicə başlanmış tarixində artıq bir neçə hadisə vardı və birinci fəsildə Adolf adlanan aşiq ikincidə Alfonsa, üçüncüdə isə Qustava çevrilirdi. Yoxsulluq və nasazlıq – pis məsləhətçilərdir: birisi deyir, o birisi yaltaqlanır, yoxsul, lakin gözəl qızların qulağına hər ikisi nə isə pıçıldayır. Nəzarətsiz qəlblər bu səslərə qulaq asırlar. Nəticədə qızlar məhv olur, sonra da məhv olanlara daş atırlar. Günahsız və əlçatmaz olan şeylərin parıltısı ilə yazıqların gözünü qamaşdırırlar. Heyhat, Yunqfrau aclığa məruz qalsa idi, görəsən, onun işi necə olardı? İngiltərədə olmuş Favuritanın iki pərəstişkarı vardı, – Zefina və Daliya, hələ ilk gəncliyində o, tamamilə tək yaşayırdı. Atasını qoca riyaziyyat müəllimi idi. Kobud danışan və lovğalanmağı sevən bu adam evli deyildi və qocalığına baxmayaraq, evlərdə dərs deyirdi. Gəncliyində bu müəllim bir gün ev qulluqçusunun ətəyinin buxarı şəkəkəsinə ilişdiyini görür: bu, onun aşiq olması üçün kifayət edir. Bu sevginin nəticəsində Favurita dünyaya gəlir. Ara-sıra o, küçədə atasına rast gəlir və atası onunla salamlayırdı. Bir gün səhər zahirən müqəddəs adama oxşayan qoca bir qadın onun otağına girib dedi: “Xanım qız, məni tanımırırsınız mı?” – “Yox”, – “Mən sənə ananam”. Sonra qarını bufeti açdı, yedi, içdi, öz döşəyinin dalınca adam göndərdi və qızının yanında qaldı. Deyingən və riyakar olan bu ana Favurita ilə heç bir kəlmə danışmaz, saatlarla dinməz oturur, dörd adamın payını yeyər, sonra isə aşağı enərək, qapıçı ilə boşboğazlığa başlar, qızının barəsində ona pis-pis şeylər danışardı.

Daliyanı Listolye ilə – bəlkə də, Listolyedən başqaları ilə birləşdirən və onu bekarçılığın ağışına atan onun olduqca qəşəng çəhrayı dırnaqları idi. Belə dırnaqları çirkin işlə necə korlamaq olar? Təmiz qalmaq istəyən qadın öz əllərini qorumamalıdır. Zefinaya gəldikdə isə onun hiddət və eyni zamanda nəvazişlə “Bəli, cənab” deməsi Fameyli ona aşiq etmişdi.

Gənclər dost idilər, gənc qızlar da dostlaşdılar. Bu cür sevgi əlaqələrində həmişə dostluğa rast gəlmək olar.

Ağıl və ismət müxtəlif şeylərdir. Favurita, Zefina və Daliya, əlbəttə, bu qeyri-qanuni izdivacları haqqında bütün zəruri qeyd-şərtləri nəzərə alsaq, ağıllı qızlardı, Fantina isə ismətli qız idi.

“İsmətlimi? – deyə siz sual verəcəksiniz. – Bəs Tolomes?” Süleyman peyğəmbər cavab verərdi ki, məhəbbət ismətin bir hissəsidir. Biz isə ancaq bunu deyə bilərik ki, Fantinanın məhəbbəti ilk məhəbbət, yeganə və sadıq məhəbbət idi.

Bu dörd qızdan yalnız ona bircə nəfər kişi “sən” deyə müraciət etmişdi.

Fantina, necə deməli, xalqın lap içərilərində bəzən çiçəklənən məxluqlardan biri idi. İctimai zülmətin dibi görünməyən dərinliklərindən çıxaraq, o alında adsızlıq və məchulluq nişanəsi daşıyırdı. O, Monreyl-Sür-Mer şəhərində anadan olmuşdu. Onun ata-anası kim idi? Bu suala heç

kim cavab verə bilməzdi. Adı Fantina idi. Nə üçün onu Fantina çağırırdılar? Onun başqa adı yox idi. O doğulduğu zaman hələ direktoriya dururdu. Onun ailəsi olmadığından familiyası da yox idi: onu xaç suyuna salanda verilən adı da yox idi, çünki o zaman kilsə ləğv olunmuşdu. Onu körpəlikdə ayaqyalın küçədə oynarkən təsadüfi bir yolçunun çağırdığı adla çağırmağa başladılar. O, yağış yağanda açıq başına sel kimi tökülən suyu necə itaətlə qəbul edirdisə, öz adını da eləcə itaətlə qəbul etmişdi və ona balaca Fantina deyirdilər. Onun barəsində olan bütün məlumat bundan ibarət idi. Bu balaca bəşər övladı həyata bu cür qədəm qoymuşdu. On yaşında ikən Fantina şəhəri tərk etdi və şəhər ətrafında bir fermerin evində qulluq etməyə başladı. On beş yaşında ikən o, Parisə “səadət axtarmağa gəldi. Fantina gözəl idi və bacardığı qədər özünü saxladı. Bu, gözəl dişləri olan qəşəng sarışın qız idi. Onun cehizi qızıl və mirvari idi: qızıl başında, mirvari isə ağzında idi.

O, yaşamaq üçün işləyirdi, sonra – yenə yaşamaq üçün sevdi, çünki adi aclıqdan başqa ürək aclığı da var.

O, Tolomesi sevmişdi.

Tolomes üçün bu – sevgi macərası, Fantina üçün – həqiqi ehtiras idi. Latın məhəlləsinin tələbələr və qrizentkalarla qaynaşan küçələri onun sevdasının necə başladığını görmüşdü. Panteon tənəsinin bu qədər eşq macəraları baş verən bu dolaşq küçələrində Fantina uzun müddət Tolomesdən qaçır, lakin necə olurdusa, hər yerdə ona rast gəlirdi. Belə bir qaçmaq üsulu var ki, axtarmaq üsuluna çox oxşayır. Sözü qısa, çoban idilliyası başlanmışdı.

Blaşvel, Listolye və Fameyl dərnək kimi bir şey təşkil edirdilər ki, bunun da başçısı Tolomes idi. Bunların hamısından ağıllısı da o idi.

Tolomes getdikcə yox olan köhnə tələbə tipini təmsil edirdi: o varlı idi, ildə dörd min frank rentası vardı, dörd min franklıq renta-müq. Jeneveva dağı üçün həddən artıq idi. Tolomes otuz yaşlı, tez xarab olmuş, dərisi qırıxıq, dişləri tökülmüş əyyaş idi; bundan başqa o, dazlaşmağa başlayırdı və bu barədə özü qüssə ilə deyirdi ki, “otuz yaşında daz, qırx yaşında diz”. Mədəsi yaxşı həzmə vermirdi və bir neçə vaxtdan bəri bir gözü sulanmağa başlamışdı. Lakin onun gəncliyi solduqca, o daha da şənleşirdi, dişlərini lətifələrlə, saçlarını şənliklə, sağlamlığını ironiya ilə əvəz etmişdi, onun ağlayan gözü isə hər an gülürdü. O köhnəlmişdi və eyni zamanda çiçək kimi tərəvətli idi. Onun vaxtından xeyli qabaq düşürgəsindən çıxmış gəncliyi tam qayda ilə, gülməkdən uğunaraq və parlaqlığı ilə hamının gözünü qamaşdıraraq geri çəkirdi. “Vodevil” teatri onun yazdığı pyesi rədd etmişdi, Ara-sıra o, zəif şeirlər yazardı. Dünyada heç nəyi bəyənməzdi ki, bu da zəiflərin nəzərində böyük qüvvədir. Beləliklə, öz ironiyası və daz başı ilə o başçılıq edirdi. Jon – ingiliscə dəmir deməkdir. Belə ironiya sözü ondan əmələ gəlmişdi?

Bir gün Tolomes cəmiyyətin qalan üç üzvünü kənara çəkdi və əsrarəngiz bir tövrlə onlara dedi:

– Az qala bir ildir ki, Fantina, Daliya, Zefina və Favurita bizdən hədiyyə istəyirlər. Biz də təntənəli surətdə bunu onlara vəd etmişik. Onlar tez-tez bu vədi bizə, xüsusən, mənə xatırladırlar. Neapolda qarılar müqəddəs Yanuariyə “Faccia qiallata ga o miracolo!” – Ay Sarı, bir möcüzə göstərsənə!” dedikləri kimi, bizim gözəllər də daim mənə təkrar edirlər ki; “Tolomes, sürprizini nə zaman doğacaqsan?”. Eyni zamanda ata-analarımız da bizə hey məktub göndərirlər. Bir sözlə, bizi hər iki tərəfdən didişdirirlər. Mənə elə gəlir ki, vaxt çatmışdır. Gəlin danışaq.

Bu yerdə Tolomes səsini alçaldaraq, gizli bir tərzdə elə gülməli bir şey söylədi ki, dördü də birdən bərk, şən qəhqəhə çəkdi və Blaşvel: “Bax bu ağıllı fikirdir!” deyərək səsəndi.

Yolda bir meyxana rast gəldi. Meyxana tütün tütüsü ilə dolu idi. Onlar içəri girdilər və müşavirənin sonu bizə qaranlıq qaldı.

Bu xəlvət müşavirənin nəticəsi gələn bazar gününə təyin edilmiş bir gəzinti oldu. Dörd cavan oğlan bu gəzintiyə dörd cavan qızı dəvət etdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Dörd cüt.

Qırx beş il bundan əvvəl tələbələrle yüngül əxlaqlı qızların şəhərkənarı gəzintisini bu gün təsəvvür etmək çətindir. Parisin ətrafı indi əvvəlkinə heç bənzəmir: “Parisə yaxın” deyilən həyatın siması yarım əsr ərzində tamamilə dəyişilmişdi. Keçmişdəki ikitəkərli arabanı vaqon, paketbotu paroxod əvəz etmişdi və bu gün Fekana səfər etmək Sen-Kluya səfər etmək kimi sadə bir işdir. 1862-ci ildə Paris bir şəhər, bütün Fransa isə onun ətrafı idi.

Gəzməyə çıxmış dörd cüt gənc o zaman açıq havada mümkün olan hər cür səfeh hərəkətləri elədilər. Məktəblərdə tətillə yenicə başlanmışdı, isti və günəşli bir yay günü idi. Qızların içində yeganə yazmağı bacaran Favurita bir gün ondan əvvəl dörd qızın hamısının adından Tolomesə belə bir məktub yazmışdı: “Çox yatmaq kəsalət gətirər”. Bax buna görə də onlar səhər saat beşdə yuxudan qalxdılar. Sonra dilijana minərək, Sap-Kluya getdilər. Orada olan susuz bir fəvvarəni seyr edərək: “Bu fəvvarəyə su buraxanda, yəqin ki, çox gözəl olur!” deyə çığırdılar, zəhər verən Kasteninin hələ ayağı dəyməyən “Qara baş” meyhanasında nahar etdilər, böyük hovuz yanındakı ətrafında çəp cərgələrlə ağac əkilmiş talada halqa oyunu oynadılar. Diogen fənərinin başına qalxdılar, Sevr körpüsü yanında badam qoğalı udmaq üçün ruletka oynadılar, Pütoda çiçək dərdilər, Nelidə düdük aldılar, bir neçə yerdə alma pirojnası yedilər, bir sözlə, tamamilə bəxtiyar idilər.

Qızlar qəfəsdən qaçmış birəbitdən quşları kimi gülüşüb ötürdülər. Sanki, başları duman içində idi. Arabir zarafatla gənclərə şapalaq çəkirdilər. Ah! Həyat baharının sərməstliyi! Gözəl dəmlər! Cırcıramaların titrək qanadları! Ey mənim oxucum, kim olursunuz olun, bu dəmləri xatırlayırsınız mı? Siz də sevdiyiniz qadınla yağışdan islanmış enişdə gülə-gülə sürüşərək oynamışsınız mı, o da əlinizdən tutaraq: “Heyif, mənim təzə botinlərimdən! Gör nə hala düşdü! deyə səslənmişdir mi?”

Bunu deməliyik ki, bu dəfə bizim şən dəstəməzə yağış kimi nəşəli əngəl rast gəlmədi, ancaq yola düşməzdən əvvəl Favurita ana kimi öyüdverici bir tərzdə demişdi: “Uşaqlar, yollarda ilbizlər sürünür, – deyəsən, yağış yağacaq!”.

Qızların dördü də olduqca qəşəng idi. Vaxtilə böyük şöhrət qazanmış klassik bir şair, öz Elenorasını tərənnüm edən şevalye de Labius adlı mehriban bir qoca həmin gün səhər, saat ona yaxın, Sen-Kluda şabalıd ağaclarının kölgəsi altında dolaşarkən, bu dörd rəfiqəyə rast gəlmiş və üç gözəllik ilahəsini nəzərdə tutaraq: “Burada biri artıqdır!” deyə çığırmışdı. Blaşvelin sevgilisi hamısından böyük olduğu üçün “qarı” adlanan iyirmi üç yaşlı Favurita yaşıl ağacların qalın budaqları altında hamıdan irəlidə yürür, arxların üstündən tullanır, kolların üzərindən sıçrayır və bu şən dəstənin qabağında meşə pərisi kimi uça-uça gedirdi. Zefina ilə Daliyanı təsadüf elə yaratmışdı ki, onların gözəlliyi bir-birini tamamlayırdı, həm də onlar bir-birilə müqayisə edildikləri zaman daha gözəl görünürdülər. Bu iki rəfiqə dostluq ünsiyyətindən daha çox özlərinin təbii işvəkarlığı sayəsində bir-birindən ayrılmırdı və nazla bir-birinə söykənərək, özlərini ingilis ledilərinə bənzədirdilər; ilk “kinseklər” yenicə meydana çıxmışdı, bir az sonra kişilər arasında bayronizm dəb düşdüyü kimi, qadınlar arasında da malxulya dəb düşmüşdü və bu zərif məxluqların saçları artıq hüznü tellərlə sallanmağa başlamışdı. Zefina ilə Daliya saçlarını lülə kimi burub düzəldirdilər. Listolye ilə Fameyl öz professorları haqqında mübahisəyə girişmişdilər və cənab Delvenkurun cənab Blondodan nə ilə fərqləndiyini Fantinaya izah edirdilər.

Blaşvel, sanki, bazar günləri Favuritanın əlvən haşiyəli kişmir şalını qolunun üstündə gəzdirmək üçün yaranmışdı.

Tolomes hamıdan dalda gedərək, bütün dəstəni idarə edirdi. O çox şən idi, lakin onun başçı olduğunu dərk etdiyi görünürdü: zarafatlarında amirlik hiss olunurdu. Ən böyük zinəti “fil ayağı” fasonunda tikilmiş və mis zəncirdən üzəngiləri olan qumaş şalvarı idi, əlində 200 franklıq ağır əl ağacı vardı və o heç bir şeydən çəkinmədiyi üçün ağızında siqar adlanan qərribə bir şey görünürdü. Onun üçün heç bir müqəddəs şey yox idi – o tütün çəkirdi.

Dostları onun bərəsində dərin bir hörmətlə deyirdilər:

“Bu Tolomes qiyamətdir! Belə də şalvar olar! Belə də enerji olar!”

Fantinaya gəldikdə, bu qız sevinc mücəssəməsi idi. Allah onun gözəl dişlərini yaradanda, yəqin ki, təbəssüm zamanı parlağa onlara əmr etmişdi. Uzun ağı bağları olan sırımış həsir şlyapasını

başından çox qolunda gəzdirməyi sevərdi. Onun qalın, sarı, tez-tez dağılan, əfşan olan saçlarının daim sancağa ehtiyacı vardı və bu saçlar adama söyüdlər altında yüyürən Qalateyanı xatırladırdı. Çəhrayı dodaqlar vəcdlə nə isə söyləyirdi. Eriqonanın antik maskalarında olduğu kimi dodaqlarının yuxarıya doğru qalxmış ucları sərbəstliyə sövq edir, lakin aşağı endirilmiş həyalı, sirli kirpikləri üzünün aşağı hissəsinin vədedici ifadəsini bir qədər yumşaldaraq, sanki, həyasız fikirlərdən saqındırırdı. Onun bütün geyimi ötən və parlayan bir şey təsəvvürü yaradırdı.

Əynində çəhrayı-bənövşəyi rəngli ipək paltar, ayaqlarında nazik ağ şəbəkə corablar üzərində ipək lentlərlə bağlanan tünd-qırmızı kiçik başmaqlar, boynunda marsellilərin uydurduqları və kanberlilərin təhrif edərək “kanzuz dedikləri muslin şərf vardı; quinze aoüt – avqustun on beşi, yəni yaxşı hava, isti, günorta deməkdir. Daha cəsərətli olan o biri üç qız yaxası çox açıq olan paltar geyinmişdilər və yay vaxtı olduğundan bu onların çiçəklə bəzənmiş şlyapalarına çox yaraşır və özlərinə çox zərif və cəlbedici görünüş verirdi. Lakin bu açıq-saçıq geyimlərlə yanaşı, sarışın Fantinanın nəyi isə gizlədən və eyni zamanda nəyi isə açıb göstərən ismətsiz kanzusu abırlılıq tapıntısı kimi görünürdü və dəniz suyu rəngdə gözləri olan vikontessa de Setin sədrlik etdiyi məşhur məhəbbət məhkəməsi bu kanzuya, yəqin ki, iddia etdiyi ismətlilikdən daha çox işvəkarlıq üçün mükafat verərdi. Çox vaxt sadələvhlüyün böyük məharət olduğu meydana çıxır. Üzünün parlaq rəngi, zərif quruluşlu baş, mavi gözlər, ağır göz qapaqları, zərif balaca ayaqları, qolların valehedici cizgiləri, incə, göy damarları bilinən ağ dəri, tərəvətli uşaq yanaqları, ekin yunonalarının qüvvətli və zərif boynu, möhkəm peysər, sanki, Kustunun əli ilə yapılmış nazik muslinin altından görünən şəhətli çuxurlar, xəyalpərvərliklə qarışıq şənlik, sanki, heykəltəraş əlindən çıxmış gözəl bədən təsəvvür edin – bu Fantinadır: parça və lentlər altında siz bir heykəl görür və bu heykəlin canlı ruha malik olduğunu hiss edərsiniz.

Fantina gözəl idi, lakin özü bunu dərk etmirdi. Bəzi xəyalpərvərlər, gözəllik allahının gördükləri hər şeyi dinməz mükəmməlliklə müqayisə edən əsrarəngiz xadimləri gənc tikişçi qızda Paris incəliyi arxasında antik və müqəddəs bir ahəngdarlıq hiss edərdi. Əsil-nəsəbi məlum olmayan qızda nəcabət hiss edilirdi. Onda həm stil, həm də ritm gözəlliyi vardı. Stil – idealın forması, ritm – onun hərəkətidir.

Yuxarıda demişdik ki, Fantina başdan-ayağa sevinc idi. O, eyni zamanda çox həyalı idi. Ona diqqət verən olsaydı, görərdi ki, gənclik, bahar və məhəbbət sərməstliyi arxasında bu qızda böyük bir təmkinlik və təvazökarlıq duyulur. O, həmişə bir qədər heyrlənmiş kimi görünürdü. Psixoeyanı Veneradan fərqləndirən də həmin bu bakiranə heyretdir. Fantinanın barmaqları müqəddəs odun külünü qızıl sancaqla qarışdırən vestalkanın barmaqları kimi uzun, ağ və nazik idi. İrəlidə aşkar görəcəyimiz kimi, o Tolomesin heç bir xahişini rədd etməmişdisə də, sakitlik anlarında onun üzündə bir bəkarət ifadəsi olurdu: bəzən onda birdən-birə nə isə ciddi və demək olar ki, sərt bir ləyaqət görünürdü və bu üzdəki şənliyin sürətlə yox olaraq, sakit aydınlığın birdən dərin fikirlərlə əvəz olunduğuna heyretdən və həyəcənsiz baxmaq olmurdu.

Bəzən çox kəskin ifadə olunan bu gözlənməz ciddiyyət bir ilahənin təkəbbürünə bənzəyirdi. Fantinanın alnı, burnu və çənəsi ideal nisbətlərdən tamamilə fərqlənən və uzun cizgilərinin həmahəng olmasına səbəb olan ideal bir cizgidə idi: burunun qaidəsi ilə üst dodağı arasında isə gizli bir ismət nişanəsi olan, güclə bilinən, valehedici bir çuxur vardı ki, Barbarossanın İkoniyada qazıntı zamanı tapılmış Dianaya aşıq olmasının da səbəbi bu çuxur idi. Sevmək – günahdır, qoy elə olsun! Fantina günah girdabından üzə çıxmış günahsızlıq idi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Tolomes elə şəndir ki, ispan mahnısı oxuyur.

Bu gün əvvəldən axıra qədər səhər günəşinin şüalarından toxunmuşdu. Sanki, bütün təbiəti tətillə buraxmışdılar və o şadyanalıq edirdi. Sen-Klunun çiçəklikləri ətir saçır, Sena çayının nəfəsi ağacların yarpaqlarını xışıldadır, yüngül meh budaqları tərpedir, arılar yasəmən koluna qonub onu qarət edirdi; bir dəstə kəpənək boymadərən, yonca və cır yulaf üstünə hücum etdi; Fransa kralının qoruq parkına bir dəstə hay-küycü sərsəri doluşdu – bunlar quşlar idi.

Dörd cüt şən gənc, günəşə, tarlalara, çiçəklərə, meşəyə qovuşaraq, həyatın sevinci ilə nəşələnirdi. Təbiətin behiştini andıran bu bucağında gənc qızlar danışıq, gülür, qaçışır, oynayıb, kəpənək qovur, zərif çəhrayı corablarını hündür otlar arasında isladaraq sarmaşığı qırırdılar, gənc, dəlisov, heç də tərs olmayan bu qızlar addımbaşı kişilərdən öpüş alırdılar, yalnız öz şüursuz, dalğın və ürək fikirlərinə qapanmış Fantinadan, bu sevən qızdan başqa. Favurita ona deyirdi: “Sən həmişə özünü dağ başına qoyursan”.

Həqiqi sevinclər belədir. Xoşbəxt cütlər həyata, təbiətə qüvvətli çağırışdır: onlar görünəndə bütün varlıq nəvaziş və işıq saçır. Bir zaman bir pəri varmış ki, ancaq sevgililər üçün meşə və çəmənələr yaratmışdır. Beləliklə, ölməz sevgililər məktəbi yaratmışdır. Nə qədər ki, meşələr və məktəblilər vardır, bu məktəb də həmişə mövcud olacaqdır. Buna görə də bahar mütəfəkkirləri cəlb edir. Patrisi və bıçaq itiləyən, per mənəsinə qaldırılmış hersoq və xırda işçi, keçmişdə deyildiyi kimi, “saray əhli və şəhərlilər” – hamı bu pəriyə tabedir. Hamı gülür, hamı bir-birini axtarır. Havada bir apofeoz parıltısı yayılmışdı – sevgi insanları gör necə dəyişdirir! Aciz bir notarius mirzəsi yarımallahə çevrilir. Bu yüngül sədalar, yaşıl otlar arasında bir-birinin dalınca qaçan bu gənclər, qaçaraq qucaqlanan bu qız belə, musiqi kimi səslənən bu sözlər, bircə hecanın ahəngi ilə özünü ələ verən bu pərəstiş, dodaqların dodaqlardan qopardıqları bu kilonalar – hamısı səmavi bir mənliklə yanımızdan ötərək par-par yanır. Gözəllər şəhvət və səxavətlə özlərini bəxş edirlər. Hamıya elə gəlir ki, bu hal davam edəcəkdir. Filosoflar, şairlər, rəssamlar bu vəcdləri seyr edir və gözləri qamaşmış halda bunları necə əks etdirəcəyini bilmirlər. “Gəmi Kiferaya yola düşür” – deyər Vatto səslənir; avamları əbədiləşdirmiş rəssam Lankre göylərə uçan şəhərlilərini seyr edir; Didro bütün aşıqlərə ağışunu açır, d’Yurfe isə onların arasında duridləri görür.

Nahardan sonra dörd cüt gənc o zamankı kral çiçəkliyinə, bir az əvvəl Hindistandan gətirilən bitkiyə tamaşa etməyə getdilər: o zaman bütün Parisi Sen-Kluya cəlb edən bu bitkinin adı indi yadımızda deyil; bu, hündür gövdəli qəribə və gözəl bir kol idi, onun saysız-hesabsız sap kimi nazik, saçaqlanmış, yarpaqsız budaqları başdan-ayağa kimi xırdaca ağ güllərlə örtülmüşdü, buna görə kol üzərinə çiçək səpilmiş bir başı xatırladırdı. Onun ətrafı daim tamaşaçılarla dolu olurdu. Ağaca tamaşa etdikdən sonra Tolomes: “Eşşəyə qonaq edirəm!” deyər çığırdı və sürücü ilə qiymət bərəsində razılaşıb, dəstə Vanv və İssidən keçərək geriye yola düşdü. İssidə bir hadisə üz verdi. İnkilab zamanı zəbt olunmuş və o zamana kimi ordu podratçısı Burkenin ixtiyarına keçmiş park təsadüfən açıq idi. Onlar parka girdilər, anaxoret oyuğu qoyulmuş mağaraya getdilər, məşhur güzgülu otağın – milyon olmuş şöhrətpərəst satirə və ya Priapa çevrilmiş Türkarəyə layiq olan bu tələnin bütün əsrarəngiz təsirlərini hiss etdilər. Gənclər abbat de Berni tərəfindən mədh edilmiş iki şabalıd ağacının arasında asılan böyük torlu yelləncəyi lazımınca hərəkətə gətirdilər. Gözəl qızları növbə ilə yelləndərək, gülüşür və qalxarkən, Qrezin özünü belə heyran edə biləcək qırışlar əmələ gətirən tumanlar arasında Tuluza əhli və bir qədər də ispaniyalı olan Tolomes – axı Tuluza Tolozanın xalası qızıdır – kədərli reçitativlə qədim ispan mahnısını oxuyurdu, bu mahnı da, yəqin, iki ağac arasında kəndirdə yellənərək yuxarı qalxan bir gözəlin təsirindən yaranmışdı:

Soy de Badajoz,
Amor me llama
Toda mi alma
Ees en mis ojos,
Porque ensenas
A tus piernas l.

Təkcə Fantina yellənmək istəmədi. Favurita xeyli kinayə ilə:

– Adamlar bu cür əzilib-büzüləndə lap zəhləm gedir, – deyər mırıldandı.

Eşşəklərə minib bir qədər gəzəndən sonra onlar başqa bir əyləncə tapdılar: qayıqla Senadan keçdilər və Passidən Ulduz qarovulxanasına qədər piyada getdilər. Gənclərin səhər saat beşdən

ayaq üstündə olduqlarını unutmayın, lakin nə olsun ki! Favurita: “Bazar günü yorulmazlar, bazar günü yorğunluq özü də istirahətdir”- deyirdi.

Saat üçə yaxın dörd cüt gənc bəxtiyarlıqdan sərməst olaraq, Bojon dağının təpəsindəki “rus dağları” deyilən qəribə bir qurğudan aşağıya yumbalandılar, bu dağların dolaşığı cizgiləri Elisey yollarının ağacları üzərində görünürdü.

Favurita ara-sıra:

Bəs sürpriz hanı? Mən sürpriz tələb edirəm! – deyə səslənirdi.

Tolomes – səbir edin, – deyirdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Bombard meyxanasında.

Gözəl rus dağlarında doyunca əyləndikdən sonra dostlar nahar barəsində düşünməyə başladılar və nəhayət, bir qədər yorulmuş səkkiz yoldaş, Rivoli küçəsində Delorm passajı yanında restoran saxlayan məşhur Bombardın Yelisey yollarındakı “Bombard” meyxanasına girdi.

Böyük, lakin çirklə bir otaq, otağın dərinliyində pərdə ilə örtülmüş bir çarpayı (meyxana bazar günü münasibətilə camaatla son dərəcə dolmuş olduğundan istər-istəməz bu otaqla kifayətlənməli oldular), ağacların yarpaqları arasından sahili və çayı seyr etməyə imkan verən iki pəncərə; pəncərələrdən içəri düşən parlaq avqust günəşinin şüaları, iki masa, birinin üzərində qadın və kişi şlyapaları ilə qarışıq bir yığın çiçək dəstəsi, o birinin arxasında isə şərab şüşələri, stəkanlar qarşısında oturmuş dörd cüt gənc. Masa üstündə hər şeydə bir qədər qarışıqlıq, masanın altında isə daha çox tör-töküntü. Molyer demişkən:

Masa altı ayaqlar bir hay saldı ki, bir an.

Sanki, çaxdı ildırım, lərzəyə düşdü hər yan.

Səhər saat beşdə bu qədər şairanə başlanan bu əyləncə axşam saat beşin yarısında bu halda idi. Günəş batır, iştah getdikcə azalırdı.

Günəş və camaatla dolmuş Yelisey yolları şəhərin iki tərkib hissəsi olan işıq və tozla dolu idi. Marlinin mərmər atları şaha qalxır və sanki, qızılı duman içində kişnəyirdilər. Ekipajlar oyan-buyana şütüyürdü. Neli küçəsi ilə, başda şeypurçu, bir eskadron ehtişamlı leyb – qvardiyaçı keçirdi: Türlü sarayının qübbəsi üzərində axşam şəfəqinin şüalarından azacıq qızarmış ağ bayraq yellənirdi. İndi yenə XV Lüdovik meydanı adlanan Saziş meydanı gəzməyə çıxmış adamlarla qaynaşırdı. Bir çoxlarının yaxasında ağ muar bantlar üzərində 1817-ci ildə hələ tamamilə yox olmamış gümüş zanbaqlar görünürdü. Alqışlayan tamaşaçıların dairəyə aldıkları dəstə ilə balaca qızlar o zaman məşhur olan bir nəğmə oxuyurdular. Bu nəğmədə Burbonlar tərif edilir. Yüz gün isə biabır edilirdi. Nəğmənin nəqaratı belə idi.

Gentdən bizim atamızı

Özümüzə qaytarın.

Paris ətrafının bayramsayağı geyinmiş, bəziləri isə burjular kimi döşünə zanbaq taxmış əhalisi gurultulu dəstələrlə baş meydana və Marini meydanına yayılmışdı.

Kimi oyun oynayır, kimi yelləncəkdə yellənir, kimi içirdi, mətbəə şagirdləri başlarına kağızdan papaq qoyub gəzirdilər, gurultulu qəhqəhə səsləri eşidilirdi. Şənlik hər yanı bürümüşdü. Bu dövr möhkəm sakitlik və royalistlər üçün tam təhlükəsizlik dövrü idi: məhz bu zamanlarda polis prefekti Anqlenin Parisin ətrafı haqqında krala verdiyi gizli və müfəssəl bəyanatlardan biri bu sözlərlə qurtarırdı: “Əlahəzrət, sağlam mülahizəyə görə, bu adamlardan qorxmağa heç bir əsas yoxdur. Onlar pişik kimi qayğısız və tənbədlilər. Əyalət camaatı dinc durmur, amma Paris əhalisi belə deyil. Bunların hamısı balaca adamcıqazlardır. Bu cırtanların ən azı ikisindən əlahəzrətin bircə nəfər qrenadyoru çıxar. Xeyr, paytaxtda yaşayan qara camaatdan heç bir qorxu ola bilməz. Maraqlı burasıdır ki, son əlli il ərzində bu adamların boyu daha da kiçilmişdir və indi Paris ətrafının əhalisi inqilabdan əvvəlkindən daha da cırdır. Onlar tamamilə təhlükəsizdir.

Ümumiyyətlə, bunlar sadələvh dələduzlardır”. Polis prefektlərinin heç xəyalına belə gəlmir ki, pişik bəzən dönüb aslan ola bilər; lakin bu mümkün bir şeydir və Paris camaatının ən gözəl xüsusiyyətidir. Ancaq qraf Anqlesin bu qədər həqarətlə baxdığı pişik antik respublikalarda hörmət sahibi idi, azadlığın timsalı sayılırdı və Pireydə qanadsız Afinanın heykəli yüksəldiyi kimi, Korinfdə şəhər meydanında tuncdan qayrılmış nəhəng bir pişik heykəli dururdu. Restavrasiya dövrünün sadələvh polis idarəsi Paris camaatını həddindən artıq “dinc” zənn edirdi. Halbuki onlar bəzi adamların fikirləşdiyi kimi o qədər də “sadələvh dələduzlar” deyildilər. Afinalı yunanlıdan necə fərqlənirdisə, parisli də fransızdan eləcə fərqlənir. Heç kəs onun kimi şirin yatmaz, heç kəsin yüngüllüyü və tənbelliyi onunku kimi açıq-açıq deyil; sanki, heç kəs onun kimi tez unutmağı bacarmır, bununla belə bu xassələrə o qədər də bel bağlamaq olmaz. Parisli hər cür qayğısızlıq göstərə bilər, lakin onun gözlərinə şöhrət günəşi göründüyü zaman o elə qızıdır ki, siz heyrətdən donub qalrsınız. Siz ona nəzərsəniz, 10 avqust gününü görərsiniz, silah versəniz, Austerlisi görərsiniz. Parisli Napoleonun istinadgahı və Dantonun köməkçisi deməkdir. Vətəni qorumaq lazım gələrsə, o, dərhal əsgər yazılır; azadlıq məsələsi doğarsa, o, küçənin daşlarını sökərək barrikada qurmağa başlayır. Özünüzü gözləyin! Əfsanəvi qəhrəmanlar kimi onun saçları qəzəb suyu ilə yuyulmuşdur. Onun pencəyi qədim yunanların rədasına bənzəyir. Ehtiyatlı olun! Parisli qarşısına çıxan ilk küçəni, məsələn, Qrenet küçəsini Kavdin dərəsinə çevirə bilər. Vaxt gələr ki, Paris ətrafında yaşayan bu şəhərli, bu balaca adamcıqaz boy atar, baxışları qorxunc, nəfəsi fırtına kimi coşqun olar, onun zəif, taqətsiz görünən sinəsindən elə bir qasırga qopar ki, Alp dağlarının nəhəng zirvələri belə sarsılsın. İnkilab məhz Paris ətrafının əhalisi sayəsində ordu ilə birləşərək, bütün Avropanı fəth etmişdi. Parisli nəğmə oxuyur – onun sevinci nəğmədədir. Onun oxuduğu nəğməni onun təbiəti ilə müqayisə etsəniz, nələr ola biləcəyini görərsiniz! Hələlik onun oxuduğu ancaq Karmanyoladır, o təkcə XVI Lüdoviki taxtından düşürür; qoyun o Marselyoza oxusun – o zaman o bütün dünyanı azad edir. Anqlesin təqdim etdiyi məlumat vərəqəsinin haşiyələrində bu sözləri yazdıqdan sonra biz yenə dörd qızla dörd oğlana qayıdırıq. Söylədiyimiz kimi, nahar qurtarmaq üzrə idi.

ALTINCI FƏSİL.

Onlar bir-birinə pərəstiş edir.

Süfrə söhbətləri və sevgi söhbətləri! Hər ikisi eyni dərəcədə ələ keçirilməz bir şeydir, “sevgi söhbətləri bir bulud, süfrə söhbətləri isə duman kimidir”.

Fameyllə Daliya nə isə oxuyurdular; Tolomes içirdi; Zefina gülürdü, Fantina gülümsəyirdi.

Listolye Sen-Kluda aldığı ağac tütəyi çalırdı. Favurita mehriban bir nəzərlə Blaşvelə baxaraq: – Blaşvel, mən sənə pərəstiş edirəm, – deyərək təkrar edirdi.

Bu sözlərə Blaşvel sualla cavab verdi:

– Favurita, mən səni daha sevməsəm, sən nə edərdin?

Favurita:

– Mənmi nə edərdim? – dedi. Ah, sən bunu heç zarafatla da söyləmə! Mən sənin üstünə atılıb üzünü cırmaqlar, dişlərdim, başına su tökərdim, səni tutdurub həbsə saldırdım.

Blaşvel mənliliyi qıcıqlanmış bər-bəzəkli və boş bir adam kimi özündən razı halda, çirkin bir əda ilə gülümsədi.

Favurita sözünə davam edərək dedi:

– Mən dərhal çıxırdım ki: “Tutun onu!”. Mən sənin nazını çəkən deyiləm, yaramaz!

Blaşvel tam heyran olmuş halda stula söykəndi və təkəbbürlə gözlərini qıydı.

Daliya, nə isə çeynəyə-çeynəyə, ümumi gurultu içində pıçıltı ilə Favuritadan soruşdu:

– Demək, sən öz Blaşvelinə yaman vurulmusan, eləmi?

Favurita yenə yeməyə başlayaraq, yavaşca cavab verdi:

– Mənmi? Mən ona nifrət edirəm. O çox xəsisdir. Mən otağımın qabağında yaşayan oğlanı sevirəm. Çox sevimli cavan bir oğlandır. Sən onu tanımırsan? O saat görünür ki, o, aktyor

olacaq. Mən aktyorları çox sevirəm. O, evə qayıdanda anası deyir: “Aman ya rəbbi, rahatlığım qurtardı! O yenə çığırmağa başlayacaqdır. Əzizim, mənim başım çatlayır! Ona görə ki, oğlan bütün evi dolaşır, siçovulla dolu olan çardağa çıxır, bütün qaranlıq bucaqlara soxulur, nəğmə oxumağa, şeir deməyə başlayır, özü də elə bərkdən deyir ki, aşağıda eşidilir. Bir vəkilin yanında işləyir və hələ indidən gündə 20 su pul qazanır, vəkil üçün cürbəcür fitnəkar kağızlar yazır. Atası Sen-Jak-Dü-O-Pa kilsəsində müğənni imiş. Ah, elə qəşəng oğlandır! Mənə elə vurulub! Bir gün mən bişi üçün xəmir yoğuranda əllərimi xəmirli görüb. – “Madmazel, əlcəklərinizdən bişi hazırlayın verin, yeyim” – dedi. Belə sözləri ancaq artistlər söyləyə bilər. Ah, elə sevimlidir! Az qalırım onun üstündə başımı itirəm. Ancaq bunun nə dəxli var? Mən Blaşvelə deyirəm ki, ona pərəstiş edirəm. Amma nə yalan deyirəm! Nə yalan!

Favurita bir qədər susdu, sonra yenə sözünə davam etdi.

– Bilirsənmi? Daliya, adam yaman darıxır! Yay uzununu elə hey yağış yağır, külək əsəblərimə toxunur, sakitləşmək istəmir. Blaşvel isə çox xəsisdir: bazarda heç nə yoxdur, təkə göy noxud tapmaq olur. Adam bilmir nə etsin. İngilislər demişkən, məndə splin xəstəliyi var! Yağ elə bahadır ki! Həm də, bax gör nə iyrənc səhnədir – biz, çarpayı olan otaqda nahar edirik: bunu görəndə mən heç yaşamaq istəmirəm.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Tolomesin hikməti.

Bəziləri oxuyur, bəziləri bir-birinin səsini boğaraq söhbət edirdilər; səslər bir-birinə qarışıb pozuq bir gurultuya çevrilirdi. Nəhayət, Tolomes səsini ucaltdı:

– Bəsdir boş-boş, özü də fasiləsiz danışdınız. Nitqin parlaq olmasını istəyirsinizsə, nə deyəcəyinizi yaxşıca düşünün. Çox hazırcavab olanın başı tez boşalar. Ağız açıq qalmış pivə köpüklənməz. Tələsməyin, cənablar! Gəlin, bu içki məclisimizə bir əzəmət verək, qayda ilə yeyək, aramla ziyafət edək. Tələsmək lazım deyil. İlk bahardan nümunə götürün: çox tələsik addımlarla gedərsə, donar. Onun çox tələsməsi şaftalı və qaysı ağaclarını öldürür. Bizim də çox tələsməyimiz gözəl ziyafətlərin incəliyini və şənliyini öldürür. Cənablar, çox tələsməyin! Qrimo de la Renyer bu barədə Taleyanla tamamilə razılaşıb.

Boğuş bir uğultu eşidildi. Hamı etiraz edirdi.

Blaşvel:

– Tolomes, bizi rahat burax, – dedi.

Fameyl:

– Rədd olsun müstəbid! – deyə bağırırdı.

– Listolye:

– Yaşasın meyxana, meyxana şərabı, meyxana şənliyi! – deyə çığırdı.

Fameyl sözünə davam edərək: Elə bazar günü də bunun üçündür, – dedi. Listolye isə:

– Biz lap ayıyıq, – deyə əlavə etdi.

Blaşvel dedi:

– Tolomes, mənim kanaliya səbrimə qiymət ver!

– Bəli, lap monkalm səbridir.

Bu sözlərdəki zəif cinas gölə düşən bir daş kimi təsir etdi. Markiz Monkalm o dövrün məşhur royalisti idi. Dərhal qurbağaların səsi kəsildi.

Tolomes yenə nüfuzə minmiş bir adam kimi sözünə davam edərək:

– Dostlar, başınızı itirməyin, – dedi. – Doğrusu, göydəndüşmə olan bu lətifə sizin bu qədər pərt olmağınıza dəyməz. Göydən düşən hər şey heyrətə və hörmətə layiq deyildir. Lətifə – yüksəklərdə qanad çalan bir zəkanın yerə buraxdığı zir-zibildir. Zarafat təsadüfi bir hədəfə dəyir, zəka isə növbəti bir sarsaqlıq elədikdən sonra, göylərə ucalır. Qayada yayılan ağımtıl bir ləkə qaraquşun uçmasına mane olmur. Mən lətifəni pisləmək niyyətində deyiləm. Mən lətifəyə hörmət edirəm, ancaq ləyaqətinə görə, artıq yox. Bəşəriyyətdə, bəlkə də, bəşəriyyət xaricində, ən ülvə, ən gözəl və ən cazibədar nə varsa, hamısı məcazi sözlərlə əylənmişdir. İsa müqəddəs Pyotr,

Musa – İshaq, Esxil – Polinik, Kleopatra – Oktavi haqqında lətifə söyləmişlər. Unutmayın ki, Kleopatra öz lətifəsini Aksium vuruşmasından əvvəl söyləmişdi və bu lətifə olmasaydı, yunanca mənası aşpaz şagirdi olan Torin şəhərini kimsə xatırlamazdı. Bunu müəyyən etdikdən sonra, mən yenə öz çağırışıma qayıdıram. Qardaşlarım, yenə təkrar edirəm, tələsməyin, az səy edin və az vurnuxun, hər şeydə, hətta zarafatda, şənlikdə belə bir hədd lazımdır. Amfiarayın zəkasına və Sezarın daz başına malik olan bir şəxsin sözlərinə qulaq asın. Hər şeyin, hətta cinasların da, bir həddi olmalıdır. Est modus in rebus¹. Gözəl yeməklərin belə həddi olmalıdır. Xanımlar, siz alma kökəsini sevirsiniz, amma ehtiyatlı olun, çox yeməyin. Alma kökəsi yemək üçün də bir az ağıl və zövq lazımdır. Çox yeməyi sevən adam həmişə öz ködənbolluğunun cəzasını çəkər – pula punit Gulax. Allah həzm pozğunluğunu mədələri tərbiyə etmək üçün yaratmışdır. Bunu yadınızda saxlayın: hər bir ehtirasımızın, hətta eşqin belə öz mədəsi vardır ki, onu çox yükləmək lazım deyil. Hər zaman! Hər şeyin üzərində vaxtında “bəsdir” sözünü yazmağı bacarmaq lazımdır. Lazım gəldikdə özünüzü ələ almalı, iştahanızı qıfıllamalı, xəyalatınızı həbs etməli və hətta özünüzü polis idarəsinə belə aparmalısınız. Ağıllı o adama deyərlər ki, vaxtında özünü dustaq edə bilsin. Mənə heç olmasa bir az etimadınız olsun. Mən necə olsa da, hüquq elmləri ilə məşğul olmuşam, bunu mənim verdiyim imtahanlar təsdiq edir, mən istintaqa verilməli işlə istintaqda olan iş arasındakı fərqi bilirəm; mən Romada Munasi Demens ata qətlinə dair işlər üzrə kvestor olduğu zaman tətbiq edilən edam üsulları haqqında latın dilində dissertasiya müdafiə etmişəm, mən, çox güman ki, hüquq doktoru olacağam; lakin bütün bunlardan mənim büsbütün axmaq olduğum haqqında elə də şəksiz nəticə çıxarmaq olmaz. Məsləhət görürəm, arzularınızda bir az mütədil olasınız. Adamın Feliks Tolomes olduğunu necə bilərəmsə, söylədiklərimin də doğru olduğunu elə bilirəm. Xoşbəxt o adamdır ki, qəhrəmanlıq tələb edən bir qərara vaxtında gələ bilir və Sulla, yaxud Oriken kimi hakimiyyətdən əl çəkir!

Favurita böyük bir diqqətlə dinləyirdi. Burada Tolomesin sözünü kəsərək dedi:

– Feliks! Nə gözəl sözdür! Bu ad mənim çox xoşuma gəlir. O, latın adıdır. Bizcə o, Bəxtiyar deməkdir.

Tolomes sözünə davam edərək:

– Kviritlər, centlmenlər, kaballerlər, dostlarım! – dedi. – Şəhvətə qapılmamaq, eşqsiz və izdivacsız yaşamaq yollarını bilmək istəyirsinizmi? Bundan sadə bir şey yoxdur! Budur bunun resepti: limonad için, hərəkət edin, ağır iş görün, əldən düşün, daş daşıyın, yatmayın, gecələri oyaq keçirin, selitralı içkilər və ağ nilufər həlim için, xaşxaş və istiot suyundan ləzzət alın, bunların hamısına əlavə olaraq pəhriz saxlayın, acınızdan ölü, üstəlik soyuq vannalar qəbul edin, quru otlardan kəmərlə bağlayın, boynunuza qurğuşundan bir lövhə yapışdırın, Saturn cövhəri məhlulu, sirkəli və şəkərli sudan islatma qoymağı unutmayın.

– Məncə, qadın bunlardan yaxşıdır, – deyə Listolye səsləndi.

– Qadın! – deyə Tolomes təkrar etdi. – Qadından özünüzü qoruyun! Vay o adamın halına ki, qadının dəyişkən qəlbinə inana! Qadın vəfasız və hiyləgərdir. Qadının ilandan ona görə zəhləsi gedir ki, ilana paxıllıq edir. İlan qadının rəqibidir.

Tolomes, – deyə Blaşvel bağırdı. – Sən sərxoşsan!

– Özü də kefin istəyən kimi, – deyə Tolomes təsdiq etdi.

– Elə isə şən ol, şən, – deyə Blaşvel sözünə davam etdi.

– Razıyam.

Tolomes stəkanını doldurdu və ayağa qalxaraq sözünə davam etdi:

– Eşq olsun şəraba! Nunte, Bacche, canam! Xanımlardan üzr istəyirəm, – bu ispancadır. Senyorlar, sübutmu istəyirsiniz, buyurun, qabın həcmi də xalqın təbiətinə görədir. Kastiliya arrobası on altı litr, Alikanta kantrosu – on iki litr. Kanar adalarının almudu – iyirmi beş, Balear adaları kuartini – iyirmi altı, çar Pyotrın boçkası – otuz litr tutur. Yaşasın nəhəng boylu olan bu padşah, yaşasın ondan da böyük olan boçkası! Xanımlar, sizə bir dost nəsihəti edəcəyəm: qonşularınızı dolaşmaq salmaqdan çəkinməyin, səhv etmək – eşqin xasiyyətidir. Eşq macərası daim döşəmə yumaqdan dizləri qabar olan ingilis xidmətçi qadını kimi lap kütləşənədək dizi üstə sürünmək üçün yaranmamışdır. Eşq macərası, o gözəl və dadlı macərə, bunun üçün yaranmadığından şən-şən səhvlər edir! Kim isə demişdir: “Səhv etmək insana xas olan bir

şeydir”; mən isə deyirəm ki, səhv etmək aşıqlərə xasdır. Xanımlar, mən hamınıza pərəstis edirəm. Ah, Zefina, ah, Jozefina, sizin üzünüzdə hər şey yerində olsaydı, çox gözəl olardınız. Qəşəng üzünüzün elə görünüşü var ki, elə bil, kim isə bir dəfə səhvən onun üstündə əyləşmişdir. Favuritaya gəlincə, – ah! Ey pərilər, ey mələklər! Blaşvel bir dəfə Keren Buasko küçəsindəki xəndəkdən keçərkən ayaqlarını yoldan keçənlərə göstərən ağ corablı gözəl bir qız gördü. Bu müqəddimə Blaşvelə çox xoş gəldi və qıza vuruldu. Onun vurulduğu qız Favurita idi. Oh, Favurita, sənin gözəl dodaqların yunan qızlarının dodaqlarına bənzəyir! Vaxtilə Yunanıstanda Evforion adlı bir rəssam vardı. Bu rəssam gözəl dodaqlar çəkməkdə böyük şöhrət qazanmışdı. Yalnız bu yunanlı sənin gözəl dodaqlarını çəkməyə layiqdir. Qulaq as! Dünyada sənə qədər bu ada layiq bir məxluq olmamışdır! Sən Venera kimi qızıl almanı almaq və ya Həvva kimi onu yemək üçün yaranmışsan! Gözəllik səndən başlanır. Mən indicə Həvvanın adını çəkdim, onu sən yaratmışsan. Sən qəşəng qadın ixtira etmək üçün patent almağa tamamilə layiqsən. Uf, Favurita! Mən artıq sizə “sən” deməyəcəyəm, çünki artıq şeri buraxaraq nəsrə keçməkdəyəm. Siz mənim adımı çəkdiniz. Bu mənə çox təsir etdi, lakin biz necə adam olsaq da, adlara inanmamalıyıq, adlar insanı aldadır. Mənim adım Feliksdır, lakin mən o qədər də xoşbəxt deyiləm. Sözlər yalançıdır; onların verdikləri mənaya kor-koranə inanmaq lazım deyil. Bearn probkası üçün Lejə, Lej əlcəkləri üçün Bearn getmək səhv olardı. Miss Daliya, mən sizin yerinizə olsaydım, adımı Qızılgül qoyardım. Çiçəyin gözəl ətri, qadının isə ağı olmalıdır. Fantina haqqında mən heç bir söz deməyəcəyəm. O, xəyalpərvər, dalğın fikirli və həssas bir qızıdır; o, pəri şəklində bir xəyaldır, o, yolunu azan və yüngül əxlaqlı bir qız kimi yaşayan, lakin xəyal aləmində təsəlli axtaran, nə gördüyünü və nə etdiyini düşünmədən oxuyan, dua edən və göyləri seyrə dalan bakir bir rahibə donuna girmişdir; o, nəzərlərini göylərə zilləmiş bir xəyaldır, o elə bir bağda gəzir ki, oradakı quşların sayı bütün həqiqi aləmdə olan quşların sayından qat-qat çoxdur! Ey Fantina, bil ki, mən, Tolomes – yalnız bir xəyalam. Lakin bu sarışın mələk məni heç dinləmir! O başdan ayağa qədər təravət, naz və gözəllik, gənclik mücəssəməsidir, onda aydın bir səhər saflığı görünür. Ey Fantina, ey napatya çiçəyi və ya inci adlanmağa layiq olan qız, siz yenicə açılan şəfəqsiniz. Xanımlar! Sizə ikinci məsləhətim budur: ərə getməyin. İzdivac peyvənd kimi bir şeydir; ya yaxşı çıxa bilər, ya da pis; belə bir təhlükədən uzaq qaçın. Mən nə danışıram? Bu sözlər bihudədir. Toy söhbəti gedən yerdə qızlar ələcsiz, çarəsiz bir xəstəyə çevrilirlər. Biz filosoflar nə desək də, dərzi və qurcuvaçı qızlar brilyant içində üzən ərlər arzulamaqdan əl çəkməzlər. Nə edək, elə olsun, lakin, gözəl qızlar, bir şeyi yadda saxlayın, siz həddindən çox şəkər yeyirsiniz! Ah qadınlar, sizin birçə nöqsanınız var: siz daim şəkər gəmirirsiniz! Ey gəmiricilər cinsindən olanlar, sizin qəşəng ağ dişləriniz şəkəri çox sevir! Ona görə diqqətlə qulaq asın: şəkər duz kimi bir şeydir. Hər cür duz adamı qurudur. Şəkər isə hər bir duzdan artıq qurudur. Şəkər qanın maye elementlərini damarlardan sorur; qanın laxtalanması, sonra büsbütün quruması, ciyərlərdəki düyünlər və nəhayət, ölüm bundan irəli gəlir. Məhz buna görə şəkər xəstəliyi ilə vərəm arasında fərq azdır. Odur ki, şəkər yeməyin, o zaman çox yaşayarsınız. İndi mən kişilərə keçirəm. Ağalar, mümkün qədər çox qələbə çalmağa çalışın. Vicdan əzabı çəkmədən bir-birinizin sevgilisini qoparıb almağa çalışın. Rəqsdə olduğu kimi, qadınlarla birləşin, sonra yenə ayrılın. Eşqdə dostluq yoxdur. O yerdə ki qəşəng bir qadın var, orada hər an düşmənçilik törəyə bilər. Aman verməyin, ölüm-dirim müharibəsi aparın! Qəşəng qadın Casus belli-gupl, cinayət üçün bir səbəbdır. Tarixdəki bütün basqınlar, toqquşmalar bir qadın tumanının araya qarışması nəticəsində olmuşdur. Qadın kişinin haqqıdır. Romul Sabinya qızlarını, Vilhelim Saksoniya qızlarını, Sezar isə Roma qızlarını qaçırmışdır. Sevgilisi olmayan adam, qırğı kimi özgələrinin sevgililəri üzərində uçar. Mənə gəldikdə, mən bu biçərə kişilərə Napoleonun İtaliya ordusuna demiş olduğu bu gözəl sözləri deyirəm: “Əsgərlər, sizin heç bir şeyiniz yoxdur. Düşmənin hər şeyi vardır”.

Tolomes dayandı.

Blaşvel:

– Bir az nəfəs al, Tolomes, – dedi.

Bu halda Blaşvel həzin bir ahənglə oxunan fəhlə nəğmələrindən birini oxumağa başladı. Distolye və Fameyl də onun səsinə səs verdilər. Bu nəğmələr təsadüfən ağıza gələn qafiyəli, yaxud

tamamilə qafiyəsiz, ağac budaqlarının hərəkəti və küləyin gurultusu kimi mənasız olan sözlərdən ibarət idi. Onlar çubuqların tüstüsü içərisində doğaraq onunla birlikdə havaya uçuş və yox olurdu. Bu üç adam Tolomesin nitqinə belə bir kupletlə cavab verdi:

Bizim axmaq, küt adamlar.
Yedizdirdi keşisləri.
Ki, Sen-Janda papa ola.
Bəlkə, Klermon-Toneri.
Kim yaranmış səfeh, qanmaz.
Əsla ondan papa olmaz.
Aldıqların qaytardılar.
Bizim bu axmaq atalar.

Lakin bu nəğmə də Tolomesin natiqlik həyəcanını sakit etmədi. O, stəkanını boşaltdı, onu yenidən doldurdu və sözüünə davam edərək:

– Yox olsun hikmət! – dedi. – Bütün söylədiklərimi yadınızdan çıxarın. Nəyə lazım ağıl, ədəb, əxlaq? Mən şadlıq eşqinə içməyi təklif edirəm. Şad olaq! Öyrəndiyimiz hüquq dərslərini əyləncələrlə, yeməklə tamamlayaq! Yaşasın məhkəmə boşboğazlığı və mədəmizin işi! Qoy Yustinian və Ziyafət bir-birilə evlənsin! Ey dərin sevinclər! Ey dünya, var ol! Kainat gözəl bir incidir. Mən xoşbəxtəm. Hər yerdə gözəl quşlar uçuş, hər tərəfdə şənlik var! Bülbül də pulsuz Elevyüdür. Ey yay fəsli, xoş gəlmisən! Ah, ey Lüksemburq bağı! Ey Şahzadə xanım küçəsində və rəsədxana xiyabanında yaradılan dastanlar! Ey dalğın əsgərciyəzlər! Ey uşaqları gəzdirməklə bərabər məhəbbət əyləncələrindən də çəkinməyən gözəl dayələr! Başımız üzərində Odeon qübbələri olmasaydı, Amerika pampasları mənim xoşuma gələ bilərdi. Mənim ruhum insan ayağı görməmiş meşələrə və ucsuz-bucaqsız səhralara uçuş. Hər şey gözəldir! Günəşin işığında milçəklər vızıldaşır. Günəş asqırdı, kalibri doğuldu. Öp məni, Fantina!
Tolomes yanıldı və Favuritanı öpdü.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Atın ölümü.

Birdən Zefina çığırdı:

– Amma Edonun xərəkləri Bombardinkından daha ləzzətlidir.

Blaşvel dedi:

– Məncə, Bombard daha yaxşıdır. Burada dəbdəbə, asiyalılıq daha çoxdur. Hələ bir aşağı mərtəbəyə baxın. Divarlarda güzgülər gör necə parlayır.

Favurita cavabında:

– Divarlardansa boşqabları parlasaydı daha yaxşı olardı, – dedi.

Blaşvel yenə israr edərək:

– Hələ bıçaqlara baxın. Bombardın bıçaqları gümüşdəndir. Edonunku sümükdən. Gümüş isə sümükdən daha bahalıdır.

Tolomes dedi:

– Lakin gümüşdən özlərinə diş düzəltdirənlər üçün yox, “ – Tolomes bu sözləri söylərkən meyxananın pəncərəsindən görünən Əlillər evinin qübbəsini seyr edirdi.

Hamı sükut etdi.

– Tolomes! – deyə Fameyl bağırdı. – İndicə Listolye ilə aramızda bir mübahisə gedirdi.

– Mübahisə yaxşı şeydir, – deyə Tolomes cavab verdi. – Lakin savaşımaq daha yaxşıdır.

– Biz filosoflar haqqında mübahisə edirdik.

– Çox gözəl.

– Sən kimi üstün tutursan – Dekartı, yoxsa Spinozanı?

– Dezojyeni, – deyə Tolomes cavab verdi.

Heç bir etiraza yol verməyən bu qərardan sonra o, şərabını içərək davam etdi:

– Mən yaşamağa razıyam. Nə qədər ki, boşboğazlıq etmək mümkündür, demək, yer üzündə hələ hər şey bitməmişdir. Bundan ötrü mən ölməz allahlara şükür edirəm. Biz yalan danışırıq, həm də gülürük. Biz fikrimizi qəti söyləsək də, yenə də şübhədən azad deyilik. Bu gözəldir.

Gözlənilməyən hadisələr sillogizmdən əmələ gəlir. Yer üzündə hələ də içi paradokslarla dolu olan gizli qutunu şən-şən açıb-bağlamağı bacaran adamlar vardır. Xanımlar, bilin ki, sizin bu qədər həvəssiz içdiyiniz şərab, – dəniz səthi üzərində üç yüz on yeddi tuaz hündürlükdə bitən üzümdən qayrılmış maderə şərabıdır! Onu içərkən bu rəqəmə fikir verin. Üç yüz on yeddi tuaz! Bizim ehtişamlı meyxanaçımız cənab Bombard isə bu üç yüz on yeddi tuazı sizə dörd frank əlli qəpiyə verir.

Fameyl yenə onun sözünü kəsərək:

– Tolomes, – dedi, – sənın rəyin qanundur. Sənın sevdiyın müəllif kimdir?

– Ber...

– ...gen?

– Yox ...şu.

Tolomes yenə davam etdi:

– Bombarda alqışlar olsun! O mənım üçün bir rəqqasə tapmış olsaydı, Elefantlı Munofis mislində, gitara tapmış olsaydı, Tigelion de Kerone mislində ola bilərdi. Bilin, agah olun, xanımlar, Yunanıstanda, Misirdə də Bombardlar olmuşdur. Bunu bizə Apuley nağıl edir. Əfsus! Hər şey təkrar olunur, dünyada yeni heç bir şey yoxdur. Allahın yaratdıqlarında məlum olmayan bir zərrə belə qalmamışdır! Süleyman peyğəmbər deyir ki: “Nil sub sole novum”¹. Verjili isə deyir ki, “Amor omnibus idem”² öz rəfiqəsi ilə Sen-Kluya gedən bir medikus qaliota, vaxtilə Samos donanmasının qaleralarından birinə minən Aspaziya və Perikl kimi əyləşir. Bir-iki söz daha deməliyəm. Xanımlar, Aspaziyanın kim olduğu sizə məlumdurmu? O elə bir dövrdə yaşayırdı ki, o zamanlar qadınların hələ qəlbi yox idi, lakin onun qəlbi vardı. Bu qəlb qızılıgül kimi al-qırmızı, alov kimi yandırıcı, səhər şəfəqi kimi təptəzə idi, Aspaziyanın varlığında bir-birinə zidd iki qadın tipi birləşmişdi: fahişə və ilahə. Onun qəlbində həm Sokrat yaşardı, həm də Manon Lesko. Əgər Prometeyin bir fahişəyə ehtiyacı olsa idi, onu axtarardı. Aspaziyanın yaradılmasından məqsəd də bu idi.

Tolomes coşmuşdu, bu halda sahil küçəsində bir at yıxılmasaydı, onu susdurmaq çətin olacaqdı. Sarsıntı o qədər qüvvətli idi ki, araba da, natiq də ikisi birdən dayandılar. Bu, ağır yüklü bir arabanı çəkən qoca və arıq bir at idi. Biçarə heyvan Bombard restoranının yanına çatdıqda, taqətdən düşmüş olduğuna görə, artıq irəliyə getmək istəmədi. Bu hadisə bir çox yolçunun diqqətini cəlb etdi, atın ətrafına adamlar yığışdı. Qəzəblənmiş arabaçı ağızdolusu “çər dəymiş!” deyərək, üstəlik amansız bir qamçı vurduqda, biçarə heyvan bir daha ayağa qalxmamaq üçün yerə yıxıldı. Tolomesin şən dostları küçədəki səs-küyü eşidərək pəncərədən küçəyə baxdılar. Tolomes də bu fürsəti əldən qaçırmayıb öz qısa nitqini belə bir melanxolik şeirlə qurtardı:

O, yaşadı qara tale arabaya, karetya.

Düşmən olan bir həyatda, bir mühitdə zaman-zaman.

O da bütün yabılar tək doldu yaşa, çatdı boya.

Sısqalaşib çiçək kimi sındı axır yazıq heyvan.

Fantina bir ah çəkərək:

– Biçarə at! – dedi.

Daliya isə:

– Buna bax! – deyərək çığırdı. – Deyəsən, Fantina at üçün yas tutmağa hazırlaşır. Belə də axmaq qız olar!

Bu zaman Favurita qollarını sinəsində çarpazlayaraq, başını geriye atdı. Tolomesə baxdı və qəti bir səslə. Bəs sürpriziniz hanı? – dedi.

Tolomes:

– Tamamilə doğrudur, – dedi. – Vaxtdır. Ağalar, xanımlarınızı heyrətdə qoymaq məqamı çatmışdır. Xanımlar, bir neçə dəqiqə burada bizi gözləyin...

Blaşvel:

– Sürpriz öpüşdən başlayır, – dedi.

Tolomes:

– Alnından öpək, – deyə əlavə etdi.

Hər biri təntənəli surətdə öz sevgilisinin alnından öpdü, sonra əsrarəngiz bir şəkildə barmaqlarını dodaqlarına qoyaraq, dördü də bir-birinin ardınca qapıya doğru yönəldi.

Favurita əl çalaraq:

– Bu elə indidən maraqlıdır, – dedi.

Fantina yavaş bir səsle:

– Ancaq tez qayıdın, – dedi. – Biz sizi gözləyirik.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Əyləncənin əyləncəli sonu.

Gənc qızlar yalnız qaldıqdan sonra, iki-iki pəncərələrin yanında dayanıb dirsəklərini pəncərəyə söykəyərək, başlarını bayıra çıxarıb zarafatlaşmağa başladılar.

Onlar gənclərin Bombard meyxanasından qol-qola çıxdıklarını gördülər; gənclər dönüb onlara gülümsəyərək, başları ilə işarə etdikdən sonra, hər gün Yelisey yollarını dolduran tozlu izdiham içində gözədən itdilər.

Fantina:

– Tez qayıdın, – deyə çığırdı.

Zefina:

– Görəsən, onlar bizə nə gətirəcəklər? – dedi.

– Yəqin ki, gözəl bir şey gətirəcəklər, – deyə Daliya cavab verdi.

Favurita:

– Mənə qalırsa, mən qızıl bir şey olmasını istərdim, – dedi.

Bir azdan çay sahilindən keçən və uca ağacların budaqları arasından güclə görünən ekipajların hərəkəti onların diqqətini cəlb etdi; onlar bununla əylənməyə başladılar. Bu, poçt arabalarının və dilicanların yola çıxdığı saat idi. Qərbə və Şərqə doğru gedən bütün arabalar Yelisey yollarından keçirdi. Arabalar çayın kənarı ilə gedərək, Passi qarovulxanası yanında şəhərdən çıxırdılar. Arasıra qara ilə sarı rəngə boyanmış, üstü brezentlə örtülmüş bir çox sandıq və qutulardan olduqca biçimsiz bir şəkil almış ağır yüklü böyük bir araba küçə daşlarını sökərək və hər birini bir çaxmaq daşına döndərərək, quduz kimi izdihamı yarır, kürə kimi qığılcımlar saçaraq, tüstü əvəzinə şüa бүrүnmüş halda gurultu ilə keçib gedirdi. Sandıqların arasında çoxlu başlar görünür və buradaca yox olurdular. Bütün bu səs-küy və gurultu gənc qızları əyləndirirdi, Favurita:

– Sən gurultuya bax? – deyə səsələnirdi, – elə bil, bir yığın zənciri çəkə-çəkə aparırlar:

Sıx qarağac yarpaqları arasından çətinliklə seçilən bu arabaların biri bir anlığa dayandı və sonra yenə sürətlə uzaqlaşdı. Bu, Fantinanı çox təəccübləndirdi.

– Nə qəribədir, – dedi, – mən elə bilirdim ki, dilicanlar heç bir zaman yolda dayanmırlar.

Favurita çiyinlərini çəkərək:

– Bu Fantina qəribə qızıdır, – dedi. – Bəzən mən məhz maraq üçün onun yanına gedirəm. O, ən adi şeylərə heyrət edir. Məsələn, təsəvvür edin ki, mən bir sərnəşinəm, sürücüyə deyirəm ki, “Mən qabağa gedirəm, siz də yoldan keçəndə çay kənarında mənə arabaya mindirərsiniz”.

Dilican gəlib mənə çatır, dayanır, mən də öz yerimdə otururam. Belə hadisələr hər gün ola bilər. Sənin dünyadan xəbərini yoxdur, quzum.

Bir müddət də keçdi. Birdən Favurita yuxudan oyanmış kimi diksindi və soruşdu:

– Bəs vəd edilən sürpriz necə oldu?

Daliya da ona qoşularaq:

– Doğrudan da, – dedi, – bəs bu sürpriz nə oldu? Görəsən, harada qaldılar, – deyə Fantina köksünü ötürdü. O, sözünü qurtarmamışdı ki, yemək yeyərkən onlara qulluq edən xidmətçi içəri girdi. Əlində məktuba oxşar bir şey vardı.

Favurita:

– O nədir? – deyə soruşdu.

Xidmətçi:

– Bu, o ağaların sizin üçün qoyduğu məktubdur, – dedi.

– Bəs nə üçün siz onu bizə dərhal gətirmədiniz?

– Çünki o ağalar bir saat keçdikdən sonra verilməsini tapşırıbmışdılar, – deyə xidmətçi cavab verdi:

Favurita tez məktubu xidmətçinin əlindən dartdı. Bu, doğrudan da, məktub idi.

– Çox qəribədir, – dedi, – məktubun üzərində ünvan yoxdur. Lakin yazılmışdır ki:

“Vəd olunan sürpriz budur!”

Favurita tələsik zərfi açdı, məktubu çıxarıb oxumağa başladı (oxumaq bilirdi):

“Ey sevgililərimiz!

Bilin ki, bizim valideynlərimiz vardır. Valideyn nə olduğunu siz yaxşı bilməzsiniz. Namuslu və sadə olan Mülki Qanun məcəlləsində ata-ana bu cür adlandırılır. Həmin bu valideyn ah-uf edir, bu qoca ata-analar bizi öz yanlarına çağırırlar. Bu namuslu ərlər və arvadlar bizi yolunu azmış övlad adlandırır; onlar bizim qayıtmağımızı gözləyərək, qurbanlar kəsməyə hazırlaşırlar. Yaxşı oğul olduğumuzdan onların sözlərinə qulaq asmaq borcumuzdur. Siz bu sətirləri oxuyan zaman, beş sürətli at bizi əziz analarımızın və atalarımızın yanına aparacaqdır. Bossüe demişkən, biz qaçıyıq. Biz gedirik, biz artıq getdik. Biz Kalyarın qanadlarında Lafitin ağışına uçuruq, Tuluza gedən dilican bizi uçurumdan xilas edəcəkdir, uçurum isə – sizsiniz, siz, ey bizim gözəl qızlarımız! Biz saatda 3 lyo sürəti ilə cəmiyyət, vəzifə və intizam dünyasına qayıdıyıq. Vətənin mənafeyi bizim də vətəndaşlar kimi ailə sahibi, prefekt, məhkəmə məmur, dövlət müşaviri olmağımızı tələb edir. Bizi dərin hörmətlə yad edin. Biz özümüzü vətənə fəda edirik. Bizim üçün az ağlayın və tezliklə bizi başqaları ilə əvəz etməyə çalışın. Bu məktub qəlbinizi parçalarsa, siz də onu parçalayın. Əlvida.

Biz il müddətində sizi bəxtiyar etdik. Odur ki, bizdən inciməyin.

İmza etdilər: Blaşvel

Fameyl

Listolye

Feliks

Tolomes.

Yeməklərin pulu verilmişdir”.

Post scriptum.

Dörd qız bir-birinin üzünə baxdı.

Favurita birinci olaraq sükutu pozdu.

– Nə olsun ki, – deyə o səsləndi. – Pis zarafat deyil.

Zefina:

– Bəli, çox gülməlidir, – dedi.

Bunu Blaşvel düşünmüş olacaqdır, – dedi, – elə isə mən ona aşıq olmağa hazırım. Kim qeyb olarsa, onu sevrələr. Bir işə bax.

– Yox, – deyə Daliya etiraz etdi, – bu fikir Tolomesin fikridir. Buna heç şübhə ola bilməz.

Favurita dedi:

– Elə isə yox olsun Blaşvel və yaşasın Tolomes!

Daliya ilə Zefina da:

– Yaşasın Tolomes! – deyə bağurdılar və gülməkdən uğundular.

Fantina da onlarla bərabər gülürdü.

Lakin bir saatdan sonra, otağına qayıdaraq, Fantina hönkür-hönkür ağladı. Yuxarıda dediyimiz kimi, bu, onun ilk sevgisi idi. Biçarə qız Tolomesə bir ər kimi təslim olmuşdu və artıq zavallı qızın ondan uşağı vardı.

BİRİNCİ FƏSİL.

İki ananın bir-birinə rast gəlməsi.

Hazırkı əsrin əvvəllərində Parisin yaxınlığında, Mon-Fermeyl kəndində bir meyxana vardı. O bu gün artıq qalmamışdır. Bu meyxananı Tenardye adlı bir adamla arvadı saxlayırdı. Meyxana Bulanje döngəsində idi; qapısı üstünə bir taxta vurulmuşdu; bu taxta üzərində arxasına enli qızıl general epoletli bir adam almış və insana bənzər bir şey, epoletin üzərində də iri gümüşü ulduzlar çəkilmişdi. Generalın paltarında qırmızı qan ləkələri vardı. Şəklin qalan hissəsini tüstü doldürmüşdü, bu da, yəqin, döyüş əlaməti idi. Rəsmi altında “Vaterloo serjantı” sözləri yazılmışdı.

Meyxana qapısı önündə bir araba görmək heç də təəccüblü bir şey deyildi. Ancaq “Vaterloo serjantı” meyxanasının qabağındakı küçəni tutan araba və ya, daha doğrusu, arabanın qırıq parçaları 1818-ci ilin yaz axşamında öz qərribə görünüşü ilə yoldan keçən rəssamın diqqətini mütləq cəlb etməli idi.

Bu araba meşəlik rayonlarda yoğun taxta-şalban daşımaq üçün işlədilən arabaların qabaq təkərlərindən ibarətdi. Qabaq təkərlərin yoğun dəmir oxu və ağır dişlə taxılan topu vardı; oxu iki ağır təkər saxlamışdı. Bunların hamısı bir yerdə alçaq eybəcər bir şəkildə olub nəhəng top dəzgahını andırırdı. Təkərlər, çənbər, top, ox və dişlə, adətən, kilsələrin boyandığı mənfur sarı boyağa bənzəyən qalın bir palçıq təbəqəsi altında görünməz olmuşdu. Ağac hissələrini palçıq örtmüş, dəmir hissələri isə pas tutmuşdu. Oxun altında yarım dairə şəkildə əsir düşmüş Qoliafa layiq yoğun bir zəncir sallanırdı. Bu zəncir yük daşındığı zaman bərkidilən şalbanları deyil, tamamilə ona qoşula biləcək mastodontları və mamontları xatırladırdı. Bu zəncirdə katorqanı, həm də siklopik və fəvqəlbəşər katorqanı xatırladan bir şey vardı. Sanki, onu bir divin boynundan açmışdılar. Homer bu zəncirlə Polifemi, Şekspir isə Kalibanı bağlaya bilərdi. Bu araba təkərlərinin yolun ortasına qoyulmasına səbəb nə ola bilərdi? Əvvələn, yolu kəsmək üçün, ikincisi, tamamilə pas tutmaq üçün. Çürük ictimai quruluşun bir çox müəssisələri vardır ki, heç bir başqa əsasları olmadığı halda, cəmiyyətin yolunu açıqdan-açığa kəsmişlər.

Zəncirin ortası yelləncək kəndirləri kimi az qala yerə dəyirdi; bu axşam iki kiçik qız uşağı onun üstündə bir-birilə qəşəngcə qucaqlaşmış oturmuşdu. Qızların birinə iki yaş yarım, o birinə isə yaş yarım vermək olardı. Böyük qız kiçik qızı qucaqlamışdı. Məharətlə zəncirə bağlanmış yaylıq onları yığılmaqdan qoruyurdu. Yəqin, onların anası bu dəhşətli zənciri görüb: “Uşaqlarım üçün nə yaxşı bir əyləncədir” demişdi.

Bu iki qızcığaz çox sevimli bir surətdə geyindirilmişdi, bəzəkli olduqlarından, paslı dəmirlərin ortasına taxılmış iki gözəl çiçək kimi parlayırdılar; gözləri nur saçır, al yanaqları gülürdü. Birinin saçı şabalıdı, o birininki isə qara idi. Məsum üzlərində sevincli bir heyvət duyulurdu. Yaxınlıqda bitən, çiçək açmış kollar ətrafa gözəl qoxu saçırdı. Adama elə gəlirdi ki, bu ətri saçan həmin uşaqlığa məxsus bir məsumluqla həya etmədən göstərirdi. Batmaqda olan günəşin işığı altında bəxtiyar görünən bu iki uşağın başları üzərində arabanın nəhəng qabaqlığı ucalırdı; pasdan qaralıb dəhşətli bir şəkllə düşmüş bu araba hissəsi mağara qapısına oxşayırdı. Bir neçə addım uzaqda, meyxananın artırmasında bir qadın oturmuşdu. Bu, onların anası idi. Onun ümumi görünüşündə cəzb edəcək bir şey yox idisə də, uşaqları zəncirə bağlanmış uzun bir kəndirle yelləndirməsi, onlara bir şəfqət nəzəri ilə baxması bu halda təsirli bir səhnə təşkil edirdi: qadın uşaqlarını qorxulu bir nəzərlə təqib edərək bir bədbinlik üz verməsin deyə, heyvani və ilahi bir məhəbbət ifadəsi ilə onların yığılmalarına diqqət edirdi. Bu ifadə bütün analara məxsusdur.

Kəndiri hər dəfə dartdıqda çirkin zəncirin halqaları kinli bir mırıltıya bənzəyən dəhşətli, kəskin bir səs çıxarırdı. Qızciğazlar heyrətlə baxırdılar; batan günəşin son şüaları onları sevindirirdi; bu təsadüfi mənzərədən daha gözəl bir şey nə ola bilərdi? Nəhənglərin paslı ağır zənciri mələklərin yelləncəyinə çevrilmişdi.

Ana öz qızciğazlarını əli ilə yelləndirərək, o vaxt dəbdə olan bir nəğməni cır səsi ilə oxuyurdu: Belə də lazımdır, dedi cəngavər.

Gözəl İmojinə, şux İmojinə.

Nəğmə səsi və qızlarını seyr etməsi onun yoldan ötənləri görüb eşitməsinə mane olurdu.

Qadın nəğmənin ikinci bəndinə keçərkən bir adam onun yanına gəldi. Qadın lap qulağının dibində belə bir söz eşitdi:

– Xanım, nə sevimli uşaqlarınız var!

Uşaqların anası oxuya-oxuya dönüb geri baxdı.

Bir neçə addım irəlidə bir qadın durmuşdu. Bu qadının da qucağında balaca bir uşaq vardı. Bundan başqa, əlində çox ağır görünən bir torba vardı.

Bu qadının uşağı mələk kimi gözəl idi. Uşağın iki-üç yaşı olardı. Paltarının qəşəngliyi ilə yelləncəkdə oturan kiçik qızlarla ciddi surətdə yarışa bilərdi; qurjuvalı çutqusunun üstündən zərif kətandan tikilmiş bir ləçək örtülmüşdü; koftası gözəl lentlə işlənmişdi. Ətəyi qalxmış kiçik tumanının altından ağ və tupurça baldırları görünürdü. Yanaqları gül kimi qızarırdı. Uşaq o qədər gözəl idi ki, adam onun alma kimi qırmızı olan yanaqlarını dişləmək istəyirdi. Gözəl kirpiklərlə dairələnmiş qapalı iri gözləri haqqında bir söz demək olmazdı. Qızciğaz yatırdı.

O, yaşına məxsus bir məsumluqla sakit bir yuxu içində idi. Ananın qollarında incə bir nəvaziş və şəfqət var. Uşaqlar bunların üzərində şirin yatırlar.

Qızın anasına gəlincə, o, yoxsul və məyus görünürdü. Paltarından yenə kəndli olmağa hazırlaşan fəhlə qadına oxşayırdı. Gəncdi. Gözəl idi. Ola bilsin, lakin bu paltarda gözəl görünməyirdi. Alnı üzərinə düşən sarışın saçları sıx və gözəldi, lakin bu saçlar boğazının altından bağlanmış qalın, çirkin və ensiz bir ləçək altında örtülmüşdü. Gözəl dişləri olanlar gülümsərkən dişlərini göstərərler, siz də bundan həzz alarsınız. Lakin o gülümsəmirdi. Gözlərinin yaşı, deyəsən, heç qurumurdu. Yanaqları saralmış, görünüşü yorğun və xəstə idi; qucağında yatan uşağına balasını öz döşü ilə əmizdirmiş analar kimi şəfqətli bir nəzərlə baxırdı. Əlillərin, adətən, öz burunlarını sildikləri yaylığa oxşayan iri key bir yaylıq çiyinlərindən biçimsiz bir surətdə aşağı sallanmışdı. Əlləri gündən qaralmış və çil-çil ləkələrlə örtülmüşdü. Şəhadət barmağı iynədən deşik-deşik olmuş və üstündə döyənək əmələ gəlmişdi. Çiyinlərinə qəhvəyi, kobud və yun bir bürüncək örtmüşdü. Əyninə çit paltar geymişdi, ayaqlarında iri ayaqqabı vardı. Bu qadın Fantina idi.

Bəli, bu Fantina idi. Onu tanımaq mümkün deyildi. Lakin ona daha diqqətlə baxdıqda, gözəlliyini hələ də itirmədiyini görünürdü. Sağ yanağında kinayəli bir ifadə sezilən incə bir qırıq əmələ gəlmişdi. Onun muslin və lentlərdən tikilmiş, şənlik, dəlilik və musiqidən hörüldüyü zənn edilən, zıncırov kimi səslənən, yasəmən kimi ətir saçan şəffaf geyiminə gəlincə, o, günün altında brilyanta bənzəyən parlaq qrov ulduzları kimi, əriyib məhv olmuşdu. Bu ulduzlar əridikdə, budaqlar yenə əvvəlki kimi qapqara görünər.

“Əyləncəli zarafatdan” on ay keçmişdi.

Bu on ay içində nələr olmuşdu? Bunu asanlıqla duymaq olar.

Tərk edildikdən sonra Fantina dərhal ehtiyacın nə olduğunu anladı. O, rəfiqələrini: Favuritani, Zefinani, Daliyanı birdən-birə itirdi, onlar daha gözə görünmədilər. Kişilər onları atıb getdikdən sonra, qızların dostluğu da yox oldu. İki həftə sonra bir-birinin dostu olduqlarını söyləyən olsaydı, onlar çox heyrət edərdi; artıq onları bir-birinə bağlayan səbəb yox idi. Fantina tək qalmışdı. Uşağının atası getmişdi, – heyhat! Belə ayrılıqlar çox vaxt həmişəlik olur. Fantina işləməyə adət etmədiyindən və əyləncələrə meyil etdiyindən artıq büsbütün yalnız qalmışdı. Tolomeslə əlaqəyə qızıışaraq, öz sadə sənətini atmış və müştərilərinin başından dağılmasına səbəb olmuşdu. İndi artıq onların qapısı Fantinanın üzünə bağlı idi. Yaşamaq üçün daha heç bir gəlir mənbəyi yox idi. Fantina azacıq oxumaq bilirdi, yazmaq isə heç bacarmırdı; kənddə ancaq

ona qol çəkməyi öyrətmişdilər. Küçə mirzələrinin birindən Tolomesə məktub yazmasını xahiş etdi, sonra ona ikinci bir məktub, daha sonra üçüncü bir məktub göndərdi. Tolomes məktubların heç birinə cavab vermədi. Bir gün Fantina iki qonşu arvadın onun qızına baxarkən: “Belə uşaqlara əhəmiyyət verən varmı? Onu görənlər yalnız çiyinlərini atırlar!” dediklərini eşitmişdi. Onda Fantina düşündü ki, Tolomes də bu uşağa əhəmiyyət verməyib çiyinlərini atacaq və bu məsum məxluqu heç bir vaxt xatırlamayacaqdır; bunu düşündükdə ona qarşı qəlbində kəskin bir qəzəb oyanırdı. Lakin nə etməli? Onun müraciət ediləcək bir kimsəsi yoxdu. Günah bir iş görmüş olsa da, qabaqda dediyimiz kimi, həyalı və əxlaqlı idi. Ümitsizliyə qapıldığını və uçuruma yuvarlana biləcəyini dumanlı bir surətdə hiss edirdi. Cəsarətli olmaq lazım gəlirdi; cəsarətini topladı, dikəldi. Vətəni olan Monreyl şəhərinə qayıtmaq arzusuna düşdü; bəlkə, orada tanıyıb ona iş verənlər oldu. Ancaq bunun üçün öz günahını gizlətməli idi. Bunu düşündükcə, başqa daha qorxunc bir ayrılıq məcburiyyətində qalacağını anladı. Canı sıxıldı, lakin qərarından çəkinmədi. İrəlidə görəcəyik ki, Fantina uğursuzluq qarşısında cəsarət və səbatdan məhrum deyildi. O, artıq bəzəkli paltardan əl çəkmiş, bütün ipəklərini, bəzəklərini, lentlərini və qurcuvalarını qızına sərf edərək, olduqca sadə bir paltar geyirdi. Yer üzündə yeganə ümidi və iftixarı bu qızdı və bu iftixar müqəddəs bir şeydi. Fantina hər şeyini satıb iki yüz frank əldə etdi; bütün xırda bəzəklərini verdikdən sonra, səksən franka qədər pulu qalmışdı. Gözəl bir yaz səhəri iyirmi iki yaşında olan bu gənc qadın uşağını götürüb Parisi tərk etdi. Onlara rast gələn olsaydı, dünyada yalnız birçə uşağı olan, uşağının isə anasından başqa kimsəsi olmayan bu qadına yazığı gələrdi. Fantina uşağını özü əmizdirdiyindən, döşü qüvvədən düşmüşdü, odur ki, bir az öskürürdü.

Biz daha cənab Feliks Tolomesdən bəhs etməyəcəyik. Yalnız bunu deyə bilərik ki, bu hadisədən iyirmi il sonra, o kral Lui-Filippin səltənəti dövründə, görkəmli, nüfuzlu və varlı bir əyalət vəkili olmuşdu. O, ağıl başında bir seçici və çox ciddi bir məhkəmə üzvü idi. Yenə əvvəlki kimi əyyaşlığı sevirdi.

O zamanlar hər lya üçün 3-4 su kirayə alan Paris ətrafında işləyən kiçik karetda yol gedərək, nəhayət, Fantina günortadan sonra Monfermeylə çatdı. Bulanje küçəsinə getdi.

Fantina Tenardyenin meyxanası yanından keçərkən, nəhəng yelləncəkdə yellənən iki kiçik qızcıqazı görüb, heyrət içində qaldı; bu gözəl mənzərə onu büsbütün valeh etdi.

İnsanlar valeh ola bilirlər. Bu iki qızcıqaz ananı məftun etmişdi.

Fantina durub böyük bir həyəcanla onlara baxırdı. Mələklərin burada olması cənnətin yaxında olduğuna bir işarədir. Fantina, sanki, bu meyxana üzərində taleyin təyin etdiyi əsrarlı “elə budur ki, var” sözlərini oxumuşdu. Uşaqlar, şübhəsiz ki, bəxtiyar idilər. Fantina heyran nəzərlərlə onlara baxırdı. O, bu mənzərəyə o qədər məftun olmuşdu ki, artırmada oturan qadın nəğməsini oxuyarkən, bir az fasilə verdiyi zaman, Fantina özünü saxlaya bilmədi və yuxarıda qeyd etdiyimiz sözləri söylədi:

– Xanım, nə sevimli uşaqlarınız var!

Ən zalım insanlar belə uşaqlarının oxşadığını görüncə, yumşalırlar. Qızların anası başını qaldırdı, təşəkkür etdi və sonra Fantinanı qapının qarşısındakı oturacaq üzərində oturtdu, özü isə astanada oturmuşdu. Qadınlar söhbətə başladılar.

İki balaca qızın anası:

– Mənim adım madam Tenardyedir, – dedi. – Bu meyxana da mənimlə ərimindir.

Sonra yenə nəğməsinə davam edərək dişarası bir bənd də oxudu.

Belə də lazımdır, – dedi cəngavər.

Səfərə çıxıram mən Fələstinə.

Madam Tenardye kürənsaçlı, kök, kobud bir qadındı; zahirindən “tuman geymiş əsgərə” oxşayırdı. Çox qərībədir ki, bununla bərabər onun üzündə, çoxlu roman oxuduğundan, bir xumarlıq əlaməti sezilirdi; kişilərin hərəkətini təqlid etməsi ona qarşı nifrət oyadırdı. Köhnə romanları oxumaq bu cür meyxana qadınlarının xəyalatını zənginləşdirməklə bərabər, onlara qərībə bir təsir buraxır. O, hələ gənc idi, otuz yaş ancaq ola bilərdi. Artırmada oturan bu qadın

ayağa durmuş olsaydı, yarmarka balaqanlarını gəzib dolaşan nəhəng qadınlar kimi uca boyu və enli çiyinləri yolçu qadını hürküdərək, ona qarşı etimadını büsbütün dağıdar və aşağıda söylədiyimiz hadisə də olmazdı. Bəzən bir adamın taleyi birisinin ayaq üstə və ya oturmuş halda olduğundan asılı ola bilər.

Yolçu qadın sərgüzəştini bir az dəyişmiş şəkildə söylədi.

Fəhlə bir qadındır, əri ölmüşdür; Parisdə iş tapmadığından, işləmək üçün öz vətəninə gəlmişdir, Parisi bu gün səhər tezdən tərk edib piyada olaraq yola çıxmışdır; uşağını qucağında gətirdiyi üçün yorulmuş və Vilemonblə gedən bir dilicəyə minmişdir; Vilemonblədən Monfermeylə də piyada gəlmişdir; doğrudur, uşaq hərdən bir özü də azacıq ayaqla gəlmişdir, axı o hələ körpədir, onu qucağına almış və indi də qucağında yatmışdır.

Bu sözləri deyərək qızının yanağından elə bir ehtirasla öpdü ki, uşaq oyandı. Anasının gözləri kimi iri mavi gözlərini açdı, ətrafına baxdı. Görəsən, o nəyə baxırdı? O ciddi, bəzən də sərt bir nəzərlə heç bir şeyə və hər bir şeyə baxırdı. Bu hal balaca uşaqların məsumluğuna məxsus bir sirdir ki, xeyirxahlığımızın tökdüyü qaşqabağa qətiyyə bənzəməz. Elə zənn etmək olar ki, bu uşaqlar mələk olduqlarını bilir, bizə isə yalnız insana baxan kimi baxırlar. Sonra qızıcığaz güldü və anasının onu tutmağa çalışmasına baxmayaraq, dəcəllik etmək istəyən kiçik bir məxluqun yenilməz mətanəti ilə sürüşüb yerə düşdü. Birdən yelləncəkdə yellənən iki qızıcığazı görüb durdu və sevincindən dilini çıxardı.

Qızların anası uşaqları azad edib yelləncəkdən götürdü.

– Bir yerdə oynayın, – dedi.

Bu yaşlarda bir-birilə tanış olmaq asandır. Bir dəqiqədən sonra artıq uşaqlar bir yerdə oynayaraq, torpağın içində dəliklər, quyular qazırdılar. Uşaqlar bundan böyük zövq alırdılar.

Yeni gələn qızıcığaz olduqca şən idi; ana nə qədər mərhəmətli olarsa, uşaq da o qədər şən olar; uşaq bir çöp tapıb, böyük bir surət və ciddiyyətlə üskük boyda kiçik bir quyu qazmağa başladı.

Məzarçının işini uşaqlar görəndə bu iş şən olur.

Qadınlar söhbətlərində davam edirdilər.

– Qızınızın adı nədir?

– Kozetta...

Kozetta – Efrazi. Qızın adı Efrazi idi. Anası, ümumiyyətlə, anaların və xalqın Xosefanı Pepitaya, Fransuazanı Siletaya dəyişməyə çalışdığı kimi qəşəng olsun deyər, Efrazini Kozettaya çevirmişdi. Bu cür uydurma sözlər etimoloqların elmi nəticələrində böyük bir qarışıqlıq əmələ gətirir. Biz bir qarışığı tanıyırdıq ki, Teodoranı Nyona çevirmişdi.

– Neçə yaşındadır?

– Üç yaşına az qalıb.

– Mənim böyük qızımın yaşındadır.

Bu aralıq balaca qızlar bir yerə yığılıb böyük bir heyrət içində baxırdılar. Birdən mühüm bir hadisə oldu: torpağın içindən iri bir qurd çıxırdı; qızlar həm qorxur, həm də heyrət edirdilər.

Onların balaca başları bir-birinə toxunurdu; bu başlar, sanki, nur dairəsi içində idi.

Tenardye:

– Baxın, – dedi, – uşaqlar bir-birinə nə tez alışır! Kənardan baxan bunları üç bacı zənn edər!

Bu sözlər o biri ananın qəlbində bir qığılcım kimi parladı. Meyxanaçı qadının əlindən yapışıb diqqətlə ona baxdı:

– Razi olarsınız mı uşağım sizdə qalsın? – dedi.

Madam Tenardye nə bəli, nə yox dedi, bəlkə, təəccübə oxşar bir hərəkət göstərdi.

Kozettanın anası sözünə davam edərək:

– Bilirsiniz mi, – dedi, – mən qızımı özüm ilə bərabər vətənimə apara bilməyəcəyəm. Bu mənim işimə mane ola bilər. Uşaqla birlikdə iş tapmaq çətinidir. Bizim yerlərdə adamlar çox qəribədirlər. Allah özü məni sizə rast gətirmişdir. Uşaqlarınızı bu qədər qəşəng, bu qədər təmiz, bu qədər məmnun gördükdə, ürəyim fərəhdən çırpındı, öz-özümə dedim: “Nə yaxşı anadır”; hə bu yaxşı oldu: üç bacı olurlar. Bir də mən tezliklə qayıdacağam. Uşağımı yanınızda saxlamağa razısınız mı?

Madam Tenardye:

– Bu barədə fikirləşmək lazımdır, – dedi.
– Ayda altı frank verə bilərəm.
Bu halda meyxananın içindən bir kişi səsi gəldi:
– Yeddi frankdan aşağı olmaz. Həm də altı ay üçün qabaqca verməlisiniz.
Tenardye dedi:
– Altı dəfə yeddi – qırx iki.
Qadın:
– Verərəm, – deyə razılaşdı.
Kişi səsi:
– Bundan başqa, ilk xərclər üçün on beş frank da lazımdır, – dedi.
Madam Tenardye yenə nəğmə oxuya-oxuya hesab etdi:
– Cəmi əlli yeddi frank edir.

Belə də lazımdır, – dedi cəngavər.

Qadın:
– Verərəm, – dedi – Mənim səksən frankım var. Hələ bir az da yol üçün qalar. Əlbəttə, piyada getməli olacağam, ancaq orada işləyib pul qazanaram və bir qədər topladıqdan sonra gəlib balaca qızımı apararam.
Kişi səsi:
Bəs uşağın paltarları varmı? – dedi.
Madam Tenardye:
– Danışan mənim ərimdir, – dedi.
– Bəli, bəli, əziz balamın paltarları çoxdur, onun əriniz olduğunu dərhal başa düşdüm, xanım. Bəli, onun gözəl üst-başı var! Hər dəstdən bir düjün, əsl bir xanım kimi ipək paltarları vardır. Budur, hamısı torbanın içindədir.
Kişi səsi:
– Torbadakı şeylərin hamısını verməlisiniz, – dedi.
Qadın:
– Əlbəttə, – dedi, – mən öz balamı heç çılpaq qoya bilərəmmi?
Bu halda meyxanaçı göründü.
– Çox yaxşı, – dedi.
Alver baş tutdu. Qızın anası o gecə meyxanada qaldı, pullarını verdi və qızını qoydu. Kozettanın paltarları çıxarıldıqdan sonra xeyli yüngülləşmiş olan torbasını bağlayıb ertəsi gün səhər sübhədən, tezliklə gedib yerinə çatmaq ümidi ilə yola düşdü. Belə ayrılıq zahirən adama sakit görünür, lakin, hər halda, ümitsizliklə dolu olur.
Tenardyeğilin qonşuluğunda olan bir qadın yolda qızın anasına rast gəlmiş və evə döndüyü zaman demişdi:
– Yoldan hönkür-hönkür ağlayaraq gedən bir qadına rast gəldim, elə bərk ağlayırdı ki, ürəyim partlamağa gəldi.
Kozettanın anası getdikdən sonra meyxanaçı öz arvadına:
– İndi mən bu pulla sabah vaxtı qurtaran borcumu verə bilərəm, – dedi, – yüz on frank borcum var idi, ancaq əlli frank çatmırdı. Bilirsən, bu pul olmasaydı, yəqin ki, işim məhkəməyə veriləcək və vekselim də etibarsız hesab ediləcəkdi. Sən bu gün kiçik qızlarınla yaxşı tələ qurmuşdun.
Tenardyenin arvadı:
– Sözü düz, mən heç bu fikirdə deyildim, – deyə cavab verdi.

İKİNCİ FƏSİL.

İki şübhəli şəxslə ötəri tanışlıq.

Tələyə düşən siçan çox balaca idisə də, pişik belə pis ovla da məmnun qaldı.

Tenardyelər necə adam idilər?

Onlar haqqında bir neçə söz demək lazım gəlir, sonra əskik olanları tamamlarıq.

Bu iki məxluq nadan olsa da, işləri yaxşı gedən, oxumuş olsa da artıq düşkün olan insanların mənsub olduqları aralıq bir sinfə, orta deyilən siniflə aşağı deyilən sinif arasında mövcud olan və fəhlənin namuslu həyəcanlarından, həm də burjuanın düzlüyündən məhrum olmaqla bərabər, ikinci sinfin bəzi nöqsanlarını və birinci sinfin demək olar ki, bütün qəbahətlərini birləşdirən bir sinfə mənsub idi.

Tenardyelər məşum bir alovun təsadüfi təsiri altında azman bir şey ola biləcək kiçik təbiətli adamlar sırasına mənsub idilər. Arvadın təbiətində heyvani hisslər gizlənmişdi, ərin xasiyyətində isə fitri bir alçaqlıq vardı. Hər ikisi pislikdə sürətli bir tərəqqi göstərmək üçün son dərəcə bacarıqlı idi. Bəzi adamlar var ki, xərçəng kimi daim qaranlığa doğru çəkilir; ömürlərində irəliyə getmək əvəzinə geriyyə gedirlər. Öz mənəvi eybəcərliklərini artırmaq üçün həyat təcrübələrini alət edirlər və pozularaq işıqdan qaranlığa doğru sürünürlər. Tenardyelərin də xasiyyəti belə idi. Xüsusilə Tenardyenin özü elmi-sima aləminə pis təsir bağışlayacaq bir görünüşdə idi. Bəzi adamlar var ki, onlara bir dəfə baxmaqla etibarsız olduqlarını dərhal duyursan. Onlar hər bir cəhətdən şübhəli görünürlər. Bu cür adamların keçmişləri həyəcanlı, gələcəkləri isə dəhşətli olur. Burada hər şey gizlidir, onların nə etmiş olduqlarından və nə edəcəklərindən heç bir kəsin xəbəri olmur. Onların qaşqabaqlı görünüşü necə adam olduqlarını göstərir. Bir söz söylədiklərini eşidən və ya hərəkətlərini görəndə kimi, o saat bunların keçmişlərində gizlənən və gələcəklərini dumanla bürüyən qorxunc sirləri müşahidə etmək olar.

Özünün dediyinə inanmaq mümkünsə, bu Tenardye vaxtilə əsgərlik etmişdi, hətta serjant olduğunu da söyləyirdi. Ola bilsin, 1815-ci il müharibəsində iştirak etmişdi və dediyinə görə, bir qədər qəhrəmanlıq da göstərmişdi. Bunun kim olduğunu irəlidə görəcəyik. Meyxananın üstündəki lövhə onun hərbi qəhrəmanlıqlarına bir işarə idi. Tenardye bu lövhəni özü çəkmişdi, çünki hər bir işdə alayarımcıq qabiliyyəti vardı, amma çox pis çəkmişdi.

O elə bir dövr idi ki, köhnə klassik roman “Kleliya” səviyyəsindən “Lodoiske” səviyyəsinə düşmüş və aristokratik roman kimi qalmaqda davam edərək, getdikcə pozulmuş və madmazel de Sküderinin madam Burnon Malarma və madam de Lafayetin madam Bartelemi-Adoya çevrilməsi ilə Paris qapıçı qadınlarının eşqlə dolu qəlblərini alovlandırmış, Paris qəsəbələrində yaşayan qızların qəlblərini belə təxrib etmişdi. Madam Tenardyenin zehni inkişafı bu cür kitabların müaliəsindən uzağa getmirdi. Bu onun qidası idi. Madam Tenardye ağlının son əlamətlərini bu kitablar içində qorq edirdi. Məhz buna görədir ki, ilk cavanlıq illərində, hətta bir az sonra da o, ərinə nisbətən bir az xəyalpərəst görünürdü, əri isə dərrakədən məhrum olmayan bir quldur, qrammatikadan başqa bəzi hikmətlər əldə etmiş bir əxlaqsız, sadə görünən, lakin hiyləgər bir adam idi. Hissiyat məsələlərinə gəlincə, o, Piqo-Lebrenin pərəstişkarlarından idi. Öz jarqonunda söylədiyi kimi, “arvad tayfası məsələsində tam mənası ilə misli olmayan bir heyvan idi. Arvadı özündən on iki-on beş yaş cavan olardı. Zaman keçdikcə, onun şairanə bir surətdə sallanan telləri ağarmağa başladığıda, Pamellanın arxasından kinli qadın sifəti göründükdə, madam Tenardye başı axmaq romanlarla doldurulmuş yoğun bir qadına döndü. Lakin səfeh kitabların müaliəsi nəticəsiz olmur. Bunun təsiri altında da böyük qızının adını Eponina qoymuşdular. Kiçik qızına gəlincə, bunun adını az qala Gülnar qoymaq istəyirdilər, lakin taleyində baş vermiş xoşbəxtlikdən ona ancaq Azelma adını verməklə kifayətlənmişdilər. Buna səbəb də Dükre-Düminilin romanının nəşr edilməsi olmuşdu.

Sözarası bunu da deyək ki, bəhs etdiyimiz və adlar anarxiyasından ibarət olan bu məzəli dövrdə hər bir şey o qədər də gülünc və yüngül deyildi. Qeyd etdiyimiz bu romantik ünsürlərdən başqa bu dövrdə ictimai xarakterli əlamətlər də vardı. Bizim zəmanəmizdə, görürsən, sadə bir çoban uşağını Artur, Alfred, yaxud Alfons adlandırırlar; vikontları isə – əgər vikontlardan bir əsər qalmışsa – Tom, Per, yaxud Jak adlandırırlar. “Zərif” adların plebeylərə, kəndli adlarının isə aristokratlara keçməsinin özü də bərabərliyin bir əks-sədasıdır, hər bir şeydə olduğu kimi, burada da yeni əhval-ruhiyyənin sarsılmaz təsiri görünür. Zahirən uyğunsuzluq kimi görünən bu hadisədə böyük və dərin bir məna vardır ki, o da Fransa inqilabıdır.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Torağay.

Həyatda müvəffəqiyyət qazanmaq üçün alçaq olmaq kifayət deyildir. Meyxananın işi pis gedirdi. Yolçu qadının vermiş olduğu əlli yeddi frank sayəsində Tenardye vekselinin etibarsız elan edilməməsinə və borcunun ödənilməsinə nail ola bilmişdi. Lakin bir ay keçmədi ki, yenə pula ehtiyac hiss etməyə başladılar. Arvadı Kozettanın paltarlarını Parisə aparıb lombarda altmış franka girov qoymuşdu. Bu pullar da xərclənib qurtardıqdan sonra, Tenardyelər Kozettaya, evlərində yazıqları gəlib saxladıqları yoxsul bir qız nəzəri ilə baxmağa və o cür də rəftar etməyə başladılar. Qızın daha paltarı olmadığından, indi ona Tenardyenin qızlarının köhnə paltarlarını, yəni cır-cındır geyindirirdilər. Onu itdən bir az yaxşı, pişikdən bir az pis olaraq, yemək artığı ilə bəsləyirdilər. Əslinə baxsan, itlə pişik yemək vaxtı qızın daimi yoldaşları idi, Kozetta onlarla bərabər və onların yemək yedikləri qaba bənzər ağac bir qabda yemək yeyirdi. İrəlidə görəcəyimiz kimi, qızın anası Monreyl-sür-Merdən hər ay məktub yazaraq, daha doğrusu, yazdıraraq balasının necə olduğunu xəbər alırdı. Tenardye hər dəfə ona Kozettanın yaxşı olduğunu kağızla bildirirdi.

Altı ay keçdikdən sonra, Kozettanın anası, yeddinci ay üçün yeddi frank göndərdi və aydan-aya müntəzəm surətdə pul göndərməyə başladı. Lakin bir il keçmədi ki, Tenardye bir gün:

– Amma bizim başımızı yaman tovlayır ha! – dedi. – Onun yeddi frankından bizə nə olacaq? Bunu deyib məktub yazaraq ondan ayda on iki frank tələb etdi. Uşağının “gözəl” yaşadığına və bəxtiyar olduğuna əmin olan anası ayda on iki frank göndərməyə başladı.

Bəzi adamlar vardır ki, birinə nifrət bəsləmədən, başqalarını sevə bilməzlər. Madam Tenardye öz qızlarını çox sevdiyindən, yad qıza nifrət bəsləyirdi. Ana məhəbbətinin belə alçaq bir forma alacağını düşünmək ağır şeydir. Kozettanın evdə çox az bir yer tutduğuna baxmayaraq, madam Tenardye elə düşünürdü ki, guya, bu balaca uşaq onun qızlarının nəfəs aldığı havanı ağırlaşdırır. Bu qadın, özünə bənzər bir çox qadınlar kimi, hər gün müəyyən miqdarda oxşamaq və nəvaziş etmək duyğusuna malik olmaqla bərabər, savaşımaq və söyüşmək ehtiyacı da hiss edirdi. Kozetta yanında olmasaydı, çox ehtimal ki, öz qızlarını bu qədər sevdiyinə baxmayaraq, onları oxşadığı kimi kötəklərdə də, lakin bu yad uşaq kötəklərin hamısını öz üzərinə götürdüyü üçün Tenardyenin qızlarına böyük xidmət göstərirdi. Tenardyenin qızlarına isə yalnız nəvaziş göstərilirdi. Kozettanın hər bir hərəkəti başına bir çox kobud və haqsız cəzaların yağdırılmasına səbəb olurdu. Zavallı və aciz qızcığaz! Onun nə yer üzündə nələr olduğundan, nə də Allahdan xəbəri vardı; daim cəza alır, daim döyülür, söyülür və qarşısında ana məhəbbətinin səhər şəfəqləri altında yaşayan, özü kimi iki balaca məxluq görürdü.

Madam Tenardye Kozetta ilə çox pis rəftar edirdi; Eponina ilə Azelma da Kozetta ilə pis rəftar edirdi. Bu yaşlarda uşaqlar analarının eyni olurlar, yalnız həcmələri kiçik olur, bundan başqa heç bir fərqləri yoxdur.

Beləliklə, bir il, daha sonra bir il də keçdi.

Kənddə deyirdilər ki:

– Tenardyelər nə yaxşı adamlardır. Özləri varlı olmadıqları halda, kimsəsiz, yoxsul bir uşağı saxlayırlar.

Həm Kozettanın anası tərəfindən atıldığını zənn edirdi.

Bir aralıq Tenardye, kim bilir hansı gizli yollarla, uşağın bic olduğunu, anasının da bunu açıb meydana çıxarmayacağını öyrənərək, bu məxluqun böyüyüb boy atdığını və çox yediyini irəli sürməklə, anasından ayda on beş frank tələb etdi, əks təqdirdə uşağı qaytaracaqlarını anasına bildirdi.

Meyxanaçı: “Qoy məni çox qızıdırmasın, – deyirdi, – yoxsa bu haramzadanı üstünə atar və bütün sirlərini açıb tökərəm; uşağın saxlanmaq haqqını artırmalıdır”. Kozettanın anası da ayda on beş frank verməyə başladı.

İllər gəlib keçirdi; uşaq böyüyür, böyüdükcə dərd-bəlası da artırdı.

Hələ Kozetta balaca ikən, o biri iki uşağın əziyyətini çəkirdi; lakin bir az böyüdükdə, yəqin, beş yaşına çatdıqda, bütün evin xidmətçisi oldu.

İndi deyəcəklər ki, beş yaşında belə şey mümkün deyildir. Əfsus, bu belədir ki, var. İctimai münasibətlər baş verəndə adamın yaşına baxmaz. Hələ bir az bundan əvvəl Dümolar adlı birisinin məhkəməsi buna sübut deyildirmi? Dümolar yetim qalır və sonradan quldur olur. Rəsmi sənədlərin təsdiq etdiyinə görə, o, hələ beş yaşında ikən, ata-anasını itirdikdən sonra, öz başını özü dolandırır və oğurluq edirmiş”.

Kozettanı hər yerə göndərir, ona otaqları, həyəti, küçəni süpürtdürür, qabları yudurdur və hətta ağır işlər də gördürürdülər. Hələ də Monreyl-sür-Merdə olan anası axır zamanlarda pulları vaxtılı-vaxtında göndərmədiyi üçün Tenardyelər belə rəftar etməkdə özlərini büsbütün haqlı bilirdilər. Bir neçə ay olardı ki, Kozettanın anası pul göndərmirdi.

Fantina Monfermeylə bu üç il keçdikdən sonra qayıtmış olsaydı, qızını tanımazdı. Bu evə girərkən o qədər qəşəng, o qədər tərəvətli olan balaca Kozetta, indi xeyli arıqlamış və yazıq bir görünüş almışdı. Onun bütün hərəkətlərində qorxaqlıq hiss olunurdu.

Tenardyelər onun barəsində:

– Bədzat qızıdır, – deyirdilər.

Haqsızlıq Kozettanı qüssələndirmiş, yoxsulluq isə çirkinləşdirmişdi. Onun iri və qəşəng gözlərindən başqa heç nəyi qalmamışdı; bunlara baxdıqda, adamın ona yazığı gəlirdi, çünki bu gözlər xırda olsaydı, bu qədər dərdi, qüssəni onlarda sezmək olmazdı.

Hələ altı yaşına çatmamış bu zavallı uşağın səhərin soyuğunda günəş doğmadan, göyərmiş kiçicik əlləri bir süpürgə alıb, cındır paltarları içində soyuqdan titrəyə-titrəyə, soyuq yanağından göz yaşı axıdaraq, küçəni süpürdüyünü görmək son dərəcə qəmli bir mənzərə idi.

Məhəllədə ona “Torağay” deyirdilər. Xalq ad qoymağı çox sevir; kiçik bir quşdan çox yer tutmayan, daim titrəyən, qorxan, evin və kəndin içində hələ hamının yatdığı bir zamanda, dan yeri ağarmamış hər kəsdən əvvəl küçələrdə və çöldə görünən bu uşağı torağaya bənzətmiş və ona bu adı qoymuşdular.

Ancaq bu zavallı torağay heç ötməzdi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Qara şüşə istehsalında tərəqqi.

Monfermeyl əhalisinin sözünə görə, uşağını atıb getmiş olan bu ananın başına, görəsən, nə gəldi? O harada idi? Nə edirdi?

Kiçik Kozettasını Tenardyenin evində qoyduqdan sonra o, yoluna davam edib, Monreyl-sür-Mer şəhərinə gəlib çatdı.

Biz artıq bu hadisənin 1818-ci ildə olduğunu bilirik.

Fantina öz vətəninə buraxıb getdiyi zamandan on il keçmişdi. Monreyl şəhəri tamam dəyişmişdi.

Fantina səfalət pillələri ilə aşağı enməkdə ikən, doğma şəhəri tərəqqi edib yüksəlirdi.

Onun gəlişindən təqribən iki il əvvəl kiçik ölkələr üçün böyük bir hadisə olan sənaye dönüşü əmələ gəlmişdi.

Bu hadisənin böyük əhəmiyyəti olduğundan, onu bütün təfərrüatı ilə izah etməyi və bəlkə də, xüsusilə qeyd etməyi lazım bilirik.

Monreyl şəhərində qədim zamanlardan bəri İngiltərə və Almaniyadakı istehsalata təqlid edərək, daş kömürdən və qara şüşədən bəzək şeyləri hazırlamağı bir peşə halına gətirmişdilər. Lakin xammal bahalı və əmək haqqı çox olduğu üçün bu peşənin vəziyyəti çox pis idi, bu hal fəhlələrin əmək haqqına da təsir edirdi. Fantina vətəninə qayıtdığı zaman isə, bu “şüşə məl” sahəsində görünməmiş bir dəyişiklik əmələ gəlmişdi. 1815-ci ilin axırlarında oraya heç kəsin tanımadığı bir adam gəlib həmin məmulatı hazırlamaq işində qatranı yapışqanla və qolbaq hazırlayanda döymə üsulunu tökmə üsulu ilə əvəz etmək fikrinə gəlmişdi. Bu kiçik bir dəyişiklik böyük bir inqilab törətmişdi.

Əvvələn, bu kiçik dəyişiklik dərhal xammalı ucuzlaşdırdı və bu ucuzluq da əmək haqqının artırılmasına imkan verib ölkənin yüksəlişinə səbəb oldu; ikincisi, bu yenilik məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırdı, bununla da müştərilərin sayı artdı, üçüncüsü, bu məmulatı daha ucuz sataraq, qazancı üç dəfə artırmaqla bərabər, fabrikantın da gəlirini xeyli artırdı.

Beləliklə, bir ideya üç nəticə verdi.

Üç il keçmədi ki, bu ixtiranın sahibi varlı bir adam oldu və eyni zamanda ölkənin də varlanmasına səbəb oldu ki, bu daha yaxşı şeydir. Departamentdə onu tanıyan yox idi. Haradan gəldiyindən və keçmişindən heç kəs bir şey bilmirdi.

Bu ölkəyə onun ancaq bir neçə yüz frankdan ibarət kiçik bir sərmayə ilə gəlmiş olduğunu söyləyirdilər.

Ağıllı bir fikrin yerinə yetirilməsi üçün sərf edilmiş olan bu kiçik sərmayə, intizam və təfəkkürün fəaliyyəti sayəsində həm özünün varlanmasına, həm də bir ölkənin varlanmasına səbəb olmuşdu.

Monreylə gəldiyi zaman o, paltarları ilə, danışıqları və hərəkətləri ilə adi bir fəhləyə oxşayırdı.

Şaiyəyə görə, bu adam balaca Monreyl şəhərinin küçələrində soyuq bir dekabr axşamı, torbası çiyində, əsası əlində kimsənin gözünə çarpmadan yeriməkdə ikən, şəhərdə böyük bir yanğın əmələ gəlmişdi, şəhər idarəsi yanırdı. Bu adam canından keçərək özünü odun içinə atıb, yanmaqda olan iki uşağı qurtarmışdı, bunlar jandarm kapitanının uşaqları idi. Bu təsadüfə görə kimsə ondan pasport soruşmadı. Adını sonralar öyrənmişdilər. Ona Madlen baba deyirdilər.

İKİNCİ FƏSİL.

Madlen.

Bu, əlli yaşlarında dalğın baxışlı və mərhəmətli bir adamdı. Onun haqqında bundan başqa heç bir şey söyləmək mümkün deyildi.

Onun kəşfi sayəsində sənayenin sürətlə inkişaf etməsi ilə Monreyl az bir müddət içində mühüm bir ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Hər il külli miqdarda qara şüşə tələb edən İspaniya böyük sifarişlər verirdi. Artıq Monreyl bu işdə London və Berlinlə rəqabət edəcək bir halda idi. Madlen babanın götürdüyü qazanclar o qədər çox idi ki, hələ ikinci il böyük bir fabriki tikməyə nail oldu. Bu fabrikin iki hissəsi vardı: biri kişilər üçün, o biri qadınlar üçün. Ehtiyacı olan hər kəs oraya gəldikdə, həm çörək, həm də iş tapacağına əmin idi. Madlen baba kişilərdən çalışqanlıq, qadınlardan əxlaq, hər kəsdən isə namuslu iş tələb edirdi. Qadın və kişilərin emalatxanalarını bir-birindən ayırmaqla qızların da, qadınların da namuslu qalmasına xidmət etmişdi. Bu məsələdə o, sarsılmaz bir iradəyə malikdi. Monreyl bir qarnizon şəhəri olduğundan, orada səfələtə daha çox təsadüf edilə bilərdi. Xülasə, onun bu şəhərə gəlişi və şəhərdə yaşaması əhali üçün böyük bir bəxtiyarlıq oldu. Madlenin bu şəhərə gəlişindən əvvəl ölkə büsbütün yuxu içində idi; indi isə şəhərdə böyük bir canlanma hiss olunur və hər yerdə sağlam əmək həyatı qaynamağa başlayırdı. Hər yerdə böyük bir ruh yüksəkliyi duyulurdu. İşsizlik və yoxsulluq unudulmuşdu. Artıq cibində azdan-çoxdan pulu olmayan adam tapılmazdı. İçində heç olmasa azacıq belə sevinc görünməyən heç bir yoxsul evi yox idi.

Madlen baba hər kəsi işə götürürdü. O, adamlardan ancaq namuslu adam olmağı, namuslu “qadın olmağı” tələb edirdi.

Dediyimiz kimi, Madlen baba yaratmış olduğu və rəhbərlik etdiyi bu qızgın fəaliyyət içində özünə böyük bir sərvət qazanmışdı, lakin onda adi tacirləri təəccübləndirən bir hal vardı: onun üçün qazanc əsas məsələ deyildi. Başqalarını çox və özünü az düşünən kimi görünürdü. Hamıya məlum olduğuna görə, hələ 1820-ci ildə o, Lafit bankına öz adına altı yüz otuz min frank pul qoymuşdu; lakin bu altı yüz otuz min frankı özü üçün banka qoymazdan əvvəl, o şəhər və yoxsullar üçün bir milyondan artıq pul sərf etmişdi.

Xəstəxana üçün çox az pul buraxılırdı; Madlen xəstəxanada öz hesabına on daha çarpayı düzəltmişdi. Monreyl iki məhəlləyə bölünmüşdü: yuxarı məhəllə, aşağı məhəllə. Madlenin yaşadığı aşağı məhəllədə yalnız bircə məktəb vardı ki, bu da uçmaqda olan yoxsul bir daxmaya

bənzəyirdi. O, bu məhəllədə biri oğlanlar, o biri qızlar üçün iki yeni məktəb tikdirmişdi. Bu məktəbdəki iki müəllimə öz hesabına olaraq, hökumətin verdiyi maaşdan iki dəfə artıq maaş verirdi; buna görə də bir dəfə öz heyrətini bildirən bir şəxsə Madlen baba: “Dövlətin ən mühüm məmurları süd anaları ilə məktəb müəllimləridir”, - deyə cavab vermişdi. O, öz hesabına bir yetimxana düzəltmişdi ki, bu da o zamanlar Fransada böyük bir yenilikdi; bundan başqa, qoca və şikəst fəhlələr üçün də yardım kassası düzəltmişdi. Fabrik bir məhəllə mərkəzinə çevrildiyi üçün, ətrafı az bir zamanda yeni bir məhəllə və evlərlə əhatə olunmuşdu; məhəllədə bir çox yoxsul ailə olduğundan, Madlen pulsuz bir aptek də açmışdı.

Fəaliyyətə təzə-təzə başladığı zamanlarda bəzi adamlar: “Bu varlanmaq istəyən bir hiyləgərdir”, – deyirdilər. Madlen babanın özü varlanmaqdan əvvəl ölkəni varlandırıldığını gördükdə yenə o adamlar: “O şöhrətpərəstdir”, – demişdilər. Bu adam dindar olduğundan və hətta müəyyən dərəcədə dini ayinlərə riayət etdiyindən – bu isə o zamanlar tərifəlayiq bir xasiyyət sayılırdı – bu ehtimal həqiqətə daha çox bənzəyirdi. O, hər bazar günü qayda ilə səhər ibadətinə gedərdi. Hər yerdə gözünə rəqib görünən yerli deputat bunun dindarlığından dərhal təşvişə düşdü. İmperiya dövründə qanunverici məclisdə əyləşən bu deputat, konqreqasiya üzvlərindən Fuşe adı ilə şöhrət tapmış Oqrant hersoqunun dini görüşlərini qəbul edirdi. Fuşe onun dostu və hamisi idi. Bu deputat xəlvət yerlərdə Allaha azacıq istehza da edirdi. Bununla belə varlı fabrikant Madlenin hər səhər saat yeddidə ibadətə getdiyini bildikdə, bu qərara gəldi ki, Madlen onun rəqibi ola bilər, buna görə də ibadət məsələsində Madleni ötüb keçmək fikrinə düşdü. O, iezuitlərdən birini özünə ruhani ata qəbul edərək, həm səhər, həm də axşam ibadətinə getməyə başladı. O zamanlar şöhrətpərəstlər dünya nemətlərinə Allaha səcdə etməklə nail olurdular. Rəqabətdən doğan bu qorxudan yalnız Allah-taala deyil, yoxsullar da qazanırdılar, çünki onun sayəsində hörmətli deputat da xəstəxanada iki çarpayının xərcini öz öhdəsinə götürdü və beləliklə, xəstəxanada on iki yer təmin edilmiş oldu.

1819-cu ildə günlərin birində şəhərə belə bir xəbər yayıldı: Madlen baba prefekt cənablarının tövsiyəsinə görə və ölkəyə göstərmiş böyük xidmətləri üçün kral tərəfindən Monreyl-sür-Mer şəhərinin meri təyin olunacaqdır. Bu adamı şöhrətpərəst hesab edənlər sevinərək hər yerdə: “Aha, gördünüzümü, biz deyən oldu” deyə bağırmağa başladılar. Bütün Monreyl əhalisi həyəcana gəldi. Xəbər əsassız deyildi. Bir neçə gündən sonra “Moniter” qəzetində Madlenin şəhər meri təyin edilməsi xəbəri dərc edildi. Madlen baba ertəsi gün bu vəzifədən boyun qaçırdığını bildirdi. Yenə həmin 1819-cu ildə Madlenin icad etdiyi üsulda istehsal edilən məmulat sənaye sərgisində göründü; yoxlama heyətinin məruzəsi üzrə kral Madlenə Fəxri legion nişanı verdi. Şəhər yenə həyəcana gəldi. Hamı “Hə! Gördünüzümü! Məqsədi nişan almaq imiş!” deyə bağırmağa başladı. Madlen baba nişanı da qəbul etmədi.

Bu adam, həqiqətən, bir müəmma idi. “Xeyirxah adamlar” bu dəfə də çətinlikdən çıxaraq: “Hər halda, bu bir firıldaqçıdır”, – deyə qət etdilər.

Gördüyümüz kimi, ölkə ona bir çox cəhətdən, yoxsullar isə hər bir cəhətdən minnətdar idilər. O, camaata o qədər mənfəət vermişdi ki, ona hörmət bəsləməmək mümkün deyildi. Rəftarı da o qədər xoş idi ki, onu sevməmək mümkün deyildi. Fabrikdə çalışan fəhlələr ona pərəstiş edirdilər, o isə bu pərəstişi kədərli bir ciddiliklə qəbul edirdi. Onun sərvəti artıq bir həqiqət olduqda “cəmiyyət adamları” onunla salamlamağa başladılar. İndi şəhərdə artıq onu “cənab Madlen” deyə çağırırdılar. Fəhlələr və uşaqlar isə onu yenə qabaqki kimi, “Madlen baba” adlandırırdılar. O bunu eşitdiyi zaman həmişə xeyirxah bir təbəssümlə gülümsərdi. Sərvəti artdıqca, onu hər yerdə dəvət etməyə çalışırdılar. “Cəmiyyət” ona yaltaqlıq edirdi. Şəhər mehmanxanalarının dəbdəbəli kiçik salonları, vaxtilə sənətkarı qəbul etmədikləri halda, milyon üçün öz qapılarını taybatay açmışdılar. Ona min cürə hörmətlər, təkliflər edirdilər. O, bu təklifləri rədd edirdi.

“Xeyirxah adamlar” bu dəfə də sakit olmadılar: “Bu, cahil və tərbiyəsiz bir adamdır. Kim bilir, haradan gəlmişdir. O, yəqin, özünü qabiliyyətli bir cəmiyyət daxilində apara bilməz. Çox ehtimal ki, heç savadı da yoxdur”.

Onun pul qazanmağa başladığını gördükdə: “Bu alverçidir” – dedilər. Öz pullarını ümumun ehtiyacı üçün sərf etdiyini gördükdə: “Şöhrətpərəstdir”, – dedilər. Hər bir hörmət və təzimdən

çəkdiyini gördükdə: “Fırıldaqcıdır”, – dedilər. Nəhayət, cəmiyyətdən çəkdiyini gördükdə: “Kobud adamdır” – dedilər.

1820-ci ildə, Monreyl şəhərinə gəldiyi gündən beş il sonra, onun ölkəyə etdiyi xidmətləri o qədər aydın və əhalinin iradəsi o qədər yekdil idi ki, kral onu yenə şəhər meri təyin etdi. Madlen bu dəfə də vəzifədən boyun qaçırdısa da, prefekt onun etirazını rədd etdi; bütün ağsaqqallar gəlib ondan razı olmasını xahiş etdilər. Küçəyə dolmuş camaat ona yalvarırdı; nəhayət, camaatın israrlı xahişinə tabe olaraq, Madlen şəhər meri vəzifəsini qəbul etdi. Sadə bir qarının öz evinin qapısından acıqlı-acıqlı bağıraraq: “Yaxşı mer ölkəyə çoxlu fayda verə bilər. Yaxşılıq etmək imkanından qaçmaq heç vicdana yaraşarmı?” – deməsi ona hamıdan çox təsir etmişdi.

Bu, onun yüksəlişinin üçüncü dövrü idi. Madlen baba artıq cənab Madlenə, cənab Madlen isə cənab şəhər merinə çevrilmişdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Lafit bankına qoyulmuş pul.

Madlen əvvəlki sadəliyini, əsla, dəyişməzdi. Saçları ağarmış, baxışlarında ciddiyyət görünürdü; üzü fəhlə üzü kimi gündən yanmışdı, dalğınlığı ilə isə o, bir filosofa bənzəyirdi. Adətən, başına enli bir şlyapa qoyar və boğazına qədər düymələnmiş uzun bir sürtük geyirdi. Şəhər rəisi vəzifəsini namusla icra edərdi, vəzifə xaricində isə yenə əvvəlki kimi sadə həyat keçirirdi. Adamlarla çox az danışırdı, təzim və hörmətdən çəkinməyə çalışaraq, salam verib keçərdi; söhbətdən qaçmaq üçün cavab vermək əvəzinə, gülümsəməyə məcbur olmamaq üçün pul verərdi. Qadınlar onun barəsində: “Nə yaxşı avam adamdır!” deyərdilər. Ən çox sevdiyi əyləncə şəhər ətrafında gəzib dolaşmaqdan ibarətdi.

Daim yalnız yemək yeyərdi: yemək yeyərkən kitab oxuyardı. Kiçik, lakin səliqəli bir kitabxanası vardı. Kitablara çox sevərdi; kitablara onun soyuq, ancaq vəfalı dostu idi. Sərvəti artıqca boş vaxtı da çoxalır, boş vaxtlarını zehnin inkişafına verər və biliyini artırardı. Monreylə gəldiyi gündən bəri dili də xeyli dəyişmişdi; daha incə və nəzakətli bir tərzdə danışdığı duyulurdu. Gəzməyə getdiyi zaman özü ilə bir tufəng götürərdisə də, bunu çox az işlədərdi. Təsadüfən tufəng atmaq lazım gəldikdə, o qədər gözəl nişan alıb vurardı ki, adam qorxardı. O, heç vaxt zərərsiz bir heyvanı öldürməzdi, heç vaxt xırda quşlara güllə atmazdı.

Artıq çox da cavan olmadığına baxmayaraq, xariqülədə bir qüvvətə malik olduğunu söyləyirdilər. O, ehtiyacı olan hər kəsə kömək əlini uzadardı. Yolda yığılan atı qaldırar, palçığa girən arabaların çıxarılmasına kömək edər, qaçmış öküzün buynuzundan tutub saxlardı. Evdən çıxarkən həmişə cibləri pulla dolu və evə qayıdarkən boş olardı. Kənddən keçərkən qabağına çıxan cındır paltarlı balaca uşaqlar arı kimi şən dəstə ilə onu dövrəyə alar, ardınca yüyürərdilər. Kənd işləri haqqında kəndlilərə bir çox məlumat söylədiyindən, bir zaman kənddə yaşamış olduğu görünürdü. O, kəndlilərə, buğdaya bit düşdüyü zaman, anbarlara və döşəmə dəliklərinə duzlu su tökməyi və hər yerdə, divarlarda, damların tirində, düzlərdə və evlərdə çiçək açmış şalfey sərməklə uzunburun cücüdən təmizləməyi məsləhət görürdü. Taxılı qalxmağa qoymayan bütün əlaq otlarını: qaramuqotunu, durnanoxudunu, xoruzpipiyini təmizləmək üçün onun xüsusi “reseptləri” vardı. Ada dovşanları damını siçovullardan hind donuzu ilə qoruyardı: siçovullar hind donuzunun iyini sevməzlər.

Bir dəfə Madlen baba yerli əhalinin böyük bir səylə gicitkəni məhv etdiyini görmüşdü.

Kökündən qoparılmış və artıq qurumuş gicitkəni görəndə Madlen: “Quruyub, – demişdi, – ancaq göy olsaydı, işə yaraya bilərdi. Cavan gicitkənin yarpaqları yemək üçün çox dadlı olur, qoca gicitkən isə çətənə və kətan kimi istifadə edilə bilər; onun da toxumaları və telləri var. Xırda doğranmış gicitkən ev quşlarına yem kimi verilə bilər, əzilmiş gicitkən isə qaramal üçün yararlıdır. Gicitkənin toxumu yemə qatıldıqda, heyvanların dərisinə parlaqlıq verir, kökünü duza qarışdırdıqda isə ondan gözəl sarı boya hazırlamaq mümkündür. Bundan başqa, gicitkən gözəl bir otdur ki, yayda iki dəfə biçilə bilər. Gicitkəni bəsləmək üçün nə lazımdır? Ona bir az torpaq

kifayətdir, daha onu bəsləmək lazım deyil. Doğrudur, gicitkənin toxumu yetişdikcə dibinə tökülür və onu yığmaq çətin olur. Gicitkənə bir az zəhmət sərf etsən, o çox faydalı ola bilər. O, ancaq ona baş qoşmayanlar üçün zərərli olur. O zaman onu məhv edirlər. Həyatda da gicitkən kimi adamlar çoxdur! – Bir an susduqdan sonra dedi: – Unutmayın, dostlarım, nə pis otlar var, nə də pis adamlar. Ancaq pis sahibkarlar var!”

Uşaqlar onu daha bir şey üçün də sevirdilər: o, onlar üçün samandan və hind qozundan olduqca gözəl oyuncaqlar düzəldə bilirdi.

Kilsə qapısına matəm qararı çəkilmiş olduğunu gördükdə, içəri girərdi. Başqalarını ad qoymaq bayramı cəlb etdiyi kimi, onu da dəfn mərasimləri cəlb edərdi. Ürəyi mərhəmətli olduğundan, özgələrinin müsibət və fəlakətləri onu cəlb edərdi. O, qəmli dostların, qara geymiş qohumların, mərhum üçün dua oxuyan keşişlərin arasına qarışırdı. Başqa bir aləmin xəyalatı ilə dolu dəfn dualarını dinlərkən dərin fikirlərə həvəslə daldığı görünürdü. Sanki, nəhayətsiz bir dünyanın sirlərinə doğru meyil edərək, gözlərini göylərə doğru çevirərək, ölüm deyilən qaranlıq bir uçurum kənarında səslənən ələmli avazlara qulaq asardı.

O, bir çox yaxşılıqlar etmişdi, lakin başqaları öz pis işlərini gizlətdiyi kimi, o da öz yaxşılıqlarını gizlədirdi. Axşamlar yoxsul evlərini ziyarət edərək, yavaş-yavaş pilləkənlə çıxardı; yoxsullar evlərinə qayıdarkən bəzən öz qapılarını açıq, hətta qıfıllarını qırılmış görürdülər. Biçarə yoxsul: “Evimə oğru gəlmişdir!” deyərək bağırmağa başlardı. İçəri girdikdə masanın üstündə kiminsə unutmuş olduğu bir qızıl pul görürdü. Demə buraya gəlmiş “oğru” Madlen baba imiş.

O, daim xoş sifətli və həzin görünürdü. Xalq onun haqqında deyirdi ki, “Varlı olsa da, təkəbbürlü deyildir. Xoşbəxtdir, ancaq zahirindən dərdli adama oxşayır”.

Bir çoxları onu müəmmal bir adam sayırdılar, yataq otağına heç bir kəsin girmədiyini və bu otağın qədim qum saati, insan kəlləsi və ələngələri ilə bəzənmiş sadə bir hücrədən ibarət olduğunu söyləyirdilər. Bu xüsusda çox danışırdılar. Bir gün Monreyldə yaşayan gənc qadınlardan bir neçəsi qəşəng paltar geyib onun yanına gələrək xahiş edirlər ki, “Cənab mer, yataq otağınızı bizə göstərin. Deyirlər ki, bu otaq mağaraya bənzəyir”. Madlen baba gülümsəyib onları öz “mağarasına” apardı. Xanımlar maraqlarının cəzasını çəkдилər. Otaqda qırmızı ağacdən adi və görkəmsiz mebel vardı; divarlara on iki suya satılan ucuz kağız çəkilmişdi. Bu otağın içində buxarının üstünə qoyulmuş iki şamdanın “üstündə probu olduğundan”, gümüş olduğunu anladılar. Kiçik şəhər əhalisinin belə şeylərə diqqət etməsi təəccüblü deyildi.

Bununla belə bu otaq haqqındakı söhbətlərə son qoyulmadı. Hamı Madlen babanın bir mağarada, bir rahib hücrəsində, bir məzar içində yaşadığını söyləməkdə davam etdi.

Adamlar, Madlen babanın Lafit bankına “böyük məbləğlər qoyduğu haqqında da pıçıltı ilə danışırdılar. Deyirdilər ki, Madlen hər vaxt istəsə gəlib pullarını geri götürmək və qəbzi imza edərək on dəqiqə içində iki-üç milyon pul aparmaq şərtilə, pullarını bu banka qoymuşdur. Həqiqətdə isə, dediyimiz kimi, bu “iki-üç milyon” ancaq altı yüz otuz və ya altı yüz qırx min frankdan ibarət idi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Cənab Madlenin yaxşılığı.

1821-ci ilin əvvəllərində qəzetlər monsenyor adı ilə şöhrət qazanmış Din yepiskopu Cənab Mirielin səksən iki yaşında vəfat etmiş olduğunu xəbər verdilər.

Biz qəzetlərin nəzərdə tutmamış olduğu bir təfəsilatı da qeyd edə bilərik: Din yepiskopu hələ ölümündən bir neçə il əvvəl kor olmuşdu, bacısı yanında olduğundan o, öz korluğuna sevinirdi. Ötəri olaraq bunu da söyləyə bilərik ki, hər bir şeyi kamil olmayan bu dünyada kor olmaq və sevilmək, həqiqətən, səadətə ən gözəl və fəvqəladə şəkillərdən biridir. Daim öz arvadını, qızını, bacısını, əziz bildiyin bir insanı yanında hiss etməkdən böyük bir xoşbəxtlik nə ola bilər? Həm də onun sizin yanınızda olmağına səbəb sizin ona möhtac olmağınız, onun da sızisiz yaşaya bilməməsidir. Siz onun məhəbbətini daim sizə sərf etdiyi vaxtla ölçə bilərsiniz və daim düşüncə bilərsiniz ki: “O, bütün vaxtını mənə həsr edir, demək, onun könlü tam mənası ilə mənə

bağlıdır”. Üzünü görə bilmədiyi üçün fikirlərini görmək, bu vəfasız dünyada sevdiyini bir insanın vəfa və sədaqətinə inanmaq, qanadların səsi kimi paltarının xışıltısını eşitmək, onun necə içəri daxil olub, necə bayıra çıxdığını, necə hərəkət etdiyini, danışdığını, oxuduğunu duymaq, bu addımların, bu sözlərin, bu nəğmənin qayəsi özünü olduğunu bilmək, hər dəqiqə öz şəfqət və məhəbbətini göstərə bilmək, vücudunuz zəifləşdikcə özünüzü daha qüvvətli hiss etmək, qaranlıqda, məhz qaranlıq sayəsində bu mələyi cəzb edən bir günəşə çevrilmək – bu elə bir sevincdir ki, yer üzündə heç bərabəri yoxdur. Həyatın ən ulvi səadəti – sevildiyinizə əmin olmaqdır, sizi öz xatirinizə, daha doğrusu, sizdən asılı olmadan sevməkdir. Kor adamlar da buna əmindirlər. Dərin bir ümitsizlik içində sizə qarşı qayğı çəkildiyini duymaq, – nəvaziş duymaq deməkdir. O bir şeydən məhrum edilmişdimi? Xeyr. Onun məhəbbəti var, demək, onun gözləri nursuz deyil. Həm də necə bir məhəbbət! Bütün varlığı yaxşıqla aşılənmiş bir məhəbbət! Əmniyyət olan yerdə insan öz korluğunu hiss etməz. Bir qəlb başqa bir qəlbi görmədən belə, axtarır tapa bilər. Tapılan və sınaqdan çıxarılan qəlb isə – qadındır. Sizi bir adamın əli qoruyur. O da həmin qadının əlidir; – sizin alınızdan öpən dodaqlar həmin qadının dodaqlarıdır; siz lap yaxınlıqda kiminsə xoş nəfəsini duyursunuz – bu da o qadının nəfəsidir. Qadının pərəstişkarlığından başlayaraq onun mərhəmətinə qədər hər bir şeyə sahib olmaq, heç bir zaman yalnızlıq nə olduğunu duymamaq, onun itaətkarlığından və zəifliyindən qüvvət almaq, bu əyilmək bilməyən nazik ağaca söykənmək, öz əllərinizlə öz səadətinizə toxunmaq, onu bağrınıza basmaq – aman Allah, bundan da böyük səadət olarmı? Göylərin müəmmalı bir çiçəyi olan qəlb sirlər içində yüksəlir, canlanır. Siz bu qaranlığı yer üzünün bütün işıqlarına dəyişməzsiz. O mələk qəlbi insan daim burada, daim sizin yanınızdadır. O, yanınızdan çəkilərsə, yenə sizin yanınıza qayıtmaq üçün çəkilir. O, bir yuxu kimi yox olur, həqiqət kimi doğur. O, sizə yaxınlaşdığı zaman bədəninizin isindiyini hiss edirsiniz. Ürəyiniz şadlıq, fərəh, nurla dolur. Siz qaranlıq bir gecədə günəş kimi parlayırsınız. Hələ qayğılar, sizin üçün çəkilən minlərcə qayğılar! Bunlar bu geniş səhrada böyük yer tutan cüzi şeylərdir. Qadın səsinin ən incə, ən zərif ahəngi sizə dərin bir təsəlli verir, məhrum olduğunuz kainatı əvəz edir. Siz qəlbin nəvazişini duyursunuz. Siz heç bir şey görmürsünüz, siz ancaq bir qadının sizə pərəstiş etdiyini hiss edirsiniz. Bu, qaranlıqda bir cənnətdir.

Monsenyor B’evenü bu cənnətdən ayrılıb başqa bir cənnətə köçmüşdü.

Onun ölüm xəbəri Monreyldə çıxan yerli bir qəzetdə dərc edilmişdi. Ertəsi gün cənab Madlen qara paltar geyinib şlyapasına matəm qarası taxaraq şəhərdə görüldü.

Şəhərdə cənab Madlenin bu cür yas saxlamağına cürbəcür məna verməyə başladılar. Yerli əhalinin zənnincə, bu məsələ cənab Madlenin mənşəyini bir qədər aydınlaşdırırdı. Yəqin, onun hörmətli yepiskopla qohumluğu var imiş. Salonlarda: “Din yepiskopu üçün matəm tutduğunu” deyirdilər. Bu ehtimal cənab Madlenə qarşı olan hörməti daha da artırdı. Hamı tezliklə ona hörmət etməyə başladı. Şəhərin ən kiçik olan Sen-Jermen məhəlləsinin əhalisi cənab Madlenə bəslədiyi şübhəni yepiskopla qohumluğuna görə unutmğa başladı. Cənab Madlen hörmətinin artdığını gördü; qoca qarılar ikiqat olub ona salam verirdilər; gənc qadınlar da onu gördükdə gülümsəyirdilər. Bir axşam bu kiçik kübar cəmiyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri qocalığının ona verdiyi haqqa güvənərək maraqla soruşdu:

– Cənab mer, siz mərhum Din yepiskopunun yaxın qohumlarındansınız mı?

Cənab Madlen cavab verdi:

– Xeyr, xanım.

– Bəs siz niyə onun üçün yas saxlayırsınız? – deyə bir də soruşdu.

Cənab Madlen:

– Gəncliyimdə onun yanında xidmətçi idim, onun üçün, – deyə cavab verdi.

Yerli əhali şəhər rəisinin halında qəribə bir şey də müşahidə etmişdi: şəhərə bir savoyalının gəldiyini gördükdə, cənab Madlen onu öz yanına çağırır, adını soruşar və ona pul verərdi. Kiçik savoyalılar bunu bir-birlərinə söylər, bu Monreyldə çox tez-tez gəlib gedərdilər.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Üfüqdə parlayan ildırımlar.

Zaman keçdikcə bütün ədavət və yad münasibətlər yavaş-yavaş sakitləşirdi. Əvvəlcə cənab Madlen görkəmli mövqə tutan adamların, ümumiyyətlə, düçar olduqları çirkin iftiralar və dediqodular eşitməyə başladı; sonra bunları kinli sözlər, daha sonra acı istehzalar əvəz etdi. Nəhayət, bunlar da aradan qalxdı; şəhər rəisinə qarşı böyük, səmimi, yekdil bir hörmət göstərməyə başladılar. 1821-ci ildə isə elə bir vaxt oldu ki, “cənab mer” sözü Din şəhərində 1815-ci ildə “monsenyor yepiskop” sözü kimi ayrıca pərəstişkarlıqla tələffüz edilməyə başladı. Cənab Madlenin yanına adamlar on lyoluq məsafədən məsləhətə gəlirdilər; o, mübahisələri həll edər, məhkəməyə düşməyin qarşısını alar, düşmənləri bir-birilə barışdırardı. Hər kəs haqlı olduğunu müdafiə etmək üçün onu özünə havadar çağırardı. Sanki, onun qəlbi təbii qanunların bir məəcəsi idi. Ona qarşı olan hörmət ətrafa sirayət edərək, altı-yeddi il ərzində bütün ölkəyə yayıldı.

Şəhərdə və bütün əyalətdə yalnız bir adam vardı ki, ona hörmət bəsləməkdən tamamilə çəkinirdi. Cənab Madlenin göstərdiyi yaxşılıqlara baxmayaraq, bu adam yenə bu xəstəliyə tutulmayırdı. Onda, cənab Madlenə qarşı şübhə oyadan satılmaz bir instinkt hökm sürürdü. Görünür, bəzi adamlarda, doğrudan da, əsl heyvani bir instinkt var; hər bir instinkt kimi o da təbiidir və onu məhv etmək mümkün deyildir; o, simpatiya və antipatiyanın yaranmasına səbəb olur, fəlakətli bir şəkildə insandan insana fərq qoyur, heç bir zaman tərəddüd etməz, halını pozmaz, sayıqlığını itirməz və özünə xəyanət etməz; onun gözünü pərdə tutsa da, baxışları aydındır, səhv etməz, hökm edər, zəkanın heç bir məsləhətinə, şüurun heç bir pozucu təsirinə tabe olmaz və taleyin insanları haraya gətirib çıxardığından asılı olmayaraq, it təbiətli insana pişik təbiətli insanın və tülkü təbiətli insana aslan təbiətli insanın yaxında olduğunu xəlvətcə xəbər verir.

Cənab Madlen çox zaman, hər kəsdən razılıq və səmimi münasibət görməklə sakit-sakit küçədən keçərkən, uzun boylu boz paltolu, əlində yoğun bir əsa və başında üzünü yarıya qədər örtən geniş bir şlyapa olan bir adama təsadüf edərdi. Cənab şəhər rəisi bu adamın ona şübhə ilə baxdığını və gözündən qeyb oluncaya qədər təqib etdiyini görürdü; sonra bu adam qollarını qoltuğuna qoyaraq dayanar, başını yavaş-yavaş yırğalamağa başlar və dodaqlarını nifrətli bir tərzdə büzüşdürərək baxardı; sanki: “Bu adam kimdir? Mən bunu keçmişdə harada isə görmüşəm. Hər halda, o, mənə aldada bilməyəcəkdir” sözlərini deyir kimi görünürdü.

Bu adam olduqca sərt, hər kəsi qorxudacaq dərəcədə sərt görünürdü: ötəri bir təsadüfdə belə qorxu oyada biləcək adamlardan idi.

Onun adı Javer idi, özü də polis idarəsində xidmət edirdi.

O, Monreyl şəhərində çətin, lakin cəmiyyət üçün faydalı bir vəzifə ifa edirdi ki, bu da polis müfəttişi vəzifəsi idi. Madlen ilk dəfə bu şəhərdə görüldüyü zaman o burada deyildi. Onun bu vəzifəyə təyin edilməsinə səbəb sonradan nazir, o zaman isə Paris polis idarəsinin prefekti olan qraf Anqlssin katibi cənab Şabule olmuşdu. Javer ilk dəfə Monreyl-sür-Mer şəhərinə gəldiyi zaman Madlen artıq iri bir fabrikant, böyük bir sərvət sahibi idi. Madlen babadan çevrilib cənab Madlen olmuşdu.

Bəzi polis məmurlarının üzündə qəribə ifadə olur: bu ifadədə iki şey – alçaqlıq və hökmranlıq hissi qəribə bir şəkildə qarışmış olur. Javerin üzündə də belə bir ifadə vardı, ancaq bu ifadədə alçaqlıq əlaməti görünmürdü.

Əgər insan qəlbinə gözlə görmək mümkün olsaydı, bizim dərin etiقادımıza görə, hamının gözləri qarşısında qəribə bir şey canlanardı, o da insan nəsli nümayəndələrindən hər birinin heyvanat aləminin bir növünə uyğun gəlməsidir. Bunun sayəsində mütəfəkkir üçün hələ dumanlı bir həqiqəti aydınlaşdırmaq mümkün olardı ki, o da budur: ilbizdən tutmuş qartala qədər, donuzdan tutmuş pələngə qədər bütün heyvanların və quşların təbiəti insanlarda və ayrı-ayrı heyvanların və quşların təbiəti isə ayrı-ayrı insanda gizlənmişdir. Bəzən bir neçə heyvanın təbiəti bir adamın təbiətində belə birləşmiş olur.

Heyvanlar bizim xeyir və şər işlərimizin ana surətləridir, ruhumuzun gözə görünən və gözlərimizin qarşısında dolaşan kabuslarıdır. Allah onları bizə göstərir ki, bizi fikirləşməyə

məcbur etsin. Lakin heyvanlar ancaq kölgə olduqlarından, Allah onlara tam mənada tərbiyə olunmaq qabiliyyəti verməmişdir. Bir də onların tərbiyəyə nə ehtiyacı var? Əksinə, bizim ruhumuz real bir şəkildə yaşadığından və qəti bir məqsədə malik olduğundan, Allahdan ağıl, yəni tərbiyə olunmaq qabiliyyəti almışdır. İctimai tərbiyə düzgün təşkil edildiyi zaman, ruhumuzun içərisindən, o necə olursa-olsun, mənfəətli şeyləri üzə çıxarmaq mümkündür.

Əlbəttə, bizim bu söylədiklərimiz, yalnız gözə görünən dünya həyatına tətbiq edilmək nöqtəyindən nəzərdən doğru ola bilər və insan olmayan məxluqatın əvvəlki və sonrakı surətlərinə aid mürəkkəb məsələni həll etmək üçün yaramır. Zahirdəki “mənliyin” batindəki “mənliyi” inkar etməsi üçün mütəfəkkirə heç bir haqq vermir. Bu qeydi etdikdən sonra, yenə öz sözüümüzdə davam edirik.

Bu surətdə, oxucumuz bizimlə birlikdə hər bir insanda heyvanat aləminin bir nümayəndəsinin gizləndiyini bir fərziyyə kimi müvəqqəti olaraq qəbul etsə, polis məmuru Javerin kim olduğunu təyin etmək bizim üçün asan olar.

Asturiya kəndlilərinin etiqaadınca, bəzən canavar balaları içərisində eləsinə təsadüf edilir ki, anaları onu öldürməsə, böyüdükdən sonra, mütləq qalan balaları yeyəcəkdir.

Bu canavar balasına insan sifəti versəniz, Javer barəsində aydın bir təsəvvürünüz olar.

Javer həbsxanada doğulmuşdu; anası falçı idi, atası isə katorqaya sürgün edilmişdi. Bir qədər böyüdükdə cəmiyyət daxilində özü üçün yer olmadığını anlamış və bu cəmiyyətin üzvü olmaq ümidini itirmişdi. O, anlamışdı ki, bu cəmiyyət adətən, öz sırasından iki insan zümrəsini amansızcasına xaric edir: əvvələn, ona hücum edənləri və ikincisi, onu müdafiə edənləri; o yalnız bu iki zümrədən birini seçməyə məcbur idi; özündə qanuniyyətə, səbat və qeyrətə yenilməz bir meyil və eyni zamanda mənsub olduğu qaraçı təbəqəsinə böyük bir nifrət bəsləyirdi. Javer polis idarəsinə girdi. Orada müvəffəqiyyət qazandı. Qırx yaşında artıq müfəttiş idi.

Gəncliyində cənubda qalerada nəzarətçi vəzifəsində xidmət etmişdi.

Lakin sözüümüzdə davam etmək üçün Javerdən bəhs edərkən “insan sifəti” sözü ilə nə demək istədiyimizi aydınlaşdırmalıyıq.

Javerdəki insan sifəti dik bir burunla, burunun iki geniş və dərin dəliyindən və bunlara bitişik olan enli və sıx bakenbardlardan ibarətdi. Onu ilk dəfə görə adam, özünü bir qədər pis hiss edir, bu sıx meşəliyə və dərin mağaralara bənzəyən böyük burun dəliklərinə diqqət edərdi, Javer az gülərdi, lakin güldüyü zaman qəhqəhəsi qorxunc olardı; nazik dodaqlarını açaraq, yalnız dişləri deyil, bəlkə, damağını da göstərərdi, burnunun ətrafında isə, vəhşi heyvanların üzündəki kimi, dərin qırışlıqlar əmələ gəlirdi. Javer ciddi olduğu zaman yekə bir itə, güldüyü zaman isə bir pələngə bənzərdi. Kəlləsi alçaq və kiçik, çənəsi enli idi; iki qaşu arasında qəzəbdən əmələ gəlmiş iki dərin bir qırışlıq, baxışında qorxunc və amiranə bir şey vardı; sıxılmış kinli dodaqları dəhşətli görünürdü. Javer belə idi.

Bu adam iki xeyli sadə və nisbətən pis olmayan duyğuya malik idi ki, bunları ifrat dərəcəyə gətirdikdə çox pis bir şeyə çevrilirdi, bu duyğular amirlərə qarşı hörmət və üsyana qarşı nifrətdən ibarətdi; onun nəzərində oğurluq, qətl və ümumiyyətlə, bütün cinayətlər üsyan əlamətlərindən başqa bir şey deyildi. Nazirdən başlayaraq adi kənd qoruqçusuna qədər dövlətə xidmət edən nə qədər adam varsa, onda hamısına qarşı gözübağlı bir etimad və hədsiz bir hörmət vardı. Qanunu bir dəfə belə pozmuş olan hər kəsə qarşı nifrət, kin və ədavət bəslərdi. Birincilər haqqında: “Məmur heç bir zaman səhv etməz, hakim həmişə haqlıdır” deyərdi, qanunu pozmuş adamlar haqqında isə: “Onlar artıq həmişəlik məhv olurlar; onlardan heç bir yaxşı şey gözləmək olmaz” deyərdi. O, bu mənhus insanları yaratmaq və, daha doğrusu, meydana çıxarmaq üçün insan qanunlarına mütləq bir haqq verən və cəmiyyətin aşağı təbəqələrini Stiks sahillərinə qovan ifrat etiqaadlara tam mənası ilə şərik çıxardı. O, zahid kimi möhkəm, ciddi və sərt fanatıqlar kimi məyus və dalğın, təvazökar və mütəkəbbir idi. Baxışı balta kimi soyuq və kəskin idi, baxdığı şeyi dəlir kimi görünürdü. Bütün həyatı iki sözdən ibarətdi: izləmək və güdmək. İnsan həyatının ən əyri yolları üzərindən düz bir xətt çəkmişdi; gördüyü işin faydalı olduğunu şüurunda bütünlüklə yerləşdirmişdi; vəzifələrini müqəddəs hesab edirdi, bəzi adamlar keşiş olduğu kimi, o da casus idi. Əlinə düşənin vay halına! Atası belə katorqadan qaçmış olsaydı, onu tutmaq üçün heç tərəddüd etməzdi; anası polis nəzarətindən qaçmış olsaydı, onu da tutub həbs edərdi. O, bununla

özündə xeyir işin əta etdiyi mənəvi bir məmnuniyyət hiss edirdi. Bununla bərabər həyatı pis keçirdi; aza qənaət edərək, tək yaşardı, qadın tanımaz, zövq və əyləncəni, əsla, sevməzdi. Amansız bir vəzifənin təcəssümü, polis idarəsini spartalıların Spartanı anladıkları kimi anlaması, amansız bir nəzarətçi, yırtıcı bir intizam, mərmərdən qayırmış bir casus, Vidok cildində bir Brut-bax, Javer bu idi.

Bütün varlığı daim izləyən və gizlənən bir adam olduğunu bildirirdi. İfrat royalist ruhlu qəzetlərin uydurmalarını o dövrdə yüksək kosmoqoniya fikirlərilə aşılayan Jozef de Mestrin dini məktəbi Javeri bir simvol kimi təsvir etməkdən çəkinməzdi. Alnı görünməzdi, çünki şlyapasının altında idi; gözləri də görünməzdi, çünki qaşları altında gizlənmişdi; çənəsi geniş bir boyunbağının içində idi, əlləri də görünməzdi, çünki qolları içində gizlənmişdi; həmişə gəzdirdiyi əsası da görünməzdi, çünki sürtuku altında tutardı. Lakin vaxtı gələndə, onun bütün vücudu qaranlığın içində pusqudan çıxar kimi olurdu; ensiz və yastı bir aln, qorxunc bir baxış, hirsli bir çənə, yekə əllər, yoğun və qorxunc bir dəyənək çıxdığı görünərdi.

Az olan boş vaxtlarında, kitabları heç sevməsə də, kitab oxuyardı; ona görə də büsbütün cahil deyildi. Bu, bir az dəbdəbə təsiri bağışlayan sözlərindən də anlaşılırdı.

Onun heç bir eybi olmadığını söylədik. Yalnız özündən məmnun olduğu zamanlar bir az burunotu çəkməyi özünə müzaiqə etməzdi. Bəşəriyyətlə onu bağlayan da yalnız bu vardı idi. Heç şübhəsiz ki, Javerin ədliyyə nazirliyinin illik statistika hesabatında “şübhəli adamlar” siyahısında göstərilən bir zümrə adamlara dəhşətli bir şey kimi görüldüyünü hər kəs anlar. Onlar Javerin adını eşidən kimi qaçardılar; yalnız onun görünməsi dəhşət saçardı.

Bu qorxunc adam belə idi.

Javer hər zaman cənab Madleni şübhəli, ayıq bir baxışda təqib edərdi. Bu baxışda bir çox eyhamlar və şübhələr görünürdü. Nəhayət, cənab Madlen bu baxışı duyduca da, anlaşılığına görə, buna heç əhəmiyyət vermədi. Hətta Javerdən heç bir izahat belə istəməz, nə onu axtarar, nə də ondan qaçardı; Javerin ağır baxışını açıq bir qeydsizliklə qarşıları. Javerə də, ümumiyyətlə, hər kəsə etdiyi kimi, sərbəst və xeyirxahlıqla müraciət edərdi.

Javerin ağızından qaçırdığı bir neçə sözdən anlaşılırdı ki, o, bu zümrə adamlara məxsus bir maraqla gizli axtarışlarını davam etdirirdi. Onun bu marağında instinktlə qarışıq bir iradə vardı: cənab Madlenin keçmiş haqqında nə öyrənmək mümkün idisə, Javer aydınlaşdırmaq istəyirdi. Məsələn bir az aydınlaşdırmış olduğu hiss edilirdi; bəzən işarə edərək bunu müəmmalı sözlərlə xatırladırdı; harada isə qeyb olmuş bir ailəni axtaran bir adam haqqında da bəzən şeylər söyləyirdi. Bir gün: “Deyəsən, artıq o mənim əlimdədir!” sözlərini ağızından qaçırmışdı. Bu sözlərdən sonra o üç gün dalğın-dalğın dolaşaraq düşünürdü. Yəqin, kələfin ucunu itirmişdi. Xülasə, insan təbiəti heç də ləkəsiz olmur, – söylədiyimiz bəzi sözlərə bu təshih verməliyik, əks təqdirdə bu sözlərin mənası həddindən artıq qəti görünər. İnstinktin mahiyyəti məhz bundadır ki, o sarsıla bilər, yolunu aza bilər. Başqa cür olsaydı, instinkt şüura qalib gələr; heyvan isə insandan ağıllı çıxa bilərdi.

Cənab Madlenin sakitliyi və özünü saxlaya bilməsi Javerin zənnini bir qədər itirdi.

Lakin bir dəfə Javerin qəribə hərəkətləri, deyəsən, Cənab Madlenə təsir etdi. Əhvalat belə idi.

ALTINCI FƏSİL.

Foşlevan baba.

Bir gün səhər tezdən cənab Madlen Monreyl-sür-Mer şəhərinin daş döşənməmiş bir küçəsindən keçirdi. Bir gurultu eşidib dayandı, bir az irəlində toplaşmış bir dəstə adam gördü. Onlara yanaşdı. Foşlevan baba adlı bir qoca kəndli yıxılmış olan atı qaldırmaq istədikdə, özü arabanın altında qalmışdı.

Bu qoca, cənab Madlenin o vaxt az olan düşmənlərindən biri idi. Cənab Madlen Monreylə gəldiyi zaman, keçmiş kənd notariusu və xeyli savadlı olan Foşlevan ticarətlə məşğul idisə də son zamanlar işləri çox pis bir halda idi. Bu şəhərə yeni gələn adı bir fəhlənin get-gedə varlandığını, özünün isə yoxsullaşdığını görən Foşlevanın cənab Madlenə bərk paxıllığı tuturdu. Odur ki, ona zərər yetirmək üçün hər bir vasitədən istifadə etməyə çalışırdı. Nəhayət, tamamilə

iflas edib yalnız var-yoxundan bir atı, bir də arabasından başqa heç bir şeyi qalmadıqdan sonra, yaşaya bilmək üçün sadə bir arabaçı olmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Atı yerə yıxıldıqda iki ayağını qırmışdı və artıq dura bilmirdi. Qoca, arabanın təkərləri altına düşmüşdü. Araba o qədər tərs əyilmişdi ki, onun bütün ağırlığı zavallının sinəsi üzərində idi. Arabanın yükü isə çox ağır idi. Foşlevan baba dəli kimi bağırırdı. Onu çıxarmağa çalışmışdılarsa da, bir nəticə verməmişdi. Kiçik bir hərəkət, yanlış bir tərpəniş, məharətsiz bir kömək onu büsbütün məhv edə bilərdi. Yalnız arabanı yuxarıya qaldırırdıqdan sonra qocanı oradan xilas etmək olardı, lakin bunun üçün arabanın altına girmək lazım gəlirdi. Bu halda Javer yoldan ötürkən bu hadisəni görüb arabanı qaldırmaqdan ötrü domkrat üçün adam göndərmişdi. Cənab Madlen də yetişdi. Hamı hörmətlə kənara çəkildi. Foşlevan:

– Kömək edin! – deyə bağırırdı, – bu yazıq qocaya kömək edəcək rəhmli bir adam yoxdurmu?

Cənab Madlen oradakılara dönərək:

– Sizdə domkrat yoxdurmu? – dedi.

Kəndlilərdən biri:

– Gətirməyə gediblər.

– Nə vaxt gətirəcəklər?

– Yaxında Flaşo küçəsindəki dəmirçixanaya gediblər, hər halda, on beş dəqiqədən az çəkməz...

Madlen:

– On beş dəqiqə? – deyə bağırırdı.

Keçən axşam yağış yağmışdı, torpaq büsbütün yaş idi, ona görə araba getdikcə palçıqın içinə girməkdə və qoca Foşlevanın sinəsini daha şiddətlə əzməkdə idi. Beş dəqiqə daha keçsəydi, onun bütün qabırğaları qırılacaqdı.

Madlen ətrafındakı kəndlilərə tərəf dönərək:

– On beş dəqiqə gözləmək mümkün deyil, – dedi.

– Çarə yoxdur!

– Axı bir az sonra iş-işdən keçəcək! Görmürsünüzmü, araba getdikcə daha dərinə batır?

– Necə görmürük!

Madlen:

– Qulaq asın, – dedi, – arabanın altında, bir adamın oraya girib, kürəyi ilə arabanı qaldıra bilməsi üçün hələ yer var. Bunu eləyən olsa, yarım dəqiqədə bu zavallı adam ölümdən qurtular. Aranızda ürəkli və qüvvətli bir adam varmı? Kim beş luidor qazanmaq istəyir?

Heç kəs yerindən tərpənmədi.

Madlen:

– On luidor, – dedi.

Oradakıların hamısı başlarını aşağı saldı. Yalnız biri:

– Buna div qüvvəti lazımdır. Arabanın altında əzilib ölməyi kim istər! – dedi.

Madlen:

– Yaxşı, – dedi, – iyirmi luidor verərəm!

Yenə sükut.

Bir səs:

– Arzu edən var, ancaq bacarıq lazımdır, – dedi.

Madlen dönüb Javeri gördü. Ancaq buraya yaxınlaşdığı zaman onu görməmişdi.

Javer sözünə davam edərək:

– Buna gücləri çatmaz, – dedi. – Bu qədər ağır bir arabanı kürəyi ilə qaldırmaq üçün müdhiş bir qüvvətə malik olmaq lazımdır.

Sonra cənab Madlenə kəskin bir nəzər saldı, sözlərini mənalı bir tərzdə söyləyərək əlavə etdi:

– Cənab Madlen, mən sizin istədiyiniz bu işi görə biləcək yalnız bir adam tanıyırdım.

Madlen vücudunun titrədiyini hiss etdi.

Javer qeydsiz bir görünüşlə, lakin gözlərini cənab Madlendən ayırmayaraq:

– Bu adam bir katorqalı idi, – dedi.

Madlen:

– Eləmi! – deyə dilləndi.

– Tulon həbsxanasında bir dustaq idi.

Madlenin rəngi qaçdı.

Araba isə getdikcə palçıqın içinə batmaqda idi. Qoca Foşlevan inləyir və bağırırdı:

– Öldüm! Boğuldum! Bu saat qabırğalarım parça-parça olacaq! Kömək edin! Amandır! Oh!

Madlen ətrafına göz gəzdirdi.

– Əcəba, iyirmi luidor qazanıb, bu zavallı qocanı qurtaracaq bir adam yoxdurmu? – dedi.

Kimsə yerindən tərpənmədi. Javer sözünə davam etdi:

– Mən ömrümdə ancaq bir adam tanıyırdım ki, o bir domkratın işini görə bilərdi, – dedi, – o da dediyim həmin katorqalıdır.

Qoca:

– Aman! Öldüm, əzildim! – deyə bağırırdı.

Madlen başını qaldırdı, gözləri ona zillənmiş Javerin qırğı baxışını gördü; ətrafındakı kəndlilərə baxdı və həzin-həzin gülümsündü. Sonra heç bir söz söyləmədən, dizlərini yerə qoydu və kimsəyə bir heyrət nidası çıxarmağa macal vermədən, cəld arabanın altına girdi.

Bir dəqiqə qorxunc və sakit bir intizarla keçdi.

Madlenin, qarnı üstə uzanıb, iki dəfə dirsəklərini dizlərinə yaxınlaşdıraraq ağır arabanı əbəs yerə qaldırmağa çalışdığını görürdülər. Müvəffəq olmadığını gördükdə hamı: “Madlen baba!

Arabanın altından çıxın! – deyə bağırırdılar. Qoca Foşlevan özü də:

– “Cənab Madlen” çıxın gedin! Görünür, əcəlim çatıbdır! – dedi. – Buraxın! Yoxsa siz özünüz də məhv olarsınız!

Madlen cavab vermədi.

Ətrafdakılar ağır-ağır nəfəs alırdılar. Təkərlər getdikcə yaş torpağa batmaqda davam edirdi.

Madlen artıq arabanın altından çıxmağa bilməyəcək bir vəziyyətdə idi.

Birdən yekə arabanın titrədiyini gördülər, araba yavaş-yavaş yuxarı qalxmağa başladı və təkərlər palçıqın içindən yarıya qədər çıxdı. Boğuq bir səs: “Tez olun, kömək edin!” – deyə bağırırdı.

Madlen son gücünü verməkdə idi. Bu onun səsi idi.

Hamı kömək etməyə başladı. Birinin fədakarlığı hamıya qüvvət və cəsarət vermişdi. İyirmi cüt qol arabayı yuxarıya qaldırdı. Qoca Foşlevan xilas oldu.

Madlen ayağa durdu. Rəngi bərk qaçmışdı. Üzündən tər axırdı. Paltarını parça-parça olmuş və palçıqda bulaşmışdı. Hamı ağlayırdı. Qoca onun dizlərindən öpür və “sən mənim tanrımın” – deyirdi. Madlenin üzündə isə asimani səadətdən doğan bir izzət əlaməti vardı; kəskin nəzərlərini qətiyyənlə ondan ayırmaq istəməyən Javerə tərəf dönərək, sakit-sakit onun üzünə baxırdı.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Foşlevan Parisdə bağban olur.

Foşlevan yıxıldıqda diz qapağını qırmışdı. Madlen baba zavallını fəhlələr üçün fabrikin içində düzəltdiyi və xəstələrə baxmaq işini iki şəfqət bacısına tapşıracağı əmr etdi. Ertəsi gün bu qoca səhər tezdən çarpayısının yanındakı kiçik masanın üstündə min franklıq bir əsginasla Madlen baba tərəfindən aşağıdakı məzmununda yazılmış Bir məktub tapdı: “Arabanızı və atınızı satın alıram”. Araba sınımış, at isə ölmüşdü. Foşlevan sağaldı, lakin dizini əyib düzəldə bilmirdi. Cənab Madlen, xəstəxanadakı şəfqət bacılarının və yerli keşişin vasitəsilə qocanı Parisdə Sent-Antuan məhəlləsindəki qadınlar monastırında bağban vəzifəsinə düzəltdi. Bundan bir az sonra cənab Madlen Monreyl şəhərinin rəisliyinə təyin olundu. Javer birinci dəfə olaraq cənab Madleni şəhərdə ona baş hakimiyyət ixtiyarı verən rəsmi libasda gördükdə, öz ağasının libası altında canavarı duymuş olan it kimi qorxudan titrədi. O zamandan bəri Javer mümkün qədər cənab Madlenə təsadüf etməkdən çəkinməyə çalışırdı. Lakin vəzifə dolayısı ilə istər-istəməz şəhər rəisinin yanına gəlməyə məcbur olduqda, Javer daim onunla böyük hörmət və təzimlə danışırdı.

Madlen babanın Monreyl-sür-Mer şəhərində yaratdığı firavanlığı, artıq qeyd etdiyimiz zahiri əlamətlərdən başqa, gözə görünməsə də, az əhəmiyyəti olmayan bir əlamət də sübut edirdi. Bu əlamət isə qəti və aydın idi. Əhali ehtiyac içində olanda, iş azlıq edəndə, ticarət yaxşı getməyəndə, əhali pulsuz olduğundan, istər-istəməz vergi verməkdən boyun qaçıрмаğa məcbur olur, verginin vaxtı keçir, dövlət vergini zorla yığmaq üçün böyük pullar sərf etməli olur. İş çox olduğu, ölkə xoşbəxt və varlı bir həyat sürdüyü zaman isə vergilər də asanlıqla verilir, vergini yığmaq işi də dövlətə ucuz başa gəlir. Demək olar ki, ictimai səfalətin və ictimai sərvətin dərəcəsini təyin etmək üçün yeganə bir barometr vardır ki, o da vergiləri yığmaq üçün sərf edilən pullardır. Yeddi il ərzində Monreyl dairəsində vergi yığmaq xərcləri dördüdə üç dəfə azalmışdı. Odur ki, o zaman maliyyə naziri olan cənab de Vilel bu dairəni həmişə başqa dairələrə bir misal kimi göstərirdi.

Fantina vətəninə qayıtdığı zaman ölkənin vəziyyəti belə idi. Onu heç kəs xatırlamırdı. Xoşbəxtlikdən cənab Madlenin fabriki qonaqsevən bir ev kimi, hamının üzünə açıqdı. Fantina fabrikə gəldi, onu qadın emalatxanasına qəbul etdilər. Bu Fantina üçün tamamilə yeni bir iş olduğuna görə, o çox da müvəffəqiyyətlə çalışa bilmirdi və qazancı az olurdu, lakin ona kifayət edirdi; yaşamaq məsələsi həll edilmişdi; artıq öz əməyi ilə yaşaya bilirdi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Madam Viktürnən əxlaq naminə otuz beş frank sərf edir.

Fantina müstəqil yaşaya biləcəyini anladıqda, fərəhləndi. Öz əllərinin zəhməti ilə və namusla yaşaya bilmək nə böyük bir səadətdir! Doğrudan da, zəhmətə qarşı onda bir məhəbbət doğmuşdu. Bir güzgü alıb gəncliyini, gözəl saçlarını və ağ dişlərini seyr etdiyi zaman sevinmişdi; öz ağır keçmişini unutmağa çalışaraq Kozettasını düşünür və özünü xoşbəxt hiss edirdi.

Balaca bir otaq tutdu, gələcək qazancı hesabına borc edərək otağa avadanlıq aldı; Fantinanın bu hərəkətində keçmiş pozğun həyatdan qalma bir vərdiş görünürdü.

Özünü ərli qadın kimi göstərməyə çalışaraq, yuxarıda söylədiyimiz kimi, öz kiçik qızı haqqında danışmaqdan çəkinirdi.

İlk zamanlar qızı üçün gördüyünüz kimi, Tenardye ailəsinə müntəzəm surətdə pul göndərirdi. Savadsız olduğundan və yalnız öz imzasını yaza bildiyindən, hər dəfə məktub göndərmək lazım gəldikdə ərizə yazana müraciət edirdi.

O, tez-tez məktub yazırdı. Buna diqqət etmişdilər. Emalatxanada işləyən qadınlar bir-birinin qulağına Fantinanın “məktub yazdığını” və “aşnası” olduğunu danışmağa başladılar.

Başqalarının hərəkətlərini qısqançlıqla izləyənlər, adətən, bu hərəkətlərlə heç bir əlaqəsi olmayan adamlardır. “Görəsən, bu cənab nə üçün ancaq axşamlar evdən bayıra çıxır? Nə üçün filankəs cümə axşamları heç bir zaman öz otağının açarını divardan asmır? Nə üçün o, həmişə döngələrdə gəzir? Nə üçün filan xanım minik arabasından evinə çatmamış düşür? Niyə o xanım evində bolluca kağızı olduğu halda, poçt kağızı almaq üçün xidmətçisini göndərir?” və sairə və sairə.

Bəzi adamlar var ki, özləri üçün heç bir əhəmiyyəti olmayan bu müəmmaların mənasını anlamaq məqsədilə, bir çox xeyirxah işlərə sərf ediləcək pullardan artıq pul sərf edir, vaxt sərf edir, qüvvət sərf edirlər. Həm də onlar heç bir mənfəət güdməzlər, bunu sadəcə maraq üçün edirlər, bu marağın nəticəsində isə onlar yalnız öz maraqlarını təmin edirlər, başqa heç bir şey qazanmazlar. Onlar günlərlə filan qadın ya kişinin hərəkətlərini izlər, saatlarla dalanlarda, yol ağzında, gecənin qaranlığında, qışın soyuğunda, yağışın altında dayanar, məktub apararlara rüşvət verib kimə göndərildiyini öyrənər, arabacılarla və lakeylərə peşkəş verər, qulluqçu qızları tovlar, qapıçıya pul verirlər. Məqsəd nədir? Elə-belə. Ehtirasla arzu etdikləri bir şey varsa, o da öyrənmək, qazıb çıxarmaqdır. Buna səbəb boş-boş danışmaq ehtiyacını təmin etməkdir. Halbuki bu üstü açılmış sirlər, bu faş edilmiş gizli işlər, mənası tapılmıyş müəmmalar müsibətlərə, duellərə, iflaslara səbəb olur, bir çox ailələri iflas dərəcəsinə gətirir, bir çox insanların həyatını

məhv edir, heç bir mənfəəti olmayan, sadəcə kor bir arzuya tabe olaraq “hər bir şeyi ifşa edənlərin” böyük sevinclərinə səbəb olur. Ah, bütün bunlar nə qədər kədərli bir haldır! Bəzi adamlar da vardır ki, ancaq söhbət etmək xatirinə kinli olurlar. Onların söhbətləri, salonlarda gedən dedi-qodular, dəhlizlərdə yürüdülən mühakimələr odunu tezliklə və çox tələf edən buxarılara bənzər, bu buxarılar daim yandırmaq üçün yanacaq tələb edir, bu yanacaq da yaxın adamlardır.

Bu surətlə Fantinanın da hərəkətlərini izləməyə başladılar.

Bir çoxları onun sarışın saçlarına və ağ dişlərinə paxıllıq edirdilər.

Bu da müəyyən edilmişdi ki, Fantina bəzən emalatxanada üzünü çevirib gözünün yaşını silərmiş.

O, öz uşağını, bəlkə də, vaxtilə sevdiyi bir adamı xatırladığı zaman göz yaşını silərdi.

İnsanı keçmiş həyatla bağlayan sirli telləri qırmaq çətin və əziyyətli bir işdir.

Onun ayda iki dəfə və hər zaman eyni ünvanı məktub yazdığını görmüşdülər; məktublar sifarişli göndərilirdi. Bir az sonra məktubun ünvanını da öyrəndilər: “Monfermeyl, meyxanaçı cənab Tenardye”.

Monreyldəki kiçik bir meyxanada ərizə yazanı sərxoş edib danışdırdılar. Qoca ərizə yazan qarnını qırmızı şərəblə dolduran kimi məktublarda yazılmış olan müxtəlif sirləri açıb söyləyirdi. Xülasə, Fantinanın bir uşağı olduğunu öyrəndilər. “Görünür ki, bu fahişə imiş” dedilər. Dedi-qodu sevən bir qadın da tapıldı ki, Monfermeylə getmək üçün tənbellik etməyib, Tenardye ilə görüşdükdən sonra geri qayıtdıqda: “Sərf etdiyim otuz beş frankla öz istədiyimə nail oldum; indi ürəyim sakitdir. Uşağı öz gözümlə gördüm!” – dedi.

Bu işi görən Viktürnen adında bir ziyanəvər idi. Madam Viktürnen hamının əxlaqına diqqət edən bir əxlaq qoruqçusu idi. Əlli altı yaşı vardı; qocalığı üzünün çirkinliyini daha da artırır. Səsi titrək, xasiyyəti dözülməz idi. Bu qadının vaxtilə gənc olduğuna belə inanmaq insana qərribə gəlirdi. Gəncliyində, 93-cü ilin qızgın günlərində, qırmızı qalpaq geyərək, bernadçılardan yakobinçilərin tərəfinə keçən bir rahibə ərə getmişdi. Bu, arıq, acıqlı, tikanlı, gözüdoymaz, inadkar və acıdil bir qadındı; o hələ onu dul qoymuş və həyatında qorxu və itaət altında saxlanmış olan rahibini unutmamışdı. Ona, rahib iyi verən bir murdar təbiət demək olardı. Restavrasiya zamanı mömin bir qadın olmuşdu, o dərəcədə ki, keşişlər belə onun ərə getmiş olduğu rahibin günahından keçdilər. Kiçik bir mülkü vardı və hər yerdə onu ruhani dairəsinə vəqf edəcəyini bağıra-bağıra söylərdi. Arras yepiskopluğu dairəsində ona xeyli hörmət bəsləyirdilər. Monfermeylə gedib oradan qayıtdıqdan sonra: “Uşağı öz gözümlə gördüm” – deyən madam Viktürnen həmin qadındı.

Axtarışlara xeyli vaxt sərf olundu. Fantina fabrikdə bir ildən artıq idi ki, işləyirdi. Bir gün emalatxananın nəzarətçisi, cənab merin adından ona əlli frank verib, artıq işdən xaric edildiyini söylədi və yenə cənab merin adından ona şəhəri tərk edib getməsinə təklif etdi.

Bu o zaman idi ki, Tenardyelər ondan yeddi frank əvəzinə ayda on iki frank istədikdən sonra, artıq on beş frank tələb edirdilər.

Fantina dəhşətə gəldi. O, heç bir yerə gedə bilməzdi, çünki yaşadığı otaq və mebel üçün borca düşmüşdü. Əlli frankla o, öz borcunu ödəyə bilməzdi. Bir neçə yalvarışlı sözlər söylədi.

Nəzarətçi dərhal emalatxananı tərk edib getməsinə əmr etdi. Fantina adi bir işçi idi. Ümidsizlik və xəcalətdən məyus bir halda, emalatxanadan çıxıb evinə getdi. Artıq onun qəbahətini hər kəs bilirdi.

Fantina hiss etdi ki, artıq özünü müdafiə etməyə təqəti qalmamışdır. Kimsə ona cənab merlə görüşməyi məsləhət gördü. Fantina cəsarət etmədi. Cənab mer xeyirxah olduğu üçün ona əlli frank vermiş, ədalətli olduğu üçün isə onu fabrikdən qovmuşdu. Fantina bu qərara tabe oldu.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Madam Viktürnenin müvəffəqiyyəti.

Demək, rahibin dul arvadı da kara gəldi.

Cənab Madlenin isə bu əhvalatdan, əsla, xəbəri yox idi. Həyatda belə mürəkkəb hallara tez-tez rast gəlmək olur! Cənab Madlen, adətən, qadın emalatxanasına çox az gəlirdi. O, emalatxananın

idarə edilməsini yerli keşişin tövsiyəsi ilə qoca bir qadına tapşırırmışdı və buna tamamilə etibar edirdi. Bu qadın, həqiqətən, hörmətli, ədalətli və mərhəmətli idi, möhkəm qaydalara riayət edərdi, lakin sədəqə verməyi bacardığı halda, anlamaq və bağışlamaq qabiliyyətinə malik deyildi. Cənab Madlen hər bir işi ona tapşırırmışdı. Yaxşı adamlar çox zaman öz imtiyazlarını başqalarına etibar etməyə məcbur olurlar. Odur ki, əlində ixtiyarı olan və haqlı olduğuna inanan nəzarətçi qadın təhqiqat aparmış, işi nəzərdən keçirmiş, Fantinanı günahkar hesab edib cəzasını vermişdi.

Əlli frank məsələsinə gəlincə nəzarətçi bu pulu ehtiyacı olan işçi qadınlara kömək etmək üçün cənab Madlenin onun ixtiyarına verdiyi məbləğdən götürmüşdü.

Fantina xidmətçi yeri axtarmağa başladı; qapı-qapı gəzdi. Heç kəs onu işə götürmək istəmədi. Şəhərdən çıxıb getməyə imkanı yox idi. Mebel üçün borclu qaldığı alverçi (amma nə mebel idi) ona dedi ki: “Şəhərdən qaçıb gizlənsəniz, sizi bir oğru kimi həbs edərlər”. Otaq üçün borclu qaldığı ev sahibi ona dedi ki, “Siz gənc və gözəlsiniz, odur ki, borcunuzu vermək üçün pul tapa bilərsiniz”. Fantina əlli frankı ev sahibi ilə alverçi arasında böldü: özünə ancaq ən çox lazım olan şeyi saxlayaraq ev şeylərinin dördü-üçünü alverçiyə qaytardı. Artıq işsiz, köməksiz qaldı, bir çarpayısı var idi, amma yüz franka qədər borca girmişdi.

Şəhər qarnizon əsgərləri üçün üst köynəkləri tikməyə başlayaraq, gündə on iki su qazanırdı. Qızına gündə on su göndərməli idi. Bax, bu səbəbdən də axır zamanlarda qızı üçün Tenardiyeyə pulu müntəzəm göndərmirdi.

Fantina axşamlar evə qayıtdığı zaman qonşu qarının otağında öz şamını yandırır, bu qarını ona yoxsul yaşamağın yolunu öyrətdi. Aza qənaət etməyin axırı heç nə ilə yaşamaqdır. Bu, iki otaq kimi bir şeydir: otağın biri qaranlıq, o biri isə məzar kimi zülmətdir.

Fantina qışda odunsuz keçinməyin yolunu da öyrəndi: iki gündə bir ovuc darı yeyən balaca bir quşu belə saxlamaqdan boyun qaçırmağı; tumanı yorğan və yorğanı tuman eləməyi, qonşu evin lampasından düşən işıqda axşam yeməyi yeyərək şam yandırmamağı öyrəndi. Yoxsul və namuslu yaşayıb qocalan aciz bir insanın bir su puldan nə qədər mənfəət ala biləcəyi kimsənin ağına gəlməz. Nəhayət, bu böyük bir məharətə çevrilir. Fantina bu gözəl məharətə vərdiş edərək, bir az ürəkləndi.

Həyatının bu dövründə o bir dəfə qonşu qadınlardan birinə dedi: “Bilirsiniz, əgər mən gündə beş saat yatıb qalan saatlarımı tikişlə məşğul olsam, birtəhər özümə çörək pulu qazanaram, həm də adam məyus olanda, çörək də az yeyir. Nə eybi var! İztirab, həyəcan, bir parça çörək bir tərəfdən, dərd də o biri tərəfdən, bunların hamısı məni doydurur”.

Bu qədər acı bir həyat şəraitində Kozetta yanında olsaydı, Fantina özünü tamamilə xoşbəxt hiss edərdi. Gedib onu yanına gətirmək fikrinə düşdü. Lakin yoxsulluğunu yadına saldıqda, öz arzusunu boğmağa məcbur oldu. Həm də Tenardiyeyə çoxlu borcu var idi. Bu borcu necə ödəyə bilərdi? Hələ yol xərci! Bunu haradan düzəldəcəkdə?

Fantinaya, təbir caizsə, səfalət dərsi verən Marqarita adlı qarını müqəddəs, həqiqətən, dindar, yoxsul bir qadın idi; o yoxsullara, hətta varlılara belə hər zaman kömək etməyə hazır idi; savadı yalnız öz adını – Marqarita – yazı biləcək bir dərəcədə idi; bununla belə Allaha inanırdı, bu isə savadın ən yüksək dərəcəsidir.

Aşağılarda, həyatın dibində, bir çox belə müqəddəs qadınlar var; bir vaxt olar, onlar yuxarı qalxarlar. Bu həyatın öz “sabahı” vardır.

İlk zamanlar Fantina küçəyə çıxmağa belə cəsarət etmirdi, çox utanırdı.

Küçədə gedərkən yoldan ötənlərin dönüb ona baxdıqlarını və onu barmaqla göstərdiklərini hiss edirdi; hamı ona baxar və kimsə salam verməzdi; adamların ona qarşı acı və soyuq nifrəti soyuq külək kimi iliklərinə qədər işləyirdi.

Kiçik şəhərdə belə bir çarəsiz qadın camaatın istehzalı baxışları altında özünü çılpaq kimi hiss edir. Parisdə sizi heç olmasa tanıyan olmaz, bu tanınmazlıq da sizin üçün paltarı əvəz edə bilər. Ah! Parisdə yaşamağı nə qədər istərdi. Lakin bu mümkün deyildi.

Yoxsulluğa adət etdiyi kimi, bu təhqirlərə də istər-istəməz öyrəşdi. Buna da yavaş-yavaş alışdı. İki-üç aydan sonra xəcaləti bir tərəfə ataraq, heç bir şey olmamış kimi, küçəyə çıxardı. “Məndə

nə var ki!” deyərdi. Başını uca qaldıraraq, acı bir təbəssümlə yolçularla qarşılaşaraq, getdikcə arsızlaşdığını hiss edirdi.

Madam Vikturiyen bəzən öz pəncərəsindən Fantinanın keçdiyini görüb “bu murdar məxluqun” miskin görünüşünü seyr edərək, onu bu müsibətə sala bildiyi üçün sevinirdi. Kinli adamların özlərinə məxsus alçaqcasına sevincləri olur.

İşin ağırlığı Fantinanı yorurdu; onda əvvəldən olan quru öskürək indi şiddətlənmişdi. Bəzən öz qonşusuna deyərdi: “Əlimə baxın, görəsən, nə üçün belə yanır?!”

Bununla belə səhərlər öz sıx, ipək kimi yumşaq saçlarını sınıq bir daraqla darayarkən, bir dəqiqəliyə nazlanaraq özünü bəxtiyar hesab edirdi.

ONUNCU FƏSİL.

Müvəffəqiyyətin nəticələri.

Fantina fabrikdən qışın ortalarında qovulmuşdu; yay gəlib keçdi və yenə qış gəldi. Günlər qısa olduğundan çox iş görə bilmirdi. Qışda isti yox, işıq yox, günorta yox; axşam səhərə qovuşur, hava hər zaman dumanlı olur, göy üzünü bulud alır, pəncərədən işıq az düşdüyü üçün otaqda bir şey görmək mümkün olmur! Göy bir bacaya bənzəyir, gündüzlər isə zirzəmi kimi qaranlıq olur. Günəş bir dilənçi kimi görünür. İlin ən qorxunc bir fəslə! Qış bir şeyi daşa çevirir – göylərin suyunu da, insanların qəlbini də. Borclular Fantinaya rahatlıq vermirdilər.

Fantina çox az qazanırdı. Borcları getdikcə artırırdı. Pulu müntəzəm almadığından acıqlanmış olan Tenardyenin ona yazdığı məktubların məzmunu onu dəhşətə salır və poçt xərcləri cibini boşaldırırdı. Bir dəfə Tenardye balaca Kozettanın qışın soyuğunda çılpaq gəzdiyini və isti bir tumana ehtiyacı olduğunu yazaraq, bunun üçün anasından heç olmasa on frank pul göndərməsini tələb etmişdi. Fantina məktubu alaraq onu bütün günü əlindən yerə qoymadı. Axşam tindəki dəllək dükanına gedərək, darağını saçlarından çıxardı. Gözəl sarı saçları süzülərək belinə qədər düşdü. Dəllək:

– Nə gözəl saçlar! – dedi.

– Bu saçlara neçə verərsiniz? – deyə Fantina soruşdu.

– On frank.

– Kəsin.

Fantina bu pula yun bir tuman alıb qızı üçün Tenardiyeyə göndərdi.

Bu tuman Tenardylərin qəzəbinə səbəb oldu. Onlara pul lazımdı. Tumanı Eponinaya verdilər.

Zavallı Torağay isə yenə üşüyə-üşüyə qaldı.

Fantina düşündürdü ki: “Artıq balam üşümür. Onu öz saçlarımla geyindirdim”. Fantina qırxılmış başına yuvarlaq ağ bir təsək geydi, bununla belə yenə də gözəl görünürdü.

Fantinanın qəlbi getdikcə qaralırdı. O, öz qalın saçlarını daramaq səadətindən məhrum edildiyini görüncə, yavaş-yavaş bütün aləmə qarşı nifrət bəsləməyə başladı. Əvvəllər o da Madlen babanın şəxsiyyətinə qarşı hamının hörmət və pərəstişinə şərik olurdu; lakin öz bədbəxtliyinə Madlenin səbəb olduğunu və onu işsiz qoyub rəhmsizcəsinə fabrikdən qovduğunu, nəhayət, bu hala gətirən yenə o olduğunu daima düşündüyündən, hamıdan artıq ona qarşı nifrət bəsləməyə başladı.

İstirahət saatlarında fəhlələr darvaza qarşısında durduqları zaman fabrikin yanından keçərkən, Fantina qəsdən ucadan gülərək mahnı oxuyardı.

Qoca bir fəhlə qadın bir dəfə onun nəğmə və qəhqəhəsini eşitdikdə: “Bu qızın axırı pis olacaq” demişdi.

Bir dəfə Fantina, qəlbində hiss etdiyi bir dəliliklə, ilk təsadüf etdiyi bir adamı sevmədən, özünə aşna qəbul etdi. Bu avara bir çalğıcı, alçaq, tənbel və çaşqın bir adamdı, Fantinanı tez-tez döyərdi, çox çəkmədən, birləşərkən eynən Fantinanın ona bəslədiyi nifrətlə onu buraxıb getdi.

Fantina uşağını son dərəcə sevirdi.

Süqut etdikcə, həyatı get-gedə qaranlıqlaşdıqca, bu balaca məsum mələyə qarşı qəlbindəki məhəbbəti də daha parlaq bir surətdə yanırırdı. Öz-özünə: “Varlandığım zaman Kozetta öz yanımda olacaq” deyib gülərdi. Öskürəyi kəsilmir və bədəni tez-tez tərləyirdi.

Bir dəfə Tenardyedən aşağıdakı məzmununda bir məktub aldı: “Kozetta bizim yerlərdə yayılan yoluxucu xəstəliyə tutulmuşdur. Buna səpkili qızdırma deyirlər. Bahalı dərmanlara ehtiyac var. Bu xərclər bizi var-yoxdan çıxarıb, daha dərman almağa mümkünümüz yoxdur. Əgər bir həftə ərzində qırx frank pul göndərməsəniz, qızınız öləcəkdir.”

Fantina qəhqəhə ilə gülüb, qonşu qadına dedi:

– Bunlar lap dəli olublar! Qırx frank! Bu, iki napoleondor deməkdir. Mən bunu haradan alacağam? Doğrudan da, bu kəndlilər nə axmaq adamlardır!

Bununla belə otaqdan çıxıb pilləkənin başındakı kiçik pəncərənin qabağında məktubu bir daha oxudu.

Sonra pilləkənlə düşüb, gülməyində davam edərək atıla-atıla küçə ilə yüyürdü.

Yolçulardan biri ondan soruşdu

– Sizə nə olub ki, kefiniz belə kökdür?

O cavab verdi:

– Mən kənddən axmaq bir məktub almışam. Məndən qırx frank pul istəyirlər. Kəndlililər, fayda verməz!

Meydandan keçərkən, camaatın qəribə şəkilli bir araba ətrafında topladığını gördü; arabada qırmızı paltarlı və ucadan danışan bir adam durmuşdu. Bu adam süni diş düzəldən, cürbəcür toz və dərmanlar satan fırıldaqçı bir diş həkimi idi.

Fantina da camaata qarışaraq bu adamın qara camaat üçün kobud sözlər, kübar adamlar üçün isə anlaşılmaz lətifələr söyləməsinə hamı ilə birlikdə qəhqəhə çəkib gülməyə başladı. Diş həkimi gülən qızı görüb birdən ona müraciətlə səsləndi:

– Nə gözəl dişlərin var, ay güləyən qız! Tiyələməndən ikisini mənə satsan, hər biri üçün sənə bir napoleondor verərəm.

Fantina:

– Bu nə deməkdir? Siz tiyə nəyə deyirsiniz? – deyə soruşdu.

– Tiyə qabaq dişlərə deyirlər, – deyə diş həkimi vüqarla cavab verdi. – İki qabaq dişinizi satın.

Fantina:

– Nə dəhşətli bir şey – deyə bağırdı.

Arxa tərəfdə duran dişsiz bir qarı:

– İki napoleondor! – deyə mızıldandı. – Bəxti yaman gətirib!

Fantina arxasınca çıxırmaqda olan diş həkiminin xırıltılı səsini eşitməmək üçün qulaqlarını tıxayaraq qaçdı. Bu adam isə bağırdı:

– Yaxşı fikirləş, gözəl xanım! İki napoleondor az deyil! Razı olsanız, axşam “Gümüş göyertə” mehmanxanasına gəlin, mən orada olacağam.

Fantina acıqlı halda evə qayıtdı və əhvalatı qonşusu Marqaritaya söylədi.

– Görürsünüz, – dedi, – belə də cəllad olar? Bu cür adamlara şəhərləri gəzməyə niyə izn verirlər?

İki qabaq dişimi çıxarmaq! Onda mən lap eybəcər bir qız olaram! Saçlarım yenə uzanar, amma dişlərim! Ah cəllad! Mən altıncı mərtəbədə özümü başı aşağı ataram, amma “Gümüş göyertə” mehmanxanasına getməyəm.

Marqarita:

– Dişlərin üçün o sənə nə qədər verirdi? – deyə soruşdu:

– İki napoleondor.

– Bu qırx frank edir.

– Bəli, – deyə Fantina cavab verdi, – qırx frank.

Fantina dərin fikrə gedib işləməyə başladı. On beş dəqiqədən sonra işini atıb Tenardyenin məktubunu bir də oxumaq üçün pilləkənə çıxdı.

Geriyə qayıtdıqda burada işləyən Marqaritaya dönərək dedi:

Səpkili qızdırma nə deməkdir? Bilirsinizmi?

Qoca arvad:

– Bu bir xəstəlikdir, – dedi.

– Bunu sağaltmaq üçün çoxmu dərman lazımdır?

– Bəli, çox dərman lazımdır.

– Bu xəstəlikdən adamın harası ağrıyır?

– Hər yeri, bütün bədəni ağrıyır.

– Bu uşaqlarda da olurmu?

– Hamıdan çox uşaqlarda olur.

Bu xəstəlikdən ölən olurmu?

– Ölən çox olur, – deyə Marqarita cavab verdi.

Fantina küçəyə çıxdı və məktubu bir də oxudu.

Axşam evdən çıxdı; adamlar onun çoxlu meyxanası olan Paris küçəsinə doğru getdiyini gördülər. Ertəsi gün səhər tezdən Marqarita adəti üzrə işləmək üçün Fantinanın otağına girdikdə (bunlar yalnız bir şam yandırmaq üçün bir yerdə işləyirdilər), Fantinanın rəngi qaçmış və donmuş bir halda çarpayıda oturduğunu gördü. Fantina heç yatmamışdı. Təsəyi başından dizi üstünə düşmüşdü. Bütün gecəni yanan şam qurtarmaq üzrə idi.

Marqarita bu qorxunc halı görünə heyrət içində astanada dayanaraq:

– Aman Allah! – deyə bağırdı. – Şam yanıb qurtarmış! Yoxsa bir müsibət olmuşdur?

Sonra saçı vurulmuş başını ona tərəf çevirən Fantinaya baxdı. Bu gecənin ərzində Fantina on il qocalmışdı. Marqarita heyrətlə:

– Aman, ya rəbbi! Fantina, sənə nə olmuşdur? – dedi.

– Heç bir şey, – deyə Fantina cavab verdi. – Əksinə, mən çox xoşbəxtəm, çünki qızım bu qorxunc xəstəlikdən artıq ölməyəcəkdir.

Ona dərman alacaqlar. Mən məmnunam.

Fantina masanın üzərində parlayan iki napoleondoru qarışa göstərdi.

– Ah, ya rəbbi! – deyə Marqarita yenə bağırdı. – Bu ki, böyük bir sərvətdir! Bu qızılları haradan aldın?

– Tapdım, – deyə Fantina cavab verdi.

O, bu sözləri deyərək gülümsədi. Şamın şöləsi üzünü işıqlandırdı. Bu, qanlı bir təbəssüm idi.

Dodaqlarının kənarında qanlı tüpürcək, ağızda isə qara bir deşik göründü.

İki qabaq dişi çıxarılmışdı.

Fantina Monfermeylə qırx frank göndərdi.

Lakin qızın xəstələnməsi yalnız Tenardye tərəfindən uydurulmuş bir hiylə idi. Kozetta xəstə deyildi.

Fantina güzgüsünü pəncərədən bayıra atdı. O, üçüncü mərtəbədə olan otağını çoxdan buraxmış və damın lap altındakı kiçik bir çardaqda yerləşmişdi, bu yer, tavanı döşəmənin kənarları ilə birləşərək bir bucaq təşkil edən və hər bir zaman başınıza toxunan hindən başqa bir şey deyildi. Yoxsul adama istər öz həyatının sonuna qədər, istərsə də otağının sonuna qədər getmək üçün ikiqat əyilmək lazım gəlir. Fantinanın artıq çarpayısı yox idi, yalnız yorğan adlandırdığı bir cındırı qalmışdı, yerdə bir döşək, küncdə isə həsirdən cırıq bir stulu vardı. Dibçəkdə əkilmiş çiçək quruyub otağın bir küncünə atılmışdı. Otağın o biri küncündə bir yağ küpü vardı, indi onun içinə su töküldü. Qışda küpdəki su donduğu üçün küpün divarlarında buz dairəcikləri əmələ gəlirdi. Həyasını itirən Fantina, naz-qəmzəsini də itirmişdi. Bu, səfalətin son pilləsi idi. Kirli bir təsək geyərək küçəyə çıxardı. Vaxtının azlığındanmi və ya əhəmiyyət vermədiyindənmi, hər nədən isə paltarını yamamazdı. Corabının altı cırıldıqca, cırıq yerini ayaqqabının içinə soxardı, bunu corabda əmələ gələn çirkin qırıqlardan görmək olardı. Dağılmış korsetini bez parçaları ilə yamardı, lakin azacıq tərpənən kimi bunlar cırıq-cırıq olurdu. Borcluları onu rahat buraxmır və daim onunla qalmaqla salırdılar. Bunlar onu hər vaxt küçədə qabaqlar və ya pilləkənin ayağında gözlərdilər. Gecələri göz yaşları və ağır düşüncələr içində keçirirdi. Gözlərində qərribə bir parıltı görünürdü, sol kürəyinin üstündə ağır bir ağrı vardı. Öskürək onu təngə gətirmişdi. Madlen babaya dərin bir nifrət bəsləyirdi, lakin öz taleyi üçün kimsəyə şikayət etməzdi. Gündə on yeddi saat çalışaraq tikiş tikərdi, lakin bir gün dustaq qadınların işini idarə edən və onları çox alçaq muddla işlədən podratçı köynək tikmək muzdunu birdən-birə o qədər aşağı saldı ki, kənarında işləyən bir dərzi qadının gündəlik muzdu doqquz sudan çox olmurdu. On yeddi saatlıq iş günü üçün doqquz su! Borcluların mərhəmətsizliyi get-gedə artırdı. Ev avadanlığının demək olar ki, hamısını geri almış olan mebel satıcısı daim təkrar edərək: “Ay həyasız, bəs borcunu nə vaxt

verəcəksən?”. Ya rəbbi, bu adamlar ondan nə istəyirdi! O, özünü daim təqib edilən bir insan kimi hiss edirdi, ona görə də halı vəhşi heyvanların halına oxşayırdı. Elə bu vaxtlarda o, Tenardyedən bir məktub aldı, məktubda Tenardye, bu qədər gözləməkdə həddindən artıq mərhəmətli olduğunu xəbər verərək, ondan yüz frank pul tələb edirdi; bu pulu göndərməsə, Kozetta keçirmiş olduğu ağır xəstəlikdən yenidən qurtulmağa başlamışdırsa da onu küçəyə, soyuğa atacaqlarını yazırdı, küçədə qaldıqdan sonra da soyuq və aclıqdan məhv olub gedəcəkdir, özü bilsin. Fantina öz-özünə düşündü: “Yüz frank! Lakin gündə heç yüz su qazanmaq üçün bir sənət vardırmı?”. – Nə olsun ki! Özümü sataram! – dedi və zavallı qız fahişə oldu.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Christus nos liberavit.

Fantinanın keçirdiyi macərə nədir? Bu macərə qul satın alan cəmiyyətin macərəsidir.

Cəmiyyət bu qulları kimdən satın alır? Səfalətdən.

Aclıqdan, soyuqdan, yalqızlıqdan, kimsəsizlikdən, ehtiyacdən satın alır. Bu olduqca kədərli bir alverdir. İnsan qəlbi bir parça çörəyə satılır. Səfalət təklif edir, cəmiyyət isə bu təklifi qəbul edir. Həzrət İsanın müqəddəs hədisi bizim mədəniyyətimizi idarə edir, lakin bu hədis hələ mədəniyyətə sirayət etməmişdir. Deyirlər ki, köləlik Avropa mədəniyyəti sayəsində yox olmuşdur. Bu səhv fikirdir. Köləlik hələ də mövcuddur, lakin onun ağırlığı indi yalnız qadınların üzərinə düşür ki, buna da fahişəlik deyirlər.

Köləliyin ağırlığı qadın üzərinə, yəni zəriflik; gözəllik, analıq üzərinə düşür. Bu hal bütün kişilər üçün bir ləkə, həm də ən böyük bir ləkədir.

Hekayə etdiyimiz bu kədərli faciə elə bir dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, artıq əvvəlki Fantinadan heç bir şey qalmamışdı. Palçığa düşən qadın dönüb daş olur. Bu daşa bir əl toxunarsa, soyuğun şiddətindən geri çəkilər. Bu qadın sizin yanınızdan ötər, sizə dözər, lakin sizi tanımaz! Onun namusu ləkələndiyi üçün sərt bir qadın olmuşdur. Həyat və ictimai quruluş ona son hökmünü vermişdir. Taleyinə yazılmış bütün hadisələr, artıq onun başına gəlmişdir. O, hər bir müsibəti görmüş, hər bir şeyə qatlaşmış, hər bir şeyi duymuş, həmişə əzab və işgəncə çəkmiş, hər bir şeyindən məhrum olmuş, hər bir şey üçün yas saxlamışdı. Ölüm yuxuya nə qədər bənzərsə, o da laqeydliyə bənzəyən bir itaətkarlıqla öz taleyinə tabe olmuşdu. O, artıq heç bir şeydən çəkinməz. O, artıq heç bir şeydən qorxmaz. Bütün göylərin qarı-yağışı üstünə tökülsə, bütün dənizlər onun başı üzərindən aşıb-daşa belə, ondan ötrü heç bir fərqi yoxdur! Ona nə var ki? O, həddindən artıq islanmış bir süngərə bənzər.

Hər halda, o, özü belə zənn edir, lakin insanlar öz taleyinin başa çatdığını və qəm kasasının artıq dolduğunu zənn edirlərsə, yanılmış olarlar.

Heyhat! İntizamsız bir şəkildə irəliyə doğru sürüklənən, bu talelərin mənası nədir? Onlar haraya gedirlər? Nə üçün bu insan taleləri elə deyil, belədir?

Bu sirri bilənin gözləri qaranlıqda da görər.

Bu sirrə aqah olan varsa, o da Allahdır!

ON İKİNCİ FƏSİL.

Cənab Bamatabuanın boş vaxtları.

Bütün balaca şəhərlərdə olduğu kimi, Monreyldə də elə gənclər vardır ki, Parisdə özlərinə bənzər tüfeylilər ildə iki yüz min franklıq bir məbləği təşəxxüslə sərf etdikləri kimi, bunlar da eyni təşəxxüslə min beş yüz livr pulu sərf edirlər; onlar heç bir işə yaramadıqları üçün heçlikdən başqa bir şey deyildirlər; bu cür tüfeylilərin bir az torpağı, bir az axmaqlığı, bir az ağılı vardır; salonlarda özlərini cahil göstərər, meyxanalarda isə alicənab sayarlar. Daim “mənim torpaqlarım, mənim meşələrim, mənim kəndlilərim” deyirlər; aktrisaları teatrda fişqırığa basarlar ki, zövq sahibi olduqlarını göstərsinlər; qarnizon zabitlərinə sataşarlar ki, igid olduqlarını, ova

getdiklərini, tütün çəkdiklərini, əsnədiklərini, içdiklərini, tütün qoxusu verdiklərini, bilyard oynadıqlarını sübut etsinlər; dilicanlardan düşən sərnəşinləri seyr edirlər; gecələrini, gündüzlərini qəhvəxanalarda keçirirlər, meyxanalarda nahar edirlər, masa altında sümük gəmirmək üçün də it saxlar, süfrəyə xörək qoymaq üçün də aşna saxlarlar; bir qəpik üçün çənə döyərlər, dəb haqqında ifrat dərəcəyə vararlar, faciəli oyunlara heyran qalarlar, qadınlara nifrət edirlər, köhnə çəkmələrini yırtılınca geyərlər. Paris gözü ilə baxaraq Londona, Ponta-Muson gözü ilə baxaraq Parisə təqlid edirlər, qocalanda büsbütün keyləşərək heç bir iş görməzlər, heç bir xeyrə-şərə yaramazlar, ancaq özlərinin də başqasına bir o qədər zərəri olmaz.

Cənab Feliks Tolomes də, öz əyalətindən heç bir zaman çıxmasaydı və Parisə bir dəfə belə gəlməmiş olsaydı, bu cür ağalardan biri olacağına şübhə yoxdur.

Əgər bunlar bir az da varlı olsaydılar, onlara: “Modabazlar” deyərdilər, yoxsul olsaydılar “Tənbəldir” deyərdilər. Lakin, əslində, bunlar müftəxor idilər. Bu müftəxorların bəziləri damaqsız görünür, bəziləri darıxır, bəziləri isə xəyalpərəst olur; bəzən bunların içərisində qəribələrinə də rast gəlmək mümkündür.

O zaman “modabaz”, adətən, bundan ibarət olardı: yaxalıqları dik, qalstukları enli, saatları zəncirli, bir-birinin üstündən geyilmiş jiletləri üç rəngli olardı, göy və qırmızı jilet altdan geyilirdi. Bundan başqa, beli nazik, yaşıla çalan sarı rəngli frakları olardı ki, bunların da uzun, ucları şiş ətkələri, iki sıraya sıx düzülmiş və çiyininə qədər uzanmış gümüş düymələri olardı; şalvarları da bir az açıq-yaşıl rəngli olardı və yanlarını birdən on birə qədər ipək kantlar bəzəyərdi. On birdən artıq isə kant olmazdı, təsviri tamamlamaq üçün dabanlarına dəmir nal vurulmuş gödək boğaz çəkmələrini, kənarları ensiz silindrlərini, topa saçlarını, iri əsalarını və Pote cinasları ilə dolu danışıqlarını əlavə etməlidir. Bütün bunları qəşəng bağlar və mahmızlar tamamlayırdı. O illərdə biğ qoymaq sivil adamlara, mahmızlar isə piyadalara aid bir xüsusiyyət idi.

Əyalət “modabazlarının” mahmızları uzun, biğları isə heybətli olardı.

“Modabazların” bu qiyafəti Cənubi Amerika respublikalarının İspaniya Kralı ilə, Bolivarın Morilo ilə mübarizə apardığı zamanlara aid idi. Kənarlara ensiz şlyapalar royalistlərə məxsus olduğu və “morilos” adlandırıldığı halda, liberallar “bolivar” adlanan kənarları enli şlyapalar qoyardılar.

Qabaqkı səhifələrdə təsvir etdiyimiz hadisələrdən səkkiz-on ay sonra, 1823-cü il yanvar ayının əvvəllərində bir axşam təzəcə yağmış qarla örtülü bir küçədə, başında “morilos” şlyapa olduğu üçün “etibarlı” adamlardan sayılan bu frantlardan, avaralardan biri o zamanlar dəbdə olan enli bir plaş geyərək, qəhvəxana qarşısında dolaşan qadınlardan birini ələ salmaqla əylənirdi. Bu qadın açıq bal paltarını geymiş, saçlarına çiçək taxmışdı, zabitlər qəhvəxanasının vitrinasını qabağında gəzinirdi. Şıq geyimli cənab siqar çəkirdi, çünki dəb bunu tələb edirdi.

Qadın hər dəfə onun yanından keçəndə, şıq geyimli cənab siqarından onun üzünə ağız dolusu tüstü buraxaraq, çox məzəli və şən zənn etdiyi sözlər və təhqirlər yağdırırdı. Məsələn, “Sən nə idbarsan! İtilib getsənə! Dişsiz ifritə!” və sair sözlər deyirdi. Bu cənabın adı Bamatabua idi. Həzin bir xəyalə bənzəyən bu qadın ona heç cavab vermir, qarın üzərində oyan-buyana gedib-gələrək, bu cənabın təhqir və istehzalarına əhəmiyyət belə vermədən, səsini çıxarmadan gəzinməkdə davam edərək, hər beş dəqiqədən bir dönür və sıradakı əsgərlər tərəfindən qatarlama döyülən bir əsgər kimi onun yeni təhqirini dinləyirdi. Qadının əhəmiyyət verməməsi avara adama toxunduğundan, qadın, o biri tərəfə döndükdə, fürsət taparaq xəlvətə ona yanaşdı və gülməyini boğaraq əyildi, bir ovuc qar götürüb qadının çılpaq kürəkləri arasına basdı. Qız qıy çəkdi, geriyə dönərək qızmış bir bəbir kimi kişinin üstünə atıldı, iti dırnaqlarını üzünə batırdı; yalnız sərxoş əsgərlərin uydura biləcəkləri kobud sözlərlə onu söyməyə başladı. Bu söyüşlər arağın təsirindən boğuş çıxan bir səsle söylənirdi; iyrenc sözləri fişilti ilə yağdırən açıq dodaqlar arasından iki qabaq dişinin boş yeri görünürdü. Bu qız Fantina idi.

Bu gurultuya qəhvəxanadan bir dəstə zabit çıxdı; yoldan ötənlər toplandı. Adamlar kişi ilə qadınlardan ibarət olan bu səhnəni divar kimi əhatə etdilər; hamı bağırışır, gülüşür, əl çalır, boğuşan bu iki adama tamaşa edirdi; kişinin şlyapası başından yerə düşmüşdü, o üzünə yağın

zərbələrdən özünü qorumağa çalışırdı, qadın isə başı açıq, saçsız, dişsiz, qəzəbindən gömgöy göyərmiş, dəhşətli bir halda qışqıraraq, onu əlləri ilə, ayaqları ilə döyəcləyirdi. Birdən camaatın arasından uzun boylu bir adam irəliləyib, qadının palçıqına batmış atlas paltarının döşündən yapışaraq: “Dalımca gəl” dedi. Qadın başını qaldırdı, qəzəbli səsi birdən kəsildi. Gözləri bir nöqtəyə dikilərək, mat qaldı; acığından gömgöy olmuş üzü ölü sifəti kimi saraldı. Qorxusundan bütün bədəni tir-tir əsdi. Qadın Javeri tanıdı. Şıq geyimli cənab isə fürsətdən istifadə edib əkildi. **ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL.** Şəhər polis idarəsinə aid olan bəzi məsələlərin həlli.

Javer camaatı yararaq, zavallı qadını sürüyə-sürüyə, iri addımlarla meydançanın o biri tərəfində olan polis idarəsinə doğru getdi. Qadın heç bir müqavimət göstərmədən onun ardınca gedirdi. Javer də, qadın da heç dinmirdilər. Avara adamlar gülüşə-gülüşə, bağıraraq, kinayəli sözlər ataraq, qara bir bulud kimi onları ötürürdülər. İnsan müsibəti nə qədər böyük olarsa, söyüşlər və təhqirlər də o qədər şiddətli olur.

Alçaq bir otaqdan ibarət olan, bir peçlə qızdırılan və qarovulçularla mühafizə edilən polis idarəsinə çatdıqda, Javer barmaqlıqlı şüşəbənd qapını açdı və Fantina ilə bərabər içəri girib ümidləri puç olan camaatın üzünə qapını örtüdü; maraqlananlar pəncələri üstə qalxaraq, boyunlarını uzadı, içəridəki hadisəni tutqun şüşənin arasından seyr edirdilər. Marağın gözü ac olar, görmək də yemək kimi bir şeydir.

Fantina içəri girərək aciz və dilsiz bir halda yerə oturub, otağın bir bucağına qısıldı, qorxmış bir it kimi büzüşüb qaldı.

Növbətçi serjant yanan bir şam gətirərək, masanın üstünə qoydu. Javer oturdu, cibindən möhürlü bir kağız çıxarıb yazmağa başladı.

Fantina kimi qadınları qanunlarımız büsbütün polisin ixtiyarına vermişdir. Polis bunlarla nə istəyirsə edir, kefi istədiyi kimi onlara cəza verir, onları iki kədərli nemətdən, yəni öz peşələri adlandırdıqları işi görmək haqqında və azadlıqdan məhrum edir. Javerin görünüşü çox laqeyd idi, üzündə ciddiyyətdən başqa heç bir hissiyyət əlaməti görünmürdü, halbuki ciddi və dərin bir fikrə dalmışdı. Elə bir dəqiqə gəlib çatdı ki, o öz vicdan sədasına qulaq asaraq, tamamilə sərbəst bir surətdə dəhşətli və hüdudsuz bir hökm verməli idi. Hiss edirdi ki, bu saat əlində böyük bir ixtiyar var, adi bir polis agentinin hökmü tam bir məhkəmə hökmünə bərabərdir. Javer məhkəmə qururdu. Məhkəmə qurur və hökm çıxarırdı. Qarşısındakı böyük məsələni düzgün həll etmək üçün bütün əqlini, qabiliyyətini toplayırdı. Bu qadının tutduğu işi bütün təfəsilatı ilə düşündükcə, daha da hiddətlənirdi. Bir az bundan əvvəl baş vermiş bir cinayətin şahidi olmuşdu, bu, şübhəsiz idi. Orada küçənin ortasında mülk sahiblərindən və seçicilərdən olub nəcəbətli cəmiyyətin nümayəndəsi olan bir şəxsin yaramaz bir qadın, cəmiyyətdən büsbütün kənar bir qadın tərəfindən təhqir olunduğunu görmüşdü. Fahişə, bir burjuaya əl qaldırmışdı. Javer bu müdhiş hadisəni öz gözü ilə görmüşdü. O sükutunu pozmadan yazırdı.

Yazıb qurtardıqdan sonra kağıza qol çəkdi, sonra onu qatlayaraq növbətçi serjanta verib, dedi:

– Üç əsgər götürüb bu qızı həbsxanaya aparın! – Sonra Fantinaya tərəf dönərək əlavə etdi: – Orada altı ay yatacaqsan.

Zavallı qadın diksindi.

– Altı ay! Altı ay həbsxanada yatmaq! – deyə bağırırdı, – altı ay gündə yalnız yeddi su qazanmaq? Bəs Kozetta nə olacaq? Bəs mənim qızım? Mənim qızım? Axı mənim Tanerdyeyə yüz frankdan artıq borcum var, bunu bilirsinizmi, cənab müfəttiş?

O, polis nəfərlərinin palçıqlı çəkmələrindən kirlənmiş daş döşəmə üzərində dizi üstə sürünür və dərin bir ümitsizliklə yalvarırdı:

– Cənab Javer, yalvarıram sizə, rəhm edin. İnandırırım sizi ki, təqsir məndə deyil. Əvvəldən siz orada olsaydınız görərdiniz ki, mən doğru, deyirəm. Allaha and olsun, müqəssir mən deyiləm. Tanıdığım o cənab, heç bir səbəb olmadan, kürəyimə qar tökdü. Küçədə sakit gəzişdiyimiz, kimsəyə toxunmadığımız bir halda, boynumuzun ardına qar basmağa kimin ixtiyarı var? Bu

hərəkət mənə yaman toxundu. Bilirsiniz, mən bir az xəstəyəm! Həm də o, çoxdan mənə sataşır. “İdbarın biri, ağzında dişləri yoxdur” deyirdi. Mən onsuz da bilirəm ki, dişlərim yoxdur. Heç bir şey eləmir və öz-özümə düşünürdüm: “Bu cənab bir az əylənmək istəyir”. Mən ona qarşı özümü yaxşı aparırdım və heç bir söz demirdim. Birdən o, kürəyimə qar topası basdı. Cənab Javer, mərhəmətli cənab müfəttiş! Bayırda söylədiyim şeyləri görüb və doğruluğuma şahid olacaq bir adam yoxdurmu? Mən gərək qızıışmayaydım. Ancaq, bilirsinizmi, adam əvvəlcə özünü saxlaya bilmir. İstər-istəməz qızıdır. Xüsusən, kürəyinə qəflətən soyuq qar basdıqda... O cənabın şlyapasını əzməkdə mən yaxşı iş görmədim. O nə üçün getdi? Mən ondan üzr istərdim. Aman Allah, gündə yeddi su! Üzr istəmək çətin şey deyil. Cənab Javer, məni bu dəfə bağışlayın. Axı siz yaxşı bilirsiniz ki, həbsxanada yalnız gündə yeddi su qazanmaq olur, burada hökumətin təqsiri yoxdur, axı mənim yüz frank borcum var. Verməsəm qızıcığazımı gətirib üstümə atacaqlar. Pərvərdigara! Mən uşağımı yanımda saxlaya bilmərəm, mənim gördüyüm iş o qədər murdar bir işdir ki!.. Ah, mənim Kozettam! Ah, mənim balam, müqəddəs mələyim, sənin halın necə olacaq! Ah, gözümün işığı! Bilirsiniz, bu Tenardyelər adi bir kəndlidirlər. Meyxana saxlayırlar, onlara heç bir şey qandırmaq olmur. Onlara ancaq bir şey lazımdır ki, o da puldur. Məni həbsxanaya salmayın! Axı mənim balamı qışın soyuğunda çölə atırlar. Ona yazığınızı gəlsin, cənab Javer, siz mərhəmətli adamsınız. O böyük olsaydı, öz-özünü dolandırardı, lakin hələ balacadır. Mən, əslində pis qadın deyiləm, məni bu hala salan nə tamahkarlıqdır, nə də qorxaqlıq. Araç içsəm də dərdimin çoxluğundan içirəm; mən arağı sevən deyiləm, ancaq o, dərdimi dağıdır. Mənim yaxşı vaxtlarımı görsəydiniz, ədəbaz olmadığımı, nizam-qayda sevdiyimi anlardınız. Dolabım paltarla dolu olardı. Cənab Javer, mənə yazığınızı gəlsin! Fantina bu sözləri ikiqat əyilib, dizi üstündən qalxmayaraq, yaşarmış gözləri ilə heç bir şey görməyərək danışdı. Əllərini ovaraq, yarıçılpaq sinəsinə sıxırdı, quru və qırıq-qırıq öskürdüyü üçün səsi can verən adamların qorxunc pıçılısı kimi yavaşcadan çıxırdı. Böyük kədər zavallı adamların üzünə nur salan ilahi və qorxunc bir qüvvədir. Bu halda Fantina yenə gözəl görünürdü. Arabir sükut edərək miskincəsinə casusun ətəyini öpürdü. Onun yalvarışları daş qəlbləri belə yumşalda bilirdi, lakin ağac bir qəlbi yumşaltmaq mümkün deyildir.

Javer:

– Yaxşı, yetər, – dedi, – dediklərinə qulaq asdım! Gərək ki, nə lazımsa hamısını söylədin. Di get. Altı ay həbsxanada yatacaqsan; lap Allahın özü də burada bir iş görə bilməz.

Javer “lap Allahın özü də burada bir iş görə bilməz” sözlərini təntənəli bir surətdə dedikdə, Fantina hökmün artıq verilmiş olduğunu hiss etdi. O lap soyuq döşəmənin üzərinə düşərək:

– Rəhm edin – deyərək yalvardı.

Javer arxasını ona çevirdi.

Əsgərlər Fantinanın qollarından yapışdılar.

Bir neçə dəqiqə bundan əvvəl bir adam gözə çarpmadan otağa girmişdi. O, qapını örtükdən sonra ona söykənib Fantinanın ümitsiz yalvarışlarını dinləmişdi.

Əsgərlər dizi üstündən qalxmaq istəməyən zavallı qadının qollarını tutub bağlamaq istədikləri zaman bu adam qaranlıqdan çıxaraq bir addım irəli yeridi və:

– Bir dəqiqə dayanın! – dedi.

Javer başını qaldırıb cənab Madleni tanıdı. Şlyapasını götürdü, məcburiyyətlə salam verərək təəssüflə dedi: – Bağışlayın, cənab mer...

Bu “cənab mer” sözləri Fantinada qəribə bir təsir buraxdı. O, birdən-birə ayağa qalxdı, yerin altından çıxan bir kabus kimi dikəldi. Əlləri ilə əsgərləri itələyərək, cənab Madlenə yaxınlaşdı və dik-dik üzünə baxaraq bağırırdı:

– Aha! Cənab mer, sən sən?!

Bu sözləri deyərək vəhşi bir qəhqəhə ilə güldü və cənab Madlenin üzünə tüpürdü.

Cənab Madlen üzünü silərək:

– Müfəttiş Javer, bu qadını azad edin, – dedi.

Javerə elə gəldi ki, aqlını itirir. Bir dəqiqə özündə bir-birinin ardınca bütün ömrü boyu keçirməmiş qüvvətli ruhi sarsıntılar hiss etdi. Bir fahişənin merin üzünə tüpürdüyünü görmək o qədər dəhşətli bir hadisə idi ki, o, öz xəyalında belə şeyi təsəvvür etməyə cürət etməzdi. Bununla

bərabər fikrinin dərin bir guşəsində bu qadının kim olduğunu və cənab merin vaxtilə kim olduğunu düşünərək, bu fahişənin onun üzünə tüpürməsinə tamamilə təbii bir şey kimi dumanlı bir şəkildə təsəvvür etməyə başladı və özündə nifrət duydu. Sonra bu merin, dövlət məmurunun sakit bir halda üzünü silib, “Bu qadını azad edin!” dediyini eşitdikdə, Javer birdən-birə çışıb qaldı. O düşünmək və daşınmaq qabiliyyətini itirdi. Heyrəti son dərəcəyə varmışdı. Dili tutulmuşdu.

Bu sözlər Fantinaya böyük təsir bağışladı. O, başı gicəlmiş adam kimi, çılpaq qolunu qaldırıb peçin çıxıntısından yapışdı. Sonra ətrafına boylanaraq öz-özünə danışır kimi yavaşca dedi: – Azad etmək! Məni azad etmək! Demək, altı ay həbsxanada yatmayacağam! Bunu kim dedi? Yox, bunu heç kəs demədi, yəqin, səhv eşitmişəm. Bu cəllad mer bu sözləri deyə bilməzdi! Yox, bunu siz söylədiniz, mənim əziz ağam Javer, siz əmr verdiniz ki, məni azad etsinlər? Qoyun mən bu saat sizə hər şeyi nağıl edim, onda siz məni azad edərsiniz. Mənim bütün bədbəxtliklərimin səbəbi bu cəllad sifətli, bu qoca və alçaq merdir! İnanın ki, cənab Javer, məni fabrikdən o qovdu, emalatxanada ağalıq edən yaramaz qadınların dedi-qoduları ucundan məni oradan qovdu. Bu, dəhşətli şey deyilmi? Namusla çalışan yoxsul bir qızı işdən qovmaq! Qovduqdan sonra qazandığım pulla özümü dolandıra bilmirdim, mənim müsibətlərim də buradan başladı. Hər şeydən əvvəl, siz, cənab polislər, bir dəyişiklik etməlisiniz; siz həbsxana podratçılarına yoxsul adamlara zərər verməyi qadağan etməlisiniz. Qoyun mən işi bir-bir söyləyim. Mən köynək tikməkdən on iki su qazanırdım, birdən haqqımı doqquz suya qədər endirdilər. Bu pula heç cürə yaşamaq mümkün deyil, necə istəyirsən, elə də yaşa. Axı mənim balaca Kozettam vardı, mən onu da dolandırmalı idim. Odur ki, pis yola düşməyə məcbur oldum. İndi görürsünüz ki, mənim bütün müsibətlərimə səbəb yalnız bu əclaf merdir. Doğrudur, mən zabitlər qəhvəxanasının qabağında o cənabın şlyapasını ayaq altına salıb əzmişəm, lakin o da mənim paltarımı qarlı xarab eləyib. Bizim kimi qadınların axşamlar küçəyə çıxmaq üçün yalnız bircə ipək paltarı olur. Sizi inandırırım, cənab Javer, mən heç zaman kimsəyə qəsdən pislilik etməmişəm, qadınlar var ki, məndən daha kinli və pisdirlər, amma məndən daha xoşbəxt yaşayırlar. Ah, cənab Javer, məni azad etməyi əmr edən siz idiniz, eləmi? Mənim haqqımda ev sahibindən soruşa bilərsiniz, mən mənzil haqqını vaxtılı-vaxtında verirəm, hər kəs mənim namuslu bir qadın olduğumu söylər. Aman Allah! Məni bağışlayın, mən bilmədən peçin qapağına toxunmuşam, otaq tüstü ilə dolmuşdur.

Cənab Madlen Fantinanın söylədiklərini böyük bir diqqətlə dinləyirdi. O, danışarkən əlini cibinə salıb yoxladı, cibindən pul kisəsini çıxarıb açdı. Kisə boş idi. Onu yenə cibinə qoyub Fantinaya dedi:

– Nə qədər borcunuz var dediniz?

İndiyədək gözlərini Javerdən ayırmayan Fantina ona tərəf dönüb dedi:

– Mən sənənlə danışmıram!

Sonra əsgərlərə müraciət edərək:

– Onun sifətinə tüpürdüyümü gördünüzmü? – dedi. – Qoca fırldaqçı mer, sən buraya məni qorxutmaq üçün gəlmişən, mən isə səndən qorxmuram! Mən yalnız cənab Javerdən, mənim mərhəmətli ağam Javerdən qorxuram.

Bu sözlərlə yenə müfəttişə müraciət edərək sözünə davam etdi:

– Görürsünüzmü, cənab müfəttiş, hər halda, ədalətli olmaq lazımdır. Mən sizin ədalətli olduğunuzu bilirəm, cənab Javer. Doğrudan da, bu hadisə çox sadə bir şeydir; bir kişi əylənmək istəyərkən mənim kürəyimə bir parça qar basdı, bu da bütün zabitləri güldürdü. Axı onlar da bir şeylə əylənməlidir! Biz nə üçün yaşayırıq, kişiləri əyləndirmək üçün, deyilmi? Sonra bu səs-küyə siz gəldiniz, sizin də vəzifəniz qalmaqla son qoymaqdır. Günahı olan bir qadını tutub buraya gətirdiniz, lakin siz mərhəmətli olduğunuzdan, fikirləşib mənim azad edilməyimi əmr etdiniz, siz bilərsiniz ki, bu qadının balaca bir qızcağı var. Həbsxanada altı ay yatarsa, balasını saxlaya bilməz. Yəqin, siz düşünürsünüz: “Bax, bir də mənim əlimə düşmə, yaramaz!” Sizi inandırırım ki, bir daha belə bir iş tutmaram, cənab Javer! Qoy mənə nə edirlər-etsinlər, mən cıncırımı da çəkmərəm. Bu gün mən ona görə bağırdım ki, çox qorxmışdım, o cənabın kürəyimə qar basacağını heç gözləməzdim; həm də sizə söylədim ki, bir az xəstəyəm, öskürürəm, mədəmdə də

illətli bir şey hiss edirəm, məni bərk ağrıdır. Həkim mənə deyir ki, özünü müalicə et. Budur, baxın, əlinizi verin, qorxmayın, burada bir ağrı var...

Fantina artıq ağlamırdı. Səsində bir məsumiyyət və nəvaziş duyulurdu; Javerin yekə kobud əlini ağ yumşaq döşləri üzərinə qoydu və təbəssümlə ona baxdı.

Sonra birdən-birə tələsik paltarını düzəltdi, dizinə qədər çırmanmış tumanını aşağı saldı; sonra qapıya tərəf gedərək əsgərlərə dostanə baş əydi və yavaşcadan:

– Uşaqlar, – dedi, – eşitdinizmi, cənab müfəttiş məni azad etmək əmrini verdi, mən də gedirəm. Əlini qapının rəzəsinə uzatdı. Bir addım da atsaydı, küçəyə çıxmış olacaqdı.

Javer bütün bu müddət ərzində gözlərini yerə dikib hərəkətsiz durmuşdu, bu saat o, öz yerindən başqa yerə köçürülmüş və yenə başqa bir yerə qoyulacağını gözləyən bir heykələ bənzəyirdi.

Qapı rəzəsinin şaqqıltısı onu bu dalğınlıqdan oyatdı. Hüdudsuz bir ixtiyara malik olmaq şüurunu, bu hakimiyyətə malik olan bir adamın, nə qədər alçaq vəzifədə olarsa, bir o qədər vəhşi heyvana məxsus quduzluğunu və rəzil bir adamın amansızlığını göstərən bir ifadə ilə başını qaldırdı.

Javer bağırdı:

– Serjant, görmürsünüzmü, bu alçaq qadın qaçmaq istəyir? Onu buraxmağa sizə kim icazə verdi?

Cənab Madlen:

– Mən, – dedi.

Fantina Javerin səsini eşitdikdə, bütün vücudu ilə titrəyərək, oğurladığı şeyi tez əlindən buraxan bir oğru kimi, qapının rəzəsinə buraxdı. Madlenin səsini eşidincə döndü və bu dəqiqədən nəfəsini belə çəkməyə cəsarət etmədən, kimin danışmasından asılı olaraq gözlərini gah Madlendən Javerə, gah Javerdən Madlenə tərəf gəzdirməyə başladı.

Mer Fantinanın azad edilməsini əmr etdikdən sonra Javerin serjanta belə bir söz deməsi onun ağıllının bir qədər “azlığını” göstərirdi. Cənab merin burada olduğunu unutmuşdumu? Hökumət adamlarının bu cür hərəkət etməyəcəyini və mer cənablarının belə bir sözü istəməyərək söylədiyini fikirləşmişdimi? Yoxsa iki saat ərzində onun gözü qabağında baş verən bu dəhşətli hadisənin xüsusi tədbirlər tələb etməsi fikrinəmi gəlmişdi? Bəlkə də, verdiyi qərardan dönməyə razı olmayaraq, alçaq vəzifəli bir adamın tam bir hökumət sahibi olduğu kimi, bir casusun da bir hakim, bir polisən də qanun adamı ola biləcəyini və bütün ictimai quruluşun, nizamın, qanunun, əxlaqın, hökumətin onun, yəni Javerin şəxsiyyətində təcəssüm etdiyini hiss edirdi?

Hər nə isə, cənab Madlen “mən” sözünü dediyi zaman polis müfəttişi Javer, cənab merə tərəf döndü, rəngi sapsarı, dodaqları göyərmiş, məyus baxışla, bütün vücudu titrəyə-titrəyə və mətin bir səslə dedi:

– Cənab mer, bu ola bilməz!

– Nə üçün? – deyə Madlen soruşdu.

– Bu alçaq qadın hörmətli bir burjuanı təhqir etmişdir.

Cənab Madlen yumşaq və həlim bir səslə:

– Müfəttiş Javer, qulaq asın, – dedi. – Siz namuslu bir adamsınız, ümidvaram ki, bir-birimizi asan başa düşərik. Məsələn belə olmuşdur: siz bu qadını tutub apararkən mən meydançadan keçirdim; orada hələ çoxlu adam vardı. Mən onlardan soruşub işin həqiqətini öyrəndim; təqsir həmin cənabın özündə imiş, iş ədalətə gəldikdə bu qadını yox, onu tutmaq lazım idi.

Javer etiraz edərək:

– Bu alçaq qadın indicə sizi də təhqir etdi, cənab mer, – dedi.

– Bu mənim işimdir, – deyə cənab Madlen cavab verdi, təhqir mənə aiddir. Ona görə də bu məsələni yalnız mən özüm həll edə bilərəm.

– Bağışlayın, cənab mer, təhqir yalnız sizə aid deyil, qanun və hökumətə aiddir.

– Müfəttiş Javer! – deyə cənab Madlen cavab verdi. – Qanun və hökumət vicdan deməkdir. Mən bu qadının dediklərini eşitdim, ona görə də nə etdiyimi bilirəm.

– Mən isə, cənab mer, öz gözlərimə inana bilmirəm.

– O halda sizə yalnız bir şey qalır – əmrə tabe olmaq.

– Mən yalnız vəzifəyə tabe oluram. Mənim vəzifəm bu qadını altı ay həbsxanaya salmağı tələb edir.

Cənab Madlen yumşaq bir səslə ona cavab verdi: – Bunu yaxşıca yadınızda saxlayın ki, bu qadın həbsxanada bir gün də qalmayacaqdır.

Javer cənab Madlenin bu qəti cavabını eşidincə, dik-dik onun üzünə baxdı və yenə hörmətlə dedi:

– Doğrusu, ömrümdə ilk dəfə olaraq cənab merin sözünə qulaq asmamağa məcbur olduğum üçün təəssüf edirəm, lakin mən öz vəzifəm və səlahiyyətim dairəsində hərəkət edirəm. İcazənizlə, mən bu işin necə baş verdiyini sizin üçün təkrar edərəm. Mən özüm orada idim. Bu qadın cənab Bamatabuanın üstünə atıldı; o cənab məhbuslar məclisinin seçicisi və meydanın tinindəki gözəl bir daş evin sahibidir; ev dördmörtəbəli və balkonlu, yonma daşdan tikilmiş bir evdir. Bu dünyada azmı işlər olur! Hər halda, bu hadisə küçə intizamsızlığına aid bir şeydir, bu da küçə polisində aid bir iş olduğundan, tamamilə mənə aiddir. Ona görə də mən Fantina adlı bir qadını tutmağa haqlıyam.

Cənab Madlen əllərini sinəsi üzərində çarpazladı və bu vaxta qədər şəhər əhalisindən kimsənin eşitmədiyini amirənə və sərt bir səslə:

– Dediğiniz iş şəhər polisi idarəsinə aid bir işdir, – dedi. – Cinayət Məcəlləsinin 9-cu, 11-ci, 15-ci və 66-cı bəndinə görə, bu işin hökmünü yalnız mən verə bilərəm. Əmr edirəm, bu qadını azad edəsiniz.

Javer bir də etiraz etmək istədi:

– Lakin cənab mer...

– Bundan başqa, özbaşına həbsə aid 1799-cu il 13 dekabr tarixli qanunun 81-ci bəndini də sizə xatırladıram.

– Cənab mer, icazə verin...

– Artıq yetər.

– Lakin mən...

– Gedin, – deyə cənab Madlen onun sözünü kəsdi.

Javer bir rus əsgəri kimi, gözünü qırpmadan bu zərbəni sinəsi ilə qarşıladı. O, merə ikiqat təzim edərək, polis idarəsindən çıxdı.

Fantina qapıdan kənara çəkilərək Javerin keçib getməsinə heyrətlə baxdı.

Qərribə bir həyəcan içində idi. İndicə o, iki düşmən qüvvənin bir-birilə dəhşətli döyüşünü görmüşdü. Onun taleyini, azadlığını, həyatını, ruhunu, balasını öz əllərində saxlayan iki adam onun gözü qarşısında çarpışdı: bunların biri onu qaranlığa, o biri işığa doğru çəkirdi. Qorxuya xas olan mübaliğələr, şübhələr arasından seyr etdiyi bu mübarizədə bu iki adam iki divə bənzəyirdi; biri şəri təmsil edən Əhrimən, o biri isə xeyri təmsil edən Hürmüz kimi danışdı. Hürmüz Əhrimənə qalib gəldi, bu Hürmüz, bu xilaskar da onun nifrət etdiyi adam, bütün müsibətlərinə səbəb olduğunu zənn etdiyi haman mer, haman Madlen idi! Bu adam ona qurtuluş əlini uzatmışdı, həm də ən dəhşətli bir şəkildə təhqir edildiyi zaman uzatmışdı. O, səhv etmişdimi? Öz qəlbini kökündən dəyişməli idimi?... O, büsbütün özünü itirmişdi, bütün bədəni titrəyirdi. O, çaşqın, pərişan bir halda dinləyir, baxır və cənab Madlenin hər bir sözü ilə qəlbində dəhşət saçan nifrət dünyası dağılır, əriyir, məhv olur və sevinc, etimad və məhəbbət gətirən, anlaşılmaz və ürəyi qızdıran bir şey doğmağa başlayırdı.

Javer gedəndən sonra cənab Madlen Fantinaya tərəf döndü, özü üçün yersiz görünən göz yaşlarını çətinliklə boğaraq yavaş bir səslə dedi:

– Söylədiklərinizi eşitdim. Başınıza gələn hadisələrdən mənə heç xəbərim yoxdur. Mənə elə gəlir ki, doğru olduğunu hiss edirəm. Mən hətta sizin mənə emalatxanamda işlədiyinizi də bilmirdim. Nə üçün bu barədə birbaşa mənə müraciət etmədiniz? İndi artıq olan olub keçib, bu barədə danışmaq artıq gecdir; borclarınızı verəcəyəm, uşağınızı buraya gətirəcəyəm və ya siz özünüz gedib gətirərsiniz. İstəsəniz burada, istəsəniz Parisdə yaşaya bilərsiniz. Sizin və uşağınızın qeydinə qalması öz öhdəmə götürürəm, özünüz istəməsəniz, işləməyə bilərsiniz. Sizə istədiyiniz qədər pul verə bilərəm. Siz yenə xoşbəxt olacaqsınız, xoşbəxt olduğdan sonra isə yenə namuslu bir qadın olarsınız, hətta hər şey dediyiniz kimidirsə, buna da mən şübhə etmirəm, siz Allah qarşısında həmişə namuslu və pak olmuşsunuz, zavallı qadın!

Zavallı Fantinanın sevinci həddindən artıq idi. Kozetta onunla bərabər olacaqdı! Dəhşətli və iyrənc həyatı atacaqdı! O, qızı ilə bərabər sərbəst, namuslu, xoşbəxt və varlı bir həyat sürəcəkdı! Birdən-birə qarşısında səfalət qaranlığı içində cənnət qapıları açılmışdı! Fantina bu adama çəşqin bir nəzərlə baxdı və yalnız üç dəfə hıçqıra bildi: “Of! Of! Of!” Ayaqları bükülürdü, birdən cənab Madlen çəkilməyə macal tapmadan, əlinin Fantinanın əlləri arasında olduğunu və qızın dodaqlarının ona toxunduğunu hiss etdi. Bu anda qız huşunu itirdi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Dincliyin başlanğıcı.

Cənab Madlen Fantinanı evində olan xəstəxanaya aparmağı əmr edib, şəfqət bacılarına tapşırırdı, onlar da onu soyundurub yatağa uzatdılar. Bir azdan sonra zavallı qadına şiddətli bir qızdırma gəldi. Gecənin çox yarısını huşsuz halda ucadan sayıqladı. Nəhayət, səhərə yaxın yuxuya getdi. Ertəsi gün, günortaya yaxın, Fantina oyandığı zaman yatağının yanında, lap yaxınlıqda birinin nəfəsini duydu; pərdəni qaldırırdıqda, bu adamın cənab Madlen olduğunu anladı; o ayaq üstə dayanıb Fantinanın başı üzərindəki bir şeyə diqqətlə baxırdı. Onun baxışında təşviş və mərhəmət hissi duyulurdu, o, nə barədə isə yalvarırdı. Fantina cənab Madlenin haraya baxdığına diqqət edib, divardan asılmış Həzrət İsanın təsvirinə baxdığını anladı.

İndi cənab Madlen Fantinanın nəzərində büsbütün dəyişmişdi. Fantina onun üzündən nur yağdığını zənn edirdi. Cənab Madlenin ibadətə daldığı hiss olunurdu. Fantina bu sükutu pozmağa cəsəret etmədən, uzun müddət ona baxa-baxa qaldı. Nəhayət, qorxa-qorxa soruşdu: – Siz nə edirsiniz?

Cənab Madlen bir saatdan bəri idi ki, bu vəziyyətdə dayanmışdı. O, Fantinanın oyanmağını gözləyirdi. Əlini əlinə alıb nəbzini yoxladıqdan sonra soruşdu:

– Özünüzü necə hiss edirsiniz?

– Yaxşı hiss edirəm, yatmışdım, – dedi. – Zənnimcə, halım bir az yaxşılaşıbdır. Keçər gedər.

Cənab Madlen onun əvvəlcə vermiş olduğu sualına yenidən eşitmiş kimi cavab verərək dedi:

– Mən göylərdəki müsibətzadəyə dua edirdim.

Fikrində isə bunu əlavə etdi:

“Yerlərdəki müsibətzadə üçün”.

Cənab Madlen bütün gecəni və səhəri məlumat toplamaqla məşğul olmuşdu. İndi artıq hər bir şeyi bilirdi. Fantinanın macərasını bütün təfəsilatı ilə öyrənmişdi. Sözünə davam edərək dedi:

– Siz çox müsibətlər çəkmişiniz, zavallı ana. Qəm çəkməyin, sizin taleyiniz müqəddəs insanların taleyidir! İnsanlar bu vasitə ilə mələk yaradırlar. Sizin müsibətlərinizdə insanlar müqəssir deyil, onların başqa çarəsi yoxdur. Sizin tərki etdiyiniz cəhənnəm behiştin qapısıdır. Bu qapıdan keçməyiniz vacib idi.

O, dərin nəfəs aldı. Fantina isə ona baxaraq, özünəməxsus bir təbəssümlə gülümsəyirdi. Bu təbəssüm məhrum olduğu iki qabaq diş sayəsində ona ulvi bir gözəllik verirdi; bu onun fədakarlığına bir dəlalət idi.

Javer o gecə bir məktub yazdı. Səhər tezdən məktubu özü Monreyləki poçt idarəsinə apardı. Məktub aşağıdakı ünvanla Parisə göndərilirdi: “Cənab polis prefektinin katibi cənab Şabul’eyə”. Polis idarəsində baş verən hadisənin xəbəri ətrafa yayılmışdı; məktubu göndərməzdən əvvəl onu görəndə poçt müdirinin arvadı və bir neçə başqa adamlar konvert üzərində Javerin xəttini tanıyıb, istefa vermək üçün ərizə göndərmiş olduğunu zənn etdilər.

Cənab Madlen dərhal Tenardye ailəsinə məktub yazdı. Fantinanın onlara yüz iyirmi frank borcu var idi. Cənab Madlen onlara üç yüz frank göndərdi, bu puldan öz borclarını götürüb, qızcığızı dərhal Monreylə göndərmələrini tapşırırdı, çünki qızın anası burada xəstə yatır və qızı ilə görüşmək istəyirdi.

Tenardye bu hadisəyə heyran qaldı.

Meyxanaçı öz arvadına dedi ki, uşağı əlimizdən buraxmamalıyıq. Bu sərçə bizim üçün sağlam bir inək ola bilər. Mən məsələnin nə yerdə olduğunu anlayıram. Yəqin, sarsağın biri bu sərçənin anasına bənd olmuşdu.

Tenardye məktuba cavab olaraq məharətlə tərtib olunmuş beş yüz franklıq bir hesab göndərdi. Hesaba Tenardyenin qızları Eponina və Azelmanın uzun sürən xəstəliklərini müalicə edən və dərman verən həkimdən və aptekçidən aldığı iki qəbzi də əlavə etmişdi. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, Kozetta bu vaxt ərzində xəstələnmemişdi. Bu sənədlərdə ancaq adlar dəyişmişdi. Tenardye hesabın altında: “Veriləsi pulun hesabına üç yüz frank çatmışdır” sözlərini əlavə etmişdi.

Cənab Madlen dərhal üç yüz frank da göndərib: “Kozettanı tezliklə gətirin” deyə yazdı. – Çox qərribə işdir! – deyə Tenardye bağırdı, – biz heç bir vəchlə Kozettanı əlimizdən verməməliyik.

Fantinanın halı yaxşılaşmırdı. O hələ də xəstəxanada idi.

Əvvəlcə şəfqət bacıları bu “şortunu” istəmədən qəbul etmişdilər və ikrahla ona baxırdılar. Reyms kilsəsinin barelyeflərini görünlər ağıllı qızların dodaqlarını büzərək yüngülməcaz qızlara nifrətlə baxdıqlarını xatırlamaya bilməzlər. Mömin qadınların əxlaqsız qadınlara qarşı bəslədikləri əzəli nifrət qadın vüqarını doğuran ən dərin insan instinktlərinə əsaslanır. Bacılar bu instinktə qapılmışdılar, dini hisslər onların nifrətini daha da artırmışdı. Lakin Fantina onları tezliklə məftun etdi. Onun bütün sözlərində məmnuniyyət və həlimlik hiss olunurdu; onun vücudunda yaşayan analıq hissi istər-istəməz qəlbləri yumşaldırdı. Bir dəfə şəfqət bacıları Fantinanın qızdırma içində sayıqladığını eşitmişdilər. O ucadan deyirdi: “Mən günah işlər dalınca getmişəm, lakin balam yanıma qayıdarsa, Allah mənim günahımdan keçər. Mən pis həyat sürdüyüm zamanlar Kozettanın yanımda olmağını istəməzdim, onun heyrətli və qüssəli gözləri məni məhv edə bilərdi. Mənim günahlara yol verməyimə səbəb də ancaq, o olmuşdur, bax buna görə də Allah məni bağışlar. Kozetta buraya gəlmiş zaman mən Allah-taalanın mənə şəfa verdiyini hiss edirəm. Ürəyimin sakit olması üçün məsum uşağa bir dəfə baxmağım belə kifayətdir. Ah, bacılar, onun bir mələk olduğunu bilsəydiniz! Onlar balaca olduqları zaman çiyinlərində qanadları da olur”.

Cənab Madlen Fantinanın yanına gündə iki dəfə gələrdi və hər dəfə Fantina ondan soruşardı ki:

– Mən Kozettanı tezmi görəcəyəm? O isə cavab verirdi:

– Ola bilsin, sabah səhər görə biləsiniz. Mən hər dəqiqə onun gəlişini gözləyirəm.

Bu zaman biçərə ananın solğun üzünü nur kimi parlardı. O deyirdi ki:

– Mənim nə qədər xoşbəxt olacağımı bilsəydiniz!

Biz irəlidə söylədik ki, Fantinanın halı yaxşılaşmırdı. Əksinə, onun vəziyyəti həftədən-həftəyə daha da pozulurdu. Çılpaq kürəkləri arasına basılmış qar birdən-birə onun tərləməyinə son qoymuş və neçə ildən bəri artmaqda olan xəstəlik birdən-birə şiddətlə inkişaf etməyə başlamışdı. O zamanlar döş xəstəliklərinin müayinə və müalicəsində artıq Lazinekin faydalı göstərişlərindən istifadə edirdilər, həkim Fantinanı müayinə etdikdən sonra başını buladı.

Cənab Madlen həkimdən soruşdu:

– Halı necədir?

– Onun, deyəsən, görmək istədiyi bir uşağı var? – deyə həkim soruşdu.

– Var.

– O halda uşağı tezliklə yanına gətizdirin.

Cənab Madlen diksindi.

Fantina ondan soruşdu:

– Həkim nə deyir?

Cənab Madlen çətinliklə gülümsəyərək cavab verdi:

– O deyir ki, uşağınızı tezliklə yanınıza gətirmək lazımdır. Onu görə kimi sağalarsınız.

– Ah, elədir, o doğru deyir! – deyə xəstə sevindi. – Lakin bu Tenardye ailəsi nə üçün mənim Kozettanı buraxmaq istəmir? Ah, Kozettam gələcəkdir. Xoşbəxtliyimə az qalmışdır, bəli, mən xoşbəxt olacağam!

Lakin Tenardye ailəsi min cür bəhanə ilə uşağı buraxmaq istəmirdi. Gah Kozettanın hələ bir az xəstə olduğunu, ona görə də qış vaxtı yola çıxmaq qorxulu olduğunu yazırdılar, gah da bəhanə edirdilər ki, kənddə xırda alacaqları var və ancaq bunu yığdıqdan sonra uşağı göndərə biləcəklər və sairə.

Nəhayət, Madlen baba Fantinaya dedi:

– Kozetta üçün mən adam göndərəcəyəm, lazım gələrsə lap özüm də gedərəm.

Sonra Fantinanın dilindən bir məktub yazaraq, ona imza etdirdi:

“Cənab Tenardye!

Kozettanı bu məktubu gətirən adama verin. Nə xərciniz olmuşsa, hamısını sizə verəcəklər.

Hörmətlə

Fantina”.

Tam bu vaxt mühüm bir hadisə baş verdi. Biz həyat adlandırdığımız sirli bir qayanı əbəs yerə məharətlə yonmağa səy edirik. Fələyin qara damarı hər zaman bu qayanın üzərində görünür.

İKİNCİ FƏSİL.

Jan necə dönüb Şan olur.

Bir gün səhər cənab Madlen öz otağında oturub çalışırdı; kağızları oxuyaraq, Monfermeylə səyahət etmək lazım gələ biləcəyini mülahizə etdiyindən, bəzi təcili işləri imzalayıb qurtarmaq istəyirdi; birdən polis müfəttişi Javerin onu görmək istədiyini xəbər verdilər. Cənab Madlen bu adı eşidincə özündə doğan bir nifrət hissini boğa bilmədi. Polis idarəsində baş verən hadisədən sonra Javer cənab Madlenlə görüşməkdən qaçırdı, o vaxtdan bəri cənab Madlen bir dəfə belə onu görməmişdi.

Mer:

– Gəlsin! – dedi.

Javer içəri girdi.

Cənab Madlen əlində qələm, buxarının yanında oturmuşdu, masanın üzərində qovluqdakı kağızları oxuyurdu, bu, ictimai yollarda nizam və qaydanın pozulmasına aid protokollar idi. Javer içəri girdiyi zaman o, yerindən tərpənmədi. Zavallı Fantinanın halını düşündüyü üçün soyuq görünməyi münasib bildi.

Javer, ona arxasını çevirib oturmuş cənab merə hörmətlə təzim etdi. Cənab mer dönüb baxmadan, yenə də kağızların üzərində qeydlər edirdi.

Javer iki-üç addım irəlilədikdən sonra sükutu pozmadan birdən-birə durdu.

Javerin təbiətinə bələd olan bir fizionomist mədəniyyətə xidmət edən bu vəhşini, romalı ilə spartalıdan əmələ gələn bu qəribə tərkibi, bu rahib ilə soldafonu, yalan danışmağı bacarmayan bu casusu və günahsız kəşfiyyatçını uzun müddətdən bəri öyrənən bir fizionomist, Javerin cənab Madlenə qarşı bəslədiyi köhnə və gizli nifrətini və Fantina üstündə merlə toquşduğunu bilən bu fizionomist, bu dəqiqədə onu müşahidə etmiş olsaydı, öz-özünə mütləq bu sözləri deyərdi: “Bir hadisə baş vermişdir. Onun vicdanına, sarsılmaz, aydın, səmimi, namuslu, sərt və yırtıcı vicdanına bələd olanlar Javerin mənəvi həyatında nə isə bir hadisə, mühüm bir hadisə baş vermiş olduğunu dərhal başa düşə bilərdilər. Javerin ürəyində nə vardısı, dərhal üzündə görünərdi. Böyük ehtiraşlara malik adamlar kimi, onun da əhvalı kəskin bir şəkildə dəyişə bilərdi, lakin üzünün ifadəsi heç vaxt bu qədər qəribə və fəvqəladə bir təsir bağışlamazdı. Javer içəri girdikdə cənab Madlenə baş əydi, onun baxışlarında bu saat nə qəzəb, nə kin, nə də bir şübhə var idi. Javer mərdən bir neçə addım uzaqda, onun kreslosunun arxasında dayandı. O, heç bir zaman həlimlik göstərməsə də, həmişə səbirli olan bir insanın təbii və sərt soyuqqanlılığı ilə dik dayanmışdı. O, bir kəlmə belə söyləmədən, bir hərəkət belə göstərmədən, təbii bir mülayimlik və sakitanə bir itaətkarlıqla cənab merin ona tərəf dönmək üçün iltifat buyuracağını gözləyirdi. O, zabıt qarşısında bir əsgər, hakim qarşısında bir canı kimi, papağını çıxarıb, başını aşağı salıb, ciddi və pozulmaz bir şəkildə gözləyirdi. Onun varlığında fərz edilə biləcək bütün hadisələr və

xatirələr artıq yox olmuşdu. Qranit kimi qılınclanmaz və sadə üzündə artıq kədərdən başqa heç bir şey görünmürdü. Onun bütün varlığında bir miskinlik, qətiyyət və bir növ mərdanə qüسسə əlamətləri sezilirdi. Nəhayət, cənab mer qələmi masanın üstünə qoyub, bir qədər Javerə tərəf dönrək soruşdu:

– Hə, nə olmuşdur, Javer?

Javer fikrini toplayırmış kimi bir qədər sükut etdi; sonra məyus bir təntənə ilə, sadə bir surətdə səsini ucaldaraq:

– Cənab mer, mühüm bir cinayət olmuşdur, – dedi.

– Nə cinayət?

– Hökumətin kiçik bir məmuru alı bir mənəb sahibi barəsində çox kobud bir hörmətsizlik etmişdir. Bunu sizə xəbər verməyi özümə borc bilirəm.

– Bu kiçik məmur kimdir? – deyə cənab Madlen soruşdu.

Javer:

– Mənəm! – dedi.

– Sizmi?

– Bəli, mən özüm!

– Kiçik məmurun hərəkəti ilə özünü təhqir edilmiş hesab edən o mənəb sahibi kimdir?

– Sizsiniz, cənab mer.

Cənab Madlen kreslodan bir az ayağa qalxan kimi oldu. Javer başını aşağı dikmiş halda, yenə eyni ciddi görünüşlə danışmağında davam edirdi:

– Cənab mer, mənim işdən kənar edilməyimi müdiriyyətdən tələb etməyinizi xahiş etməyə gəlmişəm, – dedi.

Cənab Madlen mat qalıb bir şey söyləmək istədi, lakin Javer onun sözünü kəsərək dedi:

– Siz bilirsiniz ki, mən özüm istefaya çıxma bilərəm, lakin bu kifayət deyildir. İstefa vermək – hörmətli işdir. Mən cinayət eləmişəm, buna görə də cəzaya layiqəm. Siz məni vəzifəmdən qovmalısınız.

Bir az sükut etdikdən sonra əlavə etdi:

– Cənab mer, keçən dəfə siz mənimlə çox sərt rəftar etməklə ədalətsizlik etdiniz. Bu gün isə rəftarınız çox ədalətli olacaqdır.

– Lakin nə üçün? Nə səbəbə? – deyə cənab Madlen heyret etdi. – Nə mənasız sözlər danışırırsınız! Bu nə deməkdir? Mənə qarşı siz nə kimi haqsızlıq eləmişsiniz? Məni nə ilə təhqir etmişsiniz? Siz özünüzü təqsirləndirirsiniz, istəyirsiniz ki, sizi başqası ilə əvəz etsinlər...

– Mən istəyirəm ki, məni buradan qovsınız.

– Yaxşı, qovarıq. Qoy belə olsun. Lakin mən bunun səbəbini başa düşürəm.

– Bu saat başa düşərsiniz, cənab mer.

Javer dərin nəfəs aldı və yenə eyni soyuq və həzin bir tövrlə sözünə davam etdi.

– Cənab mer, ay yarım bundan əvvəl o qadın əhvalatından sonra mən bərk acığa düşüb, əlinizdən məlumat verdim.

– Məlumat verdiniz?

– Bəli, Paris polis prefekturasına xəbər verdim.

Javerdən yalnız bir qədər çox gülən cənab Madlen birdən qəhqəhə ilə güldü:

– Siz merin polisin sərəncamına qarışdığı üçün mü xəbər vermişsiniz?

– Xeyr, mən merin keçmiş bir katorqalı olduğunu xəbər vermişəm.

Merin rəngi sapsarı saraldı.

Javer hələ də gözlərini qaldırmadan sözünə davam etdi:

– Mən elə güman edirdim. Məndə artıq çoxdan bəri bəzi şübhələr oyanmışdı. Bəzi bənzəyişlər, Faveroldan aldığım bəzi məlumat, qollarınızdakı qüvvət, Foşlevan baba ilə olan hadisə, sizin gözəl nişan atmağınız, yeriyərkən ayağınızı bir az sürüməyiniz, qərəz ki, bir çox bu kimi axmaq cəhətlər məni şübhəyə salırdı. Hər nə isə mən sizi Jan Valjan adlı bir caniyə oxşadırdım.

– Necə? Kimə oxşadırdınız?

– Jan Valjana. İyirmi il bundan əvvəl Tulon həbsxanasında nəzarətçi müavini olduğum zaman görmüş olduğum bir katorqalıdır. Eşitdiyimə görə, bu Jan Valjan katorqadan çıxdıqdan sonra bir

yepiskopun evini qarət etmiş, sonra əli silahlı yollarda qarətə başlamışdır. O kiçik bir savoyalını soymuşdur. Artıq səkkiz ildən bəridir ki, onu hey axtarırlar, lakin harada gizləndiyini heç kəs bilmir. Mən də zənn etdim ki... Xülasə, mən sizin barənizdə xəbər vermişəm. Bu işi acığımdan tutmuşam, öz şübhələrim haqqında prefekturaya məlumat vermişəm.

Cənab Madlen yenə kağızları varaqlamağa başlayaraq, tamamilə laqeyd bir tövrlə soruşdu:

– Bəs oradan sizə nə cavab verdilər?

– Yazdılar ki, mən dəli olmuşam.

– Bəs sonra?

– Sonra... onlar haqlıdirlar.

– Yaxşı ki, siz özünüz bunu etiraf edirsiniz.

– Necə etiraf etməyim ki, əsl Jan Valjan tapılmışdır. Cənab Madlenin əlindəki kağız barmaqları arasından sürüşüb düşdü, başını qaldırıb diqqətlə Javerin üzünə baxdı və anlaşılmaz bir ifadə ilə dedi:

– Necə?

Javer sözünə davam etdi:

– Məsələ belə olmuşdur, – cənab mer. Deyirlər, bizim mahalda Alile-Klonin yaxınlığında Şanmatye adlı bir qoca varmış. Bu lüt, səfil bir adam idi, ona görə də heç kəs ona əhəmiyyət verməzdi. Bilmək olmur ki, bu cür adamlar nə ilə yaşayırlar. Bu Şanmatye keçən payız fəslində alma oğurluğu üstündə tutulmuşdu. Bu almadan sidr hazırlayırlar. Alma bağı sahibinin kim olduğu əhəmiyyətli deyil! Hər halda, oğurluq bağda olmuşdur. Şanmatye divardan aşaraq alma ağacının budaqlarını sındırır. Onu tuturlar. Ağac budağını hələ də əlindən buraxmır. Bu alçaq hərifli həbsə salırlar. Bilirsiniz, bu oğurluq üçün onu ancaq həbsxanaya sala bilərdilər. Lakin tale məsələyə qarışır. Yerli həbsxana binası pis vəziyyətdə olduğundan, məhkəmə müstəntiqi Şanmatyenin departamentin həbsxanası olan Arrasa aparılmasını əmr edir. Arras həbsxanasında da Breve adlı qoca bir katorqalı vardı; onun nə üçün tutulmuş olduğunu bilmirəm, lakin həbsxanada özünü yaxşı apardığı üçün, onu otaq başçısı təyin etmişdilər. Beləliklə, cənab mer, bilirsinizmi nə olur? Şanmatyeni oraya gətirən kimi Breve ucadan bağırır:

– Aha! Mən bu adamı tanıyıram! Bu köhnə jiqandır. Dostum, bir mənə bax görüm, sən Jan Valjan deyilsənmi?

Şanmatye heç bir şey başa düşmür kimi, təəccüblə:

– Nə Jan Valjan? Jan Valjan kimdir? – deyir.

Breve:

– Yaxşı, yaxşı, özünü tülkülüyə vurma! – deyər cavab verir.

– Sən Jan Valjanın özüsən. İyirmi il bundan qabaq Tulon katorqasında olmusan. Mən də səninlə orada idim.

Şanmatye inkar edir. Nə üçün inkar edir, məlumdur. Nəhayət, təhqiqat başlanır. Yavaş-yavaş işlərinin üstü açılır və belə bir şey məlum olur. Həmin Şanmatye otuz il bundan əvvəl müxtəlif yerlərdə, o cümlədən Faverolda ağac kəsməklə məşğul imiş. Sonralar o, gözdən itir. Bundan xeyli vaxt sonra yenə Overndə, sonra Parisdə, öz dediyinə görə, araba ustası olaraq yaşamışdır; orada, guya, paltaryuyan bir qızı varmış, lakin burası qəti surətdə isbat olunmamışdır; nəhayət, o bizim yerlərdə görünməyə başlayır. Belə, Jan Valjan katorqaya düşməzdən əvvəl nə ilə məşğul olurdu? Ağac kəsməklə, harada? Faverolda. Başqa bir sübut daha. Jan Valjanın adı Jan imiş, anasının familiyası isə Matye imiş. Katorqadan qurtulduqdan sonra, yəqin ki, əsl adını gizlətmək üçün, anasının familiyasını qəbul edərək, özünü Jan Matye adlandırmışdır, bu da təəccüblü deyildir. Sonra o, Overnə gəlir. Yerli tələffüz sayəsində Jan dəyişərək Şan – olur və onu Şanmatye deyər çağırmağa başlayırlar. Bizim dostumuz da məsələnin üstünü açmadan Şanmatye olur! Siz məni diqqətlə dinləyirsiniz, deyilmi? Sonra Faverolda təhqiqat aparırlar. Orada artıq Jan Valjanın ailəsindən heç bir kəsin izini tapmırlar. Heç kəs bu ailənin necə olduğunu bilmir. Bilirsiniz, cəmiyyətin bu təbəqələrində tam bir ailənin yox olmasına təsadüf etmək mümkündür. Ailəni axtarırlar, tapılmır. Bu cür adamlar palçıq, ya da toz kimi bir şeydir. Bu əhvalat otuz il bundan qabaq olduğundan, Faverolda Jan Valjanı xatırlayan adam tapılmır. Belə olduqda Tulondan məlumat tələb edirlər. Brevədən başqa, Jan Valjanı iki başqa katorqalı da tanıyır.

Bunlar ömürlük katorqaya məhkum edilmiş canilərdən Koşpayl və Şenilye idi. Bunları katorqadan Arrasa gətirdir və Şanmatye ilə üzləşdirirlər. Onlar heç bir tərəddüd etmədən, Şanmatyenin şübhəsiz Jan Valjan olduğunu söyləyirlər. Onun eyni əlli dörd yaşı, eyni boyu və eyni görünüşü vardı. Müxtəsər, həmin adamın özü idi. Məhz bu zaman mən Paris prefekturasına buradan məlumat verdim. Mənə cavab verdilər ki, yəqin, aqlımı itirmişəm, çünki Jan Valjan Arrasda polisin əlindədir. Heç bilirsinizmi, bu məni nə qədər heyretləndirirdi! Mən bu ümiddə idim ki, Jan Valjan burada, mənim əlimdədir. Bunun üstündən məhkəmə müstəntiqinə məktub yazdım. O məni çağırtdırıb Şanmatyeni mənə göstərdi...

Cənab Madlen, Javerin sözünü kəsərək:

– Hə, nə oldu? – dedi.

Yalan danışmağı bacarmayan Javerin üzü kədərli idi. O cavab verdi:

– Cənab mer, həqiqət daim həqiqətdir. Mən çox təəssüf edirəm, lakin bu adam şübhəsiz Jan Valjandır. Mən özüm də onu tanıdım. Cənab Madlen çox yavaş bir səsle dedi:

– Siz buna arxayınısınızmi?

Javer öz sözlərinin həqiqət olduğuna dərindən əmin olan bir adam kimi acı bir qəhqəhə ilə gülərək:

– Əlbəttə, arxayınam! – dedi.

Javer bir dəqiqə fikrə gedərək, barmaqları ilə masa üstündə duran boşqabın içindəki mürəkkəbqurudan qumu qarışdırdı, sonra əlavə etdi:

– İndi, mən həqiqi Jan Valjanı gördükdən sonra, indiyə qədər başqasının Jan Valjan olduğuna necə inandığıma təəccüb edirəm. Məni bağışlayın, cənab mer!

Ay yarım bundan əvvəl polis idarəsində “Gedin” deyə onu təhqir etmiş bir adama qarşı bu qədər hörmətlə müraciət edən mütəkəbbir Javer indi bir sadəlik və ləyaqət mücəssəməsi idi. Cənab Madlen onun bu xahişinə gözlənilməz bir sualla cavab verdi:

– Bəs bu adam özü nə deyir?

– Nə deyəcək, cənab mer, onun işi çox şuluqdur. Əgər o adam, doğrudan da, Jan Valjan isə, burada təkrar cinayət məsələsi var. Divarı aşmaq, ağacı sındırmaq və bir neçə alma oğurlamaq – balaca bir uşaq üçün adi bir dəcəllikdir, böyük adam üçün bu bir qəbahətdir, bir katorqalı üçün isə bu bir cinayətdir, oğurluq və qarət deməkdir. Buna polis idarəsi yox, dairə məhkəməsi baxacaqdır. Bundan ötrü adi bir oğrunu bir neçə günlüyə həbsə alacaqları halda, katorqalı əbədi olaraq məhkum edilə bilər. Sonra, çox ehtimal ki, balaca savoyalının məsələsi də meydana çıxacaqdır. Burada adam lap başını itirə bilər, deyilmi? Hər kəs başını itirsə də, Jan Valjan heç qərardan getmir. O, çox hiyləgər adamdır! Onun bu hərəkətindən də Jan Valjan olduğunu tanıyıram. Başqası onun yerinə olsaydı, özünü itirərdi, bağırmağa, etiraz etməyə, Jan Valjan olmadığına inandırmağa başladığı, – qazanı odun üstünə qoyanda qaynar, – o, Jan Valjan olmaq istəməzdi və ilaxır. Lakin bu, heç bir şey anlamırmış kimi, yalnız bir şey söyləyir: “Mən Şanmatyeyəm və katorqada – filanda olmamışam!”. Təəccüb edirmiş kimi görünür, özünü gicliyə vurur və ağıllı iş görür. Oho! Bu çox usta adamdır. Ancaq nə edir-etsin, sübut meydandadır. Onu dörd adam tanımışdır. Artıq qoca fırıldaqçının işi bitib. İşə Arras məhkəməsində baxılacaqdır. Məni də bir şahid kimi çağırıblar, ora gedirəm.

Cənab Madlen yenə masaya doğru çevrilib kağızları varaqlamağa başladı, çox məşğul görünən bir adam kimi gah oxuyur, gah da bəzi şeyləri qeyd edirdi. Nəhayət, Javerə tərəf dönərək dedi.

– Yaxşı, yetər, Javer. Bütün bu təfəsilat məni heç də maraqlandırmır. Biz vaxtımızı əbəs yerə itiririk, halbuki təcili işlərimiz çoxdur. Bilirsinizmi, nə var, Javer, bu saat Büzopye xalanın yanına gedərsiniz, o, Sen-Solv küçəsinin tinində göyərtili satır, ona deyərsiniz ki, arabaçı Per Şenelonqdan şikayət ərizəsi yazsın. Bu heyvan az qalmışdı öz arabası ilə onun özünü də, uşağını da bassın. Şenelonq cəzaya layiqdir. Sonra, Montrde-Şampini küçəsində yaşayan cənab Şarselenin yanına gedərsiniz. Cənab Şarselenin şikayətinə görə qonşu evin novçasından axan yağış suyu düz onun evinin bünövrəsinə töküldüyü üçün onu dağıdır. Bir də Kibur küçəsində yaşayan dul arvad Dorisin və Qaro-Blan küçəsində yaşayan madam Rene de Bosenin evində doğrudandı mı polis qaydalarının pozulub-pozulmadığını yoxlar və protokol yazarsınız. Mən sizə

həddindən artıq sifariş verməyə məcbur oldum. Yanılmıramsa, siz dediniz ki, səkkiz ya on iki gündən sonra bu işdən ötrü Arrasa getməlisiniz.

– Xeyr, daha tez, cənab mer.

– Nə zaman?

– Cənab mer, əgər səhv etmirəmsə, mən sizə söylədim, bu işə sabah baxılacaqdır, mən də bu axşam dilicanla oraya getməliyəm.

Cənab Madlen gözə çarpmayan bir hərəkətlə:

– Məhkəmə çoxmu çəkcəkdir? – dedi.

– Ancaq bir gün, artıq çəkməz. Məhkəmənin qərarı ən gec sabah axşam çıxarılaçaqdır. Lakin mən məhkəmə qərarını gözləməyəcəyəm. Onun bəraət qazanmayacağına heç bir şübhə ola bilməz. Şahidlik etdikdən sonra, yenə dərhal buraya qayıdacağam.

– Çox yaxşı, – deyə cənab Madlen cavab verdi. Əl işarəsi ilə getmək üçün Javerə izn verdi.

Lakin Javer getmədi.

– Cənab mer, bağışlayın, – dedi.

– Yenə nə var? – deyə cənab Madlen soruşdu.

– Cənab mer, bir şeyi də sizin yadınıza salmaq istəyirəm.

– Nə şeyi?

– Siz məni vəzifəmdən kənar etməlisiniz.

Cənab Madlen ayağa durdu.

– Javer, siz namuslu bir adamsınız, mənim sizə hörmətim var. Siz öz təqsirinizi böyüdürsünüz. Bir də ki, bu təhqir ancaq mənə aiddir. Javer, siz işdən çıxarılmğa deyil, bəlkə, daha yüksək vəzifəyə layiqsiniz. Mən öz vəzifəmdə qalmağınıza israr edirəm.

Javer cənab Madlenə diqqətlə baxdı, sanki, bu baxışda onun həkimanə olmayan, lakin təmiz və satılmaz bir vicdanı görünürdü.

O, sakit bir halda dedi:

– Cənab mer, mən sizin fikrinizlə razılaşa bilməyəcəyəm.

– Mən təkrar edirəm ki, bu yalnız mənə aid bir işdir, – deyə cənab Madlen cavab verdi.

Lakin Javer yalnız bir fikrə qapılmış halda sözünə davam etdi:

– Mən öz təqsirimi heç də böyütmürəm. Xahiş edirəm, mənim düşüncələrimi dinləyin. Mən sizdən şübhə edirdim, şübhələrim əsassız çıxdı. Bu, elə bir şey deyildir. Hər kəs haqqında şübhə etmək bizim haqqımızdır, polis haqqıdır. Bununla bərabər, bizim yüksək adamlara qarşı şübhə etməyə haqqımız yoxdur. Amma mən heç bir dəlil və əsasım olmadığı halda, sizdən intiqam almaq məqsədilə, qəzəblənərək, sizin kimi möhtərəm bir adamın, mer cənablarının, bir hökumət nümayəndəsinin keçmiş bir katorqalı olduğunu xəbər verdim! Bu yaramaz və ağır bir işdir. Sizin şəxsinizdə mən, bir hökumət nümayəndəsi olmaq etibarilə, hökuməti təhqir etdim! Əgər mənə tabe olan polis nəfərlərindən biri mənə qarşı belə bir iş tutmuş olsaydı, mən onu polis idarəsində işləməyə layiq görməzdim və heç bir tərəddüd etmədən qovardım. Siz soruşarsınız ki: – Bəs sonra nə olsun? İzn verin, cənab mer, hələ sözümlü qurtarmamışam. Mən ömrümdə başqalarına qarşı çox zaman ciddi və qəddar olmuşam. Buna da haqqım vardı, çünki düzgün hərəkət edirdim. Əgər mən indi özümə qarşı eyni surətdə qəddar olmasam, mənim bütün əvvəlki hərəkətlərim ədalətsiz olacaqdır. Məgər mən özümdən ötrü, başqalarına nisbətən daha çox güzəştə gedə bilərəm? Xeyr! Belə də iş olar? Yalnız başqalarına cəza verib, özümə qarşı güzəştə getmək yaxşı işdirmi? Bu halda mən çox alçaq bir adam olardım! Onda mənə xain və alçaq deyənlər haqlı olardılar! Cənab mer, sizin mənə qarşı mərhəmət göstərməyinizi istəmirəm; başqalarına qarşı göstərdiyiniz mərhəməti gördükcə, mən qanımlı çox xarab etmişəm; şəxsən mən bu mərhəməti qəbul etmək istəmirəm. Mötəbər bir burjuaya qarşı fahişəyə, bir merə qarşı polisə göstərilən mərhəmət zərərli mərhəmətdir. Məhz bu cür mərhəmət ictimai quruluşa xələl yetirə bilər. Aman Allah! Mərhəmətli olmaq asan işdir, ədalətli olmaq isə çətinidir! Əgər siz mən zənn etdiyim adam olsaydınız, inanın ki, sizə qarşı, əsla, mərhəmət göstərməzdim. Onda görərdiniz! Cənab mer, mən başqaları ilə nə cür rəftar etmişəmsə, özümlə də elə rəftar etməliyəm, hər cür qatilləri, xainləri təqib edərkən, öz-özümə həmişə deyirdim ki: “Javer, əgər sən bir dəfə belə büdrəsən, səni yanlıq bir hərəkətdə görmüş olsam, o zaman məndən aman gözləmə!”. İndi mən səhv

etmişəm, büdrəmişəm. Artıq mənimki qurtardı! Cəza çəkməli, qovulmalı, küçəyə atılmalıyam! Mən yalnız buna layiqəm. Mənim qüvvətli əllərim var, əkin əkə bilərəm, özümə iş taparam, nə olar! Cənab mer, vəzifə ibrət göstərməyi tələb edir. Mən xahiş edirəm, polis müfəttişi Javerin istefasını qəbul edəsiniz.

Javer bu sözləri müti, vüqarlı, ümitsiz və inamlı bir tövrlə söyləmişdi. Bu qəribə namus sahibinin sözlərində ayrıca bir əzəmət duyulurdu.

– Yaxşı, baxarıq, – deyə cənab Madlen qeyri-müəyyən bir tərzdə cavab verdi və əlini Javerə uzatdı.

Javer geriye çəkilərək amansız, sərt bir səslə:

– Bağışlayın, cənab mer, – dedi, – bu ola bilməz. Mer casusa əl verməz.

Sonra ağızucu əlavə etdi:

– Bəli, casusa! Mən acığa düşüb öz polis zorumu göstərməklə ancaq casusdan başqa bir şey deyiləm.

Javer bu sözləri dedikdən sonra baş əyib qapıya doğru yönəldi. Qapının ağzında dönüb gözlərini qaldırmayaraq dedi:

– Cənab mer, yerimə adam təyin edilənə qədər vəzifəmə davam edəcəyəm.

Javer getdi. Cənab Madlen dərin fikrə dalaraq, dəhlizin daş döşəməsi üzərində Javerin möhkəm və inamlı addımlarının səsinə qulaq asdı; bir az sonra səslər kəsildi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Simplisiya bacı.

Oxucuya söyləyəcəyimiz hadisələrin yalnız bir qismi Monreyl-sür-Mer əhalisinə məlum idi; lakin oraya kənardan nüfuz etmiş şayiələr o qədər sarsıdıcı bir xatirə buraxmışdı ki, bunları bütün təfsilatı ilə oxucuya xəbər verməmək bizim əsərimiz üçün böyük bir nöqsan olardı.

Oxucular bu təfsilatın içində həqiqətə uyğun görünməyən iki və ya üç hadisəyə təsadüf etsələr də, biz həqiqətə qarşı ehtiram məqsədilə, bunları təsvir etməyi lazım bildik.

Javerin cənab meri ziyarət etdiyi günün günorta çağı cənab Madlen adəti üzrə Fantinanı görməyə getdi.

Fantinanın yanına keçməzdən əvvəl Simplisiya bacını yanına çağırdı.

Xəstəxanada şəfqət bacısı vəzifəsində iki rahibə xidmət edirdi; bunlardan birinin adı Perepetuya, o birininki Simplisiya idi.

Xəstəyə baxmaqla məşğul olan Perepetuya bacı hər hansı bir xidmətə girəcəyi kimi cənab Allahın xidmətinə girmiş sadə bir kəndli qadını idi. Onun üçün sahibə olmaq aşpaz qadın olmaq kimi bir şey idi. Bu cür tiplərə tez-tez təsadüf etmək olar. Bu kobud kəndli palçığından nə istəsən düzəltmək olar, bunlardan kapusin də ola bilər, ursulinka da, odur ki, rahib icmaları bunlardan böyük bir həvəslə istifadə edirlər. Bu avam kəndliləri, adətən, ağır möminlik işlərinə göndərirlər. Öküz otaranların karmelitə çevrilməsi çox asan bir işdir; birincinin ikinciyə çevrilməsi üçün heç bir çətinlik yoxdur; kəndlə monastırı birləşdirən nadanlıq yaxınlaşmaq üçün az bir zamanda zəmin hazırlayır və dərhal kənd əhlini rahiblə bir səviyyəyə qoyur. Rahib ləbbadəsinin ətəkli köynəkdən bircə fərqi var: ləbbadə daha genişdir. Perepetuya bacı zorbaca bir rahibə idi; əsli Pontuaza yaxınlığındakı Marindən idi; qırmızıyanaq, namuslu və bir az həyasız olan bu qadın sadə xalq dilində danışar, Zəburun surələrini mızıldar, donquldanar, xəstənin yalançı möminliyindən, yaxud ikiüzlülüyündən asılı olaraq, dərmanın şirinliyini artırır, xəstələrlə kobud rəftar edər, can verən xəstələrin üzünə deyir, Allahı zorla onların yadına salar və son nəfəslərini dualarla hirsli-hirsli boğardı.

Simplisiya bacıya gəlincə, o saf mum kimi ağappaq idi. Perepetuya bacının yanında o, piydən qayrılmış şamın yanındakı mum şamına bənzəyirdi. Vensen de Pol şəfqət bacısının surətini gözəl sözlərlə tərif etmişdir, burada hüduzsuz bir azadlığın mükəmməl bir əsarətlə birləşdiyini görmək mümkündür: “Onların xəstəxanadan başqa bir məskəni, hücrədən başqa bir bucağı, kənd

kilsəsindən başqa bir ibadət xanası, şəhər küçəsindən, yaxud xəstəxana otaqlarından başqa bir monastır həyəti, itaətdən başqa bir hasarı, Allah qorxusundan başqa bir barmaqılığı, təvazökarlıqdan başqa bir örtüyü yoxdur". Simplisiya bacı bu idealın mücəssəməsi idi. Heç kəs Simplisiya bacının neçə yaş olduğunu bilməzdi; o, heç bir zaman gənc olmamışdı və deyəsən, heç bir zaman qocalmayacaqdı. Biz ona "qadın" deməyə cəsarət etməyərək, "bu şəxs" deyirik, bu şəxs mülayim, ciddi, gözəl tərbiyəli, soyuq təbiətli idi, o, ömründə bir dəfə də olsun yalan danışmamışdı. O qədər həlim görünürdü ki, bu saat sına biləcəyini zənn etmək olardı və eyni zamanda qranitdən də möhkəm idi. O, əzab çəkən adamlara gözəl, incə və şəffaf barmaqları ilə toxunardı. Danışığı çox sakit və mülayim idi, lazım olduğundan artıq danışmazdı; səsinin ahəngi eyni dərəcədə ibadət xanada günahkarı düz yola gətirə bilər, kübar məclislərində isə qulaq asanları məftun edə bilərdi. Bu zərif məxluq əynindəki kobud yun paltara şükür edər, bu paltarın təmasını duyduqca, göyləri və Allahı yadına salardı. Bir təfəsilatı da qeyd edək. Simplisiya bacının təbiətinə məxsus daha bir şey vardı ki, o da ömründə bir dəfə yalan danışmamaq, ehtiyac olsa belə, qeyri-ixtiyari olsa belə, həqiqətə uymayan bir şey danışmamaq idi, bu, onun fəzilətlərinin ən yüksək əlaməti idi. Bu sarsılmaz doğruluq ona bütün kilsə icmalarında şöhrət qazandırmışdı. Abbat Sikar lal-kar Maseyə yazdığı məktubda Simplisiya bacıdan bəhs edir: "Biz nə qədər səmimi, nə qədər saf ürəkli olsaq, yenə bizim doğruluğumuzda balaca bir çat yeri tapmaq mümkündür, bu da bizim cüzi məsum yalanlarımızdır. Ancaq belə bir nöqsana Simplisiya bacıda rast gəlmək olmaz". Xırda, məsum yalan! Bu cür yalanlar yer üzündə vardır mı? Yalan – şərin mücəssəməsidir. Az yalan danışmaq mümkün deyil; yalançı həmişə yalan danışar. Yalan iblis sifətidir; iblisin iki adı var: biri – Şeytan, o biri isə – Yalan. Simplisiya bacı belə düşündü. Düşündüyü kimi də hərəkət edirdi. Onun ağappaq və təmiz olmasına da səbəb bu idi, bu ağılın parıltısı dodaqlarına, gözlərinə belə sirayət edirdi. O, saf və parlaq bir təbəssümlə gülümsər, saf və parlaq bir nəzərlə baxardı. Vicdanının pəncərəsində bir hörümçək teli, bir toz zərrəsi belə tapmaq olmazdı. Sen-Vensen de Pol icmasına daxil olduğu zaman Simplisiya adını qəbul etmişdi, bu da təsadüfi deyildi. Məlum olduğu kimi, siciliyalı Simplisiya elə müqəddəs bir qadındı ki, döşlərinin kəsilməsinə dözmüş, lakin Sirakus əhlindən olduğu halda, Sejestdə doğulduğunu söyləməyə razı olmamışdı, halbuki bu yalan onu ölümdən xilas edə bilərdi. O Simplisiya bizim müqəddəs qadın üçün gözəl bir şəfaətçi ola bilərdi. Simplisiya bacının, icmaya daxil olduğu zaman, iki zəif cəhəti vardı ki, yavaş-yavaş bundan da xilas oldu: o, şirniyyatı sevər, həm də məktub almaqdan xoşlanardı. O, latınca, iri hərflərlə yazılmış dua kitabından başqa heç bir şey oxumazdı. Latıncanı bilməsə də, dua kitabını başa düşürdü.

Bu mömin qız, Fantinanın təbiətindəki gizli fəzilətləri duyduğundan, ona dərin ünsiyyət bağlamışdı, onun bütün fikri-zikri bu xəstə qadına qulluq etmək idi.

Cənab Madlen Simplisiya bacını kənara çəkərək, Fantinanı ona tapşırırdı; onun qərribə bir əda ilə xahiş etməsinə diqqət edən Simplisiya bacı, bu xahişin mənasını sonralar anlamışdı.

Simplisiya bacı ilə danışdıqdan sonra, cənab Madlen Fantinanın yanına getdi.

Fantina hər gün istilik və sevinc gətirən Günəş şüasını gözləyən kimi, cənab Madlenin yolunu gözləyirdi. Şəfqət bacılarına deyirdi ki:

– Mən ancaq cənab meri gördüyüm zaman yaşadığımı hiss edirəm.

O gün şiddətli qızdırma içində idi. Cənab Madleni görəndə kimi ondan soruşdu:

– Bəs Kozetta hanı?

Cənab Madlen gülümsəyərək:

– Tezliklə gələcək, – dedi.

Cənab Madlen Fantina ilə həmişəki kimi söhbət edirdi, lakin bu dəfə onun yanında yarım saat əvəzində bir saat qaldı. Bu da Fantinanı son dərəcə məmnun etmişdi. Cənab Madlen xəstəxana qulluqçularından dəfələrlə xahiş etdi ki, Fantinaya yaxşı baxsınlar və onun heç bir şeyə ehtiyacı olmasın. Bir an onun üzündə dərin bir məyusluq duyuldu. Lakin bir az sonra bu məyusluğun səbəbini anladılar: həkim gedərkən onun qulağına:

– Halı çox pisdir, – demişdi.

Sonra cənab mer şəhər idarəsinə qayıtdı. Xidmətçi, cənab merin öz kabinetində divardan asılmış, Fransanın yollarını göstərən bir xəritəyə böyük bir diqqətlə baxdığını və bir kağız parçasına karandaşla bir neçə şey yazdığını görmüşdü.

İKİNCİ FƏSİL.

Skofler dayının zəkiliyi.

Cənab Madlen şəhər idarəsindən şəhərin o biri başında yaşayan flamandiyalı Skauflerin, yaxud fransızsayaqı desək, Skoflerin yanına getdi. Bu adam at və minik arabaları kirayə verməklə məşğul idi.

Yolda cənab Madlen mənsub olduğu məhəllə kilsəsinin yanından keçməli oldu, kilsə boş və kimsəsiz küçələrdən birində idi. Bu məhəllənin keşişi dünyagörmüş, hörmətli bir adamdı, onun məsləhətlərinə həmişə qulaq asardılar. Cənab Madlen kilsənin yanından keçərkən, küçədə ona – yalnız bir adam rast gəldi ki, o da belə bir şey söyləmişdi: cənab mer keşişin yaşadığı evin yanından keçib bir neçə addım irəlilədikdən sonra geri qayıtdı və bu evin darvazası qabağında dayandı, darvazanın kiçik qapısından dəmir bir toxmaq asılmışdı. Toxmağı əlinə alıb qapını döymək istəyirdi ki, birdən əl saxlayıb düşünməyə başladı; bir neçə saniyə sonra, böyük bir ehtiyatla toxmağı endirdi və yoluna davam edərək, bu dəfə daha sürətlə və tələsik yeriməyə başladı.

Cənab Madlen Skofleri evində tapdı. Skofler qoşqu şeylərini yamayrdı. Madlen:

– Cənab Skofler, – dedi, – sizdə yaxşı bir at varmı?

– Cənab mer, – deyə flamandiyalı cavab verdi, – mənim atlarımın hamısı yaxşıdır. Siz “yaxşı at” nəyə deyirsiniz?

– Elə bir at ki, gündə iyirmi lyö yol gedə bilsin.

– Necə? İyirmi lyö? – deyə flamandiyalı heyrət etdi.

– Bəli, iyirmi lyö.

– Kabrioletlə?

– Bəli, kabrioletlə.

– Belə bir məsafəni getdikdən sonra o, nə qədər istirahət edəcəkdir?

– Lazım gələrsə, o biri gün yenə geri qayıda bilməlidir.

– Yenə də bu qədər yol getməlidir?

– Bəli.

– Lənət şeytana! Necə dediniz? İyirmi lyö?

Cənab Madlen cibindən bir parça kağız çıxarıb flamandiyalıya göstərdi. Orada beş, altı və səkkiz yarım rəqəmləri yazılmışdı.

– Görürsünüzmü, – dedi, – yol cəmi on doqquz lyo yarım, iyirmi lyö hesab edin.

– Cənab mer, – deyə flamandiyalı dilləndi, – mən sizə ürəyiniz istəyən atı verə bilərəm. Mənim ağ bir atım var, görmüş olarsınız. O, aşağı Bulone atlarındandır. At deyil, od parçasıdır. Əvvəlcə onu minik atı eləmək istəyirdilər. Lakin mümkün olmadı! Sıçrayır, təpik atır, üstünə minənləri yerə yıxırdı. Heç bir şeyə yaramaz deyə nə edəcəklərini bilmirdilər. Mən onu satın alıb kabrioletə qoşdum. Bilirsinizmi, elə bil, at elə bunu arzu edirmiş; o, quzu kimi həlim və yel kimi itidir! O, heç kəsi üstünə minməyə qoymur, heç kəsi üzərində gəzdirmək istəmir. Yəhər altında yeriməyi sevmir. Hər atın bir şəkəri olar. Arabaya qoşulduqda isə heç üstü yoxdur. Görünür, bu at üstünə kimsəni mindirməməyi qərara almışdır.

– Bu uzun yola tab gətirərmə?

– İyirmi lyomu? Bu at iyirmi lyönü səkkiz saatdan da tez gedər, heç vecinə də gəlməz. Ancaq bir şərt var...

– Nə şərt?

– Əvvələ, yolun yarısında bir saat ona dinclik verəsiniz ki, yem yesin, ancaq özünüz göz olarsınız ki, karvansara xidmətçisi arpadan oğurlamasın; çünki karvansarlarda mehtərlər atın arpasından oğurlayıb şoraba verirlər.

– Yaxşı, bu düzələr.
– İkinci... Kabrioletdə siz özünüzmü gedəcəksiniz?
– Bəli.
– Cənab mer, siz sürmək bilirsinizmi?
– Bəli.
– Çox yaxşı, ancaq cənab mer, at üçün ağır olmasın deyə, siz tək getməli və özünüzlə yük götürməməlisiniz.
– Razıyam.
– Lakin cənab mer, siz tək getmiş olsanız, onda gərək atın yeminə zəhmət çəkib özünüz baxasınız.
– Bu barədə artıq danışdıq.
– Atın kirayəsi gündə otuz frankdır. İstirahət günləri üçün də bu qədər verməlisiniz. Bir quruş belə əskik olmaz. Atın yemi də sizin hesabınıza olacaqdır, cənab mer.
Cənab Madlen kisəsindən üç napoleondor çıxarıb masanın üstünə qoydu:
– Alın, iki günün pulunu qabaqcadan verirəm, – dedi.
– Dördüncü, belə uzaq yol üçün kabriolet çox ağır olar və atı yorar. Balaca bir tilbürim var, cənab mer razı olarsa...
– Yaxşı, razıyam.
– Bu yüngül şeydir. Ancaq üstü açıqdır.
– Mənim üçün təfavütü yoxdur.
– Cənab mer indi qış olduğunu fikirləşibmi?
Cənab Madlen cavab vermədi.
Flamandiyalı davam edərək:
– Havanın çox soyuq olduğunu unutmayın, – dedi. Cənab Madlen yenə cavab vermədi.
– Bəlkə, yağış yağdı?
Cənab Madlen başını qaldıraraq dedi:
– Sabah səhər saat beşin yarısında at qoşulmuş tilbürü qapımın ağzında olmalıdır.
– Baş üstə, cənab mer, – deyə Skofler cavab verdi və baş barmağının dırnağı ilə masanın üzərindəki ləkəni qaşıyaraq, flamandiyalıların öz hiylələrini pərdələyə bildikləri laqeyd bir əda ilə davam etdi:
– Aman, lap yadımdan çıxmışdı, cənab mer, axı siz haraya gedəcəyinizi heç demədiniz. Haraya getmək istəyirsiniz, cənab mer?
Skofler söhbətin lap əvvəlindən bundan başqa bir şey düşünmürdü, lakin nədənsə bu xüsusda cənab merdən soruşmağa cəsarət etmirdi.
– Atınız büdrəmir ki? – deyə cənab Madlen soruşdu.
– Xeyr, cənab mer. Ancaq siz onu enişlərdə bir az saxlayın. Yolunuzda enişlər çoxdurmu, cənab mer?
– Səhər saat beşin yarısında qapımda hazır olmalısınız, yadımdan çıxmasın, – deyə cənab Madlen cavab verib otaqdan çıxdı.
Flamandiyalı sonralar bu əhvalatı söylərkən, dediyi kimi, axmaq yerində qaldı.
Cənab mer çıxdıqdan iki-üç dəqiqə sonra qapı yenə açıldı; cənab mer qayıdaraq eyni soyuq və dalğın bir tövrlə soruşdu:
– Cənab Skofler, atınıza və arabanıza nə qədər qiymət qoyursunuz?
– Cənab mer, olmaya, bunları məndən satın almaq istəyirsiniz?
– Xeyr, lakin mən hər təsadüfə qarşı sizi təmin etmək istəyirəm. Qayıdandan sonra bu pulları mənə qaytararsınız. Atı və tilbürünü neçəyə qiymət edirsiniz?
– Beş yüz frank, cənab mer.
– Buyurun.
Cənab Madlen masanın üstünə beş yüz frank pul qoyub çıxdı və daha heç qayıtmadı.
Skofler min frank tələb etmədiyinə təəssüf etdi. Ancaq atla tilbürünün qiyməti yüz eküdən artıq deyildi.

Flamandiyalı arvadını çağıraraq əhvalatı ona danışdı. Görəsən, cənab mer haraya getməyə hazırlaşır? – deyərək məsələni düşünməyə başladılar.

Arvadı:

– Parisə gedir, – dedi.

– Aqlım kəsmir, – deyərək cavab verdi.

Cənab Madlen rəqəmlər yazılmış kağız parçasını buxarının üstündə unutmuşdu. Flamandiyalı kağızı götürüb diqqətlə gözdən keçirdi:

– Beş, altı, səkkiz yarım! Bu, yəqin, poçt mənzillərinin arasındakı məsafədir.

Sonra arvadına tərəf dönərək:

– Tapdım, – deyərək səsləndi.

– Necə?

– Sadəcə bir şey. Buradan Esdenə beş mildir, Esdendən Sen-Pola altı mildir, Sen-Poldan da Arrasa səkkiz yarım mildir. O, Arrasa gedir.

Cənab Madlen evinə qayıtdı.

Geri dönməyə keşmiş qapısı yanından keçməsin deyərək, uzun və dolaşlıq bir yolla getdi. Otağına girib qapını bağladı; bu da onun adəti idi, çünki o, tez yatmağı sevirdi. Fabrik qapıçısı və eyni zamanda cənab Madlenin yeganə xidmətçisi olan qadın otaqdakı işığın doqquzuncu yarısında söndüyünü görmüş və bunu xəzinədarla sözləşməklə bərabər:

– Cənab mer xəstələnmişdir, nədir? Bu gün görünüşü çox qəribədir, – demişdi.

Xəzinədarın otağı cənab Madlenin yataq otağının altında idi. Xəzinədar qapının sözlərinə əhəmiyyət verməyərək, uzanıb yatdı. Gecənin bir aləmində o birdən oyandı, “yarımyuxulu bir halda başı üzərində bir gurultu eşitdi. Qulaq asdı. Üst otaqda kim isə ağır addımlarla oyan-buyana gəzinirdi; cənab Madlenin addımlarının səsinə tanıdı. Bu, ona çox qəribə görünürdü; adətən, yataqdan qalxana qədər cənab merin otağında səs-səmirsizlik olurdu. Bir az sonra xəzinədar şaf qapısının açılmasına və yenə örtülməsinə oxşar bir səs eşitdi. Sonra bir şeyin yerindən tərpəndiyi eşidildi; bir az sükutdan sonra yenə addım səsləri gəldi. Xəzinədar çarpayıda dirsəklənərək yuxudan bəsbütün oyandı və pəncərədən küçəyə baxıb qarşı divarda işıqlı pəncərənin qırmızımtıl əksini gördü. İşığın istiqamətinə diqqət edərək, cənab Madlenin pəncərəsi olduğunu anladı. İşıq titrəyirdi, bundan da işığın yanan bir çıraqdan deyil, qalanmış bir buxarıdan düşdüyünü anladı. Pəncərə çərçivəsinin əksi divara düşmüşdü, bu da pəncərənin bəsbütün açıq olduğunu göstərirdi. Belə bir soyuqda pəncərənin açıq olması adama qəribə görünürdü. Bir az sonra xəzinədar yenidən yatdı, lakin bir-iki saatdan sonra yenə oyandı. Başının üzərində yenə sakit və ağır addım səsləri eşidilirdi.

İşığın əksi yenə də qarşı divarda görünürdü, lakin bu işıq indi sönük və sakitdi; otaqda şam və ya çıraq yandığı anlaşıldı. Pəncərə qabaqki kimi yenə açıq idi.

Cənab Madlenin otağında baş verən hadisə bundan ibarətdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

İnsan qəlbində fırtına.

Oxucu, əlbəttə, cənab Madlenin həmin Jan Valjan olduğunu artıq duymuşdur.

Biz artıq bu vicdanın gizli dəfinələrini bir dəfə nəzərdən keçirmişik. Onu bir dəfə də yoxlamaq məqamı çatmışdır. Biz bu işə qədəm qoyarkən, qəlbimizdə həyəcan və qorxu olduğunu duyuruq. Yer üzündə vicdan dərinliklərinə tamaşa etməkdən dəhşətli bir şey ola bilməz. Mənəviyyatın gözləri heç bir zaman insanın qəlbindəki parlaq bir nur və dərin bir qaranlığa təsadüf edə bilməz. Bu gözlər nəyə baxırsa-baxsın, insan qəlbi qədər dəhşətli, mürəkkəb, əsrarlı və hədudsuz bir aləm görə bilməz. Dənizdən daha əzəmətli bir mənşərə vardır ki, o da göydür. Göydən daha əzəmətli bir mənşərə vardır ki, o da insan qəlbinin sirli dərinlikləridir.

İnsan vicdanının dastanını yaratmaq, bir nəfərin, ən vəciz bir fərdin belə vicdanının dastanını yaratmaq – bütün epopeyaları ulvi və mükəmməl bir qəhrəmanlıq dastanında birləşdirmək deməkdir. Vicdan – xəm xəyallar, ehtiraslar, arzular xaosu deməkdir, vicdan – xəyallar və

həsrətlər dəfinəsi, özümüzün belə həya etdiyimiz fikirlərin mağarası deməkdir, sofizmlər pandemoniyası, ehtirasların döyüş meydanı deməkdir. Fikrə dalmış solğun bənizli bir insanın qəlbindən nələr keçdiyini duymağa, qəlbın dərinliklərinə, qaranlığa nəzər salmağa çalışın. Zahirən sakit görünən bu insan qəlbində Homerin nəhəngləri vuruşur, divlər əjdahalarla çəng edir. Miltonun kabusları kimi dəhşətli kabuslar meydan oxuyur. Dantenin əsərində olduğu kimi fantasmaqoriya dairələri cızılır. İnsan qəlbində yaşayan ucsuz-bucaqsız aləm, öz həsrət, meyil və hərəkətlərini ümitsiz bir halda ölçüb-biçdiyi aləm nə qədər dərin, nə qədər qaranlıqdır! Bir dəfə Aligeri yol gedərkən məşum bir qapıya rast gəlir, lakin bu qapını açmağa cəsarət etmir. Bizim də qarşımızda belə bir qapı var, biz onun astanasında tərəddüd içində dayanmışıq. Bununla belə, qapıdan içəri girək!

Jan Valjanın taleyi haqqında oxucunun bildiyi şeylərə biz ancaq çox az bir şey əlavə edə bilərik; biz balaca Jerve ilə olan sərgüzəştədən sonra Jan Valjanın başına nələr gəldiyini söylədik. Bu hadisədən sonra onun tamamilə dəyişib başqa bir adam olduğunu gördük. O, yepiskopun istədiyi kimi bir adam olmuşdu. Biz buna, Jan Valjan dəyişdi yox, tamamilə başqa bir adam oldu, deyə bilərik.

Jan Valjan yalnız şamdanları yadigar saxlayaraq, yepiskopun gümüşlərini satmışdı; gizlicə şəhərdən-şəhərə keçərək, bütün Fransanı dolaşmış, nəhayət, Monreyl-sür-Merə gəlib çıxmışdı. Burada ağına yuxarıda söylədiyimiz xoşbəxt bir fikir gəlmişdi, söylədiyimiz işləri görmüş, tanınmaq və tutulmaq təhlükəsindən yaxasını qurtarmışdı. Monreylde bugünkü həyatı ilə öz keçmişini məhv etdiyini, vicdanının təmizlənməyə başladığını və həyatının yaxşılaşdığını görəncə, özünü xoşbəxt hiss edirdi. O, ümidlə dolu sakit və dinc bir həyat sürməyə başladı; qəlbində ancaq iki arzu vardı: kim olduğunu gizlətmək və pak bir həyat sürmək; insanlardan qaçmaq, Allahın dərgahına qayıtmaq!

Bu iki arzu: onun şüurunda birləşərək bir arzuya, bir meylə çevrilmişdi; hər ikisi onun varlığına hökm edir, onun hər bir hərəkətini təyin edirdi. Onlar, adətən, onun hərəkətlərini birgə idarə edirdi: hər ikisi onu kənarında gəzməyə sövq edir, ona xeyirxah və sadə olmağı öyrədir, hər ikisi eyni nəsihətləri verirdi. Lakin bəzən bunların arasında ziddiyyət əmələ gəlirdi. Biz bu kimi hallarda bütün dairədə cənab Madlen adı ilə tanınan adamın hörmət və yaxşılıq yolunda öz həyatını belə təhlükəyə verməkdən çəkinmədiyini gördük. Məsələn, heç bir tədbir və ehtiyatı gözləmədən, o, yenə də yepiskopun şamdanlarını saxlayır, onun üçün matəm tuturdu. Monreylə gələn bütün balaca savoyalı uşaqları yanına çağırır və onlardan Faverolda yaşayan ailələri xəbər alırdı. Hətta Javerin hədələyici kinayələrinə baxmayaraq, Foşlevan babanı ölümdən qurtarmışdı. Həkim, övliya və mömin insanlara timsal olaraq, bu fikirdə idi ki, (biz bu barədə artıq danışmışıq), insan, hər şeydən əvvəl, başqalarının, sonra isə özünün qeydinə qalmalıdır.

Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, bu müddət ərzində onun başına heç vaxt bu hadisəyə bənzər bir iş gəlməmişdi. Bədbəxt adamı idarə edən fikirlər heç bir zaman bu qədər kəskin və ağır bir mübarizə ilə toqquşmamışdı. O, Javerin kabinetə girdiyi zaman söylədiyi ilk sözlərdən üzərinə çökməkdə olan təhlükəni duymuşdu. Əvvəlcə bunu dumanlı bir şəkildə, sonra isə dərindən dərk etmişdi. Dərin bir zülmət içində dəfn etmiş olduğu bir adı eşitdiyi zaman böyük bir təhlükə hiss etmiş və eyni zamanda taleyin böyük bir zərbəsini xəbər verən daxili bir titrətmə keçirmişdi, bu titrətmə isə şiddətli sarsıntılardan xəbər verirdi. Şiddətli borandan əylən bir palıd ağacı kimi, düşmənin qarşısında sarsılan bir əsgər kimi başını əymişdi. Özü ilə göy gurultusu və şimşəklər gətirən buludların başının üstünü aldığı hiss edirdi. Javerin sözlərini dinlərkən, o, yüyürmək, özünü tanımaq, Şanmatyeni həbsdən qurtarmaq, onun yerini tutmaq istəmişdi; bu duyğu o qədər əzabverici və kəskin idi ki, elə bil, bədəninə bıçaq soxmuşdular; sonra bu duyğu yox oldu, “görək nə olar” – deyə düşündü. O, ilk alicənablıq hissini rədd edərək, fədakarlıq qarşısında geriyə çəkildi.

Əlbəttə, yepiskopun müqəddəs nəsihətlərindən, illər boyu keçirdiyi peşmançılıq və fədakarlıqdan sonra, günahlarını bu qədər gözəl bir şəkildə yumağa başladığı bir zamanda, bu adamın ən dəhşətli hadisələr qarşısında belə, dərinliklərində göylərin parlacağı açıq bir uçuruma doğru zərrə qədər tərəddüd etmədən, möhkəm addımlarla getməkdə davam etməsi daha gözəl olardı; əlbəttə,

bu gözəl olardı, lakin belə olmadı. Biz onun qəlbində qaynayan hər bir şeyi diqqətlə nəzərdən keçirməliyik, biz yalnız həqiqətən üz verən hallardan bəhs etməliyik. Birinci dəqiqələrdə təbii özünü qoruma hissi bütün başqa hissələrə qalib gəldi, cənab Madlen fikirlərini bir yerə topladı, öz həyəcanını boğdu. Javerin yaxında olduğunu və bununla əlaqədar olan təhlükəni dərk etdi; o, ümitsizlik qətiyyəti ilə, məsələnin həllini təxirə salaraq, görüləcək işdən diqqətini uzaqlaşdırmağa çalışdı, pəhləvanlar yerə düşən qalxanı əyilib sakitcə qaldırdıqları kimi, sakit olmağı lazım bildi.

Bütün günü axşama qədər belə bir hal keçirdi; daxilində böyük bir fırtına, zahirində isə laqeydlik vardı. O, yalnız “ilk tədbirləri” görmüşdü. Başında dağınıq fikirlərin qızğın mübarizəsi gedirdi; beyni ansızın, böyük bir zərbə ilə o qədər dumanlanmışdı ki, özü üçün heç bir müəyyən fikir əldə edə bilmirdi; yalnız onu deyə bilirdi ki, üzərinə amansız bir zərbə endirilmişdir. Hər şeydən əvvəl, adəti üzrə yenə də Fantinanı görmək üçün xəstəxanaya getdi; təbii bir mərhəmət duyğusu ilə Fantinanın yanında xeyli dayandı, rahiblərdən və Fantinanın ətrafındakı bütün qadınlardan ona yaxşı baxmağı, şəhərdən başqa bir yerə gedəcək olarsa, Fantina üçün heç bir şey əsirgəməməklərini xahiş etməyi lazım bildi. O, bəlkə də, Arrasa getməli olduğunu dumanlı şəkildə hiss edirdi, lakin hələ oraya getmək haqqında qəti bir qərara gəlməmişdi; öz-özünə dedi ki, heç kəsdə bir şübhə oyatmadığından, məsələnin nə ilə bitəcəyini öyrənmək üçün oraya gedib şəxsən məhkəmədə iştirak etməsi pis olmaz; bu səbəbə görə də Skoflerin yanına gedib, hər ehtimala qarşı, tilbürünü hazırlamasını tapşırırmışdı.

Böyük bir iştahla yemək yedi.

Özünə gələrək işin nə yerdə olduğunu düşünməyə başladı və vəziyyətinin olduqca dəhşətli olduğunu anladı, o qədər dəhşətli ki, dalğınlığının ən böhranlı dəqiqəsində, anlaşılmaz bir qorxu hissi ilə birdən-birə ayağa durub qapını çəftələdi. O, otağa bir başqasının girə biləcəyindən qorxurdu. O, baş verə biləcək hər bir hadisədən özünü qorumağa çalışırdı.

Bir dəqiqə də keçdikdən sonra şamı söndürdü. İşıq onu darıxdırırdı.

Ona elə gəlirdi ki, birdən onu görən olar.

Bu “görən” kim ola bilirdi?

Heyhat! Onun otaqdan qovmaq istədiyi qüvvə artıq otağın içində idi, qaranlıqda gözlərini kor etmək istədiyi qüvvə onun üzünə baxırdı. Bu, onun vicdanı idi.

Onun vicdanı; başqa sözlə desək – Allah.

Lakin o ilk dəqiqədə özünü aldatmağa müvəffəq oldu; onu təhlükəsizlik, tənhalıq hissi bürüdü; qapını bağladıqdan sonra özünü əlçatmaz hesab etdi, şamı söndürərək özünü görünməz hesab etdi. O zaman özünü ələ aldı, oturdu və masanın üstünə dirsəklənərək, əlləri ilə üzünü örtüdü, qaranlıqda fikirləşməyə başladı.

“Bu nə hadisədir? Gördüyüm yuxudurmu? Mənə nə dedilər? Mən Javeri doğrudanmı gördüm?

O, mənimlə nə barədə danışdı? Bu Şanmatye kimdir? Deyirlər ki, o mənə oxşayır.

Bu mümkün ola bilərmidi? Dünən mən o qədər sakit idim ki, heç bir şeydən şübhə etmirdim, belə bir şey heç təsəvvürümə də gəlməzdi. Dünən bu vaxt mən nə edirdim? Bu hadisənin mənə nə kimi zərəri ola bilər? Bu işlərin axırı nə olacaq? Mən nə edim?

O, böyük bir əzab içində idi, qəlbində fırtına vardı. Beyni fikirlərin hücumuna tab gətirə bilmirdi, fikirlər dəniz dalğası kimi ondan uzaqlaşdı, bunları tutub saxlamaq üçün əlləri ilə alnını sıxırdı. İçərisində bir ümid yeri və qəti qərar axtardı, lakin iradə və idrakını sarsıdan bu fırtına, onda yalnız əzabverici bir təlaş doğururdu.

Başı od kimi yanırdı. Pəncərəyə yaxınlaşaraq onu tamamilə açdı. Göydə bir ulduz belə yoxdu.

Masanın yanına gəlib əvvəlki yerində oturdu. Bir saat belə keçdi.

Dağınıq, qaranlıq fikirlər onun şüurunda yavaş-yavaş müəyyən və sabit bir şəkil almağa başlayırdı; artıq o, məsələnin nə yerdə olduğunu aydın anlaya bilirdi. Gözləri qarşısında açılan bütün səhnəni əhatə edə bilməsə də, bəzi təfəsilatı təsəvvürünə gətirirdi.

O, hər şeydən əvvəl, bir hadisəni aydınlaşdırdı: vəziyyətinin son dərəcə böhranlı olduğuna baxmayaraq, o, yenə də bu vəziyyətə hakim idi və büsbütün sərbəst hərəkət edə bilirdi.

Lakin bundan onun şaşqınlığı daha da şiddətləndi. Onun hərəkətlərini təyin edən ciddi və müqəddəs məqsəddən asılı olmayaraq, indiyə qədər gördüyü iş ancaq öz adını dəfn etmək üçün

qazdığı quyudan başqa bir şey deyildi. Dalğınlığının ən qızgın dəqiqələrində, yuxusuz gecələrdə, onun dünyada ən çox qorxduğu bir şey vardısı, öz adını eşitmək idi, adını eşitdiyi gün artıq hər bir şeyə son veriləcəkdi, yeni həyatı, bəlkə də, yeni qəlbi büsbütün bərbad olacaqdı. Belə bir şeyin mümkün olduğunu xəyalına gətirdiyi zaman diksinirdi. Əlbəttə, həyatının belə dəqiqələrində, birisi ona desəydi ki, bir zaman sənin adını ucadan söyləyəcəklər, bu iyrənc və dəhşətli “Jan Valjan” sözləri birdən-birə qaranlıqdan doğaraq, onun qarşısında canlanacaq, ətrafındakı sirri açmaq üçün doğan bu qorxunc işıq birdən-birə onun başı üzərində parlayaraq bu qaranlığı daha da artıracaq, Jan Valjan adı ona daha dəhşətli görünməyəcək, yırtılmış pərdə ancaq sirrin artmasına səbəb olacaq: bu zəlzələ onun qurduğu binanın bünövrəsini daha da möhkəmləndirəcək, əgər arzu edərsə, bu dəhşətli hadisədən sonra, sürdüyü həyat daha da işıqlı olacaq və heç bir qüvvə onu sarsıda bilməyəcək. Jan Valjanın kabusu ilə müqayisə edildikdən sonra, xeyirxah və hörmətli vətəndaş olan “cənab Madlen” daha da hörmət qazanacaq, əvvəlkindən də sakit bir həyat sürəcək, – əgər bu sözləri birisi ona desəydi, başını yırgalar və bu sözləri mənasız hesab edərdi. Halbuki bunların hamısı artıq bir həqiqət idi. Bu bir yığın qeyri-mümkün şeylər artıq real bir hadisəyə çevrilmişdi, tanrı da bu sayıqlamaların bir həqiqətə çevrilməsini rəva görmüşdü.

Onun fikirləri artıq aydınlaşdı. Öz vəziyyətini getdikcə daha aydın dərk etməyə başlayırdı. Dəhşətli bir yuxudan oyandığını, indi qaranlıq içində, uçurum kənarındakı bir enişlə aşağıya doğru yuvarlandığını, titrədiyini və uçurumdan özünü qoruya bilmədiyini hiss edirdi. Gözləri qarşısında qaranlıqda yad, tanımadığı bir adam görürdü; fəlakəti onu Jan Valjan zənn edərək uçuruma doğru yuvarladığı. Bu uçurumun ağzını yenə qapamaq üçün buraya istər-istəməz birisi yuvarlanmalı idi – ya o, ya da bu.

Onun isə fələyin işlərinə qarışmamaqdan başqa bir çarəsi qalmırdı.

İndi onun şüurunda artıq hər bir şey aydınlaşmışdı. O, katorqada yeri boş olduğunu, heç bir şeydən asılı olmayaraq təkcə balaca Jerveni qarət etməsi ucundan oraya getməli olduğunu, bu yerin daim onu gözlədiyini etiraf etməyə məcbur oldu, bu boş yer onun intizarında idi, onu özünə cəlb edirdi, bu yer nə zaman tutacağını gözləyirdi, bu zəruri və labüd bir şeydi. Öz-özünə dedi ki: “Bu saat məni əvəz edəcək bir adam var ki, o da Şanmatyedir. Fələyin ağır zərbəsi bu adama düşmüşdür. Mən isə Şanmatye adı ilə katorqa cəzası çəkərək, hər kəsin hörmətini qazanmış cənab Madlen adı ilə yaşayacağam, artıq heç bir qorxum olmayacaqdır. Bunun üçün yalnız heç bir şeyə mane olmamalıdır ki, qanun Şanmatyenin başı üzərinə məzar daşını endirsin, bu daş da bir dəfə insanı yerə gömdükdən sonra artıq heç bir zaman yerindən qalxmaz”.

Bütün bunlar o qədər əzabverici və qəribə idi ki, onun qəlbində insanların ömrü boyu yalnız iki-üç dəfə duya biləcəkləri və vicdan əzabı deyilən daxili bir həyəcan əmələ gəlmişdi; qəlbinin dərinliklərində, istehza, sevinc və ümitsizlikdən doğan bir şey vardı ki, bunu da daxili qəhqəhə adlandırmaq olardı.

O, birdən-birə şamı yenə yandırdı.

– Yaxşı, nə olacaq? Mən nədən qorxuram? Niyə bu barədə fikirləşirəm? Mən artıq xilas oldum. Hər şey qurtardı. Yarıaçıq bir qapı vardı ki, oradan mənim keçmişim içəri soxula bilərdi, indi o da əbədi olaraq qapandı! Məni uzun müddət narahat edən, ov tulası kimi məni izləyən, məni tanımış olan – bəli, yəqin, tanımışdır, buna and içə bilərəm! – Bu qorxunc Javer də artıq çəmiş, izimi itirmiş və başqa ov dalınca düşmüşdür. O, artıq təmin olunmuşdur, məni daha rahat qoyacaqdır! Öz Jan Valjanını artıq əlinə keçirmişdir! Kim bilir, bəlkə, başqa şəhərə köçmək fikrindədir! Həm də bütün bu işlərin mənə heç dəxli yoxdur! Mənim nə işim var! Bir də burada bir pis iş yoxdur! Sözü düz, indi məni bu halda görənlər deyə bilərlər ki, başıma böyük bir müsibət gəlmişdir! Birisinin başına müsibət gəlmişsə: hər halda, bunun səbəbi mən deyiləm. Bu, qəzavü-qədərin hökmüdür, görünür ki, qədər belə imiş. Mənim bu işə qarışmağa nə haqqım var? Mən indi nə üçün əlləşirəm? Kimin işinə qarışmaq istəyirəm? Axı bunun mənə nə dəxli var? Necə? Mən hələ razı deyiləm? Mənə bundan artıq nə lazımdır? Uzun illərdən bəri həsrətini çəkdiyim, yuxusuz gecələrdə Allahdan dilədiyim məqsədə – təhlükəsizliyə nail oldum! Görünür, Allah özü də belə məsləhət görüb. Mən Allahın əmrinə zidd gedə bilmərəm. Lakin Allahın əmri nə üçün belədir? Çünki mən başladığım işi davam etdirməliyəm, insanlara yaxşılıq

göstərməliyəm, gələcəkdə başqalarına ali bir nümunə olmalıyam, nəhayət, mənim boynuma düşən mənəvi cəza və yenidən qazanmış olduğum fəzilətlər sayəsində, heç olmasa bir az xoşbəxt olmalıyam! Doğrusu, mən nə üçün bu xeyirxah keşişin yanına gedib, hər şeyi ona etiraf etməkdən, onunla məsləhətləşməkdən qorxduğumu başa düşmürəm. Şübhə yox ki, o da eyni şeyləri mənə söylərdi. Artıq qərar verildi. Qoy hər şey öz yolu ilə getsin! Allahın əmri belədir. O, qəlbin uçurumu adlandırılı bilən bir sıldırım üzərində əyilərək, öz vicdanının gizli aləmi ilə söhbət edirdi. Ayağa durub otaqda gəzinməyə başladı. “Bilirsənmi, nə var, – dedi, – bu barədə fikirləşmək yetər. Artıq qərar verildi!” Lakin bu sözləri söylərkən, zərrə qədər sevinmədi. Əksinə.

Dəniz dalğalarına sahilə qayıtmağı qadağan etmək mümkün olmadığı kimi, fikirlərin də müəyyən bir məsələyə qayıtmasına mane olmaq mümkün deyildir. Dənizçilər buna mədd deyirlər. Canilər isə – vicdan əzabı. Allah insan qəlbinə bir okean kimi coşdurur.

Bir neçə saniyə sonra o, yenə öz iradəsindən asılı olmayaraq, bu kədərli mükəliməyə başladı: burada danışan da özü idi, dinləyən də; o sükut ilə keçmək istədiyi şeyləri danışmağa, dinləmək istəmədiyi şeylərə qulaq asmağa məcbur idi; iki min il bundan əvvəl ölümə məhkum olan bir insana “get!” deyən gizli bir qüvvə, ona indi “düşün!” – deyə əmr edirdi.

Söylədiklərim də yaxşı anlaşılınsın deyə, hekayətimizə davam etmədən əvvəl, lazımı bir qeyd üçün dayanmağa məcburuq.

İnsanların öz-özü ilə söhbət etdiyi hallar olur, hər bir düşünən məxluq bunu təcrübədən keçirmişdir. Hətta, bəlkə də, söz yalnız insanın daxilində yaşadığı zaman fikirdən vicdana və vicdandan fikrə keçərək, ən gözəl bir sirr dərəcəsinə yüksəlir. Bu fəsildə təsadüf edilən “dedi”, “səsləndi” ifadələrini də ancaq bu mənada anlamaq lazım gəlir. Biz zahiri sükutu pozmadan öz “mənliliyimizin” daxilində danışır, səslənir, söhbət edirik. Daxilimizdə hər şey tələş içindədir, dodaqlardan başqa hər şey dilə gəlir. Həqiqi ruhi ehtizazlar gözə görünməsə də, duyula bilməsə də yenə həqiqidir.

Bu surətdə, o, nə nəticəyə gəldiyini özündən soruşdu. Özünə belə bir sual verdi: “Qəbul edilən qərar nədən ibarət imiş? Aqlının yol verdiyi hiylələrin dəhşətli olduğunu, “qoy hər şey öz yolu ilə getsin, Allahın əmri belədir” sözlərinin nə qədər iyrənc olduğunu etiraf etməyə məcbur oldu. Taleyin və insanların buraxdığı səhvə yol vermək, buna mane olmamaq, onda sükutla iştirak etmək, – xülasə heç nə etməmək – hər şey etmək demək idi, bu, yaramaz bir ikiüzlülüynün son pilləsi idi. Bu, ancaq rəzil, mənfur, xəyanətkar və murdar bir cinayət idi!

O, səkkiz il yaşadığı bir yeni həyatda ilk dəfə olaraq pis bir niyyətin və pis bir əməlin acı təmini dadırdı. Dərin bir nifrətlə tüpürdü.

Sonra yenə özünü sorğu-suala başladı. Amansız bir hakim ciddiyyəti ilə “məqsədimə nail oldum!” sözləri ilə nə demək istədiyini özündən soruşdu. Həyatda, həqiqətən, bir məqsədi olduğunu özünə etiraf etdi. Lakin hansı məqsəd? Adını gizlətməkmi? Polisi aldatmaqmi? Bütün bu gördüyü işlər yalnız belə bir xırda məqsəd üçün idimi? Onun başqa həqiqi, ülvi bir məqsədi yox idimi? Öz həyatını deyil, ruhunu qurtarmaq, yenə namuslu və təmiz bir adam olmaq, pak adam olmaq! O bunu arzu edirdimi? Məqsədi bu deyildimi? Yepiskop ona məhz bunu əmr etmişdi. Keçmişinə açılan qapını bağlamaq? Aman Allah, qapını bu cür bağlamaq olarmı? Əksinə, bu hərəkətləri ilə o qapını yenə taybatay açar! O yenə oğru, həm də ən iyrənc bir oğru olar! O, bir başqasının güzəranını, günəş altındakı yerini, həyatını, sakitliyini oğurlar! O bir qatıl olaraq zavallı bir insanı katorqa deyilən ən qorxunc ölümə, diri-diri ölməyə məhkum edər! Əksinə olaraq, polisə təslim olmaq, bu qədər qorxunc bir səhvin qurbanı olan bir insanı təhlükədən qurtarmaq, öz borcunu yerinə yetirərək, yenə Jan Valjan, yenə katorqalı olmaq, – ən həqiqi qurtuluş bu deməkdi, çıxmış olduğu cəhənnəmin qapılarını yalnız bu yolla həmişəlik bağlaya bilərdi. Cismən oraya düşdüyü halda, oradan ruhən qurtulardı. Bəli, o mütləq belə etməlidir. Əgər o bunu etməzsə, etdiyi bütün yaxşılıqlar heç olub gedəcəkdir! Onun bütün həyatı, bütün tövbələri, hər şeyi məhv olacaqdır! Yalnız: “Bütün bunları sən nə üçün etdin?” demək qalırdı. O, yepiskopu öz yanında hiss edirdi. Bu adamın ölü olması burada diri olmasından daha da təsirli idi. O, diqqətlə cənab Madlenə baxırdı. İndən belə cənab mer qazandığı bütün hörmətlə bərabər onun nəzərində iyrənc bir adam olacaq, katorqalı Jan Valjan isə öz pak fəzilətləri ilə

yüksələcək. Adamlar onun yalnız zahirini görmüşlər, yepiskop isə onun əsl simasını görürdü. Adamlar onun həyatını görmüşdü, yepiskop isə onun vicdanını görürdü. Demək, dayanmadan Arrasa getmək, yalançı Jan Valjanı qurtarmaq və həqiqi Jan Valjanı məhkəməyə təslim etmək lazımdır! Heyhat! Bu ən böyük bir fədakarlıq, ən acı bir qələbə, son və qəti bir addımdır! Lakin bu addımı da atmaq lazım gəlirdi! Nə qədər acı bir tale! İnsanların nəzərində özünü ləkələrsə də, Allah yanında üzü ağ olar!

– Yaxşı, nə olar, – dedi, – qərar verməlidir! Mən öz vəzifəmi yerinə yetirməliyəm! Bu adamı qurtarmaq lazımdır!

Bu sözləri, öz-özü ilə danışdığını belə duymadan ucadan söylədi.

Hesabat dəftərini götürüb nəzərdən keçirdi, kağızlarını nizama saldı; maddi vəziyyətləri yaxşı olmayan bəzi adamların pul qəbzələrini cırıb odun içinə atdı. Sonra bir məktub yazaraq konvertə qoydu və üzərində bu ünvanı yazdı: “Paris Artua küçəsində olan bankir cənab Lafitə”.

Qutudan bumajnikini çıxardı, içində bir neçə ədəd kağız pul və pasport vardı ki, bununla elə bu il seçki dairəsinə getmişdi.

Dərin fikirlərə dalmış cənab Madlenin bu işlərlə məşğul olduğunu görənlər onun ürəyində nələr olduğunu qətiyyənlə başa düşə bilməzdilər. Arabir yalnız dodaqları tərpənir, bəzən də başını qaldırıb gözlərini divarın bir nöqtəsinə zilləyirdi, sanki, orada bir şey vardı ki, onun suallarına cavab verməli, çətin məsələləri həll etməli idi.

Lafitə yazdığı məktubu qurtardıqdan sonra Madlen onu pul kisəsi ilə birlikdə cibinə qoyub yenə otaqda gəzinməyə başladı.

Fikirləri əvvəlki istiqamətdən ayrılmırdı. O yenə də parıldayan hərflərlə yazılmış vəzifəsini öz qarşısında aydınca görür; haraya baxırdısa, yalnız bu sözlərə rast gəlirdi: “Get! Kim olduğunu söylə! Özünü ifşa et!”.

Qarşısında, sanki, əllə toxunula biləcək bir şəkə düşmüş, canlanmış və indiyə qədər həyatının iki qaidəsini təşkil edən iki ideya canlanırdı: kim olduğunu gizlətmək, müqəddəs bir adam olmaq. O, bu iki ideyanı ilk dəfə ayrı-ayrılıqda gördü, bunları bir-birindən ayıran cəhətləri anladı. Bu ideyaların biri şübhəsiz xeyir işlərlə bağlı olduğu halda, o biri ancaq şər ola bilərdi; biri fədakarlıq, o biri isə xudbinlik demək idi. Biri “qardaşım” dediyi halda, o biri “mən” deyirdi; birinin mənbəyi nur, o birininki isə zülmət idi.

Nurla zülmət bir-birilə gülüşirdi, o isə bu mübarizəni seyr edirdi. Dərin fikirlərə daldıqca, bu iki ideya onun mənəvi nəzərləri qarşısında böyüyür və nəhəngə çevrilirdi. Ona elə gəlirdi ki, şüurunun dərinliklərində, bir az əvvəl bəhs etdiyimiz ucsuz-bucaqsız üfüqlərdə, qaranlıqlara qarışan şəfəqlər arasında ilahi bir qüvvə bir divlə vuruşur.

O, büsbütün dəhşət içində idi, bununla belə xeyrin şərə qalib gəlməyə başladığını görürdü.

O, vicdan və taleyinin yenə də qəti bir dəqiqə keçirdiyini hiss edirdi, Yepiskop onun yeni həyatının ilk dövrünü təyin etdiyi halda, Şanmatye ikinci dövrünü yaradırdı. Böyük bir dönüşdən sonra böyük bir imtahan!

Bu aralıq bir an üçün sakitləşmiş qızdırmalı həyəcan yenə coşmağa başladı. Beynindən minlərcə fikirlər keçirdi, lakin bu fikirlər qəbul edilmiş qərarı daha da möhkəmləndirirdi.

Bir an o öz-özünə dedi ki, nahaq yerə bu həyəcanları keçirir, Şanmatye vecsiz bir adamdır, hər halda, oğurluq etmişdir.

Sonra öz-özünə cavab verdi: “Əgər bu adam, doğrudan da, bir neçə alma oğurlamışsa, bunun üçün ancaq iki ay həbs cəzası verə bilərlər. Bu, hər halda, katorqa demək deyildir. Bir də onun alma oğurladığı da şübhəlidir. Bu sübut edilmişdirmi? Jan Valjan adı onun işini korlayır, ona görə də sübuta ehtiyac görülmür. Kral prokurorlarının adəti belədir. Katorqalı – oğru deməkdir”.

Bir ləhzə sonra onun ağına başqa bir fikir gəldi: bəlkə, o, özünü təslim edirsə, yeddi il ərzində göstərdiyi fədakarlığı, sürdüyü müqəddəs həyatı, bu ölkə üçün etdiyi bütün yaxşılıqları nəzərə alaraq, onun günahından keçərlər. Lakin bu fərziyyə tez yox olub getdi. O, balaca Jervenin qırx su pulunu oğurladığı üçün oğru olduğunu və istər-istəməz bu işin yenə ortalığa çıxacağını, qanuna əsasən yenə ömürlük katorqa cəzasına göndəriləcəyini düşünərək acı-acı gülümsədi.

Bütün bu xəyalları özündən uzaqlaşdırdı, dünyanın nemətlərindən göz çəkərək, başqa bir şeydə təsəlli və qüvvət axtarmağa başladı. O öz-özünə dedi ki, vəzifəsini yerinə yetirməlidir, ola bilsin

ki, onu yerinə yetirdikdən sonra o, nisbətən az bədbəxt olar “hər şeyin öz qaydası ilə getməsinə yol verərsə, Monreyl-sür-Mer şəhərində qalarsa, qazandığı hörmət, şərəf, şöhrət, etdiyi yaxşılıqlar, ona qarşı bəslənən pərəstişkarlıq, qazandığı sərvət, fəzilət, xülasə hər şey cinayətin acısı ilə zəhərlənmiş olacaqdır! Bu cür rəzil işlə nəticələnən bütün yaxşı əməlləri puç olub gedəcəkdir! Özünü qurban verərək fədakarlıq göstərdikdə isə hər şey - katorqa da, rüsvayçılıq da, dəmir xalta da, yaşıl qalpaq da, məşəqqətli zəhmət də, amansız təhqirlər də, – hər bir şey ilahi bir səfa və şəfa ilə aşılanmış olacaqdır!

Nəhayət, o öz-özünə dedi ki, o, ancaq belə hərəkət etməli, onun taleyi belədir, fələyin əmrini poza bilməz, istəsə də, istəməsə də, o, iki şeydən birini seçməlidir: ya zahiri fəzilət və gerçək bir alçaqlıq, ya həqiqi bir qüdsiyyət və zahiri bir rüsvayçılıq!

Bu saysız-hesabsız qorxunc fikirləri bir-bir başından keçirərkən o yenə də ruhdan düşmür, mərdliyini itirmirdi, lakin beyni artıq yorulmağa başlayırdı. İstər-istəməz başqa şeyləri, tamamilə mənasız şeyləri fikirləşməyə başladı.

Gicgah damarları şiddətlə vururdu. O hələ də otaqda gəzinirdi. Yaxındakı kilsənin və bir az sonra şəhər idarəsinin zəngləri gecə saat on ikini vurdu. O, əvvəlcə bir zəngin, sonra o birisinin on iki dəfə vurmasını saydı və səslərini bir-birilə müqayisə etdi. Bir neçə gün bundan əvvəl bir köhnə dəmir alverçisinin dükanında, üzərində “Romenvilli Antuan Alben” yazılı köhnə bir zəng görmüş olduğunu xatırladı.

Üşüyürdü. Buxarını qaladı. Pəncərəni örtmək isə ağına gəlmədi. Sonra yenə keylik onu bürüdü. O, böyük bir çətinlikdə, saat on ikini vurmazdan əvvəl nə düşündüyünü yada salmağa çalışdı.

Nəhayət, buna nail oldu.

“Hə, – deyə düşündü, – mən özümü məhkəməyə təslim etmək qərarına gəlmişdim”.

Birdən Fantina yadına düşdü.

“Aman Allah! Bəs bu zavallı qadının taleyi necə olacaq! – dedi.

Fikrində yeni bir şübhə böhranı başladı.

Fantina birdən-birə yadına düşməklə fikirlərində ani bir işıq doğdu, bütün düşüdükləri ona tamamilə başqa bir şəkildə görünməyə başladı öz-özünə:

“Mən nə edirəm? – deyə səsləndi, – mən indiyə qədər yalnız özümü düşünməklə məşğul olmuşam! Susmaq və ya özümü təslim etmək; öz şəxsiyyətimi gizlətmək və ya canımı qurtarmaq, hamının hörmət bəslədiyi, lakin mənfur bir vəzifə sahibi, ya da rüsvay olmuş, lakin hörmətə layiq bir katorqalı olmaq, mənim qarşımda duran yalnız öz nəfsim idi! Lakin aman Allah, bütün bunlar xudbinlikdir, xudbinliyin adi bir şəkli olmasa da, yenə xudbinlikdir! Halbuki başqalarını da düşünmək lazımdır! Axı ən müqəddəs şey başqalarını düşünməkdir! Diqqətli olaq, məsələni daha dərinə düşünək. Tutaq ki, mən yoxam, mən aradan çıxmışam, unudulmuşam – bundan nə hasil ola bilər? Tutaq ki, özümü ələ verdim. Məni tutub, Şanmatyeni azad edərlər, məni yenə katorqaya göndərərlər; bəs sonra? Sonra nə olacaq? Burada nələr olacaq? Bəli, burada. Bu ölkə bu şəhər, bu sənaye, fəhlələr, kişilər, qadınlar, uşaqlar – bütün bu kasıb camaat nə olacaq? Bütün bunları mən yaratmışam. Onlara mən həyat vermişəm; hər yerdə tüstülənən ocaqların yanacağı, qaynayan qazanların ətinə mən vermişəm; onlara rahatlıq verən, onlara ticarət, kredit yaradan mən olmuşam, məndən qabaq heç nə yox idi, bütün ölkəni yuxudan oyadan, ona dirilik və qüvvət verən mən olmuşam, mən buradan getsəm bütün bunlar yenə də məhv olub gedəcək. Bəs o qadın! Bu qədər əzablar çəkmiş və alçalmasına baxmayaraq, yenə yüksək və ülvi olan bu qadın, o qadın ki, bədbəxtliyinə, bilmədən, mən səbəb olmuşam! Mən ki, uşağımı onun yanına gətirəcəyimi, qızını onunla görüşdürəcəyimi vəd etmişdim! Mənim ucumdan müsibətə düşər olmuş bu qadına yaxşılıq etmək mənim borcum deyildirmi? Mən ortadan yox olarsam, hər şey məhv olub gedəcək, qadın öləcək, uşaq kimsəsiz qalacaqdır. Mən özümü polisə təslim etsəm, bax, belə olacaq! Yaxşı, bəs özümü təslim etməsəm, nə olar?”

Öz-özünə bu sualı verdikdən sonra tərəddüd içində dayandı, lakin bu tərəddüd çox sürmədi, özünü toplayaraq, sakit bir halda sualına cavab verdi:

“O adam katorqaya gedəcək! Nə olsun ki, bu doğrudur, lakin lənət şeytana, o oğrudur axı! Mən özümü nə qədər inandırsam da, bir şeyi, inkar edə bilmərəm ki, o oğrudur, bəli, oğrudur! Mən isə burada qalıb başladığım işimə davam edərdəm, on ildən sonra on milyonluq bir sərmayəm olar.

Bunun hamısını ölkəyə paylaram, çünki mənə heç bir şey lazım deyil. Pul mənim nəyimə lazımdır? Mən ki, özüm üçün çalışmıram! Əhalinin rifah halı yaxşılaşar, sənaye işləri canlanır, fabriklər və zavodlar artar, yüzlərcə və minlərcə ailə xoşbəxt olar! Əhalinin sayı artar, ayrı-ayrı fermaların yerində yeni-yeni kəndlər yaranar, quru çöllərdə fermalar əmələ gəlir. Yoxsulluq və ehtiyac yox olar. Bununla da səfalət, fahişəlik, oğurluq, cinayət, bütün qəbahətlər, bütün cinayətlər yox olub gedər. Bu zavallı ana da öz balasına tərbiyə verir! Bütün ölkədə sərvət və namus yüksəlir! Yox, yox, özümü ələ vermək, məhkəməyə təslim olmaq! Mən dəlimi olmuşam? Yox! Ehtiyatlı olmaq, tələsməmək lazımdır. Mən alicənab və mərd bir hərəkət göstərmək istəyirdim, lakin bu ki, mənasız bir faciədir! Mən yalnız özümü düşünürdüm! Birisini, tanımadığım bir adamı, bir oğrunu, alçaq bir adamı, bəlkə də, bir az haqsız olaraq məhkum edildiyi cəzadan qurtarmaq üçün bütün bir ölkənin rahatlığını qurban vermək! Zavallı bir qadının xəstəxanada, dəhşətli bir halda ölməsinə razı olmaq! Onun qızının it kimi küçədə gəbərməsinə yol vermək! Bu haqsızlıqdır, bu dəhşətli bir şeydir. Ana öz uşağının üzünü belə görməyəcək! Uşaq öz anasını, demək olar ki, heç tanımadan məhv olub gedəcəkdir! Bütün bunlar alma oğurlamış, bir hərəkəti üçün olmasa da, başqa bir hərəkəti ucundan, bəlkə də, katorqaya layiq olan bir oğrunu xilas etmək üçün imiş! Amma nə gözəl fikir! Nə gözəl vicdan! Canını qurtarmaq, günahsızları isə məhv etmək! Ömrünün axırına bir neçə il qalan, katorqada güzəranını indiki səfil həyatından bir az pis keçirəcək qoca bir sərsərinə qurtarmaq üçün bütün bir ölkəni, anaları, qadınları, uşaqları qurban vermək! Məndən başqa yer üzündə kimsəsi olmayan və kim bilir, bəlkə, bu gün o xain Tenardye ailəsində, onların murdar meyhanasında soyuq və aclıq keçirən zavallı Kozettanı fəda etmək! Bu adamlar nə qədər də əclafdırlar! Rəvadır mı mən bu zavallı adamlara qarşı öz borcumu yerinə yetirməyim? Gedib özümü polisə əlinə vermək fikrinə düşmüşəm. Bu ki, böyük bir axmaqlıqdır! İndi məsələnin pis tərəfini fikirləşək. Tutaq ki, bu işin pis bir cəhəti var, ona görə də bir zaman vicdan əzabı çəkəcəyəm. Başqa adamların səadəti üçün bu vicdan əzabına yalnız mənim qəlbimi ləkələyən bu pis əmələ razılaşmaq özü fədakarlıq və fəzilətdir.

O, ayağa durub yenə otaqda gəzinməyə başladı. Bu dəfə ona elə gəldi ki, qane edilmişdir.

Almaz daşlarını yalnız yerin altında, həqiqəti isə yalnız insan fikrinin dərinliklərində tapmaq mümkündür. Ona elə gəlirdi ki, bu fikrin dərinliklərinə enərək, qaranlıq guşələri eşələyə-eşələyə, nəhayət, bu almaz daşlarından birini, bu həqiqətlərdən birini tapa bilmişdir, artıq bu həqiqət, bu qiymətli daş onun əlindədir. O bunu seyr edir, parıltısından gözləri qamaşırdı.

“Bəli, bu belədir, – deyər o düşündü. – Həqiqəti tapmışam. Məsələni həll etmişəm. Müəyyən bir qərara gəlmək lazımdır. Qərar verdim. Qoy hər şey öz yolu ilə getsin. Daha tərəddüd etmək, geri çəkilmək lazım deyil. Mən bunu öz rahatlığım üçün deyil, ümumin xeyri üçün edirəm. Mən Madlenəm və Madlen olaraq da qalmalıyam. Vay Jan Valjanın halına! Artıq mən Jan Valjan deyiləm, o adamı tanımıram, haradan gəldiyini də bilmirəm. Əgər belə bir adam varsa, qoy özü öz halına yansın, mənim nə işim var? Bu məşum ad gecənin qaranlığında kabus kimi dolaşır və bu kabus birinin başına düşərsə, vay onun halına!”

Buxarının üstündəki balaca güzgüyə baxıb dedi:

– Bəli! Artıq qərar verildi. Ürəyim sakit oldu. İndi görünüşüm tamamilə başqadır.

Bir qədər də gəzdikdən sonra, o birdən-birə dayandı.

– Yetər! – dedi. – Mən daha tərəddüd etməməliyəm. Qəbul etdiyim qərarın heç bir nəticəsi məni qorxutmamalıdır. Məni hələ də Jan Valjanla bağlayan tellər var. Bunları qırmaq lazımdır. Bu otağın özündə mənim əleyhimə şahidlik edə biləcək şeylər var; bunlar nə qədər cansız olsa da, diri şahidlərdən qorxuncdurlar. Bunlar yox olmalı, puç edilməlidir.

Əlini cibinə salıb kisəsini çıxartdı və açıb içindən balaca bir açar götürdü.

Bu açarı divar kağızının qara nöqtələri arasında seçilməyən balaca bir deşiyə soxdu. Buxarının dəmir qalpağı ilə otağın küncü arasında qayrılmış gizli bir dolabın ağzını açdı. Bu gizli dolabın içində cındır şeylər, göy kətdən bir köynək, zağı getmiş bir şalvar, köhnə bir çanta və iki ucu dəmirli yoğun bir əsa vardı. 1815-ci ilin oktyabr ayında Din şəhərinə girdiyi zaman Jan Valjanı görmüş olanlar, onun o vaxtı dilənçi paltarlarını asanlıqla tanıyardılar.

O, yepiskopun gümüş şamdanlarını saxladığı kimi, bunları da saxlamışdı ki, yeni həyata nə ilə qədəm qoyduğunu həmişəlik yadında saxlasın. Lakin o, katorqadan gətirdiyi şeyləri gizlətməklə bərabər, yepiskopun bağışladığı şamdanları büsbütün açıqda saxlayırdı.

Qapının açılmasından qorxmuş kimi, cəftələnmiş qarıya gizli bir nəzər saldı, cəld bir hərəkətlə bu cındırları, əsanı və çantanı buxarıya atdı, uzun illərdən bəri, təhlükəyə baxmayaraq, pərəstişlə saxladığı bu şeylər alovların içində yanmağa başladı.

Bir az sonra gizli dolabı böyük bir ehtiyatla bağladı. Dolab indi artıq boş olduğuna görə hər bir ehtiyat yersiz idi. Buna baxmayaraq, dolabın qapısını hündür bir kreslo ilə tutdu.

Bir neçə saniyədən sonra otaq və qarşıdakı evin divarı güclü bir alovun qırmızı və titrək şəfəqi ilə boyandı. Paltarlar yanır, əsa od içində cırıldayır və otağın ortasına qədər qığılımlar sıçrayırdı.

Çanta ilə kirli cındırlar büsbütün yanıb qurtardıqdan sonra külün içində parlayan dəyirmi bir şey göründü. Əyildikdə bunun gümüş pul olduğunu bilmək asan idi. Bu pul, yəqin, savoyalıdan oğurlanmış olduğu qırx su idi.

Lakin o alov üçün baxmadan, eyni sakit addımlarla otaqda gəzinirdi.

Birdən gözləri buxarının üstündə duran və alovun əksindən parlayan gümüş şamdanlara sataşdı.

“Ah! Bunlar da Jan Valjanı xatırladır, – deyə düşündü. – Bunları da məhv etmək lazımdır”.

Şamdanları götürdü. Od hələ şiddətlə yandığından, bunları tezliklə əridib xarab edə bilərdi.

Sonra ocağın üzərinə əylərək, qızınmağa başladı. İsti bütün vücuduna yayıldı.

“Adamın canı qızanda, nə yaxşı olur!” – dedi.

Şamdanlardan biri ilə ocağı eşələdi. Bir saniyə də keçsəydi, onları bir-bir odun üçün atacaqdı.

Bu anda, sanki, içərisindən:

– Jan Valjan! Jan Valjan! – deyə bağıran bir səs eşitdi.

Tükləri ürpəndi, dəhşətli bir səs eşidən adam kimi rəngi ağardı.

Bu səs:

– Bəli, bəli, işini qurtar! – deyirdi. – Başladığın işi tamamla! Şamdanları məhv et! Bu yadigarı tələf et! Yepiskopu unut! Hər şeyi unut! Şanmatyenin işini bitir! Çox gözəl olar! Qalib gəlməyinlə özünü təbrik et! Demək, son qəti qərara gəldin! Adamların ondan nə istədiyini belə bilməyən bu qoca, kim bilir, bəlkə, heç bir pis iş görməmişdir, heç təqsiri yoxdur; bəlkə, yalnız sənin adın o biçərəni əzdiyi və uçuruma yuvarladığı üçün onu məhv edəcəklər. Nə olar! Qoy onu sənə oxşadıb məhkum etsinlər, qoy ömrünün axır çağları nifrətlər və lənətlər içərisində keçsin! Çox gözəl! Sənə nə var, sən namuslu bir adam ol, hər kəsin hörmət etdiyi, etibarlı mer olaraq qal: şəhəri zənginləşdir, yoxsulların qarnını doydur, yetimləri tərbiyə et, sən öz fəzilətli həyatında xoşbəxt yaşa! Sənə pərəstiş edəcəklər, sən şərəf və şöhrətlə yaşadığın müddətdə orada, katorqada bir başqası sənə köynəyini geyəcək, sənə qandalarını gəzdirəcək və sənə şərəfsiz adını daşıyacaqdır. Sən öz işlərini gözəl düzəltdin! Ah! Mənfur adam!

Üzündən tər sel kimi axırdı, dəhşət saçan gözlərini şamdanlardan ayırmırdı. İçindən gələn səs susmayaraq, davam edirdi.

– Jan Valjan! Sən öz ətrafında bir çox səslər eşidəcəksən; səni ucadan bağıraraq alqışlayacaqlar. Lakin qaranlıqdan heç kəsin eşitmədiyi bir səs gələcək və sənə lənətlər oxuyacaqdır. İndi qulaq as, ey alçaq və rəzil adam! Bütün bu xeyir-dualar göylərə çatmadan məhv olacaq, Allah-taala ancaq lənət səslərini eşidəcəkdir!

Onun qəlbinin dərinliklərindən əvvəlcə zəif gələn bu səs, getdikcə güclənir və indi onun qulağının dibində dəhşətlə gurlayırdı. Ona elə gəlirdi ki, bu səs onun varlığı içərisindən çıxaraq, indi artıq xaricində səslənirdi. Son sözləri o qədər aydın və açıq eşidirdi ki, dəhşətlə ətrafına bir nəzər saldı.

Özünü büsbütün itirmiş bir halda:

– Burada kim var? – deyə soruşdu.

Sonra mənasız bir qəhqəhə ilə gülərək dedi:

– Mən nə qədər axmağam! Buraya kim gələ bilər?

Yox, burada kimsə var idi, lakin bu kimsəni insan gözləri görməyə qadir deyildi.

Cənab Madlen şamdanı buxarının üstünə qoydu.

Sonra otaqda yenə yeknəsəq ağır addımlarla gəzməyə başladı ki, bu da aşağı mərtəbədə yatan adamı narahat edir və onun səksəkə ilə yerindən sıçramasına səbəb olurdu.

Bu gəzinti onu bir qədər sakitləşdirir və bir növ məst edirdi. Bəzən insan, həyatının belə müstəsna dəqiqələrində, sanki, qarşısına gələn hər şeylə məsləhətləşmək üçün gəzinmək istəyir, sanki, yolda rast gəldiyi şeylər ona yaxşı məsləhət verə bilər. Lakin bir neçə saniyədən sonra onun fikirləri tamamilə dolaşdı.

Bir-birinin dalınca qəbul etdiyi iki qərar indi eyni dərəcədə onu dəhşətə gətirirdi. Vaxtilə onun həyatını yoluna qoyan hər iki fikir indi ondan ötrü öldürücü idi. Nə qədər acı bir təsadüf! Bu Şanmatye təsadüfi ortaya çıxmasa idi olmazdı? Fələyin, guya, onun vəziyyətini möhkəmləndirmək üçün göndərdiyi bu təsadüf indi onu qəti olaraq məhv edəcəkdi!

Bir dəqiqəliyə öz gələcəyini düşündü. Özünü ələ vermək! Aman Allah! Polisə təslim olmaq! Ayrılacağı hər şeyi və qayıdacağı vəziyyəti fikrində hədsiz bir təəssüflə araşdırdı. Bu sakit həyatdan, fərəhli günlərdən əl çəkmək, əhalinin ona bəslədiyi hörmətdən ayrılmaq, namus və azadlıqdan məhrum olmaq lazım gəlirdi! Artıq o, düzlərə gedib may ayında quşların oxumağını dinləməyəcək, balaca uşaqlara sədəqə verməyəcəkdi! Artıq ona yönəldilən məhəbbətli və minnətdar gözləri görməyəcəkdi! Tikmiş olduğu bu evi, bu balaca otağı buraxmalı olacaqdı. Bütün bunlar indi ona nə qədər əziz, sevimli görünürdü. Artıq o, bu kitabları oxumayacaq, isfəndan ağacından qayırılmış masanın yanında oturub yazı yazmayacaqdı. Bütün bu müddət ərzində ona xidmət edən yeganə qoca qulluqçusu artıq səhərlər qəhvəsini gətirməyəcəkdi. Ey böyük Allah! Bütün bunların əvəzində onu katorqa, dustaq paltar, ağır iş, karsər – artıq başına gəlmiş bütün bu dəhşətlər gözləyirdi! Keçirmiş və adət etmiş olduğu bu həyatdan sonra, həm də bu yaşda olduğu halda bu çox qorxunc bir şeydi! Barı cavan olaydı! Qoca vaxtında hər kəsin ona “sən” deyən kobud səsini eşitmək, nə dözülməz bir hal! Hər bir nəzarətçi onun ciblərini axtara bilər, hər bir gözətçi onu ağacla döyə bilərdi! Yalın ayaqlarına altı dəmir ayaqqabı geyməli olacaq. Hər səhər, hər axşam ayaqlarını qandal halqalarını yoxlamaq üçün işlədilən ağac çəkiç altına qoymalı olacaqdır. Ona istehza ilə baxan hər bir avaraya deyəcəklər ki: “Monreyl-sür-Mer şəhərinin vaxtilə meri olan Jan Valjan budur! Axşamlar da yorğunluqdan ikiqat olaraq qan-tər içində, başında gözlərinin üstünü örtən qalpaq, serjantın qamçısı altında başqa bir canı ilə yan-yana üzən həbsxanaya qayıdacaq, gəmi pilləkəni ilə yuxarı qalxacaqdır. Oh, nə böyük işgəncə! Əcəba, fələk də insan kimi zülmkar və insan qəlbi kimi amansız ola bilərmi?

Düşdüyü ağır vəziyyətdən qurtarmaq üçün nə qədər çalışırdısa, yenə də bütün fikirlərini əhatə edən bu acı suala qayıdırdı; cənnətdə qalıb iblis olmalı, yoxsa cəhənnəmə qayıdıb mələk olmalı? Nə etməli, pərvərdigara, nə etməli?

Böyük bir zəhmətlə susdurmuş olduğu fırtına, yenə coşaraq, üzərinə çökmüşdü. Fikirləri yenə qarışmağa başladı. Bu fikirlərdə ümitsizliyə xas olan bir durğunluq və şüursuzluq vardı.

Beynində çoxdan eşitmiş olduğu kiçik bir nəğmə və “Romenvil” sözü səslənirdi. Romenvilin, Paris yaxınlığında balaca bir meşə olduğunu və aprel ayında sevişən gənclərin oraya gedib yasəmən dərdiklərini xatırladı.

O, mənən səndələdiyi kimi, cismən də səndələyirdi. Təzəcə ayaq tutan uşaq kimi yeriyirdi. Ara-sıra yorğunluğunu dəf etməyə çalışaraq, fikirlərini bir yerə toplamaq istəyirdi. Son dəfə, artıq qəti olaraq onu taqətdən salmış olan bu sualı düşünməyə və qavramağa çalışdı. Özünü ələ verməkmi, yoxsa susmaqmi? O, qəbul ediləcək qərarı özü üçün heç cür aydın edə bilmirdi.

Gətirdiyi bütün dəlillər xəyalında qarışaraq, duman kimi dağılırdı. O, yalnız bir şey hiss edirdi ki, hansı bir qərara gəliyə gəlsin, varlığının bir hissəsi mütləq məhv olub gedəcəkdir, başını hər yana – sağınanı, solunanı çevirsə, fərqi yoxdur, hər tərəfdə onu məzar gözləyir; bir tərəfə çevrilərsə səadətində, o biri tərəfə çevrilərsə fəzilətində can çəkdiyini görürdü.

Heyhat! O yenə də şübhələr içərisində çırpınırdı. O, əvvəldə olduğu kimi, yenə də müəyyən bir qərara gəlməkdən uzaqda idi.

Bu bədbəxt insan qəlbi iztirablı qorxular içində çırpınırdı. Bu zavallı adamdan min səkkiz yüz il əvvəl yaşayan və bəşəriyyətin bütün iztirabları ilə qüdsiyyətini təcəssüm edən sirlili bir insan da, hüdudsuz üfurlərdə əsən şiddətli küləyin zərbələrindən zeytun ağacları titrəkən, ulduzlu

göylərin dərinliklərində qaranlıq və zülmət saçan dəhşətli bir qədəhi uzun müddət əli ilə özündən uzaqlaşdırmışdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

İztirab yuxuda qəribə şəkillərə düşür.

Gecə yarısından üç saat keçmişdi. Düz beş saat idi ki, cənab Madlen yorğunluğunu almadan otaqda gəzinirdi. Nəhayət, taqətdən düşərək masanın üstünə yığıldı.

O, buradaca yatdı və qəribə bir yuxu gördü.

Bu yuxu hər bir yuxu kimi həqiqətlə əlaqədar deyildi, o yalnız saçıdığı dəhşət və iztirabla həyata bağlanırdı, bununla belə bu yuxu ona çox təsir etdi. Bu dəhşətli yuxu onu o qədər sarsıtdı ki, sonralar bunu hətta yazmışdı da. Əli ilə yazılmış kağızlar içərisində bu əl yazısı da vardır. Onu olduğu kimi burada verməyi lazım bilirik.

Bu yuxu nədən ibarət olursa-olsun təsvir etmədən, həmin gecənin macərəsi natamam qalmış olardı. Bu – xəstə bir qəlbin ələmlə sərgüzəştlərinin bir səhnəsidir.

Yuxu budur. Zərfin üzərində belə bir yazı oxuyuruq. O gecə gördüyüm yuxu.

“Çöldə idim. Geniş və fərəhsiz, ot bitməyən quru bir düzdə idim. Gündüz, yoxsa gecə olduğunu bilmirdim.

Uşaqılıq illərimin yoldaşı olan qardaşımla, etiraf etməliyəm, heç bir zaman yadıma salmadığım və demək olar ki, tamamilə unutduğum qardaşımla çöldə gəzirdim.

Biz söhbət edir, yoldan ötənlərə baxırdıq. Evimizin yaxınlığında yaşayan və pəncərəsi küçəyə baxan bir otağa köçükdən sonra daima pəncərə qabağında oturub tikiş tikən qonşu bir qadından söhbət edirdik. Bu pəncərə açıq olduğundan, söhbət edə-edə üşüməyə başladığımızı hiss etdik.

Çöldə bir dənə belə ağac yox idi.

Yanımdan bir atlı keçdi. Bu atlı çıl-çılpaq idi, bədəni kül rəngində, atı isə torpaq rəngində idi.

Başında saçı yoxdu, biz onun quru kəlləsini və kəlləsi üzərindəki damarları görürdük. Atlının əlində üzüm tənəyi kimi əyilən və dəmir kimi ağır bir qamçı vardı. Atlı heç bir söz demədən yanımdan keçdi. Qardaşım mənə dedi ki: “Dərə ilə gedək”. Dərəyə endik. Burada nə bir kol, nə də bir çəngə mamır var idi. Hər şey, göylər belə torpaq rəngində idi. Bir neçə addım getdikdən sonra, sözlərimə heç kəsin cavab vermədiyini duydum. Qardaşımın artıq yanımda olmadığını anladım.

Qarşıma bir kənd çıxdı, kəndə girdim. Bu kəndin Romenvil (nə üçün Romenvil?) olduğunu güman etdim.

Keçdiyim birinci küçə bomboş idi. O biri küçəyə keçdim. Küçə ayrıcında bir adam gördüm; o, divara söykənib dayanmışdı. Mən bu adamdan soruşdum ki: “Bura haradır? Mən haradayam?”.

O, mənə cavab vermədi. Bir ev qapısının açıq olduğunu görüb içəri girdim.

Birinci otaq bomboş idi. İkinci otağa keçdim. Bu otağın qapısı ağzında bir adam gördüm, o da divara söykənib dayanmışdı. Mən bu adamdan soruşdum ki: “Bu kimin evidir? Mən haradayam?”. O, cavab vermədi.

Evin arxasında bağ vardı. Evdən çıxıb bağa girdim. Bağ da bomboş idi. Elə birinci ağacın arxasında dayanmış bir adam gördüm. Bu adamdan soruşdum ki: “Bu kimin bağıdır? Mən haradayam? O, cavab vermədi.

Kəndi dolaşmağa başladım, bunun bir şəhər olduğunu anladım. Bütün küçələr boş, bütün qapılar açıq idi. Bu küçələrdən kimsə keçmir, bu otaqlarda kimsə yaşamır, bu bağlarda kimsə gəzişmirdi. Lakin hər divarın yanında, hər bir ağacın arxasında bir adam dayanmışdı. Onlar sükut edirdi. Hər yerdə ancaq bir nəfər durmuşdu. Onlar yanlarından ötdüyüm zaman mənə baxırdılar.

Şəhərdən çıxıb çölləri dolaşmağa başladım.

Bir müddət sonra dönüb geri baxdıqda, arxamca bir yığın camaatın gəldiyini gördüm. Bu, şəhərdə gördüyüm həmin adamlar idi. Tanıdım. Qəribə baxışları vardı. Tələsdikləri gözə

çarpmasa da, məndən tez yeriyirdilər. Onlar sükut içində, heç bir səs çıxarmadan gəlirdilər. Bir az sonra onlar mənə yetişib dövrəyə aldılar. Üzləri torpaq rəngində idi.

Şəhərə girdiyim zaman ilk dəfə gördüyüm və sual verdiyim adam məndən soruşdu: “Siz haraya gedirsiniz? Məgər ölü olduğunuzu bilmirsiniz?”.

Pəncərədən evin həyəti və küçə görünürdü. Küçədən gələn quru və kəskin tappıltı, onu aşağı baxmağa məcbur etdi.

Ayağa durub pəncərəyə yaxınlaşdı. Göydə bir ulduz belə görünmürdü.

Mən ona cavab vermək istədim, lakin bir də baxdıqda yanımda heç kəsi görmədim.

O, yuxudan oyandı. Bərk üşüyürdü. Açıq pəncərənin taylarını soyuq səhər küləyi yellədir.

Ocaq sönmüşdü. Şam yanıb qurtarmaq üzrə idi. Hələ qaranlıq idi.

Aşağıda iki qırmızı ulduz gördü. Ulduzların işığı gah qəribə bir halda uzanır, gah da gecənin qaranlığı içində qeyb olurdu.

Fikri hələ yuxunun dumanları içində idi. “Qəribə şeydir! – deyə düşündü. – Ulduzlar artıq göydə deyil, yerdədir”.

Lakin bir az sonra qaranlıq çəkildi, əvvəlkinə oxşayan bir səs onu tamamilə oyatdı; bir daha diqqətlə baxıb gördü ki, bu iki ulduz ekipajın fənərləridir. Fənərlərin işığında ekipajın özünü seçə bildi. Bu, ağ at qoşulmuş kiçik bir tilburi idi. Eşitdiyi tappıltı at dırnaqlarının səsi idi.

Öz-özünə: “Bu ekipaj nə üçün buraya gəlmişdir? – deyə düşündü. – Bu tezdən gələn kim ola bilər?”. Bu halda kim isə qapını yavaşca döydü. O bütün vücudu ilə titrədi və qorxunc bir səslə:

– Kimdir? – deyə bağırdı.

– Mənəm, cənab mer!

O xidmətçi qarının səsini tanıdı.

– Hə, nə olmuşdur – deyə soruşdu.

– Cənab mer, indicə saat beşi vurdu.

– Nə olsun ki?

– Cənab mer, kabriolet qapıdadır.

– Nə kabriolet?

– Tilburi.

– Nə tilburi?

– Cənab mer, siz tilburi qoşdurmağı tapşırırmıydınız?

– Yox.

– Bəs sürücü deyir ki, cənab merin dalınca gəlmişəm.

– Hansı sürücü?

– Cənab Skoflerin sürücüsü.

– Skoflerin?

Bu ad, gözləri qarşısında ildırım çaxan kimi, onun bütün vücudunu titrətdi.

– Hə, yadıma düşdü – cənab Skofler...

Xidmətçi qarı bu zaman ona baxsaydı, dəhşətdən qorxardı.

Araya sükut çökdü. O şaşqın bir nəzərlə şamın işığına baxır, piltənin ətrafındakı yumşaq mumu qopararaq, barmaqları arasında şüursuz bir halda əzişdirirdi. Qarı gözləyirdi. Nəhayət, bir daha cəsarət edərək soruşdu:

– Cənab mer, sürücüyə nə cavab verim?

– Yaxşı, deyin ki, bu saat aşağı enirəm.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Təkərlərin toqquşması.

O dövrdə Arrasla Monreyl-sür-Mer arasında imperiya zamanına məxsus balaca karetilər poçt əlaqəsi saxlayırdılar. Bu karetilər yayları spiral şəklində qayrılmış ikitəkərli ekipajlardan ibarət idi; karetilərin içinə, adətən, qonur rəngli meşin çəkildirdi, içində ancaq iki yer olardı: biri qasid üçün, o biri isə sərnəşin üçün. Təkərlərin qorxunc görünüşü, olduqca qabarıq topları vardı

ki, başqa karetaarı uzaqdan keçməyə məcbur edirdi; bu cür təkər toplarına indi də Almaniya yollarında rast gəlmək mümkündür. Məktublara məxsus iri və uzunsov qutu karetanın arxasında yerləşirdi. Karetaaya bitişik olan bu qutu qara, karetanın özü isə sarı rəngdə olurdu.

İndiki minik arabalarına heç də bənzəməyən bu karetaalar eybəcər bir qozbelə bənzərdir. Üfüqdə aydın görünərək, yavaş-yavaş yolla süründüyünü uzaqdan seyr etdikdə, deyəsən, termit adlanan bir həşəratı xatırladırdı; onun bədəninin qabaq tərəfi qısa olduğu halda, yekə olan dal tərəfini ağır-ağır sürüməyə məcbur olur. Bununla belə, karetaalar tez-tez yeriyərdi. Paris poçtu gəldikdən sonra, gecə saat birdə Arrasdan yola düşən kareta səhər saat beşdə gəlib Monreyl-sür-Mer şəhərinə çatardı.

O gecə Veden yolu ilə Monreyl-sür-Merə gedən poçt arabası şəhərin kənarlarındakı yola dönərkən, küçənin döngəsində ağ at qoşulmuş kiçik bir tilburiyə rast gəldi. O, sürətlə poçt arabasına doğru çapırdı. İçində geniş plaş geymiş bir sərnəşin vardı. Tilburinin təkəri poçt arabasına bərk toxunmuşdu. Poçt xidmətçisi toqquşduğu arabanın içindəki adama “dayan” deyə bağırırdı, lakin yolçu onun sözlərinə qulaq asmayıb, öz yoluna davam etdi, atı çox sürətlə yeriyirdi.

Poçt xidmətçisi:

– Bu adam görünür çox tələsir! – dedi.

Bu qədər sürətlə gedən adam bir az əvvəl daxili mübarizələr, mərhəmətə layiq ruhi əzablar keçirən şəxs idi.

O haraya gedirdi? Özü də bu suala cavab verə bilməzdi. Nə üçün tələsirdi? Özü də bilmirdi. Ümidlə gedirdi. Haraya? Əlbəttə, Arrasa, bəlkə, başqa bir yerə də gedirdi. Ara-sıra vücuduna şiddətli bir titrətmə düşürdü, gecənin qaranlığı içində dibsiz bir uçuruma doğru yuvarlandığını zənn edirdi. Nə isə ona təkan verir, nə isə onu sürükləyirdi. Onun qəlbində baş verən şeyləri heç kəs sözlə ifadə edə bilməzdi, amma hər kəs bunu anlardı. Yer üzündə ömrü uzununu heç olmasa bir dəfə məchul gələcəyin qaranlıq mağarasına girməyən bir adam tapırlarmı?

O, hələ heç bir qərara gəlməmiş, heç bir şey müəyyən etməmiş, heç bir nəticə çıxarmamışdı. Mübarizənin birinci dəqiqəsində olduğu kimi o yenə də tərəddüd içində idi.

Arrasa nə üçün gedirdi?

Skoflərdən kabriolet tutduğu zaman fikirləşdiyi şeyləri öz-özünə təkrar etdi ki, nəticəsi necə olursa olsun, əhvalatı öz gözü ilə görməli və özü bundan baş çıxarmalıdır. Burada sadəcə ehtiyatlı olmaq lazım gəlir. O, məsələnin nə yerdə olduğunu bilməlidir, bütün hadisələrin nə yerdə olduğunu öyrənmədən qərar vermək yaramaz, hər şey uzaqdan mübaligəli görünür, bəlkə, Şanmatyeni gördükdən sonra onun katorqaya layiq alçaq bir adam olduğunu öyrənəcək və onu özü ilə əvəz etmək ona böyük bir dəlilik kimi görüncəkdi. Doğrudur, məhkəmədə Javerdən başqa onu tanıyan Breve, Şenildye və Koşpayl da olacaqdılar, lakin onlar onu tanıyacaqdırlarmı? – Nə axmaq bir fikir! – Hələ Javer də bu saat şübhədən-filandan çox uzaqdır, bütün fərziyyələr, duyğular Şanmatyeyə bağlıdır, insanların başında doğan fərziyyələr və duyğular isə çox tərs olur, demək, onun üçün heç bir təhlükə yoxdur.

Əlbəttə, o ağır dəqiqələr keçirəcək, lakin buna davam gətirmək üçün onda qüvvət tapılar, taleyi nə qədər amansız olsa da, yenə öz taleyinə hakimdir. O, bütün varlığı ilə bu fikirdən yapışaraq ayrılmırdı.

Lakin, doğrusunu desək, o Arrasa getməməyi üstün tutardı.

Bununla belə o, ora gedirdi.

O, fikirlərindən ayrılmayaraq, atı qamçılıyırdı. At gözəl və müntəzəm bir yorğa yerişlə yeriyərək, saatda iki lyo yarım yol gedirdi.

Kabriolet irəliyə doğru hərəkət etdikcə, qəlbində bir şeyin geriyə doğru çəkildiyini hiss edirdi. Günəş doğmağa başlarkən, o çöllə keçirdi. Monreyl-sür-Mer şəhəri artıq uzaqlarda qalmışdı. O, üfqlərin qızarmağa başladığını seyr edirdi, o baxır və soyuq qış səhərinin mənzərəsini görmürdü; axşamların ilğımları olduğu kimi, səhərlərin də ilğımları var. O, bu ilğımları görməsə də, təsadüf edilən ağacların və təpələrin qəmli silüetləri, onun şüurundan asılı olmayaraq, qərribə bir cismani nüfuzla, onun ruhunda hökm sürən xaosa cansıxıcı və məşum bir şey əlavə edirdi.

Yolların kənarında ara-sıra təsadüf etdiyi tənha evciyəzlərin yanından keçərkən o, hər dəfə öz-özünə: “Orada insanlar necə də sakitcə yatırlar!” deyirdi.

Atın tappılısı, qoşqu zınqırovlarının səsi, daş yol üzərində təkərlərin gurultusu xoş və yeknəsəq bir ahəngdə birləşirdi. İnsanın qəlbi şad olduğu zaman bu səslər gözəl göründüyü halda, ürəyi qəmli olduqda ələmli bir təsir bağışlayır.

Esdənə çatdığı zaman artıq hava büsbütün işıqlanmışdı. Karvansaranın yanında dayanaraq, ata bir az istirahət və yem verməyi qərara aldı.

Skoflərin bu at haqqında söylədiyi sözlər doğru idi; at, həqiqətən, Bulon cinsindən idi; onun iri başı və böyük qarnı var idi, boynu gödək olsa da, döşü enli, ombası geniş, aşıqları möhkəm, ayaqları qüvvətli idi, bu cins atlar gözəl deyil, lakin qüvvətli və dözümlüdürlər. Heyvancığaz iki saatda beş lyö yol getdiyi halda, heç də tərləməmişdi.

Cənab Madlen tilbüridən düşmüşdü. Ata arpa gətirən mehtər birdən əyilib diqqətlə arabanın sol təkərinə baxmağa başladı.

Çox uzaqdanmı gəlirsiniz? – deyə soruşdu:

Yolçu əvvəlki kimi dalğın bir halda cavab verdi:

– Nə olmuşdur ki?

– Uzaqdanmı gəlirsiniz? – deyə mehtər təkrar soruşdu.

– Beş lyö yol gəlmişəm.

– Oho!

– Niyə “oho” deyirsiniz?

Mehtər yenə əyilib təkərə baxdı, onu bir qədər nəzərdən keçirdikdən sonra dikəlib dedi:

– Çünki bu təkər beş lyö yol getmişsə də, əminəm ki, artıq bir çərək lyö belə yol getməyəcəkdir.

Yolçu arabadan yerə sıçrayaraq:

– Nə danışırırsınız, dostum? – dedi.

– Deyirəm ki, sizin salamat gəlib çıxmağınız böyük bir möcüzədir, siz at-arabanızla birlikdə xəndəyə düşə bilərdiniz. Özünüz də baxın.

Doğrudan da, təkər bərk zədələnmişdi. Poçt arabasının toxunması onun iki dəndəsini qırmış və topunu zədələmişdi. Təkərin qaykası yerindən oynamışdı.

Yolçu mehtərə müraciətlə:

– Dostum, – dedi, – yaxında bir arabadüzəldən tapırlarmı?

– Əlbəttə tapılar, ağa.

– Elə isə, xahiş edirəm zəhmət çəkib onu çağırırsınız.

– O lap iki addımlıqdadır. Ey, Burqalyar dayı!

Arabadüzəldən Burqalyar dayı öz evinin qapısında dayanmışdı. Gəlib təkəri nəzərdən keçirdi və sınımış ayağı müayinə edən təcrübəli bir cərrah kimi üzünü turşutdu.

Cənab Madlen soruşdu:

– Bu saat təkəri təmir edə bilərsinizmi?

– Olar, cənab.

– Mən yola nə zaman çıxı bilərəm?

– Sabah.

– Necə sabah?

– Burada bir günlük iş var. Siz çoxmu tələsirsiniz, cənab?

– Çox tələsirəm. Ən gec bir saatdan sonra yola düşməliyəm.

– Mümkün deyil, cənab.

– Nə qədər istəsəniz, verə bilərəm.

– Mümkün deyil.

– Yaxşı, iki saat sonra olsun.

– Xeyr, bu gün hazır ola bilməz. Axı iki dəndə düzəltmək və topu düzəltmək lazımdır. Xeyr, cənab, siz sabahdan tez yola düşə bilməyəcəksiniz.

– Mənim işim çox tələsikdir. Onu mən sabaha qoya bilmərəm. Təkəri təmir etmək əvəzinə, onu başqa bir təkərlə əvəz etmək mümkün olmazmı?

– Necə yəni?

Siz arabadüzəldənsiniz, deyilmi?

– Bəli, cənab.

– Sizde satlıq bir təkər olmazmı? Olsa, mən lap bu saat hərəkət edə bilərəm.

– Bu təkərin əvəzinə?

– Bəli.

– Sizin kabrioletiniz üçün yaraya biləcək hazır təkərim yoxdur. Təkərlər axı cüt olmalıdır. Cüt olmayan təkərləri bir-birinə quraşdırmaq olmaz.

– Elə isə mənə bir cüt təkər satın.

– Hər təkər sizin oxa düz gəlməz, cənab.

– Bəlkə, düz gəldi, bir yoxlayın.

– Faydası yoxdur, cənab. Məndə yalnız yük arabası təkərləri var. Axı bura ucqar bir yerdir.

– Bəlkə, siz mənə hazır bir kabriolet kirayə verəsiniz?

Araba düzəldən ilk baxışdan tilbürinin kirayə tutulmuş olduğunu anlamışdı. O, çiyinlərini dartaraq dedi:

– Siz kirayə tutduğunuz kabrioletlərlə “çox pis rəftar edirsiniz. Mənim ekipajım olsaydı da, sizə etibar etməzdim.

– Nə olar, kabrioletin özünü mənə satarsınızmı?

– Mənim satlıq kabrioletim yoxdur.

– Necə? Sadə bir arabanız da yoxdur? Görürsünüz ki, mən xəsis adam deyiləm.

– Bizdə belə şey olmaz, bura ucqar bir yerdir. Doğrudur, orada – mərəkdə bir minik arabası var, bizim bir şəhərlinindir, saxlamaq üçün mənə verib, özü də onu çox az-az işlədir. Mən bunu sizə kirayə verə bilərdim, ancaq siz sürərkən sahibi rast gəlsə, onda pis olar; həm də təkatlı deyil, ona bir cüt at qoşmaq lazımdır.

– Mən iki poçt atı tutaram.

– Haraya gedirsiniz, cənab?

– Arrasa.

– Siz oraya bir günə çatmaqı istəyirsiniz?

– Hökmən.

– Poçt atları iləmi?

– Nə üçün də olmasın?

– Sabah səhər saat dördə oraya çatsanız necə olar?

– Yox bu gecdir.

– Bilirsinizmi, bir məsələ var, siz poçt atlarını götürsəniz... Sizin icazə vərəqəniz varmı?

– Bəli...

– O halda siz poçt atları ilə Arrasa sabah çata bilərsiniz. Axı yolumuz kənd yoludur. Bu saat at azdır, atların hamısı tarladadır. İndi şum işləri başlayır, hər yerdən at istəyirlər, poçt atlarını da, xüsusi adamların atlarını da kirayə alırlar. Siz hər bir düşərgədə üç-dörd saat gözləməlisiniz. Bir də arabanızı ağır-ağır sürəcəklər. Bu yolda dərə-təpə çoxdur.

– Onda mən ata minib gedərəm. Atı arabadan açın. Ümidvaram ki, mənim üçün burada satlıq bir yəhər tapılar.

– Yəhər tapmaq mümkündür, lakin atınız yəhər altında gedərmı?

– Doğrudur, bunu mən lap untdum. Xeyr, o minik atı deyil.

– Demək, əlac yoxdur.

– Əcəba, kəndinizdə kirayə veriləcək bir at tapılmazmı?

– Arrasa qədər yorğunluğunu almadan getmək üçünmü?

– Bəli.

– Bizdə belə at tapılmaz. Əlbəttə, sizi burada heç kəs tanımadığından onu satın almaq lazım gələrdi. Lakin burada belə bir atı beş yüzə, hətta min franka belə nə kirayə tutmaq olar, nə də satın almaq.

– Bəs nə olsun?

– Ən yaxşısı budur ki, gözləyin, mən arabanızın təkərlərini düzəldim, sabah da sağ-salamat yola düşərsiniz.

- Sabah gec olar.
- Çarə nədir!
- Deyəsən, buradan Arrasa gedən poçt karetaşı olur. O, nə zaman buraya gələcək?
- Sabah gecə. Bir kareta o yandan gəlir, birisi bu yandan, hər ikisi gecə gəlib keçir.
- Əcəba, bu təkərin təmirinə bir gün mü sərf etməlisiniz?
- Tam bir gün. Həm də iş çətin işdir.
- Bəlkə, özünüzə bir köməkçi də götürdünüz?
- Lap on nəfər də olsa düzəlməz!
- Təkərin dəndələrini iplə bağlasaq necə olar?
- Dəndələri bağlamaq olar, topu isə yaramaz, bağlasanız da yenə davam gətirməyib dağılar.
- Şəhərdə at kirayə verən yoxdurmu?
- Yoxdur.
- Başqa bir arabadüzəldən yoxdurmu?

Mehtərlə usta başlarını yırğaladılar və bir səsle:

- Yoxdur, – deyə cavab verdilər.

O, özündə böyük bir məmnuniyyət və sevinc hiss etdi.

Görünür qədər belə imiş – buna heç söz ola bilməzdi. Tale tilbürinin təkərini qəsdən sındırmış və onu yarı yolda qoymuşdu. Uyğunsuzluğuna baxmayaraq, o, yenə də asanlıqla boynunu əymədi, vəzifəsini yerinə yetirmək üçün nə mümkünsə, etdi, düşünmədiyi bir vasitə qalmadı, qışın soyuğundan, yolun ağırlığından, əziyyətdən, xərcdən qorxmadı. Onda heç bir təqsir yox idi. Əgər yolda dayanmağa məcbur olursa, günah onda deyildi. Burada iş onun iradəsindən deyil, Allahın iradəsindən asılı idi.

Nəfəsini dərdi. Javerlə görüşündən sonra ilk dəfə idi ki, sinədolusu və sərbəst nəfəs alırdı. Ona elə gəldi ki, iyirmi saatdan bəri qəlbini sıxmaqda olan dəmir əl indi onu bir az rahat buraxmışdı.

O, bu qərara gəldi ki, artıq Allah onun tərəfindədir, o artıq Allah-taalanın hüzuruna gəlmişdir.

Öz-özünə dedi ki, əlindən gələni etmişdir, artıq sakitcə evinə qayıda bilər.

Arabadüzəldənlə söhbəti meyhanada olsaydı, bunu heç kəs bilməz, şahidi olmazdı, bütün məsələ də bununla bitib gedərdi və irəlidə hekayə etdiyimiz hadisələr oxucuya gəlib çatmazdı, lakin bu söhbət küçədə olmuşdu, küçədə gedən hər bir söhbət isə daim adamların yığılmasına səbəb olur. Cənab Madlen arabadüzəldənə sual verərkən, bir neçə təsadüfi yolçu danışanların ətrafına toplandı. Söhbəti bir qədər dinlədikdən sonra heç kəsin gözə çarpmadığı bir uşaq camaatdan ayrılaraq haraya isə qaçdı.

İndicə söylədiyimiz düşüncələrdən sonra bizim yolçu, nəhayət, geriyyə qayıtmağa qərar verdiyi dəqiqədə, həmin uşaq yenə qayıtdı, onun yanında yaşlı bir qadın gəlmişdi.

Qadın:

- Cənab, – dedi, – oğlum deyir ki, sizə kabriolet lazımdır, bu düzdürmü?

Uşağın özü ilə gətirdiyi yaşlı qadın tərəfindən söylənən bu sadə sözlər ona elə təsir etdi ki, bütün bədənini tər basdı. Zənn etdi ki, onu buraxmış olan dəhşətli əl qaranlıqda görünərək yenə onu tutmaq istəyir.

- Bəli, əzizim, mən kabriolet tutmaq istəyirəm, – deyə cavab verdi.

Sonra tələsik əlavə etdi:

- Lakin burada kabriolet yoxdur.
- Vardır, – deyə qadın cavab verdi.
- Kimdə var? – deyə arabadüzəldən soruşdu.

Qadın:

- Məndə, – deyə cavab verdi.

Yolçu titrədi. Dəhşətli əl yenə onu öz pəncəsinə aldı.

Qarının mərəyində, doğrudan da, kuzovu söyüd budaqlarından hörülmüş köhnə, təkətli bir araba vardı. Arabadüzəldənlə meyhana lakeyi mənfəətli müştərinin əldən çıxacağını görüb, onu fikrindən daşındırmağa çalışdılar.

– Bu da minik arabasıdır! Bu ki, qırıq-sökük bir şeydir. Oturacağı qayıyla bağlanmışdırsa da, çox rütubət çəkmişdir, lap suyu axır. Təkərləri paslanmış və çürümüşdür, bir az yol getdin, dağılacaq – lap sarsaq şeydir. Belə arabaya etibar edib yola çıxan adamın vay halına!

Onlar doğru deyirdilər, lakin bu qırıq-sökük araba iki saz təkər üzərində durmuşdu və onu Arrasa aparıb çıxara bilirdi.

İstədikləri qədər pul verdi, tilbürini təmir etmək üçün arabadüzəldənin yanında qoydu, geriyə qayıtdığı zaman aparacağını şərtləşdi, ağ atı qarının arabasına qoşmağı əmr etdi. Sonra arabaya minib, səhərdən bəri gəlmiş yola davam etdi.

Araba yerindən tərpəndiyi zaman, səfərin baş tutmayacağını düşündüyü dəqiqədə bir az sevinc hiss etdiyini xatırladı. İndi isə bu sevincə qarşı qəlbində bir hiddət duydu və onu mənasız gördü. Burada sevinməli bir şey yox idi. O ki öz arzusu ilə gedirdi. Onu heç kəs məcbur etmirdi.

Söz yox ki, istəməsə, ona heç bir şey ola bilməz.

Esdəndən yola çıxdığı zaman arxadan birisinin: “Dayanın, dayanın!” – deyə bağırdığını eşitdi.

Ümidə bənzəyən həyəcanlı və əsəbi bir hərəkətlə atı birdən-birə saxladı.

Onu çağıran qarının oğlu idi.

– Cənab, – dedi, – axı arabanı sizə mən tapdım!

– Hə, nə olsun ki?

– Siz mənə bir şey vermədiniz.

Hər kəsə məmnuniyyət və səxavətlə pul verən adam bu xahişi çox iddialı və həyasız hesab etdi.

– Aha, həmin yaramaz uşaq sənən? Sənə bir quruş da vermərəm! – deyə atı qamçıladi və sürətlə getdi.

Esdəndə çox vaxt itirmişdi, bunun əvəzini çıxmaq istəyirdi. Balaca at çox qüvvətli idi və iki atın əvəzini verirdi. Lakin fevral ayı olduğu üçün yağışlar yolu xarab eləmişdi. Bir də araba çox ağır və yöndəmsiz idi. Bundan başqa yoxuşlar da çox idi.

Esdəndən Sen-Pola qədər, təxminən, dörd saat vaxt sərf etmişdi. Beş lyö dörd saata!

Sen Poldə ilk təsadüf etdiyi meyxananın yanında atı açıb tövləyə aparmağı tapşırırdı. Skoflərə verdiyi vədə sadıq qalaraq, at yemini yeyib qurtarıncaya qədər axurun yanında dayandı. Başında kədərli və dumanlı fikirlər dolaşırdı.

Meyxanaçı qadın tövləyə girərək:

– Cənab, – dedi, – yemək arzu edirsinizmi?

O:

– Doğrudan da, – dedi, – mən çox acmışam.

Qadının dalınca getdi, gümrah və şən sifətli bu qadın onu aşağı mərtəbədəki bir otağa apardı, masaların üstünə süfrə əvəzinə müşəmbə salınmışdı.

– Ancaq bir az tez olun, – dedi, – Mən bu saat yola düşməliyəm. Tələsirəm.

Yoğun vücutlu flamandiyalı xidmətçi qadın tələsik qabları masanın üstünə qoydu. O, məmnun nəzərlərlə xidmətçiyə baxırdı.

“Səbəb ancaq bu ola bilər, – deyə düşündü. – Səhərdən bir şey yeməmişəm”.

Ona yemək gətirdilər. Çörəyin üstünə düşüb bir tikə dişlədi, sonra çörəyi yavaşca yenə masanın üstünə qoydu və bir daha ona əl uzatmadı.

Qonşu masada bir yük arabası yemək yeyirdi. Yolçu ondan soruşdu:

– Bu çörəyin dadı niyə acıdır?

Arabaçı alman olduğundan yolçunun sualını başa düşmədi. Yolçu yenə tövləyə, atının yanına qayıtdı.

Bir saatdan sonra Sen-Poldən Tenkə doğru yola düşdü. Tenkdən Arrasa ancaq beş lyö idi.

Bu səfər zamanı o, nə ilə məşğul olurdu? Nə düşünürdü? Səhər olduğu kimi, indi də təsadüf etdiyi ağaclara, küləşli damlara, şumlanmış düzlərə, yolun dönüşlərində dəyişən təbiət mənzərələrinə baxırdı. Belə tamaşalar bəzən insanın qəlbinə bütövlüklə məşğul edərək onu, demək olar ki, düşünməkdən azad edir. Minlərcə şeyləri birinci və son dəfə görməkdən kədərli və eyni zamanda dərin mənalı bir hal ola bilərmi? Səyahət etmək – hər saniyədə doğulmaq və ölmək deməkdir. Kim bilir, bəlkə də, fikirlərinin ən dumanlı bir guşəsində bu tez-dəyişən üfüqlər insan həyatı ilə qarşılaşdırılırdı!

Bütün həyat hadisələri arasındakı kəsilmədən bizdən qaçır. Hər bir qaranlığın işıqlı bir gündüzü var. Hər bir şimşəkdən sonra yenə qaranlıq çökür. Siz seyr edirsiniz, tələsir, keçici bir xəyalı tutmaq üçün əllərinizi uzadırsınız. Hər bir hadisə – yolun döngəsi deməkdir. Yolları dönə-dönə, birdən qocalıq başınızın üstünü alır. Siz bir təkan hiss edirsiniz, ətraf qaranlıqdır, qarşınızda duman arasından açıq bir qapı görürsünüz, sizi buraya gətirib çıxaran həyatın qəmli atı dayanır və qaranlıqda, üzü pərdəli bir kimsə, tanımadığınız bir kimsə atı açmağa başlayır. Qaranlıq çökürdü, yolçu Tenkə girərkən uşaqlar artıq məktəbdən qayıdirdılar. Günlər hələ qısa idi. O, Tenkdə dayanmadı. Kənddən çıxdığı zaman yola daş döşəyən bir fəhlə başını qaldıraraq ona dedi:

– Atı yaman yormusunuz.

Doğrudan da, yazıq heyvan ayaqlarını zorla sürüyürdü.

– Arrasamı gedirsiniz? – deyərək fəhlə soruşdu.

– Bəli.

– Belə getsəniz, oraya çox gec çatarsınız.

Yolçu atını dayandıraraq fəhlədən soruşdu:

– Buradan Arrasa hələ çoxmu qalmışdır?

– Yeddi lyö olar.

– Necə, yeddi lyö? Poçt yolları cədvəlində ancaq beş lyö bir çərək yol olduğu göstərilmişdir.

– Aha, siz, yəqin, yolların bu saat təmir edildiyini bilmirsiniz. Buradan on beş dəqiqə yol getdikdən sonra, yolun kəsilmiş olduğunu görəcəksiniz.

– Siz bunu doğrumu deyirsiniz?

– Sol tərəfdən Karansiyə gedən yola dönərsiniz, orada bir çay keçəcəksiniz, Kamblənə çatandan sonra sağa dönərsiniz. Orada Mon-Sent-Eluadan Arrasa gedən yola düşərsiniz.

– Lakin qaranlıqlaşır, yolu aza bilərəm.

– Siz buralı deyilsiniz?

– Xeyr.

– O halda, əlbəttə, aza bilərsiniz. Həm də kəndarası yollarla getməli olacaqsınız. Dayanın, sizə bir məsləhət verim. Atınız yorğundur, Tenkə qayıdın. Orada yaxşı bir mehmanxana var. Gecəni orada qalaraq səhər Arrasa gedərsiniz.

– Mən bu axşam orada olmalıyam.

– Onda başqa məsələ. O halda yenə də qayıdın və atınıza kömək olmaq üçün daha bir at alın. Mehtər sizə yolu göstərər.

Yolçu fəhlənin məsləhətinə qulaq asaraq atı döndərdi və yarım saatdan sonra yenə həmin yola düşdü: ancaq bu dəfə arabaya iki at qoşulmuşdu və sürətlə gətirdi. Özünü bələdçi adlandıran mehtər arabanın qozlasında əyləşmişdi.

Yolçu çox vaxt itirdiyini hiss edirdi.

Hava lap qaranlıqlaşdı.

Kəndarası yola çıxdılar. Araba xəndəkdən xəndəyə düşürdü, yolçu sürücüyə dedi:

– Tez sür, araq pulunu ikiqat artırıq verərəm.

Xəndəklərin birində arabanın dişləri sındı.

Mehtər dedi:

– Cənab, dişlə sındı. İndi bilmirəm öz atımı necə qoşum. Gecə vaxtı bu yolla getmək çox çətindir. Tenkə qayıdaraq gecələsəniz yaxşı olmazmı? Sabah biz səhər tezdən Arrasda olarıq.

– Səndə kəndir və bıçaq yoxmu?

– Var, cənab.

Ağacdən bir budaq kəsib dişlə düzəltdi.

Bu da iyirmi dəqiqə vaxt apardı; ancaq sonra atlar çaparaq getməyə başladılar.

Qaranlıq düzləri bürümüşdü. Qara duman parçaları təpələrin üstünə sərilir və birdən tüstü kimi onlardan ayrılıb yüksəlirdi. Buludlarda ağırcaq işıqlar görünürdü. Dəniz tərəfdən əsən şiddətli külək üfünün hər bir tərəfində gurlayırdı, elə bil, görünməz əllər ağır bir mebeli yerindən tərpədirdi. Sanki, bütün ətraf qorxudan titrəyirdi. Gecənin qüdrətli nəfəsində nə qədər gizli dəhşətlər var!

Soyuq hava yolçunun sümüyünə qədər işləyirdi. O, dünəndən bəri bir şey yeməmişdi. Din ətrafında geniş düzlərdə başqa bir gecə səyahəti yadına düşdü. O zamandan səkkiz il keçirdi, lakin ona bu, dünən kimi görünürdü.

Uzaqdan saat zənginin səsi gəldi. O, sürücüdən soruşdu:

– Saat neçədir?

– Yeddidir, cənab, səkkizdə Arrasa çatacağıq. Yalnız üç lyö yolumuz qalıb.

Bu dəqiqədə ilk dəfə olaraq ağına bir fikir gəldi – indiyə kimi nə üçün bunu düşünmədiyinə heyrət etdi. – Etdiyi bütün səylər, bəlkə, tamamilə əbədi: o, məhkəmənin saat neçədə başlayacağını belə bilmirdi, heç olmasa bunu gərək öyrənib biləydi, oraya getmək və bundan nə kimi bir nəticə çıxacağını bilməmək, ona mənasız bir iş kimi görünürdü. Sonra götür-qoy eləyib hesabladı ki, məhkəmə iclası, adətən, səhər saat doqquzda başlayır, bu işə baxmaq çox uzun sürməz, alma oğurluğu böyük bir məsələ deyil. Oğurluq işinə baxıldıqdan sonra, şübhəsiz, canının kim olduğunu aydınlaşdırmaq məsələsi qalır; dörd-beş şahidin dindirilməsi çox vaxt almaz, buna görə də vəkillərin nitqi çox qısa olacaq, xülasə, o gəlib çatdığı zaman artıq hər bir şey qurtarmış olacaqdır.

Sürücü atları sürətlə sürürdü. Çayı keçdilər, Mon-Sent-Elua arxada qaldı.

Gecə get-gedə qaranlıqlaşdı.

ALTINCI FƏSİL.

Simplisiya bacının imtahanı.

Tam bu əsnada Fantina şad və xürrəm idi.

Gecəni çox pis keçirmişdi. Şiddətlə öskürürdü, bərk qızdırması vardı: qorxulu yuxular onu narahat edirdi. Səhər yanına həkim gəldiyi zaman Fantina sayıqlayırdı. Həkim açıqdan-açığa təşvişə düşüb, cənab Madlen qayıdan kimi ona xəbər verməsini xahiş etdi.

Fantina səhər qəmli görünürdü, heç kəslə danışırmıdı, barmaqları ilə mələfəni əzişdirərək, öz-özünə bəzi rəqəmlər söyləyirdi, sanki, məsafəni hesablayırdı. Gözləri tamamilə çuxura düşmüşdü, daim bir nöqtəyə baxırdı. Sanki, gözlərinin nuru sönmüşdü, lakin bəzən bu gözlər alışır, ulduz kimi parıldamağa başlayırdı.

Bəlkə də, ölüm dəqiqəsi yaxınlaşanda, artıq yer üzünü görməyəcək gözlərə göylər nur saçır.

Simplisiya bacı Fantinadan əhvalını soruşduğu zaman, o hər dəfə cavab verirdi: “Yaxşıyam. Ancaq cənab Madleni görmək istərdim”.

Fantina bir neçə ay bundan əvvəl, öz son həyasını və son sevincini itirdiyi zaman, vücudu kölgəyə bənzədiyi halda, indi xəyalə bənzəyirdi. Cismani xəstəlik mənəvi xəstəliyin işini tamamlamışdı. Bu iyirmi beş yaşlı qadının alnı qırışıqlarla dolu, yanaqları batıq, burnu iti, dişlərinin əti qaçmış, üzü qurğuşun rəngində, boynu arıq, sinə sümükləri qabarıq, bədəni zəif idi, dərisi torpaq kimi bozarmışdı, yenidən uzanmağa başlayan sarışın saçlarına dən düşmüşdü.

Heyhat! Xəstəlik böyük bir məharətlə üzümüzü qocaların üzünə bənzədir!

Günorta vaxtı həkim yenə gəldi, bəzi tapşırıqlar verdi, cənab merin xəstəxanaya gəlib-gəlmədiyini soruşdu və başını yırğaladı.

Cənab Madlen, adətən, xəstənin yanına saat üçdə gələrdi. Bu qədər dəqiq olmasına səbəb mərhəmətli olması idi: o, mərhəmətli olduğu üçün də dəqiq idi.

Fantina saat üçün yarısında həyəcan keçirməyə başladı. O, iyirmi dəqiqə ərzində rahibədən azı on dəfə “Bacı, saat neçədir?” – deyər soruşmuşdu.

Nəhayət, üç tamam oldu. Saatın üç dəfə vurduğunu eşidən Fantina, adətən, hərəkətsiz uzandığı halda, durub yatağında oturdu, arıq, sarı əllərini əsəbi bir halda sıxdı və rahibə onun dərinədən bir ah çəkdiyini eşitdi, deyirlər ki, bu ahları ürəkdən daş düşdüyü zaman çəkərlər. Sonra Fantina dönüb qapıya baxdı.

Lakin otağa kimsə daxil olmadı, qapı açılmadı.

Xəstə on beş dəqiqəyə qədər bu vəziyyətdə qaldı: gözlərini qapıya dikmişdi, hərəkət etmir, nəfəs almırdı. Simplisiya bacı onunla danışmağa cəsarət etmədi. Kilsə qülləsindəki saat yenə vurdu: saat dördə on beş dəqiqə işləmişdi. Fantina yenə balışın üzərinə yığıldı.

O, heç bir söz demədi və yenə mələfəni qatlamağa başladı.

Yarım saat keçdi, bir saat keçdi. Kimsə gəlmədi. Hər dəfə saat vurduğu zaman Fantina dik oturur, qapıya baxmağa başlayırdı, sonra isə yenə balışın üzərinə yığılırdı.

Hamı onun nələr düşündüyünü anlayırdı, lakin Fantina heç kəsin adını çəkmir, şikayət etmir, heç kəsi təqsirləndirmirdi. O, yalnız dəhşətli, məşum bir öskürəklə öskürürdü. Sanki, onun üzərinə zülmət çökürdü. Üzü meyit sifəti kimi sapsarı, dodaqları isə gömgöy idi. Arabir gülümsəyirdi. Saat beş oldu. Simplisiya bacı Fantinanın yavaşcadan və mülayim bir səsle: “Mən sabah gedərəm, o, bu gün gəlməməkdə yaxşı iş görmədi!” dediyini eşitdi.

Simplisiya bacının özü də cənab Madlenin nə üçün gecikdiyinə təəccüb edirdi.

Xəstə Fantina isə artıq yuxarıya, yatağının örtüyünə baxır və sanki, bir şey axtarır və yaxud bir şeyi xatırlamaq istəyirdi. Birdən o, mehin əsməsi kimi zəif bir səsle oxumağa başladı. Rahibə onun nəğməsinə qulaq asırdı. Fantina belə bir nəğmə oxuyurdu:

Sakit qəsəbələrdə bazar günü alarıq.

Biz qəribə şeyləri gəzə-gəzə, mələyim.

Ah, ey mənim ağ gülüm, ey mənim doğma körpəm.

Ah, ey mənim ağ gülüm, ah, ey zərif çiçəyim!

Keçən gün gözlərimə göründü Məryəm ana.

İsti soba başında, əynində qızıl rəda.

Dilə gəlib söylədi: “Artıq çatdın arzuna.

Sən övlad istəyirdin, bir qız bəxş etdim sənə.

– Tez ol görək, çıxıbdır yadımızdan bər-bələk.

Qaç, iynə-sap gətir sən, kətan gətir, mələyim;”

Sakit qəsəbələrdə bazar günü alarıq.

Biz qəribə şeyləri gəzə-gəzə, mələyim.

“Çarpayımın yanında, bir guşədə durur, bax.

Çiçək kimi, tərtemiz, zərif, gözəl bir beşik.

O ilahi göylərdə ulduz olarmı tapmaq.

Mənim qəşəng qızım tək işıqlı olsun, deyin?”

– Xanım, bəs bu kətanı de, neyləyim? – Əzizim.

Sən bu körpə qızıma, əyləş cehiz tik, düzəlt!

Ah, ey mənim ağ gülüm, ey mənim doğma körpəm.

Ah, ey mənim ağ gülüm, ah, ey zərif çiçəyim!

Kətanı yu, – harada? – Orda, sərincə arxda.

Ləkə salma, – sobanın başında əyləş görək.

Tuman-köynək tik qıza, əyninə olsun taraz.

Mən də çəkim üstünə sonra mavi gül-çiçək.

Aman! Hanı, nə oldun, gözəl balam, indi sən.

Nə eləyim? – Ölürəm, hazırdır məzar, kəfən.

Sakit qəsəbələrdə, bazar günü alarıq.

Biz qəribə şeyləri gəzə-gəzə, mələyim.

Ah, ey mənim ağ gülüm, ey mənim doğma körpəm.

Ah, ey mənim ağ gülüm, ah, ey zərif çiçəyim!

Bu nəğmə köhnə bir layla idi, vaxtilə Fantina öz balaca Kozettasını yatızdırmaq üçün bu laylanı çalardı. Qızını görmədiyi bu beş il ərzində o bir dəfə belə bir nəğməni xatırlamamışdı. Fantina bu nəğməni elə həzin bir səsle və elə məsumanə oxuyurdu ki, onun bu halına hər kəsin, rahibənin belə yazığı gələ bilirdi. Sərt və ciddi bir həyat sürmüş, ürəyi bərkimiş olan şəfqət bacısı gözlərinin yaşardığını hiss etdi.

Kilsə saatı altı dəfə vurdu. Fantina, sanki, bu səsi eşitmədi. Ətrafında heç bir şeyə əhəmiyyət vermədiyi görünürdü.

Simplisiya bacı fabrikin qapısının yanına adam göndərdi ki, cənab merin evinə qayıdıb-qayıtmadığını və xəstəxanaya tezmi gələcəyini öyrənsin. Xidmətçi qız bir neçə dəqiqə sonra qayıtdı.

Fantina yenə də hərəkətsiz uzanmışdı, fikrə daldığı görünürdü.

Xidmətçi qız Simplisiya bacıya bütün əhvalatı xəlvətcə xəbər verdi: cənab Madlen səhər tezdən, hələ saat altı olmamış, ağ at qoşulmuş balaca bir tilbüridə hara isə getmişdir. Havanın soyuq olduğuna baxmayaraq, yalnızca, sürücüsüz yola düşmüşdü. Onun haraya getdiyini kimsə bilmirdi. Onun Arras yoluna doğru getdiyini görənlər olmuşdusa da, başqaları ona Paris yolunda rast gəldiklərini söyləyirdilər. Yola düşərkən o, həmişəki kimi mehriban idi. Ancaq qapıçı qadına söyləmişdi ki, onu bu gecə gözləməsinlər.

Qadınlar arxalarını Fantinanın yatağına tərəf çevirib pıçıldaşırdılar. Şəfqət bacısı sual verir, xidmətçi qız öz mülahizələrini söyləyirdi. Bu zaman Fantina, bəzi üzvi xəstəliklərə məxsus və tam sərbəst hərəkətlərlə dəhşətli bir ölüm zəifliyindən doğan bir əsəbi qıvrıqlıqla yatağın üzərində diz üstə oturdu və yumruqlarını balısa dirəyərək, başını pərdələrin arasından uzadıb, iki qadının pıçıltısına qulaq asmağa başladı. Birdən Fantina çığırdı:

– Siz cənab Madlendən söhbət edirsiniz! Nə üçün pıçıldaşırsınız? Ona nə olmuşdur? Nə üçün buraya gəlmir?

Fantinanın səsi o qədər kəskin və xırıltılı idi ki, qadınlar bunu kişi səsi zənn edərək, diksinmiş bir halda boylanıb baxdılar.

Fantina çığıraraq:

– Niyə cavab vermirsiniz? – dedi.

Xidmətçi qız dili tutula-tutula cavab verdi:

– Qapıçı qadın mənə onun bu gün gələ bilməyəcəyini söylədi.

Şəfqət bacısı:

– Bala, – dedi, – sakit olun, uzanın.

Fantina vəziyyətini dəyişmədən, amiranə və eyni zamanda ürək parçalayan bir səslə ucadan danışmağa başladı:

– Gələ bilməyəcək? Niyə gələ bilməyəcək? Siz bunun səbəbini bilirsiniz. Bu saat siz bu barədə bir-birinizlə pıçıldaşırdınız. Mən həqiqəti bilmək istəyirəm.

Xidmətçi qız cəld şəfqət bacısına pıçıldadı: “Deyin ki, o, şəhər şurasındadır”.

Simplisiya bacı bir az qızardı, xidmətçi qız ona yalan danışmağı məsləhət görürdü. O biri tərəfdən o özü də yaxşıca bilirdi ki, xəstəyə həqiqəti söyləmək ona ağır bir zərbə vurmaq kimi bir şeydir. Fantinanın indiki vəziyyətində isə belə bir zərbə çox təhlükəli ola bilərdi. Lakin üzünün qızartısı tez yox oldu. Şəfqət bacısı sakit və həzin bir baxışla Fantinaya baxıb dedi:

– Cənab mer getmişdir.

Fantina dikəlib çarpayının üstündə bardaş qurdu. Gözləri parıldadı. İztirablı üzündə hüdudsuz bir sevinc göründü. Çığıraraq:

– Getmişdir! – dedi. – O, Kozettanın dalınca getmişdir!

Fantina əllərini göyə qaldırdı. Üzündə misilsiz bir səadət parladı. Dodaqları tərpnir, yavaş bir səslə dua oxuyurdu.

Duanı qurtardıqdan sonra Fantina dedi:

– Bacıcan, mən bu saat uzanacağam, mənə nə desələr əməl edəcəyəm. Mən kobudluq göstərdim, ucadan danışdığım üçüm məni bağışlayın, ucadan danışmağın yaxşı şey olmadığını bilirəm: ancaq, əziz bacı, mənim nə qədər sevindiyimi görürsünüz. Allah-taala nə qədər mərhəmətlidir... Cənab Madlen nə qədər rəhmətdir... Təsəvvür edin, o, Monfermeylə getmişdir, mənim balaca Kozettanı gətirəcəkdir!

Fantina yerinə uzandı, yastığı düzəldən rahibəyə kömək etdi. Simplisiya bacının bağışlamış olduğu və boynundan sallanan balaca gümüş xaçı öpdü. Şəfqət bacısı:

– Bala, – dedi, – indi sakit olmağa çalışın, daha danışmayın.

Fantina şəfqət bacısının əlini tərli əllərinə aldı, şəfqət bacısı onun tərli olduğunu kədərlə hiss etdi.

– Cənab Madlen bu səhər Parisə getmişdir. Halbuki o Parisdən keçməyə də bilərdi. Monfermeyl bir az sol tərəfdədir. Yadınızdadırmı, dünən mən ona Kozettadan danışdığım zaman, o: az qalıb, az qalıb! – deyə cavab vermişdi. O, mənə sürpriz hazırlamaq istəmişdir. Bilirsiniz, uşağı Tenardyedən almaq üçün o, mənə bir məktub imzalatdırdı. Onlar, yəqin, ki, etiraz etməzlər, deyilmi? Kozettanı verərlər. Axı haqları büsbütün verilmişdir. Haqqı verildikdən sonra, hökumət onlara uşağı saxlamağı icazə verməz. Bacıcan, mənəni dayandırmayın, qoyun danışım. Mən nə qədər xoşbəxtəm... Lap sağlamam, mənəni heç bir yerim ağrıdır, mən Kozettanı görəcəyəm, hətta bir az acmışam da... Axı mən onu az qala beş ildir görməmişəm. Ürəyim uşağı necə istədiyini təsəvvürünüzə belə gətirə bilməzsiniz! Bir də Kozetta çox sevimli bir qızıdır, özünüz görəcəksiniz! Ah, onun xırdaca barmaqlarını görsəydiniz, nə qədər qəşəng, lap gül kimidir! Onun əlləri çox gözəl olacaqdır! Amma hələ bir yaşında ikən əlləri biçimsizdi! Bax, belə! Yəqin, indi lap böyümüşdür. Zarafat deyil, yeddi yaşı var. Lap xanım qızıdır. Mən ona Kozetta deyirəm, amma əsl adı Efrazidir. Bax, bu gün mən buxarının üstündəki toza baxırdım, birdən mənə elə gəldi ki, tezliklə qızımı görəcəyəm. Ya rəbb, uşağın üzünü illərlə görməmək nə pis şeymiş! İnsanlar ömürlərinin əbədi olmadığını heç bir zaman unutmamalıdır. Cənab mer nə qədər mərhəmətlidir, Kozetta üçün özü getmişdir! Deyirlər ki, bayırda bərk soyuqdur, doğrudurmu? O, heç olmasa pləşini özü ilə götürəydi. Siz nə fikirdəsiniz, o, sabah gələrmə? Sabah bayram olacaq. Bacıcan, xahiş edirəm mənəni yadıma salasınız ki, sabah qurcuvalı başlığımı geyim! Monfermeyl böyük bir dairədir. Bir dəfə mən bu yolu piyada getmişəm. Yol mənə çox uzun görünmüşdü... Lakin dilicanlar sürətlə gedir! O, sabah Kozetta ilə birlikdə burada olacaq! Buradan Monfermeylə nə qədər yol olar?

Məsafələrdən qətiyyən başı çıxmayan şəfqət bacısı:

– Mən onun sabah burada olacağına əminəm! – deyə cavab verdi.

Fantina isə təkrar edərək:

– Sabah! Sabah! – deyirdi. – Sabah mən Kozettanı görəcəyəm! Mehriban bacı, siz mənəni artıq sağlam olduğumu bilirsiniz. Şadlığımın lap dəli oluram. Əgər istəsəniz, lap rəqs edə bilərəm! On beş dəqiqə bundan əvvəl Fantinanı görənlər onda əmələ gələn bu dəyişikliyi qətiyyən anlamazlar. Üzünün rəngi açılmışdı, səsində canlılıq və təbiilik duyulurdu, üzü təbəssümlə parlayırdı. O hey gülür və yavaşcadan öz-özü ilə danışdı. Ananın sevinci də uşağın sevinci kimi bir şeydir.

Rahibə dedi:

– Bilirsinizmi, siz bu saat xoşbəxtsiniz, odur ki, sözə qulaq asmalısınız, sizə danışmaq yaramaz.

Fantina başını yastığın üstünə qoyub yavaşcadan dedi:

– Bəli, bəli, uzan, ağıllı ol, sabah sənin balanı gətirəcəklər. Simplisiya bacı haqlıdır.

Buradakıların hamısı haqlıdır.

Sonra isə hərəkət etmədən, başını belə çevirmədən, geniş açılmış fərəhli gözləri ilə otağı seyr etməyə başladı. Daha bir kəlmə də danışmadı.

Şəfqət bacısı, Fantina yatsın deyə, pərdəni çəkdi.

Saat yeddi ilə səkkiz arasında həkim gəldi. Otaqda dərin bir sükut olduğundan o, Fantinanın yatdığını zənn edərək, yavaşca içəri girdi və ayaqları ucunda yeriyərək, çarpayına yaxınlaşdı. Pərdəni açdı. Fantinanın iri və sakit gözləri çırağın işığında ona baxırdı.

Fantina həkimə dedi:

– Cənab doktor, onun üçün yanımda balaca bir çarpayı qoymağa icazə verərlərmi?

Həkim onun sayıqladığını zənn etdi. Fantina əlavə etdi:

– Baxın, – dedi, – balaca çarpayı burada lap yaxşı yerləşə bilər.

Həkim Simplisiya bacını kənara çağırdı və o, işin nə yerdə olduğunu anlatdı: cənab Madlen bir-iki günlüyə getmişdir, lakin haraya getdiyini bilmədiyi üçün Simplisiya bacı xəstəyə izahat verməyi lazım görməmişdir. Xəstə isə cənab merin Monfermeylə getdiyini zənn edir. Əslini axtarsan, bu, həqiqət də ola bilərdi. Həkim şəfqət bacısının hərəkətini bəyəndi.

O, yenə Fantinanın çarpayısına yaxınlaşdı. Fantina isə sözünə davam edərək:

– Bilirsinizmi, – deyirdi, – səhərlər oyandığı zaman, mən balaca balamla salamləşa bilərəm, gecə vaxtı isə onun necə yatdığına tamaşa edərəm, – mən ki, gecələr heç yatmıram. Quzumun necə nəfəs aldığına qulaq asmaq mənim üçün nə qədər xoş olardı.

Həkim dedi:

– Ölinizi verin.

Fantina əlini uzadıb qəhqəhə ilə çığırdı:

– Lap yadımdan çıxmışdı! Axı sizin hələ xəbəriniz yoxdur! Mən lap sağalmışam. Sabah Kozettam gələcəkdir!

Həkim heyrat içində idi. Fantinanın əhvalı, doğrudan da, yaxşılaşmışdı. Artıq rahat nəfəs alırdı. Nəbzi də yaxşı vururdu. Vücuduna birdən-birə yayılan həyat qüvvələri taqətdən düşmüş zavallı Fantinaya dirilik gətirmişdi. Fantina deyirdi:

– Cənab doktor, cənab merin mənim əziz balamı gətirmək üçün getdiyini şəfqət bacısı sizə söylədimi?

Həkim ona danışmağı qadağan etdi və hamıya tapşırırdı ki, xəstəni hər bir ağır təəssüratdan qorusunlar. Xəstəyə qatışıqsız kinə suyu və gecə qızdırma yenə başlarsa, sakitləşdirici dərman verməyi tapşırırdı. Gedərkən şəfqət bacısına dedi:

– Xəstənin halı yaxşılaşmışdır. Xoşbəxtlikdən, cənab mer, doğrudan da, sabah onun uşağını gətirmiş olsaydı – kim bilir? – Bəzən xəstəlikdə qərribə dəyişikliklər olur! Şiddətli bir sevinc xəstəliyi dayandıra bilər. Doğrudur, bunun xəstəliyi üzvidir, həm də dərin kök salmışdır. Lakin insan xəstəlikləri sirlərlə doludur! Kim bilir, bəlkə, bizə onu xilas etmək mümkün oldu.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Yolçu geri dönməyə hazırlaşır.

Araba Arrasdakı Poçt mehmanxanası darvazasına yanaşdığı zaman, artıq axşam saat səkkiz olardı. Çoxdan bəri müşayiət etdiyimiz adam arabadan yerə endi, yandan qoşulan atı yola saldıqdan sonra, mehmanxana xidmətçilərinin salamlarına pərişan bir halda cavab verdi; balaca ağ atını isə öz əli ilə tövləyə apardı, sonra alt mərtəbədəki bilyard otağına girərək, masanın yanında əyləşdi və dirsəklənib düşüncələrə daldı. O, altı saat yolda olacağını güman etdiyi halda on dörd saat yol gəlmişdi. Onun bu işdə təqsiri yox idi. Qəlbinin dərinliyində o, hətta bundan razı idi.

Mehmanxana sahibəsi bayıra çıxdı.

– Siz burada gecələyəcəksiniz, cənab? Yemək istəyirsinizmi?

Yolçu başını yırğaladı.

– Mehtərin dediyinə görə atınız çox yorulmuşdur.

O, sükutu pozaraq:

– Sabah səhər tezdən geriyyə dönmək üçün qüvvəti çatmazmı? – dedi.

– Yox, cənab, olmaz! At ən azı iki gün yorğunluğunu almalıdır.

Yenə soruşdu:

– Deyəsən, burada poçt kontoru yerləşir.

– Bəli, cənab.

Mehmanxana sahibəsi onu kontora apardı; yolçu pasportunu göstərərək, “elə bu gecə poçt karetası ilə Monreyl-sür-Merə geri qayıtmaq olarmı?” deyərək soruşdu. Sürücünün yanındakı yer hələ boş idi o, bu yeri tutaraq yol pulunu verdi.

Kontor işçisi:

– Cənab, – dedi, – gecikməyin, kareta gecə düz saat birdə yola düşəcək.

Bu işi də qurtardıqdan sonra yolçu mehmanxanadan çıxaraq, şəhəri dolaşmağa başladı.

O, Arrasa lap nabələd idi, küçələrdə camaat az görünürdü. O, yolu düz gedib-getmədiyini bilmirdi, lakin nədənsə heç kəsdən yol soruşmurdu. Kiçik Krenşon çayının üstündəki körpüdən keçdikdən sonra, yolçu dolanbac və dar küçələrə düşdüyündən yolu lap azdı. Yoldan əlində yekə bir fənər tutmuş bir kişi keçirdi. Yolçu bir az tərəddüd etdikdən sonra rastına gələn bu adama müraciət etmək qərarına gəldi, lakin əvvəlcə o tərəf-bu tərəfə boylandı, sanki, soruşacağı şeyin eşidilə biləcəyindən ehtiyat edirdi.

– Cənab, – dedi, – xahiş edirəm, məhkəmə binasının harada olduğunu söyləyin.

Qoca yolçu:

– Görünür ki, cənab, siz buralı deyilsiniz, – dedi. – Bərabər gedək. Elə mən də məhkəmənin olduğu səmtə, daha doğrusu, prefekturaya tərəf gedirəm, çünki bu saat məhkəmənin binası təmir edildiyindən, məhkəmə iclasları prefekturada keçirilir.

Yolçu soruşdu:

– Vəkillər məhkəməsi də orada keçirilir?

– Əlbəttə. Bilirsinizmi, cənab, prefekturanın indiki binası inqilabdan əvvəl yepiskop sarayı idi. Səksən ikinci ildə yepiskopluq edən monsenyor de Konze orada böyük bir salon tikdirmişdi. Məhkəmənin iclasları da həmin salonda keçirilir.

Yolda qoca ona dedi:

– Cənab, siz məhkəmə iclasında iştirak etmək fikrindəsinizsə, bir az gecikmişsiniz. Məhkəmə iclasları, adətən saat altıda qurtarır.

Bununla belə geniş meydana qədəm basdıqları zaman, qoca, qaranlıqda görünən iri bir binanın dörd işıqlı hündür pəncərəsini göstərərək:

– Cənab, siz, deyəsən, gecikməmişsiniz, – dedi. – Bu dörd pəncərəni görürsünüzmü? Məhkəmə salonu budur ki, var. Orada hələ işıq yanır. Demək, iclas hələ qurtarmamışdır. Görünür, iş uzun çəkmiş, ona görə də axşam iclası təyin etmişlər. Bu iş sizi çoxmu maraqlandırır? Yəqin, cinayət işidir? Sizi şahid sifətiləmi dəvət etmişlər?

O cavab verdi:

– Mən buraya məhkəmə işi üçün gəlməmişəm. Burada ancaq bir vəkillə görüşməliyəm.

Qoca:

– Eləmi? – dedi. – Bax, bu da qapı, cənab. Yanında qarovulçu dayanmışdır. Siz böyük pilləkənlə qalxmalısınız.

Yolçu qocanın göstərişlərinə əməl edərək, bir neçə dəqiqədən sonra artıq salonun içində idi.

Burada camaat çox idi, adamlar hakim rədası geyinmiş vəkillərlə bərabər ayrı-ayrı dəstələrə bölünərək, bir-birilə pıçıldaşırdılar.

Məhkəmə astanasında bir-birilə pıçıldaşan bu qara paltarlı şəxslərə baxdıqda, adamın ürəyi biixtiyar sıxılmağa başlayır. Onların ağzından nadir hallarda şəfqət və mərhəmət sözləri çıxır. Danışıqları, adətən, qabaqcadan təyin edilmiş təqsirnamələrdir. Bu dəstələrin yanından dalğın-dalğın keçən adamın nəzərində onlar vızıldayan ruhların birlikdə hazırladıqları dəhşətli fitnələrin məskəni olan qorxunc pətəklərə bənzərlər.

Yeganə bir çıraqla işıqlandırılmış bu geniş salon vaxtilə yepiskop sarayının qəbul salonlarından biri imiş, indi isə o gözləmə salonu idi. Qapalı olan ikitaylı qapı bu salonu vəkillər məhkəməsinin iclas etdiyi böyük otaqdan ayırırdı.

Elə qaranlıq idi ki, yolçu heç bir şeydən ehtiyat etməyərək, rastına gələn bir vəkilə müraciət edib soruşdu:

– Cənab, iş nə vəziyyətdədir?

Vəkil cavab verdi:

– İş qurtarmışdır.

– Qurtarmışdır!

Yolçu bu sözü elə qəribə bir ahənglə təkrar etdi ki, vəkil biixtiyar dönüb ona baxdı.

– Bağışlayın, cənab, görünür ki, siz onun qohumlarındasınız?

– Xeyr. Mən burada heç kəsi tanımıram. Məhkəmənin qərarı necədir, cəzayı verilmiş?

– Əlbəttə. Başqa bir nəticə ola bilməzdi.

– Katorqayamı göndərilir?

– Ömürlük katorqaya.

Yolçu böyük bir çətinliklə eşidilən zəif bir səsle:

– Demək, onun həmin adam olduğu müəyyən edilmişdir?

– Necə yəni həmin adam? – deyə vəkil cavab verdi. – Heç bu barədə söhbət olmadı. Məsələ tamamilə aydındır. Bu qadın öz uşağını öldürmüşdür, uşağın öldürülməsi sübut edilmişdir,

vəkillər isə bunun qabaqcadan düşünülmüş bir qəsd olduğu fikrini rədd etdilər, nəticədə qadın ömürlük katorqaya məhkum edildi.

Yolçu:

- Demək, bu qadınmış? – deyə soruşdu.
- Əlbəttə, qadındır. Limozen adlı bir qızıdır. Bəs siz nə barədə danışırsınız?
- Elə-belə, heç bir şey. Bəs iş qurtarmışsa nə üçün salonda hələ də işıq yanır?
- Bu saat orada başqa bir işə baxırlar. Bu iş iki saat bundan əvvəl başlanmışdır.
- O nə işdir?
- Sadəcə bir şey. Bir sərsəri, quldur, katorqalı oğurluq etmişdir. Adını unutmuşam. Sifətinə baxanda bilinir ki, əsl quldurdur. Elə mən onu bu sifətinə görə katorqaya göndərərdim.

Yolçu soruşdu:

- Cənab, salona daxil olmaq mümkündürmü?
- Zənnimcə, yox. Camaat çoxdur. Ancaq bu saat tənəffüs elan edilmişdir. Çoxları salondan çıxmışdır. İclas başlananda görün girə bilərsinizmi...
- Yol hayandandır?
- Bu tərəfdən. Bu iri qapıdan keçmək lazımdır.

Vəkil yolçudan ayrıldı. Yolçu bir neçə saniyə içində insan qəlbinin duya bildiyi bütün hissləri keçirdi, bütün hisslər birləşərək, onun qəlbini qapladı. Vəkilin qeydsiz sözləri gah onun qəlbini iti buz parçaları kimi sancır, gah da közərmiş bir dəmir kimi yandırır. Hələ işin qurtarmadığını öyrəndikdən sonra bir ah çəkdi: lakin yüngüllükmü, yaxud dərin bir kədərmi hiss etdiyini o, özü belə təyin edə bilməzdi.

O, gah bu dəstəyə, gah o dəstəyə yaxınlaşır, onların söhbətinə qulaq asırdı. Məhkəmə sessiyasının işi çox olduğundan, sədr bir günə iki sadə və qısa iş təyin etmişdi. Məhkəmə iclasını uşaq öldürmək işindən başladılar, indi isə quldur katorqalının, “geri dönəcək at”ın işinə baxırdılar. Müqəssir bir neçə alma oğurlamışdı, lakin bu hələ tamamilə sübut edilməmişdi. Ancaq onun vaxtilə Tulon katorqasında olduğu sübut edilmişdi. Elə onun işini xarab edən də bu idi. Müqəssirin sorğu-sualı artıq qurtarmışdı, şahidlər də sözlərini demişdilər, yalnız müdafiə vəkili və prokurorun son sözü qalırdı ki, bu da ancaq gecəyarısı qurtara bilərdi. Caninin məhkum ediləcəyi aydınca görünürdü: prokuror müavini çox mahir adam idi, heç bir zaman müqəssirlərini əldən buraxmazdı. O, ağıllı adam idi, hətta şeir də yazırdı.

Məhkəmə salonunun qapısı önündə məhkəmə xidmətçisi dayanmışdı. Yolçu soruşdu:

- Qapını tezmi açacaqlar?
- Qapı heç açılmayacaqdır.
- Necə! İclas başlananda açmayacaqlarmı? Bu saat tənəffüs deyilmi?
- Məhkəmə başlanmışdır, – deyə xidmətçi cavab verdi, – lakin qapını açmayacaqlar.
- Nə üçün?
- Çünki salon adamlarla doludur.
- Necə? Heç boş yer yoxdurmu?
- Yoxdur. Qapı bağlıdır. Oraya girmək olmaz.

Bir az sükut etdikdən sonra xidmətçi sözünə davam etdi:

- Sədr kreslosunun arxasında iki-üç boş yer var, oraya da sədrin icazəsi ilə yalnız rəsmi adamlar buraxılır.

Xidmətçi bu sözləri deyib arxasını ona çevirdi.

Yolçu başını aşağı salıb ondan ayrıldı, gözləmə salonundan keçib düşünürmüş kimi hər pillədə dayanaraq, ağır-ağır pilləkəndən enməyə başladı. Bəlkə də, öz-özü ilə məsləhətləşirdi. Dünən axşamdan bəri qəlbində davam edən dəhşətli mübarizə hələ qurtarmamışdı, o hər dəqiqə bu mübarizənin yeni hücumlarına düşər olurdu. Pilləkənin başına çatınca, sürəhəyə söykəndi və əllərini qoltuğuna qoydu. Birdən pencəyini açaraq cibindən bir dəftərçə çıxartdı, karandaşını əlinə aldı və fənərin işığında cəld bu sözləri yazdı: “Cənab Madlen, Monreyl-sür-Mer şəhərinin meri”. Sonra sürətli addımlarla pilləkəndən yuxarıya qalxdı, camaatı yararaq xidmətçiyə yanaşdı, kağızı ona verib amiranə bir səsle dedi:

- Bu kağızı cənab sədrə verin.

Xidmətçi kağızı alıb, ona bir göz gəzdirdikdən sonra, dərhal buyruğu yerinə yetirməyə getdi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

İltifatlı qəbul.

Monreyl-sür-Mer şəhərinin meri, özü belə bilmədən məşhur bir adam sayılırdı. Onun fəzilətləri haqqında şayiələr yeddi il ərzində bütün Aşağı Bulona yayılmış, nəhayət, şöhrəti ölkə xaricinə çıxmış və hətta iki-üç qonşu departamentə də yayılmışdı. O, yalnız qara şüşə emalı təşkil etdiyi şəhərə böyük xidmət göstərməmişdi; Monreyl dairəsinin yüz qırx bir icmasının hər biri bir şeylə ona minnətdar idi. Cənab Madlen lazım gəldiyi zaman, başqa dairələrin sənaye müəssisələrinə yardım göstərər və onların inkişafına kömək edərdi. Məsələn, bir dəfə Bulondakı tül fabrikinə, bir dəfə Frevandakı mexaniki kətan toxuma emalatxanasına, bir dəfə də Kanş çayı üzərində Buberdəki su mühərriki ilə işləyən kətan fabrikinə kredit və vəsait buraxmaqla kömək etmişdi. Cənab Madlenin adını hər yerdə heyranlıqla təkrar edirdilər. Arras və Due şəhərləri belə bir merin idarə etdiyi Monreyl-sür-Mer kimi xoşbəxt bir şəhərə qibtə edirdilər. Arrasda indiki məhkəmə sessiyasına sədrlik edən kral məhkəməsi üzvü Due, bir çox başqaları kimi, şərəfli və hörmətli cənab Madlenin adını eşitmişdi. Məhkəmə xidmətçisi müşavirə otağından məhkəmə salonuna açılan qapını ehtiyatla açıb sədrə tərəf əyildiyi və oxucunun bildiyi sətirlərin yazılmış olduğu kağızı ona verərək, “Bu cənab iclas salonunda olmağı arzu edir” deyə yavaş bir səslə əlavə etdiyi zaman, sədr cəld razılıq işarəsi verdi və qələmi alaraq həmin kağızın üzərində bir neçə söz yazdı: kağızı xidmətçiyə verərək “Buraxın gəlsin” dedi.

Qəmli həyatını bu kitabda nağıl etdiyimiz bədbəxt adam salonun qapısı önündə, məhkəmə xidmətçisinin onu qoyub getdiyi vəziyyətdə yerindən qımıldanmayaraq durmuşdu. Dərin fikirlərə daldığından ona müraciətlə deyilən: “Buyurun, cənab, lütfən dalımca gəlin!” sözlərini yuxuda eşidirmiş kimi oldu. Bu sözləri bir neçə dəqiqə bundan əvvəl ona arxasını çevirən həmin xidmətçi demişdi. İndi o, ikiqat olaraq ona təzim edir və cavab yazılmış kağızı təqdim edirdi.

Yolçu kağızı açıb çırağın işığında bu sözləri oxudu:

“Məhkəmə sədri cənab Madlenə öz ehtiramını izhar edir”.

Bu bir neçə söz yazılmış kağızı, ona qarşı acı bir kinayə imiş kimi, ovcunda əzib yumurladı. O, xidmətçinin arxasınca getdi.

Bir neçə dəqiqədən sonra sərt görünüşlü, tünd kağızlı geniş bir kabinetdə idi: yaşıl mahudla örtülmüş masa üzərində iki şam yanırdı. Qulaqlarında hələ də məhkəmə xidmətçisinin son sözləri səslənirdi: “Müşavirə otağı budur, cənab. Qapının mis dəstəyini bursanız məhkəmə salonuna girərsiniz, dərhal cənab sədrin kreslosu arxasında olarsınız”. Bu sözlər zehmində, bir az əvvəl keçmiş olduğu dar koridorlar və qaranlıq pilləkənlərlə qərribə bir halda qarışırdı.

Məhkəmə xidmətçisi onu tək buraxdı. Son qərar dəqiqəsi gəlmişdi. Fikrini toplamağa çalışırdı, lakin müvəffəq ola bilmirdi. Adətən insan öz fikirlərini həyatın iztirablı həqiqətləri ilə bağlamaq istədikdə, bu bağlar tez-tez qırılır. İndi o, məhkəmə üzvlərinin müşavirə etdikləri və qərar çıxardıqları otaqda idi. Çəşqin bir sakitliklə bu sakit və eyni zamanda qorxunc otağı nəzərdən keçirirdi. Burada bir çox insan həyatı məhv edilmişdi, bir az sonra onun da adı burada eşidiləcək, taleyinə qərar veriləcəkdi. Divarları seyr edir, özünə baxırdı, bu otaqda olduğuna təəccüb edirdi, buradakı adamın özü olduğuna inanmırdı.

İyirmi dörd saat ərzində heç bir şey yeməmişdi, arabanın silkələməsindən son dərəcə yorulmuşdu, lakin nə aclıq, nə yorğunluq – heç bir şey hiss etmirdi, bütün hissələrinin öldüyünü zənn edirdi.

O, divara yaxınlaşdı. Bu divardan şüşə altında qara çərçivəli bir məktub asılmışdı. Bu bir Paris meri və naziri Jan Nikol-Paş tərəfindən yazılmış və ehtimal ki, səhv olaraq II il doqquz iyun tarixilə qeyd olunmuşdu. Məktubda Paş yerli icma idarəsinə öz evlərində həbsdə olan nazirlərin və deputatların siyahısını göndərirdi. Yolçunu bu dəqiqədə görəndə və onun hərəkətlərinə tamaşa edən olsaydı şübhəsiz bu qərara gələrdi ki, o, məktubla son dərəcə maraqlanır, çünki gözlərini məktubdan ayırmayaraq, onu iki-üç dəfə başdan-başa oxudu. Halbuki o, məktubu tamamilə

şüursuz oxuyur və mətninin mənasını düşünmürdü. Onun bu saat düşündüyü bir şey varsa, o da ancaq Fantina və Kozetta idi.

Dalğın bir halda dönüb geriye baxdı, gözü onu məhkəmə salonundan ayıran qapının mis dəstəyinə sataşdı. O, bunu büsbütün unutmuşdu. Əvvəlcə sakit olan nəzəri, qapının dəstəyinə dikilərək oradan ayrılı bilmirdi, yavaş-yavaş gözlərində əvvəlcə qorxu, sonra böyük bir dəhşət göründü. Alnından iri tər damcıları axırdı, saçları tərdən nəm olmuşdu.

Birdən nifrət və etiraz ifadə edən bir hərəkət etdi və sanki, özünə dedi: “Lənət şeytana! Bu işə məni məcbur edən kimdir!”. Sonra birdən-birə dönüb bu otağa girdiyi qapıya baxdı, qapını açıb bayıra çıxdı. Artıq o, qorxunc otaqda deyil, uzun, dar bir koridorda idi. Koridorun bir çox guşə və döngələr əmələ gətirən pillələri və keçidləri vardı, xəstənin başı üstündə yanan gecə çırağına bənzəyən fənərlərlə işıqlanmışdı. Xülasə, müşavirə otağına bu koridordan keçib gəlmişdi. Nəfəs aldı. Dinlədi. Heç bir səs gəlmirdi, ətraf büsbütün sakit idi, onu qovlayırlarmış kimi birdən qaçmağa başladı.

Koridorla bir qədər qaçdıqdan sonra, yenə dayanıb dinlədi. Ətraf yenə sakit və qaranlıqdı. Nəfəs ala bilmirdi. Dizləri bükülürdü. Divara söykəndi. Divarın daşı soyuq idi, alnından axan tər üzünü buz kimi üşüdüdü. Birdən özünü dikəldərək titrəməyə başladı.

Qaranlıq koridorda, tək-tənha, soyuqdan, bəlkə də, həyəcandan titrəyərək fikrə getdi.

Bütün gecəni, bütün günü düşünmüşdü: indi isə içərisindən yalnız bir səs: “heyhat!” deyə bağırırdı.

Bir on beş dəqiqə də belə keçdi. Nəhayət, başını aşağı salıb dərin bir iztirab içində nəfəs aldı; qolları yanına düşdü, yavaş-yavaş geriye döndü. Çox yavaş, taqətdən düşmüş adam kimi yeri yirdi. Sanki, birisi onu qaçarkən yaxalamışdı və indi zorla geriye qaytarırdı.

Yenə müşavirə otağına girdi. Ən əvvəl gözünə çarpan şey qapının parlayan dəyirmi dəstəyi idi.

Bu mis dəstək gözləri qarşısında bir dan ulduzu kimi parlayırdı. Bir qoyun pələngin gözünə necə baxırsa, o da elə bir dəhşətlə ona baxırdı.

Gözlərini qapının dəstəyindən ayıra bilmirdi.

Addım-addım qapıya yaxınlaşırdı.

Əgər bir az qulaq assa idi, salondan gələn qarışıq, anlaşılmaz danışıqı eşidərdi, lakin o, heç bir şey dinləmir və heç bir şey eşitmirdi.

Birdən, özü belə duymadan, qapının yanına çatdı. Qeyri-ixtiyari olaraq əlini qapının dəstəyinə atdı, qapı açıldı.

O artıq məhkəmə salonunda idi.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Məsləklərin yarandığı yer.

Bir addım irəli ataraq arxasınca qapını qeyri-ixtiyari bağladı; dayanıb ətrafına nəzər saldı.

Bu, zəif işıqlanmış geniş bir salondu, burada gah gurultular bir-birinə qarışıb çoxalır, gah da səs-səmir büsbütün kəsilirdi. Toplanmış camaatın gözləri qarşısında miskin bir ciddiyyət və məşum bir təntənə ilə cinayət işinə baxılırdı.

Dayanmış olduğu salonun bu başında dalğın bir görünüşdə dırnaqlarını gəmirən, yaxud sadəcə gözləri yarıya qədər yumulu oturan hakimdir; o biri başında isə – cır-cındır geyinmiş adamlar: müxtəlif vəziyyətdə əyləşən vəkillər, ciddi və sərt üzlü əsgərlər, köhnə və ləkəli kağızlarla örtülmüş divarlar, kirli tavan, yaşıl rəngini itirib saralmış sarja ilə örtülən masalar, minlərlə əllərin sürtülməsindən qaralmış qapılar görünürdü, divarlara çalınmış mıxlardan meyxanalarda yanan qara çıraqlar asılmışdı ki, bunların hisi işığından çox olur. Masaların üstündəki mis şamdanlarda piy şamlar yanırdı. Hər tərəf alaqqaranlıq, çirkinlik, ələm içində idi. Bununla belə, bunların hamısı bir yerdə ciddiyyət və əzəmət təsiri bağışlayırdı, çünki burada qanun adlanan ülvü insan əsasının və ədalət adlanan ülvü Tanrı əsasının varlığı görünürdü.

Camaat arasında kimsə ona fikir vermirdi. Bütün gözlər bir nöqtəyə dikilmişdi. Bu nöqtə sədrin sol tərəfindəki divarın dibində qoyulmuş və qapının yanında olan taxta bir oturacaq idi. Bir neçə şamla işıqlanmış bu oturacağın üstündə iki jandarmın arasında bir adam oturmuşdu.

Bu adam həmin adamdı.

Madlen bu adamı axtarmadı, onu dərhal gördü. Gözləri qeyri-ixtiyari olaraq ona doğru çevrildi. Sanki, o, bu adamın harada olduğunu qabaqcadan bilirdi.

Ona elə gəldi ki, o özünü, öz qocalığını görür, üzünü tamamilə ona bənzəməsə də, ümumi görünüşü, hərəkətləri, dağınıq saçları, təşvişli və vəhşi baxışı, katorqada on doqquz il ərzində toplamış olduğu dəhşətli fikirlər xəzinəsini daşıyan kin və nifrət dolu qəlbi ilə Din şəhərinə gələn zaman əynində olan köynəyə oxşar köhnə köynəyi eynilə ona bənzəyirdi.

Dəhşətindən titrəyərək öz-özünə:

“Pərvərdigara! Mən yenəmi belə olacağam?” dedi.

Zahiri görünüşünə görə bu adama altmış yaş vermək olardı. Onun qaba, vəhşi, çaşqın görkəmi vardı.

Açılan qapının cırıltısından içəri girən adama yol vermək üçün bəziləri kənara çəkildilər.

Məhkəmə sədri başını çevirib, girən adamın Monreyl şəhərinin meri olduğunu anlayaraq salam verdi. Vəzifəsi dolayısı ilə Monreylə getdiyi zamanlar cənab Madlenlə görüşmüş olan prokuror müavini də onu tanıdı və salam verdi. İçəri girən adam onlara heç əhəmiyyət vermədi. Bir növ xəyalət təsiri altında idi o, yalnız bir nöqtəyə baxırdı.

Hakimlər, məhkəmə katibi, jandarmlar, məhkəmə maraqlısı olan bir yığın camaat, ona tanış görünürdü, o bunları vaxtilə, uzaq keçmişdə, iyirmi yeddi il bundan əvvəl görmüşdü. Bu məşum sifətləri yada salmaq üçün çox çətinlik çəkmədi, onun gördüyü şeylər xəyal deyil, bir həqiqət idi. Qarşısında oturanlar həqiqi jandarmlar, həqiqi hakimlər, həqiqi camaat idi, bunlar xəyal deyil, canlı insanlardı. Artıq hər şey bitdi. Keçmişin bütün qorxunc və dəhşətli xəyalları müdhiş bir həqiqət kimi yenidən gözləri qarşısında canlandı, qorxunc bir həqiqət kimi yenidən meydana çıxdı.

Gözləri önündə dərin bir uçurum açıldı.

Qorxub geriye çəkildi, gözlərini yumdu, ürəyinin dərinliklərindən yalnız bir səs gəldi:

“Heç bir vaxt!”

Dəli olmağa başladığını zənn edirdi. Hadisələrin faciəli bir təsadüfə sayəsində, önündə oturan adamın onun “eyni” olduğunu dəhşətlə anladığı üçün fikirləri qarışırdı. Hamı mühakimə edilən bu adama Jan Valjan deyirdi!

Onun qarşısında ağlagəlməz bir şey baş verirdi, həyatının ən dəhşətli bir dəqiqəsi gözləri qarşısında bərpa olunurdu və öz rolunu onun öz xəyalı oynayır.

Hər şey eyni şəkildə idi, eyni mərasim, eyni gecə, eyni hakimlər, eyni əsgərlər, eyni tamaşaçılar, heç bir şey dəyişməmişdi. Yalnız sədrin başı üstündən çarmıxa çəkilmiş İsanın surəti asılmışdı.

O, mühakimə edildiyi zaman Allah orada yox idi.

Arxasında bir stul vardı, onu görə biləcəklərindən qorxaraq, özünü stulun üstünə yıxdı. Hakim masasının üzərində bir yığın qovluq vardı. Camaatdan üzünü gizlətmək üçün bu kağızların arxasında gizləndi. İndi artıq başqalarının gözünə görünmədiyini halda özü bütün salonu görürdü. Yavaş-yavaş özünə gəldi, həqiqəti hiss etmək qabiliyyəti tamamilə ona qayıtmışdı, artıq ətrafında söylənən sözləri dinləyib, anlaya biləcək dərəcədə sakit idi.

Məhkəmə üzvləri arasında cənab Bamatabua da vardı.

Madlen gözləri ilə Javeri axtarırsa da, tapa bilmədi. Katibin stolu şahidlərin əyləşdiyi yeri görməyə mane olurdu. Bundan başqa, salonun zəif işıqlandırıldığı da unudulmamalıdır.

O, məhkəmə salonuna girdiyi zaman müttəhimin vəkili öz nitqini bitirməkdə idi. Hamı son dərəcə böyük bir diqqətlə dinləyirdi, iş üç saatdan bəri davam edirdi. Bu üç saat ərzində kim olduğunu meydana çıxarmaq üçün irəli sürülmüş ittihamların ağırlığı altında bir insanın əzilə bilməyəcəyini hamı görürdü, bu məchul, zavallı, bəlkə, xeyli ağılsız, bəlkə də, xeyli hiyləgər olan adamın vəziyyəti dəhşətli idi. Bildiyimiz kimi, bu sərəsrini “Peronun bağçası adlanan yerin yaxınlığında, çöldə tutmuşdular. Sərəsrə əlində həmin bağdakı alma ağacından qırılmış və üzərində dəymiş almalar olan bir budaq tutmuşdu. Bu adamın kim olduğunu öyrənmək lazım

gəldi. Sorğu-sual elədilər, şahidləri dinlədilər, göstərilən dəlillərin hamısı bir-birinə uyğun gəldi, məhkəmənin gedişi işin nə yerdə olduğunu tamamilə aydınlaşdırdı. İttihamnamədə deyilirdi: “Əlimizə düşən bu adam yalnız bir neçə alma oğurlamış oğru, soyğunçu deyildir, bu, Jan Valjan adlı keçmiş katorqalı, polis nəzarətindən qaçmış islahedilməz, təhlükəli bir yaramazdır ki, çoxdan bəri polis idarəsi onu axtarırdı. Səkkiz il bundan əvvəl Tulon həbsxanasından qayıdarkən yolda silahlı bir qarət etmişdi; qarət etdiyi adam Balaca Jerve adlı savoyalı bir uşaq idi. Bu cinayətə, Cinayət Məcəlləsinin 383-cü maddəsinə əsasən baxılır və bu cinayətə görə onu, şəxsiyyəti qanuni yolla aydınlaşdırıldıqdan sonra, mühakimə edə bilərik. İndi o yeni bir oğurluq eləmiş və cani olduğu təkrar meydana çıxmışdır. O, əvvəlcə bu son günahı üçün, sonra isə keçmiş cinayəti üçün mühakimə edilməlidir”. Müttəhim bütün bu ittihamları, şahidlərin bir səsle onun üzünə durduqlarını görüb heyrət edir kimi görünürdü, o bəzən bu ittihamlara qarşı əl-qol atır, sanki, işarə ilə “Yox, yox” demək istəyir, bəzən də küt nəzərlərlə yuxarıya baxırdı. O, ağır-ağır danışır, cavab verə bilmirdi, lakin başdan-ayağa qədər bir inkar mücəssəməsi idi. Ona hücum edən alim adamlara nisbətən o, bir növ axmağa bənzəyir və onu öz pəncəsi arasına almış cəmiyyət arasında büsbütün yad kimi görünürdü. Halbuki onu ən müdhiş bir gələcək gözləyirdi: ittihamların düzgün olması getdikcə aydınlaşırdı, camaat böyük bir həyəcan içində bu faciənin bütün dəhşətlərini görürdü, hamı bu adamı məhv edəcək qorxunc məhkəmə qərarını gözləyirdi. Bir hadisə onu yalnız katorqaya göndəriləcəyini deyil, bəlkə, edam ediləcəyini fərz etməyə yol verirdi: Jan Valjan olduğu rəsmən aydınlaşdırıldıqdan sonra Balaca Jerve məsələsi ona bir həyat bahasına oturacaqdı. Bu adam kim idi? Nə üçün o bu qədər laqeyd idi? O, hiyləgərdir, yoxsa axmaq? Ətrafında olan işləri anlayırdı, yoxsa anlamırdı? Bu kimi suallar iki cəbhəyə ayrılan camaatı düşündürür və hakimlər üçün də çətinlik törədirdi. Bu məhkəmə işində bir çox qorxulu və müəmmalı şeylər vardı, burada qaranlıq olmaqla bərabər məşum bir faciə oynanırdı. Müdafiə vəkili pis nitq söyləmədi o, məhkəmə silki arasında uzun illərdən bəri fəisahət və bəraət üçün bir nümunə sayılan əyalət dilində danışdı. Bu dildə vaxtilə yalnız Romorantendə, yaxud Monbrizonda deyil, hətta Parisdə də danışdılar. Həmin dil bu gün klassik bir dilə çevrilmiş, yalnız ədalət məhkəməsinin rəsmi nümayəndələrinin dili olmuşdur. Bu dil onları öz ehtişamlı ahəngdarlığı və dəbdəbəsi ilə cəzb edir. Məsələn, bu dildə ərə zövc, arvada isə zövcə deyirlər. Parisə – sənət və mədəniyyət mərkəzi, krala padşah, monsnyor, yepiskopa – müqəddəs prelat, prokuror müaviniyə – ittihamın bəlağətli nümayəndəsi, müdafiə nitqinə – bizim indi dinləməyə məcbur olduğumuz kəlimət, XIV Lüdovik əsrinə – böyük əsr, teatra – Melpomena məbədi, səltənət sürən sülaləyə – bizim ali xanədanımız, konsertə – musiqili musamirə, hərbi dairə rəisinə – qəhrəman əsgərimiz və sairə, darülmüəllimin müdaviminə – bizim həlim din xadimlərimiz, mətbuat səhvlərinə – öz zəhərini mətbuat orqanları sütunlarında yayan iftira və sairə və sairə deyilir. Bu surətlə, vəkil dəbdəbəli üslub üçün çox da yararlı olmayan alma oğurluğu məsələsindən başladı. Nə eybi var! Benin Bossüenin özü belə matəm nitqini söylədiyi zaman toyuqdan söhbət açmağa məcbur olmuş və işin içindən məharətlə çıxıb çıxmışdı. Vəkilin göstərdiyinə görə, alma oğurluğu qəti şəkildə sübut edilməmişdir. Kimsə onun müştərisini (vəkil bir müdafiəçi kimi onu təkidlə Şanmatye adlandırır) divarı aşdığı və alma budağını sındırdığı zaman görməmişdir, tutulduğu zaman əlində bir budaq vardı ki, bunu da vəkil balaca budaq adlandırır. Şanmatyenin dediyinə görə, o, bu budağı yolda tapıb götürmüşdü. Bunun əksini sübut edəcək bir dəlil varmıdır? Əlbəttə, bir qarətkar hasarı aşaraq bu budağı sındırmış və oğurlamışdır, sonra isə qorxub yola atmışdır. Əlbəttə, bu işi görən oğrudur, lakin bu oğrunun Şanmatye olduğunu kim sübut edə bilər? Arada ancaq bir məsələ var, o da məhbusun keçmiş katorqalı olması ehtimalıdır. Vəkil bir şeyi inkar etmirdi ki, bədbəxtlikdən, bu ehtimalı təsdiq edəcək bir sıra ciddi sübutlar var, müqəssir, doğrudan da, vaxtilə Faverolda yaşamış, orada ağac kəsməklə məşğul olmuşdur. Şanmatye adı isə Jan Matyedən əmələ gələ bilər, – bunların hamısı haqlı sözlərdir. Nəhayət, dörd şahid, heç bir tərəddüd göstərmədən Şanmatyenin katorqalı Jan Valjan olduğunu qəti surətdə etiraf etmişdir. Bütün bu bəyanata, bütün bu şəhadətlərə vəkil ancaq bir şeyi qarşı qoya bilərdi ki, o da müdafiə etdiyi müqəssirin, yəni bu işlə əlaqədar olan bir şəxsin hər bir şeyi inkar etməsidir. Lakin müqəssirin, doğrudan da, Jan Valjan olduğu təsdiq edilsə belə, bu, onun alma oğurladığına sübut ola bilərmi? Bu olsa-olsa, bir fərziyyə ola bilər,

sübut isə ola bilməz. Əlbəttə, müqəssir özünü müdafiə etmək üçün “yaramaz bir üsul” seçmişdir, vəkil özü də bunu səmimiyyətlə etiraf edirdi. O, israrla hər bir şeyi inkar edir – oğurluğu da, vaxtilə katorqada olmasını da. O, katorqada olmasını boynuna alsaydı, əlbəttə, ağıllı iş görər və hakimlərin hüsn-rəğbətini qazanardı, vəkil də müqəssirə elə bunu məsləhət görürdü. Müqəssir isə, hər şeyi inkar etməklə, hər şeyi gizlədə biləcəyinə ümid edərək, qətiyyənlə vəkilin məsləhətini qəbul etmədi. O, yaxşı iş görmürdü, lakin onun görüşlərinin məhdudluğu, hər halda, nəzərə alınmalıdır. Bu, açıq-aşkar kütbeyin bir adamdır. Uzun müddət katorqada keçirdiyi müsibətlər, katorqadan sonra sürdüyü səfil həyat və yoxsulluq onun vəhşiləşməsinə səbəb olmuş və sairə və sairə. O özünü müdafiə edə bilmir, lakin bu acizlik onu məhkum etmək üçün səbəb ola bilərmi? Balaca Jerve məsələsinə gəlinə, vəkil bu məsələni müzakirə etmək niyyətində deyildir, bu hadisənin indiki məhkəmə məsələsi ilə əlaqəsi yoxdur. Vəkil nitqinin sonunda hakimlərə müraciətlə, müqəssirin Jan Valjan olduğu təsdiq edilərsə, ona təyin edilmiş yerini icazəsiz olaraq tərk etmiş katorqalıqlara qarşı tətbiq edilən polis cəzası verilməsini xahiş etdi.

Prokuror müavini də cavab sözünü söylədi. O, hər bir prokuror müavini kimi hərərət və dəbdəbə ilə danışdı.

O, müdafiə vəkilini özünü “bitərəf” göstərdiyinə görə tərifləyərək, bu “bitərəflikdən” məharətlə istifadə etdi. O, müdafiə vəkilinin etdiyi güzəştlərin hamısını müqəssirin əleyhinə çevirdi. Vəkil, müqəssirin Jan Valjan olduğunu etiraf edir kimi görünürdü. İşin bu cəhəti də nəzərə alındı. Demək, bu adamın artıq Jan Valjan olduğu müəyyən edilmişdir. İttihamnamənin bu maddəsi təsdiq edildiyindən daha onu təkzib etmək mümkün deyildir. Bundan sonra prokuror cinayətin ilk mənbələri və ilk səbəblərindən bəhs edərək, süni bir şəkildə yaradılmış antonomaziyadan istifadə ilə, o zamanlar dəbdə olan və “həftəlik” ilə “Oriflamma orqanlarının tənqidçiləri tərəfindən “iblislər məktəbi” adlandırılan romantik məktəbin əxlaqsızlığını şiddətlə tənqid etməyə başladı, o, bir az həqiqətə bənzər bir şəkildə Şanmatyenin, yaxud daha doğrusu, Jan Valjanın belə cinayətini həmin yaramaz ədəbiyyatın təsiri ilə bağladı. Bu mülahizələrə son verdikdən sonra, nəhayət, Jan Valjanın özünə keçdi. Bu Jan Valjan necə adamdır? Bu sualdan sonra Jan Valjanın xarakteristikası verildi. Belə məlum oldu ki, Jan Valjan bir iblis, bir div, bir cəhənnəm törəməsi imiş və sairə və sairə. Bu cür təriflərin nümunəsini Rasinin Feramenində, onun hekayətində tapa bilərsiniz. Feramenin tragediya üçün böyük bir əhəmiyyəti olmasa da, məhkəmə bəlağətinin həvəskarlarına hər gün böyük xidmətlər göstərir. İstər camaat və istərsə də hakimlər “dəhşətə gəldilər”. Prokuror xarakteristikası qurtardıqdan sonra “Prefektura əxbarı”nın sabahkı nömrəsində heyərət oyatmaq məqsədilə, coşqun bir ilhama gələrək, davam etdi: “Belə bir adam və sairə və sairə, səfil, dilənçi, yaşamaq üçün heç bir vəsaiti olmayan bir adam, keçmiş həyatı sayəsində cinayətlərə vərmiş və katorqada olmağına baxmayaraq, islah edilməmiş bir adam, bunu da Balaca Jerveyə qarət etməsi və sairə və sairə aşmış olduğu hasarın bir neçə addımlığında oğurladığı alma budağı ilə birlikdə tutulması sübut edir və sairə və sairə, belə bir adam həqiqəti, oğurluğu inkar edir, hasarı aşdığını, hər bir şeyi, öz adını belə, Jan Valjan olduğunu belə inkar edir. Burada bir daha təkrar etməyəcəyimiz yüzlərlə sübutlardan başqa, dörd şahid onun kim olduğunu təsdiq etmişdir. Bu şahidlərdən biri namuslu polis müfəttişi Javer, üçü isə onun bişərəf işlərinə keçmişdə şərik olan katorqalı Breve, Şenildye və Koşpayldır. Bu qaya kimi möhkəm olan rəylərə qarşı o, nə kimi dəlillər qoyur? İnkə, ancaq inkə. Cinayətkarlığın nə qədər dərin kök saldığını görürsünüz mü? Cənab hakimlər, mən sizdən ədalətli mühakimə və həqiqət tələb edirəm və sairə və sairə.

Prokuror müavini danışdıqca, müqəssir ağzını ayırıb təəccüblə, hətta bir qədər heyərlə ona qulaq asırdı. İnsanın bu qədər gözəl danışa biləcəyinə heyərət edir kimi görünürdü. Ara-sıra, ittihamnamənin ən həyəcanlı yerlərində, nitqin öz sahillərini aşdığı, biabırçı təşbehlər selinə çevrildiyi, müqəssiri ildırım kimi vurduğu dəqiqələrdə, biçərə qoca başını yavaş-yavaş gah sağa, gah sola tərəf yırğalayır ki, bu, mübahisələrin başlanğıcından bəri onun izhar etdiyi kədərli və lal etirazın yeganə bir ifadəsi idi. Ona hamıdan yaxın oturan tamaşaçılar, qocanın bir-iki dəfə: “Cənab Baludan məlumat alsaydılar belə olmazdı” dediyini eşitmişdilər. Prokuror müavini hakimlərin diqqətini müqəssirin gic görünüşünə cəlb etdi. Onun iddiasına görə, bu qabaqcadan düşünülmüş, qətiyyənlə gicliyə bənzəməyən bir hiylə, fırlıdaqdan başqa bir şey deyil, bu da ədalət

məhkəməsini aldatmağa adət etdiyindən ki, bu da müttəhimin nə qədər “dərindən pozulmuş” olduğunu isbat edir. Balaca Jervenin işi ilə xüsusi məşğul olacağına işarə ilə, nitqini tamamlayaraq, sərt bir qərar çıxarılmasını tələb etdi.

Oxucunun yadındadır ki, bu qərar indi ömürlük katorqa demək idi.

Vəkil ayağa durdu və “cənab” prokuror müavinini “parlaq nitq” söyləməsi münasibətilə təbrik edərək, imkanı daxilində olan etirazlarını söylədi, lakin artıq taqəti qalmamışdı: mövqeyinin möhkəm olmadığını aydın görürdü.

ONUNCU FƏSİL.

İnkar üsulu.

Mübahisənin kəsilməsi vaxtı yetişmişdi. Məhkəmə sədri müttəhimə tərəf çevrilərək, ayağa durmasını əmr etdi və ona belə bir adi sual verdi:

– Özünüzü müdafiə etmək üçün başqa bir sözünüz varmı?

Müttəhim ayağa durdu; sədrin sualını eşitməmiş kimi görünürdü; əlində tutduğu əzilmiş papağını əzişdirərək sükut edirdi.

Sədr sualını təkrar etdi.

Bu dəfə müttəhim nə soruşulduğunu eşitdi. Ondan nə istədiklərini anlayan kimi görünürdü, yuxudan oyanmış adam kimi bir hərəkət elədi, camaata bir göz gəzdirdi, jandarlara, öz vəkilinə, hakimlərə baxdı, yekə yumruğunu ağac məhəccərin kənarına qoydu, bir daha boylandı və gözlərini prokurora dikərək danışmağa başladı. Nitqi vulkan püskürməsinə bənzəyirdi. Sözləri rabitəsiz idi, bir-birini sıxışdıraraq, dağınıq, sürətli bir halda ağızından çıxırdı; nəfəsini belə almadan hər şeyi birdən söyləmək istəyirmiş kimi görünürdü.

O dedi:

– Belədir. Mən Parisdə araba ustası olmuşam, özüm də cənab Balunun yanında işləmişəm. Bu çətin sənətdir. Araba ustaları həmişə həyətdə, açıq havada işləyirlər; sahibkar yaxşı olarsa, bir talvar tikər, çünki bu iş üçün çox yer lazımdır, amma qapalı binalarda – heç vaxt. Qışda adam o qədər üşüyür ki, qızınmaq üçün əllərini-əllərinə vurursan, amma sahibkarlar bunu sevmirlər, – çünki buna çox vaxt gedir. Buz bağlamış yerin üzərində oturub dəmiri əymək asan iş deyil. Adam lap taqətdən düşür. Bu iş cavanları da tezliklə qocaldır. Qırx yaşında adam daha heç bir şeyə yaramır. Mənim isə əlli üç yaşım var. Ona görə də çox yorulurdum. Bir də Paris camaatı çox zalımdır! Onlarla yaşlı bir adam işləyəndə, ona “qoca kaftar, qoca sarsaq!” deyirlər. Mən gündə vur-tut otuz su qazanırdım; yaşımın çox olduğundan istifadə edərək, sahibkarlar mənə hamıdan az pul verirdilər. Doğrudur, mənim bir qızım vardı, çay qırağında paltar yuyardı. O da bir az qazanırdı, ikilikdə birtəhər keçinirdik. Ancaq onun da işi çox ağırdır. Bütün günü qurşağacan suya girir, küləkdən üşüyür, lap şaxtalı günlərdə paltar yumağa gedirdi, bir para adamların paltarı az olur, ona görə paltarlarını tez yudurtmaq istəyirlər, paltarlarını vaxtında yumasan, müştərilər əlindən çıxar.

Paltar yuyanların təknəsi çox pis olur. Su hər tərəfə sıçrayır, tumanları başdan-başa su içində olur. Qızım bəzən qırmızı yetimlər yurdunda paltar yuyardı; orada su kranlarla gəlir, paltarı təknə içində yumursan. Paltarı kranın altında yuyur, sonra da hovuzda suya çəkirsən. Dam örtülü olduğu üçün adam çox üşümür. Lakin isti suyun buxarı gözləri xarab eləyir. Qızım həmişə gecə evə qayıdar və dərhal yatardı; çox yorulurdu. Əri onu çox döyərdi. Nəhayət, öldü. Biz ömrümüzdə xoş gün görməmişik. O, namuslu bir qızdı, rəqs yerlərinə, müsəmirələrə getməzdi, dinc xasiyyəti vardı. Yadımdadır, bir bayram günü hamı gəzməkdə, kefdə ikən, o, saat səkkizdə yatmışdı. Bəli, bəli! Sizi inandırırım, mən doğru deyirəm. Kimdən istəsəniz soruşa bilərsiniz. Bu nədir, deyirəm, – “Soruşsanız!” Mən nə axmaq adamam! Paris ki, bir girdabdır. Orada qoca Şanmatyeni kim tanıyacaq? Amma cənab Balu tanıyar. Cənab Baludan soruşun. Yoxsa mən heç başa düşmürəm ki, məndən nə istəyirlər.

Müttəhim susdu, lakin oturmadı. O, ucadan kobud, boğuc və xırıltılı bir səslə danışdı. Səsində bir sadəlik və eyni zamanda, vəhşi bir hiddət duyulurdu.

Bir dəfə arada öz sözünü kəsib, camaatın içində oturan bir şəxslə salamlaşdı. Verdiyi qəribə ifadələr hıçqırığa bənzəyir və hər dəfə hıçqırdıqda, elə bil, oduncu odun yarırdı. Susduğu zaman, birdən hamı gülməyə başladı. O, camaata baxdı, nə üçün güldüklərini anlamadan, özü də güldü. Bu, dəhşətli bir səhnə idi.

Sədr, xeyirxah və vicdanlı bir adam olduğu üçün, danışmağa söz aldı.

“Cənab hakimlər – dedi – müttəhimin, guya, yanında qulluq etdiyi keçmiş araba ustası cənab Baludan da heç bir nəticə çıxmadı; Balu iflas etdiyi üçün onu tapmaq mümkün olmadı”. Sonra sədr müttəhimə tərəf döndü və söyləyəcəyi sözlərə diqqət etməsini xahiş edərək dedi: “Siz çox fikirləşməyi tələb edən bir vəziyyətdəsiniz. Sizə qarşı çox ciddi ittihamlar irəli sürülmüşdür. Bunun da nəticəsi sizin üçün çox ağır ola bilər. Müttəhim! Mən sizə son dəfə müraciət edərək deyirəm, öz xeyrinizə olaraq iki hadisə haqqında bizə aydın izahat verin: əvvələn, cavab verin görüm, Peron bağçasının divarını aşmışsınız, alma oğurlamaq üçün alma ağacının budağını sındırmışsınız, başqa sözlə, özgə bir adamın mülkünə girərək, qəsdən oğurluq etmək istəmişsinizmi? İkinci, azad edilmiş katorqalı Jan Valjan, həqiqətən, sizsinizmi? Hə, ya yox?”. Müttəhim işi gözəl anlamış bir adam görünüşü ilə başını yırğaladı, nə cavab verəcəyini bilən adam kimi ağzını açdı və sədrə müraciətlə dedi:

– Əvvəla...

Sonra öz papağına, tavana baxdı və susdu. Prokuror müavini kəskin bir səslə:

– Müttəhim, – dedi. – ehtiyatlı olun. Siz verilən suallara cavab vermirsiniz. Sizin şəxsiyyətinizi sizi ifşa edir.

Adınızın Şanmatye olmadığı bizim üçün aydındır. Siz keçmiş katorqalı Jan Valjansınız. Siz əvvəlcə ananızın familiyası ilə Jan Matye adlanaraq, gizli surətdə yaşamışsınız. Overində olmuşsunuz. Doğulduğunuz yer Faveroldur ki, orada ağac kəsməklə məşğul idiniz. Peron bağçasının divarından aşaraq alma ağacını sındırdığınıza və dəymiş alma oğurladığınıza heç şübhə yoxdur. Cənab hakimlər işin bu cəhətinə lazımcə diqqət edəcəklər.

İndi müttəhim yerində oturmuşdu. Prokuror müavini susduqda, o dərhal yerindən sıçradı və uca səslə bağırdı:

– Siz çox pis adamsınız, çox pis! Mənim deyəcəyim budur. Ancaq əvvəldən özümü itirdim, nə deyəcəyimi birdən-birə düşünə bilmədim. Mən heç bir şey oğurlamamışam. Mənə hamı kimi, hər gün yemək də müyəssər olmur. Al' idən gəlirdim, şiddətli yağış təzəcə dayanmışdı, hər tərəfdə torpaq sapsarı idi, gölməçələrdən yerimək olmurdu. Yalnız yolun kənarında torpağın altından nazik, yaşıl otlar görünürdü, yolda sınıq bir alma budağı tapdım, üstündə alma vardı. Bunun üçün başıma bu qədər müsibət gələcəyini bilsəydim, heç budağı əlimə almazdım. İndi düz üç aydır ki, həbsxanadayam, məni oyan-buyana çəkirlər. Daha deməyə bundan artıq bir sözüm yoxdur, amma hamı üstümə şər atıb deyir ki, “Cavab ver!”. Yaxşı oğlana bənzəyən bu jandarm da məni dirsəkləyərək yavaşcadan deyir ki: “Cavab versənə!”. Mən lazım olduğu kimi başa sala bilmirəm, alim deyiləm ki, yoxsul bir adamam. Nahaq yerə siz bunu anlamaq istəmirsiniz. Mən heç bir şey oğurlamamışam, mən yerə düşmüş bir şeyi götürmüşəm. Siz “Jan Valjan, Jan Matyel!” deyirsiniz. Mən isə bu adamları tanımıram. Bunlar, yəqin, kəndlilirdilər. Mən isə xəstəxana bulvarında cənab Balunun yanında işləyirdim. Adım Şanmatyedir. Siz çox hiyləgərsiniz, harada anadan olduğumu belə öyrənmişsiniz. Mən bunu heç özüm də bilmirəm. Axı dünyada doğrulmaq üçün hamının evi yoxdur. Amma pis olmazdı. Mənə elə gəlir ki, atamla anam yollarda avara-avara dolaşmış. Sözü düzü, mənim özümə də bu məlum deyil. Uşaqlıqda mənə “Balaca” deyirdilər, indi isə “Qoca” deyirlər. Mənə belə ad vermişlər, inanırsınız inanın, inanmırsınız yox. Mən Overndə olmuşam, Faverolda olmuşam, daha nə istəyirsiniz? Overndə, Faverolda olanların hamısı mütləq katorqa cəzası çəkməlidir? Mən sizə deyirəm ki, heç bir şey oğurlamamışam, adım da Şanmatye babadır. Cənab Balunun yanında işləmişəm, özüm də sərsəri olmamışam, mənzildə yaşamışam. Sizin boş-boş suallarınız zəhləmi apardı! Niyə hamınız dəli kimi dalımcə düşmüşsünüz, məndən nə istəyirsiniz?

Hələ də ayaq üstə durmuş prokuror müavini məhkəmə sədrinə tərəf dönərək dedi:

– Cənab sədr, özünü axmaq bir adam kimi göstərməyə çalışan müttəhim təqsirini olduqca qarışıq, lakin xeyli məharətlə inkar etdiyinə görə cənab hakimlərin razılığı olarsa, mən katorqalı Breve, Koşlayl və Şenilde adlı şahidlərin və polis müfəttişi Javerin yenidən çağırılmasını təklif edirəm; bu şahidlər müttəhimin şəxsiyyətini təsdiq etmək üçün son dəfə dindirilməlidir, onların göstərişinə görə müttəhim keçmiş katorqalı Jan Valjanın özüdür.

– Mən cənab prokuror müavininin yadına salıram ki, – deyə sədr cavab verdi, – polis müfəttişi Javer şahidlik etdikdən sonra məhkəmə salonunu və şəhərimizi belə tərk etmişdir. Onun qonşu dairədə təxir edilməz bir işi vardır, biz də cənab prokuror müavini və həmçinin müdafiə vəkilinin razılığı ilə onu azad etməyi mümkün hesab etdik.

Prokuror müavini isə sözünə davam edərək:

– Doğru buyurursunuz, cənab sədr, – dedi. – Cənab Javer burada olmadığından, onun bir neçə saat əvvəl burada söylədiklərini cənab hakimlərin yadına salmağı özümə borc bilirəm. Javer vəzifəsinə görə vicdanlı və namuslu, mötəbər bir adamdır. Xidməti ikinci dərəcəli olsa da, bizim üçün çox əhəmiyyətlidir. Onun şahidliyi qısaca olaraq belədir: “Müttəhimin bütün ittihamları rədd etməsinə baxmayaraq, mənim heç bir əşyayı-dəlilə ehtiyacım yoxdur. Mən bu adamı o saat tanıdım və bilirəm ki, adı Şanmatye deyildir; bu, keçmiş katorqalı, çox kinli, çox qorxulu bir adamdır, adı da Jan Valjandır. Həbs müddəti qurtardıqda onu katorqadan könülsüz azad etmişlər. O, ağır təqsirləri olduğuna görə on doqquz il katorqada qalmışdır. Beş-altı dəfə qaçmağa çalışmışdır. Balaca Jerveni qarət etmək və alma oğurlamaqdan başqa, mən onu daha başqa bir cinayətdə müqəssir görürəm. O, mərhum Din yepiskopunun evindən oğurluq etmişdir. Mən Tulonda tərsanə caniləri nəzarətçisinin müavini ikən onu dəfələrlə görmüşdüm. Təkrar edirəm ki, mən onu yaxşı tanıdım”.

Bu qədər müəyyən olan bir ifadə, camaata və hakimlərə böyük təsir bağışladı. Prokuror müavini öz nitqini qalan şahidlərin də yenidən dindirilməsini tələb etməklə qurtardı. O, Javerin burada olmadığını nəzərə alaraq, bu üç şahidin: Breve, Şenildye və Koşpaylın mütləq dindirilməsini tələb edirdi.

Məhkəmə sədri məhkəmə xidmətçilərindən birisinə əmr verdi. Bir dəqiqə sonra şahidlər olan otağın qapısı açıldı. Xidmətçi dustaqları sakitləşdirmək işində ona fəal yardım göstərməyə hazır olan jandarm ilə birlikdə dustaq Brevenin gətirdi. Camaat böyük bir həyəcan içində gözləyirdi.

Hamı nəfəsini belə çəkmədən oturmuşdu.

Brevenin əynində mərkəzi həbsxanaların dustaqlarına məxsus qara zolaqlı boz bir paltar vardı. Breveyə zahirən altmış yaş vermək olardı; o işcil bir adama, ya da adi bir fırıldaqçıya bənzəyirdi. Belə hallar az deyil.

Məhkəmə sədri ona tərəf dönərək:

– Breve, dedi, – bu adama yaxşı baxın, siz onu məhv edə bilərsiniz, fikrinizi gərginləşdirin və vicdanla deyin, görüm bu adamın katorqa yoldaşınız Jan Valjan olduğunu yenə etiraf edirsinizmi?

Breve müttəhimə baxdıqdan sonra üzünü hakimlərə doğru çevirdi:

– Bəli, cənab sədr. Bunu əvvəlcə mən tanıdım, sözümün də üstündə dururam. Bu adam Jan Valjandır; o, 1796-cı ildə Tulon katorqasına gəlmiş və 1815-ci ildə oradan azad edilmişdir. Məni bir il sonra azad etdilər. İndi onun görünüşü bir az axmaqdır; görünür qocalığın nəticəsidir; katorqada isə ağı başında idi. Bəli, mən onu tanıyıram, buna heç şübhə ola bilməz.

Məhkəmə sədri:

– Oturun, – dedi, – müttəhim, siz isə ayaq üstə durun.

Sonra Şenildyeni gətirdilər. Qırmızı köynəyi ilə yaşıl qalpağından anlaşıldığına görə bu adam ömürlük katorqalılardan idi. Tulon katorqasında cəza çəkirdi. O, şahid sifətilə buraya gətirilmişdi. Əlli yaşında, qısa boylu, alını qırıışıqlı, zəif, həyasız, sarı üzlü, əsəbi, həyəcanlı bir adamdı: bütün vücudunda və hərəkətlərində xəstə bir zəiflik görünürdü. Lakin baxışında böyük bir qüvvə vardı. Katorqada yoldaşları ona Şelmadyel adını vermişdilər.

Məhkəmə sədri ona da təqribən Breveyə verdiyi sualları verdi. Sədr, ona kəsilmiş ağır cəzanın, onu and içmək haqqından məhrum etdiyini söylədiyi zaman o, başını qaldırıb cəsarətlə camaatın

üzünə baxdı. Sədr cavabını yaxşı fikirləşməyi ona təklif etdi: Breve kimi onun da əvvəlki sözlərinin üstündə durub-durmadığını, müttəhimin Jan Valjan olub-olmadığını soruşdu. Şenildye ucadan güldü.

– Bu nə sualdır? Mən bunu heç tanımaya bilərəm? Biz ikimiz beş il bir zəncirlə bağlı idik. Dost, niyə burnunu yana tutursan? Mənə nə üçün açıqlanırsan?

Sədr:

– Oturun, – dedi.

Məhkəmə pristavı Koşpaylı gətirdi. Bu adam da Şenildye kimi ömürlük katorqalılarından idi; o da qırmızı geyimli idi, katorqadan gətirmişdilər. Lurd kəndlisi idi, lap Piriney ayısına oxşayırdı. Keçmişdə o, bir dağ çobanı idi, sonra quldur oldu. Koşpaylı da müttəhim kimi küt və vəhşi görünürdü. Bu adam təbiətin heyvan sifətində yaratdığı, insan cəmiyyətinin isə katorqalı halına saldığı biçarə məxluqlardandı.

Sədr, təmtəraqlı və dəbdəbəli sözlərlə ona təsir etməyə çalışaraq, birinci şahidlərdən soruşduğu kimi, müttəhimin keçmiş katorqalı Jan Valjan olduğunu təsdiq edib-etmədiyini soruşdu.

Koşpaylı:

– Bəli, bu Jan Valjandır, – dedi. – O, çox qüvvətli olduğu üçün, bizdə ona Jan Domkrat deyirdilər.

Şübhəsiz ki, tamamilə səmimi və ürəkdən danışan bu üç şahidin hər ifadəsi camaatın donquldanmasına səbəb olurdu və heç də müttəhimin xeyrinə deyildi; səslər getdikcə ucalır və hər bir yeni şahiddən sonra daha da şiddətlənirdi. Müttəhim isə böyük bir heyrlə şahidləri dinləyirdi. Müttəhimin rəyincə, bu heyrlət əsas müdafiə vasitəsindən başqa bir şey deyildi.

Müttəhimin yaxınında olan jandarm, birinci şahid dindirildikdən sonra, onun ağızucu: “Bu da bu yandan çıxdı” sözlərini eşitmişdilər. İkinci şahid dindirildikdən sonra o, bir qədər ucadan və bəyənirmiş kimi: “Nə uydurur”, üçüncü şahid dindirildikdən sonra isə: “Yalançıya bir bax!” demişdi.

Sədr ona belə bir sual verdi:

– Müttəhim, siz hamısını eşitdiniz. İndi nə deyə bilərsiniz?

– Elə mən də: “Yalançıya bir bax!” dedim, – deyə cavab verdi.

Camaatın arasında bir gurultu qopdu, hakimlər belə hərəkətə gəldilər. Bu adamın artıq məhv olduğu aydın idi.

Məhkəmə sədri:

– Növbətçilər, – dedi, – camaatı sakit edin. Müzakirə qurtardı.

Bu halda sədrin yaxınlığında bir hərəkət əmələ gəldi. Bir səs bağırıldı.

– Breve, Şenildye, Koşpaylı! Bir bura baxın!

Bu səsi eşidənlər bədənlərindən buz kimi bir soyuğun keçdiyini hiss etdilər – bu səs o qədər qorxunc və ələmli idi. Hamının gözü bu səsin gəldiyi tərəfə çevrildi. Kübar camaat arasında, sədrin arxasında oturan bir adam ayağa durdu; bu adam məhkəmə tribunasını camaatdan ayıran arakəsmənin alçaq qapısını açıb salonun ortasında durdu. Məhkəmə sədri, prokuror müavini, cənab Bamatabua və bir çox başqaları onu tanıdılar və bir səsə bağıldılar:

– Cənab Madlen!

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Şanmatyenin heyrləti getdikcə artır.

Bu, doğrudan da, o idi. Məhkəmə katibinin stolundakı lampa üzünə işıq salmışdı. Şlyapasını əlində tutmuşdu; pəncəyi diqqətlə, yuxarıdan aşağıya qədər düymələnmişdi. Üzü sapsarı idi. Xəfifcə titrəyirdi. Arrasa gəldiyi anda başında yalnız bir qədər ağ tük vardısı, məhkəmə salonunda olduğu müddət içində saçları büsbütün ağarmışdı.

Bütün başlar ona doğru çevrildi. Heyrlət son dərəcədə artmışdı. İki dəqiqədə adamlar nə baş verdiyini birdən-birə dərk etmədilər. Bu sözləri dərin bir iztirabla söyləyən adam o qədər sakit idi ki, bu halda onu görənlər bir şey anlamadılar. Hamı çığırın adamın kim olduğunu öz-özündən

soruşurdu. Heç kəs bu sakit görünən adamın sinəsindən bu qədər dəhşətli səs çıxdığına inanmırdı.

Lakin bu şaşqınlıq yalnız bir neçə saniyə çəkdi. Məhkəmə sədri ilə prokuror müavini hələ bir kəlmə danışmağa macal tapmamışdılar ki, hamının cənab Madlen deyə tanıdığı bu adam, Koşpayl, Breve və Şenildyenin dayandığı yerə doğru yeridi və:

– Məni tanıyırsınızmı? – dedi.

Özlərini itirmiş bir halda duran şahidlərin üçü də başlarını yırğalayaraq, tanımadıqlarını söylədilər, hətta Koşpayl bir qədər qorxub, ona əsgər kimi salam verdi. Cənab Madlen hakimlərə doğru çevrilərək həlim bir səslə:

– Cənab hakimlər, əmr edin müttəhimi azad etsinlər, – dedi. – Cənab sədr, əmr edin məni həbs etsinlər. Sizin axtardığınız adam o deyil, mənəm, Jan Valjan mənəm!

Hamı donub qaldı. Ucalmaqda olan boğuc heyrət səsləri ağır bir məzar sükutuna çevrildi.

Salonda, camaatın gözü qarşısında böyük bir hadisə baş verəndə olduğu kimi ülvi bir ehtizaz duyulurdu.

Məhkəmə sədrinin üzündə acı bir təəssüf hissi göründü; o, prokuror müavininin üzünə baxdıqdan sonra, iclasçılara pıçılı ilə bir neçə söz söylədi. Sonra camaata tərəf dönərək, hamının dərhal anladığı bir ahənglə soruşdu:

– Burada həkim varmı?

Prokuror müavini sözə başlayaraq:

– Cənab hakimlər, – dedi, – məhkəmə iclasının gedişini pozan bu qəribə və xariqülədə bir hadisə bizdə səmimi bir təsadüf duyğusu doğurur və əlbəttə, heç bir izaha ehtiyacı yoxdur. Siz hamınız Monreyl-sür-Mer şəhərinin rəisi cənab Madleni tanıyırsınız, ya da eşitmişsiniz. Mən cənab sədrin xahişinə şərikin olaraq, həkim çağırılmasını lazım bilirəm. Əgər içərinizdə belə bir adam varsa, cənab Madlenə tibbi yardım göstərsin və onu evlərinə ötürsün.

Cənab Madlen prokuror müavininin sözünü tamamlamağa imkan vermədi. O, etiraza yol verməyən mülayim bir tərzlə onun sözünü kəsdi. Aşağıdakı sözlər, doğrudan da, onun söylədiyi sözlərdir. Bu sözləri iclas qurtarar-qurtarmaz hadisə şahidlərindən biri qeyd etmişdi – bu hadisə qırx il bundan əvvəl üz verdiyinə baxmayaraq, onu eşidənlərin qulağında hələ də cingildəyir.

– Təşəkkür edirəm, cənab prokuror müavini, mən dəli deyiləm. Bu saat siz özünüz buna əmin olarsınız. Siz az qala böyük bir səhv edəcəkdiniz, bu adamı azad edin, mən öz vəzifəmi yerinə yetirirəm. Axtardığınız bədbəxt müttəhim mənəm. Burada həqiqəti görə bilən yalnız mənəm, ona görə də sizə doğrusunu söyləyəcəyəm. Mənim bu hərəkətimi Allah özü görür, bu isə mənə kifayətdir. Siz məni tuta bilərsiniz, çünki mən burada qarşınızdayam. Mən əlimdən gələndə qədər gizlənməyə çalışdım. Özümə yalandan bir ad qoydum, varlandım, mer oldum, namuslu adamların sırasında yer tutmağa çalışdım. Görünür, bu mümkün deyilmiş. Bir çox şeylər var ki, bu saat açıb deyə bilmərəm, həyatımın tarixini sizə söyləməyin yeri deyil, bir gün gələ ki, öyrənərsiniz. Mən yepiskop həzrətlərinin evində oğurluq etdim – bu doğrudur, mən Balaca Jerveni qarət etdim – bu da doğrudur. Jan Valjanın qorxulu və zərərli bir adam olduğunu deyənlərin haqqı var. Lakin, bəlkə, buna müqəssir yalnız özü deyildir. Qulaq asın, cənab hakimlər, mənim kimi alçalan bir adam taleyindən şikayət etməkdə, yaxud cəmiyyətə məsləhətlər verməkdə haqlı deyil, lakin mənim qurtulmaq istədiyim bu mənfur həyat özlüyündə məhvedicidir. Katorqanın özü insanı cani edir. Xahiş edirəm, bu sözlərə dərindən fikir verin. Katorqa cəzasına qədər mən dar fikirli, gözü açılmamış, küt bir kəndli idim; katorqa məni dəyişib başqa bir adam elədi. Mən küt idim, kinli oldum; odun parçası idim, közərmiş bir kəsöv oldum. Sərtlik məni məhv etdiyi kimi, sonralar təvazökarlıq və mərhəmət məni xilas etdi. Lakin bağışlayın, axı siz mənim deyəcəyim sözlərin hamısını başa düşə bilməzsiniz. Mənim otağımnda, buxarının külü içində, yeddi il bundan əvvəl Balaca Jervedən oğurladığım qırx sunu taparsınız. Daha deyəcəyim başqa bir sözüm qalmadı. Məni həbs edin! Aman, ya rəbbi! Cənab prokuror müşaviri başını yırğalayır, siz deyirsiniz ki, “Cənab Madlen dəli olmuşdur”. Siz mənə inanmırsınız. Bu çox əzabverici bir haldır. Xahiş edirəm, heç olmasa bu günahsız adama cəza verməyin. Necə? Bu adamlar məni tanımırırlar? Javerin burada olmasını istərdim. O məni dərhal tanıyardı!

Bu sözlərdə səslənən mərhəmətli və ümitsiz bir hüznü ifadə etmək qabil deyildi.

O, üç katorqalıya tərəf dönərək dedi:

– Bax, mən sizi dərhal tanıdım! Breve! Məni xatırlayırsınızmı?

Sonra sözünü kəsərək bir an tərəddüd içində dayandı və yenə davam etdi:

– Katorqada geydiyim dama-dama hörmə aşırımlarım yadımdadırmı?

Breve təəccübündən diksindi və qorxu içində onu təpədən dırnağacan süzdü. O isə sözünə davam edərək dedi:

– Şenildye, yaxud özünü adlandırdığın kimi, Şelmadye, sən sağ çiyinini tamam yandırmısan, çünki bir gün Ö. K. C. hərflərini silmək üçün çiyinini odu közərmiş ocağın üzərinə tutmuşdun. Lakin bu hərflər yenə də qalır. Cavab ver, bu doğrudurmu?

– Doğrudur! – deyərək Şenildye cavab verdi.

Sonra Koşpayla tərəf dönərək dedi:

– Koşpayl, sənın sol qolunun büküyündə barıtlı yazılmış göy bir yazı var. Bu yazı imperatorun 1815-ci il martın birində Kannda sahilə çıxması tarixini göstərir. Qolunu çırmala!

Koşpayl qolunu çırmaladı, bütün gözlər, onun açıq qoluna dikildi. Jandarm lampanı yaxına tutdu, tarix seçilirdi.

Zavallı adam camaata və hakimlərə tərəf dönərək, sonralar heç kimin tükləri ürpərmədən xatırlaya bilmədiyi bir təbəssümlə gülümsədi.

Bu təbəssüm bir vüqar, həm də bir ümitsizlik ifadə edirdi.

– İndi görürsünüzmü, Jan Valjan mənəm, – dedi.

Artıq bu salonda nə hakimlər, nə müttəhimlər, nə də jandarmı var; burada yalnız ona zillənmiş gözlər və mütəəssir qəlblər vardı. Hamı oynadığı rolun nədən ibarət olduğunu unutmuşdu; prokuror müavini burada ittiham etmək, sədr, sədrlik etmək, vəkil isə müdafiə üçün olduğunu unutmuşdu. Çox qərribə bir hal – ona kimsə bir sual vermədi. Hökumət nümayəndələrindən heç kim məsələyə qarışmadı. Ülvi səhnələrin xüsusiyyəti də bundadır ki, onlar bütün qəlblərə təsir edir, şahidlər də tamaşa etməyə başlayırlar. Heç kəs öz hisslərini düşünmürdü; heç kəs qarşısında əzəmətli bir nur parladığını təsəvvür etmirdi. Bununla belə hər kəs özünü daxilən kor kimi hiss edirdi.

İndi artıq məhkəmə qarşısında həqiqi Jan Valjan durduğuna heç şübhə qalmamışdı. Bu, gün kimi aydın idi. Bu adamın meydana çıxması bir neçə dəqiqə bundan qabaq işi çulğamış olan dumanı dərhal dağıtdı. Daha heç bir izahata ehtiyac yox idi, elektrik qığılcımı vurmuş kimi görünən adamlar öz yerinə məhkum edilən başqa bir adamı qurtarmaq üçün özünü ələ verən bu adamı əzəmətlə seyr edirdilər. Bu tamaşanın əzəməti qarşısında təfsilat, tərəddüdlər, bütün xırda məsələlər məhv olub gedirdi. Bu hərəkətin saçdığı nur hər bir şeyi bürümüşdü.

Təəssürat uzun sürmədi, lakin bu dəqiqədə ona qalib gələcək heç bir qüvvə yox idi. Jan Valjan sözünə davam edərək dedi:

– Mən daha məhkəmə iclasının gedişinə mane olmaq fikrində deyiləm. Məni həbs edən yoxdur, mən gedirəm. Mənim başqa işlərim də var. Cənab prokuror müavini mənim kim olduğumu, haraya getdiyimi bilir, arzu edərsə məni tutdura bilər.

O, qapıya doğru yeridi. Kimsə səs çıxarmadı, ona mane olmaq üçün heç bir əl uzanmadı, camaat çəkilib ona yol verdi. O halda bu adam elə bir ilahi əzəmət ifadə edirdi ki, minlərlə adam, qarşısından çəkilərək, sükut içində dayanıb pərəstişlə ona baxırdı. O, yavaş-yavaş camaatın içərisindən keçdi. Qapını kim açdığını görən olmadı, lakin qapıya çatdığı zaman qapı onun qarşısında taybatay açıldı. O, geriye dönüb dedi:

– Cənab prokuror müavini, mən sizin ixtiyarınızdayam.

Sonra camaata müraciət etdi:

– Yəqin, siz hamınız məni mərhəmətə layiq hesab edirsiniz, deyilmi? Aman ya rəbbi! Az qala görməyə hazır olduğum işi düşündükdə, özümü həsədə layiq bilirəm. Bununla bərabər, bütün bunlar olmasaydı, daha yaxşı olardı.

Salondan çıxdı, qapı öz-özünə açıldığı kimi, öz-özünə də bağlandı, çünki yüksək əməl sahibi əmin ola bilər ki, ona xidmət etməyə hazır olan adamlar yer üzündə az deyildir.

Bir saat keçmədi ki, hakimlər Şanmatye adlanan müttəhimə bəraət qərarı çıxardılar. Şanmatye dərhal azad edildi; başına gələn işlərdən, bu sayıqlamalardan o, heç bir şey anlamamışdı. Hamını dəli zənn edirdi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Cənab Madlen öz saçlarını hansı güzgüdə görür.

İşıqlanırdı. Fantina bu gecəni narahat keçirmişdi, o, qızdırmadan heç yata bilməmişdi; lakin başından gözəl xəyallar keçirdi; səhərə yaxın onu yuxu apardı. Simplisiya bacı bütün gecəni xəstənin yanından ayrılmamışdı. Fantinanın yuxuya getməsindən fürsət taparaq o, kinə suyu hazırlamağa getdi. Hörmətli qadın artıq bir neçə dəqiqə idi ki, xəstəxana aptekinə gəlmişdi və əyilərək sübhün alaqaranlığında dərman şüşələrini nəzərdən keçirirdi. Birdən o, başını çevirdi və yavaşca qışqırdı: cənab Madlen onun qarşısında durmuşdu. O, səssiz-səmirsiz otağa daxil olmuşdu.

– Cənab mer, sizsinizmi? – deyə qadın səsləndi.

Cənab Madlen yavaş bir səsle soruşdu:

– O zavallı qadın nə haldadır?

– İndi pis deyil, lakin dünən bizi çox qorxutdu.

Qadın dünən olanları ona söylədi: Fantina özünü çox pis hiss edirdi. İndi isə yaxşıdır, çünki elə bilir ki, cənab mer onun qızını gətirmək üçün Monfermeylə getmişdir. Simplisiya bacı cənab merdən soruşmağa cəsarət etmədi, lakin görünüşündən dərhal anladı ki, oraya getməmişdir.

Cənab Madlen:

– Yaxşı etmişsiniz, – dedi, – onu ruhdan salmamışsınız.

– Bəli, cənab mer, – deyə Simplisiya bacı davam etdi, – lakin indi sizi uşaqsız gördükdə, biz ona nə deyəcəyik?

Cənab Madlen bir az fikrə getdi.

– Allahın məsləhətinə baxarıq, – dedi.

Şəfqət bacısı:

– Axı yalan danışmaq olmaz, – dedi.

Otaq artıq büsbütün işıqlanmışdı. İndi cənab Madlenin üzü lap yaxşı görünürdü. Şəfqət bacısı təsadüfən başını qaldırdı və heyrətlə çığırdı:

– Aman ya rəbbi! Sizə nə olmuşdur? Saçlarınız tamam ağarmışdır.

– Ağarmışdır? – deyə cənab Madlen təkrar etdi. Simplisiya bacının güzgüsü yoxdu, o alət çantasını araşdırıb, ölən xəstələrin nəfəs alıb-almadığını yoxlamaq üçün həkimin işlətdiyi balaca bir güzgünü çıxartdı. Cənab Madlen güzgünü alıb saçlarına baxdı və qeydsiz bir tövrlə:

“Doğrudan da!” – dedi. Səşindən tamamilə başqa bir şey düşündüyü görünürdü.

Simplisiya bacı donub qalmışdı: bu hadisədə anlaşılmaz və eyni zamanda qorxunc bir şey vardı.

Cənab Madlen soruşdu:

– Xəstəni görə bilərəmmi?

– Bəs, cənab mer onun uşağının dalınca adam göndərməyəcəkmi? – deyə qadın güclə cəsarətini toplayıb sual verdi.

– Əlbəttə, ancaq buna iki-üç gün vaxt lazımdır.

Qadın qorxaq bir səsle:

– Cənab mer, o vaxta qədər onun gözünə görünməsəniz yaxşı olardı, – dedi, – o zaman o, sizin qayıtdığınızı bilməz və hələ səbr edər; uşaq gətirildiyi zaman isə sizinlə gəldiyini zənn edər. Belə olarsa, yalan danışmağa da ehtiyac olmaz.

Cənab Madlen bir qədər düşündü. Sonra özünə məxsus sakit bir ciddiyyətlə:

– Xeyr, bacı, – dedi, – mən onu görməliyəm. Bəlkə, sonra vaxtım olmadı.

Simplisiya bacı bu “bəlkə” sözünə diqqət etmədi. Halbuki bu söz cənab merin sözlərinə anlaşılmaz və qəribə bir məna verirdi. O, başını aşağı salıb hörmətlə cavab verdi:

– O halda buyurun, cənab mer. Lakin o, yenicə yuxuya getmişdir.

Cənab Madlen cırıltı ilə örtülən və xəstəni narahat edə bilən bir qapı haqqında bəzi qeydlər söylədi; sonra Fantinanın yatdığı otağa girdi; çarpayuya yanaşıb pərdəni azacıq açdı. Fantina yatırdı. O, bu xəstələrə məxsus olan və ölümə məhkum edilmiş uşağının yatağı yanında sübhə qədər gözünü yummayan anaların ürəyini parçalayan məşum bir xırıltı ilə nəfəs alırdı. Lakin bu qədər çətin nəfəs alması Fantinanın üzündəki misilsiz aydınlığı poza bilməmişdi, o, sanki, yuxuda büsbütün dəyişmişdi. Üzünün solğunluğu ağılğa çevrilmişdi, yanaqları azacıq qızarmışdı. Keçmiş məsumiyyətindən və gəncliyindən qalmış yeganə zinəti olan qızıl rəngli uzun kirpikləri yumulmuşdu və yavaşca tərənirdi. Sanki, açılıb onu göylərə qaldırmaq istəyən gözəgörünməz və xışıldayan qanadların hərəkətindən bütün vücudu titrəyirdi. Onu bu halda görünlər yatan qızın ölümcül xəstə olduğunu qətiyyənlə güman etməzdilər. Fantina ölməyə deyil, uçmağa hazır olan bir məxluqa bənzəyirdi.

İnsan əli güllü qoparmaq üçün budağa yaxınlaşdığı zaman budaq titrər, həm geri çəkilər, həm də təslim olar. Ölümün sirli əli insanın ruhunu aparmaq üçün yaxınlaşdığı zaman insan bədəni də bu gül budağı kimi titrəyir.

Cənab Madlen bir müddət bu yatağın qarşısında dayandı. O, gah xəstəyə, gah da İsanın surətinə baxırdı. İki ay bundan əvvəl ilk dəfə Fantinanı görmək üçün bu sığınacağa gəldiyi zaman da belə olmuşdu: Fantina yatır, o isə dua edirdi. Yalnız bu iki ay ərzində Fantinanın saçlarına dən düşmüş, onun saçları isə tamam ağarmışdı.

Simplisiya bacı onunla birlikdə Fantinanın otağına girmədi, lakin cənab Madlen çarpayının yanında durub, barmaqlarını dodaqlarının üzərinə qoymuşdu və sanki, otaqda kimə isə sükutunu pozmaq üçün yalvarırdı.

Birdən Fantina gözlərini açdı, onu gördü və gülümsəyərək tamamilə sakit soruşdu:

– Bəs Kozetta?

İKİNCİ FƏSİL.

Fantina xoşbəxtidir.

Fantina heyrətini və ya sevincini bildiren heç bir hərəkət etmədi; o özü bir sevinc mücəssəməsi idi. Sadəcə verdiyi “Bəs Kozetta?” sualı elə dərin bir inamla, elə bir sakitliklə verilmişdi, təşvişdən və şübhədən elə azad idi ki, cənab Madlen nə cavab verəcəyini bilmədi. O isə sözünə davam edərək:

– Mən indi burada olduğunuzu bilirdim, – dedi, – Mən yatmışdım. Lakin sizi görürdüm. Çoxdan sizi görürəm. Bütün gecə gözlərim sizi izləyirdi. Sizi bir şəfəq bürümüşdü, ətrafınızda mələklər uçurdu.

Cənab Madlen gözlərini qaldırıb İsanın təsvirinə baxdı.

Fantina yenə davam edərək:

– Lakin deyin görüm, Kozetta haradadır? – dedi. – Nə üçün onu gətirən kimi mənim qucağıma qoymadınız ki, oyanan kimi onu yanımda görüm?

Cənab Madlen şüursuz olaraq ona nə isə cavab verdi, lakin nə demiş olduğunu sonralar nə qədər düşündüsə xatırlamadı.

Xoşbəxtlikdən, bu halda doktor otağa girdi. Onu xəbərdar etmişdilər. O tam vaxtında cənab Madlenin köməyinə çatdı.

– Quzum, sakit olun, – dedi. – Qızınız buradadır.

Fantinanın gözləri parlayaraq, üzünə şəfəq saldı. O, mehriban və atəşin bir yalvarışla əllərini sinəsində birləşdirdi.

– Ah, yalvarıram, onu yanıma gətirin! – deyə çığırdı.

Ananın müəssir xülyası! Onun üçün Kozetta hələ də əldə gəzdirilən körpə idi.

Doktor:

– Bir az səbr edin, – dedi – hələ olmaz. İsitməyiniz hələ qurtarmamışdır. Qızınızla görüşməyiniz sizi həyəcanlandırır, bu isə sizə zərərdir. Sağalın, sonra.

Fantina səbirsizliklə onun sözünü kəsərək:

– Axı mən tamam sağalmışam, – dedi. – Mən lap sağlamam. Bu doktor nə qədər axmaqdır! Eşidirsinizmi? Mən öz uşağımı görmək istəyirəm, vəssalam!

Doktor:

– Görürsünüzmü, nə qədər həyəcan içindəsiniz! – dedi. – Sakit olmayınca, qızınızla görüşməyə icazə verməyəcəyəm. Uşağı görmək kifayət deyil, siz onun üçün yaşamalısınız. Nə vaxt ki, ağıllı oldunuz, qızınızı mən özüm yanınıza gətirərəm.

Yazıq ana başını aşağı saldı.

– Bağışlayın, cənab doktor! – dedi. – Çox xahiş edirəm, məni bağışlayın! Əvvəllər mən bu cür danışmazdım, lakin başıma o qədər müsibətlər gəlib ki, artıq nə danışdığımı bilmirəm. Əlbəttə, siz qorxursunuz ki, mən yenə xəstələnəm; sözünüze qulaq asacağam, gözləyəcəyəm, lakin sizi inandırırım ki, qızımla görüşmək mənə heç bir zərər yetirməzdi. Dünən axşamdan o, gözlərimin önündə durur. Bilirsinizmi nə var? İndi onu yanıma gətirsəydiniz, onunla yavaş-yavaş danışardım. Uşağımı görmək istəməyim təəccüblümdür? Axı onu yanıma gətirmək üçün Monfermeylə xüsusi adam göndərilib. Mən acıqlanmıram, tezliklə xoşbəxt olacağımı bilirəm. Bütün gecəni nə isə ağ şeylər və mənə gülümsəyən insanlar görmüşəm. Cənab doktor nə zaman istəsə, Kozettanı yanıma gətirəcək deyilmi? Hərərətim yoxdur, mən axı sağalmışam. Hiss edirəm ki, xəstəliyim qurtarıb, lakin özümü elə aparacağam ki, elə bil, xəstəyəm, buradakı bacılara xoş gəlmək üçün heç yerimdən tərpənməyəcəyəm. Mənim sakit olduğumu gördükdə, deyərlər ki, indi uşağımı ona vermək olar.

Cənab Madlen çarpayının yanındakı stulda oturdu. Fantina ona doğru çevrildi, görünürdü ki, o, var qüvvəsi ilə sakit görünməyə və “ağıllı qız olmağa” çalışır – bu onun ən sevimli bir sözü idi, – o çalışır ki, hamı onun sakit olduğunu görsün və Kozettanı onun yanına gətirməyə icazə versinlər. Lakin o nə qədər çalışırdısa, yenə də cənab Madlenə minlərcə sual verməkdən özünü saxlaya bilmirdi.

– Yolda əziyyət çəkmədiyiniz ki, cənab mer? Ah, nə qədər mərhəmətlisiniz, qızımı gətirməkdə nə qədər yaxşı iş görmüsünüz! Bircə deyin görüm, o salamatdır? Yolda özünü yaxşımı hiss edirdi? Heyhat! O məni tanımayacaqdır. Yazıq körpəm, o bu neçə vaxtda məni unutmuşdur. Uşaqlar balaca quşlar kimidir, tez unudurlar. Bu gün bir şey görürlər, sabah başqa bir şey, gördüklərini də unudurlar. Barı paltarı təmizdirmi? Bu Tenardiyələr onu yaxşımı saxlayırdılar? Yaxşımı yedirdirdilər? Ah, bilsəydiniz yoxsulluq günlərimdə bütün bu sualları özümə verəndə nə qədər əzab çəkirdim! İndi bunlar keçib gedib. Mən çox şadam. Ah, mən onu nə qədər görmək istəyirəm! Qızımı bəyəndinizmi, cənab mer? Gözəl qızıdır, deyilmi? Dilicanda üşümədiyiniz ki? Onu bir dəqiqəyə yanıma gətirsəydiniz! Sonra yenə aparardınız. Siz axı buranın sahibisiniz. Cənab Madlen onun əlindən tutaraq:

– Kozetta gözəl qızıdır, – dedi. – Kozetta sağ və salamatdır, tezliklə onu görəcəksiniz, lakin sakitləşin. Siz çox tez-tez danışırınsınız, həm də əllərinizi yorğanın altından çıxarırsınız, ona görə də öskürürsünüz.

Doğrudan da, Fantina kəlməbaşı xırıltılı öskürəkdən boğulurdu.

Fantina etiraz etmədi, o, ətrafdakılarda özünə qarşı yaratmaq istədiyi etimadı öz danışıqları ilə pozduğundan qorxdu və başqa şeylərdən danışmağa başladı.

– Monfermeyl gözəl yerdir, deyilmi? Yayda oraya gəzməyə gedirlər. Tenardiyə necədir, işləri nə haldadır? O yerlərə gəlib-gedən çox az olur. Onun karvansarası tamamilə bir meyxanaya bənzəyir.

Cənab Madlen Fantinanın əlini buraxmadan təşvişlə onun üzünə baxırdı, onun bu qadına nə isə bir şey deməyə gəldiyi, indi isə fikrindən döndüyü hiss olunurdu. Doktor xəstəni ziyarət etdikdən sonra getmiş və indi xəstənin yanında cənab Madlen ilə şəfqət bacısı qalmışdı.

Başlanan sükut içərisində birdən Fantinanın səsi gəldi:

– Mən onun səsini eşidirəm. Aman Allah, mən onun səsini eşidirəm!

Fantina əlini uzadaraq hamını sükut etməyə çağırırdı və nəfəs belə almadan qulaq asmağa başladı.

Həyətdə bir uşaq oynayırdı bu, qapıçı arvadın, yaxud fəhlələrdən birinin qızı idi. Faciəli hadisələrin əsrarəngiz oyununda belə təsadüflər çox olur, sanki, onların da burada özünəməxsus bir rolu var. Qızcığaz isinmək üçün atılıb-düşür, qaçır, gülür və ucadan oxuyurdu. Heyhat! Bəzən uşaq oyunları insan qəlbinin çox incə tellərinə toxunur! Fantinanın da eşitdiyi bu uşağın oxuması idi.

– Oh! – deyə o çığırdı. – Bu mənim Kozettamdır! Mən onun səsini tanıyıram!

Uşağın səsi birdən kəsildi, o yox oldu. Fantina bir müddət yenə bu səsi eşitmək ümidilə qulaq asdı, sonra qaşqabağını salladı və cənab Madlen onun pıçiltı ilə bu sözləri dediyini eşitdi: “Bu doktor gör nə qədər pis adamdır ki, qızımı görməyə qoymur! Bu adamın üzündən belə kin yağır!”.

Lakin o yenə fərəhli fikirlərə daldı. Başını yastığa qoyaraq öz-özünə danışdı: “Ah, biz nə qədər xoşbəxt olacağıq! Əvvəla, bizim balaca bir bağçamız olacaq! Cənab Madlen bunu mənə vəd etmişdir. Qızcığazım hər zaman bağçada oynayacaqdır. O, yəqin, artıq əlifbanı bilir. Mən ona oxumaq öyrədəcəyəm. Kozetta çəməndə kəpənək dalınca qaçacaq, mən də onu seyr edəcəyəm. Sonra o, kilsəyə dualanmağa gedəcəkdir. Ah, yaxşı yadıma düşdü! Bəs o, ilk dəfə dualanmaq üçün kilsəyə nə zaman gedəcəkdir?”.

Fantina barmaqlarını saymağa başladı.

– Bir, iki, üç, dörd... İndi onun yeddi yaşı var. Demək, beş ildən sonra, o başına ağ vual salacaq, ayağına tor corab geyəcək, balaca bir qadına oxşayacaqdır. Ah, mərhəmətli bacım, siz hələ bilmirsiniz, mən nə qədər axmağam – görün mən nəyi fikirləşirəm, qızımın kilsəyə getməyini! Fantina güldü.

Cənab Madlen Fantinanın əlini buraxmışdı. Gözlərini endirərək, dərin fikirlər içində, küləyin səsinə qulaq asan kimi bu sözlərə qulaq asırdı. Birdən Fantina susdu, cənab Madlen ixtiyarsız gözlərini qaldırdı. Fantinanın görünüşü onu qorxutdu.

O artıq danışmırdı, nəfəs almırdı, o bir qədər yerindən qalxmışdı, yaxası açılmış köynəyin altından ariq çiyi görünürdü, bir az əvvəl sevincdən işıqlanan üzü indi meyit rəngi almış və kiçilmişdi. Dəhşətdən böyümüş gözləri ilə sanki, otağın bir bucağında duran qorxunc bir şeyə diqqətlə baxırdı.

Cənab Madlen:

– Aman ya rəbbi! – deyə çığırdı. – Sizə nə oldu, Fantina?

Fantina cavab vermədi, o, baxdığı şeydən gözlərini ayırmırdı. Əli ilə cənab Madlenin çiyinə toxunaraq geriye baxmasını işarə etdi.

Cənab Madlen dönüb baxarkən Javeri gördü.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Javer sevinir.

Vaqe olan hadisə budur.

Cənab Madlen Arrasdakı məhkəmə salonundan çıxanda gecə saat birin yarısı idi. Dilican Arrasdan hərəkət etməyə hazırlaşan zaman o, mehmanxanaya qayıtmışdı. Oxucu, yəqin, xatırlayır ki, o, özü üçün dilicanda yer saxlatdırmışdı. Səhər saat altıya yaxın o, Monreyl-sür-Mer şəhərinə çatdı. O, hər şeydən əvvəl, Lafitə yazdığı məktubu poçtla göndərdi, sonra Fantinanı görmək üçün xəstəxanaya getdi.

Cənab Madlen Arrasda məhkəmə salonundan çıxdıqdan sonra, bu hadisə qarşısında başını itirən prokuror müavini özünü toplayaraq bir nitq söylədi. Bu nitqində o, Monreyl-sür-Mer şəhərinin meri kimi hörmətli bir adamın ağılı itirdiyi üçün səmimi bir təəssüf izhar etdi və müttəhimin müqəssirliyinə olan inamının bu qəribə hadisədən heç də sarsılmadığını və əlbəttə, bütün bu şeylərin gələcəkdə aydınlaşacağını, hələlik isə hakimlərin başladığı işin davam etdirilməsini rica etdi və dedi ki, şübhəsiz həqiqi Jan Valjan olan müttəhim Şanmatyenin məhkum edilməsini tələb edir. Prokuror müavininin israrı camaatın və hakimlərin rəyinə tamamilə zidd idi. Müdafiəçi çox asanlıqla prokuror müavininin sözlərini rədd edərək, cənab Madlenin – yəni həqiqi Jan Valjanın

– söylədikləri sayəsində bütün işin dəyişdiyini və hakimlərin qarşısında duran adamın tamamilə günahsız olduğunu isbat edə bildi. Buradan o, məhkəmə səhvləri və sairə haqqında bir neçə, təzə olmasa da, ümumi cümlələr söylədi, məhkəmə sədri son sözündə vəkilin rəyi ilə şərik oldu. Hakimlər bir neçə dəqiqə müşavirə etdikdən sonra, Şanmatyeyə bəraət qazandırdılar. Lakin prokuror müavininə, hər halda, bir Jan Valjan lazım idi, Şanmatye əlindən çıxdıqdan sonra o, Madlendən yapışdı.

Şanmatye azad edilən kimi prokuror müavini məhkəmə sədri ilə birlikdə müşavirə otağına çəkildilər. Onlar yeni müttəhimə aid, Monreyl-sür-Mer şəhərinin cənab merinə aid və onu tutmaq zərurətinə aid məsələni müzakirə etdilər. Bu “aidlər” kolleksiyası prokuror müavininin qələminə məxsusdur və onun baş prokurora yazmış olduğu rəsmi məruzədə qeyd edilmişdir. Məhkəmə sədri artıq sakit olmuşdu və o qədər də etiraz etmədi, necə olsa, ədalət məhkəməsi öz işini görməli idi. Həm də açıq demək lazımdır, məhkəmə sədri kinli və heç də axmaq adam olmamaqla bərabər, sadıq, hətta fanatikcəsinə royalist idi və Monreyl-sür-Mer şəhəri rəisinin Kann hadisəsindən bəhs edərkən Buonaparte deyil, imperator deməsi ona acıq gəlmişdi. Beləliklə, həbsə almaq əmri hazırlandı. Prokuror müavini əmri, bir atlı vasitəsilə Monreylə göndərdi. Əmri aparan adama tapşırıldı ki, bütün gecəni çaparaq yol getsin və əmri polis müfəttişi Javerə versin.

Məlum olduğu kimi, Javer məhkəmədə şahidliyini qurtardıqdan sonra dərhal Monreylə qayıtmışdı.

O yenicə durmuşdu ki, həbs haqqında qərarı, dustağı Arrasa gətirmək əmrini aldı.

Əmri gətirən adam da polis agentlərindən idi və bir-iki sözlə Arrasda baş verən hadisəni Javerə anlatdı. Prokuror müavini tərəfindən imza edilmiş həbs əmri belə yazılmışdı: “Polis müfəttişi Javerə – filan vaxtda məhkəmə iclasında sabiq katorqalı Jan Valjan olduğu məhkəməyə aydın olan Monreyl-sür-Mer şəhərinin meri cənab Madleni tutmaq sizə əmr edilir”.

Javer xəstəxana qapısından içəri girəndə kənar bir adam onu görsə idi, zahiri görünüşündən onun daxilində nələr olduğunu heç vaxt bilməz və onda qeyri-adi bir şey görməzdi.

Javer soyuq, sakit, ciddi idi. Ağ saçları gicgahlarında səliqə ilə sığallanmışdı. O, adəti üzrə tələsmədən pilləkəndən qalxdı. Lakin onu daha yaxından tanıyan bir adam bu dəqiqədə onun üzündəki ifadəyə diqqət yetirsəydi, ruhunun dərinliyinə qədər titrədi. Dəri yaxalığının düymələri dalda olmaq əvəzinə sol qulağının altında idi. Bu hadisə Javerin fəvqəladə bir həyəcan keçirdiyinə dəlalət edirdi.

Javer mükəmməl təbiətli bir adamdı, nə vəzifələrində, nə də paltarında ən kiçik bir intizamsızlığa belə yol verməzdi, canilərlə olduqca ciddi və paltarının düymələrinə qarşı olduqca diqqətli idi.

Odur ki, yaxalığı əyri düymələnmişdisə, demək, Javerin qəlbində elə bir tufan vardı ki, bunu ancaq daxili bir zəlzələ adlandırmaq olardı. O, yaxın polis idarəsindən beş nəfər əsgər və kapralı götürərək birbaşa xəstəxanaya gəldi, əsgərləri xəstəxananın həyətinə qoydu, özü isə içəriyə girərək, Fantinanın yatdığı otağın ona göstərilməsini xahiş etdi, qapıçı qadın cənab Madlenin yanına silahlı adamların gəlməsinə öyrəncəli olduğundan heç bir şeydən şübhə etməmiş və xəstənin olduğu otağın qapısını göstərmişdi.

Javer Fantinanın yatdığı otağın qapısına çatdıqda xəstə baxıcılarına, bir də casuslara məxsus bir ehtiyatla qapını açaraq içəri girdi.

Daha doğrusu, içəri girmədi, qapını yarı açaraq şlyapasını çıxarmadan sol əlini düymələnmiş sürtükünün cibinə soxaraq durdu. Hər zaman daşdığı böyük əl ağacının qurğuşunlu başı qoltuğundan görünürdü.

O, bir neçə dəqiqə bu vəziyyətdə durdu. Onu kimsə görmürdü, birdən Fantina gözlərini qaldırıb onu gördü, cənab Madlenə işarə etdi və o dönərək Javeri gördü.

Cənab Madlenin gözləri Javerin gözləri ilə qarşılaşan dəqiqədə Javer dəhşətli görkəm aldı. O, yerindən tərpənmədən, bir addım belə atmadan, hərəkətsiz dayanıb baxırdı. Bəzən insanın heç bir hissi sevinc qədər dəhşət törədə bilmir.

Bu üz, öz günahkarını yenə ələ keçirmiş olan iblisin üzü idi. Jan Valjanın, artıq onun pəncəsində olduğunu yəqin etməsi Javerin qəlbində qaynaşan bütün hissələri aşkara çıxarmışdı. Bulanıq

suyun dibindəki bütün lil üzə çıxmışdı. Az qala izi itirməsindən və bir neçə dəqiqəyə Şanmatyeni başqasına oxşatmasından əmələ gəlmiş alçalma hissi yox olmuş və həqiqəti əvvəldən duyması və onun yanılmayan casusluq hissini aldadımağa uzun müddət müqavimət göstərməsindən doğan bir iftixara çevrilmişdi. Javer sevinirdi və onun amiranə duruşu bunu aydın göstərirdi.

Müvəffəqiyyətdə nə eybəcərlik varsa, hamısı onun ensiz alnında parlaq bir şəkildə əks olunurdu. Özündən razı olan insanın sifətindəki bütün dəhşətli ifadələr burada bütün çılpalıqlı ilə təzahür edirdi.

Javer bu anda özünü göyün yeddinci qatında hiss edirdi. Aydın bir təsəvvürü olmasa da, mənfəət verdiyini və müvəffəqiyyət qazandığını dumanlı və şüursuz bir şəkildə duyan Javer, artıq müqəddəs vəzifəsi pisliyi məhv etməkdən ibarət olan işığın, ədalət və həqiqətin bir mücəssəməsi idi. Hakimiyyət, sağlam şüur, məhkəmə qərarı, qanun ölçüsünə görə vicdan, ictimai cəza, bir sözlə, onun göylərinin bütün ulduzları onun arxasında, ətrafında, harda isə çox uzaqda dururdu. Javer nizam və intizamı qoruyur, ətrafa qanun şimşəkləri, qanun ildırımları saçır, cəmiyyətin intiqamını alır, mütləqiyyətə kömək edirdi. O, sanki, nura bürünür, yüksəlirdi, onun qabiliyyəti meydan oxuyurdu, günün günorta çağında, o, yırtıcı bir intiqam mələyinin xariqülədə heyvani təbiətini nümayiş etdirərək parlaq və vüqarlı halda dayanmışdı. Gördüyü işin qorxunc kölgəsi altında əlində möhkəm tutduğu alovlu ictimai ədalət qılıncı yavaş-yavaş görünməyə başlayırdı. Xoşbəxt və qəzəbnak olan Javer çəkmələrinin dabanları ilə cinayətləri, qəbahətləri, üsyankarlığı, günahı, cəhənnəmi tapdalayırdı; o, nur saçır, o məhv edir, o gülümsəyirdi və bu dəhşətli Mikayıl mələyin görünüşündə şübhəsiz bir əzəmət vardı.

Javer dəhşətli idi, lakin onda heç bir alçaq şey yox idi.

Namus, səmimiyyət, düzlük, inam, vəzifəyə sədaqət kimi xassələr yanlış yola düşdükləri zaman iyrənc ola bilər, lakin burada da onlar öz əhəmiyyətini itirmir, bu xassələr dəhşət saçan zamanlarda belə, insan vicdanına xas olan əzəmət onları tərk etmir. Bu fəzilətlərin yalnız bir nöqsanı vardır ki, o da yanlış yola düşməkdir. Bu təəssübkeşin rəhmsiz və səmimi sevinci nə qədər amansız olsa da, məşum, lakin hörmət tələb edən bir növ nur saçır. Javer, özü belə dərk etmədən, öz hüdudsuz sevincində, hər bir özündən çıxmış cahil kimi acınacaqlı idi. Və heç bir şey bu üz kimi bu qədər bağıryan və dəhşətli təsir bağışlaya bilməzdi, bu üzdə, demək cayızsə, xeyrin bütün çirkinliyi əks olunmuşdu.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Qanuni hökumət öz hüququnu bərpa edir.

Fantina, cənab mer tərəfindən bu qorxunc adamın pəncəsindən qurtarıldığı gündən bəri Javeri görməmişdi. Qızın xəstə beyni heç bir şeyi araşdırmağa qabil deyildisə də, bununla bərabər Javerin onun dalınca gəldiyinə bir an belə şübhə etmədi. O, bu dəhşətli adamı görməyə tab gətirmədi: taqətdən düşdüyünü hiss edib, əlləri ilə üzünü örtüdü və təşvişdən üzülərək çığırdı:

– Cənab Madlen, məni qurtarın!

Jan Valjan – biz artıq onu bu adla çağıracağıq – ayağa durdu, ən mülayim və ən sakit bir səsle Fantinaya:

– Qorxmayın, – dedi, – o, sizin dalınızca gəlməmişdir.

Sonra Javerə tərəf dönərək:

– Mən sizin nə üçün gəldiyinizi bilirəm, – dedi.

Javer cavab verdi:

– Tez ol! Gedək!

Bu üç qısa sözün deyildiyi ahəngdə nə isə bir vəhşilik, yırtıcılıq duyulurdu. Javer “Tez ol! Gedək” demədi, o üç sözü birləşdirərək “tezolgedək!” dedi. Bu sözlərin tələffüzünü heç bir imla qaydası ifadə edə bilməzdi, bu artıq insan nitqi deyildi, bu vəhşi bir heyvanın nərəsi idi.

Bu dəfə Javer öz qaydasını bir qədər pozdu, o öz gəlişinin məqsədini izah etmədi, həbs etmək əmrini belə oxumadı. Onun üçün Jan Valjan – bir növ düşmən, əsrarəngiz bir adam, ələ keçməyən müəmmalı bir mübariz idi. Beş il idi ki, o, bu adamı təqib edir, lakin yıxa bilmirdi. Bu

həbs işin başlanğıcı deyil, sonu idi. Odur ki, Javer sadəcə “Tez ol! Gedək!” sözləri ilə kifayətləndi.

Bu sözləri söylərkən o, yerindən belə tərpənmədi, bir addım belə atmadı, yalnız çəngəl kimi öz zavallı qurbanlarına sancılan və özünə doğru çəkmiş qorxunc nəzərini Jan Valjana fırlatdı.

İki ay bundan əvvəl, Fantina da öz üzərində belə bir baxış duymuş və bu baxış onun iliyinə qədər işləmişdi.

Javer çığıranda Fantina gözlərini açdı. Lakin axı cənab mer burada idi, o nədən qorxmalı idi? Javer irəliyə gəlib otağın ortasında dayandı.

– Ey! Adın nədir! Gedəcəksən ya yox? – dedi.

Xəstə qadın ətrafına baxdı. Burada şəfqət bacısı ilə cənab mərden başqa kimsə yox idi. Javer bu iyrenc sözləri kimə deyə bilərdi? Yalnız ona. Fantina titrədi.

Bu zaman o, heç ağla gəlməyən bir şey gördü. Ən qarışıq və şiddətli sayıqlama zamanı belə o, bu qədər ağla sığmayan bir şeyi görə bilməzdi.

O, casus Javerin cənab merin yaxasından yapışdığını və cənab merin boynunu əydiyini gördü. Ona elə gəldi ki, dünya qopur.

Javer, doğrudan da, Jan Valjanın yaxasından tutmuşdu.

Fantina:

– Cənab mer! – deyə çığırdı.

Javer bir qəhqəhə ilə, bütün dişlərini ağardan qorxunc bir qəhqəhə ilə güldü.

– Burada daha cənab mer, filan yoxdur!

Jan Valjan redinqotunun yaxasından tutan əli rədd etməyə çalışmayaraq:

– Javer... – dedi.

Javer onun sözünü kəsərək:

– Mən sənin üçün cənab polis müfəttişiyəm, – dedi.

Jan Valjan sözünə davam edərək:

– Cənab, – dedi. – Sizə təkliddə bir neçə söz deməliyəm.

Javer:

– Ucadan danış, ucadan! – dedi. – Mənimlə pıçıldaşmaq olmaz!

Jan Valjan səsini alçaldaraq davam etdi:

– Mənim sizdən bir xahişim var...

– Ucadan danış, deyirəm sənə!

– Lakin deyəcəyim sözləri yalnız siz eşitməlisiniz...

– Mənə nə! Mən qulaq asmaq istəmirəm.

Jan Valjan üzünü Javerə çevirdi, tələsik və yavaşca dedi:

– Mənə üç gün möhlət verin. Yalnız üç gün! Gedib bu zavallı qadının uşağını buraya gətirim! Nə qədər pul lazım olsa verərəm! İstəsəniz mənimlə bərabər gedə bilərsiniz.

– Sən mənimlə zarafət edirsən – deyə Javer çığırdı. – Vallah mən səni axmaq hesab eləməirdim.

Məndən üç gün möhlət istəyirsən ki, qaçasan, özü də deyirsən ki, bu fahişənin uşağı üçün gedəcəksən! Ha-ha-ha! Yaxşı, çox yaxşı!

Fantina birdən titrəyərək:

– Uşağımın dalınca! – deyə bağırdı, – siz mənim uşağımı gedib gətirmək istəyirsiniz? Demək, o, burada deyil? Bacı, cavab verin, hanı mənim Kozettam, uşağımı mənə verin! Cənab mer! Cənab Madlen!

Javer hiddətlə ayağını yerə vurdu.

– Bu da bu yandan başladı! Səsini kəsəcəksənmi, həyasız! Bu nə qəribə məmləkətdir ki, katorqalılar hökumət vəzifələrindədir, fahişələrə isə qrafinyalar kimi qulluq edirlər! Xeyr a! İndi işlər dəyişəcək. Yetər! Artıq yetər!

O, dik-dik Fantinaya baxdı və yenə Jan Valjanın yaxasından, boyunbağısından və köynəyinin boğazından yapışaraq dedi:

– Sənə dedim ki, burada nə cənab mer, nə də cənab Madlendir. Burada duran məşhur bir oğru və cani, katorqalı Jan Valjandır! Budur, əlimlə tutmuşam və buraxmayacağam! Vəssalam.

Fantina birdən yerindən qalxaraq zəif qollarına söykəndi, Jan Valjana, Javerə, şəfqət bacısına baxdı. Bir söz demək istəyirmiş kimi ağzını açdı, lakin sinəsindən boğuq bir xırıltı çıxdı, dişləri şaqqıltı ilə bir-birinə dəydi, o, boğulan adamlar kimi dəhşət içində havadan yapışmaq istəyirmiş kimi əllərini irəliyə uzatdı və taqətsiz bir halda yastıq üzərinə yığıldı. Baş çarpayının dəmirinə dəydi və sinəsinə doğru əyildi, ağzı açıq qaldı, gözləri bir nöqtəyə dikilərək söndü. Fantina öldü. Jan Valjan əlini yaxasından yapışmış olan Javerin əli üzərinə qoydu, uşağın əlini açan kimi onu çox asanlıqla açdı, sonra Javerə dönərək:

– Siz bu qadını öldürdünüz, – dedi.

Javer hiddətlə:

– Bəsdir! – deyə bağırdı. – Mən buraya sənin nəsihətlərini dinləməyə gəlməmişəm. Onsuz da işim keçər! Keşikçilər aşağıda gözləyir. Dalımca gəl, yoxsa əmr edərəm, səni buxovlayarlar! Otağın bir bucağında laxlamış köhnə dəmir çarpayı vardı, gecələr xəstənin yanında qalmaq lazım gəldikdə, şəfqət bacıları bu çarpayıda yatairdilər. Jan Valjan bu çarpayıya yanaşdı, bir anda asanlıqla çarpayının onsuz da laxlayan baş dəmirini qopartdı, qüvvətli əlləri ilə ondan bir çubuq çəkib çıxartdı və Javerə baxdı. Javer qapıya doğru geri çəkildi.

Jan Valjan dəmir parçasını əlində tutaraq yavaş-yavaş Fantinanın yatdığı çarpayıya doğru getdi, çarpayıya yanaşaraq, dönüb Javerə baxdı və güclə eşidiləcək səslə dedi:

– Bu dəqiqədə mənə mane olmağınızı məsləhət görmürəm.

Javer titrədi – bu, şübhəsizdi.

Əvvəlcə aşağıya düşərək əsgərləri çağırmaq fikrinə gəldi, lakin Jan Valjan bundan istifadə edərək qaça bilərdi. Buna görə qapının yanında dayandı, ağacını əlində sıxaraq, gözlərini Jan Valjandan ayırmadan qapıya söykəndi.

Jan Valjan çarpayının baş tərəfinə dirsəkləndi, başını əlinə söykəyərək hərəkətsiz uzanmış Fantinaya baxmağa başladı. O, fikir dəryasına qərq olaraq, dünyada hər şeyi unutmuş kimi uzun müddət bu cür dinməz durub baxdı. Onun üzü və duruşu yalnız hədsiz bir mərhəmət ifadə edirdi. Bir neçə dəqiqə bu cür dalğın dayandıqdan sonra, o Fantinaya tərəf əyildi və ona nə isə pıçıldamağa başladı. O, Fantinaya nə dedi? Qanunun məhkum etdiyi bir adam ölmüş bir qadına nə deyə bilərdi? Onun dediyi sözlər nə idi? Yer üzündə bu sözləri heç kim eşitmədi. Görəsən, ölən qadın bu sözləri eşitdimi? Bəzi təsirli xəyallar var ki, onlarda ən ülvi həqiqətlər gizlidir. Yalnız bir şey şübhəsiz idi: bu hadisənin yeganə şahidi olan Simplisiya bacı, sonralar belə nağıl edirdi ki, guya, Jan Valjan Fantinanın qulağına nə isə pıçıldadığı zaman, qızın solğun dodaqlarında məsum bir təbəssüm göründü və məzarın sirri önündə duyulan heyrətlə dolu dumanlanmış gözlərində bir işıq yandı.

Jan Valjan iki əli ilə Fantinanın başını tutdu, bir ana öz uşağını yatıran kimi, onu rahatca yastığın üzərinə qoydu, köynəyinin bağlarını bağladı, saçlarını ləçəyinin altına yığdı. Sonra onun gözlərini örtüdü.

Fantinanın üzünə bu anda, sanki, qəribə bir nur saçıldı. Ölüm – əbədi işıqlığa keçmək deməkdir. Fantinanın əli çarpayıdan sallanmışdı. Jan Valjan bu əlin önündə diz çökdü yavaşca onu qaldırdı və öpdü. Sonra ayağa duraraq, Javerə tərəf dönərək:

– İndi sizin ixtiyarınızdayam! – dedi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Ölüyə münasib məzar.

Javer Jan Valjanı şəhər həbsxanasına apardı.

Cənab Madlenin həbsə alınması Monreyl-sür-Mer şəhərində böyük bir təsir buraxdı. Daha doğrusu, misli görünməmiş bir çaxnaşma törətdi. Təəssüflə etiraf etməliyik ki, “bu adam keçmiş katorqalıdır” sözlərini eşidərək hamı ondan üz döndərdi. İki saat keçmədi ki, onun etdiyi bütün yaxşılıqlar yaddan çıxdı: indi o yalnız “katorqalı” idi. Şəhərdə səhərdən axşama qədər bu cür söhbətlər eşidilirdi.

– Hələ bilmirsiniz? Bu, möhləti qurtarmış bir katorqalıdır. – Kim? – Bizim mer. – Necə, cənab Madlenmi? – Bəli. – Yox, ola bilməz! – Adı da heç Madlen deyilməmiş, onun nə isə qorxunc bir adı var – Bejanmı, Bojanmı, yoxsa Bujanmı? – Aman ya rəbbi! – Onu tutmuşlar. – Tutmuşlar?! –

Bəli, şəhər həbsxanasına salmışlar, sonra da sürgün edəcəklər. – Sürgünmü edəcəklər? Haraya sürəcəklər? – Onu keçmiş illərdə böyük yolda qarət etdiyi üçün dairə məhkəməsində mühakimə edəcəklər. – Gördünüzümü? Mən deyən oldu. O, həddindən artıq rəhmli, həddindən artıq yaxşı adamdı, lap şitini çıxarırdı. Ordeni qəbul eləmədi, pullarını ona-buna paylayırdı. Mən bu adamın şübhəli olduğunu həmişə düşünürdüm.

Xüsusilə “salonlar”dakı hiddət çox şiddətli idi.

“Ağ bayraq” qəzetinin abunəçisi olan xanımlardan biri, dilindən mənası çox dərin olan bir söz qaçırmasıdı:

– Mən buna heç təəssüf etmirəm. Bu – bonapartistlərə yaxşı dərs oldu!

Bu surətlə Monreyl şəhərində bir zaman cənab Madlen adlanan mif dağılıb getdi. Bütün şəhərdə onu yaddan çıxarmayan yalnız iki-üç adam idi. Onun evində xidmət edən qapıçı qadın da bu adamlar sırasında idi.

Həmin günün axşamı hələ qorxudan özünə gəlməmiş bu qarı kədərli fikirlərə dalaraq öz otağında oturmuşdu. Fabrik səhərdən bağlı idi, qapılar qapanmışdı, küçədə kimsə görünmürdü. Evdə iki rahibədən – Perepetuya bacı ilə Simplisiya bacıdan başqa kimsə yox idi, onlar da Fantinanın cənazəsi yanında oturmuşdular.

Cənab Madlenin, adətən, evə qayıtdığı vaxta yaxın vəfali qadın tamamilə şüursuz olaraq yerindən qalxdı, cənab Madlenin otağının açarını yeşikdən çıxardı və onun həmişə pilləkənlə yuxarıya, öz otağına qalxanda götürdüyü şamdanı götürdü, açarı cənab Madlenin öz adəti üzrə asdığı mıxdan asdı və şamdanın yanında qoydu, sanki, ev yiyəsini gözləyirdi. Bütün bu işləri gördükdən sonra, yenə öz yerində oturub, fikrə daldı. Zavallı qarı nə etdiyini özü də düşünmürdü.

Ancaq iki saat keçdikdən sonra fikirdən ayılıb nə etdiyini düşündükdə: “Aman, ya rəbbi! – dedi. – Bir işə bax! Mən isə onun açarını mıxdan asdım”.

Bu anda otağın pəncərəsi açıldı, bir əl uzanaraq açarla şamdanı götürdü və mum şamını masanın üstündə yanan piy şamının odu ilə yandırdı.

Qapıçı qadın gözlərini qaldırdı və heyrətindən donub qaldı, bağırmaq istədi, lakin özünü saxladı. Qadın bu əli, bu barmaqları, bu redinqot qolunu tanıdı.

Bu, cənab Madlen idi.

Bir neçə saniyə qarı bir söz belə deyə bilmədi, daha sonralar “ürəyinin qopduğunu” söyləyirdi. Nəhayət, yavaş bir səslə:

– Aman Allah, – dedi, – Cənab mer, sizsinizmi? Mən isə elə bilirdim ki, siz...

Sözünü deyib qurtarmadı, çünki sözünün sonu əvvəlinə nisbətən hörmətsiz idi. Onun üçün Jan Valjan hələ yenə də cənab mer idi.

Jan Valjan qapıçı qadının fikrini tamamladı:

– ...Həbsxanasınız! – dedi. – Bəli, mən həbsxanada idim. Pəncərənin dəmir şəbəkəsini qırdım, damdan enərək buraya gəldim. İndi mən öz otağıma gedirəm, siz isə Simplisiya bacını buraya çağırın! O, yəqin, zavallı qadının cənazəsi yanındadır.

Qoca qarı dərhal onun əmrinə itaət etdi.

O, qarıya bir söz demədisə də, bu qarının onu özündən daha yaxşı qoruyacağına əmin idi.

Jan Valjanın darvazanı açmadan həyəətə necə girə bildiyi məlum olmadı. Onun yanında ikinci bir açarı olurdu ki, bununla o yan qapını açardı, lakin üstünü axtardıqları zaman bu açarı ondan almalı idilər. Məsələnin bu cəhətini kimsə izah edə bilmədi.

O, otağına gedən pilləkənlə yuxarıya qalxdı.

Pilləkənin başına çatdıqda şamdanı axırıncı pillədə qoydu, yavaşca qapını açdı, qaranlıqda pəncərəni tapdı, pəncərənin özünü və içəri qapaqlarını bağladı, sonra qayıdıb şamı götürdü, yenə içəri girdi.

Bu ehtiyat bihudə deyildi, pəncərə küçədən görünürdü və diqqəti cəlb edə bilərdi.

O, otağa göz gəzdirdi, masaya, stula, üç gündən bəri əl dəyilməmiş çarpayıya baxdı. Üç gün bundan əvvəl əmələ gətirmiş olduğu intizamsızlıqdan bir əsər belə görmədi. Qapıçı qadın otağı “təmizləmişdi” və ocağın külündən onun əl ağacının iki dəmir ucluğunu və qırx suluq qaralmış bir pulu götürüb, səliqə ilə masanın üstünə düzmüşdü.

O bir vərəq kağız çıxarıb bu sözləri yazdı: “Ağacımın hər iki ucluğu və Balaca Jervedən oğurlamış olduğum qırx suluq pul bunlardır, bu xüsusda mən məhkəmədə danışmışdım”. İçəriyə girən adamın gözlərinə dərhal çarpsın deyə, dəmir parçalarını və gümüş pulu kağızın üstünə qoydu. Sonra şkafdan köhnə köynəyini çıxarıb cırdı, ondan bir neçə parça düzəltdi, gümüş şamdanları bunlara bükdü. Bütün bu işləri tələsmədən və sakit bir halda görürdü. Yepiskopun şamdanlarını bağlarkən, ağızına bir tikə qara çörək atıb çeynəyirdi. Bu çörəyi, ehtimal ki, qaçanda həbsxanadan götürmüşdü. Bunun həbsxana çörəyi olduğu bir az sonra axtarış zamanı döşəmədəki qırıntılardan məlum olmuşdu.

Otağın qapısı yavaşcadan iki dəfə döyüldü.

O:

– Buyurun! – dedi.

Simplisiya bacı girdi. Qadının solğun üzündə göz yaşları görünürdü. Əlində tutduğu şam titrəyirdi. Taleyin amansız zərbələrində bir xüsusiyyət var: biz nə qədər kamil və ya nə qədər bərk ürəkli olsaq da, bu zərbələr yenə də mənliliyimizin dərinliklərindən insan təbiətini zahirə çıxarır. Bugünkü sarsıntılar rahibəni yenə qadına çevirmişdi. Simplisiya bacı bütün günü ağlamışdı və indi bütün bədəni titrəyirdi.

Jan Valjan kağız üzərində bir neçə sətir yazıb Simplisiya bacıya verərək:

– Bacı, – dedi, – bu kağızı bizim keşişə verərsiniz.

Kağız açıq idi. Qadın ona ötəri nəzər saldı. Jan Valjan:

– Oxuya bilərsiniz! – dedi.

Qadın oxudu:

“Cənab keşiş, rica edirəm ki, burada qoyduğum şeylərə sərəncam çəkəsiniz. Xahiş edirəm, mənim işimlə əlaqədar olan məhkəmə xərclərini ödəyəsiz və bu gün vəfat edən qadını dəfn edəsiniz. Qalan pul yoxsullara paylanmalıdır”.

Qadın bir söz demək istədi, lakin həyəcanlı olduğundan əvvəlcə danışa bilmədi. Nəhayət, özünü toplayaraq:

– Cənab mer bir daha o zavallı qadını görmək istəmirmi? – dedi.

– Yox, – deyə, o cavab verdi, – məni axtarırlar, məni onun otağında həbs edə bilərlər, bu da ölünün rahatlığını pozar.

Jan Valjan bu sözləri deyib qurtarmamışdı ki, pilləkəndə böyük bir gurultu qopdu. Bir neçə adamın ağır addımları eşidildi, qapıçı qadın kəskin bir səslə çığırdı:

– Cənab, and olsun Allaha, burada kimsə yoxdur, dünəndən bəri buraya kimsə gəlməmişdir, mən bütün günü qapının ağızında olmuşam!

Bir kişi səsi ona cavab verərək:

– Lakin otaqda işıq var, – dedi.

Onlar Javerin səsini tanıdılar.

Otağın quruluşu elə idi ki, qapı açılanda bucağı örtürdü. Jan Valjan şamı söndürüb bu bucaqda dayandı.

Simplisiya bacı masanın yanında diz çökdü.

Qapı açıldı.

Javer girdi.

Koridordan bir neçə adamın pıçıltısı gəlirdi. Qapıçı qadın onları nəyə isə inandırmağa çalışırdı.

Rahibə gözlərini qaldırmırdı. O, ibadət edirdi. Onun buxarı üstünə qoyduğu şam yanırdı.

Javer rahibəni gördü və çaşqın halda qapıda dayandı.

Biz xatırlamalıyıq ki, Javerin mahiyyəti, əsası, onun ən təbii xassəsi hər bir hakimiyyətə qarşı dərin bir hörmət bəsləməkdən ibarət idi. O, bütöv xasiyyətli adam idi. Heç bir etiraza və məhdudluğa yol verməzdi. Və, əlbəttə, kilsə hakimiyyəti onun üçün hər şeydən yüksək idi o, dindar bir adam idi, dini qaydalara riayət edərdi və hər şeydə olduğu kimi, bu işdə də pedant idi. Onun nəzərində keşiş yalnız bir ruh, rahibə isə günahsız bir məxluq idi. Onlar qalın bir divar arxasında yaşayan ruhlar idi və bu divarın yeganə qapısı ancaq bizim günahlarla dolu dünyamıza həqiqəti buraxmaq üçün açılırdı.

Rahibəni görəndə Javer ixtiyarsız geri çəkildi.

Lakin onda başqa bir qüvvə vardı ki, o da vəzifə hissi idi. Bu hiss ona irəli getməyi əmr edirdi. O getməməyə və rahibəyə sual verməyə cəsarət etdi.

Simplisiya bacı ömründə heç yalan danışmazdı. Javer bunu bilirdi və məhz buna görə ona xüsusi bir hörmət bəsləyirdi.

– Bacı, – dedi – otaqda yalqızsınız mı?

Bu müdhiş bir dəqiqə idi, yazıq qapıçı qadın bihuş olmaq dərəcəsinə gəlmişdi.

Rahibə gözlərini qaldıraraq dedi:

– Bəli.

Javer sözünə davam edərək:

– Çox israr etdiyim üçün bağışlayın, demək, siz burada bu gün axşam bir adam görməmişiniz? O adam qaçıb, biz onu axtarıq. Siz Jan Valjan adlı adamı görməmişiniz?

Rahibə cavab verdi:

– Yox.

O, yalan dedi. İki dəfə dalbadal, tərəddüd etmədən, özünü qurban verən adam kimi sürətlə yalan demişdi.

Javer:

– Bağışlayın, – dedi və hörmətlə təzim edərək otaqdan çıxdı.

Ey müqəddəs qız! Neçə illərdən bəridir ki, sən bu dünyada yoxsan, sən artıq çoxdan əbədiyyət və nur səltənətində öz bakirə bacılarınınla və mələk qardaşlarınla birləşmişən. Sənin bu yalanını behiştə bağışlarlar!

Rahibənin sözləri Javer üçün o qədər inandırıcı idi ki, o, hətta qəribə bir şeyi görmədi, masanın üstündə indicə söndürülmüş olan və hələ də tüstülənən ikinci bir şam dururdu.

Bir saat sonra bir adam ağacların arasından və qalın duman içərisindən ehtiyatla keçərək sürətlə Monreyl-sür-Mer şəhərindən çıxıb Parisə doğru uzaqlaşdı. Bu adam Jan Valjan idi. Yolda ona rast gələn iki arabaçı onun əlində bir boğça apardığını və özünün də köynək geymiş olduğunu söyləyirdilər. Bu köynəyi o haradan almışdı? Məlum deyildi. Lakin bir neçə gün bundan qabaq xəstəxanada qoca bir fəhlə ölmüşdü, bu fəhlənin yalnız bir köynəyi qalmışdı. Bəlkə də, bu həmin köynək idi?

Fantina haqqında bir söz daha.

Hamımızın ümumi bir anamız vardır ki, o da qara torpaqdır. Fantinanı həmin anaya qaytardılar.

Keşis belə hesab edirdi ki, Jan Valjanın yoxsullar üçün ayırdığı pulların mümkün dərəcədə çox hissəsini saxlamaqda yaxşı iş görmüşdü – kim bilir, bəlkə, o, doğrudan da, yaxşı iş görmüşdü.

Hər halda, bu məsələ kimə aid idi? Yalnız bir katorqalıya və bir fahişəyə. Bax, buna görə də keşis Fantinanın dəfn işini sadələşdirmiş və ən zəruri olan bir şeylə, yəni ümumi bir qəbirlə kifayətlənmişdi.

Beləliklə, Fantinanı qəbiristanlığın hər kəsə məxsus olan və heç kəsə məxsus olmayan bir guşəsində basdırdılar. Burada, adətən, pulsuz dəfn edirlər və burada yoxsullardan bir iz belə qalmır. Xoşbəxtlikdən, insan ruhunun harada olduğunu Allah yaxşı bilir. Fantinanı kimin olduğu məlum olmayan sümüklərin arasında basdırdılar, o burada məzar zülmətinə çökdü, onun küllü başqalarının küllünə qarışdı. Onu ümumi məzara atdılar. Fantinanın məzarı da onun yatağı kimi idi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Nivel yolunda nələrə təsadüf etmək olar.

Bu əhvalatı nağıl edən yolçu keçən il, yəni 1866-cı ilin günəşli bir yaz səhərində Niveldən gələrək, La-Kulpə doğru gedirdi. O, ətrafında ağaclar əkilmiş və nəhəng dalğalar kimi gah enərək, gah da qalxaraq təpələrin üzəri ilə gedən şose ilə piyada yeriyirdi. O, Lilua və Bua-Senyer-İsaakı keçdi. Qərbdə Brenl-Allönün üzə aşağı çevrilmiş vazaya bənzəyən şiferli zəng

qülləsi görünürdü. Təpə üzərindəki ağaclıq və yolun döngəsində, qurdların deşik-deşik etdiyi, üzərində “4 №-li köhnə qarovulxana” sözləri yazılmış olan dar ağacına bənzər bir şeyin yanında yerləşən və önündə “Dörd külək mehmanxanası. Eşabonun xüsusi mehmanxanası” lövhəsi asılmış meyxana artıq arxada qalmışdı.

Bir çərək lyö daha getdikdən sonra, yolçu kiçik bir dərəyə endi, şose yolunun tağı altından bu dərəyə çay axırdı. Yolun bir tərəfində olan və bu dərəni canlandıran bir az seyrək, lakin yamyaşıl ağaclar o biri tərəfdə, çəmənliklərdə də bitir və zərif bir intzamsızlıqla Bren-l'Allö tərəfə uzanıb gedirdi.

Sağda, yolun kənarında bir karvansara, onun darvazası qabağında dördtəkərli bir araba, maya sarmaşığı üçün hazırlanmış bir dəstə çubuq, kotan, yaşıl çəpərin yanında bir yığın çırpı, dördkünc çalada buğlanan əhəng, içərisində küləş arakəsmələr olan köhnə, açıq mərəyə söykənmiş nərdivan görünürdü. Gənc bir qız tarlada əlaq çəkirdi, külək, çox ehtimal ki, kilsə bayramı münasibətilə veriləcək yarmarka ta- maşası olacağını xəbər verən iri sarı afişanı yellədir. Karvansaranın arxasında, içində bir dəstə ördək çimən gölməçənin yanında kolluğa tərəf çox pis döşənmiş bir yol gedirdi. Yolçu da bu yol tərəfə yönəldi.

Başında əlvan kərpiclərdən qayırılmış itiüclü bir üçbucaq görünən, on beşinci əsrə məxsus hasarın yanından, təxminən, yüz addım keçdikdən sonra, yolçu tağı böyük daş bir darvazaya yaxınlaşdı. Tağları üzərində düz köndələn bir tir olan bu darvaza XIV Lüdovikin sərt üslubunda tikilmişdi, yan tərəflərində iki yastı medalyon görünürdü. Darvaza üzərində eyni üslubda tikilmiş bina yüksəlirdi. Fasada perpendikulyar olan divar lap darvazaya yaxınlaşır, düzbucaq təşkil edirdi. Darvazanın qabağındakı talada torpağa batmış üç malanın dişləri arasında cürbəcür bahar çiçəkləri bitmişdi. Darvaza bağlı idi. O, iki köhnə tayla bağlanırdı və üstündən pas basmış bir çəki asılmışdı.

Günəş parlaq işıq saçırdı, ağacların budaqları küləyin tərptədiyi yarpaqlardan artıq, sanki, yuvalardan gələn incə bir xışıltı ilə yavaş-yavaş yırğalanırdı. Aşiq olduğu görünən cəsur, balaca bir quşcuğaz geniş budaqlı bir ağacın yarpaqları arasında şən-şən ötürdü.

Yolçu əyildi və aşağıda, darvazanın sağ dayaq daşının sol tərəfində kürənin içinə bənzəyən xeyli geniş dəyirmi bir çökək gördü. Bu anda darvaza açıldı və bir kəndli qadın çıxdı.

O, yolçunu görərək onun nəyə baxdığını dərhal anladı və:

– Buraya fransız mərmisi dəymişdir, – dedi. – Bir qədər yuxarıda isə, qapıda mismarın yanındakı deşik – çarpana izidir, lakin o, ağacı deşib keçə bilməmişdir.

Yolçu soruşdu:

– Bu yerin adı nədir?

Kəndli qadın cavab verdi:

– Huqomon.

Yolçu başını qaldırdı, bir neçə addım atdı və çəpərdən o yana baxdı. Üfüqdə ağaclar arasından bir təpə və bu təpənin də üzərində uzaqdan şirə bənzəyən bir şey görünürdü.

Yolçu Vaterloo yanındakı döyüş meydanında idi.

İKİNCİ FƏSİL.

Huqomon.

Huqomon – Napoleon adlanan böyük Avropa odunçusunun Vaterlooda ilk müqavimətə, ilk əks-hücuma rast gəldiyi məşum yerdir. Huqomon – onun baltasının kəsə bilmədiyi ilk budaq idi.

Keçmişdə burada bir qəsr vardı – indi isə ancaq bir ferma var. Qədimşunaslar üçün Huqomon – “Hüqomon” deməkdir. Bu qəsr sir de Somerel Hüqo tərəfindən tikdirilmişdir. Bu, həmin Hüqodur ki, Vil'e abbatlığının altıncı kapellan idarəsinə qiymətli hədiyyə vermişdi.

Yolçu darvazanı itələdi və dirsəyi ilə tağın altındakı köhnə minik arabasına toxunaraq, həyətdə daxil oldu.

İç həyətdə onun heyrətinə səbəb olan ilk şey on altıncı əsr üslubunda tikilmiş və bütün ətrafı uçuğu üçün tağa bənzəyən bir darvaza idi. Xərabələrin əksəriyyətlə əzəmətli bir mənzərəsi var.

Tağın yanındakı divarda IV Henrix zamanından qalma başqa bir darvaza vardı ki, bu darvazanın arasından meyvə bağının ağacları görünürdü. Darvazanın yanında peyin çalası, toxa və kürəklər, bir neçə əl arabası, qabaq divarı tava daşdan olan dəmir çarxlı bir köhnə su quyusu, oynaqlayan bir dayça, quyruğunu yelpazə kimi açmış bir hind toyuğu, balaca zəng qülləsi olan bir ibadət xananın divarına budaqları ilə kölgə salan çiçəklənmiş bir armud ağacı vardı – bu, Napoleonun fəth etmək həsrətində olduğu həyət idi. Əgər Napoleon bu həyəti tuta bilsəydi, bəlkə də, yer üzünün bu guşəsi sayəsində, o, bütün dünyaya hakim olardı. Burada toyuqlar dimdikləri ilə torpağı eşləyirlər. Ağzını açaraq dişlərini göstərən yekə bir itin xırıltısı eşidilir, indi o, ingilisləri əvəz edir.

İngilislər burada, doğrudan da, heyrətə layiq idilər. Kukun dörd qvardiya rotası burada bütöv bir ordunun dəhşətli bir hücumuna yeddi saat müqavimət göstərə bilmişdi.

Horizontal planda çəkilmiş bütün tikintilər və hasarlı sahələrlə birlikdə təsvir edilmiş Huqomon bucağı kəsik qeyri-düzgün bir düzbucaqlıdan ibarətdir. Cənub darvazaları da həmin bu bucaqda, divarın yanındadır ki, həmin divardan hücum edənlərə düzünə güllə atmaq mümkündür.

Huqomonda iki darvaza var: biri cənub tərəfdə qəsrin darvazası, o biri isə – şimal tərəfdə fermanın darvazasıdır. Napoleon Huqomona qarşı qardaşı Jeromu göndərmişdi: Gilyemino, Fua və Başlünün diviziyaları burada bir-birilə toqquşmuşdu. Reylin, demək olar ki, bütün korpusu burada döyüşə girişmiş və məhv olmuşdu, Kellerman isə bütün mərmə ehtiyatını bu qəhrəman divara sərf etmişdi. Bodüenin dəstəsi yalnız böyük bir çətinliklə şimal tərəfdən Huqomona daxil ola bilmişdi. Suanın briqadası isə cənub tərəfdən buraya keçmişdisə də, Huqomonu zəbt edə bilməmişdi.

Fermanın tikintiləri həyəti cənub tərəfdən əhatə edir. Fransızların dağıtdığı şimal darvazasının bir hissəsi divardan yapışıb asılı qalmışdı. Bu, köndələn qoyulan iki tirə mıxlanmış dörd taxtadan ibarətdir, bunların da üzərində hücum zamanı vurulan zədələr aşkar görünür.

Həyətin dal tərəfində yarıaçıq şimal darvazası görünür. Onun bir tayını fransızlar vurub salmışdılar, darvazanın tayı yenə də sallanır və ona taxtadan yamaq vurulmuşdur. Darvaza həyətin şimal tərəfindəki daş bünövrəli kərpic divardadır. Bu, bütün fermalarda təsadüf edilən dördkünc bir darvazadır, o, yonulmamış taxtadan qayrılan iki geniş taydan ibarətdir. Darvazanın arxasında çəmənlik uzanır. Bu keçidi ələ keçirmək üçün şiddətli bir vuruşma olmuşdu.

Darvazanın çərçivəsində hələ də qanlı əl izlərini görmək mümkündür. Bodüen həmin bu yerdə öldürülmüşdü.

Vuruşma tufanı hələ indiyə qədər bu həyətdə hiss olunmaqdadır, onun dəhşəti burada əks olunmuşdur, əlbəyaxa döyüşün qızgınlığı bütün şiddəti ilə burada mühafizə edilmişdir: biri yaşayır, o biri ölür, ələ bil, bunlar yalnız dünən olmuşdur. Divarlar uçulur, daşlar düşür, yarpaqlar inləyir, açılan dəliklər yaraya bənzəyir, sallanaraq titrəyən ağaclar, sanki, buradan qaçmağa çalışır.

1815-ci ildə bu həyətdə indikindən daha çox tikinti vardı. Sonralar uçurulmuş tikintilər o zaman burada çıxıntılar, bucaqlar, kəskin dönüşlər əmələ gətirirdi.

İngilislər orada möhkəm yerləşmişdi, fransızlar oraya soxula bildilərsə də, qala bilmədilər. Kiçik ibadət xana ilə yanaşı bir binanın uçulmuş, daha doğrusu, dağılmış bir tərəfi qalmışdı: Hüqonun qəsrindən qalan ancaq bu idi. Qəsr bir qala, ibadət xana isə bir barıt anbarı xidmətini görmüşdü. Burada fransızlarla ingilislər bir-birini qırırdılar. Hər tərəfdən – divarların arxasından, taxtapuşların ardından, zirzəmilərdən, bacalardan, pəncərələrdən, divarlardakı bütün dəliklərdən gülləyə basılan fransızlar faşin gətirib, divarlara və insanlara od vurmuşdular. Karteçə yangınla cavab verilmişdi.

Qəsrin uçmuş hissəsindən, dəmir şəkəkəli pəncərələrin arasından, kərpicdən tikilmiş əsas binanın xarabaya çevrilmiş otaqlarının qalıqları görünürdü; ingilis qvardiyası bu otaqlarda yerləşmişdi. Aşağı mərtəbədən başlayaraq damın özünə qədər uçmuş olan dolama pilləkən sınıq bir seyvanın içinə bənzəyirdi. Bu pilləkən iki mərtəbədən keçirdi. Pilləkəndə mühasirəyə alınmış və yuxarı çəkilməyə məcbur olan ingilislər aşağı pillələri uçurmuşdular. Bir-biri üstə atılmış bu göyümtül enli daş pillələr ətrafı basmış gicikən içində indi də durur. Ona qədər pillə hələ divarda qalmışdır, aşağıdakı pillənin üzərində üçbaşlı bir əsa nəqş edilmişdi. Bu pillələr öz yerlərində

möhkəm durur. Pilləkənin qalan hissəsi isə dişsiz ağıza bənzəyir. Buradaca iki ağac yüksəlir. Ağacın biri qurumuş, o birinin isə kökü zədələnmişdi, bununla belə hər il yaz başlayınca o yaşllaşır. O, 1815-ci ildən sonra pilləkənlərin arasından göyərmeyə başlamışdı. Qırğın ibadət-xanada olmuşdu. İndi ibadət-xanada yenə sakitlikdir, lakin onun çox qərribə görünüşü vardır. O qanlı qırğından sonra burada ibadət keçirilmir. Lakin mehrab salamatdır. Taxtadan qayrılmış bu kobud mehrabı yonulmamış daş qoymasına söykəmişdilər. Əhənglə ağardılmış dörd divar, mehrabın qarşısında bir qapı, iki kiçik dəyirmi pəncərə, qapının üstündə ağacdan İsanın dara çəkilməsi təsviri, onun üstündə ot çəngəsi ilə örtülmüş dördkünc bir baca, yerdə, bir bucaqda isə sınıq və köhnə bir pəncərə çərçivəsi – ibadət-xana dediyimiz şey bunlardan ibarət idi. Mehrabın yanında ağacdan qayrılmış və on beşinci əsrə aid Müqəddəs Ana heykəli mıxlanmışdı. Çarpanaq balaca İsanın başını qoparmışdı. İbadət-xananı bir müddət tutmağa müvəffəq olan, lakin sonra yenə buradan qovulan fransızlar çəkilərkən ibadət-xananı yandırmışdılar. Alov köhnə tikintini bürümüş, qızğın bir ocağa döndərmişdi. Qapı yanmış, döşəmə yanmış, yalnız taxtadan qayrılmış İsanın surəti yanmamışdı. Alov İsanın ayaqlarını yandırır qapqara kömürə döndərmiş, lakin bundan o yana getməmişdi. Yerli əhalinin dediyinə görə, bu bir möcüzə idi. Başı kəsilən körpə İsanın taleyi nisbətən uğursuz oldu. Bütün divarlar yazı ilə doludur. İsanın ayaqları altında “Henquines”¹ yazılmışdı: bir az aşağıda isə: “Conde de Rio Maior marques de y Marques Almaço (Nabana)”² sözlərini oxumaq olardı. Burada yanında qəzəb ifadə edən nida işarələri qoyulmuş fransız adları da görünürdü. 1849-cu ildə divarları ağartdılar, çünki burada millətlər bir-birinə söyüş söyürdülər. Bu ibadət-xananın qapısı yanında əli baltalı bir cənazə tapılmışdı. Bu, podporuçik Leqronun cənazəsi idi.

İbadət-xanadan çıxanda sağ tərəfdə bir su quyusu görünür. Bu həyətdə iki su quyusu var. Öz-özünə sual verirsən: niyə bu quyunun vedrəsi və çarxı yoxdur? Ona görə ki, daha bu quyudan su çəkmirlər. Nə üçün ondan daha su çəkmirlər? Çünki quyunun içi skeletlərlə doludur. Bu quyudan ən sonuncu olaraq su çəkən adam Kilyom van Kilsom adlı bir kəndli olmuşdur. O, Huqomonda yaşayır və qəsrdə bağbanlıq edirdi. 1815-ci il iyunun 18-də onun ailəsi qaçıb meşədə gizlənmişdi.

Vile abbatlığını əhatə edən meşə bir çox günlər və gecələr qaçıb dağılmış əhalini gizlətməmişdi. İndi belə o zaman qalın kolluqların arasında gizlənən insanların miskin məskənləri olan yerləri göstərən yanmış köhnə kötöklər şəklində aydın izlərə təsadüf etmək mümkündür. Huqomonda qalan Gilyom van Kilsom “qəsr qorumaq” məqsədilə, zirzəmidə gizlənmişdi. İngilislər onu tapıb sığındığı yerdən bayıra çıxarmış və qılıncın qını ilə əzişdirdikdən sonra qorxmış bu biçarəni özlərinə qulluq etməyə məcbur etmişdilər. Ürəkləri susuzluqdan yandıdığı üçün, Gilyom bu quyudan su çəkməli və onlara içməli su gətirməli idi. Bir çoxları üçün bu su ömürlərində son dəfə içdikləri su olmuşdu. Ölüm məhkum olan bu qədər insanın su götürdüyü bu quyuya da məhv olmalı idi.

Döyüş qurtardıqdan sonra cənazələri basdırmağa çox tələsirdilər. Ölümün özünə məxsus bir adəti var: qələbəni hiddətləndirmək üçün, şöhrət dalınca xəstəliklər göndərir. Yatalaq zəfərin zəruri bir əlavəsidir. Quyuya dərin olduğundan onu məzara çevirdilər. Quyunun içinə 300 meyit atdılar. Ola bilsin ki, bu işi çox tələsik görmüşdülər. Doğrudandırsa bunların hamısı ölü idi? Rəvayətə görə, ölü olmayanlar da varmış. Belə deyirlər ki, dəfndən sonrakı gecə quyunun içindən köməyə çağırən zəif insan səsləri eşidilmiş.

Bu su quyusu həyətin ortasında xüsusi bir yerdə yerləşmişdi. Yarısı daşdan və yarısı kərpicdən tikilmiş üç divar su quyusunu üç tərəfdən əhatə edir. Divarlar şirna kimi durur və dördkünc bürçə bənzəyir. Quyunun bir tərəfi açıqdır, suyu da həmişə bu tərəfdən çəkirdilər. Dal tərəfdəki divarda biçimsiz dəyirmi pəncərəyə bənzər bir dəlik vardı, onu, yəqin ki, partlayıcı mürəmmə əmələ gətirmişdir. Bir zamanlar bürçün damı varmış, indi isə ondan ancaq bir neçə dirək qalmışdı. Sağ divarın dəmir dayaqları xaça bənzəyir. Əyilib baxanda, kərpic quyunun zülmətindən başqa bir şey görünür. Quyunun ətrafındakı divarların ayağında gicikən bitmişdi.

Belçikada, adətən, su quyularının qabaq divarını təşkil edən mavi rəngli tava daşı tirlə bənd edilmiş və iri skelet sümüklərinə oxşayan beş-altı biçimsiz, düyünlü və əyri-üyrü taxta parçası ilə

əvəz edilmişdi. Artıq nə vedrə var, nə zəncir, nə də su çarxı, yalnız suyu axıtmaq üçün qayrılan daş bir novça qalmışdır ki, yağış suyu bu novçaya yığılır. Arabir qonşuluqdakı ağaclarından bir quşcuğaz uçub gəlir və bu novçadan su içərək, yenə geriye döner.

Bu xarabalar arasında fermadan başqa yaşayış evi yoxdur. Evin qapısı həyəət çıxır. Qotik üslubda qayrılmış qəşəng bir qapı kilidinin yanında çəpinə olaraq üçyarpaq şəklində dəmir qapı dəstəyi vurulmuşdu. Hannoverli leytenant Vilda fermada gizlənmək üçün bu dəstəyə əlini uzatdığı zaman fransız sapyoru balta ilə onun əlini vurub salmışdı.

Hal-hazırda bu evdə yaşayan ailə çoxdan ölmüş bağban van Kilsomun nəslindəndir. Ağsaçlı bir qadın mənə danışdı ki, “Mən bu hadisələrin şahidiyəm. O zaman mənim üç yaşım tamam olmuşdu. Böyük bacım qorxusundan ağlayırdı. Bizi meşəyə apardılar. Mən anamın qucağında idim. Yaxşı eşitmək üçün hamı qulağını yerə dirəyirdi. Top atıldıqca, mən də: “bum-bum” deyərək təkrar edirdim”.

Həyətin sol tərəfindəki darvaza, dediyimiz kimi, meyvə bağına çıxırdı.

Bu bağın dəhşətli bir mənzərəsi vardır.

O, üç hissədən, daha doğrusu, üç pərdəli bir dramadan ibarət idi. Birinci hissəsi – çiçəklik, ikinci hissəsi – meyvəlik, üçüncü hissəsi isə – ağaclıq idi. Bağın dörd tərəfi də hasarlı idi: giriş tərəfdə qəsrin və fermanın tikintiləri, sol tərəfdə çəpər, sağda və arxada divar vardı. Sağ tərəfdəki divar kərpicdən, arxadakı divar isə daşdan idi. Əvvəlcə çiçəkliyə daxil olursan. Meyvəliyə və ağaclığa nisbətən o ən aşağıda yerləşir, burada qarağat kolları əkilmişdi, hər tərəfi alaqlar bürümüşdü; çiçəklik dəyirmi sürəhi sütunları olan yonma daşla hövülənmiş iri bir terras ilə tamamlanır. Bu – Lenotrdan qabaqki fransız üslubunda düzəlmiş bir kübar bağ idi, indi isə bura xarabalıq və tikanlıqdır. Sütunların üstündə daş mərmilərə bənzəyən şarlar vardır. Qırx üç qədər süvari sütunları indiyə kimi durur, qalanları isə otların arasına düşmüşdü. Çoxunun üzərində çarpana izləri görünməkdədir. Sütunlardan biri isə, zədələndiyinə baxmayaraq, sınıq bir ayaq kimi asılı qalmışdı.

Meyvəliyin aşağı tərəfində olan həmin bu bağçaya birinci piyada alayının altı əsgəri daxil olmuş və buradan çıxma bilməyərək, öz yuvasında tutulan aylar kimi mühasirəyə alınmış, iki Hannover rotası ilə vuruşmağa məcbur olmuşdular. Bu rotaların biri karabinlə silahlanmışdı. Hannoverlilər həmin sürəhi arxasında yerləşmişdilər və yuxarıdan aşağıya atırdılar. Mərd piyadalar aşağıdan yuxarıya atmağa məcbur olmuşdular; altı nəfər yüz nəfərə qarşı vuruşmuş və qarağat kollarından başqa qorunmaq üçün heç bir şey olmadığı halda, on beş dəqiqə müqavimət göstərmişdilər.

Bir neçə pillə yuxarı qalxaraq, çiçəklikdən meyvəliyə keçirsən. Burada, bir neçə kvadrat sajanlıq bir sahədə, bir saatın ərzində min beş yüz nəfər həlak olmuşdu. Buradakı divarlar, elə bil, indi də vuruşmaq üçün can atırlar. Bu divarlarda ingilislər müxtəlif yüksəkliklərdə otuz səkkiz baca açmışdılar. Bu bacaları bu gün belə görmək mümkündür. On altıncı bacanın qabaq tərəfində iki ingilis məzarı var: bu məzarların üstünə qranit tavalər qoyulmuşdur. Qala bacaları ancaq cənub tərəfdəki divardadır. Əsas hücum da elə bu tərəfdən başlamışdı. Bayır tərəfdən bu divar başdan-başla yaşıllıqla örtülüdür. Fransızlar hücum edərkən, bu yaşıl çəpəri hücumla alacaqlarını zənn etdikləri halda, divara, maneə və pusquda dayanmış olan ingilis qvardiyasına, hamısı bir vaxtda od yağdıraraq otuz səkkiz topa, mərmə və güllə atəşinə rast gəlmişdilər və Sua briqadası darmadağın edilmişdi. Vaterloo döyüşü bu cür başlamışdı.

Meyvə bağını tutdular. Pilləkən olmadığından, fransızlar dırnaqları ilə divara dırmaşırdılar.

Ağacların altında əlbəyaxa vuruşma başladı. Ətrafda otlar qana boyandı. Nassauunun yeddi yüz nəfərdən ibarət batalyonu tamam məhv edildi. Qarşısında Kellermanın iki batareyası dayanan divarın bayır tərəfi çarpana ilə dəlik-dəlik edilmişdi.

Lakin hər bir bağ kimi, bu meyvə bağ da yaz gələndə oyanır. Burada da çobanyastığı və qaymaqçıçəyi açılmağa başlayır. Hündür ot bitir, işlək atlar otlayır, ağacların arasından asılmış kəndirlərə sərilən paltar buradan keçənləri əyilməyə vadar edir, bu xam yerdən keçəndə ayağın tez-tez köstək yuvalarına düşür. Qalın otlar arasında yerə yıxılmış və rişələri bayıra çıxmış bir ağacın yaşıllaşan gövdəsi görünür. Mayor Blakman can verərkən, bu ağaca söykənmişdi. Əslən fransız olan, lakin Nant edikti ləğv edildikdən sonra ailəsi ilə birlikdə Fransadan mühacirət edən alman generalı Düpla da yaxınlıqdakı hündür ağacın altında həlak olmuşdu; küləş və gildən sarğı

sarınmış qoca və xəstə alma ağacı lap yaxında budaqlarını sallamışdı. Alma ağaclarının əksəriyyəti qocalıqdan lap yerə əyilmişdi. Bir ağac belə tapılmaz ki, onda tufəng, yaxud çarpana gülləsi qalmamış olsun. Bu bağ quru ağaclarla doludur. Budaqların arasında qarğalar uçuur, uzaqlarda balaca bir meşə görünür, burada çoxlu bənövşə var.

Burada Boduen öldürülmüş, Fua yaralanmış, burada yanğın, qırğın, döyüş olmuşdu, ingilis, fransız və alman qanı bir-birinə qarışaraq sel kimi axmışdı, burada başdan-başa meyitlərlə dolu su quyusu vardır. Nassau polku və Braunşveyq polku burada məhv edildi: burada Düpla və Blakman öldürüldü, burada ingilis qvardiyasını qırdılar, qırx batalyondan ibarət olan Reyl korpusunun iyirmi batalyonu məhv oldu, yalnız Huqomon qəsrinin xarabalarında üç min nəfəri qılıncla doğradılar, boğdular, güllələdilər, yandırdılar, bütün bunlar onun üçün idi ki, adi bir kəndli bir səyyaha bu sözləri deyər bilsin: “Cənab, mənə üç frank verin, əgər istəsəniz, mən sizə Vaterloo əhvalatını danışa bilərəm”.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

18 iyun 1815-ci il.

Hər bir hekayəçinin geriyə qayıtmağa ixtiyarı var, biz də geriyə, 1815-ci ilə, hətta bu kitabın birinci hissəsində söylədiyimiz hadisələrin başladığı vaxtdan bir az əvvəllərə qayıdaq. Əgər 1815-ci ilin iyun ayının 17-dən 18-nə keçən gecədə yağış yağmasaydı, Avropanın gələcəyi başqa cür olardı. Bir neçə damcı su Napoleonun məğlubiyyətinə səbəb oldu. Austerlis vuruşmasının Vaterloo ilə nəticələnməsi üçün qəzavü-qədərə yalnız yüngül bir yağış gərəkmiş, böyük bir dünyanın qəzaya uğraması üçün, yay fəslinə baxmayaraq, göydən bir qara buludun keçməsi kifayətmiş...

Vaterloo döyüşü ancaq saat on ikinin yarısında başlaya bilərdi ki, bu da Blüxerə vaxtında gəlmək imkanı verdi. Deyəcəksiniz ki, nə üçün? Ona görə ki, yer islanmışdı və topları çəkib gətirmək üçün yolların qurumasını gözləmək lazım gəlirdi.

Napoleon topçu zabiti idi və bunu özü də hiss edirdi. Bu qərribə sərkərdənin bütün varlığı Abukir döyüşü haqqında Direktoriyaya göndərdiyi məruzəsinin bir cümləsindən bilinir:

“Mərmilərimizdən birisi altı nəfəri öldürmüşdür”. Onun bütün hərbi planları top gücünə əsaslanırdı. Napoleonun fikrinə görə, qələbə qazanmaq üçün topları hamısını müəyyən yerə cəmləşdirmək lazım idi. O, düşmən generalının strategiyasına bir qala kimi baxır və bu qalada yarıq açır. Zəif nöqtələrdə çarpana ilə üstünlük qazanır, döyüşə girir və bu döyüşün nəticəsini top gücü ilə həll edirdi. Napoleonun dühası – dəqiq tuşlama dühası deməkdir. Düşmən səflərini dağıtmaq, polkları parçalamaq, sıraları pozmaq, sıx qoşun kolonnalarını məhv etmək və qovmaq – Napoleonun məqsədi bu idi: əzmək, üzmək, daim əzmək – bu işi o, hər zaman top mərmisinə tapşırırdı. Bu qorxunc bir sistem idi ki, dahiliklə birləşərək on beş ilin ərzində hərbi işinin bu məşum qəhrəmanını məğlubedilməz etmişdi.

1815-ci il iyun vuruşmasında o, artilləriyaya xüsusi olaraq ümid bəsləyirdi, çünki onun toplarının sayı düşmən toplarından xeyli çox idi. Vellingtonun ixtiyarında yalnız yüz əlli top olduğu halda, Napoleonun iki yüz qırx topu vardı.

Təsəvvür edin ki, yer quru olsaydı, artilləriya vaxtında gəlib çıxar və vuruşma səhər saat altıda başlanardı. Bu halda o, gündüz saat ikiyə kimi, yəni prussiyalıların gəlişindən üç saat əvvəl qurtarmış olardı.

Vuruşmanın məğlubiyyətlə nəticələnməsində Napoleonun günahı çoxmüdür? Gəminin fəlakətə uğramasında sükançını təqsirləndirmək olarmı?

Bəlkə, bu dövrdə Napoleonun aşkar cismani zəifliyi onun mənəvi qüvvələrinin zəifləməsi nəticəsində daha da şiddətlənmişdi? Bəlkə də, iyirmi il davam edən müharibədə qılınca da, qın da köhnəlmiş, ruhu da, bədəni də yorulmuşdu? Bəlkə, təəssüf ediləcək olsa belə, artıq köhnə döyüşçü sərkərdəyə üstün gəlirdi? Bir sözlə, bəlkə də, bu dahinin günəşi, bir çox görkəmli tarixçilərin zənn etdiyi kimi, artıq sönməkdə idi? Bəlkə də, onun hiddətlənməsi öz acizliyini özündən gizlətmək üçün idi? Bəlkə də, o, yaxınlaşdığını duyduğu xatalı gələcəyi ürəyinə

damdığı üçün tərəddüd etməyə başlayırdı? Baş komandan üçün qorxulu bir şey var ki, o da təhlükəni dərk etməməkdir. Bəlkə, o, artıq təhlükəni dərk etmirdi? Bəlkə də, real varlığın böyük insanları, bu hərəkət nəhəngləri üçün də elə bir yaş dərəcəsi vardır ki, bu zaman onların dühası uzaqgörənliyini itirir. Kamil dahilərə qocalıq təsir edə bilməz: Dante, yaxud Mikelancelo üçün qocalmaq – böyümək deməkdir, bəlkə, Hannibal və Napoleon üçün qocalmaq sönmək demək imiş? Bəlkə, Napoleon artıq qələbəni düzgün duymaq qabiliyyətini itirmişdi? Bəlkə, o dərəcəyə gəlmişdi ki, su altında qayalıqlar olduğunu anlaya bilmir, ətrafında tələlər qurulduğunu duya bilmir, uçuğunun tam kənarında dayandığını görə bilmirdi? Bəlkə, o, fəlakəti qabaqcadan duymaq iqtidarını itirmişdi? O, vaxtilə bütün şöhrət və şərəf yollarına bələd olan adam, ildırımlardan yaranmış arabasından bir hökmran kimi bu yolları göstərən adam, bəlkə, indi gözləri kor olduğundan, öz gurultulu, itaətkar legionlarını uçuruma doğru sürükləyirdi? Bəlkə də, o, qırx altı yaşında ikən aqlını tamamilə itirmişdi? Bəlkə də, fələyin çarxını sürən və titanlar misində olan bu şəxs sadəcə misilsiz bir başıpozuğa çevrilmişdi?

Biz qətiyyənlər bu fikirdə deyilik.

Hamının etiraf etdiyinə görə, Napoleonun tərtib etdiyi vuruşma planı nümunəvi plan idi. Hücum edərək düşmənlər sıralarını yarmaq, düşmənlər qoşununu iki hissəyə parçalamaq, ingilisləri Qala doğru, prussiyalıları isə Tonqra doğru çəkilməyə məcbur etmək, Vellingtonu Blüxerdən ayırmaq, Mon-Sen-Jan yaylasını tutmaq, Brüsseli ələ keçirmək, almanları Reyn çayına, ingilisləri isə dənizə tökmək niyyətində idi; bu vuruşmada o, bütün bu məqsədlərə nail olmalı idi. Bundan sonra necə hərəkət etmək lazım gəldiyini gələcək təyin etməli idi. Əlbəttə, bizim məqsədimiz burada Vaterloo döyüşünün tarixini şərh etmək deyil, nağıl etdiyimiz faciənin əsas pərdələrindən biri bu vuruşma ilə əlaqədar olsa da, əsas məqsədimiz bu vuruşmanı təsvir etmək deyildir, həm də o, bir nöqtəyi-nəzərlə, özü də çox məharətlə Napoleon tərəfindən başqa bir nöqtəyi-nəzərlə bir qafilə tarixçilər tərəfindən təsvir edilmişdir. Bizə gəlincə, biz bir-birilə mübahisə etməyi tarixçilərə həvalə edirik, özümüz ancaq uzaqdan seyr edən bir tamaşaçı, dərədən keçərək meyitlərlə gübrələnmiş bu torpaq üzərində əylən, hər şeyi bilmək istəyənlər və ola bilsin ki, zahiri şeyi həqiqi bir şey kimi qəbul edən yolçu olaraq qalırıq. Elm naminə biz, şübhəsiz, bəzi xəyali şeylərlə aşılınmış faktları nəzərə almamaqda haqlı deyilik; bu və ya başqa bir görüş sisteminə bəraət qazandırmaq üçün bizdə nə hərbi təcrübə var, nə də strategiya elminə bələdlik. Biz yalnız belə güman edirik ki, Vaterloo müharibəsində hər iki sərkərdənin hərəkətləri bir sıra təsadüflərdən asılı idi. Müəmmalı müqəssir, yəni tale məsələsinə gəlincə, biz buna ən sadədil bir hakimin – xalqın nəzəri ilə baxırıq.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

A

Vaterloo döyüşünü aydınca təsvir etmək istəyənlər yerin üstünə sərilmiş nəhəng bir A hərfini təsvir edə bilirlər. Bu hərfin sol xətti – Nivel yolu, sağ xətti – Jenap yolu, orta xətti isə Oendən Bren-l' Allöyə doğru qobudan keçən bir yoldur. A hərfinin üst nöqtəsi – Mon-Sen-Jandır. Vellington burada yerləşmişdi, aşağı sol nöqtəsi Huqomondur. Reyli və Jerom Bonapart da burada durmuşdular, aşağı sağ nöqtə – Napoleonun yerləşdiyi Bel-Alyansdır. Bir azca, aşağıda, orta xəttin A hərfinin sağ xəttini kəsdiyi yerdə Ge-Sent yerləşmişdi. Vuruşmanın nəticəsi orta xəttin mərkəzi nöqtəsində həll edilmişdi. Sonralar elə həmin bu yerdə imperator qvardiyasının yüksək qəhrəmanlıq simvolu olan şir heykəli qoyulmuşdu.

A hərfinin təpəsində, iki yan və bir orta xəttin arasındakı üçbucaq – Mon-Sen-Jan platosudur. Vuruşma bu plato uğrunda mübarizədən ibarət idi.

Hər iki ordunun cinahları Jenap və Nivel yollarından sağa və sola doğru uzanırdı. Derlon Piktokun qarşısında, Reyli isə Gilin qarşısında dayanmışdı.

A hərfinin təpəsi arxasında, yəni Mon-Sen-Jan platosu arxasında Suan meşəsi yerləşmişdir. Düzənliyin özünə gəlincə, dərəli-təpəli geniş bir sahə təsvir edin, burada hər təpə o biri üzərində yüksəlir, hamısı birlikdə isə Mon-Sen-Jan platosuna doğru qalxır və meşəliyə çatır.

Döyüş meydanında iki düşmən ordu – iki pəhləvana bənzər. Onlar bir-birilə əlbəyaxa vuruşurlar. Biri o birini yıxmağa çalışır. Hər şeydən yapışırlar, adi bir kol – bir istinadgah, divar bucağı – bir müdafiə mövqeyidir, qoşunun arxa tərəfini qorumaq üçün lazım olan uçuq bir daxmacığın olmaması bütün polku bəzən geriyyə çəkilməyə məcbur edir. Vadidə bir çökək, yerin kələ-kötürlüyü, vaxtında qarşıya çıxan bir cığır, balaca bir ağaclıq, qobu – xülasə, hər bir şey ordu deyilən bir divin addımını ləngidə və onun geri çəkilməyinə mane ola bilər. Döyüş meydanından çəkilmək – məğlub olmaq deməkdir. Buna görə də komandan hər bir ağacları diqqətlə yoxlamalı, hər bir balaca tərəciyi belə nəzərdən keçirməlidir.

Hər iki sərkərdə indi Vaterloo düzü adlanan Mon-Sen-Jan düzünü diqqətlə yoxlamışdı. Hələ bir il bundan əvvəl Vellington böyük bir vuruşma ola bilər deyə həkimanə bir uzaqgörənliklə bu yeri öyrənmişdi. Bu yerdə və bu vuruşmada ən yaxşı şərait Vellingtonun tərəfində, ən pis şərait Napoleonun tərəfində idi. İngilis ordusu yuxarıda, fransız ordusu isə aşağıda idi.

1815-ci ilin 18 iyun səhərində Napoleon at belində, əlində durbin, Rossom tərəsində dayanmışdı. Burada onu yenidən təsvir etməyə ehtiyac yoxdur. Napoleonun görünüşü onsuz da çoxdan hamıya məlumdur. Brien məktəbinin balaca şlyapası altında görünən bu sakit sima, yaşıl mundir, ulduz nişanının üstünü örtən ağ yaxalar, epoletlərin üstünü örtən redinqot, jiletin altından ucu görünən qırmızı orden lentası, sıgın dərisindən tikilmiş şalvar, uclarında N hərfi, tac və qartal naxışı vurulmuş al məxmər bir çul altında dayanmış ağ at, ipək corablar üstündən geyilmiş süvari botfortu, gümüş sporlar, Marenqo şpaqası, bir sözlə, bəzilərinin pərəstiş etdiyi, bəzilərinin isə pislədiyi bu sonuncu Sezarın canlı surəti hələ də hamının gözləri qarşısında durur.

Uzun illər bu surət şərəf və şövkət haləsi ilə əhatə olunmuşdu ki, bu da zehinlərə çökən əfsanəvi dumanın bir nəticəsi idi, bir çox qəhrəmanların şöhrətinin parıltısından zehnlər dumanlanır və az, ya çox bir müddət üçün həqiqət pərdələnir, lakin indi tarixin gedişi ilə dumanlıqlar çəkilir, zehnlərə aydınlıq çökür.

Tarixin aydınlığı amansız bir şeydir. Tarixin qəribə və ilahi bir xüsusiyyəti var: özü nur olduğu halda və məhz nur olduğu üçün, indiyə qədər parlaq zənn edilən yerlərə kölgə salmağa başlayır. Tarix bir şəxsi iki müxtəlif kabusa çevirir, biri o birinə hücum edir, ona divan tutur və müstəbid bir hökmdarın qorxunc sifətləri bir sərkərdənin cazibədar təsiri ilə qarşı-qarşıya gəlir. Xalqlar da bunun sayəsində tarixi şəxsiyyətlərə daha düzgün və qəti qiymət verə bilirlər. Rüsvey olmuş Babil İskəndərin, zəlil olan Roma – Sezarın, dağıdılmış Beytül müqəddəs Titin şöhrətini azaldır. Zülmün ömrü zalımın ömründən uzundur. Ölərkən surətində təcəssüm edən zülmətdən başqa bir şey qoymayıb gedənlərə ar olsun!

BEŞİNCİ FƏSİL.

Vuruşmaların Quid obscurum-u1.

Bu vuruşmanın birinci mərhələsi hamıya yaxşı məlumdur. Vuruşmanın başlanğıcı mütərəddid, dumanlı, qeyri-sabit, hər iki ordu üçün təhlükəli idi, lakin fransızlara nisbətən ingilislər üçün daha təhlükəli görünürdü.

Bütün gecə yağış yağırdı. Yağış selləri torpağı oyuq-soyuq eləmişdi. Vadidəki çökəklərdə su yığılıb nohurlar əmələ gəlmişdi; bəzi yerlərdə su arabaların oxundan yuxarı qalxırdı, atların tapqırlarından palçıqlı su axırdı. Pərakəndə axında hərəkət edən bu arabaların tapdığı buğda və çovdar sünbülləri çökək yerləri doldurmasa və təkərlərin altına yastıq kimi yatmasaydı, hər bir hərəkət, xüsusilə Papelet tərəfindəki balaca dərələrdəki hərəkət tamamilə dayanardı.

Vuruşma gec başlamışdı. Söylədiyimiz kimi, Napoleon, adətən, bütün artilleriyanı öz əlində toplar, döyüş meydanının gah bu tərəfini, gah da başqa bir tərəfini, sanki, tapançadan nişan alardı. İndi də o, atlı batareyaların sürətlə və sərbəst hərəkət edə biləcəyini gözləyirdi. Bunun üçün də günəşin çıxması və yerin quruması lazım gəlirdi. Lakin günəş görünmürdü. Austrelisdə günəş onu başqa cür qarşılamaşdı! Birinci top atəşi açıldığı zaman, ingilis generalı Kolvil, saatına baxaraq, on ikiyə otuz beş dəqiqə işləmiş olduğunu təyin etmişdi.

Vuruşma sol fransız cinahının Huqomona hücumu ilə başladı. Bu hücum imperatorun arzu etdiyindən, bəlkə də, daha şiddətli idi. Napoleon eyni zamanda Kionun briqadasını Ge-Sent üzərinə göndərərək, mərkəzə hücum etməyə başladı. Ney isə sağ fransız cinahını arxasında Papelotun dayandığı sol ingilis cinahına doğru yeritdi.

Huqomon üzərinə aparılan hücum bir növ yalançı hücum idi. Napoleonun planına görə, Vellingtonu aldadıb Huqomona sürükləmək, sonra isə sol tərəfə çəkilməyi məcbur etmək lazım idi. Dörd ingilis qvardiya rotası və Pernonşe diviziyasının cəsur belçikalıları öz mövqelərində möhkəm durmasa idilər və Vellington öz qoşunlarının əsas qüvvələrini buraya çəkib gətirmək əvəzinə, kömək üçün yalnız dörd ingilis qvardiya rotasını və bir Braunşveyq batalyonunu göndərməklə kifayətlənməmiş olsaydı, Napoleonun planı müvəffəqiyyət qazana bilərdi. Sağ fransız cinahının Papeleta hücum etməsindən məqsəd ingilislərin sol cinahını əzmək, Brüssel yolunu tutmaq, prussiyalıları qabaqlamaq üçün yolu kəsmək, Mon-Sen-Janı tutmaq, Vellingtonu Huqomona, oradan Bren-l Allöyə, oradan da Qala doğru çəkilməyə məcbur etmək idi – bundan da aydın plan ola bilməzdi. Bəzi bədbəxt təsadüflər nəzərə alınmazsa, hücum müvəffəqiyyətli idi. Papelet tutulmuş, Ge-Sent isə hücumla alınmışdı.

Bir təfsilatı qeyd etməliyik. İngilis piyada qoşunlarında, xüsusilə Kemptin briqadasında yenicə əsgərliyə gələnlər çox idi. Bu cavan əsgərlər bizim qorxunc piyadalarımıza igidliklə müqavimət göstərirdilər. Təcrübənin azlığını cəsarət tamamlayırdı. Onlar bir nişançı kimi özlərini xüsusilə gözəl göstərə bilmişdilər. Qismən öz ixtiyarına buraxılmış nişançı əsgər, demək olar ki, özü-özlüyündə bir generaldır. Cavan əsgərlər burada fransızlara məxsus bir zirəklik və döyüş coşğunluğu göstərmişdilər. Cavan piyadalar həvəslə vuruşurdular. Bu, Vellingtona xoş gəlməmişdi.

Ge-Sent alındıqdan sonra vuruşmanın nəticəsi şübhəli oldu. Həmin gün saat on iki ilə dörd arasında qaranlıq bir fasilə var, bu vuruşmanın orta dövrünü müəyyən etmək çətindir, o, əlbəyaxa vuruşmaların qorxunc qarmaqarışılığını xatırladır. Ətrafı birdən alaqqaranlıq bürüyür. Duman xəfif bir surətdə dalğalanır, üfüqdə qəribə bir sərab görünür, indi heç təsəvvür edilməyən və o zamana məxsus hərbi ləvazimat hissələri, atlıların hündür xəz papaqları, çantaları, döşlərdə çarpazlaşmış qayışlar, qumbara çantası, qusar dolomanları, qatlı uzunboğaz qırmızı çəkmələr, burma qaytanlı ağır şapkalar, qıpqırmızı ingilis piyadasına qarışmış qapqara Braunşveyq piyadası... bu piyadalarda ingilis əsgərlərinin epoletləri əvəzinə qoldibinin ətrafına qoyulmuş qalın ağ burmalar, mis zolaqları və sarı at qılından cıqqası olan uzunsov dəri kaskalı yüngül Hannover süvariləri, dizləri açıq, dama-dama pledli şotlandiyalıları, qrenaderlərimizin ağ hündür getrləri görünür, bütün bu görünən şeylər strateji qayda ilə düzülmiş nizami qoşunlara deyil, bir sıra lövhəyə bənzəyir. Qriboval üçün deyil, Salvator Roza üçün maraqlı ola bilər. Hər bir vuruşmada həmişə fırtınaya bənzər bir şey var. Quid obscurum quid divinum! hər bir tarixçi bu vuruşmada ən çox heyrətləndirən bir neçə xüsusiyyəti təsvir edir. Sərkərdələrin mülahizələrindən asılı olmayaraq, silahlı kütlələr bir-birilə toqquşduğu zaman, mütləq ilk mülahizələr dəyişilir, həm də çox dəyişilir. Hər iki sərkərdənin icra olunmağa başlamış planları bir-birinə qarışır, bir-birini təhrif edir. Yumşaq torpaq üzərinə tökülən suyu bəzi yerlərdə yavaş, bəzi yerlərdə isə sürətlə udduğu kimi, döyüş meydanında da bəzi yerlərdə az, başqa yerlərdə isə çox adam tələf olur. Ona görə çox tələfat verilən yerlərə nəzərdə tutulduğundan daha çox əsgər göndərmək lazım gəlir. Bu, qabaqcadan nəzərə alınması mümkün olmayan xərclərdir.

Qoşunların yerləşdiyi xətt sap kimi qıvrılır və titrəyir, mənasız yerə qan selləri axır; orduların cəbhəsi sarsılır, sıradan çıxarılan, yaxud döyüş meydanına atılan polklar körfəzlər və ya burunlar əmələ gətirir, bir az əvvəl piyada qoşunun vuruşduğu yerdə toplar görünür, topların olduğu yerə süvari qoşun cumur, batalyonlar tüstü kimi birdən görünür, bir az sonra yox olub gedir. Sıralarda əmələ gələn boşluqlar dolur, qara insan dalğaları gah irəliləyir, gah da geri çəkilir. Sanki, bir məzar küləyi bu faciəli insan yığınlarını qovur, dağıdır, şişirdir və yayır. Əlbəyaxa vuruşma nə deməkdir? Ehtizaz. Riyazi planın sabitliyi bütün günü deyil, ancaq bir dəqiqəni ifadə edir. Vuruşmanı təsvir etmək üçün fırçaları ilə xaosa hökm edən qüvvətli sənətkarlar lazımdır. Rembrandt vuruşmanı Vandermeləndən daha gözəl təsvir edə bilər, çünki günorta çağını düz təsvir edən Vandermlen, saat üçə gəlincə, yalan satmağa başlayır. Həndəsə aldadır, ancaq qasırğa

doğrusunu deyir. Bu da Folara ixtiyar verir ki, Polibiyə etiraz etsin. Bir də hər zaman elə bir dəqiqə gəlib çatır ki, vuruşma, sanki, cırlaşmağa başlayır, toqquşmaya keçir, bir çox kiçik faktlara parçalanır, yayılır ki, bunlar da, Napoleonun öz ifadəsinə görə “orduların tarixinə deyil, daha doğrusu, polkların tərcümeyi-halına aiddir”. Belə hallarda tarixçi qısaca ümumi təsvirlə kifayətlənə bilər. O, yalnız vuruşmanın əsas konturlarını təsvir edə bilər. Qorxunc bir qara bulud vardır ki, ona döyüş deyirlər. Bu qara buludu bütünlükdə təsvir etmək ən vicdanlı bir tarixçinin belə imkanı xaricindədir.

Bütün böyük silahlı toqquşmalar barəsində haqlı olan bu sözlər, Vaterloo döyüşünə xüsusilə tətbiq edilə bilər.

Bununla belə, günortadan sonra, müəyyən bir vaxtda vuruşmanın nəticəsi müəyyənləşməyə başladı.

ALTINCI FƏSİL.

Günortadan dörd saat sonra.

Saat dördə ingilis ordusunun vəziyyəti xeyli ciddiləşdi. Prins d'Oranj mərkəzə, Gil – sağ cinaha, Pikton isə sol cinaha komanda edirdi. Cəsur prins d'Oranj, özündən çıxaraq, belçikalılara və hollandiyalılara çağırırdı: “Nassau! Braunsveyq! Geriyə çəkilmək yaramaz!”. Artıq taqətdən düşmüş Gili Vellinqton öz himayəsi altına aldı, Piktonu isə öldürmüşdülər. İngilislər 105-ci fransız piyada polkunun bayrağını ələ keçirdikləri anda, fransızlar general Piktonu başından güllə ilə vurdular, güllə bu tərəfdən girib, o biri tərəfdən çıxmışdı. Vellinqtonun bu vuruşmada ancaq iki istinad nöqtəsi vardı: Huqomon və Ge-Sent, Huqomon hələ vuruşa da od tutub yanırdı; Ge-Sent isə alınmışdı, Ge-Senti müdafiə edən alman batalyonundan ancaq qırx iki nəfər salamat qalmışdı; beş nəfərdən başqa bütün zabitlər ya öldürülmüş, ya da əsir düşmüşdü. Bu xırmanda vuruşan üç min nəfər bir-birini qırıb məhv etmişdi. İngiltərənin ən gözəl boksçusu, yoldaşları arasında öz qələbələri ilə şöhrət qazanmış olan qvardiya serjantı, balacaboylu bir fransız barabançısı tərəfindən öldürülmüşdü. Berinq tutduğu mövqeyi tərk etməyə məcbur oldu, Alteni isə doğradılar. Bir neçə bayraq əldən çıxdı, Alten diviziyasının bayrağı, de Pon nəslinə mənsub bir prinsin apardığı Lüneburq batalyonunun bayrağı belə düşmən əlinə keçdi. Görkəmsiz şotlandiyalıların hamısı məhv oldu. Ponsonbinin qüdrətli draqunları doğrandı. Bu qəhrəman süvariləri Bro ulanları ilə Travers kirasirləri əzib məhv etdilər. Min iki yüz atdan ancaq altı yüzü qaldı, üç polkovnikdən ikisi məhv oldu. Hamilton yaralandı. Mater öldürüldü. Ponsonbini yeddi nəzə zərbəsi ilə yerə sərdilər. Qordon öldü. Mark öldü. Beşinci və altıncı diviziya tar-mar edildi. Huqomon demək olar ki, ələ keçirilməkdə idi. Ge-Sent alınmışdı – yeganə bir istinadgah qalırdı – mərkəz. Mərkəz sarsılmamışdı. Vellinqton onu daha da gücləndirdi. O, Merb-Brenədə olan Gili mərkəzə çağırırdı, Bren-l'Allödəki Şavesseni də mərkəzə göndərdi.

İngilis ordusunun bir azca içəriyə doğru əyilmiş, çox sıx və qüvvətli olan mərkəzi olduqca möhkəm bir mövqə tutmuşdu. O, Mon-Sen-Jan platosunda yerləşmişdi, arxasında bir kənd, Qabağında isə o zaman xeyli dik olan bir yamac vardı. Ordu bir iri daş binaya istinad edirdi, bu bina təsvir etdiyimiz dövrdə Nivel dövlət mülklərindən biri sayılır və yolların birləşdiyi yerdə yerləşirdi. On altıncı əsrdən qalmış bu bina o qədər möhkəm idi ki, top mermiləri onu dələ bilməyərək, dəyib geriye düşürdü. İngilislər bütün platonun ətrafına hasar çəkərək, yemişan ağları arasında ambrazura düzəltmiş, budaqların arasında top qoyub, kolların içində mazğal düzəltmişdilər. İngilis artilleriyası sıx kolluq arasında pusquda dayanmışdı. Tələ qurmaqda icazə verən müharibə qanunlarının şübhəsiz yol verdiyi bu xainanə üsul elə məharətlə həyata keçirilmişdi ki, səhər saat doqquzda düşmən batareyalarını kəşf etmək üçün göndərilmiş Hakso heç bir şey görə bilməmiş və qayıtdıqdan sonra, Nivellə Jenap yollarını kəsən iki barrikadadan başqa heç bir maneə olmadığını Napoleona bildirmişdi. O zaman çovdar artıq sünbül bağlamağa başlayırdı. Kempt briqadasının karabinlə silahlanmış 95-ci batalyonu platonun kənarında hündür taxılın içində gizlənmişdi.

Beləliklə, ingilis-holland ordusunun möhkəmləndirilmiş və köməklə təmin edilmiş mərkəzi əlverişli mövqe tutmuşdu.

Bu mövqenin yeganə bir zəif cəhəti vardısı, o da Suan meşəsi idi. O zamanlar Suan meşəsi döyüş meydanı ilə yanaşı olub, Qrenandal və Buaför gölləri ilə kəsilmişdi. Ordu, geri çəkilərək parçalanmalı, polklar pozulmalı, artilleriya isə bataqlıqlarda məhv olmalı idi. Etiraz edənlər olsa da, bir çox mütəxəssislərin rəyinə görə burada geriyyə çəkilmək – nizamsız qaçmaq demək idi.

Vellinqton sağ cinahdan götürdüyü Şasse briqadasını və sol cinahdan götürdüyü Uinki briqadasını mərkəzlə birləşdirdi və üstəlik, Klinton diviziyasını da mərkəzə verdi. Öz ingilis qoşunlarına gəlincə, Vellinqton Mitçelin briqadasına, Qalketin polklarına və Metlendin qvardiyasına arxadan və cinahlardan kömək etmək üçün Braunşveyq piyadasını, Nassau hissələrini, Kilmanseqge hannoverlilərini və Ompteda almanlarını göndərdi. Bu surətlə Vellinqtonun əli altında iyirmi altı batalyon vardı, Şarasın dediyinə görə, sağ cinah mərkəzin arxasına keçirilmişdi. İndi “Vaterloo muzeyi”nin yerləşdiyi yerdə olan qüvvətli batareyanın qabağına içi torpaq dolu kisələr düzərək onu gizlətdilər. Bundan başqa, Vellinqton ehtiyat üçün min dörd yüz nəfər Somerset qvardiya draqlarını qobuda gizlətmışdi. Bunlar təriflənən ingilis süvarilərinin ikinci yarısı idi. Ponsonbi məhv olmuşdusa da, Sommerset sağ idi.

Tamamlanmış halda redut kimi bir şey təşkil etməli olan bu batareya torpaq dolu kisələrlə və enli torpaq yamacla tələsik olaraq möhkəmləndirilmiş alçaq bağ hasarının arxasında idi. Lakin bu istehkam hazırlanıb qurtara bilmədi, ətrafına çəpər çəkməyə macal olmadı.

Təşviş içində olsa da, zahirən soyuq görünən Vellinqton səhərdən axşama kimi at belində, bu gün belə duran köhnə Mon-Sen-Jan dəyirmanının yaxınlığındakı bir qarağac altında dayanmışdı. Sonralar həmin bu qarağacı vəhşi həvəskar bir ingilis iki yüz franka satın alıb kəsdirmiş və aparmışdı. Vellinqton qəhrəmancasına sakit görünürdü. Ətrafına top mərmiləri tökülürdü.

Adyutant Qordonu yanında öldürdülər. Lord Gil yaxınlığında partlayan qumbaraya işarə ilə “Milord, – deyə soruşdu, – indi ki, siz ölüm axtarırsınız, bizə nə kimi təlimatınız və əmriniz olacaqdır? – deyə sual verdikdə; “Siz də mənim kimi edərsiniz!” – deyə Vellinqton cavab verdi. Klinton isə qısaca əmr etdi: “Son nəfərə qədər dayanmalı!” Döyüşün məğlubiyyətlə qurtaracağı bəlli idi. Vellinqton Talavera, Vittoriya və Salamanka müharibələrində birlikdə iştirak etdiyi köhnə döyüş yoldaşlarına xitabən bağırmışdı: “Geriyyə çəkilməyi başınızdan atın, uşaqlar! Köhnə İngiltərəni unutmayın!”

Saat dördə yaxın ingilis qoşunları sarsılaraq geri çəkildilər. Hər şey yox oldu, platonun yanında artilleriyadan və nişançılardan başqa bir şey qalmadı. Fransızların qumbara və mərmilərlə təqib etdiyi polklar içərilərə çəkildi. Onların çəkildiyi yerdən indi belə Mon-Sen-Jen fermasının fəhlələri üçün bir cığır keçir. Bu – geriləmə hərəkəti idi, ingilis ordusunun cəbhəsi artıq görünmürdü, Vellinqton geriyyə çəkilmışdi. Napoleon: “Geriyyə çəkilmə başlandı!” deyə səslənmişdi.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Napoleonun kefi sazdır.

İmperator özünü bir az xəstə hiss etsə və atın belində dayana bilməsə belə, heç bir zaman kefi o günkü qədər duru olmamışdı. Adətən, hissiyyatını gizlədən Napoleon, bu gün səhərdən gülümsəyirdi. Mərmər bir maska altında gizlənmiş bu dərin qəlb, 1815-ci il 18 iyunda heç bir səbəb olmadan sevinirdi. Austerlis döyüşündə qaşqabaqlı olan bir şəxs, Vaterloo günündə şad görünürdü. Taleləri gülən ən yüksək simalar çox vaxt aqlazidd hərəkətlər edirlər. Yer üzündəki sevinclərimiz puç və əfsanədir. Son məsud təbəssümümüz Tanrıya məxsusdur.

Fulminatrix1 legionunun əsgərləri: “Ridet Caesar, Pompeius felebit”2 deyərdilər. Bu dəfə Pompey ağlamadı, lakin buna heç bir şübhə yoxdur ki, Sezar gülürdü.

Gecə saat birdə, tufan qopduğu və yağış yağdığı bir zamanda, Napoleon Bertranla birlikdə Rossom yaxınlığındakı təpələri gəzərkən, Frişmondan Bren-1’ Allöyə qədər bütün üfqu işıqlandıran ingilis tonqallarının uzun xəttindən məmnun qalaraq, təyin edilmiş gündə Vaterloo

döyüş meydanına dəvət etdiyi taleyinin tam vaxtında hazır olacağına əmin görünürdü. O, atını saxladı və bir müddət hərəkətsiz dayanaraq, ildırımları seyr etdi, göy gurlamasına qulaq asdı və onu müşayiət edən şəxs bu fatalistin gecənin qaranlığına iki müəmmalı söz söylədiyini eşitdi: “Biz əlbirik”. Napoleon səhv edirdi. Artıq onlar əlbir deyildilər.

O, bir saniyə belə gözünü yummadı, bu gecənin hər bir saniyəsi onun üçün sevinc idi. Süvari qarovulların bütün xəttini yoxladı, arabir dayanaraq, qarovulçularla danışdı. Gecə saat üçün yarısında, Huqomon meşəsinin yaxınlığında, Napoleon hərəkət edən düşmən qoşunlarının ayaq səslərini eşitdi. Bir an üçün ona elə gəldi ki, Vellington geri çəkilir. Öz-özünə dedi: “İngilis qoşunlarının aryerqardı öz mövqeyini tərk etmişdir. Mən Ostendeyə yenidən gəlmiş olan altı min ingilis əsgərini əsir alacağam”. O, hərəkətlə danışdı, o, yenə martın birində olduğu kimi həvəsli görünürdü. O gün Napoleon sahilə çıxarkən, Juan limanı yaxınlığında onu şadlıqla qarşılayan bir kəndli marşal Bertrana göstərərək: “Görürsünüzmü Bertran, bu da bizim köməyimiz!” demişdi. 17 iyundan 18 iyuna keçən gecə Napoleon Vellingtonu istehza ilə xatırlayaraq deyirdi: “Bu balaca ingilis ibrət dərsi almağa möhtacdır!”. Yağış isə getdikcə şiddətlənir, imperator danışdıqca, göy guruldayırdı.

Səhər saat dördün yarısında onun xam xəyallarından biri puça çıxdı, kəşfiyyat üçün göndərilmiş zabitlər düşmən qarargahında heç bir hərəkət müşahidə edilmədiyini bildirdilər. Hər şey sakit idi, düşərgə tonqallarının heç biri söndürülməmişdi. İngilis ordusu yatırdı. Yer üzündə dərin bir sükut hökm sürdüüyü halda, yalnız göylərdə gurultu duyulurdu. Saat dördə kəşfiyyatçılar Napoleonun yanına bir nəfər kəndli gətirdilər, bu kəndli ingilis süvari briqadasının və çox ehtimal ki, öz mövqeyini sol cinahın lap qurtaracağına olan Oen kəndinə keçirmiş olan Viven briqadasının bələdçisi idi. Saat beşdə iki belçikalı fərari öz polklarından yenidən qaçmış olduqlarını və ingilis ordusunun döyüşə hazırlaşdığını Napoleona xəbər verdi. Napoleon bu xəbərə qarşı: “Daha yaxşı! – demişdi. – Mənim üçün tar-mar edilən polklar geriye çəkilən polklardan daha xoşdur!”.

Səhər tezdən, Plansenya yolunda bir döngə əmələ gələn yerə çatdığı zaman, Napoleon atdan düşüb, düz palçıqın içinə girdi. Rossom fermasından bir mətbəx masası və kəndli kürsüsü gətirilməsini əmr edərək əyləşdi, xalı yerinə ayaqları altına bir qucaq küləş sərdirdi, masanın üstündə xəritəni açaraq, Sulta bu sözləri söylədi: “Nə əyləncəli şahmat taxtasıdır!”.

Gecə yağış yağdığından uçurulmuş yollarda palçığa batan ərzaq arabaları səhərə kimi gəlib yerinə çata bilməmişdi, əsgərlər yuxusuz, paltarları islanmış və ac idilər, bununla belə Napoleon şən bir səslə Neyə bağırırdı: “Bizim yüzdə doxsan şansımız var!”. Saat səkkizdə imperatora yemək gətirdilər. Napoleon bir neçə generalı süfrəyə dəvət etdi. Yemək yeyildiyi zaman, kimsə Vellingtonun üç gün bundan əvvəl Brüsseldə hersoginya Riçmondun balında iştirak etdiyini söylədikdə, sifətdən arxiyepiskopa bənzəyən və sərt bir döyüşçü olan Sult: “Əsl bal bu gündür!” dedi. İmperator rişxəndlə Neyə gülürdü, çünki Ney ona: “Vellington o qədər də sadələvh deyildir ki, əlahəzrəti gözləsin!” demişdi. Zətən Napoleon üçün bu bir adət idi. Fler de Şabulon onun barəsində deyir ki: “O, həvəslə zarafat edərdi”. Qurqonun dediyinə görə: “Əslində onun şən bir təbiəti vardı”. Benjamen Konstan isə deyir ki; “O daim zarafat edərdi, bu zarafatlar isə ağıllı olmaqdan çox məzəli görünürdü. Nəhəng bir insanın zarafatları, hər halda, bəhsə layiq bir şeydir. Öz qrenaderlərini “deyingən” adlandıran o idi, o, qrenaderlərin qulaqlarını çimdiklər, bığlarını dardardı. Bunlardan birisinin dediyinə görə: “İmperatorun peşəsi elə bizimlə zarafat edib əylənmək idi”. Fevralın iyirmi yeddisində, Napoleon Elba adasından xəlvətcə Fransaya keçdiyi zaman, onun gizləndiyi “Vəfasız” gəmisinə açıq dənizdə rast gələn “Zefir” adlı fransız hərbi gəmisi, imperatorun özünü necə hiss etdiyini soruşmuşdu. Elba adasında geyindiği və arı təsvirləri ilə bəzənmiş ağ-qırmızı kokardalı şlyapasını hələ də mühafizə edən Napoleon, gülərək borunu götürmüş və özü cavab vermişdi: “İmperator özünü çox yaxşı hiss edir”. Belə zarafatlar etməyi bacaranlar tale ilə dost-aşna sayılır. Vaterlooda səhər yeməyi zamanı Napoleon dəfələrlə qəhqəhə çəkib gülmüşdü. Yeməkdən sonra on beş dəqiqə fikrə daldı, sonra isə iki general küləş döşənəyin üstündə əyləşib, əllərinə qələm aldılar, dizlərinin üstünə kağız qoydular və Napoleon onlara döyüş planını yazdırdı.

Saat doqquzda beş kolonnaya düzölmüş fransız ordusu iki xətdən ibarət hərbi bir intizamlı, briqadalar arasında toplar, başda səfər marşı çalan orkestr olduğu halda irəliyə doğru hərəkət etdikdə, təbillər çalınır signal boruları səsləndikdə, bir sözlə, qüdrətli, əzəmətli, müzəffər bir ordu yeridiyi zaman, üfüqdə dəniz kimi dalğalanan kaskaların, qılıncların və süngülərin mənərəsindən həyəcana gələn imperator iki dəfə: “Mərhəba! Mərhəba!” deyər səslənmişdi. Saat doqquzdan on birin yarısına qədər bütün ordu, ağıslıqmaz bir sürətlə öz mövqelərini tutmuş və imperatorun özünün ifadəsi ilə “altı V rəqəmlərindən ibarət bir şəkil” təşkil edərək altı xəttə düzölmüşdü. Qoşun bütün cəbhə boyu hərbi nizamlı düzöldükdən bir az sonra, böyük vuruşmaların müjdəsini verən və tufanı qabaqlayan dərin bir sükut içində imperatorun əmri ilə üç korpusdan – d’Erlon, Reyli və Lobonun korpuslarından ayrılmış və Nivelə Jenap yollarının çarpazlaşdığı nöqtədə Mon-Sen-Jana atəş açaraq, döyüşü başlamaq üçün təyin edilmiş on iki gırvənkəlik toplardan ibarət üç batareyanın keçdiyini gören Napoleon, əlini Qaksonun çiyinə vuraraq “General, bu iyirmi dörd qız nə gözəldir!” demişdi.

Vuruşmanın nəticəsinə heç bir şübhə etmədən, o, yanından keçən birinci korpusun sapyorlarına təbəssümlə ürək-dirək verirdi, bu sapyorlar, kənd ələ keçən kimi, Mon-Sen-Janda səngər qazmalı idilər. Bütün bu qayğısızlığı, o yalnız bircə dəfə təkəbbürlü təəssüf sözləri ilə pozmuşdu, sol tərəfində, indi böyük bir məzar təpəsinin yüksəldiyi yerdə, olduqca gözəl atlara minmiş, sıx bir kolonnaya düzölən boz paltarlı qəribə şotlandiyalıları gördüyü zaman Napoleon: “Heyif onlara!” demişdi.

Sonra atının belinə sıçrayaraq, Rosoma doğru sürdü. Jenapdan Brüsselə gedən yolun sağ tərəfində ot basmış bir təpəciyin ensiz yalını özü üçün müşahidə məntəqəsi təyin etdi. Bu, onun döyüş müddətində dayandığı ikinci yer idi: üçüncü dəfə, axşam saat yeddidə, Bel-Alyansla Ge-Sent arasında dayandığı yer isə çox təhlükəli idi. Bu – indiyə kimi qalmış xeyli uca bir təpə idi. Təpənin arxasındakı yarıqda qvardiya yerləşmişdi. Mərmilər təpənin ətrafında daşla döşənmiş yola dəyərək sıçrayır və Napoleonun ayaqları altına düşürdü. Briendə olduğu kimi, burada da başı üzərində güllələr və çarpna vızıldayırdı. Sonralar, imperatorun atının dayandığı yerin lap yaxınlığında, sanki, içini qurd gəmirmiş kimi görünən mərmilər, köhnə qılınclar və əzik-üzük, pas basmış qumbaralar – scabra rubigine tapmışdılar. Bir neçə il sonra həmin bu yer qazıldığı zaman, torpağın altından altmış santimetrlik partlamamış bir mərmə çıxarmışdılar. Mərmənin atəş borusu dibdən sınımışdı. Həmin bu son dayanacaqda düşmən ruhlu, qorxuya düşmüş bələdçi Lakostaya, hər dəfə çarpna atəşi açıldıqca atının arxasında gizlənməyə can atan və qusarın yəhərinə bağlanmış bu kəndliyə xitabən imperator bu sözləri söyləmişdi: “Sarsaq, heç utanmırsan? Arxana güllə dəyməyinizi istəyirsiniz?”. Bu sətirləri yazan şəxs yeri qazaraq, yamacın qumlu torpağı içində qırx altı ildən qalma pas basmış bir bomba boğazı qalıqlarını və barmaqların arasında mürvər budaqları kimi sınıyan köhnə dəmir qırıntılarını tapmışdı.

Napoleonla Vellingtonun qarşılaşdığı vadinin təpəciklərindən artıq heç bir əsər qalmamışdır, lakin 1815-ci il iyunun 18-də bunların necə olduğu hamıya məlumdur. Bu matəmli düzdən onun özünə heykəl qoymaq üçün material götürməklə ona məxsus olan relyefi pozdular və çəşdirilmiş tarix artıq bundan baş çıxara bilmədi. Vaterloo düzünü şöhrətləndirmək üçün onu eybəcər bir şəkllə saldılar. İki il sonra Vellington Vaterloo düzünü görərək: “Siz mənim döyüş meydanımı dəyişmişiniz” deyər səslənmişdi. Bu gün təpəsi şir heykəli ilə bəzənmiş, torpaqdan tökmə böyük bir ehramın yüksəldiyi yerdə o zaman təpələr uzanır, Nivel yolu tərəfdə yastı, Jenap yolu tərəfdə isə dik olan bir yamac görünürdü. Bu yamacın yüksəkliyini indi belə, Brüsselə gedən Jenap yolunun hər iki tərəfindəki təpələrə, iki böyük məzar kurqanının yüksəkliyinə görə təyin etmək mümkündür. Sol tərəfdəki məzar ingilislərin, sağ tərəfdəki isə almanlarındır. Fransızların isə heç məzarı yoxdur. Fransa üçün bu düzənlik özü başdan-başa bir məzarıstandır. Yüksəkliyi yüz əlli fut və dairəsi, təxminən, yarım mil olan bir təpəni yaratmaq üçün minlərlə araba torpaq götürülməsi sayəsində, bu gün Mon-Sen-Jan platosunun çökək yamacına qalxmaq çətin deyildir. Halbuki vuruşma günü bu yamac, xüsusilə Ge-Sent tərəfdə, çox dik və kələ-kötür idi. Bu tərəfdəki yamac o qədər sıldırım idi ki, ingilis topçuları aşağıda, dərənin dibində yerləşən və vuruşmanın mərkəz nöqtəsi olan fermanı görmürdülər. Bundan başqa, 1815-ci il iyunun 18-də şiddətli yağışlar bu yoxuşu o qədər yuyub aparmış və palçıq yuxarı qalxmağı o qədər

çətinləşdirmişdi ki, buraya dırmaşmaq palçığa batıb qalmaq demək idi. Platonun yalı boyunca xəndəyə bənzər bir şey vardı, lakin belə bir şeyin mövcud olduğunu uzaqdan təyin etmək mümkün deyildi.

Bu xəndək nə ola bilərdi? Bunu izah edək. “Bren-l’ Allö bir Belçika kəndinin, Oen başqa bir kəndin adıdır. Yer in əyri-üyrüklərində gizlənmiş olan bu iki kəndi, təxminən, bir mil yarım uzunluğunda olan bir yol birləşdirir, bu yol düzün dalğalı səthindən keçir və çox yerdə təpələri bir şırım kimi yarar, buna görə də, bir çox yerdə yarığa çevrilir. Bu yol indi olduğu kimi, 1815-ci ildə də Jenap və Nivel şoseləri arasında Mon-Sen-Jan platosunun yalını yarıb keçirdi, indi isə bu yol həmin yerdə dərə ilə bir bərabərdədir, halbuki o zamanlar çox aşağılardan keçirdi. Yolun hər iki yamacı qazılmış və torpağı heykəl qurmaq üçün işlədilmişdi.

Bu yol keçmişdə olduğu kimi indi də bir çox yerlərdə səngərə bənzəyir, bəzən bu səngərin on iki fut dərinliyi var, yolun olduqca dik yanları, xüsusilə qış günlərində şiddətli yağışlar zamanı, bəzi yerlərdə çökərdi. Bəzən burada bədbəxt hadisələr də baş verərdi. Bren-l’ Allö kəndinə girən yerdə yol o qədər dardır ki, bir dəfə bir yolçu yoldan keçən bir arabanın altında qalıb ölmüşdü. Bu hadisəni kənd qəbiristanındakı bir daş xaç xatırlatmaqdadır. Xaçın üstündə yolçunun adı, yəni “Brüssel alverçisi cənab Bernar Debri” və ölüm tarixi, yəni “Fevral 1637” qeyd olunmuşdur! Yol Mon-Sen-Jan platosunu o qədər dərinədən yarıb keçir ki, 1783-cü ildə yolun bir yanı uçmuş və Matye Nikez adlı bir kəndli torpağın altında qalıb həlak olmuşdu. Bu xüsusda da ikinci bir daş xaç qoyulmuşdur. Xaçın baş tərəfi şumlanmış yerin altında qalmışdır, tərsinə düşmüş ayaq tərəfini isə bu gün belə Ge-Sentlə Mon-Sen-Jan ferması arasında yolun sol tərəfindəki ot basmış enişdə görmək olar.

Mon-Sen-Jan yalı boyu gedən və dik bir yamacın təpəsində xəndəyə, yaxud əkin yerləri arasında gizlənmiş dərin bir təkər izinə bənzəyən bu yol, vuruşma günü, heç bir əlaməti olmadığından gözə görünmürdü, buna görə də son dərəcə təhlükəli idi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

İmperator bələdçi Lakostaya sual verir.

Demək, Vaterloo gününün səhəri Napoleon məmnun idi. Məmnun olmaq üçün onun hər bir əsası vardı, söylədiyimiz kimi, onun tərtib etmiş olduğu vuruşma planı, həqiqətən, gözəl bir plan idi. Vuruşma artıq başlanmışdı, lakin onun müxtəlif hadisələri – Huqomon və Ge-Sentin inadla müqavimət göstərməsi: Boduenin həlak olması, Fuanın sıradan çıxması, divar kimi gözlənilməyən bir maneəyə rast gələn Sua briqadasının məğlubiyyəti, nə fişəng, nə də barıt qabı tədarük etməyən Gilyeminonun fəlakətli yüngüllüyü, palçığa batan batareyalar Uqsbricinin aşağıdan keçən yola köməksiz göndərdiyi on beş top ingilislərin mövqelərinə düşərək, şiddətli yağışın yuyub apardığı torpağın içinə girən, palçıq vulkanları qaldıran və çarpananı palçıq sıçrantılarına çevirən bombaların həddindən artıq zəif təsir etməsi; Pirenin Bren-l’ Alle yanında faydasız manevr etməsi, onun süvarilərindən on beş eskadronun tamamilə məhv olması; sağ ingilis cinahına qarşı edilən müvəffəqiyyətsiz hücum, sol cinahın isə yarıla bilməməsi, birinci korpusun dörd diviziyasını eşelonlara bölmək əvəzinə bir kolonnaya toplamış olan Neyin qəribə səhvi, bu diviziyaların hər biri iki yüz nəfərdən ibarət olan iyirmi yeddi sırasının sıx düzülərək, çarpana atəşi altında dayanmağa məhkum olması, kipləşmiş sıralara top mərmilərinin verdiyi dəhşətli tələfat, hücum kolonnalarının parçalanması, çəpinə yerləşmiş cinah batareyasının gözlənilmədən kəşf edilməsi, Burjua, Donzelo, Dürütün çaşıb qalması; Kionun geri oturdulması politexnik məktəbin məzunlarından leytenant Vye kimi bir pəhləvanın Jenap yolunun Brüsselə doğru dönəcəyində, bir maneə yaratmış olan düşmən barrikadasının yaylım atəşi altında Ge-Sent darvazasını balta ilə sındırdığı zaman yaralanması, piyada ilə süvari arasında qalmış Markonye diviziyasının Best və Paçk tərəfindən çovdar zəmisində gülləbaran edilməsi və Ponsonbi tərəfindən doğranması, onun batareyasının yeddi topunun pərçimlənməsi Frişmon və Smoeni tutmuş və qraf d’Erlonun söylərinə baxmayaraq, əlində saxlayan prins de SaksenVeymar; 105-ci və 45-ci polkları ələ keçirmiş bayraqları Vavrla Plansenua arasında dolaşan və üç yüz nişançıdan

ibarət olan səyyar koloniyanın kəşfiyyatçıları tərəfindən tutulmuş prussiyalı qara qusarın verdiyi qorxulu xəbər; Qruşinin gecikməsi; Huqomon meyvə bağında bir saatdan az bir müddətdə min beş yüz nəfərin öldürülməsi; bundan da qısa bir müddətdə Ge-Sent ətrafında min səkkiz yüz nəfərin həlak olması – vuruşma tufanı içərisində Napoleonun qarşısından qorxunc qara buludlar kimi gəlib keçən bu coşqun hadisələr onun gözlərini dumanlandıra bilməmiş və onun şahanə sakit simasına zərrə qədər təsir etməmişdi. Napoleon müharibənin gözünün içinə baxmağı adət etmişdi. O, heç bir zaman ələmli təfəsilatı rəqəmbərəqəm cəmləşdirməklə məşğul olmazdı, onun üçün cəmləşdirilən rəqəmlərin heç bir əhəmiyyəti yox idi, ona ancaq bir şey lazımdı ki, o da bu cəmləşmənin nəticəsində əmələ gələn yekun, yəni qələbə idi. Başlanğıc müvəffəqiyyətli olmasa da, Napoleonu bu qətiyyətlə narahat eləməzdi, çünki o, özünü son yekunun ağası və hökmdarı zənn edirdi: o, qüvvələrinə olan inamı itirmədən gözləməyi bacarır və tale qarşısında məğrur və vüqarlı dayanırdı. Sanki, fələyə deyirdi: “Sənin cürətin çatmaz!”.

İnsan təbiətinin işıqlı və qaranlıq cəhətlərini öz varlığında birləşdirmiş olan Napoleon xeyir iş gördüyü zaman – Allahın himayəsini, şər iş gördüyü zaman – Allahın ona qarşı səbirli olduğunu hiss edirdi. Hadisələr ona hər zaman yol verir, hətta ona kömək belə edirdi, yaxud o, bunun belə olduğuna inanırdı, bu isə qədimdə qılınca kəsməz olmaq kimi bir şey idi.

Lakin keçmişində Berezina, Leypsiq və Fonteneblo olan bir şəxs, Vaterlooya çox da etibar etməməli idi. Artıq onun başı üzərində göylərdə məşum qara buludlar görünürdü.

Vellinqton geriyyə çəkildiyi zaman, Napoleon diksindi. O, birdən Mon-Sen-Jan platosunun, sanki, keçəlləşdiyini və ingilis ordusu cəbhəsinin yavaş-yavaş yox olduğunu gördü. İngilis ordusu çəkilərək, gözdən itirdi. İmperator üzəngilərinin üstünə qalxdı. Qələbə ildırım kimi onun gözləri qarşısında parladı.

Vellinqtonu Suan meşəsinə qovmaq və orada tar-mar etmək – fransızların ingilislər üzərində qəti qələbəsi ancaq bu ola bilərdi. Bu qələbə Kresi, Puatye, Monplake, Ramil'i üçün bir intiqam ola bilərdi. Marenqoda qalib gələn adam Azenkurun üstündən qələm çəkirdi.

O zaman, müharibənin bu qorxunc nəticəsini düşünən imperator, durbinlə baxaraq, son dəfə bütün döyüş meydanını nəzərdən keçirdi. Arxasında silahlarını ayaqlarına dirəyərək dayanmış olan imperator qvardiyası dərin bir pərəstişlə aşağıdan yuxarı ona baxırdı. Napoleon düşünürdü; o, yamaqları öyrənir, enişləri qeyd edir, diqqətlə ağaclara, taxıl yerlərinə, yollara, cıyıqlara baxırdı: o, sanki, hər bir kolu sayırdı. O, xüsusi bir diqqətlə hər iki yol üzərində yerə sərilməmiş ağaclardan qayırılan ingilis bərrikadalarına baxırdı. Bunlardan biri Jenap yolunda idi və iki topu vardı ki, bunlar da bütün döyüş meydanını başdan ayağa qədər atəş altında saxlaya biləcək yeganə toplar idi: ikinci bərrikada isə Nivel yolunda idi, burada Şassenin holland bərriqadasının süngüləri parlayırdı. Napoleon bu bərrikadanın yaxınlığında, Bren-l'Alle yolunun dönəcəyində, ağ rəngə boyanmış köhnə müqəddəs Nikolay ibadət xanasını gördü. O əylərək, bələdçi Lakostadan yavaşca nə isə soruşdu. Bələdçi, yəqin ki, xain bir niyyətlə, “yox” deyərək başını yırğaladı.

İmperator belini düzəldib fikrə getdi.

Vellinqton geriyyə çəkilməmişdi.

Bu geriyyə çəkilməni ancaq mükəmməl bir tar-marla tamamlamaqdan başqa bir şey qalmırdı.

Napoleon birdən geriyyə boylandı və tələsik vuruşmada qələbə qazandığını xəbər verən bir estafeta ilə Parisə qasid göndərdi.

Napoleon ildırım çaxan dahilərdən biri idi.

Ancaq bu dəfə ildırım onun özünü vurdu.

O, Milo kirasirlərinə Mon-Sen-Jan platosunu tutmaq əmrini verdi.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Gözlənilməyən bir şey.

Onlar üç min beş yüz nəfər idilər. Bir çərək mil cəbhə boyu uzanmışdılar. Bu – nəhəng atların belinə minmiş nəhəng insanlar idi. Onlar iyirmi altı eskadron idilər, arxalarında isə kömək üçün Lefevr – Denuet diviziyası, yüz altı seçmə süvari, min yüz doxsan yeddi nəfərdən ibarət qvardiya

egerləri və səkkiz yüz səksən nizədən ibarət qvardiya ulanları dayanmışdı. Onların cıqqasız kaskaları və döymə zirehləri, yəhərlərində qoburlu tapançaları və süvari qılıncları vardı. Səhər saat doqquzda “Keşik duraq” havasını çalan orkestrlər qurularkən və şeypurlar səslənərkən onlar bir batareyə cinahdə, bir batareyə mərkəzdə olmaqla Jenap yolu ilə Frişmon arasında iki sıraya bölünüb, Napoleonun mahiranə bir tərzdə yaratdığı və sol ucunda Kellermanın kirasirləri, sağ ucunda isə Milonun kirasirləri yerləşməkdə bir növ iki dəmir qanad təşkil edən qüdrətli ikinci xətdə öz döyüş yerlərini tutduqları zaman, bütün ordu məftuniyyətlə onları seyr edirdi. Adyutant Bernar imperatorun əmrini onlara yetirdi. Ney qılıncını çıxarıb, baş tərəfə keçdi. Nəhəng eskadronlar yerindən tərpəndi.

Bu dəhşətli bir tamaşa idi.

Bütün bu süvarilər yalın qılıncları, yellənən bayraqları, yuxarıya qaldırılmış boruları ilə diviziyalara düzülüb, bir nəfər kimi, bir ruhla, divarı dələn tunc mancanaq dəqiqliyi ilə, Bel-Alyans təpəsindən enərək, bu qədər insanı udmuş olan fəlakətli bir dərinliyə cumub, orada tüstü içində yox oldular, sonra bu zülmətdən çıxaraq, yenə möhkəm və sıx halda dərənin o biri tərəfində göründülər və üzərinə yağan çarpana buludunu yararaq, Mon-Sen-Jan platosunun palçıqla örtülən dəhşətli yamacını löhrəm yerləşlə qalxmağa başladılar. Onlar ciddi, qorxunc, sarsılmaz bir halda yamaca qalxırdılar. Tüfənglərin yaylım atəşləri və artilleriya atəşi arasındakı fasilələrdə ağır tappılı eşidilirdi. İki diviziyadan ibarət olan bu süvarilər iki kolonna ilə irəliləyirdi: “Batyenin diviziyası sağ, Delorun diviziyası isə sol tərəfdə idi. Uzaqdan baxdıqda, platonun yamacına iki böyük polad koramalin dırmaşdığı zənn edilirdi. Onlar döyüş meydanında bir möcüz kimi peyda oldular.

Böyük Moskva istehkaminin ağır süvari qoşun tərəfindən ələ keçirildiyi zamandan bəri belə bir şey görünməmişdi. Mürat burada olmasa da, Ney burada idi. Elə bil, bu yığın-yığın insanlar əfsanəvi bir divə çevrilmiş, bir ruh kimi birləşmişdilər. Bəzi yerləri yırtılmış böyük bir tüstü buludu arasında görünən eskadronlar polip halqaları kimi qıvrılır və şişib qabarırdı. Top atəşləri və şeypur səsləri arasında kaskalar, bağırtilar, qılınclar, at sağrılarınin kəskin hərəkətləri, dəhşətli və eyni zamanda hərbi intizama tabe olan bir qarğaşalıq, bir sözlə, xaos yaranmışdı. Bütün bu xaosun da üzərində əjdaha pulları kimi kirasalar görünürdü.

Bu təsvir edilən tamaşanın başqa əsrlərə aid olduğunu zənn etmək olar. Yarı insan, yarı at olan məxluqlardan, antik gipantroplardan, çaparaq Olimp dağına qalxan bu insanbaşı və atgövdəli, həm Allah, həm də heyvan olan bu dəhşətli, yenilməz, ehtişamlı nəhənglərdən bəhs edən Orfey epopeyalarında ehtimal ki, buna bənzər mənzərələr varmış.

Rəqəmlərin qəribə təsadüfə var, iyirmi altı batalyon bu iyirmi altı eskadronu qarşılamağa hazırlaşdı. Platonun yalı arxasında, gizli batareyanın kölgəsində gözləyən və hər birində iki batalyon olmaqla on üç kareyə və birində yeddi kare, o birində isə altı kare olmaqla iki xəttə düzülmiş ingilis infanteriyası, silahlarını hazır tutub və qarşısında görünəcək bir şeyi nişan alaraq, sakit, səssiz və hərəkətsiz gözləyirdi. İngilis infanteriyası kirasirləri, kirasirlər isə onları görmürdü. İngilislər getdikcə artan bu insan dənizi dalğalarının səsinə qulaq asırdı. Onlar löhrəm yerləşlə çapan üç min atın getdikcə artan tappılısını, aramla və nizamla səsləşən at dırnaqlarının taqqılısını, qılınc şaqqılısını, kirasirlərin cingiltisini və qüdrətli, qəzəbli bir nəfəsin yaxınlaşdığını duyurdu. Qorxunc bir sükut üz verdi, sonra birdən-birə yalın üzərində qılınc oynadan uzun bir sıra yuxarı qaldırılmış əllər, kaskalar, borular, bayraqlar və “Yaşasın imperator!” deyərək bağırən üç min çalığı başlar göründü. Bütün bu süvarilər platoya hücum etdi. Bu hücum başlanmaqda olan bir zəlzələyə bənzəyirdi.

Birdən-birə – dəhşət! – ingilislərin sol tərəfində, bizim isə sağ tərəfimizdə, dəhşətli bir fəryad arasında, kolonnanın başında gələn kirasirlərin atları şahə qalxdı, Platonun yanına çatmış olan kirasirlər, hüdudsuz bir hiddət və qəzəbə qapılaraq kare və batareyaya ölümcül bir hücumu hazır olduqları halda, birdən-birə ingilislərlə özləri arasında bir boşluq, bir uçurum olduğunu gördülər. Bu uçurum yarığın içindən keçən Oen yolu idi.

Bu, dəhşətli bir dəqiqə idi. Kirasirlərin gözləri qarşısında gözlənilmədiyi bir halda, lap atların ayaqları altında, iki dikdirin arasında, iki tuaz dərinliyində sıldırım bir eniş, bir yarıq qaralırdı. Süvarilərin ikinci sırası birinci sıranı, üçüncü sıra isə ikinci sıranı yarıqana itələdi, atlar şahə

qalxır, geriye atılır, arxası üstə yerə düşür, bellərindəki süvariləri ataraq və atlarında əzərək ayaqları yuxarı eniş aşağı sürüşürdülər. Geriyə çəkilmək üçün heç bir imkan yox idi, bütün kolonna, sanki, atılan bir mərmiyə çevrilmişdi. İngilisləri əzmək üçün toplanmış bir qüvvə fransızların özlərini əzmişdi. Amansız yarğanı ancaq başdan-başa doldurduqdan sonra keçmək olardı. Süvarilər və atlar bir-birinə qarışıb, bir-birini əzə-əzə aşağıya yuvarlanaraq insan bədənlərindən ibarət bir horra əmələ gətirmişdilər. Yalnız yarğan canlı insanlarla doluqdan sonra, salamat qalanlar onları tapdayaraq yarğanı keçə bildilər. Dübua briqadasının, demək olar ki, üçdəbiri bu uçurumda məhv oldu.

Bu, məğlubiyyətin başlanğıcı idi.

Tələfatı ehtimal ki, mübaliğə ilə xəbər verən yerli rəvayətlərə görə, həmin bu Oen yolunda iki min at və min beş yüz atlı öz məzarlarını tapdılar. Yəqin, bu rəqəmlərə ertəsi gün həmin yarğana atılmış olan başqa meyitlər də daxil edilmişdir.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, bu qədər dəhşətli bir tələfat verən Dübua briqadası, bir saat bundan əvvəl Lüneburq batalyonuna müstəqil hücum edərək, onun bayrağını ələ keçirən briqada idi. Napoleon, Milə kirasirlərinə hücumu keçmək əmrini verməzdən əvvəl, ətrafı diqqətlə yoxlamışdı, lakin platonun səthi üzərində heç bir əlaməti olmayan bu yarğandakı yolu o görə bilməzdi. Bununla belə, bu yolun Nivel yolu ilə kəsildiyi yerdə balaca ağ bir ibadət xananı görmüş olan Napoleon, şübhələnib, bir maneə olub-olmadığını bələdçi Lakostadan soruşdu. Bələdçi “yox” deyə başını yırğaladı. Demək olar ki, Napoleonun fəlakətinə səbəb də bu kəndlilin başını yırğalaması idi.

Bundan sonra başqa fəlakətli hadisələr də üz verməli idi.

Napoleon bu vuruşmada qələbə qazana bilərdimi? Biz cavab veririk: yox. Nə üçün?

Vellinqtonmu buna mane olurdu? Blüxermi? Yox. Buna mane olan Tanrı idi.

Bonapartın Vaterloo düzündə qələbə çalması artıq on doqquzuncu əsrin mülahizələrində nəzərə alınmamışdı. Bir sıra başqa hadisələr hazırlanırdı ki, bunların içində Napoleon üçün artıq yer yox idi. Taleyin onu gözdən salması bu hadisədən çox-çox əvvəl özünü göstərmişdi.

Artıq bu böyük insanın süqut vaxtı gəlib çatmışdı.

Xalqların taleyində onun həddindən artıq nüfuz qazanması ümumi müvazinəti pozurdu. Onun şəxsiyyəti özü-özlüyündə bütünlüklə bəşəriyyətdən daha artıq bir əhəmiyyət daşıyırdı.

Bəşəriyyətin həyat qüvvələrinin bir başda mərkəzləşmiş olan bu bolluğu, nəticə etibarilə bir insanın beynində birləşmiş olan bütün bir dünya, vəziyyət davam edərsə, artıq mədəniyyət üçün fəlakətli nəticələr verə bilərdi. Artıq elə bir zaman gəlmişdi ki, satılmaz ulvi ədalət sahibi öz nəzərini buna salmağa məcbur olurdu. Ola bilsin ki, istər mənəvi və istərsə maddi məsələlərdə mövcud olan daimi cazibə qüvvələrinin tabe olduğu prinsiplər və ünsürlər şikayət yazmağa məcbur olmuşdular. Buğlanan qanlar, başdan-başa dolmuş qəbiristanlar, anaların göz yaşları – bunların hamısı qorxunc ittihamçılardır.

Dünya həddindən artıq bir ağırlıqdan əzab çəkdiyi zaman, qaranlıqdan gizli nalə və fəğan səsləri gəlir, uçurumda onlara qulaq asır.

İmperatordan göylərə şikayət olunmuşdu və onun süqut məsələsi artıq həll edilmişdi.

O, Tanrıya mane olurdu.

Vaterloo heç də vuruşma deyildir. Vaterloo bütün kainatın simasının dəyişməsi deməkdir.

ONUNCU FƏSİL.

Mon-Sen-Jan platosu.

Yarğanın mövcud olduğu aydın olan kimi batareyanın da mövcud olduğu aydın oldu.

Altmış top və on üç kare kirasirlərə tuşlama atəş açdılar. Qorxmaz general Delor ingilis batareyasına hərbi salyut verdi.

İngilislərin bütün atlı artilleriyası çaparaq öz karelərinə qayıtdılar. Kirasirlər bir an belə dayanmadılar. Xəndək fəlakəti onların sıralarını azaltsa da, cəsərlərini poza bilməmişdi. Onlar sayca azalarkən şücaətləri daha da artan insanlardan idi.

Fələkətə düşən ancaq Vatyə kolonnası idi. Delorun kolonnasına gəlincə, sanki, tələ qurulduğunu duymuş olan Ney ona sol tərəfdən getməyi tapşırdığından, salamat gəlib çatdı.

Kirasirlər ingilis karelərinə hücumla keçdilər.

Onlar atların cilovlarını buraxıb, qılıncları dişlərində, tapançaları əllərində çapa-çapa gəlirdilər. Bu hücum belə bir hücum idi.

Vuruşmalarda elə dəqiqələr olur ki, insanın qəlbi sərtləşir, insan daş bir heykələ dönür və o zaman bütün bu canlı kütlə qranitə çevrilir. İngilis batalyonları bu dəhşətli hücum qarşısında heç sarsılmadılar.

O zaman dəhşətli bir şey başlandı.

İngilis kareləri bütün cəbhə boyu birdən-birə hücumla məruz qalmışdılar. Qızgın bir tufan onların başı üstünü almışdı. Lakin bu möhkəm piyadalar sarsılmadı. Birinci sıra dizi üstünə çökərək, kirasirləri süngü ilə qarşıladı. İkinci sıra isə onları atəşə tutdu. İkinci sıranın topçuları topları doldururdu. Kare cəbhəsi aralanır, çarpna atəşinin həmləsinə yol açır, sonra yenə qovuşurdu. Kirasirlər onlara yeni həmlə ilə cavab verirdilər. Nəhəng atlar şahə qalxır, kare sıralarının üstündən sıçrayıb keçir, süngülərin üstündən tullandır. Nəhəng bir şey kimi bu dörd canlı divar arasına düşürdülər. Mərmilər kirasirlərin sıralarını, kirasirlər isə karelərin sıralarını yarırdı. Bütöv sıralar atların ayaqları altında qalaraq məhv olurdu. Süngülər kentavrların qarınlarını yırtırdı. Bəlkə də, heç bir zaman başqa vuruşmalarda təsadüf edilməyən eybəcər yaraların səbəbləri də budur. Sanki, bu qudurmuş süvarilərin gəmirməkdə olduğu karelər qısalır, lakin geri çəkilmirdi. Onların çarpna ehtiyatları tükənməz olduğundan, hücum edənlər kütləsinin içərisində partlayışlar bir-birini təqib edirdi. Bu vuruşmanın dəhşətli bir mənzərəsi vardı! Karelər artıq batalyon deyildi, onlar kraterlərə çevrilmişdi, artıq kirasirlər süvari qoşun deyil, bir tufan idi. Hər bir kare qara bulud hücumuna məruz qalan bir vulkana dönmüşdü; lava seli ildırımla vuruşurdu.

Sol ucdakı kare, hər iki tərəfdən müdafiəsiz olduğu və ən çox təhlükəyə məruz qaldığı üçün elə birinci toqquşmada büsbütün məhv edilmiş kimi idi. Bu kare 75-ci şotland dağlıları polkundan ibarət idi. Hər tərəfdə qırğın getdiyi zaman, vuruşmanın ən qızgın bir yerində təbil üstündə əyləşən bir zurnaçı, doğma yurdunun gölləri və meşələrini əks edən malxulyalı gözlərini dərin bir sakitliklə aşağı endirib, dağlı nəğmələrini çalırdı. Arqosu xatırlayan qreklər kimi şotlandiyalılar da Ben Lotianı düşünərək can verirdilər. Zurna ilə birlikdə onu tutan əli kəsmiş olan kirasir qılıncı, xanəndəni öldürməklə nəğməni susdurmuşdu.

Sayları nisbətən çox olmayan və bundan başqa yarıq fələkətində tələfat vermiş olan kirasirlərə az qala bütün ingilis ordusu qarşı dayanmışdı, lakin onlar, sanki, qat-qat artmışdılar, çünki onların hər biri on nəfərə dəyərdi. Bu əsnada bir neçə hannover batalyonu geri çəkildi.

Vellinqton bunu görə, öz süvarilərini xatırladı. Əgər Napoleon da elə bu dəqiqədə öz piyadasını yada salmış olsaydı, vuruşmada qalibiyyət qazana bilərdi. Piyada qoşununu yaddan çıxarması Napoleonun ən böyük və fələkətli bir səhvi olmuşdur.

Hücum edənlər birdən-birə hücum olunanlara çevrildilər. İngilis süvariləri kirasirlərin arxasınca keçdi. Qabaqda – kare, arxada – Sommerset; Sommerset min dörd yüz qvardiya draquunu demək idi. Sommersetin sağ tərəfində Dornberq öz yüngül alman süvariləri ilə, sol tərəfində isə Trip öz belçikalı karabinerləri ilə dayanmışdı; cinahdan və cəbhədən, qabaqdan və arxadan piyada və süvarilərin hücumuna məruz qalan kirasirlər hər tərəfdən özlərini müdafiə etməyə məcbur olmuşdular. Lakin onlar üçün bunun nə fərqi ola bilərdi. Onlar ki bir tufan, bir qasırga olmuşdular. Onların şücaəti bütün imkan hədlərini aşmışdı.

Bundan başqa, onların arxasında arası kəsilmədən toplar guruldayırdı. Bu insanlar yalnız belə bir şəraitdə arxadan yaralana bilərdilər. Sol kürəyi deşilmiş bu kirasirlərdən biri Vaterloo muzeyinin kolleksiyalarında mühafizə olunur.

Bu cür fransızlara qarşı yalnız bu cür ingilislər davam gətirə bilərdi.

Artıq bu döyüş meydanı deyildi, bu, bir zülmət, qəlblərin qəhrəmanlıqla, şiddət və qəzəblə dolu, başgicəlləndirici bir həyəcanı, qılınc ildırımının bir fırtınası idi. Bir an içində min dörd yüz draqundan yalnız səkkiz yüzü qaldı, onların komandiri podpolkovnik Fuller öldürüldü, Ney, Lefevr-Denuetin ulanları və egerləri ilə imdada yetdi. Mon-Sen-Jan platosu alındı, sonra əldən

verildi və yenə alındı. Kirasirlər yenə piyadanın üzərinə cummaq üçün süvarilərdən əl çəkirdi, daha doğrusu, insanlar bu dəhşətli basabasda döş-döşə gəlmiş, əlbəyaxa olmuşdular. Karelər hələ müqavimət göstərirdi.

Onlar on iki hücumda tab gətirdilər. Neyin altında dörd at öldürülmüşdü. Kirasirlərin yarısı platonunda məhv oldu. Vuruşma iki saat davam etdi.

İngilis qoşunları çox didişdirilmişdi. Şübhəsiz, kirasirlər elə ilk hücumda yarıqan yolundakı fəlakətlə zəiflənməmiş olsaydılar, mərkəzi dağıdaraq qələbə qazanmış olardılar. Bu xariqülədə süvarilər Talavera və Badaxos vuruşmalarını görən Klintonu heyrət içində buraxmışdı. Dördüdə üç payı məğlub edilmiş Vellington, yavaş səslə “Mərhəba!”¹ deyərək, qəhrəmancasına onları təqdir etmişdi.

Kirasirlər on üç karedən yeddisini məhv etdilər, altmış top ələ keçirdilər, yaxud xarab elədilər, ingilislərin əlindən altı bayrağını aldılar, həmin bu bayraqları üç kirasirlə üç qvardiya əsgəri Bel-Alyans fermasının yaxınlığında dayanmış olan imperatora apardılar.

Vellingtonun vəziyyəti ağırlaşmışdı. Bu dəhşətli vuruşma iki qəzəbli yaralı əsgərin döyüşünə bənzəyirdi: hər ikisi qanı axa-axa həm hücum edir, həm də özünü müdafiə edirdi. Birinci kim yıxılacaq, kim məğlub olacaqdı?

Platodakı mübarizə davam edirdi.

Kirasirlər haraya kimi çatmışdılar? Bunu heç kəs təyin edə bilməzdi. Yalnız bu məlumdur ki, vuruşmanın sabahı günü Nivel, Jenap, La-Gülp və Brüssel yollarının çarpazlaşdığı yerdə Mon-Sen-Jan qapanı meydanında bir kirasirlə atının ölüsü tapılmışdı. Bu atlı ingilis xətlərini yarıb keçə bilmişdi. Bu ölünü götürənlərdən birisi indi belə Mon-Sen-Janda yaşayır. Adı Deqazdır. O zaman onun on səkkiz yaşı varmış.

Vellington ayaqlarının yerdən üzöldüyünü hiss edirdi. Vuruşmanın sonu yaxınlaşırdı.

Kirasirlər öz məqsədlərinə çata bilmədilər, mərkəz yarılmamışdı. Mon-Sen-Jan platosu isə həm fransızların, həm də ingilislərin əlində olduğu üçün, heç kəsinki sayıla bilməzdi, bununla belə yenə də böyük hissəsi ən axırda ingilislərin əlində qalmaqda idi. Vellington kəndi və platonun yuxarı hissəsini əlindən vermirdi. Neyin əlində isə yalnız təpə və yamac qalmışdı. Sanki, hər iki tərəf bu məzar torpağına rişə salmışdı.

Bununla belə, ingilislərin məğlubiyəti labüd görünürdü: ingilis ordusunun tələfatı böyük idi. Sol cinahdan Kempt kömək tələb edirdi. Vellington: “Mümkün deyil, – deyərək cavab verirdi, – qoy o özünü öldürsün!”. Elə eyni zamanda – bu qəribə təsadüf hər iki ordunun taqətdən düşdüyünü göstərir, – Ney də Napoleondan piyada tələb edirdi, Napoleon isə cavabında: – Piyadamı? – demişdi. – Piyadanı mən haradan alım? Mən onu yarada bilmərəm ki?”

Hər halda, ingilis ordusu daha artıq taqətdən düşmüşdü. Dəmir kirasalı və polad zirehli bu nəhəng eskadronların qızğın hücumları piyadanı əzməmişdi. Yalnız bayrağı əhatə edən bir dəstə əsgərə görə burada bir polk olduğunu təsəvvür etmək olardı: bəzi batalyonlara indi yalnız kapitanlar yaxud leytenantlar komanda edirdi; hələ Ge-Sentdə şiddətli tələfat vermiş olan Alten diviziyası, demək olar ki, tamamilə qırılıb qurtarmışdı. Van-Kluze briqadasının qorxubilməz belçikalıları Nivel yolu boyu çovdar zəmilərinə sərilməmişdilər. 1811-ci ildə İspaniyada fransızlarla yan-yanə Vellingtonla vuruşan, 1815-ci ildə isə ingilislərlə birləşərək Napoleonla döyüşən holland qrenadrlərindən demək olar ki, bir nəfər belə qalmamışdı. Komandirlər arasında böyük tələfat vardı. Ertəsi gün kəsilmiş ayağını dəfn etməyi tapşırılmış olan lord Uqsbriçin dizi əzilmişdi. Kirasirlər hücum etdiyi zaman, fransızlardan Delor, Leritye, Kolber, Dnop, Travers və Blankar sıradan çıxmışdısa, ingilislərdən Alten yaralanmış, Barn yaralanmış, Delanse, Van Meeren, Ompteda öldürülmüş, Vellingtonun baş qərargahı dağılmışdı. Bu qanlı müvazinətdə İngiltərənin payına daha acı qismət düşmüşdü. İkinci qvardiya piyada polku beş podpolkovnik, dörd kapitan və üç kiçik zabit itirmişdi; otuzuncu piyada polkunun birinci batalyonu iyirmi dörd zabit və yüz iyirmi əsgər itirmişdi, 79-cu dağlı polkunda iyirmi dörd zabit yaralanmış, on səkkiz zabit öldürülmüş, dörd yüz əlli əsgər məhv edilmişdi. Kamberlendin Hannover qusarlarından bir polku, polkovnik Qake başda olmaq üzrə, – həmin Qakeni sonralar mühakimə edib rütbəsini aşağı düşürmüşdülər, – əlbəyaxa vuruşmaqdan qorxaraq, geriye dönüş və Brüsselə qədər vəlvələ sala-sala Suan meşəsi ilə qaçmışdı.

Fransızların irəlilədiklərini və meşəyə yaxınlaşdıqlarını görən fərştat, ərzaq arabaları, yüklü arabalar, yaralılarla dolu fərşonlar da geriə qaçmışdı. Fransız süvarilərinin qılınclarına təsadüf edən hollandiyalılar: “Kömək edin!” deyər fərşad edirdilər. İndi belə sağ olan və bu hadisələri görənlərin dediyinə görə, Ver-Kukudan Qrenandala qədər, Brüsselə doğru ikimillik bir məsafədə hər yer qaçqınlarla dopdolu idi. Vəlvələ o qədər böyük idi ki, Mexelndə prins Kondeyə, Gendə isə XVIII Lüdovikə qədər gedib çatmışdı. Mon-Sen-Jan fermasındakı hərbi xəstəxananın arxasında yerləşmiş zəif bir ehtiyat qoşunundan və sol cinahdə Vavianla Vandelerin briqadalarından başqa, Vellingtonun artıq heç bir süvari qoşunu qalmamışdı. Lafetlərindən salınmış bir çox toplar yerə sərilmişdi.

Bu faktları Siborn təsdiq edir. Prinql isə, mübaliğəyə yol verərək, hətta belə deyir ki, guya, ingilis-holland ordusunun sayı otuz dörd min nəfərə endirilmişdi. Dəmir hersoq sarsılmadı, lakin dodaqlarının rəngi qaçmışdı. Vuruşma əsnasında ingilis baş qərargahında olan Avstriya kinq-komissarı Vinsent, İspaniya kinq-komissarı Alava hersoqun artıq həlak olduğunu zənn edirdilər. Vellington saat beşdə saatını çıxarmışdı. Ətrafındakılar Vellingtonun bu ələmli sözləri söylədiyini eşitmişdilər: “Ya Blüxer, ya gecə!”.

Elə həmin bu dəqiqədə Frişmon tərəfindəki uzaq təpələrin üzərində sıra ilə süngülər parladı. Bununla da bu nəhəng vuruşmada dönüş başlandı.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Napoleonun bələdçisi pis olduğu halda, Bülovun bələdçisi yaxşı idi.

Napoleonun faciəli səhvi hamıya məlumdur: o, Qruşini gözlədiyi halda, Blüxer, yəni dirilik əvəzinə ölüm gəlmişdi.

Taleyin bəzən belə sərt dönüşləri olur; insan bütün dünyaya sahib olacağını zənn etdiyi halda, ona Müqəddəs Yelena adası qismət olur...

Əgər Blüxerin general-leytenantı Bülova bələdçilik eləyən balaca naxırçı ona Plansenuadan aşağıda deyil, Frişmondan yuxarıda meşədən çıxmağı məsləhət etmiş olsaydı, bəlkə də, on doqquzuncu əsrin taleyi tamamilə başqa cür olardı. Napoleon Vaterloo vuruşmasında qalib gələ bilirdi. Prussiya ordusu, Plansenuanın aşağısından keçən yolla deyil, hər hansı başqa yolla getmiş olsaydı, artilleriya üçün keçilməsi mümkün olmayan bir yarıqana rast gələr və Bülov vaxtında gəlib çata bilməzdi.

Halbuki Bülov yalnız bircə saat gecikmiş olsaydı (general Müflinqin iddiasıdır) – Blüxer artıq əvvəlki Vellingtonu görməzdi, “Vaterloo vuruşması məğlubiyyətlə nəticələnmiş olardı”.

Söylədiklərimizdən aydın görünür ki, Blüxerin gəlməsi vaxtı çatmışdı. Ancaq o xeyli gecikmişdi. Dion-le-Monda düşərgə elədi və şəfəq doğarkən yürüşə başladı. Lakin yollar xarab olduğundan, Blüxerin diviziyaları palçığa batırdı. Topların təkərləri yarıya qədər palçığa girirdi.

Bundan başqa, ordu Dil çayını keçmək üçün dar Vavr körpüsünü keçməyə məcbur oldu.

Körpüyə doğru gedən küçə fransızlar tərəfindən yandırılmışdı. Mərmi qutuları və artilleriya arabaları hər iki tərəfdə yanan evlərin arasından keçə bilməyərək, yanğının qurtarmasını gözləməyə məcbur olmuşdular. Bülovun avanqardı günortaya kimi hələ Şapel-Soen-Lambere çatmamışdı.

Vuruşma iki saat əvvəl başlamış olsaydı, saat dördə kimi qurtarardı və beləliklə, Blüxer gəlib çatdığı zaman, artıq Napoleon qalib gəlmiş olardı. Bizim dərk etmək iqtidarında olmadığımız nəhayətsizlik mislində olan bu böyük təsadüflər bunlardan ibarətdir.

Hələ günorta vaxtı imperator durbindən baxarkən, birinci olaraq üfüqlərdə onun diqqətini cəlb edən bir şey görmüşdü. Napoleon: “Mən orada, uzaqda bir bulud görürəm, – mənə, o, qoşundur” demişdi. Sonra Dalmasiya hersoquna müraciətlə soruşmuşdu: “Sult, Şapel-Sen-Lamber istiqamətində siz nə görürsünüz?”. Marşal durbinini o tərəfə çevirib cavab vermişdi: “Dörd ya beş min nəfər görürəm, əlahəzrət. Qruşi olacaqdır!”. Bununla belə, görünən bu şey

duman içində olub hərəkət etmirdi. Baş qərargahın bütün durbinləri imperatorun gördüyü “buludu” diqqətlə gözdən keçirirdi. Bəziləri deyirdi ki: “Bu, düşərgə etmiş kolonnalardır”. Əksəriyyət isə: “Ağaqlardır” deyə qərar verirdi. Yalnız bir şeyi yəqin söyləmək olardı ki, bu bulud hərəkət etmirdi. İmperator kəşfiyyat üçün bu qara nöqtəyə doğru Domonun yüngül süvarilərindən bir divizion göndərdi.

Bülov, həqiqətən, hərəkət etmirdi. Avanqardı çox zəif olduğundan, vuruşmaya girişmək iqtidarında deyildi. Bülov korpusun əsas qüvvələrini gözləməyə məcbur olmuş və hərbi nizama düzülməkdən əvvəl qoşununu bir yerə toplamaq əmrini almışdı, lakin saat beşdə Vellinqtonun fəlakətli vəziyyətini görən Blüxer, Bülova hücum əmrini vermiş və məşhur sözləri söyləmişdi: “Qoy ingilis ordusu bir az nəfəs alsın”.

Bir az sonra Losten, Giller, Qake və Risselin diviziyaları Lobo korpusunun qarşısında yerləşdi, prins Vilhelm Prusskinin süvariləri Paris meşəsindən yürüşə başladı, Plansenua alovlandı və prus mərmiləri dolu kimi yağaraq, Napoleonun arxasında ehtiyatda dayanan qvardiya sıralarına belə düşməyə başladı.

ON İKİNCİ FƏSİL.

Qvardiya.

Qalan hər şey məlumdur: üçüncü ordunun vuruşmaya girişməsi, vuruşmanın dislokasiyası, birdən-birə gurlayan səksən altı top lüləsi Bülovla birlikdə Birinci Pırxin gəlib yetişməsi, Blüxerin şəxsən idarə etdiyi Siten süvariləri, fransızların sıxışdırılması. Oen platosundan aşağı atılan Markonye, Papeletdan çıxarılan Dürüt, geriye çəkilən Donzelo və Kio, Lobonun mühasirəyə düşməsi, gecə başlananda sürətlə genişlənən yeni bir vuruşma, müdafiəsiz qalan polkları, bütün ingilis piyadasının hücum keçməsi və irəliyə hərəkət etməsi, fransız ordusunun yarılması, ingilis və prus çarpanalarının birgə səyləri, cəbhənin məhv və tar-mar edilməsi, cinahların darmadağın edilməsi və bu dəhşətli bərbadlıq içində döyüş meydanına daxil olan qvardiya.

Qvardiya amansız bir ölümə doğru gedərkən bağırdı: “Yaşasın imperator!” Salamlar və alqışlar yağdıran bu qədər təsirli bir can çəkişməsi tarixdə heç bir zaman olmamışdır.

Bütün günü göy tutqun idi. Axşam saat səkkiz olardı, birdən üfüqdəki buludlar parçalandı və Nivel yolu boyunca bitən qarağacların budaqları arasından batan günəşin məşum qırmızı şəfəqləri görüldü. Austerlis döyüşündə isə günəş doğurdu.

Bu faciənin sonuna yaxın hər bir qvardiya batalyonu bir generalın komandası altında idi. Frian, Mişel, Roge, Qarle, Male, Pore de Morvan – hamısı burada idi! Qrenaderlərin geniş günlüklərində qartal şəkli olan hündür papaqları bu cəng meydanının dumanı içərisində müntəzəm, düzgün, sarsılmaz, əzəmətli və vüqarlı sıralarla görüldüyü zaman, düşmən, Fransaya ehtiram hissi duymuşdu. Sanki, iyirmi zəfər ilahəsi qanadlarını açaraq, döyüş meydanına qədəm basdı və qalib gələnlər özlərini məğlub hesab edərək, geriye çəkildilər, lakin Vellinqton bağırdı: “Qvardiyaçılar, yerinizdən tərpənməyin, düz nişan alın!”. Çəpərlərin arxasında yerləşmiş olan qırmızı ingilis qvardiyaçıları polku ayağa qalxdı, yağış kimi yağın çarpanalar qartallarımızın başı üzərində dalğalanan üçrəngli bayrağı deşdi, əsgərlər bir-birilə toqquşdu, misilsiz bir qırğın başladı. Qaranlıqda imperator qvardiyası ətrafındakı qoşunların sarsıldığını, nizamsız bir halda geriye çəkilən böyük bir dalğanın tərpəndiyini duyaraq, əvvəlki “Yaşasın imperator!” əvəzinə “Qaç, cianını qurtar!” bağırtılarını eşitdi və arxasında hamının qaçdığını bilə-bilə, yenə də hücumuna davam etdi. Qvardiyanın başına getdikcə şiddətlənən mərmilərin dolusu yağır, o, hər addımda daha çox tələfat verirdi. Burada nə qorxaqlar vardı, nə də tərəddüd edənlər. Bu polkun hər bir əsgəri də, onun generalı da qəhrəman idi. Bir nəfər belə intihardan çəkinmədi.

Özündən çıxmış Ney, ölümü qəbul etmək qərarından doğan bir əzəmətlə, döşünü bu tufanın bütün zərbələrinə verirdi. O, beşinci ata mindi, onu da öldürdülər. O, başdan ayağa kimi tər içində idi, gözləri od kimi yanır, dodaqları köpüklənmiş, mundirinin yaxası açıq, epolitinin biri atlı ingilis qvardiyaçısının qılınc zərbəsi ilə parçalanmış, döşündəki Böyük qartal nişanı əzilmiş

halda qana, palçığa batmış, bir əlində qırıq bir qılınc, möhtəşəm bir görünüşlə səslənirdi: “Tamaşa edin, görün Fransa marşalı döyüş meydanında necə ölür!”. Lakin heyhat! O ölmədi. O, pərişan və qəzəbli idi. Drue d’Erlona müraciətlə bağırdı: “Bəs sən? Məgər sən öldürülmək istəmirsənmi?”. Bir ovuc insana qarşı çevrilmiş bu sarsıdıcı top atəşi altında Ney bağıırırdı: “Demək, mənim payıma bir şey düşmədi? Ah, mən istərdim ki, bütün bu ingilis mərmiləri mənim qarnıma dəysin! Zavallı, sən fransız güllələrindən ölmək üçün sağ qaldın!”

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Fəlakət.

Qvardiyanın arxasındakı ordunun geriyə çəkilməsi qorxunc idi. Ordu birdən-birə hər tərəfdən – Huqomon, Ge-Sent, Papelot, Plansenua tərəfindən eyni zamanda sarsıldı. “Xəyanət!” bağırtıları ardınca “Canınızı qurtarın” sədaları yüksəldi. Qaçıb dağılan ordu əriyən qara bənzər: hər şey çökür, çatlayır, tərənir, titrəyir, yuvarlanıb toqquşur, tələsir, sürətlə hərəkət edir. Bu, təsviredilməz bir dağılmadır. Ney kiminsə atını əlindən alıb, atın belinə sıçrayır və şlyapasız, boyunbağısız, şpaçasız Brüssel yolunun ortasında dayanıb həm ingilislərin, həm də fransızların qabağını kəsir. Marşal ordunu dayandırmağa çalışır, onu qayıtmağa dəvət edir, təhqir edir, qaçanların yaxasından yapışır, yaxır, yandırır. Əsgərlər onun yanından dolanıb keçərkən: “Yaşasın marşal Ney!” deyə bağıırırlar. Dürütün iki polku ulanların qılıncları və Kempt, Best, Pakk və Rilantın briqadalarının atəşi arasında, top kimi oyan-buyana atılaraq, çaşqınlıq içində vurnuxurdu. Çarpışmaların ən qorxulusu qaçmaqdır, dostlar özlərini xilas etmək üçün bir-birini öldürür, eskadronlar və batalyonlar bir-birilə çarpışaraq, nəhəng bir cəng köpüyü kimi dağılırlar. Lobo bir tərəfdən, Reyl isə o biri tərəfdən bu axına düşmüşlər. Napoleon, qvardiyasından qalan döyüşçülərin köməyi ilə, əbəs yerə bu axının qarşısını almağa çalışır, əbəs yerə son təşəbbüs olaraq son şəxsi mühafizə eskadronlarını qurban verir. Kio Vivianın, Kellerman Vandelerin, Lobo Bülovun, Moran Pirxin, Domon və Sübervik prins Vilhelm Prusskinin qarşısında geri çəkilir. İmperator eskadronlarını hücumu aparan Giyo ingilis draquonlarının atlarının ayaqları altında əzilib məhv olur. Napoleon atını çapa-çapa qaçqın dəstələrinin yanından keçir, nəsihət edir, israr edir, hədələyir, yalvarır. Hələ səhər “Yaşasın imperator!” deyən ağızlar artıq susur, sanki, Napoleonu artıq heç kəs tanımır. Yenicə gəlmiş prus süvari qoşunları fransızlara hücum çəkərək vurur, çapır, kəsir, əzir, öldürür və məhv edir. Qoşqu taqımları bir-birilə toqquşur, toplar kənara qaçır, arabaçılar top arabalarının atlarını açaraq qaçırırlar, təkərləri yuxarı yıxılmış furqonlar yolu kəsir və yeni qırğına səbəb olur. İnsanlar bir-birini sıxışdırır, əzir, diriləri və ölüləri tapdalayırlar. Əllər kor-koranə qabağına nə rast gəlsə məhv edir. Yığın-yığın insanlar yollara, cığırılara, körpülərə, düzlərə, təpələrə, dərələrə, meşələrə dolmuşdur – ətraf qırx min insan kütləsi ilə doludur. Nalə və fəğan səsləri gəlir, silahlar və çantalar taxılın içinə atılmışdır, qılınc zərbələri qalın taxılda yollar açmışdır, artıq nə yoldaş var, nə zabit var, nə də general – hər tərəfdə misilsiz bir dəhşət hökm sürür. Bir tərəfdə – Fransanı kefi istədiyi kimi kəsib doğrayan Siten, o biri tərəfdə – ceyrana dönmüş aslanlar. Bu qaçmaq belə bir qaçmaq idi! Jenapda dayanmaq, möhkəmlənmək, düşməni dəf etmək istədilər. Lobo üç yüz adam topladı. Kəndin girəcəyində barrikadalar quruldu, lakin prus topları atəş açar-açmaz, hamı yenə qaçmağa üz qoydu. Lobo əsir düşdü. Yolun sağ tərəfində, Jenapdan bir neçə dəqiqəlik yolda yarı uçulmuş kərpic bir evin damında bu gün belə həmin top atəşinin izləri görünür. Prussiyalılar görünür, bu cür şərəfsiz qələbədən hiddətlənərək, Jenapa üz tutdular. Fransızların təqib edilməsi dəhşətli bir şəkil aldı. Blüxer ümumi qətl əmrini verdi. Roge bunun üçün ələmli bir nümunə olmuşdu, o, hər bir prus əsirini yanına gətirmiş olan fransız qrenaderini ölümlə təhdid edirdi. Blüxer Rogeni də ötdü. Bir Jenap meyxanasının qapısına sıxışdırılmış olan gənc qvardiyanın generalı Dükem öz şpaçasını ölüm qusarına təslim etdi, o isə silahı alıb əsiri öldürdü. Qələbə məğlub olanların qırğını ilə tamamlandı. Madam ki, biz tarixi təmsil edirik, demək ki, qərar verməliyik: qoca Blüxer özünü biabır etdi. Bu amansızlıq fəlakəti tamamlamış oldu. Ümidlərini itirən qaçqınlar

Jenapı keçdilər. Katr-Branı keçdilər. Qoseli, Franı və Şarleruanı keçdilər. Tüeni keçdilər və ancaq sərhəddə dayandılar. Əfsus! Bu biabırılıqla qaçan kim idi? Böyük ordu. Məgər bu çaşqınlıq, bu dəhşət, tarixdə misli görünməmiş və böyük bir mərdliyin məhv olması səbəbsiz idi? Yox, bunun səbəbləri var. Tanrı əlini uzatmış və onun böyük kölgəsi Vaterloo üzərinə düşmüşdü. Bu gün taleyin əmri yerinə yetmişdi. Bu günü ilahi bir qüvvə qabaqcadan təyin etmişdi. Buna görə də bütün bu başlar dəhşət içində əyilmişdi. Buna görə də bu böyük insanlar silahlarını əldən buraxmağa məcbur olmuşdular. Avropaya qalib gələnlər yerlə yeksan olmuşdu, nə deyəcəklərini, nə iş görəcəklərini bilmədən, qaranlıqda dəhşətli bir şeyin olduğunu hiss edərək, məhv olmuşdular. Hoc erat in fathis! O gün bütün bəşər nəslinin gələcəyi dəyişdi. Vaterloo bir məhvərdir ki, on doqquzuncu əsr onun üzərində dayanmışdır. Böyük bir əsrin başlanması üçün böyük bir insanın yox olması lazım gəlirdi. Bu vəzifəni öz öhdəsinə elə bir qüvvə götürdü ki, ona heç kəs bir söz deyə bilməzdi. Qəhrəmanların çaşqınlığını izah etmək olar. Vaterloo vuruşmasında buluddan daha mühüm bir şey göründü ki, o da meteor idi. Oraya Allah qədəm basmışdı.

Axşam qaranlığı çəkərkən Jenap yaxınlığındakı bir düzdə Bernarla Bertran qaşqabaqlı, fikirlərə qərq olmuş bir şəxsi redinqotunun ətəyindən tutub dayandırdılar. Bu şəxs qaçqınların axını ilə buraya qədər gətirilərək, yenicə atdan düşmüş və cilovları qoltuğunun altına soxaraq, tək-tənha, gözləri dolaşa-dolaşa, geriye, Vaterlooya doğru gedirdi. Bu şəxs yenə də qabağa getmək üçün can atan Napoleon, bu məhv olan xəyalın sürüklədiyini böyük lunatik idi.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Son kare.

Geriye çəkilənlərin qaynayan axını arasında burulğan ortasına düşmüş bir qaya kimi dayanan bir neçə qvardiya karesi gecəyə qədər müqavimət göstərməkdə davam etdi. Gecə və onunla bərabər ölüm gəlib çatdı; onlar bu ikiqat zülmətin intizarında idilər, sarsılmadan bu zülmətin onları bürüməsinə imkan verdilər. Bir-birindən ayrı düşmüş və qəti bir məğlubiyyətə düşərək olan ordu ilə əlaqəsi üzülmüş olan hər bir polk yalnızca can verirdi. Bu son qəhrəmanlığı göstərmək üçün bəzi karelər Rosom təpələrində, o birilər isə Mon-Sen-Jan düzündə yerləşdilər. Hamının atıb getdiyi bu məğlub olan, qorxunc, ələmlı karelər bu təpələrdə, bu düzlərdə dəhşətli ölümlərini qarşılayırdılar. Onlarla birlikdə Ulm, Vaqram, İena və Fridland ölürdü.

Axşam saat doqquza yaxın əlaqaranlıqda Mon-Sen-Jan platosunun ətəyində yalnız bir kare hələ də müqavimət göstərirdi. Bu məşum dərədə kirasirlərin aşdığı və artıq ingilis qoşunları tərəfindən tutulmuş olan yamacın ətəyində müzəffər düşmən artilleriyasının yaylım atəşi və sıx-sıx yağın mərmillər altında bu kare hələ də mübarizəni davam etdirirdi. Bu kareyə Kambron adlı görkəmsiz bir zabit komanda edirdi. Hər dəfə atəş açıldıqca, karedəkilərin sayı azalır, lakin kare yenə də müqavimət göstərirdi. Çarpına atəşinə o tüfəng atəşi ilə cavab verir və getdikcə, hər dörd tərəfdən qısalırdı. Qaçqınlar tövşüyə-tövşüyə bir anlığa dayanır və uzaqlarda, gecənin qaranlığı içində getdikcə sakitləşən bu qorxunc gurultuya qulaq asırdılar.

Bütün legion məhv olub yalnız bir ovuc adam qaldıqda, bayraqları parça-tikə olduqda, bütün güllələrini sərf etmiş olan tüfəngləri sadəcə bir dəyənəyə döndükdə, ölümlərin sayı sağ qalanların sayına üstün gəldikdə bu ilahi əzəmətlə ölənlər cəngavərlərin qarşısında qaliblərin ürəyi müqəddəs bir dəhşətlə doldu və ingilis artilleriyası, sanki, nəfəs almırmış kimi, sükut etdi. Bu, sanki, ölüm müddətinin təxirə salınması idi. Sanki, vuruşanların ətrafında kabuslar, atlı silüetləri, topların qara lülələri dolaşırdı, təkərlər, və lafetlər arasından ağır gümüşü göy görünürdü. Qəhrəmanların hər zaman vuruşma tustüsü arasında dumanlı bir şəkildə görə bildikləri ölüm əjdahasının başı onlara doğru gəlir, onların gözlərinin içinə baxırdı. Axşam toranlığında tonların doldurulduğu eşidilirdi, gecənin qaranlığında pələng gözləri kimi parlayan yandırılmış fitillər onların başları üzərində bir dairə yaratmışdı, bütün ingilis batareyalarının tonlarına atəş vuranlar yaxınlaşırdı. Elə bu anda, bəzilərinin dediyinə görə, ingilis generalı Kolvil, başqalarının dediyinə görə – Metlend bu

qəhrəmanların başı üzərində qalxan ölüm qılıncını saxlayaraq, həyəcanlı bir səslə bağırırdı: “Qoçaqlar, təslim olun! “Kambron cavab vermişdi: “Merde”.

ON BEŞİNCİ FƏSİL.

Kambron.

Fransız oxucularına bir hörmət nişanəsi olaraq, bir fransızın söyləmiş olduğu bu ən gözəl sözü təkrar etmək lazım deyildir. Tarixdə fəvqəlbəşər şeylərə şəhadət vermək qadağandır.

Biz heç şeydən qorxmadan qadağan edilən bu sözü söyləməyə cəsarət etdik.

Demək, bu nəhənglər arasında bir titan vardı ki, o da Kambron idi.

Bu sözü bağırmaq və sonra ölmək, bundan da əzəmətli bir şey ola bilərmi? Ölümü arzulamaq da ölmək deməkdir, özü çarpana atəşi ilə öldürüldüyü halda, adının qalmasında bu adam müqəssir deyildir.

Vaterloo vuruşmasında qələbə çalan adam qaçmağa məcbur olan Napoleon deyil, səhər saat dördə geriyyə çəkilərək, saat beşdə ümitsizliyə düşən Vellington deyil, qətiyyə vuruşmada iştirak etməyən Blüxer deyildir; Vaterloo vuruşmasında qələbə çalan adam Kambrondur.

Belə bir sözlə sizi öldürən bir ildirimi dəf etmək – qalib gəlmək deməkdir!

Fəlakətə belə bir cavab vermək, taleyə belə bir söz demək, gələcək aslan üçün belə bir əsas qoymaq, yağışa, gecəyə, Huqomonun xəyanətkar divarına, Oen yoluna Qruşinin gecikməsinə, Blüxerin gəlişinə qarşı belə bir replika atmaq, məzar içində belə istehza etmək, yerə yıxıldıqdan sonra belə sarsılmamaq iki heca ilə bütün Avropa koalisiyasını basdırmaq, krallara sezarların getdiyi məlum bir yeri, yəni rahatxananı təklif etmək, ən sarsaq bir sözə Fransanın bütün rəvnəqini verərək, onu ən gözəl bir sözə çevirmək, cürət edib Vaterloonu Leonidas karnavalı ilə tamamlamaq, Rableyə əlavə olaraq, bir söz söyləmək, ucadan söylənməyən ən kobud bir sözlə bu qələbəyə yekun vurmaq, yer üzündəki mövqeyini itirmək, lakin tarixdə bu yeri mühafizə etmək, belə bir qırğından sonra istehza edənləri öz tərəfinə çəkmək – bu ağılasıgmaz bir şeydir!

Bu – ildirimi təhqir etmək deməkdir. Bunda Esxil əzəməti vardır.

Kambronun bu sözü yerdə yarıq əmələ gələrkən çıxan bir səssə bənzər. Bu, həqarətin təzyiqindən partlayan bir sinə deməkdir. Bu, partlayışa səbəb olan ölüm iztirablarının artığı idi. Qələbə çalan kim oldu?

Vellingtonmu? Yox! Blüxer olmasaydı, Vellington məhv olardı. Bəlkə, qələbə çalan Blüxerdi? Yox! Vellington vuruşmanı başlamamış olsaydı, Blüxer onu tamamlaya bilməzdi. Son dəqiqədə gələn, heç kəsin tanımadığı sadə bir əsgər, müharibənin ən kiçik bir zərrəsi olan Kambron isə burada bir yalan olduğunu, fəlakətin özündə belə ikiqat dözülməz bir yalan olduğunu duymuşdu; onun hiddət dərəcəsinə gəldiyi bir zaman isə, ona gülünc bir şey, yəni yaşamaq təklif etdilər. O necə özündən çıxmasın? Budur, bütün Avropa kralları, bəxtəvər generallar, ildirim çaxan Yupiterlər, hamısı göz qabağındadır, onların yüz min müzəffər qoşunu var, bu yüz minin arxasında isə bir milyon qoşun var; fitilləri yandırılmış, topları ağızlarını açmışdır, imperator qvardiyası və böyük ordu artıq onların ayaqları altındadır, onlar indicə Napoleonu yıxmışlar, ancaq Kambron qalmışdır; etiraz etmək üçün yalnız bu aciz soxulcan qalmışdır. O susmayacaq, o etiraz edəcək! Etiraz etmək üçün o, şpaqa seçilən kimi, söz seçir. Kambronun ağzı tüpürcəklə dolur, ona lazım olan söz də həmin bu tüpürcəkdir. O, bütün ümidləri qırılan bu şəxs, bu böyük və miskin qələbə qarşısında, qalibləri olmayan bu qələbə qarşısında ruhlanır, coşur, bu qələbənin dəhşətli ağırlığını daşıyan da odur, onun bir heç olduğunu etiraf edən də odur. O, qələbəyə yalnız tüpürmək deyil, say, qüvvə və kobud materiyanın təzyiqi altında üzülərək, öz qəlbində mənfur bir şeyi ifadə edən bir kəlmə tapır. Təkrar edirik, bu kəlməni söyləmək, bunu tapmaq, bunu etmək qalib olmaq deməkdir!

Bu fəlakətli dəqiqədə böyük günlərin ruhu bu naməlum şəxsin qəlbinə girmişdi. Ruje de Lil “Marselyoza”-nı tapdığı kimi, Kambron da Vaterloonu təcəssüm edən bu sözü tapmışdı – buna səbəb Tanrının verdiyi ilham idi. İlahi bir tufanın nəfəsi bu insanlara çatmış, onları vurmuş, sarsıtmışdı, onlar titrəmişdilər, bu insanlardan biri müqəddəs bir nəğmə oxumuş, o biri isə

dəhşətli bir fəryad qoparmışdı. Bu titanik bir nifrət ifadəsi idi ki, Kambron bunu yalnız imperiyanın adından Avropaya deyil, – bu əlbəttə, kifayət etməzdi – inqilab adından keçmişin üzünə çırpmışdı. Onun səsinə eşitdilər. Kambronda keçmiş zamanların nəhəng insanların ruhu olduğunu anladılar. Sanki, Danton yenidən dil açmışdı və ya Kleber nəre çəkirdi. Kambronun söylədiyi bu sözə cavab olaraq, ingilisin səsi “Atəş!” deyə komanda verdi. Batareyalar guruldadı, təpə sarsıldı, bu mis ağızlar son dəfə öldürücü çarpına fırlatdılar; doğan ayın işığından gümüş rəng almış qalın bir tüstü qalxdı, o çəkildikdən sonra isə hər bir şey yox oldu. Qorxunc ordunun qalıqları məhv edilmiş, qvardiya ölmüşdü. Canlı redutun dörd divarı hərəkətsiz halda yerə sərilməmişdi, yalnız arabir meyitlərin arasında bir titrəyiş duyulurdu. Roma lejionlarından da əzəmətli olan fransız lejionları belə məhv oldular. Onlar Mon-Sen-Jan platosunda, yağışdan və qandan islanmış torpaq üzərində, kömür kimi qaralmış sünbüllər arasında məhv oldular. İndi o yerdən, səhər saat dördə, Nivelə gedən poçt karetasının arabaçısı Jozef fit çala-çala və atını ləzzətlə qamçılayaraq keçməkdədir.

ON ALTINCI FƏSİL.

Qut libras in duel?!

Vaterloo vuruşması bir müəmmadır. Bu vuruşma istər qalib gələnlər, istərsə məğlub olanlar üçün eyni dərəcədə anlaşılmaz idi. Napoleon üçün bu bir vəlvələ idi², Blüxerin nəzərində bu başdan-başa bir atışma idi. Vellinqton isə bundan heç bir şey başa düşə bilmir. Raportları nəzərdən keçirə bilərsiniz. Verilən məlumat dumanlı, izahat dolaşıqdır. Bəzilərinin dili tutulur, bəzilərinin isə dili dolaşır. Jomini Vaterloo vuruşmasını dörd dövrə bölür; Muflinqə görə, vuruşma üç epizoddan ibarətdir; yalnız Şaras, bəzi fikirləri ilə və hadisələrə verdiyi qiymətlərlə şərik olmasaq belə, – insan dühasının Tanrının təyin etdiyi bir təsadüflə mübarizədə düçar olduğu bu fəlakətin səciyyəvi əlamətlərini öz doğru baxışı ilə düzgün görə bilmişdir. Qalan tarixçilərin hamısı isə, gözlərinə bir növ pərdə çəkilmiş olduğundan, gözü bağlı hərəkət edir. Həqiqətən, o gün ildırım çaxması kimi bir şey idi bu, hərbi mütləqiyyətin süqutu demək idi, bu süqut kralların böyük heyrətinə səbəb olaraq bütün kral hakimiyyətlərini də öz arxasınca sürükləmişdi, bu qüvvətin süqutu, müharibənin məğlubiyyəti idi.

Ali bir zərurət əlaməti daşıyan bu hadisədə insan heç bir rol oynamamışdı.

Məgər Vellinqtonu və Blüxeri Vaterloodan məhrum etmək İngiltərə və Almaniyanı bir şeydən məhrum etmək deməkdir? Xeyr! Vaterloo məsələsi müzakirə edilərkən, söhbət nə şanlı İngiltərədən gedir, nə də əzəmətli Almaniyadan. Şükür olsun Allaha ki, xalqların böyüklüyü qılinc və şpaqanın ələmli sərgüzəştlərindən asılı deyildir. Almaniya, İngiltərə və Fransanın şərəfi silah gücündə deyildir. Vaterloo qılinc şaqırtısından başqa bir şey olmadığı dövrdə, Almaniyada Blüxerin üzərində Höte, İngiltərədə isə Vellinqtonun üzərində Bayron yüksəlirdi. Çoxlu ideyaların baş verməsi bizim əsrin xüsusiyyətidir; bu səhər şəfqətinin gözqamaşdırıcı işığına İngiltərənin də, Almaniyanın da parlaq şüaları qarışmışdır. İngiltərə və Almaniya əzəmətlə doludur, çünki onlar düşünürlər. Mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlməsi onların təbii xassəsidir, onların mahiyyətindən doğur və qətiyyətlə təsadüfdən asılı deyildir. Onların XIX əsrdə yüksəlməsinə səbəb heç də Vaterloo olmamışdı. Yalnız barbar xalqlar qələbə qazandıqdan sonra birdən-birə yüksəlirlər. Tufandan sonra sellər də bir müddət üçün şişər, şiddətlənər. Mədəni xalqlar, xüsusilə yaşadığımız bu dövrdə, bir sərkərdənin müvəffəqiyyət qazanıb-qazanmamağından asılı olaraq yüksəlməz və enməzlər. Onların xalqlar ailəsindəki vəzni vuruşmadan daha mühüm şeylərin nəticəsidir. Şükür olsun Allaha, onların namusu, şərəfi, ürfan və dühası qəhrəmanların və fəthlərin, yəni qumarbazların vuruşma lotereyalarında udmaq fikrində olduqları uduş bileti deyildir. Belə təsadüflər olur ki, vuruşmada məğlub olan bir xalq, tərəqqidə qalib gəlir. Şərəf və şöhrət az olsa da, azadlıq çox olur. Təbil səsi susur, idrakın səsi ucalır. Bu elə bir oyundur ki, burada udan uduzandır. Vaterloonu soyuqqanlılıqla iki nöqtəyi-

nəzərdən müzakirə edək. Təsadüf olan şeyi təsadüfün ayağına, Allahın əmri olan şeyi isə Allahın ayağına yazaq. Vaterloo nədir? Qələbəmi? Xeyr. Bu – çalğıda zil sim kimi bir şeydir. Uduş Avropaya çatdı, lakin pulunu Fransa verməyə məcbur oldu. Orada aslan heykəlini qoymağına dəyməzdi.

Hər halda, Vaterloo tarixin ən qəribə toqquşmalarından biridir. Napoleon və Vellington. Bunlar düşmən deyil, bir-birinin əksidir. Antitezaları sevən Allah heç bir zaman bu qədər təsirli bir təzad, bu qədər fəvqəladə bir görüş yaratmamışdı. Bir tərəfdə – dəqiqlik, riyazi bir mülahizə, ehtiyatlılıq, təmin edilmiş geriyə çəkilmə yolları, mühafizə edilmiş ehtiyat qüvvələri, sarsılmaz bir soyuqqanlılıq, pozulmaz bir ardıcılıq, məkandan mənfəətbərdar olan strategiya, batalyonları müvazinətdə saxlayan bir taktika, təyin edilmiş qaydalara ciddiyyətlə riayət edən bir qırğın, saata baxa-baxa aparılan bir müharibə, təsadüfə heç bir ümid bəsləməmək, əski klassik bir cəsarət, heç bir səhvə yol verməmək: o biri tərəfdə isə – qəzaya inanmaq, xüsusi bir hərbi sənətkarlıq, qeyri-insani bir duyğu, parlaq bir nəzər, qartal kimi uzaqgörən və ildırım kimi vuran bir şey, təkəbbürlü bir qızğınla uyuşan gözəl bir məharət, dərin bir qəlbin bütün sirləri, fəlakətə bağlanan bir əhdnamə, bir yerdə birləşdirilmiş və sanki, itaətə məcbur edilmiş bir çay, bir düz, bir meşə, bir təpə, öz istibdadına döyüş meydanlarını belə tabe etdirən bir müstəbid, özü yüksəldib və özü pərişan etdiyi bir strategiya elmi ilə qarışıq olaraq öz bəxt ulduzuna bəslənilən bir inam. Vellington – müharibənin Baremi, Napoleon isə müharibənin Mikel-ancelosu deməkdir, lakin bu dəfə mülahizə dühaya qalib gəlmişdi.

Hər ikisi kimi isə gözləyirdi. Mülahizəsini düz eləyən zəfər qazandı. Napoleon Qruşini gözləyirdi – Qruşi gəlmədi. Vellington Blüxeri gözləyirdi – o gəldi.

Vellington – keçmiş bir itki üçün intiqam alan klassik bir müharibədir. Napoleon hərbi karyerasının ilk günlərində İtaliyada belə bir müharibəyə təsadüf etmiş və parlaq bir qələbə qazanmışdı. Qoca bayquş cavan qırğı qarşısında təslim olmuşdu. Əvvəlki taktika yalnız tar-mar olmamışdı, o rüsvay olmuşdu. Bu iyirmi altı yaşlı korsikalı, əleyhinə hər bir şey olduğu halda, lehinə heç bir şeyi olmayan, ərzağı, hərbi sursatı, topu, ayaqqabısı, az qala ordusu olmayan bir dəstə adamlarla böyük qoşunların qabağına çıxdı, Avropanın bütün birləşmiş qüvvələrinə hücum edən və qətiyyətlə mümkün olmayan bir yerdə ən mənasız bir şəkildə qələbə qazanan bu ehtişamlı cahil kim idi? Demək olar ki, nəfəsini belə almadan və eyni imkanlarla alman imperatorunun beş ordusunu bir-bir dağıdıb, Alvisin arxasınca Bolyenin, Bolyenin arxasınca Vurmseri, Vurmserin arxasınca Melası, Melasın arxasınca Makkı məğlub edən bu qorxunc dəli haradan gəlmişdi? Birinci dəfə döyüşə girdiyi halda, bir günəş kimi özünə cəsarətlə güvənən bu şəxs kim idi? Akademik hərbi sənət məktəbi onu rədd etmiş və bununla da öz acizliyini sübut etmişdi. Əski sezarçılığın yeniliyə qarşı dərin nifrət və kin bəsləməsi, odlu bir qılınca qarşı təlimə öyrəşmiş bir qılınca kını, dühaya qarşı şahmat taxtasının kını, bax, bundan irəli gəlirdi. 1815-ci il iyunun 18-də son söz bu inadlı kinin idi, o da Lodi, Montebello, Montenot, Mantuey, Marenqo və Arkolem vuruşmalarında ancaq bir söz həkk etmişdi – “Vaterloo”. Vaterloo əksəriyyətə xoş olan bir adilik təntənəsi idi. Tale bu istehzaya yol verdi. Həyat və şöhrətinin söndüyü günlərdə Napoleon yenə gənc Vurmserlə qabaq qabağa gəldi.

Həqiqi Vurmseri yaratmaq üçün Vellingtonun saçlarını ağartmaq kifayət edirdi.

Vaterloo vuruşmasında heyran və məftun olmalı bir şey varsa, o da İngiltərə, ingilis səbatkarlığı, ingilis qətiyyəti, ingilis temperamenti. Bu vuruşmada ən ehtişamlı bir şey – acığı tutması, – İngiltərənin özü idi. Onun sərkərdəsi deyil, onun ordusu idi.

Vellington lord Batkerstə yazdığı bir məktubunda böyük naşükürlük göstərərək yazır ki, onun ordusu, yəni 1815-ci ilin 18 iyununda vuruşan ingilis ordusu “iyrənc bir ordu” idi. Bəs Vaterloo düzlərində dəfn edilmiş insan sümüklərinin ələmlə yığınları bu barədə nə fikirdədir?

İngiltərə Vellington məsələsində həddindən artıq təvazökar olmuşdur. Vellingtonu bu cür yüksəltmək – İngiltərəni alçaltmaq deməkdir. Vellington da başqaları kimi adi bir qəhrəmandır, ancaq bu qədər. Bəs bu boz şotlandiyalılar, bu Metlendin və Mitçelin polkları, Ponsonbi və Somersetin süvariləri, çarpana yağarkən tütək çalan bu dağlılar, bu Rilandt batalyonları hələ silah işlətməyə vərmiş etməyən, lakin Esliq və Rivoli kimi təcrübəli döyüşçüləri dəf etməyi bacaran bu cavan əsgərlər – bax, əzəmət bunlardadır. Vellington səbat göstərdi, onun xidməti

bundadır, bunu biz inkar etmirik, lakin onun ən görkəmsiz bir piyadası, yaxud süvarisi ondan az möhkəm olmamışdır. Dəmir əsgərlər öz dəmir hersoqlarına layiq idi. Bizə gəlincə, biz bütün afərinlərimizi ingilis əsgərinə veririk. Qələbə üçün heykəl qoyulmağa layiq olan varsa, o da İngiltərədir. Vaterloo sütunu bir nəfərin əvəzində xalqı təcəssüm edən bir heykəli buludlara doğru yüksəlmiş olsaydı, daha düzgün olardı.

Lakin bizim sözlərimiz bu böyük İngiltərəni hiddətləndirə bilər. İngiltərənin 1688-ci ili, bizim isə 1789-cu ilimiz olmasına baxmayaraq, o, yenə də öz feodalizm xəyallarından əl çəkməmişdir. İngiltərə yenə də irsiyyət hüququna və iyerarxiyaya inanmaqda davam edir. Qüdrətdə və şöhrətdə heç kəsin üstün gələ bilmədiyi bu xalq, özünə bir xalq kimi deyil, bir millət kimi hörmət edir. Bir xalq kimi o, könüllü surətdə lorda tabe olur, lordu ağa deyə tanıyır. Bir fəhlə kimi, o, özünə həqarətlə baxılmasına yol verir, bir əsgər kimi, özünün ağacla döyülməsinə yol verir. Unudulmamalıdır ki, İnkerman vuruşmasından sonra, məlum olduğu kimi, ordunu xilas etmiş olan bir serjantın adı lord Raqlan tərəfindən çəkilə bilmədi, çünki ingilis hərbi iyerarxiyası zabit rütbəsi olmayan qəhrəmanları raporta daxil etməyə yol vermir.

Lakin Vaterloo vuruşmasında bizim ən çox heyrətimizə səbəb olan bir şey varsa, o da təsadüfün göstərdiyi qəribə bir məharətdir. Gecə yağış yağması, Huqomon divarı, Oen yolu, top səsini eşitməyən Qruşi, Napoleonu aldadan bələdçi, Bülova düz yolu göstərən bələdçi, – bütün bu təbii fəlakətlər gözəlcəsinə hazırlanmış və həyata keçirilmişdi.

Nəticədə isə bunu da qeyd etməliyik ki, Vaterloo vuruşması döyüşdən artıq qırğına bənzəyirdi. Qəbul edilən qaydalara görə hazırlanan vuruşmalar sırasında Vaterloo cəbhəsinin uzunluğu vuruşanların sayına nisbətən çox az idi. Napoleonun cəbhəsi üç çərək mil olduğu halda, Bellinqtonun cəbhəsi yarım mil qədərdir, hər tərəfdə isə yetmiş iki min adam vuruşurdu. Bu darısqallığın nəticəsində də qırğın əmələ gəlmişdi.

İtkilər hesablandıqdan sonra belə bir tənəsüb olduğu aydınlaşmışdır. Austerlisdə insan tələfatı bu qədərdir: fransızların tələfatı on dörd faiz, rusların tələfatı otuz faiz, avstraliyalıların tələfatı qırx dörd faiz təşkil edir; Vaqramda fransızların on üç faiz, avstraliyalıların dörd faiz tələfatı olmuşdur. Moskva altında fransızların otuz yeddi faiz, rusların qırx dörd faiz tələfatı olmuşdur. Bausendə fransızların on üç faiz, rusların və prussiyalıların on dörd faiz, Vaterlooda fransızların əlli altı faiz, müttəfiqlərin otuz bir faiz tələfatı olmuşdur. Vaterloo vuruşmasındakı tələfatın ümumi yekunu qırx bir faizdir. Vuruşan yüz qırx dörd min nəfər, ölən altmış min nəfər. Bu gün Vaterloo düzü insanın hissiz bir istinadgahı olan torpağa məxsus bir sükunətlə nəfəs alır, artıq Vaterloo adı bir düzə bənzəyir.

Lakin gecələr bu düzü bir duman bürüyür və bu yerləri dolaşan bir yolçu diqqət etməyə, qulaq asmağa başlarsa, ələmlı Filipp düzlərində Vergili kimi xəyalata dalarsa onu qara basar, bu fəlakətdə iştirak etdiyini zənn edər. Yolçunun gözləri qarşısında yenə dəhşətli 18 iyun günü canlanır, bu tökmə təpə, bu heykəl yox olar, aslan gözdən itər. Döyüş meydanı yenə və həqiqi siması ilə görünər, düzlərdə piyada sıraları dalğalanar, üfüqlərdə sürətlə atlılar çapar, sarsılan xəyalpərəstin gözləri qarşısında qılınclar parlar, süngülər işıldar, partlayan bombalar od saçar, göylər səs-səsə verib guruldar, yolçu məzarların dərinliyindən gələn xırıltı səslərini, xəyalı bir döyüşün xəfif bir gurultusunu eşidər: bax, bu kölgələr fransız qrenadyerləridir, bu göz qırpan işıqlar ingilis kirasirləridir, bu skelet – Napoleon, bu skelet isə – Vellinqtondur. Hər şey çoxdan çürüyüb torpağa dönmüşdür, lakin yenə də vuruşma və mübarizə davam edir, dərələr qanla boyanır, ağaclar titrəyir, qızğın bir vuruşmanın iztirabları göylərə yüksəlir və qaranlığın arasından bu məşum təpələr, bir-birini qırmaqda olan kabusların yığın-yığın yerləşdiyi Mon-Sen-Jan, Huqomon, Frişmon, Papelot və Plansenua görünür.

ON YEDDİNCİ FƏSİL.

Vaterloonu müsbət hadisə hesab etmək olarmı?

Vaterloonu heç də pisləməyən çox hörmətli liberal bir məktəb vardır. Biz bu məktəbə mənsub deyilik, bizim üçün Vaterloo – yalnız qəribə bir azadlıq günüdür. Belə bir yumurtadan belə bir qartalın çıxa bilməsi tamamilə gözlənilməyən bir şey idi.

Əslində Vaterloo öz qayəsi etibarilə əksinqilabın qələbəsi olmalı idi. Fransaya qarşı Avropa, Parisə qarşı Peterburq, Berlin, Vyana dururdu. Bu – təşəbbüsə qarşı bir status quo 1 demək idi; bu – 1815-ci il 20 mart vasitəsilə 1789-cu ilin 14 iyuluna hücum demək idi; bu – fransızların cilovlana bilməyən üsyankar ruhuna qarşı monarxist dövlətlərin hərbi açması üçün bir işarə idi. Böyük bir xalqı cilovlamaq, iyirmi altı ildən bəri davam edən bu yanar dağı söndürmək, – arzu edilən şey bu idi. Braunşveyqlərin, Nassauların, Romanovların, Högensollərlərin, Qabsburqların Burbonlarla həmrəy olduğu burada meydana çıxmışdı. Vaterloo “müqəddəs hüquq”u öz boynunda daşıyırdı. Doğrudur, imperiya müstəbid isə, kral hakimiyyəti təbii reaksiya qanununa görə, zərurət etibarilə liberal olmalı idi və qaliblər bunu böyük bir təəssüflə qarşılasalar da, Vaterloonun təbii nəticəsi konstitusiya üsuli-idarəsi oldu. Axı inqilaba axıra qədər qalib gəlmək mümkün deyildir; inqilab qabaqcadan müəyyən edildiyindən və tamamilə labüd olduğundan, hər zaman Vaterlooya qədər – köhnə tac və taxtları yıxan Bonapart simasında, Vaterloodan sonra isə – xartıyanı bəxş edən və özü buna tabe olan XVIII Lüdovik simasında yenidən baş verir. Bonapart bərabərliyi sübut etmək üçün bərabərsizlikdən istifadə edərək, Neapol taxtına foreytoru, İsveç taxtına serjantı əyləşdirir. XVIII Lüdovik isə Sent-Uendə insan hüquqlarının deklarasiyasını imzalayır. İnqilabın nə olduğunu bilmək istəyirsinizsə, onun adını Proqres qoyun, proqresin nə olduğunu öyrənməyi arzu edirsinizsə, onu Sabah adlandırın. Bu Sabah qabağı alına bilmədən öz işini görür və bu işi elə bu gündən başlayır. Ən xariqülədə bir vasitə ilə olsa da, o, hər zaman öz məqsədinə nail olur. Bu Sabah, Vellingqtondan istifadə edərək, adi bir əsgərdən başqa bir şey olmayan Fuanı natiq edir... Fua Huqomonda yerə yıxıldığı halda, yenidən tribunaya qalxır. Proqresin işi belədir. Bu fəhlə üçün yaramayan bir alət yoxdur. O, öz ilahi işi üçün heç də sıxılmadan istər Alp dağlarını aşan bir insandan, istərsə qədim Tövrət kitabındakı Yeliseyin diriltiyi və ayağı üstə möhkəm dayana bilməyən cansız bir qocadan istifadə edir. O, podaqra xəstəsindən istifadə etdiyi kimi fatehdən də istifadə edir; fateh ona öz məqsədlərinə xaricdə nail olmaq üçün, podaqra xəstəsi isə eyni məqsədlərə daxildə nail olmaq üçün lazımdır. Avropa taxtlarını dağıdan qılınca bir zərbə ilə heçə döndərən Vaterloonun nəticəsi bu olmuşdu ki, inqilab işi başqalarının əlinə keçmişdi. Əsgərlər öz işlərini qurtarmışdılar. İndi növbə mütəfəkkirlərin idi. Vaterloo bir əsrin hərəkətini dayandırmaq istəyirdi, o əsr isə Vaterloonu aşaraq, yoluna davam etdi. Bu ələmlə qələbəyə də azadlıq qalib gəlmişdi.

Bir sözlə, şübhə edilməyəcək yalnız bir şey var. Vaterloo vuruşmasının zəfər çalan nə varsa, Vellingqtonun arxasında şadlığından gülən, ona necə deyərlər – Fransa da daxil olmaq üzrə – bütün Avropanın marşal əsalarını təqdim edən, aslan heykəlinə tərə hazırlamaq üçün ölülərin sümüyü ilə qarışıq torpağı balaca arabalara doldurub şadlıqla daşıyan, bu pedestal üzərində “1815-ci il 18 iyun” sözlərini müzəffər bir şəkildə yazan, geriye çəkilənləri qılınca keçirmək üçün Blüxeri təşviq edən, Mon-Sen-Jan platosu yüksəkliyindən, sanki, qapmaq istədiyi bir ov üzərində əylən kimi Fransa üzərində əylən nə vadısa, – “parçalama” kimi mənfur bir sözü pıçıldayan əksinqilabdan başqa bir şey deyildi. Əksinqilab Parisə gəldikdən sonra, yanar dağın kraterini yaxından görmüş və külün ayaqlarını yandırdığını hiss edərək, ağı başına gəlmişdi. O yenə xartıyanın pəltək dili ilə danışmağa başlamışdı.

Vaterlooda yalnız Vaterloonu görməyə çalışmalıyıq. Azadlıq qazanmaq heç də onun əvvəlcədən təyin edilmiş məqsədi deyildi. Napoleon yararlı bir fenomen sayəsində istər-istəməz inqilabçı olduğu kimi, əksinqilab da istər-istəməz liberal olmuşdu. 1815-ci il iyulun 18-də bu yeni Robespier atından yerə düşürülmüşdü.

ON SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Müqəddəs hüququn bərpa edilməsi.

Diktaturaya son verildi. Bütün Avropa sistemi dağıldı.

Məhv olan antik dünya kimi, imperiya da zülmətə çökdü. Barbarlıq zamanlarında olduğu kimi, uçurumdan belə çıxıb yüksəlmək olar. Lakin qısaca əksinqilab adlanan 1815-ci il barbarlarının nəfəsi çatmadı, o tez tövşüdü və dayandı. Etiraf edilməlidir ki, İmperiya üçün ağlayanlar yox deyildi, həm də bu ağlayanlar qəhrəman insanlar idi. Əgər şöhrət skipetrə çevrilmiş bir qılıncdan ibarətsə, imperiyanın özü şöhrət idi. O, istibdadın saçmaq iqtidarında olduğu bütün işığı yer üzünə yayırdı, ancaq bu işıq qorxunc bir işıq idi. Həqiqi işığa nisbətən bu, gecə sayıla bilərdi. Lakin bu gecənin yox olması günəşin tutulması təsirini bağışlamışdı.

XVIII Lüdovik Parisə qayıtdı. 8 iyul xor mahnıları 20 mart heyrətlərini unutturdu. Korsikalı Bernalının antitezi oldu. Tüilri qübbəsi üzərində ağ bayraq ucaldı. Sürgündən qayıdanların səltənəti başladı. Qartveldən gətirilmiş küknar ağacından qayrılmış masa XIV Lüdovikin zənbəqlərlə bəzənmiş kreslosunun qarşısında yerləşdirildi. Austerlis köhnəlmiş olduğundan, Buvindon və fontenuadan danışmağa başladılar, sanki, bu qələbələr elə dünən qazanılmışdı. Taxt və məhrab təntənəli surətdə qardaşlıq ittifaqı bağladılar. On doqquzuncu əsrdə ən çox yayılmış ictimai rifah formalarından biri Fransada və qitədə yer tutdu. Avropa ağ kokarda taxdı. Trestalyon şöhrət qazandı. Çay qırağındakı Orsey kazarmasının fasadında günəşi təmsil edən daş şüaların arasında yenə non pluribus umparl devizi göründü. Vaxtilə imperator qvardiyasının yerləşdiyi binada artıq müşketyorlar yerləşdilər. Karusel meydanında, sanki, xəstələnmiş olan qələbə təsvirləri ilə bəzənmiş zəfər tağı bütün bu yeniliklərdən çaşıb qalaraq, ola bilsin ki, hətta Marenqo və Arkol qarşısında bir az utanmış kimi, hersoq d'Anqulemin heykəli sayəsində bu çətin vəziyyətdən xilas ola bildi.

Madlen qəbiristanlığı, 93-cü ilin bu dəhşətli qardaş məzarı mərmər və yəşəm daşı ilə bəzəndi, çünki XVI Lüdovikin və Mariya-Antuanettanın külü onun torpağına qarışmışdı. Vensen xəndəyinin dərinliyindən üstü kəsik bir məzar sütunu qaldırıldı, bu sütun hersoq d'Engienin Napoleon başına tac qoyduğu ayda vəfat etdiyini xatırladırdı. Onun ölümündən bir az əvvəl bu cülus mərasimini keçirən papa VII Piy, yüksəlişi alqışladığı eyni bir sakitliklə süqutu da alqışlamışdı. Şenbrunda dörd yaşında balaca bir kabus göründü ki, bunu Roma kralı adlandırmaq dövlət cinayəti sayılırdı. Bütün bu hadisələr ona görə baş verdi, bütün krallar ona görə yenə öz yerlərində əyləşdilər. Avropanın hökmdarı ona görə zindana salındı, köhnə hökumət forması ona görə yeni bir formaya çevrildi, əvvəllər nur sayılan hər bir şey, habelə qaranlıq sayılan hər bir şey ona görə öz yerlərini dəyişdilər ki, bir dəfə, yay günü günortadan bir az sonra bir çoban meşədə rast gəldiyi bir prussiyalıya: “Oradan yox, buradan keçin” demişdi.

Bu 1815-ci il tutqun aprel günlərinə bənzəyirdi. Köhnə, zəhərli və xəstə varlıq baharda təzələnen təbiət kimi görünürdü. Yalan 1789-cu il ilə izdivac etdi; “müqəddəs hüquq” xartiya ilə pərdələndi; olmayan bir şey özünü konstitusiya kimi qələmə verdi; mövhumat, xurafat və gizli niyyətlər 14-cü maddəyə ümid bağlayaraq, rənglərini dəyişdilər, liberalizm boyasını üstlərinə çəkildilər. İlanlar da öz dərilərini belə dəyişir.

Napoleon eyni zamanda insanı həm yüksəltmiş, həm də alçaltmışdı. Maddiyyatın bu ehtişamlı hakimiyyəti illərində ideal qəribə bir ad – ideologiya adını aldı. Gələcəyin rüsvay edilməsinə yol verməklə bu böyük insan nə qədər ehtiyatsızlıq etmişdi! Halbuki xalq – öz topçusuna məftun olan bu top qurbanları həsrətli gözlərlə onu axtarırdı. O hardadır, o nə edir? Bir yolçu Marenqo və Vaterloo vuruşmalarında iştirak etmiş bir əlilə “Napoleon ölmüşdür” demişdi. Əsgər heyrətlə “Napoleon da ölmüdü? – deyə bağırırmışdı. – Siz heç bir şey bilmirsiniz”. Yerlə yeksan olan bu qəhrəmanı xalq öz xəyalında Allah dərəcəsinə yüksəltmişdi. Vaterloodan sonra Avropa üzərinə zülmət çökdü. Napoleonun yox olması ilə uzun müddət böyük, açıq bir boşluq hiss olunurdu. Krallar da güzgüyə baxan kimi, bu boşluğa baxırdılar. Avropa özünü islah etmək üçün bu boşluqdan istifadə etdi. Müqəddəs ittifaq doğdu. Faciəli Vaterloo düzü əvvəlcədən öz “gözəl ittifaqı” ilə bunu xəbər vermişdi. 1

Bu köhnə, islah edilmiş Avropanın siması qarşısında yeni Fransanın cizgiləri görünməyə başladı. İmperatorun rüsvay etdiyi gələcək öz hüququnu əlinə alırdı. Onun alnında bir ulduz – Azadlıq ulduzu parlayırdı. Gənc nəsil məftun nəzərlərini bu ulduza doğru çevirdi. Çox qəribədir: eyni zamanda həm bu gələcək – Azadlıq, həm də keçmiş – Napoleon insanları cəlb edirdi. Məğlubiyyət məğlub olanı yüksəltmişdi. Süqut edən Bonapart şan və şərəf günlərindəki

Napoleondan uca görünürdü. Qaliblər qorxuya düşdülər. İngiltərə Bonapartın keşiyini Qudson Louya, Fransa isə ona nəzarət etməyi Monşenüyə tapşırırdı. Onun sakitanə qollarını döşündə çarpazlaması kralları narahat edirdi: Aleksandr onu “mənim yuxusuz gecələrini” adlandırmışdı. Bu qorxu onda mövcud olan bir inqilabçılıq ruhundan doğurdu. Bonapartist liberalizminin mənası və bəraəti də bundadır. Bu kabus köhnə dünyanı titrəməyə məcbur edirdi. Üfüqlərdə müqəddəs Yelena qayası göründükcə, krallar səltənət sürməkdən həzz ala bilmirdilər. Napoleon Lonqvuuda dustaq olduğu zaman, Vaterloo düzündə həlak olmuş altmış min nəfər yerin altında sakitcə çürüyürdü və onların sakitliyinin bir hissəsi bütün dünyaya yayılırdı. Vyana konqresi bunun təsiri altında 1815-ci il traktatlarını yaratdı və Avropa onu Restavrasiya adlandırdı.

Vaterloo belə bir şey idi.

Lakin əbədiyyətin Vaterloo ilə nə işi var? Bütün bu tufan, bu qara bulud, bu hərəb, sonra isə bu sülh, bütün bu zülmət bir yarpaqdan o biri yarpağa keçən bir ot bitinin Paris Notrdam kilsəsini bir zəng qülləsindən o biri zəng qülləsinə uçan bir qartalə bərabər tutan o böyük çeşmin nurunu bir an belə söndürə bilmədi.

ON DOQQUZUNCU FƏSİL.

Döyüş meydanı gecə vaxtında.

Yenə fəlakətli döyüş meydanına qayıdaq. Kitabımız bunu tələb edir.

1815-ci il iyunun 18-də ay bədirlənmişdi. Gecənin aydınlığı Blüxerin qızğın təqibi üçün əlverişli idi, ay qaçqınların izlərini göstərir, bədbəxt qoşunları yırtıcı prus kavaleriyasının əlinə təslim edir, qırğın üçün imkan yaradırdı. Bəzən fəlakət zamanı gecənin zalımlara bu dəhşətli köməkçiliyini görmək olar.

Son top atəşi susduğu zaman, Mon-Sen-Jan düzü boşaldı.

İngilislər fransızların düşərgəsini ələ keçirdilər, məğlub edilən düşmənin düşərgəsində gecələmək qaliblərin adətidir. Onlar öz çadırlarını Rossomun o biri tərəfində qurdular. Təqibə başları qarışmış prussiyalıları daha uzaqlara getmişdilər. Vellington lord Batkerstə raport hazırlamaq üçün, Vaterloo kəndinə doğru hərəkət etdi.

Sic vos non vobis! kəlamını müvəffəqiyyətlə Vaterloo kəndinə tətbiq etmək olar. Orada heç bir vuruşma olmamışdı; kənd döyüş meydanından yarım millik bir məsafədə yerləşmişdir. Mon-Sen-Jan top atəşinə tutulmuşdu. Huqomon yandırılmışdı, Papelot yandırılmışdı, Plansenua yandırılmışdı. Ge-Sent hücumla alınmışdı. Bel-Alyans iki qalibin dostcasına qucaqlaşmalarının şahidi idi, lakin bütün bu yerlərin adı hafizədə dumanlı bir şəkildə qalmışdı, şəərəflər isə döyüş meydanından kənarəda olan Vaterloo kəndinin payına düşmüşdü.

Biz hərəb pərəstişkarlarından deyilik. Yeri gələndə biz həmişə həqiqəti müharibənin gözünün içinə söyləməyə hazırıq. Müharibənin də özünəməxsus qorxunc bir gözəlliyi var, biz bunu gizlətmirik, lakin etiraf etməliyik ki, onun özünəməxsus eybəcərliyi də var. Bu eybəcərliyin ən murdar şəkillərindən biri – qələbədən sonra meyitlərin tələsik qarət edilməsidir. Vuruşmadan sonra açılan səhər, adətən, çılpaq cənazələri işıqlandırır.

Bu meyitləri qarət edən kimdir? Qələbənin təntənəsini bu cür rüsvay edənələr kimdir? Oğrun-oğrun qələbənin cibinə girən bu murdar əl kimin əlidir? Şöhrət arxasında öz firılədaqlarını işlədən alçaqlar kimlərdir? Bəzi filosoflar, o cümlədən Volter, belə iddia edirlər ki, bu alçaqlar şöhrət yaradıcılarının özləridir. Onlar deyirlər ki, bu qarətəkarlar əsgərlərdir, başqa adam deyil, deyirlər ki, sağ qalanlar ölüləri qarət edirlər. Gündüz qəhrəman olanlar gecə qanıçən xortdana dönürlər. Guya, onların yerə sərdikləri ölülərə yüngülcə əl gəzdirməyə bir qədər haqları da var. Biz isə başqa fikirdəyik. Şərəf və şöhrət qazanan bir əl, eyni zamanda ölüləri soyub çəkmələrini çıxarda bilməz.

Bununla belə, həmişə qaliblərin dalınca qarətəkarların xəlvətə süründüyü bir həqiqətdir. Lakin əsgərlərin, xüsusilə müasir əsgərlərin, bu qarətlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Hər bir ordunun dalınca bir quyruq sürünür. Müqəssirləri də burada axtarmaq lazımdır. Təbiətə yarasaalara bənzəyən bu insanlar, bu yarım-quldur və yarım-lakeylər, müharibə adlanan alaqaranlığın doğurduğu bu növbənöv yarasalar, hərbi mundirlər geyinən, lakin heç bir zaman vuruşmayan insanlar, yalançı xəstələr, kinli axsaqlar, bəzən hətta öz arvadları ilə arabalarda dolaşan və özlərinin satdıqları şeyləri oğurlayan markitantlar, zabidlərə bələdçilik etməyi təklif edən dilənçilər, ərzaq arabalarının xidmətçiləri, soyğunçular – bir sözlə, bütün bu zir-zibil keçmiş orduların arxasınca sürünərdi (biz müasir orduları nəzərdə tutmurduq) və buna görə də xüsusi bir dildə onlara “sürünənlər” adı verilmişdi. Heç bir ordu və heç bir millət onlar üçün məsuliyyət daşımır. Onlar italyanca danışdıqları halda, almanların dalınca sürünərdi: fransızca danışdıqları halda, ingilislərin dalınca gedərdi. Həmin bu xainlərdən birisi olan və fransızca dolaşq bir pikard şivəsində danışan bir ispan “sürünəni” onun fransız olduğunu zənn edən markiz de Fervakı aldatmışdı. Markiz qələbədən sonrakı gecə, Serizol vuruşması meydanının özündə öldürülmüş və qarət edilmişdi. Qanunlaşdırılmış qarət qarətkar doğurmuşdu. Mənfur bir prinsipi: “Düşməni hesabına yaşamaq” prinsipinin nəticəsi olaraq bu iyirənc yara əmələ gəlmişdir ki, bunu da ancaq sərt bir intizam sağalda bilərdi. Aldadıcı ad-san da var: bəzən böyük olsalar belə, bəzi sərkərdələrin xariqələdə şöhrətinə nə səbəb olduğunu anlamaq çox çətindir. Əsgərlər, Türenni qarət etməyə yol verdiyi üçün sevdilər, icazə verilən şər yaxşılığın təzahürlərindən biridir. Türenni o qədər mərhəmətli idi ki, Palatinatı qılıncdan və atəşdən keçirməyə icazə vermişdi. Ordunun bədəninə sarmaşan soyğunçuların sayı baş komandanın sərtliyi dərəcəsiindən asılı olurdu. Qoş və Marsonun ordularından bir nəfər belə “sürünən” tapılmazdı. Vellinqtona haqq qazandırmaq lazımdır: onun ordusunda da “sürünənlər” az idi.

Bununla belə, 18 iyundan 19 iyuna keçən gecə ölümləri soyundurmuşdular. Vellinqton sərt bir komandan idi: o, cinayət üstündə tutulan hər kəsi amansızcasına güllələmək əmrini vermişdi. Lakin qarət etmək adəti çox dərin kök salmışdı. Soyğunçular Vaterloo düzünün bir tərəfində güllələndikləri zaman, o biri tərəfində oğurluq edirdilər.

Ay Vaterloo düzünə məşum bir işıq saçırdı.

Gecə yarısına yaxın Oen yoluna doğru bir adam yeriyyir, daha doğrusu sürünürdü. Görünür, o bir az əvvəl bəhs etdiyimiz adamlardan biri idi: o nə fransız, nə ingilis, nə əsgər, nə əkinçi, nə insan deyildi, o, meyit iyini hiss edərək və qələbəni bir qarət kimi başa düşərək, Vaterloonu soymağa gələn bir goreşən idi. Onun əynində əsgər şinelinə bənzəyən bir pencək vardı, o qorxaq və həyasız idi, o qabağa yeriyyir, lakin tez-tez dönüb geriyyə baxırdı. Bu adam kim idi? Görünür ki, gecə onu gündüzdən daha yaxşı tanıyırdı. Torbası yox idi. Lakin şinelinin cibləri geniş olduğu üçün görünür, torbanı əvəz edirdi. O bəzən dayanır, sanki, görən olub-olmadığını təyin etmək üçün düzü diqqətlə nəzərdən keçirir, tələsik əyilib yerdə nə isə dilsiz və hərəkətsiz bir şeyi əlləşdirir, sonra yenə belini düzəldərək, xəlvətə uzaqlaşır. Sürüşən yerışı, duruşları, sürətli və gizli hərəkətləri gecələr xarabalar arasında dolaşan cinlərə bənzərdi ki, qədim Normand rəvayətlərində bunlara “veyil” deyilir.

Bəzi uzunqıç gecə quşlarının siluetləri də bataqlıq fonunda bu cür görünür.

Ətrafdakı dumanlığa diqqətlə baxdıqda bir qədər uzaqda Nivel yolunda, yolun Mon-Sen-Jandan Bren-l’Allöyə döndüyü yerdə duran daxmanın arxasında hərəkətsiz dayanmış balaca bir markitant arabasını görmək olardı: arabanın üstü qatranlanmış söyüd çubuqları ilə örtülü idi. Arabaya qoşulmuş arıq bir yabı, cilovu ağızında, gicitkən otlayırdı. Furqonun içindəki qutuların və bağlamaların üstündə bir qadın oturmuşdu. Ola bilsin ki, bu araba ilə bu sərsəri arasında bir əlaqə vardı.

Aydınlıq gecə idi. Göydə bir bulud belə görünmürdü, aşağılarda qana bulaşmış torpaq yatır, ay isə həmişəki kimi gümüşü bir nur saçırdı. Bu – göylərin qeydsizliyinin bir əlaməti idi.

Çəmənlərdə çarpana atəşi ilə sındırılmış, qabığı sayəsində hələ də yerə düşməyən ağac budaqları gecənin küləyi əsdikcə yavaşca yırğalanırdı. Nəfəs kimi xəfif bir meh sıx kolları tərpedirdi. Bədəndən uçan ruhlardan son bir titrəyişi kimi otların üzərindən bir dalğa keçirdi.

Uzaqdan oyan-buyana gəzişən qarovulların ayaq səsləri gəlir, arabir ingilislərin düşərgəsindən qarovulçuların harayları eşidilirdi.

Huqomon və Ge-Sent hələ yanırıdı, bu yanğın qərbdə və şərqdə iki parlaq şəfəq əmələ gətirmişdi, bunlar üfəqdə təkələr üzərində böyük bir yarım dairə kimi uzanan ingilis gözətçisi tonqallarının təşkil etdiyi bir silsilə ilə birləşərək, uclarında iki brilyant olan açılmış ləl bir həmayilə bənzəyirdi.

Biz Oen yolundakı müsibətdən yuxarıda danışmışdıq. Burada nə qədər qəhrəmanın və necə bir ölümlə həlak olduğunu düşündükdə, insanın ürəyi dəhşətdən sarsılır.

Yer üzündə dəhşətli bir şey varsa, ən dəhşətli bir yuxunu belə geridə qoyan bir həqiqət varsa, o da ancaq budur: yaşamaq. Günəşi seyr etmək, şad və sağlam olmaq, təhlükəyə gülmək, irəlidə, qabağında gördüyün parlaq şöhrətə qarşı uçmaq, ciyərlərinin nəfəs aldığı, ürəyinin döyündüyünü duymaq, iradənin ağla tabe olduğunu hiss etmək, danışmaq, düşünmək, ümid etmək, sevmək, analı olmaq, arvad sahibi olmaq, uşaq sahibi olmaq, bilik sahibi olmaq – və birdən-birə, bir an içində, çığırmadan belə uçuruma yıxılmaq, yuvarlanmaq, kimi isə əzmək, kimin isə altında qalmaq, əzilmək, başı üstündə taxıl sünbüllərini, çiçəkləri, yarpaqları, budaqları görmək və heç bir şeydən yapışa bilməmək, qılıncının faydasız olduğunu anlamaq, altında insanlar, üstündə atlar olduğunu duymaq, əbəs yerə əlləşmək, qaranlıqda atın tək ataraq sümüklərini sındırdığını, bir çəkmə dabanının gözlərinə girdiyini hiss etmək, dişlərinlə hiddət içində at nallarını gəmirmək, boğulmaq, böyürmək, qıvrılmaq və altda uzanıb: “Axı indicə mən yaşayırdım!” deyə düşünməkdir!

Bu dəhşətli fəlakətdən doğan xırıltı və inilti səslərinin gəldiyi yerlərdə artıq sükut hökm sürürdü. Yarğandakı yol başdan-başa at leşləri və atlı meyitlərlə dolmuşdu. Bu, dəhşətli bir mənzərə idi! Yamaclar yox olmuşdu. Meyitlər düzlə yolu bərabərləşdirərək, yarğanın kənarlarına qədər qalxaraq, yaxşıca silkələnmiş bir çanaq arpaya bənzəyirdi. Yuxarı hissədə bir yığın meyit, aşağıda isə çay kimi axan qan – 1815-ci il iyunun 18-də axşamçağı bu yol belə bir halda idi! Qan Nivel şosesindən belə axaraq, şosenin qabağını kəsən bir tala yanında böyük bir gölməçə əmələ gətirmişdi. Bu yerə indi belə səyyahlar diqqət verirlər. Oxucunun yanında olmalıdır ki, kirasirlər Oen yolundakı yarğana bu yerin o biri tərəfindən, yəni Jenap yolu tərəfdən uçmuşdular. Yoldakı meyitlərin miqdarı yolun çökəkliyi dərəcəsi ilə asılı idi. Yolun düz olduğu və Delor diviziyasının keçdiyi orta hissəsində meyitlərin təbəqəsi nazik idi.

Ötəri gördüyümüz gecə sərsərisi həmin bu istiqamətdə yol gedirdi. O, bu böyük məzarı eşləyirdi, onu yoxlayırdı. Ölüləri mənfur bir müayinədən keçirirdi. O, qan içində addımlayırdı. Birdən o dayandı.

Bir neçə addımlıqda, meyit yığınlarının qurtardığı bir yerdə, yolun üzərində, at və insan cəmdəklərinin yığınları altında ayın işığında bir əl görünürdü.

Bu əlin barmaqlarından birində bir şey parlayırdı: parlayan qızıl üzük idi.

Sərsəri əyildi, bir anlığa çömbəldi, o yuxarı qalxdığı zaman, artıq barmaqda üzük yox idi.

Əslində o ayağa durmadı, arxasını ölümlərə çevirib, uzaqlara baxaraq, belini bükmüş, barmaqlarını yerə dirəyib bədəninin bütün ağırlığını onların üzərinə salaraq, narahat və qorxmuş halda, ehtiyatla başını yarğanın kənarından qaldıraraq dayanmışdı. Çaqqalların da bəzi hərəkətləri buna bənzəyir.

Sonra o, belini düzəltdi, lakin dərhal yerindən sıçradı. O, daldan kiminsə ondan yapışdığını hiss etdi. Dönüb geri baxdı. Əlin uzadılmış barmaqları onun şinelinin ətəyindən yapışaraq, bükülmüşdü.

Namuslu adam qorxardı, o isə ancaq irişdi.

– Buna bax! – dedi. – Demə, bu ölü imiş! Məncə, o dünyadan xortlayıb gələnlər jandarlardan daha xoşdur!

Əl isə zəifləyib sərsərinin ətəyini buraxdı. Məzarda göstərilən səylərin ömrü uzun olmaz.

Sərsəri:

– Belə de! – deyə mızıldandı. – Ölü sağ imiş ki! Baxaq görək, bu necə şeydir!

O yenə əyildi, yığın dağıdıb mane olanları bir kənara atdı, ölünün qolundan yapışdı, başını azad etdi, bədənini yuxarı qaldırdı və bir neçə dəqiqə sonra, ölü olmasa da bihuş olan bu adamı yolun qaranlığında sürüdü. Bu kirasir idi, zabit idi, hətta görünür, lap yüksək bir rütbə sahibi idi, kirasinin altından qalın qızıl epoleti görünürdü, başında kaskası yox idi. Qana bulaşmış üzündən

qılınc zərbəsindən əmələ gələn dərin bir yara keçirdi. Bununla belə, burada söylənməsi münasib görülə bilirsə, xoşbəxt bir təsadüf sayəsində, meyitlər onun üzərində qübbə kimi bir şey təşkil etdiyindən o əzilməmişdi, qolu, qıçı sağ qalmışdı. Gözləri qapalı idi.

Kirasasında gümüş Fəxri legion xaçı görünürdü.

Sərsəri xaçı qopardıb şinelinin dərin və gizli ciblərindən birinə dürtdü.

Saat olan cibini yoxladı, saati tapıb gizlətdi. Sonra jilet ciblərini axtardı, pul kisəsini tapdı, onu da mənimsədi.

Can verməkdə olan bu insana yardım etmək üçün göstərdiyi səylər bu dərəcəyə çatdıqda, zabıt birdən-birə gözlərini açdı. Zərif bir səslə:

– Sağ ol! – deyə mızıldadı.

Bədəninə toxunan adamın kəskin hərəkətləri, gecənin sərinliyi, sərbəst udduğu təmiz hava onu ayıltmışdı.

Sərsəri cavab vermədi. Diqqət verdi. Uzaqdan ayaq səsləri gəlirdi, yəqin, bir qarovul dəstəsi yaxınlaşırdı.

Zabıt taqətsizlikdən zəif düşən bir səslə:

– Kim qalib gəldi? – deyə soruşdu.

Soyğunçu cavab verdi:

– İngilislər.

Zabıt sözüənə davam edərək:

– Ciblərimi araşdırın, – dedi. – Orada saat və pul kisəsi var. Götürün sizin olsun.

Sərsəri buna artıq əməl eləmişdi.

Bununla belə, cibləri axtardığını göstərərək, bir az sonra cavab verdi:

– Cibləriniz boşdur.

Zabıt:

– Məni qarət etmişlər – dedi, – heyif. Yoxsa sizə qismət olardı.

Patrulun ayaq səsləri lap yaxından gəlirdi.

Sərsəri ayağa qalxmaq istəyərək:

– Gələn var, – deyə pıçıldadı.

Zabıt çətinliklə əlini qaldıraraq onu saxladı.

– Siz məni ölümdən xilas etdiniz. Siz kimsiniz?

Soyğunçu tələsik pıçıldadı:

– Mən də sizin kimi fransız ordusunda xidmət edirəm. Lakin bu saat mən sizi tərk etməyə məcburam. Məni burada tutsalar, güllələrlər. Mən sizi ölümdən xilas etdim. İndi siz özünüz başınızı bələdan qurtarın.

– Sizin rütbəniz nədir?

– Mən serjantam.

– Familiyanız?

– Tenardye.

Zabıt:

– Mən bunu unutmayacağam – dedi. – Siz də mənim familiyamı yadınızda saxlayın. Mənim familiyam Pommersidir.

BİRİNCİ FƏSİL.

24601 nömrə dəyişib 9430 nömrə olur.

Jan Valjan yenidən tutulmuşdu.

Bu hadisənin kədərli təfəsilatına toxunmadığımız üçün oxucular bizi bağışlasınlar. Biz yalnız Monreyl-sür-Merdə baş vermiş olan qəribə hadisədən bir neçə ay sonra qəzetlərdə dərc edilmiş iki məqaləni eynən nağıl etməklə kifayətlənəcəyik.

Bu məqalələr bir az qısa yazılmışdı. Unudulmamalıdır ki, o zamanlar hələ “Məhkəmə qəzeti” nəşr edilmirdi.

Birinci məqalə “Ağ bayraq” qəzetinin səhifələrində 1823-cü il iyulun 25-də dərc edilmişdi. “Pa-de-Kale dairələrindən birində bir az bundan əvvəl fəvqəladə bir hadisə baş vermişdi. Madlen adlı heç tanınmayan bir adam bir neçə il bundan qabaq bəzi yeni kəşfiyyat sayəsində, süni qat-qat və qara şüşə məmulatının yerli istehsalatını son dərəcə genişləndirmişdi. Bu işdə o, xeyli sərvət qazanmış və – gizlətmək nə lazım! – eyni zamanda dairəni də xeyli zənginləşdirmişdi. Bu xidmətlərinə mükafat olaraq onu şəhər rəisi seçmişdilər. Lakin polis idarəsi aydınlaşdırmışdır ki, Madlen 1796-cı ildə oğurluq üstündə tutulub katorqaya göndərilmiş Jan Valjan adlı bir cani imiş. Jan Valjan yenə həbsxanaya salınmışdır. Anlaşıldığına görə o, tutulmazdan əvvəl, cənab Lafitin bankir kontorundan yarım milyondan çox olan əmanətini götürə bilmişdir. Həmin bu pul, söyləndiyinə görə, müvəffəqiyyətli alver sayəsində tamamilə qanuni yollarla qazanılmış və saxlamaq üçün bu banka verilmişdi, həmin Jan Valjan deyilən adamın Tulon katorqasına göndərilməsindən əvvəl bu məbləği harada gizlətdiyini təyin etmək mümkün olmadı”. İkinci məqalə bir az da müfəssəl şəkildə yazılmış və eyni tarixdə “Paris qəzeti”ndə dərc edilmişdi.

“Cəzasını çəkmiş və azad edilmiş katorqalı Jan Valjan diqqəti cəlb edəcək bir şəraitdə Var dairəsinin məhkəməsi hüzuruna gətirilmişdir. Bu cani polis idarəsini aldatmağa müvəffəq olmuşdu, adını dəyişərək, Fransanın şimalında, kiçik bir şəhərdə özünü şəhər rəisi seçdirə bilmişdi. Bu şəhərdə böyük bir ticarət açmışdı. Nəhayət, prokuror nəzarətinin səyləri nəticəsində ifşa edilmiş və tutulmuşdur. Onunla bərabər yaşayan adi bir fahişə o tutulduğu zaman qorxusundan ölmüşdür. Bir Herkules qüvvətinə malik olan bu alçaq, həbsxanadan qaça bilmişsə də, qaçdıqdan üç-dörd gün sonra polis idarəsi tərəfindən Parisdə yenidən tutulmuşdu. Onu paytaxtdan Monfermeyl (Sena və Uaz dairəsindəndir) kəndinə gedən sərnəşinləri aparən balaca bir dilicana minmək istədiyi zaman tutmuşlar. Deyildiyinə görə, azad keçirdiyi bu üç və ya dörd gün ərzində o, ən varlı bankirlərimizdən birinin kontorundan böyük bir məbləğ götürə bilmişdi. Bu məbləğ altı yüz-yeddi yüz min franka qədər imiş. Təqsirnaməyə görə, bu pul yalnız ona məlum olan bir yerdə gizlədilmişdi, odur ki, bu pulları ələ keçirmək mümkün olmamışdır. Hər halda, yuxarıda adı çəkilən Jan Valjan səkkiz il bundan əvvəl böyük yolda silahlı qarət etdiyi üçün Var dairəsi cinayət məhkəməsinə gətirilmişdi. Qarət etdiyi adam Ferney patriarxının ölməz şeirlərində tərənnüm etdiyi gözəl uşaqlardan biri idi.

Hər il gəlib təmizlərlər.

Savoyadan o yoxsullar.

Qurum basmış bacanı.

Cani müdafiədən imtina etmişdir. Dövlət prokuroru ustalıqla qurduğu gözəl nitqində oğurluğun Fransanın cənubunda hərəkət edən bir dəstə quldur tərəfindən edildiyini və Jan Valjanın da bu dəstədən olduğunu sübut etmişdir. Buna əsasən Jan Valjanın təqsiri sübut edilmiş və o, ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Cani yenidən şikayət verməkdən imtina etmişdir. Kral, öz tükənməz mərhəməti sayəsində, ölüm cəzasını ömürlük katorqa ilə əvəz etməklə cəzanı azaltmağı arzu etmişdi. Jan Valjan dərhal Tulon katorqa həbsxanasına göndərilmişdir”.

Jan Valjanın Monreyl-sür-Merdə ruhanilərlə əlaqə saxladığı da hələ unudulmamışdı. Bəzi qəzetlər və o cümlədən “Konstitusionalist” qəzeti qərarın yumşaldılmasını ruhanilər partiyasının qələbəsi kimi qiymətləndirirdilər.

Jan Valjan katorqada nömrəsini dəyişdi. O artıq 9430 nömrəli adını daşıyırdı.

Məsələyə bir daha qayıtmamaq üçün bunu da deməliyik ki, cənab Madlenlə birlikdə Monreyl dairəsindən xoş güzəran da yox oldu. Hər halda, onun qorxu və şübhələrlə dolu gecədə düşündüyü şeylər bir həqiqət oldu, o getdi, şəhərin ruhu da yox oldu. Cənab Madlen yox olduqdan sonra Monreylə hər şeyi xudbincəsinə bölüşdürdülər. Böyük bir insan məhv olduğu zaman həmişə belə olar. Gözəlcəsinə inkişaf edən işlərin hamısı fəlakətə uğrayaraq dağıldı. İnsan cəmiyyətində hər gün gizləndə baş verən bu cür hadisələrə təsadüf etmək mümkündür, o, yalnız

birçə dəfə tarixin nəzərini özünə cəlb etmişdi, çünki Böyük İsgəndərin ölümündən sonra baş vermişdi. Leytenantlar başlarına kral tacları qoyur, usta şagirdləri özlərini sahibkar elan edirlər. Paxıllıq və rəqabət meydana çıxdı. Cənab Madlenin geniş emalatxanaları bağlandı, tikintilər xarabaya döndü, fəhlələr dağılıdı, bəziləri ölkəni tərk edib getdi, bəziləri isə öz sənətini dəyişməyə məcbur oldu. Artıq hər bir şey kiçildi, böyük işlər məhv oldu, ümumun xeyri üçün deyil, qazanc üçün iş görməyə başladılar. Hər şeyi bir yerdə cəmləşdirən əsas yox oldu, hər yerdə rəqabət, kin, ədavət başlandı. Cənab Madlen hər işin başında durur və hər şeyi idarə edirdi. Madlen yığılar-yığılmaz hər kəs öz tərəfinə çəkməyə başladı. Yaradıcılıq ruhu dərhal mübarizə ruhu ilə əvəz olundu, səmimiyyət məhv oldu – ürəklər daşa döndü, təşkilatçının hər şeyə qarşı göstərdiyi xeyirxahlıq əvəzinə hamı bir-birinə nifrət bəsləməyə başladı. Cənab Madlenin bağladığı tellər bir-birinə dolayıb qırıldı, istehsalat üsulunu dəyişdilər, məhsulat qiymətdən düşdü, etimadı məhv etdilər, sifarişlər azaldığı üçün satış da azaldı, fəhlələrin qazancı da azaldı, emalatxanalar işsiz qaldı, iflas etdilər. Artıq yoxsullar üçün heç bir şey görülmürdü. Hər şey yox oldu.

Dövlət belə harada isə bir şəxsin yerinin boş qaldığını gördü. Katorqa həbsxanalarının mənafeyini güdərək, cənab Madlenin Jan Valjan olduğunu təsdiq edən cinayət məhkəməsinin qərarından sonra dörd il belə keçmədi ki, Monreyl-sür-Mer dairəsinin vergi kəsirləri ikiqat artdı və cənab Villedu bu barədə 1827-ci ilin fevral ayında bəyanat verməyə məcbur oldu.

İKİNCİ FƏSİL.

Bu fəsildə bəlkə də, iblis tərəfindən yazılmış bir beytə təsadüf edəcəksiniz.

Hekayətimizə davam etməzdən əvvəl, təxminən, elə bu zaman Monfermeyldə baş verən və bəlkə də, dövlət prokurorluğunun bəzi fərziyyələrini təsdiq edən qəribə bir hadisəni bəzi təfsilatı ilə nağıl etmək faydasız olmaz.

Monfermeyl ətrafında indi belə çox qədim bir əfsanə eşitmək olar. Bu əfsanənin qəribəliyi və məzəliliyi burasındadır ki, xalq əfsanəsinin Parisin bu qədər yaxınlığında doğması Sibirdə aloenin bitməsi kimi bir şeydir. Biz nadir bitkilərdən sayılan hər bir şeyə qarşı hörmət bəsləyən adamlardanıq. Monfermeyl əfsanəsinin məzmunu belədir. İblis çox qədim zamanlardan öz sərvətlərini Monfermeyl meşəsində gizlədərmiş. Arvadların dediyinə görə, axşam çağlarında meşənin qalın bir yerində sabo, kətan şalvar və köynək geyinmiş, həm yük arabasına, həm də odunçuya bənzəyən qara bir kişiylə təsadüf etmək o qədər də qəribə bir şey deyildir. Bu qara kişinin başında papaq, yaxud şlyapa əvəzində iri buynuzları vardır. Bu, doğrudan da, mühlüm bir əlamətdir. Adətən, bu adam meşədə çala qazmaqla məşğul olur. Bu təsadüfdən istifadə etməyin üç yolu var. Birincisi – ona yaxınlaşıb söhbət açmaqdır. O zaman görəcəksən ki, bu adi bir kəndlidir, qara görünməsinə səbəb də qaranlığın çökməsi imiş, özü də o çala-zad qazmır, öz inəkləri üçün ot biçir. Buynuzla bənzəyən şey isə, çiyindən görünən yabadır ki, ucları axşamın qaranlığında dəyişmiş olduğundan, başda buynuzla bənzəyir. Bu görünüşdən sonra evə qayıdıb, bir həftə içində öləcəksən. İkinci yol budur ki, həmin qara kişini pusmağa başlayasan. Çala qazıb qurtarmağını, ağzını bağlamağını və getməyini gözləyəsən. O, çaladan uzaqlaşar-uzaqlaşmaz, dərhal qaça-qaça gedib çalanı qazmaq və bu qara kişinin heç şübhəsiz orada gizlətməmiş olduğu “xəzinəni” çıxarmaq lazımdır. Belə olsa, bir aydan sonra öləcəksən. Nəhayət, üçüncü yol var: bu qara kişi ilə heç danışmamaq, onun üzünə baxmamaq, qaçıb canını qurtarmaq. Belə olsa, bir ilə kimi öləcəksən.

Bu yolların üçü də eynən namünasibdir, ancaq ikinci yolun, heç olmazsa, bir üstünlüyü vardır ki, bir aydan artıq sürməsə də, hər halda, xəzinə sahibi olacaqsan, buna görə bu yol daha əlverişlidir. Deyildiyinə görə, hər yerdə bəxtlərini yoxlamaqdan çəkinməyən qoçaqlar, qara kişinin qazdığı çalanı açıb iblisi qarət etmək istəmişlər. Əfsanəyə və xüsusilə barbar latın şivəsində yazılmış iki müəmmalı şərə görə, bu kimi hərəkətlər həmişə çox əhəmiyyətsiz nəticə vermişdir. Bu şeirləri yazan Trifon adlı bir normandiyalı rahib olmuşdur ki, cadugərlikdən bir az başı çıxarmış. Həmin

Trifon Ruan yaxınlığında, Boşervildə Sen-Jermen abbatlığında dəfn edilmişdir. Onun qəbri üstündə qurbağalar doğulur.

Demək, çox zəhmət çəkmək lazım gəlir, çünki bu çalalar, adətən, çox dərin, bütün gecəni qantər tökə-tökə zəhmət çəkirsən (bunu ancaq gecə eləmək olar), qazırsan, köynəyin tər içində, şam yanıb qurtarır, toxa korşalır, nəhayət, çalanın dibinə çatırsan, yəqin edirsən ki, artıq “xəzinə” sənindir, amma tapdığın nə? İblisin bu xəzinəsi nədən ibarətdir? Bəzən bir suluq puldan, bəzən bir eküdən, yaxud daşdan, arabir də skeletdən, yaxud qanlı bir cənazədən, bəzən də pul kisəsindəki kağız kimi dörd bükülmüş bir xəyal, bir kölgə, bəzən ümumiyyətlə heç bir şey. Görünür ki, Trifonun şeirləri də təvazökarlıqdan uzaq və hər bir şeylə maraqlanan adamlara elə bu məlumatı verir:

Fodit, et in fossa thesauros condit opaca A, nummos, lapides, cadaver, simula cra nihilgue1
Deyəsən, indi belə bu çalalarda gah içində güllə olan barıt qabı, gah da, heç şübhəsiz, şəxsən iblisin oynadığı köhnə kirli-paslı və qaralmış bir dəstə qumac kağızı tapırlar. Trifon bu son iki tapıntı haqqında bir kəlmə belə bəhs etmir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Trifon on ikinci əsrdə yaşamışdır, bir də iblisin Rocer Bekondan əvvəl barıt və VI Karldan əvvəl qumac kağızı icad etməyə çətin ki, qabiliyyəti çata bilərdi.

Ancaq bu qumac kağızından istifadə etmək istəyənlər bütün var-yoxlarını uduzacaqlarına əmin ola bilərlər. Barıt qabındakı barıta gəlincə, bu barıtın tufəngi adamın lap üzünə tərəf partlatmaq kimi bir xüsusiyyəti var.

Prokuror nəzarəti katorqalı Jan Valjan qaçandan sonra bir neçə gün Monfermeyl ətrafında dolaşması haqqında bir fərziyyə irəli sürdüyü gündən, bu kəndin əhalisi həmin kənddə yaşayan Bulatruel adlı qoca bir yol fəhləsinin tez-tez meşəyə “getdiyini” görmüşdü. Bir çoxları həmin Bulatruelin, guya, vaxtilə katorqada olduğunu danışmışdılar. O, polis nəzarəti altında idi və heç bir yerdə özünə iş tapa bilmədiyi üçün Qan’i ilə Lan’i arasındakı şose yolun təmiratı işində az bir muşla xidmət edərdi.

Bütün yerli əhali həmin bu Bulatruelə çəpəki baxırdı. O, çox nəzakətli və çox fəqir görünürdü, hər bir yolçuya rast gəldikdə tez şlyapasını çıxarıb, salam verərdi, jandarm gördüyü zaman titrə və yaltaq-yaltaq gülümsərdi. Deyirdilər ki, bir quldur dəstəsi ilə əlaqədə idi və gecələr, qaranlıq çökər-çökməz qarət etmək üçün kol-kos arasında pusqu düzəldirdi. Onun xeyrinə ancaq bir şey vardı ki, o da sərxoşluğu idi.

Bu adam haqqında əhali belə bir fikrə gəlmişdi.

Müəyyən zamanlardan bəri Bulatruel yol təmiratı və çınqıl döşəmək işini çox tez qurtarır və külüngünü götürüb meşəyə gedirdi. Axşamlar onu meşənin ən vəhşi və qalın yerlərində, kimsəsiz talalarda görürdülər. O, həmişə nə isə axtarır, bəzən də çala qazırdı. Kənd qarıları onu əvvəlcə iblis zənn edirdilər, sonra isə Bulatruel olduğunu görsələr də, yenə sakit olmazdılar. Bu təsadüflər, görünür, Bulatrueli çox acıqlandırır. Gözə çarpmaq istəmədiyi və nə isə gizli bir iş gördüyü hiss olunurdu.

Kənddə deyirdilər ki, “Gün kimi aydındır, haradasa şeytana rast gəlmişdir. Bulatruel şeytani görmüş, indi də qızıl xəzinəsini axtarır. Doğrusu, bu adam Lüsiferi belə aldadı, xəzinəsini ələ keçirməyə qadirdir”. Daha sərbəst fikirli adamlar da deyirdilər: “Baxarıq hələ, görək kim kimi aldadacaq. Qoca qarılar isə müttəsil xaç çevirərdilər.

Nəhayət, Bulatruelin meşə sərgüzəştləri qurtardı, o, yenə yol təmiratına başladı. Kənddə artıq başqa şeydən danışmışdılar.

Bununla belə, bəzi adamlar yenə maraqlanaraq belə güman edirdilər ki, burada, yəqin, bir şey var, məsələ yalnız əfsanədə bəhs edilən böyük xəzinədən ibarət deyil, yəqin, daha əsaslı və şeytanın pullarından daha ciddi bir şey tapılmışdır. Həmin yol fəhləsi, şübhəsiz, bunu öyrənmişdir. Ən çox “maraqlananlar” məktəb müəllimi ilə meyxanaçı Tenardye idi. Tenardye ağına-bozuna baxmadan hər kəslə dostluq etdiyi kimi, Bulatruellə tanış olmağa da tənəzzül etməmiş deyildi.

Tenardye deyirdi: “Doğrudur o, katorqada olub. Lakin vallah, kim bilir, nə olacaq, kim bilir ki, katorqada bu saat kimlər var və kimlər oraya düşməlidir!”

Bir axşam məktəb müəllimi dedi ki, keçmiş zaman olsa idi, polis bu Bulatrueli, yəqin ki, sorğusual edərdi. Onun meşədə nə etdiyini soruşdılar, cavab vermək istəməsə zorla danışdırardılar, lazım gələrsə, işgəncəylə mütləq onun dilini açardılar.

Tenardye: “Çaxır işgəncəsi verək, görək nə olar!” – deyərək təklif etmişdi.

Beləliklə, çox say edib, qoca sərsərinə içməyə məcbur etdilər. Bulatruel çox içdi, lakin çox az danışdı. Böyük bir məharət və dəqiq bir müvazinətlə sərxoş adamlar kimi içməyi və bir hakim kimi özünü təmkinli tutmağı bacardı. Bununla belə, çox çalışdıqdan və maraqlandıqları məsələyə tez-tez döndükdən sonra, Tenardye və məktəb müəllimi Bulatruelin dilindən qaçan ayrı-ayrı dumanlı işarələrdən bunu yəqin edə bildilər.

Bulatruel bir dəfə səhər tezdən işə gedərkən, meşədə bir ağac altında, qəsdən gizlədilmiş kimi bir bel və bir külüng görərək, xeyli heyrlənmişdi. Əvvəlcə bu şeylərin su daşıyan Si-Fur babanın olduğunu zənn etmiş və sakitləşmişdi. Lakin həmin günün axşamı, gözə görünməmək üçün böyük bir ağacın arxasında gizlənərək, yerli əhalidən olmayan, lakin Bulatruelin “gözləncə tanıdığı” bir adamın yolla meşənin dərin yerlərinə getdiyini görmüşdü. Tenardyenin dilində “gözləncə tanıdığı” sözləri “katorqa yoldaşı” demək idi. Bulatruel bu adamın adını qətiyyənlə söyləmək istəmədi. O adam əlində böyük bir qutu, yaxud balaca bir sandıqçaya bənzər dördbucaqlı bir şey aparırdı. Bulatruel təəccüb etdi. Yalnız yeddi-səkkiz dəqiqə keçəndən sonra bunun ardınca getmək Bulatruelin ağına gəldi. Lakin artıq gec idi, yolçu meşənin içində gözdən itmişdi, qaranlıq çökdüyündən Bulatruel onun dalınca çata bilmədi. Bu zaman onu meşənin kənarında gözləməyə qərar verdi. Aylı bir gecə idi. İki, ya üç saat sonra Bulatruel bu adamı yenə gördü, yolçu ağacların arxasından çıxırdı, lakin əlində sandıqça yox idi, ancaq külünglə bel yanında idi. Bulatruel onun keçib getməsinə mane olmadı, onunla söhbət açmaq belə ağına gəlmədi, çünki o, özündən üç dəfə güclü idi, həm də əlində külüngü vardı, tanınmış olduğunu görmüş və anlamış olsaydı, Bulatrueli öldürə bilərdi. Bu da bir-birinə rast gələn bu iki köhnə dostun məhəbbət izharı! Lakin külüng və bel Bulatrueldə gözəl bir fikir oyatdı. O, dərhal səhər olduğu yerə tərəf qaçdı, lakin orada nə bel tapdı, nə külüng. Bundan belə bir nəticəyə gəldi ki, yolçu meşəyə daxil olub, külünglə çala qazmış, sandıqçanı orada gizlədib, bellə üstünə torpaq tökmüşdür. Sandıqça isə çox balaca idi, içində meyit yerləşə bilməzdi, demək, onun içində pul varmış. Bax, buna görə də Bulatruel axtarışa başladı. Meşənin hər yerini axtardı, araşdırdı, deşik-deşik elədi, torpağın yenidən qazılmış olduğunu zənn etdiyi hər bir yeri qazdı, yoxladı. Əbəs! O, heç bir şey tapmadı! Bir az sonra Monfermeyldə bu hadisəni unutmamağa başladılar. Ancaq bəzi qorxu bilməyən qarılar yenə də bir-birinə deyərdi: “Əmin ola bilərsiniz ki, Qani yolunu təmir edən bu fəhlə bu gurultunu nahaq yerə qaldırmamışdır, bu işdə, hər halda, “şeytan” əli var”.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Bu fəsildən belə məlum olur ki, zənciri bir zərbə ilə qırmaq üçün qabaqcadan halqanın birini kəsmək lazımdır.

Yenə həmin 1829-cu ilin oktyabr ayının sonunda Tulon əhalisi, amansız bir fırtınadan sonra bəzi zədələrini təmir etmək üçün “Orion” gəmisinin limana gəldiyini gördü. Sonralar bu gəmi Brestə göndərilərək təlim gəmisini xidmətini daşıyırdı, o zamanlar isə hələ Aralıq dənizi eskadrasında hesab olunurdu.

Bu gəmi, fırtınadan zədələnmiş olduğuna baxmayaraq, reyde keçdiyi zaman, yerli əhaliyə yenə də böyük təsir bağışladı. Üzərində hansı bayraq olduğunu xatırlamıram, lakin liman, nizamnaməyə görə, onu on bir top atəşi ilə salamladı. “Orion” gəmisini də hər gülləyə bir güllə ilə cavab verdi.

Cəmisini iyirmi iki top gülləsi atılmışdı. Bəzilərinin hesabına görə bir gündə bütün yer üzündə kralların təbriki və hərbi salamlar, etiket qaydalarına görə tələb olunan zərif nəzakət salamları və həmçinin, limanlarda və qalalarda, gün çıxanda və gün batanda, limanlar açılanda və bağlananda və sair münasibətilə bütün qalalardan və bütün hərbi gəmilərdən açılan top atəşlərinin sayı

olduqca böyükdür: bütün yer üzündə mədəniyyət dünyası hər iyirmi dörd saatda yüz əlli min faydasız top gülləsi atır. Hər bir top gülləsinin altı frank qiyməti olduğunu hesab etsəniz, gündə doqquz yüz min franklıq bir məbləğ edər, bu da ildə yalnız tüstü üçün üç yüz milyon frankın sərf edildiyini göstərir. Bu yalnız balaca bir təfsilatdır. Bununla belə, aclıqdan ölən nə qədər yoxsullar var!

1823-cü il Restavrasiyanın “İspaniya müharibəsi dövrü” adlandırdığı il idi.

Bu müharibənin bir çox hadisələri və bir çox xüsusiyyətləri olmuşdur. Burada məsələ Burbonların bir sıra mühüm ailə mənafeyi haqqında Burbon sülaləsinin Madrid budağına kömək edən və himayə göstərən, başqa sözlə, böyük qardaş vəzifəsinə əməl edən fransız budağı haqqında, şimal kabinetlərinə tabelik və asılılıqla mürəkkəbləşmiş milli ənənələrimizə açıqdan-açıq qayıtmaq haqqında: liberal qəzetlərin “Andüjar qəhrəmanı” adlandırdığı və laubali siması ilə bir qədər təzad təşkil edən bir fətehtövrü ilə liberalların xəyali terrorizmi ilə vuruşan əski həqiqi inkvizisiya terrorizmini özünə ram etməyə çalışan hersoq dAnqulem haqqında: kübar dul qadınların böyük bir dəhşətinə səbəb olan sankülotların descamisados adı ilə yenidən xortlaması haqqında; anarxiya adını almış tərəqqiyə maneə törədən monarxizm haqqında; 89-cu il nəzəriyyələrinin birdən-birə kəsilmiş olan gizli fəaliyyəti haqqında; dünya səyahəti etməkdə olan fransız fikirlərinin Avropa tərəfindən qadağan edilməsi haqqında; qırmızı yundan qrenader epoletləri taxıb könüllü gedərək, kralların xalqlara qarşı apardığı səlib müharibəsində iştirak edən, Fransa vəliəhdi ilə bir cərgədə dayanan və sonralar Karle-Alberte adlanan generalissimus prins Karinyane haqqında gedirdi. Burada məsələ səkkiz illik istirahətdən sonra qocalmış, qəmli olan və artıq ağ kokarda taxaraq yenə səfərə çıxmış imperiya əsgərləri haqqında, otuz il bundan əvvəl Koblənsdə yellənən ağ bayraq kimi, indi də yad ölkədə bir dəstə qəhrəman fransızların başları üzərində yellənən üçrəngli bayraq haqqında veteranlarımızın sıralarına keçmiş rahiblər süngü gücünə sakitləşdirilən azadlıq və yenilik meyili, top atəşi ilə məhv edilən prinsiplər, öz fikri ilə yaratdıqlarını öz silahı ilə məhv edən Fransa haqqında gedirdi. Nəhayət, burada düşmən generallarının satqınlığı, əsgərlərin tərəddüd göstərməsi, minlərlə süngü tərəfindən deyil, milyon franklarla mühasirəyə alınmış şəhərlərin məsələsi, düşmən tərəfindən qəfildən alınmış minalanmış bir xəndəkdə olduğu kimi, partlayış imkanı ilə yanaşı olaraq hərbi təhlükənin olmaması məsələsi də vardı. Burada tökülən qan az, fətehlərin şərəfi də az idi.

Bəziləri üçün rüsvayçılıq olduğu halda, heç bir kəs şərəf və şöhrət qazana bilməmişdi. Kral xanədanı prinslərinin, yəni XIV Lüdovik nəvələrinin başladığı və Napoleon varisləri olan sərkərdələrin rəhbərlik etdiyi müharibə belə bir müharibə idi. Bu müharibənin ələmlı bir taleyi olmuşdur. O, xatirələrdə nə böyük bir müharibə nümunəsi, nə də böyük bir siyasət nümunəsi kimi qala bildi.

Bu müharibədə bir neçə cəsarətli hücum olmuşdu, məsələn, Trokaderonun alınması bu hücumların arasında ən parlaq hərbi bir əməliyyatdır; lakin təkrar edirik ki, ümumiyyətlə, bu səfərin boruları boğuş səslənirdi, burada hər bir şey şübhə doğururdu və tarix Fransanın bu yalançı zəfəri birdən-birə etiraf etmədiyini təqdir edir. Müqavimət göstərməyə borclu olan bəzi İspaniya zabıtlərinin həddindən tez təslim olduqları, müharibəyə rüsvətxorluq fikrinin qarışdığı gözə çarpırdı, müharibədə qələbə qazanmaq deyil, generalların satın alındığı hiss olunurdu, odur ki, qələbə çalan əsgərlər vətənlərinə başısağqı qayıdırdılar. Bu müharibə, doğrudan da, millətin vüqarına toxunurdu – milli bayraqların qırıqlarında “Fransız bankı” sözləri oxunurdu.

1808-ci il müharibəsində iştirak edən və mühasirə etdikləri Saraqossada böyük qurbanlar verən əsgərlər 1823-cü ildə qarşılarında qala qapılarının bu qədər asanlıqla açıldığını görərəkən qaşqabaqlarını sallayıp və Palafoks haqqında heyifsilənməyə başlayırdılar. Fransızların təbiəti belədir: onlar qabaqlarında Rastopçini görməyi Balyesterosu görməkdən üstün tuturlar. Daha ciddi nöqtəyi-nəzərlə baxılsa, bunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu müharibə Fransada ordunun mənəviyyatını təhqir etdiyi kimi, demokratiyanı da hiddətləndirirdi. Bu müharibənin niyyəti əsarət idi. Bu müharibədə demokratiya övladı olan fransız əsgərlərinin əsas məqsədi başqaları üçün köləlik qazanmaq idi. Mənfur bir təzad! Fransa xalqların ruhunu öldürmək üçün deyil, oyatmaq üçün yaranmışdır. 1792-ci ildən sonra Avropada baş verən bütün

inqilablar – Fransa inqilabı deməkdir. Azadlıq işığını saçan Fransadır. Bu işıq günəş işığıdır. Bonapart: “Bunu görməyənlər kordur!” deyər səslənmişdi.

Bu sürətli, 1823-cü il müharibəsi eyni zamanda həm alicənab İspaniya millətinə, həm də Fransa inqilabına qarşı bir sui-qəsd idi. Bu dəhşətli təcavüzə yol verən də Fransanın özü olmuşdur. Doğrudur, bu təcavüzü etmək üçün Fransaya təzyiq etmişdilər, çünki azadlıq müharibələrindən başqa orduların elədiyi hər bir şey məcburiyyət altında olmuşdur. Onların hərəkətləri “passiv itaət” sözləri ilə təyin olunur. Ordu olduqca böyük bir məharətlə haqq-hesab üzərində qurulmuş bir şeydir ki, burada qüvvət gücsüzlüyün böyük yekunlarından doğur. Bəşəriyyətin bəşəriyyətə qarşı, bəşəriyyətin zərərinə olaraq başladığı müharibə belə bir müharibədir.

Burbonlara gəlinə, 1823-cü il müharibəsi onlar üçün fəlakətli bir müharibə olmuşdur. Onlar bu müharibəni müvəffəqiyyət zənn etdilər. Lakin onlar qadağan etmək yolu ilə ideyaların boğdurulmasında nə kimi bir təhlükə olduğunu tamamilə nəzərdən qaçırmışdılar. Sadəlikləri o dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, hakimiyyət başına gəldikdən sonra, bəzi cinayətlərə geniş surətdə güzəşt edilməsinə yol verdilər, həm də bu güzəşti qüdrətlərinin əsaslarından biri kimi qanunlaşdırdılar. Siyasətlərinə pis niyyət qarışdı. 1830-cu il 1823-cü ildə doğuldu. Onların qərarlarına görə, İspaniya səfəri təzyiq və təhlükəli “müqəddəs hüquq” fırıldaqlarına bəraət qazandıran dəlillərdən biri oldu. İspaniyada el rey neto1 bərpa edən Fransa öz evində qeyri-məhdud kral hakimiyyətinin bərpa edilməsinə asanlıqla yol verə bilirdi. Burbonlar əsgərin itaətkarlığını millətin razılığı kimi anlayaraq təhlükəli bir səhvə yol verdilər. Bu cür xeyirxahlıq, xanədanların yıxılmasına səbəb olur. Nə mənənil ağacının kölgəsində, nə də ordunun qanadı altında mürğüləmək yaramaz.

Lakin yenə “Orion” gəmisinə qayıdaq.

Prins-generalissimusun komandası altında orduda manevrlər keçirilərkən, Aralıq dənizində bir eskadra dolaşırdı. Biz yuxarıda demişdik ki, “Orion” gəmisi həmin bu eskadraya daxil idi və fırtına onu Tulon limanına girməyə məcbur etmişdi.

Hərbi gəminin limana gəlməsində qəribə cazibədar bir şey var. Camaat belə şeylərlə çox maraqlanır. Bu – əzəmətli bir mənzərədir, camaat isə əzəmətli şeyləri sevir.

Təbii qüvvələrlə çarpışan hərbi gəmi insan dühası ilə təbiət qüdrətinin ən gözəl toqquşmalarına misal ola bilər.

Hərbi gəmi mövcud olan ən ağır hissələrlə ən yüngül hissələrin tənəsübündən ibarətdir, çünki o eyni zamanda maddənin üç vəziyyəti ilə, yəni bərk, maye və qaza oxşar vəziyyəti ilə toqquşmağa və onların hər üçünə qarşı mübarizə etməyə məcburdur. Hərbi gəminin dənizin dibində qranitdən yapışmaq üçün on bir dəmir dırnağı var, buludlarda münasib küləklərdən istifadə etmək üçün qanadlarının və qanad uclarının sayı isə uçan həşəratın qanadlarından çoxdur. Hərbi gəmi iri və dəhşətli orkestr boruları kimi yüz iyirmi topdan nəfəs verir, guruldarkən göy gurultusunun bir əks-sədası kimi təkəbbürlə səslənir. Okean öz dalğalarının qorxunc yeknəsəqliyi ilə onu yolundan azdırmağa çalışır. Lakin gəminin kompas kimi bir ürəyi var, o, gəmiyə məsləhət verir və daim şimala doğru yol göstərir. Qaranlıq gecələrdə onun işarə fənərləri ulduzları əvəz edir. Demək, onun küləyə qarşı qanadı və yelkənləri, dalğalara qarşı ağacı, qayalara qarşı dəmiri, misi və qurğuşunu, qaranlığa qarşı işığı, hüdudsuz üfüqlərə qarşı maqnit əqrəbi var.

Bir küll halında hərbi gəminin tərkibini təşkil edən bu ayrı-ayrı hissələrin nəhəng həcmlərini təsəvvürə gətirə bilmək üçün Brest, yaxud Tulon limanlarında altımərtəbəli stapelin içinə daxil olmaq kifayətdir. Stapel – qayırılmaqda olan bir gəminin üstündə qoruyucu qalpaq kimi bir şeydir. Bax, o iri tir-reyadır, yerə dayanan və göz baxdıqca uzanan o ağır taxta sütun – qrot-maçtadır. Ayağı gəmi anbarında, başı isə buludlarda olan qrot-maçtanın uzunluğu altmış sajan, ayağının diametri isə üç futdur. İngilis qrot-maçtası gəminin yük xətti üzərində iki yüz on yeddi fut yüksəlir. Babalarımızın donanmalarında lövbər kanatları olardı, bizim isə lövbər zəncirlərimiz var. Yüz toplu bir gəminin adı gəmi zəncirləri dairəsinin hündürlüyü dörd fut, eni iyirmi fut, qalınlığı isə səkkiz futdur. Hələ siz soruşa bilərsiniz ki, belə bir gəmi düzəltmək üçün nə qədər inşaat materialı lazımdır? Üç min kubmetr. Bu, əsl üzən bir meşədir.

Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, bəhs etdiyimiz bu hərbi gəmisi qırx il bundan qabaq qayrılmış bir gəmidir, həm də sadə yelkən gəmisidir. O zaman hələ ilk addımlarını atan buxar mühərriki hərbi gəmisi adlanan bu qərribə tikintiyə sonralar bir çox möcüzələr əlavə etmişdir. Məsələn, hal-hazırda, qarışıq tipli vintli gəmi yelkənli qərribə bir maşına bənzər ki, səthi üç min kvadratmetrə bərabərdir, buxar qazanı isə iki min beş yüz at gücündədir.

Gəmi inşaatı işində əmələ gələn bu qərribə yeniliklər bir yana dursun, hələ Xristofor Kolumbun, yaxud Rüterin qədim gəmisi belə insan ixtiraçılığının ən gözəl nümunələrindən biri sayıla bilər. Onun qüvvəsi də nəhayətsizlikdən göndərilən hava dalğaları kimi tükənməzdir. Küləkləri yelkənlərinə yığır, ucsuz-bucaqsız dalğaların arasında çaşıb qalmır, üzür, hökmranlıq edir.

Lakin elə məqam gəlir ki, fırtına altmış fut uzunluğu olan bu reyanı saman çöpü kimi sındırır, külək bu yüz fut hündürlüyü olan qrot-maçtanı qamış kimi əyir, on min girvənkə ağırlığında olan bu lövbər durna balığının dişləri altında sınan balıqçı qarmağı kimi, dalğaların ağzında sınır, bu əjdaha ağızlı toplar miskin və aciz bir səslə nərildəyir, onların səsi qaranlıqlar, boşluqlar içində itib gedir, bütün bu qüdrət və bütün bu əzəmət ulvi əzəmət və qüdrət qarşısında yox olur.

Olduqca böyük bir acizlik dərəcəsinə gələn, böyük bir qüdrətin mənzərəsi həmişə insanları düşündürür. Buna görə də limanlar hər zaman tamaşaçılarla dolu olur, onlar, özləri belə səbəbini yaxşı anlamadan, bu qərribə hərbi və dənizçilik alətlərinin yanında dolaşırlar.

Hər gün, səhərdən axşama qədər, Tulon limanının sahil küçələri, şlyuzun bəndi və yanları camaatla və Parisdə deyildiyi kimi, “avaralarla” dopdolu olurdu. Bunların işi-peşəsi “Orion”a baxmaq idi.

“Orion” çoxdan təmirat tələb edən bir gəmi idi. Keçmiş səfərlərində dənizlərdə üzərkən, alt tərəfində balıqçılıqdan qalın bir qabıq əmələ gəldiyindən, sürəti yarıya qədər azalmışdı. Bir il bundan əvvəl bu qabığı qazımaq üçün gəmini quruya çəkmişdilər, sonra o, yenə dənizə çıxdı.

Lakin qabığının qazılması gəminin alt hissəsindəki dəmirləri zədələmişdi. Balear adalarının yaxınlığında gəminin üz dəmirləri küləkdən zədələnib açılmışdı və gəminin içəri kəməri hələ o zaman bütöv dəmirdən qayrılmadığı üçün dəşik əmələ gəlmiş və gəmiyə su keçmişdi. Qüvvətli və coşqun bir payız küləyi əvvəlcə onun bəkortundakı top istehkamını və qalyundakı şəbəkə körpünü deşmiş, sonra da fok-maçtanın ruslənərini zədələmişdi. Bu fəlakət nəticəsində “Orion” gəmisi yenə Tulon limanına qayıtmışdı.

Gəmi arsenalın yaxınlığında lövbər saldı. Gəminin zədələnən yerlərini təmir edirdilər. Ştirbort tərəfdən gəminin korpusu zədələnməmişdi. Lakin yan taxtalarının bəziləri, gəminin içərisinə hava girsən deyə, qoparılmışdı.

Bir dəfə səhər tezdən sahilə dayanıb gəmiyə tamaşa edənlər bədbəxt bir hadisənin şahidi oldular.

Gəmiçilər yelkənləri qaldırmaqla məşğul idilər. Ştirbortda qrotmarselin yuxarı ucunu qaldırmaqlı olan üst matros müvazinətini itirdi. O, birdən-birə yırgalandı. Sahildəki Arsenal küçəsinə yığılmış camaat qorxudan bağırdı: əyilən baş dalınca bədəni çəkdi, insan əllərini uçuruma doğru uzadaraq, yelkən dirəyi ətrafına fırlandı. Yıxılarkən əvvəlcə bir əli ilə, sonra da iki əli ilə reyanın altındakı ip nərdivandan yapışdı, havada sallandı. Ayaqlarının altında, baş gicəlləndirən dərinlikdə dəniz görünürdü. Yıxılarkən ipə bərk dəydiyindən ip şiddətlə yellənirdi. İnsan sapand daşı kimi bu ipin ucunda oyan-buyana gedib-gəlirdi.

Ona kömək etmək – böyük bir təhlükəni gözə almaq demək idi. Bir az bundan əvvəl hərbi qulluğa çağırılmış yerli balıqçılardan olan matrosların heç biri buna cəsarət etmədi. Zavallı matros isə artıq yorulmağa başlayırdı, onun üzünü və üzündəki ölüm qorxusunu görmək mümkün deyildi, lakin hərəkətlərindən taqətdən düşməkdə olduğu aydınca görünürdü. Əlləri dəhşətli bir şəkildə əyilib titrəyirdi. Yuxarıya qalxmaq üçün göstərdiyi hər bir səy ipin daha çox yellənməsinə səbəb olurdu. Son gücünü itirməmək üçün o hətta çığırırdı. Hamı onun bu saat ipi buraxacağını gözləyirdi. Bəziləri, onun yıxıldığını görməmək üçün üzünü belə o biri tərəfə çevirirdilər. Bəzi dəqiqələr olur ki, bir kəndir, bir ağac, bir ağac budağı bir həyat mücəssəməsinə dönür və canlı bir məxluqun onlardan qoparaq dəymiş bir meyvə kimi düşdüyünü görmək çox dəhşətlidir.

Birdən bir adamın bir pişik qıvrıqlığı ilə ipə dırmaşdığını gördülər. Bu adam qırmızı paltarda idi – demək, bu bir katorqalı idi; başında yaşıl qalpağı vardı – demək, ömürlük katorqaya məhkum olan canılərdən idi. Dirəyin lap ucuna çatdıqda, külək başındakı yaşıl qalpağı qopardı, ağ saçlı bir baş göründü: demək, bu adam gənc deyildi.

Doğrudan da, gəmidə işləmək üçün həbsxanadan göndərilmiş katorqalılardan biri, dərhal növbətçi zabitin yanına yüyürdü və bütün matroslar qorxularından titrəyərək, yerlərindən tərənəmədikləri halda, ümumi qorxu və çaşqınlıq içində, matrosu qurtarmaq məqsədilə həyatını təhlükəyə qoymaq üçün zabitdən icazə istədi. Zabit başı ilə razılıq işarəsi verdi. Katorqalı ayağına halqa ilə bağlanmış olan zənciri dərhal bir çəki zərbəsi ilə qıraraq, kəndiri götürdü və yuxarı dırmaşmağa başladı. Bu qorxunc dəqiqədə zəncirin nə qədər asanlıqla qırıldığına heç kəs əhəmiyyət vermədi. Bunu yalnız sonra xatırladılar.

O, bir an içində yelkən dirəyinin üstünə çıxdı. Dirəyin üstündə bir neçə saniyə durub, sanki, gözü ilə onun uzunluğunu ölçdü. Külək matrosu ipin ucunda yelləndirdiyi bu saniyələr tamaşa edənlərə bir əsr qədər uzun göründü. Nəhayət, katorqalı gözlərini göylərə qaldırdı, sonra bir addım irəli atdı. Camaat nəfəs aldı. Onun yüyürərək yelkən dirəyinin üstündən keçdiyini gördülər. Dirəyin kənarına çatdıqda özü ilə götürdüyü kəndirin bir ucunu dirəyə bağladı və bir ucunu aşağı sallayaraq, əlləri ilə kəndirdən yapışdı və əlləri üzərində bu iplə aşağı sürüşməyə başladı. Hamı təsvirəgəlməz bir qorxu içində idi; uçurum üzərində bir adam əvəzinə indi iki adam sallanırdı.

O, milçəyi tutmaq istəyən bir hörümçəyə bənzəyirdi. Yalnız bircə fərqi vardı ki, bu dəfə hörümçək ölüm əvəzinə dirilik gətirirdi. On min göz bu iki adama zillənmişdi. Kimsədən bir səs, bir söz eşidilmirdi, hamının ürəyində bir qorxu vardı, hamının qaşları çatılmışdı. İki zavallını yelləndirən küləyin azca belə arta biləcəklərindən qorxurlarmış kimi, hamı nəfəs belə almırdı. Nəhayət, katorqalı matrosun yanına qədər yenə bildi. Lap vaxtı idi; bir dəqiqə daha keçsə idi, zavallı insan son gücünü itirdiyindən uçuruma yuvarlanacaqdı. Katorqalı bir əli ilə kəndiri matrosun belinə möhkəmcə bağladı, sonra isə onun yenə dirəyə qalxdığını və matrosu dalınca qaldırdığını gördülər. Nəfəs almaq, qüvvətini toplamaq üçün matrosa imkan verərək, bir dəqiqə asılı saxladı, sonra qucağına alaraq dirəyin üstü ilə ezelqofa tərəf apardı, oradan da marsın üstünə çıxarıb, yoldaşlarının əlinə təslim etdi.

Xalq onu gurultu ilə alqışladı, qoca katorqa nəzarətçilərindən bəziləri hətta ağladı, qadınlar bir-birini qucaqlayırdılar, bütün camaat bir ağızdan nəsə bir mərhəmət hiddəti ilə dolu səsle bağıırırdı: “Bağışlansın!”

O isə dərhal enməyə və katorqalı yoldaşlarının yanına qayıtmağı özünə bir borc bilərək və aşağı daha tez enmək istəyərək iplə sürüşdü və aşağıdakı dirəyin üstü ilə yüyürdü. Hamı gözlərini ona zillənmişdi. Bir an oldu ki, hamı qorxdı; bərk yorulduğundanmi, başı gicəlləndiyindənmi, o birdən dayandı və sarsılan kimi oldu. Birdən camaatdan bir fəryad qopdu – katorqalı dənizə düşdü.

Dənizə düşmək ölmək demək idi. “Aljeziras” frəqatı “Orion” gəmisinin yanında lövbər salmışdı. Zavallı katorqalı iki gəminin arasına düşdü. O, bu gəmilərdən birinin altına düşə bilirdi. Dörd adam dərhal qayığa mindi. Camaat onlara ürək verirdi, yenə hamının ürəyinə qorxu düşmüşdü. Batan adam suyun üzərində görünürdü. O, suyu dalğalandırmadan, yağ çəlləyinə düşmüş kimi, səssiz-səmirsiz batmışdı. Lot salladılar, suya cumdular, hər yeri axtardılar. Nəticə vermədi. Axşama qədər axtardılar, nə dirisini tapdılar, nə də ölüsünü.

O biri gün Tulon qəzetində belə bir xəbər dərc edilmişdi: “17 noyabr 1823-cü il. Dünən, “Orion” gəmisində işləyən katorqalılardan biri, bir matrosu xilas edərək dənizə düşüb batmışdır. Meyitini tapmaq mümkün olmadı. Arsenalın baş tərəfindəki dirəklərin arasına düşdüyü zənn edilir. Bu adam həbsxana siyahısında № 9430 deyə qeyd olunmuşdu. Adı Jan Valjan idi”.

BİRİNCİ FƏSİL.

Monfermeyldə su məsələsi.

Monfermeyl Livri ilə Şel arasında, Urku Marnadan ayıran yüksək bir yaylanın cənub tərəfindədir. Hal-hazırda bu balaca kənd böyük bir ticarət qəsəbəsi olmuşdur; o, ağ vallarla bəzənmişdir, bazar günləri isə şən şəhərlilər buraya gəzməyə gəlirlər. 1823-cü ildə Monfermeyldə hələ bu qədər ağ villa və bu qədər məmnun şəhərli yox idi. Bu, meşəlik içində qeyb olmuş adı bir kənd idi. Doğrudur, bəzən kənddə keçən əsrin üslubunda tikilmiş villalara da rast gəlmək olardı, bu villaları ağayana görünüşündən bu dövrə məxsus olan burma dəmir balkonlarından və bağlı pəncərə qapaqlarının ağ rəngli fonunda müxtəlif yaşıl şüalarla parıldayan balaca şüşəli uzunsov pəncərələrdən tanımaq olardı. Bununla belə, Monfermeyl yenə də ancaq bir kənd sayılırdı. Nə işlərindən əl çəkmiş mahud alverçiləri, nə də bağda istirahət edən vəkillər bu kəndə hələ təsadüf etməmişdilər. Bu, böyük yollardan uzaqda olan sakit və gözəl bir bucaq idi. Burada ucuz, sadə və sərbəst kənd həyatı sürürdülər. Bu kəndin birçə eybi vardı ki, o da suyun azlığı idi, çünki kənd hündür yerdə yerləşmişdi.

Suyu xeyli uzaqdan gətirmək lazım gəlirdi. Kəndin Qanyiyə yaxın olan hissəsi suyu meşədəki gözəl göllərdən daşıyırdı. Kəndin Şel tərəfdəki kilsə olan hissəsində isə içməli suyu ancaq Şel yolunun yaxınlığındakı yamacda olan bulaqdan götürürdülər. Bu isə Monfermeyldən on beş dəqiqəlik bir məsafədə idi.

Beləliklə, su gətirmək hər bir ailə üçün çox ağır bir iş idi. Kəndin varlıları, kübarları, o cümlədən, meyxanaçı Tenardye də qoca suçunun onlar üçün gətirdiyi hər bir vedrə suya bir liar pul verirdilər. Bu qoca Monfermeyldə suçuluqla məşğul olar və gündə səkkiz suya qədər pul qazanardı. Lakin yay günləri o, axşam saat yeddiyə, qış günləri isə saat beşə qədər işlərdi; qaranlıq çökər-çökməz, bütün aşağı mərtəbələrdə pəncərələr bağlandığı zaman, suyu olmayanlar su dalınca ya özləri getməli, ya da gecəni səhərə qədər susuz qalmalı idilər.

Oxucunun, bəlkə də, unutmamış olduğu balaca zavallı qızcıqaz, yəni balaca Kozetta üçün su daşımaq məsələsi bir dəhşət mənbəyi idi. Yadınızda olmalıdır ki, Kozettanı saxlamaq Tenardye və arvadı üçün iki cəhətdən xeyirli idi; anasından pul almaqla bərabər qızını da qulluqçu kimi işlədirdilər. Odur ki, daha yuxarıdakı fəsillərdən oxucunun bildiyi kimi, Kozettanın anası onun üçün artıq pul göndərmədiyi zaman, Tenardye yenə də qızı buraxmadı; Kozetta onlara qulluqçuluq edirdi. Su çatmayanda onlar hər dəfə Kozettanı bulağa göndərirdilər. Zavallı qız da, gecə vaxtı qaranlıqda bulağa getməkdən bərk qorxdığı üçün evdə həmişə su olmasına diqqət edirdi.

1823-cü il Milad bayramı günü Monfermeyldə çox şən keçirildi. Qışın birinci yarısında havalar mülayim idi; hələ nə şaxta olmuş, nə də qar yağmışdı. Parisdən gələn hoqqabazlar merin icazəsi ilə kəndin baş küçəsində balaqan qurmuşdular, səyyar alverçilər şirkəti isə, yenə eyni imtiyaza görə, kilsə meydanında, Çörəkçilər küçəsinə qədər, balaca taxta dükənlər tikmişdilər. Məlum olduğu üzrə, Tenardyenin meyxanası da bu küçədə idi. Meyxanalara, karvansaralara dolan müştərilər bu sakit və tənha kəndin həyatına böyük bir gurultu gətirmiş və onu şənləndirmişdilər. Vicdanlı bir tarixçi kimi biz bunu da qeyd etməliyik ki, meydandakı cürbəcür əntiqə şeylər arasında bir də heyvanxana vardı ki, burada haradan gəldikləri məlum olmayan cındır paltarlı eybəcər oyunbazlar hələ 1823-cü ildə gözləri üçrəngli kokardaya bənzəyən qorxunc Braziliya kondorlarından birini Monfermeyl kəndlilərinə göstərirdilər, halbuki kral muzeyi bunları ancaq 1845-ci ildə əldə edə bilmişdi. Səhv etmərsə, zooloqlar bu quşu Caracara Rolyborus adlandırırlar. O, yırtıcı quşlar cinsindən və qırğı ailəsindəndir. Kənddə yaşayan bir neçə qoca və qəhrəman bonapartist əsgər gəlib bu quşa pərəstişkarlıqla tamaşa edirdilər. Oyunbazlar camaatı inandırirdilər ki, bu üçrəngli kokarda müstəsna bir xariqədir ki, cənab Allah bunu xüsusi olaraq onların heyvanxanası üçün yaratmışdır.

Milad bayramının axşamı bir neçə arabaçı ilə bir neçə alverçi Tenardye meyxanasının alçaq salonunda masa ətrafında əyləşib içməkdə idilər. Masanın üstündə dörd-beş şam yanırdı. Bu alçaq tavanlı salon başqa meyxanaların salonlarından heç də fərqlənmirdi; burada da eyni masalar, qalay sovçalar, şüşələr; sərxoşlar, tütün çəkənlər vardı; işıq az, gurultu çox idi. Ancaq bir masanın üstündə o zaman şəhərlilər arasında yeni dəb düşən və 1823-cü il olduğunu göstərən iki şey vardı: biri kaleydoskop, o biri isə naxışlı ağ tənəkədən qayrılmış lampa idi. Tenardyenin

arvadı axşam yeməyi hazırlayırdı, xörək yaxşıca qalanmış və alovlanaraq yanan ocağın üstündə bişməkdə idi. Tenardyenin özü isə, qonaqlarla bərabər içərək, siyasətdən danışdı. Söhbətlərinin əsas məzmunu İspaniya müharibəsi və cənab hersoq d'Anqulem idi.

Bu siyasi söhbətlərdən başqa, səs-küy arasında yerli əhəmiyyəti olan məsələlər haqqında da mülahizələr, sözlər eşitmək olurdu. Məsələn:

– Bax gör Nanter və Süren ətrafında nə qədər çaxır hazırlamışlar – on çəllək hazırlayacağını zənn edənlər on iki çəllək hazırlamışdır. Daşın altında şirə sel kimi axırdı. – Axı bu necə ola bilər? Üzüm ki, hələ dəyməmişdir? – Bu yerlərdə üzümün dəyməyini gözləmək olmaz. Üzümü dəyəndən sonra dərəndə, yaz gəlcəyin çaxır qatılışır. – Demək, onların çaxırı lap zəif çaxırdır? – Onların çaxırı buradakından da zəifdir. Üzümü isə hələ dəyməmiş yığmaq lazımdır. Və i. a. Sonra dəyirmançının da qışqırıqlarını eşitmək olardı:

– Məgər biz torbaya tökülən şeyə cavabdeh ola bilərik? Torbalarda istədiyiniz qədər xırda buğda var, onlarla əlləşməyə macalımız yoxdur, elə əlimizə nə keçirsə veririk daşın altına.

Üyütdüyümüz taxılın içində hər nə istəsən var: qaramuqotu, yonca, vələmir, sürmə, çətənə, koçal, nə bilim min cür zir-zibil, hələ xırda daşları demirəm: bəzən taxılın içi, xüsusilə Breton taxılı daşlarla dolu olur. Mişarçının mismar vurulmuş kötüyü kəsməkdən necə xoşu gəlirsə, mənim də Breton çovdarını üyütməkdən elə xoşum gəlir. Özünüz fikirləşin, üyütmək üçün nələrlə gətirmirlər. Hələ bundan sonra onun yaxşı olmadığından bir şikayət də edirlər. Lap nahaq! Bu işdə bizim heç bir təqsirimiz yoxdur.

İki pəncərənin arasındakı kiçik masanın arxasında bir mülkədarla bir çalınçı oturmuşdu. Onlar yazda ot çalmağın qiyməti barəsində sövdələşirdilər. Çalınçı deyirdi ki;

– Otun nəm olmağının heç bir zərəri yoxdur. Elə nəm olanda daha da yaxşı çalmağın olur. Şəhin xeyri çoxdur, cənab, amma bu var ki, otunuz çox göydür, çalınma gəlmir. Çox nazikdir, dəryaz vurursan yatır, üzülmür.

Kozetta həmişəki yerində: ocağın yanındakı mətbəx masasının atqısında oturmuşdu. Əynində cır-cındır paltar, yalın ayaqlarında taxta başmaq vardı. Ocağın işığında Tenardyenin balaca qızları üçün yun corab toxuyurdu. Stulların altında bir pişik balası oynayırdı. Qonşu otaqdan gülüş və uşaq səsləri gəlirdi: danışan Eponina ilə Azelma idi.

Ocağın yanındakı bucaqda divardan qamçı asılmışdı.

Ara-sıra meyxanadakı bu səs-küy və gurultu içində evin harasından isə qulaqbatırıcı bir uşaq çığırtısı eşidilirdi. Bu uşaq Tenardyenin balaca oğlu idi; keçən qışların birində, Tenardye qarının dediyi kimi “naməlum bir səbəbə görə, bəlkə də, soyuqdan” doğulmuşdu. Uşağın üç yaşı vardı. Anası onu əmizdirib bəsləmişdisə də, lakin sevmirdi. Balacanın çığırtısı çox kəskinləşdiyi zaman, Tenardye arvadına deyirdi: “Eşitmirsənmi, oğlun necə zıncıldayır. Get, gör nə istəyir”. Uşağın anası isə belə cavab verirdi: “İtir o yana, lap zəhləmi aparıb!”. Tərk edilmiş balaca uşaq isə qaranlıqda bağırmaqda davam edirdi.

İKİNCİ FƏSİL.

İki tamamlanmış surət.

Bu vaxta qədər bu kitabda biz Tenardye ailəsini yalnız yan tərəfdən təsvir etmişdik; indi bu ailəni hər tərəfdən və bütün sifətləri ilə görməyin vaxtı çatmışdır.

Tenardyenin özünün əlli yaşı yenicə tamam olmuşdu. Madam Tenardyenin yaşı isə qırxa yaxınlaşırdı, bu da qadın üçün əlli yaşa bərabərdir; bu surətlə, ər ilə arvadın arasında yaş cəhətdən tam uyğunluq vardı.

Bəlkə də, oxucu onu ilk dəfə gördüyü zamandan bəri tamamilə unutmamışdır. Tenardyenin arvadı ucaboş, sarışın, alyanaqlı, ətli-canlı, enlikürək, çox iri və fəal bir qadın idi. Yuxarıda dediyimiz kimi, o, yarmarka balaqanlarında saçlarına daş asaraq əzilib-büzülən nəhəng arvadlar cinsindən idi. Evin bütün işini özü görürdü, yataqları yığar, otaqları təmizlər, qab yuyar, xörək bişirərdi – bir sözlə, bu meyxananın həm bəlası, həm gülü, həm də ev pərisi idi. Onun yeganə xidmətçisi Kozetta idi – filə xidmət edən balaca bir siçan. Madam Tenardyenin səsindən pəncərə

şüşələri, ev şeyləri, insanlar – hər şey titrərdi. Çil-çil geniş üzü böyük bir kəfkirə bənzəyirdi. Onun saqqalı da vardı. Bu, qadın paltarı geymiş əsl bir hambal idi. Məharətlə söyüş söyər, yumruğu ilə qoz qırar və bununla fəxr edərdi. Oxumuş olduğu romanlar sayəsində bəzən bu meyxanaçı qadında qərribə bir şəkildə özünü əzib-büzmək meyili görünməsəydi, ona qadın adı vermək heç kəsin ağına gəlməzdi. Madam Tenardye, sanki, bazar alıcısı ilə xəyalpərvər bir qızın birləşməsi idi. Danışanda bir jandarm kimi danışar, içəndə bir arabaçı kimi içərdi. Onun Kozetta ilə rəftarını görəndə onu cəllad adlandırardı. Susanda dişi ağzından bayıra çıxardı.

Tenardyenin özünə gəlincə o arıq, solğun, sümükləri çıxmış, zəif, taqətdən düşmüş bir adam idi. Zahirədən xəstəyə oxşayırdısa da, çox sağlam idi, – ona xas olan hiyləgərlik elə buradan başlayırdı. Adətən, ehtiyatla gülümsər və hər kəslə, hətta sədəqə vermədiyi dilənçilərlə belə nəzakətli olardı. Baxışı qoxarçaya, görünüşü ədibə bənzərdi. Abbat Delilin portretlərinə çox oxşarı vardı. Arabaçıların içki içdiyi ilə fəxr edərdi, heç kəs heç bir zaman onu içirdib sərxoşluq dərəcəsinə gətirə bilməmişdi. O, ağzındakı iri çubuğu yerə qoymaz, köynək geyər, köynəyin altında isə köhnə qara pencəyi olardı. Oxumuş və materialist bir adam təsiri bağışlamaq istərdi. Sözlərinin vəznini artırmaq üçün tez-tez Volterin, Renalın, Parninin və hətta, qərribə görünsə də, müqəddəs Avqustinin adını çəkərdi. Xüsusi bir “sistemi” olduğunu iddia edirdi. Eyni zamanda qəddar bir dələduz idi. Dələduz-filosof idi. Dünyada belə adamlar var. Özünü bir əsgər kimi qələmə verməsi, əlbəttə, oxucunun yadındadır. Keçmişdə altıncı və ya doqquzuncu legionun serjantı olduğunu və bir eskadron ölüm qusarlarına qarşı tək vuruşaraq: “bərək yaralı bir generalı” öz bədəni ilə ördüyünü və dolu kimi yağan düşmən güllələri içindən xilas etdiyini bir az bəzəkli-düzəkli təfəsilatla söylərdi. Bu hadisə evin divarına parlaq lövhə vurmaq üçün ondan ötrü bir bəhanə olmuşdu və Tenardye meyxanasına, adətən, “Vaterloo serjantının meyxanası” deyərdir. Tenardye liberal, klassik və Bonapart tərəfdarı idi. Adını qocalmış əsgərlər üçün ianə verənlərin siyahısına yazdırmışdı. Kənddə danışardılar ki, o bir zamanlar keşiş olmağa hazırlaşmış. Amma bizim fikrimizcə, o, olsa-olsa, meyxanaçı olmaq üçün hazırlaşmış. Qarışıq cinsli bu alçaq adam çox ehtimal ki, Flandriyada Lill tərəflərində yaşayan bir flamand, Parisdə – fransız, Brüsseldə – bir belçikalı kimi özünü qələmə verər və sərhədin o tayında da, bu tayında da özünü yerli kimi hiss edərdi. Onun Vaterlooda göstərdiyi qəhrəmanlıq bizə məlumdur. Oxucunun gördüyü kimi, o, bu qəhrəmanlığına yalnız bir az bəzək-düzək vermişdir. Həyatı müvəffəqiyyət və məğlubiyyətlərdən, hiyləgərliklərdən, təhlükəli işlərdən ibarət idi. Natəmiz vicdan hər zaman nizamsız bir yaşayışa səbəb olar. Belə ehtimal etmək olar ki, Tenardye 1815-ci il 18 iyun kimi fırtınalı bir vaxtda yuxarıda söylədiyimiz və hər yeri dolaşaraq, bəzilərinə mal satan, bəzilərinə qarət edən, həmişə bir iy duyaraq ərlı, arvadlı, uşaqlı, bütün ailə ilə axsaq yabılı bir arabaya minib, qalib ordunun irəliləyən hissələrinin dalınca sürünən alverçi soyğunçular cinsindən idi. Mühəribə səfərini qurtardıqdan və dediyi kimi, bir azca var qazandıqdan sonra, Tenardye Monfermeyldə yerləşmiş və burada bir meyxana açmışdı.

Bu “var” dediyi şey cənəzələrlə dolu düzlərdən “biçin” zamanı yığılmış pul kisələrindən, saatlardan, qızıl üzüklərdən, gümüş xaçlardan ibarət idi, lakin bunlar o qədər böyük bir sərvət deyildi ki, meyxanaçıya çevrilmiş bu əsgər saqisinin həyatını uzun zaman təmin edə bilsin. Tenardyenin hərəkətlərində söyüş söydüyü zaman – əsgər qışlasını, xaç çevirdiyi zaman isə ruhani məktəbini xatırladan bir şey vardı. O, ağzıgöyçək bir adam idi və özünü alim kimi göstərirdi. Lakin məktəb müəllimi onun danışığında “nöqsan” olduğunu görmüşdü. Müsafirlərin haqq-hesabını çox gözəl düzəldərdi, ancaq usta adam bəzən bunlarda da imla xətalalarına rast gələ bilirdi. Tenardye sırr verməyən, həris, tənbel və hiyləgər bir adam idi. O, xidmətçi qızlara əl atardı, odur ki, arvadı xidmətçi saxlamazdı. Nəhəng qadın qısqanc idi. Elə bilirdi ki, bu arıq, sarı adamcığaz bütün qadınların xoşuna gəlir.

Bundan başqa xain, özünü idarə etməyi bacaran Tenardye dələduzların ehtiyatkarı idi. Bu cins – ən murdar bir cinsdir, çünki onda riyakarlıq var.

Bu o demək deyil ki, yeri düşəndə, Tenardye arvadı kimi hiddətlənə bilmirdi, lakin belə hallar nadir hallardan idi. Bir də, Tenardye bütün insan nəslinə kin bəslədiyindən, ürəyində daim ən dəhşətli bir kin və nifrət qaynadığından, daim intiqam almaqla məşğul olan adamlardan olduğundan, başına gələn fəlakət və müvəffəqiyyətsizliklərdə ətrafdakıların müqəssir olduğunu

düşündüyündən, öz acılarını qanuni zənn edərək, öz məyusiyətlərini, iflaslarını, fəlakətlərini hər zaman ilk qarşıya çıxan adamın üzərinə yıxmağa hazır olduğundan, bəzən bütün bu hisslər onun qəlbində coşar, ağı köpüklənər, gözlərini hiddət tutar, o, dəhşət saçardı. Vay o kəslərin halına ki, bu anda onun qabağını kəsmiş ola!

Bütün başqa xasiyyətlərlə bərabər, Tenardye müşahidəçi və tez başa düşən bir adam idi, yerinə görə çox danışar, ya da sükut edərdi və həmişə olduqca zirək idi. Baxışı durbinlə baxanda gözlərini qıymağa adət etmiş dənizçinin baxışına oxşardı. Tenardye bir dövlət adamı idi. Meyxanaya gələn hər bir yeni qonaq, Tenardyenin arvadına baxdıqda: “Evin əsl sahibi budur” deyərək düşünürdü. Lakin bu düz deyildi! Tenardyenin arvadı ev sahibəsi belə deyildi. Tenardye həm evin sahibi, həm də sahibəsi idi. O, hər şeyi yaradar, arvadı isə əməl edərdi. O, sanki, gözə çarpmayan, lakin daimi bir maqnetik qüvvənin təsiri sayəsində hər şeyi idarə edərdi. Bu nəhəngi itaətə gətirmək üçün Tenardyenin yalnız bir sözü, bəzən bir işarəsi belə kafi idi. Tenardyenin arvadı üçün, bunu anlamasa da, öz əri xüsusi, ali bir məxluq idi. Tenardyenin arvadına bu barədə haqq vermək lazım idi: o, heç bir zaman, ən xırda şeylərdə belə, cənab Tenardyeyə etiraz etməz və heç bir zaman, mübahisəyə səbəb olsa belə (bu qeyri-mümkün bir fərziyyədir), “özlərinin yanında” onunla mübahisə etməzdi. O heç bir zaman, qadınların çox vaxt buraxdığı, parlament dilində “hökumətin nüfuzunu pozmaq” adlanan bir səhvə yol verməzdi. Doğrudur, onların bu sazişi həmişə pislik məqsədilə olmuşdur, lakin madam Tenardyenin ərinə itaətkarlığında bir pərəstiş duyulurdu. Bu ət qayası, bu fırtına arıq, cılız bir müstəbidin çeçələ barmağının işarəsinə tabe olardı. Burada təhrif edilmiş və məzəli bir şəkildə olsa da, böyük, ümumi bir qanun özünü göstərirdi: hər zaman materiya ruh qarşısında pərəstiş edər; bəzi eybəcərliklər hətta əbədi bir gözəlliyin dərinliklərində yaşamaqda haqlıdırlar. Tenardyedə müəmmalı bir şey vardı, bu kişinin bu qadın üzərində hakimi-mütləq olması da bundan irəli gəlirdi. Bəzən Tenardye arvadının nəzərində bir yanan çırağa bənzəyirdi, bəzən isə o, ərinin yalnız caynaqlarını hiss edirdi. Bu qadın dəhşətli bir məxluq idi. O yalnız öz uşaqlarını sevər və yalnız ərindən qorxardı. Anılığına səbəb məməlilər cinsinə mənsub olması idi. Lakin onun analıq hissi də ancaq qızlarına aid idi və aşağıda görəcəyimiz kimi, o oğlanları sevmirdi. Ərinə gəlcə, onun varlanmaqdan başqa heç bir arzusu yox idi.

Lakin o buna müvəffəq ola bilmirdi. Bu qədər istedadlı bir adam üçün münasib bir meydan yox idi. Əgər adi bir sıfır üçün iflas etmək mümkünsə, Tenardye Monfermeyldə iflas edirdi. Bu lüt, İsveçrədə, yaxud Pireney dağlarında olsaydı, milyoner olardı. Lakin meyxanaçı harada olursa-olsun, özünü dolandırmalı idi.

Əlbəttə, bu “meyxanaçı” sözünü biz burada dar mənada işlədirik və heç şübhəsiz ki, o ümumiyyətlə, meyxanaçılar silkinə aid deyildir.

1823-cü ildə Tenardyenin min beş yüz franka qədər təxirəsalınmaz borcu vardı və bu onu çox təşvişə salırdı.

Taleyin ona qarşı daim mərhəmətsiz olmasına baxmayaraq, Tenardye – vəhşilərdə xeyir əməl, mədəni xalqlarda isə ticarət mənbəyi olan şeyin, yəni qonaqpərəstliyin ən dərin və bugünkü mənasını çox gözəl başa düşən adamlardan idi. Bundan başqa o, mahir bir ovçu idi, özgə meşələrində sərrast güllə ilə ov vurmaqda məşhur idi. Bəzən sakit və soyuq bir gülüşü vardı; onun bu gülüşü, xüsusən, qorxulu idi.

Bəzən bir işıq parıltısı kimi onun ağızından etiqad etdiyi meyxanaçılıq nəzəriyyələri çıxardı, onun öz sənətinə məxsus qaydaları vardı ki, bunları arvadının beyninə yeritməyə çalışdı. Bir dəfə hiddətli bir pıçıltı ilə arvadına bu sözləri başa salmışdı: “Meyxanaçının borcu hər yolçuya yemək, yataq, işıq, isti, kirli mələfə, xidmətçi qız, birə, təbəssüm satmağı, yolçuları dayandıрмаğı, nazik pul kisələrini boşaltmağı, qalın kisələri namuslu sürətdə yüngülləşdirməyi; səyahət edən bir ailəyə hörmətlə yer təklif etməyi, kişinin dərisini soymağı, arvadın tükünü yolmağı, uşağın qabığını çıxarmağı bacarmaqdır; o, pəncərənin açıq və bağlı olmağını, ocağın yaxınlığındakı bucağı, kreslonu, stulu, kürsünü, oturacağı, tük döşəyi, yun döşəyi, bir qucaq küləşi, bir sözlə hər bir şeyi hesaba yazmalıdır. O, güzgünün qonaqların surətini nə dərəcə əyri göstərdiyini bilməli, bunun üçün də onlardan pul almalıdır, nəhayət, nə olursa-olsun, hər bir vasitə ilə yolçudan hər bir şey üçün, hətta itin udduğu milçəklər üçün belə pul qoparmalıdır!”.

Bu kişi və bu qadın izdivac bağları ilə bir-birinə bağlanan hiyləgərlik və kin demək idi – bu, iyrənc və dəhşətli bir ittifaq idi.

Əri düşünüb mülahizə etdiyi zaman, arvadı uzaqda olan borcluları heç xatırlamadan, nə dünənki, nə də sabahkı günün fikrini çəkmədən yalnız həriscəsinə hazırkı dəqiqə ilə yaşayırdı.

Bu iki məxluq belə idi. Kozetta ər və arvadın arasında ikiqat zülm və əziyyət çəkirdi; onu, sanki, dəyirman daşları ilə üyüdüb, kəlbətinlə ətini qoparırdılar. Ər və arvad hərə öz bildiyi kimi onu incidirdi: arvad Kozettaı ölüncəyə qədər döyərdi, kişi isə onun qışda ayaqyalın gəzməsində müqəssir idi.

Kozetta pilləkənlə gah yuxarı, gah da aşağı qaçar, yuyar, təmizlər, sürtər, yüyürər, taqətdən düşər, ağır şeyləri daşımaqdan tənəfnəfəs olar və cansız olmasına baxmayaraq, çox ağır işlər görərdi. Ona bir damcı rəhm etməzdilər! Arvad vəhşi, kişi zalım! Tenardye meyhanası qalın bir hörümçək toru kimi idi. Kozetta da bu torun içində çapalayırdı. Bu bədbəxt balaca xidmətçi, sanki, kölləyin mücəssəməsi idi. O, hörümçəklərə qulluq edən bir milçəyə bənzəyirdi.

Zavallı uşaq hər şeyə dözü, səsini belə çıxarmırdı.

Allah dərgahından yenicə ayrılaraq ömürlərinin ilk çağlarından bu cür insanlar arasında yalqız, kimsəsiz, aciz qalmış bu qəlblərdə, görəsən, nələr olur?

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

İnsanlara şərab, atlara su.

Meyhanaya dörd nəfər yeni yolçu gəldi.

Kozetta dərin düşüncələrə dalmışdı, səkkiz yaşı olmasına baxmayaraq, başına o qədər müsibət gəlmişdi ki, ələmlə düşüncələrə daldığı zaman balaca bir qarışa bənzəyirdi.

Bir gözünün qapağı madam Tenardyenin vurmuş olduğu bir yumruqdan qapqara qaralmışdı.

Arvad ara-sıra bunu gördükdə: “Gözünün altındaki ləkəyə bax, bu qız nə yaman eybəcər imiş!” deyirdi.

Demək, Kozetta düşünürdü ki, gecə olmuşdur, həm də qaranlıq bir gecədir. Tərslikdən o yeni gələn müsafirlərin otaqlarındaki bütün bardaqları və qrafinləri bir az bundan əvvəl təzə su ilə doldurmuşdu və boçkada su qalmamışdı. Yalnız bir şey ona təskinlik verirdi. Tenardyenin meyhanasında nadir halda su içirdilər. Burada susuzlayan adam az deyildi, lakin onlar öz yangıllarını su ilə deyil, şərblə söndürürdülər. Bir stəkan şərblə əvəzinə bir stəkan su istəyən bir qonaq tapılsa idi, hamı onu vəhşi hesab edərdi. Lakin bir an oldu ki, qızcağız tir-tir titrədi: Tenardye qarış ocağın üzərində qaynayan qazanlardan birinin qapağını açdı, sonra isə bir stəkan götürüb, sürətlə su boçkasının yanına gəldi, kranı açdı. Uşaq başını qaldıraraq onun hərəkətlərini izləyirdi. Krandan nazikcə su axdı. Stəkan ancaq yarıya qədər doldu.

Tenardye qarış:

– Lənət şeytana! – dedi. – Su yoxmuş ki! – və bir dəqiqəliyə susdu. Qız nəfəsini gizlətdi.

Tenardye qarış yarıya qədər dolmuş stəkana baxaraq:

– Hə! – dedi, – keçib, elə bu da çatar.

Kozetta yenə işinə davam etdi, lakin hələ on beş dəqiqə sinəsində bir yumaq kimi sıxılmış ürəyinin necə bərk döyündüyünü duydu.

O, ötən dəqiqələri bir-bir sayaraq, səhərin tez açılmasını şiddətlə arzulayırdı.

Ara-sıra müsafirlərdən biri küçəyə baxaraq:

“Nə yaman qaranlıqdır!” və ya: “Bu qaranlıqda həyətdə ancaq pişiklər gəzə bilər!” deyirdi. Bu sözləri eşitdikcə Kozetta qorxudan tir-tir əsirdi.

Birdən, meyhanada müsafir qalan səyyar alverçilərdən biri içəri girdi və kobud bir səslə bağırdı.

– Nə üçün mənim atıma su verilməyib?

Tenardye qarış:

– Necə verilməyib? Onu sulayıblar, – deyə cavab verdi. Alverçi yenə:

– Madam, mən isə sizə deyirəm ki, verilməyib! – deyə etiraz etdi.

Kozetta masanın altından çıxdı.

– Ağa, – dedi. – Vallah, sizin atınıza su verilmişdir, o, bir vedrə su içdi, lap dolu bir vedrə, mən özüm ona su verdim, hələ onunla söhbət də elədim.
Bu, düz deyildi. Kozetta yalan danışırdı.
– Bir buna bax, boyu bir qarışdır, amma dağ boyda yalan danışır! – deyə alverçi səsləndi. – Sənə deyirəm ki, at su içməmişdir, yaramaz! Mənim atım su istəyəndə o, bir cür finxırır, mən onun xasiyyətinə bələdəm!
Kozetta yenə öz dediyində durmuşdu, kədərli bir təşvişdən xırıldayan səslə yavaşca təkrar edirdi:
– İçmişdir, lap doyunca içmişdir.
Alverçi qəzəblənərək:
– Bəsdir! – dedi, – At bir damcı da su içməmişdir. Bu saat ona su verin, vəssalam.
Kozetta yenə masanın altında gizləndi.
Meyxanaçı qadın:
– Düz sözə nə var ki, – dedi, – heyvan su içməmişsə, onu sulamaq lazımdır.
O, ətrafına boylandı.
– Bəs bu biri heyvan hanı?
Masanın altına baxıb Kozettanı gördü. Zavallı qız masanın o biri başında qonaqların lap ayaqları altında büzüşərək oturmuşdu.
Qarı:
– Di çıx görüm! – deyə bağırdı.
Kozetta sığındığı yerdən çıxmağa məcbur oldu.
– Vay səni, küçük! Get ata su ver!
Kozetta qorxa-qorxa etiraz etmək istədi:
– Xanım, axı suyumuz qurtarıb.
Tenardye qarı küçə qapısını taybatay açaraq:
– Qurtarıb get gətir. Cəld ol! – deyə bağırdı. Kozetta başını aşağı saldı və ocağın küncündəki boş vedrəni götürmək üçün getdi.
Vedrə qızın özündən böyük idi, qız onun içində lap rahatca yerləşə bilirdi.
Meyxanaçı qadın yenə ocağa yaxınlaşdı, taxta qaşığı qazanda qaynayan xörəyin içinə salıb dadına baxdı və öz-özünə:
– Bulaqda su çoxdur, – deyə donquldandı. – Buna bax, hələ bir danışır da. Amma nahaq yerə soğanı süzmədim.
Sonra istiot və sarımsaqla bir yerdə xırda pul saxladığı qutunu eşləyib:
– Mənə bax, ilan balası! – dedi. – Ala bu pulu, geriyə qayıdanda, çörəkçidən bir böyük çörək də alarsan. Budur al, on beş su.
Kozettanın döşlüyündə balaca bir yan cibi vardı, o, dinməz-söyləməz pulu alıb cibinə qoydu.
O, əlində vedrə, açıq qapının qarşısında hərəkətsiz dayandı, sanki, kiminsə köməyə gələcəyini gözləyirdi.
Meyxanaçı qarı:
– Di cəld ol! – deyə bağırdı.
Kozetta çıxdı. Qapı örtüldü.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Kukla əhvalatı.

Oxucunun xatırladığı kimi, açıq havada tikilmiş taxta dükənlər, kilsədən başlayaraq Tenardyenin meyxanasına qədər uzanırdı. Dükənlərin hamısı gecə duasına gedən ziyarətçilərin yolunda olduğu üçün kağız qıflar içində yanan şamlarla işıqlandırılmışdı və axşam, Tenardyenin meyxanasında oturmuş olan məktəb müəlliminin dediyi kimi, bu “füsunkar bir mənzərə” idi. Lakin göydə bir ulduz belə görünmürdü.
Meyxananın qapısı ilə üz bəüz olan dükanda oyuncaq satırdılar. Burada teldən, şüşədən, tənəkədən qayrılmış bir çox gözəl şeylər vardı. Vitrinin ön sırasında, ən görkəmli bir yerdə, ağ

dəsmallar üzərində, təxminən, iki fut hündürlüyündə böyük bir kukla qoyulmuşdu. Kuklanın əyninə çəhrayı rəngli krepdən tikilmiş zərif bir paltar geyindirilmişdi. Başında qızıl sünbülləri, həqiqi saçları, minalı gözləri vardı. Bu qəribə oyuncaq bütün günü vitrində duraraq on yaşına qədər yolçuların heyrətinə səbəb olmuşdu. Lakin bütün Monfermeyldə bu kuklanı öz uşağı üçün almağa iqtidarı olan varlı, yaxud israfçı bir ana tapılmadı. Eponina ilə Azelma saatlarla bu kuklaya tamaşa edirdilər. Kozetta belə, gizlinçə olsa da, bu kuklaya baxmağa cəsarət edirdi. Kozetta əlində vedrə, qəmli və pərişan bir halda evdən çıxdığı zaman belə, “xanım” adlandırdığı bu gözəl kuklaya baxmaqdan özünü saxlaya bilmədi. Yazıq qız mat-mat baxırdı. O, hələ bu kuklanı yaxından görməmişdi. Bu dükan ona bir saray, kukla isə – əfsanəvi bir xəyal kimi görünürdü. Səfalət, yoxsulluq, ehtiyac içində sürünən bu balaca zavallı uşağın gözləri qarşısından nur içində qərq olan bir sərab kimi heyrət, ehtişam, sərvət və səadət lövhələri keçdi. Kozetta, uşaqlara məxsus sadətil və həzin bir fəhmlə, onu da böyük kukladan nə qədər dərin bir uçurum ayırdığını duyurdu. O, öz-özünə deyirdi ki, belə bir “şeylə” oynamaq üçün ya bir kraliça, ya da heç olmasa, bir şahzadə olmaq lazımdır. O, bu qəşəng çəhrayı paltarı, bu gözəl saçları məftuniyyətlə seyr edir və fikirləşirdi: “Ah, bu kukla nə qədər xoşbəxtdir!”. Qızcıgaz gözlərini bu sehrkar dükandan ayıra bilmirdi. Oyuncaqlara baxdıqca, daha çox heyrət edirdi. Elə bilirdi ki, behiştə görünür. Böyük kuklanın arxasında ondan kiçik kukllar vardı. Bunlar Kozettanın gözlərinə pərilər, mələklər kimi görünürdü. Dükanın içərisində gəzinməkdə olan alverçi isə onun gözlərində az qala Allaha bənzəyirdi. Qızcıgaz o qədər heyranlıqla tamaşa edirdi ki, hər şeyi, hətta nə üçün göndərildiyini belə unutmuşdu. Birdən Tenardye qarının sərt səsi onu, sanki, yuxudan oyatdı: – Necə! Sarsaq qız, sən hələ buradasan? Dayan bir, gör sənə nə edəcəyəm! De görüm, burada nə edirsən? Bu saat get, deyirəm sənə! O, təsadüfən küçəyə baxdıqda, Kozettanın dükan qabağında heyran-heyran durub baxdığını görərək özündən çıxmışdı. Kozetta vedrəni götürüb qaça-qaça su dalınca yüyürdü.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Balaca qız tək-tənha.

Tenardyenin meyxanası kəndin kilsə olan tərəfində idi; odur ki, Kozetta su üçün Şel tərəfindəki meşədə olan bulağa getməli idi.

O, artıq dükanların vitrinlərinə baxmırdı. Çörəkçilər küçəsi ilə və kilsənin yaxınlığından getdiyi müddətdə, o hələ işıqlı dükanlar yanından keçirdi, lakin bir az sonra son dükanla son işıq da söndü. Zavallı qız qaranlıqda qaldı və qaranlığa batdı. Ürəyini bir qorxu basırdı, buna görə o, yeri-yeri var qüvvəsi ilə vedrəni yellədirdi. Vedrə səsləndikcə, balaca qız da bir az ürəklənirdi.

Qız yol getdikcə, qaranlıq daha da artırdı. Küçələr kimsəsiz idi. Lakin yenə də yolda bir qadına rast gəldi. Qadın ona çatdıqda dayandı və öz-özünə mızıldandı: “Bu balaca quzu haraya gedir? Cindir, şeytandır, nədir?”. Sonra, diqqət etdikdə, Kozettanı tanıdı. “Buna bax, – dedi. – Bu ki, bizim Torağaydır!”.

Beləliklə, Kozetta Monfermeyl kəndinin Şel tərəfindəki kənarından əyri-üyrü, dolaşlıq, kimsəsiz küçələrdən keçdi. Nə qədər ki, yolu evlər və hətta hasarlar arasından keçirdi o, xeyli cəsarətlə addımlayırdı. Ara-sıra pəncərə qapaqlarının deşikləri arasından şam işığı görünürdü, – burada işıq, həyat vardı, burada insanlar yaşayırdı. Bunu düşündükcə, Kozetta sakitləşirdi. Lakin o irəlilədikcə şüursuz bir halda addımlarını saxlayırdı. Sonuncu evin tinini döndükdə, Kozetta dayandı. Sonuncu dükanı keçəndən sonra yola davam etmək çətin idi; son evdən o yana yol getmək isə ona qeyri-mümkün görünürdü. Vedrəni yerə qoyaraq, əlini saçlarına uzatdı və yavaş-yavaş başını qaşımağa başladı; qorxmuş və cəsarətsiz uşaqlar adətən, belə edirlər. Kozetta Monfermeylin lap kənarında dayanmışdı, bundan sonra tarlalar başlayırdı. Kozettanın qarşısında

qaranlıq və izsiz bir çöl uzanırdı. Qız qorxu ilə bu qaranlığa baxırdı; burada insanlar yox idi, burada vəhşi heyvanlar ola bilərdi, kim bilir, bəlkə də, kabuslar dolaşırdı. Kozetta getdikcə daha artıq diqqətlə qaranlığa baxırdı, budur, otların arasında heyvanların ayaq səsinə eşitdi, ağaclar arasında tərpənən kabusları gördü. O zaman Kozetta tez vedrəni götürdü, qorxu ona cəsarət verdi. Öz-özünə dedi: “Nə olsun! Ona deyərəm ki, bulaqda su yoxdur!”. Bu qərarla o, Monfermeylə qayıtdı.

Lakin yüz addım belə atmamış Kozetta dayandı və yenə başını qaşımaya başladı. İndi gözlərinə Tenardye qarı görünürdü, bu mənfur və dəhşətli qarı kaftar kimi ağzını ayırmışdı, gözləri hiddətdən parıldayırdı. Qızcağaz aciz bir halda ətrafına boylandı. Nə etsin? Haraya getsin? Qabaqda Tenardye qarının kabusu, arxada isə – qaranlığın və meşələrin bütün cinləri dururdu. Lakin Tenardye qarı daha qorxunc idi, Kozetta onun qabağında geri çəkildi. Qızcağaz yenə bulağa doğru yüyürməyə başladı. Qaç-qaç kənddən çıxdı, qaça-qaça meşəyə girdi, o artıq heç bir şeyə baxmır, artıq heç bir şeyə qulaq asmırdı. Yalnız nəfəsinin daraldığını hiss etdiyi zaman bir az ayaq saxladı, lakin yenə də dayanmadı. O, ümitsizlik içərisində yoluna davam edirdi. O, ağlamağını güclə saxlayaraq, yüyürürdü. Meşənin gecə səsləri onu hər tərəfdən bürürdü. O artıq heç bir şey düşünmür, heç bir şey görmürdü. Bu balaca məxluq gecənin nəhayətsizliyi ilə üz-üzə gəlmişdi. Bir tərəfdə dünyanı bürümüş zülmət, o biri tərəfdə isə – bir heç, bir zərrə. Meşənin kənarından bulağa qədər yeddi-səkkiz dəqiqəlik yol vardı. Kozetta gündüzlər dəfələrlə su üçün buraya gəldiyindən yolu yaxşı tanıyırdı. Qərribə işdir, o yolu azmadı. Təbii bir hissə dumanlı bir şəkildə onun hərəkətlərini idarə edirdi. Ağacların budaqları arasında, yaxud kolluqlar içində dəhşətli bir şey görəcəyindən qorxaraq, o nə sağına, nə soluna baxmadan yeriyirdi. Nəhayət, bulağa çatdı.

Burada təbii bir bulaq vardı; torpağın içindən qaynayan su iki fut dərinliyində bir yalaq açmışdı. Bulağın kənarlarını yosun və hündür otlar bürümüşdü, ətrafında isə bir neçə iri daş düzülmüşdü, bulağın içindən sakit bir şırıltı ilə su axırdı.

Kozetta nəfəs almağı belə düşünmədi. Çox qaranlıq idi, lakin o, bu bulağa su dalınca gəlməyə adət etmişdi. Qaranlıqda sol əli ilə bulağın üstünə doğru əyilən cavan palıd ağacını axtarıb tapdı. Bu ağac onun üçün, adətən, bir istinad nöqtəsi idi; o, əli ilə axtarıb bir budaq tapdı, budaqdan yapışdı, bulağa tərəf əyildi və vedrəni suyun içinə saldığı, həyəcədən qüvvəti üçqat artmışdı. Suya doğru əyilərkən o, döşlüyünün cibindəki pulun bulağın içinə düşdüyünü görmədi və səsinə də eşitmədi. Pul suya batdı. Qız dolu vedrəni çəkib, otun üstünə qoydu.

Ancaq indi o, yorulduğunu və taqətdən düşdüyünü hiss etdi. O çox istəyirdi ki, tez geriye dönsün, lakin vedrəni doldurmaq üçün sərf etdiyi qüvvət həddindən artıq olduğundan, o bir addım belə ata bilmədi. İstər-istəməz istirahət etməli idi. Otun üstündə çömbəlib oturdu və yerində donub qaldı.

Kozetta gözlərini yumdu, lakin sonra yenə açdı; o bunu nə üçün etdiyini bilmirdi. Lakin başqa cür etməyə də qadir deyildi. Yanında vedrənin içində, su dairələrlə yayılaraq, tənəkdən qayrılmış ilanlar kimi parıldayırdı.

Başının üstündə üstü pərdələrinə bənzəyən ağır, qara buludlarla dolu göy qaralırdı. Sanki, gecənin qorxunc qaranlığı hər tərəfdən uşağın üzünə çökürdü.

Göyün ucsuz-bucaqsız dərinliklərində Yupiter üfəqə doğru enirdi. Kozetta çaşqın bir nəzərlə bu tanımadığı və qorxulu böyük ulduza baxırdı. Bu zaman planet, həqiqətən, sıx dumanlıqları yararaq, üfəqün yaxınlığında görünürdü. Qalın duman qatı ona dəhşətli qara-qırmızı rəng verirdi. Məşum qırmızı duman planetin həcmi böyüdü. O, qızaran bir yaraya bənzəyirdi.

Düzdən soyuq külək əsirdi. Meşə zülmətində, yarpaqlar hərəkətsiz idi, yaya məxsus gizli və canlı bir parıltı yox idi, qurumuş iri budaqlar hədələyici tərzdə uzanırdı. Çökəklərdə sısqayaq eybəcər kolları xışıldayırdı. Hündür otlar şimal küləyi altında əyilərək ilan balığı kimi qıvrılırdı. Göyəm ağacının budaqları, ovunu ələ keçirməyə çalışan qorxunc caynaqlı uzun əllər kimi uzanmışdı. Küləyin apardığı quru süpürgə kolları sürətlə qızın yanından ötürdü, onlar, sanki, böyük bir dəhşətlə öz canlarını düşməndən xilas etmək üçün qaçırdılar. Uzaqda qəmli çöllər uzanırdı.

Qaranlıqdan baş gicəllənir. İnsana işıq lazımdır, qaranlığa dalanlar ürəklərinin necə dayandığını hiss edirlər. İnsanın gözləri qarşısında qaranlıq olanda, şüuru da qaralır. Gecənin gözgörməz qaranlığında ən cəsur insan üçün belə dəhşətli bir şey var. Gecə vaxtı heç kəs meşədən qorxusuz keçə bilməz. Kölgələr və ağaclar qaranlığın təhlükəli mücəssəmələridir. Gözgörməz qaranlıqda xəyallar, kabuslar, cinlər doğar. Bir neçə addımlıqda belə kabus kimi ağıl irməz şeylər görünməyə başlayır. Fəzada – öz beynində – mürgüləyən çiçəklərin xəyalları kimi gizli və dumanlı şeylər üzdüyünü görürsən. Üfüqlərdə qorxunc kölgələr doğur. Böyük qara bir boşluğun buxarları nəfəsinə dolur. Qorxursan da, dönüb baxmaq da istəyirsən. Gecənin qaranlığında dəhşət saçan uçurumlar, kölgələr, yaxınlaşdığı zaman yox olan səssiz heykəllər, tərənən ağaclar, qaranlıqda ələmin inikası olan qurğuşun rəngli gölməçələr, məzar kimi dərin bir sükut, hər növ məchul məxluqlar, budaqların əsrarəngiz yırgalanması, ağacların qorxunc gövdələri, xışıldayan otların uzun telləri – bütün bunların qarşısında özünü aciz hiss edirsən, elə bir qorxmaz insan yoxdur ki, bu dəhşətlərdən sarsılmasın, təşvişə düşməsin. Bu elə iyrənc bir hissdır ki, guya, ruhun qaranlığa qovuşur. Bu qaranlıqda əriyib yox olmaq uşaq üçün təsviredilməz dərəcədə dəhşətli dir.

Meşələr sirlər və dəhşətlərlə doludur və uşaq qəlbinin incə qanadlarının titrəyişi meşənin dəhşətli qübbəsi altında can verən insanın ahına bənzər.

Kozetta öz duyğularını özü belə anlaya bilməyərək, təbiətin bu nəhayətsiz qaranlığının onu bürüdüyünü hiss edirdi. Qorxu deyil, ondan daha dəhşətli bir şey onu bürüdü. O, başdan ayağa kimi titrəyirdi. Qəlbinə buz kimi donduran bu titrəyişdə elə xariqülədə bir şey vardı ki, bunu sözlə təsvir etmək mümkün deyildir. Onun gözlərində vəhşi bir şey göründü. Ona elə gəlirdi ki, sabah həmin vaxtda yenə buraya qayıtmaq arzusundan özünü saxlaya bilməyəcəkdir.

O zaman, sanki, bir sövq-təbii ilə, anlamadığı, lakin qorxduğu bu qərribə vəziyyətdən xilas olmaq üçün o ucadan “bir, iki, üç, dörd” deyərək saymağa başladı. Ona qədər saydıqdan sonra yenidən başladı. Bunun sayəsində o, varlığı yenə düzgün dərk etdi. O, bulaqdan su götürərkən islanan əllərinin keyidiyini hiss etdi. Ayağa durdu. Yenə onu qorxu bürüdü, təbii və yenilməz bir qorxu. Fikrindən yalnız bir şey keçirdi: qaçmaq, geriye baxmadan qaçmaq, bu meşədən, bu düzdən evlərə doğru, işıqlı pəncərələrə doğru qaçmaq... Gözləri yanındakı vedrəyə sataşdı. Tenardye qarının qorxusu o qədər böyük idi ki, su vedrəsini götürmədən qaçmağa cəsarət etmədi. İki əli ilə vedrənin qulpundan yapışdı və çətinliklə qaldırdı.

Dolu vedrəni aparmaq onun üçün çox çətin idi. O, iki addım getdikdən sonra dayanıb vedrəni yerə qoymağa məcbur oldu. Nəfəsini dərdi, yenə vedrənin qulpundan yapışib yeriməyə başladı. Bu dəfə bir qədər artıq yol getdi, lakin yenə dayanmağa məcbur oldu. Bir neçə saniyə istirahət etdikdən sonra yoluna davam etdi. Kozetta bir qoca qarını kimi əylərək və başını sallayaraq yeriyirdi. Vedrənin ağırlığı nazik qollarını dartır, kəskinləşdirirdi: vedrənin dəmir qulpu keyimmiş barmaqlarını üşüdüdü. Ara-sıra Kozetta dayanır və hər dəfə dayandıqca, soyuq su vedrənin kənarından tökülərək onun yalın ayaqlarını isladırırdı. Bu hadisə meşənin ortasında, qış gecəsində, insan nəzərlərindən uzaq bir yerdə baş verirdi, qızıcığazın ancaq səkkiz yaşı vardı. Bu ürək parçalayan mənzərəni yalnız Tanrı görürdü.

Əfsus ki, bunu, əlbəttə, anası da görürdü!

Çünki dünyada elə şeylər olur ki, ölümləri belə öz məzarlarından ayağa qaldırır.

Kozetta xəstə bir xırıltı ilə nəfəs alır, hıçqırıqlar onu boğurdu, lakin Tenardye qarından o qədər qorxurdu ki, ondan uzaqda belə ağlamağa cəsarət etmirdi. Kozetta bu qadının hər zaman və hər yerdə öz yanında olduğunu duymağa adət etmişdi.

O, çox yavaş yeridiyindən az yol getmişdi. Nə qədər az dayanmağa və çox yeriməyə çalışırdısa, yenə də yol azalmırdı. Monfermeylə qədər bir saatdan artıq yol getməli olduğunu və evə qayıtdıqda Tenardye qarının onu yenə döyəcəyini düşündükcə, bədəni əsirdi. Bu qorxu, meşədə gecə vaxtı yapyalqız qalmaqdan hiss etdiyi dəhşəti daha da şiddətləndirirdi. Tanıdığı qoca bir şabalıd ağacına çatdıqda Kozetta yorğunluğunu daha yaxşı almaq üçün son dəfə olaraq dayandı və sonra var qüvvəsini toplayaraq, vedrəni qaldırdı və cəsarətlə yola düşdü. Bununla belə, zavallı qızıcığaz dərin bir məyusluqla: “Aman Allah, aman Allah!” deyərək inləməkdən özünü saxlaya bilmədi.

Bu anda o, vedrənin nədənsə yüngülləşdiyini hiss etdi. Onun gözlərinə böyük görünən bir əl vedrənin qulpundan yapışdı və asanlıqla yuxarı qaldırdı. Kozetta başını qaldırdı. Qaranlıqda ucaboylu və qara bir kölgənin onunla yanaşı yeridiyini gördü. Bu, Kozettanın dalınca gələn kişi idi. Qızıcığaz onun addımlarını belə duymamışdı və yanaşdığını görməmişdi. Bu adam dinməz-söyləməz vedrəni onun əlindən aldı.

Həyatın bütün hadisələrində insan təbii bir hissin xəbərdaredici səsini eşidir.

Uşaq qorxmadı.

ALTINCI FƏSİL.

Bu fəsildə Bulatruelin bəlkə də, axmaq olmadığı təsdiq olunur.

Həmin o gün, yəni 1823-cü ilin Milad bayramı axşamında günortadan sonra, Parisdə Xəstəxana bulvarının ən tənha bir yerində bir adam xeyli vaxt olardı ki, gəzirməkdə idi. Bu, özü üçün mənzil axtaran bir adama bənzəyirdi və görünür, Sen-Marso məhəlləsinin xaraba kənarlarındakı ən sadə, kiçik evləri üstün tuturdu.

Bu adamın, doğrudan da, bu uzaq məhəllədə otaq tutduğunu aşağıda görəcəyik.

Bu adam istər paltarları və istərsə ümumi görünüşü ilə nəcib dilənçi adlana biləcək yoxsullara bənzəyirdi. Çox yoxsul olmaqla bərabər, olduqca təmiz geyinmişdi. Bu – çox az təsadüf edilən bir haldır ki, həssas ürəklərdə bu qədər yoxsul və bu qədər ləyaqətli bir adama qarşı ikiqat hörmət oyadır. Başında çox köhnə olsa da, tərtəmiz bir şlyapa, əynində tünd sarı rəngli qaba bir mahuddan tikilmiş – bu rəng o zamanlar çox da qəribə görünmürdü – sürtülüb köhnəlmiş bir redinqot, köhnə dəbli, cibli və qapalı bir jilet, dizlərinin rəngi qaçmış qara pantolon, qara yun corab və mis toqqalı sadə, kobud çəkmələri vardı. O, keçmişdə bir zadəgan ailəsində mürəbbilik edən bir mühacirə bənzəyirdi. Ağappaq saçları, əlinin qırıqları, solğun dodaqları, üzündəki ələm və yorğunluq yaşının altmışı keçmiş olduğunu göstərirdi. Ahəstə, lakin möhkəm yerışı, hər bir hərəkətində gözə çarpan böyük bir qüvvət isə olsa-olsa, əlli yaşlı bir qocanın təsirini bağışlayırdı. Alnının qırıqlarında elə bir nəcabət görünürdü ki, onun üzünə baxanlar ona hüsn-rəğbət bəsləməyə bilməzdilər. İlk baxışda sərt görünən qapalı dodaqlarında eyni zamanda məzlumluq hiss olunurdu. Dərin baxışlarında nə isə həzin bir sakitlik vardı. Sol əlində cib yaylığına sarılı balaca bir bağı, sağ əlində isə çəpərdən çıxarıldığı hiss olunan bir ağac vardı. Bu ağac çox diqqətlə yonulmuşdu və o qədər də kobud görünmürdü; şaxları kəsilmişdi, başında isə qırmızı surğucdan qayrılmış və mərcana bənzəyən iri bir başlığı vardı. Bu, dəyənək idi, lakin əsaya bənzəyirdi. Xəstəxana bulvarında, xüsusilə qış günlərində, gediş-gəliş çox az idi. Bu adam isə büruzə vermədən, buna çox da təəssüf etmir, sanki, adamlara rast gəlməkdən artıq, onlardan çəkinməyə çalışırdı.

O zamanlar kral XVIII Lüdovik hər gün Şuazi-le-Raya gedərdi. Bu onun ən çox sevdiyi gəzintilərdən idi, hər gün təqribən saat ikidə, kral ekipajı və məiyyətinin çapa-çapa Xəstəxana bulvarının yanından keçdiyini görmək olardı. Məhəllədə yaşayan yoxsullar üçün kralın bulvardan keçməsi həm divar, həm də cib saatını əvəz edirdi. Onlar deyərdilər: “Artıq saat ikidir – odur, kral Tüilriyə qayıdır”.

Bəziləri onun qabağına çıxar, bəziləri isə kənara çəkilərdi, çünki hər dəfə kralın görünməsi qarışıqlığa səbəb olurdu. XVIII Lüdovikin Paris küçələrində görünməsi və yox olması müəyyən bir təsir belə bağışlayırdı. Bu keçid ani olsa da, əzəmətli idi. Bu şikəst kral yoldan sürətlə keçməyi sevərdi: yerimək iqtidarında olmadığından, o çapa-çapa keçmək istəyirdi; bu axsaq kral, mümkün olsaydı, ildirimi cilovlardı. O, mühafizələrin yalın qılıncları arasında sakitənə və sərt bir tövrlə keçərdi. Qapıları üzərində böyük zanbaq budaqları təsvir edilmiş ağır, yaldızlı kareta gurultu ilə küçədən keçərdi. Adamlar karetanın içini ancaq ötrə görərdilər. Karetanın içində, sağ küncündə ağ ipək yastıqlar üzərində geniş, alyanaqlı, möhkəmcə bir üz, kəkilli və təzəcə pudralanmış saçlar, təkəbbürlü, qəddar və hiyləgər bir baxış, incə bir təbəssüm, mülki paltarları üzərinə sallanan qızıl saçaqlı iki iri epolet, Qızıl yun ordeni, Müqəddəs Lüdovik xaçı, Fəxri

legion nişanı, gümüş Müqəddəs ruh ulduzu, yekə bir qarın və geniş mavi bir orden lentası görünürdü; bu, kral idi. Şəhərdən çıxandan sonra o, ağ plümajlı şlyapasını uzun ingilis ketrləri sarınmış dizlərinin üstündə tutardı. Şəhərə girdiyi zaman şlyapasını başına qoyar, bəzən yolçuların salamlarına cavab verərdi. Kral xalqa soyuq baxdığı kimi, xalq da ona qarşı soyuq rəftar edərdi. Kral birinci dəfə Sen-Marso məhəlləsində görünərkən, onun qazana bildiyi bütün müvəffəqiyyət bir ustanın yoldaşına söylədiyi sözlərlə öz ifadəsini tapmışdı. “Bax, bu yoğun adam hökumətdir”.

Beləliklə, kralın bu məhəllədə eyni saatda görünməsi hər gün Xəstəxana bulvarı əhalisi üçün bir hadisə idi.

Görünür, sarı redinqotlu adam bu məhəllə əhalisindən deyildi. Hətta Paris əhalisindən də deyildi. Çünki bu hadisədən xəbəri yox idi. Saat ikidə bir eskadron gümüş baftalı qvardiyaçılarla əhatə olunmuş kral karetası Salpetrieri keçərək, bulvara çatdığı zaman, sarı redinqotlu adam heyrət etmiş və hətta qorxmışdu. Yan tərəfdəki xiyabanda ondan başqa kimsə yox idi. O, dərhal hasarın arxasında gizləndisə də, hersoq d’Avre onu gördü. Həmin gün hersoq d’Avre növbətçi qvardiya zabiti olduğundan karetdə kralla üzbəüz oturmuşdu, hersoq krala xitabən: “Bu çox şübhəli adama oxşayır!” dedi. Kralın yolunu diqqətlə nəzərdən keçirən polislər də bu adamı gördülər və onlardan birinə yolçunu izləmək əmri verildi. Lakin sarı redinqotlu adam məhəllənin tənha küçələrinə daldığından və həmçinin artıq qaranlıq çökməyə başladığından, polis nəfəri onu gözdən itirdi. Həmin axşam daxili işlər naziri və polis prefekti qraf Anqlesə verilən raportda bu xüsusda məlumat verilirdi.

Polis nəfərini azdırandan sonra sarı redinqotlu adam addımlarını sürətləndirdi, lakin dalınca heç kəsin gəlmədiyini müəyyən etmək üçün dəfələrlə dönüb geri baxırdı. Saat beşə on beş dəqiqə işlədiyi zaman, yəni artıq qaranlıqlaşandan sonra bu adam Port-Sen-Marten teatrının yanından keçirdi. O gecə burada “İki katorqalı” tamaşasını verirdilər. Teatr fənləri ilə işıqlandırılmış afişə, görünür, onu heyrətləndirmişdi. Tələsik getsə də, afişəni oxumaq üçün ayaq saxladı. Bir an sonra bu adam dar Planşet dalanına çatdı, o zaman Laniyə gedən dilican kontorunun yerləşdiyi “Qalay boşqab” mehmanxanasına daxil oldu. Dilican saat beşin yarısında yola düşürdü. Atlar qoşulmuşdu, arabaçının çağırdığı sərnişinlər köhnə yol arabasının uca dəmir pilləkənini tələsik dırmaşırdılar.

Yolçu soruşdu:

- Boş yeriniz varmı?
- Yalnız bircə yer var, o da mənim yanımda, qozlada, – deyə arabaçı cavab verdi.
- Mən o yeri götürürəm.
- Əyləşin.

Lakin arabaçı yerindən tərpənməzdən əvvəl sərnişinin sadə paltarını, boğçasını nəzərdən keçirib, pulu qabaqcadan istədi.

– Siz Laniyə qədər gedəcəksiniz? – deyə soruşdu.

Yolçu:

– Bəli, – dedi və Laniyə qədər yol pulunu verdi.

Yola düşdülər. Qarovulxananı keçəndən sonra arabaçı yolçu ilə söhbətə girişmək istədi, lakin yolçu könülsüz cavab verirdi. Arabaçı fit çalmağa və atları söyməyə başladı.

Bir az sonra arabaçı bürüncəyinə sarındı. Hava soyuq idi. Lakin yolçu heç bir şeyə əhəmiyyət vermir kimi görünürdü. Beləliklə, Qurne və Nel’i-sür-Marneni keçdilər.

Axşam saat altıya yaxın Şelə çatdılar. Atları dincəltmək üçün arabaçı karetanı kral abbatlığının köhnə binasındakı meyxananın qabağında saxladı.

Yolçu:

– Mən burada düşəcəyəm, – dedi.

O, boğçası ilə ağacını götürüb dilicandan aşağı tullandı. Bir dəqiqə sonra gözdən yox oldu.

O, meyxanaya girmədi.

Bir qədər sonra dilican yenə Laniyə doğru yola düşdükdə, bu adama Şelin baş küçəsində də rast gəlmədilər.

Arabaçı, dilicanın içində oturan yolçulara tərəf dönərək:

– Bu adam buralı deyildir, – dedi, – mən onu tanımıram. Zahirən pulsuz adama oxşayır, amma pula heç hayıfı gəlmir. Laniyə qədər yol pulunu verdiyi halda, ancaq Şelə qədər gəldi. Gecədir, hər kəs evində, qapıların hamısı bağlıdır, amma o, meyxaşaya girmədi, yolda da görünür. Elə bil, yer yarıldı, yerə batdı.

Yolçu isə yerə-zada batmamışdı, o, qaranlıqda sürətlə Şelin baş küçəsindən keçirdi, sonra kilsəyə çatmadan sola tərəf döndü, Monfermeylə gedən torpaq yola çıxdı, sanki, bu kəndin otlaqlarını yaxşı tanıyırdı və dəfələrlə burada olmuşdu.

O, sürətlə Monfermeyl yolu ilə getməyə başladı. Bu yolun Qanidən Laniyə gedən ətrafı ağaclı köhnə şoseyə çıxdığı yerində ayaq səsləri eşitdi. Tələsik özünü bir xəndəyə verdi, yolçuların gəlib keçməyini gözlədi. Söylədiyimiz kimi, dekabr ayının soyuq və qaranlıq gecələrindən biri olduğu üçün, bu ehtiyat artıq idi. Göydə ancaq iki ya üç ulduz parlayırdı.

Elə həmin bu yerdə yoxuş başlayırdı. Lakin yolçu Monfermeyl yolu ilə düz getmədi. O, sağa döndü, tarlalardan keçib meşəyə girdi.

Meşədə yavaş-yavaş yeriməyə başladı. Diqqətlə hər bir ağaca baxır, addım-addım irəliləyir, sanki, bir şey axtarır və yalnız özünün bildiyi gizli bir yolla gedirdi. Birdən yolunu azmış kimi mütərəddid bir halda dayandı. Ehmal-ehmal yeriyərək, nəhayət, qaranlıqda ağaran bir yığın daşın yanına çatdı. Tələsik bu daşlara yanaşdı, gecənin dumanlı olmasına baxmayaraq, diqqətlə bu daşları gözdən keçirdi. Bu daş yığınının bir neçə addım o tayda, qocalıq əlaməti olaraq düyünlərlə dolu iri bir ağac vardı. Yolçu ağaca yanaşıb, əlini ağacın gövdəsinə sürtdü, sanki, ağacın qabığındakı düyünləri yoxlamaq və saymaq istəyirdi.

Bu, göyrüş ağacı idi. Onun qarşısında bir şabalıd ağacı daha vardı. Ağaca xəstəlik düşdüyündən, qabığı soyulurdu. Üstünə sarğı əvəzinə bir sink parçası mıxlanmışdı. Yolçu pəncəsi üstə qalxaraq, bu sink parçasına toxundu.

Sonra o, ağacla daş yığını arasındakı yeri bir neçə dəfə dolaşdı, sanki, bu yerin qazılıb-qazılmadığını yoxlamaq istəyirdi.

Bunu edəndən sonra ətrafına baxdı, yenə meşə ilə yoluna davam etdi.

Bu, bir az bundan əvvəl Kozettaya rast gələn adam idi.

Monfermeylə doğru gedərək, ağacların arasından keçərkən, inildəyə-inildəyə yeriyən balaca bir kölgəyə rast gəldi. Bu kölgə gah dayanıb yükünü yerə qoyur, gah da yenə götürüb, yoluna davam edirdi. Yolçu yaxınlaşdıqda bu kölgənin böyük bir su vedrəsi aparən balaca bir qız olduğunu gördü. O, dərhal qızcığaza yanaşaraq, dinməz-söyləməz vedrənin qulpundan yapışdı.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Kozetta qaranlıqda naməlum adamla yol gedir.

Dediyimiz kimi, Kozetta qorxmadı.

Yolçu onunla danışmağa başladı. Səsi sakit və ciddi idi.

– Bala, bu yük sənin üçün çox ağırdır.

Kozetta başını qaldıraraq cavab verdi:

– Bəli, cənab.

O:

– Ver, mən götürüm, – dedi.

Kozetta vedrənin qulpunu buraxdı. Yolçu onunla yan-yan yeriməyə başladı. Öz-özünə:

– Doğrudan da, bu çox ağırdır, – deyə mızıldandı. Sonra qızdan soruşdu:

– Balaca, sən neçə yaşın var?

– Səkkiz yaşındayam, cənab.

– Haradan gəlirsən?

– Meşədəki bulaqdan.

– Yolun çox uzaqdır?

– Hələ on beş dəqiqəlik yolum var.

Yolçu bir az sükut etdikdən sonra, birdən soruşdu:

– Demək, sən anan yoxdur?

– Bilmirəm, – deyə uşaq cavab verdi və yolçu hələ ona söz söyləməyə macal tapmadan, əlavə etdi:

– Mənə elə gəlir ki, anam yoxdur. Hamının anası var, amma mənim anam yoxdur.

Bir az susduqdan sonra, yenə davam etdi:

– Yəqin, mənim heç vaxt anam olmamışdır.

Yolçu dayandı. Vedrəni yerə qoydu, uşağa tərəf əyilib çiyinlərindən tutdu, diqqətlə üzünə baxdı.

Qaranlıqda, sanki, onu tanımaq istəyirdi.

Kozettanın arıq və zavallı üzü göyün ağımtıl boz işığında tutqun bir şəkildə görünürdü.

– Sənin adın nədir?

– Kozetta.

Yolçu, elektrik vurmuş kimi diksindi. O yenə uşağın üzünə baxdı, əllərini Kozettanın çiyinlərindən götürərək, vedrəni qaldırdı və addımladı.

Bir az sonra o soruşdu:

– Balaca, bəs sən harada olursan?

– Monfermeyldə. Bilirsinizmi haradadır?

– Bu saat biz oramı gedirik?

– Bəli, cənab.

Bir az da keçdi. Yolçu yenə soruşdu:

– Bəs sən bu gecə vaxtında su üçün meşəyə kim göndərmişdir?

– Madam Tenardye.

Yolçu soyuqqanlılıqla danışmağa çalışırdısa da, səsində nədənsə qərribə bir titrəyiş vardı.

– Bu madam Tenardye nə ilə məşğuldur?

– O mənim xanımdır, – deyə uşaq cavab verdi. – Karvansara saxlayır.

– Karvansara? – deyə yolçu təkrar soruşdu. – Yaxşı oldu, bu gecəni mən də oraya gedərəm, – dedi.

QIZ:

– Biz indi oraya gedirik, – dedi.

Yolçu xeyli sürətlə yeriyirdi, lakin Kozetta da ondan geri qalmırdı. Qızcığaz artıq yorğunluq hiss etmirdi. Ara-sıra sakit-sakit və nə isə sonsuz bir etimadla yolçuya baxırdı. Heç kəs ona dua etməyi öyrətməmişdi. Lakin o, göylərə çevrilmiş ümid və sevinc hissənə bənzəyən bir şey hiss edirdi.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Yolçu yenə dilləndi:

– Məgər madam Tenardyenin qulluqçusu yoxdur?

– Yox, cənab.

– Elə tək sənsən?

– Bəli, cənab.

Yenə susdular. Sonra Kozetta dedi:

– Onun iki balaca qızı daha var.

– Hansı balaca qızlar?

– Polina və Zelma.

Meyxanaçıya bu qədər xoş gələn bu romantik adları Kozetta bu cür sadələşdirirdi.

– Bəs bu Polina ilə Zelma kimdir?

– Bunlar madam Tenardyenin qızlarıdır.

– Bəs bu qızlar nə edir?

– Ah! – deyə Kozetta səsləndi. – Onların gözəl kuklları var, cürbəcür parıldayan oyuncaqları var. Onlar oynayır, əylənirlər...

– Elə bütün günü?

– Bəli, cənab.

– Bəs sən?

– Mən işləyirəm.

– Bütün günümü?

Qız iri gözlərini qaldırdı, yolçuya baxdı, gözlərində yaş vardı, lakin gecənin qaranlığında görünmürdü. Acizənə bir səslə cavab verdi:

– Bəli, cənab.

Bir az susduqdan sonra Kozetta əlavə etdi:

– Hərdən bir, işimi qurtaranda icazə versələr, mən də oynayıram.

– Bəs sən necə oynayırsan?

– Elə bildiyim kimi. Bir söz demirlər. Ancaq mənim oyuncağım azdır. Polina ilə Zelma istəmirlər ki, mən onların kuklaları ilə oynayım. Mənim ancaq bir balaca qalay qılıncım var, bax bu boyda.

Qız çəçələ barmağını göstərdi.

– Qılıncın bir şey kəsirmi?

– Bəli, cənab, – deyə qız cavab verdi. – Qılıncım salat kəsir, bir də milçək başı kəsir...

Kəndə çatdılar. Kozetta yolçunu küçələrlə apardı. Onlar çörəkxananın yanından keçdilər, lakin Kozettanın çörək almamalı olduğu yadına düşmədi. Yolçu artıq ondan bir şey soruşmurdu. O, kədərli bir sükuta dalmışdı. Kilsəni keçəndən sonra, yolçu açıq havada qurulmuş olan dükənləri görüb, soruşdu:

– Burada bazarmı açılmışdır?

– Xeyr, cənab, Milad bayramıdır.

Mehmanxanaya bir neçə addım qaldıqda, Kozetta qorxa-qorxa yolçunun əlinə toxundu:

– Cənab! – dedi.

– Nə var, bala?

– İndi lap evə çatmışıq.

– Nə olsun ki?

– İndi mən vedrəni sizdən ala bilərəmmi?

– Nə üçün?

– Xanım görsə ki, vedrəni gətirəndə mənə kömək ediblər, məni döyər.

Yolçu vedrəni Kozettaya verdi. Bir dəqiqə sonra artıq onlar meyxananın qapısında idilər.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Varlı ola biləcək bir yoxsulu qəbul etməyin pis cəhətləri.

Kozetta oyuncaq dükəninin pəncərəsində hələ də görünən böyük kuklaya oğrun-oğrun baxmaqdan özünü saxlaya bilmədi, sonra qapını döydü. Qapı açıldı. Meyxanaçı qarı əlində şam qapının ağzında göründü.

– Sənsən, avara? Axır ki, gəlib çıxdın! Harada itib batmışdın? Haraları gəzirdin, utanmaz!

Kozetta qorxusundan titrəyərək:

– Xanım, – dedi, – bu cənab gecəni sizdə qalmaq istəyir.

Tenardye qarının üzündəki kobudluq birdən silindi, o, iltifatla irişməyə başladı – bir anda dəyişmək meyxanaçılara xas olan bir şeydir. O, acgözlüklə yolçunu nəzərdən keçirirdi.

– Sizsinizmi, cənab? – dedi.

– Bəli, xanım, – deyə yolçu cavab verdi və əlini şlyapasına toxundurdu.

Varlı səyyahlar bu qədər nəzakətli olurlar. Səyyahın bu hərəkəti, gözdən keçirilmiş paltarları və boğçası Tenardye qarını məyus etdi. Nəvazişli irişmə üzündən yox oldu. Üzündə yenə kobud bir ifadə göründü. Quru bir səslə:

– Buyurun, – dedi.

Yolçu içəri girdi. Tenardye qarı bir daha ona baxdı, xeyli sürtülmüş redinqotuna, bir qədər əzilmiş şlyapasına xüsusi diqqət etdi, sonra başı ilə ona tərəf işarə edərək üzünü turşutdu və hələ də arabaçılarla içki içən ərinə göz vurub sualedici nəzərlə ona baxdı.

Əri buna cavab olaraq, baş barmağını yavaşca oynatdı, dodaqlarını büzdü, bu isə: “Lütün birisidir!” demək idi. Bundan sonra Tenardye qarı:

– Vay, – dedi, – nə pis oldu, bizim heç boş otağımız yoxdur.

Yolçu:

– Məni istədiyiniz yerdə yerləşdirə bilərsiniz, – dedi, – istəyirsiniz çardaqda, istəyirsiniz tövlədə, mənim üçün fərqi yoxdur. Mən yenə ayrıca otağın pulunu verə bilərəm.

– Qırx su.

– Qırx su? Razıyam.

– Yaxşı.

Arabaçılardan biri Tenardye qarıya xəlvətcə pıçıldayaraq:

– Necə yəni qırx su? – dedi. – Otağın qiyməti ancaq iyirmi su deyilmi?

Tenardye qarı yavaşca cavab verdi:

– Bəli, ancaq bunun üçün otağın qiyməti qırx sudur. Yoxsullara bundan ucuz otaq vermərəm.

Bu halda əri mülayim bir səslə dedi:

– Doğru deyir, belə adamları gecələməyə buraxmaq karvansaranın nüfuzunu aşağı sala bilər.

Bu halda yolçu boğçası ilə ağacını oturaçağın üstünə qoyub, masanın yanında əyləşdi. Kozetta dərhal masanın üstünə bir şüşə şərab və bir stəkan qoydu. Atı üçün su tələb edən alverçi, atını özü sulamağa getdi. Kozetta yenə mətbəx masasının altındakı yerində oturub, corab hörməyə başladı.

Yolçu özünə şərab tökdü və bir qurtum içib, qərribə bir diqqətlə uşağı nəzərdən keçirməyə başladı.

Kozetta gözəl deyildi. Lakin o xoşbəxt olsaydı, bəlkə də, sevimli olardı. Onun kiçik ələmli simasını sizə artıq ümumi şəkildə təsvir etmişdik. Kozetta arıq və solğun bənizli bir qız idi. Səkkiz yaşı vardı, lakin ona altı yaşdan artıq vermək olmazdı. Qara dairə ilə əhatə olunmuş iri gözləri daim ağlamaqdan sönük görünürdü. Bu ifadə ölümə məhkum edilənlərdə və ümitsiz xəstələrdə olur. Əllərinin dərisi, anasının hiss etdiyi kimi, “soyuqdan çat-çat” olmuşdu. Alovun şöləsi Kozettanın üzünə düşərək son dərəcə arıq vücudunu daha da aydın göstərirdi. Onun sümüklərini bir-bir saymaq olardı. Daim soyuqdan titrədiyi üçün dizlərini bir-birinə sıxmağı vərdiş eləmişdi. Paltar cır-cındırdan ibarət idi, bu paltar yayda mərhəmət, qışda isə dəhşət oyadırdı. Əynində bir parça yun şey yox idi, cındırlarının hamısı kətandan idi. Yırıqlar arasından bədəni görünürdü; bu açıq yerlərdə göy, ya qara ləkələr gözə çarpırdı ki, bu da Tenardye qarının şapalaq izləri idi. Nazik, yalın ayaqları soyuqdan qıpqırmızı olmuşdu. Batıq sinəsini gördükdə, adamın ona ağlamağı gəlirdi. Bu uşağın bütün siması: yerışı, hərəkətləri, səsi, qırıq-qırıq danışıması, baxışı, sükutu, hər bir hərəkəti yalnız bir şeyi ifadə edir və bürüzə verirdi ki, bu da qorxu hissi idi.

Qorxu Kozettanın bütün vücuduna yayılmışdı, sanki, onun bütün varlığını qorxu bürümüşdü. Qorxu onu dirsəklərini yanına sıxmağa, ayaqlarını tumanının altında gizlətməyə, mümkün qədər az yer tutmağa vadar edirdi, o, nəfəs almağa belə qorxurdu. Qorxu, demək olar ki, onun bədəni üçün bir vərdiş olmuşdu, o yalnız arta bilirdi. Gözlərinin dərinliyində isə dəhşət gizlənmişdi. Bu qorxu o qədər böyük idi ki, üstü-başı islanmış bir halda evə qayıtdıqdan sonra belə, Kozetta cındırlarını qurutmaq üçün ocağın yanına yanaşmağa cəsarət etmədi, yavaşca oturub işləməyə başladı.

Bu səkkiz yaşlı qızın nəzərləri o qədər ələmli, hətta o qədər faciəli idi ki, bəzən onu ağı zəifləməyə, yaxud dəli olmağa başlayan bir adama bənzətmək olardı.

Söylədiyimiz kimi, Kozetta dua nə olduğunu heç bilmirdi, ömründə bir dəfə belə kilsəyə ayaq basmamışdı. Tenardye qarı: “Bunun üçün vaxtım haradadır?” deyirdi.

Sarı redinqotlu adam Kozettadan gözlərini ayırmırdı. Birdən meyxanaçı qarı səsləndi:

– Yaxşı, bəs çörək necə oldu?

Kozetta xanımının səsini eşidincə, adəti üzrə, dərhal masanın altından çıxdı.

O, çörəyi lap yaddan çıxarmışdı. O, gözü qorxmış uşaqların adəti olan bir hiyləyə əl atdı, yalan danışdı:

– Xanım, çörəxana bağlı idi.

– Qapını döyəydin.

– Döydüm, xanım.

– Bəs nə oldu?

– Qapını açmadılar.

Tenardye qarı:

– Mən sabah soruşaram, görüm sən doğru deyirsən, yoxsa yalan, – dedi. – Yalan danışmış olsan, görərsən sənə nə divan tutacağam. İndi isə on beş sunu bəri ver.

Kozetta əlini döşlüyünün cibinə saldı. Ölü kimi saraldı. Pul cibində deyildi.

Tenardye qarı hiddətlə bağırdı:

– Eşitmirsən, sənə nə deyirəm? Karsan?

Kozetta cibini tərsinə çevirdi. Cibi boş idi. Pul necə ola bilərdi? Zavallı qızcıqaz nə edəcəyini bilmirdi, donub qalmışdı.

Tenardye qarı xırıltılı bir səslə:

– Demək, pulu itirmisən? Tam on beş su? Bəlkə, sən bu pulu məndən oğurlamaq istəyirsən?

Qarı əlini dərhal ocağın üstündən asılmış qamçıya uzatdı.

Bu qorxunc hərəkət Kozettanın dilini açdı, ondan bir nalə qopdu: “Bağışlayın, bağışlayın! Mən bir də belə şey etməyəcəyəm!”.

Tenardye qarı qamçını əlinə aldı.

Bu halda sarı redinqotlu adam xəlvətcə jilet cibini eşləməyə başladı. Səyyahlar içməklə məşğul olduqları üçün, heç bir şeyə əhəmiyyət vermirdilər.

Kozetta dəhşət içərisində ocağın yanında bir küncə büzüşüb, yarıçılpaq yazıq vücudunu gizlətməyə çalışırdı. Meyxanaçı qarı əlini qaldırdı.

Birdən yolçu:

– Bağışlayın, xanım, – dedi, – mən bu saat bu balacanın döşlüyünün cibindən bir şey düşüb yuvarlandığını gördüm. Bəlkə, axtardığımız pul odur?

Yolçu tez əyilib döşəmənin üstündə, guya, bir şey axtarmağa başladı. Sonra:

– Elədir ki var, alın, – dedi və belini düzəldib gümüş pulu Tenardye qarıya uzatdı.

Tenardye qarı sevinclə:

– Həmin puldur! – deyə səsləndi.

Əlbəttə, bu “həmin pul” deyildi, yolçu ona iyirmi suluq gümüş bir pul vermişdi, lakin bu, Tenardye qarı üçün mənfəətli olduğuna görə etiraz etmədi. Pul cibinə qoydu və acıqlı bir nəzərlə uşağa baxaraq: “Bax, axırıncı dəfə olsun!” dedi.

Kozetta yenə, Tenardye qarının dediyi kimi, öz “yuvasına” girdi. Qızın yolçuya baxan iri gözləri yavaş-yavaş tamamilə qərribə bir ifadə alırdı. Hələlik bu sadə bir heyrət idi, lakin ona biixtiyar bir etimad qarışmışdı.

Tenardye qarı yolçudan soruşdu:

– Siz yemək istəyirsinizmi?

Yolçu cavab vermədi. O, sanki, dərin fikrə dalmışdı.

Tenardye qarı öz-özünə mırıldanaraq:

– Bu adam, görəsən, kimdir? – dedi. – Əminəm ki, yeməyə pulu belə yoxdur. Heç olmasa yataq pulunu verə idi. Hələ yaxşı ki, mənim baxtımdan, yerdən tapdığı pulu oğurlamadı.

Bu halda qapı açıldı, Eponina ilə Azelma içəri girdilər.

Bunlar ikisi də qəşəng, çox sevimli qızlardı, kəndli qızından artıq, şəhərli qızlarına bənzəyirdilər. Birinin şabalıdı rəngli parlaq hörükləri, o birinin isə belinə qədər tökülən uzun qara saçları vardı.

İkisi də şən, tərtəmiz, gümrah və sağlam görünürdü. Onlara baxdıqda adamın könlü açılırdı.

Onlar qalın geyinmişdilər, lakin analarının ustalığı sayəsində parçanın qalınlığı paltarın qəşəngliyini azaltmırdı. Paltarları qısa uyğun olsa da, zərifliyi ilə yaz paltarını təsirini bağışlayırdı.

Bu iki uşaq nur saçırdı. Bundan başqa, onlar bu yerin hökmdarı idilər. Geyimlərində, şənliklərində, səs-küylərində öz ali hakimiyyətlərini dərk etdikləri hiss olunurdu. İçəri girdikləri zaman, Tenardye qarı onları: “Nəhayət, siz də buyurdunuz!” sözləri ilə qarşılamışdı. Bu sözlər bir az məzəmmətlə söylənilmiş olsa da, məhəbbət və pərəstişlə dolu idi.

O, qızların ikisini də qucağına aldı, saçlarını növbə ilə hamarladı, lentlərini düzəltdi, bir ana məhəbbəti ilə oxşayıb yerə qoydu və dedi:

– Qəşəngdirlər, buna söz ola bilməz!

Qızlar bucaqda, ocağın yanında oturdular. Əllərində bir kukla vardı, kuklanı gah o, gah da bu özünə tərəf dartır, dizlərinə alıb şən-şən gülüşürdülər. Ara-sıra Kozetta işindən ayrılaraq, başını qaldırır və kədərli nəzərlərlə oynayan qızlara baxırdı.

Eponina ilə Azelma Kozettaya heç fikir vermirdilər, Kozetta onların nəzərində kiçik kimi bir şey idi. Bu üç uşağın birlikdə ancaq iyirmi dörd yaşı olardı, onlar isə artıq insan cəmiyyətini təmsil edirdi: bir tərəfdə həsəd, o biri tərəfdə isə sayğısızlıq vardı. Tenardye bacılarının kuklası solub saralmış, lap köhnə, qırıq-sökük bir şey idi, lakin bununla belə o, Kozettanın gözlərində cazibədar görünürdü, – axı onun bütün ömrü boyu kuklası, bütün uşaqların anlaya biləcəyi bir dillə söyləyəcək olursa, əsl kuklası olmamışdı.

Birdən otaqda oyan-buyana gəzinən Tenardye qarşı Kozettanın əyləndiyini və işləmək əvəzinə oynayan uşaqlara baxdığını gördü.

– Bu nədir? – deyə o bağırırdı. – Lap yerində tutmuşam. Sən beləmi işləyirsən? Dayan, qamçını gətirim, onda bilərsən bekar durmaq necə olar!

Yolçu stuldan qalxmayaraq, Tenardye qarşıya tərəf döndü və bir az cəsarətlə gülümsəyərək:

– Xanım, – dedi, – nə olar ki, qoyun oynasin!

Bu qonaq bir parça qızartma ət yemiş və iki şüşə şərab içmiş olsaydı və bu qədər yoxsul təsiri bağışlamasaydı, bu arzu Tenardye qarşı üçün bir əmrə bərabər olardı. Lakin köhnə şlyapalı bir adamın cürət edib bir şey arzu etməsinə, bu qədər köhnə bir redinqotu olan bir adamın öz iradəsini bildirməsinə Tenardye qarşı yol verə bilməzdi. O, kəskin cavab verdi:

– Qız mənim çörəyimi yeyir, ona görə də işləməlidir. Mən ona avara-avara gəzmək üçün çörək vermirəm.

Yolçu, dilənçi paltarları və geniş hambal çiyini ilə qərribə bir təzad təşkil edən yumşaq bir səslə:

– O, nə edir ki? – deyə soruşdu.

Tenardye qarşı ona cavab verməyə tənəzzül etdi:

– Nə etdiyini bilməkmi istəyirsiniz? Corab toxuyur. Mənim qızlarım üçün corab toxuyur.

Köhnələri az qala yırtılmışdır. Bir az sonra uşaqlar büsbütün ayaqyalın qala bilər.

Yolçu Kozettanın qızarmış, yalın ayaqlarına baxdı və sözlünə davam edərək:

– Bəs bu corabları o, nə zaman toxuyub qurtaracaq?

– Bunun kimi tənbellər ən azı üç-dörd günə toxuya bilər.

– Bəs bu corablar hazır olandan sonra nə qədər qiyməti olacaq?

Meyxanaçı qadın onu həqarətlə süzdü:

– Ən azı otuz su.

– Siz bu corabları mənə beş franka sata bilərsinizmi? – deyə yolçu yenə soruşdu.

Bu söhbəti eşidən bir arabaçı kobud bir qəhqəhə ilə gülərək bağırırdı:

– Lənət şeytana! Beş frank? Belə də şey olar? Əlbət ki, beş dənə gümüş pul!

Tenardye söhbətə qarışmağı lazım bildi.

– Yaxşı, cənab. Əgər belə arzunuz varsa, bu corabları sizə beş franka sata bilərlər. Biz qonaqlarımızın heç bir arzusunu rədd etmirik.

Tenardye qarşı qəti və kəskin bir səslə:

– Ancaq pulu nəqd verəcəksiniz! – dedi.

Yolçu cibindən beş franklıq bir pul çıxarıb, masanın üstünə qoydu:

– Mən bu corabları alıram, – dedi. – Bu da onun pulu.

Sonra isə Kozettaya tərəf dönərək:

– İndi sənə görə iş mənimdir, – dedi, – Get, bala, oyna!

Arabaçı bu beş frankı gördükdə, o qədər mütəəssir olmuşdu ki, şərabdan əl çəkib, pula baxmaq üçün yerindən sıçradı.

– Lap gerçəkmiş! – deyə bağırırdı. – Doğrudan da, beş franklıq gümüş pul! Qəlp də deyil!

Tenardye yaxınlaşaraq, dinməz-söyləməz pulu götürüb jiletinin cibinə qoydu.

Tenardye qarının deyəcək bir sözü qalmamışdı. O, dodaqlarını gəmirirdi, üzündə kin əlaməti vardı.

Kozetta titrəyirdi. Lakin yenə də sual verməyə cəsarət etdi:

– Xanım, bu doğrudur? Mən oynaya bilərəm?

Tenardye qarı hiddətlə cavab verdi:

– Oyna!

Kozetta:

– Sağ ol, xanım! – dedi.

Lakin dodaqları xanımına təşəkkür söylədiyi halda, onun balaca qəlbi yolçuya təşəkkür edirdi.

Tenardye yenə içməyə başladı. Arvadı ona yaxınlaşıb qulağına pıçıldadı:

– Bu sarı adam kim ola bilər?

Tenardye əzəmətli bir tövrlə:

– Mən elə bu cür redinqotlar geyinən milyonerlərə rast gəlmişəm, – dedi.

Kozetta artıq corab toxumurdu, lakin yenə də yerindən durmamışdı. O, həmişə çox az hərəkət etməyə çalışırdı. Dal tərəfində duran qutudan bir neçə köhnə parça qırığı və qalay qılıncını çıxartdı.

Eponina ilə Azelma ətrafda nə olduğuna fikir vermirdilər. Onlar indicə olduqca məsul bir işi başa çatdırmış – pişiyi tutmuşdular. Yaşca daha böyük olan Eponina kuklanı yerə ataraq pişiyin miyoldamasına və gərgin hərəkətlərinə baxmadan onu göy və qırmızı əskiyə bələməklə məşğul idi. Bu ciddi və çətin işə başı qarışan Eponina bacısı ilə nazlı və cazibədar bir uşaq dilində söhbət edirdi. Kəpənək qanadlarına əl vuranda gözəlliyini itirdiyi kimi, uşaq söhbətini də təsvir etmək istəyəndə füsunkarlığı yox olur.

– Bilirsənmi, bacıcan, bax, bu kukla o birisindən daha gülməlidir. Bax, gör necə tərənir, civildəyir, özü də lap istidir. Bacıcan, bilirsənmi, nə var, gəl onunla oynayaq. O mənim qızım olsun. Mən də xanım olum. Mən sənə qonaq gələm, sən də ona baxarsan. Sonra sən yavaş-yavaş onun bığlarını görərsən, təəccüblənərsən. Sonra da qulaqlarını sənə göstərəm, lap çox təəccüblənərsən. Sən mənə deyərsən: “Aman Allah!”. Mən də sənə deyəcəyəm: “Bəli, xanım, bu mənim balaca qızımdır. İndi balaca qızların hamısı belədir”.

Azelma heyran-heyran Eponinanın sözlərinə qulaq asırdı.

Sərxoşlar isə bu halda biədəb bir mahnı oxumağa başladılar. Bərkdən elə güldürdülər ki, divarlar belə titrəyirdi. Tenardye də onları qızıdır və həvəslə onlara səs verirdi.

Quşcuğazlar hər şeydən yuva tikdikləri kimi, uşaqlar da hər şeydən gəlin düzəldirlər. Azelma ilə Eponina pişiyi bələdikləri zaman, Kozetta da öz qılıncını bələyirdi. Qılıncı bələyib qurtardıqdan sonra qolları üstünə aldı və yavaş səslə layla deməyə başladı.

Kukla qızlar üçün ən zəruri ehtiyaclardan biri, həm də qızlarda ən gözəl qadın hisslərinin mücəssəməsidir. Oxşamaq, bəzəmək, geyindirmək, soyundurmaq, öyüd-nəsihət vermək, bir az danlamaq, yatızdırmaq, sığallamaq, yırğalamaq, bir şeyin bir kəs olduğunu təsəvvür etmək – qadının bütün gələcəyi bundan ibarət deyildir? Arzu edəndə, danışa-danışa, gəlin cehizi və uşaq əskisi hazırlaya-hazırlaya, paltar, lifçik, xırdaca kofta tikə-tikə, körpə uşaq balaca qıza, balaca qız böyük qıza, böyük qız isə qadına çevrilir. Birinci uşaq – sonuncu kukla deməkdir. Kuklasız balaca qızcıgaz uşaqsız qadın kimi təsəvvür edilə bilməyəcək dərəcədə bədbəxt bir insandır.

Kozetta da qılıncdan özünə kukla düzəltmişdi.

Bu halda Tenardye qarı sarı redinqotlu adama yaxınlaşdı. “Ərim haqlıdır, – deyə o, qərar verdi, – bəlkə, bu, elə cənab Lafitin özüdür. Dünyada axı varlı sarsaqlar da olur”.

O, masaya dirsəkləndi.

– Cənab... – dedi.

“Cənab” sözünü eşidən yolçu başını çevirdi. Bu vaxta qədər Tenardye qarı ona “əzizim” deyə müraciət edirdi.

Meyxanaçı qadın əvvəlki kobudluğundan daha mənfur görünən şit bir nəzakətlə sözünə davam edərək:

– Cənab, – dedi, – bilirsinizmi, mən bu uşağın oynamağına heç etiraz etmirəm, özüm də elə istəyirəm ki, o oynasın, lakin bu ancaq bir dəfə yaxşı ola bilər. Siz alicənab adamsınız. Lakin bilirsinizmi? Bu, yetim bir qızıdır. O işləməlidir.

Yolçu:

– Demək, bu sizin uşağınız deyildir? – deyə soruşdu.

– Yox, cənab, Allah eləməsin! Bu bir yoxsul qızıdır, yazığımız gəldi saxladıq. Bir az sərsəm kimidir. Yəqin ki, başında su var. Görürsünüz, başı necə iridir. Əlimizdən gələni onun üçün edirik, lakin özümüz də varlı deyilik. Budur, altı aydır ki, vətəninə hey məktub yazırıq, heç bir cavab vermirlər. Görünür, anası ölmüşdür.

Yolçu;

– Belə! – dedi və yenə fikrə daldı.

Meyxanaçı qarısı isə əlavə etdi:

– Görünür, çox yaxşı ana imiş ki, öz uşağını atıb gedib.

Bütün bu söhbət müddətində Kozetta onun haqqında söhbət getdiyini anlayırmış kimi, gözlərini Tenardye qarının üzündən ayırmırdı. Lakin fikri dağınıq olduğundan, onu diqqətlə dinləmirdi, qulağına yalnız ayrı-ayrı sözlər çatırdı.

Qonaqlar isə, sərxoş olduqlarından, öz biədab nəqəratlarını ikiqat həvəslə təkrar edirdilər. Bu, son dərəcə ədəbsiz bir şey idi, həzrət Məryəmi və balaca İsanı belə buraya qatmışdılar.

Meyxanaçı qarısı ümumi şənlikdə iştirak etmək məqsədilə onların yanına getdi. Kozetta masanın altında oturub, hərəkətsiz gözlərində əks edən ocağa baxırdı. Özü üçün bir bəbə düzəltdiyi və bələdiyi qılıncı qucağında yırğalayır və layla deyərək oxuyurdu: “Mənim anam ölmüşdür! Mənim anam ölmüşdür!.. Mənim anam ölmüşdür!”

Meyxanaçı qarının bir çox yeni təkidlərindən sonra, “milyoner” sayılan sarı redinqotlu adam, nəhayət, şam etməyə razı oldu.

– Nə buyurursunuz?

– Bir az çörək və pendir verin, – deyərək cavab verdi. “Bu adam, yəqin, dilənçidir” deyərək Tenardye qarısı qərar verdi. Sərxoşlar öz mahnılarını, Kozetta da masa altında öz mahnısını oxuyurdu. Birdən Kozetta səsinə kəsdi, dönüb döşəmənin üstündə Tenardye qızlarının unutmuş olduqları kuklanı gördü; qızciğazların başı pişiyə qarışdığından, kuklalarını mətbəx masasının yanına atmışdılar.

Kozetta bələkli qılıncını yerə qoydu: bu oyuncaq onu qane etmirdi. Sonra yavaşca otağa göz gəzdirdi. Tenardye qarısı əri ilə pıçıldaşır və pulları sayırdı. Eponina ilə Azelma pişik balası ilə oynayırdılar. Qonaqlardan kimi yeyir, kimi içir, kimi isə mahnı oxuyurdu – ona fikir verən yox idi. Bir dəqiqəni belə fəvriyə vermək olmazdı. Kozetta iməkləyərək, masanın altından çıxdı, bir daha baxıb heç kəsin onu görmədiyini yəqin etdikdən sonra, tez dizi üstə kuklaya tərəf süründü və onu götürdü. Bir an sonra o yenə öz yerində idi və qucağında tutduğu kukla, görünməsin deyərək, arxasını işığa doğru çevirərək oturmuşdu. Kukla ilə oynamaq qız üçün elə nadir bir səadət idi ki, başı tamamilə bu işə qarışmışdı.

Öz pendir-çörəyini yavaş-yavaş yeməkdə olan yolçudan başqa heç kəs bunu görmədi.

Bu səadət on beş dəqiqəyə qədər davam etdi.

Lakin Kozetta nə qədər ehtiyatlı olsa da, kuklanın bir ayağının açıqda qalıb, üstünə ocağın işığı düşdüyünü görməmişdi. Qaranlıqda görünən bu parlaq çəhrayı ayaq birdən-birə Azelmanın gözlərinə sataşdı. Azelma Eponinaya dedi: “Bacı, bir bax, bir bax!”

Qızlar çaşıb qaldılar. Kozetta onların kuklasını götürməyə cəsarət etmişdi!

Eponina ayağa durdu, pişiyi əlindən buraxmayaraq, anasının yanına gəldi və tumanını dartmağa başladı.

Anası:

– Əl çək məndən, qoy rahat oturum, – dedi. – Yenə nə istəyirsən?

Qız:

– Ana, – dedi, – bir bax! – və barmağı ilə Kozettanı göstərdi. Kozetta isə o qədər xoşbəxt idi ki, heç bir şey görmür, heç bir şey eşitmirdi. Tenardye qarının üzündə, həyatda ən xırda bir səbəbdən qızıışan və “ifritə” adı ilə şöhrət qazanan qadınların üzündə olan bir ifadə göründü.

Bu dəfə qüruruna toxunulmuş olduğundan, həddindən artıq qəzəblənmişdi: Kozetta artıq hər bir həddi aşmışdı. Kozetta “xanım qızların” oyuncağını götürməyə cəsarət etmişdi!

Rus çarıçası görsə idi ki, sadə bir kəndli onun şahzadə oğlunun göy orden lentini döşünə taxır, bu qədər hiddətlənməzdi.

Qəzəbindən xırıldayan bir səslə o:

– Kozetta! – deyə bağırdı.

Kozettanın, elə bil, ayaqları altından yer tərpendi. O diksinərək səsə tərəf döndü.

Meyxanaçı qadın təkrar bağıraraq;

– Kozetta! – dedi.

Kozetta ümitsiz bir pərəstişlə kuklanı götürdü və böyük bir ehtiyatla onu yerinə qoydu. Sonra, gözlərini kukladan ayırmadan, əllərini sıxaraq qoynuna qoydu. Səkkiz yaşında bir uşağın əllərini qoynuna qoyması dəhşətli bir mənzərə idi. Bütün bir gün ərzində başına gələn şeylərin heç biri: nə meşəyə səyahəti, nə dolu vedrənin ağırlığı, nə pulun itməsi, nə qamçının acısı, nə də Tenardye qarının söylədiyi və öz qulağı ilə eşitdiyi ələmli sözlər – heç bir şey onu ağılada bilməmişdi, lakin burada Kozetta artıq özünü saxlaya bilmədi. O, hönkür-hönkür ağlamağa başladı.

Yolçu ayağa durdu.

– Nə olmuşdur? – deyə soruşdu.

Meyxanaçı qadın Kozettanın ayaqları yanındakı kuklanı bir cinayət sübutu kimi göstərərək:

– Nə olacaq? – dedi. – Görürsünüzmü?

Yolçu yenə soruşdu:

– Nə olsun ki?

– Bu murdar qız, – deyə Tenardye qarı cavab verdi, – mənin qızlarımın kuklasına toxunmağa cürət etmişdir!

Yolçu heyrətlə:

– Elə bu? – dedi. – O bu kukla ilə oynasa nə olar ki?

Meyxanaçı arvad yenə sözünə davam edərək:

– Axı kirli əlləri ilə bu kuklaya toxunmuşdur! İyrənc əlləri ilə!

Bu sözləri eşidən Kozetta daha şiddətlə ağlamağa başladı.

Tenardye qarı bağıraraq:

– Səsini kəsəcəksən, ya yox? – dedi.

Yolçu qarıya tərəf yönəldi, qapını açdı, küçəyə çıxdı.

Meyxanaçı qadın dərhal qonağın getməsindən istifadə edərək, masanın altında Kozettaya elə bir təpik ilişdirdi ki, biçarə qız ucadan çığırdı.

Qapı açıldı, yenə yolçu göründü. Əlində bir az yuxarıda bəhs etdiyimiz və bütün günü kənd uşaqlarının məftuniyyətlə seyr etdiyi həmin gözəl kuklanı tutmuşdu.

Kuklanı Kozettanın qabağına qoyaraq:

– Al, – dedi, – bu sənindir.

Yəqin ki, meyxanada keçirdiyi bir saata qədər vaxt ərzində dərin fikrə daldığı zaman, buradan dumanlı bir şəkildə oyuncaq dükənini görmüşdü, dükən balaca çıraqlar və şamlarla parlaq bir surətdə işıqlanmışdı və meyxananın pəncərəsindən bəzəkli bir çıraqbana bənzəyirdi.

Kozetta başını qaldırdı. Əlində kukla ona tərəf gələn adam ona bir günəş kimi göründü.

Ömründə eşitmədiyi “Bu sənindir” sözləri şüuruna çatdı. Kozetta bir yolçunun üzünə baxdı, bir kuklaya baxdı, sonra yavaşca geri çəkilib masanın altına, lap divarın yanına soxuldu.

Kozetta artıq ağlamırdı, çığırmırdı, o, sanki, nəfəs almağa belə cəsarət etmirdi.

Tenardye qarı, Eponina və Azelma büt kimi donub qalmışdılar. Sərxoşlar belə sakit oldular.

Meyxanada birdən-birə təntənəli bir sükut əmələ gəlmişdi.

Tenardye qarı, heyrətindən daşa dönmüş və dili tutulmuş bir halda, öz-özünə düşünürdü:

“Görəsən, bu qoca kim ola bilər? Yoxsulmudur, milyoner midir? Bəlkə də, hər ikisindəndir, yəni oğrudur”.

Tenardyenin sifətində, hər dəfə hakim bir hissənin heyvani bir qüvvətlə bürüzə çıxaraq, insanın xasiyyətini göstərən bir ifadə göründü. Meyxanaçı gah kuklaya, gah da yolçuya baxırdı; o, bu adamı qızıl torbasını yoxlayan kimi yoxlayırdı. Lakin bu yalnız bir an davam etdi. Tenardye arvadına yaxınlaşaraq pıçıldadı: “Bu kuklanın qiyməti ən azı otuz frankdır. Sarsaqlama! Bu adamın qabağında əyil!”

Qaba təbiətli insanlar sadədil insanlar kimidir: onlar bir hissədən başqa bir hissə tədricən keçməyi bacarmazlar.

Tenardye qarı nəvazişkar olmağa çalışan arvadlar kimi yarışırın, yarıacı bir səslə:

– Kozetta, öz kuklanı nə üçün götürmürsən? – dedi.

Yalnız bu zaman Kozetta yuvasından çıxmağa cəsarət etdi.

Tenardye tələsik mehribancasına dedi:

– Kozetta can, cənab sənə kukla bağışlayır. Götür. Sənindir.

Kozetta bir dəhşət hissi ilə bu sehrli kuklaya baxırdı. Üzündəki göz yaşları hələ qurumamışdı, lakin gözləri səhər səması kimi getdikcə aydınlaşırdı. Bu gözlərdə bir səadət günəşi parlayırdı. Əgər bu zaman ona: “Bala, sən Fransa kraliçasısan!” demiş olsaydılar, o, yenə də bu ləhzədə duyduğu səadəti duymazdı.

Ona elə gəlirdi ki, kuklaya toxunsa, göy gurlayacaq, ildırım çaxacaqdır.

Bu, bir dərəcəyə qədər doğru idi, çünki o, Tenardye qarının onu söyüb-döyəcəyinə şübhə etmirdi.

Lakin cazibə çox böyük idi. Kozetta, nəhayət, kuklaya yaxınlaşdı və meyxanaçı qadına tərəf dönərək, itaətkar bir səslə:

– Xanım, olarmı? – deyər pıçıldadı.

Qızın səsini heç bir şeylə ifadə etmək olmaz: bu səsdə həm məyusluq, həm qorxu, həm də sevinc vardı.

– Əlbəttə olar! – deyər meyxanaçı qadın ona cavab verdi. – Kukla sənindir. Onu sənə cənab bağışlamışdır.

– Doğrudanmı, cənab? – deyər Kozetta yenə soruşdu. – Lap gerçəkdən? Bu, xanım, mənimkidir? Yolçunun gözləri yaşla dolmuşdu. Onun keçirdiyi həyəcan o dərəcəyə çatmışdı ki, insan zar-zar ağlamamaq üçün susur. O, başı ilə Kozettaya razılıq işarəsi etdi və “xanım”ın əlini onun nazik əlinə qoydu.

Kozetta, “xanım”ın əli onun əlini yandırmış kimi, birdən-birə əlini çəkdi, başını aşağı saldı.

Bunu qeyd etməliyik ki, bu halda onun dili həddindən artıq bayıra çıxmışdı.

Birdən o dönüb həyəcanla kukladan yapışdı.

– Onun adını Katerina qoyacağam, – dedi.

Bu, qarıbə bir səhnə idi. Kozettanın cındırları kuklanın lentlərinə, parlaq, çəhrayı rəngli incə ipək paltarına toxundu, onlara qarışdı.

Kozetta soruşdu;

– Xanım, kuklanı stulun üstünə qoymaq olarmı?

Meyxanaçı qadın:

– Bəli, bala, olar, – dedi.

İndi Eponina ilə Azelma Kozettaya həsədlə baxırdılar.

Kozetta Katerinanı stulun üstündə əyləşdirdi, özü də onun qarşısında döşəmənin üstündə oturdu. Sakit, dilsiz halda kuklanın tamaşasına daldı.

Yolçu dedi:

– Kozetta, niyə oynamırsan?

– Ah, mən oynayıram! – deyər uşaq cavab verdi.

Bu yolçu, bu naməlum, bu yad adam Kozetta üçün bir səadət olduğu halda, Tenardye qarı üçün bu dəqiqə onun yer üzündə ən çox nifrət etdiyi bir adam idi. Bununla belə o, hissiyyatını gizlətməyə məcbur idi. Ərinin hər bir hərəkətini təqlid edərək, öz hissələrini gizlətməyə adət etmiş olsa da, həyəcanını gizlətməkdə çətinlik çəkirdi. Qızlarını tez yatmağa göndərdi, Kozettanı da yatmağa göndərmək üçün sarı adamdan “izn” istədi. Meyxanaçı qadın bir ana qayğısı ilə: “Bu gün o, çox yorulmuşdur” dedi. Kozetta yatmağa getdi, Katerinasını qucağında apardı. Ara-sıra Tenardye qarı, özü dediyi kimi, “ürəyini boşaltmaq” üçün zəlin o başına, əri oturduğu yerə gedir, ona bir neçə söz deyirdi. Yavaş danışmağa məcbur olduğundan sözü daha qəzəbli çıxırdı.

– Qoca kaftar! Görəsən, ona nə olub? Lap ovqatımızı təlx elədi. Bu balaca eybəcər gərək oynaya imiş! Hələ ona bir kukla da bağışlayır! Bu it küçüyünə qırx franklıq bir kukla! Özü heç əlli-ayaqlı qırx suya dəyməz! Az qalib hersoginya de Berri kimi ona da “ələhəzrət” desin! Bəlkə, heç ağı başında deyil? Bəlkə, bu anlaşılmaz qoca dəli olub!

– Nə üçün dəli olub? Burada aydın olmayan nə var ki? – deyə Tenardye etiraz etdi. – Bəlkə, bu, onun xoşuna gəlir? – Sənə qızın işləməyi xoş gəlir, ona da oynamağı. Onun buna haqqı var. Səyyah pul verirsə, istədiyini edə bilər. Bu qoca bir insanpərvərsə, sənə nə dəxli var? Əgər axmaqsə, bunun da sənə dəxli yoxdur. Onun pulu olduğunu gördükdən sonra sən nə üçün özünü araya soxursan?

O, evin sahibi və meyxanaçı idi, bunların heç biri etiraza yol vermirdi.

Yolçu masaya dirsəklənib yenə fikrə daldı. Bütün başqa müştərilər, alverçilər və arabaçılar yavaş-yavaş kənara çəkilib oxumağı kəsdilər. Onlar qərribə bir ehtiram və qorxu ilə yolçuya baxırdılar. Cibindən beş franklıqları bu qədər saymazlyana çıxaran və taxta başmaqlı çirkin qıza səxavətlə böyük kukla bağışlayan bu yoxsul geyimli qərribə adam, şübhəsiz, qərribə, lakin təhlükəli bir adamdı.

Bir neçə saat keçdi. Kilsədə gecə duası icra olunmuş, Milad axşamının şam yeməyi qurtarmışdı. Sərxoşlar dağıldılar, meyxana bağlandı, aşağı otaq boşaldı, ocağın odu söndü, lakin yolçu yenə də eyni yerdə, eyni vəziyyətdə oturmuşdu. Ara-sıra, masanın üstündə söykəndiyi əlini dəyişirdi, ancaq Kozettanın yatağa getdiyi vaxtdan bəri o, bir kəlmə danışmamışdı.

Tenardyelər həm maraqlandıqları, həm də nəzakət göstərdikləri üçün zaldan çıxmədilər.

Tenardye qarı: “O, bütün gecəni belə keçirmək istəyir nədir?” deyə donquldanırdı. Saat ikini vurduqda Tenardye qarı artıq dözə bilməyərək ərinə dedi: Mən yatmağa gedirəm, onunla özün bilərsən, nə istəyirsən elə!”. Meyxanaçı masanın yanında, bir bucaqda əyləşdi, şamı yandırdı və “Fransa xəbarı”nı oxumağa başladı.

Bir saat da keçdi. Meyxanaçı böyük bir səbirlə “Fransa xəbarı”nı üç dəfə nəzərdən keçirdi, üç dəfə qəzeti tarixindən tutmuş nəşirin imzasına qədər oxudu. Yolçu yerindən tərpənmirdi. Nəhayət, Tenardye hərəkət etdi, öskürdü, tüpürdü, burnunu sildi, stulu tərpətdi. Yolçu yenə hərəkət göstərmədi. Tenardye: “Bəlkə, yatıb?” deyə düşündü. Yolçu yatmamışdı, lakin heç bir qüvvə onu bu dalğınlıqdan oyada bilməzdi.

Bir az da keçdi. Tenardye qalpağını başından çıxarıb, ehtiyatla ona yanaşdı və cəsarət edərək:

– Cənab, – dedi, – istirahət etmək istəmirsinizmi?

“Yatmağa getmək” sözləri Tenardyenin nəzərində kobud və saymazlıq kimi görünürdü. Amma “istirahət etmək” sözlərində nə isə bir dəbdəbə və ehtiram hiss olunurdu. Bu sözlərin o birisi gün haqq-hesabı xeyli şişirtmək qabiliyyəti kimi əsrarəngiz və gözəl bir xüsusiyyəti vardır. Yatmaq otağının qiyməti iyirmi sudur; “istirahət” otağının qiyməti isə iyirmi frankdır.

Yolçu:

– Bəli, – dedi, – siz haqlısınız. Tövləniz haradadır?

Tenardye irişərək:

– Cənab, – dedi, – buyurun, cənabınızı ötürüm!

O şamdanı, yolçu isə boğçası ilə ağacını götürdü.

Tenardye onu birinci mərtəbəyə apardı, dəbdəbə ilə döşənmiş bir otağa girdilər: mebelin hamısı qırmızı ağacdən idi, otaqda gəmi şəklində çarpayı qoyulmuş, qırmızı kolenkordan pərdələr asılmışdı. Yolçu:

– Bu nədir? – deyə soruşdu.

Meyxanaçı:

– Bu bizim yataq otağımızdır, – dedi. – İndi mən arvadımla başqa otaqda yatırıq. Buraya ildə ancaq iki-üç dəfə girən olur.

Yolçu kəskin bir səslə:

– Mənim üçün tövlə daha xoşdur, – dedi.

Tenardye yolçunun bu nəzakətsiz sözünü eşitməməzliyə saldı. İçində güclü bir od yanan buxarının üstündəki təptəzə mum şamları yandırdı.

Buxarının üstündə şüşə bir qalpaq altında gümüş məftildən və narınc çiçəklərdən ibarət bir qadın baş bəzəyi görünürdü. Yolçu soruşdu:

– Bəs bu nədir?

– Cənab, – deyə Tenardye cavab verdi, – bu mənim arvadımın gəlinlik bəzəyidir.

Yolçu bu gəlin bəzəyinə qəribə bir nəzər saldı, sanki, o: “Bu ifritə də bir zamanlar məsum qız imiş!” demək istəyirdi.

Lakin Tenardye yalan deyirdi. O, bu xaraba evi meyxana açmaq üçün icarə etdiyi zaman bu otaq elə indiki vəziyyətdə idi: Tenardye mebeli də, narınc çiçəklərini də, onun zövçəsinə incə bir şöhrət yarada biləcəyini və meyxanaya ingilislərin “respektabel”¹ dedikləri bir ruh verə biləcəyini nəzərə alaraq satın almışdı.

Səyyah başını çevirdikdə, ev sahibi artıq getmişdi. Tenardye səhər tezdən cökə ağacının qabığını soyan kimi soymaq istədiyi bir adama təhqiranə bir səmimiyyət göstərmək istədiyi üçün “Gecəniz xeyrə qalsın!” deməyə cəsarət etməyərək, xəlvətə getmişdi.

Meyxanaçı öz otağına girdi. Arvadı yataqda uzanmışdı, ancaq hələ yatmamışdı. Ərinin ayaq səslərini eşidib ona tərəf döndü və:

– Bilirsənmi, nə var, – dedi, – mən sabah Kozettanı qovacağam.

Tenardye soyuq bir səslə:

– Yaman zirəksən, – dedi.

Başqa bir söz danışmadılar. Bir az sonra şamları söndü.

Səyyah isə meyxanaçı gedən kimi, ağacını və boğçasını bir küncə qoydu, kresloya əyləşərək bir neçə dəqiqə fikrə daldı. Sonra ayaqqabılarını çıxartdı, şamın birini əlinə alıb o birini keçirtirdi, qapını itələdi və ətrafına baxa-baxa bayıra çıxdı. O, sanki, kimi isə axtarırdı. Koridordan keçib pilləkənə çatdı. Burada qulağına uşaq nəfəsinə oxşayan yavaş bir səs gəldi. O, bu səsə tərəf yeridi, pilləkənin altındakı üçbucaqlı bir deşiyə yaxınlaşdı. Bu deşik pilləkənin altı idi. Köhnə səbətlərin, qırıq qab-qaçağın, tozun, hörümçəyin arasında bir yataq görünürdü. Bunu heç yataq da adlandırmaq olmazdı. Ora samanı çıxmış cırıq bir döşək sərilmişdi, yorğan isə o qədər cırıq idi ki, arasından döşək görünürdü. Yatağın mələfəsi yox idi. Bütün bu şeylər quru daş döşəmənin üzərinə atılmışdı. Kozetta bu yatağın üstündə yatırdı.

Yolçu yaxına gəlib, qızın üzünə baxmağa başladı.

Kozetta dərin bir yuxuya dalmışdı, paltarını belə soyunmamışdı. Qış gecələrində üşüməsin deyərək o, paltarını soyunmazdı.

Açıq iri gözləri qaranlıqda parıldayan kuklanı bəzən basmışdı. Kozetta ayılmaq istəyirmiş kimi hərdənbir ah çəkirdi və bərk-bərk kuklanı qucaqlayırdı. Taxta başmaqlarının yalnız bir tayı yatağının yanında idi.

Kozettanın daxması ilə yanaşı, açıq qapıdan xeyli geniş, qaranlıq bir otaq görünürdü. Yolçu bu otağa girdi. Otağın dərinliyində şüşə qapıdan ağappaq iki balaca çarpayı görünürdü. Bu, Eponina ilə Azelmanın çarpayıları idi. Bu çarpayıların yanında hörülmüş bir beşik vardı, beşiyin üstü açıq idi, içində balaca bir oğlan uşağı yatırdı, bu, bütün axşamı çığırən uşaq idi. Yolçu bu otağın Tenardyelərin otağı ilə qonşu olduğunu anladı. O artıq getmək istəyirdi ki, birdən gözlərinə buxarı sataşdı. Bu, iri meyxana buxarısı idi. Bunlar qalandığı zaman çox pis yanır, istilik əvəzinə onlardan həmişə soyuq gəlir. Buxarı yanmırdı, onda heç kül belə yox idi, lakin buxarıda olan bir şey yolçunun diqqətini cəlb etdi. Bu, zərif tikilmiş və eyni ölçüdə olan iki uşaq başmağı idi. Gözəl, qədim bir adətə görə Milad bayramı axşamı uşaqlar öz başmaqlarının bir tayını buxarıya qoyardılar ki, gecə vaxtı mərhəmətli pərilər onların içinə qəşəng bir hədiyyə qoysunlar. Bu adət yolçunun yadına düşdü. Eponina ilə Azelma belə bir fürsəti fəvriyyə verməmiş və öz başmaqlarının bir tayını buxarının içinə qoymuşdular.

Yolçu əyildi.

Pəri, yəni qızların anası artıq buraya gəlmiş və hər ayaqqabının içinə on suluq parlaq bir pul qoyub getmişdi.

Yolçu belini düzəltdi və getməyə hazırlaşdı ki, birdən kənarda ocağın ən qaranlıq bir küncündə bir şey gördü. O, diqqət edərək bu taxta ayaqqabını tanıdı. Bu, palçığı qurumuş, külə batmış, sınıq, söküklü, dəhşətli bir kəndli başmağı, Kozettanın taxta başmağı idi. Kozetta heç bir zaman ümidini qırmayan, daim məyusluqlara dözməyə hazır olan və yalnız uşaqlara məxsus dərin bir etimadla öz ayaqqabısını da buraya qoymuşdu.

Dərddən başqa heç bir şey bilməyən bir uşağın qəlbindəki bu ümid nə qədər ilahi və təsirli olmuş! Bu ayaqqabının içində heç bir şey yox idi.

Yolçu çibini eşələdi, əyilib Kozettanın ayaqqabısına bir luidor qoydu. Sonra ehmalca yeriyərək, öz otağına qayıtdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Tenardye işə girişir.

Ertəsi gün, dan yerinin ağarmasından azı iki saat əvvəl Tenardye meyxananın aşağı zalında, masanın arxasında oturmuşdu. Masanın üstündə şam yanırdı. Tenardye əlində qələm oturub sarı redinqotlu yolçu üçün hesab çəkirdi.

Arvadı bir azca əyilərək, onun başı üstündə dayanmışdı və ərinin yazdıqlarına baxırdı. Onlar bir kəlmə belə danışmırdılar. Tenardye dərin fikrə dalmış, arvadı isə insan zəkasının gözəl bir məhsulunun necə inkişaf etdiyini seyr edən bir adam kimi, Tenardyenin işinə dərin bir pərəstişkarlıqla tamaşa edirdi. Evdə xışıltı eşidilirdi, bu, Torağay idi, pilləkəni süpürürdü. Düz on beş dəqiqə keçdikdən və bəzi təshihlər etdikdən sonra Tenardye belə bir xarüqə yaratmışdı:

1 №-li otağın hesabı.

Axşam yeməyi	3 frank.
Otaq	10 frank.
Şam	5 frank.
Ocaq qalanması	4 frank.
Xidmət	1 frank.

Cəmi: 23 frank.

Xidmət sözü “xitmət” şəklində yazılmışdı.

Arvadı bir az şübhə ilə qarışıq bir heyrətlə:

– İyirmi üç frank! – deyə səsləndi.

Lakin Tenardye, bütün böyük artistlər kimi, özündən narazı idi.

– Puf, – deyə o pufuldadı.

Tenardyenin bu nidası eynilə Fransanın verəcəyi təzminat haqqında Vyana konqresində hesab tərtib edən Kastlyerinin nidası idi.

Meyxanaçının arvadı qızlarının yanında Kozettaya bağlılanan kuklanı yadına salaraq;

– Sən haqlısan, cənab Tenardye – deyə mızıldandı, – o bizə, doğrudan da, bu qədər borcludur.

Bu ədalətlidir, lakin bir az çoxdur. O, bu qədər pulu verməz.

Tenardye özünəməxsus soyuq bir gülüşlə gülərək:

– Verər! – dedi.

Bu gülüş böyük bir əmniyyət və üstünlük ifadə edirdi. Bu tövr söylənilən şey isə yerinə yetməyə bilməzdi. Arvadı etiraz etmədi. Masaların üstünü sahmana salmağa başladı. Əri otaqda oyan-buyana gəzinirdi. Bir az sonra o:

– Mənim axı min beş yüz frank borcum var! – deyə əlavə etdi.

O, buxarının yanında oturdu, ayaqlarını isti külün üstünə qoydu və fikrə getdi.

Arvadı yenə sözə başladı:

– Hə, – dedi, – sənin yadından çıxmayıb ki, mən bu gün Kozettanı bayıra atmaq fikrindəyəm?

İlan balası! Onun kuklası mənə rahatlıq vermir. On səkkizinci Lüdivikə ərə getmək mənim üçün bu ilanı bir gün artıq evində saxlamaqdan asandır.

Tenardye çubuğunu yandırdı və bir qullab vurandan sonra:

– Bu hesabı qonağa verərsən, – dedi.

Sonra otaqdan çıxdı.

Tenardye otaqdan çıxar-çıxmaz, yolçu içəri girdi.

Onun dalınca Tenardye göründü. O, açıq qapıda dayandı. Yolçunun arxa tərəfində durduğu üçün onu ancaq arvadı görürdü.

Sarı redinqotlu adam əlində əsasını və boğçasını tutmuşdu.

Meyxanaçı qadın:

– Nə tez oyanmısınız? – deyə səsləndi. – Yoxsa bizi tərk edirsiniz, cənab? – Bunu deyərək o, çaşqın halda hesab kağızını əllərində əzib bükür, dırnağını kağızın büküşünə çəkirdi. Kobud üzündə ona məxsus olmayan bir pərtlik və tərəddüd hiss olunurdu.

“Lap dilənçiyə” bənzəyən bu adama bu cür hesabı təqdim etmək ona qeyri-münasib görünürdü. Yolçu fikirli və dalğın idi.

– Bəli, xanım, – deyə o cavab verdi. – Gedirəm.

– Demək, cənab, sizin Monfermeyldə heç bir işiniz yox idi?

– Yox, yolüstü buradan keçirdim. Başqa heç bir işim yoxdur. Mən sizə nə qədər borcluyam, xanım?

Tenardye qarı dinməz-söyləməz bükülmüş kağızı ona uzatdı.

Yolçu kağızı açıb baxdı, lakin tamamilə başqa şeylər düşündüyü görünürdü.

– Xanım, – deyə o soruşdu, – burada Monfermeyldə işləriniz yaxşımı gedir?

Meyxanaçı qadın hesabın yolçuda hiddət oymadığına təəccüb edərək:

– Birtəhər dolanırıq, cənab, – deyə cavab verdi, sonra ağlamsınaraq yazıq-yazıq davam etdi: –

Ah, cənab! Zəmanə çox ağırdır. Yaxınlığımızda varlı adamlar çox azdır! Özünüz görürsünüz, xırda-mırda adamlardır. Bizə ancaq hərdənbir sizin kimi səxavətli və varlı qonaqlar düşür, cənab. O qədər vergi veririk ki... Hələ bu balaca qızın özü bizə çox baha oturur!

– Hansı balaca qızı deyirsiniz?

– Bizim qızı da, yadınızdən çıxıb? Kozettanı deyirəm! Kənddə ona Torağay deyirlər.

Yolçu dedi:

– Hə-ə!

Tenardye qarı isə sözüne davam etdi:

– Bu kəndlilərin də çox axmaq adları var! Bu qız torağaya deyil, yarasaya daha çox oxşayır.

Bilirsinizmi, cənab, biz dilənçi deyilik, sədəqə üçün əl uzatmırıq, ancaq başqalarına sədəqə verməyə də halımız yoxdur. Qazancımız çox az, verəcəyimiz həddindən artıq çoxdur. Patent, vergilər, qapı və pəncərə vergisi, əlavə vergilər o qədərdir ki! Özünüz də bilirsiniz, cənab!

Hökumət bizim lap dərimizi soyur, bizdən yaman pullar qırır! Bir də axı mənim öz qızlarım da var! Özgə uşağını saxlamaq mənim nəyimə gərəkdir!

O zaman yolçu səşində gizli bir həyəcan duyulsa da, mümkün olduqca laqeyd danışmağa çalışaraq soruşdu:

– Sizi ondan xilas edən olsaydı, nə deyərdiniz?

– Kimdən? Kozettadanmı?

– Bəli.

Meyxanaçı qarının qırmızı və vəhşi üzündə iyrənc bir təbəssüm göründü.

– Ah, cənab, aparın onu, qoy sizin olsun, özünüzlə bərabər aparın, başına şəkər-qənd tökün, yermalası ilə bəsləyin, yedirin, içirin, nə istəyirsiniz edin, cənab, həzrət Məryəm, bütün övliyalar sizin köməyiniz olsun!

– Yaxşı.

– Doğrumu deyirsiniz? Siz onu aparmaq istəyirsiniz?

– Bəli, aparacağam.

– Bu saatmı?

– Bu saat. Uşağı çağırın gəlsin.

Tenardye qarı:

– Kozetta! – deyə çığırdı.

Yolçu isə sözüne davam edərək:

– Hələlik isə mən hesab üzrə borcumu verim, – dedi. – Mən nə qədər verməliyəm?

O baxdıqda heyretini gizlədə bilməyərək dedi:

– İyirmi üç frank!

Sonra meyxanaçı qadına baxdı və yenə təkrar etdi:

– İyirmi üç frank?

Bu üç sözü ikinci dəfə deməsindən, nida ilə sual arasındakı fərqi asanlıqla anlamaq olardı. Tenardye qarının zərbəyə hazırlaşmaq üçün kifayət qədər vaxtı vardı, o möhkəm səsle cavab verdi: – Bəli, bəli, cənab! İyirmi üç frank.

Yolçu masanın üstünə beş dənə beş franklıq pul qoydu.

– Qızı gətirin! – dedi.

Bu halda Tenardye özü otağın ortasına doğru gələrək:

– Bu cənab ancaq iyirmi altı su borcludur, – dedi.

Arvadı heyrətlə:

– Necə yəni iyirmi altı su? – deyə çığırdı.

Tenardye soyuq bir səsle cavab verdi:

– İyirmi su otaq üçün, altı su da yemək üçün. Qaldı ki, uşaq məsələsi, bu barədə cənabla mən özüm bir qədər danışmalıyam. Bizi tək burax, arvad.

Tenardye qarı böyük bir istedadın birdən-birə təzahür etməsindən heyran qalan adamın hiss etdiyi bir şey duydu, böyük bir aktyorun səhnəyə çıxaraq öz rolunu oynamağa başladığını hiss etdi və heç bir söz demədən çıxıb getdi.

İki kişi otaqda yalnız qaldıqdan sonra, Tenardye yolçuya stul təklif etdi. Yolçu oturdu. Tenardye ayaq üstə qaldı və üzü qeyri-adi bir xeyirxahlıq və sadəlik ifadəsi aldı.

– Cənab, – deyə Tenardye sözə başladı. – Mənə qulaq asın, mən sözü açıq deməliyəm: mən bu uşağı çox sevirəm.

Yolçu diqqətlə onun üzünə baxdı:

– Hansı uşağı?

Tenardye davam edərək:

– Lap gülməlidir! – dedi. – Amma nə edəsən? Adamın ürəyi uşağa bağlıdır. Bütün bu pullar mənim nəyimə gərəkdir? Bu yüz suluq pullarınızı geri götürə bilərsiniz. Mən bu uşağa pərəstis edirəm.

– Axı hansı uşağa? – deyə yolçu yenə soruşdu.

– Hansı uşaq olacaq? Bizim balaca Kozettaya. Deyəsən, axı siz onu bizdən ayıraraq aparmaq istəyirsiniz? Mən də sizə düzünü deyim, siz namuslu adamsınız, bu bir həqiqətdir, lakin bu da həqiqətdir ki, mən uşaqdan ayrılmağa razı ola bilmərəm. Mən buna razılıq verə bilmərəm. Bir zaman bu qız məni məzəmmət edə bilər. Mən onu ilk dəfə görəndə, lap körpə idi. Doğrudur, o, bizə baha oturmuşdur; doğrudur, qızın nöqsanları da var, biz varlı deyilik; doğrudur, o, bircə dəfə xəstə olduğu zaman mən yalnız dərmana dörd yüz frankdan artıq sərf etmişəm! Lakin Allah rızası üçün də bir şey etmək lazımdır axı! Zavallının nə atası var, nə də anası; onu mən böyütmüşəm, hər halda, çörəyim ona da çatır, özümə də. Bir sözlə, mən bu uşağa çox öyrəmişəm. Bilirsinizmi, uşaq elə bir şeydir ki, alışdıqdan sonra əl çəkə bilmirsən, arvadım bir az açıqlansa da, bu qızı sevir. Bilirsinizmi, bu qız bizim üçün lap doğma uşağımız kimidir. Onun səsini evdə eşitməyə adət etmişəm.

Yolçu Tenardyenin üzünə diqqətlə baxırdı.

– Məni bağışlayın, cənab, – deyə Tenardye davam etdi, – adam öz uşağını elə-belə, hər yoldan ötənə verməz axı. Məgər mən haqlı deyiləm? Əlbəttə, söz yox ki, siz varlı adamsınız, özü də abırlı adama oxşayırsınız. Ola bilsin ki, bu, qıza xoşbəxtlik gətirər... Lakin mən bilməliyəm. Başa düşürsünüzmü? Tutaq ki, mən onu buraxdım və özümü fəda etdim, ancaq mən bilmək istərdim ki, o hara gedəcək, mən onu gözdən qoymaq istəməzdim. Mən istəyirəm bilim ki, o kimin yanında olacaq, bəlkə, hərdənbir onu görməyə gəldim, o hiss etməlidir ki, atalığı yaxındadır, onun keşiyini çəkir. Bir sözlə, elə şeylər var ki, onlar bizim qüvvəmiz xaricindədir. Mən heç sizin adınızı da bilmirəm. Siz onu aparacaqsınız, mən də öz-özümə deyəcəyəm: “Bəs bizim Torağay hanı? O hara uçub getdi?” Mən heç olmazsa, bir parça kağız, heç olmazsa pasportun bir ucunu görməliyəm, elə deyilmi?

Yolçu Tenardyenin vicdanının ta dərinliklərinə qədər nüfuz edən bir nəzərlə müttəsil ona baxaraq qəti və ciddi bir səsle cavab verdi:

– Cənab Tenardye, Parisdən beş lyölük bir yola çıxan adam özü ilə pasport götürməz. Mən Kozettanı aparacağamsa, heç bir izahat vermədən aparacağam, ancaq bu qədər! Siz nə mənim adımla biləcəksiniz, nə də harada yaşadığımı. Qızın harada olacağını bilməyəcəksiniz, mənim məqsədim elə budur ki, o, sizi bir daha ömründə görməsin. Mən onun bu evlə əlaqəsini tamam üzürəm, o, artıq yox olur. Buna razısınızmı? hə, ya yox?

İblislər və dahilər müəyyən əlamətlərə görə ali bir varlığı duya bildikləri kimi, Tenardye də olduqca qüvvətli bir adama rast gəldiyini anlamışdı. O, bunu intuisiya ilə bir an içində, ona məxsus olan zirəklik və dərrakə ilə anlamışdı. Arabaçılarla şərab içərkən, çubuq çəkərkən və nəğmə oxuyarkən belə, Tenardye bütün axşamı bu yad yolçunu gözləri ilə izləyir, pişik kimi pusur, riyaziyyatçı kimi öyrənirdi, O, bu adamı şəxsi mənafeyi üçün, həzz almaq üçün, bir sövq-təbii ilə izləyirdi, eyni zamanda mükafat alacaq bir casus kimi onun hər bir hərəkətini pusurdu. Sarı redinqotlu adamın heç bir hərəkəti onun nəzərindən qaçmırdı. Tenardye hələ yolçu Kozetta ilə maraqlandığını bürüzə verməzdən əvvəl onun belə edəcəyini başa düşmüşdü. O, qocanın daim uşağa doğru çevrilən dalğın nəzərlərini görmüşdü. Lakin o, nə üçün bu uşaq ilə maraqlana bilərdi? Bu adam kim idi? Nə üçün bu qoca cibi dolu olduğu halda, bu qədər yoxsul geyinmişdi? Tenardye özünə verdiyi bu suallara cavab tapa bilmədiyindən əsəbiləşirdi. O, bütün gecəni bunu düşünmüşdü. Yad adam, hər halda, Kozettanın atası ola bilməzdi. Bəlkə, o, Kozettanın babasıdır? Elə isə nə üçün özünü birdən-birə tanıtdırmadı? Əgər sənin haqqın qanuni isə, niyə gizlədirsən? Görünür, bu adamın Kozettaya heç bir ixtiyarı yox idi. Bəs elə isə, o kimdir? Tenardyenin ağına cürbəcür fikirlər gəlirdi. O, bir çox şeylər fərz edir, lakin heç bir şey bilmirdi. Hər halda, bu adamla söhbətə girişdikdən sonra və burada bir sirr olduğuna əmin olduğundan, yolçunun tanınmaq istəmədiyini anladığından, Tenardye özünü qüvvətli hiss etdi. Lakin yolçunun aydın və möhkəm cavablarını eşitdikdən sonra, meyxanaçı bu müəmmalı adamın müəmmalı olmaqla bərabər, sadə olduğunu anladığı zaman, öz zəifliyini hiss etdi. Tenardye qətiyyənlə belə bir şey gözləməzdi. Onun bütün fərziyyələri puça çıxdı. O, bir saniyədə fikrini topladı, bütün bunları ölçüb biçdi. Tenardye bir an içində öz vəziyyətini aydınlaşdırmağı bacaran adamlardan idi. Artıq düzünə və cəld hərəkət etmək vaxtı çatdığını qət edərək, o da böyük sərkərdələrin qəti dəqiqədə hərəkət etdiyi kimi etdi. Tenardye birdən-birə bütün fikirlərini açaraq:

– Cənab – dedi, – mənə min beş yüz frank lazımdır.

Yolçu yan çibindən qara dəridən köhnə bir pul kisəsi çıxartdı, açdı, içindən üç bank bileti çıxartdı, masanın üstünə qoydu. Sonra yoğun baş barmağını bu biletlərin üstünə qoyaraq dedi:

– Kozettanı gətirin!

Bəs bu zaman Kozetta nə edirdi?

Kozetta oyuncaq başmağını qoyduğu yerə yüyürdü. Başmağın içindən bir qızıl pul tapdı. Bu pul napoleondor deyildi. Restavransiya dövrünün pullarından idi, iyirmi franklıq, təptəzə bir pul idi, üç tərəfində dəfnə çələnginin yerinə bir prus quyruğu çəkilmişdi. Kozetta mat və heyran qaldı. Artıq taleyi onu sərməst etməyə başlayırdı. O, qızıl pul nə olduğunu bilmirdi, ömründə bir dəfə də olsun qızıl pul görməmişdi. O, pulu götürdü, oğurlayıbmış kimi cəld önlüyünün cibində gizlətdi. Bununla belə, Kozetta bu qızıl pulun onunku olduğunu duyurdu, o, bu hədiyyəni verənin də kim olduğunu anlayır, lakin qəlbində həm sevinc, həm də qorxu hiss edirdi. Kozetta məmnun idi. Hətta heyran qalmışdı. Bu qədər zəngin, bu qədər gözəl olan bu hədiyyələri o, sanki, yuxuda görürdü, bu, həqiqət ola bilməzdi. Kukla da, qızıl pul da onda qorxu oyadırdı. O, bu dəbdəbə qarşısında şüursuz olaraq titrəyirdi. O, yalnız yad adamdan qorxmurdu. Əksinə, onu düşünməyə başladığıda, dərhal sakit olurdu. O, hələ dünənki axşamdan bəri, bütün sarsıntılardan yuxudan sonra öz balaca uşaq zəkası ilə, bu qədər qoca, zavallı və kədərli görünən, həqiqətdə isə bu qədər varlı və mərhəmətli olan bu adam haqqında düşünürdü. Meşədə bu qocaya rast gəldiyi dəqiqədən bəri onun üçün hər bir şey, sanki, dəyişmişdi. Ən balaca bir quşcuğazdan da az səadət görmüş olan Kozetta ana qanadı altında yaşamaq nə olduğunu bilmirdi. Beş yaşından, yəni özünü xatırladığı zamandan bəri, bu zavallı körpə həmişə qorxudan və soyuqdan titrəmişdi. O,

həmişə fəlakətin dondurucu küləyi qarşısında çıl-çılpaq dayanmışdı, indi isə ona elə gəlirdi ki, bədəni isti bir şeylə örtülmüşdü. Əvvəllər qəlbində soyuqdan başqa bir şey hiss etmədiyi halda indi bütün bədənində hərarət yayılırdı. O, artıq Tenardyedən belə əvvəlki kimi qorxmurdu. O, artıq tək deyildi, yanında kimsə dayanmışdı.

Kozetta cəld hər günkü səhər məşğələsinə başladı. Bir gün əvvəl içindən on beş suluq pul düşən cibindəki lüidör onun başını qarışdırırdı. Qızıla toxunmağa cəsarət etməsə də, hər dəfə beş dəqiqə dayanıb ona tamaşa edirdi, hətta dilini belə çıxardırdı. Kozetta pilləkəni süpürərkən birdən dayanır, bir yerdə donub qalır, tərənir, süpürgəni, yer üzündə hər bir şeyi belə unudub, cibinin içində parlayan bu ulduza tamaşa edirdi.

Tenardye qarı belə bir dəqiqədə onun başının üstünü almışdı.

Ərinin əmri ilə o, qızın dalınca getdi. Ağlagəlməz bir hadisə idi! Tenardye qarı ona yumruq belə vurmadı, bir söyüş belə söymədi!

O, mülayim bir səslə:

– Kozetta, – dedi, – tez buraya gəl.

Bir dəqiqə sonra Kozetta artıq aşağı mərtəbədəki salonda idi. Yolçu gətirdiyi boğçanı açdı.

Boğçanın içində yundan uşaq paltarları, döşlük, tuman, ləçək, yun corab, bir cüt çəkmə – bir sözlə yeddi yaşlı bir qız uşağı üçün nə lazımsa, hər şey vardı. Şeylərin hamısı qara idi.

Yolçu:

– Bala, – dedi, – bunları götür, get tez geyin.

Səhər yenidən açılırdı. Oyanaraq qapılarını açan adamlar Paris küçəsi ilə yoxsul paltarlı bir qocanın əlində çəhrayı bir kukla olan qara geyimli balaca bir qızın qolundan tutaraq getdiyini gördülər. Onlar Livriyə doğru gedirdilər.

Bu, bizim yad Yolçu ilə Kozetta idi.

Bu adamı kimsə tanımırdı, Kozettanı da kimsə tanımadı, çünki o, cındır paltarlarını atıb başqa bir paltar geyinmişdi.

Kozetta bu yerlərdən gedirdi. Kiminlə? Haraya? O, heç bir şey bilmirdi. O, yalnız Tenardye meyhanasını qoyub getdiyini anlayırdı. Ayrıllarkən kimsə onunla “vidalaşmadı”, o da kimsə ilə salamatlaşmadı. Bu evdə o, hamıya nifrət edirdi və hamı da ona nifrət edirdi.

Müsbətdən başqa qəlbi bu vaxta qədər heç bir şey duymayan zavallı, yazıq uşaq!

Kozetta aramla, iri gözlərini açıb, göylərə baxa-baxa gedirdi. Qızıl pulunu o yeni döşlüyünün cibinə qoymuşdu. Arabir əyilib pula baxır, sonra isə qocaya nəzər salırdı. Ona elə gəlirdi ki, guya, yəni yol gedən Allah-taala özüdür.

ONUNCU FƏSİL.

Artıq tamah baş yarar.

Tenardye qarı adəti üzrə ərinin işinə qarışmırdı. O, böyük hadisələr olacağını gözləyirdi. Yolçu ilə Kozetta getdikdən sonra Tenardye təqribən on beş dəqiqə gözləyib, arvadını çağırırdı və min beş yüz frankı ona göstərdi.

– Elə bucuğaz? – deyər qadın təəccüb etdi.

Bütün ailə həyatları boyu birinci dəfə idi ki, Tenardye qarı öz hökmdarının hərəkətini tənqid etməyə cəsarət edirdi.

Zərbə hədəfə dəymişdi. Tenardye:

– Əlbəttə, sən haqlısan, – dedi. – Mən lap axmağammış! Şlyapamı buraya ver, görüm!

Bank biletlərini qatlayıb cibinə soxdu, cəld otaqdan çıxdı, lakin əvvəlcə yanılıb sağa doğru getdi. Qonşulardan yolçu ilə uşağın haraya doğru getdiyini öyrəndi, gedənlərin izinə düşdü. Torağayla yolçunun Livriyə doğru getdiklərini görmüşdülər. O, sürətlə yola doğru addımladı.

Öz-özünə düşünərək sürətlə yeriyirdi. “Bu adam, yəqin ki, sarı pencək geyinmiş bir milyonçudur, mən isə lap sarsağam. O, əvvəlcə iyirmi su, sonra beş frank, sonra isə əlli frank, lap sonra da min beş yüz frank verdi, özü də lap asanlıqla verdi. O, mənə on beş min frank da verə bilərdi. Lakin mən ona çatacağam. Bundan başqa, qız üçün əvvəlcədən hazırlanmış olan paltar boğçası çox qəribə bir şey idi, burada mütləq bir sirr var. Lakin kəşf edilən bir sirri asanlıqla əldən buraxmazlar. Varlıların sirləri qızılla dolu süngər kimi bir şeydir, yalnız bu

süngəri sıxmağı bacarmaq lazımdır. Bu kimi fikirlər Tenardyenin başında dolaşırdı. “Mən lap axmağamış” deyərək o təkrar edirdi.

Monfermeyldən çıxıb, Livriyə doğru gedən yolun döndüyü yerə çatdıqda, bu yolun platodan keçdiyini ta uzaqlardan görmək olur. Tenardye bu yerə çatdıqdan sonra, qoca ilə qızı görə biləcəyini zənn edirdi. O, göz işlədikcə uzaqlara baxdı, lakin heç kəsi görə bilmədi. O, yenə yolçulardan soruq eləməyə başladı. Vaxt isə keçirdi. Rast gəldiyi adamlar onun soruşduğu uşaqla qocanın Qani tərəfdən meşəyə doğru yönəldiklərini söylədilər. Tenardye cəld bu tərəfə getdi. Doğrudur, Tenardiyeni qabaqlamışdılar, lakin uşaq axı yavaş yeriyir, Tenardye isə sürətlə gedirdi. Həm də Tenardye bu yerlərə yaxşı bələd idi.

Birdən Tenardye dayandı və ən mühüm bir şeyi unutmuş və geri dönməyə hazır bir adam kimi əlini alına vurdu. Mızıldanaraq:

– Çərək özümlə tufəng götürəydim, – dedi.

Tenardye bəzən aramızda görünən və tale onları yalnız bir tərəfdən göstərdiyi üçün anlaşılmamış qalan iki cür təbiətli adamlardan idi. Bir çox insanların taleyi belədir: onlar özlərini yalnız yarıya qədər göstərə bilirlər. Tenardye sakit və müvazinətli bir həyat sürəndə, hər halda, namuslu “olmasa” da, necə deyərlər, namuslu adı qazanacaq bir alverçi, yararlı bir vətəndaş olmaq üçün hər şeyə malik idi. Eyni zamanda başqa şəraitdə, onun gizli instinktlərini oyadan bəzi sarsıntılar baş verdikdə, Tenardye ən alçaq bir adama çevrilirdi. Bu, həm dükançı, həm də bir əjdaha idi. Kim bilir, bəlkə, iblisin özü belə Tenardyenin yaşadığı xarabanın bir küncündə çömbəlib oturaraq, insan alçaqlığının bu mükəmməl nümunəsi qarşısında dərin fikirlərə dalırdı. Bir anlıq tərəddüddən sonra Tenardye bu qərara gəldi ki, qayıtmaq olmaz, yoxsa onlar gözdən itə bilərlər!

Tenardye kəklik sürüsünün izinə düşmüş bir tülkü kimi, səhv etmədən, sürətli və inamlı addımlarla yoluna davam etdi.

Doğrudan da, gölləri keçdikdən sonra, Belvüyə gedən meşə yolunun sağ tərəfində olan böyük bir talanı çəpinə keçib, qədim Şol abbatlığının su kəmərinin üstündəki təpəni əhatə edən ot basmış xiyabana çatdıqda, Tenardye kolların üzərində bir şlyapa gördü. Bu, Tenardyenin xəyalında bir çox fərziyyələrə səbəb olan həmin şlyapa idi. Bu, yad adamın şlyapası idi. Kollar hündür deyildi, Tenardye yolçu ilə Kozettanın yorğunluq almaq üçün kolların altında oturduqlarını anladı. Qızın boyu balaca olduğundan görünmürdü, lakin kuklanın başı görünürdü.

Tenardye yanılmamışdı. Yolçu Kozettanın bir az dincini alması üçün oturmuşdu. Meyxanaçı kolluğun o tərəfinə keçib, birdən axtardıqları ilə üz-üzə gəldi.

O tövşüyərək:

– Bağışlayın, cənab, – dedi, – budur sizin min beş yüz frankınız, geri götürə bilərsiniz!

Bu sözlərlə Tenardye bank biletlərini yolçuya uzatdı. Yolçu onun üzünə baxdı.

– Bu nə deməkdir?

Tenardye ehtiramla cavab verərək:

– Cənab, – dedi, – bu o deməkdir ki, mən Kozettanı geri götürürəm.

Kozetta titrəyərək qocaya sığındı.

Qoca diqqətlə Tenardiyə baxaraq hər bir hecanı ayıra-ayıra:

– Siz Kozettanı geri götürürsünüz!

– Bəli, cənab, mən onu geri aparacağam. Bu saat mən nə üçün belə etdiyimi sizə anladaram. Mən fikrimi dəyişdim. Doğrusu, uşağı sizə verməyə mənim haqqım yoxdur. Bilirsiniz ki, mən namuslu bir adamam. Bu uşaq mənim deyil, onun öz anası var. Anası onu mənə etibar etmişdir, mən də onu ancaq anasına qaytara bilərəm. Siz mənə cavab verə bilərsiniz ki: “Axı onun anası ölmüşdür!” Tutaq ki belədir. Elə isə mən uşağı anası tərəfindən qızın verilməsi üçün kağız gətirən adama verə bilərəm. Aydındır, deyilmi?

Yolçu cavab vermədən əlini cibinə salıb araşdırırdı və Tenardye yenə içi bank biletləri ilə dolu pul kisəsini gördü.

Meyxanaçı sevincdən titrədi.

“Çox gözəl! – deyərək o düşündü. – Möhkəm dayan, Tenardye! O mənə rüşvət vermək istəyir!”

Yolçu pul kisəsini açmazdan əvvəl, ətrafına baxdı. Tamamilə boş və kimsəsiz bir yer idi. Nə meşədə, nə dərədə heç kəs görünmürdü. Yolçu pul kisəsini açdı və içindən Tenardyenin gözlədiyi kimi bank biletləri deyil, adi bir kağız parçası çıxartdı, kağızı açıb meyxanaçıya verərək:

– Siz haqlısınız, – dedi – oxuya bilərsiniz.

Tenardye kağızı alıb oxudu:

“Monreyl-sür-Mer,

25 mart 1823-cü il.

Cənab Tenardye!

Kozettanı bu kağızı gətirənə verərsiniz. Bütün xırda xərcləriniz ödəniləcəkdir.

Hörmətlərimi qəbul edin

Fantina”.

Yolçu dedi:

– Bu imza sizə tanışdır.

Bu, doğrudan da, Fantinanın imzası idi. Tenardye onu dərhal tanıdı.

Deyəcək bir şey qalmırdı. Tenardye çox bərk, həm də ikiqat açıqlanmışdı: o, həm almaq niyyətində olduğu puldan əl çəkməli idi, həm də məğlub edilmişdi.

Yolçu dedi:

– Bu məktubu bir bəraətnamə kimi saxlaya bilərsiniz.

Tenardye tam qayda ilə geriye çəkilməyə məcbur oldu. Dişləri arasından mızıldanaraq:

– İmzanı pis oxşatmamışlar, – dedi. – Yaxşı, eybi yoxdur.

Sonra son ümitsiz bir təşəbbüs daha etdi.

– Qoy siz deyən olsun, cənab. Tutaq ki, elə siz, doğrudan da, həmin adamsınız. O halda siz “bütün xırda xərcləri” ödəməlisiniz. Borc isə çox böyükdür.

Yolçu ayağa durdu və qolunun tozunu çırtığı ilə silərək:

– Cənab Tenardye, – dedi. – Yanvar ayında qızın anası elə hesab edirdi ki, sizə yüz iyirmi frank borcludur, lakin fevralda siz ona beş yüz franklıq bir hesab göndərmişdiniz; fevralın axırında siz üç yüz frank, martın əvvəlində isə yenə üç yüz frank almısınız, o zamandan doqquz ay keçmişdir; şərtə görə siz hər ay on beş frank almalısınız, bu isə cəmiyi yüz otuz beş frank edir. Siz yüz frank artıq almısınız. Demək, otuz beş frank borcu qalır. Mən isə indicə sizə min beş yüz frank vermişəm.

Tenardye tələnin polad dişləri arasına düşən bir canavarın çəkdiyini çəkirdi.

“Bu nə şeytan adammış!” deyə, o düşündü.

Tələyə düşmüş canavar nə edərsə, Tenardye də onu etdi: dartılıb qurtulmaq istədi. Bir dəfə bu həyasızlıq onu xilas etməmişdimi...

Bütün nəzakətlərini bir tərəfə ataraq, bu dəfə qəti bir səslə:

– A-dı-nı – bil-mə-di-yim – cə-nab, – dedi. – Ya mən Kozettanı aparacağam, ya da siz mənə min ekü verəcəksiniz.

Yolçu sakitcə Kozettaya dedi:

– Gedək, Kozetta!

O, sol əlini Kozettaya verdi, sağ əlini isə uzadıb yerdəki ağacını götürdü.

Tenardye dəyənəyin yoğunluğunu və yerin kimsəsizliyini öz-özünə qeyd etdi.

Yolçu qızla bərabər meşəyə girdi, meyxanaçı isə çaşqın halda hərəkətsiz qaldı.

Yolçu ilə qız uzaqlaşdıqca Tenardye yolçunun bir az əyilmiş, geniş çiyinlərinə və iricə yumruqlarına baxırdı.

Sonra özünə, zəif arıq əllərinə nəzər saldı. “Görünür, mən, doğrudan da, lap axmağammış, – deyə düşündü. – Adam da ova tufəngsiz çıxar?!”

Bununla belə o yenə təslim olmaq istəmədi.

– Mən onun haraya getdiyini bilməliyəm, – deyə mızıldandı və onları uzaqdan təqib etdi. Əlində yalnız iki şey qalırdı: biri – ”Fantina” imzası ilə bir parça kağızdan ibarət olan bir istehza, o biri isə – min beş yüz frankdan ibarət bir təsəlli.

Yolçu Kozettanı Livriyə və Bondiyə doğru aparırdı. O, başı aşağı, dalğın və kədərli halda yavaş-yavaş gedirdi. Qış ağacların yarpaqlarını tökmüşdü, buna görə Tenardye onlardan xeyli uzaq bir məsafədə yerisə də, gözdən itirə bilməzdi. Ara-sıra yolçu geriye baxır və dalınca adam gəlib-gəlmədiyini yoxlayırdı. Birdən o, Tenardiyeni gördü. Dərhal Kozetta ilə birlikdə qalın ağaclığa girdi, burada asanlıqla gizlənmək olardı.

Tenardye:

– Vay səni şeytan! – deyə səsləndi və sürətlə yeriməyə başladı.

Məşənin sıxlığı Tenardiyeni onlara yaxınlaşmağa məcbur etdi. Yolçu qalın ağaclığa girdikdən sonra, dönüb geriye baxdı. Tenardye kol-kos arasında gizlənmək istədisə də, qocanın gözlərindən qaça bilmədi. Qoca ona təşvişli bir nəzər saldı və yoluna davam etdi. Meyxanaçı yenə onları təqib etməyə başladı. Bu sürətlə iki yüz-üç yüz addım yeridilər. Birdən yolçu yenə dönüb baxdı və yenə Tenardye onun gözlərinə sataşdı. Bu dəfə yolçunun Tenardiyeyə saldığı nəzər o qədər qorxunc idi ki, meyxanaçı artıq onları təqib etməyin “mənasız” olduğunu anladı. Tenardye geriye döndü, evinə qayıtdı.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

9430-cu nömrə yenə meydana çıxır və Kozetta bu nömrəni lotereyada udur.

Jan Valjan ölməmişdi.

Dənizə düşəndə, daha doğrusu özünü dənizə atanda, ayağında kandal yox idi. Suyun altı ilə üzə-üzə, lövbər salmış gəmiyə çatdı, ona bağlanmış qayığa çıxdı. Burada gizlənərək, axşama qədər gözlədi. Gecə yenə üzməyə başlayaraq, Bren burnunun yaxınlığındakı sahilə çatdı. Kifayət qədər pulu olduğundan, burada özü üçün paltar aldı. Balaqye ətrafında o zamanlar bir meyxana vardı, qaçqın katorqalılar burada öz paltarlarını dəyişirdilər, meyxanaçı da bundan yaxşı pul qazanardı. Sonra Jan Valjan, qanunun sayıqlığını aldatmağa və cəmiyyətin onlar üçün təyin etdiyi və acı talelərindən qurtulmağa çalışan bütün bu zavallı qaçqınlar kimi, dolaşmaq və qorxulu yollardan getməyə başladı. Birinci dəfə Bosse yaxınlığında Pradoda gecələdi. Sonra yuxarı Alp dağlarında Brianson yaxınlığındakı Qran-Vilara doğru getdi. O, daim qorxu içində, gözübağlı qaçırdı, bu qaçmaq yeraltı yolları heç kimə məlum olmayan bir köstəbək qaçmağına bənzəyirdi. Sonralar onun izləri Sivrie vilayətindən En qəsəbəsində, Pireney dağlarında Qranj-de-Dumek deyilən bir yerdə yerləşən Akonda, Şapel-Qonaq kantonunda Şavayl adlı bir kəndin yaxınlığında və Brünidə Perige ətrafında tapılmışdı. Nəhayət, Jan Valjan gəlib Parisə çatdı. Bir az əvvəl biz onu Monfermeyldə gördük.

Parisə gəldikdə birinci fikri yeddi-səkkiz yaşlı qız üçün yas paltarını almaq və mənzil tapmaq idi. Bunu etdikdən sonra o, Monfermeylə yola düşdü.

Ehtimal ki, oxucunun yadındadır: Jan Valjan son qaçışından əvvəl Monfermeylə, yaxud onun ətraflarına gizli bir səyahət etmişdi ki, bu barədə də polis idarəsinin bir qədər məlumatı vardı. Lakin indi hamı onu ölmüş hesab etdiyindən, onun ətrafındakı qaranlıq bir qat daha artmışdı. Parisdə əlinə bir qəzet keçdi. Bu qəzet də onun öldüyünü təsdiq edirdi. Artıq o sakitləşmişdi, qəlbi yumşalmışdı, sanki, doğrudan da, ölmüşdü.

Jan Valjan Kozettanı Tenardiyenin pəncəsindən qurtardığı günün axşamı, hava qaralan zaman, Monso qarovulxanası tərəfdən uşaqla birlikdə Parisə daxil oldu. Burada bir kabrioletə minərək Rəsədxana meydanına qədər getdi. Orada kabrioletdən düşüb, sürücünün haqqını verdikdən sonra Kozettanın əlindən tutdu və hər ikisi gecənin qaranlığında, Ursin və Qlasyer tərəflərindəki kimsəsiz küçələrlə Xəstəxana bulvarına tərəf getməyə başladı.

Kozetta bütün günü həyəcan və təəssürat içərisində keçirmişdi. Yolda xəlvət bir meyxanadan bir qədər çörək və pendir alaraq bir hasar altında oturub yedilər. Tez-tez bir ekipajdan düşüb, o

birinə minirdilər, yolun bir hissəsini isə piyada getmişdilər. Kozetta şikayət etməsə də, çox yorğun idi. Jan Valjan qızın yorulduğunu görüb onu dalına aldı. Kozetta Katerinanı əlindən buraxmayaraq başını Jan Valjanın çiyinə qoydu və yuxuya getdi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Sahibkar Qorbo.

Bundan qırx il əvvəl, tənha bir yolçu Parisin lap kənarında olan Salpetrier tərəfdə gəzinərək, bulvar boyunca italyan qarovulxanasına qədər qalxmış olsaydı, burada Parisin demək olar ki, yox olduğunu görərdi. Demək olmaz ki, buralar tam mənada izsiz idi – burada yolçulara rast gəlmək olardı, buraya kənd də demək olmaz, çünki hər halda, kiçik şəhər evlərinə və dar küçələrə təsadüf edilirdi. Lakin bu yerləri şəhər də hesab etmək olmaz – küçələrdə böyük yollarda olduğu kimi dərin təkər izləri görünür, ot bitirdi; bu, böyük kənd də deyildi, çünki evlər kənd evlərinə nisbətən çox hündür idi. Elə isə həm məskun, həm də izsiz, həm boş, həm də adam yaşayan bu yerlərə nə ad qoymaq olardı? Bu, böyük bir şəhərin bulvarı, Parisin bir küçəsi idi, gecələr meşələrdən qorxunc, gündüzlər isə qəbiristanlıqdan daha ələmli bir yer idi.

Bu, At meydanının köhnə bir məhəlləsi idi. Əgər yolçu At meydanının dörd xaraba divarından o yana keçməyə cəsarət edib kiçik Bankir küçəsinə çatsaydı, sağ tərəfində uca bir divarla hasarlanmış balaca bir çətənə zəmisəsi, sonra nəhəng qunduzların yuvalarına bənzəyən bir çox palıd qabığı ovuntusu təpələri ilə örtülü bir düz, daha sonra isə hasarla dövrəyə alınmış və içərisi taxta-şalban, taxta kəpəyi, talaşa və kötük yığınları ilə dolu bir yer görərdi, bu yığınların üstündə bir it hürür və qarovul çəkirdi. Bundan sonra yolçu uçmuş və alçaq, uzun bir divar daha görərdi ki, bu divarın yaz günlərində başdan-başa çiçəklə örtülən mamır basmış, qara, kirli balaca bir qapısı da vardı. Daha sonra məhəllənin ən tənha bir yerində murdar, uçq bir bina vardı ki, divarları üzərində baş hərflərlə bu sözlər yazılmışdı: “Elan asmaq qadağandır” Həmin bu yerdə cəsarətli yolçu çox az tanınan Vin-Sen-Marsel küçəsinin axırına çatmış olardı. Orada, zavodun yaxınlığında bağları əhatə edən iki çəpərin arasında o zamanlar ilk görünüşdə balaca daxməyə bənzəyən köhnə bir ev vardı. Həqiqətdə isə bu ev kilsə böyüklüyündə idi. Evin küçəyə baxan tərəfi ensiz olduğu üçün, kənardan baxana bu ev balaca görünürdü. Demək olar ki, bütün ev yerin altında gizlənmişdi. Yalnız qapısı ilə bir pəncərəsi görünürdü. Bu koma ikimərtəbəli idi. Komaya diqqətlə baxan adam, hər şeydən əvvəl, qərribə bir şey görərdi: evin qapısı yalnız balaca bir anbar qapısı ola bilərdi, halbuki qapı yumşaq daşdan deyil, bərk daşdan açılmış olsaydı, bir kaşanəni bəzəyə bilərdi.

Bu qapı yonulmamış kötüyə oxşayan köndələn dirəklərlə birləşdirilmiş bir neçə köhnə və qurd yemiş taxtadan ibarət idi. Qapı hündür pilləli, kirli, tozlu, dik bir pilləkənə açılırdı; suvağı tökülən pillələrin eni də qapı enində idi. Küçədən bu pilləkənin nərdivan kimi iki divarın arasına girdiyi və qaranlıqda yox olduğu görünürdü. Kobud qapı oyuğunun üst tərəfi ensiz bir taxta ilə qapanmışdı ki, bunun da ortasında olan üçbucaqlı bir deşik, həm pəncərə, həm də qapı bağlı olduğu zaman bir baca yerini görürdü. Qapının iç tərəfində mürəkkəbə batırılmış iri bir fırça ilə “52” rəqəmi yazılmışdı, bayırda isə yenə həmin fırça ilə qapının üstündə “50” rəqəmi yazılmışdı. Bu sizi çaşdırır. Harada olduğunuzu necə bilmək olar? Qapalı qapı buranın 50 nömrəli ev olduğunu göstərir, qapı açıq olduğu zaman isə 52 nömrəli ev olduğu anlaşılır. Bu üçbucaqlı pəncərədən pərdə əvəzinə kirli cındırlar asılmışdı.

Pəncərə geniş və hündür idi, şəbəkəli taxtaları və iri şüşələri vardı. Ancaq bu şüşələr bir çox yerdən sınımışdı, sınıq yerlərə isə məharətlə kağızdan yamaq qoyulduğundan, həm üstü örtülmüşdü, həm də dərhal gözə çarpırdı. Pəncərənin taxtaları isə yarıqopmuş və laxlamış olduğundan daxmədə yaşayanlar üçün bir müdafiə olmaqdan artıq, yolçular üçün təhlükə təşkil edirdi. Pəncərələrin düşmüş köndələn pərvazları yerinə boy uzunluğunda taxtalar mıxlanmışdı. Bu sürətlə pəncərə pərvazları pəncərə qanadlarına çevrilmişdi.

İyrənc görünən bu qapı yamaqlı olsa da, ləyaqətli görünən bu pəncərə eyni evin fonunda təsadüfən bir-birinə rast gələn iki dilənçini xatırladırdı: bunlar bir-birinə rast gəlib yan-yana gedirdilər, lakin cındırları bir olsa da, zahirən bir-birinə bənzəmədilər; birisi peşəkar bir dilənçi olduğu halda, o birisi yoxsullaşmış bir zadəgana bənzəyirdi.

Pilləkən yaşayış evinə çevrilmiş və anbara bənzəyən binanın geniş və əsas hissəsinə çıxırdı. Bu binanın daxilində uzun bir koridor vardı ki, bunun da sol və sağ tərəflərində müxtəlif böyüklükdə qəfəsələr yerləşmişdi. Ehtiyac böyük olduqda yaşayış üçün istifadə edilən bu qəfəsələr, daxmadan daha çox balaca anbara bənzəyirdi. Pəncərələri qonşuluqdakı boş sahəyə açılırdı. Bütün bu qaranlıq, cansıxıcı, tutqun və həzin binaya damın, yaxud binaların deşikləri arasından ya günəşin solğun işığı düşər, ya da buz kimi soyuq şimal küləyi girərdi. Bu kimi evlərin xüsusiyyətlərindən birisi də iri hörümçəklərin olmasıdır.

Bulvar tərəfinə açılan qapının sonunda, adam boyu hündürlüyündə, divarın içində qapalı bir baca vardı, dördbucaqlı bir deşikdən ibarət olan bu baca küçədən keçən uşaqların atdıqları daşlarla dolu idi.

Binanın bir hissəsi bir az bundan əvvəl uçub dağılmışdı. İndiyə kimi salamat qalan hissəsinə baxdıqda isə bu binanın vaxtilə necə bir şey olduğunu təsəvvür etmək olar. Bu bina, ən uzağı yüz il bundan əvvəl tikilmişdir. Yüz il kilsə üçün cavanlıq, yaşayış evi üçün isə qocalıq deməkdir. İnsanların ömrü puç və müvəqqəti olduğu kimi, evlər də müvəqqətidir, Allahın evi isə – Allahın əbədiyyəti deməkdir.

Poçtalyonlar bu komaya 50-52 nömrəli ev deyirdilər, lakin bütün məhəllədə bu bina “Qorbonun evi” adı ilə məşhur idi.

Bu adın haradan doğulduğunu aydınlaşdırmalıyıq.

Xüsusi zövqləri üçün lətifə kolleksiyaları toplayan və sancağa sancılmış cücülər kimi ən xırda hadisələri belə hafizələrində saxlayan xırda macərə həvəskarları keçən əsrdə, təxminən, 1770-ci ildə, Şatledə iki prokuror olduğunu yaxşı bilirdi. Prokurorlardan birinin adı Korbo, o birinin adı isə Renar1 idi. Lafonten bu adların ikisini də qabaqcadan duymuşdu, Bu hadisə olduqca maraqlı olduğundan, məhkəmə karguzarları bunu lağlağı üçün bəhanə etmişdilər. Ədalət sarayının bütün qalereyalarında çox biçimsiz olsa belə, şeir şəklində dərhal yayılan bir parodiya yazılmışdı:

Bir qarğa ağzında dustaq orderi.
İri qovluqların üstünə düşdü.
Ac-susuz dolaşan günlərdən bəri.
Tülkünün meşədə burnu gicişdi.
Ağzı sulanaraq çıxdı meşədən.
Gəlib dedi: “Qarğa, xoş gəlmisən sən!”

və i.a.

Hörmətli qanunçular bu bayağı zarafatdan pərt olub, dallarınca gələn qəhqəhə səslərindən özlərini təhqir edilmiş bilərək, öz familiyalarını dəyişmək məqsədilə krala müraciət edirlər. Onların ərz-halı XV Lüdovikə təqdim edildiyi zaman sağda papa nunsisi, solda isə – kardinal Laroş-Emon dindar bir tövrlə diz çökərək, əlahəzrətin hüzurunda öz yatağından qalxmaqda olan madam Dübarrinin yalın ayaqlarına tufli geyindirirdilər. Bu iki yepiskopa baxaraq qəhqəhə çəkən kral, indi də fərəhlə prokurorların halına gülməyə başlamış və mərhəmət əta edərək, həmin bu məhkəmə siçovullarına öz adlarını bir balaca dəyişməyə icazə vermişdi. Məsələn, cənab Korboya kralın adından icazə verilmişdi ki, familiyasının baş hərfinə bir balaca quyruq əlavə edərək, artıq Qorbo adlansın; cənab Renarın isə bəxti gətirməmişdi: ona ancaq R hərfinə P hərfini əlavə etmək üçün icazə verilmişdi; bu surətlə Renar artıq Prenar1 adlanmağa başladı, bu surətlə yeni familia da ona əvvəlkindən az yaraşmırdı.

Demək, yerli rəvayətə görə, Xəstəxana bulvarındakı 50-52 nömrəli evin sahibi elə həmin bu Qorbo idi. Bu böyük pəncərəni icad edən də bu Qorbo olmuşdur.

Elə bu səbəbə görə də bu koma Qorbonun evi adlanırdı.

50-52 nömrəli evin qabağında, bulvardakı başqa ağaclarla bərabər bir də yekə bir qarağac yüksəlirdi. Bu qarağacın budaqlarının çoxu qurumuşdu. Elə bu ağacdən Qobelen qapısının küçəsi başlayırdı, bu küçə o zamanlar hələ daşla döşənməmişdi. Küçə boyu sısqə ağaclar əkilmişdi, bu ağaclar ilin fəsillərindən asılı olaraq gah yaşıl, gah da qonur rəng alırdı. Parisi əhatə edən hasara çatar-çatmaz bu ağaclar birdən-birə yox olurdu. Qonşuluqdakı fabrikin borularından qalaq-qalaq yüksələn tüstü bütün məhəlləyə göydaş iyi saçırdı.

Şəhər qapıları yaxınlıqda idi. Parisi əhatə edən hasar 1823-cü ildə hələ vardı.

Bu şəhər qapısı özü insanda ələmli xəyallar oyadırdı. Bisetrə gedən yol buradan keçirdi.

İmperiya və Restavrasiya dövründə ölümə məhkum edilənlər edam günü Parisə həmin bu qapıdan daxil olardılar. 1829-cu ildə baş vermiş və “Fonteneblo qapısındakı cinayət” adlanan gizli bir hadisə həmin bu yerdə olmuşdu. Qanun bu cinayətin müqəssirlərini tapa bilmədi. Bu, aydınlaşdırılmamış qalan qaranlıq bir məsələ, kəşf edilməmiş olan dəhşətli müəmmadır. Bir neçə addım da qabağa getsəniz, faciəli Krulbarb küçəsinə çatacaqsınız, burada Ulbax, melodramda oynayan bir artist kimi göylər guruldarkən, xəncərlə ivrilə bir çoban qızı öldürmüşdü. Bir neçə addım daha atsanız, Sen-Jak qapılarındakı təpələri kəsik murdar qarağaclarla, insanpərvərlərin eşafotu gizlətməkmeyilindən doğan bu şeyə, rəzil və şərəfsiz Qrev meydanına, ölüm cəzasının mənzərəsindən dəhşətə gələn, lakin nə mərd-mərdanə onu ləğv edə bilən, nə də öz nüfuzu ilə müdafiə edə bilən dükənçilərin və meşşanların əməlinə çatmış olacaqsınız.

Otuz yeddi il bundan əvvəl, daim dəhşət saçmaq üçün yaranmış Sen-Jak meydanı nəzərə alınmasa, bütün bu qorxunc bulvarın ən dəhşətli yeri, ola bilsin ki, bizim zəmanəmizdə belə heç də gözəl olmayan bu yer idi ki, 50-52 nömrəli koma da burada yerləşirdi.

Yalnız iyirmi beş il keçəndən sonra burada şəhərlilər ev tikməyə başladılar. Bura çox ürəkdarıxdırıcı yer idi. Burada sizi qəmli fikirlər alır, siz uca günbəzi buradan yaxşıca görünən Salpetriyələ hasarı yaxında olan Bisetr arasında olduğunu hiss edirsiniz; yəni siz özünüzü divanə bir qadınla divanə kişi arasında hiss edirsiniz. Gözlərinizin əhatə etdiyi bütün məsafədə yalnız sallaqxanalar, dairə hasarı və qışlalara, monastirlərə bənzəyən tək-tük fabrik fəsadları görünürdü. Hər yanda baraklar, tikinti zir-zibili, matəm örtüyü kimi qara köhnə divarlar, kəfən kimi ağ yeni divarlar, hər yanda sıra ilə əkilmiş ağaclar, düz xətlə uzanan tikintilər, bəzəksiz fəsadların uzun və soyuq xətləri, düzbucaqların qəm-qüssə gətirən yeknəsəqliyi. Nə yerdə bir qırıqlıq, kələ-kötürlük, nə tikintilərdə bir bəzək. Başdan-başa soyuq, yeknəsəq, iyirənc bir mənzərə. Heç bir şey simmetriya kimi insan qəlbini əzmir. Çünki simmetriya – ürək darıxdırmaq deməkdir, ürək darıxdırmaq isə qəm və hüznün mahiyyətidir. Məyusluq hər zaman əsnər. İnsanların əzab və iztirab çəkdiyi, cəhənnəmdən də dəhşətli bir yer varsa, o da ancaq insanların ürəyi darıxdığı bir cəhənnəmdir. Doğrudan da, belə bir cəhənnəm olsaydı, Xəstəxana bulvarının bu hissəsi həmin cəhənnəmə gedən bir xiyaban ola bilərdi.

Bununla belə, gecə yaxınlaşdıqca, günəş sönən dəqiqələrdə, xüsusilə qış günlərində, qışın buz kimi soyuq nəfəsi qarağacların son qonur yarpaqlarını qoparan, qaranlıqda göz-gözü görməyən və göydə ulduzlar sönən zaman, yaxud küləyin şiddətindən buludlarda ay üçün pəncərə açıldıqda, bulvar birdən-birə dəhşətli olur. Onun qara xətləri qaranlığa doğru gedərək, nəhayətsiz sonsuzluğun bir parçası kimi yox olub gedir.

Yolçu dar ağacı ilə əlaqədar olan saysız-hesabsız xatirələri, bu yerə aid əfsanələri yadına salır. Bir çox cinayətlərin baş verdiyi bu məhəllənin tənhalığında qorxunc bir şey gizlənir. Adama elə gəlir ki, qaranlıqda hər yerdə tələlər qurulmuşdur, dumanlı kölgələr şübhə oyadır, ağaclar arasındakı uzun dördbucaqlı çuxurlar isə qəbirə bənzəyir. Gündüz bu şeylər çirkin görünür, axşam ələmli bir təsir bağışlayır, gecə isə məşum bir dəhşət saçır.

Yay günlərində axşamlar, qarağacların altındakı köhnə, sökük oturacaqlarda qoca qarılar oturardı. Onlar sırtıqlıqla sədəqə dilərdilər.

Lakin qədimlikdən artıq köhnəlik təsiri bağışlayan bu məhəllə, hələ o zaman dəyişməyə doğru meyil edirdi. Onu görmək istəyənlər tələsməli idilər. Hər gün ümumi mənzərədən bir şey yox olurdu. Hal-hazırda son iyirmi il ərzində olduğu kimi bu köhnə məhəllə ilə yanaşı yerləşmiş olan Orlean dəmir yolunun vağzalı məhəllənin tez dəyişməsinə səbəb olur. Paytaxtın ucqarlarında dəmiryol stansiyası yaranar-yaranmaz, dərhal qəsəbə məhv olur, şəhər doğulur. Sanki, insan

hərəkətlərinin bu böyük mərkəzləri ətrafında bu qüvvətli maşınların gurultusundan, bu əjdaha kimi kömürü həzm edib alov püskürən mədəniyyət atlarının nəfəsindən yeni cücərtilərlə dolu olan bu torpaq sarsılır, titrəyir, insanın qədim mənzillərini udmaq və yenilərini doğurmaq üçün ağzını geniş- geniş açır. Köhnə evlər uçulur, yeni evlər ucalır.

Orlean dəmir yolu stansiyası Salpetrier mülkünə hücumu keçdiyi gündən bəri, Sen-Viktor xəndəkləri və Nəbatat bağı ilə həmhüdüdü olan qədim və dar küçələr sarsıldı, günün müəyyən vaxtlarında üç-dörd dəfə axın sürəti ilə keçən dilicanlar, fiakrlar və omnibuslar evləri sağa və sola doğru çəkilməyə məcbur etdilər. İlk baxışda həqiqətdən uzaq görünən bəzi hadisələr var, bununla belə onlar tamamilə həqiqətə uyğundur: iri şəhərlərdə günəş üzünü cənuba doğru çevrilmiş evlər əmələ gəlməsinə səbəb olduğu kimi, şübhə yoxdur ki, küçələrdən sel kimi keçən ekipajlar da küçələrin genişlənməsinə səbəb olur. Yeni həyatın əlamətləri göz qabağındadır. Bu qədim əyalət məhəlləsində, ən tənha bucaqlarda belə, döşəmə yollar çəkilir, hələ yolçuların keçmədiyi yerlərdə belə hər tərəfdə səkilər uzanmağa başlayır. Bir dəfə, 1845-ci ilin unudulmaz iyul səhərində burada birdən-birə qara asfalt qazanları tüstülədi; demək olar ki, o gün mədəniyyət Lursin küçəsinə çatdı və Paris Sen-Marso qəsəbəsinə qədəm qoydu.

İKİNCİ FƏSİL.

Bayquş və bülbül yuvası.

Jan Valjan həmin bu Qorbonun koması qabağında dayandı. O, vəhşi quşlar kimi özünə yuva tikmək üçün bu kimsəsiz yeri seçmişdi.

Əlini jiletinin cibinə salıb oradan açar kimi bir şey çıxartdı, qapını açıb içəri girdi, sonra qapını möhkəm bağladı və Kozetta qucağında, pilləkənlə yuxarı qalxdı.

Pilləkənin başında cibindən başqa bir açar çıxartdı, ikinci qapını açdı. İçəri girib dərhal qapını bağladığı otaq geniş bir çardağa bənzəyirdi. Avadanlığı yerə salınmış bir döşəkdən, masadan və bir neçə stuldan ibarət idi. Küncdə bir soba vardı. Soba qalanmışdı, içində közərmiş od görünürdü. Bulvarda yanan fənər bu miskin mənzili sönük işıqla işıqlandırır. Otağın dal tərəfində balaca bir dəhliz vardı, buraya qatlama dəmir bir çarpayı qoyulmuşdu. Jan Valjan qızı çarpayının üstünə elə ehmalca qoydu ki, qız oyanmadı.

Kibrit çəkib şamı yandırdı, – bunlar əvvəlcədən hazırlanıb masanın üstünə qoyulmuşdu. Sonra əvvəlki kimi heyran bir nəzərlə Kozettaya baxmağa başladı. Baxışında az qala divanəlik dərəcəsinə çatan bir mərhəmət və rıqqət görünürdü. Bu qızcıqaz yalnız böyük bir qüvvə, yaxud böyük bir zəiflik əlamətlərindən olan sakit bir etimadla yatmışdı. Kiminlə harada olduğunu belə bilmədən rahat-rahat yatırdı.

Jan Valjan əyilib bu uşağın əlini öpdü.

Doqquz ay bundan əvvəl o, bu qızın anasının əlini öpmüşdü. Anası da qızı kimi yatmışdı, lakin əbədi olaraq yatmışdı.

Qəlbi yenə o vaxtkı kimi acı, ağır, həzin bir hissə və pərəstişlə dolu idi.

O, Kozettanın çarpayısı qarşısında diz çökdü.

Gün çıxmışdı, Kozetta isə hələ yatırdı. Dekabr günəşinin solğun ziyası çardağın pəncərəsindən girərək tavan üzərində uzun kölgələr və işıqlar cızırdı. Birdən-birə, bulvar şosesi ilə keçən ağır daşla yüklənmiş bir araba göy guruldayırmış kimi bir gurultu salaraq bütün komanı başdan-başa sarsıtdı və titrəməyə məcbur etdi.

Kozetta bu gurultudan birdən-birə oyanaraq çığırdı:

– Bəli, xanım, bəli! Bu saat, bu saat gəlirəm!

Gözlərinin qapaqları hələ yuxudan açılmamış bir halda çarpayıdan sıçrayaraq əllərini otağın küncünə doğru uzatdı.

– Aman Allah! – deyər bağırırdı. – Bəs mənim süpürgəm hanı? Gözlərini geniş açdıqda Kozetta qarşısında Jan Valjanın gülər üzünü gördü.

QIZ:

– Ah, lap yadımdan çıxmışdı, – dedi. – Sabahınız xeyir olsun, cənab.

Uşaqlar öz təbiətləri etibarilə sevinc və səadəti təcəssüm etdiklərindən sevinc və səadətə tez və səmimiyyətlə alışırlar.

Kozetta yatağının ayaq tərəfində Katerinanı görərək dərhal qucağına aldı. O, kuklası ilə oynaya oynaya Jan Valjana min cür sual verirdi. O haradadır? Paris çoxmu böyükdür? Madam Tenardye ondan çoxmu uzaqdadır? Dalımca gələ bilməz ki? Birdən Kozetta çığırdı:

– Ah, bura nə gözəldir!

Bu, iyirənc bir daxma idi, lakin Kozetta burada özünü azad hiss edirdi. Nəhayət, yenə soruşdu:

– Otağı süpürümmü?

Jan Valjan cavab verdi:

– Oyna.

Bütün gün belə keçdi. Heç bir şey anlamağa çalışmayaraq Kozetta öz kuklası ilə bu adamın yanında özünü son dərəcə xoşbəxt hiss edirdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

İki bədbəxtlik birləşəndə... səadət əmələ gəlir.

Ertəsi gün səhər tezdən Jan Valjan yenə də Kozettanın yatağı yanında durmuşdu. O, hərəkətsiz dayanıb Kozettaya baxaraq onun oyanmasını gözləyirdi.

Qəlbinə yeni qəribə duyğular girirdi.

Jan Valjan heç bir zaman heç bir kəsi sevməmişdi. İyirmi beş il idi ki, o tamamilə yalnız idi. O heç bir zaman ata, məşuq, ər, dost olmamışdı. Katorqada acıqlı, qaşqabaqlı, bakir, nadan və vəhşi bir adam idi. Bu köhnə katorqalının qəlbinə hələ heç bir şey toxunmamışdı. Bacısı və bacısının uşaqları dumanlı və uzaq bir xatirə kimi yadına gəlirdi, lakin sonralar onlar da xatirəsindən tamamilə silindi. Jan Valjan onları tapmaq üçün çox əlləşdisə də, tapa bilmədi, unutdu, getdi. İnsan təbiətinin xasiyyəti belədir. Gəncliyində başqa hisslər, meyillər olmuşsa, onlar da artıq yox olmuşdu.

O, Kozettanı gördüyü, balaca qızı götürüb özü ilə apardığı, azad etdiyi zaman bütün qəlbinin sarsıldığını hiss etdi. Qəlbinin bütün ehtirasları və mehribanlıq hissləri birdən-birə oyanaraq bu uşağa doğru meyil etdi. Jan Valjan Kozettanın yatdığı çarpayıya yaxınlaşarkən sevincindən titrəyirdi. O, doğum ağrılarını hiss edən və bunun nə olduğunu anlamayan gənc bir anaya bənzəyirdi. Bu ona görədir ki, sevməyə başlayan bir qəlbin böyük, əsrarəngiz hərəkətində dumanlı və şirin bir şey var.

Zavallı qoca, bakir qəlb!

Lakin Jan Valjanın əlli beş yaşı olduğu halda, Kozettanın səkkiz yaşı vardı, odur ki, həyatında duya bilməyəcəyi bütün məhəbbət uşağa doğru yönələrək anlaşılmaz bir nurla parladi.

Bu onun həyatında parlayan ikinci bir nurani xəyal idi. Yepiskop həyatının üfüqlərində mərhəmət şəfəqlərini saçdı, Kozetta isə məhəbbət şəfəqini alovlandırdı.

İlk günlər böyük bir səadət içində keçdi.

Kozettaya gəlincə, o da özü belə hiss etmədən, dəyişmişdi. Zavallı körpə! Anası onu qoyub getdiyi vaxt Kozetta o qədər balaca idi ki, yadına belə gəlmirdi. Üzüm tənəyinin zoğları kimi hər şeyə yapışaraq sarmaşmağa çalışan bütün uşaqlar kimi, Kozetta da sevmək istəyirdi. Lakin bu ona mümkün olmurdu. Hamı onu rədd etdi: Tenardyelər də, onların uşaqları da, başqa uşaqlar da, hamı rədd etdi. Kozetta bir itə məhəbbət bağlamışdı, o da öldü. Bundan sonra heç kəs və heç bir şey onunla maraqlanmadı. Bunu söyləmək belə insanda dəhşət oyadır, lakin bir dəfə biz bunu qeyd etdik: səkkiz yaşında ikən Kozettanın soyuq bir qəlbi vardı. Günah özündə deyildi, o, sevmək qabiliyyətini itirməmişdi, lakin, əfsus, o, sevmək imkanından məhrum edilmişdi. Odur ki, elə ilk gündən o bütün fikirləri, hissləri, qəlbi ilə bu qocaya bağlandı. Kozetta indiyə kimi hiss etmədiyi bir şey hiss edir, qəlbi sevinclə döyünürdü.

Bu mərhəmətli adam ona artıq nə qoca, nə də yoxsul görünürdü. Bu daxmanı gözəl saydığı kimi, Jan Valjan da ona gözəl görünürdü.

Şəfəqin, uşaqlığın, gəncliyin, sevincin təsiri belədir. Məkan və həyatın dəyişməsinin burada böyük əhəmiyyəti vardır. Yer üzündə ən gözəl bir şey varsa, o da çardaqda duyulan səadət in al şəfəqləridir. Bizim hər birimizin keçmişində belə işıqlı bir guşə var.

Təbiət Jan Valjanla Kozettanın arasında böyük bir hasar çəkmişdi: bunları bir-birindən yarım əsr ayırırdı. Lakin həyat bu hasarı yıxdı. Tale yaşları müxtəlif, lakin dərdləri bir olan və yaşamaq əsaslarından məhrum edilən bu iki insanı birdən-birə görüşdürmüş və ayrılmaz bağlarla birləşdirmişdi. Həqiqətən, bu iki həyat bir-birini tamamlayırdı. Kozetta təbii hisslə bir ata, Jan Valjan isə bir övlad axtarırdı. Bir-birinə rast gəlmələri – bir-birini tapmaları demək idi. Qoca ilə balaca qızın əlləri bir-birinə toxunduğu zaman, bu sirli dəqiqədə, sanki, onlar bir-birinə sarıldılar. Bu iki qəlb görüşdükdə, sanki, bir-birinə nə qədər lazım olduqlarını hiss edərək, bir-birilə əbədi olaraq qovuşdular.

Sözləri ümumi və hamının başa düşdüyü mənada işlədərsək, bunlar haqqında belə demək olardı: bütün aləmdən məzar divarı ilə ayrılmış olan Jan Valjanla Kozetta, sanki, iki şeyi təcəssüm edirdilər: Jan Valjan – dul qalanların, Kozetta isə yetim qalanların təcəssümü idi. Və Jan Valjan, sanki, göylərin əmri ilə Kozettanın atası oldu.

Bu surətdə, Şel meşəsinin qaranlığında Jan Valjanın Kozettanın əlini-əlinə alması əsrarəngiz bir duyğu oyatmışdı. Bu duyğu xəyaldan yox, bir həqiqətdən doğmuşdu. Jan Valjanın bu uşağın taleyinə qarışması Allahın əmri idi.

Demək, Jan Valjan özü üçün yaxşı bir sığınacaq tapmışdı. Burada onun üçün, deyərsən, heç bir qorxu yox idi.

Kozetta ilə Jan Valjanın yaşadığı otağın pəncərəsi bulvara açılırdı. Bütün evdə bu, yeganə pəncərə idi, odur ki, evin həm yan, həm də qabaq tərəfində yaşayan qonşuların nəzərlərinə sataşmaq qorxusu yox idi.

50-52 nömrəli evin aşağı mərtəbəsi köhnə bir anbardan və bostançıların məhsullarını qoymaq üçün istifadə etdikləri bir damdan ibarət idi. Bu mərtəbənin üst mərtəbə ilə heç bir əlaqəsi yox idi, ondan nə pilləkəni, nə bacası olmayan taxta tavanla ayrılmışdı, bu mərtəbə bütün komanın mərtəbələrini ayıran, sanki, qapalı arakəsmə idi. Dediymiz kimi, ikinci mərtəbə bir çox balaca otaqlardan və bir neçə çardaqdan ibarət idi: bunların yalnız birində Jan Valjanın təsərrüfatını idarə etməyə razılıq vermiş bir qarı yaşayırdı. Qalan otaqlar isə bomboş idi.

Qarı “evin baş kirayənişini” adlanırdı, ancaq əslində evin qapıçısı idi. Milad axşamı otağı Jan Valjana kirayəyə verən də elə bu qadın idi. Jan Valjan özünü İspaniya qiymətli kağızları sayəsində iflas etmiş bir rantye kimi tanıdıraraq, nəvəsi ilə birlikdə burada yaşamaq istədiyini söyləmişdi. Altı ayın kirayə pulunu qabaqcadan verərək, bildiyimiz kimi qarıdan otağı və dəhlizi döşəməyi xahiş etmişdi. Qarı da axşamdan peçi qalamış və onların gəlişi üçün hər şeyi hazırlamışdı.

Bu surətlə həftələr keçir, qoca ilə uşaq bu miskin komada xoşbəxt bir həyat sürürdülər.

Kozetta səhərdən axşama kimi gülüb oynayır, danışır, mahnı oxuyurdu. Uşaqların da quşlar kimi, səhər nəğmələri var.

Bəzən Jan Valjan Kozettanın soyuqdan çatlamış və qızarmış kiçik əlini əlləri arasına alar və öpərdi. Yazıq qızciğaz, yalnız döyülməyə adət etdiyindən, bunun nə demək olduğunu anlamaz və utana-utana çəkilərdi.

Bəzən də Kozetta ciddi bir tövr alaraq öz qara paltarına baxmağa başlardı. Kozetta artıq cındır paltar geyinmirdi, o, yas əlaməti olan qara paltar geyinirdi. O, səfalətdən uzaqlaşaraq həyata qədəm basırdı.

Jan Valjan ona savad öyrətməyə başladı. Çox vaxt uşağın sözləri höccələməsinə dinlərkən o, katorqada pis niyyətlə savad öyrəndiyini xatırlardı. İndi niyyəti dəyişmişdi, o, uşağa savad öyrədirdi. Qoca katorqalı bunu düşündükcə, dalğın bir mələk təbəssümü ilə gülümsərdi.

Jan Valjan bunu taleyin əmri, insana hökm edən bir varlığın iradəsi olduğunu hiss edir və xəyalata dalardı. Yaxşı niyyətlərin də, pis niyyətlərin də uçurum kimi yerləri var.

Kozettaya savad öyrətmək və ona istədiyi qədər oynamaq üçün imkan yaratmaq – Jan Valjan həyatının bütün mənasını, demək olar ki, bunda görürdü. Bəzən də Kozettaya anasından danışar və dua oxutdurardı.

Kozetta ona “ata” deyərdi, onun başqa adı olduğunu bilməzdi.

Jan Valjan saatlarca Kozettanın kuklasını geyindirib soyundurmasına baxar və onun civiltisini dinlərdi. Həyat indi onun üçün də maraqsız deyildi, insanlar ona mərhəmətli və ədalətli görünürdü, artıq bu uşaq onu sevdikdən sonra, o heç kəsi fikrində məzəmmət etmirdi, təqsirləndirmirdi; o, tamam qocalıncaya qədər yaşamaq istəyirdi. Gələcək ona, sanki, Kozettanın saçıdığı parlaq bir nurla işıqlaşmış kimi görünürdü. Ən yaxşı adamlar belə xudbin fikirlərdən çəkinə bilməzlər. O, bəzən qızın gözəl olmayacağını düşünərək sevinirdi.

Bu bizim şəxsi rəyimiz olsa da, lakin mətləbi sonuna qədər söyləyəcək olursaq, zənnimizcə, Jan Valjan Kozettanı sevdiyi zaman qəlbində yaxşılığa olan meyili qüvvətləndirmək üçün məhəbbətə ehtiyacı vardı. O, bir az bundan əvvəl, artıq başqa bir şəkildə insanların kin və ədavətini və cəmiyyətin puç və boş olduğunu görmüşdü. Lakin onun gördükləri həyatı faciəli bir şəkildə daraldır, onun yalnız bir tərəfini bürüzə verirdi ki, o da Fantinanın varlığında təcəssüm edən qadın taleyi və Javerin simasında təcəssüm edən ictimai rəy idi. Bu dəfə Jan Valjan katorqaya yaxşı iş gördüyü üçün göndərilmişdi, onun qəlbi yenə acılarla dolmuşdu, onu yenə nifrət və yorğunluq bürümüşdü. Yepiskopun xatirəsi belə bəzən, sanki, sönməyə başlayır, lakin yenidən zəfər çalaraq parlayırdı, nəhayət, bu müqəddəs xatirə də söndü. Kim bilir, bəlkə də, Jan Valjan artıq ümitsizlik qapılarını döyürdü, bəlkə, o tamamilə süqut etmək ərəfəsində idi? Lakin o, sevdi və yenə qüvvət qazandı. Əfsus! Həqiqətdə o heç də Kozettadan möhkəm deyildi. Jan Valjan Kozettaya himayə göstərdisə, o da Jan Valjana qüvvət verdi. Kozetta onun sayəsində həyat yolunda irəliləyə bilirdi, Kozettanın sayəsində isə o, yaxşılıq yolu ilə irəliləməyə imkan tapdı. O, uşaq üçün bir kömək idisə, uşaq da onun üçün bir istinadgah idi. Sənin tərəzinin müvazinət sirri nə qədər dərin və müqəddəsdir, ey Fələk!

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Baş kirayənişinin müşahidələri.

Jan Valjan ehtiyat üçün gündüzlər heç küçəyə çıxmazdı. Hər axşam qaranlıq çökərkən, bəzən yalqız, çox vaxt isə Kozetta ilə birlikdə ən tənha bulvarların kənar xiyabanlarında bir-iki saat gəzər, hava qaraldıqdan sonra isə bir kilsəyə girərdi. Xüsusilə evinə yaxın olan Sen-Medar kilsəsinə getməyi sevərdi. Kozettanı özü ilə bərabər aparmadığı zamanlar, onu qarıya tapşırırdı, lakin Kozetta üçün mehriban qoca ilə gəzmək böyük bir səadət idi. Bir saat onunla gəzməyi Kozetta Katerinası ilə şirin-şirin söhbət etməkdən belə xoş bilirdi. Qoca onunla gəzərkən, daim əlindən tutar və nəvazişlə danışırdı.

Kozetta olduqca şən təbiətli bir qız idi.

Qarı təsərrüfatı idarə edir, xörək bişirir, bazara gedirdi.

Onlar sadə bir həyat sürürdülər, ən lazımlı şeylərə ehtiyacları olmasa da, sürdükləri həyat yoxsul adamların həyatına bənzəyirdi. Jan Valjan otağın içində heç bir şey dəyişdirmədi, hər şeyi elə birinci gün olduğu kimi saxladı, yalnız Kozettanın balaca daxmasının şüşəli qapısını dəyişdirib, yerinə taxta bir qapı qoydurdu.

O yenə eyni sarı redinqotunu və eyni qara şalvarını geyir və eyni köhnə şlyapasını qoyurdu.

Küçədə rast gələnlər onu yoxsul zənn edirdilər. Bəzən rəhmdil qarılar onu dilənçi bilib, bir su belə verərdilər. Jan Valjan pulu alar və hörmətlə təşəkkür edərdi. Bəzən də sədəqə istəyən bir bədbəxtə rast gəldikdə, yaxında kimsə olub-olmadığını bilmək üçün ətrafına boylanar və xəlvətcə yoxsula yanaşır, ovcuna bir mis, çox zaman isə bir gümüş pul qoyar və sonra tez çəkilərdi. Bu işin öz mənfə cəhəti vardı. Məhəllədə onun bu hərəkətini görməyə başladılar və ona “sədəqə verən dilənçi” adını verdilər.

Baş kirayənişin olan qarı hiyləgər, paxıllıqdan hər şeylə maraqlanan bir məxluq idi. Jan Valjanın özü belə duymadan onun hər bir hərəkətini diqqətlə izləyirdi. Bir az kar olduğundan boşboğazlıq edərdi. Keçmiş gözəlliyindən yalnız iki dişi qalmışdı: biri üstdə, biri altı. O həmişə bu iki dişini şaqqıldadardı. Qarı Kozettadan bəzi şeylər soruşmağa başladı. Lakin o, özü də heç bir şey bilmədiyindən, qarıya heç bir şey deyə bilməmiş və ancaq özünün Monfermeyldən gəldiyini

bildirmişdi. Bir dəfə bu sayıq gözətçi Jan Valjanın komanın boş otaqlarından birinə girdiyini gördü və bu hər şeylə maraqlanan dedi-qoduçu qarıya şübhəli göründü. O, qoca pişik kimi səssiz-səmirsiz, gizlənə-gizlənə onun dalınca yeridi və xəlvətcə qapının deşiyindən pusmağa başladı. Jan Valjan ehtimal ki, ehtiyat edərək arxasını qarıya tərəf çevirmişdi. Qarı Jan Valjanın əli ilə cibini eşələdiyini və oradan bir iynə, qayçı və sap çıxartdığını gördü. Sonra Jan Valjan redinqotunun ətəyinin astarını sökərək, oradan sarımtıl bir kağız çıxartdı və açdı. Qoca qarı bu sarı kağızın min franklıq bir bank bileti olduğunu anlayaraq dəhşətə gəldi. O, ömründə ancaq iki, ya üç dəfə min franklıq bilet görmüşdü. Qarı bərk qorxmuş halda oradan çəkildi.

Bir dəqiqə sonra Jan Valjan qarının yanına gəlib, min franklıq bileti xırdalamağını xahiş etdi və bu pulu dünən aldığı, həm də onun yarım illik rentası olduğunu söylədi. “Dünən haradan aldı? – deyər qoca qarı öz-özünə fikirləşdi. Dünən axşam o, ancaq saat altıda evdən bayıra çıxmışdı, xəzinənin kassası isə bu zamanlar bağlı olur”. Qarı cürbəcür fərziyyələr quraraq, pulu xırdalamağa getdi. Bu min franklıq bilet əhvalatı yeni təfəssilatla zənginləşərək və min frankdan bir neçə min franka çevrilərək, Vin-Sen-Marsel məhəlləsinin arvadlarının ağzına düşdü, bir çox dedi-qodulara və təşvişə səbəb oldu.

Bu əhvalatdan bir neçə gün sonra Jan Valjan əynində təkə jilet koridorda odun mişarlayırdı. Qoca qarı otaqda ev işləri ilə məşğul idi, Kozetta isə odunun mişarlanmasına tamaşa edirdi. Otaqda tək qalan qarı, redinqotun mıxdan asılmış olduğunu görüb diqqətlə onu yoxlamağa başladı. Astarı yenidən tikilmişdi. Qarı redinqotun hər yerini diqqətlə araşdırdı. Ona elə gəldi ki, redinqotun ətəklərində və qol diblərində qalın kağız bağluları tikilmişdi. Şübhə yox ki, bunlar da min franklıq biletlərdən idi.

Bundan başqa, qarı redinqotun ciblərində bir çox başqa şeylər gördü. Orada daha əvvəl görmüş olduğu iynə, qayçı və sapdan başqa, dolu bir pul kisəsi, böyük bir bıçaq və – bu çox şübhəli idi – müxtəlif rəngli bir neçə parik vardı. Bu redinqotun hər cibi hər bir ehtimala qarşı gözlənilməyən hallarda lazım ola bilən şeylərlə dolu idi.

Beləliklə komanın kirayənişinləri qışın axırlarına qədər yaşadılar.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Beş franklıq pul yerə düşəndə cingildəyir.

Sen-Medar kilsəsinin yaxınlığında, üstü örtülmüş camaatlıq bir su quyusunun kənarında hər gün bir dilənçi otururdu. Jan Valjan ona məmnuniyyətlə sədəqə verirdi. Onun bir neçə su vermədən bu dilənçinin yanından keçdiyi hallar çox az olardı. Bəzən onunla söhbətə belə girirdi.

Dilənçiyə paxıllıq edənlər onun polis adamlarından olduğunu iddia edirdilər. O, yetmiş beş yaşlı qoca idi, daim dodaqaltı dua oxuyardı.

Bir axşam Jan Valjan təkə Kozettasız, onun yanından keçərkən dilənçinin həmişəki yerində, yenicə yandırılmış olan küçə fənərinin altında oturduğunu gördü. Belə çox bükülmüş olan bu qoca dilənçi sanki, həmişəki kimi dua oxuyurdu. Jan Valjan yaxınlaşıb ona sədəqə uzatdı.

Dilənçi birdən başını qaldıraraq düz Jan Valjanın üzünə baxdı, sonra yenə cəld başını aşağı saldı.

Bu hərəkət bir ildırım sürəti ilə keçsə də, Jan Valjan titrədi. Ona elə gəldi ki, küçə fənərinin işığı altında qoca dilənçinin miskin və abid üzünü deyil, yaxşı tanıdığı bir adamın qorxunc üzünü gördü. Jan Valjan özünü qaranlıqda pələnglə üz-üzə gəlmiş kimi zənn etdi. Dəhşətindən donub qalaraq geri sıçradı. O, nə nəfəs almağa, nə danışmağa, nə dayanmağa, nə də qaçmağa cəsarət etmir, əski ilə sarınmış başını əyərək oturmuş olan dilənçiyə baxırdı. Dilənçi isə, sanki, Jan Valjanın qabağında dayandığını görmürdü. Bu xariqülədə bir dəqiqədə, Jan Valjan bir sövq-təbii ilə, bəlkə də, gizli bir özünümühafizə duyğusu ilə səsini çıxarmadı. Dilənçinin görünüşü eyni idi; eyni boy, eyni cındırlar, eyni sima. Jan Valjan öz-özünə düşünərək: “Eh! Mən lap dəli olmuşam, – dedi. – Məni qara basır! Belə şey ola bilməz!” O, böyük bir həyəcan içində evə qayıtdı.

Görmüş olduğu üzün Javerin üzünü olduğunu özünə belə etiraf etməkdən qorxurdu.

Gecə bu hadisəni fikirləşərkən dilənçi ilə nə üçün danışmadığına təəssüf etdi, danışmış olsaydı, dilənçi bir daha başını qaldırmağa məcbur olardı.

O birisi gün axşam qaranlığında, Jan Valjan yenə oraya getdi. Dilənçi həmişəki yerində oturmuşdu. Jan Valjan ona bir su uzadaraq qəti bir səslə dedi: “Xoş gördük, baba”. Dilənçi başını qaldırdı və zarıyan bir səslə: “Sağ ol, mərhəmətli ağa” dedi. Bu adam, şübhəsiz, qoca və dua oxuyan dilənçinin özü idi.

Jan Valjan büsbütün sakit oldu. Hətta öz-özünə gülərək “Burada Javer nə gəzirdi? – deyə düşündü. Yoxsa gözlərim xarab olmağa başlayır?” O artıq bu barədə düşünmürdü.

Bir neçə gün sonra, axşam saat səkkizə yaxın Jan Valjan öz otağında oturub Kozettaya dərslərini hündürdən oxutdurmaqda ikən, birdən evin bayır qapısının açılıb, yenə bağlandığını eşitdi. Bu ona qəribə göründü. Evdə özündən başqa yalnız qoca qarı olurdu ki, o da şam yandırmamaq üçün həmişə axşamdan yatarı. Jan Valjan sükut etmək üçün Kozettaya işarə etdi. O, kiminsə pilləkənlə yuxarı qalxdığını eşidirdi. Əlbəttə, bu, qarının özü də ola bilərdi, bəlkə, xəstələnmiş və dərman üçün aptekə gedibmiş. Jan Valjan qulaq verib dinlədi. Addımlar kişi addımları kimi ağır və gurultulu idi. Lakin qarı da kobud ayaqqabı geyirdi, bir də qarılarda ayaq səsləri də kişilərin ayaq səsinə bənzər. Bununla belə Jan Valjan şamı söndürdü.

Kozettaya: “Get, yavaşca yerində uzan!” – deyə pıçıldayıb, onu yatmağa göndərdi, Kozettanın alnından öpdüyü zaman, ayaq səsləri kəsildi. Jan Valjan oturduğu stulun üstündə arxası qapıya doğru qaranlıqda, nəfəs belə almadan, hərəkətsiz oturmaqda davam edirdi. Bir xeyli müddət sonra, heç bir səs eşitməyərək səssizcə vəziyyətini dəyişdi və geri döndü otağının qapısına baxdıqda, qarının açar dəliyiindən işıq gəldiyini gördü. Bu işıq qaranlıq olan qapıda və divarda məşum bir ulduza bənzəyirdi. Şübhə yox ki, qarının arxasında bir adam dayanmışdı və əlində şam, qulaq asırdı.

Bir neçə dəqiqə daha keçdi, işıq yox oldu. Lakin Jan Valjan azca belə ayaq səsi eşitmədi, qarının arxasında dayanıb qulaq asan adam, yəqin ki, ayaqqabılarını çıxarmışdı.

Jan Valjan, paltarını soyunmadan yatağına atıldı və bütün gecəni gözlərini yummadı.

Səhərə yaxın, yorğunluqdan mürgüləməyə başladığı zaman, birdən koridorun sonundakı boş otaqlardan birinin qapısının açıldığını eşidərək oyandı. Sonra axşam pilləkəndən qalxan kişinin tanış ayaq səslərini eşitdi. Ayaq səsləri yaxınlaşırdı. Jan Valjan çarpayısından sıçradı. Gözünü açar deşiyinə yaxınlaşdırdı. O, gecə komaya girərək, qapısının arxasında dayanıb pusan yad adamın kim olduğunu görməyə çalışırdı. Doğrudan da, Jan Valjanın qapısı yanından bu dəfə dayanmadan bir kişi keçdi. Koridor hələ çox qaranlıq idi, onun üzünü seçmək mümkün deyildi, lakin bu adam pilləkənə çatdığı zaman bayırdan gələn işıq onun üzünə düşdü və Jan Valjan onu arxadan aydınca gördü. Bu, ucaboylu, uzun redinqotlu və qoltuğunda yoğun dəyənəyi olan bir kişi idi. Bu, Javerin dəhşətli kölgəsi idi!

Jan Valjan bulvara doğru açılan pəncərədən bir daha ona baxa bilərdi, lakin bunun üçün pəncərəni açmaq lazım gəlirdi, buna da o cəsarət etmədi.

Şübhəsiz, bu adam qarını öz açarı ilə açıb, öz evinə girər kimi içəri girmişdi. Lakin bu açarı ona kim vermişdi? Bütün bu şeylər nə demək idi?

Səhər saat yeddidə qarı otağı təmizləməyə gəldiyi zaman Jan Valjan ona diqqətli bir nəzər saldı, lakin heç bir şey soruşmadı. Qarı özünü həmişəki kimi aparırdı.

Otağı süpürərkən qarı dedi:

– Cənab, siz, yəqin, bu gecə bizim evə bir adam girdiyini eşitdiniz?

O zamanlar bu məhəllədə axşam saat səkkiz gecənin yarısı hesab olunurdu.

Jan Valjan olduqca təbii bir səslə:

– Doğrudan da, – dedi, – elə bir şey eşitdim. O kim idi?

– O bizim yeni kirayənişinizdir.

– Adı nədir?

– Yaxşı yadımda deyil. Bilmirəm Dümondur, yoxsa Domondur. Buna bənzər bir şeydir, – deyə qarı cavab verdi.

– Yaxşı, bəs bu cənab Dümon kimdir?

Qarı balaca, hiyləgər gözləri ilə ona baxdı və cavab verdi:

– O da elə sizin kimi bir rantyedir.

Qarı, bəlkə də, bu sözləri tamamilə məqsədsiz söyləmişdi, lakin Jan Valjan bu sözlərin mənasız olmadığını düşündü.

Qarı getdikdən sonra Jan Valjan şkafda saxladığı yüz frankı dəstələyib kağıza bükdü və cibinə qoydu. Pulun səsi çıxmasın deyə, bunu böyük bir ehtiyatla etdisə də, pullardan biri əlindən düşərək, cingilti ilə döşəmənin üstünə yuvarlandı.

Qaranlıq çökəndə o, aşağıya endi, bulvarın hər tərəfinə diqqətlə baxdı. Bulvarda kimsə görünmürdü. Lakin ağacların arxasında da gizlənmək olardı.

Jan Valjan üzüyuxarı qalxdı.

Kozettaya:

– Gedək, – dedi.

Kozettanın əlindən tutdu, ikisi birlikdə evdən çıxdılar.

BİRİNCİ FƏSİL.

Strateji üsullar.

Həm bu, həm də oxucunun bundan sonra təsadüf edəcəyi səhifələr haqqında izahat verməyə ehtiyac var.

– Təəssüflər olsun ki, özündən bəhs etməyə məcbur olan bu əsərin müəllifi, bir çox illərdən bəri Parisdə yaşayır. O, Parisi tərk edəndən sonra, Paris öz simasını dəyişmişdir. Onun yerində müəllifin bir çox cəhətdən tanımadığı yeni bir şəhər əmələ gəlmişdi. Onun Parisi nə qədər sevdiyini inandırmağa ehtiyac yoxdur. Paris – onun mənəvi vətənidir. Köhnə evlərin uçurulması və yeni evlərin tikilməsi sayəsində, müəllifin gəncliyində gördüyü Paris, xatirəsini pərəstişlə və əziz saxladığı Paris artıq keçmişdən başqa bir şey deyildir. Lakin hər halda, bu əsərin müəllifinə keçmişdəki Paris haqqında indiki Paris kimi bəhs etməyə icazə verilməlidir. Kim bilir, bəlkə də, müəllifin oxucunu aparacağı və “Bax, filan küçədə filan ev vardı” deyəcəyi yerdə artıq nə küçə qalmışdır, nə də evlər. Oxucular zəhmət çəkmək istəsələr, bunu yoxlaya bilərlər. Müəllifin özünə gəlinə, o bugünkü Parisi tanımır, o, qəlbində əziz saxladığı xəyallara dalaraq keçmiş günlərdəki Parisi təsəvvürünə gətirib bu əsəri yazır. O, vaxtilə vətəninə gördüyü bəzi şeylərin, sanki, hələ də qaldığını, sanki, hələ hər bir şeyin məhv olmadığını düşünməklə özünə təsəlli verir. Doğma şəhərdə yaşayan adama elə gəlir ki, bu küçələrin, pəncərələrin, eyvanların, qapıların onun üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur, bu divarlar ona yad divarlardır, bu ağaclar – yolunda rast gəldiyi təsadüfdən başqa bir şey deyil, daxil olmadığı bu evlər ona lazım deyil, qədəm basdığı bu döşəmə yollar ancaq daş yığındır. Ancaq sonralar, artıq o yerləri tərk etdikdən sonra, bu küçələrin sənin üçün nə qədər əziz olduğunu, bu eyvanlardan, bu pəncərələrdən, bu qapılardan ayrı düşdüyünü, bu divarlara ehtiyacın olduğunu, bu ağacları dərin bir məhəbbətlə sevdiyini, heç bir zaman daxil olmadığını bu evlərdə sənin hər zaman yaşamış olduğunu, bu daşlarda ruhundan, qəlbindən, qanından bir qətrə qaldığını hiss edirsən. Sənin artıq görmədiyən və bəlkə də, heç bir zaman görməyəcəyin, lakin xatirəndə şəklini saxladığın bu yerlər qərribə, xəstə bir hüsnlə parlamağa başlayır, ələmlə kölgələr kimi daim sənin gözlərinə görünür. Onlar, sanki, bizim üçün müqəddəs bir torpaqdır, sanki, Fransanın timsalıdır. Biz onları sevirik, biz daim onları öz xatirəmizdə bir zaman olduqları kimi canlandırmağa çalışırıq, biz onları zərrə qədər belə dəyişmək istəmirik, çünki vətən xəyalı ana xəyalı kimi bizim üçün əzizdir.

Demək, keçmişdən indiki zaman kimi bəhs etmək üçün bizə icazə verilməlidir. Bu xüsusda oxucuya xəbərdarlıq etdikdən sonra sözüməzə davam edə bilərik.

Jan Valjan dərhal bulvardan küçələrə dönərək izini azdırmaq məqsədilə, tez-tez səmti dəyişməyə başladı. Dalınca heç kəsin gəlmədiyinə əmin olmaq üçün çox zaman geri qayıdıb keçmiş olduğu küçələri yenidən keçirdi.

Marallar da ovçulardan xilas olmaq üçün belə edirlər. Maral ayaqlarının izi qalan yumşaq torpaqda bu üsulun bir yaxşı cəhəti daha vardır ki, geriye qayıdarkən buraxdığı iz, adətən,

ovçuları və ov tulalarını azdırır. Ovçuların dilində bu üsula “yalandan yuvaya çəkilmək” deyirlər.

Aydınlıq bir gecə idi. Jan Valjan üçün bu əlverişli idi. Üfüqdən hələ çox da yuxarı qalxmayan ay küçəyə kölgə və işıq zolaqları salırdı. Jan Valjan evlərin və hasarların yanından kölgə düşən tərəfdən keçərək gedə bilir və eyni zamanda işıq düşən tərəfləri də görə bilirdi. Lakin o, bəlkə də, kölgəli tərəfin nəzərindən qaçdığı heç xəyalına belə gətirmirdi. Hər halda, o, Polivo küçəsinə bitişik olan bütün boş və dar küçələrdə dalınca heç kəsin gəlmədiyinə əmin idi. Kozetta heç bir sual vermədən, dinməz-söyləməz gedirdi. Həyatının ilk altı ili ərzində çəkmiş olduğu çətinliklər onun təbiətində bir növ passivlik yaratmışdı. Bundan başqa, onun daha bir xüsusiyyəti vardı – biz bundan hələ dəfələrlə bəhs edəcəyik – o, qocanın qəribə hərəkətlərinə, taleyin oyunlarına öyrəşmişdi. Həm də bunları dərinləndirən anlaşıya da bilmirdi. Bir də Kozetta özünü Jan Valjanın yanında təhlükədən uzaq hiss edirdi.

Jan Valjan haraya getdiyini Kozettadan artıq bilmirdi. Kozetta ona pənah apardığı kimi, o da Allaha pənah aparırdı. Kozettaya da, Jan Valjana da elə gəlirdi ki, özündən də böyük bir qüvvə onun əlindən tutub aparır, görünməz bir varlıq onun hər addımına istiqamət verir. Ümumiyyətlə, onun heç bir müəyyən fikri, heç bir məqsədi, heç bir planı yox idi. O, hətta gördüyü adamın Javer olduğuna belə əmin deyildi. Əlbəttə, o adam Jan Valjan olduğunu bilməyən Javer idi. Axı o, qiyafəsini dəyişmişdi. Axı onu ölmüş zənn edirdilər. Bununla belə, son günlər ərzində ona qəribə görünən bəzi hadisələr baş vermişdi.

Bunlar kifayət idi: o, bir daha Qorbonun evinə qayıtmamağa qərar verdi. Yuvasından ürkdülmüş bir heyvan kimi, Jan Valjan yeni bir sığınacaq tapana qədər gizlənmək üçün bir dəşik axtarırdı.

Jan Valjan bir müddət Muftar məhəlləsində müxtəlif istiqamətlərdə dolaşdı. Məhəllə artıq yuxuya dalmışdı, sanki, orta əsrlərin sərt qanunları hələ də qüvvədə idi və işığı keçirmək haqqında hələ də siqnal verilirdi. Jan Valjan ali strateji qanunlarının tələblərinə görə müxtəlif vasitələrlə Vergi küçəsindən Talaşa küçəsinə, oradan da Batuar-Sen-Viktora və Püi l’Ermite keçdi. Bu küçələrdə gecələmə evləri vardısı da, Jan Valjan oralara heç ayaq basmadı, o başqa şey axtarırdı. Yeri gəlmişkən Jan Valjan, hətta təsadüfən onun izini tapmış olsalar da, indi yenə bu izi itirdiklərinə şübhə etmirdi.

Sent-Etyen-dü-Mon qülləsindəki saat düz on biri vurduğu zaman, Jan Valjan Pontuaz küçəsində 14 nömrəli evdə yerləşən polis komissarı idarəsinin qabağından keçirdi. Yuxarıda qeyd etmiş olduğumuz özünümühafizə duyğusu, bir neçə saniyə sonra onu geriye baxmağa məcbur etdi. Bu zaman özündən xeyli yaxında dalınca üç adamın gəldiyini aydınca gördü. Onlar küçənin kölgə tərəfi ilə polis idarəsinin fənəri altından bir-birinin ardınca keçdikləri zaman fənərin işığı onları kəşf etdi. Üç nəfərdən biri 14 nömrəli evə doğru gedən kiçik xiyabana keçdi. Qabaqda gedən adam Jan Valjana son dərəcə şübhəli göründü.

O, Kozettaya:

– Gedək, bala, – dedi və Pontuaz küçəsindən çıxmağa tələsdi.

Jan Valjan qonşu küçələrdə bir dairə vurdu, vaxt gec olduğuna görə bağlı olan Patriarx passajı ətrafına dolandı, sonra Ağac qılınc küçəsini, nişançı küçəsini keçdi. Poçt küçəsinə daxil oldu. Orada yolayrıcı vardır. Hal-hazırda həmin yerdə Rolən kolleci yerləşmişdir. Yeni Sent-Jenevyeva küçəsi də buradan ayrılır.

(Əlbəttə, Yeni Sent-Jenevyeva küçəsi köhnə küçədir. Poçt küçəsinə gəlincə isə buradan on ildə bir dəfə poçt karetası keçə ya keçməyə. On üçüncü əsrdə bu Poçt küçəsində dibçəkçilər yaşarmış, küçənin indiki adı da elə Dibçək küçəsidir).

Ay bu yolayrıcını işıqlandırmışdı. Jan Valjan darvazanın arxasında gizlənərək dayandı, bu ehtimalla ki, həmin adamlar onu təqib etməkdə davam edirlərsə, ay işığı düşən yerdən keçdikləri zaman, mütləq onları görəəcəkdir.

Doğrudan da, üç dəqiqə keçmədi ki, təqib edənlər yenə göründülər. İndi onlar dörd nəfər idi, hamısı ucaboş, uzun, tünd redinqotlu, dəyirmi şlyapalı idilər, əllərində yoğun dəyənəklər vardı. Qorxunc görünüşlərindən, iri boylarından və zorba yumruqlarından başqa, onların qaranlıqda vahiməli yeriməsi dəhşət oyadırdı. Onlar şəhərli paltarları geyinmiş dörd kabusa bənzəyirdilər.

Yolayrıcının ortasında dayanıb bir yerə yığışdılar, bir şey müzakirə edirlərmiş kimi baş-başa verdilər. Tərəddüd içində olduqları görünürdü. Başçı sayılan adam dönüb bir əli ilə Jan Valjanın gizləndiyi tərəfi sürətlə göstərdi, o birisi isə xeyli inadla başqa səmti göstərirdi. Başdakı adam dönüb baxdıqda ayın işığı onun üzünə düşdü. Jan Valjan Javeri tanıdı.

İKİNCİ FƏSİL.

Xoşbəxtlikdən, Austerlits körpüsündən arabalar keçir.

Artıq Jan Valjan üçün şübhə qalmadı; xoşbəxtlikdən, onu təqib edən adamlar hələ tərəddüd içində idilər. Jan Valjan onların tərəddüd etməsindən istifadə etdi; onlar vaxtı itirdikləri halda, Jan Valjan vaxtı qazanırdı. Gizləndiyi darvazanın altından çıxıb, Poçt küçəsi ilə Nəbatat bağına doğru irəlilədi. Kozetta yorulmağa başlayırdı. Jan Valjan onu qucağına alıb apardı. Yolda heç kəsə rast gəlmədi, aydınlıq olduğundan küçə fənərlərini yandırmamışdılar.

Jan Valjan sürətlə yeriməyə başladı.

Bir az sonra Qoblenin dibçək fabrikinə çatdılar. Fabrikin fasadında ayın işığında qədim bir lövhə aydınca görünürdü. Üzərində belə yazı vardı:

Bu fabrik Qoblenin və oğlundur.

Müştərilər, mal almağa tələsin siz.

Burda dibçək, ləyən, qazan, güvəc olur.

Nə desəniz, can-baş ilə verərik biz.

Çəsmə küçəsi və Sen-Viktor fantanı dalda qaldıqdan sonra Jan Valjan Nəbatat bağı boyu sahilə doğru enən küçələrlə yeriməyə başladı. Burada dayanıb geri baxdı. Küçələrdə heç kəs görünmürdü. Dalınca heç kəs gəlmirdi. Azad bir nəfəs aldı.

Austerlits körpüsünə çatmışdı.

O zamanlar körpüdən keçmək üçün hələ vergi alırdılar, Jan Valjan vergi yığanın budkasına yanaşıb bir su uzatdı.

Qoca əlil bir kişi:

– İki su verməlisiniz, – dedi. – Qucağınızda özü yeriyə bilən bir uşaq var. İki adamın haqqını verməlisiniz.

Jan Valjan körpüdən keçməsinin kiminsə diqqətini cəlb etdiyinə təəssüf edərək pulu verdi.

Qaçan adam koramal kimi sivişib keçməlidir.

Onunla bərabər körpüdən böyük bir araba da keçirdi. O da Jan Valjan kimi çayın sağ sahilinə doğru gedirdi. Bu, Jan Valjanın xeyrinə idi. O, arabanın kölgəsində gizlənərək körpünü keçə bilirdi.

Körpünün ortasına çatdıqda, Kozetta ayaqlarının üyüşdüyünü hiss edərək düşüb yerimək istədi.

Jan Valjan onu yerə qoyub əlindən tutdu.

Körpünü keçdikdən sonra sol tərəfdə odun anbarlarını gördü və o tərəfə getdi. Anbarlara çatmaq üçün geniş və açıq işıqlı bir yerdən keçmək lazım gəlirdi. Jan Valjan tərəddüd etmədi. Onu təqib edənlər görünür izini itirmişdilər və Jan Valjan artıq özünü təhlükədən uzaq zənn edirdi.

Doğrudur, onu axtarırdılar, lakin təqib edən yox idi.

Divarla əhatə olunmuş iki taxta anbar arasında Yaşıl yol adlı balaca bir küçə vardı. Bu küçə dar və qaranlıq idi, sanki, elə onun üçün yaranmış idi. Jan Valjan küçəyə girmədən boylanıb geri baxdı.

Dayandığı yerdən Austerlits körpüsü başdan-başa görünürdü.

Körpüyə dörd qara kölgənin çıxdığını gördü.

Kölgələr Nəbatat bağı tərəfdən çayın sağ sahilinə doğru gəlirdi.

Bu dörd kölgə onu təqib edən dörd ovçu idi.

Jan Valjan tələyə düşmüş bir heyvan kimi titrədi.

Onun yalnız bir ümidi qalmışdı; bəlkə də, o, Kozettanın qolundan tutaraq işıqlı yerdən keçdiyi zaman bu adamlar hələ körpüyə çatmamış və onu görməmişdilər.

Əgər elə olsaydı, qarşısındakı dar küçəni keçərək odun anbarlarına, bostanlara, çöllərə, düzlərə çata bilər və artıq qurtulmuş olardı.

Ona elə gəldi ki, bu balaca və sakit küçəyə etimad edə bilər. Jan Valjan bu küçə ilə getdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

1727-ci ildəki Parisin planına bax.

Üç yüz addım getdikdən sonra, Jan Valjan küçənin iki qola ayrıldığı bir yerə çatdı: küçənin bir qolu sağa, o biri qolu isə sola gedirdi. Jan Valjanın qarşısında, sanki, V hərfinin iki budağı dayanmışdı. O hansı yolu seçməli idi?

O, tərəddüd etmədən sağa doğru getdi.

Nə üçün?

Çünki sola gedən yol qəsəbəyə, yəni məskun bir yerə, sağa gedən küçə isə düzlərə, yəni kimsəsiz yerlərə doğru gedirdi.

Lakin onlar artıq o qədər sürətlə yerimirdilər. Kozettaya görə Jan Valjan da yavaş yeriməyə məcbur olurdu. Jan Valjan onu yenə qucağına aldı. Kozetta dinməz-söyləməz başını qocanın çiyinə qoydu.

Ara-sıra Jan Valjan dönüb geriyə baxırdı. O, qarşısında ox kimi uzanan küçənin kölgə tərəfindən getməyə çalışırdı. İki-üç dəfə dönüb baxdı, heç kəsi görmədi. Bütün küçə dərin bir sükut içində idi. Jan Valjan bir az sakitləşərək yoluna davam etdi. Birdən, bir daha dönüb geriyə baxdıqda, arxada qalan küçənin uzaqlarında qaranlıqda bir an içində hərəkətə bənzər bir şey gördü.

Jan Valjan bu dəfə yerimək deyil, sürətlə özünü qabağa atdı. Yan bir küçəyə rast gəlib, onu təqib edənləri yenə azdırmaq üçün gizlənmə biləcəyinə ümid edirdi. Nəhayət, bir divarın yanına çatdı.

Lakin bu divar heç də onun qabağa getməyinə mane olmurdu. Bu divar Jan Valjanın getdiyi küçə ilə birləşən bir köndələn döngə boyu ilə uzanırdı.

Yenə hansı yolla getməyi həll etmək lazım idi: sağamı, yoxsa solamı?

Sağ tərəfə baxdı. Balaca küçə həm mərəyə, həm də anbara bənzəyən tikintilər arasından keçir və dar bir dalanla qurtarırdı. Bu dalanın sonunda uca, ağ bir divar olduğu aydınca görünürdü.

Jan Valjan sol tərəfə baxdı. Bu tərəfdən döngə açıq idi, təxminən, yüz addımdan sonra bir geniş küçəyə çıxırdı. Qurtuluş yalnız bu tərəfdə idi!

Jan Valjan döngənin sonunda dumanlı bir şəkildə görünən küçəyə yetişmək üçün sola doğru yenidən dönmək istəyirdi ki, birdən yol ayrıcında qara bir heykəl kimi hərəkətsiz dayanmış bir kölgə gördü.

Bu adamı, görünür, oraya qəsdən qoymuşdular ki, kiminsə yolunu kəssin. O kimi isə pusurdu.

Jan Valjan geriyə çəkildi.

Jan Valjanın olduğu yer Sent-Antuan qəsəbəsi ilə Şərab körpüsü arasında idi. Bu yaxınlarda başlanan tikinti işləri Parisin bu hissəsini də əsaslı surətdə dəyişmişdi. Bəzilərinin dediyinə görə, tikinti işləri bu yeri eybəcər bir şəkllə salmış, başqalarının dediyinə görə isə, yaxşılaşdırmışdı. Şumlanmış tarlalar, odun anbarları, köhnə evlər artıq yox idi. İndi orada yeni geniş küçələr, meydanlar salınmış, sirkilər, ippodromlar, dəmir yolu vağzalları əmələ gəlmiş, Mazas həbsxanası tikilmişdi; həm tərəqqi, həm də onun islahedici vasitəsi.

Yarım əsr bundan əvvəl, əfsanələrə əsaslanan və İnstituta “Dörd millət”, Komediya operasına isə “Feydo” deyən adi xalq dilində Jan Valjanın düşdüyü yerə “Kiçik Pikpüs” deyirdilər. Sen – Jak qapıları, Paris qapıları, Serjantlar qapısı, Donuzçular, Qalio, Selestinlər, Kapusinlər, Çəkiclər, Palçıqlı, Krakov ağacı, Kiçik Polşa, Kiçik Pikpüs kimi qədim adlar indiyə kimi qalmışdı.

Keçmişin bu qırıntıları hələ də xalqın hafizəsində yaşamaqdadır.

Kiçik Pikpüsün ömrü çox da uzun sürməmişdi. O, Paris məhəlləsinə çox az bənzəyirdi. Ümumi görünüşü İspaniya şəhərinin monastırını xatırladırdı. Yolların əksəriyyəti döşənməmişdi, küçələrin ətrafında isə hələ çox az ev tikilmişdi. Sonralar bəhs edəcəyimiz iki-üç evdən başqa, küçə boyu ancaq hasarlar və boşluqlar uzanırdı. Nə yoldan keçən bir ekipaj, nə də bir şey görünürdü. Ara-sıra bəzi pəncərələrdə şam işığı parlardı. Axşam saat ondan sonra bütün işıqlar

sönərdi. Hər yerdə bağlar, monastırlar, odun anbarları, bostanlar, bəzən də alçaq boylu balaca evlər və ev kimi uca, uzun divarlar.

Keçən əsrdə bu məhəllənin mənzərəsi belə idi. İnqilab dövründə artıq bu məhəllənin siması son dərəcə dəyişmişdi. Respublika hökumət idarələrinin əmri ilə məhəllə dəlinmiş, paralanmış, uçurulmuş və burada çınqıl anbarları düzəldilmişdi. Otuz il bundan əvvəl bu məhəllə yüksələn yeni binaların altında tamamilə dəfn edilmişdi. Hal-hazırda bu məhəllədən heç bir əsər qalmamışdı. Müasir Parisin planlarında izi-tozu qalmayan kiçik Pikpüs 1727-ci il planında aydınca qeyd olunmuşdu. Bu plan Parisdə Suvaqçılar küçəsinin qabağındakı Sen – Jak küçəsində Deni Tyeri tərəfindən, Lionda isə Prüdansdakı Ticarət küçəsində Jan Jiren tərəfindən nəşr edilmişdi. Söylədiyimiz kimi, Kiçik Pikpüs məhəlləsinin şəkli V hərfinə bənzəyirdi ki, bu da Yaşıl yol küçəsinin qollarından əmələ gəlmişdi: sol qolu Pikpüs döngəsi, sağ qolu isə Polonso küçəsi adlanırdı. Bu V hərfinin iki qolunun ucları sanki, bir atqı ilə birləşdirilmişdi. Bu atqı Düz divar küçəsi adlanırdı. Polonso küçəsi burada qurtardığı halda Pikpüs döngəsi hələ davam edir və Lenuar bazarına qədər uzanırdı. Sena tərəfindən gələn və Polonso küçəsinin axırına çatan adamın solunda düz bucaq altında dönən Düz divar küçəsi, qabağında bu küçənin divarı, sağında isə yenə həmin küçənin davamı olardı ki, bu da Janro dalanı adlanan başı bağlı bir döngəyə keçirdi. Jan Valjan həmin bu yerdə dayandı.

Dediyimiz kimi, Jan Valjan Düz divar küçəsi ilə Pikpüs döngəsinin tinində dayanmış qara kölgəni görər-görməz geri çəkildi. Artıq məsələ aydın idi. Bu kölgə Jan Valjanı gözləyirdi. Bəs nə etməli?

Geriyə qayıtmaq artıq gec idi. Bir an əvvəl gördüyü və arxasında, qaranlıqda hərəkət edən kölgələr, heç şübhəsiz, Javer və onun adamları idi. Javer çox ehtimal ki, sonunda Jan Valjanın durmuş olduğu küçənin başında dayanmışdı. Görünür, Javer bu balaca dolambac küçə ilə yaxşıca tanış idi və onun çıxış yerinin keşiyini çəkmək üçün adam qoymuşdu. Bu ehtimallar o qədər həqiqətə uyğun idi ki, Jan Valjanın qızğın beynində birdən-birə əsən bir küləyin sovurduğu bir ovuc toz kimi fırlandı. Jan Valjan Janro dalanına baxdı: orada maneə görünürdü. Pikpüs döngəsinə nəzər saldı, orada keşikçi dayanmışdı. Jan Valjan ayın gümüşü işığı düşən küçədə qara bir kölgə kimi gözə çarpan qara bir adamı gördü. Qabağa getmək – bu adamın əlinə düşmək demək idi. Geriyə dönmək – Javerin pəncəsinə düşmək demək idi. Jan Valjan kəməndin boynuna keçdiyini və yavaş-yavaş daraldığını hiss edirdi. O, ümitsiz bir nəzərlə göylərə baxdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Qurtuluş axtarırkən.

Bütün sonrakı hadisələri başa düşmək üçün Düz divar döngəsinə və xüsusilə, Polonso küçəsindən bu döngəyə çıxanda sol tərəfdə qalan tini dürüst təsəvvür etmək lazımdır. Döngənin bütün sağ tərəfində, ta Pikpüs küçəsinə qədər, kiçik, yoxsul evlər tikilmişdi, döngənin sol tərəfində isə bir neçə kaşanədən ibarət ciddi görünüşlü bir tikinti vardı. Bu kaşanələr Pikpüs küçəsinə yaxınlaşdıqca, yavaş-yavaş bir, ya iki mərtəbə artırdı. Beləliklə, bu tikinti Pikpüs küçəsi tərəfdən çox yüksək olduğu halda, Polonso küçəsi tərəfdən xeyli alçaq idi. Təsəvvür etdiyimiz küçənin tinində isə, bu tikinti xeyli alçalır və buradan divar başlayırdı. Lakin divar küçənin döngəsində qurtarmayaraq, məhəllənin son dərəcə kəskin görünən tərəfini əhatə edirdi. Əgər iki müşahidəçidən biri Polonso küçəsində, o biri isə Düz divar döngəsində dayanmış olsaydı, bu divarın iki tini bu nöqtədə onların gözünə görünməyə bilərdi.

Divar bu iki tindən başlayaraq Polonso küçəsində 49 nömrəli evə qədər, Düz divar küçəsində isə divar daha qısa olduğundan yuxarıda təsvir etdiyimiz qara tikintiyə qədər davam edir, bu tikintinin yan tərəfini kəsib içəriyə girən yeni bir tin əmələ gətirirdi. Tikintinin bu yan tərəfi qəmli təsir bağışlayırdı, bu tərəfdə yalnız bir pəncərə, daha doğrusu, üzünə sink təbəqəsi çəkilmiş və daim bağlı olan iki pəncərə qanadı vardı.

Bu məhəllənin olduqca böyük bir dəqiqliklə bərpa etdiyimiz mənzərəsi, şübhəsiz, onun köhnə sakinlərində ən canlı xatirələr oyadacaqdır.

Tikintinin kəsik tinindəki divarın böyük hissəsini çox böyük və köhnə darvazaya bənzər bir şey təşkil edirdi. Bu darvaza bir-birinə əyri-üyrü mıxlanmış biçimsiz taxtalar yığınınından ibarət idi; üst taxtalar aşağı taxtalardan daha enli idi və köndələn vurulmuş uzun dəmir zolaqları ilə bitişdirilmişdi. Darvazanın yanında isə adi ölçülü ikinci bir darvaza vardı. Bu da, görünür, olsa olsa əlli il bundan əvvəl qayrılmışdı.

Divarın bu yerinə cökə ağacı budaqlarının kölgəsi düşürdü. Polonso küçəsi tərəfdən isə onu sarmaşiq bürümüşdü.

Bu bina ələmli mənzərəsi və tənhalığı ilə həyatla ölüm arasında olan Jan Valjanı cəlb etdi. O, bu tikintinin içərisinə daxil ola bilərsə, bəlkə də, xilas ola biləcəyinə qərar verərək, cəld bu tərəfə bir nəzər saldı. Əvvəlcə bu heç də bir niyyət deyil, yalnız bir fikir və ümid idi.

Düz divar küçəsinə baxan bu binanın qabaq fasadının orta hissəsində, mərtəbələrdəki bütün pəncərələrin yanında köhnə qurğuşun qıflar görünürdü. Yuxarı novçadan bütün bu qıflara doğru uzanan ən müxtəlif qollara ayrılan su boruları evin fasadı üzərində çəkilmiş qəribə bir ağac şəkli əmələ gətirirdi. Bu borular yüzlərlə əyintiləri ilə qədim fermaların fasadlarında yuxarıya doğru dırmaşan yarpağı tökülmüş və qurumuş üzüm tənəklərini xatırladırdı.

Jan Valjanın gözlərinə çarpan birinci şey elə bu tənəkə və dəmir budaqlı qəribə şpaler ağacı idi. O, Kozettanı arxası küçə sütununa olaraq oturdub dinməməyi ona tapşırıqdan sonra, su borusunun küçəyə qədər endiyi yerə tərəf yüyürdü. Bu boru ilə yuxarı qalxaraq, evin içinə girə bilsəydi! Lakin boru laxlamış, xarab olmuş və divara yaxşı pərçim edilməmişdi. Bundan başqa, dərin bir sükuta dalan bu evin bütün pəncərələri, hətta bacaları belə qalın dəmir şəbəkə ilə örtülmüşdü. Bir də ay bütün fasadı gün kimi işıqlandırdığından, küçənin o biri başından baxan adam divara dırmaşan Jan Valjanı görə bilərdi. Həm də Kozettanı necə eləsin! Bu üçmərtəbəli evin damına Kozettanı necə qaldırırsın?

Jan Valjan su borusu ilə dırmaşmaq fikrindən əl çəkərək Polonso küçəsinə qayıtmaq üçün divarın yanını ilə yeriməyə başladı.

Məhəllənin kəsik tininə, Kozettanın oturduğu yerə çatdıqda, Jan Valjan burada onu heç kəsin görə bilməyəcəyini aşkar etdi. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, hansı tərəfdən baxılırsa-baxılsın, bu yer heç kəsin gözüne görünmürdü. Bundan başqa, Jan Valjan kölgədə dayanmışdı. Nəhayət, onun qarşısında iki darvaza vardı. Bəlkə, bu darvazaları sındırmaq mümkün oldu? Yuxarisində cökə budaqları və sarmaşiq zoğları görünən divar şübhəsiz ki, bağ divarı idi, ağacların yarpaqları olmasa belə, hər halda, burada gizlənmək və səhərə kimi qalmaq mümkün olardı.

Vaxt keçirdi. Artıq gözləmək təhlükəli idi.

O, cəld darvazanı yoxladı və dərhal onun həm içəri, həm də bayır tərəfdən mıxlandığını anladı. Daha böyük bir ümidlə o, böyük darvazaya yaxınlaşdı. Bu darvaza dəhşət ediləcək qədər köhnə idi və həddindən artıq böyük olması onun daha az möhkəm olmasına səbəb olurdu; taxtaları çürümüşdü, üstündən köndələn çəkilmiş üç dəmir zolaq pas tutmuşdu. İçini qurd yemiş bu maneəni yıxmaq Jan Valjana mümkün göründü.

Darvazanı daha diqqətlə yoxladıqdan sonra bunun heç də darvaza olmadığını aydınlaşdırdı. Bunun nə rəzəsi, nə rəzə qarmağı, nə qıfılı, nə də ortasında deşiyi vardı. Bir-birinə birləşdirilmiş dəmir zolaqlar bu başdan o başa uzanırdı. Taxtaların arasından kobud bir şəkildə sementlənmiş kərpiclər və daşlar gözüne çarpdı; hələ on il bundan əvvəl buradan keçən yolçular da bunu görə bilərdi. Jan Valjan sarsılıraqlıq bu qapıya bənzər şeyin qonşu binanın taxta örtüsündən başqa bir şey olmadığını anladı. Taxtaları qoparmaq çətin deyildi, lakin taxtaları qopardıqdan sonra divarla üz-üzə gəlmiş olacaqdı.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Yaz işığında ola bilməyəcək işlər.

Bu anda uzaqdan boğuc və ağır addım səsləri eşitdi. Jan Valjan ehtiyatla küçənin tinindən başını çıxarıb baxmağa cəsarət etdi. Yeddi-səkkiz nəfərdən ibarət bir əsgər dəstəsi Polonso küçəsinə doğru gəlməkdə idi. Jan Valjan süngülərin parladığını görürdü. Bunlar ona doğru gəlirdilər.

Başda Javerin uzun kölgəsi görünən bu əsgər dəstəsi yavaş-yavaş və ehtiyatla yaxınlaşırdı. Onlar tez-tez dayanırdılar. Görünür, divarlardakı hər bir çuxuru, qapıları, bütün kiçik keçidləri axtarırdılar.

Bu dəstənin yolda Javerə rast gəlib onun kömək üçün götürmüş olduğu bir gecə qarovulu olduğuna Jan Valjanın heç bir şübhəsi yox idi.

Javerin iki köməkçisi də əsgərlərlə birlikdə gəlirdilər.

Onların yavaş-yavaş yeridiklərini və tez-tez dayandıqlarını nəzərə aldıqda, on beş dəqiqə sonra Jan Valjanın dayandığı yerə çatacaqlarını fərz etmək olardı. Bu, doğrudan da, dəhşətli bir dəqiqə idi! Jan Valjanı, qarşısında üçüncü dəfə açılan bu qorxunc uçurumdan yalnız bir neçə dəqiqə ayırırdı. Lakin bu dəfə onun üçün katorqa yalnız katorqa deyildi, bu katorqa əbədi olaraq Kozettadan məhrum olmaq, yəni qəbrə bənzər bir həyat sürmək demək idi.

Onun üçün yalnız bir çıxış yolu qalırdı. Jan Valjanın qəribə bir xüsusiyyəti vardı, əgər təbir cayızsa, onun varlığı bir heybəyə bənzəyirdi. Heybənin bir gözündə müqəddəs bir insana xas olan fikirlər, o biri gözündə isə bir katorqalının qorxulu istedadları vardı. Hadisələrin gedişindən asılı olaraq o, heybənin gah bu gözündə, gah da o gözündə olanlardan istifadə edərdi.

Oxucunun yadında olmalıdır ki, Jan Valjan dəfələrlə Tulon katorqasından qaçması sayəsində, böyük bir məharətlə nərdivansız, ipsiz, yalnız əzələlərinin köməyilə, boynu, çiyinləri, budları, dizləri ilə işləyərək, yalnız ara-sıra binanın çixıntılarından istifadə etməklə, lazım gəldiyi zaman altımərtəbəli bir evin belə dümdüz divarlarından yuxarıya dırmana bilirdi. Bu – Parisdə Konsyerjeri həbsxanasının həyətindəki bir bucağa böyük və dəhşətli bir şöhrət qazandırmış olan bir məharətdir: iyirmi il bundan əvvəl bunun sayəsində ölüm cəzasına məhkum edilmiş olan Batmol buradan qaça bilmişdi.

Jan Valjan divarın hündürlüyünü gözləri ilə ölçdü. Divarın hündürlüyü, təxminən, on səkkiz fut olardı. Bu divarla böyük binanın yan fasadı arasında əmələ gələn bucaq iri daşlarla tikilmişdi; bu daşlar üçbucaq şəklində düzülmüşdü ki, yolçu adlanan ikiayaqlıların bəzi ehtiyacları ödəməkdən ötrü dayanması üçün olduqca münasib olan bu bucağı qorumaq mümkün olsun. Divarlardakı bucaqları bu cür doldurmaq Parisdə bir adətdir.

Bu daş yığını beş fut hündürlüyündə olardı, onun təpəsindən divarın yuxarisına qədər olan məsafə isə on dörd futdan artıq olmazdı. Divarın yuxarisına iri hamar daşlar düzülmüşdü.

Bəs Kozetta necə olsun? Axı Kozetta divara çıxıb bilməzdi. Onu atmaq? Bu fikir Jan Valjanın ağına belə gəlmirdi. Kozettanı dalına mindirib bu divara çıxmaq mümkün deyildi. Belə hündür bir divara dırmaşmaq üçün insan bütün qüvvəsini toplamalı idi. Ən kiçik ağırlıq belə müvazinəti poza bilər və onun yıxılmasına səbəb olardı.

Kəndir lazım idi. Lakin Jan Valjanın kəndiri yox idi. Gecə yarısı, Polonso küçəsində kəndiri haradan tapmaq olardı? Bu anda Jan Valjan kral olmuş olsaydı, bir parça kəndir üçün, şübhəsiz bütün səltənətini verərdi.

Həyatın belə ağır, böhranlı dəqiqələrində insan fikri ildırım kimi çaxaraq, bütün ətrafı işıqlandırır, gah gözləri qamaşdırır, gah da aydınlıq saçır.

Jan Valjanın ümitsizliklə dolu olan gözləri Janro dalanındakı küçə fənərinin dirəyinə sataşdı. O zamanlar Paris küçələrində hələ qaz işığı yox idi. Qaranlıq çökdükdə bir-birindən aralı olan küçə fənərləri yandırılmırdı. Fənərləri kəndirlə qaldırır və salardı, kəndiri küçənin bu başından o başına çəkir və torpağa basdırılmış hündür bir dirəyə bağlardılar. Bu kəndirin dolandığı tağalaq fənərin altında balaca dəmir bir şkafor üçün qoyulardı, şkaforun da açarı həmişə fənərçidə olardı. Kəndirin özü də bir dəmir futlyar içində yerləşirdi. Jan Valjan qüvvələrini xariqülədə bir tərzdə gərginləşdirərək, özünü bir sıçrayışla dalana verdi, bıçağın ucu ilə balaca şkaforun qıfılını açdı və bir an sonra Kozettanın yanına qayıtdı. Onun əlində kəndir vardı. Təhlükəli vasitələr icad edən bu qorxunc adamlar tale ilə mübarizədə çox cəld hərəkət edərlər.

Biz o gecə küçə fənərinin yandırılmamış olduğunu söylədik. Təbiidir ki, başqa fənərlər kimi Janro dalanındakı fənər də yanmırdı, odur ki, fənərin həddindən artıq aşağı endirildiyini görmədən yanından keçmək olardı.

Bu arada vaxtın gec olması, küçənin qaranlılığı və kimsəsizliyi, Jan Valjanın təşvişdə olması, gah yox olub, gah da qayıtması, qəribə hərəkətləri – bütün bunlar Kozettanı narahat etməyə

başlayırdı. Onun yerində başqa bir uşaq olsaydı, çoxdan ağlamışdı. Kozetta yavaşcadan Jan Valjanın redinqotunun ətəyindən darddı. Yaxınlaşan qarovul dəstəsinin addımları get-gedə aydın eşidilməyə başlayırdı.

Kozetta yavaş bir səsle:

– Ata, mən qorxuram! – dedi. – O gələn kimdir?

Zavallı Jan Valjan:

– Sus! – deyə cavab verdi. – O Tenardye qarıdır.

Kozetta titrədi. Jan Valjan yenə dedi:

– Səsinə çıxarma. Mənə mane olma. Bağırmağa və ağlamağa başlasan, bil ki, Tenardye səni axtarır, o gəlib səni aparar.

Sonra tələsmədən və eyni zamanda vaxtını boş itirmədən, Javerlə qarovulçular küçənin tinində elə bu dəqiqə görünə biləcəyi halda, böyük bir səbat və qətiyyətlə boyun yaylığını açdı.

Kozettanı incitməmək üçün ehtiyatla yaylığı qoltuqlarının altından keçirib bədəninə bağladı, kəndirin bir ucunu bir dənizçi düyünü ilə bu yaylığa bağladı, o biri ucunu isə dişi ilə aldı, ayaqqabılarını çıxartdı, corablarını və çəkmələrini divarın o biri tərəfinə aşırı, divarla evin yan fasadı arasındakı daş üçbucağın üstünə çıxdı və ayaqları altında pilləkən, əlləri altında isə sürəhi varmış kimi, böyük bir qətiyyət və məharətlə divarla yuxarıya dırmaşmağa başladı. Yarım dəqiqə keçmədi ki, artıq divarın başında diz üstə dayanmışdı.

Kozetta heç bir söz söyləmədən heyrətlə ona baxırdı. Jan Valjanın xahişi və Tenardyenin adı onun vücudunu dondurmuş kimi görünürdü.

Birdən Kozetta Jan Valjanın yavaşca bu sözləri söylədiyini eşitdi:

– Divara söykən!

Qız itaət etdi.

Jan Valjan sözünə davam edərək:

– Heç bir söz danışma, özü də qorxma! – dedi.

Kozetta ayağının yerdən üzöldüyünü hiss etdi.

Nə olduğunu anlamağa macal tapmamış o, özünü divarın üstündə gördü.

Jan Valjan Kozettanı qaldırıb dalına aldı, kiçik əllərini sol əli ilə tutdu, sonra dümdüz uzanıb qarnı üstə sürünə-sürənə divarın kəsik tininə çatdı. Ehtimal etdiyi kimi, orada, doğrudan da, bir tikinti vardı, bu tikintinin damı taxta darvazanın üstündən başlayaraq ta yerə qədər enir, cökə ağacının budaqları altından keçirdi.

Bu gözəl bir təsadüf idi, çünki bu tərəfdən divar küçə tərəfinə nisbətən daha çox yüksək idi. Jan Valjan yeri çox uzaqlarda, dərində görürdü.

Jan Valjan damın eniş səthinə çataraq, elə yenicə divarın başından enməyə hazırlaşırı ki, birdən qarovulun yaxınlaşdığını xəbər verən bərk bir gurultu eşitdi. Javerin uca və kəskin səsi gəldi:

– Dalanı axtarın! Düz divar küçəsini güdürlər. Pikpüs döngəsi də göz altındadır. Onun bu dalanda olduğuna əminəm!

Əsgərlər Janro dalanına atıldılar.

Jan Valjan Kozettanı tutaraq, damın üstü ilə sürüşdü, cökə ağacına çatdı və yerə tullandı.

Qorxusundanmı, cəsarətindənmi, hər nədənsə, Kozetta səsinə belə çıxarmadı. Onun əlləri bir az siyirilmişdi.

ALTINCI FƏSİL.

Müəmmmanın başlanğıcı.

Jan Valjan çox geniş və qəribə bir bağa düşmüşdü. Bu, sanki, yalnız qış gecələrində baxmaq üçün qəsdən yaranmış olan qəmli bağlardan biri idi. Bu uzunsov bağın dərinliyində qovaq ağacından bir xiyaban görünürdü; küncələrində bir neçə hündür qoca ağac, ortada isə açıq bir tala vardı. Talada çox böyük və tək bir ağac ucalırdı. Bundan başqa, hündür kollara bənzəyən və əyri budaqları bir-birinə dolaşmış bir neçə meyvə ağacı, tərəvəz ləkləri, şüşə qapaqları, ay işığında parlayan qovun şitilliyi və işlənməyən bir çirkab quyusu görünürdü. Bağın bəzi yerlərində

üstündə bitən yosundan qapqara qaralmış daş oturaqlar dururdu. Cığırın hər iki tərəfində alçaq boylu, qara, düz, tünd rəngli kollar əkilmişdi. Cığırın qismən ot basmış, qismən də yaşıl kif örtmüşdü.

Jan Valjan yaxınlığında bir bina vardı. O, həmin bu binanın damından enmişdi. Burada bir yığın çirpi, çirpinin da yanında, divarın lap yaxınlığında, daş bir heykəl görünürdü, heykəlin zədələnmiş üzünü qaranlıqda tutqun bir şəkildə ağaran biçimsiz bir maska kimi idi.

Bu bina xarabaya bənzəyirdi; uçuq otaqlar görünürdü; otaqların o biri köhnə şeylərlə dolduğundan, mərək olduğu anlaşılırdı. Düz divar küçəsi ilə Pikpüs döngəsinə baxan böyük bina düzbucaq təşkil edən iki daxili fəsadı ilə bağa baxırdı. Bu daxili fəsadlar əsas fəsaddan da ələmlə görünürdü. Bütün pəncərələrə tor çəkilmişdi, heç bir yerdə işıq görünmürdü. Yuxarı mərtəbələrə pəncərələrin həbsxana pəncərələri kimi üstlükləri vardı. Bu binanın bir qanadı o biri qanadına kölgə salır və bu kölgə böyük, qara bir pərdə kimi bütün bağı örtürdü.

Başqa bir ev görünmürdü. Bağın sonu duman və qaranlıq içində itirdi. Lakin tutqun bir şəkildə olsa da, bir-birilə çarpazlaşan divarları görmək olurdu, sanki, bunların da arxasında əkilmiş yerlər vardı. Daha sonra Polonso küçəsindəki evlərin alçaq damları görünürdü.

Bu kimsəsiz bağdan daha boş və vəhşi bir şey təsəvvürə gətirmək olmazdı. Bağda kimsə yox idi ki, bu da gecə yarısı təbii idi. Lakin görünür, bu yer gündüzlər belə gəzinti yeri deyildi.

Jan Valjanın birinci işi çəkmələrini tapıb geyinmək idi. Bunu etdikdən sonra, Kozetta ilə birlikdə mərəyə girdi. Qaçqın heç vaxt özünü tamamilə xəlvətdə hiss etməz. Hələ də Tenardye qarını düşünən qız da onun mümkün qədər yaxşı gizlənmək arzusuna şərik idi.

Kozetta titrəyir və Jan Valjana qısılırdı. Bayırdan küçəni və dalanı axtaran qarovulçuların qarmaqarışq gurultusu gəlirdi; tufəng qundaqlarının küçənin daşlarına dəyib taqqıldaması, Javerin küçə başında qoyduğu polis agentlərini səsləməsi eşidilir, bəzən də Javerin anlaşılması çətin olan sözlərlə yanaşı yağdırdığı lənətlər gurlayırdı.

On beş dəqiqə sonra, göy gurultusuna bənzəyən bu səs-küy yavaş-yavaş azalmağa başladı. Jan Valjan nəfəsini dərdi.

Əli ilə yavaşca Kozettanın ağızını tutdu.

Lakin onların olduğu bu tənha yerdə elə dərin bir sakitlik vardı ki, hətta yaxınlıqda eşidilən bu dəhşətli və qızgın gurultu belə onu poza bilmədi. Sanki, buranın divarları dini əfsanələrdə söylənən lal və kar daşlardan tikilmişdi.

Birdən bu dərin sükut içində başqa səslər eşidildi. Gözəl, ilahi, misilsiz səslər. Əvvəlki səslər nə qədər dəhşətli idisə, bunlar bir o qədər xoş və şirin idi. Bu, qaranlıqdan gələn bir nəغمə, ahəngdar duaların saçdığı gözqamaşdırıcı bir nur idi. Bu gecənin qara və qorxunc sükutunda məsuliyyət kimi saf və uşaq kimi sadə qadın səsləri eşidilirdi. Bu səslər yenicə doğulmuş bir uşağın hələ də eşitdiyi və can verən bir insanın artıq duymağa başladığı ilahi səslər idi. Nəغمə bağın ağacları üzərində yüksələn o qaranlıq binadan gəlirdi. İblislərin saldıdığı dəhşətli gurultu uzaqlaşdıqca, elə bil, qaranlıqdan mələklərin avazı yüksəlirdi.

Kozetta ilə Jan Valjan diz çökdülər.

Onlar nə olduğunu anlamır, harada olduqlarını da bilmirdilər, onların hər ikisi, bu tövbə edən kişi də, bu məsum uşaq da, hər ikisi diz çökmək lazım gəldiyini hiss edirdi.

Bu səslərdə qəribə bir şey vardı, onların eşidilməsinə baxmayaraq, bina yenə boş və kimsəsiz görünürdü. Sanki, bu səslər boş və kimsəsiz bir binadan gəlirdi, sanki, bu nəغمə göylər nəغمəsi idi.

Bu səslər oxuduqca, Jan Valjan heç bir şey düşünmürdü. Artıq onun başı üzərində qaranlıq bir gecə deyil, mavi bir göy yüksəlirdi. O, ruhunun qanad çalıb uçduğunu zənn edirdi – o qanadlar ki, hər birimiz onları öz varlığında hiss edirik.

Nəغمə susdu. Ola bilsin ki, bu nəغمə uzun bir müddət davam etmişdi. Bunu Jan Valjan deyə bilməzdi. Həyəcan saatları bir an kimi gəlib keçir.

Sonra hər şey yenə sükuta daldı. Nə küçədən bir səs gəlirdi, nə bağdan. Dəhşət saçan səslər də, ürək verən səslər də – hər şey yox olmuşdu. Yalnız divarın üstündə küləyin tərptədiyi quru otların sakit və həzin xışıltısı eşidilirdi.

YEDDİNCİ FƏSİL.
Müəmmmanın davamı.

Sərin bir gecə yeli əsirdi – demək gecə saat ikiyə yaxın olardı. Zavallı Kozetta susurdu. Jan Valjanın yanında oturub, başını onun dizinə söykədiyindən o, qızın yatmış olduğunu zənn etdi. Əyilib üzünə baxdı. Kozettanın gözləri geniş açılmışdı, gözlərində bir qorxu ifadəsi vardı. Jan Valjan təşvişə düşdü. Qız başdan ayağa kimi titrəyirdi.

Jan Valjan:

– Sən yatmaq istəyirsən? – deyər soruşdu.

Qızcağaz:

– Üşüyürəm, – dedi.

Bir az sonra Kozetta soruşdu:

– Bəs o hələ buradadır?

– Kim?

– Madam Tenardye.

Jan Valjan Kozettanı susdurmaq üçün işlətdiyi kələyi artıq unutmuşdu.

– Belə de! Yox, o çoxdan getmişdir, – dedi. – Heç bir şeydən qorxma.

Uşaq ürəyinin üstündən bir ağırlıq götürülmüş kimi sakit nəfəs aldı.

Torpaq nəm, mərək isə hər tərəfdən açıq idi, külək getdikcə kəskinləşirdi. Qoca redinqotunu çıxarıb, Kozettanı bürüdü.

– İndi necə, istidirmi? – deyər soruşdu.

– Bəli, ata!

– Çox yaxşı, indi məni bir az gözlə. Bu saat qayıdaram.

Jan Valjan mərəkdən çıxıb, böyük binanın divarı boyu getdi. Sığınmaq üçün daha yaxşı yer axtarırdı. Qapılara rast gəlsə də, hamısı bağlı idi. Birinci mərtəbənin bütün pəncərələrində şəbəkə vardı.

Binanın daxili bucağını keçdikdən sonra, uzunsov pəncərələrə yaxınlaşdı, oradan zəif bir işıq gəlirdi. Jan Valjan ayaq barmaqlarının üstə qalxaraq, pəncərədən içəriyə baxdı. Bütün pəncərələr enli daş tavalarla döşənmiş, tağlar və sütunlarla bəzənmiş xeyli böyük bir salonun pəncərələri idi. Salonda sönük bir işıqdan və uzun kölgələrdən başqa heç bir şey görünmürdü. Işıq salonun bir küncündə yanan bir gecə lampasından düşürdü. Salon bomboş görünürdü, burada hər şey hərəkətsiz idi. Lakin Jan Valjan diqqətlə baxdıqda, yerdə kəfən kimi bir şeyə bürünmüş və insan kölgəsinə bənzər bir şey gördü. Bu adam tavaların üstündə üzüqoylu uzanmış, qollarını xaçvarı uzatmışdı, ölü kimi hərəkətsiz idi. Onun yanında döşəmənin üzərində ilan kimi qıvrılan bir şey uzanırdı, güman etmək olardı ki, bu məşum kölgənin boynuna kəndir bağlamışdır.

Bütün salon az işıqlanan böyük binalarda olduğu kimi, sıx bir duman içində idi, bu da mənzərəyə daha qorxunc bir şəkil verirdi.

Jan Valjan ömründə bir çox dəhşətli mənzərələr görmüş olduğunu, lakin bu qəribə və məchul salonda, sanki, gizli bir ayin icra edən bu müəmmalı kölgə qədər dəhşətli bir şey görmədiyini sonralar tez-tez söylərdi. Bu kölgənin bir ölü olduğunu təsəvvürə gətirmək qorxunc bir şey olsa da, bunun diri bir adam olduğunu düşünmək daha dəhşətli idi.

Jan Valjan ürək edib, pəncərənin şüşəsinə yapışdı ki, bu kölgənin tərpənib-tərpənmədiyini görsün. O, xeyli gözlədi. Bu intizar ona çox uzun göründü. Lakin əbəs yerə: döşəmənin üzərinə sərilmiş kölgə hərəkətsiz idi. Birdən Jan Valjanı böyük bir dəhşət bürüdü, o artıq dayana bilməyib qaçmağa başladı. O geriyə belə baxmağa cürət etməyərək, mərəyə doğru qaçırdı. Ona elə gəlirdi ki, dönüb geriyə baxarsa, bu ölünün qollarını oynada-oynada iri addımlarla onun dalınca yüyürdüyünü görəcəkdir.

Tövşüyə-tövşüyə özünü xarabaya yetirdi. Dizləri titrəyirdi, bədənini tər basmışdı.

O harada idi? Parisin lap mərkəzində belə bir məqbərənin ola biləcəyini kim təsəvvürünə gətirə bilərdi? Bu nə qəribə evdir? Gecə sirləri ilə dolu olan bu bina nə binadır? Bu nə binadır ki, mələk səsləri ilə ruqları qaranlıqdan çağırır, ruqlar bu çağırışa gəldikləri zaman isə onların gözlərinə bu

dəhşətli mənzərəni göstərir? O, cənnətin nurani qapılarını onların qarşısında açmağı vəd edir, sonra isə birdən onların qarşısında bu iyrenc sərdabənin qapılarını açır! Bununla belə bu bina, həqiqətən, bir bina idi. Həqiqətən, bir ev idi, bu evin küçə nömrəsi belə vardı. Bu yuxu deyildi. Jan Valjan buna inanmaq üçün xarabanın daşlarına toxunmağa məcbur oldu. Soyuq, həyəcan, təşvişlər, gecənin təəssüratı – bütün bunlar Jan Valjanda həqiqi bir qızdırma oyatmışdı, başında fikirlər qarışırdı. O, Kozettaya yaxınlaşdı. Kozetta yatırdı.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Müəmma getdikcə mürəkkəbləşir.

Kozetta başını daşın üstünə qoyub yatmışdı.

Jan Valjan qızın yanında oturub, üzünə baxmağa başladı. Qıza tamaşa etdikcə sakitləşir və başı yenə əvvəlki kimi işləməyə başlayırdı.

O, artıq bu gündən sonra, həyatının əsasını təşkil edəcək bir həqiqəti aydınca dərk edirdi: nə qədər ki Kozetta onun yanındadır, onun özünə heç bir şey lazım deyil, hər şey artıq Kozetta üçündür; o heç bir zaman özü üçün qorxmayacaq, bütün qorxusu ancaq Kozetta üçün olacaqdır. O, hətta redinqotunu çıxarıb, Kozettanın üstünə salmışdısa da, soyuq hiss etmirdi.

Lakin dərin düşüncələrə daldığına baxmayaraq, Jan Valjan yenə qərribə bir səs eşitdi. Sanki, haradasa zıncırov səslənirdi. Səs bağdan gəlirdi, yavaş olsa da, aydın eşidilirdi. O, otlaqlarda heyvanların boynundan asılan zıncırovların rabitəsiz gecə nəğməsinə bənzəyirdi.

Bu səslər Jan Valjanı boylanmağa məcbur etdi.

Qaranlığa diqqətlə baxdıqda, bağda kiminsə olduğunu gördü.

Adama bənzəyən bu kölgə qovun ləklərinin şüşə qalpaqları arasında dolaşır, gah əyilir, gah qalxır, gah dayanır, yerdə bir şey sürüyür, yaxud yerə bir şey sərir kimi müvazinətlə hərəkət edirdi. Bu adamın axsadığı da görünürdü.

Jan Valjan titrədi: onu təqib edilənlərə xas olan bir qorxu titrətməsi bürüdü. Belə insanlara hər şey yad görünür, onlarda hər şey şübhə oyadır, onlar gündüz işığından qorxurlar, çünki bu işıq onları ələ verə bilər. Onlar gecənin qaranlığından da qorxurlar, çünki gecə onların qəfildən tutulmasına kömək edər. Bir az əvvəl o, bağın kimsəsiz olduğundan, indi isə bağda adam olduğundan qorxurdu.

Jan Valjan xəyali dəhşətlərdən həqiqi dəhşətlərə düşdü.

Öz-özünə deyirdi ki, “Bəlkə də, Javer və polis agentləri hələ getməmişlər, yəqin, onlar küçədə adam qoymuşlar. Əgər bağda gəzən bu adam mənim burada olduğumu anlarsa, “ey qarovul” deyər bağıracaq və bununla da məni ələ verəcəkdir”. Jan Valjan yatmış Kozettanı ehtiyatla qucağına aldı, mərəyin ən uzaq bir bucağına çəkildi, qızı lazımsız ev şeylərinin arxasında gizlətdi. Kozetta heç tərpənmədi.

Buradan qovun ləkləri arasında gəzən adamın hər bir hərəkətinə diqqət etməyə başladı. Qərribə burası idi ki, o, hərəkət etdikcə zıncırov səslənirdi. Bu adam yaxınlaşdıqda, zıncırov da yaxınlaşırdı, uzaqlaşdıqca zıncırov da uzaqlaşdı, o kəskin bir hərəkət etdikdə, şiddətli zıncırov səsləri eşidilməyə başlayırdı. Dayandıqda isə səs də kəsilirdi. Görünür, zıncırov bu adamın bir yerinə bağlanmışdı. Lakin bu nə demək idi? Bir öküz, yaxud bir qoyun kimi boynuna zıncırov asılmış bu adam kim ola bilərdi?

Jan Valjan öz-özünə bu cür suallar verə-verə, Kozettanın əllərinə toxundu. Qızın əlləri buz kimi soyuq idi.

Jan Valjan:

– Aman Allah! – deyər mızıldandı. Sonra yavaşca qızı çağırdı:

– Kozetta!

Kozetta gözlərini açmadı. Jan Valjan onu bərk silkələdi. Kozetta oyanmadı.

Birdən o: – Yoxsa ölmüşdür? – deyər düşündü və ayağa qalxdı.

Bədəni başdan ayağa qədər titrəyirdi.

Başından qarmaqarışiq qara fikirlər keçdi. Bəzən dəhşətli ehtimallar cin qoşunu kimi insana hücum edir və beynin bütün hüceyrələrində yer eləyir. Məsələ sevdiyimiz adamlara aid isə, onlar üçün çəkdiyimiz təşvişdən xəyalımızda min cür dəhşətli səhnələr yaranır. Jan Valjan soyuq gecədə açıq havada yatmağın bir ölüm yuxusuna çevrilə biləcəyini xatırladı.

Kozetta solğun, hərəkətsiz bir halda onun ayaqları altında yerə uzanmışdı.

O, qızın nəfəsinə qulaq asdı; qız nəfəs alırdı, lakin bu nəfəs o qədər zəif idi ki, elə bil, bu saat kəsiləcəkdi.

Onu necə qızdırsın? Necə oyatsın? Jan Valjanın düşündüyü yalnız bu idi. O, dəli kimi mərəkdən bayıra yüyürdü:

Nə olursa-olsun, ən gec on beş dəqiqədən sonra Kozetta ocaq yanında və yataq içində olmalı idi.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Zıncırovlu adam.

Jan Valjan bir baş bağçada gördüyü adama tərəf getdi. Ehtiyat üçün jiletinin cibindən pul bağlısını çıxartmışdı.

Zıncırovlu adam başını aşağı salmış olduğundan, Jan Valjanın yaxınlaşdığını görmədi. Jan Valjan bir an içində onun yanına çatdı.

Üzünü ona çevirib:

– Yüz frank! – deyə çığırdı.

O adam diksinərək, gözlərini Jan Valjanın üzünə dikdi.

– Məni bu gecəliyə evinizə buraxsanız, yüz frank alarsınız. Ayın işığı Jan Valjanın təşviş içində olan üzünə düşürdü.

Birdən zıncırovlu adam səsləndi:

– Necə?! Madlen baba, sizsiniz?

Bu gecə vaxtında, yad bir yerdə, yad bir adamın bu adı çəkməsi Jan Valjanı dəhşətlə geriye çəkilməyə vadar etdi.

O hər şeyə hazırıdı, amma belə bir şey heç ağına gəlməzdi. Qabağında kəndli kimi geyinmiş, beli bükük, axsaq bir qoca dayanmışdı. Onun sol ayağında göndən diz sarğısı vardı, bu sarğıdan da iricə bir zıncırov asılmışdı. Üzü kölgədə olduğundan, üzünü yaxşı görmək mümkün deyildi.

Qoca papağını çıxarıb, həyəcandan titrəyərək:

– Aman Allah! – dedi. – Madlen baba, siz buraya necə gəldiniz? İsa xatirinə, siz buraya necə daxil oldunuz? Göydənmi düşdünüz? Göydən düşsəydiniz, heç də təəccüblü olmazdı. Göydən düşməyib də, siz yerə haradan düşə bilərsiniz? Lakin bu nə görkəmdir? Boyunbağınız yox, şlyapanız yox, pencəyiniz yox. Əgər sizin kim olduğunuzu bilməsəydim, vallah qorxardım. Pencəksiz! Pərvərdigara, məgər indi övliyalar da ağılnı itirir? Lakin siz buraya necə gəldiniz?

Suallar yağış kimi yağdı. Qoca danışmağı sevən kəndlilər kimi hey danışdı, lakin onun sözlərində qorxuducu heç bir şey hiss olunmurdu. Qoca bütün sözlərini bir uşaq sadəlvhlüyü ilə heyrətlə söyləyirdi.

Jan Valjan soruşdu:

– Siz kimsiniz və bu ev nə evdir?

Qoca:

– Lənət şeytana! – deyə səsləndi. – Belə də iş olar! Əşi, mən həmin adamam ki, siz özünüz məni buraya qoymuşsunuz, bu ev də elə həmin evdir ki, siz özünüz məni ora yerləşdirmisiniz. Necə məgər siz məni tanımırınsınız?

Jan Valjan:

– Yox tanımıram! – deyə cavab verdi. – Lakin siz məni haradan tanıyırsınız?

O adam dedi:

– Siz məni ölümdən xilas etmişsiniz.

O, üzünü çevirdi, ay işığı onu başdan-başa işıqlandırdı. Jan Valjan qoca Foşlevanı tanıdı.

– Ah, sizsiniz! İndi mən sizi tanıdım.

Qoca məzəmmətlə:

– Şükür Allaha! Axır ki, tanıdınız! – dedi.

Jan Valjan soruşdu:

– Bəs siz burada nə edirsiniz?

– Necə yəni nə edirəm? Budur, qovun ləklərinin üstünü örtürəm.

Doğrudan da, Jan Valjan qoca Foşlevana müraciət etdiyi zaman o, qovun ləkinin üstünə sərmək üçün əlində bir həsir parçası tutmuşdu. Bağçada çalışdığı müddətdə, bu həsirlərin bir neçəsini sərrib qurtarmışdı. Jan Valjanın mərəkdə oturaraq gördüyü qəribə hərəkətlər də elə həmin bu işdən irəli gəlirdi.

Qoca sözüünə davam edərək:

– Baxdım gördüm ki, gecə aydınlıqdır. Demək, səhər soyuq olacaq. Dedim: “Qoy gedim, qovunlarıma isti paltar geyindirim!”.

Sonra xeyirxah bir təbəssümlə Jan Valjana baxaraq əlavə etdi:

– Elə siz də isti paltar geyinsəydiniz pis olmazdı. Lakin axı siz buraya necə gəldiniz?

Jan Valjan bu qocanın onu Madlen adı ilə olsa belə, hər halda, tanıdığını görüb, onunla artıq bir qədər ehtiyatla danışırdı. İndi o özü qocaya bir çox suallar verməyə başladı. Qəribə olsa da bu iki adam rollarını dəyişmiş kimi görünürdü. İndi sual verən o, yəni çağırılmamış qonaq idi.

– Bəs dizinizə bağladığınız o zıncırov nədir?

– Bunu? Mən bunu asmışam ki, məndən qaçsınlar! – deyə Foşlevan cavab verdi.

– Necə yəni sizdən qaçsınlar?

Qoca Foşlevan mənalı bir surətdə göz vurdu:

– Elə belə! Bu evdə yalnız arvadlar olur. Bir çox gənc qızlar var. Onlar elə bilir ki, mənə rast gəlmək onlar üçün qorxulu şeydir. Zıncırov onlara mənim gəldiyimi xəbər verir. Mən gələndə onlar qaçır.

– Bəs bu nə evdir?

– Əcəb işdir! Siz ki, bunu özünüz yaxşı bilirsiniz.

– Yox bilmirəm.

– Siz ki, məni özünüz buraya bağban qoydurdunuz!

– Fərz edin ki, mən heç bir şey bilmirəm. Ona görə də cavab verin.

– Yaxşı, elə olsun! Bura Kiçik Pikpüs monastırıdır.

Jan Valjan yavaş-yavaş xatırlamağa başladı. Təsadüf, daha doğrusu qəza onu Sent-Antuan məhəlləsinin monastırına atmış idi. Bu həmin monastır idi ki, iki il bundan əvvəl qoca Foşlevan araba altında qalaraq şikəst olduqda onun tapşırığı ilə buraya bağban qəbul edilmişdi. O, öz-özünə:

– Kiçik Pikpüs monastırı! – deyə təkrar etdi.

Foşlevan yenə soruşdu:

– Yenə də bir məni başa salın görüm, Madlen baba, siz buraya necə gəldiniz? Siz müqəddəs adam olsanız da, hər halda, kişisiniz, kişiləri isə buraya buraxmırlar.

– Siz burada yaşayırsınız?

– Elə təkcə mən burada yaşayıram.

Jan Valjan:

– Hər halda, mən burada qalmalıyam! – dedi.

– Aman Allah! – deyə Foşlevan səsləndi.

Jan Valjan qocaya yaxınlaşaraq, ciddi bir səslə:

– Foşlevan baba, – dedi, – mən sizi ölümdən qurtarmışam.

– Bunu mən sizdən əvvəl yada saldım! – deyə Foşlevan cavab verdi.

– Bax belə! Vaxtilə mənim sizin üçün etdiyimi bu gün siz də mənim üçün edə bilərsiniz.

Foşlevan qırıxmış, titrəyən qoca əlləri ilə Jan Valjanın qüvvətli əllərini tutdu və bir neçə dəqiqə bir kəlmə belə danışa bilmədi. Nəhayət, dedi:

– Ah! Sizin yaxşılığınızın əvəzini verə bilsəydim, mən bunu Allahın bir mərhəməti sayardım!

Sizi ölümdən xilas etmək! Mən sizin ixtiyarınızdayam, cənab mer!

Qocanın üzündə fərəhli bir heyrət doğdu, üzü işıqlandı.

– Mən nə etməliyəm? – deyə o soruşdu.
– Mən sizi başa salaram. Otağınız varmı?
– Mənim ayrıca balaca bir evim var; bax orada, köhnə monastırın xarabaları arxasında, küncdə, heç kəsin gözünə çarpmaz. Orada üç otaq var.
Doğrudan da, bu balaca ev xarabaların arxasında elə yaxşı gizlənmişdi, elə dalda yerdə idi ki, Jan Valjanın gözünə dəyməmişdi. Jan Valjan:
– Yaxşı, – dedi. – İndi mənim iki xahişimi yerinə yetirin.
– O xahişləriniz nədir, cənab mer?
– Birinci, siz mənim barəmdə heç kəsə bir söz deməyəcəksiniz. İkinci, özünüz məndən heç bir şey soruşmayacaqsınız.
– Necə istəyirsiniz, elə olsun. Mən sizin şərfəsiz bir iş görməyə qadir olmadığınızı, həmişə mərhəmətli adam olduğunuzu bilirəm. Bir də, siz özünüz məni buraya qoymusunuz. Demək, sizin öz işinizdir. Mən sizin ixtiyarınızdayam.
– Bu belə! İndi dalınca gəlin. Biz uşağın dalınca getməliyik.
– A – a! Demək, bu arada uşaq da var! – deyə Foşlevan mızıldandı.
O artıq bir kəlmə də danışmadı. Bir it öz sahibinin dalınca getdiyi kimi, o da Jan Valjanın dalınca getdi.
Yarım saat sonra ocağın istisindən yanaqları qızarmış Kozetta qoca bağbanın yatağında yatırdı. Jan Valjan boyun yaylığını taxmış və redinqotunu geyinmişdi. Divarın üstündən tulladığı şlyapa tapılmış və götürülmüşdü. Jan Valjan geyimi ilə məşğul olduğu zaman, Foşlevan zınqırovlu diz bağını çıxartmışdı. İndi bu zınqırov, torpaq səbəti ilə bir yerdə divardan asılmışdı. Kişilər dirsəklərini masanın üstünə qoyaraq qızınırdılar. Foşlevan süfrəyə bir parça pendir, çörək və bir şüşə şərəblə iki stəkan qoydu. Jan Valjanın dizinə toxunaraq, qoca dedi:
– Ah, Madlen baba, siz məni o saat tanımadınız! Siz insanları ölümdən xilas edirsiniz də, sonra onları yaddan çıxardırırsınız! Bu yaxşı deyildir. Amma onlar sizi unuturlar. Siz naşükür adamsınız!

ONUNCU FƏSİL.

Burada Javerin yanlış marıta durduğundan bəhs olunur.

Necə deyərlər, iç üzünü indicə gördüyünüz hadisələr ən adi şəraitdə baş vermişdi. Fantinanın ölüm yatağı yanında həbs edilmiş Jan Valjan həmin gecə Monreyl-sür-Mer şəhəri həbsxanasından qaçdığı zaman, polis idarəsi katorqalının Parisə qaçmış olduğunu güman etmişdi. Paris, içində hər şeyin yox olduğu bir burulğandır. Okeanın dərinliyində olduğu kimi, bu dünya mərkəzində də hər bir şey yox olur. İnsanın möhkəm gizlənmə bildiyi bir qalın meşəlik varsa, o da camaat arasındır. Bu həqiqət hər cür qaçqınlara məlumdur. Onlar girdabda qərğ olan kimi Parisdə qərğ olurlar. İnsana qurtuluş gətirə bilən girdablar da vardır. Bunu polis də bilir. Ona görə polis başqa bir yerdə nə itirirsə, həmişə Parisdə axtarır. Polis Monreyl-sür-Mer-in sabiq merini də Parisdə axtarırdı. Bu axtarışları idarə etmək üçün Javeri Parisə çağırılmışdılar. O, doğrudan da, Jan Valjanın tutulmasında böyük kömək göstərmişdi. Bu işdə Javerin göstərdiyi çalışqanlıq və zirəklik qraf Anqles dövründəki prefekturanın katibi cənab Şabulyenin diqqətini cəlb etmişdi. Bu səbəbə görə, keçmişdə də Javerə himayəçilik edən cənab Şabule, indi onu Monreyl-sür-Mer polis müfəttişi vəzifəsindən Paris prefekurasına köçürmüşdü. Burada Javerin hər bir cəhətdən faydalı və, bunu da qeyd etməliyik, hörmətə layiq adam olduğu anlaşıldı. Biz burada hörmət sözünü işlətsək də, polis xidmətlərindən bəhs edildikdə, bu söz bir az qəribə görünür.

O artıq Jan Valjanı unutmuşdu, – ovçu tulalarının axı belə bir xasiyyəti var: onlar təzə canavara rast gəldikdə əvvəlkini unudurlar. Lakin birdən, 1823-cü ilin dekabr ayında, ümumiyyətlə, qəzet oxumağı sevməyən Javer qəzetə baxmışdı. Javer monarxist olduğundan, prins-generalissimusun Bayona şəhərinə təntənəli gəlişinin bütün təfsilatını öyrənmək istəmişdi. Maraqlandığı bir məqaləni oxuyub qurtarmaqda ikən, birdən səhifənin sonunda Javerin gözlərinə bir ad sataşdı, bu

Jan Valjanın adı idi. Qəzet katorqalı Jan Valjanın öldüyünü xəbər verirdi. Bu xəbər o qədər rəsmi bir şəkildə təsvir edilmişdi ki, Javer bunun doğru olduğuna qətiyyənlə şübhə etmədi. Ancaq bunu dedi ki: “Bax, bu, doğrudan da, möhkəm bir həbsxanadır”. Bundan sonra Javer qəzeti bir kənara atdı, oxuduğunu yadından çıxartdı.

Bir qədər sonra, Sena və Uaza prefekturası Monfermeyldə, deyildiyinə görə çox əcaib bir şəkildə, bir uşağın oğurlanması haqqında Paris polis prefekturasına məlumat göndərmişdi. Məlumatda qızın yeddi-səkkiz yaşlarında olduğu, anası tərəfindən yerli bir meyxanaçıya saxlanmaq üçün verildiyi və naməlum bir adam tərəfindən oğurlandığı qeyd olunurdu. Qızın adı Kozetta imiş, anası isə Fantina adlı bir qadınmış, harada isə xəstəxanada vəfat etmişdir. Məlumat Javerin əlinə keçdi və onu düşünməyə vadar etdi.

Fantinanın adı Javerə yaxşı tanış idi. O, Jan Valjanın ondan bu əxlaqsız qadının uşağını gətirmək üçün üç gün möhlət istəməsinə nə qədər gülmüş olduğunu xatırladı. Jan Valjanın Monfermeylə gedən bir dilicana minmək istədiyi zaman Parisdə tutulmuş olduğu da yadına düşdü. O zaman edilən bəzi müşahidələr hətta belə bir fikir oyadırdı ki, Jan Valjan ikinci dəfə bu dilicana minmiş və bir gün əvvəl bu kəndin ətraflarına birinci dəfə səyahət etmişdi, çünki kəndin özündə onu görməmişdilər. Monfermeyldə onun nə işi olduğunu heç kəs başa düşə bilməmişdi. Lakin indi Javer bunu anlamışdı. Fantinanın qızı Monfermeyldə yaşayırdı. Jan Valjan oraya qızın dalınca getmişdi. İndi də naməlum bir adam bu uşağı oğurlamışdır. Bu naməlum adam kim ola bilərdi? Jan Valjanmı? Lakin Jan Valjan ölmüşdür. Javer, heç kəsə bir söz demədən, Odun dalanındakı “Qalay boşqab” mehmanxanasından yola düşən omnibusa minərək Monfermeylə getdi. O, bu işi yerində tamamilə aydınlaşdırma biləcəyini düşünürdü, lakin heç bir şey öyrənə bilmədi.

İlk günlər hiddətlənmiş Tenardyeğil bu hadisə haqqında ağızlarına gələni danışır, Torağayın yox olması kənddə gurultu qoparmışdı. Dərhal bu hadisəni cürbəcür şəkildə danışmağa başladılar. Nəhayət, hadisə uşağın oğurlanması əhvalatına çevrildi. Bunun da nəticəsində Paris prefekturasının aldığı məlumat göndərildi; halbuki, ilk hiddət dövrü keçəndən sonra Tenardye, qərribə instinkti sayəsində çox tezliklə başa düşdü ki, əlahəzrət kralın prokuror cənablarını narahat etmək hər zaman faydalı olmaz. Bir də “uşağın oğurlanması” haqqında şikayətlər, hər şeydən əvvəl, polis idarəsinin sayıq gözlərini onun özünə və bir çox şübhəli işlərinə tərəf çevirəcəkdir. Bayquşların ən çox qorxdığı bir şey varsa, o da işıqdır. Bundan başqa, min beş yüz frankı almasını necə izah etsin? Tenardye bu səbəblərə görə hərəkətlərini tamamilə dəyişdi, arvadının ağzını yumaraq, uşağın oğurlanması haqqında söhbət açıldıqda, guya, təəccüb etməyə başladı. Necə? O, heç bir şey anlamır. Doğrudur, əvvəllər şikayət edir və əziz balanın bu qədər tez əlindən alındığından danışardı. Deyərdi ki, o, qızı çox sevirdi və istərdi ki, qızıcığaz bir-iki gün də onun yanında qalsın. Lakin qızın dalınca “babası” gəlmişdi ki, bu da çox təbii bir şey idi. Tenardye, baba məsələsini özündən uydurmuşdu və bu, yaxşı təsir bağışlayırdı. Javer də, Monfermeylə gəldiyi zaman, əhvalatı elə bu şəkildə eşitmişdi.

Bununla belə Javer, məsələnin içinə zond salırmış kimi, Tenardyenin danışdıqlarını yoxlamağa başladı. “Bu baba dediyi adam kim idi, adı nə idi?” Tenardye özünü sadələvhlüyə vuraraq cavab verirdi: “Varlı bir mülkədar idi. Adı da, yanılmıramsa Gilom Lamberdir. Pasportunu görmüşəm”. Lamber – namuslu və hər bir cəhətdən etibarlı adam adıdır. Javer Parisə qayıtdı. Öz-özünə: “Bu Jan Valjan, doğrudan da, ölmüşdür. Mən də lap sarsağam” demişdi.

Javer bu əhvalatı unutmağa başlayırdı ki, birdən, 1824-cü ilin mart ayında, qulağına Sen-Medar məhəlləsində “sədəqə verən dilənçi” adı ilə şöhrət qazanan qərribə bir adamın yaşaması haqqında bir xəbər çatdı. Belə deyirdilər ki, guya, bu adam varlı bir rantyedir. Heç kəs onun adını yaxşıca bilmirdi. Bu adam səkkiz yaşında bir qızla birlikdə yaşayırdı. Qızın isə yalnız o yadına gəlir ki, Monfermeyldən gəlmişdir. Yenə Monfermey! Bu adı eşidən Javer yenə qulaqlarını şəkildə. Bu adamın sədəqə verdiyi keçmiş kilsə xadimi, indi isə dilənçi paltarında olan polis casusu bəzi başqa təfəsilat da əlavə etdi. “Bu rantye heç kəslə görüşməz, küçəyə ancaq axşamlar çıxar, yoxsullardan başqa heç kəslə danışmaz, heç kəslə əlaqə saxlamaz... Əynində astarının içi bank biletləri ilə dolu olduğundan bir neçə milyon dəyəri olan çox köhnə, sarı bir redinqotu var”. Bu şok təfəsilat Javerin marağını qat-qat artırdı. Bu fantastik rantyeni yaxından görmək və eyni

zamanda onu ürkütməmək üçün Javer bir dəfə kilsə xadiminin cındırlarını geyindi, qoca casusun hər axşam bardaş qurub, mızıldana-mızıldana dua oxuyaraq yolçuları izlədiyi yerdə oturdu. Doğrudan da, “şübhəli adam” qiyafətini dəyişmiş Javerə yaxınlaşdı və ona sədəqə uzatdı. Elə bu zaman Javer başını qaldırdı və Jan Valjanı tanıdığını zənn edərək, diksindi. Jan Valjan da Javeri tanıdığını güman edərək diksindi.

Lakin o, qaranlıqda yanıla bilərdi, axı Jan Valjanın ölümü haqqında rəsmi məlumat verilmişdi. Javerin ürəyində hələ ciddi şübhələr vardı, Javer isə vasvası olduğundan, belə hallarda heç vaxt heç kəsi tutmazdı.

Javer qocanın dalınca düşüb Qorbonun komasına gəldi, az bir zəhmətlə qarının dilini açıb danışdırdı. Qarı sarı redinqotun milyonlarla dolu olduğunu təsdiq edərək, min franklıq biletdən əhvalatını da ona danışdı. Dedi ki: “öz gözümlə görmüşəm! Öz əlimlə toxunmuşam!” Javer otaq kirayə edib elə haman axşam oraya köçdü. Gizli kirayənişinin səsini eşitmək ümidi ilə qapıya yaxınlaşdı, lakin Jan Valjan, qarının açar yerindən şam işığını gördüyü üçün bir kəlmə danışmadığından casusun planlarını pozdu.

O biri gün Jan Valjan buradan köçməyi qərara aldı. Yerə saldığı beş franklıq pulun səsi qarının diqqətini cəlb etdi. O, pul səsini eşidib, kirayənişinin köçməyə hazırlaşdığını zənn edərək, dərhal bunu Javerə xəbər verdi. Gecə, Jan Valjan küçəyə çıxdığı zaman, Javer artıq iki nəfər köməkçisi ilə bulvarda ağacların arxasında gizlənib, onu gözləyirdi.

Javer prefekturada özünə kömək üçün adam verilməsini xahiş etdi, lakin kimi tutmaq fikrində olduğunu demədi. Bu, onun sirri idi, həm də bu sirri üç səbəbə görə açmaq istəməzdi: birincisi – ən kiçik ehtiyatsız bir söz Jan Valjanda şübhə oyada bilərdi: ikincisi – ölmüş zənn edilən bir köhnə qaçqın katorqalını polis dəftərlərində ən təhlükəli canilər maddəsində qeyd olunmuş bir canini ələ keçirmək elə parlaq bir iş idi ki, Paris polisinin köhnə tulaları heç şübhəsiz, bunu Javer kimi təzə bir adamın əlinə verməzdilər, Javer də katorqalısının əlindən alına biləcəyindən qorxurdu; nəhayət, Javer öz işinin sənətkarı olduğundan, gözlənilməz şeyləri sevərdi. O, əvvəlcədən ölçülüb-biçilmiş müvəffəqiyyətlərə nifrət edərdi, çünki belə müvəffəqiyyətlər ətrafında çox söhbət edildiyindən, onlar öz tərəvətini və təzəliyini itirirdi. Javer, sonra birdən-birə elan etmək üçün ən mühüm işlərini gizlədə hazırlamağı sevərdi.

Javer Jan Valjanın dalınca gələrək, bu ağacdən o ağaca, bu küçənin tinindən o biri küçənin tininə qədər, bir dəqiqə belə gözdən qaçırmadan onu izlədi. Jan Valjan özünü təhlükədən tamamilə uzaq zənn etdiyi zamanlarda belə, Javer gözünü ondan götürmürdü.

Bəs nə üçün Javer Jan Valjanı tutmadı? Bunun bir səbəbi vardı: o hələ də şübhə edirdi. Unutmamalıdır ki, o dövrdə polis idarəsinin hərəkətləri sərbəst deyildi, azad mətbuat onu sıxırdı. Qəzetlərin ifşa etdiyi bir neçə özbaşına həbs palatanın nəzərinə çatdırılmış və prefekturanın cəsətsizliyinə səbəb olmuşdu. Şəxsiyyət azadlığını pozmaq ciddi bir məsələ sayılırdı. Polis işçiləri səhv etməkdən qorxurdular. Prefekt bütün günahı onların boynuna yıxırdı. Hər bir səhv edən adam vəzifədən istefa verməyə məcbur olurdu. Tutaq ki, qəzətdə bu cür balaca bir məqalə çap olunmuşdur: Dünən səkkiz yaşında nəvəsi ilə gəzməkdə olan ağ- saçlı, hörmətli qoca bir rantye qaçaq bir katorqalı kimi həbs edilərək, həbsxanaya göndərilmişdir”. Bu məqaləni iyirmi qəzet nəşr etdikdən sonra, Parisdə nə kimi bir həngamə qopa biləcəyini təsəvvür edə bilərsiniz. Təkrar edirik, bundan başqa, Javerin özü də çox vasvası idi. Vicdanının tələbləri prefektin tələblərinə uyğun gəlirdi. O, doğrudan da, şübhə edirdi.

Jan Valjan Javerin qabağında, qaranlıqda yeri yirdi.

Məyusiyyət, narahatlıq, təşviş, yorğunluq, gecə vaxtı bu yenidən qaçmaq və Parisdə həm özü, həm də Kozetta üçün müvəqqəti yer axtarmaq dərdi, uşağın sürəti ilə ayaqlaşmağa məcbur olması Jan Valjanın yerini özü belə duymadan o qədər dəyişmiş və görünüşü o qədər əldən düşmüş bir qoca görünüşünə bənzəmişdi ki, Javerin şəxsində polis belə səhv edə bilərdi. Jan Valjana yaxınlaşmağın qeyri-mümkün olması, əynindəki qoca, mühacir mürəbbi paltarları, Jan Valjanı qızın babasına çevirmiş olan Tenardyenin bəyanatı, nəhayət, onun katorqada öldüyünə əmin olması – bunların hamısı Javerin tərəddüdünü daha da artırırdı.

Bir anlar Javerin beynində dərhal qocadan sənədlərini tələb etmək fikri doğdu. Lakin əgər bu adam Jan Valjan deyilsə, qoca, hörmətli bir rantye də deyilsə, bu mütləq qaranlıq Paris

cinayətlərində dərin və məharətli bir rol oynayan quldurlardan biri, başqa işlərinin üstünü örtmək üçün sədəqə paylayan qorxunc bir quldur dəstəbaşısı olmalı idi. Sədəqə paylamaq da başqa işlərinin üstünü örtmək üçün quldurların köhnə sınaqmış üsuludur. Əlbəttə, onun əlbirləri, cinayət yoldaşları, gizlənmək istədiyi ehtiyat mənzilləri də var. Küçələri fırlanması, yol azdırması da bunun sadə bir qoca olmadığını sübut edirdi. Onu çox tez ələ keçirmək – “qızıl yumurta yumurtlayan bir toyuğu kəsmək” demək idi. Bir az gözləməyin nə eybi var? Javer bu qocanı əldən qaçırmayacağına tamamilə əmin idi.

Beləliklə, Javer bir az karıxmış halda yeriyərək bu müəmmalı adamın kim ola biləcəyini dəfələrlə özündən soruşurdu.

Yalnız Pontuaz küçəsində, bu adam meyxanadan düşən parlaq işığın yanından keçdikdə, Javer onun Jan Valjan olduğunu anlamışdı, buna şübhə ola bilməzdi.

Bu dünyada eyni qüvvətdə dərin daxili həyəcan keçirən iki xilqət var: biri – balasını tapmış bir ana, o biri isə ovunu tutmuş pələng. Javer də belə bir həyəcan keçirirdi.

İzlədiyi adamın qorxunc katorqalı Jan Valjan olduğuna inandıqdan sonra, özü ilə bərabər yalnız iki adam götürdüyünə təəssüf etdi və adam göndərərək Pontuaz küçəsinin polis komissarından kömək istədi. Tikanlı göyəm budağını qoparmadan əvvəl əlcək taxarlar.

Javerin gecikməsi və agentləri ilə məsləhətləşmək üçün Rolən döngəsinə dönməsi az qalmışdı ki, Jan Valjanı gözdən itirməsinə səbəb olsun. Lakin o, tez başa düşdü ki, Jan Valjan çayın o tayına keçməklə aralarında maneə yaratmağa çalışacaqdır. İzi itirməmək üçün yeri iyləyən bir ov tulası kimi Javer başını sallayıb fikrə daldı. Heç bir zaman onu aldatmayan bir sövqi-təbii ilə Javer düz Austerlis körpüsünə doğru getdi və vergi yığan adamdan soruşdu: “Bir balaca qızla bir kişini görmədiniz ki?”. Vergi yığan: – “Gördüm, hətta onu iki su verməyə məcbur etdim” – deyər cavab verdi. Bu cavab vəziyyəti aydınlaşdırdı. Jan Valjan Kozettanın əlindən tutaraq, ay işığı düşmüş yerdən keçdiyi zaman Javer körpünün üstündə idi. Javer Jan Valjanın Yaşıl yol küçəsinə doğru getdiyini görüb, tələ kimi bir şey olan Janro dalanını xatırladı. Düz divar küçəsindən Pikpüs döngəsinə yalnız bircə yol olduğu da Javerin yadına düşdü. O, ovçuların dili ilə deyəcək olursa, “ovu qabaqladı”, tələsik kəsə yollarla adamlarından birini həmin çıxış yolunu tutmaq üçün göndərdi. Cəbbəxanaya növbəni dəyişmək üçün gedən qarovulçuları saxladı və dalınca getməyə məcbur etdi. Belə bir oyunda əsgərlər qumarda xal kimi bir şeydir. Bundan başqa, belə bir qayda da var: əgər qabanı vurmaq istəyirsənsə, təcrübəli bir ovçu olmalısan, itin də çox olmalıdır. Javer bu tədbirləri görüb Jan Valjanın sağ tərəfdə dalanla, sol tərəfdə polis agentləri ilə, dalda isə onun özü ilə əhatə olunduğunu bildiyindən, bir çimdiklik burunotu götürdü.

Sonra oyun başladı. Bu anda Javer yalnız iblislərin duya biləcəyi bir sevinc hiss etdi: o, bu adamın artıq onun ixtiyarında olduğunu bildiyindən tələsmədən onun ardınca gedir və vaxtı mümkün dərəcə uzatmağa, tutmağı təxirə salmağa çalışırdı. Zahirən azad olan bu adamın həqiqətdə tutulmuş olduğunu düşünməkdən həzz alırdı. Torun içində çırpınan bir hörümçəyə baxan, yaxud siçanı birdən-birə öldürməyərək oyan-buyana qaçmasına yol verən bir pişik kimi, şəhəvətli gözlərini ondan ayırmırdı. Pəncə və caynaqlar öldürmək üçün tutmuş olduqları heyvanın çırpınmasından müdhiş bir ləzzət alırlar. Boğmaq – nə qədər dadlı bir zövqdür!

Javer sevinirdi! Qurmuş olduğu torun ipləri möhkəm idi. O, müvəffəqiyyət qazanacağına əmin idi. Yalnız bir şey qalırdı: yumruğunu sıxmaq!

Jan Valjan nə qədər qüvvətli və cəsur olsa da, nə qədər ümitsiz bir vəziyyətdə olsa da, onun müqavimət göstərə biləcəyi fikri bu qədər böyük bir dəstəsi olan Javerə qeyri-mümkün görünürdü.

Javer aramla irəliləyir, oğrunun ciblərini axtarırmış kimi, küçənin bütün qaranlıq bucaqlarını, xəlvət yerlərini araşdırıb eşələyirdi.

Lakin hörümçək torunun mərkəzinə çatdıqda, milçəyi orada tapmadı.

Onun nə qədər hiddətləndiyini təsəvvür edə bilərsiniz. Düz divar və Pikpüs küçəsini qoruyan qarovulçudan xəbər aldı. O, bir dəqiqə belə yerindən tərpənməmişdi, yanından heç bir kişi gəlib keçməmişdi.

Bəzən belə təsadüflər olur ki, maralın buynuzları lap ovçunun əlinə keçir, lakin birdən-birə maral yox olur. Başqa sözlə, ətrafını sürü ilə it bürüsə belə, maral qaçıb canını qurtarır. Belə hallarda ən təcrübəli ovçular belə mat qalırlar. Hətta Düvivyə, Linyivil və Deprez belə, nə deyəcəklərini bilmirdilər. Artonj, belə bir müvəffəqiyyətsizliyə düçar olduqda: “Bu maral deyil, cindir” demişdi.

Javer də məmnuniyyətlə bu sözləri təkrar edərdi.

Javerin indiki məyusluğu daha çox ümitsizliyə, qeyzə, hiddətə bənzəyirdi.

Napoleon – Rusiya ilə müharibədə, İsgəndər – Hindistanla müharibədə, Sezar – Afrika müharibəsində, Kir – Skif müharibəsində səhv etdiyi kimi, Javer də, şübhəsiz Jan Valjana qarşı bu səfərində səhv buraxmışdı. Javer onun sabiq katorqalı olduğunu etiraf etməkdə ləngidiyi üçün, bəlkə də, səhv etmişdi. O, aldığı ilk təsirinə inanmalı idi. Javer Jan Valjanı dərhal, Qorbo komasında həbs etməkdə də səhv etmişdi. O, Pontuaz küçəsində Jan Valjanı qəti olaraq tanıdıqdan sonra həbs etməkdə də səhv etmişdi. Rolən yol ayrıcında, aydın ay işığında dayanıb, öz adamları ilə məsləhətləşərkən də Javer səhvə yol vermişdi. Əlbəttə, məsləhətləşmək yaxşı şeydir, etibarlı casusların bildiklərini və düşüncələrini öyrənmək pis olmaz. Lakin canavar və katorqalı kimi nadinc heyvanları təqib edən bir ovçu çox ehtiyatlı və tədbirli olmalıdır. Ov tularını izə doğru salmaqla həddindən artıq məşğul olan Javer, heyvanı ürkütmüşdü. Heyvanın it sürüsünü duyub qaçmağına imkan vermişdi. Javerin əsas səhvi isə bundan ibarət idi ki, Austerlis körpüsündə Jan Valjanın izinə düşdükdən sonra, Jan Valjan kimi bir adamı ipin ucunda saxlaya biləcəyini güman edərək, onunla dəhşətli bir uşaq oyunu oynamağa başlamışdı. O, özünü həqiqətdə olduğundan daha qüvvətli zənn etmiş, aslanla siçan-pişik oyunu oynamağa başlamışdı. Eyni zamanda, özünü kifayət qədər qüvvətli saymayaraq, özünə kömək götürməyi belə lazım bilmişdi. Bu fəlakətli ehtiyatkarlıq da qızıl kimi qiymətli vaxtın itməsinə səbəb olmuşdu. Lakin Javer bütün bu səhvləri buraxmış olsa da, yenə də yer üzündə mövcud olan ən bilikli və işgüzar xəfiyələrdən biri idi. Hər halda, o, ovçuların dediyi kimi, tam mənada “ağıllı” bir it sayıla bilərdi. Səhv etməyən kimdir?

Böyük strateqlərin də gözlərinə pərdə çəkilə bilər.

Bir-birinə hörülmiş nazik iplərdən qalın bir kanat əmələ gəlmiş kimi, bəzən böyük bir axmaqlıq da bir çox xırda axmaqlıqların yekunundan başqa bir şey deyildir. Kanatın hər bir ipini ayrıca, tel-tel açsanız, böyük axmaqlığa gətirib çıxaran ən xırda həlledici səbəbləri bir-bir görürsünüz, asanlıqla hamısına üstün gələ bilərsiniz. İndi siz “Elə bümü?” deyəcəksiniz. Lakin bu iplərin hamısını bir-birinə bağlayıb hörsəniz, dəhşətli bir şey əmələ gəlir. Bu – Şərqdə Marsian, Qərbdə isə Valentinian arasında tərəddüd edən Atilla deməkdir, bu – Kapuyada ləngiyən Hannibal deməkdir. Bu – Arsis-sür-Obda yuxuya gedən Danton deməkdir.

Lakin, nə olursa olsun, Javer Jan Valjanın onun əlindən çıxdığını gördükdə, başını itirmədi. Polis nəzarəti altından qaçan bir katorqalının çox da uzağa gedə bilməyəcəyinə əmin olduğundan hər yana qarovulçu qoydu, tələlər qurdu, bütün gecəki məhəlləni araşdırdı. Diqqətini ilk cəlb edən şey kəndiri kəsilmiş küçə fənəri idi. Bu, qiymətli bir əlamət idi, lakin bu əlamət onu aldatmış və Janro dalanına doğru aparmış, oraları araşdırmağa məcbur etmişdi.

Bu dalanda xeyli alçaq divarlar vardı ki, divarların arxasında bağçalar və əkilməmiş böyük sahələr başlayırdı. Jan Valjan, yəqin ki, bu tərəfə qaçmışdı. Şübhəsiz, Jan Valjan Janro dalanının çox içərilərinə girmiş olsaydı, o mütləq məhv olacaqdı, Javer bir iynə axtarır kimi, bütün bu bağları və düzləri diqqətlə araşdırmışdı.

Səhər açılanda, orada iki nəfər bacarıqlı adam qoyub oğru tərəfindən tutulmuş bir polis xəfiyyəsi kimi utana-utana prefekturaya qayıtdı.

BİRİNCİ FƏSİL.

Pikpüs küçəsi, № 62.

Yarım əsr bundan əvvəl Kiçik Pikpüs küçəsində 62 nömrəli evin darvazası başqa darvazalardan heç bir şeylə fərqlənmirdi, adətən, yarıya qədər açıq olan bu qonaqcıl darvazanın arxasında heç bir qəmli şey yox idi. Orada divarlarına tənək sarmaşmış hasarlı bir həyət və həyətdə gəzinən qapıçının üzündən başqa heç bir şey görünmürdü. Dal tərəfdə, divarın üstündə hündür ağaclar görünürdü. Günəşin şüaları həyəti canlandıran, bir stəkan şərab isə qapıçının üzünə canlılıq verən zaman Kiçik Pikpüs küçəsindəki 62 nömrəli evin yanından keçən yolçunun ürəyi qərribə bir fərəhlə dolurdu. Lakin gözləriniz qarşısından bir anlığa ötüb keçən bu yer kədərli bir yer idi. Evin astanası gülümsədiyi halda, ev özü ibadət edir və inləyirdi.

Qapıçının yanından keçməyə müvəffəq olduqda – bu, o qədər də sadə bir şey deyildi, hətta demək olar ki, qeyri-mümkün bir şey idi, çünki burada “Sezam, açıl!” kimi bir əfsun vardı ki, bunu mütləq bilmək lazım gəlirdi, – demək, qapıçının yanından keçməyə müvəffəq olduqda, siz sağ tərəfdə balaca bir dəhlizə girirdiniz, buradan iki divar arasında sıxılmış kimi görünən və ancaq bir nəfərin keçə biləcəyi dar bir pilləkən qalxırdı. Əgər bu pilləkən kəskin sarı boyası və qəhvəyi haşiyəsi ilə sizdə nifrət oyatmazsa və siz bu pilləkəni qalxmağa cəsarət etsəniz, o zaman siz əvvəl birinci meydançanı, sonra isə ikinci meydançanı keçərək, ikinci mərtəbənin koridoruna düşərsiniz. Bu koridorun yapışqanlı sarı boyası və qəhvəyi haşiyəsi isə, sakit bir amansızlıqla sizi təqib edir. Pilləkənə və koridora iki gözəl pəncərədən işıq düşür. Koridor dönür və qaranlıqlaşır. Bu burunu keçdikdən sonra, bir neçə addım da atırsınız və qabağınıza qapı çıxır, bu qapı bağlı olmadığı üçün daha da əsrarəngiz görünür. Qapını itələyib, təqribən altı fut böyüklüyündə kiçik kvadrat bir otağa daxil olursunuz. Tava döşənmiş bu otaq yuyulmuş, tərtəmiz, soyuq bir otaqdır, divarlarına yaşıl güllü, topu on beş su olan açıq-sarı kağız çəkilməmişdir. Buraya sol tərəfdən, divarın bütün enini tutan böyük, torlu pəncərənin balaca şüşələri arasından solğun və toran bir işıq düşür. Ətrafınıza boylandıqda, siz heç kəsi görmürsünüz, diqqətlə qulaq asmağa başlayırsınız, lakin heç bir şey, nə ayaq səsləri, nə insan səsi eşidirsiniz. Divarlar çılpaqdır, otaqda heç bir şey, hətta stul belə yoxdur.

Siz yenə boylanıb ətrafınıza baxırsınız və nəhayət, qapının qabağındakı divarda təqribən bir kvadrat fut böyüklüyündə dördbucaq bir deşik görürsünüz. Bu deşik diaqonal üzrə düymə yarım uzunluğunda ilgəklər adlandırıla biləcək xırda kvadratlar əmələ gətirən möhkəm düyməli qara çarpaz çubuqlardan ibarət dəmir bir torla örtülmüşdür. Açıq-sarı divar kağızlarının balaca yaşıl gülləri dümdüz və sakitcə bu dəmir çubuqlara qədər uzanır və onların yaxınlığından qorxmur, nə də yel kimi hər tərəfə qaçmırlar. Əgər bu kvadrat deşikdən girib-çıxa biləcək son dərəcə arıq bir canlı məxluq tapılsaydı da, bu tor ona mane olardı. Lakin o, bədənin keçməsinə mane olsa da, nəzərin, başqa sözlə desək, qəlbin keçməsinə mane olmurdu. Deyəsən, bu nəzərdə tutulmuşdu, çünki torun arxasında, lakin ondan azacıq aralı kəfgirin deşiklərindən də xırda deşikləri olan tənəkə bir lövhə pərçim edilmişdi. Bu lövhənin aşağısında poçt qutularında olduğu kimi, bir deşik asılmışdı. Torlu dəliyin sağında isə zəngin linginə bağlanmış balaca bir məftil sallanırdı. Bu məftili dartdıqda, zəng çalınmağa başlayırdı və o zaman lap yaxınlıqda sizi diksindirən bir səs eşidilirdi:

– Kimdir? – deyərək bu səs soruşurdu.

Bu, incə bir qadın səsi idi, elə incə idi ki, ələmli görünürdü.

Lakin burada sehrlı sözü bilmək lazım gəlirdi. Əgər siz bu sözü bilməsəniz, səs dərhal kəsilir və divar yenə dərin bir sükuta dalırdı, sanki, divarın o tərəfində sizin bir an üçün sükutunu pozduğunuz bir məzar qaranlığı hökm sürürdü.

Lakin siz bu sehrlı sözü bilmiş olsanız, səs deyirdi:

– Sağ tərəfdən daxil olun.

O zaman pəncərənin qabağında sağ tərəfdə siz şüşəli bir qapı görürdünüz. Qapının üstündə sarı rəngə boyanmış şüşəli bir çərçivə var. Qapının dəstəyini basaraq, içəri girdikdə şəbəkə hələ enməyib çılçıraq hələ yanmadığı zaman siz benuar lojasına girdikdə aldığınız təsiri alırsınız. Doğrudan da, siz, sanki, dar bir teatr lojasına daxil olursunuz. Bura şüşəli qapıdan zəif işıq düşür. İçərisində iki stuldan və dağılmış həsirdən başqa heç bir şey yoxdur. Baryerin yuxarısında qara ağacdan bir lövhə var. Bu, yuxarıya qara taxtadan qayrılmış, adamın sinəsinə qədər hündür baryeri olan əsl lojadır. Loja şəbəkəlidir, lakin bu şəbəkə opera lojasında olduğu kimi taxtadan

qayrılmış yaldızlı şəkəkə deyil, yumulmuş yumruqlara bənzəyən iri bəndlərlə divara pərçim edilmiş və iyrenc bir şəkildə bir-birinə qarışmış dəmir parçalarından qayrılmış eybəcər şəkəkəli bir çərçivədir.

Gözünüz bu zirzəmi alaqqaranlığına alışmağa başladıqdan sonra siz şəkəkənin arxasına bir nəzər salmağa çalışırsınız. Lakin şəkəkənin arxasında ən çoxu altı düymə məsafədə sarı-qəhvəyi rəngli taxtalarla bir-birinə bənd edilmiş qara pəncərə qanadlarından ibarət bir manieə görürsünüz. Bu, şəkəkənin başdan-ayağa kimi örtən uzun və nazik zolaqlardan ibarət bükmə pəncərə qanadlarıdır. Onlar həmişə bağlı olur.

Bir neçə dəqiqə sonra bu pəncərə qanadlarının arxasından yeni bir səs gəlir:

– Mən buradayam. Nə buyurursunuz?

– Bu səs – sevdiiyiniz, bəzən də pərəstiş etdiyiniz bir qadının səsidir. Lakin siz yenə də heç kimi görmədiniz. Yalnız xəfifcə bir nəfəs duymaq olur. Sanki, bu, əfsunla məzarından qalxan bir ruhun səsidir.

Çox nadir hallarda, sizin üçün əlverişli olan müəyyən şəraitdə bəzən bu pəncərə qanadlarının ensiz taxtalarından biri açılır və ruh dönüb bir kölgə olurdu. Şəkəkənin, pəncərə qanadlarının arxasında, şəkəkənin arxasından görünə biləcək qədər bir baş, daha doğrusu, bir ağız və bir çənə görünərdi. Bundan başqa, hər şey qara örtük altında gizli idi. Siz qara bir rahib başlığı və qara bir kəfənə bürünmüş tutqun bir kölgə görürdünüz. Bu baş sizinlə danışar, lakin bir dəfə belə sizin üzünü baxmaz, bir dəfə belə sizə gülümsəməzdi.

Dal tərəfinizdən düşən işıq elə düzəldilmişdir ki, bu kölgə işıqlı göründüyü halda, siz qaranlıq içində görünürsünüz. Bu işığın özü də bir rənz idi.

Bu zaman sizin həris nəzərləriniz heç kimin baxması mümkün olmayan bir yerdə açılmış deşikdən içəridəkini görməyə çalışır. Bu matəm geyimli kölgəni dərin bir qaranlıq bürümüşdür. Gözləriniz bu kölgənin ətrafındakıları görmək üçün bu qaranlığı araşdırmağa başlayır. Lakin çox keçmir ki, siz heç bir şey görmək mümkün olmadığını başa düşürsünüz. Sizin gördüyünüz ancaq bir gecə, bir boşluq, bir qaranlıq məzar buxarları ilə qarışıq bir qış dumanıdır; ətraf qorxunc bir sükut içindədir, bir ah belə duyulmayan dərin bir sükut, bir kabus belə görünməyən dərin bir qaranlıq.

Sizin gördükləriniz – monastırın daxilidir.

Bu, “Yorulmaz sitayiş” bernardin rahibələrinin monastırı adlanan ələmli və sərt görünüşlü evin daxilidir. Sizin olduğunuz bu loqa – qəbul otağıdır. Burada birinci dəfə eşitdiyiniz səs – divarın arxasında, kvadrat deşiyin yanında daim hərəkətsiz oturmuş, dəmir torla və min deşikli bir lövhə ilə ikiqat bir zireh kimi qorunan növbətçi rahibənin səsidir.

Bu şəkəkəli loqanın qaranlığa çökməsinə səbəb odur ki, qəbul otağının işıqlı dünyaya yalnız bir pəncərəsi var, monastırın iç tərəfinə isə heç bir pəncərəsi yoxdur. Adi insanlar bu müqəddəs yerə nəzər sala bilməzlər.

Lakin bu qaranlığın bu tərəfində bir şey – işıq gizlənir, bu ölümdə bir həyat vardır. Bu monastır ən xəlvət monastırlardan biri olsa belə, biz onun içinə daxil olmalı və oxucunu da oraya aparmalıyıq. Biz, müsaidə edilən şeylərin hüdudunu keçmədən, hekayəçinin heç bir zaman görmədiyini və ona görə də nağıl edə bilməyəcəyi şeylərdən oxucuya danışmalıyıq.

İKİNCİ FƏSİL.

Martin Verqanın nizamnaməsi.

Hələ 1834-cü ildən çox-çox əvvəl Balaca Pikpüs küçəsində mövcud olan bu monastırda Martin Verqa nizamnaməsinə tabe olan bernarçı rahibələr icması yerləşmişdi.

Demək, bu bernarçı rahibələr bernarçı rahiblər kimi Klervoya deyil, benediktçi rahiblər kimi Sitoya mənsub sayılırdılar, başqa sözlə, onlar müqəddəs Bernara deyil, müqəddəs Benediktə iqtida edirdilər.

Qalın dini kitabları vərəqləyənlər yaxşı bilirlər ki, Martin Verqa 1425-ci ildə bernarçı-benediktçi rahibələr cəmiyyətini təşkil etmişdilər. Bu cəmiyyətin baş kilsəsi Salamankada, tabe kilsəsi isə – Alkalada idi.

Bu cəmiyyət Avropanın bütün katolik məmləkətlərində qol-budaq atmışdı.

Bir ordenin başqa bir ordenlə bu cür birləşməsi latın kilsəsinin tarixində fəvqəladə bir şey deyildi. Yalnız bəhs etdiyimiz müqəddəs Benedikt ordeni ilə, Martin Verqa nizamnaməsinə mənsub cəmiyyətdən başqa, daha dörd cəmiyyət əlaqədardır: İtaliyada – Monte-Kassini və müqəddəs Padualı Yustina cəmiyyəti, Fransada – Klüni və Sen-Mor cəmiyyəti. Bundan başqa, müqəddəs Benedikt ordeni ilə Valombroza, Qramon, Selvestinçi, Kamaldulçu, Karteziyançı, Miskinlər, Zeytun dağı, müqəddəs Silvestr və nəhayət, Sito ordenləri kimi daha doqquz orden əlaqədardır. Başqa ordenlər üçün gövdə orden sayılan Sito ordeninin özü müqəddəs Benedikt ordeninin budağından başqa bir şey deyildi. Sito ordeninin müqəddəs Robert, abbat de Molem tərəfindən 1098-ci ildə Lanqr yeparxiyasında təsis edildiyini xəbər verirlər. Lakin müqəddəs Benedikt, hələ 529-cu ildə, on yeddi yaşında ikən, qədim Apollon məbədində yaşayan iblisi qovmuş və iblis Subnako səhrasına çəkilmişdi (iblis o zaman artıq qoca imiş, kim bilir, bəlkə də, o, zahid olmaq istəmişdir?!).

Ayaqyalın gəzən, döşlərində söyüd çubuqlarından hörülmüş sinəbənd gəzdirən və heç bir zaman oturmamağa məcbur olan Karmelit rahibələri nizamnaməsindən sonra ən sərt nizamnamə varsa, o da Martin Verqanın bernarçı-benediktçi rahibələr nizamnaməsidir. Bu nizamnaməyə tabe olanlar qara paltar və ləbbadə geyinir və müqəddəs Benediktin əmrinə görə, bu ləbbadə çənələrinə qədər bütün bədənlərini örtür. Sarjadan tikilmiş geniş qollu don, geniş yun örpək, çənəyə qədər qalxan və döş tərəfi dördbucaq şəklində kəsilmiş bir ləbbadə, gözlərinə qədər enən baş sarğısı – bu sahiblərin geyindiği libas bu idi. Ağ baş sarğısından başqa, bunların hamısı qaradır. Rahibəliyə hazırlaşanlar da eyni paltar geyinirlər, ancaq rəngi ağ olur. Rahiblik əhdini qəbul edənlər kəmərlərində təsbeh də gəzdirirlər.

Martin Verqanın bernarçı-benediktçi rahibələri Müqəddəs Dua bacıları adlanan benediktçi rahibələr kimi, “Yorulmaz sitayiş” qanununa riayət edirlər. Həmin bu Müqəddəs Dua bacılarının Parisdə bu əsrin əvvəllərində iki monastırı vardı: biri Tamplda, o biri isə Yeni Sent-Jenevyeva küçəsində. Lakin bəhs etdiyimiz Kiçik Pikpüs bernarçı-benediktçi rahibələr ordeni qətiyyənlə Yeni Sent-Jenevyeva küçəsində və Tamplda olan Müqəddəs Dua bacıları ordeninə bənzəməzdi. Onların nizamnamələrində bir çox fərqlər vardı. Paltarları da bir-birindən fərqlənirdi. Kiçik Pikpüsdəki bernarçı-benediktçi qadınlar qara ləbbadə geyindikləri halda, Müqəddəs Dua bacıları və Yeni Sent-Jenevyeva küçəsində yaşayan bernarçı-benediktçi qadınlar ağ ləbbadə geyinirdi. Bundan başqa, onların sinəsində üç dyum uzunluğunda müqəddəs nemətlər kisasının yaldızlı gümüş, yaxud mis təsviri olardı. Kiçik Pikpüs rahibələri bu müqəddəs nemətlər kisasının təsvirini gəzdirməzdilər, Kiçik Pikpüs monastırı ilə Tampl monastırının ümumi bir cəhəti olan “yorulmaz sitayiş” bu iki ordenin bir-birindən büsbütün fərqlənməsinə qətiyyənlə mane olmurdu. Müqəddəs dua bacıları ilə Martin Verqa bernarçı rahibələrinin bir-birinə bənzəyişi də elə ancaq bu qaydaya riayət etmələrindən ibarət idi. Eyni surətdə, Filipp de Nerinin Florensdə təşkil etdiyi italyan Oratoriyası ilə Pyer de Berülün Parisdə təşkil etdiyi fransız Oratoriyası bir-birindən kəskin surətdə fərqlənməklərinə, hətta bəzən bir-birinə düşmən olmaqlarına baxmayaraq, hər ikisi həzrət İsa ilə Müqəddəs Məryəmin uşaqlığı, həyatı və ölümünə aid bütün sirli hadisələri ehtirasla öyrənməkdə və tərənnüm etməkdə bir-birinə bənzəyirdilər. Bundan başqa, bir də Paris Oratoriyası birincilik iddiasında idi, çünki Filipp de Neri yalnız övliya olduğu halda, Per de Berül həm də kardinal idi.

Martin Verqanın sərt ispan nizamnaməsinə qayıdaq.

Bu nizamnaməyə tabe olan benediktçi-bernarçı rahibələr bütün il boyu ətsiz xörək yeyirlər, ümumiyyətlə, başqa icazə verilən günlərdə də pəhriz saxlayaraq, yeməkdən çəkinirlər, ilk şirin yuxudan oyanaraq yataqdan durur, gecə saat birlə üç arasında dua kitabını oxuyur və səhər ibadətini keçirirlər. Bütün il boyu qaba mələfə və küləş üstündə yatar, heç bir zaman peç yandırmaz, bədənlərini yumazlar, hər cümə günü özlərinə cəza verər, sükut əhdinə riayət edər, bir-birilə ancaq az müddət sürən istirahət vaxtında danışarlar, 14 sentyabrdan, yəni Merac

bayramı günündən başlamış pasxaya qədər, bədənlərinə iynə kimi batan yun köynək geyirlər. Altı ay hələ güzəşt deməkdir, nizamnaməyə görə bu köynəyi bütün il boyu geyinməlidirlər: lakin yay istisində dəhşətli bir şey olan bu yun köynək isitməyə və əsəb xəstəliyinə səbəb olur. Buna görə köynəyi geyinmək möhləti ixtisar edildi; lakin bu güzəştə baxmayaraq, 14 sentyabr günü yaxınlaşanda, yəni rahibələr yenidən bu köynəyi geyinən zaman, yenə də onları iki-üç gün isitmə tutur. İtaət, yoxsulluq, bəkarət, daim monastır divarları arasında yaşamaq – onların əhdləri budur. Nizamnamə bu əhdi daha da ağırlaşdırmışdır.

Monastır rəisi üç il müddətinə, “seçici analar” adlanan rahibələr tərəfindən seçilir. Bu rahibələr kapitula görə həlledici səsə malik olduqlarından belə adlanırlar. Rəis yenidən yalnız iki dəfə seçilə bilər, beləliklə, monastır rəisi üçün ən uzun idarə müddəti doqquz ildir.

Onlar heç bir zaman ibadəti keçirən keşişin üzünü görməzlər, çünki keşişlə onların arasında beş fut hündürlükdə sarjadan bir pərdə olur. Moizə vaxtında vaiz ibadət-xanada dayandığı zaman, rahibələr örpəklərini üzlərinə çəkirlər. Onlar həmişə yavaş danışmalı, başlarını aşağı salıb, gözlərini yerə dikərək yeriməlidirlər. Monastıra yalnız bir kişi girə bilər ki, o da yeparxiya arxiyepiskopudur.

Monastıra bir nəfər daha girə bilər: o da bağbandır, lakin o, adətən, qoca olur; bağbanın daim bağda tək olması, rahibələrin isə onun gəlməsindən xəbərdar olub ona rast gəlməməsi üçün bağbanın dizinə zınqırov bağlayırlar.

Rahibələr rəisə tabedir, bu itaət hüduzsuz və etirazsızdır. Bu tamamilə tərkidünyalıq olan kanonik, mənəvi bir itaətkarlıqdır. Onlar İspanın səsine ut voci Christi, hərəkətinə, ən kiçik bir işarəsinə ad nutum, ad primum signum tabe olan kimi dərhal sevinclə, qətiyyətlə, kor bir itaətkarlıqla tabe olurlar, promptly, hilariter, perseveranter et caeca quadvam obedientia onlar fəhlənin əlindəki mişara bənzərlər, quasi limam in mani bus fabri; icazə almadan onların heç bir şey yazmağa, oxumağa ixtiyarları yoxdur. Cagara vel soeiber nom addisceit sine expressa superioris licenta.

Hər bir rahibə növbə ilə bağışlama deyilən bir mərasimdən keçməlidir. Bağışlatma – yer üzündə baş verən bütün günahlar, bütün səhvlər, bütün cinayətlər, bütün zülmələr, bütün haqsızlıqlar üçün edilən bir dua deməkdir. Bağışlatma mərasimini keçirən rahibə bacı on iki saat ərzində, gündüz saat dördədən ta səhər saat dördə qədər, yaxud səhər saat dördədən gündüz saat dördə qədər daş döşəmə üzərində, dizi üstündə, müqəddəs nemətlər qarşısında, qolubağlı, boynunda kəndir dayanmalıdır. Rahibə artıq taqətdən düşdüyü zaman, üzünü yerə yıxılır, qollarını xaç kimi yanlarına uzadır. O, vəziyyətini ancaq bu vasitə ilə yüngülləşdirə bilər. Rahibə bu vəziyyətdə bütün yer üzündəki günahkarlar üçün dua edir. Burada demək olar ki, ilahi bir əzəmət var. Bu ayın, tərəfində şam yanan bir dirəyin yanında icra edildiyindən monastırda bu ayınə həm “bağışlatma ayını”, həm də “dirəyin yanında dayanma ayını” də deyirlər. Hətta rahibələr zəlalət üçün son ifadəni daha çox tərcih edirlər, çünki bu ifadədə həm cəza, həm də həqarət fikri var. “Bağışlatma ayını” bütün ruhu məşğul edən bir ayindir. Dirək yanında dayanan rahibə bacı, arxasında ildırım çaxsa belə, dönüb geri baxmaz.

Bundan başqa bir rahibə də dayanır. Bu dizi üstə dayanmaq bir saata qədər davam edir.

Rahibələr qarovulda dayanmış əsgərlər kimi bir-birini növbə ilə əvəz edirlər. Yorulmadan sitayişin də mənası budur.

Monastır rəisləri və analar övliya, yaxud şəhidlərin adlarını deyil, Həzrət İsanın həyatında mühüm bir hadisəyə işarə edən bir ad daşıyırlar, məsələn: Milad ana, Maya ana. Duxul ana, Tanrı əzabları ana. Lakin övliya şərəfinə ad qoymaq da qadağan deyildir.

Rahibələrin üzünə baxdıqda yalnız ağızlarını görmək olur. Hamısının dişləri sarıdır. Diş fırçası heç bir zaman monastıra girməmişdir. Diş təmizləmək – aşağısında “ruhu məhv etmək” sözləri yazılmış bir pilləkənin üst pilləsinə qalxmaq deməkdir.

Rahibələr mənim deməzlər. Onların özlərinə aid heç bir şeyləri olmadığından, heç bir şeyi əziz tutmazlar. Onlar hər şeyə bizim deyirlər. Məsələn: bizim örpəyimiz, bizim təsbehimiz. Öz köynəklərindən bəhs etdikləri zaman belə, onlar “bizim köynəyimiz” deyirlər. Bəzən onlar əhəmiyyətsiz bir şeyə, bir dua kitabına, bir dini xatirəyə, bir surətə öyrəşirlər. Lakin bu şeyi əziz

tutmağa başladıqlarını hiss edən kimi dərhal onu verməyə borcludurlar. Onlar müqəddəs Terezanın sözlərini xatırlayırlar. Bir dəfə kübar bir xanım rahibəliyə daxil olduğu zaman: “Ana, icazə verin, mənəm çox əziz tutduğum müqəddəs İncilin dalınca adam göndərim!” dedikdə, müqəddəs Tereza ona belə bir cavab vermişdi: “Ah! Demək, sizin əziz tutduğunuz bir şey varmış? Elə isə bizim sırımıza daxil olmaya bilərsiniz!”.

Bütün rahibələrə otaqlarının qapısını bağlamaq, öz otağı, öz bucağı olması qadağan edilmişdir. Rahibələrin hücrələri hər zaman açıq olmalıdır. Bir rahibə başqa bir rahibəyə müraciət etdikdə: “Tanrı dərgahının müqəddəs nemətlərinə alqış və sitayiş!” deməlidir. O biri isə: “Amin!” deyər cavab verməlidir. Bu rahibə başqa bir rahibənin otağının qapısını döydükdə də, eyni sözlər təkrar olunmalıdır. Rahibə qapıya toxunar-toxunmaz, içəridən tələsik bir səs gəlir: “Amin!”. Hər bir ayin kimi, bu da bir vərdiş olaraq təkrar edildiyindən, mexaniki bir şəkil alır. Çox zaman hücrənin içindəki rahibə, qapını döyən rahibənin “Tanrı dərgahının müqəddəs nemətlərinə alqış və pərəstiş!” sözlərini söyləməsini gözləmədən, “Amin!” – deyər cavab verir. Zətən, birinci ibarə xeyli uzun bir şeydir. Vizitandçı rahibələr adətən qapını döydükdə: “Ave Maria”1 deyir, içəridəki rahibə isə: “Gratia plena”2 deyər cavab verir. Onların bu salamı, həqiqətən, ayrıca bir “gözəlliyə malikdir”.

Monastır kilsəsində saatda üç dəfə əlavə zəng çalınır. Bu işarə ilə monastır rəisi, seçici analar, rahibə əhdini qəbul etmiş bacılar, tüllabələr, xidmətçilər dərhal danışıqlarını kəsir, fikirlərinə, işlərinə son verir və hamısı bir ağızdan, əgər saat beşi vurmuşsa: “Tanrı dərgahının müqəddəs nemətlərinə saat beşdə və hər saatda alqış və pərəstiş olsun!”, saat səkkizi vurmuşsa: “Saat səkkizdə və hər saatda” və sairə deyirlər. Bu, saatın neçə dəfə vurmasından asılıdır.

Fikri dayandıraraq daim Allaha doğru sövq etmək məqsədini daşıyan bu adətə bir çox icmalarda təsadüf edilir, onun yalnız forması dəyişir. Məsələn, Körpə İsa icmasında belə deyirlər: “həm bu saatda, həm də hər saatda qəlbimdə İsa məhəbbəti alovlandı!”.

Artıq əlli ildən bəridir ki, Martın Verqanın benediktçi-bernarçı rahibələri, yəni Balaca Piknüs münzəviləri ibadətini təntənəli bir ahənglə icra edər və ciddi kilsə nəğməsinə riayət edərək, bütün ayin ərzində hər zaman gur səslə oxuyurlar. Dua kitabında ulduz işarəsi olan yerlərdə dayanar və yavaşca “İsa, Məryəm, Yusif” deyirlər. Onlar ölü duasını qadın səsinin edə biləcəyi ən pəs bir səslə oxuyurlar. Bu duanın çox böyük, faciəli bir təsiri olur.

Kiçik Piknüs rahibələri öz icmalarına mənsub olan bacıları dəfn etmək üçün kilsənin baş məhrabının altında xüsusi bir sərdabə düzəltdilmişdilər. Lakin onların dediyi kimi, “hökumət” sərdabənin içinə tabut qoymağa icazə verməmişdi. Bu surətlə, bacılar öləndən sonra monastırı tərk etməyə məcbur olurdular. Bu isə, nizamnaməni pozduğundan, rahibələri məyus və pərişan edirdi.

Çox cüzi bir təsəlli almaq üçün onlar vaxtilə icmanın ixtiyarında olan bir sahədə yerləşmiş qədim Vojirar qəbiristanlığının xüsusi bir bucağında, xüsusi bir saatda öz ölümlərini dəfn etmək hüququnu almağa müvəffəq ola bilmişdilər.

Rahibələr cümə günləri gündüz və axşam ibadətlərini və bütün dini ayinləri bazar günündə olduğu kimi icra edirdilər. Bundan başqa, onlar adi insanların təsəvvür belə etmədikləri kiçik bayramların hamısını ciddi bir şəkildə keçirirdilər. Bu bayramlar vaxtilə Fransada kilsənin səxavətli əli ilə müəyyən edildiyi kimi, İspaniyada və İtaliyada hələ indi də müəyyən edilməkdədir. Rahibələrin ibadət-xanada keçirdiyi saatların sonu yoxdur. Dualarının sayı və müddətinə gəlinə, bu xüsusda bir rahibənin aşağıdakı sadə dil sözləri gözəl bir təsəvvür verə bilər: “Tüllabələrin duaları ağır, rahibə şagirdlərinin duaları daha ağır, əhdi qəbul edilənlərin duası isə lap ağırdır”.

Həftədə bir dəfə kapitul çağırılır. Burada seçici bacılar iştirak edir, monastır rəisi isə sədrlik edir. Hər bir rahibə növbə ilə onların qarşısında daş döşəmənin üstündə diz çökür və həftə ərzində işlətdiyi günahları və taqsırları üçün hamının qabağında tövbə edir. Hər bir etirafdan sonra seçici bacılar məşvərət edir və hamının qabağında cəza təyin edirlər.

Rahibələrin hər biri az-çox ciddi günah üçün tövbə etdikləri bu açıq etirafdan başqa, bir də balaca günahlar üçün təyin edilən taqsırlıq var. Taqsırlıq ibadət vaxtında monastır rəisinin qabağında ölü kimi uzanaraq, hamının “ana” deyər çağırıldığı monastır rəisi işarə edincəyə, yəni

barmağını kilsə oturacağına vuruncaya qədər bu vəziyyətdə qalmaqdan ibarətdir. Taqsırlıq cəzası hər bir cüzi şey üçün verilə bilər: məsələn, stəkan sındırılanda, örtük cırılanda, rahibə təsadüfən ibadətə bir neçə saniyə gecikəndə, kilsə xorunda yanlış səs çıxaranda və sairə. Bu cür günahlar üçün hər dəfə taqsırlıq cəzası təyin edilir. Taqsırlıq cəzası könüllü bir şeydir. Taqsırlıq çəkən (bu söz burada etimoloji cəhətdən tamamilə yerində işlədilir) öz-özünü taqsırlandırır və öz-özünə cəza təyin edir. Bayram və bazar günlərində dörd müğənni ana dörd süfrəli bir rəhlə qarşısında surə oxuyur. Bir dəfə müğənni analardan biri Esse sözü ilə başlayan surəni oxuduğu zaman, Esse əvəzində ucadan ut, si, sol notlarını götürmüşdü: müğənni ana huşsuzluq göstərdiyi üçün ayın davam edincəyə qədər cəza çəkməli idi. Kapitulun hamısı gülüşdüyü üçün, onun günahı qat-qat artmışdı.

Rahibələrdən biri qəbul salonuna çağırıldıqda o, monastır rəisinin özü belə olsa, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, baş örtüyünü üzünə salmalı və ancaq ağzı görünməlidir.

Yad adamlarla yalnız monastır rəisi əlaqə saxlaya bilər. Qalan rahibələr isə yalnız qohumları ilə, həm də gec-gec görüşə bilərlər. Bəzən yad bir adam vaxtilə monastır xaricində tanışdığı, yaxud sevdiyi bir rahibə ilə görüşmək istəyirsə, bu xüsusda uzun müddət danışmaq aparmağa məcbur olur. Əgər görüşmək istəyən qadınsa, bəzən buna icazə verirlər. Rahibə gəlir və pəncərə qanadları arasından söhbət etməyə başlayır. Pəncərə qanadları yalnız rahibənin anası, yaxud bacısı üçün açıla bilər. Təbiidir ki, kişilərin belə xahişləri hər zaman rədd edilir.

Müqəddəs Benediktin nizamnaməsi belə bir nizamnamədir. Martin Verqa bu nizamnaməni daha da ağırlaşdırmışdı.

Bu rahibələr başqa ordenlərə mənsub olan rahibələr kimi şadlıq nə olduğunu bilməzlər, üzlərində təravət, yanaqlarında qırmızılıq olmaz. Bu rahibələrin üzləri solğun, baxışları sərtidir. 1825-ci il ilə 1830-cu il arasında bu rahibələrdən üçü dəli olmuşdu.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Sərt qaydalar.

Bu monastırda hər bir rahibə ən azı iki il, bəzən dörd il tüllabəlikdə qalmalı, dörd ildə şagird olmalıdır. Rahibəlik əhdini çox nadir hallarda iyirmi üç – iyirmi dörd yaşlarında qəbul edirlər. Martin Verqa cəmiyyətinə mənsub olan bernarçı-benediktçi qadınlar öz ordenlərinə dul arvadları qəbul etmirlər.

Onlar öz hücrələrində müxtəlif gizli vasitələrlə öz hisslərini öldürürlər. Bu barədə onlar heç bir zaman heç bir söz danışa bilməzlər.

Rahibə şagirdi əhd qəbul etdiyi zaman ən gözəl paltarını geyinir, onun saçlarına ağ güllər taxırlar, yağ sürtürlər, bururlar, sonra o, üzüqoylu düşür, üstünə böyük qara örtük salırlar, başı üstündə ölü duası oxuyurlar. Bundan sonra rahibələr iki cərgəyə düzülür: bir cərgə onun yanından keçərkən, ələmli bir səslə: “Bacımız öldü” deyər oxuyur, o biri cərgə isə fərəhlə: “Həzrət İsa dərgahında sağdır!” deyər cavab verir.

Təsvir etdiyimiz bu dövrdə monastırın yanında qapalı pansion vardı. Bu pansionda tərbiyə olunan qızlar əksəriyyətlə kübar ailələrdən idi: əksəriyyəti varlı idi, bunların sırasında Sent-Oler və Belissen adlı iki qız, bir də kübar katolik fəsilələrindən olan Talbot adlı bir ingilis qızı vardı. Rahibələrin dörd divar arasında tərbiyə etdikləri bu gənc qızlara dünyaya və dünya mənfəətlərinə nifrət hissləri aşılanırdı. Bu qızlardan biri bir dəfə bizə: “Mən küçəyə baxdıqda, başdan ayağa qədər titrədim” demişdi. Bu qızların paltarları mavi, ləçəkləri ağ idi, döşlərinə yaldızlı gümüşdən, yaxud misdən qayırılmış müqəddəs ruh təsviri sancılırdı. Böyük bayram günlərində, xüsusilə müqəddəs Marta bayramında onlara böyük bir mərhəmət əlaməti olaraq ən böyük bir səadət üçün icazə verilirdi: onlar rahibə paltarını geyinib, kilsə mərasimində bütün günü ayaq üstə dayanar və müqəddəs Benediktin nizamnaməsinə görə ayinlər icra edərdilər. Rahibələr əvvəlcə onlara qara ləbbədə belə verirdilər. Lakin monastır rəisi bunu ədəbsizlik saydığından qadağan etmişdi. Paltarı rahibələrdən yalnız rahibə şagirdləri borc ala bilərdi. Maraqlı burasıdır ki, rahibə rolunu oynamaq pansionda olanlara dərin bir zövq və mənəvi bir istirahət verərdi. Monastırda buna yol verməkdə gizli bir məqsəd vardı: bu vasitə ilə qızlarda rahibə həyatına qarşı meyil oyatmaqla yeni rahibələr ələ keçirilmiş olurdu. Qızlar üçün isə bu

oyun və sadə bir əyləncə idi. Bu yenilik idi, onları əyləndirirdi. Lakin sadədil bir uşaq əyləncəsi bizim kimi dünya adamlarını, saatlarla əldə bixurdan, mehrab qarşısında dayanmağın və vəcdlə surələr oxumağın ən böyük bir səadət olduğuna inandırmaqda acizdir.

Pansion qızları hissləri öldürməkdən başqa, bütün monastır qaydalarına əməl edirdilər. Bəzən gənc qadınlar monastırdan çıxdıqdan və neçə il ərdə olduqdan sonra belə, hər dəfə, qapıları döyüldüyü zaman, tələsik “Amin!” sözlərini söyləmək vərdişindən xilas ola bilmirdilər.

Rahibələr kimi pansion qızları da, öz ata-anaları ilə yalnız qəbul salonunda görüşə bilirdilər.

Anaların belə öz qızlarını öpməyə ixtiyarı yox idi. Bu sərt qaydalardan bir misal gətirmək olar.

Bir dəfə bu qızlardan birinin yanına anası və üç yaşında bacısı gəlmişdi. Qız ağlayaraq, öz balaca bacısını qucaqlamaq, öpmək istəyirdi. Ancaq olmazdı. Qız xahiş etdi ki, heç olmasa balaca bacısına icazə versinlər, öpmək üçün əlini torun arasından uzatsın. Lakin qızın bu xahişini də, hələ bir az hiddətlənərək belə, rədd etdilər.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Şənlik.

Bununla belə, bu sərt xanəgahda bu gənc qızlardan bir çox gözəl xatirələr qalmışdı.

Monastır müəyyən saatlarda, sanki, uşaq şənliyindən, işıqlanmağa başlayırdı. Tənəffüs zəngi çalınardı. Qapılardan biri açılırdı. Quşlar cəh-cəh vurmağa başladılar: “Nə gözəldir! Budur, uşaqlar da gəldi!”. Kəfən kimi xaç şəklində biçilmiş bu bağa gənclik günəşi nur saçırdı. Fərəhli üzlər, balaca ağ alovlar, fərəhlə parlayan məsum gözlər – səhər şafəqinin bütün boyaları bu qaranlığın hər tərəfini işıqlandırirdi. Surələr oxunduqdan, ibadətin başlandığını xəbər verən zəng, dəfn zəngləri çalındıqdan, ayınlar icra edildikdən sonra birdən-birə bütün monastıra arıların vızıltısından daha zərif bir gurultu yayılırdı – bu gurultunu salan balaca qızcığazlar idi. Şadlıq pətəyi açılır və hərə bu pətəyə bir az bal gətirirdi. Qızlar oynayır, səsləşir, dəstə-dəstə yığışır, yüyürüşürdülər, bucaqlarda mirvari dişli qəşəng ağzıqazlar cəh-cəh vururdu, qara ləbbadələr uzaqdan gülüşlərə nəzarət edir, kölgələr günəş şüalarını seyr edirdi. Nə olsun! Ətrafda hər şey işıq saçır, hər şey gülürdü. Bu qara divarların da bəzən parlaq dəqiqələri olur! Bu arılar dəstə-dəstə fırlandığı zaman bu divarlar da iştirak edir, sanki, bulaq kimi qaynayan bu sevincdən bu divarlar da bir az işıqlanırdı. Sanki, gül yarpaqları bir yağış kimi bu matəm üzərinə yağdı. Qızcığazlar rahibələrin pəncərələri altında oynayırdı, pak nəzərlər günahsız ürəklərə mane olmaz. Bu uşaqların sayəsində ciddi saatlar silsiləsinə qayğısız bir saat saçılırdı. Balaca qızlar atılıb düşür, böyüklər rəqs edirdi. Bu uşaq oyunlarında göylərin pak ruhu hiss olunurdu. Yenidən çiçəklənməyə başlayan gənc ruhların füsunkar və əzəmətli bir tamaşası var. Homerlə Perro gənclik, can sağlığı, gurultular, bağırtilar, qayğısızlıq, sevinc və səadətin hökm sürdüyü bu ələmli bağa gülmək üçün məmnuniyyətlə gələrdilər. Bu mənzərə dastanlarda, əfsanələrdə, saraylarda və daxmalarda yaşayan, Gekubadan tutmuş ən köhnə nağıllardakı nənələrə qədər, bütün ulu nənələrin kefini açma bilirdi.

Bu monastırda, bəlkə də, bütün monastırlardan daha çox və tez-tez uşaq “sözləri” eşidilərdi, bu uşaq “sözləri” o qədər cazibədardır ki, insanı dalğın-dalğın gülümsəməyə vadar edir. Həmin bu qaranlıq divar arasında beş yaşında bir uşaq bir dəfə bu sözləri söyləmişdi: “Ana can, böyüklərdən biri bu saat mənə dedi ki, mən burada yalnız doqquz il on ay qalacağam. Nə böyük xoşbəxtlik!”.

Burada daha başqa bir maraqlı söhbət də olmuşdu:

Seçici ana. Bala, sən niyə ağlayırsan?

Uşaq (altı yaşında, ağlayaraq). Mən Fransa tarixi dərslərini bildiyimi Alisaya söylədim. O isə mən bildiyim halda mənə deyir ki, bilmirəm.

Alisa (böyük qızıdır, doqquz yaşında). Yox, o bilmir.

Seçici ana. Bu necə ola bilər, bala?

Alisa. O mənə dedi ki, kitabın bir səhifəsini açım, oradan ona bir sual verim və dedi ki, bu suala cavab verəcək.

- Yaxşı bəs sonra?
- Cavab verə bilmədi.
- Dayan! Bəs sən ondan nə soruşdun?
- Mən onun dediyi kimi kitabın bir səhifəsini açdım. Gözümə sataşan birinci sualı ona verdim.
- Bu nə sual idi?
- Sual belə idi: bəs sonra nə oldu?

Bu monastırda yaşayan bir arvada məxsus olan xeyli gödənbol bir tutuquşu haqqında dərin mənalı bir söz də söylənmişdir:

“Gör nə sevimlidir! Yağ-çörəyin üzünü lap adam kimi dimdikləyir!”.

Yenə həmin monastırda tava daşlarının biri üzərində yeddi yaşında günahkar bir qızın yaddaş üçün yazmış olduğu belə bir etiraf tapılmışdı:

“Ata, mən xəsis olduğum üçün günahkaram.

Ata, mən zina etdiyim üçün günahkaram.

Ata, mən kişilərə baxdığımı üçün günahkaram”.

Yenə həmin monastırın bağçasındakı çimli bir oturmaq üzərində altı yaşında bir qızcığazın balaca al dodaqları dörd, yaxud beş yaşında mavi gözlü bir uşağın dinlədiyi bir nağılı söyləmişdi: Biri varmış, biri yoxmuş, üç xoruz varmış, bunların da bir ölkəsi varmış, burada çoxlu çiçək açarmış. Xoruzlar çiçəkləri dərib, ciblərində gizlətdilər. Sonra yarpaqları dərib, oyuncaqların içində gizlətdilər. Ölkədə bir canavar da varmış, bir də böyük bir meşə varmış. Canavar da o meşədə yaşarmış, canavar bu xoruzları yedi”.

Başqa bir əsər:

“Bir dəfə ağaclar bərk vurdular!

Bu Polişineldi, vurdu pişiyin başından.

Bu heç pişiyə xoş gəlmədi, başını ağrıtdı.

Onda bir xanım Polişineli tutdurub zindana saldı”.

Yenə orada, monastırda mərhəmət göstərilərək tərbiyə edilən yurdsuz, tapdıq bir qız insan bağrını yaran təsirli sözlər söyləmişdi. Başqa qızların öz analarından bəhs etdiklərini eşidərək o, bu sözləri demişdi:

“Amma mən anadan olanda, mənim anam yanımda yox idi!”.

Monastırda yoğun bir qapıçı bacı yaşayırdı. O daim bir dəstə açarla koridordlardan keçər, haraya isə tələsərdi. Bu qalıcının adı Aqata bacı idi. Böyüklər, yəni on yaşından böyük olanlar onun adını “Açar – Aqata” qoymuşdular.

Dördbucaq, uzunsov böyük yemək otağına işıq ancaq bağlı bir səthdə olan üstü örtülü, kəsmə tağlı qalereyadan düşürdü. Bu qaranlıq rütubətli bir otaq idi, uşaqların dediyinə görə içi heyvanlarla dolu idi. Yemək otağının qonşuluğundakı otaqların hər biri ona həşərat payı vermişdilər. Qızlar yemək otağının hər bir bucağına mənalı adlar qoymuşdular. Otaqda Hörümçək bucağı, Tırtıl bucağı, Məryəmqudu bucağı, Cırcırama bucağı vardı. Cırcırama bucağı mətbəxə yaxın olduğundan, şərəfli bir bucaq sayılırdı. Bu bucaq hər yerdən isti olardı. Bu adlar yemək otağından pansiona keçmişdi. Vaxtilə Mazarini kollecində olduğu kimi, pansion da bu adlara görə dörd icmaya bölünmüşdü. Hər bir qız yemək yediyi bucağa görə, bu dörd icmadan birinə mənsub edilirdi. Bir dəfə monastırı ziyarət etmiş olan arxiyepiskop sinfə qırmızıyanaq, gözəl, sarışın saçlı qəşəng bir qızın girdiyini görərək, yanında dayanmış, yanaqları tərəvətli, cazibədar, qaraşın başqa bir qızdan soruşur ki:

- Bu qız kimdir?
- Bu hörümçəkdir, monsenyor.
- Belə de! Bəs o birisi qız kimdir?
- Cırcıramadır.
- Bəs bu kimdir?
- Tırtıldır.
- Doğrudanmı? Bəs sən kimsən?
- Məryəmquduyam, monsenyor.

Bu qapalı pansionların hər birinin öz xüsusiyyəti var. Bu əsrin əvvəllərində Ekuan ən sərt və demək olar ki, təntənəli yerlərdən biri idi ki, burada gənc qızların uşaqlığı yalqızlıqda keçirdi. Müqəddəs dualanma günlərində, xaç mərasimi üçün bu qızları “bakirə” və “çiçəkçi” deyərək iki hissəyə ayırardılar. Bundan başqa, qızların bəzilərinə “baldaxinçi”, bəzilərinə isə “buxurdañçı” da deyərkdilər. “Baldaxinçilər” baldaxinin qotazlarını aparar, “buxurdañçılar” isə müqəddəs nemətlər camının qabağında buxurdan daşıyırdılar. “Çiçəkçilər” isə təbiidir ki, çiçək götürərdi. Lap qabaqda isə dörd “bakirə” gedərdi. Bəzən bu təntənəli günün səhəri yataq otağında belə bir sual eşitmək olardı:

– Bizdə bakirə kimdir?

Madam Kampan mərasimin ayağında gedən yeddi yaşlı balaca bir qızın mərasimin başında gedən on altı yaşlı böyük qıza bu sözləri söylədiyini qeyd edir: “Axı sən bakirəsən, amma mən bakirə deyiləm!”.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Əyləncələr.

Yemək otağının qapısı üstündə iri qara hərflərlə bir dua yazılmışdı, buna pansion qızları “Ağca müqəddəs atamız” deyərkdilər. Bu duanı oxuyan adam düz behiştə girərdi.

“Sevimli ağca müqəddəs atamız, onu Tanrı yaratdı, Tanrı ona dil verdi, Tanrı onu behiştə qoydu. Axşam, yatağına uzananda, yatağımın yanında üç mələikə görərdim, biri ayaq tərəfdə, ikisi də baş tərəfdə, fəzilətli Həzrət Məryəm də ortada. Fəzilətli Məryəm mənə, qorxma, yat, deyərdi. Atam – Tanrı, anam – Məryəm, qardaşlarım – üç apostol, bacılarım – üç saf və pak, bakirə qızlar. Balaca İsanın köynəyi bədənimi örtür, müqəddəs Marqaritanın xaçı sinəmin üstündə. Bizim xanımımız Tanrı anası düzlərə düşüb, oğlu üçün ağlar, müqəddəs İohana rast gələr. “Ey Cənab müqəddəs İohan, haradan gəlisiniz?”. Ave salus1-dan gəlirəm”. – “Mərhəmətli Tanrını görmədinmi, o ora adamıdır?” – “O, ağacdan qayrılmış bir xaç üstündədir, qolları, ayaqları mıxlı, başında ağ tikanlardan balaca bir çələng”. Kim bu duanı üç dəfə axşam, üç dəfə səhər oxuyarsa, behiştəlikdir”.

Bu qəribə dua 1827-ci ildə üçqat əhəng altında qalıb yox oldu. Bizim günlərdə isə, artıq qocalmış olan həmin qızların xatirəsindən onun son əlamətləri belə silinib məhv olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeganə qapısı bağa açılan bu yemək otağının zinətini divardakı böyük bir xaç tamamlayırdı. Yemək otağının bu başından o başına ensiz iki masa uzanırdı, hər masanın da yanlarında iki oturacaq vardı. Divarlar ağ, masalar qara idi – monastırda yalnız bu iki matəm rənginə təsadüf etmək olardı. Xörəkləri yaxşı deyildi, uşaqları belə yaxşı yedirmirdilər. Süfrəyə ancaq bir xörək qoyulardı: göyərtili ət, yaxud duzlu balıq – bütün nahar bundan ibarət idi. Lakin həmişə bişirilən bu adi xörək belə yalnız pansion qızlarına verilərdi və monastır yeməklərində bir istisna sayırdı. Uşaqlar xörəklərini dinməz-söyləməz yeyər, hər həftə dəyişən rahibələr isə buna nəzarət edər, ara-sıra, nizamnaməni pozan bir milçək otaqda uçmağa və vızıldamağa başlarsa, kitab şəklində olan balaca sandıqçanı gurultu ilə açar və yenə örtərdi. Bu sükut övliya həyatına aid rəvayətlərin xaça mıxlanmış İsa surəti qarşısındakı kiçik kafedradan oxunması ilə pozulardı. Oxucu bu həftə növbətçi olan böyük qızlardan biri olardı. Boş masanın o tərəf-bu tərəfində şirli qablar görünərdi. Qızlar bunların içində fincanlarını və qablarını yuyar, bəzən də oraya yemədikləri bərk ətin, yaxud iylənmiş balığın qalıqlarını atardılar. Bunun üçün hər dəfə cəza verilərdi. Bu qablara “ümumi kasa” deyərkdilər.

Sükutu pozan bir uşaq dili ilə xaç işarəsi düzəltməli idi. Harada? Döşəmənin üstündə. Uşaq döşəməni yalardı. Yer üzündəki bütün sevinclərin nəticəsi olan torpaq bu zavallı gül yarpaqlarına, xışırdadıqları üçün, cəza verməli idi.

Monastırda yalnız bir nüsxədə çap olunan və oxunulması qadağan edilən bir kitab vardı. Bu kitab müqəddəs Benediktin nizamnaməsi idi. Naməhrəm gözlər heç bir vəchlə bu sirrə toxunmamalı idi. “Nemo regulas seu constitutiones exrernis communicabit”1.

Bir dəfə pansion qızları bu kitabı oğurlayıb, acgözlüklə oxumağa başlayırlar. Lakin cinayət başında tutulmaq qorxusu onları tez-tez və tələsik kitabı örtməyə və mütaləni dayandırmağa məcbur edirdi. Çox qorxulu olan bu kələkdən onlar çox az bir zövq aldılar. Onlara “ən maraqlı görünən” – yeniyetmələrin günahları haqqındakı bir neçə səhifə idi.

Onlar sısqə meyvə ağacları ilə əhatə olunmuş xiyabanda oynayırdılar. Ciddi nəzarətə və cəzanın şiddətinə baxmayaraq, külək əsərkən ağacların budaqları titrədiyi zaman yerə düşmüş kal almanı, çürük qaysını, yaxud qurdlu gavalını xəlvətcə götürə bilirdilər. Qoy burada mənim əvəzimdən qabağımdakı bir məktub danışsın. Bu məktubu iyirmi beş il bundan əvvəl həmin pansionda tərbiyə alan, indi isə Parisin ən zərif qadınlarından biri olan bir hersoginya yazmışdır. Məktubun mətnini eynilə verirəm: “Armudu, yaxud almanı mümkün dərəcədə yaxşı gizlətməyə çalışırsan. Şam yeməyindən əvvəl bürüncəyini çarpayının üstünə qoymaq üçün yuxarı qalxdığın zaman, onu balşın altında gizlədirsən, axşam isə çarpayıya uzandıqdan sonra, yeməyə başlayırsan, bu da mümkün olmasa retiradada yeməyə məcbur olursan”. Bu – pansion qızlarının aldığı ən qızğın ləzzətlərdən biri idi.

Bir dəfə yenə arxiyepiskopun monastırı ziyarət etdiyi günlərdən birində Monmoransi ilə bir qədər qohumluğu olan gənc bir qız, – madmazel Buşar mərc gəlir ki, ondan bir günlük məzuniyyət xahiş edəcəkdir: belə bir iş isə bu cür ciddi bir icmada ağılsız bir sərbəstlik sayılırdı. Qızlar mərcələşdi, lakin yenə də heç birisi bu işdə müvəffəqiyyət qazanacağına inanmırdı. Hər halda, arxiyepiskop qızların yanından keçdiyi zaman, hərəkəti ilə yoldaşlarında böyük bir dəhşət oyadan madmazel Buşar sıradan çıxıb, arxiyepiskopa müraciət edir: “Monsenyor, məni bir günlüyə buraxmanızı xahiş edirəm!”. Madmazel Buşar ucaboylu, alyanaqlı, yetişmiş, gözəl bir qız idi. Cənab de Kelen gülümsəyərək cavab verir: “Necə, mənim sevimli qızım, elə yalnız bir günlüyə? İstəyirsinizsə, lap üç günlüyə buraxım! Mən sizə üç gün icazə verirəm!”. Monastır rəisi heç bir söz deyə bilmir – axı bu, arxiyepiskopun əmri idi. Monastır üçün biabırçı bir hadisə olsa belə, pansion qızları üçün böyük bir sevinc idi! Bunun necə bir təsir bağışladığını təsəvvür edə bilərsiniz!

Bununla belə, bu qəmli monastır o qədər də möhkəm qapalı deyildi ki, divarları xaricində qaynayan ehtiraslar aləmi, faciələr, hətta romanlar oraya keçə bilməsin! Sübut üçün hekayəmizə heç bir dəxli və əlaqəsi olmasa da, həqiqi bir hadisəni qısaca söyləyə bilərik. Biz oxucuda monastır haqqında yalnız tam bir təsəvvür yaratmaq üçün bu hadisəni qeyd etməyə məcburuq. Bəli, təxminən, bu zamanlarla monastırda əsrarəngiz bir qadın yaşayırdı. Bu qadın rahibə olmasa da, hamı ona dərin hörmət bəslər və “madam Albertina” deyərək müraciət edərdi. Onun haqqında yalnız ağılı itirmiş olduğu və monastır xaricində onun ölmüş sayıldığı məlum idi. Deyirdilər ki, bütün bu macərəyə səbəb parlaq bir izdivac üçün lazım olan bəzi pul mülahizələri imiş.

Bu, otuz yaşına yenidən çatmış, iri qara gözlü, dalğın baxışlı, xeyli qəşəng, qaraşın bir gözəl idi. Onun bir şey görüb-görmədiyini şübhəli idi. O yeriməz, elə bil, sürüşərdi. Heç bir zaman danışmazdı. Nəfəs aldığı belə qəti bir şəkildə söyləmək olmazdı. Burnunun deşikləri daranmış və ölü kimi sapsarı idi. Əlinə toxunduqda, qara toxunduğunuzu zənn etmək olardı. Onda bir kabus zərifliyi vardı. Həmişə özü ilə bərabər soyuq gətirərdi. Rahibələrdən biri onun bir kölgə kimi süzüb keçdiyini gördüyü zaman: “Onu ölü hesab edirlər” dedikdə, o biri rahibə: “Bəlkə, o, doğrudan da, ölüdür” deyərək cavab vermişdi.

Madam Albertinadan bir çox əfsanələr danışırıdılar. O daim pansion qızlarında maraqlı oyadardı. İbadətxanada “öküz gözü” adlanan səki vardı. Işıq bu səkiyə ancaq yuvarlaq bir pəncərədən, yəni “öküz gözü”ndən düşərdi. Madam Albertina da, adətən, bu səkidə ibadət edərdi. İbadətxananın yuxarı hissəsində yerləşmiş olan bu səkidən ibadətini keçirən vaizi, yaxud keşişi görmək mümkün idi. Bu isə rahibələrə müsaid olmadığından, madam Albertina da səkidə, adətən, yalnız ibadət edərdi. Bir dəfə kübar bir ailəyə mənsub olan gənc bir keşiş mehrabdan moizə edərdi. Bu keşiş hələ 1815-ci ildə prins de Leon adlandığı zaman qırmızı müşketyorlar zabiti olan Fransa peri hersoq de Roqan idi ki, sonralar Bezansonda kardinal və arxiyepiskop olmuş, 1830-cu ildə isə burada vəfat etmişdi. O gün hersoq de Roqan Kiçik Pikpüs monastırında birinci dəfə moizə edirdi. Madam Albertina ibadət vaxtında, yaxud moizə edildiyi zaman, adətən, tamamilə sakit və hərəkətsiz dayanardı. O gün madam Albertina, hersoq de Roqanı görər-görməz, özünü xəfifcə

düzəltmiş və ibadət xanadakı dərin bir sükutu pozaraq, ucadan: “Bu necə iş? Ogüst?” – demişdi. Bütün monastır əhli heyrətlə ona baxmışdı, lakin madam Albertina yenə adi halını alaraq, donub qalmışdı. Bu sönmüş, hərəkətsiz sifətin üzərindən xarici aləmin bir nəsimi keçmiş, bir anlığa onu işıqlandırmış, sonra yenə hər bir şey yox olmuş, dəli gözəl yenə cənazəyə dönmüşdü.

Lakin bu iki söz monastırda boşboğazlığı bacaranların bir çoxunun dilini açdı. Bu nidadə nələr gizləndirdi? “Bu necə iş? Ogüst?”. Bu nida ilə neçə sirlər açılırdı. Doğrudan da, hersoq de Roqanın adı Ogüst idi. Bu sözlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olardı: madam Albertina cənab de Roqanı tanıyırdı, demək o, kübar cəmiyyətə mənsub idi, bu əyanın adını təklifsiz söylədiyindən özünün də bu cəmiyyətdə yüksək mövqə tutduğu aydınlaşırdı. Bundan başqa, onun “xaç adını” bildiyi üçün qohumlarından, həm də yaxın qohumlarından biri də ola bilərdi.

Monastırı tez-tez madam de Şuazel və de Seran adlı iki qaraqabaq hersoginya ziyarət edərdi. Bu xanımlar – Magnates mulieres¹ imtiyazına görə monastıra sərbəst gəlib-gedə bilirdilər və hər dəfə monastıra gəldikdə, pansion qızlarının ürəyinə qorxu düşərdi. Bu iki qoca xanım gənc qızların yanından keçdikləri zaman, zavallıların bədəni əsər və onlar başlarını aşağı salardılar. Lakin hersoq de Roqan, özü belə duymadan, pansion qızlarının diqqət mərkəzində idi. Hersoq o zamanlar, yepiskopluq rütbəsi gözləyərək, Paris arxiyepiskopu yanına, baş vikari vəzifəsinə təyin edilmişdi. O, Kiçik Pikpüs monastırının ibadət xanasında ibadət mərasimi keçirildiyi zaman, klirosda oxumağı sevərdi. Gənc dustaqlardan heç biri onun üzünü sarja pərdəsi arxasından görə bilmədiyini halda, xeyli zil və yumşaq bir səsi olduğundan, qızlar dərhal onu tanıyır və səsinə ayırd edərtilər. Vaxtilə o, müşketyor olmuşdu, zahiri görünüşü ilə çox məşğul olduğunu və saçlarına qəşəng sığal verdiyini danışdılar. Qəşəng şabalıd rəngli saçlarının gözəl qıvrımlarla alınına düşdüyündən, belində muardan geniş bir kəməri olduğundan qara ləbbadəsinin yer üzündə ən zərif bir biçimdə olduğundan da bəhs edirdilər Hersoq bu on altı yaşlı qızların xəyalını çox məşğul edirdi.

Monastıra xarici aləmdən bir səs belə gəlməzdi. Bununla belə bir il bu monastırda fleyta səsləri eşidilmişdi. Bu böyük bir hadisə olduğundan, pansion qızları hələ də onu xatırlayırlar.

Qonşuluqda kimsə fleyta çalırdı. Fleytaçı həmişə indi köhnəlmiş olan eyni “Mənim Zetülbem, gəl könlümün sultanı ol!” ariyasını çalardı. Gənc qızlar saatlarla bu ariyaya qulaq asardı, seçici analar dəhşətə gəlmişdi, gənc beyinlər işləyir, cəzalar dolu kimi yağırı. Bu hadisə bir neçə ay davam etdi. Bütün pansion qızları az-çox bu məchul musiqiçiyə aşiq olmuşdular. Hər bir qız özünü “Zetülbe” zənn edirdi. Fleyta səsləri Düz divar küçəsi tərəfindən gəlirdi. Pansion qızları onları valeh edən, özünün xəbəri belə olmadan bu qız qəlblərinin incə tellərinə toxunan bu fleytaçalan “gəncin” üzünü bir an görmək, doyunca onu seyr etmək üçün hər bir şeylərini fəda edər, heç bir təhlükə qarşısında dayanmazdılar; hətta bəzi qızlar, Düz divar küçəsinə baxan pəncərədən heç olmasa bir şey görə bilmək ümidi ilə, həyət qapısından xəlvətcə keçib dördüncü mərtəbəyə belə qalxdılar, hələ qızlardan biri əlini pəncərənin torundan keçirərək ağ yaylığını yelləməyə başladı. Qızların ikisi isə daha cəsarətli çıxdı. Onlar heç bir şeydən qorxmayaraq, bir vasitə ilə damın üstünə çıxdılar və nəhayət, bu gənc fleytaçını gördülər. Bu fleytaçı iflas etmiş mühacir dvoryanlardan olan qoca, kor bir kişi imiş, ürəyi darıxdığından öz daxmasında fleyta çalarmış.

ALTINCI FƏSİL.

Kiçik monastır.

Kiçik Pikpüs monastırının hasarları arasında bir-birindən tamamilə ayrı üç bina vardı: rahibələrin yaşadığı böyük monastır, monastırda tərbiyə alan qızların yerləşdiyi pansion və, nəhayət, kiçik monastır adlanan bina. Bu, ayrıca bir yan bina idi, qabağında bağı vardı, burada, hamı bir yerdə, inqilabın məhv etdiyi monastırların qırıntıları, müxtəlif ordenlərə mənsub olan qoca rahibələr yaşayırdı. Bunlar on müxtəlif icmalara və ən müxtəlif təriqətlərə mənsub olan cürbəcür: qara, boz və ağ rahibələr yığımından ibarət idi. Əgər təbir cayızsə, demək olar ki, bu qırıntı monastırı idi.

Bütün ölkəyə yayılmış və hüquqdan məhrum edilən bu yazıq qadınlara İmperiya dövründən bəri burada, yəni benediktçi qadınlar monastırında, yerləşməyə icazə verilmişdi. Hökumət onlara kiçik bir təqaüd verirdi. Kiçik Pikpüs rahibələri onları məmnuniyyətlə öz yanlarına qəbul etdilər. Bu qarıbə bir məxlutə idi. Hər qonaq öz nizamnaməsinə riayət edirdi. Bəzən pansion qızlarına, xüsusi bir əyləncə kimi, bunların yanına getməyə icazə verirdi. Beləliklə, bu gənc qızların çoxu müqəddəs Vasiliya ananı, müqəddəs Sxolastika ananı və müqəddəs Yakoba ananı həmişəlik yadlarında saxlayırdılar.

Bu gəlmə rahibələrdən biri öz evinə düşmüş kimi idi. Bu – Sent-Ordan gəlmə, öz ordeni məhv olduqdan sonra sağ qalan yeganə bir rahibə idi. Sent-Or bacılarının sabiq monastırı on səkkizinci əsrin əvvəllərində elə həmin bu Kiçik Pikpüs monastırında yerləşirdi ki, sonralar o Martin Verqa cəmiyyətinin Benediktçi rahibələrinə keçmişdi. Öz ordeninin cah-calallı al-qırmızı çiyinliyi olan ağ paltarını geyinmək üçün yoxsul olan bu qoca rahibə, ovu pərəstişlə balaca bir manekənə geydirərək, məmnuniyyətlə hamıya göstərirdi. Öldükdən sonra bu paltarı monastıra vəsiyyət etmişdi. Bu ordendən 1824-cü ildə yalnız bir rahibə qalmışdı; indi isə ondan ancaq bir maneken qalmışdır.

Bu ləyaqətli bacılardan başqa, madam Albertina kimi bir neçə qoca kübar xanım da monastır rəisindən kiçik monastırda yerləşmək üçün icazə almışdılar. Bu xanımlardan biri madam de Bosfor d'Otpul, o biri isə markiza Düfren idi. Bunlardan başqa, kiçik monastırda bir də bir qadın yaşayırdı ki, burnunu sildiği zaman, həddindən artıq gurultu etməsi ilə şöhrət qazanmışdı.

Pansion qızları onu “madam Gurultu” deyə adlandırmışdılar.

Təxminən, 1820 və yaxud 1821-ci ildə madam Janlis monastırda yaşamaq üçün icazə istəmişdi. O zamanlar madam Janlis “Qorxmaz” sərlövhəsi ilə balaca periodik bir məcmuə nəşr edirdi. Onun üçün xahiş edən Orlean hersoqu idi. Arı pətəyinə vəlvələ düşdü! Seçici analar əsdiilər. Madam Janlis roman yazırdı! Lakin onun özü bu romanlara nifrət etdiyini söyləmiş, bundan başqa o, artıq şiddətli bir möminlik ehtirasına düşmüşdü. Həm Allahın, həm də hersoqun köməyi ilə o, monastıra daxil oldu. Lakin altı-yeddi ay keçmədi ki, madam Janlis monastır bağında kölgə olmadığını bəhanə edərək, Kiçik Pikpüsü tərk etdi. Rahibələr sevinirdi. Madam Janlis artıq çox-çox qoca olsa da, yenə rübab çalar, həm də gözəl çalardı.

O, monastırı tərk edərkən, yaşadığı hücrədə bir xatirə qoyub getdi. Madam Janlis mövhumatçı, həm də latinist idi. Hələ bir neçə il bundan əvvəl onun, adətən, pul və cavahirat qoyduğu kiçik bir dolabın iç tərəfinə yapışdırılmış balaca bir məktub görmək olardı. Bu məktub sarı kağız üzərində qırmızı mürəkkəblə madam Janlisin xətti ilə yazılmış bir şeirdən ibarət idi. Onun fikrinə görə, bu beş mənzum latın misraları oğruları qovmaq xassəsinə malik idi.

– İmparibus meritis pendēt tria corpor ramis:

Dismas et Gesmas, media est divina rotesdas:

Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas,

Nos et res nostras conservet summa potesdas,

Nos versus dicas ne u furto tua pierdas!

VI əsr latıncası ilə yazılmış bu şeir bir sual doğurur: Qolqofada dar ağacından asılan quldurların adı nə idi? Adətən deyildiyi kimi, Dismas və Gesmes, yoxsa Dismas və Gesmas? Bu imlanın aydınlaşdırılması keçən yerdə vikont Gesmasın tövbə etməyən həmin bu quldur nəslindən olması haqqında iddiasını rədd edə bilərdi. Hər halda, qospitalyer ordeninə mənsub olan rahibələr bu şerin oğruları qovmaq kimi faydalı bir xüsusiyyəti olmasına inanırlar.

Böyük monastırı pansiondan, sanki, həqiqi bir qala səddi kimi ayıran monastır kilsəsinin, həm böyük monastır, həm pansion, həm də kiçik monastır üçün ümumi bir kilsə olduğu, əlbəttə, aydındır. Monastır kilsəsinə hətta kənar camaat da buraxılırdı. Onlar, adətən, küçədən xəstəxanaya girmək üçün açılmış xüsusi qapıdan keçərdilər. Bununla belə, hər bir şey elə qurulmuşdu ki, monastırda yaşayan qadınların heç biri kilsəyə gələnləri görə bilməzdi. Belə bir kilsə təsəvvürünüzə gətirin: sanki, nəhəng bir əllə tutulub əyilmiş olan kliros, adi kilsələrdə olduğu kimi, mehrabın arxasında davam etməyərək, ibadəti keçirən keşişin sağ tərəfində salon,

yaxud qaranlıq bir mağara kimi bir şey əmələ gətirir, sonra təsəvvür edin ki, bu salon yeddi fut hündürlüyündə bir pərdə ilə örtülmüşdür (bu barədə biz yuxarıda demişdik), bu pərdənin arxasında isə taxta oturaclar üzərində, sol tərəfdə – klirosçu rahibələr, sağ tərəfdə – pansion qızları, mərkəzdə isə şagirdlər və tullabələr sıx oturmuşdu. Bu dediklərimizi təsəvvürünüzə gətirə bilsəniz, demək olar ki, Kiçik Pikpüs rahibələrinin ibadət mərasimlərini necə keçirdikləri haqqında təsəvvürünüz olar. Kliros adlanan bu qaranlıq mağara koridor vasitəsilə monastır ilə birləşirdi. Buraya işıq bağça tərəfdən düşürdü. Rahibələrin nizamnaməyə görə, sükut içində dayanmaqları tələb olunan ibadət mərasimində, camaat onların burada olub-olmadıqlarını oturacların aşağı tərəflərindəki rəflərin enib-qalxmasından əmələ gələn səsə görə təyin edə bilirdi: ayaq üstündə dayanan rahibələr yorulduqları zaman, gizləncə bu rəflərə söykənə bilirdilər.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Qaranlıqda bir neçə kölgə.

Altı il müddətində, yəni 1819-cu ildən 1825-ci ilə qədər Kiçik Pikpüs monastırının rəisi madmazel de Blemer olmuşdu. Rahibəlikdə onun adı Günahsızlıq ana idi. Madmazel de Blemer “Müqəddəs Benedikt ordeni övliyasının həyatı” kitabının müəllifi Marqarita Blemerin nəslindən idi. Onu ikinci dəfə rəisliyə seçmişdilər. Altmış yaşında alçaqboylu, dolu bir qadın idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məktubda deyildiyi kimi, “çatlamış dibçək” kimi titrəyən bir səsi vardı. Əslində isə çox xeyirxah bir qadın idi, bütün monastırda yeganə şən bir adam vardısı, o da bu idi, buna görə də hamı onu pərəstişcəsinə sevərdi.

Öz ordeninin Dasyesi olan ulu nənəsi Marqaritanın xasiyyəti irsən Günahsızlıq anaya keçmişdi. O, elmi, bilikli, oxumuş, kitab sevən bir qadın idi, xüsusi bir tarixşünas sayılır, latın dili ilə yüklənmiş, yunan dili ilə aşılınmış, yəhudi dili ilə doldurulmuş idi. O, benediktçi rahibədən artıq benediktçi rahib idi.

Monastır rəisinin köməkçisi ispaniyalı, demək olar ki, kor, qoca bir rahibə idi. Ona Sineres ana deyirdilər.

Seçici analar arasında ən hörmətli xəzinədar müqəddəs Honoriya ana, rahibə şagirdlərinin başçısı müqəddəs Gertruda ana, onun köməkçisi müqəddəs Mələk ana, kilsə şeyləri anbarının müdirəsi Vəhy ana, xəstəxana müdirəsi və bütün monastırda ən kinli bir qadın olan müqəddəs Avqustina ana idi, bundan sonra, gözəl səsi olan, hələ çox gənc, müqəddəs Mextilda ana (madmazel Qoven), əvvəlcə Səyyah qəbul edənlər ordeni bacılarının monastırında və Jizorla Mani arasındakı Müqəddəs xəzinə monastırında olmuş Müqəddəs Mələklər ana (madmazel Drue), müqəddəs Yusifə ana (madmazel Koqolludo), müqəddəs Adelaida ana (madmazel d’Overne), nizamnamənin şiddətinə tab gətirə bilməyən Mərhəmət ana (madmazel de Sifuentes), nizamnaməyə baxmayaraq, altmış yaşında ikən monastıra qəbul edilmiş, çox varlı bir qadın olan Şəfqət ana, Qəza ana (madmazel Lodinyer), 1847-ci ildə monastırda nazirə olan Müqəddimə ana (madmazel Sigensa) və nəhayət, dəli olan müqəddəs Selina ana (heykəltəraş Çerakkinin bacısı), yenə dəli olan müqəddəs Şantal ana (madmazel de Süzon) idi.

Ən gözəl rahibələrdən biri də kavalər Rozun kiçik nəvəsi, Burbon adasından gəlmə, iyirmi dörd yaşlı bir qız idi. Cəmiyyətdə o, madmazel Roz adlanardı, monastırda isə Merac ana adını daşıyırdı.

Klirosda nəğmə işlərini idarə edən Mextilda ana pansion qızlarını məmnuniyyətlə xor dəstəsinə cəlb edirdi. O, adətən, bütöv qamma seçərdi, yəni on yaşından tutmuş on altı yaşına qədər yeddi qız seçər, səslərini və boylarını tutuşdurur, balacadan böyüyə qədər bir sıraya düzüb oxutdurardı. Sanki, qarşınızda Panin mələklərdən ibarət canlı fleytası kimi gənc qızlardan ibarət bir ney çalırdı.

Şagirdlərdən ən çox müqəddəs Yefraziya bacını, müqəddəs Marqaritanı, uşaq kimi huşunu itirmiş müqəddəs Marfa bacını, bir də müqəddəs Mixailanı sevərdilər. Müqəddəs Mixailanın uzun burnu hamını güldürərdi.

Bu qadınların hamısı uşaqlarla çox mülayim rəftar edərdilər. Onlar yalnız özlərinə qarşı sərt idilər. Peçlər yalnız pansionda qalanardı, pansion qızlarının yeməyi isə rahibələrin yeməyinə

nisbətən, yaxşı sayılırdı. Bir də, bunlardan başqa, hamı onların qayğısını çəkərdi. Lakin balaca qız, rahibənin yanından keçərkən, onunla söhbətə başlasaydı, rahibə heç bir zaman cavab verməzdi.

Sükut nizamnaməsi nəticəsində bütün monastırda danışmaq qabiliyyəti canlı insanlardan alınmış, qeyri-canlı varlıqlara verilmişdi. Gah kilsə zəngi gurlar, gah da bağbanın zınqırovu cingildərdi. Qapıçının yaxınlığındakı zil səsləli və monastırın hər bir yerinə küy salan zəng, xüsusi bir akustika teleqrafı kimi, müxtəlif səslər vasitəsilə adi monastır həyatının müxtəlif hadisələrini xəbər verər, lazım gəldikdə, monastırda yaşayan qadınlardan birini qəbul otağına çağırırdı. Hər adamın və hər bir şeyin özünə məxsus zəngi vardı. Rəis üçün bir dəfə, zəng çalınardı. Rəisin köməkçisi üçün – bir zəng və bir də iki zəng çalınardı. Altı zəng və bir də beş zəngin mənası: “Sinfə getmək vaxtıdır” demək idi, odur ki, pansion qızları “sinfə getmək” sözləri əvəzində “altı-beş getmək” deyərdilər. Dörd zəng və bir də dörd zəng madam Janlis üçün çalınardı. Bu zəngin səsi tez-tez eşidilərdi. Mərhəmətdən məhrum olan pansion qızları: “Bu, cin üçün çalınan cin zəngidir” deyərdilər. Zəng on doqquz dəfə çalındıqda, mühüm bir hadisə xəbər verilirdi. Bu monastır qapısının taybatay açılması demək idi. Monastır qapısı isə yalnız arxiyepiskopun şəxsiyyəti qarşısında rəzələri üzərində fırlanan və başdan-ayağa cəftələrlə dolu, dəhşətli dəmir bir lövhə idi. Arxiyepiskopdan və bir də, söylədiyimiz kimi, bağbandan başqa, monastıra heç bir kişi girə bilməzdi. Bununla belə, pansion qızları iki kişi daha görə bilməşdilər: bu kişilərdən biri – qoca və eybəcər keşiş- abbat Banes idi ki, qızlar bunu klirosun toru arasından seyr edə bilərdi; o biri isə – yuxarıda qeyd etdiyimiz məktubda “qoca dəhşətli qozbel Ansyoska” adlanan rəsm müəllimi cənab Ansio idi.

Bundan da kişilərin nə qədər ciddi və diqqətlə seçilmiş olduğu məlum olurdu.

Bu maraqlı xanəqah belə bir xanəqah idi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Post Corda lapides1.

Monastırın daxili simasını təsvir etdikdən sonra, onun xarici görünüşünü də bir neçə sözlə təsvir etmək pis olmazdı. Hər halda, monastırın xarici görünüşü haqqında oxucunun bir az təsəvvürü vardır. Sent-Antuan məhəlləsindəki Kiçik Pikpüs monastırı Polonso küçəsi, Düz divar küçəsi, Pikpüs döngəsi və qədim şəhər planlarında Omare küçəsi adlanan dar bir dalanın birləşdiyi dörd yol ayrıcında əmələ gələn və geniş bir trapesiyaya bənzəyən meydançanı, demək olar ki, başdan-başa tuturdu. Bu dörd küçə trapesiyanı xəndək kimi əhatə etmişdi. Monastır bir neçə binadan və bağdan ibarət idi. Binaların əsas korpusu, bütünlükdə götürüldükdə, qarışıq xarakterli binalardan ibarət idi. Quş baxışından bu binalara nəzər saldıqda, bunlar eynilə üzəaşağı yerə sərilmiş bir dar ağacına bənzəyirdi. Dar ağacının dirəyi Pikpüs küçəsi ilə Polonso küçəsi arasındakı Düz divar küçəsi boyu uzanırdı. Evin şəbəkə ilə ayrılmış Pikpüs küçəsinə baxan uca və boz rəngli, sərt fasadı isə dar ağacının atqısını təşkil edirdi, 62 nömrəli darvaza bu atqının ucunda yerləşmişdi. Fasadın ortasında isə üstünə yatmış toz və küldən ağarmış olan ikinci bir darvaza vardı ki, bunun tağı altında hörümçəklər tor toxuyurdu. Bu darvaza bayır günlərində və vəfat edən rahibənin cənazəsi monastırdan çıxarıldığı nadir hallarda bir və ya iki saatlığa açıq olardı. Adi camaat kilsəyə bu darvazadan keçirdi. Dirəklə atqının təşkil etdiyi bucaqda bufetxana sayılan kvadrat bir salon yerləşmişdi ki, pansion qızları buna “ərzaq anbarı” deyərdilər. Dar ağacının dirəyində anaların, bacıların və şagirdlərin hücrələri yerləşirdi. Atqıda isə mətbəx, yemək otağı (monastır yemək otağının şöbəsi) və kilsə yerləşirdi. 62 nömrəli darvaza ilə Omare dalanının tinində, xaricdən gözə çarpmayan pansion yerləşmişdi. Trapesiyanın qalan yerində isə bağ vardı. Bu bağın səthi Polonso küçəsinin səthindən aşağı olduğundan, hasarları iç tərəfdən bayır tərəfə nisbətən daha hündür görünürdü. Bağın ortasında balaca bir təpəcik vardı. Bu təpəciyin başında isə konussayağı, ucu nazik, gözəl bir küknar ağacı yüksəlirdi, bu küknar ağacından da, qalxanın ortasında olduğu kimi, dörd böyük və səkkiz balaca xiyaban ayrılırdı. Balaca xiyabanlar böyük xiyabanların arasında cüt-cüt elə şəkildə yerləşmişdi ki, əgər bu bağ dəyirmi olsa idi, bağın

həndəsi planı təkərin üzərinə qoyulmuş bir xaça bənzərdi. Bağ hasarının çox əyri-üyrü olan xətlərinə bitişik xiyabanların hamısı müxtəlif uzunluqda idi: Onların kənarlarında bir haşiyə kimi qarağat kolları əkilmişdi. Bağın dal tərəfində, Düz divar küçəsinin küncündə yerləşmiş köhnə monastırın xarabalarından tutmuş ta Omare dalanının tinindəki kiçik monastır binasına qədər, qonaq xiyabanı uzanırdı. Kiçik monastırın qabağında “bala bağ” vardı. Buraya həyəti, içəri tikintilərin təşkil etdiyi cürbəcür guşələri, həbsxana divarlarını, qonşuluqda isə, Polonso küçəsinin o biri tərəfində, haşiyə kimi uzanan damların uzun qara xəttini də əlavə etmiş olsanız – qırx il bundan əvvəl Kiçik Pikpüs küçəsində bernarçı rahibələr monastırının necə bir şey olduğunu xeyli dəqiq bir şəkildə təsvir edə bilərsiniz. Bu xanəgahın tikildiyi yerdə on dördüncü əsrdən on altıncı əsrə qədər top oynamaq üçün məşhur bir salona malik bir bina vardı ki, buna “on bir min şeytan meyhanası” deyirdilər.

Bu küçələrin hamısı Parisin ən qədim küçələrindəndir. Düz divar və Omare – çox qədim küçə adlarıdır, bu adı daşıyan küçələr isə daha qədimdir. Omare dalanı Malqa dalanı, Düz divar küçəsi isə İtburnu küçəsi adlanırdı, çünki insan hələ daş yonmağa başlamamışdan çox-çox əvvəl tanrı burada çiçək bitirməyə başlamışdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Yüz il ləbbadə içində.

İndi, Kiçik Pikpüs monastırının keçmişdə nə olduğu ilə müfəssəl tanış olduğumuzdan və öz sirrini qısqanaraq, mühafizə etməyə çalışan bu xanəgahın üç tərəfinə də bir nəzər salmağa cəsarət etdiyimizdən sonra, oxucunun icazəsi ilə, bir balaca ricətə də yol verməyə məcburuq. Bu ricət bu əsərin məzmunu ilə əlaqədar olmasa da, o mənada faydalı ola bilər ki, bu monastırda necə qəribə adamlara təsadüf edə biləcəyimizi aydınlaşdırır.

Kiçik monastırda yaşı yüzü ötmüş qoca bir qarı yaşayırdı: o buraya Fontevro abbatlığından gəlmişdi. Bu qarı hətta inqilabdan əvvəl kübar cəmiyyətə mənsub imiş. O, XVI Lüdovikin möhürdarı cənab Miromenil və vaxtilə yaxından tanış olduğu, məhkəmə sədrinin arvadı madam Düpla haqqında tez-tez söhbətlər edərdi. Bu qarı cənab Miromenillə madam Düplanı xatırlarkən, şöhrətpərəstlik və məmnuniyyət hissi ilə bundan ləzzət alardı. Fontevro abbatlığı haqqında o, cürbəcür qəribə şeylər danışardı: guya, bu abbatlıq şəhərə bənzərmiş, guya, monastırda lap həqiqi küçələr varmış.

Qarı Pikardiya ləhcəsində danışardı ki, bu da pansion qızlarını çox əyləndirərdi. O, hər il öz əhdlərini təntənə ilə yenidən elan edər və hər dəfə, əhdi etmədən əvvəl, keşişə müraciətlə belə deyərdi: “Monsenyor müqəddəs Fransua öz əhdini monsenyor müqəddəs Yevseviyə, monsenyor müqəddəs Evsevi isə öz əhdini monsenyor müqəddəs Prokopiyyə tapşırırmışdır... və sairə, və sairə, mən isə öz əhdimi sənə tapşırıram, ey müqəddəs ata”. Pansion qızları isə xəlvətcə, daha doğrusu, bürüncəyin altından seçici anaları qaşlarını çatmağa məcbur edən lətif və təvazökar bir qəhqəhə ilə gülərdilər.

Bəzən bu qoca rahibə müxtəlif əhvalatlar danışardı.

O, cavanlıq illərində “bernarçılarının müşketyorlardan geri qalmadıqlarını” iddia edirdi. Onun dodaqları ilə böyük bir əsr danışdı, lakin bu əsr on səkkizinci əsr idi. O, inqilabdan qabaq, Şampanidə və Burqundiya da olan “dörd şərab” adətindən danışdı. Kübar bir şəxs, Fransa marşalı, prins, hersoq, yaxud per Şampani, yaxud Burqundiya şəhərlərindən keçdiyi zaman, şəhər şurası onu qarşılamağa çıxaraq salamlar və qayıq şəklində dörd gümüş kasa içində dörd cür şərab təqdim edərdi. Birinci kasanın üstündə “meymun şərabi”, ikinci kasanın üstündə “aslan şərabi”, üçüncü kasanın üstündə “qoyun şərabi” və dördüncü kasanın üstündə “donuz şərabi” sözləri yazılmış olardı. Bu dörd yazı sərxoşun endiyi dörd pilləyə işarə idi. Birinci sərxoşluq pilləsi insanı şadlandırır, ikinci pillə – əsəbiləşdirir, üçüncü pillə sarsaqlaşdırır, nəhayət, dördüncü pillə – heyvana döndərir.

Qarı bağlı bir dolabda çox əziz tutduğu sirli bir şey saxlardı. Fontevro abbatlığının nizamnaməsi buna yol verirdi. Qarı bu şeyi heç kəsə göstərmək istəməzdi. O, öz hücrəsinə çəkilər

(nizamnaməyə görə bu, qadağan edilməmişdi) və orada gizli-gizli bir şeyi seyr edərdi. Koridordan keçən bir rahibənin ayaq səslərini eşidər-eşitməz, o dərhal zəif qoca əllərinin qabil olduğu bir sürətlə dolabın ağzını bağlardı. Birisi bu barədə onun yanında söz açsa idi o, adətən, boşboğazlıq etdiyi halda, dərhal susardı. Ən çox maraq göstərən rahibələr belə onun sükutunu poza bilməzdi, ən çox inad göstərənlər isə onun inadı qarşısında təslim olurdular. Bu da, heç şübhəsiz, monastırdakı bütün avara, yaxud ürəkləri darıxan qadınlar üçün dedi-qoduya bir qida verirdi. Qoca kaftar bir qarının bir xəzinə kimi əziz tutduğu bir sirli şey, görəsən, nə ola bilərdi? Bəlkə, bu müqəddəs bir kitab idi? Bəlkə də, az tapılan bir təsbeh idi? Bəlkə də, ecazkar övliya sümükləri idi? Heç kəs bunun nə olduğundan baş çıxara bilmirdi. Zavallı qarı vəfat etdikdən sonra, ola bilsin ki, ədəb və nəzakətin yol verdiyindən daha böyük bir əcələ ilə dolaba tərəf atılaraq onu açdılar. Qarının gizlətdiyi bu şeyi, müqəddəs bir boşqab kimi üç dəfə qatlanmış bir kətan parçasına bükülmüş gördülər. Bu gizli şey bir fayans nimçə idi, üstündə uçan amurlar təsvir edilmişdi, bu amurları, əllərində iri imalə boruları tutan əzcaçı şagirdləri təqib edirdi... Bu təqib səhnəsində bir çox qrotesk qrimasalar və məzhəkəli vəziyyətlər vardı, məsələn, bu gözəl balaca amurlardan biri artıq ələ keçmişdi. Amur özünü müdafiə edərək çapalayır, balaca qanadlarını çalaraq yenə göylərə uçmaq üçün can atır, lakin imaləçi iblisənə bir qəhqəhə ilə gülür. Bu səhnənin mənası budur, qarın ağrısı məhəbbətə qalib gəlir! Hər halda, olduqca maraqlı bir şey olan və bəlkə də, Molyeri belə ilhama gətirmiş olan bu nimçə 1845-ci ilin sentyabr ayında hələ salamat idi; nimçə Bomarşe bulvarında bir əntiq” furuşun dükənində satışa qoyulmuşdu. Mərhəmətli qarı “qəbul otağı çox qaranlıqdır” deyər, adi insanların onu ziyarət etməsini istəmirdi.

ONUNCU FƏSİL.

Yorulmadan sitayiş qaydasının mənşəyi.

Lakin haqqında bir az təsəvvür yaratmağa çalışdığımız və az qala qəbrə bənzəyən bu qəbul otağı, yerli bir hadisə sayıla bilərdi. Başqa monastırlarda o eyni ciddiyyət və sərtliklə təkrar edilmir. Xüsusilə, Tampl küçəsində və doğrudur, başqa bir ordenə aid olan monastırda, qara pəncərə qanadları əvəzində qəhvəyi rəngində pərdələr asılmışdı, qəbul otağı isə parket döşəməsi və ağ kiseyidən pərdə çəkilmiş pəncərələri olan bir qonaq salonuna bənzəyirdi. Divarlarında müxtəlif şəkillər asılmışdı – məsələn, üzü açıq benediktçi bir rahibənin portreti, çiçək dəstələri və hətta bir osmanlı başının təsviri vardı.

Tampl küçəsindəki monastırın bağında məşhur hind şabalıd ağacı vardı ki, Fransada ən gözəl və yüksək bir ağac sayılırdı. On səkkizinci əsrdə bu ağacı krallıqda mövcud olan bütün şabalıd ağaclarının patriarxı adlandırırdılar.

Söylədiyimiz kimi, Tampl küçəsindəki monastırı tutmuş olan “yorulmadan sitayiş” ordeninə mənsub benediktçilər susterçilərə tabe olan benediktçilərdən fərqlənirdilər. Bu “Yorulmadan sitayiş” ordeni çox qədim ordenlərdən deyildir, onun tarixi ancaq iki yüz il olar. 1649-cu ildə müqəddəs nemətlər bir neçə gün ərzində Sen-Sülpis və Sen-Jan-an-Qrev adlı iki Paris məbəbində iki dəfə təhqir edilmişdi. Bu elə bir müstəsna və dəhşətli təhqir idi ki, bütün Paris həyəcana gəlmişdi. Sen-Jermen-de-Pre monastırının rəisi olan baş vikari bütün məhəllə ruhanilərinin təntənəli xaç mərasimini təyin etmişdi. Dua ayınınin papa nunsisi icra edirdi. Lakin bu tövbə mərasimi madam Kurten-markiza de Buk və qrafınyə Şatovye kimi iki ləyaqətli qadını təmin etməmişdi. “Kilsənin müqəddəs məbudunun” təhqir edilməsi ani bir şey olsa da, bu iki dindar qadının xatirəsindən silinmədi, onların fikrinə görə bu təhqir ancaq bir qadın monastırında “Yorulmadan sitayişlə” silinib gedə bilərdi. Bu qadınlardan biri 1652-ci ildə, o biri isə 1653-cü ildə Müqəddəs nemətli cəmiyyətinə mənsub olan benediktçi rahibə Katerina de Bar anaya bu şərəfli məqsədlə müqəddəs Benedikt ordeninin monastırını təsis etmək üçün külli miqdarda pul bəxş etmişdilər. Belə bir monastırı təsis etmək üçün Katerina de Bara birinci icazəni Sen-Jermen abbatı cənab de Mes vermişdi, bu şərtlə ki, bu monastıra qəbul edilən qızlardan hər il iasə üçün üç yüz livr alınsın; bu üç yüz livr də altı min livrlik əsas məbləğin mədaxili olmalı idi. Sen-

Jermen abbatından sonra, kral da fərman verdi, abbat xartiyası ilə kral fərmanı 1654-cü ildə hesab palatası və parlament tərəfindən təsdiq edildi.

Benediktçi qadınların “Müqəddəs nemətlərə yorulmadan sitayiş” adlı Paris cəmiyyətinin mənşəyi və qanunlaşdırılmasının tarixi belədir. Bu cəmiyyətin birinci monastırı madam de Buk və qrafınyə Şatovyenin verdiyi vəsait sayəsində Kasset küçəsində “yenidən tikilmişdi”. Gördüyümüz kimi, bu ordenin sisterçi adlanan Sito benediktçi rahibələr ordeni ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. “İsanın ürəyi” ordeninin rahibələri iezuit ordeni generalına, Şəfqət ordeninin rahibələri isə lazaristlər ordeni generalına tabe olduqları kimi, bu ordenin də rahibələri Sen-Jermen-de-Pre abbatına tabe idi.

Bu orden yuxarıda həyatını təsvir etdiyimiz Kiçik Pikpüs benediktçi icmasına qətiyyənlə bənzəmirdi. 1657-ci ildə Papa VII Aleksandr Müqəddəs nemətlər ordeninin benediktçi rahibələri kimi, xüsusi fərmanla Kiçik Pikpüs monastırının benediktçi rahibələrinə də “yorulmadan sitayiş” üçün icazə vermişdi. Bununla belə, hər iki orden özlərinə xas olan xüsusiyyətlərini itirməmişdilər.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Kiçik Pikpüsün sonu.

Kiçik Pikpüs monastırı Restavrasiyanın ilk günlərindən zəifləməyə başladı ki, bu da bu dövrdəki bütün rahib ordenləri kimi, XVIII əsrdən sonra bu ordenin ümumi süqutunun təzahürlərindən biri idi. Baxıb düşünmək də, dua kimi, bəşəriyyətin ehtiyaclarındandır, lakin inqilabın toxunduğu hər bir şey kimi, o da dəyişəcək və tərəqqiyə düşmən olmaq əvəzinə onun üçün əlverişli olacaqdır.

Kiçik Pikpüs monastırında yaşayan rahibələrin sayı sürətlə azaldı. 1840-cı ildə kiçik monastır da, sonra pansion da yox oldu. Artıq burada nə kaftar qarılar vardı, nə də gənc qızlar. Birincilər ölmüş, ikincilər dağılıb getmişdilər. Volaverunt!

“Yorulmadan sitayiş” cəmiyyətinin nizamnaməsi çox sərt olduğundan, hamının gözünü qorxudurdu. Rahibəliyə girmək istəyənlərin sayı getdikcə azalırdı. Hələ 1845-ci ildə şagird bacılar sırasına daxil olmağı arzu edənlər tapılırdısa, klirosçu rahibələr sırasına bir nəfər belə daxil olmaq istəmirdi. Qırx il bundan əvvəl rahibələrin sayı yüzə çatırdı, on beş il bundan əvvəl isə monastırda ancaq iyirmi səkkiz rahibə qalmışdı. Görəsən, indi nə qədər olar? 1847-ci ildə monastırın rəisi artıq gənc bir qadın idi – bu da rəis olmaq istəyənlərin sayının azaldığını göstərirdi. Bu qadın qırx yaşına belə çatmamışdı. Rahibələrin sayı azaldıqca, imtahanın da ağırlığı artırdı. Hər bir rahibənin vəzifəsi getdikcə ağırlaşdı. Çox sürməz, bu monastırda müqəddəs Benedikt nizamnaməsinin ağır yükünü daşıya biləcək ancaq iyirmi nəfər belə bükülmüş, yorğun qarılar qalar. Bu yükün ağırlığı isə rahibələrin sayının az olmasından asılı deyildir, o hər zaman amansız və dəyişməzdir. Keçmişdə bu ağırlıq əzirdi, indi isə məhv edir. Rahibələr artıq ölməyə başlamışdı. Bu əsərin müəllifi Parisdə yaşadığı zaman, iki rahibə vəfat etmişdi. Rahibənin biri iyirmi beş yaşında, o biri isə iyirmi üç yaşında idi. İyirmi üç yaşında vəfat edən rahibə Yuliya Alpinula kimi öz barəsində bu sözləri deyə bilərdi: Hic jaceo. Vixi annos viqnti et tres!

Monastır bu süqutun nəticəsində qızların tərbiyə işindən də əl çəkdi.

Bizim üçün bu qəribə və məchul evin yanından sadəcə keçmək və içəri daxil olmamaq və eyni zamanda Jan Valjanın bu qəmli macərəsini oxuyacaq və bundan, bəlkə də, müəyyən bir mənfəət alacaq olanları oraya aparmamaq mümkün olmadı. Bu gün bizə bu qədər yeni görünən qədim ayinlərlə dolu bir xanəgaha daxil olduq. Bu qapalı bir bağdır. Nortus conclusus.

Biz bu qəribə yer haqqında ətraflı, lakin eyni zamanda hörmətlə danışdıq. Hər halda, müfəssəl danışmaqla uyğun gələ biləcək bir hörmətlə danışdıq. Biz hər bir şeyi anlamasaq da, hər bir şeyi pisləmək niyyətində deyilik. Biz özümüz istər cəlladı mədh etmək dərəcəsinə gələn Xozef de Mestrin təriflərindən, istərsə də İsanın çarmıxa çəkilməsini belə istehzaya qoyan Volterin kinayələrindən eyni dərəcədə uzaqdayıq.

Sözarası, bunu da qeyd etməliyik: Volterin bu hərəkətində məntiq yoxdur, çünki o, Jan Kalası müdafiə etdiyi kimi İsanı da müdafiə edərdi. Hətta qeyri-təbii təcəssümün həqiqi olduğunu inkar edənlər üçün belə – çarmıxa çəkilmək nə deməkdir? Pak bir adamın öldürülməsi.

On doqquzuncu əsrdə dini ideya böhran keçirirdi. İnsanlar çox şeyləri tərgidir, yaxşı da edirlər, yalnız bir şərtlə ki, bir şeyi tərgiməklə başqa bir şeyi öyrənmiş olsunlar. İnsan qəlbi heç bir zaman boş qalmamalıdır. Əgər müəyyən bir şey məhv olursa, qoy məhv olsun, – yalnız bir şərtlə ki, o məhv olmaqla, başqa bir şey yaranmış olsun.

Hələlik artıq mövcud olmayan hadisələri öyrənək. Bu hadisələri öyrənmək, heç olmasa, onlardan yalnız çəkinmək üçün belə lazım ola bilər. Keçmişin saxtakarlıqları başqa adlar qəbul edir və özlərini məmnuniyyətlə gələcək kimi qələmə verirlər. Keçmiş öz pasportunu pozub düzəldə biləcək bir kabusdur. Özümüzü qurulmuş tələlərdən qorumalıyıq. Ehtiyatlı olaq. Sayıq olaq! Keçmişin mövhumat kimi bir siması var. Onun riyakarlıq kimi bir maskası var. Keçmişin maskasını yırtaq, qoy onun siması aydın görünsün.

Monastırlar məsələsinə gəlincə, bu mürəkkəb bir məsələdir. Mədəniyyət onları taqsırlandırsa da, azadlıq onları müdafiə edir.

BİRİNCİ FƏSİL.

Monastır – mücərrəd bir məfhumdur.

Bu əsər – bir faciə, bu faciənin əsas qəhrəmanı isə sonsuzluqdur.

İnsan bu faciədə ikinci dərəcəli bir şəxsdir.

Biz yolumuzda monastıra təsadüf edərək, onun içinə daxil olduq. Nə üçün? Ona görə ki, istər Şərqi, istər Qərbi, istər qədim dünyanın, istərsə müasir dünyanın, istər bütpərəstlik, buddizm və müsəlmanlığın, istər də xristianlığın malı olan monastır sonsuzluğa dərk etməkdə insanın tətbiq etdiyi optik alətlərdən biridir.

Burada bəzi ideyaları çox da müfəssəl inkişaf etdirməyin qətiyyəni yeri deyil. Bununla belə, biz heç də təmkinimizi pozmadan, fikri təshihlərimizi və hətta hiddətimizi unutmadan, bir şeyi etiraf etməyə məcburuq. Biz hər dəfə bir adamda sonsuzluğa doğru bir meyil duyduğumuz zaman, bunu yaxşı, yaxud pis başa düşməyimizdən asılı olmayaraq, bu adama qarşı hörmət bəsləyirik. Sinaqoqada, məsciddə, paqodada, viqvamda bizim nifrət etdiyimiz bir cəhətlə bərabər, ehtiram etdiyimiz bir əzəmət də vardır. Bəşəriyyət kimi bir ekranda əks edən Tanrı – seyr üçün, sonsuz xəyalat üçün nə qədər gözəl bir mövzudur!

İKİNCİ FƏSİL.

Monastır tarixi bir faktdır.

Tarix, əql və həqiqət nöqtəyi-nəzərindən rahiblik pislənməlidir.

Bir millətin içində geniş bir şəkildə yayılmış və ölkədə çox yer tutmuş monastırlar bu millətin hərəkətinə mane olur, onun yolunu kəsir, sədd çəkir, zəhmət mərkəzinə çevrilməli olan bir yeri avaraçılıq mərkəzinə çevirir. Rahib icmalarının böyük ictimai icmalara nisbəti, bağa bürcünün palıd ağacına və ziyilin insan vücuduna nisbəti kimi bir şeydir. Onların tərəqqi və yüksəlişi ölkənin zəifləməsi, taqətdən düşməsi deməkdir. Mədəniyyətin uşaqlıq çağlarında faydalı olan və öz mənəvi təsiri ilə adətlərin sərtliyini yumşaldan monastır quruluşu xalqların həddi-büluğa çatdığı dövrdə ziyanlı bir şeydir. Bundan başqa, monastırlarda onların süqutu dövründə əxlaqsızlıq əmələ gəldikdən sonra bu quruluş hələ də bir nümunə olmaqda davam etdiyindən, pak olduğu zaman faydalı olduğu eyni səbəblərə görə, artıq zərərli bir quruluşa çevrilir. Tərki-dünyalıq dövrü artıq keçmişdir. Müasir mədəniyyətin yenicə əmələ gəldiyi dövrdə faydalı olan monastırlar, mədəniyyətin sonrakı inkişafına mane olmağa başladılar, onun inkişafı üçün bir

təhlükə törətdilər. Bu monastirlər, insanı formalaşdıran bir institut, bir vasitə kimi onuncu əsrdə səmərəli olduqları halda, on beşinci əsrdə mübahisəli oldular, on doqquzuncu əsrdə isə iyrəncdirlər. Bu cuzam xəstəliyi İtaliya və İspaniya kimi iki gözəl milləti, demək olar ki, iliklərinə qədər məhv etdi, halbuki bir sıra əsrlər boyu bu ölkələrin biri Avropaya işıq, o biri isə zinət və calal gətirmişdir. Əgər bu iki şanlı millət müasir dövrdə həmin xəstəlikdən sağalmağa başlayırsa, buna yalnız 1789-cu ilin cansağlığı gətirən sağlam havası sahib olmuşdur. Əsrimizin əvvəllərində hələ də İtaliyada, Avstriyada, İspaniyada təsadüf etdiyimiz monastır, qədim monastır, xüsusilə qadın monastırı orta əsrlərin ən qorxunc təcəssümlərindən başqa bir şey deyildir. Belə monastirlər bütün dəhşətlərin özəyi deməkdir. Katolik monastırı öz varlığı etibarilə məşum ölüm parıltısı ilə doludur.

Ən qorxunc monastır İspaniya monastırlarıdır. Bu monastirlərin qaranlıqlarında, zülmətlə dolu qübbələrin, bulanıq kölgələr içərisində qərq olan günbəzlərin altında, məbəd kimi uca, massiv və nəhəng mehrablər yüksəlir; orada zülmət içində, zəncirlərdən böyük ağ çarmıxlar sallanır, orada qarağacın üzərində fil sümüyündən böyük çılpaq İsalər uzanır; bu İsalər qana bulaşmışdır, daha doğrusu, onların bədənindən qanlar axır, dirsəklərinin sümükləri çıxmış, dizlərinin dərisi soyulmuş, yaralarının içindən ətləri görünən bu bədənələr eybəcər olmaqla bərabər həm də gözəldir. Qızıl mıxlarla mıxlanmış olan bu İsalərin başlarında gümüş tikanlardan cələnglər var, alınlarında yaqutdan qan damcıları, gözlərində isə almazdan göz yaşları parlayır. Bu almazlar və yaqutlar nəmli görünür, onlar çarmıxın ayaq tərəfindəki, örtüklərə bürünmüş insanları ağladır, bu ağlayan insanların bədənini dəmir uclu qamçılardan və qıl köynəklərdən yara olmuşdur, söyüd çubuqlarından toxunulmuş qəfəs onların sinəsini sıxır, dizləri isə daim dua vaxtı diz üstə dayanmaqdan yaralıdır. Bunlar İsayə ərə getdiklərini zənn edən qadınlardır; özlərini mələk zənn edən kabuslardır. Bu qadınlar bir şey düşünürmü? Yox. Onların arzuları varmı? Yox. Onlar sevirmi? Yox. Onlar yaşayırmı? Yox. Onların əsəbləri sümüyə dönmüş, sümükləri isə daşa. Onların örtükləri gecə qaranlığından hörülmüşdür. Onların örtük altında nəfəs almaları faciəli bir ölüm nəfəsinə bənzər. Kabusa bənzəyən monastır rəisi həm onlara xeyir-dua verir, həm də onları qorxu içərisində saxlayır. Burada günahsızlıq bütün şiddəti ilə hökm sürür. Qədim İspaniya monastırları belə monastirlərdir. Onlar qorxunc dindarlığın yuvası, bakirələrin cinayət ocağı, vəhşilik məskənidir.

Katolik İspaniyası Romanın özündən də artıq Roma təbiətinə malik idi. İspaniya monastırı başlıca olaraq, katolik monastırı idi. Orada Şərqi ruhu hiss olunurdu. Göylərin qızlar ağası olan arxiyepiskop Tanrının ehtiyacları üçün hazırlanmış ruhlər sarayında casusluq edir və onları qapalı saxlayırdı. Rahibə – hərəm, keşiş – xadim demək idi, ən çox dindar olanlar yuxuda İsanın sevgilisi və arvadı olurdular. Gecənin qaranlığından gözəl bir gənc xaçdan enər və hücrəni çuşa gətirərdi. Çarmıxa çəkilən sultan olduğu halda, onun mistik məşuqəsini canlı həyatın təəssüratından uca divarlar qoruyardı. Xarici aləmə salınan yeganə bir nəzər belə xəyanət sayılırdı. Dəri torbanı in-pacel əvəz edərdi. Şərqi aləmində dənizə atılanları Qərb aləmində yerin dərinliklərinə atırdılar. İstər Şərqdə və istərsə də Qərbdə qadınlar ümitsiz halda qollarını sallardılar; Şərqi qadınlarının qisməti dalğalar, Qərb qadınlarının qisməti isə məzar idi; orada qadınlar suda boğular, burada qadınlar yerin altında dəfn edilərdi. Nə qədər dəhşətli bir təşbeh! Bu faktları inkar etmək iqtidarında olmayan köhnəlik tərəfdarları bu gün istehzalı təbəssümlə yaxalarını qurtarmağa çalışırlar. Bu gün münasib və xüsusi bir əda ilə tarixin ifşalarını rədd etmək, fəlsəfənin kommentarilərini məhv etmək, bütün əngəlli faktların və qaranlıq məsələlərin üstündən keçmək dəb düşmüşdür. Zirək adamlar bunu dəbdəbəli sözlər üçün bir bəhanə adlandırırırlar. Sadəlovh adamlar isə onların sözlərini təkrar edərək: “Bu dəbdəbəli sözdən başqa bir şey deyildir” deyirlər. Jan-Jak cümləpərdəzdir, Didro – cümləpərdəzdir, Kalası, Labarı və Sirveni müdafiə edən Bolter – cümləpərdəzdir. Birisi – kim olduğu yadımda deyildir, – bir az bundan əvvəl isbat edirdi ki, Tasit də cümləpərdəz olmuşdur. Neron isə – tarixin qurbanıdır, “zavallı Olofernə” gəlinə, mütləq onun taleyinə təəssüf edilməlidir.

Lakin faktlar inadlı olur, onları asanlıqla çəşdirmaq olmaz. Brüsseldən səkkiz lyö məsafədə – bu, daim əlimizin altında olan orta əsrlərin həqiqi bir nümunəsidir – Vilye abbatlığında, vaxtilə monastır həyəti olan bir çəməndə “daş torbalardan” qalma çalaları və Dil çayı sahilində, yarısı

yerin, yarısı isə suyun altında olan daşdan tikilmiş dörd zindanı bu əsərin müəllifi öz gözləri ilə görmüşdür. Bunlar in-pace idi. Bu zindanların hər birində dəmir qapılar, ayaqyolu və şəkəkəli bir pəncərə qalmışdı, bayır tərəfdən bu pəncərə sudan iki fut, içəri tərəfdən isə – torpaqdan altı fut hündürdədir. Çay dörd fut hündürlükdə divarlar boyu axır. Zindanın döşəməsi həmişə yaşıdır. Bu yaş torpaq – in-pace də həbs olunan adamın yatağı idi. Bu zindanların birində divara mıxlanmış dəmir bir xaltanın parçası qalmışdır. Başqa bir zindanda isə dörd qranit parçasından ibarət kvadrat bir qutu qalmışdır; bu qutu, içində uzanmaq üçün çox qısa olduğu halda, ayaq üstə dayanmaq üçün də çox alçaq idi. Canlı insanı bu qutu içinə qoyar, üstünü isə qranit tava ilə örtəlməmiş. Keçmişdə belə olub. Bunu görmək də olar. Buna toxunmaq belə olar. Bu in-pace-lər, bu zindanlar, bu dəmir qarmaqlar, bu xaltalar, bu yaxında axan çayla bir səthdə olan uca dəlmə bacalar, məzar kimi üstü qranitlə örtülən və məzardan yalnız içində canlı bir insanın olması ilə fərqlənən bu daş qutular, yatağı əvəz edən bu palçıqlı yer, ayaqyolu sayılan bu dəlik, arasından daim su sızan bu divar! Bu cümlələrdə bax!

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Keçmişə nə şərtlə hörmət bəsləmək olar.

Vaxtilə İspaniyada olduğu şəkildə və indiyə qədər belə Tibetdə olduğu şəkildə rahiblik mədəniyyət üçün vərəm xəstəliyi kimi bir şeydir. Rahiblik həyatı tamamilə dayandırır. Rahiblik açıq-açıqna ölkəni xarabaya döndərir. Monastıra qapanmaq – axtalanmaq deməkdir. Rahiblik Avropa üçün fəlakət olmuşdur. Hələ bu fəlakətə vicdan üzərində tez-tez göstərilən təcavüzləri, zorla rahib etməyi, monastıra istinad edən feodallıq quruluşunu, həddindən artıq böyük olan ailələrin başçılarına ailənin kiçik üzvlərini zorla monastırda dustaq etmək hüququnu verən böyüklük ixtiyarı, indicə bəhs etdiyimiz zülmkarlıqları, in-pace-ləri, qıfıl vurulmuş ağızları, zindana salınmış fikirləri, rahib əhdlərinin zindanına salınmış saysız-hesabsız bədbəxt insanları, sxema qəbulunu, diri-diri basdırılmağı da əlavə edə bilərsiniz. Bütün millətin düçar olduğu düşkünlüyə bu adamların da iztirablarını əlavə etsəniz, kim olursunuz olun, cübbə və bürüncək qarşısında, bəşəriyyətin icad etdiyi bu iki kəfən qarşısında mütləq sarsılacaqsınız.

Lakin fəlsəfəyə, tərəqqiyə baxmayaraq, on doqquzuncu əsrin ən qızgın dövründə, rahiblik bəzi yerlərdə və bəzi cəhətlərdən yenə də inadla yaşamaqda davam edir və hal-hazırda zahidliyin anlaşılmaz şiddətlənməsi mədəniyyət dünyasını heyrət içində qoyur. Vaxtı keçmiş əsasların yenə də inad göstərərək öz ömürlərini uzatmağa cəhd etmələri ona bənzər ki, xarab olmuş ətirilər zəhləmizi tökərək, yenə onlarla saçlarımızı ətirləməyi tələb etsin, yaxud iyələnmiş bir balıq ısrar edə ki, onu yesinlər, ya da bir uşaq paltarını tələb edə ki, böyüklər də onu geyinsin, yaxud bir ölü yenidən bu dünyaya qayıdaraq, canlı insanları qucaqlamaq istəsin.

Paltar deyir: “Vəfasız! Mən sizi soyuqdan qorumuşam, bəs necə olur ki, indi mən sizə lazım olmuram?”. Balıq deyir ki: “Mən dənizlər qoynunda anadan olmuşam!”. Ətir də deyir: “Bir zaman mən gül idim!”. Ölü deyir: “Bir zaman mən sizi sevirdim!”. Monastır isə deyir: “Bir zaman mən sizin gözünüzü açmışam”.

Lakin bütün bu iddiaların ancaq bir cavabı var: “O zaman getdi”.

Çürümüş bir üsul-idarənin axıra qədər davamını arzu etmək, mumiyalanmış bir cənazə vasitəsilə insanları idarə etmək üçün can atmaq, sarsılmış ehkamı bərpa etmək, rakanın qızıl suyuna salmaqla təzələmək, monastırları təzələmək, yenə Nuhun gəmisinə və övliya sümüklərinə sitayiş etmək, mövhumatı diriltmək, fanatizmə qida vermək, buxurdanlara yeni dəstəklər və şpaqalara yeni saplar quraşdırmaq, rahibliyi və militarizmi diriltmək, parazitləri çoxaltmaq yolu ilə cəmiyyəti xilas etmək mümkün olduğuna inanmaq, bu günün boğazına zorla keçmiş bağlamaq çox qəribə görünür. Bununla belə bu cür nəzəriyyələri inkişaf etdirən nəzəriyyəçilər vardır. Bu nəzəriyyəçilər, ağıllı adam olsalar da, çox sadə bir üsulla əl atırlar, onlar keçmişin üstünə suvaq çəkir və buna ictimai quruluş, ilahi hüquq, ailə, əcdada hörmət, əsrlərin nüfuzu, müqəddəs ənənələr, qanunilik, din adını qoyurlar və “Buyurun, payınızı ala bilərsiniz, ey insanlar!” deyərə bağıra-bağıra gedirlər. Lakin bu cür məntiqə qədim insanlar da bələd idi. Bu məntiqi

aruspisiyalar tətbiq edərdi. Onlar qara buzovun tüklərini tabaşirlə ağardıb deyərdilər: “Bu buzov ağdır” Bos cretatus! Bizə gəlincə, biz bəzən keçmişə hörmət bəsləyirik, ona hər yerdə rəhm edirik, təki qəbrində rahat yatmağa razı olsun. Lakin o inadla qəbrindən xortlamaq istəyirsə, biz ona hücum edərək öldürməyə çalışırıq.

Mövhumat, riya, yalançı möminlik, xurafat, yəni xəyali bir şey olan bu kabuslar və kölgələr yenə də həyata sarmaşib yox olmaq istəmirlər: onlar puç bir şey olsalar da, dişləri, caynaqları kəskindir; onlarla əlbəyaxa vuruşmalı, hər b etməli, nəfəs almağa qoymamalıyıq, çünki bəşəriyyətin ən məşum qismətlərindən biri daim kabuslarla mübarizə aparmaqdır. Kabusun və kölgənin boğazından yapışib yerə çırpmaq isə çətindir.

On doqquzuncu əsrin ortasında Fransada monastır – gün işığında bir bayquş yığıncığı deməkdir. 1789, 1830 və 1848-ci illəri görmüş olan bir şəhərin mərkəzində açıqdan-açığa zahidliyi təbliğ edən monastır, Parisdə qol-qanad açan bu Roma həqiqi bir anaxronizmdir. Adı vaxtda anaxronizmi aşkar etmək və onu aradan qaldırmaq üçün yalnız sikkəsinin tarixinə baxmaq kifayətdir. Lakin yaşadığımız zamanə adi bir zamanə deyildir.

Mübarizə edək!

Mübarizə edək, lakin ehtiyatla mübarizə edək. Həqiqətin bir xüsusiyyəti var ki, o da heç bir zaman mübaliğəyə yol verməməkdir. Onun mübaliğəyə ehtiyacı yoxdur. Məhvi zəruri olan bəzi şeylər var, lakin bəzi şeylər də var ki, onu yalnız işıqlandırmaq və nə olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Məsələnin xeyirxahlıqla və ciddi bir şəkildə öyrənilməsində böyük bir qüvvə vardır! O yerdə ki sadə bir gün işığı kifayətdir, yangın alovlarına nə ehtiyac var!

Demək, biz on doqquzuncu əsrdə yaşayaraq, istər Asiyada, yaxud Avropada, istər Hindistanda, yaxud Türkiyədə, bir sözlə harada olursa olsun, tərki-dünyalıq və zahidliyə qarşı ümumiyyətlə, düşmən münasibəti bəsləyirik. “Monastır” demək “bataqlıq” demək kimi bir şeydir. Hər ikisinin çürümək xassəsi olduğu aydındır, istər monastırın və istərsə bataqlığın axmaz suları zəhərlidir, onların qısqırmasından insanlar qızdırmaya düçar olur, xalqlar taqətdən düşür. Onların artması insanlar üçün Misir müsibətinə çevrilir. Biz içində cürbəcür fikirlərin, bonzaların, müsəlman dərvişləri və zahidlərinin, kalugerlərin, marabutların, Budda ruhanilərinin və dərvişlərinin həşərat kimi qaynaşdığı ölkələrin müsibətlərini dəhşətlə düşünürük.

Bununla belə, din məsələsi mövcuddur. Bu məsələnin müəyyən əsrarlı, demək olar ki, qorxunc cəhətləri var. Bu cəhətləri diqqətlə nəzərdən keçirmək üçün bizə icazə verilsin.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Monastır prinsiplər nöqtəyi-nəzərindən.

İnsanlar bir yerə toplaşır və bir yerdə yaşayırlar. Hansı hüquqa görə? Birləşmək hüququna görə. Onlar qapanıb dünyadan çəkilirlər. Hansı hüquqa görə?

Bu hüquqa görə ki, hər bir insanın öz qapısını açmağa və bağlamağa ixtiyarı vardır.

Onlar evlərinin dörd divarını tərki etmərlər. Hansı hüquqa görə? Çünki hər bir insanın sərbəst hərəkət etməyə və o cümlədən öz evindən çıxmağa ixtiyarı var.

Lakin onlar öz evlərində nə edirlər?

Danışanda pıçıltı ilə danışirlər, başlarını aşağı salırlar, işləyirlər. Onlar dünyadan, şəhərlərdən, zövqlərdən, nəşələrdən, boş-boşuna əlləşməkdən, lovgalıqdan, tamahkarlıqdan əl çəkirlər. Onlar qaba yundan, yaxud qaba kətandan paltar geyinirlər. Onların heç birinin heç bir mülkiyyəti yoxdur. Belə bir icmaya qədəm basanda, varlı da dönüb yoxsul olur. Onun nəyi varsa, hamıya verir. Necə deyərlər, əsil-nəcəbəti olanlar – dvoryanlar, zadəganlar artıq adi bir kəndli ilə bərabər olur. Hamının hücrəsi eynidir. Hamı eyni rahiblik əhdini verir, eyni ləbbadə geyinir, eyni qara çörəyi yeyir, eyni küləş üstündə yatır, eyni kül üstündə can verir. Əyinlərində eyni giş paltar, bellərində eyni kəndirlər. Əgər ayaqyalın getmək tələb olunursa, hamı ayaqyalın gəzir. Onların arasında da ola bilər, lakin knyaz da hamı kimi kölgədən başqa bir şey deyildir. Artıq heç bir rütbə yoxdur. Familiyalar belə artıq yox olur. Yalnız adlar qalır. Yeni qoyulan adlar hamını bərabərləşdirir. İnsanlar öz doğma ailələrindən, qan qohumlarından ayrılır, mənəvi ailələr

yaradırlar. Artıq onların bütün bəşəriyyətdən başqa heç bir qohumları yoxdur. Onlar yoxsullara kömək edir, xəstələrə baxırlar. Tabe olmaq istədikləri adamları özləri seçirlər. Onlar bir-birinə “qardaş” deyə xitab edirlər.

Siz mənim sözümlə kəsib deyirsiniz: “Bu ki, ideal bir monastırdır!”.

Bəli, əgər belə bir monastır mümkün olsaydı, mən onu nəzərə almalı idim.

Elə buna görə də kitabın daha əvvəlki hissəsində monastırdan hörmətlə bəhs etdim. Əgər orta əsrləri unutsaq, Asiyanı unutsaq, tarixi və siyasi məsələləri başqa bir zamanəyə təxirə salsaq, o halda sırf fəlsəfə nöqtəyi-nəzərindən, mübariz siyasət tələblərini nəzərə almadan, rahibliyə könüllü surətdə daxil olmaq və könüllü surətdə monastırda yaşamaq şərtinə, mən hər zaman rahibliyin icma əsaslarına müəyyən bir diqqətlə, bəzi hallarda isə həтта xeyirxah bir ciddiyyətlə yanaşmağa hazırım. İcma olan yerdə kommuna olar. Kommuna olan yerdə hüquq olar. Monastır bu düsturun məhsuludur. Bərabərlik, Qardaşlıq. Ey əzəmətli azadlıq! Bu azadlıqla nə qədər parlaq bir təbəddülət əlaqədardır! Azadlıq olsaydı, monastır respublikaya çevrilərdi.

Sözümüzdə davam edirik.

Bu dörd divar arasında dustaq edilən, qaba ləbbədə geyinən bu kişilər, bu qadınlar hamısı bərabərdir, hamısı bir-birinə qardaş, bacı deyir. Çox gözəl, lakin onlar başqa işlə də məşğul olurlarmı?

Bəli, məşğul olurlar.

Onların məşğul olduğu iş nədir?

Onlar gözlərini qaranlığa dikir, diz çökür, qollarını bükürlər.

Bu nə deməkdir?

BEŞİNCİ FƏSİL.

Dua.

Onlar dua edirlər.

Kimə?

Allaha.

Allaha dua etmək nə deməkdir?

Bizdən xaric sonsuzluq deyilən bir şey varmı? O vahidmidir, permanentmidir, immanentmidir?

Sonsuz olduğuna görə, mütləq substansionalmıdır? Bir də orada, bizim xaricimizdə, substansiyası olmasaydı, o, məhdud ola bilərdimi? Sonsuz olduğuna görə, o mütləq məquldurmu? Bəs orada, bizim xaricimizdə, o məqul olmasaydı, sonu olardımı? Biz özümüzdə yalnız şəxsi varlıq ideyasını aid edə bildiyimiz halda, bu sonsuzluq bizdə kainatın mahiyyəti ideyasını oyadırmı? Başqa sözlə, biz ona nisbətən yalnız nisbi məfhum olduğumuz halda, özü mütləq bir məfhum deyilmə?

Bundan başqa, xaricimizdəki sonsuzluqla bir zamanda, daxilimizdə başqa bir sonsuzluq da varmıdır? Bu iki sonsuzluq (nə qədər də dəhşətli bir cəm rəqəmi) bir-biri üzərinə lay-lay yatırmı? Bu ikinci sonsuzluq, necə deməli, birinci sonsuzluğun altında deyildir ki? Bəlkə, o, bir güzgü, bir inikas, bir əks-səda, bir uçurumdur ki, bunun da başqa bir uçurumla ümumi mərkəzi var? Bu ikinci sonsuzluğun da birinci sonsuzluq kimi ağı varmıdır? O, düşünürmü? Sevirmi? Arzu edirmi? Əgər hər iki sonsuzluğun ağı varsa, o halda hər ikisinin iradə ibtidası var, istər ali və istərsə aşağı sonsuzluğun özünəməxsus “mənliyi” var. Bu aşağı “mənlik” – ruhdur, ali “mənlik” isə – Allahdır.

Fikrən aşağı sonsuzluğu ali sonsuzluqla təmas dərəcəsinə gətirmək də dua etmək deməkdir.

İnsan ruhundan heç bir şey iddia etməyə: ləğv etmək pis şeydir. İslah etmək və dəyişmək lazımdır. İnsanın bəzi qabiliyyətləri məchuliyyətə meyil edir, məsələn, fikir, xəyal, dua.

Məchuliyyət – okean deməkdir. Bəs şüur nədir? Şüur məchuliyyətə doğru aparən bir kompas deməkdir. Fikir, xəyal, dua – əsrarın saçdığı qüdrətli bir nurdur. Onlara hörmət edək. Ruhun əzəmətlə saçdığı bu şüalar haraya meyil edir? Qaranlığa; yəni işığa.

Demokratiyanın da əzəməti bəşəriyyət aləmində heç bir şeyi rədd etməməkdə, inkar etməməkdədir. İnsan hüququ ilə yanaşı olaraq – hər halda, onun yaxınlığında – Ruhun da hüququ var.

Fanatizmi sarsıtmaq və sonsuzluğa pərəstiş etmək – qanun budur. Kainatın əsasları qarşısında diz çökərək, onun ulduzlarla dolu, saysız-hesabsız qollarının seyri ilə kifayətlənmək olmaz. Bizim borcumuz var: biz insan ruhunu bəsləməli, əsrarı möcüzədən müdafiə etməli, dərk etmədiyimizə hörmət bəsləyərək, mənasızlıqları rədd etməli, izah edilməyənlər sahəsinə yalnız zəruri olanları buraxmalı, etiqadları sağlamlaşdırmalı, dini mövhumatdan azad etməli, Allah adı ilə tüfeyli həyat sürənləri məhv etməliyik.

ALTINCI FƏSİL.

Duanın inkar edilməz şəfaları.

Dua etmək üsullarına gəlincə, hər bir üsul yaxşıdır, yalnız səmimi olsun. Dua kitabınızı üzuaşağı çevirin və sonsuzluğa qovuşun.

Sonsuzluğu inkar edən bir fəlsəfə olduğu bizə məlumdur. Günəşi inkar edən bir fəlsəfə də var; patologiya sahəsinə aid olan bu fəlsəfəyə korluq deyirlər.

Məhrum olduğumuz bir hissi həqiqət mənbəyi zənn etməyi ancaq həyasızcasına özünə güvənən korlar bacarar.

Bu korlar kimi gözübağlı yeriyan fəlsəfənin, Allahı seyr edən fəlsəfəyə yuxarıdan aşağı, təkəbbür və tənəzzülə baxması da çox maraqlıdır. O, “Onların özləri də, günəşləri də nə qədər miskindir” deyə bağiran köstəbəklərə bənzər.

Şöhrət qazanmış, müdrik ateistlər olduğu bizə məlumdur. Qəlblərinin dərinliyində, öz hikmətləri sayəsində həqiqəti dərk etmək dərəcəsinə gələn bu ateistlər öz ateizmlərinə çox da inanmırlar.

Onlara başqa ad qoyulsaydı, daha düz olardı. Hər halda, onlar Allaha inanmasa belə, ağıllarının əzəməti özü-özlüyündə Allahın varlığını sübut edir.

Biz onları filosof kimi alqışladığımız halda, onların fəlsəfəsini amansızcasına rədd edirik.

Bəzilərinin çox asanlıqla özlərini sözlə qoruması heyretə layiqdir. Şimalda mövcud olan və dumanlı ibarələri sevən bir metafizika məktəbi, “qüvvə” sözünü “iradə” sözü ilə əvəz edərək, insanların şüurunda inqilab yaratdığını güman etmişdi.

“Bitki göyərir” əvəzinə “bitki istəyir” demək, “kainat istəyir” sözləri də əlavə edilmiş olsaydı, əlbəttə, çox səmərəli ola bilərdi. Nə üçün? Çünki bunun nəticəsi belə ola bilərdi: bitki istəyir, demək bitkinin öz “mənlisi” var, kainat da istəyir, demək kainatın da öz Allahı var.

Bizə gəlincə, biz bu məktəbin əksinə olaraq, “apriori”1 heç bir şey rədd etməsək də, yenə də bu məktəbin etiraf etdiyi kimi bitkidə iradə olduğuna yol vermək, bu məktəbin inkar etdiyi kimi kainatda iradə olduğuna yol verməkdən daha çətindir.

Sonsuzluğun iradəsini, yəni Allahın iradəsini inkar etmək yalnız sonsuzluğu inkar etmək şərti ilə mümkündür. Bunu artıq isbat etdik.

Sonsuzluğun inkarı bilavasitə nihilizmə aparır. Hər bir şey “ağıl uydurması”na çevrilir.

Nihilizm ilə mübahisə etməyin heç bir mənası yoxdur, çünki məntiqi nihilist öz müsahibinin varlığına şübhə etməklə bərabər, öz varlığına da o qədər əmin deyildir.

Nihilistin nöqtəyi-nəzərincə, onun özü, özü üçün “ağıl uydurması” ola bilər.

Lakin o, nəzərə almır ki, “ağıl” sözünü işlədər-ışlətməz bütün inkar etdiklərini yenə özü bir küll halında təsdiq edir.

Bir sözlə, hər bir şeyi bir hecalı “yox” sözü ilə izah edən fəlsəfə üçün fikirləşmək yolu bağlıdır. “Yox” sözünün yalnız bir cavabı var: “Hə!”.

Nihilizm insanı çıxılmaz vəziyyətdə qoyur.

Yoxluq yoxdur. Sıfır mövcud deyil. Hər şey bir şeydir. Heçin özü də bir şeydir.

İnsanı yaşadan yalnız çörək deyil, təsdiq və etirafdır.

Görmək və göstərmək kifayət deyil. Fəlsəfə fəal olmalıdır. Fəlsəfənin meyili və məqsədi insanın kamala yetişməsi olmalıdır. Sokrat Adəmdə təcəssüm etməli və Mark Avrelini yaratmalıdır.

Başqa sözlə, həyatsevər insanda həkim insanı kəşf etməlidir. Behiştə Aristotelin Ədəmi ilə əvəz

etməlidir. Elm dirilik vasitəsi olmalıdır. Zövq, nəşə almaqdan da miskin bir məqsəd və puç bir şöhrətpərəstlik ola bilərmi? Heyvan da zövq alır. Düşünmək – budur insan ruhunun həqiqi qələbəsi! Susamış insanlıqda fikir bədəsini təqdim etmək, Allahı dərk etmək hissini bütün insanlara bir həyat cövhəri kimi vermək, insanların qəlblərində vicdanı biliklə qardaş olmağa məcbur etmək, bu əsrarlı ittifaq sayəsində insanları ədalətli etmək – həqiqi fəlsəfənin qayə və məqsədi budur! Əxlaq – həqiqətlərin çiçəklənməsi deməkdir. Baxıb düşünməyin sonu hərəkətdir. Absolyut məqsədə uyğun olmalıdır. Elə bir vəziyyət yaranmalıdır ki, insan zəkası idealı bir hava kimi uda bilsin, sora bilsin, həzm edə bilsin. Məhz ideal bu sözləri deyə bilər: “Alın məni, yeyin məni, bu mənim bədənimdir, bu mənim qanımdır”. Hikmət – müqəddəs nemətdir. O, yalnız bu şərtlə elmə qarşı səmərəsiz bir məhəbbət dərəcəsiindən çıxır və insanları birləşdirmək üçün yeganə və əsas vasitə olmaqla fəlsəfədən dinə çevrilir.

Fəlsəfə öz zövqü üçün və yalnız bir maraq xatirinə sirri seyr etməkdən ötrü yüksəldilmiş bir qüllə olmamalıdır.

Biz isə fikrimizi başqa bir zamanda inkişaf etdirmək niyyətində olduğumuzdan, yalnız bunu deyə bilərik. İki hərəkətverici qüvvə olmadan nə bir çıxış nöqtəsi kimi insanın, nə də bir məqsəd kimi tərəqqinin mənası yoxdur.

Bu iki qüvvə isə – iman və məhəbbətdir.

Tərəqqi bir məqsəd, ideal bir nümunədir.

İdeal, absolyut, kamal, sonsuzluq – eyni mənanı ifadə edən sözlərdir.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Məzəmməti ehtiyatla etməli.

Tarixin və fəlsəfənin üzərində əbədi və eyni zamanda sadə vəzifələr var: ilk keşiş Kayafaya qarşı, hakim Əjdahaya qarşı, qanunverici Trimalxiona qarşı, imperator Tiveriyə qarşı mübarizə aparmaq – bunlar aydın, müəyyən, dəqiq bir şeydir, burada dumanlı və anlaşılmaz heç bir şey yoxdur. Lakin bir çox narahatlıqlar və sui-istifadə edilən cəhətlərlə bərabər, ayrıca yaşamaq hüququ etiraf və aman tələb edir. Tərki-dünyalıq – sırf bəşəri məsələdir.

Aldanma məskəni olmaqla bərabər günahsızlıq məskəni, özünü aldatma məskəni olmaqla bərabər yaxşı niyyətlər məskəni, iztirab və əziyyət məskəni olmaqla bərabər şəhidlik məskəni olan monastirlərdən bəhs edərkən, demək olar ki, hər zaman həm onlara yol verməli, həm də onları rədd etməlidir.

Monastır – ziddiyyətdir. Monastırın məqsədi qurtuluş olduğu halda, vasitəsi – qurban verməkdir.

Monastır – sonsuz bir fədakarlıqla əvəzi çıxan sonsuz bir xudbinlik deməkdir.

Hakim olmaq üçün hakimliyyətdən əl çəkmək – görünür, rahibliyin şüarı budur!

Monastırda zövq almaq üçün əzab çəkirlər. Borcu yalnız ölüm ödəyəcəyini bildikləri halda, veksəl verirlər. Yer üzündəki qaranlıq bahasına işıqlı göylər dünyasını satın alırlar. Behişt səadətlərinin bir rəhni kimi, zəhər içirlər.

Rahiblik əhdini vermək – haqqı əbədi həyatla verilən bir intihardır.

Bizcə, burada istehza yeri deyildir. Burada hər şey ciddidir: xeyir də, şər də.

Ədalətli insan qaşqabağını sallayar, lakin heç bir zaman istehza ilə gülməz. Bizim üçün kin deyil, qəzəb məqbuldur.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Etihad, qanun.

Bir neçə söz.

Biz kilsəni fitnəkarlıqla dolmuş zaman pisləyirik, mənəvi nemətlərin mühafizələri dünyəvi nemətlər eşqinə düşdükləri zaman biz onlara nifrət bəsləyirik, lakin fikrə dalanlara biz hər yerdə hörmət edirik.

Biz diz çökənləri alqışlayırıq.

Etihad! İnsana lazım olan budur. Vay olsun heç bir şeyə inanmayanların halına!

Seyrə dalmaq hələ avara olmaq demək deyildir. Zəhmət iki cürdür: biri gözə görünən, biri görünməyən.

Seyrə dalmaq da zəhmət çəkmək kimi bir şeydir. Düşünmək də hərəkət etmək kimi bir şeydir. Sinədə çarpazlanan qollar işləyir, yuyulmuş barmaqlar yaradır. Göylərə dikilmiş nəzər – hərəkət deməkdir.

Fales dörd il hərəkətsiz qaldı. Fəlsəfənin əsaslarını da qoyan odur.

Gözlərimiz qarşısında inzivaya çəkilənlər avara adam deyildir, rahiblər – tüfeyli deyildir.

Əsrar haqqında düşünməyin əzəməti vardır.

Yuxarıda söylədiyimiz fikirlərin heç birindən əl çəkməməklə bərabər, biz belə güman edirik ki, canlı insanlar heç bir zaman qəbri yaddan çıxarmamalıdır. Bu məsələdə keşiş də, filosof da birləşir. Ölüm labüddür. Bu məsələdə trapistlər ordeninin abbatı Horasi ilə səs-səsə verir.

Ölüm fikrini damcı-damcı həyata yeritmək – filosof üçün də, zahid üçün də bir qaydadır. Bu məsələdə filosof da, zahid də bir-birilə razılaşırlar.

Maddi inkişaf mövcuddur və biz bunu arzu edirik. Bundan başqa mənəvi əzəmət vardır ki, biz buna da can atırıq.

Yüngülməcaz və tez nəticə çıxaran adamlar deyirlər ki, fikirləri əsrara doğru çevrilən bu hərəkətsiz kölgələrin nə mənası var? Onlar kimə lazımdır? Onlar nə ilə məşğuldurlar?

Heyhat! Bizi əhatə edən və bizi gözləyən qaranlıq qarşısında və son böyük çürümə nəticəsində nə şəkllə düşəcəyimizi bilmədiyimiz halda, biz belə cavab verməyə məcbur oluruq: “Bəlkə də, bu ruhların tutduqlarından daha yüksək əməl yoxdur”. Və əlavə edirik: “Bəlkə də, bundan daha faydalı zəhmət yoxdur”.

Axı ömründə heç bir zaman dua etməyən adamların əvəzində daim dua edəcək adamlara ehtiyac var.

Bizcə, məsələnin məğzi duaya nə qədər fikir qarışmasındadır.

Dua edən Leybnis – əzəmətlidir, Allaha sitayiş edən Volter gözəldir. Deo erexit Voltaire!

Biz dinlərə qarşı dini müdafiə etmək tərəfdarıyıq.

Biz duapərdazlığın bir heç olduğuna və eyni zamanda duanın ülviyyətinə inananlarıdanıq.

Lakin xoşbəxtlikdən on doqquzuncu əsrə təsiri olmayacağına inandığımız bugünkü dövrdə, yəni alçaq alınlı və alçaq ürəkli bu qədər insanların yaşadığı dövrdə, bu qədər məxluqun nəşəni əxlaqi bir prinsipə çevirdiyi və hamının keçici və mənfur maddi nemətlərə aludə olduqları dövrdə – bu dünyadan əl çəkən hər bir şəxs bizim nəzərimizdə hörmətə layiqdir. Monastır tərkidünyalıq deməkdir. Yanlış bir səbəbə görə edilən fədakarlıq, hər halda, fədakarlıqdır. Sərt bir səhvi bir vəzifə kimi qarşıya qoymaq da bir alicənablıqdır.

Əgər həqiqət sonuna qədər və ətraflı tədqiq edilmiş olsaydı, monastırın öz-özlüyündə və mücərrəd bir məfhum kimi, şübhəsiz, müəyyən bir əzəmətə malik olduğunu etiraf etməyə məcbur olardıq. Xüsusilə, qadın monastırları belədir, çünki cəmiyyətimizdə ən çox iztirab çəkən qadındır və könüllü olaraq monastır inzivasına çəkilməyin özündə də bir etiraz ruhu vardır.

Bir az əvvəl bəzi xüsusiyyətlərini təsvir etdiyimiz bu qədər sərt və eyni zamanda qəmli olan monastır həyatı azadlıqdan məhrum olduğu üçün həyat adlana bilməz və təskinlik olmadığına görə qəbir də adlana bilməz. Bu, çox qərribə bir yerdir, o, yüksək bir dağ təpəsinə bənzər ki, bir tərəfində bizim bu saat olduğumuz, o biri tərəfində isə bizim sabah olacağımız uçurum görünür. Bu iki dünyanı bir-birindən ayıran dar və dumanlı bir sədd var ki, bir zamanda hər iki tərəfdən həm işıqlanır, həm də qaranlıq çökür, elə bir yer ki, burada həyatın sönən işığı ölümün tutqun işığına qarışır, bu boz qaranlıq məzar qaranlığıdır.

Bizə, yəni bu qadınların etiqad etdiklərinə etiqad etməyənlərə, lakin onlar kimi etiqadla yaşayanlara gəlincə, biz heç bir zaman bu titrəyən və tez inanan fədakar insanlara, bu təsəlli ilə yaşayan miskin və ülvi ruhlarla, əsrarın tam kənarında, yəni onlar üçün bağlı olan dünya ilə onlar üçün hələ qapısı açılmamış olan göylər arasında yaşamağa cəsarət edən insanlara müqəddəs və mehriban bir qorxu duymadan, mərhəmət və hətta qibtə belə duymadan baxa bilmirik. Ruhları görünməz bir işığa doğru meyil edən, bu işığın harada olduğunu yalnız zənn etmək səadətinə malik olan, uçurum və məchuliyyəti axtaran bu insanlar dizi üstə, həyəcan içində, qorxu içində,

bəzən əbədiyyətin dərin təsirlərini duyaraq heyran və məftun nəzərlərini hərəkətsiz bir zülmətə doğru dikmişlər.

BİRİNCİ FƏSİL.

Burada monastıra girmək üsulundan bəhs olunur.

Jan Valjan belə bir qadın monastırına düşmüşdü. Foşlevanın dediyi kimi o, buraya – “göydən enmişdi”.

Jan Valjan Polonso küçəsinin tinindəki bağın hasarını aşmışdı. Gecənin qaranlığında gələn bu mələklər nəğməsi səhər duasını oxuyan rahibələrin xoru idi. Qaranlıqda rast gəldiyi bu salon ibadət-xana idi: döşəmənin üstündə sərili gördüyü bu kölgə “tövbə ayini”ni icra edən bacılardan biri idi: heyratına səbəb olan bu zıncırov səsi Foşlevan babanın dizinə bağlanmış zıncırovun səsi idi.

Kozettanı yatızdırdıqdan sonra Jan Valjanla Foşlevan yuxarıda söylədiyimiz kimi, yanar ocaq qabağında oturub bir stəkan şərab və bir parça pendirlə şam etdilər. Sonra onlar qarovulxanadakı yeganə çarpayıda Kozetta yatmış olduğundan döşəmə üstünə küləş tökərək uzanıb tez yatdılar. Yatarkən Jan Valjan: “Mən burada həmişəlik qalmalıyam” dedi. Bu sözlər bütün gecəni Foşlevanın beynindən çıxmırdı.

Doğrusunu söyləsək, heç biri bu gecə səhərə kimi yata bilmədi.

Jan Valjan Javerin onu tanımış olduğunu və izinə düşdüyünü hiss edərək Kozetta ilə birlikdə Parisə qayıdarsa, məhv olacaqlarını gözəlcə anlayırdı. Onun başı üstünü alan bu yeni fırtına qovalayaraq onu monastırın içinə soxmuşdu, odur ki, Jan Valjan yalnız bir şey düşünürdü: o, burada qalmalı idi. Bu saat bu vəziyyətdə qalan bir bədbəxt üçün monastır həm ən qorxulu, həm də ən təhlükəsiz bir yer idi: qorxulu idi ona görə ki, bu monastıra bir kişi belə girməyə cəsarət etməzdi, burada onu tapmış olsaydılar, cinayət üstündə tutulduğundan ancaq məhv ola bilərdi – bu surətlə Jan Valjan üçün buradan yalnız bir yol vardı ki, o da həbsxanaya gedirdi, bura ən təhlükəsiz bir yer idi, ona görə ki, buraya girməyə müvəffəq olaraq qaldıqdan sonra onu burada axtarmaq heç kəsin ağına gəlməzdi. Yaşamaq mümkün olmayan yerdə yaşamaq – qurtuluş demək idi.

Foşlevan da bir tərəfdən bərk düşünməkdə idi. Hər şeydən əvvəl, o, heç bir şey başa düşmədiyini etiraf etməyə məcbur oldu. Ətrafında uca divarlar olduğu halda cənab Madlen buraya nə cür gələ bilmişdi? Monastır divarlarını sadəcə aşmaq olmaz. Bəs necə oldu ki, o bu uşaqla bərabər monastırın içinə düşdü? Düz divarlara qucağında uşaq dırmaşmaq olmaz. Bu uşaq kimin uşağıdır, onlar ikisi də haradan gəldilər? Foşlevan monastırda yaşadığı zamandan Monreyl-sür-Merdən heç bir xəbəri yox idi və orada olan hadisələri bilmirdi. Madlen baba özünü elə aparırdı ki, ona sual vermək da ədəbsizlik olardı. Həm də Foşlevan öz-özünə deyirdi ki, “Müqəddəs adamlara sual verməzlər!” Cənab Madlen Foşlevanın nəzərində yenə də əvvəlki əhəmiyyətini mühafizə edirdi. Jan Valjanın ağızından qaçırdığı bir neçə sözdən, Foşlevan yalnız cənab Madlenin, zamana ağır olduğuna görə, bəlkə də, iflas etmiş olduğunu, borclularından qaçdığını anlaya bildi; bəlkə də, siyasi bir işə qarışmış və əngələ düşmüşdü. Lakin bu məsələlərə görə Foşlevan heç də cənab Madlendən üz döndərə bilməzdi; o da şimalda yaşayan bir çox kəndlilərimiz kimi, köhnədən bonapartist ruhunda idi. Cənab Madlen bu təqiblərdən qaçmağa çalışaraq, bu monastırı sığınacaq bir yer seçmiş və təbii bir şeydir ki, burada qalmaq istəyir. Lakin Foşlevanın anlamadığı və daim düşünməyə məcbur olduğu ən qaranlıq məsələ cənab Madlenin buraya nə cür gəlməsi, həm də balaca bir uşaqla gəlməsi idi. Foşlevan cənab Madleni də, qızı da görür, onlara toxunur, onlarla danışır, lakin yenə də bunun bir həqiqət olduğuna inana bilmirdi. Birinci dəfə idi ki, Foşlevanın damına ağılastırmaz bir şey qədəm basırdı. Foşlevan ehtimallar içində çaşıb qalır və heç bir şey təsəvvür edə bilmirdi. Onun üçün yalnız bircə şey aydın idi: cənab Madlen onu ölümdən qurtarmışdı. Bu məsələdə o, möhkəm idi və qərar

verməsinə səbəb də, yəqin, bu oldu. Foşlevan öz-özünə dedi ki, “İndi növbə mənimdir”. Vicdanı isə bunu əlavə etdi: “Araba məni əzdiyi zaman, cənab Madlen məni çıxarmaq üçün arabanın altına atılarkən, heç bu qədər fikirləşməmişdi”. Foşlevan cənab Madleni qurtarmağa qərar verdi. O, yenə də özünə bir neçə sual verib bu suallara cavab verdi: “Əgər o, oğru olmuş olsaydı, onun məni xilas etdiyini yadıma salıb, mən də onu xilas edərdimmi? Əlbəttə. Əgər o, qatil olsaydı, mən onu xilas edərdimmi? Əlbəttə. Əgər o, müqəddəs adam olsaydı, onu xilas edərdimmi? Əlbəttə”.

Lakin bütün çətinlik onu monastırda necə saxlamaqda idi. Bununla belə Foşlevan belə fəvqəladə bir çətinlik qarşısında geri çəkilmədi, qorxmadı. Foşlevan pikardiyalı sadə bir kəndli idi; o, sərt monastır qaydalarının və müqəddəs Benediktinin sərt nizamnaməsinin qala hasarını aşmağa qərar verdi, ixtiyarında isə hücum nərdivanı deyil, yalnız sədaqət, səmimi bir arzu və bir də bir qədər köhnə kəndli hiyləgərliyi vardı ki, bu dəfə ona öz alicənab niyyətinə nail olması üçün kömək etməli idi. Bütün ömrünü xudbin bir adam kimi yaşamış olan qoca Foşlevan, həyatının bu son günlərində, şikəst və aciz qaldığı bir zamanda, artıq həyatda heç bir şeylə maraqlanmadığı halda, təşəkkür və minnətdarlıq hissində təsəlli taparaq yaxşılıq edə bilmək imkanına rast gəldi. Ömründə gözəl şərab dadı görməmiş can verən bir xəstə, yanında tapdığı bir stəkan gözəl şərabın üstünə atıldığı kimi, o da eyni susuzluqla bu yaxşılıq imkanından yapışdı. Bundan başqa, neçə illərdən bəri bu monastırda nəfəs aldığı hava onun xudpəsəndliyini məhv etmiş və qəlbində yaxşılıq etmək arzusu oyatmışdı.

Demək, Foşlevan özünü cənab Madlenin ixtiyarına verməyi qərara aldı.

Biz bir az əvvəl Foşlevanı “pikardiyalı, sadə bir kəndli” adlandırdıq. Tərifimiz düz tərifdir, ancaq natamamdır. Hekayətimizin bu mərhələsində Foşlevan babanı bir qədər psixoloji cəhətdən xarakterizə etmək faydalı olar. Foşlevan baba kəndli olsa da, vaxtilə notarius yanında kargüzar vəzifəsində qulluq etdiyindən, ağılı bir az hiyləgər olmuş, sadədilliyinə fərasət qarışmış idi. Bir çox müxtəlif səbəblərə görə işlərində iflas etdikdən sonra Foşlevan kargüzarlığı ataraq arabaçı və günəməzd işləyən bir fəhlə oldu. Bununla belə, məşğələsi söyüş söyməkdən və qamçı yelləməkdən ibarət olsa da (Foşlevanın atlarının qamçısız dolana bilmədiyini hiss olunurdu), onun təbiəti hələ də kargüzar təbiəti idi. Foşlevan baba fitri bir zəkaya malik idi, o, adi kəndli kimi danışmazdı; söhbətdə məharətlə iştirak edərdi ki, belə şeylərə kəndlərdə az təsadüf edilir. Kəndlilər də onun barəsində: “O, şlyapalı ağa kimi bir şeydir” deyərdilər. Foşlevan, doğrudan da, keçən əsrin cəsarətli və yüngül dilində “yarımşəhərli, yarımkəndli” deyilən sadə adamlar qəbilindən idi. Saraylarda daxmalar haqqında işlədilən məcazlarda bu adamlara: “Nə şəhərli, nə kəndli, nə ətdir, nə balıq” deyərdilər. Foşlevan miskin, zavallı, bir ayağı qəbirdə olan kaftar bir qoca idi. Taleyini çox sarsıtmış və əziyyətlər çəkmiş olsa da, Foşlevan yenə də ilk niyyətinə, həm də könüllü olaraq, tabe olan bir insan idi. Bu isə elə qiymətli xasiyyətdir ki, heç bir zaman şər işə meyil etməyə yol verməz. Hər halda, onun da məhrum olmadığı nöqsanları və eybləri səthi bir xarakter daşıyırdı. Bir sözlə, Foşlevan, yaxından tanış olduqda, yaxşı təsir bağışlayan adamlardan idi. Alnının yuxarı hissəsində olan və adətən kin, yaxud kütlük əlaməti olan qırışıqlar onun üzündə yox idi.

Foşlevan bütün gecəni ağır fikirlərlə keçirdikdən sonra, səhər tezdən gözlərini açdıqda, cənab Madlenin küləş üstündə oturub yatmaqda olan Kozettanı seyr etdiyini gördü. Foşlevan yerindən duraraq:

– Siz buraya gizli gəlmişsiniz, – dedi. – İndi isə deyin görüm, buraya öz qaydası ilə girmək üçün siz nə etmək istəyirsiniz?

Foşlevanın bu sözləri işin nə vəziyyətdə olduğunu göstərirdi və Jan Valjanı dalğınlıqdan oyatdı. Qocalar məsləhətləşməyə başladılar.

Foşlevan dedi:

– Hər şeydən əvvəl, mən sizə bir şey söyləməliyəm. Nə siz, nə də bu qız bu otaqdan bayıra ayaq basmamalısınız. Qapıdan bayıra bir addım belə atsanız – biz məhv olarıq.

– Doğrudur.

– Cənab Madlen, siz buraya çox yaxşı vaxtda, yəni demək istəyirəm ki, çox pis vaxtda gəlmisiniz. Bu qoca rahiblərdən biri çox bərk xəstədir. Demək, bizə o qədər də əhəmiyyət

verməzlər. Deyəsən, o lap can verir. Başı üstündə dua oxuyurlar. Bütün monastır gecə-gündüz ayaq üstədir. Başları bərk qarışıb. Can verən arvadın müqəddəs olduğunu söyləyirlər. Doğrusunu bilmək istəsəniz, biz elə hamımız burada müqəddəs adamlarıq. Aramızda bircə fərq var ki, onlar “bizim hücrəmiz” dediyi halda mən “mənim daxmam” deyirəm. Bu saat can təslimi duasını oxuyacaqlar, sonra isə ölü duasını. Bu gün biz qətiyyənlə narahat olmaya bilərik, ancaq sabah üçün söz verə bilmərəm.

Jan Valjan dedi:

– Lakin bu daxma divarın içindədir, qabağında xarabalar, ətrafında isə ağaclar var, monastır tərəfdən görünməz.

– Rahibələr də heç bir zaman bu tərəfə yaxınlaşmazlar.

– Bəs elə isə nə var ki? – deyə Jan Valjan soruşdu. Jan Valjanın bu sözünün axırındakı sual işarəsi bu demək idi ki: “Burada, mənə, çox gözəl gizlənmək olar”.

Foşlevanın da etiraz etdiyi elə bu məsələ idi:

– Bəs qızlar?

– Hansı qızlar? – deyə Jan Valjan heyret etdi.

Foşlevan cavab vermək üçün yenidən ağzını açmışdı ki, birdən zəng səsi gəldi.

Foşlevan:

– Rahibə öldü, – dedi. – Ölüm zəngini eşidirsinizmi?

Zəng ikinci dəfə çalındı.

– Bu, ölüm zəngidir, cənab Madlen. Cənazə kilsədən çıxarılmıyca qədər bu zəng düz iyirmi dörd saat ərzində hər dəqiqə çalınacaqdır. Qızlar da bilirsinizmi, oynayır. Tənəffüs vaxtı topları təsadüfən bu tərəfə dığırlanmış olsa, qadağan edilməsinə baxmayaraq, o saat yüyürə-yüyürə gəlib, burunlarını hər tərəfə soxmağa başlayacaqlar. Bu balaca mələklər lap cin tayfası kimi bir şeydir.

– Kimlər? – deyə Jan Valjan soruşdu.

– Qızlar. Onlar sizi lap tez taparlar, şübhə etməyə bilərsiniz. Tapandan sonra da başlayacaqlar bağırmağa: “Vay, burada kişi varmış!”. Lakin bu gün buraya heç kəs gəlməz. Heç bir dəyişiklik olmayacaq. Bütün günü dua oxuyacaqlar. Zəngin çalındığını eşidirsinizmi? Mən sizə demədimmi – dəqiqədə bir dəfə vururlar. Bu, ölüm zəngidir.

– Başa düşdüm, Foşlevan baba. Burada pansion qızları var, eləmi?

Jan Valjan öz-özünə:

“Kozettanın da tərbiyəsi işi düzəlir”, – deyə düşündü.

Foşlevan səsləndi:

– Bəs nə! Əlbəttə, burada balaca qızlar var! Gözlərinə sataşsanız, ətrafınızda bir civilti başlarlar ki! Sonra da dərhal qaçıb gedərlər! Burada kişi taun kimi bir şeydir. Görmürsünüzmü, vəhşi bir heyvan kimi mənim də ayağıma bir zınqırov bağlamışlar.

Jan Valjan dərin bir fikrə daldı.

“Bu monastır – bizim qurtuluşumuzdur” deyə öz-özünə pıçıldadı. Sonra ucadan:

– Bəli, – dedi. – Ən çətin şey burada qalmaqdır.

Foşlevan:

– Yox, – dedi, – ən çətin şey buradan çıxmaqdır.

Jan Valjan ürəyindən qanın çəkildiyini hiss etdi.

– Buradan çıxmaq mı?

– Bəli, cənab Madlen. Bir daha buraya qayıtmaq üçün əvvəlcə buradan çıxmaq lazımdır.

Foşlevan zəngin bir daha çalınmasını gözləyib sözünə davam etdi:

– Sizi birdən-birə burada görsələr, yaramaz. O saat haradan gəldiyinizi soruşarlar. Mənə, siz göydən də düşə bilərsiniz, çünki mən sizi tanıyıram. Amma rahibələrə sizin qapıdan içəri girməyiniz lazımdır.

Birdən ikinci bir zəngin daha qərribə bir səsi gəldi.

Foşlevan:

– Aha! – dedi. – İndi kapitulu dua üçün bir yerə çağırırlar. Seçici bacılar dua oxuyacaq.

Rahibələrdən biri öləndə hər dəfə belə edirlər. Arvad səhər açılında ölüb, adətən, hamı səhər

açılında ölür. Siz gəldiyiniz yolla çıxıb bilməzsinizmi? Bura baxın, mən sizi sorğu-sual etmək fikrində deyiləm, lakin yenə də bir deyin görüm, siz buraya neçə gəldiniz?

Jan Valjan sapsarı oldu. Yenidən bu hasarı aşaraq bu dəhşətli küçəyə düşmək fikri ürəyinə titrətmə salırdı. Pələnglərlə dolu bir meşədən çıxaraq təhlükəsiz bir yerə düşdükdən sonra dostunuzun sizə yenə oraya qayıtmağı məsləhət etdiyini təsəvvür edin.

Jan Valjan bütün məhəllədə polislər, agentlər qaynaşdığını təsəvvür edirdi. O, hər yerdə xəfiyyələr, qarovullar, yaxasından tutmaq istəyən dəhşətli pəncələr görürdü.

Kim bilir, bəlkə də, Javerin özü belə küçənin bir tərəfində dayanıb onu gözləyirdi.

– Mümkün deyil, Foşlevan baba, – dedi. – Mənim göydən düşdüyümü zənn etsəniz yaxşı olar.

Foşlevan cavab verdi:

– Elə mən də belə düşünürəm, mən lap inanıram, bu barədə danışmasanız da olar. Görünür, cənab Allah sizi yaxından görmək üçün yuxarı qaldırıb, əlinizdən tutmuş, sonra da buraxmışdır.

Ancaq görünür o, sizi kişi monastırına atmaq istəyirmiş, amma yanılib, qadın monastırına atıb.

Bax, yenə zəng çalır. Bu zəngin mənası budur: qapıçı şəhər idarəsinə gedib rahibənin öldüyünü xəbər verməli, oradan da adam göndərüb ölünü müayinə edən həkim çağırmaqlıdır.

Bütün bu rəsmiyyət ölüm münasibətilədir. Bizim rahibələr bu müayinələrə heç sevməzlər.

Həkimlərin hamısı kafir adamlardır, heç bir şeyə inanmırlar. Onlar örtüyü qaldırırlar. Bəzən

başqa bir şey də qaldırırlar. Görəsən, rahibələr bu dəfə həkim dalınca adam göndərməyə nə üçün tələsirlər? Görəsən, nə olmuşdur? Sizin balaca balanız da hələ yatır. Adı nədir?

– Kozetta.

– Bu sizin qızınızdır? Daha doğrusu, nəvənizdir, deyilmi?

– Bəli.

– Onun üçün buradan çıxmaq çətin olmaz. Bağçadan monastır həyətinə çıxan iş qapısı var. Mən qapını döyərəm. Qapıçı açar. Əlimə bir səbət alaram, səbətin də içinə balacanı qoyaram. Sadə bir şey. Burada qəribə bir şey yoxdur, – deyərlər ki, Foşlevan baba səbətlə küçəyə çıxmışdır. Ancaq siz qıza tapşırmağınız ki, dinc otursun, dinib-danışmasın. Səbətin üstünü pərdə ilə örtərəm. Heç kəs onu görməz. Sonra mənim qoca bir dostum var, kar arvaddır. Yaşıl yol küçəsində meyvə satır, hələ evində bir uşaq çarpayısı da var. Nə qədər lazım olarsa, uşaq onun yanında qala bilər. Qarının qulağına bağıraram ki, bu qız mənim qardaşım qızıdır, sabaha qədər yanında qalmalıdır. Sonra balaca sizinlə birlikdə buraya qayıdar, hər halda, mən işi elə düzəldərəm ki, siz yenə buraya qayıdarsınız. Ancaq belə olmalıdır. Lakin siz buradan neçə çıxacaqsınız?

Jan Valjan başını yırğaladı.

– Məni görə heç kəs görməsin, Foşlevan baba, bütün məsələ bundadır. Kozetta kimi məni də səbətin içində, pərdə ilə örtüb çıxarmaq üçün bir çarə tapmalıyıq.

Foşlevan qulağını qaşımağa başladı, bu da onun bərk pərt olduğunu göstərirdi.

Üçüncü dəfə zəng çalındıqda, fikrində başqa bir dönüş əmələ gəldi. Foşlevan baba:

– Budur, mərhumları müayinə edən həkim çıxıb gedir, – dedi. – O baxıb demişdir: “Elədir ki var, o vəfat etmişdir”. – Həkim behiştin qəbzinə qol çəkəndən sonra, dəfn mərasimləri bürosu tabut göndərməlidir. Əgər ölən baş rahibə isə, onu baş rahibələr tabuta qoyurlar. Əgər ölən rahibə bacılardan biri isə, onu bacılar tabuta qoyurlar. Bundan sonra mən gedib tabutu mıxlayıram.

Tabutu mıxlamaq da mənim, yəni bağbanın vəzifəsidir. Bağban da hər zaman bir qədər

məzarçıya bənzər. Tabutu aşağı mərtəbədəki küçəyə baxan kilsə salonuna qoyacaqlar, oraya isə həkimdən başqa heç bir kişi girə bilməz. Məni, bir də bu tabut qaldıranları kişi saymırlar. Həmin salonda mən tabutu mıxlamalıyam. Sonra tabutu qaldıranlar gələr, tabutu tələsik götürüb aparırlar – vəssalam! Göylərin, cənnətin yolu budur. Boş bir qutu gətirib, içinə bir şey qoyub aparırlar. Dəfn də bu deməkdir.

Səhər günəşinin çəp düşən şüası xəfifcə Kozettanın üzünə toxundu. Kozetta hələ də yatırdı, ağız azca açılmışdı, günəşin nurunu içən bir mələyə bənzəyirdi. Jan Valjanın gözü Kozettada qaldı.

O, artıq Foşlevanı dinləmirdi.

Lakin səni dinləməsələr də hələ bu o demək deyildir ki, sən görə susasan. Xeyirxah bağban sakitcə və boş-boşuna sözüne davam edirdi:

– Qəbiri Vojirar qəbiristanında qazırlar. Belə deyirlər ki, guya, bu qəbiristanı bağlamaq isətiyirlər. Qədim bir qəbiristandır, heç bir qaydaya, nizama tabe olmur, mundiri də yox, yaxınlarda istefa verməyə məcbur olacaqdır. Çox təəssüf olsun, hər halda, əlverişli yerdir. Orada mənim məzarçı bir dostum var. Metyen baba deyirlər. Bu monastırın rahibələrinə orada güzəşt edirlər – onları qəbiristana qaranlıq çökəndə aparırlar. Prefekturanın da bu xüsusda ayrıca qərarı var. Lakin dünəndən bəri nələr olmamışdır: Çarmıxa çəkmə ana ölmüş, Madlen baba isə...

Jan Valjan qəmli bir təbəssümlə:

– Basdırılmışdır, – dedi. Foşlevan dərhal bu sözdən yapışaraq:

– Bəli, bəli, – dedi, – Siz həmişəlik burada qalsaydınız, doğrudan da, basdırılmış olardınız!

Dördüncü dəfə zəng səsləri gəldi. Foşlevan tələsik mıxdan asılmış zıncırovlu dizliyini götürdü və yenə dizinə bağladı.

– Bu dəfə məni çağırırlar, – dedi.– Rəis ana məni öz yanına çağırır. Lap elədir ki, var. Toqqanın dəmiri əlimi yaralamışdır. Cənab Madlen, xahiş edirəm, yerinizdən tərpənməyin, məni gözləyin. Görünür, təzə xəbərlər var. Aclığımız olsa, orada şərab, çörək, pendir var.

Foşlevan “Gəlirəm, gəlirəm!”– deyərək çıxdı.

Jan Valjan Foşlevanın topal ayağının imkan verdiyi qədər sürətlə bağçaya tərəf getdiyini və yeriyyə-yeriyyə bir gözünün ucu ilə qovun ləklərinə baxdığını görürdü.

On dəqiqə belə keçmədən Foşlevan baba, zıncırovun səsi ilə yolda rast gələn rahibələri qaçıraraq, qapıya yanaşdı və yavaşcadan qapını döydü. İçəridən nazik bir səs “Amin”– deyərək cavab verdi, bu isə “İçəri girin!” demək idi.

Foşlevanın döyüdü qapı, bağbanın qulluq işləri üçün girə bildiyi qəbul otağına açılırdı. Qəbul otağı isə kapitulun iclas salonunun yanında idi. Rəis bu otaqdakı təkə stol üstündə oturub, Foşlevanı gözləyirdi.

İKİNCİ FƏSİL.

Foşlevan çətin vəziyyətə düşmüşdür.

Müəyyən xarakterə malik olan insanlar və həmçinin müəyyən peşə sahibləri bəzi böhranlı vəziyyətlərdə həyəcanlı və eyni zamanda mənalı bir tövr almağı sevirlər. Bu xüsusilə din xadimlərinə və rahibələrə aiddir. Foşlevan içəri girdikdə, bir zaman məlahətli və təhsilli olan madmazel Blemarin, indi isə monastır rəisi olan Günahsızlıq ananın simasında məhz belə bir ikimənalı qayğılı ifadə görünürdü.

Bağban, hücrənin astanasında dayanıb, qorxa-qorxa baş əydi. Təsbeh çevirməkdə olan rəis onun üzünə baxaraq:

– Aha, Fovan baba, sizsiniz?– dedi.

Adətən, monastırda onu bu müxtəsər adla çağırardılar.

Foşlevan yenə baş əydi.

– Fovan baba, mən sizi yanıma çağırmağı əmr etmişdim.

– Budur, mən də gəlmişəm, şərəfli ana.

– Mən sizinlə danışmalıyam.

Foşlevan:

– Mən də sizinlə danışmalıyam, – dedi və öz cəsarətindən özü qorxdı.– Mən də sizə bir söz söyləməliyəm, şərəfli ana.

Rəis Foşlevanın üzünə baxdı.

– Aha, siz mənə, yəqin, bir xəbər söyləmək istəyirsiniz?

– Yox, mən xahiş etmək fikrindəyəm.

– Yaxşı, danışın.

Sabiq kargüzar, xeyirxah Foşlevan özünə qürrələndən kəndlilərdən biri idi. Nadanlıq hiyləgərliklə birləşdikdə, qüvvət yaranır. Belə nadanlıqdan qorxmazlar, ona görə həmişə onun tələsinə düşürlər. Foşlevan monastırda iki ildən artıq yaşadıqdan sonra, icmanın hörmətini qazanmışdı. O,

bağbanlıq işlərini nəzərə almasaq, daim günlərini yalqızlıqda keçirdiyindən, istər-istəməz hər bir şeyə burnunu soxmağa başlaya bilərdi. Bu rahibə örtüyü altında gizlənərək oyan-buyana vurnuxan qadınlardan həmişə aralı yaşayan Foşlevan əvvəlcə qarşısında kölgələrin qımıldanmasından başqa bir şey görmürdü. Lakin müşahidəli və fərasətli olduğundan, nəhayət, bu kölgələrin canlı bir insan olduqlarını duymağa başladı. Foşlevanın nəzərində bütün bu ölümlər dirildi, canlandı. O, gözləri uzağı görməyə başlayan bir kora, yaxud qulağı yaxşı eşitməyə başlayan bir kara bənzəyirdi. O, bu müxtəlif zəng səslərinin mənasını anlamağa çalışaraq, o dərəcəyə gəldi ki, artıq bu sirlə və dilsiz məskəndə onun üçün anlaşılmaz heç bir şey qalmadı. Bu sifətlər artıq onun qulağına bütün sirlərini bir-bir açıb söyləyirdi. Foşlevan hər bir şeyi bilir və hər şey haqqında sükut edirdi. Onun ustalığı da elə bunda idi. Monastırda onu səfeh zənn edirdilər. Din nəzərində bu böyük bir məziyyətdir. Seçici analar üçün Foşlevan qiymətli bir adam idi. O, maraqlanan bir lal kimi idi. Ona inanmaq olardı. Bundan başqa, Foşlevan qayda-qanunu bilirdi, o, öz daxmasından ancaq bağda, yaxud bostanda mütləq bir iş olduğu zaman çıxardı. Onun bu təvazökarlığı da hörmətinin artmasına səbəb olmuşdu. Bununla belə, Foşlevan iki adamın dilini açmağa müvəffəq oldu: bunlardan biri monastırdakı qapıçı, o biri isə – qəbiristandakı məzarçı idi. Buna görə də Foşlevan dəfn mərasiminin bütün xüsusi cəhətlərinə bələd idi. Qapıçı ilə məzarçının sayəsində o, rahibələr haqqında iki cür məlumat toplaya bildi: məlumatın bir qismi rahibələrin həyatını, o biri qismi isə ölümünü işıqlandırır. Lakin Foşlevan heç bir şeydən sui-istifadə etməzdi. İcma onu təqdir edərdi. Qoca, topal, heç bir şeydən başı çıxmayan və şübhəsiz, kar olan bir kişi – bundan da artıq ləyaqətli bir adam ola bilərdimi? Belə adamı əvəz etmək çətin məsələ idi.

Özünün nə qədər qiymətli olduğunu başa düşən bir adam kimi, Foşlevan olduqca dərin mənalı və kəndli sayağı uzunçu bir nitqə başladı. O, hörmətli rəisə yaşından, xəstəliklərindən, işinin çətinliklərindən, artıq ikiqat artmış olan qocalığından, bağın genişliyindən və yuxusuz gecələrindən ətraflı danışdı. Misal belə gətirərək, elə bu gecə qovun ləklərini, aylı gecə olduğuna görə həsirlə örtməyə məcbur olduğunu söylədi. Nəhayət, bütün bu məsələləri qurtarıb əsl mətləbə gəldi: onun bir qardaşı var (rəis yerində qurdalandı), ancaq heç də cavan deyil (rəis yenə yerində qurdalandı, lakin bu dəfə nisbətən sakit idi), əgər arzu edilərsə, həmin bu qardaşı yanına köçər və ona kömək edə bilərdi. Qardaşı çox yaxşı bir bağban olduğundan, icma üçün hələ ondan da çox faydalı ola bilərdi. Əgər onun qardaşını qəbul etməsələr, böyük Foşlevan yorğun və işə yaramaz olduğunu hiss etdiyindən, təəssüf etsə belə, buradan getməyə məcbur olacaqdır. Nəhayət, qardaşının balaca bir qızı var, onu da özü ilə gətirə bilərdi, qız da burada Allah qorxusu ilə tərbiyə alar, bir də kim bilir, bəlkə, günlərin gözəl bir günündə rahibəliyə belə daxil ola bilər. Foşlevan sükut etdiyi zaman rəis artıq təsbeh çevirməyərək ona dedi ki:

– Siz elə bu gün axşama qədər möhkəm bir dəmir parçası tapa bilərsinizmi?

– Nə üçün lazımdır?

– Ling əvəzində işlədilmək üçün.

– Olar, şərəfli ana, – deyərək Foşlevan cavab verdi.

Rəis artıq bir söz demədən ayağa durdu və qonşu otağa keçdi. Bu qonşu otaq kapitulun iclas salonu idi. Seçici bacıların buraya toplaşdığı hiss olunurdu. Foşlevan tək qaldı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Günahsızlıq ana.

Təxminən, on beş dəqiqə keçdi. Rəis qayıtdı və yenə stulun üstündə əyləşdi.

Hər iki müsahibin fikirləşdiyi görünürdü. Onların mükəlliməsini diqqətlə və incəliklə qeyd etməyə çalışmaq.

– Fovan baba!

– Bəli, şərəfli ana!

– Siz ibadət xananı görmüşsünüzmü?

– Mənim orada xüsusi yerim var, oturub həmişə ibadətlərə qulaq asıram.

- Siz heç qulluq işləri üçün klirosa getmişsinizmi?
 - İki-üç dəfə getmişəm.
 - Məsələ burasındadır ki, klirosda bir daş var, onu qaldırmaq lazımdır.
 - Daş ağırdırımı?
 - Mehrabın yanındakı döşəmə daşdır.
 - Sərdabanın yolunu örtən daşımı deyirsiniz?
 - Bəli.
 - Lap yeridir, bir nəfər də kişi olsaydı, qiyamət olardı.
 - Mərac ana sizə kömək edər, o da kişi kimi qüvvətlidir.
 - Arvad heç bir zaman kişini əvəz edə bilməz.
 - Biz sizə kömək üçün yalnız arvad verə bilərik. Hər kəs ancaq bacardığını eləyə bilər. Mabilon ata müqəddəs Bernarın dörd yüz on yeddi surəsini zikr etdiyi halda, Merlonus Qorstius ancaq üç yüz altmış yeddi surə zikr edə bilirsə, mən Merlonus Qorstiusa həqarət gözü ilə baxa bilmərəm ki.
 - Elə mən də həqarətlə baxmıram.
 - Elə öz gücünə görə işləməyin özü də bir xidmətdir. Monastır odun anbarı deyil.
 - Arvad da kişi deyil. Bax, mənim qardaşım çox güclü adamdır.
 - Bir də, sizin linginiz də olacaqdır.
 - Belə qapıları açmaq üçün bu yeganə açardır.
 - Daşın bir halqası var.
 - Lingi də o halqaya keçirərəm.
 - Daşın quruluşu belədir ki, onu çevirmək mümkündür.
 - Yaxşı, şərəfli ana. Mən sərdabanı açaram.
 - Dörd müğənni ana da sizə kömək edər.
 - Bəs sərdaba açıldıqdan sonra nə etmək lazımdır?
 - Sonra yenə ağzını bağlamaq.
 - Elə bu?
 - Xeyr.
 - Ömr edə bilərsiniz, şərəfli ana.
 - Fovan, biz sizə inanırıq.
 - Mən əmrinizə hazırım, şərəfli ana.
 - Siz sükut etməlisiniz.
 - Bəli, şərəfli ana.
 - Sərdaba açıldıqdan sonra...
 - Mən onu yenə örtməliyəm.
 - Lakin əvvəlcə...
 - Nə etməli, şərəfli ana?
 - İçinə bir şey qoyulmalıdır.
- Hər ikisi susdular. Rəis bir şeyə şübhə edirmiş kimi, alt dodağını büzdü. Sonra sükutu pozaraq:
- Fovan baba! – dedi.
 - Bəli, şərəfli ana!
 - Bu gün səhər tezdən bir rahibənin vəfat etdiyindən xəbəriniz varmı?
 - Xeyr.
 - Bəs siz zəngin çalındığını eşitmədinizmi?
 - Bağın dal tərəfində heç bir şey eşitmək olmur.
 - Doğrudanmı?
 - Hətta məni çağıran zəngi belə çətinliklə eşidirəm.
 - Rahibə səhər tezdən vəfat etmişdir.
 - Bir də bu gün külək mənə tərəf əsirdi.
 - Vəfat edən Çarmıxa çəkmə anadır! Mömin bir qadın idi.
- Rəis susdu, fikrində dua söyləyirmiş kimi, dodaqlarını tərpətdi və sözünə davam edərək:

– Üç il bundan qabaq, yansençi madam Betun, yalnız Çarmıxa çəkmə ananın necə dua etdiyini gördükdən sonra, həqiqi dinə iman gətirdi.
– Bəli, bəli, elədir ki, var! Bax, bu saat mən dəfn zəngini eşidirəm, şərəfli ana.
– Rahibəni kilsənin yanındakı ölüxanaya qoymuşlar.
– Bəli, yerini bilirəm.
– Sizdən başqa heç bir kişi bu otağa daxil ola bilməz. Buna yaxşı diqqət edin. Ölüxanaya bir kişi daxil olsaydı, gör nə olardı!
– Necə ki, necə!
– Nə?
– Necə ki, necə!
– Nə dediniz?
– Dedim ki, necə ki, necə!
– Necə ki, necə nədir?
– Şərəfli ana, mən necə ki, necə nədir demədim, mən ancaq necə ki, necə dedim.
– Mən sizi başa düşürəm. Siz nə üçün “necə ki, necə” deyirsiniz?
– Sizin dediyinizi təsdiq etmək üçün, şərəfli ana.
– Lakin mən “necə ki necə” demədim.
– Siz bunu demədiniz, lakin mən sizin dediyinizi təsdiq etmək üçün bunu dedim.
Bu halda saat doqquzun zəngi vurdu.

Rəis dedi:

– Saat doqquzda və hər bir saatda Allahın müqəddəs nemətlərinə alqış və sitayiş olsun!

Foşlevan dedi:

– Amin!

Saat lap vaxtında vurmuşdu. Bu zəng “necə ki, necə” məsələsinə son verdi. Əgər zəng çalınmasaydı, rəis də, Foşlevan da çətinlikdən çıxma bilməyəcəkdilər.

Foşlevan alınının tərini sildi.

Rəis yenə nə isə dodaqaltı bir şey söylədi, müqəddəs kitabdan zikr etdiyi görünürdü. Sonra, səsinə ucaldaraq buyurdu:

– Çarmıxa çəkmə ana hələ sağ ikən insanları dinə-imana gətirərdi. Öləndən sonra möcüzələr göstərəcəkdir.

– Bəli, əlbəttə, – deyərək Foşlevan rəisin sözlərini təsdiq etdi. O, artıq özünü rəisin sözlərinə uyğunlaşdırır və səhv etməməyə çalışırdı.

– Fovan baba, Çarmıxa çəkmə ana bütün monastır üçün bir Allah neməti idi. Əlbəttə, hamı kardinal Berülü kimi ölmək səadətinə nail ola bilməz. O, ibadət keçirərkən “Hanc igitur oblationem”¹ sözlərini söylədiyi zaman, ruhunu Allaha təslim etmişdi. Bizim mərhumə belə bir səadətə nail olmasa da, hər halda, ölümü qibtəyə layiq bir ölümdür. O, son dəqiqəyə qədər huşunu itirmədi. O, əvvəlcə bizlərlə, sonra mələklərlə danışdı. O, bizə son arzusunu bildirdi. Əgər sizin də imanınız möhkəm olsaydı və o dəqiqədə onun hücrəsində olsaydınız, yalnız əlinizi ona toxundurmaqla ayağınızı sağalda bilərdiniz. O gülümsəyirdi, onun Allah hüzurunda yenidən dirildiyi hiss olunurdu. Nə qədər xoşbəxt bir ölüm!

Foşlevan rəisin duanı tamamladığına qərar verdi. O:

– Amin! – dedi.

– Fovan baba, ölənlərin arzusunu yerinə yetirmək lazımdır.

Rəis təsbehini çevirərək, bir neçə dənəsini barmaqları arasından keçirdi. Foşlevan sükut edirdi.

Rəis yenə sözə başladı:

– Bu barədə mən həzrət İsa naminə rahiblik həyatının işlərini öyrənən bir çox ruhanilərin əsərlərinə müraciət etdim. Səylərinin gözəl səmərələri olmuşdur.

– Şərəfli ana, buradan dəfn zəngi bağçaya nisbətən, daha yaxşı eşidilir.

– Bundan başqa, o sadəcə bir mərhum deyil, o müqəddəs bir qadıdır.

– Sizin kimi, şərəfli ana.

– O, müqəddəs atamız papa Yeddinci Piyin icazəsi ilə iyirmi il bu tabutda yatmışdı.

– Bu haman Piydir ki, impe... Bonapart taxta çıxanda ona xeyir-dua vermişdi.

Foşlevan kimi fərasətli bir adam üçün belə bir şeyi xatırlamaq müvəffəqiyyətsizlik idi. Xoşbəxtlikdən, tamamilə öz fikirlərinə dalmış olan rəis, Foşlevanın dediyi sözləri eşitmədi. O, sözünə davam edərək:

– Fovan baba! – dedi.

– Bəli, şərəfli ana?

– Kappadokiya arxiyepiskopu müqəddəs Diodor arzu etmişdi ki, onun sərdabası üzərində ancaq bir söz yazılsın: “Acarus” – bunun da mənası yer qurdu deməkdir, onun arzusuna əməl olundu. Elə deyilmi?

– Bəli, şərəfli ana!

– Akviliya abbatı müqəddəs Messokan arzu etmişdi ki, onu dar ağacının altında basdırsınlar. Onun arzusuna əməl olunmuşdu.

– Bəli, doğrudur.

– Tibr çayının dənizə töküldüyü bir nöqtədə yerləşmiş olan Porta şəhərinin yepiskopu müqəddəs Terensi arzu etmişdi ki, onun məzar daşı üzərində ata qatillərinin məzarı üstündə yazılan bir lövhə yazılsın. Məqsədi bu idi ki, yoldan keçənlər onun məzarına tüpürsünlər. Buna da əməl olunmuşdu. Ölülərin vəsiyyətinə əməl olunmalıdır.

– Bəli, bəli.

– Fransada, Roş-Abeyl yaxınlığında anadan olmuş Bernar Qvidoninin cənazəsi, onun vəsiyyət etdiyi kimi, Kastiliya kralının etirazına baxmayaraq, Bernar Qvidoni Tuy adlı İspaniya şəhərinin yepiskopu olduğu halda, Limoj şəhərində Dominikanlar kilsəsində basdırılmışdı. Belə bir şeyə heç etiraz etmək olarmı?

– Əlbəttə olmaz, şərəfli ana.

– Plantavi de la Foes də belə təsadüfləri təsdiq edir.

Yenə bir az təsbehini çevirdikdən sonra, rəis sözünə davam edərək:

– Fovan baba, – dedi, – Çarmıxa çəkmə ana da iyirmi ildən bəri içində yatdığı tabutda dəfn edilməlidir.

– Bəli, düz buyurursunuz.

– Bu da onun yuxusunun davamı olar.

– Demək, mən onu həmin tabutun içinə qoyub qapağını mıxlamalıyam?

– Bəli.

– Mülki tabutu isə istifadəsiz qoymalıyıq, eləmi?

– Bəli, elədir ki, var.

– Mən dərin hörmət bəslədiyim icmanın qulluğunda hazırım.

– Sizə dörd nəfər müğənni ana da kömək edəcəkdir.

– Tabutu mıxlamaq üçün mü? Onların köməyi olmasa da olar.

– Tabutu mıxlamaq üçün deyil, aşağıya salmaq üçün.

– Hansı aşağıya?

– Sərdabanın içinə.

– Hansı sərdabanın?

– Mehrabın altındakı sərdabanın.

Foşlevan yerindən dik qalxdı.

– Mehrabın altındakı sərdabaya?

– Bəli, mehrabın altındakı sərdabaya.

– Lakin...

– Sizin əlinizdə dəmir bir ling olacaqdır.

– Axı...

– Siz lingi məzar daşının üstündəki halqaya keçirib, daşı qaldırmalısınız.

– Lakin...

– Ölülərin əmrinə itaət edilməlidir. İbadətxananın mehrabı altındakı sərdabada dəfn edilmək, qeyri-müqəddəs bir torpaqda yatmamaq, öləndən sonra da sağ ikən dua oxunduğu yerdə qalmaq Çarmıxaçəkmə ananın son arzusu budur. O, bunu bizdən xahiş etmişdir, başqa sözlə, bizə əmr etmişdir.

- Lakin bu qadağan edilmişdir.
- İnsanlar qadağan edir, Allah isə əmr edir.
- Bəs bundan xəbər tutsalar, nə olacaq?
- Biz sizə etibar edirik.
- Mən heç, mən monastır hasarının daşı kimi lalam.
- Kapitül toplaşmışdır. Bir az əvvəl yenə məsləhətləşdiyim və bu saat müzakirəni davam edən seçici bacılar qərara gəlmişlərki, Çarmıxa çəkmə ana, öz arzusuna görə, mehrabımızın altındakı sərdabada öz tabutunun içində dəfn edilməlidir. Bir düşünün, Fovan baba! Nə qədər möcüzə baş verəcəkdir. Xanəgahımız Allahın şərəfinə nə qədər böyük bir şöhrət qazanacaqdır! Möcüzələr də məzarlardan doğmurmuydu?
- Lakin, şərəfli ana, bəs səhiyyə komissiyasının vəkili...
- Müqəddəs İkinci Benedikt dəfn məsələsində Konstantin Poqonatın fikirləri ilə şərik olmurdu.
- Bəs polis komissarı...
- İmperator Konstansiya vaxtında Qalliyaya basqın edən yeddi alman kralından biri olan Xonodmer, rahiblərin din dərğahında, yəni mehrab altında dəfn edilmək haqqını təsdiq etmişdir.
- Lakin prefektura müfəttişi...
- Bu dünyanın işləri kilsə qarşısında heç bir şeydir. Karteziyançılığın on birinci generalı Martın öz ordeninə belə bir şüar vermişdi: “Stats crux dum volvitur orbis”1.

Foşlevan:

– Amin! – dedi.

O, latın dili sayəsində düşdüyü ağır vəziyyətdən həmişə “amin” deməklə canını qurtarardı. Uzun zamanlardan bəri susanlar üçün hər bir dinləyici yaraya bilər. Ritor Gimnastoras zindandan çıxdığı gün, beynində bir çox yeni dilemmalar və sillogizmlər doğduğundan, qabağına rast gələn birinci ağacın yanında dayanıb, uzun bir nitq söyləmiş və ağacı inandırmaq üçün böyük zəhmətlər çəkmişdi. Adətən sükut əhdinə riayət edən rəis, danışmaq arzusu ilə çırpındığından, ayağa durdu və açılmış şlüzə hücum edən bir sel kimi coşaraq, uzun bir nitq söylədi:

– Mənim sağ tərəfimdə Benedikt, sol tərəfimdə isə Bernar dayanmışdır. Bernar kimdir? Bernar Klervo monastırının birinci rəisi olmuşdur. Burqundiyada Fonten – şərəfli bir yerdir, çünki Bernar orada anadan olmuşdur. Atasının adı Teselin, anasının adı Aleta idi. O, öz qəhrəmancasına fəaliyyətini Sitoda başlayıb, Klervoda tamam elədi. Monastır rəisliyi vəzifəsinə isə ona Şalon sürgün yepiskopu Gilom de Şampo xeyir-dua vermişdir. Onun yeddi yüz tələbəsi vardı, yüz altmış monastırın binasını qoymuşdu. 1140-cı ildə San yığıncağında Abel yarı zir-zəbər etmiş Pyer de Brüi və onun şagirdi Henrixə, həmçinin “apostolçular” adlanan başqa yolunu azmışlara qalib gəlmişdi. Bernar Breşili Arnonu pərt etmiş, yəhudilərin qatili rahib Raulu tar-mar etmişdi. 1140-cı ildə Reymsdə ruhanilər məclisində öz arzusunu yeritmiş, Puatye yepiskopu Jilber de la Poreni taqsırlandırmış, Eon de l’Etuallı taqsırlandırmış, Prinslərin ədavətinə son qoymuş, Kiçik Lüdoviki dinə-imana qaytarmış, papa Üçüncü Yevgeniyə məsləhətlər vermiş, Tampl monastırına rəhbərlik etmiş, səlib müharibəsi üçün təbliğat aparmış, bütün ömrü boyu, bəzən gündə otuz doqquz möcüzə göstərməklə, cəmi iki yüz əlli möcüzə göstərmişdir. Bəs Benedikt kimdir? O, Monte Kassininin patriarxıdır. O, monastır nizamnamələrinin ikinci banisidir, Qərbin Böyük Vasilisidir. Benediktin təsis etdiyi orden qırx papa, iki yüz kardinal, əlli patriarx, min altı yüz arxiyepiskop, dörd min altı yüz yepiskop, dörd imperator, qırx altı kral, qırx bir kraliça, üç min altı yüz təqdis edilmiş övliya vermişdir. Bu ordenin min dörd yüz illik tarixi var. Bir tərəfdə – müqəddəs Bernar, o biri tərəfdə isə – səhiyyə komissiyasının vəkili! Bir tərəfdə – müqəddəs Benedikt, o biri tərəfdə isə – şəhər zibilxanalarının müfəttişi! Bizim dövlət, müfəttişlik, dəfn mərasimləri idarəsi, müdiriyyətlə nə işimiz var? Hər bir yolçu, onların bizimlə necə rəftar etdiklərini görmüş olsaydı, qəzəblənərdi. Bizim öləndən sonra külümüzü Həzrət İsayə verməyə də haqqımız yoxdur? Səhiyyə komissiyası – inqilabın uydurmasından başqa bir şey deyildir. Polis komissarına tabe edilmiş tanrı – budur bizim əsrimiz! Susunuz, Fovan, susunuz! Yağış kimi yağın bu sözlərdən Foşlevan özünü itirmiş kimi idi. Rəis davam edirdi:

– Monastırın dəfn hüququna malik olduğuna heç kim şübhə etmir. Bunu yalnız fanatiklər və kafirlər inkar edirlər. Biz dəhşətli günahlar dövründə yaşayırıq. O şeyi ki, bilmək lazımdır, onu

heç kəs bilmir, amma o şeyi ki, bilmək lazım deyil, onu hamı bilir. İnsanlar cahil və dinsizdirlər. Zəmanəmizdə elə insanlar var ki, övliyaların ən böyüyü olan Bernarla yoxsul katoliklərin Bernarı deyilən, on üçüncü əsrdə yaşamış olan mərhəmətli bir keşiş arasında fərq qoymurlar. Bəziləri isə küfr etməklə o dərəcəyə çatırlar ki, On altıncı Lüdovikin eşafotda edam edilməsini Həzrəti İsanın xaçda dara çəkilməsinə bənzədirlər. On altıncı Lüdovik yalnız kral idi. Allahın qəzəbindən qorxaq! Ancaq heç kim doğru ilə yalanı ayırd eləmir. Volterin adını hamı bilir, Sezar de Büsü isə heç kim tanımır. Halbuki Sezar de Büs rəhmətə layiq idi, Volter isə sadəcə dəlidir. Sonuncu arxiyepiskop kardinal Periqor, hətta Berüldən sonra Şarl de Qondran, Qondrandan sonra Fransua Burquen, Burquendən sonra Jan-Fransua Seno, Jan-Fransua Senodan sonra isə Sent-Mart atanın arxiyepiskop olduğunu bilmirdi. Koton atanın adını hamı bilir, lakin ona görə yox ki, o oratoriyanın binasını qoyan üç nəfərdən biri idi, bəlkə, ona görə ki, hugenot kral dördüncü Henrixin söyüş zərbi-məsəli üçün əsas vermişdir. Camaat arasında müqəddəs Fransua Salskini ona görə sevirilər ki, o, qumar oynayanda kələk gəlirdi. Bundan sonra da dini pisləyirlər. Nəyə görə? Ona görə yox ki, pis din xadimləri olmuşdur, ona görə ki, Qap yepiskopu SaqiterAmbren yepiskopu Salonun qardaşı idi və onlar ikisi də Momola iqtida edirdilər. Nə olsun? Bu ki, Turlu Martinin müqəddəs adam olmasına və öz rədasının yarısını dilənçiyə verməsinə mane olmadı. Övliyaları təqib edirlər, həqiqətə göz yumurlar. Zülmətə alışmışlar. Yırtıcı heyvan isə kor olduqda daha qorxunc olur. Heç kəs cəhənnəmi yadına salmır. Oh, yaramaz xalq! “Kral naminə” sözləri indi “inqilab naminə” deməkdir; indi insanlar istər dirilərə, istərsə də ölümlərə qarşı öz vəzifələrini unutmuşlar. Pak bir adam kimi ölmək indi qadağan edilmişdir. Dəfn mülki hakimiyyətin işi olmuşdur. Bu dəhşətdir. Zati əqdəs ikinci Lev bu barədə rəhmətə gedənlərə aid məsələlərdə ekzarxin başçılığını və imperatorun ali hakimiyyətini inkar etmək və devirmək məqsədilə iki müraciətnamə yazmışdır – birini Ryer Noterə, o birini vestqotların kralına. Şalon yepiskopu Qotye yenə bu barədə Burqundiya hersoqu Otona müqavimət göstərmişdir. Əvvəllər magistraturanın da rəyi belə idi. Keçmişdə kapitulda biz dünyəvi işlər haqqında da öz fikrimizi deyə bilərdik. Ordenimizin generalı, abbat Sito, Burqundiyanın məhkəmə palatasının fəxri müşaviri idi. Biz ölürlərimizlə lazım bildiyimiz kimi rəftar edirik. Məgər müqəddəs Benedikt İtaliyada, Monte Kassinidə, iyirmi bir mart beş yüz qırx üçüncü ildə vəfat etdiyi halda, Fransada, Sen-Benua-Luar adlanan Fleri abbatlığında dəfn edilməmişdir? Bütün bunlara şübhə yoxdur. Mən tın-tın surə oxuyanlara nifrət edirəm, priorlardan zəhləm gedir, kafirlərdən iyirənirəm. Lakin mənim sözümlün qabağında söz gətirən adama daha artıq nifrət edirəm. Hər kəs Arnu Vionu, Qabriel Busseleni, Tritemi Morolikuzu və Lük dA şerini vərəqləsə, mənimlə razılaşar.

Rəis nəfəs aldı və sonra Foşlevana dedi:

– Demək, qət olundu, Fovan baba?

– Bəli, şərəfli ana, qət olundu.

– Biz sizə bel bağlaya bilərikmi?

– Mən əmrə hazırım.

– Çox gözəl.

– Mən canla-başla monastıra qulluq etməyə hazırım.

– Çox yaxşı. Siz tabutu mıxlarsınız. Bacılar cənazəni götürüb ibadətəxanaya apararlar. Dəfn duası oxunar. Sonra hamı yenə monastıra qayıdar. Gecə saat on birlə on iki arasında dəmir linginizi götürüb gələrsiniz. Bu işlər ən böyük bir sirr kimi icra edilməlidir. İbadətəxanada dörd müğənni anadan, Merac anadan və sizdən başqa heç kəs olmayacaqdır.

– Bəs sütunun yanında dayanan bacı?

– O, geriyə baxmayacaqdır.

– Lakin o eşidə bilər.

– Onun qulaqları eşitməyəcəkdir. Bundan başqa, monastıra məlum olan dünyaya məlum deyildir.

Yenə sükut etdilər. Sonra rəis sözüünə davam edərək:

– Siz zıncırovunuzu çıxarmalısınız. Sütunun yanında dayanmış bacı sizin orada olub-olmadığınızı bilməyə də bilər.

– Şərəfli ana!

– Nə var, Fovan baba?
– Mərhumları müayinə edən həkim gəlmişdimi?
– O bu gün saat dördə gələcəkdir. Həkimini dəvət edən zəng artıq çalınmışdır. Hə, axı siz heç bir zəng səsi eşitmirsiniz?
– Mən yalnız öz zəngimin səsinə qulaq asıram.
– Mərhəba, mərhəba, Fovan baba!
– Şərəfli ana, lingin uzunluğu, hər halda, altı futdan az olmamalıdır.
– Bəs bu uzunluqda lingi haradan tapacaqsınız?
– Dəmir tor olan yerdə dəmir parçası da tapıla bilər. Bağın dal tərəfində bir yığın dəmir qırıqları var.
– Təxminən, on birə on beş dəqiqə qalanda. Unutmayın.
– Şərəfli ana!
– Nə var?
– Əgər bir zaman yenə belə bir işiniz olarsa, qardaşımı unutmayın. Bax, əsl pəhləvan odur! Lap türk kimidir!
– Siz bu işi mümkün dərəcədə tez edirsiniz.
– Mən çox da qıvraq deyiləm. Topal qocayam. Ona görə köməkçim olsaydı, yaxşı olardı. Axsayıram.
– Axsamaq nöqsan deyil, hətta bu bir səadət də ola bilər. Yalançı papa Qriqorini taxtından düşürüb, səkkizinci Benedikti yenidən taxtına əyləşdirən imperator İkinci Henrixin iki adı vardı: “Müqəddəs” və “Topal”.

Qulağı, doğrudan da, yaxşı eşitməyən Foşlevan: – Əlbəttə, adamın iki atı olsa yaxşı olar, – deyə mızıldandı.

– Fovan baba, mən belə güman edirəm ki, bu iş üçün bizə bir saat kifayət edər. Bu, o qədər də çox deyil. Gecə saat on birdə dəmir parçasını da götürüb, baş mehrabın yanında olarsınız. Ölü ibadəti gecə yarıda başlanacaqdır. Bu ibadətdən heç olmazsa on beş dəqiqə əvvəl hər bir şey qurtarmalıdır.

– Mən icma üçün canla-başla qulluq etdiyimi sübut etmək üçün hər nə əlimdən gələrsə edəcəyəm. Mənim sözüüm sözdür. Tabutun qapağını örtükdən sonra, düz saat on birdə ibadət xanada olacağam. Müğənni analar da orada olacaqdır. Merac ana da orada olacaqdır. Əlbəttə, iki kişi olsaydı, bu işi daha yaxşı düzəltmək olardı. Eybi yoxdur, keçib, birtəhər düzəldərik! Mən ling gətirəcəyəm. Sərdabanı açıb, tabutu oraya sallayacağıq, sonra yenə sərdabanın ağzını örtəcəyik. Heç kəsin xəbəri olmaz. Hökumət sahiblərinin belə bir şey heç ağıllarına gəlməz. Şərəfli ana, demək hər şey öz yerindədir?

– Yox!
– Daha nə var?
– Bəs boş tabut?

Bu sözlər mükəllimədə fasilə əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Foşlevan fikrə getdi. Rəis də fikirləşirdi.

– Fovan baba, bəs boş tabut nə olsun?
– Onu qəbirin içinə sallayırıq.
– Elə boşmu?

Yenə sükut. Foşlevan beyninə girən bir fikirdən, sanki, uzaqlaşmaq arzusu ilə, sol əli ilə hərəkət etdi.

– Şərəfli ana, tabutu kilsənin aşağı otağında mən tək mıxlayacağam, oraya məndən başqa heç kəsin girməyə ixtiyarı yoxdur. Odur ki, tabutun üstünə mən özüm pərdə çəkəcəyəm.

– Doğrudur, ancaq tabutçular tabutu dəfn arabasına qoyduqda və sonra qəbirə salladıqda, mütləq onun boş olduğunu duyacaqlar.

Foşlevan:
– Vay, səni şey...! – deyə səsləndi.

Rəis xaç çevirmək niyyəti ilə əlini qaldırdı və diqqətlə bağbana baxdı. “Tan” hecası Foşlevanın boğazında qaldı.

- Şərəfli ana, mən tabutun içinə torpaq tökərəm. Elə bilərlər ki, içində cənazə var.
- Doğru deyirsiniz. Torpaq da insan kimi bir şeydir. Demək, siz boş tabut işini düzəldəcəksiniz?
- Mən bu işi öz öhdəmə götürürəm.

İndiyə qədər qaşqabaqlı və təşvişli görünən rəisin üzü açıldı. Bir rəis ədası ilə onun getməsinə icazə verdi. Foşlevan qapıya doğru getdi. Qapının astanasından keçərkən, rəis yavaşca onu səslədi:

- Fovan baba, mən sizdən razıyam. Sabah dəfn mərasimindən sonra qardaşınızı yanıma gətirərsiniz, ona deyərsiniz ki, qızını da mənim yanıma gətirsin.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Bu fəsildə elə güman etmək olar ki, Jan Valjan Esten Kastilxonu oxumuşdur.

Topalların addım atması çaş adamların göz vurmasına bənzər: onlar məqsədə tez çatmazlar. Bundan başqa, Foşlevan özünü itirmişdi. Monastırdan bağdakı komasına qədər yerimək üçün on beş dəqiqə vaxt lazım gəldi. Kozetta artıq oyanmışdı. Jan Valjan onu ocağın yanında əyləşdirmişdi. Foşlevan daxmasına girdiyi zaman, Jan Valjan divardan asılmış olan bağban səbətini qıza göstərərək:

- Sözlərimə yaxşı qulaq as, mənim balaca Kozettam, – deyirdi. – Biz bu evdən getməliyik, sonra yenə qayıdıb burada çox yaxşı günlər görəcəyik. Burada yaşayan qoca səni səbətə qoyub aparacaq. Sən məni bir yaxşı arvadın yanında gözləyəcəksən. Sənin dalınca gələcəyəm. Əgər sən yenə Tenardye qarının evinə qayıtmaq istəmirsənsə, sözümə qulaq as və heç kəsə bir söz demə. Kozetta ciddi bir tövrlə başını əydi.

Jan Valjan Foşlevanın açdığı qapının cırıltısını eşidib, döndü və geri baxdı.

- Hə, işlər necədir?
- Hər şey düzəldi, ancaq xeyri azdır, – deyə Foşlevan cavab verdi. – Mən sizi monastıra gətirmək üçün icazə aldım. Lakin sizi buraya girməzdən əvvəl, hələ buradan çıxarmaq lazımdır. Bütün çətinlik də buradadır. Uşağın işini düzəltmək isə asandır.
- Siz onu necə aparacaqsınız?
- O səsinə çıxarmaz ki?
- Mən ona cavabdehəm.
- Bəs siz özünüz, Madlen baba?

Foşlevan bir qədər sükut etdikdən sonra, təşvişli bir səslə:

- Siz buraya gəldiyiniz yolla da çıxarsınız – dedi.

Jan Valjan birinci dəfə söylədiyi kimi, bu dəfə də:

- Mümkün deyil, – dedi.

Foşlevan Jan Valjandan artıq öz-özünə müraciət edərək:

- Məni bir şey də narahat edir, – deyə mızıldandı. – Mən ona tabutun içinə torpaq qoyacağımı söylədim. Ancaq mənə elə gəlir ki, tabutun içində insan bədəni əvəzində torpaq olarsa... – Yox, yox, belə şeydə aldatmaq olmaz, bundan heç bir şey çıxmaz, torpaq o yana töküləcək, bu yana töküləcək... həmbəllər dərhal başa düşəcəklər. Bilirsinizmi, Madlen baba, böyüklər mütləq bunu başa düşəcəklər.

Jan Valjan diqqətlə Foşlevanın üzünə baxdı, sayıqladığını düşündü. Foşlevan isə sözünə davam edərək:

- Lənət şey... Vallah, heç bilmirəm siz buradan necə çıxacaqsınız! İşin çətini burasındadır ki, hər bir şey sabaha kimi düzəlib qurtarmalıdır. Mənə tapşırılmışdır ki, sizi sabah monastıra gətirim, rəis sizi gözləyəcəkdir.

Foşlevan Jan Valjanı başa saldı ki, bu, onun monastıra göstərdiyi xidmətin əvəzində idi.

Foşlevanın vəzifələrindən biri dəfn mərasimlərində iştirak etmək, tabutları mıxlamaq və qəbiristanlığa aparmaq üçün məzarçıya kömək etmək idi: bu səhər vəfat edən rahibə vəsiyyəət etmişdi ki, onu həmişə içində yatdığı tabuta qoyub, ibadət xananın mehrabı altındakı sərdabada

dəfn etsinlər, bu isə polis idarəsi tərəfindən qadağan edilmişdir, lakin mərhumə vəsiyyəti pozula bilməyəcək qadınlardan biri idi, ona görə də monastır rəisi ilə başqa rahibələr mərhumənin arzusuna əməl etmək fikrində idilər. Lap hökumətin acığına, Foşlevan tabutu hücrədə mıxlayacaq, sonra da ibadət-xanada sərdabanın daşını götürüb, mərhuməni orada dəfn edəcək idi, monastır rəisi də, Foşlevanın bu xidmətinə qarşı bir minnətdarlıq olaraq, onun qardaşını monastıra bağban vəzifəsinə, qardaşı qızını isə pansiona qəbul etməyə razı olmuşdu, onun qardaşı cənab Madlenin özü, qardaşı qızı isə Kozetta idi, monastır rəisi qardaşını sabah axşam, qəbiristanlıqda bu yalançı dəfn mərasimini keçirdikdən sonra yanına gətirməyi əmr etmişdi, ancaq cənab Madleni, hələ monastırın içində olduğuna görə onun yanına aparmaq mümkün deyildi; birinci çətinlik də bu idi, nəhayət, ikinci bir çətinlik vardı ki, o da boş tabut məsələsi idi.

– Hansı boş tabutu deyirsiniz? – deyə Jan Valjan soruşdu.

– Mən hökumətlik tabutu deyirəm.

– Tabut niyə? Hökumətlik niyə?

– Yaxşı, rahibə vəfat etdi. Şəhər idarəsindən həkim gəlib dedi ki: “Burada rahibə vəfat etmişdir”. Şəhər idarəsi bir tabut göndərdi. Sabah da cənazə arabası və məzarçılar gəlir ki, tabutu götürüb qəbiristanlığa aparırlar. Məzarçılar gəlib tabutu götürəndə, məlum olur ki, içi boş imiş.

– Nə olar ki, tabutun içinə bir şey qoyarsınız!

– Tabutun içinə nə qoyacağam? Ölümü? Bəs mən ölünü haradan tapım?

– Yox, ölü qoymazsınız.

– Bəs kimi qoyum?

– Diri adam qoyarsınız.

– Necə yəni diri adam?

Jan Valjan:

– Məni qoyarsınız, – dedi.

Foşlevan altında fişəng partlamış kimi, yerindən dik atıldı.

– Sizi?

– Mən olanda nə olar ki?

Jan Valjan bu sözlərlə qış göylərində günəş şüasına bənzəyən nadir bir təbəssümlə gülümsədi.

– Xatırımızdamıdır, Foşlevan, siz deyəndə ki, “Çarmıxa çəkmə ana vəfat etmişdir” mən əlavə etdim ki, “Madlen baba isə dəfn edilmişdir”. Elə belə də olacaq.

– Yox, yox, siz zarafat edirsiniz, siz bunu ciddi demirsiniz!

– Lap ciddi deyirəm. Buradan çıxmaq lazımdır?

– Əlbəttə.

– Mən sizə dedim ki, mənim üçün örtülü bir səbət tapın?

– Bəli, düzdür.

– Səbət şam ağacından, örtüyü isə qara mahuddan olacaqdır.

– Əvvəla, qara deyil, ağ mahuddur. Rahibələr ağ mahudun içində dəfn edilir.

– Eybi yoxdur, ağ olsun.

– Siz başqa adamlara bənzəmirsiniz, Madlen baba.

Yolçu üçün bir dəniz qağayısının Sen-Deni küçəsindəki arxdan balıq tutduğunu görmək nə qədər əcaib idisə, Foşlevan üçün də vəhşi və cəsarətli katorqa ixtiraçılığının nümunəsindən başqa bir şey olmayan bu xəyal oyununun ətrafdakı sükut və asayiş şəraitində doğduğunu və “monastır güzəranı” adlandırdığı həyata əl uzatdığını görmək nə qədər əcaib idi.

Jan Valjan sözünə davam edərək:

– İşin çətinliyi buradan gözə görünmədən çıxmaqdır, – dedi. – Mənim dediyim də elə budur.

Lakin siz əvvəlcə mənə təfəsilatı danışmalısınız. Bunu necə edirlər? Tabut haradadır?

– Boş tabutmu?

– Bəli.

– Aşağıda, ölüxana deyilən yerdədir. Tabut iki dayaq üstünə qoyulmuş, üstünə də matəm örtüyü salınmışdır.

– Tabutun uzunluğu nə qədərdir?

– Altı fut olar.

- Bu ölüxana dediyiniz otaq necə şeydir?
- Bu otaq aşağı mərtəbədədir, bağçaya açılan şəkəkəli bir pəncərəsi var, bayırdan pəncərə qanadları ilə bağlanır. Bundan başqa otağın iki qapısı var, biri monastıra, o biri isə kilsəyə açılır.
- Hansı kilsəyə?
- Bu küçədəki kilsəyə, ümumi kilsəyə.
- Sizdə bu iki qapının açarı varmı?
- Yox. Məndə ancaq monastıra çıxan qapının açarı var. Kilsəyə tərəf çıxan qapının açarı isə qapıçıdadır.
- Qapıçı bu qapını nə zaman açır?
- Məşəlçilər tabutu aparmağa gələndə. Tabutu aparan kimi dərhal qapı bağlanır.
- Tabutu kim mıxlayacaq?
- Mən.
- Siz bunu edəndə yalqızımı olursunuz?
- Ölüxanaya səhiyyə həkimindən başqa heç kəs girə bilməz. Bu hətta divarda da yazılmışdır.
- Siz məni bu gecə, monastırda hamı yatdıqdan sonra, həmin otaqda gizlədə bilərsinizmi?
- Yox. Mən sizi ancaq ölüxananın balaca qaranlıq dəhlizində gizlədə bilərəm. Mən dəfn üçün lazım olan alətləri burada saxlayıram. Həmişə gözüm onun üstündədir, açarı da həmişə məndə olur.
- Cənazə arabası sabah tabutun dalınca nə zaman gələcəkdir?
- Günortadan sonra, saat üçdə. Qaranlıq çökükdən sonra Vojirar qəbiristanlığında basdıracaqlar. Qəbiristanlıq buradan xeyli uzaqdır.
- Mən bütün gecəni və bütün səhəri alətləri qoyduğunuz dəhlizdə gizlənərəm. Bəs yemək məsələsi necə olsun? Axı mən aca bilərəm.
- Mən sizin üçün bir şey gətirərəm.
- Siz gecə saat ikidə gəlib tabutu mıxlaya bilərsiniz. Mən tabutun içində olacağam. Foşlevan diksinərək geri çəkildi və barmaqlarını xırçıldıtdı.
- Bu mümkün deyil!
- Bah! Çəkici alıb taxtaya bir neçə mıx çalmağın nə çətinliyi var!
- Təkrar edirik: Foşlevan üçün ağlasığmaz görünən şey, Jan Valjan üçün adi bir iş idi. Jan Valjan bundan da çətin işlərdən çıxmışdı. Zindana düşmüş olanlar azadlığa doğru gedən yola görə balacalanmaq ustalığına bələddirlər. Bir xəstə sağalmağına, yaxud məhv olmağına səbəb olan bir böhrandan keçməyə məcbur olduğu kimi, dustaq da istər-istəməz qaçmaq fikrinə düşür. Yox olmaq – sağalmaq deməkdir. Sağalmaq üçün isə insan nəyə əl atmır! Tabutun içinə girib qapağını bağlamaq, mal bağlaması kimi götürüb aparılmaq, uzun müddət bu cür qutu içində qalmaq, hava olmayan yerdə hava tapmaq, saatlarla nəfəs almağa qənaət etmək, ölmədən boğulmağı bacarmaq – Jan Valjanın dəhşətli talantlarından biri də bu idi!
- Lakin katorqalının müraciət etdiyi bu vasitə, yəni içində canlı bir insanın uzandığı tabut eyni zamanda kralın əl atdığı bir vasitə olmuşdur. Rahib Ostin Kastilxonun dediklərinə inanılacaq olursa, Beşinci Karl da, taxtından əl çəkəndən sonra, son dəfə madam Plombla görüşmək üçün bu vasitə ilə onu müqəddəs Yust monastırına salmış və sonra yenə oradan çıxarmışdı.
- Foşlevan bir az özünə gəldikdən sonra:
- Bəs siz orada necə nəfəs alacaqsınız? – dedi.
- Birtəhər nəfəs alaram.
- Bu qutunun içində nəfəs almaq! Mən bunu ağılıma gətirəndə belə boğulmağa başlayıram.
- Hər halda, sizdə balaca bir burğu tapılar, ağızım olan tərəfdə bir neçə deşik açarsınız, üst taxtanı isə bir az boş mıxlarsınız.
- Yaxşı. Bəs, bəlkə, öskürməyə, yaxud asqırmağa məcbur oldunuz?
- Qaçmaqla özünü ölümdən xilas etməyə məcbur olan adam nə öskürər, nə asqırar.
- Sonra Jan Valjan bu sözləri əlavə etdi:
- Foşlevan baba, artıq qərar vermək lazımdır, ya mən burada ələ keçməliyəm, ya da cənazə arabasında buradan çıxmalıyam.

Pişiklərin açıq qapının ağzında dayanıb, onun tayları arasında gəzinməyə adət etdikləri hamıya məlumdur.

Hamımız pişiyə: “İçəri girsənə!” demişik. Qeyri-müəyyən bir vəziyyətə düşüb, iki qərar arasında tərəddüd etməyə meyil edən insanlar da var: onlar birdən-birə qarşılarında bütün çıxış yollarını bağlayan taleyin ayaqları altında əzilib məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalırlar. Çox ehtiyatlı olanlar bütün pişik xasiyyətlərinə baxmayaraq, daha doğrusu, elə bunun sayəsində, bəzən cəsur insanlara nisbətən daha çox təhlükəyə düşürlər. Foşlevan da bu cür mütərəddid təbiətli insanlardan idi. Lakin onun iradəsinə zidd olaraq, Jan Valjanın soyuqqanlılığı ona qalib gəlirdi. Foşlevan dedi:

– Doğrudan da, bundan başqa heç bir çarə yoxdur.

Jan Valjan sözünə davam etdi:

– Məni yalnız bir şey narahat edir: bəs qəbiristanlıqda nə təhər olacaqdır?

Foşlevan dedi:

– Məni isə heç bu narahat eləmir. Əgər siz tabutun içindən sağ-salamat çıxacağınıza əminsinizsə, mən də sizi qəbirin içindən çıxarmağıma əminəm. Oradakı məzarçı sərxoş bir adamdır, özü də mənim dostumdur. Ona Matyen dayı deyirlər. Köhnə sərxoşdur. Məzarçının ölümləri qəbirin içində, məzarçının özü isə mənim cibimdədir. Mən işlərin necə olacağını bu saat sizə başa salaram. Biz qaranlıq çökməmişdən bir az əvvəl, yəni qəbiristanlıq darvazasının bağlanması on beş dəqiqə əvvəl gəlib qəbiristanlığa çatacağıq. Dəfn arabası məzara qədər gedəcək. Mən də onun dalınca gedəcəyəm: bu mənim vəzifəmdir. Cibimdə çəkil, iskənə, kəlbətin olacaqdır. Araba dayanacaq, məzarçılar tabutunuzu kəndirlə bağlayıb qəbirin içinə sallayacaqlar. Keşiş də dua oxuyacaq, xaç çevirəcək, müqəddəs su səpəcək – sonra da rədd olub gedəcəkdir. Biz də Matyen baba ilə tək qalacağıq. Yenə təkrar edirəm, o mənim dostumdur. İkisindən biri olacaq: o ya kefli olacaq, ya da kefli olmayacaq. Əgər kefli olmasa, mən ona deyəcəyəm ki: “Dəymiş heyva” hələ bağlanmamışdır, gedək hərəməz bir stəkan şərəb vuraq! Mən Matyen dayını aparıb qonaq edəcəyəm. Matyen dayını içirmək isə çox da çətin bir şey deyil, o, ümumiyyətlə hər zaman dəmlə olur. Sonra onu masanın altında uzandıraram, qəbiristanlıq kağızını götürüb, tək qayıdaram geriyə. Ondan sonra sizin işiniz yalnız mənimlə olacaqdır. Əgər kefli olarsa, mən yenə deyəcəyəm ki: “Get işində ol, mən sənin əvəzində hər şeyi edərəm”. Matyen dayı gedər, mən də sizi qəbirin içindən çıxardaram.

Jan Valjan əlini Foşlevana uzatdı, qoca təsirli bir kəndli səmimiyyəti ilə onun əlini tutdu.

– Şərtləşdik, Foşlevan baba, hər şey düzələcək!

Foşlevan öz-özünə:

– Sakit keçsəydi nə yaxşı olardı! – dedi. – Allah eləməsin, başımıza bir bəla gəlsin!

BEŞİNCİ FƏSİL.

Sərxoş olmaq hələ ölməz olmaq demək deyil.

O biri gün Men bulvarından keçən tək-tək yolçular, kəllə, ayaq sümükləri şəkli və şüşə göz yaşları ilə bəzənmiş bir köhnə cənazə arabasına rast gələrək, şlyapalarını çıxarırdılar. Cənazə arabasında üzərində əlləri yanlarından sallanmış iri bir ölü bədəninə bənzəyən böyük qara xaç şəkli olan ağ bir örtük ilə örtülmüş bir tabut vardı.

Onun dalınca gedən rəsmi matəm karetasında cübbəli bir keşiş və qırmızı papaqlı balaca bir kilsə müğənnisi görünürdü. Qara haşiyəli boz paltar geyinmiş tabutçular cənazə arabasının sol və sağ tərəfində yeriyirdilər. Arabanın dalınca fəhlə paltarında axsaq bir qoca gedirdi. Onlar Vojirar qəbiristanlığına doğru getməkdə idilər.

Qocanın cibindən bir çəkil dəstəsi, bir iskənə və kəlbətin ucu görünürdü.

Vojirar qəbiristanlığı Paris qəbiristanlıqları arasında bir istisna təşkil edirdi. Onun özünəməxsus qaydaları, öz darvazası, öz bala qapısı vardı ki, bu məhəllədə yaşayan qocalar, köhnə adları mühafizə edərək, bunlara atlı darvazası və piyada darvazası deyirdilər. Kiçik Pikpüs monastırında yaşayan bernarçı-benediktçi rahibələr, söylədiyimiz kimi öz ölümlərini

qəbiristanlığın xüsusi bir guşəsində, həm də axşamüstü dəfn etmək üçün icazə almışdılar. Bu yer hələ keçmiş zamanlarda monastırın ixtiyarında imiş. Bu surətlə, yayda axşamlar, qışda isə gecələr orada işləməyə məcbur olan məzarçıları xüsusi bir qaydaya tabe olurdular. O zamanlar Paris qəbiristanlıqlarının darvazaları gün batanda bağlanardı, həm də bu əmr şəhər idarəsi tərəfindən verildiği üçün Vojirar qəbiristanlığına da aid sayılırdı. Atlı darvazası ilə piyada darvazasının şəbəkələri hər iki tərəfdən memar Perronenin tikmiş olduğu və qəbiristanlıq qapıçısının evi olan bir köşklə yanaşı idi. Günəş Əlillər günbəzinin dal tərəfinə çökdüyü zaman, bu şəbəkələr də dərhal amansız bir surətdə öz rəzələri üzərinə çevrilərək bağlanardı. Bu zaman məzarçılardan biri içəridə qalmış olsaydı, qəbiristanlıqdan çıxmaq üçün onun yeganə bir çarəsi vardı: o, dəfn mərasimləri bürosunun verdiyi icazə vərəqəsini təqdim etməli idi. Qapıçının yaşadığı evin pəncərə qanadında poçt qutusuna bənzər bir şey qayrılmışdı. Məzarçı icazə vərəqəsini bu qutuya atar, qapıçı da vərəqənin qutuya düşdüyünü duycaq, kəndirin ucundan dartaq və piyada darvazası açılırdı. Məzarçının icazə vərəqəsi olmasaydı o, öz adını söylər, bəzən artıq yatmaqda olan qapıçı da yatağından durub məzarçının kim olduğunu öyrənər və tanıdığı surətdə darvazanı açarla açardı: lakin belə hallarda məzarçı on beş frank cərimə verdikdən sonra çıxıb gedə bilərdi.

Bu qəbiristanlıq, ümumi qaydaların çərçivəsi xaricinə çıxan bütün xüsusiyyətləri ilə, inzibati idarələrin yaratdığı yeknəsəqliyi pozurdu. 1830-cu ildən bir az sonra Vojirar qəbiristanlığını bağladılar. Onun yerində Mon-Parnas qəbiristanlığı əmələ gəldi. Vojirar qəbiristanlığı ilə bərabər, yaxınlıqda olan “Dəymiş heyva” lövhəli məşhur meyxana da irsən Mon-Parnasa keçdi. Bu meyxananın bir tərəfi qonaqların masalarına, o biri tərəfi isə məzarlara baxırdı. Lövhəsində iki söz yazılmışdı: “Dəymiş heyva”.

Vojirar qəbiristanlığı demək olar ki, məhv olurdu. Artıq ondan istifadə etmirdilər. Qəbiristanlığı kif basır, çiçəklər onu tərək edirdi. Burjualar Vojirar qəbiristanlığında dəfn olunmağa meyil göstərmirdilər, burada dəfn olunmaq yoxsulluq əlaməti idi. Amma Per-Laşez qəbiristanlığına gəlincə, bu tamamilə başqa bir şey idi. Per-Laşez qəbiristanlığında dəfn olunmaq qırmızı ağacdan çarpayıda yatmaq kimi bir şey idi – bu, incə zövqün əlaməti sayılırdı. Köhnə fransız bağları kimi qurulmuş olan Vojirar qəbiristanlığı hasar arasına alınmış və hörmət hissi oyadan bir küçəyə bənzəyirdi. Burada dümdüz xiyabanlar, şümşad ağacları, tuyalar, çobanpüskülü, abanos ağaclarının kölgə saldığı köhnə məzarlar görünür, hündür ot bitirdi. Axşamlar bu qəbiristanlıq faciəli bir təsir bağışlayırdı. Onun cizgilərində bir ələm, bir hüzn hissi olunurdu. Ağ mahudlu və qara xaçlı tabut qoyulmuş cənazə arabası Vojirar qəbiristanlığına doğru gedən xiyabanda görüldüyü zaman günəş hələ batmamışdı. Cənazə arabasının dalınca gedən axsaq qoca, əlbəttə, Foşlevan idi.

Çarmıxaçəkmə ananın mehrabın altındakı sərdabada basdırılması, Kozettanın monastırdan çıxarılması və Jan Valjanın meyitxanaya girməsi – bu işlər hamısı salamat keçmiş, heç bir maneəyə rast gəlməmişdi.

Ötəri qeyd etməliyə ki, Çarmıxaçəkmə ananın mehrab altındakı sərdabada basdırılması tamamilə üzürlü bir hərəkət sayıla bilər. Bu da vəzifə ifasına bənzəyən günahlardan biridir. Rahibələr bunu etdikləri zaman qətiyyənlər pərişan olmamış, yalnız öz vicdanlarına tabe olmuşdular. Monastır aləmində hökumət deyilən şeyin hərəkətləri başqalarının hüququna qarışmaq kimi qiymətləndirilirdi, belə bir müdaxilə isə hər zaman rədd edilməlidir.

Monastır nizamnaməsi hər şeydən yüksəkdir, qanun məsələsinə gəlincə – baxarıq, görək nə olar. Ey insanlar, siz ürəyiniz istədiyi qədər qanunlar icad edə bilərsiniz, lakin bu qanunları özünüz üçün saxlayın! Padşahlara verilən son barat Allaha verilən baratdan qalmış qırıntılardan başqa bir şey deyildir. Ülvi hakimiyyət qarşısında yer hökmdarı bir heçdir.

Bu surətlə, Foşlevan axsaya-axsaya, məmnun bir halda tabutun dalınca gedirdi. Bir-birinə bağlı olan hər iki qəsd müvəffəqiyyətlə düzəlmişdi. Bu qəsdin biri rahibələrə, o biri isə cənab Madlenə aid idi, biri – monastırın xeyrinə, o biri isə – monastırın zərərinə idi. Jan Valjanın sakitliyi başqalarına da sirayət edən sarsılmaz sakitlik idi. Foşlevan artıq müvəffəq olacağına şübhə etmirdi. Bundan sonra qalan iş əhəmiyyətsiz bir şey idi. Foşlevan son iki il ərzində dəfələrlə bu məzarçını, bu gülər üzlü, dolu bədənli dostu Matyen dayını qonaq eləmişdi. O, bu

Matyen dayını istədiyi kimi barmağında oynadardı, istədiyini edərdi. İstədiyi şeyi onun beyninə salardı. Odur ki, Matyen dayı onun hər bir sözünə “bəli, bəli” deyərdi. Foşlevan tam mənada müvəffəqiyyət qazanacağına inanırdı.

Dəfn mərasimi qəbiristanlığın xiyabanına çatdığı zaman, xoşbəxt Foşlevan məmnuniyyətlə tabuta baxdı və əllərini ovuşduraraq:

– Amma nə gülməli oyundur! – dedi.

Birdən cənazə arabası dayandı, darvazaya çatmışdılar. Dəfn üçün icazə kağızını təqdim etmək lazım gəlirdi. Dəfn bürosunun xidmətçisi qəbiristanlıq qapıçısı ilə söhbətə girişdi. Adətən iki-üç dəqiqədən artıq sürməyən bu söhbət əsnasında, tanımadığı bir adam Foşlevana yanaşaraq, cənazə arabasının arxasında dayandı.

Bu adam fəhləyə bənzəyirdi, əynində geniş cibli bir köynək, qoltuğunda isə bir bel vardı.

Foşlevan bu yad adama baxdı.

– Siz kimsiniz? – deyə soruşdu.

Yad adam cavab verdi:

– Məzarçıyam.

Bir adam sinəsinə top gülləsi dəyəndən sonra sağ qalarsa onun da sifətinin ifadəsi bu anda Foşlevanın sifətində olan ifadəyə bənzərdi.

– Məzarçıyı? – dedi.

– Bəli.

– Sizmi?

– Bəli, mən.

– Burada məzarçı Matyen dayıdır.

– Bir vaxt o idi.

– Necə yəni bir vaxt o idi?

– O ölmüşdür.

Foşlevan hər şey gözləyə bilərdi, lakin məzarçının ölə biləcəyi heç bir zaman onun ağına gələ bilməzdi. Halbuki bu, həqiqət idi; məzarçılar da nəhayət, ölürlər. Başqalarına qəbir qazanlar, özlərinə də qəbir qazırlar.

Foşlevan mat qaldı. Kəkələyə-kəkələyə ancaq bunu deyə bildi:

– Bu mümkün ola bilməz!

– Belədir ki, var.

Foşlevan zəif bir səslə:

– Axı məzarçı Matyen dayı olmalıdır, – dedi.

– Napoleondan sonra taxta On səkkizinci Lüdovik əyləşdi. Matyendən sonra da Qribye məzarçı oldu. Mənim adım Qribyedir, yekəbaş!

Foşlevan sapsarı saralaraq, bu Qribyenin üzünə baxırdı.

Bu, uca boylu, arıq, rəngi torpaq kimi sarı, çox qaşqabaqlı bir adam idi. Müvəffəqiyyət qazanmadıqdan sonra öz peşəsini məzarçı peşəsinə dəyişən bir həkimə bənzəyirdi.

Foşlevan qəh-qəh çəkərək, gülməyə başladı.

– Ah, dünyada nə qədər gülməli şeylər olarmış? Matyen dayı öldü! Gülərüzlü Matyen dayı öldü isə, yaşasın gülərüzlü Lenuar dayı! Siz Lenuar dayını tanıyırsınızmı? Lenuar dayı altı suluq, ağzı möhürlü qırmızı bir şərab şüşəsidir! Bir şüşə suren şərabı! Buna nə söz ola bilər. Əsl Paris sureni. Ah, qoca Matyen ölmüşdür. Bəli, heyif olsun! O, bu dünyada yaşamağın qaydasını bilirdi. Bəs siz necə? Siz də, hər halda, yaşamağın qaydasını bilirsiniz! Elə deyilmi, dostum? Bu saat gedib hərəməz bir stəkan şərab vurarıq.

Məzarçı:

– Mən təhsil almış adamam, – deyə cavab verdi. – Dörd sinif qurtarmışam. Ömrümdə şərab içməyəm.

Cənazə arabası yenə yola düşərək, qəbiristanlığın baş xiyabanı ilə getməyə başladı.

Foşlevan yavaşca yeri yirdi, həyəcanlandığından daha da bərk axsayırdı.

Məzarçı bir az irəlində gedirdi.

Foşlevan yenə bu göydən düşən Qribyeni nəzərdən keçirməyə başladı.

Təzə məzarçı cavan ikən qoca görünən və arıq olmağına baxmayaraq, olduqca qüvvətli adam idi.

Foşlevan:

– Dostum! – deyə məzarçımı çağırdı.

Məzarçı başını çevirdi.

– Mən də monastır məzarçısıyam.

Qribye:

– Demək, yoldaş, – dedi.

Foşlevan, az savadlı olsa da hər şeyi tez başa düşən bir adam idi. O, təhlükəli bir insan cinsinə, yəni boşboğaz bir adama rast gəldiyini anladı. Deyinərək:

– Demək, Matyen dayı öldü... – dedi.

Məzarçı cavab verdi:

– Tamamilə, Allah-taala veksəl kitabına baxıb gördü ki, Matyen dayının vədəsi gəlib çatmışdır.

Odur ki, Matyen dayı da öldü.

Foşlevan mexaniki olaraq təkrar etdi:

– Allah-taala...

Məzarçı mənalı bir tövrlə:

– Bəli, Allah-taala, – dedi, – filosoflar ona əbədi xaliq deyirlər, yakobinçilər üçün isə o, vücudi-mütləqdir.

Foşlevan:

– Bəs biz daha yaxından tanış olmayaq mı? – deyə mızıldandı.

– Artıq tanış olduq. Siz kəndli-kütlüsünüz, mən isə parisliyəm.

– Bir yerdə şərab içməyə, yaxşı tanış ola bilmərik. Adam şərab şüşəsini açanda, ürəyini də açır. Gedək içək. Adət belədir. Bundan boyun qaçırmazlar.

– Yox, olmaz. İş hər şeydən vacibdir.

Foşlevan öz-özünə düşünərək:

– Məhv oldum! – dedi.

Rahibələrin, adətən dəfn edildiyi yerə doğru gedən balaca xiyabana ancaq bir neçə dəqiqəlik yol qalmışdı.

Məzarçı yenə sözə başladı:

– Ay yekəbaş, mənim yeddi balaca uşağım var, mən onları bəsləməliyəm. Onların qarnı tox olsun deyə, mən içməməliyəm.

Sonra dərin bir fikir söyləyən mütəfəkkirlər kimi məmnun bir halda gülümsəyərək:

– Onların aclığı mənim susuzluğumun düşmənidir, – deyə sözlərini tamamladı.

Cənazə arabası sərv ağaclarının yanından keçdi, baş xiyabandan çıxıb, yan xiyabana girdi, sonra ot basmış bir yerdən keçərək, qalın ağaclığa girdi. Bu, dəfn yerinin lap yaxınlığında olduğunu göstərirdi. Foşlevan yavaş-yavaş yeriməyə çalışırdısa da, cənazə arabasının hərəkətini yavaşıtmaq iqtidarında deyildi. Xoşbəxtlikdən, bir az əvvəl yağmış qış yağışı torpağı islatmışdı, palçıq təkərlərə yapışır, arabanın sürətini azaldırdı.

Foşlevan yenə məzarçıya yanaşdı. Yavaş bir səslə:

– Orada əla Arjanteyl şərəbi var, – dedi.

Məzarçı yenə sözə başladı.

– Ay kəndçi, mən məzarçı olacaq adam deyiləm. Mənim atam Pritanədə qapıçı vəzifəsində işləyirdi. O, mənim bir ədib olacağıma inanırdı. Lakin onu cürbəcür bədbəxtlik basdı. Atam birjada hər şeyini uduzdu. Mən də ədəbiyyatdan əl çəkməyə məcbur oldum. Bununla belə mən indi də camaat üçün ərizə-zad yazıram.

Foşlevan saman çöpündən yapışan bir adam kimi, bu sözdən yapışaraq:

– Demək, siz məzarçı deyilsiniz? – deyə soruşdu.

– Bu iki sənət bir-birinə mane olmur. Hər ikisində də işləmək olar.

Foşlevan bu sözü başa düşmədi.

– Gedək içək, – dedi.

Burada bir izahat vermək lazım gəlir. Foşlevan böyük bir təşviş içində olmasına baxmayaraq, içməyi təklif edərkən, mühüm bir maddənin üstündən sükutla keçirdi, bəs şərəbin pulunu kim

verəcək? Foşlevan, adətən, içməyi təklif edər, pulunu isə Matyen dayı verərdi. Bu dəfəki içmək təklifi təbii olaraq yeni məzarçının meydana çıxması ilə yaranan yeni vəziyyətdən doğurdu. Belə bir təklif əlbəttə, edilməli idi, lakin qoca bağban Rablenin on beş dəqiqəsi kimi, pul məsələsini qəsdən üstüörtülü qoymuşdu. Foşlevanın özünə gəlincə, həyəcan keçirməyinə baxmayaraq, əlini cibinə uzatmaq fikrində belə deyildi.

Məzarçı təkəbbürlə gülümsəyərək:

– Hər halda, yemək lazımdır! – dedi. – Mən Matyen dayının yerinə işə girdim. Adam az qala mükəmməl bir təhsil alandan sonra, istər-istəməz filosof olur. Mən qələm işinə bel işini də əlavə etdim. Mənim dəftərxanam Sevr küçəsində olan bazardadır. O bazarı görmüşsünüzmü? Çətir bazarında. Qırmızı xaç xəstəxanalarının bütün aşpaz qadınları mənə müraciət edir. Mən onlar üçün sevdikləri əsgərlərə aşıqanə məktublar yazıram. Səhərlər sevgi məktubları yazıram, axşamlar isə – qəbir qazıram. Yaşamaq çətindir, kəndçi!

Cənazə arabası getdikcə irəliləyirdi. Qorxu və həyəcanı son nöqtəyə çatmış olan Foşlevan, oyan-buyana boylanırdı. Alnından iri tər damcıları axırdı.

Məzarçı yenə sözünə davam edərək:

– Halbuki, – deyirdi, – iki ağaya qulluq etmək olmaz. Ya qələmdən əl çəkməliyəm, ya da beldən. Bel mənim xəttimi korlayır.

Araba dayandı.

Dəfn arabasından balaca bir müğənni, onun da dalınca keşiş endi.

Cənazə arabasının qabaq təkərlərindən biri torpaq yığını üstünə çıxmışdı. Bu yığının o tərəfində açıq bir qəbir görünürdü.

Foşlevan başını tamamilə itirmiş bir halda:

– Aman nə gülməli oyundur! – deyərək təkrar etdi.

ALTINCI FƏSİL.

Dörd taxta arasında.

Tabutun içindəki kim idi? Biz bunun Jan Valjan olduğunu bilirik.

Jan Valjan tabutun içində elə uzanmışdı ki, boğulmasın, çətinliklə olsa da, nəfəs ala bilsin.

Çox qərribə şeydir: insanın vicdanı sakit olduğu zaman, özü də ümumiyyətlə, sakit olarmış. Jan Valjanın düşünmüş olduğu bu kələk müvəffəqiyyətlə düzəlirdi, həm də dünəndən bəri işlər lap gözəl gedirdi. O da Foşlevan kimi, Matyen dayıya bel bağlamışdı, Jan Valjan nəticənin gözəl olacağına heç şübhə etmirdi. Bu qədər böhranlı bir vəziyyət ağla gəlmədiyi kimi, bu qədər dərin sakitlik də təsəvvür edilə bilməz.

Tabutun dörd taxtası arasında sakitləşdirici bir şey vardı. Sanki, Jan Valjanın sakitliyinə ölümlərin sakitliyi qarışmış idi.

O, bu tabutun içindən ətrafda olan hadisələri izləyir, ölümlə apardığı bu qorxulu oyunun bütün mərhələlərini seyr edirdi.

Foşlevan tabutun üst qapağını mıxladıqdan bir az sonra, Jan Valjan tabutun götürülüb aparıldığını hiss etdi. Tabutun hərəkətinin azalmasından arabanın daş yoldan çıxaraq, torpaq yola keçdiyini, yəni küçələri keçib bulvarlara çatdığını hiss etdi. Təkərlərin boğuş səmindən Austerlis körpüsünə çatdıqlarını başa düşdü. Araba birinci dəfə dayandıqda, qəbiristanlığa çatdıqlarını anladı. İkinci dəfə dayandıqda: “Qəbirə çatdıq” dedi.

Birdən tabutun götürülüb qaldırıldığını hiss etdi, sonra bir şeyin bərk-bərk tabuta sürtüldüyünü eşitdi, tabutu qəbirin içinə sallamaq üçün ətrafına bir kəndir doladıqlarını anladı.

Sonra başı gicəllənən kimi oldu.

Yəqin ki, tabutçu ilə məzarçı tabutu qaldırdıqları zaman silkələnmiş və onu qəbirə başıaşağı endirmişdilər. Jan Valjan yenə düz və hərəkətsiz vəziyyətə gəldiyini duyunca, artıq tamamilə özünə gəldi. Tabutu qəbirin dibinə qoymuşdular.

Bədəninə xüsusi bir soyuqluq hiss etdi.

Başы üzərində insan qanını buz kimi donduran təntənəli bir səs eşidildi. Mənasını anlamadığı, lakin son dərəcə aramla söylənildiyindən hər bir sözü ayrıca tuta bildiyi latınca sözlər eşitdi:

“Quid mormiunt in terrae pulvere, evigilabunt: alii in vitam aeternam et alii in opprobrium ut videant semper”¹.

Bir uşaq səsi cavab verdi:

“De profundis”¹.

Sərt səs yenə davam etdi:

“Requiem aeternam dona ei, Domine”².

Uşaq səsi isə cavab verdi:

“Et lux perpetua luceat ei”³.

O, tabutun qapağı üzərində yağış yağırımı kimi yumşaq bir şey səpələndiyini hiss etdi. Yəqin, keşiş tabutun üzərinə müqəddəs su səpələyirdi.

Jan Valjan öz-özünə düşündü:

– Bu çox uzun sürməz! Bir az da səbr etməlidir. Bu saat keşiş çıxıb gedəcək. Foşlevan Matyeni içməyə aparacaq. Mən tək qalacağam. Sonra Foşlevan tək geri qayıdacaq, mən tabutun içindən çıxaracağam. Bunların hamısı üçün bir saat tamamilə kifayətdir.

Sərt bir səs yenə dedi:

“Requiescat in pace”⁴.

Uşaq səsi isə:

“Amen” deyə cavab verdi.

Jan Valjan diqqətlə qulaq asaraq uzaqlaşmaqda olan ayaq səslərinə bənzər bir şey duydu.

– Artıq çıxıb gedirlər, – deyə düşündü, – mən təkəm.

Birdən başı üstündə, sanki, göy gurladığını eşitdi. Bu, tabutun üzərinə atılmış bir bel torpaq səsi idi.

Sonra bir bel daha tökdülər.

Nəfəs aldığı deşiklərin birisini torpaq örtüdü.

Üçüncü dəfə torpaq tökdülər.

Yer üzündə ən qüvvətli insanın da qüvvəsindən xaric şeylər var. Jan Valjan özündən getdi.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Bu fəsildə – “harada tapdım, harada itdi” məsələsinin necə əmələ gəldiyindən bəhs olunur.

Jan Valjanın yatdığı tabutun üstündə bu işlər baş vermişdi.

Cənazə arabası uzaqlaşdıqdan və keşişlə balaca müğənni matəm karetasına minərək getdikdən sonra, məzarçıyı gözündən itirməyən Foşlevan, onun əyilib torpağa sancılmış beli götürdüyünü gördü.

O zaman Foşlevan qəti bir qərar qəbul etdi.

Məzarçı ilə qəbir arasında dayanaraq, qollarını sinəsində çarpazladı və:

– Pulunu mən verirəm! – dedi.

Məzarçı təəccüblə onun üzünə baxdı.

– Nə dedin, kəndli?

–Pulunu mən verirəm!

– Nəyin pulunu?

– Şərabın.

– Hansı şərabın?

– Arjanteyl şərabının.

– Arjanteyl şərabı haradadır ki?

– “Dəymiş heyva” meyxanasında.

Məzarçı acıqlanaraq:

– Rədd ol cəhənnəmə! – dedi.

Məzarçı bu sözlə qəbirin içinə bir bel torpaq atdı.

Tabutun qapağından boğuc bir gurultu çıxdı. Foşlevan ayaqlarının yerdən üzöldüyünü hiss edərək dizləri titrədi, az qaldı özü də qəbirin içinə yıxılsın. Həyəcanından boğularaq, xırıldayan bir səslə bağırdı:

– Dostum, tez ol, yoxsa “Dəymiş heyva” bağlana bilər.

Məzarçı yenə belini torpaqla doldurdu.

Foşlevan:

– Pulunu mən verirəm, – dedi və məzarçının qolundan tutdu.

– Dostum, mənə bax. Mən monastır məzarçısıyam, mən sənə kömək etməyə gəlmişəm. Qəbiri gecə də doldura bilərik. İndi isə gedək hərəməz bir stəkan vuraq.

Foşlevan bu sözləri deyərək israr edir, tələb edir, yalvarırdı və eyni zamanda öz-özünə fikirləşirdi: “Bəlkə, birdən içdi, amma sərxoş olmadı, bəs onda nə olacaq?”

Məzarçı:

– Ay kəndçi, indi ki, siz belə içmək istəyirsiniz, mən razıyam. İçərik, – dedi. – Ancaq işimizi qurtarandan sonra. Ondən qabaq heç cür mümkün deyil.

Bunu deyərək yenə beli qaldırdı. Foşlevan qolundan tutdu.

– Arjanteyl şərabıdır. Arjanteyl. Qiyməti altı su!

Məzarçı:

– Amma yaman zurnaçısınız ha! – dedi. – Zır-zır, zır-zır. Bundən başqa bir şey bilmirsiniz.

Gedin bir az gəzinin.

Bu sözlərlə məzarçı tabutun üstünə yenə torpaq atdı.

Foşlevan artıq elə bir dərəcəyə gəlmişdi ki, nə danışdığını belə bilmirdi:

– Gedək deyirəm sənə, gedək içək, – deyə bağırdı, – qorxma, pulunu mən verəcəyəm!

– Ancaq uşağı yatırdandan sonra, – deyə məzarçı cavab verdi. Və üçüncü dəfə tabutun üstünə torpaq atdı.

Sonra isə, beli torpağa sancaraq bu sözləri əlavə etdi:

– Bilirsinizmi, bu gecə hava soyuq olacaq, üstünü yorğansız qoysaq, ölü bizi çağıra bilər.

Məzarçı bu anda beli torpaqla doldurmaq üçün yenə əyildikdə, pencəyinin cibi açıldı.

Foşlevanın çaşqın nəzərləri təsadüfən bu cibə düşdü və ona sancılıb qaldı.

Günəş hələ batmamışdı; cibin içində nə isə bir şey ağardığını görmək olurdu. Foşlevanın gözlərində birdən ümid işığı parladı, bu gözlər pikardiyalı bir kəndli gözlərinin açıla biləcəyi dərəcədə açıldı. Birdən ağına bir fikir gəldi.

Başı belə qarışmış olan məzarçı bir şey görməsin deyə, böyük bir ehtiyatla, əlini dal tərəfdən onun cibinə uzadıb cibindəki ağ şeyi ehmalca çıxartdı. Məzarçı qəbirin içinə bir bel də torpaq atdı.

Beşinci dəfə beli doldurmaq üçün əyildikdə, Foşlevan sakit və dərin bir nəzərlə ona baxaraq soruşdu:

– Bura baxın, siz təzə adamsınız, icazə vərəqəsi yanınızdadırımı?

Məzarçı dayandı.

– Hansı icazə vərəqəsi?

– Günəşin batdığını görmürsünüzümü?

– Nə olar ki, qoy gecə yorğanını başına çəkib yatsın.

– Bu saat qəbiristanlıq darvazasını bağlayacaqlar.

– Nə olsun ki?

– Bəs icazə vərəqəniz varmı?

Məzarçı, nəhayət, anlayaraq:

– Hə! İcazə vərəqəsi! – dedi.

Əvvəlcə əlini bir cibinə soxdu, sonra o biri cibini eşələdi, sonra jilet ciblərini yoxladı, bir cibini eşələdi, o birisini tərsinə çevirdi.

– Yoxdur, icazə vərəqəsi yanımda yoxdur, – dedi. – Yəqin, yadımdan çıxıb, evdə qalıb.

Foşlevan:

– On beş frank cəriməsi var, – dedi.

Məzarçının üzü yamyaşıl oldu. Yalnız üzü torpaq rəngində olan adamların rəngi qaçanda üzü yamyaşıl olar. Məzarçı:

– Ya Həzrəti İsa, mərdiməzarın boynu sınısın! – deyə bağırdı. – On beş frank cərimə!

Foşlevan:

– Bəli, düz üç dənə beş franklıq, – dedi.

Məzarçı beli yerə atdı.

İndi də növbə Foşlevana çatmışdı. Foşlevan:

– Eybi yoxdur, dostum, – dedi, – qəm yemə. Böyründə hazır qəbir olsa belə, adam özünü belə şeylər üçün öldürməz. On beş frank nə böyük puldur ki! Vur-tut on beş frankdır, bir də istəsəniz onları verməyə də bilərsiniz. Mən dünyagörmüş adamam, siz isə südəmər uşaqsınız. Mən sizə yaxşı bir dost məsləhəti verərəm. Aydın məsələdir: günəş batır, o artıq Əlillər günbəzinə çatmışdır, beş dəqiqə sonra qəbiristanlığı bağlayacaqlar.

Məzarçı:

– Doğru deyirsiniz, – deyə cavab verdi.

– Siz beş dəqiqədə bu qəbiri doldura bilməzsınız. Çox dərinidir, lap cəhənnəm kimidir. Darvaza bağlandıqda buradan çıxma bilməyəcəksiniz.

– Doğru deyirsiniz.

– Odur ki, on beş frank cərimə verməlisiniz.

– On beş frank!

– Lakin hələ vaxt var... Harada yaşayırsınız?

– Şəhər qapılarının iki addımlığında. Buradan on beş dəqiqəlik yol olar. Evim Vojirar küçəsindədir. Nömrə səksən yeddi.

– Hələ gec deyil, iki ayaq da satın alıb bu saat yola düşsəniz, çatarsınız.

– Elədir ki, var.

– Darvazanı keçdikdən sonra quş kimi evinizə uçarsınız, icazə vərəqəsini götürüb yenə qaçarsınız geriyyə, qapıçı sizi darvazadan buraxar. İcazə vərəqəsi yanınızda olandan sonra, artıq cərimə-zad vermək lazım gəlməz. Sonra da gəlib ölünü basdırarsınız. Mən də ölünün qarovulunu çəkərəm ki, qaçmasın.

– Məni ölümdən qurtardınız, kəndli.

Foşlevan:

– Tez rədd olun gedin, – dedi.

Məzarçı sevincindən göyə çıxaraq, Foşlevanın əlini sıxdı və yüyürməyə başladı.

Məzarçı ağacların arasında gözdən itdikdən və ayaq səsləri tamamilə kəsildikdən sonra, Foşlevan qəbirin üstünə əyilib yavaş bir səslə:

– Madlen baba! – dedi.

Heç bir cavab gəlmədi.

Foşlevan titrədi. Yuvarlanaraq qəbirin içinə düşdü, tabutun baş tərəfinə atılıb çığırdı:

– Siz burdasınızmı?

Tabutun içində səs-səmir yox idi.

Foşlevan nəfəsi kəsiləcək dərəcədə tir-tir əsərək, iskanə ilə çəkici cibindən çıxarıb, tabutun üst taxtasını qopardı. Boz qaranlıq içində Jan Valjanın üzünü gördü; gözləri yumulu, üzünü sapsarı idi. Foşlevan dəhşətə gəldi, tükləri biz-biz oldu, ayağa durmaq istədi, dizləri kəsildi, az qaldı tabutun içinə düşsün. Qəbirin iç divarına söykənib Jan Valjanın üzünə baxdı.

Foşlevan bir ah çəkirmiş kimi, yavaş bir səslə:

– Öldü! – deyə pıçıldadı.

Sonra yenə dik dayanaraq, əllərini elə bir hiddətlə sinəsində çarpazladı ki, yumulmuş yumruqları çiyinlərinə dəydi. O çığıraraq:

– Demək, mən onu belə xilas etdim! – dedi.

Zavallı hönkür-hönkür ağlamağa, özü ilə danışmağa başladı. Monoloqun insan təbiətinə xas olmadığı yanlış bir fikirdir. İnsan bəzən şiddətli izzətlərin təsiri altında öz-özünə danışmağa başlayır:

Foşlevan deyirdi:

– Günah məndə deyil, Matyen dayıdadır. Axı bu sarsaq nə üçün öldü? Axı heç kim bu ölümü gözləmədiyi bir zamanda o nə üçün öldü? İndi də onun üzündən Madlen öldü. Ah, Madlen baba! Budur, tabutun içindədir! O, hər şeyə nail oldu! Hər şey bitdi! Ah, bütün bu işlərin bir mənası varmıdır? Aman ya rəbb! Öldü! Bəs onun balaca qızı, mən onu nə edəcəyəm? Bəs o meyvəsatan arxada nə deyəcəyəm? Belə bir adam da, belə bir ölümlə ölürmü? Bu rəvamıdır, ya rəbb? Ah, mənim arabamı çiyinləri ilə necə qaldırdığını görəydiniz! Madlen baba! Madlen baba! Vallah, o boğulub, mən demədimmi, boğulub ölüb. O, mənim sözlərimə qulaq asmaq istəmədi! Bəli, yaxşıca oyun oynadıq, bu da onun axırı! O öldü! Bəs onun balası! Ah! Yox, yox, mən artıq ora qayıtmayacağam. Mən burada qalacağam. Elə yaxşı adam idi! Allaha yaxın adamların ən mərhəmətlisi idi. Ah, ah, belə də zarafat olar! Belə də iş olar ki, iki qoca bu yaşa çatsın, belə iş tutsun? Bəs o, bu monastıra necə gəldi? Elə hər şey buradan başladı. Belə şeylərə yol vermək olmazdı. Madlen baba! Madlen baba! Madlen baba! Madlen baba! Cənab Madlen! Cənab mer! O məni eşitmir! Ah, indi bu işin içindən necə çıxmaq?

Foşlevan bu sözlərlə saçlarını yolmağa başladı.

Uzaqdan, ağaqlığın arxasından, kəskin bir cırıltı səsi gəldi. Qəbiristliğin darvazasını bağladılar. Foşlevan Jan Valjanın üstünə əyildi və birdən qəbirin içindən dəhşətlə geri çəkildi. Jan Valjan gözlərini açıb, ona baxırdı.

Ölünü görmək dəhşətli bir şeydir, ölünün titrədiyini görmək daha dəhşətlidir. Foşlevan daş kimi donub qalmışdı. Şiddətli izzət və həyəcanlardan sarsılan qoca rəngi qaçmış halda qabağındakının bir ölü, yaxud diri olduğunu anlamadan çaşqın bir nəzərlə Jan Valjana, Jan Valjan da ona baxırdı.

Jan Valjan:

– Mən yatmışdım! – dedi. Durub tabutun içində oturdu.

Foşlevan diz çökdü.

– Aman Allah! Siz məni yaman qorxutdunuz, – dedi.

Sonra ayağa durub bağırdı:

– Çox sağ olun, Madlen baba!

Jan Valjan ancaq özündən getmişdi. Sərin hava onu ayıltı. Sevinc – dəhşətin çəkilməsi deməkdir. Foşlevanın özünə gəlməsi üçün də Jan Valjanın ayılması üçün lazım gələn qədər vaxt keçmişdi.

– Demək, siz ölməmişsiniz! Ah, siz nə ağıllı adamsınız! Mən sizi çağırdım, o qədər çağırdım ki, nəhayət, qayıtdınız! Gözlərinizin yumulu olduğunu gördüyüm zaman öz-özümə dedim ki: – Bəli, budur, boğulub öldü! – Mən lap dəli olacaqdım, yaman dəli olacaqdım, başıma torba taxacaqdılar. Bisetr dəlixanasına qoyacaqdılar! Siz öldəndən sonra, mən bundan başqa nə edə bilərdim? Bəs sizin körpəniz nə olacaq idi? Bu meyvəsatan arvad da heç bir şey başa düşməyəcəkdi. Uşağı atdılar üstümə, uşağın babası isə öldü! Heç belə də kələk olar? Ey göyləri yaradan, bu nə iş idi biz düşmüşdük! Ah, şükür olsun Allaha, siz sağ-salamatsınız.

Jan Valjan:

– Üşüyürəm! – dedi.

Bu sözlər Foşlevanı tamamilə ayıltı. O, özünə gəldi, vəzifəsi yadına düşdü. Bu iki adam özünə gəlmişdisə də, lakin özləri belə anlamadan, mənalı bir pərişanlıq, bu qaranlıq və dəhşətli yerin təsirindən əmələ gələn qəribə bir çaşqınlıq hiss edirdilər. Foşlevan: – Tez buradan gedək, – dedi. Əlini cibinə saldı, ehtiyat üçün götürmüş olduğu şüşəni çıxartdı.

– Əvvəlcə bu araqdan bir udum için, – dedi. Sərin havanın işini araşq şüşəsi tamamlamış oldu. Jan Valjan bir udum içdikdən sonra, tamamilə özünə gəldiyini hiss etdi.

Tabutun içindən çıxaraq, qapağı yenə mıxlamaq üçün Foşlevana kömək etdi.

Üç dəqiqədən sonra ikisi də qəbirin içindən çıxmışdılar.

Foşlevan tamamilə sakit idi, heç tələsmirdi. Qəbiristanlıq bağlı idi. Məzarçı Qribyenin birdən-birə qayıdıb gəlməsindən qorxmurdu. Bu “təzə adam” artıq evinə çatmışdı, icazə vərəqəsini axtarırdı, ancaq bunu tapmaq çətin bir şey idi, çünki vərəqə Foşlevanın cibində idi. Vərəqəsiz isə o artıq qəbiristanlığa qayıda bilməzdi.

Foşlevan kürəyi, Jan Valjan isə beli götürdü, az bir zaman içində boş tabutu basdırdılar.

Qəbiri doldurduqdan sonra Foşlevan Jan Valjana dedi:

– Gedək. Mən kürəyi götürərəm, siz də beli götürərsiniz.

Qaranlıq çökmüşdü.

Jan Valjan çətinliklə hərəkət edir və ayaqlarını sürüyürdü. Tabutun içində bədəni üşümüş, özü də meyit halına düşmüşdü. Tabutun dörd taxtası arasında bədəninə bir ölüm hərəkətsizliyi bürümüşdü. Qəbirin içində bədəninə keçmiş soyuqluğun yox olması üçün vaxt lazım idi.

Foşlevan:

– Yəqin, bədəniniz üşümüşdür? – deyə soruşdu. – Heyif ki, axsayıram, yoxsa yüyürə-yüyürə bədənimizi qızıışdırardıq.

– Boş şeydir! – deyə Jan Valjan cavab verdi. – Bir neçə addım gedərək, yenə yeriməyə öyrəşərəm.

Onlar cənazə arabasının gəldiyi xiyabanlardan keçdilər. Bağlı darvazaya və qapıçının yaşadığı köşkə çatdıqda, Foşlevan əlindəki icazə vərəqəsini qutunun içinə tulladı, qapıçı qaytanı çəkdi, qapı açıldı, çıxdılar.

Foşlevan:

– İşlər nə yaxşı gedir! – dedi. – Madlen dayı, ağılınıza nə gözəl fikir gəlibmiş!

Onlar tamamilə sakitcə Vojirar qarovulxanası yanından keçdilər. Qəbiristanlıq yaxınlığında kürəklə bel ən gözəl bir pasportdur.

Vojirar küçəsində heç kim görünmürdü.

Qabağa gedən Foşlevan evlərə baxa-baxa:

– Madlen dayı, – dedi, – siz məndən yaxşı görə bilərsiniz. Zəhmət olmasa, səksən yeddi nömrəli evi mənə göstərərsinizmi?

Jan Valjan:

– Elə budur ki var, – dedi.

Foşlevan sözünə davam edərək:

– Küçədə heç kəs yoxdur, – dedi. – Beli mənə verin, bir dəqiqə məni burada gözləyin.

Foşlevan evin içinə girdi, yoxsulu çardağa tərəf çəkən bir sövq-təbii ilə lap üst mərtəbəyə qalxdı və qaranlıqda çardağın qapısını döydü.

İçəridən bir səs:

– Girə bilərsiniz, – dedi.

Bu səs Qribyenin səsi idi.

Foşlevan qapını açdı. Bütün bu yoxsul evlər kimi məzarçının da mənzili mebelsiz, qaranlıq bir daxmadan ibarət idi. Mal qablamaq üçün lazım olan bir qutu – bəlkə də, bir tabut – kamod yerini görür, yağ küpü – su qabını, küləşdən qayrılmış döşək – yatağı, tava döşəmə isə masa-oturacağı əvəz edirdi. Evin bir küncündə, köhnə bir xalça parçasından ibarət olan cır-cındır üzərində, bir-birinə qısılaraq, arıq bir qadınla bir neçə uşaq oturmuşdu. Bu miskin otaqda bir ailə firtınası olduğu hiss olunurdu. Burada hər şey bir “otaq” zəlzələsini xatırladırdı. Qazan qapaqları bir kənara atılmış, cındırlar dağılmış, kasa sınımış, uşaqların anası ağlamış, uşaqlar isə döyülmüş idi. Hər tərəfdə şiddətli və hiddətli axtarışların izləri görünürdü. Məzarçının icazə vərəqəsini dəli kimi axtardığı və itməyin məsuliyyətini otaqdakı hər bir şeyin üzərinə qoyduğu, yəni kasadan tutmuş ta arvadına qədər hər şeydən və hər kəsdən vərəqəni tələb etdiyi görünürdü. Üzündə dərin bir ümitsizlik hiss olunurdu.

Bununla belə, Foşlevan sərgüzəştə tez son vermək üçün çox tələsdiyindən, müvəffəqiyyətinin bu qəmli tərəfinə heç əhəmiyyət vermədi.

İçəri girər-girməz:

– Mən sizin kürəyinizi və belinizi gətirmişəm, – dedi.

Qribye heyretlə onun üzünə baxdı:

– Kəndli, sizsiniz?

– Sabah səhər icazə vərəqənizi qəbiristanlıq qapıçısından ala bilərsiniz.

Foşlevan bu sözlərlə kürəyi də, beli də yerə qoydu. Qribye:

– Bu nə deməkdir? – dedi.

– Bu o deməkdir ki, icazə vərəqəsi cibinizdən yerə düşüb, siz gedəndən sonra mən onu tapmışam, ölünü basdırmışam, qəbrin içini doldurmuşam, sizin görəcəyiniz işi görüb qurtarmışam, icazə vərəqənizi isə qapıçı sizə qaytarar, siz də on beş frank cərimə verməli olmazsınız. Təzə adamsınız, başa düşdünüz mü?

Qribye heyran və məftun qalaraq:

– Çox sağ ol, kəndli! – dedi. – Gələn dəfə şərəbim pulunu vermək mənim borcumdur.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Müvəffəqiyyətli sual-cavab.

Bir saat sonra, gecə vaxtı iki kişi ilə bir uşaq Pikpüs küçəsindəki altmış iki nömrəli evə yaxınlaşdılar. Bu iki kişinin ən qocası çəkici götürüb qapını döydü. Bunlar Foşlevan, Jan Valjan və Kozetta idi. İki qoca əvvəl Kozettanın dalınca Yaşıl yol küçəsində yaşayan meyvəsatan arvadın evinə getdi. Foşlevan qızı bir gün qabaq aparıb onun yanına qoymuşdu. Kozetta başına nə gəldiyini anlamayaraq, bu iyirmi dörd saati qorxu içində, xəlvətcə titrəyə-titrəyə keçirdi. Qorxusundan hətta ağlamırdı. Heç bir şey yemədi, yatmadı. Meyvəsatan arvad ona min cür sual verdi, cavabında isə ancaq məyus bir baxış aldı. Kozetta bu iki gün ərzində gördükləri və eşitdikləri haqqında bir söz belə ağızından qaçırmadı. Həyatında böyük bir dönüş olduğunu hiss edirdi. Bütün varlığı ilə “ağıllı qız olmaq” lazım gəldiyini duyurdu. Balaca, gözü qorxmuş bir qızın qulağına müəyyən bir ifadə ilə söylənmiş “heç bir şey danışma” sözlərinin nə qədər böyük bir təsiri olduğunu hiss edən olmuşmu? Qorxu dilsiz olar. Həm də heç kəs uşaq qədər sirr saxlaya bilməz.

Lakin bu qaranlıq intizar saatlarından sonra Kozetta Jan Valjanı yenə gördüyü zaman elə heyran bir sevinclə bağırmışdı ki, diqqətli adam bunun uçurumdan qurtulan bir insanın səadət bağırtısı olduğunu anlardı.

Foşlevan monastırda yaşadığından, oraya girmək üçün söyləniləsi məşrut sözləri bilirdi. Bütün qapılar onun qabağında açıldı.

Bu surətlə ikiqat və dəhşətli məsələ, yəni çıxmaq və girmək məsələsi həll olundu.

Qapıçı xüsusi əmr almış olduğundan, həyətdən bağçaya baxan balaca qulluq qapısını açdı. Bu hələ iyirmi il bundan qabaq, çıxış darvazasının lap qabağında, həyətin dal tərəfində, divarın içində, küçə tərəfdən görünən həmin qapı idi. Qapıçı üçün də bu qapıdan keçirdi, onlar həmin ayrıca daxili salona çatdılar. Bu salon, bir gün əvvəl Foşlevanın rəisin əmrlərini dinləmiş olduğu qəbul otağı idi.

Rəis onları gözləyərək, təsbəhini çevirirdi. Yanında seçici analardan biri dayanmışdı, üzündə bir baş örtüsü vardı. Otaqda tək-cə bir şam yanır və bunun zəif işığı otağa yayılırdı; daha doğrusu, otağa işıq düşdüyü zənn olunurdu.

Rəis Jan Valjanı nəzərdən keçirdi. Qapalı göz qapaqları altından baxan gözlər hər bir şeyi görür. Sonra rəis sorğu-suala başladı:

– Siz onun qardaşısınız mı? – dedi.

– Bəli, şərəfli ana, – deyə Foşlevan cavab verdi.

– Adınız nədir?

Foşlevan cavab verdi:

– Ultim Foşlevan.

Doğrudan da, Foşlevanın bir zaman Ultim adlı ölmüş bir qardaşı vardı.

– Haralısınız?

Foşlevan cavab verdi:

– Amen yaxınlığındakı Pikinyadan.

– Neçə yaşınız var?

Foşlevan cavab verdi:

– Əlli.

– Sənətiniz nədir?

Foşlevan cavab verdi:

- Bağbanlıq.
- Mərhmətli bir xristiansınızmı?

Foşlevan cavab verdi:

- Bəli, şərəfli ana.
- Siz bu qızın atasınızmı?

Foşlevan cavab verdi:

- Mən onun babasıyam.

Seçici ana yavaş səslə dedi:

- Ağıllı cavab verir.

Jan Valjan bir kəlmə belə söyləmədi.

Rəis diqqətlə Kozettanı nəzərdən keçirdi və yavaş bir səslə rahibəyə dedi:

- Çirkin qız olacaqdır.

Rahibələr qəbul otağının küncündə yavaşca nə isə danışdıqdan sonra rəis Foşlevana tərəf dönərək:

– Fovan baba, – dedi, – sizə ikinci bir zıncırovlu dizlik verəcəklər, indi iki dənə lazım olacaqdır. O biri gün bağçadan, doğrudan da, iki zıncırov səsi gəlirdi. Rahibələr bu səsləri eşitdikcə, baş örtüklərinin bir ucunu qaldırıb baxmaq arzusundan özlərini saxlaya bilmirdilər. Bağçanın dal tərəfində, uzaqdakı ağaclar altında, iki kişi yan-yana yer qazırdı – biri Fovan, o biri isə özgə adam idi. Bu, fəvqəladə bir hadisə idi. Rahibələr o gün vədini belə pozaraq, bir-birilə pıçıldaşmağa başladılar: “Bu, bağbanın köməkçisidir”.

Seçici analar isə izah edirdi: “Bu, Fovan babanın qardaşdır”.

Jan Valjan, doğrudan da, tamamilə rəsmi surətdə, hər bir qaydaya riayət etmək şərtilə monastırda işləməyə başlamışdı, onun gen dizliyi və zıncırovu vardı, artıq o, rəsmi vəzifədə sayılırdı. Adı da Ultim Foşlevan idi.

Qulluğa qəbul olunmağının qəti səbəbi rəisin Kozetta haqqında “çirkin qız olacaqdır” deməsi olmuşdu.

Monastır rəisi bu fərziyyəni söylədikdən sonra, dərhal Kozettaya qarşı bir təvəccöh hiss edərək, onu monastır pansionuna pulsuz bir tələbə kimi qəbul etmişdi.

Bu tamamilə ardıcıl bir hərəkət idi. Monastırda güzgü olmasa da, qadınlar gözəl olub-olmadıqlarını daxilən başa düşürdülər. Ona görə də gözəl olduqlarını bilən qızlar həvəssiz rahibə olurlar. Monastıra girənlər arasında gözəl qızlar çirkinlərə nisbətən az olduğundan gözəllərdən artıq eybəcərlərə bel bağlamaq olardı. Odur ki, monastırda çirkin qızları sevərdilər.

Bu hadisə xeyirxah Foşlevanın nüfuzunu artırmışdı. Onun üç müvəffəqiyyəti vardı: əvvəla, o, qanadı altına aldığı və xilas etdiyi Jan Valjanın nəzərində nüfuz qazanmışdı. İkinci – “O, mənə cərimədən xilas etdi” – deyən məzarçı Qribyenin nəzərində nüfuz qazanmışdı. Nəhayət, onun sayəsində Çarmıxaçəkmə ananın tabutunu monastırın içindəki mehrabın altında saxlamağa müvəffəq olan və bu surətlə hakimləri aldadaraq, “Allahın payını” verən monastır əhalisinin nəzərində böyümüşdü. Mərhum rahibənin cənazəsi olan tabut Balaca Pikpüsdə, boş tabut isə Vojirar qəbiristanlığında idi. İctimai qayda-qanun ciddi bir şəkildə pozulsa da, bunu heç kəs görə bilməmişdi. Monastıra gəlincə, onun Foşlevana bəslədiyi minnətdarlıq çox böyük idi. Foşlevan monastırın ən yaxşı xidmətçilərindən biri və ən yaxşı bağban sayılmağa başladı. Arxiyepiskop bu hadisədən sonra birinci dəfə monastırı ziyarət etdiyi zaman, rəis bir az tövbə, bir az da fəxr edər kimi, bütün əhvalatı monsenyora danışdı. Arxiyepiskop da, monastırı tərk etdikdən sonra, öz razılığını pıçıltı ilə əlahəzrətin xüsusi ruhanisi, sonra isə Reyme arxiyepiskopu və kardinal olan cənab de Latilə bildirmişdi. Foşlevanın şöhrəti bununla da qurtarmadı, lap Romaya qədər yayıldı. Papa XII Levin öz qohumlarından olan və eyni della Jenqa familiyasını daşıyan Paris nunsisi və arxiyepiskopa yazdığı bir məktubda – biz bu məktubu öz gözlərimizlə görmüşük – aşağıdakı sözlər qeyd edilmişdir: “Paris monastırının birində Fovan adlı gözəl bir bağban və müqəddəs adam olduğunu söyləyirlər”. Lakin bu şöhrətin bir əks-sədası belə Foşlevanın komasına gəlib çatmadı, öz böyük əziyyətlərindən və müqəddəs adam olmağından bixəbər olan Foşlevan yenə də calaq vurur, alağ edir, qovun ləklərini soyuqdan qorumaq üçün həsir sərirdi. Illustrated

London News məcmuəsində təsvirini gördüyümüz və altında: “Qaramal sərgisində birinci mükafat almış öküz” sözləri yazılmış olan Dürham, yaxud Sürey öküzü öz şöhrətindən bixəbər olduğu kimi, Foşlevan da bu qədər böyük bir şöhrət qazandığını bilmirdi.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Dustaq kimi yaşamaq.

Kozetta monastırda da bir şey danışmazdı.

Kozetta özünü Jan Valjanın qızı hesab edirdi, bu da təbii bir şey idi. Lakin özü belə bir şey bilmədiyindən, heç bir şey də deyə bilməzdi, bilsəydi belə, yenə də sükut edər, bir şey söyləməzdi. Uşaqları dünyada müsibət qədər susmağa öyrədən bir şey yoxdur. Bunu biz bir dəfə dedik. Kozetta o qədər iztirab görmüşdü ki, o, hər şeydən; danışmaqdan, nəfəs almaqdan belə qorxardı. Söyləmiş olduğu ehtiyatsız bir söz sayəsində, dəfələrlə onun üzərinə dəhşətli bir söyüş yığını yağardı. Jan Valjanın yanına düşdüyü zamandan bəri o yavaş-yavaş özünə gəlməyə başlamışdı. Monastıra da çox tez alışdı. Ancaq Katerinasının xiffətini çəkirdi, lakin bunu kimsəyə söyləməyə cəsarət etmirdi. Yalnız bir dəfə ürək edib Jan Valjana dedi ki:

– Ata, bilsəydim, Katerinanı da özümlə götürərdim.

Kozetta monastır pansionunun talibəsi olduqdan sonra, bu talibələrə məxsus paltar geyinməyə məcbur idi. Jan Valjan onun soyunduğu köhnə paltarın qaytarılması üçün icazə aldı. Bu paltar Kozettanı Tenardyenin meyxanasından apardığı zaman geyindiriyi həmin matəm paltarı idi. Kozettanın bu paltarı hələ köhnəlməmişdi. Jan Valjan bu paltarla yun corabları və çəkmələri haradansa tapmış olduğu balaca bir çamadanın içinə qoydu, şeylərin üstünə monastırlarda çox olan kafur və sairə ətirli şeylər tökdü. Çamadanı çarpayısının yanındakı stulun üstünə qoydu, açarını isə həmişə yanında saxladı.

Bir dəfə Kozetta:

– Ata, – dedi – sənın qutunda nə var, oradan nə yaxşı iy gəlir?

Foşlevan baba, bir az əvvəl bəhs etdiyimiz kimi özünün xəbəri olmadığı şərəf və şöhrətdən başqa, elədiyi bu yaxşılıq üçün böyük bir mükafat almışdı: əvvəla, işi müvəffəqiyyətlə qurtardığı üçün o, xoşbəxt idi, ikincisi – köməkçisi olduğu üçün işi də xeyli azalmışdı. Bundan başqa o, tütünü çox sevdiyindən artıq gündə üç dəfə, həm də kefi istədiyi kimi işlədə bilərdi, çünki tütünün pulunu həmişə cənab Madlen verirdi.

Rahibələr Ultim adını qəbul etmədilər. Jan Valjana, adətən, “o biri Fovan” deyərdilər.

Bu mübarək qadınlar bir azacıq belə, Javerin cəsarətinə malik olsaydılar, bağçaya aid sifarişlər üçün monastır xaricinə getmək lazım gəldiyi zaman, həmişə qoca, topal, xəstə, böyük Foşlevanın getdiyini və o birinin heç bir zaman monastırdan kənara çıxmadığını görərdilər. Lakin rahibələrin gözləri həmişə göylərə doğru çevrildiyindənmi, casusluq edə bilmədikləri üçünmü, yoxsa bir-birini pusduqları üçünmü, hər halda, onlar bu qəribə hadisəyə baş qoşmamışdılar. Zətən, Jan Valjan gizlənil buradan tərənəməməkdə çox yaxşı iş görürdü. Javer tamam bir ay bu məhəlləni gözdən qaçırmadı.

Bu monastır Jan Valjan üçün hər tərəfdən uçurumlarla əhatə olunmuş bir ada kimi idi. Artıq monastırın bu dörd divarı Jan Valjan üçün bütün aləmi əvəz etməli idi. Jan Valjan geniş göyləri görür və bunlara baxdıqca ürəyi açılır, ruhən sakit olurdu. Bir də ki Kozetta burada idi – xoşbəxt olmaq üçün onu görmək kifayət idi.

Jan Valjan üçün yenə fərəhli bir həyat başladı.

O, qoca Foşlevanla birlikdə bağın dal tərəfində, daxmada yaşayırdı. Cürbəcür inşaat qırıntılarından tikilmiş olan bu evciyəz hələ 1845-ci ildə salamat idi, onun üç bomboş otaqdan, quru divarlardan ibarət olduğu məlumdur. Bu otaqların ən böyüyünü Foşlevan Jan Valjanın bihudə müqavimətlərinə baxmayaraq, cənab Madlenə vermişdi. Otağın divarında, üstündən dizlik ilə səbət asılmış olan iki mıxçadan başqa daha bir bəzək vardı ki, bu da buxarının üstündən asılmış 1793-cü ilə aid bir royalist kredit bileti idi. Bu biletin surətini burada veririk.

Bu Vandeya əskinasını Foşlevandan qabaq işləyən və monastırda olan bir qoca şuan burada bağbanlıq etdiyi zaman divara mıxlamışdı.

Jan Valjan hər gün bağçada işlər və çox fayda verərdi. Vaxtilə ağac calamaqla məşğul olduğundan, yenə həvəslə bağbanlığa başladı. O, ağac bəsləməyin bir çox üsullarına və sirlərinə bələd idi. İndi bu bilik onun işinə yaradı.

Bağcadakı ağacların çoxu cırlaşmışdı, Jan Valjan onlara çalaq vurdu, ağaclar yenə yaxşı meyvə verməyə başladılar.

Kozettanın hər gün bir saatlığa Jan Valjanın yanına gəlməsi üçün icazə almışdılar. Rahibələr daim məyus, Jan Valjan isə mərhəmətli olduğundan, balaca qız onu rahibələrlə müqayisə edərək, pərəstiş etməyə başlamışdı. Kozetta günün müəyyən saatında yüyürə-yüyürə bağbanların damına gələrdi. Kozetta komanın qapısından girər-girməz ora cənnətə dönərdi. Jan Valjanın üzü parlar, Kozettaya səadət verdiyini anladığından, özü də xoşbəxt olardı. Başqalarına verdiyimiz sevincin də bir gözəlliyi var, o, başqa bir şüa kimi sönməz, daha parlaq bir nur kimi bizə tərəf qayıdır.

Tənəffüs saatlarında Jan Valjan uzaqdan Kozettanın başqa qızlarla oynadığını və yüyürüşdüyünü seyr edərdi. Onun qəhqəhəsini və səsini eşitməyə alışmışdı.

Artıq Kozetta gülürdü.

Kozettanın üzü də bir qədər dəyişmişdi. Üzündəki qaranlıq kölgələr yox olmuşdu. Gülmək günəş kimidir, o insanların üzündəki qış soyuğunu qovur.

Tənəffüs qurtaran zaman Kozetta da monastıra qaçardı. Jan Valjan Kozettanın dərslər keçdiyi sinif pəncərələrinə baxar, gecələr isə yataq otağının pəncərələrinə baxmaq üçün yataqdan durardı.

Allahın işlərini bilmək olmaz, monastır da, Kozetta kimi, Jan Valjanın qəlbində yepiskopun xeyrə doğru yaratdığı dönüşü möhkəmləşdirmiş və tamamlamışdı. Şübhəsiz, xeyirxahlıq hər zaman bir cəhətdən təkəbbürlə təmas edir. İblisin tikdiyi bir körpü onları bir-birinə bağlayır.

Bəlkə də, Jan Valjan taleyin əmri ilə Kiçik Pükpüs monastırına düşdüyü zaman, şüursuz olaraq artıq bu cəhətə və bu körpüyə yaxınlaşmışdı. Nə qədər ki, o, özünü yepiskopla müqayisə edirdi, ona layiq olmadığını hiss edir, zəlil və məlul olurdu. Lakin son zamanlar özünü başqa insanlarla müqayisə etməyə başlamış və qəlbində iftixar hissi oyanmışdı. Kim bilir? Bəlkə də, o, özü belə hiss etmədən, yenə insanlara nifrət bəsləməyə öyrəşəcəkdi.

Bu yoldan onu monastır saxladı.

Bu – Jan Valjanın öz həyatında təsadüf etdiyi ikinci əsarət yeri idi. Gəncliyində, həyatın işıqlı dövrü adlandırma biləcəyimiz bir dövrdə və sonra, lap yaxın zamanlarda, o, ədalət məhkəməsinin ədalətsizliyi, qanunun qanunsuzluğu kimi təsəvvür etdiyi mənfur, dəhşətli, sərt bir yerə düşmüşdü. İndi katorqadan sonra o, monastıra düşmüşdü və vaxtilə katorqa həyatını sürdüyünü, indi isə monastır həyatını, sanki, seyr etdiyini düşündükcə, izzət və qorxu içində bu iki şeyi bir-birilə müqayisə edirdi.

Bəzən əlindəki belə söykənərək, sonsuz burma bir pilləkənlə enirmiş kimi, yavaş-yavaş təfəkkür uçurumlarına qərq olardı.

Öz keçmiş yoldaşlarını xatırlayırdı. Onlar nə qədər bədbəxt insanlardı! Günəş doğmadan yataqlarından qalxar və gecənin yarısına qədər işlərdilər, yatmaq üçün çox az vaxt qalardı, onlar vur-tut iki barmaq qalınlığında döşəkləri olan əsgər çarpayısına uzanardılar, yalnız ən şiddətli şaxtalarda qızdırılan binalarda yatardılar, əyinlərində qırmızı, dəhşətli pəncəkləri vardı, mərhəmət göstərərək, onlara yayın istisində kətan şalvar, qışın soyuğunda isə yun köynək geyinməyə icazə verərdilər. Onlar ancaq xüsusi ağır işlərə göndərildikləri zaman şərab içər və ət yeyərdilər. Adlarını itirmiş bu adamları həmişə nömrə ilə çağırırdılar, onların hər biri, sanki, bir rəqəmə çevrilmişdi. Başlarını qaldırmadan, səslərini ucaltmadan, başları qırxıq bir halda, dəyənək qorxusu altında yaşardı. Onların qisməti təhqirdən başqa bir şey deyildi.

Sonra yenə fikirləri gözləri qarşısında olan insanlara qayıdırdı.

Bu insanlar da saçlarını kəsdirmişdi, onlar da başı aşağı, səslərini ucaltmadan yaşayırdılar, onların qisməti təhqir olmasa da, istehza idi, bellərində dəyənək yarasının yeri görünməsə də, çiyinlərində şallaq izləri görünürdü. Onların da adları dünya üçün artıq məhv olmuşdu, onlar yalnız sərt və şerti adlar altında yaşayırdılar. Onlar heç bir zaman ət yeməz, heç bir zaman şərab içməzdilər. Bəzən axşama qədər ağızlarına çörək almazdılar, əyinlərində qırmızı pəncək olmasa

da, yay günləri üçün çox ağır, qış günləri üçün çox yüngül olan qara mahuddan kəfən geyərdilər, əyinlərindəki paltara nə bir şey əlavə etmək, nə də bir şey götürməyə ixtiyarları vardı, ilin fəsillərindən asılı olaraq, ehtiyat üçün nə kətan yorğanları vardı, nə də üst yun paltarları, ilin altı ayını qaba yun köynək geyinərdilər. Bu köynəyin dəhşətindən isitməyə düşərdilər, onlar yalnız şiddətli şaxta olan günlərdə ocaq qalanan binalarda deyil, heç bir zaman ocaq qalanmayan hücrələrdə yaşardı, onlar iki barmaq qalınlığında döşəklər üstündə deyil, küləş üstündə yatardılar. Nəhayət, onlara yatmaq belə qadağan edilmişdi, ağır dəhşətdən sonra hər gecə yorğun düşərək, yenidən özlərini birtəhər qızdırıb mürgülməyə başladıkları zaman ibadət etmək üçün şirin yuxularını kəsməli, qaranlıq ibadət xananın buz kimi soyuq daş döşəməsi üzərində diz çökməli idilər.

Bəzən də bu insanlar daş döşəmə üzərində on iki saat dalbadal, növbə ilə, diz üstə dayanmalı idilər, yaxud yerə yığılıb, qollarını yanlarına ataraq uzanmalı idilər. O insanlar kişi, bu insanlar isə qadın idi. Kişilərin günahı nə idi? Onlar oğurluq etmişdilər, adam öldürmüşdülər, qarət etmişdilər, zorlamışdılar, yol kəsmişdilər. Onlar quldur, saxta pul kəsən, ev yandıranlar, canilər, ata qatilləri idi. Bəs bu qadınlara günahı nə idi? Onlar heç bir şey etməmişdilər.

Bir tərəfdə – quldurluq, qarət, oğurluq, zorlama, qəbahət, qətl, hər cür xəyanətlər, hər cür cinayətlər, o biri tərəfdə isə – yalnız bir şey: günahsızlıq.

Ən pak bir günahsızlıq, əsrarla dolu ülvə bir günahsızlıq, öz xeyirxah əməlləri ilə hələ bu dünyaya meyil etsə də, öz qüdsiyyəti ilə artıq göylərə yüksələn bir günahsızlıq. Orada öz cinayətlərini pıçıltı ilə bir-birinə etiraf edənlər, burada öz günahlarını ucadan hamının qarşısında etiraf edənlər. Həm də onların cinayətləri nə cinayət, bunların günahları nə günah!

Orada – irinli yaralar, bu tərəfdə isə – ətirlər. O tərəfdə daim keşiyi çəkilən, daim topların lüləsi altında saxlanan mənəvi bir taun ki, yavaş-yavaş xəstələri məhv edir, burada isə – bir ocaqdan yanan pak qəlblərin alovu. Orada qaranlıq, burada kölgə – ancaq şəfəq kimi parlayan bir kölgə, parlaq nur saçan bir şəfəq.

Hər ikisi – əsarət yuvasıdır, lakin birincidə qurtuluş imkanı var, qanunun təyin etdiyi bir hədd var, nəhayət, qaçmaq imkanı var. İkincidə isə – əsarət əbədidir, burada yeganə bir ümid var.

Həm də ən uzaq gələcəkdə parlayan bir ümid – insanların ölüm dedikləri bir ziya, bir azadlıq! İnsanlar birinci əsarətə yalnız zəncirlə bağlıdır, ikinci əsarətə isə etiqadla bağlıdır.

Birinci əsarət yuvasından doğan nədir? Misilsiz lənətlər, dişlərin qıncırdaması, nifrət, hər bir şeydən ümidini kəsən bir kin, insan cəmiyyətinə qarşı çılgın bir etiraz, bir nalə, göylərə saçılan ittihamlar, küfrlər.

Bəs ikinci əsarət yuvasından doğan nədir? Xeyir-dua və məhəbbət.

Bu qədər bir-birinə bənzəyən və bu qədər bir-birindən fərqli olan iki əsarət yuvasında, bu qədər bir-birindən fərqli olan iki növ insanlar eyni iş görür – cəza çəkirdilər.

Jan Valjan birinci növ insanlar üçün cəza çəkməyi, öz şəxsi günahlarının cəzasını çəkməyi zəruri bilir, razılaşırdı. Lakin günahsız, məsum insanların öz gələcəklərini günahlarını öz üzərinə götürərək, nə üçün cəza çəkdiklərini anlaya bilmirdi. O, dəhşətlə titrəyərək, özündən soruşdu: “Nəyin cəzasını? Hansı cəzanı?”.

Vicdan səsi isə cavab verirdi: “Bəşər alicənablığının ən yüksək nümunəsi başqalarının işlədiyi günahın cəzasını çəkməkdir”.

Bu barədə bizim öz rəyimizə gəlincə, bunu deməyə də bilərik, çünki bizim buradakı vəzifəmiz ancaq hekayəçi olmaqdır, biz ancaq Jan Valjanın düşüncələrini, təəssüratını nağıl edirik.

Jan Valjan öz qarşısında fədakarlığın ən yüksək bir dərəcəsini, xeyirxahlığın ən yüksək bir zirvəsini görürdü. İnsanların günahlarını bağışlayan və onların əvəzində cəza çəkən bir günahsızlıq, könüllü qəbul edilmiş bir əsarət, əzabkeşlik, yolunu azmış ürəkləri izzətdən xilas etmək üçün günahsız ürəklərin arzu etdiyi izzət, Allaha qarşı bəslənən bir məhəbbət içində qərq olan bəşəriyyətə qarşı məhəbbət, qərq olsa da məhv olmayan, dua edən bir məhəbbət, cəza çəkənlərin izzətliklərini duyan mülayim, zəif insanlar, mərhəmətlə yaşayan insanların təbəssümü ilə gülümsəyən insanlar.

Jan Valjan bunları düşündükcə, şikayət etməkdə haqsız olduğunu xəyalına gətirirdi.

O, bəzən gecəyarısı ayağa durub, şiddətli nizamnamələrin yükünü bellərində daşıyan bu məsum insanların minnətdar nəğmələrinə qulaq asardı. Haqlı olaraq cəza çəkən və üzlerini göylərə tərəf çevirdikləri zaman ancaq küfr saçan insanları, bir də özünün, yəni bədbəxt bir insanın bir zamanlar Allaha qarşı üsyan etdiyini xatırlayarkən, damarlarına buz kimi soyuq yayılırdı. O, bir şeyə heyrət edirdi: divarın üstünə qalxması da, hasarı keçə bilməsi də, ölümlə nəticələnə biləcək təhlükəli oyunu da, bu ağır və sərt həyat yoxuşu da – birinci cəza yuvasından çıxmaq üçün göstərdiyi bütün bu səylər yalnız ikinci cəza yuvasına düşmək üçün imiş. Kim bilir, bəlkə, bu, onun taleyinin bir rəmzidir? O, sanki, öz taleyinin yavaş, ehtiyatkar səsinə qulaq asaraq dərin fikirlərə dalırdı.

Bu ev də zindandan başqa bir şey deyildi, bu da dəhşətli bir şəkildə o evə, onun qaçdığı evə bənzəyirdi, bununla belə, o, heç bir zaman belə bir şey, təsəvvürünə gətirə bilməzdi.

O, yenə torlar, qəfəslər, qifillər, dəmir rəzələr görürdü, bəs onlar kimin keşiyini çəkirdi? Mələklərin.

O, bir zaman bu uca divarların pələngləri mühasirəyə aldığını görmüşdü, indi isə o yenə bu uca divarları görürdü, lakin onların mühasirəyə aldıkları pələnglər deyil, məsum quzular idi.

Bu yer cəza yeri deyil, tövbə yeri idi, halbuki o, cəza yerindən daha sərt, daha qaranlıq, daha amansız görünürdü. Həyat bu bakirə qadınların belini katorqalıqlara nisbətən daha amansızcasına əymiş, bükmüşdü. Soyuq, bıçaq kimi kəsən bir külək, bir zaman gəncliyini buz kimi donduran bir külək o torlu pəncərəni yarar, o ağzı qifilli qırğı yuvasını dəlib keçərdi, bu göyərçinlərin qəfəsində isə daha şiddətli və daha dəhşətli bir şimal küləyi əsərdi. Nə üçün?

Jan Valjan bunu düşündükcə, bütün varlığı Allahın sirləri qarşısında əyilirdi.

Belə fikirlər qürurun yox olmağına səbəb olur. Jan Valjan özünü hər tərəfdən təhlil edir, heçdən başqa bir şey olmadığını anladıqda, dəfələrlə öz acı taleyinə ağlayırdı. Bu altı ay ərzində onun həyatına sirayət edən bu fikirlər onu yenə yepiskopun nəsihətləri dərgahına qaytarardı. Kozetta – məhəbbət yolu ilə, monastır – itaət yolu ilə.

Bəzən axşamlar qaranlıq çökərkən, bağçada heç kəs olmadığı zaman, Jan Valjanı ibadət xananın yaxınlığındakı xiyabanda görmək olardı. O, birinci dəfə buraya gəldiyi gecə baxdığı pəncərənin altında diz çöküb, üzünü tövbə və dua edən rahibə bacının uzanmış olduğu tərəfə çevirərdi. Jan Valjan onun qarşısında diz çöküb, dua edərdi.

Sanki, o, Allahın qarşısında diz çökməyə cəsarət etmirdi.

Onun ətrafındakı hər bir şey – bu dinc bağça, bu ətirli çiçəklər, bu sevinclə bağırən uşaqlar, bu ciddi və sadə qadınlar, bu sakit monastır, – yavaş-yavaş onu ələ alır, yavaş-yavaş onun qəlbinə bu monastırın sükunəti, bu çiçəklərin ətirliyi, bu bağın dincliyi, bu qadınların sadəliyi, bu uşaqların sevinci yayılırdı. O düşünürdü ki, bu iki ev, həyatının ən təhlükəli dəqiqələrində bir-biri ardınca ona yer və yuva vermiş olan Allah evləri idi. Birinci – bütün qapılar onun üzünə bağlı olanda, bəşər cəmiyyəti onu rədd edəndə, ikinci – bəşər cəmiyyəti onu təqib etməyə başladığıda və yenə onun üzünə katorqa qapıları açıldığıda. Birinci ev olmasaydı – o yenə cinayət uçurumlarına düşə bilərdi, ikinci ev olmasaydı – o yenə iztirab uçurumlarına düşərdi.

Jan Valjanın qəlbə minnətdarlıqdan əriyirdi. O, daha şiddətlə sevməyə başlayırdı.

Bir çox illər gəlib keçdi. Kozetta böyüyürdü.

İKİNCİ FƏSİL.

Qamenin bəzi xüsusiyyətləri.

Paris qameni – azman yanında bir cırt dandır.

Mübaligə etməyə: bizim bu çirkab mələyinin bəzən köynəyi olur, lakin bu, onun yeganə köynəyidir; bəzən ayaqqabısı olur, ancaq altı olmur; onun bəzən evi olur, bu evdən xoşu gəlir, çünki gedib orada anasını görür, lakin o, küçəni üstün tutur, çünki küçədə sərbəst olur.

Onun öz oyunları, öz dəcəlliyi var, lakin bu oyunların və dəcəlliyin kökündə burjuaziyaya nifrət var, onun öz məcazları var: ölməyə onun dilində “qutu oyunu” deyilir; onun öz peşəsi var, başqalarına araba tutur, karetaqların pilləkənini endirir, bərk yağış yağanda adamları bir küçədən o biri küçəyə keçirmək üçün yolpulu alır, buna o “bərə düzəltmək” deyir; hökumət nümayəndələri fransız xalqının xeyrinə nitq söyləyəndə bu nitqlərin məzmununu çığıra-çığıra

camaat arasında yayır; döşəmə yollarda daşların arasını araşdırır; onun öz pulu var: bu da küçədə yığıldığı xırda mis qırıntılarıdır. Bu qəribə pula “düymə” deyir; bu pullar kiçik səfillər arasında ciddi surətdə müəyyənləşdirilmiş möhkəm bir qiymətə malikdir.

Onun öz heyvanlar aləmi var, bunları künc-bucaqda çox diqqətlə müşahidə edir; bunlar mollaquşudur, “ölübaş” dediyi bitki bitidir, “otbiçən” dediyi hörümçəkdir, “şeytan” dediyi qara qurddur – bu qurd ikibuynuzlu quyruğunu təhdidedici bir şəkildə hərləyir. Paris qameninin əfsanəvi əjdahası da var; bu əjdahanın qarnı sümük kimi qabıqlarla örtülmüşdür, ancaq o, kərtənkələ deyil; onun belində ziyil var, lakin o, quru qurbağası deyil; bu heyvan indi köhnə əhəng çuxurlarında, qurumuş çirkab quyularında yaşayır; onun rəngi qaradır, o tüküdür, yapışqan kimidir; gah yavaş-yavaş, gah da tez-tez sürünür; ondan heç bir səs-səmir çıxmır; o ancaq baxır; özü də elə dəhşətlidir ki, onu hələ heç kəs görməmişdir; qamen bu əjdahaya “lal-kar” deyir. Bu “lal-kar”ları daş altından axtarıb tapmaq təhlükəli hesab edilən əyləncədir. Ona başqa bir şey də ləzzət verir: bu da qənbər daşını birdən qaldırıb altına baxmaq, orada məryəmqudu olub-olmadığını bilməkdir. Parisin hər rayonundan maraqlı şeylər tapmaq olur, hər rayon bu şeylərlə şöhrət qazanmışdır. Ursulaçı qadınlar monastırının odun anbarında qulağagirən, Panteon yaxınlığında qırxayaq, Mars çölünün xəndəklərində qurbağa balaları var. “Sözə” gəlincə, bu uşaq Taleyrandan az söz bilmir. Həyasızlıqda Taleyrandan geri qalmır, amma ondan abırlıdır. O heç gözlənilmədiyi halda, birdən şənlik coşqunluğuna tutulur: istəsə, yeri gəldi-gəlmədi, dükançını dəlicəsinə bir qəhqəhə ilə heyrətə salır. O, çox asanlıqla yüksək məzhəki vəziyyətdən şit zarafata adlayır.

Dəfn mərasimi keçir. Adamların içində həkim də vardır. Qamen çıxıra-çıxıra deyir: “Bir ora bax, nə vaxtdan bəri həkimlər öz işlərini özləri aparırlar?”

Başqa bir qamen özünü izdihamın içinə verir. Gözlüklü, breloklu, yaşlı bir adam acıqlı-acıqlı dönüb deyir: “Haramzadə, sən necə cürət edib mənim arvadımın belindən yapışırsan?” – “Cənab, siz nə deyirsiniz?! Ciblərimi axtara bilərsiniz”.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Qamen cazibədarlıqdan məhrum deyil.

Homuncio bir necə su ilə axşamlar teatra gedir – bu pulu o həmişə əldə etmək üçün bir yol tapır. Teatrın sehrli qapısından içəri girəndə dəyişir. O, əvvəl qamen idi, indi “tüti”l olur. Teatrlar – trümləri baş-ayaq edilmiş gəmiyə bənzəyir. Tütilər bu trümlərə doluşur. Gecəkəpənəyi ilə bu kəpənəyin sürfəsi arasında nisbət necədirsə, tüti ilə qamen arasındakı nisbət də elədir. Kəpənək də məxluqdur, ancaq uçan məxluqdur.

Darısqal, üfunətli, qaranlıq, çirkli, murdar, pis və iyrənc trümün paradizə çevrilməsi üçün tütünün orada olması, üzünün fərəhlə gülməsi, həyəcanının, heyrət və sevincinin aşib-daşması, quş qanadı şappıltısını xatırladan alqışı kifayətdir.

Canlı bir məxluqa bütün dəyərsiz şeyləri verin, möhtac olduğu zəruri şeyləri onun əlindən alın, onda siz qameni əldə etmiş olarsınız.

Qamen ədəbi duyğudan məhrum deyil. Lakin klassik üslub onun zövqünə uyğun gəlmir – biz buna çox təəssüf edirik. Qamen öz təbiəti etibarilə daha az akademikdir. Məsələn, madmazel Mars bu gənc və coşqun teatr həvəskarları arasında şöhrət qazanmışdı, lakin onun qazandığı şöhrətdə bir qədər istehza da vardı. Qamen ona “pıçıldayan madmazel” deyirdi.

Qamen bar-bar bağırır, adamları ələ salır, lağa qoyur, dalaşır: o, südəmə uşaq kimi əsgiyə bürünmüşdür, filosof kimi köhnə, qaba paltar geyinmişdir. Bu cındır paltarlı uşaq çirkab sularından tilovla nəsə tutur, çirkab borularında nəsə axtarır; lap çirkab içində ürəkaçan bir şey tapır; bütün yolayrıcılarında ilhamla söyüş yağdırır; adamlara istehza edir, acılayır, fit çalır, nəğmə oxuyur; o həm mehribanlıq, həm də təhqir edə bilir; qoçaqcasına oxuduğu bir “Matantürlüret”lə “həmdü səna” duasının dəbdəbəsini mötədilləşdirməyi bacarır; ölü duasından tutmuş dəcəllik ifadə olunan kupletlərə kimi bütün havaları bir qayda ilə oxumağı bacarır. Söz üçün aciz qalmır, bilmədiyi şeyi də bilir; kələkbazlıqda hətta spartan dözümlülüyü, ağılda

yüngülməcəzlik, hərzəguluqda lirizm göstərir. Onunla lap Olimpda də kol dibində oturmaq olar; o, peyində eşələnə bilər, amma oradan ulduzlar içində ayağa qalxar, Paris qaməni balaca Rabledir.

Onun şalvarında saat cibi yoxdursa, bu şalvardan xoşu gəlməz.

O, çox az hallarda təəccüblənir, daha az hallarda qorxur. Öz nəğmələrində mövhumatı ələ salır, qondarma və bayağı şeyləri, mübaliğəni ifşa edir, əsrarəngiz şeyləri lağa qoyur, teyflərə dilini göstərir, pafosda gözəllik görmür, epik təmtəraqlı sözlərə gülür. Lakin bundan elə nəticə çıxarılməsün ki, o şairənə hissədən tamamilə məhrumdur. Qətiyyəni yox! O, təntənəli xəyallara məzhəki fantasmaqoriya kimi baxmağa meyil edir. Adamastor onun qarşısında canlansaydı, qamən, yaqin ki, deyərdi: “Bir uyuğa bax!”

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Qamən xeyir də verə bilər.

Paris avara ilə başlayır, qamənlə qurtarır: bu iki məxluqu başqa heç bir şəhər meydana gətirə bilməz; bir tərəfdə seyr etməklə kifayətlənən passiv idrak, bir tərəfdə tükənməz təşəbbüs; Prudom və Fuyu. Ancaq Parisin tarixində belə bir şey tapmaq olar. Avara – mütləqiyyyət təcəssümüdür, qamən – anarxiya.

Paris civarının bu solğun üzvlü uşağı əzab içində, ictimai şəraitin, insan məişətinin ən dolğun yerində yaşayır, inkişaf edir, “çiçək açır”, “çiçəklənir”; o, baş verən hadisələrin dərrakəli şahididir. O, özünü qayğısız göstərir, lakin qayğısız deyil. O baxanda gülmək istəyir, lakin ağlamaq da istəyir. Ey “Mövhumat”, “Sui-istifadə”, “Alçaqlıq”, “Zülm”, “Zorakılıq”, “İstibdad”, “Haqsızlıq”, “Fanatizm”, “Hökəmrənlik” deyilən şeylər, siz kim olsanız da, qaməndən özünüzü gözləyin, o, ağızını açıb şaşqın-şaşqın baxsa da, hər halda, siz özünüzü gözləyin!

Bu uşaq böyüyəcək.

O hansı xəmərdən yoğrulmuşdur? İlk təsadüf edilən bir parça palçıqdan. Bir ovuc torpaq götürürlər, üfürürlər – Adəm əmələ gəlir. Ancaq gərək ona Allahın əli toxunsun. Qamən bundan heç vaxt məhrum edilmir. Tale bu kiçik məxluqun qayğısına qalmağı öz üzərinə götürür. “Tale” sözü ilə biz qismən təsadüfə də nəzərə alırıq. Cəmiyyətin kobud palçığından düzəldilən bu cırıtdan cahildir, nadandır, kobuddur; mühit onu çaşdırmışdır; o, cəmiyyət tör-töküntüsünün övlədidir – bu vəziyyət ilə o ioniyalımı olacaq, ya beotiyalımı? Bir gözləyin, vaxt olacaq, currit rota l həm miskin taleli, həm də yüksək qismətli insanlar yaradan Parisin ruhu, bu iblis, Roma dulusçusunun əksinə olaraq, parçanı küpəyə çevirəcək.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Qamən mülkünün sərhədi.

Qamən şəhəri xoşlayır; lakin qamən filosof olduğundan təkliyi də xoşlayır: Fusk kimi urbis amator-ü2 Horatsi3 kimi ruris amator-ü4.

Düşünə-düşünə gəzmək, yəni gəzmək xatirinə gəzmək – filosof üçün ən yaxşı vaxt keçirməkdir. Xüsusilə bu yerdə: bir çox böyük şəhərləri, qismən də Parisi əhatə edən bu kəndə bənzər yerdə, bu qarışıq, bu pis, lakin müəyyən bir xüsusiyyətə, iki cür xarakterə malik olan bu yerdə... Şəhərin ətrafını müşahidə etmək – amfibiyanı müşahidə etmək kimi bir şeydir. Ağacların sonu – taxtapuşların başlanğıcı, otların sonu – döşəmə yolun başlanğıcı, çöllərin sonu – dükənlərin başlanğıcı, sakit məişətin sonu – ehtirasların başlanğıcı, ilahi pıçıltıların sonu – insan danışığının başlanğıcı – şəhər ucqarlarında xüsusi maraq oyadan budur!

Xəyalpərəst adamları – elə də cazibədar olmayan yol ilə gedənlərin “qəmgin” sözü ilə damğaladığı bu ucqar yerlərdə gəzməyə məcbur edən də budur; üzəndən onların gəzintisi məqsədsiz kimi görünür.

Bu sətirləri yazan adam özü də bir vaxtlar Parisin ətrafında gəzməyi xoşlardı; bu gəzintilər indi onun üçün unudulmaz xatirələr mənbəyi olmuşdur. Bu qaçılanmış qazon, bu daşlı cığırılar, bu tabaşirli mergelin, ya gipsli torpaq, bu heriyə qalmış, ya becərilməmiş çöllərin sərt yeknəsəqliyi, heç gözlənilmədən bir az uzaqda gözə çarpan bostan, tezyetişən tərəvəz ləkləri, yabanılığa qarışmış qayğıkeş təsərrüfatçı əməyi, bu geniş və izsiz çöllər, alay təbillərinin döyüş gurultularını yada salan səslər, gecələr quldur yuvasına çevrilən bu boş yerlər, havada qanadları hərlənən külək dəyirmanı, daş karxanasının daş qaldıran çarxları, qəbiristanlıq tinlərindəki meyxanalar, gün düşən, kəpənəklərlə dolu olan böyük, boş sahələri dördbucaq şəklində əhatə edən yüksək, tutqun divarların əsrarəngiz gözəlliyi onu cəzb edirdi.

Güllə ilə dəlik-dəlik edilmiş mənfur Qrenel divarı, Qlasyer, Günet, Marnanın dik sahilində olan Mon-Parnas, Fos-o-Lu, Obye, Şatilyonda olan Mon-Suri, Tomb-İsuar, Pyer-Plat kimi əcaib yerlər çox az adama məlumdur. Şatilyondakı bu daş karxanasının daşı çoxdan tükənmişdir, indi orada ancaq göbələk bitir, ora taxtası çürümüş bir pilləkən enir. Roma Kampaniyası ümumiləşdirilmiş bir məfhumdur; Paris civarı da belə ümumiləşdirilmiş bir məfhumdur. Göz önündə canlanan mənzərələrdə çöldən, evdən, ağacdan başqa bir şey görməmək, ora səthi baxmaq deməkdir. Bütün gözə görünən şeylər Allahın təfəkkürüdür. O yerdə ki düzənlik şəhərlə birləşir, orada həmişə kədərli bir malxulya olur. Burada eyni zamanda həm təbiətin, həm də insanın səsi eşidilir. Burada hər şeyin öz xüsusiyyəti var.

Kim ki bizim şəhər civarı ilə birləşən və Parisin astanası hesab oluna bilən boş yerlərdə bizim kimi gəzibsə, yəqin, o, dəfələrlə, heç ağlagəlməyən yerlərdə, köhnə bir çəpərin arxasında, ya da tutqun bir divar tinində, hay-küylə pul-pul oynayan bir dəstə pis qoxulu, çirkli, tozlu, saçları daranmamış, cındır paltarlı, lakin peyğəmbərçiyindən çələng taxmış uşağa rast gəlmişdir. Bunlar öz evlərini tərk etmiş yoxsul uşaqlarıdır. Şəhərin kənarında onlar rahat nəfəs alırlar. Şəhərin civarı – onların oylağıdır. Onlar həmişə burada olur, burada boş-bekar veyillənirlər. Burada onlar bütün öz nalayiq mahnılarını açıq ürəklə oxuyurlar. Onlar həmişə burada olurlar. Daha doğrusu, onların əsl həyatı burada, adamların gözündən uzaqda, may, ya iyun günlərinin aydınlığı içində keçir. Evlərini tərk edən bu uşaqlar sərbəst yaşayırlar, özlərini xoşbəxt hiss edirlər, kiminsə qarşısında cavab verməyi özlərinə borc bilmirlər. Bir yerə yığışaraq, xırda, dəyirmi daşları diyirlədirlər: bu daşları baş barmaqları ilə vurub çuxura salırlar; qumara qoyulan bir çətə qara pul üstündə höcətləşirlər. Onlar sizi görən kimi, bir peşə sahibi olduqlarını, bir parça çörək qazanmaq lazım gəldiyini xatırlayırlar: sizə mayböcəyi doldurulmuş köhnə yun corab, ya da bir dəstə yasəmən almağı təklif edirlər. Bu qərribə təsadüf sizin Paris civarında olan gəzintinizə həm xoş, həm də acı bir gözəllik verir.

Bəzən uşaqların içində qızlar da olur; bu qızlar, bəlkə də, onların bacılarıdır? Bunlar yaşa dolmuş qızlardır; bunlar arıq, həyəcanlı, şən ürəkdir; onların əli gündən qaralmışdır; üzlərini çil basmışdır, ayaqları yalındır; lakin saçlarına çovdar sünbülü və lələ taxmışlar. Bu qızlardan bəzisi çovdar zəmisinin içinə girib albalı yeyir. Axşamlar onların gülüşünü eşitmək olar. Gah isti günorta günəşi altında görünən, gah da əlaqaranlıqda güclə nəzərə çarpan bu uşaqlar burada gəzişən bir xəyalpərəstin fikrini xeyli vaxt məşğul edir, bu mənzərə onun xülyasına qarışır. Paris – mərkəzdir, civarları onun dairəsidir; uşaqların təsəvvüründə bütün Yer kürəsi bundan ibarətdir. Heç bir şey onları bu xətdən qırağa çıxmağa məcbur edə bilməz. Balıq susuz yaşaya bilmədiyini kimi, onlar da Paris havasından kənardə yaşaya bilməzlər. Qarovulxanadan iki lö qıraqda olan yerlər onlar üçün boşluqdur. Kainat onlar üçün – İvri, Jantilyi, Arkeyl, Belvil, Obervilye, Menilmontan, Şuazi-le-Rua, Bilyankur, Medon, İssi, Vanvr, Sevr, Püto, Nelyi, Çenevilye, Kolmomb, Romenvil, Şatu, Anyer, Bujival, Nanter, Engen, Nuazi-le-Sek, Nojan, Hurne, Dransi, Hones ilə qurtarır.

ALTINCI FƏSİL.

Bir az da tarixdən.

Bu kitabda təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi dövrdə – bu, təxminən, bizim dövrümüzdür – hər küçənin tinində indiki kimi keşikçi durmazdı (bu, yaxşı bir iş olsa da, bu haqda indi söz açmağın yeri deyil), Paris onda bu kiçik sərsərilərlə dolu idi. Statistikanın verdiyi məlumatdan görünür ki, polis işçiləri hər il tutatutda hasarlanmamış boş yerlərdən, tikilən binalardan, körpülərin tağı altından orta hesabla iki yüz altmışa qədər yurdsuz uşaq tutarlarmış. Ad çıxaran bu yuvalardan birində “Arkol körpüsü qaranquşları” əmələ gəlmişdi. Ümumiyyətlə desək, bu, bütün ictimai xəstəliklərin ən dəhşətlisidir. Böyüklərin etdiyi bütün cinayətlər öz başlanğıcını uşaqların sərsəri həyatından alır.

Lakin Parisi istisna etmək lazımdır. Yuxarıda göstərilən statistika məlumatına baxmayaraq, Parisin müəyyən dərəcədə buna haqqı vardır. Bütün böyük şəhərlərdə kiçik sərsəriləri məhv olmuş insan hesab etmək mümkündür. Harada olursa olsun, uşaq ki başlı-başına buraxıldı, sanki, tale özü onu bizim cəmiyyətin qəbahətləri içində batıb qalmağa məhkum edir, cəmiyyət onun namusunu, vicdanını əlindən alır; lakin Paris qaməni belə deyil: o, zahirən azğın, pozğun görünsə də, daxilən təmiz qalır – biz bunu təkidlə deyirik. Bu gözəl hadisə, xüsusilə, bizim xalq inqilablarının təmizliyində çox parlaq surətdə ifadə olunmuşdur; okean sularında ərimiş duz olan kimi Parisin də havasında adamları pozğunluqdan qoruyan ideyalar vardır. Paris havasını tənəffüs etməklə öz ruhunu qoruyursan.

Lakin, hər necə olsa, bu uşaqlara rast gəldikdə adamın ürəyi iztirab içində sıxılır, sanki, onları öz ailələrinə bağlayan sapların qırılmış uclarını görürsən. Mədəniyyətin hələ təkamülə erməmiş indiki vəziyyətində bu cür dağılan ailələrin olması heç də təəccüblü deyil. Bu ailələr çalışırlar ki, artıq ağızdan yavaşca canlarını qurtarsınlar, buna görə də öz uşaqlarının taleyinə laqeyd baxır, onları küçəyə atırlar. Yurdsuz uşaqlar da buradan meydana çıxır. İnsana kədər verən bu hadisə elə adi bir şey olmuşdur ki, “Paris küçələrinə atılmaq” kimi xüsusi bir ifadə də əmələ gəlmişdir. Yeri gəlmişkən, bunu da deyək ki, uşaqlara qarşı olan bu etinasızlıq köhnə mütləqiyyəti heç də narahat etmirdi. Cəmiyyətin aşağı təbəqələrində bir qədər avara və sərsəri adamların olması yuxarı dairələrin işinə yarayırdı, bu, varlılar hakimiyyətinin xeyrinə idi. “Qara camaat”ın uşaqları arasında təhsilin yayılması “zərərli” bir əhkam şəklini almışdı. “Bizə yarımçıq adamlar lazım deyil” hökmü günün tələbi olmuşdur. Uşaq nadanlığı isə məntiqi olaraq uşaq yurdsuzluğundan meydana gəlir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, mütləqiyyətin hərdənbir uşaqlara ehtiyacı olurdu, onda küçələri uşaqlardan təmizləməyə başlayırdılar.

Uzağa getmək lazım deyil: XIV Lüdovikin vaxtında kralın arzusu ilə – bu, çox ağıllı bir arzu idi – donanma yaratmaq qərarına gəlirlər. Bu öz-özlüyündə yaxşı fikir idi, lakin, görək bu fikir necə yerinə yetirilirdi. Yelkənli gəmilər küləyin əlində bir oyuncaqdır; bu gəmilərlə yanaşı, kürək, ya buxar vasitəsilə hər tərəfə sərbəst hərəkət edən yedək gəmiləri olmasa, donanma yaratmaq mümkün deyil. O zamanlar donanmada indiki buxar gəmilərinin yerini kürəkli gəmilər tuturdu. Buna görə də kürəkli gəmilər əldə etmək lazım idi. Lakin kürək çəkənlər olmasa, kürəkli gəmilər hərəkət edə bilməzdi. Buna görə də kürək çəkənlər əldə etmək lazım idi. Kolber əyalət intendantları və parlamentləri vasitəsilə bacardığı qədər kürək cəzasına məhkum edilən adamların sayını artırırdı. Məhkəmə məmurları bu məsələdə ona çox böyük xidmət göstərirdi. Təntənəli kilsə mərasimi yanında keçən bir adam şlyapasını çıxartmadımı – bu, hugenot hərəkət hesab edilirdi: onu tutub kürəkli gəmilərə göndərirdilər. Küçədə bir uşağa rast gəldilərmə - əgər onun on beş yaşı tamam olubsa, özü də yurdsuzdursa – onu da tutub kürəkli gəmilərə göndərirdilər. Budur, əzəmətli səltənət, əzəmətli dövr!

XV Lüdovikin vaxtında Paris küçələrində uşaqların itdiyi də olurdu. Polis işçiləri onları naməlum, əsrarəngiz bir məqsəd üçün oğurlayırdı. Adamlar dəhşət içində pıçıldaşır, kral vannalarının al rəngli olması barəsində qorxunc mülahizələr yürüdükdülər. Barbye də bunu sadələvhəsinə nəql edir. Belə hallar da olurdu: polis işçiləri uşaq çatışmadığı üçün ata-anası olan uşaqları da tuturdular. Uşaqları tutulan atalar dəhşət içində polis işçilərinin üstünə cumurdular. İş belə olanda məsələyə parlament qarışır, ölüm cəzası kəsirdi: boğazından asılsın! – Kim? Polis işçilərimi? - Xeyr, atalar!

YEDDİNCİ FƏSİL.

Qamenlər hind kastası düzəldə bilərdilər.

Paris qamenləri kasta kimi bir şeydir. Bunu da demək lazımdır ki, oraya hər adam daxil ola bilməzdi.

“Qamen” sözü ilk dəfə 1834-cü ildə mətbuata düşdü və “qara camaat” dilindən ədəbi dilə keçdi. Bu söz birinci dəfə “Klod Ke” adlı kiçik bir hekayədə işlədilmişdir. Böyük bir qalmaqla düşdü. Ancaq söz mətbuatdan çıxmadı.

Qamenlərin bir-birinə olan hörməti müxtəlif səbəblərə əsaslanırdı; biz bir qameni yaxından tanıyırdıq; o öz yoldaşları arasında böyük hörmətə malik idi; yoldaşları ona böyük iftixarla baxırdı, çünki o, Rotterdam kilsəsinin zəng qülləsindən yıxılan bir adamı görmüşdü. Əlillər evi qübbəsindən götürülən heykəllər müvəqqəti olaraq dal həyətə qoyulmuşdu; bir qamen də gizləncə bu həyətə girib oradan bir az qurğuşun “çırpışdırdığı” üçün, bir başqası da bir dilcanın çevrildiyini gördüyü üçün hörmət qazanmışdı. Bir ayrısı da ona görə hörmət qazanmışdı ki, o az qala bir burjuanın gözünü çıxaran əsgəri “manşırlandı”.

Bax, buna görə də bir Paris qameninin söylədiyi bu sözlər anlaşılıb olur: “İlahi! Gör mən nə bədbəxtəm! Heç belə bir şey olar: hələ mən ömrümdə bir dəfə də adamın altıncı mərtəbədən yıxıldığını görməmişəm!” (həm də bu qamen “mən” sözünü min, “mərtəbə” sözünü mərtəbə şəklində tələffüz etmişdi). Qamenin həyatına bələd olmayan adamlar bu dərin mənalı sözlərə gülürlər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bir kəndli aşağıda söylənilən bu sözləri heç də pis deməmişdir: “Mənə bax, atam, sənin arvadın xəstələnmiş və xəstəlikdən ölmüşdür, bəs niyə sən həkim çağırمامısan?” O da belə cavab vermişdir: “İltifat buyurun, cənab, biz kasıb adamlarıq, biz öz gücümüzə ölürük”. Bu sözdə bütün kəndli ətaləti ifadə olunduğu halda, Paris civarında yaşayan bir uşağın da azad fikirlilik olması və anarxizmi aşağıdakı bu sözlərlə ifadə olunmuşdur: ölümə məhkum edilən və edam yerinə aparılan bir cani arabada keşişin öyüd-nəsihətini dinləyirmiş; qamen bunu görüb nifrətlə deyir: “Bir bax, o, keşişlə danışır! Gör nə qorxaqdır!”

Qamenin dini məsələlərdə göstərdiyi cəsarət ona hörmət qazandırır. Azad fikirlilik çox mühümdür.

Edam yerində olmaq onun borcudur. Qamenlər gilyotinə baxırlar, gül-gülə bir-birinə söz atırlar, gilyotinə cürbəcür, həm də məzəli ad verirlər: “Əlvida, sup”, “Deyingən qarı”, “Mavi (səməvi) anacıq”, “Son loğma” və sairə, və sairə. Onlar bir şeyi gözdən qaçırmamaq üçün divarların üstünə çıxırlar, eyvanlara qalxırlar, ağacları dırmaşırlar, barmaqlıqlardan sallanırlar, bacalardan yapışıb baxırlar. Qamen həm fitri taxtapuşdüzəldən, həm də fitri dənizçidir. Onun nə taxtapuşdan, nə də dor ağacından qorxusu var. Heç bir şənlik onun üçün Qrö meydanındakı edamlara tay ola bilməz. Sanson və abbat Montes onun üçün, doğrudan da, ən məşhur adamlardır. Qamenlər ölümə məhkum edilən bir adama ürək vermək üçün onu hay-küylə qarşılayırlar. Bəzən onunla fəxr edirlər. Lasner qamen olanda və Dotenin mərdcəsinə öldüyünü görəndə, öz taleyini qabaqcadan hiss edirmiş kimi, bu sözləri söyləmişdi: “Mənim ona paxıllığım tutur!”

Qamenlərdən heç biri Volterin adını eşitməmişdi, amma Papavuanı çox gözəl tanıyırdılar. Bu qəhrəmanlar yığını içində “siyasətçilərlə” qatillər arasında fərq qoymurlar. Son dəqiqədə kimin nə simada olması haqqında söylənilən rəvayətlər eyni dərəcədə mühafizə edilir. Məlumdur ki, edam vaxtı Toleronun başında ocaqçı şapkası, Avriilin başında xəz furajka, Luvelin başında girdə şlyapa varmış, dazbaşı qoca Delaport başıaçıq imiş, Kasten çox qəşəngmiş, üzü də qırmızı imiş, Boriesin qısa, balaca, romantik saqqalı varmış, Jan Marten aşırmasını açmamış, ana-oğul Lekufe bir-birilə deyişirmişlər. Qamenlərdən biri çıxıraraq onlara deyibmiş: “Səbətinizdəkini bölüşdürdüyünüz bəsdir!” Bir başqası Debakeranın necə aparıldığını görmək istəyirmiş, lakin boyu balaca olduğundan izdiham içində heç bir şey görmürmüş, buna görə də, sahil küçəsindəki fənər dirəyini gözaltı eləyib, ora dırmaşmağa başlayır. Qarovulda duran jandarma onu görüb, qaşqabağını tükür. Qamen ondan xahiş edir: “Cənab jandarma, icazə verin bura dırmaşım!”

Sonra da hökumət xidmətçisinə ürək-dirək vermək üçün əlavə edir: “Yıxılmaram”. Jandarma da ona belə cavab verir: “Yıxılırsan, ya yıxılmazsan – mənə nə?!”

Qamenlər bədbəxt hadisələrə çox böyük əhəmiyyət verirlər. Məsələn, ən böyük hörmət o qamenə edilir ki, o, təsadüfən bir yerini “lap sümüyə kimi” kəsmiş olsun.

Qamenlərin arasında yumruğun da hörməti az deyil. Qamenin ən xoşladığı söz budur: “Mən yaman güclüyəm. Bir bax!” Solaxaylıq yamanca qıbtə edilən xüsusiyyət, gözlərini çəpləşdirmək çox qiymətli bir keyfiyyət hesab olunur.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Bu fəsildə son kralın nəzakətli bir zarafatından bəhs olunur.

Yay girəndə qamen qurbağaya çevrilir. Axşamlar o, hava qaralandan sonra bütün abır-həya qanunlarını, polis qaydalarını pozaraq, kömür barjından, ya paltaryuyulan saldan özünü Austerlits, ya İen körpüsü qarşısında başısağa Senaya atır. Lakin polis işçiləri də yatmır; buna görə də çimmək üçün özünü çaya atan qamen çox pis vəziyyətə düşür, bu, qamenlər arasında qardaşlıq xəbərdarlığının meydana gəlməsinə səbəb oldu. 1830-cu ilə yaxın bir vaxtda şanlı bir ad çıxaran bu xəbərdarlıq – qamendən qamenə verilən strateji bir xəbərdarlıqdı. Bu xəbərdarlıq, Homerin qitələri kimi, həm də Elevzin şənlikləri melopei kimi, az başadüşülən vurğularla təyin edilir, bunda antik dövrün “Evoel”si səslənir. Qamenlərin bir-birinə etdiyi xəbərdarlıq bu idi: “Hey, tüti, he-ey, yatma, fironlar yaxındadır, tərپən, şələ-küləni yığışdır, cəld ol, özünü çirkab kanallarına ver!”

Bu miğmiğalar arasında hərdən (onlar özlərinə “mığmığa” deyirlər) oxuyan, yazan da olur, lakin şəkil çəkməyi, pis də olsa, bacarırlar. Onlar əsrarəngiz yollarla bir-birini öyrədərək istedad sahibi olurlar; belələri cəmiyyət üçün faydalı ola bilər. Qamen 1815-ci ilə kimi hindtoyuğunu yamsılayır, onun kimi “qur-qur” edirdi. 1830-cu ildən 1848-ci ilə kimi bütün divarlarda armud şəkli çəkirdi. Bir gün Lui-Filipp axşamçağı piyada saraya qayıdarmış; yay imiş, görür ki, balaca bir uşaq pəncəsi üstə qalxaraq, tər tökə-tökə, Nelidə barmaqlıq dirəklərinin birinə kömürlə böyük bir armud şəkli çəkmək istəyir. Kral Lui-Filipp IV Henrixdən irsən keçən və ona xas olan bir mehribanlıqla uşağa kömək edərək özü armud şəkli çəkir, sonra da ona bir luidor pul verərək deyir: “Burada da armud şəkli var”.

Qamenlər səs-küyü xoşlayırlar, qalmaqal olanda sevinirlər. Onların “keşişdən” zəhləsi gedir. Bir gün görürlər ki, bu haramzadələrdən biri “Universitet” küçəsində 69 nömrəli evin darvazasına burun şəkli çəkir. Yol ilə gedənlərdən biri deyir: “Sən niyə belə şey eləyirsən?” Uşaq da ona belə cavab verir: “Burada keşiş yaşayır”. Bu evdə, doğrudan da, papa nümayəndəsi yaşayırmış.

Qamendə Volter ruhu nə qədər qüvvətli olsa da, o, fürsət düşəndə, kilsə xorunda iştirak etməkdən boyun qaçırmır: bu zaman o öz vəzifəsini vicdanla yerinə yetirir. İki şey var ki, qamen çox istəyir bunu etsin, ancaq edə bilmir, bu ona Tantal əzabı verir. Bunlardan biri hökuməti yıxmaqdır, ikincisi də öz şalvarını yamanmağa verməkdir.

Qamen Parisin bütün polisləri lap yaxşı tanıyır, onlardan hansına rast gəlsə, adını lap düzgün deyir. Kim olduqlarını bir-bir sadalaya bilir. Qamen bütün polislərin xasiyyətini öyrənir, hər polis nəfəri haqqında onun müəyyən fikri var. Qamen polis nəfərinin qəlbini canlı kitab kimi oxuyur və o saat sizə məlumat verir: “Bax, bu, böhtançıdır; bu, acıqlıdır; bu, adamdöyəndir, bu – lap gülməlidir (bütün bu böhtançı, acıqlı, adamdöyən, gülməli sözlərinin onun dilində başqa bir mənası var), bax, bu özünü elə göstərir ki, guya, yeni körpünün sahibidir, camaatı sürəhinin o biri tərəfində, karnizdə gəzməyə qoymur, bax, bunun da çox pis xasiyyəti var; adamların qulağını dartır” və sairə və sairə.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Qallıyanın qədim ruhu.

Bazar oğlu Poklenin bu uşaqla nəşə bir qohumluğu vardı; Bomarşenin də elə. Qamenlik – qall xarakterinin müxtəlif şəkillərindən biridir. Bu, ağıla qarışaraq, bəzən ona tündlük verir – alkoqol şəraba tündlük verən kimi – bəzən də ona nöqsan gətirir. Fərz edilsə ki, Homer boşboğazlıq edir, onda Volter haqqında belə demək olar: “O, qamenlik edir”. Kamill Demulen Paris civarında yaşayan bir adamdı. Baş verən möcüzələrə qarşı çox nəzakətsizlik göstərən Şampione Paris küçəsində böyümüşdü. O hələ uşaqkən Sen-Jan-de-Bove və Sent-Etyen-dü-Mon kilsələrinin kandarını “sulayırmış”. O, müqəddəs Cenevye rakasına kobudcasına “toxunmağı” adət etdiyi halda, heç düşünmədən müqəddəs Yanuarın camına komanda vermişdi.

Paris qameni, eyni zamanda, həm adama hörmət edər, həm adamı ələ salar, həm də həyasızdır. Onun dişləri pisdır, çünki yeməyi yaxşı deyil, mədəsi də yaxşı işləmir; amma gözləri çox yaxşıdır, çünki o, ağıllıdır. Lap İohovanın yanında o heç çəkinmədən bir ayağı üstə atıla-atıla cənnət pilləkəni ilə yuxarı da qalxar. Qamen bıçaq boksunun ustasıdır. Onun inkişaf yolları məlum deyil. Budur, o, belini əyərək qanovda oynayır, lakin birdən belini düzəldərək, üsyanda iştirak edir. Top atəşi onun cəsarətini qıra bilmir: bir anda bu, dəcəl bir qəhrəman olur. Balaca bir fivalı kimi o, başı üstündə aslan dərisini silkələyir. Təbilçisi Bara Paris qameni idi. Müqəddəs kitabda təsvir edilən at “Qu-qu”, - deyərək səslənən kimi, o da “İrəli!” - deyərək çağırır və bir anda bu balaca uşaq böyüyərək, bir azman olur.

Qamen ancaq qəbahətlər övladı deyil, o həm də yüksək ideallar övladıdır. Molyer ilə Bara arasındakı məsafəni ölçün.

Sözümüzü xülasə edək: qamen əylənən bir məxluqdur, çünki bədbəxtdir.

ONUNCU FƏSİL.

Ecce Paris, esse homo1.

Sözümüzü bir də xülasə edək: vaxtıyla Roma graeculus2-u nə idisə, indi də Paris qameni odur.

Qamen – alnında köhnə dünyanın qırıqları olan uşaq – xalqdır.

Qamen – millətin zینəti, eyni zamanda, xəstəliyidir. Bu xəstəliyi müalicə etmək lazımdır. Nə ilə? Oxumaqla.

Oxumaq milləti sağlamlaşdırır.

Oxumaq milləti maarifləndirir.

İctimai əlaqələr sahəsində bütün nəcibliyin yeganə mənbəyi elmdir, ədəbiyyatdır, incəsənətdir, təhsildir. İnsanları tərbiyə edin, tərbiyə edin! İnsanlara bilik işığı verin ki, onlar sizi isidə bilsin! Gec-tez böyük bir məsələ – ümumtəhsil məsələsi – inkaredilməz bir həqiqət kimi özünə haqq qazanacaq, onda hökumət başında duran adamlar fransız tərəqqipərvər fikrinin təzyiqi altında iki şeydən birini seçməyə məcbur olacaqdır: kimə əsaslanmaq lazımdır - Parisin həqiqi oğlunamı, ya Parisin qameninəmi; maarif şüası ilə yandıran parlaq alovamı, ya nadanlıq qaranlığında titrəyən bataqlıq işığınamı?

Qamen – Parisin, Paris – dünyanın mücəssəməsidir.

Çünki Paris hər şeyi əhatə edir. Paris – bəşəriyyətin beynidir. Bu qərribə şəhər keçib-getmiş və hal-hazırda davam edən bütün adətləri, xasiyyətləri kiçik bir şəkildə özündə əks etdirir. Parisə baxanda, elə bil ki, ümumbəşər tarixinin iç üzünü, onun aralıqlarında isə göyü və ulduzları görürsən. Parisin öz kapitolisi var – bu, şəhər bələdiyyə idarəsidir; Parisin öz Parfenonu var – bu, Roterdam kilsəsidir; Parisin öz Aventin təpəsi var – bu, Sent-Antuan civarındadır; Parisin öz Azinarisi var – bu, onun Sorbonnasıdır; öz Panteonu var – burada da ona Panteon deyilir; öz müqəddəs yolu var – bu, İtaliyalılar bulvarıdır; öz Küləklər qülləsi var – bu, onun əfkar-ümumiyyəsidir; Paris də adamı Hemoniyadan aşağı atmır – onu camaat qarşısında ələ salır. Onun majo3-suna – lotu-bambılı, transteverlisinə – civar əhalisi, hamma4-sına qarmaqçı, ladzaronuna – cibgir, kokneyinə – ədəbaz deyilir. Harada nə varsa – Parisdə də var. Dümarsenin balıqsatan alverçi qadını Evripidin göyörtisatan qadınına söz ata bilər; diskatan Veyan kəndirbaz

Foriozonda canlanır; əsgər Ferapontiqon qrenader Vadsbongerlə qol-qola gəzə bilər; antikçi Damasip, yəqin ki, özünü Parisin köhnə şey satan alverçiləri ilə bir yerdə çox yaxşı hiss edər; Sokrat, əlbəttə, Vensen qalasına, Didro isə Aqoro tərəfindən həbsxanaya salınardı; kirpi qızartmasını Kurtulus icad etmişdisə, yağda qızardılmış rostfibi də Qrimo de la Renyer icad etmişdir; Ulduzlar tağının yuvarlaq günbəzində biz Plavtın yenidən əhya olunmuş trapesiyasını görürük; Apuleya rast gələn və Afina portikində qılinc udur; qardaşoğlu Ramo ilə havayıyeyən Kurkulyon bir-birinin lap yaxşı tayı olardı; d'Eqrfeyl Erqasili Kambaseses ilə tanış etməyi yadından çıxartmazdı; şıq geyinən dörd romalını – Aleksimarxı, Fedromu, Diabolu və Arqirippi bizim dövrümüzdə poçt karetasında Kurtildən Labata qayıtdığını görmək olar; Avl Keli Konqrionun qarşısında – Şarl Nodye Polişinelin qarşısında dayanandan artıq dayanmamışdır; doğrudur, Martona rəhmsiz demək olmazdı, lakin Pardaliska da elə deyildi ki, ona yaxın durmaq mümkün olmasın; məzəli bir adam olan Pantolab indi də ingilis kafesində kefcil Nomentanı ələ salıb gülür; Kermohen Yelisey çölündə tenor oldu, kələkbaz Frazi isə, Bobeş kimi geyinərək, onun qabağında gəzə-gəzə verilən pulu yığır; zəhlətökənin birisi sürtükünüzün düyməsindən yapışıb sizi Tüilridə dayandırır və iki min il sonra sizi Fesprionun sözlərini təkrar etməyə məcbur edir: “Quis properantem me prehendit pallio”¹. Plavtın “Epidik” komediyasından. Suren şərabı – saxtalaşdırılmış alban şərabıdır; Dezojyenin ağzınacan doldurulmuş qədəhi heç də Balatronun dolu camından geri qalmır; yağışlı gecələrdə Eskvilindən necə işıq gəlirdisə, Per-Laşezdən də elə işıq gəlir, yoxsulun beş il müddətinə satın aldığı qəbir qulların kirayə etdiyi tabut qiymətidir. Siz axtarın, görün elə bir şey tapa bilərsiniz ki, Parisdə olmasın. Trofininin camında olan şey Mesmerin qabında tapılar; Erqrafıl Kaliostroda əhya olunur; Brahman Vazafanta qraf Sen-Jermendə təcəssüm edilir; Sen-Medar qəbiristanlığının möcüzələri Dəməşqdəki Ümumiyyə məscidinin möcüzələrindən heç də geri qalmır.

Parisin öz Ezopu var – bu, Mayedir, öz Kanidiyası var – bu, cavan qız Lenormandır. Vaxtı ilə Delfa kimi, Parisin də rahatlığını işıldayan ruhların zühuru pozur; Dodona sacayağını hərlədən kimi, o da masaları hərləməklə məşğul olur. Roma kurtizan qadınını taxta çıxarırdı, o da qrizet qadınını taxta çıxarır; hər halda, əgər XV Lüdovik Klavdidən pis idisə, xanım Dübarri Messalinadan yaxşıdır. Paris yunan fikir aydınlığını yəhudi ürəksınıqlığı, qaskon boşboğazlığı ilə birləşdirərək görünməmiş insan tipi yaradır, lakin belə insan əvvəllərdə olmuşdur, bununla biz üz-üzə də gəlmişik. Paris Diogeni, İovu, Hoqqabazı bir-birinə qarışdırıb navala etməklə, kabusu “Konstitusionalist”in köhnə nömrələri ilə bəzəməklə Şodruk Düklonu vücuda gətirir.

Plutarx “Zalım hökmdarı heç bir şey yumşaltmaz” deyirdisə də, Sullanın və Donisianın vaxtında Roma dinc idi, narazılıq etmədən öz şərabına su qatırdı. Var Vibiskin doktrinör mədhiyyəsinə inanırlarsa, onda Tibr Leta rolunu oynayırdı; Var deyir: “Ntra grasshos Tiberin habemus. Bubure Tiberim, id est seditionem oblivis”. “Paris hər gün milyon litr su içir, lakin bu ona yeri gələndə zəng vurub haray qaldırmağa mane olur”.

Bununla belə, Paris yaxşı oğlandır. O, şahənə bir əda ilə hər şeyi qəbul edir, sevgi məsələsində çox da tələbkar deyil; onun Venerası – Honttentot qızlarındanandır; o gülmək xatirinə hər şeyi əfv etməyə hazırdır; cismani eybəcərlik onu şənləndirir, mənəvi eybəcərlik əyləndirir, qəbahət kefini açır; sən dələduz da olsan, məzəli oldunmu, bu, onun xoşuna gəlir. Hətta həyasızlığın son pilləsi olan riyakarlıq da onu acıqlandırmır; o, çox oxumuşdur, belə ki, dona Bizilio gələndə burnunu tutmaya bilər; Tartüfün duası onu Priapın “hıçqırığı” Horatsini narahat edəndən daha artıq düşündürmür. Kainatın sifətində olan xətlər Parisin alnında təkrar olunur.

Əlbəttə, Mabil bağında verilən bal Yanikul təpəsində oynanılan polimniya rəqsləri deyil, lakin aradüzəldən qadın Stafila bakirə qız Planesiyanı güdən kimi, qalantereya malları satan xırdavatçı qadın da eynən bu cür orada yüngül əxlaqlı qadın güdür. Məlum şeydir ki, Döyüş qarovulxanası Kolizey deyil, lakin orada da, vaxtı ilə Sezarın qarşısında olduğu kimi, vəhşilik göstərirlər.

Suriyada yeməxanada işləyən xidmətçi qadınların Seqo xaladan daha qəşəng olduğunu güman etmək lazımdır. Virgili həmişə Roma aşxanalarına getdiyi kimi, Davil d'Anje, Balzak və Şarle Paris meyxanalarına gedərmiş. Paris şahənəlik edir. Parisdə dahilər işıq saçır, təlxəklər meydan sulayır. Parisdə Adonay guruldaya-guruldaya, ildırımlar saça-saça, on iki çarxlı arabasını sürətlə sürüb gedir; Silen də öz eşşəyinə minib Parisə gəlir. Silen dedikdə – Rampono nəzərdə tutulsun.

Paris – kosmosun sinonimidir. Paris – Afinadır, Romadır, Sibarisdir, Qüdsdür, Pantendir. Mədəniyyətin, vəhşiliyin bütün növləri burada qısaca təmsil edilmişdir. Parisin əlindən gilyotin alınsaydı, o bundan son dərəcə narazı qalardı.

Qrev meydanı az miqdarda zərərli deyil. Belə əbədi bir bayram belə ədviyyat olmadan bayram ola bilərdimi? Bizim qanunlar çox aqılanə surətdə bunu nəzərə almışdı, qan da gilyotin bıçağından bu bitib-tükənməyən karnavalın üstünə damcı-damcı tökülür.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Ələ sala-sala hakimlik etmək.

Parisin hüdudunu göstərmək olma, belə bir hüdud yoxdur. Bütün şəhərlərdən ancaq o, hökmündə olanları istehza edə-edə öz itaəti altında saxlaya bilmişdir. İskəndər həyəcanla demişdir: “Ey afinalılar, xoşunuza gələrlər!”

Paris yalnız qanun deyil, bundan da böyük şeylər yaradır. O, dəb yaradır; o, dəbdən də böyük şeylər yaradır; o, mühafizəkarlıq yaradır. Ağına gəldimi, birdən axmaq olur: bəzən belə şeylər də edir; onda bütün dünya onunla bərabər axmaqlaşır; sonra da yuxudan ayılır, gözlərini silə-silə bu sözləri deyir: “Mən axmaq deyiləmmi?!” Qulaqbatırıcı bir səslə düz bəşəriyyətin üzünə gülür. Belə bir qəribə şəhər olarmı? Burada aqlasığmayan bir şəkildə böyüklük təlxəkliklə, parodiya əsl əzəmətlə yola gedir, eyni ağız bir gün Sur-İsrafil, sabah uşaq tütəyini çalır. Parisin şahənə şən xasiyyəti var. Onun əyləncələrində ildırımlar, dəcəlliklərində böyük qüdrət var. Burada bəzən üz-göz qırıqdırma fırtına qoparır. Bu fırtınanın partlayışlarından, vuruşmalarından qopan uğultular dünyaya yayılır. Onun şah əsərləri, əcaib şeyləri, dastanları, eyni zamanda, bütün hədyanları dünyanın malı olur. Onun gülüşü, vulkan ağzından qopmuş kimi, yer üzünü bir lava tək bürüyür. Onun buffonadlarından qılgıncımlar saçılır. O eyni dərəcədə həm öz hədyanlarını, həm də ideyalarını xalqlara qəbul etdirir. Bəşər mədəniyyətinin ən yüksək abidələri onun istehzalarına müticəsinə dözürlər, əylənməsi üçün öz əbədiliyini onun ixtiyarına verir. O həşəmətli, onun misli-bərabəri görünməyən, dünyaya azadlıq gətirən 14 iyulu var; o bütün xalqları top-top oyunu zalında and içməyə çağırır; onun 4 avqust gecəsi vur-tut üç saat ərzində feodalizmin minillik hakimiyyətini yıxır. O, fitri sağlam düşüncəni insan iradəsinin bir-birinə razılaşdırılmış hərəkətinə çevirə bilir. O, bütün yüksək, əzəmətli şeylər şəklində meydana gəlməklə böyüyüb artır. Onun parıltısı Vaşinqtonun, Kostyuşkonun, Bolivarın, Botssarisin, Riyeqonun, Bemin, Maninin, Lopetsin, Con Braunun, Haribaldinin üzərinə düşür. Bəşər ümidi harada parılsa, o oradadır. O, 1779-cu ildə Bostondadır, 1860-cı ildə Leon adasındadır, 1848-ci ildə Peştdədir, 1860-cı ildə Palermondadır. O, Xarpers-Ferridə, bərə üzərində toplaşan amerikan abolisionistlərinin də, hava qaralanda Arçidə, dəniz qırağında, Hotsinin aşxanası qabağında yığışan Ankana vətənpərvərlərinin də qulaqlarına amiranə bir səslə Azadlıq parolunu pıçıldayır.

O, Kanarisi, Kviroqu, Pizakanı doğurur; yer üzərində olan bütün böyük işlər öz başlanğıcını ondan alır. Ondən ilham alan Bayron Missolonqda, Maze Barselonda ölür; Mirabonun ayağı altında o, xitabət kürsüsü, Robespyerin ayağı altında vulkan ağzıdır; onun kitabları, teatrları, incəsənəti, elmi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi dərs kitabı vəzifəsini yerinə yetirir. Bütün insanlar bu kitabları oxuyur, bu kitablardan öyrənir, onun hər an üçün Paskalı, Renyosu, Korneli, Dekartı, Jan-Jakı, Volteri, əsrlər üçün Molyeri var; o öz dilində bütün xalqları danışmağa məcbur edir, bu dil kəlam hökmünü alır; o, bütün beyinlərə tərəqqi ideyasını qoyur, onun mübarizədə yaratdığı azadlıq nəzəriyyələri nəsillər üçün sədaqətli bir silah kimi xidmət edir; 1789-cu ildən başlayaraq, onun mütəfəkkirlərinin, şairlərinin ruhu bütün xalqların bütün qəhrəmanlarının qəlbində yaşayır. Lakin bu şeylər heç də ona sitallıq etməyə mane olmur, Paris adlanan bu nəhəng dahi, öz hikməti ilə dünyanın şəklini dəyişməklə bərabər, Bujinyonun burnunun şəklini kömürlə Tezey məbədi divarında çəkə bilir, ehramların da üstündə “Kredevil oğrudur” sözünü yaza bilir.

Paris həmişə dişlərini ağardır: o ya nərildəyir, ya gülür.

Bəli, Paris belədir. Onun taxtapuşları üzərində görünən xəfif çən – dünyaya yayılan ideyalardır. Əgər bilmək istəsəniz, o, daş və palçıq yığındır, lakin, hər şeydən əvvəl, hər şeydən yüksək, ruhca zəngin olan bir varlıqdır. O nəinki böyükdür, onun ucu-bucağı yoxdur. Soruşsanız ki, niyə? Ona görə ki, cəsarət edə bilir.

Cəsarət etmək! Tərəqqi cəsarətlə əldə edilir!

Bütün şanlı zəfərlər, az, ya çox dərəcədə igidliklə qazanılır. İnqilabın olması üçün Monteskonun onu qabaqcadan hiss etməsi, Didronun təbliğ etməsi, Bomarşenin elan etməsi, Kondorsenin hesaba alması, Aruenin hazırlaması, Russonun əvvəlcədən görməsi kifayət deyildi, Dantonun cəsarət etməsi lazım idi.

Cürətli olun! Bu çağırış da “fiat lux”¹ kimi bir şeydir. İrəli hərəkət etmək üçün bəşəriyyətin qarşısında həmişə zirvələr başında şanlı qəhrəmanlıq nümunələri olmalıdır. Qəhrəmanlıq tarixə parlaq işıqlar saçır, bu, insanların ən parlaq məşəllərindən biridir. Şəfəq də sökəndə cəsarət etmiş olur. Təşəbbüs etmək, israr etmək, tabe olmamaq, öz-özünə sadıq qalmaq, tale ilə tək-təkinə çarpışmaq, təhlükəni qorxmadan tərksilah etmək, ədalətsiz hakimiyyəti qamçılamaq, məst olmuş qalibiyyəti bədnam etmək, möhkəm durmaq, dönməmək – bax, insanlara lazım olan ibrət dərsi budur, budur onları ruhlandırان işıq! Prometey məşəlindən Kambronun tənbəki çubuğuna yenə də həmin qorxunc ildırım şığıyır.

ON İKİNCİ FƏSİL.

Xalqın varlığında yaşayan gələcək.

O ki qaldı Parisin “qara” camaatına, onlar yaşa da dolanda qamen olaraq qalır. Uşağın təsvirini vermək – şəhərin təsvirini vermək deməkdir; buna görə də biz bu qartalı öyrənmək üçün adi bir sərəçədən istifadə etdik.

Paris camaatı haqqında ən yaxşı təsəvvürü Paris civarında əldə etmək olar, biz bunun üstündə israr edirik: onun ən xalis cinsi, əsl siması buradadır; bütün bu “qara” camaat burada çalışır, burada əziyyət çəkir; əziyyətdə, zəhmətdə isə insanın həqiqi iki siması yaranır. Burada, heç kəsin tanımadığı hədsiz-hesabsız insan yığını içərisində, Şərab limanında işləyən hamballardan tutmuş, Monfokol zibilxanası dələduzlarına qədər, cürbəcür ən qəribə tiplər qaynaşır. Tsetseron buna – “Fex urbis”² deyir; Berk nifrətlə “mob”³ sözünü əlavə edir; “tör-töküntülər yığını”, “kütlə”, “cahil” sözü ürək ağrısı duymadan, çox asanlıqla söylənilən sözlərdir. Qoy belə olsun! Bunu deməkdən nə çıxar? Nə olsun ki, onlar ayaqyalın gəzir? Onlar savadsızdır, nə olar? Yoxsa elə buna görə siz onları başlı-başına buraxırsınız? Onların bədbəxtliyini lənətə çevirirsiniz? Yoxsa maarif gərək xalq kütlələri içərisinə nüfuz etməsin? Biz yenə də maarifə ünvanlanan dövətimizi təkrar edirik. Biz yenə də yorulmadan deyirik: “Maarif! Maarif!” Kim bilir, bəlkə də, bu qaranlıq dağılıb gedəcək. Məgər inqilablar dəyişiklik gətirmirmi? Siz, ey filosoflar, məni dinləyin: oxudun, öyrədin, izah edin, maarifləndirin, fikrinizi açıq deyən, ucadan danışın, şən bir ruhla gün işığında açıq hərəkət edən meydanlarla qardaş olun, gözəl xəbərlər söyləyin, əlifba kitabını səxavətlə bağışlayın, insan hüququnu elan edin, “Marselyoz” oxuyun, xalqda ehtiras oyadın, palıd ağaclarından yaşıl budaqlar qoparın. İdeyaları qasırgaya çevirin. Kütləni yüksəltmək olar. Biz ki bəzən insan fikrinin, insan hissənin guruldayaraq, dalğalanaraq, hayqıraraq əmələ gətirdiyi sarsılmaz tufanlardan istifadə edə bilərik. Bu yalın ayaqları, bu çılpacaq qolları, bu cındır paltarını, bu nadanlığı, həqarəti, bu cahilliyi böyük ideyaların fəthinə yönəltmək olar. Xalqa dərindən baxın, onda siz həqiqəti görürsünüz. Ayağınızın altındakı çirkli qumu dəmirçi ocağına atın, qoyun bu qum ərisin, qaynasın, onda o, gözəl kristala çevrilər. Qaliley və Nyuton bu kristal vasitəsilə ulduzları kəşf edərdi.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Balaca Qavroş.

Bu romanın ikinci hissəsində nəql edilən hadisədən təxminən səkkiz-doqquz il sonra Tampl bulvarında və Şato-d'O yaxınlığında, on bir-on iki yaşlı bir uşağa tez-tez rast gəlmək olardı. Bu uşaq bizim yuxarıda təsvir etdiyimiz qaməyə oxşaya bilərdi, ancaq bunun qəlbi boş və tutqundu; əslinə qalanda, onun yaşında olan uşaqlar kimi, o da gülmək istərdi. Bu uşağın ayağında kişi şalvarı vardı, ancaq bu şalvar atasının şalvarı deyildi; əynində arvad koftası vardı, ancaq bu anasının koftası deyildi. Özgə adamlar bu cır-cındırı ona yazıqları gəldikləri üçün vermişdilər. Amma onun atası da vardı, anası da. Atası onu tanımaq istəmirdi, anası da sevmirdi. O, ata-anası ola-ola yetim qalan uşaqlardandı; belə uşaqlara adamın, xüsusilə, yazığı gəlir. Bu uşaq özünü hər yerdən artıq küçədə yaxşı hiss edirdi. Daş küçələr onun üçün anasının qəlbi qədər sərt deyildi.

Ata-anası onu təpiklə həyata atmışdı.

O da bir söz demədən razı olmuşdu.

Bu, hay-küyü, diribaş, zirək, qızgın bir uşaqdı; onun solğun üzündə canlı, lakin xəstə bir ifadə vardı; o, şəhərdə veyillənirdi, nəğmə oxuyurdu, aşıq-aşıq oynayırdı, qanovlarda eşələnirdi, şey oğurlayırdı, lakin oğurluğu gülə-gülə, pişik kimi, sərçə kimi edirdi. Ona dəcəl deyəndə güldürdü, sərsəri deyəndə inciyirdi. Onun nə sığınacaq yeri, nə yeməyi, nə isti bir bucağı, nə də sevdiyi adam vardı, bununla belə, onun kefi kökdü, çünki sərbəstdi.

Bu zavallı uşaqlar böyüyəndə, dəyirman daşı altına düşən kimi, mütləq ictimai qayda-qanunun təzyiqi altına düşürlər və orada əzilirlər. Amma nə qədər ki uşaqlıqlar, balacadırlar – bundan canlarını qurtarırlar. Onlar hər der-deşikdə gizlənə bilirlər.

Lakin bu uşaq küçəyə atılsa da, iki-üç aydan bir öz-özünə deyirdi: “Gedim bir anamı görüm!” O, bulvarı tərək edər, sirkin, Sen-Marten darvazasının yanından ötər, sahil küçəsinə enər, körpülərdən keçər, özünü şəhər civarına yetirər, Salpetriyer xəstəxanasının qabağından gedər, düz oxuculara tanış olan 50-52 nömrəli evə, Qorbonun daxmasına gələrdi.

Bu 50-52 nömrəli daxma həmişə boş olardı, həmişə də üstünə bir parça kağız vurulardı, kağızda da yazılardı: “Otaqlar kirayə verilir”. İndi orada bir neçə adam yaşayırdı, bu, çox az təsadüf olunan hallardandı. Bu adamların bir-birilə heç bir əlaqəsi yox idi; Parisdə belədir. Bu adamlar yoxsul sinfindəndir; onlar sıxıntı içərisində güzəran keçirən xırda burjuvalıqdan get-gedə yoxsullaşır, cəmiyyətin ən aşağı dərəcəsinə çatırlar, nəhayət, gəlib nəcisatan və cır-cındır yığan olurlar. Bunların da yanına ancaq maddi mədəniyyətin tör-töküntüləri axıb gəlir.

Jan Valjan zamanındakı “əsas kirayənişin qadın” ölüb getmişdi, onun yerini eynən o cür qadın tutmuşdu. Filosoflardan biri, ancaq hansının olduğu yadında deyil, demişdir: “Qarılar heç vaxt azlıq eləmir”.

Bu təzə qarının adı Bürqon xala idi; onun həyatında heç bir mühüm şey olmamışdı, yalnız üç tutuquşu sülaləsi bir-birinin ardınca onun qəlbində hökmranlıq etmişdi.

Daxmadakı kirayənişinlər içərisində ən ağır vəziyyətdə bir ailə yaşayırdı: bu ailə ata ilə anadan, iki yetişmiş qızdan ibarət idi. Onlar ümumi daxmada, bizim əvvəllər təsvir etdiyimiz üç çardaqdan birində yaşayırdı.

Bu ailə, ilk baxışda, ayrı bir cəhətlə deyil, ancaq son dərəcə yoxsul olmaları ilə fərqlənirdi. Ailənin başçısı otağı kirayə edərək özünü Jondret adlandırmışdı. Jondret burada məskən salandan bir qədər sonra həmin arvadı çağıraraq dedi: “Ana, əgər təsadüfən burada italyalı, ya bəlkə də, ispaniyalı yaşadığını soruşsalar, onda bilin ki, bu, mənəm”. Bu arvad da, ondan əvvəlki arvad kimi, həm dalandar vəzifəsini görür, həm də pilləkəni süpürürdü; Jondretin bura gəlməsi, “əsas kirayənişin qadın”ın yaddan çıxmayan bir ifadəsinə görə, “heç bir şeyin gəlməsi”ni xatırladırdı.

Bu ailə – həmin cındır paltarlı şən uşağın ailəsi idi. O bura gəlirdi; o burada yoxsulluq və qəm-qüssədən başqa ayrı bir şey görmürdü; heç kəs onu gülər üzlə qarşılamırdı, bu daha kədərli idi; burada o ancaq soyuq ocağa, soyuq ürəklərə rast gəlirdi. İçəri girəndə ondan soruşurdular:

“Haradan gəlibsən?” O, belə cavab verirdi: “Küçədən”. Gedəndə soruşurdular: “Hara gedirsən?” O, belə cavab verirdi: “Küçəyə”. Anası onu danlayaraq deyirdi: “Sən niyə bura gəlibsən?”

Nəvazişdən məhrum olan bu uşaq – zirzəmidə bitən xırdaca, solğun bir ota bənzəyirdi. Bundan o, əziyyət çəkmirdi, heç kəsi də buna görə təqsirləndirmirdi. Ata-ana necə olmalıdır – o bunu heç lazımınca bilmirdi.

Lakin anası onun bacılarını sevirdi.

Bir şey bizim yadımızdan çıxmışdır: Tampl bulvarında bu uşağa “kiçik Qavroş” deyirdilər. Ona niyə “Qavroş” deyirdilər? Onun atasına niyə “Jondret” deyirdilərsə, yəqin, elə buna görə də ona “Qavroş” deyirdilər.

Atalıq və övladlıq əlaqələrini instinktiv surətdə qırmağa meyil etmək, görünür, bəzi yoxsul ailələrə xas olan bir şeydir.

Qorbonun daxmasında, Jondretlərin yaşadığı otaq koridorun lap sonunda idi. Bunun yanındakı kiçik otağı “cənab Marius” deyilən kasıb bir adam tutmuşdu.

İndi bu cənab Mariusun kim olduğundan bəhs edək.

BİRİNCİ FƏSİL.

Doxsan yaş və otuz iki diş.

Çox-çox bundan əvvəl Buşera, Normandiya və Sentonj küçələrində yaşayan adamlar içərisində indi də cənab Jilnorman adlı bir qocanı xatırlayan, onu hörmətlə yad edən şəxslər vardır. Cənab Jilnorman elə onda da - o adamlar hələ cavan ikən - qoca idi. Keçmiş deyilən dumanlı kölgələr aləmini malxulya içində müşahidəyə dalanlar üçün bu surət Tamplın yanında olan küçələrin dolanbaclarından hələ də tamamilə itib getməmişdir; hal-hazırda Tivolinin yeni məhləsinin küçələrinə bütün Avropa paytaxt şəhərlərinin adı verildiyi kimi, XIV Lüdovikin vaxtında da Tamplın qonşuluğunda olan küçələrə Fransa əyalətlərinin adı verilmişdir. Bu isə irəliyə doğru hərəkət edildiyini göstərən tərəqqipərvər hadisə idi.

Cənab Jilnorman 1831-ci ildə hələ tamamilə gümrah bir adamdı; o, ancaq çox yaşadığı üçün başqaları arasında maraq oyadan şəxslərdəndi; əgər bu şəxslər vaxtı ilə ümumi kütlədən heç fərqlənmirdisə, indi qeyri-adi görünürdülər, çünki heç kəsə oxşamırdılar. Bu, çox qərribə bir qoca, tam mənası ilə başqa bir dövrün adamı idi, tərədən dırnağa kimi XVIII əsrin bir az lovğa, əsl burjuası idi; markizlər öz titulları ilə fəxr etdikləri kimi, o da qədim və hörmətli burjua adı ilə fəxr edirdi. Onun yaşı doxsanı ötmüşdü, amma özünü şax tuturdu, bərkdən danışır, yaxşı görür, doyunca yemək-içməyi xoşlardı, yuxuda pəhləvan kimi xoruldayırdı, otuz iki dişinin otuz ikisi də dururdu. Amma bir şey oxuyanda gözlük taxırdı. Aşıqməcazdı, hər yetəni sevərdi; ancaq ki on ildən çoxdu, deyirdi, arvadlara qətiyyənlə yaxın durmuram. Sözümdən belə çıxırdı ki, o daha arvadların xoşuna gələ bilməz. Ancaq bu sözdən sonra həmişə “Ona görə ki, çox qocayam” sözünü deyil, “Ona görə ki, çox kasıbam” sözünü əlavə edirdi. Deyirdi “sınıq çıxmıyaydım... onda görərdiniz nələr edirdim!..” Onun, doğrudan da, ildə on beş min livrdən artıq gəliri olmurdu. O bir şeyin arzusunda idi: miras sahibi olsun, yüz min frank gəliri olsun, məşuqə saxlasın. Bundan aydın görünür ki, onu heç də Volter kimi bütün ömrü boyu ölən, əldən düşmüş səksən yaşlı qocalardan hesab etmək olmaz. Onun çox yaşaması sınıq qabın çox qalması kimi deyildi. Bu gümrah qoca çox sağlam idi. O, dərin adam deyildi, tez özündən çıxırdı; yaman da acıqlı idi. Boş bir şeyin üstündə tufan qoparırdı, çox vaxt da tamamilə haqsız olurdu. Ona söz qaytaran olsaydı, əlağacını işə salır, adama “böyük dövrə”kindən daha sərt divan tuturdu. Onun əllidən çox yaşı olan, ərə getməmiş bir qızı vardı; acığı tutanda bu qızı bərk yumruqlardı və çox istərdi ki, onu lap qamçilasın. Ona elə gəlirdi ki, qızın indi də səkkiz yaşı var. O öz xidmətçilərini “ay haramzadələr!” deyər-deyər möhkəmcə şillələyirdi. Onun ən çox xoşladığı söyüşlərdən biri də “Ay giclər, gicbəşərlər!” idi. Eyni zamanda, onda çox az təsadüf edilən bir xasiyyət vardı: o, tamamilə özünü ələ ala bilirdi. Gic bir dəllək vardı, o hər gün gedib ona üzünü qırxdırırdı; bu dəlləyin ondan zəhləsi gedirdi: öz qəşəng, işvəli arvadını ona qısqanırdı. Cənab Jilnorman dünyada olan hər şey haqqında mühakimə yürütmək bacarığını çox yüksək tutur, arif

olması ilə lovğalanırdı. Onun tizfəhmliyindən biri budur: “Mənmi başa düşürəm? Bir birə məni dişlədimi, o saat bilirəm o hansı arvadın üstümə sıçramışdır”. Onun danışıqı həmişə “həssas adam”, “təbiət” sözlərilə dolu olurdu; “təbiət” sözünü bizim indi bildiyimiz kimi geniş mənada işlətmirdi; bu sözü özü başa düşdüyü şəkildə işlətməyi, buxarının qabağında öz zarafatlarına əlavə etməyi xoşlayırdı. O, belə deyirdi: “Təbiət bütün mədəni ölkələrə hər şeydən bir az vermək istəyir, onlardan heç bir şeyi, hətta vəhşiliyin əyləncəli nümunələrini belə, əsirgəmir. Asiyada və Afrikada olan bütün şeylər, kiçik həcmdə Avropada vardır. Pişik ev pələngidir, kərtənkələ cib timsahıdır. Opera rəqqasələri də adamyeyən vəhşilərdir, ancaq rəngləri çəhrayıdır. Onlar adamı birdən yemirlər, yavaş-yavaş gəmirirlər. Lakin elə də olur ki – ah, sehrbazlar! – adamı birdən isitdiyyə çevirib diri-diri udurlar. Karaiblayın yediindən ancaq sümük, onların yediindən ancaq qırıntı qalır. Bizim xasiyyətimiz belədir. Biz xörəyi bir anda ötürürük, ləzzətlə yeyirik. Biz əlimizə keçən şikarı bir zərbə ilə öldürürük, onu yavaş-yavaş parçalayırıq.

İKİNCİ FƏSİL.

Ev yiyəsinə oxşar.

Cənab Jilnorman Ehtiraslar küçəsində, Mare məhəlləsində, 6 nömrəli evdə yaşayırdı.

Ev onun özününkü idi. Bu ev çoxdan sökülmiş, onun yerində başqa bir ev tikilmişdir. Paris küçələrinin ev nömrəsi həmişə dəyişdiyi üçün, indi, yəqin, bu evin də nömrəsi dəyişmişdir. Cənab Jilnorman ikinci mərtəbədə, həm küçəyə, həm də bağa baxan geniş, qədim bir mənzildə yaşayırdı; onun mənzilinə, lap tavana qədər, iri xalılar vurulmuşdu; xalılar Qobelen və Boves manufaktur mallarından idi, üstündə də çoban həyatını təsvir edən şəkillər vardı; plafon və panno süjetləri kiçik həcmdə kresloların üzündə təkrar olunurdu. Çarpayılardan qabağında koromandel laklı, doqquz bükümlü böyük şirmələr vardı. Uzun və qəşəng pərdələr geniş və əzəmətli qırçınlarla pəncərələrdən sallanırdı. Pəncərələrin qabağında olan bağa şüşələnmiş tin qapıdan, on iki-on beş pilləli pilləkənlə enmək olurdu; qoca Jilnorman bu pilləkənlə çox cəld çıxıb-düşürdü. Yataq otağı yanındakı kitabxanadan başqa onun fəxr etdiyi çox gözəl bir buduarı da vardı: bu gözəl otağa herald zanbaqları və cürbəcür gül-çiçək şəkilləri olan əla hasar şpalerlər vurulmuşdu. Bu şpalerləri XIV Lüdovikin dövründə, cənab de Vivonun sərəncamı ilə kürək cəzasına məhkum edilən dustaqlar hazırlamışdı; cənab de Vivon bunları öz məşuqələri üçün düzəltmişdi. Bu şpalerlər cənab Jilnormana atasının xalısından miras qalmışdı.

O, yüz il yaşamış dəlisov bir qarımış.

Cənab Jilnorman iki dəfə evlənmişdi. O öz ədaləri ilə qismən saray adamını, qismən də məhkəmə işçisini xatırladırdı: əslində, o heç saray adamı olmamışdı, amma məhkəmə işçisi ola bilərdi. Kefi gələndə mehriban və gülşad olurdu. Elə kişilər var ki, arvadları onları həmişə aldadır, məşuqələri aldatmır, çünki onlar çox pis ər, amma çox mehriban oynaş olurlar – cənab Jilnorman da gəncliyində belə kişilərdəndi.

Onun rəssamlıq sənətindən başı çıxırdı. Yataq otağında İordansın fırçasından çıxan naməlum bir şəxsin çox gözəl şəkli asılmışdı; bu şəkil geniş bir üslubla, sanki, etinasızca çəkilmişdi, əslində, ən xırdaca təfərrüatına qədər işlənmişdi. Jilnormanın kostyumu nə XV Lüdovik, nə də XVI Lüdovik dövrünün kostyumu idi; o, Direktoriyanın şıq geyinən adamları kimi geyinirdi: o vaxta qədər özünü cavan hesab edir, dəbdən çıxmırdı. O, zərif mahuddan tikilmiş enli yaxalı, sivri, uzun ətkli, iri, polad düyməli frak, qısa şalvar, toqqaçı çəkmə geyirdi. Əllərini həmişə jiletinin cibinə qoyar, özü də böyük-böyük deyirdi: “Fransa inqilabı ən alçaq və avara adamların işidir”.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Ağıl dəryası.

Cənab Jilnormanın on altı yaşı olanda Volter tərəfindən tərənnüm edilən, lakin o zaman tərəvətini itirmiş Kamarqo və Salo adlı iki məşhur gözəl bir axşam operada larnetlə ona baxmış,

o belə bir şərəfə layiq görülmüşdü. Bu qayda ilə o, iki atəş arasına düşsə də, igidcəsinə geri çəkilməmiş, Naarnı adlı heç kəsin tanımadığı balaca bir rəqqasəyə sarı getmişdi; Naarnının da onun kimi on altı yaşı varmış, Jilnorman ona vurulubmuş. Jilnormanın yadında çox şeylər qalmışdı. O, həyəcanla deyirdi: “Ah, o Kimar-Kimardini-Kimandinettanı mən sonuncu dəfə Lonşanda görəndə nə qəşəngdi! Onun “solmaz hisslər” deyilən xırda hörükləri, firuzə qaşlı sırğası, təzə doğulmuş çağa rəngində paltarları, “həyəcan” adlı muftası vardı. Cavan vaxtında geydiyi nenlondren kamzolunu həvəslə və böyük bir maraqla təsvir edirdi. “Mən Şərqi Levantlı türk kimi bəzənərdim”, - deyirdi. İyirmi yaşı olanda təsadüfən xanım de Buflenin gözünə dəyir, xanım de Bufle ona “füsunkar divanə” adını verir. Cənab Jilnorman onun vaxtında hökumət başında duran siyasi xadimlərin və siyasi adamların adını eşidəndə açıqlanır, bu adları alçaq və burjua adları hesab edirdi. “Əxbar, jurnal” adlandırdığı qəzetləri oxuyanda özünü gülməkdən güclə saxlayırdı. Deyirdi: “Belə də adam olar: Korbyer, Hüman, Kazimir, Perye! Baxın da, bunlar da gəlib nazir olub! Təsəvvür edirəm, mənim adım qəzətdə necə görünərdi? “Cənab Jilnorman, nazir!” Necə gülməli olardı! Amma belə giclərin arasında bu da ola bilər!” Qadınların yanında onlardan qətiyyətlən çəkinmədən, hər şeyi – layiq olanı da, olmayanı da heç düşünmədən öz adı ilə söyləyirdi. Kobud, gülməli, biabırçı şeyləri soyuqqanlılıqla və sakitcə, hətta xüsusi bir əda ilə deyirdi. Danışığında olan bu ədəbsizlik onun vaxtında qəbul edilən şeylərdəndi. Demək lazımdır ki, poeziyada olan parafraz dövrü, eyni zamanda, nəsrə də hər şeyi açıq söyləmək dövrü idi. Jilnormanın xaç atası demişdi ki, bu xoşbəxt bir adam olacaq, buna görə də ona ağıl dəryası kimi iki dərin mənalı ad qoymuşdu.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Yüz il yaşamaq iddiası.

Jilnorman doğulduğu Mülən şəhəri kollecində bir neçə dəfə mükafat almışdı, hətta bir dəfə mükafatı ona Nivernez hersoqu özü öz əli ilə vermişdi; bu hersoqa o, Never hersoqu deyirdi. Nə Konvent, nə XVI Lüdovikin ölümü, nə Napoleon, nə Burbonların geri qayıtması – heç bir şey bu hadisəni onun hafizəsindən silə bilməmişdi. Onun təsəvvüründə “Never hersoqu” əsrin ən böyük bir siması kimi qalırdı. Deyirdi: “O necə cazibədar bir əyan idi! Mavi orden lentası ona necə yaraşırıdı!” II Yekaterina Bestujevdən qızıl eleksir hazırlamaq sirrini üç min manata aldığı üçün cənab Jilnorman Polşanın bölüşdürülməsi məsələsində onun təqsirindən keçmişdi. Jilnorman cuşa gələrək deyirdi: “Qızıl eleksir! Yarım unsiya sarı Bestujev tinkturası və general Lamotun kapeli XVIII əsrdə bir luidor idi, özü də bu, sevgi bədbəxtliyinə tutulanları sağaltmaq üçün ən gözəl vasitə, Veneranın göndərdiyi bütün dərmlərin dərmanı idi! XV Lüdovik eleksirdən iki yüz şüşə papaya göndərmişdi”.

Qoca Jilnormana deyilsəydi ki, qızıl eleksir xlorlu dəmirdən başqa bir şey deyil, o, yamanca hirsənər, özündən çıxardı. O, Burbonlara sitayiş edər, 1789-cu ilə böyük bir nifrət bəslərdi. O, terror vaxtında özünü necə xilas etdiyindən, başını saxlamaq üçün nə qədər ağıl və soyuqqanlılıq göstərdiyindən uzun-uzadı danışmağa hazırdı. Cavanlardan biri onun yanında respublikanı tərifləsəydi, o, elə qəzəblənərdi ki, az qalardı şüurunu itirsin. Bəzən doxsan yaşında olduğuna işarə edərək deyirdi: “Doxsan üçüncü ili mən iki dəfə görməyəcəyəm, bu ümidlə mən özümə təsəlli verirəm”. Amma bəzən evdəkilərə “Mən yüz il yaşayacağımı nəzərdə tutmuşam”, - deyirdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Bask və Nikoletta.

Cənab Jilnormanın öz nəzəriyyələri vardı. Onun nəzəriyyələrindən biri budur: “Əgər kişi zənən xeylağına çox təəşşüq göstərsə, özünün də arvadı varsa, bu arvada qarşı da laqeydsə, bu arvad da çirkinsə, qaşqabaqlı isə, öz hüququnu yaxşıca dərk edərsə, toyuq ağac üstündə oturan kimi, qanun məcəlləsinin üstündə otурса, hələ bir qısqancdırsa, onda bu kişinin əl-qolunu açması və

rahatlıq kəsb etməsi üçün bircə yol qalır: pul kisəsini arvadının ixtiyarına versin. Belə bir könüllü istefa ilə azadlığı qaytarmaq mümkündür. Onda arvad özünə məşğuliyyət tapar. O, az vaxtda pulla rəftar etməyi, barmaqlarını qara pulla çirkləndirməyi, icarəçiləri öyrətməyi, fermerləri təlim etməyi, vəkilləri narahat etməyi, notariyslara başçılıq etməyi, katibləri danlamağı, müxtəlif dəftərxana siçanları ilə iş görməyi, dava çəkməyi, kontrakt tərtib etməyi, könlü istəyən şəkildə müqavilələr bağlamağı, özünü evdə tam ağa hesab etməyi, satmağı, almağı, işlərə sərəncam verməyi, buyurmağı, vəd etməyi, aldatmağı, uzlaşmağı, ayrılmağı, güzəştə getməyi, geri çəkilməyi, hücum etməyi, işi yoluna qoymağı, işi pozmağı, qənaət edib qəpik-quruş yığmağı, yüzləri havaya sovurmağı öyrənir; o, bir-birinin ardınca axmaqlıq edir, bununla da əylənir, bu isə onun başlıca və əsas xoşbəxtliyini təşkil edir. Əri ona etinasızlıq göstərir, o da ərinin var-yoxunu dağıtmaqla təsəlli tapır”. Cənab Jilnorman bu nəzəriyyəni öz üzərində təcrübədən keçirmiş və dediyi kimi də olmuşdur. İkinci arvadı onun işini çox canfəşanlıqla aparır. Nəhayət, bir gün o, dul qalanda görür ki, yaşamaq üçün ildə güc-bəla ilə on beş min livr gəliri var, bu da ancaq o zaman ola bilir ki, o, təxminən bütün dövlətini ömrü boyu rentaya qoymuş olsun; öləndən sonra da bunun dördü üçü verilməyəcəkdi. O düşünmədən bu şərti qəbul etmişdi, öləndən sonra miras qalıb-qalmayacağına əhəmiyyət verməmişdi. O, ata-baba mülkünün başına cürbəcür əhvalatlar gəldiyini görmüşdü. Məsələn, ata-baba mülkü dönüb milli əmlak ola bilərdi, o, fransız dövlət borcunun qəribə halda dəyişdiyinin, bu borcun birdən üçdə biri qədər azaldığının şahidi olmuşdu, buna görə də dövlət borcu yazılan dəftərə çox da inanmırdı. Deyirdi: “Bunlar hamısı bir zibildir!” Biz demişdik ki, cənab Jilnormanın Ehtiraslar küçəsində yaşadığı ev onun öz evi idi. O həmişə iki qulluqçu saxlayırdı: bir “adam”, bir də bir “qız”. Cənab Jilnorman təzə bir qulluqçu tutanda ona mütləq yeni ad qoyardı. Kişilərə, hansı əyalətdəndirsə, o əyalətin adını verərdi: Nim, Kontua, Puataven, Pikar. Onun sonuncu nökrəri təngnəfəslik xəstəliyinə tutulmuş əlli beş yaşlı kök bir adamdı, qıçları ağırlı idi, heç iyirmi addım da yüyürə bilməzdi, lakin o, Bayronda anadan olduğundan, cənab Jilnorman ona Bask adı vermişdi. O ki qaldı qulluqçu qadınlara, cənab Jilnorman onların hamısına Nikoletta deyərdi (hətta Manyona da belə ad vermişdi, bunun haqqında sonra söhbət gedəcəkdir). Bir dəfə məşhur bir aşpaz qadın onun yanında qulluqçu durmağa gəlir; o öz işinin ustası olan şanlı aşpaz qadınlar cinsindən idi. Cənab Jilnorman ondan soruşur: “Siz ayda nə qədər maaş almaq istəyirsiniz? – “Otuz frank”. – “Sizin adınız nədir?” – “Olimpiya”. – “Yaxşı da, sən ayda əlli frank alacaqsan, adınsa Nikoletta olacaq”.

ALTINCI FƏSİL.

Bu fəsildə Manyon iki körpə uşağı ilə nəzərə çarpacaq.

Cənab Jilnormanın kədəri qəzəblə ifadə olunardı; qəm-qüسسə onu özündən çıxarardı. O yaman mövhumatçı idi; hərəkətlərində isə hər cür sərbəstliyə yol verərdi. Biz necə də demişdik ki, o, hər şeydən çox öz zahiri görünüşü ilə bir şeyi göstərməyə çalışdı; çalışdı göstərsin ki, o yenə də qadınlara pərəstiş edir və belə bir adam kimi şöhrət qazanmışdır – bundan dərin bir daxili məmnunluq duyurdu. O bunu özü üçün “ən böyük şöhrət” hesab edirdi. Lakin “ən böyük şöhrət” bəzən ona heç gözlənilməyən “hədiyyələr” gətirirdi. Bir gün ona, istirdiyə səbətini xatırladan uzunsov bir səbətdə təzəcə dünyaya gəlmiş totuq bir oğlan uşağı gətirirlər; uşaq qayda-qanunla bələnmişdi və səsi yetdikcə bağırırdı, cənab Jilnormanın altı ay əvvəl qovduğu qulluqçu arvad bu uşağı göndərmişdi, özü də demişdi ki, bu, onun oğludur. Onda cənab Jilnormanın düz səksən dörd yaşы vardı – nə az, nə çox. Bu hadisə camaatı bərk qəzəbləndirmişdi: “O utanmaz çəngi kimi aldatmaq istəyir? Kim onun sözünə inanar? Belə də həyasızlıq olar? Belə də murdar böhtan olar?!” Lakin cənab Jilnorman özü heç acıqlanmadı. O, belə bir böhtandan məmnun qalıb, mehriban bir qoca kimi gülümsəyərək, uşağa baxdı və kənara söyləyirmiş kimi dedi: “Nə var? Burada nə var axı? Burada qəribə nə var ki? Siz dəli olmusunuz, lap nadan adam kimi ağzınıza gələni danışırınsınız! Kral Doqquzuncu Karlin ögey oğlu Anqulem hersoqu səksən beş yaşında on beş yaşlı yüngülməcaz bir qızla evlənmişdi; Bordo arxiyepiskopu, kardinal Surdinin qardaşı,

d'Alüi markizi cənab Virjinalın prezident arvadı Jakenin qulluqçusundan oğlu olanda səksən üç yaş vardı, bu uşaq həqiqi bir məhəbbətin övladı idi; sonralar o, Malta ordeni kavaleri və hərbi dövlət müşaviri olmuşdu. Əsrimizin ən görkəmli adamlarından biri olan abbat Tabaro səksən yeddi yaşlı bir qocanın oğludur. Belə hadisələr nə qədər istəsəniz var. Nəhayət, Tövrati yada salmaq! Bununla belə, deyirəm ki, bu balaca cənab mənim oğlum deyil. Hər halda, onun qeydinə qalmaq lazımdır. Onun burada təqsiri yoxdur". Bu hərəkətin səmimiliyinə inanmamaq olmazdı. Bir ildən sonra həmin qadın ona ikinci bir hədiyyə göndərdi. Yenə də oğlan uşağı idi. Cənab Jilnorman bu dəfə təslim oldu. Uşaqları anasına qaytararaq, onların saxlanması üçün hər ay yüz altmış frank verəcəyini vəd etdi, bu şərt ilə ki, o daha öz iddiasını təkrar etməsin. Sonra bunu da əlavə etdi: "Əminəm ki, o, uşaqlara yaxşı baxacaq. Mən də hərdənbir gəlib onlara dəyəcəyəm". O belə də eləyirdi. Cənab Jilnormanın vaxtı ilə bir keşiş qardaşı vardı, o, otuz üç il Püatyedə akademiya rektoru olmuşdu, yetmiş üç yaşında ölmüşdü. Cənab Jilnorman deyirdi ki, o öləndə hələ cavandı. Tezliklə yaddan çıxıb gedən bu adam zərərsiz, lakin xəsis bir adamdı; keşiş olduğundan rast gəldiyi dilənçiyə sədəqə verməyi özünə borc bilirdi, lakin dilənçilərə artıq işdən çıxan moneron və sürtünmüş su – verirdi. Bu qayda ilə yolda cənnətə gedərkən hiylə işlədib, cəhənnəmə düşmüşdü. Lakin onun böyük qardaşı cənab Jilnorman sədəqə verəndə öz xeyrini güdmürdü, həvəslə, həm də səxavətlə sədəqə verirdi. O xeyirxah, istiqanlı, dərdəqalan bir adamdı; dövlətli olsaydı, vaxtını dəbdəbə ilə keçirərdi. Cənab Jilnorman istəyirdi ki, ona yad olan hər şey, lap dələduzluq özü də, geniş ölçüdə olsun. Bir dəfə ona düşən mirası alarkən, vəkillərdən biri çox kobud surətdə, həm də açıqca onu soyur. Cənab Jilnorman təkəbbürlə deyir: "Əh, belə də murdar iş olar! Belə xırda bir oğurluq üçün mən onun yerinə xəcalət çəkirəm. Hamı, hətta kələkbazlar da cırlamışdır. Mənim kimi adamları bu qayda ilə də aldatmaq olarmı?! Məni qalın bir meşədə adam soyan kimi, soyublar, ancaq çox pis şəkildə. Sylvae sint consule dignae!"¹

Biz dedik ki, cənab Jilnorman iki dəfə evlənmişdir. Birinci arvaddan onun bir qızı olmuşdu ki, indi də evdə qarıyıb qalır. İkinci arvaddan da bir qızı olmuşdu; o qız təxminən otuz yaşında ölmüşdü; o sevərəkmi, təsadüfi olaraqmi, ya başqa bir səbəbə görəmi adı bir zabitə ərə getmişdi; bu zabit respublika və imperiya ordusunda xidmət etmiş, Austerlits vuruşmasında xaç nişanı, Vaterloo hadisəsində polkovnik rütbəsi almışdı. Qoca burjua deyirdi: "Bu, mənim ailəm üçün bir ləkədir". O, ara vermədən burunotu çəkər, əlinin dalı ilə, xüsusi bir incəliklə krujevalı jabosunu əzərdi. Allaha o, çox az inanırdı.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Belə bir qayda: ancaq axşamlar adam qəbul et.

Cənab Ağıl Dəryası Jilnorman belə bir adamdı. Onun saçları hələ tökülməmişdi, çallaşmışdı, lakin tamam ağarmamışdı; həmişə də saçını "it qulağı" deyilən qayda ilə darardı. Ümumiyyətlə, onun nə qədər zəif cəhətləri olsa da, o, çox hörmətli bir şəxsiyyət idi.

Onun hər bir hərəkətində XVIII əsrin yüngülməcəzliyi və əzəməti əks olunurdu.

Cənab Jilnorman Restavrsiya dövrünün ilk illərində Sen-Jermen civarında, Servandoni küçəsində, Sel-Sülpis kilsəsinə yaxın bir yerdə yaşayırdı; onda o hələ cavandı: 1814-cü ildə onun ancaq yetmiş dörd yaş tamam olmuşdu. O, çox sonra, ancaq səksən yaşına çatanda dincəlmək üçün Mare küçəsinə köçmüşdü.

Lakin o, kübar aləmini tərk etsə də, əvvəlki adətlərindən əl çəkmədi. Onun adətlərindən başlıcası bu idi: gündüzlər qapısını kilidlər, axşam olmamış heç kəsi heç vəchlə qəbul etməzdi və bu adətini qətiyyənlə pozmazdı. Saat beşdə nahar edər, ancaq bundan sonra onun qapıları açılırdı. Onun vaxtında dəb belə idi, o da qətiyyənlə bundan əl çəkmək istəmirdi. Deyirdi: "Gündüz pisdır, pəncərə qapılarını örtməkdən başqa ayrı heç bir şeyə layiq deyil. Kübar adamların ağılı göydə çıxan ulduzlarla bir yerdə işıq saçmağa başlayır". O da qapıları bərk-bərk bağlar, heç kəsi, lap kral özü də gəlsə, içəri buraxmazdı. Onun əsrinin qədim incəliyi bu adətdə ifadə olunurdu.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Bir-birinə oxşamayan iki adam.

Biz cənab Jilnormanın iki qızı olduğunu söyləmişdik. Onların arasında on il fərq vardı. Cavanlığında onlar bir-birinə çox az oxşayırdı; nə xasiyyətləri, nə üzləri qətiyyəən onların bacı olduqlarını xatırlatmırdı. Çox gözəl qəlbə malik olan kiçik qızı bütün ülvi şeylər cəzb edirdi. Onun güldən–çiçəkdən, poeziyadan, musiqidən xoşu gəlirdi, fikirləri xəyal aləmində uçurdu. Bu şəhər, bu məsum qız hələ lap uşaq vaxtlarından adaxlanmış qız kimi bir qəhrəmanın xəyalı ilə yaşayırdı, bu qəhrəmanın surəti tutqun bir şəkildə onun gözləri önündən ayrılmırdı. Böyük qızın da öz arzuları vardı; mavi ənginlərdə onun gözlərinə belə bir adam görünürdü: orduya ərzaq alan, xoşxasiyyətli, kök, çox varlı bir alverçi, adamı özünə məftun edən axmaq bir ər, bir milyonçu, ya da, heç olmasa, bir prefekt; prefekturada qəbullar, dəhlizdə duran boynundan zəncir asmış qapıçı, təntənəli ballar, bələdiyyə idarəsində söylənilən nitqlər, o da “cənab prefektin zövcəsi” – bütün bu şeylər bir qasırğa kimi onun təsəvvüründə canlanırdı. Bu iki bacı uşaq vaxtlarından, hərə öz arzusuna görə qızlıq xəyallarına dalırdı. Onların ikisinin də qanadı vardı, ancaq birininki mələk, o birininki qaz qanadı idi.

Lakin bu dünyada heç bir arzu tamamilə yerinə yetmir. Yer üzündə indi cənnət mümkün deyil. Kiçik qız xəyalında arzuladığı qəhrəmana ərə getdi, ancaq çox çəkmədi ki, öldü. Böyük qız heç ərə getmədi.

Böyük qız bizim romana düşəndə artıq qarımış, dəymədüşər, çox az təsadüf edilən sivri burunlu, kütbeyin bir qızdı. Səciyyəvi bir təfsilat: ailədən kənarda heç kəs onun adını bilmirdi. Hamı onu ancaq “Madmazel Jilnorman böyük qız” adlandırardı.

“Madmazel Jilnorman böyük qız” təşəxxüs göstərməkdə hər bir ingilis missisini geridə buraxardı. O, son dərəcə utancaqdı. Dəhşətli bir xatirə həmişə onu narahat edirdi: bir dəfə bir kişi onun corabbağını görmüşdü.

Yaşa dolduqca onun bu utancaqlığı da artırdı. Madmazel Jilnormana həmişə elə gəlirdi ki, onun şemizeti lazımcına sıx deyil, kənardan baxanda bədəni görünür, həm də boynunu tamamilə örtür. O, hədsiz-hesabsız sancaqla, ilmə-düymə ilə tualetinin elə yerlərini sancaqlayır və bərkidirdi ki, heç kəsin ağına da gəlməzdi ora baxsın. Dəymədüşər qızlar həmişə belə olur: onların qalası nə qədər az təhlükə qarşısındadırsa, onlar bir o qədər çox sayıqlıq göstərirlər. Lakin qarımış qız bakirəliyinin bu sirrini kim izah edə bilərdi: xalası nəvəsi – ulan polkunun kiçik zabiti Teodül onu öpəndə, o buna lap ürəkdən icazə verərdi.

Madmazel Jilnorman ulana xüsusi bir hüsnrəğbət göstərsə də, verdiyimiz “dəymədüşər” ləqəbi ona son dərəcə yaraşırırdı. Madmazel Jilnorman müəmmalı məxluqu idi. Dəymədüşərlik yarıismətli, yarıqəbahətli bir haldır.

Dəymədüşərlik onda riyakarlıqla birləşmişdi: bunlar bir-birinə çox uyğun gələn şeydir.

Madmazel Jilnorman müqəddəs Məryəm cəmiyyətinin üzvü idi. Bayram günlərində bəzən ağ örtük örtərdi; astadan xüsusi dualar mızıldardı. “İsanın müqəddəs qəlbinə” təzim edərək “müqəddəs qan”a ixlaskarlıq göstərərdi, yezuit rokokosu üslubunda qurulan mehrab qarşısında saatlarla durardı, adi dindarlar üçün bağlı olan ibadət-xanada müşahidəyə dalaraq, zərlə örtülmüş uzun ağac sütunlar arasında uçan xırdaca mərmər buludlara doğru ruhən yüksələrdi.

Madmazel Jilnormanın madmazel Vobua adlı bir ibadət-xana rəfiqəsi vardı; o da madmazel Jilnorman kimi qarımış qızdı; özü də yamanca axmaqdı. Madmazel Jilnorman onun yanında böyük ağıl sahibi idi. Madmazel Vobua “agnus dei” və “ave Maria”1 dualarından, bir də mürəbbə bişirməyin müxtəlif qaydalarından başqa heç bir şey bilmirdi. O, əcaib bir şeydi: kakum öz ağılığı ilə nəzərə çarpdığı kimi, o da öz axmaqlığı ilə nəzərə çarpırdı, ancaq onun axmaqlığında bircə dənə də xal yox idi.

Demək lazımdır ki, madmazel Jilnorman qocalmaqla uduzmaqdan artıq udmuşdu. Bütün passiv təbiətli adamların taleyi belədir. O heç vaxt kinli olmamışdı, bunu isə şərti olaraq yaxşılıq hesab etmək olar; illər insan təbiətini rəndələyir, madmazel Jilnorman da get-gedə yumşalmışdı.

Naməlum bir kədər onu üzürdü, bunun səbəbini o özü də bilmirdi. Onun bütün varlığı artıq

qurtarmış olan bir həyatın əlamətlərini göstərirdi, əslində isə onun həyatı hələ heç başlanmamışdı.

Madmazel Jilnorman atasının təsərrüfatını idarə edirdi. Yuxarıda gördüyümüz kimi, onun bacısı vaxtı ilə cənabi əqdəs Byenevenin yanında necə bir yer tuturdusa, o da cənab Jilnormanın yanında elə bir yer tuturdu. Qocadan və qarımış qızdan ibarət olan belə ailələr heç də nadir şey deyil. Həmişə bir-birində dayaq nöqtəsi tapmaq istəyən bu iki zəif məxluqa adamın yazığı gəlir. Cənab Jilnormanın evində onun özündən və qarımış qızından başqa, balaca bir uşaq da vardı; o, cənab Jilnormanın yanında tir-tir əsər, dinib-danışmazdı. Cənab Jilnorman onunla ancaq sərt danışar, bəzən də əlağacını onun üstünə qaldıraraq deyərdi: “Zəhmət olmasa, cənab, bir bura gəl! Yaxın gəl, avaranın bir avara, sital. Di cavab ver, yaramaz! Belə dur ki, səni görüm, haramzadə!” Daha nələr deyərdi. Cənab Jilnorman onu çox istərdi.

Bu uşaq onun nəvəsi idi. Biz yenə də bu uşağa rast gələcəyik.

BİRİNCİ FƏSİL.

Qədim salon.

Cənab Jilnorman Servandoni küçəsində yaşayanda, tez-tez bir neçə seçmə və aristokrat salonlarına gedərdi. Onu, burjuaziya ailəsindən olsa da, hər yerdə qəbul edərdilər. Bir də ki, o həm öz həqiqi ağılı ilə, həm də ona istinad edilən ağılla, yəni ikiqat ağıllı olduğundan onunla bir məclisə düşməyə çalışdılar, ona böyük hörmət göstərərdilər. Lakin o ancaq təsir göstərə bildiyi məclislərə gedirdi. Elə adamlar var ki, onlar nəyin hesabına olursa olsun, başqalarına təsir göstərməyə çalışırlar hər necə olsa, özlərinə qarşı maraq oyatmaq istəyirlər... Onlar orakül rolunu oynaya bilmirsə, onda əyləndirici adam roluna girirlər. Cənab Jilnorman bunların heç birindən deyildi. O, royalist salonlarda heç də öz ləyaqətini endirmədən nüfuz göstərə bilirdi. O hər yerdə bir orakül kimi ad çıxartmışdı. İndi nəinki cənab Bonaldla, hətta cənab Benji-Püi-Valle ilə də mübahisə edərkən qalib gəlirdi.

O, təqribən 1817-ci ildə, həftədə iki dəfə, axşamlar, qonşuluqda, Feru küçəsində yaşayan de T. adlı abırlı və hörmətli bir baronessanın evinə gedərdi; baronessa de T.-nin əri, XVI Lüdovikin padşahlığı dövründə Berlində Fransa səfiri vəzifəsində olmuşdu. Baron de T. sağlığında heyvan maqnetizmi ilə, ekstatik vəziyyətlə və qeybdən xəbər vermək məsələsilə çox maraqlanmış; o, müflis olaraq mühacirətdə ölmüşdü; bütün var-dövlətinin əvəzinə, qırmızı tumacla cildlənmiş, zər kənarlı on cild əlyazma qoyub getmişdi; bu əlyazma Mesmer və onun canı haqqında olan maraqlı xatirələrdən ibarətdi. Xanım de T. lovgalığından bu xatirələri çap etdirmirdi, kiçik bir gəlirlə dolanırdı: bu gəlir də bir möcüzə hesab oluna bilərdi. Xanım de T. özünü saraydan kənarı tuturdu; o deyərdi ki, saray həddindən artıq “yığma bir cəmiyyətdir”; inzivaya çəkilərək, yoxsulluq içində, nəcibənə və təkəbbürlə yaşayırdı. Bir neçə, lap həftədə iki dəfə onun buxarısı başına yığılırdı, bu isə lap xalis royalist salon təşkil edirdi. Burada onlar çay içirdi, küləyin haradan əsməsi ilə və bu küləyin onlarda elegiya, ya mədhiyyə əhval-ruhiyyəsi əmələ gətirməsi ilə əlaqədar olaraq, gah dərindən ah çəkirdi, gah da hal-hazırkı qayda-qanundan, xartiyadan, bonapartistlərdən, burjuaziya tərəfindən verilən mavi orden lentinin murdarlanmasıdan, XVIII Lüdovik “yakobinçiliyindən” çıxıra-çıxıra, acıqlı-acıqlı danışırdılar. Burada kralın qardaşının verdiyi ümidlərdən asta-asta söhbət edirdilər, bu kralın qardaşı sonralar X Karl oldu. Burada Napoleonu “Sarsaq” adlandıran küçə nəğmələrini ürəkdən alqışlayırdılar. Hersoginyalar, ən incə və cazibədar kübar qadınları “federatlar” haqqında söylənilən bu qitələri son dərəcə bəyənirdilər:

Ey, sən, köynəyini şalvarına sal!

Yoxsa deyərlər ki, axmaq, axmaq.

Qorxudan lütlərin dili olub lal.

Ağ bayraq ucaldır onlar indi, bax.

Burada kalamburla, adi söz oyunları ilə əylənirdilər, bu onlara çox sərrast söylənən kinayəli söz kimi görünürdü. Özlərindən rübailər, hətta beyt də qoşurdular. Nazir Desolun, Degaz və Deserin də daxil olduğu mötədil hökumət haqqında bu sətirləri düzəltmişdilər:

Tezliklə möhkəm olsun deyə bu laxlayan təxt.

Dekaz, Desol, Deser, siz süpürülün, nəhayət.

Ya da perlər palatası – bu “iyrənc Yakobinlər palatası” üzvlərinin siyahısını elə düzəldirdilər, adların yerini elə dəyişdirirdilər ki, məsələn, belə bir cümlə əmələ gəlirdi: “Dama, Sabran, Güvion, Sen-Sir”²; ümumiyyətlə, gülməli çıxırdı.

Bu xırdaca cəmiyyətlə inqilabı ələ salmaq istəyirdilər, hər necə olsa, onun qəzəbli sözlərini onun əleyhinə çevirməyə çalışırdılar. Əgər təbiri caiz isə, öz “mahnılarını” oxuyurdular:

İşimiz düzəlidir, tale olur yar!

Asılsın fənərdən bonapartçılar!

Nəğmələr gilyotini xatırladır. Nəğmələr bu gün birinin, sabah da bir başqasının boynunu laqeydcəsinə vurur. Bu onlar üçün ancaq yeni bir əyləncədir.

O zaman, 1816-cı ildə, Fualdesin mühakiməsində Bastidə və Joziona hüsn-rəğbət göstərirdilər, çünki Fualdes “bonapartist” idi. Onlar liberallara “qardaş və dost” deyirdilər, bu isə ən həqarətli şey hesab olunurdu.

Bəzi kişlələrin zəng qülləsində olduğu kimi, baronessa de T.-nin salonunda da iki flüger vardı.

Bunlardan biri cənab Jilnorman, o birisi qraf de Lamot-Valua idi. Salondakılar bu adam barəsində hörmətlə bir-birinin qulağına deyirdilər: “Bilirsinizmi? Bu, həmin Lamotdur ki, boyunbağı məsələsində onun da əli vardı”. Siyasi partiyalar bu kimi qəribə amnistiyalara yol verirlər.

Bunu da əlavə edək ki, burjuaziya mühitində adam çox asanlıqla başqaları ilə uzlaşsın, gözdən düşür. Burada tanış adam seçməkdə ehtiyatlı olmaq tələb edirdi. Üşüyən bir adamın yanında olan şəxsin hərərəti azaldığı kimi, təhqirəlayiq şəxslə yaxın olan adamın da hörməti azalır. Keçmişdə ali kübar cəmiyyət özünü bütün qanunların fəvqündə tutduğu kimi, bu qanunun da fəvqündə tuturdu. Pampadurun qardaşı Marinyi şahzadə de Subizin tanışısı idi, yanına sərbəst gəlib- gedə bilərdi. Amma o... Xeyr, məhz elə buna görə... Vobernye tanınmış bir adamdı, onu adamlar sırasına çıxardan Dübarri marşal Rişelyenin əziz qonağı idi. Ali kübar cəmiyyəti də Olimpdir. Merkuri və şahzadə de Gemene orada özlərini elə hiss edirlər, elə bil, öz evlərindədirlər. Ora oğrunu da qəbul edirlər, ancaq o gərək qüdrətli olsun.

1815-ci ildə qoca qraf de Lamotun yetmiş beş yaşı tamam olmuşdu. Onu başqalarından fərqləndirən bu idi ki, o dinib-danışmazdı, danışanda da nəsihətverici ifadə ilə danışardı; onun yanaq sümüyü iri, çənəsi enli idi; çox incə nəzakətli ədası, həmişə çarpazlaşdırılmış uzun qıçı, bişmiş gil rəngli sallaq şalvarı vardı, sürtükünü lap boyun yaylığına kimi düymələrdi. Soyuq ifadəli üzünün rəngi şalvarının rəngində idi.

Salonda cənab de Lamotla “hesablaşırdılar”. Ona görə “hesablaşırdılar” ki, o həm “tanınmış bir adam” idi, həm də – bu, qəribə də olsa, bir həqiqətdir – Valua adını daşıyırdı.

O ki qaldı cənab Jilnormana, ona, doğrudan da, hörmət edirdilər. Onun sözü qanun idi. O, yüngülməcəz olsa da, özünü xüsusi bir əda ilə tutmağı bacarırdı; özünü zəhmli, nəci, layiqli bir adam kimi göstərə bilirdi; onun bu ədasında bir qədər burjuaziya təşəxxüsü də vardı; lakin bunlar heç də onun gülşadlığına zərər yetirmirdi. Yaşının çoxluğunu da buna əlavə etmək lazımdır. Bir əsr ömür sürmək özü də az şey deyil. İllər, nəhayət, insanın başı ətrafında halə əmələ gətirir.

Bir də ki, qoca Jilnorman öz zarafatları ilə məşhur idi, bu isə qədim dvoryan tizfəhmliyinin qığılcımlarını xatırladırdı. Onun zarafatlarından biri budur: Prussiya kralı XVIII Lüdoviki yenidən taxta çıxardıqdan sonra, qraf Rüpen onun yanına gəlir, XIV Lüdovikin nəslindən olan bu kral onu ancaq Brandenburq markqrafına layiq bir şəkildə qəbul edir, həm də ona qarşı ən incə

bir etinasızlıq göstərir. Bu, Jilnormanın çox xoşuna gəlir. Deyirdi ki, fransız krallarından başqa bütün krallar əyalət krallarıdır. Bir dəfə onun yanında birisi soruşur: “Məhkəmə “Fransız kuryeri” qəzetinin redaktoruna nə iş kəsib?” – Cavab verirlər: “Çubuqla bərk döyülsün”. Cənab Jilnorman yandan deyir: “Bərk sözü burada artıqdır”. Belə sözlərlə adamlar şöhrət qazanırlar. Bir dəfə də o, Burbonların yenidən iş başına gəlməsinin ildönümündə, Te deum! vaxtında, Taleyranın keçdiyini görüb demişdi: “Bu da əlahəzrət Şər!”

Cənab Jilnorman adətən öz uzundraz qızı ilə, bir də yeddi yaşlı qəşəng, sarışın, qırmızıyanaq, tərəvətli, şən və məsum baxışlı bir uşaqla salona gedərdi; onda madmazel Jilnormanın yaşı qırxdan azca ötmüşdü, amma üzdən ona əlli vermək olardı. Salona gələn kimi uşaq həmişə ətrafında pıçıltı ilə söylənilən bu sözləri eşidərdi: “Nə qəşəng uşaqdır! Adamın rəhmi gəlir! Yazıq bala!” Bu həmin uşaqdı ki, indicə onun haqqında bir neçə kəlmə söz demişdik. Bu uşağa ona görə “yazıq” deyirdilər ki, atası “Luara qulduru” idi.

“Luara qulduru” isə cənab Jilnormanın kürəkəni idi; biz yuxarıda onun adını çəkmişdik; Jilnorman “o, mənim ailəmi ləkələmişdir” - deyirdi.

İKİNCİ FƏSİL.

O zamanın qanlı kabuslarından biri.

O illər kiçik Vernon şəhərinə gedən, oradakı gözəl daş körpüdə gəzən – heç şübhəsiz, bu körpü, tezliklə bir-birinə dolaşmış dəmir və məftil yığımından ibarət eybəcər bir şeylə əvəz ediləcəkdir – bu daş körpüdə gəzən hər bir adam sürəhinin arasından baxsaydı, əlli yaşlı, meşin furajkalı, taxta ayaqqabılı, kobud, boz mahuddan şalvar və kurtka geymiş, vaxtından əvvəl qocalmış, donqarlaşmış bir adamın belini əyrək işlədiyini görərdi; onun kurtkasına köhnə, sarı bir şey tikilmişdi: əvvəllər bu, qırmızı orden lentası imiş; bu adamın az qalmışdı saçı-saqqalı tamam ağarsın; üzü gündən, havadan yanıb-qaralmışdı; onun sifətində, – alnından ta yanağına kimi – enli bir çapıq yeri vardı; o bütün günü əlində bel və bağ bıçağı körpünün yaxınlığında olan hasarlanmış sahələrdən birində olardı; Senanın sol sahilini bir-birinin yanına düzülmiş eyvan kimi haşiyələndirən, insanı məftun edən, gül-çiçəklə dolu olan bu sahələr bir az böyük olsaydı, bağa, bir az kiçik olsaydı, gül dəstəsinə bənzərdi. Bunların bir ucu gedib çaya, bir ucu da evlərə dirənərdi. Təqribən 1817-ci ildə bu sahələrdən ən kiçiyi, bu evlərdən ən kasıbı yuxarıda dediyimiz kurtkalı, taxta ayaqqabılı adamın idi. O burada tək yaşayırdı; yalqız, yoxsul, sakit bir həyat keçirirdi; onun bir qulluqçusu vardı. O, cavandımı, qocadımı, qəşəngdimi, çirkindimi, kəndlidimi, meşşandımı – bunu demək çətindi. Bu adam öz dördbucaq yerinə “bağ” deyirdi; bu bağ öz gözəl gülləri ilə şəhərdə ad çıxarmışdı; bu gülləri o özü əkirdi. Gül əkmək onun yeganə məşğuliyyəti idi.

O, zəhmət çəkməklə, öz işində səbat göstərməklə, çiçəklərə yaxşı qulluq etməklə, onları çoxlu sulamaqla, Tanrıdan sonra bir neçə növ zanbaq və soğançıçəyi yaratmışdı, görünür, təbiət bunları yaratmağı yaddan çıxarmışdı. O öz işində yeni-yeni yollar tapırdı: əvvəllər ardıc kolu basmış kiçik torpaq sahələrində nadir, çox qiymətli Amerika və Çin kolları yetişdirir, bununla da Sulanc Bodeni keçirdi. Yay günlərində səhər açılan kimi bağa çıxar, xoş, qəmgin və mülayim bir sima ilə güllərin arasında gəzər, çiçək kollarını təmizlər, ora-burasını kəsər, alağın edər, suvarardı. O bəzən fikrə dalaraq saatlarla dayanıb-durar, gah ağacda oxuyan quşların nəğməsinə, qonşu evdən gələn körpə bir uşağın danışığına qulaq asar, gah da balaca bir ot başında gün işığında qiymətli bir daş kimi bərq vuran xırdaca şəh damlasına baxardı. O lap adi yeməklərlə kifayətlənər, suyu şərəbdən üstün tutardı. Hər bir uşaq ona buyruq verə bilərdi, qulluqçu qadın onu danlamaqdan çəkinməzdi. O, ağlasığmayacaq dərəcədə utancaqdı; evdən çox az-az çıxar, qapısına gələn dilənçilərdən, bir də öz günahlarını etiraf etdiyi və yaxşı bir insan olan qoca abbat Mabəfdən başqa heç kəslə görüşməzdi. Lakin yerli əhalidən birisi, ya heç tanımadığı gəlmə bir adam maraqlı edib bu zabaqları, qızılgülləri görmək istəsəydi, gəlib onun zəngini vursaydı, o, mehribanca qapısını açardı. Həmin “Luara qulduru” deyilən adam elə bu idi.

Hərbi səfərlər haqqında yazılan xatirələri, hərbi xadimlərin tərcümeyi-halını, böyük ordunun “Monitor” və bülletenlərini oxumaq istəyən hər bir adam bu yazılarda Jorj Pommersi, adına tez-tez rast gələ bilər. Həmin bu Jorj Pommersi cavanlığında Sentonj polkunda sırası bir əsgər idi. Sonra inqilab oldu. Sentonj polku Reyn ordusunun tərkibinə girdi: çünki mütləqiyyət dövründə olan alaylar mütləqiyyət yığılından sonra da onlara verilən “əyalət” adını mühafizə edirdilər, ancaq 1794-cü ildə onlar briqada şəklini aldılar. Pommersi Huşarın aryerqardını təşkil edən iki yüz adamlıq bir dəstədə – Şpeyer, Neyştadt, Türkheyim, Alsey və Mayns ətrafında vuruşmuşdur. O, on iki igiddən biri idi: onlar Hess şahzadəsi korpusunun qabağında, köhnə Andernax qalası səddinin arxasında möhkəm dayanmışdılar, ancaq düşmən topları istehkam siperini alt-üst etdikdən sonra onlar geri çəkilərək əsas qüvvəyə qoşulmuşdular. Kleberin qoşununda, Marşen ətrafında və Mon-Poliseldə vuruşmuş, top saçması ilə əlindən yaralanmışdı. Sonra İtaliya sərhəddinə getmişdi. Burada o, otuz nəfər qrenadyorla, Jüberin komandası altında, Tend dərəsini müdafiə etmişdir. Bu igidlik üçün Jüberə general-adyutant, Pommersiyə “kiçik zabit” rütbəsi verilmişdi. O, Lodi ətrafında gedən vuruşmada hər tərəfdən üstünə top saçması yağdığı halda, Berteyenin yanında durmuşdu. Bertye isə Bonapartın bu sözlərinə layiq görülmüşdü: “Bizim bu dəcəl özünü hər yere yetirir: o həm topçu, həm süvari, həm piyada hissəsində vuruşur”. Pommersi Nov ətrafında gedən vuruşmada keçmiş komandiri general Jüberin qılıncını qaldıraraq “irəli”, – deyər çığırdığını və həlak olduğunu görmüşdü. O, bir döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün öz rotası ilə Genuyadan gələn yüngül yelkənlı gəmidə sahiləki kiçik limanlardan birinə gedərkən (bunun hansı liman olduğu yadımdan çıxıb), yolda yeddi-səkkiz ingilis gəmisi arasına düşərək, çox pis bir vəziyyətlə qarşılaşır. Gəmi kapitanı genuyalı imiş; o istəyir ki, topları dənizə atsın, əsgərləri göyertənin ora-burasında gizlətsin, qaranlıqda ticarət gəmisi adı ilə ingilis gəmilərinin arasından sivişib getsin. Lakin Pommersi flaqştoqda milli bayrağı qaldırmağı əmr edir, ingilis gəmilərinin topları qabağından cəsarətlə keçib gedir. Bu hadisədən sonra o elə cəsarətlənir ki, oradan iyirmi mil kənarda qoşun aparən böyük bir ingilis nəqliyyat gəmisinə hücum edir, gəmini tutur. Gəmi Siciliyaya gedirmiş, içinə o qədər adam və at doldurublarmış ki, gəmi lap göyertə bəndlərinə qədər suya çökübmiş. Pommersi 1805-ci ildə Malerin diviziyasında qulluq edirmiş: bu diviziya Ershersoq Ferdinanddan Qüntsbürkü geri almışdı. O, Veltinqen vuruşmasında güllə üstünə yağış kimi yağa-yağa ölümcül halda yaralanmış 9-cu draquon alayı komandiri polkovnik Mobeti qolları üstündə döyüş meydanından çıxarmışdı. Austerlits vuruşmasında hərbi hissələr düşmən atəşi altından keçib gedərkən, bu məşhur əməliyyatda Pommersi öz igidliyi ilə fərqlənmişdi. Rus süvari qvardiyası 4-cü piyada polku batalyonunu dağıtdıqdan sonra bunun əvəzini çıxmaq üçün yenidən qalibiyyət qazananlar içərisində Pommersi də varmış. İmperator onu xaç nişanı ilə təltif etmişdi. Pommersi Mantuda Vurmserin, İskəndəriyyədə Melasın, Ulma ətrafında Makkın əsir alındığını gözü ilə görmüşdü. Onun qulluq etdiyi hissə Hamburqu işğal edən şanlı Morte ordusunun 8-ci korpusuna daxildi. Sonra o, əvvəlki Flandiya polkundan təşkil olunmuş 55-ci piyada polkuna keçir. Eylau vuruşmasında bu kitab müəllifinin əmisi, igid kapitan Lui Hüqo səksən üç nəfərdən ibarət olan rotası ilə qəbiristanlıqda iki saat düşmən ordusu hücumunun qabağını almışdı, Pommersi də bu vuruşmada olmuşdu; qəbiristanlıqda səksən üç nəfərdən ancaq üç adam diri qalmışdı ki, onlardan biri Pommersi idi. O, Fridland ətrafında gedən vuruşmada iştirak etmişdi. Sonra Moskvanı, Berezinanı, Lütсени, Bauseni, Drezdeni, Vaxaunu, Leyptsiqi, Köln-hauzen dərəsini, bundan sonra da Monmiraylı, Şato-Tyeri, Kraonu, Marna sahillərini, Ena sahillərini, dəhşətli Laon cəbhələrini görmüşdü. Kapitan rütbəsində ikən Arnele-Dükdə on kazakı qılıncdan keçirmiş, lakin öz generalını deyil, öz kapralını xilas etmişdi. Bu vuruşmada onun yaralanmamış yeri qalmamışdı, təkcə elə sol qolundan iyirmi yeddi sümük qırıntısı çıxartmışdılar. Paris təslim olandan bir həftə qabaq o öz yoldaşı ilə yerini dəyişmiş, süvari hissəsinə keçmişdi. Köhnə üsul-idarədə belə adama “ikiqat bacarıqlı adam” deyirdilər, yəni o, bir əsgər kimi həm qılıncı, həm tüfəngi, bir zabit kimi həm eskadronu, həm batalyonu eyni dərəcədə yaxşı idarə edə bilirdi. Hərbi təlim nəticəsində təkmilləşdirilən bu keyfiyyət sayəsində “draquon” deyilən xüsusi qoşun növü meydana gəlmişdi ki, bunlar, eyni zamanda, həm süvari, həm də piyada hissələri idi. Pommersi Napoleonun ardınca Elba adasına gedir. Vaterloo vuruşmasında Dübuanın briqadasına daxil olan krasirlər eskadronuna komandanlıq edir.

Lüenburq batalyonunun bayrağını ələ keçirən o olmuşdu. Bayrağı gətirib imperatorun ayaqları altına atmışdı. O, bütün qan içində imiş; bayrağı düşmənin əlindən dartıb alarkən qılıncı onun sifətinə vurmuşdular. İmperator onun bu hərəkətindən razı qalaraq demişdi: “Səni polkovnik, baron, fəxri legion ordeni kavaleri olmağın münasibətilə təbrik edirəm!” Pommersi də ona cavab olaraq demişdi: “Əlahəzrət, dul qalacaq arvadım tərəfindən sizə təşəkkür edirəm!” Bir saat sonra o, Öhen yolunda qobuya düşüb qalmışdı. İndi siz deyin görək, bu Jorj Pommersi deyilən kimdir? Elə həmin o Luara quldurudur.

Oxucu artıq onun haqqında bəzi şey bilir. Vaterloo vuruşmasından sonra Pommersini Öhen yolundakı qobudan çıxarmışdılar, o da orduya qoşulmuşdu, sonra da lazaret fırqonunda Luara lagerinə gəlmişdi.

Restavrasiya illərində maaşının yarısına keçirilərək, onu yaşamaq üçün, daha doğrusu, nəzarət altında saxlamaq üçün Verona göndərmişdilər. XVIII Lüdovik Yüz gün içərisində baş verən bütün işlərə qeyri-həqiqi bir iş kimi baxdığından, Pommersin nə polkovnikliyini, nə fəxri legion ordeni kavalerliyini, nə də baronluğunu təsdiq etmişdi. Lakin Pommersi yeri gələndə həmişə “polkovnik baron Pommersi”, - deyə imza edirdi.

Evdən çıxanda o həmişə fəxri legion ordeni lentasını köhnə, göy sürtükünə ilişdirərdi, onun bundan başqa sürtüğü yox idi. Kral prokuroru ona xəbərdarlıq etmişdi ki, “bu fərqlənmə nişanın qeyri-qanunu olaraq taxdığı üçün” onun işini məhkəməyə verəcəkdir. Pommersi məmur vasitəsilə edilən bu xəbərdarlığı eşitdikdən sonra acı-acı gülümsəyərək demişdi: “Bilmirəm, mənmi fransız dilini daha başa düşürəm, ya siz fransız dilini yaddan çıxarmısınız, ancaq mən heç bir şey başa düşmədim”. Bu söhbətdən sonra o, bir həftə hər gün orden lentini taxaraq, şəhərə çıxdı. Onu daha heç kəs cürət edib narahat eləmədi. Hərbiyyə naziri və hərbi vilayət rəisi iki-üç dəfə ona “Cənab mayor Pommersi” adı ilə məktub göndərmişdi. Lakin o bu məktubları açmadan geri qaytarmışdı. Elə bu zaman Napoleon da müqəddəs Yelena adasında eynən belə etmişdi, o da ser Hudson Lounun “General Bonaparta” adı ilə göndərdiyi məktubları geri qaytarmışdı. Pommersi də öz imperatoru kimi bu məktublara haftüflə – qoy bizi belə bir ifadə üçün bağışlasınlar - cavab vermişdi.

Romada da belə olmuşdu: əsir alınmış Kartaca əsgərləri içərisində bir az Hannibal ruhlu olanlar da vardı, onlar da Flamini alqışlamaqdan imtina etmişdilər.

Bir gün Pommersi Vernon küçəsində kral prokuroruna rast gələrək, ona yanaşmış və belə bir sual vermişdi: “Cənab kral prokuroru, deyin görüm, üzümdəki çapıq yerini daşımağa mənə icazə verilirmi?”

O ancaq eskadron komandiri maaşının yarısını alırdı, bu azca gəlirdən başqa onun heç bir gəliri yox idi. Vernonda o, balaca ev kirayə etmişdi, orada daha bundan balaca ev tapmaq olmazdı. O, tək yaşayırdı. Biz onun keçirdiyi həyatla tanış olmuşduq. İmperiya dövründə imkan tapıb, iki müharibə arasında Jilnormanın qızı ilə evlənmişdi. Qoca burjua qəlbinin dərinliklərində son dərəcə narazı olsa da, canını dişinə tutaraq, qızının o adama ərə getməyinə razılıq vermişdi və demişdi: “Ən məşhur ailələr də bəzən belə şeylərə razılıq verməyə məcbur olur”. Yeri gəlmişkən, bunu da demək lazımdır ki, xanım Pommersi hər cəhətdən gözəl, çox nadir mənəvi keyfiyyətlərə malik olan və tamamilə ərinə layiq bir qadındı; o, 1815-ci ildə ölmüş, bir oğlan uşağı qoyub getmişdi. Bu uşaq polkovnikin yalqızlığı içində keçirdiyi həyatını bəzəyə bilirdi. Lakin onun babası uşağı təkidlə tələb edərək demişdi: “Uşağı mənə verməsələr, mən onu mirasdan məhrum edəcəyəm”. Uşağın atası oğlunun mənafeyini nəzərə alaraq, buna razı olmuşdu, bununla da öz uşağını yanında saxlamaq imkanını əldən vermiş, mehrini güllərə salmışdı.

O həm də hər cür siyasətdən üz döndərmişdi; nə qiyam edir, nə də sui-qəsdlərə girişirdi. Onun fikirləri ya indi özünü həsr etdiyi sadə şeylərin, ya da əvvəllər etdiyi böyük işlərin ətrafında toplanmışdı. O həm bir qərənfilin çiçək açmasını gözləyir, həm də Austerlits xatirələri ilə yaşayırdı - onun vaxtı bu iki şey arasında bölünmüşdü.

Cənab Jilnorman öz kürəkəni ilə heç bir əlaqə saxlamırdı. Polkovnik onun nəzərində bir “quldur”du, o isə polkovnikin nəzərində “səfehlin biri” idi. Cənab Jilnorman heç vaxt polkovnikin adını çəkmirdi, ancaq hərdən istehza ilə onun “baronluğuna” işarə edirdi. Onlar öz

aralarında belə bir şərt kəsmişdilər: Ponmersi öz oğlunu görmək, ya onunla danışmaq üçün heç bir təşəbbüs göstərməyəcək; əgər o bu şərti pozsa, uşaq geri qaytarılacaq, həm də mirasdan məhrum ediləcəkdir. Jilnorman Ponmersiyə taun xəstəliyinə tutulmuş bir adam kimi baxırdı. Onlardan hər biri uşağı istədiyi kimi tərbiyə etmək fikrində idi. Bəlkə də, polkovnik belə bir şərti qəbul etməkdə yanılmışdı; lakin bu şərtə çox ciddiyyətlə riayət edirdi, elə düşünürdü ki, düzgün iş tutmuş, bu məsələdə ancaq özünü fəda etmişdir.

Cənab Jilnormandan çox miras qalmayacaqdı. Lakin onun böyük qızından qalan irs çox olacaqdı. Bu qarımış qız böyük bir sərvətə malikdi, bu sərvət ona ana tərəfindən qalmışdı. Bacısı oğlu bu sərvətin həqiqi varisi idi.

Uşağın adı Marius idi; o, atası olduğunu bilirdi, onun bildiyi də ancaq bu idi. Heç kəs ona atası haqqında birçə kəlmə də söz demirdi. Lakin babası ilə getdiyi yerlərdə onun eşitdiyi pıçıltılar, eyhamlar, adamların bir-birinə baxıb göz vurması onu düşündürməyə bilməzdi; o, bəzi şeyləri başa düşməyə başladı. O, uzun zaman onu əhatə edən mühitin təsiri altında olduğundan, bu mühitin havasını tənəffüs etdiyindən, sanki, bu havaya dolan fikir və ideyaları dərk etdi və yavaş-yavaş atası haqqında ancaq utana-utana, iztirab çəkə-çəkə düşünməyə adət etdi.

Marius bu qayda ilə böyüyürdü. Polkovnik iki-üç ayda bir dəfə evindən çıxır, qaçmış dustaq kimi gizlincə Parisə gəlir, müəyyən vaxtda Sen-Sülpis kilsəsinə gedirdi. Madmazel Jilnorman bu zaman Mariusu kilsəyə ibadətə aparırdı. Polkovnik orada madmazel Jilnorman birdən dönüb baxar deyə, qorxudan əsə-əsə sütunun arxasında gizlənərək, qımıldanmağa və ah çəkməyə cürət etməyərək, öz oğluna baxırdı. Bütün bədəni çapıq-çapıq olan bir əsgər qarımış bir qızdan qorxurdu.

Vernon keşişi abbat Mabeflə də onun dostluğu buradan başlanmışdı.

Hörmətli keşiş abbat Mabef Sen-Sülpis kilsəsi ağsaqqalının qardaşı idi; bu kilsə ağsaqqalı bir neçə dəfə kilsədə bir adama diqqət yetirmişdi: o adam sütunun arxasında gizlənib, bir uşağa böyük bir məhəbbətlə baxırdı. Kilsə ağsaqqalı onun üzündəki çapıq yerini, gözlərindəki iri yaş damlalarını da görmüşdü. Üzdən o, igid bir adama oxşayırdı; lakin belə bir adamın arvad kimi ağlaması ona çox böyük təsir bağışlamışdı. Onun üzü kilsə ağsaqqalının yadında qalmışdı. Bir dəfə o, qardaşı ilə görüşmək üçün Vernona gəlmiş, körpü üstündə polkovnik Ponmersiyə rast gəlir, onu tanıyır: bu, həmin Sen-Sülpis kilsəsində gördüyü adamdı. Kilsə ağsaqqalı bu əhvalatı qardaşına danışır, onlar bir şeyi bəhanə edərək, polkovnikin yanına gedirlər. Sonra bir də gedirlər. Polkovnik əvvəl onlarla çox az və çox könülsüz danışır, sonra ürəyini açıb tökür. Bu qayda ilə abbat Mabef və kilsə ağsaqqalı onun bütün həyatına bələd olur, həm də oğlunun gələcəyi üçün öz xoşbəxtliyini fəda etdiyini bilirlər. Bu şeylər abbat Mabefin qəlbində polkovnikə qarşı hörmət və şəfqət hissi oyadır, polkovnikin də ondan çox xoşu gəlir... Bunu da demək lazımdır ki, heç kəs qoca keşiş və qoca əsgər kimi belə asanlıqla bir-birinə yaxın ola bilməz, bir-birini belə yaxşı başa düşməz, bu şərtlə ki, xoş bir təsadüf nəticəsi olaraq, onlar hər ikisi həm səmimi, həm də yaxşı adam olsunlar. Əslində, bu adamlar heç bir şeylə bir-birindən fərqlənmirdi. Onlardan biri özünü dünya vətəninə, o birisi axirət vətəninə xidmət etməyə həsr etmişdi. Fərq yalnız bunda idi.

Marius ildə iki dəfə – yanvarın birində, bir də Müqəddəs Georgi günü yaxınlaşanda atasına məktubnamədən götürülmüş kimi rəsmi təbrik məktubu göndərirdi, məktubları Mariusun xalası deyər, o da yazardı. Cənab Jilnorman ancaq buna icazə verərdi. Atası da Mariusa çox mehribanca yazılmış cavab göndərirdi; Mariusun babası bunları oxumadan cibinə qoyardı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Requiescant1.

Marius Ponmersi ancaq xanım de T.-nin salonu vasitəsilə həyatı dərk edirdi. Bu salon onun dünyaya baxa bildiyi yeganə pəncərə idi. Bu pəncərə tutqundu; onun nəfəsliyindən istidən çox soyuq, işıqdan çox qaranlıq gələrdi. Marius şən, gülər üzlə bu xırdaca aləmə girmiş, orada bir az qaldıqdan sonra qəmginləşmiş və ciddiləşmişdi, bu ciddilik onun yaşına heç uyğun gəlmirdi.

Marius həmişə orada təşəxxüslü, qərribə şəxslər görür, onlara heyrətlə baxırdı. Gördüyü şeylər onun ancaq heyrətini artırma bilərdi. Xanım de T.-nin salonuna Matan, Noe, Levis, Kambi familiar qoca kübar və çox hörmətli xanımlar gəlirdi; burada Levisi Levi, Kambini isə Kambiz deyər tələffüz edirdilər. Bu qoca xanımlar, bu Tövrat adları Mariusun hafizəsində “Əhdi-ətiq” kitabındakı rəvayətlərlə qarışırdı, Marius bu rəvayətləri əzbər bilirdi. Onlar sönməkdə olan buxarının qabağına yığışaraq, yaşıl abajurlu lampanın əlaqaranlığında səssizcə oturur, ancaq bəzən həm təntənəli, həm də qəzəbli bir söz söylərdilər; kiçik Marius ürəkək bir nəzərlə yandan onların ciddi üzünə, bəzilərinin ağ, bəzilərinin də ağarmağa başlayan saçına, keçən əsr dəbi ilə tikilmiş uzun donlarına baxardı. Ona elə gəlirdi ki, bunlar arvad deyil, patriarx və sehrbazdır, canlı məxluq deyil, xəyaldır.

Bu xəyallar həmişə bu qədim salonda hazır olan xeyli ruhani, bir neçə də dvoryan qoşulardı; bunlar da: xanım de Berrin şəxsi katibi markiz de Sassene, “Şarl-Antuan” ləqəbi ilə yeknəsəq ahəngli qəsidələr çap etdirən vikont de Valori, Fransada “nəzakət qaydalarını” hamıdan yaxşı bilən Markiz Kariolis d’Espinuz, subay və xoşüzlü qraf d’Amandr; “kral kabinetini” adlandırılan Lüvr kitabxanasının dayağı kavalər de Por de Gi, bir də hələ kifayət qədər cavan olan, lakin saçları ağarmağa başlayan knyaz de Bofremon idi. Knyaz de Bofremonun arvadı da burada idi; o, qəşəng, məzəli bir qadındı, onun zər qaytanlı al məxmərdən olan tualeti, döşünü və çiyinini çox açıq göstərən dekoltesi ətrafa çökən qaranlığı bir qədər dağıdırdı. Cənab de Por de Gi dazbaşlı, vaxtından əvvəl qocalmış bir adamdı, amma yaşı çox deyildi. O deyirdi ki, 1793-cü ildə and içməkdən imtina etdiyi üçün katorqaya göndəriblər: “Onda on altı yaşım vardı, mənimlə bərabər de Mirpua adlı bir yepiskopun əl-ayağına qandal vurdular. Onun səksən yaşını vardı, o da an içməkdən imtina etdiyi üçün kürək cəzasına məhkum edilmişdi; bizim aramızda fərq ancaq bundan ibarətdi ki, o, itaətsizlik edən keşiş, amma mən itaətsizlik edən əsgərdim. Bu əhvalat Tulonda olmuşdu. Bizim vəzifəmiz gündüz gilyotinlə başı kəsilən adamların başını və bədənini axşam qətlgahdan daşımaq idi. Biz qanı axan başsız bədənləri dalımıza alıb aparırdıq; bundan da bizə verilən qırmızı dustaq xalatının boynu arxa tərəfdən laxtalanmış qandan islanar, qabıq bağlardı; bu qan səhərə kimi quruyardı, lakin axşam yenə də xalatımızın o yeri qandan islanardı”.

Xanım de T.-nin salonunda bu cür faciəli söhbətlər çox olardı. Burada Marata lənətlər yağdırıyağdırı axırda Trestalyonu tərifləmək dərəcəsinə gəlib çatardılar. “Misilsizlər” növündən olan deputatlar, cənab Tibor dü Şalar, cənab Lemarşan de Qomikur və sağların məşhur zarafətçisi cənab Korne-Denkur burada vist oynayardı. Qıçlarının nazik olmasına baxmayaraq, gödək şalvar geyən Balye de Feret Taleyranın yanına gedərək bəzən bura da baş çəkərdi. O, qraf d’Artuanın içki yoldaşı idi; Ərəstun Kampaspanın qabağında səcdə etdiyi halda, o, Mariya Himarı iməkləməyə məcbur edərdi, bununla da filosofun intiqamını alaraq, əsrlər üçün nümunəvi bir balyi olmuşdu.

Bura gələn ruhanilər isə abbat Halma, abbat Leturner, abbat Freysin, abbat Keravenan, cənabi-əqdəs Makki və cənabi-əqdəs abbat Pilmier idi. Bu, həmin abbat Halma idi ki, “Fudr” qəzetində əməkdaşlıq edən cənab Laroz ona demişdi: “Ba, indi kimin yaşı əllidən azdır? Ancaq ağzından süd iyi gələn birinci kurs tələbəsinin yaşı əllidən azdır!” Abbat Leturner kral xətibisi idi. Abbat Freysin o zaman hələ nə qraf, nə yepiskop, nə nazir, nə per idi. Köhnə bir keşiş cübbəsi geyərdi, cübbəsinin də həmişə düyməsi çatışmazdı. Abbat Keravenan Sen Jerman-de-Pre kilsəsinin keşişi idi. Cənabi-əqdəs Makki onda papa nümayəndəsi və Nazibi arxiyepiskopu idi, sonra kardinal olmuşdu; onun malxulya ifadəli uzun burnu vardı. O biri cənabi-əqdəs abbat Palmieri papa keşişi idi, o müqəddəs təxtin yeddi nəfər həqiqi protonotarlarından biri, məşhur Liberiya bazilikasının keşişi, müqəddəs kimsələrin “postulatore di santi” müvəkkili idi, bu isə onun kanonizasiya işləri ilə əlaqədar olduğunu göstərirdi, həm də bu, təxminən, Dövlət Şurasının cənnət şöbəsi üzrə məruzəçisi rütbəsinə mütəbiq idi... Bu ruhanilərdən başqa, salona cənab de la Lüzern və cənab de Klermon-Toner adlı iki kardinal da gəlirdi. Kardinal de la Lüzern yazıçı idi; bir neçə il sonra ona öz məqalələrini Şatobrianın məqalələri ilə yanaşı olaraq “Konservator”da çap etdirmək şərəfi nəsib oldu. Cənab de Klermon-Toner tuluz arxiyepiskopu idi; yayda o yaylağa getmək əvəzinə tez-tez Parisə, qardaşı oğlu markiz de Tonerin yanına gələrdi; markiz de Toner dəniz və hərbi

nazir vəzifəsində idi. Kardinal de Klermon-Toner balacaboylu, şən bir qoca idi, cübbəsinin ətəyi çevriləndə onun qırmızı corabları görünərdi. O, “Ensiklopediya”ya nifrət etməyi özünə ixtisas seçmişdi, həm də bilyard oyunu ilə yamanca maraqlanırdı. O zaman parisililər axşamçağı Klermon-Tonerin evi olan Şahzadə küçəsindən keçəndə şar taqqıltısını və kardinalın səsinə eşidib, qeyri-ixtiyari olaraq dayanırdılar: kardinal öz konklavistinə in partibus¹. Karist yepiskopu cənabi-əqdəs Katretə çığıra-çığıra deyərdi: “Abbat, nəzərə al ki, mən karambola edirəm”.

Kardinal de Klermon-Toneri xanım de T.-nin yanına apararı onun ən yaxın dostu cənab de Roklor idi; cənab de Roklor əvvəllər Senlis yepiskopu olmuşdu, özü də qırx Əbədillərdən biri idi. Cənab de Roklarda diqqəti cəlb edən şey onun uzun boyu və akademiya səy ilə getməsi idi. O zaman fransız akademiyaasının iclasları gedən zal kitabxana ilə yanaşı idi; maraqlanan adamlar hər cümə axşamı bu zalın şüşə qapısından təzə pudralanmış, bənövşəyi corab geymiş keçmiş Senlis yepiskopunu görə bilərdilər: o, adətən, arxası qapıya sarı ayaq üstə durardı, bu da ona görə idi ki, onun keşişlərə xas olan yaxalığı yaxşı görünür. Hərçənd, bu ruhani atalar kilsə xadimləri olduqları qədər də saray adamları idi, bununla belə, onlar xanım de T.-nin salonunda dərin bir ciddiyyət əhval-ruhiyyəsi yaradırdılar. Fransanın beş nəfər peri isə - markiz de Vibre, markiz de Talarü, markiz d’Erbuvil, vikont Dambre və hersoq de Valentinua bu salonun aristokratizmini daha artıq nəzərə çarpdırırdı. Hersoq de Valentinua varlı bir Monako şahzadəsi, yəni varlı bir xarici şahzadə idi, bununla belə, o, Fransa və onun perlər cəmiyyəti haqqında çox yüksək bir rəyde idi – o hər şeyi perlər cəmiyyətinə gətirib çıxarırdı. Bu aşağıdakı sözləri o demişdir: “Roma kardinalları da Fransa perləridir; ingilis lordları da Fransa perləridir”. Lakin o dövrdə inqilab hər yerə nüfuz etdiyindən, bu feodal salona da, yuxarıda dediyimiz kimi, istiqamət verən burjua idi. Cənab Jilnorman bu salona hökmranlıq edirdi.

Bura Parisin mürtəcə dairələrinin cövhəri və əsas məğzi toplaşmışdı. Burada hətta ən royalist şəxslərə qarşı karantin tədbirləri görüldü. Şöhrətdən həmişə bir az anarxiya qoxusu gəlir. Şatobrian bura düşsəydi, o da burada “Düşən ata” kimi görünərdi. Bununla belə, vaxtı ilə respublikanı bəyənən adamlardan bəzilərinə güzəşt edilirdi, onlar bu möhkəm etiqadlı məclisə buraxılırdı. Qraf Benyo bura islah olunmaq şərtilə qəbul edilmişdi.

İndiki “nəcib” salonlar təsvir etdiyimiz bu salonlara heç də bənzəmir. İndiki Sen-Jermen civarına sərbəst fikirlər sirayət etmişdir. İndiki royalistlər – qoy onlar bu sözdən inciməsinlər – demaqoqdurlar.

Xanım de T.-nin ən seçmə kübar cəmiyyəti adamları toplaşan salonunda ən zərif nəzakət pərdəsi altında ən incə və təkəbbürlü bir hərəkət tərzini hökm sürürdü. Burada müəyyən edilmiş adət və əxlaq qaydaları hədsiz dərəcədə və cürbəcür incə ədalara yol verirdi, bu incə ədalər öz-özlüyündə meydana gəlir, çoxdan dəfn edilən, lakin hələ ölməyən köhnə üsul-idarəni olduğu kimi əhya edirdi. Burada qəbul edilən ədalardan bəziləri, xüsusilə, ifadə tərzini adamı təcəbbüləndirirdi. Bu kimi şeyləri görməyən adamlar belə ifadələri çox asanlıqla əyalətçilik hesab edərdi, çünki, əslində, bu, ancaq danışıq tərzinin köhnəlmiş şəkilləri idi. Məsələn, burada “xanım general zövcəsi” ifadəsi çox işlədilir. Az da olsa, “xanım polkovnik zövcəsi” ifadəsini də eşitmək mümkündür. Cazibədar bir qadın olan xanım Leon, yəqin, ki, hersoq de Longevillə hersoq de Şevrezin xatirəsini əziz tutduğundan belə bir ifadə tərzini öz knyazlıq tituluna üstünlük hesab etmişdi. Markiza de Kreki də arzu etmişdi ki, ona “xanım polkovnik zövcəsi” desinlər. Tüilridə, kralla olan məhrəmanə söhbətlərdə ona ancaq “kral” demək, “əlahəzrət” sözünü söyləməmək uydurması da bu kiçik aristokrat salonundan çıxmışdı, çünki “əlahəzrət” sözünü “qəsbkar murdarlamışdı”.

Burada hər şey haqqında – həm baş verən hadisələr, həm də insanlar haqqında mühakimə yürüdürdülər. Əsri ələ salırdılar, bu onları əsri anlamaq zəhmətindən azad edirdi. Hay-küy qaldıran yeni xəbərlərlə bir-birini isidirdilər, gördükləri və eşitdikləri şeyləri bir-birinə söyləməyə tələsirdilər. Burada Mafusail Epimenidi maarifləndirirdi. Kar kora məlumat verirdi. Burada Koblənsdən bəri olan vaxtı inkar eləyir, bu vaxtın olmadığını elan edirdilər. Burada belə hesab edirdilər: XVIII Lüdovik Allahın mərhəmətilə öz padşahlığının iyirmi beş illiyini gördüyü kimi, mühacirlər də qanunun mərhəmətilə özlərinin iyirmi beşinci baharını gördülər.

Burada hər şey tam bir ahəngdarlıq içində idi; burada həyat hər şeydə güclə hiss olunurdu; sözlər güclə eşidiləcək bir ah ilə söylənilirdi; salonun zövqünə uyğun gələn qəzetlər papirosu xatırladırdı. Burada cavan adamlara rast gəlmək olurdu, lakin onlar yarımcan adamlara oxşayırdı. Gələn adamları dəhlizdə qoca lakeylər qarşılayırdı. Vaxtları çoxdan keçmiş olan bu ağalara onların özü kimi vaxtı keçmiş, qocalmış xidmətçilər qulluq edirdi. Hər şeydə belə bir təsir duyulurdu: sanki, hər şeyin ömrü tükənmişdi, ancaq inad edərək, qəbrə getmək istəmirdi. Qorumaq, qorunmaq, qoruyan – onların bütün leksikonu təxminən bundan ibarətdi. “Çalışın ki, buradan yabançı bir ruhun qoxusu gəlməsin” – bütün məsələlər, əslində, bunun üstünə gətirib çıxarırdı. Bu bir dəstə hörmətli adamın dünyagörüşündə, doğrudan da, onlara xas olan ayrıca bir ətir qoxusu vardı. Onların fikrindən kafur iyi gəlirdi. Bu aləm mumiyyalar aləmi idi. Bu ağalar mumiyalandırılmışdı, onların lakeylərindən uyuq düzəldilmişdi. Mühacirlikdə müflis olan, bir nəfər qulluqçu saxlayan hörmətli qoca markiza hələ də “Mənim qulluqçularım” deyirdi.

Xanım de T.-nin salonunda nə ilə məşğul olurdular? Burada ifratçılıq edirdilər.

İfratçı olmaq! Bəlkə də, bu sözlə ifadə edilən hadisə hələ bu gün də meydandan çıxmamışdır, lakin sözün özü bütün mənasını itirmişdir. Bu sözü izah etməyə çalışaq.

İfratçı olmaq – hər şeydə ifrata varmaq deməkdir. Bu o deməkdir ki: taxt naminə kralın hökmdarlıq əsasına, mehrab naminə keşiş papağına hücum edəsən; bu o deməkdir ki, öz arabanı çevirəsən, öz qayıq-quşqununda şıllaq atasan; bu o deməkdir ki, bidətçini lazımcıca yandırmadığı üçün tonqalı pisləyəsən; bu o deməkdir ki, bütü onda bütlüyün az olması üstündə məzəmmət edəsən; bu o deməkdir ki, papanı papizmin azlığı, kralı royalizmin azlığı, gecəni isə işığın çoxluğuna görə təqsirləndirəsən; bu o deməkdir ki, alebastrın, qarın, qu quşunun, ağ zanbağın ağ olduğunu inkar edəsən; bu o deməkdir ki, bir şeyin elə qızgın müdafiəçisi olasan ki, bundan dönüb onun düşməni olasan; bir şeyin elə inadla “lehinə” olasan ki, bu, onun “əleyhinə” çevrilsin.

Restavrasiyanın ilk dövrünü başlıca olaraq “ifratçılıq”ın barışmaz ruhu xarakterizə edir.

Tarixdə elə bir dövr tapılmaz ki, o, 1814-cü ildə başlaya və 1820-ci ilə yaxın bir vaxtda, sağların iradəsini yerinə yetirən cənab de Vilelin nazirliyə başlaması ilə qurtaran qısa bir dövrə bənzəmiş ola. Bu altı il təkrar olunmayan həm şən, həm kədərli, həm parlaq, həm də tutqun illərdir; sanki, onlar səhər şəfqətinin şüaları ilə işıqlanmış, eyni zamanda hələ də üfüqləri bürüyən və yavaş-yavaş keçmişin qoynuna çəkilən böyük sarsıntılar zülməti ilə örtülmüşdür. Bu işıq və zülmət içərisində həm yeni, həm köhnə, həm gülməli, həm kədərli, həm gənc, həm də gözlərini ovan qoca bir aləm – xırdaca və xüsusi bir aləm yaşayırdı; qürbətdən qayıtmaq kimi heç bir şey yuxudan ayılmağı xatırlatmır. Bir dəstə adam vardı ki, onlar Fransaya acıqlı-acıqlı baxırdı, lakin Fransa onlara istehza ilə cavab verirdi. Küçələr bayquşa oxşayan qoca markizlərlə, mühacirətdən qayıdan aristokratlarla, o dünyadan gələn “keçmiş adamları” ilə ağzına kimi dolu idi; onlar hər şeyə heyrətlə baxırdılar; şanlı əyan dvoryanları yenə də Fransaya qayıtdıqları üçün həm sevinir, həm kədərlənirdilər: onlar yenə də öz vətənlərinə qayıtdıqları üçün böyük bir fərəh, lakin köhnə mütləqiyyət üsulunu görmədikləri üçün dərin məyusluq duyurdular. Səlibçilər nəslindən olan zadəganlar imperiya zadəganlarını, yəni hərbi zadəganları pisləyirdilər; tarixi bir millət tarixi mənasını daha anlamırdı; Böyük Karl silahdaşlarının nəsiləri Napoleonun silahdaşlarına nifrət edirdi. Yuxarıda dediyimiz kimi, qılınclar üz-üzə gəlir, adamlar bir-birini təhqir edirdilər.

Fonteunanın qılıncını, pashı bir dəmir kimi, ələ salırdılar. Marenqonun qılıncı nifrət oyadırdı, ona “əsgər qılıncı” deyirdilər. Uzaq keçmişlər yaxın keçmişdən üz döndərirdi. Həm böyüklük, həm də gülünlük hissi yox olmuşdu. Hətta Bonapartı “Skapen” adlandıran adam da vardı. Bu təsvir etdiyimiz daha yoxdur. Təkrar edirik, indi ondan heç bir şey qalmamışdır. Biz o aləmdən bir adam götürdükdə, bu aləmi öz təsəvvürümüzdə canlandırmaq istədikdə o aləm bizə Nuh əyyamı kimi yabançı görünür. O aləm, doğrudan da, tufanlarda qərq oldu. O aləm iki inqilabda itib getdi. Azadlıq ideyalarının yaratdığı sel gör nə qədər qüvvətli imiş. O dağıtmaq, dəfn etmək istədiyi şeyləri gör necə sürətlə öz dalğaları altına alır, gör necə sürətlə dərin-dərin uçurumlar açır. Cənab Martenvilin Volterdən ağıllı hesab edildiyi o uzaq, o sadələvh dövrdə salonların siması belə idi.

O salonların öz ədəbiyyatı, öz siyasi məramnaməsi vardı. Burada Fyeveyə inanırdılar. Burada cənab Ajye qanunçuluq edirdi. Burada, publisist və Malake sahil küçəsi bukinisti cənab Kolnenin əsərlərinin təşrihilə məşğul olurdular. Napoleon burada ancaq “Korsika əjdahası” idi. Sonralar dövrün ruhuna güzəştə gedərək, kral qoşunları general-poruçiki markiz de Buonaparte tarixə daxil edildi.

Salonlar öz əqidələrinin saflığını uzun zaman saxlaya bilmədilər. 1818-ci ildə ora diktrinyorlar daxil olmağa başlayırlar, bu, qorxulu bir əlamətdi. Doktrinyorlar royalist idi, onlar özlərini elə tuturdular ki, sanki, özlərinə haqq qazandırmaq istəyirdilər. O şeylə ki “ifratçılıq” fəxr edirdi – bu onlarda şaşqınlıq törədirdi. Onlar öz ağılları ilə fərqlənirdilər; onlar susmağı bacarırdılar; onlar lazımi dərəcədə kraxmallanmış siyasi ehkamları ilə lovğalanırdılar; bununla da müvəffəqiyyət qazana bilmirdilər. Onlar qalstuklarının ağılığından, başdan-başa düymələnmiş sürtüklərinin ciddiliyindən bir qədər sui-istifadə edirdilər, bunun onlara az-çox xeyri olurdu. Doktrinyorlar partiyasının səhvi, ya bədbəxtliyi bundan ibarətdir ki, onlar “gənc qocalar” nəslini yaratdılar. Onlar özlərini aqıl kimi göstərdilər. Onlar ifrat mütləqiyyətçiliyə məhdud hakimiyyət prinsipini aşılamaq arzusunda idilər. Onlar dağıdıcı liberalizmlə qoruyucu liberalizmi qarşı-qarşıya qoyurdular, bəzən də bunu fəvqəladə bir tələskənliklə edirdilər. Onlardan belə sözlər eşitmək olardı: “Royalizmə aman verin! Çünki onun xidmətləri az olmamışdır. Royalizm ənənələri, pərəstişi, dini, adamların bir-birinə hörmət etməsini əhya etmişdir. Vəfa, igidlik, rıtsarlıq, məhəbbət, sədaqət ona xas olan şeylərdir. O istəməsə də, millətin yeni əzəmətinə mütləqiyyətin əsrlər boyu davam edən əzəmətinə əlavə etmişdir. Onun təqsiri bundadır ki, o, inqilabı, İmperiyanı, bizim şan-şöhrətimizi, azadlığı, yeni ideyaları, yeni nəslə, bizim əsrimizi başa düşmür. Əgər o, bizim qarşımızda təqsirkarsa, məgər biz onun qarşısında heç təqsirkar deyildik? İnqilabdan tələb olunur ki, bütün baş verən hadisələri başa düşsün, inqilabın varisləri bizik. Royalizmə hücum etmək - liberalizmə qarşı günah işlətmək deməkdir. Bu, dəhşətli bir səhvdir, daha dəhşətli bir korluqdur! İnqilabi Fransa tarixi Fransaya, başqa cürə desək, öz anasına, daha başqa cürə desək, öz-özünə hörmət etmək istəmir. 8 iyuldan sonra İmperiya dvoryanlığı ilə necə rəftar edildisə, 5 sentyabrdan sonra köhnə mütləqiyyət dvoryanlığı ilə də elə rəftar edildi. Onlar qartal haqqında haqsızlıq etdilər, biz isə zanbaq haqqında haqsızlıq etdik. Yoxsa həmişə təqibat üçün bir şey lazımdır? XIV Lüdovikin tağından zəri silməkdən, ya IV Henrixin gerbindən qalxanı qoparmaqdan nə xeyir? Biz İen körpüsündən “N” hərfini silən cənab Voblana gülürük. Yaxşı, o, axı nə etmişdir? O da biz etdiyimizi etmişdir. Buvin də Marenço kimi bizimdir. Zanbaq da “N” hərfi kimi bizimdir. Bu, bizim ata-babadan qalma mirasımızdır. Bunu axı niyə azaldaq? Vətənin nə keçmişindən, nə də hal-hazırından üz döndərmək lazım deyil. Niyə bütün tariximizi qəbul etməyək? Niyə bütün Fransanı sevməyək?

Doktrinyorlar royalistləri belə tənqid edir, belə də müdafiə edirdilər, onlar öz tənqidi ilə ifrat royalistlərin narazılığına, öz müdafiələrilə də onların qəzəbinə səbəb olurdular.

Restavrasiyanın birinci dövrü, “ifratçılar”ın ikinci dövrü Konqreqasiyanın çıxışı ilə əlamətdardır. Heyrət və coşqunluğun yerini məharət və hiyləgərlik tutdu. Bununla biz öz səthi qeydlərimizi bitiririk.

Müəllif bu əsəri yazarkən müasir tarixin maraqlı bir dövrünə rast gəldi. O indi daha heç kəsə məlum olmayan bir dövrə diqqət yetirməyə, onun bəzi xüsusiyyətlərini öləri qeyd etməyə bilmədi. Lakin bu məsələ üstündə o çox dayanmadı, bu dövrü kədər hissi və gülmək arzusu duymadan təsvir etdi. Onu bu keçmişlə onun üçün əziz və sevimli olan xatirələr bağlayır, çünki bu xatirələr onun anası ilə əlaqədardır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu xırdaca kübar cəmiyyətinin özünə xas olan bir əzəməti vardı. Bu cəmiyyət adamın üzündə təbəssüm oyada bilər, lakin nə ona nifrət etmək, nə də ona həqarətlə baxmaq olar. Bu, keçmiş günlərin Fransasıdır.

Marius Ponmersi də, bütün uşaqlar kimi, bəzi şeylər oxuyub öyrənmişdi. O öz xalasının himayəsi altından çıxdıqdan sonra, babası onu əsl klassik məhdudluğa malik olan çox mötəbər bir mürəbbinin himayəsi altına verdi. Bir çiçək kimi yenidən açılmağa başlayan bu uşaq bir riyakarın əlindən çıxaraq bir pedantın əlinə düşdü. Marius bir neçə il kollecdə oxudu, sonra hüquq fakültəsinə girdi. O həm royalist və fanatik, həm də qayda-qanuna çox ciddi riayət edən

bir adamdı. Babasından onun xoşu gəlmirdi: babasının yüngülməcazlığı, abırsız hərəkətləri onun ürəyinə toxunurdu, atası haqqında kədərlə susurdu. Ümumiyyətlə, o, odlu, lakin təmkinli, nəcib, alicənab, məğrur, dindar, coşqun, son dərəcə doğru, hədsiz dərəcədə ismətli bir gəneci.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Quldurun ölməsi.

Mariusun orta təhsilini qurtarması və cənab Jilnormanın kübar cəmiyyətlərindən uzaqlaşib istirahətə çəkilməsi eyni vaxta təsadüf edir. Qoca Sen-Jermen civarı və xanım de T.-nin salonu ilə vidalaşaraq, Mare məhəlləsində Ehtiraslar küçəsində olan evinə köçmüşdü. Bu evdə o, dalandardan başqa, vaxtı ilə Manyonu əvəz edən aşpaz qadın Nikolettanı, bir də ki, tənqəfəslikdən əziyyət çəkən və yuxarıda bəhs etdiyimiz Baskı xidmətçi kimi saxlayırdı. 1827-ci ildə Mariusun on yeddi yaşı tamam oldu. Bir gün axşam o, evə qayıdanda gördü ki, babası əlində bir məktub tutmuşdur.

Cənab Jilnorman ona dedi:

– Marius, sən gərək sabah Vernona gedəsən.

Marius soruşdu:

– Niyə?

– Atanı görməyə.

Marius diksindi. Onun bir gün öz atası ilə görüşəcəyi heç ağına da gəlmirdi. Onun üçün bundan daha gözlənilməz, daha təəccüblü, etiraf etmək lazımdır ki, daha pis bir şey ola bilməzdi.

Atasından o, elə soyumuşdu ki, ona heç yaxınlaşmaq istəmirdi. Qarşıda duran görüş onu kədərləndirməkdən başqa, ağır bir məcburiyyət kimi görünürdü.

Mariusun öz atasına qarşı olan ədavətinə siyasi səbəbdən başqa, ayrı bir səbəb də vardı. Cənab Jilnorman kefinin duru vaxtlarında Mariusun atasına “qoçaq adam” deyirdi. Marius əmində ki, həmin bu “qoçaq adam” onu sevmir. Onun fikrincə, buna heç şübhə etmək lazım deyildi: atası onu sevsəydi, atmazdı, özgəsinin himayəsinə verməzdi. O, sevilmədiyini hiss edirdi, buna görə də atasını sevmirdi. O, öz-özünü inandıraraq deyirdi: belə də lazımdır.

Cənab Jilnormanın təklifi Mariusu elə təəccübləndirdi ki, babasına sual da vermədi. Cənab Jilnorman sözünə davam edərək dedi:

– O, deyəsən, xəstədir. Səni istəyir.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Sabah səhər get. Mənim yadımdadır: kareta Fonten meydanı karvansarasından Vernona kareta səhər saat altıda gedir, axşam da ora çatır. O kareta min, get. O yazır ki, tez gəlsin.

Sonra qoca məktubu əlində əzərək, cibinə qoydu. Marius elə o axşam yola düşüb səhər atasının yanında ola bilərdi. O zaman Bulua küçəsindən Ruana gecə dilicanı gədirdi və bu dilican Vernonda dayanırdı. Lakin nə cənab Jilnorman, nə də Marius bu barədə məlumat almağı heç fikirlərinə də gətirmədilər.

Marius ertəsi gün hava qaralanda Vernona gəldi. Şəhərdə çiraqlar yanırdı. Marius ilk rast gəldiyi adamdan cənab Pommersinin harada yaşadığını soruşdu: o öz ürəyində Restavrasiya nöqtəyini nəzərləşərək, atasının baron və polkovnik olduğunu qəbul etmirdi.

Evi ona göstərdilər. Marius zəngi vurdu. Bir qadın qapını açdı: onun əlində balaca bir lampa vardı.

Marius:

– Cənab Pommersi evdədirmi? – deyə soruşdu.

Qadın cavab vermədi.

Marius öz sualını təkrar etdi:

– Cənab Pommersi burada yaşayır?

Qadın cənab Pommersinin burada yaşadığını başının hərəkəti ilə təsdiq etdi.

– Mən onunla danışa bilərəmmi?

Qadın başı ilə “yox” işarəsi etdi.

Marius israr etdi:

– Mən axı onun oğluyam! O, məni gözləyir.

Qadın dedi:

– O daha sizi gözləmir.

Marius onun ağladığını ancaq indi gördü.

Qadın alçaq tavanlı zala gedən qapını ona göstərdi. Marius içəri girdi.

Buxarı üstündə yanan şam zalı işıqlandırırdı; zalda üç kişi vardı. Onlardan birisi ayaq üstə şax durmuşdu, o birisi dizləri üstə çökmüşdü, birisi də yalxıca köynəkdə yerə sərilib qalmışdı. Yerə sərilib qalan polkovnik idi.

O iki nəfərdən biri həkim, biri də dua oxuyan keşiş idi.

Üç gün əvvəl polkovniki qara qızdırma tutur. Xəstəliyin başlanğıcında onun ürəyinə pis şeylər gəlir, cənab Jilnormana məktub yazır, Mariusun göndərilməsini xahiş edir. Onun xəstəliyi ciddi bir şəkil alır. Mariusun gəldiyi gün sayıqlamağa başlayır. Xidmətçi arvad onu saxlamağa çalışsa da, o çığıraraq “Mənim oğlum hələ də gəlmir, gedim onun qabağına çıxım!” – deyib, yatağından qalxır, otaqdan çıxır, dəhlizdə daş döşəmənin üstünə yığılır, elə o saat ölür.

Həkimlə keşişin dalmca adam göndərirlər. Həkim çox gec gəlir. Keşiş çox gec gəlir. Oğlu da çox gec gəlir.

Şamın tutqun işığında yerdə sərilib qalan polkovnikin solğun yanağında bir iri damla göz yaşı görmək olardı. Bu, onun ölü gözlərindən çıxan yaşdı. Onun gözləri sönmüşdü, lakin yaş qurumamışdı. Bu yaş göstərirdi ki, oğlu gecikmişdir.

Marius ilk və son dəfə gördüyü bu adama, onun nəcib üzünə, açıq, lakin heç bir şey görməyən gözünə, ağ saçına, qüvvətli bədəninə, bədəninin ora-burasında görünməyə başlayan tutqun zolaqlara, qılınc yarası çapıqlarına, ulduzvari qırmızı ləkələrə, güllə yerlərinə, üzündəki qəhrəmanlıq əlaməti olan iri çapığa baxırdı: onun üzündə Allahın bəxş etdiyi yaxşılıq ifadəsi vardı. Marius fikirləşdi ki, bu adam onun atasıdır, bu adam ölmüşdür, lakin ona qarşı laqeyd qaldı.

Mariusun duyduğu kədər, başqa bir ölü görərsə, duyacağı kədərdən heç də fərqlənmirdi.

Otağa qəlbi sıxan ağır bir dərd çökmüşdü. Qulluqçu arvad bir bucaqda durub acı-acı ağlayır, göz yaşları tökürdü; keşiş dua edirdi, arabir onun hönkürtü ilə ağlaması duanı kəsirdi; həkim gözlərini silirdi; hətta meyit özü də ağlayırdı.

Həkim də, keşiş də, qulluqçu arvad da nə qədər böyük bir müsibət duysalar da, arabir Mariusa baxır, lakin heç bir söz söyləmədilər. Marius burada yabançı bir adamdı.

Marius atasının ölümündən çox az mütəəssir olmuşdu; o bundan bir qədər xəcalət çəkir, bilmirdi ki, özünü necə idarə etsin. Şlyapasını əlində tutmuşdu. Birdən onu əlindən yerə saldı: qoy elə bilsinlər ki, dərd ona çox təsir etmiş, şlyapasını da əlində tutmağa gücü qalmamışdır.

Birdən o, vicdan əzabına bənzər bir şey duydu, həm də bu hərəkəti üstündə öz-özünə nifrət etdi. Lakin o, müqəssirdirmi? Axı o, atasını sevmirdi!

Polkovnikdən pul qalmamışdı. Ev şeyləri satıldı, bu pul onun dəfninə güclə çatdı. Qulluqçu arvad tapdığı bir parça kağızı Mariusa verdi. Kağızı polkovnik öz əli ilə yazmışdı:

“Mənim oğluma. Vaterloo ətrafında, vuruşma meydanında imperator iltifat buyurub, mənə baronluq verdi. Restavrasiya mənə verilən bu adı qəbul etmir, lakin bunu mən öz qanımla qazanmışam; buna görə də bu adı mənim oğlum qəbul edəcək və o daşıyacaq. Məlum şeydir ki, o buna layiq olacaqdır”.

Məktubun o biri üzündə polkovnik əlavə etmişdi:

“Vaterloo ətrafında olan həmin vuruşmada bir serjant məni ölümdən xilas etdi. Onun adı Tenardyedir. Mənə məlum olan budur ki, son vaxtlarda o, Parisin ətrafında, Şeldə, ya Manfermeyldə balaca bir kənd aşxanası işlədirmiş. Mənim oğlum Tenardyeyə rast gəlsə, qoy ona əlindən gələnlə yaxşılığını etsin”.

Marius heç də atasının xatirəsini əziz tutduğu üçün deyil, ancaq ölümə qarşı duyduğu bir hörmət üçün kağızı alıb cibinə qoydu, ölümün həmişə insan qəlbi üzərində belə amiranə təsiri olur.

Polkovnikin əmlakından heç bir şey qalmamışdı. Cənab Jilnorman sərəncam verdi ki, onun qılıncını və mundirini köhnə şey alanlara satsınlar. Qonşular onun bağını talan etdilər, nadir tapılan çiçəklərini çıxarıb apardılar. Qalan bitkilər də yabanılaşdı, soldu, quruyub məhv oldu. Marius Vernonda ancaq iki gün qaldı. Dəfndən sonra Parisə qayıtdı, oturub dərslərini hazırlamağa başladı, atası qətiyyənlən onun yadına düşmürdü, sanki, bu dünyada o heç yaşamamışdı. İki gün sonra polkovniki dəfn etdilər, üç gün sonra da unuttular. Marius şlyapasına qara bağladı. Məsələ də bununla qurtardı.

BEŞİNCİ FƏSİL.

İnqilabçı olmaq üçün günorta ibadətində getmək bəzən faydalıdır.

Marius uşaqlıqda öyrəndiyi dindarlıq adətlərini mühafizə edirdi. Bir dəfə o, bazar günü Sen-Sülpis kilsəsinə ibadətə gedibmiş, gəlib yan tərəfdəki ana Məryəm mehrabının yanında dayanır, xalası uşaqlıqda onu həmişə bu yerə gətirmiş. Mariusun o gün fikri həmişəkindən daha artıq dağılmışdı, daha artıq xəyal içində idi, o, qeyri-ixtiyari olaraq Utrext məxməri çəkilmış oturacaqda diz çökdü; oturacaqlın arxasında “Cənab Mabef, kilsə ağsaqqalı” sözləri yazılmışdı. İbadət yenidən başlanmışdı ki, bir qoca “Cənab, bu, mənim yerimdir”, - deyərək Mariusa yaxınlaşdı.

Marius cəld ayağa qalxdı, qoca öz yerini tutdu.

İbadət qurtarandan sonra Marius fikrə dalaraq, oturacaqdan bir neçə addım kənardə dayandı.

Qoca yenidən ona yaxınlaşdı.

– Cənab, üzr istəyirəm, mən sizi bir dəfə narahat etdim, budur, yenə də narahat edirəm, – dedi, – yəqin, siz məni pis adam hesab etdiniz, ancaq mən gərək öz hərəkətlərimin səbəbini izah edəm. Marius dedi:

– Cənab, bu tamam artıq şeydir.

Qoca:

– Yox, yox, – deyərək etiraz etdi, – mən istəmirəm ki, siz mənim barəmdə pis fikirdə olasınız. Bilirsinizmi, bu yeri mən çox əziz tuturam. Burada etdiyim ibadət mənə daha yaxşı gəlir. Siz soruşa bilərsiniz ki, niyə? İltifat buyurun, bunu sizə danışım. Həmin bu yerdə mən on il müddətində nəcib, lakin bədbəxt bir atanı müşahidə etmişəm: o, ailə vəziyyətinə görə öz oqlunu başqa yolla görmək imkanından məhrum olduğundan, iki-üç ayda bir dəfə gəlirdi. O bilirdi ki, oqlunu nə vaxt günorta ibadətində gətirirlər, həmin saatda da özü bura gəlirdi. Uşaqlın heç aqlına da gəlmirdi ki, atası buradadır. Bəlkə də, o axmaq uşaq heç atasının olduğunu da bilmirmiş. Onun atası gözə görünməmək üçün sütunun arxasında gizlənərdi. O öz oqluna baxa-baxa ağlayardı. O yazıq öz balasını çox istəyirdi! Mən bunu aydın görürdüm. Bura mənim üçün müqəddəs yer oldu, günorta ibadətində bura gəlmək mənim üçün adət şəklini aldı. Mənim - kilsə ağsaqqalı olduğum üçün - ruhanilər oturacaqlında oturmağa ixtiyarım var, amma mən öz oturacağımı onların oturacaqlından üstün tuturam. Mən hətta o bədbəxt adamı bir az tanıyırdım da. Onun qayınatası, varlı-dövlətli xalası, sözün qıyası, yaxşı yadımda deyil, belə bir qohumu varmış, o deyirmiş ki, atası oqlu ilə görüşsə, onda uşaqı mirasdan məhrum edəcək. Uşaqlın atası - oqlunun sonralar varlı və xoşbəxt olması üçün - öz atalıq hüququnu qurban vermişdi. Siyasi əqidə üstündə onları bir-birindən ayırmışlar. Əlbəttə, mən siyasi əqidələrə hörmət edirəm, amma elə adamlar var ki, onlar heç bir şeyin hədd-hüdudunu bilmirlər. Axı adamı, yalnız Vaterloo vuruşmasında iştirak etmişdir deyə, yırtıcı adlandırmaq olmaz! Bunun üstündə oğulla atanı bir-birindən ayırmazlar. Bonapartın vaxtında o, qulluq edərək, polkovnik dərəcəsinə qədər qalxmışdı. İndi, deyəsən, o ölüb. O, Vernonda yaşayırdı. Mənim qardaşım oranın keşişidir. Adı da, deyəsən, Ponmari... ya da, deyəsən, Monpresi... idi, özünün də, elə bil lap gözümün qabaqlındadır, üzündə böyük bir qılınc çapıqlının yeri vardı.

Mariusun rəngi ağardı:

– Ponmersi?

– Bəli, bəli. Ponmersi. Yoxsa, siz onu tanıyırsınız?

Marius:

– Cənab, – dedi, – o, mənim atamdı.

Qoca kilsə ağsaqqalı əlini-əlinə çırpıb həyəcanla dedi:

– Deməli, siz həmin o uşaqsınız?! Əlbəttə, o indi gərək yekə kişi olaydı. Mənim zavallı balam, siz cəsərlə deyə “məni odlu bir qəlb ilə sevən atam vardı!” deyə bilərsiniz.

Marius qocanın qoluna girib, onu evinə qədər ötürdü. Ertəsi gün o, cənab Jilnormana dedi:

– Mən öz dostlarımla ova getmək istəyirəm. Üç gün evə gəlməyə bilərəmmi?

Babası:

– İstəyir lap dörd gün gəlmə, – dedi, – get, könlün açılsın.

Sonra qızına göz vuraraq pıçıldadı:

– Yəqin, sevgi kələyi var!

ALTINCI FƏSİL.

Kilsə ağsaqqalı ilə görüş hara gətirib çıxara bilər.

Mariusun hara getdiyi bir az aşağıda məlum olacaqdır.

O, üç gün evə gəlmədi. Parisə qayıdan kimi hüquq fakültəsi kitabxanasına gedib, “Moniter” komplektini tələb etdi.

O, bütün “Moniter”i, Respublika və İmperiya haqqında yazılan bütün tarixi əsərləri, “Müqəddəs Yelena memorialı”nı, xatirələri, gündəlikləri, bülletenləri, müraciətnamələri böyük bir ehtirasla oxudu. Böyük ordunun bülletenlərində atasının adına ilk dəfə rast gəldikdən sonra bir həftə, sanki, isitməyə tutuldu. Jorj Pommersi o generalların ki başçılığı altında xidmət etmişdi, Marius onların, o cümlədən, qraf Q.-nin yanına getdi. Bir də kilsə ağsaqqalı Mabeflə görüşdü: Mabef ona polkovnikin keçirdiyi həyatı, onun təqaüdlə yaşadığını danışdı; onun güllərindən, çiçəklərindən, Vernonda təkbaşına yaşadığından bəhs etdi. Bu qayda ilə Marius həm aslan, həm də quzu olan, çox az-az təsadüf edilən bu yüksək və məsum qəlbli adama lazımınca bələd oldu: bu adam onun atası idi.

Bu məsələ Mariusun bütün vaxtını əlindən almış, onun bütün fikrini məşğul etmişdi, buna görə də Jilnormanı çox az-az görürdü. Müəyyən edilən vaxtda gəlib yeməyini yeyir, sonra yenə də yox olurdu. Xalası deyir, babası Jilnorman gülərək deyirdi: “Ba, ba, qızların vay halına!” Bəzən bu sözləri də əlavə edirdi: “Bir baxırsan da, mən elə bilirdim ki, bu yüngül sevgidir, amma, deyəsən, xalis məhəbbətdir”.

Bu, doğrudan da, xalis məhəbbətdi: Marius atasına pərəstiş etməyə başlamışdı.

Eyni zamanda, onun dünyagörüşündə də böyük dəyişiklik olmuşdu. Bu dəyişiklik ardıcıl surətdə bir-birini əvəz edən bir çox səhifələrdən ibarətdir. Bizim bəhs etdiyimiz məsələ zəmanəmizin bir çox məşhur adamlarının tarixi olduğundan, bu səhifələri bir-bir göstərməyi, onları tədricən gözdən keçirməyi faydalı hesab edirik.

Mariusun nəzər saldığı keçmiş onu sarsıtmış, heyrətə salmışdı.

Bu keçmiş, hər şeydən əvvəl, onun gözlərini qamaşdırmışdı.

Bu vaxta qədər Respublika, İmperiya ondan ötrü ancaq iyrənc sözlərdir. Respublika - əlaqədarlıqdan qalxan gilyotin, İmperiya – gecə görünən qılıncdı. Marius keçmiş nəzər salarkən orada ancaq hərc-mərcək və zülmət görəcəyini zənn etmişdi, lakin orada böyük bir hörmət, həm də qorxu və sevinc içində Mirabo, Vernyo, Sen-Jüst, Robespyer, Kamill Demulen, Danton kimi işıq saçan ulduzları, Napoleon kimi üfüqlərdən qalxan günəşi gördü; Marius ona nə olduğunu başa düşmürdü; bu işıqdan gözləri qamaşaraq heç bir şey görmür, geri çəkilibdi. Lakin ilk təəccüb hissləri keçdikdən sonra, o, belə bir işığa yavaş-yavaş adət edərək, təsvir edilən hadisələri şəşqınlıq duymadan qəbul etməyə, bu hadisələrdə iştirak edən adamlara titrəmədən baxmağa başladı; İnqilab, İmperiya onun gözləri önündə aydınca canlandı. Bu iki növ hadisə - onda iştirak edən adamlarla birlikdə - onun üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan iki məsələ ilə nəticələndi: Respublika – xalqa qaytarılan vətəndaş hüququ suverenliyi, İmperiya – Avropada əsaslanan fransız təfəkkürünün suverenliyi ilə. O, inqilabın simasında xalqın əzəmətli surətini,

İmperiyanın simasında Fransanın əzəmətli surətini gördü. O öz ürəyində etiraf etdi ki, bunlar hamısı gözəl şeylərdir.

Biz bu ilk və son dərəcə ümumiləşdirilmiş düşüncədə Mariusun qamaşmış gözlərindən nəyin qaçdığını göstərmək istəmirik, bunu lazımı bir şey hesab etmirik. Biz ancaq onun fikir inkişafını göstərmək istəyirik. Hər şeyi birdən qavramaq olmur. Həm yuxarıda, həm də aşağıda deyilənlərə aid olan bu qeyd-şərti söyləyərək, yenə də hekayəmizə davam edirik.

Marius onda başa düşdü ki, bu vaxta qədər o, vətəni də - atası kimi - az tanıyırmış. O könüllü halda gözündən qara pərdə asaraq nə vətəni, nə də atasını görmüş. İndi onun bəsirət gözü açılmışdı: həm vətən, həm də atası ilə fəxr edir, həm də onlara pərəstiş edirdi.

Həm təəssüf, həm də peşmançılıq hissi ona əzab verirdi; o, acı-acı və ümitsiz halda düşünərək, öz-özünə deyirdi: “İndi mənim qəlbimi dolduran hissləri ancaq qəbirə söyləmək olar”. Ah, onun atası sağ olsaydı, o öz atasından məhrum olmasaydı, Allah-taala öz inayətini göstərərək onun atasını ölməyə qoymasaydı, indi o yüyürüb atasını qucaqlar, bağrına basardı, çıxıraraq deyirdi: “Ata, mən buradayam! Bu, mənəm! Bizim hər ikimizin qəlbində bir ürək döyünür! Mən sənin oğlunam!” Onun ağ başını odlu-odlu qucaqlardı, ağ saçları üstə göz yaşları tökərdi, üzündəki çapıq yerinə iftixarla baxardı, əllərini sıxardı, paltarına səcdə elər, ayaqlarını öpərdi! Ah, niyə onun atası haqq və ədaləti, oğlunun məhəbbətini görmədən belə tez, belə vaxtından əvvəl öldü! Ağlayış hönkürtüləri ara vermədən Mariusun qəlbini parçalayır, o hər dəqiqə “Heyhat”, – deyərək təkrar edirdi. Eyni zamanda, o, get-gedə, əməlli-başlı ciddiləşir, qətiləşirdi, öz əqidələrində və dünyagörüşündə daha möhkəm olurdu. Həqiqətlə işıqlanan zəkası hər dəqiqə zənginləşirdi. Onda daxili bir yüksəliş əmələ gəlirdi. O, iki kəşf nəticəsində özünü yetişmiş və möhkəmlənmiş hiss edirdi: o həm atasını, həm də vətəni tapmışdı.

İndi bütün qapılar onun qarşısında açılırdı, sanki, bu qapıların açarı onun əlində idi. O əvvəllər nəyə nifrət edirdisə, indi bunun izahını tapırdı, nəyə həqarətlə baxırdısa, bunun səbəbini başa düşürdü. İndi ona böyük hadisələrin, böyük insanların qəza və qədər icabından olan həm ilahi, həm də bəşəri əhəmiyyəti aydın oldu: ona, bu böyük hadisələrə lənət etməyi öyrətmişdilər, bu böyük insanlara nifrət etmək təlimini vermişdilər, o öz əvvəlki dünyagörüşündən üz döndərən kimi – onu köhnəlmiş bir şey hesab edirdi bu dünyagörüşünü xatırlarkən gah acıqlanır, gah da gülürdü.

O, atasına haqq qazandırdıqdan sonra Napoleona haqq qazandıрмаğa başladı, bu da təbii bir şeydi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Napoleona haqq qazandıрмаq asan başa gəlmədi.

Lap uşaq vaxtından onun beyninə Napoleon haqqında olan fikirləri doldurmuşdular; 1814-cü il partiyası bu fikirlərin tərəfdarı idi. Restavrasiya bütün təəssübü, mənafeyi, hissləri ilə Napoleonun surətini təhrif etməyə çalışırdı. Napoleon bu partiyayı Robespyerdən daha artıq dəhşətə gətirirdi. Bu partiya millətin yorğunluğundan, anaların nifrətindən çox ustalıqla istifadə edə bilmişdi. Bonapartı bir növ əfsanəvi əjdahaya çevirmişdi. Biz əvvəllər demişdik ki, xalqda bir çox uşaq xasiyyətləri vardır; 1814-cü il partiyası xalqın təəvvürünə daha artıq təsir etmək üçün Bonapartı – Tiberidən tutmuş mənasız bir uyuğa kimi – cürbəcür qorxunc sifətdə göstərirdilər, bunlardan bəzisi xalqı qorxuya salır, lakin Bonapartın əzəmətini endirə bilmirdi, bəzisi isə xalqda gülüş oyadırdı. Bəli, Bonapart haqqında danışarkən hər kəs ya hönkür-hönkür ağlaya, ya qəhqəhə ilə gülə bilərdi, ancaq bunun əsasında nifrət olmalı idi. “Bu adam” haqqında (Napoleona “bu adam” deyirdilər) Mariusun ağına ayrı heç bir şey gəlməzdi. Marius öz təbiəti etibarlı ilə inadkar olduğundan bu fikirlər onun zehində möhkəm kök salmışdı. Onun qəlbində Napoleona nifrət edən balaca bir “inad adam” yaşayırdı.

Lakin tarixi kitabları oxuması, xüsusilə tarixi hadisələrə aid olan sənədlər və materiallarla tanış olması Napoleonu ondan gizlədən pərdəni yavaş-yavaş parçaladı. O qarşısında nəhəng bir insan olduğunu hiss etdi, hiss etdi ki, Bonapart haqqında da bütün başqa şeylərdə etdiyi səhvədən az səhv etməmişdir. Onun bəsirət gözü açılırdı. Əvvəl o, könülsüz halda, sonra ovsunlanmış bir adam kimi böyük bir vəcdlə coşğunluğun əvvəl qaranlıq, sonra isə zəif işıqlı, nəhayət, parlaq işıq saçılmış pillələrlə ağır-ağır, addım-addım yuxarı qalxmağa başladı.

Bir gün otaqda tək idi. Şam yanırdı. Açıq pəncərə qabağında masaya dirsəklənib kitab oxuyurdu. Qarşısında açılan ənginlər onu daldırır, bu xəyal onun fikirlərinə qarışırdı. Ah, gecə, sən nə gözəlsən! Haradan gəldiyi bilinməyən tutqun səslər eşidilir, Yer kürəsindən on iki dəfə böyük olan Yupiter bir göz kimi parıldayır; göy üzü qaranlıqdır, ulduzlar sayrışır, dünya adama ucsuz-bucaqsız görünür...

Marius böyük ordunun bülletenini – döyüş meydanında yazılan bu qəhrəmanlıq qitələrini oxuyurdu; bu yazılarda o arabir atasının, lakin ardı-arası kəsilmədən imperatorun adına rast gəlirdi; bütün böyük İmperiya onun gözləri önündə canlanırdı. O, ruhunun aşıb-daşdığını, mədd kimi qabararaq, yüksəldiyini görürdü. Hərdən ona elə gəlirdi ki, guya, atasının xəyalı, xəfif bir külək kimi oradan ötüb keçir, onun qulağına nəsə pıçıldayır. O, get-gedə qüvvətlənən qəribə bir hal keçirirdi: onun qulağına təbil, boru, top səsi, batalyonların ahəngdar addım səsi, dördnalə çapan süvari dəstələrinin uğultusu gəlirdi. Hərdən o, başını qaldırır, göylərin dərinliyində parıldayan nəhəng bürc yığımına baxır, sonra yenə də başını kitabın üstünə endirirdi, burada nizamsız bir halda hərəkət edən başqa nəhəng surətlər onun qarşısında canlanırdı. Onun qəlbi sıxılır, bütün bədəni titrəyirdi, nəfəsi tutulurdu: o, dərin vəcd içində idi, birdən o heç bilmədi ki nə oldu, kim ona əmr etdi: cəld yerindən qalxdı, əllərini pəncərədən bayıra uzatdı, gözlərini qaranlığa, sükuta, dumanlı ənginliyə, ucsuz-bucaqsız fəzaya zilləyərək, həyəcanla dedi: “Yaşasın imperator!”

Bu andan etibarən o, köhnə düşüncələrindən tamamilə üz döndərdi. Korsika əjdahası, qəsbkar, zalım, pələng, qəmədiyəci, əxlaqsız, öz doğma bacılarının oynaşı olan, Taldan dərslər alan, Yaffada adam zəhərləyən Buonaparte onun fikrindən silindi, bu şeylərin yerini hər şeyi öz içində qərqləndirən, qamaşdıran, parlaq, əsrarəngiz bir işıq tutdu, bu işığın da içərisində, əlirəşməz yüksəklikdə, Sezarın mərmər heykəli solğun bir xəyal kimi parıldayırdı. İmperator Mariusun atası üçün ancaq sevimli bir sərkərdə idi, onunla fəxr edirlər, ona böyük bir sədaqətlə xidmət edirlər. O, Marius üçün əzəmətli bir sima idi. O, fransız formasiyası dövlətinin qəza-qədər tərəfindən seçilmiş memarı idi; o, dünyaya ağalığı etməyi Roma formasiyası dövlətindən irsən götürmüşdü, o, ecazkar dağıntıların ustası idi, o, Böyük Karlın, XI Lüdovikin, IV Henrixin, Rişelyenin, XIV Lüdovikin, İctimai nicat komitəsinin işini davam etdirirdi. Əlbəttə, onun da nöqsanları vardı, o da yanılırdı, hətta cinayət də edirdi, başqa sözlə, o da insan idi; lakin o öz səhvlərində şahənə, öz nöqsanlarında həşəmətli, öz cinayətlərində qüdrətli idi. O bütün xalqları böyük millət haqqında danışmağa məcbur edən nadir bir insandı; o, Fransanın mücəssəməsi idi; o, Avropanı öz qılıncı ilə məğlub edərkən bütün dünyanı öz işığı ilə məğlub etdi. Napoleon Marius üçün işıq saçan bir xəyalı, onun nəsibi – gələcəyi qorumaqla həmişə sərhəd keşiyində durmaqda. Marius onun şəxsiyyətində bir müstəbid, lakin eyni dərəcədə bir diktator görürdü; elə bir müstəbid ki, onu Respublika yaratmışdı, o da İnkilabı tamamlamışdı. İsa həm Allah, həm də insan olan kimi, Napoleon da Marius üçün həm xalq, həm də insan idi.

Marius, yeni əqidə qəbul edən bir adam kimi, bu əqidə ilə vəcdə gələrək, ehtirasla ona bağlanmaq istəyir, bu məsələdə ifrata varırdı. Onun təbiəti belə idi. O bir hissə bağlandı mı daha özünü saxlaya bilmirdi. O həm Napoleonun qılıncı ilə hədsiz dərəcədə həvəslənir, həm də onun ideyalarına böyük bir təəşşüq göstərirdi. O, bir şeyi görmürdü: o, Napoleonun dühasına valeh olmaqla onun göstərdiyi kobud qüvvəyə də valeh olurdu; başqa sözlə, iki səcdəgah yaradırdı; bunlardan biri ilahi, o birisi heyvani əsasa malikdi. Marius bir çox başqa səhvlərə də yol verirdi. O, hər şeyi qeyd-şərtsiz qəbul edirdi. Həqiqət axtararkən, bu qayda ilə yanlış yola da gəlib çıxmaq olardı. O, hər şeyə həddindən artıq etibar etdiyindən hər məsələ ilə razılaşırdı. O, həmişəlik yeni yola çıxdığından, köhnə üsul-idarənin cinayətini pisləyəndə də, Napoleonun şöhrətinə qiymət verəndə də heç bir təshih qəbul etmirdi.

Hər necə olsa, çox böyük əhəmiyyətə malik olan bir addım atılmışdı. Marius əvvəllər mütləqiyyətin süqut etdiyi yerdə indi Fransanın yüksəldiyini görürdü. Onun nöqtəyi-nəzəri dəyişmişdi. Onun qürub hesab etdiyi şey indi tulu olmuşdu. O əks tərəfə dönmüşdü.

Mariusda belə bir mənəvi dəyişikliyin əmələ gəldiyi nə babasının, nə də xalasının ağına gəlirdi.

Marius öz üzərində apardığı bu gizli işin nəticəsində, nəhayət, köhnə burbon və ifrat sağlar örtüyünü, aristokrat, yakobin, royalist geyimini öz üzərindən tamamilə atmağa müvəffəq olduqdan, xalis bir inqilabçıya, həqiqi bir demokrata, az qala respublikaçıya çevrildikdən sonra Orfer sahil küçəsində olan həkkakin yanına gedib yüz vizit vərəqi sifariş etdi; bu vərəqələrin üstündə “Baron Marius Ponmersi” sözləri yazılmışdı.

Bunun hamısı onda baş verən dəyişikliyin tam məntiqi nəticəsi idi, bu isə onun öz atasına olan məftuniyyətini müəyyənləşdirmişdi. Lakin Mariusun nə tanışı vardı, nə də bu vərəqələri mehmanxana qapıçısının yanında qoya bilərdi, buna görə də onları öz cibinə qoydu.

Bu dəyişikliyin təbii bir nəticəsi də bu oldu: Marius öz atasına yaxınlaşdıqca, atasının xatirəsi, polkovnikin iyirmi beş il müddətində apardığı mübarizə onun üçün əziz olduqca o öz babasından daha da uzaqlaşdı. Yuxarıda dediyimiz kimi, cənab Jilnormanın xasiyyəti çoxdandı ki, Mariusun xoşuna gəlmirdi. Adətən ciddi cavanlarla yüngülməcaz qocalar arasında olan ixtilaf onların da arasında hiss olunurdu. Jernotun yüngülməcazlığı həmişə malxulyaçı Verteri təhqir edir və acıqlandırır. Lakin nə qədər ki Mariusla cənab Jilnorman eyni siyasi əqidədə idilər bu, Marius üçün ondan cənab Jilnormana doğru uzanan körpü vəzifəsini görürdü. Bu körpü uçan kimi onların arasında uçurum əmələ gəldi. Bundan başqa bir fikir də Mariusu son dərəcə hiddətləndirirdi: cənab Jilnorman axmaqcasına bir mülahizə nəticəsində onu polkovnikdən rəhmsizcəsinə ayırmışdı, bu qayda ilə atanı oğuldan, oğulu atadan məhrum etmişdi.

Marius atasına böyük bir məhəbbət duymaqla babasına nifrət etməyə başladı.

Lakin bunu o heç də bürüzə vermirdi – biz bunu yuxarıda demişdik. O ancaq get-gedə evdən, babasından soyuyurdu. Süfrə qırağında oturub, kırımışca yeməyini yeyər, çox az-az evdə qalardı. Xalası bunun üstündə onu danlayanda, o, sakitcə qulaq asar, sonra da mühazirələri, imtahanları, seminarları bəhanə gətirərək, başı qarışıq olduğunu söylərdi. Babası öz əvvəlki fikrini düzgün hesab edərək, təkrar-təkrar deyərdi: “Vurulub! Belə şeylərdə məni aldatmaq olmaz!” Marius arabir şəhərdən harasa gedirdi.

Xalası bundan şübhələnərək deyirdi:

– O axı hara edir?

Mariusun bu gedişləri uzun sürməzdi, bir dəfə də o, rəhmətlik atasının tapşırığını yerinə yetirmək üçün Monfermeylə getdi: o, keçmiş Vaterloo serjantını, indi isə aşxanaçı Tenardyeni tapmaq istəyirdi. Lakin aşxananı bağlı gördü. Məlum oldu ki, Tenardye sınıq çıxmış aşxananı buraxıb getmişdir, ancaq onun başına nə gəldiyini heç kəs bilmirdi. Marius bu işlə məşğul olduğundan dörd gün evə gəlmədi.

Xalası deyirdi:

– Məlum şeydir ki, dəcəllik eləyir.

Lakin Mariusun döşündə, köynəyinin altında, qara qaytandan asılmış bir şey gördülər...

YEDDİNCİ FƏSİL.

Yəqin ki, bir qadındır.

Biz bir ulandan bəhs etmişdik.

Bu ulan cənab Jilnormanın əmisi nəvəsi idi; onun həyatı qohum-əqrəbasından, ailədən kənar, uzaq bir qarnizonda keçirdi. Kiçik zabit Teodül Jilnorman bütün hərbi tələblərə uyğun gələn bir adamdı. Onun belı qız belı kimi nazıkdı; qılıncı o, qoçaqcasına bir əda ilə gəzdirir, bığlarının ucunu igidcəsinə yuxarı bururdu. Parisə o, çox az-az gəlirdi; elə az gəlirdi ki, Marius heç onu görməmişdi. Bu iki qohum ancaq bir-birinin adını bilirdi. Biz, deyəsən, yuxarıda demişdik ki, Jilnormanın qızı Teodülün xatirini çox istəyirdi. O, Teodülü ancaq ona görə çox istəyirdi ki, onu çox az-az görürdü. Adam görmədiyi başqa bir adam haqqında cürbəcür gözəl şeylər təsəvvür edə bilər.

Madmazel Jilnorman nə qədər sakit bir adam olsa da, bir gün o öz otağına çox həyəcanlı halda qayıtdı. Marius yenə də az bir müddətə harasa getmək istəmiş, babasından icazə verməsini xahiş etmişdi, sonra elə bu axşam yola düşmək istədiyini bildirmişdi. Babası ona “Get” demiş, sonra

da qaşlarını mənali-mənali qaldıraraq donquldanmışdı: “Gecələr gəzməyə dadanıb”. Bu məsələ madmazel Jilnormanda son dərəcə marağ oyandırmışdı; bu hiss ilə də öz otağına qalxanda pilləkəndə nifrətlə dedi: “Bu lap ağ oldu”. Sonra da təəccüblə əlavə etdi: “Axı, hara gedir?” O güman edirdi ki, burada pis bir sevgi məsələsi var, bir sirr var, bu, qadınsız, görüşsüz deyil; o öz gözlüklü burnunu bura soxmaq istəyirdi. Sevgi sirri təzəcə meydana çıxan dedi-qodudan heç də az ləzzətli tikə deyil; müqəddəs qəlbə malik olan adamlar bu tikəni dadmaqdan heç də geri durmazlar. Riyakar mömin adamların sirr dağarcığında həmişə ehtiyat üçün eşq məsələsinə aid bir qədər marağ olar.

Madmazel Jilnorman bu romantik hadisə ilə tanış olmaq üçün şiddətli ağrı duyur, bunun iztirabını çəkirdi.

O, vərdiş etmədiyi bu həyəcandan, bu həyəcanlandırıcı marağdan fikrini yayındırmaq üçün öz istedadına müraciət etməli oldu: o iplik sapla parçada iplik festonlar düzəldir, İmperiya və Restavrasiya dövründə ən çox yayılan naxışlardan birini tikir, kareta çanaqlarına oxşar çoxlu dairələr vururdu. Bu cansız bir işdi, bu işi görəndə adam da qaşqabaqlı bir adamdı. O, bir neçə saatdı öz kreslosunda oturub bu işlə məşğul idi ki, birdən qapı açıldı. Madmazel Jilnorman burnunu qaldırdı. Mülazim Teodül onun qabağında durub, hərbi nizamnamə qaydalarına riayət edərək onu salamladı. Madmazel Jilnorman sevincindən qışqırdı. Qarı dəymədüşər, mömin bir qadın, bir xala olsa da, öz otağında ulan gördükdə bundan ləzzət də duya bilir.

Madmazel həyəcanla dedi:

- Teodül, sən buradasan?
- Xalacan, yolüstü gəldim.
- Öp də məni.
- Baş üstə!

Teodül onu bir neçə dəfə öpdü.

Madmazel Jilnorman öz sektoruna yaxınlaşıb, onu açdı.

- Heç olmasa bircə həftə bizdə qalacaqsanmı?
- Xalacan, elə bu axşam gedirəm.
- Ola bilməz!
- Düz deyirəm.
- Teodül, əzizim, xahiş edirəm, getmə, qal!
- Ürəyim buna “hə” deyir, nizamnamə “yox”, məsələ belədir. Bizi başqa qarnizona dəyişirlər. Biz Melunda idik, indi Qayona göndərilərik. Köhnə qarnizondan yenisinə Parisdən keçib-getmək lazımdır. Öz-özümə dedim ki, qoy gedim xalamla görüşüm.
- Bunu da sənə çəkdiyini zəhmət üçün verirəm!

Madmazel Jilnorman onun ovcuna on luidor qoydu.

- Əziz xalam, verdiyin ləzzət üçün demək istəyirsiniz?

Teodül onu bir də öpdü; mundirin baftası madmazel Jilnormanın boynunu balaca cızdı, o bundan xoş bir təsir duydu.

- Sən polkla bir yerdə gedəcəksən, atda?
- Yox, xalacan. Mən istəyirdim, hər necə olsa, sizi görüm. Bunun üçün xüsusi icazə almışam. Xidmətçi əsgər mənim atımı apardı, mən dilicansla gedəcəyəm. Yeri gəlmişkən, bununla əlaqədar, sizə bir sualım var.

- Nə sualdır?

- Yoxsa Marius Pommersi də bir yerə gedir?

Teodül madmazel Jilnorman üçün mühüm olan bir məsələyə toxunmuşdu; o, marağından alışıb-yanaraq soruşdu:

- Sən bunu haradan bilirsən?

- Gələndə dilican idarəsinə getdim ki, karetdə özümə yer saxlatdırım...

- Sonra?

- Heç demə, sənişinlərdən biri məndən əvvəl gəlib, dilicanın yuxarı tərəfində özünə yer tutubmuş. Mən gedənlərin siyahısında o adamın adını gördüm.

- O kimdir?

– Marius Ponmersi.

Madmazel Jilnorman bərk acıqlandı:

– Yaramaz! Sənin əmin nəvəsi heç sənə oxşamır, o, sənin kimi sözbəxan deyil. Gör nə iş tutur da! Gecə dilicanda qalmaq istəyir.

– Mənim kimi.

– Axı sən bunu öz işinə görə eləyirsən, amma o əxlaqsızlıq məqsədi ilə eləyir.

Teodül dedi:

– Avaranın biri!

Birdən madmazel Jilnormanda qəribə dəyişiklik əmələ gəldi: onun ağına təzə bir şey gəlmişdi.

O, kişi olsaydı, yəqin ki, əlini alına vurardı.

O, Teodülə belə bir sual verdi:

– Əmin nəvəsi səni tanımır, bunu sən bilirsənmi?

– Xeyr, bilmirəm. Mən onu görmüşəm, amma bircə dəfə də mənə diqqət yetirməyi özünə layiq görməyib.

– Deməli, siz bir yerdə gedəcəksiniz?

– Bəli, o, dilicanın yuxarısında, mən də içində.

– Dilican hara gedir?

– Andələ.

– Deməli, Marius da ora gedir?

– Əgər o da, mənim kimi, yolda düşməsə, deməli, ora gedir. Mən Vernonda düşəcəyəm. Mən gərək Qayon poçtunu özümlə aparam. Mariusun hara getdiyini qətiyyənlə bilmirəm.

– Marius! Nə murdar addır! Gedib ad tapıblar da. Sənin adın bir ayrı, ad belə olar: Teodül!

Zabit dedi:

– Mən istərdim ki, mənə Alfred desinlər.

– Teodül, qulaq as.

– Qulaq asıram, xalacan.

– Ancaq diqqətlə qulaq as.

– Lap diqqətlə qulaq asıram.

– Deməli, qulaq asırsan da.

– Bəli.

– Marius tez-tez evdən yox olur.

– Bir baxırsan da!

– O harasa gedir.

– Belə də şey olar?!

– Gecə evdə qalmır.

– Pa-ho!

– Biz bilmək istəyirik: bunun səbəbi nədir.

Teodül böyük təcrübə sahibi olan bir adam sakitliyi ilə dedi:

– Yəqin ki, bir qadın, – sonra heç bir şübhəyə yol verməyərək sakitcə gülümsəyib əlavə etdi, – bir qız.

Madmazel Jilnorman həyəcanla:

– Elədi ki var, – dedi. Ona elə gəldi ki, cənab Jilnormanın öz sözünü eşidir: Teodül bu “qız” sözünü Jilnorman kimi söyləmişdi, bu söz Teodülün xalasına çox inandırıcı göründü.

Sonra o, sözünə davam edərək dedi:

– Bu məsələdə lütfən bizə kömək elə: Mariusu bir balaca güd. O, səni tanımır, bu, sənin üçün çətin olmaz. Madam ki, bu işdə qız məsələsi də var, onda çalış o qızı da gör. Sonra bunun hamısını bizə yazarsan. Bu, babanın da xoşuna gələr.

Hərçənd Teodülün belə şeylərlə məşğul olmağa elə də həvəsi yox idi, ancaq on luidor onu yaman şirnikdirmişdi, o ümid edirdi ki, bunun dalı gələcəkdir. O “Sizin qulluğunuzda hazırım, xalacan!” sözləri ilə tapşırığı qəbul etdi, sonra ürəyində öz-özünə dedi: “Əcəb işə düşdüm!”

Madmazel Jilnorman onu bir neçə dəfə öpdü.

– Teodül, amma sən belə kələklər işlətməzdin. Sən nizam-intizama boyun əyirsən, sən öz vəzifənin qulusan, sən öz borcunu yerinə yetirən namuslu adamsan, sən bir yaramazla görüşməkdən ötrü öz ailəni atmazdın.

Ulan üz-gözünü qırışdırdı, sanki, Kartuşu “namuslu” deyə tərifləmişdilər.

Elə həmin gün axşam Marius dilicana mindi: o bir adam tərəfindən güdüldüyünü qətiyyənlə bilmirdi. Amma Mariusu güdən adam, bizim Arqus dilicana minən kimi bərk yatdı, bütün gecəni ara vermədən xor-xor xoruldadı.

Hava açılarda dilicanın konduktoru çığıra-çığıra dedi: “Vernon! Vernon stansiyası! Kim Vernonda düşəcək?” Mülazim Teodül səsə ayıldı. Yuxulu-yuxulu mızıldayaraq dedi:

– Çox gözəl. Mən burada düşəcəyəm.

O, tamamilə yuxudan ayıldıqdan sonra fikri yavaş-yavaş aydınlaşmağa başladı, xalası, on luidor, Mariusun tutduğu işlər barəsində məlumat vermək yadına düşdü. Bu onu güldürdü.

O hər gün geydiyi kurtkasını düymələyə-düymələyə fikirləşdi: “Bəlkə də, Marius çoxdan dilicansdan düşüb gedib. O, Puassada da, Trieldə də qala bilərdi, elə bu qayda ilə əgər Rolbuada düşməyibsə, Melanda, Mantendə də düşə bilərdi. O, Pasa çatdıqdan sonra sola dönüb Evrə, ya da sağa dönüb Laros-Giyena yol ala bilər. Xalacan, indi gəl onu tap görüm necə taparsan! Mən axı indi bu sevimli qarıya nə yazım?”

Elə bu zaman dilicanın yuxarısından qara şalvarlı bir adamın düşdüyünü pəncərədən gördü.

Teodülün fikrindən belə bir şey keçdi: “Bəlkə, bu elə Mariusdur?”

Bu, doğrudan da, Marius idi.

Dilicanın lap yanında cavan bir kəndli qızı poçtalyonların və atların arasından keçə-keçə sərnəşinlərə çiçək təklif edirdi.

O çığıra-çığıra deyirdi:

– Xanımınıza çiçək alın!

Marius qıza yaxınlaşdı, onun zənbilindən ən yaxşı çiçəkləri seçib götürdü.

Teodül dilicandan düşə-düşə fikirləşdi: “Məsələ maraqlı bir şəkil alır. Axı Marius bu çiçəkləri kimə vermək istəyir onu görüm yox olsun!.. Belə əla bir gül dəstəsi şəkil kimi bir gözələ yaraşar. Mən gərək bu gözəli görəm...”

Teodül indi daha başqasının tapşırığı ilə deyil, özü maraqlandığı üçün, öz həvəsi ilə ov dalınca qaçan it kimi, Mariusun ardınca düşdü.

Marius Teodülə qətiyyənlə əhəmiyyət vermirdi. Dilicandan şıq geyimli, zərif xanımlar düşürdü.

Marius onlara heç baxmırdı, o qətiyyənlə ətrafında onları görmürdü.

Teodül belə bir qərara gəldi: “Yaman vurulub!”

Marius kilsəyə tərəf yönəldi.

Teodül öz-özünə deyirdi: “Çox gözəl! Kilsə! Çox yaxşı! Azca günorta ibadətində qarışmış bir görüş – bundan yaxşı nə olar?! Allahın arxasında gizlənilib bir-birinə göz vurmaq gözəl şeydir!”

Marius kilsəyə yaxınlaşdı, ancaq içəri girmədi, mehrab çıxıntısı tərəfə buruldu, elə o saat absidin divar dayaqlarından birinin arxasında gözdən itdi.

Teodül: “Deməli, qızla görüş kilsənin içində deyil, bayırındadır, – deyə düşündü, – yaxşı da, baxaq görək bu necə qızıdır!”

O, pəncəsi üstə, yavaş-yavaş Mariusun ardınca getdi.

Tinə çatanda heyrətindən donub qaldı. Marius bir qəbrin yanında, yaşıl ot içində dizləri üstə düşərək, əllərilə üzünü örtmüşdü. Gətirdiyi gül dəstəsini açmış, gülləri qəbrin üstünə tökmüşdü.

Qəbrin baş tərəfində qara rəngli ağac xaç vardı, orada ağ hərflərlə “POLKOVNİK BARON PONMERSİ” sözləri yazılmışdı. Mariusun hönkürtü ilə ağladığı eşidilirdi.

Teodülün görmək istədiyi qız qəbir oldu.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Dəryaz daşa toxundu.

Marius ilk dəfə Parisdən gedəndə bura gəlmişdi. Cənab Jilnormanın ifadəsincə “gecələr qız dalınca sürünəndə” o həmişə bura gəlirdi.

Mülazim Teodül heç gözləmədiyi halda qəbirlə üz-üzə gələrək, özünü tamamilə itirdi. O, qərribə, həm də pis bir şey duydu, lakin bunun nədən ibarət olduğunu təyin edə bilmədi: bu hiss həm ölümə, həm də polkovnik rütbəsinə olan hörmətdən əmələ gəlmişdi. Teodül Mariusu qəbiristanlıqda qoyub geri döndü, bu məsələdə hərbi nizam-intizam az rol oynamamışdı. Ölüm onun təsəvvüründə sıx saçaq polkovnik epoletlərində canlanmışdı, ona təzim etməkdən özünü güclə saxladı. Xalasına nə yazacağını bilmədiyindən bu qərara gəldi ki, heç bir şey yazmasın. Vernonda baş verən hadisə bəzi anlaşılmayan səbəblərə görə, təxminən, elə o saat Parisdə məlum olmasaydı, Teodülün kəşf etdiyi sevgi macərəsinin, yəqin ki, heç bir nəticəsi olmazdı. Marius iki gündən sonra Parisə qayıtdı və səhər tezdən babasının evinə gəldi. O, iki gecə dilicanda yuxusuz qalmışdı, rahatlanmaq, çimmək istəyirdi: cəld öz otağına qalxdı, ləngimədən yol sürtükünü çıxarıb, boynuna sarıdığı qara lentanı açdı, çimməyə getdi. Bütün sağlam qocalar kimi, səhər tezdən oyanan cənab Jilnorman, Mariusun gəldiyini eşidib, qoca bir adamın qıçları nə qədər imkan verirsə, elə bir sürətlə Mariusun otağına qalxdı: o istəyirdi ki, həm nəvəsini öpsün, həm də onun harada olduğunu bilsin. Lakin cavan bir oğlanın pilləkənlə aşağı enməsi üçün səksən yaşlı qocanın yuxarı qalxmasından az vaxt lazımdı. Jilnorman baba mansarda girəndə Marius artıq orada yox idi. Yataq açılmamışdı; onun sürtükü ilə qara lenti yatağın üstündə idi.

Jilnorman:

– Bu da yaxşı, – dedi.

Bir dəqiqədən sonra o, qonaq otağına qayıtdı; madmazel Jilnorman bayaqdan burada lovğa-lovğa oturub, öz ekipaj çarxlarını tikirdi.

Jilnorman sevinə-sevinə içəri girdi.

Bir əlində Mariusun sürtükünü, o biri əlində, boynuna taxdığı qara lenti tutaraq, həyəcanla dedi: – Qalibyyət! İndi biz sirin üstünü açarıq! Onun ən gizli sirlər aləminə girərək, bizim bu uşağı bir yoxlarıq, onun bütün kələklərinə bələd olarıq! Biz romanın lap başlanğıcındayıq! Şəkil məndədir.

Doğrudan da, lentdən qara şaqren meşininə tutulmuş medalyona oxşar balaca bir qovluq asılmışdı.

Qoca, ac bir adamın lap gözü qabağından aparılan, lakin o yazığa verilməyən ləzzətli bir yemək kimi, bu medalyona oxşar qovluğa həm bir qədər ehtirasla, həm iftixarla, həm də hiddətli bir nəzərlə baxdı, ancaq onu açmadı.

– Lap aydın görünür ki, buradakı şəkildir; belə şeyləri mənmi başa düşməyəm? Belə şeyləri çox ehtiyatla, lap ürəyin başında gəzdirirlər. Belə də səfeh adamlar olar?! Yəqin, bir əxlaqsız qadındır, adam görəndə əti ürpənir! İndiki cavanların çox pis zövqü vardır!

Qarımış qız dedi:

– Ata, gəl açıb baxaq.

Yayı basmaqla medalyona oxşar qovluq açıldı. Onun içində diqqətlə bükülmüş bir kağız vardı, ayrı bir şey yox idi.

Cənab Jilnorman qəhqəhə ilə güldü:

– O qızdan o oğlana... Mən hiss edirəm bu nədir. Sevgi məktubu!

Madmazel Jilnorman:

– Qoy oxuyaq görək nə yazılıb, – dedi.

Gözlüyünü taxdı. Sonra kağızı açaraq, bu sözləri oxudu:

“Mənim oğluma. Vaterloo ətrafında vuruşma meydanında imperator iltifat buyurub mənə baronluq verdi. Restavrasiya mənə verilən bu adı qəbul etmir, bu adı mən öz qanımla qazanmışam; buna görə də bu adı mənim oğlum qəbul edəcək, o daşıyacaq. Məlum şeydir ki, o buna layiq olacaq”.

Bu zaman ata ilə qızın nələr hiss etdiyini təsvir etmək mümkün deyil! Sanki, ölümün dondurucu nəfəsi onlara toxunmuşdu. Onlar bir-cə kəlmə də söz demədilər. Cənab Jilnorman, öz-özünə danışmış kimi, güclə eşidiləcək bir səslə pıçıldadı:

– Bu xətt o qoçağındır.

Madmazel Jilnorman kağızı yoxlamağa başladı, çevirib ora-burasına baxdı, sonra yenə də öz yerinə qoydu.

Elə bu anda sürkütün cibindən mavi kağıza bükülmüş uzunsov, dördkünc bir şey düşdü.

Madmazel Jilnorman onu yerdən götürüb, mavi kağızı açdı. Bu Mariusun yüz dənə vizit vərəqəsi idi. Madmazel Jilnorman onlardan birini atasına verdi; atası vərəqənin üstündə “Baron Marius Pönnersi” sözlərini oxudu.

Qoca zəng elədi. Nikoletta gəldi. Cənab Jilnorman lenti, medalyona oxşar balaca qovluğu və sürtükü götürüb otağın ortasına atdı:

– Bu zir-zibili aparın, – deyə əmr etdi.

Bütün bir saat dərin sükut içində keçdi. Qoca ilə qarımış qız, üzlərini bir-birindən yana çevirərək oturmuşdu, lakin onlar hər ikisi, yəqin, eyni şeyi düşünürdü.

Axırda Mariusun xalası dedi:

– Əcəb işdir!

Bir neçə dəqiqədən sonra Marius içəri girdi. O yenicə qayıtmışdı. Qonaq otağının qapısından içəri girər-girməz babasının əlində vizit vərəqəsini gördü; qoca da onu görən kimi istehzal məhvedici bir burjua təkəbbürü ilə ucadan dedi:

– Çox gözəl, çox pakizə! Heç demə, sən daha baronsanmış! Səni təbrik edirəm! Yaxşı, bu nə deməkdir?

Marius azca qızardı:

– Bu o deməkdir ki, mən öz atamın oğluyam.

Cənab Jilnorman gülüşünü kəsib sərt dedi:

– Sənin atan mənəm!

Marius gözlərini yerə dikdi, üzündəki sərt ifadəni saxlayaraq, sözünə davam etdi:

– Mənim atam təvazökar, lakin qəhrəmancasına igid bir adam olmuşdur. Respublikaya və Fransaya mərdliklə xidmət etmişdir, insanların yaratdığı ən böyük tarixi hadisələrdə özünü böyük insan kimi göstərmişdir, iyirmi beş il çöldə, çöl ordugahında yaşamışdır: gündüzlər top saçması altında, güllə altında, gecələr qarda, yağışda, palçıqda olmuşdur, iyirmi yerdən yaralanmışdır, düşmənin əlindən iki bayraq almışdır, axırda da unudulmuş, tərک edilmiş halda, müqəssir bir adam kimi ölmüşdür, təqsiri də yalnız bu olmuşdur ki, iki nankor şeyi həddindən artıq sevmişdir: vətəni, bir də mən!

Cənab Jilnorman daha dözə bilmədi, bu lap ağ oldu! “Respublika” sözünü eşidəndə o yerindən qalxdı, daha doğrusu, bütün boyu uzunu dikəldi. Dəmirçi körüyünün vurduğu hava ocaqda yanan kömürə necə təsir göstərsə, Mariusun da hər sözü bu qoca royalistin üzünə elə təsir göstərdi: onun üzü əvvəl qaraldı, sonra qızardı, sonra tünd-qırmızı oldu, tünd-qırmızı da dəyişib qara-qırmızı oldu.

Həyəcanla dedi:

– Marius! Yaramaz uşaq! Mən bilmirəm sənin atan kim olmuşdur! Heç bilmək də istəmirəm! Mən onun haqqında heç bir şey bilmirəm, onun özünü də tanımıram! Amma mən çox yaxşı bilirəm ki, elə adamlar hamısı çox alçaq adam olmuşlar. Onlar hamısı səfil olmuşlar, qatil olmuşlar. Oğru və quldur olmuşlar! Hamısı, deyirəm sənə! Hamısı, istisnasız olaraq! Hamısı! Marius, bunu yadında saxla! Bilirsənmi, mənim çəkməm necə baronsa, sən də elə baronsan! Robespyerə ancaq talançılar xidmət edirdilər! Bu-o-na-parta ancaq quldurlar! Ancaq xainlər, o adamlar ki, ancaq bir şey bilirdilər: xəyanət, xəyanət! Özü də kimə qarşı, öz qanuni kralına qarşı! Ancaq qorxaqlar - Vaterloo vuruşmasında prussiyalıların, ingilislərin qabağında qaçan qorxaqlar! Əgər sizin hörmətli atanız onların sırasına düşübsə, bu, mənə məlum deyil – əfv edərsiniz, bu, daha pis, buna ancaq təəssüf etmək olar!

İndi Mariusun kömür, cənab Jilnormanın isə körük rolunu oynamaq növbəsi gəlmişdi. Mariusun bütün bədəni əsirdi; o bilmirdi nə etsin; onun başı, elə bil ki, od tutub yanırdı. Keşişin gözü qabağında onun təberrük çörəyini bayıra atanda, ya fakirin gözü qabağında yoldan keçən bir adam onun bütünə tüpürəndə keşiş və fakir necə bir hal keçirsə, Marius da elə bir hal keçirirdi. Onun yanında belə sözlərin söylənməsi mümkündürmü, bu cəzasız qalmalı idimi? İndi nə etmək lazımdır? Onun yanında atasını təhqir etmişdilər, ayaq altına salıb tapdalamışdılar. Özü də bunu

kim etmişdi? Babası! O necə etsin ki, atasının qisasını alsın, eyni zamanda, babasını rəncidə etməsin? O, babasını təhqir edə bilməzdi, lakin atasının da qisasını almaya bilməzdi. Bunlardan biri müqəddəs qəbir, o birisi ağ saçlı bir qoca idi. Bu fikirlər bir qasırga kimi onun başında hərlənirdi. Bu fikirlərin təsiri altında o, bir neçə an özünü sərxoş kimi hiss etdi, bilmirdi nə qərara gəlsin. Sonra gözlərini yerdən qaldıraraq diqqətlə babasına baxdı, sarsıdıcı bir səslə çığırdı: – Rədd olsun Burbonlar! Rədd olsun o kök qaban – on səkkizinci Lüdovik!

XVIII Lüdovik dörd il idi ki ölmüşdü, lakin Marius üçün bunun heç bir fərqi yox idi.

Qocanın rəngi bayaq acığından qıpqırmızı olmuşdu, indi onun rəngi saçından da ağ oldu. O, buxarının üstünə qoyulmuş Berriya hersoqunun büstünə sarı döndü, ikiqat olub böyük təntənə ilə ona təzim etdi, sonra daş heykəl kimi ağır-ağır, kirimişcə burulub zalın içindən keçərək, iki dəfə buxarıdan pəncərəyə, pəncərədən buxarıya sarı getdi: parket döşəmə onun ayaqları altında şaq-şaq şaqıldayırdı. Madmazel Jilnorman qorxmış qoyun kimi oturub onların münaqişəsinə qulaq asırdı, atası ona sarı əyildi, gülümsəyərək sakitcə dedi:

– Bu hörmətli cənab – baron, mən – burjua, biz bir damın altında qala bilmərik.

Birdən o dikəldi, onun rəngi ağarmışdı, alnındakı damarlar şişmişdi, acığından titrəyirdi, üzündə dəhşətli bir ifadə vardı; əlini Mariusa tərəf uzadaraq çığırdı:

– İtil buradan!

Marius babasının evini tərk etdi.

Ertəsi gün cənab Jilnorman qızına dedi:

– Zəhmət çəkin, hər altı aydan bir o qanıçənə altmış pistol göndərin və mənim yanımda bir daha onun adını çəkməyin!

Cənab Jilnormanın qəlbində çoxlu qəzəb ehtiyatı qalmışdı; o bilmirdi bu qəzəbi hara sərf etsin; o, üç aydan artıq öz qızına “siz” deyərək müraciət etdi.

Marius bərk acıqlanmışdı. Bir şey onun acığını daha da artırırdı – bu, qeyd olunmağa layiq bir məsələdir. Ailə içərisində baş verən faciələr çox vaxt cürbəcür xırda şeylərlə daha da mürəkkəbləşir. Əslində, bundan günah artmır, ancaq inciklik artır. Nikoletta cənab Jilnormanın əmri üzrə Mariusun “zir-zibilini” tələsə-tələsə onun otağına apararkən içində polkovnikin kağızı olan qara şaqren meşinli medalyonu, görünür, mansarda qalxan qaranlıq pilləkəndə salmışdı. Nə o kağız, nə də medalyon tapıldı. Marius əmindir ki, “cənab Jilnorman” – bu gündən etibarən o öz babasına belə deyirdi – “vəsiyyətnamə”ni oda atıb yandırmışdır. Atasının vəsiyyətnaməyə yazdığı sözlərin bəzisi onun yadında idi; əslinə qalanda, o heç bir şey itirməmişdi. Lakin kağız özü, atasının xətti Marius üçün müqəddəs bir şeydi, bunlar onun qəlbinin bir hissəsi idi. Bunları neyləmişdilər?

Marius babasının evindən getdi, ancaq hara getdiyini heç kəsə demədi; o heç özü də bilmirdi ki, hara gedir. Onun otuz frank pulu, bir saati, bir də içinə şey-şüy qoyduğu yol çantası vardı. O, saathesabı bir kabriolet tutub Latın məhəlləsinə getdi.

Marius necə olacaqdı?

BİRİNCİ FƏSİL.

Az qala tarixi olan bir dərnək.

Hər şeyə qarşı, sanki, laqeydliklə dolu olan o dövrdə inqilabın ilk nəsimi hiss edilirdi. Havada 1789-cu və 1792-cu illərin nəfəsi duyulurdu, bu nəfəs o illərin dərinliklərindən qopub gəlirdi. Gəncliyin – qoy bizi bu ifadə üçün bağışlasınlar – rəngi solmağa başlayırdı. Adamlar, bəlkə, heç özləri də hiss etmədən, zamanın təsiri ilə dəyişirdi. Saatın rəqəm lövhəsi üzərində hərəkət edən əqrəb insanların da qəlbində hərəkət edir, hər kəs özünə görə irəli bir addım atırdı. Royalistlər liberal, liberallar demokrat olurdu.

Bu, sanki, minlərlə cəzr ilə qabağı alınan bir mədd idi; cəzrlər hər şeyi qarışdırır, bu ona xas olan bir şeydir; ideyaların da heç gözlənilmədiyi halda bir-birinə qarışması buradan meydana gəlir;

eyni zamanda, həm Napoleona, həm də azadlığa pərəstiş edirdi. Biz bu məsələdə çox ciddi surətdə tarixi hadisələrə riayət edirik: o vaxtın vəziyyəti belə idi. Siyasi fikirlərin öz inkişaf mərhələləri vardır. Roylizmin həm qərribə, həm də müxtəlif növlərindən biri olan Volter royalizmi Bonapart liberalizmində özünə bundan heç də az qərribə olmayan, bir şey tapdı. Başqa qrupların fikir istiqaməti daha ciddi idi. Onlar məsələnin ilk səbəbini axtarır, haqq və ədalət uğrunda mübarizə edirdilər. Onlar absolyut təlimi ilə ehtirasla məşğul olurlar, bunun hədsiz-hesabsız təzahürünü qabaqcadan görürdülər; bu absolyut öz-özlüyündə dəyişməz olduğundan fikri parlaq yüksəkliklərə sövq edir, ucsuz-bucaqsız ənginlərdə uçurur. Heç bir şey xəyalın meydana gəlməsinə əhkam kimi əlverişli şərait yaratmır və heç bir şey gələcəyin yaranmasına xəyal kimi gözəl imkan vermir. Bu günün xam xəyalı sabah həqiqət olur.

Lakin qabaqcıl cərəyanların, elə bil ki, dibi vardı. Gizli işlərə meyil edilməyə başlanılırdı, bu, davam etməkdə olan şübhəli riyakar quruluş üçün təhlükə yaradırdı. Bu, çox mühüm inqilabi əlamətdi. Hökumətin yer altdan lağım atan gizli fikirləri xalqın gizli fikirləri ilə üz-üzə gəlirdi. Yetişməkdə olan üsyan hazırlanmaqda olan dövlət çevrilişinə cavab oldu.

O zaman hələ Fransada alman tukendbundu, ya italyan karbonarlar ittifaqı kimi iri gizli cəmiyyətlər yox idi, lakin orada-burada şaxələnərək, gizlin yeraltı işlər gedirdi. Eksdə Kuqurdlar meydana gəlməyə başlayırdı, Parisdə isə bu kimi birləşmələr içərisində “Əlifba dostları” cəmiyyəti də vardı.

“Əlifba dostları” nə etmək istəyirmiş? Adın özündən belə məlum olur ki, bu cəmiyyətin məqsədi uşaq oxutmaq imiş. Əslində, bu cəmiyyət yaşlı adamların ayağa qalxmasına kömək etmək istəyirdi.

Cəmiyyətin üzvləri bu ad altında özlərini alçaldılmış, bədbəxt insanların, yəni xalqların dostu hesab edirdilər, ona görə də özlərinə “Əlifba dostları” demişdilər. Onlar xalqı qaldırmaq istəyirdilər. Bu söz oyuncağı heç də gülməli deyil. Söz oyuncağı bəzən siyasətdə mühüm rol oynayır: məsələn, Castratus ad castra² söz oyuncağını götürərək, bunun nəticəsində Narses ordu komandanı oldu; məsələn, Barbaric et Barberina³, məsələn, y Fuegas⁴, məsələn, Tu es Petrus et super hans petram⁵ və sairə, və sairə.

“Əlifba dostları” çox deyildi. Bu, başlanğıc vəziyyətində olan gizlin bir cəmiyyətdi; koteriyalar qəhrəmanlar yetişdirmək imkanında olsaydı, biz ona koteriya deyərdik. Cəmiyyətin üzvləri Parisdə iki yerdə yığılırdı: bir Bazarda, “Korinf” adlı meydanda – bu barədə aşağıda bəhs ediləcəklər, bir də Panteon yaxınlığında, Sen-Mişel meydanında, “Müzen” adlı kiçik bir kafedə – bu kafe indi yoxdur. Birinci yığıncaq yeri fəhlələrə, ikincisi tələbələrə yaxındı.

“Əlifba dostları”nın iclası “Müzen” kafesinin dal otağında olardı. Bu zal kafedən xeyli uzaqda idi; onu kafe ilə çox uzun bir koridor birləşdirirdi; zəlin iki pəncərəsi, bir də gizli pilləkənlə xırdaca Qre küçəsinə çıxan yolu vardı. Burada papiros çəkirdilər, içirdilər, oyun oynayırdılar, gülürdülər. Burada cürbəcür şeylərdən ucadan, bəzi işlər haqqında pıçılıtlı ilə danışırıdılar. Divara respublika Fransasının köhnə bir xəritəsi vurulmuşdu, bu isə polis agentinin diqqətini cəlb etmək üçün kifayətdi.

“Əlifba dostları”nın çoxu tələbələrdi; onlar fəhlələrdən bəziləri ilə səmimi ittifaq düzəltmişdilər. Onların başçıları müəyyən dərəcədə tarixi adamlardır; onların adı budur: Anjolras, Kombefer, Jan Prüver, Feyi Kurfeyrak, Baoral Leql və ya l’Eql, Joli Qranter.

Cəmiyyətin üzvlərini dostluq əlaqələri bir-birinə bağlayırdı, bu gənclər, sanki, bir ailə təşkil edirdi. Leqldən başqa, onların hamısı cənublu idi.

Bu, gözəl bir dərnək idi. O artıq arxada qalmış, dərin uçurumlarda yox olub getmişdir. Təsvirinə yaxınlaşdığımız faciəli hadisələrin başlanğıcında, oxucular bu gənclərin öz faciəyə işlərinin zülmətinə daldığını görməzdən əvvəl, onların üzərinə işıq salıb işıqlandırmaq heç də artıq olmazdı.

Hamıdan əvvəl adını çəkdiyimiz Anjolras dövlətli bir ailənin yeganə oğlu idi; niyə biz əvvəl onun adını çəkdik – sonralar bu aydın olacaq.

Anjolras füsunkar, lakin zəhmli bir gənədi. O, mələk kimi gözəldi, özü də Antinoya, ancaq ciddi Antinoya oxşayırdı. Onun gözlərində düşüncəli bir ifadə vardı: bu gözlərin parıltısından elə zənn etmək olardı ki, Anjolras əvvəlki yaşayışlarından birində inqilabın apokalipsisini görmüşdür.

İnqilabın ənənələrini onu öz gözü ilə görən bir adam kimi mənimsəmişdi. Bu inqilabın yaratdığı bütün böyük işlərə – ən xırda təfərrüatına qədər - bələddi. Bir gənc üçün qərribə görünsə də, o öz təbiəti etibarilə həm baş keşiş, həm də əsgər idi. Bu vəziyyətilə ona bu günün nöqtəyi-nəzərindən baxılısaydı, o, demokratiyanın əsgəri idi, hal-hazırkı fəvqünə qalxaraq ona nəzər salınsaydı, o, ideal kahini idi. Onun gözləri dərinə idi; göz qapaqları azca qızarmışdı, alt dodağı dolğundu, alını genişdi, alt dodağında tez-tez nifrətedici bir ifadə görünərdi. İnsan sifətində yüksək alın üfüqdə yüksək səma eyni şeydir. İndiki əsrin başlanğıcında, keçmiş əsrin sonlarında yaşamış və tez şöhrət qazanmış bəzi gənclər kimi onun bütün üz-gözündən gənclik yağırdı; hərdən onun üzünü solğunluq bürüsə də, o, qız kimi təravətli idi. O, kişilik dərəcəsinə çatsa da, hələ lap uşağa oxşayırdı. Onun iyirmi iki yaşı vardı, lakin üzdən ona on yeddi yaş vermək olardı. Əxlaqca son dərəcə ciddi olduğundan o, elə bil ki, dünyada arvad deyilən şeyin olduğunu heç güman etmirdi. O ancaq bir ehtirasa, bir fikrə qapılmışdı: onun ehtirası – ədalət, fikri – ədalətin yolunu kəsən maneəni rədd etməkdə. Aventin təpəsində o Qrakx, Konventdə isə Sen-Jüst ola bilərdi. O, qızılgülün açıldığını görmürdü, yazın nə olduğunu bilmirdi, quşların nəğməsini eşitmirdi. Evadneyanın açıq sinəsi onu Aristoitondan çox həyəcanlandırmazdı. Gül-çiçək, Qarmodi kimi onun üçün də, ancaq, qılınca gizlətməkdən ötrü lazımdı. O hətta şənlik vaxtlarında da ciddi olurdu. O, Respublikanı təmsil etməyən şeylərin qarşısında gözlərini ismətlə yerə dikirdi. O, qranit kimi möhkəm azadlıq aşığı idi. Onun danışığında sərt bir ilham duyulurdu, bu danışığa bir himn kimi səslənirdi. Onun fikirləri heç gözlənilmədən qanadlanıb yüksəlirdi, – bu ona xas olan bir şeydi. Onunla sevgi macərəsinə girişmək istəyənlərin mütləq əli boşa çıxardı. Kambre meydanından, ya Sen-Jan-de-Vove küçəsindən çıxan yüngül əxlaqlı bir qız onu ata-anasının nəzarəti altından qaçan sərbəst bir məktəbli hesab etsəydi, onun pəjlərə xas olan sifətinə uzun, sarışın kirpiklərinə, mavi gözlərinə, küləkdə yellənən qıvrım saçına, qırmızı yanağına, busə görməmiş məsum dodaqlarına, gözəl dişlərinə – bütün bu gənclik səhərinə məftun olsaydı, öz gözəllik sehrini onun üzərində sınaqdan keçirmək xəyalına düşsəydi, Anjolrasın heyrət və hiddət dolu baxışları dərhal onun qarşısında bir uçurum açar, ona qorxunc Yezegil mələyilə Bomarşenin nəzakətli Kerubinosunu bir-birinə qarışdırmamasını öyrədərdi.

İnqilabın məntiqini təcəssüm etdirən Anjolrasla yanaşı, inqilabın fəlsəfəsini təcəssüm etdirən başqa bir gənc vardı, onun adı Kombefər idi. İnqilabın məntiqi ilə fəlsəfəsi arasında fərq bundan ibarətdir ki, məntiq müharibəyə tərəfdar ola bilər, fəlsəfə isə öz nəticələri ilə ancaq sülhə gətirib çıxarır. Kombefər Anjolrası tamamlayır və təshih edirdi. Kombefər hər şeyə Anjolras kimi çox da yüksək mövqedən baxmırdı, ancaq daha sərbəst baxırdı. O, insanları eniş ümumi ideyalar ruhunda tərbiyə etmək istəyirdi. O deyirdi: “İnqilab lazımdır, lakin mədəniyyət də onun qədər lazımdır”; bunu deyərək onun gözləri önündə dik bir dağın ətrafında ucsuz-bucaqsız mavi bir ənginlik açılırdı. Buna görə də Kombefərin fikirləri həmişə tez başa düşülür, bu fikirlərin əməli əhəmiyyəti olurdu, onun fikirləri bununla fərqlənirdi. İnqilabın başında Kombefər dursaydı, daha rahat nəfəs almaq olardı, Anjolras dursaydı, belə olmazdı. Anjolras inqilabın köməyi ilə ilahi hüquq, Kombefər isə təbii hüquq tətbiq etmək istəyirdi. Anjolras Robespyerin, Kombefər Kondorsun tərəfdarı idi. Kombefər Anjolrasdan daha çox adi insanların adı həyatı ilə yaşayırdı. Bu iki gəncə tarixə düşmək nəsis olsaydı, onlardan biri ədalətli, o birisi aqıl bir adam kimi yad edilərdi. Anjolras daha şücaətli, Kombefər daha insani idi. Homo et Vir1 – əslində, onların xasiyyətində olan fərqi ən incə cəhəti bundan ibarətdi. Kombefərin yumşaqlığı, Anjolrasın ciddiliyi və sərtliyi onların ruhi təmizliyindən irəli gəlirdi. Kombefərin “vətəndaş” sözündən xoşu gəlirdi, lakin “insan” sözünü ondan üstün tuturdu; o, yəqin ki, ispaniyalıları kimi adama, məmnuniyyətlə “Hombre” deyərdi. Kombefər çapdan çıxan hər şeyi oxuyurdu, teatra, ümumi mühazirələrə gedirdi. Araqonun “İşıqın qütbləşməsi hadisəsi” təhlilinə qulaq asırdı. Joffrua Sent-Elerin biri üzü, o birisi beyni qidalandıran daxili və xarici yuxu arteriyasının vəzifəsi haqqında verdiyi məlumatla valeh olurdu, həyatın hər cəhətindən xəbərdar idi, elmdən geri qalmırdı. Sen-Simonla Füryeni müqayisə edirdi, Heroqlifləri şərh edirdi, tapdığı bir daşı qırıb, geologiya haqqında fikir yürütməyi xoşlayırdı, barama kəpənəyinin şəklini əzbərdən çəkə bilirdi, Akademiya lüğətində fransız dili haqqında buraxılan səhvi tapırdı, Pümsekürü və Delezi diqqətlə öyrənirdi, möcüzələrə, teyflərə varıncaya qədər heç bir şeyi təsdiq və inkar etmirdi, bundan

çəkinirdi. “Monitor”un komplektlərini oxuyur və düşünürdü. Deyirdi ki, gələcək məktəb müəllimlərinin əlindədir, buna görə də təlim-tərbiyə məsələləri ilə çox maraqlanırdı. O tələb edirdi ki, cəmiyyət öz əxlaqi və zehni səviyyəsini qaldırmaq, elmi ümumin malı etmək, yüksək ideyaları yaymaq, gəncləri mənəvi cəhətdən inkişaf etdirmək üzərində yorulmadan çalışmalıdır. Ancaq o bir şeydən qorxurdu: qorxurdu ki, müasir tədris üsulunun yoxsulluğu, iki-üç klassik əsr deyilən əsri qəbul edən, bununla da kifayətlənən hakim nöqtəyi-nəzərin miskinliyi, rəsmi mürəbbiləri qəddar ehkamçılığı, sxolastika və köhnəpərəstlik axırda bizim kolleclərin kütlüyü süni surətdə yayan bir yuvaya çevirə bilər. Kombefər alim bir purist, açıq fikirli, geniş məlumatlı, zəhmətsevən bir adamdı, eyni zamanda, dostlarının dediyinə görə, “xam xəyallara” meyil edirdi. O hər cür fantaziyaya inanırdı: dəmir yoluna da, cərrahlik əməliyyatının ağrısız ola bilməsinə də, kamera – obskura vasitəsilə əşyanın şəklini almağa da, elektrik teleqrafına da, idarə olunan hava şarına da... Mövhumatın, istibdadın, xurafatın hər yerdə bəşəriyyətə qarşı çəkdiyi sədlər onu qətiyyənlə qorxutmurdu. O, “elm nəticə etibarilə vəziyyəti dəyişəcəkdir” fikrinin tərəfdarı idi. Anjolras rəhbər, Kombefər yol göstərən idi. Anjolrasla şikayətə çıxmaq yaxşı idi. Bu heç də o demək deyil ki, Kombefər mübarizə etməyə qabil deyildi. Əlbəttə, yox: o həmişə maneəni öz sinəsi ilə qarşılamağa, onu qüvvətli bir zərbə ilə, ehtirasla rədd etməyə hazırıdı. Lakin o, insanlara həqiqəti öyrətməyi, müsbət qanunları izah etməyi, bu qayda ilə bəşəriyyəti yavaş-yavaş öz taleyinə layiq bir vəziyyətə gətirməyi daha çox xoşlayırdı. Kütlələri maarifləndirmək məsələsində o, üsyan atəşindən daha artıq bilik şüaları üzərində dayanar, bu yollardan ikincisini seçərdi. Əlbəttə, yangın alovu da işıq verir, lakin günün çıxmasını nə üçün gözləməyəsən? Atəş püskürən vulkan da ətrafı işıqlandırır, lakin səhər şəfəqi daha parlaq işıq saçır. Çox ola bilsin ki, Kombefər üçün həşəmətli bir şeyin qırmızılığından gözəl bir şeyin ağılığı daha əzizdi. Qabağını tüstü alan işıq, zorakılıqla əldə edilən tərəqqi bu incə və həssas qəlbi gənci tamamilə təmin edə bilməzdi. Xalqın sürətlə, birdən-birə həqiqətə can atması, 1793-cü ilin təkrar olunması onu qorxuya salırdı. Lakin durğunluq onun üçün daha artıq qəbulolunmaz bir şeydi: durğunluqda o çürümə və ölüm hiss edirdi. Əslində, o, qasırgalı sular köpüyünü sakit bataqlığın zəhərli buxarından, seli çirkab axınından, Nyaqara şələləsini Monfokon gölündən üstün tuturdu. Ümumiyyətlə, o nə yerində saymağı, nə də tələsməyi xoşlayırdı. Onun ruhən üsyankar və absolyuta ritsarcasına vurulan dostları yüksək inqilabi qəhrəmanlıqlara pərəstiş eləyir, gəncləri buna dəvət edirdilər. Lakin Kombefər tərəqqinin, həqiqi tərəqqinin tərəfdarı idi: bu işdə o, bir qədər soyuqqanlı tərpsənsə də, qüsuruz idi, bir qədər pedant olsa da, ləkəsizdi, bir qədər ağır hərəkət etsə də, möhkəmdi. Kombefər, gələcəyin bakir bir təmizliklə gəlməsi, xalqların irəliyə doğru olan böyük və nəcib hərəkətinin heç bir şeyi ləkələməməsi uğrunda diz çöküb dua etməyə hazırıdı. O həmişə deyirdi: “Xeyri şərdən qorumaq lazımdır”. Doğrudan da, əgər inqilabın böyüklüyü gözünü idealin parlaq işığından ayırmadan, əllərin odda yana-yana, qana bulaşa-bulaşa vuruşmalar, kəşmə-kəşlər içindən keçib bu ideala doğru irəliləməkdədirsə, tərəqqinin gözəlliyi ən saf təmizliyi mühafizə etməkdədir; bunlardan birincini Dante, ikincini Vaşinqton təcəssüm etdirir: qartal qanadlı bir mələklə qu quşu qanadlı bir mələk bir-birindən necə fərqlənirsə, onlar da bir-birindən elə fərqlənir.

Jan Prüver Kombefərdən də yumşaq adamdı. O, ciddi, dərin ehtirasla ötəri bir fantaziyaya qapılmışdı, bu onda əsrləri tədqiq etmək kimi çox gözəl bir maraq oyatmışdı, bu fantaziya nəticəsində o öz adını dəyişib Jean qoymuşdu. Jan Prüverin qəlbi həmişə sevgi ilə yaşayırdı, boş vaxtlarında gül dibçəklərilə məşğul olur, fleyta çalır, şeir yazırdı; o, xalqı sevirdi, onun qadınlara yazdığı gəlirdi, uşaqların acı taleyi onu dərdləndirirdi, o eyni dərəcədə həm gələcəyin parlaq olmasına, həm də Allaha inanırdı, ancaq bir şey üstündə inqilabi məzəmmət edirdi: inqilabın təqsiri üzündən Andre Şenye kimi gözəl bir insan məhv olmuşdu. Onun arabir gözlənilmədən kəskinləşən yumşaq səsi vardı. O, alim olacaq qədər çox kitab oxumuşdu, bəlkə, lap bir şərqsünas sayıla bilərdi; lakin hər şeydən artıq xoştəbiətli, yaxşı bir adamdı, buna görə də şeirdə əzəmətə üstünlük verirdi: bu, yaxşılıqla əzəmətin bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu bilənlər üçün tamamilə aydındır. O, italyan, latın, yunan və yəhudi dillərini bilirdi, lakin bu dillərdən ancaq dörd şairi – Danteni, Yuvenalı, Esxili və İsayni oxumaq üçün istifadə edirdi. Fransız yazıçılarından Korneli Rasindən, Aqripp d’Obiniyni Korneldən üstün tuturdu. O, yabanı yulaf və

peyğəmbərçiçəyi bitən çöllərdə gəzməyi xoşlayırdı; buludlar onu məişət işlərindən az maraqlandırmırdı. Onun, sanki, ikitərəfli ağı vardı: bunun bir tərəfi insanlara, o biri tərəfi Allaha sarı çevrilmişdi, o öz vaxtını tədqiqlə müşahidə arasında bölüşdürmüşdü. Bütün günü ictimai məsələlər üzərində çalışırdı; onun dərinədən məşğul olduğu məsələlər bunlardı: zəhməthaqqı, kapital, kredit, evlənmə, din, fikir azadlığı, sevgi azadlığı, təlim və tərbiyə, cəza sistemi, xüsusi mülkiyyət, ictimai formalar, istehsalat, bölgü... O bütün insan cəmiyyəti üzərinə kölgə salan aşağı təbəqələrin vəziyyətini dərk etmək istəyirdi; gecələr saysız-hesabsız ulduzları müşahidə edirdi. Anjolras kimi o da dövlətli ata-ananın yeganə oğlu idi. O həmişə astadan danışdı, başını aşağı dikərək yerə baxa-baxa gəzirdi, çəkinə-çəkinə gülürdü, pis geyinirdi, kobud görünürdü, hər şeydən ötrü qızarırdı, son dərəcə utancaqdı, eyni zamanda, cəsarətli, qoçaq bir adamdı. Feyi yelpikçi bir fəhlə idi; ata-anadan yetimdi. Gündə güc-bəla üç frank pul qazanırdı; onun böyük arzusu vardı: dünyanı azad etmək! Onun başqa bir fikri də vardı, bu da elmlə olmaqdı; bu özü də onun dilində azad olmaq deməkdi. O, heç kəsin köməyi olmadan savad öyrənmişdi, bütün biliyini mütaliə ilə əldə etmişdi. O, böyük qəlbli bir adamdı, həmişə də öz ağuşunu dünya qarşısında açmağa hazırı. Özü yetim olduğu halda, bütün bir xalqı övladlığa götürmüşdü. O, anadan məhrumdu, lakin bütün fikrini, düşüncəsini Vətənə vermişdi. O istəyirdi ki, yer üzündə Vətənsiz bir adam da olmasın. Xalq içərisindən çıxan bir adam kimi onda məsələni tez və dərinədən anlamaq qabiliyyəti vardı; o öz ağı ilə o yerə gəlib çatmışdı ki, indi biz ona “xalqın özünü dərk etməsi ideyası” deyirik. Tarixi ona görə öyrənirdi ki, nifrət etmək üçün məsələləri dərinədən bilsin. Bu gənc utopistlər dərnəyində əsasən Fransa ilə məşğul olurdular, yalnız Feyi xarici ölkələrin mənafeyini təmsil edirdi. Onun ən çox xoşladığı mövzu Yunanıstan, Polşa, Macarıstan, Rumıniya və İtaliya idi. O yeri gəldi-gəlmədi elə birucdan bu ölkələr haqqında söhbət açır, özünü bu barədə danışmağa haqlı hesab edirdi. Türkiyənin Yunanıstanı və Fessaliyanı, Rusiyanın Varşavanı, Avstriyanın Macarıstanı tutması - bütün bu zorakılıq işləri onu son dərəcə əsəbiləşdirirdi. Xüsusilə 1772-ci ildə baş verən talan onu hiddətləndirdi, bu misli-bərabəri görünməmiş bir talandı. Həqiqi nifrət natiqliyin ən gözəl növüdür; Feyinin natiqliyi belə natiqlikdir. O, dönə-dönə 1772-ci ilə, bu biabırçı tarixə, xəyanətlə öz istiqlaliyyətindən məhrum edilən nəcib və igid bir xalqa, üç dövlətin bir yerdə etdiyi cinayətə, onların qurduğu dəhşətli hiyləyə qayıdırdı, bu hiylə bütün dəhşətli dağıntılardan prototipi və nümunəsi oldu; o vaxtdan bəri bir sıra nəcib xalqlar bu hiyləyə tutuldu; bunun da nəticəsində öz istiqlaliyyətlərini itirdilər. Hal-hazırda dövlətlərin istiqlaliyyətinə qarşı yönələn sui-qəsdlər öz mənsəyini Polşanın bölüşdürülməsindən alır. Polşanın bölüşdürülməsi teoremdir, bütün indiki siyasi cinayətlər onun nəticəsidir. Bu son əsr içərisində elə bir zalım, elə bir xain yoxdur ki, o, Polşanın bölüşdürülməsini qəbul etməyə, təsdiq etməyə, öz imzası ilə təsbit etməyə, onun ne varietur olduğunu əsaslandırmağa tələsməyə. Bu xəyanət yeni dövrün xəyanətlər siyahısında birinci yeri tutur. Vyana konqresi özü xəyanət etməzdən əvvəl bu xəyanətlə tanış oldu. 1772-ci ildə toplaşma borusu çalındı, 1815-ci ildə qəniməti bölüşdürdülər. Feyinin dedikləri bunlardı. Bu yoxsul-fəhlə ədaləti müdafiə etməyi öz üzərinə götürmüşdü, ədalət bunun üçün ona əzəmət verdi. Haqqın varlığında əbədiyyət var. Venetsiya almanların əlində qala bilmədiyi kimi, Varşava da tatarların əlində qala bilməz. Bununla mübarizə etmək krallar üçün boş yerə zəhmət çəkmək, namuslarını itirməkdir. Suyu batırılan bir ölkə gec-tez yenə də suyun üzünə çıxacaq, Yunanıstan yenə də Yunanıstan, İtaliya yenə də İtaliya olacaq. Zorakılığa qarşı haqqın etirazı heç vaxt susmayacaq. Bütün bir xalqın oğurlanması – çoxdan oğurlandığı üçün - bağışlanmır. Belə böyük dələduzluğun ömrü uzun olmur. Millətin adını burun yaylığı üstünə tikilən nişan kimi qoparıb atmaq olmaz. Kurfeyrakın atası vardı, hamı da ona cənab de Kurfeyrak deyərdi. Restavrasiya dövrü burjuazianın aristokratizm və mənşə nəcibliyi haqqında bir çox yanlış təsəvvürləri vardı, “de” hissəciyi də bunlardan biri idi. Məlumdur ki, bu “de” hissəciyinin heç bir mənası yoxdur. Lakin “Minerva” dövrü burjuaziyası bu mənasız “de”-yə elə yüksək qiymət verirdi ki, axırda ondan imtina etməyi özünə borc bildi. Cənab de Şovelenə cənab Şovelen, cənab de Komartənə cənab Komarten, cənab de Konstan de Rebekə Benjamen Konstan, cənab de Lafayətə cənab de Lafayət deməyə başladılar; Kurfeyrak da onlardan geri qalmaq istəmədi, özünü ancaq “Kurfeyrak” adlandırdı.

Biz Kurfeyrak haqqında olan söhbəti bununla qurtarıb, onun barəsində verəcəyimiz başqa məlumatı bu sözlə tamamlaya bilərik: Kurfeyrak – baxın Tolomyesə.

Doğrudan da, Kurfeyrakın qəlbi gənclik ehtirası ilə dolu idi; onun bu ehtirasına gənclik coşğunluğu da demək olardı. Sonralar bu coşğunluq pişik balası zərifliyi kimi itib gedir, bu füsunkar məxluqlar nəticə etibarilə əgər iki ayaqlı isə burjuaya, dördayaqlı isə pişiyə çevrilir. Belə bir mənəvi xüsusiyyət tələbələr aləmində nəsildən-nəslə mühafizə edilir, köhnə gənclərdən yeni gələn gənclərə keçir, bu xüsusiyyəti çox az dəyişmiş halda quasi cursores¹ də olduğu kimi, əldən-ələ verirlər. Buna görə də yuxarıda dediyimiz kimi, 1828-ci ildə Kurfeyrakın danışığını eşidən bir adam elə güman edə bilər ki, o 1817-ci ildə Tolomyesin danışığını eşidir. Ancaq Kurfeyrak düz, namuslu bir oğlandı. Onların xasiyyətində zahiri bir bənzəyiş nəzərə çarpsa da, əslində, Kurfeyrakla Tolomsey arasında böyük fərq vardı. Onların insanlıq mahiyyətini təşkil edən şey tamamilə fərqli idi. Tolomseyin qəlbi prokuror, Kurfeyrakın qəlbi isə rıtsar qəlbi idi. Anjolas rəhbər, Kombefer yol göstərən idisə, Kurfeyrak cazibəli mərkəzi idi. O birilər daha çox işıq, o daha çox istilik verirdi. Onda, həqiqətən, mərkəzi bir sima üçün zəruri olan keyfiyyət vardı: o açıqürəkli, mehriban bir adamdı.

Baorel 1822-ci ildə iyun ayında gənc Lalemanın dəfni ilə əlaqədar olaraq baş verən qanlı hadisədə iştirak etmişdi.

Baorel yaxşı oğlandı, ancaq əxlaq cəhətcə pozğundu, israfçı idi, bədxərçdi, boşboğazdı, həyasızdı, eyni zamanda, səxavətli və cəsarətli idi, natiqdi, özü də elə xoştəbiətli bir adamdı ki, beləsi az tapırdı. O ən şit rəngli jilet geyərdi, əqidəcə ən sol bir mövqə tuturdu. O həddindən artıq şuluqçu idi, başqa sözlə, dava-dalaşı yaman xoşlayırdı, dünyada bunu, qiyamdan başqa, hər şeydən üstün tuturdu, inqilabı isə qiyamdan da üstün tuturdu; həmişə də işə başlamaq üçün əvvəl pəncərə şüşələrini sındırmaq, sonra yolu dağıtmaq, ən axırda hökuməti yıxmaq istəyirdi, maraqlanardı ki, görsün bunun axırı nə olacaq. On bir ildə ki tələbə hesab olunurdu, lakin hüquq elminin heç yanından da keçməmişdi, oxumaq məsələsində özünü əziyyətə salmaq istəmirdi. O “advokat olmayacağam” sözünü özünə şüar, gecə masasını isə gerb seçmişdi, hakim beretini bu masanın gözünə qoymuşdu. Həmişə də hüquq fakültəsi binasının qabağından keçəndə – bu da çox az olardı – redinqotunu başdan-başa düymələr, bir sıra hişüsəhhə tədbirləri görərdi. O zaman hələ palto geymək halına gəlib çatmamışdılar. Fakültə binasının portalı haqqında o belə deyirdi: “Nə gözəl qocadır”, fakültənin dekanı cənab Delvenkur barəsində bu sözləri söyləyirdi: “Nə əntiqə abidədir!” Qulaq asdığı mühazirələr onun üçün şən nəğmələr, professorlar isə karikatura mövzusunun təşkil edirdi. O, əlini ağdan-qaraya vurmada üç min franka qədər pul xərcləyirdi. Onun ata-anası kəndli idi; o, müxtəlif yollarla ata-anasının hörmətini qazana bilmişdi.

Baorel ata-anası haqqında deyirdi: “Onlar kəndlidir, şəhərli deyil, ona görə də ağıllıdırlar”.

O dəmdəməki bir adamdı; cürbəcür kafələrdə avara-avara dolaşırdı: başqaları özünə bir vərdiş qazanırdı, amma onun heç bir vərdişi yox idi. O həmişə veyil-veyil gəzərdi. Gəzmək bütün insanlara, veyillənmək ancaq parisililərə xas olan bir şeydir. Əslində, Baorel zahiri görünüşünə nisbətən daha artıq irəlini görən, dərin düşüncəli, arif bir adamdı.

O, “Əlifba dostları” dərnəyi ilə bir sıra başqa dərnəklər arasında əlaqəçi vəzifəsini görürdü; bu başqa dərnəklər hələ o zaman tamamilə mütəşəkkil şəkklə düşməmişdi.

Bizim bu gənclər yığıncağında bir dazbaşlı adam vardı.

XVIII Lüdivik Fransadan qaçanda markiz d’Avare onu kirayə etdiyi bir kabrioletə mindirmişdi, kral da bunun üçün ona hersoq adını vermişdi. Həmin bu markiz d’Avare nəql edir ki, XVIII Lüdivik 1814-cü ildə mühacirətdən qayıdarmış, gəlib Kalenin sahilinə çatar-çatmaz naməlum bir adam ona bir ərizə verir. Kral ondan soruşur: “Siz nə istəyirsiniz?” O da cavab verir: “Əlahəzrət, mən poçt idarəsi nəzarətçisi olmaq istəyirəm”. “Sizin adınız nədir?” “l’Eq1”.

Kral qaşqabağını tökür, lakin ərizədə olan imzaya baxanda görür ki, orada l’Eq1 deyil, Leql yazılmışdır. Bu heç də bonapartcasına olmayan imza kralın çox xoşuna gəlir. O gülümsəyir. Ərizə verən sözünə davam edərək deyir: “Zati-aliləri, mənim ulu babam mirzə imiş, ləqəbi də Leqlmiş, bizim familiyamız da bu ləqəblə gedir. Əslində, mənim adım Leqeldir, ixtisarla

“Leql”, təhrif olunmuş şəkildə isə “l’Eqł” deyirlər”. Bu sözləri eşidəndə kral daha gültümsəmir. Sonralar, qəsdənmi, ya səhv olaraq, o, hər halda, Modapoçt idarəsini Leqelə verir. Dərnəyin dazbaş üzvü həmin l’Eqłin, ya Leqlin oğlu idi; o, imza atanda molu Leql yazardı, yoldaşları ona qısa olmaq üçün “Bossüe” deyirdi.

Bossüe şən, lakin bədbəxt bir oğlandı: ixtisası – uğursuzluqdu. Amma o heç bir şeyi ürəyinə salmırdı. İyirmi beş yaşında başı dazlaşmışdı. Atası əlləşib-vuruşub, nəhayət, özünə bir ev düzəltdi, bir parça da torpaq sahibi olmuşdu; oğlu isə bir fırlıdağa düşərək, az vaxtda bu evi də, bu torpağı da əldən vermişdi. Onun heç bir vəsaiti qalmamışdı. O həm elmlə, həm ağıllı bir adamdı, ancaq bəxti gətirmirdi. Nəyə əl atsa, əli boşa çıxırdı. Nə düşünsə, nə etsə, hamısı yanlış olur, onun əleyhinə çevrilirdi. Odun doğrasaydı, mütləq barmağını kəsərdi. Özünə bir məşuqə tapsaydı, az sonra görərdi ki, o məşuqənin dostu vardır. İş bəd gətirirdi, ancaq ruhdan düşmürdü, o özü haqqında belə deyirdi: “Bütün damlardan mənim başıma kirəmit yağır”.

Müvəffəqiyyətsizlik onun üçün adi bir şey olmuşdu, buna görə də taleyin zərbələrini zəruri bir şey kimi sakitcə qəbul edər, zarafatı başa düşən adam kimi onun pis-pis, mənasız hərəkətlərinə gülərdi. Onun əlinə pul gəlmirdi, amma o, şənliyindən qalmırdı. Çox vaxt elə olurdu ki, axırıncı qəpiyi də onun əlindən çıxırdı, lakin necə bir vəziyyət olur olsun, gülmək qabiliyyətini itirmirdi. Onun başına bir müsibət gələndə, bu müsibəti köhnə bir dost kimi salamlar, ona mehribanlıq edərdi. O öz taleyinin pisliliyinə elə öyrənmişdi ki, ona müraciət edəndə, əzizləyici bir ad verib deyirdi: “Xoş gəlmisən, qəmciyəz!”

Taleyin dönüklüyü onda işin içindən tez çıxmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmişdi. O, çətin vəziyyətdən çıxmağı çox yaxşı bacarırdı. Həmişə pulsuz olsa da, həvəsi gələndə “böyük xərclər” üçün yol tapardı. Bir gecə o dərəcəyə gəlib çıxır ki, yüngül əxlaqlı, şivəli bir qadını axşam yeməyinə qonaq edərək yüz frank pul xərcləyir. Bu ona qonaqlığın qızgın çağında aşağıdakı sözləri deməyə ilham vermişdi: “Ey yüzlük qız, çəkmələrimi çıxart!”

Bossüe advokatlıq ixtisasını qazanmağa tələsmirdi. O, hüquq elmlərini Baorel kimi öyrənirdi. Onun daimi yaşayış yeri yox idi, bəzən heç müvəqqəti də olmurdu. O, dostlarından gah birinin, gah da o birisinin yanında yaşayırdı. Ən çox Jolinin yanında olurdu. Joli tibb elmlərini öyrənirdi, özü də Bossüedən iki yaş balaca idi.

Joli özünü xəstə təsəvvür edən adamların ən mükəmməl tipi idi, ancaq bu cavanı idi. Tibb elmlərini öyrənməklə həkim olmaqdan artıq, özü dönüb xəstə olmuşdu. İyirmi üç yaş olduğu halda, o, özündə cürbəcür xəstəliklər tapmışdı və bütün günü güzgüdə öz dilinə baxırdı. O deyirdi ki, adam da eynən maqnit əqrəbi kimi maqnitləşə bilər; buna görə də gecələr çarpayısının baş tərəfini cənuba, ayaq tərəfini şimala sarı qoyurdu, deyirdi ki, belə yatanda yuxuda yerin maqnit qüvvəsinin təsiri ilə qan dövrəni pozulmaz. Tufan olanda o həmişə nəbzini yoxlayırdı. Bununla belə, dostlar arasında ən gülşad adam idi. Gənclik və xəstəlik dərəcəsinə varan vasvasılıq, süstlük və gülşadlıq kimi bir araya sığmayan xüsusiyyətlər onun varlığında çox gözəl birləşmişdi; bunun da nəticəsində qəribə, lakin çox sevimli bir məxluq əmələ gəlmişdi, səs uyğunluğu əsasında ahəngdar sözlər yaradan və bu yolda səxavət göstərən yoldaşları ona “Jolli” deyirdi. Jan Prüver zarafatca deyirdi: “Bax, dörd “l”inlə uçma ha!”¹

Jolinin belə bir adəti var idi: əl ağacının dəstəyini burnunun ucuna toxundururdu: bu, həmişə belə bir adamın arif adam olduğunu göstərir.

Bütün bu gənclər bir-birinə oxşamaqları halda, onları ancaq tərəqqiyə olan ümumi bir inam birləşdirirdi və nəticə etibarilə, onlar hamısı tam hörmətə layiq adamlardı.

Onlar hamısı fransız inqilabının doğma oğlu idi. Onlardan ən yüngülməcəzi belə, “səksən doqquzuncu il” deyərək ciddiləşirdi. Onların atası, bəlkə də, keçmişdə felyanlardan, royalistlərdən, doktrinlərdən olmuşlar, ya bəlkə, elə indi də onlara mənsubdurlar. Bunun heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bu gənclər onlardan qabaq cəmiyyətdə hökmfərma olan dolaşığın heç fərqi varmırdılar; onların damarında ən yüksək ideyalarla nəcibləşdirilmiş ən saf, ən təmiz qan axırdı, onlar şübhə və tərəddüd etmədən etibarlı hüquq, yenilməz vəzifə dinini tətbiq edirdilər. Onlar belə bir cəmiyyəti təşkil etməklə öz ideyalarını gizli surətdə həyata keçirməyə hazırlaşdırlar.

Bu coşğun qəlbli, qəti əqidə və idrak sahibi olan adamlar içərisində bir skeptik də vardı. Necə olmuşdu ki, o gəlib bu mühitə düşmüşdür? Burada o, bir şiş kimi meydana gəlmişdi. Bu spektikə “Qranter” deyirdilər, amma o, qol çəkərkən familiyası yerinə müəmmalı bir R1 hərfini yazırdı. Qranter heç bir şeyə inanmırdı. Lakin o, Parisdə oxuyarkən çox böyük bilik qazanan tələbələrəndi. Məsələn, o çox möhkəm bilirdi ki, kafe “Lemblen” ən yaxşı qəhvəsilə, kafe “Volter” ən yaxşı bilyardı ilə, Men bulvarındakı “Ermitaj” çox gözəl oladyaları və qəşəng qızları ilə məşhurdur. Saqə xalanın evində çox qiyamət çolpa qızardırlar, Küvet qarovulxanası yanında çox əntiqə balıq hazırlayırlar. Döyüş qarovulxanası yanında yaxşı ağ şərab olur. Sözü qısası, o bütün yaxşı yerləri tanıyırdı. Bundan başqa, bıçaq döyüşü qaydalarını incədən-incəyə bilirdi, təcrübəli bir fextovalçı idi; oynamağı da bir az bacarırdı, yaxşı da içəndi. O ağlasığmayan dərəcədə eybəcər adamdı. İrma Buasi o vaxtın çəkmə ustaları qadınlarından ən qəşəng idi, o, Qranterin eybəcərliyindən qəzəblənərək bu kəlamı buyurmuşdu: “Qranter dözülməz bir adamdır!” Lakin öz-özünə vurulan Qranteri heç bir şey sarsıda bilməzdi. Heç bir qadın onun diqqətli və mehriban nəzərindən yayınmırdı; o, sanki, bütün görkəmi ilə deyirdi: “İstəsəm hamınızı ələ ala bilərəm!” Yoldaşlarını inandırmağa çalışaraq deyirdi: “Arvadlar məni bir-birinin əlindən qapırlar”.

Qranter xalq hüququ, insan hüququ, ictimai müqavilə, Fransa inqilabı, respublika, demokratiya, insanlıq, mədəniyyət, tərəqqi, din kimi sözləri az qala lap cəfəngiyat hesab edirdi. Bunlara güldürdü. Skeptizm – əqlin mərəzidir: skeptizm Qranterin bütün fikirlərini çürütmüşdü. Onun xoşladığı aforizm bu idi: “Həyatda həqiqi ancaq bir şey vardır, o da şərab dolu stəkandır”. O, hər cür fədakarlığı, kim ona bir nümunə olsa da - qardaşımı, atamı, Robespyermi, ya Luazerolmu, fərqi yoxdur - ələ salırdı. Deyirdi: “Onlar öz ölümü ilə az şey qazanmadılar!” Çarmıx onun dilində “yamanca bəxti gətirən dar ağacı” idi. O arvadbazdı, qumarbazdı, əxlaqsızdı; çox vaxt da sərxoş olardı; həmişə dodaqaltı bu mahnını mızıldardı: “Sevirəm gözəlləri, bir də yaxşı şərabı”; bunu o, “Yaşasın IV Henrix” havasında oxuyar, bununla da bizim gənc xəyalpərəstləri çox acıqlandırardı.

Lakin bu skeptikin pərəstiş etdiyi qəribə bir şey vardı: bu nə ideya idi, nə ehkamdı, nə elmdə, nə incəsənətdə; bu, bir adamdı, o adamın da adı Anjolrasdı. Qranter ona valeh idi, onu sevirdi, ona sitayiş edirdi. Hər şeyə şübhə edən bu anarxist, bu möhkəm əqidəli gənclərdən hansına yan almışdı?! Onlardan ən möhkəm əqidəçi olanına! Anjolras onu nəyi ilə özünə məftun etmişdi? Dünyagörüşü iləmi? Yox. Öz xasiyyəti ilə. Belə hallar çox tez-tez müşahidə olunur. Heç bir şeyə inanmayan bir adamın qəti əqidəli bir adama yan alması, çiçəklərin bir-birini tamamlaması qanunu kimi təbii bir şeydir. Bizi həmişə özümüzə çatışmayan cəhətlər cəlb edir. Gün işığını kor qədər heç kəs sevmir. Ucaboylu alay təbilçisi cırtıdan boylu arvadın tanrısıdır. Quru qurbağasının gözləri həmişə göyə baxır. Niyə? Görsün ki, quşlar necə uçur. Qranterin qəlbində şübhələr qaynaşdı, Anjolrasın varlığında etiqad qanadlanıb uçurdu: buna baxmaq Qranterə fərəh verirdi. Anjolras onun üçün zəruri idi. Qranter bunu aydın təsəvvür etmirdi, bunun səbəbini axtarmırdı, lakin Anjolrasın ismətli, təmiz, saf, səmimi, fikrində möhkəm, son dərəcə ciddi, ürəyiaçıq bir adam olması onu məftun edirdi. Anjolrasın başqa təbiətli bir adam olması ilə o instinktiv surətdə fəxr edirdi. O, mənəvi cəhətdən süst, səbatsız, düşkün, xəstə, şikəst bir adam olduğundan Anjolrasa pərəstiş edirdi, çünki Anjolras möhkəm mənəviyyətli adamdı. Qranter möhkəm əxlaqa malik olmadığından Anjolrasın səbatında özünə bir dayaq axtarırdı. Anjolrasın yanında o da bir növ şəxsiyyət olurdu. Bunu da demək lazımdır ki, Qranter özü, sanki, bir yerə sığmayan iki ünsürün birləşməsindən ibarətdi. O həm istehzaçı, həm də səmimi idi. O nə qədər laqeyd olsa da, sevməyi bacarırdı. Onun əqli etiqadsız yaşaya bilirdi, lakin qəlbli sevgisiz yaşaya bilmirdi. Bu, çox ziddiyyətli bir şeydir, çünki sevgi özü də etiqaddır. Bunun təbiəti belə idi. Elə adam var ki, sanki, başqasının tərs üzünü olmaq üçün yaranmışdır. Pollükslar, Patroklar, Nizuslar, Evdamidaslar, Qefestionlar, Pexmeylər bu zümrəyə daxildi. Belə adamlar ancaq bir başqasına söykənərək yaşaya bilər; onların adı bir başqasının adının mabədidir, həmişə də qabağında “və” bağlayıcısı ilə yazılır; onların öz həyatı özgə bir adamın taleyinin astarıdır. Qranter belə adamlardan biri idi. O, Anjolrasın əks tərəfini təşkil edirdi.

Demək olar ki, əlifbanın öz hərflərində belə bir yaxınlığın başlanğıcı vardır. Əlifbada O və P bir-birindən ayrılmayan hərflərdir, siz öz mülahizənizə görə, O və P, ya Orest və Pilad deyə bilərsiniz.

Anjolrasın həqiqi satelliti olan Qranter gecə-gündüz gənclər dərnəyində olurdu. Ancaq orada özünü yaxşı hiss edir, cavanlardan bir addım da geri qalmırdı. Onun şərab dumanı içərisində bu gəncləri müşahidə etməkdən böyük bir sevinci yox idi. Onun özünə isə üzüyola adam olduğu üçün dözürdülər.

Etihad sahibi olan, qətiyyətlə içki içməyən Anjolras bu skeptikə və əyyaş nifrət edirdi. O güzəştə gedərək Qranterə bir az diqqət yetirirdi. Qranter qədir-qiyəti bilinməyən Pilada vəziyyətində qalmışdı. Anjolras həmişə Qranteri kobud surətdə rədd edərdi, Qranter onun bu amansız hərəkətinə dözər, yenə də onun yanına qayıdaraq, Anjolras haqqında deyərdi: “Belə də möhkəm adam olar?!”

İKİNCİ FƏSİL.

Bossüenin professor Blondonun cənazəsi üzərində söylədiyi söz.

Bir gün günortadan bir az sonra, təxminən yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisənin baş verdiyi zamanda Molu Leql yorğun halda “Müzen” kafesi qapısının çərəngüləsinə söykənib durmuşdu; o dincələn kariatidaya oxşayırdı, onun yeganə bir yükü vardısa, o da öz fikirləri idi. Onun baxışları Sen-Mişel meydanına sarı çevrilmişdi. Bir şeyə söykənərək durmaq – ayaq üstə olduğun halda yataqda uzandığını hiss etmək üsullarından biridir. Xəyalpərəstlər buna heç də etinasızlıq göstərmirlər. Molu Leql qətiyyətlə kədər duymadan, kiçik, lakin pis bir hadisə haqqında düşündü: bu hadisə iki gün əvvəl hüquq fakültəsində onun başına gəlmiş, gələcək haqqında olan dolaşq planlarını daha da dolaşdırmışdı.

Bizim xəyallarımız kabrioletin öz yolu ilə getməsinə, biz xəyalpərəstlərə isə ona diqqət yetirməyə mane ola bilməz. Molu Leql yuxulu olsa da, dalğın halda ətrafına baxırdı; birdən o, meydana ağır-ağır, sanki, tərəddüd içində irəliləyən ikiçarxlı bir ekipaj gördü. O niyə bura gəlirdi? O niyə belə yavaş-yavaş gəlir? Leql ekipajın içinə baxdı. Ekipajda sürücü ilə yan-yanı cavan bir oğlan oturmuşdu, oğlanın da yanında böyük bir yol torbası vardı. Torbaya bir vərəqə tikilmişdi, vərəqəyə iri, qara hərflərlə Marius Pommersi adı yazılmışdı.

Leql bu adı görcək vəziyyətini dəyişdi. Bədənini dikəlti, ekipajda oturan cavan oğlana dönərək çığırdı:

– Cənab Marius Pommersi!

Səsi eşidib ekipajı saxladılar.

Ekipajdakı cavan oğlan da, görünür, dərin fikrə dalmışdı, başını qaldırıb soruşdu:

– Nə var?

– Cənab Marius Pommersi sizsiniz?

– Bəli, mənəm.

Molu Leql:

– Mən sizi axtarıram, – dedi.

Marius buna təəccüb etdi:

– Niyə? – Ekipajdakı, doğrudan da, Marius idi. O, babasının yanından gedirdi, amma o, qarşısında duran adamı birinci dəfə idi görürdü: – Mən sizi tanımıram.

Leql:

– Mən də sizi tanımıram, – deyə cavab verdi.

Marius düşündü ki, deyəsən, zarafatçı adama rast gəlmişdir, günün günorta çağında onu ələ salmaq istəyir, lakin indi onun zarafat eləməyə təhəri yox idi. Qaşqabağını tökdü. Molu Leql isə sakitcə sözünə davam etdi:

– Siz dünən yox, srağagün mühazirəyə gəlməmişdiniz?!

– Ola bilər.

– Ola bilər deyil, doğrudan da, gəlməmişdiniz.

Marius soruşdu:

– Siz tələbəsiniz?

– Bəli, cənab, mən də sizin kimi tələbəyəm. Dünən yox, srağagün mən təsadüfən universitetə getmişdim. Bilirsinizmi, hərdən adamın ağına belə qəribə şeylər gəlir. Professor adları oxumağa təzəcə başlamışdı. Bu zaman onun sifəti, özünüz bilirsiniz, yaman pis olur. Adamın adını üç dəfə çağırır, cavab vermədimmi, siyahıdan pozur, altmış frankınız da batıb gedir.

Marius daha diqqətlə qulaq asmağa başladı. Leql sözünə davam edərək dedi:

– Adları Blondo oxuyurdu. Sizə məlumdur ki, o, çox yaxşı iy bilir. Gəlməyənləri məmnuniyyətlə axtarır. O, hiyləgərlik göstərərək P hərfindən başladı. Mən qulaq asmırdım, çünki bu hərfin mənə dəxli yoxdur. Adların oxunması pis getmirdi, tələbələrin hamısı orada idi, pozmağa adam tapmırdı. Blondo qəmgin idi. Mən öz-özümə dedim: “Əzizim Blondo, görünür, bu dəfə sən heç kəsin evini yıxa bilməyəcəksən”. Birdən o çağırdı: “Marius Pommersi”. Cavab verən olmadı.

Blondo sevinərək, bu dəfə bərkdən dedi: “Marius Pommersi”! Yenə də cavab verilmədiyini görüb qələmə əl atdı. Cənab, inanın ki, mən qəlsiz bir heyvan deyiləm. O saat öz-özümə dedim:

“Görürsənmi, yaxşı bir oğlanın adını pozmaq istəyirlər. Dayan! Kim ki, intizamlı deyil, əsl adam da odur. Bu, sizin üçün sinifdəki birinci şagird deyil. Əzbəçiliklə məşğul olmur: oturub kitab oxumaqdan şalvarını yırtmır, bu, sizin üçün məlumatla çinədanı dolduran, lovğa-lovğa başını dik tutan, elmi, ədəbiyyatı, teologiyanı və bu kimi alimənə şeyləri üzdən bilən ağızından süd iyi gələn bir uşaq deyil, beyinsiz bir ədəbaz, kütün, fərsizin biri deyil. Bu, hörmətli bir tənbel və avarının biridir, şəhər kənarında gəzməyi xoşlayır, yüngül əxlaqlı qızların dostu əzizidir, arvadbazdır, bəlkə də, elə bu saat o, mənim sevdiyim bir qızın yanında oturmuşdur. Onu xilas etmək lazımdır. “Blondoya ölüm!” Bu zaman Blondo çirkli qələmini mürəkkəbə batırdı, yırtıcı bir nəzərlə auditoriyanı gözdən keçirib, üçüncü dəfə dedi: “Marius Pommersi!” Mən cavab verdim: “Buradayam!” Bax, buna görə də sizin adınızı pozmadılar...

– İcazə verin, cənab.

Molu Leql onun sözünü tamamladı:

– Amma mənimkini pozdular.

– Mən sizin dediyinizi başa düşmürəm.

Lekl izah etdi:

– Bu, çox adi bir şeydir. Cavab vermək üçün mən kafedraya yaxınlaşdım, sonra əkilmək üçün tez özümü qapıya sarı verdim. Professor gözünü məndən çəkmirdi. Görünür, o, Bualonun dediyi kimi, havadan iy alan adamlar cinsindəndir; birdən o “L” hərfinə addadı. “L” – mənim hərfimdir. Mən Moldanam, fəmiliam – Leqlidir.

Marius onun sözünü kəsdi:

– L’Eql. Nə gözəl addır!

– Bəli. Blondo bu gözəl ada çatanda çıxır: “Leql!”

Mən də cavab verdim ki, “Burada!” Blonda pələng həlimliyi ilə mənə baxdı, gülümsəyərək dedi: “Əgər siz Pommersinizsə – deməli, Leql deyilsiniz”. Bu cümlədə sizə qarşı elə nəzakətli bir şey olmasa da, onun məndən ötrü mənhus mənası vardı. Blondo bunu deyib, mənim adımı pozdu.

Marius həyəcanla dedi:

– Cənab, bu, məni çox məyus etdi.

Leql onun sözünü kəsdi:

– Hər şeydən əvvəl, icazə verin mən Blondonu bir neçə sözlə hörmətkarənə yad edim. Tutaq ki, o ölüb. Bundan o, çox çətin ki, indikindən daha artıq solğun, daha soyuq, daha hərəkətsiz və daha üfunətli olsun. Buna görə də mən deyirəm: Erudimini qui judicatis terram! Burada Blondo yatır, Yekəburun Blondo, Nasica Blondo, nizam-intizam öküzü bos disciplinae, siyahıların zəncirli iti, adları yoxlama dahisi! O inaddı, kütdü, nöqtədəndi, höcətdi, sözəyatmazdı, iyərəndi. O, məni tələbəklik siyahısından pozan kimi, Allah-taala da onu dirilər siyahısından pozdu.

Marius:

– Bu, məni yaman dərdləndirdi... – deyərək, yenə də sözə başlamaq istədi.

Molu Leql:

- Cavan oğlan, qoy, bu, sizə ibrət dərsi olsun, – dedi, – bundan sonra intizamlı olun.
- Mən buna lap ürəkdən təəssüf edirəm.
- Gələcəkdə özünüzü elə aparın ki, sizin üstünüzdə yoldaşlarınızı siyahıdan pozmasınlar.
- Bu, mənim üçün böyük dərddir...

Leql qəhqəhə ilə güldü:

– Amma mənim üçün böyük sevinçdir. Az qalmışdı ki mən advokat adını alım. Bu, məni xilas etdi. Mən advokatlıq şöhrətini istəmirəm. Mən nə dul arvadları müdafiə edəcəyəm, nə də yetimləri incidəcəyəm. Mənə nə mantıyaya bürünmək, nə də təcrübə keçmək lazım olacaq. Nəhayət, mən fakültədən çıxarılmamağıma müvəffəq oldum. Cənab Pommersi, bu məsələdə mən sizə minnətdaram. Buna görə də fikrim budur ki, öz təşəkkürümü təntənəli surətdə izhar etmək üçün sizin yanınıza gəlim. Siz harada olursunuz?

– Bu kabrioletdə.

Leql elə o saat dedi:

– Deməli, siz varlısınız. Çox şadam. Belə bir mənzilin illik kirayəsi gərək azı doqquz min frank olsun.

Bu anda Kurfeyrak kafedən çıxdı:

Marius qəmgin-qəmgin gülümsədi:

– İki saatdır mən bu mənzildəyəm, çox arzu eləyirəm ki, buradan tez çıxıb gedim. Ancaq belə bir məsələ var: getməyə yerim yoxdur.

Kurfeyrak dedi:

– Cənab, gedək bizə.

Leql:

– Əslinə qalanda, bu işdə birincilik mənimdir, – dindi, – ancaq bədbəxtlik burasındadır ki, mənim evim yoxdur.

Kurfeyrak onun sözünü kəsdi:

– Bossüe, səsini kəs.

Marius təəccüblə dedi:

– Bossüe? Mən elə güman edirdim ki, sizin familiyanız Leqldir.

Leql:

– Bəli, Molu Leql, – deyə cavab verdi, – ikinci adım Bossüedir.

Kurfeyrak kabrioletə minib sürücüyə əmr etdi:

– Port-Sen-Jak mehmanxanasına!

Elə o axşam Marius Port-Sen-Jak mehmanxanası otaqlarından birinə köçdü; onun otağı

Kurfeyrakın otağı ilə yan-yanı idi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Marius daha çox heyrət edir.

Bir neçə gündə Mariusla Kurfeyrak dostlaşdılar. Gənclik – sürətlə yaxınlaşmaq və yaraların tez sağalması dövrüdür. Kurfeyrakın yanında Marius özünü rahat hiss edirdi; əvvəllər belə hiss ona məlum deyildi. Kurfeyrak ondan heç bir şey soruşmurdu. Bu heç onun ağılına da gəlmirdi. Bu yaşda hər şey dərhal adamın üzündən bilinir. Daha söz söyləmək artıqdır. Bəzi gənclərin üzünə baxanda görürsən ki, onların üzü ürəyindəkilərin hamısını açıb deyir. Bu gənclərin bir-birini başa düşməsi üçün bir-birinə baxması kifayətdir.

Bununla belə, bir gün səhər çağı Kurfeyrak birdən, heç gözlənilmədiyi halda, Mariusdan soruşdu:

– Qoy sizdən bir söz soruşum: sizin siyasi əqidəniz varmı?

Marius bu sualdan bir az incidi də:

– Əlbəttə, var.

– Siz kimsiniz?

– Demokrat – bonapartist.

Kurfeyrak:

– Çox solğun bir rəngdir, – dedi.

Ertəsi gün Kurfeyrak Mariusu özü ilə bərabər “Müzen” kafesinə apardı. Orada gülümsəyə-gülümsəyə Mariusun qulağına pıçıldadı: “Sizə kömək etmək lazımdır ki, inqilaba daxil olasınız”. Bunu deyib onu “Əlifba dostları” otağına apardı. Sonra Mariusu yoldaşlarına təqdim etdi və astadan bunu da söylədi: “Şagird”. Marius onun bu adı sözlə nə demək istədiyini başa düşmədi. Marius bura gəlməklə, sanki, kəskin fikirlərin arı yuvasına düşmüşdü. Lakin o özü də, ciddi və susağan olsa da, həmin bu sancan arılar cinsinə mənsubdu.

Marius bu vaxta qədər tək yaşamışdı, etdiyi vərdislərə və təbiətinə görə monoloqlara, öz-özü ilə danışmağa meyil edirdi, buna görə də hər tərəfdən onun başına yığışan gənclər içərisində o, özünü birtəhər hiss edirdi. Bu gənclərin qaynar və coşqun ehtirası onu həm cəzb edir, həm də əsəbiləşdirirdi. Onun fikirləri susmaq bilməyən bu sərbəst fikirli adamların yaratdığı ideya burulğanı içində hərlənib-fırlanırdı. Bu ruhi şaşqınlıq anlarında fikirləri bəzən elə dağılırdı ki, onları güclə bir yerə toplaya bilirdi. O öz ətrafında fəlsəfə, ədəbiyyat, tarix, din haqqında heç gözlənilməyən rəylər eşidir, çox qərribə fikirlərlə tanış olurdu. Bunları o, gələcək haqqında heç bir şey düşünmədən eşidirdi, ona görə də bu şeylərin hərc-mərclik olduğuna əmin deyildi. O, atasının əqidəsi xatirinə babasının əqidəsindən üz çevirmişdi, elə bilirdi ki, möhkəm bir dünyagörüşü əldə etmişdi; indi isə böyük bir qorxu və həyəcan içində hiss edirdi ki, bu, deyəsən, belə deyil, lakin bunu öz-özünə etiraf etməyə cəsarəti çatmırdı. Onun nöqtəyi-nəzəri yenə də yerini dəyişməyə başladı; fikir dairəsi müntəzəm surətdə təkrar olunan xarici təkanlar nəticəsində sarsıldı. Bu qərribə bir daxili qırılma idi. Bu ona az qalırdı ki, əzab versin.

Bu gənclər üçün, elə bil, “heç bir müqəddəs şey” yox idi. Marius hər məsələ barəsində çox qərribə sözlər eşidir, bu, onun hələ cəsarətlənməyən əqlini çaşdırırdı.

Budur, bir teatr elanı gözə çarpır; elanda “klassik” deyilən köhnə faciələrin adı göstərilmişdir.

Baorel çıxıraraq deyir: “Rədd olsun burjuanın ürəyinə xoş gələn faciə!” Marius Kombeferin ona etiraz etdiyini eşidir:

– Baorel, sən yanılırsan. Burjuaziya faciəni xoşlayır, qoy xoşlasın, bu məsələdə burjuaziyayı rahat buraxaq. Pariklə oynanılan faciənin yaşamağa haqqı var. Mən Esxilə naminə bu haqqı onun əlindən almaq istəyənlərin fikri ilə razılaşmıram. Təbiətin özündə kobud şeylərə rast gəlmək olur, onun yaratdığı şeylərin içində hazır parodiyalar da var: baxırsan ki, nə dimdik kimi dimdikdir, nə qanad kimi qanaddır, nə üzgəc kimi üzgəcdir, nə pəncə kimi pəncədir, qəmgin bir çıxırtısı var, amma adamda gülüş oyadır, bu nədir – ördək! Madam ki, hələ sərbəst quşlarla bərabər ev quşları da vardır, niyə onda antik faciəsi ilə bərabər, klassik faciə olmasın – mən bunun olmaması üçün bir əsas görmürəm.

Bir dəfə də təsadüfən Anjolras və Kurfeyrakla birlikdə Jan-Jak Russo küçəsilə gedəndə Marius belə bir söhbətin şahidi oldu.

Kurfeyrak Mariusun qoluna girərək dedi:

– Fikir verin, biz Sıvaq küçəsindəyik, indi buna Jan Jak Russo küçəsi deyirlər; ona görə deyirlər ki, altmış il bundan əvvəl burada gülməli bir ər-arvad yaşamışdır. Jan- Jakla Tereza! Vaxtdan-vaxta burada kiçik məxluqlar anadan olmuş: Tereza dünyaya çağa, Jan Jak isə atılmış uşaq gətirmiş.

Anjolras sərt onun sözünü kəsdi:

– Jan Jakın xatirəsini ləkələməyin. Mən ona pərəstiş edirəm. O öz uşaqlarından üz çevirsə də, bütün xalqı övladlığa götürmüşdü.

Bu gənclərdən heç biri “imperator” sözünü işlətmirdi. Yalnız Jan Prüver bəzən “Napoleon” deyirdi, o biriləri isə Napoleona “Bonapart”, Anjolras isə hətta Buonaparte deyirdi.

Mariusda bu tutqun bir heyrət hissi oyadırdı. Bu hiss *initium apientiae* idi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

“Müzen” kafesinin dal otağı.

Bizim bu gənclər arasında gedən bir söhbət Mariusa, doğrudan da, sarsıdıcı təsir bağışladı; Marius da bu söhbət zamanı arabilir söz söyləyirdi.

Söhbət Müzen kafesinin dal otağında gedirdi. O axşam “Əlifba dostları”nın çoxu ora yığışmışdı. Kenket bayramsayağı yanırıdı. Oradan-buradan danışırtdılar, ancaq söhbətə elə bir ehtiras göstərmirdilər. Bircə elə Anjolrasla Marius susurdu, qalanları ağızlarına gələnı danışırtdılar. Yoldaşlar arasında olan söhbət bəzən belə dinc boşboğazlıq şəklini alır. Bu, söhbətdən artıq bir oyun, söz qarmaqarışıqlığı idi. Bir-birinə söz atır, bu sözü havada tuturdular. Hər tərəfdən danışiq səsi gəlirdi.

Otağa, qabyuyan Luizondan başqa, heç bir qadın buraxmırdılar, Luizon hərdən bir qab-qacaq yuyulan otaqdan çıxıb aşxananın “laboratoriya”sına gedəndə buradan gəlib keçirdi.

Qranter bərk dəm idi; otağın bir tərəfinə çəkilib oradan hər cür cəfəngiyat söyləyir, öz səsi ilə hamının səsinı batırırtdı.

O bağıra-bağıra deyirdi:

– Ey bəni-adəm, mən yanırım! Mən bir yuxu görmüşəm. Gördüm ki, guya, Qeydelberq çəlləyini iflic vurub, guya, ona on iki zəli qoyublar, guya, o zəlilərdən biri mənəm. Mən içmək istəyirəm. Dünyanı unutmaq istəyirəm. Həyat ən iyrenc bir şeydir bunu yaratmaq kimin ağına gəlib? O, bir an davam edir, qiyməti də bir quruş! Yaşamağa başladınmı mütləq bir işdə kəllə-mayallaq gedəcəksən. Həyat dekorasiyalı bir səhnədir, orada rekvizit çox azdır. Xoşbəxtlik – bir tərəfi rənglənmiş köhnə bir çərçivədir. Ekkleziast deyir: “Dünya fanidir”. Bu əziz, mehriban qoca, bəlkə, heç yer üzündə yaşamamışdır, ancaq mən onun fikrilə tamam şerikəm. Sıfır – çılpaq gəzməmək üçün faniliklə bəzənir. Ey fanilik! Ey hər şeyi gurultulu sözlərlə bəzəmək meyili!.. Sən mətbəxi – laboratoriyaya, oynayanı – rəqs müəlliminə, akrobatı – gimnasta, yumruq döyüşçüsünü – boksçuya, aptekçini – kimyagərə, dəlləyi – rəssama, suvaqçını – memara, jokeyi sportsmenə, məryəmquzdunu – düzayaqlılar cinsindən olan xərçəngvarı bir şeyə çevirirsən. Faniliyin həm üzü, həm astarı var. Üz tərəfdən o, kütdür – zıncırovlu bir zəncidir, astar tərəfindən axmaqdır – cındır geyimli filosofdur. Mən birincinin halına ağlayıram, ikinciyə gülürəm. O şeyə ki şərəf və yüksək rütbə deyilir, hətta ən həqiqi şərəf və şöhrət olsun – üzünə qızıl suyu çəkilmiş saxtakarlıqdır. İnsan şöhrətpərəstliyi padşahlar üçün oyuncaqdır. Kalıqla atı konsul etdi, İkinci Karl qızartmaya rıtsar məziyyəti verdi. Belə bir vəziyyətdən sonra incitatus I və baronet Rostbifin məclisində rütbələr və ordenlərlə lovgalanmaq necə olar! O ki qaldı insanın daxili keyfiyyətinə bunun da bir qiyməti var. Qonşunun qonşuya söylədiyi mədhiyyələrə qulaq asmaq kifayətdir. Ağ həmişə ağa qarşı amansızdır. Ağ zanbaq danışa bilsəydi, göyərçin ondan zərər çəkərdi! Yalançı mömin haqqında hökm verən riyakar gürzədən, ən zəhərli ilandan da zəhərli dir. Hayıf ki, mən nadanam, yoxsa sizə bir yığın misal gətirərdim, ancaq mən heç bir şey bilmirəm. Bunu da deyim ki, ağıl cəhətdən mən heç vaxt kəsirdə qalmamışam. Qroun yanında oxuyanda vaxtımı boş yerə keçirməzdim, öz xeyrim üçün bir iş elərdim: şəkil çəkməzdim, lakin alma oğurlardım. Pis şəkil çəkmək, ya alma oğurlamaq – bir şeydir! Bunu mən öz barəmdə deyirəm. Sizin də qiymətiniz bundan artıq deyil. Sizin kamalınıza, məziyyətinizə, keyfiyyətinizə mən tüpürmək istərdim! Hər bir yaxşı keyfiyyət nöqsana da çevrilə bilər: qənaətçi – xəsisin qohumudur, səxavətli – bədxərcin qardaşdır, igid – özünü öyən yoldaşdır, mülayim sözlərdən həmişə yaltaqlıq qoxusu gəlir. Diogenin plaşında nə qədər yırtıq varsa, fəzilətdə də bir o qədər qəbahət var. Siz kimi üstün tutursunuz, ölənimi, öldürənimi? Sezarımı, Brutumu? Adətən hamı öldürən tərəfində olur. Yaşasın Brut, o, adam öldürmüşdür! Bax, buna “fəzilət” deyilir! Yaxşı da, qoy fəzilət olsun, buna eyni dərəcədə “dəlilik” deyilir. Bu böyük adamların bir çox qəribəliyi də olmuşdur. Sezarı öldürən Brut uşaq heykəlinə vurulubmuş. Bu heykəli yunan heykəltəraşı Stronkilion yaratmış. “Gözəlqıçlı Evknemoz” adlı atlı qadın heykəlini də o yaratmışdır. Neron hara getsə bu heykəli özünü ilə aparırmış. Stronkiliondan ancaq bu iki heykəl qalmışdır, bunlar da Brutla Neronun yaxınlığı üçün bir zəmin olmuşdur. Heykəllərdən birinə Brut, o birinə Neron vurulubmuş. Tarix ancaq zəhlətökən bir gövşəkdir. Bir əsr ağına-bozuna baxmadan o biri əsrin hər şeyini soyub əlindən alır. Marenqo ətrafında olan vuruşma Pidna ətrafında gedən vuruşmanın eynidir; Xlodvikin Tolbiakı, Napoleonun Austerlitsi iki damla qan kimi bir-birinə oxşayır. Mən qalibiyyətə heç bir əhəmiyyət vermərəm. Qalib gəlmək – axmaqcasına bir məşguliyyətdir. Qalib

gəlmək deyil, inandırmaq lazımdır – tərifləyici budur. Yaxşı da, hünəriniz var, bircə şeyi sübut edin! Əldə etdiyiniz müvəffəqiyyətlər, istilalar kifayətdir! Belə də bəsitlik, belə də rəzalət olarmı?! Əfsus, hara baxırsan, boşluq və alçaqlıq görürsən! Hər şey, hətta sərf-nəhv də müvəffəqiyyətə tabe olur. Horatsi: “Si volet usus”1 deyir. Bax, buna görə də mən insanlara nifrət edirəm. İndi ümumidən xüsusiyyə keçmək yaxşı olmazmı? Bəlkə də, siz gözləyirsiniz ki, mən xalqları tərif edəcəyəm? Hansı xalqdan başlayım, icazə verin bunu sizdən soruşum. Yunanlardanmı? Qədim zamanın parisliləri olan afinalılar Fokionu öldürdülər; burada adam qeyri-ixtiyari olaraq istəyir ki, bu ölümü Koliniyinin ölümü ilə müqayisə etsin; Afinada müstəbidlərə elə alçaqcasına yaltaqlıq edilirdi ki, Anatsefor Pizistrat haqqında Guya, belə demişdi: “Onun sidiyinin iyinə bal arıları uçub gəlirmiş”. Yunanıstanda, yarım əsr müddətində Filet adlı balacaboy, zəif, sısqca bir sərf-nəhvçi çox nüfuzlu bir şəxs olmuşdur, o öz ayaqqabısına qurğuşun vurmuş ki, külək onu aparmasın. Korinfin baş meydanında Silanionun düzəltdiyi, Plinin təsvir etdiyi bir heykəl qoyulmuşdu. Bu, Epistatın heykəli idi. Epistat nə böyük iş görmüşdü? O, “badalaq” üsulunu icad etmişdi. Əsas etibarilə Yunanıstan və onun şöhrəti haqqında bunu demək olar. Sonra. İndi mən kimi tərifləyim? İngiltərəni ya Fransanı? Fransanı? Nə üçün? Parisə görəmi? Mən Afina haqqında öz fikrimi dedim. İngiltərənimmi? Nə üçün? Londona görəmi? Mənim Kartacadan zəhləm gedir. Bunu da demək lazımdır ki, London yalnız zinət və ehtişam metropolu deyil, eyni zamanda, yoxsulluq paytaxtıdır. Bircə elə Carinq-Krosda ildə yüzə qədər adam acından ölür. Albion deyilən, bax, budur! Məsələnə tamamlamaq üçün bir şeyi də əlavə etmək istəyirəm: bir dəfə mən qızılgüldən çələng taxıb, gözünə göy gözlük qoyub oynayan bir ingilis qadını gördüm. Gəlin İngiltərəyə yanıt verək! Lakin mənim Con Bulu tərif etməməyim qardaşı Conatanı tərif etmək arzusunda olduğumu göstərir? Qətiyyəni! Bu quldur qardaşa mənim heç də hüsn-rəğbətım yoxdur. İngiltərənin əlindən time is money1 -yi alın – onda İngiltərədə nə qalar? Amerikanın əlindən cotton is king2-i alın, – onda Amerikada nə qalar? Almanıyanın xasiyyəti limfatik xasiyyətdədir. İtaliyanınkı tündür. Bəlkə, biz Rusiya ilə fəxr edək? Volter Rusiyanı çox tərifləmişdir. Lakin o, Çini də çox tərifləmişdir. Mən Rusiyanın öz üstünlüyü, o cümlədən, möhkəm istibdad hökuməti olduğunu inkar etmirəm. Ancaq mənim müstəbidlərə yazığım gəlir. Onların bədəni kövrəkdir. Boynu vurulmuş Aleksey, xəncərlə öldürülmüş Aleksey, xəncərlə öldürülmüş Pioter, boğulmuş Pavel, təpik altında əzilmiş başqa bir Pavel, bir sıra boğazlanmış İvanlar, bir neçə zəhərlənmiş Nikolaylar, Vasililər – bunlar hamısı aydınca göstərir ki, rus imperatorları sarayındakı vəziyyət səhhət üçün zərərliyədir. Bütün mədəni xalqlar arasında olan bir hadisə mütəfəkkirləri təəccübləndirir. Mən müharibəni nəzərdə tuturam, çünki müharibə, eyni zamanda, mədəni müharibə insan trabuqərlərinin Jakk dərəsindəki hücumlarından tutmuş komancı hindusilərinin talanlarına kimi hər cür zorakılıq, quldurluq üsuluna əl atır. Siz deyirsiniz ki, ah, belə söhbətləri buraxın getsin, Avropa, hər halda, Asiyadan yaxşıdır! Mən Asiyanın gülünc olduğunu inkar etmirəm. Ancaq, ey Avropa xalqları, mən sizin dalaylamanı ələ salmanızda bir əsas görmürəm: siz ki padşah ailələrinin bütün mürdar vərdişlərini də, kraliça İzabellanın çirkli köynəyini də, döfinaların ayaqyolu kürsüsünü də öz modalarınıza, gündəlik zərif ədalarınıza qatmışınız! Yox, aldada bilməzsiniz, cənab insanlar! Brüsseldə ən çox pivə, Stokholmda ara, Madriddə kakao, Amsterdamsda ardıc arağı, Londonda şərab, İstanbulda qəhvə, Parisdə yovşan arağı içirlər. Bu da sizin istədiyiniz bütün faydalı məlumat! Amma, ümumiyyətlə desək, Paris onların hamısını vurub ötüb. Parisdə cır-cındır alan da naz-nemət içində yaşayır. Diogenə, yəqin ki, Mober meydanında cır-cındır almaq Pireyde filosof olmaqdan heç də az ləzzət verməzdi. Bunu da yadınızda saxlayın: cır-cındır alanların meyhanasına “zirzəmicik” deyirlər. Bunun da ən məşhurları “Qazan” və “Sallaqxana”dır. Ey aşxanalar, meyhanalar, məzəxanalar, içkixanalar, restoranlar, yeməxanalar, şərab dükənləri, qəhvəxanalar, xəlifə karvansaraları, cır-cındır alanların “zirzəmicik”ləri! Bununla təsdiq edirəm ki, mən qarınquluyam, özü də Rişarın aşxanasında yemək yeyirəm, günorta yeməyinə qırx su verirəm, istəyirəm çıpaq Kleopatranı bükmək üçün mənim də xalçam olsun, özü də İran xalçası. Bəs axı Kleopatra hanı? Ah, Luizon, sənsən? Gəl, salamlasın.

Qranter lülqənbər olub, “Müzen” kafesinin dal otağında bir bucaqda oturmuşdu, o belə uzun-uzadı ibarəpərdazlıq edir, yanından ötən qabyuyan qadına sataşır. Bossüe əlini uzatdı ki, onu susdursun, lakin Qranter daha da özündən çıxdı.

– Pəncəni çək, Molu qartal! Sənin Artakserskin mənfur hədiyyəsini rədd edən Hippokrat hərəkətin mənə qətiyyəni təsir etmir. Mən səni zəhmətdən xilas edə bilərəm, sakitləşdirə də bilərəm. Ancaq mən yaman qəmginəm. Sizə daha nə deyim? İnsan çirkindir. Kəpənək yaxşı yaranıb, insan yox. Bu heyvanı yaratmaqla Allah-taala bədnam olub. Camaat yığını çox zəngin çirkinlik mənbəyidir, burada hər cür rəzalət tapmaq olar. Kimi götürsən, zibildir. Qadın gözəldir, lakin “namussuz” sözü ilə həmahəngdir. Məlum şeydir ki, mən qəm azarına tutulmuşam, bu azar malxulya ilə, vətən dərdi ilə, hələ üstəlik, qara sevda ilə daha da mürəkkəbləşmişdir; mən hirsələnirəm, özümdən çıxıram, əsnəyirəm, darıxıram, iztirab çəkirim, inləyirəm. Əşi, cəhənnəm olsun Allahın özü də!

Bossüe onun sözünü kəsdi:

– Ay ER, səsinə kəssənə, bəs olmadı! – Bu anda o, təsəvvür etdiyi bir adamla dolaşmaq bir məhkəmə məsələsini müzakirə edərək, məhkəmə dilində yazılmış bir cümlənin içində batıb qalmışdı, cümlə isə belə qurtarırdı:

“...O ki qaldı mənə, mən hələ hüquq elmində az təcrübəli olduğumdan və ittihamçı rolunda ancaq bir həvəskar kimi çıxış etdiyimdən, hər halda, aşağıda yazılanı təsdiq etməyə cəsarət edirəm, yəni: adi Normandiya hüququna görə, hər il Mixayıl günündə, istisnasız olaraq bütün torpaq sahiblərindən, senyorun xeyrinə, sair vergilərdən başqa, bir də xüsusi torpaqlardan, həm də irsən keçən, mübahisəli, qısamüddətli, ya uzunmüddətli icarəyə götürülən vergidən azad olunmuş, girov qoyulmuş və girov götürülmüş torpaqlardan vergi alınır, eyni zamanda, torpaq qəbələlərindən və...”

Qranter uzada– uzada dedi:

– “Exo pərisinin həzin səsi...”

Qranterin yan tərəfində olan masada qəbir sükutu hökm sürürdü. İki qədəh arasındakı bir vərəq kağız, mürəkkəbqabı və qələm göstərirdi ki, burada vodevil yazırlar. Bu ciddi məsələ astadan müzakirə olunur və düşünə-düşünə əylən iki baş bir-birinə toxunurdu.

– Hər şeydən əvvəl, adları təyin etmək lazımdır. Ad olandan sonra mündəricəni də tapıb uydurmaq çətin olmaz.

– Doğru deyirsən. De gəlsin. Mən yazaram.

– Cənab Dorimon.

– Rentadır?

– Əlbəttə.

– Onun qızı Selestina...

– ...tina. Sonra?

– Polkovnik Səval.

– Səval çox işlənən addır. Valsen yaxşıdır.

Yeniyetmə vodevilçilərdən bir az kənarda iki nəfər də oturub, səs-küydən istifadə edərək, astadan duel şərtlərini müzakirə edirdilər. Dünyagörmüş, otuz yaşlı bir adam on səkkiz yaşlı gəncə necə bir düşmənlə üz-üzə gələcəyini təsvir edirdi.

– Ehtiyatlı olun, işi bilmək olmaz! O qoçaq duelçidir. Öz işini yaxşı bacarır. Çox ustalıqla hücum edir, öz düşməninə hiylə işlətməyə qoymur. Qolu qüvvətlidir, zirəkdir, vəziyyəti tez başa düşəndir, zərbəni ustalıqla dəf edir, özü isə zərbəni çox sərbəst endirir, onu görüm yox olsun! Bir də ki, solaxaydır.

Joli ilə Baorel, Qranter oturan küncün əks tərəfində oturub domino oynayır, həm də sevgidən danışırdılar.

Joli deyirdi:

– Sən çox xoşbəxtsən. Sənin sevgilin gülməkdən başqa bir şey bilmir.

Baorel:

– Çox nahaq, – dedi, – bu, çox pis hərəkətdir. Adamın sevgilisi həmişə gülməməlidir. Bu, bizi xəyanət eləməyə həvəsləndirir. Onu belə şən görüb peşmançılıq hiss etmirsən, o qəmgin olursa, bir növ vicdan əzabı çəkirsən.

– Ay nanəcib! Qadın güləndə adamın çox xoşuna gəlir. Belə olanda siz heç dalaşmazsınız.

– Bu barədə bizim başqa şərtimiz var. Biz evlənəndə bir-birimiz üçün sərhəd qoymuşuq, bu sərhəddi heç vaxt keçmirik. Şimal tərəf Voya, cənub tərəf isə Jeksə verildi. Bunun da nəticəsində əbədi sülh yarandı.

– Sülh – xoşbəxtliyin sakitcə həzm olunması deməkdir.

– Jol-l-l-l-i, sizdə nə var, nə yox? Sənin mamzellə olan dalaşmağın nə yerdə qalıb? Bilirsən mən kimi nəzərdə tuturam?

– O elə acıq eləyib durub, amansızca, inadla.

– Sənin kimi arıq bir oğlan bircə elə arıqlığı ilə gərək onu rəhmə gətirəydi.

– Əfsus!

– Sənin yerinə olsaydım, mən ondan uzaqlaşardım.

– Bunu demək asandır.

– Eləmək də çətin deyil. Səhv eləmirəmsə, onun adı Muzikettadır.

– Bəli. Ah əzizim Baorel, heç bilirsən o necə gözəl qızıdır! Çoxlu da kitab oxuyub, çox biliklidir! Ayaqları balaca, əlləri balaca... həmişə də qəşəng geyinir. Ağ, totuq bir qızıdır; elə də gözləri var, deyərsən, sehrbaz gözüdür. Onun dərdindən lap dəli-divanəyəm!

– Onda gərək onun xoşuna gəlməyə çalışasan. Gərək yaxşı geyinəsən. Gedib Ştaubdan yaxşı bir yun şalvar alasan! Bunun təsiri olur.

Qranter çıxıraraq dedi:

– Bu təsir çoxmu davam edir?

Başqa bir tərəfdə poeziya haqqında qızgın mübahisə gedirdi. Bütperəst mifologiyası ilə xristian mifologiyası arasında münaqişə qızırdı. Məsələn Olimpə aid idi; bunu müdafiə edən, təbii ki, romantizmə hüsn-rəğbət bəsləyən Jan Prüver idi. Jan Prüver ancaq sakitlik vəziyyətində utancaq olurdu. Həyəcana gəldimi, dili açılır, onda ehtiras və coşğunluq əmələ gəlirdi, o həm qarşısındakına istehza edir, həm də lirik bir əhval-ruhiyyə kəsb edirdi.

O, yoldaşlarına müraciət edərək deyirdi:

– Gəlin allahları təhqir etməyə! Bəlkə də, allahlar hələ sağdır. Şəxsən mən Yupiteri heç də ölmüş hesab etmirəm. Sizcə allahlar ancaq xəyaldır?! Lakin indi də, bu xəyalların dağılıb getdiyi bir vaxtda da, təbiətdə yenə əvvəlki kimi, qədim bütperəstliyin bütün böyük əsətlərini görmək olar. Öz görünüşü ilə qalaya oxşayan bir dağ, lap elə Vinmal dağı olsun, məndən ötrü, qədim zamanlarda olduğu kimi, Kibelin papağıdır; siz heç bir şeylə mənə sübut edə bilməzsiniz ki, Pan gecələr gəlib, koğuşlu söyüd ağaclarına, barmaqlarını bir-bir onların deşiyinə qoya-qoya üfürür; mən həmişə əmindim ki, Pisvaş şələləsinin əmələ gəlməsində İonun əli vardır.

Lap aşağı başda siyasətdən danışdılar. Kral fərmanını bərk tənqid edirdilər. Kombefər bu fərmanı süst bir halda müdafiə edirdi, Kurfeyrak ona şiddətlə hücum edirdi. Masanın üstündə bu məşum fərmanın məşhur Tuk nəsrindən bir nüsxə qoyulmuşdu. Kurfeyrak vərəqi götürüb havada silkələyir, vərəqin xışıltısı ilə öz dəlillərini möhkəmləndirirdi.

– Birincisi budur ki, mən ümumiyyətlə, bütün kralların əleyhinəyəm. Bircə elə iqtisadi nöqtəyənəzərdən mən onları artıq hesab edirəm. Kral həmişə tüfeylidir. Havayı kral saxlamaq olmaz. Bir qulaq asın, görün, krallar neçəyə başa gəlir. Birinci Fransisk öləndən sonra Fransanın dövlət borcu otuz min livr rentası məbləğində idi; on dördüncü Lüdovik öləndən sonra bu borc, markanın qiyməti iyirmi səkkiz livr hesabından iki milyard altı yüz milyona çatır, bu isə Demarin dediyinə görə, min yeddi yüz altmışıncı ildə dörd milyard beş yüz milyona bərabər olardı, hal-hazırda on iki milyard edərdi. İkincisi, qoy Kombefər inciməsin, kral fərmanları tərəqqi üçün pis vasitədir. Deyirlər, konstitusiya yalanı ona görə lazımdır ki, yeniliyə olan dönüşü yüngülləşdirsən, bunu çox kəskin olmağa qoymasın, zərbəni zəiflətsin, millətə mütləqiyyətdən demokratiyaya gedən yolu hiss etmədən getməyə imkan versin. Bu dəlillər heç bir şeyə dəyməz! Yox, yox, yox! Hadisələri sakit bir şəkildə xalqa göstərmək olmaz. Ən yaxşı prinsiplər sizin konstitusiya zirzəmilərinizdə saralıb-solur. Heç bir yarımçıq qərar, heç bir

güzəştli uzlaşma olmamalıdır! Xalqa mərhəmət buyurulub bəxş edilən heç bir sərbəstlik lazım deyil! Bütün belə sərbəstliklərdə həmişə on dördüncü maddə vardır. Bir əl ilə verilir, o biri əl ilə geri alınır. Mən sizin fərmanınızın qəti əleyhinəyəm! Fərman – maskadır, bu maskanın altında yalan gizlənmişdir. Fərmanı qəbul edən xalq öz hüququndan əl çəkir. Haqq nə qədər ki bütövdür – o haqq qalır. Yox! Heç bir fərman lazım deyil!

Qış idi, buxarıda iki odun parçası çartıldıya-çartıldıya yanırdı. Bu od Kurfeyrakı yaman həvəsə gətirirdi, o, özünü saxlaya bilmədi. Tukun çap etdiyi məşum fərmanı əlində əzişdirib oda atdı. Kağız alışıdı. Kurfeyrak XVIII Lüdovikin yaratdığı şeylərdən ən yaxşısı olan bu vərəqəyə filosof sakitliyi ilə baxırdı, o ancaq bu sözlə kifayətləndi:

– İstihalə baş verdi: fərman alova çevrildi.

Bütün bu şeylərin üzərində, fransızların “canlanma”, ingilislərin “yumor” dediyi bir vəziyyət hökmfərma idi. İstehza, zarafat, kəskin, qəribə, bayağı sözlər, açıq və axmaq fikirlər, sual-cavabların soyumuş fişəngləri otağın hər tərəfindən havaya qalxır, şən bir atışma təəssüratı yaradırdı, bu atışma oradakıların başı üstündə gedirdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Fikir dairəsinin genişlənməsi.

Gənclərin fikir münaqişəsinin çox gözəl bir cəhəti vardır: qılgılımmı çırtdayacaq, ya ildırımımı çaxacaq – bunu qabaqcadan bilmək olmur. Bir dəqiqədən sonra nə olacaq? Bunu heç kəs bilmir. Təsirli bir söz böyük bir gülüslə qarşılana bilər, gülməli bir söz adamı dərindən düşünməyə məcbur edər. Meydana atılan ilk söz-söhbətə təkan verir. Belə söhbətlərdə bütün şıltaqlıqlar qanunidir. Adicə bir zarafat heç gözlənilmədən geniş bir fikir dairəsi açır. Sürətlə mövzudan-mövzuya keçmək, bununla da adamın bütün düşüncələrini qəfildən dəyişmək – belə söhbətlərin səciyyəvi cəhətidir. Bunları hərəkətə gətirən şey təsadüfdür.

Birdən dərin bir fikir bir-biri ilə mübahisə edən Qranterin, Baorelin, Prüverin, Bossüenin, Kombeferin və Kurfeyrakın intizamsız halda söylənilən söz yığını parçaladı: bunun belə bir söz hay-küyü içərisində necə əmələ gəldiyi məlum deyildi.

Adamlar bir-birilə danışarkən söz arasında başqa bir cümlə necə meydana gəlir? Niyə o, heç bir zahiri səbəb olmadan, qulaq asanların diqqətini cəlb edir? Biz yuxarıda dedik ki, bu, heç kəsə məlum deyil. Danışiq hay-küyü içərisində Bossüe birdən, heç gözlənilmədiyi halda, Kombeferə etiraz edərək, belə bir tarix söylədi:

– İyunun on səkkizində min səkkiz yüz on beşinci ildə, Vaterloo.

Marius qabağında bir stəkan su, masaya dirsəklənib oturmuşdu. “Vaterloo” sözünü eşitəcək, o, əlini çənəsindən çəkdi, oradakılara diqqətlə baxmağa başladı.

Kurfeyrak həyəcanla deyirdi:

– Bu on səkkiz rəqəmi nə qəribə rəqəmdir, bu həmişə məni heyretə salırdı. On səkkiz – Bonapart üçün məşum bir rəqəmdir. On səkkiz rəqəmi qabağında Lüdoviki, bu rəqəmdən sonra Brümeri yazın, nəticədə böyük insanın bütün taleyi meydana çıxacaqdır, ancaq bircə mühüm fərq ilə - bu dəfə son əvvəli qabaqlayır.

Anjolas hələ indiyə qədər heç səsini də çıxarmamışdı; bu sözü eşitəcək sükutu pozaraq,

Kurfeyraka dedi:

– Sən demək istəyirsən ki, cəza cinayəti qabaqlayır?

Bu “cinayət” sözü ilə Mariusun səbri tükəndi: onsuz da Vaterloo onun qəfildən yad edilməsi onu son dərəcə həyəcanlandırmışdı.

O yerindən qalxdı, tələsmədən divardan asılan fransız xəritəsinə yaxınlaşdı; xəritənin aşağı tərəfində, ayrı bu dördbucaq dairədə bir ada şəkli vardı; barmağını bir adanın üstünə qoyub dedi:

– Bu Korsikadır, Fransanı belə böyük edən bu balaca ada olmuşdur.

Birdən, sanki, dondurucu bir nəfəs duyuldu. Hamı susdu. Hiss edilirdi ki, bu saat nəşə olacaqdır. Baorel çox xoşladığı natiqlik üsullarından birini işə salmaq, Bossüeyə ani bir əks-zərbə endirmək istəyirdi. Lakin Mariusun sözünü eşidib, bundan vaz keçdi, qulaq asmağa hazırlaşdı.

Anjolrasın mavi gözləri boşluğa zillənmişdi, o, sanki, heç kəsi görmürdü; Mariusa baxmadan dedi:

– Böyük olmaq üçün Fransanın heç bir Korsikaya ehtiyacı yoxdur. Fransa ona görə böyükdür ki, o, Fransadır. Quia nominop leo!

Lakin Marius qətiyyəni geri çəkmək fikrində deyildi. O, Anjolrasa sarı döndü, daxili həyəcədən titrəyən bir səslə bərkədən dedi:

– Allah eləməsin ki, mən Fransanın böyüklüyünü endirim! Fransa ilə Napoleonu birləşdirmək heç də Fransanın böyüklüyünü endirmək deyil! Qulaq asın, gəlin açıq danışaq. Mən sizin aranızda yeniyəm, amma, etiraf edirəm ki, siz məni təəccübləndirirsiniz. Gəlin izah edək, aydınlaşdıraq, görək, biz kimin tərəfindəyik, biz kimik? Siz kimsiniz, mən kiməm? İmperator haqqında öz fikrimizi səmimi-qəlb ilə açıb deyək. Siz ona, royalistlər kimi Buonapart deyirsiniz, vurğunu da “u” hərfi üzərinə salırsınız. Demək lazımdır ki, mənim babam bu barədə sizi ötüb keçmişdir: O, “Buonaparta” deyir. Mən sizi gənc hesab edirdim. Bəs, hanı sizin gənclik ehtirasınız? Bu ehtiras nədən ibarətdir? Əgər imperator sizi valeh etməyə layiq deyilsə, onda buna kim layiq ola bilər? Sizə daha nə lazımdır, siz nə axtarırsınız? Əgər bu böyük insan sizin xoşunuza gəlmirsə – bəs onda sizə necə bir böyük insan gərəkdir? Ona hər şey verilmişdi, o, kamil bir insandı. Bütün insan qabiliyyəti onun beynində daha mükəmməl bir şəkildə əks olunmuşdu. O, Yustiniana kimi qanun məcəlləsi tərtib edir, Sezar kimi onların tətbiq olunmasına sərəncam verirdi; onun danışığında, Paskalin danışığında olduğu kimi, ildırımlar çaxır, Tatsitin danışığında olduğu kimi, göylər guruldayırdı; o həm tarixi yaradır, həm də yazırdı; onun bülletenləri də “İliada” nəğmələri kimidir; o, Nyutonun rəqəm dili ilə Məhəmmədin məcaz dilini birləşdirmək sənətkarlığına malikdi; Şərqdə o öz yolunda ehram kimi böyük sözlər qoyub gəlmiş, Tiltidə imperatorlara şahənəlik öyrətmişdir; Elmlər Akademiyasında Laplasa müvəffəqiyyətlə etiraz etmişdir; Dövlət Şurasında Merlenlə mübahisə edərək qalib gəlmişdir; o bəzilərinin cansız həndəsəsinə, bəzilərinin xırda rəsmiyyətçiliyinə həyat verməyi bacarırdı; yuristlərlə söhbətdə o, bir hüquqşünas, münəccimlərlə söhbətdə bir astronom olurdu; Kromvel qənaət üçün iki yanan şamdan birini söndürərdi, o da pərdə üçün daha ucuz qotaz almaqdan ötrü özü tampla gedərdi; o, hər şeyi görürdü, hər şeyi bilirdi, lakin bu heç də ona öz körpə övladının beşiyi üstündə saf bir qəlblə gülməsinə mane olmurdu. Nəhayət, qorxmuş Avropa eşitdi: ordu səfərə çıxır, toplar gurultu ilə hərəkətə gəlir, çayların üzərində üzən körpülər salınır, ucu-bucağı görünməyən süvari dəstələri atlarını dördnala çapa-çapa qasırga kimi irəliləyir, çığırtılar, boru səsləri ucalır, hər yerdə təxtlər lərzəyə gəlir, dövlətlərin sərhədi xəritədə dəyişir, qınından çıxan xariqülədə bir qılıncın vıyılması eşidilir və nəhayət, imperator üfüqlərdə görünür, onun əllərindən od, gözlərindən alov saçılır, o, ildırımlar, göy gurultuları içərisində iki qanadını açmışdır: bunun biri böyük ordudur, biri köhnə qvardiya; o, doğrudan da, müharibənin baş mələyi idi!

Hamı susurdu; Anjolras başını aşağı dikmişdi. Susmaq həmişə iki şeyi göstərir: bu ya müəyyən dərəcədə razılıq əlamətidir, ya da o deməkdir ki, düşmən divara sıxışdırılmışdır. Marius nəfəsini dərmədən daha böyük bir ehtirasla sözüünə davam etdi:

– Ədalətli olaq, dostlar! Belə bir imperatorun imperiyası! Bir xalq üçün – əgər o xalq Fransa xalqı isə, əgər o xalq öz dühasını belə bir insanın dühası ilə birləşdirirsə – bu nə böyük xoşbəxtlikdir! Bir adam ki, harada görünsə hökmfərma olmuş, hara getsə qalib gəlmiş, bütün dövlətlərin paytaxtını öz üçün istirahət yeri etmiş, öz qrenaderlərini kral qoymuş, bir qələm cızması ilə sülalələr ləğv etmiş, süngü ilə Avropanı yeni bir şəkllə salmış, qoy hiss etsinlər ki, o təhdid edəndə əli Tanrı qılıncının dəstəyində olmuşdur. Hannibalı, Sezarı, Böyük Karlı öz şəxsiyyətində təcəssüm etdirən bir insanın ardınca getmək, hər gün sizə vuruşma meydanından gözəl xəbərlər bəxş edən, “Əlillər evi” toplarının yaylım atəşi ilə sizi oyadan, Morenqo, Arkol, Austerlits, İena, Vaqram kimi sönməz bir atəşlə yanan gözəl sözləri əbədiyyət girdabına atan bir adamın xalqı olmaq nə böyük xoşbəxtlikdir! Kim ki, hər an əsrlər səması zirvəsində yeni qalibiyyətlər bürcü yaradırsa, o, Fransa imperiyasını Roma imperiyasına bənzədir. Böyük xalq olmaq, böyük ordu yaratmaq, kainatın hər yerinə öz qartallarını göndərən bir dağ kimi öz legionlarını dünyanın hər tərəfinə uçurmaq, istila etmək, hökmranlıq etmək, başqalarını üzü üstə düşürmək, Avropada şöhrət günəşilə parıldayan müstəsna xalq olmaq, nəhəng borularla car çəkib

tarixlərə səs salmaq, dünyaya iki dəfə – həm silahla, həm də parlaq işıqla – qalib gəlmək nə böyük xoşbəxtlikdir. Bunu gözəl deyil?! Bundan da gözəl şey varmı?!

Kombefər:

– Bundan da gözəl – azad olmaqdır, – dedi.

İndi Marius başını aşağı dikdi. Bu sadə, təmkinli sözlər, polad bir paz kimi onun ürəyindən qopan epik söz axınına mıxlandı, Marius bu söz axınının tükəndiyini hiss etdi. O, başını qaldıranda Kombefəri görmədi. Görünür, o, Mariusun təntənəli nitqinə qarşı söylədiyi sözlərlə kifayətlənib getmişdi, yalnız Anjolrasdan başqa, hamı onun ardınca otaqdan çıxmışdı. Otaq boşalmışdı. Marius indi Anjolrasla tək-təkinə qalmışdı. Anjolras ciddi nəzərlə Mariusa baxır, gözlərini ondan çəkmirdi. Marius bir az fikrini toplayaraq, özünü məğlub hesab etmirdi; o hələ də böyük bir həyəcan içində idi: bu zaman, heç gözlənilmədiyi halda bir adamın səsi eşidilməsəydi, yəqin ki, bu həyəcan Anjolrasın əleyhinə çevrilən ümumi mühakimələr şəklində meydana çıxardı. Kim isə pilləkəndən enə-enə oxuyurdu. O, Kombefər idi. O, bu şeiri oxuyurdu: Sezar versə idi mənə şan-şöhrət.

Taxtū-tac, ox-kaman, bir də hökumət.

Deyərdi, bununçün cinayət elə.

Sevimli anana xəyanət elə.

Sezarın üzünə deyərdim ki: “Bil.

Mənə bu zir-zibil, yox, lazım deyil.

Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor.

Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor”.

Kombefər bu nəğməni həm şəfqətlə, həm də ciddi bir ifadə ilə oxuyurdu, bu cür oxunmuş nəğməyə yüksək və xüsusi bir mənə verirdi.

Marius dalğın halda başını qaldırdı, qeyri-ixtiyari olaraq bu misranı təkrar etdi:

Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor.

Elə bu anda o, çiyində Anjolrasın əlini hiss etdi.

Anjolras ona dedi:

– Vətəndaş, ana – Respublikadır!

ALTINCI FƏSİL.

Res angusta1.

Bu axşamkı hadisə Mariusun qəlbində dərin iz buraxdı, onu kədər və zülmətə qərq etdi. Toxum əkmək üçün dəmirlə yerin sinəsini yararkən yer nə hiss edirsə, o da, yəqin, bunu hiss edirdi; yer bu zaman ancaq aldığı yaranın ağrısını hiss edir, əmələ gələn həyatın həyəcanı, yetişən meyvənin sevinci sonralar duyulur.

Mariusu ağır bir kədər bürüdü. Bu yaxında o, müəyyən bir etiqad sahibi olmuşdu; indi bundan əl çəkməkmi lazımdı? O, öz-özünü inandırır ki, belə bir şey lazım deyil. Öz-özünə dönə-dönə deyirdi ki, şübhəyə qapılmayacaq, lakin yenə də qeyri-ixtiyari olaraq şübhəyə qapılırdı. İki din ayrıcında durmaq son dərəcə ağırdır; bunun birindən o hələ ayrılmamış, o birisinə hələ yan almamışdı, belə qaranlıq ancaq yarasaya oxşar adamların xoşuna gələr. Marius sağlam gözlü adamlardandı, ona təbii gün işığı lazımdı. Şübhə alaqqaranlığı ona əzab verirdi. O istəyirdi ki, öz əvvəlki mövqeyində qalsın, yerindən tərpənməsin, lakin bu arzusunun əksinə olaraq, çox qüvvətli bir əl onu qabağa çəkir, irəli sövq etdirirdi, onu tədqiq etməyə, düşünməyə, qabağa getməyə təhrik edirdi. O, öz-özünə belə bir sual verirdi: “Bu, mənə aparıb hara çıxaracaq?” Atasına yaxınlaşmaq üçün o, uzun bir yol keçmişdi, indi qorxurdu ki, yenə də atasından uzaqlaşa bilər. O nə qədər çox düşünsə, bir o qədər izzirab çəkirdi. Hər tərəfdə onun gözünə dərin uçurumlar görünürdü. O nə babası ilə, nə dostları ilə eyni fikrə gələ bilmədi: babası üçün o həddindən artıq

azadfikirli idi, dostları üçün isə həddindən artıq geri qalmışdı; o, özünü ikiqat tək hiss edirdi: həm qocalar, həm də gənclər onu özündən rədd etmişdi. O daha Müzen kafesinə getmədi. Marius daxili bir həyəcan keçirdiyindən öz həyatının bəzi zəruri cəhətləri haqqında heç düşünmürdü. Lakin vəziyyət özünü hiss etdirməyi unutmur. O, özünü dümsüklə hiss etdirir. Bir gün səhər mehmanxananın sahibi Mariusun otağına girib dedi:

– Cənab Kurfeyrak sizə zəmin olmuşdur.

– Bəli.

– Mən otaq haqqını almaq istərdim.

– Kurfeyrakdan xahiş edin, mənim yanıma gəlsin. Mən onunla danışmaq istəyirəm.

Kurfeyrak gələndən və mehmanxana sahibi gedəndən sonra Marius Kurfeyraka bu vaxta qədər macal tapıb deyə bilmədiyini, yəni bu dünyada tək qaldığını, ata-anasının olmadığını danışdı.

Kurfeyrak soruşdu:

– Siz indi necə yaşayacaqsınız?

Marius:

– Bilmirəm, – deyə cavab verdi.

– Siz nə etmək fikrindəsiniz?

– Bilmirəm.

– Sizin pulunuz varmı?

– On beş frankım var.

– Məndən borc almaq istəmirsiniz?

– Qətiyyə.

– Sizin paltarınız varmı?

– Olan budur.

– Qiymətli şeyiniz necə?

– Saatım var.

– Gümüşdür?

– Xeyr, qızıldır. Budur.

– Mənim paltar alveri eləyən bir tanışım var, o, sizin redinqotunuzu da alar, şalvarınızı da.

– Çox gözəl.

– Deməli, onda sizin bir şalvarınız, bir jiletiniz, şlyapanız, bir də sürtükünüz qalır.

– Bir də uzunboğaz çəkməm.

– Doğrudanmı? Deməli, siz ayaqyalın qalmayacaqsınız? Bu, lap yaxşı!

– Mənə artıq şey də lazım deyil.

– Mənim bir saatsız tanışım var, o, sizin saatınızı alar.

– Lap yaxşı.

– Haradan yaxşı oldu! Sonra siz nə edəcəksiniz?

– Mən hər iş görməyə hazırım, ancaq düz iş olsun.

– Siz ingilis dilini bilirsiniz?

– Xeyr.

– Alman dilini necə?

– Onu da bilmirəm...

– Çox təəssüf.

– Niyə?

– Ona görə ki, mənim kitab alveri edən dostum var, o, ensiklopediyaya bənzər bir şey nəşr edir, siz almancadan, ya ingiliscədən məqalələr tərcümə edə bilərdiniz. Hərçənd, az verirlər, hər halda, bununla yaşamaq olar.

– Mən ingilis və alman dilini öyrənərəm.

– O vaxta qədər bəs neynəyərsən?

– O vaxta qədər satılan paltardan və saatdan aldığım pulla yaşayaram.

Paltar alverçisini çağırdılar. O, Mariusun paltarını iyirmi franka aldı. Saatsızın yanına getdilər.

Saatı o, qırx beş franka aldı.

Mehmanxanaya qayıdanda Marius Kurfeyraka dedi:

– Bu, pis olmadı. Məndə olan on beş frankla bir yerdə səksən frank eləyir.

Kurfeyrak bir şeyi onun yadına saldı:

– Bəs mehmanxana pulu?

Marius:

– Hə, – dedi, – bu, mənim yadımdan çıxıb.

Mehmanxana sahibi haqq-hesab elədi: onun borcu yetmiş franka çatırdı. Pulu o, dərhal verməli idi.

Marius dedi:

– Mənim on frank pulum qalır.

Kurfeyrak həyəcanla:

– Belə də şey olar?! – dedi, – siz gərək indi ingilis dilini öyrənənə kimi beş frankla yaşayasınız, alman dilini də öyrənənə kimi beş frankla! Bundan ötrü də ya gərək dilləri çox tez öyrənəsiniz, ya da pulları çox yavaş-yavaş xərcləyəsınız.

Xalası çox axtarıqdan sonra, nəhayət, Mariusun harada yaşadığını öyrənə bilmişdi; əslində, o, mərhəmətli bir qadındı, bu, xüsusilə, həyatın ağır dəqiqələrində hiss olunur. Bir gün Marius səhərçağı məşğuliyyətdən qayıdanda otağında xalasının göndərdiyi bir məktub, bir də möhürlü bir mücrü gördü: mücrüdə “altmış pistol”, yəni qızıl pulla altı yüz frank pul vardı.

Marius pulu, hörmətlə yazılmış bir məktubla bərabər xalasına göndərdi, məktubda yazılmışdı:

“Yaşamağa pulum var, bundan sonra özüm-özümü dolandıra bilərəm. Bu zaman onun cəmisi üç frank pulu qalmışdı.

Madmazel Jilnorman Mariusun pulu geri göndərdiyini qocaya demədi, qorxdu ki, bununla onu lap hirsəndirsin. Bir də ki, qoca özü Mariusun yanında ona tapşırılmışdı ki: “Bir də bu qanıçənin adını mənim yanımda çəkmə”.

Marius borca düşməmək üçün Port-Sen-Jak mehmanxanasından çıxıb getdi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Marius səfalət içində.

Həyat Marius üçün çox ağır oldu. Saatla paltarının pulunu xərclədi, lakin bu hələ harası idi?! Onun başına elə müsibətlər gəldi ki, bunu heç təsvir etmək mümkün deyil, çox məşəqqətli günlər gördü. Ehtiyac dəhşətli şeydir; bu, gündüzlər çörəksiz, gecələr yuxusuz, axşamlar işıqsız, odsuz-ocaqsız qalmaq deməkdir; bu, o deməkdir ki, həftələrlə heç bir şey qazana bilməyirsən, sabah üçün də heç bir ümid yeri yoxdur; axşam evə qayıdanda qapını qıfıllı görürsən, çünki ev kirayəsini verməmişən; bu, dirsəyi dağılmış sürtük, cavan qızları güldürən köhnə şlyapa, qapıçının, aşxana sahibinin həyasızlığı, qonşuların qımışması, heysiyyətin təhqir olunması, hər cür işə razı olmaq zərurəti, hər şeyə nifrət etmək, acı hisslər duymaq, alçalma, ruh düşkünlüyü deməkdir. Marius bu şeylərə dözməyə, buna təəccüb etməməyə öyrəşmişdi, çünki başqa əlacı yox idi. Ömrün bu çağında öz ləyaqətini dərk etmək daha zəruridir, çünki sevgi özü zəruridir; lakin hər yerdə ona gülürdülər, çünki o pis geyinmişdi, hamı ona həqarətlə baxırdı, çünki o, kasıbdı. Ömrün bu çağında, gənclik bizim qəlbimizi şahənə bir qürurla doldurduğu bir zamanda, o dəfələrlə xəcalət çəkə-çəkə, qızara-qızara başını endirib yırtıq çəkmələrinə baxmışdı, heç layıq olmadığı halda, yoxsulluq biabırçılığının əzabını duymuşdu. Bu qərribə və amansız bir sınaqdır: zəiflər bu sınaqdan namusunu itirərək, güclülər əzəmət əldə edərək çıxır. Bu, dəmirçi ocağıdır, taleyə bir alçaq, ya əzəmətli bir qəhrəman lazım olanda adamı bu ocağa atır.

Xırda mübarizədə bir çox böyük igidliklər baş verir. Bu mübarizədə məhrumiyyət və alçaq ehtirasların məşum təzyiqini gözə görünmədən, addım-addım dəf edən inadlı və gizlin igidliyin bir çox nümunələri vardır. Bu mübarizədə nəcib, lakin gizlin qalibiyyətlər əldə edilir, bu qalibiyyəti heç kəs görmür, onu təntənə ilə alqışlamır. Həyat, bədbəxtlik, təklik, hamı tərəfindən tərklənmək, yoxsulluq – vuruş meydanı bax budur, bu meydan öz qəhrəmanlarını yaradır,

onların adı-sanı çəkilmir, lakin bəzən onlar öz qəhrəmanlığı ilə ən böyük şöhrət qazanan adamlardan yüksəkdə durur.

Qüvvətli və nadir təbiətli adamlar belə yaranır. Yoxsulluq çox vaxt ögey ana, bəzən də doğma ana olur. Maddi nemətin azlığı mənəvi və zehni qüdrət yaradır; ağır sınaqlar qürur doğurur, bədbəxtlik – nəcib adamlar üçün sağlam qidadır.

Elə günlər olurdu ki, Marius özü öz pilləkənini süpürürdü, alverçi arvaddan bir suluq firəng pendiri alırdı; havanın qaralmasını gözləyirdi ki, gedib bulka dükənində balaca bir çörək alsın; çörəyi alıb, oğurlanmış şey kimi gizləncə öz çardağına aparırdı. Qoltuğunda kitab tutmuş cavan bir oğlanı tez-tez görmək olurdu: o, camaatı kobudca yara-yara tində olan ət dükənina gedirdi, adamlar ona zarafatyana kobud-kobud sözlər deyirdi, aşpaz arvadlar onu itələyirdi. Onun sifətində şaşqın, utancaq bir ifadə olurdu. Dükana girəndə şlyapasını başından çıxarırdı; bu zaman onun alnında tər damcıları parıldayırdı; dükənçi arvad ona təəccüblə baxırdı; o ikiqat olub əvvəl arvada, sonra onun qulluqçusuna salam verirdi, qoyun əti kotleti istəyirdi, aldığı kotletə altı, ya yeddi su pul verib kağıza bükür, bunu da qoltuğundakı kitabların arasına qoyub gedirdi. Bu cavan oğlan Marius idi. Bu kotleti aparıb özü bişirir, onunla da üç gün dolanırdı.

Bir gün o aldığı əti, ikinci gün ətin yağını yeyirdi, üçüncü gün də ətin sümüyünü gəmirirdi. Xalası dediyimiz altmış pistolu bir neçə dəfə ona göndərdi; Marius hər dəfə pulu geri qaytardı, bildirdi ki, heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur.

Təsvir etdiyimiz dəyişiklik baş verəndə o hələ də atasının yasını saxlayırdı. O vaxtdan bəri geydiyi qara paltardan əl çəkə bilmirdi. Lakin paltar özü ondan əl çəkirdi. Bir gün sürtükü daha geymək mümkün olmadı, şalvarı isə bir təhər geyirdi. Nə etmək lazımdır? Mariusun Kurfeyraka dostcasına bəzi köməyi dəymişdi; Kurfeyrak da öz köhnə sürtükünü ona verdi. Bir mehmanxana qapıçısı da otuz su alıb bu sürtükü çevirdi. Sürtük lap təzə sürtük kimi oldu. Ancaq rəngi yaşıldı. Marius buna görə hava qaralanda evdən bayıra çıxırdı. Qaranlıqda sürtük qara görünürdü.

Marius atasının yasından çıxmaq istəmirdi, indi qaranlıq onun qara geyimini əvəz edirdi.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, o, advokat diplomunu ala bildi. Belə hesab edilirdi ki, o, Kurfeyrakın otağında yaşayır. Kurfeyrakın otağı yaxşı otaqdı; otaqda hüquq elminə aid bir neçə köhnə kitab, buna əlavə olaraq və bunu zənginləşdirən bir neçə cild və müxtəlif roman vardı ki, bu, vəkilə qanunla lazım olan kitabxanayı əvəz edirdi. Göndərilən məktublar, Mariusun xahişlə Kurfeyrakın ünvanına yazılırdı.

Marius advokat olandan sonra bunu rəsmi, lakin çox nəzakətli və ədəbli bir ifadə ilə yazıb babasına bildirdi. Cənab Jilnorman əli əsə-əsə məktubu aldı, oxudu, sonra dörd hissəyə bölüb zənbilə atdı. İki-üç gün sonra madmazel Jilnorman atasının otaqda təkbaşına ucadan öz-özü ilə danışdığını eşitdi. Bir şey cənab Jilnormanı bərk həyəcanlandıranda həmişə belə edirdi.

Madmazel Jilnorman atasının bu sözlərini eşitdi: “Sən belə axmaq olmasaydın anlardım ki, birdən həm baron, həm də advokat olmaq olmaz!”

İKİNCİ FƏSİL.

Marius yoxsulluq içində.

Dünyada hər şey dəyişir, yoxsulluq da. O, yavaş-yavaş yüngülləşir, daha elə ağır olmur. Axırda müəyyən bir şəkllə düşür, daha dəyişmir. Adam da sürünür, başqa sözlə desək, birtəhər dolanır, hər halda ac qalmır. Mariusun da vəziyyəti düzəldi, özü də necə düzəldi, – bunu biş aşağıda göstərəcəyik.

Onun ən ağır günləri daha ötüb getmişdi. Qarşıdakı dar keçid bir qədər genişlənmişdi. Zəhmətlə, göstərdiyi mərdlik, səbat və təhəmmüllə indi ildə yeddi yüz frank qazana bilirdi. O, alman və ingilis dilini öyrəndi. Kurfeyrak onu öz dostu olan bir kitab alverçisi ilə tanış etmişdi. Marius bu yolla çox xırda, lakin faydalı iş görməyə başladı. O, konspekt düzəldir, jurnallardan məqalə tərcümə edir, yeni çıxan kitablar haqqında kiçik məqalələr yazır, bioqrafik məlumat düzəldir və bu kimi başqa işlər görürdü, bunun da nəticəsində ildə güc-bəla ilə yeddi yüz frank əlinə gəlirdi.

Bu pulla da yaşayırdı. Babat yaşayırdı. Lakin necə yaşayırdı? Bu barədə biz bu saat bəhs edəcəyik.

Marius Qorbonun daxmasında buxarısız xırdaca bir otaq tutmuşdu, otağa lovğa-lovğa kabinet deyilirdi, otaqda müxəlləfat cəhətdən ən zəruri şeylər vardı. Bu şeylər Mariusun idi. Evin əsas kirayənişinlərindən olan bir qarı Mariusun otağını süpürür, səhərlər ona bir az qaynar su, təzə yumurta, bir suluq çörək gətirirdi. Marius da ayda ona üç frank verirdi. Çörəklə yumurtanı səhər yeyirdi. Onun səhər yeməyi iki sudan tutmuş dörd suya kimi başa gəlirdi, bu, yumurtanın ucuzlaşmasından və bahalaşmasından asılı idi. Axşam saat altıda Sen-Jak küçəsinə gedib, Russonun aşxanasında nahar edirdi; bu aşxana estamp alverçisi Basenin dükanı ilə üzbəüz, Matüren küçəsinin tinində idi. O, sup içmirdi. Həmişə altı suluq ətli xörək, üç suluq göyərti, üç suluq da çərəz gətirdirdi. Çörəyin qiyməti üç su idi, özü də istədiyi qədər verirdilər. Şərabın yerinə su içirdi. Yeməyin pulunu aparıb, əzəmətlə öz balaca kontorunda oturan xanım Russoya verərdi – xanım Russo o zaman hələ kök və tərəvətli bir qadındı – bir su da xidmətçiyə bağışlardı, bunun da əvəzində xanım Russo ona baxıb gülümsərdi. Sonra da çıxıb gedərdi. Təbəssüm və nahar ona on altı suya başa gələrdi.

Russonun aşxanasında çox az şərab şüşəsi, lakin çoxlu su qrafini boşalardı: demək olardı ki, bura ürək qızdıran deyil, ürək sərinlədən bir yerdi. İndi bu aşxana daha yoxdur. Aşxana sahibinin çox tutarlı ləqəbi vardı, ona “su Russosu” deyirdilər.

Bu qayda ilə Marius səhər yeməyinə dörd su, nahara da on altı su verməklə gündə yeməyə iyirmi su xərclərdi, bu isə ildə üç yüz altmış beş frank edirdi. Otağa verilən otuz frankı, qarıya verilən otuz altı frankı və bəzi xırda xərcləri buna əlavə etdikdə aydın olurdu ki, yemək, otaq, xidmətçi pulu Mariusa dörd yüz əlli franka başa gəlir. Paltara yüz, tuman-köynəyə əlli, paltar yuyulmasına da əlli frank xərci çıxırdı; bunun da hamısı bir yerdə altı yüz əlli frankdan artıq olmuşdu. Lazım gəlsə, o öz dostuna on-on beş frank borc da verə bilərdi. Kurfeyrak hətta bir dəfə ondan düz altmış frank borc aldı. O ki qaldı yanacaq məsələsinə, otaqda buxarı olmadığından Marius bu xərci “ləğv” etmişdi.

Mariusun həmişə iki kostyumu olardı: biri təzə, biri köhnə; köhnəni “hər gün” geyərdi; təzə bayır-bacaq kostyumu idi. İkisi də qara idi. Üçdən də artıq köynəyi olmazdı. Köynəklərdən biri əynində, biri komoddada, biri də paltaryuyanda olardı. Onlar dağıldıqca təzəsini alardı. Lakin köynəklər həmişə yırtıq olardı, buna görə də sürtükünü lap çənəsinə kimi düymələrdi.

Marius bir neçə il içərisində bu gözəl vəziyyətə gəlib çatmışdı; bu illər ağır illər idi; bu illəri başa vurmaq, bu vəziyyətdən qalib çıxmaq asan deyildi. Marius bircə gün də öz səyini zəiflətmirdi! Güzəranının ağırlığı ona nə müsibətlər çəkdirməmişdi, o, nələrə əl atmamışdı, ancaq bircə şeydən başqa: borc almamışdı. O, cəsərlə deyə bilərdi; “Mən heç kəsə bircə su da olsa, borclu olmamışam”. Onun üçün hər cürə borc əsarətin başlanması deməkdi. Onun təsəvvüründə borc verən adam ağadan da pis idi, çünki ağanın hakimiyyəti adamın ancaq cismani mənliliyinə aid olur, borc verən adam isə insanın insani ləyaqətinə əl atır, o, insanı alçalda bilir. Marius yemək yeməməyi borc almaqdan üstün tutardı, buna görə də onun ac qaldığı günlər az olmamışdı. O bilirdi ki, bir şeyin başqa bir şeyə təsiri olur: adamın maddi cəhətdən təmin olunmaması, lazımı tədbir görülməsə, mənəvi düşkünlüyə gətirib çıxara bilər, buna görə də öz namusunu çox ciddiyyətlə qoruyurdu. Başqa şəraitdə nəzakət hesab etdiyi bəzi ifadə və hərəkətlərə indi yaltaqlıq kimi baxırdı; elə yalnız bunu xatırlarkən qürurlu bir görkəm alırdı. Sonralar peşman olub geri çəkilməmək üçün o, özünü sərt bir dairə içərisində saxlayırdı. Ciddilik bir qızartı kimi onun üzünə çökmüşdü, utancaqlıqda isə lap ifrat dərəcəyə varmışdı.

Lakin bütün çətinliklərdə daxili gizli bir qüvvə ona dayaq olur, bəzən də onu ruhlandırır.

Həyatın elə dəqiqələri olur ki, ruh bədənə köməyə gəlir, bədənə gümrahlıq verir. Bu, yeganə quşdur ki, öz qəfəsini mühafizə edir.

Mariusun qəlbinə atasının adı ilə bərabər, başqa bir ad da çox möhkəm həkk olunmuşdu, bu ad Tenardye idi. Marius öz təbiəti etibarilə məftuniyyət göstərməyə meyil edən ciddi bir adamdı; bu xasiyyətlə o, atasını Vaterlooda mərmilər, güllələr altından xilas edən, onu ölümdən qurtaran bu cəsərləli serjantı böyük şöhrət haləsində təsəvvür edirdi. Bu adamın xatirəsini o heç vaxt atasının xatirəsindən ayırmırdı, öz xəyalında onları böyük bir hörmətlə birləşdirirdi. Bu, sanki, iki

dərəcəli bir səcdəgahdı: böyük səcdəgah atası üçün, kiçik səcdəgah Tenardye üçün qurulmuşdu. Marius Tenardyenin başına gələn müsibəti eşidəndə ona qarşı olan təşəkkürü və xilaskarlığı daha da artmışdı. Monformeyldə Mariusa bədbəxt aşxanaçının iflasa uğradığını söyləmişdilər. O vaxtdan bəri Marius Tenardyenin itib-batdığı yoxsulluğun qaranlıq girdabında izinə düşməyə, onu axtarıb tapmağa çalışır, bu yolda olmazın səylər göstərirdi. Parisin bütün civarını gəzmişdi. Üç ildi ki, Tenardyenin sorağına düşmüşdü, yıxdığı qəpik-quruşunu da buna sərf etmişdi. Lakin heç kəsdən onun sorağını ala bilməmişdi. Belə güman edirdilər ki, o, başqa ölkələrə getmişdir. Tenardyenin borcu olan adamlar da onu Marius kimi gözəl bir niyyətlə olmasa da, hər halda, ondan az şey ilə axtarmırdılar. Amma onlar da Tenardyeni tapa bilmirdi. Marius az qalırdı ki, özünü acizlikdə təqsirləndirsin, hətta öz-özünə acığı da tuturdu. Polkovnikin onun üçün qoyub getdiyi yeganə borc bu idi, bu borcu ödəməyi o özünü böyük şərəf hesab edirdi. O, öz-özünə düşünərək deyirdi: “Bu mümkün olan şeymi? Atam döyüş meydanında yıxılıb ölərkən Tenardye onu üstü içində, top saçması altında axtarıb tapa bildi, onu dalına alıb od içindən çıxartdı, axı bunu etməyə o heç də borclu deyildi... Axı necə ola bilər ki, mən ona bu qədər borclu olduğum halda, onu ölümlə pəncələşdiyi zülmət içində axtarıb tapmayım, o, atamı ölümdən xilas etdiyi halda, mən də onu xilas etməyim? Yox, mən onu tapacağam!” Doğrudan da, Tenardyeni tapmaq üçün o heç düşünmədən bir əlinin kəsilməsinə razı olardı, onu yoxsulluqdan xilas etmək üçün bütün həyatını verərdi. Tenardyeni görmək, ona kömək etmək, “Siz məni tanıyırsınız, amma mən sizi tanıyıram! Budur, mən gəlmişəm! Mən sizin qulluğunuzda hazırım!”, - demək onun ən xoş, ən yüksək arzusu idi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Marius böyümüşdür.

O zaman Mariusun iyirmi yaşı tamam olmuşdu. O, üç il idi ki, babasından ayrılmışdı. Onların arasındakı əlaqə necə vardisa, elə də qalırdı: nə o, nə babası yaxınlaşmaq üçün heç bir təşəbbüs göstərmirdi, onlardan heç biri görüşmək fikrinə düşmürdü. Bir də axı niyə bu fikrə düşünlər? Yenə də söz-sözə gəlmək üçün mü? Onlardan hansı güzəştə getməyə razı olardı? Marius tunc kimi möhkəmdirə, cənab Jilnorman da dəmir kimi möhkəmdi.

Demək lazımdır ki, Marius babasının necə bir qəlbə malik olduğunu təyin etməkdə yanılmışdı. O elə zənn edirdi ki, cənab Jilnorman onu bir övlad kimi heç sevməmişdir, həmişə söyüb-söylənən, çığırın, əsib-coşan, əl ağacını onun üstünə qaldıran, ona istehza edən bu sərt qoca olsa-olsa, möhkəm jerontlar kimi ona səthi, lakin tələbkarcasına bir münasibət bəsləmişdi. Marius səhv edirdi. Elə atalar olur ki, onlar öz övladını sevmir, lakin öz nəvəsini məftuniyyətlə sevməyən baba olmur. Biz yuxarıda demişdik ki, cənab Jilnorman qəlbinin dərinliyində Mariusu böyük bir məftunluqla sevirdi, ancaq onun bu məftunluğu dürtməsiz, hətta şilləsiz, şapalaqsız olmurdu. Lakin Marius gedəndən sonra o öz qəlbində zülmət dolu bir boşluq hiss etdi. O “Mənim yanımda Mariusdan söhbət açmayın” tapşırırmışdı. Lakin əmrinin belə ciddiyyətlə yerinə yetirilməsinə öz ürəyində təəssüf edirdi. Əvvəl o elə bilirdi, bu buonapartçı, bu yakobinçi, bu terrorçu, bu sentyarçı qayıdıb gələcəkdir. Lakin həftələr, aylar, illər keçdi, amma bu qanıçən gəlib çıxmadı, bu cənab Jilnormanı son dərəcə kədərləndirirdi. Qoca öz-özünü inandırmağa çalışaraq deyirdi: “Onu qovmaqdan başqa mənim ayrı əlacım yox idi!” Elə o saat da öz-özündən soruşurdu: “Bu əhvalat indi olsaydı, mən belə edərdimmimi?” Onun qüruru düşünmədən belə cavab verirdi: “Bəli, belə edərdin!” Lakin onun ağsaçlı başı yırğalanaraq dərdli-dərdli deyirdi: “Xeyr, belə etməzdin”. Hərdən o lap ruhdan düşərdi, Marius onun yanında yox idi. Mərbutiyyət qocalara bir günəş kimi lazımdır: bu da istilik mənbəyidir. Cənab Jilnorman yenilməz bir təbiətə malik olsa da, Marius gedəndən sonra onda bir dəyişiklik əmələ gəldi. “Bu yaramaz uşaqla” barışmaq üçün o, qətiyyənlə heç bir addım atmadı, lakin o, izzət çəkirdi. O, Mariusdan soruq tutmurdu, lakin həmişə onu düşünürdü. O, Maredə get-gedə daha qapalı bir həyat keçirirdi. O hələ də şən idi, tez acıqlanardı; lakin indi onun şənliyi sərt və əsəbi şəkildə olurdu, sanki, öz dərdinə və qəzəbinə üstün gəlmək

istəyirdi; tez acıqlanması isə həmişə sakit və tutqun bir hüzn ilə qurtarırdı. O bəzən öz-özünə deyirdi: “Qoy bircə o qayıdıb gəlsin, ona elə bir möhkəmcə şapalaq ilişdirəcəyəm ki!”

O ki qaldı Mariusun xalasına, o, düşünməyə qabil deyildi, deməli, həqiqi bir məhəbbətlə də sevməzdi. Marius onun üçün tutqun bir kölgəyə çevrilmişdi, axırda elə oldu ki, Mariusla öz pişiyindən və tutuquşusundan daha az maraqlanmağa başladı.

Qoca Jilnormanın duyduğu gizli əzab bir də ona görə artırdı ki, o bunu heç bir şeylə bürüzə vermir, öz-özünə tamamilə qapanıb qalırdı. Onun dərdi, yeni ixtira olunan, öz tüstüsünü udan sobaya bənzəyirdi. Bəzən qoca ilə danışan bir adam, onun xoşuna gəlsin deyər, Mariusdan söhbət açaraq soruşurdu: “Sizin əziz nəvəniz necə yaşayır, nə edir?” Qoca burjua əgər qəmgəndisə, ah çəkər, özünü şən göstərmək istəyirdisə, manjetinə çırtma vura-vura belə cavab verirdi: “Baron Pommersi iltifat buyurub haradasa veyillənir”.

Qoca tutduğu işdən çox peşman idi, lakin Marius özündən razı idi. Bədbəxtlik ona həqarət acısını unudturmuşdu – xoştəbiətli insanlarda həmişə belə olur. İndi o, cənab Jilnormanı xoş bir hiss ilə xatırlayırdı, lakin onun atasına “pis münasibət bəsləyəm” belə bir adamdan heç bir şey qəbul etməməyi möhkəm qət etmişdi. Mariusun əvvəlki hiddəti indi yumşalmış, belə bir şəkil almışdı. Bir də ki, o, əzab çəkdiyi və bu əzab davam etdiyi üçün xoşbəxt idi. Axı o, atası üçün əzab çəkirdi. Ağır ehtiyac içində keçən həyat onu təmin edirdi, bu, onun xoşuna gəlirdi. O, böyük bir sevinclə dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Bu hələ mənim üçün çox yaxşı güzərandır. Bu, mənim günahımı yuyur; bu olmasaydı, mən öz atama, özü də elə bir ataya göstərdiyim həqarətli laqeydlik üstündə sonralar daha artıq cəzalandırılı bilərdim!” Bütün əzabı atası çəksəydi, o heç bir əzab çəkməsəydi, bu, ədalətsizlik olardı. Bir də axı onun çəkdiyi zəhmət və məhrumiyət polkovnikin keçirdiyi qəhrəmanca həyatla müqayisədə nə idi?! Marius bunları düşünərək, belə bir nəticəyə gəlmişdi: atasına yaxın olmaq, ona oxşamaq üçün yeganə bir yol vardır – atası düşmənlə igidcəsinə mübarizə etdiyi kimi, o da yoxsulluqla mərdcəsinə mübarizə etsin, polkovnik “o buna layiq olacaqdır” sözü ilə də, yəqin, bunu demək istəyirmiş. Marius bu sözü yenə də mühafizə edirdi, ancaq indi daha döşündə deyil, qəlbində mühafizə edirdi, çünki polkovnikin yazdığı kağız itmişdi.

Bir şeyi yada salmaq: cənab Jilnorman Mariusu evdən qovanda o hələ uşaqdı, indi yekə kişi olmuşdu. O özü də bunu dərk edirdi. Təkrar edirik, yoxsulluğun ona faydası oldu. Gənclikdə keçirilən yoxsulluq o cəhətdən yaxşıdır ki, onun sınağından adam yaxşı çıxarsa, o, adamın iradəsini bütünlüklə işə, hərəkətə, ruhunu isə yüksək əməllərə doğru sövq edir. Kasıblıq dərhal maddi həyatın iç üzünü bütün çirkinliyi ilə açıb göstərir, ona qarşı nifrət oyadır; bunun da nəticəsində mənəvi həyata yenilməz bir həvəs əmələ gəlir. Varlı bir gəncin yüzlərcə gözəl, gözəl olduğu qədər də kobud əyləncələri vardır: o, cıdırı çıxır, ova gedir, tula saxlayır, papiros çəkir, qumar oynayır, dadlı yeməklər yeyir və bu kimi bir çox başqa şeylərlə məşğul olur; lakin bunlar insan qəlbini alçaq tələblərini təmin edir, yüksək və nəcib tələblərinə ziyan yetirir. Kasıb bir gənc gündəlik çörəyini zəhmətlə qazanır, o çalışır ki, ac qalmasın, ac olmayanda onun xəyala dalmaqdan başqa ayrı bir məşğuliyyəti olmur. O ancaq Allahın bəxş etdiyi pulsuz tamaşalara baxa bilir: göyləri, ənginləri, ulduzları, gülləri, uşaqları, içərisində ağır əzab çəkdiyi bəşəriyyəti, içərisində bir məşəl olduğu xilqəti seyr edir. Seyr etməklə də, bəşəriyyət vasitəsilə insan qəlbini, məxluqat vasitəsilə Allahı dərk edir. Xəyala dalarkən böyük olduğunu hiss edir; lakin xəyal onu daha uzaqlara aparır, onda şəfqət hissi əmələ gəlir. Xudbinlik – əzab çəkən adama xas olan şeydir, lakin o xudbinliyini aşaraq başqalarına hüsn-təvəccöh bəsləyir, bu isə düşünən bir insana xas olan şeydir. Onda özünü unutmaq, başqalarının dərdinə qalmaq kimi gözəl xüsusiyyət əmələ gəlir. O qəlb ki təbiətə qarşı açıqdır – təbiət ona böyük bir səxavətlə hədsiz-hesabsız sevinc verir, o qəlb ki təbiətə qarşı bağlıdır – təbiət onu bu sevincdən məhrum edir: milyonlarca mənəvi nemətə malik olan yoxsul bir gənc bunu düşünərkən milyonlarca sərvətə malik olan şəxslərə yazığı gəlir. Onun əqli maarifləndikcə qəlbində nifrət azalır. Əslində, o heç bədbəxt olurmu? Yox! Yoxsulluq cavan adamı heç vaxt dilənçi etmir. Hər bir gənc nə qədər kasıb olsa da, öz sağlamlığı ilə, gücü ilə, iti yeriyişi ilə, gözünün parıltısı ilə, damarlarında qaynayan qanın qızğınlığı ilə, saçının qaralığı ilə, yanaqlarının qırmızılığı ilə, dodaqlarının al rəngi ilə, dişlərinin ağılığı ilə, nəfəsinin saflığı ilə qoca adamda qibtə oyadar, qoy bu qoca lap padşah olsun! Bu gənc özünə

çörəkpulu qazanmaq üçün hər səhər işə girişir; nə qədər ki, onun əlləri bu rizqi qazana bilir, beli qürurla dikəlir, əqli ideyalarla zənginləşir. Gündəlik işini qurtardıqdan sonra o yenə də bütün varlığı ilə təbiəti, həyatı seyrə dalır, dillə ifadə olunmayan məftuniyyət və sevinc aləmində yaşayır. Onun həyat yolu müsibətlidir, maneələrlə, tikanlarla doludur, ayaqlarının altı daşlı, bəzən də çirkəbli olur, lakin başı həmişə işıqla şölələnir. O möhkəmdir, səbatlıdır, mülayimdir, sakitdir, dincdir, üsullüdür, ciddidir, dərin düşünəndir, tələbkər deyil, güzəştə gedəndir; Allah ona iki qiymətli şey bəxş etmişdir ki, bu, bir çox varlılara müyəssər olan şey deyil: bunlardan biri zəhmət, biri də fikirdir; zəhmətlə o, sərbəstlik, fikirlə ləyaqət əldə etmişdir; bu iki nemət üçün o, Allaha həmdü-səna edir.

Marius da belə oldu. Doğrusunu desək, o, təbiəti və cəmiyyəti seyr etməyə həddindən artıq meyil göstərirdi. O, müəyyən qədər pul qazanmağa müvəffəq olduqdan sonra sakitləşdi və bu fikrə gəldi ki, kasıblıq özü də bir o qədər pis deyil; düşünmək üçün daha çox vaxt əldə etməkdən ötrü iş vaxtının bir hissəsini kəsib ona sərf etdi. Elə olurdu ki, bütün günü sehlənmiş adam kimi düşüncə içərisində keçirir, daxilində əmələ gələn məftuniyyət və ümid nəşəsinə dalırdı. Həyat məsələsini o özü üçün belə həll etmişdi: maddi nemət qazanmaq üçün mümkün qədər az, mənəvi fayda əldə etmək üçün mümkün qədər çox zəhmət çəkmək! O elə güman edirdi ki, daha heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur; lakin o, həyatı və təbiəti seyr etməyi bu cür başa düşməyin nəticə etibarilə bir növ tənbelliyə gətirib çıxaracağını görmürdü; o görmürdü ki, lap adi maddi ehtiyacını təmin etməklə sakitləşmişdir, dincəlmək fikrinə çox tez düşmüşdür.

Fəal və nəcib təbiətli Marius üçün belə bir vəziyyətin ancaq keçici hal olduğu tamamilə aydıncı; hər adam öz həyatında müəyyən çətinliklərə rast gəlir; Marius da belə bir çətinliyə rast gələn kimi bu durğunluğa özündən rədd edəcəkdir.

Marius bu zaman advokat olsa da, qoca Jilnorman onun advokatlığı haqqında bəzi şeylər düşünsə də, o nəinki “davakarlıq” eləmir, heç advokatlıqla məşğul olmurdu. Xəyalpərəstlik onda hüquq elminə qarşı nifrət oyatmışdı. Vəkillərlə durub-oturmaqdan, məhkəmələrdə iştirak etməkdən, işi məhkəməyə düşənlərlə məşğul olmaqdan da zəhlətökən şey varmı?! Bir də axı bu, onun nəyinə lazımdır?! Məşğuliyyətini dəyişməkdə o heç bir əsas görmürdü. Yuxarıda adını çəkdiyimiz kiçik kitab alveri işində iştirak etmək ona çox zəhmət sərf etmədən müəyyən qazanc gətirirdi, əvvəllər dediyimiz kimi, bu qazanc ona tamamilə çatırdı.

Onun iş götürdüyü kitab alverçilərindən biri – əgər yanılmırsam, deyəsən, cənab Marjmel idi, – Mariusun gəlib onun yanında işləməsini təklif etdi, həm də ona yaxşı bir mənzil, ildə də min beş yüz frank maaşla daimi iş verəcəyini vəd etdi. Yaxşı mənzil! Min bez yüz frank maaş! Bu, əlbəttə, pis deyildi. Ancaq burada sərbəstlikdən məhrum olmaq məsələsi vardı. Bu dönüb bir muzdur, bir növ ədəbi nökrə olmaq deməkdir! Mariusun fikrincə, bu təklifi qəbul etmək öz vəziyyətini həm yaxşılaşdırmaq, həm də pisləşdirmək deməkdi; maddi-rifah cəhətdən onun vəziyyəti yaxşılaşırdı, lakin insan ləyaqəti nöqtəyi-nəzərindən uduzurdu. Bu, bəzədilməmiş, təbii, lakin gözəl yoxsulluğu eybəcər və gülünc tabeliyə dəyişmək deməkdi. Elə bil ki, kor idin, dönüb çəp olursan. Marius təklifi qəbul etmədi.

O, tək yaşayırdı. Öz təbiəti etibarilə tək yaşamağa meyil edirdi; bir də ona görə tək yaşayırdı ki, onu həddindən artıq hürkütmüşdülər, buna görə də, Anjolrasın başçılıq etdiyi dərnəyə əməlli-başlı daxil olmadı. Onlar ancaq tanış kimi qaldılar; lazım olarsa, bir-birinə hər cür yardım göstərməyə hazırdılar, məsələ də bununla bitirdi. Mariusun iki dostu vardı: onlardan biri Kurfeyrak, biri də cənab Mabef idi; Kurfeyrak cavan, Mabef qoca idi. Marius daha çox qocaya meyil edirdi. Bunun iki səbəbi vardı: cənab Mabef həm onun daxilində olan dəyişikliyə səbəb olmuşdu, həm də Marius onun vasitəsilə atasını tanımış və sevmişdi. O deyirdi: “Cənab Mabef mənim gözlərimdən kataraktanı götürdü”.

Heç şübhəsiz, bu kilsə ağsaqqalı Mariusun taleyində böyük rol oynamışdı.

Əslində, cənab Mabef qəza-qədərin əlində müti və laqeyd bir alət idi. Otağa gətirilən bir şam otağı işıqlandırdığı kimi, cənab Mabef də heç bilmədən, təsadüfi olaraq əsl vəziyyəti Marius üçün işıqlandırmış, məsələni açıb ona demişdi. Mabef şamı gətirən adam deyil, şamın özü idi. O ki qaldı Mariusun siyasi görüşlərində əmələ gələn dəyişikliyə, cənab Mabef bunu nə anlamağa, nə təbrik etməyə, nə də buna rəhbərlik etməyə qabili.

Biz sonralar yenə də cənab Mabefə rast gələcəyik, buna görə onun barəsində bir neçə kəlmə söz söyləmək artıq olmazdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Cənab Mabef.

Cənab Mabef Mariusa “Əlbəttə, siyasi əqidələrə hörmət edirəm” – deyəndə o öz həqiqi hissələrini ifadə etmişdi. Bütün siyasi əqidələrə o, tamamilə laqeyd baxırdı; ancaq bir şey istəyirdi: bu əqidələr onun dincliyini pozmasın, bunun üçün bütün əqidələrə hörmət etməyə hazırdı. Bu cəhətdən o yunanlara oxşayırdı: yunanlar Furiləri “gözəl, yaxşı, cazibədar Evmenidlər” adlandırırdı. Cənab Mabefin siyasi əqidəsini bitkilərə, bundan da çox kitablara olan sevgisi əvəz edirdi. Onun da, bütün müasirləri kimi “ist”lə qurtaran damğası vardı. O zaman heç kəs bunsuz dolanmazdı. Lakin cənab Mabef nə royalist idi, nə bonapartist idi, nə xartist idi, nə orleanist idi, nə də anarxist idi, o, bukinist idi.

O bir şeyi başa düşmürdü: bu qədər ki, dünyada hər cür yosun, ot-əncər, kol-kos var, bu qədər ki, kitab var, necə ola bilər ki, adamlar fərman, demokratiya, legitimizm, mütləqiyyət, respublika və bu kimi “cəfəngiyat” üstündə bir-birinə nifrət etsinlər: bu yosunları, otlaqları, kolları sevə-sevə seyr etmək olar, bu kitabları yalnız in folio deyil, lap elə otuz ikidən bir hissəsini də varaqlamaq olar. Burası da var ki, o cəmiyyətə xeyir vermək istəyirdi. Kitab yığmaq ona kitab oxumağa, nəbatat elmlə məşğul olmaq bağçılıq etməyə mane olmurdu. Cənab Mabeflə Ponmersi arasında dostluq əmələ gələndən sonra aydın oldu ki, onunla polkovnikin həvəs göstərdiyi məsələ bir-birinə uyğundur. Polkovnikin çiçəklər üzərində etdiyi təcrübəni cənab Mabef meyvələr üzərində edirdi. O, armudun elə bir toxumluq növünü yetişdirmişdi ki, bu heç də Sen-Jermen növündən az sulu deyildi və yəqin ki, ancaq onun əməyi nəticəsində indi məşhur olan oktyabr mirabel gavalısı meydana gəlmişdir. Bu gavalı öz ətri ilə heç də yay gavalısından geri qalmırdı. O, günorta ibadətində möminliyindən daha artıq, yumşaq xasiyyətli olduğu üçün gedirdi; bir də ona görə gedirdi ki, ancaq kilsədə bir yerə yığışan, lakin dinib-danışmayan camaat görürdü: o, insanları sevsə də, insan izdihamı hay-küyündən zəhləsi gedirdi. O, belə güman edirdi ki, adamın mütləq bir ictimai vəzifəsi olmalıdır, buna görə də özü üçün kilsə ağsaqqalı vəzifəsini seçmişdi. Bütün ömründə o, qadını lalədən, kişini elzevirdən artıq sevməmişdi. Cənab Mabefin altmışdan çox yaşı olanda birisi ondan soruşur: “Siz heç evli olmamısınız?” O da belə cavab verir: “Yadımda deyil”. Düşəndə o ah çəkərək, “Ah, mən varlı olsaydım!” – deyirdisə - bu sözü deməyən kimdir – bunu heç də qoca Jilnorman kimi bir gözələ baxıb demirdi, qədim bir kitabı sevə-sevə gözdən keçirərək deyirdi. Cənab Mabef tək yaşayırdı; təsərrüfat işlərinə baxan bir qarı onun yanında olurdu. Onun yüngül şəkildə xiraqra xəstəliyi vardı: yatanda yel azarından əyilmiş barmaqları üstünə saldığı döşəkağının altından qabarıb qalxırdı. O, “Kotere civarının bitkiləri” adlı bir kitab yazmış və nəşr etdirmişdi. Kitab rəngli cədvəllərlə bəzədilmişdi, cədvəllərin klişesini özündə saxlayırdı; çox geniş şöhrət qazanmış olan bu əsəri o özü satırdı. Həftədə iki-üç dəfə onun Mezyer küçəsində olan mənzilinin zəngi vurulurdu: bu kitab almağa gələn adamlardı. Bu qayda ilə ildə onun əlinə iki min franka yaxın pul gəlirdi, bütün gəliri də əsasən bundan ibarətdir. O, kasıb olsa da, hər şeydən gözünü yığaraq, qənaət edə-edə, yavaş-yavaş nadir və çox qiymətli kitablar kolleksiyası düzəldə bilmişdi. O, evindən həmişə qoltuğunda kitab çıxar, çox vaxt da iki kitabla qayıdırdı. Onun mənzili aşağı mərtəbədə dörd otaqdan ibarətdi, otaqların da qabağında kiçik bir bağ vardı; çərçivəyə alınmış herbarilər və qədim sənətkarların qravürləri bu otaqların yeganə zinəti idi. Elə ancaq qılınc, ya tufəng görməklə onun qanı damarlarında dönürdü. Ömründə o, bircə dəfə də olsa, topa, hətta “Əlillər evi”ndə olan topa da yaxın gəlməmişdi. Onun başı ağappaqdı: mədəsi sağlamdı; dişləri tamam tökülmüşdü; o heç kəsə ziyan yetirməz, heç kəsi incitməzdi. Onun bütün bədəni əsəbi halda dartınırdı; o, Pikardi şivəsi ilə danışır, uşaq kimi gülürdü; özü də çox qırıqdı; o bütün görkəmilə qoyunu xatırladırdı. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, onun bir keşiş qardaşı vardı. Sen-Jak qapıları yanında kitab dükanı olan qoca

Ruayoldan başqa, o, heç kəslə nə dostluq, nə də ünsiyyət edərdi. Onun ən böyük arzusu indiqonu Fransada yetişdirməkdi.

Cənab Mabefin xidmətçisi də ən sadədil adamlara nümunə ola bilərdi. Bu xoştəbiətli qarı ölənə kimi qız qaldı. Onun bütün qəlbi Sultan adlı pişiyinə olan məhəbbətlə dolu idi, bütün sərf olunmamış şəfqətini ona vermişdi; bu pişiyin mehribanca mırıldaması onun üçün Sikstin xorunun ifasında Alleqrin “Mizerer”indən də xoş idi. Bütün ömründə o, bircə dəfə də olsun kişi arzulamamışdı. O, qətiyyətlə pişiyindən ayrılmıq, ona xəyanət etmək istəməzdi; o özü də pişiyi kimi bağlı idi. Onun fəxr etdiyi yeganə şey çutqularının ağılığı idi. Bazar günü, günorta yeməyindən sonra öz vaxtını ya sandıqda olan alt paltarını saymağa, ya da paltarlıq üçün aldığı və heç tikdirmədiyi parçaları çarpayının üstünə qoymağa həsr edirdi. O, kitab oxuya bilirdi. Cənab Mabef ona “Plutarx xala” deyirdi.

Marius cənab Mabefin hüsn-təvəccöhünü qazana bilmişdi, çünki o öz gəncliyi və yumşaqlığı ilə cənab Mabefin qocalığını isidir, onun qırıqlığına rəhm etməyi bacarırdı. Yaz günəşi küləksiz gündə necə təsir bağışlayırsa, gəncliklə mülayimlik qocalara elə təsir bağışlayır. Marius hərbi şöhrətlərdən, barıt tüstüsündən, hədsiz-hesabsız hərbi səfərlərdən, yürüslərdən, atasının iştirak etdiyi, gah qılınc zərbələri endirdiyi, gah da özünün qılınc zərbəsi aldığı qəribə vuruşmalardan doyduğunu hiss edəndə cənab Mabefin yanına gələrdi; cənab Mabef də ona qəhrəmanın çiçəyə olan məhəbbətindən danışardı.

Cənab Mabefin keşiş qardaşı təqribən 1830-cu illərdə öldü, elə o saat da bütün üfüqlər onun üçün qaranlıqlaşdı, sanki, gecə oldu. Notariusun sınıq çıxması ilə on min frankdan məhrum oldu, onun bütün var-yoxu – həm öz pulu, həm də qardaşından düşən pul bundan ibarətdi. İyul inqilabı isə kitab satışı böhranına səbəb oldu: bir əngəl meydana çıxan kimi, hər şeydən əvvəl, hər cür “bitki kitabları” satışdan qalır. Elə o gündən “Kotere civarının bitkisi”nə daha müştəri olmadı. Həftələr bir-birinin ardınca gəlib-keçir, bircə nəfər də alıcı gəlmirdi. Qapı zəngi çalınanda cənab Mabef diksinirdi. Plutarx xala qəmgin-qəmgin deyirdi: “Cənab, gələn suçudur”. Sözün qıساسı, cənab Mabef bir gün Mezyer küçəsindəki mənzilini tərk etdi, kilsə ağsaqqalı vəzifəsini öz üzərindən götürdü. Sen-Sülplislə vidalaşmış ayrıldı, qravürlərindən bir hissəsini satdı, lakin kitablarına dəymədi, çünki kitablarını qravürlərdən daha üstün tuturdu. Monparnas bulvarında olan kiçik bir evə köçdü. Lakin o burada üç ay qaldı; buna da iki səbəb oldu: birinci səbəb bu idi ki, aşağı mərtəbəyə bağla bir yerdə üç yüz frank kirayə vermək lazımdı, amma o, iki yüz frankdan artıq vermək imkanında deyildi; ikinci səbəb də bu idi ki, onun qonşuluğunda “Fat” adlı nişan tiri vardı, oradan həmişə tapança səsi gəlirdi, o isə buna qətiyyətlə dözmə bilmirdi. Cənab Mabef öz “Kotere civarının bitkiləri”ni, klişelərini, herbarilərini, kağız qovluqlarını, kitablarını götürüb Monparnas bulvarından Salpetrier xəstəxanası yaxınlığında, Austerlits kəndində, ildə əlli eküyə kirayə etdiyi üçotaqlı, daxmayabənzər bir evə köçdü; evin bağı, hasarı və quyusu da vardı. Köçməsindən istifadə edərək ev əşyasının çoxunu satdı. Yeni mənzilə köçdüyü gün o, çox sevinirdi; o öz əli ilə öz qravürləri və herbariləri üçün divara mismar vurdu; bu işi qurtardıqdan sonra, qalan bütün vaxtını, ta hava qaralana kimi, bağda əlləşdi. Axşam Plutarx xalanın fikrə daldığını, qəmginləşdiyini görüb, əlini onun çiyinə vuraraq, gülümsəyə-gülümsəyə dedi: “Eybi yoxdur, eybi yoxdur, bizim hələ indiqomuz var!”

Ancaq iki adama – bir Sen-Jak qapıları yanında kitab dükanı olan adama, bir də Mariusa cənab Mabefin Austerlits daxmasına gəlməyə icazə verilirdi; sözün açığı, bu gurultulu Austerlits adı onun heç xoşuna gəlmirdi.

Bir şey var ki, biz bunu əvvəllər də qeyd etmişdik: o adamlar ki ağıllı, ya dəlicəsinə bir fikirlə, ya bunların hər ikisi ilə eyni vaxtda (bu da çox tez-tez olur) həddindən artıq məşğul olursa, onlar məişət işlərini və qayğılarını çox gec duyurlar. Belə adamlar öz talelərinə laqeyd olurlar. Diqqəti bir məsələ üstündə toplamaq passivlik törədir, lakin bu qeyri-şüuri bir passivlik olmasaydı, fəlsəfəyə oxşaya bilərdi. İnsan mənəvi və cismani cəhətdən enməyə, ruhdan düşməyə, hətta heç özü də hiss etmədən pozulmağa başlayır. Doğrudur, adam axırda özünə gəlir, düşdüüyü vəziyyəti başa düşür, ancaq bu həmişə gec olur. O vaxta qədər öz xoşbəxtliyi ilə bədbəxtliyi arasında gedən oyuna o, sanki, etinasızlıq göstərir. O özü qumara qoyulmuş puldur, lakin oyunu tam laqeydliklə izləyir.

Bu qayda ilə cənab Mabef ətrafında olan qaranlığın qatılmasına, ümidlərinin bir-birinin ardınca sönməsinə baxmayaraq, bir az sadələvhcəsinə olsa da, öz ruhi sakitliyini saxlaya bilmişdi. Onun fikri vərdişlərində saat kəfgirinin inersiyası vardı. O özü üçün xam bir xəyal yaradaraq, qurulmuş maşın kimi bunun ardınca gedirdi, əslində bu xəyal çoxdan dağılıb yox olmuşdu. Saatin açarı itəndə saat o dəqiqə dayanmır.

Cənab Mabefin başqalarına zərər verməyən əyləncələri vardı. Bu əyləncələr xərc tələb etmirdi, həm də heç gözlənilmədiyi hallarda olurdu; ən əhəmiyyətsiz bir şey belə əyləncəyə səbəb olurdu. Bir gün Plutarx xala otağın bir tərəfində oturub kitab oxuyurdu. Romanı bərkdən oxuyurdu və belə hesab edirdi ki, bu cür oxumaq daha anlaşıqlı olar. Kitabı bərkdən oxumaqla, sanki, orada yazılanları öz-özünə başa salırsan. Bərkdən oxumağın da öz həvəskarları var; bu zaman onların sifətində qəribə bir ifadə olur: sanki, onlar oxuduqları şeyin həqiqi olduğuna özlərini dərinəndən inandırmaq istəyirlər.

Plutarx xala da romanı hər iki əlində tutaraq bərkdən oxuyurdu.

O, elə bir cümləyə gəlib çatdı ki, orada bir gözəldən və draqun zabitindən bəhs olunurdu: “...Gözəl acıqlanaraq dedi: “Budu”. Və draqun...”

Plutarx xala bu yerdə gözlüyünü çıxarıb silməyə başladı.

Cənab Mabef astadan dedi:

– Budda və Drakon1. Tamamilə doğrudur; vaxtı ilə bir drakon varmış; mağarada gizlənibmiş, ağzından alov püskürüb göyü yandırılmış. Onun pələng kimi caynaqları da varmış. Bu yırtıcının fitnə-fəsadından bir çox ulduz yanıb külə dönübmiş. Budda bunu görüb mağaraya girir, drakonu öldürür. Plutarx xala, siz çox gözəl kitab oxuyursunuz. Bu, söylənilən əfsanələrdən ən yaxşısıdır. Cənab Mabef bunu deyib xoş bir xəyala daldı.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Yoxsulluq və səfalət yaxşı qonşulardır.

Yavaş-yavaş ehtiyac içərisində batan və bunu təəccüblə, lakin hələ kədərlənmədən hiss etməyə başlayan bu sadələvh qoca Mariusun xoşuna gəlirdi. Marius təsadüf düşəndə Kurfeyrakla görüşürdü, lakin cənab Mabefin görüşünə özü getmək istəyirdi. Bununla belə, qocanın yanına ayda ancaq bir-iki dəfə gedirdi, çox getmirdi.

Marius ən çox kənar bulvarlarda, Mars çölündə, ya da Lüksemburq bağının ən tənha xiyabanlarında təkbaşına uzun-uzadı gəzməkdən həzz alardı. Bəzən o, günün yarısını bir bostançının təsərrüfatında keçirərdi: kahı əkilmiş ləklərə, peyində eşələnən toyuqlara, su çarxını hərləyən ata baxardı. Yolla keçən adamlar ona maraqla baxırdı. Onun geyimi bəzilərini şübhəyə salar, sir-sifəti məşum görünərdi. Əslində, o, ancaq boş-boş xəyallara dalmış yoxsul bir gənədi. Belə gəzintilərdən birində Marius Qorbonun daxmasına rast gəldi: daxmanın sakit bir yerdə olması, həm də ucuzluğu onun diqqətini cəlb etdi, o öz mənzilindən köçüb bura gəldi. Burada onu ancaq Marius adı ilə tanıyırdılar.

Atasının köhnə yoldaşlarından və köhnə generallardan bəziləri Mariusla tanış olaraq, onu öz evlərinə dəvət edirdilər. Marius onların dəvətini rədd etmirdi. Onlar Mariusa öz atası haqqında danışmağa imkan verirdilər. Bu qayda ilə o vaxtdan-vaxta gah qraf Pajolun, gah general Belavenin və Fririonun yanına, gah “Əlillər evi”nə gedirdi. Burada musiqi ilə məşğul olur, rəqs edirdilər. Marius bu müsəmirələrə gedəndə təzə kostyumunu geyərdi. Lakin o ancaq bərk şaxtılı günlərdə o yerlərə gedirdi, çünki onun kareta tutmağa pulu yox idi, uzunboğaz çəkmələri də ayna kimi parıldamasaydı, getməzdi.

O, heç bir kədər duymadan dəfələrlə demişdi: “Nə etməli, insan belə yaranıb!” Salonlara üst-başı çirkli getməyə icazə vardı, lakin çirkli çəkmə ilə getmək olmazdı. Siz salonda ancaq tam təmizlik əsasında böyük bir mehribanlıqla qəbul oluna bilərsiniz, lakin nəyin tam təmizliyi əsasında?

Vicdanınmı? Xeyr, uzunboğaz çəkmələrin!

Könül ehtirasından başqa bütün ehtiraslar xülya içində dağılıb gedir. Mariusun da siyasi xəstəliyi bu xülyalar içində sağaldı. 1830-cu il inqilabı da buna kömək etdi: bu inqilab onu həm razı saldı,

həm də sakitlik gətirdi. O necə vardısıa elə də qaldı. Hiddətdən başqa bütün əvvəlki hissələrini mühafizə etdi. Əqidəsi dəyişmədi, ancaq mülayimləşdi. Əslində, onun heç əqidəsi qalmamışdı, o ancaq hüsn-təvəccöhünü mühafizə etmişdi. O, hansı partiyanın tərəfdarı idi? İnsanlıq partiyasının! O, bütün bəşəriyyət içərisində fransızları, bütün millətlər içərisində xalqı, bütün xalq içərisində qadını üstün tuturdu. Onun ən çox qadınlara yazığı gəlirdi. İndi o, işdən fikri mühüm hesab edirdi: şairi qəhrəmandan, İovun kitabı kimi kitabı Marenço hadisəsi kimi hadisədən yüksək tuturdu. Axşam isə, bütün günü düşüncələr içərisində keçirdikdən sonra, bulvarla evinə gedəndə ağac budaqları arasından ucsuz-bucaqsız fəzaya, sayrışan məchul ulduzlara, göyün dərinliyinə, zülmətə, kainatı bürüyən sirrə baxır, bu zaman bütün bəşəriyyət ona əhəmiyyətsiz bir şey kimi görünürdü.

O düşünürdü, bəlkə də, haqlı olaraq düşünürdü ki, insan həyatının əsl mənasını, əsl fəlsəfəsini kəşf etmişdir, buna görə də bütün diqqətini ancaq göyü seyr etmək üzərində topladı – həqiqət quyusunun dərinliyindən görünə biləcək bir şey varsa, o da göydür.

Lakin bu ona gələcək haqqında cürbəcür planlar, layihələr, mülahizələr qurmağa mane olmurdu. Marius xəyala dalanda bir adam onun qəlbinə baxa bilsəydi, bu qəlbin son dərəcə təmiz olması onu heyrətə salardı. Doğrudan da, bizim gözümüz bizə yaxın olan adamların daxili aləmini görə bilsəydi, insan haqqında, bu insanın fikirlərindən artıq, xəyalları əsasında daha düzgün mülahizə yürütmək olardı. Fikirdə iradə var, xəyalda yoxdur. Qeyri-ixtiyari olaraq meydana gələn xəyallar, – bu onla əzəmətli və ideal bir şeyə xidmət etsə də - həmişə bizim mənəvi simamızı əks etdirir, bunu mühafizə edir. Qəlbimizin bilavasitə ən gizlin dərinliyindən gələn səmimi hissələr içərisində bizim böyük taleyə doğru dayanmadan can atmamızdan daha səmimi bir şey yoxdur. Bu canatmada insanın əsl xasiyyəti bir-birilə əlaqələndirilmiş, ətraflı surətdə düşünülmüş, bir-birilə uyğunlaşdırılmış fikirlərdə olduğundan daha artıq görünür. Bizim xülyamız hər şeydən çox bizim özümüə oxşayır. Hər kəsin məchul və qeyri-mümkün şeylər haqqında olan xülyası, onun öz təbiətinə uyğun bir şəkildə meydana gəlir.

Təxminən 1831-ci ilin ortalarında Mariusa xidmət edən qarı ona dedi ki, sizin qonşunuz olan bədbəxt Jondretlər ailəsini yaşadığı mənzildən qovurlar. Marius bəzən bütün günü evdə olmadığından qonşusu olduğunu, bəlkə, heç bilmirdi də.

Soruşdu ki:

- Onları niyə evdən qovurlar?
- Ona görə ki, ev kirayəsini vermirlər, çoxdandı gecikdirirlər.
- Onlar nə qədər verməlidir?

Qarı:

– İyirmi frank, – deyə cavab verdi.

Masanın gözündə Mariusun ehtiyat üçün otuz frank pulu vardı.

Qarıya:

– Alın, bu iyirmi beş frankdır, – dedi, – o kasıb adamların borcunu ödəyin, beş frankını da onların özünə verin. Ancaq deməyin ki, bunu mən vermişəm.

ALTINCI FƏSİL.

Müavin.

Teodülün qulluq etdiyi polku, heç gözlənilmədiyi halda, Parisə, qarnizon xidmətinə göndərildilər. Bu vəziyyət Jilnorman xalanın beynində ikinci bir fikrin doğmasına səbəb oldu; əvvəl o, Teodülə tapşırmışdı ki, Mariusu güdsün, indi isə Mariusu Teodüllə əvəz etmək fikrinə düşdü.

Bəlkə də, qoca Jilnorman evdə cavan bir oğlan görmək arzusunda oldu – Avropa şüalarından bəzən xarabalıq da həzz alır; xanım Jilnorman bunu nəzərə alaraq, hər ehtimala qarşı, başqa bir Mariusu əldə etməyi faydalı gördü. O düşünərək öz-özünə dedi: “Qoy başqası olsun, bunun eybi yoxdur; bu kitabın təshih cədvəlində səhvin düzəlişinə bənzəyir - “Marius” – oxu “Teodül”.

Adamın qardaşı nəvəsi öz nəvəsi kimidir; advokat olmayan yerdə ulanla keçinmək olar.

Bir gün səhərçağı, cənab Jilnorman “Gündəlik”i, ya ona bənzər qəzetləri oxuyarkən, qızı içəri girib, çox şirin bir səslə (çünki söhbət onun çox istədiyi adam haqqında gedir) dedi:

– Ata can, bu gün səhər Teodül öz hörmətini ifadə etmək üçün sizin yanınıza gəlmək istəyirdi.

– Teodül kimdir?

– Sizin qardaşınızın nəvəsi.

Qoca uzada-uzada dedi:

– Hə-ə!

Sonra yenə də qəzet oxumağa başladı, qardaşı nəvəsi, yəni Teodül deyilən adam tamam fikrindən çıxdı və çox çəkmədi ki, yamanca açıqlandı: qəzet oxuyanda o çox vaxt belə açıqlanırdı. Onun əlində tutduğu və aydın şeydir ki, royalist məzmunlu “vərəqə”də ozamankı Paris üçün əhəmiyyətsiz və adi bir şey olan bir məsələ haqqında məlumat verildirdi; yazırdılar: “Sabah günorta vaxtı, Panteon meydanında hüquq və tibb fakültələri tələbələrinin yığılacağı olacaqdır”. Söhbət o zaman hər kəsi maraqlandıran bir hadisə üstündə, yəni milli qvardiya artilleriyası barəsində və Luvr sarayında top qoymaq üstündə hərbiyə naziri ilə “mülki milis” arasında baş verən münaqişə haqqında gedirdi. Tələbələr yığılıb bu məsələni “müzakirə” etməli idilər. Cənab Jilnormanın hirslənməsi üçün bu özü də kifayətdi.

Marius onun yadına düşdü: o da tələbə idi, o da, yəqin, başqaları ilə birlikdə günorta vaxtı “müşavirə keçirmək üçün” Panteon meydanına gedəcəkdi.

Cənab Jilnorman bu əzabverici şeyləri düşünərkən mülazim Teodül içəri girdi: o, qocanın xasiyyətini nəzərə alaraq, mülki paltar geymişdi və madmazel Jilnorman onu yavaşca otağa salmışdı. Ulan belə fikirləşirdi: “Bu qoca kaftar, əlbəttə, bütün var-yoxunu ömürlük rentaya qoymamışdır, bunun xatiri üçün hərdən mülki paltar da geymək olar”.

Madmazel Jilnorman atasına sarı dönərək, bərkdən dedi:

– Teodüldür, sizin qardaşınız nəvəsi.

Elə o saat da mülazimin qulağına pıçıldadı:

– Bax, heç bir şeydə ona etiraz eləmə ha!

Sonra çıxıb getdi.

Mülazim belə bir hörmətli məclisə vərdiş etmədiyindən çəkinə-çəkinə, dili dolaşa-dolaşa “Xoş gördük, əmican!” – deyərək, adəti üzrə və qeyri-ixtiyari olaraq təzim etdi: təzimi o hərbi qayda ilə başlayaraq mülki qayda ilə bitirdi.

Qoca:

– Hə, sizsiniz! Çox gözəl, oturun! – dedi və elə o saat ulan yadından çıxdı.

Teodül oturdu, amma cənab Jilnorman ayağa qalxdı.

Əllərini jiletinin cibinə qoyub, zəif, titrək barmaqları ilə ciblərində olan saatları sıxa-sıxa otaqda gəzişməyə başladı; o düşünə-düşünə deyirdi:

– Burnufırtıqlılar dəstəsi! Özü də gör hara yığışırlar?! Belə də şey olar?! Ayrı yerə də yox, Panteon meydanına! Bədbəxt çağalar! Hələ dünən döşdən ayrılıblar, dodaqlarındakı süd hələ qurumayıb, amma gör nə edirlər, sabah günorta vaxtı müşavirəyə yığışırlar. Bunun axırı nə olacaq, nə olacaq? Bu, lap aydındır: məhv olmaq! Bu lütlər bizi gör hara gətirib çıxartdı! Mülki artilleriya! Mülki artilleriya haqqında müşavirə etmək! Küçəyə çıxıb bar-bar bağırmaq: milli qvardiya topdan atəş açmalıdır, ya yox?! Onlar orada kimlərin içində olacaqlar? Yakobinçilərin tutduğu işin səmərəsinə baxın, ləzzət alın! Nə desəniz verərəm, lap milyondan mərc gələrəm ki, orada qaçaq dustaqlardan, bir də günahları bağışlanmış katorqaçılardan başqa heç kəs olmayacaq! Respublikaçı və dustaq – bunların hərəsi çəkmənin bir tayıdır! Karno soruşurdu: “Xain, əmrin nədir, mən hara gedim?” Fuşə də belə cavab vermişdi: “Axmaq, hara istəyirsən, get!” Onlar hamısı orada olacaq, sizin o respublikaçılar!..

Teodül onun sözünü təsdiq etdi:

– Lap doğurdur.

Cənab Jilnorman başını azca döndərdi, Teodülə baxaraq, sözünə davam etdi:

– Bir baxın da, bu yaramazda bu qədər alçaqlıq haradandı ki, gedib karbonar olub? Sən axı mənim evimdən niyə getdin? Respublikaçı olmaq üçün?! Gör ağına nə gəlib! Əvvəla budur ki,

xalq sənin respublikanı istəmir. Bu respublika ona heç lazım deyil. Onun ağılı yerindədir. O, çox gözəl bilir ki, krallar həmişə olub, olacaq da! O, çox gözəl bilir ki, xalq – xalq olub qalır. Xalq sənin respublikana gülür, bunu başa düşürsənmi, ay gicin biri gic! Bu sarsaqlıqdan da iyrenc şey olarmı? “Düşən ata”ya vurulmaq, gilyotinə qaş-göz eləmək, doxsan üçüncü ilin eyvanı altında serenada oxumaq, gitara dınqıldatmaq! Bu gənclər o qədər kütdür ki, heç bir parça tüpürcəyə də dəyməzlər! Hamısı da bu tilova düşürlər. Heç bircəciyi də bundan uzaqlaşmır. İndi ağıldan çıxmaq üçün küçənin havasını udmaq kifayətdir! On doqquzuncu əsr – zəhərdir. Bir də görürsən ki, bir haramzadənin biri, burnufırtılıq bir uşaq, keçi saqqalı kimi saqqal qoydu, özü də elə təsəvvür edir ki, hamıdan ağıllıdır, tez də qoca ata-anasının yanından qaçıb gedir. Bu, respublika qaydası, romantika qaydası bir hərəkətdir. Bu romantizm özü axı nə deyilən şeydir? İltifat buyurub, izah edin: bu nə deyilən şeydir? Başdan-baş səfehlik! Bir il əvvəl hamı baş alıb “Ernani”yə girdi. Bir buna bax: “Ernani!” Cürbəcür antitezalar, dəhşətlər! Heç fransız dilində də yazılmayıb! İndi də birdən Luvr sarayına top qoyurlar. Gör quldurluq nə yerə gəlib çatıb! Teodül dedi:

– Siz tamamilə haqlısınız, əmican.

Cənab Jilnorman susmaq bilmirdi:

– Muzey həyatında toplar! Nə səbəbə? Orada top nəyə lazımdır? Belveder Apollonunu topa tutmaq üçün? Top gülləsinin Meditsey Venerası ilə nə əlaqəsi? İndiki bütün cavanlar nə alçaq adamlardır! Onların o Benjamen Konstanı da böyük bir sima deyil! Onların içərisində alçaq olmayan bir adam tapılsa da, deməli, o, axmaq adamdır! Onlar özlərini eybəcər şəkllə salırlar, ədəbsizcə geyinirlər, arvadlardan qorxurlar, arvadların yanında elə əzilib-büzülür ki, elə bil onlardan sədəqə istəyirlər; qızlar onlara baxanda pısqıldayıb gülür. Namusum haqqı, elə zənn etmək olar ki, yazıqlar sevgidən qorxmaq xəstəliyinə tutulublar. Bütün bu eybəcərlikləri ilə bərabər, hələ bir axmaqdırlar da; onlar Tyerselenin və Potyenin söz oyuncaqlarını təkrar etməyi xoşlayırlar. Əyinlərindəki sürtük torba kimi sallanır; onların jiletini ancaq mehtərlər geyib lovğalana bilər; onların köynəyi kobud kətandan, şalvarları kobud yun parçadan, çəkmələri kobud göndən tikilmişdir; əlbəttə, geyimləri necədirsə, özləri də elədir. Onların sözü ancaq öz çəkmələrinin altına yarar. Özü də bütün bu beyinsiz çağaların siyasi nöqtəyi-nəzəri var, bir baxırsınız da! Buna görə də bütün siyasi nöqtəyi-nəzərləri qəti surətdə qadağan etmək lazımdır. Onlar özlərindən cürbəcür saxta sistemlər uydururlar, cəmiyyəti tamamilə başqa şəkllə salırlar, mütləqiyyəti dağıdırlar, qanunları çirkəba atıb tapdalayırlar, evi qaldırır baş-ayaq eləyirlər, mənim qapıçımı kral qoyurlar. Avropanı kökündən sarsıdırlar, bütün dünyanın simasını dəyişdirirlər, amma arabasına qalxan paltaryuyan arvadların baldırına gizləncə baxa bilsələr, bundan yamanca sevinərlər! Ah, Marius! Ah, avarının biri avara! Meydanda bar-bar bağırmaq, mübahisə etmək, tədbir görmək! Ey mərhəmətli Allah, buna onlar “tədbir” deyirlər! İğtişəş get-gedə cırlayır, dönüb axmaqlıq olur. Mən öz dövrümdə qarışıqlıq görmüşəm, amma indi yalnız hərc-mərclik görürəm. Məktəblilər milli qvardiyanın taleyini həll edirlər! Belə şeylər heç qırmızı dərilə ocibneylərdə, kadodaxlarda görünməyib! Çılpaq gəzən, başlarına volanabənzər lələk taxan, pəncələrinə dəyənək alan vəhşilər bu tülləblər qədər heyvan deyil! Ağızlarından süd iyi gələn yaramazlar! Heç bir quruşa dəyməzlər, amma özlərini ağıllı göstərilər, guya, yerin sahibidirlər, müşavirə edirlər, düşünürlər! Yox, dünyanın axırıdır! Lap aydındır! Yer kürəsi adlanan bu mənfur kürənin axırıdır! Az qalıb, Fransanın da bu kürə ilə bir yerdə son nəfəsi çıxacaq. Yığışın, müşavirə edin, səfehlər! Onlar nə qədər ki, Odeon tağı altında qəzet oxumağa gedirlər, belə də olacaq! Bunun vur-tut bircə su qiyməti var, üstəlik də sağlam fikir, idrak, qəlb, ruh, ağıl gedir. Ora gedirlər, sonra da ailədən uzaqlaşır. Bütün qəzetlər taundur, hətta “Ağ bayraq” özü də! Mortenvil, əslində, yakobinçi idi. Ey mərhəmətli Allah! İndi o fəxr edə bilər: o öz babasını ümitsizlik dərəcəsinə gətirib çıxartdı!

Teodül onunla razılaşdı:

– Buna heç şübhə ola bilməz.

Cənab Jilnorman nəfəsini dərmək üçün bir az susdu, ulan bundan istifadə edərək, əxlaq dərsi vermiş kimi, əlavə etdi:

– Qəzetlərdən ancaq “Moniter”i, kitablardan da “Hərbi illik” saxlamaq lazımdır.

Cənab Jilnorman yenə də sözə başladı:

– Onlar hamısı Syeyesə oxşayırlar! Padşah öldürüb senator olurlar! Onların hamısının axırı belə olur. Səadətli qraf adı almaq üçün əvvəl bir-birinə respublika qaydası ilə kobudcasına “sən” deyirlər! Səadətli cırtanlar, qatillər, sentyabrçılar! Syeyes – filosof! Demək lazımdır ki, mən həmişə bu filosofların fəlsəfəsinə Tivoli bağında ağız-burnunu əyənlərin gözlüyündən yüksək qiymət verməmişəm, bu, mənim üçün şərəfdir. Bir dəfə mən Malake sahil küçəsində senatorların təntənəli mərasimini gördüm: onlar, sanki, üstünə bal arısı səpələnmiş bənövşəyi, məxmər mantiya geymişdilər, şlyapaları da dördüncü Henrixin şlyapasına oxşayırdı. Onlar iyrənc idilər. Əlahəzrət pələngin xalis saray meymunları! Vətəndaşlar, mən sizə deyirəm: sizin tərəqqiniz dəlilikdir, sizin insanlığınız xülyadır, sizin inqilabınız cinayətdir, sizin respublikanız – eybəcərlikdir, sizin cavan, bakir Fransanız fahişəxanadan çıxmışdır! Siz kim olursunuz olun jurnalistmi, iqtisadiyyatçımı, yuristmi, lap elə gilyotin bıçağından artıq azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq üçün can yandıran olun – bunu sizin hamınızın nəzər-diqqətinə yetirirəm! Mənim sizə dediyim budur, əziz dostlar!

Mülazim ucadan dedi:

– Belə də doğru söz olarmı?!

Cənab Jilnorman əl hərəkətini tamamladı, dönüb ulan Teodülün düz sifətinə baxaraq qəti bir ifadə ilə dedi:

– Axmaq!

BİRİNCİ FƏSİL.

Ləqəb familiyanın yaranmasına kömək edir.

O zaman Marius ortaboynu, qara sıx saçlı, qəşəng bir oğlandı; onun zəkali olduğunu göstərən geniş alnı vardı; burun pərləri əsəbi halda körüklənərdi. O, müvazinətini itirməyən sakit, səmimi adam təsiri bağışlayırdı; üzündə vüqarlı, düşüncəli, məsum ifadə nəzərə çarpırdı. Yandan baxanda sifətinin dolğun, lakin aydınlıqdan məhrum olmayan xətlərində Elzas və Lotaringiya tərqi ilə fransız simasına keçmiş alman mülayimliyi görünürdü, lakin kələ-kötürlük yox idi; bu kələ-kötürlük, yəni yanaq sümüklərinin çıxıq, çənənin enli olması vaxtı ilə sikambrları çox bariz surətdə romalılardan ayırdı, bu həm də aslan cinsini qartal cinsindən fərqləndirir.

O, həyatının elə bir dövrünə qədəm qoymuşdu ki, bu zaman düşünən adamın əqli, təxminən eyni dərəcədə, həm dərin, həm də sadələvh olur. O, mürəkkəb bir məişət içərisinə düşdükdə çox asanlıqla fərasətsiz görünə bilərdi, lakin açar bir də döndükdə o, vəziyyətin fəvqində durardı. O öz rəftarında təmkinli, soyuqqanlı və nəzakətli idi; adamayovuşmazdı. Lakin onun gözəl ağız, al dodaqları, ağı dişləri vardı, təbəssümü isə üzündəki sərtliyi bir qədər yumşaldardı. Bəzən bu təbəssüm onun bakiranə ciddiyət ifadə olunan alnı ilə qəribə bir ziddiyət təşkil edirdi. Onun gözləri iri deyildi, baxışları səmimi idi.

Marius yoxsulluğun ən ağır vaxtlarında yolla gedərkən bir neçə dəfə qızların dönüb ona baxdığını görmüşdü: o bundan böyük əzab duyaraq, tez qaçıb getməyə, ya da gizlənməyə çalışmışdı. O elə bilirdi ki, qızlar ona pis geyindiği üçün baxırlar, ona gülürlər. Əslində, qızlar ona qəşəng olduğu üçün baxırdılar, onun həsrətini çəkirdilər.

Yolda gözəl qızlarla Marius arasında əmələ gələn bu qəribə anlaşılmazlıq onu adamdan qaçmağa məcbur etdi. Bu qızlardan heç birini o xoşlayıb bəyənməmişdi, ona görə ki, o bunların hamısından qaçırdı. Bu qayda ilə təkbaşına, Kurfeyrakın dediyi kimi, “axmaqcasına” yaşayırdı.

Kurfeyrak ona deyirdi:

– Özünü möminliyə qoyma (onlar bir-birinə “sən” deyirdi: gənclik vaxtlarında dostlar çox asanlıqla bir-birinə “sən” deməyə başlayırlar). Dost, mənim sənə məsləhətim budur: az kitab oxu, hərdən də qəşəng qızlara bax. Ey Marius, inan mənə: o kələkbazlar çox da pis deyillər! Onlardan qaçsan, onları görəndə qızarsan, bundan ancaq kütləşəcəksən.

Kurfeyrak Mariusa rast gələndə bəzən onu belə salamladı: “Xoş gördük, cənab abbat!” Kurfeyrakın bu sözündən sonra Marius azı bir həftə bütün qadınlardan – həm cavanından, həm qocasından, hələ üstəlik Kurfeyrakın özündən də bərk qaçmağa başladı.

Nəhayət, bütün dünyada iki arvad tapıldı ki, Marius onlardan qaçmadı, onlardan qorxmadı. Doğrusuna qalanda, Mariusa deyən olsaydı ki, bunlar qadındır – çox təəccüb edərdi. Bu qadınlardan biri – onun otağını süpürən saqqalı qarı idi. Kurfeyrak bu qarıya baxanda yoldaşlarına deyərdi: “Marius ona görə saqqal qoymur ki, onun qulluqçusu saqqal qoymuşdur”. O birisi də bir qızdı; Marius onu çox tez-tez görürdü, ancaq fikir vermirdi.

Bir ildən çox idi ki, Marius Şitillik hasarı boyu uzanan Lüksemburq bağının izsiz xiyabanlarından birində, xiyabanın Qərb küçəsinə çıxan ən tənha yerində eyni oturacaqda bir kişi ilə, lap cavanca bir qızın yan-yanı oturduğunu görürdü. Fikrə dalmış adamların gəzintisində həmişə bir təsadüf olur; Mariusu da təsadüf hər dəfə bu xiyabana gətirib çıxarırdı – bu da hər gün olardı – o həmişə bu qızla kişini burada görürdü. Kişiyə altmış yaş vermək olardı; o kədərli və ciddi görünürdü; lakin öz möhkəm bədəni və yorğunluq ifadə olunan siması ilə istefaya çıxmış hərbi adamı xatırladırdı. Onun döşündə ordeni olsaydı, Marius elə zənn edərdi ki, əvvəllər bu adam zabit olmuşdur. Üzündə xoş bir ifadə vardı, amma özü qılıqsız adam təsiri bağışlayırdı. O, göy şalvar, göy rəndinqot geyər, geniş günlüklü şlyapa qoyardı; həmişə də bunlar təzə olardı, elə bil, indicə iynədən çıxmışdır; qara qalstuk taxardı; əynindəki kvader köynəyi kobud kətandan tikilsə də, ağappaq olardı. Bir gün onların yanından ötən yüngül əxlaqlı bir qız bərkdən demişdi: “Bu nə təmizkar dul kişidir!” Onun başı tamam ağ idi.

Onlar ilk dəfə gəlib, yəqin ki, xoşladıkları oturacaqda oturanda qıza ancaq on üç-on dörd yaş vermək olardı; bu qız çox arıqdı, bu, onu bir az da eybəcər də göstərirdi; o yaraşıqsızdı, heç bir cəhətdən diqqəti cəlb etmirdi. Ancaq gözləri ümid verirdi ki, gözəl olacaq; bu geniş açılmış gözlərdə xoşagəlməyən bir sakitlik duyulurdu. O həm qarısayağı, həm də uşaq sayağı, monastırda tərbiyə alan qızlar kimi kobud merinos parçadan pis tikilmiş qara paltar geymişdi. Qocanı bu qızın atası hesab etmək olardı.

Marius iki-üç gün çox maraqla bu yaşlı kişiyə, bu qız uşağına baxdı: nə kişiyə hələ qoca, nə də qıza yetişmiş qız demək olardı. Sonra qətiyyənlə onlar barədə düşünmədi. Onlar da, görünür, Mariusun burada olduğunu heç hiss etmirdilər. Qoca ilə qız sakitcə oturub söhbət edirdilər. Qız susmaq bilmir, fərəhlə danışdı, qoca az danışdı, arabir də böyük ata şəfqətilə ona baxırdı. Marius heç özü də hiss etmədən bu xiyabanda gəzməyə vərmiş etdi. O hər dəfə xiyabana gələndə onları burada görürdü.

Mariusun onlara rast gəlməsi belə olurdu.

Çox vaxt Marius qoca ilə qızın oturduğu oturacağın qarşı tərəfində, xiyabanın o biri başında görünürdü: bütün xiyaban boyu gələr, onların qabağından keçər, sonra geri dönər, xiyabanın o biri başına gedər, sonra yenə də geri qayıdardı. Həftədə o, beş-altı dəfə bura gəzməyə gələr, hər gələndə də xiyabanı beş-altı dəfə o baş-bu başa gedər, lakin salamlamaq nə onun, nə də qoca ilə qızın ağına gəlməzdi. Aydınca görünürdü ki, qoca ilə qız başqalarının nəzərindən çəkinirlər, buna baxmayaraq, bəlkə də, elə buna görə beş-altı tələbə onları görmüşdü: bu tələbələr – çalışqanları dərindən sonra, o birilər isə bilyard oyunundan sonra arabir Şitillik xiyabanına gəzməyə gələrdilər. Kurfeyrak da bilyard oyunundan sonra gələrək, oturacaqda oturanları bir qədər müşahidə etdikdən sonra qızı çirkin hesab edib oradan əkilmişdi. O, qoca ilə qıza ləqəb qoyaraq, parfiyanlar kimi qaçmışdı: qızın ancaq paltarının, qocanın da saçının rəngini yadında saxlayaraq, qıza “Qara qız”, atasına “Cənab Ağ” adını vermişdi. Heç kəs onların əsl adını bilmirdi, buna görə də verilən ləqəb ad yerinə işlədilir. Tələbələr deyirdi: “Hə! Cənab Ağ öz yerindədir!” Marius da bu naməlum adama “Cənab Ağ” deməyə başladı.

Biz də onlar kimi edəcəyik: işimizin rahatlığı üçün öz hekayəmizdə ona “Cənab Ağ” deyəcəyik. Marius birinci il ata ilə qızını, bəlkə də, hər gün və həmişə eyni vaxtda görürdü. Qoca onun xoşuna gəlirdi, amma qız xoşuna gəlmirdi.

Lux facta est 1.

İkinci ildə belə oldu ki, Marius daha Lüksemburq bağına gəzməyə getmədi, altı aya qədər öz xiyabanında görünmədi, bunun səbəbini o özü də yaxşı bilmirdi; Mariusun Lüksemburq bağına gəlməməsi bizim nəql etdiyimiz hekayənin bu yerə gəlib çatdığı bir vaxta təsadüf edir. Lakin aydın bir yay səhərində o yenə də xiyabana getdi. Günəşli bir gündə hamının ürəyi açıldığı kimi, Mariusun da qəlbi sevinclə dolu idi. Ona elə gəlirdi ki, ətrafında müxtəlif səslərlə cəh-cəh vuran quşlar onun qəlbində oxuyur, yarpaqlar arasından baxan mavi göy onun qəlbində yüksəlir. O “öz xiyabanına” sarı getdi; xiyabanın sonuna çatanda yenə həmin oturacaqda qoca ilə qızı gördü. Onların yanından ötəndə bildi ki, qoca qətiyyənlə dəyişməmişdir, amma qız tamamilə başqa qız olmuşdur. İndi o öz qarşısında bütün qadın məlahətləri duyulan, ucaboylu, gözəl bir məxluq görürdü; onun elə bir vaxtı idi ki, bu qadın məlahətlərində hələ sadələvhəsənə uşaq zərifliyi vardı; bu, onun öteri, bakir və məsum vaxtı idi, bu vaxtı ancaq iki sözlə daha yaxşı ifadə etmək olar: on beş yaş! Onun qızıla çalan gözəl şabalıdı saçı vardı; alnı, sanki, mərmərdən idi; yanaqları qızılgülün al yarpağına bənzəyirdi; ağı bənizində solğun çəhrayıq sezilirdi; ağı cazibəli və qəşəngdi; dodaqlarından təbəssüm şüa kimi yayılırdı; sözləri musiqi kimi səslənirdi; başı Jan Qujonun yaratdığı Veneranın boynu üstə qoyulmuş Rafael Madonnasının başı idi. Onun adamı valeh edən gözəl üzünün füsunkarlığını tamam göstərmək üçün bir-iki söz də əlavə etmək lazımdır: bu qızın gözəl deyil, balaca, qəşəng burnu vardı; onun burnu nə düzdü, nə donqardı; nə italyan, nə də yunan burnu idi; bu, Paris burnu idi, yəni düzgün olmayan, zəka və nəzakətə dəlalət edən zəif, xoş görünüşlü burundu. Bu rəssamları məyus, şairləri heyran edən bir burundu. Marius qızın qabağından keçəndə onun gözünü görə bilmədi: qız həmişə yerə baxırdı. O ancaq kölgəsində utancaqlıq gizlənən uzun, şabalıdı kirpiklər görürdü.

Ancaq qızın yerə baxması gülümsəməsinə mane olmurdu: ağsaçlı adam ona nəsə deyir, o da qulaq asa-asa gülümsəyirdi; yerə baxa-baxa belə aydınca gülümsəməkdən gözəl bir şey təsəvvür etmək olarmı?!

Marius əvvəl elə zənn etdi ki, bu, əvvəlki qızın bacısı, qocanın ikinci qızıdır. Lakin xiyabanı aşağı-yuxarı gəzmək vərdisi ilə o, ikinci dəfə gəlib qoca ilə qızın oturacağı qabağından keçəndə qıza baxdı, onun əvvəlki qız olduğuna əmin oldu. Altı ay içərisində bu qız uşağı, yetişmiş qız olmuşdu. Burada ayrı bir şey yox idi. Bu, görünməmiş bir şey deyildi. Vaxt gəlir, qönçə bir anda açılır, qızılgül olur. Dünən bu qız hələ uşaqdı, heç bir gün də keçmədi, indi o, adamı məftun edirdi.

Bu qız ancaq böyüməmişdi, o, eyni zamanda, canlanmış, ruhlanmışdı. Bəzi ağacların çiçək açması üçün aprelin üç-cə günü kifayətdir, bu qızın da gözəlləşməsi üçün altı ay kifayət etmişdi. Onun da apreli gəlmişdi.

Bəzən görürsən ki, kasıb, təvazökar bir adam birdən, yuxudan ayrılmış kimi, yoxsulluqdan dəbdəbə aləminə atılır, pullarını sağa-sola dağıdır, heç gözlənilmədiyi halda gözə çarpar, israfçılıq eləyir, təntənəli həyat keçirir. Bu o deməkdir ki, o pullanmışdır – dünən rentanın ödənilməsi gün imiş. Burada da elə: qız öz yarım illik gəlirini almışdı.

İndi daha onu pansionçu qız hesab etmək olmazdı. İndi daha onun nə plüş şlyapası vardı, nə merinos paltarı, nə məktəbli çəkməsi, nə də qırmızı əlləri! Gözəlliklə bərabər onda zövq də əmələ gəlmişdi. Onun paltarı həm yaxşı, həm bahalı, həm zərif, həm də sadə idi, geyimində heç bir qəribəlik yox idi. Əynində qara damadan paltar, həmin ipəkdən də pelerin, başında ağ, krep şlyapa vardı. Əlinə ağ əlcək taxmışdı; nazik barmaqları ilə çətinin Çin fili dişindən hazırlanmış dəstəyini hərleyirdi; gödəkboğazlı ipək çəkməsi xırdaca ayaqlarını tərsim edirdi. Qıza yaxınlaşanda onun bütün tualetindən gəncliyin məstedici ətri duyulurdu.

Qoca qətiyyənlə dəyişməmişdi.

Marius ikinci dəfə qızın qabağından keçəndə qız gözlərini yerdən qaldırdı. Onun gözləri mavi idi; lakin dərin sakitlik çökən bu gözlərin lacivərdliyi içərisində hələ də uşaqcasına ifadə vardı. O laqeyd halda Mariusa baxdı: tut ağacı altında qaçan bir uşağa, ya da oturacağa kölgəsi düşən mərmər vazaya belə baxıla bilərdi. Marius başqa bir şey haqqında düşünə-düşünə öz gəzintisində davam edirdi.

Dörd-beş dəfə qızın oturduğu oturacağın qabağında keçib getdi, lakin bircə dəfə də qıza baxmadı.

Marius o biri günlərdə Lüksemburq bağına gəlir, “ata ilə qızı” yenə orada görürdü, ancaq daha onlara əhəmiyyət vermirdi. Bu qız indi gözəldi, lakin o, çirkin olanda Marius onun haqqında nə qədər düşüncəyə, indi bundan artıq düşüncəyə. O, vərmiş etdiyi üçün onun oturacağı qabağından gəlib keçirdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Yazın təsiri.

Hava isti idi; Lüksemburq bağı günəşlə, kölgələrlə dolmuşdu; göy tər-təmizdi, sanki, mələklər səhər tezdən onu yumuşadı; şabalıd ağaclarının sıx yarpaqları arasında sərcələr cıvıldaşdı.

Marius bütün qəlbini təbiətin qarşısında açmışdı, o heç bir şey haqqında düşüncəyə, ancaq yaşayırdı, nəfəs alırdı. O yenə də oturacağın qabağından keçirdi, qız başını qaldırıb ona baxdı, onların baxışı bir-birinə rast gəldi.

Bu dəfə qızın baxışında nə vardı? Marius bu suala cavab verə bilməzdi. Onun baxışında heç bir şey yox idi, lakin hər şey vardı. Sanki, birdən ildırım çaxmışdı.

Qız gözlərini yerə dikdi. Marius da gəlib getdi.

Onun gördüyü hiyləsiz, sadə bir uşaq baxışı deyildi: bu birdən üstü açılan, elə o saat da örtülən sirli uçurum idi.

Hər qızın belə baxdığı bir gün olur. Vay bu baxışa rast ələn adamın halına!

Hələ özünü dərk etməyən qəlbini bu ilk baxışı dan yerinin ağarmasına bənzər. Bu, parlaq, həm də məchul bir şeyin meydana gəlməsidir. Müqəddəs qaranlıqda birdən görünən, özündə bu günün bütün məsumluğunu, sabahın bütün ehtirasını birləşdirən bu solğun işığın məhvedici cazibədarlığını təsvir etmək mümkün deyil. Bu, sanki, cəsarətdən məhrum, intizarla dolu bir şəfqətin heç gözlənilmədiyi halda oyanmasıdır. Bu, məsumluğun öz-özündən xəlvəti olaraq qurduğu tordur, o, heç özü istəmədən, xəbəri olmadan başqalarının qəlbini bu tora salır. Bu, qadın baxışlı bakirəlikdir.

Bu nəzər kimin üzərinə düşsə, çox nadir hallarda onda dərin xülyalar oyatmır. Bütün bakirəlik, bütün məsumluq bu səmavi, bu məşum şüadadır; bu şüada ən işvəli nəzərdən daha artıq elə bir sehrli qüvvə var ki, onun təsiri altında dərhal qəlbini dərinliyində ətir və zəhər dolu tutqun çiçək açılır, bu çiçəyə “sevgi” deyirlər.

Marius axşam öz otağına qayıdıb əynindəki paltarına baxdı: o ancaq indi başa düşdü ki, “hər gün geydiyi kostyumla” – yəni qayıtan yerindən əzilmiş şlyapada, kobud, uzunboğaz arabaçı çəkməsində, dizləri işildayan qara şalvarda, dirsəkləri getmiş qara sürtükdə getmək heç görünməmiş, eşidilməmiş bir səliqəsizlik, ədəbsizlik və axmaqlıq imiş.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Ciddi bir xəstəliyin başlanğıcı.

Ertəsi gün Marius şkafdan təzə sürtükünü, təzə şalvarını, təzə şlyapasını, təzə çəkməsini çıxartdı, bütün bu şeyləri bir dava geyimi kimi əyninə geydi, əlcəyini – bu heç görülməmiş zinətdi – əlinə taxdı və həmişəki vaxtda Lüksemburq bağına getdi.

Yolda Kurfeyrak ona rast gəldi, lakin o, özünü elə tutdu ki, guya, Kurfeyrakı görmür. Kurfeyrak evə qayıdanda yoldaşlarına dedi: “Mən indicə Mariusun təzə şlyapasına, təzə sürtükünə, üstəlik, bir də Mariusun özünə rast gəldim. O, yəqin, imtahana gedirdi. Onun çox axmaqca görünüşü vardı”.

Marius Lüksemburq bağına gəlib hovuzun ətrafında dolandı, ququ quşlarına tamaşa etdi, sonra başı kifdən qaralmış, ombası qopmuş bir heykəlin qabağında xeyli dayanıb ətrafı seyr etdi.

Hovuzun yanında, qırx yaşlı, yekə bir burjua beş yaşlı uşağın əlindən tutub ona öyüd-nəsihət

verirdi: “Oğlum, ifrat şeylərdən çəkin. Mütləqiyyətdən və anarxiyadan uzaq ol”. Marius burjuanın dediklərinə qulaq asdı, sonra bir də hovuzun ətrafına dolandı. Nəhayət, ağır-ağır, sanki, könülsüz olaraq “öz xiyabanına” getdi. Eyni zamanda, bir şey, sanki, onu həm ora göndərir, həm də buraxmırdı. O özü bunun fərfinə varmırdı, elə güman edirdi ki, yenə də həmişəki kimi hərəkət edir.

Xiyabana girəndə “Cənab Ağ” ilə qızı, xiyabanın o biri başında - “onların oturacağımda” gördü. Marius sürtükünü tamam düymələdi, onu dartışdırdı ki, qırışmasın, şalvarının ipək kimi bərq vurmasına məmnuniyyətlə nəzər salıb oturacağıın üstünə yeridi. O, hücum edən və qalib gələcəyinə inanan bir adama bənzəyirdi. Bəli, mən dedim ki, o, oturacağıın üstünə yeridi, bu, “Hannibal Romanın üstünə yeridi” demək kimi bir şeydir.

Lakin bütün bu şeyləri Marius tamamilə şüursuz halda edirdi: bu, onun fikrinin əvvəlki kimi cərəyan etməsinə, vərdiş etdiyi qayda ilə işləməsinə qətiyyənlə mane olmurdu. Elə bu anda o ancaq bir məsələ haqqında düşünürdü: “Bakalavr dərəcəsinə almaq üçün dəsturlənmə” kitabı gör nə axmaq bir kitabdır, yaqın, onu tərtib edənlər də çox nadir tapılan giclərdəndir, çünki bu kitabda insan dühasının yaratdığı əsərlərin ən yüksək nümunəsi olaraq Rasinin üç faciəsini, Molyerin təkə bir komediyasını göstərirlər”.

Mariusun qulağında dərin bir uğultu vardı. Oturacağına yaxınlaşdıqca sürtükünü dartışdırır, eyni zamanda, qızdan gözünü çəkmirdi. Ona elə gəlirdi ki, mavi bir işıq titrəyə-titrəyə xiyabanın sonunu dolduraraq qızın ətrafına yayılır.

Lakin oturacağına yaxınlaşdıqca onun addımları yavaşlıyırdı. O birdən hələ sonuna çatmamış, oturacaqdan xeyli kənardə dayanıb, geri döndü, bunun necə olduğunu o heç özü də bilmədi. Xiyabanın sonuna qədər getməyəcəyi onun heç ağına da gəlmirdi. Qız uzaqdan nə onu, nə də onun təzə kostyumda necə qəşəng olduğunu görə bilməzdi, bununla belə, o, özünü mümkün qədər şax tutmağa çalışırdı: bəlkə də, arxada qalan qoca, ya qız ona baxmaq fikrinə düşdülər, qoy onun qoçaqca bir görünüşü olsun.

Marius xiyabanın o biri başına çatdı, sonra yenə geri döndü, bu dəfə daha artıq igidlik göstərdi: oturacağına o qədər yaxınlaşdı ki, ona çatmağa üçcə ağac qaldı, lakin birdən hiss etdi ki, daha qabağa gedə bilmir; tərəddüd etməyə başladı. Ona elə gəldi ki, qız başını ona sarı döndərdi. Marius iradəsini topladı, şücaət və inad göstərərək tərəddüdünə qalib gəldi, qabağa yeridi. Bir neçə saniyədən sonra o, möhkəm addımlarla oturacağıın qabağından keçdi: bu zaman o, özünü şax tutmuşdu, qulaqlarına qədər qızarmışdı, nə sağa, nə də sola baxmağa cəsəret edirdi, əlini də, bir dövlət xadimi kimi sürtükünün dal ətəyinin altına qoymuşdu. Düşmənlə atəşi altından keçəndə onun qəlbi bərk döyünürdü. Qızın əynində yenə, dünənki kimi, dama paltar, başında krep şlyapa vardı. Mariusun qulağına gözəl bir səs gəldi, yaqın ki, “onun səsi” idi. O, tələsmədən nəşə danışırdı. O, çox gözəldi. Marius ona baxmağa cəsəret etməsə də, bunu hiss edir, düşünərək öz-özünə deyirdi: “O, Markos Obreqon de la Rond haqqında yazılan, lakin cənab Fransua de Nefətonun öz adına çıxdığı və “Jil Blaz”ın nəşrində bir müqəddimə kimi çap etdiyi məqalənin mənim olduğunu bilsəydi... bilsəydi ki, onun əsl müəllifi mənəm – mənə hörmət və ehtiram bəslərdi!”

Marius oturacağıın qabağından keçərək, xiyabanın sonuna qədər getdi: oturacaqdan xiyabanın sonuna lap yaxındı; sonra geri dönüb bir də o gözəl qızın qabağından keçdi. Bu dəfə Mariusun rəngi yaman ağarmışdı. Düzünü desək, o ancaq xoşagəlməyən şeylər hiss edirdi. İndi o, həm oturacaqdan, həm də qızdan uzaqlaşdı; lakin oturacaq arxada qalan kimi, o, elə təsəvvür edirdi ki, qız ona baxır – ayağı-ayağına dolaşmağa başlayırdı.

O, daha oturacağına yaxınlaşmaq istəmədi, xiyabanın ortasında dayandı, sonra oturub qız olan tərəfə baxmağa başladı, əvvəllər qətiyyənlə belə bir şey etmədi; o düşünə-düşünə öz-özünə deyirdi: “Mən, bu qızın ağ şlyapasına, qara paltarına sevə-sevə tamaşa edirəm, heç ola bilərmə ki, o da mənim ipək kimi bərq vuran şalvarıma, təzə sürtükümə tamamilə laqeyd qalsın?”

On beş dəqiqədən sonra o yerindən qalxdı, elə bil ki, yenə də o şəfəq saçan oturacağına sarı getmək istəyirdi. Lakin birdən yerində donub qaldı. On beş ay müddətində birinci dəfə idi ki, onun ağına belə bir şey gəldi: hər gün bağa gəlib qızı ilə bərabər oturacaqda oturan bu cənab da, yaqın, ona diqqət yetirir, onun həmişə burada olmasını qəribə hal hesab edir.

İlk dəfə olaraq belə bir şeyi də hiss etdi: bu tanımadığı adama hətta ürəyində də “Cənab Ağ” ləqəbi vermək özü nalayiq hərəkətdir.

Bir neçə dəqiqə o, başını aşağı dikərək, əlindəki ağacla qumu cıza-cıza ayaq üstə durdu.

Sonra birdən üzünü o biri tərəfə çevirərək evinə getdi: “Cənab Ağ”la qızın oturduğu oturacaq arxada qaldı.

O gün nahar etmək Mariusun yadından çıxdı; ancaq axşam saat səkkizdə yadına düşdü ki, nahar etməmişdir. Sen-Jak küçəsinə getmək də olmazdı – çox gec idi; o, öz-özünə “eybi yoxdur”, – deyərək, bir parça çörək yedi.

Yatandan qabaq paltarını təmizlədi, səliqə ilə büküb qoydu.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Deyingən qarının başında qiyamət qopur.

Ertəsi gün Deyingən qarı – Qorbo daxmasının əsas kirayənişin və ev müdiri olan qapıçı qarıya Kurfeyrak bu adı vermişdi, əslində, onun adı xanım Bürqon idi, lakin bu dəcəl Kurfeyrak heç bir şeyi nəzərə almaq istəmirdi – gördü ki, Marius yenə də təzə kostyumda evdən çıxıb getdi, buna o, heyrət etdi.

Marius bu dəfə də Lüksemburq bağına getdi. Ancaq xiyabanın ortasında olan oturacağından qabağa keçmədi. Burada oturub, dünənki kimi, uzaqdan-uzağa ağ şlyapaya, qara paltara, mavi işığa baxmağa başladı: o xüsusilə mavi işığı yaxşı seçirdi. Bağın qapıları bağlanana qədər yerindən tərpənmədi, “Cənab Ağ” ilə qızın getdiyini də görmədi, bundan belə nəticə çıxardı ki, onlar Qərb küçəsinə çıxan kiçik bağ qapısından getmişdilər. Bir neçə həftədən sonra bütün olub-keçmiş şeyləri fikrində araşdırarkən, o, axşam harada yemək yediyini xatırlaya bilmədi.

Ertəsi gün – bu, üçüncü dəfə idi – Deyingən qarı yenə də heyrətdən donub qaldı: Marius yenə də təzə kostyum geymişdi.

O həyəcanla dedi:

– Üç gün dalbadal!

Qarı da Mariusun ardınca evdən çıxdı; lakin Marius addımlarını iri-iri ataraq yeyin gedirdi; onun Mariusu təqib etməsi – hippopotamın ceyrana çatmaq istəməsi kimi bir şeydi. Heç iki dəqiqə də keçmədi ki, Mariusu gözdən itirdi, yarımcan halda geri qayıtdı: o, tənəffüslərdən az qalmışdı boğulub ölsün, yaman da qəzəblənmişdi. Yaman donquldandı: “Heç belə şey olar; hər gün bayır-baca paltarını geyib bəzənir, adamları da öz ardınca, bax, beləcə qaçmağa vadar eləyir! Onun tutduğu bu işin heç zərrə qədər də mənası varmı?”

Lakin Marius yenə də Lüksemburq bağına getdi.

Qız da, “Cənab Ağ” da orada idi. O, özünü elə tutdu ki, guya, kitab oxuyur; bu qayda ilə bacardığı qədər onlara yaxınlaşdı; amma geri qayıdanda qızla onun arasında hələ xeyli yol vardı. Gəlib düz dörd saat öz oturacağında oturdu, sərçələrə tamaşa etdi: sərçələr xiyabanda atılıb-düşür, sanki, onu ələ salırdılar.

Bu qayda ilə iki həftə keçdi. Marius indi Lüksemburq bağına gəzməyə deyil, elə-beləcə oturmaq üçün gəlirdi: o, həmişə eyni yerdə otururdu, nə üçün oturduğu da məlum deyildi. Oturduqdan sonra daha ayağa qalxmırdı. O, hər səhər təzə kostyumunu geyirdi; amma özünü heç kəsə göstərmirdi; ertəsi gün bu, yenə də təkrar olunurdu.

Qız, doğrudan da, gözəldi. Onun ancaq bircə eybi vardı; o da bundan ibarət idi ki, kədərli baxışı ilə şən təbəssümü arasında olan ziddiyyət onun üzünə sirli ifadə verirdi; bəzən də zərif üzü gözəl olub qalsa da, qərribə bir ifadə alırdı.

ALTINCI FƏSİL.

Əsir almaq.

İkinci həftənin sonu idi; Marius adəti üzrə yenə öz oturacağına oturmuş, kitabı da açıb əlində tutmuşdu; iki saat ərzində kitabdan bir vərəq də çevirməmişdi. Birdən o diksindi. Xiyabanın o biri başında fəvqəladə bir hadisə olmuşdu: “Cənab Ağ” və onun qızı oturacaqdan qalxdı, qız atasının qoluna girdi, hər ikisi yavaş-yavaş xiyabanın ortasına, Marius oturan yerə gəlməyə başladı. Marius kitabı örtüdü, sonra yenə açdı, oxumaq istədi. Onun bütün bədəni tir-tir əsirdi. O şəfəqli, parlaq xəyal düz onun üstünə gəlirdi. Marius düşünərək öz-özünə dedi: “İlahi, mən macal tapıb lazımı bir sima ala bilməyəcəyəm!” Ağsaçlı qoca və qız get-gedə yaxınlaşırdı. Mariusa elə gəlirdi ki, onların gəlişi çoxdan bəri davam edir, gah da elə gəlirdi ki, elə bil, heç bir an da keçməmişdir. O, özünə belə sual verirdi: “Onlar niyə bu tərəfdən gedirlər? O qız, doğrudanmı, buradan keçəcək? Onun xırdaca ayaqları, ikicə addım məndən kənarında bu qumlarla toxunacaq, bu xiyabanla keçib gedəcək?” O lap özünü itirdi; o istəyirdi bu anda qəşəng bir kişi olsun, döşündə xaç nişanı olsun. Onların bir qayda ilə və astadan atılan ayaqlarının get-gedə yaxınlaşan səsini eşidirdi. Ona elə gəlirdi ki, “Cənab Ağ” acıqlı-acıqlı ona baxır. Ürəyində öz-özünə dedi: “Birdən bu cənab mənimlə danışıdı?” Başını aşağı saldı; qaldıranda gördü ki, onlar lap yaxınlaşmışdılar. Qız onun yanından ötüb keçdi, keçəndə ona baxdı. Elə diqqətlə, elə dalğın və mehribanca baxdı ki, Mariusun bütün bədəni titrədi. O belə bir şey duydu: qız, sanki, onu bu vaxta qədər niyə yaxın gəlmədiyi üçün məzəmmət edib deyir: “Budur, mən özüm gəldim!” Qızın işıq saçan dərin baxışı onun gözünü qamaşdırdı.

Mariusun beyni, sanki, alışıb yanırdı. Qız onun yanına gəldi, belə də sevinc olarmı! Gör ona necə baxdı! O hələ indiki kimi Mariusa belə gözəl görünməmişdi! Bəli, o gözəldi: onda həm qadın, həm mələk gözəlliyi vardı; elə bir yüksək gözəllik ki, bu, Petrarkı nəğmə qoşmağa, Danteni diz çökməyə məcbur etmişdi. Marius özünü xoşbəxtliyinin zirvəsində hiss edirdi. Eyni zamanda, bir şey onu yaman kədərləndirirdi: uzunboğaz çəkməsi tozlanmışdı.

Marius əmindir ki, qız onun çəkməsini görmüşdü.

Qız gözdən itənədək Marius onun ardınca baxdı, sonra dəli kimi Lüksemburq bağında gəzməyə başladı. Arabir onun bərkədən güldüyü, öz-özü ilə danışdığı da olurdu. O, xiyabanda uşaqla gəzən dayələr arasında elə dalğın halda gəzişirdi ki, onların hamısı Mariusun özlərinə vurulduğunu zənn edirdi.

Sonra o, küçədə qıza rast gəlmək ümidilə Lüksemburq bağından çıxdı.

Odeon qübbəsi altında Kurfeyrakla üz-üzə gəldi. “Gedək mənimlə nahar eləyək”, – dedi. Hər ikisi Russo yeməxanasına gedib, altı frank pul xərclədilər. Marius on adamın xörəyini yedi; xidmətçiyə də altı su pul verdi. Çərək yeyərkən Kurfeyrakdan soruşdu: “Sən bu gün qəzet oxumusan? Odri de Püiravo nə gözəl nitq söyləyib!”

Marius dəlicəsinə vurulmuşdu.

Nahardan sonra Marius Kurfeyraka teatra getməyi təklif etdi. “Pulunu mən verərəm”, – dedi. Onlar “Adret mehmanxanası” pyesində Frederikə baxmaq üçün Port-Sen-Marten teatrına getdilər. Marius lap ürəkdən əylənirdi.

Eyni zamanda, o daha da utancaq olmuşdu. Teatrda çıxanda arx üstündən tullanan bir modiskanın corabbağına baxmaq istəmədi, Kurfeyrakın isə “Mən bu qızı öz kolleksiyama qoşmağın əleyhinə olmazdım” sözləri onu lap dəhşətə gətirdi.

Ertəsi gün Kurfeyrak onu “Volter” kafesinə dəvət etdi. Marius kafeyə gedib, dünənkindən çox yedi. O fikirli olsa da, çox şən idi. Elə güman etmək olardı ki, o ancaq gülmək üçün bəhanə axtarır. Onu əyalətdən gəlmiş bir adamla tanış etdilər, bu adamı o, çox mehribanlıqla qucaqladı. Bir dəstə tələbə onların masasını haləyə aldı. Söhbət, Sorbonna kafedrasından dövlət haqqında söylənilən cəfəngiyatdan düşdü; sonra Kişeranın lüğətlərində, prosodiyalarında olan səhvlərdən danışdılar. Marius birdən söhbəti kəsib dedi: “Hər halda, adamın ordeninin olması çox yaxşı şeydir!”

Kurfeyrak pıçiltı ilə Jan Prüverə dedi:

– Bu, lap gülməli oldu!

Jan Prüver etiraz etdi:

– Yox, bu gülməli deyil, burada ayrı məsələ var.

Doğrudan da, burada ayrı məsələ vardı. Marius məftuniyyət dolu, həyəcanlı, coşqun hal keçirirdi: bütün böyük ehtiraslar həmişə belə başlanır.

Bunun da hamısını eləyən bir baxış idi.

Mina qoyulduqdan, partlayış üçün hər şey hazır edildikdən sonra çətin nə qalır ki?! Baxış – qığılcımdır.

İş bitmişdi. Marius vurulmuşdu. Onun taleyi məchul yollara düşmüşdü.

Qadın baxışı dişli çarxları olan, üzdən zərərsiz, əslində, dəhşətli bir maşına oxşayır. Siz heç bir şey duymadan hər gün onun qabağından sakitcə keçib gedə bilərsiniz. Elə bir vaxt gəlir ki, siz hətta onun burada olduğunu unudursunuz. Siz gəlirsiniz, gedirsiniz, düşünürsünüz, danışırınsınız, gülürsünüz. Lakin birdən özünüzü tutulmuş hiss edirsiniz. Daha hər şey bitmişdir. Maşın sizi buraxmır, qız baxışı sizi tutmuşdur. Bu baxış sizi qəfildən meydana çıxan bir fikrin ucundanmı tutmuşdur, ya siz dalğınlıq üzündənmi tələyə düşmüşsünüz, bu, necə olmuşdur, niyə olmuşdur – bunun fərqi yoxdur. Ancaq burası var ki, siz daha məhv olmusunuz. O baxış sizi tamamilə özünə çəkəcək. Məchul bir qüvvə sizi buxovlayacaq. Müqavimət göstərmək nahaqdır. Heç bir insan köməyi burada kara gəlmir. Çarxlar sizi sizin fikrinizlə, xoşbəxtliyinizlə, gələcəyinizlə, qəlbinizlə bir yerdə çəkib aparacaq, sizə olmazın əzablar, işgəncələr verəcək; əgər siz kinli bir varlığın hökmü altına düşmüşsünüzsə, onda bu dəhşətli maşından biabır olmuş, eybəcər halda, nəcib bir məxluqun hökmü altına düşmüşsünüzsə, sevgi ilə dəyişmiş bir şəkildə çıxacaqsınız.

YEDDİNCİ FƏSİL.

“U” hərfinin sərgüzəşti və bu hərflər haqqında düşüncələr.

Təklük, həyatdan ayrı düşmək, vüqar, heç kəsdən asılı olmamaq, təbiəti sevmək, çörək pulu qazanmaq zəhmətindən azad olmaq, öz düşüncələri, hissləri ilə məşğul olmaq, ismətin gizli mübarizəsi, xilqətə ürəkdən valeh olmaq Mariusu “ehtiras” deyilən çilgınlığa hazırlamışdı. Atasına pərəstiş onda yavaş-yavaş din şəklini almışdı və bütün dinlər kimi bu din də onun qəlbini dərinliyinə çökmüşdü. Onun bütün qəlbini doldurmaq üçün yenə bir şey lazımdı. Bu şey də sevgi oldu.

Marius bir ay hər gün Lüksemburq bağına getdi. Vaxt gəlib çatdımı, daha onu heç bir şey saxlaya bilməzdi. Kurfeyrak deyirdi: “O növbəyə gedir”. Lakin Marius xoşbəxtlikdən məst olurdu. Heç şübhə yox idi: qız ona baxırdı!

Marius yavaş-yavaş cəsərləndi, oturacağa yaxınlaşmağa başladı. Lakin instinktiv surətdə duyduğu qorxudan, ehtiyat elədiyindən daha qızın qabağından keçməyə cürət etmədi: bu qorxu və ehtiyat bütün sevnələrə xas olan şeydir. O, belə hesab edirdi ki, qızın “atası”nın diqqətini cəlb eləməmək yaxşıdır. O, dərin bir makiavellizmlə bir məsələni hesaba alırdı: hansı ağacın, ya pyedestalin arxasında otursun ki, qız onu mümkün qədər çox, atası isə az görsün. Bəzən o, əlində kitab, yarım saat birdən Leondin, ya Spartakın kölgəsində dayanır, astaca gözünü kitabdan qaldırıb baxır, qızın üzünü görmək istəyirdi. Qız da, güclə seziləcək bir təbəssümlə gözəl üzünü ona sarı çevirirdi. Qız ağsaçlı yoldaşı ilə tam sakit və sərbəst halda söhbət edə-edə arabir Mariusa xülya dolu məsum və ehtiraslı baxışlar göndərirdi. Bu, çox qədim bir üsuldur. Bu hələ Həvvaya ilk yarandığı gündən və hər bir qadına ilk doğulduğu gündən məlumdur. Onun dodaqları birinə, gözləri isə bir başqasına cavab verirdi.

Hər halda, “Cənab Ağ”ın nəsə hiss etdiyini güman eləmək lazımdır, çünki Marius gələndə o çox vaxt yerindən qalxır, xiyabanda gəzinməyə başlayırdı. O adət etdiyi yeri buraxdı, xiyabanın o biri başında, Qladiatorun yanında, ayrı bir oturacaqda oturdu; bununla da, sanki, Mariusun onların ardınca gəlib-gəlməyəcəyini yoxlamaq istəyirdi. Marius bunu başa düşmədi, onların ardınca getdi: bu, onun birinci səhvi idi. Bundan sonra “qızın atası” bağa gah gəlir, gah gəlmirdi, “qızını” da hər dəfə özü ilə gəzməyə gətirmirdi. Bəzən tək gəlirdi. O tək gələndə Marius bağda qalmırdı: bu, onun ikinci səhvi oldu.

Marius bu qorxulu şeyləri hiss etmədi. O, qorxu mərhələsini keçərək, korluq mərhələsinə qədəm qoymuşdu, bu da təbii və labüd vəziyyətdi. Onun sevgisi get-gedə artırdı. “O”nu hər gecə

yuxusunda görürdü. Bir də, heç gözlənilmədiyi halda, ona belə bir xoşbəxtlik üz verdi: bu xoşbəxtlik, sanki, oda yağ tökdü, onun gözlərini daha da dumanlandırdı. Bir gün axşamçağı, hava qaralananda, “Cənab Ağ” ilə “qızı”nın yenicə tərək etdiyi oturacaqdan bir burun yaylığı tapdı. Bu üstü naxışsız-filansız, çox adi, lakin çox ağ və nazik bir yaylıqdı; Marius elə zənn etdi ki, yaylıqdan çox gözəl qoxu gəlir. O, böyük bir sevinclə yaylığı oturacaqdan götürdü. Yaylığın üstündə “U.F.” nişanı vardı. Marius sevdiyi qızın nə familiyasını, nə adını, nə də ünvanını bilirdi. Bu iki hərf onun haqqında bildiyi ilk məlumatdı; bu iki ilahi adın ilk hərfləri üzərində o, dərhal böyük bir mülahizələr binası qurmağa başladı. O düşünərək, öz-özünə deyirdi: “U” hərfi, yəqin, onun adını göstərir. Görünür, onun adı Ursuladır! Nə gözəl addır!” Yaylığı öpdü, qoxusunu sinəsinə çəkdi, bütün günü onu sinəsində, lap ürəyinin üstündə gəzdirdi, gecə isə dodaqları üstünə qoydu ki, yatsın.

O, həyəcanla dedi:

– Mən bunda onun bütün ruhunu hiss edirəm.

Yaylıq qocanıdı, lap adi bir şəkildə onun cibindən düşmüşdü.

Bu hadisədən sonra Marius ancaq bu yaylığı öpə-öpə, ya sinəsinə basa-basa Lüksemburq bağına gələrdi. Qız heç bir şey başa düşmürdü, başa düşmədiyini də güclə sezilən işarələrlə ona bildirməyə çalışırdı.

Marius öz-özünə deyirdi:

– Ah, utancaqlıq!

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Əlillər də xoşbəxt ola bilər.

Biz “utancaqlıq” sözünü söylədiksə və heç bir şey gizlətmək istəmiriksə, onda bir şeyi də demək lazımdır: Marius qıza olan sevgisindən məst olsa da, bir gün onun öz “Ursula”sına bərk acığı tutdu. Bu, qızın “Cənab Ağ”ı oturduqları oturacaqdan qalxıb xiyabanda gəzmək üçün yola gətirdiyi günlərdən birində olmuşdu. Bərk pərişan küləyi əsir, çinar ağaclarının başını yırgalayır.

Ata ilə qız qol-qola girərək, Mariusun oturacağı qabağından ötüb keçirdi; Marius dərhal ayağa qalxdı, sevgidən ağlına itirmiş adam kimi onların ardınca baxmağa başladı.

Birdən Şitillik tərəfdən əvvəlkilərdən daha şiddətli, daha sərt (yəqin, baharı yaratmaq məsələsi ona tapşırılmışdı) bir külək əsdi; külək xiyabanın içindən keçib getdi, Vergilinin pərilərinə, Teokritin favnlara layiq olan məstedicisi bir qasırga ilə qızı burub hərəldi, onun İzida örtüyündən heç də az müqəddəs olmayan paltarını corabbağına qədər qaldırdı. Qızın gözəl qıçı göründü. Marius bu qıçı gördü. O bundan son dərəcə qəzəbləndi.

Qız qorxu dolu zərif hərəkətlə tez paltarını düzəltdi. Lakin Mariusun yenə də acığı soyumadı. Xiyabanda o təkdi. Bununla belə düşünərək, öz-özünə dedi: “Axı burada başqa bir adam da ola bilər. Bəlkə elə, doğrudan da, burada başqa bir adam varmış! Bir işə baxırsan da! O ki belə bir iş tutmuşdur daha bundan pis nə ola bilər!” Lakin yazıq qız heç bir pis iş-zad tutmamışdı. Təqsirin hamısı küləkdə idi. Lakin Mariusda – Kerubinoda gizlənen Bartolo tutqun bir şəkildə hərəkətə gəlmişdi: o, bərk acıqlanmışdı, qızı öz kölgəsinə də qısqanırdı. Bax bu qayda ilə insan qəlbində, hətta adamın buna heç bir haqqı olmadan belə, acı və izaholunmaz qısqanclıq hissi oyanır, qəlbi öz hökmü altına alır. Ancaq qısqanclıqdan asılı olmayaraq bu gözəl qıçı görmək ona heç bir ləzzət vermədi; ayrı bir arvadın ağ corabı görünsəydi, onun xoşuna gələrdi.

Onun “Ursula”sı xiyabanın başına çatıb geri döndü, “Cənab Ağ” ilə bərabər Mariusun yenidən oturduğu oturacağın qabağından keçəndə Marius ona tutqun və acıqlı bir nəzər saldı. Qız buna cavab olaraq başını azca geri atdı, təəccüblə qaşlarını qaldırdı, sanki, bununla soruşdu: “Nə var, nə olub?”

Bu onların “birinci dalaşması” idi.

Marius gözünü ondan çəkən kimi xiyabanda bir adam göründü. O donqarlaşmış, üzü tamam qırışmış, saçı ağappaq ağarmış əlildi; əynində XV Lüdovik dövründən qalma mundir, döşündə

qırmızı mahuddan oval şəklində balaca bafta, baftanın da üstündə çarpazlaşmış qılınc şəkli vardı: bu, Müqəddəs Lüdovikin əsgər ordeni idi; qəhrəmanın bundan başqa ayrı zinətləri də vardı: onun bir qolu yox idi, mundirinin boş qolu yellənirdi, alt çənəsinin dişləri gümüşdəndi, bir qıç ağacdandı.

Mariusun fikrincə, bu şəxs üzdən özünü son dərəcə bəyənən adama oxşayırdı. Hətta Mariusa elə gəldi ki, bu həyasız qoca onun qabağından axsaya-axsaya keçəndə ona bic-bic, həm də dostcasına göz vurdu, sanki, gözlənilməz təsadüf onları yoldaş etmişdi, bu təsadüfi zövqdən istifadə etməyə onların hər ikisinə imkan vermişdi. Bu Mars qırıntısının nədən belə kefi açılmışdı? Bu ağac qıçla o gözəl qıç arasında nə kimi hadisə baş vermişdi? Mariusun qısqançlığı ən yüksək dərəcəyə çatmışdı. O, “Bəlkə, o, burada imiş?! Bəlkə, o görmüşdür?” – deyə öz-özünə təkrar edirdi. Marius bu əlili məhv etmək istəyirdi.

Lakin zaman hər hissi kütləşdirir. Mariusun “Ursula”ya olan hiddəti nə qədər haqlı və qanuni hiddət idisə də, soyuyub getdi. Nəhayət, Marius onu əfv etdi. Lakin onun əfv etməsi çox böyük zəhmət hesabına başa gəldi; qıza üç gün acığı tutdu.

Bununla belə və bütün bu şeylərin nəticəsində onun ehtirası get-gedə artır, çılğınlıq dərəcəsinə çatırdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Ağlın çaşması.

Marius o qızın adını kəşf etmişdi, ya da elə zənn edirdi ki, kəşf etmişdir, guya, qızın adı “Ursula”dır – biz bunu yuxarıda gördük.

İnsan sevdikcə daha artıq sevmək istəyir. Qızın adının Ursula olduğunu bilmək, əlbəttə, az şey deyil, eyni zamanda, az şeydir. Üç-dörd həftədən sonra bu xoşbəxtlik Mariusu daha təmin edə bilmədi. İndi o, çox şey istəyirdi. İstəyirdi ki, qızın harada yaşadığını bilsin.

O bir dəfə səhv etmişdi: Qladiatorun yanındakı oturmaqda qurulan tələnə duymamışdı. Sonra o, ikinci dəfə də səhv etdi: “Cənab Ağ” Lüksemburq bağına tək gələndə Marius oradan çıxıb getdi. İndi üçüncü dəfə səhv etdi: “Ursula”nı yola salmaq qərarına gəldi, bu, onun ən böyük səhvi idi. Qız Qərb küçəsində, bu küçənin ən az adam olan yerində, üzdən sadə görünən üçmərtəbəli yeni bir evdə yaşayırdı.

Bu gündən etibarən Mariusun onu Lüksemburq bağında görmək xoşbəxtliyinə onu evlərinə qədər ötürmək xoşbəxtliyi də əlavə olundu.

Lakin onun aclığı get-ədə artırdı. Marius onun adını bilirdi, familiyasını olmasa da, hər halda, adını bilirdi: bu qadınlara ən çox yaraşan gözəl addır. O həm də qızın harada yaşadığını bilirdi. İndi o, qızın kim olduğunu bilmək istəyirdi.

Bir gün axşam yenə də onları evlərinə qədər ötürdü; “ata ilə qız” darvazadan içəri girdikdən sonra Marius da onların ardınca həyəət girib, qəti bir ifadə ilə qapıçıdan soruşdu:

– Deyin görüm, bu gələn ikinci mərtəbədə yaşayan adamdır?

Qapıçı:

– Xeyr, – dedi – bu, üçüncü mərtəbədə yaşayır.

Bir məsələ də aydınlaşdı. Bu müvəffəqiyyət Mariusu ruhlandırıldı.

– Onun mənzili küçəyə baxır?

– Əlbəttə, küçəyə baxır, – sonra qapıçı, – bütün evin pəncərələri küçəyə baxır, – deyə izah etdi.

Marius sözünə davam edərək soruşdu:

– Bu cənab kimdir?

– Cənab, o rentaçıdır. Çox yaxşı adamdır. Dövlətli olmasa da, kasıblara çox kömək eləyir.

Marius yenə də bir sual verdi:

– Onun familiyası nədir?

Qapıçı başını qaldırdı:

– Cənab, olmaya siz casussunuz?

Marius çıxıb getdi. O, qapıçının sözündən utansa da, yaman sevinirdi. Onun işi yaxşı gedir. O belə fikirləşirdi: “Çox gözəl. İndi mən bilirəm ki, onun adı Ursuladır, o, rentaçının qızıdır. O, Qərb küçəsində, üçüncü mərtəbədə yaşayır”.

Ertəsi gün “Cənab Ağ” ilə qızı Lüksemburq bağına gəldilərsə də, çox qalmadılar. Onlar gedəndə hava hələ işıqdı. Marius onları Qərb küçəsinə qədər ötürdü: bu indi onda adət şəklini almışdı. Darvazaya çatanda “Cənab Ağ” qızını içəri saldı, özü isə dönüb diqqətlə Mariusa baxdı. Onlar ertəsi gün Lüksemburq bağına gəlmədilər. Marius nahaq yerə onları axşama kimi gözlədi. Hava qaralanda Qərb küçəsinə getdi. Üçüncü mərtəbənin pəncərələrindən işıq gəlirdi. İşıq sönənə kimi pəncərələrin qabağında gəzişdi.

O birisi gün də Lüksemburq bağına heç kəs gəlmədi. Marius qaranlıq düşənə qədər onları gözlədi, sonra yenə pəncərə altında keşik çəkməyə getdi. Bu saat ona qədər uzandı. Nahar etmək istəmədi. Qızdırma xəstəni, sevgi də aşıqları qidalandırır.

Bu qayda ilə bir həftə keçdi. Nə “Cənab Ağ”, nə də onun qızı daha Lüksemburq bağına ayaq basmadılar. Mariusun ağına pis-pis şeylər gəlirdi. Gündüz o, darvaza qabağında durmağa cürət etmirdi. O ancaq bir şeylə kifayətlənirdi: axşamlar gəlib pəncərələrin qırmızıya çalan işığına baxsın. Hərdən içəridə kölgə kimi şeylər nəzərə çarpırdı, onları görəndə Mariusun ürəyi bərk-bərk döyünürdü.

Marius səkkizinci gün ora gedəndə pəncərələrdə işıq görmədi. “Bu nə deməkdir? Lampa hələ yandırılmamışdır?! Hava lap qaralıb! Bəlkə, onlar evdə yoxdur?!” O, saat ona kimi, gecənin yarısına kimi, saat birə kimi gözlədi. Üçüncü mərtəbədə işıq yanmadı ki, yanmadı, heç kəs də evə girmədi. Marius çox qəmgin halda getdi.

Ertəsi gün – indi o ancaq sabahkı günü intizarla gözləyirdi, bugünkü gün daha onun üçün yox idi – bəli, ertəsi gün o, Lüksemburq bağında heç kəsi görmədi. Bu daha onu təəccübləndirmirdi. Qaş qaralanda həmin evin qabağına getdi. Pəncərələrdən işıq gəlmirdi; jalüzlər salınmışdı; bütün üçüncü mərtəbə zülmət içində idi.

Marius darvazanı döydü. İçəri girib qapıçıdan soruşdu:

– Üçüncü mərtəbədə yaşayan cənab evdədirmi?

Qapıçı dedi:

– O buradan köçüb gedib.

– Haçan?

– Dünən.

– İndi o harada yaşayır?

– Bilmirəm.

– Təzə evinin yerini sizə demədimi?

– Xeyr.

Qapıçı başını lovğa-lovğa qaldırıb baxdı, Mariusu tanıdı:

– Hə, sizsiniz? Deməli, siz, doğrudan da, casussunuz?

BİRİNCİ FƏSİL.

Mədənlər və qazmaçılar.

Hər bir cəmiyyətdə elə şey var ki, teatrda buna üçüncü, ya da aşağı trüm deyirlər. Bütün ictimai zəmin eninə-uzununa qazılmışdır; bəzən bu yaxşılıq, bəzən də pislilik üçün edilmişdir. Bu qazıntılar bir-birinin altındadır. Burada həm dayaz, həm dərin şaxtalar, bu qaranlıq yeraltı mağaranın həm üst, həm də alt tərəfi vardır; bəzən bu mağara mədəniyyətin təzyiqi altında uçub tökülür, biz də onu çox laqeydliklə və qayğısızlıqla ayaqlayırıq. Keçən əsrdə “Ensiklopediya” açıq lağım yolları idi. İbtidai xristianlıq aləmini yaradan qalın zülmət təbəqələri ancaq onu gözləyirdi ki, sezarlar dövründə parçalansınlar, insan nəslini parlaq işığa qərq etsinlər. Çünki müqəddəs qaranlıqda gizlin işıq olur. Vulkanların ağız alovu çevrilməyə hazır olan dumanla

doludur. Lava əvvəlcə gecə kimi qaranlıq olur. Xristianların ilk ibadət etdikləri yeraltı mağaralar ancaq Romanın deyil, həm də dünyanın mağaraları idi.

Memarlıq ecazkarlığından və xarabalıqlardan ibarət olan insan cəmiyyəti binası altında yeraltı boşluqlar vardır. Orada din mədəni, fəlsəfə mədəni, siyasət mədəni, iqtisadiyyat mədəni, inqilab mədəni vardır. Kimi özünə ideya ilə, kimi dəqiq hesablama ilə, kimi də qəzəblə yol açır.

Adamlar bir-birini səs-ləyir, bir mağaradan o biri mağaraya danışirlar. Baş tutmayan xəyallar bu yeraltı mağaraların yan yollarında ağır-ağır dolaşır. Onlar hər tərəfə ayrılır, qol-budaq atır. Bəzən bir-birinə rast gəlir, bərk dostlaşirlar. Jan-Jak külüngü Diogenə verir, bunun əvəzində ondan fənər alır. Hərdən orada vuruşma da olur. Kalvin Sodzinini saçından tutur. Lakin heç bir şey bu qüvvələrin məqsədə doğru gərgin irəliləyişinə, onların bir vaxtda davam edən coşqun fəaliyyətinə mane ola bilmir, bunun arasını kəsə bilmir: bu hərəkət zülmət içində həm geriye və irəliyə, həm yuxarıya və aşağıya doğru davam edir, aşağıda olanlar yuxarıdakını, içəridə olanlar bayırdakını yavaş-yavaş dəyişir - bu, gözə görünməyən nəhəng bir hərəkətdir. Cəmiyyətin, yəqin ki, bu qazma işindən xəbəri olmur: bu iş onun üzərində iz buraxmadan iç tərəfini alt-üst edir. Nə qədər ki, yeraltı təbəqə var, bir o qədər də, müxtəlif iş və müxtəlif mədənlər vardır. Bu dərin mədənlər ocaqlarından nə çıxarırlar? Gələcək!

Mədənlər dərin olduqca qazmaçılar da bir o qədər əsrarəngiz olurlar. Onların əməyi ictimai fəlsəfə ilə müəyyən edilə bilən səviyyəyə qədər faydalıdır; bu səviyyədən kənara çıxdıqda çəkilən bu əməyin fayda gətirməsi şübhəli olur, o heç fayda da gətirmir; daha aşağıda bu, təhlükəli olur. Müəyyən dərinlikdə bu gizli boşluqlara daha mədəniyyət ruhu nüfuz etmir; insan nəfəs ala biləcəyi həddə aşılmışdır; buradan yırtıcılar aləmi başlayır.

Pilləkən əcaib pillələrlə aşağı enir, hər meydança yeni pilləyə uyğun olur; burada fəlsəfə əsaslanıla bilər; burada biz fəlsəfə əməkçilərindən birinə rast gəlirik. Bunlar bəzən yüksək, bəzən də iyrenc mənəviyyətli adamlar olur. Yan Qusdan bir pillə aşağıda Lüterdir; Lüterin altında Dekart, Dekartın altında Volter; Volterin altında Kondorse; Kondorsenin altında Robespyer; Robespyerin altında Marat; Maratın altında Babef. Bu qayda ilə davam edir. Daha aşağıda, aydın olmayan şeyləri gözə görünməyən şeylərdən ayıran nöqtədə başqa dumanlı şeylər tutqun halda nəzərə çarpır: bunlar, bəlkə də, hələ doğulmamış adamlardır. Keçmişin kölgələri teyflərdir, gələcəyin kölgələri sürfələr. Bizim fikrimiz hələ onları aydın görə bilmir. Gələcəyin embrioloji inkişafı – filosofun gözüne görünən xəyallardan biridir.

Bütün aləm bir toxumluq, bir rüşeym şəklindədir – nə qərribə surətlər!

Sen-Simon, Ouen, Furye – onlar da yan yollardandır!

Gələcəyin bütün bu yeraltı kəşfiyyatçıları özlərini tək-tək hesab etsələr də, əslində, belə deyil; onları özlərinə məlum olmayan, gözə görünməyən qərribə bir zəncir bir-birinə bağlayır, lakin onların əməyi, heç şübhəsiz, çox müxtəlifdir: onlardan bəzisi zəif işıqla, bəzisi alovlanma-aldovlanma yanır, bu zəif işıq alovla kəskin ziddiyyət təşkil edir. Onların içərisində cənnət kimi işıqlı olanlar da, faciəli bir tutqunluğa tutulmuş olanlar da var! Lakin bu fərq nə şəkildə olsa da, bütün bu zəhmətkeşlərin ən böyüyündən tutmuş ən kiçiyinə kimi, ən ağıllısından tutmuş ən ağılsızına kimi, ümumi bir cəhət vardır, o da öz mənfəətlərini güdməməkdir. Marat da İsa kimi öz-özünü unudur. Onlar özlərinə etinasızlıq edirlər, özlərindən uzaqlaşirlar, özləri haqqında düşünmürlər. Onlar özlərindən xaricdə olan nəşə bir şey görürlər. Onların gözləri açıqdır, bu gözlər həqiqət axtarır. Onlardan bəzisinin gözündə bütün göyün işığı əks olunur; bəzisinin baxışı əcaib olsa da, bu baxışın dərinliyində namütənahiliyin işığı sayrışır. Kimdə ki, belə bir xüsusiyyət var, kimin ki baxışı ulduz baxışıdır, nə etmiş olsa da, qarşısında diz çökün.

Zülmət dolu baxışda ayrı xüsusiyyət var.

Şər ondan başlayır. Kimin ki baxışlarında boşluq gördünüz fikirləşin, ondan qorxun. İctimai quruluşun şərli qazmaçıları da vardır.

Bir hədd var, bu həddədən sonra aşağı enmək dəfn olunmaqdır, orada işıq sönür.

Bütün bu sadələşdirmə şaxtalarından, bütün bu yeraltı qalereyalardan, tərəqqinin və utopiyanın bütün bu hədsiz-hesabsız qan dövrəni sistemindən çox-çox aşağıda, torpaqda, Maratdan aşağıda, çox-çox aşağıda, sonuncu bir lağım yolu vardır, buradan yuxarı laylara rabitə yolu yoxdur. Bura

dəhşətli yerdir. Bu, həmin yerdir ki, biz ona “aşağı trüm” demişdik. Bu, qəbir zülmətdir. Bu, korlar mağarasıdır. İnfəril.
Bundan sonra uçurum başlayır.

İKİNCİ FƏSİL.

Cəmiyyətin lap dibi.

Burada öz xeyrini güdməyə son qoyulur. Burada İblisin surəti tutqun şəkildə görünməyə başlayır. Burada hər kəs özü üçün çalışır. Gözsüz “mənlik” nərildəyir, axtarır, əli ilə yoxlayır, gəmirir. İctimai quruluşun Uqolinosu bu uçuruma salınmışdır.

Vəhşi heyvana, teyfə bənzəyən yırtıcı şeylər bu mağarada avara-avara dolaşır; dünyanın tərəqqisi onları maraqlandırmır; belə bir məfhum, belə bir söz onlara məlum deyil; onlar öz qarınlarının qayğısına qalırlar. Bunlar ağılsız məxluqdu. Onların daxilində üzüntülü bir boşluq var. Onların iki anası var, ikisi də ögey anadır: bunun biri – cəhalət, bir – səfalətdir. Onların öz cilovdarı var – bu, ehtiyacdır, bütün arzuların əvəzində bircə arzuları var – doyunca yemək arzusu! Onlar heyvancasına qarınquludurlar, yəni yırtıcıdırlar; lakin bu yırtıcılıq ütəlgi quşun yırtıcılığı deyil, pələng yırtıcılığıdır. İztirab bu qanıçən vəhşiləri cinayətə sövq edir. Zülmətin məşum, sarsıdıcı nəticəsi, məntiqi belədir. Aşağı trümdə sürünənlərin hay-küyü zülm edilən ruhun etirazı deyil; bu – cismin qiyamıdır. Burada insan dönüb əjdaha olur. Aclıqdan, susuzluqdan üzülmək, əzab çəkmək başlanğıc nöqtə bax, budur! Zülmətin Knyazı olmaq – son nöqtə də, bax, budur. Belə zirzəmilərdən Lasnerlər çıxar.

Oxucular bu yaxında, dördüncü kitabda üst mədənin şöbələrindən biri ilə – onun nəhəng siyasət, inqilab, fəlsəfə şaxtaları ilə tanış olmuşdur. Orada, necə ki biz demişdik, hər şey yüksəkdir, təmizdir, ləyaqətlidir, düzdür. Söz yox, orada da səhv ola bilər; səhv olur da; lakin orada ən böyük yanılmazlar da nəcibanədir, çünki bu yanılmazlarda qəhrəmanlıq var. Orada görülən bütün işlərin ümumi bir adı var: bu ad – tərəqqidir.

İndi ayrı dərinliklərə baxmaq vaxtı gəlmişdir: bu dərinlik rəzalət dərinliyidir.

Biz deyirik: nə qədər ki, cəmiyyətin altında, çox-çox dərinlikdə, Şərin böyük mağarası var, o vaxta qədər nadanlıq zülməti dağılmayacaq!

Bu mağara o biri mağaralardan dərinədir, bütün mağaralara düşməndir. Burada yalnız amansız nifrət hökmfərmədir. Burada filosofa rast gəlmək olmaz. Burada bıçaq heç vaxt qələm ucunu yonmamışdır. Burada qaralığa nəcib mürəkkəb qaralığına bənzəmir. Bu qübbə altında əsəbi halda bükülən cinayətkar barmaqlar heç vaxt kitab vərəqləməmiş, qəzet açmamış. Kartuşun nəzərində Babef istismarçısıdır; Şinderhannesin nəzərində Marat aristokratdır. Bu mağaranın bircə məqsədi var: hər şeyi viran etmək!

Hər şeyi! O cümlədən, onun nifrət etdiyi yuxarı mədənləri də! Bu mağara öz iyrənc hərəkətlərlə nəinki müasir ictimai quruluşu sarsıdır; o fəlsəfəni də sarsıdır, elmi də sarsıdır, hüququ da sarsıdır, insan fikrini də sarsıdır; o, mədəniyyətə, inqilaba, tərəqqiyə ziyan yetirir. Onun adı nədir? Onun adı oğurluqdur, fahişəlikdir, cinayətdir, adam öldürməkdir. O, qaranlıqdır, o, hərəmərclik arzusundadır. Onun sütunları nadanlığa əsaslanır.

Bütün yuxarı təbəqələrin də bircə arzusu var - aşağı təbəqəni məhv etmək! Fəlsəfə və mədəniyyət də bütün qüvvəsilə, bütün vasitələrlə həm hal-hazırkı həyatı yaxşılaşdırmaq, həm də ideya üzərində düşünmək yolu ilə bu məqsədə doğru hərəkət edir. Nadanlıq zağasını dağıdın, bununla siz porsuğu – Cinayəti məhv edərsiniz!

Söylədiklərimizə qısaca yekun vuraq. Yeganə ictimai təhlükə – Zülmətdir.

Bəşəriyyət – eyniyyətdir. Bütün insanlar eyni torpaqdan yaranmışdır. Hamının taleyi, hər halda, burada - Yer üzündə – birdir. Doğulan kimi hamı eyni zülmət içində olur, həyata gəldikdən sonra hamının bədəni pozulur, öləndən sonra da hamı torpaq olur. Lakin insan palçıqına qarışdırılmış nadanlıq bu palçığı qaraldır. Bu silinməyən qara insanın daxilinə nüfuz edir, orada Şər olur.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Babet, Tüfeyli, Gecəquşu, Monparnas.

1830-cu ildən 1835-ci ilə kimi Parisin “aşağı trüm”ünü – Gecəquşu, Tüfeyli, Babet və Monparnas adlı dörd quldur idarə edirdi.

Tüfeyli, cəmiyyətin tör-töküntüsü Herkules idi. Arş-Marion əxlaqsızlar yuvası onun zağası idi. Onun altı fut boyu, daş kimi köks qəfəsi, dəmir kimi bazusu vardı; nəfəs alması dərə küləyi, bədəni azman bədəni, başı – quş başı kimi idi. Elə bil ki, o, tik şalvar, plis bluz geymiş Farnezli Herkulesdi: bədəninin quruluşu ilə bu heykəli xatırladırdı; baxanda deyirdin ki, əjdahaları məhv edə bilər; o özü də bu əjdahalardan biri olmağı daha münasib görmüşdü. Onun alını dar, yanaq sümüyü enli, saçı sərt və qısa idi; yaşı qırxdan az olsa da, gözlərinin ətrafında qırıqlar əmələ gəlmişdi; üzünü tük basmışdı, deyirdin bu saqqal deyil, donuz tüküdür – onun siması belə idi. Onun əzələləri işləmək arzusunda idi, lakin küt beyni işləmək istəmirdi. Bu adam boş-boşuna itib gedən nəhəng bir qüvvə idi. O işsizlikdən qatil olmuşdu. Belə hesab edirdilər ki, o, mələzdirdi. Marşal Brünün öldürülməsində, bəlkə, o da iştirak etmişdi, çünki o, 1815-ci ildə Avinyonda hərbçilik edirdi. Belə bir təcrübədən sonra o, quldur oldu.

Yüngül bədənli Babet bu nəhəng bədənli Tüfeylinin tamamilə əksini təşkil edirdi. Babet arıqdı, ağıllı idi. Şəffafdı, amma daxilinə nüfuz etmək olmurdu. Bədəni elə idi ki, deyirdin, bu tərəfindən baxsan o tərəfi görünər, amma göz bəbəkləri fikrini gizləyirdi. O, özünü “kimyaçı” adlandırır. Vaxtı ilə o, Bobeş canbazxanasının carçısı, Bobinonun yanında kloun olmuşdu. Sen-Migeldə məzhəki pyeslərdə iştirak etmişdi. Əlindən hər iş gəlirdi. Çoxdanışandı. Öz təbəssümünə, əl-qol hərəkətinə mənə verməyi bacarırdı. Meydanlarda “dövlət başçılarının” gips büstlərini, şəkillərini satmaqla, həm də diş çəkməklə məşğul olmuşdu. Elə bir vaxt da olmuşdu ki, yarmarkalarda cürbəcür eybəcər adamları göstərib pul yığmışdı, fərqlənən sahibi olmuşdu; fərqləndə onun qulaqbatırıcı borusu və elanı vardı; elanda bu sözlər yazılmışdı: “Babet mahir diş həkimidir, elmlər akademiyasını üzvüdür, metal və metaloidlər üzərində təcrübə aparır, həm də diş çəkir, başqa peşəkarlar tərəfindən buraxılmış diş kötüklərini də çıxarır. Qiyməti: bir diş – bir frank əlli santim; iki diş – iki frank; üç diş – iki frank əlli santim. Fərsətdən istifadə edin” (Bu “fərsətdən istifadə edin” sözünün mənası bu idi - mümkün qədər çoxlu diş çıxartdırmağa tələsin). Bir zamanlar o evlənmiş, çoxlu uşaq da əkib törətmişdi. Ancaq bu arvadla uşaqlar necə olmuşdu, onların başına nə gəlmişdi – qətiyyətlə xəbəri yox idi. Ailəsinə bir burun yaylığı kimi haradasa itirmişdi. Babet qəzet oxuyurdu. Onu əhatə edən nadanlıq aləmində bu, müstəsna bir şeydir. Vaxtı ilə o öz ailəsilə fərqləndə köçəri həyat keçirərkən “İxbar”da bir məqalədə oxumuşdu ki, bir arvad buzov sifətli uşaq doğmuşdur, uşaq da tamamilə sağ-salamatdır, yaşayır. O, həyəcanla demişdi: “Xoşbəxtliyə baxırsanmı?! Mənim də arvadım, bax, belə bir uşaq doğsaydı nə olardı!”

Sonralar o, “Parisi ələ almaq” üçün bütün bu peşələri atdı. “Parisi ələ almaq” sözü onun öz ifadəsidir.

O “Gecəquşu” deyilən kim idi? Gecənin özü idi. Meydana çıxmaq üçün o, zülmətin göyü qaraltmasını gözləyirdi. Axşam o öz zağasından çıxar, səhər açılana yaxın yenə ora girərdi. Onun bu zağası hara idi? Heç kəs bunu bilmirdi. Hətta lap qaranlıq olanda da, o öz yoldaşları ilə danışanda dalını onlara çevirirdi. Onun adı, doğrudanmı, “Gecəquşu” idi? Xeyr. Özü demişdi: “Mənim adım Heçnədir”. Onun yanında kibrit yandırsaydılar, o, maskasını üzünə taxardı. Hələ üstəlik də qarnında danışardı. Babet deyirdi: “O, iki səslə Gecəquşudur”. Gecəquşu əsrarəngiz, ələkeçməz, dəhşətli bir adamdı. Heç kəs onun əsil adı olub-olmadığını qəti deyə bilməzdi! Gecəquşu onun ləqəbi idi; heç kəs onun səsi olduğunu da deyə bilməzdi: o, çox vaxt ağzı ilə deyil, qarnı ilə danışardı; hətta heç kəs onun üzü olduğunu da qəti deyə bilməzdi: onun üzünü ancaq maskada görmək olardı. O, birdən yox olurdu, sanki, havada əriyirdi; birdən də görünürdü, sanki, yerdən çıxırdı.

Bunların içində Monparnas, doğrudan da, ən məşum sima idi. O hələ lap uşaqdı, heç iyirmi yaşı da tamam olmamışdı. Üzü qəşəngdi; dodaqları albalı kimi idi; saçları qara və gözəldi; gözlərində bahar cilvələndirdi. Lakin o, özündə bütün qəbahətləri təcəssüm etdirirdi, hər cür cinayət

işlətməyə qabildi. Pislik onun daxilində həzm olaraq, onda daha pis şeylərə həvəs oyadırdı. O, qamenlikdən başlamışdı, böyüyüb küçələrdə haramzadəlik etmişdi, bundan da ötüb quldur olmuşdu. Bu xoşsifətli, bu qız kimi zərif, incə, şux hərəkətli, xumar baxışlı, qüvvətli, amansız gəncin peşəsi talan etmək, adam öldürməkdir. Birçəyi görünsün deyə, şlyapası 1829-cu il dəbi üzrə sol tərəfdən qatlanmışdı. O, lap təzə olmasa da, çox gözəl biçimli redinqot geymişdi. Monparnas modda olan səyyar bir şəkildi, ancaq bu şəkil səfalətdən çıxma bilmirdi, adam öldürməklə məşğuldu. Onu cinayətə sövq edən yeganə şey dəblə geyinmək həvəsi idi. İlk dəfə Monparnasa “Nə gözəl oğlandır!” – deyə söz atan yüngül əxlaqlı bir qız onun qəlbinə lənət damğası vurmuş, bu Qabili döndərmiş. Həbil etmişdi. O, özünü gözəl hesab edərək, şıq geyinmək arzusuna da düşmüşdü. Şıqlığın da birinci tələbi işləməmək, boş-boş gəzməkdir; yoxsulun işləməməsi, boş-boş gəzməsi cinayətə doğru gedən yoldur. Monparnas kimi camaatı dəhşətə salan quldur çox az tapılar. Hələ on səkkiz yaşı olanda bir neçə adam öldürmüşdü. Bu alçağın qaranlıq yolunda qan gölməçəsi içində əl-qolunu ataraq üzü üstə sərilib qalan adam az olmamışdı. Saçını burmalatdıran, başına pamada sürtən, ustalıqla qalstuk bağlayan, kastetini cibində gəzdirən, ilgəyinə gül taxan, həmişə bulvar qızlarının pıçıldaşaraq heyvətlə bir-birinə göstərdikləri bu incəbel quldur, yeraltı dünyasının bu “modabazı” belə bir adamdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Quldur dəstəsinin tərkibi.

Bu dörd quldur bir növ Proteyə bənzəyirdi: onlar “alov, ağac, su şəklini alaraq”, bir-birindən ləqəb və hiylə öyrənərək, öz kölgələrində gizlənərək, bir-birinə gizlin və daldalanacaq yer verərək, maskaradda qoyma burun necə asanca götürülürsə elə də asanlıqla öz şəxsiyyətlərindən azad olaraq, gah vahid bir şey şəklinə görülməyə biləcək dərəcədə kiçilərək, gah da Koko-Lukurun belə gözünə böyük dəstə şəklinə görülməyə biləcək dərəcədə böyüyərək, polis işçilərinin əlindən sivişir, Vidkonun həyasız nəzərindən yayınmağa çalışırdılar.

Bu dördlüyü dörd adamdan ibarət bir dəstə hesab etmək olmazdı: bu, Parisdə cəsarətlə əməliyyat aparan dördbaşı əsrarəngiz quldurdu, bu, insan cəmiyyəti binası altında qazılmış sərdabədə yerləşən nəhəng bir şər polipi idi.

Babet, Tüfeyli, Gecəquşu və Monparnas qurduqları geniş yeraltı rabitələrdən istifadə edirdilər, Sena departamentində baş verən bütün cinayətlər onların əlindən gəlib keçirdi. Onlar, sanki, birdən yer altından çıxaraq, yoldan keçənlərə divan tuturdular. Bu sahədə yeniliklər ixtira edənlər, cinayət işləmək istəyən adamlar öz niyyətlərini yerinə yetirmək üçün onlara müraciət edirdilər. Bu dörd yaramaza plan vermək kifayət idi, “Tamaşa verməyi” onlar öz üzərinə götürürdülər. Faciənin ssenarisini özləri hazırlayırdılar. Necə bir cinayət olur olsun, bunu yerinə yetirmək üçün köməyə ehtiyac görülsə, məsələ lazımınca faydalı olsa, onlar kifayət qədər, həm də işəyarayan adam tapmaqda çətinlik çəkmirdilər. Cinayəti hazırlarkən adam çatışmayan yerdə öz yoldaşlarını işə cəlb edirdilər. Onlar quldurlar yuvasında düzəldilmiş faciələrdə bütün rolları yerinə yetirmək üçün zülmət aktyorları truppası saxlayırdılar.

Onlar adətən qaranlıq düşəndə (meydana çıxdıqları vaxt da bu zaman olardı) Salpetriyer xəstəxanasına yaxın boş bir yerdə yığışardılar. Orada məsləhətləşirdilər. Onların ixtiyarında on iki saat qaranlıq vardı. Bu qaranlıqdan daha səmərəli istifadə etməyi müzakirə edirdilər.

Bu dörd quldurun işgüzar yoldaşlığı yeraltı dünyasında “Xoruz banı” adı ilə məşhur idi. Get-gedə unudulmaqda olan köhnə, gözəl, canlı xalq dilində “canavarın it hesab edildiyi vaxt” deyərkən alaqaranlıq nəzərdə tutulduğu kimi, “Xoruz banı” deyərkən səhərə yaxın bir vaxt nəzərdə tutulur. “Xoruz banı” ləqəbi, görünür, quldurların gecə işləri qurtardığı vaxtdan meydana gəlmişdir, çünki səhər açılarda teyflər yox olur, talançılar da qaçıb dağılır. Onları bu ləqəblə tanıyırdılar. Bir gün məhkəmə sədri həbsxanaya gəlir, Lasneri baş verən bir cinayət haqqında sorğu-sual edir: Lasner cinayət işlədiyini boynuna almaq istəməmiş. Sədr “Bəs bunu kim etmişdir?” soruşanda Lasner ona - məhkəmə sədrinə qərribə görünən, lakin hər polis işçisi üçün aydın olan belə bir cavab verir: “Bəlkə, “Xoruz banı” etmişdir”.

Pyestin mündəricəsini bəzən orada iştirak edənlərlə təyin etmək olar; bu qayda ilə də quldurlar dəstəsi haqqında orada iştirak edənlərin adını çəkməklə düzgün təsəvvür əldə etmək mümkündür. “Xoruz banı” quldur dəstəsində iştirak edənlərin başlıcalarına belə ləqəblər verilmişdi – bu ləqəblər xüsusi siyahılarda qalmışdır:

Qarmaq, ona Bahari də deyərtilər, Həşərat da.

Deyingən (bütün bir deyingənlər sülaləsi vardı, biz yenə də onlardan bəhs edəcəyik).

Kəlmə, daş yolu fəhləsi, romanda biz ona əvvəllər rast gəlmişik.

Dul arvad.

Finister.

Homer Oqü, zənci.

Vaxt-ver.

Məlumat.

Fauntleroy, ona Gülüstan da deyərtilər.

Özünüöyən, cəzasını çəkmiş katorqa dustağı.

Yolağacı, ona cənab Düpon da deyərtilər.

Cənub səddi.

Qaratoyuq.

Karmanyolçu.

Sələmçi, ona Bizarro da deyərtilər.

Krujevaçı.

Kəllə-mayallaq.

Yarım-liard, ona İki milyard da deyərtilər.

Və sairə və sairə.

Biz o birilərinin adını çəkmirik, lakin onlar heç də bu birilərdən geri qalmırlar. Bu adamların öz siması var. Bunlar ayrı-ayrı şəxsləri deyil, tipləri göstərir. Bu ləqəblərdən hər biri mədəniyyət mağarasına suvaşan iyrənc yosunların müxtəlif şəkillərindən birinə uyğundur.

Əsl simalarında görünmək istəməyən bu adamlar küçədə rast gəldiyimiz adamlardan deyil. Onlar gecə gördükləri qanlı işdən sonra hava işıqlananda gah əhəngyandırılan çuxurlarda, gah Monmartrıya Monruj adlı vaxtıyla daş karxanası olan yerlərdə, gah da çirkab kanallarında yatıb yuxularını alırdılar. Yer in altına soxulurdular.

Bu adamlar necə oldu? Onlar indi də yaşayır. Onlar həmişə yaşamışlar. Hələ Horatsi onlardan bəhs etmişdir. “Ambubaiarum collegia, pharमारopolae, mendici mimae”¹. Nə qədər ki, cəmiyyət belədir, onlar indi olduğu kimi də qalacaqdır. Onlar həmişə öz zirzəmilərinin qaranlıq qübbəsi altında ora sızan ictimai çirkabdan meydana gəlirlər. Bu teyflər həmişə eyni mahiyyətdə, ancaq yeni adda, yeni dəridə geri qayıdırlar.

Onlar ayrılıqda məhv edilsə də nəsil qalır.

Onlar hamısı eyni xassəyə malikdir. Onlar dilənçidən tutmuş quldura kimi, öz cinslərinin təmizliyini mühafizə edirlər. Onlar cibdə pul kisəsi, jiletə saat olduğunu duyur, sanki, iy bilirlər. Onlar qızılla gümüşün qoxusunu bir-birindən ayırırlar. Yolla gedən adamların içərisində elə sadə görünüşlü şəxslər olur ki, deyirsən, onları soymamaq günah olardı. Belə adamları onlar səbrlə güdürlər. Lakin əcnəbilərə, ya əyalətdən gələn adamlara rast gəldikdə hörümçək kimi diksinirlər. Kim onlara gecəyarısı boş bulvarda təsadüfən rast gəlsə, ya onları bir balaca görsə, qorxuya düşür, onların zəhmi basır. Adama elə gəlir ki, onlar insan deyil, canlanmış insan şəklini almış dumandır. Elə güman etmək olar ki, onlar gecə ilə bir vəhdət təşkil edirlər, onun ayrılmaz hissəsidirlər; onların ruhu zülmətdir, başqa ruhları yoxdur, ancaq bir anlığa, bir neçə dəqiqə keçirdikləri dəhşətli həyat üçün zülmətdən ayrılmışlar.

Bu yırtıcıları məhv etmək üçün nə lazımdır? İşıq. İşıq axını! Heç bir yarasa səhər şəfəqinə dözə bilmir. Elə isə ictimai mağaranı işıqla doldurun, işıqla!

BİRİNCİ FƏSİL.

Marius şlyapalı qızı axtararkən
furajkalı kişiylə rast gəlir.

Yay keçdi, payız getdi, qış girdi. Nə “Cənab Ağ”, nə də qız bircə dəfə də olsa Lüksemburq bağına gəldi. İndi Mariusu ancaq bir fikir məşğul etmişdi: məftun olduğu o gözəl qızı bir də necə görsün! O vaxtdan bəri qızı axtarırdı, hər yerdə axtarırdı, ancaq tapa bilmirdi. İndi o daha əvvəlki vəcdli-həyəcanlı xəyalpərəst, əyilməz, odlu, qəti hərəkətli Marius deyildi; o Marius ki taleyə qarşı cəsarətlə meydan oxuyardı, o Marius ki plan üstədən plan qurardı; o Marius ki fikri cürbəcür məsələlərlə, layihələrlə, vüqarlı düşüncələrlə, ideyalarla, arzularla dolu olardı; indi o, yiyəsini itirmiş itə oxşayırdı. Onu ağır kədər bürümüşdü. Hər şey bitmişdi; iş onun zəhləsini tökmüşdü, gəzintilər yormuşdu, təklif usandırmışdı. Əvvəllər cürbəcür şəkillərlə, rənglərlə, səslərlə, hakimənə məsləhətlərlə, nəsihətlərlə, adamı cəzb edən üfüqlərlə, ənginliklərlə dolu olan ucsuz-bucaqsız təbiət indi onun nəzərində bomboşdu. Ona elə gəlirdi ki, hər şey məhv olmuşdur. O yenə də əvvəlki kimi düşüncəyə dalırdı, çünki buna adət etmişdi; ancaq düşüncə ona daha fərəh vermirdi. Fikirilər ara vermədən ona nələr pıçıldasa da, o, tutqun halda bu pıçılıtlara belə cavab verirdi: “Bu axı nəyə lazımdır?”

O, özünü bol-bol danlayırdı: “Mən axı niyə onu ötürmək fikrinə düşdüm? Bircə elə onu görməklə mən nə qədər xoşbəxt idim! O, mənə baxırdı; bundan da böyük səadət olardı mı? O, elə bil ki, mənə sevirdi. Bundan da böyük bir şey arzu oluna bilərdimi? Mənə daha nə lazımdı? Axı bundan artıq bir şey ola da bilməzdi. Mən mənasız iş tutdum. Bu, mənim təqsirimdir...” Bu cür o, çox şeylər düşünürdü. Marius Kurfeyraka heç bir şey söyləməzdi, onun xasiyyəti belə idi; amma Kurfeyrak bəzi şeyləri duyurdu – bu da ona xas olan bir şeydi; o əvvəl öz dostunu qıza vurulduğu üçün tərifləyirdi, eyni zamanda, buna heyrət edirdi. Lakin Mariusun çox qəm-qüssə içində olduğunu görüb, nəhayət, ona dedi: “Hər şey aydındır, sən özünü beyinsiz heyvan kimi idarə eləmişən. Bircə gəl Şomyerə gedək!”

Bir gün o, günəşli sentyabr gününə arxayın olaraq, Kurfeyrakla Bossüeyə və Qranterə icazə verdi ki, onu Soya bala aparsınlar: o ümid edirdi ki – adamın ağına hər şey gələmiş – bəlkə də, qıza rast gəldi. Məlum şeydir ki, Marius axtardığını orada tapmadı. Qranter dodaqaltı donquldanaraq deyirdi: “İtirilmiş arvadları burada tapmayanda, daha harada tapmaq olar?”

Marius dostlarını balda qoyub, yorğun və acıqlı halda, təkbaşına, piyada evinə qayıtdı. Ağzına kimi adam dolu “şanapipiklər” qulaqbatırıcı bir gurultu ilə, toz qopara-qopara onun yanından ötüb keçir, şənlikdən qayıdan camaat şən nəğmələr oxuyurdu. Amma Marius dərin məyusluq içində idi; o, intizar dolu kədərli baxışlarla qaranlığa baxır, yol qırağında bitən fındıq ağaclarının tünd-acı qoxusunu sərinlənmək üçün ehtirasla sinəsinə çəkirdi.

Marius yenə də tək yaşamağa, get-gedə daha çox qapalı həyat keçirməyə başladı. O, özünü itirmişdi, qəm-qüssə onu bürümüşdü, bütün qəlbi sevgi iztirabı ilə qovrulurdu, bu vəziyyəti ilə o, tələyə düşmüş qurd kimi dərd içində çırpınırdı; sevgidən kütləşərək, hər yerdə ancaq itirdiyini axtarırdı.

Bir gün təsadüf ona çox qəribə təsir bağışladı. Əlillər bulvarına çıxan kiçik küçələrdən birində, uzun günlüklü furajka qoymuş, fəhlə paltar geymiş bir kişiylə rast gəldi: onun qar kimi ağ saçları furajkasının altından çıxmışdı. Bu ağ saçın gözəlliyi Mariusu heyrətə saldı, o, diqqətlə bu adama baxdı. Ağsaçlı adam yolla ağır-ağır gedirdi, sanki, o, dərin fikrə dalmışdı. Nə qədər qəribə də görünsə, ona elə gəldi ki, qarşısındakı “Cənab Ağ”dır. Saçı eynən onun saçları idi, furajkasının altından üzünü nə qədər görmək mümkündürsə, deyirdin, eynən onun üzüdür, yerləşdiyi də eynən onun yerləşdiyi, ancaq bu yerləşdiyi daha artıq yorğunluq duyulurdu. Bəs, o, fəhlə paltar niyə geymişdi? Bu nə deməkdir? Paltarını dəyişməkdə onun məqsədi nə idi? Marius buna çox təəccüb etdi. Düşüncəsindən ayrılanda onun ilk arzusu bu oldu ki, bu naməlum adamın ardınca getsin: kim bilir, bəlkə, o, uzun axtarışlardan sonra, nəhayət, onların əsl izinə düşmüşdü... hər halda, bu adama yaxından baxmaq, məsələni aydınlaşdırmaq lazımdı. Lakin bu fikir onun ağına çox gec gəldi: o adam gözdən itmişdi, yan küçələrdən birinə getmişdi, Marius onu tapa bilmədi. Bu

təsadüf Mariusu bir neçə gün məşğul etdi, sonra hafizəsindən silinib getdi. O, öz-özünə deyirdi: “Yəqin, bu adi bir bənzəyişdi”.

İKİNCİ FƏSİL.

Tapılan məktub.

Marius yenə də Qorbonun daxmasında yaşayırdı. Orada heç kəs onun diqqətini cəlb etmirdi. Burası da var ki, Qorbonun daxmasında ondan və vaxtı ilə mənzil kirayəsini verdiyi jondretlərdən başqa ayrı bir kirayənişin qalmamışdı. Marius hələ macal tapıb nə Jondretin özü ilə, nə arvadı ilə, nə də qızları ilə tanış ola bilmişdi. Evdə yaşayan başqa kirayənişilər ya köçüb getmişdilər, ya ölmüşdülər, ya da mənzil kirayəsini vermədikləri üçün evdən çıxarılmışdılar. Bir dəfə, elə həmin qışda, günortadan sonra bir anlığa gün çıxdı; onda fevralın ikisi, Sretenye bayramı günü idi; altı həftəlik soyuqlar olacağını xəbər verən bu hiyləgər günəş Matye Lensberqə ilham vermiş, ona aşağıdakı beyti yazdırmışdı, bu beyt sonralar lap klassik bir şey olmuşdu:

Qoy günəş parlasın, nurunu saçsın.
Ayı mağaraya sürünsün, qaçsın.

Marius zağasından yenidən çıxırdı. Qaş qaralırdı. Nahar vaxtı idi, əfsus ki, ən ideal sevgilərin də çatışmayan cəhəti var – bəli, yenə də nahar eləmək lazımdı.

Marius öz otağından çıxdı; Deyingən qarı elə bu zaman lap onun qapısı qabağında yer süpürə-süpürə bu mühüm sözləri söyləyirdi:

– İndi ucuz olan nədir? Hər şey bahadır. Təkcə dərd ucuzdur. Bax, bu dərdi lap havayıca alarsan! Marius ağır-ağır bulvarla yuxarı, qarovulxanaya sarı qalxır, Sen-Jak küçəsinə tərəf gedir, başını aşağı salaraq düşünürdü.

Birdən alaqaranlıq içində kiminsə onu itələdiyini hiss etdi. Dönüb baxanda cındır geyimli iki qız gördü: onlardan biri ucaboy, arıq, o birisi balacaboylu idi; qızlar yüyürə-yüyürə, tənənfəs onun yanından ötüb keçirdilər, elə bil ki, qorxa-qorxa qaçırdılar; onlar Mariusu görmədikləri üçün ona toxunmuşdular. Qaş qaralsa da, Marius onların göyə çalan solğun üzünü, açılıb tökülmüş qarışıq saçını, əyilmiş ləcəyini, cırılmış yubkasını, yalın ayağını gördü. Onlar yüyürə-yüyürə bir-birilə danışdı. Ucaboylu qız boğuş səslə deyirdi:

– Tulalar gəldi. Az qalmışdı ki, məni tutsunlar.

O biri qız:

– Mən onları gördüm, – dedi, – elə götürüldüm! Elə götürüldüm!

Marius bu məşum küçə danışığından bildi ki, jandarmlar, ya polis nəfəri qızları az qala tutacaqmış, qızlar güclə qaçıb canlarını qurtarmışlar.

Qızlar Mariusun arxa tərəfində, bulvar ağaclarının altında, bir parça ağ ləkə kimi nəzərə çarparaq, bir anda gözdən itdilər.

Marius bir anlığa dayandı.

Sonra getmək istəyəndə ayaqları altında boz rəngli, balaca bir zərf gördü. Əyilib zərfi götürdü.

Bu, konvertə oxşayırdı, görünür, içində kağız vardı.

Düşünərək öz-özünə dedi: “Görünür, o bədbəxt qızlardan düşüb!”

Qayıdıb qızları çağırırdı, cavab verən olmadı; bu qərara gəldi ki, yəqin, onlar uzaqlaşmışlar; zərfi cibinə qoyub, nahar eləməyə getdi.

Yolda, Muftar küçəsinin dar bir yerində, qara örtük altında bir uşaq tabutu gördü; tabut üç stul üstünə qoyulmuşdu, üstündə də bir şam yanırdı. Alaqaranlıqda qarşısına çıxan iki qız onun yadına düşdü.

“Yazıq balalar! – deyə düşündü, – sizin üçün öz balalarınızın ölümünü görməkdən daha kədərli şeylər vardır: bu da onları pis yolda görməkdir!”

Onun qəmgin düşüncələrini pozan bu kölgələr hafizəsindən silindi, o, yenə də adət etdiyi kədərinə daldı. O, yenə də açıq havada, parlaq günəş altında, Lüksemburq bağının gözəl ağacları arasında altı aylıq sevgini və xoşbəxt günlərini xatırladı.

O, öz-özünə deyirdi:

– Gör mən nə günlərə qaldım! İndi də mənim qabağıma qız çıxır, ancaq əvvəllər mənə mələklər rast gəlirdi, indi ifritələr rast gəlir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Dördüzlü.

Marius axşam soyunub yatanda bulvardan tapdığı zərf sürtükünün cibində əlinə toxundu. Zərf onun lap yadından çıxmışdı. O, belə qərara gəldi ki, zərfi açıb oxusun: əgər zərf, doğrudan da, qızlarınsa, bəlkə, ünvanları kağızda yazılmış oldu; hər halda, sahibinə qaytarmaq üçün orada bir məlumat olar.

Marius zərfi açdı.

Zərfin ağzı yapışdırılmamışdı, içindəki məktubların da ağzı açıqdı. Burada dörd məktub vardı. Hər məktubun üstündə kimə çatacağı yazılmışdı.

Məktubun dördündən də pis tütün qoxusu gəlirdi.

Birinci məktubun üstündə belə bir ünvan yazılmışdı: “Hörmətli və ismətli xanım de markiz Qrüşerə, deputatlar palatası qabağındakı meydanda ev №...”

Marius düşündü ki, bəlkə, məktubda mənə lazım olan məlumat tapdım, birdə ki, məktubun ağzı yapışdırılmamışdı, bunu oxumaq qəbahət hesab edilməz.

“Hörmətli xanım, markiza!

Şəfqət və mərhəmət xeyirxahlığı o xeyirxahlıqdır ki, cəmiyyəti başqa hər bir xeyirxahlıqdan daha möhkəm birləşdirir. Xristian hissləri ilə qəlbinizi doldurun, sədaqətin və müqəddəs ligitimizmi işinin qurbanı olan fəlakətəzadə bir ispaniyalıya rəhmedici nəzər salın: həmin bu ligitimizm üstündə o öz qanını tökmüş, bütün var-yoxunu və başqa hər şeyini vermiş ki, bu işi müdafiə etsin, indi isə o, dəhşətli yoxsulluq içindədir. O, şübhə etmir ki, Siz cənabları ona kömək etməkdən çəkinməzsiz, təhsil və tərbiyə görmüş, bədənində çox-çox yara yeri olan nəcib bir hərbi adam üçün son dərəcə ağır olan güzəranı yüngülləşdirməyi arzu edərsiniz. İnsanpərvərliyin Sizi ruhlandıracağını, həm də Sizin hüsntəvəccöh göstərəcəyinizi qabaqcadan nəzərdə tuturam, zira xanım markiza belə bədbəxt camaata həmişə hüsntəvəccöh göstərir. Əminəm ki, bizim xahişimiz yerdə qalmayacaq və bizim minnətdarlığımız xanım markiza haqqında ən xoş xatirələri mühafizə edəcəkdir.

Hörmətli xanım, göstərdiyim hörmətin səmimi olduğuna əmin ola bilərsiniz.

İspaniyalı kabaleri kapitanı, Fransada sığınacaq tapan royalisti hal-hazırda Vətəninə qayıdan, lakin pulu olmadığından yoluna davam edə bilməyən Don Alvares”.

Məktubda ünvan yox idi. Marius ünvan tapmaq ümidilə o biri məktubu götürdü: konvertin üstündə bu sözlər yazılmışdı: “Hörmətli və izzətli xanım qrafinya de Monvernə, Kaset küçəsi, ev №9”.

Marius məktubda bu sözləri oxudu:

“Hörmətli və izzətli xanım qrafinya! Sizə bədbəxt bir ailənin, altı uşağın anası müraciət edir, bu uşaqlardan ən kiçiyinin səkkiz ayı təzəcə tamam olmuşdur. Axırıncı uşaqdan sonra mən həmişə xəstə oluram. Beş aydır ki, ərim məni atıb getmişdir. Yaşamaq üçün heç bir şeyim yoxdur, güzəranım çox ağırdır...”

Hörmətli xanım, Siz Əlahəzrətə pənah gətirən və Sizə dərindən hörmət bəsləyən Balizar xala”.

Marius üçüncü məktubu açdı; bu da o birilər kimi xahişnamədən ibarət idi; məktubda bu sözləri oxumaq olardı:

“Sen-Deni və O-Fer küçələri tinində dükkanı olan, toxucu məmulatla topdansatma alveri edən, seçici cənab Paburjoya.

Cəsərət edib bu məktubla Sizə müraciət edirəm, məqsədim də budur ki, öz qiymətli meyilinizlə mənə xoşbəxt etməyinizi Sizdən xahiş edəm və Sizi bir ədəbiyyatçının taleyi ilə maraqlandıram, o ədəbiyyatçı bu yaxında komediya teatrına bir dram göndərmişdir. Dramın mündəricəsi tarixdən götürülmüşdür. Hadisənin vaxtı olduğu yer də İmperiya dövründə Overndir. Üslubu sadədir, yığcamdır və elə zənn edirəm ki, bəzi məziyyətlərdən məhrum deyil. Dörd yerdə oxumaq üçün kuplet verilir. Əsərdə məzhəki, ciddi və gözlənilməz vəziyyətlər xarakterlərin rəngarəngliyi ilə, həm də bütün intriqaya rəvnəq verən yüngül romantik hallarla birləşdirilmişdir, bu intriqa isə dolaşq bir yol keçdikdən sonra, bir sıra sarsıdıcı vəziyyətlərdən və gözlənilməz parlaq səhnələrdən sonra gətirib, nəticəyə çıxarır.

Mənim başlıca vəzifəm müasir insanın get-gedə artan tələbinə, başqa sözlə desək, hər külək əsəndə öz istiqamətini dəyişən dəbə, bu şıltaq, bu qəşəng firfıraya yarınmaqdır.

Bütün bu məziyyətlərə baxmayaraq, mənim bir şeydən qorxmağa əsasım vardır: qorxuram ki, imtiyazlı müəlliflərin həsədi və xudpəsəndliyi nəticəsində mən teatrdan kənar edilmiş olum, zira yeni yazanın qismətinə nə qədər acılıqlar düşdüyü mənə məlumdur.

Cənab Paburjo, Sizin ədəbiyyatçıları maarifərvər surətdə himayə etmək sahəsində qazanmış olduğunuz ələhəqşöhrət mənə öz qızımı sizin yanınıza göndərmək qətiyyətini təlqin edir; o, sizə bizim düşdüyümüz fəlakətli vəziyyəti, qışın ortasında bir parça çörəksiz və yanacaqsız qalmağımızı təsvir edir. Sizə müraciət edərək acizənə rica edirəm, icazə versəniz, bu dramı, həmçinin, bütün gələcək əsərlərimi Sizə ithaf edim, bununla mən göstərmək istəyirəm ki, Sizin himayəniz altında olmaq və Sizin adınızla əsərlərimi zینətləndirmək mənim üçün çox qiymətlidir. Əgər siz iltifat buyurub lap təvazökarcasına bir hədiyyə ilə mənə hörmət əta etmiş olsanız, mən dərhal şeir qoşmağa girişərəm, bununla da öz minnətdarlıq borcumu vermiş olaram. Mən çalışıram bu şeiri imkan daxilində ən mükəmməl dərəcəyə qaldıram və onu Sizə dramdan qabaq, çap olunana qədər, həm də səhnədən söylənilənə qədər göndərim.

Cənaba və xanım Paburjoya ən həqiranə hörmətimi ifadə edirəm.

Janflo, ədəbiyyatçı.

P.S. Heç olmasa 40 su.

Bağışlayın ki, özüm şəxsən gəlmirəm, qızımı göndərirəm, zira tualetimin kədərli vəziyyəti, əfsus ki, mənə evdən çıxmağa imkan vermir...”

Nəhayət, Marius dördüncü məktubu açdı. Məktubun üstündə belə bir ünvan vardı: “Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin vəlineməti olan cənaba”. Bu məktubda aşağıdakı sözlər yazılmışdı:

“Vəlinemət!

Əgər Siz iltifat buyurub mənim qızımın ardınca gəlsəniz, onda müsibət içində keçən bir həyatın şahidi olarsınız və mən öz sənədlərimi Sizə təqdim edərəm.

Bu kağızlarla tanış olduqda Sizin nəcib qəlbizin qızgın rəğbətlə dolacağıdır, zira hər bir həqiqi filosofa qüvvətli ruhi ehtiraslar məlumdur.

Siz dərddə şərik olan adamsınız, Siz başa düşərsiniz ki, yalnız ən ağır ehtiyac və bu ehtiyacı az da olsa yüngülləşdirmək zərurəti adamı, nə qədər əzablı olsa da, öz yoxsulluğunu təsdiq etmək üçün, hakimiyyət sahibi olan adamlara müraciət etməyə vadar edər, sanki, bizə bunsuz, kömək gələndə kimi bunun intizarında əldən düşərək izzət çəkməyə və eləməyə icazə verilməmişdir. Tale bəzilərinə bu qədər mərhəmətsiz olduğu qədər başqalarına bir o qədər səxavətli və lütfkardır.

Sizin gəlməyinizi, ya da yardım edəcəyinizi gözləməklə – əgər Siz belə bir yardım etmək fikrində olsanız – acizənə rica edirəm, mənim şərəf hesab edib Sizə bəslədiyim dərin hörmətə əmin olasınız və bunu qəbul edəsiniz,

Əsl alicənab bir ər, acizənə və həqiranə qulunuz olan

P. Fabantu, dram aktyoru”

Marius bu dörd məktubu oxuduqdan sonra yenə də heç bir məlumat əldə edə bilmədi.

Əvvəla, məktubların altında qol qoyan adamlardan heç biri öz ünvanını göstərmirdi.

İkincisi, məktublar elə bil dörd ayrı-ayrı adam – don Alvares, Balizar xala, şair Janflo və dram aktyoru Fabantu tərəfindən göndərilirdi, lakin onlar hamısı eyni xətt ilə yazılmışdı, bu, çox qəribə idi.

Bundan necə bir nəticə çıxarıla bilər? Bundan ancaq o nəticə çıxardı ki, bütün məktubları bir adam yazmışdır.

Məsələni tamamlamaq üçün bir şeyi də qeyd etməliyik, bu işə yürüdülmüş mülahizənin dəqiq olduğuna daha artıq ehtimal yaradır: məktubların dördü də eyni kobud, saralmış kağızda yazılmışdı, hamısından da eyni tütün iyi gəlirdi; aydın görünürdü ki, məktubları yazan adam öz üslubuna müxtəlif şəkillər verməyə çalışmışdır, bununla belə, məktubların hamısında eyni imla səhvləri kəməli-ədəblə təkrar olunurdu, ədəbiyyatçı Janflo ispaniyalı kapitandan heç də az səhvlər buraxmırdı.

Bu sirrin üstünü açmaq üçün əlləşmək nahaqdı. Məktublar təsadüfi olaraq tapılmasaydı, bunun qəsdən çəşdirilməsi olduğunu zənn etmək olardı. Lakin Marius çox qəmgin idi, onun hətta belə bir təsadüfi zarafata cavab verməyə, bu oyunda iştirak etməyə halı yox idi: görünür, döşəmə yol onunla belə zarafata girişmək istəmişdi. Mariusa elə gəlirdi ki, onun gözlərini bir şeylə bağlamışlar, bu dörd məktub onunla “gözbağlayıcı oyunu” oynayır, onu cinləndirir.

Ancaq heç bir şey göstərmirdi ki, məktublar Mariusun bulvarda rast gəldiyi qızlarındır. Yəqin, bunlar gərəksiz kağızlardır.

Marius kağızları yenə də konvertə qoydu, zərfi küncə atıb yerinə girdi.

Səhər saat yeddiyə az qalmışdı, o hələ yatağından durub çörək yeməmişdi, işə başlamamışdı ki, qapı yavaşca döyüldü.

Mariusun heç bir qiymətli şeyi yox idi; o ancaq təcili işi olanda, evdə oturarkən qapını kilidlərdi, bu da çox nadir hallarda olurdu. Hətta evdən gedəndə də açarı qıfılın üstündən götürməzdi.

Deyingən qarı ona deyirdi: “Sizin şeylərinizi, yəqin, oğurlayacaqlar!” Marius da ona belə cavab verirdi: “Mənim oğurlanası nəyim var ki?” Lakin bir gün onun bir cüt köhnə, uzunquc çəkməsini oğurladılar; Deyingən qarı bunu eşidəndə yaman sevindi.

Qapı yenə də bayaqki kimi yavaşca döyüldü.

Marius:

– Gəlin! – dedi.

Qapı açıldı.

Marius qabağında, masa üstündə olan kitablardan və əlyazmalarından gözünü ayırmayaraq soruşdu:

– Deyingən qarı, nə istəyirsiniz?

Deyingən qarının deyil, başqa bir adamın səsi eşidildi:

– Bağışlayın, cənab!

Bu, spirtli içki içməkdən səsi tutulan köhnə bir əyyaşın boğuş, titrək, batıq, xırıltılı səsi idi.

Marius tez dönüb baxdı, bir qız gördü.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Qızılgül səfalət içində.

Yarıaçılmış qapı ağzında hələ lap cavanca bir qız durmuşdu. Otağın qapı ilə üz bəzən olan pəncərəsindən onun üstünə solğun işıq düşmüşdü. O, arıq, üzgün, yazıq görünüşlü bir qız idi, onun əynində ancaq köynək, yubka vardı; belinə toqqa yerinə ciyə, saçına da ciyə bağlamışdı; soyuqdan tir-tir əsirdi. Köynəyin altından onun arıq çiyinləri nəzərə çarpırdı; solğun üzündə zərrə qədər də qırmızılıq yox idi; cinaqları torpaq rəngində idi; əlləri qırmızı, ağız açıqdı, dişlərindən töküləni də var idi; sönük gözlərindən cəsarət və biclik yağırı; onun bədəni hələ lazımı şəkllə düşməmişdi, lakin baxışları əxlaqsız qarı baxışları idi: əlli yaşla on beş yaş onun simasında birləşmişdi. Xülasə, bu elə zəif, eyni zamanda, elə qorxunc məxluqdu ki, öz görünüşü ilə adamı dəhşətə salmasa da, ağılada bilərdi.

Marius yerindən qalxaraq, donub qaldı; bu qız adamın yuxusuna girən dumanlı surətləri xatırladı.

Onun, əslində, heç də eybəcər olmaması daha ağır təsir bağışlayırdı. Yəqin, o, uşaqlıq çağında qəşəng bir qızmış. Gənclik cazibədarlığı indi də onun simasında əxlaqsızlıq və ehtiyac nəticəsində vaxtından əvvəl baş verən qocalıqla mübarizə edirdi. Üstünü qara buludlar alan solğun günəş qışın axşam şəfəqində sönən kimi, bu on altı yaşlı qızın da üzündə gözəllik şüaları sönürdü.

Demək olmazdı ki, onun üzü Mariusa heç tanış deyil. Mariusa elə gəlirdi ki, onu haradasa görmüşdür.

O, qızdan soruşdu:

– Sizə nə lazımdır, xanım?

Qız yenə də sərxoş katorqa dustağı səsi ilə cavab verdi:

– Cənab Marius, sizə məktub gətirmişəm.

O, Mariusun adını söyləyirdi, bu qayda ilə Mariusun şübhəsi qalmırdı: qıza elə o lazım olmuş. “Yaxşı, bu qız axı kimdi? O haradan mənim adımlı bilir?”

Qız dəvət ediləcəyini gözləmədən otağa girdi. O elə bir qətiyyətlə, elə açıq-saçıq əda ilə içəri girdi ki, bundan adamın ürəyi sıxılırdı, içəri girən kimi də hər şeyə, hətta Mariusun yığıdırılmamış yatağına da baxmağa başladı. Onun ayağı yalındı. Yubkasının iri-iri deşiklərindən uzun qıçları, ariq dizləri görünürdü. Soyuqdan bütün bədəni əsirdi.

Onun əlində, doğrudan da, bir məktub vardı, məktubu Mariusa verdi.

Marius məktubu açanda gördü ki, konvertə yapışdırılan iri, enli kağız hələ qurumamışdı. Deməli, məktub uzaqdan gəlmirdi. Məktubda bu sözlər yazılmışdı:

“Cavan oğlan, mənim sevimli qonşum!

Sizin mənə olan mərhəmətçiliğinizi ondan bildim ki, altı ay bundan əvvəl mənim mənzil borcumu vermişdiniz. Bunun üçün sizə xeyir-dua edirəm, cavan oğlan. Mənim böyük qızım sizə danışar: iki gündü ki, bizim dördümüz də bir parça çörəksiz qalmışıq, arvadım xəstədir. Mən güman edirəm ki, səhv etməyərəm, əgər belə bir ümidlə özümə ürək verərəm ki, sizin alicənab qəlbiniz bunun nəticəsində mərhəmətə gələr, mənim köməyimə çatmaq arzusununu və öz səxavətinizdən, lap azca da olsa, bizə əta etmək fikrini tələqin edər.

Sizə səmimi hörmət bəsləyənlər – necə ki, insan nəslinin vəlinemətlərinə belə hörmət etmək lazımdır –

Jondret.

P.S. Mənim qızım sizin sərəncamınızı gözləyəcək, əzizim cənab Marius”.

Bu məktub Mariusu dünəndən bəri məşğul edən o qəribə hadisəni aydınlaşdırmaq məsələsində qaranlıq zirzəmidə yandırılan şam rolunu oynadı. Hər şey birdən aydın oldu.

O biri məktubları kim yazmışdısa, bunu da o adam yazmışdı: eyni xətt, eyni üslub, eyni imla, eyni kağız, eyni tütün qoxusu!

Burada beş məktub, beş yazı, beş ad, beş də imza vardı, amma yazan bir adamdı. Bu dörd adamın – ispaniyalı kapitan don Alvaresin, uşaqları olan bədbəxt Balizarın, dram şairi Janflonun, sabiq aktyor Fabantunun bir adı vardı – bu da Jondret idi; lakin bu Jondret deyilən adamın adı, doğrudan da, Jondret idimi – bu özü də şübhəli idi.

Marius xeyli vardı ki, Qorbonun daxmasında yaşayırdı, lakin, yuxarıda deyildiyi kimi, çox nadir hallarda öz zavallı qonşularını görürdü. Onun fikri çox-çox uzaqlarda idi: bizim fikrimiz haradasa – gözlərimiz də oradadır. Yəqin, o, koridorda və pilləkəndə jondretlərə - bir neçə dəfə rast gəlmişdi, lakin bu adamlar ona ancaq kölgə kimi görünmüşdü. Marius onlara o qədər az diqqət yetirirdi ki, dünən axşam bulvarda Jondretin qızlarına rast gələndə – bu qızlar, heç şübhəsiz, Jondretin qızları idi – onları tanımadı; indi otağa girən qız da Mariusa, mərhəmət və nifrətlə bərabər, çox tutqun şəkildə, çox çətinliklə bu qızı əvvəllər haradasa gördüyünü xatırlatmışdı.

İndi hər şey aydın oldu. Marius bildi ki, onun qonşusu Jondret, ən ağır yoxsulluq dərəcəsinə çataraq, yaxşı və şəfqətli adamların mərhəmətindən sui-istifadə etməyə başlamış, peşəkar dilənçi

olmuşdur, başqalarının ünvanını öyrənərək, varlı və dərd bilən adam hesab etdiyi şəxslərə uydurma ad altında məktub yazır, qızları da bu məktubları baş verə biləcək hər təhlükəyə dözərək, aparıb sahiblərinə verirdi. Lakin qızların belə bir təhlükəyə rast gələcəyi Jondreti qətiyyənlə düşündürmürdü. O tale ilə oyuna başlamış, qızlarını da bu oyuna cəlb etmişdi. Marius dünən onların qaçmasından, qorxmasından, tövşüyə-tövşüyə nəfəs almasından, qulağına çatan “oğrular” ifadəsindən duyurdu ki, o bədbəxtlər, yəqin, başqa pis iş də görürlərmiş. Marius başa düşdü ki, insan cəmiyyətinin indiki vəziyyətində bütün bu şərait bu iki səfil məxluqu – nə qız, nə qız uşağı, nə arvad olan, həm qəbahətli, həm də günahsız olan, yoxsulluğun törətdiyi bu iki eybəcər məxluqu - meydana gətirməyə bilməzdi.

Onlar nə adı, nə yaşı, nə cinsiyyəti olan, eyni dərəcədə həm xeyrə, həm də şərə laqeyd qalan, beşikdən çıxan kimi hər şeyi – sərbəstliyi, xeyirxahlığı, vəzifə hissini itirən zavallı məxluqlardı. Onların qəlbi dünən açılan, bu gün solan, yola düşərək palçıq içində xar olan, nəhayət, araba altında əzilən çiçəyə bənzəyirdi.

Marius heyvət və kədər dolu nəzərlə qıza baxırdı: qız onun mansardında bir xəyal təklifsizliyi ilə gəzişirdi. O, cəld hərəkət edir, öz geyimindən zərrə qədər də utanmırdı: onun yaxası düymələnməmişdi, cırıq köynəyi tez-tez enir, az qalırdı ki, lap qurşağına düşsün. O stulları tərpedir, komod üstündəki tualet şeylərinin yerini dəyişir, səliqəsiz hala salırdı, Mariusun paltarına toxunur, bütün künc-bucağı əli ilə yoxlayırdı.

Birdən o, ucadan dedi:

– Gör ha, burada güzgü var!

Otaqda tək imiş kimi vodevillərdən oynaq kupletlər və parçalar oxumağa başladı; o, xırıltılı, boğuc bir səslə oxuduğundan bu nəğmələr qəmgin çıxırdı. Lakin onun hərəkətlərində həyasızlıqla bərabər, bir gərginlik, narahatlıq və qorxu duyulurdu. Həyasızlıq bəzən həyanın üstünü örtür.

Otaqda belə şənlik edə-edə çırpınan bu qız kimi adama kədər verən başqa bir şey təsəvvür etmək çətindi: o, öz hərəkətləri ilə gün işığından ürkərək yerindən qalxan, ya da qanadı qırılan quşu yada salırdı. Hiss olunurdu ki, bu qız başqa cürə tərbiyə olunsaydı, başqa bir şəraitə düşsəydi, onun adama qarşı olan canlı, çevik, sərbəst ədasında xoş və cazibədar bir şey ola bilərdi.

Heyvanlar aləmində göyərçin yaranan məxluq dönüb dəniz qartalı olmur. Belə bir şeyi ancaq insanlar arasında görmək olar.

Marius düşüncəyə dalaraq, ona mane olmurdu.

Qız masaya yaxınlaşıb dedi:

– Ah, kitablara bax!

Onun sönük gözləri parıldadı. Sonra əlavə etdi:

– Mən də oxuya bilirəm, – onun səsinə sevinc duyulurdu, o da bir şeylə fəxr edə bilmişdi, bu, hər kəsə xas olan bir hissdir.

Masa üstündəki açıq kitabı cəld götürüb, çox sürətlə oxumağa başladı:

“General Bodüen öz briqadasında olan beş batalyonla Vaterloo çölü ortasında olan Hüğomon qəsrini tutmaq əmrini aldı...”

Qız bunu oxuyaraq dayandı:

– Hə, Vaterloo! Bu, mənə tanışdır. Çox-çox bundan əvvəl belə bir vuruşma olub. Atam o vuruşmada iştirak edib. Atam imperator ordusunda qulluq etmişdir. Biz hamımız çox qəddar bonapartçıyıq, bizimlə zarafət eləmə! Vaterloo – orada ingilislərlə vuruşmuşuq.

Qız kitabı yerinə qoyub, qələmi götürdü, yenə ucadan dedi:

– Mən yaza da bilirəm!

Sonra qələmi mürəkkəbə batırdı, Mariusa sarı dönərək soruşdu:

– Baxmaq istəyirsinizmi? Mən bir şey yazım.

Marius cavab verənə kimi qız masanın üstündə olan ağ vərəqə bu sözləri yazdı: “Tulalar gəldi”.

Qələmi ataraq dedi:

– Səhv yoxdur. Yoxlaya bilərsiniz. Məni bacımla bir yerdə oxudublar. Biz həmişə indiki kimi olmamışıq. Bizi onun üçün hazırlamırdılar ki, biz gedib...

Qız susdu, parıltısı sönən bir nəzərlə Mariusa baxdı, sonra qəhqəhə ilə gülərək dedi:

– E-eh! – onun bu ifadəsində həyasızlıqla boğulan böyük bir müsibət duyulurdu.
Elə o saat da şən bir nəşə havası ilə oxumağa başladı:

Biz acmışıq, ay ata.
Evdə çörək də yoxdur.
Üşüyürük, ay ana.
Lütük, axı soyuqdur.
Titrə,
Nanetta.
Hönkür,
Janetta!

Kupleti oxuyub qurtaran kimi yenə də dedi:

– Cənab Marius, siz heç teatra gedirsinizmi? Mən gedirəm. Mənim bir qardaşım var, o, aktyorlarla dostluq eləyir, hərdən də mənə bilet gətirir. Amma mən qalereyanı xoşlamıram, ora darısqaldır, adam narahat olur. Ora qara camaat gedir, hərdən eləsi də gedir ki, onlardan pis iy gəlir.

Sonra diqqətlə Mariusa baxdı, onun gözlərində qəribə ifadə vardı:

– Cənab Marius, heç bilirsinizmi, siz çox qəşəng oğlansınız!

Elə o anda onların fikirlərindən eyni şey keçdi: Marius bundan qızardı, qız gülümsədi.

Qız sözüünə davam edərək dedi:

– Siz mənə heç fikir vermirsiniz, mən, cənab Marius, sizi tanıyıram. Mən burada, pilləkəndə, sonra da Austerlits kəndi yaxınlığında sizə rast gəlmişəm, bir neçə dəfə sizin orada yaşayan Mabef adlı qocanın yanına getdiyinizi də görmüşəm. Amma pırtlaşıq saç sizə çox yaraşır.

O çalışırdı ki, öz səsinə çox mehriban bir ifadə versin, ancaq pıçıldırdan başqa bir şey çıxmırdı. Sözlərdən bəzisi klavişi çatışmayan klaviaturda itən səs kimi qırtlaqla dodaq arasında itib gedirdi.

Marius yavaşca geri çəkildi.

Özünə xas olan soyuq ifadə ilə dedi:

– Məndə bir paket var. Elə güman edirəm ki, o, sizindir, xanım. İcazə verin onu sizə qaytarım. Marius içində dörd məktub olan paketi ona verdi. Qız əlini-əlinə çırparaq ucadan dedi:

– Bunu axtarmadığımız yer qalmayıb! Sonra tez paketi qapıb açdı:

– İlahi! Bacımla mən bunu nə qədər axtarmışıq! Deməli, bunu siz tapıbsınız? Özü də, yəqin, bulvarda, eləmi? Ayrı yerdə ola bilməz. Bilirsinizmi, qaçanda qoltuğumuzdan düşüb. Özü də bacımın axmaqlığından! Qayıdıb axtardıq, tapa bilmədik. Sonra daha istəmədik ki, evdə bizi kötəkləsinlər, axı niyə kötəklənək, niyə kötəklənək? Evdəkilərə dedim ki, məktubları aparıb verdik, hər yerdə bizə dirsək göstərdilər! Budur onlar, mənim əziz məktublarım! Siz nədən bildiniz ki, onlar mənimdir? Məlum şeydir nədən bildisiniz – xətdən! Deməli, dünən qaçanda biz sənə toxunmuşuq? Elə qaranlıqda heç bir şey görmək mümkün deyildi! Mən bacımdan soruşdum: “O kim idi, kişi idi?” Bacım da dedi: “Elə bil, kişi idi”.

Qız bu arada paketdən “Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsi vəlinemətlərindən olan cənaba” xahişnaməsini çıxartdı.

– Hə, bu kağız günorta ibadətinə gələn qocaya yazılıb! Lap yerinə düşdü. Aparıb verim, bəlkə, səhər yeməyinə bizə bir şey verdi.

Sonra yenə gülərək izah etdi:

– Bu gün biz səhər yeməyi yesək, bilirsinizmi, bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, bu gün səhər biz srağagünkü səhər yeməyini, srağagünkü naharı, dünənki səhər yeməyini, hamısını da bir oturuma! Bax, belə! Görürsünüz də! Bu da azlıq eləsə, onda gəbərin, köpəklər!

Bu sözlər Mariusa bu bədbəxt qızın nə üçün gəldiyini xatırlatdı.

O, jiletinin ciblərini axtardı, bir şey tapmadı.

Amma qız susmurdu, elə bil, Mariusun burada olması tamam yadından çıxmışdı.

– Mən hərdən axşamlar evdən çıxıb gedirəm. Hərdən heç səhərə kimi qayıtmıram. Keçən qış, bura köçməmişdən əvvəl, bir körpü altında yaşayırdıq. Elə olurdu ki, soyuqdan donmamaq üçün bir-birimizə sıxılırdıq. Bacım ağlayırdı. Ah, o su! Adama elə qəm-qüssə gətirirdi! İstəyirsən özünü suya atıb boğasan, öz-özünə deyirsən: “Yox, su soyuqdur!” Mən nə vaxt ağılıma gəldi, lap tək gedirəm. Hərdən gecəni qanovda qalırım. Bilirsinizmi, gecə bulvarla gedəndə adama elə gəlir ki, ağacların yaba kimi buynuzu var, evlər də Notrdam kilsəsi kimi qaradır, böyükdür, ağ divarlar, elə bil ki, çaydır, öz-özünə deyirsən: “Ora bax, orada su var!” Ulduzlar çıraqban camları kimi, elə bil ki, tüstüləyir, külək də onları söndürür; özün də elə gedirsən, elə bil, gicləmişən, qulaqlarına da, elə bil, ara vermədən at fınxırtısı gəlir; gecə də olsa, gah orqan səsi, gah əyirmə maşın gurultusu, gah da cürbəcür səslər gəlir. Adama elə gəlir ki, sənə daş atırlar, gücün yetdikcə qaçırısan, gözünün də qabağında hər şey hərlənir. Adam çox ac qalanda elə qərribə olur ki!..

Qız dalğın bir nəzərlə Mariusa baxdı.

Marius ciblərini yaxşıca axtardıqdan sonra, axırda beş frank on altı su pul tapdı. Onun bütün varı-yoxu bu idi. Düşünərək öz-özünə dedi: “Hər halda, bu gün mənim naharıma çatar, sabah görək nə olar”. On altı sunu özü üçün saxladı, beş frankı qıza verdi.

Qız pulu qapıb aldı, həyəcanla dedi:

– Belə ha! Budur, bizim də günəşimiz çıxdı!

Sanki, bu günəşdə onun beynində olan “oğrular” ifadəsinin qar yığımını əritmək xassəsi vardı: o ara vermədən tez-tez danışmağa başladı:

– Beş frank! Kürənciyəz! Kəllə! Özü də belə bir dəşikdə! Əntiqədir! Əmiri uşaqsınız! Adamın eşqi dombalır! Əhsən lotulara! İki gün ötür, tıxa, qızarmış ət, bişmiş ət! Ye, dur deyincə ye, iç! Qız köynəyinin çiyinlərini çəkdi, ikiqat olub Mariusa təzim etdi, dostcasına əlini yelləyərək, qapıya sarı yönəldi:

– Sağlıqla qal, cənab! Bu da olsa, yenə qocalarıma yanına gedəcəyəm.

Komodun yanından keçəndə orada toz içində qalmış, kif atmış bir parça quru çörək gördü; böyük acgözlüklə çörəyi qapıb gəmirməyə başladı:

– Nə ləzzətlidir! Nə bərkdir! Adamın bütün dişini qırır!

Sonra çıxıb getdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Qəza-qədərin göstərdiyi gizlin pəncərə.

Marius beş il yoxsulluq, məhrumiyyət, ehtiyac içində yaşamışdı, lakin indi əmin oldu ki, əsl yoxsulluğu görməmişdir. Əsl yoxsulluğu indi görürdü. Bu yoxsulluğun kabusu onun gözləri önündən ötüb keçmişdi. Doğrudan da, kim ki ancaq kişini yoxsulluq içində görmüşdür – o heç şey görməmişdir; qadını yoxsulluq içində görmək lazımdır; kim ki ancaq qadını yoxsulluq içində görmüşdür – o heç şey görməmişdir; uşağı yoxsulluq içində görmək lazımdır!

Kişi yoxsulluğun son pilləsinə çatanda daha ağına-bozuna baxmır, hər vasitəyə əl atır. Amma vay onu əhatə edən zəif məxluqların halına! O adamın daha nə işi var, nə zəhməthaqqı, nə çörəyi, nə yanacağı, nə gümrahlığı, nə iradəsi, nə də sərbəstliyi! O hər şeydən məhrum olur.

Onun xaricində, elə bil ki, gün işığı, daxilində əxlaq məşəli sönür. Bu zülmət içində onun əlinə iki zəif məxluq düşür – bir arvad, bir uşaq: o hiddətlə bunları biabırçılığa sövq edir.

Onda hər cür dəhşət ola bilər. Yalnız nazik bir hasar ümitsizliyi qəbahətdən, ya cinayətdən ayırır.

Sağlamlıq, gənclik, namus, cavan bədənin müqəddəs, ciddi isməti, qəlb, bakirəlik, ruhun bəşərəsi olan həya burada, qurtuluş vasitəsi axtararkən amansızca tapdanır; bu vasitə namussuzluq olursa, o da qəbul edilir. Atalar, analar, uşaqlar, qardaşlar, bacılar, kişilər, arvadlar, qızlar – cinslərin, yaşların, qohumluğun, əxlaqsızlığın, məsumluğun bu qaranlıq qarşılığı içində vahid bir kütlə təşkil edirlər, bu kütlə öz kəşfiyyəti ilə bir mədəni xatırladır. Tale onları bir daxmaya atır, onlar bu balaca daxmada dal-dala verərək, sıxlıq içində çöməltmə oturur, arabir gizlin-gizlin bir-birinə

qəmgin nəzər salırlar. Ah, bədbəxtlər! Gör onların bənizi necə solğundur, gör onlar soyuqdan necə titrəyirlər! Elə güman etmək olar ki, onlar başqa bir planetdədirlər, günəşdən bizə görə çox-çox uzaqdadırlar.

Bu qız Marius üçün, sanki, bir qaranlıq mücəssəməsi idi.

O, Mariusa gecənin yeni, iyrenc bir səhifəsini açdı.

Marius bir şey üçün özünü müqəssir hesab etməyə hazırды: o həddindən artıq xülya və sevgi ilə məşğul olmuşdu, bu ona öz qonşularına diqqət yetirməyə imkan verməmişdi. Əgər o, qonşusunun ev kirayəsini vermişdisə də, bu ancaq qeyri-şüuri bir coşqunluq nəticəsində olmuşdu, başqaları da onun yerində olsaydı, bu coşqunluğa qapılırdı. Lakin ondan çox şey tələb olunurdu. Bir bax da! İnsan cəmiyyəti xaricində yaşayan, gecənin qaranlığında əlləri ilə yan-yörəsini yoxlaya-yoxlaya öz daxmasına gələn bu zavallı insanları ondan yalnız bir divar ayırırdı; bu adamlarla o yan-yana yaşayırdı; onları qalan dünya ilə bağlayan zəncirin son həlqəsi o idi, bəli, o idi! Bu adamların nəfəs almasını, daha doğrusu, xorultusunu eşidirdi, amma onları görmürdü! O hər gün, hər dəqiqə divar arxasından onların yerişini, gəlişini, gedişini, danışığını eşidirdi, lakin bunlara laqeyd qalırdı. Onların sözlərində inilti səslənirdi, lakin bu iniltiyə o heç əhəmiyyət vermirdi. Onun fikri ancaq şirin-şirin xəyallar, baş tutmayan xülyalarla, vüsali mümkün olmayan sevgilərlə, divanəliklə məşğuldu, lakin insanlar, onun xristian qardaşları, onun xalqından olan qardaşları lap yanında ölürdü! Özü də nahaq yerə ölürdü! Onların bədbəxtliyinə bir cəhətdən və müəyyən dərəcədə o səbəb olmuşdu, onların bədbəxtliyini artırmışdı. Çünki onların qonşusu onun kimi xəyalpərəst deyil, diqqətli, sadə, dərdəqalan bir adam olsaydı, məlum şeydir ki, onların yoxsulluğunu duyardılar, onları təhdid edən təhlükə meydana çıxardı, onlara, yəqin ki, lap çoxdan sığınacaq və yemək-içmək verərdilər, onları xilas edərdilər! Hərçənd, onlar pozğun, əxlaqsız, kobud, hətta iyrenc, rəzil adam təsiri bağışlayırdılar, burası da var ki, dilənçi vəziyyətinə düşən, lakin pozulmayan adam çox az olur; bir də ki, müəyyən bir hədd vardır, bu hədd xaricində bədbəxt adamla namussuz adam arasında olan fərq silinib gedir. Həm bu bədbəxt, həm də bu namussuz adamları bir sözlə adlandırmaq olar: bu məşum söz “səfil”dir. Bunun üçün kimi müqəssir etməli? Məgər insanın enməsi, pozulması daha dəhşətli olan yerdə şəfqət və mərhəmət özünü daha böyük bir qüvvətlə göstərməməlidirmi?

Elə olurdu ki, Marius da əsl namuslu adam tək bəzən özünə qarşı bir mürəbbi kimi hərəkət edər, öz-özünü hətta layiq olduğundan da artıq danlardı; o, özünə belə əxlaq dərəsi verə-verə, mərhəmət dolu nəzərini Jondretlərlə onun arasında olan divardan ayırmırdı, sanki, öz baxışı ilə divarın o üzünə nüfuz etmək, o bədbəxtləri isindirmək istəyirdi. Divar tirlərdən və yuxa taxtadan düzəldilmişdi, üzünə də nazik suvaq çəkilmişdi; əvvəllər dediyimiz kimi, divarın o tərəfindən söylənilən hər söz, əmələ gələn hər səs bu tərəfdə eşidilirdi. Bu sözləri və səsləri eşitməmək üçün Marius kimi xəyalpərəst olmaq lazımdı. Divarın nə o üzünə, nə bu üzünə kağız çəkilmişdi; divarın bütün kələ-kötürlüyü görünürdü, Marius bunu nəzərə almayaraq, diqqətlə divara baxırdı; xəyala dalarkən də bəzən tədqiq etmək, müşahidə etmək, öyrənmək olar, bu heç də düşünə-düşünə tədqiq etməkdən, müşahidə etməkdən, öyrənməkdən pis olmur. Birdən o yerindən qalxdı. Lap tavanın dibində, üç yuxa taxta arasında üçbucaq bir deşik gördü. Deşiyi tutan suvaq tökülmüşdü, komodun üstünə çıxıb, bu deşikdən Jondretlərin otağına baxmaq olardı. Bəzi hallarda mərhəmət hissi nəinki maraqlı oyada bilər, hətta oyatmalıdır da. Bu deşik gizlin pəncərə məqamında idi. Bir adama kömək etmək istəyirsənsə, onun bədbəxtliyini gizləncə müşahidə etməkdən pis şey yoxdur. Marius düşünərək dedi: “Bu adamlar kimdir, orada nələr olur – bunu bilmək lazımdır”.

Komodun üstünə qalxdı, gözünü deşiyə qoyaraq baxmağa başladı.

ALTINCI FƏSİL.

Yırtıcı öz zağasında.

Şəhərlərdə, meşələrdə olduğu kimi, cəngəlliklər var; ən hiyləgər, ən dəhşətli şeylər burada gizlənir. Lakin şəhərdə gizlənənlər amansızdır, rəzildir, alçaqdır, başqa sözlə, çirkindir;

meşələrdə gizlənilənlər – amansızdır, vəhşidir, əzəmətlidir, başqa sözlə, gözəldir. Şəhərlərdə də, meşələrdə də zağa var, lakin heyvan zağası insan zağasından üstün tutulmağa layıqdır. Mağaralar fahişəxanadan yaxşıdır.

Marius da burada fahişəxana gördü.

Marius kasıbdı, otağı da kasıbca bir otaqdı, lakin onun kasıblığı nəcibanə kasıblıqdı; mansardı da özünə layiq halda idi: təmizdi, səliqəli idi. Amma onun baxdığı yer iyirənc vəziyyətdə idi: üfunətli idi, çirkdi, bulaşıqdı, qaranlıqdı, murdardı. Otağın bütün müxəlləfatı – bir həsir stuldan, bir salxaq masadan, bir neçə qırıq şüşədən, küncdə qoyulan iki hədsiz dərəcədə çirkli yataqdan ibarətdi. Otaq ancaq hörümçək toru basmış, dörd xırdaca şüşəsi olan dam pəncərəsindən işıqlanırdı. Pəncərədən də ancaq insan üzünü vahiməli bir xəyal üzünə oxşadacaq dərəcədə işıq düşürdü. Divarlar, elə bil ki, yaralı-xoralı idi: dəhşətli xəstəliklə eybəcərlənmiş insan sifəti kimi başdan-başa parça-parça qartmaq bağlamışdı, çapıq-çapıqdı. Rütubət çirk kimi divarlardan süzülüb tökülürdü. Hər tərəfdə kömürlə çəkilmiş nalayiq şəkillər görünürdü.

Mariusun kirayə etdiyi otağın, pis də olsa, kərpic döşəməsi vardı; amma burada nə daş, nə taxta döşəmə vardı; çardağın gillə suvanmış, ayaq altında qaralmış köhnə örtüsü üstündə gəzirdilər.

Bu qalın toz basmış, heç süpürgə dəyməyən kələ-kötür yerdə köhnə ayaqqabılar, ev tufliləri, çirkli cır-cındır şeylər, qəribə bürclər kimi ora-bura səpələnmişdi; amma otaqda buxarı vardı, buna görə də onun illik kirayəsi qırx frank idi. Buxarıda hər nə desən vardı: manqal da, qab-qacaq da, sındırılmış taxta da, mıxdan asılmış cır-cındır da, quş qəfəsi də, gül də, yavaş-yavaş işləyən alov da. İki kösöv ağır-ağır tüstüləyirdi.

Bu çardağ çox böyük olduğu üçün daha dəhşətli görünürdü. Onun hər yerində girinti-çıxıntı, künc-bucaq, qaranlıq çökək, ağac çatı, körfəzə oxşar yerlər nəzərə çarpırdı; künc-bucaqda dəhşətli, dərin çuxurlar vardı; adama elə gəlirdi ki, bu çuxurlarda yumruq boyda hörümçəklər, ayaq boyda məryəmqurdları, bəlkə də, lap insanabənzər əjdahalar gizlənir.

Bir çarpayı qapının, biri də pəncərənin yanında idi, hər ikisi də elə qoyulmuşdu ki, bir tərəfi buxarının divarına dəyirdi. İkisi də Mariusun otağı ilə üzbəüzdü.

Küncdə, Mariusun baxdığı deşikdən bir az kənarda, divarda qara rəngli, taxta çərçivəli rəngli qravür asılmışdı, qravürün altında iri hərflərlə “yuxu” sözü yazılmışdı. Qravürdə yatan bir qadın və onun dizləri üstə yuxulayan körpə uşaq təsvir olunurdu; onların başı üstündə, buludlar arasında bir qartal uçurdu; qartalın caynaqlarında tac vardı; qadın yuxulu-yuxulu taci uşağın başından kənara itələyirdi; qravürün arxa tərəfində Napoleon, işıq içində, sarı kapitelli mavi sütuna söykənərək, ayaq üstə durmuşdu; sütunda bu sözlər yazılmışdı:

Morenqo

Austerlits

İena

Vaqram

Elou.

Qravürün altında, yerdə, divara, taxta pannaya oxşar enli bir taxta söykədilmişdi. O, tərsinə qoyulmuş bir şəkə, o biri üzünə cızma-qara şəkil çəkilmiş kətanlı taxtaya, divardan götürülmüş bir aynaya bənzəyirdi, elə bil, onu yenə də divardan asmağa macal tapmırdılar.

Masanın üstünə qələm, mürəkkəb və kağız qoyulmuşdu; masanın arxasında altmış yaşlı, qısa boylu, arıq, qaşqabaqlı, solğun üzülü bir adam oturmuşdu; onun hiyləgər, sərt baxışında təşviş və həyəcan görünürdü; üzdən o ən alçaq adama oxşayırdı.

Lafater bu adamı görsəydi, onu məhkəmə davakarı ilə qrifin qarışığından əmələ gələn bir şey hesab edərdi; yırtıcı quşla hiyləgər adam bir-birini tamamlayaraq, öz çirkinliklərini artırır: hiyləgər adamın xüsusiyyətləri yırtıcı quşa alçaqcasına sifət, yırtıcı quşun xüsusiyyətləri hiyləgər adama dəhşətli bir sima verir.

Masa arxasında oturan adamın uzun, ağ saqqalı vardı. O, qadın köynəyi geymişdi. Onun bayırda qalmış ağ, cod tük basmış döşü və qolları, köynəyinin altından çirkli şalvarı, uzunboğaz, yırtıq çəkməsi görünürdü; barmaqları çəkməsinin yırtığından bayıra çıxmışdı.

Ağzında çubuq vardı; o, çubuq çəkirdi. Zağada çörək yox idi, amma tütün hələ vardı.

O nəşə yazırdı, yəqin ki, Mariusun oxuduğu məktublardan yazırdı.

Masanın kənarında qırmızı cildli, dağılmış, köhnə bir kitab vardı; kitabın mətbəə vərəqinin on ikidən bir hissəsi həcmində olan qədim formatı göstərirdi ki, bu, romandır. Cildin üstündə iri, baş hərflərlə kitabın adı yazılmışdı: “ALLAH, KRAL, NAMUS və XANIMLAR, DÜKREDÜMİNİLİN ƏSƏRİ. 1814-cü il”.

Qoca öz-özüylə danışa-danışa yazırdı, Marius onun dediyi sözləri eşidirdi. O deyirdi:

– Bir görün ki, öləndən sonra da bərabərlik yoxdur! Gedin bir Per-Laşezə! Əyanlar, dövlətlilər tələnin üstündə, daş döşəmənin, yasəmən ağacları əkilmiş xiyabanda dəfn edilir. Onları ora katafalkda gətirirlər. Xırda-xurtları, lütləri, uğursuzları – onların qeydinə qalan kimdir! – palçıq dizə kimi olan dərənin dibində, balaca bir çuxurda, lehmə içində basdırırlar. Orada basdırırlar ki, tez çürüsünlər! Onların yanına gedənə kimi yüz dəfə kəlləmayallaq olub çuxura düşürsən.

O, səsinə kəsib yumruğunu masaya vurdu, dişlərini qıcırdaraq, əlavə etdi.

– Hamısının boğazını dişimlə gəmirərdim!

Buxarının yanında yalın ayaqlarını altına yığaraq kök bir arvad oturmuşdu, üzdən ona həm qırx, həm də yüz yaş vermək olardı.

Onun da əynində bir köynək vardı; köhnə mahudla yamanmış yubka geymişdi. Yubkanın yarısını kobud kətandan tikilmiş döşlük örtürdü. Bu qadın büzüşsə də, ikiqat olub əyilsə də, çox hündürboylu olduğu görünürdü. Ərinin yanında azmana oxşayırdı. Onun dən düşmüş sarı-kürən, iyrenc saçı vardı, tez-tez də yastı dırnaqlı, işıldayan, kök barmaqlarını saçına soxurdu.

Masa üstündəki kitab həcmində açıq bir kitab onun yanında atılıb qalmışdı – bu, yəqin, romanın ardı idi.

Marius yataqlardan birində rəngi meyit kimi ağarmış yarıçılpaq, uzundraz bir qız gördü; o, qıçlarını aşağı sallayaraq oturmuşdu, özü də, elə bil ki, nə görür, nə eşidir, nə də nəfəs alırdı.

O, heç şübhəsiz, Mariusun yanına gələn qızın kiçik bacısı idi.

İlk baxışda ona on bir-on iki yaş vermək olardı. Lakin diqqətlə baxdıqda siz görərdiniz ki, onun yaşı on dördədən az deyil. Bu həmin qızdı ki, dünən axşam bulvarda deyirdi: “Mən elə əkildim! Elə əkildim ki!”

O, xeyli vaxt inkişaf etməyən, sonra birdən böyüyən cılız qızlardan idi. Belə zavallı, miskin insan çöhrəsi yetişdirən şitillik də yoxsulluqdur. Bu cür insanların nə uşaqlığı, nə də ilk gəncliyi olur. Onlar on beş yaşında ikən – on doqquz, on altı yaşında isə – iyirmi yaşında qıza oxşayırlar. Onlar bu gün qız, sabah arvaddırlar. Onlar, sanki, həyatı tez başa vermək üçün qəsdən yüyürə-yüyürə gedirlər.

İndi bu qız, elə bil ki, körpə uşağıdır.

Otaqda heç bir şey əməklə məşğul olunduğunu göstərmirdi: orada nə dəzgah, nə cəhrə, nə də bir alət vardı. Bucaqda dəmir bir lom atılıb qalmışdı, bu, şübhəli görünürdü. Burada ümitsizlik əlaməti və ölüm xəbərçisi olan ağır bir tənbellik hökmfərma idi.

Marius bir neçə dəqiqə bu otağı nəzərdən keçirdi, ora qəbirdən də dəhşətli idi, çünki hiss olunurdu ki, burada hələ insan qəlbi titrəyir, hələ həyat çırpınır...

Çardağ, zirzəmi, mağara, o yerdə ki ictimai ehramın ən aşağı hissəsində yoxsullar qaynaşır – bu hələ sərdabə deyil, sərdabənin başlanğıcıdır; dövlətlilər öz kaşanələrinə girilən yeri böyük bir cəllalla bəzədiyi kimi, həmişə yoxsulluqla yan-yana duran ölüm də ən ağır ehtiyacları öz qapısının ağzına qalaq-qalaq yığır.

Qoca susdu, arvad bircə kəlmə də söz demədi, qız, elə bil ki, nəfəs almırdı. Ancaq qələmin xırçılısı eşidilirdi.

Qoca yaza-yaza yenə də deyirdi:

– Əclaf! Əclaf! Hamı əclafdır!

Qadın Süleyman kəlamına oxşar bu sözü eşidəndə ah çəkdi:

– Sakit ol, dostum. Dərd çəkmə, əzizim. Bütün bu rəzil adamlar heç ona layiq deyillər ki, sən onlara yazırsan, mənə istəklərim!

İnsanlar soyuqda bir-birinə necə sıxılırlarsa, yoxsulluqda da bir-birinə elə sıxılırlar, lakin onların qəlbi bir-birindən uzaqlaşır. Aydın görünürdü ki, bu qadın bir zamanlar öz ərini sevməyə nə

qədər qabil imişsə, bir o qədər sevirmiş. Amma bu sevgi, görünür, onların bir-birinə qarşı gündəlik məzəmmətlərində, ailəni əzən ağır güzəran altında sönüb getmişdi, onun ancaq külü qalmışdı. Çox vaxt elə olur ki, mehribanlıq ifadə edən sözlər sevgi hissindən çox yaşayır. Onun ağzı “Əzizim, dostum, mənim istəkli ərim” – desə də, qəlbi susurdu. Qoca yenə də yazmağa başladı.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Strategiya və taktika.

Marius iztirab dolu qəlb ilə öz müşahidə məntəqəsindən düşməyə hazırlaşdı ki, bir səs onun diqqətini cəlb etdi: bu, onu öz yerində saxladı.

Çardağın qapısı birdən taybatay açıldı.

Qocanın böyük qızı qapı ağzında göründü.

O, kobud kişi çəkməsi geymişdi; çəkmə pəlçığa batmışdı, topuğa qədər bulaşmışdı; qız soyuqdan qıpqırmızı qızarmışdı; əynindəki yırtıq pləşa bərk-bərk bürünmüşdü; Marius bir saat bundan əvvəl bu pləşı onun əynində görməmişdi; görünür, onda pləşı çıxarıb bayırda qoyubmuş ki, Mariusun ona daha artıq yazığı gəlsin, yəqin, otaqdan çıxanda yenə də geyibmiş. Qız içəri girib qapını şappıltı ilə örtüdü, dayandı ki nəfəsini dərsin, çünki o, bərk tövşüyüdü; nəfəsini dərdikdən sonra qalibiyyətlə və sevinclə çıxırdı:

– Gəlir!

Atası gözlərini yazıdan qaldırdı, anası başını qaldırdı, bacısı heç qımıldanmadı da. Atası soruşdu:

– Kim gəlir?

– O cənab.

– Filantrop?

– Hə.

– Sen-Jak kilsəsindən?

– Hə.

– Həmmən o qoca?

– Hə.

– O gələcək?

– Bu saat gələcək. Mənim ardımca.

– Lap dəqiq bilirsən?

– Yəqin.

– Doğrudan da, gələcək?

– Kiretə etdiyi bir kiretədə gəlir.

– Kiretədə! Bu ki xalis Rotşilddir!

Jondret yerindən qalxdı.

– Sən haradan bunu dəqiq bilirsən? Əgər o, kiretədə gəliyə, bəs sən niyə ondan tez gəldin? Barı ünvanını verdin ona? Dedin ki, bizim qapı dəhlizin lap axırında, sağ tərəfdəki qapıdır? Allah elə eləyə ki, dolaşmaq salmaya! Deməli, sən onu kilsədə gördün? O, mənim məktubumu oxudu? Sənə nə dedi?

– Ta-ta-ta! Tələsmə, qoca! Qulaq as. Gedib girdim kilsəyə; gördüm ki, o vəlinəmət öz yerində oturub; qabağında reverans elədim, sonra da məktubu verdim. O, məktubu oxuyub soruşdu:

“Qızım, siz harada yaşayırsınız?” Dedin: “Cənab, mən sizi apararam”. O dedi: “Yox, siz ünvanınızı verin, mənim qızım bəzi şeylər almalıdır, mən kiretə tutaram, sizinlə bir vaxta gəlib çıxaram”. Mən ünvanımı ona verdim. Evin yerini deyəndə o, elə bil ki, bir şeyə təəccüb elədi, elə bil ki, tərəddüd elədi; sonra dedi: “Hər halda, gələrəm!” Dua qurtardı, mən onun öz qızı ilə kilsədən çıxdığını, fiakra mindiyini gördüm; mən, əlbəttə, yadımdan çıxartmadım, dedim ki, bizim qapımız koridorda axırıncıdır, sağ tərəfdədir.

– Sən haradan bildin ki, o gələcək?

– Mən bu saat fiakrı gördüm, o, Kiçik Bankir küçəsindən döndü. Mən də yüyürə-yüyürə gəldim.

- Kim sənə dedi ki, bu, həməən fiakrdır?
- Mən nömrəsini görmüşdüm.
- Yaxşı, nömrəsi neçədir?
- Dörd yüz qırx.
- Belə. Qız, sən axmaq deyilsən.

Qız dikbaşlıqla atasına baxdı, ayaqqabısını göstərərək dedi:

- Bəlkə də, axmaq deyiləm, ancaq bundan sonra bu yırtıq çəkməni geyməyəcəyəm; neynirəm bunları! Əvvəl budur ki, bunlarda adam soyuqlaya bilər, sonra da palçıq lap məni təngə gətirib! Çəkmənin ki islanmış altı yolda şappıldayır – şap-şap-şar! – adamın lap zəhləsini tökür! Bundansa ayaqyalın gəzsəm yaxşıdır.

Jondret qızının kobud ifadəsi qarşısında mülayim səslə dedi:

- Doğrudur, ancaq səni ayaqyalın kilsəyə buraxmazlar. Kasıbların da ayaqqabısı olmalıdır, – sonra acı-acı əlavə etdi, – Allah-taalanın yanına ayaqyalın getmək qadağandır, – sonra yenə də onu maraqlandıran məsələyə qayıdaraq soruşdu, – sən lap dəqiq bilirsən ki, o, gələcək, hə?

Qız dedi:

- O, mənim ardımca gəlirdi!

Qoca qəddini düzəltdi. Onun üzünə, sanki, işıq çökdü.

- Eşidirsən, arvad? – deyə çığırdı, – bizim filantrop bu saat gələcək. İşığı söndür.

Qadın özünü itirərək, yerindən tərpənmədi.

Jondret gözbağlayıcı cəldliylə buxarının üstündəki sınıq boğazlı bardağı tapıb kösövlərin üstünə su çilədi.

Sonra böyük qızına dönərək əmr etdi:

- Stulun həsirini qopart!

Qız onun sözünü başa düşmədi.

Jondret stulu qarıb üzünə sarı çəkdi, çəkməsinin dabanı ilə onun həsir oturacağını vurub deşdi.

Ayağı deşikdən o tərəfə keçdi.

Sonra ayağını stulun deşiyindən çıxara-çıxara qızından soruşdu:

- Bayır soyuqdur?

- Yaman soyuqdur, qar yağır.

Jondret pəncərə qabağında, çarpayıda oturan kiçik qızına sarı dönüb bağırdı:

- Tez! Düş çarpayıdan, tənbel! Səndən heç bir xeyir yoxdur! Şüşəni sındır!

Qız titrəyə-titrəyə çarpayıdan yerə atıldı.

Jondret təkrar etdi:

- Şüşəni sındır!

Qız heyrət içində donub qaldı.

Atası yenə də çığırdı:

- Eşidirsən nə deyirəm?! Şüşəni sındır.

Qız qorxa-qorxa, itaətkarlıqla pəncəsi üstə qalxıb yumruğunu şüşəyə vurdu. Pəncərə şüşəsi çilik-çilik olub yerə töküldü.

Jondret:

- Yaxşı, – dedi.

Onun fikri və diqqəti bir məsələ ətrafında toplanmışdı, o, qəti hərəkət etməyə hazırıdı. O, iti nəzərlə çardağın bütün künc-bucağını gözdən keçirdi.

Bu saat o eynən vuruşmadan qabaq son əmrləri verən bir sərkərdə idi.

Qadın isə bu vaxta qədər heç səsini də çıxartmırdı; o yerindən qalxdı, boğuş bir səslə, ağır-ağır, sözləri uzada-uzada soruşdu:

- Əzizim, nə etmək istəyirsən? – o elə danışırdı ki, sanki, sözlər boğazında ilişib qalırdı.

Əri ona belə cavab verdi:

- Uzan çarpayıda!

Bu söz etiraz qəbul etməyən bir ifadə ilə söylənilmişdi. Jondretin arvadı əmrə itaət edərək, özünü ağır-ağır çarpayıya yıxdı.

Bu zaman küncdən ağlayış səsi eşidildi.

Jondret çığırdı:

– Yenə nə olub?

Jondretin kiçik qızı buxarı yanındakı bucaqdan çıxmayaraq, qana bulaşmış əlini göstərdi: pəncərə şüşəsini sındıranda şüşə əlini kəsibmiş. Astadan ağlaya-ağlaya anasının çarpayısına yaxınlaşdı.

İndi onun növbəsi çatmışdı. O, cəld yerindən qalxaraq çığırdı:

– Bir bax da! Bunun hamısı sənin gicliyindəndir! Sənin ucbatından onun əlini şüşə kəsib!

Jondret dedi:

– Daha yaxşı! Bunu mən nəzərə almışdım.

Qadın çığırdı:

– Necə? Daha yaxşı?

– Sus! Mən söz azadlığımı ləğv edirəm!

Sonra əynindəki qadın köynəyindən bir parça cırıb tez-tələsik qızın qan axan əlini sarıdı.

Bunu qurtardıqdan sonra geydiyi cırıq köynəyə məmnuniyyətlə baxdı.

– Köynək də lazımı qaydadadır! Hər şey lap yaxşı düzəlib.

Buz kimi soyuq külək pəncərədən vıyıldaıyır, otağa soxulurdu. İçəriyə duman dolub hər yeri bürüdü: elə bil ki, gözə görünməyən bir əl hiss olunmadan otağı ağımtıl pambığa tuturdu.

Pəncərənin sınıq şüşəsindən bayırda qar yağdığı görünürdü. Dünən Sretenye günəşinin xəbər verdiyi soyuq, doğrudan da, düşmüşdü.

Qoca ətrafına baxdı, sanki, o, gözdən qaçan bir şeyin olub-olmadığını dəqiqləşdirmək istəyirdi.

Köhnə dəmir kürəyi götürüb, su səpdiyi kösövlərin üstünə kül tökdü ki, onlar heç görünməsin.

Sonra bədənini dikəltdi, kürəyini buxarıya söykəyərək dedi:

– İndi biz filantropu qəbul edə bilərik.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Oğrular yuvasında işıq.

Böyük qız atasına yaxınlaşdı, əlindən tutub dedi:

– Gör necə üşüyürəm!

Atası:

– Çox böyük şey olub! – dedi. – Mən səndən də bərk üşüyürəm!

Qızın anası acıqlı-acıqlı çığırdı:

– Bəli də, sənin halın həmişə hamınınkindən pis olur!

Əri:

– Yum ağzını! – dedi.

Arvadına elə baxdı ki, o, dərhal səsini kəsdi.

Bir anlığa sakitlik oldu. Böyük qız plaşının ətəyinə sıçramış palçığı soyuqqanlıqla təmizləyirdi, kiçik qız yenə də içini çəkə-çəkə ağlayırdı; anası onun başını qucaqlayaraq, öpə-öpə astadan deyirdi:

– Ağlama, mənim gülüm, səndən xahiş eləyirəm, tez sağalacaq, ağlama, sonra atan acıqlanar.

Atası çığırdı:

– Onun sözünə baxma: ağla, ağla! Belə də lazımdır!

Sonra böyük qızına sarı döndü:

– Belə də haramzadəlik olar, gəlib çıxmadı! Birdən o, bizə heç təşrif gətirmədi, onda necə?!

Görünür, onda mən nahaq yerə odu söndürmüşəm, stulun həsirini deşmişəm, köynəyi cırmışam, şüşəni sındırmışam?!

Qızın anası pıçıldadı:

– Qızın da əlini yaralamısan!

Jondret sözünə davam etdi:

– Bizim bu xaraba çardağın necə soyuq olduğu sizə məlumdurmu? Yaxşı, birdən o vücud durdu gəlmədi? Hə, onun nə fikirdə olduğunu bilirəm! O istəyir ki, biz onu gözləyək! O, belə fikirləşir:

“Gözləyərlər! Onlar elə buna görə də yaşayırlar!” Ah, mənim onlardan zəhləm gedir! Bütün dövlətliləri mən lap sevinclə, şadyanılıqla, fərəhlə, lap məmnuniyyətlə boğazlardım! Bütün bu dövlətliləri! Bütün bu xeyriyyəçiləri, şirindilli riyakarları! O xeyriyyəçilər, o riyakarlar ki, kilsəyə ibadətə gedirlər, keşişlərin pis-pis ədalarını götürürlər, keşişlərin göstərişi ilə iş tuturlar, keşiş əfsanələri danışirlər, elə güman edirlər ki, onlar əla cinsdən olan insanlardır. Onlar bizə bizi alçaltmaq üçün gəlirlər! Bizə paltar bağışlamaq üçün gəlirlər! Onların fikrincə, heç dörd suya da dəyməyən bu köhnə şeylər paltardır! Bizə çörək verməyə gəlirlər! Ay əclaf, mənə bunlar lazım deyil! Pul verin, pul! Amma bu pulu onlardan görməzsən! Ona görə pul vermirlər ki, biz aparıb bunu içərik, ona görə vermirlər ki, biz əyyaş, tənbelik, işləyən deyilik! Bəs özləri necədir?! Özləri axı necə adamdır? Əvvəllər özləri kim olub? Oğru! Oğru olmasaydılar, varlanmazdılar! Bir şey heç pis olmazdı: bütün insan cəmmiyyətini bir süfrə kimi dörd ucundan tutub yaxşıca silkələyəydin! Orada nə varsa, yəqin, hamısı sınıb dağılırdı, heç kəsin heç bir şeyi qalmazdı, qazanc da elə bunda olardı! Sənin bu cənab xeyriyyəçin harada itib-batdı, idbar sifətin biri, idbar sifət! Bəlkə, ünvanımız yadımdan çıxıb bu heyvanın?! Lap mərc gələm ki, bu kaftar...

Bu zaman qapı yavaşca döyüldü. Jondret cumub qapını taybatay açdı, ikiqat olub baş əyərək, yaltaqcasına gülümsəyərək, həyəcanla dedi:

– Buyurun, cənab! Mənim böyük hörmət etdiyim vəlinmətim və sizin gözəl xanım qızınız təşrif buyursunlar!

Qapı ağzında yetkin bir kişi və cavan bir qız göründü.

Marius öz müşahidə məntəqəsindən baxırdı. Bu anda onun hiss etdiyini insan dili ilə söyləmək mümkün deyildi.

Bu qız o idi.

Kimi ki sevmişdir; bu qısaca “O” sözünün şəfəq kimi gözəl mənası ona məlumdur.

Bu, doğrudan da, o qızıdır. Marius birdən gözünü bürüyən duman arasından onu çox çətinliklə görürdü. Altı ay ona işıq saçan o ulduz, onun itirdiyi o zərif məxluq indi onun gözləri önündə idi. Bu, onun gözləri, onun alnı, onun ağzı, onun üzü idi, bunları itirməklə bütün varlıq Mariusun nəzərində qaranlığa qərq olmuşdu. O xəyal itmişdi, budur, yenə də peyda oldu!

Özü də harada - qaranlıqda, çardaqda, iyrenc oğrular yuvasında, bu dəhşətlər içində!

Mariusun bütün bədəni əsirdi. Necə?! Bu, doğrudanmı, odur?! Ürək çırpıntısından onun gözləri qaranlıq gətirirdi. O hiss edirdi ki, bu saat, lap bu saat hönkürtü ilə ağlayacaqdır. Necə! Bu qədər axtarışdan sonra, nəhayət, onu görürdü?! Mariusa elə gəlirdi ki, itirdiyi qəlbini yenə tapmışdı.

Qız heç dəyişməmişdi, ancaq, elə bil ki, bənizi bir balaca solmuşdu. Bənövşəyi məxmər şlyapa onun zərif üzünü, sanki, çərçivəyə almışdı, qara atlas paltosu bədəninə quruluşunu gizlətməmişdi.

Uzun yubkası altından qısa qunclu ipək çəkmə geymiş xırdaca ayaqları görünürdü.

“Cənab Ağ”, həmişəki kimi, qızın yanında idi.

Qız bir neçə addım ataraq, masa üstünə böyük bir bağlama qoydu.

Jondretin böyük qızı qapı arxasında gizlənib qaşqabağını tökərək qızın məxmər şlyapasına, atlas xəz paltosuna, ürəkaçan füsunkar, zərif üzünə baxırdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Jondret az qalır ki, ağlasın.

Daxma elə qaranlıqdı ki, bayırdan gələn adam, sanki, zirzəmiyə düşdüyünü hiss edirdi. Buna görə də “Cənab Ağ” ilə qızı orada olan adamları güclə seçə-seçə irəliləyirdi, çardaqda yaşayanlar isə bu ala-qaranlığa öyrəndiklərindən, təzə gələn adamları çox aydın görürdülər. “Cənab Ağ” Jondretə yaxınlaşdı, kədər və mehribanlıq ifadə olunan bir nəzərlə ona baxıb dedi:

– Cənab, bu bağlamada təzə əyin paltar, corab və yun adyal vardır.

Jondret yerə qədər əyilərək təzim etdi:

– Allah göndərib sizi, ey xeyirxah insan! – sonra, nə qədər ki, “Cənab Ağ” ilə yanındakı qız bu miskin daxmanı gözdən keçirirdi, Jondret əyilərək, böyük qızının qulağına tələsə-tələsə pıçıldadı:

– Gördün? Mən nə deyirdim? Köhnə paltar! Bəs pul hanı? Bu cənablar hamısı bir-birinin burnundan düşüb! Yaxşı, bu qoça axmağa yazdığım məktub necə imzalanmışdı?

QIZI:

– Fabantu, – deyə cavab verdi.

– Dram aktyoru, çox gözəl.

Jondret lap vaxtında bunu xəbər almışdı, çünki elə o anda “Cənab Ağ” Jondretə sarı dönüb soruşdu:

– Görürəm ki, siz çox pis vəziyyətdəsiniz, cənab...

Bunu o elə ifadə ilə dedi ki, söhbət etdiyi şəxsin familiyasını yadına salmağa çalışarkən adamın üzündə belə bir ifadə olur.

Jondret o saat bu ifadəni başa düşərək dedi:

– Fabantu.

– Cənab Fabantu, bəli, elədir... Yadıma düşdü.

– Cənab, bir zamanlar böyük şöhrət qazanmış olan dram aktyoru! Görünür, Jondret “filantropa” təzyiq göstərməyin ən əlverişli bir vaxtı gəlib çatdığını qət etmişdi. O həyəcanla dedi:

– Cənab, mən Talmanın şagirdiyəm, – onun səşində həm yarmarka hoqqabazlığı, həm də yol üstündə duran dilənçinin öz-özünü alçaltması hiss olunurdu – Talmanın şagirdi! Tale bir zamanlar mənim də üzümə gülmüşdü. Lakin, əfsus! Mənim üçün də fəlakət dəmi gəlib çatdı.

Özünüz görürsünüz, ey xeyirxah insan, mənim nə çörəyim var, nə odum-ocağım! Yazıq balalarımı qızdırmağa bir şeyim yoxdur. Var-yox bircə dənə stulum vardır ki, o da sınıqdır! Belə havada pəncərənin də şüşəsi sınıb! Zövcəm yatağa düşüb! Xəstədir!

“Cənab Ağ” dedi:

– Zavallı!

Jondret əlavə etdi:

– Bu axmaq qız da əlini yaralayıb!

Təzə gələn adamlar kiçik qızın da diqqətini cəlb etmişdi: onun gözü “xanım qızda” qalmışdı, daha ağlamırdı. Jondret yavaşca ona:

– Ağla! Bağır!– dedi və onun şüşə kəsən əlini çimdiklədi. Bu şeyləri o xalis cibgir cəldliyi ilə edirdi.

Qız bərkdən ağladı.

Mariusun öz ürəyində “Mənim Ursulam” adlandırdığı qız tez onun yanına gəlib dedi:

– Yazıq bala!

Jondret sözünə davam edərək deyirdi:

– Bir baxın, sevimli xanım qız! Onun bütün biləyi qan içindədir! Bədbəxt bir hadisə üz verib: onun əli maşına düşüb, bu maşında o günü altı suya işləyir. Yəqin, bütün əli kəsiləcək!

Qoca həyəcanla:

– Bütün əli kəsiləcək? – deyə soruşdu.

Qız atasının sözünü doğru söz hesab edərək, daha bərkdən ağlamağa başladı.

Jondret:

– Əfsus ki, bu belədir, xeyirxah insan! – deyə cavab verdi.

Bir neçə saniyə idi ki, Jondret qərribə bir ifadə ilə və diqqətlə “filantropa” baxırdı. Danışığını kəsməyərək, o, elə bil ki, diqqətlə “filantropun” simasını gözdən keçirir, sanki, nəsə xatırlamağa çalışırdı. Gələnələr ürək yangısı ilə qızdan əlinin nə halda olduğunu soruşarkən, Jondret vəziyyətdən istifadə edərək, çarpayıda yatan və üzündə tənbəlcəsinə kədər ifadə olunan arvadına yaxınlaşıb tələsə-tələsə pıçıldadı:

– Ona bir yaxşı bax!

Sonra yenə “Cənab Ağ”a sarı döndü, yenə ağlar bir səslə şikayətlənməyə başladı:

– Bir baxın, cənab: mənim bütün geyimim arvadımın bu köynəyidir. Özü də ki, cırıqdır! Havalər da belə soyuq! Geyinib bayıra getməyə paltarım yoxdur. Pis də olsa, heç olmasa kostyumum

olsaydı, geyinib madmazel Marsın yanına gedərdim: o, mənə tanıyır, mənə çox inayət göstərir. Deyəsən, o, axı yenə də Tur-de-Dam küçəsində yaşayır? Bilirsinizmi, cənab, bir yerdə əyalətlərdə oynardıq, biz böyük şöhrət qazanmışdıq. Selimena mənə köməyimə gələrdi, cənab! Elmira Velizariyaya sədaqə verərdi! Amma mənə heç bir şeyim yoxdur! Evdə də bircə su pulumuz yoxdur! Zövcəm xəstə – bircə su da pul yox! Qızım yaralanmışdır, özü də bu, təhlükəli yaradır – bircə su da pul yox! Arvadımın ürəkgetməsi var, boğulur. Yaşı çoxdur, bir də ki, əsəbləri xarab olub. Ona müalicə lazımdır, qızıma da! Həkim lazım! Dərman lazım! Onlara pulu haradan verəsən?! Bircə liar da yoxdur! Cənab, mən on su pulun qabağında diz çökməyə hazırım!

İncəsənət belə düşkün bir vəziyyətdədir! Qoy sizə məlum olsun ki, gözəl xanım qız, mənə qəlbi xeyrixah və mərhəmətlə dolu olan alicənab hamim ki, mənə də yazıq qızım zinəti siz olduğunuz məbədə dua eləməyə gedir və hər gün sizi görür... Zira, cənab, mən öz uşaqlarımı möminlik ruhunda tərbiyə edirəm. Mən istəmədim ki, onlar səhnəyə getsin. Yadınızda saxlayın ha, utanmazlar! Hünəriniz var, yolunuzdan çıxın! Mənimlə zarafat eləyənin axırı pis olar! Mən həmişə onlara namusdan, əxlaqdan, xeyrixahlıqdan danışırım, beyinlərini doldururam. Bir onlardan soruşun! Qoy düz yolla getsinlər. Onların atası var, onlar o bədbəxt qızlardan deyillər ki, soysuz yaşamağa başlayırlar, sonra da onunla qurtarırlar ki, bütün dünya ilə qohumlaşırlar, görürsən ki, “mamzel heçkəsin” dönüb olur “madam hərəkəsin”. And olsun Allaha ki, Fabantunun ailəsində belə bir şey olmayacaq! Mən əminəm ki, onları xeyrixah insan kimi tərbiyə edəcəyəm, qoy onlar namuslu olsun, yaxşı olsun, Allaha inanan olsun! Bəli, cənab, çox hörmətli olan xeyrixah insan, siz bilirsiniz ki, sabahkı gün mənə üçün nə hazırlayır? Sabah fevralın dördüdür, məşum bir gündür, ev yiyəsinin mənə möhlət verdiyi axırıncı gündür, mən bu axşam onun ev kirayəsini verməsəm, sabah mənə böyük qızım, mən özüm, mənə xəstə zövcəm, mənə əli yaralanmış balam - bizim hamımız, dördümüz də bu sığınacaqdan məhrum olacağıq, bizi küçəyə atacaqlar, bulvara, yağışın altına, qarın altına atacaqlar! Bəli, cənab! Mən dörd kvartalın - bütün ilin pulunu verməmişəm. Yəni altmış frank borcluyam.

Jondret yalan deyirdi. İllik kirayə haqqı qırx frank idi; bir də ki, o, dörd kvartalın pulunu borclu ola bilməzdi: Marius iki kvartalın pulunu vermişdi, bundan heç yarım il də keçməmişdi. “Cənab Ağ” cibindən beş frank çıxarıb masanın üstünə qoydu. Jondret mırıldanaraq, böyük qızının qulağına pıçıldadı: “Alçaq! Onun beş frankı mənə nəyimə lazımdır?! Bu beş franka nə təzədən stul, nə də pəncərə şüşəsi almaq olar. İndi belə bir şeydən sonra sən gəl xərc çək!” Elə bu zaman “Cənab Ağ” sürməyi redinqotun üstündən geydiyi mixəyi redinqotu çıxarıb, stulun arxa söykənəcəyinə atdı.

– Cənab Fabantu, – dedi, – yanımda ancaq beş frank pulum var; mən qızımı evə aparıb, axşam yenə də sizin yanınıza gələcəyəm; ev kirayəsini siz axı bu axşam verməlisiniz, elə deyilmi?..

Jondretin gözlərində ani olaraq qəribə bir ifadə göründü. O tez cavab verdi:

– Bəli, mənə böyük hörmət etdiyim hamim! Saat səkkizdə mən ev sahibinin yanında olmalıyam.

– Mən saat altıda gələcəyəm, altmış frank da pul gətirəcəyəm.

Jondret fərəhlə bağırırdı:

– Xeyrixah insan!

Sonra güclə eşidiləcək səslə əlavə etdi:

– Arvad, ona bir yaxşı bax!

“Cənab Ağ” yenə də gözəl qızın qoluna girib qapıya sarı yönəldi:

– Sağ olun, mənə dostlarım!

Jondret bir də soruşdu:

– Saat altıda?

– Düz saat altıda.

Bu zaman, stulun arxa söykənəcəyindəki sürtük böyük qızın diqqətini cəlb etdi:

– Cənab, – dedi, – redinqotunuz yadınızdan çıxdı.

Jondret təhdidedici nəzərlə qızına baxıb, hiddətlə çiyinlərini çəkdi.

“Cənab Ağ” dönərək, gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Yadımdan çıxmayıb, özüm qoymuşam.

Jondret:

– Ey mənim hamim, – dedi, – ey böyük hörmətli xeyirxah insan, mən göz yaşımı saxlaya bilmirəm! İcazə verin, sizi fiakra qədər ötürüm.

“Cənab Ağ” cavab əvəzinə dedi:

– Əgər çıxmaq istəyirsinizsə, onda bu sürtükü geyin. Bayır çox soyuqdur.

Jondret ikinci dəfə xahiş olunmasını gözləmədi: mixəyi redinqotu tez əyninə geydi.

Onlar üçü də otaqdan çıxdı: Jondret qabaqca, “Cənab Ağ” ilə qızı dalca gedirdi.

ONUNCU FƏSİL.

Kabrioletin minik qiyməti saatda iki frankdır.

Bu şeylərin hamısı Mariusun gözləri önündə baş versə də, əslində, o, çox az şey görürdü. Onun gözləri cavan qıza zillənib qalmışdı, qəlbi isə, elə bil, onu qamarlayıb tutmuşdu, sanki, qız Jondretin daxmasına ayaq basan kimi Marius onu bütünlüklə öz qəlbinə almışdı. Marius elə bir vəziyyətdə idi ki, adam bu vaxt xarici aləmdə baş verən hadisələri dərk etmir, bütün varlığını bir məsələ üzərində toplayıb durur. O, qızı deyil, atlas xəz paltó geymiş, məxmər şlyapa qoymuş işıq görürdü. Lap Sirius özü də göyləri tərək edib bu otağa ensəydi, Mariusun gözləri bu qədər qamaşmazdı.

Qız nə qədər ki, bağlamayı açır, şeyləri və adyalı masanın üstünə qoyurdu, ürək yangısı ilə xəstə arvadın halını soruşurdu, əli yaralanmış qızla mehribanca danışır, Marius onun heç bir hərəkətini gözdən qaçırırmırdı, onun səsini eşitməyə çalışır. Marius onun gözlərini, alını, qədd-qamətini, yerişini, bütün gözəlliyini görmüşdü, ancaq səsini eşitməmişdi, səsinin necə olduğunu bilmirdi. Bir dəfə Lüksemburq bağında o, elə bil ki, qızın bir neçə sözünü eşitmişdi, amma buna tamamilə əmin deyildi. Onun səsini eşitmək, səsinin musiqisini qəlbinə həkk etmək üçün o, ömrünün lap on ilini verərdi! Lakin Jondretin iniltili yalvarışları, təmtəraqlı ibarələri qızın səsini batırır, onu eşitməyə qoymurdu. Buna görə Mariusun fərəhinə hiddət də qarışmışdı. Marius gözünü ondan çəkmirdi. O, mələk kimi məxluqu belə murdar bir yerdə, belə insan tör-töküntüsü içərisində tapmasına inana bilmirdi. O, elə bil ki, kalibri quşunu bir yığın qurbağa arasında görürdü.

Qız otaqdan çıxanda Mariusun qəlbində ancaq bir arzu oyandı: onun ardınca getsin, onun harada yaşadığını bilməyincə gözdən buraxmasın, bir də onu itirməsin, axı indi onu tapmasını bir möcüzə hesab etmək olardı! Komoddan yerə atılıb şlyapasını götürdü. Qapının dəstəyindən yapışıb bayıra çıxmaq istəyirdi ki, bir fikir onu saxladı. Koridor uzundu, pilləkən çox dikdi, Jondret boşboğazın biridir, olsun ki, “Cənab Ağ” hələ kolyaskaya minə bilməmişdir; o, koridorda, ya pilləkəndə dönüb geri baxsa, Mariusu görəcək, məlum şeydir ki, bundan təşvişə düşəcək, özünü yayındırmaq üçün yenə bir yol tapacaqdır, onda hər şey bitmiş olacaq. O indi nə etsin? Bir az gözləsinmi? O burada durub gözləyincə kolyaska çıxıb gedər... Marius tərəddüd içində idi. Nəhayət, o, “hər nə olar olsun”, – deyib, otaqdan çıxdı.

Koridorda daha heç kəs yox idi. Pilləkənə yüyürdü. Pilləkəndə də heç kəs yox idi. Tez aşağı enib bulvara çıxdı: elə bu anda ekipaj Balaca Bankir küçəsinin tinindən burulub yenə də Parisə yol aldı.

Marius o tərəfə yüyürdü. Bulvarın tininə çatanda yenə də ekipajı gördü: ekipaj Muftar küçəsi ilə üzəşəğı gedirdi. O indi çox uzaqda idi, yüyürsəydi də ona çata bilməyəcəkdi. İndi o nə etsin? Onun ardınca yüyürsünmü? Bu, mümkün deyildi. Bir də ki, var gücü ilə yüyürən bir adamı, heç şübhəsiz, ekipajdan görmək olardı, qızın atası onu tanıya bilərdi... Elə bu anda heç ağlagəlməz təsadüf üz verdi: Marius bulvarla gedən boş kabriolet gördü. Bircə yol qalırdı. Kabrioletə minib fiakrın dalınca getsin! Daha bundan yaxşı, bundan düzgün, bundan təhlükəsiz şey tapmaq olmazdı.

Marius əli ilə işarə edib ekipajı saxlatdırdı, çığırılıb dedi:

– Saathesabı!

Marius qalstukunu bağlamamışdı; bir neçə düyməsi qırılmış köhnə sürtükünü geymişdi; köynəyinin manişkası bir yerdən cırılmışdı. Sürücü ekipajı saxladı, göz vuraraq, sol əlini Mariusa sarı uzadıb, baş barmağını şəhadət barmağına sürtdü.

Marius:

– Nə var ki? – deyər soruşdu.

Sürücü dedi:

– Pulu qabaqcadan!

Marius ancaq on altı su pulu olduğunu xatırladı:

– Nə qədər lazımdır?

– Qırx su.

– Çatanda verərəm.

Sürücü cavab yerinə “La Palis” nəğməsini fitlə çalıb, atı qamçıladi.

Marius uzaqlaşmaqda olan kabrioletin ardınca şəşqın halda baxıb qaldı. Onun iyirmi dörd su pulu çatmırdı; bu iyirmi dörd su pulun ucbatından o öz sevincini, öz səadətini, sevgisini itirirdi! O yenə də qaranlığa qərq oldu. Onun gözüne işıq gəlmişdi, indi yenə də bu işıqdan məhrum oldu. Düzünü desək, o səhərçağı Jondretin zavallı qızına verdiyi beş frank haqqında təəssüflə düşündü. Bu beş frank indi onun cibində olsaydı, xilas olardı, o yenidən dirilərdi, qıl körpüsündən keçərdi, cəhənnəmdən, tənhalıqdan çıxardı, kədərli, ruhi subaylıqdan canını qurtarardı; o yenə də öz taleyinin qara telini gözəl, qızıl bir tellə bağlardı: bu tel indi bir anlığa onun gözlərinə göründü, yenə də qırıldı. Marius tam umidsizlik içində öz daxmasına qayıtdı.

O, özünə ancaq bir şeylə təsəlli verə bilərdi: “Cənab Ağ” axşam yenə gələcəyini vəd etmişdi; bu dəfə iş yaxşı girişmək, onu gözdən buraxmamaq lazımdı, lakin bayaq onun bütün fikri qızda olduğundan bir şey eşidə bilməmişdi.

Marius pilləkənlə yuxarı qalxmaq istəyəndə, bulvarın o biri tərəfində, qobelenlər qarovulxanası küçəsindəki divarın tinində Jondreti gördü: “xeyirxah insanın” verdiyi redinqot onun əynində idi. O elə bir adamla söhbət edirdi ki, belə sifət adamı təşvişə salır, adətən bunlara “qarovulxana sahibləri” deyirlər. Belə adamların zahiri görünüşü ikimənalıdır, danışqları şübhəlidir, sanki, onların pis bir niyyəti vardır; bu adamlar gündüz yatırlar, bu işə onların gecələr işlədiyini düşünməyə hər cür əsas verir.

Parça-parça yağan qar altında durub söhbət edən bu adamlar, yəqin ki, polis işçilərinin diqqətini cəlb edə bilərdi. Marius onlara ancaq öləri nəzər saldı.

Marius nə qədər fikirli və dilxor olsa da, qeyri-ixtiyari belə bir şey düşündü: Jondretin söhbət etdiyi bu “qarovulxana sahibi” bir dəfə Kurfeyrakın ona göstərdiyi Qarmaq, Bahari, eyni zamanda, Həşərat ləqəbini daşıyan, həm də məhlədə xatakar gecə əyyaşı şöhrətini qazanan adama oxşayır. Əvvəlki kitabda onun adı çəkilmişdir. Bu Qarmaq, həm Bahari, həm də Həşərat ləqəbli adamın sonralar cinayət üstündə bir neçə mühakimədə adı çəkilmişdi, o, fırlıdaqçı şöhrəti qazanmışdı. Bu hadisəni təsvir etdiyimiz vaxtda o hələ mahir bir fırlıdaqçı idi. İndi də quldurlar, soyğunçular onu xatırlayırlar. Axırcı padşahlığın sonunda o, bütöv bir məktəb yaratmışdı.

Axşamlar, qaş qaralanda, adamlar toplaşib pıçıladaşanda, onun haqqında Fors həbsxanasının Aslan xəndəyində danışdılar. Bu həbsxanada müşahidə yolu altından çirkab kanalı keçir, bu çirkab kanalından 1843-cü ildə, günün günorta çağında heç eşidilməmiş bir şəkildə otuz iki dustaq qaçmışdı; kanalın ağzına qoyulan sal daş üstündə hətta “Qarmaq” sözünü oxumaq olardı. Bir dəfə də o qaçanda bu müşahidə yolunun lap yanında, cəsərlə divara həməni adı yazmışdı. 1832-ci ildə polis idarəsi onu təqib edirdi, lakin o hələ heç bir ciddi işdə özünü göstərməmişdi.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Səfalət dərdə öz köməyini təklif edir.

Marius pilləkənlə ağır-ağır yuxarı qalxırdı. Öz otağına girmək istəyirdi ki, birdən koridorla Jondretin böyük qızının onun ardınca gəldiyini gördü. Marius bu qızı görmək istəmirdi: axı onun beş frankı bu qızın əlinə keçmişdi, indi onu geri istəmək daha gecdi: kabriolet çıxıb getmişdi, kolyaskanın heç izi-tozu da qalmamışdı. Lap elə istəsəydi də, qız o pulu heç geri qaytarmazdı. Bir də ki, onlara gələn qoca ilə qızın harada yaşadığını ondan soruşmaq da faydasızdır, yəqin ki, heç o özü bilmirdi, çünki Fabantu adı ilə imzalanmış məktub “Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin vəlineməti olan cənaba” yazılmışdı, başqa ünvan da göstərilməmişdi.

Marius otağa girib qapını bərk örtüdü.

Lakin qapı kip örtülmədi; o dönüb baxanda gördü ki, qapını kim isə əli ilə tutub saxlayır.

– Nə var? Oradakı kimdir? – deyə soruşdu.

Bu zaman Jondretin qızını gördü.

Marius bir az kobudcasına əlavə etdi:

– Sizsiniz? Yenə gəlmisiniz? Siz məndən nə istəyirsiniz?

Lakin qız, elə bil ki, bir şey haqqında düşünürdü, Mariusa baxmırdı. İndi onda əvvəlki qətiyyət yox idi. Qız otağa girmədi, qaranlıq koridorda dayanıb durdu: Marius onu kip örtülməmiş qapının arasından görürdü. Marius həyəcanla:

– Di cavab verin də! Siz məndən nə istəyirsiniz?

Qız donuq nəzərlə Mariusa baxdı: qızın gözlərində, sanki, zəif bir işıq parıldadı:

– Cənab Marius, sizin üzünüzdə elə bir qəmginlik var ki... Sizə nə olub?

– Mənə?

– Bəli, sizə.

– Heç bir şey.

– Hər halda, bir şey var!

– Heç bir şey yoxdur.

– Mən deyirəm ki, var.

– Məni narahat eləməyin!

Marius yenə də qapını itələdi, lakin qız yenə də qapını buraxmadı:

– Qulaq asın, siz nahaq yerə belə edirsiniz. Siz varlı deyilsiniz, amma bu gün səhər necə mərhəmətli idiniz, yenə də elə olun. Siz mənə yemək-içmək üçün pul verdiniz; deyin axı görüm, sizə nə olub? Siz qəmginsiniz, bunu baxan kimi görmək olur. Amma mən istəmirəm ki, siz qəmgin olasınız. Bu işdə sizə kömək edə bilərəmmi? Bəlkə, sizin bir işinizə yaradım? Mənə arxayın ola bilərsiniz. Mən sizin sirrinizi bilmək fikrində deyiləm, sizdən xahiş eləmirəm ki, bunları açıb mənə deyəsiniz, amma, hər necə olsa, məndən sizə xeyir dəyə bilər. Mən sizin də işinizə yaraya bilərəm, atamın işinə yaramırammı? Bir yerə məktub göndərmək, evləri qapı-qapı gəzmək, ünvan axtarmaq, bir adamı güdmək lazım olsa, mənə göndərin. Mənə hər barədə inana bilərsiniz, məktubu aparıb kimə lazımsa verə bilərəm. Hərdən görürsən ki, lazımı bir adamla danışdın, hər şey də düzəldi getdi, mən sizin qulluğunuzda hazırım.

Mariusun fikrindən bir şey keçdi. Adam yıxılacağını hiss edəndə ən xırdaca budağa da əl atır!

Marius Jondretin qızına yaxınlaşdı.

– Qulaq as... – dedi.

Qız onun sözünü kəsdi, qızın gözləri sevincə parıldadı.

– Hə, hə, mənə “sən” deyin, bu, mənim daha çox xoşuma gəlir.

Marius sözünə davam etdi:

– Yaxşı, qoca ilə qızını bura sən gətirmişdin?

– Hə.

– Sən onların ünvanını bilirsənmi?

– Yox.

– Onların ünvanını öyrən.

Bayaq qızın gözlərindən tutqunluq çəkilməmiş, onun yerini sevinc tutmuşdu, indi bu sevincin yerini kədər tutdu:

– Sizə elə bu lazımdır? – deyə soruşdu.

Bəli.

– Siz onlarla tanışsınız?

– Xeyr.

Qız cəld onun sözünü kəsdi:

– Deməli, siz o qızla tanış deyilsiniz, amma tanış olmaq istəyirsiniz...

“Onlarla” sözünün “o qızla” sözü ilə əvəz edilməsində çoxmənalı, acı bir şey hiss olunurdu.

Marius soruşdu:

– Hə, bunu bacara bilərsənmi?

– Mən o gözəl xanım qızın ünvanını öyrənib, sizə deyərəm.

“Gözəl xanım qız” sözü elə bir ifadə ilə söylənmişdi ki, bu yenə də Mariusa toxundu:

– Əhəmiyyəti yoxdur! Atasının və qızın ünvanı. Hər ikisinin ünvanı.

Qız diqqətlə Mariusa baxdı:

– Siz bunun üçün mənə nə verərsiniz?

– Nə istəsən!

– Nə istəsəm?

– Bəli.

– Ünvanı sizə yetirərəm.

Qız başını aşağı saldı, sonra sərt bir hərəkətlə qapını örtüdü.

Marius tək qaldı.

Özünü stula yıxıb, dirsəklərini çarpayıya dayadı, əllərilə başını qamarlayaraq, dumanlı fikirlər burulğanına düşdü; o bayğınlığa yaxın vəziyyətdə idi. Mələk kimi bir məxluqun gəlməsi, sonra da yox olması, indicə bu qızdan eşitdiyi sözlər, böyük məyusluq içində parıldayan ümid onun beynində dumanlı bir halda sürətlə hərlənirdi.

Birdən Mariusun düşüncəsini kobudcasına qırdılar.

Jondret uca və kəskin səslə Mariusu son dərəcə maraqlandıran qəribə sözlər dedi:

– Sənə deyirəm ki, mən buna əminəm. Mən onu tanıdım.

Söhbət kimin haqqında gedirdi? Jondret kimi tanımışdı? “Cənab Ağ”ımı? Mariusun Ursulasının atasını mı? Bu, mümkün olan şey mi? Yoxsa Jondret onunla tanışmış? Yoxsa Mariusu maraqlandıran bir məsələnin üstü heç gözlənilmədiyi halda açılacaqdır, elə bir məsələ ki, bunsuz Mariusun həyatına qaranlıq çökmüşdü... Yoxsa elə bir an gəlmişdir ki, bu adamları bürüyən qalın duman qalxacaq, bu sirli örtük parçalanacaqdır? Ah, pərvərdigara!

Marius komodun üstünə çıxdı, daha doğrusu, sıçrayıb qalxdı, yenə divardakı gizlin “pəncərənin” qabağında dayandı. Yenə də Jondretin zağasının içini gördü.

ON İKİNCİ FƏSİL.

“Cənab Ağ”ın verdiyi beş frank nəyə xərclənmişdi.

Üzdən Jondretin ailəsində heç bir şey dəyişməmişdi; ancaq Jondretin arvadı və qızları cənab Ağın gətirdiyi bağlamayı açmış, oradakı yun corabları, koftaları geymişdilər; yeni adyallar çarpayıların üstünə salınmışdı.

Görünür, Jondret yenicə gəlmişdi, çünki hələ nəfəsini dərməmişdi. Qızlar buxarının qabağında, yerdə oturmuşdu; böyük qız kiçik qızın əlini bağlayırdı. Jondretin arvadı, sanki, buxarının yanında qoyulan çarpayıda batmışdı; onun üzündə təəccüb ifadə olunurdu. Jondret iri addımlarla otaqda o baş-bu başa gedirdi. Onun gözlərində qeyri-adi bir ifadə vardı. Görünür, Jondretin arvadı böyük heyrət içində idi, həm də ərindən qorxurdu; nəhayət, o, cəsarət edib soruşdu:

– Doğrudan, belədir? Sən buna əminsən?

– Əlbəttə, əminəm! Səkkiz il keçib. Amma yenə mən onu tanıdım. Gəlsin hələ bir tanımayım da! O saat tanıdım! Yoxsa sənin gözünə heç bir şey dəymədi?

– Yox!

– Axı mən sənə dedim ki, diqqətlə bax! Boyu həmən boy, üzü həmən üz, özü də çox az qocalıb; elə adamlar var ki, onlar heç qocalmır da, bilmirəm necə eləyirlər ki, qocalmırlar; səsi də heç

dəyişməyib. Bircə burası var ki, ondakından yaxşı geyinib, vəssalam! Hə, özünə başqa sima verən qoça kaftar, keçdin ələ! İndi gör sənin başına nə oyun açacağam!

Dayandı, qızlarının üstünə bağırdı:

– İtilin buradan! – sonra arvadına sarı dönərək əlavə etdi, – sənin gözünə dəyməməsi lap qəribədir!

Qızlar itaətkarlıqla ayağa qalxdılar.

Jondretin arvadı mızıldandı:

– Yaralı əllə o hara getsin?

Jondret onun sözünü kəsdi:

– Hava ona xeyirdir. İtilin!

Görünür, o, etiraz qəbul etməyən adamlardandı. Qızlar otaqdan çıxdı.

Onlar qapıya çatanda Jondret böyük qızının qolundan tutub mənalı bir ifadə ilə dedi:

– Düz saat beşdə burada olun. Siz ikiniz də mənə lazım olacaqsınız.

Marius bu sözü eşidəndə daha diqqətlə qulaq asmağa başladı.

Jondret arvadı ilə tək qaldıqdan sonra yenə otaqda gəzişməyə başladı, iki-üç dəfə otaqda kirmişcə o baş-bu başa getdi. Sonra əynindəki arvad köynəyinin ətəyini bir neçə dəqiqə şalvarının toqqasına keçirərək düzəltdi.

Birdən o, arvadına sarı döndü, əllərini döşündə çarpazlayaraq, ucadan dedi:

– İstəyirsənmi sənə ayrı şeylər də deyim? O qız...

Arvadı maraqlandı:

– Sonra? O qız nə?

Əlbəttə, söhbət “o qız” haqqında gedirdi; Mariusun buna heç şübhəsi yox idi. O, iztirab dolu həyəcanla qulaq asırdı. O, bütün varlığı ilə qulaq asırdı.

Lakin Jondret arvadına sarı əyilərək astadan nəsə dedi. Sonra bədənini dikəldib ucadan əlavə etdi:

– Həmmən qızıdır ki, var!

Arvadı:

– Bu gələn qız? – deyə soruşdu.

Jondret onun sözünü təsdiq etdi:

– Bu gələn qız!

Qadının “bu gələn qız” sözünü necə ifadə etdiyini təsvir etmək çətindir. Təəccüb, qəzəb, nifrət, ədavət bir-birinə qarışaraq məşum ifadə şəklini aldı. Bu yuxulu kök arvadı canlandırmaq, onun iyrənc sifətinə qorxunc ifadə vermək üçün ərinin söylədiyi bir neçə cümlə, yəqin ki, bir neçə adam adı kifayətli.

Qadın çığıraraq:

– Ola bilməz! – dedi. – Bir işə bax ki, mənim qızlarım çıl-çılpaq gəzir, əyinlərinə geyməyə paltarları yoxdur, amma bu?! Atlaz xəz paltoda, başında məxmər şlyapa, ayağında yarımqunc çəkmə – başdan- ayağa geyinib! Geydiyi paltarın iki yüz frankdan artıq qiyməti var! Xaliscə bir xanım olub! Yox, sən səhv eləyirsən! Bir də ki, o qız eybəcərin biri idi, amma bu qəşəngdir! Çox qəşəngdir! Ola bilməz: bu qız o deyil!

– Mən deyirəm ki, odur. Özün görərsən!

Belə qəti sözdən sonra Jondretin arvadı iri, kərpic kimi qırmızı sifətini yuxarı qaldırdı, iyrənc bir ifadə ilə gözlərini tavana zillədi. Bu anda o, Mariusa Jondretin özündən təhlükəli göründü. Bu, dişi pələng gözlü donuz idi.

Qadın pıçıldayaraq, əlavə etdi:

– Belə de! Deməli, mənim qızlarıma elə mərhəmətlə baxan o bərli-bəzəkli qız həmmən o dilənçi qızıdır? Ba, bunu bilsəydim, onun qarnını cırıb, bağırsaqlarını çölə tökərdim! Tapdayıb öldürərdim!

Yatağından yerə atıldı, bir anlığa dayanıb durdu: onun saçları dağımıqdı, burun tanaqları körüklənirdi, ağız bir qədər açıqdı. Yumruqlarını sıxaraq, yuxarı qaldırmışdı, sanki, bu saat kimi isə vuracaqdı. Sonra birdən çirkli yatağına yığıldı. Jondret otaqda o baş-bu başa gəzir, arvadına heç fikir vermirdi.

Bir neçə dəqiqə susduqdan sonra o, yenə də arvadına yaxınlaşdı, yenə də əllərini döşündə çarpazlayaraq, onun qabağında dayandı.

– İstəyirsənmi sənə yenə də bəzi şeylər deyim?

Arvadı soruşdu:

– Nə?

Jondret nəfəsi tutula-tutula astadan dedi:

– Onu ki, indi mən daha varlıyam.

Arvadı gözlərini ona zillədi, bu gözlər, sanki, deyirdi: “Yoxsa sən dəli olmusan?”

Jondret sözüünə davam etdi:

– Məlunlar! Çoxdandı mən NəƏgərçi – tıxmağa-şey-var-öl-soyuqdan, əgərçi-odun-var-öl-acından” təşkilatındayam! Dilənçi olduğum daha bəsdir! Özümün, özgələrinin yükünü daşdığım daha bəsdir! Mənimki daha gülüşdən keçib, burada daha gülməli heç bir şey yoxdur, mənimlə əyləndiyin daha bəsdir, ey mərhəmətli Allah! Sənin zarafatların olmasa da dolannıq, ey əbədi ata! Mən bolca yemək, doyunca içmək istəyirəm! Tıxmaq istəyirəm! Yatıb köpmək istəyirəm! Veyllənmək istəyirəm! Mən istəyirəm ki, mənim də növbəm gəlsin, mənim də, mən bunu istəyirəm! Hələ nə qədər ki, gəbərməmişəm! Mən istəyirəm ki, bir az da milyoner olub yaşayam! O öz otağında gəzişərək əlavə etdi:

– O birilərindən pis yaşamayım!

Arvadı soruşdu:

– Sən bununla nə demək istəyirsən?

Jondret başını silkələdi, göz vurdu, fiziki təcrübələr göstərməyə başlayan səyyar mühazirəçi kimi səsinə ucaldaraq dedi:

– Mən nə demək istəyirəm? Qulaq as!

Jondretin arvadı donquldandı:

– Asta... yavaş! Əgər söhbət iş barəsində gedirsə, bunu kənar adamın eşitməsi nə lazım?!

– Danışdı da! Kim bunu eşidəcək? Qonşu? O, evdən çıxıb getdi, indicə özüm gördüm. Bir də axı, o, gicin biri gic bundan nə başa düşəcək? Sonrası da, ağzımda dedim ki, o çıxıb gedib.

Bununla belə, Jondret instinktiv olaraq səsinə endirdi; lakin Marius onun danışığını yenə də eşidirdi. Bundan başqa, xoşbəxtlikdən bayırda qar yağır, bulvardan gedən ekipajların səsinə batırırdı, bu isə Mariusa Jondretlə arvadının danışığını yaxşı eşitməyə imkan verirdi.

Marius bu sözləri eşitdi.

– Başa düşürsənmi, bu dövlətli adam keçib mənim əlimə. İndidən demək olar ki, onun işi bitmişdir! Hər iş görülüb! Nə lazımsa edilib. Mən öz adamlarımızı görmüşəm. Axşam saat altıda o gələcək. Bu alçaq adam altmış frank gətirəcək! Heç bilirsənmi mən ona nə doğruyub-töktdüm? Görürdün? Altmış frank haqqında da, ev yiyəsi haqqında da, fevralın dördü haqqında da! Axı bu gün evin kirayə vaxtı haradan oldu? Allahın maymaq bəndəsi! Deməli, o saat altıda gələcək! Bu zaman qonşu nahar eləməyə gedir. Bürqon qarı da şəhərə qab yumağa gedir. Evdə heç kəs olmur. Qonşu saat on birdən tez qayıtmır. Qızlar keşikdə olacaq. Sən də bizə kömək edərsən. O, bizimlə haqq-hesabı çürüdür.

Jondretin arvadı soruşdu:

– Birdən çürütmədi?

Jondret təhdidedici hərəkətlə:

– Onda biz onunla haqq-hesabı çürüdürük, – deyib güldü.

Marius birinci dəfə idi ki, onun gülüşünü eşidirdi; bu soyuq və asta bir gülüşdü; bu gülüşdən adamın bədəni gizildəyirdi.

Jondret buxarı yanındakı divar şkaflını açıb oradan köhnə bir furajka götürdü, köynəyinin qolu ilə təmizləyib başına qoydu.

– Mən gedirəm, – dedi. – Mən hələ gərək yaxşı adamlardan bəzisini görüm. Görərsən, bizim işimiz necə yaxşı gedəcək. Mən çalışacağam ki, tez qayıdım. Bu elə bir oyundur ki, zəhmətinə dəyər. Evdən göz-qulaq ol.

Əllərini şalvarının cibinə soxaraq, bir anlığa dayanıb fikirləşdi, sonra ucadan dedi:

– Amma, hər halda, yaxşı oldu ki, o, mənə tanımadı! Tanısaydı bir də bizə gəlməzdi! Sürüşüb əlimdən çıxardı. Saqqal mənim dadıma çatdı. Mənim saqqalım romantik bir saqqaldır! Mənim əziz romantik saqqalım!

O yenə də güldü.

Pəncərəyə yaxınlaşdı. Boz göydən hələ də qar yağır.

– Belə də murdar hava olar?!

Sonra redinqotunun yaxasını örtərək əlavə etdi:

– Bu dəri bir az gendir. Eybi yoxdur, keçər; amma o qoça dələduz lap yerində bunu mənə verdi! Yoxsa bayıra çıxmağa heç nəyim yox idi. Paltar üzündən iş yenə baş tutmayacaqdı. Hərdən görürsən elə boş bir şey adamın qabağını kəsir ki!

Furajkanı gözünün üstünə basıb otaqdan çıxdı.

Bir neçə addım getməmişdi ki, qapı yenə açıldı, onun yırtıcı və ağıllı sifəti yenə qapı arasından göründü.

– Bir şey lap yadımdan çıxıb, – dedi. – Manqalı hazırla.

“Filantropun” verdiyi beş frankı arvadının döşlüyünə atdı.

Arvadı yenə soruşdu:

– Manqalı hazırlayım?

– Hə.

– Nə qədər kömür alım?

– İki qab.

– Bu eləyəcək otuz su. Qalanına da nahar üçün bir şey alaram.

– Cəhənnəm olsun nahar!

– Niyə?

– Pulun hamısının dalından dəymə!

– Niyə?

– Çünki mən də bəzi şeylər alacağam.

– Nə alacaqsan?

– Belə də, bəzi şeylər.

– Bunun üçün sənə nə qədər lazımdır?

– Bizə yaxın olan dəmir xırdatatçı dükanı haradadır?

– Muftar küçəsində.

– Hə, tində. İndi bildim.

– Axı bir de görüm, şey-şüyü almaq üçün sənə nə qədər pul lazım olacaq?

– Əlli su, bəlkə də, lap üç frank.

– Nahar üçün çox az pul qalır.

– Bu gün tıxmaq günü deyil. Daha mühüm şeylər var.

– Necə istəyirsən, elə olsun, mənim əzizim.

Jondretin arvadı bu sözləri deyərək, yenə də qapını örtüdü; bu dəfə Marius Jondretin koridorla tələsə-tələsə getdiyini eşitdi; bu ayaq səsləri get-gedə yavaş-yavaş pilləkənin aşağısında artıq eşidilməz oldu.

Bu zaman Sen-Medar kilsəsində saat biri vurdu.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Solus cum solo, in loco remoto,
non cogitabuntur orare pater noster.

Marius xəyalpərəst olsa da, yuxarıda dediyimiz kimi, qəti və fəal adamdı. Fikrini bir məsələ ətrafında toplayaraq düşünmək vərdişi onda insanların dərindən qalmaq hissini inkişaf etdirirsə də, acıqlanıb özündən çıxmaq qabiliyyətini zəiflətməmişdi, lakin nifrət etmək qabiliyyətinə toxunmamışdı. Onda həm brəhmən xeyirxahlığı, həm də hakim amansızlığı vardı; onun

qurbağaya yazığı gələ bilərdi, lakin o heç düşünmədən gürzəni basıb əzərdi. İndi o, gürzələr yuvasını görürdü; onun gözləri önündəki əjdahalar kahası idi.

Marius düşündü: “Bu alçaqları məhv etmək lazımdır!”

O nə qədər ümid etsə də, ona əzab verən sirlərdən heç biri aydınlaşmadı, əksinə, o sirlər üzərinə çökən zülmət, sanki, daha da qatılaşdı: nə Lüksemburq bağında gördüyü o gözəl qız, nə də “Cənab Ağ” dediyi o adam haqqında yeni bir şey öyrənə bilmədi; ancaq bunu bildi ki, Jondret əvvəldən onları tanıyırmış. Jondretin eyhamlı sözlərindən, o ancaq bir şey bildi: bildi ki, burada nəşə kələk var, bu, anlaşılmaz, lakin dəhşətli kələkdir; onların hər ikisi böyük təhlükə qarşısındadır, qız yəqin olmasa da, qocanın təhlükə qarşısında olmasına heç şübhə yoxdur; buna görə də onları xilas etmək, Jondretin alçaqcasına niyyətini pozmaq, bu hörümçəklərin qurduğu toru dağıtmaq lazımdır.

Marius Jondretin arvadına baxdı. Bucaqdan o, köhnə bir tənəkə peç çıxarıb, dəmir parçaları içində nəşə axtarırdı.

Marius üsulluca komoddan düşdü, o, çox çalışırdı ki, səs salmasın.

Mariusun qəlbi hazırlanmaqda olan işin qorxusu və Jondretlərə qarşı duyduğu nifrətlə dolu idi; o, eyni zamanda, bir şeyə sevinirdi; bəlkə də, sevdiyi qıza kömək etməyi tale onun üzərinə qoymuşdu...

Bəs onda nə etməli? Təhlükə qarşısında olan adamlara xəbərdarlıqını etmək? Onları haradan tapmaq olar? Axı Marius onların ünvanını bilmirdi. Onlar bir anlığa Mariusun gözlərinə görünmüş, yenə də Parisin ucsuz-bucaqsız dərinliklərində qeyb olmuşdular. “Cənab Ağ”ı axşam saat altıda qapı ağzında gözləməkmi, gələni kimi ona məsələni xəbər verməkmi? Lakin Jondret və onun yoldaşları Mariusun kimi işə gözlədiyini görə bilər; bu yerlər tənha yerlərdi, onların adamı çoxdur, onlar Mariusu tuta bilər, onun öhdəsindən gələ bilərlər, onda Mariusun xilas etmək istədiyi adam məhv olar... İndicə saat biri vurdu; quldurcasına hücum saat altıda olmalıdır. Mariusun sərəncamında hələ beş saat vaxt vardı.

Bircə yol qalırdı.

Marius hələ də təzə olan sürtükünü geydi, şərfi boynuna doladı, şlyapasını götürüb otaqdan elə səssizcə çıxdı ki, elə bil, yalın ayaqla yosun üstü ilə yeriyirdi.

Bir də ki, Jondretin arvadı hələ köhnə dəmir şeyləri eşələyir, səs-küy salırdı.

Marius evdən çıxıb, Kiçik Bankir küçəsi ilə getməyə başladı.

Küçəni yarıya qədər getmişdi ki, bir möhrə gördü; möhrə boş yerin ətrafında çəkilmişdi, özü də elə alçaqdı ki, bəzi yerindən lap addayıb keçmək olardı. O, fikrə daldığından ağır-ağır gedirdi, qardan ayaqlarının səsi eşidilmirdi. Birdən adam səsi eşitdi; səs lap yaxından gəlirdi. Dönüb ətrafına baxdı: küçə bom-boşdu, heç bir adam görünmürdü; lakin adam səsini o lap aydınca eşidirdi.

Mariusun ağına gəldi ki, möhrənin o üzünə baxsın.

Doğrudan da, iki adam orada qarın üstündə oturub, möhrəyə söykənərək astadan danışdı.

Marius onları tanımırdı. Onlardan biri bluz geymiş, saqqallı, o birisi, pırtlaşıq saçlı, cındır paltarlı bir adamdı. Saqqallının başında qəşəng bir yunan şapkası vardı; söhbət etdiyi adamın açıq başı qardan ağarmışdı.

Marius möhrənin üstündən əyilərək, onların söhbətini eşidirdi.

Uzunsaçlı adam dirsəyini saqqallı adama vura-vura deyirdi:

– “Xoruz banı” dostları ki bu işə girişib, bu daha boşa çıxmaz...

Saqqallı dedi:

– Yəqinmi?

Pırtlaşıq saçlı ona belə cavab verdi:

– İş baş tutsa, hərəməz beş yüz çırpışdırırıq, yox, bəd gətirsə, adama beş il, altı il, uzaq başı on il verəcəklər, bundan artıq yox!

Saqqallının soyuqdan dişi-dişinə dəyirdi, o bir az tərəddüdlə dedi:

– Yəqin ki, elə belə də olacaq! Bu işdən yaxa qurtarmaq olmayacaq!

Pırtlaşıq saçlı adam ona etiraz etdi:

– Mən sən deyirəm ki, heç bir şey olmayacaq. Familiasız atanın arabası hazır durub.

Sonra onlar dünən Hote teatrında gördükləri melodramdan bəhs etməyə başladılar.

Marius yoluna düzəldi.

Ona elə gəldi ki, möhrənin arxasında, xəlvət bir yerdə, qar üstündə belə şübhəli halda oturan bu iki adamın söhbəti, bəlkə də, Jondretin alçaqcasına niyyəti ilə əlaqədardır. Yəqin, bu iş həmin işdir.

O, Sen-Marso tərəfə getdi, ilk rast gəldiyi dükandan soruşdu ki, polis müdirini haradan tapmaq olar.

Ona dedilər ki, polis müdiri Pontuaz küçəsində, 14 nömrəli evdə olur.

Marius ora getdi.

Bulka dükanı qabağından keçəndə iki suluq çörək alıb yedi, o göürdü ki, nahar edə bilməyəcək. Yolla gedə-gedə düşünür, Allaha şükürlər edirdi: axı səhər o Jondretin qızına beş frank verməsəydi, “Cənab Ağ”ın ardınca gedəcəkdə, bu qayda ilə heç bir şeydən xəbəri olmayacaqdı. Onda heç bir qüvvə Jondretin qurduğu hiyləyə mane ola bilməyəcəkdə, “Cənab Ağ” da, heç şübhəsiz, onun qızı da məhv olacaqdı.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Polis işçisi advokata iki cib tapançası verir.

Marius Pontuaz küçəsinə, 14 nömrəli evə gəlib ikinci mərtəbəyə qalxdı, polis müdirini soruşdu. Mirzələrdən biri ona dedi:

– Cənab polis müdiri burada yoxdur, onu polis nəzarətçisi əvəz edir. Bəlkə, onunla danışdınız? Sizin işiniz təcili işdir?

Marius:

– Bəli, – deyib cavab verdi.

Mirzə onu polis müdirinin otağına apardı. Barmaqlığın o biri tərəfində ucaboylu bir adam sobaya söykənərək durmuşdu; o, əynindəki üç yaxalılıq enli karrikin ətkələrini arxasına qoyduğu əlləri ilə yuxarı qaldırmışdı. Onun dördkünc üzü, bir-birinə sıxılmış nazik dodaqları, dən düşmüş və çox amansız görkəmi olan sıx bakları, adamın ürəyinə soxulan baxışları vardı. Bu baxışlar yalnız ürəyə soxulmurdu, o eyni zamanda, adamın üst-başını axtarırdı.

Üzdən bu adam Jondret kimi yırtıcı, onun kimi təhlükəli adama oxşayırdı. Doqa rast gəlmək, bəzən canavara rast gəlməkdən az qorxulu olmur.

O, başqasına müraciət edilərkən söylənilən “cənab” sözünü buraxaraq soruşdu:

– Sizə nə lazımdır?

– Cənab polis müdiri sizsinizmi?

– O burada yoxdur. Mən onu əvəz edirəm.

– Mən çox məxfi iş üçün gəlmişəm.

– Deyin görüm, nədir.

– Həm də çox təcili bir iş üçün...

– Di onda tez deyın.

Bu sakit və kobud görünüşlü polis məmuru adamı həm qorxudur, həm də ürək verirdi. O həm adamı vahiməyə salır, həm də özünə qarşı etibar doğururdu. Marius nə olmuşdursa, hamısını açıb danışdı. Dedi ki, bir adam var, mən onu ancaq üzdən tanıyıram, istəyirlər ki bu axşam onu tovlayıb tələyə salsınlar; mən özüm Marius Pommersiyəm, advokatam, tutduğum otağın qonşuluğunda quldurlar yuvası var, bu barədə danışılan sözləri divar arxasından eşitmişəm; bu tələni quran alçağın adı Jondretdir; onun yoldaşları da var, çox yəqin ki, “qarovulxana sahibləri”ndəndir; onların içərisində “Bahari”, həm də “Həşərat” ləqəbli “Qarmaq” deyilən birisi də var; Jondret qızlarına tapşırırmışdır ki, keşikdə dursunlar; təhlükə qarşısında olan adama xəbərdarlıq etmək də mümkün deyil, hətta onun adı da məlum deyil; bu şeylər hamısı axşam saat altıda, özü də Xəstəxana bulvarının ən ucqar və tənha yerində, 50-52 nömrəli evdə olacaqdır.

Marius evin nömrəsini söyləyəndə polis nəzarətçisi başını qaldırıb laqeyd halda soruşdu:

– Koridorun başında olan otaqda?

Marius:

– Bəli, – deyərək onun sözünü təsdiq etdi, – siz o evi tanıyırsınızmı?

Polis nəzarətçisi susdu, sonra ayağını qızdırmaq üçün uzunqunc çəkməsinin dabanını yanan sobanın qapağına dayayaraq, cavab verdi:

– Görünür, tanıyıram.

O, sözünə davam edərək, Mariusdan artıq öz qalstukuna müraciət edirmiş kimi, yenə astadan və etinasız bir halda dedi:

– Yəqin, “Xoruz banı”nın da burada əli var.

Onun sözləri Mariusu çox təəccübləndirdi.

– “Xoruz banı”... Mən bu sözləri eşitmişəm.

Marius, Kiçik Bankir küçəsində, möhrə arxasında, qar üstündə pırtlaşq saçlı bir adamla saqqallı adamın söhbətini də polis nəzarətçisinə danışdı.

Polis nəzarətçisi mızıldandı:

– Pırtlaşq saçlı, yəqin, Brüjondur, saqqalı isə Yarım Liarddır, onun bir adı da İki Milyarddır.

Polis nəzarətçisi yenə də başını aşağı salıb fikrə getdi. Sonra əlavə etdi:

– Bəs Familiyasız ata haqqında necə? Elədi ki var, karrikimi yandırdım. Axı onlar bu zəhrimara qalmış sobaları niyə həmişə belə bərk yandırırılar?! Əlli-əlli iki nömrə. Əvvəllər Qorbonun evi olmuşdur.

Sonra Mariusa baxdı:

– Siz ancaq saqqallı ilə pırtlaşq saçlı gördünüz?

– Bir də Qarmağı.

– O şıq geyinmiş cavan oğlanı necə?

– Onu görməmişəm.

– Heyvanxana bağındakı filə oxşayan o enlikürəkli yekəpəri necə?

– Onu da görməmişəm.

– Üzdən təlxəyə oxşayan o bic-haramzadəni necə?

– Yox.

– O ki qaldı dördüncüyə, o, ümumiyyətlə, gözəgörükməz bir şeydir, heç köməkçiləri də, ona yardım göstərənlər də, onun əlaltıları da onu görə bilmirlər. Sizin də onu görməməyiniz təəccüblü deyil.

– Doğrudan da, görməmişəm. Axı bu adamlar kimdir?

Polis nəzarətçisi cavab vermək əvəzinə dedi:

– Bu heç onların vaxtı deyil...

Yenə susdu, sonra sözə başladı:

– Əlli-əlli iki. Mən bu anbara bələdəm. Bizim üçün orada gizlənməyə yer yoxdur, artistlər bizi o saat görür. İşin içindən belə çıxarlar ki, bu vodevili başqa vaxta keçirərlər. Onlar çox təvəzökar adamlardır. Camaatdan utanırlar. Yox, belə olmaz, belə olmaz. Mən istəyirəm ki, onların oxumasını eşidəm, sonra da onları oynamağa məcbur edəm.

Polis nəzarətçisi sözünü qurtardıqdan sonra Mariusa sarı döndü, düz onun üzünə baxaraq soruşdu:

– Siz qorxursunuzmu?

– Kimdən?

– O adamlardan.

Marius, nəhayət, polis xəfiyyəsinin bircə dəfə də olsa ona “cənab” demədiyini görüb, tutqun halda sərt dedi:

– Sizdən qorxduğumdan artıq qorxmuram.

– Siz cəsarətli, namuslu adam kimi danışırınsınız. Cəsarətli adam cinayətdən, namuslu adam hökumətdən qorxmaz.

Marius onun sözünü kəsdi:

– Bunlar hamısı öz yerində, axı siz nə etmək fikrindəsiniz?

Polis nəzarətçisi belə bir cavabla kifayətləndi:

– Əlli-əlli iki nömrəli evin bütün kirayənişinlərində bayır qapısının açarı var. Hər kəs gecə mənzilinə qayıdanda bu açardan istifadə edir. Sizdə də açar varmı?

Marius:

– Var, – dedi.

– Yanınızdadır?

– Yanımdadır.

– Onu verin mənə.

Marius jilet cibindən açarı çıxarıb, polis nəzarətçisinə verəndə bu sözləri də əlavə etdi:

– Mənim sözümə baxın, keşikçi ilə gəlin.

Polis nəzarətçisi Mariusa elə baxdı ki, bir əyalət akademiki Volterə qafiyə öyrətmək istəsəydi, Volter də ona elə baxardı. Sonra iri, pəncə kimi yekə əllərini cəld karrikinin dərin ciblərinə saldı, “cib tapançası” deyilən iki balaca polad tapança çıxartdı. Onları Mariusa sarı uzadıb, qısa cümlələrlə tez-tez dedi:

– Alın. Gedin evinizə. Öz otağınızda gizlənin. Qoy elə bilsinlər ki, siz getmişiniz. Tapançalar doludur. Hərəsində iki güllə var. Baxın. Mənə demişdiniz ki, divarda dəşik var. Qoy yığışsınlar. Əvvəlcə mane olmayın. Gördünüz ki vaxt çatıb, işi qurtarmaq lazımdır bir güllə atın. Ancaq tələsməyin. İşin qalan hissəsini mənim öhdəmə buraxın. Tapançanı havaya atın, tavana atın – hara olsa atın. Ancaq tələsməyin: əsas məsələ budur! Gözləyin. Qoy onlar işə başlasınlar, siz advokatsınız, siz bilirsiniz bu, necə mühümdür.

Marius tapançaları alıb sürtükünün yan ciblərinə qoydu.

Polis nəzarətçisi:

– Çox qabarıq durur, o saat gözə çarpır, – dedi, – yaxşısı budur ki, jiletin ciblərinə qoyun.

Marius tapançaları jiletinin cibinə qoydu. Polis nəzarətçisi sözünə davam etdi:

– İndi biz bircə dəqiqə də vaxt itirə bilmərik. Görək saat neçədir? Üçün yarısı. Yeddidə yığışacaqlar?

Marius:

– Altıda, – deyə cavab verdi.

Polis nəzarətçisi:

– Mənim vaxtım var, amma hələ heç bir şey hazır deyil. Sizə dediklərimdən bircə kəlməni də yadınızdan çıxarmayın. Part! Bir güllə!

Marius:

– Arxayın olun, – dedi.

Marius qapının dəstəyindən yapışıb otaqdan çıxmaq istəyəndə polis nəzarətçisi çığırdı:

– Bir şey deyim, əgər mən altıdan tez sizə lazım olsam, bura gəlin, ya da bura adam göndərin.

Gələndə polis nəzarətçisi Javeri soruşun.

ON BEŞİNCİ FƏSİL.

Jondret şey-şüy alır.

Kurfeyak saat üç radələrində Bossüe ilə bərabər təsadüfən Muftar küçəsindən keçirdi. Qar daha bərk yağırı, hər tərəfi bürüyürdü.

Bossüe Kurfeyraka sarı dönərək dedi:

– Bu quşbaşı qara baxanda adama elə gəlir ki, göydə ağ kəpənəklərə taun xəstəliyi düşmüşdür...

– birdən Mariusu gördü. Marius küçə ilə yuxarı, qarovulxanaya sarı qalxırdı, özünün də çox qəribə görünüşü vardı.

Bossüe həyəcanla:

– Bir ora bax! – dedi, – Marius!

Kurfeyrak:

– Görürəm, – dedi, – ancaq onunla danışmaq lazım deyil.

– Niyə?

- O məşğuldur.
- Nə ilə?
- Görmürsən üzündə necə bir ifadə var?!
- Necə ifadə var?
- Elə bil ki, kimisə güdür.

Bossüe onunla razılaşdı:

- Doğrudur.

Kurfeyrak:

- Gör gözlərini necə elədi, bir əməlli bax! – dedi.
- O axı kimi güdür?
- Bir nəfər nərmənazik qönçəcik, güllü bir ləçəkcik! O vurulub!
- Ancaq mən küçədə nə nərmənazik görürəm, nə qönçəcik, nə güllü bir ləçəkcik! Müxtəsər, bircə qız da görmürəm!

Kurfeyrak baxıb, həyəcanla dedi:

- O bir kişini güdür!

Doğrudan da, Mariusdan iyirmi addım qabaqda başı furaajkalı kişi gedirdi. Onlar bu adamın ancaq kürəyini gördülər, amma yandan baxılısaydı, onun çal saqqalı nəzərə çarpardı.

O, boyuna görə çox böyük, lakin təzə bir redinqot, palçıqdan bozarmış çox köhnə, yırtıq bir şalvar geymişdi.

Bossüe qəhqəhə ilə güldü:

- Bu necə tipdir, hə?

Kurfeyrak:

- Şairdir, – dedi. – Heç şübhəsiz, şairdir! Onlar həm dovşan dərisi satan alverçilər, həm də Fransa perləri redinqotu geyib eyni dərəcədə özlərini çəkirlər!

Bossüe təklif etdi:

- Gəl baxaq, görək, Marius hara gedəcək, o adam hara gedəcək. Onları güdək. Yaxşımı?

Kurfeyrak ucadan:

- Ey Bossüe! Ey Molu qartal! Başqasını güdən bir adamı güdmək? Siz xalis eşşəksiniz! Onlar geri döndülər.

Doğrudan da, Marius Jondreti Muftar küçəsində görüb, onu güdməyə başlamışdı.

Jondret qabaqda gedirdi, nişana alındığını bilmirdi.

O, Muftar küçəsindən yana dönürdü; Marius onun Qrasöz küçəsində ən köhnə evlərdən birinə girdiyini gördü: Jondret on beş dəqiqəyə qədər orada qaldıqdan sonra yenə Muftar küçəsinə qayıtdı. Sonra dəmir şeylər satılan dükanə girdi; bu dükan o vaxtlar Pyer-Lombar küçəsinin tinində idi. Marius bir neçə dəqiqə sonra Jondretin dükandan çıxdığını gördü: onun əlində ağac dəstəkli yekə bir iskanə vardı, elə o saat da iskanəni redinqotunun altına soxdu. Jondret Pti-Jantilya küçəsinə çatanda sola buruldu, az sonra Kiçik Bankir küçəsinə çatdı. İkinci vaxtı idi; bir anlığa dayanan qar yağmağa başladı. Marius həmişə boş olan Kiçik Bankir küçəsinin tinində, pusquda oturdu, daha Jondretin ardınca getmədi. Elə yaxşı da elədi. Çünki Jondret alçaq möhrəli yerə çatdıqdan sonra dönüb geri baxdı, ardınca bir adamın gəlmədiyini, heç kəsin onu güdmədiyinə əmin olduqdan sonra möhrəni aşıb gözdən itdi. Bu həmin möhrə idi ki, Marius burada pırtlaşıq saçlı adamla saqqallı adamın söhbətini eşitmişdi.

Ətrafına möhrə çəkilməmiş boş yerin bir tərəfi gedib bir evin dal tərəfinə çatırdı; evin sahibi əvvəllər kareta ustası imiş, indi pis ad çıxarmışdı. Bir vaxtlar o, kirayə bir neçə ekipaj verərdi, sonra sınıq çıxmışdı. İndi də onun çardağı altında bir neçə köhnə tarantas vardı.

Marius belə düşündü: ən ağıllı iş bu olar ki, Jondret hələ evə qayıtmamış, mən öz otağıma gedim. Bir də ki, qaş qaralır; Bürqon qarı həmişə axşamlar şəhərə qab yumağa gedəndə bayır qapını bağlayırdı, hava qaralanda bayır qapı həmişə bağlı olurdu. Marius öz açarını polis nəzarətçisinə vermişdi, buna görə də tələsmək lazım idi.

Axşam olur, qaranlıq düşürdü; üfüqdə və bütün ucsuz-bucaqsız göylərdə günəşlə işıqlanan bircə nöqtə qalmışdı ki, o da ay idi. Ay qırmızı boşqab kimi Salpetriyer xəstəxanasının alçaq qübbəsi altından yavaş-yavaş çıxırdı.

Marius yeyin-yeyin 50/52 nömrəli evə sarı getdi. Evə çatanda gördü ki, qapı hələ açıqdır. Pəncəsi üstə pilləkənlə yuxarı qalxdı, özünü divara verə-verə koridordan keçib öz otağına girdi. Koridorun hər iki tərəfində, oxucuların bildiyi kimi, xırda-xırda otaqlar vardı; onda bu otaqlar hələ boşdu, hələ kirayə verilməmişdi. Bürqon qarı da bu otaqların qapısını həmişə taybatay açıq qoyurdu. Marius bu otaqlardan birinin qabağından keçəndə, elə bil ki, içəridə sakitcə durmuş dörd adamın başını gördü: çardağ pəncərəsindən onların üstünə sönməkdə olan tutqun axşam işığı düşmüşdü. Marius özünü göstərməmək üçün o, adamlara diqqətlə baxmaq istəmədi. O, səssizcə öz otağına girdi, heç kəs də onu görmədi. O, lap vaxtında gəlmişdi. Bir dəqiqədən sonra Bürqon qarının getdiyini, bayır qapının bağlandığını eşitdi.

ON ALTINCI FƏSİL.

Oxucular bu fəsildə 1832-ci ildə dəbdə olan ingilis havasında oxunan bir nəğmə eşidəcəklər.

Marius çarpayının üstündə oturdu. Saat altının yarısı olardı. Baş verəcək hadisə ilə onun arasında yarımca saat vaxt qalmışdı. O öz damarlarında qanın vurduğunu eşidirdi – saat tıqqıltısı qaranlıqda belə eşidilir. Bu anda qaranlıq içərisində iki hücum hazırlanırdı – Marius bu barədə düşünürdü: bir tərəfdən cinayətkarlıq, o biri tərəfdən ədalət hücum edirdi. Marius qorxmurdu, ancaq o elə bu saat baş verəcək hadisə haqqında sakitcə düşünə bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, bütün günü yuxu görür, fəvqəladə bir hadisə ilə qəfildən üz-üzə gələndə vəziyyət həmişə adama belə görünür - yalnız jiletinin cibində olan polad tapançaların soyuqluğunu hiss etməklə, o bunların yuxu dəhşətləri olmadığına inanırdı.

Qar daha yağmırdı. Duman içərisindən çıxan ayın parıltısı get-gedə artırdı, onun işığı qarın gümüşü parıltısına qarışaraq axşam dumanı kimi otağa yayılırdı.

Jondretgilin otağında işıq yanırdı. Divardakı deşikdən tünd-qırmızı işıq gəlirdi: Mariusa elə gəlirdi ki, bu, qanlı bir işıqdı.

Bunun şam işığı olmadığı aydın görünürdü. Lakin Jondretin otağından heç səs-səmir gəlmirdi, bircə kəlmə danışan da yox idi: ora ürək donduran ağır sükut çökmüşdü; bu işıq olmasaydı, oranın sərdabə olduğu zənn edilərdi.

Marius yavaşca çəkməsini çıxarıb, çarpayının altına qoydu.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Birdən aşağıda qapı cırıldadı. Marius ağır addım səsi eşitdi: kim isə tələsə-tələsə pilləkənlə qalxdı, yüyürə-yüyürə koridordan keçdi; qapı cəftəsi şaqqıltı ilə qalxdı. Gələn Jondret idi.

Elə o saat bir neçə adamın səsi eşidildi. Heç demə, Jondretin bütün ailəsi otaqda imiş: canavar öz zağasında olmadıqda canavar balaları susan kimi, Jondret də otaqdan getdiyi üçün onlar susurmuş.

Jondret dedi:

– Bu da mən!

Qızlar çığırışdı:

– Axşamın xeyir, atacan!

Jondretin arvadı soruşdu:

– Nə oldu?

Jondret:

– Yavaş-yavaş düzəlir, – dedi. – Mən lap it kimi üşüdüm, ayaqlarım dondu. Hə, sən paltarını dəyişməmişən?! Yaxşı eləmişən! Gərək elə olsun ki, sir-sifətdən etibarlı adama oxşayasan.

– Mən hazırım, gedə bilərəm.

– Sənə dediklərimdən heç bir şey yadımdan çıxmaz ki? Onun hamısını lazımınca eləyərsənmi?

– Arxayın ol.

Jondret dedi:

– Məsələ burasındadır ki... – lakin o sözünü qurtarmadı. Marius onun masa üstünə ağır bir şey qoyduğunu eşitdi: yəqin, bu şey onun aldığı iskanə idi.

Jondret soruşdu:

– Siz yemək yemisinizmi?

Arvadı:

– Hə, yemişik, – deyə cavab verdi, – mənim üç böyük kartofum vardı, duzum da vardı. Bişirib yedim, sağ ol, od hələ var.

Jondret:

– Çox gözəl, – dedi, – sabah sizin hamınızı nahar eləməyə aparacağam. Tapşırıq ki, ördək qızartsınlar. Ayrı şeylər də öz qaydası ilə! Kral kimi nahar eləyərsiniz, lap onuncu Karl kimi! İş lap yaxşı gedir.

Sonra səsini alçaldaraq əlavə etdi:

– Tələ qurulub. Pişiklər hazır durub.

Sonra daha yavaşdan dedi:

– Bunu odun içinə sox.

Marius odlu közün çatırdadığını eşitdi, kim isə buxarı maşası, ya başqa bir dəmir alətlə onları qarışdırırdı; Jondret sözünə davam edərək deyirdi:

– Qapı rəzələrini yağlamısan ki, cırıldamasın?

Arvadı:

– Hə, yağlamışam, – dedi.

– Saat neçədir?

– Altıya az qalıb. Bir az əvvəl Sen-Medard altının yarısını vurdu.

Jondret:

– Baxırsanmı! – dedi. – Vaxtdır, qızlar gərək keşik çəkməyə getsin. Ay qızlar, bura gəlin, qulaq asın!

Onlar pıçıldaşdılar.

Sonra yenə də Jondretin gur səsi eşidildi:

– Bürqon qarı gedib?

Jondretin arvadı:

– Gedib, – dedi.

– Sən lap arxayınsan ki, qonşu evdə yoxdur?

– O səhərdən gedəndi, hələ qayıtmayıb. Sən özün də çox yaxşı bilirsən ki, bu vaxt o nahar eləyir.

– Sən buna arxayınsan?

– Arxayınam!

– Hər halda, gedib baxmaq pis olmaz, – dedi, – ay qız, şamı götür, get bir gəzə-gəzə ora bax.

Marius iməkləyə-iməkləyə astaca çarpayının altına girdi. O, çarpayının altında təzəcə büzüşmüşdü ki, qapının çatdağından işıq göründü.

Koridorda qızın səsi eşidildi:

– Ata, evdə yoxdur!

Bu, Jondretin böyük qızı idi, Marius onu səsindən tanıdı.

Atası soruşdu:

– Otağa girib baxdın?

Qız:

– Yox, – dedi, – açar ki, qapıdadır, deməli, o çıxıb gedib.

Atası çığırdı:

– Hər halda, gir, bax.

Qapı açıldı, Marius Jondretin böyük qızını gördü; onun əlində şam vardı. O indi də səhərki kimi idi, lakin şam işığında daha dəhşətli görünürdü.

Qız bir baş çarpayıya sarı getdi; Marius bu zaman böyük qorxu və həyəcan keçirirdi. Çarpayının üstündə, divardan güzgü asılmışdı, qız bu güzgü üçün gedirdi. O, pəncəsi üstünə qalxıb güzgüyə baxdı. Yan otaqda o yan-bu yana aparılan dəmir şeylərin cingiltisi eşidildi.

Qız əli ilə saçına sığal verdi; güzgüdə öz-özünə baxaraq, gülümsəyə-gülümsəyə qəbri yada salan xırıltılı səslə bu sözləri oxudu:

Yeddi-səkkiz gün belə yandı könlümün odu.
Daim gərək yanaydı, yanaydı daim gözü!
Həmişəlik olaydı, kaş, məhəbbət, gərək bu!
Amma bəxt üzə bir an gülüb, tərək edir bizi.

Marius qorxudan titrəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, qız onun nəfəs aldığıni eşitməyə bilməz. Qız pəncərəyə yaxınlaşdı, o həmişəki kimi indi də bir az divanəyə oxşayırdı; küçəni gözdən keçirərək, ucadan dedi:
– Paris ağ köynəyini geydi, eybəcər oldu!
O yenə də güzgüyə yaxınlaşdı, özünə gah qabaqdan, gah yandan baxa-baxa yenə ağız-burnunu əyməyə başladı.
Atası çığırırdı:
– Nə oldu, harada itib batdın?
Qız saçlarını bura-bura:
– Bu saat gəlirəm! – dedi. – Çarpayımın, o biri mebelin altına baxıram. Heç kəs yoxdur.
Atası bağırırdı:
– Axmaq qız, bu saat gəl! Vaxt itirməyin mənası yoxdur.
Qız:
– Gəlirəm! Gəlirəm! Onlar həmişə tələsirlər! – deyərək oxumağa başladı:

Siz məni tərək etdiniz, şan-şöhrətə uydunuz.
Amma harda olsanız məhzun könlüm ordadır.

Güzgüyə son dəfə nəzər salaraq, otaqdan çıxdı, qapını ardınca örtüdü.
Marius bir dəqiqədən sonra koridorda yalın ayaqların tappılısını və Jondretin səsinə eşitdi.
Jondret qızların ardınca çığıraraq deyirdi:
– Yaxşı baxın! Biriniz qarovulxananın, o biriniz də Kiçik Bankir küçəsinin tinində durun! Birçə dəqiqə də olsa evin qapısını gözdən qoymayın; elə ki, bir şey gördünüz, o saat gəlin! Güllə kimi! Bayır qapının açarı sizdədirmi?
Böyük qız narazı halda deyindi:
– Hünərin var, yalın ayaqla qarın üstə dur, görüm necə durursan!
Jondret:
– Sabah sizin ayağınıza qəhvəyi, ipək çəkmə alacağam,– dedi.
Qızlar pilləkəndən düşürdü; bir neçə saniyədən sonra bayır qapı örtüldü: bu onların getdiyini bildirirdi.
Evdə ancaq Marius, Jondretlə arvadı, bir də ki, yəqin, Mariusun boş otaqda, əlaqaranlıqda gördüyü o şübhəli adamlar qaldı.

ON YEDDİNCİ FƏSİL.

Mariusun beş frank pulu nəyə xərclənmişdi.

Marius qət etdi ki, müşahidə məntəqəsinə qayıtmaq vaxtıdır. O, yaşına xas olan cəldliklə bir anda divardakı deşiyin yanına qalxdı.

Dayanıb içəri baxdı.

Jondretin mənzili qərribə şəkildə idi, Marius bunu görəndə deşikdən nə üçün elə bir işıq gəldiyini başa düşdü. Orada çəng atmış mis şamdanda şam yanırdı, lakin çardağı işıqlandıran bu şam deyildi. Bütün bu zağa böyük manqalın odu ilə işıqlanmışdı. Manqal buxarının içinə qoyulmuşdu, köz ilə dolu idi. Bu haman manqaldı ki, Jondretin arvadı onu səhər tapıb çıxartmışdı. Manqaldakı köz qıpqırmızı idi, manqal özü də pul kimi qızarmışdı. Jondretin səhər Pyer-Lombar küçəsindən aldığı iskanəni bu közün içinə qoymuşdular, iskanənin ətrafında yaşıl alov titrəyirdi; iskanə qıpqırmızı qızarmışdı. Bucaqda, qapının yanında iki yığın şey görünürdü,

yəqin, bu şeylər bura boş yerə qoyulmamışdı: onlardan biri kəndir, o biri də dəmir parçaları yığınınna bənzəyirdi.

Burada nələr ediləcəyindən xəbəri olmayan bir adam bu vəziyyəti görsəydi, tərəddüd içində qalardı: o elə zənn edərdi ki, burada ən alçaqcasına, ya da heç kəsə zərər verməyən ən adi bir iş görülməkdir. Bu cür işıqlanan otaq, hər şeydən əvvəl, cəhənnəm kürəsini deyil, dəmirçi dükanını xatırladırdı. Jondret belə bir işıqda dəmirçidən çox İblisə oxşayırdı.

Manqaldan elə isti qalxırdı ki, masa üstündəki şamın manqala olan tərəfi əriyib tökülürdü.

Buxarının üstündə köhnə, məxfi işıqlı bir mis fənər vardı, bu Kartuşa doğru çevrilən Diogenə layiq fənərdir.

Manqal buxarının lap içinə, közərən kösövlərin arasına qoyulduğundan kömürün dəmi buxarının bacasından çıxırdı, otaqda onun qoxusu duyulmurdu.

Ayın solğun işığı pəncərə şüşələrindən süzülərək, tünd-qırmızı rəngə boyanmış zağaya düşmüşdü; bu isə iş görülmək yerdə də xəyalpərəst olub qalan Mariusun şairanə təsəvvüründə çirkin yer, yuxularına uçub gələn səmavi bir xülya kimi görünürdü.

Külək də pəncərənin sınıq şüşəsindən içəri soxularaq, kömür dəmini dağıdır, burada manqal olduğunu gizlədirdi.

Jondretin zağası – Qorbonun daxması haqqında dediyimiz sözləri oxucular xatırlarsa – alçaq, qanlı işlər üçün çox gözəl meydan, cinayəti gizlətmək üçün ən yaxşı yerdə. Bu, Parisin tənha bulvarında, ən ucqar evdə dib bir otaqdı. Dünyada pusqu deyilən şey olmasaydı, o burada icad oluna bilərdi.

Divarlar və bir çox boş mənzillər bu otağı bulvardan ayırırdı; onun bircə pəncərəsi vardı ki, o da ətrafında sal divar və möhrə olan yerə çıxırdı.

Jondret çubuğunu yandırdı, ortasını deşdiyi stulda oturub tüstülətməyə başladı. Arvadı pıçıldaya-pıçıldaya onunla nəsə danışırdı.

Marius Kurfeyrak kimi hər şey üçün gülən adamlar zümrəsinə daxil olsaydı, Jondretin arvadını görəndə qəhqəhə ilə gülərdi. Onun başında lələkli qara şlyapa vardı, bu şlyapa X Karlin tacqoyma mərasimində carçıların qoyduğu şlyapaları yada salırdı; çiyinə dama-dama enli bir şal salmışdı; toxunma yubka və kişi çəkmələri geymişdi – bu, həmən çəkmə idi ki, səhər qızı onu palçığa bulamışdı. Yəqin, bu geyim Jondreti aşağıdakı sözləri deməyə vadar etmişdi: “Hə! Paltarını dəyişmişən?! Yaxşı eləmişən! Gərək elə olsun ki, sir-sifətdən etibarlı adama oxşayasan!”

Jondret özü isə, “Cənab Ağ”ın bağışladığı təzə, ona çox gen gələn redinqotu geymişdi; onun paltarında yenə də redinqotla şalvarının bir-birinə uyğun gəlməməsi diqqəti cəlb edirdi: bu, Kurfeyrakın fikrincə, şairlərin ürəyinə yatan bir şeydi.

Jondret birdən səsini qaldırdı:

– Yadıma bir şey düşdü. Gör nə deyirəm. Belə havada o, yəqin ki, fiakırda gələcək. Fənəri götür, yandır, aşağı en. Gedib qapının arxasında dur. Karetanın gəldiyini eşidən kimi, tez qapını aç. O yuxarı qalxana kimi sən pilləkəni, sonra da koridoru işıqlandırarsan; otağa gətirdinmi, yenə çaparaq aşağı en, sürücünün pulunu verib, yola sal.

Arvadı soruşdu:

– Pul hanı?

Jondret şalvarının ciblərini axtardı, beş frank pul çıxarıb arvadına verdi.

Arvadı həyəcanla dedi:

– Bu haradandır?

Jondret təmkinlə dedi:

– Səhər qonşu verəndir, – sonra əlavə etdi, – bilirsən nə var, bura iki stul gətirmək lazımdır.

– Niyə?

– Oturmaq üçün.

– Yaxşı da! Gedim qonşudan gətirim.

Arvadın bu sözlərini eşidəndə Mariusun bütün bədəni gizlədirdi.

Jondretin arvadı tez qapını açıb, koridora çıxdı.

Marius heç komoddan enməyə, çarpayının altında gizlənməyə macal tapmadı.

Jondret arvadının ardınca çığırdı:

– Şamı götür!

Arvadı:

– Lazım deyil, – dedi, – mən axı iki stul gətirəcəyəm. Ay işığı düşüb, bəsdir.

Arvadı iri əllərilə qaranlıqda qapı açarını axtardı, – Marius bunu eşidirdi. Sonra qapı taybatay açıldı. Marius donub qaldı, sanki, bu gözlənilməz hadisə və qorxu onu daşa döndərmişdi.

Jondretin arvadı otağa girdi.

Çardaq pəncərəsindən düşən ensiz ay işığı, sanki, qaranlığı ortasından yarıb iki yerə bölmüşdü. Bu parçalardan biri iri, qara bir pərdə kimi Mariusun sıgındığı divarı tamam örtmüşdü. Marius görünmürdü.

Jondretin arvadı başını qaldırdı, ancaq Mariusu görmədi; Mariusun yeganə mebeli olan iki stulunu götürüb, bayıra çıxdı, qapını da partıltı ilə örtüdü.

Öz otağına qayıdaraq dedi:

– Bu da stullar!

Əri də ona dedi:

– Bu da fənər. Aşağı en, tez!

Arvadı tələsə-tələsə otaqdan çıxdı, Jondret tək qaldı; stulları götürüb, masanın ətrafına qoydu, iskanəni közün içində çevirdi, köhnə şırmanı buxarıya tərəf çəkdi, bununla da manqalın qabağını tutdu; sonra kəndir yığını olan bucağa getdi, kəndirə sarı əyilərək, diqqətlə nəyəsə baxdı.

Mariusun qatma-qarışıq zir-zibil yığını hesab etdiyi şey, heç demə, ağac pillələri və iki qarmağı olan, səliqə ilə qatlanmış kəndir nərdivanmış.

Səhər Jondretin evində nə bu kəndir nərdivan, nə bu dəmir linglərə oxşayan və qapı arxasındakı dəmir yığını üstünə əlavə edilən ağır alətlər vardı, görünür, Jondret bunları gündüz, Marius evdə olmayanda gətirmişdir.

Marius “Bunlar dəmirçi alətidir”, – deyə düşündü.

Belə şeylərdən Mariusun bir az başı çıxsaydı, bilərdi ki, dəmirçi ləvazimatı hesab etdiyi şeylər qıfıl açmaq, ya qapı sındırmaq üçün xüsusi hacatlar, həm də deşən və kəsən alətlərdir: bu iki məşum alət oğrular arasında “tikan” və “sancı” adı ilə məşhurdur.

Buxarı və yanına iki stul qoyulmuş masa Mariusun düz qabağında idi. Manqalın qabağını şırma tutmuşdu; otaq ancaq şam ilə işıqlanmışdı; masaya buxarı üstünə atılıb qalan saxsı qırığından uzun-uzun kölgələr düşürdü; boğazı sınımış bardağın kölgəsi divarın yarısını bürümüşdü. Yatağa dəhşətli və məşum bir sükut çökmüşdü. Havada qorxunc bir intizar duyulurdu.

Jondret çubuğunun sönməsinə imkan verdi, bu göstərirdi ki, o, nəyinsə fikrini çəkirdi; sonra yenə də masanın yanında oturdu. Şam işığında onun sifətinin sərt və yırtıcı ifadəsi aydın görünürdü. Hərdən o, qaşlarını çatır, sağ əlini bərk yellədir, sanki, qaranlıq qəlbindən qalxan səsin son dəlillərinə etiraz edirdi. Öz-özünə qarşı edilən belə sərt etirazlardan birində o, cəld masanın siyirtməsinə çəkdi, orada gizlədilmiş uzun mətbəx bıçağını çıxarıb onun itiliyini dırnağında yoxladı, sonra bıçağı yenə də masanın gözünə qoyub, siyirtməni yerinə itələdi.

Marius da əlini jiletinin sağ cibindəki tapançaya vurdu, tapançanı çıxarıb çaxmağı üst ayağa çəkdi.

Bu zaman aydınca şıqqıltı eşidildi.

Jondret diksinib stuldan qalxdı.

– Kimdir? – deyə çığırdı.

Marius nəfəsini tıxadı. Jondret bir az qulaq asdı, sonra gülərək, öz-özünə dedi:

– Mən lap gicəm! Bu şıqqıldayan ara divarıdır.

Marius tapançanı əlində sıxdı.

ON SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Mariusun iki stulu qabaq-qənşər qoyulur.

Birdən pəncərə şüşələri məyusluq duyulan zəng səsindən cingildədi - uzaqda, Sen-Medar zəng qülləsində saat altını vururdu.

Zəng hər dəfə vuranda Jondret başını tərpedirdi. Saat altını vurandan sonra o, barmaqları ilə şam fitilinin qarasını qopartdı.

Sonra otaqda var-gəl eləməyə başladı, koridora baxdı, qulaq asdı, sonra yenə gəzindi, yenə dayanıb qulaq asdı. Yerinə qayıdaraq öz-özünə mızıldadı: “Aldatmasa yaxşıdır!”

Yenicə oturmuşdu ki, qapı açıldı.

Jondretin arvadı qapını taybatay açdı, iyərənc bir yaltaqlıqla dişlərini ağardaraq, koridorda dayandı; sirli işıqlı fənərin deşiyindən düşən işıq onun sifətindəki bu murdar ifadəni daha aydın göstərirdi.

– Buyurun, ağa, – deyərək, gələn adamı içəri dəvət etdi.

Jondret cəld yerindən qalxaraq, onun sözünə qüvvət verdi:

– Buyurun, ey bizim vəlinemətimiz!

“Cənab Ağ” içəri girdi.

Onun üzündə aydınca bir sakitlik vardı, bu isə qeyri-ixtiyari olaraq adamda ona qarşı hörmət hissi oyadırdı.

Cənab Ağ masa üstünə dörd qızıl pul qoydu.

– Cənab Fabantu, – dedi,– bunu sizə mənzil kirayəsi və başqa ən zəruri xərclər üçün verirəm. Sonrasına baxarıq.

Jondret həyəcanla:

– Göstərdiyiniz səxavət üçün Allah sizə əcr versin, ey xeyirxah insan! – dedi və tez arvadına yaxınlaşaraq pıçıldadı:

– Fiakrı yola sal!

Jondret “Cənab Ağ”a təzim edənə altına stul çəkənə kimi, onun arvadı yavaşca aradan çıxdı. Bir dəqiqədən sonra qayıdaraq, ərinin qulağına pıçıldadı:

– Yola saldım!

Qar ara vermədən səhərdən bəri yağırı. Qar yeri elə örtmüşdü ki, nə fiakrın gəldiyi, nə də getdiyi eşidildi.

“Cənab Ağ” stulda əyləşdi.

Jondret o biri stulda, onunla qabaq-qənşər oturdu.

İndi nələr baş verəcəyini yaxşı təsəvvür etmək üçün qoy oxucu şaxtalı bir gecəni, Salpetriyer xəstəxanasının qar basmış, ay işığında iri kəfən kimi ağaran xali yerlərini, orada-burada yanan, qəmgin görünüşlü bulvarı, qara kölgə kimi uzanıb gedən qarağac sıralarına qırmızı işıq salan küçə fənərlərini, bəlkə də, milin dördə biri qədər ətrafa yayılan tənhalığı və səssizliyi, axşamın dərin sükutunda, tükürpərdən qaranlığında Qorbonun daxmasını, zülmət və tənhalıq içində itibatan bu daxmada Jondretin bircə şamla zəifcə işıqlanan zağasını, bu zağada masa arxasında oturan iki adamı; öz təmkinliyini mühafizə edən “Cənab Ağ”ı, qımışmaqda olan qorxunc təbiətli Jondreti, bucaqda, Jondretin arvadı deyilən qoca, qancıq qurdu, divarın o üzündə bircə sözü, bircə hərəkəti gözdən qaçırmayan, qulaqlarını şəkləyərək diqqətlə baxan, əlində tapança tutan Mariusu təsəvvüründə canlandırısın.

Marius qətiyyənlə qorxmurdu. O ancaq bütün varlığı ilə nifrət edirdi. O, tapançanın dəstəyini əlində sıxır, özünü möhkəm hiss edirdi. “Vaxt çatanda mən bu alçağı tutacağam”, – deyərək düşünürdü.

O bilirdi ki, polis işçiləri bura yaxın bir yerdə pusquda durub, canini tutmaq üçün şərti işarə olan tapança səsini gözləyirlər.

Bir də ki, o, bir şeyə çox ümid edirdi: “Cənab Ağ” ilə Jondretin bu faciəyə mübarizəsi onun üçün çox mühüm bir məsələni az da olsa aydınlaşdırar.

ON DOQQUZUNCU FƏSİL.

Qaranlıq bucaqlardan özünüzü qoruyun.

“Cənab Ağ” oturan kimi indi daha heç kəsin yatmadığı çarpayıları gözdən keçirərək soruşdu:

– O yaralanmış yazıq qız özünü necə hiss edir?

Jondret acı-acı, həm də minnətdarlıqla gülümsəyərək dedi:

– Pis, çox pis, cənab! Böyük bacısı onun yarasını sarıtmaq üçün Burb xəstəxanasına apardı. Siz onları görəcəksiniz, onlar bu saat gələcək.

Sonra “Cənab Ağ” Jondretin arvadının qəribə geyiminə baxaraq sözünə davam etdi:

– Deyəsən, xanım Fabantu özünü yaxşı hiss edir?

Jondretin arvadı qapının qabağında durub, təhdidedici, davacıl bir nəzərlə ona baxırdı, sanki, o indidən qapının keşiyində durmuşdu.

Jondret:

– O ölümcül bir halda xəstələnib. Ancaq nə edəsən, cənab?! Onda, o yazıqda o qədər mərdlik var ki! Bu, arvad deyil, öküzdür!

Bu kompliment arvadın çox xoşuna gəldi, o qarşısında yaltaqlıq edilən bir əjdaha nazıyla ucadan dedi:

– Sən mənə çox nəzakət göstərirsən, əzizim Jondret!

– Jondret? – “Cənab Ağ” bu ada təəccüb etdi, – mən elə bilirdim ki, sizin adınız Fabantudur!

Jondret tez buna cavab taparaq dedi:

– Bəli, Fabantudur, səhnə adım Jondretdir. Artist təxəllüsüdür.

Arvadına baxaraq çiyinlərini çəkdi, ancaq elə elədi ki, “Cənab Ağ” bunu görməsin, sonra süni mehribanlıqla dedi:

– Biz həmişə, mənim bu yazıq arvadığımın canı qəlbə yaşamışıq! Bu təsəlli də olmasaydı, bilmirəm nə edərdik! Biz çox bədbəxtik, cənab! Əllərimiz var, amma iş yoxdur. Qəlbimiz alışıb-yanır, amma məşğul olmağa şey yoxdur. Mən bilmirəm hökumət nə fikirləşir, ancaq vallah, cənab, mən nə yakobinçiyəm, nə boğazımı yırtan bir respublikaçıyam; mən nə hökumət əleyhinəyəm, amma siz mənə nazirlərin yerində qoysaydınız, namusuma and içirəm, hər şey ayrı cürə gedərdi. Məsələn, bax, mən qızlarımı kordondan şey düzəltmək peşəsini öyrənməyə göndərmişəm. Siz deyərsiniz: “Necə, peşə?” Bəli, peşə, kobud bir peşə, bir parça çörək qazanmaq üçün! Görürsünüzmü, mənim vəlinəmətim, biz nə günə qalmışıq?! Nə qədər alçalmışıq! Əvvəllər biz nə idik, indi gör nə hala düşmüşük! Heyhat, bizim gözəl güzəranımızdan heç bir şey qalmamışdır! Heç bir şey! Ancaq bircə şeydən başqa: bu da bir şəkildir. Amma bu şəkil mənim üçün nə qədər qiymətli olsa da, onu satmaq məcburiyyətindəyəm, axı yaşamaq lazımdır! Hər necə olsa, yaşamaq lazımdır.

Jondret qəsdən rabitəsiz bir halda danışır, gəvəzəlik edirdi, bu heç də onun üzündəki ifadəyə uyğun gəlmirdi. Bu ifadə göstərirdi ki, o nəyinsə intizarındadır, nəsə düşünür. O danışanda

Marius başını qaldırdı, otağın küncündə bir adam gördü: bu adam hələ onun gözüne sataşmamışdı. Görünür, o təzə gəlmişdi - özü də elə sakitcə gəlmişdi ki, hətta qapı rəzəsinin cırıltısı da eşidilməmişdi. O, toxunma bir bənövşəyi fufayka, köhnə, yırtıq, cırıq, çirkli, hər yeri deşik-deşik, gen, plis şalvar, qalın corab geymişdi; köynəksizdi; boynu açıqdı; çırmamış qollarında döymə şəkil vardı; üzünə his sürtmüşdü. O, əllərini döşündə çarpazlayaraq, dinməz-söyləməz, yaxında olan çarpayıda, arvadın dal tərəfində oturdu. O, çox az görünürdü.

Marius o bucağa baxanda “Cənab Ağ” da qeyri-ixtiyari olaraq bizim baxışımızı ifadə edən daxili maqnit qüvvəsinin təsiri ilə ona baxmışdı. “Cənab Ağ” o adamı görəndə özünü saxlaya bilməyərək, təəccüb ifadə olunan bir hərəkət etmişdi, Jondret də dərhal onun bu hərəkətini görmüşdü.

Jondret yaxasını düymələyərək çox nəzakətlə dedi:

– Hə, başa düşürəm, siz iltifat buyurub, verdiyiniz redinqota baxırsınız? Mənə yaraşır! Vallah çox yaraşır!

“Cənab Ağ” soruşdu:

– O adam kimdir?

Jondret uzada-uzada dedi:

– O?.. Elə belə gəlib, qonşudur. Fikir verməyin.

Bu “qonşunun” qəribə sir-sifəti vardı. Sen-Marsoda bir neçə kimya zavodu var. Fabrik fəhlələrinin çoxunun üzü qara olur. Lakin “Cənab Ağ”ın bütün zahiri görünüşü göstərirdi ki, o, Jondretə tamamilə etibar edir, onun simasında zərrə qədər də qorxu əlaməti yox idi.

– Bağışlayın, cənab Fabantu, siz nədən danışırdınız?

Jondret masaya dirsəklənərək, bir az boa ilanının baxışını xatırladan, durğun və mehribanca bir nəzərlə “Cənab Ağ”a baxdı, gözlərini ona zilləyərək dedi:

– Mən ondan danışırdım ki, mənim əziz vəlinemətim, mən ondan danışırdım ki, mənim satılıq bir şəklim var.

Qapı azca cırıldadı. Bir adam da içəri girib, arvadın dal tərəfində, çarpayıda oturdu. Onun da, o birisi kişi kimi, qolları çırmanmışdı, üzü də hisdən, ya mürəkkəbdən qaralmışdı.

Bu adam otağa sezilməyəcək dərəcədə cəld və yavaşca girsə də, “Cənab Ağ” onu da gördü.

Jondret sözünə davam edərək:

– Narahat olmayın, – dedi, – bunlar bu evdə yaşayırlar. Bəli, mən bayaq dedim ki, mənim çox qiymətli bir şəklim qalmışdır... Budur, cənab, buyurun, baxın.

Jondret yerindən qalxıb divara yaxınlaşdı: orada döşəmənin üstündə bir şəkil vardı; biz bu barədə əvvəllər bəhs etmişdik; şəklin üst tərəfini qabağa çevirib, onu yenə də divara söykədi. Zəif şam işığında bu, doğrudan da, bir şəkllə bənzəyirdi, amma bu şəkildə nəyin təsvir edildiyini Marius seçə bilmədi, çünki Jondret şəklin qabağını tutmuşdu. Marius ancaq kobudcasına qaralama bir lövhə, ön planda isə adamaoxşar bir şey gördü. Bütün şəkil balaqan pərdəsi, ya bəbə teatrı şirması zövqündə, gözəgirən parlaq rənglərlə çəkilmişdi.

“Cənab Ağ” soruşdu:

– Bu nədir?

Jondret iftixarla:

– Vəlinemət, bu, bir sənətkarın çox böyük qiyməti olan əsəridir. Mən bu şəkli qızlarımdan az istəmirəm, o, bir çox şeyləri mənim yadıma salır! Mən sizə dedim, yenə də deyirəm: ehtiyac məni məcbur eləyir ki, bunu satım.

“Cənab Ağ” şəkllə baxarkən, təsadüfimi olaraq, ya bir şeydən narahat olduğu üçünmü, yenə də otağın dib tərəfinə nəzər saldı. İndi orada dörd adam vardı: üçü çarpayıda oturmuşdu, biri qapının ağzında durmuşdu; hamısının da qolları çırmanmışdı, üzləri mürəkkəbli idi; heç biri tərənəmirdi. Çarpayıda oturanlardan biri divara sıxılaraq, gözünü örtmüşdü, elə zənn etmək olardı ki, o yatıb. O, qoca bir adamdı; onun qara sifəti və ağsaçlı başı dəhşətli təsir bağışlayırdı. Qalan iki nəfər də cavan görünürdü. Biri saqqallı, biri də pırtlaşıq saçlı idi. Heç biri də ayaqqabı geyməmişdi: kimisinin ayağında corab vardı, kimisi də ayaqyalın idi.

Jondret gördü ki, “Cənab Ağ” bu adamlardan gözünü çəkmir.

Jondret dedi:

– Bunlar mənim dostumdur, qonşuluqda yaşayırlar. Onlar ona görə qaradır ki, həmişə his içində əlləşirlər. Onlar hamısı bacatəmizləyəndir. Vəlinemət, onlara baxmağın mənası yoxdur, yaxşısı budur ki, siz mənim şəklimi alın. Mənim yoxsulluğuma rəhminiz gəlsin. Bunu sizə baha vermərəm, siz ona neçə qiymət qoyarsınız?

“Cənab Ağ” diqqətlə Jondretin gözlərinə baxaraq, bir şey duymuş kimi şübhə ilə dedi:

– Bu axı meyxana lövhəsidir, üç frankdan artığa dəyməz.

Jondret hiyləgərliklə:

– Pul kisəniz yanınızdadır? – dedi, – mənə min eku də bəsdir.

“Cənab Ağ” dik ayağa qalxdı, divara söykənərək, otağı cəld gözdən keçirdi. Onun sol tərəfində, onunla pəncərə arasında Jondret, sağ tərəfində, onunla qapı arasında Jondretin arvadı və dörd kişi oturmuşdu. Bunlardan heç biri tərənəmirdi, sanki, heç onu görmürdülər. Jondret yenə də ağlar bir səslə yazıq-yazıq danışmağa, dalğın bir nəzərlə “Cənab Ağ”a baxmağa başladı. “Cənab Ağ” elə zənn edə bilirdi ki, gördüyü yoxsulluq, doğrudan da, bu adamın ağlını çaşdırmışdır.

Jondret sızıldaya-sızıldaya sözünə davam etdi:

– Mənim əziz vəlinemətim, siz bu şəkli almasanız, mənim işim lap bitəcək; onda mənim üçün bircə yol qalır, gərək, özümü suya atam! Axı mən arzu edirdim ki, qızlarıma bədi kartonaj işini, yeni il hədiyyələri üçün xırda qutular düzəltməyi öyrədim. Mənim bu arzum baş tutmadı! Heç

demə, bundan ötrü, şüşələrin yerə düşməməsi üçün yanlı dəzgah lazımdır, xüsusi bir soba düzəltməyə lazımdır, ayrı-ayrı yapışqan üçün üçgözlü iri bir qab lazımdır, taxta üçün qatı kağız, ya parça üçün bir az duru yapışqan, karton hazırlamaq üçün qamaltı, kartonu qoyub kəsmək üçün qəlib, dəmir bərkitmələr üçün çəkiç, hələ bundan başqa, bir neçə fırça lazımdır, daha cürbəcür həngamə... mən nə bilim, daha nələr, nələr! Bunlar da hamısı ondan ötrüdür ki, gündə dörd su pul qazanasan! Ancaq bunun üstündə gərək on dörd saat əlləşəsən! Hər xırda qutunu on üç dəfə ələ götürməli olacaqsan! Hələ gərək kağızı da isladasan, heç bir yerinə ləkə salmayasan, yapışqan da qızdırasan... xülasə, adamı çərlədən işdir! Bunun da qabağında – gündə dördcə su! Heç bununla yaşamaq olar?!

Jondret “Cənab Ağ”a baxmadan öz halından şikayətlənirdi, “Cənab Ağ” isə diqqətlə onu nəzərdən keçirirdi. “Cənab Ağ”ın gözləri Jondretə, Jondretin gözləri qapıya zillənmişdi. Marius onların hər ikisini çox diqqətlə müşahidə edirdi. “Cənab Ağ” sanki, öz-özündən soruşurdu: “Bu dəli olmayıb ki?” Jondret bir neçə dəfə müxtəlif ahəngdə, sözünü uzada-uzada, yalvara-yalvara təkrar etdi: “Onda mənim üçün bircə yol qalır. Gərək özümü suya atam. Bu yaxında mən Austerlits körpüsündə üç pillə enmişdim!”

Birdən onun bulanıq gözlərində iyrənc bir parıltı göründü. Bu alçaqboylu adam bədənini dikəldərək, qorxunc şəkə düşdü, “Cənab Ağ”ın üstünə yeriyərək bağırdı:

– Bu dediklərim boş sözdür, məsələ bunda deyil! Siz məni tanıdınız mı?

İYİRMİNCİ FƏSİL.

Tələ.

Zağanın qapısı birdən taybatay açıldı, içəri qara kağız maska taxmış, göy kətan bluz geymiş üç kişi girdi. Onlardan biri çox arıqdı, onun əlində dəmirə tutulmuş uzun dəyənək vardı; o birisi yekəpər bir şeydi, o, əlində başaşağı bir balta tutmuşdu, öküzlə kəsəndə bu cür baltadan istifadə edirlər; üçüncüsü nə birinci qədər arıq, nə də ikinci qədər dolğundu, enlikürək adamdı, o, iri bir açarı əlində sıxıb durmuşdu, bu, yəqin, dustaqxanadan oğurlanmış, dustaqxana qapılarından birinin açarı idi.

Jondret, görünür, elə bu adamları gözləyirmiş.

O, dərhal tələsə-tələsə əli dəyənəkli adamla danışmağa başladı.

– Hər şey hazırdır?

– Hər şey.

– Monparnas hanı?

– Birinci məşuq, sanki, qızınla danışmaq üçün dayandı.

– Hansı ilə?

– Böyüklə.

– Fiakr aşağıdadır?

– Aşağıdadır.

– Araba qoşulub?

– Qoşulub.

– Yaxşı atlar qoşulub?

– Lap əlası.

– Onlar mən deyən yerdə durublar?

– Hə.

– Yaxşı da.

“Cənab Ağ”ın rəngi ağappaq ağarmışdı, o hara düşdüyünü anlayan bir adam ifadəsi ilə diqqətlə, həm də sakitcə ətrafına baxır, başını yavaş-yavaş və təəccüblə çevirərək, orada olan adamları bir-bir gözdən keçirirdi. Lakin onun üzündə zərrə qədər də qorxu əlaməti yox idi. O, masanın arxasında durub, bundan çəpər kimi istifadə edirdi. Bir az əvvəl yalnız xoştəbiətli qoça kimi

nəzərə çarpan bu adam birdən-birə pəhləvan oldu. O, iri yumruğunu masanın üstünə qoydu, bu zaman onun hərəkətində təhdid və heç gözlənilməyən bir qüvvət hiss olunurdu.

Elə adamlar var ki, onlar üçün igid olmaq da rəhmdil olmaq kimi təbii və adi bir şeydir. Belə bir təhlükə qarşısında bu cür mətanət və mərdliklə dayanan bu qoca da, görünür, belə adamlardandı. Biz sevdiyimiz qızın atasına heç vaxt tamamilə yad adam kimi baxmırıq. Marius bu tanımadığı adamlarla fəxr edirdi.

Jondretin “Bunlar bacatəmizləyəndir”, – dediyi qoluçirmalı üç kişi dəmir yığını içindən üç şey götürdü: bunlardan biri metalkəsən böyük bir bıçaqdı, biri ağır bir lingdi, biri də çəkicdi; bu üç adam, heç bir söz söyləmədən, gedib qapının qabağında durdu. Çarpayıda mürgüləyən qoca yerindən tərpənmədi, ancaq gözlərini açdı. Jondretin arvadı onun yanında oturdu.

Marius bu qərara gəldi ki, işə qarışmaq vaxtı gəlib çatmışdır: tapançanı yuxarı qaldıraraq, koridora tərəf atəş açmağa hazırlaşdı.

Jondret əlidəyənəkli adamlarla söhbəti qurtardıqdan sonra yenə də “Cənab Ağ”a sarı döndü, məşum bir səslə, həm də astadan və azca gülərək, bayaqkı suallarını təkrar etdi:

– Deməli, siz məni tanımadınız?

“Cənab Ağ” düz onun gözlərinə baxaraq dedi:

– Yox!

Jondret lap masaya yaxınlaşdı. Əlini döşündə çarpazlayaraq və şamın üstünə sarı əylərək, öz dördkunc, yırtıcı çənəsini mümkün qədər “Cənab Ağ”ın sakit ifadəli üzünə yaxınlaşdırdı, bu zaman “Cənab Ağ” heç qımıldanmadı da. Jondret bu vəziyyətində, qapmağa hazırlaşan vəhşi heyvan kimi duraraq, çığırdı:

– Mən Fabantu deyiləm, Jondret deyiləm, mən Tenardiyeyəm! Mən Monfermeyldəki aşxanaçıyam! Eşidirsinizmi? Tenardye! İndi məni tanıdınız mı?

“Cənab Ağ”ın üzü azca qızardı, lakin o, əvvəlki sakitliyini mühafizə etdi, səsini qətiyyən qaldırmadan və səsi zərrə qədər də titrəmədən dedi:

– Bayağından çox tanımadım.

Marius onun cavabını eşitmədi. Qaranlıq olmasaydı, bu zaman Marisun nə qədər özünü itirdiyini, nə qədər çaşdığını və heyrətə düşdüyünü görmək olardı. Jondret “Mən Tenardiyeyəm!” - deyəndə onun bütün bədəni titrədi, o elə bir halda divara söykəndi ki, elə bil, onun ürəyinə qılinc soxdular. Sonra onun atəş açmaq istədiyi sağ əli yavaş-yavaş aşağı endi, Jondret “Eşidirsinizmi? Tenardye!” – deyərək təkrar edəndə, az qaldı ki tapança onun zəifləmiş barmaqları arasından yerə düşsün. Jondret kim olduğunu açıb deməklə, “Cənab Ağ”ı qətiyyən narahat etmədi, lakin Mariusun bütün varlığını sarsıtdı. Görünür, “Cənab Ağ” Tenardye adını eşitməmişdi, lakin Marius bu ada yaxşıca bələddi. Bu adın onun üçün nə demək olduğunu yadınıza salın. Marius atasının vəsiyyətnaməsində yazılan bu adı öz qəlbində saxlayırdı, müqəddəs tapşırığın həkk olmuş sətirlərini öz fikrində, qəlbinin dərinliklərində mühafizə edirdi; bu tapşırıqda yazılmışdı: “Tenardye adlı bir adam məni ölümdən xilas etdi. Mənim oğlum ona rast gəlsə, qoy əlindən gələn yaxşılığı etsin!”

Bu ad Mariusun müqəddəs saydığı şeylərdəndi, bu, yəqin, oxucuların yadındadır. Bu ada o, atasının adı ilə bir bərabər pərəstiş edirdi. Doğrudanmı, bu, Mariusun çoxdan bəri və çox səy ilə axtardığı Tenardyedir, həmin Monfermeyl aşxanaçısıdır? Budur, nəhayət, onu tapdı! Nə olsun ki? Heç demə onun atasını xilas edən adam quldurmuş! Bu adama o öz sədaqətini sübut etmək arzusu ilə alışıb-yanırdı, heç demə, bu adam əjdaha imiş! Polkovnik Pommersini xilas edən adam dəhşətli bir cinayət etməyə hazırlaşdı: bu cinayət nədən ibarətdi – Marius bunu düzgün müəyyən etməyə çətinlik çəkirdi, lakin onun gördüyü şeylər adam öldürmək məsələsinə oxşayırdı! Özü də gör kimi öldürmək istəyirdilər, aman Allah! Nə məşum bir təsadüf! Taleyin ən acı istehzası! Atası ona qəbirdən Tenardiyeyə əlindən gələn qədər yaxşılıq etməyi əmr eləyirdi; Marius dörd il ərzində bir fikirlə yaşayırdı: atasının borcunu necə versin, onun tapşırığını necə yerinə yetirsin; budur, o, quldurun cinayət işlədiyi yerdə tutulması üçün ədalətə kömək etmək istədiyi anda tale çıxıraraq ona deyir: “Bu, Tenardyedir!” Deməli, o, Vaterloo ətrafında gedən qəhrəmanca vuruşmada, yağış kimi yağan güllə altında atasını ölümdən xilas edən adama əlindən gələn yaxşılıq edə bilər. Lakin nə ilə? Edam kürsüsü ilə?! O, özünə söz vermişdi ki, Tenardiyeyə

rast gəlsə, əgər bu təsadüf ona qismət olsa, bu adamın ayaqlarına yıxılacaq. Budur, o, Tenardiyə rast gəldi, amma ona görə rast gəldi ki, onu cəlladın əlinə versin! Atası deyirdi: “Tenardiyə kömək et!” Amma o, pərəstiş etdiyi, müqəddəs bir adamın tələbinə cavab olaraq Tenardiyeni məhv edəcək! Qoy atası qəbirdən tamaşa etsin, görsün ki, həyatını təhlükəyə ataraq, onu ölüm pəncəsindən xilas edən adamı Mariusun - o Mariusun ki, ona Tenardiyenin qayğısına qalmağı tapşırırmışdı - mərhəməti üzündən Sen-Jak meydanında edam edirlər! Məgər o, atasının öz əli ilə yazdığı son tələbi uzun zaman ona görə saxlamışdı ki, bir gün həqarətlə onun əleyhinə çıxsın?! Məgər bu, onun öz-özünü ələ salması deyildimi? Lakin cinayət edildiyini görmək, ona mane olmamaq mümkünmü? Göz görə-görə adamın öldürülməsinə yol vermək, qatili müdafiə etmək olarmı? Belə bir alçağın qarşısında adam özünü borclu hesab edib, ona öz minnətdarlığını göstərə bilərmə? Bu gözlənilməz zərbə Mariusun dörd ildən bəri yaşatdığı fikirlərini alt-üst etdi. Onu dəhşət bürüdü. İndi hər şey ancaq ondan asılı idi! Onun gözləri qarşısında vurnuxan, lakin heç bir şeydən xəbəri olmayan bu adamların taleyi onun əlində idi. O atəş açsa “Cənab Ağ”ı xilas edəcək, lakin Tenardiyeni məhv edəcək; atəş açmasa, “Cənab Ağ” məhv olacaq, Tenardye, bəlkə də, bəlkə də, qaçıb əldən çıxacaq. Bunlardan birini uçuruma itələməkmə, o birisinin enməsinə mane olmaqmı? Onun vicdanı bu tədbirlərdən hər ikisinin əleyhinə çıxırdı. Bəs onda nə etmək? Nə qərara gəlmək lazımdır? Ən yüksək xatirəyə, üzərinə götürdüyü ən böyük təəhhüdə, ən müqəddəs vəzifəyə, ən pak, ən əziz bir yazıya xəyanətmi etmək? Atasının vəsiyyətinə xəyanətmi etmək, ya cinayətin baş tutmasına yolmu vermək? Mariusa elə gəlirdi ki, o bir tərəfdən atası üçün yalvaran “öz Ursulasının”, bir tərəfdən də Tenardiyeni ona tapşırən polkovnikin səsini eşidir. O hiss edirdi ki, dəli olur. Onun qıçları bükülürdü; gözləri qarşısında baş verən hadisə elə sürətlə davam edirdi ki, düşünməyə vaxt qalmırdı. Hadisələr bir qasırga kimi onu öz tufanına almışdı, halbuki, o, əvvəlcə güman etmişdi ki, bu hadisələrə hökm edəcəkdir. O, az qalırdı şüurunu itirsin.

Lakin Tenardye – bundan sonra biz onu daha başqa cürə adlandırmayacağıq – özündən çıxaraq, masanın yanında, coşqun bir şadyanalıq içində var-gəl edirdi.

O, beş barmağının beşini də açaraq bütün əli ilə şamı tapıb elə qüvvətlə buxarının üstünə qoydu ki, şam az qaldı sönsün, şamın ərimiş piyi divara sıçradı.

Sonra təhdidedici bir halda “Cənab Ağ”a sarı dönərək nərildədi:

– Uduzdunuz, var-yoxunuzu xərcəldiniz, alverdə sınıq çıxdınız! Lüt qaldınız!

Sonra yenə də dəli kimi çığıra-çığıra gəzinməyə başladı:

– Hə, axır ki mənim əlimə düşdünüz, cənab filantrop! Cənab dilənçi milyonçu! Bəbə bağışlayan cənab! Maymaq qoca! Deməli, siz məni tanımadınız? Deməli, səkkiz il bundan qabaq min səkkiz yüz iyirmi üçüncü ildə, Soçelnik bayramında, Monfermeyl aşxanasına, mənim yanıma gələn siz deyildiniz? Deməli, Fantina adlı uşağı, Torağayı siz götürüb aparmadınız? Deməli, onda siz sarı redinqot geyməmişdiniz? Deyəcəksiniz, yox? Bu gün səhər bura gəldiyiniz kimi əlinizdə cırcındır dolu bir bağlama yox idimi? Sən bir buna bax, arvad! Görünür, bunun belə bir səfəhliyi var: evlərə yun corab dolu bağlamalar daşıyır! Elə xeyirxah gəlib! Cənab milyonçu, olmaya siz corab alveri edirsiniz? Deməli, siz dükanınızda olan bütün malları yoxsullara paylayırsınız, ay riyakar mömin?! Ay, təlxəyin biri, təlxək! Deməli, siz məni tanımadınız? Amma mən sizi tanıdım! Siz o murdar sifətinizi bura soxan kimi mən sizi tanıdım! Nəhayət, indi siz görəcəksiniz ki, aşxana bəhanəsi ilə abırlı evlərə girmək, köhnə pal-paltar geyib, özünü dilənçi sifətinə salıb – belə sir-sifətlə ancaq qəpik-quruş yığırlar – abırlı adamların başını tovlamaq, özünü səxavətli göstərmək, adamın qazancını əlindən almaq, hələ bir sonra onu meşədə də qorxutmaq həmişə boş-boşuna keçib getmir! Siz görəcəksiniz ki, adamı müflis elədikdən sonra bu işdən əynindəki redinqotu, bir də iki vecsiz xəstəxana adyalı verməklə yaxa qurtarmaq olmaz! U-u, uşaq oğurlayan qoca sərsəri!

Tenardye bir anlığa dayandı, sanki, o, öz-özünə nəsə mızıldanırdı. Onun hiddəti birdən dar bir dərədə itib-batan Ronanın coşqun axınını xatırladırdı; Tenardye, sanki, öz-özü ilə olan söhbətini qurtararaq, yumruğunu masaya çırpıb həyəcanla dedi:

– Hələ bir özünü günahsız adam kimi göstərməyə çalışır!

Yenə də “Cənab Ağ”a sarı dönüb dedi:

– Bir vaxt vardı ki, siz mənə gülürdünüz, sizi görüm yox olarsınız! Mənim bütün bədbəxtliyimə səbəb siz oldunuz! Mənim yanımda olan qızı siz min beş yüz franka aldınız, yəqin ki, o, dövlətli bir ailədənmiş! Mən o qızın vasitəsilə əməllicə pul qazanmışdım, hələ o qədər də qazana bilərdim ki, ömrümün axırına kimi mənə çatsın! O qız, adıbatmış aşxanada çəkdiyim bütün ziyanları ödəyə bilirdi; o elə bir aşxana idi ki, orada pul qazanmaq çətin idi, bunun üçün mən axmaq bütün var-yoxumu qoydum. Eh, mən lap ürəkdən istəyirəm ki, oradakı çaxır onu içən adamlar üçün dönüb zəhər olaydı! Məsələ onda deyil! Boynunuza alın, siz Torəğayı götürüb gedəndə mən sizə çox gülünc gördüm, eləmi?! Meşədə sizin əlinizdə dəyənək vardı. Onda güc sizin tərəfinizdə idi. İndi növbə mənimdir. İndi güc məndədir! Qoça, sizin işiniz fıriqdır! Sizə baxanda, doğrudan da, mənim gülməyim gəlir! Sarsaq! Mən bunu yalandan dedim ki, guya, mən aktyoram, adım da Fabantudur, guya, mən madmazel Mars ilə, gör ha, madmazel Pıçıldayanın özü ilə komediyalarda oynamışam, guya, ev yiyəsi sabah, fevralın dördündə məndən mənzil kirayəsini istəyir, daha bu gic başa düşməyir ki, ev kirayəsi, fevralın dördündə deyil, yanvarın səkkizində verilir! Gör mənə nə gətirib, dörd murdar pul, alçaq! Yüz frank verməyə də ürəyi gəlməyib! Qulaqlarını sallayıb mənim dediyim cəfəngiyata qulaq asırdı! Belə də gülməli şey olardı?! Danışdıqca mən öz-özümə fikirləşirdim, deyirdim: “Sən mənim əlimdən qaçıb qurtara bilməyəcəksən, ay maymaq! İndi səhərdir, sənün pəncələrini yaladığımıza baxma. Axşam olacaq, sənün ürəyini parçalayacağam!”

Tenardye susdu. O tövşüyüdü. Onun cılız, dar döşü dəmirçi körüyü kimi qalxıb, düşürdü. Onun gözlərində, nəhayət, qorxduğu bir adamı hədələməkdən, yaltaqlandığı bir adamı təhqir etməkdən sevinən, zəif, zalım, alçaq bir məxluqun rəzalət dolu xoşbəxtliyi parıldayırdı. Qolifin başını tovlaya bilən cırtıdan xoşbəxtliyi, artıq özünü müdafiə etməyi bacarmayan, lakin hələ də əzab çəkən ölümcül bir öküzü parçalaya bilən çaqqal xoşbəxtliyi parıldayırdı.

“Cənab Ağ” Tenardyenin sözünü kəsmirdi. Tenardye susanda o dedi:

– Mən başa düşürəm, siz nə demək istəyirsiniz. Siz yanılırsınız. Mən milyon haradan oldum, mən çox kasıb adamam. Mən sizi tanımıram. Siz məni başqa adamlarla qarışdırırsınız.

Tenardye xırıltılı səslə dedi:

– Hə! Bu çağırılmış bayatıdır! Elə belə də davam edin! Lap çərənləyirsiniz, qoca! Deməli, siz məni başa düşürsünüz? Siz görmürsünüz mən kiməm?

– Üzr istəyirəm, cənab, mən görürəm ki, siz quldursunuz, “Cənab Ağ” bu sözü nəzakətlə söylədi, lakin bu nəzakət belə bir anda çox qəribə, çox təsirli görünürdü.

Ən rəzil adamların da özünə görə heysiyyəti var, bunu hamı görmüşdür; əjdaha da hissdən məhrum deyil. Tenardyenin arvadı “quldur” sözünü eşidəndə cəld çarpayıdan qalxdı, Tenardye özü isə stulu elə qapıb götürdü ki, sanki, onu parçalayıb çiling-çiling eləmək istəyirdi. O, arvadının üstünə çıxıraraq dedi: “Sən özünü ortaya atma!” Sonra “Cənab Ağ”a sarı dönüb, guruldaya-guruldaya bu sözləri dedi:

– Quldur! Bəli, mən bilirəm ki, sizlər, siz cənab dövlətlilər bizə belə ad verirsiniz. Buna nə demək olar, doğrudur! Mən ki sınıq düşmüşəm, var-yoxum əlimdən çıxıb, qaçıb gizlənmişəm, yeməyə bir parça çörək tapmıram, bir quruş pulum yoxdur, deməli, qulduram! Üç gündür ki, mənim dilimə bir tikə çörək dəyməyib. Əlbəttə, mən qulduram! Amma sizin hamınızın isti ayaqqabınız, hamınızın Sakoss çəkməsi var, əyninizə arxiyepiskop kimi pambıqlı redinqot geymişiniz; siz beletajlarda mənzil tutursunuz, qapıçı olan evlərdə yaşayırırsınız, trüfel yeyirsiniz, yanvar ayında qulançaq çərəziniz olur, o zaman ki bu qulançağın dəstəsi qırx franka satılır, hələ bir göy paxla da ötürürsünüz, bayırda soyuq olub-olmadığını bilmək üçün qəzetlərə baxırırsınız, bilmək istəyirsiniz ki, görək mühəndis Şevalyenin termometri nə göstərir! Amma biz öz-özümüzün termometriyik. Neçə dərəcə saxta olduğunu bilmək üçün biz sahil küçəsindəki Saat qülləsinə baxmağa getmirik, buna bizim ehtiyacımız yoxdur; biz qanımızın damarımızda donduğunu, ürəyimizin buz bağladığını hiss edirik, deyirik: “Allah yoxdur!” Amma siz iltifat buyurub bizim bu xarabalığa, bəli, bu xarabalığa gəlirsiniz, bizə “quldur” deyirsiniz! Amma biz sizi, siz cənabları, yeyəcəyik, udacağıq! Bunu bilin ki, cənab milyonçu, mən də vaxtı ilə bir adam olmuşam, mənim də patentim olub, mən də seçkidə iştirak etmişəm, mən burjuayam! Amma siz kimsiniz, bu, hələ məlum deyil.

Tenardye bunu deyib, qapı qabağında duran adamlara yaxınlaşdı, acığından əsə-əsə əlavə etdi:
– Bir baxın da! O, cəsarət edib mənimlə elə danışdı ki, elə bil, onun qabağında sarsağın biridir!
Sonra “Cənab Ağ”a müraciətlə, daha böyük bir çılğınlıqla sözünə davam etdi:

– Cənab filantrop, bunu da yadınızda saxlayın ki, mən şübhəli şəxsiyyət, yurdsuz-yuvasız bir adam deyiləm! Mən evlərə gedib uşaq aparmıram! Mən, mən köhnə fransız əsgəriyəm, məni ordenlə təltif edəcəkdilər! Mən Vaterloo ətrafında vuruşmuşam, bəli, bəli! Bu vuruşmada mən bir generalı, bir qrafı xilas etmişəm, indi onun adı yadımda deyil. O öz familiyasını mənə dedi, ancaq onun səsi yaman zəifləmişdi, mən onun dediyini eşitmədim. Ancaq mersi! sözünü başa düşdüm. Amma mənə onun “mersi”dən artıq adını bilmək lazım idi. Bu ad mənə onu axtarıb tapmağa kömək edərdi. Bilirsinizmi, Brüsseldə, Davidin çəkdiyi bir şəkildə təsvir edilən kimdir? Mənəm! David bu əsgəri qəhrəmanlığı əbədiləşdirmək istəyirdi. Mən generalı dalıma alıb top saçması altından aparıram... Məsələ belə olmuşdu. Bu general heç ömründə mənə bir yaxşılıq etməmişdi, heç o birilərdən yaxşı da deyildi! Bununla belə, mən öz həyatımı təhlükəyə ataraq onu ölümdən xilas etdim, mənim ciblərim bunu sübut edən kağızlarla doludur! Mən Vaterloo əsgəriyəm, bildinmi?! İndi, mən ki sizə mərhəmət edib bütün bu əhvalatı danışdım, gəlin daha məsələni qurtaraq. Mənə pul lazımdır, çox, lap çox lazımdır! Verməsəniz sizi məhv edəcəyəm, bax, yalan deyirəmsə, lap elə buradaca bəlaya gəlim.

Mariusun həyəcanı bir qədər yatmışdı, o, Tenardyenin sözlərini eşidirdi. Şübhə üçün daha heç bir əsas qalmırdı. Onun qarşısındakı atasının vəsiyyətnaməsində adı çəkilən Tenardye idi. Marius atası haqqında söylənilən töhməti eşidəndə titrədi: axı o az qalmışdı ki, bu töhmətə haqq qazandırsın, özü də belə məşum bir şəkildə! Bu, onu daha artıq qorxuya saldı. Burası da var ki, Tenardyenin bütün sözlərində, ifadəsində, hərəkətlərində, hər sözbaşı alov püskürən baxışlarında, əl-qol açmış alçaq təbiətli bir adamın hiddətində, lovğalıqla həqarətin, qürurla alçaqlığın, qəzəblə kütlüyün, həqiqi həqarətlə süni hissələrin qarışığında, zorakılıqdan həzz alan cinayətkarın sırtıqlığında, murdar bir qəlbin həyasızcasına çılpaqlığında, bir-birilə birləşən insan iztirabı ilə insan nifrətinin coşqunluğunda həm şər in özünü qədər iyrənc, həm də həqiqətin özünü qədər əzabverici bir şey vardı.

Oxucular, yəqin, hiss edir ki, Tenardyenin “Cənab Ağ”a məşhur rəssam Davidin əsəri kimi təklif etdiyi şəkil onun öz aşxanasının lövhəsi idi; bu lövhəni o özü çəkmişdi, Monfermeyl fəlakətindən sonra sağ-salamat qalan yeganə şey də bu idi.

Tenardye indi daha elə durmuşdu ki, Mariusun qabağını kəsmirdi. Marius bu şəkllə diqqətlə baxa bilərdi. Bu cızma-qarada, doğrudan da, tüstü-dumanın içərisində gedən vuruşma, öz kürəyində yaralı aparən bir adam təsvir edilirdi. Bu iki adam Tenardye ilə Pommersini – xilas edən serjantla xilas olan polkovnik əks etdirməli idi. Marius sərxoş bir adam kimi baxırdı; bu şəkil, sanki, onun atasını gözləri önündə canlandırır, indi o daha Monfermeyl aşxanası lövhəsini deyil, dirilən bir adamı, yarıya qədər üstü açılan bir qəbri, tabutdan qalxan bir xəyalı görürdü.

Mariusun gicgahlarında qan şiddətlə vururdu, qulağında Vaterloo topları uğuldayırdı; atasının qanı getməkdən üzülmüş, bu kətan üzərində tutqun bir şəkildə rəsm edilmiş surəti onu qorxudurdu, ona elə gəlirdi ki, atası diqqətlə ona baxır.

Tenardye nəfəsini dərdikdən sonra, qan dolmuş gözlərini “Cənab Ağ”a zilləyərək, astadan və qırıq-qırıq danışaraq soruşurdu:

– Axırıncı qonaqlıq düzələnmə kimi bir şey demək istəyirsinizmi?

“Cənab Ağ” susurdu. Ətrafa çökən sükut içərisində koridorda kim isə xırıltılı bir səslə soruşdu:

– Kimə odun yarmaq lazımdır? Mən hazır!

Bu zarafatı edən əlibaltalı adamdı.

Elə o saat qapıda iyrənc şəkildə gülən, qıl basmış, torpaq rəngli bir adamın iri sifəti göründü; güldükcə onun dişləri ağarırdı, lakin bu dişlər insan dişiy deyil, yırtıcı heyvan dişiy idi.

Bu sifət əli baltalı adamındı.

Tenardye qəzəblə onun üstünə çıxırdı:

– Sən niyə maskanı götürmüşsən?

O adam:

– Gülmək üçün, – deyər cavab verdi.

Bir neçə dəqiqə idi ki, “Cənab Ağ” Tenardyenin hər hərəkətini diqqətlə izləyirdi. Tenardye son dərəcə hirsləndiyindən bunu duymurdu; o öz zağasında var-gəl edirdi, tamamilə arxayın idi ki, qapıda keşikçi var, o, silahlı olduğu halda, qarşısındakı adam silahsızdır, Tenardye xala yalnız birçə kişi hesab edilsə, onlar doqquz nəfər olurlar, əllərinə düşən adam isə təkdir. Tenardye arxasını “Cənab Ağ”a çevirərək, əlibaltalı adamı danlayırdı.

“Cənab Ağ” bundan istifadə edərək ayağı ilə stulu, yumruğu ilə masanı itələdi, Tenardye ona sarı dönənə kimi o, böyük bir cəldlik göstərərək, pəncərənin qabağına sıçradı. Bir anda pəncərəni açdı, pəncərənin içinə atılıb ayaqlarını bayıra aşdı.

O, yarıya qədər bayıra çıxmışdı ki, birdən altı iri, möhkəm əl onu qamarlayıb, qüvvətli təkanla geri dartdı. Bunu edən “Cənab Ağ”ın üstünə cuman üç “bacatəmizləyən” idi. Tenardyenin arvadı elə o saat əllərini “Cənab Ağ”ın saçına ilişdirirdi.

Səsə koridorda olan o biri quldurlar da yüyürüb gəldi. Yataqda uzanan o kefli qoca da çarpayından düşdü, bəna çəkicini götürüb, səndələyə-səndələyə onlara yaxınlaşdı.

Şam işığı “bacatəmizləyənlərdən” birinin üzünə düşdü; Marius onu, sifətinə his sürtsə də, tanıdı: o, həm “Bahari”, həm “İyrənc” ləqəbini daşıyan Qarmaq idi; o hər iki başı qurşuna tutulmuş, qədim dava topçusunu xatırladan dəmir dəyənəyi “Cənab Ağ”ın üstünə qaldırdı.

Marius daha buna tab gətirə bilmədi. Ürəyində “Ata, bağışla məni” deyərək barmağını tapançanın çaxmağına dayadı. Elə bu anda, tapança hələ açılmamışdı ki, Tenardyenin çığirtısı eşidildi.

– Dəyməyin ona!

“Cənab Ağ”ın qaçıb xilas olmaq cəhdi Tenardyeyə başqa cürə təsir bağışladı: o acıqlanmaq əvəzinə sakitləşdi. Tenardyenin varlığında iki adam yaşayırdı: bunlardan biri zalım, o birisi haqq-hesabını güdən adamdı. Bu ana qədər onun əlinə düşən adamın acizliyi və sakitliyi qarşısında duyduğu qalibiyyət nəşəsində birinci adam üstünlük edirdi; indi isə bu adam müqavimət göstərməyə başladığıda, mübarizə etmək istədiyini bürüzə verdikdə onun daxilində haqq-hesabını güdən adam baş qaldırdı və üstün gəldi.

Tenardye sözünü təkrar etdi:

– Dəyməyin ona!

Bu sözü söyləməklə o, dərhal, heç özü də bilmədən müvəffəqiyyət qazanmışdı: bununla həm atəş açılmasının qabağını almışdı, həm də Mariusun fikrini dəyişmişdi: Marius bu qərara gəldi ki, bu vəziyyətdə hələ gözləmək olar. Kim bilir, bəlkə də, xoş təsadüf ona əzab verən bir məsələnin – Ursulanın atasını, ya polkovniki xilas edən adamın məhv olmasına imkan verməsi məsələsinin həllindən onun canını qurtardı.

Bu zaman böyük bir mübarizə başlandı. “Cənab Ağ” endirdiyi yumruqla qocanı otağın ortasına ataraq yerə sərddi; sonra hücum edən başqa iki adamı da iki zərbə ilə yırıb dizləri altına aldı, bu alçaqlar onun dizi altında, dəyirman daşı altına düşmüş kimi xırıldadılar; qalan dörd nəfər bu dəhşətli qocanın qollarından tutaraq, boynunu qamarladı, yerə sərilən “bacatəmizləyənlərin” üstünə yıxdı. “Cənab Ağ” iki nəfəri dəf etsə də, dörd nəfərin öhdəsindən gələ bilmədi; o öz ağırlığı ilə altında olanları əzsə də, üstünə yıxılanların ağırlığı altında tövşüyə-tövşüyə ona güc gələn düşməndən canını qurtarmağa çalışırdı, o, ulaşan köpək sürüsü altına düşən qaban kimi bir yığın iyərnc qatillərin altında gözdən itdi.

Nəhayət, quldurlar onu pəncərənin yanındakı çarpayının üstünə yıxdılar: “Cənab Ağ” çarpayının üstündə uzanıb qaldı, quldurlar onu yeni hücum qorxusu altında saxladılar. Amma Tenardyenin arvadı yenə də onun saçını əlindən buraxmırdı.

Tenardye çığıraraq, ona dedi:

– Sən bu işə qarışma, çəkil! Ara yerdə şalın cırılar.

Qancıq qurd erkək qurda mırıldanaraq tabe olan kimi, o da mırıldana-mırıldana ərinin hökmünə tabe oldu.

Tenardye əmr etdi:

– Uşaqlar, onun ciblərini axtarın!

Görünür, “Cənab Ağ” daha müqavimət göstərməmək qərarına gəlmişdi. Onun üst-başını axtardılar: ciblərində meşin pul kisəsindən, burun yaylığından başqa ayrı bir şey tapmadılar, kisədə altı frank pul vardı.

Tenardye yaylığı öz cibinə qoydu:

– Pul kisəsi yoxdur?

“Bacatəmizləyənlərdən” biri cavab verdi:

– Nə pul kisəsi var, nə saat.

Əlində iri bir açar tutan, dodaqları tərپənmədən danışan maskalı adam mızıldandı:

– Eybi yoxdur, yamanca ipəyatmayan qocadır!

Tenardye qapıya yaxınlaşdı, küncdən bir yığın kəndir götürüb quldurların üstünə atdı:

– Onun ayaqlarını çarpayıya bağlayın, – deyə əmr etdi. “Cənab Ağ”ın zərbəsilə otağın ortasında sərilib qalan qocanı görüb soruşdu:

– Bu nədi, Kəllə ölüb?

Həşərat:

– Yox, – dedi, – keflidir.

Tenardye:

– Onu bucağa sürüyün, – deyə sərəncam verdi.

“Bacatəmizləyənlərdən” ikisi sərxoşu ayaqları ilə dəmir yığını tərəfə itələdilər.

Tenardye əlidəyənəkli adamdan yavaşca soruşdu:

– Babet, sən bu qədər adamı niyə gətirmisən? Bu axı lazım deyildi.

Əlidəyənəkli adam dedi:

– Əl çəkirlər ki?! Hamısı gəlmək istədi. Zəmanə pis olub, ələ bir şey keçmir.

Quldurların “Cənab Ağ”ı yıxdıqları çarpayı, ağac ayaqları yontalanmış, xəstəxana çarpayısına oxşar bir şeydi. “Cənab Ağ” quldurlara müqavimət göstərmirdi. Onlar “Cənab Ağ”ı yerə qoyub, pəncərədən kənarda, buxarıya yaxın olan çarpayının arxasına bərk-bərk sarıdılar.

Son düyün vurulduqdan sonra Tenardye stulunu götürüb, “Cənab Ağ”ın qarşısında oturdu. İndi Tenardye özünə oxşamırdı: onun üzündəki vəhşicəsinə hiddət bir anda silinmiş, bu hiddətin yerini sakit, mülayim, bic bir ifadə tutmuşdu. İndi onun sifətində başqalarına qulluq göstərməyə çalışan məmur təbəssümü vardı, azca əvvəl onun yırtıcı ağzı qəzəbindən köpüklənirdi, Marius onu bu halında güclə tanıdı. Bu fantastik və şübhəli istihaləyə o, heyrətlə baxırdı: zorakılıq edən adamın birdən başqasına nəzakətlə kömək edən adama çevrilməsini görən bir şəxs nələr hiss edə bilərsə, Marius da bunu hiss edirdi.

Tenardye sözə başladı:

– Cənab!

Lakin elə o saat da dayandı, hələ də “Cənab Ağ”ı əldən buraxmayan quldurlara kənara çəkilmələrini işarə ilə bildirdi.

– Bir az geri çəkilin, – dedi. – Qoyun mən cənabla söhbət edim.

Quldurların hamısı qapıya sarı getdi. Tenardye yenə də sözə başladı:

– Cənab, siz nəhaq yerə pəncərədən atılmaq istəyirsiniz. Adamın qıçı sına bilər. Gəlin indi, əgər etiraz etmirsinizsə, sakitcə söhbət edək. Hər şeydən əvvəl, mən öz müşahidələrimdən birini sizə söyləmək istəyirəm. O da bundan ibarətdir ki, siz hələ bircə dəfə də çığırمامısınız.

Tenardye haqlı idi. Bu, doğrudan da, belə idi; lakin Marius həyəcan içində olduğundan onun çığırmadığını duymamışdı. “Cənab Ağ” bura gələndən səsini qaldırmadan bir neçə kəlmə söz söyləmişdi. Hətta pəncərə qabağında altı quldurla vuruşarkən yenə də susmuş, heç cıncırını da çıxarmamışdı, bu, çox qəribə idi. Tenardye sözünə davam etdi:

– Əgər siz çığırıb desəydiniz ki, məsələn, “Məni soyurlar, öldürürlər!” – mən heç bunu yersiz hesab etməzdim. Belə hallarda adətən “ay haray, köməyə gəlin!” – deyə çığırırlar, sizi əmin edirəm ki, mən buna pis mənə verməzdim. Adam çox da etibarlı olmayan şəxslərin arasına düşəndə bir az hay-küy sala bilər. Sizə heç kəs mane olmazdı. Heç ağzınızı da yummazdılar. Niyə? Bu saat izah edim. Məsələ burasındadır ki, bu otaqdan səs çox az çıxır. Elə bunun bircə yaxşı cəhəti də budur, bunu inkar etmək olmaz. Xalis zirzəmidir. Burada bomba partlasa, qonşu qarovulxanada elə biləcəklər ki, əyyaş xoruldayır. Top atılsa kənarda ancaq bircə “bum” səsi,

göy guruldasa “tak!” səsi eşidiləcək. Çox əlverişli otaqdır. Ancaq siz çıxırmadınız – bu cəhətdən sizi təbrik edirəm. Bu yaxşıdır. Bundan mən necə bir nəticə çıxarıram, icazə verin, bunu sizə məlum edim. Deyin görüm, əzizim, köməyə çağıranda kim gələr? Polis işçiləri, elə deyilmi? Polis işçilərindən sonra? Ədliyyə qanunları. Amma siz köməyə adam çağırmadınız, deməli, nə polis işçiləri, nə də ədliyyə qanunları ilə üzləşməyə nə siz çox həvəs göstərirsiniz, nə də biz. Deməli, bəzi şeyləri gizlətmək sizə vacibdir, mən bunu çoxdan duymuşam. Belə bir şey bizə də vacibdir, onda razılığa gələ bilərik.

Tenardye bu sözləri deyəndə gözlərini “Cənab Ağ”dan çəkmirdi, sanki, öz baxışları ilə əsirinin qəlbinə, qəlbinin lal dərinliyinə nüfuz etmək istəyirdi. Bununla belə, onun sözlərində gizlin, bürüzə verilməyən həyasızlıq hiss olunsada, o, ehtiyatla, həm də nəzakətlə danışırdı. Bir az əvvəl ancaq quldur olan bu əclafın varlığında indi “keşiliyə hazırlaşan” adamın siması hiss olunurdu.

Bunu da demək lazımdır ki, əsirin öz həyatına etinasızlıq edərək fəvqəladə bir ehtiyatkarlıqla susması, başqalarını köməyə çağırmaq kimi ilk və təbii arzusunu bürüzə verməyərək inad göstərməsi, Mariusa çox pis təsir bağışlamış, onun qəlbində əzabverici təəccüb hissi oyatmışdı. Tenardyenin tamamilə əsaslandırıldığı sözlər Kurfeyrakın “Cənab Ağ” ləqəbi verdiyi bu ciddi və qərribə adamı bürüyən əsrarəngiz zülməti daha da qatılaşırdı. Bununla belə, hər necə olsa da, kəndirlə bağlanan, cəlladlarla əhatə edilən, yarıya qədər qəbirdə olan, get-gedə daha artıq qəbrə enən, Tenardyenin gah hiddətinə, gah da bic-bic hərəkətlərinə məruz qalan bu adam öz soyuqqanlılığını itirməmişdi; o, üzündə ifadə olunan kədər və qüruru mühafizə edirdi. Marius bu ifadəni görür, bununla fəxr etməyə bilmirdi.

Heç şübhəsiz, “Cənab Ağ” qorxunun, şaşqınlığın nə olduğunu bilməyən bir adamdı. O, ən ağır vəziyyətlərdə özünü idarə etməyi bacaran adamlardan idi; nə qədər təhlükəli, fəlakətin üz verəcəyi nə qədər labüd, nə qədər qorxulu olsa da, burada heç bir şey suda batan adamın can çəkişməsinə, onun su altında bərələn gözlərindəki dəhşəti xatırlatmırdı.

Tenardye sakitcə yerindən qalxıb buxarıya yaxınlaşdı, şirmanı geri çəkib orada olan çarpayuya söykəndi, qızarmış közlə dolu manqal göründü. “Cənab Ağ” közün içərisində pul kimi qızarmış, üzərinə tünd-qırmızı qığılcım səpələnmiş iskanəni aydınca gördü.

Sonra Tenardye yenə də “Cənab Ağ”ın qabağında oturdu:

– Bəli, sözüməzə davam edək. Biz razılığa gələ bilərik. Gəlin məsələni xoşluqla qurtaraq. Mən təqsirkaram, boynuma alıram, mən çox acıqlanmışdım, özümdən çıxmışdım, bilmirəm, aqlım hara qaçmışdı, ağzıma gələn cəfəngiyatı dedim. O əsasa görə ki, siz milyonçusunuz, mən sizə dedim ki, pul istəyirəm, çox pul istəyirəm, lap çox... Bu düz deyil. Siz dövlətli də olsanız özünüzə görə xərciniz var. İlahi, axı kimin xərci olmur?! Mən heç də sizi müflis etmək istəmirəm, mən soyğunçu-zad deyiləm ki! Mən o adamlardan deyiləm ki, öz vəziyyətinin əlverişli olmasından həddindən artıq sui-istifadə edirlər, axırda da axmaqcasına bir vəziyyətə düşürlər. Qulaq asın, görün nə deyirəm, mən razılığa gəlməyə hazırım, mən güzəştə getməyə hazırım. Mənə ancaq iki yüz min frank pul lazımdır.

“Cənab Ağ” bircə kəlmə də söz demədi. Tenardye sözünə davam etdi:

– Özünüz görürsünüz ki, mən çox istəmirəm. Mən sizin sərmayənizin qədərini bilmirəm, amma onu bilirəm ki, pul sizin üçün heç bir şeydir. Sizin kimi xeyriyyəçi adamın əlində bədbəxt bir ailənin başçısına iki yüz min frank vermək nədi axı?! Siz özünüz qanan adamsınız. Mən ki bu işə bu qədər əmək sərf eləmişəm, bu ağaların da fikrincə, bunu çox əla düzəltmişəm, siz elə güman etməyin ki, bunu ancaq ona görə eləmişəm ki, sizdən özümə bir şüşə qırmızı şərəb, bir yeyimlik bozartma üçün pul xahiş eləyim, gedib Denuayda bircə kərə axşam yeməyi yeyim. Mənim qiymətim iki yüz min frankdır. Bu, lap mənasız bir şeydir. Elə ki, pullar sizin cibinizdən çıxdı, söz verirəm ki, məsələ də bununla qurtaracaq. Heç kəs sizə barmağını da toxundurmayacaq. Siz deyə bilərsiniz: “İltifat buyurun, axı mənim yanımda iki yüz min frank yoxdur!” Ba, mən heç yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir şərt qoyarammı?! Bu, heç lazım da deyil! Mən sizdən ancaq bir şey xahiş edirəm: sizə deyəcək sözü yazmaq iltifatından boyun qaçırmayın.

Tenardye bu yerdə sözünü kəsdi, bir az susduqdan sonra hər sözü qəsdən nəzərə çatdıraraq, mənalı-mənalı gülümsəyərək, manqala baxa-baxa əlavə etdi:

– Qabaqcadan xəbərdarlıq edirəm: savadsızam deyib, məsələdən boyun qaçıрмаq istəsəniz, bunu qətiyyənlə qəbul etməyəcəyəm.

Böyük inkvizitor özü bu istehzaya həsəd apara bilirdi.

Tenardye masanı lap “Cənab Ağ”ın yanına çəkdi. Masanın siyirtməsindən mürəkkəb, qələm, bir vərəq kağız çıxartdı, siyirtməni açıq qoyd - orada bir bıçağın uzun tiyəsi parıldayırdı.

Vərəqi “Cənab Ağ”ın qabağına qoydu:

– Yazın, – dedi.

Nəhayət, əsir də dilə gəldi:

– Mən axı necə yazı bilərəm: qollarım bağlıdır.

Tenardye:

– Tamamilə doğrudur, siz haqlısınız. Bağışlayın! Həm “Bahari”, həm də “Həşərat” adlanan Qarmağa sarı dönüb əmr etdi:

– Cənabın sağ qolunu açın.

Həm “Bahari”, həm də “Həşərat” adlanan Qarmaq Tenardyenin əmrini yerinə yetirdi. Əsirin sağ qolu açıldıqdan sonra Tenardye qələmi mürəkkəbə batırıb ona verdi:

– Cənab, bir şeyi yaxşı yadınızda saxlamağı sizə məsləhət görürəm, – dedi, – bunu bilin ki, siz tamamilə bizim hökmümüz altındasınız, tamamilə bizim ixtiyarımızdasınız, heç bir insan qüvvəsi sizi buradan xilas edə bilməz, əgər bizi adamın xoşuna gəlməyən son tədbirlərə əl atmağa məcbur etsələr, biz doğrudan da, bundan çox dilxor olacağıq. Mən sizin nə adınızı bilirəm, nə yaşadığınız yeri, amma sizə xəbərdarlıq edirəm: bu məktubu aparən adam geri qayıtmayınca sizin əl-qolunuzu açmayacaqlar. İndi isə iltifat buyurub yazın.

Əsir soruşdu:

– Mən nə yazmalıyam?

– Mən deyəcəyəm.

“Cənab Ağ” qələmi götürdü.

Tenardye onun yazacağı sözləri deməyə başladı:

– “Mənim qızım...”

Əsir diksinib, Tenardyeyə baxdı.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Yazın: “Mənim əziz qızım”...

“Cənab Ağ” onun əmrini yerinə yetirdi.

– “... durmayıb gəl...”

Tenardye sözünü kəsdi.

– Siz ki, ona “sən” deyirsiniz, elə deyilmi?

“Cənab Ağ” soruşdu:

– Kimə?

– O qıza da, Torağaya, nə bilim kimə?!

Cənab Ağ zərrə qədər də həyəcanlanmadan dedi:

– Mən başa düşürəm, siz nə demək istəyirsiniz...

Tenardye onun sözünü kəsdi:

– Yazın, yazın! – Sonra yenə də sözünə davam etdi:

– “Durmayıb gəl. Sən mənə çox lazımsan. Bu kağızı aparən adama tapşırılmış ki, səni mənim yanıma gətirsin. Səni gözləyirəm. Fikirləşmə, gəl”.

“Cənab Ağ” ona deyilən sözlərin hamısını yazdı. Lakin Tenardye sakit olmadı.

– Yox, “fikirləşmə, gəl” sözünü poz, o şübhələyə bilər ki, burada nəşə var, elə bir şey var ki, bu barədə fikirləşmək lazımdır.

“Cənab Ağ” bu iki sözün üstündən qələm çəkdi.

– İndi qol qoyun. Sizin adınız nədir?

Əsir qələmi masanın üstünə qoyub soruşdu:

– Bu məktub kimə yazılıb?

– Siz özünüz bunu çox gözəl bilirsiniz. Qıza. Bu bayaq sizə deyildi. Aydın görünürdü ki, Tenardye bu qızın adını söyləməyə çəkinir. O, “Torağay”, “qız” deyirdi, lakin onun adını demirdi. Bu, öz yoldaşlarından sirrini gizlətmək istəyən dələduzun adi ehtiyatkarlığı idi. Qızın adını söyləmək – bütün “məsələnin” üstünü açmaq, bu məsələ haqqında onlara lazım olandan artıq məlumat vermək deməkdi.

Tenardye sözünü təkrar etdi:

– Qol qoyun, Sizin adınız nədir?

Əsir:

– Urben Fabr, – deyə cavab verdi.

Tenardye pişikcəsinə bir hərəkətlə tez əlini cibinə salıb, “Cənab Ağ”dan alınan burun yaylığını çıxartdı. Yaylığın üstünə tikilmiş yazını tapıb şam işığına tutdu.

– U.F. Elədir, düz gəlir. Urben Fabr. Yaxşı da, məktubun altında “U.F.” imzası yazın.

Əsir bunu da yazdı.

Tenardye:

– Bir əllə kağızı bükmək olmaz, – dedi, – verin mən büküm. İndi mənzilinizin ünvanını yazın, “madmazel Fabrun” üstünə. Mən bilirəm ki, siz bu arada, Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin yaxınlığında yaşayırsınız, çünki hər gün günorta ibadətində ora gedirsiniz, ancaq hansı küçədə yaşadığınızı bilmirəm. Mən görürəm ki, siz necə vəziyyətdə olduğunuzu başa düşürsünüz. Bir də əsl adınızı ki, gizlətmədiniz, belə güman etmək olar ki, ünvanınızı da gizlətməyəcəksiniz.

Ünvanınızı özünüz yazın.

Əsir bir anlığa düşündü, sonra qələmi götürüb yazdı: “Madmazel Fabr cənab Urben Fabrın yanına, Sen-Dominik-d’Anfer küçəsində, № 17”.

Tenardye, dərin həyəcan keçirən adam kimi, tez məktubu onun əlindən qapdı:

– Arvad!

Arvadı tələsə-tələsə gəldi.

– Bu, məktub. Özün bilirsən bunu neyləmək lazımdır. Fiakr aşağıda hazırdır. Bu saat min get, tez də geri qayıt.

Sonra əlibaltalı adama sarı dönüb belə bir sərəncam verdi:

– Əgər bu geyimdə olmaq istəmirsənsə, onda ev sahibəsini ötür. Fiakrın dal tərəfində oturarsan. Arabanı harada qoyduğun yaxşı yadımdadırmı?

O da:

– Yadımdadır, – deyə cavab verdi.

Baltanı küncə qoyub Tenardye xalanın ardınca getdi.

Onlar otaqdan yenicə çıxmışdılar ki, Tenardye başını qapının arasından çıxarıb ucadan dedi:

– Bax, məktubu itirmə ha! Yadından çıxartma ki, iki yüz min frank pul aparırsan!

Arvadı xırıltılı səslə:

– Arxayın ol! – dedi. – Onu qoynuma qoymuşam.

Həç bir dəqiqə də keçməmişdi ki, qamçı səsi eşidildi, səs get-gedə yavaşdı və az sonra tamam itib getdi.

Tenardye mızıldandı:

– Çox gözəl. Yaman qovurlar. Atları belə dördnala sürsələr arvad qırx beş dəqiqəyə qayıdıb gələr.

Tenardye stulunu buxarıya sarı çəkib oturdu, əllərini döşündə çarpazlayaraq, çirkli çəkməsinin altını manqala yaxınlaşdırıb dedi:

– Ayaqlarım lap dondu.

İndi Tenardyedən və əsirdən başqa otaqda ancaq beş quldur qalmışdı. Bu quldurlardan bəziləri maska taxsa da, bəziləri də göstərəcəkləri qorxunun dərəcəsinə görə, üzlərinə qara yapışqan sürtərək kömürçüyə, zənciyə, ya şeytana oxşasalar da, qaş-qabaqlı və yuxulu görünürdülər. Hiss olunurdu ki, onlar bu cinayəti daşdıqları vəzifəyə görə, heç bir ədavət və mərhəmət duymadan, tələsmədən, könülsüz edirlər. Onlar heyvan kimi küncə toplaşmış və sakitləşmişdilər. Tenardye

ayaqlarını qızdırırdı. Əsir yenə də sükuta dalmışdı. Bir az əvvəl vəhşicəsinə hay-küylə dolan zağanı indi bir sükut bürümüşdü.

Yanan şam bu böyük, çirkli otağı güclə işıqlandırır; mənzildəki köz qaralırdı; quldurların eybəcər başlarından divarlara, tavana qorxunc kölgələr düşürdü.

Yalnız küncdə yatan sərxoş qocanın fisiltisi eşidilirdi.

Marius intizar içində idi, onun təşvişi get-gedə artırdı. Bu müəmma indi daha anlaşılmaz şəkil almışdı. Tenardyenin “Torağay” adlandırdığı “o qız” kimdir? Olmaya bu, onun “Ursulasıdır”? Əsir “Torağay” sözünü eşidərkən elə bil, özünü qətiyyənlə itirmədi, lap adicə cavab verdi: “Mən başa düşürəm siz nə demək istəyirsiniz!” Eyni zamanda, “U” və “F” hərflərinin mənası aydınlaşdı, onlar “Urban Fabr” deməkdi; Ursula da indi daha əvvəlki Ursula deyildi. Mariusun şüuruna xüsusilə bu, çox aydınca həkk olundu. Sanki, dəhşətli bir sehr onu, bütün bu hadisəni müşahidə etmək üçün durduğu yərə mıxladı. Onun lap yaxınlığında baş verən bu alçaqlıq, sanki, onu məhv etmişdi, o, sanki, tərpənmək və düşünmək qabiliyyətini itirmişdi. O nəyəsə ümid edərək, gözləyirdi, ancaq nəyə ümid etdiyini heç özü də bilmirdi, fikirlərini bir yərə toplamaq, bir qərara gəlmək iqtidarında deyildi.

Marius düşünərək öz-özünə deyirdi: “Hər-halda, əgər “Torağay” o qızsa mən, əlbəttə, onu görəcəyəm, çünki Tenardyenin arvadı onu bura gətirəcək. Onda məsələ qət olunacaq. Lazım olsa, mən nə canımı əsirgəyəcəyəm, nə qanımı, onu xilas edəcəyəm! Heç bir şeydən çəkinməyəcəyəm!”

Yarım saat keçdi. Tenardye, sanki, ağır düşüncəyə dalmışdı. Əsir tərpənmirdi, necə vardı – elə də uzanıb qalmışdı. Amma Marius bir neçə dəqiqə vardı ki, arabir əsir olan yerdən yüngül bir səs gəldiyini eşidirdi.

Birdən Tenardye dönərək əsirə dedi:

– Cənab Fabr, bir söz deyəcəyəm, yaxşı yadınızda saxlayın.

Bu qısa cümlə bir məsələnin başlanğıcına oxşayırdı. Marius diqqətini topladı.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Bir az səbir edin. Mənim arvadım bu saat qayıdıb gələcək. Mən elə güman edirəm ki, Torağay, doğrudan da, sizin qızınızdır, sizin yanınızda onun qalmasını da mən düzgün hesab edirəm. Ancaq belə bir məsələ var. Mənim arvadım sizin məktubunuzu götürüb onun dalmca getdi. Mən arvadıma tapşırıdım, elə geyinib keçinsin ki, xanım qız heç bir qorxuya düşməsin, onunla gəlsin. Bunu siz gördünüz. Onlar fiakra minəcək, mənim dostum da fiakrın dal pilləkənində duracaq. Qarovulxananın ardında bir cüt yaxşı at qoşulmuş bir araba onları gözləyir. Sizin xanım qızı ora aparacaqlar. Orada o, fiakrdan çıxacaq. Mənim dostum onu arabaya mindirəcək, özü də minəcək, arvadım bura qayıdacaq, xəbər verəcək ki, bütün işlər görülüb”. O ki qaldı sizin xanım qızınıza, ona heç bir pislilik edilməyəcək, araba onu elə bir yərə aparacaq ki, orada onun üçün rahatlıq olacaq, elə ki siz bu başibəlalı iki yüz mini verdiniz, onu qaytarıb sizin yanınıza gətirəcəklər. Əgər sizin mərhəmətiniz üzündən məni tutsalar, onda mənim dostum “Torağayı” məhv edəcək. Vəssalam.

Əsir bircə kəlmə də demədi. Tenardye bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Görürsünüz də, bu, çox adi məsələdir. Özünüz istəməsəniz, heç bir pislilik olmayacaq. Buna görə də bu şeyləri sizə deyirəm. İşin nə yerdə olduğu haqda sizə xəbərdarlıq edirəm.

Tenardye sözünü kəsdi, lakin əsir dinmədi; Tenardye yenə sözə başladı:

– Elə ki arvadım gəlib, “Torağay yoldadır”, -dedi, biz sizi buraxacağıq, siz də evinizə gedəcəksiniz, heç kəs sizə mane olmayacaq. Özünüz görürsünüz ki, bizim pis niyyətimiz yoxdur. Mariusun təsəvvüründə dəhşətli şeylər canlandı. Necə?! Yoxsa onlar oğurladıqları qızı bura gətirməyəcəklər? Bu quldurlardan biri onu gecənin qaranlığında naməlum bir yərə aparacaq? Hara aparacaq?.. Birdən bu qız Ursula oldu? Onun Ursula olduğundan Marius şübhələnmişdi. Marius ürəyinin dayandığını hiss edirdi. Nə etmək lazımdır? Atəşmi açmaq? Bu alçaqların hamısını ədalət məhkəməsinin əlinəmi vermək? Lakin bununla qızı aparana o əlibaltalı dəhşətli adamı ələ keçirmək mümkün olmayacaq. Marius Tenardye deyən sözləri xatırladı, bu sözlərin qanlı mənası ona aydın oldu. O demişdi: “Əgər sizin mərhəmətiniz üzündən məni tutsalar – onda mənim dostum Torağayı məhv edəcək”.

Marius hiss edirdi ki, indi yalnız polkovnikin vəsiyyəti deyil, həm də sevgi, sevdiyi qızın üstünü alan təhlükə onun əlini saxlayır.

Bu dəhşətli vəziyyət bir saatdan çox idi ki, davam edirdi, baş verən hadisəni tez-tez onun təsəvvüründə yeni bir şəkildə canlandırırdı. Mariusda baş verə biləcək ən qorxulu halları ardıcıl surətdə düşünüb təhlil etmək cəsarəti vardı. O, bir yol axtarırdı, lakin bu yolu tapa bilmirdi. Onun fikirlərində əmələ gələn coşqunluq bu quldurlar yuvasının qəbir sükutu ilə kəskin ziddiyyət təşkil edirdi.

Bayır qapının açılması, sonra da şaqqıltı ilə örtülməsi bu sükutu pozdu.

Kəndirlə çarpayuya bağlanmış əsir qımıldandı.

Tenardye dedi:

– Budur, arvad da gəldi!

O, sözünü təzəcə deyib qurtarmışdı ki, doğrudan da, Tenardyenin arvadı içəri girdi: o, qıpqırmızı qızarmışdı, tövşüyürdü, nəfəsi tutulurdu, gözləri od kimi yanırırdı. O, kök əllərini yambızlarına vuraraq çıxırırdı:

– Evin yerini düz verməyib.

Arvadın yanınca gedən quldur da onun ardınca içəri girib, dərhal baltanı götürdü.

Tenardye:

– Evin yerini düz verməyib? – deyərək, arvadının sözünü təkrar etdi.

– Orada heç kəs yoxdur! Sen-Dominik küçəsində, on yeddi nömrəli evdə heç bir cənab Urben Fabr filan yaşamır! Orada heç kəs belə bir adamı tanımır da! Nəfəsini dərmək üçün səsinə kəsdi, lakin elə o saat yenə sözə başladı:

– Ay sənə nə deyim, cənab Tenardye! Bu qoca səni ələ saldı, barmağına doladı! Sən həddən artıq ürəyiyumşaq adamsan! Sənin yerinə mən olsaydım, hər şeydən əvvəl, onun gözünün odunu almaq üçün ağız-burnunu yaxşıca əzişdirərdim, inad eləsəydi, diri-diri yandırardım! Onu məcbur eləmək lazımdır ki, ağızını açsın, desin görək qız haradadır, öz yosmasını harada gizlədib! Bu iş mənə tapşırılsaydı, mən belə elərdim. Havayı yerə demirlər ki, kişi arvaddan çox-çox axmaqdır! On yeddi nömrəli evdə heç kəs yoxdur! Bu, böyük darvazalı evdir. Sen-Dominik küçəsində heç bir cənab Fabr filan yaşamır! Mən də durub atları dəli kimi dördnala çapdırıram, sürücüyə araq üçün pul verirəm!.. Gedib qapıçıdan da, qapıçı arvadından da soruşuram, o, çox ağıllı arvaddı, – heç onun sorağını da eşitməyiblər!

Marius rahatca köksünü ötürdü! O qız, Ursulamı, ya Torağaymı - Marius indi onun adını heç söyləyə də bilməzdi – xilas olmuşdur.

Arvad dəlicəsinə bağırarkən Tenardye masanın yanında oturdu. O, sallanan sağ ayağını yelləyə-yelləyə, bir neçə dəqiqə dinib- danışmadan, acıqlı-acıqlı, fikirli halda manqala baxdı.

Nəhayət, əsirə sarı dönüb ağır-ağır soruşdu:

– Evin yeri düz verilməyib! Axı bununla sən nəyə ümid edirdin? – O danışanda, sanki, səsi boğazında kin və ədavətlə qaynayırdı.

Əsir çıxıraraq dedi:

– Mən istəyirdim vaxt keçsin! – Elə o saat da kəndirləri üstündən atdı - kəndir kəsilmişdi. İndi əsirin ancaq bir ayağı yatağa bağlı qalmışdı.

Quldurlar göz açıb “Cənab Ağ”ın üstünə atılana kimi, o, buxarıya sarı əyildi, əlini manqala uzadıb, yenə dikəldi. Tenardye də, arvadı da, quldurlar da onun kəndirdən azad olaraq, qorxunc şəkildə ayağa qalxdığını, od kimi qızaran, məşum işıq saçan iskanəni başı üstündə yuxarı qaldırdığını görüb, cəld zağanın dib tərəfinə çəkildilər, dəhşətdən donub qaldılar.

Qorbonun daxmasında baş verən cinayət sonralar məhkəmə tərəfindən tədqiq edilərkən, polis basqını zamanı mansardda iki su pul tapıldığı da müəyyən edilmişdi; bu pul xüsusi şəkildə girdələmə ortasından kəsilmiş, iki yerə bölünmüşdü. Bu, katorqada çox ustalıqla düzəldilmiş, katorqanın zülmət içində və zülmət üçün olan səbrindən meydana gəlmiş, oradan qaçmaq üçün işlədilən əcaib şeylərdən biri idi. Əntiqə bir sənət məmulatı olan bu mənfur, həm də çox incə düzəldilmiş bu şeylər – poeziyada oğru dili metaforları necə yer tutursa, bunlar da zərgərlik işində elə yer tutur. Dilin öz Vilyonu olduğu kimi, katorqanın da eynən bu cür öz Benvenuto Çellini var. Katorqadan azad olmaq arzusu ilə yaşayan bədbəxt bir məhbus, baxırsan ki, bəzən

alətsiz-filansız, ancaq balaca bir bıçaqla, ya köhnə bir çilingər iskənəsilə bu pulu kəsir, nazikcə lövhə şəklində iki yerə bölür, sikkəyə zərər yetirmədən bunların içini ovur, sonra bu iki lövhəni yenə də ağız-ağıza qoyub bitişdirmək üçün onların qırağında bir neçə yiv düzəldir. Bu pul istənilən zaman açılır və bağlanır. Bu, xırdaca qutudur. Bunun içində saat yayı gizlədirlər; bacarıqlı bir adam bu yayla nə yoğunluqda olur olsun, hər zənciri, dəmir barmaqlığı kəsə bilir. Belə zavallı məhbusa baxdıqda biz elə güman edirik ki, onun bircə su pulu var. Bu, qətiyyənlə belə deyil: onun sahib olduğu bir su deyil, azadlıqdır. Sonrakı polis axtarışlarında iki su qiymətində olan belə bir pul Tenardyenin zağasından tapılmışdı; pulun hər iki lövhəsi bir-birindən açılmış halda, pəncərə yanındakı çarpayının altına düşübmüş. Eyni zamanda, pulun içərisinə yerləşən mavi rəngli, xırdaca, polad bir mişar da tapılmışdı. Quldurlar əsirin üst-başını axtaranda, görünür, o, imkan tapıb pulu əlində gizlədibmiş. Onun sağ qolunu kəndirdən azad edən kimi, o, dərhal pulu açmış, mişarı oradan çıxarmışdır, bu mişarla da kəndirləri kəsmişdir.

Mariusun eşitdiyi yüngülcə səs və güclə sezilən hərəkət də bununla izah edilir.

Əsir əyilərək sirrini bürüzə verməkdən qorxduğu üçün sol ayağının ipini kəsə bilməmişdi.

Quldurlar qorxaraq, geri çəkilsələr də, tez özlərinə gəldilər.

Nəhayət, Həşərat Tenardiyə sarı dönərək dedi:

– Narahat olma, onun hələ bir ayağı bağlıdır, o, bizim əlimizdən qaçıb qurtara bilməyəcək. Mən buna söz verə bilərəm. Onun ayağını mən özüm bağlamışam:

Bu yerdə əsirin səsi ucaldı:

– Siz alçaq adamsınız, ancaq mənim həyatım bu qədər mübarizə edilməsinə dəyməz. Əgər siz elə güman edirsiniz ki, mən demək istəmədiyimi deməyə, yazmaq istəmədiyimi yazmağa məcbur etmək olar, onda...

Əsir sol qolunu çırmayıb, əlavə etdi:

– Budur, baxın!

Bunu deyərək, sağ əlini qabağa uzatdı, ağac dəstəyindən tutduğu, od kimi parıldayan iskənəni çılpaq qolunun üstünə qoydu.

Yanan ətin çatırdısı eşidildi, çardağ işgəncə kamerası qoxusu ilə doldu. Dəhşətdən ağlıni itirən Mariusun qıçları büküldü, hətta quldurlar da sarsıldılar. Lakin bu qəribə qocanın üzündə zərrə qədər də dəyişiklik görünmədi. Pul kimi qızarmış dəmir onun tüstü çıxan əlini yandıra-yandıra daha dərinə gedirdi. O, kinsiz, aydın bir nəzərlə sakit-sakit, həm də əzəmətlə Tenardiyə baxdı: onun çəkdiyi əzab bu baxışın yüksək aydınlığında əriyib gedirdi.

Qüvvətli təbiətə malik olan nəcib şəxslər cismani ağrının qurbanı olarkən, bədənin və hissənin qiymətini onların ruhunu açılmağa, özünü əzab çəkən bu adamın alınında bürüzə verməyə təhrik edir; əsgər qiymətini də bu qayda ilə komandiri meydana çıxmağa məcbur edir.

Əsir:

– Bədbəxtlər, – dedi, – mən sizdən qorxmuram, siz də məndən qorxmayın.

O, sərt bir hərəkətlə iskənəni qolunun yanan ətindən çıxartdı, hələ də açıq qalan pəncərədən bayıra atdı. Bu dəhşətli, odlu alət gecənin qaranlığında fırlana-fırlana gözdən itdi və haradasa qara düşərək söndü.

Əsir sözünə davam edərək:

– İndi nə istəyirsiniz eləyin, – dedi.

İndi onun əlində heç bir şey yox idi.

Tenardye çıxırdı:

– Tutun onu!

Quldurların ikisi əsirin çiyinlərindən yapışdı, dodaqlarını tərپətmədən danışan maskalı adam onun qabağında durdu: əsir bir balaca tərپənsəydi, açarla onun kəlləsini dağıdacaqdı.

Elə bu anda Marius aşağıda, divarın o üzündə iki adamın astadan danışdığını eşitdi. Bu adamlar divara o qədər yaxındı ki, Marius onları görə bilmədi. Onlar deyirdi:

– Bircə yol qalır.

– Vurub öldürmək?

– Əlbəttə.

Danişan Tenardye ilə arvadı idi.

Tenardye ağır-ağır masaya yaxınlaşdı, masanın siyirtməsindən bir bıçaq çıxartdı.

Marius həyəcan içində tapançanın dəstəyini sıxırdı. Bu, əfvedilməz bir tərəddüd idi! Budur, bir saatdı ki onun qəlbindən iki səs gəlirdi: bu səsdən biri onu atasının vəsiyyətinə hörmət etməyə çağırır, o birisi əsirə yardım göstərməyi tələb edirdi. Ardı-arası kəsilməyən bu səslər mübarizəsi ona olmazın əzab verirdi. Bu vaxta qədər o, ümid edirdi ki, bu iki vəzifəni bir-birilə uyğunlaşdırmağa imkan tapacaqdır, lakin belə bir imkan görünmürdü. Əksinə, təhlükə get-gedə yaxınlaşırdı, gözləməyə vaxt qalmırdı.

Tenardye əlində bıçaq əsirdən bir neçə addım kənarda duraraq, nəşə fikirləşirdi.

Marius şaşqın halda ətrafına baxırdı: insan ümitsiz hala düşəndə qeyri-şüuri olaraq buna, bu son vasitəyə əl atır.

Birdən o diksindi.

Lap onun ayağı altında, masanın üstündə, bədrələnmiş ayın parlaq işığı bir vərəq kağızın üstünə düşmüşdü, sanki, onu Mariusa göstərirdi. Mariusun gözünə iki kəlmə söz sataşdı:

Tulalar gəldi

Bu sözləri bu gün səhər Tenardyenin böyük qızı iri hərflərlə həmin kağıza yazmışdı.

Mariusun ağına qəfildən bir fikir gəldi: o, bayaqdan bəri ona əzab verən dəhşətli bir məsələni, həm qatilə aman vermək, həm də əsiri xilas etmək məsələsini həll etmək üçün axtardığı vasitəni tapmışdı. Komodun üstündən düşməyərək, diz çökdü, əlini uzadıb kağızı masanın üstündən götürdü, üsulca divarın suvağından bir parça qopardı, kağızı suvağa büküb divarın deşiyindən zağanın ortasına atdı.

Bu da lap vaxtına düşdü: Tenardye sonuncu qorxu və şübhəsinə qalib gələrək, əsirə sarı gedirdi.

Tenardyenin arvadı çığıraraq dedi:

– Nəşə düşdü!

Tenardye soruşdu:

– Nə oldu?

Arvadı tez cumub, kağıza bükülmüş suvağı götürdü, ərinə verdi.

Tenardye buna təəccüb etdi:

– Bu haradan bura düşdü?

Arvadı izah etdi:

– Qərribə adamsan, səncə, bu haradan düşə bilər? Əlbəttə, pəncərədən.

Həşərat:

– Mən onun içəri düşdüyünü gördüm, – dedi.

Tenardye tez vərəqi açıb şam işığına tutdu.

– Eponinanın xəttidir. Məlunlar!

Arvadını işarə ilə yanına çağırırdı, arvadı tələsə-tələsə onun yanına gəldi; Tenardye kağızda yazılan sözləri ona göstərdi. Sonra boğuq səslə əlavə etdi:

– Cəld olun! Nərdivan! Yem tələdə qalır, özümüz əkilirik!

Tenardyenin arvadı soruşdu:

– Bunu öldürməyib gedək?

– İndi bununla məşğul olmağa vaxt yoxdur.

Həşərat soruşdu:

– Buradan necə gedəcəyik?

Tenardye:

– Pəncərədən çıxacaq! – deyər cavab verdi. – Eponina ki, pəncərədən daş atıb, deməli, ev bu tərəfdən mühasirəyə alınmayıb.

Maskalı adam əlindəki iri açarı yerə qoydu, əllərini yuxarı qaldırıb yumruğunu üç dəfə açıb bükdü. Bununla, sanki, gəmi komandasına fəlakət üz verdiyini xəbər verirdi. Əsiri tutan quldurlar dərhal onu buraxdılar, kəndir nərdivanı bir anda pəncərədən sallayıb, onun iki dəmir qarmağını pəncərə qırağına keçirdilər.

Əsir bu şeylərə heç fikir vermirdi; o, sanki, nəşə düşünür, ya da dua edirdi.

Nərdivan hazır olan kimi, Tenardye çığırırdı:

– Arvad, gedək! – deyib, özünü pəncərəyə verdi.
Ayağını pəncərədən aşırıan kimi Həşərat kobudca onun yaxasından yapışdı.
– Elə zarafat yoxdur, qoca tülkü! Bizdən sonra!
Quldurlar çığıışıdı:
– Bizdən sonra!
Tenardye onlara öyüd verməyə başladı:
– Uşaqlıq eləməyin! Vaxtımız gedir! Fironlar indi haxlar bizi!
Quldurlardan biri təklif etdi:
– Gəlin püşk ataq, görək, kim əvvəl düşsün.
Tenardye bağırdı:
– Siz nə edirsiniz, başınıza hava gəlib nədi? Dəli olmamısınız ki? Belə də gic adamlar olar? Vaxt itirmək! Püşk atmaq! Necə buyurursunuz, yaş barmaqla? Saman çöpü ilə? Ya, bəlkə, adımızı yazaq? Kağızları papağımıza qoyaq?
Kim isə astanadan çığırdı:
– Bəlkə, mənim şlyapam sizə yaradı?
Hamı dönüb baxdı. Bu sözü deyən Javerdi.
O, əlində tutduğu şlyapasını gülümsəyə-gülümsəyə quldurlara sarı uzadırdı.

İYİRMİ BİRİNCİ FƏSİL.

Həmişə zərər çəkən adamı tutmaqla işə başlamaq lazımdır.

Hava qaralan kimi Javer öz adamlarını lazımı yerlərə qoydu, özü isə bulvarın o biri tərəfində, Qobelenlər qarovulxanası küçəsində, ağacların arxasında, Qorbo daxması ilə üzbəüz bir yerdə gizləndi. O, hər şeydən əvvəl, qızları “torbaya salmaq” istəyirdi. Zağaya gələn yolların keşiyini çəkmək onlara tapşırılmışdı. Lakin o ancaq Azelmanı “yaxalaya” bildi. O ki qaldı Eponinaya, o, öz yerində yox idi, qaçıb getmişdi, onu tuta bilmədi. Javer bu işi qurtardıqdan sonra daha pusqudan çıxmadı, tapança səsini gözləməyə başladı. Fiakrın getməsi, sonra da qayıdıb gəlməsi onu çox təşvişə saldı. Axırda onun səbri tükəndi; o, evə girən quldurlardan bəzisini tanımışdı, bundan da belə nəticə çıxarmışdı ki, düz “yuva”nın üstünə gəlib çıxıb, onun “bəxti gətirmişdi”; bu qərara gəldi ki, güllə atılmasını gözləməsin, yuxarı qalxsın.

Marius bayır qapının açarını ona vermişdi, bu, əlbəttə, oxucuların yadındadır.

Javer lap vaxtında gəlmişdi.

Quldurlar bayaq qaçmaq istəyəndə hərəsi silahını bir tərəfə atmışdı, indi isə Javeri görüb qorxmuş, yenə hər kəs öz silahına əl atmışdı. Bir az sonra bu dəhşətli adamlar, bu yeddi quldurun yeddisi də artıq müdafiə vəziyyətində durmuşdu: birinin əlində balta, birinin açar, birinin dəyənek vardı, o birilər də kimi maşa, kimi kəlbətin, kimi çəkie götürmüşdü; Tenardye bıçağın dəstəyini əlində sıxırdı. Arvadı isə bucaqda atılıb qalan böyük bir daşı qaldırıb əlində tutmuşdu, \

– onun qızları bu daşın üstündə bir oturacaq kimi oturardı.

Javer yenə də şlyapasını başına qoydu, əl ağacını qoltuğunun altına qoyaraq, qollarını döşündə çarpazladı, qılıncını qınından çıxarmadan iki addım qabağa yeridi.

Çığıraraq dedi:

– Durun, yerinizdən tərpənməyin! Pəncərədən çıxmaq olmaz. Qapıdan çıxın. Bu, daha yaxşı olar. Siz yeddi nəfərsiniz, biz on beş. Nahaq yerə dava-dalaş salmayın, gəlin işi yaxşılıqla qurtaraq. Həşərat qoynunda gizlətdiyi tapançanı çıxarıb Tenardye verərək, qulağına pıçıldadı:

– Bu, Javerdir. Buna mən cəsərət edib güllə ata bilmərəm. Sən necə?

Tenardye:

– O, nə itdi ki?! – deyə cavab verdi.

– Onda sən vur!

Tenardye tapançanı alıb Javerin üstünə qaldırdı.

Javer ondan üç addım kənarı idi; o, diqqətlə Tenardye baxıb, ancaq bu sözləri dedi:

– Atma. Atsan da tapança açılmayacaq.

Tenardye çaxmağı çəkdi. Tapança açılmadı.

Javer ona dedi:

– Mən axı sənə dedim açılmayacaq.

Həşərat öz dəyənəyini Javerin ayağı altına atdı.

– Görünür, sən İblissən! Təslim oluram!

Javer o biri quldurlara sarı dönüb soruşdu:

– Siz necə?

– Biz də!

Javer sakitcə əlavə etdi.

– Bax, buna varam, iş belə olar. Mən axı sizə dedim ki, işi yaxşıqla qurtarmaq lazımdır.

Həşərat yenə danışdı:

– Sizdən ancaq bir şeyi xahiş eləyirəm: nə qədər ki, bir adamlıq damda oturacağam məni papiros çəkməkdən məhrum eləməsinlər.

Javer:

– Yaxşı, – deyib döndü, üzünü qapıya sarı tutaraq çıxırdı.

– Vaxtdır, gəlin!

Əllərində siyirilmiş qılınc tutan bir dəstə qarovulxana keşikçisi, kastet və gödək dəyənəklə

silahlanmış polis nəfərləri Javerin çağırışı ilə içəri girdi. Quldurların əl-qolunu bağladılar.

Tenardyenin bir şamla işıqlanan zağası bu qədər adamın toplaşmasından lap qaranlıqlaşdı.

Javer:

– Hamısının əllərini qandallayın! – deyə sərəncam verdi.

Birdən kiminsə səsi eşidildi, bu nə kişi, nə də arvad səsi idi:

– Hünəriniz var, yaxın gəlin!

Bu, pəncərənin yanında, bucaqda duran Tenardye xalanın nəritisi idi.

Polis işçiləri və qarovulxana keşikçiləri geri çəkildi.

Tenardyenin arvadı şalı çiyindənən atmışdı, lakin, şlyapası başında idi. Əri onun arxasında

büzüşüb durmuşdu, arvadının şalı altında lap azca görünürdü. Arvadı öz bədəni ilə onun qabağını

kəsmişdi; o, qayanı qoparıb atmaq istəyən bir azman kimi, daşı yuxarı qaldırıb yellədir.

Çığıraraq dedi:

– Özünüzü gözləyin!

Hamı qapıya sarı gerilədi. Çardağın ortası dərhal boşaldı.

Tenardye xala əl-qolunun bağlanmasına yol verən quldurlara baxıb, xırıltılı, boğuş səslə mızıldadı:

– Ay qorxaqlar!

Javer gülümsəyərək, düz otağın boşalmış hissəsinə getdi, otağın bu hissəsi Tenardye xalanın ciddi müşahidəsi altında idi.

Arvad bağıraraq dedi:

– Yaxın gəlmə! Çəkil! Yoxsa başını əzərəm!

Javer:

– Bu nə yekəpər şeydir, – dedi, – anacan, sənin kişi saqqalın varsa, mənim də arvad dırnağı kimi dırnağım var.

Javer yenə də qabağa gedirdi.

Tenardye xalanın saçları dağılmış, qorxunc şəklə düşmüşdü; o, qıçlarını aralı qoyaraq, özünü

geri verdi, var qüvvəsilə daşı Javerin üstünə atdı. Javer aşağı əyildi. Daş onun üstündən keçib, dal divara dəydi, divardan bir iri parça suvaq qopardıb geri sıçradı, indi boş olan otağın içindən keçib Javerin yanına düşdü.

Javer bir anda özünü Tenardye ilə arvadına yetirdi. Onun iri əllərindən biri arvadın çiyinə, biri də Tenardyenin başına dəydi.

Çığıraraq dedi:

– Əl qandallarını gətirin!

Polis işçiləri dəstə ilə yenə otağa girdi, bir anda Javerin əmri yerinə yetirildi.

Bu, Tenardye xalanın vüqarını sarsıtdı. O, həm öz əlinə, həm də ərinin əlinə vurulan qandala baxıb döşəməyə yığıldı, hönkürtü ilə ağlaya-ağlaya çığırdı:

– Mənim qızlarım, mənim qızlarım hanı?!

Javer:

– Onlar damdadır, – deyə cavab verdi.

Bu arada polis işçiləri qapının yanında yatan sərxoşu görüb, itələyə-itələyə oyatdılar.

Sərxoş yuxulu-yuxulu mızıldadı:

– Jondret, işi qurtardınmı?

Javer:

– Hə, qurtarmışıq, – dedi.

İndi əliqandallı altı quldur ayaq üstə durmuşdu, onlar hələ də gözəgörünən teyfə bənzəyirdi, hələ də üçünün üzü qaralı, üçü də maskada idi.

Javer əmr etdi:

– Maskaları çıxartmayın!

Sonra eynən Potsdam rəsmi keçidində əsgər hissələrini gözdən keçirən II Fridrix kimi bu bir dəstə adama nəzər saldı, üç nəfər “bacatəmizləyəne” dönüb dedi:

– Xoş gördük, Həşərat! Xoş gördük, Kəllə! Xoş gördük İki Milyard!

Bundan sonra da maska taxmış adamlara dönərək, əvvəl baltalı adamı, sonra dəyənekli adamı, daha sonra qarnında danışanı salamladı:

– Xoş gördük, Tüfeyli!

– Xoş gördük, Babet!

– Salam, Geçəquşu!

Javer bu zaman əsiri gördü: polis işçiləri bura gələndə o, bircə kəlmə də söz söyləməmiş, başını aşağı salıb durmuşdu.

Javer əmr etdi:

– Bu cənabın ayağını açın! Heç kəs getməsin!

Sonra vüqarla masanın arxasında oturdu; şam ilə mürəkkəbqabı hələ də masanın üstündə idi; cibindən bir vərəq gerbli kağız çıxarıb, sorğu-suala başladı.

Həmişə eyni şərti ifadələrlə başlanan ilk sətirləri qeyd edərək, başını qaldırdı.

– Bu cənabların bağladığı cənabı gətirin, – dedi.

Polis işçiləri yan-yörəsinə baxdı.

Javer soruşdu:

– Nə olub? O hanı?

Quldurların əsiri olan “Cənab Ağ”, cənab Urben Fabr, Ursulanın, ya da Torağayın atası yox idi.

Qapı qorunurdu, amma pəncərə yaddan çıxmışdı, əsir özünü sərbəst hiss edən kimi, oradakı səs-küydən, qarma-qarışıqdan, basabasdan, qalıqdan, diqqətin bir anlığa ondan yayınmasından, Javerin protokolla məşğul olmasından istifadə edərək, pəncərədən atılıb qaçmışdı.

Polis işçilərindən biri yüyürüb, küçəyə baxdı, heç kəsi görmədi.

Kəndir nərdivan hələ də yellənirdi.

Javer narazı halda dedi:

– Belə də iş olar?! Görünür, o, bunların hamısından betərmiş!

İYİRMİ İKİNCİ FƏSİL.

Kitabımızın ikinci hissəsində ağlayan uşaq.

Xəstəxana bulvarındakı evdə baş verən və bizim təsvir etdiyimiz hadisənin ertəsi günü bir uşaq bulvarın sağ tərəfindəki xiyabanla yuxarı qalxırdı, görünür, o, Austerlits körpüsündən Fonteneblo qarovulxanasına sarı gedirdi.

Hava qaralmışdı. Cındır paltarlı, solğun bənizli, arıq bir uşaqdı. Fevral ayı idi, amma o, kətan şalvar geymişdi. Uşaq səsi yetdikcə nəğmə oxuya-oxuya gedirdi.

Kiçik Bankir küçəsinin tinində bir qarı əylərək, fənər işığında zibil yığını eşləyirdi; uşaq oradan keçəndə qarını itələdi, elə o saat da çıxıraraq, geri atıldı:

– Gör ha! Mən elə bildim ki, bu iri, çox iri bir itdir!

Bu “çox iri” sözünü daha artıq istehza ilə söylədi; bunu, mənaya daha yaxın olaraq, baş hərflərlə “ÇOX İRİ” şəklində ifadə etmək olar.

Qarı bərk acıqlandı, bədənini bir az dikəldərək, deyinə-deyinə dedi:

– Ay səni görüm dara çəkiləsən! Əvvəlki gücüm indi olsaydı, mən bilərdim sənə neylərdim!

Lakin uşaq indi ondan xeyli kənarda idi.

O:

– Tut, tut! – deyər qarıyla öcəşməyə başladı. – Sən ki belə deyirsən, onda mən yanılmamışam!

Qarı acığından boğula-boğula bədənini lap dikəltdi; bu zaman fənərin qırmızıya çalan işığı düz onun üzünə düşdü: onun üzü arıqdı, solğundu, ağzının bucaqlarına qədər qırıxmışdı, bu qırıqlar qaz ayağını xatırladırdı. Qaranlıq onu hər tərəfdən bürümüşdü, bircə başı görünürdü. Elə zənn etmək olardı ki, qocalığın qorxunc surəti işıqla hərəkətə gələrək, gecənin zülmətindən baş qaldırmışdı. Uşaq ona diqqətlə baxaraq dedi:

– Xanım, sizin gözəlliyiniz mənim xoşuma gələn gözəllikdən deyil.

Yenə də aşağıdakı nəğməni oxuya-oxuya yoluna düzəldi:

Bizim kral-uzundraz.

Qırma-barıt aldı bir az.

Getdi sağsağan ovuna.

Bunu oxuyub susdu. Bu anda o, 50/52 nömrəli evə gəlib çatmışdı; qapını bağlı görüb, ayaqları ilə döyməyə başladı. Ətrafa boğuş bir uğultu yayıldı: əslində, bu səsi salan onun kiçik ayaqları deyil, geydiyi uzunqunc kişi çəkməsi idi.

Kiçik Bankir küçəsi tinində rast gəldiyi qarı da fəryad edə-edə, qəzəblə əl-qolunu yelləy-yelləy, bağıra-bağıra onun ardınca gəlirdi:

– Nə olub? Nə olub? Pərvərdigara! Qapını sındırırlar! Evi dağıdırlar!

Qarıya vurulan zərbələrin arası kəsilmirdi.

Qarı boğazını yırtırdı:

– Heç indiki evlər belə zərbələrə davam gətirə bilər?

Qarı birdən susdu. O, qaməni tanımışdı.

– Bu ki bizim balaca şeytandır!

Uşaq da dedi:

– Hə! Bu ki bizim qarıdır! Xoş gördük, Deyinciyəz! Mən öz əcdadımı görməyə gəlmişəm.

Qarı hiddəti bədahətən gözəl bir şəkildə əks etdirdi, bununla da çirkinliyi və qocalığı büruzə verərək, üz-gözünü pis-pis qırışdırdı, ancaq çox təəssüf ki, onun bu məharəti qaranlıqda itib-batdı.

Qarı dedi:

– Evdə heç kəs yoxdur, ay üzünün həyası tökülmüş!

Uşaq həyəcanla:

– Belə də şey olar?! – dedi, – bəs atam hanı?

– Fors dustaqxanasında.

– Gör ha! Bəs anam?

– Sen-Lazarda.

– Belə de! Bəs bacılarım?

– Madlonətdə.

Uşaq qulağının ardını qaşdı, Deyingən qarıya baxıb, ah çəkdi:

– Eh... eh!..

Sonra dabanları üstə döndü; bir az sonra, hələ də qapı ağzında duran qarı onun qaranlıqda, qış küləyi ilə əsən qarağacların altı ilə gedə-gedə təmiz uşaq səsi ilə bu nəğməni oxuduğunu eşitdi:

Bizim kral-uzundraz.
Qırma-barıt aldı bir az.
Qalxıb ağac ayağına.
Getdi sağsağan ovuna.
Kimin gözü yolda qaldı.
Ondan iki su pul aldı.

BİRİNCİ FƏSİL.

Yaxşı biçilib.

İyul inqilabına bilavasitə bağlı olan 1831 və 1832-ci illər tarixin ən qəribə, ən orijinal səhifələrindən birini təşkil edir. Bu iki il həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı illər arasında iki dağ silsiləsi kimi nəzərə çarpır. Bu illərdə inqilabi əzəmət duyulur, uçurumlar görünür. Xalq kütlələri, mədəniyyətin əsasları, bir-biri üstə çökən və bir-biri ilə bitişən mənafehlərin qalın təbəqəsi, qədim fransız formasiyasının əsrlər boyu davam edən xüsusiyyətləri hər an sistemlərin, ehtirasların, nəzəriyyələrin tufanlı buludları altında gah meydana çıxır, gah da yox olur. Bu meydana çıxan və yox olan vəziyyətlər “müqavimət” və “iğtişaş” adlandırılmışdır. Bunlar insan qəlbinin işığı olan həqiqət işığı ilə ara-sıra işıqlanır.

Bu qəribə dövr dar bir çərçivə içərisində olduğundan və bizdən xeyli uzaqlaşdığından indi onun əsas cəhətlərini görə bilmək asan deyil.

Bunu izah etməyə çalışaq.

Restavrasiya çətin müəyyən edilən elə bir aralıq dövrlərdən idi ki, orada yorğunluq, qarışıq, uğultu, narazılıq, yuxu, təşviş olduğu aydınca nəzərə çarpırdı, başqa sözlə desək, bu, böyük millətin dayanıb, istirahət etməsindən başqa bir şey deyildi. Belə dövrlər xüsusi dövrlərdir; bu dövrlər onlardan faydalanmaq istəyən siyasətçiləri aldadır. Millət əvvəlcə ancaq istirahət tələb edir; hamı bir şeyin həsrətini çəkir ki, o da sülhdür; hamının bir arzusu olur ki, o da kiçilmək arzusudur. Bu, rahat yaşamaq deməkdir. Böyük hadisələr, böyük təsadüflər, böyük təşəbbüslər, böyük adamlar deyirsiniz - acizənə təşəkkürlər edirik – bunlardan çox gördük, bəsdir daha, cana gəldik. Bu elə bir dövr idi ki, insanlar Sezarı Pruzi ilə, Napoleonu kral İveto ilə əvəz etməyə hazır şəkildə deyərtilər: “Bu kral İveto nə yaxşı, nə təvazökar kralmış!” Lap səhər açıldan yol gedilir, indi uzun və ağır gün qurtarmış, axşam olmuşdur; ilk mənzil Mirabo ilə gedildi, ikinci mənzil Robespyerlə, üçüncü mənzil Bonapartla; hamı əldən düşmüşdür, hamı yataq istəyir. Yorulmuş mücahidlik, qocalmış qəhrəmanlıq, doymuş şöhrətpərəstlik, qazanılmış dövlət bir şey axtarır, bir şey tələb edir, bir şey üçün yalvarır, bir şey uğrunda əlləşir – o şey nədir? Sığınacaq yeri! Onlar bunu tapırlar. Onlar sülhü, istirahəti, asayışı əlavə etməyə çalışırlar. Onlar bundan razıdırlar.

Eyni zamanda, bəzi faktlar meydana çıxır; bu faktlar öz tələbini irəli sürür, həm də qapını döyürlər. Bu faktları inqilablar, müharibələr yaratmışdır; bu faktlar var, bu faktlar mövcuddur, cəmiyyətdə onların öz yerini tutmağa haqqı vardır, onlar öz yerini tuturlar. Faktlar çox vaxt prinsiplər üçün ancaq mənzil hazırlayan qoşun mənzilçisi və tədarükçüsü hökmündə olurlar. Onda siyasi mütəfəkkirlər qarşısında belə bir vəziyyət əmələ gəlir.

Yorulmuş insanlar istirahət tələb etdiyi bir zamanda baş vermiş faktlar təminat tələb edir.

İnsanlara istirahət necə lazımdısa, faktlara da təminat elə lazımdır.

Bu həmin şeydir ki, İngiltərə protektoratdan sonra Stüartlardan tələb edirdi; bu həmin şeydir ki, Fransa imperiyadan sonra Burbonlardan tələb edirdi.

Bu təminatlar zamanın tələbidir. İstəsən də, istəməsən də bunlarla razılaşmaq lazımdır. Krallar bu təminatları “bəxş edirlər”, əslində, bunları verən vəziyyətin hökmüdür. Həqiqət böyük və

faydalı şeydir, lakin bunun belə olduğunu Stüartlar 1660-cı ildə heç güman etmirdilər, hətta bu, 1814-cü ildə Burbonların da heç ağına gəlmədi.

Napoleonun süqutundan sonra Fransaya qayıdan və məhv olmağa məruz qalan sülalə bir şeyə inanırdı, bu, onu fəlakətə sürükləyən bir sadələvhlükdü: onlar inanırdı ki, təminatı onlar bəxş edirlər, onlar da geri götürə bilərlər; onlar inanırdı ki, Burbonlar sülaləsi müqəddəs hüquqa malikdir, Fransanın heç bir hüququ yoxdur, XVIII Lüdovikin əta etdiyi siyasi hüquqlar Burbonlar sülaləsi tərəfindən qırılmış, xalqa mərhəmətlə bəxş edilmiş müqəddəs hüququn ancaq bir budağıdır, kral nə vaxt istəsə bunu geri ala bilər. Lakin bu bəxşiş narazılığa səbəb oldu, Burbonlar bircə elə bundan hiss etməli idilər ki, bu bəxşişi onlar verməmişlər.

Burbonlar on doqquzuncu əsrdə qaşqabaqlı idilər. Millətin hər bir yeni yüksəlişində onlar mısırmıqlarını sallayırdılar. Onlar özülərini “tox tuturdular” – bu, çox işlənən ifadədən, yəni çox dürüst olan xalq ifadəsindən biz də istifadə edək. Xalq bunu görürdü.

Burbonlar sülaləsi elə bilirdi ki, qüvvətlidir, çünki İmperiya onun qarşısından teatr dekorasiyası kimi yox olmuşdu. Lakin özünün də bu şəkildə meydana gəldiyini hiss etmirdi. O da Napoleonu meydandan çıxaran əllərdə idi, lakin o, bunu görmürdü.

O, elə zənn edirdi ki, kökü vardır, çünki keçmişi vardır. Lakin o yanılırdı: o, keçmişin ancaq bir hissəsi idi; keçmiş – Fransa idi. Fransa cəmiyyətinin kökü Burbonlarda deyil, millətdə idi. Gözə görünməyən və yaşamağa çox qabil olan bu köklər bir ailənin malı deyildi, bu, xalqın tarixi idi. Bu köklər hər yerə gedirdi, ancaq taxtın altına getmirdi.

Burbonlar xanədanı Fransa üçün Fransa tarixinin möhtəşəm və qanlı mərkəzi idi; lakin o, artıq Fransa taleyinin nə mühüm bir ünsürü, nə də Fransa siyasətinin zəruri bir əsası idi. Burbonlarsız da keçinmək olardı; iyirmi iki il onlarsız keçindilər; burada bir nöqsan vardı, belə bir nöqsanın olacağını onlar heç güman etmirdilər. Bir də ki, bunu onlar haradan güman edə bilirdi: onlar elə zənn edirdi ki, XVII Lüdovik 9 termidorda, XVIII Lüdovik Marenqo ətrafında gedən vuruşma günü hökmdarlıq etmişdir. Tarixin lap ilk günündən hökmdarlar hadisələr qarşısında, həm də bu hadisələrin daxilində olan və onların elan etdiyi ilahi hakimiyyət məsələləri qarşısında bu qədər kor olmamışlar! Hələ indiyə qədər “kralların haqqı” deyilən bu çürük dünyanın tələbləri ali hüququ bu dərəcə inkar etməmişdi.

Burbonların bu mühüm səhvi o yerə gətirib çıxartdı ki, onlar 1814-cü ildə “bəxş etdiyi” təminata, onların dediyi “güzəştə” yenə də əl qatmalı oldular. Təəssüfə layiq bir hadisə! O şeyi ki onlar “güzəşt” hesab edirdilər, o, bizim fütuhatımız idi; o şeyə ki onlar “qanunsuz qəsb” deyirdilər, o, bizim qanuni haqqımız idi.

Onların fikrincə, vaxt gəlib çatmışdı: Restavrasiya Napoleonu məğlub etdiyini, ölkədə lazımınca əsaslandığını təsəvvür edərək, yəni öz gücünə və möhkəmliyinə inanaraq, qəfildən qərar qəbul etdi, zərbə endirmək üçün cürətləndi. Bir səhərçağı Fransa ilə üz-üzə durdu, səsini qaldıraraq, xalq hüququnu və şəxsiyyət hüququnu – millətin baş rəhbərliyini, vətəndaşın azadlığını inkar etməyə başladı, başqa sözlə desək, millətdən – milləti millət edən şeyi, vətəndaşdan – vətəndaşı vətəndaş edən şeyi almaq istədi.

“İyul fərmanları”ı deyilən məşhur qərarların mahiyyəti bundan ibarətdir.

Restavrasiya süqut etdi.

Onun süqut etməsi də lap yerində oldu. Bununla belə, bir şeyi etiraf etmək lazımdır: o, tərəqqinin bütün şəkillərinə tamamilə düşmən deyildi. Onunla yanaşı böyük hadisələr də az olmamışdır.

Restavrasiya dövründə millət mübahisə ilə sakitliyi, əzəmətlə sülhü bir araya yerləşdirməyə adət etmişdi, lakin bunlardan birincisi Respublika dövründə, ikincisi İmperiya dövründə olmamışdır.

Qüvvətli və azad Fransa Avropanın başqa xalqları üçün ürək verən bir nümunə olmuşdur.

Robespyerin dövründə İnqilab, Bonapartın dövründə toplar, XVIII Lüdovikin, X Karlın dövründə təfəkkür söz aldı. Külək sakitləşdi, məşəl yenidən yandı. Buludsuz zirvələrdə idrakın saf işığı parladı. Bu, çox gözəl, çox ibrətli, cazibədar mənzərə idi. On beş il ərzində asayiş və dinclik içərisində, mütəfəkkirlər üçün köhnə olduğu qədər siyasi xadimlər üçün yeni olan böyük prinsiplər tamamilə açıq bir şəkildə həyata tətbiq edildi; bu prinsiplər nə idi? Bu prinsiplər: qanun qarşısında bərabər olmaqdı, vicdan azadlığı idi, söz azadlığı idi, mətbuat azadlığı idi, bütün

qabiliyyətli adamların hər vəzifəyə girə bilməsi imkanı idi!.. Bu vəziyyət 1830-cu ilə kimi davam etdi. Burbonlar qəza-qədərində əlində sınıan mədəniyyət aləti idi.

Burbonların süqutu əzəmətlə dolu idi, bu əzəməti onlar deyil, millət göstərmişdi. Onlar taxtı ədəb və vüqarla, amma heç bir təsir buraxmadan tərkdildilər; onlar zülmətə gedərək yox oldular; lakin onların yox olması tarixdə insanı həyəcanlandıran, ağır iz buraxan təntənəli yoxolmalardan deyildi; bu nə I Karlı axirət dünyasına xas olan sakitliyi, nə də Napoleonun qartal səsi idi. Onlar eləcə çıxıb getdilər, vəssalam. Onlar tacı başlarından götürdülər, öz şöhrətlərini qorunmadılar. Onlar bunu ləyaqətlə etdilər, lakin şahənə etmədilər. Onlar başlarına gələn müsibətin əzəmətindən bir qədər aşağıda qaldılar. X Karlı Şerburqa gedərkən yolda sərəncam vermişdi ki, girdə masadan dördbucaqlı masa hazırlasınlar; elə zənn etmək olardı ki, saray ədəb-ərkan qaydalarının təhlükə qarşısında qalması onu mütləqiyyətin məhv olmasından daha artıq narahat etmişdir. Onun təbiətində olan bu xırdaçılıq kral ailəsini sevən, krala sədaqətli olan adamları, həm də kral nəslinə hörmət bəsləyən müsbət şəxsləri kədərləndirdi. Lakin xalq iftixar olunmağa layiqdi. Bir gün səhərçağı hücumu məruz qalan millət özündə elə bir qüvvə hiss etdi ki, bu, bir növ müsəlləh kral qiyamından heç acıqlanmadı da. Bu hücumu dəf etdi, lakin təkminlilik göstərdi, hər şeyi öz yerinə qoydu, ölkənin qanun daxilində idarə edilməsini bərpa etdi, Burbonları ölkədən qovdu, çox təəssüf ki, bununla da kifayətləndi. XIV Lüdovikin üzərinə sayı olan baldaxinin altından qoca kral X Karlı çıxarıb, üsulluca yerə qoydu. Kral sülaləsi üzvlərinə təəssüflə və ehtiyatla yanaşdı. Bir adam, ya bir neçə adam deyil, Fransa - qalib gələn və öz qalibiyyəti ilə məst olan bütün Fransa, sanki, Gilyom dü Verin barrikada günündən sonra söylədiyi bu gözəl sözləri xatırladı və bütün dünya qarşısında yerinə yetirdi: “Böyük adamların mərhəmətindən istifadə etməyə, budaqdan-budağa atılan quş kimi dərd çəkənlərdən işi yaxşı gətirənlərə yaxınlaşmağı adət edən şəxslər çox asanlıqla öz padşahlıqlarına qarşı da – onlar ağır müsibətə düşəndə – ədəbsizlik edə bilirlər; lakin mən həmişə öz krallarım, xüsusilə, müsibətə düşən krallarım hörmət edəcəyəm”.

Burbonlar özləri ilə Fransanın təəssüfünü deyil, hörmətini apardılar. Yuxarıda dediyimiz kimi, onlar başlarına gələn müsibət qarşısında xırdaçılıq etdilər. Onlar üfəqdən silinib getdilər. İyul inqilabı elə o saat bütün dünyada həm dost, həm də düşmən qazandı. Hərəkət təbiətinə görə – bəziləri sevinc və məftuniyyətlə onu alqışladı, bəziləri də ondan üz döndərdi. Avropa hökmdarlarının səhər işığına düşən bayquş kimi, ilk anda gözləri qamaşdı, onlar özlərini itirdilər, gözlərini yumdular, sonra da ancaq hədə-qorxu gəlmək üçün gözlərini açdılar. Onların qorxuya düşməsinin səbəbi aydındır, qəzəblərinin də səbəblərini tamamilə izah etmək olar. Bu qəribə inqilab elə bir sarsıntıya səbəb olmadı, o, hətta məğlub olmuş Burbonlara düşmən kimi yanaşmadı, onların qanını tökmədi, tökmüş olsaydı, Burbonlar üçün bu, bir şərəf olardı. Müstəbid hökumətlər həmişə istər ki, azadlıq öz-özünü ləkələsin, lakin İyul inqilabı onlar üçün müdhiş bir şey olduğu halda, yumşaqlıq göstərdi, bu cəhətdən İyul inqilabı onların nəzərində müqəssirdi. Bu inqilab haqqında heç kəs pis niyyətdə olmadı, ya pis bir tədbir görmədi. Ən çox qorxuya düşənlər də, ən çox narazı olanlar da, ən çox acığı tutanlar da onu alqışladı. Elə hadisələr var ki, bu hadisələrdə insana bəxş edilən səviyyədən daha yüksək səhədə iş görən bir şəxsin iştirakı hiss olunur: biz nə qədər xudbin və kinli olsaq da, belə hadisələr bizdə özünə qarşı sirli hörmət oyadır.

İyul inqilabı kobud faktı məhv edən haqqın təntənəsidir, əzəmət dolu bir hadisədir.

Kobud faktı məhv edən haqq! 1830-cu il inqilabının əzəməti də, güzəşti də bundadır. Qalib gəlmiş haqqın zorakılığa əl atmağa ehtiyacı yoxdur.

Nə qədər həqiqi və ədalətli şey varsa, onun hamısı haqdır.

Haqqın əbədi xüsusiyyəti var – o da həmişə gözəl və təmiz olmaqdır. Əgər fakt ancaq bir fakt kimi mövcud isə, əgər onun buna çox az haqqı varsa, ya heç haqqı yoxsa, o, ən zəruri bir şey kimi görünsə də, hətta öz dövründə yaxşı bir şey kimi qəbul edilsə də, sonralar mütləq eybəcər, iyrenc, bəlkə də, lap dəhşətli bir şey olacaqdır. Bir adam faktın əsrlər boyu nə dərəcə eybəcər şəkil alacağını yəqin etmək istəyirsə, qoy o, Makiavelliyə nəzər salsın. Makiavelli nə şər pərisi, nə iblis, nə də mənfur və miskin yazıçı olmuşdur; o, ancaq bir faktdır. Bu fakt ancaq İtaliya üçün

deyil, həm də Avropa üçün, bütün on altıncı əsr üçün səciyyəvi faktdır. O, iyrənc bir şey kimi görünür, bu, doğrudan da, on doqquzuncu əsrin əxlaqi ideyaları nöqtəyi-nəzərindən belə idi. Haqq ilə fakt arasında olan bu mübarizə cəmiyyət meydana gələndən bəri davam edir. Filosofların işi bu mübarizəni bitirmək, təmiz ideyanı insan həyatı ilə qaynadıb qarışdırmaq, haqqı sülh yolu ilə faktın sahəsinə, faktı da haqqın sahəsinə yeritməkdir.

İKİNCİ FƏSİL.

Pis tikilib.

Lakin filosofların işi bir başqa, mahir adamların işi bir başqadır.

1830-cu il inqilabı tez qurtardı.

İnqilab fəlakətə uğrayan kimi, mahir adamlar saya oturmuş gəmini dağıdıb aparırlar.

Dövrümüzün mahir adamları özlərini “dövlət ərləri” adlandırırlar; “dövlət ərləri” sözü indi az qala bir arqo şəklini almışdır. Doğrudan da, bir şeyi unutmamaq lazımdır: o yerdə ki, mahirlikdən başqa bir şey yoxdur, orada həmişə orta səviyyəli vəziyyət olur. “Mahir adam” demək – “adi adam” deməkdir, bunların heç fərqi yoxdur.

Bir şey də eynən belədir: “dövlət əri” demək – bəzən elə “xain” deməkdir.

Bu qayda ilə, əgər mahir adamların sözüne inansaq, İyul inqilabı kimi inqilablar kəsilmiş şah damarından başqa bir şey deyil, onları dərhal bağlamaq lazımdır. Çox ucadan elan edilən haqq təşviş oyadır. Buna görə də, madam ki, haqq təsdiq edilmişdir onda dövləti möhkəmləndirmək lazımdır. Madam ki, azadlıq təmin edilmişdir, hakimiyyət haqqında düşünmək lazımdır.

Hələ ki filosoflar özlərini mahir adamlardan ayırmırlar, lakin onlara inanmamağa başlayırlar.

Yaxşı da, hakimiyyət olsun. Lakin birincisi budur ki, hakimiyyət nə deməkdir? İkincisi də, o, haradan meydana gəlir?

Mahir adamlar, sanki, boğuş etirazları eşitmirlər, öz işlərini davam etdirirlər.

Özləri üçün əlverişli olan yalanı çox biciliklə zərurət maskası altında gizlədən bu siyasətçilərin fikrincə, inqilabdan sonra xalqın birinci ehtiyacı, əgər bu xalq mütləqiyyət quruluşu olan Avropanın bir hissəsini təşkil edirsə, özü üçün sülalə tapmaqdır. Onlar deyir ki, bu qayda ilə inqilabdan sonra sülh, yəni öz yaralarını sağaltmaq, öz evini təmir etmək üçün vaxt əldə etmək olar. Sülalə taxta-şalbanın üstünü örtür, hərbi xəstəxanaların qabağını pərdələyir.

Lakin sülalə tapmaq həmişə o qədər də asan olmur.

Əslində, ilk istedadlı bir şəxs, ya bəxti gətirən təsadüfi bir adam kral ola bilər. Birinci halda bu Bonapartdır, ikinci halda – İturbidedir.

Lakin, təsadüfi bir familiya sülalə yarada bilməz. Nəslin qədim olması zəruridir, əsrlər əlaməti isə qəfildən yaranmır.

“Dövlət ərləri”nin nöqtəyi-nəzərini fikirdə tutulan bütün qeyd-şərtləri ilə qəbul etsək, onda belə bir sual meydana çıxır: inqilabdan sonra gələn yeni kral necə bir adam olmalıdır? O, inqilabçı ola bilər, hətta onun inqilabçı olması faydalıdır, başqa sözlə, o, özünü şübhə altına salacağından, ya şöhrət qazanacağından, inqilabın baltasını əl atacağından, ya qılıncı iş görəcəyindən asılı olmayaraq, inqilabda şəxsən iştirak edə bilər.

Sülalə necə bir keyfiyyətə malik olmalıdır? O, millətin qəbul edəcəyi şəkildə olmalıdır, yəni o öz işi ilə deyil, qəbul etdiyi ideyalara görə uzaqdan inqilabçı görünməlidir. Onun keçmişi və gələcəyi olmalıdır, o, tarixi olmalı və xalqın rəğbətini qazanmalıdır.

Niyə birinci inqilablar Kromvel, ya Napoleon kimi adamları tapmaqla kifayətlənirlər və niyə ikinci inqilablar, hər necə olsa, Braunşveyq, ya Orlean sülaləsi kimi adlar tapmağa çalışırlar, bunlar hamısı yuxarıda söylədiyimizlə izah olunur.

Kral xanədanı Hindistanda bitən fiqa ağacına bənzəyir; bu ağacın hər budağı yerə qədər əyilərək kök buraxır, özü də bir ağac olur. Kral xanədanının hər budağı, xalqa doğru əyilmək şərti ilə, sülalə ola bilər.

Mahir adamların nəzəriyyəsi belədir.

Müvəffəqiyyət hay-küyündə fəlakətin səslənməsinə, bu müvəffəqiyyətin meyvəsindən istifadə edənlərin eyni zamanda onun qarşısında tir-tir əsməsinə nail olmaq, baş vermiş hadisə qarşısında qorxu oyatmaq, keçilən yolun əyriliyini tərəqqini ləngitmək dərəcəsinə qədər artırmaq, bu səhər şəfəqini soldurmaq, ruh yüksəkliyinin və coşğunluğun ifrat dərəcəsini ifşa etmək, rədd etmək, məsələlərin kəskinliyini kütləşdirmək, caynaqları kəsmək, qalibiyyət təntənəsini pambığa tutmaq, haqqı bərk-bərk bürümək, azman xalqı flanelə büküb tez yatağa uzatmaq, həddindən artıq sağlam xalqı pəhrizdə saxlamaq, Herkulesə sağalmaq üzrə olan bir xəstə kimi baxmaq, mühüm məsələləri hərgünkü xırda işlər içərisində əritmək, dərman qatılmış bu abi-həyatı ideal həsrətini çəkən adamlara təklif etmək, çox böyük müvəffəqiyyətlərə qarşı tədbir görmək, inqilabın üzərinə abajur salmaq, heç demə, ən böyük ustalıq bu şeyləri yerinə yetirmək imiş! 1688-ci ildə İngiltərədə tətbiq olunan bu nəzəriyyədən 1830-cu il istifadə etdi.

1830-cu il – yarıyolda dayanmış inqilabdır. Tərəqqinin yarısıdır, haqqa oxşar bir şeydir. Günəş şam işığını hiss etmədiyi kimi, məntiq də yarımçıq şeyi qəbul etmir.

İnqilabı yarıyolda kim saxlayır? Burjuaziya. Niyə?

Çünki burjuaziya – təmin olunmuş şiddətli arzu və ehtirasdır. Dünən yemək arzu edilirdi, bu gün o, toxdur, sabah həddindən artıq toxluq əmələ gələcək.

1814-cü ildə Napoleondan sonra baş verən hadisə – 1830-cu ildə, X Karldan sonra təkrar olundu.

Burjuaziyayı nahaq yerə sinif etmək istəyirdilər. Burjuaziya xalqın təmin olunmuş hissəsidir, başqa bir şey deyil. Burjuaziya indi oturmağa vaxtı olan bir adamdır. Kreslo heç də kasta deyil. Lakin çox tez oturmağı arzu etməklə insanlığın irəliyə olan hərəkətini dayandırmaq olar.

Burjuaziyanın tez-tez belə səhvi olmuşdur.

Buraxılmış səhv sinif təşkil etməyə səbəb ola bilməz. Xudbinlik – ictimai qayda-qanunun şöbələrindən biri deyil.

Xudbinliyə qarşı da ədalətli olmaq lazımdır: hər halda, 1830-cu il sarsıntısından sonra xalqın “burjuaziya” adlanan hissəsinin arxalandığı vəziyyəti – laqeydlikdən, tənbellikdən əmələ gələn, içərisində az da olsa həya saxlayan fəaliyyətsizlik adlandırmaq olmaz; bu, ani bir unutqanlıq kimi güman edilən və yuxuya aid olan mürəkkəb də deyildi; bu, yol gedən adamın mənzil salıb dincəlməsi idi.

Bu, mənzil salıb dincəlmənin az qala bir-birinə zidd olan iki və xüsusi mənası vardır: hərbi hissə yürüşdədir, yəni hərəkətdədir; hərbi hissə dayanır, yəni istirahət edir.

Mənzil salıb dincəlmək əvvəlki qüvvəni əhya etməkdir, bu – meydana gələn, keşikçi qoyan, qulağı səsdə olan faktdır. Bu, ehtiyatkarlıq və ayrılıq içində olan istirahətdir: mənzil salıb dincəlmək – dünənki vuruşmanı və sabahkı vuruşmanı ifadə edir.

Həmin bu, 1830-cu illə 1848-ci il arasında olan fasilədir.

Burada bizim “vuruşma” dediyimiz şeyə tərəqqi də demək olar.

Bu qayda ilə burjuaziyaya, həm də dövlət ərlərinə “mənzil salıb dincəlmək” məfhumunu təcəssüm etdirən bir adam lazım idi, elə bir adam ki, ona lakin – zira demək olsun. Həm inqilabı, həm də sabitliyi əks etdirən, başqa sözlə, hal-hazırkı təsdiq edən, keçmişə gələcəklə bir araya sıxışdırmağın əyani nümunəsi olan mürəkkəb bir şəxsiyyət!

Heç demə, bu adam elə burada imiş. Onun adı Orlean familiyasından olan Lui-Filipp idi.

İki yüz iyirmi bir adamın səsi Lui-Filippi kral elədi. Lafayet onu miro ilə yağlayaraq, təqdis etmək zəhmətini öz üzərinə götürdü. O, Lui-Filippi “respublikaların ən yaxşısı” adlandırdı. Paris Bələdiyyə İdarəsi Reyms kilsəsini əvəz etdi.

Bu bütöv taxtı yarımtaxt ilə əvəz etmək “1830-cu ilin işi idi”.

Mahir adamlar öz məqsədlərinə çatandan sonra onların həll etdiyi məsələdə çox böyük bir qüsur meydana çıxdı. Bu şeylərin hamısı mütləq haqdan kənarda edilmişdi. Mütləq haqq çığıraraq dedi: “Mən etiraz edirəm!” Sonra yenə kölgədə gözdən itdi – bu, qorxunc bir əlamət idi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Lui-Filipp.

İnqilabın əli ağır, duyğusu düzgün, zərbəsi bərk və sərrast olur. Hətta 1830-cu il inqilabı kimi məzəmmət edilən, kiçik qardaş vəziyyətinə endirilən, natamam, zəif bir inqilabın da, vaxtında meydana gəlməsi üçün kifayət qədər irəlini görməyə iqtidarı vardı. İnqilabın kusuflu heç də onun öz məqsədindən əl çəkməsi deyil.

Bununla bərabər, çox da özümüzə güvənməyə; hətta inqilab da, hətta inqilabın özü də yanılır, onda böyük xatalar meydana çıxır.

1830-cu ilə qayıdaq. 1830-cu il yolundan çıxsa da, uğurlu oldu. Qanad-quyruğu yolunmuş inqilabdan sonra “qayda-qanun” adlandırılan vəziyyətdə hökmdar mütləqiyyətdən daha mühüm yer tutur. Lui-Filipp nadir bir adamdı.

Tarix onun atasının öz dövründə vəziyyəti yumşaltmasını etiraf edir; lakin onun atası məzəmmətə nə qədər layiqdisə, bu, o qədər hörmətə layiqdi; Lui-Filippdə qeyri-rəsmi bir adamın malik olduğu bütün fəzilətlər və ictimai xadimin bəzi fəzilətləri var idi; o öz səhhətinin, öz varının, öz şəxsiyyətinin, öz işlərinin qeydinə qalırdı; o, bir dəqiqənin qiymətini bilsə də, bəzən bir ilin qiymətini bilməzdi; o, sakit, təmkinli, səbri, dinclik sevən şəxs idi; xoştəbiətli bir adam, mərhəmətli bir hökmdar idi; arvadına sədaqətli idi; sarayında bir neçə xidmətçi saxlardı: bu xidmətçilərin vəzifəsi – onun ər-arvada aid olan yatağını burjualara göstərməkdə. Abırlı ailə həyatı ilə lovgalanmaq indi faydalı olmuşdu, çünki əvvəlki nəsil xəttində qeyri-qanuni əlaqələri xüsusi olaraq nəzərə çarpdırardılar. O, bütün Avropa dillərini və daha nadir olan bir şeyi – bütün mənafehlərin dilini bilirdi, bu dildə danışmağı bacarırdı; “orta təbəqə”nin füsunkar nümayəndəsi idi, lakin bu təbəqədən hər barədə üstün olduğu üçün ondan yüksəkdə dururdu; öz əqli ilə fərqlənməklə və öz şəcərəsinin qədr-qiymətini bilməklə bərabər, hər şeydən əvvəl, öz daxili keyfiyyətini qiymətləndirirdi, hətta mənşəyi haqqında qəribə bir mövqe tutaraq, özünü “Burban” deyil, “Orlean” adlandırmışdı; o, ancaq “həşəmətli” olanda özünü nəslin birinci şahzadəsi kimi tuturdu, lakin “Əlahəzrət” olan gündən xalis burjua oldu; camaat içində çox, yaxın adamları arasında az danışardı; hamı onun xəsis olduğunu deyirdi, ancaq bu, sübut olunmamışdı. Əslində, o, elə qənaətcil adamlardan idi ki, belə adamlar iş şıltaqqılığa, ya öz vəzifəsini yerinə yetirməyə çatanda bədxərc olurlar; o, çox kitab oxumuşdu, lakin ədəbiyyatı az hiss etmişdi; dvoryan idi, lakin rıtsar deyildi; sadə, sakit və qüvvətli idi; ailəsi və xidmətçiləri pərəstiş edəcək dərəcədə onu çox istərdi; öz söhbəti ilə adamı valeh edirdi; daxilən laqeyd, həmişə, ancaq ən vacib, ən zəruri şeyləri düşünən, həmişə ancaq bu günü nəzərə alan, kin bəsləməyən, minnətdarlıq etməyən, ayıq bir dövlət xadimi idi; məşhur adamlardan hədsiz dərəcədə istifadə edir, adi adamları sakit buraxırdı, çox bicliklə parlamentdə olan çoxluğun köməyi ilə təqsiri ondan narazı olan, boğuş-boğuş uğuldayan gizlin birləşmələrin üzərinə yıxa bilirdi; fikrini açıq söylərdi, bəzən bu məsələdə ehtiyatsızlıq edirdi, lakin bu ehtiyatsızlığında çox məharət göstərirdi; vasitə, süni bir sima, maska seçməkdə tükənməz bacarığa malikdi; Fransanı Avropa ilə, Avropanı Fransa ilə qorxudurdu; Vətəninə sevməsinə şübhə ola bilməzdi, lakin ailəsini daha çox sevirdi; hakimiyyəti nüfuzdan, nüfuzu ləyaqətdən üstün tuturdu; bu, pis meyil idi; o mənada pis idi ki, bu meyil hər şeyi müvəffəqiyyətə tabe etməklə hiyləgərliyə yol verir, alçaqlığı həmişə inkar etmir; lakin bu meyildə bir üstünlük var ki, siyasəti sərt təkənlərdən, dövləti dağılmaqdan, cəmiyyəti fəlakətdən qoruyur. Lui-Filipp nəzakətli, ayıq, diqqətli, arif, yorulmaq bilməyən, hərdən öz-özünə zidd gedən, sözünü geri götürən xırdaçı bir adamdı; o, Ankonada Avstriyaya qarşı cəsarətli, İspaniyada İngiltərəyə qarşı inadkar olur. Antverpeni topa tutur, Pritçarda pul verirdi; “Marselyoza”-nı ürəkdən oxuyurdu; məyusluğun, yorğunluğun, gözəlliyə və ideala vurulmağın, ağılsızca alicənablıq etməyin, utopiyanın, xülyanın, hiddətin, şöhrətpərəstliyin, qorxunun nə olduğunu bilmirdi; şəxsi cəsarətin hər növünə malikdi; Valmi vuruşmasında general, Jemap vuruşmasında əsgərdi. Səkkiz dəfə ona sui-qəsd edilmiş, öldürmək istəmişlər, lakin o, həmişə gülümsəmişdi; qrenador kimi cəsarətli, mütəfəkkir kimi ürəkli idi; o, ancaq Avropa dövlətləri əsasının sarsıla biləcəyindən qorxurdu, böyük siyasi avantürələr etməyə qabil deyildi; öz işini yox, öz həyatını həmişə təhlükəyə verməyə hazırı. Öz hakimiyyətini təsir şəkildə bürüzə verir, ona bir kral kimi deyil, ağıllı bir adam kimi tabe olunmağı üstün tuturdu; irəlini görmək deyil, müşahidə etmək qabiliyyətinə malikdi; ruhlarla az maraqlanırdı, lakin adamları çox yaxşı tanıyırdı, başqa sözlə, ancaq gördükləri haqqında mühakimə yürüdə bilirdi; sağlam düşüncəyə,

hadisələri dərinədən görünən canlı, praktik əqlə, danışmaq qabiliyyətinə, böyük bir hafizəyə malikdi; həmişə də hafizəsindəki şeylərdən istifadə edirdi, o ancaq bu cəhətdən Sezara, Aleksandra, Napoleona oxşayırdı; faktları, ayrı-ayrı təfərrüatları, hadisələrin tarixini, adam və şey adlarını bilsə də, məqsədin, ehtirasın, çoxcəhətli kütlə mənəviyyatının, gizlin ümidlərin, qəlbin məxfi və məchul çırpıntılarının, bir sözlə, “şüurun yeraltı cərəyanları” adlandırmaq olan şeylərin nə olduğunu bilmirdi; o, Fransanın yuxarı təbəqələri tərəfindən tanınsa da, aşağı təbəqələrlə az əlaqədar idi, çətinlikdən hiylə ilə çıxırdı; idarəçiliklə həddindən artıq məşğul olur, lakin kifayət qədər hökmdarlıq etmirdi; öz-özünün birinci naziri idi; xırda şeylərdən böyük ideyalara çox ustalıqla əngəl törədə bilirdi; tərəqqiyə, qayda-qanuna, təşkili işlərə kömək etməyi çox bacarıqla formalizm və maneələrlə birləşdirirdi; onda həm Böyük Karl, həm də minnətçi sifəti vardı, o, sülalənin həm banisi, həm də vəkili idi; ümumiyyətlə, görkəmli və orijinal bir şəxsiyyətdi: Fransanın təşvişinə baxmayaraq, hakimiyyəti möhkəmləndirdi, Avropanın bədxahlığına baxmayaraq, qüdrətini artırdı; Lui-Filipp öz dövrünün tanınmış adamları sırasına daxil ediləcəkdir; şöhrəti bir az çox xoşlasaydı, faydalı olmaq hissi qədər də böyüklük hissində malik olsaydı, tarixdə ən məşhur hökmdarlar sırasında yer tutardı.

Lui-Filipp gəncliyində qəşəngdi, qocalığında da cazibədarlığını itirməmişdi, millətin mərhəmətini bəzən qazanmasa da, kütlə həmişə ona hüsn-rəğbət göstərirdi. Onda başqalarının xoşuna gəlmək qabiliyyəti vardı, ancaq onda əzəmət çatışmırdı; kral da olsa, başına tac qoymurdu, qoca da olsa, ağ saçını uzatmırdı. Ədaları – köhnə ədəb-ərkan ədaları, vərdisləri isə yeni idi: bu, 1830-cu ilə uyğun olan dvoryanla burjuanın qarışmasından əmələ gələn bir şeydi; Lui-Filipp, elə bil ki, padşahlıq edən keçid dövrü idi; o, köhnə tələffüzü, köhnə imlanı işlədir, müasir nöqtəyi-nəzəri onlarla ifadə edirdi; Polşanı və Macarıstanı sevirdi, lakin Polonois yazır və hongrais¹ deyirdi. X Karl kimi milli qvardiya mundiri geyir, Napoleon kimi fəxri legion lenti taxırdı.

Çox az-az günorta ibadətinə gedirdi; ova çıxmırdı, operaya getmirdi; keşişlərlə, itəbaxanlarla, rəqqasələrlə arası yox idi, bu, onun burjua arasında şöhrət qazanmasının səbəblərindən biri idi. Onun heç saray həyəti yox idi. Çətirini qoltuğuna vurub küçəyə çıxardı; bu çətir uzun zaman onun şöhrətini yayan vasitə oldu. O, bir az mason, bir az bağban, bir az da həkimdi. Bir dəfə atdan yıxılan foreytorun qolundan qan almışdı; III Henrix xəncərsiz bayıra çıxmıdığı kimi, Lui-Filipp də o gündən neştərsiz bayıra çıxmazdı. Royalistlər bu gülməli kraldan, adam sağaltmaq məqsədi ilə qan tökən bu ilk kraldan danışib gülərdilər.

Lakin tarixin Lui-Filippdən şikayətlənməsi məsələsinə gəldikdə, bunlardan bəzilərinə rədd etmək lazımdır; bu ittihamlardan bəzisi mütləqiyyətin, bəzisi Lui-Filippin padşahlığı, bəziləri də kralın üzərinə düşür; bu, hər birinin öz yekunu olan üç sütundur. Demokratik hüquqların ləğv edilməsi, tərəqqinin arxa plana çəkilməsi, kütlə çıxışlarının amansızca yatırılması, üsyançıların güllələnməsi, qiyamın silahla susdurulması, Transnonen küçəsi, hərbi məhkəmələr, həqiqətən var olan bir ölkənin – qanunla tanınan bir ölkə tərəfindən tutulması, ölkənin üç yüz min imtiyazlı şəxs tərəfindən kompaniya əsasında idarə edilməsi, – bunlara mütləqiyyət cavab verməlidir; Belçikadan üz döndərilməsi, Əlcəzairin çox çətinliklə, həm də ingilislər Hindistanı istila edən kimi, mədəniyyət gətirən şəxslər kimi deyil, vəhşi üsullarla, həm də çox çətinliklə istila edilməsi, Abdülqadirə verilən vədin xaincəsinə pozulması, Bley, rüşvətlə satın alınan Deys, pul verilən Pritçard məsələsi – bunlara Lui-Filippin padşahlıq etdiyi dövr cavab verməlidir; aparılan siyasətin milli olmaqdan artıq ailə siyasəti olması – buna kral cavab verir.

Görürsünüz ki, haqq-hesaba vurmaqla kralın təqsirini azaltmaq olar.

O, Fransa naminə təvazökar idi, onun başlıca səhvi də bundan ibarətdi.

Bu səhvin kökü haradadır?

İndi bundan danışaq.

Kral Lui-Filippdə atalıq hissi çox qüvvətli idi; ailənin başına dolanmaq, bu ailədən sülalə çıxmalı idi! – Hər şey qarşısında duyduğu qorxu, həm də təşviş keçirməmək arzusu ilə əlaqədardı; həddindən artıq qorxu da buradan meydana gəlirdi, bu qorxu xalq üçün dözülməz bir şeydi; bu xalqın vətəndaşlıq ənənələrində – 14 iyul, hərbi ənənələrində – Austerlits vardı.

Əslində, birinci sırada duran ictimai vəzifələrdən sərf-nəzər edilsə – Lui-Filippin öz ailəsinə çox mehribanlıq göstərməsi heç də əsassız deyildi: onun ailəsi buna tamamilə layiqdi. Bu, çox gözəl bir ailə idi. Bu ailədə həm fəzilət, həm istedad vardı. Lui-Filippin qızlarından biri olan Mariya Orlean öz nəslini rəssamlar arasında, Şarl Orlean şairlər arasında şöhrətləndirmişdi. Mariya “Janna d’Ark” adlandırdığı mərmər heykəldə öz ruhunu təcəssüm etdirmişdi. Lui-Filippin iki oğlu Metternixdən belə deməqoqcasına bir tərif ala bilmişdi. Metternix demişdi: “Bunlar elə cavan oğlandır ki, beləsinə rast gəlmək olmaz, elə şahzadədir ki, belə şahzadə görünməyib”. Lui-Filipp haqqında olan həqiqət budur, biz buna heç bir şey artırmırıq və heç bir şey əskiltmirik.

Lui-Filippin 1830-cu ildəki müvəffəqiyyətinin səbəbi “Bərabərlik şahzadəsi” olmasında, Restavrasiya ilə İnqilab arasındakı ziddiyyəti əks etdirməsində, inqilabçıların başqalarını təşvişə salan, hökmdarda isə sakitləşdirici şəkil alan meyillərinə malik olmasında idi; hələ indiyə qədər adamın hadisəyə belə tam bir şəkildə uyğunlaşması olmamışdır; onun biri o birisinə daxil olmuş, bundan 1830-cu il təcəssüm etmişdir. Lui-Filipp – insan olmuş 1830-cu ildir. Üstəlik sürgün də – bu irəlicədən taxta təyin olunmaq kimi böyük məsələ də onun xeyrinə oldu. Onun haqqında hökm verilmişdi, o, yoxsuldu, o, sərsəri dolaşırdı. O öz zəhməti ilə yaşayırdı. Fransada ən dövlətli kral malikanəsinin varisi olduğu halda, yaşamaq üçün İsveçrədə qoca atını satmışdı. Reyhenauda riyaziyyatdan dərs vermişdi, bacısı Adelaida corab toxuyar, paltar tikərdi, kralın şəxsiyyəti ilə əlaqədar olan bu xatirələr burjuaniyə valeh edirdi. O, XI Lüdovikin təsis etdiyi, XV Lüdovikin istifadə etdiyi Mon-Sen-Mişeldəki son dəmir qəfəsi öz əli ilə dağıtmışdı. O, Dumuryenin silahdaşı, Lafayetin dostu, yakobinçilər klubunun üzvü olmuşdu, Mirabo əlini onun çiyinə vuraraq tərifləmişdi; Danton ona “Cavan oğlan”, – deyər müraciət etmişdi. Çox yerində haqlı olaraq “bu zavallı zülmkar” deyilən XVI Lüdovikin mühakiməsində o da Konventin zalında, kiçik, qaranlıq lojanın dib tərəfində oturmuşdu, onda 93-cü il idi, onun ancaq iyirmi dörd yaşı vardı, ona hələ “cənab de Şartri” deyirdilər. O, hər şeyi görmüşdü, bütün başgicəlləndirən dəyişiklikləri, gələcəkdən kor-koranə xəbər verən inqilabi müşahidə etmişdi: o inqilab ki, mütləqiyyəti hökmdarın şəxsiyyətində, hökmdarı mütləqiyyətlə bir yerdə ləğv etmişdi, eyni zamanda, ideyaların amansızca məhv edildiyi bu dövrdə bu adamı, bəlkə də, sezməmişdi; o, inqilab məhkəməsində xalq qəzəbinin əzəmətli fırtınasını, sorğu-sual edilərkən nə söyləyəcəyini bilməyən Kapetin mühakiməsini, bu fırtınanın tutqun nəfəsi altında hökmdar başının adamı dəhşətə gətirən bir mənasızlıqla yırgalandığını, bu fəlakətdə iştirak edən bütün adamların – həm mühakimə edən, həm də mühakimə edilən şəxslərin nisbətən müqəssir olmadığını görmüşdü; o, Konvent məhkəməsi qarşısında duran əsrləri görmüşdü; o, bütün məsuliyyətin yükü üzərinə düşən XVI Lüdovikin bu uğursuz adamın arxasında, zülmət içində mütləqiyyətin – bu başlıca müqəssirin təcəssüm etdiyini görmüşdü, onun qəlbi – Allahın həqqaniyyəti qədər simasız olan əzəmətli xalq həqqaniyyəti qarşısında hörmət və qorxu ilə dolmuşdu.

İnqilabın onun üzərində buraxdığı iz – silinməz iz idi. Onun hafizəsi, sanki, bu böyük illərin dəqiqəbədəqiqə həkk olunduğu canlı bir vərəqdə. Bir dəfə o, bir şahidin qarşısında (o şahidə inanmamaq olmaz) Müəssisan məclisinin familiyaları “A” hərfi ilə başlanan bütün üzvlərinin siyahısını əzbərdən söyləmişdi.

Lui-Filipp aydın gün işığında hökmdarlıq edən bir kraldı. Onun padşahlığı dövründə mətbuat azad idi, tribuna azad idi, söz və vicdan azad idi. Sentyabr qanunlarında işıq vardır. Lui-Filipp işığın imtiyazlara dağıdıcı təsir etdiyini bilirdi, bununla belə, öz taxtını işıqdan məhrum etməmişdi. Tarix onun bu gözəl hərəkətini nəzərə alacaqdır.

Lui-Filipp, meydandan çıxan bütün tarixi simalar kimi, bu gün insan vicdanı məhkəməsi qarşısında durmuşdur. Onun işi indi məhkəmənin ancaq birinci mərhələsindən keçir.

Tarixin azad və əzəmətli bir səslə söyləyəcəyi sözün, bu kral haqqında verəcəyi son hökümün vaxtı hələ gəlib çatmamışdır; çox ciddi və məşhur bir tarixçi olan Lui-Blan onun haqqında verdiyi əvvəlki hökümünü bu yaxında yumşaltmışdır; iki yüz iyirmi bir çoxluğu və 1830-cu il Lui-Filippi vaxtından əvvəl meydana gətirmiş, yəni Lui-Filipp onlar tərəfindən - yarımçıq parlament, yarımçıq inqilab tərəfindən seçilmişdir; hər halda, biz burada onu filosofların duracağı mövqedən, yəni üzgörmək etmədən, yuxarıda dediyimizə əsaslanaraq, ancaq müəyyən

qeyd-şərt ilə, absolyut demokratik prinsiplər naminə mühakimə edə bilərik. Absolyut nöqteyi-nəzərdən, insan hüququndan və xalq hüququndan başqa, hər bir hüquq qeyri-qanuni qəsbdir. Hal-hazırda biz bu qeyd-şərti söylədikdən, bütün vəziyyətləri ölçüb-biçdikdən sonra deyə bilərik ki, Lui-Filipp, onun haqqında nə deyilsə də, öz-özlüyündə xoştəbiətli bir insan olduğundan, qədim tarix dili ilə söyləsək, bu vaxta qədər taxta çıxan hökmdarların ən yaxşılarından biri olub qalacaqdır.

Bəs onun əleyhinə olan nədir? Elə həmin bu taxtın özü! Lui-Filippi onun krallıq rütbəsindən ayırın – o, bir insan olub qalacaqdır. Özü də xoştəbiətli, yaxşı bir insan! Hətta heyrət ediləcək qədər yaxşı insan! Çox vaxt o, ən ağır qayğılardan, Avropa diplomatiyasına qarşı apardığı mübarizədən sonra axşam öz otağına qayıdır, yorulub əldən düşsə də, yatmaq istəsə də nə edirdi? Məhkəmə işini götürür, bütün gecəni yatmayaraq, mühakimə edilən bir adamın işini gözdən keçirirdi: o, güman edirdi ki, Avropanı dəf etmək mühüm məsələdir, lakin bir adamı cəllad əlindən qurtarmaq daha mühümdür. O, öz ədliyyə nazirinə etiraz edirdi; o, “həqqaniyyətin boşboğaz vəkilləri” adlandırdığı prokurorlardan gilyotinin qəsb etdiyi haqqı addım-addım geri alardı. Bəzən masanın üstü yığın-yığın məhkəmə işləri ilə dolu olurdu; o, bütün bu işləri gözdən keçirirdi; başları kəsilməyə məhkum edilən bu bədbəxt adamların taleyi ona ağır əzab verirdi. Bir dəfə o, yuxarıda istinad etdiyimiz şahidə deyibmiş: “Bu gecə mən yeddisini qurtardım”. Onun padşahlığının ilk illərində ölüm cəzası ləğv edilmişdi; ölüm kürsüsünün yenidən qurulması kralın iradəsinə qarşı bir zorakılıqdı. Burbonların əvvəlki nəslilə bərabər Qrev meydanı da yox olub getmişdi, lakin onun yerinə burjuaziyanın Qrev meydanı – Sen-Jak qarovulxanası meydana gəlmişdi; “işgüzar adamlar”, heç olmasa, zahirən qanuniləşdirilmiş bir gilyotinin lazım olduğunu hiss edirdilər; onlar bunun düzəlməsinə müvəffəq oldular; bu, Kazimir Peryenin Lui-Filipp üzərində olan qələbələrindən biri idi: Kazimir Perye ancaq öz xeyrini güdən burjuaziyanın mənafeyini, Lui-Filipp isə onun liberal cəhətlərini ifadə edirdi. Lui-Filipp öz əli ilə Bekkarianın kitabının kənarında qeydlər etmişdir. Fiyeskinin “cəhənnəm məşını” partladığıda o demişdi: “Çox təəssüf ki, mən yaralanmadım! Yaralansaydım, mən onu əfv edə bilərdim!” Bir dəfə də o öz nazirlərinin göstərdiyi müqavimətə işarə edərək, dövrümüzün ən nəcib şəxslərindən biri olan, lakin qiyabi cəhətdən məhkum edilən bir adam haqqında bu sözləri yazmışdı: “O əfv edilmişdir, indi mən gərək bunu yerinə yetirəm”. Lui-Filipp IX Lüdovik kimi yumşaq, IV Henrix kimi xoştəbiətli adamdı.

Biz bilirik ki, xoştəbiətli olmaq tarixdə çox az təsadüf edilən bir incidir; bizcə, xoştəbiətli adam böyük adamdan yüksəkdə durur.

Lui-Filippi bəziləri çox kəskin, bəziləri, bəlkə də, çox amansızca mühakimə etmişdir; buna görə də Lui-Filippi tanıyan, özü də bu gün onun kimi xəyal olan adamın tarix qarşısında onu müdafiə etməsi tamamilə aydın məsələdir; onu müdafiə edən adam, bu müdafiə nə şəkildə olsa da, heç şübhəsiz və hər şeydən əvvəl, öz mənfəətini güdmədən edir; ölənlər üçün yazılan kitabə səmimi olur; bir teyf o biri teyfə təsəlli verə bilər - buna yol verilir; eyni bir zülmət içində yaşamaq teyfi mədh etmək haqqını verir; sürgün edilmiş iki adamın qəbri haqqında bir zaman “Burada sakin olanlardan biri o birinə yaltaqlanmışdır” sözlərinin deyiləcəyindən qorxmaq nə lazım?!

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Bünövrə altında əmələ gələn çatlar.

Bu kitabda nəql etdiyimiz faciə Lui-Filipp hökmranlığının başlanğıc dövrünü bürüyən qara buludlardan birinə nüfuz edəcəyi bir vaxtda biz sözüümüzü yarımçıq qoya bilməzdik, kralın şəxsiyyətini mütləq izah etməli idik.

Lui-Filipp zorakılıq etmədən, öz tərəfindən bilavasitə heç bir təsir göstərmədən, inqilabi dönüş nəticəsində taxta çıxmışdı, lakin bu inqilabi dönüş, heç şübhəsiz, həqiqi inqilabi məqsəddən çox uzaq idi, adama Orlean hersoqu bu inqilabi dönüşdə heç bir şəxsi təşəbbüs göstərməmişdi. O, bir şahzadə kimi anadan olmuşdu və özünü kral olmağa haqlı hesab etmişdi. Bu səlahiyyəti o, öz-özünə verməmişdi, bunu mənimsəməmişdi; bu səlahiyyəti ona təklif etmişdilər, o da qəbul

etmişdi; o, bəlkə də, səhv etmişdi, lakin o tamamilə əmindir ki, bu təklif onun malik olduğu haqqa, bunu qəbul etməyə razılıq verməsi isə onun vəzifəsinə uyğundur. Hakimiyyətin qanuni olmasına inanması da bunun nəticəsi idi. Bəli, biz bunu təmiz vicdanla təsdiq edirik, Lui-Filipp öz hakimiyyətinin qanuni olmasına inanırdı, demokratiya da onunla mübarizə etməyin qanuni olmasına inanırdı, buna görə də ictimai vuruşmaların doğurduğu dəhşətli halların təqsiri nə kralın, nə də demokratiyanın üzərinə düşür. Prinsiplərin bir-biri ilə toqquşması təbiət qüvvələrinin bir-biri ilə toqquşmasına bənzər. Okean – suyu müdafiə edir, qasırga – havanı; kral – kral hakimiyyətini müdafiə edir, demokratiya – xalqı; nisbi, yəni mütləqiyyət – absolyuta, yəni respublikaya müqavimət göstərir; bu mübarizədə cəmiyyətin bol-bol qanı tökülür; lakin indi ona əzab verən şey sonralar ona nicat verəcəkdir. Hər halda, bu, bir-biri ilə mübarizə edən tərəfləri məzəmmət etmək lazım deyil: onlardan biri mütləq yanılır; haqq, nəhəng Rodes heykəli kimi, eyni zamanda, bir ayağını respublikaya, o biri ayağını mütləqiyyətə qoyaraq, – iki sahildə durmur; haqq bölünməz, o, mübarizə edənlərdən birinin tərəfində olur; lakin yanılan öz işinin haqq olduğuna inanaraq yanılır; vandeyalı quldur olmadığı kimi, kor da canı deyil. Gəlin bu dəhşətli toqquşmaları məşum bir vəziyyətin üzərinə qoyaq. Bu tufanlar necə olsa da, insanlar bunun üçün məsul deyildir.

Şərhimizi qurtaraq.

1830-cu il hökuməti elə o saat çox çətinliyə düşdü. O dünən doğulmuşdu, bu gün vuruşmalı idi. O öz yerində əsaslanan kimi, hələ lap yenicə yaranan, hələ heç möhkəmlənməyən İyul sistemi üsul-idarəsinə qarşı elə o saat hər tərəfdən yönəldilən qüvvələrin təsirini tutqun bir şəkildə hiss etdi.

Müqavimət lap elə ertəsi gün başlandı; bu, bəlkə də, lap elə bir gün əvvəl meydana gəlmişdi.

Düşməncilik aydan-aya artdı və nəhayət, gizlin deyil, aydın bir şəkildə özünü göstərdi.

İyul inqilabı, yuxarıda dediyimiz kimi, Fransanın xaricində krallar tərəfindən pis qarşılanmışdı, Fransanın özündə müxtəlif şəkildə şərh edilmişdi.

Allah öz iradəsini insanlara hadisələrdə açıb göstərir – bu, sirli dillə yazılmış qaranlıq bir mətnidir. İnsanlar bunu dərhal tərcümə edirlər: bu, tələm-tələsik tərcümə olur, düzgün olmur, səhvlərlə, buraxılışlarla, təhriflərlə dolu olur. Tanrının dilini çox az adam başa düşür. Gələcəyi daha artıq görənlər sakit, dərin adamlar onu yavaş-yavaş oxuyub dərk edirlər, lakin onlar öz mətni ilə meydana gələndə aydın olur ki, meydana iyirmi tərcümə vardır. Hər tərcümədən partiya, hər təhrifdən fraksiya ortaya çıxır; hər partiya elə zənn edir ki, düzgün mətn ancaq onun mətnidir, hər fraksiya da elə zənn edir ki, həqiqət ancaq onun malıdır.

Çox vaxt hakimiyyət özü də fraksiya olur.

Bütün inqilablarda axının tərsinə üzən üzgüçülər olur – onlar köhnə partiyalardır.

Yalnız Allahın inayəti ilə verilən irsi hakimiyyəti tanıyan köhnə partiyaların fikrincə, əgər inqilab əsasən üsyan haqqına meydana gəlirsə, onda həmin bu haqqa əsasən də onun əleyhinə üsyan etmək olar. Bu fikir səhvdir. Çünki inqilab zamanı qiyam qaldıran xalq deyil, kral olur. İnqilab qiyamın əksidir. Təbii olaraq başa gələn hər inqilabın daxilində öz qanuniliyi var, bəzən bunu yalançı inqilabçılar ləkələyirlər; lakin inqilab bununla ləkələnsə də, möhkəm durur, hətta qana bulansa da yaşayır. İnqilab təsadüfi hal deyil, zərurətdir. İnqilab sünilikdən təbiiliyə qayıtmaqdır. İnqilab onun üçün baş verir ki, o olmalıdır.

Bununla belə, mütləqiyyətpərəst partiyalar 1830-cu il inqilabına şiddətlə hücum edirdilər: bu onların yanlış nöqteyi-nəzərindən meydana gəlirdi. Yanılmaq çox gözəl mərmidir.

Mütləqiyyətpərəst partiyalar inqilabın zirehindən məhrum olan diş batan, yəni məntiqin çatışmadığı yeri məharətlə vurdular; onlar kral simasında təzahür edən bu inqilaba hücum edirdilər. Onlar çığıraraq, bu inqilaba deyirdilər: “İnqilab, niyə axı sən kralın var?” Köhnə partiyalar – sərrast nişan alan korlardır.

Respublikaçılar da çığıraraq bunu deyirdilər. Lakin onlar bunu ardıcıl surətdə edirdilər. O şey ki mütləqiyyətpərəstlər üçün korluq idi – demokratlar üçün gələcəyi görməkdə. 1830-cu il xalqın nəzərində iflasa uğradı. Qəzəblənmiş demokratiya bu cəhətdən onu məzəmmət edirdi.

İyul üsul-idarəsi keçmişin və gələcəyin hücumlarını əks etdirdi. Sanki, onda .həm mütləqiyyət əsrləri, həm də əbədi haqq ilə döyüşə girişən bir an təcəssüm edirdi.

Bundan əlavə, 1830-cu il inqilablıqdan çıxdıqdan, mütləqiyyətə çevrildikdən sonra Fransa xaricində Avropa ilə bir sırada getməyə borclu adı. Sülhü mühafizə etmək vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmək deməkdi. Sağlam düşüncənin əksinə olaraq qazınlan ahəngdarlıq çox vaxt müharibədən də ağır olur. Həmişə buruntaqla saxlanılan, həmişə də mır-mır mırıldayan bu boğuş toqquşmalardan müsəlləh dünya meydana gəlir ki, bu da öz-özünə etimadsızlıq tələqin edən mədəniyyətin dağıdıcı siyasətidir. İyul mütləqiyyəti necə bir mahiyyətdə olsa da, Avropa hökumətlərinin qoşqusunda şahə qalxırdı. Metternix lap məmnuniyyətlə onun cilovunu əlinə alardı. Fransada tərəqqi ilə irəli qovulan İyul mütləqiyyəti, eyni zamanda, Avropa hökmdarlarını – bu ərinçək meymunları irəli qovurdu. O özü yedəyə götürüldüyü halda, başqalarını öz yedəyində aparırdı.

Bu zaman ölkənin daxilində yoxsullaşma, proletariat, zəhməthaqqı, tərbiyə, cəza tədbirləri sistemi, fahişəlik, qadın vəziyyəti, sərvət, kasıblıq, istehsal, istehlak, məhsul bölgüsü, valyuta, kredit, kapital hüququ, əmək hüququ kimi məsələlər get-gedə artır, cəmiyyətin üzərini qara bulud kimi alırdı.

Siyasi partiyalar xaricində başqa bir hərəkət də meydana çıxmışdı. Demokratik narazılıqla fəlsəfi narazılıq səs-səsə verirdi. Fikirçə daha çox inkişaf etmiş adamlar da, kütlə kimi özünü, başqa cürə olsa da, eyni dərəcədə təşviş içində hiss edirdi.

Mütəfəkkirlər düşünür, inqilabi cərəyanlarla qazıq-qazıq edilmiş zəmin isə - yəni xalq, bu zaman epileptik xəstəliyinə tutulmuş kimi onların ayağı altında titrəyirdi. Bu xəyalpərəstlərdən bəziləri tək-təkinə, bəziləri də cəmiyyətə bənzər bir şəkildə birləşərək, ictimai məsələləri dinc bir halda, lakin dərindən tədqiq edirdilər; bu sakitcə çalışan qazmaçılar vulkanın dərinliyində yavaş-yavaş özlərinə yol açır, ayrı-ayrı təkənlərdən və arabir qalxan alovdan çox da narahat olmurdular. Bu sakitlik o coşqun dövrün gözəl mənzərələri sırasında əsas yerlərdən birini tuturdu. Bu adamlar hüquq məsələlərini siyasi partiyaların ixtiyarına buraxmışdı, özləri isə insan səadəti məsələləri ilə məşğul idilər.

Cəmiyyətin dərinliyindən onların çıxarmaq istədiyi şey insan rifahı idi. Onlar maddi məsələləri, əkinçilik, sənaye, ticarət məsələlərini az qala din yüksəkliyinə qaldırmışdılar. Qismən Allah və daha çox insan tərəfindən yaranan mədəni cəmiyyətdə insanların mənafeyi bir-birinə sarınaraq, bir-biri ilə birləşərək, imtiaz edərək, hərəkət qanununa əsasən xalis bir qaya əmələ gətirir, bu qaya siyasət geoloqları olan iqtisadçılar tərəfindən səbirlə öyrənilir.

Müxtəlif ad altında birləşən, ümumiyyətlə, sosialist adı verilə bilən bu adamlar insan səadətinin dirilik çeşməsi vursun deyə, qayanı deşmək istəyirdilər.

Onların yazdığı əsərlər – ölüm cəzasından tutmuş müharibəyə kimi – bütün məsələləri əhatə edirdi. Fransa inqilabının elan etdiyi insan hüququna onlar qadın hüququ və uşaq hüququ da əlavə etdilər.

Bəzi mülahizələrə görə, biz burada, sosialistlərin toxunduğu məsələləri nəzəri cəhətdən əsaslı surətdə müzakirə etmirik – qoy buna təəccüb etməsinlər. Biz ancaq onların adını çəkməklə kifayətlənik.

Sosialistlərin irəli sürdüyü bütün problemləri kosmoqoniyaya aid səfsətləri, xülya və mistisizmi - kənar etməklə, iki əsas problem üzrə yekunlaşdırmaq olar.

Birinci problem maddi sərvət yaratmaqdır.

İkinci problem bu sərvəti bölüşdürməkdir.

Birinci problem əmək, ikinci problem – əmək haqqı məsələsini əhatə edir.

Birinci problemdə istehsal qüvvələrinin tətbiqindən, ikinci problemdə həyat nemətlərini bölüşdürməkdən söhbət gedir.

İctimai qüdrət – istehsal qüvvələrinin düzgün tətbiqi, şəxsiyyət xoşbəxtliyi – həyat nemətlərinin düzgün bölüşdürülməsi nəticəsidir.

Düzgün bölüşdürmək məsələsini tən bölüşdürmə kimi deyil, ədalətli bölüşdürmə kimi başa düşmək lazımdır. Bərabərliyin əsası ədalətdir.

Bu iki şeyin – ictimai qüdrətlə şəxsi xoşbəxtliyin – birləşməsindən ictimai inkişaf əmələ gəlir.

İctimai inkişaf – xoşbəxt insan, azad vətəndaş, böyük millət deməkdir.

İngiltərə bu iki problemdən birincisini həll etdi. Maddi sərvəti o, çox gözəl yaradır, ancaq bunu pis bölüşdürür. Məsələnin birtərəfli həll olunması onu fəlakətli bir yola sürükləyərək, iki ifrata gətirib çıxarır: bunlardan biri hədsiz dərəcədə sərvət, biri də hədsiz dərəcədə ehtiyacdır. Bütün həyat nemətləri birinin, bütün məhrumiyyətlər o birinin olur - yəni xalqın öhdəsinə düşür; həm də imtiyazlar, müstəsnaqlıq, inhisarlar, feodallar hakimiyyəti əmək quruluşunun özündən meydana gəlir. Bu, yanlış və təhlükəli vəziyyətdir, çünki ictimai qüdrət burada fərdi adamların yoxsulluğuna, dövlət əzəməti isə ayrı-ayrı şəxslərin çəkdiyi izzətə əsaslanır. Bu pis yaranmış bir əzəmətdir: bunun bütün maddi əsasları burada birləşir, lakin bircə mənəvi cəhət də bura daxil olmamışdır.

Kommunizm və aqrar qanunu ikinci problemi həll etməyi nəzərdə tutur. Onlar yanılırlar. Belə bölgü istehsalatı öldürür. Tən bölgü yarışı və nəticə etibarlı ilə, əməyi məhv edir. Qəssab bölmək istədiyi şeyi bu qayda ilə öldürür. Deməli, məsələnin bu cür həll edilməsinin doğru olduğu iddiası üzərində dayanmaq olmaz. Sərvəti məhv etmək onu bölüşdürmək demək deyil. Bu iki problemi yaxşı həll etmək üçün onları bir yerdə götürmək, onları birləşdirmək, bir problem etmək lazımdır.

Bu iki problemdən yalnız birincini həll etsəniz, onda siz Venetsiya olarsınız, İngiltərə olarsınız. Onda siz Venetsiya kimi süni surətdə yaradılmış qüdrətə, ya İngiltərə kimi maddi əzəmətə malik olarsınız; siz ədalətsiz bir dövlətli olarsınız. Siz ya Venetsiya kimi zorla, ya da bir gün süqut edəcək İngiltərə kimi iflasa uğrayıb məhv olarsınız. Həyat da sizə məhv olmağa, ya süqut etməyə imkan verər, çünki həyat hər bir xudbinliyin, insan övladına heç bir xeyirxahlıq etməyən, ideya gətirməyən hər şeyin süqut etməsinə, məhv olmasına imkan verir.

Öz-özlüyündə aydındır ki, Venetsiya, İngiltərə sözlərini deməklə biz burada xalqı deyil, müəyyən ictimai quruluşu, millətlərin özünü deyil, millətlər üzərində duran oliqarxiyanı nəzərdə tuturuq. Biz həmişə xalqlara hörmət bəsləmişik və hüsn-təvəccöh göstərmişik. Venetsiya, bir xalq kimi, yenidən doğrulacaqdır; İngiltərə, bir aristokratiya kimi, süqut edəcəkdir, lakin İngiltərə, bir xalq kimi əbədidir. Bunu qeyd edib, sözü müvəqqəti davam edirik.

Hər iki problemi həll edin: dövlətliləri həvəsləndirin, kasıbları himayə edin, yoxsulluğu aradan qaldırın, güclülərin gücsüzləri ədalətsizcəsinə istismar etməsinə son qoyun, yarıyolda olanların məqsədinə çatanlara haqsız yerə göstərdiyi həsədin qarşısını alın, görülən iş görə əməkhaqqını qardaşcasına, düzgün təyin edin, uşaqlara pulsuz və məcburi təlimi bəxş edin, biliyi yetkinlik üçün əsas edin, əllərə iş verməklə əqli də inkişaf etdirin, həm qüdrətli xalq, həm də xoşbəxt insanlar ailəsi olun, xüsusi mülkiyyəti ləğv etməyərək demokratlaşdırın, onu hamı üçün əlverişli edin, elə edin ki, hər bir vətəndaşın, müstəsna olaraq, xüsusi mülkiyyəti olsun - bu isə təsəvvür edildiyindən asan bir şeydir; sözün qıssası, həm sərvət yaratmağı, həm də sərvəti bölüşdürməyi bacarın; onda siz həm maddi əzəmətə, həm də mənəvi əzəmətə malik olacaqsınız; onda siz özünü "Fransa" deməyə layiq olacaqsınız.

Bax, sosializm səhv edən bəzi sektalara etina etməyərək, onların səviyyəsindən qat-qat yüksələrək bunu deyirdi, faktlarda bunu axtarırdı, fikirlərdə bunu hazırlayırdı!

İftixara layiq bir şey! Müqəddəs bir coşğunluq!

Bu təlimlər, bu nəzəriyyələr, bu müqavimət heç gözlənilmədiyi halda, dövlət adamı üçün filosoflarla hesablaşmaq zərurəti, tutqun bir şəkildə nəzərə çarpan yeni həqiqətlər, köhnə quruluşa uyan, inqilabi ideyalara çox da zidd olmayan yeni bir siyasət yaratmaq təşəbbüsü, Polinyakı müdafiə etmək üçün Lafayetin xidmətindən istifadə etmək vəziyyəti, qiyam içərisində işıq saçan tərəqqi duyğusu, deputatlar palatası və küçə, onun ətrafında qızıışan ehtirasları müvazinətləşdirmək zərurəti, inqilaba inanmaq, bəlkə də, sonralar taxtdan əl çəkməyi qabaqcadan görmək məsələsi (bu da Tanrıya, inkaredilməz bir haqqa itaətkarlıqdan əmələ gələn hiss idi), düzgün adam olmaq, öz nəslinə sədaqətli qalmaq arzusu, ailəpərəstlik ruhu, xalqa ürəkdən hörmət bəsləmək – bu şeylər Lui-Filippin bütün fikrini məşğul edir, ona əzab verirdi, bəzən də, nə qədər möhkəm və mərd bir adam olsa da, onu sıxırdı, kral olmağın çətinliyini ona hiss etdirirdi.

O hiss edirdi ki, ayağı altındakı zəmin qorxunc bir parçalanma vəziyyətindədir, lakin bu, tam dağılma deyildi, çünki Fransa əvvəlkilərdən daha artıq Fransa olub qalırdı.

Bir-biri üstə qalaqlanan qara buludlar üföqləri bürüyürdü. Qəribə bir kölgə get-gedə yaxınlaşır, yavaş-yavaş insanların, əşyanın, ideyaların üzərinə yayılırdı: bu, münaqişələr və sistemlər kölgəsi idi. Tez-tələsik susdurulan şeylər yenə də canlanır, hərəkətə gəlirdi. Sofizmin həqiqətə qarışdığı yerdə elə zərərli hallar əmələ gəlmişdi ki, bəzən düz adamın da nəfəsi tutulurdu. Cəmiyyəti bürüyən bu təşviş içində düşüncəli insanlar – yaxınlaşmaqda olan tufan qarşısında titrəyən yarpaq kimi – tir-tir əsirdi. Ətrafda o qədər elektrik toplaşmışdı ki, bəzən hələ bu vaxta qədər heç kəsin tanımadığı adam bir anlığa işıq yarada bilirdi. Sonra yenə də axşam qaranlığı çökürdü. Arabir uzaqdan gələn boğuş göy gurultuları bu buludların necə tufanlı buludlar olduğunu göstərirdi.

İyul inqilabından ancaq iyirmi ay keçmişdi ki, 1832-ci il məşum və tutqun bir simada özünü yetirdi. Xalqın yoxsulluğu, əməkçilərin çöhrəsiz qalması, son Konde şahzadəsinin zülmətdə yox olması, Paris Burbonlar sülaləsini qovduğu kimi Brüsselin Nassau sülaləsini qovması, Belçikanın özünü Fransa şahzadəsinə təklif etməsi, lakin İngiltərə şahzadəsinə verilməsi, rus imperatoru Nikolayın nifrət və ədavəti, bizim arxamızda iki cənub iblisinin – ispaniyalı Ferdinandın və portuqaliyalı Mikelin olması, İtaliyada zəlzələ, Metternixin Bolonyeyə əl uzatması, Fransanın Ankonda Avstriyanı təhqir etməsi, şimalda Polşanın yenə də tabuta qoyulması, tabutun ağzını mıxlayan məşum çəkiç səsi, bütün Avropanın Fransanı acıqlı baxışlarla güdməsi, İngiltərənin - bu şübhəli müttəfiqin tərəddüd edəni itələməyə, yıxılanın üstünə atılmağa hazır olması, Bekkarinin arxasında gizlənərək, qanuni hökmdən dörd adamı xilas etmək üçün düzələn perlər məhkəməsi, kralın karetasından zanbaq şəklinin silinməsi, Noterdam kilsəsindən xaçın qoparılması, Lafayetin alçaldılması, Lafitin iflası, Benjamen Konstanın yoxsulluq içində ölməsi, Kazimir Peryenin bütün nüfuzunu itirərək vəfat etməsi, krallığın hər iki paytaxtında – biri fikirlər şəhərində, biri də əmək şəhərində – eyni zamanda siyasi xəstəliklə ictimai xəstəliyin əmələ gəlməsi, Parisdə vətəndaş müharibəsi, Lionda fəhlələr müharibəsi, şiddətlə coşan alovun hər iki şəhərdə eyni şəkildə parıldaması, püskürən vulkanın tünd-qırmızı işığının xalqın alınına düşməsi, Cənubun özündən çıxması, Qərbin həyəcanlanması, Berriya hersoginyasının Vandeyadı alması, sui-qəsdlər, pis niyyətli hərəkətlər, üsyanlar, vəba xəstəliyi – bütün bu şeylər ideyaların qarışıq uğultusuna, hadisələrin qarışıq hərc-mərcliyinə əlavə olunurdu.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Tarixi yaradan, lakin tarixin qəbul etmədiyi hadisələr.

Aprelin sonlarında hər şey mürəkkəbləşdi. Narazılıq son dərəcə artdı. 1830-cu ildən sonra gah orada, gah burada, kiçik qiyamlar oldu; bunlar tez yatırılsa da, yenə təzədən baş verdi, bu, genişlənən gizli yangının əlaməti idi. Dəhşətli bir şey olacağı gözlənilirdi. Baş verə biləcək inqilabın hələ lazımınca sezilməyən və pis işıqlanan cəhətləri meydana çıxırdı. Fransa Parisə, Paris Sent-Antuan civarına baxırdı.

Gizlicə hərəkətə gətirilən Sent-Antuan civarı dalğalanmağa başlayırdı.

Şaron küçəsində olan meyxanalar ciddi və qorxunc şəkil aldı; bu iki sifətin meyxanaya verilməsi nə qədər qəribə görünsə də, bu, doğrudan da, belə idi.

Hökumət orada açıqca şübhə altına alınmışdı. Vuruşmaq, ya da sakit durmaq məsələsi aydınca müzakirə edilirdi. Bəzi meyxanaların dal otağında fəhlələrə and içdirirdilər ki, onlar həyəcan olan kimi küçəyə çıxacaq, düşmənin sayına baxmayaraq, vuruşacaqlar. Fəhlələr bu işi boyunlarına götürən kimi meyxananın dib tərəfində oturan adam “səsini qaldıraraq” deyirdi: “Sən razılıq vermişən! Sən bu barədə and içmişən!” Bəzən ikinci mərtəbəyə qalxıb, bağlı otağa girərdilər; orada mason ayinini xatırladan şeylər olardı: sirrə vaqif edilən adam and içərdi: “Uşaq öz atasına necə qulluq eləyirsə, mən də bu işə elə qulluq edəcəyəm”. Onların and içməsi bu şəkildə idi.

Ümumi zallarda “qiyamçılıq” kitabları oxunardı. O vaxtın dövlət idarələrinə verilən məxfi məlumat göstərir ki, onlar hökuməti pisləyir, biabır edirmişlər.

Orada belə sözlər eşidilirdi: “Başçıların adı mənə məlum deyil. Bizə gəlincə, təyin edilən günü ancaq iki saat əvvəl biləcəyik”. Bir fəhlə dedi: “Biz üç yüz adamıq, hərəməz on su verdik, bu da barıt və güllə üçün yüz əlli frank pul!” Bir başqası dedi: “Mənə altı ay lazım deyil, heç iki ay da lazım deyil. İki həftə keçməyəcək ki, biz hökumətlə bərabərləşəcəyik. İyirmi beş min adam yığsaq, vuruşmağa girişə bilərik”. Bir ayrısı da dedi: “Mən heç yatmıram, bütün gecəni patron düzəldirəm”. Arabir “yaxşı geyinmiş, üzdən burjuaya oxşayan” adamlar da gəlirdi, “təşviş oyadırdılar”, onlar özlərini “sərəncamçı” kimi tutur, lap başçının əlini sıxır, sonra çıxıb gedirdilər. Onlar on dəqiqədən artıq qalmazdılar. Səslərini endirərək, mənalı-mənalı deyirdilər: “Qiyam yetişib. Məsələ hazırdır”. Orada iştirak edənlərdən biri belə dedi: “Orada olanların hamısı bunu dönə-dönə təkrar edirlər”. Həyəcan o dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, bir gün ağzına kimi dolu olan meyhanada bir fəhlə çıxıraraq dedi: “Bizim silahımız yoxdur!” Yoldaşlarından biri ona belə cavab verdi: “Əsgərlərin silahı var!” Bununla o, heç özü də bilmədən, Bonapartın italyan ordusuna olan müraciətini yamsılamışdı. Verilən məlumatların birində bu da əlavə edilirdi: “Məsələ daha mühüm sirrə aid olanda – bunu onlar orada bir-birinə söyləmişdilər”. O şeyi ki onlar deyirdilər, bundan artıq daha nəyi gizlədə bilərdilər – bu, məlum deyildi.

Çox vaxt belə yığıncaqlar tamamilə müntəzəm şəkildə alırdı. Bunlarda səkkizdən, ondan artıq adam olmazdı, həmişə də eyni adamlar iştirak edirdi. O birilərinə kim istəsə gedə bilirdi, zal ələ dolardı ki, adamlar ayaq üstə durardı. Kimisi böyük ruh yüksəkliyi duyduğu üçün, kimisi də işə gedəndə yolları buradan düşdüyü üçün ora gedərdi. Bu yığıncaqlara, 1789-cu il inqilabında olduğu kimi, vətənpərvər qadınlar da gedərdi, onlar yeni gələnləri öpüşlə qarşıladılar.

Başqa faktlar da məlum oldu.

Birisi meyhanaya girib içər və Əmi can, sənin pulunu inqilab verəcəkdir – sözlərini deyib gedərdi.

Şaron küçəsi ilə üzbəüz olan meyhanada inqilab müvəkkillərini ayırırdılar. Seçki siyahılarını furaşkalara yığardılar.

Fəhlələr Kott küçəsindəki qılınc təlimçisinin yanına yığışardılar: o adam hücum etmək üsullarını öyrədərdi. Orada çoxlu taxta espadron, əsa, ağac və rapira vardı. Elə bir gün gəldi ki, rapiralarmın düymələrini çıxartdılar. Bir fəhlə dedi: “Biz iyirmi beş adamıq, ancaq mən hesabda deyiləm, çünki məni əfəl sayırlar”. Həmin bu “əfəl” deyilən adamın sonralar Kenisse olduğu meydana çıxdı.

Camaat bəzi məsələlərdən yavaş-yavaş xəbər tutdu - bunun necə olduğu məlum deyildi. Evinin qabağını süpürən bir arvad başqa bir arvada dedi: çoxdandı hər yerdə patron düzəldirlər.

Küçələrdə departamentlərin milli qvardiyalarına yazılmış intibahnamələri açıqca oxuyurdular.

Bu intibahnamələrdən birinin altında “Borto, çaxırsatan” imzası vardı.

Bir gün Lenuar bazarında, araq satılan dükanın qabağında saqqallı bir adam tumba üstə çıxaraq, sanki, gizlin bir hökumət tərəfindən döndərilmiş əlyazmasını italyan şivəsi ilə ucadan oxuyurdu.

Onun başına bir dəstə adam yığışmışdı, ona əl çalırdılar. Bu namənin adamları daha çox həyəcana gətirən bəzi ifadələri toplanılmış və yazılmışdır. Bu ifadələr belədir: “...Bizim təlimimizə mane olurlar, bizim müraciətnamələri məhv edirlər, bizim adamları güdürlər, dustaqxanaya salırlar...”, “Manufakturalarda baş verən intizamsızlıqlar mötədil adamları bizim tərəfimizə cəlb etdi”, “...Xalqın gələcəyi bizim heç kəsə məlum olmayan sıralarımızda yaranır”, “...İki şeydən ancaq biri seçilməlidir: ya hərəkət, ya əks-hərəkət, ya inqilab, ya əks-inqilab.

Çünki bizim dövrümüzdə daha nə fəaliyyətsizliyə, nə ətalətə inanırlar. Xalqları, ya xalqın əleyhinəmi olmaq – məsələ, bax, bundadır”, “...O gün ki biz daha sizin işinizə yaramayacağıq – onda bizi dəyişdirin, lakin o vaxta qədər bizim qabağa getməyimizə kömək edin”. Bütün bu sözlər günün günorta çağında deyilirdi.

Lakin bundan da cəsarətli çıxışlar olurdu: bu çıxışlar belə cəsarətli olduğu üçün xalqa şübhəli görünürdü. 1832-ci ildə, aprelin 4-də yoldan ötən bir adam, Müqəddəs Marqarita küçəsi tinində kötük üstə qalxıb çıxırdı: “Mən babefçiyəm!” Lakin camaat özünü “babefçi” adlandıran bu adamın Jiske olduğunu duydu.

Bu yoldan ötən adam bunu da dedi:

– Rədd olsun xüsusi mülkiyyət! Sol müxalifətçilər qorxaq və satqın adamlardır. Onlar sağlam ağıl sahibi olduqlarını sübut etmək istəyəndə inqilabı təbliğ edirlər. Onlar döyülməmək üçün özlərini “demokrat”, dalaşmamaq üçün “royalist” adlandırırlar, respublikaçılar miskin adamlardır. Vətəndaş əməkçilər, respublikaçılara inanmayın!

Bir fəhlə onun üstünə çığırdı:

– Sus, vətəndaş casus!

Bu çığırtı ilə də o səsini kəsdi.

Sirli təsadüflər də olurdu.

Bir gün axşamçağı bir fəhlə xəndək yanında “yaxşı geyinmiş bir cənaba” rast gəldi. “Yaxşı geyinmiş cənab” ondan soruşdu: “Vətəndaş, hara gedirsən?” Fəhlə ona belə cavab verdi: “Cənab, mən sizi tanımaq şərəfinə nail olmamışam”. O adam dedi: “Amma mən səni yaxşı tanıyıram, - sonra da əlavə etdi, - qorxma. Mən komitet müvəkkiliyəm. Səndən şübhələnirlər, deyirlər ki, sən çox da etibarlı adam deyilsən. Bax, ağzından bir şey qaçırısan, bu, bizə məlum olacaqdır, səni güdürlər, bunu bil!” Sonra da fəhlənin əlini sıxdı, “biz tezliklə görüşəcəyik”, - deyib getdi. Danışıklara gizləncə qulaq asan polis işçiləri yalnız meyxanalarda deyil, küçələrdə də qərribə söhbətlər eşidirdilər.

Bir toxucu qiymətli mebel düzəldənə deyirdi:

– Tez ol, al!

– Niyə?

– Bir az atmaq lazım gələcək.

Yolla gedən iki cındır paltarlı adam diqqətəlayiq bir şəkildə danışdı; onların danışığından aydınca Jakeri üsyanı qoxusu duyulurdu:

– Bizi idarə eləyən kimdir?

– Cənab Filipp.

– Yox, burjuaziyadır.

“Jakeri” sözünü pis mənada işlətdiyimizi zənn edənlər yanılırlar. Jakeri üsyanında iştirak edən yoxsullardı.

Başqa bir vaxtda yolla gedən adamın o birisinə bu sözləri dediyini eşidirdilər: “Bizim gözəl bir hücum planımız vardır”.

Taxt qarovulxanası qabağındakı girdə meydanın xəndəyində oturan dörd kişinin gizli söhbətindən ancaq bu sözləri eşitmək mümkün oldu: “Onun bir daha Parisdə gəzməməsi üçün mümkün olan hər şeyi edəcəklər”.

Bu “onun” deyilən kim idi? Təhdid dolu bir məchuliyyət!

“Başçılar” özlərini kənarında tuturdular (bu adamlara civarda “başçı” deyirdilər). Elə güman edirdilər ki, onlar öz işlərini bir-biri ilə uyğunlaşdırmaq üçün Sent-Estaş kilsəsi yanındakı meyxanaya toplaşırılar. Mondetur küçəsi dərzilərinin qarşılıqlı yardım cəmiyyətinin sədri - “Oq” ləqəbli bir adam bu başçılarla Sent-Antuan civarı arasında əsas rabitəçi hesab olunurdu. Bununla belə, başçılar həmişə kənarında durur, gözdən yayınırdılar; sonralar perlər məhkəməsində ittihamçının verdiyi “Sizin başçınız kimdir” sualına, müttəhim belə cavab vermişdi:

– Mən bunu bilmirdim, onun kim olduğunu heç öyrənmədim də.

Bu təkzibedilməz əsas dəlil də bu cavabın möhkəmliyini sarsıda bilməmişdi.

Lakin bunlar hələ ancaq mənaca aydın, lakin qeyri-müəyyən sözlər, bəzən də boş mülahizələr, şayiələr və dedi-qodular idi. Amma başqa əlamətlər də meydana çıxmağa başladı.

Bir dülgər Rey küçəsində tikilən evin ətrafına çəkilən hasara taxta vurarkən elə orada bir parça cırılmış məktub tapmışdı; bu kağız parçasındakı sözləri oxumaq olardı: “...Komitet bəzi cəmiyyətlərin seksiyalarına adam yığılmasına mane olmaq üçün mütləq tədbir görməlidir...”

Sonra da əlavə olunmuşdu: “Biz bildik ki, Fobur – Puasonyer küçəsində 5(6) nömrəli evdə, silahçının həyatında beş, ya altı min ədəd tufəng vardır. Amma seksiyaların heç tufəngi yoxdur”.

Dülgər təşvişə düşərək, tapdığı kağız parçasını yoldaşlarına göstərdi; o bir az kənarında yenə cırılmış bir kağız tapmışdı, bu, əvvəlkindən daha əhəmiyyətli idi. Bu qərribə sənədin tarixi cəhətdən maraqlı olduğunu nəzərə alaraq, biz burada onun şəklini eynən veririk.

Onda bu sirli kağıza bələd olanlar, ancaq sonralar o, dörd baş hərfin mənasını başa düşdülər: onlar – kvinturionlar, senturionlar, dekurionlar, kəşfiyyatçılar deməkdi; yu oq a1 fe isə: 15 aprel 1832-ci il tarixini göstərirdi. Hər baş hərfin altında ad, adın da yanında çox diqqətəşayan qeydlər vardı: “K – Banerel. 8 tüfəng, 83 patron. Etibarlı adamdır.

S – Bubyer. 1 tapança, 40 patron; D – Role. 1 rapira, 1 tapança, 1 funt barıt; K – Teysye. 1 qılinc, 1 patrondaş. Düzdür; Terror. 8 tüfəng. İgiddir və sairə.

Nəhayət, elə həmin dülgər elə bu hasarın içərisində bir kağız da tapdı: bu, çox aydın şəkildə karandaşla yazılmış qəribə siyahı idi.

Birlik. Blanşar. Arbr-Sek, 6.

Barra. Suaz. Hesablama palatası.

Kostyuşko. Obri-Qəssab?

J.J.R.

Kay Qrakk.

Yoxlama ixtiyarı. Dufon. Fur.

Jirondistlərin süqutu. Derbak. Mobüe.

Vaşinqton. Alacəhrə quşu. 1 tap. 86 pat.

Marselyoza.

Xalqın başç. Mişel. Kenkampua. Qılinc.

Hoş.

Marso. Platon. Arbr-Sek.

Varşava. Tilli, “Popüler” qəzeti satan.

Bu kağız hörmətli bir burjuanın əlinə düşəndə o bunun mənasını başa düşdü. Görünür, bu siyahıda İnsan Hüququ Cəmiyyətinin dördüncü dairəsində olan seksiyalar, bu seksiya başçılarının adı və ünvanı qeyd olunmuşdu. Bu vaxta qədər məchul qalan bu faktlar ancaq tarixə aid məsələdir, indi onları elan etmək olar.

Ancaq bir şeyi əlavə etmək lazımdır: İnsan Hüququ Cəmiyyətinin qurulması, elə bil ki, bu kağız tapılan vaxtdan sonra olmuşdu. Bəlkə də, bu, ilk qeydlərmiş.

Lakin işarələr, eyhamlar, sözlər yazılan kağızlar ardında əsl işlər meydana çıxmağa başladı.

Popenkur küçəsində, polis işçiləri köhnə şey-şüy alveri edən bir adamın evini axtaranda komodun siyirtməsindən eyni qayda ilə əvvəl iki, sonra da dörd yerə qatlanmış yeddi vərəq şey bükülən kağız tapırlar; bu vərəqlərin altında iyirmi altı dənə patron üçün dördqat bükülmüş kağız və bir kartoçka gizlədilmişdi; bu kağız da şey bükülən kağızdandı; kartoçkada bunlar yazılmışdı:

Köhərçilə 12 unsiya.

Kükürd 2 unsiya.

Kömür 2 yarım unsiya.

Su 2 unsiya.

Axtarış protokolunda komodun siyirtməsindən çox bərk barıt qoxusu gəldiyi də qeyd olunurdu.

Bir bəndənin işdən qayıdanda Austerlits körpüsü yanında, oturacağın üstündə balaca bir düyünçəsi yadından çıxıb qalır. Düyünçəni qarovulxanaya aparıb açırlar; onun içindən çap olunmuş “Lotyer” imzası, iki dialoq, “Fəhlələr, birləşin!” sərlovhəli nəğmə, patron dolu tənəkə bir qab varmış.

Bir fəhlə öz dostu ilə içirmiş, istiləndiyini sübut etmək istəyir, dostuna deyir ki, inanmırsan, əlini bədənimə vur; o da əlini vuranda görür ki, kurtkasının altında tapançası var.

Uşaqlar Per-Laşezlə taxt qarovulxanası arasında, bulvarın lap ucqar yerində oynayanda, xəndəyin içindən yonqar və zibil yığını altından bir torba, torbanın da içindən güllə tökmək üçün qəlib, patron düzəltmək üçün ağac kötük, ovçu barıtı töküntüsü olan ağac cam, bir də balaca çuqun qazan tapırlar - qazançada ərimiş qurşun izi aydınca görünürmüş.

Polis işçiləri səhər saat beşdə qəfildən Pardon adlı bir adamın evinə girirlər, görürlər ki, o, yatağının qabağında durub, patron düzəltməklə məşğuldur, əlində də patron vardır. Həmin bu adam sonralar Merri-Barrikadası seksiyasının üzvü olur və 1834-cü ildə aprel üsyanında öldürülür.

Fəhlələr nahar vaxtı dincələndə Pikipüsə Şaranton qarovulxanası arasında, ensiz keşikçilər yolunda, iki divar arasında, qarşısında adətən Siam keqlisi oynanılan meyxananın yanında iki adam görürlər. Onlardan biri bluzunun altından bir tapança çıxardı, o birisinə verir. Bu vaxt o, tərli döşündə tapançadakı barıtın bir az nəm çəkdiyini hiss edir, tapançanı yoxlayıb, barıtı taxtın üstünə tökür. Sonra ayrılıb gedirlər.

Qall adlı birisi lovğalana-lovğalana deyirmiş ki, mənim yeddi yüz patronum, iyirmi dörd də tufəngə qoyulan çaxmaqdaşım var. Bu adam sonralar - aprel hadisələrində Bobur küçəsində öldürülmüşdür.

Bir gün hökumətə xəbər verirlər ki, şəhər ucqarlarında camaata çoxlu silah, iki yüz min də patron paylanmışdır. Bir həftə sonra otuz min də patron paylanır. Qərribə burasıdır ki, bu patronlardan bircəciyi də polis işçilərinin əlinə düşməmişdi. Ələ keçən məktubda yazılırdı: “Gecə saat dördü vuran kimi, səksən min vətənpərvərin silaha sarılacağı gün uzaqda deyil”.

Bütün bu işlər açıqca və bəlkə də, lap sakitcə edilirdi. Yetişməkdə olan üsyan hökumətin gözü önündə tufan hazırlayırdı. Bu gizlin, lakin artıq hiss edilməkdə olan böhranın bütün xüsusiyyətləri meydanda idi. Qarşıda duran məsələlər haqqında burjuva fəhlələrlə sakitcə danışırdı, hal-əhval tuturdular. “Üsyan nə vəziyyətdədir?” – onlar bu sualı “Zövcənin kefi necədir?” sualı kimi ifadə edirdilər.

Moro küçəsindəki mebelçi soruşurdu: “Bəs nə vaxt başlayacaqsınız?”

Başqa bir dükançı deyirdi: “Bu yaxında işə başlanacaqdır, mən bunu bilirəm. Bir ay əvvəl siz on beş min nəfərdiniz, indi iyirmi beş min nəfərsiniz”. O öz tufəngini, qonşusu isə balaca bir tapança təklif edirdi, bu tapançaya yeddi frank pul istəyirdi.

İnqilabi qızgınlıq get-gedə artırdı. Parisin, Fransanın hər yerində bu belə idi. Hər yerdə onun nəbzinin vurduğu hiss olunurdu. İnsan bədəninin iltihablaşan hissələri ətrafında qısa əmələ gəlmiş kimi, gizlin cəmiyyətlər də ölkənin hər yerinə yayılmağa başladı. Eyni zamanda həm açıq, həm də gizlin cəmiyyət olan “Xalq dostları” cəmiyyətindən “İnsan hüququ” cəmiyyəti meydana gəldi; öz sərəncamlarından birinə o, Plüvioz, respublika erasının 40-cı il tarixini qoymuşdu. Bu cəmiyyətə, hətta cinayət məhkəməsinin onun ləğv edilməsi haqqında çıxardığı qərardan sonra da yaşamaq nəsis olmuşdu, həm də o heç tərəddüd etmədən öz seksiyalarına bu mənalı adları vermişdi:

Nizələr.

Zəng səsi.

İşarə topu.

Friqiya qalpağı.

Yanvarın 21-i

Dilənçilər.

Sərsərilər.

Robespyer.

Nivelir.

Bir gün olacaq.

“İnsan hüququ” cəmiyyətindən “Hərəkət” cəmiyyəti yarandı. Bunu cəmiyyətdən ayrılan səbirsiz və qabağa qaçan adamlar təşkil etdilər. Başqa ittifaqlardakı adamların sayı böyük və əsas cəmiyyətlərdə olan həmfikir şəxslərin hesabına artırdı. Seksiyaların üzvləri şikayətlənirdi ki, onları bir neçə tərəfə çəkib aparırlar. Bu qayda ilə “Qall ittifaqı” və “Şəhər bələdiyyə idarələrinin təşkilat komitəsi” meydana gəldi; Mətbuat azadlığı, Şəxsiyyət azadlığı, Xalq maarifi, “Qeyri-müstəqim vergilərlə mübarizə” ittifaqları, sonra da “Bərabərliyi müdafiə edən fəhlələr” cəmiyyəti təşkil olundu. Bu da bərabərliyi müdafiə edənlər, kommunistlər, islahatçılar adı altında üç seksiyaya bölündü. Bundan sonra da hərbi qayda ilə təşkil olunmuş, kohortayabənzər Bastiliya ordusu düzəldi: hər dörd adama kapral, hər on adama serjant, iyirmi adama kiçik leytenant, qırx adama leytenant komanda edirdi; burada ən çoxu beş adam bir-birini tanıya bilərdi. Ehtiyatkarlıqla cəsarətin birləşdiyi bu məsələdə, sanki, Venesiya dühasının əli vardı. Başda duran Mərkəzi Komitənin iki əli vardı: bunlardan biri “Hərəkət” cəmiyyəti, biri də

Bastiliya ordusu idi. “Sədaqət rıtsarlarının legitimist ittifaqı” bu respublika cəmiyyətləri arasına qarışıqlıq salırdı. Bu ittifaq ifşa edilərək dağıldı.

Paris cəmiyyətləri əsas şəhərlərdə yerləşirdi. Lionun, Nantın, Lillin, Marselin “İnsan hüququ”, “Karbonarlar”, “Azad insan” cəmiyyətləri vardı. Eksdə Kuqurda adlı inqilabi cəmiyyət vardı. Biz yuxarıda bundan bəhs etmişik.

Parisin Sen-Marso civarı Sent-Antuan civarından az hərəkətə gəlməmişdi, məktəblər də bu civarlardan az həyəcanlanmamışdı. Sent-İasent küçəsindəki kafe və Matüren–Sen Jak küçəsindəki “Yeddi bilyard” meyxanası tələbələrin toplaşdığı yer idi. Anjerdəki və Kuqurdadakı qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri ilə sıxı surətdə əlaqədar olan “Əlifba dostları” cəmiyyəti, məlum olduğu kimi, Eksda, “Müzen” kafesində yığıncaq düzəldirdilər. Bu gənclər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mondetur küçəsi yaxınlığında, “Korinf” meyxanasında da bir-biri ilə görüşürdülər. Bu yığıncaqlar gizlin keçirilirdi. Başqa yığıncaqlar, vəziyyət nə qədər imkan verirdisə, o dərəcə açıq olurdu; bu yığıncaqların meydanoxuyucu, cəsarətli bir şəkildə olduğunu sonrakı məhkəmələrdən bilmək olar; bu məhkəmələrin birində belə bir sorğu-sual olmuşdu: “ - Yığıncaq harada olurdu? – Sülh küçəsində. – Kimin evində? – Küçədə. – Orada hansı seksiyalar vardır? – Bir seksiya vardı. – Hansı seksiya? – “Manüel” seksiyası. – Onun rəhbəri kim idi? – Mən! – Hökumətlə mübarizəyə girişmək kimi təhlükəli bir qərarı siz müstəqil surətdə qəbul edə bilməzdiniz, bunun üçün siz hələ çox cavansınız. Siz haradan göstəriş alırdınız? – Mərkəzi komitədən”.

Ordu da xalq kimi həyəcana gəlmişdi. Sonralar Belforda, Lünevildə, Epinalda baş verən iğtişaşlar bunu sübut etdi. Qiyamçılar əlli ikinci polka, beşinci, səkkizinci, otuz yeddinci və iyirminci süvari polklarına ümid bəsləyirdilər. Burqundiyada və cənub şəhərlərində yerə “azadlıq ağacı”, yəni başına qırmızı qalpaq keçirilmiş paya sancmışdılar.

Vəziyyət belə idi.

Bu vəziyyət, lap başlanğıcda dediyimiz kimi, özünü, xüsusilə, Sent-Antuan civarında daha böyük bir qüvvət və şiddətlə hiss etdirdi. Həyəcanın mərkəzi də ora idi.

Parisin qarışqa yuvasına və bal arısı pətəyinə bənzəyən, qarışqa kimi çoxlu adam yaşayan, bal arısı kimi çalışqan, cəsarətli, acıqlı adamları olan bu qədim civarı böyük bir səbirsizliklə üsyanın başlanmasını gözləyirdi. Burada hamı həyəcan içində idi, lakin bu iş mane olmurdu. Heç bir şey bu civarın canlı və tutqun siması haqqında təsəvvür verə bilməz. Buradakı mansardların taxtapuşları altında dəhşətli səfalət olduğu kimi, çox nadir hallarda təsadüf edilən ağıllı və coşqun düşüncəli adamlar da tapmaq olardı. Səfalət ilə ağıl – iki ifrat dərəcənin ən qorxunc şəkildə birləşməsidir.

Sent-Antuanda baş verən iğtişaşaya ayrı səbəblər də vardı: böyük siyasi sarsıntılardan ayrılmayan ticarət böhranları, iflasa uğramaq, tətillər, işsizlik də həmişə bu iğtişaşlara öz təsirini göstərir. İnqilab vaxtında ehtiyac həm səbəb, həm də nəticədir. İnqilabın endirdiyi zərbə onun özünə də təsir edir. Bu civarın böyük bir qəlb coşqunluğunu özündə gizlədə bilən, silaha sarılmağa həmişə hazır olan, çox asanlıqla hərəkətə gələn, öz niyyətini gizli tutan, üsyana hazır edilən acıqlanmış, qorxmaz, mərd əhalisi, elə bil ki, ancaq bir qığılcım gözləyirdi. Hər dəfə üfüqdə, hadisələr küləyi ilə qovulan bu qığılcımlar görünəndə Sent-Antuan civarında – Parisin qapısı ağzında bu iztirablardan və fikirlərin barıtqabını yerləşdirən qorxunc təsadüfi düşünməmək olmazdı. Kitabın əvvəlki xülasəsində dəfələrlə adıçəkilən bu “Antuan civarı” meyxanaları tarixdə məşhurdur. İğtişaş vaxtında burada şərəbdən artıq sözdən keflənirdilər. Burada qəlbləri dolduran, ruhlara əzəmət verən bir qüvvə – irəlini görən bir ruhun, yenilik gətirəcək bir gələcəyin təsiri hiss olunurdu. “Antuan civarı” meyxanaları Sivill mağarası üzərində tikilən Aventin aşxanalarına bənzəyirdi: mağaranın dərinliyindən əsən müqəddəs meh bu aşxanalara daxil olardı; oradakı masalar üçayağa oxşardı; orada Enninin “Sivil şərəbi” adlandırıldığı içki içərdilər.

Sent-Antuan civarı xalqın ehtiyat anbarıdır. İnqilabi sarsıntılar onda çatlar əmələ gətirir: xalqın baş hakimiyyəti bu çatlardan keçib gəlir. Bu baş hakimiyyət pis iş tuta bilər, onun da başqa hakimiyyətlər kimi səhvi ola bilər, lakin o səhv etsə də, böyüklüyünü itirmir. Onun da haqqında təpəgöz haqqında deyilən İngens1 sözünü işlətmək olar.

93-cü ildə, fikirlərə hakim olan ideyanın yaxşılığından, ya pisliyindən, həmin gün bu fikirlərdə fanatizmin, ya nəcib bir ruh yüksəkliyinin özünü göstərib-göstərməməsindən asılı olaraq, Sent-Antuan civarından vəhşilər legionu, ya da qəhrəmanlar dəstəsi çıxardı.

Vəhşilər deyirik. Bu ifadə haqqında izahat verək. Yaradıcı inqilab hərə-mərcliyi günlərində dəyənəklərini əllərində hazır tutaraq, nizələrini qaldıraraq, kökündən sarsılan köhnə Parisə şiddətlə hücum edən bu cındırpaltarlı, bu qəzəbli, bu nər-nər nərildəyən amansız insanlar nə istəyirdi? Onlar zülmə, əsarətə, müharibələrə son qoymaq istəyirdi. Onlar böyüklər üçün iş, uşaqlar üçün savad, qadınlar üçün ictimai qayğı, hamı üçün azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq, çörək, bütün dünyanı cənnətə döndərmək istəyirdi. Onlar tərəqqi istəyirdi. Ən ağır bir vəziyyətə gətirilib çıxarılan bu qorxunc və yarıçılpaq insanlar, böyük bir həyəcan içində, əllərində dəyənək, dillərində lənət bu müqəddəs, bu gözəl, bu dinc tərəqqini tələb edirdilər. Bəli, onlar vəhşi idilər, lakin mədəniyyət vəhşiləri idilər.

Onlar amansız bir qəzəblə insan hüququ uğrunda mübarizə edirdilər; qoy onların bu mübarizəsi qorxunc və dəhşətli olsun; onlar insan övladını cənnətdə yaşamağa məcbur etmək istəyirdilər. Onlar vəhşi görünsə də, əslində, xilaskar idilər. Onlar zülmət maskası altında gizlənsələr də, işıq tələb edirdilər.

Bu qəzəbli və qorxunc insanlar, doğrudan da, qəzəbli və qorxunc idilər, biz bunu etiraf edirik, lakin onlar yaxşılıq naminə qəzəbli və qorxunc idilər; bəli, bu qəzəbli və qorxunc insanlarla bərabər, başqa adamlar da vardı: onlar zərli paltar, ipək corab, sarı əlcək, lak tuflilər geyər, lentlər, ulduzlar taxar, şlyapalarına ağ lələklər sancardılar; onların üzü gülümsərdi; onlar mərmər buxarı qarşısında məxmər üzlü masaya dirsəklənərək, mülayim bir ifadə ilə danışar, keçmişin, orta əsrlər qayda-qanununun, müqəddəs hüququn, fanatizmin, nadanlığın, köləliyin, ölüm cəzasının, müharibənin saxlanması və buna kömək edilməsini lazım görər, astadan və nəzakətlə qılıncı, tonqalı, ölüm kürsüsünü tərifləyərlər. Bizə gəlincə, əgər biz mədəniyyət vəhşiləri ilə mədəni vəhşilərdən birini seçmək məcburiyyəti qarşısında qalsaq, onda birinciləri seçərdik.

Şükür olsun Allaha ki, başqa bir yol da mümkündür. Nə keçmişin, nə də gələcəyin xatirinə girdaba yuvarlanmaq zəruri deyil. Nə istibdad, nə terror! Biz tərəqqiyə yüngül enişli bir cığırla getmək istəyirik.

Allah bu barədə binagüzarlıq edər. Allahın bütün siyasəti də yolların kələ-kötürlüyünü hamarlamaqdan ibarətdir.

ALTINCI FƏSİL.

Anjolras və onun köməkçiləri.

Bu vaxta az qalmışdı ki, Anjolras bir hadisə baş verəcəyini qabaqcadan duyaraq, gizlin yoxlamaya bənzər bir iş düzəltdi.

Hamı “Müzen” kafesindəki gizlin iclasda idi.

Anjolras öz nitqində bir neçə qəribə, lakin çox mənalı məcaz işlədərək dedi:

– Bizim nəyimiz var, biz kimə ümid ola bilərik – bunu bilmək pis olmazdı. Kim ki istəyir döyüşçüsü olsun, gərək bu döyüşçüləri hazırlasın. Nə ilə vuruşmaq lazımdır – bunu gərək əldə eləsin. Bu, işə zərər yetirməz. Yolda öküz olanda yoldan keçənlər bu öküzün buynuzu altına düşməsinə daha çox ehtimal edə bilər, lakin öküz olmadıqda bu ehtimal daha az olar. Sayaq görək təxminən bizim sürümüzdə nə var, biz neçə nəfərik. Bu işi sabaha qoymaq olmaz. İnqilabçılar həmişə tələsməlidirlər; tərəqqinin vaxtı azdır. Gəlin gözlənilməyən bir şeyə inanmayaq. Qoymayaq ki, naghani bir vəziyyət üstümüzü alsın. Gərək bütün gördüyümüz işləri bir-bəbir gözdən keçirək, onların möhkəm olub-olmadığını yoxlayaq. İş axıra yetirək, özü də elə bu gün. Kurfeyrak, sən politexniklərə baxmağa get. Bu gün çərşənbədir, onların istirahət günüdür. Feyi, siz gedin Qlasyerdə olanlara baxın, elə deyilmi? Kombefer Pikpüsə gedəcəyini mənə vəd edib. Orada yaman hərəkət var. Baorel Estrapaya baş çəkər. Prüver, masonlar soyuyurlar, sən bizə Qrenel-Sent-Onore küçəsindəki masonlar təşkilatından xəbər gətirərsən. Joli

Düpütrendəki klinikaya gedər, həm də tibb məktəbinin nəbzini yoxlar. Bossüə məhkəmə palatasına dəyər, təzə iş başlayan yuristlərlə söhbət elər. Mən özüm Kuqurda ilə məşğul olaram. Kurfeyrak dedi:

- Bununla da iş bitib gedər.
- Yox, bununla iş bitmir.
- Daha nə var?
- Çox mühüm bir iş.

Kurfeyrak:

- Necə iş? – deyə soruşdu.

Anjolras ona belə cavab verdi:

- Mən qarovulxanasının məsələsi.

O, düşünürmüş kimi, bir az susdu, sonra yenə sözə başladı:

- Mən qarovulxanası tərəfdə mərmərçilər, rəssamlar, heykəltəraşların şagirdləri yaşayır. Onlar odlu uşaqlardır, ancaq soyumağa meyil edirlər. Xeyli vaxtdır onların arasında nəşə olur, ancaq nə olduğunu bilmirəm. Onlar başqa bir şey haqqında düşünürlər. Coşqunluq zəifləyir, onlar vaxtlarını dominoya sərf edirlər. Onlarla az, ancaq möhkəm danışmaq gərək, bu, mütləq lazımdır. Onlar Rişfeyə toplaşirlar. Saat on iki ilə bir arasında onları orada görmək olar. Bu kül basmış közü üfürüb qızartmaq lazımdır. Mən bu işi o yaddaşsız Mariusa tapşırmaq istəyirdim, o, ümumiyyətlə, yaxşı oğlandır, ancaq buralara gəlmir. Mən qarovulxanası üçün mənə bir adam gərəkdir. Ancaq mənim adamım yoxdur.

Qranter dedi:

- Bəs mən? Mən ki, buradayam.
- Sən?
- Mən.
- Respublikaçılara sən ağıl öyrədəcəksən?! Soyumuş ürəklərdə prinsip naminə sən alov yaradacaqsan?!
- Niyə yaratmıram?
- Sən, yəni, bir işə yaraya bilərsən?
- Hər halda, yaramağa çalışaram.
- Sən axı heç bir şeyə inanmırsan.
- Sənə inanıram.
- Qranter, mənə kömək etmək istəyirsən?
- Hər necə kömək desən, mən hazırım! Lap sənin çəkmələrini də silə bilərəm.
- Yaxşı, onda bizim işimizə qarışma. Öz yovşan arağını iç.
- Anjolras, sən nanəcibsən.
- Deyirsən, yəni, sən Mən qarovulxanasına gedə bilərəm? Səndə buna qabiliyyət var?
- Mən Qre küçəsi ilə enərəm, Sen-Mişel meydanını keçərəm, Şahzadə küçəsi ilə gəlib Vojjarar küçəsinə çıxaram, Karmelitlərin yanından ötərəm, Assas küçəsinə dönərəm, özümü Şerş-Midi küçəsinə yetirərəm. Hərbi şuranı arxada buraxaram, Köhnə Tüilrini adlaram, bulvardan ötüb gedərəm, nəhayət, Mən daş yolu ilə irəliləyib qarovulxanadan keçərəm, gəlib düz Rişfeyə çataram. Məndə buna qabiliyyət var. Mənim uzunboğaz çəkmələrimin də buna qabiliyyəti var.
- Rişfedəki yoldaşları sən heç az da olsa tanıyırsanmı?
- Çox da elə tanımıram. Ancaq danışanda onlara “sən” deyirəm.
- Sən gedib onlara nə deyəcəksən?
- Mən nə bilim?! Onlarla Robespyerdən, Dantondan, prinsiplərdən danışaram.
- Sən?!
- Mən. Mənim qədrimi bilmirlər. Amma elə ki işə girişdim, onda gör nələr edirəm! Mən Prüdomu oxumuşam, “İctimai müqavilə” mənə məlumdur: İkinci il konstitusiyasını əzbər bilirəm! “Bir vətəndaşın azadlığı başqa bir vətəndaşın azadlığının başladığı yerdə qurtarır”. Yoxsa sən elə bilirsən, mən nadanam? Mənim yazı masamda köhnə əskinas var. İnsan hüququ, xalqın baş hakimiyyəti – sən mənə necə bilirsən?! Mən hətta bir az ebertistəm də. Mən əlimdə saat, ən qərribə şeylərdən bir-birindən ardınca altı saat danışa bilərəm.

Anjolras:

– Bir az ciddi ol, – dedi.

– Bundan da ciddi?!

Anjolras bir az düşündü, sonra müəyyən qərara gəlmiş adam kimi, başını qaldırıb mənalı bir halda dedi:

– Qranter, mən səni sınaqdan keçirməyə razıyam. Mən qarovulxanasına get!

Qranter “Müzen” kafesi ilə yan-yana, mebelli otaqlarda yaşayırdı. O, evinə getdi, beş dəqiqədən sonra qayıdıb gəldi. O, Robespyer dövrünün zövqünə uyğun olan jileti geyməyə getmişdi.

İçəri girəndə Anjolrasa diqqətlə baxaraq dedi:

– Qırmızı.

Sonra əlini döşünə, jiletinin tünd-qırmızı yaxasına bərkdən vurdu.

Anjolrasa yaxınlaşaraq, qulağına dedi:

– Narahat olma.

Sonra da şlyapasını qəti bir hərəkətlə başına basıb otaqdan çıxdı.

On beş dəqiqədən sonra “Müzen” kafesinin dal otağı boşaldı. “Əlifba dostları”nın hamısı öz

işinin dalınca getdi. Kuqurdanı öz üzərinə götürən Anjolras hamıdan sonra otaqdan çıxdı.

Kuqurdanın Eksdən gələn və Parisdə olan üzvləri onda İss dərəsində, tərkd edilmiş daş karxanalarının birində toplaşdı - Senanın bu tərəfində belə karxanalar çox idi.

Anjolras görüş yerinə gedərkən, yolda vəziyyəti düşünürdü. Baş verən hadisələrin ciddiliyi

aydı. Gizlin bir ictimai xəstəliyin olduğunu qabaqcadan xəbər verən hadisələr ağır-ağır

inkişaf etdikdə xırdaca bir çətinlik bu inkışafın qarşısını alır, onu dayandırır və dolaşdırır. İşin

dağılmasının, həm də yenidən meydana gəlməsinin səbəbi bundadır. Anjolras parlaq üsyanı

gələcəyin qaranlıq pərdəsi altında görürdü. Kim bilir, bəlkə də, bu an yaxınlaşırdı. Budur, xalq

yenə də öz hüququnu fəth edir! Nə gözəl tamaşa! İnkilab yenə əzəmətlə Fransanı ələ alır,

“Mabədi sabah”, – deyər dünyaya xəbər verir. Anjolras işin gedişindən razı idi. Ocaqdan alov

saçılırdı. Bu anda Anjolrasın ardınca uzun barıtlı bir yol uzanıb gedirdi - bu, onun bütün Parisə

yayılmış dostları idi. Fikrində o, Kombeferin fəlsəfi, səmimi, mənalı natiqliyini dünya vətəndaşı

olan Feyinin məftuniyyəti ilə, Kurfeyrakın coşqunluğu ilə, Baorelin gülüşü ilə, Jan Prüverin

kədəri ilə, Jolinin alimliyi ilə, Bossüenin acı istehzası ilə birləşdirirdi; bunlar hamısı bir yerdə

elektrik çatırtısına bənzər bir şey əmələ gətirirdi, bu da hər yerdə və eyni zamanda qığılımlar

saçırdı. Hamı iş üstədir, bunun nəticəsi, heç şübhəsiz, sərf edilən əməyə layiq olacaqdır. Bu

yaxşıdır. Anjolros bu anda Qranteri xatırlayaraq, öz-özünə dedi: “Əslinə qalanda, Mən

qarovulxanası yolumun üstündədir. Gəlsənə bir Rişfeyə baş çəkim? Gedim görüm Qranter

neyləyir, indiyə kimi nə eləyə bilmişdir”.

Anjolras Rişfenin papiros çəkilən zalına çatanda Vojirar zəng qülləsində saat biri vurdu. İçəri

girib qapını buraxdı, qapı şappıltı ilə onun kürəyinə dəydi; o, əllərini döşündə çarpazlayaraq zalı

gözdən keçirdi; zal masayla, adamlarla, papiros tüstüsü ilə dolu idi.

Bu dumanın içində kiminsə səsi guruldayırdı, bir adam bu səsi səbirsizliklə kəssə də, bu səs yenə

də kəsilmirdi. Bu danışan öz rəqibi ilə mübahisə edən Qranter idi.

Qranter bir adamlarla üstünə kəpək tökülmüş, domino daşları düzölmüş xal-xal mərmər masanın

arxasında oturub, yumruğunu masaya çırpırdı; Anjolras bu zaman aşağıdakı sözləri eşitdi:

– Qoşa altı.

– Dördlük.

– Donuz! Məndə belə daşlar yoxdur.

– Sənin işin bitdi. İkilik.

– Altılıq.

– Üçlük.

– Bir.

– Mən oynayacağam.

– Dörd təklik.

– Boş şeydir.

– Sən oynayacaqsan.

- Mən çox pis oynadım.
- Sən düz oynadın.
- On beş.
- Bir də yeddi.
- İndi mənimki oldu iyirmi iki (fikirli). İyirmi iki.
- Sən qoşa altı olacağını gözləmirdin. Mən bunu oyunun lap başlanğıcında qoysaydım, oyun tamam dəyişəcəkdi.
- Yenə ikilik.
- Bir!
- Bir? Al, bu da beşlik.
- Məndə yoxdur.
- Sən beşliyi, deyəsən, qoymusan?
- Hə.
- Heçlər.
- Sənin əlin yaman gətirir! Bəli... Sənin əlin gətirdi! (Xeyli fikrə gedir). İkilik.
- Bir!
- Nə beşlik var, nə bir. Bu, sənin çox da xoşuna gəlməyəcək.
- Buna domino deyərlər!
- Ay səni öküz vursun!

BİRİNCİ FƏSİL.

Torağay çölü.

Marius Javeri quldurlar yuvasının izinə salmış, özü də qurulan tələdə hadisənin heç gözlənilmədiyi halda nə ilə nəticələndiyini görmüşdü. Lakin Javer öz əsirlərini üç fiakra doldurub daxmadan gedən kimi, Marius da evdən yavaşca əkilmişdi. Axşam-saat doqquz idi. Marius Kurfeyrakın yanına getdi. Kurfeyrak indi daha Latın məhəlləsinin köhnə sakini deyildi: indi o, “siyasi mülahizəyə” görə, Şüşəçilər küçəsində yaşayırdı; bu məhəllə o zaman üsyanın lap məmnuniyyətlə özünə sığınacaq tapdığı yerlərdən idi. Marius Kurfeyraka dedi: “Gəlmişəm gecəni sənin yanında qalam”. Kurfeyrak da çarpayısında olan iki döşəkdən birini götürdü, yerə salıb dedi: “Hazır”.

Marius ertəsi gün səhər saat yeddidə Qorbonun daxmasına getdi, otaq kirayəsini və Deyingən qarıya nə çatacaqdısa, hamısını verdi, kitablarını, yorğan-döşəyini, masasını, komodunu, iki də stulunu əl arabasına yığıb getdi, hara getdiyini də heç kəsə demədi; belə ki, Javer dünənki hadisə haqqında onu sorğu-sual etməyə gələndə ancaq Deyingən qarını orada gördü; qarı onun sualına belə cavab verdi: “Çıxıb getdi!”

Deyingən qarı bu fikrə gəlmişdi ki, Marius da dünən axşam tutulan oğrularla müəyyən dərəcədə əlbir imiş. O, qonşu evlərin dalandarları ilə söhbət edərkən həyəcanla deyirdi: “Heç ağla gələn şeydir?! Belə başısağrı cavanca bir oğlan, elə bil lap qız idi, belə iş tutsun?!”

Mariusun öz yaşayış yerini belə tez dəyişməsində iki əsası vardı. Bunlardan biri – bu ev haqqında düşünərkən duyduğu dəhşət idi: burada o, ictimai pozğunluğu bütün dərinliyi, bütün çirkinliyi və bütün çılpaqlığı ilə lap yaxından görmüşdü; o, bəlkə də, cinayətkar dövlətlidən daha qorxunc bir şey görmüşdü: o, cinayətkar yoxsulu görmüşdü. İkinci də bu idi ki, o heç bir məhkəmə işində iştirak etmək, bir şahid kimi Tenardyenin əleyhinə çıxmaq istəmirdi, belə bir məhkəmə, yəqin ki, olacaqdı və bu labüdü idi.

Javer düşünürdü ki, adını unutduğu cavan oğlan ya qorxub qaçmış, ya da bəlkə, heç pusqu qoyulan vaxta qədər otağına qayıtmamışdır; o belə düşünsə də, Mariusu axtarıb tapmaq istəyirdi, ancaq onun axtarışı bir nəticə vermədi.

Bir ay keçdi, iki ay keçdi. Marius hələ də Kurfeyrakın yanında yaşayırdı. O, yeni iş başlayan, həmişə də məhkəmədə iştirak edən tanış bir advokatdan bildi ki, Tenardiyeni biradamlıq kamerada saxlayırlar. O hər bazar ertəsi günü Fors həbsxanası dəftərxanasına Tenardye üçün beş frank pul verirdi.

Mariusun daha pulu yox idi, bu beş frankı o, Kurfeyrakdan alırdı. Ömründə birinci dəfə idi ki, o, borc alırdı. Müntəzəm surətdə alınan bu beş frank həm bu pulu verən Kurfeyrak üçün, həm də pulu alan Tenardye üçün sirr olub qaldı. Kurfeyrak düşündü: “Bunu o kimdən ötrü ala bilər?” Tenardye də öz-özündən soruşdu: “Bunu kim göndərə bilər?”

Lakin Marius ağır iztirab çəkirdi. Sanki, hər şey yenə də qaçıb gizlənmişdi. İrəlində o daha heç bir şey görmürdü; onun həyatı yenə də sirlərə qərq olmuşdu: bu sirlər aləmində o, kor adam kimi hərəkət edirdi. Bu zülmət içərisində bir anlığa lap onun yanından, onun gözləri önündən cavan bir qız, bir də bir qoca ötüb keçdi: bu qızı o sevirdi, bu qoca, elə bil ki, onun atası idi; onun həyatının mənasını yalnız bu tanımadığı adamlar təşkil edirdi; bu dünyada onun ümidi yalnız bunlar idi; o bunları əldə etmək ümidində ikən qərribə bir külək bu kölgələri alıb apardı. Hətta belə dəhşətli zərbə nəticəsində onun qəlbində nə bir parça həqiqət işığı, nə də inam qığılcımı parıldadı. Heç bir təsəvvür oyanmadı. Hətta indi onların adını da bilmirdi, amma əvvəllər elə zənn edirdi ki, bilir. Bir şey lap qəti idi: onun adı Ursula deyildi. “Torağay” ancaq ləqəbi idi. Qoca haqqında nə düşünmək olar? O, doğrudanmı, polis işçilərindən yayınırdı? Marius əlillər evi yaxınlığında ağsaçlı bir fəhləyə rast gəldiyini xatırladı. Bu fəhlə ilə “Cənab Ağ”ın eyni adam olması ehtimalı indi ona düzgün bir şey kimi görünürdü. Deməli, o, paltarını dəyişibmiş? Bu adamda nəsə bir qəhrəmanlıq və ikimənəli bir hal duyulurdu. Niyə o, köməyə adam çağırmadı? Niyə qaçdı? O, cavan qızın atası idimi? Tenardiyenin düşündüyü adam, doğrudan da, o idimi? Tenardye yanıla bilməzdimi? Gör nə qədər müəmmalı məsələ var! Lakin bunlar Lüksemburq bağındakı cavan qızın mələkcəsinə füsunkarlığını heç də azaltmırdı. Ağır bir kədər Mariusun qəlbini gəmirirdi, ehtiras ürəyini yandırır, onun gözlərinə qaranlıq çökmüşdü. Bir şey onu eyni zamanda həm özündən geri itələyir, həm də özünə çəkirdi, o, yerindən tərpənə bilmirdi.

Sevgidən başqa hər şey yox olmuşdu. Sevgi instinkti özü ona xəyanət etmişdi – sevginin qəfildən parıldayan işıqları yox olmuşdu. Adətən bizi yandıran alov eyni zamanda kənara titrək işıq saçır, bizə yol göstərir. Lakin Marius ehtirasın bu gizlin məsləhətlərini daha eşitmirdi. Daha o, öz-özünə demirdi: “Filan yerə getməyimmə? Filan şeyi sınaqdan keçirməyimmə?” Onun daha “Ursula” deyə bilmədiyi qız indi, yaqın ki, haradasa yaşayırdı, ancaq onu harada axtarmaq lazımdı heç bir şey bunu Mariusa hiss etdirmirdi, ona xəbər vermirdi. İndi onun bütün həyatını bir neçə sözlə ifadə etmək olardı - qalın duman içərisində tam bir inamsızlıq, təərəddüd! O qızı, o qızı görmək! O həmişə bunu arzu edirdi, buna can atırdı, lakin daha heç bir şeyə ümid etmirdi. Bundan başqa, ehtiyac da özünü yenə hiss etdirməyə başladı. Marius onun buz kimi soyuq nəfəsini lap yaxından duyurdu. Keçirdiyi bu ağır həyəcanlar içində o, çoxdandı öz işini də atmışdı: arasıkəsilməmiş əməkdən də təhlükəli bir şey ola bilməz; bu, əldən çıxan vərdəşdir. Vərdəşi asanlıqla itirmək, lakin çox çətinliklə əhya etmək olar.

Bir qədər xəyalpərəst olmaq müəyyən miqdarda verilən narkoz kimi yaxşıdır. Bu, fəaliyyət göstərən ağılın çox vaxt amansız şəkildə olan həyəcan və təşvişini sakitləşdirir, orada aydın fikrin son dərəcə kəskin cəhətlərini yumşaldan mülayim, sərin duman əmələ gətirir, boşluqları doldurur, qüsurları düzəldir, ayrı-ayrı ideya qruplarını bir-birilə əlaqələndirir, onların arasında olan kəskinliyi azaldır. Lakin xəyalpərəstlik həddindən artıq olanda sel kimi hər şeyi basıb bürüyür, öz içərisində qərq edir. Vay o adamın halına ki, fikrin yüksək zirvələrini buraxaraq, özünü tamamilə xəyala həsr edir! O elə zənn edir ki, bu vəziyyətdən asanlıqla canını qurtaracaq; o, özünü inandırır ki, nəticə etibarlı ilə bunlar eyni şeydir. O yanılır!

Təfəkkür zehnin işidir, xəyalpərəstlik onun zövqüdür. Fikri xəyalla əvəz etmək yemək yerinə zəhər qəbul etmək deməkdir.

Oxucuların yadındadır: Marius da iş bununla başlamışdı. Qəfildən onu bürüyən ehtiras, nəhayət, onu gətirib ucsuz-bucaqsız, boş bir aləmə – xəyallar aləminə yuvarlatdı. Belə hallarda evdən ancaq xəyala dalmaq üçün çıxırlar. Tənbcələsinə yaşamaq təşəbbüsü! Həm coşğun, həm də durğun bir girdab! Lakin iş azaldıqca ehtiyac artırdı. Bu, qanundur. Xəyalpərəst adam, təbii

ki, bədxərc və zəif iradəli olur. Vaxtını xəyalla keçirən adam təvazökar və qənaətlə yaşamağa qabil deyil. Belə bir həyat tərzində pis cəhətlə bərabər, yaxşı cəhətlər də vardır, çünki süstlük fəlakətli olsa da, alicənablıq sağlam və təqdirəlayiq şeydir. Lakin yoxsul, səxavətli, nəcib, həm də işləməyən adam məhv olur. Pul get-gedə qurtarır, tələb artır.

Bu, fəlakətli vəziyyətdir: ən düz və səbatlı, həm də ən zəif və qəbahətli adamlar bu vəziyyətə düşə bilər; bu vəziyyət iki uçurumdan birinə – ya özünü öldürməyə, ya da cinayətə gətirib çıxarır.

Əgər adamda xəyala dalmaq üçün evdən çıxmaq vərdisi əmələ gəlirsə, elə bir gün gələcək ki, o, evdən özünü suya atmaq üçün çıxacaq.

Xəyalpərəstliyin artıqlığı Eskuslar və Lebralar yaradır.

Marius da gözlərini daha görmədiyi qızın xəyalına zilləyərək, yavaş-yavaş bu vəziyyətə düşürdü. Bizim söylədiyimiz şey qərribə görünə bilər, lakin görünsə də bu belədir. Göz önündə olmayan adamın xatirəsi qəlbin qaranlıq, dərin guşəsində alışıb yanır; bu adamın bir daha qayıdıb gəlməsinə ümid nə qədər az isə onun xatirəsi də bir o qədər çox işıqlanır. Ümitsizliyə tutulan, zülmət içində boğulan qəlb bu işığı öz üfükündə görür: bu, onun gecəsinin ulduzudur. Yalnız o, yalnız o qız Mariusun bütün fikrini bürümüşdü. Marius başqa heç bir şey haqqında düşünmürdü; o, tutqun şəkildə hiss edirdi ki, əynindəki köhnə frak lap xarab olmuşdur, təzə frakı köhnəlir, köynəyi, şlyapası, uzunqunc çəkməsi lap korlanmışdır. Həyatı tükənmişdir; o dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Ölməzdən qabaq onu görə biləydim!”

Mariusda ancaq xoş bir fikir qalmışdı, bu fikir də o idi ki, “Ursula” dediyi qız onu sevir; onun gözləri bunu söyləmişdi; qoy o qız Mariusun adını bilməsin, adını bilməsə də, qəlbini bilirdi; indi o qız harada olsa da, o yer nə qədər əsrarəngiz bir yer olsa da, bəlkə, hələ də Mariusu sevir. Görəsən, Marius onun haqqında düşündüyü kimi, o da Marius haqqında düşünürmü? O bəzən, izahı mümkün olmayan, lakin hər sevən qəlbə tanış olan vaxtlarda, ancaq kədərlənəcəyi halda yenə də tutqun bir sevinc duyaraq öz-özünə deyirdi: “Onun düşüncələridir gəlib məni tapdı!” Sonra əlavə edirdi: “Bəlkə, mənim də düşüncələrim gedib onu tapır”.

Bu, bir xəyal idi; bir an sonra o, özünə gəlir, başını yelləyirdi; bununla belə, xəyal onun qəlbinə işıq saçmış olurdu; bəzən bu işıq ümidə bənzəyirdi. Arabir də, xüsusilə axşamçağı – o zaman ki, xəyalpərəstlər kədərlənməyə daha çox meyil edirlər – məhəbbətin onun beyninə doldurduğu xülyaların ən təmizini, ən safını, ən şəffafını ən idealını öz dəftərinə qeyd edirdi; bu dəftəri ancaq bu məqsəd üçün ayırmışdı. Buna o “onun haqqında yazmaq” deyirdi.

Lakin elə düşünülməsin ki, onun ağı sarsılmışdı. Əksinə. O işləmək, inadla müəyyən məqsədə doğru getmək qabiliyyətini itirmişdi, amma əvvəlkilərdən daha artıq arif, düz və açıqürəkli olmuşdu. Gözləri önündə baş verən hər şeyə, hətta əvvəllər ona daha çox əhəmiyyətsiz görünən hadisələrə, ya insanlara, qərribə bir şəkildə olsa da, sakit və düzgün baxırdı; o hər şey haqqında düzgün, lakin gizlədilməyən bir məyusluq, açıqca ifadə olunan bir laqeydliklə mühakimə yürüdü. Onun idrakı, bəlkə də, bütün ümidini itirərək, əlirməz yüksəklikdə uçurdu.

Ağlı belə bir vəziyyətində heç bir şey onun gözündən yayınmırdı, heç bir şey onu aldada bilmirdi, o hər anda həyatın mahiyyətini, insanlığı, taleyi dərk edirdi. Xoşbəxt o adamdır ki, Allah ona, qəmginlik içində olsa da, məhəbbətə və bədbəxtliyə layiq bir qəlb vermişdir; kim ki, dünyanın hadisələrini və insan qəlbini bu iki cəhətdən görməmişdir, o, heç həqiqi şey görməmişdir, heç bir şey bilmir.

Sevən və izzətə çəkən qəlb – ülvidir.

Günlər bir-birinin ardınca gəlib keçirdi, yeni heç bir şey yox idi. Mariusa ancaq elə gəlirdi ki, keçiyi qaranlıq yolun qalan hissəsi hər anda qısalır. O, hiss edirdi ki, bu ucsuz-bucaqsız enişin kənarını aydınca görür.

O dönə-dönə öz-özünə deyirdi:

– Necə?! Bundan qabaq mən onu görməyəcəyəm?!

Qarovulxananı kənarında buraxaraq, Sen-Jak küçəsi ilə yuxarı qalxsan, əvvəlki daxili bulvarın sol tərəfi ilə bir qədər getsən, gəlib Sante küçəsinə, sonra da Qlasyerə çıxarsan, sonra da Hobelen çayına bir az qalmış çöləoxşar bir yer görərsən; bura bir-birinə bənzər uzun Paris bulvarları sahəsində yeganə bir yerdir ki, Reysdal burada dincəlməyə həvəs göstərirdi.

Burada hər şey gözəldir; bu gözəlliyin mənbəyi anlaşılmaz bir sirdir; burada o baş-bu başa kəndir çəkilmiş balaca, yaşıl bir çəmən vardı; kəndirlərdən cürbəcür köhnə paltar asılmışdır, külək bu paltarları qurudur; yenə burada XIII Lüdovikin vaxtında tikilmiş hündür, taxtapuşlu, qəşəng mansardlı, bostanla əhatə olunan bir ferma, ora-burası dağılmış çəpər, qovaq ağacları arasında parıldayan su, həm də qadınlar görünür, gülüş səsi, hay-küy eşidilir; üfüqdə Panteon, lal-karlar məktəbi yanında bir ağac, qara yastı-yapalaq, qəribə, gülməli, gözəl Val-de-Qras kilsəsi, uzaqda isə Noterdam kilsəsinin dördbucaq qüllələri nəzərə çarpır.

Bu tamaşa edilməyə layiq bir yerdir, elə buna görə də heç kəs bura gəlmir. Çox yox, on beş dəqiqədən bir buradan ya kiçik, ya ağır bir yük arabası gəlib gedir.

Bir gün Marius təkbaşına gəzərkən gəlib çay qırağında olan bu kiçik çəmənə çıxdı. Bulvardan bir adam gedirdi, bu, çox nadir bir şeydi. Bu hücrə yerin gözəlliyi Mariusu özünə məftun etdi.

Bulvardan keçən adamdan soruşdu: “Bu yerin adı nədir?”

O adam da “Torağay çölü”, – deyər cavab verdi.

Sonra da əlavə etdi: “Ulbaş burada İvri çoban qızını öldürmüşdür”.

Lakin Marius “Torağay” sözündən başqa bir söz eşitmədi. Bəzən elə olur ki, xəyala dalmış adam birdən donub qalır – bunun üçün bircə kəlmə söz də kifayətdir. Fikir dərhal bir surətin ətrafında toplanır, adam daha ayrı şey dərk etmir. “Torağay” elə bir söz idi ki, Marius dərin malxulya içində “Ursula” adını bu sözlə əvəz etmişdi. O, səbəbsiz yerə təəccüblənmiş kimi öz-özünə dedi: “Ah, bu, onun çölüdür. Onun harada yaşadığını mən buradan öyrənə bilərəm”.

Bu, mənasız, lakin rədd edilməsi mümkün olmayan bir fikirdi.

Bundan sonra o hər gün Torağay çölünə gəlirdi.

İKİNCİ FƏSİL.

Həbsxanada cinayətin rüşeymi.

Qorbonun daxmasında Javerin əldə etdiyi müvəffəqiyyət tamam görünsə də, əslində, belə deyildi. Hər şeydən əvvəl, o, quldurların əsirini öz əsiri edər bilməmişdi – onu düşündürən başlıca məsələ də bu idi. Qatilin əlinə düşən adam qaçıb gizlənirsə, onda o, qatilin özündən şübhəli bir adamdır; canilər üçün çox qiymətli olan bu şəxs, yəqin ki, hökumət üçün də qiymətli qənimət olardı.

Bundan başqa, Monparnas da Javerin əlindən çıxmışdı.

Bu “şıq geyimli İblis” tutmaq üçün başqa bir fürsətin ələ düşməsinə gözləmək lazımdı.

Monparnas bulvar ağacları altında qarovul çəkən Eponinaya rast gələndə – qız ilə Nemorin olmağı Şinderhannes ilə atası olmaqdan üstün tutmuş, qızı götürüb aparmışdı. O, işin yaxşı cəhətini seçmişdi. Bununla da həbsxanaya düşməmişdi. Lakin Javer Eponinanı yenə də “məngirləyə” bilmişdi. Ancaq bu, onun üçün zəif təsəlli idi. Eponinanı Madlonetdə Azelmanın yanına salmışdılar.

Bir də ki, dustaqları Qorbo daxmasından Fors həbsxanasına aparanda baş canilərdən biri olan Gecəquşu yox olmuşdu. Bunun necə olduğunu heç kəs bilmirdi, agentlər, serjantlar “heç bir şey başa düşmürdülər”, o, sanki, donub buxar olmuşdu, o, əllərini dəmir buxovdan çıxarmışdı, o, karetanın çatlarından – karetanın belə çatları var idi – sivişib qaçmışdı; ancaq həbsxanaya çatanda gördülər ki, Gecəquşu yoxdur. Bu ya sehrbazlıq, ya da polis işçilərinin işi idi. Gecəquşu qar dənələri suda əriyən kimi, qaranlıqda ərimədi ki... Ya da bəlkə, agentlərin bu məsələdə iştirakı vardı, boyunlarına almırdılar! Bəlkə, bu adam iqiqat müəmma ilə – həm qanunsuzluqla, həm də qanunla əlaqədar idi. Elə bəlkə də, o həm təqsirin, həm də cəzanın mücəssəməsi idi? Ya bəlkə, bu əbülhövvl qabaq pəncəni cinayət, dal pəncələrini hökumət üzərinə qoyaraq, onlara əsaslanmışdı! Javer bu şeylərin heç birini qəbul etmirdi, belə bir şey ağına gəlsəydi, bundan bərk acıqlanardı... Lakin onun şöbəsində başqa nəzarətçilər də vardı; onlar Javerə tabe olsa da, prefekturanın sirlərinə ondan yaxşı bələddirlər: Gecəquşu elə bir cani idi ki, ondan çox yaxşı agent də olardı. Gecənin zülmətilə belə yaxından əlaqədar olmaq, hamının diqqətindən yayınıb gözdən itmək həm quldurlar üçün faydalı, həm də polis işçiləri üçün əlverişli bir şeydir. Bu cür

ikisüfəli dələduzlar vardır. Məsələ hər necə olsa da, aradan çıxmış Gecəquşunu tapa bilmədilər. Gecəquşunun itməsi, elə bil ki, Javeri təəccübləndirməkdən artıq açıqlandırmışdı.

Javer, yəqin, qorxuya düşən o sarsaq advokata elə bir əhəmiyyət verməmişdi, həm də onun adını unutmuşdu. Bir də o advokatdı, deməli, onu həmişə tapmaq olar. Lakin o ancaq advokatdı mı? İstintaq başlandı.

Məhkəmə müstəntiqi “Xoruz banı” quldurlarından birini həbsxanada biradamlıq dama salmamağı faydalı gördü. Belə düşündü ki, bəlkə, o, ağzından bəzi şeylər qaçırdı. Bu, Kiçik Bankir küçəsindən olan, qarışıq saçlı Brüjon idi. Onu Şarleman həbsxanasının həyatına buraxdılar: keşikçilər çox diqqətlə ona göz yetirirdilər.

Brüjon adı Fors həbsxanasında unudulmayan adlardan biridir. Həbsxananın Yeni bina adlanan yerində mənhus bir həyat var; həbsxana işçiləri ona Sen-Bernar həyəti, oğrular isə Aslan xəndəyi deyirdilər; həyətin sol tərəfində üstünü mamır, yosun və kif basmış, taxtapuşa qədər yüksələn bir divar görünür. Burada əvvəllər Forsun hersoq sarayındakı zəng qülləsinə açılan köhnə, paslı bir dəmir qapı nəzərə çarpır; sonralar bu zəng qülləsi canilərin yataqxanası olmuşdur. Həmin bu dəmir qapıya yaxın yerdə bu divar daşına hələ on iki il bundan qabaq mismarla kobudca cızılmış, qalayaoxşar bir şəkil vardır, şəklin altında bu sözləri oxumaq olar:

BRÜJON, 1811.

1811-ci il Brüjonu, 1832-ci il Brüjonunun atası idi.

Qorbo daxmasında pusquya düşən və ancaq öləri gördüyümüz bu 1832-ci il Brüjonu çox bic, çox cəld, lakin özünü dalgın və miskin göstərən cavan bir oğlandı. Elə hakim də Brüjonun bu miskinliyinə görə ona bir az sərbəstlik vermişdi, elə güman etmişdir ki, o, Şa-leman həyətinə buraxılırsa, biradamlıq damda saxlanılmaqdan daha faydalı olar.

Oğrular məhkəmə əlinə düşsə də, öz işlərini davam etdirirlər. Belə boş bir şey onların işini çətinləşdirmir. Cinayət üstündə həbsxanaya düşmək heç də onların başqa cinayəti hazırlamasına mane olmur. Rəssam da öz şəklini Salonda sərgiyə qoymaqla, yenə öz emalatxanasında yeni əsərlər yaratmaq üzərində işləyir.

Brüjon həbsxanada, sanki, sərsəmlədi. O, Şarleman həyətinə, bufetçinin pəncərəsi qabağında gic adam kimi saatlarla durar, bu həbsxana dükançısının “sarımsaq – 62 santim” sözləri ilə başlanan, “siqara – 5 santim” sözləri ilə qurtaran zəhlətökən qiymət cədvəlinə baxardı, ya da titrəyə-titrəyə, dişləri-dişlərinə dəyə-dəyə isitmə xəstəliyinə tutulduğundan şikayətlənər, soruşardı ki, xəstəxanada isitməliklər üçün olan otaqda iyirmi səkkiz çarpayından heç boşalanı varmı?

Birdən 1832-ci ildə, fevral ayının ikinci yarısında məlum oldu ki, Brüjon, bu sısqı adam həbsxananın üç nəfər kağız aparana üç dost adından üç müxtəlif tapşırıq vermiş və bu tapşırıq ona əlli suya oturmuşdur: bu elə bir məbləğdi ki, həbsxana keşikçilərinin diqqətini cəlb etmişdi. Bunu bildikdən və həbsxananın qəbul otağında asılmış tapşırıqlar məzəndəsinə baxdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəldilər, əlli su bu qayda ilə bölüşdürülmüşdür: tapşırıqlardan biri Panteona imiş – buna on su, o birisi Val-de-Qrasa imiş – buna on beş su, üçüncüsü də Qrenel qarovulxanasına imiş – buna da iyirmi beş su verilibmiş. Qrenel qarovulxanasına olan tapşırıq məzəndəyə əsasən daha baha başa gəlmişdir. Panteonun, Val-de-Qrasın, Qrenel qarovulxanasının yaxınlığında üç nəfər çox təhlükəli gecə sərsərisinin daldalandığı bir yer varmış; sərsərilərdən birinə “Sələmçi qadın”, ya “Bizarro”, birinə “Lovğa”, birinə də “Şlaqbaum” deyirlərmiş; “Lovğa” deyilən kürək cəzasını çəkib qurtarmış məhbus idi. Bu hadisə polis işçilərinin diqqətini onlara cəlb etdi. Elə güman edilirdi ki, onlar “Xoruz banı” quldurları ilə əlaqədardı. “Xoruz banı”nın iki başçısı isə – Babelə Tüfeyli - tutulub həbsxanaya salınmışdır. Brüjonun göndərdiyi kağızlarda cinayətkar bir niyyətin olduğundan şübhələndirilər: bu kağızlar müəyyən evlərə göndərilməmişdi, küçədə durub gözləyən adamlara verilmişdi. Bu kağızlarda pis bir şey hazırlandığı qeyd olunurdu. Bunun üçün başqa səbəblər də vardı. Üç sərsərinə tutub arxayınlaşdılar, bu qərara gəldilər ki, Brüjonun kələyi daha baş tutmaz.

Bu tədbir görüldüyündən təxminən bir həftə sonra, gecə yeni binanın aşağı yataqxanasına nəzarət edən keşikçi öz jetonunu qutuya atmağa hazırlaşdı (bütün nəzarətçilərin öz vəzifəsini düzgün yerinə yetirib-yetirməməsi bu qayda ilə yoxlanılırdı: nəzarətçilər yataqxanaların qapısına vurulan qutuya hər saatdan bir bir jeton salırdılar), bu zaman qapıdakı deşikdən gördü ki, Brüjon öz çarpayısında oturub, gecə çirağının işığında nəsə yazır. Keşikçi içəri girir; Brüjonu bir ay karsərə salırlar, ancaq onun yazdığı kağızı tapmırlar. Polis işçiləri də bir şey öyrənə bilmir.

Yalnız bir şey müəyyəndi: ertəsi gün həbsxana həyətinin ortasında olan beşmərtəbəli binanın üstündən, Şarlemandan Aslan xəndəyinə bir “poçtalyon” atılır.

Dustaqlar çox məharətlə çörəyi yumrulayır, “İrlandiya”ya göndərərdilər, başqa bir sözlə, həbsxana binasının damı üstündən, bir həyətdən o biri həyətdə atardılar, “poçtalyon” da bu atılan çörək yumrusuna deyərdilər. “İrlandiya” sözü isə İngiltərədə, bir sahildən o biri sahilə, yəni İrlandiyaya keçmək məfhumunu ifadə edirdi. Atılan çörək yumrusu həyətdə düşərdi. Bunu götürən adam çörək yumrusunu aralar, içindən kağız tapardı: kağız bu həyətdə olan dustaqlardan birinə yazılmış olardı. Çörək yumrusu dustaqlardan birinin əlinə düşsə, kağızı aparıb sahibinə verərdilər, keşikçinin, ya da pulla saxlanılan dustağın əlinə düşsə, həbsxana idarəsinə aparar, polis işçilərinə çatdırardılar; həbsxanada belə gizlin iş görən dustaqlara “qırt toyuq”, katorqada isə “tülkü” deyərdilər.

Bu dəfə “poçtalyon” öz sahibinə çatdırılmışdı, onun biradamlıq damda olması buna mane ola bilməmişdi. Bu adam “Xoruz banı” quldur dəstəsinin dörd başçısından biri olan Babet imiş.

“Poçtalyon” bir parça bükülmüş kağızdan ibarətdir; kağızda cəmi iki sətir söz yazılmışdı: “Babetə. Plüme küçəsində iş düzəltmək olar. Barmaqlıq ardındakı bağ”.

Brüjonun gecə yazdığı kağız bu idi.

Kişi və qadın nəzarətçilərinin olmasına baxmayaraq, Babet bu kağızı Forsdan Salpetriyerə bir “qadın dostuna” ötürə bilmişdi; Salpetriyerədə dustaq olan bu qadın həmin kağızı Manyon adlı yaxın bir dostuna vermişdi; Manyon polis nəzarəti altında idi, lakin hələ tutulmamışdı. Oxucular əsərdə bu ada rast gəlmişlər; Manyon Tenardye ailəsi ilə çox yaxın idi, onların bu əlaqəsi haqqında sonralar müfəssəl danışılacaqdır; həmin qadın Eponinaya rast gəlməklə, Salpetriyer ilə Madlonet arasında bir körpü ola bilmişdi.

Elə bu zaman Tenardyenin qızları Eponina ilə Azelma həbsdən azad edilmişdi, çünki işi yoxlarkən onların cinayətdə iştirak etməsi haqqında lazımi sübut tapılmamışdı.

Eponina həbsxanadan çıxanda Manyon Madlonetin qapısı qabağında durub onu gözləyirmiş.

Brüjonun Babetə yazdığı məktubu Eponinaya verir. “İşi aydınlaşdırmağı” ona tapşırır.

Eponina Plüme küçəsinə gedir, barmaqlığı və bağı tapır, evi gözdən keçirir, kimisə izləyir, güdür, bir neçə gündən sonra Kloşpers küçəsində yaşayan Manyona bir suxarı aparır, Manyon da onu Babetin Salpetriyerədə olan məşuqəsinə çatdırır. Suxarı simvolik həbsxana dilində “görməli bir iş yoxdur” deməkdir.

Heç bir həftə keçmədi ki, Babetlə Brüjon Fors həbsxanasının keşikçilər cığırında bir-birinə rast gəldi; onlardan biri “istintaqa” gedir, o birisi istintaqdan qayıdırdı. Brüjon Babetdən soruşdu: “P. küçəsi nə oldu?” Babet də ona belə cavab verdi: “Suxarı”.

Bu qayda ilə Brüjonun Fors həbsxanasında başladığı cinayət boşa çıxdı.

Lakin bunun bəzi nəticələri oldusa da, bu nəticələr Brüjonun planından tamamilə fərqlənirdi.

Oxucular vaxtı gələndə bunu biləcəkdir.

Çox vaxt adam bir iş tutmaq istərkən başqa bir iş tutur.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Mabef babanın gözünə görünən xəyal.

Marius daha heç kəsin yanına getmirdi. Ancaq arabir Mabef babaya rast gəlirdi.

Marius qaranlıq pillələrlə ağır-ağır aşağı enirdi: qatı zülmətə doğru enən bu pilləkəni mağara pilləkəni adlandırmaq olardı; burada adam başı üstündə xoşbəxt insanların ayaq səsinə eşidir; elə bu vaxt Mabef də ora enirdi.

“Kotere bitkiləri”ni daha alan yox idi. Austerlits bağında, kiçik, münasibətsiz bir yerdə indiqo sahəsində aparılan təcrübələr müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Cənab Mabef orada rütubət və kölgə xoşlayan bir neçə nadir bitki yetişdirə bildi. Lakin o, ruhdan düşmürdü. O çalışaraq, indiqo sahəsində “öz hesabına” təcrübə aparmaq üçün Nəbatat bağında bir parça yaxşı torpaq əldə etdi. Bunun üçün “Kotere bitkiləri”nin mis klişələrini aparıb lombarda qoydu. İndi o, səhər yeməyində iki yumurta ilə kifayətlənirdi, bunun da birini xidmətçi qadına saxlayırdı: cənab Mabef on beş ay idi ki, onun maaşını vermirdi. Çox vaxt da o bütün günü bu səhər yeməyinin üstündə qalırdı. O daha uşaq kimi gülmürdü, qonaq qəbul etmirdi, özü də qaşqabaqlı olmuşdu. Marius daha onun yanına getməməkdə düzgün hərəkət edirdi. Lakin cənab Mabef Nəbatat bağına gedəndə Marius hərdən ona Xəstəxana bulvarında rast gəlirdi. Onlar dayanıb söhbət etmirdilər, amma bir-birinə qəmgin-qəmgin baş əyirdilər. Elə bir vaxt gəlir ki, yoxsulluq adamları bir-birindən ayırır, nə dəhşətli bir hal! Onlar əvvəl dost idi, indi bir-biri üçün yoldan keçən adi adamlardı.

Kitabsatan Ruayol öldü. İndi Mabef ancaq öz kitabları, öz bağı, öz indiqosu ilə məşğuldur; xoşbəxtlik, zövq və ümid onun üçün bu üç şeydən ibarətdi. Yaşamaq üçün bu ona kifayətdi. O, öz-özünə deyirdi: “Mən göy kürəcikləri hazırlayanda varlanacağam, lombarddan mis klişələri geri alacağam, sonra gurultulu reklamlar, qəzet elanları ilə öz “Kotere bitkiləri”mə asanlıqla müvəffəqiyyətlər yaradacağam, Pyer de Medinin “Naviqasiya sənəti” əsərinin 1559-cu il çapını, ağac qravürləri ilə birlikdə alacağam, özü də mən bilirəm bunu haradan almaq lazımdır”. Ancaq hələlik o bütün günü indiqo ləkləri üzərində işləyirdi, axşam evinə qayıdırdı, bağını sulayırdı, kitab oxuyurdu. Bu zaman onun səksən yaşı olmağa az qalırdı.

Bir gün axşam onun gözünə qəribə bir xəyal görünür.

Evinə qayıdanda hava hələ lap işıqdı. Plutarx xalanın səhhəti pozulduğundan xəstələnib yatmışdı. O, nahar əvəzinə üstündə azca ət qalmış balaca bir sümüyü gəmirərək, mətbəx masası üstündən tapdığı bir parça çörəyi yedi, sonra böyrü üstə düşmüş daş tumbanın üstündə oturdu; bu tumba onun bağında oturacağı əvəz edirdi.

Bu oturacağın yanında taxtadan və dirəkdən düzəldilmiş anbaraoxşar, iri, köhnə bir şey vardı; onun aşağı hissəsində adadovşanı, yuxarı hissəsində meyvə saxlardılar. İndi orada daha adadovşanı yox idi, yuxarı hissəsində hələ bir neçə alma vardı: bunlar qış ehtiyatından qalmışdı. Cənab Mabef gözlüyünü taxaraq iki kitabı vərəqləməyə, gözdən keçirməyə başladı; bu kitablar onu olduqca həyəcanlandırır, hətta son dərəcə məşğul edirdi – bu cür maraq bu yaşda adam üçün daha artıq diqqətəlayiq bir şeydi. Təbiətən cəsarətsiz olması onu bir qədər mövhumatçı etmişdi. Bu kitablardan biri prezident Delankrın “İblislərin siması haqqında” məşhur elmi əsəri, o birisi də Mütor de la Rübodiyerin – “Vover şeytanları və byevr əcinnələri haqqında” in quarto idi.

İkinci kitab cənab Mabefi ona görə çox maraqlandırır ki, qədim zamanda onun bağına əcinnələr gəlmiş. Qaralmaqda olan hava səmanı solğun, yeri qara rənglərə boyayırdı. Mabef baba əlində tutaraq oxuduğu kitabın üstündən öz bitkilərinə, o cümlədən, onun təsəllisi olan gözəl rododendrona baxırdı. Dörd gün idi ki, hava bərk isti idi, külək əsirdi, günəş yaxıbyandırdı, bircə damla da yağış yağmırdı, bitkilər, qönçələr, yarpaqlar solub başını əymişdi, bunlar hamısı gərək sulanaydı. Xüsusilə rododendronun kədərli görünüşü vardı. Mabef baba bitkilərin də ruhu olduğunu hiss edən adamlardandı. O bütün günü indiqo ləkində işləmiş, yorulub əldən düşmüşdü; bununla belə, ayağa qalxdı, kitabları oturacağın üstünə qoyub, ayağı-ayağına dolaşa-dolaşa, beli lap əyilə-əyilə quyuya sarı getdi, zəncirdən yapışib darddı. Lakin onu qarmaqdan çıxarana qədər də darta bilmədi. İztirab və kədər dolu gözlərini qaldırıb göyə baxdı: ulduzlar göydə par-par parıldayırdı.

Axşam havasına sakit bir aydınlıq çökmüşdü; bu, kədərli və əbədi sevinclə insan qəlbinin iztirabını yüngülləşdirən aydınlıq idi. Görünür, gecə də gündüz kimi isti olacaqdı.

Qoca düşünərək öz-özünə deyirdi: “Bütün göy ulduzlarla doludur! Bircə parça bulud görünmür! Bircə damla yağış yoxdur!”

O yenə də başını aşağı saldı.

Sonra yenə göyə baxıb pıçıldadı:

– Heç olmasa bircə damla şəh düşəydi! Bircə damla mərhəmət enəydi.

O yenə də istədi zənciri qarmaqdan çıxarsın, çıxara bilmədi.

Birdən bir səs eşitdi:

– Mabef baba, istəyirsiniz mən sizin bağıınızı sulayım?

Elə bu zaman çəpər tərəfdən bir şıqqıltı gəldi, sanki, vəhşi bir heyvan çəpərin üstündən aşır; kolun arxasından uzun, arıq bir qız çıxdı, gəlib qocanın qabağında dayandı, cəsarətlə onun gözlərinə baxdı... Elə bil ki, bu insan deyildi, qaranlıqdan doğan xəyaldı.

Biz yuxarıda demişdik ki, Mabef baba şeydən özünü itirər və qorxardı; indi də özünü itirmiş və qorxmuşdu; o, özünə gəlib səsini çıxarana kimi, qız zənciri qarmaqdan ayırıb quyuya saldı, bir vedrə su çıxartdı, susəpəni doldurdu; onun hərəkətlərində qəribə sərtlik və coşqunluq görünürdü; sonra bu mərhəmətli qoca, köhnə, balaca bir yubka geymiş bu ayaqyalın xəyalın ləklər arasında o yan–bu yana qaçdığını, ətrafına həyat saçdığını gördü. Yarpaqların üstünə tökülən suyun şırıltısı Mabef babanın qəlbini fərəhlə doldururdu. Ona elə gəlirdi ki, rododendron indi xoşbəxtdir.

Qız bu suyu ləklərə səpdikdən sonra yenə bir neçə vedrə su çıxartdı. Bütün bağı suladı.

O, uzun, arıq əllərini yelləyə-yelləyə, qaça-qaça bağı sulayanda başındakı cırıq ləçəyin ucları yellənirdi, yandan o, yarasaya oxşayırdı.

Qız bu işi qurtaran kimi, Mabef baba, gözləri yaşla dolmuş halda, ona yaxınlaşıb əlini başına qoydu:

– Allah sizə kömək olsun, – dedi, – siz mələksiniz, çünki siz güllərin qeydinə qalırsınız.

Qız:

– Yox, – dedi, – mən iblisəm, hər nə olsam – iblis də, mələk də – bunun məndən ötrü fərqi yoxdur.

Qoca onun söylədiyini eşitmədi, həm də onun cavabını gözləməyərək dedi:

– Çox təəssüf ki, mən belə bədbəxtəm, belə kasıbam, sizə heç nə ilə kömək edə bilmərəm.

– Siz bir şeylə mənə kömək edə bilərsiniz.

– Nədə?

– Cənab Mariusun yerini göstərməklə...

Qoca əvvəl onun dediyini başa düşmədi.

– Hansı cənab Marius?

Qoca başını qaldırdı, o, sanki, öz sönlük gözləri ilə çox-çox uzaqda olan bir şeyə baxırdı.

– O cavan oğlan qabaqlar sizin yanınıza gəlirdi.

Cənab Mabef hafizəsini araşdıraraq, onun kim olduğunu yadına salmağa çalışırdı.

Birdən o çığıraraq dedi:

– Hə, bildim... sizin sözlünüzü başa düşdüm... Dayanın, cənab Marius... baron Marius Pommersi...

İndi bildim! O, bilirsiniz, harada yaşayır... ya da, daha doğrusu, daha orada yaşamır... Ah, yox, mən bilmirəm...

Cənab Mabef onunla danışa-danışa əyildi ki, rododendronun budağını düzəltsin:

– Dayanın, indi mənim yadıma düşdü. O çox tez-tez bulvarla Qlasyerə sarı, Krulbarb küçəsinə, Torağay çölünə gedir. Ora gedin, orada onu asanlıqla taparsınız.

Cənab Mabef qalxanda heç kəsi görmədi - qız yox olmuşdu.

Məlum şeydir ki, o bir az qorxmuşdu.

Qoca Mabef düşünərək, öz-özünə dedi: “Mənim bağım sulanmış olmasaydı, elə bilərdim ki, bu gələn ruhdur”.

Bir saat sonra yerinə girəndə onun ağına başqa bir fikir də gəldi. Adamı yuxu aparanda fikir yuxunun içərisindən keçib getmək üçün, dənizi keçərkən balığa çevrilən əfsanəvi quş kimi yavaş-yavaş rəya şəklini alır, cənab Mabefin də gözünə yuxu gedəndə mızıldayaraq, öz-özünə dedi:

– Doğrudan da, bu Rübödyerin əcinnələr haqqında yazdığına çox oxşayır. Bəlkə də, bu elə əcinnə imiş?!

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Mariusun gözünə görünən xəyal.

“Ruh”un Mabef babanın yanına gəlməsindən bir neçə gün keçmişdi. Marius adəti üzrə bazar ertəsi Tenardyeyə vermək üçün Kurfeyrakdan yüz su pul alardı; yenə həmin gün, səhərçağı Kurfeyrakdan yüz su alıb, cibinə qoydu, dustaqxanaya getməmişdən əvvəl “bir az gəzmək” istədi; bu ümidlə gəzməyə gedirdi ki, qayıdandan sonra, bəlkə, yaxşı işləyə bildi. Bunu o hər gün edərdi. Səhər yuxudan duran kimi kitab və kağız qoyulmuş masanın yanında oturur, bir şey tərcümə etmək istərdi. Bu zaman o, Hansla Savinyi arasında gedən məşhur alman mübahisəsini fransızcaya tərcümə etmək fikrində idi. Savinyinin də, Hansın da kitabını açar, dörd sətir oxuyardı, çalışardı ki, bircə sətir də olsa, tərcümə eləsin, lakin bu vaxt vərəqlə onun arasında bir ulduz parıldar, o heç nə edə bilməzdi, ayağa qalxıb deyərdi: “Bir az gəzmək lazımdır, bu, mənə qüvvət verər”.

O, Torağay çölünə gedərdi.

Ulduz orada, onun gözləri qarşısında daha bərk parıldar, Savinyi ilə Hans daha sönük görünərdi. Evinə qayıdar, yenə işə girişərdi, ancaq bunun heç bir nəticəsi olmazdı, fikrini bir yerə toplaya bilməzdi. Onda öz-özünə deyərdi: “Sabah evdən bayıra çıxmıyacağam. Bu, mənə mane olur”. Amma hər gün də evdən çıxıb gedərdi.

O, Kurfeyrakın mənzilindən daha çox Torağay çölündə yaşayardı. Onun əsl ünvanı belə idi: Sante bulvarı, Krulbarb küçəsindən yeddinci ağac.

Bu gün səhər yeddinci ağacı tərək edib, kiçik Qobelen çayı qırağındakı sürahidə oturdu. Günəşin ürəkaçan şüaları tərəvətli, parlaq, yaşıl yarpaqlar arasından süzülürdü.

Marius “o qız” haqqında düşünürdü. O, düşüncələrində öz-özünü məzəmmət edirdi; o öz tənbəlliyini, qəlbinin fəaliyyətdən düşərək, sanki, iflic olmasını, ətrafında get-gedə qatılaşan zülməti dərdli-dərdli düşünürdü; bu zülmət o dərəcəyə çatmışdı ki, o daha günəşi də görmürdü. Onun hətta ruhdan düşməyə, ümitsiz olmağa da gücü qalmamışdı. Lakin bu dərdli düşüncələr, sel kimi axıb gələn ona əzab verən dumanlı fikirlər içərisində o yenə də xarici aləmin təsirini hiss edirdi; onun iş görmək qabiliyyəti o qədər zəifləmişdi ki, bu sel kimi axıb gələn, dumanlı fikirlər heç monoloq da deyildi. O, arxa tərəfdə, aşağıda, çayın hər iki sahilində paltar yuyan arvadların ağacla paltar döyəcəliyini, başı üstündə qarağacın yaşıl budaqları arasında quşların civildədiyini, nəgmə oxuduğunu eşidirdi. Bir tərəfdə qayğısız xoşbəxt həyatın azadlıq səsi, bir tərəfdə də iş səsi... Bu ürəkaçan şən səsləri eşitdikcə o, xülyaya dalır, bu xülya onu dərin düşüncələrə qərq edirdi.

Belə bir vəziyyətdə o tanış səs eşitdi.

– Bu da o!

Marius başını qaldırdı, bu, bir gün səhər onun yanına gələn o bədbəxt qızdı. Tenardiyenin böyük qızı Eponina idi. Marius indi onun adını bilirdi. Qəribədir, onun geyimi daha da yoxsullaşmışdı, amma özü yaxşılaşmışdı; bu elə bir dəyişiklikdi ki, əvvəllər onun yaxşılaşacağını heç təsəvvür etmək olmazdı. O həm işığa, həm də ehtiyaca doğru irəliləmişdi. Onun ayağı yalındı, paltarı köhnə idi; ilk dəfə cəsərət edib Mariusun otağına gələndə də o belə idi. Ancaq bu iki ayda paltarı daha da köhnəlmişdi, yırtıqları böyümüşdü, daha iyrənc olmuşdu. Səsi yenə də xırıldaırdı, solğun alnında yenə də qırıqlar görünürdü, baxışlarında yenə də həm zirəklik, həm də tərəddüd və şaşqınlıq ifadə olunurdu. Onun sifətində elə bir qeyri-müəyyən qorxu və miskin ifadə vardı ki, bu, yoxsulluğun həbsxana ilə tanış olduğunu göstərirdi, bu qorxaqlıq və miskinlik əvvəlkindən daha artıq nəzərə çarpırdı.

Saçında saman çöpü, ot qırıntıları ilişib qalmışdı, ancaq bunun səbəbi başqa idi, Ofeliyanın kimi deyildi. Ağılsız Hamletin ağılsızlığı ona sirayət etməmişdi, gecəni haradasa, ot anbarında keçirmişdi.

Bununla belə, o, qəşəngdi. Ey gənclik, sənə varlığında hansı ulduz parıldayır?!

Qız gəlib, Mariusun qabağında dayandı; onun solğun üzündə həm xırdaca sevinc işığı, həm də təbəssüməbənzər bir şey görünürdü.

O, bir qədər susub durdu, sanki, danışmağa iqtidarı yox idi.

Nəhayət, dedi:

– Axır ki sizi tapdım! Mabef baba bu bulvarı düz nişan veribmiş! Heç bilirsiniz, sizi nə qədər axtarmışam? Məni tutmuşdular, bilirsinizmi? İki həftə saxladılar! Sonra buraxdılar! Çünki heç bir dəlil tapmadılar, bir də ki, yaşım azdı. İki ay çatışmırdı. Sizi nə qədər axtarmışam! Düz altı həftə! Deməli, indi siz orada yaşayırsınız?

Marius:

– Yox, – dedi.

– Hə! Başa düşürəm. O işdən ötrü? Bu polis basqınları nə pis şeydir! Deməli, siz başqa yerə köçmüşünüz? Siz niyə belə köhnə şlyapa qoyursunuz? Sizin kimi cavan oğlan gərək yaxşı geyinsin. Cənab Marius, bilirsinizmi, Mabef baba sizə “baron Marius” deyir; o bir şey də dedi, ancaq yadımda qalmayıb. Siz ki baron deyilsiniz? Baronlar qoca olur; onlar Lüksemburq bağında, sarayın qabağında, günəş çox olan yerdə gəzirlər, “Gündəlik” oxuyurlar, bunun da hər nömrəsi bir sudur. Bir dəfə mən belə baronlardan birinə məktub aparmalı oldum. Onun yaşı yüzdən çox idi. Yaxşı, deyin görüm, indi siz harada yaşayırsınız?

Marius cavab vermədi.

Qız sözüünə davam edərək dedi:

– Ah, köynəyiniz cırılıb! Mən tikərəm, sonra da qəmgin halda əlavə etdi:

– Siz, deyəsən, məni görməyinizdən sevinirsiniz?

Marius susurdu. Qız da bir az susduqdan sonra ucadan dedi:

– Mən istəsəm, siz çox sevinərsiniz!

Marius soruşdu:

– Necə? Siz bununla nə demək istəyirsiniz?

– Ah, siz əvvəllər mənə “sən” deyirdiniz!

– Yaxşı, sən nə demək istəyirsən?

Eponina dodağını dişlədi, sanki, o, öz-özü ilə mübarizə edir. Buna görə də tərəddüd edirdi.

Görünür, axırda o, müəyyən qərara gəlmişdi.

– Bu daha pis olacaq, ancaq fərqi yoxdur. Siz fikir çəkirsiniz, mən istəyirəm ki, sizin ürəyiniz açılsın. Ancaq söz verin ki, güləcəksiniz. Mən istəyirəm görüm, siz necə gülürsünüz. Onda deyəcəksiniz: “Hə, bax, bu yaxşıdır!” Yazıq cənab Marius! Yadıңызdadımı, siz demişdiniz ki, nə istəsən sənə verəcəyəm...

– Hə, hə! De də!

Eponina Mariusun düz gözlərinin içinə baxdı:

– Mən ünvanı bilirəm.

Mariusun rəngi ağardı. Bütün qanı ürəyinə vurmuşdu.

– Hansı ünvanı?!

– Sizin istədiyiniz ünvanı!

Sonra, sanki, güc ilə əlavə etdi:

– Ünvan... Bunu ki, siz özünüz bilirsiniz...

Marius dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Hə.

– O xanım qızın ünvanını!

Eponina bu sözü söylədikdən sonra dərindən ah çəkdi.

Marius oturduğu sürəhidən cəld qalxıb, çılgın halda qızın əlindən tutdu.

– Ah, məni apar ora! De! Nə istəyirsən məndən istə! Haradır?

– Gedək mənimlə. Mən küçənin adını, evin nömrəsini düzgün bilmirəm. Bu o biri tərəfdədir. Ancaq ev yaxşı yadımdadır, mən sizi apararam.

Eponina əlini onun əlindən çəkdi:

– Ah, siz necə sevindiniz! – Bu sözü o elə bir ifadə ilə dedi ki, bu, kənar adamı da dərindən mütəəssir edə bilərdi, lakin sevincindən məst olmuş, həyəcana tutulmuş Mariusa heç təsir etmədi.

Mariusun üzünü tutuldu. O, Eponinanın əlindən tutdu.

– Bir şeydə mənə and iç!

– And içim? Bu nə sözdür? Ah! Siz istəyirsiniz ki, mən and içim?

Eponina güldü.

– Sənin atan!.. Eponina, mənə söz ver! And iç ki, bu ünvanı atana deməyəcəksən.

Eponina heyrət içində ona sarı döndü.

– Eponina? Siz haradan bilirsiniz ki, mənim adım Eponinadır?

– Söz ver ki, mənim xahişimi yerinə yetirəcəksən.

Eponina, sanki, onun dediyini eşitmirdi.

– Bu nə yaxşıdır! Siz mənə Eponina dediniz!

Marius onun əllərindən tutdu.

– Di cavab ver! Sən Allah! Diqqətlə qulaq as, gör sənə nə deyirəm, and iç ki, sən bu ünvanı atana deməyəcəksən!

Eponina:

– Atama? – deyərək təkrar soruşdu. – Ah, hə, atama... Arxayın olun! O, dustaqxanada biradamlıq dama salınıb. O, mənim nəyimə gərəkdir.

Marius həyəcanla dedi:

– Mənə söz vermirsən?!

Eponina güldü:

– Di buraxın məni! Gör məni necə silkələyirsiniz! Yaxşı! Yaxşı! Söz verirəm! And içirəm!

Mənim üçün nə fərqi var! Ünvanı atama deməyəm! Yaxşımı? Bütün məsələ bundadır?

– Ayrı heç kimə də?

– Heç kimə.

Marius:

– İndi, məni apar, – dedi.

– İndi?

– İndi.

– Gedək. Ah, gör nə sevinir!.. – Eponina ah çəkdi. Bir neçə addım getdikdən sonra dayandı.

– Cənab Marius, siz mənimlə lap yan-yana gedirsiniz. Qoy mən qabaqda gedim, siz də daldan gəlin, elə bil ki, siz məni heç tanımırsınız. Sizin kimi abırlı, cavan oğlanın mənim kimi bir arvadla getməsinə qoy görməsinlər, yaxşı olmaz.

Bu qızın söylədiyi “arvad” sözündə necə bir mənə vardı – bunu heç bir sözlə izah etmək olmaz.

Beş-on addım getdikdən sonra o yenə dayandı. Marius gəlib ona çatdı. Eponina ona sarı dönmədən, başqa bir adama söyləyirmiş kimi dedi:

– Yeri gəlmişkən, bir söz deyim, siz axı mənə nəsə vəd etmişdiniz?

Marius ciblərini axtardı, onun cəmisi beş frank pulu var idi, bunu da Tenardye üçün hazırlamışdı.

Pulu çıxarıb, Eponinanın ovcuna qoydu.

Eponina əlini açdı, pul yerə düşdü, o, tutqun halda baxaraq dedi:

– Sizin pulunuz mənə lazım deyil!

BİRİNCİ FƏSİL.

Sirli ev.

Keçən əsrin ortalarında Paris məhkəməsi palatasının sədri Sen-Jermen civarında, indi Plüme deyilən Blome küçəsində, “Heyvanlar döyüşü” adlanan yerdən bir az kənarında özünə

“şəhərkənarı” ev tikdirmişdi. Onun adamlardan gizli saxladığı bir məşuqəsi vardı; o vaxtlar kübar ağalar məşuqəsi olduğunu heç kəsdən gizlətməzdi, amma burjua gizlədərdi.

Bu ikimərtəbəli bir evdi - birinci mərtəbədə iki zal, yuxarı mərtəbədə iki otaq, aşağısında mətbəx, yuxarisında buduar, taxtapuşu altında çardaq, evin qabağında küçəyə baxan enli barmaqıqlı bağ vardı. Bağ təxminən bir arpan yer tuturdu. Yoldan keçənlərin görə bildiyi ancaq bu bağ idi. Evin dal tərəfində balaca, dar bir həyəət, həyətin də dib tərəfində ikiotaqlı, zirzəmi, alçaq fligel vardı; sanki, bu fligel, lazım gələrsə, uşaqla onu əmizdirən dayəni gizlətmək üçün

tikilmişdi. Fligelin dal tərəfindən, gizlin həyət qapısından – iki hündür divar arasından burula-burula gedən daş döşəmli, taxtapuşsuz, uzun, dar bir koridora çıxmaq olurdu. Çox ustalıqla gizlədilmiş bu yol bağların, bostanların hasarı arasında itib-batır, bu hasarların döngələrində gözdən itirdi; yol gedib başqa bir gizli həyət qapısına çıxırdı; bu isə bağdan milin dördüdə biri qədər kənarda, təxminən başqa məhəllədə, Babil küçəsinin sonunda, boş bir yerdə idi.

Cənab sədr bu yoldan istifadə edirdi: belə ki, bir adam onu addım-addım izləsəydi də, onun hər gün hara getdiyini bilsəydi də, yenə də başa düşməzdi ki, Babil küçəsinə getmək Blome küçəsinə getmək deməkdir. Bu hiyləgər hakim çox ustalıqla torpaq sahələri almış, bu sahələr üzərində öz evinə gizlin yol düzəltmişdi, bununla da təqib edilməkdən qorxmaya bilirdi.

Sonralar o, koridorun hər iki tərəfində olan torpağı kiçik sahələrlə bağ salmaq, bostan əkmək üçün satmışdı; torpaq sahibləri elə zənn edirdi ki, bu divar sahələr hüduunu ayıran adicə bir divardır, bu iki divar arasında, ləklər, meyvə bağları içərisində burula-burula gedən uzun, daşlı çıxırın olduğunu heç güman da etmirdilər. Yalnız quşlar bu maraqlı şeyi görə bilirdi. Yəqin ki, keçən əsrdə birəbitdən quşu ilə arı quşları cənab sədr haqqında az qiybət etməmişdilər...

Daş ev Mansar üsulu ilə tikilmişdi; iç tərəfdən vatto-rokayl, bayır tərəfdən rokoko zövqündə düzəldilmişdi, mebeli də vatto-rokayl zövqündə idi; ev üç sıra güllü-çiçəkli çəpərlə əhatə olunmuşdu; adam orada məxfilik, işvəkarlıq, həm də vüqar duyurdu - sevgi və məhkəmə dəftərxanası şıltaqlığına bu, tamamilə uyurdu.

Bu ev, iki divar arasından keçən yol on beş il bundan qabağa kimi dururdu. İndi onlar yoxdur. 93-cü ildə bir misgər bu evi sökmək üçün almışdı, lakin evin pulunu vaxtında verə bilmədiyindən sınıq çıxmışdı. Bu qayda ilə sökülmək üçün satılmış ev misgərin özünü söküb dağıtmışdı. O vaxtdan bəri evdə heç kəs yaşamırdı: ev insan əli dəyməyən bütün binalar kimi get-gedə köhnəlmişdi. Onun bütün köhnə mebelləri dururdu; o yenə də satılır, ya da icarəyə verilirdi; 1810-cu ildən bağın barmaqlığında asılıb qalan, rəngi solmuş, güclə oxunan elan bunu bir ildə Plüme küçəsindən keçən on-on iki adama bildirirdi.

Restavrasiyanın sonunda həmin o adamlar burada yeni bir şey görə bilirdilər: elan götürülmüşdü, hətta birinci mərtəbənin pəncərə qapıları da açılmışdı. Evdə adam olurdu.

Pəncərələrdən qəşəng pərdə asılmışdı, bu göstərirdi ki, orada qadın yaşayır.

1829-cu ilin oktyabr ayında ahıl bir adam gəlib, dal həyətdəki fligel də, Babil küçəsinə çıxan divarlı yol da daxil olmaqla, bütün bu evi icarəyə götürmüşdü. O, koridorun iki gizlin qapısını əvvəlki şəklinə saldırdı. Yuxarıda dediyimiz kimi, cənab sədrin köhnə mebeli otaqlarda dururdu. Təzə gələn adam bəzi şeyləri təzələdi, çatışmayan şeyləri əlavə etdi, həyətin ora-burasını döşətdirdi, divarların kərpic düşən yerlərini, pilləkənin sınan pillələrini, parketin qopan taxtalarını, pəncərələrin düşən şüşələrini düzəltirdi, sonra da cavan bir qızla, qoca bir xidmətçi qadınla, açıq-açığına öz evinə köçən bir adam kimi deyil, gizləncə, heç kəsə hiss etdirmədən ora köçdü; qonşular da bu barədə söz-söhbət açmadı, çünki onun qonşusu yox idi.

Bu təvazökar adam – Jan Valjan, cavan qız da – Kozetta idi. Tusen adlı xidmətçi qadını Jan Valjan xəstəxanadan və yoxsulluqdan xilas etmişdi; o həm əyalətdən gəlmişdi, həm qarımış qızdı, həm də dili pəltəkdi. Jan Valjan onun bu üç keyfiyyətini nəzərə alıb, öz yanına aparmışdı. Evi o, cənab Foşlevan adı ilə, bir rentaçı kimi tutmuşdu. Oxucular, heç şübhəsiz, Tenardyedən daha tez bu adamın Jan Valjan olduğunu tanımışdı, çünki əvvəllər onun haqqında danışılmışdı.

Jan Valjan niyə Kiçik Pikpüs monastırından çıxmışdı? Ona nə olmuşdu?

Ona heç bir şey olmamışdı.

Jan Valjan monastırda xoşbəxt yaşayırdı, bu, oxucuların yadındadır; özü də elə xoşbəxt yaşayırdı ki, axırda vicdanı onu narahat etməyə başladı. Kozettanı hər gün görürdü, qəlbində atalıq duyğusunun get-gedə artdığını, möhkəmləndiyini hiss edirdi; uşağı əzizləyir, ona ümid bəsləyirdi; öz-özünə “o, mənimdir; heç kəs onu mənim əlimdən ala bilməz; bu həmişə də belə olub qalacaq; o, yəqin, monax olacaq, çünki hər gün bunu ona nəzakətlə təşviq edirlər; bu qayda ilə monastır həm onun, həm də mənim üçün bir kainat olacaq; mən burada qocalacağam; o böyüyəcək, sonra o da qocalacaq, mən öləcəyəm; biz heç vaxt bir-birimizdən ayrılmayacağıq...”, - deyirdi. Ey qəlbi məftun edən füsunkar ümidlər! Jan Valjan bu barədə düşünərkən ürəyində

şübhə oyandı. Öz-özünü sorğu-suala tutdu. Öz-özündən soruşdu: "Belə xoşbəxt olmağa mənim haqqım varmı, bu xoşbəxtlik mənim sevdiyim və gizlətdiyim uşağın – başqa bir adamın xoşbəxtliyindən əmələ gəlməmişmi? Bu oğurluq deyilmi?" Jan Valjan öz-özünə deyirdi: "Bu uşağın həyatdan üz döndərənə qədər həyata bələd olmağa haqqı vardı; bu uşağın razılığı olmadan, onu bütün sınaqlardan xilas etmək bəhanəsi ilə bütün sevincini, fərəhini əlindən almaq, onda süni surətdə başqa həyat meyili tərbiyə etmək üçün onun təcrübəsizliyindən, təkliyindən istifadə etmək – insan varlığını şikəst eləmək, Allaha yalan deməkdir. Kim bilir, bəlkə, bir gün gələcək Kozetta bütün bu şeyləri başa düşəcək, monax olmasına təəssüf edəcək, mənə nifrət eləyəcəkdir?!" Bu sonuncu fikirdə əvvəlki fikirlərdən daha az fədakarlıq ifadə olunurdu, bu, bəlkə də, xudbincəsinə bir fikirdi; o daha buna dözə bilmədi. Monastırı tərək etmək qərarına gəldi.

O, "belə etmək lazımdır", - deyərək, böyük bir kədər içində bu qərara gəldi. Ona mane olacaq bir şey yox idi. O qaçıb gözdən itəndən bəri beş il idi ki monastırın dörd divarı arasında yaşayırdı, bu, onun bütün qorxusunu ləğv etməli, ya da dağıtmalı idi. İnsanlar arasına o sakitcə çıxa bilirdi. O qocalmışdı, hər şey dəyişmişdi. İndi onu kim tanıyardı? Bir də ki, lap bəd ayaqda təhlükə baş versəydi də, bu, ancaq ona aid olacaqdı: özü katorqa cəzasına məhkum edilmişdir deyə, Kozettanı monastıra məhkum etməyə onun haqqı yox idi. Bir də axı vəzifə qarşısında təhlükə nə şeydir ki! Bundan başqa, heç kəs ona ehtiyatlı tərpənməyə, özünü qorumaq üçün lazımı tədbir görməyə mane olmurdu.

Bu vaxtlar Kozettanın təlim və tərbiyəsi tamamilə qurtarmaq üzrə idi.

Jan Valjan bu qərara gəldikdən sonra fürsət gözləməyə başladı; çox keçmədi ki, belə bir fürsət onun əlinə düşdü. Qoca Foşlevan öldü.

Jan Valjan xahiş edərək, hörmətli monastır başçısının yanına getdi; ona dedi: "Yardıışım öləndən sonra mənə bir qədər miras qalmışdı, bu, mənə bundan sonra işləmədən yaşamağa imkan verir; buna görə də monastırdakı qulluğumu buraxıram, qızımı götürüb aparıram; ancaq bir şey var: bir qızın monaxlığı qəbul etmədən uzun zaman monastırda pulsuz tərbiyə olunması düzgün deyil; buna görə də mən hörmətli monastır başçısından acizənə xahiş edirəm, bunun əvəzində beş min frank verməyim üçün öz razılığını bildirsin: bu pulu mən Kozettanın beş il yaşadığı monastıra təqdim edirəm".

Bu qayda ilə Jan Valjan Daimi səcdə monastırından çıxıb getdi.

Monastırdan gedəndə kiçik bir çamadanı özü apardı, etibar edib hambala vermədi; çamadanın açarı həmişə cibində olurdu. Çamadan Kozettanı maraqlandırdı, çünki ondan balzam iyi gəlirdi. Bunu da qeyd edək ki, bu gündən Jan Valjan bu çamadanından ayrılmadı, onu həmişə öz otağında saxladı. Bir yerdən başqa yerə köçəndə onun özü ilə apardığı birinci, bəzən də yeganə şey bu çamadan olurdu. Kozetta buna gülür, çamadanı "ayrılmaz dost" adlandıraraq deyirdi: "Mən onu sizə qısqanıram".

Lakin Jan-Valjan yenə də sərbəst həyata böyük qorxu və həyəcan içində qədəm qoymuşdu.

O, Plüme küçəsində ev tutdu, "Ultim Foşlevan" adı altında orada gizlin yaşamağa başladı.

Eyni zamanda, Parisdə iki başqa mənzil də tutdu; bu mənzilləri ona görə tutmuşdu ki, həmişə bir küçədə yaşamaqla başqalarının diqqətini cəlb etməsin, lazımı vaxtda, xırdaca bir təhlükə üz verərsə, qaçıb gizlənə bilsin, xülasə, ondakı kimi qəfildən ələ keçməsin: onda Javerin əlindən qaçıb qurtarması möcüzə idi! Bu mənzillər xaricdən çox köhnə olsa da, hərəsi bir məhəllədə, bir-birindən də xeyli uzaqda idi: biri Qərb küçəsində, biri də Silahlı adam küçəsində idi.

O bəzən Kozettanı götürüb gah Silahlı adam küçəsinə, gah da Qərb küçəsinə gedər, orada bir ay, ay yarım qalardı; Tuseni özləri ilə aparmazdılar. Orada dalandarların xidmətindən istifadə edər, özünü Paris civarında yaşayan, lakin şəhərdə də evi olan, renta ilə dolanan adam kimi qələmə verərdi. Belə xeyirxah adamın Parisdə, polis işçilərinin gözündən yayınmaq üçün üç mənzili vardı.

İKİNCİ FƏSİL.

Jan Valjan – milli qvardiyaçı.

Lakin onun əsas yaşadığı yer Plüme küçəsindəki ev idi; burada o öz həyatını aşağıdakı qayda ilə qurmuşdu:

Kozetta xidmətçi qadınla bütün evi tutmuşdu; onun böyük yataq otağı, bir buduarı, bir də qonaq otağı vardı; yataq otağının pəncərələri arasında divara naxışlı şəkillər çəkilmişdi, buduarın divarlarına zərli baqetlər, qonaq otağının divarlarına xalça çeşidli kağız vurulmuşdu; otağa enli kreslolar qoyulmuşdu; vaxtı ilə bura sədrin qonaq otağı idi. Kozetta bağın da sahibi idi. Jan Valjan Kozettanın yataq otağına baldaxinli çarpayı qoydurmuşdu, yerə gözəl qədim İran xalçaları döşətmişdi; çarpayının baldaxini üçrəngli qədim ştofdandı. Xalçaları isə o Fiqye-Sen-Pol küçəsində Hoşe adlı bir qarıdan almışdı, o, qədim, lakin gözəl mebellərin bağışladığı ağır təsiri yüngülləşdirmək üçün otaqlara cavan qıza yaraşan yüngül, zərif şeylər də qoydurmuşdu; bunlar da: etajerka, kitab şkafı, zərli kitablar, yazı dəm-dəstgahı idi, büvardı, sədəfə tutulmuş balaca bir iş masası idi, qızıl suyuna çəkilmiş gümüş tualet qutusu idi, yapon farforundan hazırlanmış tualet şeyləri idi. İkinci mərtəbənin pəncərələrindən – yataq üzərindəki üçrəngli ştofdan qırmızı naxışlı uzun pərdələr asılmışdı. Birinci mərtəbənin pəncərələrində naxışlı pərdələr vardı. Kozettanın bu kiçik evində bütün qışı sobalar yanırdı, Jan Valjan özü də həyətdə, keşikçi damına oxşar fligeldə yaşayırdı. Burada döşəkli qatılma bir çarpayı, rənglənməmiş masa, iki həsir stul, çini bardaq, rəfdə bir neçə köhnə kitab, bucaqda isə onun çox qiymətli çamadanı vardı. Fligeldə soba yandırılmazdı; Jan Valjan Kozetta ilə bir yerdə nahar edərdi; burada onun qabağına çovdar çörəyi qoyardılar. Tusen bu evə gələndə Jan Valjan ona dedi: “Buranın sahibi xanım qızıdır”. Tusen heyrlənlə soruşdu: “Bəs siz, cənab?” – “Mən ev sahibindən daha böyüyəm: mən atayam!”

Monastırda Kozettanı təsərrüfat işlərini idarə etməyə hazırlamışdılar; xərclər onun əlindən gəlib gedirdi, xərc də çox az olardı. Jan Valjan hər gün Kozettanın qoluna girib gəzməyə gedirdi. Onu Lüksemburq bağına, lap adam az olan xiyabana aparırdı. Hər bazar günü də Sen-Jan-dü-O-Pa kilsəsinə günorta ibadətinə gedərdilər. Bu kilsə onların evindən çox uzaqda idi, elə buna görə də Jan Valjan ora gedərdi. Kilsə olan məhlə çox kasıb məhlə idi, Jan Valjan orada çox səxavətlə sədəqə verər, dilənçilər kilsədə onun başına yığışardı. Tenardyenin “Cənab Sen-Jan-dü-O-Pa kilsəsindəki vəlinəmətə” adam göndərməsinə də Jan Valjanın belə səxavətlə sədəqə verməsi səbəb olmuşdu. Jan Valjan yoxsullara, xəstələrə dəyməyə gələndə Kozettanı da məmnuniyyətlə özü ilə aparardı. Plüme küçəsindəki evə kənar adam buraxılmazdı. Tusen yeyinti şeyləri alar, Jan Valjan isə lap yaxında, bulvarda olan krandan su gətirərdi. Odun və şərab qoymaq üçün mağarayabənzər, döşəməsinə balıqqulağı döşənmiş zirzəmidən istifadə edərdilər; bu mağara Babil küçəsinə çıxan həyət qapısının yaxınlığında idi; vaxtı ilə cənab sədr üçün bu, süni kaha vəzifəsini görərdi - “şəhərkənarı evlər”, “xoş ehtiraslar yurdu” dövründə kahəsiz sevgi olmazdı. Babil küçəsinə çıxan həyət qapısına məktub və qəzet salmaq üçün qutu vurulmuşdu; lakin Plüme küçəsindəki evdə yaşayan üç adam nə məktub, nə də qəzet alardı. Vaxtı ilə bu qutu qadın həvəskarı olan məhkəmə sədrinin sevgi şıltaqlıqları üçün bir vasitəçi, bir nədim rolunu oynardı, bu qutunun ancaq bir faydası vardı: vergi yığanın çağırış vəraqələri, milli qvardiyaçıya gələn bildirişlər bu qutuya salınardı, çünki rentaçı olan cənab Foşlevan milli qvardiyaçı sırasına daxildi, o, 1834-cü ildə çox diqqətlə aparılan hesabalaşma siyahısından yayına bilməmişdi. Kiçik Pikpüs monastırı – bu, nüfuz edilməyən müqəddəs buludaoxşar şey də o dövrdə tətbiq edilən bələdiyyə siyahısına düşmüşdü, Jan Valjan monastırdan çıxmaqla bələdiyyə rəisinin nəzərində xüsusi hörmət sahibi olmuşdu, nəticə etibarlı ilə də, milli qvardiyaya girməyə layiq görülmüşdü.

Jan Valjan ildə üç-dörd dəfə mundirini geyər, qarovula gedərdi, özü də bu vəzifəsini çox həvəslə yerinə yetirərdi, bu, onu həm başqa adamlarla əlaqələndirər, həm də onun ayrıca qalmasına imkan verərdi. Jan Valjanın yaşı altmışdan ötmüşdü: o, qanunla hərbi xidmətdən azad olunmalı idi; lakin ona əlindən artıq yaş vermək olmazdı; bir də ki, o, baş serjant rütbəsindən ayrılmaq, qraf Lobonu narahat eləmək istəmirdi. Onun ictimai mövqeyi yox idi. O öz adını da, əsl simasını da, yaşını da - hər şeyini gizlədirdi, o ancaq, indicə yuxarıda dediyimiz kimi, öz xoşu ilə milli qvardiyaçı olmuşdu. Onun bütün həvəsi, ehtirası dövlət qarşısında öz vəzifəsini yerinə yetirən

adamlara oxşamaqdan ibarətdi. Bu adamın mənəvi ideali mələkdi, lakin üzdən burjuaya bənzəməyə çalışırdı.

Onun bir xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır. O həmişə Kozetta ilə evdən çıxanda elə geyinirdi ki, bütün görkəmi ilə istefaya çıxmış hərbi adamı xatırladırdı. Lakin evdən tək çıxanda – bu da adətən axşamlar olardı – fəhlə kurtkası, şalvarı geyər, başına kartuz qoyardı, kartuzun günlüyü onun üzünü gizlədərdi. Bu nə deməkdi: ehtiyatkarlıqdımı, ya təvazökarlıqdımı? Bu həm ehtiyatkarlıq, həm də təvazökarlıqdı. Kozetta həyatında çoxlu sirli hallar olduğuna adət etmişdi, buna görə də atasının qəribəliklərini çox az duyurdu. Tusen isə Jan Valjana çox böyük hörmət bəslər, onun tutduğu bütün işləri yaxşı hesab edərdi. Jan Valjana rast gələn bir qəssab bir gün Tusenə demişdi: “O, qəribə adamdır”. Tusen də ona belə cavab vermişdi: “O, müqəddəs adamdır”.

Jan Valjan da, Kozetta da, Tusen də ancaq Babil küçəsindəki həyət qapısından gedib-gəlirdi. Dəmir barmaqlıq arasından görməsən, onların Plüme küçəsində yaşadıklarını bilmək mümkün deyildi. Bu dəmir barmaqlıqlı qapı həmişə qıfıllı olardı. Jan Valjan bağı başlı-başına buraxmışdı ki, adamların diqqətini cəlb etməsin.

O, bəlkə də, bu barədə yanılırdı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Foliis ac frondibus.

Yarım əsrdən bəri başlı-başına buraxılan bağ gözəlləşmiş, qəribə bir şəkllə düşmüşdü. Qırx il bundan əvvəl yoldan keçən adamlar küçədə dayanar, heyran-heyran bağa baxardı, lakin bu tərəvətli, sıx yaşıllıq içərisində baş verən sirlərdən onların xəbəri olmazdı. O zaman bir çox xəyalpərəst iki göyərmiş, yosun basmış sütun arasında əyilən, anlaşılmaz arabesklə bəzədilmiş, qəribə otağı olan qıfıllı qapının laxlamış, köhnə barmaqlığı arasından həm baxışları, həm də öz fikirləri ilə dəfələrlə içəri nüfuz etmək istəmişdilər.

Bağın bir tərəfində daş oturacaq, yosun basmış bir-iki heykəl, bir neçə də qopub-tökülmüş, çürüməkdə olan çardağ vardı; xiyabanların və qazonların heç izi də qalmamışdı; hara baxırdınsa, ayrıcotu görürdün. Bağban buradan getmiş, təbiət yenə də öz yerinə qayıtmışdı. Hər yanı əlaqotu basmışdı: bir parça miskin torpaq üçün bu, qəribə bir müvəffəqiyyətdi. Burada mixəkotu çox qəşəng gül açmışdı. Bu bağda heç nə həyata can atan varlığa mane olmurdu; bura böyük hörmətlə qarşılanan bitkilər səltənəti idi. Ağaclar çaqqalgavalısına sarı əyilmişdi. Çaqqalgavalısı ağaclara sarı uzanırdı, bitkilər yuxarı dırmaşırdı, budaqlar başını aşağı əymişdi, o şey ki yerə sərilməmişdi – havada çiçək açan bitkilərə rast gəlirdi, o şey ki küləkdə titrəyirdi – yosunlara can atırdı; gövdələr, budaqlar, yarpaqlar, zoğlar, pöhrənlər, tikanlar bir-birinə qarışmışdı, bir-birinə dolaşmışdı, bir-birinə sarılmışdı, bir-birinə bitişmişdi; bitkilər bir-birini səmimiyyətlə bərk-bərk qucaqlayaraq, xaliqin lütfkar nəzəri altında, bu üç yüz kvadrat fut böyüklükdə bir parça məhdud yerdə öz müqəddəs qardaşlıq ayinini ucaldır, yerinə yetirirdi, bu isə insan qardaşlığının rəmzidir. Bu indi daha bağ deyildi. O nəhəng bir kolluğa çevrilmişdi, yəni o, məbəd kimi tutqun, yuva kimi yalqız, meşə kimi nüfuzedilməz bir şey olmuşdu, onun şəhər kimi əhalisi vardı, o, gül dəstəsi kimi ətir saçırdı, o, qəbir kimi tənha, izdiham kimi canlı idi.

Öz barmaqlığı ardında, dörd divar arasında sərbəst olan bu nəhəng fizilliq avqust ayında kainatın səssizcə baş verən törəyib artmaq işinə ehtirasla qədəm qoyurdu; gün çıxanda kosmik məhəbbətin mehini tənəffüs edən, damarlarında aprel şirəsinin axdığını, qaynadığını hiss edən bir heyvan kimi diksinib titrəyirdi; o son dərəcə gözəl, yaşıl yalını küləkdə əsdirərək, nəm torpağa, ora-burası çatlamış heykəllərə, evin köhnə artırımına, hətta boş küçənin daş yoluna ulduz kimi çiçəklər, inci kimi şəh damcıları, bərəkət, gözəllik, həyat, sevinc və ətir saçırdı. Günorta vaxtı ora çoxlu ağ kəpənək uçub gəlirdi; bu parça-parça yağın yay qarısı qasırğaya tutulmuş kimi kölgədə uçurur, adamı özünə valeh edirdi. Ürəkaçan yaşıllığın toranlılığı içindən quşların məsum səsləri gəlirdi, bu səslər könülə mehribanca nəsə deyirdi; quşların unuduğunu böcəklər öz vızıltısı ilə tamamlayırdı. Axşam bağdan, sanki, xoş xəyallar buxarı qalxır, bağın hər

yerinə yayılırdı; bağ ilahi, sakit bir kədər dumanına bürünürdü; hər tərəfdən xaniməli və küsküt çiçəyinin məstedici ətri ən incə, ən zərif zəhər kimi axıb gəlirdi; budaqda yuxuya gedən sitta və yöndəquşunun son çağırışları eşidilirdi; orada quşlarla ağacların müqəddəs yaxınlığı hiss olunurdu: gündüz qanadlar yarpaqları canlandırır, gecələr yarpaqlar bu qanadları mühafizə edirdi.

Qışda bu böyük fııllıq çıpaqlaşır, qaralır, nəmlənir, soyuqdan titrəyir; onun arasından evi görmək olurdu. Budaqdakı güllərin, gül üzərindəki şəh damlalarının əvəzində soyuq, qalın bir xalça kimi yerə sərilən sarı yarpaqlar üzərində ilbizlərin gümüşü, uzun izləri görünürdü; ətrafına divar çəkilmiş bu bağ necə olsa da, ilin hər fəslində – yazda, qışda, yayda, payızda necə görünsə də, orada həmişə malxulyalıq, dalğınlıq, tənhalıq, sərbəstlik, insan yoxluğu, Allahın varlığı hiss olunurdu; pas atmış köhnə dəmir barmaqlıq da, sanki, deyirdi: “Bu bağ mənimdir”. Qoy lap bu yerin ətrafında Paris küçələri olsun, iki addımlıqda Varenn küçəsinin gözəl, klassik villaları olsun, lap böyründə əlillər evinin qübbəsi olsun, bir az kənarda deputatlar palatası olsun, qonşuluğunda - Burqundiya və Sen-Dominik küçələrində qəşəng karetaqlar işləsin, lap yaxındakı yolayrıcından sarı, ağ, mixəyi, qırmızı omnibuslar gedib-gəlsin, Plüme küçəsi boş idi, ki, boş idi! Köhnə sahibkarın ölməsi, inqilabın keçib getməsi, keçmiş dudmanların dağılması, məchuliyyət, unutqanlıq, qırx il yiyəsizlik və sərbəstlik kifayət ki, bu aristokratlara məxsus yerdə əyriltiötü, padşahəsası, subaldırğanı, yabanı qarabaşaq, hündür otlar, açıq yaşıl mahuda oxşayan enliyarpaqlı, naxışlı iri bitkilər, kərtənkələlər, qara qurdlar, ora-bura qaçısan böcəklər özünə yurd salsın; yenə də əsrarəngiz, vəhşi, təklik sevən əzəmət yerin dərinliyindən qalxıb, bu dörd divar arasında görünsün; insanların rəzil hiyləgərliyini pozan, həmişə də hər yerdə - istər qarışqa, istərsə qartal yuvası olsun - özünü tamamilə bürüzə verən təbiət burada da, bu xırdaca, bu miskin Paris bağında da, yeni Dünyanın insan əli dəyməmiş meşələri kimi başlı-başına, əzəmətlə qol-qanad açsın.

Doğrudan da, təbiətdə əhəmiyyətsiz heç bir şey yoxdur – təbiətə dərinədən nüfuz edənlər bunu bilir. Fəlsəfəyə səbəbi nöqtəbənöqtəsinə kimi müəyyənləşdirmək, nəticənin hüdudunu göstərmək imkanı verilmədiyi kimi, öz işindən tamamilə kifayətlənmək imkanı da verilməmişdir. Bununla belə, təbiəti düşünə-düşünə seyrə dalan adam qüvvənin vəhdətlə qurtaran parçalanmasını gördükdə buna valeh olur. Hər şey hər şey üçün işləyir.

Cəbri buludlara tətbiq etmək olar; ulduzların saçdığı işıq qızılgülə fayda verir; heç bir mütəfəkkir cəsərət edib deməz ki, yemişanın ətri bürclər üçün faydalı deyil. Molekulaların yolunu kim ölçə bilər? Dünyaların yaranmasına, bəlkə də, xırdaca bir qum zərrəsinin düşməsi səbəb olmuşdur, bu kimə məlumdur? Hədsiz dərəcədə böyük və hədsiz dərəcədə kiçik şeylərin bir-birinə nüfuz etməsindən, ayrı-ayrı varlıqların girdabında xilqətin axınında ilk səbəbin əks-sədasından kimin xəbəri var? Gənə özü də mühüm bir şeydir; kiçik böyükdür, böyük kiçikdir; hər şey zərurətlə müvazinətləşdirilir; xəyal idrakı qorxu altına alır! Canlı varlıqlarla cansız maddələr arasında ecazkar əlaqə vardır; günəşdən tutmuş cücəyə kimi, bu tükənməz külldə bir-birinə nifrət yoxdur; birinin o birisinə ehtiyacı vardır. Yerin ətrini lacivərd göylərə aparən işıq nə etdiyini bilir; gecə yatmış çiçəklərə ulduzların cövhərini bəxş edir; hər uçan quş namütənahiliyin sapını öz caynağında tutur. Doğuluş həm meteorun əmələ gəlməsi ilə, həm də qaranquş balasının yumurtadan çıxmaq üçün din vurmağı ilə mürəkkəbləşir; bu doğuluş nəticəsində eyni dərəcədə həm soxulcan yaranır, həm Sokrat meydana gəlir. O yerdə ki, teleskop öz işini qurtarır, mikroskop işə başlayır. Onlardan hansının görüş dairəsi böyükdür? Bunu özünüz təyin edin. Kif – çiçəklər zümrəsidir; səhabiyə – ulduzlar yuvasıdır. İdrak hadisələri ilə maddə vəziyyətləri arasında da belə bir sıx yaxınlıq, bəlkə, bundan da artıq yaxınlıq vardır. Varlığın stixiyaları və qanunları bir-birinə qarışır, bir-biri ilə birləşir, izdivac edir, bir-birindən törəyib artır, nəticə etibarlı ilə maddi və mənəvi aləmi eyni bir aydınlığa gətirib çıxarır. Təbiətin hadisələri ardı-arası kəsilmədən öz-özünü təkrar edir. Geniş kosmik mütəqabil dəyişmələrdə kainatın həyatı hər şeyi məchul yaradılış misteriyasında hərləyərək, hər şeydən – şirin xəyalları, rüyaları belə itirmədən, istifadə edərək, bir yerdə infuzoriya törədərək, başqa bir yerdə ulduzu hissələrə bölərək, titrəyə-titrəyə, qıvrıla-qıvrıla işıqdan qüvvət, fikirdən hər yerə yayılan və bölünməyən stixiya yaradaraq, “mən” deyilən həndəsi nöqtədən başqa hər şeyi əridərək, hər şeyi ruha, yəni atoma

gətirib çıxararaq, hər şeyi Allahın varlığında açaraq, bu başgicəlləndirən mexanizmin zülmətində – ən yüksək şeylərdən tutmuş ən alçaq şeylərə qədər – bütün fəal başlanğıcları bir-birinə qarışdıraraq, cücünün uçmasını yerin hərəkətinə bağlayaraq, göy qübbəsində kometaların hərəkətini, kim bilir, bəlkə də, ancaq qanunun eyniyyətinə görə, bir damla suda infuzoriyaların hərhlənməsinə tabe edərək, təsəvvürə sığmayan həcmdə irəliyə və geriyyə hərəkət edir. Bu, idrakla yaranan mexanizmdir. Bu, dişli çarxların nəhəng sistemidir: bunun birinci mühərriki – ağcaqanad, sonuncu çarxı – zodyakdır.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Birinci barmaqlıqdan sonra ikinci barmaqlıq.

Vaxtı ilə eşqbazlıq sirrini gizlətmək üçün yaranan bu bağ, sanki, dəyişmiş, bakirəlik sirrini gizlətməyə layiq olmuşdu. İndi orada nə köşk vardı, nə çəmən, nə qaranlıq xiyabanlar, nə mağaralar; indi ora gözəl bir alaqqaranlıq çökmüşdü: bu alaqqaranlıq bəzi yerdə qatılaşırdı, bürüncək kimi hər yerdən enirdi. Pafos yenə də Edemə çevrilmişdi. Kiminsə tövbəsi, sanki, bu xəlvət yeri təmizləmişdi. Bu çiçək satan qız indi öz güllərini qəlbə təklif edirdi. Vaxtı ilə şübhəli bir ada malik olan bu işvəkar bağ yenə də bakir və ismətli olmuşdu. Vaxtı ilə sədr bir bağbanın köməyi ilə - bu səfeh bağbanlardan biri özünü Lamuanyonun şagirdi, o birisi Lenotrın sənətini davam etdirən bir adam hesab edirdi – bəli, vaxtı ilə sədr bir bağbanın köməyi ilə bağı eybəcər şəkllə salmışdı, ora-burasını kəsib tökmüşdü, ona sığal vermişdi, onu, guya, qəşəngləşdirmiş, nəzakətli sərgüzəştlər üçün uyğunlaşdırmışdı, lakin təbiət yenə də onu zəbt etmişdi, onu kölgələrlə doldurmuş, sevgi üçün hazırlamışdı.

İndi sevməyə hazır olan bir qəlb bu hücrə yerdə özünə məskən salmışdı. Lakin sevgi hələ meydana gəlməmişdi, burada sevgi üçün yaşıl ağaclardan, otlardan, yosundan, quşların iniltisindən, xoş alaqqaranlıqdan, əsən budaqlardan məbəd hazırlanmışdı, eyni zamanda, burada zəriflikdən, mehribanlıqdan, inamdan, təmizlikdən, ümiddən, coşqunluqdan, xam xəyallardan yaranmış bir qəlb vardı.

Kozetta monastırdan çıxanda hələ uşaqdı: onun on dörd yaşı hələ təzəcə tamam olmuşdu, o, “yaşın nankorluq dövrünə” qədəm qoymuşdu, onun gözləri nəzərə alınmasaydı, ona gözəl deyil, bəlkə, lap eybəcər demək olardı – biz bunu əvvəllər də qeyd etmişik; onda xoşa gəlməyən heç bir şey yox idi; ancaq adama elə gəlirdi ki, o, biçimsiz və ariqdır, o, eyni zamanda, həm utancaq, həm də cəsərlidir – bir sözlə, o, yeniyetmə qız idi.

Onun təlim və tərbiyəsi qurtarmış hesab olunurdu: o, şəriət dərslərini, xüsusilə dindarlıq qaydalarını, sonra da “tarix” dərslərini keçmişdi; monastırda “tarix” sözü altında coğrafiya, sərf, Fransa krallarının adlarını öyrənmək, bir az da musiqi, əşyanın yandan şəklini çəkmək və sairə nəzərdə tutulurdu, ümumiyyətlə, o, heç bir şey bilmirdi – cazibədarlıq və təhlükə də elə bundadır. Cavan qızın qəlbini qaranlıqda qoymamalı, sonralar onun qəlbində qaranlıq otaqda olduğu kimi daha kəskin, daha parlaq sərablar əmələ gəlir. Onun qəlbindəki qaranlığı bilavasitə yönəldilən sərt işıqla deyil, həyatın əks etdirdiyi parıltı ilə mülayim bir halda, yavaş-yavaş dağıdılmalıdır. Həm faydalı, həm də cəzbedici sərtliyə malik olan bu parıltı uşaqlıq qorxularını dağıdır, qızın pozulmasına mane olur. Ancaq analıq instinktləri bu parıltını yarada bilir; analıq instinkti qızlıq xatirələri və qadınlıq təcrübəsi ilə birləşmiş gözəl fitri hisdir. Bu instinkti heç bir şey əvəz edə bilməz. Cavan qızın mənəviyyatını tərbiyə etmək məsələsinə gəlincə, bütün dünyada olan monax qadınlar bircə ananı əvəz edə bilməz.

Kozettanın anası yox idi. Onun ancaq monax qadınlardan anaları olmuşdu; bu “analar” isə “ana” sözünün cəmindən başqa bir şey deyildi.

Jan Valjana gəlincə, bütün gözəl atalıq hissləri, atalıq qayğıları onun qəlbində təcəssüm etsə də, o ancaq bir qoca olub qalırdı, bu məsələdən onun qətiyyəni başı çıxmırdı.

Doğrudan da, bakirlik deyilən bu böyük məchul məsələ uğrunda mübarizə aparmaq üçün – bu ağır tərbiyə işində, qızı həyata hazırlayan bu mühüm məsələdə gör nə qədər bilik lazımdır!

Monastır kimi heç bir şey cavan qızı ehtirasa meyil etdirmir. Monastır qızın fikrini ona məlum olmayan cəhətlərə yönəldir. Fikrini ancaq öz üzərində cəmləşdirən bir qız qəlbinə açıb söyləmək imkanından məhrum olur, buna görə də əzab çəkir, o həm də inkişaf etmək imkanından məhrum olur, buna görə onun qəlbi qapanıb qalır. Bunun nəticəsində xülyalar, mülahizələr, düşüncələr, uydurulmuş sevgilər, macəraçılıq arzuları, idrakın daxili zülmətində yaradılan sehrlı, fantastik kaşanələr, qaranlıq, sirli məskənlər meydana gəlir; monastırın arxada qalan dəmir barmaqlığı bu qaranlıq, sirli məskənlərə yol açan kimi, ehtiraslar orada özünə sığınacaq yeri tapır. Monastır – zülmüdür; bu zülmün insan qəlbi üzərində qələbə çalması üçün insanın bütün ömrü boyu davam etməlidir.

Kozetta monastırını tərkdən sonra Plüme küçəsindəki evdən daha xoş, daha təhlükəli bir şey tapa bilməzdi. Bu, təkliyin davamı, lakin sərbəstliyin başlanğıcı idi; bura hər tərəfdən qapalı bir bağdı, eyni zamanda, gözəl, zəngin, ehtiraslı, ətirli bir təbiətdi; burada da o, monastırdakı kimi yuxular görürdü, lakin arabir cavan oğlanlar da gözünə çarpırdı; burada da dəmir barmaqlıq vardı, ancaq bu barmaqlıq küçəyə baxırdı.

Təkrar edirik, Kozetta bura gələndə hələ uşaqdı. Jan Valjan çoxdan əl dəyməyən bu bağı onun ixtiyarına verərək dedi: “Burada nə istəyirsən elə!” Bu bağ onu əyləndirirdi; kolları yoxlayırdı, daşları yerindən qaldırıb çevirirdi, daşların altından “xırdaca heyvanlar” axtarırdı. Bu bağda o, xəyalə dalmaq vaxtı gələndə qədər oynadı. Bağdan onun ayaqları altında, otlar arasında tapdığı cücülərə görə xoşu gəlirdi; nəhayət, elə bir gün gəldi ki, bağı o, başı üstündə, budaqlar arasından gördüyü ulduzlara görə sevməyə başladı.

Bundan başqa, atasını da, yəni Jan Valjanı da bütün qəlbi ilə məsumanə qızlıq ehtirası ilə sevirdi, eyni zamanda, bu qocanın simasında arzu etdiyi, yaxşı bir yoldaş görürdü. Cənab Madlen çox kitab oxumuşdu – bu, oxucuların yadındadır, Jan Valjan yenə də kitab oxuyurdu; oxuduqlarını, gördüklərini o, çox gözəl danışa bilirdi; o, hər şeyi bilmək istəyən zəngin, lakin mülayim bir ağıla, natiqlik qabiliyyətinə malikdi. Jan Valjanda onun yaxşı bir adam olduğunu kölgədə saxlayacaq qədər sərtlik qalmışdı; o, çox ciddi bir əqlə, mehriban bir qələbə malikdi. Lüksemburq bağında qızı ilə oturub danışanda, oxuduğu kitablardan, başına gələn hadisələrdən istifadə edərək, ona hər şey haqqında ətraflı məlumat verirdi. Kozetta dalğın və xəyali bir nəzərlə ona qulaq asırdı.

Bu yabanılaşmış bağ Kozettanın gözlərini təmin etdiyi kimi, bu sadə adam da onun fikrini təmin edirdi. O, kəpənək ardınca qaçmaqdan yorulduqda, tövşüyə-tövşüyə atasının yanına gələrək deyirdi: “Ah, yüyürməkdən yoruldu!” Jan Valjan da onun alnından öpürdü.

Kozetta bu xoştəbiətli qocanı çox istəyirdi. Onun yanından əl çəkmirdi. Jan Valjan olan yerdə böyük fərəh duyurdu. Jan Valjan nə bağda, nə də Kozetta olduğu yerdə yaşayırdı; Kozetta da buna görə daş döşənmiş balaca dal həyəti öz güllü-çiçəkli guşəsindən, həsir stullu kiçik otağı isə divarına xalçaşəkili kağız çəkilmiş, yumşaq kreslolu böyük qonaq otağından üstün tuturdu. Bəzən Kozetta Jan Valjanı təngə gətirsə də, o bundan incimirdi, ancaq gülümsəyərək deyirdi: “Yaxşı da, get öz otağına! Qoy məni tək qalım!”

Kozetta füsunkar, həm də mehribanca bir ifadə ilə astadan deyərdi:

- Ata, sizin otağınızda mən yaman üşüyürəm, niyə siz bura xalça salmırsınız, peç qoymursunuz?
 - Qızın belə bir ifadə ilə öz atasına söylədiyi sözlər daha şirin, daha füsunkar olur.
 - Əziz bala, dünyada məndən də yaxşı adamlar var, onların heç evi də yoxdur.
 - Onda bəs niyə mənim otağım istidir, otaqda hər şeyim var?
 - Ona görə ki, sən qızsan, həm də uşaqsan.
 - Nə olsun ki?! Deməli, gərək kişilər soyuqdan donsunlar, pis yaşasınlar?
 - Bəzi kişilər.
 - Yaxşı da! Onda mən bura tez-tez gələcəyəm ki, siz də axırda istər-istəməz peç yandırarsınız!
- Sonra o, atasına dedi:
- Ata, niyə siz belə pis çörək yeyirsiniz?
 - Elə də lazımdır... mənim qızım.
 - Eləmi? Onda mən də belə çörək yeyəcəyəm.

Kozetta qara çörək yeməsin deyə, Jan Valjan da o gündən ağ çörək yeməyə başladı. Kozetta çox tutqun halda öz uşaqlığını xatırlayırdı. O öz anasını görməmişdi, lakin səhər-axşam anası üçün Allaha dua edirdi. Tenardye ilə arvadı dəhşətli yuxuda gördüyü iki mənfur şey kimi onun yadında qalmışdı. “Bir dəfə gecə” su gətirmək üçün meşəyə getdiyi hələ də yadında idi. O elə bilirdi ki, bu yer Parisdən çox-çox uzaqdadır. Guya, onun həyatı uçurumdan başlanmışdır, Jan Valjan onu bu uçurumdan çıxarmışdır. O öz ətrafında ancaq qırxayaq, hörümçək və ilan görəndə uşaqlığını xatırlayırdı. O, Jan Baljanın qızı olduğuna, Jan Valjan da onun atası olduğuna qəti surətdə əmin deyildi, buna görə də axşamlar yatmamışdan qabaq xəyala dalarkən, belə bir şey təsəvvür edirdi: guya, anasının ruhu bu xoştəbiətli qocaya keçib, Kozetta ilə yanaşı yaşayır. Jan Valjan onun yanında oturanda Kozetta üzünü onun ağ saçlarına qoyar, “Bəlkə də, bu, mənim anamdır!” - deyərək düşünərək səssizcə göz yaşları tökərdi.

Analıq elə bir məfhumdur ki, bakirə qız bunun nə demək olduğunu qətiyyənlə dərk edə bilməz; qərribə burasıdır ki, Kozetta bir qız kimi belə şeylərdən başı çıxmamış halda, nəhayət, öz-özünə dedi: “Görünür, mənim heç anam olmayıb”. Hətta anasının adını da bilmirdi. Həmişə də fürsət düşüb bunu Jan Valjandan soruşanda Jan Valjan susardı. Kozetta sualını təkrar etsəydi Jan Valjan gülümsərdi. Bir gün Kozetta sualında israr edib durdu, onda Jan Valjan daha gülümsəmədi, onun gözləri yaşla doldu.

Jan Valjanın susması Fantinanı qatı bir qaranlığa bürüyürdü. Onun bu hərəkətində ehtiyatkarlıqımı ifadə olunurdu? Ya hörmətim? Ya adını etibar edib başqasına söyləməklə təsadüfün ixtiyarına verməkdən qorxurdu.

Nə qədər ki, Kozetta balaca idi, Jan Valjan onun anası haqqında onunla məmnuniyyətlə danışır; lakin Kozetta cavan bir qız olduğdan sonra bu daha mümkün olmadı. Jan Valjan elə güman edirdi ki, buna daha onun haqqı yoxdur. Kim buna səbəb olmuşdu: Kozettanı, ya Fantinanı? Bu aydın deyildi. Bu kölgəni Kozettanın qəlbinə salmaq, ölmüş bir qadını onların taleyinə şərik etmək fikri onu dəhşətə gətirirdi. Bu dəhşət özü fəvqəladə dəhşətdi. Bu kölgə Jan Valjan üçün get-gedə daha müqəddəs olurdu, müqəddəs olduğca da ona daha qorxunc görünürdü. O, Fantinanı düşünür, susmağın bütün ağırlığını hiss edirdi. Zülmət içində tutqun bir şəkildə nəşə görürdü, bu, dodağa qoyulan barmağa oxşayırdı. Fantina hələ sağkən öz ismətindən zorla məhrum edilmişdi; öləndən sonra, bəlkə də, onun isməti geri qayıdaraq, nifrət və təhdidlə nəşin üzərinə qanad salmışdı, onun istirahətini qəbirdə qoruyurdu... Jan Valjan öz üzərində onun təsirini hiss etmədimi? Biz ölümə inanmaqla bu mistik izahatı rədd etmək istəyənlərdən deyilik. Elə buna görə də Jan Valjan hətta Kozettanın qarşısında da Fantinanın adını çəkə bilmirdi.

Bir gün Kozetta ona dedi:

– Ata, bu gün anamı yuxuda gördüm. Onun iki böyük qanadı vardı. Yəqin, mənim anam sağlığında müqəddəs olmağa layiq görülmüşdür.

Jan Valjan:

– Bəli, əzabla ölənlər müqəddəsdür, – deyərək cavab verdi. Bununla belə, Jan Valjan xoşbəxtti. Evdən çıxanda Kozetta onun qoluna girər, bütün varlığını bürüyən qürur və xoşbəxtlik duyurdu. Kozetta həmişə belə fəvqəladə bir mehribanlıq göstərəndə, bu mehribanlıq ancaq Jan Valjana aid olanda Jan Valjan qəlbinin xoşbəxtlik içində qərq olduğunu hiss edərdi; zavallı səmavi bir sevinc içində tir-tir əsərdi, o, böyük fərəhlə dönə-dönə təkrar edərdi: “Bu həmişə belə olacaq!” Ürəyində “mən belə füsunkar xoşbəxtliyə layiq olmaq üçün lazımı qədər əzab çəkməmişəm”- deyərdi, qəlbinin dərinliklərində Allaha həmdü-sənə edərdi, çünki Allah belə məsum məxluqun onun kimi səfil bir adamı sevməsinə icazə vermişdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Qızılgül müharibə aləti olduğunu görür.

Bir gün Kozetta təsadüfən güzgüdə özünə baxaraq heyrət etdi. Ona elə gəldi ki, qəşəngdir. O, qərribə bir həyəcan duydu. Bu vaxta qədər o, özünə heç fikir verməmişdi. Güzgüyə baxardı, amma özünü görməzdi. Bir də ki, ona tez-tez deyərdilər: “Sən qəşəng deyilsən”. Ancaq Jan

Valjan mülayim bir səslə təkrar edərdi: “Yox, sən qəşəngsən!” Lakin Kozetta özünü qəşəng hesab etməzdi; o, asanlıqla bir uşaq kimi bu fikrə alışmış, bu fikirlə də böyümüşdü. Budur, indi güzgü də birdən ona, Jan Valjan kimi, dedi: “Yox, sən qəşəngsən!” O bütün gecəni yatmadı. “Bəlkə də, mən elə, doğrudan da, qəşəngəm? Bu nə qərribə olardı: birdən məlum olaydı ki, mən qəşəngəm!” O, monastırdakı gözəl qız yoldaşlarını xatırlayaraq, öz-özünə təkrar etdi: “Yoxsa mən də filan mademazel kimi olacağam?!”

Ertəsi gün qəsdən yenə güzgüyə baxaraq sakitləşdi; “Bu boş fikir haradan mənim ağıma gəldi? Yox, mən qəşəng deyiləm!” Məsələ burasındadır ki, o, pis yatmışdı, bənizi solmuşdu, gözlərinin altı qaralmışdı. Dünən qəşəng olduğuna inansa da, buna çox da sevinməmişdi, lakin indi qəşəng olmadığını fikirləşəndə kefi pozuldu. Daha güzgüyə baxmadı; iki həftə dalını güzgüyə çevirərək saçını daradı.

Axşam nahardan sonra, adəti üzrə qonaq otağında oturub kanva üzrə naxış salar, ya da monastırda öyrəndiyi bir işlə məşğul olardı. Jan Valjan onun yanında oturub kitab oxuyardı. Bu gün o başını qaldıranda gördü ki, atası gözlərini zilləyərək ona baxır: bu baxışlardakı narahatlıq onu çox təəccübləndirdi.

Bir gün də küçə ilə gedəndə kiminsə arxadan bu sözləri dediyini eşitdi: “Gözəl qızıdır, ancaq pis geyinmişdir!” Kozetta düşünərək, öz-özünə dedi: “Əlbəttə, bu, mənə aid deyil, mən yaxşı geyinmişəm, özüm də gözəl deyiləm”. Onun başında plüş şapka, əynində köhnə merinos paltar var idi.

Nəhayət, bir gün də bağda olanda Tusen qarının bu sözlərini eşitdi: “Cənab, siz hiss edirsinizmi bizim xanım qız get-gedə necə qəşəngləşir?” Kozetta atasının ona nə dediyini eşitmədi, Tusenin sözləri onun üçün qərribə bir kəşf idi. Qaç-qaçə bağdan getdi, öz otağına qalxıb aynanın qabağına yüyürdü, özünə baxaraq, həyəcanla çığırdı, üç ay idi ki, güzgüyə baxmırdı. O, öz-özünə valeh olmuşdu.

O, qəşəngdi, gözəl idi; o, Tusenlə və güzgü ilə razılaşmaya bilməzdi. Onun boy-buxunu düzəlmişdi, dərisi ağarmışdı, saçı işıldayırdı, mavi gözlərində anlaşılmaz bir işıq parıldayırdı. Öz gözəlliyini dərk etmək şüuru birdən parıldayan işıq kimi bir anda əmələ gəlmişdi; lakin başqaları da onun gözəl olduğunu hiss etmişdi, Tusen də bunu demişdi, yolla gedən adam da, görünür, bunu deyirmiş, daha şübhəli bir şey qalmamışdı. O şaşqın halda, böyük bir sevinc içində, böyük bir iftixarla bağa qayıtdı; o, özünü kraliçə kimi hiss edirdi; qış fəslə idi, lakin ona elə gəlirdi ki, quşlar oxuyur, göy par-par parıldayır, günəş yarpaqlar arasından işıq saçır, kollar çiçək açır. Jan Valjan böyük qorxu və təşviş içində idi.

Doğrudan da, xeyli vardı ki, o, Kozettanın zərif üzündə gün-gündən daha artıq parıldayan gözəlliyə dəhşətlə baxırdı. Şəfəq qızarmış, səhər açılmışdı, bu hamını özünə məftun edirdi, lakin Jan Valjan üçün bu məşum bir səhərdi.

Kozetta öz gözəlliyini hiss edəndən çox-çox əvvəl gözəlləşmişdi. Lakin yavaş-yavaş parıldayan, tədricən gənc qızın üzərinə yayılan bu gözəlilməz işıq lap ilk gündən Jan Valjanın kədər dolu nəzərini yaralamışdı. Bunu o özü xoşbəxt həyatında dəyişiklik kimi hiss edirdi: o elə xoşbəxt idi ki, bu xoşbəxtlikdə nəyisə pozacağından qorxaraq, heç qımıldanmaq da istəmirdi; başına hər cür müsibət gələndə, taleyin açdığı yaralardan hələ də qan sızan, əvvəllər az qala cinayətkar olan, sonra az qala müqəddəslər sırasına keçən, katorqa zəncirindən sonra gizlin bir biabırçılığın gözə görünməyən ağır zəncirini daşıyan, qanun tərəfindən hələ azad edilməyən, hər anda tutularaq xeyirxahlığın zindanından ictimai biabırçılığın parlaq işığına çıxarıla bilən bu adam hər şeyi qəbul edirdi, hər şeyi əfv edirdi, hər şeyə haqq qazandırır, hər şeyə xeyir-dua verirdi, hər şeylə razılaşırdı; lakin Tanrıdan, insanlardan, qanundan, cəmiyyətdən, təbiətdən, kainatdan ancaq bir şey diləyirdi; o da Kozettanın məhəbbəti idi.

O ancaq bir şey istəyirdi: Kozetta öz məhəbbətindən onu məhrum etməsin! Tanrı bu uşaq qəlbinin ona meyil etməsinə, həmişəlik onun olmasına mane olmasın! Kozettanın məhəbbəti onun sınıq qəlbinə şəfa verdi, onu sakitləşdirdi, mülayimləşdirdi, təmin etdi, mükafatlandırdı, onu yüksəltdi. Kozettanın məhəbbəti ilə o xoşbəxt idi! O bundan artıq heç bir şey istəmirdi!

Ondan soruşsaydılar ki, sən bundan artıq xoşbəxt olmaq istəyirsənmi, o, belə cavab verərdi: “Yox”. Əgər Allah ondan soruşsaydı: “Sən cənnətə getmək istəyirsənmi?” O, belə cavab verərdi: “Mən bu vəziyyətdə qalmaq istəyirdim!”

Onların həyatını az da olsa poza biləcək hər şey baş verə biləcək dəyişikliyin başlanğıcı kimi onu dəhşətə gətirirdi. Qadın gözəlliyinin nə demək olduğunu o çox da yaxşı bilmirdi, lakin instinkt ona deyirdi ki, bu, dəhşətli bir şeydir.

O, düşdüyü bədbəxtliyin, səfalətin, əsarətin, yaramazlığın və qocalığın dərinliyindən bu uşağın məsum, eyni zamanda, gizli bir təhdid ifadə olunan üzündə get-gedə daha qalibiyətlə, daha əzəmətlə çiçəklənən gözəlliyə şaşqın-şaşqın baxırdı.

O, öz-özünə deyirdi: “O, çox gözəldir! İndi mənim başıma nə gələcəkdir?”

Onun mehribanlığı ilə ana mehribanlığı arasında olan fərq də bunda idi. Onu təşvişə salan şey ana üçün sevinc olardı.

Çox keçmədi ki, dəyişikliyin ilk əlamətləri görünməyə başladı.

Kozetta həyəcanla “Əlbəttə mən qəşəngəm!” sözlərini söylədiyi günün səhəri öz geyiminə, bəzək-düzəyinə diqqət yetirdi. Yolla gedən adamın “Gözəldir, ancaq pis geyinmişdir” sözlərini xatırladı. Kozettanın yanından ötüb keçən və sanki, qeybdən gələn bu sözlər onun qəlbinə iki toxumdan birini atmışdı: bu toxum sonralar inkişaf edərək, qadının bütün həyatını doldurur; bu, işvə toxumudur. İkinci toxum sevgidir.

Kozetta gözəl olduğuna inanən kimi onun bütün qadınlıq mahiyyəti meydana çıxdı. Merinos paltarına, plüš şlyapasına qarşı onda nifrət əmələ gəldi. Atası heç bir şeydə onun xahişini yerə salmırdı. O dərhal geyinmək sənətinə, şlyapaların, paltarların, bürüncəklərin, ayaqqabıların, manjetlərin, parça malların sirtinə, ona yaraşır-yaraşmamasına bələd oldu – Paris qadınlarını bu qədər füsunkar, bu qədər əsrarəngiz və bu qədər təhlükəli edən də bu sənətdir! “Cazibədar qadın” ifadəsi də Paris qadınları üçün deyilmişdir.

Heç bir ay keçmədi ki, bu xırdaca qız Babil küçəsi deyilən bu çöllükdə nəinki Parisin ən gözəl qadınlarından biri oldu – bu özü az şey deyildi - o, eyni zamanda, Parisin ən “yaxşı geyinən” qadınlarından biri oldu. Bu daha mühüm bir məsələ idi. O indi istəyirdi ki, həmin o yoldan keçən adama rast gəlsin, onun fikrini bilsin, onun bir yaxşı “haqq-hesabını versin”. Doğrudan da, çox gözəldi, özü də Jeranın şlyapasını Erbonun şlyapasından çox gözəl ayıra bilirdi.

Jan Valjan bu dağıdıcı yeniliyə təşvişlə baxırdı. Sürünmə, ən çoxu yerimək imkanı verilən bu adam Kozettanın qanadları çıxdığını görürdü.

Lakin hansı bir qadın olur olsun, əgər o, Kozettanın geyiminə, bəzək-düzəyinə baxsaydı, o saat bilərdi ki, bu qızın anası yoxdur. O, cüzi də olsa, bəzi ədəb-ərkan qaydalarına, bəzi şərti şeylərə riayət etmirdi. Məsələn, anası olsaydı, ona deyərdi ki, cavan qızlar ağır ipəkdən paltar geyməzlər.

O ilk dəfə qara ipək paltarda, ipək bürüncəkdə, ağ krep şlyapada evdən çıxanda qürur və iftixarla Jan Valjanın qoluna girib soruşdu: “Ata, məni necə görürsünüz?” Bu zaman onun çəhrayı üzü gülürdü, o öz gözəlliyi ilə adamı valeh edirdi. Jan Valjan elə bir ifadə ilə cavab verdi ki, sanki, bu ifadədə izzət dolu həsəd var idi; o ancaq bunu dedi: “Bu gün çox gözəlsən”. Gəzinti zamanı Jan Valjan əvvəlki vəziyyətini dəyişmədi. Evə qayıdandan sonra Kozettadan soruşdu:

– Sən o əvvəlki paltarını daha heç geyməyəcəksən? Əvvəlki şlyapanı heç qoymayacaqsan?

Bu söhbət Kozettanın otağında oldu. Kozetta paltar şkaflarına sarı döndü - onun gözündən düşmüş monastır paltarları şkaflarda cəngəldən asılmışdı.

Kozetta həyəcanla:

– Bu maskarad paltarındır! – dedi. – O, mənim nəyimə lazımdır? Yox, mən bir də bu pis şeyləri geyməyəcəyəm! O şeyi mən başıma qoyanda uyuğa oxşayıram.

Jan Valjan dərindən ah çəkdi.

O gündən sonra Jan Valjan belə bir şey gördü: Kozetta əvvəllər ondan həmişə evdə qalmasını xahiş edərdi, deyərdi: “Ata, sizinlə burada olmaq mənə hər şeydən xoşdur!” Lakin indi həmişə ondan xahiş edir ki, gəzməyə gedək. Doğrudan da, adam ki qəşəng üzünü, gözəl geyimini göstərməyəcəkmiş daha bunlar nəyə lazımmış?

Bir şey də Jan Valjanın gözündən yayınmırdı: Kozetta indi daha dal həyəti əvvəlki kimi xoşlamırdı. İndi o daha həvəslə bağa gedir, dəmir barmaqlığın qabağında məmnuniyyətlə gəzişirdi. Jan Valjan öz otağında qapanıb qalmışdı, bağa gəlmirdi. O, keşik çəkən köpək kimi dal həyəti tərək etmirdi.

Kozetta gözəl olduğunu başa düşməklə öz gözəlliyindən xəbərdar olmamaq məlahətini itirdi; bu incə bir məlahətdir, çünki məsumluqla birləşən gözəllik ifadə olunmaz bir şeydir; işıq saçan məsumluqdan əziz şey yoxdur; bu məsumluq, heç özü də bilmədən, cənnətin açarını əlində tutaraq, təntənə ilə irəliləyir. Lakin Kozetta məsumluq gözəlliyini itirməklə, dalğınlıq və ciddilik füsunkarlığını qazandı. Onun qəlbi gənclik, məsumluq, gözəllik fərəhi ilə dolu idi, lakin bütün simasında cazibədar bir kədər ifadə olunurdu.

Marius da onu bu zaman, altı aydan sonra yenə də Lüksemburq bağında görmüşdü.

ALTINCI FƏSİL.

Vuruşma başlanır.

Kozetta Marius kimi öz sakitliyi içərisində, sevgini qəbul etməyə hazırıdı. Tale ona xas olan məşum və əsrarəngiz bir səbirlə bu iki gənci yavaş-yavaş bir-birinə yaxınlaşdırırdı: onlar, sanki, elektrikləşmişdi, yaxınlaşmaqda olan ehtirasın ildırımları, göy gurultuları onları xumarlandırmışdı.

Məhəbbətlə dolu olan bu iki qəlb tufanla bulud kimi bir-biri ilə toqquşmalı idi. İldırım çaxanda buludlar birləşdiyi kimi, onlar da bir-birinin baxışında birləşməli idi.

Sevgi romanlarında baxışın gücündən o qədər sui-istifadə etmişlər ki, indi daha onların gücünə inanan yoxdur. İndi adam güclə cəsarət edib deyir ki, bir oğlanla bir qızın baxışları bir-birinə rast gəldiyi üçün onlar bir-birini sevdilər. Sevgi elə belə də başlanır! Ancaq belə başlanır! Başqa şeylər ancaq başqa şey olub qalır, özü də sonralar meydana gəlir. Baxışlarla bir-birinə qığılcım saçan iki qəlb bir-birində əmələ gətirdiyi bu dərin sarsıntıdan real şey yoxdur.

Kozetta qeyri-şüuru olaraq Mariusa baxanda baxışı ilə onu həyəcana gətirmişdi, Marius da bu zaman öz baxışı ilə Kozettanı həyəcana gətirdiyinə şübhə etmirdi.

Marius da ona onun etdiyi kimi pislik və yaxşılıq etmişdi.

Qızlar başqa tərəfə baxsa da, görmək istədikləri adamı görür və onu müşahidə edirlər: Kozetta da bu qayda ilə çoxdandı Mariusu həm görür, həm də müşahidə edirdi. O zaman ki Kozetta Mariusa gözəl bir oğlan kimi baxırdı, onda Marius Kozettanı hələ eybəcər qız hesab edirdi, ona əhəmiyyət vermirdi, o da bu cavan oğlana laqeyd qalırdı.

Hər halda, Kozetta bir şeyi etiraf etməyə bilməzdi: Mariusun gözəl saçı, gözəl gözləri, gözəl dişi, xoş səsi – bunu o, Marius öz yoldaşları ilə danışanda eşitmişdi – yerisi lap elə biçimsiz də olsa, özünəməxsus bir zərifliyi vardır, o heç də axmaq adam kimi nəzərə çarpmır, onun bütün simasında nəciblik, yumşaqlıq, saflıq, qürur ifadə olunur, o zahirən kasıb da görünsə, öz ləyaqətini tamamilə mühafizə edə bilir.

O günkü onların baxışları qəfildən bir-birinə rast gəldi və nəhayət, bu baxışlar tutqun bir şəkildə ifadə etdikləri qaranlıq və məchul sözləri bir-birinə söylədi – Kozetta əvvəl heç bir şey başa düşmədi, dalğın halda Qərb küçəsində olan evlərinə qayıtdı. Jan Valjan öz adəti üzrə ay yarımliğa bu küçəyə köçmüşdü. Kozetta ertəsi gün yuxudan duranda tanımadığı bu cavan oğlan haqqında düşünürdü: gör nə vaxtdandır bu adam ona qarşı laqeyd və soyuq idi, indi, elə bil ki, ona diqqət yetirmişdi, lakin Kozettaya elə gəlirdi ki, onun yetirdiyi bu diqqətdə xoşagələn bir şey yoxdur. Əslində, onun bu qəşəng, məğrur adama bir az acığı tutmuşdu. Kozettanın qəlbində dalaşqanlıqabənzər bir hiss əmələ gəldi. O elə güman etdi ki, gec-tez bunun qisasını alacaq; bu fikir Kozettanın ağına gələndə hələ də uşaq sevincinə bənzər bir sevinc duydu.

O, gözəl olduğunu dərk etməklə tutqun bir şəkildə də olsa, hiss etdi ki, əlində silah vardır.

Uşaqlar bıçaqla oynadıqları kimi, qadınlar da öz gözəllikləri ilə oynayırlar. Elə də olur ki, onlar öz-özlərini yaralayırlar.

Mariusun tərəddüd etdiyi, qorxduğu oxucuların yadındadır. O yenə də öz oturacağında oturmuşdu, Kozettaya yaxınlaşmırdı. Bu, Kozettanın acığına gəlirdi. Bir gün o, Jan Valjana dedi: “Ata, gedək o tərəfdə gəzək”. Kozetta Mariusun ona sarı gəlmədiyini görüb, özü Mariusa sarı getdi. Belə hallarda hər bir qadın Məhəmmədə oxşayır. Bir də ki, bu nə qədər qərribə görünsə də, cavan oğlanın həqiqətən sevdiyini göstərən ilk əlamət qorxaqlıqdır, cavan qızınkı isə cəsarət! Bu təəccüblü şeydir, eyni zamanda, bundan adi bir şey yoxdur. Bir-birinə yaxınlaşmaq istəyən qızla-oğlan çatışmayan cəhətləri bir-birindən qəbul edirlər.

Həmin bu gün Kozettanın baxışı Mariusu dəli-divanə etdi, Mariusun baxışı isə Kozettanı titrətdi. Onlar bağdan gedəndə Mariusun qəlbində ümid, Kozettanın qəlbində narahatlıq vardı. Elə bu gündən də onlar bir-birinə pərəstiş etməyə başladılar.

Kozettanın duyduğu ilk şey tutqun və dərin bir kədərdir. Ona elə gəlirdi ki, bir gün içərisində qəlbinə qaranlıq çökdü. O daha özünü tanıyırdı. Qız qəlbinin soyuqluqdan və sevincdən əmələ gələn təmizliyi qara bənzəyir. Bu təmizlik sevgi günəşi altında əriyir.

Kozetta sevginin nə olduğunu bilmirdi. O hələ indiyə qədər bu sözün maddi mənada söyləndiyini eşitməmişdi. Monastırda olan kübar musiqisi dəftərlərində “məhəbbət” sözü “ülfət” və ya “əziyyət” sözü ilə əvəz edilmişdi. Bu sözlər Kozettadan yaşlı qızların təsəvvüründə qərribə şeylər oyadırdı; məsələn, onlar deyirdi: “Ah, ülfət nə yaxşı şeydir!” və ya “Əziyyət nə xoşdur!” Kozetta monastırdan çıxanda hələ çox cavandı, “Əziyyət” məsələsi çox da onu maraqlandıra bilməzdi. Buna görə də indi duyduğu şeyə necə ad verəcəyini bilmirdi. Adam öz xəstəliyinin adını bilməyəndə bundan onun xəstəliyi yüngül olmur ki!

O, sevginin nə olduğunu bilmədiyi üçün daha ehtirasla sevirdi. O bunun yaxşı, ya pis, faydalı, ya təhlükəli, əbədi və ya keçici, xeyirxah, ya öldürücü bir şey olduğunu bilmirdi; bilmirdi ki, buna yol verilməyi, ya bu yasaqı edilmişdir; o ancaq sevirdi. Ona desəydilər ki, “Siz yatmırsınız? Axı belə olmaz! Siz daha yemək yemirsiniz? Bu, çox pis şeydir! Siz öz sinənizdə bir ağırlıq hiss edirsiniz, sizin ürəyiniz döyünür? Bu nə deməkdir, belə də şey olar! Qara kostyumlu adam o yaşıl xiyabanın başında görünəndə siz gah qızarırsınız, gah ağarırsınız?! Bu dəhşətdir!” – desəydilər, bu sözlərə o, çox təəccüb elərdi. O heç bir şey başa düşməzdi, o ancaq belə cavab verərdi: “Bir şeydə ki mən sərbəst deyiləm, onu başa düşmürəm, bunda mən necə müqəssir ola bilərəm?”

Təsadüf elə gətirmişdi ki, onun qəlbində doğan sevgi hər şeydən artıq onun ruhi vəziyyətinə uyğun idi. Bu, tanımadığı bir adama uzaqdan-uzağa valeh olmaq, onu dinib-danışmadan seyr etmək, ona pərəstiş etməkdə. Bu, gəncliyə xas olan bir şeydi: sevgiyə çevrilən, eyni zamanda bir xülya olub qalan gecə xülyası idi, hələ heç bir adı, heç bir təqsiri, heç bir ləkəsi, heç bir tələbi, heç bir nöqsanı olmayan, nəhayət, təcəssüm edən, intizarı çəkilən bir arzu idi, bir sözlə, ideal bir aləmdə yaşayan, uzaqdan-uzağa sevilən, müəyyən bir şəkil alan xəyalı. Belə bir təsadüf daha müəyyən və daha yaxından olsaydı, Kozettanı ürkdə bilərdi, çünki bu zaman o, yarıya qədər monastır həyatının alaqqaranlığı içində idi, bu, maddi həyatın təhlükəli olduğunu şişirdib böyüdüdü. Bütün uşaqlıq və monaxlıq qorxuları qəlbində bir-birinə qarışmışdı. Beş il müddətində onun qəlbinə girən monastır ruhu onun ətrafında hər şeyi ona yanlış göstərirdi, hələ də onda bu ruhun təsiri görünürdü. İndi də ona nə sevgili, nə də onu sevən bir adam lazımdı: ona ancaq xəyal lazımdı. Mariusa o, füsunkar, işıq saçan, əlirməz bir şey kimi pərəstiş edirdi. İfrat sadələvhlik ifrat işvəkarlıqla həmhüduddur. Buna görə də Kozetta Mariusa baxaraq, heç çəkinmədən gülümsəyirdi.

O hər gün gəzinti vaxtını səbirsizliklə gözləyirdi. Mariusa rast gəlirdi, özünü hədsiz dərəcədə xoşbəxt hiss edirdi, elə güman edirdi ki, Jan Valjana - “Bu Lüksemburq bağına qədər gözəldir!” deməklə bütün fikrini təmiz ürəklə ifadə edir.

Mariusla Kozetta bir-biri üçün qaranlıqda yaşayırdı. Onlar bir-biri ilə danışmırdı, salamlamırdı; onlar bir-biri ilə tanış deyildi; onlar bir-birindən milyon millərlə uzaq olan ulduz kimi bir-birini görürdü, bir-birini seyr etməklə yaşayırdı.

Bu qayda ilə Kozetta yavaş-yavaş öz gözəlliyini dərk edən, lakin öz sevgisindən xəbəri olmayan, gözəl, sevən, bundan əlavə, öz məsumluğu üzündən işvəkar bir qız olurdu.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Dərd üstündən daha böyük bir dərd.

Nə kimi bir vəziyyət olursa olsun, insanda həmişə xüsusi bir instinkt ayıq qalır. Qoca və əbədi bir ana olan təbiət Mariusun meydana çıxdığını çox tutqun şəkildə Jan Valjana xəbər verdi. Jan Valjan bunu qəlbinin ən qaranlıq, ən dərin guşəsində duyaraq sarsıldı. O heç bir şey görmürdü, heç bir şey bilmirdi, lakin onu əhatə edən zülmətə diqqətlə və inadla baxırdı, sanki, ona yaxın bir yerdə nəyinsə əmələ gəldiyini, nəyinsə uçub dağıldığını hiss edirdi. Bu ana təbiət Mariusa da xəbərdarlıq etmişdi, ilahi qanunun hikməti də bundadır – o da qızın “atasına” görünməmək üçün əlindən gələnlər hər şeyi edirdi. Lakin elə olurdu ki, Jan Valjan hərdən onu görürdü. Mariusun hərəkəti çox da təbii deyildi.

O elə ehtiyatlı tərpnirdi ki, bu özü şübhə doğururdu, cəsarətli hərəkəti kobud çıxırdı. O daha əvvəlki kimi çox da yaxına gəlmirdi; kənarda oturur, sanki, fikrə dalırdı; özü ilə kitab gətirirdi, özünü elə göstərirdi ki, guya, kitab oxuyur. O niyə hiylə işlədirdi? Əvvəllər o köhnə frakında gəlirdi, indi təzəsini geyirdi; qəti bir inamla demək olmazdı ki, o, saçını burdurmur; onun qərribə gözləri vardır; o indi əlcək də taxırdı. Sözü qısa, Jan Valjanın bu cavan oğlandan lap zəhləsi gedirdi.

Kozetta elə bir iş tutmurdu ki, şübhə oyatsın. O qəlbində nələr baş verdiyini bütün dəqiqliyi ilə başa düşürdü, eyni zamanda, yeni bir şey olduğunu hiss edirdi: bunu gizlətmək lazımdı. Kozettada bəzənmək həvəsinin əmələ gəlməsi ilə bu naməlum adamın təzə frak geyməsi arasında bir əlaqə vardı. Jan Valjan bunu düşünür, bu fikir onu son dərəcə narahat edirdi. Bəlkə də, bu təsadüfi bir şeydi, bu, yəqin ki, belə idi, lap şübhəsiz ki, belə idi, ancaq təhlükəli təsadüfdü.

Jan Valjan bu naməlum adam haqqında Kozettaya bircə kəlmə də söz demirdi. Lakin bir dəfə o, özünü saxlaya bilmədi, tutqun bir məyusluq içində – elə bir məyusluq ki, adamı, heç gözlənilmədiyi halda, öz yarasına zond salmağa təhrik edir – Kozettaya dedi: “Bu cavan oğlan yaman təşəxxüs satır!”

Kozetta bir il əvvəl, bir qız laqeydliyi ilə ona belə cavab verərdi: “Təşəxxüs-zad satmır, o çox sevimli oğlandır!” On il sonra, qəlbində Mariusa olan məhəbbətlə belə deyərdi: “Siz haqlısınız, elə təşəxxüs satır ki, adamın lap zəhləsi gedir!” Amma həyatının və sevgisinin indiki dövründə sakitcə dedi:

– Kim? O cavan oğlan? – sanki, onu birinci dəfə idi görürdü.

Jan Valjan düşünərək öz-özünə dedi: “Mən nə axmaq adamam! Qız ona heç fikir də verməyib: Mən özüm onu qızın yadına saldım!”

Ey qocaların sadəliyi! Ey uşaqların hikməti!

Qızın, ya oğlanın bu dövrdə olan izzət və qayğısının, ilk sevginin ilk maneə ilə tək-təkinə gedən qızğın mübarizəsinin qanunu belədir: qız qurulan tələlərdən heç birinə düşmür, oğlan hər tələyə düşür. Jan Valjan Mariusla gizlin mübarizəyə başladı; amma Marius yaşına, ehtirasına xas olan müqəddəs bir düşüncəsizliklə bunu heç duymurdu da. Jan Valjan ona bir çox kələklər düzəltdi - gəzinti vaxtlarını dəyişdi, başqa oturmaqlarda oturdu, öz yaylığını oturmaqda “yaddan çıxardı”, bağa tək gəldi, Marius heç düşünmədən bütün bu tələlərə düşdü, Jan Valjanın onun yolunda qurduğu bütün sual işarələrinə sadələvhəsinə “Bəli!” - deyər cavab verdi. Lakin Kozetta özünü elə qayğısız, elə sakit göstərir, sirrini elə gizlədə bilirdi ki, Jan Valjan axırda belə bir nəticəyə gəldi: “Bu səfeh Kozettadan ötrü dəli-divanədir, amma Kozetta heç onu görmür də!” Bununla belə, o, ağır izzət çəkirdi. Kozettanın onu sevməsi hər an baş verə bilirdi. Hər şey laqeydlikdən başlanmırmı?

Bir gün Kozetta bir səhv buraxdı, bununla da Jan Valjanı qorxutdu. Üç saat oturmaqda oturduqdan sonra Jan Valjan ayağa qalxanda Kozetta həyəcanla dedi: “Gedirik?”

Jan Valjan Lüksemburq bağında olan gəzintisini kəsmədi: o qəti tədbir görmək istəmirdi, xüsusilə Kozettada şübhə doğurmaqdan qorxurdu. Kozetta Mariusa baxıb gülümsəyəndə, Marius da bu gülüşdən məst olaraq, pərəstiş etdiyi qızın şəfəq kimi işıq saçan gözəl üzünü görəndə, iki

sevən qəlb üçün bu qədər şirin olan dəqiqələrdə Jan Valjan par-par parıldayan qorxunc gözlərini Mariusdan çəkmirdi. O daha öz qəlbində pis bir hissin əmələ gələcəyinə inanmırdı; lakin Mariusu görəndə bəzən ona elə gəlirdi ki, o yenə də vəhşi, yırtıcı bir heyvan olur, vaxtı ilə qəlbinin dərinliklərində olan kin yenidən bu cavan oğlana qarşı baş qaldırır. Elə bil ki, naməlum və çoxdan sönən vulkanlar hərəkətə gəlir.

“Necə?! O cavan oğlan buradadır? O niyə gəlib? O gəlib ki, burada gəzib-dolaşsın, ora-burayı yoxlasın, baxıb görsün ki, nə var, nə yox, bir təşəbbüs göstərsin! O belə fikirləşir: “Niyə də təşəbbüs göstərməyim?” O, mənim xoşbəxtliyimin ətrafında hərlənir, istəyir ki, onu tutub aparsın!”

Jan Valjan düşüncəsində davam edərək öz-özünə deyirdi: “Bəli, bu belədir! O nə axtarır? Sərgüzəşt! O nə istəyir? Sevgi macərəsi! Bəli sevgi macərəsi! Bəs mən? Necə? Onda heç lazımdımı ki, bütün insanların ən həqiri, sonra da ən bədbəxti olum, həyatımın altmış ilini dizi üstə durum, olmazın əzab-əziyyət çəkim, cavanların heç üzünü görmədən qocalım, ailəsiz, ata-anasız, qohum-əqrəbasız, dostsuz, arvadsız, uşaqsız yaşayım, bütün daşlar, bütün tikanlar üzərində, bütün yollar uzununu, bütün divarlar boyu qanımdan iz salım, mənə qarşı amansız olsalar da, mən mülayim olum, mənə pislilik etsələr də, mən yaxşı olum, bütün bu müsibətləri gördüyüm halda yenə də düz adam olum, pis işlər tutduğuma peşman olum, mənə edilən pislilikləri əfv edirəm; indi mən bu şeylərin mükafatını almışam; çəkdiyim müsibətlər qurtarıb, mən öz məqsədimə çatmışam, istədiyim hər şeyi əldə etmişəm, buna da haqqım var, mən bunun əcrini vermişəm, mən buna layiqəm, mən bu müsibətlərə ona görə dözməmişəm ki, çəkdiyim zəhmətlər batıb getsin, hər şey məhv olsun! Kozetta əldən getsin, mən həyatdan, sevincdən, qəlbədən məhrum olum, ona görə məhrum olum ki, uzundraz avaranın biri Lüksemburq bağında veyllənmək fikrinə düşmüşdür!”

Bu zaman onun gözlərində məşum və qeyri-adi bir işıq parıldadı. Bu zaman o daha başqa bir adama baxan adam deyildi; bu zaman o daha öz düşməninə baxan düşmən deyildi. Bu zaman o, oğru görmüş qapı köpəyi idi.

Yerdə qalan oxuculara məlumdur. Marius yenə də divanəlik edirdi. Bir dəfə o, Kozettanı Qərb küçəsinə qədər ötürdü. Bir gün də dalandarla söhbət etdi. Dalandar da bu əhvalatı Jan Valjana danışdı. “Cənab, – dedi, – bir cavan oğlan sizinlə maraqlanırdı, sizi soruşurdu, o kimdir?” Ertəsi gün Jan Valjan Mariusa elə baxdı ki, nəhayət, o, məsələni başa düşdü. Bir həftə sonra Jan Valjan oradan köçüb getdi. O, özünə söz verdi ki, bir daha nə Lüksemburq bağına, nə də Qərb küçəsinə ayaq basmayacaqdır. O, Plüme küçəsinə qayıtdı.

Kozetta şikayətlənmirdi, heç bir şey demirdi, sual vermirdi, heç bir şey öyrənmək istəmirdi; o elə bir yaşa çatmışdı ki, qızlar bu yaşda sirlərinin başa düşüləcəyindən, öz-özlərini ifşa etməkdən qorxurlar. Jan Valjanın belə bədbəxtlikdən qətiyyənlə başı çıxmazdı, çünki ancaq belə bədbəxtlikdə füsunkarlıq vardır, o ancaq belə bədbəxtlik görməmişdi; buna görə də Kozettanın dinib-danışmamasının bütün mənasını anlaya bilmədi. O ancaq Kozettanın qəmgin olduğunu gördü, özü də qəmgin oldu. Bu onların mübarizədə təcrübəsiz olduqlarını göstərdi.

Bir gün Jan Valjan yoxlamaq məqsədi ilə Kozettadan soruşdu:

– Lüksemburq bağına getmək istəyirsən?

Kozettanın solğun üzünə, sanki, şəfəq düşdü:

– Bəli, – dedi.

Onlar Lüksemburq bağına getdilər. Üç ay idi ki, onlar bu bağa heç ayaq basmırdılar... Marius da ora gəlmirdi. İndi də Marius orada yox idi.

Ertəsi gün Jan Valjan yenə də Kozettadan soruşdu:

- Lüksemburq bağına getmək istəyirsən?

Kozetta qəmgin halda, həm də məsumca dedi:

– Xeyr.

Kozettanın bu qəmginliyi və məsumluğu Jan Valjanı təhqir etdi. Belə gənc, lakin özünü belə qapalı tutan bu qızın fikrində nələr olurdu? Orada nə kimi qərarlar hazırlanırdı? Kozettanın qəlbində nələr baş verirdi? Jan Valjan bəzən yatmaq əvəzinə başını əlləri içərisinə alaraq, bütün

gecəni öz yoxsul yatağının qabağında otururdu. O, öz-özünə “Kozettanın fikrindəki nədir?” sualını verir, Kozettanın nə barədə düşünə biləcəyini təsəvvür etməyə çalışırdı.

Ah, bu zaman o uzaqdan-uzağa monastıra, o başı qarlı zirvəyə, o mələklər məskəninə, xeyirxahlığın o əriməz buzlağına necə kədər dolu bir nəzər salırdı! Necə bir ümitsizliklə, həm də iftixarla görülməmiş gül-çiçəklə dolu olan, bakirəliyin zindana salındığı, bütün ətirlərin, bütün ruhların bir baş göyə yüksəlmiş o monastır bağını təsəvvüründə canlandırırdı! Həmişəlik onun üzünə bağlanan bu cənnəti o necə xoşlardı! Oradan o öz könlü ilə getdi, ağılsızlıq edərək, o yüksəkliyi tərk etdi! Vəzifəyə sədaqətli olmaq üzündən özünü fəda edən, özünü məhv edən bu zavallı qəhrəman monastırdan üz döndərdiyinə, belə ağılsız iş tutduğuna çox-çox təəssüf edirdi: bu ağılsızlıq onu Kozettanı monastırdan çıxartmağa təhrik etdi! Neçə dəfə o, öz-özünə demişdi: “Bu nə iş idi, mən tutdum!”

Lakin o nə ovqatəlxlik göstərir, nə də sərt hərəkət edirdi, bununla da öz düşüncələrini Kozettadan gizlədə bilirdi. Onun üzündə həmişəki kimi aydın, xoş bir ifadə olardı. İndi o, Kozettaya daha artıq mehribanlıq edirdi, onun rəftarında daha artıq atalıq hissləri duyulurdu. Bir şey onun kədərini hiss etdirə bilsəydi də, bu, ancaq onun daha artıq mülayim olması idi. Kozetta da iztirab çəkirdi. Mariusu görəndə o necə sevinirdisə, onu görməyəndə də elə əzab çəkirdi, bunun da səbəbini aydın bilmirdi. Jan Valjan onu gəzməyə aparmayanda, qızlıq duyğusu qəlbinin dərinliyində ona tutqun bir şəkildə pıçıldadı ki, Lüksemburq bağına maraqlı maraqlı gəlmə, bu bağa laqeydlilik göstərsən, onda atan yenə də səni ora aparar. Lakin günlər, həftələr, aylar keçdi, Jan-Valjan onu bağa aparmadı. O, Kozettanın susmasına susmaqla cavab verdi. Kozetta susmasına təəssüf etdi. Artıq gec idi. O yenə də Lüksemburq bağına gələndə Mariusu orada görmədi. Yəqin, Marius daha buralara gəlmirdi. İş bitmişdi; indi nə etmək lazımdı? Kozetta bir də onu tapacaqmı? O öz qəlbində bir sıxıntı duydu; bu sıxıntı keçib getmədi, gün-gündən daha da artdı. O daha bilmirdi indi qışdımı, yazdımı, günümü çıxmışdı, yağışımı yağmışdı, quşları oxuyurdu, georginya güllərini açılmışdı, ya marqarita güllərini, Lüksemburq bağımı yaxşıdır, ya Tüilri bulvarlarımı, camaşırçı qadının gətirdiyi paltar çoxmu, ya azımı kraxmallanmışdır, Tusen ərzaqı ucuzmu almışdı, ya bahamı, – o daha bu şeylərlə maraqlanmırdı; o həmişə ağır fikirlər içində idi, o, öz-özünə qapanıb qalmışdı, o ancaq bir məsələ ətrafında düşünürdü, gözlərini zilləyərək hər şeyə mənasız bir nəzərlə baxırdı: bu vəziyyətlə o, diqqətlə qaranlıqda baxan bir adama oxşayırdı, sanki, o qaranlıqda bir xəyal qeyb olmuşdu.

Kozetta Jan Valjana, rənginin solğunluğundan başqa, heç bir şey hiss etdirmirdi. Jan Valjan, yenə əvvəlki kimi, məsumluq ifadə olunan zərif bir üz görürdü.

Kozettanın üzündə olan bu solğunluq Jan Valjanı təşvişə salmaq üçün kifayət idi. Hərdən o, Kozettadan soruşurdu:

– Sənə nə olub?

Kozetta da:

– Heç bir şey, – deyər cavab verirdi.

Kozetta da onun dərd çəkdiyini başa düşürdü; buna görə bir az susduqdan sonra deyirdi:

– Ata, bəs sənə, sizə nə olub?

– Mənə? Heç bir şey.

Bir-biri ilə belə nadir, belə rıqqətli bir məhəbbətlə bağlı olan, uzun zaman bir-biri üçün yaşayan bu iki insan indi bir-birinin yanında, bir-birindən ötrü dinib-danışmadan, şikayətlənmədən, gülümsəyə-gülümsəyə əzab çəkirdi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Buxovlu insanlar.

Jan Valjan Kozettadan bədbəxt idi. Cavanlıq həttə kədər içində də özündə işıq saxlaya bilər. Bəzən Jan Valjan elə dərd çəkirdi ki, elə bil, bunun nəticəsində dönüb uşaq olurdu. İztirab yaşlı adamlarda uşaqılıq hissi oyadır. Ağır bir hiss Jan Valjanın bütün varlığını bürümüşdü, ona elə gəlirdi ki, Kozetta əldən çıxır. Buna görə də onda mübarizə etmək, Kozettanı əldən verməmək,

zahiri, həm də gözəl bir şeylə onu heyrətə salmaq fikri oyandı. Yuxarıda dediyimiz kimi, bu fikir həm uşaqqasına, həm də qocalığa aid bir fikirdi, bu özü sadələvhəsəsinə təsəvvür olduğu üçün Jan Valjanda bəzək-düzəyin cavan qıza təsir edə biləcəyi fikrini oyatdı, əslində, bu, çox düzgün fikirdi. Bir gün o, küçədə, tam rəsmi paltarda bir generalın at üstündə getdiyini gördü, bu, Parisin komendantı qraf Qutar idi. O, zər içində olan bu adama həsədlə baxdı, fikirləşdi ki, belə bir mundir geymək nə xoşbəxtlik olardı, heç kəs bunun təsirindən canını qurtara bilməzdi, Kozetta onu bu mundirdə görsə, heyrətdən donub qalardı; əgər o, Kozettanın qoluna girib Tüilri qapısından keçsə, keşikçi ona təzim etsə, Kozetta cavan oğlanlara heç baxmaz da!

Bu kədərli fikirlərə heç gözlənilmədiyi halda bir sarsıntı əlavə olundu.

Jan Valjanla Kozetta Plüme küçəsinə köçdükdən sonra yalnız bir həyat keçirirdilər, bu yalnızlıq içərisində onlar yeni bir şeyə vərdiş etmişdilər. Arabir günün çıxmasına tamaşa etməyə gedirdilər; bu, həm həyata qədəm qoyan, həm də həyatdan gedən adamlara samit bir fərəh gətirir. Təklilə sevən adamlar üçün səhər gəzintisi axşam əzintisi kimi bir şeydir; fərq yalnız burasındadır ki, səhərçağı təbiət daha şən olur. Küçələr bomboş olur, quşlar oxuyur, Kozetta özü, bir quş kimi səhər tezdən həvəslə yuxudan dururdu. Səhər gəzintisinə onlar bir gün qabaqdan hazırlaşırdılar. Jan Valjan öz təklifini söyləyirdi, Kozetta onunla razılaşırdı. Onlar, sanki, sui-qəsd düzəldirdilər: hələ səhər açılmamış evdən çıxırdılar, bu Kozettanın kiçik bir əyləncəsi idi. Belə adı qəribəliklər cavanların xoşuna gəlir. Biz bilirik ki, Jan Valjan az adam görünən, yalnızca, xali yerlərə getməyi xoşlardı. O zamanlar Parisin qarovulxanaları yaxınlığında az məhsul verən əkin yerləri vardı; bu yerlərin bir ucu az qalırdı şəhərlə birləşsin, yay fəslində burada cılız, seyrək buğda bitərdi; payızda, taxıl yığılandıqdan sonra, adama elə gəlirdi ki, bu zəmilərin taxılı biçilməyib, toyuq tükü kimi didilib, Jan Valjan bu yerləri daha artıq xoşlardı. Kozetta da orada darıxmazdı. Jan Valjan üçün bura yalnızlıq, Kozetta üçün sərbəstlik idi. Kozetta orada yenə dönüb balaca bir qız olurdu; o burada o yan-bu yana qaça bilirdi, sevinirdi; şlyapasını çıxarıb Jan Valjanın dizləri üstünə qoyur, çiçək dəyirdi. Güllər üstə qonan kəpənəklərə baxırdı, ancaq onları tutmurdu; insanın qəlbində sevgi ilə bərabər mərhəmət və mülayimlik hissi də doğur; zərif və titrək xəyalla yaşayan cavan qızın kəpənəyin qanadına heyifi gəlir. Kozetta lələkdən çələng toxuyur, başına qoyurdu, gün işığı əmmiş, gün işığı ilə dolu olan, od kimi alışıb-yanan bu al çiçəklər Kozettanın başında alovdan düzəldilmiş bir tac kimi parıldayırdı, onun tərəvətli, çəhrayı, zərif üzünü daha gözəl göstərirdi.

Jan Valjanla Kozettanın həyatına kədər çökdükdən sonra da onlar səhər gəzintisinə çıxırdı, bu vərdişi tərgitmirdilər.

1831-ci ilin oktyabr ayı idi; Jan Valjanla Kozetta payız səhərinin aydınlığından və sakitliyindən həvəslə gələrək evdən çıxdılar. Səhər açılanda onlar Men qarovulxanasına çatdılar. Dan yeri ağarırdı, üfük hələ qızarmamışdı, təbiətin füsunkar, eyni zamanda sərt bir anı idi. Göyün solğun, mavi lacivərdliyi içərisində tək-tək ulduz sayırırdı, torpaq hələ qapqara idi, otlar tərpeşirdi, hər yerdə əlaqaranlığın sirli bir titrəyişi duyulurdu. Bir torağay əlirməz yüksəklikdə oxuyurdu, o, sanki, ulduzlar arasında itib-batmışdı, sanki, hədsiz dərəcədə kiçik bir şey hədsiz dərəcədə böyük bir şeyi öz nəğməsi ilə mədh edirdi, bu nəğmə ilə əngin fəzalara dinclik saçırırdı. Val-de-Qras kilsəsi şərq tərəfdə, polad rəngli buludsuz üfüqdə nəhəng qara bir şey kimi gözə çarpırdı; parlaq işıqlı dan ulduzu onun qübbəsi ardından çıxırdı, o, sanki, qaranlıq zindandan qaçan bir ruh idi. Hər yerdə sakitlik və dinclik idi; yolda heç kəs yox idi; aşağı tərəflərdə işə gedən fəhlələrin qaraltısı güclə seçilirdi.

Jan Valjan kiçik, yan xiyabanda, taxta-şalban anbarının qapısı qabağına tökülən dirəklərin üstündə oturdu. Onun üzünə yola, dalı işığa sarı idi; o, doğan günəşi unutmamışdı, dərin düşüncəyə dalmışdı: bu, adamın bütün fikrini bürüyən, adamı görməyə qoymayan, sanki, onu dörd divar arasına alan bir düşüncə idi. Elə düşüncələr var ki, onları “şaquli düşüncə” adlandırmaq olar, bu düşüncələr adamı elə dərinliklərə aparır ki, oradan yer üzünə çıxmaq üçün xeyli vaxt tələb olunur. Jan Valjan belə bir düşüncəyə dalmışdı. O, Kozetta barəsində, onların arasına girən olmasa, mümkün ola biləcək xoşbəxtlik barəsində, işıq barəsində düşünürdü: Kozetta bu işıqla onun həyatını doldurmuşdu, bu elə bir işıqdı ki, onun ruhu bununla nəfəs alırdı. Bu xəyala

dalmaqla o, az qala özünü xoşbəxt hesab edirdi. Kozetta onun yanında durub qızaran buludlara baxırdı.

Birdən Kozetta çığırdı: “Ata, bax oradan elə bil gələn var!” Jan Valjan başını qaldırdı.

Kozetta düz deyirdi.

Əvvəlki Men qarovulxanasına gedən yol, məlum olduğu kimi, Sevr küçəsinin ardıdır, bulvar düzbucaq şəklində bu yolu kəsib keçir. Bulvarın bu yola dönən yerindən hay-küy gəlirdi, həm də tutqun şəkildə iri bir şey görünürdü. Belə bir vaxtda hay-küyün qopmasını izah etmək çətindir.

Qatma-qarışıq bir şey bulvar tərəfdən yola çıxırdı.

Bu qatma-qarışıq şey get-gedə aydınlaşır, sakitcə irəliləyirdi; o, eyni zamanda, pırpızlaşmış, yırgalanan bir şeyə, həm də yük arabasına oxşayırdı, ancaq onun apardığı yükün nədən ibarət olduğu bilinmirdi. Tutqun bir şəkildə bir neçə at, araba çarxları da gözə çarpırdı; şallaq şaqqıltısı, çığırtı səsi eşidilirdi. Bu hərəkət edən şey hələ çən içində olsa da, get-gedə daha aydın görünürdü. Doğrudan da, bu bulvardan yola dönən, qarovulxanaya doğru gedən araba idi. Jan Valjan həmin qarovulxananın qabağında oturmuşdu. Bu arabanın ardınca ikinci, üçüncü, dördüncü araba göründü; cəmiyi yeddi araba idi; atların başı özündən qabaq gedən arabanın arxasına toxunurdu. Arabalarda kölgə kimi qaraltılar tərپəşirdi, sıyrılmış qılınca oxşar şeylər əlaqaranlıqda parıldayırdı, zəncir səsi kimi səslər gəlirdi; adamların hay-küyü get-gedə artırdı, bütün bu kütlə ancaq rəya mağaralarında meydana gələn yuxu kimi dəhşətli idi.

Arabalar yaxınlaşdıqca müəyyən bir şəklə girir, ağacların arxasından xəyal kimi meydana çıxırdı; bütün bu kütlə, sanki, ağarmışdı; hava işıqlandıqca həm axirət dünyasından gəlmiş kimi görünən, həm də diri olan bu insan yığınağının üzərinə solğun işıq düşürdü, qaraltıların başı dönüb meyit üzünə olurdu. Bu hərəkət edən şey nə idi?!

Yol ilə bir-birinin ardınca yeddi araba gedirdi. Bu arabalardan altısının quruluşu başqa cürə idi:

bunlar çəlləkçi arabasına oxşayırdı, bu arabalar iki çarx üstünə qoyulmuş, qabaq tərəfdən yan dişlə şəklini alan uzun nərdivan kimi şeydi. Hər arabanı, daha düzünü desək, hər nərdivanı bir-birinin ardınca qoşulmuş dörd at aparırdı. Nərdivanlar qərribə bir şəkildə oturmuş adamlarla dolu idi. Səhərin zəif işığında bu adamları aydın görmək hələ mümkün deyildi, lakin onların varlığı duyulurdu, hər arabada iyirmi dörd adam vardı; arabanın hər tərəfində dal-dala, üzləri camaata sarı, ayaqlarını sallayaraq on iki adam oturmuşdu, onlar bu qayda ilə öz yoluna davam edirdi.

Onların arxa tərəfində nəsə xırçıldaya-xırçıldaya səslənirdi: bu, zəncir idi; boyunlarında nəsə parıldayırdı: bu, dəmir xalta idi. Dəmir xaltalar ayrı idi, amma zəncir ümumi idi. Bu iyirmi dörd adam arabadan düşüb getsəydi, mütləq məfsəlliyəyəqlı bir məxluqa oxşayacaqdı: onun fəqərə sütununu zəncir əvəz edəcəkdə, özü də qırxyayaq kimi yeriyəcəkdə. Hər arabanın dal və qabaq tərəfində tufəngli iki adam durmuşdu, onlar ayağı ilə zəncirin ucunu saxlamışdı. Dəmir xaltalar dördbucaq şəklində idi. Yeddinci araba altı at qoşulmuş, yanlarına taxta vurulmuş, dördçarxlı, üstüaçıq bir fura idi; onda bir neçə dəmir qazan, çuqun küpə, manqal və zəncir danq-danq danqıldayırdı; arabada bundan başqa, qol-qıçı bağlı bir neçə adam uzanmışdı; üzdən onlar xəstəyə oxşayırdı. Araba hər tərəfdən dəlik-deşikdi, onun yanlarında sınıq barmaqlıqlar var idi; bu barmaqlıqlar, sanki, keçmişin biabırçı cəza alətləri olmaqla, öz işini görüb qurtarmışdı.

Arabalar yolun ortası ilə, onların da hər iki tərəfi ilə iki sıra murdar sifətli keşikçi əsgər gedirdi; keşikçilər direktoriya əsgərləri kimi qatlanmış üçbucaq şapka qoymuşdu; onlar çirкли idi, iyrəncdi, paltarları cırıqdi; geydikləri də boz mavi, cır-cındır əlillər mundiri, məşəlçilər şalvarı idi; qırmızı epoletləri, sarı lentaları vardı; silahları da gödək qılıncdan, tufəngdən və ağacdən ibarətdi: bunlar xalis dustaq arabaları əsgəri idi. Bu əsgərlərin sir-sifətində həm dilənçi alçaqlığı, həm də cəllad hakimiyyəti ifadə olunurdu. Rəisəoxşar adamın əlində çapar qırmancı vardı. Əlaqaranlıqla örtülən bütün bu şeylər hava işıqlandıqca aydın görünürdü. Arabaların qabağında və arxasında sıyırməqılincə atlı jandarmilər təntənə ilə gedirdi.

Bu təntənəli mərasim o qədər uzun idi ki, birinci araba qarovulxanaya çatanda sonuncu ancaq bulvardan çıxırdı.

Yolun hər iki tərəfi tamaşaçılarla dolmuşdu; bu adamların haradan çıxdığı məlum deyildi; onlar bir anda toplaşmışdı. Parisdə çox vaxt belə olur. Qonşu küçələrdən bir-birini səsləyən adamların hay-küyü, tamaşaya gələn bostançıların taxta başmaqlarının səsi eşidilirdi.

Arabalar dustaqları silkələyirdi, buna onlar kirimişcə dözürdülər. Onlar səhərin soyuğundan göyərmişdilər. Onlar kətan şalvar, yalın ayaqlarına taxta ayaqqabı geymişdilər. Qalan paltarları ən ağır yoxsulluq dərəcəsinə göstərirdi. Geyimləri müxtəlifdi, lakin bu müxtəlifliyin özündə bir iyənclik vardı; təlxəyin geydiyi cır-cındırdan da pis şey yoxdur. Burada təpəsi deşilmiş şlyapa da, dama-dama furajka da, çox pis yun qalpaq da, bununla bərabər, bluz da, dirsəyi yırtılmış qara frak da görmək olardı; bəziləri qadın şlyapası, bəziləri də həsir papaq qoymuşdu; arabir paltarlarının cırığı arasından tüklü sinələr bədənlərinə döyülmüş yazı və şəkillər, sevgi məbədi, yanan ürək, sevgi allahı yanında dəmrov və pis xəstəlik əlaməti olan qırmızı ləkələr gözə çarpırdı. Dustaqlardan ikisi-üçü arabanın yan ağacından bəlimdən toxunma, üzəngiyəoxşar şeylər asmışdı, ayaqlarını buna qoymuşdular. Onlardan biri əlində qara, daşabənzər bir şey tutmuşdu, onu ağızına apararaq, elə bil ki, gəmirirdi: bu, onun yediyi çörəkdi. Bu adamların gözlərində soyuq bir ifadə vardı, bəzilərininkində sönük, bəzilərininkində kinli bir işıq parıldayırdı, mühafizə əsgərləri onları söyürdü. Zəncirli adamlardan səs çıxmırdı; arabir adam başına, ya adam kürəyinə vurulan ağac zərbəsinin səsi eşidilirdi; bu adamlardan bəzisi əsnəyirdi; onların əynindəki cır-cındır adamı dəhşətə gətirirdi; onların qıçları yellənir, çiyinləri tərپənirdi, başları bir-birinə dəyirdi, gözləri vəhşicəsinə işıldayırdı; bəzisinin əli sıxılaraq yumruqlanmışdı, bəzisinininki ölü əli kimi sallanırdı; zəncirlər səslənirdi; arabaların ardınca gələn uşaqlar qəhqəhə ilə gülürdü.

Bir-birinin ardınca gedən bu arabalar adamda dərdli fikirlər oyadırdı. Belə bir şey güman etmək olardı: bu gün də olmasa, sabah bərk yağış yağacaq, sonra yenə də, yenə də yağacaq, bu adamların cır-cındır paltarı tamam islanacaq, islandıqdan sonra daha qurumayacaq, bu adamlar üşüdükdən sonra daha qızışmayacaq, onların islanmış kətan şalvarı qıçlarına yapışacaq, ayaqqabıları su ilə dolacaq, şallaq zərbələri dişlərinin bir-birinə dəyməsinə mane olmayacaq, zəncirlər yenə də boyunlarını tutub duracaq, ayaqları yenə də asıla-asıla qalacaq... Ağac kimi, daş kimi yağışların, soyuq küləklərin, şiddətli tufanların ixtiyarına verilən, soyuq payız buludları altında aciz qalan bu zəncirli adamlara baxanda sarsılmamaq olmurdu.

Hətta yeddinci arabada zibil torbası kimi yıxılıb qalan qol-qıçı bağlı xəstələri də ağaclarla vururdular.

Birdən gün çıxdı, şərq tərəfdən bir parça işıq düşərək, bütün bu qorxunc başları, sanki, alovlandırdı. Dillər açıldı, istehza, lənət və nəğmə coşqun sel kimi ətrafa yayıldı. Şərqdən düşən üfüqi işıq şöləsi bir-birinin ardınca gedən arabaları iki yerə böldü: başlar və bədənlər işıqlandı, qıçlar və çarxlar qaranlıqda qaldı. Üzlərdə düşüncə ifadə olundu; bu dəhşətli bir andı: elə bil ki, üzə taxılan maskalar düşdü, iblis sifəti göründü, ya da qəzəbli ürəklər çılpaqlaşdı. Işıq da düşsə bu insan yığını qaranlıq görünürdü. Kefi açılan dustaqlardan bəzisi lələkdən düzəldilmiş borucuqlara cücü qoyub tamaşaya yığışan adamların üstünə üfürürdü, çalışırdılar ki, bu cücülər qadınların üstünə düşsün. Gün işığı yandan düşərək, onların miskin üzünü bir tərəfdən bərk işıqlandırır, o biri tərəfdən qara kölgələrə bürüyürdü; yoxsulluq onların üzünü eybəcər şəkllə salmışdı; bu o qədər dəhşətli idi ki, elə bil gün işığı onların üzünə düşməklə solğun ildırım işığına çevrilərək tutqunlaşırdı. Birinci arabada olan dustaqlar səsləri yetdikcə o zaman Dezojyenin məşhur “Bakirə qız” əsərindən popurrini vəhşi bir oynaqlıqla, iyərnc səslə oxumağa başladılar. Ağacların yarpağı qəmgın-qəmgın xışıldayırdı. Xəyalların ifa etdiyi bu zarafatyana nəğməyə burjua yan xiyabanda axmaqcasına bir keflə qulaq asırdı.

Bu hərəkət edən kütlədə, əzəli xaosda olduğu kimi, bütün insan müsibətləri bir-birinə qarışmışdı. Bu kütlə içərisində bütün heyvanların sifətini görmək olardı; burada qoca da vardı, cavan da, daz kəllə də, ağsaqqal da, dəhşətli həyasızlıq da, qaşqabaqlı itaətkarlıq da, vəhşicəsinə ağaran dişlər də, axmaqcasına oturuşlar da, furajkalı donuz sifətləri də, gicgahlarına burma saçlar sallanan qız başı kimi başlar da, uşaqqasına, buna görə də dəhşətli çöhrələr də, yalnız ölüm çatışmayan, skelet kimi arıq üzler də... Birinci arabada bir zənci vardı, əvvəllər o, bəlkə də, qul imiş: o öz əvvəlki zəncirini indiki zənciri ilə müqayisə edə bilirdi. Aşağı təbəqələrlə bərabərləşdirilən biabırçılıq onların hamısının üzündə iz salmışdı; süqutun bu pilləsində ictimai həyatın ən ağır səfaləti içində olan bu adamlar son dəyişmələrini keçirirdilər: indi onlarda kütlüyə keçən nadanlıq məyusluğa keçən idrakla bərabərləşirdi. Çirkabın ən qatı yeri kimi nəzərə çarpan bu adamlardan heç birini o

birisindən seçmək mümkün deyildi. Aydın görünürdü ki, bu iyrenc axına təsadüfən başçılıq edən adam onları qruplara bölməmişdir. Onlar, yəqin ki, necə gəldi, ya əlifba sırası hökmü ilə birləşdirilmiş, əl-qolu bağlanmışdı, necə gəldi arabalara yerləşdirilmişdi. Lakin bir yerə toplanan dəhşətlər, nəhayət, öz ümumi təsirini büruzə verir; bədbəxt adamların nə şəkildə olur olsun, bir yerə toplanması özünə görə bir yekun verir; hər zəncirin ümumi bir qəlbə, hər arabanın öz siması vardı. Bir arabada olan dustaqlar oxuyur, onun ardınca gələn arabada bağırırdılar; üçüncü arabada sədəqə istəyirdilər, dördüncüdə dişlərini qıçayırdılar; beşincidə yoldan keçən adamları qorxudurdular; altıncıda bidət söyləyirdilər; axırıncı arabaya qəbir sükutu çökmüşdü – Dante bunu görsəydi, “Cəhənnəmin yeddi qatını hərəkətdə görürəm”, – deyərdi.

Bu, katorqaya məhkum edilmiş adamların cəza yerinə olan məşum yürüşü idi; lakin bu yürüş apokalipsisin dəhşətli odlu arabasında deyil, biabırçı dustaqxana arabalarında baş verirdi ki, bu daha pis idi.

Mühafizə əsgərlərindən birinin əlində ucu qarmaqlı ağac vardı; o arabir bu ağacla bu insan törtöküntüsünü qurdalamaq niyyətində olduğunu göstərirdi. Camaat içində duran bir qarı barmağı ilə dustaqları beş yaşlı uşağa göstərərək deyirdi: “Bu, sənə dərs olsun, yaramaz!”

Dustaqların oxuması və söyüşü get-gedə artdığından, mühafizə komandiri deyilən adam əlindəki şallağı şaqqılatdı; elə o saat bu işarə üzrə yeddi arabanın yeddisinə də dəhşətli ağac zərbələri dolu kimi yağdırılırdı: əsgərlər əllərindəki ağacı dustaqların harasına gəldi çırpırdılar; dustaqlar böyürürdülər, acıqlanırdılar, bu işə bir yığın milçək kimi bu irinli yaranın üstünə tökülüşən küçə uşaqlarını daha da güldürürdü.

Jan Valjanın gözlərinə dəhşətli bir ifadə çökdü. İndi bunlar daha göz deyildi; bunlar bəzi bədbəxtlərin bəbəyini əvəz edən, əsl həqiqəti əks etdirməyən, sanki, dəhşət və fəlakətlər işığı yanan nüfuzedilməz şüşə idi. Jan Valjan qarşısındakı bu şeyləri görmürdü; onun gözləri önündə dəhşətli bir xəyal canlanmışdı. O, ayağa qalxmaq, qaçmaq, yox olmaq istəyirdi, lakin heç barmağını da tərpedə bilmirdi. Bəzən adamın gördüyü bir şey, sanki, onu qamarlayıb tutur, buraxmır. O oturduğu yerdə donub qalmışdı, o, sanki, daşa dönmüşdü; o, ifadə olunmaz, ağır təşviş içində özü-özündən soruşurdu. “Dünyadan gələn, məni təqib edən bu şey nədir, bu nə deməkdir, mənə qarşı çıxan bu iblislər yığını haradan gəldi?!” Birdən o, əlini alnına sarı qaldırdı – yaddaşı birdən yerinə gələn adamlar belə hərəkət edirlər – onun yadına belə bir şey düşmüşdü: dustaqları həmişə bu yoldan aparırdılar, krala rast gəlməmək üçün arabaları həmişə bu yola döndərirdilər, çünki Fontenebloya gedən yolda həmişə krala rast gəlmək olardı, otuz beş il bundan əvvəl o özü də dustaq arabalarında bu qarovulxanadan keçib getmişdi...

Kozetta Jan Valjandan az təşvişə düşməmişdi, ancaq onun təşvişi başqa təşviş idi. O heç bir şey başa düşmürdü; onun nəfəsi tutulurdu; ona elə gəlirdi ki, gördüyü bu şeylər mümkün olan şey deyil.

Nəhayət, o, həyəcanla dedi:

– Ata, o arabadakılar nədir?

Jan Valjan:

– Dustaqdır, – dedi.

– Onlar hara gedirlər?

– Katorqaya.

Bu zaman mühafizə əsgərləri ağac zərbələri endirməkdə daha artıq səxavət göstərdilər, qılıncyanı zərbələr də buna əlavə olundu; elə bil ki, ağaclar, şallaqlar qəzəblənib özündən çıxmışdı. Dustaqlar zərbə altında qıvrılırdı, büzüşürdü. Onlar susdu, sakitləşdi, bu iyrenc bir itaətkarlıq; onlar basqına tutulan canavarlar kimi ətrafa baxırdılar.

Kozetta təpədən-dırnağa kimi titrəyirdi; o yenə də soruşdu:

– Ata, bunlar hamısı insandır?

Bədbəxt Jan Valjan:

– Bəziləri, – deyə cavab verdi.

Bu dustaq arabaları hələ səhər açılmamışdan Bisetrdən yola düşmüşdü, Fonteneblonu kənardə buraxaraq, Mana gedirdi: kral onda Fontenebloda idi. Fonteneblonu kənardə buraxmaq bu ağır

yolu üç-dörd gün uzadacaqdı: lakin əlahəzrət kralın bu dəhşətli şeyləri görməməsi üçün, məlum şeydir ki, dustaqlara verilən əzabı bir neçə gün də uzatmaq olardı.

Jan Valjan çox pis halda evinə qayıtdı. Belə bir şeyə rast gəlmək adama vurulan zərbəyə bərabərdir, bunun buraxdığı xatirə sarsıntıya oxşayırdı.

Jan Valjan Kozetta ilə Babil küçəsinə qayıtdıqdan sonra gördükləri şey haqqında Kozettanın daha sual verdiyini eşitmədi, bəlkə də, o, həddindən artıq düşüncəyə daldığından, halı pis olduğundan Kozetta sual versə də başa düşməmişdi. Ancaq axşam Kozetta yatmağa gedəndə Jan Valjan belə bir şey eşitdi - Kozetta öz-özü ilə danışmış kimi astadan deyirdi: “Ah, ilahi, mənə elə gəlir ki, bu adamlardan birinə rast gəlsəydim, elə onu yaxından gördüyüm üçün bağrım çatlardı!”

Xoşbəxtlikdən, bu məşum günün səhəri Parisdə, rəsmi bir təntənə münasibəti ilə şənlik təşkil edildi. Mars çölündə parad, Senada qayıqçılardan kürəklə qılınclaşma oyunu, Yelisey çölündə tamaşa, Ulduz meydanında feyerverk, hər yerdə illuminasiya oldu. Jan Valjan Kozettanın fikrindən dənənki xatirələri dağıtmaq, onun gözləri önündə canlanan o dəhşətli şeyləri bütün Parisi bürüyən şənlik kəşməkəşi ilə pərdələmək üçün qızı adətinin əksinə olaraq bu şənliyə apardı.

Şənliyə rəvnəq verən parad, təbii ki, mundirləri yerindən oynatdı, Jan Valjan da milli qvardiya mundirini geydi: bu zaman o tutqun şəkildə, təhlükədən qaçıb gizlənən adam duyğusunu keçirirdi. Hər necə olsa, gəzinti üçün qoyduğu məqsədə o, deyəsən, çatmışdı. Kozetta atasının sözündən çıxmadığı özü üçün qanun hesab edirdi: o, gəncliyə xas olan yüngül və təbii bir sevinclə bu təklifə razı oldu; bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Kozetta üçün hər tamaşa yeni bir şeydi: o, “xalq gəzintisi” deyilən bu ümumi şənliyi çox da etinasızlıq göstərmədi. Bu qayda ilə Jan Valjan təsəvvür edə bilirdi ki, o öz məqsədinə çatmışdır, Kozettanın hafizəsində dənənki rəzalətin heç izi də qalmamışdır.

Onlar bir neçə gündən sonra, səhərçağı bağa baxan artırmaya çıxdılar; günün parlaq işığı ətrafa yayılmışdı; artırmaya çıxmaqla Jan Valjan özü üçün qoyduğu qayda-qanunu, Kozetta isə öz otağında oturmaq vərdişini yenə də pozmuşdu; Kozettaya bu vərdişi duyduğu kədər aşılımışdı. Kozetta bir parça seyrək buludla örtülmüş ulduz kimi penüara, bu səhər geyiminə bürünərək, qocanın qabağında durmuşdu, marqarita çiçəyinin yarpaqlarını qoparıb atırdı; yuxudan durduqdan sonra onun üzünü çəhrayı idi; üstünə gün işığı düşmüşdü; bu geymində o, füsunkar görünürdü; Jan Valjan rıqqətli bir nəzərlə ona baxırdı, Kozetta çiçəklə “sevir, sevmir” fəlinə baxmağı bilmirdi, axı bunu ona kim öyrədə bilirdi? O, çiçəyin yarpaqlarını məsumcasına, qeyri-şüuru olaraq qoparırdı; o bilmirdi ki, marqaritanın yarpaqlarını qopartmaq ürəyini açıb göstərmək deməkdir. Malxulya adlanan, həm də gülümsəyən dördüncü qratsiya olsaydı, Kozetta bu qratsiyaya bənzərdi. Çiçəyin yarpaqlarını qoparan zərif, ağ barmaqlar Jan Valjanı sehrləmişdi; bu qızı bürüyən halə içində əriyərək, o, hər şeyi unutmuşdu. Onların yanında, kolluqda birəbitdən quşu cıkkıldəyirdi. Xırdaca ağ buludlar göy üzündə elə həvəslə süzürdü ki, elə bil azadlığa indicə çıxmışdılar. Kozetta fikrini bir nöqtəyə toplayaraq hələ də çiçəyin yarpaqlarını qoparırdı; sanki, o nəyinsə arzusu ilə xəyalda dalmışdı, yəqin ki, onun xəyalı füsunkar bir xəyaldı. Bərdən o, qu quşu zərifliyi ilə başını ağır-ağır çevirərək soruşdu: “Ata, bu katorqa deyilən şey nədir?”

BİRİNCİ FƏSİL.

Yara bayırda, sağalma içəridə.

Bu qayda ilə onların həyatına gün-gündən qaranlıq çökürdü.

İndi onların bircə əyləncəsi qalmışdı: bu da aclara çorək, soyuqdan əziyyət çəkənlərə paltar verməkdi; vaxtı ilə onlar üçün bu, bir xoşbəxtlikdi. Jan Valjanla Kozetta, yoxsullara dəyərəkən öz qəlblərində keçmişdə olan səmimi yaxınlıqdan nəyinsə yenidən canlandığını hiss edirdilər.

Bəzən hava yaxşı olanda, onlar əziyyət çəkən bir çox adamın vəziyyətini yüngülləşdirəndə, bir çox uşağa paltar verəndə, onları sevindirəndə Kozetta o axşam bir qədər şən olurdu. Jondretin də otağına onlar həyatlarının bu dövründə getmişdilər.

Jan Valjan Jondretin otağına gedən günün səhəri, öz evinə, həmişəki kimi, sakit qayıtdı; ancaq onun sol qolunda böyük bir yara vardı; yara bərk qızarıb şişmişdi, elə bil ki, qolunun o yeri yanmışdı. Jan Valjan bunun səbəbini aydın söyləmədi. Bu yaradan o, bir ay titrəyib qızdırdı, evdən çıxmadı. Həkimə də getmək istəmirdi. Kozetta çox təkid edəndə o deyirdi: “Mal həkimini çağır”.

Kozetta onun yarasını səhər-axşam açıb-bağlayırdı, bunu o elə bir ilahi məsumluqla edirdi, atasına kömək edə bildiyindən onun üzündə elə bir mələkcəsinə xoşbəxtlik ifadə olunurdu ki, Jan Valjan öz qəlbində yenə də əvvəlki fərəhin doğduğunu, qorxu və təşvişinin dağılıb getdiyini hiss edirdi. Kozettaya baxaraq, dönə-dönə deyirdi: “Ey könül sağaldan yara! Ey könül sağaldan xəstəlik!”

Jan Valjan xəstə olanda Kozetta öz evini tərək etdi, yenə də kiçik fligel, dal həyət xoşuna gəldi. O az qala bütün günü Jan Valjanın yanında olurdu, onun seçdiyi və çoxu da səyahətə aid olan kitabları ona oxuyardı. Jan Valjanın xoşbəxtliyi yenidən qol-qanad açaraq, gözəl bir işıq saçırdı. İndi daha Lüksemburq bağı, naməlum cavan sərsəri, Kozettanın soyuması – bütün bu buludlar onun qəlbini bürümürdü. O hətta öz-özünə dedi: “Bu şeyləri mən özümdən uydurmuşam. Mən qoca sərsəməm!”

Jan Valjan elə xoşbəxt idi ki, heç gözlənilmədiyi halda Jondretin daxmasında Tenardyenin ailəsinə rast gəlməsi, bu dəhşətli təsadüf, bəlkə də, onu heç narahat etməyirdi. O sivişib aradan çıxıb bilməmişdi, onun izini tapa bilməzdilər. Başqaları onun nəyinə gərəkdi! O, bədbəxtləri xatırlasa da, onlara ancaq yazığı gəldiyi üçün xatırlayırdı. Jan Valjan düşünərək, öz-özünə deyirdi: “İndi onlar dustaqxanadadırlar, mənə daha ziyan yetirə bilməzlər, ancaq bu ailə nə miskin, nə bədbəxt ailədir!”

Mən qarovulxanasında gördükləri o mənfi xeyallara gəlincə – Kozetta daha o barədə söhbət salmırdı.

Monastırda Mextildə adlı bir monax qadın Kozettaya musiqi öyrədirdi. Kozettanın səsi birəbitdən quşunun səsinə oxşayırdı, ancaq bu səsə ruh verilmişdi. Kozetta arabir axşamlar yaralının otağında qəmgin nəğmələr oxuyardı. Bu nəğmələr Jan Valjanın ürəyini açardı. Yaz girdi. İlin bu vaxtında onların bağı çox gözəl olurdu. Bir gün Jan Valjan Kozettaya dedi: “Sən heç gedib bağda gəzmirsən, get gəz”. Kozetta da dedi: “Yaxşı, ata, gedib gəzərəm”. Kozetta onun arzusuna əməl edərək, yenə də bağda gəzməyə başladı; çox vaxt da tək olardı, çünki Jan Valjan bağa getməzdi, yəqin, barmaqıq arasından görünə biləcəyindən qorxurdu. Jan Valjanın yarası həm onun özünün, həm də Kozettanın fikrinə başqa bir istiqamət verdi. Kozetta atasının get-gedə yaxşılaşdığını, yarasının sağaldığını, özünü xoşbəxt hiss etdiyini görür, ürəyi sakitləşirdi, lakin bu sakitlik elə təbii, elə gizlin bir şəkildə əmələ gəldi ki, o özü bunu duymurdu. Bir də ki, mart ayı idi, günlər get-gedə uzanırdı, qış gedirdi; qış da gedəndə həmişə özü ilə bizim dərdimizdən, kədərimizdən bir şey aparır. Sonra yazın ən gözəl ayı olan aprel ayı girdi: o, səhər şəfəqi kimi tərəvətli, uşaqıq çağı kimi şən, yeni doğulan çağa kimi bəzən bir az ağlağan olur. Təbiət aprel ayında füsunkar, titrək bir işıqla dolu olur: göydən, buludlardan, ağaclardan, çəmənlərdən, güllərdən saçılan bu işıq birbaşa insan qəlbinə axır.

Kozetta hələ çox cavan olduğundan bu ayın fərəhini duymaya bilməzdi: aprel özü ona oxşayırdı. Kozettaya qəm-qüssə gətirən fikirlər yox olub getdi, bunun necə yox olduğunu o özü də heç duymadı. Zirzəmi parlaq günorta günəşi ilə işıqlandıqı kimi kədər çökmüş ürəklər də yazda elə işıqlanır. Kozetta daha əvvəlki kimi qəmgin olmurdu; bu aydın görünürdü, lakin o buna əhəmiyyət vermirdi. Səhər saat doqquz radələrində, yeməkdən sonra atasını on beş dəqiqəliyə bağa apara bilirdi: Jan Valjanın yaralı qolundan tutaraq, artırmının qabağında günün altında gəzişirdilər; bu zaman o, heç özü duymadan, tez-tez gülür, özünü xoşbəxt hiss edərdi.

Jan Valjan böyük bir fərəhlə Kozettaya baxar, onun yenə də tərəvətləndiyini, yanaqlarının qızardığını görüb, ürəyi sakit olardı.

O dönə-dönə astadan deyərdi:

– Ey könül sağaldan yara!

Öz ürəyində Tenardiyeyə təşəkkür edərdi.

Qolunun yarası sağalan kimi o, yenə də təkbaşına axşam gəzintilərinə başladı.

Lakin axşamlar adam Parisin az əhali yaşayan civarında yalqız gəzə, onun başına bir hadisə gəlməyə – bu heç ağlasığan şey deyil.

İKİNCİ FƏSİL

Plutarx xala çətinlik çəkmədən bir hadisəni izah edir

Axşam olurdu; Qavroşun yeməyə heç bir şeyi yox idi; yadına düşdü ki, dünən də nahar etməmişdir; bu, onun heç xoşuna gəlmədi. Bu qərara gəldi ki, gedib özünə yemək tapsın, buna görə də Salpetriyerdən o tərəfdə, boş yerlərə getdi, ancaq orada bir şey tapmağa ümid yeri vardı. O yerdə ki, heç kəs yoxdur, orada bir şey tapmaq olur. O gəlib bir qəsəbəyə çatdı: ona elə gəldi ki, bu, Austerlits kəndidir.

Bir gün o burada gəzəndə köhnə bir bağ, bağda da bir qoca ilə bir qarı, bir də babat bir alma ağacı görmüşdü. Ağacın yanında meyvə saxlamaq üçün qutuyaoxşar iri bir şey vardı, ağzı da kip örtülməmişdi, oradan alma çıxartmaq olardı. Alma axşam yeməyi idi, alma – həyatdı. Alma Adəmi məhv etmişdi, amma Qavroşu xilas edə bilərdi. Xırdaca, boş, döşəməsiz bir küçənin ayağı gəlib bağa çıxırdı, ev olmadığından küçənin bu yerini kol basmışdı, bağı küçədən hasar ayırırdı.

Qavroş bu bağa sarı getdi, balaca küçəni tapdı, alma ağacını tanıdı, arxayın oldu ki, meyvə qutusu yerindədir, hasarı diqqətlə gözdən keçirdi; hasar onun əlində nə idi ki, bir anda üstündən aşardı. Qaş qaralırdı, küçədə heç kəs yox idi, çox münasib bir vaxtdı. Qavroş hücuma keçmək istəyirdi ki, birdən dayandı. Bağda danışan vardı. Qavroş hasarın deşiyindən bağa baxdı. Hasarın o tərəfində, ondan iki addım kənarda, hasarı keçmək istədiyi yerin lap qabağında oturacağı əvəz edən bir daş vardı. Daşın üstündə bağın sahibi – qoca bir kişi oturmuşdu, onun da qabağında bir qarı durmuşdu, qarı acıqlı-acıqlı deyiniirdi. Qavroş qulaq asmağa başladı; o belə şeyin yaxşı olmadığını nəzərə almazdı.

Qarı dedi:

– Cənab Mabef!

Qavroş: “Mabef! – deyə fikirləşdi. – Bu lap gülməlidir!”

Qoca tərpənmədi. Qarı təkrar etdi:

– Cənab Mabef!

Qoca başını qaldırmadan soruşdu:

– Plutarx xala, nə sözlünüz var?

Qavroş: “Plutarx xala! – deyə düşündü, – bu, lap gülməli oldu!”

Plutarx xala danışmağa başladı, qoca onunla söhbət eləməyə məcbur oldu.

– Ev yiyəsi narazıdır.

– Niyə?

– Biz ona doqquz ayın kirayəsini borcluyuq.

– Üç aydan sonra biz ona on iki ayın kirayəsini borclu olacağıq.

– O deyir ki, sizi evdən çıxardaram.

– Çıxartsın da.

– Tərəvəzçi pulunu istəyir. Bundan başqa, bircə qucaq da odun qalmayıb. Qışda nə yandıracaqsınız? Odunumuz heç yoxdur.

– Günəş ki var.

– Qəssab daha nisyə ət vermir.

– Bu lap yerinə düşüb. Əti yaxşı həzm eləyə bilmirəm. Ət mənə çox ağırlıq eləyir.

– Nahara bəs süfrəyə nə gətirim?

– Çörək.

– Çörəkçi haqq-hesabını istəyir, deyir ki, pulunuz yoxdur, onda çörək də olmayacaq.

- Olmasın da.
- Onda bəs nə yeyəcəksiniz?
- Almamız var.
- Ağa, axı pulsuz yaşamaq olmaz.
- Mənim pulum yoxdur.

Qarı getdi, qoca tək qaldı. O, fikrə getdi. Qavroş da fikirləşirdi. Hava lap qaralırdı.

Qavroş hasarı aşıb bağa keçmək əvəzinə hasarın dibində oturdu, onun fikrə getməsinin birinci nəticəsi bu oldu. Kølun budaqları aşağı tərəfində bir az seyrək idi.

Qavroş birdən öz-özünə dedi: “Bir bax, bura lap xalis yataqdır ki!” Özünü kölun dibinə verərək, büzüşüb oturdu. Onun kürəyi az qalırdı ki, Mabef babanın oturacağına toxunsun. O, qocanın nəfəs aldığıni eşidirdi.

Sonra o, nahar eləmək əvəzinə yatmaq istədi.

Pişik ayıq yatır. Qavroş mürgülyə-mürgülyə də keşik çəkirdi.

Ala-qaranlığa bürünən boz göydən yerə ağ işıq düşmüşdü, küçə iki sıra qara kollar arasında bozumtul zolaq kimi görünürdü.

Birdən bu bozumtul zolaq içində iki adamın qaraltısı göründü. Onlardan biri qabaqda gedirdi, o birisi bir az daldan gəlirdi.

Qavroş astadan dedi:

- Budur, iki adam da gəlir.

Birinci qaraltı qoca, donqar, fikirli bir burjuya oxşayırdı; o, çox sadə geyinmişdi, qoca adamlar kimi yavaş-yavaş yeriyirdi; görünür, o, ulduzlu göy altında gəzməyə çıxmışdı.

O birisi qəşəng, biçimli, nazik, yığcam bir adamdı. O, öz addımını birincinin addımlarına uydura-uydura qəsdən yavaş gedirdi; lakin onun bu asta yerində çeviklik və cəldlik hiss olunurdu. Onda yırtıcılıq və adamı narahat edən bir şey vardı, eyni zamanda, onun bütün siması, o zamanın ifadəsincə “modaçı” adam olduğunu göstərirdi. O, gözəl bir şlyapa qoymuşdu; belinə mütənasib qara sürtük geymişdi; sürtük həm yaxşı, həm də, yəqin ki, gözəl mahuddan tikilmişdi. Başını elə tutmuşdu ki, bunda qüvvət və zəriflik duyulurdu; alaqqaranlıqda yandan onun solğun üzü görünürdü: bu, çox cavan bir adam üzü idi; ağzında qızılgül tutmuşdu. Qavroş ikinci qaraltını yaxşı tanıyırdı: o, Monparnas idi.

Birinci qaraltıya gəlincə, onun haqqında ancaq bir şey demək olardı: sir-sifətdən xoştəbiətli, qoca bar adama oxşayırdı.

Qavroş elə o saat gözlərini onlara zillədi.

Bu iki adamdan birinin o birisi haqqında, görünür, başqa niyyəti vardı. Qavroş sonra nələr olacağını lap yaxşı görə bilirdi. Onun yatağı bunun üçün çox əlverişli idi, heç kəs də onu görmürdü.

Monparnas belə bir vaxtda, belə bir yerdə ova çıxmışdı: bundan heç də yaxşı bir şey gözləmək olmazdı. Qavroşun qocaya yazığı gəldi.

O nə etsin? İşə qarışsınmı? Bu bir gücsüzün başqa bir gücsüzə kömək etməsi idi! Monparnas buna ancaq gülərdi! Qavroş lap yaxşı bilirdi ki, bu on səkkiz yaşlı yırtıcı, quldur bir anda həm qocanın, həm də onun öhdəsindən gələ bilər.

Qavroş hələ də fikirləşirdi ki, hücum baş verdi: bu, həm qəfildən, həm də alçaqcasına hücum idi.

Pələngin marala, hörümçəyin milçəyə olan hücumu kimi bir hücum! Monparnas birdən ağzındakı gülü atıb qocanın üstünə atıldı, onun yaxasından tutub sıxdı. Qavroş çıxırmaqdan özünü güclə saxlaya bildi. Bir an sonra bu iki adamdan biri o birisinin altında göründü; altıda qalan adam xırıldaırdı, çırpınırdı, üstdəki adam daş kimi dizi ilə onun sinəsindən basırdı. Ancaq məsələ Qavroşun gözlədiyi kimi olmadı: yerə basılan Monparnas idi, qalib gələn qoca idi. Bu hadisə Qavroşun olduğu yerdən bir neçə addım kənarda baş verirdi.

Monparnas hücum edəndə qoca özünü ayaq üstə saxlaya bildi, endirilən zərbəyə elə dəhşətli zərbələrlə cavab verdi ki, hücum edənlə hücum edilən bir anda rollarını dəyişdi.

Qavroş öz-özünə dedi: “Bərəkallah qoca!”

Özünü saxlaya bilməyib əl vurdu. Ancaq onun alqış səsi eşidilmədi. Bu səs başları mübarizəyə qarışan, tövşüyə-tövşüyə nəfəs alan, bir-birinə ağır zərbələr endirən iki adamın qulağına çatmadı.

Nəhayət, sakitlik oldu. Monparnas daha müqavimət göstərmirdi. Qavroş fikirləşdi: “Yoxsa qoca onun işini bitirdi?!”

Qoca bircə kəlmə də danışmadı, bir dəfə də çığırmadı. Sonra o bədənini dikəldib Monparnasa dedi:

– Qalx!

Qavroş bu sözü eşitdi.

Monparnas ayağa qalxdı, lakin qoca onu əldən buraxmadı. Monparnasın sifəti küzdə tutulmuş canavar kimi, miskin və acıqlı idi.

Qavroş diqqətlə baxır, diqqətlə qulaq asırdı. O, lap ürəkdən əylənirdi.

Bu qayda ilə o, doğrudan da, narahat olan bir tamaşaçı kimi öz mükafatını almışdı. O, belə bir danışıq eşitdi - qaranlıqda bu danışıq faciəyə halda səslənirdi. Qoca soruşur, Monparnas cavab verirdi.

– Neçə yaşın var?

– On doqquz.

– Sən güclüsən, sağlamsan. Niyə işləmirsən?

– İşləmək adam darıxdıran şeydir.

– Bəs nə ilə məşğulsan?

– Avaraçılıqla.

– Ciddi danış. Sənin üçün bir iş düzəltmək olarmı? Sən nə olmaq istərdin?

– Oğru.

Onlar susdu. Elə bil ki, qoca dərin fikrə getdi. O tərpənmirdi, ancaq Monparnası da əlindən buraxmırdı.

Bu cavan quldur həm qüvvətli, həm də diribaşdı, o, tələyə düşmüş heyvan kimi arabir cəld hərəkətlər edirdi; çırpınırdı, badalaq vururdu, bütün bədənini ilə çılğınca qıvrılırdı, qocanın əlindən çıxmaq istəyirdi. Qoca, sanki, bu şeyləri görmürdü, amiranə sakitliklə, yenilməz bir qüvvətlə onun iki əlini bir əlində tutub durmuşdu.

O, bir neçə dəqiqə fikirləşdi, sonra Monparnasa diqqətlə baxdı, onları bürüyən qaranlıq içində, təntənəli bir nitq söyləyirmiş kimi, səsinə bir az ucaldaraq, sözə başladı; Qavroş Monparnasa deyilən sözlərə axıra kimi qulaq asdı, bunun bircə kəlməsini də buraxmadı.

Qoca deyirdi:

– Bala, sən öz tənbelliyin üzündən ən ağır bir həyata qədəm qoyursan. Sən özünə “avara” deyirsən? İşləməyə hazır ol! Dəhşətli bir maşın var, sən onu görmüsənmi? Ona prokat dəzğahı deyirlər. Adam gərək ondan özünü gözləsin: o, qaniçən və hiyləgərdir. O maşın adamın ətəyindən bir balaca tutdumu, adamı tamam çəkib aparır. Avaraçılıq da buna oxşar bir şeydir. Nə qədər ki, hələ vaxt var, dayan, özünü xilas et! Yoxsa işin bitdi! Gözünü açıb yumunca bir də görəcəksən, maşının dişlərinə düşməsən. Elə ki, ətəyin maşının ağzına düşdü, daha hər şeydən ümidini kəs. İşə başla, tənbel! Dincəldiyin bəsdir! Əməyin dəmir əli səni tutmuşdur. Sən istəmirsən ki, dolanmaq üçün pul qazanasan, öz işini görəsən, öz vəzifəni yerinə yetirəsən? Başqaları kimi yaşamaq səni darıxdırır? Məsələ belədir! Sən başqa cürə yaşayacaqsan! İş – qanundur; kim ki, ona darıxdırıcı bir şey kimi baxır, ondan qaçır, sonra iş onun üçün ağır cəza olacaq. Sən zəhmətkeş olmaq istəmirsən, onda qul olacaqsan. Zəhmət bizi əldən buraxırsa da, ancaq ona görə buraxır ki, sonra yenə də tutsun, ancaq bu dəfə başqa cürə tutsun; sən onun dostu olmaq istəmirsən, onda qulu olacaqsan. Sən düzgünlüklə işləyib yorulmaq istəmirsən, onda cəhənnəmdəki günahkar bəndə kimi tər tökəcəksən! Başqaları oxuyanda, sən xırıldayacaqsan. Sən uzaqdan, aşağıdan baxıb başqalarının işlədiyini görəcəksən, amma sənə elə gələcək ki, onlar dincəlirlər. Əkinçi, biçinçi, matros, dəmirçi sənə cənnətdə xoş günlər keçirən xoşbəxt adam kimi işiq içində görünəcək. Zindan gör necə işiq saçır! Kotanın dəstəsindən tutmaq, yer əkmək, dərz bağlamaq nə fərəhli işdir! Çay gəmisinin külək altında sərbəst olması onun üçün bayramdır! Amma sən, tənbel, külüng vur, əlləş, hərəkət elə! Öz boyunduruğunda sürün, çünki sən artıq ən ağır qoşquda yüklü bir heyvan olmusan! Heç bir iş görməmək – bu, sənin məqsədinmi? Belə şey olar?! Gərək yorğunluq hiss olunmadan bircə həftə də, bircə gün də, bircə saat da keçməsin! Sonra bir şey qaldırmaq sənin üçün əzab olacaq. Hər dəqiqə əzələlərini sarsıdacaq. O şey ki,

başqaları üçün quş tükü kimi yüngül olacaq, sənin üçün qaya parçası kimi ağır olacaq. Ən adi şeylər sənə dik yoxuş kim görünəcək. Həyat sənin üçün dəhşətli bir şey olacaq. Gəzmək, hərəkət etmək, nəfəs almaq nə ağır iş imiş! Sənə elə gələcək ki, ciyərlərin yüz girvənkədir. Buradanmı keçmək, ya oradanmı – bu, sənin üçün çətin həll edilən bir məsələ olacaq. Hər bir adam evdən çıxmaq istəyəndə qapını açır, küçəyə çıxır. Amma sənin üçün evdən çıxmaq divarı deşmək deməkdir. Küçəyə çıxmaq üçün, adətən, nə edirlər? Pilləkənlə enirlər; amma sən döşəkağlarını şüləkləyəcəksən, şüləkənləri bir-birinə düyünləyib kəndir edəcəksən, sonra pəncərədən çıxacaqsan, bu kəndirlə dərin uçurum kimi hündür bir yerdən enəcəksən, özü də bu, necə olacaq, yağışda, tufanda, şiddətli küləkdə olacaq; kəndir çox qısa olsa enmək üçün sənin ancaq bir imkanın qalacaq özünü aşağı atmaq! Özünü necə gəldi aşağı atacaqsan, ya da yanmaq təhlükəsi altında bacadan çıxmalı olacaqsan, yəni batmaq təhlükəsi altında ayaqyolu kanallarının içi ilə sürünəcəksən. Mən hələ deşikləri, daşları, suvaqları demirəm: bu deşikləri gərək gizlədəsən, bu daşları gərək gündə iyirmi dəfə çıxarasan, sonra yenə də yerinə qoyasan, suvaqları gərək öz döşəyində gizlədəsən. Tutaq ki, sən qabağında qıfıl var. Şəhər adamının qıfıl açmaq üçün açarı olur, bunu usta düzəldir. Amma sənin açarın yoxdur. Sən qıfılı açmaq istəsən məcbur olacaqsan ki, dəhşətli, həm də qəribə bir şey düzəldəsən. İki su pulu götürüb ortasından kəsəcəksən, iki lövhə edəcəksən. Hansı alətlə? Bunu özün ixtira edəcəksən, bu, sənin öz işindir. Sonra lövhələrin içini ovacaqsan, ancaq çalışacaqsan onların bayır tərəfi xarab olmasın. Sonra lövhələri vintlə elə düzəldəcəksən ki, onları, qutu ilə qapağı kimi, ağız-ağıza qoyub bağlayanda kip olsun. Bu qayda ilə bu pulu ayrı puldan ayırmaq mümkün olmayacaq. Nəzarətçilər üçün bu, ancaq iki su puldur, axı onlar həmişə sənə göz qoyacaqlar – amma sənin üçün balaca bir qutudur. Sən onda nə gizlədəcəksən? Xırdaca bir polad parçası; saat yayı; bu yayı sən diş-diş eləyəcəksən. O da mişar olacaq. Sancaq uzunluqda olan, sən pulunun içində gizlədilən bu xırdaca mişarla sən kilid dilini, cəftəni, qarıya vurulan qıfılı, pəncərədəki dəmiri, ayağındakı dəmir halqanı mişarlayacaqsan. Bu qəribə, bu əntiqə aləti hazırladıqdan, sənət aləmində belə bir möcüzə, belə bir diribaşlıq, bacarıq, səbr göstərdikdən sonra sən ixtira etdiyən şeyin üstü açılarsa, bunun qabağında mükafatın nə olacaq? Karser! Bax, bu, sənin gələcəyin. Tənbəllik, kef – bu ki dərin bir girdabdır! Heç bir iş görməmək – bu, insanı uçuruma aparən qərardır, sən bunu bilirsənmi? İşsiz-peşəsiz cəmiyyətin hesabına yaşamaq! Heç bir xeyir verməmək, yəni zərərli olmaq! Bu ki birbaş yoxsulluq girdabına aparır! Vay o adamın halına ki, müftəxor olmaq istəyir! Belə adam iyirənc bir qurd olur. Hə, sən işləməyi xoşlamırsan? Sən ancaq bir fikrin var: yaxşı yemək, yaxşı içmək, yaxşı yatmaq, eləmi? Belə olduqda sən ancaq su içəcəksən, qara çörək yeyəcəksən, quru taxta üstündə, qol-qıçına vurulan dəmir zəncirlərlə bir yerdə yatacaqsan, gecələr bu zəncirlərin soyuğunu hiss edəcəksən! Sən bu zəncirləri qıracaqsan, qaçacaqsan? Çox gözəl. Sən qarnı üstündə kollar arasında sürünəcəksən, meşə heyvanları kimi ot-əncər yeyəcəksən. Sonra səni tutacaqlar. Səni yeraltı həbsxanaya salacaqlar, sən illərlə orada qalacaqsan, səni divara zəncirləyəcəklər, su içmək üçün qaranlıqda əlinlə su qabını axtaracaqsan, çox pis həbsxana çörəyi gəmirəcəksən, elə çörək ki, heç nə də ona yaxın durmaz; paxla yeyəcəksən, elə paxla ki, səndən qabaq onu qurd yemişdir. Zirzəmidə yaşayan məryəm qurdu olacaqsan. Ay bədbəxt bala, özünə yazığın gəlsin; axı sən hələ cavansan; ana qucağında yatdığından heç iyirmi il də keçməmişdir, yaqın, hələ anan da sağdır! Sənə and verirəm, mənim sözümə qulaq as! Sən istəyirsən ki, zərif qara mahuddan paltar geyəsən, ayağında lak tufli olsun, saçın burmalanmış olsun, sən istəyirsən ki, saçına ətirli yağ vurasan, qadınların xoşuna gələsən, qəşəng olasan, eləmi? Amma sənin saçını təmiz qırxaçaqlar, əyninə qırmızı kurtka, ayağına taxta ayaqqabı geydirəcəklər. Sən istəyirsən üzük taxasan, amma sənin boynuna dəmir buxov vuracaqlar. Arvada baxsan, səni kötəkləyəcəklər. Həbsxanaya sən iyirmi yaşında cavan girəcəksən, amma oradan əlli yaşında qoca çıxacaqsan. Sən ora girəndə qırmızı yanaqlı, tərəvətli, parlaq gözlü, qəşəng dişli, gözəl saçlı bir gənc olacaqsan, amma oradan çıxanda beli bükülmüş, üzü qırışmış, dişi tökülmüş, saçı ağarmış, taqətdən düşmüş, dəhşətli bir qoca olacaqsan! Ey mənim yazıq balam, sən pis yoldasan, avaraçılıq sənə pis məsləhətlər verir! Ən ağır iş oğurluqdur! İnan mənə, tənbəllik deyilən bu əzablı işi öz üzərinə götürmə! Dələduz

olmaq asan iş deyil. Düz adam olmaq ondan çox-çox asandır. İndi get, mənim dediklərim haqqında fikirləş! Yaxşı, sən məndən nə istəyirsən? Mənim pul kisəm sənə lazımdır? Al, götür. Qoca Monparnası buraxdı, pul kisəsini onun əlinə qoydu. Monparnas elə o saat kisənin ağırlığını əlində yoxladı, adət etdiyi ehtiyatkarlıqla onu oğurlanmış kimi astaca sürtükünün dal cibinə qoydu.

Qoca kisəni ona verdikdən sonra döndü, yenə də sakit-sakit gəzməyə başladı.

Monparnas mızıldayaraq dedi:

– Axmaq!

Bu xoştəbiətli qoca kim idi?

Oxucular, heç şübhəsiz, onun kim olduğunu başa düşmüşlər.

Monparnas qocanın get-gedə qaranlıqda gözdən itdiyinə dilxor halda baxırdı. Bu iş dəqiqələri onun üçün uğursuz dəqiqələr oldu.

Qoca uzaqlaşdıqca Qavroş yaxınlaşırdı.

Qavroş çəp-çəp hasara baxaraq, gördü ki, Mabef baba, görünür, yuxuya getmiş, hələ də oturmaqda oturmuşdur. Kolun arasından çıxıb, sürünə-sürünə, yavaş-yavaş Monparnasa sarı getdi. Monparnas dalı ona sarı durmuşdu. Qavroş qaranlıqda görünmürdü; o səssizcə Monparnasa yaxınlaşdı, əlini üsulluca onun zərif, qara sürtükünün dal cibinə salıb pul kisəsini çıxartdı, sonra qaranlıqda sürünən koramal kimi yenə də sürünə-sürünə geri qayıtdı.

Monparnasın ehtiyatlı olmağa heç bir əsası yox idi, həm də ömründə birinci dəfə idi ki, fikrə getmişdi, buna görə də heç bir şey duymadı. Qavroş Mabef baba oturan yerə gəldi, pul kisəsini çəpərin üstündən bağa atıb var gücü ilə qaçmağa başladı.

Pul kisəsi Mabef babanın ayağı üstünə düşdü. Bu, onu yuxudan oyatdı. O əyilib düşən şeyi götürdü, heç bir şey başa düşmədi, onu açdı. Bu iki gözlü bir kisə idi: kisənin bir gözündə bir az xırda pul, o biri gözündə altı qızıl var idi.

Cənab Mabef lap özünü itirdi, kisəni Plutarx xalanın yanına apardı.

Plutarx xala dedi:

– Bu, göydən düşüb.

BİRİNCİ FƏSİL.

Qışla əlaqədar olan təklik.

Kozettanın dərdi dörd-beş ay bundan əvvəl çox ağır, çox şiddətli olduğu halda, indi heç özü də səbəbini bilmədən yavaş-yavaş yüngülləşirdi. Təbiət, bahar, gənclik, ata məhəbbəti, quşların, çiçəklərin şənliyi bu gənc, bu məsum qəlbə unutqanlıqabənzər bir şeyin gün-gündən, yavaş-yavaş, damla-damla nüfuz etməsinə səbəb oldu. Onun qəlbindəki od, doğrudanmı, sönmürdü, ya o gülləmi örtülürdü? Hər halda, əvvəllər onu yandıran, ona əzab verən şeyi o, çox az duyurdu. Bir gün Marius onun yadına düşdü, o, öz-özünə dedi: “Nə qəribədir, mən daha onu düşünmürəm”.

Elə o həftə, bağın dəmir barmaqlığı yanından keçəndə çox qəşəng mundirli, arı kimi incəbelli, qız yanaqlı, şəkəbli, sarınsaçlı, mavi, dəmbərəgözlü, boşluq və həyasızlıq ifadə olunan gözəl girdəüzlü, əla kiverli cavan bir ulan zabiti gördü; onun belində qılmc, ağızında siqar var idi; o qətiyyənlə Mariusa oxşamırdı. Kozetta elə güman etdi ki, bu, yəqin, Babil küçəsindəki qışlada yerləşən polkun zabitlərindəndir.

Ertəsi gün Kozetta onu yenə də gördü. Zabitin nə vaxt gəldiyini yadında saxladı.

Bu gündən etibarən Kozetta hər gün onun buradan keçib getdiyini görürdü - bu ancaq bir təsadüfdümü?

Zabitin yoldaşları belə bir şey görmüşdü: bu “sahibsiz” bağda, rokoko üslubunda olan paslı barmaqlıqlar ardında, o qəşəng leytenant buradan keçəndə həmişə çox sevimli bir qız olur. Bu leytenant oxucuların tanıdığı Teodül Jilnorman idi.

Onlar leytenantı deyirdilər:

– Bura bax, burada körpə bir qız var, sənə çox həsrətlə baxır, ona bir diqqət yetir!

Ulan da onlara belə cavab verirdi:

– Elə bir bu qalib! Mənə baxan qızların hamısına durub mən diqqət yetirəcəyəmmiş!

Bu elə bir vaxta təsadüf edirdi ki, Marius bu zaman, doğrudan da, məhv olmağa yaxınlaşdı; o dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Ölməmişdən əvvəl onu bircə dəfə də görədim!” Onun arzusu yerinə yetsəydi və o, Kozettanı ulana baxan görsəydi, heç bir söz söyləmədən bağı çatları.

Burada müqəssir kimdi? Heç kəs.

Marius o adamlardan ki, dərdə batanda daha onun içindən çıxma bilmir, amma Kozetta dərdə batsa da, üzüb kənara çıxan adamlardan.

Bundan başqa, Kozetta xəyal aləminə dalan, başlı-başına buraxılan bir qızın keçirdiyi təhlükəli bir dövrü, faciə ilə qurtara bilən vəziyyəti keçirirdi: bu zaman tək yaşayan cavan qızın qəlbi təsadüfdən asılı olaraq ya mərmər sütunların kapitelinə, ya da meyxana dirəyinə sarmaşan tənək zoğlarına oxşayır. Bu tez ötüb keçən həlledici dövr bütün yetim qızlar üçün – istər kasıb olsun, istər dövlətli – təhlükəlidir, çünki var-dövlət qızın özü üçün pis adam seçməsinə mane olmur: ali cəmiyyətdə də qız özünə tay olmayan adama ərə gedir; evlənmək işində qızla oğlanın bir-birinə tay olmaması məsələsi, əslində, ürəklərin bir-birinə tay olmaması məsələsidir. Adı-sanı, şan-şöhrəti, varı-dövləti olmayan cavan bir oğlan böyük hisslər, böyük ideallar məbədini öz üzərində saxlayan mərmər sütun ola bilər, lakin, dövlətli, xudbin, təmizlənmiş çəkmələri, bəzəkli sözləri ilə fəxr edən kübar bir adam - əgər onun zahirinə deyil, daxilinə baxılsa, onun daxilinə də ancaq arvadı baxa bilər – aydın olar ki, o, azgınlıq, alçaqlıq, sərxoşluq ehtiraslarına tutulmuş tamamilə boş, rəzil bir şəxsiyyətdir, xalis meyxana dirəyidir.

Kozettanın qəlbində nələr gizlənmişdi? Sakitləşmiş, ya yuxuya dalmış ehtirası, qanadlanan sevgimi, şəffaf, parlaq, lakin müəyyən dərinlikdə dumanlanmış qaranlıq bir şeymi? Bu qəlbin səthində qəşəng zabitin surəti əks olunurdu. Lakin bu qəlbin dərinliyində, lap dərinliyində bir xatirə vardı mı? Bəlkə də, vardı. Kozetta bunu bilmirdi.

Birdən qərribə bir hadisə baş verdi.

İKİNCİ FƏSİL.

Kozettanın qorxuları.

Aprelin birinci yarısında Jan Valjan harasa getdi. Onun bəzən evdən getdiyi oxuculara məlumdur. O ən çoxu bir günlüyə, ya iki günlüyə gedirdi. O hara gedirdi? Bunu heç kəs, hətta Kozetta da bilmirdi. Ancaq bir dəfə Kozetta Jan Valjanın mindiyi fiakrda onu boş bir dalana qədər ötürdü; dalanın tinində “Odun dalanı” sözləri yazılmışdı. Jan Valjan orada fiakrdan düşdü, Kozetta elə həmin fiakrda Babil küçəsinə, öz evlərinə qayıtdı. Jan Valjan, adətən, evdə pul olmayanda belə kiçik səyahətlərə çıxardı.

Deməli, Jan Valjan evdə yox idi. O gedəndə demişdi: “Mən üç gündən sonra qayıdacağam”.

Kozetta axşam qonaq otağında tək idi. Əylənmək üçün fisqarmoniyanı açdı, çala-çala oxumağa başladı. O “Evriant”dan “Ovçular meşədə azdı!” xorunu oxuyurdu; bu, bəlkə də, bütün musiqi əsərlərinin ən yaxşısı idi. Oxuyub qurtarandan sonra fikrə getdi.

Birdən bağda kiminsə ayaq səsi eşidildi.

Bağdakı onun atası ola bilməzdi, o burada deyildi. Tusen də ola bilməzdi, o yatmışdı. Axşam saat on idi. Kozetta qonaq otağının pəncərəsinə yaxınlaşdı, qulağını pəncərənin iç tərəfdən örtülən taxta qapısına qoydu.

Ona elə gəldi ki, bu kişi addımlarının səsidir - o adam kim isə çox ehtiyatla gəzirdi.

O tez ikinci mərtəbəyə qalxıb, öz otağına girdi, pəncərə qapısındakı nəfəsləri açıb bağa baxdı. Bədirlənmiş ay görünürdü. Hava elə işıqdı ki, deyirdin lap gündüzdür.

Bağda heç kəs yox idi.

Kozetta pəncərəni açdı. Bağdan səs gəlmirdi. Küçəyə baxdı, küçə həmişəki kimi bomboşdu. Kozetta elə zənn etdi ki, yanılmışdır, görünür, onun qulağına səs gəlmişdi. Bu, Veberin gözəl və qəmgin xorunun yaratdığı hallüsinasiya idi; bu xor insanın gözləri önündə dərin, həm də qorxunc, sirlilə girdəblər açır, adamın qarşısında, küləkdən əsən qalın meşə kimi titrəyir, bu xorda əlaqədarlıqda tələsə-tələsə yeriyən, gözdən itən ovçuların ayağı altında quru budaqların xışıltısı eşidilir. Kozetta daha bu barədə düşünmədi.

Bunu da demək lazımdır ki, Kozetta öz təbiəti etibarlı ilə qorxaq deyildi. Onun damarlarında qara camaata mənsub olan, sərgüzəşt axtaran ayaqyalın bir qadının qanı vardı. Unutmamalı ki, o göyərçindən daha artıq torağaya oxşayırdı. Onun xasiyyətinin əsasını adamayovuşmazlıq və cəsarət təşkil edirdi.

Ertəsi gün qaş qaralanda o, bağda gəzirdi, dumanlı fikirlər onu məşğul etmişdi; lakin hərdən ona elə gəlirdi ki, elə bil, dünənki kimi lap aydınca bir səs eşidir, elə bil, ondan azca kənarda, ağacların altında, qaranlıqda bir adam gəzirdi. Ancaq o düşünərək, belə bir nəticəyə gəldi: yırğalana-yırğalana bir-birinə dəyən iki budağın xışıltısı kimi heç bir şey ot üstündə yeriyən adamın ayaq səsinə xatırlatmır, buna görə də qorxmadı. Burası da var ki, o heç bir şey görmürdü. Kozetta fizilliyin içindən çıxdı; artırmaya çatmaq üçün o ancaq xırdaca, yaşıl bir çəməndən keçməli idi. Evə sarı gedəndə ay arxa tərəfdən olduğu üçün onun kölgəsi bu yaşıl çəməndə düşdü. Kozetta diksinərək dayandı.

Otun üstündə onun kölgəsi ilə yanaşı ay işığında başqa bir kölgə də vardı - bu lap aydın görünürdü; bu girdə şlyapalı kölgə onu daha artıq qorxutmuş, dəhşətə gətirmişdi.

Elə bil ki, bu kolun qırağında, Kozettadan iki-üç addım kənarda duran bir adamın kölgəsi idi. Bir neçə an o nə danışa bildi, nə çıxıra bildi, nə adam çağıra bildi, nə qımıldana bildi, nə də başını çevirə bildi.

Nəhayət, o, özünü ələ aldı, qəti bir hərəkətlə geri baxdı.

Heç kəs yox idi.

Yerə baxdı. Kölgə yox olmuşdu.

Yenə də kola sarı qayıtdı, bütün künc-bucağı cəsarətlə gözdən keçirdi, dəmir barmaqlığa kimi getdi, heç bir şey tapmadı.

Onun bütün bədəni buzladı. Yoxsa bu da hallüsinasiyadır? Bu ola bilərmidi? İki gün dalbadal? Bir dəfə olsaydı, yenə dərd yarı idi, bu ikinci nə deməkdi? Xüsusilə onu təşvişə salan bir şey idi - bu kölgə, heç şübhəsiz, xəyal deyildir. Gözə görünən xəyallar heç də başına şlyapa qoymur.

Ertəsi gün Jan Valjan qayıtdı. Kozetta qulağına səs gəldiyini, gözünə kölgə göründüyünü ona danışdı. O gözləyirdi ki, atası onu sakitləşdirəcək, çiyinlərini sıxaraq deyəcəkdir: "Sən xırdaca bir səfeh qızsan!"

Lakin o, fikrə getdi. "Burada nəyə var", - dedi.

O bir bəhanə ilə Kozettanı otaqda qoyub, bağa getdi. Bu zaman Kozetta gördü ki, Jan Valjan çox diqqətlə barmaqlığa baxır.

Kozetta gecə yuxudan ayıldı; bu dəfə o, artırmının qabağında, onun pəncərəsi altında kiminsə gəzdiyini lap aydınca eşitdi. Yüyürüb pəncərənin nəfəsliyini açdı. Doğrudan da, bağda bir adam gəzirdi, əlində də iri bir ağac vardı. Çağırmaq istəyirdi ki, birdən ay bu adamın üzünü yandan işıqlandırdı. O, Kozettanın atası idi.

Kozetta yenə də yatağına girdi, fikirləşərək öz-özünə dedi: "O yaman təşvişə düşüb!"

Jan Valjan o gecəni bağda keçirdi, sonra iki gecə də bağda oldu. Kozetta pəncərə qapısının taxtaları arasından onu gördü.

Kəmçikləşən ay üçüncü gecə gec çıxdı, bəlkə də, saat bir olardı ki, Kozetta atasının birdən qəhqəhə ilə güldüyünü eşitdi. Jan Valjan onu çağırırdı:

– Kozetta!

Kozetta cəld yatağından qalxdı. Kapotunu geyib pəncərəni açdı. Onun atası aşağıda, çəmənin ortasında durmuşdu.

– Mən səni oyatdım ki, sən sakit olasan. Bir bax! Budur sənin gördüyün girdə şlyapalı xəyal!

Jan Valjan bunu deyib, ot üstünə düşən uzun kölgəni göstərdi: bu, doğrudan da, girdə şlyapalı bir adam qaraltısına çox oxşayırdı. Bu qonşu evin taxtapuşu üstündən yüksələn üstü papaqlı dəmir soba borusunun kölgəsi idi.

Kozetta da güldü, onun bütün qorxulu təsəvvürləri dağıldı. O, ertəsi gün atası ilə səhər yeməyi yeyərkən soba bacası xəyallarının gəzdirdiyi bu məşum bağı məsxərə edərək gülürdü.

Jan Valjan yenə də sakitləşdi. Kozettaya gəlincə, o hələ bir şeyi yaxşı ayırd etməmişdir: çəməndə kölgə gördüyü, ya belə bir kölgənin varlığını zənn etdiyi yerə soba bacasının kölgəsi düşə bilərdimi, onda ay bu kölgəni sala biləcək yüksəklikdə idimi? O, öz-özünə soba bacasının belə qərribə bir şəkildə hərəkət etməsi barəsində sual verməmişdi: bu soba bacası cinayət etdiyi yerdə ələ keçəcəyindən qorxmışdu, kölgəsinə baxılan kimi qaçıb gizlənmişdi, çünki Kozetta dönüb baxan kimi kölgə yox olmuşdu – Kozetta buna əmindir. Buna baxmayaraq, o, tamamilə sakitləşdi. Atasının göstərdiyi dəlil ona lap düzgün göründü, nəticə etibarlı ilə, axşam, ya gecə kiminsə bağda gəzməsi fikri onun başından çıxdı.

Lakin bir neçə gündən sonra yenə bir hadisə oldu.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Tusenin izahatı ilə zənginləşmişdir.

Bağda, küçəyə baxan dəmir barmaqlığın yanında daş bir oturacaq vardı; ağgülgən ağacının budaqları bu oturacağı bağa baxmağa maraqlı edən adamların nəzərindən gizlədirdi; lakin yoldan keçən bir adam barmaqlıqlar və budaqlar arasından əlini uzatsaydı, onun əli daş oturacağa çatarı.

Bir gün axşam, elə həmin aprel ayında, Jan Valjan evdə olmayanda, Kozetta gün batandan sonra gəlib bu oturacaqda oturdu. Əsən sərin külək budaqlar arasında səslənirdi. Kozetta fikrə getdi. Heç bir səbəb olmadan onu kədər bürüdü; bu, axşamların gətirdiyi, bəlkə də, axirət sirtinin bu zaman hiss etdirdiyi qeyri-müəyyən bir kədərdi.

Kim bilir, bəlkə, Fantina burada idi, bu axşam qaranlığında gizlənmişdi.

Kozetta yerindən qalxdı, şəhli ot üstündə gəzə-gəzə bağı yavaş-yavaş dolaşdı. O, oyaqkən malxulya yuxusuna dalsa da, öz-özünə dedi: “Bu vaxt bağda gəzmək üçün mütləq taxta ayaqqabı geymək lazımdır. Yoxsa adam soyuqlaya bilər”.

O, yenə də oturacağa sarı qayıtdı.

Oturmaq istəyəndə bayaqkı yerində böyük bir daş gördü - bu daş, heç şübhəsiz, bir az əvvəl burada yox idi.

Kozetta daşa baxaraq, öz-özündən soruşdu: “Bu nə olan şeydir?” Birdən onun ağına bir fikir gəldi, bu fikir onu qorxutdu: bu daş öz-özünə bura gəlməmişdir, bunu kim isə gətirib bura qoymuşdur, kiminsə əli barmaqlığın dəmir çubuqları arasından bura uzanmışdır. Bu dəfə onun qorxmasına əsas vardır - daş göz qabağında idi. Burada daha şübhəyə yer qalmırdı. Kozetta daşa heç əlini də toxundurmadı, qaçıb getdi, heç dönüb geriyə də baxmadı, evə girən kimi qapını kilidlədi, həyətdə çıxan şüşə qapısının cəftəsini vurdu, pəncərə taxtasını örtü.

Sonra Tusendən soruşdu:

– Atam gəlib?

– Xanım qız, hələ gəlməyib.

(Biz əvvəllər Tusenin danışanda kəkələdiyini söyləmişdik. Qoy oxucular bizə icazə versin, bunu bir daha göstərməyək. Fitri bir nöqsanı eynən təqlid etmək bizi iyrəndirir).

Jan Valjan düşünməyə meyil etdiyindən, axşam gəzintilərini xoşlardı, çox vaxt evə xeyli gec qayıdardı.

Kozetta sözünə davam edərək dedi:

– Tusen, siz heç olmazsa bağa baxan pəncərə taxtalarının boltlarını yaxşı bərkidirsinizmi?

Pəncərələrə dəmir cüyləri taxırsınızmi?

– Əlbəttə, xanım qız, arxayın olun!

Tusen öz işini vicdanla yerinə yetirirdi. Kozetta bunu yaxşı bilsə də, aşağıdakı sözləri əlavə etməyə bilməzdi:

– Axı bu ətrafda heç adam olmur!

Tusen onun sözünə qüvvət verdi:

– Xanım qız, bunu lap doğru dediniz! Adamı öldürərlər, heç kəsin xəbəri də olmaz! Bizim ağa da ki, gecələri evdə qalmır. Xanım qız, siz heç şeydən qorxmayın, mən bütün pəncərələri lap qala qapıları kimi bağlayıram. Evdəkilər də ki, ancaq arvad xeylağıdır. Burada adam tir-tir əsməyib neyləsin?! Bir özün fikirləş! Birdən gecə vaxtı kişilər adamın otağına soxulub əmr eləyir: “Sus!” Sonra da başlayıb adamın başını kəsələr. Adam ölümdən çox da qorxmur, hamı ölür, buna əlac yoxdur, gec-tez hamı ölüb gedəcək, ancaq bu kişilərin adama əl atmasını duymaq pisdir. Bir də ki, yəqin, onların bıçağı küt olur! Ah, ilahi!

Kozetta:

– Daha bəsdir! – dedi, – hər yeri yaxşıca bərkidin.

Kozetta Tusenin uydurduğu bu dəhşətli şeylərdən daha artıq qorxduğundanmı, ya keçən həftə gördüyü xəyalın yadına düşməsindənmi daha cəsarət edib heç bu sözləri də deyə bilmədi: “Gedin bir ora baxın, orada kim isə oturacağı üstünə bir daş qoymuşdur!” O, bağa çıxan qapını açmağa qorxurdu; qorxurdu ki, “o kişilər” birdən evə girərlər. O, bütün qapıları, pəncərələri möhkəmcə bağlamağı əmr etdi. Tuseni zirzəmidən tutmuş çardağa kimi, hər yeri gözdən keçirməyə məcbur etdi, öz otağının qapısını kilidlədi, çarpayının altına baxdı, sonra da yerinə girdi, ancaq pis yatdı. Bütün gecəni dağ kimi iri, mağaralarla dolu bir daş onun yuxusuna girdi.

Səhər gün çıxanda Kozetta yuxudan aylaraq gecəki dəhşəti ağır bir yuxu kimi xatırladı. Çıxan günəş adamı gecə vaxtı duyduğu qorxuları üzərində güldürür, həm də qorxu nə qədər ağır olsa, gülüş də bir o qədər fərəhli olur. Kozetta ayıldıqdan sonra öz-özünə dedi: “Mənim bu gözümə görünən şeylər nədir axı? Keçən dəfə bağda mənim qulağıma ayaq səsi gəlmişdi! Sonra soba bacasının kölgəsindən qorxdum! Yoxsa mən qorxaq bir qız olmuşam?! Pəncərə qapıları arasından düşən, ipək pərdələri tünd-qırmızı rəngə boyayan gün işığı Kozettanı o qədər ürəkləndirdi ki, duyduğu bütün dəhşətlər, hətta daş özü də onun təsəvvüründən silinib getdi.

O belə bir qərara gəldi: “Bağda girdə şlyapalı adam olmadığı kimi, oturacaqda da heç bir daş-filan yoxdur! O biri şeylər kimi bu daş da mənim gözümə görünüb!”

Geyinib bağa endi, tez oturacağa sarı getdi, birdən onu soyuq tər basdı, daş orada idi.

Lakin bu vəziyyət bir an davam etdi. O şey ki gecə adamı qorxudur, gündüz maraqlı oyadır.

Kozetta öz-özünə dedi: “Bundan qorxmaq niyə?! Baxmaq görək burada nə var!”

Daşı qaldırdı, daş çox ağır idi. Onun altında məktubaoxşar bir şey vardı.

Bu – ağ kağızdan düzəldilmiş bir zərf idi. Kozetta tez onu götürdü. Məktubun üstündə ünvan yox idi, o birisi üzünə də möhür vurulmamışdı. Zərfin ağzı yapışdırılmasa da, içi boş deyildi, içində kağız vardı.

Kozetta zərfini açdı. İndi onu qorxu və maraqlı deyil, həyəcan bürümüşdü.

Konvertin içindən balaca bir dəftər çıxartdı; dəftərin səhifələri nömrələnmişdi; hər səhifədə çox xırda xətt ilə bir neçə sətir söz yazılmışdı. Kozettaya elə gəldi ki, sözlər gözəl xətt ilə yazılmışdır.

Kozetta məktubun ora-burasına baxdı: ad görmədi, imza da yox idi. Məktub kimə yazılmışdı?

Görünür, Kozettaya yazılmışdır. Çünki onu gətirib Kozettanın oturacağı üstünə qoymuşdular.

Məktub kimdəndi? Kozettaya elə gəldi ki, o böyük bir sehrin hökmü altına düşmüşdür: gözünü əlində əsən məktubdan çəkmək istədi, göyə, küçəyə, üstünə gün düşmüş akasiya ağaclarına, qonşu evin taxtapuşu üstündə uçan göyərçinlərə baxdı, sonra birdən məktuba nəzər saldı, fikirləşdi ki, burada nələr yazıldığını bilmək lazımdır.

Məktubda bu sözləri oxudu:

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Daş altında qəlb.

Sevgi nədir? Kainatın bir məxluqda cəmləşməsi, bir məxluqun tanrıya çevrilməsi – sevgi budur. Sevgi – mələklərin ulduzlara göndərdiyi salamdır. Qəlb eşqdən kədərlənəndə nə qədər həzin olur!

Öz varlığı ilə bütün dünyanı dolduran məxluqun meydanda olmaması böyük bir boşluq əmələ gətirir! Sevilən adam allah olur – bu nə doğru sözdür! Bütün varlığın atası olan Allah kainatı ruh üçün, sevgi üçün yaratmasaydı, sevişənlərə baxıb qibtə edərdi – bu çox aydın məsələdir.

Ruhun xəyallar kaşanəsinə qədəm qoyması üçün bənövşəyi bantlı ağ krep şlyapa altında görünən bir təbəssüm kifayətdir.

Allah hər şeydə mövcuddur, lakin hər şey Allahın görünməsinə mane olur. Əşya qaranlıqdır, canlı məxluq nüfuzedilməz bir şeydir. Canlı məxluqu sevmək – onun ruhuna nüfuz etmək deməkdir.

Bəzi fikirlər dua kimidir. Elə dəqiqələr olur ki, ruh bədənin vəziyyətindən asılı olmayaraq, diz çökür.

Bir-birindən ayrı düşən aşıqlar min bir xülya ilə ayrılığı aldadırlar, lakin bu xülyalar özünə görə realdır. Bu aşıqları görüşməyə qoymurlar, onlar yazışa bilmirlər, belə olduqda onlar ünsiyyət üçün çox sirli vasitələr tapırlar, bir-birinə quşların nəğməsinə, çiçəklərin ətrini, uşaqların gülüşünü, günəşin işığını, küləklərin nəfəsini, ulduzların şüasını - bütün dünyanı göndərirlər.

Niyə də göndərməsinlər? Bütün məxluqat sevgiyə xidmət üçün yaranmışdır. Sevgi öz namələrini göndərmək üçün bütün təbiəti məcbur etmək qüvvəsinə malikdir.

Eh, bahar! Sən mənim o qıza yazdığım məktubsan!

Gələcək əqlədən çox-çox artıq qəlbindir. Əbədiyyəti zəbt edə bilən, onu dolduran yeganə şey sevgidir. Namütənahilik tükənməzlik tələb edir.

Sevgidə ruhun özündən nəsə var. Sevginin təbiəti də ruhun təbiətindəndir. Sevgi də ruh kimi ilahi qıgılıcıdır. Sevgi də ruh kimidir - nə ona batmaq, nə onu bölmək, nə də məhv etmək olar.

Sevgi –atəşdən ibarət bir mərkəzdir, əbədidir, namütənahidir; heç bir şey onu məhdudlaşdırma bilməz. Heç bir şey onu bizim qəlbimizdə söndürə bilməz. Biz onun lap iliyimizə qədər işləyən istiliyini duyuruq, göylərin lap dərinliyinə varan işığını görürük.

Ey sevgi! Bu məftunluq! Ey bir-birini anlayan iki ruhun, bir-birinə təslim olan iki qəlb, bir-birinə nüfuz edən iki baxışın duyduğu zövq! Sən gələcəksən, elə deyilmi, ey xoşbəxtlik? Ey ikilikdə olan gəzintilər! Ey müqəddəs, fərəhli günlər! Hərdən mənim xəyalıma belə bir şey gəlir: elə bil ki, arabir mələklərin həyatından dəqiqələr, anlar ayrılır, insan taleyi içərisindən sürətlə ötüb keçmək üçün yerə enirlər.

Allah bir-birini sevən iki aşıqın xoşbəxtliyinə bu xoşbəxtliyi hədsiz dərəcədə uzatmaqdan başqa, ayrı heç bir şey əlavə edə bilməz. Sevgi dolu həyatdan sonra seçki dolu əbədiyyət gəlir - bu, doğrudan da, sevginin uzadılmasıdır; lakin sevginin bu dünyada qəlbə verdiyi böyük xoşbəxtliyin qüvvətini heç Allah özü də artıra bilməz. Allah – göyün, sevgi – insan varlığının fəzilətidir.

Biz ulduza iki səbəbə görə baxırıq: o həm işıq saçır, həm də əlçatmazdır. Lakin bizim yanımızda bundan da zərif işıq saçan bir halə, bundan da böyük bir sirr var, o da qadındır!

Biz kim olursa olaq, elə bir şey var ki, biz onunla nəfəs alır. Ondan məhrum olduqda, havadan məhrum oluruq, boğuluruq, ölürük. Sevgi yoxluğundan ölmək dəhşətdir. Bu, havasızlıqdan boğulub ölməkdir.

Sevgi iki məxluqu ilahi və müqəddəs bir vəhdət şəklində birləşdirərək bir-birinə bağlayanda onlar həyatın sirrini tapmış olur; indi onlar ancaq bir taleyin iki cəhəti, bir ruhun iki qanadıdır.

Sevin, qanadlanıb uçun!

Bir gün sizə elə gəlsə ki, yanınızdan keçən qadın işıq saçır, siz onda məhv oldunuz - siz sevirsiniz. Onda sizin üçün bircə yol qalır: onun haqqında elə inadla düşünməlisiniz ki, o da sizin haqqınızda düşünməyə məcbur olsun.

Sevginin başladığı işi ancaq Allah bitirə bilər.

Həqiqi sevgi itən bir əlcək üstündə məyus olur, tapılan burun yaylığı üçün son dərəcə sevinir; bu sevginin öz fədakarlığı, öz ümidləri üçün əbədiyyətə ehtiyacı vardır. Sevgi həm nəhayətsiz böyük, həm nəhayətsiz kiçik şeydən əmələ gəlir.

Siz daşsınızsa – maqnit olun; bitkisinizsə – mimoza olun; insansınızsa – sevgi olun.

Sevgi heç bir şeylə kifayətlənmir. İnsan xoşbəxt oldumu – cənnət istər, cənnəti əldə etdimi – səma istər.

Ey bir-birini sevənlər, bunun hamısında sevgi vardır. Siz ancaq bu şeyləri sevgidə tapmağı bacarın. Səma kimi sevginin da bir seyri var, lakin sevgidə səmada olmayan daha bir şey var ki, o da zövq almaqdır.

– O qız yenə Lüksemburq bağına gəlirmi? – Yox, cənab. – O qız günorta ibadətində bu kilsədə olurmu? – O daha bura gəlmir. – O qız yenə bu evdə yaşayır mı? – O buradan köçüb getmişdir. – İndi o harada yaşayır? – O öz yerini demədi.

Öz ruhunun harada yaşadığını bilməmək insan üçün nə böyük müsibətdir!

Sevgiyə uşaqlıq, başqa ehtiraslara dayazlıq xasdır. İnsanı dayazlaşdıran ehtiraslara ar olsun!

İnsanı uşaq edən ehtirasa eşq olsun!

Nə qəribədir! Bilirsinizmi? Mən qaranlıqdayam. Bir məxluq vardı, o gedəndə göyü də özü ilə apardı.

Ah, onunla bir məqbərədə yan-yanə uzanmaq, arabir zülmət içində bir-birimizin barmağına yavaşca toxunmaq – bu, mənim üçün əbədi kifayətdir!

Siz əzab çəkirsiniz, ona görə ki, sevirsiniz. Daha bərk sevin! Sevgidən ölmək sevgi ilə yaşamaq deməkdir.

Sevin! Sayrışan ulduzlarda olan ağlasığmaz dəyişiklik bu əzabla birləşmişdir. İztirabın özündə bir məftuniyyət vardır.

Ey quşların sevinci! Quşlar nəğmə oxuyur, çünki onların yuvası var.

Sevgi – cənnət havasının səmavi tənəffüsüdür.

Dərin duyğulu qəlblər, hikmətli əql sahibləri, həyatı Allah necə yaratmışsa, elə də qəbul edin!

Bu, məchul bir tale üçün uzun sınaq, anlaşılmaz hazırlıqdır. Bu tale – bu həqiqi tale – məqbərənin içərisinə yol açan birinci pillədə insana məlum olur. Onda insanın gözünə nəşə görünür, insan sonu görməyə başlayır. Sonu! Bu sözə diqqət edin. Canlılar namütənahiliyi görürlər; sonu ancaq ölümlər görür. İntizar içində sevin, əzab çəkin, ümidinizi qırmayın, seyr edin, düşünün. Vay o adamın halına ki, o ancaq bədəni, şəkli, surəti sevmişdir! Ölüm bunların hamısını onun əlindən alacaqdır. Çalışın ruhu sevin, onda siz yenə də onu taparsınız.

Küçədə çox kasıb gənc bir oğlana rast gəldim, o, bir qıza vurulmuşdu. Köhnə şlyapa qoymuşdu, yırtıq paltar geymişdi, pəncəyinin dirsəyi deşilmişdi, su onun ayaqqabısına dolurdu, ulduzların şüası ruhuna süzülürdü.

Sevilmək nə böyük şeydir! Bundan daha böyük şey sevməkdir! Ürək ehtirasın gücü ilə əzəmətli olur. O, özündə ancaq təmiz şeyləri saxlayır. O, ancaq yüksək və böyük şeylərə arxalanır.

Gicikən buz üstündə bitə bilmədiyi kimi, nalayiq fikirlər də ürəkdə cücərə bilməz. Yüksək və aydın ruha kobud hisslər, ehtiraslar yol tapa bilməz! Belə bir ruh buludların, dünya teyflərinin, çılğınlığın, yalanın, nifrətin, şöhrətin, qeylü-qalın fövqünə yüksələrək, göylərin lacivərdliyində yaşayır. Dağ zirvələri yeraltı təkənləri necə hiss edirsə, o da taleyin ancaq ən dərin, gizlin titrəyişini hiss edir.

Dünyada bircə nəfər də olsa sevən adam tapılmasaydı, günəş sönərdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Kozetta məktubdan sonra.

Kozetta kağızı oxuduqca yavaş-yavaş xəyala dalırdı. Gözünü son sətirdən ayıranda gördü ki, qəşəng zabıt lovğa-lovğa dəmir barmaqlığın yanından ötüb keçir - o, həmişə bu zaman burada görünürdü. Kozettaya o, çox çirkin göründü.

O, yenə də dəftəri gözdən keçirməyə başladı. Bu şeyləri yazan adamın xətti ona çox gözəl göründü. Yazılar başqa-başqa mürəkkəblə də olsa, bir əl ilə yazılmışdı. Bəzi yerdə mürəkkəbin rəngi solğundu, bəzi yerdə tünd-qara idi – bu da o zaman olur ki, mürəkkəbqabına təzə mürəkkəb tökülür, deməli, bu qeydlər ayrı-ayrı vaxtda, seçilmədən, səliqəyə salınmadan kədər və iztirabla, məqsədsiz yazılmış təsadüfi fikirlərdi. Kozetta hələ ömründə belə bir şey oxumamışdı. Bu əlyazmasında onun üçün qaranlıqdan çox işıq vardı. Bu, ona müqəddəs bir şey, bir məbəd təsirini bağışladı. Ona elə gəlirdi ki, bu sirli sətirlərdən hər biri parıldayaraq, onun qəlbinə qəribə bir işıq saçır. Ona verilən təlim və tərbiyədə həmişə ruhdan söhbət gedərdi, bircə dəfə də olsa sevgidən danışılmazdı - bu qayda ilə alovu xatırlamayaraq tonqaldan danışmaq olar. Bu on beş səhifəlik əlyazması qəfildən, həm də mülayim şəkildə bütün sevgini, qəmi, taleyi, həyatı, əbədiyyəti, başlanğıcı, sonu açıb ona göstərdi. Sanki, kiminsə yumulu əli açılaraq, birdən onun üstünə bir ovuc şüa atdı. Bu bir neçə sətirdə ehtiraslı, coşqun, alicənab, təmiz, möhkəm iradəli bir insan təbiətinin, həm də böyük bir qəmin, böyük bir ümidin, iztirab çəkən qəlbin, coşqun bir məftuniyyətin varlığını hiss etdi. Bu əlyazması axı nə idi? Bu, məktub idi. Bu, adsız, ünvansız, imzasız, tarixsiz, inadkar, lakin heç bir şey tələb etməyən bir məktubdu. Bu, həqiqətdən tərtib edilmiş bir müəmma, mələklərin gətirməsinə, ismətli bir qızın oxumasına layiq sevgi xəbəri, dünya hüdudu xaricində görüş, xəyaldan kölgəyə göndərilmiş eşqnamə idi. Bunu yazan burada olmayan, yorulub əldən düşən, dinc, sanki, ölüm diyarında gizlənməyə hazır olan qıza taleyin sirrini, həyatın açarını və sevgi göndərən bir adamdı. Bu, qəbrə ayaq qoyan, gözlərini göyə qaldıran bir adam tərəfindən yazılmışdı. Kağız üzərinə səpələnən bu sətirlərə “ruhun damcıları” demək olardı.

Axı bu səhifələr kimdəndi? Bunları kim yazmışdı?

Kozetta bircə an da tərəddüd etmədi. Bunu ancaq bir adam yaza bilərdi: O!

Yenə də onun qəlbinə işıq saçıldı. Onun bütün varlığında canlanma əmələ gəldi. O, heç görünməmiş bir sevinc, həm də böyük həyəcan duydu. Bunu yazan o idi! Bunu Kozettaya o yazmışdı! O, bura gəlibmiş! Onun əli dəmir barmaqlıq arasından bu tərəfə keçibmiş! Kozetta onu unutmağa başlayırdı, amma o yenə də Kozettanı axtarıb tapdı! Heç Kozetta onu unutmuşdumu? Yox, unutmamışdı, Kozetta onu unutmaz! Kozetta gərək dəli olaydı ki, onu bircə an da olsa unudacağına inanaydı. Kozetta həmişə onu sevirdi, həmişə ona pərəstiş edirdi. Kozettanın qəlbindəki od küllə örtülmüşdü, bu od bir müddət kül altında közərib qaldı, lakin daha da dərinlərə vardı. Kozetta bunu aydınca görürdü, indi bu od yenə də alovlanaraq onun bütün varlığını bürüdü. Bu dəftər, elə bil ki, başqa bir qəlbədən onun qəlbinə düşən qıgılıcımdı. Kozetta yanğın əmələ gəldiyini hiss edirdi. Əlyazmasının hər kəlməsini o öz qəlbinə hopdururdu. Öz-özünə deyirdi: “Əlbəttə! Bu şeylərin hamısına mən bələdəm! Mən əvvəllər bunları onun gözlərində oxumuşdum”.

Dəftəri üçüncü dəfə oxuyub qurtaranda leytenant Teodül yenə dəçəkməsinin mahmızları daş yolda səslənə-səslənə dəmir barmaqlığın yanından keçdi. Teodülün bir də gəlməsi Kozettanı ona baxmağa vadar etdi. Kozettaya o, çox adi, mənasız, axmaq, boş, bayağı, iyrənc, həyasız, çox eybəcər adam kimi göründü. Zabit ona baxaraq, gülümsəməyi özünə borc bildi. Kozetta ona baxmasından xəcalət çəkərək, acıqlı-acıqlı üzünü yana çevirdi. O, lap məmnuniyyətlə zabitin başına bir şey çırpma bilərdi.

Kozetta qaçıb evə getdi, öz otağına girib qapını bağladı ki, əlyazmasını bir də oxusun, onu əzbərləsin, o barədə düşünsün, xəyala dalsın. Dəftəri bir də yaxşıca oxudu, öpüb qoynuna qoydu. İş bitdi. Kozetta yenə mələkcəsinə təmiz, böyük bir sevgiyə qapıldı. Yenə də onun qarşısında cənnət uçurumu açıldı.

Bütün günü, sanki, məst oldu. O düşünmək iqtidarında deyildi, onun fikirləri pırtlaşmış yumağa oxşayırdı. O, fərziyyələr içində itib-batırdı. O, əsə-əsə qəlbində bir ümid gizlədirdi. O, nəyə ümid edirdi? Aydın olmayan bir şeyə. O, cəsarət edib öz-özünə heç bir şey vəd edə bilmirdi, heç bir şeydən də imtina etmək istəmirdi. Onun bənizi tez-tez ağarırdı, bütün bədəni gizildəyirdi. hərdən ona elə gəlirdi ki, sanki, sayıqlayır. O, öz-özündən soruşurdu: “Görəsən, bu, həqiqətdir?” Bunu söylərkən qoynunda, paltarı altında gizlətdiyi qiymətli dəftərə əlini vurur, onu ürəyinə basır, onun bədəninə toxunduğunu hiss edirdi. Jan Valjan bu zaman Kozettanı görsəydi, onun

gözlərindən böyük bir fərəhlə saçılan, lakin ona məlum olmayan sevincə baxsaydı, sarsılırdı. Kozetta düşünə-düşünə deyirdi: “Əlbəttə, yəqin ki, odur! Bunları o, mənim üçün yazmışdır!” Kozetta dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Mələklərin işə qarışması, ilahi bir təsadüf nəticəsində o, mənim yanıma qayıtmışdır”.

Ey sevginin haldan-hala düşməsi! Ey gözəl xəyallar! Bu ilahi təsadüf, mələklərin işə qarışması bir oğrunun o biri oğruya Fors həbsxanasının taxtapuşu üstündən, Şarleman həyatından Aslan xəndəyinə atılan yumruca bir çörək parçası idi.

ALTINCI FƏSİL.

Qocalar ona görə yaşayır ki, vaxtında evdən getsinlər.

Axşamüstü Jan Valjan gedəndən sonra Kozetta bəzənib-düzəndi, saçını üzünə yaraşan şəkildə darayıb düzəltdi; korsajı adi qaydadan bir az çox kəsilən paltarını geydi - bu paltarda qadının boynu, çiyinləri açıq qalır, cavan qızlar bu geyimdə “bir az ədəbsizlik” görürlər. Lakin burada ədəbsiz bir şey yox idi, əksinə bu, çox gözəl paltardı. Kozetta nə üçün belə bəzənirdi, bunu heç özü də bilmirdi.

O bir yana gedəcəkdimi? Yox!

Bir adamı gələcəkdi? Yox!

Hava qaralmağa başlayanda bağa getdi. Tusen mətbəxdə məşğuldu, mətbəxin pəncərələri dal həyətdə baxırdı.

Kozetta xiyabanda səssizcə gəzirdi, ağacların aşağı sallanan budaqlarını arabir əli ilə kənara çəkirdi.

Bu qayda ilə gəlib oturacağa çatdı.

Daş yenə də orada idi.

Oturacaqda oturub, öz zərif əlini daşın üstünə qoydu, sanki, daşa sığal vermək, ona təşəkkür etmək istəyirdi.

Birdən onu müəyyənəndilməyən bir hiss bürüdü - adam arxada birisi duranda, onu heç görməyəndə də belə bir şey duyur.

Kozetta başını çevirib ayağa qalxdı.

O idi.

O, başı açıq durmuşdu. Onun, elə bil ki, bənizi solmuşdu, o, sanki, arıqlamışdı. Qaranlıqda onun qara paltarını güclə görmək olurdu. Onun gözəl alını ağarırdı, gözlərini kölgə bürümüşdü.

Axşamın fəvqəladə sükutu və qaranlığı içərisində onda ölümdən və gecədən bir əlamət görünürdü. Sənən günün işığı, uçub gedən ruhun fikri onun üzünü işıqlandırır.

sanki, o hələ xəyal deyildi, amma daha insan da deyildi.

Onun şlyapası bir az kənarda otun üstündə idi.

Kozetta çıxırmadı, az qaldı ki şüurunu itirsin. O, yavaş-yavaş geri çəkildi, çünki ona sarı cəzb olunduğunu hiss edirdi. Gələn adam tərpnəmirdi. Onda bir fəvqəladəlik və qəmginlik duyulurdu.

Kozetta onun gözlərini görməsə də, baxışlarını hiss edirdi.

Kozetta geri çəkilərkən ağaca toxundu, ona söykəndi. Bu ağac olmasaydı, o yığılardı.

Kozetta bu zaman onun səsini eşitdi - bu səsi o hələ indiyə kimi eşitməmişdi. Gələn adam yarpaqların xışıltısı içərisində güclə ayırd edilən səslə pıçıldayırdı:

– Məni bağışlayın, mən buradayam. Ürəyim çox qüssləndi, daha bu qayda ilə yaşaya bilmədim, ona görə də gəldim. Oturacağın üstünə qoyduğumu oxudunuzmu? Məni tanıyırsınız mı?

Qorxmayın! Mənə baxdığınız gün yadınızdadırmı? O vaxtdan çox keçmişdir. Bu Lüksemburq bağında oldu. Qladiator heykəli yanında. Oradan keçib getdiyiniz gün də yadınızdadırmı? Siz oradan iyulun on altısında, bir də iyulun ikisində keçdiniz. Az qalır bir il olsun. Sizi mən çoxdan görməmişəm.

Mənə stul verən arvaddan soruşdum, dedi ki, sizi daha görməyib. Siz Qərb küçəsində təzə evdə, üçüncü mərtəbədə yaşayırdınız, pəncərələri də küçəyə baxırdı, görürsünüz mü, mən bunu da bilirəm. Mən sizi ötürdüm. Daha mən nə eləyə bilərdim? Siz oradan da harasa getdiniz? Bir gün mən Odeon tağı altında qəzet oxuyurdum, mənə elə gəldi ki, siz

yanımdan ötüb keçdiniz. Mən yüyürüb baxdım. Siz deyildiniz. Başqa bir qadındı, ancaq o da sizin şlyapanız kimi şlyapa qoymuşdu. Gecələr mən bura gəlirəm. Qorxmayın heç kəs məni görmür. Mən yaxından sizin pəncərəyə baxmağa gəlirəm. Çox asta yeriyrəm ki, siz eşitməyəsınız, çünki eşitsəniz, bəlkə də, qorxarsınız. Bu yaxında axşam gəlib sizin dalınızda durmuşdum, siz dönəndə qaçıb getdim. Bir gün də sizin oxuduğunuzu eşitdim. Mən onda xoşbəxt idim. Siz otaqda oxuyanda mənim qulaq asmağım sizə mane olmadı, elə deyilmi? Bunda pis bir şey yoxdur. Elə deyilmi? Görürsünüzmü, siz mənim mələyimsiniz. İcazə verin, mən arabir gəlirəm. Mənə elə gəlir ki, bu yaxında öləcəyəm. Ah, siz bilsəydiniz! Mən sizə pərəstiş edirəm. Məni bağışlayın. Heç bilmirəm sizə nə deyirəm. Bəlkə, sizin mənə acığınız tutur? Deyin görüm, siz acıqlandınmı? Kozetta astadan dedi:

– Ah, ilahi!

O, yavaş-yavaş əyilməyə başladı - o, sanki, ölürdü.

Gələn adam onu tutdu. Kozetta ayaq üstə dura bilmirdi. O, nə etdiyini dərk etmədən Kozettanı bərk-bərk qucaqladı. O, Kozettanı tutsa da, özü də səndələyirdi. O, sanki, məst olmuşdu. Onun gözləri qarşısında ildırımlar çaxırdı, fikirləri harasa uçub gedirdi. Ona elə gəlirdi ki, dini bir ayini yerinə yetirir, həm də müqəddəs bir şeyi təhqir edir. Bununla belə, bərk basdığı füsunkar qıza qarşı heç bir cismani ehtiras duymurdu. Sevgidən o ağlına itirmişdi.

Kozetta onun əlini götürüb, sinəsi üstə qoydu. O, Kozettanın qoynunda, paltarları altında gizlətdiyi kağızı hiss edərək, dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Siz məni sevirsiniz?

Kozetta ona elə astadan cavab verdi ki, bu cavab, elə bil, güclə eşidiləcək ah idi.

– Sus! Sən bunu bilirsən!

Kozetta bunu deyərək, qızarmış üzünü məst olmuş məğrur gəncin sinəsinə qoydu.

Gələn adam oturmaqda oturdu, Kozetta da onun yanında oturdu. Söyləməyə daha söz yox idi. Ulduzlar göydə çıraqlı kimi yanırdı. Necə oldu ki onların dodaqları birləşdi? Necə olur ki quşlar oxuyur, qar əriyir, qızılgül açılır, may çiçəklənir, çılpaq ağaclar ardında, soyuq təpənin üstündə dan yeri ağarır?

Bircə öpüş – bu, hər şey idi.

Onlar diksinərək bir-birinə baxdı - onların gözü qaranlıqda parıldayırdı.

Onlar nə axşam soyuğunu, nə soyuq daşı, nə nəm torpağı, nə yaş otu hiss edirdi, onlar bir-birinə baxırdı, onların qəlbi xatirələrlə dolu idi. Onlar heç özləri də qollarının bir-birinə sarıldığını duymadı.

Kozetta ondan heç bir şey soruşmurdu, hətta onun bura necə gəldiyini, bu bağa necə girdiyini də düşünmürdü. Onun burada olması Kozettaya çox təbii görünürdü.

Kozetta arabir nəsə pıçıldayırdı. Gül üstündə bir damla şəh titrəyən kimi, onun da dodaqlarında, sanki, ruh titrəyirdi.

Onlar yavaş-yavaş danışmağa başladılar. Susmaq qəlbin dolu olduğunu göstərir - onlar indi ürəklərini boşaldırdılar. Parlaq ulduzluaydın bir gecə onları bürümüşdü. Ruh kimi təmiz olan bu iki insan bütün yuxularını, sevinclərini, fərəhlərini, həyəcanlarını, qəmlərini, bir-birinə uzaqdan-uzağa pərəstiş etdiklərini, bir-birini görmək istədiklərini, bir-birini görmədikdə ümitsiz olduqlarını açıb söylədilər. Onlar elə ideal yaxınlıq hiss edirdilər ki, heç bir şey bu yaxınlığı bundan daha dolğun edə bilməzdi. Buna görə də onlar ən gizlin, ən məxfi fikirlərini də bir-birinə danışdılar. Onlar öz xülyalarına, təmiz ürəklərinə inanaraq, sevginin, gəncliyin, hələ könüllərindən tamamilə silinməyən uşaqlığın yaratdığı bütün fikirləri bir-birinə nəql etdilər. Bu iki qəlb bir-birinə elə tez yol açdı ki, bir saatdan sonra gənc oğlan qızın, gənc qız oğlanın ruhuna sahib oldu. Onlar bir-birini anladılar, bir-birini cəzb etdilər, məftun etdilər.

Onlar bütün sözlərini deyib qurtardıqdan sonra Kozetta başını onun çiyinə qoyaraq soruşdu.

– Sizin adınız nədir?

– Marius. Bəs sizin?

– Kozetta.

BİRİNCİ FƏSİL.

Küləyin kinli dəcəlliyi.

1823-cü ildən başlayaraq Monfermeyl aşxanası pozulmaq, yavaş-yavaş iflasa uğramaq girdabından daha artıq xırda borclar çirkabına yuvarlanana qədər Tenardye ilə arvadının iki oğlan uşağı da oldu. İndi onların iki qızı, üç oğlu vardı. Bu, çox idi.

Axırcı uşaqlar hələ lap körpə olanda Tenardyenin arvadı onları lap məmnuniyyətlə başdan elədi.

“Başdan elədi” sözü lap münasib sözdür. Bu arvadda insan təbiətinə xas olan şeylərin xırdaca bir hissəsi qalmışdı. Belə qəribə hadisə çox da nadir təsadüf edilən hadisə deyil. Tenardyenin arvadı marşal de la Mot-Qudankurun arvadı kimi, ancaq öz qızları üçün ana idi. Onun analıq hissi ancaq onlara çatırdı. Oğlan uşaqları olandan sonra o, insanlara nifrət etməyə başladı. Onun kini oğlan uşaqlarında son nöqtəyə çatdı, onun qəlbi bu uşaqların qarşısında məşum bir sıldırım kimi canlandı. Bizə məlumdur ki, onun böyük oğlundan zəhləsi gedirdi, kiçiklərə nifrət edirdi. Niyə? Ona görə. Bu “ona görə” həm dəhşətli bir bəhanə, həm də inkaredilməz cavabdır. Tenardyenin arvadı deyirdi: “Bu bir yığın çolma-çocuq mənə gərək deyil”.

İndi Tenardye ilə arvadının iki balaca uşaqdan necə yaxa qurtardığını, hətta bundan necə faydalandığını izah edək.

Manyon həmin qadını ki, iki uşağını xoştəbiətli Jilnormanın himayəsi altına verməyə müvəffəq olmuşdu – bundan yuxarıda bəhs edilmişdi. Bu qadın Tselestin sahilində, qədim Kiçik Kabarqa küçəsinin tinində yaşayırdı. O pis adını yaxşı adla əvəz etmək üçün mümkün olan hər şeyə əl atmışdı. Otuz beş il bundan əvvəl yoluxucu və şiddətli krup xəstəliyi Parisin sahil məhəllələrinə çox böyük tələfat vermişdi, bu hamının yadındadır. Elm, zəng tozunun faydalı olub-olmadığını yoxlamaq üçün bu xəstəlikdən geniş surətdə istifadə etdi - bu, indi boğaza bayırdan yod sürtməklə əvəz olunmuş, yaxşı da nəticə vermişdir. Bu yoluxucu xəstəlik şiddət edəndə Manyonun bir gündə – biri səhər, biri də axşam - iki oğlan uşağı hələ lap körpə ikən öldü. Bu ona böyük zərbə idi. Uşaqlar öz anası üçün çox qiymətli idi. Manyon ayda onlardan səksən frank gəlir götürürdü. Bu səksən frankı cənab Jilnormanın adından onun mülkünü idarə edən cənab Barj səliqə ilə verirdi. Cənab Barj Siciliya kralı küçəsində yaşayırdı, özü də əvvəllər məhkəmə pristavı olmuşdu. Uşaqlar öləndən sonra bu səksən frank gəlir batırdı. Manyon vəziyyətdən çıxmaq üçün yol axtardı. Qaranlıq şəhər cəmiyyətində hamı bir-birinin başına nə gəldiyini bilir, bir-birinin sirrini saxlayır, bir-birinə kömək edir. Manyon da bu cəmiyyətin adamı idi. O, gərək iki uşaq tapaydı. Tenardyenin eyni yaşda, eyni cinsdə iki belə uşağı vardı. Manyon bu uşaqları götürdü. Bu onların hər ikisi üçün əlverişli idi. Kiçik Tenardyelər kiçik Manyonlar oldu. Manyon Tselestin sahil küçəsindən Kloşpers küçəsinə köçdü. Parisdə bir küçədən başqa küçəyə köçəndə adamın şəxsiyyəti dəyişir.

Bələdiyyə idarəsinin heç bir şeydən xəbəri olmadığından Manyonun öz yerini dəyişməsinə etiraz etmədi. Bu qayda ilə uşaqların dəyişdirilməsi məsələsi çox asan başa gəldi. Lakin Tenardye saxlanmağa verdiyi uşaqları üçün ayda on frank pul tələb etdi, Manyon bu pulu verəcəyini vəd etdi, hətta verirdi də. Məlum şeydir ki, cənab Jilnorman öz borcunu yenə əvvəlki kimi yerinə yetirirdi. Hər altı aydan bir gəlib uşaqlara dəyirdi. O heç bir dəyişiklik hiss etmirdi. Manyon dönə-dönə deyirdi: “Cənab, uşaqlar sizə necə oxşayır!”

Tenardye üçün ad dəyişmək adət etdiyi iş olduğundan fürsətdən istifadə edərək adını Jondret qoydu. Onun iki qızı ilə oğlu Qavroş iki xırdaca qardaşı olduğunu heç əməlli-başlı görməmişdilər. Yoxsulluğun müəyyən dərəcəsində insanı bir növ xəyal laqeydliyi bürüyür, o, canlı məxluqa o dünyadan çıxan bir şey kimi baxır. Ən yaxın adamlar çox vaxt zülmətin tutqun formaları şəklini alaraq, həyatın dumanları arasında güclə seçilir, çox asanlıqla gözəgörməyən şeylərə qarışırlar.

Həmin günün axşamı Tenardyenin arvadı iki körpə uşağını Manyona verəndə onlardan həmişəlik yaxa qurtarmaq arzusunda olduğunu gizlətmirdi, eyni zamanda, vicdan əzabı çəkirdi, ya da özünü elə göstərirdi ki, guya, vicdan əzabı çəkir. O, ərinə dedi: “Bu o deməkdir ki, biz

uşaqlarımızı çölə atırıq!” Xudbin və duyğusuz adam olan Tenardye arvadının xəstələnmiş vicdanını bu sözlərlə müalicə etdi: “Jan-Jak Russo bundan da pis eləyib!” Tenardyenin arvadı indi narahat olmağa başladı: “Birdən polis idarəsi bundan xəbər tutdu, onda necə olar, Tenardye, de görək, o iş ki biz tutmuşuq, ona icazə verilirmi?” Tenardye ona belə cavab verdi: “Hər şeyə icazə verilir! Heç kəs heç bir şey bilməyəcək! Bir də o uşaqların ki heç bircə quruşu da yoxdur, onlarla kim maraqlanacaq?”

Manyon canilər aləmində bir növ “modaçı” qadındı. O bəzənib-düzənməyi xoşlardı. Onun kasıb, lakin dəbdəbə iddiası hiss olunan mənzilində təcrübəli bir oğru – fransızlaşmış bir ingilis qadını yaşayırdı. Parisli olan bu ingilis qadını müxtəlif adamlarla geniş əlaqə saxladığından özünə etibar qazanmışdı, bu etibardan istifadə edərək, kitabxana medallarının, m-l Marsın brilyantlarının oğurlanmasında yaxından iştirak etmişdi. Sonralar o, məhkəmə salnaməsində məşhur oldu. Ona “mamzel Miss” deyirdilər.

Manyonun əlinə düşən bu iki uşaq pis yaşamırdı. Aldığı səksən frankla uşaqlara qulluq eləyirdi, onların - xeyir gətirən bütün adamlar kimi, qeydinə qalırdı. Onlar pis geyinmirdi, yeməkləri də pis deyildi, özləri də az qala lap “bəy balası” vəziyyətində idilər. Bu “ana” onlara əsl analardan yaxşı baxırdı, onlar özünü burada daha yaxşı hiss edirdilər. Manyon özünü “xanım” kimi göstərirdi, uşaqların yanında oğru dilində danışmırdı.

Bu qayda ilə bir neçə il keçdi. Tenardyenin arvadı bu işin aqibətini yaxşı görürdü. Hətta bir dəfə Manyon ona vəd etdiyi səkkiz frankı verəndə, o belə dedi: “Atası gərək onları oxutsun”.

Birdən bu uşaqlar bu vaxta qədər müsibətli taleləri tərəfindən lazımınca himayə olunduqları halda, kobud bir şəkildə həyata tolazlanmış, müstəqil həyat sürməyə məcbur olmuşdular.

Jondretin quldurxanasında bir dəstə quldurun tutulması, bunun da ardınca baş verən axtarışlar, həbslər qanuni ictimai formasiya altında özünə yuva quran, cəmiyyət əleyhinə olan bu gizlin və mənfur qüvvələr üçün böyük bədbəxtlik idi. Bu cür hadisələr zülmətlər dünyasında müxtəlif fəlakətlərlə nəticələnir. Tenardyenin fəlakəti Manyonun fəlakətinə səbəb oldu.

Bir gün Manyon Eponinaya Plüme küçəsi haqqında kağız verəndən az sonra, polis idarəsi, heç gözlənilmədiyi halda, Kloşpers küçəsini əhatə etdi. Tutatut başlandı. Manyon da, mamzel Miss də ələ keçdi, evdə yaşayan bütün şübhəli adamlar qurulan tora düşdü. Bu zaman Manyonun saxladığı uşaqlar dal həyətdə oynayırdı, onların polis basqınından xəbəri olmadı. Evə qayıdanda gördülər ki, qapı bağlı, ev də bomboşdur. Qarşı tərəfdə olan çustçu onları yanına çağırdı, “anaları”nın qoyub getdiyi kağızı onlara verdi. Kağızda “Cənab Barj, müdir, Siciliya kralı küçəsi, № 8” ünvanı vardı. Çustçu, onlara dedi: “Siz daha burada yaşamırsınız, gedin ora. Ora lap yaxındadır. Sola dönəndə birinci küçədir. Bu kağızı göstərib, adamlardan yolu soruşun”.

Uşaqlar yola düşdü. Onlardan böyüyü kağızı əlində saxlayaraq, kiçiyin qolundan tutub aparırdı. Hava soyuqdu, uşaq soyuqdan donmuşdu, pis qatlanan barmaqları ilə kağızı güclə tuturdu. Kloşpers küçəsindən dönəndə külək şiddətlə əsərək, kağızı onun əlindən qoparıb aldı, hava da qaraldığından uşaq kağızı tapa bilmədi.

Onlar küçələri başlı-başına dolaşmağa başladılar.

İKİNCİ FƏSİL.

Balaca Qavroş böyük Napoleondan faydalanır.

Parisdə bahar vaxtı çox tez-tez adamın lap iliyinə işləyən sərt şimal küləyi əsir. Bu küləklər adamı tamam dondurmasa da, bərk üşüdür. Lap yaxşı havaları pisləşdirən bu küləklər dəlik-deşikdən, ya da aralı qalmış qapıdan isti otağa soxulan soyuq külək təsir bağışlayır. Elə bil ki, qışın qapısı bir balaca açıq qalmışdır, oradan külək gəlir. 1832-ci ilin yazında Avropada, bu əsrdə birinci dəfə şiddətli yoluxucu xəstəlik düşəndə, amansız küləklər əsir, adamın iliyinə qədər işləyirdi. Qışın qapısından da dondurucu qapılar açıldı. Bu, məqbərə qapıları idi. Bu şimal küləyində vəba xəstəliyinin nəfəsi duyulurdu.

Meterioloji nöqtəyi-nəzərdən soyuq küləklərin xüsusiyyəti bu idi ki, onlar heç də havada böyük elektrik qüvvəsinin toplanmasına mane olmurdu. Həmin o yazda tez-tez göy guruldayır, ildırım çaxır, tufan qopurdu.

Bir gün axşamçağı elə şiddətli külək əsdi ki, elə bil, yanvar ayı geri qayıtmışdı. Şəhər camaatı yenə də isti paltar geymişdi, həmişə şən olan balaca Qavroş cır-cındır içində, soyuqdan tir-tir əsə-əsə Orm-Sen-Jerve yaxınlığında, dəllək dükanı qabağında durmuşdu, o, sanki, heyrətdən donub qalmışdı. O haradansa əlinə keçən yun şaldan özünə şərf düzəldib boynuna bağlamışdı. O, mumdan düzəldilmiş açıq lifli paltar geymiş, flerdoranj çiçəyindən çələng qoymuş, pəncərədə iki konket arasında hərlənə-hərlənə gəlib-gedənə baxaraq gülümsəyən gəlinə, sanki, məftun olmuşdu. Əslində, o, dükana göz qoymuşdu, fikirləşirdi ki, bəlkə, vitrindən bir parça sabun “çırpışdır” bildi, sonra da bunu aparıb şəhər civarındakı dəlləyə bir su pula satdı. O çox vaxt belə bir sabunla özünə səhər yeməyi düzəldərdi. Onun belə şeylərə qabiliyyəti vardı, buna “dəlləklərin başını qırmaq” deyirdi.

Gəlini gözdən keçirə-keçirə, elə bir ucdan da sabuna baxa-baxa astadan mızıldayaraq, öz-özünə deyir: “Çərşənbə axşamı... Yox çərşənbə axşamı deyil... Yoxsa çərşənbə axşamıdır?... Bəlkə də, çərşənbə axşamıdır... Hə, çərşənbə axşamıdır”.

O nə qədər danışdısa, bu deyilən sözlərin nəyə aid olduğu bilinmədi.

Əgər bu sözlər Qavroşun sonuncu naharına aiddisə, bundan üç gün keçirdi, çünki indi cümə günü idi.

Dəllək yaxşı qızdırılmış otağında həmişə onun yanına gələn müştərisinin üzünü qırxa-qırxa arabir çəp-çəp bu düşməyə, bu üşüyən həyasız uşağa baxırdı - o, əllərini cibinə qoymuşdu, amma fikri, görünür, hardasa dolaşır.

Qavroş gəlini, vitrini, vindzor sabununu hələ tədqiq edirdi ki, iki uşaq gəlib qorxa-qorxa qapının dəstəyini çevirdi, içəri girib, yalvarışdan artıq iniltiyəbənzər bir səslə, yazıq-yazıq pıçıldayaraq, nəsə dedi. Bəlkə də, onlar sədəqə istəyirdi, uşaqlardan biri o birisindən kiçikdi, amma hər ikisi Qavroşdan balaca idi, paltarları da tər-təmizdi. Onlardan birinə üzdən yeddi yaş, o birisinə beş yaş vermək olardı. İkisi də birdən danışdı, sözlərini başa düşmək çətindi, çünki balaca ağlaya-ağlaya danışdı, böyüyünün soyuqdan diş-dişinə dəyirdi. Dəllək bərk hirsəndi, ülgücü yerə qoymayaraq, onlara sarı döndü, böyüyü sağ əli ilə, kiçiyi dizi ilə itələyə-itələyə bayıra çıxarıb, qapını bağladı:

– Nahaq yerə otağı soyutdular! – dedi.

Uşaqlar ağlaya-ağlaya yola düzəldi. Bu arada göy üzünü bulud aldı, yağış çilədi.

Qavroş özünü onlara yetirib soruşdu:

– Sizə nə olub, cüçələr?

Yaşca böyük uşaq dedi:

– Biz bilmirik harada yataq.

Qavroş buna təəccüb etdi:

– Elə bu? Çox böyük iş olub! Bundan ötrü adam ağlayar?! Əcəb səfeh uşaqsınız!

O, öz üstünlüyünü və bir az istehzalılığını mühafizə edərək, ürəyi yumşalmış rəis kimi himayəedici, mülayim ifadə ilə dedi:

– Dalımca gəlin, ay ətcəbalalar!

Böyük uşaq dedi:

– Baş üstə, cənab.

Uşaqlar dinməz-söyləməz onun ardınca getdilər. Sanki, onlar arxiyepiskopun ardınca gedirdilər. Onlar daha ağlamırdılar.

Qavroş, Sent-Antuan küçəsi ilə yuxarı qalxaraq, Bastiliyaya sarı yönəldi.

O gedə-gedə dönüb dəllək dükanına acıqlı-acıqlı baxdı. Sonra qəzəblə dedi:

– Daşürəkli adam! Xalis quru balıqdır! Yəqin, ingilisin biridir!

Bir küçə qızı üç uşağın, başda Qavroş olmaqla, bir-birinin ardınca getdiyini görüb qəhqəhə ilə güldü. Bu gülüş onlara qarşı edilən hörmətsizliyi göstərirdi.

Qavroş:

– Xoş gördük, hamının malı mamzel! – deyərək onu salamladı.

Bir az sonra yenə dəlləyi xatırlayaraq əlavə etdi:

– Mən o heyvan barəsində yanılmışam, o, quru balıq deyil, gözlüklü ildir! Adə, dəllək, mən çilingər taparam, sən quruğuna zıncırov düzəldərik!

Dəllək onda davakarlıq hissi oyatmışdı. Arx üstündən tullanıb keçəndə Faustu Brokəndə qarşılaşmağa layiq olan əlisü�ürgəli, saqqallı bir qapıçı arvadı görüb dedi:

– Xanım, siz həmişə öz atınıza minirsiniz?

Elə bu anda sıçratdığı palçıqla yoldan keçən bir adamın lak çəkmələrini buladı.

O adam da qəzəblə çığırdı:

– Haramzadə!

Qavroş büründüyü şalın arasından burnunu çıxartdı.

– Siz iltifat buyurub kimdən şikayətlənirsiniz?

– Sizdən!

Qavroş birnəfəsə dedi:

– İdarə bağıdır, mən daha şikayət qəbul eləmirəm!

Onlar küçə ilə yuxarı qalxırdılar. Qavroş darvaza altında on üç-on dörd yaşlı dilənçi bir qız gördü - o, soyuqdan donmuşdu; onun paltarları elə gödəkdə ki, dizləri görünürdü. Əynindəki geyiminə görə o, çox böyümüşdü. Boy atdıqda belə bir vəziyyət də əmələ gəlir. Çılpaqlıq ədəbsizlik hesab edilən vaxt çatdıqda yubka boya görə qısa olur.

Qavroş dedi:

– Yazıq qız! Onun heç tumanı da yoxdur! Yəqin, soyuqdan lap donub. Bir tut!

Boynuna doladığı isti, yun şalı açıb dilənçi qızın soyuqdan göyərmiş, arıq çiyinlərinə atdı. Bu qayda ilə şərf yenə də şal oldu.

Qız heyretlə ona baxdı, şalı kirmişcə qəbul etdi. Yoxsul ehtiyacın müəyyən dərəcəsində kütləşərək, bədxahlığa qarşı daha şikayətlənmir, xeyirxahlıq üçün də təşəkkür etmir.

Qavroşun soyuqdan dişini dişinə dəyirdi, o heç olmasa plaşının yarısını özündə saxlayan müqəddəs Martindən də bərk titrəyirdi.

Yağış onun titrəməsindən, sanki, daha da acıqlandı, elə yağdı ki, elə bil, navalçadan su tökülürdü. Bədxah səmələr adama xeyirxah iş üçün belə cəza verir.

Qavroş həyəcanla dedi:

– İş belə oldu? Bu haradan yenə başladı? Allah, belə getsə mən supulu verməyəcəyəm!

O, yenə də yoluna davam etdi.

Şal altında büzüşən dilənçi qıza baxıb əlavə etdi:

– Hər halda, onun canı bərkdir!

Sonra buluda baxaraq çığırdı:

– Adamı belə aldadırlar!

Uşaqlar özünü ona yetirməyə çalışırdılar.

Onlar sıx çubuqlu dəmir barmaqlıq vurulmuş çörək dükanı vitrini qabağından keçirdilər, çörəyi də qızıl kimi, dəmir barmaqlıq ardında saxlayırlar. Qavroş dönüb uşaqlara dedi:

– Hə, hə, balacalar, mənə baxın, siz nahar eləmisiniz?

Uşaqlardan böyüyü:

– Cənab! – dedi. – Biz səhərdən bəri heç bir şey yeməmişik.

Qavroş əzəmətlə soruşdu:

– Deməli, sizin nə atanız var, nə ananız?

– Xahiş edirəm əfv edəsiniz, cənab, bizim atamız da var, anamız da, ancaq biz bilmirik onlar harada yaşayır.

Qavroş mütəfəkkir idi, o, belə dedi:

– Bəzən bilməkdən bilməmək yaxşıdır.

Böyük uşaq sözünə davam etdi:

– İki saatdır biz gəzirik, dirəklərin dibini axtarıyıq, heç bir şey tapmırıq.

Qavroş:

– Bilirəm, – dedi. – İtlər qoymurlar qalsın, hamısını basıb yeyirlər.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bəli, deməli, biz ata-anamızı itirmişik. Bilmirik ki, nə eləyək. Uşaqlar, belə də şey olar?! Yaşlı adamların azması sarsaqlıqdır. Hə, bilirsiniz nə var? Hər halda, bir şey ötürmək lazımdır.

Qavroş onlara daha sual vermədi. Yurdsuz-yuvasız qalmaqdan da adi şey varmı?

Böyük uşaq lap uşaqlıq qayğısızlığına qayıtmış kimi, həyəcanla dedi:

– Nə gülməlidir! Anam deyirdi ki, sizi söyüd bayramında aparacağam...

Qavroş onun sözünü tamamladı:

– Çubuqla döyülməyə.

Yaşca böyük olan uşaq yenə sözə başladı:

– Mənim anam xalis xanımdır, özü də mamzel Misslə yaşayır...

Qavroş dedi:

– Pah a-to-nan yeri!..

Birdən o dayanıb əynindəki cır-cındırın ora-burasını axtarmağa başladı.

Nəhayət, o, başını qaldırdı - onun üzündə razılıq ifadəsi əvəzinə, təntənəli ifadə vardı.

– Çağalar, sakit! Axşam yeməyi üçün üçümüzə də çatar.

Uşaqlara imkan vermədi ki, buna heyrət etsinlər, ikisini də itələyib çörəkçi dükanına saldı, cibindən tapdığı pulu piştaxtanın üstünə atıb çıxırdı:

– Satıcı, beş santimlik çörək!

Onun “satıcı” dediği adam, əslində, dükan sahibi idi. O, çörəyə və bıçağa əl atdı.

Qavroş yenə də çıxırdı:

– Satıcı, üç parça elə! - Sonra lovğa-lovğa əlavə etdi, – biz üç nəfərik!

Çörəkçi bu üç uşağı diqqətlə gözdən keçirib, çovdar çörəyini götürdü. Qavroş bunu görüb, barmağını burnunun lap içinə soxdu, elə təkəbbürlə havanı burnuna çəkdi ki, elə bil, Böyük Fridrixin burunotu qabından burunotuya qonaq edilmişdi, sonra acıqlı-acıqlı çörəkçinin lap üzünə çıxıraraq dedi:

– Bunəş?

Qavroşun bu sözünü rus, ya polyak sözü, ya da yovayların, botokudosların bu çöldən o çölə, bu çaydan o çaya çıxıraraq bir-birinə söylədikləri davakar çağırış hesab etmək meylində olan oxuculara xəbərdarlıq edirik ki, bu sözü onlar (bizim oxucular) hər gün eşidirlər. Bu söz “bu nə şeydir” cümləsini əvəz eləyir. Çörəkçi bunu lap yaxşıca anlayaraq dedi:

– Nə olsun ki? Bu çox yaxşı çörəkdir, ikinci növ çörəkdir.

Qavroş sakitcə və qəzəb dolu soyuqqanlıqla etiraz etdi:

– Siz demək istəyirsiniz ki, dəmir daşdır? Satıcı, ağ çörək! Lap ağından! Mən adam qonaq eləyirəm.

Çörəkçi gülümsəməyə bilmədi. Qavroşu təhqir etdiyinə peşman oldu və ürək yanğısı ilə uşaqlara baxdı.

Qavroş:

– Adə, çörəkçi, – dedi, – siz nə fikirlə bizim ölçümüzü götürdüz?

Onları bir-birinin üstünə qoysaydılar, bəlkə, heç bir sajen də olmazdı.

Çörəkçi çörəyi kəsib Qavroşa verəndən, pulu daxıla atandan sonra Qavroş uşaqlara dedi:

– Tıxışdırın!

Uşaqlar təəccüblə ona baxdılar.

Qavroş güldü:

– Hə! Bunlar hələ bu sözü başa düşməzlər, hələ böyüməyiblər!

Sonra əlavə etdi:

– Yeyin.

Hərəsinə bir parça çörək verdi.

Qavroşun fikrincə, böyük uşaq onunla söhbət eləməyə daha artıq layıqdi, buna görə də ona xüsusi rəğbət göstərməlidir, onun buna haqqı var, o öz iştahasını təmin etmək məsələsində hər bir narahatlıqdan xilas edilməlidir, buna görə də tikənin yekəsini ona verib dedi:

– Bunu öz lülənə yapışdır.

Çörəyin bir parçası o birilərdən balaca idi: bunu özü götürdü. Yazıq uşaqlar yaman acımuşdı, Qavroş da elə. Onlar çörəyi təpşdirə-təpşdirə dükanda durmuşdular, çörəkçi də pulunu aldığı üçün indi onlara pis-pis baxırdı.

Qavroş dedi:

– Çıxaq küçəyə!

Onlar yenə də Bastiliyaya sarı getdilər.

Hərdən onlar işıq yandırılmış dükən vitrinləri qabağından keçəndə balaca uşaq dayanır, qaytana keçirilərkən boynundan asılan xırdaca qalay saata baxırdı.

Qavroş ona:

– Sən lap səfehən! – dedi.

Sonra fikrə gedərək astadan mızıldandı:

– Hər halda, uşaqlarım olsaydı, mən onlara yaxşı baxardım.

Onlar çörəyi yeyib qurtaranda, adama qəm-qüssə gətirən Balet küçəsinin tininə çatmışdılar.

Küçənin sonunda Fors həbsxanasının məşum və alçaq küçə qapısı görünürdü. Birdən kim isə dedi:

– Bura bax, Qavroş, sənsən?

Qavroş ona tez cavab verdi:

– Bura bax, Monparnas, sənsən?

Bir adam ona yaxınlaşdı - bu adam, doğrudan da, Monparnas idi. O, paltarını dəyişsə də, gözünə okulyar qoysa da, Qavroş onu tanıdı və sözünə davam edərək dedi:

– Bir buna bax! Sənin hirmanın lap elə kəndir toxumu təpitməsi rəngindədir, göy gözlüyün də eynən doktor gözlüyüdür. Hər şey lazımı qaydadadır, bir-birinə yaraşır, inan qocanın sözünə!

Monparnas onun sözünü kəsdi:

– Yavaş danış, elə bağırma!

Qavroşu işıq yanan dükandan tez kənara çəkdi.

O biri uşaqlar da, bir-birinin əlindən tutaraq, onların dalınca getdilər.

Onlar gəlib bir darvazanın qaranlıq tağı altında dayandılar - indi onları nə yoldan keçənlər görür, nə də yağış tuturdu. Monparnas Qavroşdan soruşdu:

– Bilirsən hara gedirəm?

Qavroş dedi:

– Zorən Merac monastırına!

– Oyunbaz!

Sonra əlavə etdi:

– Babeti tapmaq istəyirəm!

Qavroş astadan güldü:

– Hə, o qızın adı Babetadır?!

Monparnas səsini alçaltdı:

– Qız deyil, kişidir.

– Hə, sən Babeti deyirsən?!

– Hə, Babeti deyirəm.

– Mən elə bilirdim o, konvertə düşüb.

Monparnas dedi:

– Konverti açıb!

Monparnas Babetin Konsyerjerə aparıldığını, səhər çağı həbsxanadan qaçdığını, sağa, “istintaq koridoruna” getmək əvəzinə, sola getdiyini tələsik nağıl etdi.

Qavroş onun cəldliyinə təəccüb etdi.

– Yamanca bic şeydir!

Monparnas Babetin qaçması haqqında bir para şeyləri də əlavə etdikdən sonra sözünü belə qurtardı:

– Bu hələ hamısı deyil!

Qavroş Monparnasa qulaq asa-asa onun əlindəki ağacı aldı, heç düşünmədən əl ağacının dəstəyindən tutub çəkdi, bu zaman qılınc tiyəsi göründü.

Tiyəni tez yerinə basaraq dedi:

– Pa-ho! Səni qoruyan adamı da öz yanınla gətirmisən, amma o, mülki paltar geyib. Monparnas göz vurdu.

Qavroş sözünə davam etdi:

– Bir buna bax! Olmaya, fironlarla vuruşmaq istəyirsən?

Monparnas laqeydcə cavab verdi:

– Bilmək olmaz! Sancaqdı da götürmüşəm, adama lazım olar.

Qavroş təkidlə soruşdu:

– Bu gecə nə eləmək istəyirsən?

Monparnas yenə özünü tox tutaraq, lovğa-lovğa dedi:

– Belə də, bəzi şeylər...

Elə o saat da söhbəti dəyişərək, həyəcanla dedi:

– Hə, yeri gəlmişkən, qoy deyim!

– Nə olub ki?

– Bu günlərdə belə bir əhvalat oldu. Bir fikir ver! Bir burjuaya rast gəldim. O öz moizəsini, bir də pul kisəsini mənə bağışladı. Bunların hamısını qoydum cibimə. Bir dəqiqə sonra əlimi cibimə saldım, baxdım ki, heç nə yoxdur.

Qavroş əlavə etdi:

– Moizədən başqa.

Monparnas sözünə davam etdi:

– Bəs sən? İndi sən hara gedirsən?

Qavroş himayəsinə götürdüyü uşaqları ona göstərdi.

– Bu uşaqları yatırtmağa gedirəm.

– Sən onları harada yatırdacaqsan?

– Öz yanımda.

– Bu “öz yanımda” haradadır?

– Öz yanımda.

– Deməli, sənin mənzilin var?

– Var.

– Haradadır?

Qavroş:

– Fildə, – deyə cavab verdi.

Monparnas öz təbiəti etibarını ilə çox az təəccüblənən adamdı, lakin bu sözü eşidəndə qeyri-ixtiyari olaraq soruşdu:

– Fildə?

Qavroş öz sözünü təsdiq etdi:

– Hə, fildə! Bunəvaki?

Heç kəs bu dildə yazmır, amma hamı danışır, bu da həmin dilə aid olan söz! “Bunəvaki” “Burada nə var ki?” deməkdir.

Qamenin dərin mənalı sözü Monparnası sakitləşdirdi, aqlını başına gətirdi. Görünür, o, Qavroşun mənzili haqqında yaxşı hisslər duymuşdu.

– Doğrudan da! – dedi. – Fildir, qoy fil olsun. Orada adam rahat ola bilər!

Qavroş:

– Lap yaxşı! – deyə cavab verdi. – Ora, doğrudan da, lap əladır! Elə yellər də əsmir ki, körpü altındakı kimi bu başdan vurub, o başdan çıxsın.

– Sən ora necə girirsən?

– Girirəm də.

Monparnas soruşdu:

– Deməli, orada dəşik var?

– Əlbəttə! Bu bərədə sus. Qabaq ayaqları arasında. Casuslar onu görməyib.

– Sən yuxarı qalxırsan? Hə, başa düşürəm.

– Lap adi bir fokusdur. Bir, iki - qurtardı getdi, adam yox olur!

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bu körpələr üçün mən nərdivan taparam.

Monparnas qəhqəhə ilə güldü:

– Ay sənə mən nə deyim! Sən bu çağaları haradan tapmısan?

Qavroş adi bir ifadə ilə dedi:

– Bir dəllək bunları mənə bağışladı – yadigar verdi.

Birdən Monparnas fikrə getdi. Sonra mızıldaya-mızıldaya:

– Sən məni çox asanlıqla tanıdım, – dedi.

Cibindən iki balaca şey çıxartdı, bunlar pambığa sarıqlı iki lələk borusu idi. Bu şeylərin hərəsini burnunun bir deşiyinə soxdu. Onun burnu dərhal bir başqa şəkllə düşdü.

Qavroş:

– Bunlar sənə yaraşır, – dedi. – İndi sən daha eybəcər görünürsən. Bunları həmişə burnunda saxla.

Monparnas qəşəng oğlan idi, amma Qavroş istehzaçı idi.

Monparnas:

– Zarafatı burax, – dedi, – mən necəyəm?

Onun səsi də tamam başqalaşdı. Monparnas bir anda elə dəyişdi ki, onu heç tanımaq olmurdu.

Qavroş ucadan dedi:

– Petr-ruşka oyununu göstər görək!

Uşaqlar bu vaxta qədər heç bir şeyə əhəmiyyət vermirdilər, öz işləri ilə məşğuldular, burunlarını qurdalayırıldı; lakin Petruşka adını eşidən kimi sevinə-sevinə iftixarla gözlərini Monparnasa zillədilər.

Təəssüf ki, Monparnas fikirli idi.

O, əlini Qavroşun çiyinə qoydu, hər sözü qeyd edə-edə dedi:

– Qulaq as, oğlan, gözünlə izlə, əgər mən meydanda öz doqumla, öz daqımla, öz diqimlə gəzsəydim, siz də çalğı çalib mənim üçün on dənə ikilik su yığsaydınız, axı mən oynardım, qoy belə olsun, bax, ay səfeh! Axı indi Maslennitsa bayramı deyil.

Bu qəribə cümlə Qavroşa ayrıca bir təsir bağışladı. Cəld döndü, öz xırdaca, parlaq gözləri ilə ətrafını diqqətlə süzdü, bir neçə addım kənarında bir polis nəfəri gördü - polis nəfərinin arxası onlara sarı idi. Birdən Qavroşun ağızından bu sözlər çıxdı: “Hə, iş belə imiş!” O, dərhal özünü saxladı, Monparnasın əlini sıxaraq dedi:

– Di sağ ol! Mən öz çağalarımıla filin yanına gedirəm. İşdi, gecə sənə lazım olsam, məni orada tapa bilərsən. Mən antresolda yaşayıram. Mənim qapıçım yoxdur. Gələndə cənab Qavroşu soruşarsan.

Monparnas:

– Yaxşı, – dedi.

Onlar ayrıldı. Monparnas Qro meydanına, Qavroş Bastiliyaya getdi. Beş yaşlı uşağı qardaşı, onu da Qavroş çəkə-çəkə aparırdı. Bu uşaq bir neçə dəfə dönüb, uzaqlaşmaqda olan “Petr-ruşka”ya baxdı.

Monparnas polis nəfərinin orada olduğunu anlaşılmaz bir cümlə ilə Qavroşa bildirmişdi. Bu cümlədə ancaq bir məxfi cəhət vardı ki, o da beş-altı dəfə müxtəlif şəkildə təkrar edilən “diq” hecasında idi. “Diq” hecası ayrıca söylənilmir, lakin məharətlə kəlməyə sarındıqda belə bir mənə verir: “Ehtiyatlı ol, sərbəst danışmaq olmaz”. Bundan başqa, Monparnasın cümləsində ədəbi gözəllik də vardı, bu, Qavroşun nəzərindən qaçmışdı: Mənim doqum, mənim daqım, mənim diqim. Tampl həbsxanası arqosunda “mənim itim, mənim bıçağım, mənim arvadım” deməkdir. Bunu Molyerin yazdığı, Kallonun şəkil çəkdiyi o böyük dövrdə nədimlər, təlxəklər çox işlədir. İyirmi il bundan əvvəl, Bastiliya meydanının cənub-şərq tərəfində, iskənənin yaxınlığında, qala həbsxanasının köhnə xəndəyi yerində qazılmış kanalın yanında qəribə bir abidə vardı. Bu abidə indi parislilərin hafizəsindən silinib getmişdir, lakin o insan xatirində iz buraxmağa layiq abidədir, çünki o, “institutun üzvü, Misir ordusu baş komandanının” fikrini özündə təcəssüm etdirirdi.

Biz buna “abidə” deyirik, əslində, bu, ancaq abidənin maketi idi. Lakin bu maket, bu gözəl qarataslaq, hadisələrin iki-üç şiddətli küləyi ilə sovruan, hər dəfə də bu küləklərlə bizdən uzaqlara atılan Napoleon ideyalarının bu əzəmətli cəsədi indi tarixi abidə olmuşdu və sanki, öz müvəqqətiliyinə zidd olaraq bitkinləşmişdi. Bu, taxtadan, daşdan düzəldilmiş, qırx fut hündürlüyündə bir fil idi, belində də, evə oxşar qüllə vardı. Vaxtilə rəngsaz onu yaşıl rənglə rəngləyibmiş, indi isə səma, yağış və zaman təzədən rəngləmiş, ona qara rəng çəkmişdi. Meydanın bu boş və açıq yerində bu nəhəng şeyin geniş alını, xortumu, dişləri, enli sağrısı, sütunabənzər qıçları, belindəki qülləsi ulduzlu, qaranlıq gecədə qorxunc, fantastik bir şey kimi görünürdü. O nəyi təmsil edirdi, məlum deyildi. Bu, sanki, xalq əzəmətinin simvolik təsviri idi. Bu, adama qəm-qüssə gətirən, qəribə, sirli, iri bir şeydi. Bu, Bastiliyanın gözəgörünməyən kabusu yanında, hamının gözü qabağında göylərə yüksələn azman bir teyf idi. Xaricilər buna çox nadir hallarda gəlib baxardı, yoldan keçənlər isə heç baxmazdı. Bu fil ildən-ildən uçub-dağılırdı, parça-parça uçub sökülən suvaqların yeri onun böyürlərində iyrenc yaraya oxşayırdı. Salonların zərif arqosunda deyilən “edillər” onu 1814-cü ildən sonra unutmuşdu. Uçub dağılan, insana kədər verən bu fil öz yerində dayanıb durmuşdu. Onun ətrafına çəkilən hasar çürümüşdü. Sərxoş sürücülər onun yan-yörəsini murdarlamışdı, onun qarnı çatdaq-çatdaq olmuşdu; quyruğundan karkasın dəmir çubuğu çıxmışdı, ayaqları arasında hündür ot bitmişdi. Yer üzərində yavaş-yavaş, həm də ara vermədən yeni təbəqələr əmələ gəldiyindən ərazi hiss edilmədən qalxır - filin ətrafında olan meydan da otuz il müddətində qalxdığından onun yeri, sanki, çuxura düşmüşdü, sanki, torpaq onun ayaqları altında aşağı çökmüşdü. O çirkləndirilmişdi, heç kəs onun qədrini bilmirdi, adamlar ondan iyrenirdi, lakin o öz qürurunu pozmurdu. O, meşşanların nəzərində eybəcər bir şeydi, mütəfəkkirlərin nəzərində kədərli idi. O tezliklə süpürülüb atılacaq bir yığın zibili, eyni zamanda, tezliklə ifşa ediləcək əzəmətli bir şeyi xatırladırdı.

Yuxarıda dediyimiz kimi, gecələr onun siması dəyişirdi. Gecə – qaranlıqla sirdaş olan şeylərin həqiqi stixiyasıdır. Qaranlıq düşən kimi qoca fil dəyişirdi, zülmətin qorxunc sükutu içərisində o sakit və dəhşətli bir sima alırdı. Keçmişə aid olmaqla o gecəyə aiddi. Zülmət azmana yaraşdı. Bu kobud, kələ-kötür cüssəli, ağır, az qala öz şəklini itirən, lakin gözəl və qəribə qürura malik olan, əzəmətli, sərt görünüşlü abidə indi daha yoxdu. İndi orada baca ilə zینətlənmiş, nəhəng sobayabənzər bir şey hökmfərmandır, heç kəs də onu narahat eləmir. Bu sobayabənzər şey burjuaziya quruluşu feodal quruluşunun yerini tutan kimi doqquz qülləli, tutqun görkəmli Bastiliyanın yerini tutmuşdur. Soba üçün dövrün simvolu olmaq çox təbiidir; bu sobanın qüdrəti buxar qazanında gizlənilib durur. Bu dövr keçib gedir, o artıq keçib getmişdir. Qüvvət əgər qazanda olursa, qüdrət anadan beyində olur, indi bunu anlamağa başlayırdılar. Başqa sözlə, dünyanı irəli aparan, onu öz ardınca çəkən lokomotivlər deyil, ideyalardır. Lokomotivləri ideyalara qoşun, bu, yaxşıdır, ancaq atı atlı hesab etməyin.

Hər necə olsa, Bastiliya meydanına qayıdaraq, bu sözü deməliyik: Fili yaradan, gipslə də olsa, böyük bir şey əldə etmişdir, soba bacasını yaradan isə, hətta tuncdan da çox əhəmiyyətsiz bir şey yaratmışdır.

Bu soba bacasına gurultulu bir ad verərək, onu “İyul sütunu” adlandırmışlar. Vaxtından əvvəl doğulmuş inqilabın bu uğursuz abidəsi 1832-ci ildə hələ nəhəng bir taxta örtüklə örtülmüşdü, ətrafına da, fili tamamilə ayıran, geniş taxta hasar çəkilmişdi - bu “taxta köynəyin” yox olmasına biz şəxsən təəssüf edirik.

Qavroş da öz “çağaları” ilə bura gedirdi. Meydanın bu tini uzaqdan yanan bir fənərin zəif işığı ilə azca işıqlanmışdı.

Qoy burada sizə söylədiyimiz əhvalatı kəsib bir şeyi xatırlatmağa icazə verilsin: qoy oxucu bilsin ki, biz həqiqəti təhrif etmirik. İyirmi il bundan əvvəl islahedici polis məhkəməsi həmin bu Bastiliya filinin içində bir uşaq görmüş, onu sərsəri həyat keçirmək, ictimai abidəyə zərər yetirmək üstündə mühakimə etmişdir.

Bunu qeyd edərək, sözü müzə davam edirik.

Qavroş bu nəhəng filə yaxınlaşdıqda hədsiz dərəcədə böyük və hədsiz dərəcədə kiçik şeyin necə təsir bağışlayacağını duyaraq dedi:

– Cücələr, qorxmayın!

Sonra o, filin ətrafına çəkilən hasarın taxtaları arasından içəri keçdi, uşaqların da buradan keçməsinə kömək elədi. Uşaqlar azca qorxsada, Qavroşun ardınca gedir, onlara çörək verən, yatmağa yer tapan bu cındır paltarlı balaca teyfə etibar edirdilər.

Hasarın dibində bir nərdivan var idi - qonşuluqda olan odun anbarının fəhlələri gündüz bundan istifadə edirdilər. Qavroş nərdivanı qaldırıb filin qabaq ayaqlarından birinə qoydu. Onun belə güclü olduğunu heç təsəvvür etmək olmazdı. Nərdivanın söykəndiyi yerdə - filin qarnında qara bir dəlik görünürdü. Qavroş nərdivanı və bu dəliyi öz qonaqlarına göstərərək dedi:

– Bu nərdivanla qalxın, ora girin.

Uşaqlar qorxaraq bir-birinə baxdı. Qavroş çıxırdı:

– Çağalar, siz qorxursunuz? - Sonra əlavə etdi, – bu saat görərsiniz!

Filin kələ-kötür qıçını bərk-bərk qucaqladı, nərdivana heç əhəmiyyət verməyərək, bir anda yuxarı qalxdı. Deşiyə soxulan koramal kimi qara dəlikdən şütüyərək, içəri girdi. Bir an sonra uşaqlar qaranlığa bürünmüş dəliyin ağzında ağırca, donuq bir ləkə gördülər, bu, Qavroşun üzünü idi.

Qavroş çıxırdı:

– Gördünüzümü! Çağalar, indi siz də çıxın! Bura elə yaxşıdır ki, özünüz görəcəksiniz! – Sonra ucadan böyük uşağa dedi:

– Mən əlimi sənə verərəm.

Uşaqlar bir-birini itələyirdi. Onlar Qavroşdan həm qorxur, həm də ona etibar edirdilər; bir yandan da bərk yağış yağırdı. Uşaqlardan böyüyü cürətə gəlib nərdivanla qalxmağa başladı. Kiçiyi baxdı ki, qardaşı onu bu böyük heyvanın pəncələri arasında tək qoyub qalxır, istədi ağlasın, ancaq ağlamağa cəsarət etmədi.

Böyük uşaq səndələyə-səndələyə pilləkənlə qalxırdı. Qılnc təlimi müəllimi öz şagirdinə, ya çarvadar öz qatırına hay-küylə kömək etdiyi kimi, Qavroş da söz ilə onu ürəkləndirirdi:

– Qorxma!

– Bax, elə!

– Qalx, qalx!

– Ayağımı bəri qoy!

– Oradan yapış!

– Ürəkli ol!

Qavroşun əli ona çatanda birdən uşağın əlindən bərk-bərk yapışib özünə sarı çəkdi.

– Hə, əlimə düşdün ki!

Uşaq deşiyə girdi.

Qavroş:

– İndi məni gözlə, – dedi. – Cənab, zəhmət çəkib əyləşin.

O, deşiyə girdiyi kimi də deşikdən çıxdı, bir meymun cəldliyi ilə filin qıçı ilə aşağı sürüşüb otun içinə tullandı, beş yaşlı uşağı qamarlayıb, nərdivanın düz ortasına qoydu, sonra onun ardından qalxmağa başladı. O, qalxa-qalxa çıxıraraq böyük uşağa deyirdi:

– Mən onu itələyəcəyəm, sən də özünə sarı çək.

Bir anda uşağı itələyə-itələyə, darta-darta, qaldıra-qaldıra, çəkə-çəkə deşiyə soxdular, belə ki, uşaq bir də gözünü açıb özünü deşiyin içində gördü; Qavroş da onun ardınca deşiyə girdi, təpiyi ilə nərdivanı vurub otun içinə saldı, çəpik vura-vura çıxırdı:

– Budur, gəlib çatdıq. Yaşasın general Lafayet!

Bu sevincdən sonra əlavə etdi:

– Hə, çağalar, indi siz mənim evimdəsiniz!

Qavroş, doğrudan da, öz evində idi.

Ey faydasız bir şeyin heç gözlənmədiyini halda faydalı olması! Böyük əsərlərin ehsanı!

Azmanların mərhəməti! İmperator fikrini əks etdirən bu böyük abidə qamənlərin yuvacığı oldu.

Azman uşağı öz himayəsi altına aldı. Geyimli-kecimli burjuvalar Bastiliya meydanından keçərkən gözlərini bərəldə-bərəldə nifrətlə onu süzür, lovğa-lovğa deyirdilər: “Bu nəyə lazımdır?” Bu ona görə lazımdır ki, atası, anası, çörəyi, paltarını, sığınacaq yeri olmayan körpə uşaqları soyuqdan,

qırovdan, doludan, yağışdan, qış küləyindən qorusun, gecəni palçıq içində qalıb xəstələnməkdən, qar üstündə yatıb ölməkdən xilas etsin. Bu ona görə lazımdır ki, cəmiyyətin özündən rədd etdiyi məsum tifillərə sığınacaq yeri versin. Bu ona görə lazımdır ki, ictimai günahları azaltsın. Bu, bütün qapılar üzlərinə bağlanan adamlar üçün açılmış zağa idi. Sanki, bu, hər yerini çirk, şiş, kif, yara basmış, başdan-başa qurd yemiş, gözdən düşmüş, məhv olmağa məhkum edilmiş, nəhəng dilənçiyəoxşar bir miskin, qoca, yiyəsiz bir mastodont idi. Elə bir dilənçi ki, yolayrıcında duraraq, keçib gedən adamlardan sədəqə kimi ona xoş bir nəzər salınmasını yalvara-yalvara xahiş edir, lakin onun yalvarışlarına heç kim əhəmiyyət vermir. Sanki, bu dilənçinin başqa bir dilənçiyə – ayaqyalın gəzən, əllərini nəfəsi ilə qızdıran, cır-cındır geyən, çölə atılan xörək artıqlarını yeyən, evsiz-əşiksiz, miskin bir cırtdana yazığı gəlirdi. Bax, Bastiliya fili bunun üçün lazımdı! Napoleonun insanlar tərəfindən həqarətlə qarşılanan fikri Allah tərəfindən bəyənilmişdi. O şey ki ancaq şanlı ola bilərdi – əzəmətli oldu. İmperatora öz fikrini həyata keçirmək üçün, porfir, tunc dəmir, qızıl, mərmar lazımdır. Allaha isə ancaq bir neçə köhnə taxta, bir neçə tir, bir qədər gips kifayət idi. İmperatorun dahiyənə fikri varmış: o istəyirmiş ki, xortumunu yuxarı qaldıran, beli qülləli, ətrafında ürəkəçən, can verən sular qaynadığı bu silahlı fəvqəladə, nəhəng fildə xalqı təcəssüm etdirsin. Lakin Allah daha böyük iş gördü, onda körpə uşaqlara sığınacaq yer verdi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Qavroşun girdiyi dəşik bayırdan, filin qarnı altında güclə görünürdü, özü də o qədər dar idi ki, oradan ancaq pişik və uşaq keçə bilərdi.

Qavroş dedi:

– İşə buradan başlayaq qapıçıya deyək biz evdə yoxuq.

Qavroş öz evinə yaxşı bələd olan adam arxayınlığı ilə qaranlığa baş vurub bir taxta gətirdi, taxta ilə deşiyin ağzını örtüdü.

Sonra Qavroş yenə də qaranlığa baş vurdu. Uşaqlar, fosfor məhlulu olan şüşəyə salınan kibritin şıqqıltısını eşitdilər. O zaman hələ kimyəvi kibrit yox idi. O dövrdə tərəqqini Fümada çaxmağı təcəssüm etdirirdi.

Birdən əmələ gələn işıqdan uşaqlar gözlərini qıydılar, Qavroş “zirzəmi siçovulu” deyilən qatranlı fitilin ucunu yandırdı. “Zirzəmi siçovulu” işıq verməkdən çox tüstüləyirdi, filin içərisini güclə görmək olurdu.

Qavroşun qonaqları ətrafına baxdılar: böyük Keydelberq qarçağına salınmış bir adam və ya, daha düzgün desək, tövrat balinasının qarnında İon nələr hiss edə bilərdisə, uşaqlar da elə bir şey hiss edirdilər. Sanki, böyük bir skelet onların qarşısında canlanıb onları öz içərisinə aldı. Üst tərəfdə qaralmış, uzun bir tir vardı; tirdən hər iki tərəfə eyni məsafədə, həm də əyilmiş iri ağaclar uzanırdı; tir – skeletin bel sütunu, əyilmiş ağaclar isə qabırğaları idi; gips stalaktiti onlardan içalat kimi sallanırdı. Filin enli qumaş parçası kimi bir böyründən o biri böyrünə uzanan hörümçək toru onun toz basmış diafraqmasını təşkil edirdi. Künc-bucaqda canlı kimi görünən, iri qara ləkələr gözə çarpırdı - onlar ürkək, çevik hərəkətlərlə tez-tez yerlərini dəyişirdi.

Üst tərəfdən uçub tökülən şeylər filin qarnı boşluğunu doldurmuşdu, buna görə də ora düşmə kimi olmuşdu.

Uşaqlardan kiçiyi böyüyünə sızılaraq astadan dedi:

– Bura qaranlıqdır.

Bu sözlər Qavroşu bərk acıqlandırdı. Uşaqlar, sanki, donub qalmışdı, onları mütləq bu vəziyyətdən çıxarmaq lazımdı. Qavroş çığıra-çığıra dedi:

– Siz mənim başımı nə şişirdirsiniz? Olmaya əylənmək iftilatındasınız? Olmaya, şey bəyənəməyən şiltaq adamlar oyunu çıxarırsınız? Olmaya sizə Tüilri lazımdır? Belə isə, onda siz heyvan deyilmisiniz? Cavab verin! Sizə xəbərdarlıq edirəm: mən sarsaq adam deyiləm! Bir bunlara bax, guya, zərli qəfəsdən çıxıblar!

Adam qorxanda bir az kobudluq eləmək pis olmur. Bu zaman kobudluq adamı sakitləşdirir.

Uşaqlar Qavroşa yaxınlaşdı.

Qavroş onların bu etimadından mütəəssir oldu, o, “sərtlikdən” “ata qəlbi yumşaqlığına” keçdi, söyüşü mehribanca bir ifadə ilə yumşaldaraq, balaca uşağa dedi:

– Ay səfeh, bayır qaranlıqdır. Bayıra yağış yağır, amma burada yağmır, bayırda hava soyuqdur, amma burada heç meh də əsmir, bayırda bir yığın camaat var, amma burada heç kəs yoxdur, bayırda heç ay da çıxmayıb, amma burada şam yanır, görürsən də!

Uşaqlar ətrafa cəsarətlə baxmağa başladılar, lakin Qavroş onları bu işlə çox məşğul olmağa qoymadı.

Çığıraraq dedi:

– Cəld olun!

Onları elə bir yerə itələdi ki, biz ora məmnuniyyətlə “otağın ən mühüm yeri” deyə bilərik.

Qavroşun yatağı orada idi.

Qavroşun yatağı əməlli-başlı yataqdı, onun döşəyi də vardı, adyalı da. Yatağı alkovda idi - pərdəsi də vardı.

Döşəyi həsirdi, adyalı qaba boz yundan toxunmuş enli, çox az işlənmiş təzə bir çul idi, özü də yaman isti idi. Bəs bu alkov nə idi?

Alkov deyilən şey üç uzun dirəkdən ibarətdi; dirəyin ikisi qabaqdan, biri dal tərəfdə yerə, yəni filin qarnına tökülmüş gips tör-töküntüsünə sancılmışdı, baş tərəfdən də kəndirə bağlanmışdı, bu qayda ilə ehramabənzər bir şey əmələ gəlmişdi. Bu ehramın üstünə latun məftilindən toxunmuş tor atılmışdı. Tor çox ustalıqla dəmir tellərlə dirəklərə bağlanmışdı, dirəklərin hamısını bürümüşdü. Aşağıdan torun üstünə, onun yerə dəyən hissəsinə bir neçə iri daş qoyulmuşdu, daha torun içinə girmək mümkün deyildi. Bu tor quşxanalarda quşlar saxlanılan yerə çəkilən adi dəmir torlardan idi. Qavroşun yatağı bu tor altında elə idi ki, elə bil, qəfəs içində idi. Bu şeylər hamısı bir yerdə eskimos alaçığına oxşayırdı.

Pərdə dediyimiz də bu tor idi.

Qavroş qabaq tərəfdən torun üstündə olan daşları kənara itələdi, torun ətəkləri bir-birindən aralandı.

Qavroş komanda verdi.

– Uşaqlar, iməkləyin!

Öz qonaqlarını ehtiyatla qəfəsə saldı, sonra özü də sürünə-sürünə ora girdi, daşları öz yerinə itələyərək, torun bir-birindən ayrılmış ətəklərini möhkəmcə örtüdü.

Sonra üçü də həsirin üstündə uzandı.

Uşaqlar nə qədər balaca olsalar da, bu alkovda ayaq üstə dura bilmirdilər. “Zirzəmi siçanı” hələ də Qavroşun əlində idi.

– İndi köpün! – dedi. – Mən bu saat öz kandelyabrimi söndürəcəyəm.

Uşaqlardan böyüyü toru göstərüb soruşdu:

– Cənab, bəs bunlar nədi?

Qavroş lovğa-lovğa:

– Onlar siçovuldur, – dedi. – Köpün!

Sonra bu çağaları öyrətmək üçün bir neçə söz də əlavə etməyi lazım bildi:

– Bu toru nəbatat bağından gətirmişəm. Bunlar vəhşi heyvanlardan ötrüdür. Bunlardan orada nəqədisvar (nə qədər istəsən var), ancaq orada divaşlam (divardan aşmaq lazımdır), sonra pəncərədən girmək, qapının altından keçmək gərək. Bu maldan nə qədər istəyirsən apar.

Qavroş bu məlumatı verə-verə adyalın ucu ilə kiçik uşağın üstünü basdırdı.

Balaca uşaq dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Nə yaxşıdır! Nə istidir!

Qavroş adyala xoş bir nəzərlə baxaraq dedi:

– Bu da nəbatat bağındandır. Meymunlardan çırpışdırmışam.

Sonra böyük uşağın uzandığı qalın və çox gözəl toxunmuş həsiri göstərərək, əlavə etdi:

– Bu, zürafəninidir.

Bir az susduqdan sonra sözünə əlavə etdi:

– Bunlar hamısı heyvanlarındır. Onlardan qopartmışam. Heç incimədilər. Dedim ki, bunlar filə lazımdır.

Yenə də bir az susdu, sonra dedi:

– Divarın üstündən aşıb keçirsən, böyükləri heç saymırsan, iş də düzəlidir.

Uşaqlar bu cəsarətli, bacarıqlı adama qorxa-qorxa, həm də hörmət və təəccüblə baxırdılar. Bu da onlar kimi yurdsuz-yuvasızdı, onlar kimi təkdi, onlar kimi zəifdi, lakin müəyyən dərəcədə qəribə, hər şeyə qadir bir uşaqdı. O, bəzən qoca təlxək kimi üz-gözünü qırırdırsa da, ağız-burnunu əysə də, onun üzündə çox sadə, çox füsunkar uşaq təbəssümü canlanırdı. Bütün bu vəziyyəti ilə də Qavroş onlara fəvqəladə bir insan kimi görünürdü.

Yaşca böyük uşaq utana-utana dedi:

– Cənab, siz polis işçilərindən qorxmursunuz?

Qavroş belə bir cavabla kifayətləndi:

– Bala, “polis işçiləri” demirlər, “firon” deyirlər!

Kiçik uşaq heyrətlə baxır, heç bir söz demirdi. O həsirin qırıq tərəfində, böyük uşaq ortada yatırdı. Qavroş bir ana kimi adyalı ona sarı çəkdi, sonra da başını qoyduğu yerə, həsirin altına cır-cındır yığdı, ona balaca bir balıq düzəltdi. Bunu etdikdən sonra böyük uşağdan soruşdu:

– Hə, bura necədi?

O biri uşaq Qavroşa bir mələk nəzəri ilə baxaraq dedi:

– Lap yaxşı.

Yazıq uşaqlar təpədən-dırnağa kimi islanmışdı, indi onların bədəni yavaş-yavaş qızırdı. Qavroş yenə də sözə başladı:

– Yaxşı, bayaq siz niyə ağlayırdınız? - Balacanı göstərərək əlavə etdi, – belə çağanın yenə də bir təhəri var, amma sənin kimi yekə bir adamın böyülməsi lap axmaqlıqdır, lap elə buzov kimi...

– Axı bizim otağımız yox idi, bilmirdik hara gedək.

Qavroş:

– Bala! “Otaq” demirlər, “öyxana” deyirlər.

– Bir də ki, qorxurduq gecə tək qalaq.

– “Gecə” demirlər, “qaraxana” deyirlər.

Uşaq:

– Cənab, təşəkkür edirəm, – dedi.

Qavroş yenə sözə başladı:

– Qulaq as, gör nə deyirəm, boş şeydən ötrü zırıldamaq lazım deyil. Mən sizin dərdinizə qalacağam. Sən özün görəcəksən, bizim kefiniz lap kök olacaq. Yayda mənim dostum Nave ilə Qlasyerə gedəcəyik, orada çiməcəyik, Austerlits körpüsü yanında paltaryuyan arvadları cınləndirmək üçün sallların üstündə lümlüt o yana-bu yana qaçacağıq. Onlar çıxırlar, hirsənirlər, heç bilirsən onlar necə gülməlidir! Sonra gedib adam skeletinə baxacağıq. O diridir. Yelisey çölündədir. O səfeh elə arıqdır, deyirsən lap talaşadır. Teatra gedəcəyik. Mən sizi Frederik Lemetrə aparacağam. Mənim biletim olur. Mən aktyorlarla tanışam. Bir kərə lap pyesdə də oynamışam. Biz onda sizin kimi xırdaca uşaqlardıq, kətanın altında qaçırdıq, dəniz kimi bir şey əmələ gəlirdi. Mən sizi öz teatrıma düzəldərəm. Biz bir yerdə vəhşi adamlara baxarıq. Ancaq onlar əsl vəhşi deyillər. Onların əynində çəhrayı triko var, bu trikonun qırıdığı görükür. Dirsəkləri də ağ sapla hörmələnmişdir. Sonra da biz operaya gedərik. Pulla əl çalanlarla bir yerdə içəri girərik. Operada əl çalmaq işi çox yaxşı düzəlib. Əlbəttə, bulvara mən bu pulla əl çalanlarla getməzdim. Bir təsəvvür elə, operada elələri var ki, onların hər birinə iyirmi su verirlər, ancaq bunlar səfeh adamlardır. Onlara tıxac deyirlər. Bir də biz gedib baxıb görəcəyik, adamların başını gilyotinlə necə kəsirlər. Mən sizə cəlladı göstərəm. O, Mare küçəsində yaşayır. Adı da cənab Sansondur. Onun qapısında məktub salmaq üçün qutu var. Bəli, biz yaman kef çəkə bilərik.

Qavroşun barmağına bir damcı qatran düşdü. Bu, onu xəyaldan ayırdı.

– Pa-ho! Fitol qurtarır! Diqqət! Mən işığa ayda bir sudan artıq pul xərcləyə bilməyəcəyəm.

Yerinə ki girdin, yat! Cənab Pol de Kokun romanlarını oxumağa bizim vaxtımız yoxdur. Bir də ki, işıq bizim darvazamızın arasından bayıra düşə bilər, fironlar da bunu görə bilər.

Ancaq böyük uşaq cəsarət edib Qavroşla danışır, ona cavab verə bilirdi. O da qorxa-qorxa öz fikrini dedi:

– Bir də ki, bəlimə fitildən od düşə bilər, ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, ev yanmasın.

Qavroş onun səhvini düzəltdi:

– “Ev yanmasın” demirlər, “dəyirmanı qurutmaq” deyirlər.

Hava da pisləşirdi. Göy gurultuları arasından filin belində insan yağışının səsi eşidilirdi.

Qavroş dedi:

– Yağış, səni yaman aldatdıq! Evimizin ayağından su elə axır, elə bil qrafindən tökülür, bunu eşidəndə adama ləzzət verir. Səfeh qışdır, öz malını nahaq yerə tələf eləyir, nahaq yerə əlləşir, bizi islada bilməyəcək. Buna görə də qoca suçular kimi deyindir, adamın zəhləsini tökür.

Qavroş XIX əsr filosofu kimi bu eyhamdan baş verə biləcək bütün nəticələri öz üzərinə götürərək, tufan haqqında cəsarətlə söylədiyi sözdən sonra elə ildırım çaxdı ki, onun işığı dəlik-dəşikdən filin qarnına təcildirdi. Elə o saat da göy bərk guruldadı. Uşaqlar çıxırışaraq yerlərindən elə cəld qalxdılar ki, tor az qaldı kənara düşsün. Qavroş üzünü cəsarətlə onlara çevirib, qəhqəhə ilə güldü.

– Uşaqlar, sakit! Bizim binanı elə bərk itələməyin. Çox əntiqə göy gurultusudur, çox əla! Bu, sizin üçün sakitcə şığıyan ildırım deyil. Mərhəbə, Allah! Vallah bu heç də Ambiqü teatrındakından pis düzəldilməyib!

Bu sözdən sonra, o, dəmir toru düzəltdi, uşaqları üsulluca yatağa itələdi, dizlərindən basdı ki, yaxşı uzansınlar. Sonra ucadan dedi:

– Allah ki öz şamını yandırdı, mən öz işığımyı söndürə bilərəm. Cavanlar, uşaqlar gərək yatsın. Yatmamaq çox pis şeydir. Onda adamın ulğumu üfunət verər, ya da yaxşı cəmiyyətdə deyirlər ki, ağzından iy gələr. Adyala yaxşı bürünün! Bu saat işığı söndürəcəyəm. Hazırsınız?

Böyük uşaq pıçıldadı:

– Hazırq. Mən lap rahatam. Başımın altında elə bil pərqu balışı var.

Qavroş çıxırdı:

– “Baş” demirlər, “kəllə” deyirlər.

Uşaqlar bir-birinə sığındı. Qavroş onları həsirin üstünə qayda ilə uzatdı, çulu başlarına çəkdi, sonra da vüqf sahibi olanların dilində əmri üçüncü dəfə təkrar etdi.

– Köpün! – deyib fitili söndürdü.

İşıq sönən kimi uşaqların altında yatdığı tor qəribə təkənlərdən titrəməyə başladı. Qəribə səslər eşidildi, elə bil ki, bir şey bir şeyə sürtünürdü, bunun da ardınca metal səsi gəlirdi, sanki, bir çox diş və dırnaq mis toru gəmirirdi, eyni zamanda, kəskin civilti səsi ətrafa yayılırdı.

Beş yaşlı uşaq başı üstündə bu qulaqbatırıcı səsi eşidərək, dəhşətdən bədəni buzladı, dirsəyi ilə böyük qardaşını itələdi, lakin o, Qavroşun əmri üzrə “köpmüşdü”. Uşaq qorxudan az qaldı ki, ağılı itirsin, cəsarət edib Qavroşa sarı döndü, nəfəsini tıxıyaraq, lap yavaşdan dedi:

– Cənab!

Qavroşun da gözünə yuxu gedirdi:

– Nə var?

– Bu səs nədir?

– Siçovulların səsidir.

Yenə də başını həsirin üstünə qoydu.

Doğrudan da, filin dövrəsində yüzlərlə siçovul qaynaşırdı, bizim yuxarıda dediyimiz canlı qara ləkələr də bunlardı. Nə qədər ki, çıraq yanırdı onlar xeyli kənarda durmuşdular; çıraq sönəndə, siçovulların mülki məqamında olan bu mağaraya qaranlıq çökəndə siçovullar, xoştəbiətli, nağılçı Perronun “təzə ot” dediyi şeyin iyini duyaraq, sürü ilə Qavroşun çadırına cumdular, çadırın lap başına qədər dırmaşaraq, torun məftilini gəmirməyə başladılar, sanki, yeni tipli bu miçətkəni dağıtmaq istəyirdilər.

Uşaq yata bilmirdi.

O yenə də sözə başladı.

– Cənab!

– Nə var?

– Siçovul nə deməkdir?

– Siçan deməkdir.

Qavroşun verdiyi izahat uşağı bir az sakitləşdirdi. O, ağ siçan görmüşdü, siçandan qorxmurdu.

Lakin o yenə də soruşdu:

- Cənab!
- Nə var?
- Niyə sizin pişiyiniz yoxdur?

Qavroş:

- Mənim pişiyim vardı, – dedi, – bura gətirmişdim, onlar yedi.

Qavroşun bu ikinci izahatı birinci izahatın bağışladığı xoş təsiri heçə çıxartdı, uşaq yenə də qorxudan titrədi. Onlar arasında gedən söhbət dördüncü dəfə təkrar olundu.

- Cənab!
- Nə var?
- Nəyi yedi?
- Pişiyi.
- Pişiyi kim yedi?
- Siçovullar.
- Siçanlar?
- Hə, siçovullar.

Deməli, buradakı siçanlar pişik yeyirmiş? Uşaq buna heyrət edərək, sözünə davam elədi:

- Cənab, belə siçanlar bizi də yeyə bilərlər?

Qavroş:

- Əlbəttə yeyərlər, – deyə cavab verdi.

Uşağın qorxusu son nöqtəyə çatdı. Lakin Qavroş bu sözləri əlavə etdi:

- Qorxma! Onlar bizim yanımıza gələ bilməzlər. Bir də ki, mən buradayam. Al, mənim əlimdən tut. Kiri, köp!

Qavroş əlini böyük uşağın başı üstündən uzadaraq, onun əlindən tutdu. O da Qavroşun əlinə sıxılaraq, özünü sakit hiss etdi. Mərdlik və qüvvətdə başqalarına keçmək kimi sirli bir xüsusiyyət var. Uşaqların ətrafında yenə sakitlik əmələ gəldi, onların səsi siçovulları hürkütmüş və qaçırtmışdı. Siçovullar bir neçə dəqiqədən sonra yenə qayıdıb gələndə istədikləri qədər çilgünlük göstərə bilərdilər - uşaqların üçü də yuxuya getmişdi, daha heç bir şey eşitmirdilər.

Gecə saatları axıb gedirdi. Qaranlıq böyük Bastiliya meydanını örtmüşdü. Yağışlı qış küləyi şiddətlə əsirdi. Keşikçilər darvazaları, xiyabanları, hasarları, qaranlıq bucaqları gözdən keçirir, gecə sərsəriləri axtarırdılar, lakin filin yanından səssizcə keçib gedirdilər. Bu bədheybət və nəhəng şey durduğu vəziyyəti pozmayaraq, gözlərini qaranlığa zilləyərək, sanki, xəyala dalmışdı, sanki, o, yaxşı iş tutduğuna avara düşsən, yatıb yuxuya gedən üç tifi pis havadan qoruduğuna, insanlardan gizlətdiyinə sevinirdi.

Aşağıda deyilənləri başa düşmək üçün bir şeyi qeyd etmək artıq olmaz: o zaman Bastiliyanın polis məntəqəsi meydanın o biri başında idi, filin yanında baş verən hadisələri keşikçilər görə bilməzdi, səsləri də eşitməzdi.

Səhər açılana yaxın bir adam Sent-Antuan küçəsindən çıxıb yüyürə-yüyürə meydanı keçdi, İyul sütunu barısının yanından döndü, hasarın taxtaları arasından içəri girdi, gəlib filin qarnı altında dayandı. Bu adamın üstünə lap azca işıq düşsəydi, onun başdan-başa islanmış paltarından bilmək olardı ki, o bütün gecəni yağış altında olmuşdur. Filin qarnı altına gələndən sonra ondan qərribə bir çığırta çıxdı - bu, insan dilinə uymayan çığırta idi, belə bir səs ancaq tutuquşudan çıxıb bilərdi. Bunu o bir də təkrar etdi. Bu çığırta təxminən belə bir şəkil vermək olardı:

- Kirikikiu!

Gələn adam ikinci dəfə çığıranda filin qarnından ona cavab olaraq şən və aydın bir uşaq səsi eşidildi.

- Buradayam!

Elə o saat deşiyin ağzını örtən taxta kənara çəkildi. Bir uşaq deşikdən çıxıb filin qıçı ilə aşağı sürüşərək, çox asanlıqla orada duran adamın qabağına endi. Bu uşaq Qavroş idi. Gələn adam da Monparnasdı.

“Kirikikiu” çığırmasına gəlincə, bunun, heç şübhəsiz, elə bir mənası vardı ki, uşaq bunu “Sən cənab Qavroşu soruşarsan” cümləsi ilə demək istərdi.

Qavroş bu səsi eşidən kimi cəld yerindən qalxdı, torun ucunu azca kənara çəkib “alkov”dan çıxdı, sonra bu yeri daşla yaxşıca bərkidərək, lükü açıb aşağı endi.

Uşaqla kişi qaranlıqda kirimişcə bir-biri ilə qarşılaşdı. Monparnas ancaq bu sözləri dedi:

– Sən bizə lazımsan. Gedək, bizə kömək elə.

Uşaq başqa izahat tələb etmədi.

– Yaxşı, – dedi.

İkisi də, Monparnasın gəldiyi Sent-Antuan küçəsinə sarı getdilər. Onlar bostançıların bir-birinin ardınca uzanıb gedən arabaları arasından keçərək, yeyin-yeyin gedirdilər - bostançı arabaları, adətən, gecənin bu vaxtında özlərini bazara çatdırmağa tələsirdilər.

Bostançılar yağan selləmə yağışdan islanmamaq üçün lap gözlərinə kimi balaxonlarına bürünərək, kahı və başqa tərəvəz yığını arasında oturub mürgü döyürdülər, yolla gedən bu qərribə adamları heç görmürdülər.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Həbsxanadan qaçmaq təhlükəsi.

Elə həmin gecə Fors həbsxanasında belə bir hadisə baş verdi.

Tenardye biradamlıq kameraya salınsa da, Babet Brüjon, Tüfeyli, bir də o, həbsxanadan qaçmaq üçün sözü bir yerə qoymuşdular. Monparnasın Qavroşa verdiyi məlumatdan aydın olur ki, “Babet hələ gündüzdən işi hazırlayıbmış”. Monparnas onların hamısına bayırdan kömək etməli imiş.

Brüjon bir ay islah kamerasında qalmaqla boş vaxtında həm kəndir eşmiş, həm də qaçmaq planını ətraflı düşünmüşdü. Keçmiş vaxtlardan bu kamera ciddi cəza yeri hesab olunurdu, dustaqlar burada həbsxana qayda-qanunu üzrə başlı-başına buraxılırdı. Bu islah kamerası dörd daş divardan, daş tavandan, sal daşlı döşəmədən, səfər çarpayısından, dəmir barmaqlıq vurulmuş kiçik pəncərədən, üzünə dəmir çəkilməmiş qapıdan ibarətdi, özünə də “karser” deyirdilər. Lakin sonralar karser çox mənfur bir şey hesab edildi. İndi bu yer dəmir qapıdan, dəmir barmaqlıq vurulmuş kiçik pəncərədən, səfər çarpayısından, sal daşlı döşəmədən, daş tavandan, dörd daş divardan ibarətdir, özünə də “islah kamerası” deyirlər. Günorta vaxtı ora azca işıq düşür.

Yuxarıda verilən izahatdan karserlərin əlverişli olmadığı aydın göründü, lakin karserlərin əlverişli olmaması onların karser olmasında deyil. İşləməyə məcbur edilməli olan adamlara burada düşünməyə imkan verilir, karserlərin əlverişli olmaması bundadır.

Bəli, Brüjon ətraflı düşündü, islah kamerasından çıxanda kəndiri də götürüb apardı. Onu, Şarleman həyəti üçün çox təhlükəli bir adam hesab edildiyindən, aparıb Yeni binaya saldılar. Yeni binada onun birinci əldə etdiyi şey tüfeyli, ikinci mismar oldu. Tüfeyli cinayət deməkdi, mismar azadlıq deməkdi.

Brüjon haqqında tam bir təsəvvür əldə etmək vaxtı gəlib çatmışdır. Üzdən o, cılız görünürdü. O, qəsdən özünü süst göstərirdi, incə düşünülmüş bu məsələlərdə onun müəyyən məqsədi vardı. O, nəzakətli, zirək, ağılı başında bir adamdı, eyni zamanda, mehriban baxışlı, sərt təbəssümlü, təcrübəli bir oğru idi. Onun baxışı iradəsini, təbəssümü isə təbiətini ifadə edirdi. O, öz sənətinin ilk təcrübələrini taxtapuşlar üzərində aparmışdı, “qurşunqoparanlar” ustalığına çox yeniliklər gətirmişdi: onlar “öküz qovluğu” deyilən üsulla yağış novunu kəsərək evlərin taxtapuşlarını soyurlar.

Təyin edilən gün qaçmaq üçün çox əlverişli bir gün idi, çünki taxtapuş döşəyənlər bu zaman həbsxananın şifer döşənmiş damının bir hissəsini söküb təzələyirdilər. İndi Sen-Bernar həyəti Şarleman və Sen-Lui həyətindən tamamilə ayrı deyildir. Yuxarılara taxta-şalban və nərdivan gətirilmişdi, başqa bir sözlə, azadlığa çıxmaq üçün körpülər salınmış, pillələr qoyulmuşdu.

Yeni bina dünyada ən köhnə, ən çox çatlamış bir bina idi, həbsxananın da ən zəif yeri bura idi. Divarlar rütubətdən elə quzulayıb tökülmüşdü ki, qübbələrə taxta vurmaq lazım gəlmişdi, çünki oradan daş qopur, birbaşa dustaqların çarpayısı üstə düşürdü. Yeni bina belə köhnə olsa da,

həbsxana müdiriyyəti səhv edərək, həbsxana dilində “ən təhlükəli” dustaq deyilən ən nadinc dustaqları bura salırdı.

Yeni bina dörd ümumi kameradan, bir də “Azad hava” deyilən çardaq hissəsindən ibarətdi. Kameralar bir-birinin üstündə idi. Yəqin ki, de la Fors hersoqlarının mətbəx bacası olan enli bir soba bacası lap aşağıdan başlayaraq, dördmərtəbənin dördündən də keçib gedir, hər kameranı iki yerə bölərək, taxtapuşdan yuxarı qalxırdı. Kameralar da yastılaşmış sütuna oxşayırdı.

Tüfeyli Brüjon bir kamerada olurdu. Ehtiyat edərək onları aşağı mərtəbəyə salmışdılar. Təsadüfi olaraq baca onların yatağının baş tərəfinə düşmüşdü.

Tenardye onların üstündə, çardaqda, “Azad hava” deyilən yerdə idi.

Yoldan keçən bir adam yanğınçılar qışlası yanından keçərək, Müqəddəs Yekaterina Zəmisi küçəsində, hamam darvazası qabağında dayansa, bir həyət görəcəkdir. Həyətdə çiçək və kol əkilmiş çoxlu qutu vardır. Həyətin dib tərəfində Jan-Jakin kənd xülyalarını təcəssüm etdirən, yaşıl pəncərəli, iki balaca ağ rotonda nəzərə çarpır. Təxminən on il bundan əvvəl bu rotondanın dal tərəfindən hündür, qara, qorxunc, çılpaq bir divar yüksəlirdi, bu balaca ev həmin divarın lap dibində idi. Fors həbsxanasının keşikçilər yolu da bu divarın o biri üzündə idi.

Rotondanın arxasında olan bu divar Berkenin arxasında görünən Miltonu xatırladırdı.

Bu divar nə qədər hündür olsa da, onun o tərəfində ondan da hündür, ondan da qara bir taxtapuş görünürdü. Bu, yeni binanın taxtapuşu idi. Orada dəmir barmaqlıq vurulmuş dörd kiçik çardaq pəncərəsi gözə çarpırdı. Bunlar “Azad hava”nın pəncərələri idi. Taxtapuşdan bir baca qalxırdı, bu, ümumi kameralardan keçən baca idi.

“Azad hava” deyilən Yeni binanın çardağı ayrı-ayrı mansardlara bölünmüş böyük bir anbara oxşayırdı. Mansardların pəncərələrinə üçqat dəmir barmaqlıq, qapılarına tabağa dəmir vurulmuşdu, dəmirin hər yerində iri mismar başları görünürdü. Ora şimal tərəfdən girilsəydi, onda sol tərəfdə dörd taxtapuş pəncərəsi, sağ tərəfdə isə dörd çərgül kamera qalardı. Bu kameralar xeyli böyükdü, bir-birindən ayrı idi, aralarında dar yol vardı. Bu yolların divarı pəncərə qırağına kimi kərpicdən, ondan yuxarı da, lap taxtapuşa kimi, dəmir çubuqdan hörülmüşdü.

Tenardye fevralın üçündə gecə bu kameralardan birində oturmuşdu. O kimin vasitəsi ilə yuxu gətirən zəhər qatılmış bir şüşə şərab tapıb gizlədə bilmişdi, – elə bir zəhər ki, deyilənə görə, Dero icad etmiş, “adamyatıran” quldur dəstəsi də onu şöhrətə mindirmişdi, sonralar da bu heç aydın olmadı.

Bir çox həbsxanada dustaqların qaçmasına kömək edən satqın qulluqçular vardır ki, bunlar ya həbsxana gözətçiləri, ya da oğrulardır, heç bir şeydən çəkinməyərək müxtəlif yollarla pul qazanan xain polis xidmətçiləridir.

Bəli, o gecə ki Qavroş iki azmış uşağı himayəsinə almışdı, Brüjonla Tüfeyli yavaşca yataqlarından durdular, Brüjonun tapdığı mismarla soba bacasını deşməyə başladılar. Onlar bilirdilər ki, Babet həbsxanadan səhər qaçmışdır. Monparnasla bir yerdə onları küçədə gözləyir. Brüjonla Tüfeylinin çarpayısı bacanın dibində idi. Bacanı deşdikdə toz-torpaq Brüjonun çarpayısına tökülürdü, buna görə də tökülən toz-torpağın səsi eşidilmirdi. Bir də ki, selləmə yağış və dolu, şiddətli göy gurultusu qapıları yerindən sarsıdır, dəhşətli gurultu salırdı, bu da lap yerinə düşürdü. Yuxudan ayılan dustaqlar yenə də özlərini yatmış kimi göstərir, Tüfeyli ilə Brüjona öz işlərini görməyə imkan verirdilər. Brüjon diribaş, Tüfeyli güclü idi. Həbsxana nəzarətçisi pəncərəsi kameraya baxan dəmir barmaqlıqlı kiçik bir otaqda yatmışdı. O, duyqu düşənə kimi bacanın divarı deşilmişdi, Brüjonla Tüfeyli bacadan yuxarı qalxmışdı, bacanın ağzında olan dəmir barmaqlıq sındırılmışdı, iki təhlükəli quldur taxtapuşa çıxmışdı. Yağış və külək şiddətlənirdi. Taxtapuş sürüşkən idi.

Brüjon dedi:

– Aradan çıxmaq üçün yaxşı qaranqaradır.

Altı fut enində, səksən fut dərinliyində olan bir uçurum onları keşikçilər yolu qırağındakı divardan ayırırdı. Onlar uçurumun dibində, qaranlıqda keşikçi tüfənginin işıldadığını görürdülər. Brüjonun biradamlıq dustaq kamerasında eşidiyi kəndirin bir ucunu bacanın ağzında olan sındırılmış dəmir barmaqlığa bağladılar, o biri ucunu keşikçilər yanındakı divarın üstündən o

tərəfə atdılar. Sonra cəsarətli bir sıçrayışla uçurumun üstündən atıldılar, divarın qırağından tutub bir-birinin ardınca kəndirlə sürüşərək, hamama yapışan kiçik bir taxtapuşa endilər, kəndiri dartıb hamamın həyətinə atıldılar, yüyürə-yüyürə həyətdən keçib, qapıçı budkası nəfəsliyinin yanında bir ip vardı, ipi dartıb darvazanı açdılar, küçəyə çıxdılar.

Heç bir saat deyildi ki onlar əllərində mismar, qaçmaq fikri ilə yataqlarından qalxmışdılar.

Bir az sonra onlar həbsxanaya yaxın bir yerdə hərlənən Babetlə Monparnasa qoşuldular.

Onlar kəndiri dartanda kəndirin bacaya bağlanan ucu qırılıb taxtapuşda qalmışdı. Onlara elə bir şey olmamışdı, ancaq ovuclarının dərisi soyulmuşdu.

Bu gecə Tenardiyə xəbərdarlıq edilmişdi, o yatmamışdı. Ona necə xəbərdarlıq edildiyini aydınlaşdırmaq mümkün olmadı.

O, saat bir radələrində, bu yağışlı və tufanlı gecədə, hava bərk qaranlıq olsa da, damdan, taxtapuş pəncərəsi yanından, kameranın qabağından iki qaraltının ötüb keçdiyini gördü. Qaraltılardan biri bir anlığa pəncərə qabağında ləngidi. O, Brüjon idi. Tenardye onu tanıdı, məsələni başa düşdü.

Ona ayrı şey lazım deyildi.

Tenardye gecə vaxtı pusqu düzəldərək silahla basqın etməkdə təqsirləndirilmiş, çox təhlükəli soyğunçular maddəsinə əsasən həbsə alınmışdı, buna görə də onun keşiyini çox bərk çəkirdilər. Onun kamerası qabağında hər iki saatdan bir dəyişilən, əlitüfəngli keşikçi gəzirdi. Divar şamdanlarındakı şamlar “Azad hava”nı işıqlandırır. Məhbusun ayağında əlli fut ağırlığında dəmir qandal vardı. Hər gün saat dördə bir nəfər gözətçi iki doql ilə onun kamerasına gəlir, o zaman belə edirdilər – çarpayısının qabağına iki girvənkə çörək, bir qab su, bir qab da içində bir neçə paxla üzən sup qoyurdu, sonra qandalı gözdən keçirir, dəmir barmaqlığı əli ilə yoxlayırdı.

Bu gözətçi öz itləri ilə bir gecədə iki dəfə kameraya baş çəkirdi.

Tenardye verilən çörəyi divara “mıxlamaq üçün” tikanaoxşar dəmir bir şeyi öz yanında saxlamağa icazə ala bilmişdi. “Tikanı” çörəyə batırır, ucunu da divardakı deşiklərdən birinə soxurdu. Deyirdi ki, bu qayda ilə çörəyi siçovullardan qorumaq olur. Tenardye həmişə nəzarət altında olduğundan bu tikanaoxşar şeydə qorxulu bir şey görmədilər. Lakin sonralar xatırladılar ki, gözətçilərdən biri onda belə demişdi: “Yaxşı olardı ki, bu şey dəmirdən olmayaydı”.

Gecə saat ikidə qoca keşikçini təcrübəsiz, cavan bir keşikçi əvəz etdi. Bir az sonra gözətçi öz itləri ilə gəldi. O, heç bir dəyişiklik görmədi. Dəyişiklik ancaq bunda idi ki, qapıda “axmaq sifətli” çox cavan bir keşikçi durmuşdu. İki saat sonra, yəni saat dördə, keşikçini əvəz etmək üçün gələn adam gördü ki, cavan keşikçi Tenardyenin kamerası qabağında kötük kimi yerə sərilib yatmışdır, Tenardye yoxdur. Qırılmış qandal daş döşəmənin üstündədir. Kameranın tavanında bir deşik, onun da üstündə, taxtapuşda ikinci bir deşik görünürdü. Çarpayının bir taxtası qoparılmışdı, qaçan dustaq onu, heç şübhəsiz, özü ilə aparmışdı, çünki taxtanı tapmadılar. Kamerada bir də yariboş bir şüşə tapdılar - bu, keşikçini yuxuya verən zəhərli şərabin artığı idi. Keşikçinin nizəsi də yox idi.

Həbsxana adamları bu şeyləri görəndə elə güman etdilər ki, Tenardye daha əldən çıxmışdır.

Lakin o, Yeni binanın divarını aşsa da, təhlükədən hələ tamam qurtarmamışdı.

Tenardye Yeni binanın taxtapuşuna çıxanda gördü ki, bacanın ağzına vurulan dəmir barmaqlıqdan bir parça kəndir sallanmışdır, bu Brüjonun hördüyü kəndirin bir hissəsi idi, ancaq çox qısa idi. Bununla o, Brüjon və Tüfeyli kimi keşikçi yolu üstündən sıçraya bilməzdi.

Balet küçəsindən Siciliya kralı küçəsinə dönəndə, elə o saat sağ tərəfdə boş, zibilli bir yer görünür. Keçən əsrdə orada bir ev varmış, indi onun ancaq dal divarı qalmışdır. Uçmaqda olan bu divar qonşu binaların üçüncü mərtəbəsinə qədər qalxır. Xaraba qalmış bu evin iki böyük çərgül pəncərəsi indi də nəzərə çarpır, sağ bucağa yaxın olan pəncərə qurd yemiş atma dirəklə hasarlanmışdı, bu, qabarıq heraldika lövhəsinin üstündəki dəyirmi zolağı xatırladırdı. Keçmiş vaxtda bu pəncərələrdən hündür, adama qəm-qüssə gətirən bir divar görünürdü, bu divar Fors həbsxanasının keşikçi yolu qırağındakı barının bir hissəsini təşkil edirdi.

Küçədə, uçmuş evin yerində əmələ gələn boşluğun qabağında çürümüş taxtadan hasar vardı.

Hasara beş yerdən daş dayaq qoyulmuşdu. İç tərəfdə, divara yapışmış balaca bir daxma görünürdü.

Hasarın bir neçə il bundan əvvəl ancaq cəftə ilə bağlanan kiçik qapısı nəzərə çarpırdı.

Tenardye gecə saat üçdən bir az sonra bu xarabalığın divarı üstündə idi.

O bura necə gəlmişdi? Bunu nə izah etmək, nə anlamaq mümkün oldu. İldırımlar, eyni zamanda, həm ona mane olmalı, həm də kömək etməli idi. O, taxtapuşdan-taxtapuşa, barıdan-barıya, bir sahədən - o biri sahəyə keçərək, Şarleman, sonra Sen-Lui həyətinə tikintilərə, sonra da keşikçilər yoluna, daha sonra Siciliya kralı küçəsindəki xarabalığa gəlib çıxmaq üçün taxtapuş düzəldənlərin nərdivanlarından, körpüçüklərindən istifadəmi etmişdi? Lakin bura gəlib çatmaq üçün yolda elə maneələr vardı ki, bunları aşib keçmək, elə bil, heç mümkün deyildi. O, çarpayısından götürdüyü taxtanı, bir körpü kimi, “Azad hava” taxtapuşundan keşikçilər yolu qırağındakı divarın üstünəmi qoymuşdu, bu divarla, ta xarabalığa kimi, qarnı üstə sürünə-sürünə bütün həbsxananımı dolanmışdı? Fors həbsxanasının divarı diş-dişbir xətt şəklində uzanıb gedirdi, onun bəzi yeri hündür, bəzi yeri alçaqdı. O, yanğınçılar qışlası yanında alçalır, hamam binası yanında yüksəlirdi; onun keçdiyi yerdə tikintilər vardı: bu divar nə Lamuanyon binası yanında, nə də Döşəmə küçəsi boyunca bir hündürlükdə deyildi. Onun hər yerində enişlər və tinlər vardı. Bir də ki, keşikçilər onun qaraltısını görə bilərdi. Bu qayda ilə Tenardyenin keçdiyi yolu izah etmək mümkün olmadı. Adama elə gəlir ki, hansı bir üsulla olur olsun, buradan qaçmaq mümkün deyildi. Lakin azadlıq ehtirası uçurumu arxa, dəmir barmaqlığı söyüd çubuğundan hörülmüş səbətə, çolağı pəhləvana, podaqra xəstəliyinə tutulmuş adamı quşa, kütlüyü instinktə, instinkti idraka, idrakı dühaya çevirir. Belə bir qüvvətli ehtirasa tutulmuş Tenardye də, bəlkə, başqa bir üsul tapmış, bu üsulu tətbiq etmişdi? Bunu bilən olmadı.

Dustağın həbsxanadan necə qaçdığını həmişə başa düşmək olmur. Təkrar edirik: həbsxanadan qaçan adama Allah tərəfindən ilham verilir, məchul ulduzlar, şimşək parıltıları ona yol göstərir. Azadlığa can atmaq qanadların göylərə uçuşundan heç də az təəccüblü deyil. Qaçan bir oğru haqqında: “Bu taxtapuşdan o necə keçə bilmişdir?” deyildiyi kimi, Kornel haqqında da belə deyirdilər: “Qoy o ölsün” sətrini o haradan tapmışdır?”

Hər necə olsa, Tenardye tər tökə-tökə, yağış altında islana-islana, əynindəki paltar parçalana-parçalana, əllərinin dərisi gedə-gedə, dirsəkləri soyula-soyula, dizləri qanaya-qanaya xarabalıqda yüksələn divarın elə bir yerinə gəlib çatmışdı ki, uşaqlar öz dilində ora “bıçaq” deyirlər. Burada o, tirlənib uzanmış, tamam gücdən düşmüşdü. Üçmərtəbə ev hündürlüyündə olan dik divar onu yerdən ayırırdı.

Onun özü ilə gətirdiyi kəndir çox qısa idi.

Hələ nə qədər qaranlıqdı, o, divarın üstündə rəngi qaçmış, əldən düşmüş, ümidini itirmiş halda uzanıb gözləyirdi, eyni zamanda, səhərin yaxınlaşdığını düşünməyə başlayırdı, bir az sonra qonşuluqda, Sen-Pol zəng qülləsində saat dördü vuracağını fikirləşəndə onu dəhşət aldı: saat dördə təzə keşikçi gəlib əvvəlki keşikçini əvəz edəcək, onu deşilmiş taxtapuş altında yatmış görəcəktilər. O, fənər işığında, çox-çox aşağıda qaralan yaş döşəməyə qorxa-qorxa baxırdı. Bu Döşəmə küçə həm onun arzu etdiyi, həm də onu qorxudan bir yerdi, bu həm ölüm, həm də azadlıq idi.

Tenardye öz-özündən soruşurdu: “Görəsən, mənim o üç yoldaşım qaça bildimi, onlar mənim səsimi eşitdilərmi, mənim köməyimə gələcəklərmi?” Tenardye diqqətlə qulaq asırdı. O, burada olandan bəri küçədən patruldan başqa heç kəs keçməmişdi. Montreylədən, Şarondan, Vensəndən və Bersdən gələn bostançı arabalarının çoxu Sent-Antuan küçəsindən keçib bazara gedirdi. Saat dördü vurdu. Tenardye diksindi. Bir az sonra həbsxanada qatma-qarışq səs-küy başladı — belə səs-küy dustaq qaçdığı məlum olanda baş verir. Tenardye açılan və örtülən qapıların şaqqıltısını, əl-ayağa düşmüş adamların çaxnaşmasını dəmir barmaqlıqlı qapıların cırıltısını, həbsxana keşikçilərinin xırıltılı səsini, həyətdə sal daşlara dəyən tufəng qundağının taqqıltısını eşidirdi. Bir mərtəbədən o biri mərtəbəyə qalxan və enən çıraqların işıqları kameraların dəmir barmaqlıqlı pəncərələrindən görünürdü. Yeni binanın çardağında bir məşəl görünürdü, o, sanki, çırpına-çırpına bir yerdən o biri yerə atılırdı, qonşuluqda olan qışladan yanğınçılar çağırılmışdı. Məşəlin işığında onların dəbilqələri parıldayırdı, taxtapuşun ora-burasında gözə çarpırdı. Bu zaman Tenardye Bastiliya tərəfdə ağımtıl bir işıq gördü — göyün ətəyi məsumcasına ağarırdı. O, on düymə eni olan divarın üstündə, selləmə yağış altında, sağında və solunda olan iki uçurum arasında tirlənib qalmışdı, heç qımıldana da bilmirdi, yıxılmaq qorxusu, yenidən ələ keçmək

dəhşəti ona əzab verirdi. Yıxılmaq qorxusundan onun başı gicəllənirdi, onun fikri zəng dili kimi iki vəziyyət arasında çırpınırdı: “Yıxılısam öləcəyəm, burada qalsam, katorqaya düşəcəyəm”. O, belə iztirablı bir qorxu və həyəcan içində idi, birdən, hava hələ qaranlıq olsa da, divar dibi ilə ehtiyatla gələn adam gördü. ? adam Döşmə küçəsini keçib xarabalığın yanında dayandı, Tenardye də bu xarabalığın divarı üstündə idi. Başqa bir adam da ehtiyatla gələrək ona qoşuldu, sonra ikinci, üçüncü bir adam da onun yanına gəldi. Bir yerə yığışandan sonra onlardan biri hasar qapısının cəftəsini qaldırdı, hamısı daxma olan həyəətə girdi. Tenardye onların lap başı üstündə idi. Görünür, bu adamlar bu boş yerə danışımağa yığışmışdı: burada onları yoldan keçənlər, bir neçə addım kənarda Fors həbsxanasının həyəət qapısını mühafizə edən keşikçi görə bilməzdi. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, yağış bu keşikçini budkadan bayıra çıxmağa qoymurdu, sanki, onu həbsə almışdı. Tenardye bu naməlum adamların üzünü görə bilmədi, məhv olduğunu hiss edən adam kimi laqeyd halda onların söhbətinə qulaq asmağa başladı.

Onun gözləri önündə zəif bir ümid işartısı şölələndi — onlar arqo qaydası ilə danışırdılar.

Əvvəl gələn adam astadan, lakin aydınca dedi:

– Addıyaq qabağa. Budurğada nə sürünək?

O birisi ona belə cavab verdi:

– Bu yağış lap tüpürə-tüpürə cəhənnəmi də kor qoyar. Tulalar da qapa bilər. Odur birinin atılan ayaqdadır. Birdən budurğayda ilişərik.

Budurğa və budurğay sözünün hər ikisi – birincisi qarovulxana, ikincisi Tampl arqosunda — burada deməkdi. Bu sözlər Tenardye üçün işıq ucu oldu, “budurğa” arqosundan qarovulxana sahibi Brüjonu, “budurğay” arqosundan Babeti tanıdı. Babet Tampl həbsxanasında, başqa ixtisasları bir yana dursun, ehtikarçı da olmuşdu.

On səkkizinci əsrin köhnə arqosu Tamplda işlənirdi və ancaq Babet bu arqoda təmiz danışa bilirdi. Tenardye bu “budurğay” sız onu tanıya bilməzdi, çünki o, səsini tamam dəyişmişdi.

Bu arada onlardan üçüncü adam sözə qarışdı:

– Tələsməyin. Bir az gözləyək. Kim deyir ki, bizim köməyimizə onun ehtiyacı yoxdur?

Tenardye bu sözlərdən, bu düzgün fransız danışığından Monparnası tanıdı. Monparnas bütün arqoları çox gözəl bilirdi, ancaq heç birini işlətmirdi.

Dördüncü adam susurdu, lakin enli kürəkləri onun kim olduğunu bildirirdi. Tenardye şübhə etmirdi, o, Tüfeyli idi.

Brüjon acıqlı-acıqlı, lakin bayaqkı kimi astadan dedi:

– Sən də oradan düdüyünü çalırsan? Mebelə üz çəkən işin içindən çıxma bilməyib. O fırıldaq bacarmır! Öz əbasını sökmək, əsgiləri cırmaq, ip eşmək, qapağı deşmək, cökə ağacı, mil düzəltmək, dəmirləri mişaralamaq, ipi bayırdan asmaq, baş vurmaq, allaşmaq üçün hərif olmaq lazımdır. Qocacıq onu bacarmaz, o iş adamı deyil.

Babet yenə də Pulalyenin və Kartuşun danışdığı klassik arqoda sözə başladı. Rasinin dili Andre Şenyenin dilinə nə nisbətədsə, onun da arqosu Brüjonun yeni, qəşəng, cəsarətli və həyasızcasına arqosuna o nisbətə idi.

– Sənin o mebelə üz çəkənin sınıq çıxdı. Maz olmaq lazımdır, amma o mazurikdir. Çuğul onu aldadıb, bəlkə də, lap dostlaşdığı qırt toyuq aldadıb. Monparnas, qulaq as, eşidirsənmi, akademiya nə fəryad qoparıblar? İşıqları görürsən? Aydın məsələdir, o, ələ keçib! İyirmi il qazanıb! Mən qorxmuram, özünüz bilirsiniz ki, mən qorxaqlardan deyiləm, ancaq əkilmək lazımdır, yoxsa bizə toy tutarlar. Mısmırığını sallama, gedək bir şüşə köhnə şərab ötürək.

Monparnas donquldandı:

– Adam yoldaşını darda qoymaz!

Brüjon:

– Mən bayaqdan ləliyəm ki, onun ağrısı var, – dedi. – Biz heç bir şey eləyə bilmərik. Qaçaq buradan. Mən bu saat fironun məni yaxalayacağını hiss edirəm.

Monparnas zəif müqavimət göstərirdi. Quldurlarda bir-birini darda qoymamaq kimi bir sədaqət var. bu dörd nəfər də belə bir sədaqətlə, Tenardye ni divarlardan birinin üstündə görmək ümidi ilə nə qədər təhlükəli olsa da, bütün gecəni Fors həbsxanasının ətrafını gəzib dolaşmışdılar. Bu gecə həddindən artıq əlverişli gecə idi, çünki selləmə yağışdan bütün adamlar çəkilib getmiş, küçələr

boşalmışdı. Onların paltarları islanmışdı, ayaqqabıları yırtıqdı, onlar üşüyürdülər. Həbsxanada təşvişə düşüb hay-küy qaldırmışdılar, vaxt keçirdi, patrullar küçədə gəzişirdi, onlar ümiddən düşmüşdülər, yenə qorxmağa başlamışdılar, bu vəziyyət onlarda da çəkilib getmək meyilini oyatmışdı. Bir cəhətdən, bəlkə də, Tenardyenin yeznəsi məqamında olan Monparnas da təslim olmuşdu. Bircə dəqiqə də keçsəydi, onlar çıxıb gedəcəkdi. Tenardye divarın üstündə ağır-ağır nəfəs alırdı, o, fəlakətə uğrayan “Meduza”dan xilas olaraq sal üstündə oturan, bir gəminin yaxınlaşdığını, sonra yenə də üfüqdə gözdən itdiyini görən adama oxşayırdı.

O, cəsarət edib bu adamları çağıra bilmirdi, keşikçi onun səsini eşitsəydi, hər şey məhv olardı. Birdən onun ağına bir şey gəldi, bu, son ümidin azca işıldayan son şüası idi. Tenardye Yeni binanın bacasından açdığı kəndiri cibindən çıxarıb hasarın o üzünə atdı.

Kəndir onların lap qabağına düşdü.

Babet dedi:

– Kəmənd!

Brüjon onun sözünü təsdiq etdi:

– Mənim qaytancığım!

Monparnas onların sözünə yekun vurdu:

– Meyxanaçı buradadır.

Onlar yuxarı baxdılar. Tenardye də başını divardan azca yuxarı qaldırdı.

Monparnas:

– Bécid! Brüjon, kəndirin o biri ucu səndədir?

– Hə.

– Onları bir-birinə bağla, kəndiri ona atarıq, o da onu divarın bir yerinə ilişdirər, aşağı enmək üçün bu da kifayətdir.

Tenardye cəsarət edib səsləndi:

– Mən soyuqdan donmuşam.

– Qızınarsan.

– Mən qımıldana bilmirəm.

– Sən ancaq kəndirlə aşağı sürüşərsən, biz səni tutarıq.

– Mənim əllərim donub.

– Sən ancaq kəndiri divara ilişdir.

– İlişdirə bilmərəm.

Monparnas:

– Birimiz gərək onun yanına qalxaq, – dedi.

Brüjon dedi:

– Üçüncü mərtəbəyə!

Vaxtı ilə daxmada yandırılan sobanın suvaq çəkilməmiş köhnə bacası vardı. Bu baca divarla yuxarı qalxır, Tenardye olan yerə çatmağa lap az qalırdı. O zaman bu baca bərk çatlamışdı, oraburasının suvağı uçub tökülmüşdü. Sonralar bu lap uçub dağıldı, lakin onun izi indi də görünür.

Baca çox dar idi.

Monparnas:

– Bununla yuxarı qalxmaq olar, – dedi.

Babet ucadan dedi:

– Bu bacanın içi ilə? Kişi qalxa bilməz, çağa lazımdır.

Brüjon onun sözünü təsdiq etdi:

– Balaca uşaq lazımdır.

Tüfeyli soruşdu:

– Bir körpə uşağı haradan tapaq?

Monparnas:

– Dayanın, – dedi. – Ağıma bir şey gəlib.

Hasarın qapısını yavaşca araladı, küçədə adam olmadığını əmin olduğdan sonra üsulluca bayıra çıxdı, qapını örtüb Bastiliyaya sarı yüyürdü.

Yeddi, ya səkkiz dəqiqə keçdi, Tenardyeyə bu, səkkiz min əsr kimi göründü. Babet, Brüjon və Tüfeyli bir kəlmə də söz söyləmədilər. Nəhayət, hasarın qapısı yenə də açıldı, Monparnasla Qavroş qapı ağzında göründü, Monparnas tövşüyürdü. Yağış yağdığından küçə yenə də bomboş idi.

Qavroş içəri girib quldurların sifətinə sakitcə baxdı. Yağış suyu onun saçından damcılayırdı.

Tüfeyli ona dedi:

– Uşaq, sən kişisən, ya yox?

Qavroş çiyinlərini sıxaraq ona belə cavab verdi:

– Mənim kimi uşaq kişidir, amma sizin kimi kişilər çolma-çocuqdurlar.

Babet ucadan:

– Bu çağın zəngi nə yaxşı səslənir, – dedi.

Brüjon əlavə etdi:

– Bu Panten balasıdır, suya düşmüş siçan deyil.

Qavroş soruşdu:

– Yaxşı, sizə nə lazımdır?

Monparnas:

– Bu baca ilə yuxarı dırmaşmaq, – deyər cavab verdi.

Babet əlavə etdi:

– Bu kəməndlə bir yerdə.

Brüjon sözünə davam etdi:

– Özünü də gərək ilişdirəsən.

Babet yenə də sözə qarışdı:

– Divarın üstünə.

Brüjon əlavə etdi:

– Pəncərənin atqısına.

Qavroş yenə soruşdu:

– Sonra?

Tüfeyli:

– Vəssalam, – deyər sözü bitirdi.

Qavroş kəndirə, bacaya, divara, pəncərəyə baxıb dodaqları ilə elə bir nifrətedici səs çıxartdı ki, bunu ifadə etmək mümkün deyil. Bununla o:

– Elə bu?! – demək istəyirdi.

Monparnas:

– Orada bir adam var, onu qurtarmaq lazımdır, – dedi.

Brüjon soruşdu:

– Razısan?

Qavroş:

– Sarsaq! – deyər cavab verdi, sanki, sualı özü üçün təhqir hesab edirdi, sonra ayaqqabısını çıxartdı.

Tüfeyli onu qaldırıp daxmanın taxtapuşuna qoydu, taxtapuşun çürük taxtaları onun ayaqları altında əyildi, kəndiri ona verdi. Monparnas burada olmayanda Brüjon kəndiri möhkəm düyünləmişdi. Qavroş bacaya sarı getdi. Bacada, taxtapuşun lap yanında böyük bir yarıq vardı, oradan lap asanca bacaya girmək olardı. Qavroş bacaya girmək istəyəndə Tenardye xilas olacağını, yenə də sərbəst yaşayacağını hiss edərək, başını divardan aşağı əydi. Dan yerinin zəif işığı onun tərli alnını, göyərmiş yanaqlarını yırtıcılıq ifadə olunan sivri burnunu, pırtlaşmış ağ saqqalını işıqlandırdı. Qavroş onu tanıdı:

– Buna bax! Bu ki mənim atamdır!.. Yaxşı da, qoy olsun!

Kəndiri dişinə alıb, qətiyyətlə yuxarı dırmaşmağa başladı.

Xarabalığın yuxarisına çatanda bacadan çıxdı, ayaqlarını aşıraraq, at minmiş kimi köhnə divarın üstündə oturdu, kəndiri pəncərənin atqısına bərk bağladı.

Bir an sonra Tenardye aşağı endi.

Onun ayağı yerə dəyəndə, təhlükədən xilas olduğunu görəndə özünü elə hiss etdi ki, elə bil, o heç yorulmamışdı, soyuqdan donmamışdı, qorxudan tir-tir əsməmişdi. Duyduğu bütün dəhşətlər duman kimi dağılıb getdi. Onun qəribə və çılğın əqli, sanki, yuxudan ayıldı, sərbəst olduğunu hiss edərək canlandı: o indi yenə də iş görməyə hazırı.

Onun ilk sözü də bu oldu:

– Biz indi kimi yeyəcəyik?

Son dərəcə aydın olan bu sözün mənasını izah etmək lazım deyil, bu eyni zamanda həm öldürmək, həm əzab vermək, həm də qarət etmək deməkdi. Yemək sözünün əsl mənası aşırmaqdı.

Brüjon:

– Sürüşmək lazımdır, – dedi. – Sözüümüzi iki kəlmə ilə qurtaraq, dağılıb gedək. Burada, Plüme küçəsində yaxşıca bir iş var, küçə bomboşdur, ev kənardadır, bağının köhnə, paslı, dəmir barmaqlığı var, evdə ancaq arvadlar yaşayır.

Tenardye:

– Çox gözəl! – dedi. – Niyə getməyəək?

Babet dedi:

– Sənin qızın Eponina ora getmişdir.

Tüfeyli əlavə etdi:

– Manyon xəbər gətirmişdi. Orada əlimizə bir şey keçməz.

Tenardye:

– Mənim qızım axmaq deyil, nə elədiyini bilir, – dedi. – Hər halda, ora bir baş çəkmək lazımdır.

Brüjon:

– Hə, hə, – dedi. – Ora baş çəkmək lazımdır.

Bu adamlardan, elə bil ki, heç biri Qavroşa daha əhəmiyyət vermirdi. Onlar danışanda Qavroş hasarın dibindəki dayaqlardan birinin üstündə oturmuşdu, o bir neçə dəqiqə gözlədi, bəlkə də, atasının onu xatırlayacağı ümidində idi, sonra ayaqqabısını geyib dedi:

– İş qurtardı? Cənab kişilər, daha mən sizə lazım deyiləm ki? Siz kələkdən qurtardınız. Mən gedirəm. Vaxtdır, mən gərək uşaqlarımı durğuzam.

O çıxıb getdi.

Beş adam bir-birinin ardınca hasardan çıxdı. Qavroş Balet küçəsinə dönərək gözdən itdikdən sonra Babet Tenardyeni kənara çəkib dedi:

– Sən o uşağa diqqət elədinmi?

– Hansı uşağa?

– Divara çıxıb sənə kəndir gətirən uşağa.

– Bir elə yox.

– Dəqiq deyə bilmərəm, ancaq mənə elə gəlir ki, o, sənin oğlundur.

– Yox əşi? Sən elə güman edirsən?

BİRİNCİ FƏSİL.

Sözün əmələ gəlməsi.

Pigritia1 dəhşətli bir sözdür.

Bu söz la pegre, yəni oğurluq deyilən bütün bir aləm, la pegrenne, yəni aclıq deyilən bütün bir cəhənnəm yaratmışdır.

Bu qayda ilə tənbellik – anadır.

Onun oğlu – oğruluq, qızı – aclıqdır.

İndi biz hardayıq? Arqo aləmində.

Arqo nədir? Arqo eyni zamanda həm milliyyət, həm də şivədir. Arqo, onun iki maskası olan xalq və dil altında oğruluqdur.

Bu kədərli və mühüm hadisəni nəql edən adam otuz dörd il bundan əvvəl elə bu məqsədlə yazılan bir əsərində² arqo ilə danışan oğrudan bəhs etdiyi üçün bəziləri təəccüblənmiş, fəryad qopararaq qəzəblə demişdilər: “Necə? Arqo? Belə şey olar? Bu, dəhşətdir! Axı arqo qalera, katorqa, həbsxana, cəmiyyətdə olan ən iyrənc şeylərin dilidir!” və sair, və sairə.

Biz bu cür etirazları heç vaxt başa düşməmişik.

Sonra iki böyük romançı — insan qəlbini dərindən bilən Balzak, bir də xalqın cəsarətli dostu Ejen Sü, “Ölüm cəzasına məhkum edilən adamın son günü” kitabının müəllifi 1828-ci ildə etdiyi kimi, quldurları öz dilində danışdıranda yenə fəryad qopdu. Fəryad qoparanlar deyirdilər: “Yazıçılar bu ürəkbulandıran şivə ilə bizdən nə istəyirlər? Arqo iyrənc şeydir! Arqo adamı sarsıdır!”

Kim bunu inkar edir? Əlbəttə, belədir!

Nə vaxtdan bəri yaranı, ya uçurumu, ya cəmiyyəti tədqiq etmək məsələsinə gələndə dərinə getmək, işin lap əslinə varmaq təşəbbüsü məzəmmətə layiq olmuşdur? Biz həmişə bunu mərdlik, hər halda, xeyirli və diqqətəlayiq bir iş hesab etmişik. Elə bir diqqət ki, o, müəllifin öz üzərinə götürdüyü və yerinə yetirdiyi vəzifəyə layiqdir. Niyə axı hər şeyi yoxlamayaq, öyrənməyək, yarıyolda dayanaq? Yarıyolda dayanmaq — zəndə əlində tutan adamın deyil, zəndin işidir. Əlbəttə, cəmiyyətin bərk torpağı qurtaran, palçıq başlanan ən aşağı təbəqələrinə enmək, bu bəttə təbəqələri araşdırmaq, çirkab süzülən bu mənfur şivəni, bu irinli lüğəti, elə bir lüğət ki onun hər sözü zülmət və çürüntü içində yaşayan həlqəvarı əjdahanın iyrənc halqaları kimi nəzərə çarpır – bu irinli lüğəti, bu mənfur şivəni axtarıb tapmaq, onları lap elə diri halda, lap çırpına-çırpına yerin üzərinə atmaq xoş və asan bir iş deyil. Öz çılpaqlığı ilə iyrənc görünən arqonu fikir işığında gözdən keçirməkdən sıxıntılı bir şey yoxdur. Doğrudan da, elə bil ki, o, gecə qaranlığının iyrənc övladıdır, zülmət kloakasından qəfildən çıxarılmış, sizin qarşınızda canlanmışdır. Siz, sanki, son dərəcə canlı və qarına-qarıyıq bir cəngəllik görürsünüz. O, sanki, titrəyir, tərənir, sizə baxır, bizi hədələyir, zülmətə qaytarılmasını tələb edir. Bax, bu söz caynağa, amma bu söz nuru sönmüş qanlı gözə oxşayır. Bax, bu cümlə xərçəng qısqacı kimi dartınır. Bunların hamısında nifrətəlayiq yaşamaq qabiliyyəti vardır, bu da pozğunluq içində törənən hər şeyə xas olan bir cəhətdir.

Sonra, nə vaxtdan bəri dəhşət tədqiqatı rədd etməyə başlamışdır? Nə vaxtdan bəri xəstəlik həkimi qovmağa başlamışdır? Elə bir təbiətçi tapmaq olarmı ki, o, gürzəni, yarasanı, əqrəbi, skolopendranı, tarantulu öyrənməkdən boyun qaçırırsın, bunları “Nə iyrənc şeydir!” — deyərək yenə də qaranlığa tolazlasın? Arqodan üz döndərən mütəfəkkir ziyildən, yaradan üz döndərən cərraha bənzərdi. O, dilin bir cəhəti ilə məşğul olmağa cürət etməyən filoloqa, ya da ictimai həyatda baş verən bir hadisəyə qarışmağa cəsarət etməyən filosofa oxşardı. Çünki arqo – qoy bunu bilməyənlər bilsin – həm ədəbi hadisədir, həm də müəyyən ictimai quruluşun nəticəsidir. Arqo, əslində, nə deməkdir? Arqo səfalətin dilidir.

Burada bizim sözüümüzü kəsə bilərlər, gətirdiyimiz faktı ümumiləşdirə bilərlər, bu isə bəzən gətirilən faktın əhəmiyyətini azaltmaq üçün vasitə olur. Bizə deyə bilərlər ki, bütün sənətlərin, bütün peşələrin öz arqosu var; əlbəttə, ictimai iyerarxiyanın bütün dərəcələrini, təfəkkürün hər bir formasını buna əlavə etmək olar. Nəqd Monpelye, yaxşı keyfiyyətli Marsel deyən alverçi, məzənnə oyunu oynayıram, sığorta mükafatı, cari hesabat deyən birja dəllalı, hamısına gedirəm, pika vuruldu deyən qumarbaz, o sahəyə ki, qadağan qoyulmuşdur, rəddedici hərəkət etməyən əmlaka irsi hüquq üçün ərizə verərsə, icraçı o sahədən məhsul tələb edə bilməz deyən Normandiya adaları pristavı; pyesi fitə basdılar deyən vodevilist. mən məhv oldum deyən aktyor, hadisənin üçlüyü deyən filosof, gözəl şikar, süfrə şikarı deyən ovçu, dostbazlıq, davabazlıq, sirbazlıq deyən frenoloq, tufəngə klarnet deyən piyada əsgər, öz atına hind toyuğu deyən süvari əsgər, tersiya, kvarta, hücum deyən qılinc təlimi müəllimi, şpon yığıcı deyən çapçı, – bunlar hamısı: çapçı da, qılinc təlimi müəllimi də, süvari əsgər də, piyada əsgər də, frenoloq da, ovçu da, filosof da, aktyor da, vodevilist də, pristav da, qumarbaz da, birja dəllalı da, alverçi də arqo ilə danışırırlar. Mənim firçacığım deyən rəssam da, mənim avaraçılığım deyən notarius da, mənim ələltim deyən dəllək də, mənim kömək verənim deyən çəkməçi də arqo ilə danışır. Əslinə qalanda sağ və sol tərəfi müxtəlif üsulla göstərmək də arqoya aiddir: matrosların söylədiyi

ştirbort və bokbort teatr dekoratorunun söylədiyi həyət və bağ, zəburçunun söylədiyi həvvari və incil yeri sözləri də arqodur. İşvəbazların öz arqosu olduğu kimi, “modabazların” da öz arqosu vardır. Rambulyenin malikanəsi bəzi cəhətdən möcüzələr sarayı ilə həmhüduddur. Hersoq qadınların da öz arqosu vardır: Restavrasiya dövrünün gözəli olan bir kübar qadının yazdığı sevgi məktubunda belə bir cümlə vardı, bu, dediyimizi sübut edir: “Bütün bu dedi-qodular içində mənim yaxa qurtarmağım üçün siz bol-bol əsas tapa bilərsiniz”.

Diplomatik şifrlər də arqo ilə tərtib edilmişdir: Roma sözü əvəzinə 26 rəqəmi, göndərmək əvəzinə grkztntgzyal, Moden hersoqu əvəzinə abfxutgrnogrku XI işlədən papa dəftərxanası da arqo ilə danışır. Kök, turp, şalgam əvəzinə opoponach perfros chinum, reptitalmus dracatholicum angelorum, postmegorum deyən orta əsr həkimləri də arqo ilə danışır. Qənd tozu, kəllə qənd, saf qənd, rafinad, punc, baster, parça qənd, mişarlanmış qənd deyən hörmətli bir qənd zavodu sahibi fikrini arqo ilə ifadə edir. İyirmi il bundan əvvəl tənqiddə olan məşhur cərəyanda deyiləndə ki: Şekspirin yarısı söz oyuncağından və kalamburdan ibarətdir – bu özü arqo idi. Cənab de Monmoransının şeirdən və heykəldən heç başı çıxmasaydı, şair və rəssam ona lap səlim-əql ilə “burjua” desəydi – onlar öz fikrini arqo ilə söyləmiş olardı. Klassik akademik çiçəyə flora, meyvəyə – pomona, dənizə Neptun, sevgiyə – qan atəşi, gözəlliyə – məlahət, ata – kəhər, ağ ya üç rəngli kokardaya – Bellona qızılgülü, üçbucaq şapka – Marsın üçbucağı deyəndə, bu akademik arqo ilə danışır. Cəbrin, tibb elminin, nəbatat elminin öz arqosu vardır. Gəmilərdə dənizçilərin işlətdiyi Jan Barın, Dükenin, Süffrenin, Düperenin danışdığı vıyıldayan küləyin səsi ilə, rupurun bağirtısı ilə, abordaj baltaların taqqıltısı ilə, yırgalanma ilə, tufanlı qasırga ilə, torpaqların yaylım atəşi ilə həmahəng olan bu qəribə, bu mükəmməl, bu şairanə dil xalis arqodur, qəhrəmancasına, özəl bir arqodur, elə bir arqo ki, aslan çaqqal qarşısında nə isə, bu da yoxsulluğun qorxaq arqosu qarşısında odur.

Bəli, bu belədir, hər nə deyilsə də, “arqo” sözünün bu cür başa düşülməsi onun geniş surətdə izah edilməsindən irəli gəlir ki, bununla hamı razılaşmır. Lakin biz bu sözün əvvəlki dürüst, məhdud və müəyyən mənasını mühafizə edəcəyik, bir arqonu o biri arqodan ayıracağıq. Lap qədim zamandan bəri yaşayan, bütün bir aləm təşkil edən əsl arqo, ən təmiz arqo – əgər bu iki sözü birləşdirmək mümkün isə bəli, ən təmiz arqo, biz təkrar edirik — səfalətin çirkin, qorxaq, gizlin, xain, zəhərli, sərt, ikimənalı, iyrənc, dərin kök salmış məşum dilidir. Bütün zəlalətlərin, bütün bədbəxtliklərin son nöqtəsində hədsiz və dəhşətli bir səfalət vardır. Bu səfalət qiyam edir, cəmiyyətin bütün rifahı ilə, hakim hüquqla mübarizəyə, dəhşətli bir mübarizəyə girir, o eyni zamanda həm zəif, həm amansız olduğu halda, gah hiyləgərliklə, gah zorakılıqla ictimai qayda-qanuna hücum edir, qəbahətlər tikənə ilə ona sancılır, ya da cinayət dəyənəyi ilə ona zərbələr endirir. Səfalət bu mübarizə üçün döyüş dili icad etmişdir ki, bu da arqodur.

Vaxtı ilə canlı olan, lakin cəmiyyətdən silinib gedən bir dilin lap bir parçasını da olsa həyatın dərinliyindən yuxarı qaldırmaq, unutqanlıq uçurumu üstündə tutub saxlamaq, yəni mədəniyyəti əmələ gətirən, ya mədəniyyəti mürəkkəbləşdirən bu yaxşı, ya pis ünsürlərdən birini mühafizə etmək – cəmiyyəti öyrənmək üçün əldə olan məlumatı artırmaq, mədəniyyətin özünə xidmət etmək deməkdir. Plavt iki qartacalı döyüşçünü finikə dilində danışdırmaqla istər-istəməz mədəniyyətə bu xidməti etmişdir. Molyer də, bir çox personajını levant dilində və müxtəlif ləhcələrdə danışdırmaqla mədəniyyətə belə bir xidmət göstərmişdir. Burada etirazlar yenə də başlanır: “Hə, finikə dili çox gözəl! Levant dili, bu da çox yaxşı! Hətta yerli ləhcələrdə də qoy danışsınlar! Bu, bir millətin, ya bir əyalətin dilidir. Lakin arqo? Arqonu saxlamağa nə ehtiyac var? Arqonu nə üçün dartıb ortaya çıxaraq?”

Buna biz ancaq bir sözlə cavab verəcəyik. Doğrudan da, əgər bir millətin, ya əyalətin danışdığı dil diqqətə və öyrənilməyə layiqsə, onda diqqətə və öyrənilməyə daha artıq layiq olan səfalətin danışdığı dildir.

Bu, Fransada, misal üçün, dörd yüz ildən daha çox, yalnız insan səfalətinin bir hissəsini deyil, ümumiyyətlə, səfalətin, hər cür səfalətin danışdığı dildir.

Bir də ki – biz bunun üstündə təkid edirik – cəmiyyətin pis cəhətlərini, xəstəliklərini öyrənmək, onları açıb göstərmək, bu xəstəlikləri sağaltmaq heç də elə bir iş deyildir ki, burada materialı seçməyə icazə verilsin. Cəmiyyətin ürf-adətini, ideyalarını öyrənən tarixçinin işi heç də

cəmiyyətin hadisələrini öyrənən tarixçinin işindən asan deyil. Mədəniyyətin üst tərəfi birinin sərəncamındadır: o, sülalələrin mübarizəsini, vərasətlə taxta çıxan adamın doğulmasını, kralların evlənməsini, vuruşmaları, qanunvericilik iclaslarını, görkəmli ictimai xadimləri, inqilabları, mədəniyyətin xaricində, günün günorta çağında baş verən hər şeyi müşahidə edir. O birisi isə mədəniyyətin iç tərəfi ilə, onun dərinliyi ilə məşğul olur: o, işləyən, əzab çəkən, intizarda olan xalqı, məzlum qadınları, ölən uşağı, insanın insanla olan gizlin mübarizəsini, heç kəsə məlum olmayan vəhşilikləri, mövhumatı, lazımı şey kimi qəbul edilən ədalətsizliyi, qanunun xəbərdarlıq edən yeraltı zərbələrini, qəlbə baş verən məxfi dəyişiklikləri, kütlələrin aydın olmayan sarsıntısını, aclıq çəkənləri, səfilləri, lütləri, yurdsuzları, yetimləri, bədbəxtləri, rüsvay edilənləri – zülmətdə dolanan bütün bu kabusları müşahidə edir. O gərək həm şəfqət, həm ciddiyyət dolu bir qəlb ilə ora, ən dibdə olan kazematlara ensin. Orada həm qanı axanlar, həm də hücum edənlər, həm ağlayanlar, həm də qarğıyanlar, həm aclıq çəkənlər, həm də tıxışdıranlar, həm bədxahlıqdan müsibət çəkənlər, həm də bədxahlığı törədənlər bir-biri ardınca sürünür. Qəlb və ruh tarixçilərinin qarşısında duran vəzifələr xarici hadisələr tarixçilərinin qarşısında duran vəzifələrdən azdırmı? Dantenin Makyavellidən az dediyini düşünmək mümkündürmü? Məgər mədəniyyətin bu qədər dərin, bu qədər qaranlıq olan yeraltı hissəsinin əhəmiyyəti onun yerüstü hissəsindən azdırmı? Dağ silsiləsindəki mağaralara bələd olmayınca bu silsiləni yaxşı öyrənmək olarmı?

Lakin sözarası bir şeyi də nəzərə çatdıraq: yuxarıda deyilən qısa qeydlərdən elə nəticə çıxara bilərlər ki, guya, bu iki növ tarixçi arasında qəti bir fərq vardır. Bizim fikrimizcə, onların arasında belə bir fərq yoxdur. Bir tarixçi xalqların gözə görünməyən yeraltı həyatının müəyyən dərəcədə tarixçisi olmasa, onu xalqların gözə görünən, nəzərə çarpan, açıqda olan zahiri həyatının da yaxşı tarixçisi adlandırmaq olmaz. Bir tarixçi də hər dəfə, lazım olanda xalqların zahiri həyatının tarixçisi ola bilməsə, onu xalqların daxili həyatının yaxşı tarixçisi adlandırmaq olmaz. Ürf-adət, ideya tarixi, hadisələr tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olduğu kimi, hadisələr tarixi də onunla elə üzvi surətdə əlaqədardır. Bu, bir-birinə cavab verən, həmişə bir-birinə tabe olan, çox vaxt da bir-birini törədən müxtəlif hadisələrin iki cəhətidir. O xüsusiyyətləri ki, Allah millətin simasına verir – millətin daxili dərinliyində onlara mütabiq qaranlıq, lakin çox aydın cəhətlər vardır — bu dərinlikdə baş verən bütün sarsıntıları onun səthində dəyişikliklər əmələ gətirir. Əsl tarix hər şeyə qarışmışdır, əsl tarixçi də hər şeyə qarışmalıdır.

İnsan birmərkəzli dairə deyil, insan ikimərkəzli ellipsdir. Onlardan biri – hadisədir, o birisi – ideyadır.

Arqo teatr kostyumu otağından başqa bir şey deyil: dil pis bir hərəkət etmək istəyəndə burada paltarını dəyişir. Burada o, söz maskası taxır, məcaz cır-cındırını geyir. Bu qayda ilə qorxunc olur.

Onu güclə tanıyırlar. Bu, doğrudanmı, fransız dilidir, böyük insan dilidir? Budur, o, səhnəyə çıxmağa, bədxahlığın repertuarında olan və bütün tamaşalar üçün yararlı olan cinayətə cavab verməyə hazırdır. O daha getmir, ayaqlarını güclə atır, o, Möcüzələr sarayının qoltuqağacına söykənə-söykənə axsayır. Bu elə bir qoltuqağacıdır ki, bir anda dəyənək də ola bilər. Ona peşəkar dilənçi deyirlər, onu öz teatr dərziləri – bütün bu kabuslar qrimləmişdir. O gah yerlə sürünür, gah qalxır, bu o sürünənlərin iki cür hərəkətidir. İndi o hər rola girə bilər: sənədləri saxtalaşdırın onun gözlərini çəpləşdirmişdir, adam zəhərləyən onu mis paxırı ilə örtmüşdür, ev yandıran onu hisə bulamışdır, qatil isə öldürdüyü adamların qanı ilə onun üzünü qırmızı rəngə boyamışdır.

Cəmiyyətin içərisindən bayır qapısına gedilsə, qapının o biri üzündə danışan adamların söhbətini, verilən sualları, alınan cavabları ayırd etmək mümkündür. Burada, mənası başa düşülməsə də, iyrenc bir danışq səsi eşitmək olar: bu, bir qədər insan danışığına oxşasa da, ulaşmaya daha artıq yaxındır. Bu, arqodur. Onun sözləri çirkindir, bu sözlərdə fantastik heyvan mahiyyəti duyulur. Elə bil ki, əjdahalar danışığını eşidirsən.

Bu, duman içində gizlənmiş anlaşılmaz bir şeydir. Bu şey cırıldayır, ala-qaranlığı sirlə dolduraraq, gizli-gizli pıçıldayır. Qatı qaranlıq bədbəxtlikdən, ondan daha qatı qaranlıq cinayətdən süzülüb axır. Arqo bir-birinə əriyib qarışmış bu iki qaranlıqdan əmələ gəlir. Hər

tərəfdə zülmət, görülən işdə zülmət, səslərdə zülmət! Bu quru qurbağa dili dəhşətlidir: o vurnuxa-vurnuxa gəzinir, yerindən sıçrayır, sürünür, selik axıdır, yağışdan, gecədən, aclıqdan, qəbahətdən, yalandan, haqsızlıqdan, çılpaqlıqdan, boğuntudan və qışdan meydana gələn ucsuz-bucaqsız boz dumanda – səfillər üçün aydın günorta çağını əvəz edən dumanda – iryənc bir şəkildə eşələnir.

Ona qarşı güzəştə gedək! Heyhat! Axı biz, biz özümüz nəyik? Sizə müraciət edən mən özüm nəyəm? Məni dinləyən siz kimsiniz? Biz hardanıq? Hələ doğulmamışdan əvvəl bizim pis bir iş tutmadığımızı tam bir əmniyyət varmı? Yer heç də həbsxana qəfəsinə oxşamaqdan məhrum edilməmişdir. Kim bilir, bəlkə də, insan Allah məhkəməsi tərəfindən ikinci dəfə cəzaya məhkum edilən canidir?

Həyata yaxından baxın. O elə yaranmışdır ki, hər yerdə cəza hiss olunur.

Doğrudanmı, siz xoşbəxt deyilən adamsınız? Amma siz hər gün kədərli olursunuz. Hər günün öz böyük kədəri, ya kiçik qayğısı var. Dünən siz sizdən ötrü əziz olan bir adamın səhhəti üçün əsirdiniz, bu gün öz səhhətiniz sizi qorxudur, sabah sizi pul məsələsi, o birisi gün böhtançının böhtanı, bunun da ardınca dostunuzun bədbəxtliyi, sonra pis hava, sonra da sınımış, ya itmiş bir şey, daha sonra bir zövq – elə bir zövq ki, bundan ötrü siz vicdan əzabı çəkəcəksiniz, ya bel sümüyündə ağır duyacaqsınız, bəzən də dövlət işinin vəziyyəti, ürək dərdləri, sayı-hesabı olmayan bir çox başqa şeylər sizi narahat edəcəkdir. Bir bulud dağılır, o birisi ancaq şəklini dəyişir. Yüz günün içində sevinc və günəş dolu, dərdsiz-sərsiz, aydın bir gün çox çətinliklə tapmaq olur. Hələ siz çox az miqdarda olan xoşbəxtlərdənsiniz! Başqa insanlara gəlincə, onlar həmişə zülmət içindədir.

Düşünən adamlar “xoşbəxtlər” və “bədbəxtlər” ifadəsindən az istifadə edirlər. Görünür, başqa bir dünyanın astanası olan bu dünyada xoşbəxt adam yoxdur.

İnsanların düzgün bölgüsü onları işıqda və qaranlıqda yaşayanlar deyə iki yerə bölməkdir. Cahillərin miqdarını azaltmaq, maariflənməmişlərin miqdarını çoxaltmaq – məqsəd budur. Buna görə də biz “Təlim! Bilik!” – deyə çıxırıyıq. Oxuyub-yazmağı öyrətmək – işıq yandırmaq deməkdir: hər bir heca parıldayır.

Lakin “ışıq” demək həmişə “sevinc” demək deyil. Işıq içində-olanlar da əzab çəkir: işıq qədərindən artıq olanda yandırır. Alov qanadın düşmənidir. Uçuşu dayandırmadan yanmaq – dahiliyi göstərən möcüzədir.

Siz anlayanda, siz sevəndə daha artıq əzab çəkəcəksiniz. Gündüz göz yaşı ilə doğulur. Işıqda olanlar heç olmasa qaranlıqda olanların halına ağlayır.

İKİNCİ FƏSİL.

Köklər.

Arqo – qaranlıqda yaşayanların dilidir.

Həm biabırçı, həm də qiymətli bir dil olan bu qəribə ləhcə fikrin ən qaranlıq guşələrini də həyəcana gətirir, ictimai fəlsəfəni ən kədərli düşüncələrə gətirib çıxarır. Cəza damğası bu ləhcədə lap aydın görünür. Bu hər hecəyə nəzərə çarpır. Adı dilin sözləri bu ləhcədə elə bil ki, cəlladın od kimi qızarmış dəmiri altında əyilmiş və kobudlaşmışdır. Bunlardan bəziləri, sanki, hələ də tüstülənir. Bəzi cümlə elə təsir bağışlayır ki, elə bil bir oğrunun damğalanmış çiyini adamın qarşısında qəfildən çılpaqlaşır. Fikir bu dustaqlar sözü ilə ifadə olunmaqdan az qalır boyun qaçırın. Burada məcaz bəzən elə həyasızca bir mənada olur ki, adam onun rüsvayçılıq dirəyi ilə tanış olduğunu hiss edir.

Bununla belə və bütün bu səbəblərə görə, bu qəribə ləhcə ədəbiyyat deyilən mühafizəxanada – elə bir mühafizəxana ki, orada həm göyərmiş liar, həm də qızıl medal üçün yer vardır – haqlı olaraq özünə yer tutur. Arqonun – bu fikirlə razı olsalar da, olmasalar da – öz nəhvi, öz poeziyası var. Bu, dildir. Onun bəzi eybəcər sözlərindən bilmək olar ki, Mandren onu pozmuşdur, lakin bəzi metonomiyaların parıltısından hiss olunur ki, Viyon o dildə danışmışdır.

Bu gözəl və məşhur misra:

Mais ou sont les neiges d'antan?1

arqo ilə yazılmışdır. antan – ante annum – Möcüzlər həyəti arqosundandır, özü də keçən il, daha geniş mənada bir zamanlar deməkdir. Otuz il bundan əvvəl, 1827-ci ildə, bir böyük dəstə dustağın katorqaya göndərildiyi dövrdə, kürək cəzasına məhkum edilmiş Arqo dövlətinin kralı tərəfindən Bisetra kazematlarından birinin divarına mismarla cızılmış bu sözləri hələ də oxumaq olardı: Les dabs d'antan trimaient siempre pour la pierre du coësre. Bu sözlərin mənası budur: Keçmiş zamanın kralları həmişə tacqoyma mərasiminə gedirdilər. Bu “kral” üçün də katorqa “tac qoymaq mərasimi” idi.

İri kareta atlarının dördnala çapa-çapa getməsinə deyilən decarade sözü Viyona isnad edilir; buna o layıqdır. Sanki, qığılıcı saçan bu söz Lafontenin gözəl bir şerində onomatopeya ustalığı ilə verilmişdir:

Six forts chevaux tiraient un coche1.

Xalis ədəbiyyat nöqteyi-nəzərindən, çox az sahə tapılar ki, arqo sahəsində aparılan tədqiqat qədər maraqlı və səmərəli olsun. Bu, dil içində dildir, ağırlı bir şişdir, calaq tutmuş xəstə bir qələmədir, qədim qall gövdəsinə kök salmış, dil ağacı budaqlarından birinin altına öz məşum yarpaqlarını yayan tüfeyli bir bitkidir. İlk baxışda o belə görünür, arqonun bağışladığı ümumi təəssürat belədir. Lakin kim dili geoloq torpağı öyrənən kimi, lazım olduğu kimi öyrənəndə, arqo onun qarşısında əsl bir lay kimi meydana çıxır. Bu layın nə qədər dərin qazılmasından asılı olaraq, orada qədim xalq fransız dili altında, arqoda – provansal, ispan, italyan, Aralıq dənizi limanlarının dili olan levant, ingilis, alman roman dilinin üç müxtəlif şəkli –roman–fransız, roman–italyan, roman–roman, latın, bask, kelt dillərinin qalıqları görünür. Bu, dərinde təşəkkül etmiş qəribə bir formasıdır. Bu, bütün səfillər tərəfindən tikilmiş yeraltı bir binadır. Lənətlə damğalanmış hər qəbilə öz təbəqəsini düzəltmişdir, hər əzab ora öz daşını atmışdır, hər ürək ora öz qənbərini qoymuşdur. Həyatın içərisindən keçən, əbədiyyətdə yox olub gedən alçaq, ya hiddətli canilər ruhu burada cəmlənmişdir, sanki, onlar bu və ya başqa bir dəhşətli sözün şəkli arasından gözə çarpır.

İspan dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Qədim qot arqosu ispan sözləri ilə doludur. Budur: boffette – sillə sözü bofeton, vantane – pəncərə (sonralar – “vanterne” sözü vantana, gat – pişik sözü gato, asite – yağ sözü accyte sözündən əmələ gəlmişdir. İtalyan dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: spade – qılınc sözü spada, caruel – cəmi sözü caravella sözündən əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: bichot – keşiş sözü bichop, raille –casus sözü rascal, rascalion – əclaf; pilche – qab, pilcher – qın sözündən əmələ gəlmişdir. Alman dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: caleur – xidmətçi kellner, hers – sahibkar – herzcq sözündən əmələ gəlmişdir. Latın dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: frangir – sındırmaq – frangere, affurer –oğurlamaq sözü – fur cadane – zəncir sözü catena sözündən əmələ gəlmişdir. Bir latın sözü vardır; bu söz qəribə bir hökmranlıq nəticəsində bütün Avropa dillərində nəzərə çarpır; bu, magnus – böyük sözdür; Şotlandiya bundan – klan qəbilə başçısını ifadə edən – tas sözü: Mak-Farlan – böyük Farlan, Mak-Kallümor – böyük Kallümor1 düzəltmişdir; arqo bu sözdən meck, sonralar isə meg, yəni Allah etmişdir. Bask dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: ahisto – iblis sözü gaiztoa – yaman sözündən, sorgabon – gecən xeyir olsun sözü gabon – axşamın xeyir sözündən əmələ gəlmişdir. Klet dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: btavin – burun yaylığı sözü blavet – sıçrayan su, menesse – qadın (pis mənada) sözü meinec – daş dolu; barant – balaca çay sözü baranton – fəvvarə; goffeur – çilingər sözü goff – dəmirçi, guedouze – ölüm sözü guenn-du – ağ-qara sözündən əmələ gəlmişdir. Və nəhayət, tarixmi lazımdır? Arqo, Malta qalələrində işlənən pulun xatirəsi olaraq, eküyə maltalı deyir.

Arqonun bu göstərdiyimiz filoloji əsaslarından başqa, insan idrakından doğan daha təbii kökləri də vardır.

Bunun birincisi, doğrudan-doğruya sözün yaranmasıdır. Dilin yaranması sirri də bundadır. Söz vasitəsi ilə şəkil çəkməkdə surət vardır, bunun da necə və nə üçün olduğu məlum deyil. Bunlar hər bir insan dilinin ən adi əsasıdır, bunu onun tikinti qraniti adlandırmaq olardı. Arqo bu cür sözlərlə doludur. Bu sözlərin harada və kim tərəfindən yaradıldığı məlum deyil, bunlar başqa sözlərlə birləşmədən etimologiyasız, analogiyasız hər cür materialdan bilavasitə yaranmış sözlərdir; bir-birinə qaynayıb-qarıxmayan bu vəhşicəsinə, bəzən də iyrənc, lakin çox canlı olan bu sözlərdə çox qüvvətli bir ifadə vardır. Arqoda cəllada – kat, meşəyə – oksim, qorxuya, qaçmağa – plyot, lakeyə, – lakuza, generala, prefektə, nazirə – kovruq, iblisə – deder deyilir. Bu sözlərdən qəribə söz yoxdur: bunlar şeyi həm gizlədir, həm də üstünü açır. Bu sözlərdən bəzisi, məsələn, deder sözü həm qəribə, həm də dəhşətlidir, bu, üz-gözünü qırıqıran təpəgöz təsirini bağışlayır.

İkincisi, məcazdır. Hər şeyi söyləmək və hər şeyi gizlətmək istəyən dilin xüsusiyyəti onda olan obrazlı ifadələrin çoxluğudur. Məcaz – bilməkdir. Elə bir bilməyə ki, cinayət işləmək istəyən oğru, qaçmaq istəyən dustaq onun arxasında gizlənir. Arqodan məcazi idioma yoxdur. Qozu burmaq – boynu sındırmaq, aşırmaq – yemək, nikahlanmaq – məhkəməyə düşmək, siçovul – çörək oğurlayan, alebardlaşır yağış yağır deməkdir; “alebardlaşır” sözü qədim və çox qəribə bir məcazdır, bu özü nə vaxt əmələ gəldiyini müəyyən dərəcədə göstərir: çəpinə yağan yağışın uzun saçaqları – sıx sıralı landsknextlərin bir az əyilmiş nizələrinə oxşadırlar və bir sözdə xalq metonomiyası olan alebarda qaydası yağır məfhumunu ifadə edir. Bəzən arqo inkişaf edərək bir mərhələdən başqa bir mərhələyə keçəndə, ibtidai vəziyyətdə olan vəhşicəsinə söz məcazi bir mənə kəsb edir. İblis daha deder deyil, çörəkçi, yəni sobaya adam atan olur. Bu, əvvəlkindən ağıllı sözdür, ancaq ondan dayazdır. Bu, bir növ Korneldən sonra Rasini, Esxildən sonra Yevripidi xatırladır. Arqonun hər iki mərhələyə – həm vəhşi, həm də məcazi xarakterə malik olan bəzi ifadələri fantasmaqoriyaya bənzəyir. Məsələn, belə bir ifadə götürək: Yarasalar ay altında yabranı əkməyə götür-qoylaşrlar (Sərsərilər gecə at oğurlamaq istəyirlər). Bunlar bir yığın xəyal kimi şüurun önündən keçib gedir. Onları görürsən, ancaq nə olduqlarını başa düşmürsən.

Üçüncüsü də, onun çevikliyi. Arqo canlı dil üzərində tufeylilik eləyir. Bu dildən istədiyi kimi istifadə edir, ondan necə gəldi söz götürür, çox vaxt da, əgər lazım olsa, ümumi, kobud təhriflərlə kifayətlənir. Elə də olur ki, bu qayda ilə eybəcər şəkllə salınmış adi bir kəlmə xalis arqodan olan bir kəlmə ilə birləşərək canlı ifadə əmələ gətirir, yuxarıda qeyd etdiyimiz iki ünsürün – həm söz yaradıcı, həm də məcaz ünsürünün burada bir-birinə qarışdığı hiss olunur; Keb havlayır, təslim olur, panten taraxtaxı oksimlə saxlaşır, yəni it hürür, görünür dilicans Parisdən meşə ilə gəlir. Frayer – səfqulu, arvadı – umacovan, fərəsi – günəbaxan, yəni sahibkar – axmaqdır, arvadı bicdir, qızı gözəldir. Çox vaxt arqoda, qulaq asanları azdırmaq üçün ağna-bozuna baxmayaraq, hər sözün sonuna ayl, orq, yerq, ya yuş kimi iyrənc bir quyruq əlavə etməklə kifayətlənirlər; məsələn, Sizayl buyeqrı qızaruşi yaxşorq hesabereq edirmuş? Siz bu qızartmanı yaxşı hesab edirsinizmi? Kartuş bu cümləni qarışçıya söyləmişdir: bununla o, qaçmaq üçün ona təklif edilən pul gəlib-gəlmədiyini bilmək istəyirmiş. Gəlməyə mar sonluğunu xeyli sonralar əlavə etməyə başlamışlar.

Arqo pozulma nəticəsində əmələ gəldiyi kimi, özü də tez pozulur. Bir də ki, arqo ilə danışanlar həmişə bunun mahiyyətini gizlətməyə çalışırlar, başqaları tərəfindən anlaşıldığını hiss edən kimi onu dəyişirlər. Burada işıq bütün başqa şəkildə olan yetişmənin əksinə olaraq, hər nəyə toxunursa, onu məhv edir. Bu cür də arqo pozula-pozula, yenə düzələ-düzələ öz rolunda davam edir. Bu, heç kəsə məlum olmayan, ardı-arası kəsilməyən çevik bir işdir. Arqo on ildə, dilin on əsrdə getdiyi yoldan daha uzun bir yol gedir. Bu qayda ilə lartən – çörək – lartif, gail – at – gaye; fertanche – bəlim – fertille; momignard, – körpə momacque, siques – paltar – frusques; chigue – kilsə – ergugeoir; colabre – boyun – calas olur. İblisi əvvəl xauşən, sonra deder, daha sonra çörəkçi; keşişə əvvəl ərsin, sonra qaban; xəncərə əvvəl iyirmi iki, sonra qələm, daha sonra sancaq; polis işçisinə əvvəl atəşkeş, sonra aygır, daha sonra kürən, sonra da tələsatanlar, bundan sonra tula, daha sonra firon; cəllada – əmi, sonra Şarlo, sonra da kran, daha sonra qoltuqağacı düzəldən deyilir. On yeddinci əsrdə döyməyə – tütünə qonaq eləmək,

iyirminci əsrdə tütünləmək deyirdilər. Bu iki söz arasında iyirmi müxtəlif ifadə gəlib keçmişdir. Kartuşun dili Lonserə qədim yəhudi dili kimi görünərdi. Bu dildə olan bütün sözlər bu sözləri işlədən adamlar kimi həmişə qaçmaqdadır.

Lakin, elə bu hərəkətin nəticəsi olaraq, köhnə arqo vaxtdan-vaxta əhya olunur, yenə də təzələnilir. Onun dayanıb durduğu öz mərkəzləri vardır. Tampl həbsxanası on yeddinci əsr arqosunu mühafizə etmişdir. Bisetr həbsxana olanda Tün səltənətinin arqosunu saxlamışdı. Orada, bu səltənətin köhnə təbəqələrindən sözün sonunda anş işlətdiklərini eşitmək olardı. Məsələn, onlar deyirdi: Sən içənş (sən içirsən?) O inanş (o inanır). Bununla belə, daimi hərəkət onun qanunu olub qalır.

Əgər filosof daima gözdən itən dili tədqiq etmək üçün bir anlığa tutub saxlaya bilsə, onun ağılna kədərli, lakin faydalı fikirlər gələr. Heç bir tədqiqat bunun qədər təsirli, bunun qədər səmərəli və ibrətli ola bilməz. Arqonun sözlərində elə bir məcaz, elə bir kök yoxdur ki, onda əyani ibrət dərsi olmasın. Bu adamlar içərisində döymək – özünü bicliyə qoymaq deməkdir, onlar xəstəliyi döyürlər, yəni özlərini xəstəliyə qoyurlar, onların gücü – hiyləgərlikdir.

Onlardan ötrü insan ideyası zülmət ideyasından ayrı deyil. Onlar gecəyə – qarqaran, adama – qarançı deyirlər. İnsan onlar üçün gecədən əmələ gələn bir şeydir.

Onlar cəmiyyətə onları öldürən bir mühit kimi, mənhus bir qüvvə kimi baxmağa adət etmişlər. Adam öz sağlamlığı haqqında necə danışarsa, onlar da öz sərbəstliyi haqqında elə danışır. Onlar tutulmuş adama – xəstə, iş verilmiş adama – ölü deyirlər.

Dörd daş divar arasına salınmış dustaq üçün ən qorxunc şey – qəlbi dəhşətə gətirən təmizlikdir; zindana – o təmiz deyir. Sərbəst həyat bu qaranlıq yerdə ona həmişə gözəl görünür. Dustağın ayağına dəmir buxov vurulur. Bəlkə də, siz elə güman edirsiniz ki, dustağın fikrincə, ayaq gəzmək üçündür? Xeyr, dustağın fikrincə, ayaq oynamaq üçündür. Buna görə də buxovu mişarlayıb kəsəndə onun ağılna gələn ilk fikir bu olur: indi mən oynaya bilərəm. Buna görə də mişara skripka deyir. Ad onun üçün özəkdir, bu çoxmənalı bir bənzətmədir. Quldurun iki başı var: bunun biri onun bütün tutduğu işləri düşünür, bütün ömrü boyu işlərə rəhbərlik edir, o birisi – edam günü gilyotin bıçağı altına qoyulur, cinayətkar işlərdə ona məsləhət verən başa sorbonna, cinayət üstündə kəsilən başa – kötük deyir. İnsanın bədənində cır-cındırdan, qəlbində qəbahətdən başqa bir şey qalmayanda, maddi və mənəvi pozğunluq – hər iki mənada queux – (dilançı) sözü ilə xarakterizə olunan ikiqat pozğunluq dərəcəsinə çatdıqda adam cinayət edə bilər. Bu zaman o, yaxşı itilənmiş, bir ağzı ehtiyac, bir ağzı qəzəb olan ikiagızlı bıçağa oxşayır; buna görə də arqo gueux demir, ryguisy, yəni itilənmiş deyir. Katorqa nədir? Əbədi əzaba məhkum edilənlər üçün tonqaldır, cəhənnəmdir. Arqo katorqa dustağına çır-çırpı deyir. Bəs cinayətkar həbsxanaya nə deyir? Akademiya. Bu sözdən bütün bir islah sistemi meydana gələ bilər.

Oğrunun da özünə görə “qırğın üçün yaranmış adamları” var; bunlar onun soya biləcəyi şəxslərdir: mənəm, sizsiniz, yolla gedən – arqonun pantre dediyi adamlardır. (Pan – bütün adamlar).

Katorqa nəğmələrinin çoxu, xüsusi lüğətlərlə lireonfal deyilən bu nəqəratlar harada meydana gəlmişdir, bunu bilmək istəyirsinizmi? Qulaq asın.

Paris Şatlesində uzun bir zirzəmi var idi. Bu zirzəmi Senanın səthindən səkkiz fut aşağıda idi. Onun nə pəncərəsi vardı, nə nəfəsliyi, bircə açıq yeri vardısı, o da qapısı idi. Adamlar ora girə bilirdi, amma hava girmirdi. Daş qübbə onun tavanı idi, on düymə qalınlıqda palçıq döşəməsi idi. Zirzəminin yerinə bir vaxtlar daş döşənibmiş, lakin ora su sızmış, döşəmənin sal daşları rütubətdən çatlamış, ufalanmışdır. Döşəmədən səkkiz fut hündürlükdə, zirzəminin bu başından o başına yoğun bir tir uzanırdı. Tirdən, bir-birindən bir qədər aralı, üç fut uzunluqda zəncir sallanırdı; zəncirlərin ucunda dəmir xalta vardır. Kürək cəzasına məhkum edilmiş adamları, Tulona göndirilənə kimi bura salar, tirin altına gətirərdilər; orada onların hər biri üçün qaranlıqda işıldayan zəncir sallanırdı. Zəncirlər uzanan əl kimi, xaltalar da açılan ovuc kimi bu bədbəxtlərin boynundan tutardı. Onları boynundan buxovlayıb burada saxlardılar. Zəncir çox qısa olduğundan onları uzanmağa qoymazdı. Onlar topuğa qədər palçıq içində, bədənlərindən axan nəcislərinə bulaşa-bulaşa, yorğunluqdan əldən düşərək, qıçları əsə-əsə, bükülə-bükülə bir az dincəlmək üçün arabir öz zəncirlərindən asıla-asıla, başqa imkan olmadığından ayaq üstə yata-

yata, hər dəqiqədə də boyunlarına vurulan xaltadan boğularaq yuxudan ayıla-ayıla bu zirzəmidə, bu qaranlıqda, boğazlarından asılmış kimi bu tir, bu alçaq qübbə altında sakitcə durardılar, əllərini uzadıb bir parça çörək, ya bir qab su götürmək üçün olmazın səy göstərirdilər. Bəziləri yuxudan bir daha heç ayılmazdı. Onlara verilən çörəyi gətirib palçığa atardılar, onlar da bu çörəyi əvvəl ayaqlarının altı ilə — ta əlləri çatana kimi — o biri qıçı ilə yuxarı qaldırır, əlləri çatanda götürüb yeyirdilər. Bu vəziyyətdə onlar nə qədər qalırdılar? Bir ay, iki ay, bəzən də altı ay. Birisi bir il qalmışdı. Bura katorqanın dəhlizi idi. Adamı kral meşəsində dovşan öldürdüyü üçün bura salardılar. Onlar bu sərdabədə, bu cəhənnəmdə nə eləyirdilər? Sərdabədə nə eləmək mümkündürsə onu – öldürdülər, cəhənnəmdə nə eləmək mümkündürsə onu – oxuyurdular. O yerdə ki, daha ümid yoxdur – nəğmə qalır. Malta sularında, qalera gəmiləri yaxınlaşanda əvvəl nəğmə, sonra avar səsi eşidilmiş. Özgə yerində icazəsiz ov edən zavallı Sürvensan Şatle həbsxanası zirzəmisindən keçdikdən sonra deyirdi: Məni ancaq qafiyə saxlayırdı. Deyirlər ki, poeziya faydasız şeydir. Qafiyə axı nəyə lazımdır? Elə arqo nəğmələrinin, bəlkə də, hamısı bu zirzəmidə yaranmışdır. Monqomer qalerasının qəmli – timalumizen, timulamizon nəqəratı Parisdə, Böyük Şatle həbsxanasında meydana gəlmişdir. Bu nəğmələrdən çoxu mənhus, bəziləri şən, biri də incə nəğmədir:

Burdaqayl teatr.

Nişançı balanın.

Siz nə qədər çalışsanız da insan qəlbinin ölməz qalığı olan sevgini məhv edə bilməzsiniz. Bu canilər aləmində adamlar bir-birinin sirrini saxlayırlar. Sırr – ümumi mülkiyyətdir. Sırr bu səfillər üçün onların ittifaqının əsasını təşkil edən əlaqədir. Sırr vermək – bu vəhşi birliyə daxil olan adamların bir hissəsini qoparmaq, çuğulluq eləmək – bir parça yemək deməkdir. Sanki, çuğulluq eləyən adam onların hamısının bədənindən bir parça ət qoparır, bu əti yeyib dolanır. Şillə vurmaq nə deməkdir? Adi bir məcaz buna otuz altı şam yandırmaq deyə cavab verir. Lakin arqo bu məsələyə qarışaraq əlavə edir: şamkamuflyadır. Buna görə də adi danışiq dili şillə üçün sinonim tapmışdır, bu kamufletdir. Bu qayda ilə arqo aşağıdan-yuxarı nüfuz edərək, məcazdan, hesablanması mümkün olmayan bu trayektoriyadan istifadə edərək, mağaradan akademiya qədər qalxmışdır. Əgər Pulayə: Mən öz kamfulyamı yandırırım deyirdisə, Volter yazırdı: Lanqlevyel La Bomel yüz kamufletə layiqdir.

Arqoda edilən qazıntılar – hər addımda edilən bir kəşfdir. Bu qəribə ləhcəni dərindən öyrənmək – abırlı insanlar cəmiyyətini, lənətlə damğalanmış insanlar cəmiyyəti ilə sirlə bir təmas nöqtəsinə gətirib çıxarır.

Arqo – kürək cəzasına məhkum edilmiş sözdür.

Bir şeyə inanmaq çətindir: insan fikri o qədər enə bilərmiş ki, o, əl-qolunun bağlanmasına, girdaba atılmasına, zalım qəza-qədərə yol verə bilərmiş, ona görə yol verə bilərmiş ki, bu girdabın məchul ləzzətləri onu özünə cəzb edə bilsin.

Ey səfillərin yazıq düşüncəsi!

Heyhat! Bu zülmət içində insan ruhunun köməyinə heç kəs gülməyəcəkmi? Yoxsa onun nəsibi həmişə azadedicinin ruhu, peğaslar, hippoqriflər tərəfindən idarə olunan, şəfəq rəngli döyüşçü paltar geyən, lacivərd səmalardan uça-uça enən azman atlı, gələcəyin ürəkaçan rıtsarını gözləməkdir? Yoxsa, o, işıqdan hazırlanmış ideal nizəsini həmişə nahaq yerə köməyə çağıracaqdır? Yoxsa o həmişə dəhşət içində, bu girdabın qatı qaranlığında Şərin onun üstünə gəldiyini eşitməyə, murdar sular altında bu əjdahanın başını, köpük püskürən nəhəng ağzını, ilan kimi qıvrılan caynaqlı pəncələrini, bədənindəki halqaların körük kimi qalxıb-endiyini get-gədə daha aydın görməyə məhkum edilmişdir? Yoxsa insan ruhunun varlığını tutqun şəkildə duyan və yaxınlaşmaqda olan qorxunc əjdahanın ixtiyarına verilən bu insan ruhu, bu tir-tir əsən, saçları dağılan, dərd içində üzülən, gecə qayasına həmişəlik zəncirlənən, zülmət içində çılpaq bədəni ağaran kədərli Andromeda işıq üzü görmədən, ümidini itirmiş halda oradamı qalmalıdır?

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Ağlayan arqo, gülən arqo.

Bütün arqoda, həm dörd yüz il bundan əvvəlki, həm də indiki arqoda elə bir tutqun simvolik ruh vardır ki, bu, onun bütün sözlərinə gah dərdli, gah da təhdidedici məna verir. Bu arqoda Möcüzlər həyəti dilənçilərinin qədimdə olan amansızlığı və kədəri duyulur. Bu o dilənçilərdi ki, qumar oynarkən xüsusi kart işlədərtilər. Bu kartlardan bəzisi gəlib bizə çatmışdır. Məsələn, xaç səkkizlik böyük bir ağacdan ibarətdir, üstündə də səkkiz dənə iri yonca yarpağı şəkli vardır, bu, meşənin simvolik təsvirindən biridir. Ağacın dibində tonqal qalanmışdır, üç dovşan bu tonqalda şişə çəkilmiş bir ovçunu bişirir; arxa tərəfdə, başqa bir tonqalda, tüstü içində balaca bir qazan görünür, qazandan it başı çıxmışdır. Rəsmdə oyun kartlarında göstərilən bu qisasdan məşum bir şey ola bilməz: vaxtı ilə qaçaq mal gətirənləri tonqalda yandırır, qəlp pul kəsənləri qaynar qazana atardılar. Arqo səltənətində fikir ifadə olunan hər şeydə, hətta nəğmədə də, istehzada da acizliyin, məzlumluğun əksi görünür. Bizə gəlib çatan bütün nəğmələrdə, bütün nəqəratlarda qəmginlik, göz yaşı, mütilik var. Oğruya “yazıq oğru” deyilir, həmişə də o gizlənən dovşan, qaçıb canını qurtaran siçan, uçub gedən quş kimi təsvir edilir. Arqo şikayətlənmir o, ancaq ah-zar eləyir. Onun ah-zarından biri gəlib bizə çatmışdır: “je n’entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger ses memes et ses momignards et les locher criblant sans etre atige Luim – meme”¹. Səfil həmişə düşünməyə vaxtı olanda qanun qarşısında öz acizliyini, cəmiyyət qarşısında öz heçliyini hiss edir, o sürünür, yalvarır, mərhəmət diləyir. Hiss olunur ki, o öz günahını dərk edir.

Keçən əsrin ortalarında bir dəyişiklik əmələ gəldi. Həbsxana nəğmələrində, oğruların oxumasında igidlik və cəsarət duyulmağa başladı. Malüre deyilən qəmgin nəqəratları lariflya əvəz etdi. On səkkizinci əsrdə qalera, katorqa və sürgün nəğmələrində kinli, həm də qəribə bir şənlik göründü. Bu nəğmələrin fosfor kimi parıldayan kəskin və oynaq nəqəratı vardı; bu nəqərat, sanki, gecə vaxtı qəbiristanlıqda, bataqlıqda görünən solğun işıqları tütəkdə üfürərək meşəyə atan kiçik bir nəğmə idi:

Mirlyəbabi, sürlyəbabo,
Mirliton ribon, ribet,
Sürlyəbabi, mirlyəbabo,
Mirliton ribon ribo.

Adamı zirzəmidə, ya meşənin içərilərində öldürəndə bu sözləri oxuyardılar.

Bu ciddi bir əlamətdir. On səkkizinci əsrdə cəmiyyətin bu qaranlıq təbəqələrində çoxdan bəri yaşayan kədər dağılır. O adamlar gülməyə başlayırlar. Onlar həm böyük Allaha, həm də böyük krala istehza edirlər. XV Lüdvikin padşahlığı dövründə onlar Fransa kralını “Markiz Rəqqas” adlandırırlar. Onlar “ümumiyyətlə” şəndirlər. Bu səfillərdən zəif bir işıq saçılır, sanki, daha onlar vicdan əzabı çəkmirlər. Zülmətin bu miskin camaatı nəinki öz işlərində göstərdikləri hədsiz qoçaqlıqla, həm də qayğısız və cəsarətli ruha malik olmaları ilə fərqlənirlər. Bu, onu göstərir ki, onlar cinayətkar olduqlarını daha hiss etmirlər, hətta mütəfəkkirlər, xəyalpərəstlər arasında onlara qarşı, onların heç özünə məlum olmayan bir kömək duyurlar. Bu, onu göstərir ki, talançılıq və oğruluq doktrinlərə, sofizmlərə də nüfuz etməyə başlayır. Bu zaman onlar öz yaramazlığının bir hissəsini itirir, bu yaramazlıqdan bol-bol doktrinlərə və sofizmlərə verirlər. Nəhayət, bu onların, bir əngəl baş verməsə, geniş surətdə artdığını göstərir.

Bir anlığa dayanaq. Burada biz kimi təqsirləndiririk? On səkkizinci əsrimi? Onun fəlsəfəsini? Əlbəttə, yox! On səkkizinci əsrin işi yaxşı və faydalı işdir. Ensiklopediyaçıları — başda Didro olmaqla, fiziokratları — başda Türqo olmaqla, filosofları — başda Volter olmaqla, utopiyaçıları — başda Russo olmaqla – dörd müqəddəs legiondur. Bəşəriyyətin irəliyə, işığa doğru nəhəng sıçrayışı onların xidmətidir. Bu, tərəqqinin dörd əsas nöqtəsinə doğru hərəkət edən insan övladının dörd qabaqcıl dəstəsidir: Didro – gözəlliyə, Türqo – faydaya, Volter – həqiqətə, Russo – ədalətə doğru irəliləyir. Lakin filosoflarla yanaşı və onlardan aşağıda duran sofistlər – sağlam bitkilərə yan alan bu zəhərli pöhrəlik də, bakir meşədə bitən bu baldırğan da öz işini görərək xoş həyat keçirirdi. Cəllad Ədalət sarayının baş nərdivanında dövrün böyük azadlıq kitablarını yandırdığı zaman indi artıq unudulmuş olan yazıçılar kralın icazəsi ilə cürbəcür ədəbiyyat nəşr

edirdi. Bu ədəbiyyat qəribə və pozucu təsir bağışlayır, səfillər tərəfindən böyük bir ehtirasla oxunurdu. İndi “Gizlin kitabxana”da olan bu nəşrlərdən bəzisi bir şahzadə tərəfindən çax ciddiyyətlə himayə edilmişdi. Çox qəribə bir təfsilat! Bu mühüm, lakin naməlum məsələlər cəmiyyətin yuxarı tərəfində nəzərə çarpmırdı. Bəzən bir hadisəni bürüyən qaranlıq özü o hadisənin təhlükəli olduğunu göstərir. O hadisə qaranlıqdır, çünki mağarada baş verir. O zaman bütün yazıçılardan qalın xalq təbəqələri içərisində sağlamlıq üçün ən təhlükəli qalereya qazan, bəlkə də, Retif de la Berton olmuşdur.

Bütün Avropada baş verən bu iş hər yerdən çox Almaniyada daha böyük təxribata səbəb olmuşdur. Almaniyada, Şillerin məşhur “Qaçaq” dramında təsvir etdiyi kimi, oğurluq və talançılıq bir müddət xüsusi mülkiyyətə və əməyə qarşı etiraz etmək hüququnu özbaşına ələ alaraq, üzdən doğru, əslində, yanlış, üzdən ədalətli, əslində, mənasız olan, hamının bildiyi bəzi ideyaları mənimsəyən, bu ideyalara bürünərək mücərrəd bir ad altında, sanki, yox olub getmişdi, bu qayda ilə, guya, nəzəriyyə şəklini almışdı. Bu nəzəriyyələr hətta bu miksturani hazırlayan, ehtiyatsızlıq göstərən kimyagərlərin, onu qəbul edən kütlələrin heç xəbəri olmadan əzab çəkən, çalışqan, düz adamların da arasına nüfuz etmişdi. Belə şeylərin meydana gəlməsi həmişə təhlükəli olur. Əzab və izzət qəzəb çılgınlığı doğurur. Öz işlərində müvəffəqiyyət qazanan siniflər özlərini korluğa, ya yuxuluğa qoyanda – hər iki halda – onların gözü qapalı olur. Səfalət içində yaşayan siniflərin nifrəti təklidə düşünən kədərli, ya kinli bir adamın köməyi ilə öz məşəlini yandırır, cəmiyyəti tədqiq etməyə başlayır. Nifrətin apardığı tədqiqat dəhşətli olur! Bunun da nəticəsində – əgər məşum dövrlər buna imkan verirsə, – böyük sarsıntılar meydana gəlir. Vaxtı ilə belə sarsıntılara jakeriyaya deyirdilər: xalis siyasi iğtişələr bunun qarşısında uşaq oynucağıdır. Bu daha məzlumların zalımlara qarşı apardığı mübarizə deyil, bu, pis yaşayışın yaxşı yaşayışa qarşı özbaşına əmələ gələn qiyamıdır. Belə olanda hər şey dağılır.

Jakeriya – xalqın alt təbəqələrində əmələ gələn vulkan təkanlarıdır.

On səkkizinci əsrin sonlarında Avropa üçün, bəlkə də, labüd olan belə bir təhlükəyə Fransa inqilabı – insan düzlüyünün bu böyük hərəkəti bir hədd qoydu.

Fransa inqilabı qılıncı silahlanmış idealdan başqa bir şey deyil. Bu inqilab bütün əzəməti ilə özünü göstərərək, nagehani bir hərəkətlə həm şər qapısını bağladı, həm də xeyirin qapısını açdı.

Bu inqilab fikrə azadlıq verdi, həqiqəti elan etdi, zəhərli buxarı dağıtdı, əsri sağlamlaşdırdı, xalqı padşahlıq taxtına çıxartdı.

Xalqa o, ikinci ruh, yəni hüquq verməklə xalqı ikinci dəfə yaratdı.

On doqquzuncu əsr bu inqilabın işlərinə varis oldu, ondan istifadə etdi, indicə qeyd etdiyimiz ictimai fəlakətlər bir daha baş verə bilməz. Bu inqilabdan çəkinməyi təklif edənlər kordur! Bu inqilabdan qorxanlar axmaqdır! İnqilab jakeriyaya qarşı peyvənd kimi bir tədbirdir.

İnqilab nəticəsində ictimai həyat şəraiti dəyişdi. İndi daha bizim qanımızda feodalizmin, mütləqiyyətin xəstəlik törədən basilləri, bizim dövlət quruluşunda orta əsrlərə xas olan cəhətlər yoxdur. Elə vaxtlar vardı ki, dəhşətli daxili həyəcanlar, narazılıqlar partlayıb ortaya çıxırdı, anlaşılmaz uğultular ayaq altında göy gurultusu kimi boğuc-boğuc səslənirdi, mədəniyyətin üst tərəfində köstəbəklərin yeraltı yolları gizlənən, bu vaxta qədər görünməyən təpələr meydana çıxırdı, torpaq yarılırdı, mağaraların qübbəsi çatlayıb aralanırdı, birdən yer altından bədheybət sifətlər görünürdü – biz artıq belə bir dövrdə yaşamırıq.

İnqilabi hiss – əxlaqi bir hissdir. Hüquq idrakı inkişaf edərək vəzifə idrakını inkişaf etdirir.

Robespyer çox gözəl demişdir: “Ümumi qanun – azadlıqdır, bu azadlıq başqasının azadlığı başlanan yerdə qurtarır”. 89-cu ildən başlayaraq xalq bütünlüklə inkişaf edərək, yüksək bir şəxsiyyətə çevrilir. Elə bir yoxsul yoxdur ki, o öz hüququnu dərk etməkdə işıq ucu görməsin; acından ölən bir adam özündə Fransanın şərəfini hiss edir, vətəndaşın məziyyəti – onun daxili silahıdır; azad olan vicdanlı olur; səs verən hökumət edir. Heç bir şeyə satılmamaq, pis ehtirasların müvəffəqiyyət qazanmaması, şirnikdirici şeylər qarşısında qəhrəmancasına göz yummaq bunun nəticəsidir. Azadlığın xəbər verildiyi gündən – qoy bu, 14 iyul, ya 10 avqust olsun – daha cühəla yoxdur: inqilabi sağlamlaşdırma belədir. Maariflənmiş, əxlaqca yüksəlmiş xalq kütlələrinin ilk çağırışı bu olmuşdur: “Oğrulara ölüm!” Tərəqqi – düz oğlandır, ideal və

absolyut cibə girmir. 1848-ci ildə Tülri sərvəti ilə dolu furqonların keşiyini kim çəkirdi? Sent-Antuan civarının cındır geyimli adamları! Cır-cındır dəfinənin keşiyində durmuşdu! Xeyirxahlıq cındır geyimli adamları işıqlandırmışdı. Furqonlarda, ağız yaxşı örtülməmiş, ya azca örtülmüş qutularda, çox qiymətli şeylərlə par-par parıldayan yüzlərlə sandıqlarda Fransanın, başdan-başa almaza tutulmuş, şahanə “Regent” brilyantlı, otuz milyon qiyməti olan qədim tacı da vardı. Ayağı yalın adamlar bu tacın keşiyini çəkirdi.

Deməli, jakeriya daha yoxdur. Mən də mahir adamlara başsağlığı verirəm. Jakeriya ilə bərabər, o, çoxdankı qorxu da yox olub getdi. Bu qorxu axırıncı dəfə öz işini gördü, o bir daha siyasətdə tətbiq oluna bilməz. Qırmızı kabusun əsas yayı qırılmışdır. İndi bunu hamı bilir. Bu əjdaha daha heç kəsi qorxutmur. Quşlar bu uyuqla çox sadəcə rəftar edir, qağayılar onun üstünə qonur, burjuva ona baxıb gülür.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

İki vəzifə: ayıq olmaq, ümid etmək.

Bununla belə, ictimai təhlükə qurtardımı? Əlbəttə, yox. Jakeriya yox olub getmişdir. Cəmiyyət bu barədə rahat ola bilər, qan daha onun başına vurmayacaq. Lakin cəmiyyət necə nəfəs almasını düşünməlidir. O iflicdən qorxmaya bilər, lakin bir də vərəm vardır. İctimai vərəm – yoxsulluqdur.

Adamı içəridən ovan xəstəlik ildırım vurmaqdan az təhlükəli deyil.

Yorulmadan təkrar edirik: hər şeydən əvvəl, müsibət çəkən bədbəxt insanları düşünmək, onlara kömək etmək, təmiz hava vermək, onları maarifləndirmək, sevmək, onların fikir dairəsini genişləndirmək, onlara hər şəkildə geniş tərbiyə vermək, avaraçılıq deyil, çalışqanlıq nümunəsi göstərmək, ümumi məqsədi dərk etməyi dərinləşdirməklə onların ayrılıqda daşdıqları yükü yüngülləşdirmək, var-dövləti məhdudlaşdırmadan yoxsulluğu məhdudlaşdırmaq, ictimai fəaliyyət və xalq fəaliyyəti üçün geniş meydan açmaq, hər tərəfə, bütün zəiflərə, məzlumlara əl uzatmaq üçün Briarey kimi yüzəlli olmaq, ümumun səyi ilə bütün insan bacarığını əhatə edən emalatxanalar, bütün qabiliyyətlərə, bütün əqillərə cavab verən məktəblər açmaqla böyük vəzifələri yerinə yetirmək, qazancı artırmaq, zəhməti yüngülləşdirmək, debet və krediti müvazinətləşdirmək, yəni sərf olunan əməklə onun mükafatını, ehtiyacla onun ödənilməsini müvafiq şəkllə salmaq, bir sözlə, ictimai sistemi əzab çəkən insanlara, avam adamlara çox işıq, çox fayda verməyə məcbur etmək lazımdır. Bizim birinci qardaşlıq borcumuz budur. Qoy dərdə qalan insanlar bunu unutmasınlar, birinci siyasi zəruri iş budur, qoy xudbin adamlar bunu bilsinlər!

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunlar hamısı ancaq başlanğıcdır. Əsl məsələ belədir: əmək hüquq kəsb etməyincə qanun ola bilməz.

Biz bunu qeyd edirik, ancaq öz fikrimizi inkişaf etdirmirik, çünki bunun yeri deyil.

Əgər təbiətə “qəzavü-qədər” deyilirsə, cəmiyyətə “irəlini görmək” deyilməlidir.

Zehni və əxlaqı inkişaf maddi şəraitin yaxşılaşdırılmasından az əhəmiyyətli deyil. Bilik – xeyir-dua ilə yola salmaqdır, fikir – ilk zərurətdir, həqiqət – çörək kimi bir qidadır. Bilik və hikmət həsrətini çəkən idrak yoxsullaşır. Qidadan məhrum olan mədəyə də, əqlə də eyni dərəcədə yemək arzu edək. Çörək azlığından məhv olan bədəndən daha dəhşətli bir şey varsa, o da işıq həsrəti ilə ölənlərdir.

Tərəqqi bütünlüklə bu məsələni həll etməyə çalışır. Elə bir gün gələcək ki, hamı buna heyret edəcək. İnsan övladının yüksəlişi ilə onun aşağı təbəqələri, çox təbiidir ki, fəlakət dairəsindən çıxacaq. Yoxsulluq sadəcə olaraq ümumi səviyyənin artması ilə məhv olacaq.

Məsələnin bu cür həlli xoşbəxtlikdir, buna şübhə etmək səhv olardı.

Doğrudur, bizim zəmanəmizdə keçmişin təsiri hələ çox böyükdür. Keçmiş yenə də ruhlanmışdır. Meyitin canlanması çox qərībədir. Keçmiş təntənə ilə qabağa yeriyir. O get-gedə yaxınlaşır. O elə bil ki, qalib gəlmişdir. Bu ölü fatehdir. O öz qoşunu olan mövhumatla, öz qılıncı olan istibadla, öz bayrağı olan cəhalətlə gəlir. O bir qədər var ki, on vuruşmada üstün gəlmişdir. O

irəliləyir, təhdid edir, gülür, o, bizim qapımızdadır. Bizə gəlincə, biz ruhdan düşməyəcəyik. Hannibal ordugah saldığı çölü satarıq.

Biz inanırıq. Onda daha nədən qorxuruq?

İdeyalar da çay kimi dönüb geri axmır.

Qoy gələcəyi istəməyən adamlar bu barədə düşünsünlər. Onlar tərəqqiyə “yox” deməklə gələcəyi deyil, öz-özlərini pisləyirlər. Özlərini pis bir azara məhkum edirlər, özlərinə keçmişə aşılayırlar. Sabahdan imtina etmək üçün bircə yol var, o da ölməkdir.

Biz heç bir ölümü istəmirik, ölüm də olsa, bədən üçün mümkün qədər gec olsun, ruh üçün heç olmasın.

Bəli, müəmmmanın üstü açılacaq, əbülhəvl danışacaq, məsələ həll olacaq. Bəli, on səkkizinci əsrin çəkdiyi xalq surətini on doqquzuncu əsr tamamlayacaq. Ancaq axmaqlar buna şübhə edə bilər!

Ümum rifahın gələcəkdə, yaxın gələcəkdə yüksəlişi qəza-qədər in hökmüdür.

Küllün əzəmətli, nəhəng cəhdləri insanların işini idarə edir, onları müəyyən edilən vaxtda yaxşı bir vəziyyətə, yəni müvazinətə, yəni ədalətə gətirib çıxarır. Bəşəriyyət yer və göy qüvvələrindən əmələ gələn bir qüvvə yaradır, bu qüvvə onun özünə rəhbərlik edir, bu qüvvə möcüzələr yaratmağa qabil qüvvədir; qüvvə üçün sehrlər nəticələr əldə etmək xariqələrdə dəyişmələrdən heç də çətin deyil. Bu qüvvə həm insanın yaratdığı elmin, həm də bir başqası tərəfindən göndərilən hadisələrin köməyi ilə ziddiyyətlərdən – ortaya qoyulan məsələlərdəki ziddiyyətlərdən az qorxur. Bu ziddiyyətlərdəki adi şeylər güc çatmayan bir şey kimi görünür. Bu qüvvə eyni məharətlə həm müqayisə etdiyi ideyalardan nəticə, həm də müqayisə etdiyi faktlardan ibrət dərsi çıxarır. Sirli bir əzəmətə malik olan bu tərəqqidən hər şey gözləmək olar: bu, bir dəfə sərdabə içində Şərq ilə Qərbi üzləşdirmişdi, ehram içində imamlarla Bonapartı danışmağa məcbur etmişdi.

İndi isə fikirlərin irəliyə doğru olan əzəmətli yürüşündə dincəlmək, tərəddüd etmək, dayanmaq olmaz. İctimai fəlsəfə, əslində elm, və sülhdür. Bu fəlsəfənin həm məqsədi, həm də fəaliyyətinin labüd nəticəsi ziddiyyətləri öyrənmək yolu ilə coşqun ehtirasları sakitləşdirməkdir. Bu fəlsəfə məsələləri tədqiq edir, mahiyyətini öyrənir, hissələrə ayırır, sonra yenə də birləşdirir. Bu fəlsəfə məsələləri bir məxrəcə gətirib çıxarmaq yolu ilə hərəkət edir və heç vaxt nifrəti hesaba almır.

Biz insanlara hücum edən şiddətli qasırğalar nəticəsində cəmiyyətin dağıldığını dəfələrlə görmüşük. Tarix böyük dövlətlərin və xalqların uğradığı fəlakətlə doludur. Günlərin birində bu məchul qüvvə hərəkətə gəlir, bu fırtına qopur, adətləri, qanunları, dinləri sürükləyib aparır. Hindistanın, asorilərin, gildanilərin, İranın, Misirin mədəniyyəti bir-birinin ardınca məhv olur. Niyə? Biz bunu bilmirik. Bu fəlakətlərin səbəbi nədir? Bu, bizə məlum deyil. Bu cəmiyyətləri xilas etmək olardımı? Bu məsələdə, bəlkə, onların özünün günahı varmış? Bəlkə, onların elə bir fəlakətli qüsuru varmış ki, bu qüsurları məhv etmişdir? Millətlərin, irqlərin bu dəhşətli ölümündə intiharın dərəcəsi nə qədərdir? Bu suallar cavabsız qalır. Məhv olmuş mədəniyyətlər zülmət altındadır. Madam ki, onlar batmışlar, deməli, su sızan yerləri varmış – biz bundan artıq bir şey deyə bilmərik. Biz, “keçmiş” deyilən bu dənizdə, zülmətin dəhşətli nəfəsi ilə qovulan bu əsərlər – bu nəhəng dalğalar içində nəhəng gəmilərin – Babilin, Nineviyanın, Tirin, Fivin, Romanın batmasına şəşqin bir halda baxırıq. Ora zülmət içindədir, amma bura aydınlıqdır. Biz qədim mədəniyyətlərin hansı xəstəliyə tutulduğunu bilmirik, lakin bizim mədəniyyətin mərəzinə bələdik. Bu mədəniyyətin hər yerini aydınlaşdırmağa bizim haqqımız var. Biz onun gözəlliyini müşahidə edir, eybəcər tərəflərini açıb göstəririk. O yerdə ki ağrı var zəndə işə salırıq. Xəstəlik ki müəyyən edildi, bunun səbəbini öyrənmək, dərmanın kəşf edilməsinə səbəb olur. Bizim mədəniyyət iyirmi əsrin gördüyü işdir: bu mədəniyyət həm əjdahadır, həm möcüzüdür, onu xilas etmək üçün çalışmaq lazımdır. O xilas ediləcəkdir. Ona yüngüllük gətirmək – bu özü böyük şeydir ona işıq vermək – bu daha böyük şeydir. Yeni ictimai fəlsəfənin bütün işləri bir məqsədə xidmət etməlidir. Mədəniyyətin ciyərini və qəlbini yoxlamaq müasir mütəfəkkirlərin böyük vəzifəsidir.

Təkrar edirik: belə bir tədqiqat adama cəsəret və mərdlik verir. Biz mütəfəkkirləri təkidlə cəsəretli və mərd olmağa çağırırıq, bu kədərli faciənin ciddi fasiləsi olan bu bir neçə səhifəni bu çağırışla bitirmək istəyirik. İctimai formasıların faniliyi qarşısında insanın əbədiyyəti hiss olunur. Yer kürəsinin ora-burasında yara, yəni karter, dəmrov, yəni kükürlü təpələr var deyə,

yer bundan ölmür. Yer kürəsində vulkan deşilən çiban kimi öz lavasını püskürsə, yer bundan ölmür. Xalqın xəstəliyi insanı öldürür.

Bununla belə, ictimai klinikanı müşahidə edən adam, bəzən təəssüflə başını yelləyir. Ən möhkəm, ən səmimi, ən ağıllı adamlar bəzən ümidini itirirlər.

O parlaq gələcək olacaqmı? Belə dəhşətli zülmət qarşısında adamın bu sualı öz-özünə verməsi təbii bir şey kimi görünür. Xudbinlərlə səfillərin üz-üzə gəlməsindən son dərəcə ağır bir vəziyyət əmələ gəlir. Xudbinlərdə yanlış fikirlər var, sərvətin yaratdığı korluq var, keflənmə ilə bərabər artan iştaha var, yaxşı dolanacağı təvəkkül və karlıq var, təminat duyğusuzluğu var, “mənlilik” var. Bu “mənlilik” o dərəcədə şişirilmişdir ki, onların bütün qəlbini doldurmuşdur; onlar əzabdan qorxurlar, bu qorxu o dərəcəyə çatmışdır ki, onlar əzab çəkənlərə nifrət edirlər. Səfillərdə şiddətli arzu var, həsəd var, başqalarının kefi çəkdiyini görməkdən əmələ gələn nifrət var, öz nəfslərini təmin etmək üçün qarşısızalmaz heyvani hisslər var, qaranlıq dolu ürək var, kədər var, ehtiyac var, məhv olmaq məhkumiyəti var, nalayiq və sadələvhəsəsinə bir cəhalət var. Baxışlarımızı yenə göylərəmi dikmək lazımdır? Yüksəklərdə gördüyümüz o işıq saçan nöqtə, bəlkə də, sönməli olan nöqtələrdəndir? Göylərin dərinliyində, qorxunc halda bir-biri üstə qalaqlanmış nəhəng zülmət yığınları arasında itib-batan, güclə seçilən ideali belə balaca, belə işıqlar, lakin təkbaşına görmək adamı dəhşətə salır. Burası var ki, onun təhlükəsi buludlar pəncəsinə düşən ulduzun təhlükəsindən çox deyil.

BİRİNCİ FƏSİL.

Parlaq işıq.

Oxucu başa düşmüşdür ki, Eponina Plüme küçəsində yaşayan qızı dəmir barmaqlıq ardında gördükdən sonra quldurları o küçədən yayındırmış, sonra da Mariusu ora göndərmişdi. Eponinanı ora göndərən Manyon olmuşdu. Marius da bir neçə gün bu dəmir barmaqlıq qabağında həyəcan içində gəzdikdən sonra, nəhayət, Romeo Cülyettanın bağına girən kimi, Kozettanın bağına girmişdi. Onu elə bir qüvvə özünə çəkirdi ki, bu qüvvə maqnit dəmirə, aşıqı daşa, sevdiyi qızın evinin daşına cəzb edir. Marius daha asanlıqla bağa girmişdi – Romeo divarın üstündən aşmışdı, amma Marius köhnə barmaqlığın dəmir çubuğunu heç çətinlik çəkmədən əyib içəri girmişdi; dəmir çubuq, qoca adamların dişi kimi öz yerində laxlayırdı. Marius arıq olduğundan, əmələ gələn bu deşikdən lap asanlıqla bağa keçmişdi.

Plüme küçəsində çox nadir hallarda adam olardı. Bir də ki, Marius bura ancaq gecələr gəlirdi, buna görə də başqaları onu görə bilməzdi, belə bir təhlükə yox idi.

İki qəlbi bir-biri ilə nişanlayan o busədən sonra – o gözəl, o müqəddəs andan başlayaraq Marius hər axşam bura gəlirdi. Kozetta bu zaman vicdansız, pozğun bir adamı sevmiş olsaydı, məhv olardı, çünki özünü sevdiyi adama tamamilə təslim edən səxavətli ürəklər var – Kozetta belə adamlardan idi. Qadınların alicənab xüsusiyyətlərindən biri – güzəştə getməkdir. Kamal dərəcəsinə yüksələn sevgidə utancaqlıqdan əmələ gələn qərribə bir korluq var. Ey nəcib insanlar, siz necə bir təhlükə qarşısında olduğunuzu bilirsinizmi?! Siz çox vaxt qəlbini verirsiniz, lakin biz sizin bədəninizi götürürük. Biz sizin qəlbini rədd edirik, siz də zülmət içində ona əsə-əsə baxırsınız. Sevgi üçün orta vəziyyət yoxdur, o ya məhv edir, ya xilas edir. Bütün insan taleyi bu dilemmədadır. Heç bir qəza-qədər məhv olmaq, ya xilas olmaq dilemmasını sevgi qədər amansızcasına qoymur. Sevgi əgər ölüm deyilsə, həyatdır. Sevgi beşikdir, həm də tabutdur. Eyni hiss insan qəlbində həm “hə” deyir, həm “yox”. Allahın yaratdığı məxluqat içində ən çox işıq saçan insan qəlbidir, lakin, əfsus, ən çox qaranlıq saçan da odur.

Allahın inayətindən Kozetta xilasedici sevgiyə rast gəlirdi.

1832-ci ilin may ayı davam etdikcə gündən-günə daha artıq ətir saçan, daha artıq qalınlaşan sıx ağaclar kölgəsində, başlı-başına buraxılan bu kiçik bağda hər axşam iki adam görünərdi: onlar bütün ismət və bəkarət dəfinəsini özlərində cəmləşdirən, qəlbləri səmavi bir xoşbəxtliklə dolu olan, insandan daha çox mələyə bənzəyən, duyduqları sevinclə məstləşən, təmiz, pak, nəcib,

zölmətdə bir-biri üçün işıq saçan iki gəncdi. Kozettaya elə gəlirdi ki, Mariusun başı üstündə şəfəq vardır, Marius da Kozettanın ətrafında halə görürdü. Onlar bir-birinə təmas edirdi, bir-birinə baxırdı, bir-birinin əlindən tuturdu, bir-birinə sıxılırdı, lakin onların aşmadığı bir hüdud vardı. Onlar bu hüdudu ona görə aşmırdılar ki, bunu nalayiq hərəkət hesab edirdilər, onlar belə bir hüdudun olduğunu bilmirdilər. Marius bir hüdud hiss edirdi – bu hüdud Kozettanın məsumluğu idi, Kozetta da bir hüdud hiss edirdi – bu hüdud Mariusun vicdanı idi. Onların ilk öpüşü həm də sonuncu öpüş oldu. Bu öpüşdən sonra Marius ancaq dodaqlarını Kozettanın əlinə, ləcəyinə, yada hörüyünə toxundurardı. Kozetta onun üçün qadın deyildi, ətirdi. Marius onunla nəfəs alırdı. Kozetta heç bir şeydən boyun qaçırırmıdı. Marius da heç bir şey tələb etmirdi. Kozetta xoşbəxt idi, Mariusun da arzusu yerinə yetmişdi. Onlar elə bir məftuniyyət içində yaşayırdılar ki, buna qəlbin kor olması da demək mümkündür. Bu, Yunqfrauda görüşən iki bakir məxluqun, iki qu quşunun vəsfəgəlməz ilk ideal qucaqlaşması idi.

Sevginin bu dəmində, o zaman ki, hissiyyat məst olmuş qəlbin qüdrətli təsiri altında tamamilə susur, Marius, bu qüsursuz, bu mələkcəsinə təmiz insan, bəlkə də, özünü satan bir qadının yanına gedərdi, lakin Kozettanın paltarını heç topuğuna qədər də qaldırmazdı. Bir gün, aylı bir gecədə Kozetta əyilərək yerdən nəsə götürmək istədi, bu zaman paltarı döş tərəfdən bir balaca açıldı. Marius üzünü yana çevirdi.

Bu iki insanın arasında nə olurdu? Heç bir şey. Onlar bir-birinə pərəstiş edirdilər.

Gecə onlar bağda olanda bağ, sanki, canlanır, müqəddəs bir yer olurdu. Bütün güllər onların ətrafında açılır, onlara ətir saçır, onlar da ürəyini açır, öz ruhlarını çiçəklərə saçırdılar. Şirəyə dolmuş, məst olmuş, nəşəli, gur bitkilər bu iki gəncin ətrafında tir-tir əsirdi, onlar sevgi sözünü söyləyirdi, ağaclar bundan titrəyirdilər.

Bu sevgi sözü nə idi? Bu, bir meh idi. Ayrı bir şey deyildi. Təbiəti sarsıtmaq, həyəcana gətirmək üçün bu meh kifayətdir. Bu söhbətləri kitab səhifələrində oxumaqla onların sehrlı qüvvəsini başa düşmək olmaz. Onlar yarpaqları əsdirən xəfif küləklə bir tüstü kimi sovrulub aparılmaq, ətrafa dağıdılmaq üçün yaradılmışdır. Bir-birini sevən iki adamın pıçıltısını onların qəlbində axan, bu qəlb ilə bir lira kimi həmahəng olan melodiyanı məhrum edin, onda ancaq bir kölgə qalacaqdır. Siz onda deyəcəksiniz: “Elə bu?” Bəli, bəli, uşaqlıq, eyni şeyi təkrar etmək, mənasız yerə gülmək, səfehlik, boş söz... dünyada bundan yüksək, bundan dərin şey yoxdur. Söylənməyə və dinlənməyə layiq olan da ancaq budur!

O adam ki belə boş, belə səfeh şeyləri eşitməmişdir, o adam ki bunları heç söyləməmişdir, o, kütbeyin və axmaq adamdır.

Kozetta Mariusa deyirdi:

– Bilirsən?..

(Onlarda mələkcəsinə bir məsumluq olsa da, bütün bu deyilənlərlə bərabər, bir-birinə “sən” deməyə başlamışdılar, bunun necə olduğunu heç özləri də bilmirdilər).

– Bilirsən? Mənim adım Efrazidir.

– Efrazi? Yox ey, sənin adın Kozettadır.

– Yox. Kozetta pis addır. Mən balaca olanda bu adı mənə veriblər. Mənim əsl adım Efrazidir.

Yoxsa bu ad sənə xoşuna gəlmişdir?

– Xoşuma gəlir, ancaq Kozetta heç pis deyil.

– Bu ad sənə daha çox xoşuna gəlir?

– Hə...

– Onda mənim də xoşuma gəlir. Doğrudan da, Kozetta qəşəng addır... Mənə Kozetta de.

Kozetta gülümsədi, onun təbəssümü bu söhbəti cənnətəlayiq bir idilliyə çevirdi.

Bir dəfə o, diqqətlə Mariusa baxaraq, həyəcanla dedi:

– Cənab, siz çox qəşəngsiniz, siz gözəlsiniz, siz məzəli adamsınız, siz ağıllısınız, siz, əlbəttə, məndən çox bilirsiniz, amma bir şeydə mən sizdən geri qalmıram, o da budur: “Səni sevirəm!”

Marius da bundan böyük bir nəşə duydu, ona elə gəlirdi ki, ulduzun oxuduğu bir beyti eşidir.

Ya da Marius öskürəndə Kozetta əli ilə yavaşca vuraraq deyirdi:

– Öskürməyin, cənab. Mən istəmirəm ki, mənim yanımda məndən icazəsiz öskürsünlər. Öskürmək və mənə narahat etmək çox nəzakətsizlikdir. Mən istəyirəm ki, sən özünü yaxşı hiss edəsən, yoxsa mən çox bədbəxt olaram. Onda mən nə elərəm?

Bunlar hamısı çox gözəldi.

Bir gün Marius Kozettaya dedi:

– Bir təsəvvür elə, bir vaxt vardı, mən elə güman edirdim ki, sənin adın Ursuladır.

Onlar bütün bir axşamı bu sözdən ötrü güldülər. Bir dəfə də Marius söhbət arasında həyəcanla dedi:

– Bir gün mən Lüksemburq bağında şikəst bir adamı öldürmək istəyirdim!

Elə o saat da sözünü kəsdi, daha bu barədə danışmadı. Danışsaydı, gərək corab bağı məsələsini açıb Kozettaya deyəydi, lakin bunu deyə bilməzdi. Bunda məchul bir cismani təmas hiss olunurdu, bu nəhayətsiz, məsum sevgi isə bunun qarşısında dəhşətlə geri çəkilirdi.

Marius Kozetta ilə keçirəcəyi həyatı ancaq belə təsəvvür edir, ayrı heç bir şey düşünmürdü. Hər axşam Plüme küçəsinə gəlsin, barmaqlığın köhnə dəmir çubuğunu yana əysin, bağa girib həmin bu oturacaqda, Kozettanın yanında, onunla çiyin-çiyinə otursun, yerə enən qaranlığın titrəyişinə ağaclar arasından baxsın, dizlərini Kozettanın paltarına toxundursun, xırdaca barmağının zərif dırnağını sıgallasın, ona “sən” desin, eyni gülün ətrini Kozetta ilə bərabər, növbə ilə qoxulasın...

Həmişə də belə! Bu zaman onların başı üstündən çox-çox yüksəkdən buludlar yığın-yığın üzüb keçirdi. Həmişə külək əsəndə insan xəyalını buludlardan daha çox özü ilə sürükləyib aparır.

Lakin kişilərin qadına göstərdiyi qulluq bu ciddi sevgidə də lazım oldu. Adamın sevdiyi qıza “kompliment deməsi” nəvazişin birinci formasıdır ki, cəsarət burada özünü qorxa-qorxa hiss etdirir. Kompliment oğlanın üz örtüsü üstündən qızı öpməsinə bənzər. Məxfi şəkildə saxlanılan ehtiras öz nəşəsinin kəskinliyini komplimentdə gizlədir. Qəlb daha artıq sevmək üçün şəhəvət qarşısında geri çəkilir. Mariusun xüyalara bürünmüş nəzakətinin ifadə tərzini mavi səma rəngdə idi – əgər belə demək mümkünsə. Quşlar yüksəklərdə, mələklər aləminə yaxın bir yerdə uçanda belə sözləri eşitməlidirlər. Lakin Mariusda olan bütün həyatı, insani və müsbət cəhətlər də bu sözlərə qarışmışdı. Bu sözlər mağarada söylənilən sözlərdi, bunlar alkovda söyləniləcək sözlərin başlanğıcı idi, bunlar qəlbə lirik ifadəsi idi, soneta ilə himnin bir-birinə qarışması idi, bir-birini sevən iki adamın sevimli mübaligələri idi, pərəstişin gül dəstəsi şəklinə toplanan, zərif, gözəl ətir saçan bütün incəlikləri idi, qəlbə qəlbə söylədiyi vəsfəgəlməz sözlərdi.

Marius pıçıldayaraq deyirdi:

– Ah, sən nə gözəlsən! Mən sənə baxmağa cəsarət eləmirəm. Mən ancaq səni seyr edə bilirəm. Sən Allahın mərhəmətisən. Heç bilmirəm mənə nə olub. Paltarının qırağından xırdaca tuflinin ucu görünəndə dəli-divanə oluram. Sənə fikrin aydın olanda ondan nə sehrlə işıq saçılır! Sən çox ağıllısan! Bəzən mənə elə gəlir ki, sən rəyasan. Danış, qulaq asıram, mən sənə məftunam! Ah, Kozetta! Bu nə qəribə haldır, nə gözəldir! Mən lap ağılımı itirmişəm. Siz füsunkar bir qızsınız, xanım! Mən sənə xırdaca ayaqlarına mikroskopla, sənə qəlbə teleskopla baxıram.

Kozetta da ona deyirdi:

– Mən səni səhərçağından bu vaxta qədər sevdiyimdən bir az artıq sevirəm.

Onlar bu söhbətlərində bir-birinə necə gəldi sual-cavab verirdilər, elektrik cərəyanı keçən xırdaca mürvər ağacı fiqurları mərkəzə cəzb edildiyi kimi, bu söhbətlər də mütləq sevgiyə gətirib çıxarırdı.

Kozettanın bütün varlığı sadəlik, sadələvhlük, aydınlıq, məsumluq, təmizlik və işıq mücəssəməsi idi. Onun haqqında belə demək olardı: o şəffafdır. Kim onu görsə, Kozetta ona bahar və səhər şəfəqi təsirini bağışlayardı. Onun gözlərində, sanki, səhər şəhi parıldayırdı. O, qadın surətində dan yeri işığı idi.

Marius Kozettaya pərəstiş etməklə bərabər, onunla fəxr edirdi, bu da çox təbii idi. Doğrudan da, monastırda tərbiyə alan bu balaca qız, lap elə məktəb sıralarından başlayaraq çox incə bir arifliklə söhbət edir, bəzən də haqq və gözəllik dili ilə danışırdı. Onun gəvəzəliyi həqiqi bir söhbətdir. O heç bir şeydə səhv etməzdi, çox sağlam mühakimə yürüdü. Qadın – qəlbə məsumluq duyğusuna itaət edərək, hiss edir və danışır, onun günahsızlığı da bundadır. Ancaq

qadın eyni zamanda həm mehriban, həm də dərin sözlər deyə bilər. Mehribanlıq və dərinlik bütün qadın bundadır, bütün səma bundadır.

Bu tam xoşbəxtlik içində Mariusla Kozettanın hər anda gözləri yaşayırdı. Ayaq altında qalan bir mollaquşu, quş yuvasından düşən bir lələk, sınımış bir yemişanın budağı onların qəlbində mərhəmət hissi oyadırdı: onların azca bir kədəre bürünən nəşəsi, sanki, göz yaşını istəyirdi. Sevginin ən düzgün əlaməti rıqqətdir, bu bəzən az qala əzabverici bir şəkildə olur.

Onlar, eyni zamanda, məmnuniyyətlə gülürdülər, özü də elə füsunkar bir sərbəstliklə, elə asudə gülürdülər ki, hərdən lap uşağa oxşayırdılar, belə ziddiyyətlər sevgidə ancaq işıqlar və kölgələr hərəkətidir. Bununla belə, həmişə ayıq olan təbiət məsumluqla məst olmuş qəlblərin yanındadır, bundan onların heç xəbəri olmur. O öz kobud və yüksək məqsədi ilə buradadır, ürəklər nə qədər təmiz olsa da, təklidə olan ən məsum görüşlərdə füsunkar və sirli bir cəhət vardır, bu, bir-birini sevən iki adamın görüşünü iki dostun görüşündən fərqləndirir.

Onlar bir-birinə pərəstiş edirdilər.

Keçici olmayan və əbədi hərəkət edən şeylər eyni zamanda mövcud olur. Adamlar bir-birini sevirlər, bir-birinə baxıb gülümsəyirlər, gülürlər, dodaqlarını əzib-büzərək bir-birinə naz satırlar, barmaqlarını daraqlayırlar, bir-birinə “sən” deyirlər, bu da əbədiyyətə mane olmur. Bir-birini sevən iki adam quşlarla, qızılgülə bərabər axşamçağı, əlaqaranlıqda gizlənilər, görünməzlər, qaranlıqda öz baxışları ilə bir-birini sehləyirlər, bu baxışları ilə bütün qəlblərini ifadə edirlər, pıçıldayırlar, başsız-ayaqsız sözlər söyləyirlər, elə bu zaman da ulduzların müntəzəm hərəkəti namütənahiliyi doldurur.

İKİNCİ FƏSİL.

Tam səadətlə məst olmaq.

Onlar xoşbəxtlikdən sarsılaraq, sanki, yuxu içində yaşayırdılar. Elə həmin ayda vəba xəstəliyi Parisi viran qoymuşdu, onlar bunu görmürdülər. Onlar bir-birinə inanaraq nə vadısa hamısını açıb deyirdilər, lakin bu “hamısı” deyilən şey onların özünə aid olan məlumatdan kənara çıxmırdı. Marius Kozettaya demişdi: “Mən yetiməm, adım da Marius Ponmersidir, advokatam, kitabxanalar üçün cürbəcür məqalələr yazıram, bununla da dolanıram. Atam polkovnik idi, qəhrəmandı. Mənim babamla aram dəyib, babam dövlətli adamdır”. Bir dəfə də demişdi ki, barondu, lakin bu söz Kozettaya heç bir təsir bağışlamamışdı. Marius barondu? Kozetta bunu başa düşmədi. Bu sözün nə mənada olduğunu bilmirdi. Marius Marius idi. Kozetta da özü haqqında demişdi. “Mən Kiçik Pikpus monastırında təlim-tərbiyə almışam; sənin anan kimi mənim də anam ölmüşdür, atamın adı Foşlevandır; o çox yaxşı adamdır, yoxsullara çox kömək eləyir; amma özü kasıbdır, o hər şeydə qənaət eləyir, amma mənə gələndə heç bir şeyi əsirgəmir”.

Kozettanı görəndən bəri Mariusun həyatı elə bir şəkildə düşmüşdü ki, keçmişdə, hətta lap yaxında olan hadisələr ona çox tutqun, çox uzaqda baş vermiş bir şey kimi görünürdü, buna görə də Kozettanın söylədiyi şeylər onu tamamilə təmin edirdi, bu çox qərribə idi. Marius hətta gecə daxmada baş verən hadisəni, Tenardyenin tutduğu işlər, qocanın öz qolunu yandırmasını, onun qərribə hərəkətlərini, qaçıb getməsinə heç danışmadı, bu heç onun ağına da gəlmədi. Bunlar hamısı bir anda onun yadından çıxmışdı, səhər nə yediyi, harada nahar elədiyi, kim ilə danışdığı axşam heç onun yadında olmurdu. Onun qulaqlarında səslənən melodiylar başqa şeyləri eşitməyə qoymurdu. O ancaq Kozettanı gördüyü anlarda yaşayırdı: bu zaman o, göylərə qalxır və çox təbii olaraq, yeri yaddan çıxarırdı. Onlar ikisi də əldən düşmüş halda qeyri-cismani zövqün əqləgəlməz ağır yükünü daşıyırdı. Aşiq deyilən somnabullar belə yaşayırlar.

Heyhat! Bunlar kimin başına gəlməmişdir? Niyə elə bir vaxt gəlir ki, biz göyləri tərkdirik, niyə həyat bundan sonra davam edir?

Sevgi düşüncənin yerini tutur. Sevgi – bütün başqa şeyləri ehtirasla unutmamaqdır. Ehtirasdan necə məntiq tələb etmək olar! Səma mexanizmində mükəmməl həndəsi fiqur tapmaq çətin olduğu kimi, insan qəlbində də qüsuruz bir məntiqi əlaqə tapmaq çətinidir. Kozetta ilə Marius üçün

Marius və Kozettadan başqa heç bir şey mövcud deyildi. Bütün dünya onların ətrafında uçub boşluğa tökülmüşdü. Onlar xoşbəxt dəqiqələrdə yaşayırdı. Onlar üçün nə irəlidə bir şey vardı, nə geridə. Kozettanın atası olduğunu Marius çox çətinliklə təsəvvür edirdi. Onun hafizəsi pozulmuşdu? Bu, məftunluğa xas olan bir şeydir. Bu aşıqlar nə danışırdı? Biz bunu bilirik: onlar güldən, qaranquşdan, günün batmasından, ayın çıxmasından, hər cür mühüm şeydən danışırdı. Onlar bir-birinə “yerdə qalandan” başqa, hər şeyi demişdi. Aşıqlar üçün “yerdə qalan” – heçdir. Onun atası, həqiqi həyat, oğrular məskəni, quldurlar, bu yaxınlarda baş verən hadisə – bunlar axı nəyə lazımdı? O dəhşətli şeylər, doğrudanmı, olmuşdu, o, buna lap əmindirmi? Onlar bir yerdə idi, bir-birinə pərəstiş edirdi, qurtardı getdi. Başqa şeylər heç veclərinə də deyildi. Görünür, cənnətə çatdığımız üçün cəhənnəm bizim arxamızda yox olur. Məgər biz iblisləri görmüşük? Məgər onlar mövcuddur? Məgər biz dəhşətdən titrəmişik? Məgər biz əziyyət çəkmişik? Bunlar daha bizim yadımızda deyil. Tül kimi çəhrayı duman bunların üstünü bürümüşdür. Bu qayda ilə bu iki məxluq əlirməz yüksəklikdə, təbiətdə təsadüf edilən, həqiqətə uyğun olmayan bir vəziyyətdə yaşayırdı: onlar nə nadirdə idi, nə zenitdə, insanla mələk arasında idi, yerin çirkabı üzərində, efinin altında, buludlarda yaşayırdı. Onlar, sanki, qeyri-cismani bir şəkildə idilər, ruhun özü, məst olmağın özü idilər. Onlar həddindən artıq yüksəlmiş-dilər, daha yerdə gəzə bilməzdilər, onlarda həddindən artıq təbii xüsusiyyətlər vardı: onlar, yerə çökməzdən əvvəl dağınıq şəkildə olan atom kimi maviçilərdə itib batmazdılar; sanki, onlar taleyin xaricində, adi şeyləri – dünəni, bu günü, sabahı bilmədən, məftuniyyət və xəyal içində, əldən düşmüş halda yaşayırdılar. Hərdən elə yüngül olurdular ki, ucsuz-bucaqsız fəzalara qalxa bilərdilər, sanki, əbədiyyətə uçmağa hazırdılar. Onlar oyaq ikən müntəzəm surətdə yellənən layla çalan bu vəziyyət içində mürgüləyirdilər. Ey idealla məst olan varlığın gözəl, şirin yuxusu! Kozetta nə qədər gözəl olsa da, Marius bəzən onun yanında gözlərini yumurdu. Gözləri yummaq – ruhu görmək üçün ən yaxşı üsuldür. Bu vəziyyət onları hara aparıb çıxara bilərdi – Mariusla Kozetta özlərinə belə bir sual vermirdi. Onlar elə hesab edirdi ki, yolun sonuna çatmışlar. İnsanların qəribə iddiası var: istəyirlər ki, sevgi onları bir yana aparıb çıxarsın.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

İlk kölgələr.

Jan Valjanın heç bir şeydən xəbəri yox idi.

Mariusdan daha az xəyalpərəst olan Kozetta şən idi, Jan Valjana özünü xoşbəxt hiss etmək üçün bu da kifayət idi. Kozettanın düşüncələri, qəlbində əmələ gələn təşvişlər, ruhunu dolduran Mariusun surəti onun gözəl, məsum, gülər üzünün misli-bərabəri görünməmiş təmizliyində qətiyyətlə əks olunmamışdı. O elə bir yaşda idi ki, bu yaşda qız öz sevgisini, mələk zənbaq gəzdiren kimi, öz qəlbində gəzdirir. Bəli, Jan Valjan sakit idi. Bir də ki, aşıqlar məşuq arasında tam razılıq olanda onların işi yaxşı gedir, onların seçkisinə mane ola bilən üçüncü adam bütün aşıqların, məşuqların eyni şəkildə göstərdikləri xırda ehtiyatkarlıqlar nəticəsində tamamilə yanılırlar. Məsələn, Kozetta heç vaxt Jan Valjana etiraz etmirdi. Jan Valjan gəzməkmi istəyirdi? Ata can, çox gözəl, gəz. O, evdəmi qalmaq istəyirdi? Lap yaxşı, qal. O istəyirdi axşam Kozettanın yanındamı olsun? Kozetta bundan çox-çox seviniirdi. Jan Valjan adətən axşam saat onda öz otağına gedirdi, Marius da buna görə saat ondan tez başa gəlmirdi. Kozetta evin bayır qapısını açanda Marius bunu küçədə eşidir, ancaq bundan sonra başa girirdi. Mariusu gündüz burada heç görünməzdi. Jan Valjan Mariusun mövcud olduğunu unutmuşdu. Ancaq bir dəfə səhərçağı Kozettaya dedi: “Mənə bax, sənün kürəyin, deyəsən, ağa bulanıb!” Keçən axşam Marius məftuniyyət və həyəcan içində Kozettanı qucaqlamışdı, o da bilmədən divara söykənmişdi.

Tusen qarı işini erkən qurtarır, elə o saat da yerinə girirdi, o ancaq yatmağı düşünürdü, onun da eynən Jan Valjan kimi heç bir şeydən xəbəri yox idi.

Marius bircə dəfə də evə girməmişdi. Kozettanın yanına gələndə küçədən onları görməsinlər, səslərini eşitməsinlər deyə, artırmanın yanında, küncdə dururdular; söhbət etmək əvəzinə ağacların budağına baxa-baxa dəqiqədə, bəlkə, iyirmi dəfə bir-birinin əlini sıxmaqla kifayətlənirdilər. Bu zaman onların xülyası bir-birinə elə qarışırdı ki, otuz addım kənarda ildırım çaxsaydı, bunu görməzdilər.

Ey məsum, saf ürəklər! Işıq dolu saatlar çox vaxt bir-birinə oxşayır. Belə sevgi-zanbaq ləçəkləri ilə göyərçin tükü qasırgasıdır.

Onlarla küçə arasında bağ vardı. Marius həmişə gələndə və gedəndə dəmir barmaqlığın çubuğunu yerinə salaraq diqqətlə düzəldirdi, onun çıxarılıb-çıxarılmadığı qətiyyənlə bilinirdi. O həmişə axşamdan xeyli keçəndən sonra Kozettadan ayrılır, Kurfeyrakın yanına gedirdi.

Kurfeyrak Baorelə deyirdi:

– Heç təsəvvür edə bilərsənmi? Marius indi gecə saat birdə evə gəlir.

Baorel də ona:

– Burada nə var ki? Suyun lal axanından, adamın yerə baxanından qorx, – deyə cavab verirdi. Bəzən Kurfeyrak ciddi bir sima alır, əllərini döşündə çarpazlayaraq, Mariusa deyirdi:

– Cavan oğlan, siz həqiqi yoldan çıxmısınız!

Kurfeyrak iş adamı idi, o, Mariusun üzündəki sirli bir xoşbəxtliyin əksinə narazı halda baxırdı. Səmavi ehtiraslar onun qəbul etdiyi şeylərdən deyildi, belə şeylər onu acıqlandırır, buna görə də hərdən o, Mariusdan həqiqi həyata qayıtmağa tələb edirdi.

Bir gün səhərçağı Kurfeyrak Mariusa nəsihət verə-verə dedi: – Əzizim, bu saat sən mənə aya, xəyallar səltənətinə, səhvlər aləminə, Sabun köpükləri paytaxtına köçən, orada yaşayan bir adam kimi görünürsən. Sən gəl yaxşı oğlan ol, de görüm, o qızın adı nədir?

Lakin heç bir şey Mariusa bu sirri dedirdə bilməzdi. O, dırnağının qoparılmasına razı olardı, lakin sehrlili Kozetta adını təşkil edən üç müqəddəs hecadan birini də söyləməyə razı olmazdı.

Həqiqi sevgi səhər şəfəqi kimi işıqlı, qəbir kimi laldır. Kurfeyrak Mariusda yeni bir şey görürdü: o da, Mariusun xoşbəxtlik işığı saçan dinməzliyi idi.

Bu gözəl may ayında Mariusla Kozetta böyük bir xoşbəxtliyin nəşəsini dərk etdilər. Bu xoşbəxtlik bundan ibarətdi:

Dalaşsınlar, sonra da bir-birinə “siz” desinlər, ancaq ona gör ki, sonra böyük bir sevinclə bir-birinə “sən” desinlər.

Heç bir əlaqələri olmayan şəxslər haqqında ən xırda təfərrüatına varıncaya qədər bir-birinə uzun-uzadı danışsınlar. Bu bir daha sübut edir ki, sevgi deyilən füsunkar operanın librettosu əhəmiyyətsiz şeydir.

Marius Kozettanın geyim haqqında söylədiklərini dinləsin;

Kozetta da Mariusun siyasət haqqında söylədiklərini dinləsin;

Bir-birinə sıxılaraq, Babil küçəsindən gələn kolyaska gurultularına qulaq assınlar;

Eyni ulduza, ya ot arasında işıldayan eyni atəşböcəyinə baxsınlar;

İkisi də sussun: bu danışmaqdan da artıq ləzzət verirdi;

Və sairə, və sairə...

Lakin bu zaman tufan yaxınlaşırdı.

Bir gün Marius Kozetta ilə görüşə gələrkən Əlillər bulvarından keçirdi. O, adəti üzrə başını aşağı salaraq gedirdi, Plüme küçəsinin tinindən dönmək istəyəndə kim isə lap yaxından dedi:

– Axşamın xeyir, cənab Marius!

Marius başını qaldırdı, qarşısındakı Eponina idi.

Bu ona fəvqəladə təsir bağışladı. Mariusu Plüme küçəsinə gətirəndən sonra bu qız bircə dəfə də olsa onun yadına düşməmişdi; o gündən bəri Marius Eponinanı görməmişdi, Eponina tamam onun hafizəsindən silinmişdi. Marius öz xoşbəxtliyi üçün ona minnətdar idi, o ancaq Eponinaya təşəkkür edə bilirdi. Lakin bu təsadüf ona çox ağır izzətdən verdi.

Sevgi xoşbəxt və təmiz sevgi isə, insanı kamilləşdirir – belə düşünmək səhvdir. Sevgi insanı ancaq unutqanlıqğa doğru aparır – biz bunu müəyyən etmişik. İnsan bu vəziyyətdə pis ola biləcəyini, həm də yaxşı ola biləcəyini unudur. Təşəkkür, vəzifə hissi, ən mühüm, ən usandırıcı xatirələr yox olub gedir. Başqa bir vaxtda Marius Eponinaya tamamilə başqa cürə münasibət

göstərərdi. Bu qızın adı Eponina Tenardye idi, onun daşdığı familiya Mariusun atasının vəsiyyətində qeyd olunmuşdu, bu elə bir addı ki, bir neçə ay əvvəl Marius bu adamdan ötrü özünü böyük bir qızğınlıqla fəda edə bilərdi, lakin indi onun bütün fikri Kozetta ilə məşğul olduğundan bu barədə heç o qədər fikirləşmirdi də. Biz Mariusu necə varsa elə də göstəririk. Hətta atasının da surəti onun qəlbində sevgisinin parlaq şüaları altında azca solmuşdu.

Marius bir qədər karıxaraq dedi:

– Ah, Eponina, sizsiniz?

– Niyə, mənə “siz” deyirsiniz? Yoxsa mən sizə bir pislik-zad eləmişəm?

Marius:

– Yox, – deyər cavab verdi.

Əlbəttə, Marius Eponinaya qarşı pis bir fikirdə deyildi. Qətiyyətlən. Ancaq indi başqa cürə hərəkət edə bilməyəcəyini hiss edirdi: “Kozettaya “sən” deyəndə, Eponinaya gərək “siz” deyəydi”.

Marius kırıncə Eponinaya baxırdı. Eponina həyəcanla dedi:

– Deyin görüm...

Burada onun dili tutuldu. Elə düşünmək olardı ki, vaxtı ilə çox qayğısız və dikbaş olan bu qızın söyləməyə sözü çatışmırdı. O gülümsəmək istədi, ancaq gülümsəyə bilmədi.

Yenə də sözə başladı:

– Deyin!..

Sonra gözlərini yerə dikərək yenə susdu. Birdən o sərt bir halda:

– Gecəniz xeyrə qalsın, cənab Marius, – deyərək çıxıb getdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Keb sözü ingiliscə – diyirlənən şey,
arqo dilində – hürən itdir.

Ertəsi gün iyunun 3-də – 3 iyun 1832-ci il tarixini göstərmək lazımdır, ona görə ki, bu dövrdə Parisin üfqlərində mühüm hadisələr tufanlı bulud kimi toplaşmışdı – bəli, ertəsi gün, iyunun 3-də Marius qaranlıq düşəndən sonra yenə dünənki yolla gedirdi, yenə onun beyni fərəhli fikirlərlə dolu idi. Birdən, bulvarın ağacları arasında Eponinanın ona sarı gəldiyini gördü. İki gün idi Eponina ona rast gəlirdi, bu daha dözülməz bir şeydi. O cəld yana döndü, bulvarı tərək edib, başqa yola çıxdı. Şahzadə küçəsi ilə Plüme küçəsinə getməyə başladı.

Eponina Plüme küçəsinə qədər onun ardınca getdi; o hələ indiyə kimi belə bir şey etməmişdi. Bu vaxta qədər o, Marius bulvarla gedərkən ancaq ona baxmaqla kifayətlənmişdi, onunla heç görüşmək də istəməmişdi. Bircə dünən Mariusla danışmaq istəmişdi.

Bəli, Eponina onun ardınca getdi, Marius bunu duymadı. Marius barmaqlığın dəmir çubuğunu aralayıb bağa girdi, Eponina bunu gördü.

Öz-özünə dedi:

– Bir bax! Onun evinə gedir!

Eponina barmaqlığa yaxınlaşdı, dəmir çubuqları bir-bir əli ilə yoxladı, heç çətinlik çəkmədən Mariusun çıxarıb, sonra da yerinə saldığı çubuğu tapdı.

Astadan tutqun bir səslə mızıldandı:

– Yox, belə olmaz!

Barmaqlığın özülü üstündə, dəmir çubuğun yanında oturdu, sanki, onu qoruyurdu. Bura barmaqlığın qonşu divarla bitişdiyi qaranlıq bucaqdı. Eponinanı burada görmək olmazdı.

Bu qayda ilə o, nəfəsini qısaraq, tərənəmədən, öz fikirlərinin əzabını çəkə-çəkə bir saatdan çox oturdu.

Axşam saat on radələrində Plüme küçəsindən keçən iki, ya üç adamdan biri, qoca bir burjua pis ad çıxarmış bu boş yerdən tez keçib getməyə tələsirdi. O gəlib bağın barmaqlığına çatdı, barmaqlıqla divar arasındakı bucağa yaxınlaşanda boğuş və təhdidedici bir səs eşitdi:

– İnanmaq olar ki, hər axşam bura gəlir!

Yolla keçən adam ətrafına baxdı, bir adam görmədi, qaranlıq bucağa baxmağa cəsarət etmədi, yaman qorxdı, addımlarını yeyinlətdi.

O adamın tələsməyə haqqı vardı, çünki bir az sonra Plüme küçəsinin tinində altı adam göründü: onlar divarın dibi ilə bir-birindən bir az aralı gedirdi, elə zənn etmək olardı ki, onlar keflənmiş gecə keşikçiləridir.

Qabaqda gələn bağın barmaqlığına çatanda dayandı, o birilərini gözlədi; bir dəqiqə sonra hamısı gəlib bura yığışdı.

Onlar astadan danışmağa başladı.

Biri dedi:

– Burada qoy.

O birisi soruşdu:

– Bağda keb varmı?

– Bilmirəm. Mən ehtiyat üçün kürəni götürdüm. Verərik ona qoy çeynəsin.

– Səndə şüşəni çıxarmaq üçün mastika varmı?

– Var.

Beşinci adam dodaqlarını tərpətmədən danışa-danışa əlavə etdi:

– Barmaqlıq köhnədir.

İkinci dedi:

– Daha yaxşı. Deməli, skripkanın altında cırıldamayacaq, onu qoparmaq çətin olmayacaq.

İndiyə kimi hələ heç ağzını açıb danışmayan altıncı adam, bir saat bundan qabaq Eponina etdiyi kimi, barmaqlığın dəmir çubuqlarını bir-bir yoxlamağa və ehtiyatla tərpətməyə başladı. Bu qayda ilə gəlib Mariusun laxlatdığı çubuğa çatdı. Elə çubuqdan yapışmaq istəyəndə qaranlıqdan qəfil çıxan bir əl onun çiyinə endi, onu döşündən bərk itələdilər: o, xırıltılı səslə astadan dedi:

– Burada keb var.

Elə bu anda o öz qarşısında solğunbənzli bir qız gördü.

O elə bir sarsıntı duydu ki, belə sarsıntı ancaq gözlənilməz hadisə nəticəsində əmələ gəlir. Sanki, o da, yırtıcı heyvan kimi bütün tüklərini qabartdı; qorxuya düşmüş yırtıcı heyvanın aldığı vəziyyətdən daha iyrənc və daha qorxunc bir şey yoxdur; elə bircə onun dəhşətli görünüşü adamı qorxudur. O geri çəkilərək, kəkələyə-kəkələyə mızıldandı:

– Bu ləçər haradan çıxdı, bu kimdir?

– Sizin qızınız.

Doğrudan da, o, Eponina idi, danışdığı adam da Tenardye idi.

Eponina meydana çıxan kimi o birilər də, yəni Gecəquşu da, Tüfeyli də, Babet də, Monparnas da, Brüjon da gecə adamlarına xas olan bir hərəkətlə tələsmədən, kirimişcə, pis niyyət duyulan ləngliklə, səssiz-səmirsiz Eponinaya yaxınlaşdı.

Onların əlində cürbəcür iyrənc alət vardı. Tüfeyli əlində əyri bir maşa tutmuşdu – oğrular buna “ləçək” deyirlər.

Tenardye səsini qısaraq həyəcanla dedi:

– Sən burada nə edirsən? Bizdən nə istəyirsən? Dəli olmusan nədi? Gəlmisən ki, bizim işimizə əngəl qatasan?

Eponina qəhqəhə ilə gülərək onun boynunu qucaqladı.

– Mən buradayam, əziz ata can, ona görə ki, mən buradayam. Yoxsa daş üstündə oturmaq mənə qadağan olunmuşdur? Bax sizin burada işiniz yoxdur. Bu zəhməti çəkib siz niyə bura gəlmisiniz? Mən axı Manyona dedim: “Burada bir şey yoxdur”. Yaxşı da, əzizim, ata can, öpün məni! Gör nə vaxtdandır sizi görmürəm! Deməli, siz azadlığa çıxmısınız?

Tenardye Eponinanın qolları arasından çıxmağa çalışaraq mırıldandı:

– Çox gözəl. Sən ki məni öpdün, kifayətdir. Hə, mən azadam. Daha damda deyiləm. Di çıx get.

Lakin Eponina onu qolları arasından buraxmayaraq mehribanlılığını daha da artırdı.

– Ata can, siz bunu necə elədiniz? Oradan ki siz çıxıb gəlmisiniz, onda yaman ağıllısınız! Bunu danışın mənə! Bəs anam? Anam haradadır? Deyin görüm, anama nə olub?

– Anan salamatdır, ancaq bilmirəm, burax məni deyirəm, rədd ol!

Eponina ərköyün uşaq kimi naz eləyir, özünü əzib-büzürdü:

– Heç getmək istəmirəm, siz məni qovursunuz, amma mən dörd aydır sizi görmürəm, sizi ancaq bircə kərə öpmüşəm.

Yenə də atasının boynunu qucaqladı. Babet buna tab gətirmədi:

– Ah, belə şey olar, bu nə axmaq işdir!

Tüfeyli çığırdı:

– Vaxt keçir! Bu saat tulalar gələr!

Dodaqlarını tərپətmədən danışan adam aşağıdakı beyti oxudu:

Öpüşün öz vaxtı var,

Hələ təzə il deyil.

Eponina o biri quldurlara sarı döndü:

– Bir bura bax, bu ki cənab Brüjondur! Xoş gördük, cənab Babet! Xoş gördük, cənab Gecəquşu!

Cənab Tüfeyli, yoxsa məni tanımırırsınız? Monparnas, kefin necədir?

Tenardye donquldandı:

– Narahat olma, hamı səni tanıdı! Xoş gördük, xudahafız, itil buradan! Bizi rahat qoy!

Monparnas:

– Bu vaxtda toyuqlar yatır, tülkülər gəzir, – dedi.

Babet əlavə etdi:

– Sən özün başa düşürsən, bizim burqo işimiz var.

Eponina Monparnasın əlindən tutdu.

Monparnas ona xəbərdarlıq edərək dedi:

– Ehtiyatlı ol! Əlini kəsərsən, mənim əlimdə qələm var.

Eponina mülayim bir halda:

– Monparnas, əzizim, – dedi, – insanlar gərək bir-birinə inansın. Məgər mən atamın qızı deyiləm? Cənab Babet, cənab Tüfeyli, məsələni aydınlaşdırmağı axı mənə tapşırıbmışdılar.

Qərribə burasıdır ki, Eponina daha arqo dilində danışmırdı. Mariusla tanış olan gündən daha bu dildə danışa bilmirdi.

O, balaca, zəif, skelet əlinə oxşayan arıq əli ilə Tüfeylinin yoğun, kobud barmaqlarını sıxa-sıxa sözünə davam etdi:

– Siz axı bilirsiniz ki, mən axmaq deyiləm. Axı mənə həmişə etibar eləyirlər. Lazım olanda mən sizə kömək eləmişəm. Bunu bilin ki, mən işi yoxlamışam. Siz nahaq yerə özünüzü təhlükəyə atırsınız. Vallah, bu evdə sizin istədiyiniz şey yoxdur.

Tüfeyli:

– Orada ancaq arvadlar var, – dedi.

– Arvad yoxdur. Hamısı çıxıb gedib.

Babet:

– Amma şamlar qalıb! – dedi.

Babet fligelin çardağında yanan və ağaclar arasından görünən işığı Eponinaya göstərdi. Tusen hələ yatmamışdı, o, paltar səriridi.

Eponina quldurları rədd eləmək üçün bir daha təşəbbüs göstərdi.

– Nə olsun ki? Orada yaşayanlar lap kasıb adamlardır, bu xırdaca evdə bircə su da pul tapmazsınız.

Tenardye çığırdı:

– Cəhənnəm ol! Bu evi alt-üst eləyəndən sonra biz sənə deyərik, orada nə var – sarı göbələk, ağ göbələk, ya pul...

Tenardye Eponinanı itələdi ki, qabağa getsin.

Eponina dedi:

– Cənab Monparnas, dostum, siz ki yaxşı oğlansınız, xahiş eləyirəm, ora getməyin!

Monparnas:

– Özünü gözlə, – dedi, – bıçağa ilişərsən!

Tenardye ona xas olan qəti ifadə ilə:

– İtil buradan, – dedi, – iblis, qoy kişilər öz işini görsün!

Eponina yenə də Monparnasın əlini tutmuşdu, onun əlini buraxaraq dedi:

– Deməli, siz bu evə girmək istəyirsiniz?

Dodaqlarını tərپətmədən danışan adam qımışdı:

– Ancaq başımızı soxmaq istəyirik!

Eponina kürəyini barmaqlığa söykədi, tərپədən-dırnağa kimi silahlanan, qaranlıqda iblisə oxşayan quldurlara astadan, həm də qəti ifadə ilə dedi:

– Amma mən sizin ora girməyinizi istəmirəm.

Quldurlar heyrət içində donub qaldılar. Dodaqlarını tərپətmədən danışan adam yenə də istehza ilə gülməyəyirdi. Eponina dedi:

– Dostlar, yaxşı qulaq asın! Məsələ onda deyil. İndi mən sizə deyim. Siz bu bağa girənsə, bu barmaqlığa əl vursanız, mən çıxıracağam, darvazanı döyəcəyəm, camaatı ayağa qaldıracağam, polis işçilərini səsləyəcəyəm, elə eləyəcəyəm ki, sizin altınızı da tutsunlar.

Tenardye Brüjona və dodaqlarını tərپətmədən danışan adama yavaşca dedi:

– Bu lap bizim zəhləmizi tökdü!

Eponina başını silkələyərək əlavə etdi:

– Birinci elə mənim atamdan başlarlar.

Tenardye ona yaxınlaşdı.

Eponina ona xəbərdarlıq edərək dedi:

– Qoca, mənə yaxın gəlmə!

Tenardye acıqlı-acıqlı donquldanaraq, geri çəkildi:

– “Bunu nə sancıb?” – Sonra əlavə etdi:

– Qancıq!

Eponina dəhşətli bir səslə güldü!

– Nə istəyirsiniz eləyin, amma siz bura girməyəcəksiniz. Mən qancıq it deyiləm, çünki mən canavar qızıyam. Siz altı adamsınız, bundan mənə nə? Siz kişisiniz. Mən sizdən qorxmuram. Sizə deyirəm, siz bu evə girməyəcəksiniz, ona görə ki, bu, mənim xoşuma gəlmir. Yaxınlaşan kimi mən hürəcəyəm. Mən sizə demişəm: keb mənəm! Mən sizi heç adam yerinə qoymuram! Çıxın gedin, siz mənim zəhləmi tökdünüz! Hara istəyirsiniz itilin gedin, ancaq bura gəlməyin, bura gəlməyi mən sizə qadağan eləyirəm! Siz məni bıçaqla vursanız, mən də sizi ayaqqabımla vuracağam, mənim üçün fərqi yoxdur, hə, hünəriniz var, yaxın gəlin!

Eponina qəhqəhə ilə gülərək, quldurların üstünə yeridi, onun dəhşətli görünüşü vardı.

– Vallah qorxmuram! Fərqi yoxdur, bu yay mən aclıq çəkəcəyəm, qışda da soyuqdan donacağam. Sizin kimi axmaq kişilərə mənim gülməyim gəlir! Siz elə bilirsiniz ki, bir qız sizdən qorxacaq?! Qorxacaq – nədən? Ay qorxdu ha! Siz ona görə belə fikirləşirsiniz ki, siz çıxıranda sizin əzilib-büzülən məşuqəniz qorxudan çarpayının altına girir, eləmi? Mən elələrimdən deyiləm, mən heç şeydən qorxmuram!

Eponina gözlərini Tenardyeyə zilləyərək, əlavə etdi:

– Ata can, heç sizdən də!

Bu anda Eponina bir xəyala bənzəyirdi, o, od saçılan gözləri ilə quldurları süzərək, əlavə etdi:

– Mənim üçün nə fərqi var, ya atam məni öldürər, sabah da məni Plüme küçəsinin döşəməsi üstündən götürüb apararlar, ya da bir ildən sonra Sen-Klu torlarında, ya bəlkə, Qu quşu adası yanında, çürümüş köhnə tıxaclar, suda boğulmuş itlər arasında taparlar!..

Elə bu yerdə o, dayanmağa məcbur oldu, onu bərk öskürək tutdu, onun nəfəsi arıq, dar sinəsindən xırıltı ilə çıxırdı.

Sonra o, sözünə davam etdi:

– Mənim bircə elə çıxırmağım bəsdir, yüyürüb gələcəklər, elə o saat sizi tutacaqlar! Siz cəmisi altı nəfərsiniz, amma bütün camaat mənim tərəfimdə olacaq...

Tenardye onun üstünə yeridi.

Eponina çıxırdı:

– Yaxın gəlmə!

Tenardye dayanıb mülayim səslə dedi:

– Yaxşı, yaxın gəlməyəm, ancaq elə bərkdən çıxırma. Qızım, deməli, sən bizim işimizə mane olmaq istəyirsən? Axı biz gərək çörək pulu qazanaq. Görünür, sən daha atanı istəmirsən?

Eponina ona:

– Siz mənə tənqə gətirdiniz! – deyə cavab verdi.

– Axı, hər necə olsa, biz gərək yaşayaq, yeyək...

– Öləm, canınız çixsın.

O, barmaqlığının özülü üstündə oturub bu sözləri oxudu:

Əlin, ayağın necə.

Zərif, incədən incə.

Hədə keçir amma vaxt...

Eponina dizinə dirsəklənərək və çənəsini ovcuna qoyaraq, laqeyd halda qıçını yelləyirdi. Paltarının yırtığı arasından onun arıq cınağı görünürdü. Yaxındakı fənərin yan tərəfdən onun üstünə işığı düşmüşdü. Ondan mətanətli bir insan, adamı ondan artıq valeh edəcək bir şey təsəvvür etmək çətindi.

O, altı soyğunçunu qorxu altında saxlayırdı, çətinə düşmüş bu adamlar tutqun halda fənər dirəyinin kölgəsinə çəkildi, çiyinlərini sıxa-sıxa məsləhətə başladılar: onlar təhqir olunmuş və həddindən artıq qəzəblənmişdilər.

Eponina sakit, həm də sərt halda onlara baxırdı.

Babet dedi:

– Onun beyninə nəşə girib! Bunun səbəbi var. Bəlkə də, ev yiyəsinə vurulub? Hər halda, belə fürsəti əldən verməyə adamın heyifi gəlir. İki arvad, dal həyətdə də bir qoca; pəncərə pərdələri də pis deyil. Qoca, görünür yəhudidir. Mən elə güman eləyirəm ki, bu faydalı iş olacaq.

Monparnas çıxırdı:

– Yaxşı da, siz hamınız gedin ora! İşinizi görün. Mən qızım yanında qalaram, o yerindən qımıldansa...

Qınından çıxan bıçaq fənər işığında parıldadı.

Tenardye bircə kəlmə də danışmadı, görünür, o hər şey eləməyə hazırdı.

Brüjon onların arasında həm gələcəkdən xəbər verən yozucu kimi şöhrət qazanmışdı, həm də “iş üstünə” onları o gətirmişdi; o hələ susurdu. O, sanki, fikrə getmişdi. O, heç bir şey qarşısında dayanmayan adam kimi ad çıxarmışdı, hamı da onun ancaq öz qoçaqlığını göstərmək üçün polis qarovulxanasını tər-təmiz soyduğunu bilirdi. Həm də o, şeir yazır, nəğmə qoşurdu, buna görə də böyük nüfuzla malikdi.

Babet ondan soruşdu:

– Brüjon, buna sən nə deyirsən?

Brüjon azca susdu, sonra başını hərhləyərək, öz fikrini söyləməyi qət etdi:

– Məsələ belədir. Bu gün səhər mən bir-biri ilə döyüşən iki sərçəyə, axşam da savaşıqan bir arvada rast gəldim. Bunlar heç yaxşı əlamət deyil. Gedəyin buradan.

Onlar çıxıb getdilər.

Yolda Monparnas mızıldadı:

– Hər halda, lazım olsaydı, mən onu öldürərdim...

Babet dedi:

– Mən yox. Mən xanımlara dəymirəm.

Küçənin tinində dayandıılar, səslərini alçaldaq, bir-birinə aşağıdakı qəribə sözləri söylədilər:

– Bu gecəni harada qalacağıq?

– Pantenin altında.

– Tenardye, barmaqlığın açarı səndədir?

– Məndə olmayıb kimdə olacaq!

Eponina gözünü onlardan çəkmirdi: onlar gəlidiyi yolla da qayıdıb gedirdilər. Eponina yerindən qalxdı, çəpərlərin dibi ilə, evlərin yanı ilə gedə-gedə onların ardınca yollandı. Bu qayda ilə onları

bulvara kimi təqib etdi. Quldurlar bulvarda dağılışdı, hərəsi bir yana getdi, Eponina bu altı adamın qaranlığa qərq olduğunu gördü, sanki, onlar zülmətin içində əridilər.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Gecənin zülmətində nə gizlənir.

Quldurlar gedəndən sonra Plüme küçəsi yenə də gecənin sakitliyinə dalaraq, dinc bir küçə oldu. İndi bu küçədə baş verən hadisə meşəni heç də təəccübləndirməzdi. Uzungövdəli sıx ağaclar, kollar, ardıc fizilliyi, bir-birinə bərk-bərk dolaşmış budaqlar, hündür otlar alaqranlıq içində həyat keçirirlər; burada qaynaşan vəhşi həyat gözə görünməyən bir şeyin qəfildən meydana çıxdığını duyur; insandan aşağıda olan şey insan üzərində olan şeyi duman arasından görür; bizə məlum olmayan canlı şeylərdə orada qaranlıq içində üzləşdirilir. Hücuma, ya müdafiəyə hazır olan vəhşi təbiət fəvqəladəlik duyduğu bir şeyin yaxınlaşmasından ehtiyat edir. Zülmətin qüvvələri bir-birini tanıyır, onların arasında sirlə bir müvazinət var. Dişlər və caynaqlar gözə görünməyən şeydən qorxur. Amansız vəhşilik, doymaq bilməyən qənimət arzusunda olan hərilik, caynaqla, dişlə silahlanmış, mənbəyi və məqsədi qarın olan instinktlər kəfənə bürünmüş məxlunun avara-avara dolaşan laqeyd, xəyali qaraltısına təşvişlə baxır, ona öyrəşirlər, bu məxludumanlı, titrək bir geyimdə onların qarşısında meydana çıxır, onlara elə gəlir ki, bu məxludölü və dəhşətli həyat keçirir. Kobud mədə mücəssəməsi olan bu məxludat ucsuz-bucaqsız zülmətlə işə girişməyə cəsəət etmir, bu zülmətin məğzi isə naməlum məxludur. Yolu kəsən qara bir kölgə o saat yırtıcı heyvanı dayandırır. Qəbirdən çıxanlar zağadan çıxanları ürkdür, vahiməyə salır; yırtıcı şey məşum şeydən qorxur; canavar qulyabanının qarşısında geri çəkilir.

ALTINCI FƏSİL.

Marius həyata o dərəcə qayıdır ki, Kozettaya öz ünvanını verir.

İnsan surətində meydana çıxan həyat itti növlərindən biri barmaqlığın keşiyini çəkəndə, altı qarətçi də bu qızın qarşısından çəkilib gedəndə Marius Kozettanın yanında oturmuşdu. Hələ indiyə qədər göylər belə ulduzlu, ağaclar belə titrək, otlar belə ətirli, yarpaqlar arasında yatan quşların hənirtisi belə zərif, kainatın sakit ahəngdarlığı sevginin daxili musiqisi ilə belə həmahəng olmamışdı. Marius hələ indiyə qədər belə sevməmişdi, belə xoşbəxt, belə məftun olmamışdı. Lakin o gəlib Kozettanı qəmgin gördü, Kozetta ağlayırdı.

Onun gözləri qızarmışdı.

Bu, füsunkar xəyal üzərində görülən ilk bulud idi.

Mariusun ilk sözü bu oldu:

– Sənə nə olub?

Kozetta:

– Bu saat, – deyərək sözə başladı və artırmının yanındakı oturacaqda oturdu, Marius həyəcədən əsə-əsə onun yanında əyləşən kimi, sözünə davam etdi: – Bu gün səhər atam mənə dedi ki, hazır ol, mənim işim var, bəlkə, biz buradan çıxıb getdik.

Marius təcədən dırnağa kimi titrədi.

Ömrün sonunda “ölmək” ayrılmaq deməkdir, ömrün başlanğıcında “ayrılmaq” ölmək deməkdir. Bu ay yarımın içində Marius Kozettanı yavaş-yavaş, tədriclə hər gün daha artıq ələ alırdı. Bu, tamamilə mənəvi, lakin mükəmməl bir ələ almaqdır. Əvvəllər dediyimiz kimi, ilk sevgi dövründə bədəndən çox əvvəl ruhu, sonralar ruhdan çox əvvəl bədəni ələ alırlar, bəzən də ruhu tamam unudurlar. Foblazlar və Prudomlar isə “Çünkü ruh yoxdur” – deyə əlavə edirlər, xoşbəxtlikdən, bu acı istehza adi bir laməzhəblikdir. Bu qayda ilə Marius Kozettanı ruhu ələ alan kimi ələ almışdı, Kozettanı öz ruhuna daxil etmişdi, bütün qəlbi ilə ona sahib olmuşdu və buna haqqı olduğuna tamamilə əmindir. O, Kozettanın təbəssümünə, nəfəsinə, ətrinə, mavi gözlərinin təmiz işığına, əli toxunarkən hiss etdiyi dərisinin zərifliyinə, boynundakı füsunkar xala, bütün

fikirlərinə malik olmuşdu. Onlar şərtləşmişdilər ki, hər gecə bir-birini yuxuda görsünlər – verdikləri sözü yerinə yetirirdilər. Bu qayda ilə Marius Kozettanın bütün yuxularına da malik olmuşdu. O, tez-tez Kozettanın ənsəsindəki qısa saç burmalarına baxırdı, bəzən öz nəfəsi ilə onlara toxunurdu, öz-özünə deyirdi ki, bu saç burmalarının hamısı mənimdir. Kozettanın üstündə olan hər şeyə – bant şəklində bağlanmış lentinə, əlcəklərinə, paltarının qoluna, çəkmələrinə – sahibi olduğu bütün bu müqəddəs şeylərə məftuniyyətlə baxırdı. O, elə zənn edirdi ki, Kozettanın saçındakı tısbığa sümüyündən olan qəşəng darağın da yiyəsi odur, hətta dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Onun paltarında elə bir şərait, corablarında elə bir ilgək, korsajında elə bir qat yoxdur ki, mənim olmasın. Bu, özünə yol açan hissiyyatın tutqun və qarışıq sözləri idi. Kozettanın yanında oturanda o, özünü öz mülkünün, öz malının, öz ağasının və öz qulunun yanında hiss edirdi. Sanki, onların ruhu bir-birinə elə qarışmışdı ki, hərə öz ruhunu geri götürmək istəsəydi, bunu ayırd edə bilməzdi. “Bu, mənimdir”. “Xeyr, bu, mənimdir”. “Səhv edirsən. Bu, əlbəttə, mənəm” – “O şeyi ki, sən özün hesab edirsən – o, mənəm”. Marius Kozettanın bir hissəsi, Kozetta da Mariusun bir hissəsi idi. Marius hiss edirdi ki, Kozetta onun varlığında yaşayır. Kozettanı əldə etmək, Kozettaya sahib olmaq onun üçün nəfəs almaq kimi bir şeydi. Lakin bu əqidəyə, bu məstliyə, bu eşidilməmiş, görünməmiş, bu bölünməz məsumluq mülkünə, bu hökmdarlığa birdən “Biz gərək gedək” sözləri soxulmuşdu, həyatın sərt səsi çıxıraraq, ona demişdi: “Kozetta sənə deyil!”

Marius yuxudan ayıldı. Yuxarıda dediyimiz kimi, o, ay yarım həyatın xaricində yaşamışdı, “gedək” sözü onu kobud bir şəkildə bu həyata qaytarmışdı.

O bilmədi ki, nə desin. Kozetta, ancaq onun əlinin buz kimi soyuduğunu hiss etdi. İndi də o, Mariusdan soruşdu:

– Sənə nə oldu?

Marius elə astadan cavab verdi ki, Kozetta onun səsini güclə eşitdi.

– Mən başa düşürəm, sən nə deyirsən.

Kozetta sözünü təkrar etdi:

– Bu gün səhər atam mənə dedi ki, bütün şeylərini yığışdır, hazır ol, bunu da dedi ki, mənim də alt paltarımı yol sandığıma qoy, mən gərək gedəm, biz gərək gedək, bizə yol sandıqları lazımdır: böyüyü sənə üçün, kiçiyi də mənim üçün, bunun hamısı bir həftəyə kimi hazır olmalıdır, bəlkə də, biz İngiltərəyə getdik.

Marius həyəcanla:

– Belə dəhşətli şey olar?!

Heç şübhəsiz, bu anda Mariusun təsəvvüründə hakimiyyətdən edilən heç bir sui-istifadə, heç bir zorakılıq, ən qəddar zülmkarların heç bir iyrənc hərəkəti, Büzirisin, Tiberinin, VIII Henrixin heç bir zalımlığı öz amansızlığı ilə cənab Foşlevanın tutduğu işlə müqayisə edilə bilməzdi: cənab Foşlevan öz qızını İngiltərəyə ancaq ona görə aparmaq istəyirdi ki, orada özünün işi vardı!..

Marius həyəcandan zəifləyən səslə dedi:

– Bəs sən nə vaxt gedəcəksən?

– O nə vaxt gedəcəyimizi demədi.

– Bəs sən nə vaxt qayıdacaqsan?

– O nə vaxt qayıdacağımızı demədi.

Marius yerindən qalxıb rəsmi bir ifadə ilə soruşdu:

– Kozetta, siz gedəcəksinizmi?

Kozetta iztirab və kədər dolu mavi gözləri ilə Mariusa baxaraq, şaşqın halda dedi:

– Hara?

– İngiltərəyə? Siz gedəcəksinizmi?

– Niyə sən mənə “siz” deyirsən?

– Mən sizdən soruşuram: siz gedəcəksinizmi?

Kozetta əllərini yazıq-yazıq dizləri üstə qoyaraq dedi:

– Axı mən nə eləyim, de görüm?

– Deməli, siz gedirsiniz?

– Atam getsə, mən nə edim?

– Deməli, siz gedirsiniz?

Kozetta Mariusun əlini əlinə alıb bərk-bərk sıxdı.

Marius dedi:

– Yaxşı da, onda mən də bir yana gedərəm.

Kozetta bu sözlərin mənasını başa düşməkdən daha artıq hiss etdi. Onun rəngi elə ağardı ki, hətta qaranlıqda da üzünü tamamilə ağ gördü. O, dili dolaşa-dolaşa dedi;

– Sən nə demək istəyirsən?

Marius Kozettaya baxdı, sonra yavaş-yavaş gözlərini göyə sarı qaldıraraq:

– Heç bir şey, – deyər cavab verdi.

Gözlərini endirəndə gördü ki, Kozetta ona baxa-baxa gülümsəyir. Sevilən qızın təbəssümünü qaranlıqda da işıq saçır.

– Biz gör nə axmağıq! Marius, mən yol tapdım.

– Nə cür yol?

– Biz getsək, sən də gedərsən! Mən hara gedəcəyimizi sənə deyərəm. O yerdə ki mən olacağam, orada biz görüşərik.

İndi Marius kişi olmuşdu; o tamam ayılmışdı. O yerə qayıtmışdı.

O çığıraraq dedi:

– Sizinlə getmək! Sən dəli olmusan, nədi? Bunun üçün pul lazımdır, mənim pulum hardandı?! İngiltərəyə getmək.

Mənim Kurfeyrak adlı bir dostuma, ona, deyərsən, on luidordan çox borcum var, sən onu tanımırsan. Başımda köhnə bir şlyapa, sürtükümün qabaq düymələri tökülüb, köynəyim bütün dağılıb, dirsəyim yırtılıb, çəkmələrim su buraxır... Ay yarımdır mən bu bərdə fikirləşmirəm, sənə də bir söz demirdim. Kozetta, mən dilənçiyəm. Sən məni ancaq gecələr görürsən, öz sevgini mənə bağışlayırsan, sən məni gündüz görsəydin, mənə bir su pul verərdin. İngiltərəyə getmək! Heç pasporta verməyə pulum yoxdur!

O güclə ayaq üstə dururdu, əllərini başına qoyaraq, ağaca sarı getdi, üzünü ağacın gövdəsinə qoydu: o nə gövdənin sərt qabığı, nə də bədənindəki hərərəti duyurdu. Ağac qabığı onun üzünü didir, hərərətdən qan onun gicgahlarına vururdu; bu vəziyyətdə donub qaldı, bu halında o, ümitsizlik heykəlini xatırladı.

O xeyli belə durdu. Belə kədər – uçurumdur, həmişə orada qalmaq arzusunu doğuran bir uçurum! Nəhayət, o dönüb baxdı. O, boğuş, zərif, qəmli, xəfif bir səs eşitmişdi.

Kozetta ağlayırdı.

O, iki saatdan çox idi ki kədərli fikirlərə dalmış Mariusun yanında ağlayırdı.

Marius Kozettaya yaxınlaşıb dizləri üstə düşdü, onun qarşısında yavaş-yavaş əyilərək, paltarından bayıra çıxan ayağının ucunu öpdü.

Kozetta dinib-danışmadan buna yol verdi. Elə dəqiqələr olur ki, qadın, qaşqabaqlı və duyğusuz bir ilahə kimi sevginin pərəstişini qəbul edir.

Marius:

– Ağlama, – dedi.

Kozetta pıçıldadı:

– Mən, bəlkə də, getməli oldum, amma sən mənim yanıma gələ bilməyəcəksən!

Marius soruşdu:

– Sən məni sevirsənmi?

Kozetta ağlaya-ağlaya elə gözəl sözlərlə cavab verdi ki, bu sözlər göz yaşını tökə-tökə pıçıldayanda hər şeydən füsunkar olur:

– Mən sənə pərəstiş edirəm!

Marius böyük bir mehribanlıq duyulan səslə sözünə davam etdi:

– Ağlama. Mənim xatirim üçün ağlama!

Kozetta soruşdu.

– Bəs sən necə? Sən məni sevirsən?

Marius onun əlini əlinə aldı.

– Kozetta, mən hələ heç kəsə heç vaxt söz verməmişəm, çünki söz verməyə qorxuram. Mən atamı öz yanımda hiss edirəm. Amma bir şey üçün sənə söz verirəm, bunu mən pozmayacağam: sən getsən, mən öləcəyəm.

Bu sözlərin söylənişində elə əzəmətli, elə sakit bir kədər ifadə olunurdu ki, Kozetta bunu duyanda diksindi. O, qərribə bir soyuqluq hiss etdi. Tale kimi dəyişməz və kədərli bir şey adamın yanından ötəndə adam belə bir şey hiss edir. O, qorxduğu üçün daha ağlamadı.

Marius:

– İndi qulaq as, – dedi, – sabah məni gözləmə.

– Niyə?

– Məni ancaq sabah yox, o birisi gün gözlə.

– Niyə axı?

– Sonra başa düşərsən.

– Bir gün səni görməmək?! Bu mümkün olan şey deyil!

– Bəlkə də, bütün bir ömrü udmaq üçün bir günü fəda edək.

Sonra o, öz-özü ilə danışmış kimi astadan əlavə etdi.

– O adam öz vərdişlərini heç vaxt dəyişmir, o ancaq axşamlar qəbul edir.

Kozetta soruşdu:

– Sən kimi deyirsən?

– Mən? Mən heç bir şey demədim.

– Sənin ümidin nəyədir?

– Sabah yox, o birisi günə kimi gözlə.

– Sən bunu istəyirsən?

– Bəli.

Kozetta Mariusun başını əlləri ilə tutaraq, hündür olmaq üçün barmaqları üstündə qalxdı, onun nəyə ümid etdiyini gözlərindən oxumaq istədi.

Marius yenə də sözə başladı:

– Mənim fikirləşdiyim bax budur: sən gərək mənim ünvanımı biləsən, demək olmaz, bəlkə, bir şey olub elədi. Mən dostum Kurfeyrakın yanında oluram, Şüşə küçəsi, nömrə on altı.

Cib bıçağını cibindən çıxartdı, bıçağın burnu ilə divarın suvağına bu sözləri qazıdı:

Şüşə küçəsi, № 16.

Kozetta yenə də onun gözlərinə baxdı:

– Marius, de görüm, sənin ağlına nə gəlib? Sən nəyə fikirləşirsən? De görüm, nə fikirləşirsən?

Ah, fikirləşdiyini de mənə, yoxsa mən gecə pis yatacağam!

– Mən nə fikirləşirəm? Mən, bax, bu barədə fikirləşirəm: mümkün deyil ki, Allah bizi bir-birimizdən ayırmaq istəsin. Məni sabah yox, o birisi gün gözlə.

Kozetta:

– Mən o vaxta kimi nə edəcəyəm? – deyə soruşdu. – Sən haralarasa gedirsən, gəlirsən. Kişilər nə xoşbəxtidir! Mən burada lap tək qalacağam. Mən yaman darıxacağam! Sən sabah axşam nə eləyəcəksən? De.

– Mən çalışacağam bir tədbir görüm.

– Mən də dua eləcəyəm, həmişə sənin barəndə fikirləşəcəyəm, sənə müvəffəqiyyətlər arzu edəcəyəm. Daha səndən bir şey soruşmayacağam, çünki sən bunu istəmirsən. Sən mənim hökmdarımsan. Mən sabah bütün axşamı “Evrianta”dan sənin xoşladığın şeyi oxuyacağam, yadımdadırmı, bir axşam mən bunu oxuyanda sən pəncərəmin qabağında durub qulaq asırsanmış... Ancaq sabah yox, o birisi gün erkən gəl. Mən səni axşam düz saat doqquzda gözləyəcəyəm, bunu yaddan çıxartma. İlahi, günlərin belə uzun olması adamı nə yaman darıxdırır! Bax, eşidirsən də, düz saat doqquzda mən bağda olacağam.

– Mən də.

Onlar heç bir şeyi nəzərə almadan, eyni fikirlə hərəkətə gələrək, aşıqla məşuqu daimi ünsiyyətdə saxlayan elektrik cərəyanı ilə cəzb olunaraq, öz kədərləri içində ehtirasla məst olaraq bir-birinin ağuşuna atıldılar, heç özləri də hiss etmədən dodaqları birləşdi, bu zaman onların sevinc və yaşla dolu gözləri ulduzları seyr edirdi.

Marius bağdan çıxanda küçədə heç kəs yox idi. Eponina quldurların ardınca gedərək, onları bulvara qədər ötürdü.

Marius üzünü ağacın gövdəsinə qoyaraq düşünəndə ağına bir şey gəlmişdi, lakin – heyhat! – özü də bunu baş tutmayan boş bir şey hesab edirdi. O, ümitsiz bir qərara gəlmişdi.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Qoca qəlb ilə cavan qəlbın bir-birinə qarşı durması.

Jilnorman babanın yaşı doxsan biri ötmüşdü. Yenə o öz qızı ilə Ehtiraslar küçəsində, altı nömrəli köhnə evində yaşayırdı. Oxucuların tanıdığı bu qoca ölümü şax duraraq gözləyən, nə illərin yükü, nə kədər belini əyə bilməyən köhnəfikirli qocalardandı.

Bununla belə, onun qızı xeyli vaxtdı deyirdi ki, “atam təslim olmağa başlamışdır”. O daha xidmətçiləri şapalaqlamırdı, Bask qapını gec açanda pilləkən başında əl ağacını acıqlı-acıqlı yerə vurmurdu. Altı ay idi ki, İyul inqilabı haqqında daha deyinmirdi. O: “Cənab Qümblo-Konte, Fransa peri” söz birləşməsini “Moniter”də çox sakitliklə oxudu. Qoca, heç şübhəsiz, məyusluğa uğramışdı. O, güzəştə getmirdi, təslim olmurdu – bu, onun nə cismani, nə də mənəvi təbiətinə xas olan bir şey deyildi, lakin o, ağır ruhi yorğunluq hiss edirdi. Dörd il, birəcə addım da geri çəkilmədən – bunu başqa sözlə ifadə etmək mümkün deyil – Mariusu gözləyirdi. O əmində ki, “bu pis uşaq” gec-tez gəlib onun qapısını döyəcək. Bəzən bərk darıxanda onun ağına belə bir şey gəlirdi: əgər Marius yenə də gəlməsə, onda... Ölüm onun üçün dəhşətli deyildi, “bəlkə də, mən bir daha Mariusu görməyəcəyəm” fikri onun üçün dəhşətli idi. İndiyə qədər bu fikir bir an da olsa onun ağına gəlmirdi, lakin indi bu, onu narahat eləməyə başlayır, onu dəhşətə salırdı. Həmişə səmimi və təbii hisslər olan yerdə ayrılıq məhəbbəti daha da artırır: burada da ayrılıq onun məhəbbətini, babanın bu qayda ilə yoxa çıxan nankor nəvəsinə olan məhəbbətini ancaq artırırdı. Baba öz nəvəsinin həsrətini çəkirdi: bu cür dekabr gecələrində, şiddətli şaxtada günəşin həsrətini çəkirlər. Eyni zamanda, cənab Jilnorman hiss edirdi, ya özünü inandırırırdı ki, o öz nəvəsi ilə görüşmək üçün qətiyyətlə ilk addımı ata bilməz. O, öz-özünə deyirdi: “Bunu etməkdənsə, gəbərsəm yaxşıdır!” O, özünü heç bir şeydə müqəssir hesab etməyərək, zülmətə gedən bir qoca kimi dərin rıqqət, ifadə olunmayan məyusluqla Marius haqqında düşünürdü. Onun dişləri tökülməyə başlamışdı – bu, onun kədərini daha da artırırdı.

Cənab Jilnorman heç bir məşuqəsini nəvəsi Marius qədər istəməmişdi: bunu o, öz-özünə etiraf etmirdi, çünki bunu etiraf etmək onu son dərəcə hiddətləndirər və utandırardı.

O, öz otağında, çarpayısının baş tərəfində kiçik qızı mərhum xanım Pommersinin köhnə şəklini qoydurmuşdu, sanki, o istəyirdi ki, yuxudan ayılında birinci gördüyü şey o olsun, rəssam bu şəkli çəkəndə qızın on səkkiz yaşı vardı. Cənab Jilnorman həmişə ona baxırdı. Bir gün şəkli baxanda, sanki, təsadüfən dedi:

– Məncə, o, buna oxşayır.

Jilnormanın böyük qızı soruşdu:

– Bacıma? Əlbəttə.

Qoca əlavə etdi:

– Ona da.

Bir gün cənab Jilnorman üşüyə-üşüyə qıçlarını bir-birinə sıxmış, gözlərini yumaraq, böyük bir məyusluq içində oturmuşdu, qızı cəsərət edib ondan soruşdu:

– Ata, sizin hələ də acığınız tutur?..

Qızın dili dolaşdı, sözünü davam etdirə bilmədi. Cənab Jilnorman soruşdu:

– Kimə?

– Yazıq Mariusa.

Qoca başını qaldırdı, arıq, qırıxmış əlini sıxaraq, yumruğunu masaya vurdu, son dərəcə qəzəblənərək, titrək səslə çığırdı:

– Siz deyirsiniz: “Yazıq Marius?!” O cənab avaranın biridir, pisdirdir, qəlbsiz, insafsız, lovğa, acıqlı, özünü öyən nankor adamdır!

O üzünü çevirdi ki, qızı gözlərinin yaşla dolduğunu görməsin.

Bunun üstündən üç gün keçdi, o, dörd saat susduqdan sonra birdən qızına dedi:

– Mən ərz edib mamzel Jilnormandan rica etmişdim ki, onun barəsində heç vaxt mənə bir söz deməsin.

Jilnormanın qızı atasını yumşaltmaq təşəbbüsündən tamamilə əl çəkərək, belə bir dərin mənalı nəticəyə gəldi: “Bacım elə sarsaq iş tutduqdan sonra atam ondan soyumuşdu. Görünür, onun Mariusdan zəhləsi gedir”.

“elə sarsaq iş tutduqdan sonra” deməklə “polkovnikə ərə gedəndən bəri” sözlərini söyləmək istəyirdi.

Jilnormanın qızı Mariusu, öz sevimlisi olan ulan zabiti ilə əvəz etmək istəmişdi, lakin onun bu təşəbbüsü boş çıxmışdı – bunun boş çıxacağını əvvəldən də güman etmək olardı. Teodül Mariusu əvəz etmək məsələsində heç bir müvəffəqiyyət qazana bilmədi, Cənab Jilnorman könüllü surətdə aldanmağa razı olmadı. Könül boşluğunu tıxacla qapamaq olmaz. Teodül özü də – burada miras olacağını hiss etsə də – başqasının xoşuna gəlmək kimi ağır bir müqəddərləşməyə nifrət edirdi: Qoca ulanı darıxdırmışdı, ulan da qocanın zəhləsini tökmüşdü. Leytenant Teodül, heç şübhəsiz, şəhər, lakin heyvərə, yüngülməcaz, bayağı, yaxşı yaşamağı xoşlayan, pis tərbiyə olunmuş bir oğlandı; onun məşuqələri vardı, bu, doğrudur, bu məşuqələri haqqında çox danışdı – bu da doğrudur, ancaq onların barəsində pis danışdı. Onun bütün keyfiyyətləri nöqsanlı idi. O, qışlanın yaxınlığında, Babil küçəsindəki müvəffəqiyyətlə nəticələnən sərgüzəşt ilə gop elərdi, cənab Jilnorman da bu gopları dinləməkdən cana gəlmişdi. Bundan başqa, leytenant bəzən üç rəngli nişanı olan mundirini geyib gələrdi, cənab Jilnorman daha buna heç dözə bilməzdi. Axırda qoca öz qızına dedi: “Bu Teodül məni boğaza yıxdı. Dava olmayan vaxtlarda mənim hərbi adamlara çox da elə meyilim olmur. İstəyirsənsə, onu özün qəbul elə. Əslinə qalanda, mən hətta qılınca qoçaq bir adamın əlində görməyi əyyaşın belində görməkdən üstün tuturam. Hər halda, vuruşma meydanında qılınca tiyələrinin cingiltisi qılınca qınının daş yola dəyərək tıqqıldaması qədər iyrenc deyil. Bir də ki, təkəbbür satmaq, özünü qəhrəman göstərmək, arvad kimi belini çəkib nazıqlaşdırmaq, zireh altından korset bağlamaq lap gülüncdür. Əsl kişi gərək nə lovğalıq eləsin, nə özünü naza qoysun. Nə yalançı pəhləvanlıq, nə nazlı qız! Öz Teodülünü apar öz yanına!”

Nahaq yerə qızı ona dönə-dönə deyirdi: “Bu axı sizin qardaşınızın nəvəsidir!” Lakin cənab Jilnorman özünü təpədən-dırnağa kimi baba hiss etdiyi halda, qardaşı nəvəsinin əmisi olmaq istəmirdi.

Cənab Jilnorman ağıllı bir adamdı, insanları bir-biri ilə müqayisə etməyi bacarırdı. Əslində, Teodülü görməklə, Mariusun evdən getməsinə o daha artıq təəssüf edirdi.

Bir gün axşam o, yan otaqda oturub tikiş tikən qızını öz otağına göndərdi; iyunun dördü idi, lakin buxarı bərk yanırdı. O, divarlarına çoban həyatından şəkillər çəkilmiş, koromandel ağacından düzəldilmiş, doqquz taylı, enli şirna qoyulmuş yataq otağında, xalçalı, dərin kreslodə təkbaşına oturmuşdu, ayaqlarını buxarının barmaqlığı üstünə qoyub masaya dirsəklənmişdi, əlində də bir kitab tutmuşdu, ancaq kitabı oxumurdu; masa üstündə yaşıl abajur altında iki şam yanırdı. Cənab Jilnorman adəti üzrə, onun cavanlıq dövründə şıq geyimli adamlar necə geyinirdisə, eləcə geyinmişdi, özü də Qaranın köhnə şəklinə oxşayırdı. Evdən çıxanda qızı onun çiyinə sırımış yepiskop mantiyasına bənzər bir şey atardı ki, paltarları görünməsin; o, əynindəki paltarla küçəyə çıxsaydı, camaat tamaşa üçün onun başına yığışardı. Öz otağında isə ancaq səhərlər, ya da yatmağa gedəndən qabaq xələt geyərdi. Deyirdi ki, xələt adamı çox qoca göstərir.

Jilnorman baba Marius haqqında həm məhəbbətlə, həm də kədərlə düşünürdü, həmişə də kədər üstün gəlirdi. Onun Mariusa acığı tutsa da, qəlbində ona qarşı mehribanlıq duyurdu, bununla belə, get-gedə hiddətlənməyə başlayır, bu mehribanlıq nifrətə çevrilirdi. Elə olur ki, adam öz taleyinə boyun əymək, ona əzab verən vəziyyətlə barışmaq dərəcəsinə gəlib çatır: cənab Jilnorman da indi belə bir vəziyyətə gəlib çatmışdı. İndi o, öz-özünə sübut edirdi ki, Mariusu daha gözləmək lazım deyil, o qayıtmaq istəsəydi, indiyə kimi qayıdardı, buna daha ümid etmək

lazım deyil. O belə bir fikrə alışmaq istəyirdi: məsələ bitmişdir, o “həmin cənabı” görmədən öləcəkdir... Lakin onun bütün varlığı bu fikrə üsyan edirdi, onun inadkar atalıq hissi bununla razılaşmaq istəmirdi.

O, öz-özünə deyirdi: “Yoxsa o bir daha qayıtmayacaq?” Bu, onun hər gün dərdli-dərdli söylədiyi sözlərdi. Cənab Jilnormanın dazlaşmış başı sinəsinə endi, kədər və hiddət dolu gözlərini buxarının külünə zillədi, fikrə daldı. Bu zaman onun qoca qulluqçusu Bask içəri girib soruşdu:

– Ağa, iltifat buyurub cənab Mariusu qəbul edə bilərsinizmi?

Qoca kreslodə dikəldi: onun bənizi, ölü bənizi kimi ağappaqdı, o, qalvanik cərəyanın təsiri ilə qalxan meyitə oxşayırdı. Qan birdən onun ürəyinə axmışdı. O kəkələyə-kəkələyə dedi:

– Necə? Cənab Marius?

Bask ağasının halını görüb qorxmış, özünü itirmişdi.

– Bilmirəm, – dedi, – mən özüm onu görməmişəm. Nikoletta mənə dedi: “Cavan bir oğlan gəlib, get de ki, cənab Mariusdur”.

Jilnorman baba güclə eşidiləcək bir səslə:

– Çağır bura, – dedi.

Vəziyyətini dəyişmədi: necə oturmuşdusa, elə də oturub qaldı; onun başı əsirdi, gözləri qapıya zillənmişdi. Qapı açıldı. Cavan bir oğlan içəri girdi. O, Marius idi.

Marius qapı ağzında dayandı, o, elə bil ki, içəri dəvət ediləcəyini gözləyirdi.

Onun dilənçi paltarına oxşayan geyimi abajurdan düşən kölgədə görünürdü. Onun ancaq sakit, ciddi və qəribə bir qəmginlik çökmüş üzünü görmək olardı.

Qoca Jilnorman heyrət və sevincdən kütləşmişdi; o bir neçə dəqiqə parlaq işıqdan başqa bir şey görmədi; gözünə xəyal görünən adam belə bir vəziyyətə düşür. O az qaldı ki, huşunu itirsin; o, sanki, Mariusu göz qamaşdıran parlaq bir pərdə ardında görürdü. Bəli, bu, doğrudan da, o idi, bu, Marius idi!

Nəhayət, gəldi! Dörd ildən sonra! Jilnorman baba tək elə bircə baxışı ilə Mariusu, əgər belə demək mümkünsə, soraraq öz içinə çəkdi. O gördü ki, Marius qəşəng, nəcib, zərif, füsunkar, mərifətli bir oğlan, yetişmiş bir kişi olmuşdur. O istəyirdi ki, qollarını açıb onu çağırınsın, qalxıb onu bağrına bassın. O, fərəhindən məst olurdu, odlu sözlər qəlbini doldururdu, bu sözlər onun sinəsindən basmaq istəyirdi; nəhayət, bu mehribanlıq ifadə olunmaq üçün özünə yol tapdı: onun xasiyyətinin əsasını təşkil edən ziddiyyətə görə, amansız bir şəkil aldı; o, sərt soruşdu:

– Sizə burada nə lazımdır?

Marius karıxmış halda dedi:

– Cənab...

Cənab Jilnorman istərdi ki, Marius yüyürüb onu qucaqlasın. O həm Mariusdan, həm də öz-özündən narazı idi. O, öz sərtliyini, Mariusun da soyuqluğunu hiss edirdi. Qəlbində o, duyduğu mehribanlıqdan və mərhəmətdən inləyirdi, lakin yalnız amansızlıq göstərirdi; bunu o get-gedə artan bir əzabla hiss edirdi, zavallı qoca üçün bu, dözülməz bir şeydi. Acı bir hiss yenə də onu bürüdü. O, qaş-qabağını tökərək Mariusun sözünü kəsdi:

– Siz axı, hər halda, niyə gəldiniz?

Bu “hər halda” “siz əgər məni qucaqlamaq üçün gəlməmişsinizsə” mənasında söylənmişdi.

Marius babasının üzünə baxdı: solğunluq onun üzünü mərmərə oxşadırdı.

– Cənab...

Qoca yenə də sərt bir səslə onun sözünü kəsdi:

– Siz gəlmisiniz məndən üzr istəyirsiniz? Siz öz səhvini etiraf edirsiniz?

O elə güman edirdi ki, Mariusu bununla doğru yola sövq edir, “uşaq yumşalacaqdır”. Lakin Marius bu sözdən diksindi: ondan tələb olunurdu ki, atasından üz döndərsin... O gözlərini yerə dikərək dedi:

– Xeyr, cənab!

Qoca iztirab içində, hiddət və kədərlə çığırdı:

– Elə isə siz məndən nə istəyirsiniz?

Marius əllərini sıxdı, bir addım irəli gələrək zəif, titrək səslə cavab verdi:

– Cənab, mənə yazığınız gəlsin.

Bu sözlər cənab Jilnormanı özündən çıxartdı; Marius bunu əvvəl desəydi, qoca bundan mütəəssir olardı, lakin indi çox gecdi. Qoca ayağa qalxdı; o hər iki əli ilə əlağacına söykənmişdi; onun başı əsirdi, dodaqlarının qanı qaçmışdı, onun uca boyu, başını əyərək duran Mariusa görə daha uca görünürdü.

– Sizə yazığım gəlsin?! Cavan bir oğlan doxsan yaşlı qocadan mərhəmət istəyir! Siz həyata qədəm qoyursunuz, mən onu tərk edirəm; siz teatrlara, ballara, kafelərə, bilyard salonlarına gedirsiniz, siz ağıllısınız, qadınların xoşuna gəlirsiniz, siz qəşəng bir cavan oğlansınız, amma mən yayda da yanan buxarı qabağında üşüyürəm; siz elə bir dövlət sahibisiniz ki, bu dövlət dünyada yeganə həqiqi bir dövlətdir, amma mən qocalığın bütün təqətsizliyi ilə, xəstəliklə, təklilə dövlətliyəm! Sizin bütün dişləriniz yerindədir, mədəniz yaxşıdır, baxışınız canlıdır, siz qüvvətlisiniz, sağlamsınız, şənsiniz, sizin iştahanız var, başınızda qara, gur saçınız var, amma mənim heç ağ saçım da yoxdur, dişlərim tökülüb, qıçlarım girdən düşüb, hafizəm zəifləyib, mən həmişə Şarlo, Şam, Sen-Klod küçələrinin adını dolaşmaq salıram – gör mən nə hala düşmüşəm! Sizin qarşınızda günəş işığına qərç olmuş bir gələcək var, amma mən əbədi gecəyə o qədər yaxınlaşmışam ki, qarşıda heç bir şey görmürəm, siz qıza vurulmusunuz, bu aydın məsələdir, amma məni bu dünyada heç kəs istəmir, hələ bir siz məndən mərhəmət də tələb edirsiniz! Belə şey olar?! Molyer gözəl bir mövzunu gözədən qaçır! Cənab advokatlar, əgər biz Ədalət sarayında da belə gülməli zarafatlar edirsinizsə, onda mən sizi ürəkdən təbrik edirəm! Mən belə görürəm ki, siz dəcəl adamlarsınız!

Sonra qoca yenə də acıqlı-acıqlı və ciddi soruşdu:

– Yaxşı, siz axı məndən nə istəyirsiniz? Marius ona belə cavab verdi:

– Cənab, mən bilirəm ki, mənim burada olmağım sizin xoşunuza gəlmir, ancaq mən bura sizdən bir şeyi xahiş etmək üçün gəlmişəm, bunu deyən kimi çıxıb gedəcəyəm.

Qoca həyəcanla:

– Siz axmaqısınız! – dedi. – Kim sizə deyir ki, gedin?

Bu, onun qəlbinin dərinliyində mehribanca səslənən: “Yaxşı da, məndən üzr istə! Gəl məni bağrıma bas!” sözlərinin tərcüməsi idi. Cənab Jilnorman hiss edirdi ki, Marius bu saat onun yanından gedə bilər, onun bu ədavəti Mariusu incidir, bu amansız hərəkəti Mariusu buradan qovur; qoca bunları başa düşdüyü üçün dərdi daha da artırdı, lakin onun dərdi elə o saat hiddətə çevrildiyindən sərtliyi daha da şiddətlənirdi. Qoca istəyirdi ki, Marius onu başa düşsün, Marius da onu başa düşmürdü, bu, onu son dərəcə qəzəbləndirirdi.

Cənab Jilnorman sözünə davam edərək dedi:

– Necə! Siz mənə, öz babanıza etinasızlıq etdiniz, mənim evimi atıb harasa getdiniz, siz öz xalanızı iztirab içində qoydunuz; siz bu şeyləri ona görə etdiniz ki – bunu başa düşmək çətin deyil – subay həyat sürmək, özünü şıq geyimli göstərmək, istədiyiniz vaxt evə gəlmək, əylənmək üçün bu daha əlverişlidir! Siz öz dolanacağınız haqqında qətiyyətlə məlumat vermədiniz, borc elədiniz, hətta bu borcları verməyi məndən xahiş də etmədiniz, siz qalmaqalçı və davakar oldunuz, sonra da dörd ildən sonra bura gəlmisiniz, deməyə daha sözünüz yoxdur?

Qoca bu sərt üsulla istəyirdi ki, öz nəvəsini mehribanlıq göstərməyə meyil etdirdisən, lakin bu, onu ancaq susdurdu. Cənab Jilnorman əllərini döşündə çarpazladı – onun bu hərəkəti daha amirənə idi – sonra da dərdli-dərdli Mariusa dedi:

– Daha bəsdir. Siz, deyəsən, dediniz ki, məndən bir şeyin xahişinə gəlmisiniz. Yaxşı, nəyin xahişinə? Bu nədir? Deyin görüm.

Marius indicə uçuruma düşəcəyini hiss edən bir adam nəzəri ilə babasına baxaraq:

– Cənab, – dedi, – mən evlənmək üçün sizdən icazə almağa gəlmişəm.

Cənab Jilnorman zəng elədi. Bask qapını açdı!..

– Xahiş eləyin mənim qızım bura gəlsin.

Bir az sonra qapı yenə açıldı, m-l Jilnorman astanada göründü, ancaq otağa girmədi. Marius cinayət işləmiş adam vəziyyəti ilə əllərini yanına salaraq sakitcə durmuşdu, dinib-danışmırdı.

Cənab Jilnorman otaqda var-gəl edirdi. O, qızına sarı dönərək dedi:

– Elə bir şey olmayıb. Bu cənab Mariusdur. Onunla salamlaşın. Bu cənab evlənmək istəyir.

Vəssalam. Gedin.

Qocanın qırıq-qırıq, sərt və xırıltılı səslə danışması onun son dərəcə hiddətli olduğunu göstərirdi. Cənab Jilnormanın qızı karıxmış halda Mariusa baxdı, sanki, onu güclə tanıyırdı, sonra da atasının əl işarəsini görüb, heç qımıldanmadan, səsini çıxarmadan, qasırğa ilə sovrulan saman çöpündən də tez yox oldu.

Jilnorman baba isə yenə də buxarıya söykənərək, həyəcanla danışmağa başladı:

– Evlənmək? İyirmi bir yaşında! Hər şey də düzəlib! Bircə elə məndən icazə almaq qalıb! Xırdaca bir rəsmiyyət! Əyləşin, cənab! Sizi görmək şərəfindən məhrum olandan bəri sizdə inqilab əmələ gəlmişdir. Yakobinçilər üstünlük qazanmışdır. Siz bundan razı qalmısınız. Baron olduğunuz vaxtdan elə bəlkə, dönüb respublikaçı olmusunuz? Siz axı ayrı-ayrı şeyləri bir-biri ilə uzlaşdırmağı bacarırsınız. Respublika baronluq üçün pis ədviyyat deyil. Cənab, bəlkə də, siz İyul ordeni almısınız? Luvr alınanda, bəlkə də, siz bir az kömək etmişiniz? Burada, lap yaxında, Sent-Antuan küçəsində, Nonendyer küçəsi qarşısında bir evin üçüncü mərtəbəsində, divara girmiş bir top gülləsi görünür, güllənin də yanında “28 iyul 1830-cu il” sözləri yazılmışdır. Gedin baxın. Bu çox böyük təsir bağışlayır. Ah, sizin o dostlarınız yaman da işlər tutublar! Bəlkə, onlar cənab Berri hersoqunun abidəsi yerində fantan qoymaq fikrindədirlər? Deməli, siz evlənmək istəyirsiniz? Ayıb olmasa, soruşmaq olarmı, bu qız kimdir?

Cənab Jilnorman sözünü kəsdi, lakin Marius cavab verənə kimi o, qəzəblə əlavə etdi:

– Hə, deməli, sizin müəyyən mövqeyiniz var! Siz varlanmışsınız! Siz advokatlıq peşəsi ilə nə qədər qazanırsınız?

Marius sarsılmaz və amansız bir qətiyyətlə cavab verdi:

– Heç bir şey!

– Heç bir şey? Deməli, siz ancaq mənim verdiyim min iki yüz livrlə yaşayırsınız?

Marius cavab vermədi. Cənab Jilnorman:

– Hə, başa düşürəm, – dedi. – Deməli, qız varlıdır?

– Məndən varlı deyil.

– Necə? Cehizsizdir?

– Bəli.

– Sonralıqla cehizi alacağıma ümid varmı?

– Zənn etmirəm.

– Lap yoxsuldur? Bəs atası nəçidir?

– Bilmirəm.

– Qızın adı nədir?

– Madmazel Foşlevan.

– Foş... necə?

– Foşlevan.

Qoca fınxırdı:

– Pfff!

Marius həyəcanla dedi:

– Cənab!

Cənab Jilnorman ona qulaq asmayaraq, öz-özü ilə danışmış kimi sözünə davam etdi:

– Belə. İyirmi bir yaş var, dövləti yox, ildə min iki yüz livr... Baron arvadı xanım Ponmersi gərək özü şəxsən göysatanın yanına gedib iki sua cəfəri alsın...

Marius son ümidinin də məhv olduğunu görüb böyük bir həyəcanla:

– Cənab, – dedi, – yalvarıram sizə, Allah xatirinə yalvarıram, sizi deyib gəlmişəm, cənab, ayaqlarınıza düşürəm, mənə icazə verin o qızla evlənim!

Qoca öskürə-öskürə, kəskin bir səslə pis-pis güldü.

– Ha-ha-ha! Siz, yəqin, öz-özünü demisiniz: “Qoy gedim, bəlkə, bir şey çıxdı, gedim o qoca kaftarın, o gic sarsağın yanına! Heyif ki, mənim hələ iyirmi beş yaşım yoxdur! Mən onda öz hörmətimi ona göstərirdim! Onda mən onsuz da keçinərdim! Hər halda, mən gedib ona deyəcəyəm: “Qoça eşşək, sənin xoşbəxtliyindir ki, sən hələ məni görürsən; mən evlənmək istəyirəm, mən istəyirəm bir madmazeli alam– fərqi yoxdur, necə bir madmazel olur olsun, qoy kimin qızı olur olsun, düzdür, mənim ayağımda çəkməm yoxdur, onun da köynəyi yoxdur, eybi

yoxdur, belə də keçib gedər; mən müəyyən mövqe tutacağıma, öz gələcəyimə, öz gəncliyimə, öz həyatıma tüpürürəm; mən istəyirəm ki, arvad alıb özümü işə salam, yoxsulluq içində itib-batam, bax, mən bunun arzusundayam, sən mənə mane olma!” Bu Nuh əyyamından qalan qoca da mane olmayacaq. Deyəcək ki, əzizim, var get, nə eləyirsən elə, get boynundan daş as, get o Şpaklevandı, Peklevandı nədi, get bununla evlən... Yox, cənab, bu qətiyyəni ola bilməz, qətiyyəni!

– Ata!

– Qətiyyəni!

Bu “qətiyyəni” sözü elə bir ifadə ilə söylənmişdi ki, Marius daha heç bir ümid yeri qalmadığını başa düşdü. Başını aşağı salaraq, səndirləyə-səndirləyə, ağır-ağır qapıya sarı getdi, o, sanki, öz qarşısında otaq qapısını deyil, ölüm qapısını görürdü. Cənab Jilnorman onun ardınca baxırdı: Marius qapını açıb bayıra çıxmaq istəyəndə qoca birdən tünd və ərköyün qocalara xas olan bir cəldliklə onun üstünə yüyürdü, Mariusun yaxasından tutub sərt geri çəkdi, gətirib kresloya itələyərək dedi:

– Danış görək!

Marius ağızından çıxan bircə elə “ata” sözü qocada bu dəyişikliyi əmələ gətirmişdi.

Marius şaşqın halda ona baxırdı. Cənab Jilnormanın üzündəki ifadə tez-tez dəyişirdi; onun sifətində fəvqəladə, kobud bir mehribanlıq ifadə olunurdu. Qocanın əcdadı öz yerini ona tərk etmişdi.

– Yaxşı da, baxarıq, danış görək, sevgi işlərindən danış, gizlin işlərini aç tök, hamısını mənə de! Əşi, belə şey olar, bu cavanlar nə axmaqdır!

Marius:

– Ata, – deyərək yenə də sözə başladı.

Qocanın üzündə vəsfə gəlməyən böyük bir fərəh göründü.

– Bax, belə! Mənə ata de, onda iş də yaxşı gedər!

Qocanın kobudluğunda indi elə bir mehribanlıq, elə şəfqət, elə səmimiyyət, elə bir atalıq hissi ifadə olunurdu ki, Mariusun ümitsiz qəlbində birdən ümid doğdu, o, sanki, şüurunu itirdi, məst oldu. O, masanın yanında oturmuşdu; onun köhnə paltarları yanan şamların işığında elə aydın gözə çarpırdı ki, Jilnorman baba ona heyətlə baxırdı.

Marius:

– Bəli, ata, – deyərək sözə başladı.

Jilnorman onun sözünü kəsdi:

– Sən gör nə kökdəsən! Sənin, doğrudan da, bircə quruşun da yoxdur? Sən oğru kimi geyinmisən.

Qoca siyirtməni açdı, pul kisəsini götürüb masanın üstünə qoydu.

– Al, burada yüz luidor pul var, özünə şlyapa al.

Marius sözünə davam edərək dedi:

– Ata, əziz ata, siz mənim vəziyyətimi bilsəydiniz! Mən onu sevirəm. Heç təsəvvür edə bilərsinizmi, mən onu birinci dəfə Lüksemburq bağında gördüm, o bağa gəlmişdi. Əvvəl mən ona elə bir əhəmiyyət vermədim, sonra ona vuruldum, heç özüm də bilmədim bu necə oldu. Ah, mən elə bədbəxt idim! Sözün qısa, indi mən hər gün onların evində onunla görüşürəm, atasının bundan xəbəri yoxdur, indi bir təsəvvür edin: onlar buradan getmək istəyirlər, biz hər axşam bağda görüşürük; atası onu İngiltərəyə aparmaq istəyir, mən də belə fikirləşdim: “Babamın yanına gedim, bunların hamısını ona danışım”. Mən axı dəli olaram, ölərəm, xəstələnərəm, özümü suya ataram. Mən mütləq onunla evlənməliyəm, yoxsa dəli olaram. Budur, nə olubsa hamısını sizə dedim, mənə elə gəlir ki, heç bir şey yadımdan çıxmayıb. O qız dəmir barmaqlığı olan bir bağda, Plüme, küçəsində yaşayır, Əlillər evinə yaxın bir yerdə.

Jilnorman baba duyduğu həzdən gülümsəyirdi: o, Mariusun yanında oturdu. O həm Mariusa qulaq asır, onun səmindən ləzzət alırdı, həm də məmnuniyyətlə burnuna yavaş-yavaş burunotu çəkirdi. Plüme küçəsi sözünü eşidəndə nəfəsini saxladı, əlində qalan burunotunu dizləri üstünə tökdü.

– Plüme küçəsi? Sən deyirsən Plüme küçəsi? Dayan görüm! Orada qışla varmı? Hə də, elə özüdü ki var. Sənin əmioğlun Teodül mənə bəzi şeylər danışib. O ulan, zabit! Qız barəsində, əzizim, qız

barəsində! Bir işə baxırsan da, hə, Plüme küçəsində haman o küçədə ki, əvvəllər ora Blome deyərdilər. İndi yadıma düşdü. Plüme küçəsində, barmaqlıq ardında, bağda yaşayan o tifildən mənə söhbət açıblar. Xalis Pameladır. Zövqün pis deyil. Deyirlər ki, çox qəşəng qızıdır. Söz öz aramızda qalsın, mən elə güman edirəm ki, o sarsaq ulan bir yüngülvarı ona nəvaziş göstərmişdir. Bu məsələdə onlar çoxmu dərinə getmişlər bunu bilmirəm. Ancaq bunun heç eybi yoxdur. Bir də ki, ulana inanmaq lazım deyil. O gopçunun biridir. Marius, mən cavan bir oğlanın sevməsini təqdirəlayiq şey hesab edirəm! Sənin yaşında olan oğlan gərək sevsin. Yakobinçi olmaqdan sevmək yaxşıdır, mən sevməyi üstün tuturam. Hər halda, cənab Robespyerə bağlanmaqdan, bir deyil, lap elə iyirmi arvada bağlanmaq yaxşıdır. Mənə qalırsa, mən bu barədə özümə haqq verirəm: bütün bu sankülotlardan mən həmişə ancaq qadınları üstün tutmuşam. Qəşəng qızlar qəşəng qız olub qalırlar – ay onları görüm sağsağan aparsın! Bu məsələdə mübahisə ediləsi bir şey yoxdur. Hə, deməli, o tifil səni atasından gizlin qəbul eləyir. Bu elə belə də olmalıdır. Mən də belə şeylər eləmişəm.

Özü də bir olmayıb, iki olmayıb, çox olub. Bilirsən, belə hallarda nə eləyirlər? Həyəcana gəlib qəzəblənmirlər, faciə yaratmırlar, bu işi evlənməklə, şərəfli bələdiyyə rəisinin yanına getməklə qurtarmırlar. Bu məsələdə gərək ağıllı bir oğlan olasan. Düşüncəli olasan. Ey bəni-adəm, nə oyun çıxarırsınız çıxarın, ancaq evlənməyin. Deyir ki, gedib gərək babamı axtarıb tapam, o mehribandır, ürəyiyumşaq adamdır, onun həmişə köhnə masasının siyirtməsində içi qızılla dolu bir neçə düyünçəsi ola bilər. Ona deyərəm: “Baba məsələ, bax, belədir”. Baba da ona elə cavab verir: “Bu çox asan bir şeydir. Adam cavanlığında qızır, qocalanda sakitləşir. Mən də cavan olmuşam, sən də qocalacaqsan. Al, mənim balam, sən də bir gün bu borcu öz nəvənə qaytararsan. Burada iki yüz qol var. Get əylən, kefini çək! Dünyada bundan yaxşı şey yoxdur!” İşə bax belə görürlər. Evlənmirlər, bu, işə mane olmur. Sən mənim dediyimi başa düşürsən? Marius donub qalmışdı, bircə kəlmə də söz söyləmək iqtidarında deyildi, o ancaq başını yellədi. Qoca qəhqəhə ilə güldü, gözlərini qıyaraq, əlini şappıltı ilə onun dizinə vurdu, gülümsəyə-gülümsəyə, sirlilə bir nəzərlə onun gözüne baxdı, çox hiyləgər bir əda ilə çiyinlərini sıxaraq dedi: – Ay səfeh! Onu özünə məşuqə elə!

Mariusun rəngi ağardı. Qocanın dediklərindən o heç bir şey başa düşməmişdi. Plüme küçəsindəki o qarmaqarışq şeylər, o Pamela, o qışla, o ulan bir xəyal kimi onun qarşısından ötüb keçmişdi. Bunlar zanbaq kimi təmiz Kozettaya aid ola bilməzdi. Qoca sayıqlayırdı. Lakin bu sayıqlama elə bir sözlə qurtardı ki, Marius bu sözü başa düşdü: bu Kozetta üçün ən dəhşətli bir təhqir idi. “Onu özünə məşuqə elə” sözləri bu bakir gəncin qəlbini bir ox kimi deşmişdi. O yerindən qalxdı, şlyapasını yerdən götürdü, qəti, möhkəm addımlarla qapıya sarı getdi, orada dayanıb döndü, babasına təzim etdi, sonra başını qaldıraraq dedi:

– Beş il bundan əvvəl siz mənim atamı təhqir etdiniz; bu gün də mənim arvadımı təhqir etdiniz. Mən daha sizdən heç bir şey istəmirəm, cənab. Sağlıqla qalın.

Jilnorman baba heyrdəndən donub qaldı, ağzını açaraq əllərini qabağa uzatdı, ayağa qalxmaq istədi, lakin o bircə kəlmə söz deyənə kimi qapı örtüldü, Marius yox oldu.

Qoca, ildırım vurmuş adam kimi bir neçə an yerindən tərpənmədi; o nə danışır, nə də nəfəs ala bilirdi, sanki, qüvvətli bir əl onun boğazını sıxırdı. Birdən o kreslodan qalxdı, doxsan bir yaşlı adam sürəti ilə qapıya sarı yüyürdü, qapını açıb çıxırdı:

– Ay haray! Ay haray!

QIZI, sonra da xidmətçilər səsə gəldi, o yenə də xırıltılı bir səslə yazıq-yazıq çıxırdı:

– Yüyürün onun dalınca! Özünüzü ona yetirin! Mən ona nə elədim? O, dəlidir! O getdi! İlahi, ilahi! O daha qayıtmayacaq!

Qoca küçəyə açılan pəncərəyə cumdu, titrək əlləri ilə pəncərəni açdı qurşağa kimi bayıra uzanaraq çıxırdı – Bask ilə Nikoletta onu daldan tutmuşdu:

– Marius! Marius! Marius! Marius!

Lakin Marius onun səsini eşidə bilməzdi: bu anda o, Sen-Lui küçəsinin tinindən dönürdü.

Doxsan yaşlı qoca ağır əzab içində əllərini iki-üç dəfə gicgahına qaldırdı, səndirləyə-səndirləyə geri qayıtdı, ağır-ağır öz kreslosunda oturdu: onun nəbzi vurmurdu, səsi çıxmırdı. Gözlərində yaş

yox idi; o ancaq mənasız-mənasız başını yelləyir, dodaqlarını tərpedirdi; onun baxışları boş, qəlbi boş idi, onun boş qəlbində, ancaq gecə kimi qaranlıq, dərdli matəmli bir şey qalmışdı.

BİRİNCİ FƏSİL.

Jan Valjan.

Elə o gün saat dördə Jan Valjan Mars çölünün ən ıssız yamaclarından birində oturmuşdu. O, ehtiyat etdiyindənmi, fikri bir yerə toplamaq istədiyindənmi, ya hər adamın vərdişlərində hiss edilmədən, yavaş-yavaş əmələ gələn dəyişiklik nəticəsindəmi indi çox az-az Kozetta ilə evdən bayıra çıxırdı. O, iş kurtkası, boz, kətan şalvar geymişdi; uzun günlüklü kartuzu üzünü örtmüşdü. Hal-hazırda o, Kozetta haqqında düşünərkən özünü sakit və xoşbəxt hiss edirdi; hələ bu yaxınlara kimi onu həyəcanlandıran və qorxudan şeylər indi fikrindən dağılıb getmişdi. Lakin iki həftə əvvəl onu başqa bir şey narahat eləməyə başlamışdı: bir gün o bulvarda gəzərkən Tenardiyeni görmüşdü; Jan Valjan paltarını dəyişdiyindən Tenardye onu tanımamışdı. O vaxtdan bəri Jan Valjan bir neçə dəfə onu görmüşdü və indi əmin olmuşdu ki, Tenardye bu məhəllədə havayı yerə hərlənmir. Mühüm bir qərara gəlmək üçün bu özü kifayət idi. Tenardye burada idi, deməli, onun üçün həmişə təhlükə vardı. Bir də ki, həyatında bir şeyi gizlətməyə əsas olan adamlar Parisdə özünü narahat hiss edirlər; siyasi iğtişələr o cəhətdən əlverişli deyildi ki, polis işçiləri indi adamlardan çox şübhələnirdi, onlara çox az etibar edirdi, buna görə də Pepenin, ya Morenin təqib olunması nəticəsində Jan Valjan kimi adamlar da çox asanlıqla ifşa oluna bilərdi. Jan Valjan Parisi, hətta Fransanı tərk etmək, İngiltərəyə getmək qərarına gəldi. Bunu Kozettaya demişdi. O istəyirdi ki, elə bu həftə yola düşsün. İndi o, Mars çölünün yamaclarından birində oturub dərin fikrə dalmışdı: Tenardye, polis, yol məsələsi, pasport almaqla əlaqədar olan çətinliklər onu son dərəcə həyəcanlandırırdı.

Bu şeylər onu çox narahat edirdi.

Şərhdilməz və onu heyrətə salan bir məsələ xüsusilə onun təşvişini artırırırdı, o, elə indi də bunun təsiri altında idi: bu gün səhər o hamıdan tez durub bağda gəzirdi, Kozettanın pəncərələri hələ bağlı idi, birdən divara yazılmış bu sözlər onun gözünə sataşdı:

Şüşə küçəsi, № 16.

Sözlər, yəqin, mismarla divara cızılmışdı; özü də bu lap yaxın vaxtda edilmişdi, cızıqlar qaralmış köhnə suvaq üzərində ağ görünürdü, divar dibindəki gicitkən kolu üstünə narın əhəng tozu tökülmüşdü. Bu sözlər, yəqin ki, gecə yazılmışdı. Bu nə deməkdir? Bu kiminsə ünvanı idimi? Ya bir adam üçün yazılmış şərti işarə idi? Ona edilən xəbərdarlıqdı? Hər halda, aydın olurdu ki, bu bağa əl atan var, bura naməlum adamlar gəlmişdir. Evdəkiləri təşvişə salan bir neçə qərribə hadisə Jan Valjanın yadına düşdü. Bu, onun daha artıq düşünməsinə səbəb oldu. O divara cızılmış sözləri Kozettaya deməkdən çəkindi, qorxdu ki, Kozetta bundan təşvişə düşsün. O belə ağır düşüncələrə daldığı halda, birdən yanına bir kölgə düşdüyünü gördü, bundan bildi ki, kim isə gəlib yamacın üstündə dayanmışdır. Dönüb baxmaq istədi, elə o saat dizləri üstə dörd qatlı bir kağız düşdü, kağızı elə bil onun başı üstündən atmışdılar. Jan Valjan kağızı götürüb açdı, kağızda karandaşla, iri hərflərlə bir söz yazılmışdı:

Köçün.

O cəld qalxdı, lakin yamacın üstündə heç kəs yox idi. Ətrafına göz gəzdirdi, sarı qəhvəyi plis şalvar, boz bluz geymiş, uşaqdan böyük, kişidən kiçik bir adam gördü: o, hasardan aşıb Mars çölünün xəndəyinə endi.

Jan Valjan dərin fikirlər içərisində elə o saat evinə getdi.

İKİNCİ FƏSİL.

Marius.

Marius cənab Jilnormanın yanından çox qəmgin qayıtdı. Babasının yanına gedəndə onun qəlbində ümid vardı, lakin oradan hədsiz bir ümitsizlik içində çıxıb getdi.

Burası da var ki, o ulan, o yüngülbeyin zabit, o Teodül Mariusun şüurunda heç bir iz buraxmamışdı – insan qəlbinin qanunlarını öyrənən bir adam bunun səbəbini başa düşər. Zərrə qədər də təsir buraxmamışdı! Bir dramaturq hadisənin zahiri cəhətini nəzərə alaraq, qocanın öz nəvəsinə açdığı sirlə işin bir qədər mürəkkəbləşəcəyini gözləyə bilər. Lakin o yerdə ki dram əsəri uda bilər, həqiqət uduza bilər. Marius elə bir yaşda idi ki, bu yaşda adam heç bir pis şeyə inanmır; sonralar elə bir yaş gəlir ki, adam hər şeyə inanır. Şübhə də üz qırışığı kimi şeydir. İlk cavanlıq dövründə adamda olmur. O şey ki, Otellonu sarsıdır – Kandidə heç təsir eləmir. Kozettadan şübhələnmək! Marius üçün hər cürə cinayət işləmək Kozettaya şübhə etməkdən asan olardı. O küçələri avara-avara dolaşmağa başladı – bu, əzab çəkən adamların əl atdığı adi bir vasitədir. O, nə barədə düşünürdü – bunu xatırlaya bilmirdi. Gecə saat ikidə Kurfeyrakın otağına qayıtdı, paltarını soyunmadan döşəyin üstünə yıxıldı. Onun gözünə yuxu gedəndə səhər çoxdan açılmışdı; yuxusunda, o ta aylana kimi, qatma-qarışıq şeylər görünür, bu şeylər ona əzab verirdi. Gözünü açanda Kurfeyrakı, Anjolası, Feyi və Kombeferi gördü. Onlar şlyapalarını başlarına qoyub durmuşdular, üzlərində işgüzar bir ifadə vardı, getməyə hazırlaşdılar.

Kurfeyrak ondan soruşdu:

– Sən general Lamarkın dəfninə gedəcəksən?

Ona elə gəldi ki, Kurfeyrak Çin dilində danışır.

Marius da onlardan bir az sonra getdi. Gedəndə cibinə iki tapança qoydu; bunları fevralın üçündə baş verən hadisə zamanı Javer ona vermişdi. Tapançalar hələ də dolu idi. Bunları o niyə götürmüşdü, onun ağılına nə gəlmişdi – bunu demək çətindi.

Bütün günü avara-avara gəzdi, özü də heç bilmirdi harada gəzir; hərdən yağış yağdı, lakin Marius bunu hiss etmirdi. Nahar üçün çörəkçi dükanından bir su qiymətində çörək alıb cibinə qoydu, sonra da cibində çörək olduğunu unuddu. Deyəsən, o lap Sena çayında da çimdi, ancaq bunu dərk etmədi. Bəzən elə dəqiqələr olur ki, adamın beynində elə bil son dərəcə isti bir soba yanır. Marius da indi belə bir vəziyyətdə idi. İndi o daha heç bir şeyə ümid etmirdi, heç bir şeydən qorxmurdu; dünəndən bəri o bunların üstündən aşıb keçmişdi. Böyük səbirsizliklə axşamı gözləyirdi. Onun ancaq müəyyən bir fikri vardı. Axşam saat doqquzda Kozettanı görəcəkdə. Onun bütün gələcəyi indi bu son xoşbəxtlikdə idi; bundan sonra zülmətdi. O lap adamsız, boş bulvarlarla gedirdi. Hərdən o, sanki, şəhərdən gələn qərribə səslər eşidirdi. Bu səsləri eşidəndə düşüncəsindən ayrılır, öz-özünə belə bir sual verirdi: “Bəlkə, orada dalaşırılar?”

Marius hava qaralandan sonra, düz vəd etdiyi vaxtda – saat doqquzda Plüme küçəsinə gəldi. Barmaqlığa yaxınlaşanda hər şeyi unuddu. O iki gün idi ki Kozettanı görmürdü, indi yenə də onu görəcəkdə. Bütün başqa fikirlər onun zəhnindən silindi; o, ancaq vəsfə gəlməyən böyük bir sevinc duyurdu. Elə anlar olur ki, insan bu zaman əsir həyatı keçirir. Belə anlarda həmişə amiranə və füsunkar şeylər olur, bunlar insanın qəlbini tamamilə doldurur.

Marius barmaqlığın dəmir çubuğunu kənara çəkib başa girdi. Kozetta həmişə onu gözlədiyi yerdə yox idi. Marius kolların arasından keçib artırmannın yanındakı bucağa sarı getdi, düşünərək öz-özünə dedi: “O, məni burada gözləyir”. Kozetta orada da yox idi. Başını qaldırıb evə baxdı: evin bütün pəncərə – qapıları bağlı idi. Bağlı dolaşdı: bağda heç kəs yox idi. Evə qayıtdı. Sevğidən o, dəli-divanə olurdu, başı dumanlanır, vəziyyət onu qorxudurdu, pis bir vaxtda evinə qayıdan adam kimi dərddən və duyduğu təşvişdən üzü-üzü pəncərə qapısını döydü. Bir döydü, iki döydü, yenə döydü, o daha qorxmurdu ki, pəncərə açıla bilər, qızın atasının acıqlı sifəti görünər, ondan soruşa bilər: “Sizə nə lazımdır?” Bunlar onun hiss etdiyi məsələ qarşısında əhəmiyyətsiz bir şeydi. Pəncərə qapısını döyə-döyə Kozettanı bərkdən çağırdı: “Kozetta!” Sonra

amiranə bir səslə yenə çağırırdı: “Kozetta” Cavab verən olmadı. Hər şey bitmişdi. Nə bağda adam vardı, nə evdə.

Marius gözlərini ümitsiz halda sərdabə kimi qaranlıq və səssiz, lakin içi boş olan evə zilləmişdi. Sonra daş oturacağa baxdı: burada o, Kozettanın yanında gözəl vaxtlar keçirmişdi. Sonra da artırmanın pilləsində oturdu. Onun qəlbi şəfqət və qətiyyətlə dolu idi. O, qəlbinin dərinliklərində bu sevgini təqdis edərək, öz-özünə dedi: “Madam ki, Kozetta getmişdir, mənə ölməkdən başqa bir şey qalmır”. Elə bu anda bir səs eşitdi: səs, elə bil ki, küçədən, ağacların arxasından gəlirdi:

– Cənab Marius!

Marius ayağa qalxdı.

– Nədi?

– Cənab Marius, siz buradasınız?

– Bəli.

Səs yenə də eşidildi:

– Cənab Marius, dostlarınız sizi Şanvreri küçəsindəki bərrikadaların yanında gözləyir.

Bu səs onun tamamilə tanımadığı səs deyildi. Bu səs Eponinanın xırıltılı və kobud səsinə oxşayırdı. Marius barmaqlığa sarı yüyürdü, barmaqlığın laxlayan dəmir çubuğunu kənara çəkib, başını küçəyə çıxartdı, zahirən cavan oğlana oxşayan bir adam gördü: o yüyürə-yüyürə əlaqaranlıq içində gözdən itirdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Cənab Mabef.

Jan Valjanın pul kisəsindən cənab Mabefə bir xeyir olmadı.

O çox nəcib, həm də sadələvh bir adam olduğundan ulduzların hədiyyəsini qəbul etmədi; ulduzların qızıl pul göndərməyə qadir olduğuna o, qətiyyənlə inanı bilməzdi. O heç güman etmirdi ki, göydən düşən bu şey Qavroşun hədiyyəsidir, buna görə də kisəni tapılmış bir şey kimi aparıb öz məhəlləsinin polis pristavına verdi; tapılan şeyi orada öz sahibinə qaytarardılar. İndi pul kisəsi, doğrudan da, itdi. Məlum şeydir ki, heç kəs gəlib onu tələb etmədi, cənab Mabefə də onun heç bir köməyi olmadı.

Cənab Mabefin güzəranı get-gedə ağırlaşdı.

İndiqo sahəsində Nəbatat bağında aparılan təcrübələr də Austerlits bağında aparılan təcrübələr kimi bir nəticə vermədi. Keçən il o, öz xidmətçisinə borclu qalmışdı. İndi də, oxucuların bildiyi kimi, ev sahibinə borclu idi. Lombard on üçüncü ayın sonunda onun “Flora”sının mis klişələrini satdı. Bir misgər onlardan qazan düzəltdi. Klişələr satıldıqdan sonra o hətta “flora”nın onda qalan dağınıq nüsxələrini də daha tamamlaya bilmədi, qravürləri və çap olunmuş mətni, tam dəyəri olmayan bir şey kimi, ucuz qiymətə bukinistlərə satdı. Bütün ömrü boyu çəkdiyi əməyin səmərəsindən daha heç bir şey qalmamışdı. Satılmış nüsxələrin pulunu xərcləməyə başladı. Lakin bu az məbləğin də tükəndiyini görüb bağdan əl çəkdi, onu daha becərmədi. O çoxdandı əvvəllər arabir yediyi iki yumurtanı, bir parça əti də daha yemirdi. Naharı, ancaq çörək və kartofdan ibarətdi. O axırıncı mebelini də satdı, sonra yataq əşyasını, pal-paltar, adyal – o şeysiz ki dolana bilərdi – nə vardısı hamısını, daha sonra herbarilərini, estamplarını satdı. Lakin onun hələ ən qiymətli kitabları qalırdı. Bunların içində, məsələn, “Tarixi Tövrat rübailəri”nin 1560-cı il çapı, Pyer de Bessin “Tövrat kitablarının məcmusu”, Jan de Laenin Navvar kraliçasına ithaf olunmuş “Marqaritanın mirvariləri”, Seyer de Vilye-Hotmanın “Səfirin vəzifəsi və ləyaqəti” əsəri, 1644-cü ildə çıxmış “Ravvin mənzuməsi”, Tibüllün 1567-ci ildə nəşr edilmiş və üzərində gözəl surətdə “Venetsiya Manutsiyanın evində” sözləri yazılmış kitabı, Diogen Laersinin Lionda 1644-cü ildə çap olunmuş, içərisinə on üçüncü əsrin, Vatikandakı 411 nömrəli əlyazmasının məşhur variantları, həm də Anri Etyen tərəfindən çox səmərəli surətdə tədqiq edilmiş 393, 394 nömrəli iki Venetsiya əlyazması, yalnız Neapol kitabxanasında olan on ikinci əsrin əlyazmasında doria ləhcəsində olan bütün parçalar daxil edilmişdir. Cənab Mabef yataq otağında olan buxarını heç yandırmazdı, həm də şam yandırmamaq üçün hava qaralan kimi yatardı. Elə bil ki, onun

daha qonşuları yox idi, evdən çıxanda hamı ondan yayınardı, cənab Mabef bunu görürdü. Səfalətdə olan uşağa hər ananın yazığı gəlir, səfalətdə olan cavan oğlana cavan qızların yazığı gəlir, səfalətdə olan qocaya heç kəsin yazığı gəlmir. Bütün müsibətlərdən ən ağır budur. Lakin Mabef baba uşaqlığa xas olan fikir aydınlığını tamam itirməmişdi. Kitabları görəndə onun gözləri parıldayırdı. Diogen Laersinin ən nadir nüsxəsinə baxanda gülümsəyirdi. Bütün ev əşyasından, ən zəruri olanlardan başqa, ancaq şüşə qapalı bir kitab şkaflı qalmışdı.

Bir gün Plutarx xala ona dedi:

– Nahar hazırlamağa mənim pulum yoxdur.

Onun nahar dediyi bir parça çörəkdən, dörd-beş kartofdan ibarətdi.

Mabef soruşdu:

– Bəs nisyə?

– Siz çox gözəl bilirsiniz ki, mənə nisyə şey vermirlər. Cənab Mabef kitab şkaflını açdı, oğlanlarından birini qurban verməyə məcbur olan, bunu təyin etməmişdən əvvəl onları yığıb gözdən keçirən ata kimi kitablara bir-bir xeyli baxdı, sonra cəld birini götürüb qoltuğuna vurdu, otaqdan çıxıb getdi. İki saat sonra kitabsız qayıtdı, masanın üstünə otuz su qoyub dedi:

– Alın, bu da nahar üçün!

Bu andan qocanın aydın üzünə, sanki, qara kölgə endi və bu kölgə bir daha onun üzündən silinmədi – Plutarx xala bunu görürdü.

Lakin bunu sabah da, o birisi gün də hər gün təkrar etmək lazımdı. Cənab Mabef kitabla evdən gedir, az pulla geri qayıdırdı. Bukinistlər onun öz kitablarını satmağa məcbur olduğunu görəndə qocanın iyirmi frank verdiyi və bəzən də onların özündən aldığı kitaba iyirmi sudan artıq pul vermirdilər. Qocanın bütün kitabxanası, cild-cild bukinistlərin əlinə keçdi. Bəzən öz-özünə deyirdi: “Mənim, hər halda, səksən yaşım var”, sanki, o, kitabların axırına çıxana kimi öz ömrünün axırına çatacağı ümidində idi. Bir gün də o, Rober Etyenlə evdən getdi, Aldla geri qayıtdı. “Rober Etyeni o, Malake sahil küçəsində otuz beş suya satmışdı. Aldı isə Qre küçəsində qırx suya almışdı. O sevinə-sevinə Plutarx xalaya dedi: “Mən beş su borc elədim”. Bu gün o heç nahar eləmədi.

O, Bağçılıq cəmiyyətinin üzvü idi. Bu cəmiyyətdə onun yoxsul bir həyat keçirdiyini bilirdilər. Cəmiyyətin sədri onun yanına gəldi, əkinçilik və ticarət naziri ilə onun haqqında danışacağını vəd etdi, vədini yerinə yetirdi. Nazir həyəcanla dedi: “Buna heç söz ola bilməz! Əlbəttə, kömək etmək lazımdır! Qoca alimdir! Nəbatat alimidir! Zərərsiz, dinc adamdır! Onun üçün bir şey eləmək lazımdır!” Ertəsi gün cənab Mabef bir kağız aldı: nazir onu nahara dəvət edirdi, qoca sevincindən əsə-əsə kağızı Plutarx xalaya göstərüb dedi: “Biz xilas olduq!” Cənab Mabef çağırılan günü nazirin evinə getdi. Onun əzilmiş qalstuku, düzətəkli köhnə frakı, yaxşı təmizlənməmiş köhnə ayaqqabısı qapıçıları heyrətə saldı, qoca bunu hiss etdi. Heç kəs, hətta nazir özü də ona müraciət etmədi. Axşam saat on olurdu, o hələ gözləyirdi ki, onunla danışacaqlar. Bu zaman dekolte paltar geymiş gözəl bir xanımın səsinə eşitdi: o, nazirin arvadı idi. Qoca ona yaxınlaşmağa cürət etmədi. Xanım kimdənsə soruşurdu: “Bu qoca cənab kimdir?” Cənab Mabef gecəyarısı şiddətli yağış yağa-yağa piyada evinə qayıtdı. Nazirin evinə o, fiakrla getmişdi, səhər Elzevirin kitabını satıb fiakrın pulunu verdi.

O hər axşam yatandan əvvəl Diogen Laersidən bir neçə səhifə oxumağa adət etmişdi. Yunan dilini lazımınca bilir, Diogeni əslindən oxuyur, onun gözəlliklərindən həzz ala bilirdi. İndi onun daha ayrı sevinci qalmamışdı. Bir neçə həftə keçdi. Plutarx xala qəfildən xəstələndi. Pul yoxluğundan çörəkçiyə çörək pulunu verə bilməmək adamı kədərləndirən haldır, lakin adamı bundan daha artıq kədərləndirən bir şey varsa, o da əczaçıya dərman pulunu verə bilməməkdir. Axşam həkim gəlib çox bahalı bir içmə dərman yazdı. Həm də Plutarx xalanın xəstəliyi get-gedə artırdı, onun yanında bir adam oturmalı idi. Cənab Mabef şkaflını açdı: şkaflı boş idi, sonuncu kitab da satılmışdı. Bircə Diogen Laersi qalmışdı.

Qoca çox nadir tapılan bu yeganə nüsxəni də qoltuğuna vurub, otaqdan çıxdı. 1832-ci il iyulun 4-ü idi. O, Sen-Jak qapılarına, Ruayolun işini davam etdirən adamın yanına getdi, yüz frank pulla geri qayıtdı. Bir-birinin üstə yığılmış beş franklıqları qoca xidmətçinin gecə masası üstünə qoydu və heç bir söz demədən öz otağına getdi.

Ertəsi gün səhər açılarda öz bağına gedib böyrü üstə düşmüş tumbada oturdu; çəpərdən baxan bir adam onun bütün səhəri başını aşağı dikərək, artıq becərilməyən ləklərinə sönük nəzərlə baxa-baxa sakitcə oturduğunu görə bilərdi. Arabir yağış yağdı. Qoca, sanki, bunu hiss etmirdi. Günortadan sonra Parisdə qərribə bir hay-küy başlandı. Bu hay-küy tufəng səsinə, camaatın bağırtısına oxşayırdı.

Mabef baba başını qaldırdı. Bir bağban beli çiyinə qoyub oradan keçirdi. Qoca ondan soruşdu:

– Bu hay-küy nədir?

Bağban lap sakitcə cavab verdi:

– Qiyamdır.

– Nə qiyam?

– Belə də. Dalaşirlar.

– Niyə dalaşirlar?

– Allah bilir!

Cənab Mabef yenə də soruşdu:

– Bu hardadır?

– Arsenalın yanında.

Mabef baba öz otağına gedib şlyapasını götürdü, adəti üzrə bir kitab axtardı ki, qoltuğuna vurub aparsın, ancaq belə bir kitab tapmadı: “Ah, lap yadımdan çıxıb!” – deyərək şaşqın halda evdən çıxdı.

BİRİNCİ FƏSİL.

Məsələnin zahiri cəhəti.

Qiyam nədən əmələ gəlir? Heç şeydən və hər şeydən. Yavaş-yavaş toplaşan elektrikdən, qəfildən qalxan alovdan, azğın düşən qüvvədən, ötüb keçən naməlum yeldən... Bu yelə yolda nitq qabiliyyətinə malik olan başlar, xəyal etməyi bacaran əqillər, əzab çəkməyi bacaran qəlblər, alovlanan ehtiraslar, nərildəyən yoxsulluq rast gəlir, bunları öz ardınca çəkib aparır. Hara? Təsadüflər ələminə. İctimai quruluşun əleyhinə, qanunlar əleyhinə, başqalarının rifah və həyasızlığı əleyhinə...

Qiyamın tərkibindəki ünsürlər nədir? Təhqir olunmuş əqidələr, acıqlanmış ruh yüksəkliyi, hərəkətə gəlmiş qəzəb, təzyiq altına alınmış davakar instinktlər, vəcdə gəlmiş gənclik coşqunluğu, alicənablıq korluğu, maraqlanma, dəyişikliyə olan meyil, gözlənilməz hadisələr arzusu – elə bir arzu ki, adamı təzə bir tamaşa haqqında yazılan elanı məmnuniyyətlə oxumağa, teatrda səhnə maşinistinin qəfildən verdiyi fiti xoşlamağa vadar edir – aydın olmayan nifrət, ədavət, aldanılmış ümidlər, tale tərəfindən yaddan çıxarıldığını hesab edən hər cür şöhrətpərəstlik, narazılıq, baş tutmayan xəyallar, dəfənilməz maneələrlə əhatə olunmuş xudpəsəndlik, fəlakətdən çıxacağına ümid edən hər adam, nəhayət, ən aşağıda duran çühələ, alovlanma bilən bu çirkab – qiyamın tərkibindəki ünsürlər bunlardır.

Qiyama mənsub olan kimlərdir? Ən böyük və ən əhəmiyyətsiz insanlar o insanlar ki, cəmiyyətin hüdudu xaricində səfil-sərgərdən dolaşaraq müvəffəqiyyət gözləyirlər – avaralar, şübhəli şəxsiyyətlər, şəhər civarının sərsəriləri, başı üstündə laqəyd buludlardan başqa ayrı bir şey olmayan, təzə evlər salınmış çöldə gecələyən, hər gün çörəyi zəhmətdən deyil, təsadüfdən gözləyən adamlar, yoxsulluğun, miskinliyin çılpaq, ayaqyalın oğulları – qiyama mənsub olanlar bunlardır.

O adamın ki qəlbində dövlət üsul-idarəsinə, həyata, ya taleyə qarşı gizli qiyam var – o da cəmiyyətdə baş verən qiyamla əlaqədardır – qiyam başlanan kimi o adam canlanmağa başlayır, qasırganın onu alıb apardığını hiss edir.

Qiyam – müəyyən hərərət daxilində ictimai mühitdə qəfildən əmələ gələn bir növ qasırgandır. Bu qasırga burula-burula sürətlə havaya qalxır, yüksək və miskin təbiətli adamları, qüvvətli və zəif

şəxsləri, ağac gövdələrini və saman çöpünü yerindən qoparır, yer üzündən silir, məhv edir, dağdır, kökündən çıxarır, özü ilə sürükləyib aparır.

Vay o adamın halına ki, bu qasırğa onu sürükləyib aparır, vay o adamın halına ki, onu itələyib yolundan çıxarır! Bunların hər ikisini bir-birinə vurub əzir.

O sürükləyib apardığı adamlara məchul bir əzəmət verir. O, təsadüfən rast gəldiyi adamın qəlbini hadisələr qüvvəsi ilə doldurur. O, hər şeyi atılan mərmiyə, daşı top gülləsinə, hambalı generala döndərir.

Gələcəkdən xəbər verən bəzi məxfi siyasət kahinlərinin fikrincə, hakimiyyət nöqtəyi-nəzərindən qiyam, hətta, zərrə qədər də işə mane olmur. Onların əqidəsi belədir: qiyam yıxa bilmədiyi hökuməti möhkəmləndirir, ordunu sınaqdan keçirir, burjuaziyanı birləşdirir, polis idarəsinin gücünü artırır, ictimai özülün möhkəmliyini göstərir. Qiyam – gimnastikadır, hifzüsəhhə kimi bir şeydir. Adam ovxalandıqdan sonra özünü yaxşı hiss edən kimi, hökumət də qiyamdan sonra özünü yaxşı hiss edir.

Otuz il bundan əvvəl qiyama başqa bir nöqtəyi-nəzərdən də baxırdılar.

Hər şeyi əhatə edən bir nəzəriyyə var, bu nəzəriyyə öz-özünü “sağlam düşüncə” elan edir; Filint Alsestin əleyhinədir, doğru ilə yalan arasında könüllü bir münsifdir. Bu nəzəriyyənin öz izahatı, öyüd-nəsihəti, bir az məğrurca yumşaqlığı var; bədguluqla əfv etmənin qarışmasından ibarət olan bu yumşaqlıq özünü insanhikməti təsəvvür edir, lakin o, çox vaxt pedantlıqdan başqa bir şey olmur. “Orta mövqe” deyilən bütün bir siyasi məktəb buradan çıxmışdır. Bu qaynar su ilə soyuq su arasında olan ilıq su partiyasıdır. Dərin olmadığı halda özünü dərin göstərən bu səthi siyasi məktəb nəticəni öyrənir, səbəbə əl atmır, yarımçıq biliklə xalq iğtişaşlarını pisləyir.

Bu məktəbin dediklərinə qulaq asılsa, belə çıxır ki, qiyamlar 1830-cu il çevrilişini mürəkkəbləşdirməklə bu böyük hadisəni malik olduğu təmizlikdən müəyyən dərəcədə məhrum edir. İyul inqilabı xalq qəzəbi fırtınasından doğan və səmanı qəfildən buluddan təmizləyən gözəl bir hərəkət idi. Qiyamlar yenə də səmanı buludlandırdı. Bu inqilabda əvvəl gözəl bir həmrəylik olduğu halda, qiyamlar onun içərisinə münaqişə saldı. Sıçrayışlarla irəliyə doğru olan hər bir hərəkətdə zədələnmiş gizli yerlər olduğu kimi, İyul inqilabında da belə yerlər vardı, qiyam bu yeri üzə çıxartdı. “Hə! Burada sınaq yer var!” – demək mümkün oldu. İyul inqilabından sonra insanlar, ancaq azadlıq, qiyamdan sonra fəlakət hiss etdi.

Hər bir qiyam dükanları bağlayır, qiymətli kağızların qiymətini endirir, birjada şəşqınlıq əmələ gətirir, ticarəti dayandırır, işə mane olur, iflası sürətləndirir; daha pul olmur, böyük var-dövlət sahibləri narahat olur, ictimai kredit sarsılır, sənaye pozulur, sərvət gizlədilir, əmək qiymətdən düşür, hər tərəfi qorxu bürüyür, hər şəhərdə bu zərbənin əks-sədası eşidilir. Açılan girdabın səbəbi bax, budur. Hesab edilmişdir ki, qiyamın birinci günü Fransaya iyirmi milyona, ikinci günü qırx milyona, üçüncü günü altmış milyona oturur. Üç günlük qiyam yüz otuz milyona başa gəlir, başqa sözlə, işin yalnız maliyyə cəhəti nəzərə alınarsa, bu, böyük bir fəlakətə, gəminin qəzaya uğramasına, ya məğlubiyyətlə nəticələnən vuruşmaya bərabərdir, elə bir vuruşma ki, onda altmış hər b gəmisindən ibarət bir donanma məhv olmuşdur.

Əlbəttə, tarixi nöqtəyi-nəzərdən qiyamın özünə, məxsus gözəlliyi vardır; küçə vuruşmasında olan əzəmət və pafos heç də partizan vuruşmasında olan əzəmət və pafosdan az deyil. Bunlardan birində meşə ruhu, o birisində şəhər qəlbə hiss olunur; birində Jan Şuandır, o birisində Jann. Qiyamlar lap elə qırmızı da olsa, gözəl işıqlı Paris xarakterinin ən xüsusi cəhətlərini – alicənablığı, fədakarlığı, coşqun şənliyi işıqlandırdı. Burada düşünülmədən göstərilən cəsarət ziyalıların xüsusiyyətidir, fikrini isbat edən tələblər də, yenilməz milli qvardiya da, dükançıların keşikçi məntəqələri də, küçə uşaqlarının qalaçaları da, yoldan keçənlərin ölümdən qorxmaması da vardır.

Məktəblər qoşunla çarpışırdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, vuruşanlar arasında ancaq yaşca fərq vardı – bunlar hamısı eyni irqdəndir. Bunlar iyirmi yaşında öz ideyaları uğrunda, qırx yaşında öz ailələri uğrunda ölənlər səbatlı insanlardır. Həmişə vətəndaş müharibəsində kədərənən ordu əqillərini hərəkəti şücaətə qarşı qoyurdu. Qiyamlar xalq igidliyinin şahidi olmaqla bərabər, burjuaziyayı da tərbiyə edərək cəsarətləndirirdi.

Yaxşı. Lakin bu şeylər tökülən qana dəyərmə? Bu tökülən qana kədərənmiş gələcəyi, ləkələnmiş tərəqqini, ən yaxşı insanlar arasında əmələ gələn təşvişi, vicdanlı, düz liberalların məyusluğunu, inqilabın öz-özündə açdığı yaralara sevinən əcnəbi mütləqiyyəti, 1830-cu ildə məğlub olan və dönə-dönə “Nə olsun ki, biz bunun hamısını qabaqcadan görürdük!” – deyən adamların təntənəsini əlavə edin! Buna, bəlkə də, həddindən artıq tərif olunmuş Parisi, lakin, heç şübhəsiz, zəifləmiş Fransanı əlavə edin! Buna – çünki hər şeyi demək lazımdır – qəzəblənmiş üsul-idarənin çılğınlaşmış azadlıq üzərində qazandığı qələbəni çox tez-tez ləkələyən qırğını əlavə edin! Ümumiyyətlə, qiyamlar fəlakətli olmuşdur”.

Bu yalançı həkimanəlik belə deyir, burjuaziya da, bu yalançı xalq da bununla lap məmnuniyyətlə kifayətlənir.

Bizə gəlinə, biz həddindən artıq geniş, buna görə də həddindən artıq əlverişli olan “qiyam” sözünü atırıq. Biz bir xalq hərəkatını başqa bir xalq hərəkatından ayırırıq. Biz “Vuruşma nə qiymətə başa gəlsə, qiyam da o qiymətə başa gəlirmi” sözünü öz-özümüzdən soruşuruq. Hər şeydən əvvəl, niyə axı vuruşma?! Burada müharibə məsələsi meydana çıxır. Məgər müharibə fəlakəti qiyamdan azmı fəlakətdir! Bir də ki, hər qiyam fəlakətdirmi? Qoy lap elə 14 iyul yüz iyirmi milyona başa gəlmiş olsun! V Filippi İspaniya taxtına qoymaq Fransaya iki milyarda başa gəldi. Biz bu rəqəmləri kənara atırıq – bunlar dəlil kimi görünsə də, əslində, ancaq sözdür. Bizim fikrimizi məşğul edən məsələ qiyamdır, buna görə də qiyamın mahiyyətini tədqiq edirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz doktrinərcəsinə etirazda söhbət ancaq nəticə haqqında gedir, lakin biz səbəb axtarıyıq.

Biz məsələni aydınlaşdırırıq.

İKİNCİ FƏSİL.

Məsələnin mahiyyəti.

Bir qiyam var, bir də üsyan. Bu, biri haqsız, biri haqlı olaraq iki növ qəzəbin təzahürüdür. Ədalətə əsaslanan demokratik dövlətlərdə bəzən bir dəstə adam hakimiyyəti ələ almağa müvəffəq olur. Onda bütün xalq ayağa qalxır, öz haqqını müdafiə etmək zərurəti xalqı silaha sarılmağa məcbur edə bilər. Kollektiv hakimiyyətdən meydana gələn bütün məsələlərdə küllün ayrı-ayrı hissələrə qarşı müharibəsi – üsyandır, lakin ayrı-ayrı hissələrin küllə hücum etməsi – qiyamdır; Tüilrini kim tutur – Kralını, ya Konventini – bundan asılı olaraq, Tüilriyə olan hücum ədalətli, ya ədalətsiz hücum ola bilər. Eyni bir topun camaata qarşı atəş açması – avqustun 10-da haqsız, vandemyerin 14-də haqlı bir hərəkatdır. Bunlar zahirən bir-birinə oxşasa da, əslində, ayrı-ayrı şeylərdir; isveçrəlilər yanlış bir şeyi, Bonapart isə doğru bir şeyi müdafiə edirdi. O şeyi ki ümumi səsvermə öz azadlığını və rəhbərliyini dərk edərək yaratmışdır onu küçə dağında bilməz. Mədəniyyətə aid olan hər şey də elə; kütlənin instinkti dünən irəlini duya bildiyi halda, bu gün ona xəyanət edə bilər. Eyni bir qəzəb coşğunluğu Terreyə qarşı qanunidir, lakin Türqoya qarşı mənasızdır. Maşınların sındırılması, anbarların dağıdılması, dəmir yollarının, dokların xarab edilməsi, kütlələrin yanılması, xalq məhkəmələrinin tərəqqini pisləməsi, Ramyüsün məktəblilər tərəfindən öldürülməsi, Russonun daşa basılaraq İsveçrədən qovulması qiyamdır. İsrailin Musaya qarşı, Afinanın Fokiona qarşı, Romanın Stsipiona qarşı çıxışı qiyamdır; Parisin Bastiliyaya qarşı çıxışı üsyandır. Əsgərlərin İskəndərə qarşı, matrosların Xristofor Kolumba qarşı çıxışı qiyamdır, özü də müqəddəs bir şeyi təhqir edən qiyamdır. Niyə? Ona görə ki, Xristofor Kolumb kompas vasitəsi ilə Amerika üçün etdiyini İskəndər qılınc vasitəsi ilə Asiya üçün etmişdir; İskəndər də Kolumb kimi bütün bir aləm tapmışdır. Bu iki ələmi mədəniyyətə qoşmaq işığın elə qüvvətləndirilməsidir ki, buna qarşı olan hər hərəkat cinayətkarcasına hərəkatdır. Bəzən xalq öz-özünə olan sədaqətini pozur. Bir dəstə camaat xalqa xəyanət edir. Məsələn, duz kontrabandaçıların hökumətə qarşı uzun zaman vuruşa-vuruşa müqavimət göstərməsi bu arası kəsilməyən qanuni etiraz həlledici anda, qurtuluş günündə, xalqın qalib gəldiyi bir vaxtda şuanlığa çevrilir, kontrabandaçılar taxt-tac ilə birləşir, bu qayda ilə “hökumət əleyhinə” qaldırılan üsyan “hökumət lehinə” qiyam olur. Bundan da qəribə bir şey olarmı?!

Nadanlığın mənhus nümunəsi! Duz kontrabandaçısı Kralın dar ağacından canını qurtarır, özü də, kəndir qırığı hələ boynunda yellənə-yellənə şapkasına ağ kokarda keçirir. “Duz gömrüyünə ölüm!” şüarından “Yaşasın Kral!” şüarı meydana gəlir. Varfolomey gecəsi cinayətkarları, 1792-ci il sentyabrçıları, Avinyon caniləri, Kolinyi qatilləri, xanım de Lambal qatilləri, Brün qatilləri, Napoleonun İspaniyadakı tərəfdarlarının quldur dəstələri, yaşıl meşə qardaşları, termidorçular, Jeqünün quldur dəstəsi, Qol sarğısı kavalərləri – qiyam, bax, bunlardır! Vandeya nəhəng bir katolik qiyamıdır. Qəzəblənmiş hüququn səsinə tanımaq çətin deyil, lakin, o həmişə sarsılmış, yerindən oynamış, hərəkətə gəlmiş kütlələrin səsi olmur; mənasız qəzəb də vardır, çatlamış zəng də vardır, hər imdad çığışında tunc səsi səslənmir. Ehtirasların, nadanlığın tərpnəsi tərəqqi təkanı deyil, başqa şeydir. Üsyan edin, eybi yoxdur, ancaq böyümək, qabağa getmək üçün üsyan edin! Göstərin mənə, görüm, hara gedirsiniz! Üsyan ancaq irəliyə doğru hərəkətdir. Başqa hər cür iğtişaş zərərliyədir. Geriyə doğru atılan hər bir qəzəbli addım qiyamıdır. Geriyə doğru hərəkət insan övladına qarşı edilən zorakılıqdır. Üsyan həqiqəti əhatə edən qəzəb partlayışıdır. Üsyanla qazılmış döşəmə küçələr hüquq qığılcımları saçır: həmin bu döşəmə küçələr qiyama ancaq öz palçığını verir. Dantonun XVI Lüdovikə qarşı çıxması üsyandır; Heberin Dantona qarşı çıxması qiyamıdır.

Bundan məlum olur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz və buna bənzər üsyanlar, Lafayetin dediyi kimi, ən müqəddəs vəzifə ola bilsə, qiyam ən fəciyanə, ən cinayətkar sui-qəsd ola bilər.

Onların közərmə dərəcəsinə də bir qədər fərq vardır; üsyan çox vaxt vulkandır, qiyam yanan bəlim.

Əvvəl dediyimiz kimi, qiyam bəzən hökumətin daxilində baş verir. Polinyak qiyamçıdır; Kamill Demulen hökmdardır.

Üsyan bəzən intihabdır.

Bütün məsələləri ümumi səsvərmə ilə həll etmək tamamilə yeni bir hadisədir, çünki bizdən əvvəl dörd min il müddətində ancaq xalqlar hüququnun tapdalanmasından, xalqların çəkdiyi əzabdan bəhs edən dövrlərin özünə görə mümkün edə bildiyi etiraz üsulları olmuşdur. Sezarlar vaxtında üsyan olmamışdır, lakin Yuvenad olmuşdur.

Facit indignatio¹ yerini Qrakk qardaşları tutur.

Sezarlar vaxtında Siyenə sürgün edilən adam olmuşdur. Bundan başqa, “Salnamə”ni yazan da olmuşdur.

Biz hələ Patmosa sürgün edilmiş o böyük insanı demirik. O da ideal dünya naminə real dünyanı öz hiddəti ilə qamçılamış, öz xəyallarından böyük bir satira yaratmış, Roma – Nineviya, Roma – Babil, Roma – Sodom üzərinə Apokalipsisin alovlu işığını saçmışdır.

İoann öz qayasında pyedestal üzərindəki sfinksdir; onu başa düşməmək olar, o, yəhüdidir, onun dili çox çətin, lakin “Salnamə”ni yazan latındır, daha düzgün desək, romalıdır.

Neronların padşahlığı – mesoo-tinto üsulu ilə çap olunmuş qara qravürləri xatırladır, buna görə onların özünü də bu üsulla təsvir etmək lazımdır. Bu ancaq kəsici qravür aləti ilə edilsə, çox solğun çıxar, bu alətlə kəsilən yerə acılayan, qatı nəsr tökmək lazımdır.

Müstəbidlər mütəfəkkirlərə bir qədər təsir edirlər. Zəncirlənmiş söz – dəhşətli sözdür. Hökmdar xalqı susmağa məcbur edəndə yazıçı öz qələminin gücünü ikiqat, üçqat artırır. Xalqın bu cür susmasından sirlə bir dolğunluq meydana gəlir, bu fikrə sızır. Fikir də tunc kimi donub qalır.

Tarixdə olan təzyiq tarixçilərdə yığcamlıq əmələ gətirir. Tarixçilərin şöhrət qazanmış nəsrinin qranitcəsinə möhkəmliyi bu nəsrin ancaq zalım hökmdarlar tərəfindən sıxışdırılmasının nəticəsidir.

İstibdad yazıçını yazdığı əsərin həcmi kiçiltməyə məcbur edir. Bu da əsərin gücünü artırır.

Sitseron dövrünün itiliyi Verres üçün güclə hiss edildiyi halda, Kaliqulada tamam kütləşə bilərdi. Cümlə quruluşunda genişliyə az yol verməli – zərbənin gücünü artırmalı. Tatsit bütün əzəməti ilə düşünür.

Böyük qəlbin həqiqət və ədalət cövhərinə çevrilən düzlüyü ildırım kimi yarıb keçir.

Sözarası bunu da deyək ki, Tatsit tarixən Sezara qarşı durmamışdır – bu, diqqətəlayiq bir hadisədir. Onun üçün Tiberilər hazırlamışdı. Sezar və Tatsit bir-birinin ardınca gələn iki

hadisədir; əsərlərin səhnədə tamaşaya qoyulmasında səhnəyə girənlərə və səhnədən çıxanlara rəhbərlik edən Allah bu hadisələrin bir-birinə rast gəlməsinə əsrarəngiz şəkildə yol verməmişdir. Sezar böyükdür, Tatsit də böyükdür; Allah bu iki əzəmətli insana aman vermiş, onları bir-biri ilə üz-üzə gəlməyə qoymamışdır. Ədalət keşikçisi Sezara zərbə endirəndə bu zərbəni həddindən artıq ağır endirə bilirdi, bununla da ədalətsizlik etmiş olardı. Allah bunun belə olmasını istəməmişdir. Afrikada və İspaniyadakı böyük müharibələr, Siciliya dəniz quldurlarının məhv edilməsi, Qalliyada, Britaniyada, Almaniyada yayılan mədəniyyət – bütün bu şan-şöhrət Rubikon məsələsindəki günahı yuyub aparır. Burada Tanrı həqqaniyyətinin bir növ həssaslığı görünür: bu həqqaniyyət amansız tarixçini qəsbkar üzərinə saldırmaqda tərəddüd etmiş, dühanın vəziyyəti yumşaldacağını nəzərə alaraq, Sezarı Tatsitdən xilas etmişdir.

Əlbəttə, dahi müstəbidin hökmranlığı vaxtında da istibdad istibdad olaraq qalır. Şöhrət qazanmış müstəbidlər dövründə də əxlaq pozğunluğu çox artır, lakin əxlaq pozğunluğu taunu vicdansız müstəbidlər vaxtında daha artıq iyrenc olur. Bu müstəbidlərin hökmranlığı dövründə heç bir şey baş verən biabırçılığın üstünü pərdələmir, Tatsit və Yuvenal kimi söz ustaları, heç bir şeyə etiraz edə bilməyən bu biabırçılığı bəşəriyyətin gözü önündə daha faydalı şəkildə qamçılıyır.

Roma Vitelinin vaxtında Sullanın vaxtından daha iyrenc üfunət verir. Klavdinin və Domitsianın dövründə ən iyrenc yaltaqlıq bu müstəbidlərin rəzalətinə uyğun gəlir. Qulların alçaqlığı müstəbidlərin işidir; onların pozulmuş vicdanından ətrafa zəhərli üfunət yayılır, onların hökmdarı bu üfunətdə əks olunur. Hökmdarlar iyrencdir, onların qəlbi dardır, vicdanı xəstədir, ruhu üfunətlidir, Karakalla vaxtında da belə olmuşdur. Kommod vaxtında da, Heliohabal vaxtında da. Lakin Sezar dövründə Roma senatından qartal yuvasına xas olan zil qoxusu gəlirdi. Bunun da nəticəsində, zahirən gec də olsa, Tatsitlər və Yuvenallar meydana çıxmışdır, göz önündəki şeylər qəti və mübahisəsiz olanda bu şeylərin təşrihçisi gəlir.

Lakin Yuvenal da, Tatsit də – Tövrat dövrünün İshaqı, orta əsrlər dövrünün Dantesi kimi – insandır. Qiyam və üsyan – bəzən haqsız, bəzən də haqlı olan xalqdır.

Qiyama çox vaxt maddi vəziyyət səbəb olur, üsyan isə həmişə mənəvi vəziyyətdən doğur. Qiyam – Mazanyellodur, üsyan – Spartakdır. Üsyan idrakla dostdur, qiyam mədə ilə. Qarın acıqlanır, lakin qarın həmişə təqsirkar olmur. Aclıq olanda qiyamın baş verməsinə (məsələn, Bizansda) real, həyəcanlandırıcı, ədalətli səbəblər olur. Bununla belə, bu, bir qiyam olaraq qalır. Niyə? Ona görə ki, qiyam, əslində, haqlı hərəkət olsa da, formaca haqsız hərəkətdir. Bizansdakı qiyam haqlı da olsa, amansızdı, qüvvətli də olsa, çilğındı, o, ağına-bozuna baxmadan vurub yıxırdı, o, kor fil kimi yolda rast gəldiyi hər şeyi dağıda-dağıda irəliləyirdi; onun keçdiyi yerdə qocaların, qadınların, uşaqların meyiti qalırdı; o, heç özü də səbəbini bilmədən, günahsız, başqalarına zərər yetirməyən insanların qanını töküdü; xalqa yemək vermək yaxşı məqsəddir, lakin xalqı qırmaq – bundan ötrü pis üsuldur.

Hər bir müsəlləh xalq etirazı, ən qanuni olanları da, hətta 10 avqust, hətta 14 iyul etirazları da iğtişəşdən başlanır. Haqq öz buxovlarını qırılmazdan əvvəl fırtına qalxır. Çayların başlanğıcı dağ selləri olan kimi, üsyanların da başlanğıcı çox vaxt qiyam olur, bu üsyanlar da adətən “İnqilab” deyilən okeana tökülür. Əxlaq üfüqlərində yüksələn dağ təpələrində, ədalət, hikmət, əql və hüquq zirvələrində təmiz, saf ideal qarda əmələ gələn üsyan axını bəzən xeyli vaxt qayalardan-qayalara tökülə-tökülə, şəffaf sularında göyləri əks etdirə-ətdirə, öz əzəmətli, qalibiyyətli axınında yüzlərlə sellərdən kükrəyib qalxaraq birdən Reyn bataqlıqda itən kimi, burjuaziya bataqlığında itib-batır.

Bunlar hamısı keçmişdə idi, gələcəkdə başqa cür olacaq. Ümumi səsvermə ona görə yaxşıdır ki, o, qiyamın prinsiplərini məhv edir, qiyama səs hüququ verməklə onu tərək-silah eləyir.

Tərəqqinin mütləq baş verəcəyi həm küçələrdə, həm də dövlət sərhədlərində olan müharibələrin ləğv edilməsində özünü göstərəcək. Bizim Bu günümüz hər necə olsa da, Sabahımız – sülhüdür. Üsyan və qiyam bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, əsl burjuanın nəzərində bunlar eyni şeydir, üsyanla qiyam arasında olan fərqdən onun çox az başı çıxır. Bunlar hamısı onun üçün hərc-mərclikdir, sui-qəsdidir, itlərin öz sahibinin üstünə cummasıdır, it hürüşüdür, küçük zingiltisidir, itin öz sahibini qapmaq meyilidir, bunun üçün də onları zəncirləyib it damına salmaq lazımdır.

Burjua müəyyən vaxta qədər belə düşünür: o vaxta qədər ki, itin başı birdən böyüyərək, aslan sifətini alır, alaqaranlıq içində tutqun bir şəkildə nəzərə çarpır.

Onda burjua çıxıraraq deyir: “Yaşasın xalq!”

Yaxşı, bu izahatdan sonra tarix üçün 1832-ci il iyun hərəkatı nə olur? Bu qiyamdır, ya üsyandır? Üsyandır!

Böyük bir hadisəni təsvir edəndə biz bəzən “qiyam” sözünü işlətməli oluruq, lakin biz bunu ancaq onun zahiri cəhətini müəyyənləşdirmək üçün edirik, eyni zamanda, biz onun forması ilə (qiyam), mahiyyəti (üsyən) arasında olan fərqi qətiyyənlə yaddan çıxartmırıq.

Sürətlə inkişaf edərək partlayan və kədərli bir halda sönən 1832-ci il hərəkatı elə əzəmətli hərəkat idi ki, onun ancaq qiyam olduğunu düşünənlər də ondan hörmətlə bəhs edirlər. Onlar üçün bu, elə bil ki, 1830-cu ilin əks-sədası idi. Onlar deyir ki, həyəcana gəlmiş təsəvvürü bir gündə sakitləşdirmək olmaz. İnkilab birdən qurtarmır. İnkilab, dərəyə enən dağ silsiləsi kimi, ta sakit bir vəziyyət alana kimi, həmişə mütləq bir neçə dəfə yüksəlir. Yur sıra dağları olmadan Alp olmaz, Asturiyasız Pireney olmaz.

Parislilərin qiyam dövrü kimi yad etdikləri müasir tarixin bu ehtiras dolu böhranı, heç şübhəsiz, indiki əsrin coşqun saatları içərisində ən səciyyəvi bir saatdır.

Hekayəyə girişməzdən əvvəl bir neçə söz də demək istərdik.

Şərh ediləcək hadisəni – yer və vaxt yoxluğundan tarixçinin bəzən etina etmədiyi canlı və

fəciyəyə şəraitdən ayırmaq olmaz. Lakin həyat, titrəyiş, insan qəlbinin çırpıntısı məhz elə buradadır – biz bunun üzərində təkid edirik. Xırda təfsilatlar – biz, deyəsən, bunu əvvəllər də demişdik – böyük hadisələrin, sanki, yarpağıdır; bunlar tarixin uzaq üfüqlərində itib-batır.

Qiyamlı deyilən dövrlər bu cür təfsilatlarla doludur. Məhkəmə istintaqları da, tarix kimi deyil, başqa əsaslara görə bütün bu şeyləri meydana çıxarmamışdır və bəlkə də, bunların hamısını dərinədən öyrənməmişdir. Buna görə də biz, hamıya məlum olan və mətbuata düşən məsələlərdən başqa, heç kəsə məlum olmayan məsələləri də aydınlaşdırmaq istəyirik. Bu məsələləri bəziləri unutmuş, bəziləri də onları bilsə də, ölüb getmişdir. Bu nəhəng hadisələrdə iştirak edənlərin çoxu yox olmuşdur, onlar elə ertəsi gün susmuşdur. Lakin biz bir şeyə qəti surətdə söz verə bilirik!

Aşağıda bəhs edilən hadisələri biz özümüz görmüşük. Adlardan bəzilərini dəyişəcəyik, çünki tarix rəvayət edir, adamları ələ vermir; biz, doğrudan da, olmuş hadisələri təsvir edəcəyik.

Yazdığımız bu kitabın çərçivəsi dairəsində ancaq hadisələrin bir cəhətini, yəqin ki, ən az məşhur olan bir vərəqəsini – 1832-ci ilin 5-ci və 6-cı iyun günlərini göstərəcəyik; ancaq bunu elə bir şəkildə edəcəyik ki, oxucu bizim qaldırdığımız qara örtüyün altında bu dəhşətli, bu ictimai qəhrəmanlığın əsl simasını görə bilsin.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Dəfn tərəqqiyə səbəb olur.

Vəba xəstəliyi həyəcana gəlmiş adamları üç ay müddətində sütləşdirmiş, qəmginlik içində sakitləşdirmişdi, bununla belə, Parisdə çoxdan bəri yetişməkdə olan narazılıq 1832-ci ilin yazında iğtişaş şəklini almaq dərəcəsinə çatmışdı. Biz əvvəllər də demişdik ki, böyük şəhər artilleriya topuna oxşayır - doldurulandan sonra ondan atəş açmaq üçün bircə qığılcım da kifayətdir. 1832-ci ilin iyun ayında belə bir qığılcım general Lamarkın ölümü oldu.

Lamark fəaliyyət göstərən, həm də yaxşı ad çıxarmış bir adamdı. O, həm İmperiya, həm də Təcəddüd dövründə bu iki dövr üçün zəruri olan ikiqat şücaət göstərdi: bu, həm hərbi adam, həm də natiq şücaəti idi. O, igid olduğu kimi də gözəl natiq idi: onun sözləri qılınç kimi idi. O, sələfi fua kimi komandanlıq bayrağını, indi isə azadlıq bayrağını yüksək tuturdu. Lamark sollarla ifrat sollar arasında bir mövqe tuturdu; gələcəyə cəsarətlə baxdığı üçün xalq, imperiyaya yaxşı qulluq etdiyi üçün camaat onu sevirdi. Qraf Jerar və qraf Drue ilə bərabər, o, özünü in petto l

Napoleonun marşallarından biri hesab edirdi. 1815-ci il müşahidələri şəxsi bir təhqir kimi ona toxundu. O, Vellingtona açıqca nifrət edirdi, bununla da xalqın hüsn-təvəccöhünü qazanmışdı; on yeddi il müddətində - bu zaman baş verən hadisələrə çox az diqqət yetirərək - Vaterloo

kədərini öz qəlbində əzəmətlə mühafizə edirdi. Yüz günün zabitləri ona şərəfli bir hədiyyə kimi təqdim etdikləri qılncı o öləndə bağına basmışdı. Napoleon dilində ordu sözü ilə, Lamark – vətən sözü ilə öldü.

Onun ölümünün yaxınlaşması xalqı böyük bir itki kimi, hökuməti isə iğtişasa səbəb ola biləcək hadisə kimi qorxudurdu. Bu ölüm bir matəm oldu. Matəm isə, hər bir kədən kimi qiyama çevrilə bilər. Bu, elə belə də oldu.

General Lamarkın dəfni iyunun beşində olacaqdı; iyunun dördündə və beşində səhərçağı Sent-Antuan civarı təhdidedici vəziyyət aldı – dəfn mərasimi bunun yanından keçib gedəcəkdi.

Dolaşq küçələr camaatın boğuc səslə ifadə etdiyi narazılıqla dolu idi. Adamlar necə bacarırdısa, elə də silahlanırdı. Dülqərlər “qapıları sındırmaq üçün” dəzgah ağaclarını çıxarıb götürürdü.

Onlardan biri uzunboğaz çəkmə geymək üçün işlədilər karastını sındırır itiləmiş, xəncər düzəltdi, “qarmaq” deyilən bu karastanı o, çəkmədən almışdı. Bir başqası “hücum etmək” həvəsi ilə alışıb yanaraq, üç gün soyunmadan yatmışdı. Lombye adlı bir xarrat yoldaşına rast gələndə yoldaşı ondan soruşur: “Hara gedirsən?” – “Mənim axı yarağım yoxdur!” – “İndi bəs fikrin nədir?” – “Gedirəm tikilən evdən öz pərgarımı gətirəm”. – “Pərgar sənə nəyinə gərəkdir?”

– “Mən nə bilim?!” Jaklin adlı təşəbbüskar, bacarıqlı bir adam yoldan keçən fəhlələri çağırır deyirdi: “Bura gəl!” Sonra onlara çaxır içmək üçün on su verib soruşurdu: - “Sən işləyirsən?” -

“Yox”. – “Onda Fispyerin yanına get, o Monreyl qarovulxanası ilə Şaron qarovulxanası arasında yaşayır, orada iş taparsan”. Onlar da Fispyerin yanına gedir, Fispyer onlara patron və silah verir. Bəzi tanınmış dəstəbaşçıları öz adamlarını yığmaq üçün “poçt arabası kimi” hər yere qaçır. Taxt qarovulxanası yanında, Bartelemidə, Kapeldə, “Kiçik qalpaq”da adamlar ciddi halda bir-birinə yaxınlaşırdı. Onların bir-biri ilə danışdığı sözləri eşitmək olurdu - “Sən tapançanı harana qoymusan?” – “Bluzumun altına. Bəs, sən?” – “Mən köynəyimin altına qoymuşam”.

Rolandın emalatxanası yanında, köndələn küçədə, bir də ki, Mezon-Brülenin həyəti, alətçi Bernonün emalatxanası qabağında bir dəstə adam pıçıldayırdı. Mavo adlı birisi şiddətli çılğınlığı ilə nəzərə çarpırdı, o, heç bir emalatxanada bir həftədən artıq işləmirdi: emalatxana sahibləri onu işdən çıxarırdı, çünki “həmişə onunla mübarizə etmək lazım gəlirdi”. Mavo Menilmontan küçəsindəki barrikadada öldürülmüşdü. Sonralar vuruşmada ölənlər Preto da Mavonun sözlərini təkrar edir və “Sən axı nə istəyirsən?” sualına belə cavab verirdi: “Üsyan!” Bersi küçəsi tinində yığılan fəhlələr Sen-Marso civarının inqilab müvəkkilini gözləyirdilər, onun adı Lemarben idi. Adamlar parolu bir-birinə az qalırdı ki, lap açıqca söyləsinlər.

Bu qayda ilə iyunun 5-də, gah yağış yağa-yağa, gah gün çıxsa-çıxa, Parisin küçələrində rəsmi və hərbi dəbdəbə ilə general Lamarkın dəfn mərasimi gedirdi; ehtiyatkarlıq edərək bu dəbdəbə bir qədər böyüdülmüşdü. Tabutun ardınca təbillərinə qara krep çəkilmiş, tufənglərini başaşağı tutmuş kimi batalyon əsgər, on min nəfər beli qılncı milli qvardiyaçı və milli qvardiyanın topçu batareyası gedirdi. Cənazə arabasını cavanlar çəkib aparırdı. Onların ardınca istefaya çıxmış, əllərində dəfnə ağacı budaqları tutmuş zabitlər, zabitlərin də dalınca həyəcanlanmış, qeyri-adi vəziyyət almış saysız-hesabsız camaat gedirdi, bunlar “Xalq dostları” cəmiyyətinin üzvləri, hüquq fakültəsi, tibb fakültəsi tələbələri, öz ölkələrindən sürgün edilmiş müxtəlif millətlərdən olan adamlardı. Havada ispan, italyan, polyak, alman bayraqları, üç rəngli uzun bayraqlar, hər cür xırda bayraqlar görünürdü, sonra əllərindəki yaşıl budaqları yelləyə-yelləyə uşaqlar, xarratlar, elə bu zaman tətillik edən daşyonanlar, kağız qalpaqlı mətbəə işçiləri gəlirdi; bu adamlar çığıra-çığıra, bir çoxları əllərindəki ağacı, bəziləri də qılncı havada oynada-oynada nizamsız halda, lakin dostcasına, ikibir, üçbir, bəzən hay-küylü dəstə şəklində, bəzən də sıra ilə irəliləyirdi. Ayrı-ayrı dəstələr özünə başçı seçirdi; birisi sıx sıralarla qarşısından keçən adamları, sanki, gözdən keçirirdi: onun iki tapançası olduğu paltarından aydınca görünürdü.

Bulvarların yan xiyabanlarında, ağac budaqlarında, eyvanlarda, pəncərələrdə, taxtapuşlarda, hər yerdə kişi başı, arvad başı, uşaq başı görünürdü; bütün gözlərdə təşviş və həyəcan ifadə olunurdu. Silahlı camaat keçib gedir, həyəcanlı camaat isə baxırdı.

Hökumət də baxırdı. O, əlini qılncının dəstəsinə qoyub müşahidə edirdi. XV Lüdovik meydanında, başda boruçular olmaqla, dörd karabinör eskadronunu, patrondaşları, tufəngləri, müşketonları dolu halda döyüşə hazır vəziyyətdə durduğunu, Latın məhəlləsində və Nəbatat

bağında, bir küçədən o biri küçəyə qədər dəstə-dəstə sıraya düzülmiş bələdiyyə qvardiyasını, Şərab bazarında draqun eskadronunu, Qrev meydanında 12-ci yüngül süvari polkunun yarısını, o biri yarısını da Bastiliya meydanında, 6-cı draqun polkunu Tselestinlər yanında görmək olardı; Luvrun həyəti top ilə dolu idi. Paris civarının polklarından başqa, qalan qoşun hissələri qışlaqlarda durub, əmr gözləyirdi. Təşvişə düşmüş hökumət şəhərdə iyirmi dörd min, şəhər ətrafında otuz min əsgəri bu qorxunc camaatın üstünə saldırmaq üçün hazır vəziyyətdə saxlamışdı.

Dəfn mərasimində cürbəcür şeyiələr səslənirdi; legitimlərin hiylələrindən, Reyxştad hersoqundan danışdılar, camaat bu hersoqun imperator olacağını düşünərkən Allah onu ölümə məhkum etmişdi. Naməlum bir adam deyirdi ki, qiyamçılar tərəfinə cəlb edilmiş iki usta təyin edilən vaxtda silah zavodunun qapılarını xalqın qarşısında açacaqdır. Adamların çoxu başıaçıq gedirdi, onların üzündə həm həyəcan, həm də kədər ifadə olunurdu. Qəzəbli, lakin nəcib hissələrə tutulan bu insan yığını içərisində arabir xalis cinayətkarlar, sanki, “Qarət edək!” – sözlərini çıxıran iyrenc ağızlar da gözə çarpırdı. Elə iğtişələr var ki, sanki, onlar bataqlığın dibini qarışdırırlar; onda bataqlığın dibindəki lil suyun üzünə çıxır. Bu hadisədə yaxşı təşkil edilmiş” polis idarəsinin də əli olur.

Ölən adamın evindən ta Bastiliyaya qədər uzanan dəfn mərasimi bulvarların yanı ilə ağır-ağır irəliləyirdi. Arabir yağış yağırdı, lakin camaat bunu hiss etmirdi. Bir neçə hadisə – Vandom sütunun başına dolandırılan tabut, eyvana çıxan, mərasimi görüb başını açmayan Hersoq Fitsjama atılan daşlar, camaatın əlində olan bayraqlardan birindən qoparılıb palçıqə atılan, ayaq altında tapdanan qall xoruzu, Sen-Marten qapısı qabağında qılnc zərbəsi ilə yaralanan polis nəfəri, 12-ci yüngül süvari polkunun “Mən respublikaçıyam!” – deyər çağırən zabiti, məcburiyyət qarşısında, sanki, məhbus vəziyyətini keçirən və heç gözlənilmədiyi halda bura gələn Politexnik məktəbi, “Yaşasın Politexnik məktəbi! Yaşasın Respublika!” çıxırtıları bu mərasimin istiqamətini təyin etdi. Sent-Antuan civarından gələn, bu hadisə ilə maraqlanan bir yığın qorxunc sifətli adam Bastiliya yanında dəfn təntənəsinə qoşuldu, bu zaman dəhşətli bir həyəcan camaatı sarsıtdı.

Bir adamın başqa bir adama dediyi sözləri eşitdilər: “Bax, o kürən saqqallını görürsən, o deyəcək haçan atəş açmaq lazımdır”. O kürən saqqallı adam, deyəsən, sonra da haman rolda, ancaq başqa bir çıxış zamanı Keniss məsələsində görünmüşdü.

Cənazə arabası Bastiliyanın yanından ötdi, kanal boyu irəlilədi, kiçik bir körpüdən keçərək, gəlib Austerlits körpüsü qabağında dayandı. Bu zaman dəfn mərasiminə yuxarıdan baxılıysaydı, o, quyruqlu ulduza bənzərdi: bu ulduzun başı körpü qabağında, quyruğu isə Zəng qülləsi adlanan sahil küçəsindən, Bastiliya meydanından keçərək, bulvarla Sen-Marten qapılarına qədər uzanırdı. Cənazə arabasının ətrafında bir dairə əmələ gəldi. Camaat susdu. Lafayet danışdı; o, Lamarkla vidalaşırdı. Bu, ürəyi rıqqətə gətirən təntənəli bir andı. Hamı başını açmışdı, hamının ürəyi çırpınırdı. Birdən camaatın arasında qara geyimli bir atlı göründü, onun əlində qırmızı bayraq vardı; bəziləri deyirdi ki, onun əlindəki ucuna qırmızı qalpaq keçirilmiş nizədir. Lafayet üzünü yana çevirdi. Ekselmans mərasimi buraxıb getdi.

Qırmızı bayraq fırtına qaldırdı, özü də o, fırtına içində yox oldu. Zəng qülləsi bulvarından ta Austerlits körpüsünə qədər camaat içərisində uğultu qopdu; bu, sahilə çarpan dalğalar uğultusuna bənzəyirdi. Adamlar çıxıra-çıxıra dedi: Lamarkı Panteona! Lafayeti ratuşa! Cavan oğlanlar camaatın təsvibedici səsləri altında, Lamarkın cənazə arabasından, Lafayetin fiakrından yapışdılar, arabanı və fiakrı çəkə-çəkə Lamarkı Austerlits körpüsündən, Lafayeti Morland sahil küçəsindən apardılar.

Adamlar, Lafayeti haləyə alan və təbrik edən camaat içərisində Lüdviq Şneyder adlı bir almanı görüb bir-birinə göstərirdilər. Sonralar yüz yaşında ölən bu adam da 1776-cı il müharibəsində iştirak etmişdi; Vaşinqtonun komandası altında Trentonda, Lafayetin komandası altında Brendivayn sahilində vuruşmuşdu.

Bu zaman bələdiyyə qvardiyası çayın sol sahili ilə irəliləyərək, körpünün qabağını kəsdi, draqunlar çayın sağ sahili ilə Tselestinlərdən hərəkətə gəlib, Morland sahil küçəsində sıralanaraq mövqe tutdular. Lamarkın fiakrı ardınca gedən camaat birdən onları sahil küçəsinin tinində

görüb “Draquonlar!” – deyə çığırdılar. Draquonlar tapançaları qoburunda, qılıncları qınında, yəhərdən asılmış muşketləri öz kəfrəmində tutqun bir halda nəyisə gözləyə-gözləyə, səslərini çıxarmadan addım-addım irəliləyirdilər.

Onlar kiçik körpüyə iki yüz addım qalmış dayandılar. Lafayetin fiakrı onlara çatdı; draquonlar kənara çəkilib yol açdılar, fiakrı buraxdılar, sonra yenə də yolu bağladılar. Bu zaman camaatla draquonlar üz-üzə gəldi. Qadınlar dəhşət içində qaçmağa başladılar.

Bu məşum anda nə oldu? Bu suala heç kəs cavab verə bilməzdi. Bu, iki bulud yığınının bir-birinə qarışdığı həyəcanlı andı. Kimi deyirdi ki, Cəbbəxana tərəfindən boru səsi eşidilmiş, bununla da hücum əmri verilmişdi, kimi də deyirdi ki, bir uşaq draquonu xəncərlə vurmuş, hadisə də bununla başlamışdı. Lakin bir şey qəti idi: birdən üç güllə atılmışdı, birinci güllə ilə eskadron komandiri Şole, ikinci güllə ilə Kontreskarp küçəsində pəncərəni bağlayan kar bir qarı öldürülmüşdü, üçüncü güllə də bir zabitin epoletinə dəymişdi. Bir qadın çığıraraq dedi: “Çox tez başladınız!.. “Elə bu zaman Morland sahil küçəsi ilə üz-üzə olan yerdən, hələ indiyə qədər qışlada saxlanılan draquonlar eskadronu göründü; onlar qılınclarını sıyıraraq, Bassompyer küçəsi və Zəng qülləsi bulvarı ilə atlarını dördnala çapa-çala gəlir, qarşılıqları çıxanı basıb əzirdilər. İndi daha iş bitmişdi: tufan qopmuşdu, daşlar havada uçur, tütənglər gur-gur guruldayırdı; bir çoxları çay yoxluğu ilə başılovlu aşağı qaçır, Senanın indi doldurulmuş olan kiçik qolundan keçirdilər; Luvye adasının bu geniş təbii qalasının dar həyətləri bir-biri ilə vuruşan adamlarla dolmuşdu; burada çəpərlərin payaları yerindən çıxarılır, tapançalardan güllə atılır, barrikada qurulurdu; geriye sıxışdırılmış cavan oğlanlar yüyürə-yüyürə cənazə arabası ilə Austerlits körpüsündən keçir, bələdiyyə qvardiyasına hücum edirdi; karabinörlər qaça-qaça özlərini yetirir, draquonlar qılıncla adamları doğrayırdı; camaat ətrafa səpələnirdi; vuruşma gurultusu Parisin hər tərəfinə yayılırdı; adamlar “Silah başına!” – deyə çığırdılar; adamlar yüyürüdürlər, yıxılırdılar, geri çəkildilər, müqavimət göstərirdilər. Külək odu alovlandıran kimi, qəzəb də qiyamı alovlandıırırdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Keçmiş zamanların iğtişası.

Qızışmaqda olan qiyamın ilk saatlarından qəribə bir şey yoxdur. Hər şey hər yerdə birdən alovlanır. Belə bir qiyamın olacağı əvvəlcədən nəzərə alınır mı? Bəli, alınır. Bu barədə əvvəlcədən hazırlıq görülür mü? Yox. Bu, haradan meydana gəlir? Küçə döşəmələrindən. Bu, haradan düşür? Buludlardan. Üsyan bir yerdə sui-qəsd, başqa bir yerdə qəfildən coşan qəzəb şəklini alır. Yoldan keçən ilk adam camaat axınını ələ alır, onu istədiyi tərəfə aparır. İşin başlanğıcı dəhşətlə dolu olur, məşum bir şənlik bu dəhşətə qarışır. Əvvəl çığırtı qopur, mağazalar bağlanır, mal sərgiləri bir anda yox olur; sonra orada-burada tütəng səsi eşidilir; adamlar yüyürür, tütəng qundağı darvazaları sarsıdır; həyətlərdə xidmətçi qadınlar “İndi gülməli şeylər olacaq!” – deyə qəh-qəhə ilə gülürlər.

Heç on beş dəqiqə keçmədi ki, Parisin iyirmi yerində, az qala lap eyni vaxtda aşağıdakı hadisələr baş verdi.

Sent-Krua-de-la Bretonneri küçəsində iyirmiye qədər uzunsaçlı, saqqallı cavan oğlan kiçik bir meyhanaya girdi, bir dəqiqədən sonra krepə sarınmış üçrəngli uzun bayraqla, üç nəfər də silahlı adamla oradan çıxdılar - qabaqda gedən bu üç adamdan birinin əlində qılınç, birinin tütəng, o birinin də nizə vardı.

Nonendyer küçəsində yaxşı geyinmiş, dazbaşlı, yekəqarınlı, genişalınlı, qarasaqqallı, qalxaq, codbiğli, aydın, gursəsli bir burjua yoldan keçənlərə patron təklif edirdi.

Sen-Pyer-Monmartr küçəsində qoluçirməli adamlar qara bayraq aparırdı; bayrağın üstündə ağ hərflərlə “Respublikaya ölüm!” sözləri yazılmışdı. Pəhrizçilər, Keşikçilər, Montorgeyl, Mandar küçəsində dəstə-dəstə əlibayraqlı adam göründü; onların bayrağında zərli hərflərlə yazılmış “seksiya” sözü və nömrə par-par parıldayırdı. Bu bayraqlardan biri göy və ağzolaqlı qırmızı bayraqdı; bayrağın orta hissəsində olan bu ağ zolaq güclə nəzərə çarpırdı.

Sen-Marten bulvarında üç silah emalatxanasını, biri Bobur, biri Mişel-le-Kont, biri də Tampl küçəsində üç silah dükənini dağıtdılar. Minəlli camaat bir neçə dəqiqədə çoxusu iki lüləli olan iki yüz otuz tüfəng, altmış dörd qılınc, səksən üç tapança aparmışdı. Daha çox adamın silahlı olması üçün birisi tüfəng, bir başqası süngü götürürdü.

Karabinlə silahlanmış cavan oğlanlar atəş açmaq üçün Qrev sahil küçəsinin qarşı tərəfindəki evlərdə yerləşmişdilər, bu evlərdə ancaq qadınlar qalmışdı. Onlardan birində çaxmaqdaşlı tüfəng vardı. Bu adamlar qapıların zəngini vurur, içəri girir, patron düzəldirdilər. Qadınlardan biri deyirdi: “Mən heç bilmirdim bu patron deyilən şey nədir, sonra ərim mənə danışdı”.

Bir dəstə adam Vyey-Odriyet küçəsində nadir şeylər satılan dükən qapısını sındırır, orada olan yatağanları və türk silahlarını aparmışdılar.

Tüfənglə öldürülmüş bir bənnanın meyiti Mirvarid küçəsində sərilib qalmışdı.

Hər yerdə – sol sahilə, sağ sahilə, bütün sahil küçələrində, bulvarlarda, Latın məhəlləsində, bazar məhəlləsində kişilər, fəhlələr, tələbələr, seksiya üzvləri tövşüyə-tövşüyə proklamasiyaları oxuyub çığırırdılar: “Silah başına!” Fənərləri qırırdılar, arabaların atını açırdılar, döşəmə yollarını sökürdülər, evlərin qapısını sındırırdılar, ağacları kökündən çıxarırdılar, ərzaq zirzəmilərinə girirdilər, qapçaqları diyirlədə-diyirlədə bayıra çıxarırdılar, döşəmə daşlarını, özül daşlarını, mebelləri, taxtaları bir-birinin üstə yığır, barrikada düzəldirdilər.

Burjuanı onlara kömək etməyə məcbur eləyirdilər. Qadınların yanına gedir, onlardan ərlərinin qılıncını, tüfəngini tələb edirdilər, sonra da ispan kirşanı ilə qapıya yazırdılar: “Silahını vermişdir”. Bəziləri tüfəngləri və qılıncıları alarkən verdikləri qəbzədə öz adlarını yazaraq deyirdilər: “Sabah onların dalınca bələdiyyə idarəsinə adam göndərin”. Şəhər bələdiyyə idarəsinə tək-tək gedən keşikçilərin, milli qvardiya əsgərlərinin silahını küçədə əlindən alırdılar. Zabitlərin epoletlərini dartıb qoparırdılar. Sen-Nikola Qəbiristanlığı küçəsində ağac və təlim qılıncı ilə silahlanmış camaat tərəfindən təqib edilən bir nəfər milli qvardiya zabiti çox çətinliklə bir evə girib gizlənmiş, oradan da ancaq gecə, həm də paltarını dəyişərək çıxıb çıxmışdı.

Sen-Jak məhəlləsində tələbələr kirayə etdikləri otaqlarından yığın-yığın çıxaraq Sen-İasent küçəsi ilə “Tərəqqi” kafesinə qalxır, ya da Matürinlər küçəsindəki “Yeddi bilyard” kafesinə enirdilər. Orada cavan oğlanlar qapı qabağındakı daş tumbalar üstündə duraraq, silah paylayırdılar. Barrikada qurmaq üçün Transnonen küçəsindəki taxta anbarını dağıtdılar. Ancaq bir yerdə – Sent-Avua küçəsi ilə Simon-de-Fran küçəsi tinində əhali müqavimət göstərdi, barrikadanı özləri dağıtdı. Ancaq bir yerdə üsyançılar geri çəkildilər: onlar milli qvardiya dəstəsinə atəş açaraq, Tampl küçəsində qurmağa başladıkları barrikadanı buraxıb Kəndir küçəsi ilə qaçdılar.

Qvardiya dəstəsi barrikadada bir qırmızı bayraq, patron dolu bir paket, üç yüz də tapança gülləsi tapdı; bayrağı cırdılar, onun parçalarını süngülərinə taxdılar.

Bizim burada yavaş-yavaş və ardıcıl surətdə nəql etdiyimiz hadisələr bütün şəhərdə, ağılasız qarışıqlıq içində birdən baş vermişdi. Bu, bir göy gurultusu ilə bir çox ildırımın çaxmasına bənzəyirdi.

Bir saatdan da az vaxtda tək-cə bazar məhəlləsində, yer altından çıxmış kimi iyirmi yeddi barrikada qurulmuşdu. Bu barrikadaların cəmləşdiyi yer – Janna və onun yüz altı silahdaşı üçün qala vəzifəsini görən məşhur 50 nömrəli ev idi. Bir tərəfdən Sen-Merri barrikadası, o biri tərəfdən Mobüe küçəsindəki barrikada ilə müdafiə edilən bu ev Arsi, Sen-Marten və Obri-le-Buşe küçəsi üzərində yüksəlirdi; Obri-le-Buşe onun qarşı tərəfində idi. İki barrikada öz tını ilə – biri Montorheyl küçəsindən Böyük Sərsəri küçəsinə, biri də Jofrua-Lanjeven küçəsindən Sent-Avua küçəsinə çıxırdı. Bundan başqa, Parisin başqa iyirmi məhəlləsində, Maredə, Sent-Jenevyev təpəsində saysız-hesabsız barrikada qurulmuşdu; bir də ki həcəmasından qoparılmış bir darvaza görünən Menilmontan küçəsində və kiçik Otel-Dye körpüsü yanında, polis prefekturasının üç yüz addımlığında barrikada nəzərə çarpırdı; körpü yanındakı barrikada arxası üstə çevrilmiş ikiçarxlı arabadan düzəlmişdi.

Fitçilər küçəsində, barrikadanın yanında yaxşı geyimli bir adam barrikadanı quranlara pul paylayırdı. Qrenet küçəsində bir atlı gəlib, barrikada raisi hesab edilən adama pul düyünçəsinə oxşayan bir düyünçə verdi: “Alın, – dedi, – şəraba və başqa şeylərə xərcləyin!” Qalstuksuz,

sarışın cavan bir oğlan barrikadadan-barrikadaya keçərək, parolu xəbər verirdi. Göy polis furajkası qoymuş başqa bir adam sıyrılmış qılıncını əlində tutaraq, keşikçilər qoyurdu. Barrikadaların ardında olan meyxanalar, dalandarların damları qarovul məntəqələrinə çevrilmişdi. Bundan başqa, qiyam çox məharətli hərbi taktika qanunlarına uyğun olaraq davam etdirilirdi. Saysız-hesabsız künc-bucağı, döngəsi olan əyri-üyrü, kələ-kötür, dar küçələr üsyan üçün çox məharətlə seçilmişdi, xüsusilə, bazar ətrafındakı küçələr meşədən də dolaşlıq və nizamsız idi. Deyirlərdi ki, “Xalq dostları” cəmiyyəti Sent-Avua məhəlləsindəki üsyana rəhbərlik etməyi öz üzərinə götürmüşdü. Ponso küçəsində öldürülən adamın üst-başını axtaranda onun cibindən Parisin planı çıxmışdı.

Əslində, qiyamı havada sürətlə hərəkət edən naməlum qüvvə idarə edirdi. Üsyan bir əli ilə bir anda barrikadalar qurmaqla o biri əli ilə qarnizonun keşikçi məntəqələrindən çoxunu zəbt etmişdi. Üsyançılar, alovlanan barit yolu kimi üç saatdan da az bir müddətdə düşməni dəf edərək, sağ sahildə Cəbbəxananı, Kral meydanında bələdiyyə idarəsini, bütün Mareni, Popengur silah zavodunu Qaliotu, Şato-d’O-nu, bazar yanındakı bütün küçələri sol sahildə isə Veteranlar qışlasını, Sent-Pelaji, Mober meydanını, İki dəyirman barit anbarını, bütün qarovulxanaları tutmuşdular. Axşam saat beş radələrində onlar Bastiliyanı, Lenjeri, Ağ mantiya məhəlləsini tamamilə ələ keçirmişdilər. Üsyançıların kəşfiyyatçıları Zəfər meydanına qədəm qoymuş, fransız bankını, Pti-Per qışlasını, poçtamtı qorxu altına almışdılar. Parisin üçdə biri üsyançıların əlində idi.

Vuruşma hər yerdə çox geniş həcmdə başlanmışdı, silahların alınması, evlərdə aparılan axtarışlar, silah dükanlarının az vaxtda tutulması göstərirdi ki, dolu kimi yağan daş ilə başlanan vuruşma yağış kimi yağın tufəng gülləsi ilə davam edir.

Axşam saat altıya yaxın Somon pasajı vuruşma meydanı oldu. Üsyançılar pasajın bir başını, qoşun isə o biri başını tutmuşdu. Bir-birinin qarşısında olan iki barmaqlıq arxasında durub atışırdılar. Bu kitabın hadisələri müşahidə edən xəyalpərəst müəllifi vulkana yaxından baxmaq istədi, gedib pasajda iki atəş arasına düşdü. Güllələrdən o, özünü ancaq dükanları bir-birindən ayıran sütunların arxasında gizlənməklə oruya bildi; yarım saata qədər bu çətin vəziyyətdə qaldı. Bu zaman təbil vurulurdu, milli qvardiya əsgərləri cəld geyinirdi, silahlanırdı, hərbi dəstələr bələdiyyə idarəsindən, polklar qışlaqlardan çıxırdı. Lövbər pasajının qarşı tərəfində bir təbilçini xəncərlə vurdular. Başqa bir təbilçini Qu quşu küçəsində otuza qədər cavan oğlan ortaya alıb təbilini cırdılar, qılıncını əlindən aldılar. Birini də Qrenye-Sen-Lazar küçəsində öldürdülər. Mişel-le-Kont küçəsində üç zabitin bir-birinin ardınca meyiti düşdü. Lombard küçəsində yaralanan bələdiyyə idarəsi qvardiyaçılarından çoxu geri çəkildilər.

Milli qvardiya dəstəsi Batavya karvansarası qabağında bir qırmızı bayraq tapdı. Bayrağın üstündə bu sözlər yazılmışdı: “Respublika inqilabı, № 127”. Bu, doğrudan da, inqilabdımı? Üsyan Parisin mərkəzini, onun əyri-üyrü küçələrini alınmaz, nəhəng bir qalaya çevirmişdi. Üsyanın mərkəzi orada idi; görünür, bütün işlər orada baş verirdi. Qalan yerlərdə ancaq xırda toqquşmalar olurdu. Mərkəzdə hələ vuruşmurdular, bu özü sübut edirdi ki, məsələ orada həll olunurdu.

Bəzi polklarda əsgərlər tərəddüd edirdi; bu tərəddüd naməlum vəziyyətin dəhşətini daha da artırırdı. Bu vəziyyət 1830-cu ildə, iyun ayında 53-cü döyüş polkunun bitərəfliliyi ilə əlaqədar olaraq xalq şadyanalığını xatırladırdı. Böyük müharibələrdə sınaqdan çıxmış iki cəsarətli adam – marşal Lobo ilə general Byujo (Byujo Lobonun başçılığı altında) qoşunlara komandanlıq edirdi. Piyada batalyonlardan düzəlmiş böyük patrul dəstələri üsyançıların tutduğu küçələrdə kəşfiyyat aparırdı; milli qvardiya rotaları bu dəstələri əhatə edərək qoruyur, şərəfli polis pristavları onların önündə gedirdi. Üsyançılar da yolayrıcında keşikçilər qoyur, öz patrullarını cəsarətlə barrikadadan kənara göndərirdilər. Hər iki tərəf bir-birini müşahidə edirdi. Hökumət bütün bir orduya malik olsa da, tərəddüd edirdi. Axşam olurdu; Sen-Merrinin haraya çağırın zəngləri çalındı. Austerlits vuruşmasını görəndə, o zamankı hərbiyyə naziri marşal Sult bu vəziyyətə kədərlə baxırdı.

Düzgün hərbi üsullara öyrəşən, qüvvət və rəhbərlik mənbəyi olaraq, ancaq taktika biliyinə, bu vuruşma kompasına yiyələnən bu qoca dəniz canavarları, “xalq qəzəbi” adlanan nəhəng fırtınanı gördükdə özlərini itirdilər. İnkılab küləyini idarə etmək olmaz.

Paris civarının milli qvardiyaçıları tələsə-tələsə, nizamsız halda yüyürüb gəldilər; 12-ci yüngül polkun batalyonu Sen-Denidən yorta-yorta, 14-cü döyüş polku Kurbpuadan özlərini yetirdilər: hərbi məktəb batareyası Karusel meydanında döyüş mövqeyi tutdu, Vensen meşəsindən topları gətirdilər.

Tülri boşalrdı, lakin Lui-Filipp sakitliyini tamamilə mühafizə edirdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Parisin xüsusiyyəti.

Paris iki il müddətində bir neçə üsyan görmüşdü, – bunu biz əvvəllərdə qeyd etmişdik. Adətən, üsyan olarkən üsyan qaldıran məhəllələrdən başqa, heç bir yer Paris qədər sakit görünmür. Paris hər şeyə çox tez alışır; bu axı vur-tut bir üsyan idi, amma Parisin o qədər işi vardı ki, o, hər boş şeydən ötrü narahat ola bilməzdi. Ancaq belə nəhəng şəhərlərdə belə bir vəziyyət ola bilər. Ancaq onun ucsuz-bucaqsız hüdudu daxilində vətəndaş müharibəsi belə qərribə sakitliklə bir araya sığma bilər.

Parisdə hər dəfə üsyan başlananda, təbil və boru səsi eşidiləndə dükənçi ancaq bu sözləri söyləməklə kifayətlənir:

– Deyəsən, Sen-Marten küçəsində çaxnaşma başlanıb.

Yaxud:

– Sent-Antuan küçəsində vur-çatlasındır.

Çox vaxt da laqeydcəsinə əlavə edərdi:

– Hər nəyə o tərəflərdədir.

Sonra atışma və tufənglərdən açılan yaylım atəşinin ürəkparçalayan, mənhus gurultusu aydın eşidiləndə dükənçi deyərdi:

– Orada dalaşır, nədi?! Elədi ki var, dalaşır.

Bir az sonra, üsyan dükənçi olan yerə yaxınlaşsa, üstün gəlsə, dükənçi tez dükənini bağlayır, mundiri tələsə-tələsə əyninə keçirir, başqa sözlə, malını xilas edir, özünü təhlükə qarşısında qoyur.

Yolayrıcında, pasajda, dalanda atışma gedir. Barrikadaları tuturlar, əldən verirlər, sonra yenə geri alırlar: qan axır; top saçması evlərin ön tərəfini dəlik-deşik edir; güllə adamları öz yatağında öldürür; insan cəsədləri döşəmə yollara sərilib qalır. Lakin bu yerdən bir neçə küçə keçdikdən sonra qəhvəxanalarda bilyard şarlarının səsi gəlir.

Teatrlar açıqdır, orada vodevil tamaşası verilir; vuruşma ilə maraqlanan adamlar dava gedən küçələrdən bir neçə addım kənardə gülüb danışırlar. Fiakrlar yolla ötüb keçir, adamlar yeməxanalara, bəzən də lap vuruşma gedən məhəlləyə nahar eləməyə gedirlər. 1831-ci ildə toy mərasiminə yol vermək üçün atışmanı dayandırmışdılar.

1839-cu ilin 12 may üsyanında Sen-Marten küçəsində balacaboy sısqə bir qoca üçrəngli əski asılmış, maye dolu qrafinlər qoyulmuş əl arabasını çəkə-çəkə barrikadadan bu barrikadanı əhatə edən qoşun hissəsinə, qoşun hissəsindən də barrikadaya keçir, gah hökumətə, gah da anarxiyaya içki təklif edirdi.

Daha bundan qərribə şey ola bilməz, lakin Paris üsyanlarının səciyyəvi cəhəti belə idi: başqa heç bir hökumət paytaxtında belə bir şeyə rast gəlmək olmaz. Bunun üçün iki şey lazımdır: Parisin əzəməti, bir də şadlığı. Bunun üçün Volterin və Napoleonun şəhəri olmaq lazımdır.

Lakin bu dəfə, 1832-ci ildə, iyulun 5-də olan silahlı üsyanda bu böyük şəhər, bəlkə də, özündən qüvvətli bir şey hiss etdi. O qorxdı. Hər yerdə, şəhərin ən uzaq və “üsyanda iştirak etməyən” məhəllələrində, günün günorta çağında bağlı qapı, pəncərə, pəncərə qapıları göründü. Qoçaqlar silahlanır, qorxaqlar gizlənirdi. Küçələrdə daha nə avara-avara gəzən, nə də işgüzar adamlar nəzərə çarpırdı. Bir çox küçələr bomboşdu, elə bil ki, səhər saat dörd idi. Ayrı-ayrı hadisə

haqqında təşviş dolu təfsilatlar söylənir, qorxunc şeylər yayılırdı. Deyirdilər ki, onlar Fransız bankını tutmuşlar; yalnız elə Sen-Merri monastırında altı yüz adam kilsədə istehkam qurmuş, divarlarda açılmış mazgallarda yerlərini bərkidib hazır durmuşlar; piyada qoşuna etibar yoxdur, Arman Karel marşal Klozeli görmüş, marşal ona demişdi: “Əvvəl polk tapın”. Lafayet xəstədir, bununla belə Lafayet onlara demişdir: “Mən sizinəm”. Xərəyə yer ola biləcək hər yerdə mən sizinlə olacağam; gözdə-qulaqda olmaq lazımdır; gecə adamlar gələcək, gedib Parisin ucqar yerlərində, təklidə olan evləri qarət edəcəklər (burada polis işçilərinin, hökumətin xidmətində olan Anna Ratklifin həddindən artıq coşan təsəvvürü nəzərə çarpır); bütün bir batareya Obri-le-Buşe küçəsində döyüş mövqeyi tutmuşdur: Lobo və Bujo öz hərəkətlərini bir-birinə uyğunlaşdırmışlar, gecə yarısı, ya da uzaq başı səhər açılarda dörd qoşun hissəsi – birincisi Bastiliyadan, ikincisi Sen-Morten qapılarından, üçüncüsü Qrev meydanından, dördüncüsü Bazar meydanından eyni vaxtda üsyanın mərkəzinə girəcəklər; ya bəlkə, qoşun Parisi tərk edib Mars çölünə çəkiləcəkdir, ümumiyyətlə, nə olacağı məlum deyil, ancaq heç şübhəsiz, qarşıda duran məsələ ciddi məsələdir. Hamını marşal Sultun göstərdiyi tərəddüd təşvişə salırdı. Niyə o, dərhal hücum eləmir? Aydın görünürdü ki, vəziyyət onu çox düşündürür. Elə bil ki, qoca aslan bu zülmətdə naməlum bir əjdahanın varlığını hiss etmişdir.

Axşam oldu; teatrlar açılmadı. Patrullar acıqlı-acıqlı ətrafı dolaşır, yoldan keçənlərin üst-başını yoxlayır, şübhəli adamları tuturdular. Saat on radələrində səkkiz yüz adam tutulmuşdu. Polis prefekturası, Konsyerjeri həbsxanası, Fors həbsxanası ağzına kimi dolmuşdu. Konsyerjeri həbsxanasının “Paris küçəsi” adlanan uzun zirzəmisinə başdan-başa bəlim tökülmüşdü, bir çox dustaq bu bəlimin üstündə uzanmışdı; Laqranj adlı bir lionlu öz gözəl danışıqları ilə onlara cəsarətlə ürək-dirək verirdi; dustaqların altında bəlimin xışiltısı leysan yağışın uğultusunu xatırladırdı. Tutulan adamlar başqa yerlərdə, həbsxana həyətlərində, bir-birinin yanında yatırdılar, hər yerdə təşviş və Parisə az xas olan bir qorxu hiss olunurdu.

Evlərdə daldalanacaq yer düzəldirdilər. Ərli arvadlar, analar narahat idilər, elə ancaq bu sözlər eşidirdi: “Aman allah, o, hələ qayıtmayıb!” Hərdən araba səsi gəlirdi. Adamlar astanada durub insan səsi uğultusuna, çığırta-bağırta, çaxnaşmaya, tutqun və qarışıq hay-küyə, boru, təbil, tufəng səsinə, ən çox da Sen-Merri zənglərinin haraya çağırın gurultusuna qulaq asırdılar, boğuc və qarışıq gurultu eşidəndə deyirdilər: “Bu atlı qoşundur gedir” və ya “Bu, sürətlə gedən top arabalarının səsidir”. İlk top atəşini gözləyirdilər. Birdən küçələrin tinində adamlar görünür, “Gedin evinizə!” – deyərək çığırır, gözdən itirdilər. Hamı öz qapısının cəftəsini vurmağa tələsirdi. Adamlar bir-birindən soruşurdu: “Görəsən, bunun axırı nə olacaq?” Hava qaraldıqca, elə bil ki, qorxunc üsyan şəfəqinin Paris üzərinə çökən məşum rəngləri qatılışdı.

BİRİNCİ FƏSİL.

Qavroş poeziyasının kökləri haqqında bəzi izahat.

Bir nəfər akademikin bu poeziyaya təsiri.

Cəbbəxana qabağında xalq ilə qoşunun toqquşmasından alovlanan üsyan ön sıralarda cənazə arabası ardınca gedənləri camaatın içərisinə, bütün bulvar boyu uzanan mərasimin baş hissəsinə doğru geri çəkdi, dəhşətli bir çaxnaşma başlandı. Bütün bu insan yığını yerindən sarsıldı, sıralar pozuldu, hamı qaçmağa, getməyə üz qoydu; hamı qaçıb canını qurtarmaq istəyirdi: bəziləri müqavimət göstərməyə çağırırdı, bəzilərinin qorxudan rəngi ağarmışdı. Bulvarları dolduran bu nəhəng insan nəhri bir anda parçalandı, aşıb-daşdı, sahillərindən kənara çıxdı, iki yüz küçə ilə daşa-daşa sel kimi axdı, sanki, böyük bir bənd uçmuşdu. Bu zaman cındır paltarlı bir uşaq əlində Belvil civarı təpələrindən qopardığı sarı çiçəklili nazkolu budağı Menilmontan küçəsi ilə aşağı enirdi; köhnə şey-şüy satan xırdavətçi bir alverçi qadının qutusunda köhnə yəhər tapançası gördü, əlindəki budağı yola atıb çığırdı: “Ana can, sənın adın nədir, mən sənın maşınıni götürürəm!” – deyərək, tapançanı qapıb qaçdı.

Qorxuya düşmüş burjua Amelo Aşağı küçə ilə yığın-yığın qaçırdı; uşaq bir-iki dəqiqə sonra onlara rast gəldi; o, tapançanı əlində yelləyə-yelləyə oxuyurdu:

Gündüz aydınlıqdır, gecə düşərkən.
Heç nə seçməyirik nə sən, nə də mən!
Hər acı şeir ki, çıxır ağızdan
Burjuylar böyrünə yabadır insan.
Papaqlar! Şahiddir o pərvərdigar.
Deyən yaddaşınız yoxdur, ağalar.
Bu uşaq davaya gedən balaca Qavroş idi.
Bulvarda gördü ki, tapançanın çaxmağı yoxdur.

Qavroşun oxuya-oxuya ahənginə uyaraq getdiyi bu nəğməni, fürsət düşdükcə həvəslə oxuduğu başqa nəğmələri kim qoşmuşdu? Bunu Allah bilir. Bəlkə də, bunları o, özü qoşmuşdu. Bundan başqa, Qavroş çox oxunan xalq nəğmələrini də yaxşı bilir, öz civiltilərini onlara əlavə edirdi. Bu dəcəl cırtıdan, bu küçə uşağı təbiətin və Parisin səslərindən popuri yaradırdı. Quş repertuarına bütün fəhlə emalatxanaları nəğmələrini də əlavə edirdi. O, rəssam şagirdləri ilə, ona yaxın olan bu tayfa ilə əlaqədə idi. O, deyəsən, üç ay mətbəədə şagird olmuşdu. O, hətta qırx Əbədindən biri olan cənab Baur-Lormian üçün də bir tapşırıq yerinə yetirmişdi. Qavroş ədəbiyyatla əlaqədar olan qamen idi.

Yeri gəlmişkən, bunu da deməliyəm ki, Qavroş o yağışlı gecədə, o pis havada iki körpə uşağa filinin qonaqpərvərliyindən istifadə etməyi təklif edərkən, öz qardaşları üçün qəza-qədərini hökmünü yerinə yetirdiyini heç güman etmirdi. Axşam qardaşları, səhər atası – onun gecəsi belə keçdi. O, səhər açılarda Balet küçəsini buraxıb tələsə-tələsə filin yanına qayıtdı, uşaqları ustalıqla oradan çıxartdı, bir təhər əldə etdiyi yeməyi onlarla bölüşdü, onları mehriban ana-küçənin ixtiyarına buraxıb getdi; onun özünü də bu küçə tərbiyə etmişdi. Ayrılarkən axşam yenə burada görüşəcəklərini deyib, belə bir nitq söylədi: “İndi sürüşmək, başqa sözlə, cıın yanına “r” qoyuram, ya da ki, necə sarayda deyirlər, əkilirəm. Uşaqlar, ata-ananızı tapmasanız axşam bura qayıdın. Mən sizə axşam yeməyi verərəm, sonra da yatırdaram”. Lakin ya onları polis serjantı küçədə görüb nahiyə polis idarəsinə aparmışdı, ya bir gözbağlayıcı oğurlamışdı, ya da onlar Parisin müəmmalı, nəhəng, Çin oyuncağına oxşar küçələrində azmışdı, belə ki, axşam filin yanına qayıtmadılar. Bizim cəmiyyətin aşağı təbəqələri belə itmiş izlərlə doludur. Qavroş bir daha onları görmədi. Həmin gecədən iki ay yarım, ya uç ay keçirdi. Qavroş dəfələrlə peysərini qaşıyaraq, öz-özünə demişdi: “Mənim bu uşaqlarım hansı cəhənnəmə itib getdi?!”

Xülasə, o, əlində tapança, Kələm körpüsünə gəlib çıxdı. Gördü ki, bu küçədə bircə dükən, özü də pirojna dükanı açıqdır, bu, onun diqqətini cəlb etdi. Bu, məchuliyət aləminə atılmazdan əvvəl yenə bir alma pirojnası yemək üçün qəza-qədərini göndərdiyi təsadüf idi. Qavroş dayandı, böyük-küçük nə qədər cibi vardsa, hamısını axtardı, çevirdi, heç bir şey, hətta bircə su da tapmayaraq çığırdı: “Ay haray, köməyə gəlin!” Həyatda son pirojnadan məhrum olmaq çox ağır şeydir! Lakin bu vəziyyət Qavroşu yolundan qoymadı.

O, iki dəqiqədən sonra Sen-Lui küçəsinə çatdı. Kral parkı küçəsini keçəndə, məhrum olduğu alma pirojnasının əvəzini çıxmaq ehtiyacını duydu: günün günorta çağında teatr elanlarını cırmağa başladı, bu, ona çox ləzzət verdi.

Sonra bir az kənarda, yoldan keçən və üz-gözündən sağlamlıq yağan bir dəstə adam gördü, ona elə gəldi ki, bunlar ev sahibidir; çiyinlərini sıxaraq, filosofanə hiddətlə onların ardınca dedi: – Bu rantyelər gör nə yaman yağlıdır! Yeyirlər də, öz çinədanlarını basa-basa doldururlar! İndi sən onlardan soruş gör, onlar öz pullarını neynirlər?! Bunu heç özləri də bilmirlər. Onlar bu pulları aşırırlar! Boğaza qədər tıxırırlar!

İKİNCİ FƏSİL.

Qavroş səfərdə.

Çaxmaqsız tapançanı küçənin ortasında yelləmək çox mühüm ictimai əhəmiyyəti olan bir məşğuliyyətdir: bu zaman Qavroş hər addımda coşqunluğunun artdığını hiss edirdi. Oxuduğu “Marselyoza” havasının parçaları arasında o, çığıra-çığıra deyirdi:

– Bütün işlər lap əla gedir! Mənim sol pəncəm yaman ağrıyır, mənim revmatizməmə dəşə dəyib, əzilib, amma ki, vətəndaşlar, mən narazı deyiləm. Burjua, özünüzü gözləyin, siz mənim yandırıcı nəğmələrimdən hələ asqıracaqsınız da! Casus nə deməkdir? İt cinsi deməkdir. Yox, yox, itləri təhqir etmək olmaz! İt sədaqətli heyvandır. Dostlar, mən bulvarla gəlirdim, orada hər şey bişir, daşır, qaynayır. Küpənin kəfini yığmaq vaxtı çatıb! Kişilər, irəli! Qoy düşmən qanı çölləri bürüsün! Mən vətən üçün öləcəyəm! Mən öz dostumu görməyəcəyəm. Əlbəttə, Nini, iş bitdi, ni-ni! Fərqi yoxdur, yaşasın şənlik! Vuruşacağıq, cəhənnəmə ki, nə olur olsun! İstibdad məni cana gətirdi.

Elə bu anda oradan keçən milli qvardiya ulanının atı yıxıldı. Qavroş tapançanı döşəmə yola qoyub atını qaldırdı, sonra atın qalxmasına kömək elədi. Bundan sonra tapançasını götürüb yola düzəldi.

Torinyi küçəsində tamamilə sakitlikdi. Mareyə xas olan bu laqeydlik – ətrafı bürüyən həyəcanla tam ziddiyyət təşkil edirdi. Dörd cici-bacı bir evin qabağında durub söhbət edirdi. Şotlandiyada ifritələr trionu məşhursa Parisdə cici-bacıların kvarteti məşhurdur: vaxtı ilə Maqbetə Armüir ardıc ağacı yanında deyilən “Sən kral olacaqsan” sözləri eyni bir mənhusluqla Boduay yolayrıcında Bonaparta deyilə bilərdi. Bu özü də ona oxşar məşum sözlər olardı.

Lakin Torinyi küçəsindəki üç dalandar arvad, bir də əli səbətli, qarmaqlı arvad – bu dörd cici-bacı ancaq öz işləri ilə məşğuldu.

Belə baxanda, sanki, onlar qocalığın taqətsizlik, zəiflik, ehtiyac və kədər deyilən dörd küncündə durmuşdular.

Cındırıyğan dinc bir arvaddı. Bayırda yaşayan bu cəmiyyətdə cındırıyğan arvad təzim edir, dalandar arvad himayə edir. Bunun səbəbi – küçə tumbası arxasına yığılan zir-zibildədir, dalandar arvadlar bu zibili necə yaradırsa, zibil də elə olur: o, ya pəhriz pozan, ya da pəhrizə nə olur, – bu, zibili süpürüb yığan adamın kefindən asılıdır. Bəzən görürsən ki, süpürgə də adamın dərdinə qalır.

Cındırıyğan arvad onun zənbili üçün mal hazırlayanlara minnətdardı, onlara baxıb gülümsəyirdi, özü də necə gülümsəyirdi! Onlar təxminən belə söhbət edirdi:

– Sizin pişiyiniz yenə əvvəlki kimi bədxasiyyətdir?

– Pah, özünüz bilirsiniz ki, pişiklər itlərin anadangəlmə düşmənidir. Pişiklərdən ancaq itlər şikayətlənə bilər.

– Adamlar da şikayətlənə bilər.

– Burası da var ki, pişiklərin birəsi adama keçmir.

– Bu nədi ki?! Bax, bitlər qorxulu olur. Mənim yadımdadır: elə bir il oldu, it o qədər artdı ki, axırda bu barədə qəzetə yazdılar. Bu, o vaxtlar idi ki, Tüilridə Roma kralının xırdaca arabasına iri qoçlar qoşurdular. Roma kralı sizin yadınızdadır?

– Mənim daha çox Bordo hersoqu xoşuma gəlir.

– Mən on yeddinci Lüdiviki tanıyırdım. On yeddinci Lüdivik mənim daha çox xoşuma gəlir.

– Mal əti yaman bahalanıb, ay Pataqon ana!

– Ah, daha deməyin, qəssablar yaman haramzadə şeylərdir! Özü də lap murdarından! Adama ətin ancaq tör-töküntüsünü verirlər.

Burada cındırıyğan arvad sözə qarışdı.

– Bəli, xanımlar, bazar yaman kasadlaşıb. Zir-zibilin içindən daha heç bir şey tapmaq olmur.

Adamlar daha heç bir şey atmırlar. Hamısını yeyirlər.

– Varqulem xala, sizdən də kasıbları var.

Cındırıyğan arvad onunla yaltaqcasına razılaşdı:

– Düz sözə nə demək olar. Hər halda, mənim bir peşəm var - Cındırıyğan arvad bir az susduqdan sonra, insan təbiətinə xas olan bir şeyi – lovğalanmaq ehtiyacını duyaraq əlavə etdi:

– Səhər evə qayıdan kimi, o saat səbəti boşaldıram, başlayıram gətirdiyim şeyi çaşıdlamağa (görünür o, “çəşidləmək” demək istəyirdi). Şeylərin hamısını topa-topa otağıma qoyuram. Sonra

hamısını yerbəyer eləyirəm: əsgiləri – zənbilə, gəmirilmiş meyvə qırıntılarını – təknyə, çit-gülüşi – şkafa, yun parçaları – komoda, kağız-kuğuzu – pəncərə qabağına, yeyinti şeylərini – kasaya, stəkan sınıqlarını – buxarıya, köhnə ayaqqabıları – qapı ağzına, sür-sümüyü – çarpayının altına...

Qavroş onların dal tərəfində dayanıb, qulaq asırdı:

– Qarılar, siz nə münasibətlə siyasətdən söhbət açmısınız?

Birdən onun üstünə dörd boğazdan dörd qat qüvvətlənən söyüş yağdı:

– Bu vələdüzzina haradan çıxdı?

– O öz topalında nə tutub? Tapança!

– Bu haramzadənin boy-buxununa baxın, əlindəki tapançasına baxın!

– Belələri hökuməti yıxmayınca dincəlməyəcək!

Qavroşun qəlbi nifrətlə doldu: bu həqarətin hayıfını çıxmaq üçün o ancaq əlini açdı, beş barmağının beşi ilə onlara çox səxavətlə burun göstərdi.

Cındırıyğan arvad çığırdı:

– Ay avaranın biri avara!

Pataqon qarı deyilən arvad əllərini qəzəblə bir-birinə çırpdı:

– Bir bədbəxtlik olacaq, bu, lap yəqindir. Bizim qonşuluqda xırdaca saqqallı bir lotu oğlan var, o, hər səhər mənə rast gəlirdi: qolunda da – qırmızı ləçəkli qəşəngcə bir qız olardı; bu gün görürəm ki, onun qolunda qız yoxdur, əlində tufəng var. Başə qarı mənə deyirdi ki, orada... inqilab olub... orada ey, o buzov olan yerdə! – Pontuazda. İndi sən bu əli tapançalı uşağa bax, bu dələduza bax! Deyəsən, Tselestinlər topla doludur. Axı hökumət bu dələduzlarla neyləsin; bunlar heç özləri də bilmirlər nə eləsinlər, ancaq onu bilirlər ki, camaatı dolanmağa qoymasınlar; axı camaat bütün bu bəlalardan təzə-təzə canını qurtarmışdı, təzə-təzə sakit olmağa başlamışdı! Ah, pərvərdigara, mən bizim yazıq kraliçanı arabada aparanda gördüm! Yenə də bütün bu həngəmələrdən tütün bahalanır. Bu, rəzalətdir! Ax, quldurun biri quldur, mən, yəqin ki, səni gilyotində görəcəyəm!

– Sən fisıldayırsan, qarıcıq, o xortumunu bir yaxşıca silsənə!

Qavroş bunu deyib yoluna düzəldi.

Döşəmə küçəsinə çatanda cındırıyğan qarı yadına düşdü, o ucadan belə bir monoloq söylədi:

– Sən nahaq yerə inqilabçıları söyürsən, ay zir-zibil yığını! Bu tapança axı sənin üçün işləyəcək!

Sənin üçün işləyəcək ki, sən daha çox yeməli şey tapasan, zənbilinə yığasan!

Birdən o, dal tərəfdən səs eşitdi: Pataqon qarı onun ardınca gəlirdi, uzaqdan yumruğu ilə onu hədələyərək çığıra-çığıra deyirdi:

– Bic, haramzadə!

Qavroş ona belə cavab verdi:

– Tüpürürəm mən sənə hündür ağac başından!

Bir az sonra o, Lamuanyonun evi qabağından gedirdi. Burada o çığıraraq dedi:

– Döyüşə, irəli!

Elə o saat da onu qəm-qüssə basdı. Məzəmmətlə öz tapançasına baxdı, sanki, onu rıqqətə gətirmək istəyirdi:

– Mən vuruşmağa gedirəm, amma sən vura bilmirsən!

Xırdaca bir it də adamın diqqətini başqa şeydən ayıra bilər. Qavroşun yanından balaca, arıq bir tula keçirdi. Qavroşun ona yazığı gəldi, ona belə dedi:

– Ay yazıq ham-ham, elə bil, sən bir çəllək udmusan, çəlləyin bütün qurşaqları görünür...

Sonra Orm-Sen-Jervə tərəf yol aldı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Dəlləyin haqlı yerə qəzəblənməsi.

Bizə məlumdur ki, bir dəllək iki uşağı öz qapısından qovmuşdu, Qavroş da onlar üçün filin qonaqpəərəst qarnını genişcə açmışdı, indi o abırlı dəllək öz dükənində, İmperiya dövründə qulluq edən qoca bir legioner əsgərin saqqalını qırmaqla məşğul idi. Onlar söhbət edirdilər. Məlum

şeydir ki, dəllək bu qoca əsgərlə qiyamdan sonra general Lamarkdan danışdı; Lamarkdan da söhbət imperatora keçdi. Prudom bu dəlləklə əsgərin söhbətini eşitsəydi, bunu bəzəyər, ona “Ülgüclə qılıncın söhbəti” – deyərdi.

Dəllək soruşdu:

- Cənab, imperator atın üstündə necə özünü saxlaya bilirdi.
- Yaxşı saxlaya bilmirdi. O, atın üstündən yıxılmağı bacarmırdı. Çünki o, heç yıxılmamışdı.
- Onun atları yaxşı idi? Yəqin, onun atları çox gözəlmiş?
- O gün ki, iltifat buyurub mənə xaç verdi – onda mən onun atına baxdım. Bu başdan-başa ağ, yorğa bir madyandı. Bu atın qulaqları bir-birindən çox aralı idi; beli çox batıqdı; zərif, qara ulduzlu başı vardı; boynu çox uzundu, qıçları möhkəmdi, böyürləri şişkindi, çiyinləri yuvarlaqdı, sağrısı iri idi, hündürlüyü də on beş qarışdan bir az çox olardı.

Dəllək dedi:

- Çox yaxşı at imiş!
- Bəli, bu əlahəzrətin minik atı idi.

Dəllək hiss etdi ki, söylənilən belə mühüm sözdən sonra bir az susmaq lazımdır; bunu ağına vurduqdan sonra yenə sözə başladı:

- İmperator bircə dəfə yaralanmışdı, elə deyilmi, cənab?

İmperator yaralananda bu qoca əsgər onun yanında imiş, buna görə də o, lovğa-lovğa və sakitcə dedi:

- Dabanından yaralanmışdı. Ratisbon ətrafında. O gün o, çox qəşəng geyinmişdi, mən onu heç belə qəşəng geyinən görməmişdim. O, təzə pul kimi tərtemizdi.
- Cənab qocaman əsgər, elə güman etmək olar ki, siz bir neçə dəfə yaralanmışsınız, elə deyilmi?

Əsgər soruşdu:

- Mən? Bu, əhəmiyyətsiz şeydir! Marenqo ətrafında peysərimə iki qılınc zərbəsi dəydi, Austerlits ətrafında sağ qoluma, İyena ətrafında sol buduma güllə dəydi, Fridland ətrafında, bax, burama süngü soxdular, Moskva ətrafında yeddi-səkkiz yerdən nizələndim, Lüsen ətrafında bomba qəlpəsi barmağımı qırıq-qırıq elədi... Hə, Vaterloo vuruşmasında da ombamı top saçması yaraladı. Elə bu, vəssalam.

Dəllək təmtəraqlı bir ifadə ilə ucadan dedi:

- Vuruşma meydanında ölmək nə gözəldir! Mənə qalırsa, vallah, mən köhnə bir yataqda dərmanla, dava ilə, təpitmə ilə, şırınqa ilə, işlətmə, habelə yavaş-yavaş, ağır-ağır, gündə bir az ölməkdənsə, qarnıma top gülləsi dəyməyi daha üstün tuturam!

Əsgər:

- Siz ağzınızın dadını bilirsiniz, – dedi.

Əsgər bu sözü təzəcə demişdi ki, qulaqbatırıcı bir gurultudan dükan tir-tir əsdi. Vitrinin şüşəsi birdən ulduzaoxşar bir deşiklə bəzəndi.

Dəllək kətan kimi ağardı.

- Aman Allah, bu odur!

– Nə?

– Top gülləsi.

– Top gülləsi nə edir, budur, bax!

Əsgər əyilib yerdə diyirlənən şeyi götürdü. Bu, döşəmə daşı idi.

Dəllək sınıan şüşəyə sarı cumanda gördü ki, Qavroş var gücü ilə Sen-Jan bazarına qaçır. Dəlləyin hərəkəti Qavroşun yadından çıxmamışdı: uşaqların hayfını çıxmaq üçün, onu özünə xas olan bir yolla təbrik etmək istəyirdi, bu arzu ilə da daş atıb onun pəncərəsini sındırmışdı.

Dəlləyin ağarmış bənizi göyərtdi; o, xırıltılı bir səslə dedi:

- Bilirsinizmi, onlar ancaq pislik etmək üçün pislik edirlər! O uşağa axı nə pislik eləyiblər?

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Uşaq qocaya təəccüb edir.

Bu zaman, keşikçi məntəqəsinin tərki-silah edildiyi Sen-Jan bazarında, Qavroşla bir dəstə adamın strateji birləşməsi baş verdi; bu dəstəni Anjolras, Kurfeyrak, Kombefər və Feyi idarə edirdi. Hamı silahlı idi. Baorel ilə Jan Prüver gəlib onları tapdı, dəstədəki adamların sayı artdı. Anjolrasın tüfəngi qoşalülə idi, Kombefərinki legion nömrəli milli qvardiya tüfəngi idi; toqqasına iki tapança da taxmışdı; tapançalar yaxası açıq sürtükünün altından görünürdü. Jan Prüver köhnə süvari müşketonla, Baorel karabinlə silahlanmışdı. Kurfeyrak əlindəki əsanı hərleyirdi: sonra bu əsanın içindəki nizəni çıxartdı. Feyi qılıncını sıyıraraq dəstənin qabağında gedir, “Yaşasın Polşa!” – deyər çıxırırdı.

Onlar Morland küçəsi ilə tövşüyə-tövşüyə gedirdilər: nə başlarında şlyapa, nə boyunlarında qalstuk vardı; gözləri od kimi parıldaıyordu; yağış onları islatmışdı. Qavroş sakitcə onlara yaxınlaşdı:

– Biz hara gedirik?

Kurfeyrak:

– Gedək, – dedi.

Feyi hamıdan daldə gəlirdi, daha doğrusu, tullanırdı; balıq özünü suda necə hiss edirsə, Baorel də özünü qiyamçılar arasında elə hiss edirdi. Onun əynində moruq rəngli jaket vardı, sinəsi də sözlə dolu idi: bu söz ehtiyatı ilə o, hər şeyi məhv edə bilərdi. Yoldan keçən bir adam onun jiletini görüb, özündən çıxdı, qorxudan özünü itirərək çıxırdı:

– Qırmızılar gəldi!

Baorel onun səsinə səs verərək dedi:

– Qırmızılar, qırmızılar! Burjua, bu nə mənasız qorxudur! Məsələn, mən al lələdən heç qorxmuram, qırmızı papaq da mənə dəhşətə salmır. İnanın mənə, burjua, qırmızıdan ancaq mal-qara qorxur!

Divarda bir vərəq kağız gördü, kağızda davakarlıqla heç əlaqəsi olmayan adi sözlər yazılmışdı: “Yumurta yeməyə icazə verilir”. Bu, Paris arxiyepiskopunun öz “müridlərinə” göndərdiyi pəhriz naməsi idi.

Baorel ucadan dedi:

– Müridlər! Bu, nəzakətli bir üsulla “sürü” deməkdir.

Naməni divardan dartıb qopardı, bununla da Qavroşun ürəyini ələ aldı. İndi Qavroşun gözü Baoreldə idi.

Anjolras:

– Baorel, – dedi, – sən düzgün iş tutmadın. Sən gərək bu icazənaməni qopartmayydın, məsələ onda deyil, qəzəbini sən boş yerə sərf edirsən. Döyüş sursatını qoru. Təkbaşına nə tüfəngdən, nə ürəkdən atəş açma!

Baorel ona etiraz etdi:

– Hər kəsin öz üsulu var. Yepiskopun nəsr sahəsində etdiyi bu məşq mənə təhqir edir, mən yumurtanı icazəsiz yemək istəyirəm. Sənin üsulun – buz altında qaynamaqdır, amma mən əylənirəm. Bir də ki, mən heç də öz-özümü sərf etmirəm, mən hazırlaşırım. And olsun Herkulesə, naməni də ona görə çıxdım ki, bir balaca ləzzət alım!

“Herkules” sözü Qavroşu çox təəccübləndirdi. O, bir şey öyrənmək üçün həmişə fürsətdən istifadə edirdi, bayaq elanı cıran adama o, böyük hörmət bəsləyirdi. Qavroş ondan soruşdu:

– “Herkules” nə deməkdir?

Baorel ona belə cavab verdi:

– Latınca bu, “belə də şey olar” deməkdir.

Bu arada Baorel, pəncərədən onlara baxan solğun rəngli, qarasaqqallı cavan bir oğlan gördü, görünür, o, “Əlifba dostları”ndan biri idi; Baorel çıxırub ona dedi:

Patronları tez gətir! Para bellum! – Qəşəng kişi! Bu, doğrudur. – Qavroş indi latın dilini başa düşürdü.

Onların ardınca hay-küy sala-sala, bir yığın adam gəlirdi; bunlar da: tələbə idi, rəssamdı, Eks Kuqurda cəmiyyətinin üzvü olan cavan oğlanlardı, əli dəyənəkli, əli süngülü fəhlələrdi, iskələ hambalları idi, bunlardan bəzisinin toqqasında Kombefər kimi tapança vardı. Bu izdihamın

içində bir qoca vardı; üzdən o, çox qoça görünürdü. Onun silahı yox idi; o, fikrə dalmış kimi görünsə də, dəstədən geri qalmamağa çalışırdı. Qoça Qavroşun gözünə sataşdı.

Qavroş soruşdu:

– Bunəş!

– Bir qocadır.

O cənab Mabef idi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Qoca.

Baş verən hadisəni nəql edək.

Draqunlar hücumu keçəndə Anjolras və onun dostları Zəng Qülləsi bulvarından, hökumətin taxıl anbarları qabağından keçib gedirdi. Anjolras, Kurfeyrak, Kombefer, Bassompyer küçəsi ilə “Barrikadalara!” - deyə çığıra-çığıra irəliləyən dəstənin içərisində idi. Onlar Ledigör küçəsində ağır-ağır gedən bir qocaya rast gəldilər.

Qoca sərxoş kimi səndələyə-səndələyə gedirdi – onların diqqətini də cəlb edən bu oldu. Bir də ki, səhərdən bəri yağış çisələyirdi, indi də bərk yağış yağırdı, amma qoca şlyapasını əlində tutmuşdu. Kurfeyrak Mabef babanı tanıdı. Qoca ilə o, əvvəldən tanışdı, çünki Mariusu bir neçə dəfə onun evinə qədər ötürmüşdü. O bilirdi ki, əvvəllər kilsə ağsaqqalı, kitab həvəskarı olan bu qoca dinc və çox çəkingən adamdır, belə bir adamın bu qarğaşlıq içində, hücum edən süvarilərdən bir neçə addım kənarda, başı açıq yağış altında, atışmanın mərkəzində, güllə altında görünməsi onu heyrətə saldı; qocaya yaxınlaşdı, iyirmi beş yaşlı qiyamçı ilə səksən yaşlı qoca arasında belə bir söhbət oldu:

– Cənab Mabef, gedin evinizə.

– Niyə?

– Vuruşma başlanır.

– Çox gözəl.

– Cənab Mabef, qılıncları işə salacaqlar, tüfənglərdən güllə atacaqlar.

– Çox gözəl.

– Toplardan atəş açacaqlar.

– Çox gözəl. Bəs siz hara gedirsiniz? Biz hökuməti yıxmağa gedirik.

– Çox gözəl.

O da qiyamçılara qoşuldu. Bundan sonra bircə kəlmə də söz danışmadı; addımlarını möhkəm atmağa başladı; fəhlələr onun qolundan tutmaq istədilər, o, başını yelləyərək buna razı olmadı. O, dəstənin ön sırasında gedirdi, onun bütün hərəkəti oyaq adam hərəkəti, üzü isə yatan adam üzünü kimi idi.

Tələbələr pıçıltı ilə bir-birinə deyirdi:

– Nə qəribə qocadır. – Dəstədəki adamlar arasında belə bir söz yayıldı - bu qoca vaxtı ilə

Konventin üzvü olmuşdur, padşahı öldürmüşdür.

Bütün bu izdiham Şüşə küçəsinə qədəm qoydu. Balaca Qavroş qabaqda gedir, səsi yetdikcə nəğmə oxuyurdu, o, elə bil ki, şeypurçunun canlı şeypuru idi.

Qavroş bu sözləri oxuyurdu:

Nurlu ay dikəlir, göyə çəkilir.

– Vədə çatmadımı? – Şəbnəm tökülür.

Qaraqabaq Jannadan sual etdi Jan.

Dru, dru, dru.

Şatuya doğru!

Kral, xaliq, köhnə-cırıq çəkmə, bir də.

Əzik quruş var-dövlətim.

Mənə dimdiyiniz, dost, dəyməsin, bax!

İki sərçə durdu olmamış sabah.
Qaranlıq yuvaya şəh süzüldü, qalx.
Dru, dru, dru.
Passiyə doğru!
Kral, xaliq, köhnə-cırıq çəkmə, bir də.
Əzik quruş var-dövlətim.

Balaca sərçələr, sanki, sərxoşdu.
İki xoruz kimi yaman döyüşdü.
Talada gülməkdən pələng tir düşdü.
Dru, dru, dru.
Medona doğru!
Kral, xaliq, köhnə-cırıq çəkmə, bir də.
Əzik quruş var-dövlətim.

Onlar cikkildəşib saldı vur-həşir.
– Vədə çatmadımı? – Artıq şəh düşür.
Qaraqabaq Jannadan Jan cəld soruşur.
Dru, dru, dru.
Pantsne doğru!
Kral, xaliq, köhnə-cırıq çəkmə, bir də.
Əzik quruş var-dövlətim.

Onlar Sen-Merriyə tərəf gedirdilər.

ALTINCI FƏSİL.

Təzə gələnlər.

Dəstədəki adamların sayı hər an artırdı. Talaşa küçəsinə çatanda ucaboylu, çalsaçlı, çalsaqqallı bir adam dəstəyə qoşuldu; Anjolrasla Kombefər onun məğrur, kobud sifətini gördü; onlar bu adamı tanımırdı. Qavroş nəgmə oxuya-oxuya, fit çala-çala, hay-küy sala-sala sınıq tapançasının dəstəyini dükanların pəncərə qapılarına vura-vura gedirdi, onun başı öz hay-küyünə, öz yerişinə qarışmışdı, buna görə də çalsaçlı adama qətiyyənlə fikir vermirdi.

Elə oldu ki, dəstə Şüşə küçəsinə dönəndə Kurfeyrakın qapısı qabağından keçdi.

Kurfeyrak dedi:

– Bu, lap yerinə düşdü: pul kisəsi yadımdan çıxıb evdə qalıb, şlyapam da itib, – dəstədən ayrıldı, yüyürə-yüyürə pillələri dörd-dörd qalxaraq, öz otağına girdi. Köhnə şlyapasını, pul kisəsini, bir də iri, çərgül bir qutunu götürüb, otaqdan çıxdı: qutu çirkli tuman-köynək içində gizlədilmişdi. Yüyürə-yüyürə aşağı enəndə dalandar arvad onu səslədi:

– Cənab de Kurfeyrak!

Kurfeyrak ondan soruşdu:

– Dalandar, sizin adınız nədir?

Dalandar buna təəccüb etdi:

– Siz yaxşı bilirsiniz ki, mənim adım Veven xaladır.

– Yadımda saxlayın, siz bir də mənə cənab de Kurfeyrak desəniz, mən də sizə de Veven xala deyəcəyəm. İndi deyin görüm, nə var? Nə olub?

– Burada bir adam var, sizi görmək istəyir.

– Kimdir?

– Bilmirəm.

– Haradadır?

– Mənim daxmamda.

Kurfeyrak çığırdı:

– Qoy cəhənnəm olsun!

– Axı bir saatdan çoxdur o, sizi gözləyir.

Bu zaman dalandarın xırdaca daxmasından solğun bənizli, balacaboylu, üzü çilli, arıq bir oğlan çıxdı, zahirən o, cavan fəhləyə oxşayırdı; o, yırtıq bluz, plis parçadan yamaqlı şalvar geymişdi. kişidən çox, paltarını dəyişmiş qıza bənzəyirdi. O, Kurfeyraka müraciət edərək dedi:

– İcazə verin sizdən bir şey soruşum, mən cənab Mariusu görə bilərəmmi? – Lakin onun səsi heç də qız səsinə oxşamırdı.

– O burada yoxdur.

– Bu axşam qayıdacaqmı?

– Mən heç bir şey bilmirəm.

Sonra əlavə etdi:

– Məni desəniz, mən qayıtmayacağam.

Cavan oğlan ona diqqətlə baxaraq soruşdu:

– Niyə?

– Ona görə.

– Siz hara gedirsiniz?

– Sənə nə?

– O qutunu mən apara bilərəmmi?

– Mən barrikadaya gedirəm.

– Mən də sizinlə gedə bilərəmmi?

Kurfeyrak:

– Özün bil, – dedi. – Küçə sərbəstdir, döşəmə yollar da hamı üçündür.

Kurfeyrak yüyürə-yüyürə dostlarının ardınca getdi. Dəstəyə çatanda qutunu yoldaşlarından birinə verdi. O, ancaq on beş dəqiqədən sonra gördü ki, cavan oğlan, doğrudan da, onun ardınca gəlir.

İnsan yığını heç vaxt istədiyi yerə getmir. Onu, sanki, şiddətli külək sürükləyib aparır – bunu biz yuxarıda demişdik. Dəstə Sen-Merridən keçərək, Sen-Deni küçəsinə gəlib çıxdı - bunun necə olduğunu onlar heç özləri də yaxşı bilmirdi.

BİRİNCİ FƏSİL.

“Korinf”in tarixi.

İndiki parislilər Mərkəzi bazar tərəfdən Rambüto küçəsinə qədəm qoyduqda, sağ tərəfdə, Mondetur küçəsi qabağında səbətçi dükənini görürlər; dükənün lövhəsi – imperator Birinci Napoleonun təsviri verilən bir səbətdir; səbətin altında bu sözlər yazılmışdır:

NAPOLEON BURADA SÖYÜD ÇUBUĞUNDAN TOXUNMUŞDUR.

Lakin onların cəmisi otuz il bundan əvvəl bu məhəllənin şahidi olduğu dəhşətli hadisələrdən heç də xəbərləri yoxdur.

Burada Şanvrer adlı bir küçə və “Korinf” adlı məşhur bir meyxana vardı; keçmişdə bu Şanvreri sözü “Şanvereri” yazırdı.

Bu yerdə düzələn barrikada haqqında nələr söyləndiyini yadımıza salaq; lakin Sen-Merri barrikadası bu barrikadanı kölgədə buraxdı. Şanvreri küçəsində olan və indi artıq unudulan, üzərinə keçmişin dərin zülməti çökən bu məşhur barrikada haqqında biz bir az məlumat vermək istəyirik.

Oxucuların icazəsi ilə biz hadisəni daha aydın təsvir etmək üçün adi bir üsuldan istifadə etmək istəyirik; bu üsuldan Vaterloonun təsvirində də istifadə etmişdik. Bir adam, indi Rambüto küçəsi başlanan yerdə, lakin o zaman Sent-Estam kilsəsi yaxınlığında, Mərkəzi bazarın şimal-şərq tinində olan evləri düzgün təsvir etmək üçün gərək öz fikrində N hərfini yazsın; bu hərfin üst tərəfində Sen-Deni küçəsini, alt tərəfində bazarı götürsün; onda bu hərfin saqul xətləri Böyük Sərsəri və Şanvreri küçələrinin orta xətti isə Kiçik Sərsəri küçəsini göstərmiş olardı. Köhnə Mondetur küçəsi N hərfinin bütün xətlərini kəsib keçir, heç gözlənilməyən yerdə tinlər əmələ gətirirdi. Bu qayda ilə bu dörd dolaşq küçə, yüz kvadrat tuaz sahədə, Mərkəzi bazar və Sen-Deni küçəsi ilə Qu quşu və Vaizlər küçəsi arasında yeddi kiçik, qərribə görünüşlü məhəllə əmələ gətirirdi; bu məhəllələrin bəzisi böyük, bəzisi kiçikdi; bunlar həm əyri-üyrü vəziyyətdə idi, elə bil ki, təsadüfi olaraq burada yerləşdirilmişdi, həm də tikinti yerində olan iri daş parçaları kimi dar yarıqlarla bir-birindən ayrılırdı.

Biz “dar yarıq” deyirik, çünki səkkizmərtəbəli köhnə evlərlə əhatə olunan bu kiçik, qaranlıq, dar, əyri-üyrü küçələr haqqında bundan daha aydın təsvir yarada bilmirik. Bu evlərin yaşı o qədər çox idi ki, Şanvreri və Kiçik Sərsəri küçəsində onlara ön tərəfdən, tirdən sıra ilə dayaq vurulmuşdu, bu tirlər evdən evə uzanıb gedirdi. Küçə dar, çirkab qanovu enli idi, adamlar həmişə yaş küçədən, zirzəmiyə oxşayan xırdaca dükanların, dəmir qurşaqlı yoğun daş tumbaların, üfunətli zibil yığınlarının, iri, köhnə dəmir barmaqlıqlı darvazaların qabağından keçib gedirdi. Rambüto küçəsi bunların hamısını məhv elədi.

Mondetur1 sözü bütün bu küçələrin əyri-üyrü olduğunu çox gözəl ifadə edir. Mondetur küçəsinə bitişən Pirüet küçəsinin adı bunu daha aydın göstərir.

Yolla gedən bir adam Sen-Deni küçəsindən Şanvreri küçəsinə dönəndə bu küçənin get-gedə daraldığını görürdü, sanki, o, uzun bir qıfa girmişdi. Bu balaca küçənin sonuna çatanda qarşıda, Mərkəzi bazar tərəfdən onun yolunu bir sıra hündür evlər kəsirdi, bu zaman o, sağda və solda iki qaranlıq, dar yolu görməsəydi, elə zənn edərdi ki, dalana düşmüşdür. Bu iki qaranlıq, dar yol Mondetur küçəsi idi: bu küçə uzanaraq bir tərəfdən Vaizlər küçəsi ilə, o biri tərəfdən Qu quşu və Balaca Səfil küçəsi ilə birləşdi. Dalana oxşayan bu küçənin sonunda, sağ tərəfdəki dar yolun tinində burun kimi qabağa çıxan, o biri evlərə nisbətən alçaq bir ev vardı.

Həmin bu ikimərtəbəli evdə üç yüz il idi ki, məşhur bir meyxana yerləşirdi. Bu meyxana qoca Teofilin aşağıdakı beytlə təsvir etdiyi yeri hay-küylü şənliklə doldurmuşdu.

Orda ya qorxulu skelet gəzir.

Asmışdır özünü ya da bir aşıq.

Bura meyxana üçün əlverişli yerdə. Meyxana nəsil-dən-nəslə keçir, atadan oğula qalırdı.

Matüren Renyenin vaxtında meyxanaya “Qızılgül dibçəyi” deyilirdi; o zaman rebus dəbdə olduğundan, meyxananın lövhəsini çəhrayı rənglə rənglənmiş bir dirək əvəz edirdi. Keçən əsrdə gözəl rəssamlardan biri olan, indi isə kobud bir cərəyan tərəfindən həqarətlə yad edilən hörmətli Natuar həmin bu meyxanada, vaxtı ilə Renyenin şərab içdiyi masada dəfələrlə şərab içmişdi və öz təşəkkürünü bildirmək üçün çəhrayı dirəkdə bir salxım Korinf üzümünün şəklini çəkmişdi. Meyxana sahibi bundan son dərəcə sevinərək öz lövhəsini dəyişmişdi -üzüm salxımından qızıl xətlə “Korinf üzümü” sözlərini yazdırmışdı. “Korinf” sözü də buradan meydana gəlmişdi. Sərxoş üçün söz buraxmaqdan təbii şey yoxdur. Söz buraxmaq – cümlənin əyri-üyrülüüdür. “Korinf” sözü “Qızılgül dibçəyi” sözünü yavaş-yavaş sıxışdırıb, aradan çıxartdı. Bu meyxanaçılar sülaləsinin son nümayəndəsi olan Hüşlünün rəvayətdən qətiyyətlə xəbəri yox idi, buna görə də əmr etdi, dirəyi göy rənglə rənglədilər.

Bu meyxana belə idi - aşağıdakı zalda piştaxta, ikinci mərtəbədəki zalda bilyard vardı; ensiz bir pilləkən burula-burula birinci mərtəbənin tavanından keçirdi; masaların üstünə şərab qoyulmuşdu; divarları his basmışdı; günün günorta çağında burada şam yanırdı. Pilləkən aşağıdakı zaldan zirzəmiyə enirdi. Üçüncü mərtəbədə Hüşlü özü yaşayırdı. Ora ikinci mərtəbədəki böyük zala açılan kiçik qapının arxasından xırdaca pilləkənlə qalxırdılar. Taxtapuşun altında, çardaqda iki balaca otaq vardı ki, burada qulluqçular yaşayırdı. Birinci mərtəbədə həm mətbəx, həm də piştaxtalı zal yerləşirdi.

Hüşlü dayı, yəqin ki, bir kimyagər kimi anadan olmuşdu, amma ondan aşpaz çıxmışdı; onun meyxanasında nəinki içirdilər, yemək də yeyirdilər. O, çox gözəl xörək icad etmişdi, bu xörəyi ancaq onun meyxanasında yemək olardı, bu, iç qoyulmuş sazan balığı idi, buna o “carpes au gras”² deyirdi. Bu balıqları Hüşlünün meyxanasında XVI Lüdovik vaxtında şam ya kenget işığında yeyərdilər; masaların da üstünə süfrə yerinə müşəmbə salınardı, müşəmbə də masaya mismarlanardı. Bura uzaq yerlərdən də gələrdilər. Bir gün Hüşlü yoldan keçənləri öz “ixtisası” ilə tanış etməyi lazım bildi; onun öz xörəkləri olduğu kimi, öz imlası da vardı. Fırçanı qara boyalı küpəyə batırıb bu diqqətəlayiq sözləri divara yazdı:

Carpes ho gras.

Qış ayları, yağan nisan yağışları, dolu ilk sözün son hərfini – (s) son sözün ilk hərfini – (g) silməyi münasib bildiyindən nəticədə aşağıdakı sözlər qalmışdı:

Carpe ho gas.

Pis havaların, yağışların təsiri nəticəsində adi bir meyxana elanı dərin mənalı bir məsləhət olmuşdu.

Bu qayda ilə, heç demə, Hüşlü fransızcanı bilmədiyi halda latıncanı bilirmiş, mətbəx ona fəlsəfi bir kəlam yaratmağa kömək etmişdi, o ancaq Karemi kölgədə buraxmaq istərəkən Horatsil ilə bir səviyyəyə qalxmışdı. Qərribə burasıdır ki, bu kəlam həm də “Mənim meyxanama girin” mənasını verirdi.

İndi bu şeylərin heç izi də qalmamışdı. 1847-ci ildə bu əyri-üyrü Mondetur küçəsinin ora-burası sökülmüş, genişləndirilmişdi, indi, yəqin ki, bu küçə daha yoxdur. Şanvreri küçəsi ilə “Korinf” meyxanası Rambüto küçəsinin daş döşəməsi altında itib getdi.

Biz əvvəl də demişdik ki, “Korinf” meyxanası Kurfeyrakla dostlarının görüş yeri idi. “Korinf”i Qranter kəşf etmişdi. Onu divarda yazılan “carpe ho raz” sözləri cəlb edərək meyxanaya salmışdı, sonra da o, “carpes au gras” xatirinə oraya getmişdi. Onlar burada yeyirdilər, içirdilər, çıxırırdılar; az da pul verirdilər, çox da verirdilər, heç vermirdilər də – bununla belə, hamını açıq ürəklə qarşılayırdılar. Hüşlü dayı xoştəbiətli adamdı.

Bəli, Hüşlü xoştəbiətli adamdı, eyni zamanda, dalaşqan bir meyxanaçı idi – meyxanaçıların gülməli növündən idi. Elə bil ki, onun həmişə ovqatı təlx idi. O, sanki, öz müştərilərini qorxutmağa çalışırdı, meyxanaya gələnləri görüb deyirdi, üzünə baxanda deyirdi ki, adamlara axşam yeməyi vermək əvəzinə, onlarla dalaşmaq istəyir. Bununla belə, hamı burada açıqürəklə qarşılanırdı. Hüşlünün bu qəribəliyi adamları onun meyxanasına cəlb edirdi, cavanların da əylənməsinə səbəb olurdu: onlar bir-birini dəvət edərək deyirdi: “Gedək Hüşlü dayının deyilməsinə qulaq asaql!” O, bir zamanlar qılınc idmanı müəllimi olmuşdu. Bəzən o, heç gözlənilmədən, qulaqbatırıcı səslə gülürdü. Kimin ki, gur səsi var – o, xoştəbiətli adamdır. Üzdən o, qaraqabaq da olsa, əslində, zarafatçı bir adamdı, ona heç bir şey, adamı qorxutmaq kimi ləzzət vermirdi, o, tapançaşəkilli burunotu qabını xatırladırdı: belə bir tapança atılarda adamı ancaq asqırdır.

Onun arvadı Hüşlü xala saqqallı və çox eybəcər arvaddı.

Hüşlü 1830-cu ildə öldü. – “Yağlı sazan balığı”nı bişirmək sirri də onunla yox olub getdi. Onun bu dərdədən ovunmayan arvadı ərinin işini davam etdirirdi. Ancaq bişirilən xörəklərin keyfiyyəti çox pisləşdi; verilən şərab həmişə pis olardı, indi daha da xarablaşdı. Kurfeyrakla dostları, Bossüenin dediyinə görə, “Hüşlü xalaya yazıqları gəldiyi üçün” yenə də “Korinf”ə gəlirdilər. Təngnəfəslik və eybəcərlik Hüşlü xalaya kənd həyatı xatirələrini söyləməyə mane olmurdu. Bu xatirələri o, elə danışırdı ki, adamı darıxdırmırdı. Hüşlü xalanın xüsusi danışiq ədası vardı, bu, onun kənd və qızlıq həyatına aid olan söhbətlərini maraqlı edirdi. Deyirdi: “Qızlıq günlərində görürdün ki, yemişən kolunda cəh-cəh vuran birəbitdən quşuna qulaq asırdım, daha mənə bu dünyada heç bir şey lazım deyildi”.

İkinci mərtəbədəki zal böyük, uzun bir otaqdı, “Restoran” da burada yerləşirdi; burada çoxlu kürsü, oturacaq, stul, uzun taxt və masa vardı; köhnə, bir qıçı sınıq bilyard da burada idi. Bura

burma-burma pilləkənlə qalxırdılar; pilləkən zalın küncündə, gəmi trapası kimi çərgül bir deşik şəkildə qurtarırdı.

Çardağa oxşayan zalın bircə dənə ensiz pəncərəsi vardı, həmişə də orada kenket yanırdı. Dörd ayağı olan hər mebel bu zalda özünü elə aparırdı ki, elə bil, üç ayağı var. Əhənglə ağardılmış divarların bircə bəzəyi vardı - o da xanım Hüşlünün şərəfinə yazılmış dördmısralı qitə idi:

On addımdan heyrət verir, iki addımdan dəhşət.
Burnunda da tüklü, iri ziyil vardır bədheybət.
Qorxarsan ki, yaxın dursan üz-gözünə asqırar.
Burnununsa öz ağzına, sanki, düşmək qəsdı var.

Şeir kömürlə divara yazılmışdı.

Xanım Hüşlü şeirdə təsvir edilən adama çox oxşayırdı; o, halını pozmadan, səhərdən axşama kimi bu şeirin qabağından o yan-bu yana keçirdi. Xanım Hüşlünün Matlota və Jiblota adlı iki qulluqçusu vardı ki, onlar ancaq bu adla məşhur idilər. Onlar xanım Hüşlüyə masa üstünə qırmızı, pis şərab dolu xırdaca səhənglər qoymağa, saxsı qablarda ac müştərilərə cürbəcür horra verməyə kömək edirdi. Matlota kök, girdə, kürən, qışqırıqçı bir arvaddı; vaxtı ilə o, mərhum Hüşlünün sevimli qulluqçusu idi; dünyada hər necə bədheybət əfsanəvi məxluq varsa, o, bunların hamısından eybəcər idi. Lakin qulluqçu gərək hər işdə birinci yeri öz sahibinə versin; buna görə də Matlota öz xanımından az eybəcər idi. Jiblota isə uzundraz, arıq, sısqqa, düşgün, solğunüzlü bir arvaddı, elə bil ki, yorğunluq xəstəliyinə tutulmuşdu; gözlərinin altı qara olardı, həmişə də yerə baxardı; səhər hamıdan tez durar, axşam da hamıdan gec yatardı; o, hamıya, hətta Matlotaya da qulluq edərdi; özü də dinməz-söyləməz, yorğun, mülayim, yuxulu təbəssümlə gülümsərdi. Meyxananın zalına girəndə müştərilərin nəzərini qapıya yazılmış iki misra şeir cəlb edirdi - şeiri Kurfeyrak təbaşirlə yazmışdı:

Bacarırsan qonaq elə.
Hünərin var özün ye.

İKİNCİ FƏSİL.

Şən içki məclisi nə ilə qurtardı.

Molu Leql ən çox Jolinin yanında olurdu. O, quş kimi hər budaqda özünə məskən tapa bilirdi. Bu iki dost bir yerdə yaşayırdı, bir yerdə yeyirdi, bir yerdə yatırdı. Onların hər şeyi, hətta qismən Müziketta da, ümumi idi. Onlar, sanki, əkizdi, bir-birindən heç ayrılmırdılar. İyunun beşində səhərçağı onlar “Korinf”ə yemək yeməyə getdilər. Joliyə soyuq dəymişdi, bərk zökəmdi, burnu tutulmuşdu. Leql də zökəm olmağa başlayırdı. Leqlin sürtükü köhnə idi; Joli yaxşı geyinmişdi. Onlar “Korinf”in qapısına çatanda səhər saat doqquz olardı.

İkinci mərtəbəyə qalxdılar.

Matlota ilə Jiblota onları qarşıladı.

Leql:

– İstridyə, pendir, donuz qaxacı ver, – dedi.

Sonra onlar masanın yanında oturdular.

Meyxanada ayrı heç kəs yox idi.

Jiblota Joli ilə Leqli tanıdı, masaya bir şüşə şərab qoydu.

Onlar istridiyə yeməyə başlamışdılar ki, pilləkəndən bir baş göründü, kiminsə səsi eşidildi:

– Buradan keçirdim. Küçədə bri pendirinin gözəl qoxusunu duydum. İçəri girdim.

Bu, Qranter idi.

O, kətli götürüb, Joli ilə Leqlin yanında oturdu.

Jiblota Qranteri görüb, masanın üstünə iki şüşə şərab qoydu.

Cəmisi üç şüşə oldu.

Leql Qranterdən soruşdu:

– Sən iki şüşə içmək istəyirsən?

Qranter:

– Burada hamının ağılı başındadır, – dedi, – bircə sən sarsaqsan. İki şüşə şərab da kişini təəccübləndirər, bu, harada görünüb?

Dostlar yeməkdən, Qranter şərabdan başladı. Şüşənin yarısı bir anda boşaldı.

Leql soruşdu:

– Sənin mədəndə dəşik var, nədi?

Qranter:

– Dəşik sənin dirsəyindədir, – deyə cavab verdi.

Stəkandakı şərabı içərək, əlavə etdi:

– Ay meyit üstə nitq deyənlər qartalı Leql, sənin sürtükün köhnədir.

Leql ona belə cavab verdi:

– Bəli, köhnədir. Mənimlə mənim sürtükümün arasında ev dolanacağına aid bir razılıq var. O, özü mənim bədənimin şəklinə düşdü: heç bir yerimi sıxmır, eybəcər bədənimə uyur, mənim hərəkətlərimə güzətlə yanaşır, mən onu ancaq ona görə hiss edirəm ki, o, məni isti saxlayır. Köhnə paltar köhnə dost kimidir.

Joli söhbətə qarışaraq, ucadan dedi:

– Bax, bu, doğrudur! Köhnə sürtük köhnə dost, heç fərqi yoxdur.

Qranter onunla razılaşdı:

– Xüsusilə, zökəm olmuş bir adamın dilində.

Leql soruşdu:

– Qranter, sən bulvardan gəlirsən?

– Yox.

– Biz - mən də, Joli də təntənəli yürüşün başlanğıcını gördük.

Joli:

– Çox gözəl bir yürüşdü! – dedi.

Leql ucadan:

– Amma bu küçə nə sakitdir! – dedi. – Kim burada inana bilər ki, Parisdə hər şey alt-üst olur? Vaxtı ilə burada ancaq monastırın olduğu indi də hiss edilir. Dü Brellə Soval onların siyahısını verir, abbat Lebef də elə. Buranın hər yerində monastır varmış. Bura assizli Fransiskin, Fransisk de Polun təriqətini tutan – ayaqqabılı, ayaqqabısız, üzü qırxıq, üzü saqqallı, boz, qara, ağ monaxlarla, həm də kapusinlərlə, karmelitlərlə, kiçik avqustçularla, böyük avqustçularla, qoca avqustçularla dolu imiş... Onlar hədsiz dərəcədə törəyib artıbmiş.

Qranter onun sözünü kəsdi:

– Gəlin monaxlardan danışmayaq, monax sözü eşidəndə adam qaşınmaq istəyir.

Sonra ehtirasla dedi:

– Eh! Mən indicə pis bir istiridiyə uddum. Yenə də para sövdə məni çulğalayır! İstridiyələr pis, qulluqçular eybəcər! Mən insan övladına nifrət edirəm. İndicə mən Rişelye küçəsində böyük bir kitab dükanı qabağından keçirdim. Kitabxana adlanan bu istiridiyə qabığı yığımı məni düşünmək həvəsindən salır. Gör nə qədər kağız, nə qədər mürəkkəb işlənilib! Nə qədər cızma-qara edilib! Bunun da hamısını yazan insanlardır! İnsan iki ayaqlı, tüksüz heyvandır – bunu hansı lotu deyib? Sonra mən tanış bir qıza rast gəldim; o, bahar kimi, gözəldir, o, Floreal adlandırılmağa layiq bir qızıdır; o, böyük sevinc, fərəh, vəcd içində idi, xoşbəxtlikdən göyün yeddinci qatında uçurdu, amma ondan zəhləm getdi, çünki dünən iyərnc, çopur bir bankir onu ələ alıbmiş, o, bununla fəxr edirdi! Əfsus! Qadın qoca bir möhtəkirə də, şıq geyimli cavan oğlana da həvəs göstərir! Pişik siçan ovuna da çıxır, quş ovuna da! Heç iki ay olmaz ki, bu mamzel mansardda abırlı həyat keçirirdi: korset ilgəklərinə, nə bilim, daha nə adlandırırılar, xırdaca mis halqalar qoyardı. Paltar tikərdi, qatlama çarpayıda yatardı; onun gül dibçəkləri vardı; o, xoşbəxtti. İndi o, bankir məhbubəsi olub. Bu dəyişiklik bu gecə baş verib. Mən ona bu gün səhər rast gəldim, kefi yaman duru idi, utanmaz bu gün də dünənki kimi gözəldi – işin ən iyərnc cəhəti də bu idi. Bankirlə ara düzəltmək onun üzündə əks olunmamışdı. Qızılgül bir cəhətdən qadından yaxşıdır, ya pisdir:

qurdun buraxdığı iz onun üstündə görünür. Ah, yer üzərində daha əxlaq deyilən şey yoxdur! Mən, sevgi simvolu olan mərsin ağacını, müharibə simvolu olan dəfnə ağacını, sülh simvolu olan o sarsaq zeytun ağacını, müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq öz toxumu ilə Adəmi boğa bilməyən alma ağacını cins-lətifin ulu nənəsi olan əncir ağacını buna şahid olmağa çağırıram! Siz haqq deyirsiniz? Haqq nədir, siz bunu bilmək istəyirsinizmi? Qallar Kluziuma hücum edir, Roma Kluziumu öz himayəsi altına alır, qallardan soruşur ki, Kluzium sizin qarşınızda nə günah iş tutmuşdur? Brenn ona belə cavab verir: “Alba, Fiden, ekvlər, volsklər, sabinlər sizin qarşınızda necə günah iş tutmuşdusa, Kluzium da bizim qarşımızda elə günah iş tutmuşdur. Onlar sizin qonşunuz idi. Kluziumun da əhalisi bizim qonşumuzdur. Siz Albanı tutdunuz, biz də Kluziumu tuturuq”. Roma onlara belə deyir: “Siz Kluziumu tuta bilməyəcəksiniz”. Bu sözdən sonra Brenn Romanı tutur. Romanı tutandan sonra çığıraraq deyir: “vae victis!1” haqq deyilən şey, bax, budur! Ah, bu dünyada nə qədər yırtıcı heyvan var! Nə qədər qartal var! Bunu düşünəndə adamın bədəninə üşütmə dolur!

Qranter stəkanını Joliyə sarı uzatdı. Joli onun stəkanını doldurdu, Qranter şərabi içərək, ara vermədən yenə də sözünə davam etdi: bu bir stəkan şərabın içildiyini, sanki, heç kim, heç o özü də görmədi.

– Romanı alan Brenn qartaldır; o, yüngüləxlaqlı qadını ələ alan bankir də qartaldır. Buradakı həyasızlıq oradakı həyasızlıqdan az deyil. Buna görə də gəlin, heç şeyə inanmayaq! Həqiqət ancaq şərabdədir. Siz nə fikirdə olursunuz olun – ya Uri kantonu ilə bərabər arıq xoruzun, ya da Qlaris kantonu ilə bərabər kök xoruzun tərəfdarı olun – bunun əhəmiyyəti yoxdur, için! Siz məndən bulvarı, təntənəli yürüşü və sairəni soruşursunuz. Gör ha! Deməli, yenə də inqilab əmələ gəlir? Allah-taala imkan cəhətdən çox kasıbdır, bu, məni təəccübləndirir! Hadisələrin oxunu o tez-tez yağlamalı olur. Bu ox gah bir şeyə ilişir, gah da heç hərəkət eləmir. Cəld ol, inqilab! Allah-taalanın əli həmişə bu pis, sürtmə yağın içindədir. Mən onun yerinə olsaydım, ayrı cürə hərəkət edərdim: mən hər dəqiqə öz mexanizminin təmiri ilə məşğul olmazdım, mən insan övladını səliqə ilə idarə edərdim, mən hadisələri bir-birinin ardınca ipə düzərdim, ipi qırmazdım, mənə ehtiyat vasitələri lazım olmazdı, mənim təcili tamaşalarım olmazdı. O şeyi ki bəziləri tərəqqi adlandırır, bu, iki mühərrikin köməyi ilə başa gəlir: insanlarla və hadisələrlə! Lakin hərdənbir adi qaydadan kənara çıxan bir şey lazım olur, bu nə qədər kədərli bir hal olsa da, bunsuz iş keçmir. Həm hadisələr, həm də insanlar üçün adi vəziyyətdə olmaq kifayət deyil: insanlar arasında dahi, hadisələr arasında inqilab olmalıdır. Fövqəladə hadisələr qanundur; kainat bunsuz yaşaya bilməz; buna görə də göydə quyruqlu ulduz görünəndə adam belə bir şeyi düşünməyə bilmir: göyün özünün teatr tamaşaları qoymaq üçün aktyorlara ehtiyacı var. Allah hər şeydən az gözlənilməli bir vaxtda göy qübbəsi divarında səyyar ulduzunu asır. Birdən iriquyruqlu qərribə bir ulduz meydana çıxır. Bu da Sezarın ölümünə səbəb olur. Brut ona xəncərlə, Allah da quyruqlu ulduzla zərbə endirir. Tarak! – bu şimal fəcri, bu, inqilab, bu da böyük insan; doxsan üçüncü il iri hərflərlə yazılır; Napoleon – yeni sətirdən, elanın yuxarı tərəfində – min səkkiz yüz on birinci ilin quyruqlu ulduzu. Ah, hər yeri, heç gözlənilmədən meydana çıxan parlaq ulduzlarla dolu olan gözəl, mavi elan! Bum! Bum! Nadir bir tamaşa! Ay maymaqlar, yuxarıya baxın! Orada hər şey nizamsız haldadır: ulduzlar da, pyes də. Pərvərdigara, bu daha həddindən artıqdır, eyni zamanda, bu, kifayət deyil. Müstəsna hallarda tətbiq edilən bu üsullar bağıra-bağıra cah-cəlalədən dəm vurur, lakin yoxsulluğu göstərir. Dostlar, Tanrı burada son vasitələrə əl atır. İnqilabla nə isbat olunur? İsbət olunur ki, Allah gücdən düşmüşdür. O, çevriliş edir, hökumətləri yıxır, çünki hal-hazırda gələcək arasındakı əlaqə qırılmışdır, bir də ona görə ki, Allah işin öhdəsindən gələ bilməmişdir. Bəli, bu, mənim Yeqovanın maddi vəziyyəti haqqında olan mülahizələrimi sübuta yetirir. Mən görəndə ki, yuxarıda və aşağıda bu qədər uğursuzluq, göydə və yerdə bu qədər xırdaçılıq, xəsislik, simiclik var, lap elə quşdan başlayaq, mənimlə qurtaraq: quşun bircə dənə darısı, mənim də ildə yüz min livr gəlirim yoxdur; mən görəndə ki, insanların, hətta kralların taleyi çox pisdır. bunu şahzadə Kondenin özünü asması sübut edir; mən görəndə ki, qış – səmtürrəsdə əmələ gələn yarıqdan başqa bir şey deyil, oradan da külək əsir; mən görəndə ki, təpələrin başına paltar geydirən səhərin tərəvətli, al-qırmızı şəfəqində də çoxlu cır-cındır var; mən bunları görəndə, eyni zamanda, şəh damlasını – bu saxta

incini, qırovu – bu şüşə muncuğu, insanlar arasında olan nifaqı, hadisələr üzərindəki yamaqları, günəşdəki ləkələri, aydakı çatlaqları, hər yerdə gözə çarpan yoxsulluğu görəndə bu nəticəyə gəlirəm ki, Allah varlı deyil. Hərçənd, o, zahirən varlı görünür, lakin mən onun pulsuz olduğunu hiss edirəm. Göyün zəri altında kainatın kasıb olduğunu duyuram. Bankir daxılı boş olanda, ziyafət verən kimi, o da inqilab verir. Allahlar haqqında əşyanın ancaq zahiri cəhətini nəzərə alıb hökm vermək olmaz. Allahların yaratmış olduğu hər şey onların müflis olduğunu göstərir. Buna görə də mən narazıyam. Baxın, bu gün iyunun beşidir, amma hava qaranlıqdır. Səhər açıldan bəri mən havanın işıqlanmasını gözləyirəm, işıqlanmır ki, işıqlanmır, mən lap mərc gələrəm ki, bu gün heç işıqlanmayacaq. Bu, yaxşı maaş verilməyən xidmətçinin səliqəsizliyidir. Dünya lap əldən düşüb, beli əyilib, mən müxalifət cəbhəsinə keçirəm. Bəli, bütün şeylər pis qurulub, bir-birinə uyğunlaşdırılmayıb, qoca, hər şey tərsəməyəlləq gedir; kainat, uşaq ələ salan kimi, insanları ancaq ələ salır: o adam ki, bir şey istəyir – ona heç bir şey vermir, o adam ki, istəmir – ona verir. Sözün qıyası, mən acıqlanmışam. Bir də ki, bu keçəl Leqlin sir-sifəti məni kədərləndirir. Mən də bu dazbaş adamla bir yaşdayam, bunu düşünmək mənim üçün həqarətdir. Nəzərə alın ki, mən tənqid edirəm, təhqir eləmirəm. Dünya necə varsa, elə də var. Mən pis məqsəd üçün deyil, ancaq vicdanımı təmizləmək üçün danışıram. Ey əbədi və əzəli ata, sənə böyük hörmət bəslədiyimi yəqin bil! Ah, and olsun Olimpin bütün müqəddəs allahlarına, cənnətin bütün bütlərinə, mən parisli olmaq üçün yaranmamışam, yəni ona görə yaranmamışam ki, həmişə bir top kimi iki fişəng arasında, avaralar yığınından şuluqçular yığını üstünə sıçrayım! Mən gərək anadan türk olaydım, bütün günü oturub, bakir bir adamın rəyası kimi şəhvət dolu gözəl Misir rəqslərini ifa edən sarsaq Şərq qızlarına tamaşa edəydim; mən gərək anadan Boseron kəndlisi, ya qəşəng sinyor arvadları ilə əhatə olunan Venesiya velmojası, ya da süvarilərinin yarısını alman ittifaqına təqdim edən, boş vaxtlarını öz corabını hasar üstündə, yəni öz malikanəsinin sərhəddində qurutmağa həsr edən alman knyazlığı olaydım! Bax, mən bunun üçün yaranmışdım!!! Bəli, mən dedim ki, anadan türk olaydım, mən bu sözdən donmürəm. Başa düşmürəm, niyə türklər haqqında belə pis fikirdədirlər? Məhəmmədin yaxşı cəhətləri də vardır. Huri dolu hərəmxanaları, kəniz dolu cənnəti icad edən adama eşq olsun! Müsəlmanlığı təhqir etməyə: bu, yeganə dindir ki, xoruzun hində rolunu yüksəltmişdir! Bunun üçün içək! Yer kürəsi təsəvvürə sığmayan axmaqlılıqla doludur. Deyəsən, həqiqətə oxşayır: bütün bu axmaqlar bir-birinin ağız-burnunu əzməyə, bir-birini öldürməyə gedir; özü də nə vaxt?! Yayın cırhacırında, iyun ayında, elə bir vaxtda ki, qəşəng bir qızla qol-qola çölə getmək olar, dəniz kimi ucsuz-bucaqsız çöldə çalınmış otun çay ətrini bol-bol tənəffüs etmək olar! Doğrudan da, insanlar çox axmaq iş tuturlar. Mən indicə, köhnə paltar satan alverçinin dükanı qabağında sındırılmış köhnə bir fənər gördüm, bu, məndə belə bir fikir doğurdu: insan övladını maarifləndirmək vaxtı çatmışdır! Əfsus, məni yenə də qəm-qüssə basır! Belə bir istridiyəni udmağın, belə bir inqilabı görməyin nəticəsi belə olar! Məni yenə də dərd çulğayır. Ah, ey dəhşətli qoca dünya! Bu dünyada insanlar var gücünü işə salır, burada adamı işdən çıxarırlar, burada adamı alçaldırlar, burada adamı öldürürlər, burada hər şeyə adət edirlər!

Qranter belə bir natiqlik bəlağəti çılğınlığından sonra şiddətli öskürək qurbanı oldu, buna o, tamamilə layiq idi.

Joli dedi:

– Söhbət inqilabdan düşüb. – O, zökəm olduğundan, burnu tutulduğundan, bəzi hərfləri düzgün tələffüz edə bilmirdi. – Görünür, Marius əməlli-başlı vurulub.

Leql soruşdu:

– Kimə, bilmirsən?

– Yox.

– Yox?

– Mən sənə deyirəm ki, yox!

Qranter ucadan dedi:

– Mariusun sevgi macərələri! Mən qabaqdan hər şeyi bilirəm. Marius dumandır, yəqin o, öz buludunu tapmışdır. Marius şairlər cinsindəndir. Şair – dəli deməkdir. Timbroeus Apollo1.

Marius və onun Marisi, ya onun Mariyası, ya onun Mariettası, ya onun Marionu, yəqin ki, onlar gülməli aşıqlardır... Onların sevgi macərəsini çox gözəl təsəvvür edirəm. Burada elə həyəcan, elə sevinc olur ki, öpüşməyi də unudurlar. Onlar bakirəliyi bu dünyada mühafizə edirlər, lakin namütənahlilikdə birləşirlər. Onlar bu dünyanın adamı deyil, lakin bu dünyanın hissləri ilə yaşayırlar. Onlar ulduzlar arasında özlərinə yer düzəltmişlər.

Qranter ikinci şüşəyə əl atmaq və bəlkə də, ikinci nitqə başlamaq istəyirdi ki, birdən pilləkənin dördbucaq dəşiyindən bir adam qalxdı. O, arıq, uzunsifətli, on yaşlı, diribaxışlı, qıvrımsaçlı, cındırpaltarlı, sarı, çox balaca bir uşaqdı; yağış onu islatmışdı, lakin üzdən heç də narazı görünmürdü.

Bu adamlardan o, heç birini tanımırdı, lakin tərəddüd etmədən elə o saat Molu Leqlə yaxınlaşıb soruşdu:

– Cənab Bossüə sizsiniz?

Leql:

– Bu, mənim kiçildilmiş adımdır, – dedi. – Sən nə istəyirsən?

– Məsələ belədir. Ucaboyle, sarışın bir adam bulvarda məndən soruşdu: “Sən Hüslü xalanı tanıyırsan?” Dedim: “Bəli, tanıyıram, Şanvreri küçəsində yaşayır, dul arvaddır”. Sonra o dedi: “Get ora. Sən orada cənab Bossüeni taparsan, mənim adımdan ona deyərsən: “Əlifba”. O, sizi ələ salıb nədi? O, mənə on su pul verdi.

Leql:

– Joli, – dedi, – mənə on su borc ver. – Sonra Qranterə döndü: – Qranter mənə on su borc ver.

Bu qayda ilə iyirmi su pul oldu; Leql pulu uşağa verdi. Uşaq dedi:

– Təşəkkür edirəm, cənab.

Leql soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Nave. Mən Qavroşun dostuyam.

Leql ona:

– Qal bizim yanımızda, – dedi.

Qranter də əlavə etdi:

– Bizimlə çörək ye.

Uşaq:

– Qala bilmərəm, – dedi. – Mən küçədəki o dəstə ilə gedirəm: “Rədd olsun Polinyak!” sözünü çıxıran mənəm.

O, bir ayağını yerdən ayırmadan çox geriyə uzadaraq, otaqdan çıxıb getdi (geriyə ayaq uzatmaq ən hörmətli təzim hesab olunurdu).

Uşaq gedəndən sonra Qranter sözə başladı:

– Bax, bu, xalis qamendir. Qamenlər cürbəcürdür. Qamen-natariusada nadinc deyirlər, qamen-aşpaza – qazan, qamen-çörəkçiyə – papaqçı, qamen-lakeyə – mehtər, qamen-dənizçiyə – yunqa, qamen-əsgərə – təbilçi, qamen-rəssama – rəngsaz, qamen-dükənçiyə – gədə, qamen-saray məmuruna – paj, qamen-krala – dofın, qamen-allaha – çağa...

Bu vaxt Leql düşünürdü; sonra o, astadan dedi:

– “Əlifba”, yəni “Lamarkın dəfni”.

Qranter:

– Sənə xəbər göndərən ucaboyle sarışın adam da Anjolrasdır, – dedi.

Bossüə soruşdu:

– Gedəkmi?

Joli:

– Yağış yağır, – dedi. – Mən and içmişəm, özümü oda ataram, suya yox. Mən naxoşlamaq istəmirəm.

– Mən burada qalırım, – dedi. – Mən naharı cənazə arabasından üstün tuturam.

Leql bu sözlərə belə xitam verdi:

– Sözü qıtası, biz getmirik. Çox gözəl! Onda içək. Belə olanda dəfni buraxmaq olar, qiyamı yox.

Joli ucadan dedi:

– Hə, qiyam! Mən qiyamın tərəfdarıyam.

Leql əllərini ovuşduraraq dedi:

– Budur, onlar min səkkiz yüz otuzuncu il inqilabının ora-burasını düzəltməyə girişiblər.

Doğrudan da, o inqilab xalqı qoltuğu altına alıb sıxır.

Qranter:

– Sizin inqilabınıza mən laqeyd baxıram, – dedi. Mən indiki hökumətə nifrət bəsləmirəm. Bu, gecə qalpağı ilə bəzədilmiş tacdır. Bu, başında yağış çətiri olan hökmdar əsasıdır. Mən elə güman edirəm ki, bu gün Lui-Filipp hava pis olduğuna görə öz krallıq əşyasından iki cürə istifadə edə bilər: hökmdarlıq əsasını xalqın əleyhinə, çətiri yağışdan qorunmağa qaldıra bilər. Zala qaranlıq çökdü, göy üzünü qara bulud bürüdü. Nə aşxanada adam vardı, nə küçədə: hamı “hadisəyə baxmağa” getmişdi. Bossüe çığırdı:

– İndi günorta vaxtıdır, ya gecəyarısıdır? Heç bir şey görmək olmur. Jiblota, işıq gətir!

Qranter yenə də içirdi; o, çox qaşqabaqlı idi. Mızıldaya-mızıldaya deyirdi:

– Anjolrasın məndən zəhləsi gedir. Anjolras deyirdi: “Joli xəstədir. Qranter – sərxoş”. Naveni Bossüenin yanına göndərdi, mənim yanıma göndərmədi. O, mənim dalımca gəlsəydi, mən gedərdim. Bu onun, üçün pis olacaq! Mən bu dəfnə getməyəcəyəm.

Bossüe, Joli, Qranter belə bir qərara gələrək aşxanada qaldılar. Saat ikiyə az qalmışdı, onların masası boş şüşə ilə dolmuşdu. Masanın üstündə iki şam yanırdı: şamlardan biri – tamam cəng atmış mis şamdana, biri də çatlaq bir qrafinin ağzına qoyulmuşdu. Qranter Jolidə və Bossüedə şəraba həvəs oyatdı. Bossüe və Joli yenə də Qranterin kefini durultdu.

Qranter xəyalın sadəcə bir mənbəyi olan şərabı günortadan sonra daha içmədi. Əsl əyyaşlar şərabı ancaq şəraba hörmət üçün içirlər. O ki qaldı keflənmək məsələsinə burada sehr və cadu deyilən iki əfsun var, şərab yalnız sehrdir. Qranter şirin xəyallar zəhərinin yaman həvəskarı idi. Onun gözləri önündə canlanan təhlükəli sərxoşluq zülməti onu dayandırmaq əvəzinə özünə cəzb edirdi. O, qədəhi qoyub tayqulpu götürdü. Tayqulp – uçurumdur. O, şüurunu dumanlandırmaq istəyirdi, lakin onun qabağında nə tiryək vardı, nə nəşə; buna görə də arağı, pivəni, yovşan arağını bir-birinə qarışdırmaq kimi ən dəhşətli bir şeyə əl atdı: bunu içəndə adamın bütün bədəni süstləşir. Üç cür buxar-pivə, araq və yovşan arağı qəlbə qurğuşun kimi təzyiq edir. Bu üç qat zülmətdir; ruh bu səmavi kəpənək bu zülmətin içində qərq olur; get-gedə qatılaşaraq uzaqdan-uzağa yarasa qanadı şəklini alan bu tüstü dumanı içərisində Dəhşət, Keçə və Ölüm kabusu meydana gəlir, yatmış Psixeyanın üzərində uçar.

Qranter hələ indiyə qədər belə bir acınacaqlı vəziyyətə düşməmişdi. O, iyrenccəsinə şəndi.

Bossüe ilə Joli də onunla qədəh-qədəh vuraraq, onun şənliyində iştirak edirdi. Qranter sərbəst hərəkətlərlə öz fikirlərini və sözlərini qəribə şəkildə nəzərə çarpdırırdı. O, qalstuku açılmış halda kürsüdə oturmuş, sol yumruğunu dizinə qoyaraq, dirsəyini qabağa vermişdi, sağ əlində şərab dolu stəkan tutmuşdu, bu vəziyyətlə də kök Matlotaya aşağıdakı təntənəli sözlərlə müraciət etdi:

– Qoy sarayın qapıları açılsın! Qoy hamı akademik olsun, madam Hüşlünü qucaqlamaq haqqını qazansın! İçək!

Sonra Hüşlü xalaya sarı dönərək əlavə etdi:

– Ey qoca keçmişlərlə təqdis edilən qədim yunan qadını, yaxın gəl, qoy sənə tamaşa edə bilim!

Joli də çığıraraq deyirdi:

– Batlota və Jiblota, Qranterə daha içki verməyin! O həddindən artıq pul xərcləmişdir. O, dəhşətli bədxərcliklə bir oturmağa iki frank doxsan beş santim pul sovurmuşdur!

Qranter yenə də bağırırdı:

– Kim məndən icazə almamış göy qübbəsindən ulduzları qoparmış, onları şam adı ilə masa üstünə qoymuşdur?

Bossüe nə qədər çox içsə də əvvəlki sakitliyini pozmurdu.

O, açıq pəncərənin qırağında oturaraq öz dostlarına baxırdı; yağış onun kürəyinə vururdu.

Birdən o, arxa tərəfdə qatma-qarışıq səs-küy, sürətlə atılan ayaq səsi və “Silah başına!” çığırtısını eşitdi. Dönüb baxdı: Sen-Deni küçəsində, Şanvreri küçəsi qurtaran yerdə Anjolrasın, Qavroşun, Feyin, Kurfeyrakın, Jan Prüverin, Kombeferin, Baorelin keçdiyini gördü; Anjolrasın əlində

karabin, Qavroşun əlində tapança, Feyin əlində qılınc, Jan Prüverin əlində müşketon, Kombeferin və Baorelin əlində tüfəng vardı; onların da ardınca hay-küy sala-sala, əli silahlı çoxlu adam gəlirdi.

Şanvreri küçəsi tüfəng gülləsi məsafəsindən uzun deyildi. Bossüe hər iki əlini ağızının yanına tutaraq çıxırdı.

– Kurfeyrak! Kurfeyrak! E-e-y!

Kurfeyrak səsi eşitdi, Bossüeni gördü, Şanvreri küçəsi ilə bir neçə addım qabağa gəldi: “Nə var?” Bossüe də, eyni zamanda, ondan soruşdu: “Hara gedirsən?”

Kurfeyrak:

– Barrikada qurmağa, – deyə cavab verdi.

– Çox gözəl, bura gəl! Bura yaxşıdır! Barrikadanı burada qur!

Kurfeyrak da ona dedi:

–Doğrudur, Qartal!

Kurfeyrakın işarəsi ilə bütün izdiham Şanvreri küçəsinə döndü.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Qranterin üzərinə qaranlıq çökür.

Barrikada qurmaq üçün, doğrudan da, çox yaxşı yer göstərilmişdi: küçə başlanan yerində geniş idi, sonra getdikcə darlaşaraq, dalana oxşayırdı. “Korinf” meyhanası da burada idi; Mondetur küçəsini sağdan və soldan kəsmək çətin deyildi; o, hər iki tərəfdən kəsildəndən sonra düşmənlər ancaq Sen-Deki küçəsindən, yəni ön tərəfdən, açıq bir sahədən hücum edə bilirdi. Sərxoş Bossüenin ayıq Annibal kimi iti gözləri vardı.

Bu insan yığını küçəyə dolanda bütün küçə qorxuya düşdü. Yolla gedən adamlar qaçıb gizlənməyə tələsirdi. Küçənin sağında və solunda olan dükanları, emalatxanaları, qapıları, pəncərələri, mansardaları, birinci mərtəbədən ta taxtapuşa qədər olan bütün pəncərə qapılarını bir anda bağladılar, jaluzləri saldı. Vahiməyə düşmüş bir qarış tüfəng səsinə eşitməmək üçün döşəyini pəncərəyə basdı, paltar qurutmaq üçün işlətdiyi iki payanı da arxasına dayaq verdi. Ancaq aşxana açıq qaldı; bunun da səbəbi vardı: camaat birdən onun içinə dolmuşdu. Hüşlü xalal ah çəkə-çəkə deyirdi: “Aman allah! Aman allah!”

Bossüe aşağı enib Kurfeyrakın yanına getdi.

Joli başını pəncərədən çıxarıb çıxırırdı:

– Kurfeyrak, niyə sənin çətin yoxdur, sənə soyuq dəyər.

Bu arada, bir neçə dəqiqənin içində, meyhananın aşağı pəncərələrinin dəmir barmaqlıqlarından iyirmi dəmir çubuq çıxarılmış, küçənin on tuaz daş döşəməsi sökülmüşdü. Qavroşla Baorel oradan keçən bir arabanı saxlayaraq, böyrü üstə çevirdi; araba Anso allı əhəng alverçisinin idi; arabada əhənglə dolu üç çəllək vardı; döşəmədən qoparılmış qənbər daşları elə o saat çəlləklərin üstünə tökdülər. Anjolras zirzəminin qapağını qaldırdı. Hüşlü xalalın bütün boş çəlləklərini çıxartdılar, əhəng çəlləklərinin sağına və soluna düzdülər. Feyin barmaqları zərif yelpik lövhələrinə şəkil çəkməyə adət etmişdi, lakin indi o, əli ilə çəlləklərin və arabanın arxasına iki yığın talaşa basdı; bu talaşa da o biri şeylər kimi qəfildən gətirilmişdi, haradan gətirildiyi də heç məlum deyildi. Qonşu evin qabaq tərəfinə dayaq verilmiş tirlər götürülüb, çəlləklərin üstünə qoyuldu. Bossüe ilə Kurfeyrak dönüb baxanda gördülər ki, küçənin yarısı adam boyundan hündür bir sədd ilə örtülmüşdür. Dağıdaraq qurmaq zərurəti meydana gələndə xalqın əli ilə heç bir şey müqayisə edilə bilməz.

Matlota ilə Jiblota da işləyənlərə qoşuldu. Jiblota o, baş-bu başa gedir, barrikada quranlara çınqıl daşıyırdı. Onun yorğunluğu və laqeydliyi burada da işə yaradı. O, daşı da şərab kimi verirdi, elə bil ki, yuxuda idi.

Küçənin sonunda iki ağ at qoşulmuş bir omnibus göründü.

Bossüe daş yığını üstündən atıldı, omnibusun dalınca yüyürdü, omnibusu saxlatdırdı, minikləri düşürtdü, “xanımların” düşməsinə kömək elədi, konduktoru yola saldı, atların cilovundan yapışib ekipajı barrikadaya gətirdi.

Dedi ki:

– Omnibuslar “Korinf”in qabağından keçmirlər. Non licet omnibus adire Corinthum!

Elə o saat atları açıb buraxdılar; atlar Mondetur küçəsi ilə öz başına çıxıb getdi. Omnibusu böyrü üstə çevirdilər, bununla da küçə tamamilə tutuldu.

Hüşlü xala dəhşətə gələrək, gedib ikinci mərtəbədə gizləndi

O, özünü itirmişdi; o heç bir şey görmürdü, astadan ağlayırdı. Qorxu fəryadı, sanki, onun boğazından çıxmağa cürət etmirdi.

O, mızıldana-mızıldana dedi:

– Qiyamət qopur...

Joli onun dolu, qırmızı, qırıxıq boynundan öpərək, Qranterə dedi: “Bilirsənmi, əzizim, qadın boynu həmişə mənim üçün ən ləzzətli bir şey olmuşdur”.

Lakin Qranter mədhyyə bəlaqətinin zirvəsinə qalxdı. O, ikinci mərtəbəyə qalxan Matlotanın belindən yapışaraq, açıq pəncərə qabağında qəhqəhə ilə güldü, çığır-çığır dedi:

– Matlota eybəcərdir! Matlota eybəcərlik idealıdır. Matlota əjdahadır. Onun doğulma sirri belədir: Piqmalion adlı bir qot heykəltəraşı kilsə damlarında su novları üçün daşdan vəhşi heyvan sifətləri düzəldirmiş; bir gün bunlardan ən dəhşətlisinə vurulur. Məhəbbətə yalvarır ki, buna can versin, məhəbbət də ona can verir, o da olur Matlota! Vətəndaşlar, bir buna baxın! Bunun saçı kürəndir. Tsisianın da məşuqəsinin saçı kürəndi; bu, çox yaxşı qızıdır. Mən söz verirəm ki, bu lap yaxşı vuruşacaqdır. Bütün yaxşı qızların qəlbi – qəhrəman qəlbidir. O ki qaldı Hüşlü xala – o, lap köhnə döyüşçüdür. Bir baxın, onun necə bıığı var! Bu bıığı Hüşlü xalaya ərindən miras qalmışdır. Hüşlü xala kimdir – qusar qadındır! O da vuruşacaqdır. Bunlar ikisi bütün civarı qorxuya salacaqdır. Yoldaşlar, biz hökuməti yıxacağıq, qarışqa turşusu ilə marqarin turşusu arasında on beş turşu olduğu necə doğursa, bu da elə doğrudur. Əşi, bu, mənim nəyimə lazımdır. Həzrət, riyaziyyatı başa düşmədiyim üçün atamın həmişə məndən zəhləsi gedərdi. Mən ancaq sevgini, bir də azadlığı başa düşürəm. Mən Qranterəm, yaxşı oğlanam! Mənim heç pulum olmur, mən pula öyrənməmişəm, buna görə də pula heç ehtiyacım olmur; amma mən dövlətli olsaydım daha kasıb olmazdı! Siz onda görərdiniz, mən necə adamam! Ah, yaxşı adamların kisəsi dolu olsaydı, onda işlər çox yaxşı gedərdi! Həzrət İsanı Rotşild kimi dövlətli təsəvvür edirəm! Belə olsaydı, o nə qədər yaxşılıqlar elərdi! Matlota, öp məni! Sən şəhvətpərəstsən, qorxaqsan! Sənin yanaqların bacı öpüşünün, dodaqların oynaş öpüşünün həsrətini çəkir!

Kurfeyrak:

– Kəs səsini, – dedi, – Pivə çəlləyi!

Qranter lovğa-lovğa:

– Mən Tuluzun bələdiyyə şurasının üzvüyəm, həm də orada Flora şərəfinə oynanılan oyunların magistriyəm! – dedi.

Anjolras əlində tüfəng barrikadanın üstündə durmuşdu; o, başını qaldırdı; onun üzündə gözəl, həm də ciddi bir ifadə vardı; o, məlum olduğu kimi, spartan və puritan cinsli adamlardandı. O, Fermonil ətrafında Leonidlə bir yerdə ölür, Kromvellə bir yerdə Droxedanı yandırardı. O çığıraraq dedi:

– Qranter, get bir yerdə yat. Bura keflənmə yeridir, sərxoşluq yeri deyil. Barrikadanı biabır eləmə!

Bu acıqlı sözlər Qranterə çox böyük təsir bağışladı. Elə bil ki, onun üzünə bir stəkan soyuq su atdılar.

– İcazə ver, mən burada yatım.

Anjolras yenə də çığırdı:

– Get ayrı yerdə yat!

Qranter mehriban və dumanlı baxışını ondan ayırmadan dedi:

– İcazə ver, mən ölənə kimi burada yatım.

Anjolras nifrətlə ona baxdı.

– Qranter, sən nə inanmağa qabilsən, nə düşünməyə, nə istəməyə, nə yaşamağa, nə də ölməyə.

Qranter ciddiyyətlə:

– Görərsən, – dedi.

O, yenə də bir neçə anlaşılmaz söz dedi, sonra başı masanın üstünə düşdü, elə o saat da yuxuladı: bu hal sərxoşluğun ikinci mərhələsi üçün çox adi bir şeydir. Anjolras onu birdən və sərt bir ifadə ilə buna vadar etmişdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Hüslü xalaya təsəlli vermək təşəbbüsü.

Baorel barrikadaya baxaraq, iftixarla çığırdı:

– Budur, küçə dokolte edilmişdir. Baxanda adamın xoşu gəlir!

Kurfeyrak meyxananın şeylərini yenə də az-az daşıyıb aparır, eyni zamanda, meyxana sahibinin dul qalmış arvadına təsəlli verməyə çalışırdı.

– Hüslü xala, Jiblotə yataq xalçasını pəncərədə çırpdığı üçün polis işçisi sizdən protokol yazmışdı, deyəsən, siz bundan şikayətlənirsiniz?

– Hə, hə, əziz, cənab Kurfeyrak! Ah, ilahi, yoxsa siz bu dəhşətli işiniz üçün masanı da çıxarıb aparmaq istəyirsiniz? Bir xalça üçün, bir də ki, çardaqdakı otaqdan küçəyə düşən gül dibçəyi üçün hökumət məndən yüz frank cərimə aldı. Belə də rəzalət olar?!

– Görürsünüz, Hüslü xala, biz sizin qisasınızı alırıq.

Lakin Hüslü xala, zərərin bu qayda ilə əvəzini çıxmaq üçün ona edilən yaxşılığı, deyəsən, çox da elə başa düşmürdü. Bu yaxşılıq bir ərəb arvadına edilən yaxşılığa bənzəyirdi: bir ərəb öz arvadına bir şillə vurur, arvad da gedib atasına şikayət eləyir. Bunun qisasını almağı tələb edir:

“Ata, mənim ərim məni təhqir eləyib, sən gərək bu təhqirə təhqirlə cavab verəsən”. Atası ondan soruşur: “Ərin sənin üzünün hansı tərəfinə vurub?” Arvad deyir: “Sol tərəfinə”. Atası onun üzünün sağ tərəfinə də bir şillə vurub deyir: “İndi sən razı qala bilərsən. Get ərinə de ki, əgər o, mənim qızıma şillə vurubsa, mən də onun arvadına şillə vurdum”.

Yağış dayandı. Vuruşmaq istəyənlərin sayı artırdı. Fəhlələr bluzları altında barıt çəlləyi, bir zənbil kuporos dolu şüşə, iki-üç karnaval məşəli, bir səbət çıraç gətirdilər; məşəllər və şam camları lap bu yaxında, mayın birində edilən “kralın ad günü” şənliyindən qalmışdı. Deyirlər ki, bu sursatı onlara Sent-Antuan civarında Pepen adlı bir dükançı vermişdi. Şanvreri küçəsində bircə fənər vardı – onu, sonra Sen-Deni küçəsində, onunla üzbəüz olan başqa bir fənəri, ətraf küçələrdə– Mondetur, Qu quşu, Vaizlər, Böyük və Kiçik Sərsəri küçələrində olan bütün fənərləri vurub sındırdılar.

Bütün işlərə Anjolras, Kombefər, Kurfeyrak rəhbərlik edirdi. Bir vaxtda iki barrikada qururdular; barrikadalar “Korinf” meyxanasında birləşir, düzbucaq şəkil alırdı. Bunlardan böyüyü Şanvreri küçəsini, o biri də, Qu quşu küçəsi tərəfdən Mondetur küçəsini kəsirdi. Barrikadalardan kiçiyi çox ensizdi, özü də ancaq çəlləkdən və qənbər daşından qurulmuşdu. Burada əllyə qədər fəhlə toplaşmışdı: onlardan otuzunun tufəngi vardı, bu tufəngləri onlar yolda silah dükanına girərək, zəhmli bir təsirlə “borc” almışdılar.

Bu cur müxtəlif geyimli, müxtəlif silahlı insan yığınının təsəvvür etmək çətindir. Birisi iki süvari qılıncı, iki yəhər tapançası ilə silahlanmışdı, əyninə də kurtka geymişdi. Bir başqası jilet geymişdi, başına şlyapa qoymuşdu, böyründə də barıt qabı vardı; bir ayrısı doqquz parça boz kağızdan döşlük taxmışdı, əlində də sərrac bizi tutmuşdu – bu, onun silahı idi. Birisi çığıra-çığıra deyirdi: “Hamısını qıracağıq, özümüz də öz süngümüzdən öləcəyik! “Bunun heç süngüsü də yox idi. Bəzilərinin sürtuku üstündə portupeya və milli qvardiya patrondaşı görünürdü; patrondaşın qapağı üstündə qırmızı yun iplə bu sözlər tikilmişdi: “İctimai intizam”. Burada legion nömrəli çoxlu tufəng vardı, şlyapa azdı, qalstuk heç yox idi, bir neçə nizə gözə çarpırdı, çoxlarının qolu çırmalı idi. Buna müxtəlif yaşlı, müxtəlif simalı adamları, solğunbənzli yeniyyətələri, gündə yanmış iskələ fəhlələrini də əlavə edin. Hamı tələsirdi, hamı bir-birinə kömək edərək, müvəffəqiyyət qazanacağına ümid edirdilər; deyirdilər ki, gecə saat üç radələrində bizə

köməyə gələcəklər; polklardan birinin köməyə gələcəyini nəzərə almaq olar; bütün Paris ayağa qalxacaqdır. Bu sözlər dəhşətli sözlərdir, bu sözlərdə könül şənliyi də vardı. Bu adamlar, elə bil ki, bir-birinin qardaşı idi, lakin onlar bir-birinin heç adını da bilmirdi. Böyük təhlükə ona görə gözəldir ki, yad adamlar arasında qardaşlıq əmələ gətirir.

Mətbəxdə ocaq yandırdılar: güllə tökmək üçün bütün dolçaları, qaşıqları, çəngəlləri, meyxananın qalaydan düzəldilən bütün “gümüş” şeylərini əridib güllə tökməyə başladılar. Elə burada da içirdilər. Masanın üstündə, şərab stəkanları arasında piston və iri qırma tökülmüşdü. Bilyard otağında Hüşlü xala, Matlota və Jiblota köhnə dəsmalları cırıb didirdilər, tiftik hazırlayırdılar, qorxudan onların hərəsi bir cür dəyişmişdi: Hüşlü xala keyləşərək, heç bir şey başa düşmürdü. Matlota pörtülmüşdü, Jiblota, elə bil, yuxudan ayılmışdı. Onlara – saç-saqqal basmış pələbıgılı üç qoçaq qiyamçı kömək edirdi; bu üç adam, alt paltar mağazasında işləyən xidmətçi kimi çox cəld tərpnir, kətanı didib-dağıdırdılar.

Talaşa küçəsinin tinində dəstəyə qoşulanda Kurfeyrakın, Kombeferin və Anjolrasın gördüyü ucaboylu adam balaca barrikadada işləyirdi; işə onun çox köməyi dəydi; Qavroş böyük barrikadada çalışırdı. Kurfeyrakı evində gözləyən və Mariusu soruşan cavan oğlan, omnibus çevriləndən bir az əvvəl çıxıb getmişdi.

Qavroş böyük həvəslə, gülürüzlə işə girişmişdi; o, bütün işə təkan vermək vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Oyan-bu yana qaçır, yuxarı qalxır, aşağı enir, sonra yenə yuxarı qalxırdı, səs-küy salır, böyük bir fərəh duyurdu.

Sanki, o, bura hamıya ürək verməyə gəlmişdi. Buna onu vadar edən bir səbəb varmı? Əlbəttə, vardı: bu səbəb onun yoxsulluğu idi. Onun qanadı varmı? Əlbəttə, vardı: bu qanad onun fərəhi idi. O, sanki, bir qasırğa idi. Onu həmişə görürdülər, onun həmişə səsini eşidirdilər. O, eyni zamanda, hər yerdə olurdu, bununla da, elə bil, havanı özü ilə doldurmuşdu. O, elə bil, hər yerdə mövcud olan məxluqdu, bu vəziyyəti ilə də adamları az qalırda acıqlandırır: o, heç kəsi nəfəsini dərməyə qoymurdu. Bu böyük barrikada onu öz zirvəsində hiss edirdi. O, bekar duranları rahat qoymurdu, tənbəlləri hərəkətə gətirirdi, yorğunları həvəsləndirirdi, ağır tərpnənləri məzəmmət edirdi, bəzilərini güldürürdü, bəzilərinə ilham verirdi, bəzilərini hirsəndirirdi. Hamını yerindən tərpnədirdi, tələbəni sancırdı, fəhləni acılayırdı; dayanırdı, otururdu, sonra yenə qalxıb o yan-bu yana qaçırdı, sanki, bütün bu qatma-qarışıqlıq və iş üzərində uçurdu; birinin yanından o birinin yanına atılırdı, arı kimi vızıldayırdı, səslənirdi, bütün qoşqunu cana gətirirdi, o, nəhəng İnkilab arabası yanında o yan-bu yana uçan xalısca bir milçək idi.

Onun balaca əlləri işləməkdən yorulmurdu, balaca boğazı ara vermədən çıxırırdı:

– Cəld olun! Yenə daş ver! Yenə çəllək ver! Yenə bir şey ver! Haradan tapasınız? Çınqıl dolu səbəti bəri elə, bu deşiyi tutaq! Sizin bu barrikada lap balacadır. O, gərək, böyüsün. Hər nə var at ora, hər nə var tulla ora, hər nə var sox ora! Evi dağıdım! Barrikada – hər xırım-xırdadan düzələn doğramacdır. Ora bax, orada şüşəli qapı var!

İşləyənlərdən biri ucadan dedi:

– Şüşəli qapı! Ay qovuq, o nəyə lazımdır axı?

Qavroş onu oddadı:

– Bir buna bax, özü, elə bil, pəhləvandır! Şüşəli qapı barrikada üçün ən gözəl şeydir! O, hücumla mane olmaz, barrikadanı tutmağa mane olar. Yoxsa siz heç alma oğurluğuna getməmişiniz, şüşə qırığı sancılan möhrədən aşmamısınız? Şüşəli qapı da elə, Milli qvardiya barrikadanın üstünə qalxanda bu şüşələr onların ayağındakı bütün döyənəkləri kəsəcək! Bilirsən, şüşə ilə zarafat olmaz! Eh, dostlar, siz çox şeyi başa düşmürsünüz!

Bunu da demək lazımdır ki, bir şey onu lap dəli eləmişdi: tapançasının çaxmağı yox idi! O gah bunun, gah da onun yanına gedir, silah tələb edirdi: “Tüfəng verin mənə, tüfəng! Niyə mənə tüfəng vermirlər?”

Kombefər təəcüblə ona baxdı:

– Sənə tüfəng?

Qavroş cinləndi:

– Bəli, mənə! Niyə mənə tüfəng verilməsin? Min səkkiz yüz otuzuncu ildə Onuncu Karlla dalaşanda tüfəngim vardı.

Anjolras çiyinlərini dartdı:

– Kişilərin hamısının tufəngi olanda uşaqlara da tufəng verilər.

Qavroş təkəbbürlə ona sarı döndü:

– Səni məndən tez öldürsələr, tufəngini mən götürəcəyəm.

Anjolras çığırdı:

– Sən uşaqsan!

Qavroş onun sözünü cavabsız qoymadı:

– Sən də bəbəsən!

Şıq geyimli bir adam yolunu azaraq küçənin sonunda dolaşırdı; o, Qavroşun diqqətini cəlb etdi.

Qavroş çığıraraq dedi:

– Cavan oğlan, gəlin bizim yanımıza! Bizim ana vətənimizlə necəsiniz? Yoxsa ona kömək etmək istəmirsiniz?

Şıq geyimli adam tez gözdən itdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Hazırlıq.

O zaman qəzetlər yazırdı ki, Şanvreri küçəsində olan barrikada “zəbt edilməz bir istehkamdır”, özü də ikimərtəbəli ev hündürlüyündədir; əlbəttə, onlar səhv edirdi. Əslində, onun hündürlüyü altı-yeddi fut olardı. Barrikadanı elə qurmuşdular ki, vuruşan adamlar istədikləri vaxt onun arxasında gizlənər, ya da qalxaraq özlərini barrikadadan göstərərdilər, hətta lazım gəlsə, onun üstünə qalxa bilərdilər: bunun üçün bir-biri üstə dörd sıra daş qoyulmuşdu, bu da içəri tərəfdən bir neçə pillə təşkil edirdi. Barrikada daş yığımından, çəlləkdən qurulmuş, tirlə, taxta ilə bərkidilmişdi; bu tirlərin, taxtaların bir ucu Anso arabasının, böyrü üstə çevrilmiş omnibusun çarxlarına keçirilmişdi; baxanda deyərdin ki, onu ön tərəfdən zəbt etmək mümkün deyil. Evin divarı ilə barrikadanın meyxanadan ən uzaq nöqtəsi arasında, adam keçə bilən bir deşik qoyulmuşdu, bu qayda ilə barrikadadan çıxmağa yer vardı. Omnibusun dişlərini dik qoyub kəndirlə bağlamışdılar; bu dişlərə bağlanmış qırmızı bayraq barrikadanın üstündə dalğalanırdı. Mondetur küçəsindəki balaca barrikada meyxananın dal tərəfində olduğundan nəzərə çarpmırdı. Bir-biri ilə birləşən bu iki barrikada xalis istehkam əmələ gətirirdi. Anjolras və Kurfeyrak Mondetur küçəsinin o biri başında barrikada düzəltməyi lazım görmədilər; buradan Vaizlər küçəsi vasitəsi ilə Mərkəzi bazara yol vardı; onlar küçənin o biri başını açıq qoymaqla, heç şübhəsiz, xarici aləmlə əlaqə saxlamağı nəzərdə tutmuşdular, həm də Vaizlər küçəsi təhlükəli və çətin keçilən küçə idi, oradan hücum ediləcəyindən çox da qorxmurdular. Folar öz hərbi dilində bu yola “səngər dirsəyi” deyərdi. Meyxana barrikadaların iç tərəfində bir dirsək kimi qabağa çıxırdı. Bu yol, həm də Şanvreri küçəsindəki dar deşik nəzərə alınmasaydı, barrikadanın iç tərəfi, hər tərəfdən bağlı, əyri bir çərgül şəklini alırdı. Böyük barrikada ilə küçənin dib tərəfindəki hündür evlər arasında iyirmi addımlıq bir məsafə vardı; barrikadanı arxa tərəfdən bu evlər mühafizə edirdi. Bu evlərdə adam yaşasa da, onların bütün qapı-pəncərəsi bağlı idi.

Bütün işlər bir saatdan az bir vaxtda, əngəl-azarsız başa gəlmişdi; bu bir ovuc cəsarətli adam hələ nə qvardiyaçının xəz papağına, nə də süngüyə rast gəlmişdi. Bəzən görürdün ki, bir burjua qoçaqlıq edib hələ də Sen-Deni küçəsi ilə gedirdi, lakin o, Şanvreri küçəsinə baxaraq orada barrikadanı görəndə addımlarını yeyinlədirdi.

Barrikadalar hazır olandan və bayraq vurulandan sonra meyxanadan bir masa gətirdilər, Kurfeyrak elə o saat masanın üstünə çıxdı. Anjolras çərgül bir qutu gətirdi, Kurfeyrak qutunu açdı. Qutu patronla dolu idi. Patronu görəndə qiyamçıların ən igidləri arasında titrəmə əmələ gəldi və bir anlığa sakitlik oldu.

Kurfeyrak gülümsəyə-gülümsəyə patronları payladı.

Hər adama otuz patron düşdü. Qiyamçılardan çoxunun barıtı vardı; onlar özləri tökdüyü güllədən istifadə edərək, yenə də patron düzəltməyə başladılar. Bir çəllək barıt qapının yanında, masanın üstündə idi, ona əl vurmədilər, ehtiyat üçün saxladılar.

Bütün Parisə yayılan döyüş həyəcanı səsləri hələ yatmamışdı, axırda bu yeknəsəq bir səsə çevrilərək, adamların diqqətini daha cəlb etmədi. Bu səs gah uzaqlaşır, gah da yaxınlaşırdı, qəmgin bir uğultu ilə gah yüksəlir, gah da enirdi.

Qiyamçıların hamısı birdən, tələsmədən, böyük qürurla tüfənglərini, karabinlərini doldurdu. Anjolras barrikadaların qabağında – birini Şanvreri, birini Vaizlər, birini də Kiçik Sərsəri küçəsində üç keşikçi qoydu.

Barrikadalar qurulub qurtarandan, yerlər təyin ediləndən, tüfənglər doldurulandan, keşikçilər qoyulandan sonra qiyamçılar bütün dünyadan ayrı düşərək bu qorxunc, adamsız küçələrdə, heç bir insan əlaməti duyulmayan, sanki, ölmüş evlər arasında, get-gedə artan qaranlıqda, faciəli və dəhşətli bir şeyin yaxınlaşdığı hiss olunan zülmətdə, bu sükut içində qətiyyətlə, sakit və müsəlləh bir halda hücumu gözləməyə başladılar.

ALTINCI FƏSİL.

İntizar içində.

Bu intizar içində keçən vaxtda onlar nə edirdilər?

Bunu söyləmək lazımdır, çünki bu, tarixdə qalacaq.

Nə qədər ki, kişilər patron, arvadlar da tiftik hazırlayırdı, nə qədər ki, içi ərimiş qalay və qurğuşunla dolu olan, güllə tökmək üçün ayrılan iri qazan, odlu manqal üstündə tüstüləyirdi, nə qədər ki, keşikçilər, əllərində tüfəng, barrikadaların keşiyini çəkirdi, heç bir şeylə diqqəti əsl məsələdən yayınmayan Anjolras da keşikçiləri müşahidə edirdi – Kombefer, Kurfeyrak, Jan Prüver, Feyi, Bossüe, Joli, Baorel və bir neçə başqa adam bir-birini axtarıb tapdılar, ən dinc tələbəklik dostluğu günlərində olduğu kimi, bir yerə yığışdılar. Bu gözəl cavan oğlanlar meyxananın istehkama çevrilən bir bucağında, qurduqları barrikadadan bir neçə addım kənarda, doldurulmuş, döyüşə hazırlanmış karabinlərini stullarının arxasına söykəyərək, ölüm ayağında aşiqanə şeirlər oxuyurdular.

Hansı şeiri? O şeir budur:

Sənin yadımdadır o gözəl əyyam.

Onda ki, başımız, beynimiz qandı.

Ömr dağdan enmir, dağa çıxırdı.

Paltar köhnəlsə də sevgi cavandı.

Yaşımı yaşının üstə də gəlsək.

Qırxı haqlamazdı yenə sinnimiz.

Necə mehribandı, xoşdu o guşə.

Orada sərt qışa bahar dedik biz!

Yüksəklikdə idi onda Manyuel.

Parisdə bayramdı şanlı, müqəddəs.

Fua gurlayardı, o gündən bəri.

Bu korsaj sancağın əlimdən düşməz.

Hamı əsirindi. Mən işsiz vəkil.

Pradoya nahara apardım səni.

Səni görən kimi xəcalətdən.

Güllər də qeyb etdi öz görkəmini.
Çiçəklər inlədi: “Gözəldir, aman.
Dalğadır saçları, pənbədir üzü.
Göylər pərisimi, olubdur əyan.
Yoxsa qız şəklinə baharın özü?”.

Bəzən də qol-qola verib gəzərdik.
Bizə təbəssümlə baxardı hamı.
Qərribə olsa da iyunla, mayla.
Cüt gedərdi gülşən aprel əyyamı.

Hər şey təzə idi, şirindi bizə.
Əsrarlı eşq ilə etdik həsbhal.
Ağzımdan çıxmamış bir kəlmə bəzən.
Sənin qəlbin cavab verərdi dərhal.

Kiçik bir mənzilim vardı Sarbonda.
Bir dəm xəyalımdan çıxmaz idin sən.
Sənin həsrətini vurğun könlümdə.
Tələbə evinə alıb getdim mən.

Ətir-ənbər saçan yeni guşədə.
Hər gün oyzdardı şəfəqlər bizi.
Ayaq oynadardın corab geyəndə.
Yoxsul çardağımın ey eşq ulduzu!

Platona pərəstiş edərdim onda.
Malbranş, Lamenni hökmdarımdı.
Çiçəklə gələndə sən Məryəm kimi.
Deyərdim husni-eşq havadarımdı.

Ey çardağ! Qoynunda biz kahin kimi.
Bilirdik ürəyi etməyi qurban.
Səhər bir köynəkdə qalxıb yerindən.
Aynaya baxardın, gülərək hər an.

Həç unudarmıyam dan söküləndə.
Həmağuş dəmləri, andı, amanı.
Gülləri, lentləri, ağ tül paltarı.
Eşqin o sehrikar pozuq lisanı...
Olardı bağçamız gül dibçəkləri.
Nimdaş tumanın da pəncərə toru.
Mən sadə fincana qane olaraq.
Sənə gətirərdim yapon fəğfuru.

Nəhayət, gülüslə bitdi faciə.
İtdi ya bürüncək, yandı ya qolçaq.
Satdıq Şekspirin şəklini bir gün.
Nahar etmək üçün pulsuz qalaraq.

Hər gün bir səadət məst etdi bizi.
Yeni hesab açdım – öpüş yüz oldu.

Gülüşə-gülüşə şabalıd yedik.
Nəhəng Dante bizim kürsümüz oldu.

İlk dəfə fürsəti fotə verməyib.
Busə götürəndə sənin üzündən.
Qaçdın qızarıraq həyəcanından.
Ağardım, göylərdən pənah dedim mən.

Sənin yadımdadır o nəşə, o qəm.
Cırılmış ləçək də xatırında var.
Şirin istəyimiz, əməllərimiz.
Keçmiş eşq aləmi yadımdamı, yar?

Vaxt, yer, təsəvvürdə canlanan gənclik xatirələri, göydə çıxan tək-tək ulduz, boş küçələrin qəbir sükutu, baş verəcək hadisənin labüdlüyü, alaqranlıqda, astadan oxunan bu şeirə – qəlbi həyəcana gətirən bir füsunkarlıq verirdi; şeiri Jan Prüver oxuyurdu; o, incə bir şairdi, biz bunu əvvəllər də demişdik.

Bu arada kiçik barrikadada çıraç, böyük barrikadada yağ məşəli yandırdılar; bu, pəhriz bayramında, maskarad paltarı geymiş adamları Kurtilə aparan arabaların qabağında yandırılan yağ məşəllərindən biri idi. Biz bilirik ki, bu məşəllər Sent-Antuan civarından gətirilmişdi. Daşları üst-üstə qoyaraq qəfəs kimi bir yer düzəldilmişdi; məşəli, küləkdən qorumaq üçün, üç tərəfdən örtülü olan bu “qəfəsin” içinə qoymuşdular; elə də qoymuşdular ki, onun bütün işığı bayrağın üstünə düşürdü. Küçə və barrikada qaranlıqda qalırdı, ancaq qırmızı bayraq görünürdü; o, elə bil ki, işığı ancaq yuxarıdan görünən iri bir fənərlə qorxunc şəkildə işıqlandırılırdı. İşıq tünd-qırmızı bayrağı məşum bir qan rənginə boyayırdı.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Talaşa küçəsindən göndərilən adam.

Hava lap qaralmışdı, amma heç bir şey dəyişməmişdi. Yalnız boğuş bir uğultu, bəzən də tütəng səsi eşidilirdi: tütəng çox az-az, həm də çox uzaqda atılırdı. Vuruşmanın bu qədər ara verməsi göstərirdi ki, hökumət öz qüvvəsini toplayır. Barrikadada əlli adam altmış min adamı gözləyirdi. Anjolasın səbri tükənmişdi: təhlükəli hadisələr qarşısında qəvi ruhlu adamlar belə bir səbirsizlik hiss edirlər. O, Qavroşun dalınca getdi. Qavroş aşağı zalda, iki şam işığında patron hazırlamaqla məşğuldu: şamların işığı yaxşı düşmürdü, çünki ehtiyat edərək onları piştaxtanın üstünə qoymuşdular, masaların üstünə barıt tökülmüşdü. Bu iki şamdan küçəyə zərrə qədər də işıq düşmürdü. Qiyamçılar həm də yuxarı mərtəbədə işıq yandırılmasına yol vermirdilər. Anjolas Qavroşun dalınca gedəndə Qavroş ancaq öz patronları ilə deyil, başqa şeylə də məşğuldu.

Bu zaman Talaşa küçəsindən aşağı mərtəbəyə bir adam girib, ən az şıq düşən masanın yanında oturdu. Onun silahı iri kalibrli əsgər tütəngi idi; tütəngi o, qıçlarının arasına qoymuşdu. Qavroşun başı bir çox “maraqlı” şeylərə qarışmışdı, bu adama əvvəl bir o qədər fikir vermədi. O adam içəri girəndə Qavroş fərəhlə onun tütənginə baxdı və qeyri-ixtiyari olaraq ona göz qoydu; o, oturandan sonra Qavroş yenə də öz yerindən cəld qalxdı. Talaşa küçəsindən gələn adama zala girməmişdən əvvəl baxan olsaydı, görərdi ki, o, barrikadada və qiyamçılar dəstəsində gedən bütün işlərə diqqətlə fikir verir; lakin o, zala girən kimi fikrə daldı, elə bil ki, daha heç bir şey görmürdü. Qavroş bu fikrə dalan adamın yanına getdi, pəncəsi üstə onun ətrafında hərhlənməyə başladı, yatan bir adamı oyatmamaq üçün belə səssizcə gəzirlər. Onun həm cəsəət və düşüncə, həm yüngülməcazlıq və ciddiyyət, həm sevinc və kədər ifadə olunan üzündə müxtəlif mənəli qırışıqlar görünürdü, o, qoca kimi üz-gözünü turşudurdu, bu üz turşutmanın mənəsi bu idi: “Boş şeydir! Ola bilməz! Mənim gözümə göründü! Bu o deyilmi... Yox, o deyil!

Əlbəttə, odur! Yox, əşi! Yox!” və sairə... Qavroş pəncəsi üstə səndirləyirdi, əllərini cibində sıxırdı, quş kimi boynunu uzadırdı, alt dodağını qabardırdı: bu, onun bütün biliyini işə saldığını göstərirdi. O, həm fikirli idi, həm mütərəddiddi, həm öz-özünə inanmırdı, həm inanırdı, həm də heyrət edirdi. Onun üz-gözünü qırıqdırması – qullar bazarında yekəpər, kök arvadlar içərisində Məhəbbət ilahəsini axtaran hərəm ağasını, ya da bir sıra pis şəkillər içində Rafaelin şəklini tanıyan sənət ustasını xatırladırdı. Onun varlığında hər şey hərəkətə gəlmişdi. Aydın görünürdü ki, mühüm bir şey kəşf etmişdir.

Düşüncəsinin lap şiddətli vaxtında Anjolras ona yaxınlaşdı:

– Sən balacasan, səni görməzlər. Barrikadadan kənara çıx, evlərin həndəvərində dolaş, bir az küçələrdə gəz, sonra gəlib gördüklərini mənə de.

Qavroş şax dayandı.

– Deməli, balacalar da bir şeyə yarayır! Çox gözəl, gedim. Hələlik balacalara inanın, böyüklərə inanmayın...

Sonra o, başını qaldırdı, Talaşa küçəsindən gələn adamı göstərərək, astadan dedi:

– Siz bu zırpını yaxşı görürsünüz?

– Necə?

– O, casusdur.

– Sən dəqiq bilirsən?

– İki həftə olmaz ki, o, mənim qulağımdan yapışib Kral körpüsü karnizindən çıxartdı: orada mən təmiz havada oturmşdum.

Anjolras tez kənara çəkildi, bura gələn liman fəhləsinə pıçıldayaraq bir neçə söz dedi. Fəhlə tez zaldan çıxdı, tez də qayıtdı, özü ilə də üç adam gətirdi. Talaşa küçəsindən gələn adam masaya dirsəklənərək oturmşdu. Dörd nəfər enlikürəkli fəhlə yavaşca gəlib onun arxasında durdu, onlar bu adamın üstünə atılmağa hazırıdı.

Anjolras yaxınlaşıb ondan soruşdu:

– Siz kimsiniz?

O adam heç gözlənilmədiyi halda verilən sualı eşidəndə diksindi, Anjolrasın aydın gözlərinə diqqətlə baxdı, sanki, bu gözlərin dərinliyində onun fikrini oxuyaraq gülümsədi: bu təbəssümdə elə bir həqarət, cəsarət və qətiyyət ifadə olunurdu ki, bundan daha artıq həqarət, cəsarət və qətiyyət təsəvvür etmək mümkün deyildi; o, təşəxxüslə və lovğa-lovğa dedi:

– Mən görürəm ki... Elədir ki, var!

– Siz casussunuz!

– Mən hökumət nümayəndəsiyəm.

– Adınız nədir?

– Javer.

Anjolras dörd fəhləyə işarə elədi. Javer üzünü çevirənə kimi, onu bir anda yaxalayıb yerə yıxdılar, əl-qolunu bağladılar, üst-başını axtardılar.

Onun cibindən iki şüşə arasına qoyulmuş, üstündə Fransa gerbi olan balaca, girdə, qalın bir kağız tapdılar; kağızın bir üzündə, gerbin ətrafında “Nəzarət və Sayıqlıq”, o biri üzündə “Javer, polis nəzarətçisi, əlli iki yaş” sözləri yazılmışdı, altından da o zamanın polis prefekti Jiskenin imzası vardı.

Bundan başqa, onun cibindən bir saat, bir də pul kisəsi tapdılar; pul kisəsində bir neçə qızıl vardı. Pul kisəsini, saati onun özünə qaytardılar. Saatin altında, jilet cibinin lap dibində bir şey əllərinə toxundu, çıxarıb baxdılar: bu, konvertə qoyulmuş bir kağız idi. Kağızı açdılar; Anjolras kağızda dörd xətt söz oxudu; bu sözlər də həmin polis prefektinin əli ilə yazılmışdı:

“Polis nəzarətçisi Javer öz siyasi vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra – Senanın sağ sahili yamacında, İyen körpüsü yanında bədəfkarların, doğrudan da, izinin görünüb-görünməməsini xüsusi bir axtarışla müəyyənləşdirməlidir”.

Javeri, üst-başını axtardıqdan sonra, ayağa qaldırdılar, qollarını arxasında burub, aşağı zalın ortasında duran, üstündə aşxananın adı yazılan, hamının tanıdığı dirəyə bağladılar.

Qavroş da durub, Javerin üst-başının axtarılmasına, dirəyə bağlanılmasına baxırdı; o dinib-danışmadan, başını tərpedərək bu şeylərlə razı olduğunu bildirdi, sonra Javerə yaxınlaşıb dedi:

– Budur, siçan pişiyi tutdu.

Bu iş elə tez yerinə yetirildi ki, meyxana qabağına toplaşan adamlar bundan xəbər tutanda məsələ artıq bitmişdi. Javer bircə dəfə də çığırmadı. Kurfeyrak, Bossüe, Joli, Kombefer, böyük və kiçik barrikadada olan qiyamçılar Javerin dirəyə sarındığını eşidərək, tez aşağı zala gəldilər. Javeri dirəyə elə sarımışdılar ki, heç qımıldana da bilmirdi; o, heç ömründə yalan deməyən bir adam sakitliyi ilə qorxmadan başını qaldırdı.

Anjolras:

– Bu, casusdur, – dedi.

Sonra Javerə dönərək əlavə etdi:

– Barrikada alınandan on dəqiqə qabaq sizi güllələyəcəklər.

Javer təkəbbürlə soruşdu:

– Bəs indi niyə güllələmirlər?

– Biz barıta qənaət edirik.

– Onda bıçaqla məni öldürün.

Anjolras, bu qəşəng oğlan, ona belə cavab verdi:

– Casus, biz hakimik, qatil deyilik.

Sonra o, Qavroşu çağırdı:

– İndi sən öz işinin dalınca get! Sənə dediyimi yerinə yetir.

Qavroş ucadan:

– Gedirəm! – dedi.

Qapı ağzında bir anlığa dayandı:

– Qoy bu başdan deyim, onun tufəngini siz mənə verəcəksiniz, – sonra da əlavə etdi: – Mən musiqiçini sizə verirəm, amma onun klarneti mənim olacaq.

Qavroş hərbi qayda ilə təzim edərək, şən bir halda böyük bar rikadanın deşiyindən sivişib getdi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Bəlkə də, adı heç Kabük olmayan bir adam haqqında bir neçə sual işarəsi.

Qavroş gedən kimi baş verən epik, həm də dəhşətli bir hadisəni qeyd etməsəydik, bəhs etdiyimiz faciəyə təsvir tamam olmazdı, oxucu da inqilabın doğulduğu bu böyük dəqiqələrin, əzab və iztirab dolu yüksək ictimai səylərin bütün ciddiyətini və həyatı ifadəsini görə bilməzdi.

İnsan yığını da qar yığını kimi bir şeydir: yuvarlanan qar topası necə böyüyürsə, bu da irəlilədikcə hay-küylü insan kütləsi şəklində böyüyür; bu kütlə içərisində kimin haradan gəldiyini soruşmurlar. Anjolrasın, Kombeferin, Kurfeyrakın başçılıq etdiyi insan yığınına yolda çox adam qoşulurdu, bunların içərisində hambal kurtkası geymiş bir adam vardı; kurtkanın kürəyi yırtılmışdı. O, əllərini yelləyirdi, bağırırdı, özü də davakar əyyaş oxşayırdı. Özünü Kabük adlandıran, ya özünə belə bir ad verən bu adam bərk sərxoşdu, ya da özünü sərxoşluğa qoymuşdu: o bir neçə qiyamçı ilə masanın arxasında oturmuşdu; masanı onlar meyxanadan çıxartmışdılar; “onu tanıyırdıq” deyənlər də, əslində, onu heç tanımırdı. Kim içmək istəmədisə, bu Kabük deyilən adam onu zorla içirtməyə çalışırdı, eyni zamanda, o, elə bil ki, barrikadaların sonunda olan beşmərtəbəli böyük bir evə diqqətlə baxırdı; bu ev bütün küçədən görünürdü, üzü də Sen-Deni küçəsinə tərəf idi. Birdən o çığırdı:

– Yoldaşlar, bilirsiniz nə var? Bax, biz gərək o evdən güllə ataq. Biz orada pəncərələrin yanında gizlənib tufəng atsaq, görüm küçədən kim keçə bilər! Heç kəs keçə bilməz.

Onunla şərab içənlərdən biri dedi:

– O evin qapısı axı bağlıdır.

– Deyərik, açarlar.

– Açmazlar.

– Qapını sındırırıq!

Kabük bunu deyib qapıya sarı yüyürdü, qapının yanından iri bir çəkiç asılmışdı, qapını döyməyə başladı. Qapı açılmadı. Bir də döydü. Cavab verən olmadı. Yenə döydü. İçəridən səs çıxmadı.

O çığırdı:

– Burada adam varmı?

Heç bir həyat əlaməti görünmədi.

Kabük tufənginin qundağı ilə qapını döyməyə başladı. Bu, bütün palıddan düzəldilmiş tağlı, alçaq, ensiz, möhkəm, dəmir qurşaqlı, iç tərəfdən dəmir təbəqəyə tutulmuş qədim bir qapı idi, bu, xalis bir gizlin qala qapısı idi. Ev zərbədən titrədi, qapı açılmadı.

Görünür, evdə yaşayanlar bundan təşvişə düşmüşdülər; nəhayət, üçüncü mərtəbədə işıq göründü, balaca çarğıl taxtapuş pəncərəsi açıldı. Pəncərədə bir şam və ağsaçlı, qoca qapıçının üzü göründü: onun nurani üzündə qorxu əlaməti vardı.

Kabük daha qapını döymədi.

Qapıçı soruşdu:

– Ağalar, sizə nə lazımdır?

Kabük:

– Aç qapını, – deyərək tələb etdi.

– Ağalar bu, mümkün deyil.

– Bu saat aç.

– Ağalar, olmaz.

Kabük qapıçını nişan aldı; o aşağıda idi, hava da bərk qaranlıqdı, buna görə də qapıçı onu görmədi.

– Qapını açırsanmı? Ya hə de, ya yox!

– Yox, ağalar!

– Deyirsən, yox?

– Mən deyirəm yox, hörmətli...

Qapıçı sözünü qurtara bilmədi. Tufəng açıldı. Güllə onun çənəsinin altından dəyib təpəsindən çıxdı. Qoca elə o saat yerə sərildi, heç səsi də çıxmadı. Şam yerə düşüb söndü; pəncərə qırağında hərəkətsiz qalan başdan, taxtapuşa qalxan ağımtıl tüstüdən başqa daha heç bir şey görünmədi.

Kabük:

– Belə!–deyərək, tufəngin qundağını yerə qoydu.

Bu sözü o təzəcə demişdi ki, bir əlin çiyinə toxunduğunu hiss etdi: bu əl qartal qüvvəsi ilə onun çiyindən yapışdı: o, bir səs eşitdi:

– Diz çök!

Qatil dönüb baxdı, Anjolrasın rəngi qaçmış sərt üzünü gördü. Anjolrasın əlində tapança vardı.

O, tufəng səsində gəlmişdi.

Anjolras sol əli ilə Kabükün bluzasının və köynəyinin yaxasından, aşırmasından yapışdı.

Bir də dedi:

– Diz çök!

İyirmi yaşlı, zərif bir oğlan amiranə bir hərəkətlə – ortaboyle, sağlambədənli, qüvvətli bir iskələ hambalını nazik bir qarğı kimi əyərək palçıqın içində diz çökdürdü. Kabük müqavimət göstərmək istədi, lakin bundan bir şey çıxmadı: sanki, onu fəvqəladə qüvvətə malik olan bir əl yaxalamışdı.

Anjolrasın rəngi qaçmış, saçı dağılmış, yaxası açılmışdı, onun üzünü qız üzünə oxşayırdı, bu anda o qədim yunan Femidasını xatırladırdı; genişlənən burun pərləri, yerə baxan gözləri onun yandan yunan sifətinə oxşayan ciddi üzünə yenilməz bir qəzəb və saflıq ifadəsi verirdi - qədim zamanda ədalət belə bir ifadə ilə təsəvvür edilirdi.

Barrikalalardan yüyürüb gələn adamlar kənarda durmuşdu; onlar – indicə görəcəkləri hadisədən qabaq bircə kəlmə də söz söyləməyin mümkün olmadığını hiss edirdilər.

Məğlub olmuş Kabük daha müqavimət göstərmirdi, onun bütün bədəni əsirdi. Anjolras onun yaxasını buraxıb saatını çıxartdı:

– Bütün qüvvəni topla, – dedi. – Dua elə, ya fikirləş. Bir dəqiqə vaxtın qalmışdır.

Qatil dili tutula-tutula dedi:

– Aman verin! – Sonra o, başını aşağı saldı, donquldana-donquldana bir neçə söyüş söydü, onun sözlərini başa düşmək olmurdu.

Anjolras saatın əqrəbindən gözünü çəkmirdi, bir dəqiqə keçəndən sonra saati cibinə qoydu.

Sonra Kabükün saçından yapışıb tapançanın lüləsini onun qulağına yaxınlaşdırdı. Kabük qovrula-qovrula zarıldaıyır, Anjolrasın çıqlarına sıxılırdı. Ən təhlükəli, ən qorxulu işlərə sakitcə gedən bu cəsarətli adamlardan çoxu üzünü yana çevirdi.

Tapança açıldı, qatıl üzüstə daş yola sərildi, Anjolras da gəldi, hamıya qəti və ciddi bir nəzərlə baxdı.

Sonra meyiti ayağı ilə itələyərək dedi:

– Atın bunu bayıra!

Üç adam, hələ də can verə-verə çapalayan əclafi yerdən qaldırdı, onu kiçik barrikadanın üstündən Mondetur küçəsinə atdı.

Anjolras durub düşünürdü. Onun qəzəb və sakitlik ifadə olunan üzünə yavaş-yavaş qəmginlik və əzəmət çökürdü. Birdən o danışmağa başladı. Hamı susdu:

– Vətəndaşlar, bu adamın tutduğu iş alçaq işdi, mənim tutduğum iş də dəhşətli işdir. O, adam öldürdü, buna görə də mən onu öldürdüm. Mən gərək belə eləyəydim, çünki üsyanın da öz nizam-intizamı olmalıdır. Burada adam öldürmək başqa yerdə adam öldürməkdən daha böyük bir cinayətdir: inqilab bizə baxır, biz Respublikanın kahiniyik, biz vəzifənin müqəddəs qurbanıyıq, biz başqalarına yol verməməliyik ki, bizim mübarizəyə böhtan atsın. Buna görə də mən bu adam haqqında hökm çıxartdım, onu ölümə məhkum etdim. Gördüyüm işə nifrət etsəm də, mən bunu eləməyə məcbur idim, bunu eləməklə mən öz haqqımda da hökm çıxartdım. Bu hökmün nədən ibarət olduğunu siz tez bir vaxtda görəcəksiniz.

Anjolrasa qulaq asanlar sarsıldı.

Kombefər çığıraraq dedi:

– Biz də sənə kimi edəcəyik.

Anjolras.

– Qoy elə olsun, – dedi. – Bir söz də demək istəyirəm. Bu adamı edam etməklə mən zərurətə tabe oldum, lakin zərurət köhnə dünyanın əjdahasıdır. Köhnə dünyada zərurətə Qəza-Qədər deyirlər, Tərəqqinin qanunu bundan ibarətdir ki, əjdaha mələklərin qarşısında pamal olur, Qəza-Qədər isə Qardaşlıq qarşısında məhv olur. İndi “sevgi” sözünü söyləməyin vaxtı deyil. Amma mən bu sözü söyləyirəm, mən bu sözü mədh edirəm. Sevgi, gələcək sənindir! Ölüm, mən sənə müraciət etdim, amma mən sənə nifrət edirəm! Vətəndaşlar, gələcəkdə nə zülmət olacaq, nə gözlənilməz sarsıntılar, nə amansız cəhəlat, nə qanlı qisaslar! Daha nə İblis olacaq, nə baş mələk Mikayıl! Gələcəkdə heç kəs heç kəsi öldürməyəcək, yer üzü işıq saçacaq, insan övladı bir-birini sevcək! Vətəndaşlar, o gün gələcək, elə bir gün ki, hər şeydə razılıq, ahəng, işıq, sevinc və həyat olacaq, o gün gələcək! O günün gəlməsi üçün biz ölümə gedirik!

Anjolras susdu. Onun gözəl sözlər söyləyən ağzı yumuldu, o, qan tökdüyü yerdə mərmər heykəl kimi hərəkətsiz durmuşdu. Onun donuq baxışları orada olanları astadan danışmağa məcbur edirdi.

Jan Prüverlə Kombefər dinməz-söyləməz bir-birinin əlini sıxır, barrikadanın küncündə bir-birinə söykənərək, həm cəllad, həm də kahin, həm büllur kimi parlaq, həm də qaya kimi möhkəm olan bu gəncin ciddi üzünə iftixarla baxır, həm də ona hayıfları gəlirdi.

Bir şeyi də elə burada deməliyəm: vuruşmadan sonra ölümləri meyitxanaya aparıb üst-başlarını axtaranda Kabükün cibindən polis agentı vəsiqəsi tapılmışdı. Bu kitabın müəllifi 1848-ci ildə xüsusi bir kağız görmüşdü: bu, 1832-ci ildə Kabük haqqında polis prefektinə verilən məlumatdı. Bunu da əlavə etməliyik: polis idarəsində qəribə, amma, görünür, əsaslı bir məlumat da vardı. Bu məlumata görə, Kabük Gecəquşu imiş. Hər halda, Kabük öləndən sonra Gecəquşu haqqında heç kəs heç bir şey eşitmədi. Gecəquşu heç bir iz buraxmadan yox olub getdi, sanki, o, qeyb oldu.

Onun həyatı qaranlıqdı, sonu da zülmət oldu.

Bütün qiyamçılar hələ də belə tez tədqiq edilən, tez də qurtaran faciəyə bir məhkəmə hökmünün təsiri altında idi ki, Kurfeyrak barrikadanın üstündə yenə də ortaboylu cavan bir oğlan gördü: bu adam səhər ondan Mariusu soruşmuşdu.

Üzdən cəsarətli və qayğısız adama oxşayan bu gənc hava qaralanda sonra yenə də qiyamçılara qoşulmağa gəlmişdi.

BİRİNCİ FƏSİL.

Plüme küçəsindən Sen-Deni məhəlləsinə kimi.

Qaş qaralanda Mariusu Şanvreri küçəsindəki barrikadaya çağıran səs ona taleyin səsi kimi göründü. O ölmək istəyirdi; indi bunun üçün ona imkan verilirdi; o, sərdabənin qapısını döyürdü, bir əl qaranlıqda uzanaraq ona sərdabənin açarını verirdi. Ümitsizlik zülmətində açılan mənhus yol həmişə adamı özünə cəzb edir. Marius hasarın dəmir çubuğunu yenə də kənara çəkdi, bunu o dəfələrlə etmişdi – bağdan çıxıb dedi: “Gedək!”

O, dərddən ağlına itirmişdi, qəti bir qərar qəbul etmək iqtidarında deyildi; iki aylıq gənclik və sevgi məstliyindən sonra ta-leyin ona verdiyi təkliflərin heç biri ilə daha razılığa bilmirdi; ümitsizliyin doğurduğu ən ağır fikirlər onu çulğamışdı, belə bir vəziyyətdə o, ancaq bir şey istəyirdi - həyatını tez bitirsin.

O, yeyin-yeyin gedirdi. Javerin tapançaları onda idi, o, silahlı idi.

Onun ötəri gördüyü cavan oğlan küçənin tinində gözdən itdi.

Marius bulvarla gedərək, Plüme küçəsindən çıxdı, Esplanadanı, Əlillər körpüsünü, Yelisey çölünü, XV Lüdovik meydanını keçdi, gəlib Rivoli küçəsinə çatdı. Burada mağazalar açıqdı, kəmərtəğ sırası altında qaz yanırdı, qadınlar dükanlardan şey alırdı, “Leter” kafesində dondurma, ingilis qənnadı dükanında qutab yeyirdilər. Bir neçə poçt karetası “Prens” və “Meris” mehmanxanası həyatından çıxaraq, sürətlə ötüb keçdi.

Marius Delori pasajından keçərək Sent-Onore küçəsinə çıxdı. Burada dükanlar bağlı idi, alverçilər yarıaçılmış qapı qabağında söhbət edirdilər, adamlar səki ilə o yan-bu yana gedirdi. Fənərlər yanırdı, ikinci mərtəbədə başlayaraq, həmişəki kimi, bütün pəncərələrdən işıq gəlirdi. Pale-Royal meydanında süvari hissəsi dururdu.

Marius Sent-Onore küçəsi ilə getdi. O, Pale-Royal meydanından uzaqlaşdıqca işıqlı pəncərələr azalırdı; dükan qapıları kip bağlanmışdı, evlərin qabağında heç kəs söhbət etmirdi, küçələr getdikcə qaranlıqlaşdı, insan yığını daha izdihamlı olurdu, çünki yolla gedən adamlar indi bir yerə toplaşdı. Bu insan yığını içərisində, elə bil ki, heç kəs bircə kəlmə də söz söyləmədi, amma oradan boğuc, asta bir uğultu gəlirdi.

Arbr-Sek fəvvarəsinə gedən yolda qaşqabaqlı adam “yığınınna” rast gəlmək olurdu. Yolla gedən camaat içərisində bu hərəkətsiz “yığınlar” – axar su içərisində olan daşları xatırladırdı.

Pruver küçəsinə girən yerdə izdiham daha hərəkət etmirdi; bu, bir yerə yığılan adamlardan əmələ gələn – sarsılmaz, nüfuzedilməz, zəhmli, möhkəm bir qayaya oxşayırdı; burada adamlar bir-biri ilə yavaşca söhbət edirdi. Burada sürtük ya girdə şlyapa çox az-az nəzərə çarpırdı, hər yerdə ancaq fəhlə çuxası, fəhlə bluzası, fəhlə furajkası, pırpızlaşmış saç, torpaq rəngli sifətlər görünürdü. Bütün bu insan yığını axşam qaranlığı içində tutqun bir halda tərپəşirdi. Onların boğuc danışığında coşqun ehtirasların xırıltılı əks-sədası duyulurdu. Heç kəs yerindən tərپənmirdi, lakin onlar ayaqlarını palçıq içində götürüb qoyur və bunun səsi eşidilirdi. Bu insan kütləsinin o tərəfində, Rul və Pruver küçəsində, Sent-Onore küçəsinin sonunda şam işığı gələn bircə pəncərə də yox idi. Yalnız küçə boyu zəncir kimi uzanıb gedən fənərlər görünürdü, onların işığı get-gedə lap azalırdı. O, zamanın fənərləri kəndirdən asılan iri, qırmızı ulduza oxşayırdı: bu fənərlərdən daş yola – iri hörümçəyəbənzər kölgə düşürdü. Küçələr boş deyildi: bu küçələrdə – baş-başa qoyulmuş tüfəng tərپənən süngü və qoşun hissələri nəzərə çarpırdı. Bu hadisə ilə maraqlanan adamlardan heç kəs bu sərhədi keçmirdi. Burada hərəkət dayanırdı. Burada insan yığını qurtarır, ordu başlanırdı.

Marius ora – ümidini itirən bir adam inadı ilə gedirdi. Onu çağırıblar, o gərək gedəydi. O, insan yığını və qoşun hissələri arasından bir təhər keçə bildi, patrulların və keşikçilərin gözündən

yayındı. Dolamac yolla gəlib Betizi küçəsinə çıxdı, oradan da bazara sarı yönəldi. Burdone küçəsi tinində daha fənər yox idi.

O, insan yığını olan yerdən, qoşun sərhədindən keçdi, dəhşətli bir vəziyyətlə qarşılaşdı: burada nə bir adam, nə bir əsgər, nə bir işıq parıltısı vardı: heç kəs yox idi; heç bir səs eşidilmirdi; qaranlıqdı, soyuq adamın iliyinə işləyirdi. Belə bir küçəyə girmək – zirzəmiyə girmək kimi bir şeydi.

O, yoluna davam etdi.

Bir neçə addım atdı. Kim isə yüyürə-yüyürə onun yanından keçdi. Bu kim idi? Kişi idimi? Qadınıdı? Onlar bir neçə nəfər idimi? O bunu deyə bilməzdi. Kölgə ötüb yox oldu. O, dövrələmə yolla gəlib bir dalana çıxdı, elə zənn etdi ki, bu, Duluxxana küçəsidir; küçənin ortasında bir şeyə toxundu. Əlini qabağa uzadıb yoxladı: bu, böyrü üstə çevrilmiş balaca bir araba idi; ayağı altında gölməçə, çuxur, ora-bura atılmış, bir yerə yığılmış qənbər daşı olduğunu hiss etdi. Burada barrikada qurulmağa başlanmışdı, lakin qurulub qurtarmamışdı. O, bir yığın daş üstündən o biri tərəfə keçdi, lap küçə tumbalarının yanı ilə getməyə başladı; yolu evlərin divarına görə təyin edirdi. Ona elə gəldi ki, barrikadadan bir az kənarında bir şey ağarır, o yaxınlaşdıqca bu ağ şey müəyyən bir şəkil aldı. Bu – səhər Bossüenin omnibusdan açdığı iki ağ at idi. Onlar bütün günü küçələri dolaşmış, axırda gəlib, heyvanlara xas olan şüursuz bir səbirlə burada dayanmışdı: insan qəza-qədərin gərdisini nə qədər başa düşürsə, heyvan da insanın işini bir o qədər başa düşür.

Marius atların yanından keçdi. İctimai müqavilə küçəsi zənn etdiyi küçəyə yaxınlaşanda haradansa tufəng atıldı, güllə onun lap yanından vıyıldayıb keçdi, başı üstündə, dəllək dükanı qabağından asılmış mis tasa dəydi. Hələ 1846-cı ildə İctimai müqavilə küçəsində, bazar sütunları tinində güllə deşmiş bu dəllək tasını görmək olardı.

Tufəngin atılması, hər halda, həyat əlaməti idi. Ancaq bundan sonra daha heç bir şey olmadı. Mariusun gəldiyi yol – qaranlıq pillələrlə enməyə bənzəyirdi. Bununla belə, o, yenə də irəliyə doğru gedirdi.

İKİNCİ FƏSİL.

Paris bayquş gözü ilə.

Yarasa ya bayquş kimi qanadlı bir məxluq bu zaman Parisin üstündə uçsaydı, qorxunc bir mənzərə görərdi.

Mərkəzi bazarın bütün köhnə məhəlləsi bu qanadlı məxluqun nəzərində Parisin lap mərkəzində qazılan nəhəng qara bir çuxur kimi canlanardı; Mərkəzi bazar şəhər içində şəhər kimi bir yerdi: Sen-Deni və Sen-Marten küçələri, hədsiz-hesabsız dalanlar, xırda küçələr burada bir-birini kəsib-keçirdi; qiyamçılar buranı istinad nöqtəsinə və istehkama çevirmişdi. O bayquş qanadlı məxluqun gözləri burada girdaba qərq olardı. Fənərlər sındırılmış, pəncərələr bağlanmışdı: nə işıq vardı, nə həyat, nə səs, nə hərəkət... Qiyamın gözə görünməyən keşikçiləri yatmırdı, nizam-intizamı, yəni zülməti qoruyurdu. Üsyanın zəruri taktikası – bir neçə adamı hər şeyi əhatə edən qaranlığa qərq etməkdən, bu qaranlığın ixtiyarında olan bütün imkanlarından istifadə edərək döyüşçülərin sayını artırmaqdan ibarətdir. Hava qaralanda şam yandırılan pəncərələri güllə ilə vurub sındırırdılar: işıq sönürdü, bəzən ev sahibi də həyatdan məhrum olurdu. Buna görə də orada heç bir həyat əlaməti görünmürdü. Evlərdə ancaq qorxu, kədər və süstlük, küçələrdə isə fövqəladə bir dəhşət hökm sürürdü. Nə evlərin mərtəbələri, sıra ilə uzanan pəncərələrin, nə bacaların, taxtapuşların diş-diş çıxıqları, nə palçıqlı, nəm döşəmə yolun əks etdirdiyi tutqun işıqlar görünürdü. Bu qatı zülmətə yuxarıdan baxan qanadlı məxluq, bəlkə də, bəzi yerdə, xarabalıqda titrəyən işıq kimi, sönük işıqlar görərdi, bu işıqlar zülmətdə əyri-üyrü əcaib xətləri, qəribə istehkam şəkillərini aşkara çıxarırdı: bu yerdə barrikadalar vardı. Qalan şeylər qəlbə qəsvət gətirən, qəmli-matəmli, dumanlı zülmət gölü kimi nəzərə çarpırdı. Bu zülmət gölündə Sen-Jak qülləsinin, Sen-Merri kilsəsinin, üç-dörd nəhəng binanın məşum qaraltısı yüksəlirdi: insan bunları nəhəng bir şey kimi yaradır, qaranlıq onları kabusa çevirir.

İnsanı təşvişə salan bu boş, bu dolaşmaq küçəli məhəllənin ətrafında Parisin qarğaşalığı hələ tamam kəsilməmişdi; bəzi yerdə tək-tək fənər yanırdı; yuxarıdan baxan o qanadlı məxluq burada qılıncların, süngülərin işıltısını, hər anda artan batalyonların səssizcə hərəkət etdiyini, üsyançılar ətrafında qorxunc bir qurşağın əmələ gəldiyini, bu qurşağın get-gedə daraldığını görər, hərəkət edən topların boğuc gurultusunu eşidirdi.

Qoşunla əhatə olunmuş məhəllə dəhşətli bir mağaraya oxşayırdı, orada, elə bil ki, hamı yatmışdı, ya, elə bil, heç tərpnəmirdi; hər küçə adamı ancaq zülmətlə qarşılayırdı.

Bu zülmət ibtidai həyat zülməti idi; burada hər addımda təhlükəyə rast gəlmək olardı, adama hər addımda hücum edə bilirdilər; bu zülmətin içinə girmək, orada qalmaq dəhşətli idi, ora qədəm qoyan, orada gizlənən adamdan, orada gizlənən adam yaxınlaşan adamdan qorxurdu, hər ikisi də tir-tir əsirdi. Hər küçə tinində pusquda duran, qaranlıqda gizlənən, gözə görünməyən döyüşçü vardı, ölüm təhlükəsi vardı. Bura hər şeyin sonu adı. Bura qədəm qoyan – atılan tüfəng işığından başqa ayrı bir işıq görəcəyinə, ölümlə olan qəfil və qısa tanışlıqdan başqa ayrı bir şeyə rast gələcəyinə ümid edə bilməzdi. Bu ölüm harada olacaqdı? Necə olacaqdı? Nə vaxt olacaqdı? Bunu heç kəs bilmirdi. Lakin bir şey qəti idi, bu ölüm mütləq olacaqdı. Hökumət və üsyan, milli qvardiya və xalq, burjuaziya və qiyamçılar burada, mübarizə üçün seçilən bu yerdə, nəticəsi hər necə olsa da, əlbəyaxa vuruşmaq üçün yığılmışdılar. Hər iki tərəf üçün bu, eyni dərəcədə zəruri idi. İndi bircə yol qalmışdı, ya burada qalib gəlmək, ya qəbrə getmək! Vəziyyət o qədər gərgin, qaranlıq, o qədər kəşif idi ki, ən qorxaqlar qətiyyət kəsb edirdi, ən cəsarətliləri dəhşət alırdı. Burası da var ki, tərəflərdən heç biri nə qəzəbdə, nə amansızlıqda, nə qətiyyətdə bir-birindən geri qalmırdı. Bəziləri üçün qabağa getmək – ölmək deməkdi, amma heç kəs geri çəkilmək fikrində deyildi, bəziləri üçün orada qalmaq – yenə ölmək deməkdi, lakin heç kəs qaçmaq fikrində deyildi.

Zərurət tələb edirdi: sabah gərək hər şey qurtarsın, tərəflərdən biri gərək qalib gəlsin, üsyan ya inqilab olsun, ya da baş tutmayan cəsarətli bir tədbir olub qalsın. Hökumət də qiyamçılar kimi bunu başa düşürdü; ən əhəmiyyətsiz bir şey olan burjuva da bunu hiss edirdi. Bu məhəllənin zülməti ilə artan iztirab dolu narahatlıq da, bu sükut ətrafında get-gedə artan təşviş də bunun nəticəsi idi: hər şey məhəllədə həll olunmalı idi, bu sükut fəlakətə çevrilməli idi. Burada xırıltı kimi qəlbi parçalayan, lənət kimi təhdid edən bircə səs vardı: o da Sen-Merri kilsəsinin haray sala zəng səsi idi.

Qaranlıqda yazıq-yazıq nalə çəkən bu zənglərin təşviş və ümitsizliklə dolu olan fəryadı kimi insan qəlbinə donduran başqa heç bir şey təsəvvür etmək mümkün deyil.

Təbiət də, elə bil ki, insanların etmək istədiyi şeyə öz razılığını vermişdi, – çox vaxt bu belə olur. Küllün kədərli ahəngini heç bir şey pozmurdu. Qalın, qara buludlar göy üzünü bürümüşdü, ulduzlar görünmürdü. Qara göy nəhəng bir qəbrin üstünə atılan nəhəng kəfən kimi ölü küçələrin üstünü almışdı.

Nə qədər ki, hələ tamamilə siyasi vuruşma olan bir vuruşmaya çoxlu inqilabi hadisələr görmüş yerdə hazırlaşırdılar, nə qədər ki, gənclər, gizlin cəmiyyətlər, məktəblər prinsip naminə, orta sinif öz xeyri üçün bir-birini yıxmaq, bir-birini məhv etməkdən ötrü bir-birinə yaxınlaşırdılar, nə qədər ki, adamlar bir-birini son və qəti döyüşə tələsdirirdilər, çağırırdılar, o məşum məhəllədən kənarda, bolluq içində yaşayan xoşbəxt Parisin dəbdəbəsində itib-batan köhnə, səfil Parisin ən aşağı təbəqələrdə xalqın sərt səsinin boğuc uğultusu eşidilirdi.

Bu həm qorxunc, həm də müqəddəs bir sədi; elə bir səs ki, həm yırtıcı heyvan nəriltisindən, həm də Tanrı kəlamından əmələ gəlir; elə bir səs ki, zəifləri dəhşətə salır, aqillərə xəbərdarlıq edir; elə bir səs ki, həm aslan nəriltisi kimi aşağıdan, həm də göy-gurultusu kimi yuxarıdan gəlir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Son hüddud.

Marius gəlib Mərkəzi bazara çatdı.

Bura yan küçələrdən də sakit və qaranlıqdı, heç bir hərəkət yox idi. Sanki, qan donduran məqbərə sükutu yerdən qalxmış, göy üzünü bürümüşdü.

Lakin Şanvreri küçəsini Sent-Estaş kilsəsi tərəfdən kəsən hündür evlərin taxtapuşu bu qaranlıq göydə bir balaca qızarırdı. Bu qızırtı – “Korinf”dəki barrikadada yanan məşəlin işığı idi. Marius bu qızırtıya sarı getdi. Bu, onu gətirib Çuğundur bazarına çıxartdı; Vaizlər küçəsinin başlanğıcı onun gözünə sataşdı. Marius buradan keçdi. Qiyamçıların o biri başda keşik çəkən qarovulçusu onu görmədi. Marius axtardığı şeyin yaxında olduğunu hiss edir, yüngül addımlarla səssizcə irəliləyirdi. Bu qayda ilə o, Mondetur küçəsinin döngəsinə çatdı; bu küçənin dar bir yeri vardı, xarici aləmlə əlaqə ancaq bu yolla saxlanılırdı, oranı Anjolras qoruyurdu. Marius sol tərəfdə olan axırıncı evin tinində durub, Mondetur küçəsinin bu dar yerini gözdən keçirtirdi.

Marius duran yerə Şanvreri küçəsindən enli kölgə düşmüşdü. Marius Mondetur küçəsinin qaranlıq tinindən və Şanvreri küçəsindən bir az kənarda, daş yolda bir parça sönük işıq gördü, meyxanəni tutqun bir şəkildə seçə bildi, bundan da o tərəfdə, sökülük divarəoxşayan bir yerdə qəndil titrəyə-titrəyə yanırdı, bir neçə adam tüfənglərini dizləri üstə qoyub çöməltmə oturmuşdu. Marius bu adamlardan on tuaz kənarda olardı. Bura barrikadanın iç tərəfi idi.

Küçənin sağ tərəfindəki evlər, meyxananın qalan hissəsinin, böyük barrikadanın, bayrağın qabağını tutmuşdu, Marius bunları görmürdü.

O, bircə addım da atmalı idi.

Lakin bu bədbəxt gənc tumbanın üstündə oturdu, qollarını çarpazlayaraq atası haqqında düşünməyə başladı.

O, qəhrəman polkovnik Pommersi haqqında, igid bir əsgər haqqında düşünürdü: bu əsgər Respublika dövründə Fransanın sərhədini qorudu, imperatorun taxtında Asiyanın sərhədinə yetişdi, Genuanı, İskəndəriyyəni, Milanı, Turini, Madridi, Vyananı, Drezdeni, Berlini, Moskvanı gördü: o öz qanını Avropanın bütün döyüş meydanlarında tökdü, – bu həmin qandı ki, indi Mariusun damarlarında axırdı; onun saçları vaxtından əvvəl ağardı; o, amansız bir nizam-intizama tabe oldu, özgələrini də buna tabe etdi; o, ömrünü mundirdə, qılınc qayışında, saçaqları döşünə tökülmiş epoletdə, barit tütüsündən qaralmış kokardada, alına ağırlıq eləyən dəbilqədə, çöl baraklarında, ordugahlarda, açıq düşərgələrdə, hərbi xəstəxanalarda keçirtirdi; iyirmi il davam edən böyük müharibələrdən sonra, sifətində çapıq yeri, gülər üzlə, uşaq kimi sadə, sakit, təmiz, saf geri qayıtdı; o Fransa üçün hər şey etdi, Fransanın əleyhinə heç bir şey etmədi.

Marius öz-özünə deyirdi: mənəm də vaxtım çatmışdır, mən də atam kimi cəsarətli, qoçaq olmalıyam, heç bir şeydən qorxmamalıyam, güllənin qabağına getməliyəm, döşümü süngünün qabağına verməliyəm, qanıma tökməliyəm, düşməni axtarmalıyam, ölümü axtarmalıyam, mən də vuruşmalıyam, döyüş meydanına girməliyəm; bu döyüş meydanı – küçə, bu müharibə – vətəndaş müharibəsidir.

O, bir uçurum kimi qarşısında canlanan vətəndaş müharibəsini görürdü, o – bu uçuruma atılmalı idi.

Bunu düşünəndə Mariusun bütün bədəni sarsıldı.

Atasının qılıncı onun yadına düşdü: babası bu qılıncı köhnə şey alverçisinə satmışdı, Marius da buna çox təəssüf etmişdi. İndi o, öz-özünə deyirdi: bu şanlı, bu ləkəsiz qılınc çox düzgün hərəkət etmişdir: ondan uzaqlaşmış, qəzəblə zülmətə getmişdir, o qılınc ki, belə qaçmışdır, deməli, ona düşünmək qabiliyyəti verilmiş, o gələcəyi görürmüş, o qiyam olacağını, çirkab qanovlarında, küçələrdə vuruşma olacağını, zirzəmilərin nəfəsliyindən tüfəng atılacağını, arxadan qılınc zərbəsi endiriləcəyini hiss edirmiş; o qılınc Marenqo və Fridland meydanından qayıdıandan sonra Şanvreri küçəsinə getmək istəməmişdir, Mariusun atası ilə etdiyi qəhrəmanlıqdan sonra, onun oğlu ilə başqa bir qəhrəmanlıq etmək arzusunda olmamışdır! Marius öz-özünə deyirdi: bu qılınc mənəm yanımda olsaydı, bu qılıncı ölən atamın başı altından cəsarət edib götürsəydim, onu özümle küçə tinində fransızların fransızlarla olan gecə vuruşmasına gətirsəydim – bu qılınc, yəqin ki, mənəm əlimi yandırardı, baş mələkin qılıncı kimi mənəm qarşımda od tutub yanardı! Onun əldən çıxması nə böyük xoşbəxtlikdir! Bu nə yaxşı oldu, nə ədalətli bir iş oldu! Heç demə mənəm babam atamın, həqiqətən, şöhrətini qorumuşdur, bu nə böyük səadətdir! Polkovnikin

qılıncı bu gün vətənin bağırını parçalamaqdansa, onun hərrac bazarında satılması, köhnə dəmir qırıntıları içinə atılması, köhnə şeylər alverçisinə qismət olması daha yaxşıdır!

Marius dərddli-dərddli ağladı.

Bu, böyük müsibətdi! İndi o nə etsin? O, Kozettasız yaşaya bilməzdi. Madam ki, o getmişdir, ölməkdən başqa ayrı bir yol qalmır. Axı o, Kozettaya and içmişdi ki, öləcəyəm! Kozetta bunu bilə-bilə getmişdir, deməli, o, Mariusun ölməyini istəyir. Məsələ aydındır: Kozetta daha onu istəmir; istəsəydi, getməsi haqqında xəbər verərdi, bircə kəlmə də olsa söz deyərdi, məktub göndərərdi, axı o, Mariusun ünvanını bilirdi! İndi daha Marius sizdən ötrü, nə üçün yaşasın? Bir də axı bu necə olar? Bura gələndən sonra bir da geri dönmək?! Təhlükəyə yaxınlaşmaq, sonra da qaçıb getmək?! Barrikadanı görmək, sonra da əkilmək?! Qorxudan tir-tir əsmək, öz-özünə bu sözləri deyib əkilmək: “Bəsdir daha, mənim çəkdiyim müsibət bəsdir, mən gəlib gördüm, bu kifayətdir; bu vətəndaş müharibəsidir, mən gedirəm!” “Dostları atıb getmək?! Axı onlar Mariusu gözləyirlər, bəlkə də, onların Mariusa ehtiyacı var?! Bütün bir orduya qarşı duran bu bir ovuc adamı atıb getmək?! Hər şeyə birdən xəyanət etmək: sevgiyə də, dostluğa da, sözə də?! Öz qorxaqlığına vətənpərvərlik adı ilə bəraət qazandırmaq?! Yox, bu mümkün olan şey deyil! Atasının xəyalı indi burada, bu zülmətdə peyda olsaydı, görsəydi ki, onun oğlu çəkilib gedir, onu qılıncının qını ilə döyərdi, onun üstünə çığıraraq deyərdi: “Get, qorxaq!”.

Marius bir-birinə zidd fikirlərin təsiri ilə xırpalanaraq başını endirdi.

Birdən yenə də başını qaldırdı. Onun fikrində böyük bir aydınlıq əmələ gəlmişdi. Qəbrin yaxınlığı fikrin üfüqlərini genişləndirir; adam ölümün qarşısında duranda həqiqəti görür. Marius özünü döyüşə girişməyə hazır hiss edirdi: bu döyüş indi onun gözləri qarşısında miskin bir halda deyil, əzəmətli bir şəkildə canlanırdı. Ruhun daxili bir fəaliyyəti nəticəsində küçə müharibəsi birdən onun fikrində başqa bir mənə aldı. Bayaq fikrə dalarkən onu hər tərəfdən həll olunmaz məsələlər bürümüşdü, indi yenə də bu fikirlər dağınıq bir halda qayıdıb gəlmişdi, ancaq bunlar daha onu narahat etmirdi. İndi o, bunlardan hər birinə cavab verə bilirdi.

Bir düşünək görək, onun atası niyə açıqlana bilərdi? Üsyanın icra edilən vəzifə dərəcəsinə yüksəldiyi hallar olmamışmı? Polkovnik Pommersinin oğlu üçün baş verən vuruşma nə dərəcə həqarətli bir şey ola bilərdi? Bu nə Monmirayl, nə də Şampober idi, bu başqa bir şeydi. Mübarizə vətənin müqəddəs torpağı uğrunda deyil, müqəddəs ideya uğrunda gedirdi. Vətən əziyyət çəkir, qoy çəksin, bəşəriyyət üsyanı təbrik edir. Doğrudanmı, vətən əziyyət çəkir? Fransanın qanı axır, amma azadlıq sevinir, madam ki, azadlıq sevinir, onda Fransa öz yarasını unudur. Bir də ki, məsələyə geniş baxılsa – onda vətəndaş müharibəsi haqqında nə demək olar?

Vətəndaş müharibəsi! Bu nə deməkdir? Xaricilərlə də müharibə varmı? Məgər insanlar arasında olan hər cür müharibə – qardaşla qardaş arasında olan müharibə deyilmə? Müharibə ancaq öz məqsədinə görə müəyyən edilir. Nə xaricilərlə müharibə var, nə vətəndaş müharibəsi! Ancaq ədalətli və ədalətsiz müharibə var. Böyük bəşəri müqavilə bağlanana qədər, ləng tərpənən keçmişə qarşı tələsməkdə olan gələcəyin hücumu – ancaq belə bir müharibə zəruri ola bilər. Belə bir müharibəni nədə töhmətləndirmək olar? Müharibə o zaman biabırçı bir şey, xəncər də o zaman qatil xəncəri olur ki, bunlar haqqa, tərəqqiyə, idraka, mədəniyyətə, həqiqətə öldürücü zərbə endirir. Belə bir müharibə, istər vətəndaş müharibəsi, istərsə xaricilərə qarşı müharibə olsun, eyni dərəcədə ədalətsiz müharibədir və bunun adı cinayətdir. Ədalətli dediyimiz bu müqəddəs şərtədən başqa, hansı əsasa görə müharibələrdən bir cürü başqa cür müharibəyə nifrət edəcəkdir? Hansı əsasa görə Vaşinqtonun qılıncı Kamili Demulenin nizəsini inkar etməyə xidmət edə bilər? Leonid xaricilər əleyhinə, Timoleon zalım hökmdarlar əleyhinə olmuş, bunlardan hansı daha böyükdür? Leonid müdafiə etmiş, Timoleon azad etmişdir. Dövlət daxilində hər bir silahlı çıxışı, – bu çıxışın nə məqsədlə edildiyini nəzərə almadan, – pisləmək olarmı? Elə olduqda Brut, Marsel, Arn de Blankenheyim, Kolin gərək pislənsin. Partizan müharibəsi? Küçə müharibəsi? Niyə olmasın? Ambioriksin, Arteveldenin, Marniksin, Pelagiyin apardığı müharibə belə müharibə idi. Amma Ambioriks Romaya qarşı, Artevelde Fransaya qarşı, Marniks İspaniyaya qarşı, Pelagi – mavrlara qarşı mübarizə edirdi, hamısı da xarici düşmənlərə qarşı vuruşurdu. Mütləqiyyət də xarici düşməndir, zülm də xarici düşməndir; “Müqəddəs haqq” da xarici düşməndir. Bir ölkəyə soxulan düşmən o ölkənin coğrafi sərhədini

pozduğu kimi, istibdad da əxlaq sərhədini pozur. Zalım hökmdarı ya da ingilisi qovmaq hər iki halda öz torpağını azad etmək deməkdir. Elə bir vaxt gəlib çatır ki, ancaq etiraz etmək kifayət etmir; fəlsəfənin ardınca iş olmalıdır; ideyanın nəzərdə tutduğunu canlı qüvvə bitirməlidir. “Zəncirlənmiş Prometey” başlayır, Aristokiton bitirir. “Ensiklopediya” qəbləri maarifləndirir; 10-cu avqust alovlandırır. Esxildən sonra Frazibul Didrodan sonra Danton gəlir. Xalq rəhbər tapmaq istəyir. Xalq kütlə şəklində ətaləti öz üzərindən atır. İnsan yığınının itaət altına alıb birləşdirmək asandır. İnsanları hərəkətə gətirmək, yerindən tərpətmək, öz xeyirləri, azad olmaları naminə onlara dinclik verməmək, həqiqətlə onları acılamaq amansız işığı bol-bol onların üstünə atmaq lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, onların xilas olmaları özlərini bir az heyrətə salsın; bu göz qamaşdıran parlaq işıq onları ayıldır. Buna görə də haray səsləri və vuruşma zəruridir. Böyük döyüşçülər ayağa qalxmalı, xalqa cəsarət işığı saçmalı, üzərinə “müqəddəs haqq”, Sezar şöhrəti, kobud qüvvə, fanatizm, məsuliyyətsiz hakimiyyət və mütləqiyyət zülməti çəkən bu bədbəxt bəşəriyyəti silkələməlidir; gecənin ürəyə kədər verən təntənəsinə, onun solğun cah-cəlalına itaətkar bir nəzərlə baxan insan yığınının silkələməlidir. Rədd olsun zalım hökmdarlar! Necə? Siz kimi deyirsiniz? Siz Lui-Filippi zalım hökmdar adlandırırırsınız? Xeyr, onu XVI Lüdovikdən artıq zalım hökmdar adlandırmıram. Onların ikisi də, tarixin adətən “xoştəbiətli kral” adlandırdığı krallardandır. Lakin prinsiplər parçalanmaz, həqiqətin məntiqi öz istiqamətindən dönməz, həqiqət güzəştə getməz; deməli, heç bir güzəşt ola bilməz; insan haqqının pozulmasına yol verilməməlidir. XVI Lüdovik “müqəddəs haqqı” təcəssüm etdirir, Lui-Filipp də elə, çünki Lui-Filipp də Burbondur; bunların hər ikisi haqqın qəsb edilməsini müəyyən dərəcədə təcəssüm etdirir; haqqın qəsb edilməsi bütün dünyaya yayılmışdır, bunu aradan qaldırmaq üçün onlarla vuruşmaq lazımdır; belə etmək lazımdır, çünki həmişə işə Fransa başlamışdır. Fransada hökmdar taxtdan endiriləndə o hər yerdə taxtdan endirilir. Sözün qıyası, ictimai həqiqəti yenidən əsaslandırılmalı, azadlığın taxtını özünə qaytarmalı, xalqı xalqa qaytarmalı, baş hakimiyyəti insanlara qaytarmalı, Fransanın başına yenə qırmızı papaq qoymalı, idrak və ədaləti bütün dolğunluğu ilə bərpa etməli, düşmənçiliyin hər cür rüşeymini əzməklə hər kəsi öz-özünə qaytarmalı, ümumi və əzəmətli razılığa qarşı kral hakimiyyətinin qoyduğu maneəni məhv etməli, bəşəriyyəti yenə də haqqın səviyyəsinə qaldırmalı, bundan da ədalətli bir iş, bu yolda baş verən müharibədən də böyük müharibə olarmı? Belə müharibələr sülh yaradır. Hələ də yanlış fikirlərin, imtiyazların, mövhumatın, yalanın, rüşvətخورluğun, sui-istifadənin, zorakılığın, ədalətsizliyin, zülmətin nəhəng qalası – kin və ədavət qüllələri ilə dünya üzərində yüksəlir. Bu qalanı yıxmaq, bu dəhşətli qayanı dağıtmaq lazımdır. Austerlits ətrafında qalib gəlmək böyük qəhrəmanlıqdır; Bastiliyanı almaq daha böyük qəhrəmanlıqdır.

Ruh qəribə bir qabiliyyətə malikdir, elə bir adam yoxdur ki, bunu öz təcrübəsində görməmiş olsun – ruhun vəhdətinin ecazkarlığı da bundadır, bu vəhdət ruhun hər yerdə olması ilə bağlıdır: ruh ən ağır vəziyyətlərdə soyuqqanlıqla düşünə bilir; çox vaxt böyük bir sevgi pərişanlığı keçirən, ən ağır ümitsizlik içində olan bir adam ən iztirablı, ən dərddli halında bu ya başqa bir məsələni müzakirə edir və ona etiraz edir. Hisslər qasırgasına məntiq qarışır, sillogizmin məntiqi qırılmadan fikrin kədərli çılgınlığında hərlənir. Marius da belə bir vəziyyətdə idi.

Marius bu qayda ilə düşünə-düşünə, dalğın bir nəzərlə barrikadanın iç tərəfini tezdən keçirirdi: o yorulub əldən düşmüşdü; o gah qəti qərara gəlir, gah da tərəddüd edirdi: etmək istədiyi işi təsəvvüründə canlandırır, ağır həyəcan keçirirdi. Qiyamçılar barrikadada öz yerlərini tərk etmədən astadan danışdılar: onların arasında – intizarın son mərhələsini göstərən aldadıcı bir sakitlik olduğu duyulurdu. Marius onların başı üstündə, taxtapuş pəncərəsindən qiyamçılara baxan, ya onları müşahidə edən bir adam gördü; Mariusa elə gəldi ki, qiyamçılara o xüsusi diqqət yetirir. Bu adam Kabükün öldürdüyü qapıçı idi. Aşağıdan yuxarı baxanda, qənbər daşları arasında gizlədilən məşəlin işığında onun başı güclə görünürdü. Məşəlin tutqun, titrək işığı düşsən bu başdan da qəribə bir şey olmazdı: onun ağarmış üzü göyə çalırdı, sifətində təəccüblü, donuq bir ifadə vardı, saçı biz-biz durmuşdu, açıq gözləri qırpılmırdı, ağzı açıla qalmışdı, o, sanki, əyilərək maraqla küçəyə baxırdı. Belə zənn etmək olardı ki, bu ölən adam ölməli olan adamları gözdən keçirir.

Qan pəncərədən aşağı axaraq qırmızı, uzun bir iz salmışdı, bu iz ikinci mərtəbədə qırılırdı.

BİRİNCİ FƏSİL.

Bayraq. Birinci əməliyyat.

Hələ heç kəs gəlmirdi. Sen-Merridə saat onu vurdu. Anjolrasla Kombefər, əllərində karabin, böyük barrikadada qoyulmuş, yolun kənarında oturmuşdu. Onlar kirimişcə qulaq asır, ən uzaqdan, lap tutqun bir şəkildə gələn ayaq səsini də eşitmək istəyirdilər.

Birdən bu məşum sükut içində gənclik ehtirası duyulan şən bir səs eşidildi; səs, elə bil ki, Sen-Deni küçəsindən gəlirdi: kim isə köhnə xalq nəğməsi olan “Ay işığı” havasında oxuyurdu, şeirin axını xoruz banı kimi səslənirdi:

Dostum Byuqo, yatmırsan ki?
Göz yaşından şişmişəm mən.
Damağımı durultmaqçın.
Göndər gəlsin jandarma, sən.

Mavi şinel arasında.
Böyrü üstə xoşdur yuxu.
Fit çalırılar bax, güllələr.
Quq-quluqu, quq-quluqu!

Onlar bir-birinin əlini sıxdı.

Anjolras:

– Bu, Qavroşdur – dedi.

Kombefər əlavə etdi:

– O, bizə xəbərdarlıq edir.

Kim isə bərk-bərk yüyürərək boş küçənin sükutunu pozdu: gələn Qavroş idi; o, kloundan da cəld bir hərəkətlə, tövşüyə-tövşüyə omnibusun üstündən aşaraq barrikadanın iç tərəfinə atıldı, ucadan dedi:

– Hanı mənim tüfəngim? Onlar gəlir!

Bütün barrikadadan, sanki, elektrik cərəyanı keçdi, tüfənglərə sürtülən əllərin xışıltısı eşidildi.

Anjolras Qavroşdan soruşdu:

– Mənim karabinimi götürmək istəyirsənmi?

Qavroş:

– Mən böyük tüfəng istəyirəm, – dedi.

İki keşikçi öz yerini buraxıb Qavroşun ardınca gəldi. Onlardan biri küçənin sonunda, o birisi Kiçik Sərsəri küçəsində keşik çəkmirdi. Vaizlər küçəsində olan keşikçi öz yerində qalmışdı, görünür, körpü və bazar tərəfdən heç kəs gəlmirdi.

Bayraq üzərinə düşən işıqdan – Şanvreri küçəsində qoyulan ara yolun bəzi yerində qənbər daşlarını güclə sezmək olurdu, bu yol qiyamçılara – duman içində tutqun bir şəkildə nəzərə çarpan iri, qara bir darvaza kimi görünürdü.

Hər kəs öz yerini tutdu.

Qırx üç qiyamçı – Anjolras, Kombefər, Kurfeyrak, Bossüe, Joli və Qavroş da onların içərisində idi, – böyük barrikadanın iç tərəfində, əllərində tüfəng və karabin, atəş açmağa hazır bir vəziyyətdə dinməz-söyləməz dizi üstə durmuşdular; onların başı barrikadadan yuxarı qalxmırdı; onlar, sanki, qala mazqalından daş yolu nişan almışdı. Altı qiyamçı da Feyin komandası altında,

tüfənglərini üst ayağa çəkərək, “Korinf” meyxanasının ikinci və üçüncü mərtəbəsində, pəncərələrdə durmuşdular.

Bir az da keçdi, sonra Sen-Le tərəfdən nizamla, ağır-ağır atılan addımların uğultusu aydınca eşidilməyə başladı. Bu uğultu əvvəl lap astadan, sonra bir az aydın, daha sonra ağır və dolğun bir halda eşidilir, ara vermədən, dayanmadan, get-gedə artaraq, qorxunc bir şəkildə, təmkinlə, yavaş-yavaş yaxınlaşırdı. Bu uğultudan başqa heç bir şey eşidilmirdi. Bu, hərəkət edən Komandor heykəlinin sükutu və uğultusu idi; lakin bu daş addımda nəhəng və çoxlu bir şeyin varlığı hiss olunurdu, bu adamda insan yığılı, eyni zamanda bir kabus təsəvvürü oyadırdı. Elə güman etmək olardı ki, bu Legion deyilən qorxunc heykəlin addımıdır. Ayaq səsi yaxınlaşırdı; səs daha da yaxınlaşıb dayandı. Elə bil ki, küçənin sonunda böyük bir izdiham vardı, bu izdihamın nəfəs alması eşidilirdi. Orada heç bir şey görmək olmurdu, ancaq qatı qaranlığın lap içərisində iynə kimi nazik, çoxlu metal saplar, bir də, yuxunun ilk dəmində, yumulan kirpiklər arasında duman kimi əmələ gələn, təsviri mümkün olmayan, fosfora bənzər tor kimi bir şey nəzərə çarpırdı. Bunlar məşəlin uzaqdan-uzağa işığı düşən, tutqun bir şəkildə işıldaayan tüfəng lülələri və tüfəng süngüləri idi.

Yenə sakitlik oldu, sanki, hər iki tərəf nə isə gözləyirdi. Birdən zülmətin lap içərisindən bir səs eşidildi; bu səs xüsusilə ona görə məşum görünürdü ki, orada heç kəs nəzərə çarpmırdı, elə bil ki, qaranlıq özü danışırdı: bir adam çığıraraq soruşdu:

– Gələn kimdir?

Eyni zamanda, aşağı endirilən tüfənglərin səsi eşidildi.

Anjolras həyəcan və qürurla dedi:

– Fransa inqilabı!

O səs əmr etdi:

– Atəş!

Tünd-qırmızı işıq evlərin qabaq tərəfini ildırım kimi işıqlandırdı, elə bil ki, yanan sobanın qapısı birdən açılıb yenə örtüldü.

Barrikadanın üstündən dəhşətli bir gurultu keçdi. Qırmızı bayraq yerə düşdü. Yaylım atəşi o qədər amansız və sıx idi ki, güllələr bayrağın ağacını, yəni omnibusun dik qoyulan dişləsini kəsmişdi. Evlərin karnizinə dəyərək geri sıçrayan güllələr barrikadanın iç tərəfinə düşüb bir neçə adamı yaraladı. Birinci yaylım atəşi çox ağır təsir bağışladı. Hücümün belə amansız olması ən cəsarətli qiyamçıları belə düşündürdü. Aydın görünürdü ki, qiyamçılara hücum edən azı bir polk əsgərdir.

Kurfeyrak ucadan səsləndi:

– Yoldaşlar, barıtı nahaq yerə işlətməyək. Dayanıb gözləyək, qoy onlar daha da yaxına gəlsin.

Anjolras dedi:

– Görək, hər şeydən əvvəl bayrağı qaldıraq!

O lap ayaqları altına düşən bayrağı yerdən qaldırdı. Barrikadadan kənarında tüfəng lülələrinə dəyən sünbələrin səsi eşidildi: əsgərlər yenə də tüfəngini doldururdu.

Anjolras sözünə davam etdi:

– Kim cəsarət edib bayrağı barrikadanın üstünə sancar?

Heç kəs cavab vermədi. İndi barrikada, heç şübhəsiz, başdan-başa nişana alınmışdı: barrikadanın üstünə çıxmaq – ölmək deməkdi. Ən cəsarətli adam da özü haqqında ölüm hökmü çıxarmağı çox çətinliklə qət edə bilər. Hətta Anjolrasın da bədəni ürpərdi. O, bir də dedi:

– Heç kim?

İKİNCİ FƏSİL.

Bayraq. İkinci əməliyyat.

Qiyamçılar “Korinf” meyxanasına çataraq, barrikada qurmağa başladıqdan sonra daha heç kəs Mabef babaya fikir vermədi. Lakin cənab Mabef qiyamçılar dəstəsini atıb getmədi. O, meyxananın birinci mərtəbəsinə gedib, piştaxtanın dal tərəfində təkbaşına oturdu. O, elə bil ki, heç kəsi görmürdü, heç bir şey düşünmürdü. Kurfeyrak və başqa qiyamçılar bir neçə dəfə onun yanına gəlib vəziyyətin təhlükəli olduğunu söylədilər, onun buradan çıxıb getməsini təklif

etdilər, amma elə bil ki, qoca onların dediyini eşitmirdi. Onlar gedəndə qocanın dodaqları tərənirdi, o, sanki, bir adamla söhbət edirdi; lakin bir adam onunla danışan kimi dodaqları birbirinə sıxılır, gözləri sönmürdü. Barrikadaya hücum ediləndən bir neçə saat əvvəl o aldığı vəziyyətini dəyişmədi. O, yumruqlanmış əllərini dizləri üstə qoymuşdu, başını qabağa əymişdi, elə bil ki, uçuruma baxırdı. Onu heç kəs bu vəziyyətdən çıxara bilmədi; sanki, onun fikri barrikadadan uzaqlarda uçurdu. Hər kəs öz döyüş mövqeyinə gedəndən sonra aşağı zalda – dirəyə sarıyan Javerdən, sıyırma qılıncla onun keşiyini çəkən qiyamçıdan, bir də Mabefdən başqa heç kəs qalmadı. Hücum vaxtı, yaylım atəşi açılanda Mabef havanın sarsıldığını hiss etdi, bu onu, sanki, yuxudan ayıltı; o birdən ayağa qalxdı, zəlin içindən keçib getdi. Anjolras: “Heç kim?” deyərək öz sualını təkrar edəndə qoca aşxananın astanasında göründü.

Onun burada görünməsi qiyamçıları yaman həyəcanlandırdı. Kim isə çığıraraq dedi:

– Bu həmin adamdır ki, kralın edamına səs vermişdir! Konventin üzvüdür! Xalqın nümayəndəsidir!

Bəlkə də, cənab Mabef bu sözləri eşitmədi.

O, düz Anjolrasın üstünə gedirdi, qiyamçılar böyük hörmətlə, həm də qorxu hissi ilə ona yol verirdi; Mabef Anjolrasa yaxınlaşıb bayrağı onun əlindən aldı. Anjolras geri çəkilərək, heyrətdən donub qaldı; sonra səksən yaşlı bu qoca, başı əsə-əsə, möhkəm addımlarla, barrikadada qənbər daşlarından düzələn pillələrlə yavaş-yavaş yuxarı qalxmağa başladı; heç kəs cəsarət edib onu dayandırmadı, öz köməyini ona təklif etmədi. Bu, elə kədərli, həm də elə əzəmətli hadisə idi ki, hamı çığıraraq dedi: “Papaqlarınızı götürün!” Bu dəhşətli bir tamaşa idi! Qoca pillədən-pilləyə qalxdıqca, onun ağ saçı, qocalmış üzü, qırıq-qırıq olmuş geniş alnı, çuxura düşmüş gözləri, heyrətdən azca açılan ağız, qırmızı bayrağı qaldıran qırıxıq əlləri qaranlıqdan çıxır, məşəlin qan rəngli işığında daha aydın görünürdü, elə bil ki, doxsan üçüncü ilin kabusu, əlində terror bayrağı, yer altından çıxmışdı.

Qoca son pilləyə qalxanda, bu tir-tir əsən qorxunc kabus – gözə görünməyən min iki yüz tufəngin qabağında qırıntılar yığını üstündə duranda, sanki, ölümün özündən də qüvvətli olan bu insan ölümün qarşısında dikələndə bütün barrikada zülmət içində xariqülədə, əzəmətli bir şəkil aldı.

Hamı susdu: ancaq möcüzə qarşısında insan belə susa bilər.

Qoca bu sükut içində qırmızı bayrağı yelləderək çığırdı:

– Yaşasın İnkilab! Yaşasın Respublika! Yaşasın Qardaşlıq! Bərabərlik! Və ölüm!

Qiyamçılar astadan və tez-tez söylənilən bir danışiq səsi eşitdi: bu səs, duasını qurtarmağa tələsən keşişin pıçılıtısına oxşayırdı. Yəqin, bu, polis pristavı idi, küçənin o başında durub qanun naminə qiyamçıların “dağılmasını” tələb edirdi.

Yenə də “Gələn kimdir?” deyə soruşan adam çığırdı:

– Gedin oradan!

Cənab Mabefin rəngi meyit kimi ağarmışdı, o, çılğınlıq dərəcəsinə gəlmişdi, onun gözlərində divanəliyin məşum odu parıldayırdı, o, bayrağı başı üstə qaldıraraq, bir də dedi:

– Yaşasın Respublika!

O səs əmr etdi:

– Atəş!

İkinci yaylım atəşi saçma qasırgası kimi barrikadanı bürüdü.

Qocanın dizləri büküldü, sonra o, yenə də dikəldi, bayraq əlindən düşdü, qoca bir taxta kimi arxası üstə daş yola yıxıldı, əl-qolunu uzadaraq yerdə sərilib qaldı.

Qan onun altından axıb getdi. Onun solğun və kədərli üzü göyə baxırdı.

İnsanın hökmündə olmayan hisslər də var, bu hisslər hətta təhlükəni də insana unutturur; belə hisslərdən biri qiyamçıları bürüdü, onlar hörmətlə, həm də qorxa-qorxa meyitə yaxınlaşdı.

Anjolras həyəcanla dedi:

– Bu padşah öldürənlər nə qərribə insandır!

Kurfeyrak pıçıldayaraq, onun qulağına dedi:

– Ancaq sənə deyirəm, mən bu adamların duyduğu məftuniyyəti azaltmaq istəmirəm; o heç padşah-zad öldürməyib. Mən onu tanıyırdım. Ona Mabef baba deyirdilər. Heç bilmirəm, bu gün ona nə olmuşdu; hər halda, bu divanə hamıdan qoçaq çıxdı. Sən bir onun üzünə bax!

Anjolras dedi:

– Onun başı divanə başı olsa da, ürəyi Brut ürəyidir.

Sonra ucadan dedi:

– Vətəndaşlar! Qocalar cavanlara belə nümunə göstərir! Biz tərəddüd edirdik, o qət etdi! Biz təhlükə qarşısında geri çəkildik, o, təhlükənin üstünə getdi! Görün, qocalıqdan titrəyən bir adam qorxudan titrəyən adama nə öyrədir! Bu qoca vətən qarşısında əzəmətlə canlanır. O, çox yaşadı, şanlı bir ölümə də öldü. İndi biz bu meyiti evimizdə saxlayaq, qoy hər kəs bu ölü qocanı öz diri atasını qoruyan kimi qorusun, qoy onun burada olması barrikadaya qalibiyyət qazandırsın! Qiyamçıların sərt və qətiyyət dolu səsləri uğuldadı; bu uğultu onların Anjolrasla razı olduğunu bildirirdi.

Anjolras əyilib qocanın başını qaldırdı, onun əvvəlki kimi ciddiyyət ifadə olunan alnından öpdü, sonra qollarını geri çəkdi və sanki, onu incidəcəyindən qorxaraq, şəfqətlə və üsulluca sürtuku onun əynindən çıxartdı, bu dəlik-deşik olmuş qanlı sürtuku hamıya göstərib dedi:

– Bizim bayrağımız indi budur!

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Qavroş Anjolrasın karabinini götürsəydi, daha yaxşı olardı.

Hüşlü xalanın qara şalını Mabef babanın üstünə saldılar. Altı adam öz tufəngindən xərək düzəltdi, meyiti xərəyə qoydular, papaqlarını götürüb, onu ağır-ağır, təntənəli bir sükutla aşağı zala apardılar, masanın üstünə qoydular.

Bu adamlar tamamilə öz müqəddəs və mühüm işləri ilə məşğul olduğundan, baş verəcək təhlükə haqqında daha düşünmürdülər.

Meyiti Javerin yanından keçirib aparanda Javer heç tövrünü pozmadı; Anjolras ona dedi:

– Sənin də vaxtına az qalıb!

Bu zaman ancaq Qavroş öz mövqeyini tərk etməyib keşikdə durmuşdu; birdən ona elə gəldi ki, bir neçə adam sinə-sinə barrikadaya yaxınlaşır. O saat çığırdı:

– Özünüzü gözləyin!

Kurfeyrak, Anjolras, Jan Prüver, Kombefer, Joli, Baorel, Bossüe yüyürə-yüyürə qarmaqarışq bir halda, dəstə ilə meyxanadan çıxdılar. Gözləməyə vaxt qalmamışdı. Onlar barrikadanın üstündə, tərpnə-tərpnə işildayan çoxlu süngü gördülər. Bələdiyyə qvardiyasının ucaboylu əsgərlərindən bəziləri omnibusun üstündən aşır, bəziləri də, xarici aləmlə əlaqə üçün qoyulan yoldan keçərək barrikadanın içinə doluşurdular; Qavroş onların qabağından qaçmasa da geri çəkilmirdi.

Qəti hərəkət etmək lazımdı. Bu – daşqının əmələ gətirdiyi ilk təhlükə idi: çayın suyu səddin qırağına qalxır, su bəndin dəlik-deşiyindən sızmağa başlayır. Bircə saniyə də keçsəydi barrikada zəbt ediləcəkdə.

Baorel ilk rast gəldiyi qvardiyaçıya hücum etdi, tufənglə onu vurub öldürdü; başqa bir qvardiyaçı Baoreli süngülədi; bir başqası da Kurfeyrakı yerə yıxdı, – Kurfeyrak çıxıraraq deyirdi: “Bura gəlin!” Ən uca boylu, nəhəng bir qvardiyaçı süngü ilə Qavroşun üstünə gedirdi. Uşaq balaca əlləri ilə Javerin iri tufəngini qaldırdı, nəhəng qvardiyaçını nişan alıb çaxmağı basdı: tufəng atılmadı. Javer tufəngi doldurmayıbmış. Qvardiyaçı əsgər qəhqəhə ilə gülüb süngünü Qavroşun üstünə endirdi.

Süngü Qavroşa hələ toxunmamışdı ki, tufəng qvardiyaçının əlindən düşdü: kiminsə gülləsi düz onun alnından dəymişdi; əsgər arxası üstə yerə sərildi. İkinci güllə də – Kurfeyrakla əlləşən qvardiyaçının lap döşündən dəydi, o, daş yola yığıldı.

Qvardiyaçıları vuran Marius idi: o, indicə barrikadaya gəlmişdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Barıt çəlləyi.

Marius Mondetur küçəsinin tinində gizlənərək, şübhə və tərəddüd içində, vuruşmanın başlanmasına baxırdı. Lakin o sirli və amansız divanəliyə qarşı çox dura bilmədi, bu elə bir divanəlikdi ki, ona girdabın çağırışı demək olar. Təhlükənin böyüklüyü, cənab Mabefin ölümü – bu qəribə və kədərli hadisə, Baorelin süngülənməsi, Kurfeyrakın “Bura gəlin!” deyə çıxırması, Qavroşun ölüm ayağında olması, dostları köməyə ya qisas almağa çağırması Mariusu dərhal tərəddüddən qurtardı, o, əlində iki tapança vuruşma meydanına atıldı. Birinci güllə ilə Qavroşu, ikinci güllə ilə Kurfeyrakı xilas etdi.

Tüfənglər guruldayır, yaralı qvardiyaçılar çıxırır, hücum edənlər barrikadanın üstünə qalxırdı; indi bir-birinə qarışmış bələdiyyə qvardiyaçıları, əsgərlər, Paris civarından gələn milli qvardiyaçılar, əllərində tüfəng, istehkamin üstündə qurşağa qədər görünürdülər. Onlar istehkamin üçdə iki hissəsindən çoxunu tutmuşdular, ancaq barrikadanın iç tərəfinə atılmırdılar, sanki, tərəddüd edir, tora düşəcəklərindən qorxurdular. Onlar aşağıya elə baxırdılar, elə bil, aslan yuvasına baxırdılar. Məşəlin işığı onların ancaq süngülərini, xəz papaqlarını, təşviş dolu acıqlı üzlərini işıqlandırır.

Mariusun ayrı bir silahı yox idi; o, boşalmış tapançaları yerə atdı; lakin bu zaman aşağı zalda qapının yanında balaca bir barıt çəlləyi gördü.

O, yanpörtü durub barıt çəlləyinə baxanda əsgərlərdən biri onu nişan aldı; əsgər tüfənginin titəyini çəkəndə birdən kim isə tüfəngin ucundan yapışıb lülənin ağzını əli ilə örtüdü. Bu – qabağa atılan plis şalvarlı cavan bir fəhlə idi. Tüfəng atıldı, güllə fəhlənin əlini və yəqin ki, sinəsini deşib keçdi, çünki fəhlə o saat yerə yıxıldı, güllə Mariusa dəymədi. Bu hadisə həqiqətdən artıq, tüstü içində gözə görünən bir xəyala bənzəyirdi. Marius aşağı zala girəndə bu şeylər onun gözüne öteri sataşmışdı. O, ona sarı dikələn tüfəng lüləsini, bu lülənin ağzını örtən əli – ala-taran görmüşdü, atılan tüfəng səsini də, sanki, uzaqdan eşitmişdi. Adam belə bir vaxtda nə görürsə – bu şeylər onun gözü önündən kölgə kimi, həm də sürətlə ötüb keçir; o ancaq tutqun bir şəkildə hiss edir ki, bu qasırğa onu daha qatı bir qaranlığa çəkib aparır, onun ətrafında olan hər şey duman içindədir. Düşmən qiyamçıların üstünü qəfildən alsa da, onlar qorxmadı; yenə də öz qüvvələrini topladı. Anjolras çıxıraraq dedi: “Dayanın! Gözəyarı tüfəng atmayın!” Doğrudan da, onlar ilk təşviş anlarında bir-birini yaralaya bilərdi. Qiyamçıların çoxu ikinci mərtəbəyə və çardaqdakı otaqlara qalxdı: onlar barrikadanı almaq istəyən əsgərləri pəncərələrdən vura bildilər. Qiyamçılardan ən sürətli – Anjolras, Kurfeyrak, Jan Prüver və Kombefer meyxananın dal tərəfində ucalan evlərə sarı getdilər, barrikadanın üst tərəfini tutan əsgərlərlə, qvardiyaçılarla çəkinmədən, qürurla üz-üzə durdular.

Onlar bunu tələsmədən, əlbəyaxa vuruşmadan qabaq olan zəhmli bir ciddiyyətlə etdilər.

Qiyamçılarla əsgərlər bir-birini nişan almışdılar; onlar bir-birinə elə yaxındılar ki, danışa bilərdilər. Yanğın əmələ gəlmək üçün birçə qığılcım da kifayətdir. Döşündə metal sinəbənd, çiyinlərində sıx saçaqlı epolet olan bir zabit qılıncını qabağa uzadaraq çıxırdı:

– Təslim olun!

Anjolrasın səsi eşidildi:

– Atəş!

Hər iki tərəf eyni vaxtda yaylım atəşi açdı. Hər şey tüstü içində yox oldu.

Tüstü acı və boğucu idi: yaralananlar və ölmək üzrə olan adamlar bu tüstü içində boğuq-boğuq inildəyir, sürünürdülər.

Tüstü dağılandıqdan sonra, barrikadanın hər iki tərəfində sıraların seyrəkləşdiyi göründü, lakin bu seyrəkləşmiş sıralar yerindən tərpənmirdi, onlar dinməz-söyləməz tüfənglərini doldururdu.

Birdən uca bir səs eşidildi:

– Rədd olun buradan. yoxsa barrikadanı partladacağam.

Hamı səs gələn tərəfə döndü.

Marius aşağı zala girib barıt çəlləyini götürmüş, ətrafı bürüyən tüstüdən və çəndən istifadə edərək, qaça-qaça barrikadaya, məşəlin qoyulduğu daş qəfəsin yanına gəlmişdi; məşəli dartıb

yerindən çıxarmış, barıt çəlləyini onun yerinə qoymuşdu, çəlləyin altına xeyli daş itələmiş, elə o saat da çəlləyin altı çox asanlıqla sınımışdı; bir adamın əyilib-qalxmasına nə qədər vaxt lazımsa – Mariusun da bu işi görməsinə o qədər vaxt lazım olmuşdu. İndi barrikadanın o tərəfinə yığışan milli qvardiyaçılar, bələdiyyə qvardiyaçıları, zabitlər, əsgərlər Mariusa baxaraq, dəhşətdən donub qalmışdılar: Marius, öz faciəyə qərarından ruhlanaraq, əlində məşəl, qürurla daşların üstünə qalxdı, məşəli, sınımış barıt çəlləyi görünən o qorxunc daş yığınınə sarı əyərək, zəhmli bir səslə ucadan dedi:

– Rədd olun buradan, yoxsa barrikadanı partladacağam!

Barrikadada səksən yaşlı qocanın yerini tutan Marius, sanki, köhnə inqilabın kabusundan sonra gənc inqilabın xəyalı idi.

Bir serjant həyəcanla soruşdu:

– Barrikadanı partladacaqsan? Deməli, özünü də onunla bir yerdə.

Marius:

– Özümü də onunla bir yerdə, – deyər cavab verdi.

Məşəli barıt çəlləyinə yaxınlaşdırdı.

Barrikadanın üstündə heç kəs qalmamışdı. Hücüm edən düşmən, yaralılarını və ölənlərini ataraq, nizamsız halda tez geri çəkildi, küçənin o biri başına getdi, gecənin qaranlığında yox oldu. Bu vahimə içində qaçmaqdan başqa bir şey deyildi.

Barrikada düşmən hücumundan xilas oldu.

BEŞİNCİ FƏSİL

Jan Prüverin şeiri susdu

Hamı Mariusun başına yığışdı. Kurfeyrak yüyürüb onu qucaqladı:

– Sən buradasan?

Kurfeyrak həyəcanla dedi:

– Nə böyük xoşbəxtlik oldu!

Bossüenin səsi eşildi:

– Sən lap yerində gəldin!

Kurfeyrak əlavə etdi:

– Sən gəlməsəydin, indi mən bu dünyada yox idim!

Bu arada Qavroşun səsi gəldi:

– Siz olmasaydınız, mənim işimi bitirəcəkdilər.

Marius soruşdu:

– Buranın rəisi kimdir?

Anjolas:

– Buranın rəisi sən sən, – deyər cavab verdi.

Bütün günü Mariusun beyni dəmirçi ocağı kimi alovlanıb yanırdı, indi onun fikirləri qasırgaya çevrilmişdi. Bu qasırga onun daxilində idi, lakin ona elə gəlirdi ki, qasırga hər tərəfi bürümüş, onun özünü də sürükləyib aparır. O, sanki, həyatdan uzaqlaşmışdı, bunun heç ucu-bucağı yox idi. İki ay davam edən gözəl sevinc və məhəbbət anları, bu məhəbbət və sevincin birdən dəhşətli uçurum qarşısında susması, Kozettanın əldən çıxması, bu barrikada, Respublika uğrunda cənab Mabefin özünü ölümə verməsi, onun özünün qiyamçılara başçılıq etməsi ona qorxunc bir yuxu kimi görünürdü. O, gərək bütün şüur və idrakını, bütün hafizəsini toplayaydı ki, ətrafında baş verən hadisələr onun üçün həqiqət olaydı. Marius hələ çox az yaşamışdı, o, hələ dərk etmirdi ki, imkan xaricində olan şeyin qabağını almaq olmaz və gözlənilməyən şeyi qabaqcadan nəzərə almaq lazımdır. Onun öz həyatının faciəsi onun qarşısında tamaşaçıların başa düşmədiyi bir pyes kimi canlanırdı.

Mariusun fikrini duman bürüdüyündən, dirəyə sarınan Javeri tanımadı. Barrikadaya hücum ediləndə Javer heç üzünü də çevirməmişdi. O, ətrafında alovlanan üsyana həm ölümə məhkum edilən bir adam itaətkarlığı ilə, həm də bir hakim əzəməti ilə baxırdı. Marius ona heç əhəmiyyət də vermədi.

Düşmən daha görünmədi; küçənin başından onların ancaq ayaq səsi və hənirtisi gəlirdi; onlar daha cəsarət edib istehkama hücum etmirdi; bəlkə də, əmr, ya kömək gözləyirdilər. Qiyamçılar lazımi yerlərə keşikçi qoydular; tibb fakültəsinin tələbələri yaralıların yarasını bağlamağa başladı.

Meyxanadan bütün masaları çıxartdılar; ancaq ikicə masa qaldı; bunlardan birini tiftik və patron düzəltmək üçün saxladılar, o birisində Mabef babanın meyiti qoyulmuşdu. Masaları aparıb barrikadaya əlavə etdilər; aşağı zalda bu masaların yerini Hüşlü xala ilə qulluqçuların döşəyi tutdu. Yaralıları da bu döşəklərin üstünə qoydular. “Korinf”də yaşayan arvadlara gəlincə – o yazıqların başına nələr gəldiyi məlum deyildi. Sonralar bu üç arvadı tapdılar: heç demə zirzəmidə gizləniblərmiş.

Lakin bir hadisə – barrikadanın azad olmasına sevinən qiyamçıları kədərləndirdi.

Yoxlama vaxtı məlum oldu ki, qiyamçılardan biri yoxdur. Özü də kim? Hamının ən çox sevdiyi, ən cəsarətli, mərd adamlardan biri Jan Prüver! Yaralılara baxdılar – orada yox idi. Ölülərə baxdılar – orada da yox idi. Görünür, onu əsir aparmışdılar.

Kombefər Anjolrasa dedi:

– Onlar bizim yoldaşımızı əsir tutmuşlar; onların agentı bizdədir. Bu casusun ölməsi sənə çox lazımdır?

Anjolras:

– Bəli, – dedi. – Çox lazımdır, ancaq Jan Prüverin həyatı qədər yox.

Bu söhbət aşağı zalda, Javerin sarındığı dirəyin yanında gedirdi.

Kombefər:

– Çox gözəl, – dedi. – Mən yaylığımı əl ağacıma bağlayıb bir nümayəndə kimi ora gedərəm, əsirləri dəyişməyi onlara təklif edərəm.

Anjolras əlini Kombefərin çiyinə qoyub dedi:

– Qulaq as.

Küçənin sonunda tüfənglərin atəş açmağa hazırlandığı eşidildi.

Bir adamın cəsarətli səsi eşidildi: o çıxıraraq dedi:

– Yaşasın Fransa! Yaşasın gələcək!

Bu, Prüverin səsi idi.

sanki, ildırım çaxdı, yaylın atəşi guruldadı.

Sonra yenə sakitlik oldu.

Kombefər həyəcanla dedi:

– Onu öldürdülər!

Anjolras Javerə baxıb dedi:

– Sənin dostların səni güllələdilər.

ALTINCI FƏSİL.

Həyat iztirabından sonra ölüm iztirabı.

Bu cür müharibənin xüsusiyyəti ondadır ki, barrikadaya çox vaxt ön tərəfdən hücum edirlər; düşmən, bir qayda olaraq, barrikadanın üstünə cinahlardan, ya arxadan hərlənib gəlmir; bəlkə də, qiyamçıların pusquda durmasından, ya da kənardan olan əyri-üyrü küçələrə daxil olmaqdan qorxurlar. Buna görə də qiyamçılar ancaq böyük barrikadaya fikir verirdilər, görünür bura ən təhlükəli yer idi: vuruşma mütləq yenə burada başlanacaqdı. Bununla belə Marius kiçik barrikadanı düşünərək ora getdi. Orada heç kəs yox idi: barrikadanı – qənbər daşlar arasında titrəyən bir çırağ qoruyurdu. Burasını da demək lazımdır ki, Mondetur küçəsində, həm də Kiçik Səfil və Qu quşu küçələri tinində tam sakitlikdi.

Marius barrikadanı gözdən keçirib geri qayıdanda kiminsə onu qararıqda:

– Cənab Marius! – deyərək astadan çağırıldığını eşitdi.

Marius diksindi: bu, iki saat əvvəl onu Plüme küçəsində, dəmir barmaqlıq arasından çağıran adamın səsi idi.

Lakin indi bu səs iniltiyə oxşayırdı.

O dönüb ətrafına baxdı, heç kəsi görmədi.

O belə bir qərara gəldi: görünür qulağına səs gəlmişdir, bu ancaq, ətrafında baş verən fəvqəladə hadisələrə təsəvvürün əlavə etdiyi aldadıcı hisslərdir. O, barrikadanın olduğu dalandan getmək üçün bir addım da atdı.

Səs təkrar eşidildi:

– Cənab Marius!

İndi daha şübhə qalmırdı: Marius səsi aydınca eşitdi, o yenə də ətrafına baxdı, yenə heç kəsi görmədi.

O adam dedi:

– Mən buradayam, sizin ayağınızın yanında.

Marius əyildi, zülmət içində canlı bir məxluqun qaraltısını gördü. O qaraltı Mariusa sarı can atırdı. O daş yolla sürünürdü. Mariusu çağırın da o idi.

Marius qəndilin işığında onun kobud plisdən tikilmiş yırtıq şalvarını, yalın ayağını, bir də qan gölməsinə oxşar bir şey gördü, ona sarı çevrilən solğun üzünü sezdi:

– Siz məni tanıyırsınız?

– Xeyr.

– Eponinayam.

Marius cəld aşağı əyildi. Doğrudan da, onun qarşısındakı o bədbəxt qız idi. O kişi paltarını geymişdi.

– Siz necə olub bura gəlmisiniz? Siz burada nə edirsiniz?

Eponina:

– Mən ölürəm, – dedi:

Elə söz, elə hadisə var ki, müsibət içində boğulan adamı ayıldır, ona öz dərini unutturur.

Marius da, sanki, birdən ayılıraq həyəcanla dedi:

– Siz yaralanmışsınız?! Dayanın, mən bu saat sizi evə aparım. Orada sizin yaranızı bağlarlar. Siz bərk yaralanmışsınız? Mən sizi necə qaldırım ki, yaranız ağrımasın! Sizin haranız ağrıyır? Aman allah! Kömək edin! Siz axı bura niyə gəlmisiniz?

Marius onu yerdən qaldırmaq üçün əlini onun altına uzatmaq istədi.

Bunu edərkən əli onun biləyinə toxundu. Eponina zəif bir halda çığırdı.

Marius soruşdu:

– Sizi incitdim?

– Azca.

– Mən sizin ancaq əlinizə toxundum.

Eponina əlini qaldırdı: Marius onun ovcunun ortasında qara bir deşik gördü.

– Əlinizə nə olub?

– Deşilib!

– Deşilib?

– Hə.

– Nə deşib?

– Güllə.

– Bu necə olub?

– Sizə tuşlanan tüfəngi gördünüzmü?

– Gördüm; lüləsinin deşiyini örtən əli də gördüm.

– O, mənim əlimdi.

Mariusun bədəni sarsıldı.

– Belə də ağılsızlıq olar! Zavallı qız! Əgər beləsə, yenə dərd yarıdır; bu elə şey deyil. Qoyun sizi aparım yatağa qoyum. Sizin yaranızı bağlarlar. Ələ güllə dəyməklə adam ölməz.

Eponina pıçıldayaraq dedi:

– Güllə əlimi deşib, kürəyimdən çıxıb. Məni buradan aparmağın mənası yoxdur! Mən bu saat sizə deyərəm – mənə necə kömək etmək lazımdır: bu kömək həkimin köməyindən çox-çox yaxşı olar. Oturun mənim yanımda, bax, bu daşın üstündə.

Marius oturdu; Eponina başını onun dizləri üstə qoydu, Mariusa baxmadan dedi:

– Ah, nə yaxşıdır! Nə xoşdur! Yaram da ağrımır.

Bir az susduqdan sonra başını güclə qaldırıb Mariusa baxdı.

– Bilirsinizmi, cənab Marius? Sizin başa getməyiniz məni acıqlandırır, ancaq mənim acıqlanmadığımı axmaqlıqdı, çünki o evi sizə mən özüm göstərmişdim; bir də ki, mən gərək bir şeyi başa düşüydim: sizin kimi cavan bir oğlan...

Eponina susdu, görünür o, yadına düşən ağır bir fikri özündən rədd etmək istəyirdi; sonra ürək parçalayan bir təbəssümlə gülümsəyərək sözünə davam etdi:

– Mən sizə eybəcər gördüm, eləmi? Bilirsiniz nə var: siz məhv olacaqsınız! İndi barrikadadan heç kəs gedə bilməyəcək. Sizin axı bura gətirən mən oldum. Siz bu yaxında öləcəksiniz, mən də elə bunu nəzərdə tutmuşdum. Amma sizi nişan alıb vurmaq istəyəndə mən yenə də özümü saxlaya bilmədim, əlimlə tüfəngin lüləsini örttdüm. Çox qərībdir! Mən sizdən qabaq ölmək istəyirdim, ona görə də belə elədim. Güllə mənə dəyəndən sonra mən sürünə-sürünə bura gəldim, məni görmədilər, götürüb aparmadılar. Mən sizi gözləyirdim, fikirləşirdim ki: “O yoxsa bura gəlməz?”. Ah, siz bilsəydiniz!.. Ağrıdan mən bluzamı dişimlə didirdim, elə əzab çəkirdim!.. İndi mən özümü yaxşı hiss edirəm. Yadınızdadırmı o gün: mən sizin otağınıza gəldim, sizin güzgüdə özümə baxdım; o gün də yadınızdadırmı: sizə bulvarda, paltaryuyan arvadların yanında rast gəldim?.. Orada quşlar nə yaxşı oxuyurdu! Bundan lap az keçib. Siz mənə yüz su pul verdiniz, mən sizə dedim: “Sizin pulunuz mənə lazım deyil”. Siz o pulu yerdən qaldırdınız mı? Siz axı varlı adam deyilsiniz. Mənim heç ağıma gəlmədi ki, sizə deyəm, onu yerdən götürəsiniz. Gün par-par parıldayırdı. Hava isti idi. Yadınızdadırmı, cənab Marius! Ah, mən nə xoşbəxtəm! Hamı, hamı bu yaxında öləcək.

Onun üzündə dəlicəsinə, həm də ciddi bir ifadə vardı; bu, ürək parçalayan bir ifadə idi. Bluzunun cırığından onun sinəsi görünürdü. O danışdıqca, güllə deşmiş əlini sinəsində olan ikinci bir deşiyə basırdı: oradan, tıxacı çıxarılmış çəlləkdən şərab çıxan kimi, arabir qan çıxırdı.

Marius böyük bir ürək sızıltısı ilə bu bədbəxt qıza baxırdı.

Birdən qız inildədi.

– Ah, yenə də! Mən boğuluram!

Eponina bluzasını dişilə tutub sıxdı, qıçlarını daş yola uzatdı.

Bu anda barrikadada balaca Qavroşun xoruz səsi kimi nazik səsi eşidildi. O, tüfəngini doldurmaq üçün masanın üstünə çıxıb, o zaman çox yayılmış olan bir nəğməni həvəslə oxuyurdu:

Lafayətə rast gələndə.

Jandarm işıq saçmayaraq.

Pıçıldadı: – daban alaq!

Eponina bir az qalxaraq qulaq asdı, sonra pıçıldadı:

– Odur.

Sonra Mariusa sarı dönərək əlavə etdi:

– Mənim qardaşım oradadır. Qoy o, məni görməsin. Görsə danlayacaq.

Marius böyük bir kədər və ürək sızıltısı ilə Tenardyenin ailəsi qarşısında olan borcunu düşündü: bunu axı atası ona vəsiyyətdə edib getmişdi.

– Sizin qardaşınız? Sizin qardaşınız kimdir?

– O uşaq.

– Oxuyan uşaq?

– Hə.

Marius qalxmaq istədi.

Eponina:

– Getməyin, – dedi.

– Daha az qalıb!

Eponina oturmağa yaxın bir vəziyyətdə idi, lakin onun səsi güclə eşidilirdi, hıçqırıq onun səsini qırırdı. Arabir də xırıltı onu boğurdu. Eponina üzünü bacardığı qədər Mariusun üzünə yaxınlaşdırdı və qərībə bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Qulaq asın, mən sizinlə komediya oynamaq istəmirəm. Mənim cibimdə sizə məktub var. Dünəndən bəri məndədir. Mənə tapşırırdılar ki, onu poçt ilə sizə göndərim. Mən göndərmədim, özümdə saxladım. Mən istəyirdim ki, o məktub sizə çatmasın. O yerdə ki, biz yenə tezliklə görüşəcəyik, bəlkə, orada bunun üçün sizin mənə acığınızı tutacaq. Biz orada görüşəcəyik, elə deyilmi? Məktubu götürün.

Eponina əsəbi halda, güllə dəymiş əli ilə Mariusun əlini tutdu, elə bil ki, onun əli daha ağrıyırdı. Onun əlini bluzasının cibinə saldı. Doğrudan da, bluzanın cibində Mariusun əlinə bir kağız toxundu.

Eponina:
– Götürün, – dedi.

Marius məktubu götürdü.

Eponina bundan razı qaldığını başı ilə bildirdi.

– İndi mənim bu əməyimin qabağında mənə söz verin...

Eponinanın dili dolaşdı.

– Nəyi söz verim?

– Söz verin!

– Söz verirəm.

– Söz verin ki, mən öləndən sonra mənim alnımdan öpəcəksiniz. Mən bunu hiss edərəm.

Eponina gücdən düşərək başını Mariusun dizinə qoydu; onun gözləri yumuldu. Marius elə zənn etdi ki, bu zavallı qızın ruhu bədənindən uçdu. O tərpənmirdi. Marius onun əbədi olaraq yatdığını düşünərkən, birdən o yavaş-yavaş gözlərini açdı: bu gözlərə ölümün qaranlıq kölgəsi enirdi; Eponina, sanki, o biri dünyadan gələn bir səslə mehribanca dedi:

– Bilirsinizmi, cənab Marius, mən elə güman edirəm ki, sizə bir balaca vurulmuşdum. O istədi bir də gülümsəsin, gülümsəyə bilmədi, öldü.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Qavroş dərin düşüncə ilə məsafəni ölçür.

Marius verdiyi sözü yerinə yetirdi: Eponinanın soyuq tər basmış alnından öpdü. Bu, Kozettaya xəyanət deyildi, bu bədbəxt bir qızın ruhu ilə, dalğın bir halda, mehribanca vidalaşmaq idi. Marius Eponinanın verdiyi məktubu ürəyi əsə-əsə götürmüşdü. O dərhal hiss etmişdi ki, məktubda mühüm bir məsələdən bəhs olunur. Onun səbri çatmırdı: məktubu açıb oxumaq istəyirdi. Kişi qəlbi belə yaranmışdır: yazıq qız gözünü yuman kimi Marius məktubu düşündü. Eponinanın başını yavaşca yerə qoyub kənara çəkildi. Bir hissə ona deyirdi: ölünün yanında sən gərək bu məktubu oxumayasan.

Marius aşağı zaldakı şamın yayına getdi. Kozettanın göndərdiyi balaca bir məktubdu; məktub bir qadın qayğısı ilə zərifcə bükülmüş və möhürlənmişdi. Üstündəki ünvan da qadın əli ilə yazılmışdı:

“Cənab Marius Pommersiyə, c-b Kurfeyrakın mənzili, Şüşə küçəsi, № 16”.

Marius möhürü sındırıb məktubu oxudu:

“Mənim sevgilim! Əfsus, atam tələb edir, biz gərək tezliklə gedək. Bu axşam biz Silahlı adam küçəsində, 7 nömrəli evdə qalacağıq. Bir həftədən sonra İngiltərədə olacağıq. Kozetta, 4 iyun”.

Onların sevgisi o qədər təmizdi ki, Marius Kozettanın xəttini heç tanımırdı da.

Baş verən hadisəni bir neçə sözlə danışmaq olar. Bunun hamısını Eponina eləmişdi. İyunun 3-də, axşam o, belə bir qərara gəlmişdi: həm atasının və quldurların Plüme küçəsindəki evə basqın etmələrinə mane olsun, həm də Mariusu Kozettadan ayırsın! Eponina təsadüfən rast gəldiyi avara bir oğlanla öz cır-cındır paltarını dəyişdi: o adama qadın paltarı geymək gülməli görünmüşdü. Mars çölündə Jan Valjana çox mənalı bir tərzdə: “Köçün buradan” – deyən də o idi. Jan Valjan

evə qayıtdıqdan sonra, doğrudan da, Kozettaya dedi: “Bu axşam biz Tusenlə bir yerdə Silahlı adam küçəsinə gedirik. Bir həftədən sonra da Londonda olacayıq”. Kozetta bu gözlənilməz zərbədən sonra Mariusa bir neçə sətir söz yazdı. Lakin məktubu poçta necə aparmaq lazımdır? O özü evdən bayıra çıxmırdı, Tusen də belə tapşırıqları yerinə yetirməyə adət eləməmişdi: elə o saat məktubu aparıb Jan Valjana göstərəcəkdə. Kozetta iztirab içində boğulurdu; birdən o dəmir barmaqlıq arasından “cavan bir fəhlə” gördü; bu adam kişi paltarını geymiş Eponina idi, bayaqdan bəri bağın ətrafında hərlənirdi. Kozetta bu “cavan fəhlə”ni çağırdı, ona beş frank pul, bir də məktub verib dedi: “Bu məktubu bu saat aparıb sahibinə yetirin”. Eponina məktubu cibinə qoydu. İyunun beşində səhər çağı o, Mariusu tapmaq üçün Kurfeyrakın evinə getdi; ancaq o məktubu Mariusa vermək üçün deyil, onu “görmək üçün” getmişdi: hər bir qısqanan və sevən adam bunu başa düşə bilər. Eponina orada Mariusu ya heç olmasa Kurfeyrakı dayanıb gözlədi, məqsədi də bu idi ki, “onu görsün”. Kurfeyrak ona: “Biz barrikadaya gedirik” – deyəndə birdən Eponinanın ağına belə bir şey gəldi: özünü, başqa şeylərin ağına atan kimi ölümün ağına atsın, Mariusu da ora cəlb etsin! Eponina Kurfeyrakın ardınca gedərək barrikadanın harada qurulduğunu gördü. Mariusun heç şeydən xəbəri yox idi, məktubu Eponina özündə saxlamışdı. Eponina dəqiq bilirdi ki, hava qaralandan sonra, Marius, həmişəki kimi, Kozettanın yanına gedəcək, buna görə də onu Plüme küçəsində gözlədi; Marius gələndə onu öz dostları adından barrikadaya dəvət etdi; Eponina ümid edirdi ki, bu çağırış onu barrikadaya aparacaqdır. O, Mariusun Kozettanı itirməklə ümitsizliyə uğrayacağını nəzərdə tutmuşdu, səhv də etmişdi. Eponina oradan Şanvreri küçəsinə qayıtmışdı. Biz onun barrikadada nələrdə etdiyini gördük. Eponina qısqanc adamlara xas olan məşum bir sevinclə öldü; belə adamlar sevdiyi şəxsi: “Qoy heç kəsə qismət olmasın!” deyərək özü ilə qəbrə aparır.

Marius Kozettanın məktubunda öpmədiyini yer qoymadı. Deməli, Kozetta onu sevirdi! Onun ağına bir anlığa belə bir fikir gəldi: onda o gərək daha ölməsin! Sonra o, öz-özünə dedi: “Kozetta buradan gedir. Atasını İngiltərəyə aparır. Mənim də babam istəmir ki, mən onunla evlənim. Mənim məşum taleyimdə heç bir şey dəyişməmişdir”. Elə dəqiqələr olur ki, Marius kimi xəyalpərəstlər tamamilə ruhdan düşürlər, – onların ən ağır qərarları da bundan meydana gəlir. Həyat – dözülməz bir yükür, ölüm ən yaxşı çıxış yoludur. Marius belə bir qərara gələndən sonra düşündü: indi iki iş qalmışdır ki, mən gərək onları yerinə yetirəm, bu, mənim borcumdur: Kozettaya son əlvida məktubu göndərməklə ona öz ölümümü xəbər verəm, bir də ki, Qavroşu, – Eponinanın qardaşı, Tenardyenin oğlu olan bu yazıq uşağı özü üçün hazırladığı ölümdən xilas edəm.

O, Kozetta üçün sevgi haqqında olan fikirlərini balaca bir dəftərçəyə yazmışdı, bu dəftərçə onun bumajnikində idi; dəftərçədən bir ağ vərəq qoparıb, karandaşla aşağıdakı sözləri yazdı: “Bizim evlənməyimiz mümkün deyil. Mən bunun üçün babamdan icazə istədim, babam icazə vermədi; mənim pulum yoxdur, səninki də elə. Mən tələsə-tələsə sənə yanına getdim, səni görə bilmədim. Mən sənə söz vermişəm, sən bunu bilirsən, mən sözümün üstündə dururam. Mən ölürəm. Sən bu kağızı oxuyanda mənim ruhum sənə yanında olacaq, sənə baxıb gülümsəyəcək”. Məktubu möhürləməyə şey yox idi; kağızı dörd yerə büküb üstünə bu ünvanı yazdı:

“Madmazel Kozetta Foşlevan, c-b Foşlevanın mənzili, Silahlı adam küçəsi, № 7.”

Məktubu bükəndən sonra o bir az fikirləşdi, yenə bumajniki götürüb açdı, elə həmin karandaşla dəftərçənin birinci səhifəsinə üç sətir söz yazdı:

“Mənim adım Marius Pommersidir. Xahiş edirəm mənim meyitimi mənim babam c-b Jilnormana yetirəsiniz, Mömin bacılar küçəsi, № 6, Mare”.

Marius bumajniki sirtukunun cibinə qoyub Qavroşu çağırdı. Səsa elə o saat bir uşaq gəldi: onun üzündə sevinc və sədaqət ifadə olunurdu.

– Mənim üçün bir iş eləmək istərsənmi?

Qavroş:

– Nə istəsəniz elərəm, – dedi. – Pərvərdigara! Siz olmasaydınız, vallah məni çoxdan: bir təhər eləmişdilər.

– Bu məktubu görürsənmi?

– Görürəm.

– Bunu al. Elə bu saat barrikadadan get (Qavroş narahatlıqla qulağının dalını qaşımağa başladı), sabah səhər onu – Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə, cənab Fəşlevanın yanında yaşayan madmazel Kozettaya çatdır.

Balaca qəhrəman dedi:

– Yaxşı, ancaq... bu vaxta qədər barrikadanı tuta bilərlər, mən də orada olmayacağam!

– Belə görünür ki, barrikadaya səhər açılmamışdan hücum etməyəcəklər, sabah günortadan qabaq da onu tutmayacaqlar.

Düşmən öz hücumuna xeyli ara vermişdi, gecə vuruşmasında bundan tez-tez istifadə edilir: düşmən bu qayda ilə ara verəndən sonra daha şiddətlə hücumu keçir.

Qavroş soruşdu:

– Qulaq asın, sizin məktubunuzu sabah səhər aparsam necə olar?

– Bu çox gec olar. Yəqin ki, barrikadanı mühasirəyə alarlar, bütün küçələrdə keşikçi qoyarlar, onda sən buradan çıxma bilməzsən. Bu saat get.

Qavroş deməyə söz tapmadı: o mütərəddid halda dayanıb durmuşdu, qəmgin-qəmgin qulağının dalını qaşıyırdı. Birdən o, adəti üzrə, quş kimi çırpınaraq məktubu Mariusdan aldı:

– Yaxşı, – dedi.

Mondetur küçəsi ilə qaça-qaça getdi.

Onun ağlına bir şey gəlmişdi, ancaq bunu demədi, qorxdu ki, Marius buna da etiraz edər.

Onun ağlına gələn bu idi:

“Hələ heç saat on iki olmayıb, Silahlı adam küçəsi də uzaqda deyil, mən məktubu aparıb verərəm, vaxtında da qayıdıb gələrəm”.

BİRİNCİ FƏSİL.

Boşboğaz süngər kağızı.

Bütün bir şəhərin keçirdiyi coşqun həyəcan – qəlbin keçirdiyi həyəcan qarşısında nədir ki?! İnsanın daxili dərinliyi – xalqın daxili dərinliyindən də dərinidir. Jan Valjan böyük bir həyəcan içində idi. Onun daxilində yenə bütün girdablar açılmışdı. O da, Paris kimi qorxunc və anlaşılmaq bir çevriliş qarşısında sarsılmışdı. Bunun üçün bir neçə saat kifayət etmişdi. Onun həyatına, vicdanına qəfildən qaranlıq çökmüşdü. Paris haqqında deyilən sözü onun haqqında da demək olardı: “Budur, iki qüvvə bir-birinə rast gəlmiş. Işıq ruhu ilə qaranlıq ruhu uçurum üstündə, körpüdə bir-biri ilə əlbəyaxa olmuşdur. Onlardan hansı o birisini uçuruma atacaqdır? Kim kimə üstün gələcəkdir?”

Jan Valjan iyunun 4-də, axşam, Kozetta və Tusenlə Silahlı adam küçəsinə köçdü. Orada, onun taleyində qəfildən bir dəyişiklik baş verdi.

Kozetta Plüme küçəsindən öz könlü ilə getməmişdi. Onların arzusu, bir yerdə yaşadıkları gündən bəri, ilk dəfə olaraq, bir-birinə uymamışdı: bu arzular bir-biri ilə mübarizəyə girişməyə də, hər halda, bir-birinə qarşı durmuşdu. Bir tərəfin etirazı o biri tərəfin müqavimətinə rast gəlmişdi.

Naməlum bir adamın, heç gözlənilmədiyi halda, Jan Valjana: “Köçün buradan” deməsi onu elə təşvişə saldı ki, o, Kozettadan qəti surətdə tabe olmasını tələb etdi. Jan Valjan əmin idi ki, onu izləyib yerini tapmışlar, onu təqib edirlər: Kozetta ələcsiz qalıb onun təklifini qəbul etdi.

Onlar Silahlı adam küçəsinə köçəndə, yolda bir-birinə bircə kəlmə də söz demədilər: hərəsi öz fikri ilə məşğuldu. Jan Valjan elə təşviş içində idi ki, Kozettanın kədərinə duymurdu; Kozetta da elə dərddi ki, Jan Valjanın təşvişini duymurdu.

Jan Valjan Tuseni də özü ilə apardı: əvvəllər bir yerə gedəndə Tusen həmişə evdə qalardı. O hiss edirdi ki, bəlkə, bir daha Plüme küçəsinə qayıtmayacaq, buna görə də Tuseni orada qoymadı, lakin sirrini də açıb ona deyə bilmədi. Bir də ki, Tuseni sədaqətli və etibarlı bir adam hesab edirdi. Qulluqçunun öz sahibinə xəyanəti maraqlıdan başlanır. Lakin Tusen heç bir şeylə maraqlanmazdı, sanki, Jan Valjana həmişə qulluqçu olmaq onun qisməti imiş. O, Barnevil kəndlisi şivəsində danışıq-danışıq – buna da adam gülməyə bilmirdi, – kəkələyə-kəkələyə deyirdi: “Anam məni necə doğubsa elə də varam; öz işimi görürəm; ayrı şeylərlə işim yoxdur”.

Onların Plüme küçəsindən getməsi – köçməkdən artıq qaçmağa bənzəyirdi. Gedəndə Jan Valjan tək-cə Kozettanın “ayrılmaz dost” adlandırdığı xoş qoxulu balaca çamadanını götürdü. İri sandıqları aparmaq üçün hambal çağırmaq lazımdır: hambal – şahid deməkdir. Babil küçəsinə açılan həyət qapısına fiakr çağırıldı, ona minib getdilər.

Tusen bir az alt paltarı, üst geyimi, bəzi tualet şeyləri götürmək üçün güclə icazə ala bildi.

Kozetta da ancaq balaca bir mücrü və büvar götürdü; mücrüyə – kağız yazmaq üçün lazımı şeylər qoymuşdu.

Onların getməsi mümkün qədər nəzərə çarpmasın və sakit keçsin deyərək Jan Valjan axşam yola düşməyi lazım bildi, bu da Kozettaya imkan verdi ki, Mariusa kağız yazsın. Onlar hava lap qaralanda Silahlı adam küçəsinə gəlib çatdılar.

Yatanda da dinməz-söyləməz yatdılar.

Silahlı adam küçəsindəki mənzilin pəncərələri dal həyətə baxırdı, özü də üçüncü mərtəbədə idi. Mənzil iki yataq, bir də yemək otağından ibarət idi; mətbəx və antresol yemək otağının böyründə idi; antresolda bir yığma çarpayı vardı; Tusen bu çarpayıda yatacaq idi. Yemək otağı iki yataq otağının arasında idi, o həm də dəhliz idi. Evə lazım olan bütün avadanlıq mənzildə vardı.

İnsanlar ağılsızcasına təşvişə düşdükləri kimi, ağılsızcasına da təskinlik tapırlar: insan təbiəti belədir! Silahlı adam küçəsinə gələn kimi Jan Valjanın təşvişi azaldı və yavaş-yavaş yox oldu.

Elə yer var ki, bizim qəlbimizə sakitlik gətirir. Silahlı adam küçəsi – dinc camaatlı, gözə çarpmayan bir küçə idi; köhnə Parisin bu xırdaca, dar küçəsinin sakitliyi, elə bil, Jan Valjana yoluxurdu; bu küçə elə dardı ki, iki dirək üstünə köndələninə bir tir qoymaqla ora araba gediş-gəlişi üçün bağlanmışdı; o hay-küylü şəhərin ortasında olsa da, dərin bir sükuta dalmışdı; günün günorta çağında ora əlaqədarlıq olurdu; əgər belə demək mümkünsə, – qoca adam kimi susub duran iki sıra yüzillik, hündür evlər onu ətrafın təşvişindən mühafizə edirdi. Bu küçədə unutkanlıq donub qalmışdı. Jan Valjan rahat nəfəs aldı. Onu indi necə tanıya bilərdilər?!

Onun ilk qayğısı – “ayrılmaz dostunu” öz yatağının yanında qoymaq oldu.

Yaxşı yatdı. Axşamın xeyrindən sabahın şəri yaxşıdır, deyiblər; buna – axşamın sevincindən səhərin sevinci çoxdur, – sözlərini də əlavə etmək olar. Jan Valjan yuxudan ayılındaqda kefi kök idi. Yemək otağı çox pis otaq idi, lakin bu ona çox gözəl göründü; otaqda köhnə, girdə bir masa, alçaq bir bufet, qalmaq bir kreslo, bir neçə də stul, divarda bufetə sarı əyilmiş bir güzgü vardı; Tusenin bağlamaları stulların üstündə idi; bağlamaların birindən Jan Valjanın milli qvardiya mundiri görünürdü.

Kozettaya gəlincə, Tusənə o, bulyon gətirməsini tapşırırdı və axşama kimi öz otağından çıxmırdı. Tusen yeni mənzili səliqəyə salmaqla məşğuldu. Axşam o, saat beş radələrində yemək otağına soyuq çolpa qızartması gətirdi: Kozetta atasının ovqatını təlx etməmək üçün çolpadan bir az yeməyə razı oldu.

Sonra, başının bərk ağrıdığı söyləyərək, Jan Valjana – gecən xeyrə qalsın – deyib, öz otağına getdi. Jan Valjan çolpanın qanadını iştahla yeyərək masaya dirsəkləndi; o yavaş-yavaş sakitləşərək yenə də özünü təhlükəsiz bir vəziyyətdə hiss edirdi.

Onlar belə yüngülcə nahar edərəkən, Jan Valjan iki-üç dəfə, tutqun bir şəkildə, Tusenin səsini eşitdi; Tusen kəkələyərək deyirdi: “Cənab, ətrafda hay-küy var, Parisdə vuruşurlar”. Lakin Jan Valjanın fikri bir çox məsələlərlə məşğul olduğundan Tusenin sözlərinə əhəmiyyət vermədi.

Düzünü desək, bu sözləri yaxşı başa düşmədi.

Yerindən qalxdı, get-gedə daha artıq bir təskinlik duyaraq, pəncərədən qarıya, qarıdan pəncərəyə sarı var-gəl etməyə başladı.

O sakit olan kimi, yeganə dərdi-səri olan Kozetta yenə onun fikrini məşğul etdi. Ona görə yox ki, Kozettanın baş ağrısı, bu xırdaca əsəb sarsıntısı, bu qız şiltağı, bu ötücü bulud kölgəsi onu narahat edirdi, – bunlar bir-iki günə keçib gedəcəkdi; o öz gələcəkləri haqqında və adəti üzrə, bu barədə xoş bir duyğu ilə düşünürdü. Hər halda, Jan Valjan, keçirdikləri xoşbəxt həyatın yenə də öz qaydasına düşəcəyinə mane olan bir şey görmürdü. Bəzən adama elə gəlir ki, onun istədiyi şeyləri əldə etməsi mümkün deyil, bəzən də, hər şeyi əldə etmək ona asan görünür. İndi Jan Valjan belə xoşbəxt dəqiqələr keçirirdi: hər şey ona asan görünürdü. Belə xoşbəxt dəqiqələr, adətən, gecədən sonra gündüz gələn kimi, pis dəqiqələrdən sonra gəlir, bu da bir-birinə zidd tərəflərin bir-birini əvəz etməsi qanunu əsasında olur; bu qanun təbiətin mahiyyətini təşkil edir; dayaz fikirli adamlar buna antiteza deyirlər. Bu sakit küçədə Jan Valjan həm özü üçün, həm də Kozetta üçün daldalanacaq bir yer tapmışdı, xeyli vaxtdan bəri onu narahat edən vəziyyətdən xilas olmuşdu. O uzun zaman öz qarşısında zülmət gördüyü üçün indi bu küçədə onun gözünə balaca bir işıq çarpırdı. Plüme küçəsindən çətinliyə rast gəlmədən və heç bir hadisə üz vermədən xilas olmaq özü yaxşı bir başlanğıcdı. Əslində, bir neçə ayılığa da olsa, Fransanı tərk edib İngiltərəyə getmək özü ən ağıllı bir tədbir olardı. Bəli, getmək lazımdır. Kozetta onun yanında olandan sonra Fransada ya İngiltərədə yaşamağın nə fərqi vardı?! Kozetta onun vətəni idi, Kozetta onun xoşbəxtliyi üçün kifayət idi. Bəlkə də, onun varlığı Kozetta üçün kifayət deyildi, – bu fikir əvvəllər onun bədəninə üşütmə salar, onu yatmağa qoymazdı, lakin indi bu, onun ağılına da gəlmirdi. Onun bütün əvvəlki dərdi, qəmi sönüb getmişdi, onun qəlbi ümidlə dolu idi. Madam ki, Kozetta onun yanındadır, deməli, onundur, – Jan Valjan belə güman edirdi; bu – optik bir aldanış idi, bunun nə demək olduğu hamıya məlumdur. O, Kozetta ilə İngiltərəyə getməsinə mümkün ola bilən bütün rahatlıqları ilə təsəvvüründə canlandırır, xəyalının uzaq-uzaq ənginlərində xoşbəxtliyinin ihya olunduğunu görürdü.

Otaqda yavaş-yavaş gəzişərkən birdən onun gözünə qəribə bir şey sataşdı.

O, düz qabağında, alçaq bufetin üzərində, divara maili vurulan güzgüdə dörd sətir yazı gördü və bunu lap aydınca oxudu:

“Mənim sevgilim! Əfsus, atam bizim dərhal getməyimizi tələb edir. Bu gün axşam biz Silahlı adam küçəsinə, 7 nömrəli evə köçürük. Bir həftədən sonra İngiltərədə olacayıq. Kozetta 4 iyun”.

Jan Valjan dayandı, o heç bir şey başa düşmürdü.

Kozetta bura gələndən sonra öz büvarını bufetin üstünə, güzgünün alt tərəfinə qoymuşdu, ağır bir təşviş və iztirab içində olduğundan büvar yadından çıxıb orada qalmışdı. O hətta büvarı açıq qoyduğunu da duymamışdı: yazdığı dörd sətirli məktubu büvarın bu səhifəsində qurutmuşdu, sonra da Plüme küçəsindən keçən cavan bir fəhləyə vermişdi; bu dörd sətir yazı büvarın hopdurucu kağızında əks olunub qalmışdı.

Güzgü də bu yazını əks etdirirdi.

Həndəsədə simmetrik əks deyilən şey burada meydana gəlmişdi. Hopdurucu kağızda tərsinə əks olunan sətirlər güzgüdə əsl vəziyyətini almışdı, sözlər də olduğu kimi oxunurdu; Kozettanın dünən Mariusa yazdığı məktub Jan Valjanın gözləri qarşısında canlanıb dururdu.

Bu həm sadə, həm də sarsıdıcı bir şeydi.

Jan Valjan güzgüyə yaxınlaşdı, sətirləri oxudu, gözlərinə inanmadı. Ona elə gəldi ki, bu sətirlər ildırım parıltısında meydana gəlmişdir.

Bu – hallüsinasiya idi. Bu mümkün olan şey deyildi. Bu yox idi.

Onun dərk etmə qabiliyyəti yavaş-yavaş dəqiqləşdi; o, Kozettanın büvarına baxdı, əsl həqiqət gözü qarşısında canlandı. Büvarı götürüb dedi: “O yazı buradandır”. Büvarda əks olunan yazıya böyük bir həyəcanla baxdı. Tərsinə əks olunan hərflər qəribə bir naxışa bənzəyirdi, sanki, onların heç bir mənası yox idi. Jan Valjan fikirləşdi: “Bunlar heç bir şeyi ifadə eləmir, burada heç bir şey yazılmamışdır”. O böyük bir yüngüllük hiss edərək dərindən köksünü ötürdü. Dəhşətli dəqiqələrdə belə axmaqcasına sevinci kim duymamışdır?! Qəlb bütün xəyallarını sərf etməyincə ümitsizliyə uğramır.

Jan Valjan büvarı əlində tutub, mənasızca bir heyrətlə ona baxırdı: o az qalmışdı ki, onu ələ salan hallüsinasiyaya gülsün. Birdən yenə də güzgüyə baxdı, bayaqkı hadisə yenə təkrar olundu: dörd sətir yazı orada lap aydın görünürdü. İndi bu daha gözə görünən xəyal deyildi. Təkrar olunan hadisə həqiqətdir. Bu aydın idi, güzgü o məktubu düzgün əks etdirirdi. Jan Valjan məsələni başa düşdü.

O səndirlədi, büvar əlindən düşdü, bufetin yanında olan köhnə kreslodə ağır-ağır oturdu; başı aşağı əyildi, gözləri donuqlandı, fikri dumanlandı. O, öz-özünə dedi: bu doğru imiş, dünya işığı mənim üçün həmişəlik söndü, bunu Kozetta kiməsə yazmışdır. O yenə də qəzəblənmiş ruhunun zülmət içində boğuş-boğuş nərildədiyini eşitdi. Götürün görün aslanın qəfəsindən əti necə götürürsünüz!

Marius hələ də Kozettanın məktubunu almamışdı, – bu həm qəribə, həm də kədərli bir haldı; Marius məktubu alana kimi təsadüf xaincəsinə onu Jan Valjana yetirmişdi.

Bu günə qədər taleyin sınaqları Jan Valjanı məğlub edə bilməmişdi. Ona ağır-ağır zərbələr endirilmişdi; insana kinli taleyi tərəfindən edilə bilən zorakılığın hamısı onun haqqında edilmişdi; amansız qəza-qədər cəmiyyətin bütün cəza tədbirləri, bütün yanlış fikirləri ilə silahlanaraq onu özünə hədəf seçmişdi, onu amansızca təqib edirdi. Lakin o heç bir şeyin qarşısında geri çəkilməmişdi, heç bir şeyin qarşısında əyilməmişdi. Lazım olan vaxtda ən cəsarətli qərarlar qəbul etmişdi. Yenidən əldə etdiyi şəxsiyyət azadlığından könüllü olaraq vaz keçmişdi, öz sərbəstliyini vermişdi, öz həyatını təhlükə qarşısında qoymuşdu, hər şeydən məhrum olmuşdu. Hər əzaba tab gətirmişdi, heç bir şeydə öz xeyrini güdməmişdi, hər şeyə dözmüşdü, bu da o dərəcəyə varırdı ki, bəzən onu – din yolunda əzab çəkən adam kimi öz-özündən əl üzmüş bir adam hesab etmək olardı. Onun cürbəcür müsibətlərlə mübarizədə bərkiyən vicdanı, elə bil ki, heç sarsılmayacaqdı. Lakin indi bir adam onun ruhunun dərinliyinə baxsaydı – bir şeyi etiraf etməyə məcbur olardı: onun ruhu zəifləyirdi.

Tale tərəfindən üz verən və uzun illər boyu davam edən ağır işgəncələr nəticəsində o çox əzab çəkmişdi, lakin bu cür dəhşətli əzab duymamışdı. Hələ bu cür odlu kəlbətinin ağzına düşməmişdi. O, öz daxilində yatan bütün hissələrin sirlə bir şəkildə canlandığını duyurdu. Heç özünə də məlum olmayan bir əsəbinə iynə batırıldığını hiss edirdi. Əfsus! Ən böyük sınaq, daha doğrusu, yeganə sınaq – sevilən bir adamın əldən çıxmasıdır!

Zavallı, qoca Jan Valjan Kozettanı ancaq bir ata kimi sevirdi, lakin biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, o yetimcəsinə bir həyat keçirdiyindən, onun bu atalıq hissəsinə bütün başqa sevgilər də daxil olmuşdu: Kozettanı o həm qızı kimi, həm ana kimi, həm də bacı kimi sevirdi. Bütün ömrü boyu onun nə məşuqəsi, nə də arvadı olmuşdu; təbiət – etibardan düşmüş adamın vekselinə qəbul etməyən kreditordur, buna görə də bütün sevgilərin ən dəyanətli qadına olan məhəbbət hissi, dumanlı, təmiz, saf, öz təmizliyi ilə adamı valeh edən, idraka sığmayan, ilahi, səmavi, mələkcəsinə hiss bütün o biri hissələrə qarışmışdı. Hətta bu, hissədən artıq instinkt idi, instinktdən artıq məczubiyyətdi, hiss olunmayan, gözə görünməyən, lakin real bir məczubiyyətdi. Jan Valjanın böyük bir mehribanlıq içində yaşayan sevgisi əslində dağ içərisində olan, yeri bilinməyən, əl dəyməyən qızıl damarı kimi bir şeydi.

Qoy indi oxucu Jan Valjanın qəlbini nə ilə dolu olduğunu yadına salsın: biz yuxarıda bunu demişdik. Onların arasında nikah, hətta mənəvi nikah da ola bilməzdi; bununla belə onların taleyi bir-birinə möhkəmcə bağlanmışdı. Jan Valjan bütün ömrü boyu Kozettadan, yəni o uşaqdan başqa elə bir şey bilmirdi ki, onu sevmək olsun. Bir-birini əvəz edən ehtiras və sevgi məczubiyyəti onun qəlbində iz buraxmamışdı, elə bir iz ki, bir-birini əvəz edən açıq və tünd-yaşılıqda – qışdan keçən yarpaqda, yaşıl əllidən ötən adamda görmək olar. Nəticə etibarilə, – yuxarıda dəfələrlə dediyimiz kimi, – hissələrin bu daxili birləşməsi, yüksək bir xeyirxahlıq şəklində təzahür edən bu şeylərin hamısı o yerə gətirib çıxartdı ki, Jan Valjan Kozettanın atası oldu. O qəribə bir ata idi: o həm baba, həm oğul, həm qardaş, həm də ər olan bir ata idi; o elə bir ata idi ki, onun varlığında ana da hiss olunurdu; o, Kozettanı sevən, ona pərəstiş edən bir ata idi; çünki Kozetta onun üçün həm işıq, həm sığınacaq yeri, həm ailə, həm vətən, həm də cənnət olmuşdu.

O zaman ki, Jan Valjan bunların həmişəlik qurtardığını, Kozettanın ondan uzaqlaşdığını, onun əlindən çıxdığını, onun bulud kimi, su kimi ələgəlməz olduğunu başa düşdü; o zaman ki, bu öldürücü həqiqət onun qarşısında canlandı, o da düşünərək dedi: “Kozettanın qəlbi başqa bir adama uyub, o bütün həyatını başqa bir adama verib, onun sevgilisi var, amma mən ancaq atayam, mən daha mövcud deyiləm”; o zaman ki, onun daha heç bir şübhəsi qalmadı öz-özünə dedi: “Kozetta mənim əlimdən gedir!” – Jan Valjanın duyduğu kədər imkan dairəsindən çıxdı. Əlindən gələn hər şey edəsən – axırı da bu? Bu necə olur? Heç demə o – heçmiş? Bunu düşünəndə, yuxarıda dediyimiz kimi, Jan Valjan acığından titrədi. Bütün varlığında, varlığının hər zərrəsində xudbinliyin coşqun bir şəkildə hərəkətə gəldiyini hiss etdi, “mənlik” onun mənəviyyatının girdabında nərildədi.

Daxili fəlakət də olur. Ümitsizliyə gətirib çıxaran etimad – insan mənəviyyatının ən dərin əsaslarını qırmadan, dağıtmadan insan qəlbinə daxil ola bilməz, bu əsaslar çox vaxt insanın bütün varlığını təşkil edir. Bu dərəcəyə gəlib çatan kədər – vicdanın imkanında olan bütün qüvvələrin məğlubiyyəti və qaçması deməkdir. Bu dəqiqələr – təhlükəli, mənhus dəqiqələrdir. İnsanlardan çox azı – öz-özünə sədaqətli qalanda, öz vəzifəsini yerinə yetirmək əzmindən dönməyəndə bu dəqiqələri keçirir. Lakin səbir kasası dolanda, əzab və izzətə həddindən aşanda ən mətanətli xeyirxah adamlar da sarsılır. Jan Valjan yenə də büvarı götürüb baxdı, bir daha bunun dəhşətli bir həqiqət olduğuna inandı, gözlərini büvardan çəkmədən əyilib qalxdı və sanki, bu dörd sətirə baxa-baxa daşa döndü; elə zənn etmək olardı ki, bu insan mənəviyyatını dolduran hər şey uçub dağılır, – onu, elə bil, ağır kədər bürümüşdü.

Jan Valjan kəşf etdiyi bu yazıya diqqətlə baxır, xəstə təsəvvüründə bunun həcmi böyüdü; eyni zamanda onun zahiri sakitliyi adamı qorxudurdu: insan sakitliyinin cansız heykəl sakitliyinə çevrilməsi dəhşətli olur.

Jan Valjan – heç xəbəri olmadan taleyinin atdığı qorxunc addımı ölçürdü, keçən yayda olan qorxusunu xatırlayırdı, – o, lazımınca düşünmədən bu qorxunun üstündən keçmişdi; o yenə də onda gördüyü uçurumu görürdü; ancaq indi o, bu uçurumun kənarında deyil, lap dibində idi. Heç eşidilməyən bir müsibət baş vermişdi: Jan Valjan uçurumu görmədən ora yıxılmışdı.

Həyatının işığı sönmüşdü; amma o elə təsəvvür edirdi ki, günəşi həmişə görəcəkdir.

İnstinkt ona doğru yol göstərdi. O bəzi halları, bəzi günləri fikrində canlandırırdı, Kozettanın hansı bir vəziyyətdə qızardığını, hansı bir vəziyyətdə ağardığını xatırlayıb öz-özünə dedi: “Bu odur”.

Ümitsizliyin gözaçılıqlığı – oxu həmişə hədəfə dəyən əsrarəngiz yay kimi bir şeydir. Jan Valjan ilk zənnində Mariusun izinə düşdü: bu adamın adını o bilmirdi, amma elə o saat bu adın sahibini tapdı. Amansız bir şəkildə meydana gələn xətirələrin dərinliyində – Lüksemburq bağında boş-boş gəzən, sevgi macərələri axtaran bu naməlum, bu miskin adamın, sentimental romanların bu avara qəhrəmanını, bu axmağı, bu əclafı o lap aydın görürdü: öz övladını çox-çox sevən bir atanın yanında onun qızına qaş-göz eləmək əclafı deyilmi?!

Jan Valjan qəti surətdə təyin etdi ki, bu hadisənin baş verməsinə o cavan oğlan müqəssirdir, bütün bu şeylərə o səbəb olmuşdur; öz qəlbində şər ilə bu qədər mübarizə aparıb, bütün həyatının, bütün fəlakət və bədbəxtliyinin məhəbbətə çevrilməsinə çalışan, mənəvi cəhətdən dəyişən bu adam öz-özünə diqqətlə baxaraq nifrət kabusunu gördü.

Böyük kədər insan mənəviyyatını əzir, həyatı insanın gözündən salır. Dərd çəkən adam nəyinsə ondan uzaqlaşdığını hiss edir. Gənclik illərində onun təması ağır, sonralar məşum olur. Əfsus! Hətta o zaman ki, qan qızgın, saç qara olur, adam başını məşəl alovu kimi dik tutur; o zaman ki, taleyin düyünçəsi hələ açılmamışdır; o zaman ki, təmiz sevgi ilə dolu olan qəlbin çırpıntısına başqa bir qəlb cavab verir; o zaman ki, səhvi düzəltməyə hələ vaxt vardır; o zaman ki, bütün qadınlar, bütün təbəssümlər, bütün gələcək, bütün ənginlər hələ qabaqdadır, o zaman ki, insanın varlığı həyat qüvvəsi ilə doludur – hətta onda da ümitsizlik dəhşətli olur. Lakin ümitsizlik qocalıq illərində necə olur, – o zaman ki, illər sənə-sənə, surətini artır-a-artıra qaranlığa doğru gedir, bu qaranlığa çatanda insan öz qarşısında qəbir zülmətinin ulduzlarını görməyə başlayır!..

Jan Valjan düşünürdü. Tusen otağa girdi. O ayağa qalxıb soruşdu:

– Bu əhvalat haradadır? Siz bilirsinizmi?

Tusen sualı başa düşməyərək ancaq bunu deyə bildi:

– Sizə nə lazımdır?

Jan Valjan bir də soruşdu:

– Axı siz, deyəsən, mənə deyirdiniz ki, haradasa dalaşırırlar...

– Hə, cənab, dalaşırırlar! Sen-Merri tərəfdə.

İnsanlarda qeyri-şüuru hərəkətlər olur. Bu hərəkətlər bizim xəbərimiz olmadan, ən gizli bir fikrin təhriki ilə meydana gəlir. Jan Valjan da, yəqin ki, heç özü dərk etmədən, belə bir fikrin təhriki ilə, beş dəqiqədən sonra küçəyə çıxdı.

O, evinin qabağında, tumbada, başı açıq oturdu, elə bil ki, nəyə isə qulaq asırdı. Hava qaralırdı.

İKİNCİ FƏSİL.

Qavroş küçə işığının düşmənidir.

Jan Valjan nə qədər belə oturdu? Onun ağır düşüncəsinin mədd və cəzri nədən ibarətdi? O, özünə gəlmişdimi? Ya elə pamal olub qalmışdı? O yenilmək dərəcəsinə qədər ruhdan düşmüşdümü? O yenə də özünə gəlib qəlbində möhkəm bir dayaq nöqtəsi tapa biləcəkdimi? Yəqin ki, o özü də bu suallara cavab verə bilməzdi.

Küçə bomboş idi. Bir neçə adam tələsə-tələsə, təşviş içində evinə qayıdırdı. Jan Valjanı onlar çətin görə bilirdi. Təhlükəli vaxtlarda hər kəs öz canının hayına qalır. Fənərçi həmişəki kimi gəlib, 7 nömrəli evin darvazası qabağında, asılan fənəri yandıraraq getdi. Birisi Jan Valjanı bu qaranlıqda görsəydi, onun canlı bir adam olduğunu güman etməzdi. O darvazanın qabağında tumbanın üstündə sakitcə oturmuşdu, tərpənmirdi, elə bil ki, buzlu heykələ çevrilmiş kabusdu. Ümitsizliyin bir xüsusiyyəti də dondurmaqdır. Kilsə zənglərinin haray səsi, uzaqdan insan yığınının qəzəbli hay-küyü eşidirdi. Sen Pol qülləsinin saatı – tələm-tələsik və qarmaqarışq vurulan zənglərin uğultusunu, qiyamın zəng səsinə qarışan hay-küyünü batıraraq, təntənə ilə, ağır-ağır saat on biri vurdu; çünki zənglərin haray səsi – insan işidir, vaxt – Allah işidir. Saatın vurması Jan Valjana heç təsir etmədi; o heç qımıldanmadı da. Elə bu zaman Mərkəzi bazar tərəfdə tütənglərin yaylım atəşi eşidildi, sonra bu yaylım atəşi bir də daha bərkədən guruldadı; yəqin Şanvreri küçəsində barrikadaya hücum edirdilər, – bundan biz yuxarıda bəhs etmişdik, Marius bu hücumun qabağını almışdı. Jan Valjan bu iki yaylım atəşini eşidəndə səksəndi, – bu gurultu gecənin sükutu içərisində sanki, daha şiddətlə səslənirdi. Jan Valjan yerindən qalxıb, gurultu gələn tərəfə döndü, sonra yenə də tumbanın üstündə oturub qollarını döşündə çarpazladı, başı yenə də yavaş-yavaş aşağı endi.

O yenə də qəmgin bir halda öz-özü ilə söhbət etməyə başladı.

Birdən başını qaldırdı: kim isə küçə ilə gedirdi; yaxından ayaq səsi gəlirdi; Jan Valjan fənər işığında, Arxiv binası qabağında, küçənin qurtaracağına lap cavanca, solğun, şən bir üz gördü. Qavroş Silahlı adam küçəsinə gəlmişdi.

O yuxarıya baxır, elə bil ki, nəşə axtarırdı. Jan Valjanı lap yaxşı görürdü, ancaq ona əhəmiyyət vermirdi.

Qavroş yuxarıya baxdıqdan sonra aşağıya baxmağa başladı; pəncəsi üstə qalxaraq, evlərin birinci mərtəbəsinin qapılarına, pəncərələrinə nəzər saldı; hər yer bağlı idi; qapılar qıfıllanmışdı, bel dəmiri vurulmuşdu. Həmin evlərin bu qayda ilə barrikadalanmış qapılarından beş-altısını yoxlayıb çiyinlərini çəkdi, vəziyyəti bu sözlərlə təyin etdi:

– Lənət şeytana!

Sonra yenə də yuxarıya baxmağa başladı.

Jan Valjan bir az əvvəlki ruhi vəziyyətində heç kəsə müraciət etməzdi, hətta heç kəsin sualına cavab da verməzdi, lakin indi bu uşaqla danışmaq üçün böyük bir arzu hiss etdi.

– A bala, nə axtarırsan?

Qavroş açıqca dedi:

– Mən yemək axtarıram, – sonra əlavə etdi: – Bala siz özünüzsünüz!

Jan Valjan cibini qurdalayıb beş franklıq bir pul çıxartdı.
Lakin Qavroş yöndəquşu cinsinə mənsub olduğundan, tez-tez bir şeydən o biri şeyə atıldığından – söhbət edə-edə yerdən daş götürmüşdü. O fənər görmüşdü.
– Bir baxın,– dedi, – burada hələ fənər var! Dostlar siz qayda-qanuna tabe olursunuz. Bu intizamsızlıqdır. Gəlin bunu sındıraq!
Daşı fənərə atdı. Fənərin şüşəsi elə çartıldı ilə sınıb töküldü ki, qarşı evdə öz istehkamının arxasında gizlənən camaat çıxırışaraq dedi: “Budur, doxsan üçüncü il başlanır!”
Fənər bərk yellənərək söndü. Küçəyə o saat qaranlıq çökdü.
Qavroş tutduğu işi bəyəndi:
– Bax, belə, ay qarı küçə, gecə təsəyini qoy başına!
Sonra Jan Valjana sarı dönüb soruşdu:
– Sizin bu küçənin axırında dikələn o böyük daxmanın adı nədir? Arxivdir, nədir? Bu sarsaq yorğun sütunları qırıb tökəsən, barrikada düzəldəsən – bax onda lap əntiqə olar!
Jan Valjan Qavroşa yaxınlaşaraq öz-özünə mızıldandı:
– Yazıq uşaq acıb, yemək istəyir. Qavroşun əlinə beş franklıq pul qoydu.
Qavroş “su”nun iriliyinə təəccüb edərək, başını lovğa-lovğa dikəltdi; qaranlıqda pula baxdı, bu yekə pulun parıltısı onun gözünü qamaşdırdı. Qavroş belə bir beş franklıq pulun olduğunu eşitmişdi; bu pulun şöhrəti onun xoşuna gəlirdi; indi bunu yaxından görərək valeh olmuşdu: “Bu pələngə bir baxaq – görək!”
Pula bir qədər heyran-heyran baxdı, sonra Jan Valjana sarı döndü, pulu ona uzadaraq əzəmətlə dedi:
– Burjua, mən fənərləri qırmağı daha üstün tuturam. Bu vəhşi heyvanı alın, qoy qalsın özünüzdə. Məni pulla ələ almaq olmaz. Onun beş caynağı var, amma məni cırmaqlaya bilməz.
Jan Valjan ondan soruşdu:
– Sənin anan varmı?
Qavroş düşünmədən dedi:
– Əlbəttə, var.
Jan Valjan sözünə davam etdi:
– Onda bu pulu anana apar.
Bu söz Qavroşun xoşuna gəldi. Bir də ki, onunla danışan adamın şlyapası yox idi, bu ona Jan Valjanın etibarını qazandırdı.
– Doğrudanmı? Ona görə yox ki, fənərləri qırmaıyım?
– Nə qədər istəyirsən qır!
– Siz əntiqə oğlansınız!
Qavroş pulu cibinə qoydu.
Onun Jan Valjana olan etibarını artmışdı:
– Siz bu küçədə olursunuz?
– Bu küçədə oluram, necə?
– Siz mənə yeddi nömrəli evi göstərə bilərsinizmi?
– Yeddi nömrəli evi neynirsən?
Qavroş karıxdı: artıq şey söylədiyindən qorxdı, beş barmağının beşini də qəzəblə saçına soxaraq bu sözləri söyləməklə kifayətləndi:
– Elə belə!
Jan Valjanın ağına bir şey gəldi, təşvişə düşən adamlarda belə fikir aydınlığı olur. Jan Valjan soruşdu:
– Bəlkə, sən mənə məktub gətirmisən: mən o məktubu gözləyirəm.
– Sizə? Siz arvad deyilsiniz.
– Məktub madmazel Kozettanın üstünə göndərilib, elə deyilmi?
Qavroş donquldandı:
– Kozettanın? Deyəsən, orada elə belə də yazılıb. Gülməli addır!
– Bilirsən nə var: mən məktubu gərək ona yetirəm, ver bura.
– Onda siz dəqiq bilirsiniz ki, məni barrikadadan göndəriblər?

– Əlbəttə bilirəm.

Qavroş əlini o biri cibinə salıb, dörd qat bükülmüş məktubu çıxartdı.

Sonra təzim edərək dedi:

– Məktuba hörmət! Bu, müvəqqəti hökumətdəndir.

– Ver bura.

Qavroş kağızı başının üstündə tutub durmuşdu.

– Elə güman eləməyin ki, bu sevgi məktubudur. Bu qadına yazılmışdır, ancaq xalq adından yazılmışdır. Biz kişilər vuruşuruq, amma zənən xeylağına hörmət edirik. Bizdə ali cəmiyyətdə olan kimi deyil: orada şıq geyimli gədə-güdə sarsaq-sarsaq qızlara gizlin kağız yazırlar.

– Ver bura.

Qavroş sözünə davam etdi:

– Doğrudan da, siz, deyəsən, əntiqə oğlansınız!

– Tez ol, ver.

– Alın.

Qavroş kağızı Jan Valjana verdi.

– Cənab İks, tez olun gedin, mamzel İksetanın gözü yoldadır.

Qavroş öz məzəliyindən çox razı qaldı.

Jan Valjan soruşdu:

– Məktubun cavabını hara aparım? Sen-Merriyə?

Qavroş ucadan:

– Bir az səhv edirsiniz,– dedi. – Necə deyirlər: vəsəli qutab deyil. Bu məktub Şanvreri küçəsindəki barrikadadandır, mən ora qayıdıram. Gecəniz xeyrə qalsın, vətəndaş!

Qavroş bu sözləri deyib getdi, daha doğrusu, sıpqınıb əldən çıxan quş kimi qanadlandı, gəlidiyi yerə uçdu. O, sanki, zülməti deşə-deşə, maşınla atılan daş kimi sürətini azaltmadan, yenə də qaranlığa daldı. Silahlı adam küçəsinə yenə də səssizlik çökdü. Həm kölgəyə, həm rüyaya oxşayan bu qəribə uşaq bir anda, zülmət içərisində tüstü kimi itib-batan evlərin arxasında qaranlığa qərq oldu. Elə zənn etmək olardı ki, Qavroş qaranlıq içində əriyərək itdi. Lakin bir neçə dəqiqə sonra çatırtı elə bir şüşə sındı, bir fənər gurultu ilə daş yola düşdü; bu yenə də camaatı yuxudan ayıldı, onların nifrətinə səbəb oldu. Bunu – Şom küçəsilə qaça-qaça gedən Qavroş edirdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Kozetta ilə Tusen yatarkən...

Jan Valjan Mariusun məktubu ilə öz otağına qayıtdı.

O, yuvasına şikar aparın bayquş kimi qaranlıqdan razı idi: Jan Valjan pilləkənlə asta-asta yuxarı qalxdı, öz otağının qapısını yavaşca açıb içəri girdi, sonra yenə də yavaşca örtüdü, dayanıb qulaq asdı, səs-səmir yox idi, bu nəticəyə gəldi ki, yəqin, Kozetta da, Tusen də yatmışdır. Onun əli elə əsirdi ki, bir kibrit yandırmaq üçün üç-dörd kibrit çöpünü Fümada xəlitesini olan şüşəyə batırdı; indi onun etdiyi iş oğurluğa oxşayırdı. Nəhayət, şamı yandırdı, masaya dirsəklənib kağızı açdı, oxumağa başladı.

İnsan çox həyəcanlı olanda oxumur, bəlkə, kağızın üstünə cumur, onu öz əsiri kimi sıxır, əzir, nifrət ya şadyanalıq caynağını ona ilişdirir; gah kağızın sonuna, gah da əvvəlinə baxır. Onun diqqəti son dərəcə həyəcanlı olur; kağızda yazılan, ümumiyyətlə, təxminən onun ən ümdə cəhətini qavrayır, bir yerdə dayanıb durur, o birilər itib gedir. Jan Valjan Mariusun kağızında ancaq bu sözləri gördü:

“... Mən ölürəm. Sən bu kağızı oxuyanda mənim ruhum sənənin yanında olacaq”.

Jan Valjan bu iki sətirə baxanda böyük bir sevinc duydu; elə dəqiqələr olurdu ki, hissələrin sürətlə dəyişməsi, sanki, onu basıb əzirdi; indi o Mariusun kağızına sərxoş bir adam heyretlə baxırdı; onun təsəvvüründə gözəl bir mənzərə canlanırdı: bu mənzərə – onun nifrət etdiyi adamın ölümü idi.

Onun qəlbində fərəhin vəhşi fəryadı qopdu. Demək, hər şey bitdi! Məsələ onun ümid edə biləcəyindən də tez həll olundu. Onun yolunu kəsən adam məhv olur. Bu Marius özü, məcbur edilmədən, öz könlü ilə həyatdan gedir. Jan Valjan iştirak etmədən, bu işdə heç bir təqsiri olmadan “bu adam” tezliklə öləcək. Bəlkə də, elə ölüb. Jan Valjan şiddətli həyəcan içində düşünməyə, götür-qoy eləməyə başladı. Yox, o hələ ölməyib. Görünür məktub elə göndərilib ki, Kozetta sabah səhər onu oxusun; saat on birlə gecə yarısı arasında səslənən iki yaylım atəşindən başqa heç bir hadisə olmayıb; barrikadaya əsl hücum ancaq səhər açılında olur; bunun fərqi yoxdur: “bu adamı” üsyana cəlb edildiyi gündən ölmüş hesab etmək olar.

O, dişi çarxlar arasına düşmüşdür. Jan Valjan azadlıq gününün gəlib çatdığını hiss etdi. O yenə də Kozetta ilə bir yerdə olacaq. Onun daha rəqibi olmayacaq. Gələcək yenə də öz ağışunu onların qarşısında açır. Bunun üçün bircə şey lazımdır, kağızı cibinə qoyub gizlətsin! Kozetta “bu adamın” başına nə gəldiyini heç vaxt bilməyəcək. “Bircə şey qalıb; o şey ki olacaq – onun baş verməsinə mane olmamaq lazımdır. Bu adam xilas ola bilməyəcək. O hələ ölməyibsə – heç şübhəsiz, öləcək. Belə də xoşbəxtlik olar!”

Jan Valjan bu şeyləri öz-özünə deyib tutuldu.

Sonra aşağı enib qapıçını oyatdı.

Təxminən bir saat sonra Jan Valjan əlində silah, tam milli qvardiya paltarında evdən çıxdı.

Qapıçı onun çatışmayan şeylərini çox asanlıqla qonşulardan tapıb, gətirdi. Jan Valjanın doldurulmuş bir tufəngi, bir də patron dolu çantası vardı. O, Mərkəzi bazar tərəfə yönəldi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Qavroşun yersiz coşqunluğu.

Bu zaman Qavroşun başına belə bir əhvalat gəldi.

O, Şom küçəsindəki fənəri kamal-ədəblə vurub sındırıdıqdan sonra gəlib Vyeyl-Odriyet küçəsinə çıxdı; orada “heç itə də” rast gəlmədiyindən, bildiyi nəğmələrdən birini oxumaq üçün əlinə fürsət düşdü. Nəğmə onun yerini yavaşdırdı, əksinə, daha da yeyinlədirdi. Onun odlu kupletləri yatan, ya qorxuya düşən evlərin üstünə yağmağa başladı:

Qaratoyuq dedi birdən:

“Bu yaxında bir qızla mən.

Rus qızıyla meşəlikdən...”.

Gözəllərim, haraya siz.

Cilvələnilib çəkildiniz?

Dostum Perro, bu nə xislət.

Gündə bir qız edirsən bənd.

Bu durbinə de, nə hacət?

Gözəllərim, haraya siz.

Cilvələnilib çəkildiniz?

Hərcaıy eşq öddür, inan!

Tutub zərif boğazından.

Məcnun, bidar oldum, aman.

Gözəllərim, haraya siz.

Cilvələnilib çəkildiniz?

Necə oldu o xoş anlar!

Lizon mənle çəkdi qumar.

Bir... iki... yandım, zəhrimar...

Gözəllərim, haraya siz.

Cilvələnilib çəkildiniz?

Onda ki, Suzetta dilbər.
Saldı mənə xoş bir nəzər.
Alışdım, yandım sərbəsər!
Gözəllərim, haraya siz.
Cilvələninib çəkildiniz?

Fəsil açdım neçə-neçə.
Bir mən, bir Madlen, bir gecə...
Şeytan, iblis yerə keçə!
Gözəllərim, haraya siz.
Cilvələninib çəkildiniz?

Gözəl fəndgir olur yaman!
Yerişiyə çan alır, can.
Gah ram olur... Adel dayan!
Gözəllərim, haraya siz.
Cilvələninib çəkildiniz?

Stellayla gecə dansdan.
Qoşa evə gələn zaman.
Sönmüşdü göydə kəhkəşan.
Gözəllərim, haraya siz.
Cilvələninib çəkildiniz?

Qavroş nəğməni oxuduqca əl-qolunu bərk-bərk oynadırdı. Əl-qol hərəkəti – nəqəratın dayaq nöqtəsidir. O üz-gözünü çox qəribə şəkillərə salırdı; onun sifəti – ağız-burun əymənin tükənməz xəzinəsi idi; onun üzü bərk küləkdə qurudulan yırtıq alt paltarın dəlik-deşiyi kimi şəkildən-şəklə düşürdü. Çox təəssüf ki, o tək idi, gecə idi, onun sifətini heç kəs görmürdü, görə də bilməzdi. İstedadlı adamlar bu qayda ilə puç olub gedirlər.

Birdən o dayandı.

– Romansı kəsək, – dedi.

Onun pişik gözü kimi iti gözləri qaranlıqda, darvazanın içində, incəsənətdə “ansambl” deyilən bir şey gördü, bu, başqa sözlə desək, bir adam və bir şey idi: şey – əl arabası idi, adam da – arabada yatan bir overnli idi.

Arabanın qolları daş yolun, overnlinin başı arabanın qabaq tərəfində idi. O bu maili yerdə büzüşüb yatmışdı, ayaqları yerə dəyirdi.

Qavroş dünya görmüş adam olduğundan dərhal onun sərxoş olduğunu bildi.

Bu adam küçə arabaçısı idi; bərk içmişdi, bərk də yatmışdı.

Qavroş öz-özünə dedi: “Yay gecələri, bax, belə şeylərə yarayır: overnli öz arabasında yatır, sonra gəlib bu arabanı Respublika üçün aparırlar, overnlini mütləqiyyət üçün qoyurlar qalır!”

Onun ağına indicə çox gözəl bir fikir gəlmişdi: “Bu araba bizim barrikadaya lap yaxşı yarar”.

Overnli xoruldayırdı.

Qavroş arabanı qabaq tərəfindən yavaşca özünə sarı çəkdi, sonra overnlini aşağı hissəsindən, yəni qıçlarından tutub dartdı, sərxoş arabaçı, heç bir şey olmamış kimi, daş yolda rahatca sərilib qaldı.

Əl arabası boşaldı.

Qavroş, qəfil ortaya çıxan hadisələri hazır bir vəziyyətdə qarşılamağa adət etmişdi, buna görə də onun bütün əmlakı öz yanında olardı. Ciblərini axtardı, bir parça kağız, bir qırıq qırmızı karandaş çıxartdı; karandaşı bir dülgərdən çırpışdırmışdı.

Kağıza bu sözləri yazdı:

“Fransa respublikası.

Əl arabası təhvil alındı”.

Sonra da altdan qol qoydu:

“Qavroş”

Kağızı, hələ də xoruldamaqda olan overnlinin plis jiletinin cibinə qoydu, əl arabasının qollarından yapışdı; onu qabağa basa-basa, daş yolda gurultu sala-sala, var gücü ilə Mərkəzi bazara sarı yüyürməyə başladı: o öz qalibiyyətinin təntənəsini keçirirdi.

Lakin bu təhlükəli bir iş idi. Kral mətbəəsi yanında keşikçi məntəqəsi vardı. Qavroş bunu nəzərə almamışdı. Paris civarının milli qvardiya hissəsi bu məntəqədə dururdu. Hissə təşvişə düşərək qımıldanmağa başladı: səfər çarpayısında yatan qvardiyaçılar başlarını qaldıraraq qulaq asırdı. İki fənərin bir-birinin ardınca sındırılması, lap ucadan oxunan bir nəğmə bu qorxaq küçələr üçün kifayət idi, hətta kifayətdən də çox-çox artıq idi: bu küçələrdə lap gün batanda yatmağa başlayırlar, şamların da başına belə tezdən söndürücü qapaq keçirirlər. İndi bir saatdı ki, bir küçə uşağı butulkaya düşən milçək kimi bu dinc məhəllədə hay-küy salmışdı. Məhəllə serjantı bu səsə qulaq asırdı. O durub gözləyirdi. O, ehtiyatlı adamdı.

Əl arabasının gurultusu serjantı səbirdən çıxartdı, onu yoxlama aparmağa vadar etdi.

O həyəcanla dedi:

– Onlar buradadır, özü də bütün bir quldur dəstəsidir. Gedək astaca baxaq.

Aydın görünürdü ki, anarxiya əjdahası zağasından çıxmış, məhəllədə şuluqluq salır.

Serjant səssizcə yeriyərək, keşikçi məntəqəsindən çıxmağa cəsarət etdi.

Birdən Vyeyl-Odriyet küçəsinin lap qurtaracağımda Qavroş və onun əl arabası bir mundirlə, kiverlə, plümajla, tüfənglə lap üz-üzə gəldi.

O birdən dayanıb təəccüblə dedi:

– Bir baxırsanmı: o, burada elə hazırmış ki! Axşamınız xeyir, cənab ictimai qayda-qanun!

Qavroşun təəccübü həmişə çox az davam edirdi.

Serjant çığırdı:

– Sən hara gedirsən, səfilin biri səfil?

Qavroş ona belə cavab verdi:

– Vətəndaş, mən hələ sizə burjua deməmişəm. Bəs siz niyə məni təhqir edirsiniz?

– Sən hara gedirsən, avaranın biri avara?

Qavroş dedi:

– Cənab, bəlkə də, dünən siz ağıllı adamdınız, amma bu gün səhər bu rütbəni sizin əlinizdən alıblar.

– Mən səndən soruşuram, sən hara gedirsən, haramzadənin biri haramzadə!

– Siz çox nəzakətlə danışırınsınız. Doğrudan da, siz yaşınıza görə cavan görünürsünüz. Niyə siz saçınızın hər tükünü yüz franka satmayasınız? Siz onda düz beş yüz frank qazanardınız.

– Sən hara gedirsən? Hara gedirsən? Hara? De, quldurun biri quldur!

– Siz nə pis-pis söz deyirsiniz! Yenə sizə əmmək üçün döş verəndə – qoy əvvəlcə ağızınızı bir yaxşıca silsinlər.

Serjant süngünü ona sarı uzatdı.

– Hara getdiyini sən deyəcəksən ya yox, əclafın biri əclaf?

Qavroş dedi:

– Cənab general, mən həkim axtarıram: mənim arvadım doğur.

Serjant çığırdı:

– Silah başına!

O şey ki, sizi məhv etmək təhlükəsi qarşısında qoymuşdu – onun vasitəsilə xilas olmaq – qüvvətli adamların ən yüksək məharətidir; Qavroş elə o saat işin nə yerdə olduğunu başa düşdü. Madam ki, əl arabası onu belə pis vəziyyətə salmışdı – əl arabası da onu bu vəziyyətdən qurtarmalı idi.

Serjant Qavroşun üstünə cummaq istəyəndə əl arabası – maşınla atılan daşa çevrilərək, sürətlə gedib serjantın düz qarına dəydi, serjant kəlləmayallaq qanova yumbalandı, tüfəng də elə o saat havaya atıldı.

Serjantın çıxırtısına əsgərlər dəstə ilə bayıra tökülüşdü; tüfəngin atılması ümumi və nizamsız bir yaylım atəşinə səbəb oldu; əsgərlər yenə tüfənglərini doldurdular, yenə atmağa başladılar.

Bu gözəyarı atışma düz on beş dəqiqə davam etdi; güllələr bir neçə pəncərə şüşəsini ölümcül halda yaraladı.

Qavroş var gücü ilə geri qaçdı, o yerdən beş-altı küçə uzaqda dayandı, tövşüyə-tövşüyə, – Qırmızı yetimlər küçəsinin tinini göstərən tumbada oturdu.

Diqqətlə qulaq asmağa başladı.

Nəfəsini dərdikdən sonra, şiddətli atışma səsi gələn tərəfə döndü, sağ əlini peysərinə vura-vura, sol əli ilə üç dəfə dalbadal onlara “burun göstərdi”. Paris qamenləri bu son dərəcə təsirli hərəkətlə bütün fransız istehzasını ifadə edirlər, görünür bu itib-batmayan bir hərəkətdir, çünki yarım əsrdir ki, bu hərəkət ortadan çıxmamışdır.

Lakin kədərli bir fikir birdən Qavroşun sevincini pozdu, ovqatını təlx elədi.

O düşünərək öz-özünə dedi: “Mən burada hırıldayıram, gülməkdən uğunuram, o ki var qəhqəhə çəkirəm, amma yolu itirmişəm. İstəsəm də, istəməsəm də gərək dolanbac yolla gedəm. Hər necə olsa vaxtında özümü barrikadaya yetirməliyəm!”

Qavroş yoluna davam etdi.

“Mən axı harda qalmışdım?” – deyərək, bayaqkı nəğməni yüyürə-yüyürə yadına salmağa başladı.

O sürətlə bir küçədən o biri küçəyə girir, yenə də öz nəğməsini oxuyurdu; onun səsi qaranlıqda get-gedə yavaş-yavaş ətrafa yayılırdı:

Zaman sizi biçdi ot tək.

Zindanlar çox deyildir bərk.

İstibdad məhv olsun gərək!

Gözəllərim, haraya siz.

Cilvələninib çəkildiniz?

Kefçün keqli vuraq, gəlin!

Şar hanı? Vursan zərbəli.

Uçar burbonlar təməli.

Gözəllərim, haraya siz.

Cilvələninib çəkildiniz?

Tir-tir əsir qorxudan Luvr.

Mütləqiyyət məhv olsun, vur!

Dəmir süpürgəylə süpür!

Gözəllərim, haraya siz.

Cilvələninib çəkildiniz?

Dözməz lava barmaqlıqlar.

Onuncu Karl ar olsun, ar.

Qaçır üstü-başı qubar!

Gözəllərim, haraya siz.

Cilvələninib çəkildiniz?

Keşikçi məntəqəsi əsgərlərinin silahlı hücumu nəticəsiz qalmadı. Əl arabası zəbt edildi, sərxoş əsir alındı. Əl arabası keşikçi məntəqəsinə göndərildi, həbsdə saxlanıldı, sərxoş da sonralar, hərbi məhkəmə tərəfindən, basqında iştirak etdiyi üçün, yüngülcə cəzalandı. Bu hadisə o zamankı

prokurorluğun ictimai qayda-qanunu qorumaq məsələsində böyük qeyrət göstərməsinə bir sübutdur.

Qavroşun sərgüzəşti Tampl məhəlləsi rəvayətlərində mühafizə edilir; bu, qoca Maren burjualarının ən qorxunc xatirələrindən biridir; bu hadisə onların hafizəsində: “Kral mətbəəsi keşikçi məntəqəsinə gecə hücumu” şəklində nəqş olunaraq qalmışdır.

SƏFİLLƏR.

V HİSSƏ.

JAN VALJAN.

DÖRD DİVAR ARASINDA MÜHARİBƏ.

BİRİNCİ FƏSİL.

Sent-Antuan civarındakı Xaribda
Tampl civarındakı Stsilla barrikadası.

İctimai xəstəliklər tədqiqatçısının qeyd edə biləcəyi iki ən çox yadda qalan barrikada bu kitabda təsvir olunan hadisələrin baş verdiyi dövrə aid deyil. Qorxunc dövrün bir növ simvolu olan bu barrikadalar 1848-ci ilin faciəli iyun üsyanında, sanki, yer altından çıxmışdı, bu üsyan – tarixin şahid olduğu bütün küçə vuruşmalarının ən böyüyü idi.

Bəzən elə olur ki, qara camaat, bu böyük qiyamçı, hətta yüksək prinsiplər əleyhinə, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq əleyhinə, seçki hüququ əleyhinə, ali xalq hakimiyyəti əleyhinə çıxır, məyusluq, kədər, boşa çıxmış ümidlər, təşviş, məhrumiyyət, üfunət, cəhalət, nadanlıq girdabından qalxaraq üsyan edir; elə də olur ki, avam camaat xalqa müharibə elan edir.

Sərsərilər ictimai hüquqa hücum edir; oxlokratiya demosun üzərinə qalxır.

Bu günlər müsibətli günlərdir; bu cür ağılsızlığın özündə də həmişə bir qədər ədalət olur; belə bir duel adamın öz-özünü öldürməsinə bənzəyir; sərsərilər, qara camaat, oxlokratiya, avam camaat kimi, sanki, təhqiredici sözlər, əfsus ki, əzab çəkənlərin deyil, hökmranlıq edənlərin, bədbəxt edilmiş məzlumların deyil, imtiyazlıların müqəssir olduğunu sübut edir.

Mənə gəlincə, mən bu sözləri ürək ağrısı ilə və hörmətlə söyləyirəm, çünki fəlsəfə bu sözlərə uyğun olan hadisələrin dərinliyinə varsa, orada çox vaxt əhəmiyyətsiz şeylərlə bərabər böyük şeylər də görür. Afinada oxlokratiya vardı, gezlər Hollandiyanı yaratdı; plebeylər dəfələrlə Romanı xilas etmişlər, qara camaat İsanın ardınca getmişdir.

Hansı mütəfəkkir, cəmiyyətin səfalətində yaşayan təbəqələrinin əzəməti haqqında bəzən düşünməmişdir?!

Bu qara camaat, bütün bu yoxsullar, sərsərilər, səfillər içərisindən həvvarilər, din yolunda əzab çəkən müqəddəs adamlar çıxmışdır; Müqəddəs İyeronim bu sirli “Fex urbis, lex orbis!” kəlamını söyləyəndə, yəqin ki, bu qara camaatı, bütün bu yoxsulları, sərsəriləri, səfilləri düşünmüşdür.

Əzab çəkən, qanı tökülən bu qara camaatın həyəcanı, onun öz həyatı üçün zəruri olan prinsiplər əleyhinə mənasız qiyamı, onun qanunsuz hərəkəti – dövləti yıxmaq təşəbbüsüdür, buna görə də bu qiyam yatırılmalıdır. Vicdanlı adam bu işə girişir, qara camaatı istədiyi üçün onunla

mübarizəyə başlayır. O, qara camaata qarşı dursa da, ona böyük rəğbət göstərir! Onu dəf etsə də, ona böyük hörmət bəsləyir! Burada da biz nadir hallardan biri ilə üz-üzə gəlirik: biz haqlı hərəkət etdiyimiz halda, təşviş duyuruq və sanki, işi sona yetirməyə qərarımız çatmır; biz inad edirik, çünki bu, zəruridir, lakin təmin olunmuş vicdanımız kədərlənir; biz öz vəzifəmizi yerinə yetiririk, lakin qəlbimiz sızıldayır.

Bir şeyi qabaqcadan qeyd etməliyik: 1848-ci ilin iyun hadisəsi müstəsna bir hadisə idi, bu hadisə tarix fəlsəfəsinin təsnifinə çox az uyğun gəlir. O yerdə ki, bu eşidilməmiş, görünməmiş qiyamdan söhbət gedir, onda yuxarıda dediyimiz bütün sözləri geri götürməliyik, çünki bu qiyamda öz hüququnu tələb edən əməyin müqəddəs qəzəbi özünü göstərirdi. Qiyamı yatırtmaq lazım gəldi, bunu vəzifə tələb edirdi, çünki qiyam respublikanı təhlükə altına alırdı. 1848-ci ilin iyun qiyamı əslində nə idi? Bu, xalqın öz-özünə qarşı üsyanı idi.

O şey ki, əsas məzmunu aiddir, ondan bəhs etmək mətləbdən uzaqlaşmaq deyil; buna görə də qoy bizə icazə verilsin, oxucuların diqqətini az da olsa, öz mahiyyəti etibarilə yeganə olan iki barrikadaya cəlb edək, biz indicə bu barrikadaların adını çəkmişdik, həm də onlar bu silahlı üsyan üçün çox səciyyəvidir.

Bu barrikadalardan biri Sent-Antuan civarı qarovulxanasının qabağını kəsirdi, o birisi – Tampl civarına gələn yolu qoruyurdu. Kim ki iyunun aydın, mavi səması altında qurulan vətəndaş müharibəsinin yaratdığı bu qorxunc barrikadaları görübsə, onları heç vaxt unutmayacaqdır. Sent-Antuan barrikadası çox nəhəng barrikada olub üçmərtəbəli ev hündürlüyündə idi, eni də yeddi yüz futa çatırdı. O, Sent-Antuan civarının qabağını, yəni üç küçənin ağzını başdan-başa tuturdu; bu barrikada kələ-kötürdü, dəlik-deşikdi, diş-dişdi, kəsik-kəsikdi, onun mağzala oxşayan böyük deşikləri vardı, o, daş yığınlarına əsaslanırdı, bu, onu istehkama çevirirdi; onun bəzi yeri əyri şəkildə qabağa çıxırdı. Sent-Antuan civarı evlərinin iki hündür tini onu arxa tərəfdən möhkəm qoruyurdu; o, vaxtilə 14 iyulu görəndə dəhşətli meydanın bir tərəfində nəhəng sədd kimi yüksəlirdi. Barrikadaların, sanki, ulu babası olan bu barrikadanın dal tərəfində on doqquz barrikada bir-birinin ardınca küçələrin içərisinə doğru uzanırdı. Şəhər ətrafında yaşayan camaatın çəkdiyi dəhşətli əzabı hiss etmək üçün həmin barrikadanı uzaqdan görmək kifayət idi, onların çəkdiyi əzab elə bir dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, bu zaman ehtiyac fəlakətə çevrilir. Bu barrikada nədən qurulmuşdu? Bəziləri deyirdi ki, bu barrikada – ancaq bu məqsəd üçün viran edilmiş üç altımərtəbəli evin söküntülərindən qurulmuşdur. Bəziləri də deyirdi ki, onu xalq qəzəbinin möcüzəsi yaratmışdır. Söküntülərdən qurulmuş bu barrikada, nifrətdən əmələ gələn bir şey kimi, adamı qüssələndirirdi. Soruşa bilərlər ki, bunu kim qurmuşdur? Soruşa da bilərlər ki, bunu kim dağıtmışdır? Bu barrikadanı şiddətli qəzəbin coşqun ilhamı yaratmışdı. Dayan! Bax, bu – qapı! Bu – dəmir barmaqlıq! Bu – talvar! Bu – çərçivə! Bu – sınımış manqal! Bu – çatlamış küpə! Hamısını ver gəlsin, tulla gəlsin! Hamısını itələ bəri, dart bəri, alt-üst elə, sındır, yıx, dağıt! Qənbər daşını, çinqılı, dirəyi, dəmir tiri, əsgin-üsgünü, sınımış pəncərə şüşəsini, üzün soyulmuş stulları, kələm kötüyünü, cındır paltarları, zirzibili lənətlə, qarğışla üst-üstə tökürdülər. Bu, həm əzəmətli, həm də əhəmiyyətsiz bir şey idi. Bu, əzəli xaosun təqlidi idi, onu yoxsulluq bir anda yaratmışdı. Kütlə ilə atom bir-birinə qarışmışdı; bir parça divarın yanında dəlik-deşik olmuş qab görünürdü – bu, müxtəlif qırıntıların qorxunc qardaşlığı idi; Sif öz qayasını, Əyyub öz saxsı qabını bura atmışdı. Bu şeylərin hamısı bir yerdə adamı dəhşətə gətirirdi. Bu, lütlər Akropolu idi. Onun döşündə aşırılmış arabalar görünürdü; dalı üstə çevrilmiş yekə bir araba bu qiyamçı simada çapıq yerinə oxşayırdı; qiyamçılar, atları açılmış bir omnibusu gülə-gülə barrikadanın lap təpəsinə qaldırmışdılar, sanki, bu vəhşicəsinə istehkamı quran adamlar faciə ilə əyləncəni birləşdirmək istəmişdilər; omnibusun dişləri yuxarı qalxmışdı, elə bil ki, səmadan bir cüt atın enib ona qoşulacağını gözləyirdi. Qiyam dalğalarının qurduğu bu nəhəng təpə, Ossanın Pelion üzərinə qalaqlandığı kimi, bütün inqilablarda – 93-cü ilin 89-cu il üzərinə, 9 termidorun 10 avqust üzərinə, 18 brümerin 21 yanvar üzərinə, vandemyerin pəriyal üzərinə, 1848-ci ilin 1830-cu il üzərinə qalaqlandığını xatırladırdı. Meydan buna layiq idi, barrikadanın da Bastiliyanın məhv olduğu yerdə meydana gəlməyə haqqı vardı. Okean sədd qurmuş olsaydı, mütləq belə bir sədd qurardı. Məddin qəzəbi bu biçimsiz bəndə öz təsirini göstərmişdi. Hansı məddin? Qara camaatın, elə bil ki, siz daşa dönmüş fəryadı görürsünüz, elə bil ki, siz coşqun tərəqqinin gözə

görünməyən nəhəng bal arılarının vızıltısını eşidirsiniz, bu, arı pətəsi üzərində arıların vızıltısını xatırladır. Bu keçilməz sıx meşə idimi? Ya əyyaşlar eyş-ışrətinin izi idimi? Ya qala idimi? Adama elə gəlirdi ki, divanəlik bunu qala çırpıntısı ilə yaratmışdır. Bu istehkamda bir iyirənlik, bu xaosda Olimp əzəməti vardı. Orda-burda, bu qorxunc qatma-qarışıqlıq içərisində taxtapuş çatıları, divar kağızı yapışdırılmış mansarda bucaqları, şüşəsi sınımamış, çınqıl arasına atılmış, top atəşini gözləyən pəncərə çərçivələri, ev damlarından qoparılmış novçalar, çoxlu şkaflar, stol, oturacaq, dilənçilərin belə rədd etdiyi, üzərində qəzəb və dağınıq izləri görünən müxtəlif köhnə ev avadanlığı gözə çarpırdı. Demək olardı ki, ağacdən, dəmirdən, misdən, daşdan düzəldilmiş bu köhnə-kürüş şeylər xalqın tör-töküntüsüdür. Sent-Antuan civarı bunları nəhəng bir süpürgə ilə evdən bayıra artmış, öz yoxsulluğundan bu barrikadanı yaratmışdı. Edam kötöklərini xatırladan tir başları, qırılmış zəncirlər, dar ağacına bənzər atqı tirləri, çınqıl arasına atılmış çarxlar anarxiyanın bu mənzilini qədim zamanda xalqların məruz qaldığı bütün işgəncələrin dəhşətli kabusu ilə doldururdu. Sent-Antuan barrikadası hər şeyi silaha çevirmişdi: vətəndaş müharibəsinin cəmiyyətin başına yağdıra biləcəyi hər şey oradan çıxırdı; bu vuruşma deyil, qəzəb çılgınlığı idi. Bu istehkamı müdafiə edənlər karabinlərə, o cümlədən bir neçə musketə şüşə qəlpələri, sümük qırıntıları, düymə, hətta gecə stolları ayaqlarındakı xırda çarxları doldurub atırdılar; bu çarxlar çox təhlükəli idi, çünki misdən düzəldilmişdi. Barrikada hirsənərək özündən çıxmışdı. Göylərə şiddətli fəryad yağdırırdı. Bəzən onun üstünü camaat coşqun sel kimi bürüyür, üzərində saysız-hesabsız qızğın insan başları yüksəlirdi, sanki, o, onu mühasirə edənləri ələ salırdı; insanlar onun hər yerində qarışqa kimi qaynaşırdı; o, sanki, qabarmışdı, – tufəng, qılınc, ağac, balta, nizə, süngü onun belində tikan kimi biz-biz dururdu; böyük qırmızı bayraq havada dalğalanırdı. Barrikadadan komanda bağırtıları, döyüş nəğmələri, təbil səsləri, qadın ağlayışı, acından ölənlərin dəhşətli gülüşləri eşidilirdi. Bu barrikadanın ucu-bucağı yox idi; o, həyatla dolu idi, o, skat balığının beli kimi qılgıncı saçırdı. İnqilabın ruhu bu zirvənin üzərində bulud kimi yüksəlirdi; orada xalq səsi tanrı səsi kimi guruldayırdı; bu nəhəng zibil yığımında sanki, qərribə bir əzəmət vardı. Bu həm zir-zibil yığıcı idi, həm də Sinay idi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, barrikada inqilab naminə vuruşurdu. Kim ilə vuruşurdu? İnqilabın özü ilə. Qarışıqlıqdan, təlaşdan, təsadüfdən, anlaşılmaqlıqdan, bilməməzlikdən törənən bu barrikada Müəssislər məclisi ilə, xalqın baş hakimiyyəti ilə, ümumi seçki hüququ ilə, millətlə, Respublika ilə üz-üzə durmuşdu; Karmanyola Marselyozanı döyüşə çağırırdı.

Bu, ağilsız, lakin qəhrəmancasına çağırışdı, çünki bu köhnə şəhər civarının özü qəhrəman idi. Şəhər civarı və istehkam bir-birini saxlayırdı. Şəhər civarı istehkama istinad edirdi, istehkam civarına arxalanırdı. Bu nəhəng barrikada bir qaya kimi yüksəlirdi. Afrika yürüşlərində şöhrət qazanan generalların strategiyası bu qayaya dəyib parçalanırdı. Barrikadanın bütün çökəkləri, çıxıqları, şişləri, donqarları tüstü dumanı içərisində onun üz-gözünü turşutması, dəcəlliyi, istehzası kimi görünürdü. Top saçması onun biçimsiz kütləsi içərisində ilişib qalırdı, top gülləsi itib batırdı, mərmilər ancaq deşikləri deşirdi; xaosu topa tutmağın nə mənası vardı? Müharibənin ən dəhşətli səhnələrinə adət edən qoşun da bu qaban kimi qıllı, dağ kimi iri, əjdahaya oxşayan istehkama təşvişlə baxırdı.

Kim cəsarət edib Daleman mağazası vitrininin əmələ gətirdiyi çıxıntının o tərəfinə, Şato-d'O yaxınlığında bulvara çıxan Tampl küçəsi tininə baxsaydı, o, buradan iki yüz addım uzaqda, kanalın o tayında, Belvil civarı ilə qalxan küçənin yuxarı başında ikimərtəbə ev hündürlüyündə qərribə bir divar görürdü. Divar düz xətlə küçənin sağ tərəfindəki evləri sol tərəfindəki evlərlə birləşdirirdi, elə bil ki, küçə özü etibarlı bir sipər yaratmaq üçün ən hündür divarını geri çəkmişdi. Bu, yonma daşdan hörülmüş bir divar idi. Bu düz, hamar, dik divar hörüləndə daşlar iplə diqqətlə düzəldilmiş, günyə ilə ölçülmüşdü, şaqulla yoxlanılmışdı. O, sementlənməmişdi, lakin bəzi Roma divarları kimi bu, onun düzgün memarlıq quruluşuna xələl gətirmirdi. Onun qalınlığını hündürlüyünə görə təsəvvür etmək olardı. Divarın karnizi bünövrəsilə tamamilə uyğun idi. Onun boz səthində, müəyyən aralıqla, qara xətt kimi güclə nəzərə çarpan mazgallar görünürdü; mazgallar bir-birindən eyni dərəcədə aralı idi. Küçə başdan-başa bomboşdur, bütün pəncərələr, qapılar bağlı idi, küçənin lap içərilərində isə küçəni dalana döndərən bu sakit, lal

divar yüksəlirdi. Divarın üstündə heç kəs görünmürdü, səs də eşidilmirdi: nə çığırtı vardı, nə hay-küy, nə də hənirti. O, sanki, məqbərə idi.

İyunun parlaq günəşi bu qorxunc istehkama işıq saçırdı.

Bu, Tampl civarının barrikadası idi.

Ən cəsarətli adamlar da bu yerə yaxınlaşanda, əsrarəngiz bir xəyal kimi yüksələn bu barrikadanı görəndə mat qalır, fikrə gedirdi. Burada hər şey düz xətt üzrə, diqqətlə, çox möhkəm, simmetrik qurulmuşdu, həm də məşum idi. Burada elm sehrlə birləşmişdi. Adama elə gəlirdi ki, bu barrikadanı yaradan ya həndəsə alimidir, ya da kabusdur. Adam ona baxanda ixtiyarsız olaraq səsini yavaşıdırdı.

Arabir ya əsgər, ya zabit, ya da hökumət adamı bu boş küçəni keçəndə nazik bir səs, bir vıyıltı eşidilərdi, küçəni keçən adam da ya yaralı, ya da ölmüş halda yerə yığılardı. Bu adam küçəni keçə bilsəydi, atılan güllə bağlı pəncərə qapısını deşib keçər, divarın kərpicləri, ya suvağı arasında ilişib qalardı. Bəzən top saçması da atılırdı. Barrikada döyüşçüləri iki parça çuqun qaz borusunun bir tərəfinə kilək və gil tutaraq, iki balaca top düzəltdilər. Barıtı boş yerə sərf etmədilər, atılan güllələr hədəfə dəyirdi. Orda-burda meyit sərilib qalmışdı, daş yolda qan gölməçəsi görünürdü. Küçənin ortasında bir ağ kəpənək uçurdu, bu indi də mənim yadımdadır. Yay idi, yayın da öz dövrünü var.

Ətrafdakı evlərin darvazalarının altı yaralılarla dolu idi.

Hər adam özünü gözə görünməyən düşmənin hədəfi hiss edirdi, bilirdi ki, bütün küçəni başdan-başa güllə tutur.

Kanalın donqar körpüsü arxasında, Tampl qarovulxanasının yanında hücum üçün sıraya düzülmiş əsgərlər qaşqabaq tökərək, ölüm saçan bu sakit, duyğusuz, qorxunc istehkama diqqətlə baxırdılar. Onlardan bəzisi sürünə-sürünə, kiverlərini göstərməməyə çalışaraq, körpü qövsünün yarısına qədər gəlirdilər.

Monteynar adlı qoçaq bir polkovnik, daxilən qorxu hiss etsə də, fərəhlə barrikadaya baxırdı. O, deputatlardan birinə dedi: “Gör nə gözəl qurulmuşdur! Heç bir daş o biri daşlardan qabağa çıxmamışdır. Elə bil ki, fərfordandır!” Elə bu anda güllə onun döşündəki ordeni deşdi, o yerə yığıldı.

Əsgərlər çığırdılar: “Qorxaqlar! Hünəriniz var, özünüzü göstərin! Qoyun bir sizə baxaq! Hə, cəsarət eləmir! Gizlənilir!” Tampl barrikadasını səksən adam on min adamdan müdafiə edirdi, bu barrikada üç gün davam gətirdi. Dördüncü günü, Zaaç və Konstantin ətrafında gedən vuruşma kimi, hücum edən düşmən evlərə soxuldu, evlərin damına qalxdı, barrikadanı tutdu. Bu səksən “qorxaq”dan biri də qaçmadı, heç qaçmaq fikrinə düşmədi, barrikadanın rəisi Bartelemidən başqa, hamısı öldürüldü; bu Bartelemidən sonra bəhs olunacaqdır.

Sen-Antuan barrikadası adamı göy gurultusu kimi nəriltilərilə, Tampl barrikadası öz sükutu ilə heyratə salırdı. Dəhşətlə uğursuzluq arasında necə fərq varsa, bu iki istehkam arasında da elə fərq vardı. Onlardan biri, elə bil, vəhşi heyvan sifəti, o birisi – vəhşi heyvan maskası idi.

Əgər möhtəşəm və qorxunc iyun üsyanında hiddətlə sirr birləşirdisə, birinci barrikada əjdaha, ikinci barrikada sfinks kimi təsəvvürdə canlanırdı.

Bu iki qalanı Kurne və Bartelemi adlı iki adam yaratmışdı. Kurne Sent-Antuan barrikadasını, Bartelemi Tampl barrikadasını qurmuşdu. Bu barrikadalardan hər biri onu yaradan adamın xüsusiyyətlərini əks etdirirdi.

Kurne uca boylu, enli kürəkli, sağlam bədənli, iri yumruqlu, təmiz ürəkli, cəsarətli bir adamdı; onun zəhmli baxışlarında məqsəd aydınlığı ifadə olunurdu. O, qoçaq, qəti hərəkətli, tez acıqlanan, davakar bir adamdı, eyni zamanda onun kimi xoş təbiətli adam olmazdı, döyüşçülərin də ən təhlükəlisi o idi. Müharibə, mübarizə, vuruşma onun ürəyindəndi, onu sevindirirdi. O, bir zamanlar donanma zabiti olmuşdu. Kurnenin hərəkətlərindən, səsindən hiss olunurdu ki, o, okeanlar övladı, fırtınalar yavrusudur. Döyüşə o, qasırga kimi girirdi. Dantonun Herkulesə oxşar cəhətləri olsa da, ilahi mənşəyi yox idi. Kurnenin və Dantona oxşar cəhətləri olsa da, dahiliyi yox idi.

Bartelemi isə solğun bənizli, arıq, görkəmsiz, qaradınməz bir adamdı; o, faciə tələyi olan qaməni xatırladırdı. Bir gün polis nəfəri ona bir sillə vurur, o da polis nəfərini izləyir, güdür, öldürür, on yeddi yaşında ikən katorqaya göndərilir. Oradan qayıdanda bərrikada qurur. Xeyli sonra, onlar Londonda sürgündə ikən, qəza-qədərin işi belə gətirir ki, Bartelemi ehtirasla əlaqədar olan qəribə bir iş düşərək edam edilir, – onu boğazından asırlar; bu, elə bir müsibətdi ki, fransız məhkəməsi bunda təqsiri yüngülləşdirən bir hal, ingilis məhkəməsi isə ancaq adam öldürmək görürdü. Bartelemi, heç şübhəsiz, istedadlı adamdı, bəlkə də, o, böyük əqlə malik idi, lakin bizim ictimai quruluş elə nöqsanlıdır ki, bu bədbəxt maddi məhrumiyətlər nəticəsində və əxlaq cəhətdən aşağı səviyyədə durduğundan, həyatını Fransada katorqa ilə başladı, İngiltərədə dar ağacı ilə qurtardı. O, həmişə bir bayraq qaldırırdı – o da qara bayraq idi.

İKİNCİ FƏSİL.

Uçurumda söhbətdən başqa ayrı nə etmək olar?

İnqilaba gizli hazırlaşmaq üçün on altı il az vaxt deyildi. 1848-ci ilin iyunu 1832-ci ilin iyununa nisbətən çox şey öyrənmişdi. Şanvreri küçəsindəki bərrikada, yuxarıda təsvir etdiyimiz iki nəhəng bərrikadaya görə, onun ancaq ilk şəklə, ancaq rüşeymi idi, lakin Şanvreri küçəsindəki bərrikada öz vaxtına görə dəhşətli idi.

Qiyamçılar Anjolrasın nəzarəti altında gecədən öz faydaları üçün istifadə etdilər. Marius daha heç bir şeyə əhəmiyyət vermirdi. Bərrikada nəinki bərpa edilmiş, hətta böyüdülmüşdü də. Onun hündürlüyünü iki fut qaldırmışdılar. Daş yola sancılmış dəmir çubuqlar ələ alınmış nizəni xatırladırdı. Ordan-burdan gətirilmiş və bərrikadanın bayır tərəfinə tökülən köhnə-kürüş şeylər ona daha artıq qatma-qarışıq bir şəkil verirdi. Ustalıqla qurulmuş bu istehkam iç tərəfdən düz bir divar, bayır tərəfdən keçilməz, qalın meşə kimi idi.

Qənbər daşından düzəldilmiş pilləkəni təmir etdilər; indi bu pilləkənlə qala divarın üstünə çıxan kimi, istehkamın üstünə çıxmaq olurdu.

Bərrikadanı qaydaya saldılar: aşağı zəlin zir-zibilini təmizlədilər, mətbəxi sarğı məntəqəsi elədilər, yaralıların yarasını bağladılar, yerə, stolların üstünə tökülən barıtı yığdılar, güllə tökdülər, patronları doldurdular, kilə didilər, yerdə atılıb qalan silahları payladılar, istehkamın iç tərəfini səliqəyə saldılar, xırım-xırdanı çıxarıb atdılar, meyitləri bayıra çıxartdılar.

Ölənləri Mondetur küçəsində bir yerə yığdılar: küçə hələ qiyamçıların əlində idi. Qan rəngi uzun zaman küçənin bu yerində qaldı. Ölənlərin içərisində şəhər civarı qoşunlarının dörd nəfər milli qvardiyaçısı vardı. Anjolras tapşırıq verdi ki, onların mundirini çıxarıb saxlasınlar.

Anjolras hamının iki saat yatmasını məsləhət gördü. Onun məsləhəti əmr kimi idi. Lakin onun məsləhətini üç-dörd adam yerinə yetirdi.

Feyi həmin iki saatı qarşıdakı evin divarına bu sözləri yazmağa sərf etdi:

Yaşasın xalqlar!

Mismarla daşa həkk olunmuş bu sözləri 1848-ci ildə də oxumaq olurdu.

Üç arvad gecə vuruşmasının kəsilməsindən istifadə edərək, yox oldu: yəqin, onlar qaçıb qonşu evdə gizlənmişdilər. Qiyamçılar onların qaçdığını bilib, rahat nəfəs aldılar.

Yaralıların çoxu vuruşmada iştirak edə bilirdi, iştirak etmək də istəyirdi. Sarğı məntəqəsinə çevrilmiş mətbəxdə beş nəfər ağır yaralı vardı, onlardan iki nəfəri bələdiyyə qvardiyası əsgəri idi. Onların yarasını hamıdan əvvəl sarıdılar.

Aşağı zalda ancaq Mabef, bir də Javer qaldı: Mabefin üstünə qara örtük atmışdılar, Javeri dirəyə sarımışdılar.

Anjolras dedi:

– Bura meyit damı olacaq.

Şam işığı zalı azca işıqlandırırırdı; zəlin dib tərəfində, Javerin bağlandığı atqı tirinə oxşayan dirəyin dalında stol vardı, Mabefin meyiti qoyulmuş bu stolla, dirəyə sarınmış Javer uzaqdan böyük bir xaç kimi nəzərə çarpırdı.

Omnibusun dişləsi atışma zamanı sinsə da, hələ möhkəm dururdu, ona yenə də bayraq keçirmək olardı.

Əsil komandir verdiyi sözü həmişə yerinə yetirir, onu başqalarından fərqləndirən cəhət də budur; Anjolras da belə bir komandir olduğundan, qoca Mabefin güllə ilə dəlik-deşik olmuş, qana bulaşmış paltarını bayraq kimi bu dişləyə bağladı.

Yeməyə daha bir şey yox idi. Nə çörək qalmışdı, nə ət. Əlli adam barrikadada keçirdiyi on altı saatın içində meyhanada az-çox nə vardısı, hamısını yeyib qurtarmışdı. Hər bir vuruşan barrikada gec-tez mütləq “Meduza”nın salı olur. Aclığa dözməkdən başqa ayrı əlac yox idi. İyunun altıncı gününün spartacasına amansız saatları başlandı: Sen-Merri barrikadasında Janni əhatə edən və “Çörək! Yeməyə bir şey verin!” deyər çıxıran qiyamçılara o, belə cavab verdi: “Çörəyi neynirsiniz? İndi saat üçdür. Saat dördə bizi öldürəcəklər!”

Yeməyə bir şey olmadığından, Anjolras içməyə də icazə vermədi. Şərabı qadağan elədi, arağı da qiyamçılar arasında bölüşdürdü.

Zirzəmidə ağzı möhkəm bağlanmış on beş şüşə tapdılar. Anjolrasla Kombefər şüşələri yoxladı. Kombefər dedi: “Bu Hüşlu əminin köhnə ehtiyatlarındandır, o, fəaliyyətə baqqallıqdan başlamışdı”. Bossüə əlavə etdi: “Görünür, çox əla şərabdır, yaxşı ki, Qranter yatıb. O, ayaq üstə olsaydı, bu şüşələri ondan yayındırmaq olmazdı”. Anjolras qiyamçıların narazılığına baxmayaraq, şərabın içilməsini qadağan elədi, əmr etdi ki, şüşələri aparıb qoca Mabefin meyiti olan stolun altına qoysunlar, onlara əl vurmasınlar.

Gecə saat iki radələrində adlar çağırıldı. Barrikadada hələ otuz yeddi adam vardı.

Səhər açılırdı. Qənbər daşları arasına, əvvəlki yerinə sancılmış məşəli təzəcə söndürmüşdülər. Barrikada iç tərəfdən, küçənin ortasında hasarlanmış başqa bir həyətə oxşayırdı; məşəl sönəndən sonra o, qaranlığa qərq oldu: yuxarıdan bura, dan yerinin ala-qaranlığında, parçalanmış gəmi göyertəsini xatırladırdı. Barrikadanın içində gəzişən döyüşçülər kölgə kimi nəzərə gəlirdi. Zülmətin bu məşum yuvası üzərində sükuta qərq olmuş evlərin qaraltısı görünürdü, daha yuxarılarda bacaların tutqun kölgəsi nəzərə çarpırdı. Səma qeyri-müəyyən, füsunkar bir şəkil almışdı: o, sanki, gah ağ, gah da mavi rəngə çalır. Quşlar havada fərəhlə cəh-cəh vuraraq uçuşurdular. Üzü şərqə baxan və barrikadanın dayağı olan hündür evin taxtapuşuna bir parça çəhrayı işıq düşmüşdü. Üçüncü mərtəbənin dam pəncərəsində, güllə dəymiş adamın ağ saçını səhər mehi tərpedirdi.

Kurmfeyrak Feyiyə dedi:

– Mən məşəli söndürdüyümə sevinirəm; onun işığı məni əsəbiləşdirirdi, o, elə bil, qorxudan havada titrəyirdi. Məşəlin işığı qorxaqların hikməti kimidir: titrədiyi üçün pis işıq saçır. Səhər şəfəqi quşları oyadan kimi fikirləri də oyadır: hamı danışmağa başladı. Joli dam novçası üstündə bir pişik gördü, bu, onun fəlsəfi mühakimələr yürütməsinə səbəb oldu!

O həyəcanla dedi:

– Pişik nədir? Pişik təshihdir. Allah-taala siçanı yaradıb dedi: “Dayan, mən səhv elədim”. Sonra pişiyi yaratdı. Pişik siçan səhvinin düzəlişidir. Siçan, sonra da pişik – bunlar məxluqun yoxlanılmış və təshih edilmiş ilk çap vərəqidir.

Tələbələr və fəhlələr Kombefərin başına yığışmışdılar. Kombefər vuruşmada ölənlərdən, Jan Pruverdən, Baoreldən, Mabefdən, hətta Kabükdən, həm də Anjolrasın amansız kədərindən danışdı. O dedi:

– Harmodi, Aristogiton, Brut, Hereas, Stefanus, Kromvel, Şarlotta Korde və Zand zərbə endirərkən böyük bir əzab duymuşlar. Bizim qəlbimiz çox həssasdır, insan həyatı isə böyük bir sirdir, buna görə də, hətta siyasət və ya azadlıq nöqtəyi-nəzərindən adam öldürükdə insanın düydüğü peşmançılıq bəşəriyyətə xidmət etmək fərəhindən daha böyük olur.

Söhbət zamanı fikirlər dönə-dönə qəribə şəkillər alır: bir az sonra Kombefər Jan Pruverin şeirlərindən “Georgika”nın tərcüməçilərinin müqayisəsinə keçdi. Rou Kurnanla, Kurnanı Delillə müqayisə etdi; Malfilartın tərcüməsindən ayrı-ayrı parçalar misal gətirdi, xüsusilə Sezarın ölümü haqqında olan gözəl sətirləri söylədi. Sezarın adı çəkildiyi üçün söhbət yenə də Brutun üstə gəldi.

Kombefər dedi:

– Sezarın öldürülməsi ədalətli işdir. Siseron Sezara qarşı amansız olmaqda haqlı idi. Belə amansızlıq kinli bədguluq deyil, Zoil Homeri, Mevi Vergilini, Vize Molyeri, Pop Şekspiri, Freron Volteri təhqir edəndə, burda həsəd və kinin köhnə qanunu özünü göstərir: dahilər həmişə təqib edilir, böyük adamları həmişə gözümçixdiyə salırlar. Lakin Zoillə Siseron başqa-başqa adamlardır. Brut qılıncı zərbə endirən kimi, Siseron da fikirlə zərbə endirir. Mən şəxsən ədalətin Brut kimi yerinə yetirilməsinin əleyhinəyəm, lakin qədimdə buna yol verilirdi. Sezar Rubikonu keçməklə, ayrı-ayrı şəxslərə öz adından yüksək vəzifələr verməklə, – yüksək vəzifələri ancaq xalq verə bilirdi, – senat gələndə ayağa durmamaqla, Yevtropin dediyinə görə, bir padşah kimi, hətta padşahdan da artıq zalım bir hökmdar kimi hərəkət etmişdi: redia ac pene turannica l Sezar böyük adamdı; bu daha pis, daha doğrusu, bu daha yaxşı: çünki bu daha inandırıcı misal olur. Onun bədənindəki iyirmi üç qılınc yarası mənə İsanın üzündəki tüpürcəkdən daha az mütəəssir edir. Sezarı senatorlar qılıncı öldürdülər. İsanı köllər şillələdilər. Allahı təhqirin dərəcəsinə görə tanıyırlar.

Bossüe, əlində karabin, daş yığını üstündə durmuşdu, hamıdan da yuxarıda görünürdü; o, həyəcanla dedi:

– Ey Kidatenev, ey Mirrin, ey Probalinf, ey gözəl Eantid! Lavrlı ya edapteenlu yunan kimi Homerin şeirlərini söyləmək xoşbəxtliyini kim mənə bəxş edər?!

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Hava işıqlandıqca zülmət artır.

Anjolras Mondetur küçəsindən keçərək, divar dibi ilə yavaşca sivişib kəşfiyyata getdi. Heç kəs onun getdiyini görmədi.

Demək lazımdır ki, qiyamçılar böyük ümidlə yaşayırdılar. Axşamkı hücumu müvəffəqiyyətlə dəf etdiklərindən, səhər tezdən ediləcək yeni hücumla indidən etinasızlıq göstərdilər. Onlar bu hücumu gül-gül gözləyirdilər. Onlar öz işlərində haqlı olduqlarına inandıqları kimi, müvəffəqiyyət qazanacaqlarına da inanırdılar. Bir də ki, heç şübhəsiz, onlara kömək gəlməli idi. Buna onlar qəti əmin idilər. Fransız əsgəri qələbə qazanacağına çox asanlıqla inanır, bu, onun üstün cəhətlərindən biridir; qiyamçılar da belə asanlıqla qalib gələcəklərinə inanaraq, yeni başlanan günü üç müəyyən hissəyə bölmüşdülər. Səhər saat altıda “müvafiq qayda ilə hazırlanmış” polk onların tərəfinə keçəcək, günorta vaxtı bütün Paris üsyan qaldıracaq, gün batanda inqilab olacaqdır.

Onlar dünəndən bəri təhlükə olduğunu xəbər verən Sen-Merri kilsəsi zənglərinin bir an da olsa kəsilməyən səsinə eşidirdilər; bu onu sübut edirdi ki, o biri barrikada, böyük Janna barrikadası hələ dayanıb durur.

Bütün bu arzuları, ümidləri, şayiələri qiyamçılar pətəkdə arıların davakar vızıltısını xatırladan şən və qorxunc pıçıltı ilə bir-birinə söyləyirdilər.

Anjolras gəldi. O, ətrafa çökən mənhus qaranlıq içində cəsarətlə apardığı kəşfiyyatdan qayıtmışdı. O, qollarını döşündə çarpazlayaraq, qiyamçılar arasında gedən qızğın söhbətə bir anlığa dinməz qulaq asdı.

O, səhər şəfəqinin işığında sağlam və tərəvətli görünürdü:

– Parisin bütün ordusu döyüşə hazırdır, – dedi. – Bu ordunun üçdə biri bizim barrikadanın üstünə gəlmək istəyir. Bundan başqa, mill qvardiya da oradadır. Mən beşinci hissənin kiverlərini, altıncı legionun nişanlarını görə bildim. Bir saatdan sonra bizə hücum edəcəklər. Xalqa gəlincə, o, dünən qiyam etmişdi, bu gün səhər yerindən tərpənməyəcəkdir. Heç bir şeyə ümid etməməliyik, heç bir şey gözləməməliyik. Parisin heç bir civarı, heç bir polku bizə köməyə gəlməyəcək. Hamı bizi tərək etmişdir.

Tufan başlarkən ilk yağış damcılarını arı yığımına necə təsir göstərirsə, bu sözlər də qiyamçılara elə təsir bağışladı. Hamı səsinə kəsdi. Barrikadanı bir anlığa ağır sükut bürüdü, bu sükut içərisində, sanki, ölümün uçuşu eşidilirdi.

Lakin bu vəziyyət çox az davam etdi.

Lap uzaqda, ən qaranlıq bucaqda duran bir dəstə adamın içindən kim isə çığıra-çığıra Anjolrasa dedi:

– Qoy nə olur-olsun! Barrikadanın hündürlüyünü iyirmi fut qaldırırıq, hamımız da burada qalırıq. Vətəndaşlar, gəlin ölümlər andını içək! Sübut edək ki, əgər xalq respublikaçılara xəyanət edirsə, respublikaçılar xalqa xəyanət etməyəcəkdir!

Bu sözlər bütün qiyamçıların şüurunu şəxsi təşviş və qorxunun əzabverici dumanından xilas etdi, onlar bu sözləri vəcd ilə çığıra-çığıra qarşıladılar.

Heç kəs bilmədi ki, bu sözləri söyləyən fəhlənin adı nədir. O, heç kəsin tanımadığı, bilmədiyi, unudulmuş, naməlum bir qəhrəman idi; elə böyük bir qəhrəman ki, tarixin böhranlı dəqiqələrində, yeni ictimai quruluş yarananda o, həmişə meydana gəlir: ona görə meydana gəlir ki, lazımı anda amiranə səslə qəti sözünü söyləsin, qısa bir an içərisində ildırım parıltısında xalq və tanrı ruhunu özündə təcəssüm etdirərək, yenə də zülmət içində yox olub getsin.

Bu yenilməz qətiyyət 1832-ci il 6 iyun ilə o qədər həmahəng idi ki, Sen-Merri barrikadasında eyni vaxtda belə bir səs yüksəldi: “Bizə köməyə gələcəklər, ya gəlməyəcəklər, bunun nə fərqi var! Biz hamımız burada məhv olacağıq!” Bu sözlər tarixə yazıldı, məhkəmədə yad edildi. Görünür, bu iki barrikada ayrı-ayrı yerdə olsa da, ruhən bir idi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Beşi azaldı, biri çoxaldı.

“Ölümlər andını” söyləyən naməlum adam bu düsturla hamının ruhi vəziyyətini ifadə etdikdən sonra bütün qiyamçılar bir ağızdan sevinc və hiddətlə çığırdı:

– Yaşasın ölüm! Hamımız burada qalacağıq!

Bu sözlər mənaca məşum olsa da, təntənə ilə səsləndi.

Anjolras soruşdu:

– Hamı niyə?

– Hamı! Hamı!

Anjolras etiraz etdi:

– Bizim mövqeyimiz yaxşıdır, əlverişlidir, barrikadamız çox gözəl barrikadadır. Otuz adam kifayətdir. Qırx adam niyə qurban verək?

Ona belə cavab verdilər:

– Çünki heç kəs getmək istəməyəcək.

Anjolras:

– Vətəndaşlar! – deyə çığırdı; onun səsinə əsəbi bir titrəyiş duyulurdu. – Respublikanın adamı o qədər çox deyil ki, onları havayı yerə tələf eləsin. Belə bir şöhrətpərəstlik israfçılıqdır. Əgər sizlərdən bəzilərinin qarşısında duran vəzifə getməyi əmr edirsə, onlar bu əmri, başqa əmr kimi, yerinə yetirməlidirlər.

Anjolras prinsip təcəssümü idi; o, öz yoldaşları arasında böyük hakimiyyət qüvvəsinə malikdi; belə qüvvə, ancaq günah işləməyən adamlarda olur. Lakin onun təsir qüvvəsi nə qədər böyük olsa da, narazılıq başladı.

Anjolras lap iliyinə, qanına kimi komandır idi; o, qiyamçıların narazılığını görüb öz sözündə təkid etdi, amiranə səslə dedi:

– Bizim otuz nəfər qalmağımız kimi qorxudursa, qoy bunu desin.

Narazılıq daha da artdı.

Bir dəstə adamın içərisindən kimsə dedi:

– Məsələ ki belə oldu, onda “gedin” demək asandır, axı barrikada hər tərəfdən mühasirə içindədir.

Anjolras etiraz etdi.

– Yox, bazar tərəfdən mühasirə olunmayıb. Mondetur küçəsində heç kəs yoxdur, Vaizlər küçəsilə İnnosan bazarına qədər getmək olar.

Başqa bir adamın səsi eşidildi.

– Elə orada da tutarlar! Düz gedib milli qvardiyaya, ya da Paris civarı qvardiyaçılarının keşikçi dəstəsi üstünə çıxarsan. Onlar bluza geymiş, furajka qoymuş adamı o saat görürlər: “Ey, haradan belə? Olmaya barrikadadan gəlirsən? – O saat da əlinə baxarlar. – Hə, səndən barit iyi gəlir. Güllələyin!”

Anjolras ona cavab vermək əvəzinə, əlini Kombeferin çiyinə toxundurdu, onlar aşağı zala getdilər.

Bir dəqiqə sonra qayıtdılar. Anjolras əlində dörd mundir tutmuşdu: mundirləri onun əmrilə saxlamışdılar. Kombefer də onun dalınca gəlir, başqa təchizatı və kiverləri gətirirdi.

Anjolras dedi:

– Belə mundir geyəndən sonra sıralara qarışıb gözdən itmək olar. Bu paltar, hər halda, dörd adama çatır.

Mundirləri yerə atdı.

Bu da adamların qətiyyətini sarsıda bilmədi. Kombefer sözə başladı:

– Yaxşı da, heç olmasa başqasının dərdinə qalın. Bilirsiniz məsələ nə barədədir? Qadınlar barəsindədir. Deyin görüm, sizin arvadınız varmı? Var, ya yox? Uşaqlarınız varmı? Var, ya yox? Beşik yelləyən, başına bir yığın xırda uşaq yığışan ananız varmı? Sizin hansınız ana döşünü görməyib, əlini qaldırsın. Ah, siz istəyirsiniz ki, burada öləsiniz?! İnanın ki, mən özüm də bunu istəyirəm. Ancaq mən öz ətrafımda dərd içində boğulan qadınların kölgəsini görmək istəmirəm. Ölmək istəyirsinizsə ölün, ancaq başqalarını məhv etməyin. Burada bizim özümüzü öldürməyimiz yüksək bir məqsəd üçündür, lakin adamın özünü öldürməsi – ciddi surətdə məhdudlaşdırılmış, müəyyən çərçivə içərisindən kənara çıxmayan bir hərəkətdir. Adamın özünü öldürməsi onun yaxın adamlarına toxunsa, buna adam öldürmək deyilir. Sarışın, xırdaca uşaq başlarını, qocaların ağ saçını yadınıza salın! Anjolras bu saat mənə dedi ki, Qu quşu küçəsinin tinində, beşinci mərtəbədə şam işığı görünən ensiz pəncərədə bir qarının titrək kölgəsini görmüşdür, yəqin ki, o qarı bütün gecəni yatmamışdır, kimisə gözləyir. Bəlkə də, o, buradakılardan kiminsə anasıdır. Əgər elə isə, qoy getsin, tez gedib anasına desin: “Ana can, mən gəldim!” Qoy bu adam narahat olmasın, biz onsuz da işi başa çatdıracağıq. Kim ki öz zəhmətilə ailəsini dolandırır, onun özünü fəda etməyə ixtiyarı yoxdur. Onun özünü fəda etməsi ailəsini başlı-başına buraxmaq deməkdir. O adamların ki evdə qızı qalmışdır, bacısı qalmışdır, onlar bu barədə heç düşünmüşmü? Siz ölümə gedirsiniz, sizi öldürəcəklər, – çox gözəl! Bəs sabah nə olacaq? Qız evdə ac qalırsa, bu, dəhşətdir, kişi dilənir, qadın özünü satır. Ey saçlarını çiçəklə bəzəyən məsum, mehriban, gözəl qızlar! Onlar sizin evinizdə nəgmə oxuyurlar, danışıb gülürlər, sizin evinizi ismət işığı ilə işıqlandırır, təvətlə oturlar, onlar yer üzündəki saf bakirəliyi ilə göydə mələklərin olduğunu sübut edirlər! Siz o Jannaları, Mimiləri, o, füsunkar, nəcib insanları düşünün: onlar sizin ailənin fəxri və şərəfidir; onlar – ah, pərvərdigara! – ac qalacaqlar! Mən sizə nə deyə bilərəm? Elə bir bazar var ki, orada insan bədənilə alver edirlər; onlar ora getsələr, sizin ətrafda uçan kölgələriniz qandan, candan məhrum olan əlləri ilə onları tutub saxlaya bilərmə? Küçələri, adamla dolu səkiləri, mağazaları, bu mağazalar qabağında palçıq içində dolaşan yarıçılpaq qadınları yadınıza salın! Bu qadınlar da bir zaman ismətli idilər. İndi siz öz bacılarınızı yadınıza salın, axı sizin də çoxunuzun bacısı vardır. May yasəmən kimi təvətlə olan bu gözəlləri, bu zərif, utancaq, incə, şux, füsunkar insanları nə gözləyir. Dilənçilik, fahişəlik, polis idarəsi, Sen-Lazar xəstəxanası! Onların aqibəti budur! Hə, deməli, siz özünüzü ölümə vermişiniz? Siz daha bu dünyada yoxsunuz?! Çox gözəl, buna daha nə söz ola bilər! Siz xalqı kral hakimiyyətindən xilas etmək istəyirsiniz, amma qızlarınızı polis idarəsinə atırsınız. Ağıla gəlin, dostlar, belə şey olmaz, mərhəmətli olun! Zavallı, yazıq qadınlar, ah, biz onlar haqqında nə az düşünürük! Biz ona arxayınq ki, qadınlar bizim kimi oxumuş deyillər, onlara oxuyub-yazmağa, düşünməyə mane olurlar, siyasətlə məşğul olmağı qadağan edirlər; lakin siz onlara bu axşam gedib meyit damında sizin meyitinizi tapmağı qadağan edə bilərsinizmi? Qulaq asın; kimin ki ailəsi var, qoy inad eləməsin, bizim əlimizi sıxıb getsin, biz sizsiz də bu işin

öhdəsindən gələrək. Mən bir şeyi çox gözəl başa düşürəm: buradan getmək üçün mərdlik lazımdır; bu, çətin işdir. Ancaq bu, nə qədər çətin olsa da, xidməti bir o qədər böyükdür. Siz deyirsiniz: mənim əlimdə tufəngim var, mən barrikadayam, nə olur-olsun, mən burada qalacağam. Bu “nə olur-olsun” sözü, bəlkə də, qızgın hisslə söylənmişdir? Dostlar, sabahkı gün olacaq; siz sabaha kimi yaşamayacaqsınız, amma sizin ailəniz yaşayacaq, indi görün siz onları necə əzaba salacaqsınız! Siz yanaqları alma kimi qırmızı sağlam bir uşaq təsəvvür edin: O, dildil ötür, civildəyir, yorulmadan danışır, gülür, öpəndə ondan xoş bir iy gəlir. Bilirsinizmi o, başsız qalanda nə hala düşür? Mən lap xırdaca, bax, bu boyda bir uşaq gördüm. Onun atası ölmüşdü. Yoxsul adamların ona yazığı gəlmişdi, onu aparıb öz yanlarında saxlayırdılar, onların heç özünə çörək çatmırdı. Uşaq həmişə ac idi. Qış girmişdi. Uşaq ağlamırdı. O, həmişə sobanın ətrafında hərlənirdi, sobada heç od olmurdu; sobanın bacası sarı gillə suvanmışdı. Uşaq xırdaca barmaqları ilə gildən qoparıb yeyirdi. Onun döşü xırıldayırdı, üzü solğundu, qıçları zəifdi, qarnı köpmüşdü. O, heç danışmırdı, suala cavab vermirdi. O öldü. Onu ölməyə Neker xəstəxanasına gətirdilər, mən onu orada gördüm. Mən orada bir intern kimi həkimlik təcrübəsi keçirdim. Bəli, sizin içərinizdə ata olan varsa, o, böyük və qüvvətli əli ilə uşağın xırdaca əlindən tutub bazar günləri gəzməyə çıxmağı xoşlayırsa, bu, ona fərəh verirsə, qoy, o, bu ölən uşağın onun uşağı olduğunu təsəvvür etsin. O bədbəxt tifil indi də mənim yadımdadır, onun təşrih stolu üstünə qoyulan balaca bədəni indi də gözümün qabağındadır, onun qabırğaları dəri altından qəbiristanlıqda ot basmış xırdaca qəbir kimi çıxmışdı. Onun mədəsindən bir qırıq palçıq tapdılar, dişləri arasında kül vardı. Gəlin, biz öz qəlbimizə baxaq, vicdanımızdan soruşaq, görək o, nə məsləhət görür. Statistika göstərir ki, yetim qalan uşaqların əlli beş faizi ölür. Bir də deyirəm: söhbət qadınlardan, analardan, qızlardan gedir, xırda uşaqlardan gedir! Elə bilməyin ki, söhbət sizdən gedir! Biz bilirik siz kimsiniz, sizin igid olduğunuzu bilirik, buna söz ola bilməz! Biz çox gözəl bilirik ki, siz bu böyük iş üçün fərəhlə, iftixarla öz canınızdan keçməyə hazırsınız! Biz bilirik ki, bu işin xeyri üçün siz şərəfli ölməyi lazım bilirsiniz! Biz bilirik ki, sizin hər biriniz bu işin qalibiyyətlə nəticələnməsində öz vəzifəsini yüksək tutur! Bu, çox gözəl, uğur olsun! Ancaq siz bu dünyada tək deyilsiniz, başqa adamlar da var ki, siz onların halını nəzərə almalısınız. Xudbin olmayın.

Hamı qaşqabağını salladı.

Belə təntənəli anda insan qəlbində nə qəribə ziddiyyətlər əmələ gəlir! Bu sözləri söyləyən Kombefer heç də yetim deyildi. O, başqa anaları düşünürdü, öz anasını yaddan çıxarmışdı. O, ölümə gətirdi. “Xudbin” elə onun özü idi.

Aclıq və qızdırma Mariusu əldən salmışdı, o, bir-birinin ardınca bütün ümidlərini itirmiş, bütün fəlakətlərin ən dəhşətli olan ruh düşkünlüyünə məruz qalmışdı, coşqun həyəcanlar qəlbini parçalamışdı, O, son günlərinin yaxınlaşdığı hiss edirdi, – bunun da nəticəsində get-gedə qəribə bir vəziyyətə düşürdü: daha artıq keyləşirdi; bu hal könüllü ölməyin mənhus dəqiqələrindən əvvəl meydana gəlir.

Fizioloq onun varlığında adamın öz daxili aləmi ilə daha artıq məşğul olmasını, elm tərəfindən öyrənilən və təsnif edilən bu xəstə halın get-gedə artan əlamətlərini tədqiq edə bilər: ehtiras kefi və nəşəyə aid olan kimi, bu hal da iztiraba aiddir. Ümitsizliyin də özünə məxsus vəcdlə dolu dəqiqələri var. Marius belə bir hal keçirirdi. Ona elə gəlirdi ki, o, baş verən bütün hadisələrin xaricindədir; o, hər şeyi, sanki, uzaqdan görürdü, hadisələr onun təsəvvüründə bütünlüklə canlanırdı, o, hadisələrin təfərrüatını seçmirdi, – biz bunu əvvəl də demişdik. Sanki, insanlarla onun arasında odlu bir pərdə vardı, adamlar bu pərdənin o üzündə hərəkət edirdilər, səslər elə bil ki, quyu dibindən gəlirdi.

Lakin Kombeferin nitqi hamını mütəəssir elədi. Bu vəziyyətdə kəskin və əzabverici bir şey vardı, bu, Mariusun qəlbinə nüfuz etdi, onu düşünyə unutmamlıqdan ayıltı. Onun ancaq bir fikri vardı, o da ölməkdə, buna görə də heç bir şeyin onu bu fikirdən yayındırmasını istəməzdi; lakin bu məşum unutmamlıq vəziyyətində o belə düşündü: özünü məhv etmək – heç də başqalarını xilas etməyi qadağan eləmir.

O, ucadan dedi:

– Anjolrasla Kombefer haqlıdırlar: boş yerə qurban vermək lazım deyil. Mən onların fikri ilə razıyam. Ancaq tələsmək lazımdır. Kimin ki ailəsi var, anası var, bacısı var, arvadı var, uşağı var, qabağa çıxsın!

Heç kəs yerindən tərpənmədi.

Marius bir də dedi:

– Kim evlidirsə, ailə başçısıdırsa, qabağa çıxsın!

Mariusun oradakı adamlar üzərində böyük təsiri vardı. Doğrudur, barrikadanın rəhbəri Anjolras idi, lakin Marius onun xilaskarı idi.

Anjolras çığırdı:

– Mən əmr edirəm!

Marius dedi:

– Mən sizdən xahiş edirəm.

Kombeferin nitqilə sarsılan, Anjolrasın əmri ilə hərəkətə gələn, Mariusun xahişi ilə yumşalan igidlər bir-birini göstərməyə başladılar. Cavan bir oğlan yaşlı bir qiyamçıya dedi: “Bu doğrudur, sən ailə başçısısan, sən get!” – “Yaxşısı budur, sən get, sən iki xırda bacın var”. Görünməmiş qızgın bir mübahisə başlandı. Hər kəs qəbirdən çıxarılmasına müqavimət göstərirdi.

Kombefer:

– Tələsin, – dedi, – on beş dəqiqədən sonra gec olacaq.

Anjolras öz sözündə israr etdi:

– Vətəndaşlar, biz burada respublika düzəltmişik, hər şey səsə qoymaqla həll olunur. Kim getməlidir – özünüz seçin.

Onun sözünü yerinə yetirdilər. Bir neçə dəqiqənin içində beş adam seçildi; hamı onların getməsinə səs vermişdi; onlar sıradan çıxdılar.

Marius həyəcanla dedi:

– Bunlar beş adamdır!

Mundir dörd dənə idi.

Beş adam cavab verdi:

– Nə olsun ki, birimiz qalarıq.

Yenə də onlardan hər biri qalmağa çalışırdı, o birilərini inandırır ki, “sən getməlisən”.

Alicənablıq mübarizəsi yenidən başlandı.

– Sənin sevimli arvadın var. – Sənin qoca anan var. – Sənin nə atan var, nə anan, bəs üç xırdaca qardaşın necə olacaq? – Sənin beş uşağın var. – Sən gərək yaşayasan, on yeddi yaşında ölmək çox tezdir.

Böyük inqilabi barrikadalarda qəhrəmanlıq yarışı gedirdi. Ağlasığmayan şeylər orada adi bir şey olurdu. Bu adamlardan heç biri o birinə təəccüb etmirdi.

Kurfeyrak onları tələsdirirdi.

– Tez olun, tez olun!

Adamların içindən çığırib Mariusa dedilər:

– Kim qalmalıdır – siz təyin edin!

Beş adamın beşi də dedi:

– Doğrudur, siz seçin tabe olarıq.

Marius bu cür həyəcan keçirməyə hələ də qabil olduğunu güman etmirdi. Beş adamdan birini seçib ölümə göndərəcəyini düşünəndə ürəyi qanla doldu. O, ağappaq ağardı, – bundan artıq ağarmaq daha mümkün deyildi.

Beş adama yaxınlaşdı: onlar Mariusa baxıb gülümsəyirdilər, onların gözü, çox qədim zamanlarda Fermopili müdafiə edənlərin gözü kimi, müqəddəs bir alovla alışıb yanırdı; onlardan hər biri çığırırdı.

– Məni, məni, məni!

Marius çaşqın halda onları saydı; onlar yenə də beş nəfər idi. Sonra dörd mundirə baxdı.

Elə bu anda o dörd mundirin üstünə, sanki, göydən bir mundir düşdü.

Beşinci adam da ölümdən xilas edildi.

Marius dönüb baxdı. Mundiri atan cənab Foşlevan idi.

Jan Valjan barrikadaya indicə gəlmişdi.

O, soraqlaş-soraqlaşamı, ya daxili bir hiss iləmi, ya təsadüfi olaraqmı, məlum deyil, ancaq o bura Mondetur küçəsi tərəfdən gəlib çıxmışdı. Əynində milli qvardiya paltarı olduğundan, ona dəyib-dolaşan olmamışdı.

Qiyamçıların Mondetur küçəsində qoyduğu keşikçi bir nəfər milli qvardiyaçıdan ötrü hay-küy qaldırmamışdı. Onu barrikadaya köməyə gələn bir adam, ya bəlkə də, bir əsir hesab edib buraxmışdı. Çox təhlükəli bir an idi, keşikçilər öz vəzifələrindən yayınıb, müşahidə məntəqəsini buraxa bilməzdilər.

Jan Valjanı istehkamın içində heç kəs görməmişdi, çünki hamının gözü beş adamda və dörd mundirdə idi. Lakin Jan Valjan hər şeyi görür, hər şeyi eşidirdi; O, mundirini dinməz-söyləməz əynindən çıxarıb, o biri mundirlərin üstünə atdı.

Hamını elə bir həyəcan bürüdü ki, bunu təsvir etmək çətindir.

Bossüə soruşdu:

– Bu adam kimdir?

Kombefər ona cavab verdi:

– Başqalarını xilas edən!

Marius ciddi bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Mən onu tanıyıram.

Onun zəmanəti kifayət idi.

Anjolras Jan Valjana dedi:

– Xoş gəlmisiniz, vətəndaş.

Sonra da əlavə etdi:

– Siz bilirsinizmi ki, biz burada öləcəyik?

Jan Valjan cavab vermək əvəzinə, xilas etdiyi qiyamçıya öz mundirini geyməkdə kömək etdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Barrikada yüksəkliyindən görünən üfüq.

Bu məşum saatda, heç bir nicat yolu olmayan bu yerdə hamının ruhi vəziyyəti Anjolrasın böyük kədərində yüksək bir ifadə ilə əks olundu.

Anjolras inqilabı özündə təcəssüm etdirirdi, lakin onda – hər hakim adam üçün mümkün ola bilən bir az məhdudluq vardı: o Sen-Jüstə həddindən artıq bənzəsə də, Anaxarsis Klotsa kifayət qədər oxşamırdı. Lakin Əlifba dostları cəmiyyətində onun şüuru, nəhayət, Kombefərin ideyalarını müəyyən dərəcədə qəbul etmişdi; bir qədər vardı ki, o, ehkamçılığın dar çərçivəsindən yavaş-yavaş azad olaraq, tərəqqinin fikri genişləndirən təsiri altına düşmüş və nəticəyə gəlmişdi ki, Böyük Fransa respublikasının nəhəng dünya respublikasına çevrilməsi təkamülün müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması demək olacaqdır. Hərəkət etmək üsuluna gəldikdə, o, hal-hazırda zorakılığa qarşı zorakılıq işlətməyin tərəfdarı idi. Bu məsələdə o dəyişmədi və “Doxsan üçüncü il” sözləri müəyyən edilən o amansız, əzəmətli cərəyana sadıq qaldı.

Anjolras öz karabininin lüləsinə söykənərək daş pillələrin üstündə durmuşdu. O, fikrə getmişdi və hərdən səndirləyirdi, sanki, onu şiddətli külək çırpırdı. Ölüm uçan yerdə bəzən peyğəmbərlik ruhu da uçur. Onun böyük bir dalğınlıq ifadə olunan gözlərindən titrək işıq saçılırdı. Birdən o, başını qaldırdı, onun sarışın qıvrım saçı geriye atıldı, başını parlaq bir halə kimi bürüdü, sanki, bu, gecənin ulduzlar arabasında uçan mələyin saçı idi, sanki, bu, dağılmış aslan yalı idi; o ucadan dedi:

– Vətəndaşlar, siz gələcəyi təsəvvür edirsinizmi? Şəhərlərin işıq dolu küçələri, evlərin astanasında sallanan yaşıl budaqlar, xalqlar qardaşlığı! Orada insanlar ədalətli olacaq, qocalar uşaqlarına xeyir-dua verəcək, keçmişlə hal-hazır arasında narazılıq olmayacaq; mütəfəkkirlərə tam azadlıq, Allaha inananlara tam bərabərlik veriləcək, din yerinə göylər olacaq. Dünyada daha nə nifrət, nə ədavət olacaq, məktəblərdə, emalatxanalarda qardaşlıq olacaq, mükafat və cəza

cəmiyyətin rəyilə veriləcək, əmək hamı üçün, hüquq hamı üçün olacaq, hamı sülh içində yaşayacaq, daha qan tökülməyəcək, daha müharibə olmayacaq, analar xoşbəxt olacaq! Maddəni fəth etmək – birinci addım, ideali yerinə yetirmək – ikinci addım olacaq. Tərəqqi indi çox şey əldə etmişdir! Vaxtilə ibtidai qəbilələr – okeanın sularını havaya sovuran doqquzbaşı əjdahaya, od püskürən əjdahaya, havada hökmranlıq edən aslan caynaqlı, qartal qanadlı əjdahaya dəhşətlə baxardı. Lakin insan aqlın müqəddəs tələsini qurdu və nəhayət, bu əjdahaları tutdu. Biz doqquzbaşı əjdahaları əhliləşdirdik, – indi ona paroxod deyilir; biz od püskürən əjdahaları əhliləşdirdik, – indi ona lokomotiv deyilir; biz qartal qanadlı əjdahaları az qalıb ki, əhliləşdirək, biz onu tutmuşuq, ona hava şarı deyilir. O gün ki bu Prometey qəhrəmanlığı başa çatdırılacaq, o gün ki insan iradəsi qartal qanadlı əjdahaları tamamilə özünə tabe edəcək, onda insan odun, suyun, havanın hökmdarı olacaq, qədim allahlar vaxtilə insan üçün nə idisə, insan da bütün canlı məxluqat üçün elə bir şey olacaq! Bəli, dayanmaq vaxtı deyil, cəsarətlə irəli! Vətəndaşlar, biz hara gedirik? Biz elə bir dövlətə doğru gedirik ki, orada dövləti elm idarə edəcək, biz elə bir real qüvvəyə doğru gedirik ki, bu qüvvə yeganə ictimai qüvvə olacaq, biz elə bir təbii qanuna doğru gedirik ki, bu qanun özündə həm etiraf və təqdir hüququnu təcəssüm etdirəcək, həm də öz yəqinliyi ilə özünü təsdiq edəcək, biz elə bir həqiqət tüuluna doğru gedirik ki, bu tüulu günəşin doğmasına bərabər olacaq! Biz xalqlar birliyinə, bəşəriyyət birliyinə doğru gedirik. Orada saxta həqiqətlər olmayacaq, tüfeylilər olmayacaq. Bizim məqsədimiz – həqiqətlə ibarə olunan gerçəklikdir. Mədəniyyət Avropanın qəlbində, sonralar qitənin mərkəzində, idrakın böyük parlamentində iclas quracaq. Əvvəllər də buna bənzər şey olmuşdur. Amfiktonların iclası ildə iki dəfə olardı: bir dəfə Delfada, allahlar məskənində, bir dəfə də Fermopildə, qəhrəmanlar sərdabəsində. Avropanın da amfiktionları olacaq, yer kürəsinin də amfiktionları olacaq. Bu əzəmətli gələcək Fransanın bətnində yaşayır. On doqquzuncu əsr buna hamilədir; o şeyin ki başlanğıcını Yunanıstan qoymuşdur, Fransa onu başa çatdırmağa layiqdir. Xalq oğlu, xalqlar oğlu, namuslu fəhlə Feyi, qulaq as, gör nə deyirəm! Mən sənə xatirini istəyirəm! Sən gələcəyi görürsən, əlbəttə, sən haqlısan! Feyi, sənə nə atan var, nə anan, sən ana yerinə bəşəriyyəti, ata yerinə haqqı seçib qəbul etmişən. Sənə qismətin burada ölməkdir, yəni qalib gəlməkdir. Vətəndaşlar, biz bu günü məğlubmuş olacağıq, ya qalibmi gələcəyik, bizim başımıza nə gəlsə də, fərqi yoxdur, biz inqilab yaradırıq. Yanğın bütün şəhəri işıqlandıran kimi, inqilab da bütün bəşəriyyəti işıqlandırır. Siz soruşa bilərsiniz ki, biz nəyin naminə inqilab yaradırıq? Mən indicə dedim: həqiqət naminə! Siyasi nöqtəyi-nəzərdən yalnız bir prinsip var: O da, insanın öz üzərində olan ali hakimiyyətidir. Mənim “mənliliyim” üzərində olan hakimiyyətimə Azadlıq deyilir. O yerdə ki bu cür iki, ya ikidən çox ali hakimiyyət birləşir, orada dövlət meydana gəlir. Lakin bu birləşmə heç də adamın öz xeyrindən əl çəkməsi deyil. Burada ali hakimiyyət, ictimai hüquq yaratmaq üçün müəyyən bir hissəsini könüllü olaraq güzəştə gedir. Güzəştə edilən bu hissənin miqdarı hamı üçün birdir. Hər adamın cəmiyyət üçün etdiyi güzəştin eyni miqdarda olmasına Bərabərlik deyilir. İctimai hüquq – hər adamın ayrılıqda hüququnun hamı tərəfindən müdafiə edilməsindən başqa bir şey deyil, hər adamın hüququnun hamı tərəfindən belə müdafiə edilməsinə Qardaşlıq deyilir. Ali hakimiyyətin bir yerə toplanılan bütün bu növlərinin bir-birini kəsib keçdiyi nöqtəyə Cəmiyyət deyilir. Bir-birini kəsib keçmə özü birləşmə olduğundan, belə bir nöqtə düyün olur. Buradan da ictimai əlaqə deyilən şey meydana çıxır. Bəziləri bunu ictimai müqavilə adlandırır, əslində bu eyni şeydir: “müqavilə” sözü öz mənşəyini “əlaqə” məfhumundan almışdır. Bərabərliyi necə anlamaq lazımdır, bunu müəyyən edək. Azadlıq əgər zirvə isə, bərabərlik bünövrədir. Lakin, vətəndaşlar, bərabərlik heç də böyüməyə və inkişaf etməyə qabil olan bütün şeyləri bir səviyyədə saxlamaq, hündür otlarla alçaq palıd ağaclarını bir yerə toplamaq deyil, bir-birini səmərəsizləşdirən həssədlə bədxahlığın heç də qonşu olması deyil; vətəndaşlıq cəhətdən bu, bütün qabiliyyətli şəxslər üçün açıq yoldur, siyasi cəhətdən – səs vermək məsələsində hamının eyni hüquqa malik olmasıdır, dini cəhətdən – hamı üçün eyni dərəcədə vicdan azadlığıdır. Bərabərliyin qüdrətli bir silahı vardır, o da pulsuz və icbari təhsildir. Savadlı olmaq hüququ – bax, buradan başlamaq lazımdır. İbtidai məktəb hamı üçün məcburidir, orta məktəbə hamı girə bilər, bax, əsas qanun budur. Təhsil bərabərliyinin nəticəsi ictimai bərabərlikdir. Bəli, maarif! Işıq! Işıq! Hər şey işıqdan yararır, işığa da qayıdır. Vətəndaşlar, on

doqquzuncu əsr böyük əsrdir, lakin iyirminci əsr xoşbəxt əsr olacaq. İyirminci əsrdə əvvəlki tarixə oxşar heç bir şey olmayacaq. Onda indiki kimi, fəthlərdən, istilalardan, hücumlardan, silahlanmış millətlərin bir-birilə rəqabətindən, mədəniyyətin inkişafında padşah ailəsindəki nikahdan, müstəbid hökmdarlar sülaləsindən bir varisin doğulmasından asılı olan maneələrdən-qorxmaq lazım gəlməyəcəkdir; onda konqres tərəfindən xalqların bölüşdürülməsi, sülalələrin dağılması ilə ölkənin parçalanması, namütənahilik körpüsü üzərində iki cəhənnəm keçisi kimi kəllə-kəlləyə gələn dinlərin mübarizəsi olmayacaqdır. Onda daha nə aclıq olacaq, nə zülm, nə ehtiyac üzündən fahişəlik, nə işsizlik üzündən yoxsulluq, nə baş kəsilən edam kürsüsü, nə xəncər, nə vuruşma, nə hadisələr cəngəlliyində təsadüfi quldurluq! Mən lap deyə bilərəm ki: heç hadisələrin özü olmayacaq. Ümumi xoşbəxtlik dövrü başlanacaq. Yer kürəsi öz vəzifəsini yerinə yetirən kimi, bəşəriyyət öz vəzifəsini yerinə yetirəcəkdir; qəlb və göy cisimləri arasında bir ahəngdarlıq əmələ gələcəkdir; planetlər hərləndikcə günəşə sarı cəzb olunduqları kimi, ruh da həqiqətə doğru cəzb olunacaqdır. Dostlar, biz qorxunc bir dövrdə yaşayırıq, mən sizinlə qorxunc bir zamanda danışırım; lakin biz bu böyük qurbanı gələcək üçün veririk. Bunun qarşısında bizim aldığımız bir şey inqilabdır! Bəşəriyyət azad olacaq, yüksələcək, təsəlli tapacaq! Biz bu barrikadadan bəşəriyyəti buna əmin edirik! Məhəbbətin səsi fədailik zirvələrindən deyil də, bəs harada yüksələcək? Qardaşlar, düşünən insanlar əzab çəkən insanlar, bax, burada, bu yerdə birləşir. Bizim barrikada daşdan, dirəkdən, dəmir parçalarından qurulmamış, böyük ideyalardan, böyük əzab və iztirabdan qurulmuşdur. Burada bədbəxtlik idealla birləşir. Gündüz gecəyə qarışaraq, gecəyə deyir: “Mən sənənlə öləcəyəm, amma sən mənənlə yenidən diriləcəksən”. Bütün qəm-qüssənin birləşməsindən inam meydana gəlir. Əzab bura canvermə əzabını, ideyalar isə öz əbədiyyətini gətirir. Bu canvermə, bu əbədilik birləşərək bizim ölümümüz olacaqdır. Qardaşlar, kim burada öləcəksə, o gələcəyin işığında öləcək, biz səhər şəfağının işığı ilə dolu olan qəbrə gedəcəyik.

Anjolas öz nitqini qurtardı, daha doğrusu, onu kəsdi; onun dodaqları səssizcə tərpnirdi, sanki, o, sözünə davam edir, öz-özü ilə danışdı. Hamı nəfəsini qısaq ona baxırdı, sanki, onun bu sözlərini də eşitmək istəyirdi. Söz külək kimdir; sözün fikirdə yaratdığı həyəcan küləyin yarpaqlarda əmələ gətirdiyi titrəyişə bənzəyir.

ALTINCI FƏSİL.

Marius qaşqabaqlıdır. Javer qısa danışandır.

İndi də Mariusun fikrində nələr olduğundan bəhs edək.

Onun ruhi vəziyyətini xatırlayaq. Bir az əvvəl demişdik ki, hər şey ona xəyal kimi görünürdü. O, ətrafında baş verən hadisələri tutqun bir şəkildə dərk edirdi. Sanki, onun üzərinə – ölən adamın üzərinə gərilən nəhəng, məşum qanadın kölgəsi düşmüşdü. O, elə bil, qəbirdə idi, özünü o biri dünyada hiss edirdi, o, canlı adamları ölü adamın gözlərilə görürdü.

Cənab Foşlevan bura haradan gəlib çıxmışdı? O, niyə gəlmişdi. Onun burada nə işi vardı?

Marius heç də özünə belə suallar vermirdi. Bir də ki, ümitsizlik bizə başqalarının da ümitsizliyə tutulduğu qətiyyətini verir, bu, ona xas olan bir şeydir. Buna görə də hamının ölümə getməsi Mariusa təbii görünürdü.

Yalnız Kozettanı düşünəndə iztirab çəkirdi.

Cənab Foşlevan onunla danışmırdı, ona baxmırdı, elə bil ki, Mariusun: “Mən onu tanıyıram” sözlərini eşitmirdi.

Lakin Foşlevanın bu hərəkəti Mariusu sakitləşdirirdi, hətta belə bir söz onun düşüncələrinə uyğun gəlsəydi, deyə bilərdik ki, onu sevindirirdi. Ona həmişə elə gəlirdi ki, bu qərribə adamla danışmaq mümkün olan şey deyil; bu adam ona həm şübhəli, həm də hörmət edilməli şəxs kimi görünürdü. Bir də, ona çoxdan rast gəlmirdi, bu isə Marius kimi çəkingən və sirverməz adam üçün işi daha da mürəkkəbləşdirirdi.

Beş adam barrikadanı tərək edərək Mondetur küçəsindən keçib getdi. Zahirən onlar milli qvardiyaçılardan heç də seçilmirdilər. Onlardan biri gedəndə ağladı; hamısı barrikadada qalanlarla qucaqlaşib ayrıldı.

Həyata qaytarılan bu beş adam gedəndən sonra ölümə məhkum edilən adam Anjolrasın yanına düşdü. O, aşağıya, zala endi. Dirəyə sarınmış Javer fikrə dalmışdı.

Anjolras ondan soruşdu:

– Sənə bir şey lazımdır mı?

Javer də ondan soruşdu:

– Siz məni haçan öldürəcəksiniz?

– Hələ dayan, indi bizim hər patronumuz hesaba alınmışdır.

– Onda mənə su verin.

Anjolras özü ona bir stəkan su verdi; Javerin əl-qolu bağlı olduğundan, suyu ona özü içirdi.

Anjolras bir də soruşdu:

– Elə bu?

Javer dedi:

– Mən ayaq üstə durmaqdan yorulmuşam. Bütün gecəni məni bu vəziyyətdə saxlamaq sizin tərəfinizdən çox da nəzakətli hərəkət deyil. Məni necə istəyirsiniz, elə də sarıyın, ancaq niyə məni, bax, o adam kimi stol üstünə qoymayasınız?

Javer başı ilə cənab Mabefin meyitini göstərdi.

Yadımıza salaq ki, zalın dib tərəfində uzun bir stol vardı; qiyamçılar onun üstündə güllə tökür, patron hazırlayırdılar. Lakin indi patronlar doldurulmuş, barıtın da hamısı işlənilib qurtarmışdı, stolun üstü boş idi.

Anjolrasın əmri ilə dörd qiyamçı Javeri dirəkdən açdı. Onlar Javeri açanda bir qiyamçı da süngünü onun sinəsinə tutub durmuşdu. Onun əl-qolunu dalda bağlı saxladılar, ayaqlarını isə nazik, lakin möhkəm qayıqla elə bağladılar ki, o, on beş düymədən artıq addım ata bilməzdi: edam kürsüsünə aparılan adamla belə rəftar edirlər. Sonra Javeri zalın dib tərəfindəki stolun yanına apardılar, stolun üstünə uzatdılar, kəndirlə onu stola bərk-bərk sarıdılar.

Bu cür çıdarlanmış adam heç qaça bilməzdi, lakin ehtiyat üçün onu, həbsxanalarda “martinqal” deyilən qayda ilə də sarıdılar: yəni kəndiri boynuna bağladılar, bu kəndir onun peysərindən aşağı enərək belində ikiləşir, qıçlarının arasından keçərək, biləklərini bururdu.

Javeri stola sarıyanda bir adam qapı ağzında durub çox diqqətlə ona baxırdı. Javer bu adamın kölgəsini görüb başına çevirdi, baxdı, Jan Valjanı tanıdı. Javer heç diksinmədi də, ancaq gözlərini yumaraq təkəbbürlə dedi: “Bu, belə də olacaqdı”.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Vəziyyət ağırlaşır.

Hava tez işıqlanırdı. Ancaq nə bir pəncərə açılır, nə bir qapı aralanırdı: bu, səhər idi, ancaq camaatın oyanması deyildi. Şanvreri küçəsinin sonunda, barrikadanın qarşı tərəfində dayanan əsgərləri geri çəkildilər; küçə boş görünür, yoldan keçən adamları məşum bir sakitlik bürüyürdü. Sen-Den küçəsi, Fivdəki sfinklər xiyabanı kimi, sükut içində idi. Dan yeri işığında ağaran küçə ayrıclarında bircə canlı məxluq da görünmürdü. Boş küçələri bürüyən səhər şəffaflığından kədərli şey yoxdur.

Heç bir şey görünmürdü, lakin haradansa qulağa səs gəlirdi: görünür, yaxında gizli bir hərəkət vardı. Hər şey o dəhşətli anın yaxınlaşdığını göstərirdi. Keşikçiləri dünən axşamkı kimi geri çağırırdılar, ancaq bu dəfə hamısını çağırırdılar.

Barrikada indi əvvəlkindən daha yaxşı möhkəmləndirilmişdi. Beş nəfər qiyamçı gedəndən sonra onun üstünə şey-şüy yığaraq, daha da yüksəlmişdilər.

Düşmən arxa tərəfdən hücum edə bilərdi, buna görə Anjolras, bazar rayonunu yoxlayan keşikçilərin məsləhəti ilə, mühüm bir qərar qəbul etdi; o, Mondetur küçəsindəki dar yolu

bağlamaq əmrini verdi, – bu yol indiyə qədər açıqdı. Bunun üçün bir neçə evin qabağındakı daş yolu da sökdülər. Bu qayda ilə qabaq tərəfdən Şanvreri, sol tərəfdən Qu quşu və Kiçik Səfil, sağ tərəfdən Mondetur küçəsini daş sütunla kəsən barrikada hücumu qarşı daha da möhkəmlənmiş oldu; eyni zamanda onu müdafiə edənlərin yolu hər tərəfdən kəsildi. Onun üç yolu vardı, indi heç biri də qalmadı. Kurfeyrak gülərək dedi: “Bu, qalaya da oxşayır, siçan tələsinə də!” Anjolras qalan otuza qədər qənbər daşını meyxana qapısı qabağına yığdırdı; lakin Bossüenin fikrincə, bu daşlar yoldan nahaq yerə qoparılmışdı.

O tərəfdən ki, hücum başlanacaqdı, ora dərin sükut içində idi, buna görə Anjolras hamıya öz yerini tutmağı əmr etdi.

Hər adama bir içim araq verdilər.

Barrikada hücumun qarşısını almağa hazırlaşarkən çox qəribə vəziyyət alır, – bundan da qəribə bir vəziyyət ola bilməz. Hər kəs özünə, eynən tamaşada olduğu kimi, əlverişli yer tutur. Kimisi divara söykənir, kimisi dirsəklənir, kimisi çiyinini yerə verir. Bəziləri qənbər daşından özünə oturacaq düzəldir. Divarın tini mane olursa, oradan uzaqlaşır; çıxıntılı yer əlverişlidirsə, orada daldalanırlar. Solaxaylar qiymətə minirlər; onlar başqaları üçün əlverişli olmayan yeri tuturlar. Bəziləri elə mövqe tuturlar ki, oturduqları yerdə tufəng ata bilsinlər, hamı elə vəziyyət almaq istəyir ki, həm düşməni asanlıqla öldürə bilsin, həm də özü rahatca ölsün. 1848-ci ilin faciəli iyun vuruşmasında son dərəcə sərrast güllə atmağı bacaran bir qiyamçı evin damına Volter kreslosu gətirmiş, bu kresloda oturub atəş açmış; elə həmin kresloda da top saçması atəşindən ölmüş.

Komandir döyüşə hazırlaşmaq əmrini verən kimi, barrikadada nizamsız hərəkətlər kəsildi: qiyamçılar daha dəstə-dəstə yığışmadılar, künc-bucaqda pıçıldaşmadılar, bir-birilə danışmadılar. Bütün fikirlər bir məsələ ətrafında topladı, hamı hücumu gözləməyə başladı. Barrikada düşmən hücumundan qabaq əsil xaosdur, təhlükəli anda əsil intizamdır. Təhlükə qayda-qanun yaradır. Anjolras qoşalülə karabinini götürüb əvvəldən seçdiyi yerdə – mazğalaoxşar bir deşiyin qabağında duran kimi hamı susdu. Qənbər daşlarından qurulmuş divar boyunca zəif cırıltı eşidildi: qiyamçılar tufənglərini doldururdular.

Təhlükəyə baxmayaraq, burada hamı özünü həmişəkindən daha məğrur tutur, daha inamlı göstərirdi: ən yüksək fədailik – adamın öz varlığını təsdiq etməsidir; heç kəsdə ümid qalmamışdı, lakin fədakarlıq qalmışdı. Fədakarlıq bəzən qalibiyyətə gətirib çıxaran son silahdır. Vergili belə demişdir. İfrat qətiyyət ifrat vasitəyə əl atır. Bəzən ölüm girdabına atılmaq – fəlakətdən qurtarmaq yoludur, onda tabutun da qapağı xilasedici bir taxta olur.

Hamının diqqəti, dünən axşamki kimi, küçə ayrıcına sarı çevrilmiş, ora cəlb olunmuşdu: indi oranı səhər şəfəqi işıqlandırmışdı, hər şey aydın görünürdü.

Çox gözləmək lazım gəlmədi. San-Le tərəfdən bir səs lap aydınca eşidilməyə başladı, ancaq bu səs dünənki hücumun hay-küyünə oxşamırdı. Zəncir cingiltisi, nəhəng bir şeyin sarsıla-sarsıla silkələnməsi, daş yoldan gələn mis səsi, ağır gurultu – dəhşətli, dəmir bir maşının yaxınlaşdığına bildirirdi. İnsan mənafeyi və ideyalarının dinc, səmərəli əlaqəsi üçün salınmış, abad edilmiş köhnə, sakit küçələr başdan-başa tir-tir əsdi: onlar müharibə çarxlarının dəhşətli gurultularına davam gətirməyəcəkdi.

Döyüşçülər yol ayrıcına daha diqqətlə baxmağa başladılar.

Bir top göründü.

Topçular, atəş açmağa hazır edilmiş və torpaqlıqdan açılmış topu çəkə-çəkə, itələyə-itələyə gətirirdilər; iki adam top qundağından yapışmışdı, dörd adam çarxları itələyirdi, bir neçə adam da daldan kəsi qutusunu gətirirdi. Yandırılmış fitilin tüstüsü görünürdü.

Anjolras çıxırdı:

– Atəş!

Barrikadadan yaylım atəşi açıldı, dəhşətli bir gurultu qopdu: tüstü dumanı topu və topun yanındakı adamları bürüdü, onlar gözdən itdi. Bir neçə saniyədən sonra tüstü dumanı dağıldı, top da, adamlar da yenə göründü. Topçular tələsmədən, ağır-ağır səliqə ilə topu barrikadaya qarşı yönəldirdilər. Onlardan heç biri yaralanmamışdı. Sonra nişançı, müşahidə borusuna istiqamət verən bir astronom ciddiyyətilə nişan almağa başladı.

Bossüe çığırdı:

– Afərin, topçular!

Bütün barrikada onun sözünə əl çaldı.

Topu küçənin düz ortasında möhkəm yerləşdirdilər; indi top atəş açmağa hazır idi. O, öz dəhşətli ağzını barrikadanın üstünə açmışdı.

Kurfeyrak dedi:

– Hə, başla görək! Yamanca yırtıcı heyvandır! Əvvəl çırtma, sonra yumruq! Ordu nəhəng pəncəsini bizə sarı uzadır. Barrikadanı yaman silkələyəcək. Tüfənglə yoxlayırlar, top ilə vururlar. Kombefer əlavə etdi:

– Bu yeni modelin səkkiz düyməli topdur, özü də tuncdan düzəldilmişdir. Bu topların yüz hissəsi misdir, on hissəsi qalay, bu tənəsüb azca pozulsa, top atəş açanda partlar. Qalayın qədərindən artıq olması onu davamsız eləyir. Topun lüləsində boşluq və koğuş əmələ gələ bilər. Bu təhlükənin qabağını almaq, həm də əksini artırmaq üçün, on dördüncü əsrdə olduğu kimi, topun lüləsinə, – barıt tökülən yerdən ta safpaya kimi, – bir neçə polad halqa vurmaq lazımdır. Hələlik işin içindən belə çıxırlar: cırcıra deyilən cihazla top lüləsinin harasında çatlaq və koğuş olduğunu müəyyən edirlər. Lakin daha yaxşı bir üsul vardır ki, o da hərəkət edən Qriboval qığılcımıdır.

Bossüe dedi:

– On altıncı əsrdə toplar yivli idi.

Kombefer onun sözünü təsdiq etdi.

– Doğrudur. Bu, zərbə qüvvəsini artırır, ancaq sərrastlığını azaldır. Bir də ki, yaxın məsafəyə atəş açanda trayektoriyanın lazımi bucağı olmur, onun parabolası həddindən artıq böyüyür, mərmilə lazımcına düz xətt üzrə getmir, yolda rast gəldiyi şeylərə zərbə endirmək iqtidarında olmur. Vuruşmada isə bu zəruridir; düşmən nə qədər yaxında olsa, top nə qədər tez-tez atəş açsa, bunun əhəmiyyəti bir o qədər artır. On altıncı əsrin yivli toplarından atılan mərmilərin uçuşunda olan bu nöqsan kəsinin zəifliyindən asılı idi, kəsinin zəifliyi isə belə toplarda ballistikanın tələblərinə görə idi, həm də top qundağının saxlanmasına imkan yaradırdı. Xülasə, top kimi bir müstəbid istədiyini eləyə bilmir; onun qüvvəsi, əslində, böyük zəiflikdir. Top mərmisinin sürəti saatda ancaq altı yüz mildir, amma işığın sürəti saniyədə yetmiş min mildir. İsanın Napoleon üzərində üstünlüyü də belədir.

Anjolas əmr etdi:

– Tüfəngləri doldurun!

İstehkam top mərmisinə davam gətirəcəkmi? Onu deşə biləcəkdimi? Məsələ bunda idi.

Qiyamçılar tüfənglərini dolduranda topçular da topu doldururdular.

Barrikadanı müdafiə edənlər həyəcan içində dayanıb durdular.

Top atıldı, gurultu qopdu.

Bu zaman kim isə fərəhlə çığırdı:

– Belə ha!

Mərmilə barrikadaya dəyəndə Qavroş da özünü barrikadanın içinə saldı.

O, Qu quşu küçəsindən, Kiçik Səfil küçəsinin dolaşmaq dalanlarını hasarlayan əlavə barrikadanın arasından asanlıqla keçib bura gəlmişdi.

Qavroşun gəlməsi barrikadaya mərmidən çox-çox artıq təsir bağışladı.

Mərmilə köhnə-kürüş şeylərin içərisində ilişib qaldı, ancaq omnibusun çarxlarından birini sındırdı, Ansonun da köhnə sınıq arabasının lap axırına çıxdı. Bütün barrikada qəh-qəhə çəkdi.

Bossüe topçulara çığırdı:

– Verin gəlsin!

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Topçular hiss etdirirlər ki, onlarla zarafat etmək olmaz.

Qavroşu dövrəyə aldılar.

O, macal tapıb bir söz deyə bilmədi. Marius titrəyə-titrəyə onu kənara çəkdi.

– Sən niyə gəldin?

Qavroş ucadan dedi:

– Əcəb sözdür! Bəs siz özünüz?

Mariusu o, diqqətlə, sakit, lakin dikbaşlıq ifadə olunan bir nəzərlə başdan-ayağa süzdü. Onun gözlərində parıldayan qürur, bu gözləri daha iri göstərirdi.

Marius ciddi ifadə ilə sözünə davam etdi:

Kim sənə demişdi ki, qayıt? Heç olmasa məktubu sahibinə yetirdinmi?

Düzünü desək, Qavroş bir az vicdan əzabı çəkirdi. Barrikadaya tez qayıtmaq üçün məktubu sahibinə vermək əvəzinə, başından eləmişdi. O, bir şeyi öz-özünə etiraf etməyə məcbur idi: tanımadığı adama bir az ağılsızlıq eləyib etibar etmişdi, qaranlıqda heç onun üzün də görə bilməmişdi. Bircə burası var ki, o adam şlyapasız idi, lakin bu, məsələni dəyişmirdi. Sözün qıyası, ürəyində öz-özünə söyürdü, həm də Mariusun onu danlaya biləcəyindən qorxurdu.

Vəziyyətdən çıxmaq üçün ən adi bir yol seçdi; lap ağ yalan deməyə başladı:

– Vətəndaş, məktubu qapıçıya verdim. Xanım qız yatırdı. Oyanan kimi məktubu ona yetirəcəkdir.

Mariusun məktubu göndərməkdə iki məqsədi vardı: o həm Kozetta ilə vidalaşmaq, həm də Qavroşu ölümdən xilas etmək istəyirdi. O, ancaq düşündüyü məsələnin yarısı ilə kifayətlənməli oldu.

O, birdən göndərilən məktubla cənab Foşlevanın barrikadaya gəlməsi arasında bir əlaqə olduğunu hiss etdi. Cənab Foşlevanı Qavroşa göstərib soruşdu:

– O adamı tanıyırsanmı?

Qavroş:

– Yox, – deyə cavab verdi.

Qavroş Jan Valjanı, doğrudan da, ancaq o gecə görmüşdü, bunu biz əvvəllər demişdik.

Mariusun beynində doğan əzabverici, dumanlı şübhələr dağıldı. Cənab Foşlevanın nə əqidədə olduğunu o bilirdimi? Bəlkə də, o, respublikaçıdır? Belə olsa, onda bu döyüşdə onun iştirak etməsinin səbəbi tamamilə aydındır.

Bu zaman Qavroş barrikadanın o biri başına yüyürüb, çığırdı: “Hanı mənim tüfəngim?”

Kurfeyrak əmr etdi ki, ona tüfəng verilsin.

Qavroş “yoldaşlarına” xəbərdarlıq etdi ki, barrikada hər tərəfdən əhatə olunmuşdur (qiyamçılara o, “yoldaş” deyirdi). Bura, o çox çətinliklə gəlib çıxdığını, döyüş batalyonunun öz tüfənglərini Kiçik Səfil küçəsində baş-baş çataraq, yolu Qu quşu küçəsi tərəfdən nəzarət altına aldığını, qarşı tərəfdən bələdiyyə qvardiyasının Vaizlər küçəsini tutduğunu, əsas qüvvələrin barrikadanın düz qabaq tərəfində toplaşdığını söylədi.

Qavroş bu məlumatı verdikdən sonra əlavə etdi:

– Sizə icazə verirəm: onları bir yaxşı əzişdirin!

Anjolras öz mazağalının qabağında duraraq, düşməni çox diqqətlə izləyirdi.

Barrikadanı mühasirəyə alanlar, görünür, top atəşinin nəticəsindən çox da razı qalmamışdılar, buna görə atəşi davam etdirmirdilər.

Bir dəstə piyada əsgər gəlib topun dal tərəfində küçənin qurtaracağını tutdu. Onlar daş yolu sökdülər, qənbər daşlarından barrikadanın lap önündə, on səkkiz düymə hündürlüyündə, müdafiə sipəri kimi, alçaq bir divar düzəltdilər. Sipərin sol tını arxasından, Sen-Deni küçəsində toplaşan şəhər civarı batalyonunun baş hissəsi görünürdü.

Anjolrasın, pusquda durduğu yerdə, qulağına bir səs gəldi: kəsi qutularından top saçması olan tənəkə qablarını çıxaranda belə səs eşidilir. Sonra o gördü ki, nişançı əsgər nişan alaraq topun lüləsini bir balaca sola əydi. Sonra da topçular topu doldurmağa başladılar. Nişançı əsgər özü fitili götürüb, ağızodu yerinə apardı.

Anjolras çığırdı:

– Başınızı əyin, divara sıxılın! Barrikada boyunca dizi üstə çökün!

Meyxananın qabağında toplaşan, Qavroş gələndə döyüş yerlərini buraxan qiyamçılar barrikadaya sarı cumdular; lakin onlar Anjolrasın əmrini yerinə yetirən kimi top atıldı, top saçmasının dəhşətli fişlıtı əşidildi. Bu, qulaqbatırıcı bir yaylım atəşi idi.

Mərmə barrikadanın aralığına atılmışdı. Qəlpələr divara dəyərək geri sıçramaqla iki adamı öldürdü, üçünü yaraladı. Aydın görünürdü ki, iş belə getsə, barrikada davam gətirə bilməyəcək: güllə onu deşirdi.

Təşviş dolu səslər eşidildi.

Anjolras dedi:

– Gəlin topun ikinci atəş açmasına mane olaq!

O, əlindəki karabinin lüləsini aşağı əyib, nişançı əsgəri nişan aldı: nişançı əsgər bu zaman topun üstünə əyilərək, nişanın düzlüyünü yoxlayır, hədəfi qəti təyin edirdi.

Nişançı topçu serjantı idi; O, sarışın, qəşəng, cavan bir oğlandı; zərif üzündə ağıl ifadə olunurdu, belə ifadə bu qorxunc silah qoşununa xas olan bir şeydir, həm də bu silahın vəzifəsi odur ki, insan qırmaqda təkmilləşərək axırda müharibənin özünü məhv eləsin.

Kombefər Anjolrasın yanında durub cavan oğlana baxırdı:

– Adamın heyfi gəlir! Bu müharibə nə murdar şeydir! Krallar olmayanda müharibə də olmayacaq! Anjolras, sən o serjantı nişan almısan, amma heç ona baxmırsan. Bir təsəvvür elə: o, bəlkə də, gözəl təbiətli, igid, ağıllı bir gənkdir, – axı gənc topçular oxumuş olurlar; bəlkə də, onun atası, anası var; ailəsi var; o, yəqin, bir qızı sevir, onun ən çoxu iyirmi beş yaşı olar; o, sən qardaşın ola bilər.

Anjolras dedi:

– O, doğrudan da, mənim qardaşımdır.

Kombefər sözünə davam etdi:

– O, mənim da qardaşımdır. Mənə bax, gəl onu öldürməyək.

– Əl çək, öldürmək lazımdır.

Anjolrasın mərmər kimi solğun üzündən bir damla göz yaşı ağır-ağır süzülərək, yerə düşdü.

Elə o anda tətəyi basdı. Tüfəngin ağzından od çıxdı. Cavan topçu, sinəsinə hava çəkirmiş kimi, qollarını qabağa uzadaraq başını geri atdı, yerində iki dəfə döndü, sonra böyrü üstə topun üstünə yıxıldı, daha tərpənmədi. Onun kürəyinin ortasından qan süzüldüyü görünürdü. Güllə onun sinəsini dəlib keçmişdi. O ölmüşdü.

Onu götürüb apardılar, başqa bir adamla əvəz etdilər. Barrikada bundan bir neçə dəqiqə qazandı.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

İcazəsiz ov edən qoca adamın bacarığı
və 1796-cı il ittihamnaməsinə təsir edən
sərrast atəş necə kara gəlmiş.

Barrikadada məsləhətləşməyə başladılar. Bir az sonra topdan yenə atəş açacaqlar. Top saçmasına onlar on beş dəqiqə də davam gətirə bilməzdilər. Bu zərbənin təsirini zəiflətmək lazımdı.

Anjolras əmr etdi:

– Ora döşək qoymaq lazımdır.

Kombefər:

– Bizim indi döşəyimiz yoxdur, – dedi. – Döşəklərin üstündə yaralılar yatır.

Jan Valjan bir az kənardə, meyxananın tinində, tüfəngi dizlərinin arasına qoyaraq, tumbanın üstündə oturmuşdu, baş verən hadisədə indiyə kimi iştirak etməmişdi. Elə bil ki, döyüşçülərin onun ətrafında deyindiklərini eşitmirdi: “Eh, heyf o tüfəngdən, boş-boşuna qalib orada!”

Anjolrasın əmrini eşidəndə o, ayağa qalxdı.

Bir şeyi yadımıza salaq: qiyamçılar Şanvreri küçəsinə gələn kimi, atışma olacağını hiss edən bir qarı pəncərənin qabağına döşək tutmuşdu. Bu, barrikadadan bir az kənardakı altımərtəbəli evin çardağ pəncərəsi idi. Döşək pəncərənin qabağını eninə tutmuşdu; aşağıdan ona, paltar

qurulayanda ip altına qoyulan iki ağac dayaq vurulmuşdu, yuxarıda onu iki ip saxlayırdı; iplərin ucu pəncərə qırağına vurulan iki mismara bağlanmışdı. İplər uzaqdan qaytana oxşayırdı və havada tük kimi aydın görünürdü.

Jan Valjan soruşdu:

– Bir adam mənə qoşalüləli karabin verə bilərmimi?

Anjolras indicə doldurduğu tüfəngini ona uzatdı.

Jan Valjan mansardanı nişan aldı. Tüfəng atıldı.

Döşəyə bağlanan iplərdən biri qırıldı.

İndi döşəyi bircə ip saxlayırdı.

Jan Valjan tüfəngin o biri gözünü də boşaltdı. O biri ip də qırılıb mansardanın pəncərəsinə dəydi.

Döşək, altdan qoyulan ağac dayaqların arasından sürüşərək daş yola düşdü.

Bütün barrikada əl çalaraq Jan Valjanı alqışladı.

Hamı birağızdan çıxırdı:

– Bu da döşək!

Kombefər dedi:

– Döşək olmağına var, amma kim gedib onu götürəcək?

Döşək barrikadanın qabağına, hücum edənlərlə barrikadanı müdafiə edənlərin arasına düşmüşdü.

Bir də ki, nişançı serjantın vurulmasından qəzəblənən əsgərlər bir neçə dəqiqə əvvəl qənbər daşından qurduqları sipərin dalında uzanaraq barrikadaya atəş açmağa başlamışdılar; onlar nişançı serjantın yerinə adam gələnə kimi susmağa məcbur olan topu əvəz edirdilər. Qiyamçılar döyüş sursatını boş yerə sərf etməmək üçün açılan atəşə cavab vermirdilər. Barrikada üçün tüfəng qorxulu bir şey deyildi, lakin küçəyə yağdırılan güllə qorxulu idi: orada adama güllə dəyə bilərdi.

Jan Valjan barrikadada saxlanılan yoldan keçib döşəyi götürdü, dalına alıb barrikadaya qayıtdı.

O, özü təhlükəli yeri döşəklə tutdu, döşəyi divara elə vurdu ki, topçular onu görə bilməzdilər.

Bu işi qurtarandan sonra top atəşini gözləməyə başladılar.

Atəş açıldı.

Top nəriltili ilə top saçması kəsisini püskürdü. Lakin qəlpələr divara dəyib qayıtmadı. Top saçması döşəkdə ilişib qaldı. Nəzərdə tutulan effekt nəticəsiz qalmadı. Barrikada yaxşı qorunurdu.

Anjolras Jan Valjana dedi:

– Vətəndaş, Respublika sizə təşəkkür edir!

Bossüə fərəhindən qəhqəhə çəkdi. O, həyəcanla dedi:

– Döşəyin belə qüdrətə malik olması adama bir təhər gəlir. Dəyərsiz bir şəlpə ildırımlar allahına qalib gəldi! Hər necə olsa, topa qalib gələn döşəyə eşq olsun!

ONUNCU FƏSİL.

Səhər şəfəqi.

Elə bu anda Kozetta yuxudan ayıldı.

Onun hündür pəncərəli, ensiz, təmiz, sadə bir otağı vardı; pəncərə şərqə tərəfdi, dal həyəətə baxırdı.

Parisdə nələr olduğundan Kozettanın xəbəri yox idi.

Dünən o, heç yerə getməmişdi; o, öz otağına gedəndə Tusen ona dedi: “Mənə elə gəlir ki, şəhərdə şuluqluq var”.

Kozetta çox yatmasa da, bərk yatmışdı. O, şirin yuxular görürdü; bəlkə də, ona görə şirin yuxular görürdü ki, onun yatağı dümağ idi. Halə ilə işıqlanmış Mariusa oxşar bir adam onun yuxusuna girmişdi. Ayılanda baxdı ki, gün düz onun gözünə düşür. Əvvəl ona elə gəldi ki, yenə də yuxu görür.

İlk anda onun qəlbi yuxunun təsiri altında sevinclə dolu idi. O, özünü tamamilə rahat hiss edirdi. O da, bir az əvvəl Jan Valjan etdiyi kimi, bütün təşvişləri özündən uzaqlaşdırmışdı, bədbəxtliyə inanmaq istəmirdi. O, səbəbini özü də bilmədən, bütün varlığı ilə ümid etməyə başlamışdı. Sonra birdən onun qəlbi sıxıldı. O, üç gün idi ki, Mariusu görmürdü, lakin öz-özünü inandırdı ki, Marius mütləq onun məktubunu almışdır, indi onun harada olduğunu bilir, axı Marius çox ağıllı oğlandır, o, Kozetta ilə görüşmək üçün bir yol tapacaqdır. O mütləq bu gün, bəlkə də, lap elə səhər gələcək. Hava lap işıqlanmışdı, ancaq günün şüası hələ üfqi düşürdü; görünür, hələ tezdir, amma Mariusu qarşılamaq üçün, hər halda, durmaq lazımdır.

Kozetta hiss edirdi ki, Mariussuz yaşaya bilmir, Mariusun gəlməsi üçün elə bu özü kifayət idi. Buna heç bir etiraz ola bilməzdi. Bu, şübhəsizdi. O, düz üç gün idi ki, əzab çəkirdi, – bu özü dözülməz bir şeydi. Üç gün Mariusu görməmək – axı Allah buna necə yol verə bilər! Taleyin bu amansız zarafatı, bu sınaq indi arxada qalmışdır. Marius gələcək, gözəl xəbərlər gətirəcək. Gənclik belədir: göz yaşını tez qurudur, əzab çəkməyi yersiz görür, onu qəbul etmir. Gənclik gələcəyin təbəssümüdür, o naməlum bir şeyə yəni özü-özünə çevrilmişdir. Xoşbəxt olmaq gənclik üçün təbii şeydir, onun nəfəsinin özü, sanki, ümidlə suvarılmışdır.

Bir də ki, Marius ona, bəlkə, lap elə bircə gün də olsa, gəlməyəcəyini haçan söylədi, bunu nə ilə izah etdi, bu heç Kozettanın yadında deyildi. Biz hamımız görmüşük ki, bir sikkə pul əlimizdən yerə düşəndə çox məharətlə gözdən itir, gizlənir. Bəzən fikir də bizimlə belə oyun oynayır: beynin küncünə sıxılıb qalır, elə bil ki, itir, onu da yada salmaq mümkün olmur. Kozetta da hafizəsinin nəticəsiz səyindən bir az narazı qaldı, öz-özünə dedi: “Mariusun dediyi sözləri unutmaq mənim üçün heç yaxşı deyil, çox böyük insafsızlıqdır”.

Yatağından qalxdı, iki cür yuyundy: həm ruhca, həm bədəncə – həm dua elədi, həm də əl-üzünü yudu.

Ən zəruri hallarda oxucunu təzə evlənənlərin yataq otağına aparmaq olar, lakin qızın yataq otağına qətiyyənlə aparmaq olmaz. Hətta şeir də buna az cəsarət göstərir, nəsrə ora girmək lap qadağandır. Bu, bir qönçədir, zülmətdə bəyazlıqdır, hələ açılmamış zanbaqdır, bura günəş nəzər salmayınca, insan gərək baxmasın. Qız nə qədər ki, gül kimi açılmayıb, müqəddəsdir. Ancaq açılmış qız yatağından, öz-özündən qorxan füsunkar çılpaqlıqdan, ayaqqabıda gizlənən ağ ayaqdan, güzgü qabağında – güzgünün gözü varmış kimi – üstü örtülən sinədən, stul cırıltısı və ya bayırda kolyaska getsə, tez-tələsik çılpaq əndama geyilən köynəkdən, bağlanan lentdən, qarmaqdan, qayıtandan, özünü itirməkdən, soyuqdan və utancaqlıqdan baş verən xəfif titrəyişdən, hərəkətin zərif çəkingənliyindən, qorxmaq lazım gəlmədiyi halda, qorxub tir-tir əsməkdən, dan yeri buludları kimi füsunkar paltarları bir-birinin ardınca dəyişməkdən, bax, bu şeylərdən gərək danışmayasan, bunların adını çəkmək özü qəbahətdir.

Adam ulduzların çıxmasına böyük bir pərəstişlə baxır, lakin cavan qızın oyanmasına isə daha artıq pərəstişlə baxmalıdır. Acizlik adamda xüsusi bir hörmət hissi oyatmalıdır. Şaftalının üstündəki zərif tüklər, gavalının qabığındakı kül rəngli pərdə, xırdaca ulduza oxşayan qar dənələri, kəpənəyin məxmər kimi qanadları bakirəliklə müqayisədə kobuddur, – elə bir bakirəlik ki, bakirə olduğunu heç özü də bilmir. Cavan qız aşkar olmayan xəyaldır, lakin hələ sevgi mücəssəməsi deyil. Onun yatağı idealın qaranlıq dərinliyində gizlənir. Sırtıq bir nəzər bu dumanlı ala-qaranlıq üçün kobud həqarətdir. Burada dayanıb seyr etməyin özü də təhqir etmək deməkdir.

Buna görə də biz Kozettanın səhər gördüyü sevimli işlərini təsvir etməyəcəyik.

Şərq nağıllarının birində belə deyilir: Allah qızılgülü ağ yaradıbmış, lakin qızılgül açılanda Adəm ona baxır, gül utanır, qırmızı rəng alır. Biz cavan qızların, çiçəklərin qarşısında utanan adamlardanıq, biz onların qarşısında hörmətlə baş əyirik.

Kozetta tez geyindi, başını daradı, saçını düzəltdi; o zamanlar saç düzəltmək çox asan idi: onda qadınlar, qızlar saçın altına balıscıqlar, döşəkçələr qoymaqla, saçlarını qabartmırdılar, bukle eləməzdi. Sonra o, pəncərəni açdı, bayıra baxdı: o istəyirdi ki, heç olmasa küçənin bir hissəsini, bir evin tinini, daş yolun bir parçasını görsün, Mariusun gəlməsini gözdən qaçırmasın. Lakin pəncərədən heç nə görmək mümkün deyildi. İçəri həyəət hər tərəfdən hündür divarla əhatə olunmuşdu. Divarların dəlik-deşiyindən bağ görünürdü. Kozettaya elə gəldi ki, bu bağ çox pis

bağdır; həyatında ilk dəfə olaraq çiçəklər ona çirkin görünürdü. Kanalı bir hissəsi küçənin tinində onun nəzərinə çarpsaydı, bu, onun daha çox xoşuna gəlirdi. Sonra göyə baxmağa başladı, sanki, Mariusun göydən də enə biləcəyini düşünürdü.

Birdən o ağladı. Bu, onun dəyişkən əhvali-ruhiyyəli olmasından deyil, ümidlərinin boşa çıxması nəticəsində əmələ gələn, ruh düşkünlüyündən baş verən hal idi. Onun ürəyinə qorxu düşdü.

Xəbərlər, doğrudan da, bəzən havada dolaşır. O öz-özünə deyirdi: “Mən heç bir şeyə əmin deyiləm, bizim bir-birimizi gözdən itirməyimiz məhv olmağımız deməkdir”. Sonra Mariusun göydən enməsi fikri ona füsunkar deyil, qəmli-matəmli bir fikir kimi göründü.

Sonra onun qəlbinə çökən buludlar dağıldı, o yenə də sakitləşdi, könlündə yenə ümid doğdu, o yenə də qeyri-ixtiyari olaraq gülümsədi: dodaqlarında görünən bu təbəssüm Allaha inanmaq duyğusu ilə dolu idi.

Evdəki adamlar hələ yatırdı. Evi dərin bir sükut bürümüşdü. Pəncərə qapılarından bircəsi də açılmamışdı. Qapıçının da xırdaca otağı bağlı idi. Tusen hələ yuxudan ayılmamışdı, Kozetta da çox təbii olaraq: “Atam da yatmışdır, qərarına gəldi. O, fikrində atasının amansız adam olduğunu yəqin etmişdi, bu onu göstərir ki, indiyə qədər çox əzab və iztirab çəkmişdir. Lakin Mariusa arxayın idi”. Ona elə gəlirdi ki, belə parlaq ulduzun sönməsi qətiyyənlə mümkün deyil. Arabir uzaqdan onun qulağına boğuc səslər gəlirdi; o öz-özünə deyirdi: “Belə tezdən darvazaları parıltı ilə açıb-örtülər, çox qəribədir!” bu səslər – barrikadaya atılan topların gurultusu idi.

Kozettanın pəncərəsi altında, bir neçə fut aşağıda, qaralmış köhnə divarın karnizində yalıtı quşu yuva tikmişdi; yuvanın qırağı karnizdən azca kənarı çıxmışdı; yuxarıdan baxanda bu xırdaca cənnətin içi görünürdü. Ana quş balalarını qanadları altına alaraq, yuvada oturmuşdu, ata quş da o yan-bu yana uçuş, dimdiyində balalarına yem və öpüş gətirirdi. Çıxan günəş qızıl şüalarını bu xoşbəxt ailənin üzərinə saçmışdı; böyük ürüyüb-artma qanunu burada sevinc və təntənə içində hökmfərma idi, burada şəfəqli sırr səhər işığında çiçək açırdı. Kozetta, saçlarında günəş, qəlbində şirin xəyallar, səhər şəfəqi haləsində, özü də məhəbbət şəfəqi saça-saçə qeyri-ixtiyari olaraq aşağı əyildi, bu erkək quşla dişi quşu, bu ana ilə balaları seyrə daldı. Onu böyük bir həyəcan bürümüşdü, bu həyəcan – quş yuvasının təmiz qız qəlbində yaratdığı həyəcan idi; bu zaman o, Mariusu düşündüyünü güclə öz-özünə etiraf edirdi.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Sərrast vuran, lakin heç kəsi öldürməyən tüfəng.

Barrikadanı mühasirə edənlər gah tüfəngdən atəş açır, gah top saçması atırdılar, ancaq bunun elə bir ziyanı olmurdu. Yalnız “Korin”fin ön tərəfi xeyli zədələnmişdi; ikinci mərtəbənin pəncərələri, taxtapuş altındakı mansarda güllədən və top saçmasından yavaş-yavaş uçub dağılırdı. Buradan atəş açan döyüşçülər bu yeri tərk etməli oldular. Barrikadaya hücum edənlərin taktikası mümkün qədər çox atəş açmaqdan ibarətdir: bununla da, qiyamçılar ehtiyatsızlıq edərək atəşə cavab versələr, onların döyüş sursatını azaltmaq istəyirlər. Elə ki, qiyamçıların cavab atəşi zəiflədi, bundan aydın olur ki, onların gülləsi və barıtı qurtarmaq üzrədir, onda barrikadanın üstünə hücum əmri verilir. Anjolras onların bu kələyini bilirdi: barrikada cavab vermirdi. Hər dəfə top atılanda Qavroş, böyük bir nifrət əlaməti olaraq, dili ilə ovurdunu qabardırdı, deyirdi:

– Yaxşı da, cın-cındırı parçalayın, bizə də elə kilə lazımdır.

Kurfeyrak çıxıra-çığıra topdan izahat tələb edir, top saçmasının nə üçün hədəfə dəymədiyini soruşurdu:

– Ay xala, sənə nə olub belə baş-ayaq vurursan?!

Döyüş vaxtı tərəflər, balda olduğu kimi, bir-birinə qarşı maraqlı oyatmağa çalışırlar. Barrikadanın susması, görünür, mühasirə edənləri narahat etməyə başlamışdı, onlar gözlənilməz bir hadisənin baş verəcəyindən qorxurdular; mütləq bu qənbər daşı yığınının arxasına baxmaq, atəş altında dayanmayan, atılan güllələrə cavab verməyən bu qorxunc sütunun dal tərəfində nələr olduğunu

bilmək lazımdı. Birdən qiyamçılar qonşu evin damında gün işığında parıldayan bir dəbilqə gördülər: orada bir nəfər yanğınsöndürən hündür soba bacasına söykənərək sakitcə durmuşdu, elə bil ki, keşik çəkirdi. O, düz barrikadanın iç tərəfinə baxırdı.

Anjolras dedi:

– Bu casusdan bizə xeyir gəlməz!

Jan Valjan karabini Anjolrasa qaytardı, onun öz tufəngi vardı.

O, bircə kəlmə də söz söyləmədən yanğınsöndürəni nişan aldı, elə o saat da tufəng atıldı, yanğınsöndürənin başındakı dəbilqə cingilti ilə daş yola düşdü. Əsgər qorxaraq dərhal gözdən itdi, onun yerini başqa adam tutdu. Bu adam zabit idi. Jan Valjan tufəngini doldurub yeni gələn adamı nişan aldı, zabitin də dəbilqəsi əsgərin dəbilqəsinin ardınca getdi. Zabit də inad etmədi, dərhal götürüldü. Qiyamçıların işarəsi bu dəfə nəzərə alınmışdı: damda daha heç nə görünmədi; barrikadanı müşahidə edən olmadı.

Bossüe Jan Valjandan soruşdu:

– Siz niyə onu öldürmədiniz?

Jan Valjan cavab vermədi.

ON İKİNCİ FƏSİL.

Nizamsızlıq nizam-intizamın xidmətində.

Bossüe Kombeferin qulağına pıçıldadı:

– O mənim sualıma cavab vermədi.

Kombefer dedi:

– Bu adam tufəng atəşi ilə boş yerə xeyirxahlıq eləyir. Bu çoxdankı hadisə kimin yadındadırsa, o, şəhər civarı milli qvardiyasının igidcəsinə mübarizə etdiyini bilir. Bu qvardiya, xüsusilə 1832-ci ilin iyun günlərində çox şiddət və sabat göstərmişdi. Qiyam olduğu üçün tətillik edən “Oynayan”, “Xeyirxah” və ya “Kiçik qanov” meyxanalarını heç kəsə dəyib-toxunmayan sahibləri rəqs zallarının boşaldığını görüb aslan kimi vuruşurdular, nizam-intizam üçün ölmə gedirdilər, onlar öz meyxanalarını nizam-intizam mücəssəməsi hesab edirdilər. Həm burjua, həm qəhrəmanlıq dövrü olan o dövrdə ideya rıtsarları qazanc palədinləri ilə üz-üzə gəldilər. Vuruşmaya sövq edən səbəblərin adiliyi işin qəhrəmanlığına heç də xələl gətirmirdi. Qızıl ehtiyatının azalması bank sahiblərinə marselyoza oxutdururdu. Burjua dükən piştaxtası üçün vəcdlə qan tökülür, sparta ehtirası ilə öz dükanının – vətənin bu mikrokosmunu müdafiə edirdi. Əslində bunlar çox ciddi şeydi. Yeni ictimai qüvvələr mübarizəyə girişərək, müvazinətin nə vaxt düzələcəyini gözləyirdilər.

O dövrün başqa bir səciyyəvi cəhəti – anarxiyanın “hökumətçiliklə” (xeyirxah düşüncəli adamlar firqəsinə verilən vəhşicəsinə ad) birləşməsi idi. Adamlar nizam-intizam olmasını istəyirdilər, amma özləri nizam-intizamı gözləməyirdilər. Gah görürdün ki, milli qvardiya polkovniklərindən birinin şıltağı ilə toplaşmaq üçün birdən təbil vurulurdu, gah da bir kapitan vəcdə gələrək, atılan güllələrin üstünə yeriyirdi; ya bir nəfər milli qvardiyaçı, heç bir şeydən qorxmayaaraq “ideya uğrunda” vuruşurdu. Təhlükəli anlarda, həlledici günlərdə adamlar komandirlərin əmrindən daha çox öz daxili instinktləri ilə hərəkət edirdilər. Nizam-intizamı qoruyan orduda Fanniko kimi qılınc çalan, Anri Fonfred kimi qələmlə od yağdırən əsil qoçaq adamlara rast gəlmək olurdu. Bədbəxtlikdən, o dövrdə özünü prinsiplər ittifaqı deyil, mənfəətlər birləşməsi kimi göstərən mədəniyyət təhlükə qarşısında idi, ya da özünü təhlükə qarşısında hesab edirdi; bu mədəniyyət özünə imdad diləyirdi; hər yerindən qalxan onu özünün dayağı hesab edərək, onu bacardığı kimi qoruyurdu, müdafiə edirdi, ona yardım göstərirdi; hər yetən, cəmiyyəti xilas etmək vəzifəsini öz üzərinə götürürdü.

Canfəşanlıq bəzən pis nəticə verirdi. Bir də baxırdın ki, milli qvardiyaçıların bir tağını öz ixtiyarı ilə hərbi şura düzəldirdi, əsir düşmüş qiyamçılar haqqında, beş dəqiqənin içində, hökm çıxarırdı və hökmü yerinə yetirirdi. Jan Pruver belə bir məhkəmənin qurbanı oldu. Bu, amansız

Linç qanunu idi, bu bərədə heç bir partiyanın başqa bir partiyayı töhmətləndirməyə ixtiyarı yoxdur, çünki o eyni dərəcədə həm respublika üsul-idarəsi olan Amerikada, həm də mütləqiyyət üsul-idarəsi olan Avropada tətbiq edilir. Linç məhkəməsində çox asanlıqla səhv etmək olardı. Üsyan günlərində milli qvardiyaçılar süngülü tüfənglərini ələ alaraq, Kral meydanında Pol-Eme Harnye adlı cavan bir şairi tutmaq üçün ardınca yüyürlər; Harnye qvardiyaçıların əlindən ancaq ona görə xilas ola bilir ki, qaçıb 6№-li evin darvazası altında gizlənin. Qvardiyaçılar onun ardınca çıxırmışlar, “Bu da bir sensimonist!” Onu az qala öldürəcəkmışlar. Doğrudan da, onun qoltuğunda hersoq Sen-Simonun xatirələr kitabı varmış. Milli qvardiyaçılardan birisi kitabın cildi üstündə “Sen-Simon” sözünü görüb bağırmışdı: “Öldürün onu!”

1832-ci il iyunun 6-da şəhər cavanlarının milli qvardiyaçılar dəstəsi, yuxarıda adını çəkdiyimiz kapitan Fanniko başda olmaqla, özbaşınalıq və şıltaqlıq edərək, Şanvreri küçəsində məhv olmuşdu. Bu hadisə nə qədər qəribə olsa da, 1832-ci il üsyanından sonra aparılan məhkəmə istintaqında müəyyən edilmişdi. Kapitan Fanniko nizam-intizamın bir növ kondotyeri, indicə xarakterizə etdiyimiz səbirsiz, dikbaş bir burjua idi, “hökumətçiliyin” fanatik və inadçı tərəfdarlarından idi; o, təyin edilmiş vaxtdan əvvəl atəş açmaq həvəsinə düşür, təkbaşına, yəni öz dəstəsi ilə barrikadanı zəbt etmək şərəfini qazanmaq istəyir; barrikadada qırmızı, sonra da qara bayraq hesab etdiyi köhnə sürtuku görüb özündən çıxır, generalları, korpus komandirlərini söyür, guya, onlar haradasa iltifat buyurub müşavirə keçirirlər, qəti hücum vaxtını görmürlər və onlardan birinin məşhur ifadəsincə, “üsyanı başlı-başına buraxırlar”. O, özü elə hesab edirdi ki, barrikada hücum üçün tamamilə yetişmişdir, hər yetişən meyvə budaqdan düşən kimi, o da sübut etməlidir; buna görə də cürət edib barrikadaya hücum etmişdi.

Kapitan Fannikonun adamları da özü kimi qoçaqdı, şahidlərdən birinin dediyi kimi, “dəlisov” idi. Onun rotası küçənin tinində duran batalyonun ön hissəsini təşkil edirdi, şair Jan Pruveri də həmin bu rota güllələnmişdi. O, heç gözlənilmədiyi halda, öz əsgərləri ilə barrikadanın üstünə hücum etdi. Bu hücumda hərbi məharətdən çox coşqunluq vardı; hücum Fannikonun dəstəsinə çox baha oturdu. Barrikadanın üstünə cuman bu adamlar yolun heç üçdə ikisini getməmişdilər ki, qiyamçılar onları nizamla atılan yaylım atəşi ilə qarşıladılar. Qabaqda yüyürən dörd adam istehkamin lap önündə güllə ilə yerə sərildi; bu bir dəstə qoçaq milli qvardiyaçı, bu igid, lakin hərbi dözümlü olmayan adamlar bir az tərəddüd etdikdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular; daş yol üstündə on beş meyit qaldı. Qiyamçılar Fannikonun dəstəsində baş verən ani şaşqınlıqdan istifadə edərək, tüfənglərini doldurdular, qvardiyaçılar küçənin tininə – qorunduqları yerə çatan kimi onları yenə yaylım atəsinə tutdular. Qvardiyaçılar dəstəsi bir anlığa iki atəş arasında qaldı: onlar həm qiyamçıların, həm də özlərinin top saçması atəşi altına düşmüşdülər; topçular əmr almadıqları üçün atəşi davam etdirirdilər. Top saçmasından bir neçə adam öldü; cəsarətli, lakin ehtiyatsız hərəkət edən Fanniko da bunun qurbanı oldu. Onu top, yəni hüquq-qanuna əsaslanan nizam-intizamın özü öldürdü.

Bu, təhlükəli deyil, ağılsız bir hücum olduğu üçün Anjolrası yaman əsəbiləşdirmişdi.

O, həyəcanla dedi:

– Axmaqlar! Onlar öz adamlarını güdaza verirlər, biz də lap nahaq yerə gülləmizi sərf edirik. Anjolras üsyanın əsil generalı kimi danışdı, o elə, doğrudan da, üsyanın generalı idi. Qiyamçılar dəstəsi ilə cəza dəstəsinin gücü bir bərabərdə deyildi, onlar eyni qüvvə ilə vuruşurdular. Qiyamçıların ehtiyatı tez tükənir, onlar nə artıq bir güllə ata bilir, nə də artıq bir adam qurban verə bilirlər. Boşalmış patron çantasını, öldürülmüş adamı əvəz etməyə onların heç bir şeyi yoxdur. Amma cəza dəstəsi öz adamlarının qədr-qiyətini bilmir; patrona heyfi gəlmir – onların Vensen cəbbəxanası var. Barrikadada nə qədər döyüşçü varsa, cəza dəstəsinin bir o qədər polku, barrikadanın nə qədər patrondaşı varsa, onların bir o qədər cəbbəxanası var. Buna görə də, qəfildən inqilab baş verməsə, bu inqilab öz odlu qılıncını tərəzinin gözünə atmasa, – bir adamın yüz adama qarşı durduğu bu mübarizə həmişə barrikadanın tar-mar edilməsi ilə qurtarır. Lakin inqilabın baş verdiyi hallar da olur. Onda hər şey hərəkətə gəlir, küçələr dəniz kimi dalğalanır, sürətlə xalq barrikadaları qurulur. Paris bütün varlığı ilə sarsılır, quid divinum¹ hiss olunur, 10 avqustun, 29 iyulun ruhu duyulur, füsunkar bir şəfəq alovlanır, kobud qüvvə, ağızını açmış yırtıcı

heyvan kimi geri çəkilib, qoşunun qarşısında, bu aslan qarşısında Fransa aramla, bir peyğəmbər əzəməti ilə ayağa qalxır.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Ümidin son işığı da sönür.

Barrikadanı müdafiə edənlərin hiss və ehtiraslar xaosunda hər şeydən bir az vardı: burada həm cəsarət, həm gənclik, həm qürur, həm ruh yüksəkliyi, həm ideal, həm etiqad, həm coşğunluq, həm qızgınlıq, həm də, xüsusilə ümidin sayrışan şüaları vardı.

Ümidin belə şüalarından, belə parıltısından biri, heç gözlənilmədiyi anda, qəfildən Şanvreri barrikadasını işıqlandırdı.

Müşahidə məntəqəsindən çəkilməyən Anjolras birdən çığırdı:

– Bir qulaq asın! Paris, deyəsən, ayılır!

Doğrudan da, iyunun altısında, səhərçağı bir-iki saat elə oldu ki, elə bil, qiyam get-gedə artdı. Sen-Merri kilsəsinin təhlükə olduğunu xəbər verən zəngləri aramsız çalınır, bəzi yerdə közərən odu alovlanırdı. Puarye, Qravilye küçələrində barrikadalar quruldu. Sen-Marten qapıları qabağında cavan bir oğlan karabinlə bütöv bir süvari eskadronuna hücum etdi. O, bulvarın düz ortasında dizi üstə çökərək nişan aldı, bir güllə ilə eskadron komandirini öldürdü, sonra da dönüb camaata ucadan dedi: “Budur, düşmənin biri də azaldı!” Onu qılıncla doğradılar. Sen-Deni küçəsində bir qadın jalüzün dalında gizlənərək bələdiyyə qvardiyaçılarına atəş açdı: tufəng atıldıqca jalüzün titrədiyi görünürdü. Üzüm tənəyi küçəsində on dörd yaşlı bir oğlan tutdular: onun cibləri patronla dolu idi. Düşmənin bir çox məntəqələrinə basqın edildi. Berten-Puare küçəsinin tinində bir zirehli əsgər polkuna qəfildən atəş açdılar, polkun başında general Kavenyek de Baran dururdu. Planş-Mibre küçəsində evlərin damından qoşunun üstünə sınıq qab-qacaq və mətbəx avadanlığı atırdılar: bu, pis əlamət idi. Marşal Sulta bunu deyəndə, qoca Napoleon generalı fikrə getdi, Suşenin Saraqoss ətrafında söylədiyi sözlər yadına düşdü: “Qarılar gecə qarşoklarını bizim başımıza tökməyə başlayanda biz məhv olduq”.

Elə hesab edilirdi ki, iğtişənin yayılmasına son qoyulmuş, bunun qarşısı alınmışdır; lakin belə bir vaxtda yuxarıda göstərilən əlamətlərin ortaya çıxması, xalqın qəzəb və həyəcanının get-gedə artması, Paris civarı deyilən yanacaq yataqlarının dərinliyində əmələ gələn qığılcımlar hərbi komandanlığı bərk təşvişə salmışdı. Onlar başlanan yanğınları söndürməyə tələsirdilər. Onlar xırda qiyamları ləğv edənə qədər Mobüe, Şanvreri, Sen-Merri barrikadalarına hücumu dayandırmışdılar, istəyirdilər ki, xırda qiyamları ləğv etdikdən sonra bütün qüvvələri bu barrikadaların üstünə yeritsinlər, bir zərbə ilə onların işini bitirsinlər. Üsyan edən küçələrə qoşun dəstəsi göndərilmişdi; onlar geniş küçələrdə izdihamı dağıdır, sağda, solda olan xırda küçələri, dalanları gah ehtiyatla və yavaş-yavaş, gah da sürətli yürüşlə yoxlayırdılar. Piyada qoşun dəstələri güllə atılan evlərin qapılarını sındırırdılar; eyni zamanda kiçik süvari hissələri bulvarlara yığışan camaatı dağıdırdılar. Bu zaman camaat ucadan öz narazılığını bildirir, qatmaq-qarışq hay-küy qaldırırdı, bu isə qoşunla xalq arasında baş verən toqquşmalarda həmişə olur. Anjolrasın top və tufəng atəşi arasında eşitdiyi səs-küy də bu idi. Bir də ki, o, küçənin sonunda xərəklərdə yaralı aparıldığını görür, Kurfeyraka deyirdi; “Bunları biz yaralamışıq”.

Lakin onların qəlbində doğan ümid çox yaşamadı, onun şüası tez söndü. Havayı yayılan səs-küy yarım saat keçməmiş dağılıb getdi; elə bil, ildırım çaxdı, lakin tufan qopmadı; qiyamçılar yenə də bir şeyi hiss etməyə başladılar; göy qübbəsi qurşun kimi yenə onların üzərinə enirdi; bu göy qübbəsi bu inadçı adamları köməksiz buraxan xalqın laqeydliyi idi ki, onları əzirdi.

Sanki, dumanlı bir şəkildə ehtimal olunan ümumi hərəkət tamamilə yatmışdı; indi hərbiyyə naziri öz diqqətini, generallar öz strategiyasını hələ də dayanıb duran üç-dörd barrikada ətrafında toplaya bilərdi.

Günəş üfüqdən get-gedə qalxırdı.

Qiyamçılardan biri Anjolrasa dedi:

– Biz acıq. Yoxsa, biz heç bir şey yeyəmiş oləcəyik.

Anjolras hələ də öz mazğalının qabağında durub küçənin sonuna baxırdı, o, qiyamçının sualına başı ilə cavab verdi.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Oxucu bu fəsildə Anjolrasın sevgilisinin adını biləcəkdir.

Kurfeyrak Anjolrasın yanında, daşın üstündə oturub yenə də topu ələ salırdı: hər dəfə top açması deyilən güllələrin iyrenc bir fişiltı ilə qara bulud kimi havaya qalxdığını görəndə onları istehza ilə qarşılayırdı:

– Zavallı qarı, sənin səsin lap batıb, mənim sənə yazığım gəlir. Nahaq yerə özünü gücə salırsan. Bu heç göy gurultusudur? Bu ancaq öskürəkdir.

Qiyamçılar onun sözünə qəhqəhə ilə gülürdülər.

Təhlükə artdıqca Kurfeyrakla Bossüenin şücaəti və sevinci də artırdı, onlar xanım Skarron kimi, yeməyi zarafatla, şərabı şadlıqla əvəz edirdilər.

Bossüe deyirdi:

– Mən Anjolrasa məftunam. Onun təmkini, şücaəti məni valeh edir. O tək yaşayır, yəqin, buna görə də həmişə bir az kədərli olur; o öz böyüklüyünə heyfslənir, bu böyüklük onu arvadsız qalmağa məhkum etmişdir. Bizim hamımızın məşuqəmiz var, onlar bizi dəli-divanə edərək igidləşdirirlər. Adam pələng kimi vurulursa, aslan kimi vuruşur. Bu, bizə kələk gələn xanım məşuqələrimizdən ən yaxşı intiqam yoludur. Roland, Anjelikaya pislilik etmək üçün məhv oldu. Biz göstərdiyimiz bütün qəhrəmanlıqlar üçün qadınlara minnətdarıq. Arvadsız kişi çaxmaqşız tapança kimidir; ancaq qadın onu hərəkətə gətirir. Amma Anjolrasın məşuqəsi yoxdur. O, heç kəsə vurulmamışdır, amma heç şeydən qorxmur, igiddir. Buz kimi soyuq olasan, od kimi qızğın – bu heç eşidilməmiş şeydir.

Anjolras, elə bil, Bossüenin dediklərini eşitmirdi, lakin bir adam onun yanında olsaydı, Anjolrasın astadan söylədiyi bir sözü eşidərdi: Patrial.

Bossüe hələ də zarafat edirdi, birdən Kurfeyrak ucadan dedi:

– Bu da biri!

Sonra da qonaq gəldiyini xəbər verən baş lakeyi yamsılayaraq əlavə etdi:

– Zati-aliləri Doqquzdüymə təşrif buyurub!

Doğrudan da, səhnədə yeni bir şey – ikinci top lüləsi göründü.

Topçular topu cəld toparlaqdan açıb birinci topun yanına çəkdlilər.

Bu, işin sonunu yaxınlaşdırırdı.

Topları tez doldurdular; bir neçə dəqiqədən sonra hər iki topdan düzünə nişan almaqla barrikadaya atəş açmağa başladılar; piyada hissə və şəhər civarı qvardiyaçı bölmələri tufəngdən atəş açırdılar.

Başqa bir yerdə də top səsi gəlirdi: bu toplar yaxından atılırdı. İki top Şanvreri küçəsindəki barrikadanı şiddətli atəşə tutmuşdu, elə bu zaman iki başqa top da, biri Sen-Deni, biri də Obri-le-Buşe küçəsindən nişan alaraq, Sen-Merri barrikadasını dəlik-deşik edirdi. Dörd top məşum bir əks-səda kimi, səs-səsə vermişdi.

Müharibənin bu sərt köpəkləri ağız-ağıza verərək hürüşürdü.

Şanvreri küçəsindəki barrikadaya toplardan biri mərmə ilə, biri də top saçması ilə atəş açırdı.

Mərmə atan topun ağzı bir qədər yuxarı qaldırılmışdı, bununla da topçular elə nişan alırdılar ki, mərmə barrikadanın düz yuxarisına dəysin, onu dağıtsın, qiyamçıların üstünə daş qəlpələrini top saçması kimi yağdırsın.

Bu cür atəş açmaqdan məqsəd qiyamçıları divardan uzaqlaşdırmaq, barrikadanın iç tərəfində daldalanmağa məcbur etmək idi, başqa sözlə, bu, hücum hazırlaşmaq deməkdi.

Düşmən qiyamçıları mərmə ilə barrikadanın üstündən, top saçması ilə də meyxananın pəncərələrindən qova bilsə, dərhal küçəyə doluşacaq, daha qorxmayacaq ki, onu görəb atəşə tuta

bilərlər, dünən axşamkı kimi onlar birbaşa bərrikadanın üstünə cumacaqlar, kim bilir, bəlkə də, qiyamçıların üstünə qəfil çıxıb bərrikadanı tutacaqlar.

Anjolas:

– Bu topları mütləq sıradan çıxarmaq lazımdır, – deyərək ucadan komanda verdi: – Topçulara atəş!

Hər şey hazır idi. Bayaqdan bəri susan bərrikada şiddətli atəş açdı: bir-birinin ardınca altı-yeddi yaylım atəşi eşidildi: atəş həm qəzəb, həm də qalibiyyətlə səslənirdi. Küçəni qatı tüstü bürüdü. Bir neçə dəqiqədən sonra da od saçılan tüstü dumanı içərisində topçuların üçdə-iki hissəsinin çarxların dibində sərilib qaldığını seçmək olurdu. Sağ qalanlar yenə də əvvəlki arxayınlıq və amansızlıqla topları doldururdular, ancaq indi tez-tez atəş açmırdılar.

Bossü Anjolas dedi:

– Yaman zərbə oldu! Bax bu, müvəffəqiyyətdir.

Anjolas başını yırğalaya-yırğalaya ona cavab verdi:

– On beş dəqiqə də bu cür müvəffəqiyyət olsa, bərrikadada heç onca patron da qalmaz.

Görünür, Qavroş bu sözləri eşidirmiş.

ON BEŞİNCİ FƏSİL.

Qavroşun bərrikadadan çıxması.

Birdən Kurfeyrak bərrikadanın aşağı tərəfində, küçədə, atılan güllələrin altında bir kölgə gördü. Qavroş meyxanadan şərab şüşəsi qoyulan səbəti götürüb deşikdən küçəyə çıxmışdı, heç bir şeyə əhəmiyyət verməyərək, bərrikadanın qabağında öldürülən milli qvardiyaçıların patron dolu çantalarını boşaltmağa başlamışdı.

Kurfeyrak çığırdı:

– Sən orada nə edirsən?

Qavroş lovğa-lovğa dedi:

– Öz səbətimi doldururam, vətəndaş.

– Top saçmasını görmürsən, nədir?

– Çox böyük iş olub! Yağış yağır. Sonra?

Kurfeyrak çığırdı:

– Qayıt geri!

– Bu saat.

O, bir sıçrayışla küçənin ortasına düşdü.

Biz bilirik ki, Fannikonun dəstəsi geri çəkilmədən çoxlu meyit qoyub getmişdi.

Bütün küçə boyu daş yol üzərində iyirmiyə qədər meyit sərilib qalmışdı. Bu, Qavroş üçün iyirmi patrondaş, bərrikada üçün də xeyli patron ehtiyatı deməkdi.

Barıt tüstüsü küçəni duman kimi bürümüşdü. Kim dağlarda iki sıldırım qaya arasında bulud kimi sıx duman görmüşsə, o, iki sıra tutqun, hündür evlər arasında, sanki, sıxılaraq qatılan bu kəsif barıt tüstüsünü təsəvvür edə bilər. Bu tüstü yavaş-yavaş yuxarı qalxırdı, lakin onun yerində ara vermədən yenə tüstü əmələ gəlirdi; tüstü yavaş-yavaş hər şeyi bürüyürdü, hər şey boz-bulanıq görünür, hətta günün də işığı tutqunlaşırdı. Vuruşan tərəflər küçənin bu başından o başına bir-birini çox çətinliklə seçə bilirdi, burası da var idi ki, onların arasında olan məsafə çox qısa idi. Belə tüstü dumanı istəhkamı mühasirəyə alanlar üçün əlverişli idi, görünür, onların komandirləri də bunu nəzərə almışdılar, həmin komandirlər bərrikadaya olan hücumu rəhbərlik etməli idilər. Tüstü Qavroş üçün də əlverişli oldu.

O, tüstü pərdəsi altında, həm də boyunun balacılığına görə, küçədə xeyli qabağa gedə bildi, qarşı tərəfdən heç kəs onu görmədi. Heç bir təhlükəyə rast gəlmədən, o yeddi-səkkiz çantanı boşaltdı.

O, səbəti dişi ilə tutaraq qarnı üstə sürünürdü, iməkləyirdi, hər lənib-fırlanırdı, sürüşürdü, qıvrılırdı, bir meyitin yanında o birisinin yanına sürünürdü, tez-tez findıq sındıran meymun cəldliyi ilə çantaları, patrondaşları boşaldırdı.

Barrikadadan çox da uzağa getməmişdi, ancaq düşmənin diqqətini cəlb etməkdən qorxduqları üçün onu bərkdən səsləyə bilmirdilər.

Ölənlərdən biri onbaşı idi; Qavroş onun mündirinin cibindən barıt qabı tapdı.

Qabı cibinə qoyaraq dedi:

– Çaxır içməyə gərək olar.

Qavroş qabağa gedə-gedə, barıt tüstüsü seyrək olan bir yerə çatdı; qənbər sipəri dalında gizlənən cəbhə polku nişançıları və küçə tinində sıraya düzülən milli qvardiyaçılar elə o saat tüstü dumanı içində eşələnən şeyi bir-birinə göstərdilər.

Qavroş tumbanın yanında sərilib qalan serjantın patronlarını götürəndə meyitə bir güllə dəydi.

Qavroş finxırdı:

– Belə şey olar! Onlar mənim ölülərimi öldürürlər.

İkinci güllə daş yola dəyərək od çıxardı. Üçüncü güllə onun səbətini böyrü üstə yıxdı.

Qavroş dönüb baxdı, gördü ki, güllə atan şəhər civarı qvardiyasıdır.

Dik ayağa qalxdı, əlini elinə qoydu, ona güllə atan milli qvardiyaçıların şax üzünə baxaraq oxudu:

Hamınız, ey Nanter sakinləri.

Eybəcər olmusuz duyub Volteri.

Köhnə sakinləri də Palessonun.

Axmaqlaşıb təqsirindən Russonun.

Sonra səbəti qaldırdı, yerə dağılan patronları yığdı, bircə dənəsini də yerdə qoymadı sonra da atılan güllələrin üstünə yeriyərək, o biri patron çantasını boşaltmağa getdi. Dördüncü güllə lap onun yanından ötüb keçdi. Qavroş yenə oxudu:

Sahibi olmadım qazanclı yerin.

Bu da günahından oldu Volterin.

Mənim taleyimin sındı təkəri.

Russonun günahkar oldu sözləri.

Beşinci güllə ona ancaq aşağıdakı bəndi oxumaq ilhamını verdi:

Sırtıqlardan mən deyiləm dərs alan.

Bu da olub Volterin təqsirindən.

Russo təqsirindən oynadır məni.

Kasıblıq, ehtiyac bir serso kimi.

Bu vəziyyət xeyli davam etdi.

Bu həm dəhşətli, həm də ürəyi rıqqətə gətirən bir mənzərə idi. Qavroş güllə altında, sanki, atəş açanları ələ salırdı. Sanki, onun kefi çox kök idi. Sərçə ovçularla öcəşirdi. Hər yaylım atəşinə o yeni bir şeir bəndi ilə cavab verirdi. Onu, ara vermədən, nişan alır, vurmaq istəyirdilər, həmişə də güllələri boşa çıxırdı. Əsgərlər, milli qvardiyaçılar onu nişan alanda gülürdülər. O, gah yerə yatırdı, gah qalxırdı, gah qapının yan taxtası dalında gizlənirdi, yenə birdən qayırdı, gah da top saçmasını ələ salırdı, ona “burun göstərərək”, eyni zamanda patron axtarırdı, patrondaşları boşaldırdı, öz səbətini doldururdu. Qiyamçılar təşvişlə ona baxır, həyəcədən nəfəsləri tutulurdu. Barrikadada ondan ötrü əsirdilər, amma, o, nəgmə oxuyurdu. Elə bil ki, bu uşaq deyil, insan deyil, xırdaca bir sehrbazdı, vuruşmada güllə batmayan, qılınc kəsməyən əfsanəvi cırtıdan idi. Güllələr onu təqib edirdi, lakin o, güllələrdən cəld idi. O, elə bil ki, ölümlə dəhşətli gizlənpaç oyunu oynayırdı; yastıburun ölümün kabusu hər dəfə ona yaxınlaşanda, Qavroş onu həqarətlə qarşılayırdı. Lakin başqalarından daha sərrast, daha xaincə atılan bir güllə, nəhayət, bu sayrışan işığa dəydi: Qavroş səntirlədi, sonra yerə yıxıldı, – bunu hamı gördü. Barrikadada hamı bir ağızdan çığırdı. Bu cırtıdanda Antey gücü vardı; qamen üçün daş yola toxunmaq pəhləvan Antey üçün yerə toxunmaq kimi bir şeydi; Qavroşun yixılması ilə qalxması bir oldu. O qalxıb yerə

oturdu, qan onun üzündən süzülüb tökülürdü; əllərini yuxarı qaldırdı, güllə atılan tərəfə dönərək oxudu:

Kiçik quşcuğazam, lap xırdayam mən.
Təqsiri üzündən Volterin hökmən.
Lakin kəmənd ata bilərlər mənə.
Təqsiri ucundan...

Lakin o, nəğməni oxuyub qurtara bilmədi. Nişançının ikinci gülləsi bu nəğməni əbədi olaraq yarımçıq qoydu. Bu dəfə o, üzü üstə daş yola yığıldı, bir daha tərpnəmədi. Onun həm uşaq, həm də əzəmətli ruhu uçub getdi.

ON ALTINCI FƏSİL.

Qardaş necə ata ola bilər.

Bu faciədə biz heç bir şeyi nəzərdən qaçırmamalıyıq. Elə bu zaman Lüksemburq bağında iki uşaq əl-ələ tutaraq gedirdi. Onlardan birinə yeddi, o birisinə beş yaş vermək olardı. Yağış onları islatmışdı; onlar xiyabanın güney tərəfilə gedirdilər, böyük uşaq balacanı çəkə-çəkə aparırdı. Cırcındır paltar geymiş bu solğun üzlü uşaqlar boz quşları xatırladırdılar. Balaca böyüyə deyirdi: “Mən yaman acmışam”.

Böyük uşaq sol əli kiçik qardaşının əlindən tutaraq, onu himayə edən bir adam kimi aparırdı, sağ əlində balaca çubuq tutmuşdu.

Onlar bağda tək idilər, heç kəs yox idi; üsyan olduğuna görə polis idarəsinin sərəncamı ilə bağın qapıları kilidlənmişdi. Orada duran qoşun hissələri döyüşə getmişdi.

Bu iki uşaq bura necə gəlib çıxmışdı? Bəlkə, onlar bağlanmamış keşikçi məntəqəsindən qaçmışdılar, ya bəlkə, “Cəhənnəm qarovulxanasının” yaxınlığında olan Rəsədxana qarşısındakı meydandan, ya da ön tərəfində “Invenerunt parvulum pannis iuvolutum” sözləri yazılan küçə ayrıcındakı küçə frontunundan əkilmişdilər; ya bəlkə də, dünən axşam park bağlananda onlar gözətçinin gözündən yayınaraq qəzet oxunan köşklərdən birində gizlənmişdilər. Hər halda, onlar istədikləri yerdə gəzirdilər, elə bil, tamam sərbəstdilər. Uşaq ki istədiyi yerdə gəzir, həm də özünü tamamilə sərbəst hiss edir, bu o deməkdir ki, o azmışdır. Bu zavallı körpələr, doğrudan da, azmışlar.

Oxucuların yadındadır: bunlar həmin uşaqlardı ki, Qavroş onların qayğısına qalırdı. Bunlar cənab Jilnormanın ayağına yazılan, Manyonun yanında yaşayan Tenardyenin uşaqları idi. İndi, onlar yarpaq kimi, bütün bu qırılmış budaqlardan qopub yerə düşmüşdülər, külək də onları süpürüb aparırdı.

Manyonun vaxtında onların paltarı çox təmiz və səliqəli idi, buna görə cənab Jilnorman Manyondan razı qalırdı; amma indi uşaqların paltarı cındıra dönmüşdü.

İndi onlar “sahibsiz uşaqlar” zümrəsinə daxil olmuşdular, statistika onları hesablayır, polis idarəsi küçələrdən yığır, itirir, sonra yenə də Paris küçələrində tapır.

Bu zavallı uşaqlar ancaq belə qorxulu gündə bağa girə bilmişdilər; gözətçilər görmüş olsaydılar, onları bağdan qovardılar. Kiçik dilənçiləri ictimai parklara buraxmırlar; amma düşünmək lazımdır ki, onların da, başqa uşaqlar kimi, çiçəyə baxmağa haqqı vardır.

Dəmir barmaqlı qapılar bağlı olduğu üçün bu iki uşaq bağa girə bilmişdi. Onlar qayda-qanunu pozmuşdular. Onlar gizləncə bağa girib orada qalmışdılar. Qapıların bağlanması gözətçilərə buradan getməyə haqq vermir; nəzarət, guya, davam edir, ancaq bir az zəifləyir. Gözətçilərin özü ümumi həyəcana tutulmuşdu, onları bağdan çox, küçədə baş verən hadisələr maraqlandırır, buna görə də bağı gözləmiridilər, iki balaca cinayətkarın ora girməsini görməmişdilər.

Dünən yağış yağmışdı, səhər çağı da az-az çiləyirdi. Lakin iyun leysanı hesaba alınmır.

Tufandan bir saat sonra, bu gözəl günəşli günün üzərinə göz yaşı töküldüyünü güclə görmək olur. Yayda yerdə də, körpənin yanaqları kimi, göz yaşı tez quruyur.

Yayın gün dönümündə parlaq günəş işığı, əgər belə demək mümkünsə, adamın bütün varlığına nüfuz edir. O, hər şeyi bürüyür. O, yerə yayılır, yeri qucaqlayır, elə bil ki, yeri əmir. Elə güman etmək olar ki, susuzluqdan yanır. O, leysanı bir stəkan su kimi qurudur, bir qurtuma içir. Hələ səhər çağı hər yerdə xırdaca çaylar kimi sular axırdı, günortadan sonra isə hər yeri toz basırdı. Yağışın yuduğu, günəş şüalarının qurutduğu yaşıllıqdan füsunkar şey yoxdur; bu istilik nüfuz etmiş tərəvətdir. Kökləri su içində, çiçəkləri gün işığında qərq olan bağlar, çəmənlər gülab kimi buxarlanır, yerin ətrini ətrafa saçır, hər şey sizə doğru can atır. Adam xoş bir duyğudan məst olur. Bahar – cənnətin astanasıdır; günəş adama səbir etməkdə, gözləməkdə kömək edir. Elə adamlar var ki, onlar çox şey tələb eləməzlər; elə adamlar var ki, lacivərd göylərə baxaraq, deyirlər: “Bizə lazım olan ancaq budur!” Möcüzələr aləminə dalan, kainatı seyr edən, təbiətə pərəstiş etməkdə xeyrə və şərə etinasızlıq göstərən, insanlara qarşı tamamilə laqeyd qalan elə xəyalpərəstlər var ki, onlar belə deyirlər: aclıq çəkənləri ehtiyac içində olanları, qışın şiddətli soyuğunda çılpaq qalan fəqərəni, xəstəlikdən fəqərə sütunu əyilən uşağı, ölüm yatağına düşən xəstəni, ev çardağını, həbsxana kamerasını, soyuqdan cın-cındır içində tir-tir əsən qızı düşünmək, bundan ötrü narahat olmaq nəyə lazımdır, – ağac altında uzanıb xəyala dalmaq mümkün isə, belə şeylərlə niyə kefini pozasan. Adamı dəhşətə salan bu sakit təbiətli adamlar rəhm etməyin nə olduğunu bilmirlər, hər şeydən razıdırlar. Qərribə şeydir, onlar namütənahiliklə kifayətlənirlər. İnsanın, əldə etməsi mümkün olan mütənahiliyə can atmasından, insanın bu böyük səyindən onlar xəbərsizdirlər. Tərəqqini nəzərdə tutan mütənahilik, yüksək əmək onların fikrini məşğul etmir. Bəşəri və ilahi cəhətlərin, namütənahiliyin və mütənahiliyin birləşməsindən meydana gələn şeylər onların nəzərindən qaçır. Onlar ancaq bunu istəyirlər ki, namütənahiliklə qarşı-qarşıya dursunlar, – bundan onlar həzz alırlar, özlərini xoşbəxt hesab edirlər. Onlar sevincin nə olduğunu bilmirlər, onlar ancaq heyrət etməyi bacarırlar. Onların həyatı seyr etməkdən ibarətdir. Bəşəriyyət tarixi onlar üçün ancaq kainat kitabının səhifələrindən biridir. Bu səhifə Küllü özündə yerləşdirmir; böyük Küll kənardadır qalır – insan kimi əhəmiyyətsiz bir şeylə məşğul olmağına dəyərmir? İnsan əziyyət çəkir, çəksin də, nə olar? Amma siz bir baxın, görün Aldebaran necə çıxır! Ananın daha südü yoxdur, yəni doğulmuş uşaq ölür, ölsün də, mənə nə! Yaxşısı budur, siz baxın görün, şam ağacının qabığı ilə gövdəsi arasındakı layın xırdaca bir dairəciyi mikroskop altında necə gözəl görünür! Ən zərif krujeva buna tay ola bilərmi? Belə mütəfəkkirlər sevgini unudurlar. Zodiak onların fikrini o qədər məşğul edir ki, onlar ağlayan uşağı görmürlər. Tanrı onların ruhunu dumanlandırır. Onlar eyni zamanda həm böyük, həm də kiçik olan mücərrəd fikirli adamlardır. Horatsi belə bir adamdı; Gete də, hətta, bəlkə, Lafonten də belə adamdı; bunlar namütənahiliyin əla xudbinləri, əzab çəkən insanların laqeyd tamaşaçılarıdır. Hava yaxşı olsa, onlar Neronu görmürlər; günəş onların nəzərində tonqalı kölgədə buraxır, hətta edam cəzasında da onlar işıqların təsirini axtarırlar; onlar nə çığırtdı, nə hönkürtü səsinə, nə canvermə xırıltısını, nə təhlükə zənglərinin imdadını eşidirlər; əgər maydırsa, ay çıxıbsa, onlar hər şeyi gözəl görürlər, başları üstündə tünd-qırmızı, qızıl rəngli buludlar süzürsə, onlar hər şeydən razı qalırlar; ulduzların işığı sönməyincə, quşların səsi kəsilməyincə, onlar xoşbəxt olmağı qəti qərara almışlar.

Bunlar bədbəxt xoşbəxtlərdir. Onlar zavallı olduqlarını hiss etməzlər, lakin onlar zavallıdırlar. Kim ki ağlamır, o, heç bir şeyi görmür. Gecə ilə gündüzü özündə birləşdirən, gözsüz, lakin alının ortasında ulduz olan bir məxluq adamı həm təəccübləndirər, həm də özünə qarşı mərhəmət hissi oyadarsa, bu adamlar da başqalarını belə təəccübləndirir, özlərinə qarşı belə mərhəmət hissi oyadırlar.

Bəzi müfəkkirlərin rəyincə, ən yüksək fəlsəfə də laqeydlikdədir. Qoy belə olsun, ancaq onların üstünlüyündə ağır bir xəstəlik vardır. Həm əbədi, həm də topal olmaq mümkündür. Vulkan bunu təsdiq edir. İnsandan yüksəyə qalxmaq, həm də insandan aşağı enmək olar. Hədsiz-hesabsız natamamlıq təbiətə xasdır. Kim bilir, bəlkə, günəş özü də kordur?!

Bəs onda nə etməli, kimə inanmalı? Solem quis dicere Dalsum audeat?!

Doğrudanmı bəzi dahilər, tanrı bərabərində duran bəzi adamlar, bəzi məşhur simalar yanına bilər? Deməli, o şey ki, yüksəkdədir, hər şeyin fəvqündədir, yüksəkliyin son zirvəsindədir, zenitdədir, o şey ki, yerə bu qədər işıq saçır – o pis görə bilər, az görə bilər, heç görməyə bilər?

Məgər bu, ümitsizliyə gətirib çıxarmazmı? Yox, bu, gərək ümitsizliyə gətirib çıxarmasın. Bəs axı Günəşdən yüksəkdə nə var? Tanrı.

Boş və tənha qalmış Lüksemburq bağı 1832-ci il iyunun 6-da, səhər saat on birdə çox gözəldi. Şahmat qaydası ilə əkilmiş, üstünə parlaq işıq düşmüş ağaclar məstedicə gözəl qoxusu, füsunkar rənglərlə, sanki, çiçəklərlə bəhsə girmişdi. Günorta günəşinin istisindən məst olmuş budaqlar bir-birinə sarı uzanır, sanki, bir-biri ilə qucaqlaşmaq istəyirdi. İsfəndan ağacının yarpaqları arasında çalı quşu oxuyurdu, sərçələr şənlik edirdi, ağacdələnlər şabalıd ağacının gövdəsi ilə yuxarı qalxa-qalxa dimdiklərini ağac qabığının çatdağına vururdular. Gül ləklərində məğrur zanbaqlar haqlı olaraq hökmranlıq edirdi; bəyazlıq ətrindən füsunkar ətir yoxdur. Qərənfillərin tünd qoxusu ətrafa yayılırdı. Mariya Mediçi dövründən qalmış qoca qarğalar sıx ağacların başında dilxoşluq edirdilər. Lalələr, çiçəyə çevrilmiş bu alov parçaları günəşin qızıl şüaları altında tünd-qırmızı rənglə alışıb yanırdı. Lalə ləkləri ətrafında bal arıları uçurdu, onlar, sanki, bu odlu çiçəklərin qığılıcı idi. Hər şey, hətta göydən sallanan buludlar da sevinc və fərəhlə dolu idi; yenə yağış yağmaq təhlükəsi olsa da, bunun heç bir qorxusu yox idi: inciçiçəyi ilə xaniməli çiçəyi bu yağışı çox-çox arzu edirdi; lap alçaqdan uçan qaranquşlar bu yağışın sevimli carçıları idi. Bağda olanlar sərbəst nəfəs alırdılar; həyatdan gözəl qoxu yayılırdı; bütün təbiətdən məsumluq, şəfqət, atalıq qayğısı, nəvaziş, səhər şəfqətinin tərəvəti, hamıya kömək etmək duyğusu saçılırdı. Göylərin təlqin etdiyi fikirlər – öpülən körpə əli kimi zərifdi.

Çılpaq, ağ heykəllər ağacların altında işığın parçaladığı kölgədən paltar geymişdi; günəş, sanki, bu ilahələrin paltarını cırıb parçalamış, şüalarını qırıq-qırıq onların gövdəsinə salmışdı. Böyük hovuz ətrafındakı torpaq elə qurumuşdu ki, elə bil, istidən yanmışdı. Zəif külək bəzi yerdə azca toz qaldırırdı. Keçən payızdan qalmış bir neçə sarı yarpaq həvəslə qaçışır, sanki, bir-biri ilə oynayırdı.

Ətrafa yayılan bu bol işıqda ürəyi sakitləşdirən bir şey vardı. Hər şey həyatla, gözəl qoxu ilə, hərətlə dolu idi, hər şeydən buxar qalxırdı; təbiətin örtüyü altında sonsuz bir həyat çeşməsi duyulurdu; sevgi ilə, məhəbbətlə dolu olan bütün bu xəfif küləklərdə, bu bərq vuran işıqlarda, parıltılarda, şüaların hədsiz-hesabsız səxavətində, ardı-arası kəsilməyən bu yıldızlı axınında bitib-tükənməyən bir şeyin israfçılığı hiss olunurdu, adam bu cah-cəlalın ardında, sanki, odlu bir pərdə dalında ulduzlar milyoneri Tanrını görürdü.

Qum bütün palçığı özünə hopdurmuşdu, yağış zərrə qədər də toz qoymamışdı. Çiçəklər əl-üzünü təzəcə yumuşdu. Yerdən çiçək şəklində çıxan, cürbəcür rəngə çalan məxmərdə, ipəkdə, mavi rəngdə, qızılda heç bir qüsür yox idi. Bütün bu zinət və ehtişam tərtemizdi. Dinclik və əmin-amanlıq gətirən təbiətin əzəmətli sükutu bütün bağı bürümüşdü. Bu min-min nəğmələrlə, quşların cəh-cəhilə, yığın-yığın bal arılarının vızıltısı ilə, əsən xəfif küləklə həmahəng olan səmavi bir sükutdu. Yaz fəslinin bütün ahəngi füsunkar bir xorda birləşmişdi; yazın və yayın səsi müntəzəm bir halda yüksəlirdi, susurdu. Yasəmən qurtaranda jəsmın çiçək açır, həşəratdan bəzisi çox tez meydana gəlirdi; iyunun qırmızı kəpənəklərinin ön dəstəsi mayın ağ kəpənəklərinin arxa dəstəsilə üz-üzə gəlib dostlaşırdı. Çinar ağacı qabığını təzələyirdi. Şabalıd ağaclarının sıx yarpaqlı qəşəng başları xəfif küləkdən dalğalanırdı. Bu, çox gözəl bir mənərə idi. Bağın qonşuluğundakı kazarmada qocaman bir əsgər dəmir barmaqlıq arasından bağı seyr edərək deyirdi: “Budur, yaz da əldə silah, özü də tam rəsmi keçid paltarında sıraya durmuşdur”. Bütün təbiət nahar edirdi, bütün canlı məxluqat süfrəyə dəvət olunmuşdu; müəyyən edilmiş vaxtda göyə nəhəng mavi süfrə, yerə də böyük yaşıl süfrə salınmışdı; günəş a giorno l işıq saçır. Tanrı bütün kainatı qonaq eləyirdi. Hər məxluq öz yemini, öz yeməyini alırdı: çölgöyərçininə – kəndir toxumu, alacəhrəyə – darı, payız bülbülünə – siçovulqulağı, birəbitdən quşuna – soxulcan, bal arısına – çiçək, milçəyə – infuzoriya, ardıc quşuna – milçək verilir. Hərçənd onlar bir-birini yeyirdi, – xeyir və şərin də böyük sirri elə bundadır, – ancaq heç bir məxluq ac qalmırdı.

Başlı-başına buraxılmış iki uşaq gəlib böyük hovuzun yanına çatdı; onlar bu dəbdəbəni görüb bir az qorxdular; zəif, fağır adamlarda elə bir duyğu olur ki, onlar bu duyğuya əsasən hər dəbdəbəli şeydən – bu şey lap cansız da olsa – çəkinirlər, uşaqlar da belə bir hissə qapılaraq tez qaçıb, qu quşlarının taxta damı dalında gizləndilər.

Külək qalxanda ətrafdan arabir boğuq çığırdı, uğultu səsi, tufəng şaqıltısı, topların gurultusu eşidilirdi. Bazar tərəfdə damların üstündən tüstü qalxırdı. Uzaqdan zəng səsi gəlirdi, o, elə bil, adamı imdada çağırırdı.

Uşaqlar, sanki, bu səs-küyü eşitmirdilər. Balacası tez-tez astadan deyirdi: “Mən acmışam”. Elə bu zaman hovuzda iki başqa adam da yaxınlaşdı. Əlli yaşlı kök bir adam altı yaşlı kök bir uşağın əlindən tutub gəlirdi. Yəqin bunlar ata ilə oğul idi. Altı yaşlı kök uşağın əlində iri, koppuş bir bulka vardı.

Bir-birinə yaxın olan “Şahzadə qız” və “Cəhənnəm” küçəsində yaşayan ev sahiblərinin çoxunda o zaman Lüksemburq bağının açarı olardı: bağın qapısı bağlı olanda onlar bu imtiyazdan istifadə edərdilər, bu imtiyaz sonralar ləğv edildi. Ata ilə oğul, görünür, bu evlərdən birində yaşayırdılar. Cındır paltarlı uşaqlar bu “böyük ağa”nın gəldiyini görüb, daha bərk gizləndilər.

Bu, bir nəfər burjua idi. Bir gün Marius burada, sevgi çılğınlığı içində bir adamın səsini eşitmişdi; o adam bu böyük hovuzun yanında öz oğluna “israfçılıq etməməyi” məsləhət görürdü, – bəlkə də, həmin o adamdı. Onun mötəbər, lovğa görünüşü, yumulmayan, yumulmadığı üçün də, sanki, həmişə gülümsəyən yekə ağzı vardı. Bu donub qalmış təbəssüm çənənin çox yekə olmasının nəticəsi idi, elə bil ki, çənəsinin dərisi çatışmırdı; belə təbəssüm qəlbi deyil, ancaq dişləri açıb göstərir. Uşaq dişlənmiş bulkanı əlində bərk-bərk sıxmışdı. O yaxşı bəslənmiş bir uşaq idi. Qiyam münasibətilə uşağa milli qvardiya paltarını geydirmişdilər, atası isə ehtiyat edərək, mülki paltarını dəyişməmişdi.

Onlar gəlib hovuzun yanında dayandılar; iki qu quşu qanadlarını çırpa-çırpa suda üzürdü.

Burjuanın, elə bil, qu quşundan çox xoşu gəlirdi. O, bir cəhətdən qu quşuna oxşayırdı: o da yanını basa-basa, ağır-ağır yeriyirdi.

Qu quşları üzürdü, – onların da məharəti bunda idi. Quşlar çox gözəldi.

O iki balaca dilənçi qulaq assaydı, belə bir həqiqəti başa düşsəydi, bir dərrakəli adamın öz oğluna verdiyi nəsihəti yadda saxlardı. Ata oğluna deyirdi:

– Ağillı adam azla kifayətlənər. Oğul, məndən nümunə götür. Mənim dəbdəbədən, bəzək-düzəkdən xoşum gəlmir. Mən heç vaxt paltarımı nə qızılla, nə də başqa bahalı, amma mənasız şeylərlə bəzəməmişəm. Ağılca aşağı səviyyədə duran adamlar belə saxta bəzək-düzəklə məşğul olurlar.

Bazar tərəfdən gələn qatma-qarışq çığırtı səsləri birdən artdı; zənglərin səsi, camaatın uğultusu da onlara qarışdı.

Uşaq atasından soruşdu:

– Bu nədir?

Atası ona belə cavab verdi:

– Bu Saturn bayramıdır.

Bu zaman o, qu quşlarının damı altında gizlənən cındır paltarlı uşaqları görüb donquldandı:

– Bəli, başlanır.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Anarxiya, hətta bağa da yol tapıb.

Onun oğlu əlindəki bulkanı dişlədi, elə o saat da ağızından yerə salıb ağlamağa başladı.

Atası soruşdu:

– Niyə ağlayırsan?

– Mən daha yemək istəmirəm.

Ata dişlərini daha çox ağartdı:

– Bir bulkanı yemək üçün heç də ac olmaq lazım deyil.

– Bulka mənim zəhləmi töküb. Özü də bərkdir.

– Daha yemək istəmirsən?

– İstəmirəm.

Atası ona qu quşlarını göstərdi.

– At o ayağıpərdəkilərə.

Uşaq tərəddüd etdi. O, bulkanı yemək istəmirsə, bu heç də o demək deyil ki, onu başqasına verməlidir.

– İnsafli ol. Heyvanlara yazığın gəlsin.

Bulkanı uşağın əlindən alıb hovuza atdı.

Bulka suyun lap qırağına düşdü.

Qu quşları xeyli uzaqda, hovuzun ortasında üzə-üzə yem axtarırdı. Onların başı yemə qarışdığı üçün nə burjuanı, nə də bulkanı görürdülər.

Bulka az qalırdı batsın; burjua bulkanın havayı yerə zay olacağını görüb təşvişə düşdü, əl-qolunu bərk-bərk oynatmağa başladı, bununla da, nəhayət, quşların diqqətini cəlb edə bildi.

Quşlar gördü ki, suyun üzündə nəsə var, lap gəmi kimi o biri yana döndülər, elə qar kimi ağ quşlara yaraşan əzəmətli bir vüqarla yavaş-yavaş bulkaya sarı üzdülər.

Burjua öz hərəkətindən çox razı qaldı:

– Dəniz işarələrini görüb, sürətlə üzməyə başladılar.

Bu anda uzaqdan gələn hay-küy birdən artdı. Səs bu dəfə təhlükəli göründü. Elə olur ki, külək birdən əsəndə uzaqdan gələn səs daha aydın eşidilir. İndi əsən külək təbil səsini, insan fəryadını, tufənglərin yaylım atəşindən qopan gurultunu çəkib gətirdi; zənglərin təhlükə olduğunu xəbər verən səs topların uğultusu buna qarışır, ağır bir təsir bağışlayırdı. Bu arada qara bir bulud günün qabağını tutdu.

Qu quşları hələ bulkaya çatmamışdılar.

Burjua oğluna dedi:

– Gedək evə. Tüilriyə hücum edirlər.

O yenə də oğlunun əlindən tutdu.

Sonra əlavə etdi:

– Tüilridən Lüksemburqa qədər olan məsafə, kraldan perə qədər olan məsafədən çox deyil; bu, yaxındadır. Bir azdan güllə dolu kimi yağacaq.

Sonra göyə baxdı.

– Bəlkə, elə o buluddan dolu yağacaq; göy üzü mübarizəyə qarışır, Burbonlar nəslinin kiçik budağı ölümə məhkum edilmişdir.

Tez gedək.

Uşaq zarıldadı:

– Mən istəyirəm görüm quşlar bulkanı necə yeyəcəklər?

Atası etiraz etdi:

– Yox, bu, ağılsızlıq olardı.

O, balaca burjuanı çəkib apardı.

Uşağın ürəyi quşların yanında qalmışdı; xiyabandan çıxana kimi o tez-tez dönüb hovuza baxırdı.

Bu zaman iki səfil uşaq qu quşları ilə bir vaxtda bulkaya yaxınlaşdı: su ləpələni, bulka suyun üzündə tərpnirdi. Kiçik uşaq bulkaya, böyük uşaq uzaqlaşmaqda olan burjuaya baxırdı.

Ata ilə oğul xiyabanların dolanbac yoluna qədəm qoydu; bu yol “Şahzadə qız” küçəsi yanında olan qoruqluqdakı böyük pilləkənə sarı aparırdı.

Onlar gözdən itən kimi, böyük uşaq cəld qarnı üstə hovuzun dəyirmi qırağına yatdı, sol əli ilə hovuzun kənarından tutub, suya əyildi, sağ əlindəki çubuğu bulkaya uzatdı, bu vəziyyətdə suya düşə bilərdi. Quşlar düşməni görüb suyu döşləri ilə yara-yara daha tez-tez üzməyə başladılar.

Quşların belə üzməsi uşağın xeyrinə oldu; su ləpələndi, dairəvi ləpələrdən biri bulkanı düz çubuğun üstünə itələdi. Quşlar özünü yetirənə kimi çubuq bulkaya çatdı. Uşaq çubuğu tez yelətdi, quşları ürkdüb qovdu, çubuğu bulkaya batırıb özünə sarı çəkdi, götürdü, ayağa qalxdı.

Bulka tamam islanmışdı; uşaqlar həm ac idilər, həm də susamışdılar. Böyük uşaq bulkanı iki yerə böldü: bir parçası böyük düşdü, o birisi balaca, özü balacanı götürdü, böyüyü qardaşına verib dedi:

– Al, tıxı.

ON YEDDİNCİ FƏSİL.

Mortuus pater filium noriturum expectat.

Marius fikirləşmədən barrikadadan küçəyə atıldı. Kombefər də onun ardınca cumdu. Ancaq daha gec idi. Qavroş ölmüşdü. Kombefər içində patron olan səbəti, Marius da uşağı barrikadaya gətirdi.

Marius düşünərək öz-özünə dedi: “Bunun atası mənim atam üçün nə eləmişdirsə, mən də onun oğlu üçün bunu elədim; ona olan borcunu yerinə yetirdim. Ancaq Tenardye mənim atamı döyüş meydanından diri çıxarmışdı, çox təəssüf ki, mən onun oğlunun meyitini gətirirəm”.

Marius Qavroşu qucağında istehkama gətirəndə, onun üzünü Qavroşun üzünü kimi qana bulaşmışdı. O əyilib Qavroşu qaldıranda güllə onun başını yüngülcə yaralamışdı, o bunu heç duymamışdı da. Kurfeyrak qalstukunu açıb Mariusun alnını sarıdı.

Qavroşu Mabefin yanına, stolun üstünə qoydular, hər ikisinin üstünü qara şalla örtüldü. Şal qocaya da çatdı, uşağa da.

Kombefər səbətdə gətirdiyi patronları bölüşdü.

Hər adama on beş güllə düşdü.

Jan Valjan elə bayaqkı kimi tumbanın üstündə sakitcə oturmuşdu. Kombefər ona da on beş patron vermək istədi, o, başını yelləyərək, patronları almadı.

Kombefər pıçıltı ilə Anjolrasa dedi:

– Nə qəribə adamdır! Barrikadada olasan, özün də vuruşmayasan!

Anjolras etiraz etdi:

– Amma, bu, onun barrikadanı müdafiə etməsinə mane olmur.

Kombefər:

– Qəhrəmanlar içində də qəribə adamlar olur, – dedi.

Kurfeyrak onların danışığını eşidərək əlavə etdi:

– Bunun qəribəliyi qoca Mabefin qəribəliyi kimi deyil, tamam ayrı qəribəlikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, barrikadanın atəşə tutulması qiyamçıları çox da həyəcana salmadı. Küçə vuruşması burulğanında sakitliklə fırtına anları çox qəribə surətdə bir-birini əvəz edir – Bu burulğana düşməyənlər onu təsəvvür edə bilməz. Adamlar barrikadanın içində gəzişirlər, danışirlər, zarafat edirlər. Mənim dostlarımdan biri top saçması atəşinin lap qızgın vaxtında bir döyüşçüdən bu sözləri eşitmişdi: “Biz burada lap elə bil, subaylar qonaqlığındayıq”. Təkrar edirik: “Şanvreri küçəsindəki istehkamin iç tərəfi çox sakit görünürdü. Sınağın bütün gözlənilməyən dəyişiklikləri, bütün mərhələləri arxada qalmışdı, ya da tezliklə arxada qalacaqdı. Onların vəziyyəti böhranlı haldan təhdidedici hala, təhdidedici haldan isə, yəqin ki, ümitsiz hala düşmüşdü. Vəziyyət ağırlaşdıqca, üfqlər qaraldıqca, qəhrəmanlıq haləsi barrikadanı daha artıq işıqlandırır. Amansız Anjolras, öz qılıncını Epidotun kədərli dühasına ithaf edən gənc spartal kimi barrikadanın üstündə yüksəlirdi.

Kombefər döşlüyünü taxıb yaralıların yarasını bağlayırdı. Bossü ilə Feyi barıt qabı ilə patronları doldururdu; barıt qabını Qavroş onbaşının meyitindən tapmışdı. Bossü Feyiyə deyirdi: “Az qalıb: dilicans tutub başqa bir planetə gedəcəyik”. Kurfeyrak, öz xırda-xuruş şeylərini sahmana salan səliqəli cavan qız kimi bütün cəbbəxanasını: əl ağacını, qılıncını, tufəngini, bir cib, iki də yəhər tapançasını Anjolrasın yanında bəyənib seçdiyi qənbər daşlarının üstünə qoydu. Jan Valjan düz önünə baxırdı. Fəhlələrdən biri Huşlu xalanın böyük həsir şlyapasını başına qoyur, qaytanla bağlayırdı, deyirdi ki: “Bunu ona görə eləyirəm məni gün vurmasın”. Eks şəhərinin kuqurdalı gəncləri gülə-gülə söhbət edirdilər. Sanki, onlar tələsir, axırıncı dəfə olaraq öz ana şivələrində doyunca danışmaq istəyirdilər. Joli Huşlu xalanın güzgüsünü divardan götürüb dilinə baxırdı. Bir neçə qiyamçı şkafdan tapdığı kif basmış çörək qabığını acgözlüklə gəmirirdi. Marius da: “Görəsən, o dünyada atam mənə rast gələndə nə deyəcək” fikrilə məşğuldu.

ON SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Yırtıcı özü ovlanır.

Barrikadalarda baş verən psixoloji bir hadisədən bəhs edək. Bu fəvqəladə küçə müharibəsi üçün səciyyəvi olan heç bir şeyi nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

İndicə biz qiyamçıların çox sakit olduğunu demişdik, buna baxmayaraq, barrikada, onun içində olanlara xəyali bir şey kimi görünür.

Vətəndaş müharibəsinin axırxamana bənzəyişi var: məchulluğun sıx dumanı alovun şiddətli parıltılarını bürüyür; xalq üsyanları sfinks kimi sirlidir, kim ki barrikadada vuruşmuşdur, barrikadanı bir yuxu kimi xatırlayır.

Adamların belə bir vaxtda duyduqlarını, düşündüklərini biz Mariusun şəxsiyyətində təsvir etmişdik; biz sonralar da belə vəziyyəti görəcəyik; – bu, real həyatdan parlaqdır, eyni zamanda sönükdür. Barrikadadan gedən adam orada nələr gördüyünü xatırlamır. Barrikadada o, dəhşətli idi, lakin bunu özü dərk etmirdi. Onun ətrafında insan şəklini almış ideyalar vuruşurdu, onun başını gələcəyin parlaq işığı işıqlandırır. Orada meyitlər yerə sərilib qalmışdı, xəyallar ayaq üstə durmuşdu. Dəqiqələr hədsiz dərəcədə uzanırdı, sanki, onlar əbədiyyət dəqiqələri idi. Barrikadadan gedən adam, elə bil ki, ölüb, dirilmişdi. Kölgələr onun yanından şütüyüb keçirdi. Bu, nə idi? Barrikadada o, qana bulaşmış əllər görürdü; orada qulaqbatırıcı bir gurultu, həm də dəhşətli bir sükut vardı, orada nəşə çıxıran açıq ağızlar, həm də həmişəlik susan açıq ağızlar vardı; onu duman kimi tüstü, ya da, bəlkə, gecə qaranlığı bürümüşdü. Ona elə gəlirdi ki, məchul bir dərinlikdən sızıb gələn məşum bir rütubətə toxunmuşdur; barmaqlarında qırmızı ləkələr görürdü. Ayrı heç bir şey onun yadında deyildi.

Şanvreri küçəsinə qayıdaq.

Birdən, iki yaylım atəşi arasında, uzaqda vuran saatın səsi eşidildi.

Kombefer:

– Günortadır, – dedi.

Saat on ikini vurub qurtarmamışdı ki, Anjolras barrikadanın üstündə şax duraraq çox ucadan çığırdı:

– Qənbər daşlarını evə daşmayın. Aşağıdakı pəncərələrin, bir də çardaqdakı pəncərənin qabağına tökün. Adamların yarısı vuruşmaya hazırlaşsın, qalanları daş daşsın. Bircə dəqiqəni də boş keçirmək olmaz.

Küçənin başında, döyüşə hazır vəziyyətdə, çiyinlərində balta, yangınsöndürən sapyorlar tağını göründü.

Bu, qoşun dəstəsinin ancaq baş hissəsi ola bilərdi. Hansı qoşun dəstəsinin? Heç şübhəsiz, hücum dəstəsinin; çünki barrikadanı dağıtmaq üçün göndərilən sapyorların ardınca adətən əsgər göndərilir, – bu əsgərlər hücumla barrikadanı tutmalıdırlar.

1822-ci ildə cənab Klermon Tonnerin dediyi kimi, görünür, “onların boynuna keçirilən ilgəyi dartmaq” vaxtı yaxınlaşırdı.

Anjolrasın əmri gəmi və barrikada döyüşçülərinə xas olan bir sürət və dəqiqliklə yerinə yetirildi, – gəmidən və barrikadadan, bu iki vuruşma meydanından geri çəkilmək mümkün deyil.

Anjolrasın sərəncamı ilə “Korinf”in qapısı qabağına yığılan daşın üçdə iki hissəsini bir dəqiqədən də az vaxtda ikinci mərtəbəyə və çardağa daşdılar, sonra heç bir dəqiqə də keçmədi ki, daşları çox məharətlə üst-üstə yığaraq, ikinci mərtəbənin pəncərələrini, bir də çardağın xırdaca pəncərəsini yarıya qədər tutdular. Bu işə başçılıq edən Feyinin göstərişi ilə daşların arasında tufəng lüləsi üçün deşiklər qoydular. Daha top saçmasının atılmaması pəncərələrin daşla bərkidilməsi işini xeyli yüngülləşdirdi. İndi topların hər ikisindən mərmə ilə istehkamın özünü vururdular, bununla da hücum üçün onda deşik açmaq, ya da, mümkün olsa, onun bir tərəfini dağıtmaq istəyirdilər.

Son istinadgahın müdafiəsi üçün görülən işi qurtardıqdan – pəncərələrin içində qənbər daşından sipər düzəldikdən sonra Anjolras Mabefin qoyulduğu stolun altında olan şüşələrin ikinci mərtəbəyə aparılmasını əmr etdi.

Bossüə soruşdu:

– Şərabı kim içəcək?

– Onlar.

– Sonra da qiyamçılar aşağı pəncərənin içinə şey-şüy yığıb oranı bərkidilər, gecələr meyxananın qapısı dalına qoyulan dəmirləri əllərinə alıb, hazır durdular.

İndi bura əsil qala idi. Barrikada onun səddi, meyxana – baş qülləsi idi.

Barrikadada bircə yol qalmışdı, onu da qalan qənbər daşları ilə tutdular.

Barrikadanı müdafiə edənlər həmişə hərbi sursata qənaət etməlidirlər, düşmən də bunu bilir; buna görə də düşmən hücumu çox yavaş hazırlaşır, vaxtından əvvəl qiyamçıların atəş xəttindən kənar bir yerə qüvvə gətirir, bunu da hücum etməkdən daha çox özünü göstərmək üçün edir; eyni zamanda öz hisslərini daha münasib mövqedə yerləşdirir. Hazırlıq işləri həmişə nizam və qayda ilə tələsmədən görülür, sonra birdən tufan qopur.

Düşmənin belə ağır hərəkət etməsi Anjolrasa bütün işləri yoxlamaq, mümkün olan yerdə işi yaxşılaşdırmaq imkanını verdi. O belə qərara gəldi: bu adamların nəsibi ölməkdirsə, onların ölümü mərdlik və şücaətin ən yüksək nümunəsi olmalıdır.

Sonra Mariusa dedi:

– Biz ikimiz də burada komandirik. Mən evə gedib son sərəncamı verim, sən də bayırda qal, düşməni müşahidə elə.

Marius barrikadanın üstündə müşahidə yerini tutdu.

Anjolrasın əmri ilə mətbəxin yaralılar otağına açılan qapısını mıxladılar:

– Qoy yaralılara mərmə qəlpəsi dəyməsin.

O, son sərəncamını aşağı zalda qırıq-qırıq, lakin çox sakit halda verdi. Feyi onun dediklərini dinləyir, hamının adından ona cavab verirdi.

– Pilləkəni sındırmaq üçün baltaları ikinci mərtəbədə hazır tutun. Balta varmı?

Feyi:

– Var, – dedi.

– Neçə dənədir?

– Üç dənə.

– Yaxşı. Sırada iyirmi altı döyüşçümüz var. Tüfəng neçədir?

– Otuz dörd.

– Deməli, səkkizi artıqdır. Onları da doldurun, yanınızda qoyun. Qılıncları bağlayın, tapançaları toqqanıza keçirin. İyirmi adam barrikadaya, altısı çardağa və ikinci mərtəbənin pəncərəsinə getsin. Düşməne daşlar arasındakı mazgallardan güllə atılsın. Heç kəs bekar oturmaşın. Hücum təbili vurulan kimi hamınız, iyirmi adamın iyirmisi də, barrikadaya yüyürün. Kim əvvəl gəlib çatsa, yaxşı yer tutacaq.

Hamını müəyyən etdiyi döyüş yerində qoyub Javerə sarı döndü:

– Mən səni unutmamışam.

Tapançanı stolun üstünə qoyub əlavə etdi:

– Kim buradan axırıncı çıxsa, casusun beynini dağıdacaq.

Kimsə soruşdu:

– Burada?

– Yox. Onun meyiti bizim meyitlərin yanında olmağa layiq deyil. Kiçik barrikadadan keçib Mondetur küçəsinə getmək olar. Bu barrikadanın dörd fut hündürlüyü var. Casusun əl-qolu bərk bağlanıb. Ora aparın, güllələyin.

Bir adam bu zaman Anneolrasdan da sakit görünürdü; bu Javer idi.

Bu anda Jan Valjan göründü.

O, qiyamçıların içində idi. Özünü qabağa verib Anjolrasa dedi:

– Rəis sizsiniz?

– Bəli.

– Siz bayaq mənə təşəkkür etdiniz.

– Bəli, respublika adından. Barrikadanı iki adam xilas etdi: Marius Pommersi və siz.

– Siz necə bilirsiniz, mən mükafat almağa layiqəmmi?

– Əlbəttə.

– Onda xahiş edirəm mənə mükafat verilsin.

– Necə mükafat istəyirsiniz?

– İstəyirəm ki, bu adamın alınına gülləni özüm çaxam.

Javer başını qaldırdı. Jan Valjanı gördü, güclə sezilən bir hərəkət edərək, dedi:

– Bu haqlı tələbdir.

Anjolras karabini doldurub hamını gözdən keçirdi:

– Etiraz yoxdur ki?

Sonra Jan Valjana sarı döndü:

– Aparın casusu.

Jan Valjan Javer sarındığı stolun qırağında oturdu, bununla, elə bil ki, Javerin onun ixtiyarına keçdiyini bildirmiş oldu. Tapançanı götürüb doldurdu: eşidilən çaqqıltıdan belə bir nəticə çıxarmaq olardı.

Elə bu anda şeypurçunun şeypuru səsləndi.

Marius barrikadanın üstündən çığırdı:

– Silah başına!

Javer səssizcə güldü, – bu, ona xas olan bir gülüşdü, – sonra qiyamçılara diqqətlə baxıb dedi:

– Sizin halınız mənimkindən yaxşı olmayacaq.

Anjolras komanda verdi:

– Hamı barrikadaya!

Qiyamçılar nizamsız halda qapıya cumdular, onlar yüyürə-yüyürə gedəndə Javer düz onların dalınca, – qoy bu ifadə üçün bizi bağışlasınlar, – belə bir xeyir-dua verdi:

– Bu yaxında görüşərik!

ON DOQQUZUNCU FƏSİL.

Jan Valjan intiqam alır.

Jan Valjan tək qalandan sonra Javerin bədəninə bağlanan kəndiri açdı, – kəndirin ucu stolun altında düyünlənmişdi. Sonra Javerə işarə ilə “dur” dedi.

Javer, təsviri mümkün olmayan bir təbəssümlə ayağa qalxdı. Bu təbəssümdə, buxovlanmış da olsa, hakimiyyət qururu və üstünlüyü ifadə olunurdu.

Jan Valjan yük heyvanının cilovundan tutan kimi, Javerin martinqalından tutdu, onu yavaş-yavaş öz arxasınca çəkə-çəkə meyxanadan çıxdı: Javerin qıçları kəndirlə bağlandığı üçün addımlarını xırda-xırda atırdı.

Jan Valjan tapançanı əlində sıxa-sıxa gedirdi.

Bu qayda ilə onlar barrikadanın içindəki trapesiya şəkilli meydanı keçdilər. Mütləq hücum olacağını gözləyən qiyamçıların üzü o biri tərəfə idi.

Ancaq Marius, barrikadanın sol tərəfində durduğundan, onların keçib getdiyini gördü. Onun qəlbinə dolan sönük işıq cəlladla ölümə məhkum edilən bu iki adamı da bürümüşdü.

Jan Valjan bir an da Javeri buraxmırdı; o, çətin də olsa, Javeri Mondetur küçəsindəki alçaq səddin üstündən keçməyə məcbur etdi.

Onlar səddi keçəndən sonra boş bir küçəyə çıxdılar; burada heç kəs yox idi, onları görənlər olmadı. Tindəki ev qiyamçıları onların arasını kəsirdi. Bir neçə addım kənardə meyit yığını vardı; barrikadadan çıxarılan bu meyitlərə baxanda adamı dəhşət alırdı. Onların içində bir qadın meyiti diqqəti cəlb edirdi; onun dağınıq saçları göyərmiş üzünə tökülmüşdü; əlinə güllə dəymişdi, sinəsi yarıya qədər açıqdı. Bu, Eponina idi.

Javer qadın meyitinə gözcü baxaraq, polis işçisi təmkinliyi ilə astadan dedi:

– Deyəsən, mən bu qızı tanıyıram.

Sonra Jan Valjana sarı döndü.

Jan Valjan tapançanı qoltuğuna vurdu, gözlərini zilləyərək diqqətlə Javerə baxdı; bu baxışı ilə o deyirdi: “Javer, qabağında duran mənəm!”

Javer cavab verdi:

– Sən üstün gəldin.

Jan Valjan jiletinin cibindən bıçağı çıxarıb açdı.

Javer həyəcanla dedi:

– Hə, qələm! Düz eləyirsən! Bu sənə daha çox yararır.

Jan Valjan Javerin boynundakı martinqalı, biləklərinə bağlanan kəndiri, sonra əyilərək, ayağına vurulan çidarı kəsdi, sonra da qalxıb dedi:

– Siz azadsınız.

Javeri təəccübləndirmək çətindi. O çox təmkinli bir adamdı, lakin bu hadisə onu qeyri-ixtiyari olaraq sarsıtdı. O donub qaldı.

Jan Valjan sözünə davam etdi:

– Buradan diri çıxmağıma gümanım yoxdur; əgər işdir, ölməsəm, xilas ola bilsəm, yadınızda saxlayın: mən Foşlevan adı altında Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə yaşayıram.

Javer dişlərini pələng kimi ağartdı, dodaqlarını büzərək ədavətlə dedi:

– Özünü gözlə.

Jan Valjan:

– Gedin, – dedi.

Javer soruşdu:

– Sən Foşlevan dedin? Silahlı adam küçəsi?

– Yeddi nömrəli ev.

Javer astadan təkrar etdi:

– Yeddi nömrəli ev.

O yenə sürtükünü düymələdi, çiyinlərini hərbi qayda ilə düzəltdi, yana döndü, əllərini döşündə çarpazladı, çənəsini bir əlinə dayayaraq, bazar tərəfə yönəldi. Jan Valjan durub ona baxırdı. Javer bir neçə addım gedəndən sonra döndü, çıxıraraq Jan Valjana dedi:

– Siz məni təngə gətirmisiniz! Yaxşısı budur məni öldürün!

Javer heç özü də hiss etmədən Jan Valjana daha “sən” demirdi.

Jan Valjan da çıxıraraq ona dedi:

– Çıxın gedin!

Javer ağır-ağır yeriyirdi. Bir dəqiqədən sonra o, Vaizlər küçəsinin tinini döndü.

Javer gözdən itən kimi Jan Valjan tapançasını havaya boşaltdı.

Sonra da barrikadaya gəlib dedi:

– İşini bitirdim.

Jan Valjan Javeri aparandan sonra barrikadada belə bir hadisə oldu.

Marius daha çox evdə deyil, bayırda baş verən işlərlə məşğuldu, buna görə də macal tapıb aşağı mərtəbədə, qaranlıq bucaqda kəndirlər sarınmış casusa baxa bilməmişdi.

Jan Valjan Javeri barrikadanın üstündən keçirib güllələməyə aparanda Marius onu görüb tanıdı.

Birdən onun xəyalından belə bir şey keçdi. Pontuaz küçəsində polis nəzarətçisinə rast gəlməsi, nəzarətçinin on iki tapança verməsi yadına düşdü: bu tapançalar barrikadada onun işinə yaradı; nəzarətçinin həm sifəti onun xəyalında canlandı, həm də onun adını xatırladı.

Lakin bu xatirələr də onun fikirləri kimi dumanlı idi, aydın deyildi. Bunlar qəti bir şey deyildi, bəlkə, onun öz-özünə verdiyi bir sualdı: “Bu həmin polis nəzarətçisi deyilmi ki, adını Javer demişdi?”

Bəlkə də, nə qədər gec deyil, o imkan tapıb bu adamı müdafiə edə bilər? Lakin əvvəlcə onun həmin Javer olduğunu qəti bilmək lazımdır.

Marius, barrikadanın o biri başında, öz döyüş mövqeyində duran Anjolrası səslədi.

– Anjolras!

– Nə var?

– O adamın adı nədir?

– Polis agentinin. Sən onun adını bilirsən?

– Əlbəttə bilirəm. O, özü dedi.

– Onun adı nədir?

– Javer.

Marius diksindi.

Elə bu anda tapança səsi eşidildi.

Jan Valjan gəlib ucadan dedi: “İşini bitirdim”.

Mariusun qəlbini ölüm vahiməsi bürüdü.

İYİRMİNCİ FƏSİL.

Ölülər haqlıdır, dirilər də müqəssir deyil.

Barrikadanın son dəqiqələri başlanırdı.

Havada dolaşan səslər, şəhərə hərəkət edən, gözə görünməyən silahlı dəstələrin nəfəsi, atlı hissələrin ara verə-verə dördnala çapması, topların gurultusu, dolaşmaq Paris küçələrində çalın-çarpaz atılan tüfəng və top atəşi, taxta-puşların üstündən burula-burula yuxarı qalxan, gün işığında bərq vuran barit tüstüsü, uzaqlardan gələn boğuc və qəzəbli çığırtılar, hər tərəfdə şimşək kimi parıldayan qorxunc işıqlar, Sen-Merri zənginlərinin təhlükə olduğunu xəbər verən hönkürtüyə bənzər qəmgin səsləri, yayın xoş günləri, gün işığı ilə işıqlanan buludlarla dolu göylərin cah-cəlalı, gözəl hava, evlərin vahiməli sükutu birləşərək barrikadanın bu son, bu faciəli dəqiqələrinin əzəmətini daha da artırırdı, evlərin ona görə vahiməli sükutu deyirik ki, dünəndən bəri Şanvreri küçəsinin iki sıra evləri, sanki, iki sal divara çevrilmişdi: qapılar qapanmış, pəncərələr örtülmüş, pəncərə qapıları bağlanmışdı.

O zamanlar bizim zamanəmizdən çox-çox fərqli idi: o elə bir zamandı ki, xalq – öz dövrünü sürmüş, köhnəlmiş qaydaları, bəxş edilmiş fərmanları və ya qüvvədə olan qanunları ləğv etmək istəyirdi; o elə bir zamandı ki, hava qəzəblə dolu idi, şəhər özü daş yollarını dağıdırdı; o elə bir zamandı ki, üsyan – lütfkarlıqla gülümsəyən burjuazianın qulağına öz parolunu pıçıldayırdı, – belə bir zamanda qiyamçılıq ruhuna qapılan dinc əhali üsyançıların, sanki, müttəfiqi olurdu, evlər, sanki, yer altından çıxan barrikadalarla qardaşlıq edirdi, onun dayağı olurdu. Lakin əgər vaxt hələ yetişməmişdisə, üsyan xalq tərəfindən bəyənilməmişdisə, xalq üsyandan üz döndərirdisə, – onda üsyançılar məhv olurdu. Şəhər onların ətrafında səhraya çevrilirdi, hamının qəlbi daşa dönürdü, bütün qapılar onların üzünə bağlanırdı, küçələr qoşunlara yol açırdı, barrikadaları tutmaqda onlara kömək edirdi.

Xalqı zor ilə istədiyindən tez yeriməyə məcbur etmək olmaz! Vay o adamın halına ki, xalqı zorla tələsdirmək istəyir! Xalq məcburiyyətə dözmür. Məcburiyyət olanda xalq üsyançıları başlıbaşına buraxır, onlara kömək etmir. Üsyançılar taun xəstəliyinə tutulmuş adam vəziyyətinə düşür. Evlər sıldırım qayaya, qapılar – hasara, evlərin üzü sal divara çevrilir. Bu divar hər şeyi görür, hər şeyi eşidir, ancaq köməyə gəlmək istəmir. Bu divar açılıb onları xilas edə bilərdi. Amma açılmaz! Bu divar taledir. Bu divar üsyançılara baxır, öz hökmünü verir. Qapısı bağlanmış evlərin nə qəmgin görünüşü olur! Sanki, onlar sahipsizdir, lakin orada yaşayırlar. Sanki, həyat orada dayanmışdır, əslində belə deyil: həyat orada öz qaydası ilə davam edir, heç kəs oradan günlərlə bayıra çıxmır, amma istəsələr, çıxa bilərlər. Belə qaydaların içində gəzirlər, danışırlar, yatırlar, dururlar, ailəliklə bir yerdə oturlar, yeyirlər, içirlər, qorxudan tir-tir əsirlər – dəhşət, bax, burasıdır! Qorxu bu şiddətli amansızlıq üçün üzr, qorxunun yaratdığı şəşqinlik bu amansızlığı yumşaldan bir səbəb ola bilər. Bəzən elə hallar da olur ki, qorxu cünunluğa varır, ehtiyatkarlıq çilgınlığa çevrilən kimi, qorxu da qəzəbə çevrilə bilər; dərin mənəli “Mötədillər içərisindən çıxan azgınlıqlar” ifadəsi də buradan götürülmüşdür. Elə olur ki, vahiməli və dəhşətli hallar, qara tüstü dumanı kimi, ədavət törədir. “Bu şuluqluq salanlara daha nə lazımdır? Onlar həmişə narazıdırlar. Dinc camaatı ancaq yolundan azdırırlar. Bütün bu inqilablar, elə bil ki, azlıq eləyir! Onlar hardan bura gəliblər? Qoy cəhənnəm olsunlar! Onlara elə belə də lazımdır! Özləri təqsirkardır. Qoy tutduqları işdən cəzasını çəksinlər! Bizə nə?!” Onlar bizim yazıq küçəmizi güllə ilə dəlik-deşik eləyiblər. Onlar əclaf adamlardır. Qapıları açmayın – əsas məsələ budur!” Evlər məqbərəyə çevrilir. Qiyamçılar bağlı qapıların qabağında dəhşətli əzab çəkirlər; budur, top saçması onun üstünü alır; budur, sıyrılmış qılınc onun təpəsinə endirilir. O bilir ki, nə qədər çıxırsa da, heç kəs onun köməyinə gəlməyəcək, o eyni zamanda bilir ki, onun çığırtısını eşidirlər. Orada çoxlu divar var, bu divarlar onu gizlədə bilər, orada çoxlu adam var, bu adamlar onu xilas edə bilər, bu divarların qulağı var, lakin adamların ürəyi daşdandır.

Burada müqəssir kimdir?

Heç kəs, həm də bizim hamımız.

Müqəssir – bizim mükəmməl olmayan dövrümüzdür.

Utopiya, həmişə baş verə biləcək bütün uyğunsuz halların məsuliyyətini öz üzərinə alaraq, işə girişir: üsyanlar şəklini alır, fəlsəfi mübarizədən silahlı mübarizəyə, Minervadan Palladaya çevrilir. Səbri tükənmiş utopiya qiyam şəklini alırsa, başına nə gələcəyini bilir, utopiya çox zaman vaxtından əvvəl gəlir. Belə olanda sakitləşir, zəfər əvəzinə fəlakəti böyük bir səbatla qəbul edir. Kim utopiyanı rədd edərsə, utopiya şikayətlənmədən ona xidmət edir, hətta onu rədd edənləri haqlı görür; onun nəcibliyi bundadır ki, o hər kəs tərəfindən tərک edilməyə də razıdır. O, maneələr qarşısında əyilmir, eyni zamanda nankorlara güzəştə gedir.

Yaxşı, bu nankorluqmu?

İnsanlığ nöqtəyi-nəzərindən nankorluqdur.

Ayrı-ayrı şəxsiyyətlər nöqtəyi-nəzərindən nankorluq deyil.

Tərəqqi insan varlığının formasıdır. Bəşəriyyətin bütün həyatına bir yerdə tərəqqi deyilir; bəşəriyyətin irəliyə doğru hərəkətinə tərəqqi deyilir. Tərəqqi irəliyə addım atır; bu, insanın yerdə səmaviliyə, ilahiyə doğru olan böyük səyahətdir. Elə olur ki, tərəqqi yolda dayanır, – burada o geridə qalanları toplayır; elə olur ki, o dayanıb dincəlir, – bu zaman düşünür, birdən gözləri qarşısında bütün zənginliyi ilə canlanan füsunkar Kənan torpağını seyrə dalır; elə gecələr olur ki, o yatır; mütəfəkkir üçün bəşəriyyətin qaranlıq çökmüş qəlbini görməkdən, zülmət içində yatmış tərəqqini kor kimi əllərilə axtarmaqdan, onu oyatmağa gücü çatmaqdan əzablı bir təşviş yoxdur. Bir gün Jerar de Nerval mənə dedi: “Bəlkə, Allah ölüb?” Nerval tərəqqini Allahla qarışdırır, hərəkətdəki fasiləni Allahın ölməsi hesab edirdi.

Məyus olanlar haqlı deyillər. Tərəqqi həmişə oyanır, əslində lap yuxuda da öz yoluna davam edir, çünki bu zaman o böyüyüb boy atır. Siz bir də onu görsəniz, onun boy atdığına inanarsınız. Sel bir yerdə sakit dura bilmədiyi kimi, tərəqqi də sakit dura bilməz; onun qabağını kəsməyin, onun məcrasına qaya parçaları atmayın: maneələr suyu köpükləndirir, bəşəriyyəti isə dalğalandırır. İğtişaşların da, qiyamların da səbəbi budur. Lakin bir iğtişaşda məlum olur ki, biz qabağa getmişik. Nizam-intizam düzəlməyincə, – nizam-intizam isə ümumi sülhdən başqa bir şey deyil, – bəli, nizam-intizam düzəlməyincə, yer üzündə ahəng və birlik əmələ gəlməyincə, tərəqqinin mərhələləri inqilablar olacaqdır.

Tərəqqi nədir? Biz bunu dedik. Tərəqqi fasiləsiz hərəkətdir, xalqların həyatıdır.

Ancaq bəzən elə olur ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin keçici həyatı insan övladının əbədi həyatına müqavimət göstərir.

Bir şeyi kədərlənmədən etiraf edək: hər kəsin öz şəxsi mənafeyi vardır, bunu qorumaq, müdafiə etmək heç də cinayət deyil. Hal-hazırda tamamilə qanuni olaraq müəyyən dərəcədə xudbinlik verilmişdir. Keçici həyatın öz hüququ vardır, bu həyat gələcək üçün özünü həmişə qurban verməyə heç də borclu deyil. Yer üzündə yaşayan indiki nəsil gələcək üçün öz yolunu qısaltmağa borclu deyil; əslində, gələcək nəsil də onun kimi bir nəsilədir; onun da yaşamaq dövrü gələcəkdir. Hər şey adlı birisi pıçıldayaraq deyir: “Mən mövcudam, mən cavanam, sevirəm, mən qocayam, dincəlmək istəyirəm, mən ailə başçısıyam, mən zəhmət çəkirəm, mən öz işimdə müvəffəq oluram, mənim işim çox yaxşı gedir, mənim arvadım var, uşaqlarım var, mən onları sevirəm, mən yaşamaq istəyirəm, mən rahat buraxın”. Buna görə də bəşəriyyətin qabaqcıl nəcib dəstələri müəyyən vaxtlarda belə böyük bir laqeydliyə rast gəlir.

Bunu da etiraf etmək lazımdır ki, utopiya müharibəyə başlamada öz parlaq zirvəsindən enir. Utopiya, gələcək günlərin bu həqiqəti, müharibəyə girişməklə dünənki yalanın üsullarından istifadə edir. Utopiya, bizim gələcəyimiz, keçmişdən yaxşı hərəkət etmir. Saf ideya zorakılıq olur. Bu zorakılıqla qəhrəmanlığı ləkələyir, əslinə qalanda bunun üçün o cavab verməlidir; onun bu zorakılığı kobud zorakılıqdır, o hər vasitədən istifadə edir, bu vasitələr əxlaq qaydalarına ziddir, bunun üçün də o faciəli surətdə cəzalanır. Üsyan etmiş utopiya, əlində qədim hərbi kodeks, vuruşur; o, casusları güllələyir, xainləri boğazlayır, canlı insanları məhv edir, onları məchul qaranlığa atır. Utopiya ölümdən kömək alır, bu, çox böyük qəbahətdir. Elə düşünmək olar ki, utopiya, guya, həqiqətin işığına, onun sarsılmaz, əbədi qüvvəsinə inanmır. O, öz qılıncını işə salır. Lakin qılınc çox da elə adi bir şey deyil. Qılınc ikiqızlı silahdır. Başqasını yaralayan özü də yaralanacaqdır.

Biz bu qeyd-şerti söyləməklə, həm də lazımi kəskinliklə söyləməklə, gələcək uğrunda vuruşan bu şanlı insanlara, utopiyanın bu kahinlərinə, – onların öz məqsədinə çatıb-çatmamasından asılı olmayaraq, – valeh olmaya bilmərik. Onlar, işləri baş tutmasa da, pərəstişə layiq insanlardır; bəlkə də, onların əzəməti işlərinin baş tutmasında özünü daha artıq göstərir. Qalibiyyət əgər tərəqqiyə kömək edirsə, o bütün xalqın alqışına layiqdir, lakin qəhrəmancasına məğlubiyyət ürəkləri mütəəssir etməlidir. Qalibiyyət ehtişamlı, məğlubiyyət əzəmətlidir. Biz əzabkeşliyi müvəffəqiyyətdən üstün tuturuq, bizim üçün Con Braun Vaşinqtondan, Pizakane Haribaldidən yüksəkdir.

Heç olmasa, bir adam məğlub olanların tərəfini saxlamalıdır.

Gələcəyin böyük kəşfiyyatçıları fəlakətə uğrayanda, biz onlara qarşı haqsızlıq edirik.

İnqilabçıları dəhşətli işlər görməkdə təqsirləndirirlər. Hər barrikada cəmiyyətə qarşı bir sui-qəsd hesab olunur. İnqilabçıları nəzəriyyələri üstündə müqəssir edirlər, onların məqsədinə inanmırlar, başqa fikirdə olmalarından qorxurlar, düzlüklərini şübhə altına alırlar. Onları – mövcud ictimai quruluşa qarşı ehtiyacı, kədəri, ədalətsizliyi, şikayəti, məyusluğu irəli sürməkdə, ortaya atmaqda, dağ kimi bir-birinin üstə qalaqlamaqda, insan cəmiyyətinin lap dərinliyindən zülmətin qara qayalarını dartıb çıxarmaqda, sonra da bu qayaların üstünə çıxıb döyüşə girişməkdə təqsirləndirirlər. Çığıraraq onlara deyirlər: “Siz cəhənnəmin daş yolunu alt-üst etdiniz”.

İnqilabçılar da onlara deyə bilərdilər: “Buna görə də bizim barrikada xoş niyyətlərlə döşənmişdir”.

Şübhəsiz, ən yaxşı yol – məsələləri sülh ilə həll etməkdir. Xülasə, hər necə olsa, qənbər daşlarına baxanda ayı əfsanəsi yada düşür, belə xoş bir niyyət cəmiyyəti hər şeydən çox təşvişə salır.

Cəmiyyətin nicatı onun öz əlindədir, qoy bu xoş niyyəti o özü göstərsin. Onda belə amansız, qəti tədbirlərə əl atmaq lazım gəlməz. Şəri, bədxahlığı bitərəfcəsinə öyrənməli, onun mövcud olduğunu yəqin bilməli, sonra da müalicəsinə başlanmalıdır. Cəmiyyəti biz buna dəvət edirik!

Hər necə olursa-olsun, kim ki gözünü Fransaya dikərək, idealın yenilməz məntiqinə dayanaraq, dünyanın hər yerində böyük iş üçün vuruşur, böyük əzəmət sahibidirlər, onlar öz mənfəətini güdmədən özlərini tərəqqi yolunda fəda edirlər, onlar qəza-qədərin hökmünü yerinə yetirirlər, onlar müqəddəs iş görürlər. Onlar ilahi dramının gedişində, müəyyən edilən vaxtda öz sözünü söyləyən bir aktyor sakitliyi ilə qəbrə enirlər. Onlar 14 iyul 1789-cu ildə başlanan böyük xalq hərəkətinin bütün dünyada qarşısızalmaz bir qüvvə ilə yayılması, böyük bir ehtişamla inkişaf etməsi uğrunda özlərini ümitsiz bir mübarizəyə, böyük bir səbatla məhv olmağa məhkum edirlər. Bunlar ruhani əsgərlərdir. Fransa inqilabı – tanrının hökmüdür.

Lakin mühüm bir fərq vardır, bunu əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz başqa fərqlərə mütləq əlavə etmək lazımdır: elə silahlı üsyan olur ki, xalq bunu bəyənir, buna kömək edir, belə üsyana inqilab deyilir; eləsi də olur ki, xalq bunu rədd edir, belə üsyana qiyam deyilir.

Baş verən üsyan – xalq qarşısında imtahan verən ideyadır. Xalq qara daş salırsa, bu göstərir ki, ideya səmərəsizdir, üsyan müvəffəqiyyət qazanmayacaq.

Utopiya hər dəfə istəyəndə, xalqlar onun ilk çağırışı ilə mübarizəyə girişirlər. Millətlər həmişə ara vermədən, qəhrəmanların və əzabkeşlərin mənəvi qüvvəsini izhar edə bilmirlər.

Xalq dərrakəlidir. Üsyan a priori olaraq onun üçün əlverişli deyil; əvvəla, ona görə ki, üsyan çox vaxt fəlakətə gətirib çıxarır, ikincisi də ona görə ki, həmişə mücərrəd nəzəriyyədən meydana gəlir.

Məsələnin gözəlliyi də elə bundadır ki, ideal, ancaq ideal uğrunda özünü fəda etməyə qabil olan adamlar həmişə özlərini fəda edirlər. Üsyanı yaradan ruh yüksəkliyidir. Ruh yüksəkliyi qəzəbə çevrilə bilər, onda o, silaha əl atır. Bir də ki, üsyan hökuməti, ya dövlət quruluşunu hədəf götürəndə daha yüksəyi nişan alır. Məsələn, 1832-ci il üsyanının başçıları, qismən də Şanvreri küçəsinin həvəslə işə girişən gəncləri Lui-Filippin əleyhinə vuruşmurdular, – biz bunun üzərində israr edirik. Dostcasına söhbətdə onlardan çoxu mütləqiyyətimizi, yoxsa inqilabımızı təmsil edən bu mülayim kralın məziyyətlərini etiraf edirdi. Heç kəs ona ədavət bəsləmədi. Əvvəllər X Karlı simasında Allah tərəfindən təqdis edilmiş sülalənin böyük şəcərə xəttinə qarşı üsyan edildiyi kimi, onlar da Lui-Filippin simasında bu şəcərənin kiçik xəttinə qarşı üsyan edirdilər. Onlar Fransada mütləqiyyəti yıxmaqla, yuxarıda dediyimiz kimi, bütün dünyada insanın insan üzərində

olan qeyri-qanuni hakimiyyətini, hüquq imtiyazlarını məhv etməyə çalışdılar. Bu gün Paris kralsızdır, sabah bütün dünya hökmdarsız olacaqdır. Onlar təxminən belə düşünürdülər. Əlbəttə, onların məqsədi uzaq bir məqsəddi, aydın deyildi, bəlkə də, onların çata bilməyəcəyi bir məqsəddi, lakin böyük məqsəddi.

Bəli, məsələ belədir. İnsanlar özlərini xəyali bir arzu üçün fəda edirlər; bu arzu, özünü ona həsr edənlər üçün çox vaxt bir xülya olub qalır, lakin bu xülya – insan üçün mümkün olan ən möhkəm bir inamla əsaslandırılmış xülyadır. Qiyamçı qiyamı şairanə bir şafəq içində görür. O, gələcəyin xəyalı ilə məst olaraq, öz faciəli aqibətinə doğru gedir. Kim bilir, bəlkə də, onlar arzusuna çatacaqlar. Hərçənd onlar çox azdır, onların qarşısında bütöv bir ordu durur, lakin onlar haqqı, təbii qanun, hər kəsin öz üzərində olan və könüllü surətdə əl çəkə bilmədiyi adi hakimiyyəti, ədaləti, həqiqəti müdafiə edirlər, lazım gəlsə, üç yüz qədim spartalı kimi, bunun uğrunda ölməyə hazırdılar. Onlar Don-Kixotu deyil, Leonidi xatırlayırlar. Onlar qabağa gedirlər, bu yola qədəm qoyduqdan sonra geri çəkilmirlər, irəliyə doğru dəlicəsinə can atırlar, qarşıda eşidilməmiş bir qalibiyyət, başa çatdırılmış inqilab, azadlıqla tamamlanmış bir tərəqqi, bəşəriyyətin əzəmətli yüksəlişini, ümumi azadlığı, bəd ayaqda Fermopili görürlər.

Tərəqqi uğrunda olan belə vuruşmalar çox vaxt məğlubiyyətlə nəticələnir, – bunun səbəbini biz yuxarıda izah etmişik. Palandin üçün inadçı qara camaatı öz ardınca aparmaq çətindir. Bu saysız-hesabsız camaat ağır hərəkət edir, ağır tərpendiyinə görə də etibarsızdır, onlar cəsarət edib özlərini təhlükəyə atmaqdan qorxurlar, ideala çatmaq isə həmişə təhlükə ilə əlaqədardır.

Bir şeyi də yaddan çıxarmaq lazım deyil: bu işdə şəxsi mənfəət məsələsi vardır; şəxsi mənfəət isə ideal və hisslərlə çox pis uyuşur. Mədə bəzən ürəyi fəaliyyətdən qoyur.

Fransanın böyüklüyü və gözəlliyi də – başqa xalqlardan fərqli olaraq qarından daha da az asılı olmasındadır. Fransa açlığa çox həvəslə dözür. Fransa hamıdan əvvəl oyanır, hamıdan da sonra yatır. Fransa irəliyə doğru can atır. Fransa yeni yollar axtarır.

Bu, onun şairanə bir təbiətə malik olması ilə izah edilir.

Gözəllik həqiqətin zirvəsindən başqa bir şey olmadığı kimi, ideal da məntiqin ən yüksək dərəcəsinə başqa bir şey deyil. Sənətkar xalqlar eyni zamanda varis xalqlardır. Gözəlliyi sevmək işığa doğru can atmaq deməkdir. Elə buna görə də Avropanın məşəli, yəni mədəniyyəti əvvəl Yunanistanın əlində olmuşdur, bunu o İtaliyaya vermiş, İtaliya da Fransaya vermişdir.

Böyük maarifçi xalqlar! Vitai Lampada fradunt!

Qəribədir! – bir xalqın poeziyası onun inkişafının zəruri hissəsidir. Mədəniyyətin dərəcəsi təsəvvürün gücü ilə ölçülür. Lakin maarifçi xalq mütləq şücaətli xalq olub qalmalıdır. Sibarıs yox, Korinf! Kim naz-nemətə uyursa, zəifləyərək məhv olur. Nə yarımçıq olmaq lazımdır, nə də mahir usta; sənətkar olmaq lazımdır; qərübəliyə, çox incəliyə deyil, kamilliyə meyl edilməlidir. Bu şəraitdə siz bəşəriyyətə idealın nümunəsini bəxş etmiş olarsınız.

Müasir idealın incəsənətdə öz tipi, elmdə isə öz üsulu vardır. Ancaq elmin köməyi ilə şairlərin yüksək arzularını – ictimai quruluşun gözəlliyini təcəssüm etdirmək olar. A + B köməyi ilə cənnət bərpa olunacaq. Mədəniyyətin çatdığı bu pillədə dəqiqlik gözəlliyin zəruri ünsürüdür, elmi fikir bədi duyğuya həm kömək edir, həm də onu tamamlayır; xəyal hesablamayı bacarmalıdır. Elm, döyüş atı kimi, fəth incəsənətin dayağı olmalıdır. Bu dayağın etibarlı olması çox vacibdir. Müasir idrak Yunanistanın dühasıdır; bu dühanın ikitəkərli arabası Hindistanın dühasıdır, filə minən İskəndərdir.

Cansız ehkamlar içində donub qalan və ya yüngül qazancdan pozğunlaşan millətlər mədəniyyəti irəli apara bilməz. Qızıl bütünə və ya başqa bütələrə pərəstiş etmək canlı əzəlləri, iradəni gücdən salır, zəiflədir. Dini məsələlərə və çərçilik mənafeyinə uymaq xalqın şan-şöhrətini ləkələyir, onun fikir dairəsini məhdudlaşdırmaqla mənəvi səviyyəsini aşağı salır, missioner xalqlara xas olan həm ilahi, həm də insani qabiliyyətdən – bütün bəşər övladı üçün ümumi olan məqsədi başa düşmək qabiliyyətindən məhrum edir. Babilin ideali yox idi; Karfagenin də ideali olmamışdır. Afina və Roma mədəniyyət işığını qoruyub saxlamışdır, onu əsrlərin qatı zülməti içərisindən keçirib gətirmişdir.

Yunanistan və İtaliya xalqlarının malik olduqları xüsusiyyətlərə Fransa xalqı da malikdir. Fransa gözəllikdə – afinalı, əzəmətdə – romalı qadındır. Bundan başqa, Fransa mərhəmətli bir qəlbə

malikdir. O, hər şeyini verməyə hazırdır. O, başqa xalqlardan daha çox sədaqət, fədakarlıq göstərməyə qabildir. Burası da var ki, Fransa dəyişkən və sərbətsizdir; o adamlar ki Fransa yerimək istəyəndə yürür və ya dayanmaq fikrinə düşəndə yeriyir – onlar üçün əsas təhlükə də bu dəyişkənlik və sərbətsizlikdir. Fransanın qaba materializm xəstəlikləri də olur. Fransanın yüksək idrakını onun əzəmətinə layiq olmayan, Missuri ştatına, ya Cənubi Karolinaya yaranan ideallarla zibilləyirlər. Nə etmək olar! Azman özünü cırıtdan yerinə qoymaq istəyir; böyük Fransanın xırda şiltaqları da olur. Vəssalam.

Burada etiraza yer yoxdur. Xalqların da günəş kimi tutulmağı var. Bu, elə bir qorxulu şey deyil, qoy ancaq işıq geri qayıtsın, bu tutulma əbədi gecəyə çevrilməsin! Şəfəq və intibah eyni mənalı sözlərdir. Günəşin yenidən çıxması insan “mənliliyin” həmişə yeniləşməsinə uyğun gəlir. Faktları bitərəfcəsinə müəyyən edək. Barrikadada ölmək və ya sürgündə dəfn olunmaq, – fədakarlıq üçün qəbul olunan, həm də qabaqcadan nəzərə alınan bir şeydir. Fədakarlığın əsil adı təmənnəsizliqdır. Qoy hamı tərəfindən tərklənmiş adamlar tərklənsün, qoy sürgünə göndərilənlər sürgünə getsinlər, biz ancaq böyük xalqlara yalvarıb deyirik: geri çəkildəndə həddindən artıq geri çəkilməyin. Sağlam düşüncəyə qayıtmaq bəhanəsilə həddindən artıq aşağı enmək lazım deyil.

Heç şübhəsiz, maddə də var, gündəlik ehtiyac da var, şəxsi mənfəət də var. Mədə var; lakin mədənin tələbinin yeganə qanun olmasına yol vermək olmaz. Müvəqqəti həyatın öz haqqı var, biz bunu etiraf edirik, lakin əbədi həyatın da öz haqqı var. Heyhat, çox yüksəklərə qalxmaq, sonra da birdən yıxılmaq olar. Biz belə halları tarixdə istədiyimizdən də artıq görürük. Şan-şöhrət qazanan, ideala yaxınlaşan bir millət birdən çirkab içində qurdalanmağa başlayır, bundan zövq alır. Ondan soruşsan ki, sən nə səbəbə Falstafin xatirinə Sokratı atırsan, o sənə belə cavab verir: “Ona görə ki, mənim dövlət xadimlərimdən xoşum gəlir”.

Barrikadadakı vuruşmaya qayıtmazdan əvvəl bir söz də demək istəyirik.

Burada təsvir etdiyimiz kimi, vuruşmalar ideala doğru cılıncıca can atmaqdan başqa, bir şey deyil. Buxovlanmış tərəqqi cürbəcür xəstəliklərə tutulur; faciəli ürəkkeçmə xəstəliyinə də məruz qalır. Biz tərəqqinin lap qədim xəstəliyi olan vətəndaş müharibəsinə mütəlak rast gəlməli idik. Bu, faciəli dövrlərdən biridir, bu, bizim dramın eyni zamanda həm aktı, həm də antraktıdır; bu dramda baş rolda çıxış edən – cəmiyyət tərəfindən lənətlənmiş insandır, dramın əsil adı “Tərəqqidir”

Tərəqqi!

Bizim bütün arzularımız bizim tez-tez, həm də böyük bir həyəcanla söylədiyimiz bu sözə təcəssüm etmişdir; bu arzulara ifadə olunan ideya dramın inkişafında hələ çox-çox sınaqlardan keçəcəyinə görə, qoy bizə icazə verilsin, onun üstündəki örtüyü qaldırmasaq da, heç olmasa örtüyün arasından onun parlaq işığını göstərək.

Oxucuların qarşısında olan bu kitab əvvəldən axıra kimi, həm bütünlüklə, həm də hissələrilə, – orada nə qədər uyğunsuzluqlar, istisnalar, ayrı-ayrı müvəffəqiyyətsizliklər olsa da, – şərhdən xeyrə doğru, haqsızlıqdan haqqa doğru, nəfsdən vicdana doğru, çürüməkdən həyata doğru, heyvani hissələrdən adamın öz vəzifəsini anlamasına doğru, cəhənnəmdən göylərə doğru, heçlikdən Allaha doğru bir yoldur. Çıxış nöqtəsi – maddədir, son nöqtəsi – ruhdur. Əvvəli – əjdaha, sonu – mələkdir.

İYİRMİ BİRİNCİ FƏSİL.

Qəhrəmanlar.

Birdən hücum təbili vuruldu.

Hücum bir qasırga kimi başlandı. Dünən düşmən axşam qaranlığında əfi ilan kimi səssizcə barrikadaya tərəf sürünürdü. İndi isə, işıqda, açıq bir sahədə qəfildən hücum etmək mümkün deyildi, çünki hücum edənlərin canlı qüvvəsi görünürdü. Toplar guruldadı, qoşun hücum keçdi. Qüvvətli nizami piyada dəstələrinə müəyyən sıralar arasında olan milli və bələdiyyə

qvardiyalarının piyada hissələri kömək edirdi. Hələ heç görünməyən, ancaq hay-küyü eşidilən camaata arxalanan bu qoşun hissəsi, başda snayperlər olmaqla, təbil və şeypur səsləri altında, süngülü tüfəngi əllərində hazır tutaraq, yağış kimi yağan güllənin qabağında əyilmədən, sürətli addımlarla, böyük bir hücum coşğunluğu ilə küçəyə çıxdı, divara vurulan mis taran qüvvəsi ilə düz barrikadanın üstünə yeridi.

Divar sarsılmadı.

Qiyamçılar şiddətli atəş açdılar. Barrikadanın yuxarı hissəsində tüfəng atəşinin alovu parıldı. Hücum o qədər şiddətli idi ki, barrikada bir anlığa hücum seli altında qaldı; lakin aslan silkələnərək itləri öz üstündən tökən kimi, o da əsgərləri özündən rədd etdi; onun üstü, dəniz köpüyü qaya üstünü alan kimi, hücum edənlərlə bir anlığa örtüldü, lakin dalğa geri çəkildi, o yenə də qara, qorxunc sıldırım bir qaya kimi canlandı.

Hücum edənlər dəstəsi geri çəkilməyə məcbur oldu, sıraya düzülərək küçədə qaldı, barrikadadan atılan atəşə şiddətli tüfəng atəşilə cavab verdi; o açıq mövqedə də dəhşətli idi. Kim feyerverk görübsə, çiçək dəstəsi adlanan, ildırım kimi bir-birini kəsərək parıldayan od yığını, yəqin ki, xatırlayır. Qoy onlar belə bir çiçək dəstəsini şaquli deyil, üfüqi şəkildə təsəvvür etsinlər: bu çiçək dəstəsi odlu oxları ilə, güllə, qırma, top saçması yağdırır, dəhşətli ildırımlarla ölüm saçır. Barrikada bu atəş yağmurunun altına düşdü.

Hər iki tərəf eyni qətiyyət qızgınlığı içində idi. İgidlik vəhşi bir cünunluğa varırdı, yırtıcı qəhrəmanlıq şəklini alırdı, bu isə, hər şeydən əvvəl, qəhrəmanın özünü məhv edirdi. O zaman milli qvardiya əsgərləri zuaf kimi vuruşurdular. Qoşun istəyirdi ki, vuruşmanı qurtarsın, qiyamçılar onu davam etdirmək istəyirdilər. Gəncliyin və sağlamlığın ən gözəl çağında cançəkişməni uzatmaq igidlik deyil, divanəlikdir. Bu vuruşmada iştirak edənlərin hər biri üçün ölüm saati əbədiyyət qədər uzanırdı. Bütün küçə meyitlə dolmuşdu. Anjolras barrikadanın bir başında, Marius da o biri başında idi. Bütün müdafiə planı Anjolrasın beynində idi, buna görə o özünü qoruyurdu, daldada durmuşdu. O, öz mazğalı qabağında üç əsgəri bir-birinin ardınca vurub yerə sərdi, – əsgərlər heç onu görmədilər də. Marius açıqda durub vuruşurdu. O, canlı bir hədəf kimi durmuşdu, istehkamin üstündən qurşaqdan yuxarı görünürdü. Xəsis əyyaşlığa başlasa, ondan qızgın israfçı ola bilməz; vuruşmada da heç kəs xəyalpərəst kimi qorxunc olmaz. Marius həm qorxunc, həm də fikirli idi. Döyüşdə o özünü elə hiss edirdi ki, elə bil, yuxuda idi. O, əli tüfəngli xəyalda oxşayırdı.

Qiyamçıların gülləsi qurtarırdı, lakin onların zarafatı qurtarmırdı. Qiyamçıları ağzına alan bu ölüm qasırgasında da onlar gülürdülər.

Kurfeyrak başa açıq durmuşdu.

Bossüe ondan soruşdu:

– Sən şlyapanı neyləmişən?

Kurfeyrak belə cavab verdi:

– Onlar axırda bir fəndgirliklə şlyapanı top gülləsi ilə vurub sala bildilər.

Onlar düşməni həm ələ salır, həm də ona nifrət edirdilər.

Feyi adlı-sanlı, hətta məşhur adamların, o cümlədən köhnə orduda olan bəzi şəxslərin adını çəkərək kədər və həyəcanla deyirdi:

– Bu adamları kim başa düşə bilər? Onlar bizə qoşulacaqlarını vəd etmişdilər, bizə kömək edəcəklərinə söz vermişdilər, bunun üçün öz namuslarına and içmişdilər, onlar bizim komandirlərimizdi, lakin onlar bizə xain çıxdılar!

Kombefər acı istehza ilə dedi:

– Mүнəccim ulduzlarla necə tanışdırsa, bəzi adamlar da namusun qayda-qanunu ilə elə tanışdırlar: uzaqdan-uzağa...

Barrikadaya elə çox patron gilizi tökülmüşdü ki, elə bil, qar yağmışdı.

Hücum edənlərin üstünlüyü sayca çox olmasında idi, qiyamçıların isə mövqə cəhətdən üstünlüyü vardı. Qiyamçılar barrikadanın üst tərəfində yerləşmişdilər, hücum edən əsgərləri güllə ilə vururdular; əsgərlər yaralılara və meyitlərə dolaşır, barrikadanın dik yoxuşu qarşısında ləngiyirdilər. Barrikadaya iç tərəfdən möhkəm dayaqlar vurulmuşdu; doğrudan da, bu elə bir döyüş mövqeyi idi ki, buradan bir neçə adam qoşunu qorxu altında saxlaya bilərdi. Lakin hücum

edən hissəyə elə bir ucdan kömək gəlirdi, yağış kimi yağan güllə altında onların sayı artırdı, onlar get-gedə barrikadaya yaxınlaşdılar; qoşun yavaş-yavaş, addım-addım, ağır-ağır irəliləyir, barrikadanı, sanki, məngənə arasına alırdı.

Hücumun arası kəsilmirdi. Təhlükə artırdı.

Bu zaman bu daş yığını üstündə, Şanvreri küçəsində Troya qalası divarlarına layiq şiddətli bir vuruşma başlandı. Qiyamçılar yorulmuşdu, əldən düşmüşdü, onların üst-başı cırılmışdı, onlar bir gündən çox idi ki, heç bir şey yeməmişdilər, yatmamışdılar; onlar ancaq bir neçə güllə ata bilmişdilər və nahaq yerə patron üçün boş ciblərini axtarırdılar; onların çoxu yaralı idi; kimi başından, kimi qolundan yaralanmışdı; onların yarası çirklənmiş, saralmış cındırğa bağlanmışdı, cırılmış pal-paltarları qana bulaşmışdı; onlar pis tüfənglə, köhnə, küt qılıncla silahlanmışdılar, lakin bu vuruşma çağında onlar Titana çevrildilər. Düşmənlər, bəlkə, on dəfə hücum etdi.

Barrikadanın yuxarı hissəsinə qalxdı, içinə girdi, ancaq onu tuta bilmədi.

Bu mübarizəni göz önündə canlandırmaq üçün qəzəbə tutulmuş ürəklərdən qurulan bir tonqalı, bu tonqala vurulan odu, tonqaldan qalxan şiddətli alovu təsəvvür edin. Bu, vuruşma deyildi, pul kimi qızarmış bir soba idi. Adamların ağzından alov çıxırdı, üzlərin ifadəsi dəyişmişdi. Elə ki, bunlar daha insan deyildi. Döyüşçülərdən qəzəb alovu qalxırdı. Adam, qara-qırmızı tüstü içində o yan-bu yana qaçısan bu müharibə səməndərlərinə baxmağa qorxurdu. Biz bu nəhəng vuruşmanı həm bütünlüklə, həm də ardıcıl surətdə bütün təfəsilatı ilə təsvir etməkdən boyun qaçırırdıq. Yalnız bircə dastana on iki min misra ilə vuruşmanı təsvir etməyə icazə verilmişdir. Bu, on yeddi cəhənnəmdən ən dəhşətli olan, Veddə “Qılınclar meşəsi” adlanan brahmanizm cəhənnəmini xatırladırdı.

Həm əlbəyaxa, döş-döşə, həm də tapança ilə, qılıncla, yumruqla vuruşurdular; uzaqdan, yaxından, yuxarıdan, aşağıdan, hər tərəfdən, evlərin damından, qiyamçılardan bəzisinin girdiyi meyxana pəncərələrindən, zirzəminin havakeşindən atəş açırdılar. Bir qiyamçı altmış əsgərlə vuruşurdu. “Korinf”in qabaq tərəfi xeyli uçmuşdu, adam baxanda qorxurdu, top saçması ilə naxışlanmış, şüshələri, çərçivəsi sınımış bir pəncərə biçimsiz deşiyə oxşayırdı, onun içinə qənbər daşı tökülmüşdü. Bossüe ölmüşdü, Feyi ölmüşdü, Kurfeyrak ölmüşdü, Joli ölmüşdü, Kombefer yaralı bir əsgəri qaldırmaq istəyəndə sinəsinə üç süngü zərbəsi dəymişdi, o ancaq göyə baxa bilmişdi, elə o saat canı çıxmışdı.

Marius hələ də vuruşurdu, ancaq o qədər yaralanmışdı ki, qandan üzü görünmürdü, elə bil ki, üzünə qırmızı yaylıq örtülmüşdü: o, ən çox başından yaralanmışdı.

Bircə Anjolras salamat qalmışdı. O, silahı çatışmayanda ətrafına baxmadan əlini sağa və ya sola uzadırdı, qiyamçılardan birisi əlinə keçən qılınca tiyəsinə ona verirdi. İndi onun əlində dörd qılınca parçası qalmışdı; Marinyan ətrafında gedən vuruşmada I Fransiskin qılınca üç dənə idi. Homer deyir: “Diomed, xoşbəxt Arizbada yaşayan Aksili, Tevfranın oğlunu öldürdü: Mekisteyin oğlu Evrial – Dresi, Ofeltini Esepə və Pedası həyatdan məhrum etdi, – Pedası su pərisi Abarbariya eybsiz Bukoliondan mayalanaraq meydana gətirmişdi; Ullis – perkoslu Piditi, Antilox – Ableri, Polipet – Astialı, Polidamant – killeneyli Otu, Tevkr – Aretaonu tələf etdi; Meqanti Evripilin nizəsindən məhv oldu. Qəhrəmanlar padşahı Aqamemnon Elatı yerə sərdi; Elat, yüksəkdə duran bir şəhərdəndi, Santion çayı gurultu ilə bu şəhərin yanından axıb gedirdi”. Bizim qədim epik poemalarda odlu naçaqla silahlanan Esplandian azman markiz Svantibora hücum edir; Svantibor özünü müdafiə etmək üçün yerdən qopardığı qüllələri Esplandianın üstünə tozalayır. Bizim qədim divar freskalarında dava paltarları geymiş, dəbilqə qoymuş, at üstündə qalxanlarında gerb olan iki hersoq – Breton və Burbon hersoqu təsvir edilmişdir; onlar, əllərində təbərzin, dəmir əlcək, ayaqlarında uzunboğaz dəmir çəkmə, birinin əynində kakum xəzi mantiyası, o birinin əynində lacivərd pləş, dəmir üzlüyü sifətlərinə endirərək, atlarını çapa-çapa bir-birinin üstünə cumurlar; Breton hersoqu tacının iki çıxıntısı arasında aslan şəklində vardır. Lakin dəbdəbəli görünmək üçün heç də İvon kimi ucu şiş hersoq dəbilqəsi qoymaq, ya Esplandian kimi əldə canlı alov tutmaq, ya da Polidamantın atası Files kimi, ərlər hökmdarı Yapetin hədiyyəsi olan gözəl dava geyimini Epirdən gətirmək lazım deyil, adamın öz əqidəsi uğrunda, ya da andına sədaqətli qalaraq canını fəda etməsi kifayətdir. Budur, dünənə kimi Bosda, ya Lüksemburq bağında, uşaq dayələri yanında hərlənən beli qılınclı sadələvh bir əsgər! Bu da, başını əyərək

anatomik preparata baxan, ya kitab oxuyan, saqqalını qayçı ilə qırخان, solğun bənizli, sarışın gənc bir tələbə! Onların hər ikisini alın, onların qəlbində vəzifə hissini oyadin, onları Buşra yol ayrıcında ya da Planş Mibra dalanında bir-birinin qarşısına qoyun, birini öz bayrağı, o birisini isə öz ideyası uğrunda vuruşmağa məcbur edin, qoy onlar elə təsəvvür etsinlər ki, vətən uğrunda vuruşurlar. Böyük bir döyüşə başlanacaq, bu piyada əsgərlə bu tibb tələbəsinin təkbətək vuruşmasından bəşəriyyətin mübarizə etməyi böyük epik meydana düşən kölgə – pələnglər ölkəsi Likinin padşahı Meqarionun kölgəsi ilə bərabərləşəcək, bu həmin Meqariondur ki, Allah bərabərində olan qüdrətli Ayaqsı dəmir ağuşunda sıxıb əzmişdir.

İYİRMİ İKİNCİ FƏSİL.

Addım-addım.

Anjolras barrikadanın bir başında, Marius o biri başında durmuşdu, qalan bütün başçılar tələf olmuşdu; barrikadanın mərkəz hissəsi Kurfeyrakın, Jolinin, Bossüenin, Feyinin və Kobeferin köməyi ilə davam gətirmişdi, lakin onlar sıradan çıxandan sonra qiyamçılar hücumu tab gətirə bilmədilər. Top güllələri barrikadada adam keçə bilən bir deşik açma bilməsə də, onun orta hissəsini yarımdairə şəklində ovub tökmüşdü; uçub tökülən bu qırıntı yığımindən istehkamın həm bayır, həm də iç tərəfinə iki yamac kimi şey əmələ gəlirdi. Bayır tərəfdə olan yamac yastı olduğundan hücum üçün əlverişli idi.

Düşmən qəti hücumu keçdi, onun bu hücumu boşa çıxmadı. Piyada əsgərlər, əllərində süngülü tüfəng, möhkəm sıralarla yeyin irəlilədilər, istehkamın yuxarı hissəsində barıt tütüsü içində hücum edən hissənin ön sırası göründü. Bu dəfə hər şey bitdi. Barrikadanın mərkəz hissəsini müdafiə edən qiyamçılar nizamsız halda geri çəkildilər.

Bu zaman onlardan bəzisinin qəlbində yaşamaq arzusu oyandı. Sızsız-hesabsız tüfəng onların üstünə dikəlmişdi, lakin onlar ölmək istəmirdilər. Elə bir vaxt olur ki, insanda özünü müdafiə duyğusu boğuc-boğuc nərildəməyə, yırtıcı heyvani hissələr oyanmağa başlayır, – indi həmin vaxt gəlib çatmışdı. Qiyamçıları barrikadanın arxası olan altımərtəbəli hündür evə tərəf sıxışdırdılar. Onlar bu evə girib xilas ola bilərdilər. Lakin evin bütün qapı-pəncərələri bağlanmışdı, sanki, onu başdan-başa divar içinə almışdılar. Piyada hissə barrikadanın içinə girənə kimi evin qapısı bir anda açılıb örtülə bilirdi; bu birdən açılan, elə o saat da örtülən qapı – hər şeydən ümidini kəsən adamlar üçün həyat deməkdi. Evin dal tərəfindən küçəyə, açıqlığa çıxmaq, qaçmaq olardı. Onlar tüfəng qundağı ilə, təpiklə qapını döyürdülər, imdada çağırırdılar, çağırırdılar, əllərini uzadaraq yalvarırdılar. Lakin heç kəs qapını açmırdı, Ölünün başı üçüncü mərtəbənin taxtapuş pəncərəsindən onlara baxırdı.

Anjolrasla Marius yeddi-səkkiz adamla yüyürə-yüyürə onların köməyinə getdi. Anjolras əsgərlərə çığırdı: “Dayanın!” Bir zabit onun sözünə qulaq asmadı, o, zabiti öldürdü.

Anjolras barrikadanın həyatında “Korinf”in divarı qabağında, bir əlində qılinc, o biri əlində karabin, meyxananın qapısını açıb durmuşdu, qapını hücum edənlərdən qoruyurdu. Ruhdan düşənlərə çığırıb deyirdi: “Azadlığa bircə qapı qalıb, o da budur!” O öz bədəni ilə bütöv bir batalyonun qabağını kəsərək, qiyamçıların geri çəkilməsinə kömək etdi. Qiyamçılar qapıya sarı yüyürdülər. Anjolras qılinc təlimində “dəyirman” deyilən üsulu tətbiq edərək əlindəki karabindən bir ağac kimi istifadə edirdi, hər tərəfdən ona sarı yönələn süngülərdən qorunurdu; hamını içəri saldıqdan sonra özü də içəri girdi; bu zaman dəhşətli bir an başlandı: əsgərlər zorla içəri soxulmaq istəyirdilər, qiyamçılar da qapını bağlamağa çalışırdılar. Axırda qiyamçılar qapını elə bərk örtüdü ki, qapının ağzından tutan əsgərin barmaqları qapının arasında qalıb sındı, əzildi, qapının haşiyəsinə yapışdı.

Marius bayırda qaldı. Atılan güllə onun cınaq sümüyünü sındırdı. O özündən getdiyini və yıxıldığını hiss etdi; gözləri yumuldu, elə o anda bir şey də duydu: kiminsə qüvvətli əlləri onu tutdu; onun sönən şüurundan Kozetta haqqında olan son xatirələrlə bərabər ani bir fikir də keçdi: “Mən əsir düşdüm, məni güllələyəcəklər”.

Anjolras da meyxaanaya girən döyüşçülər arasında Mariusu görməyərək belə düşündü. Lakin belə anda hər kəs ancaq öz ölümü haqqında düşünməyə macal tapır. Anjolras qapının cəftəsini vurdu, sürgüsünü keçirdi, açarı iki dəfə burub qapını bağladı; bu zaman əsgərlər, sapyorlar tüfəng qundağı ilə, balta ilə qapını bərk-bərk döyüdürlər. Hücüm edənlər indi qapının dalına toplaşmışdılar. İndi meyxaanaya hücum etmək istəyirdilər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsgərlər yaman acıqlanmışdılar.

Onları qəzəbləndirən – həm topçu serjantın öldürülməsi, həm də bundan daha məşum bir hadisə idi: hücumdan əvvəl əsgərlərin arasında söz yaymışdılar ki, guya, qiyamçılar əsirlərə əzab verirlər, meyxaanada başı kəsilmiş bir əsgər meyiti vardır. Vətəndaş müharibəsində həmişə belə təhlükəli uydurmalar olur; sonralar belə bir böhtan Trasonen küçəsində fəlakətə səbəb oldu. Qiyamçılar qapının dalına çoxlu şey-şüy yığıb onu möhkəmləndirdilər; Anjolras yoldaşlarına dedi:

– Gəlin həyatımızı baha sataq!

O, Məbəfin və Qavroşun meyiti qoyulan stola yaxınlaşdı. Qara örtük altında quruyub qaxaca dönmüş iki insan bədəninə varlığı hiss olunurdu, – bunlardan biri böyük, biri balaca idi; həm də bu soyuq kəfənin qırışıqları altında iki insan sifəti güclə nəzərə çarpırdı. Bir qol örtüyün altından çıxmış, stolun kənarından aşağı sallanmışdı. Bu, qocanın qolu idi.

Anjolras dünən böyük bir hörmətlə onun alından öpmüşdü, indi də əyilərək eyni hörmətlə onun əlindən öpdü.

Anjolras ömründə ancaq iki dəfə adam öpmüşdü: o da bu öpüşlər idi.

Hadisənin təsvirini qısaldıq. Barrikada qədim Fiv qapıları kimi özünü müdafiə edirdi. Meyxana eynən Saraqosdakı ev kimi vuruşa-vuruşa özünü qoruyurdu. Qiyamçılar amansız bir inadla vuruşurdular. Heç kəsə aman yox idi. Düşmənlə heç bir danışığa girişmək olmazdı. Qiyamçılar ölməyə razı idilər, ancaq öldürüb ölmək istəyirdilər. Süşə deyəndə ki: “Təslim olun!”, Palafoks ona belə cavab verdi: “Yox, təslim olmaıq! Topdan atəş açırdıq, indi bıçağa keçəcəyik!”

Meyxaanaya hücum ediləndə çox şeyi görmək olurdu: pəncərələrdən, damdan hücum edənlərin başına qənbər daşı yağış kimi yağdı, əsgərlərin baş-gözünü əzirdi, onları son dərəcə qəzəbləndirirdi, çardaqdan, zirzəmidən tüfəng atılırdı; əsgərlər amansızcasına hücum edir, qiyamçılar da amansızcasına müqavimət göstərirdilər; əsgərlər qapını sındırandan sonra dəhşətli bir qırğın başladı. Hücum edənlər meyxaanaya girib, sındırılmış qapının yerə tökülən taxtalarına ilişə-ilişə ora-buranı gəzdilər, bircə nəfər də olsa qiyamçı tapmadılar. Aşağı zalın ortasında balta ilə qırılmış vintşəkilli pilləkən, bir neçə də can verən yaralı vardı. Sağ qalan qiyamçılar ikinci mərtəbəyə qalxmışdılar, oradan, tavandakı bacadan şiddətli atəş açırdılar. Qalan patronlar da buna sərfləndi. Ölümə məhkum edilmiş, lakin hələ də təhlükəli olan bu adamların indi nə gülləsi vardı, nə barıtı; onlardan hər biri əlinə iki şüşə aldı, – oxucuların yadındadır, bu şüşələləri Anjolras saxlatdırmışdı, – özlərini bu qorxunc, həm də kövrək toppuzla müdafiə etməyə başladılar. Şüşələrdə azot turşusu vardı. Biz heç bir şey gizlətmədən bu qırğının belə dəhşətli cəhətlərini də söyləyirik. Mühasirəyə düşənlər əllərinə keçən hər şeylə vuruşurlar! Yunan odu Arşimedi, qaynar qatran Bayardı bədnam eləmədi. Müharibədə hər şey dəhşətlidir, burada yaxşı ya pis deyə seçməli bir şey yoxdur. Aşağıdan yuxarı nişan almaq çətin də olsa, hücum edənlərin gülləsi qiyamçıları öldürürdü. Çox çəkmədi ki, tavanda olan deşiyin qıraqları meyit başı ilə doldu; onlardan buğlana-buğlana qırmızı qan axıb tökülürdü; Meyxanayı ağla sığmayan bir gurultu bürümüşdü; yandırıcı qatı bir tüstü bu qanlı vuruşmanı duman kimi çulğalamışdı. Bu anın bütün dəhşətlərini təsvir etməyə söz çatmır. Bu şiddətli vuruşmada iştirak edənlər insanlıq simasını itirmişdilər. İndi artıq azmanlar nəhənglərlə vuruşmurdu. Vəziyyət Homerdən çox Miltonu və Danteni xatırladırdı. İblislər hücum edir, xəyallar özünü müdafiə edirdi.

Bu, dəhşətli bir şəkil almış qəhrəmanlıqdı.

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Ac Orest, kefli Pilad.

Nəhayət, iyirmiyə qədər əsgər bir-birinin çiyinə qalxa-qalxa divardan, tavanın taxtalarından tuta-tuta, özlərini qoruya-qoruya, hələ də müqavimət göstərən qiyamçıları tavandakı bacanın ağzında qılıncıla doğraya-doğraya pilləkənin qalan hissəsilə ikinci mərtəbənin zalına qalxdılar: bunlar milli və bələdiyyə qvardiyaçıları idi, bu təhlükəli hücumda onlar üzdən yaralanmışdılar, qan onların gözünü tutmuşdu, onlar vəhşiləşmişdilər. Zalda bircə adam ayaq üstə durmuşdu, o da Anjolras idi. Onun daha nə patronu var idi, nə qılıncı, əlində ancaq karabinin lüləsi qalmışdı, karabinin qundağını əsgərlərin təpəsinə vuraraq sındırmışdı. O, hücum edənlərdən bilyard stolu ilə qoruna-qoruna zalın bir başına çəkildi, başını vüqarla tutmuşdu, gözlərində qürur ifadə olunurdu, tufəng parçasını əlində bərk-bərk sıxırdı, – bu vəziyyəti ilə o indi də əsgərləri qorxuya salırdı: onun ətrafında bir boşluq əmələ gəlmişdi, heç kəs ona yaxınlaşa bilmirdi.

Əsgərlər çığırdılar:

– Onların başçısı budur! Topçunu da öldürən budur! O, özünü küncə verib, bizim üçün daha yaxşı. Qoy elə orada qalsın. Onu elə orada güllələmək lazımdır.

Anjolras dedi:

– Güllələyin, – dedi.

Karabinin parçasını atdı, qollarını çarpazlayaraq, döşünü güllənin qabağına verdi. Ölüm qarşısında göstərilən şücaət insanı həmişə valeh edir. Anjolras qollarını döşündə çarpazlayaraq ölməyə hazır olduğunu göstərən kimi qulaqbatırıcı uğultu, qatma-qarışıq hərəkətlər kəsildi, zala əzəmətli bir ölüm sükutu çökdü. Sanki, bu sakit duran silahsız adamın qorxunc əzəməti səs-küyü yatırdı, sanki, bu gecə, hələ indiyə kimi yaralanmayan bu məğrur, bu gözəl, bu qana bulaşmış, heç şeydən qorxmayan bu gənc ölməyəcəyinə əmindir, o yalnız elə amiranə, sakit baxışı ilə onu öldürməyə hazırlaşan bu vəhşi, amansız adamlarda özünə qarşı hörmət oyadırdı. Anjolrasın məğrur duruşu onun gözəlliyini qat-qat artırırdı. Bu ağır günlər onu soldurmamışdı: onun yanaqları yenə də qırmızı, üzü yenə də təravətli idi, sanki, nə güllə ona təsir edirdi, nə yorğunluq. Sonralar şahidlərin biri məhkəmə qarşısında, yəqin ki, onun haqqında bu sözləri demişdi: “Orada bir qiyamçı vardı, mən eşitdim, ona Apollon deyirdilər”. Anjolrası nişan alan milli qvardiyaçılardan biri tufəngi endirərək demişdir: “Elə bil ki, çiçəyə güllə atıram”.

Zalın o biri başında, Anjolrasın qarşısında on iki əsgəri sıraya düzdülər; onlar dinməz-söyləməz tufənglərini qaldırdılar.

Serjantın komandası eşidildi:

– Nişan al!

Birdən zabit işə qarışdı:

– Dayanın.

Dönüb Anjolrasdan soruşdu:

– Gözlərinizi bağlaya qmı?

– Xeyr.

– Topçu serjantını siz öldürmüsünüz?

– Bəli.

Bu zaman Qranter yuxudan ayıldı.

Qranter dünən axşamdan bəri meyxananın yuxarı zalında stulda oturub başını stola qoyaraq yatmışdı. O, “lülqənbər” deyilən ifadəni tam mənası ilə təcəssüm etdirirdi. O, yovşan arağının, porterin və spirtin qarışdırılmasından əmələ gələn dəhşətli bir içkini içərək ağır yuxuya getmişdi. Onun stolu elə balaca idi ki, barrikadaya yaramazdı, buna görə də ona dəymədilər. O, necə oturmuşdusa, elə də qalmışdı: özünü stolun üstünə sərmiş, başını da qollarının üstünə qoymuşdu, ətrafi stəkan, qab, içki şüşələri ilə dolu idi. O, qış yuxusuna gedən ayı, qandan doyan zəli kimi dərin yuxuya getmişdi.

Nə atışma, nə mərmə, nə zalın pəncərəsindən içəri düşən top saçması, nə hücumun qulaqbatırıcı gurultusu ona təsir edirdi. Ancaq hərdənbir öz xorultusu ilə top atəşinə dəm tuturdu. Sanki, çovumuş bir güllənin onu oyanmaq ehtiyacından həmişəlik xilas edəcəyini gözləyirdi. Onun ətrafında çox meyit vardı, ilk baxışda yatan bu adamlardan heç bir şeylə fərqlənmirdi.

Səs-küy sərxoşu oyatmır, onu səssizlik oyadır. Bu qərribə vəziyyət dəfələrlə diqqəti cəlb etmişdir. Ətrafda hər şey uçub dağılırdı, amma o daha bərk yatırdı, gurultu ona lay-lay çalırdı. Lakin Anjolrasın ətrafında birdən əmələ gələn sükut Qranteri bu ağır yuxudan oyatmaq üçün bir təkan oldu. Dördnala çapan atlar birdən dayananda belə olur. Kolyaskada yatanlar o saat yuxudan ayılır. Qranter, heç bir şey olmamış kimi, birdən başını qaldırdı, gərnəşdi, gözlərini sildi, əsnədi, ətrafına baxdı, nələr olduğunu başa düşdü.

Sərxoşluqdan qəfil ayılma – birdən cırılan pərdəni xatırladır. Adam o saat, ilk baxışda, pərdənin dalında nələr olduğunu görür. Hər şey o saat hafizədə canlanır. Keçən gün nələr olduğunu bilməyən sərxoş də gözünü açan kimi məsələni başa düşür. Onun eyni açılır, fikri son dərəcə aydınlaşır, sərxoşluq uyuşqanlığı şüuru bürüyən duman kimi dağılır, sərxoşluqdan ayılan adam ətrafında baş verən hadisələri çox aydın və düzgün başa düşür.

Əsgərlərin fikri Anjolrasda olduğundan, küncdə oturan Qranteri görməmişdilər, bilyard stolu onun qabağını kəsmişdi. Serjant “Nişan al!” əmrini təkrar etmək istəyirdi ki, birdən kim isə lap yaxından əzəmətli səslə dedi:

– Yaşasın Respublika, mən də onların tərəfindəyəm!

Qranter ayağa qalxdı.

Bu vuruşmada o iştirak etməmişdi, onu ötürmüşdü: indi əyyaşın işildayan gözlərində bu vuruşmanın parlaq şəfqəti alışıb yanırıdı, o sanki, dəyişmişdi.

O bir də:

– Yaşasın Respublika! – deyib çığırdı, qəti addımlarla zalı keçdi, gedib Anjolrasın yanında, tüfəng lülələrinin qabağında durdu.

– İkimizi birlikdə öldürün, – dedi.

Sonra Anjolrasa sarı dönüb, yavaşca soruşdu:

– İcazə verərsən?

Anjolras gülümsəyərək onun əlini sıxdı.

Təbəssüm hələ onun üzündən silinməmişdi ki, yaylım atəşi guruldadı.

Səkkiz güllə Anjolrası dəlib keçdi; lakin o divara söykənərək hələ də ayaq üstə durmuşdu, sanki, güllələr onu divara mıxlamışdı. Ancaq başı sinəsinə əyilmişdi.

Qranter bir anda ölürək onun ayaqları altına sərildi.

Bir neçə dəqiqədən sonra əsgərlər yuxarı mərtəbədə gizlənən qiyamçılarla mübarizəyə girişdilər.

Qiyamçılar çardağ qapısının taxta barmaqlığı arasında güllə atırdılar. Vuruşma taxtapuşun lap altında gedirdi. Cəsədləri pəncərələrdən düz daş yola atırdılar; onlardan bəzisinin hələ canı çıxmamışdı. Sınımış omnibusu qaldırmaq istəyən iki piyada hissə əsgərini çardaqdan karabinlə vurub öldürdülər. Çardaqdan da qarnına süngü soxulmuş bir fəhləni yerə atdılar; o, daş yolun üstündə qıvrıla-qıvrıla xırıldayırdı. Bir əsgərlə bir qiyamçı bir-birini yaxalayaraq kirəmit damın üstündən aşağı sürüşür, bir-birini öz amansız ağışundan buraxmayaraq, yerə enirdilər. Zirzəmidə də belə müharibə gedirdi. Tüfəng atılır, ayaq tappılısı, dəhşətli fəryad eşidilirdi. Sonra sakitlik oldu. Barrikada alınmışdı.

Əsgərlər ərafdakı evləri axtarmağa, qaçanları tutmağa başladılar.

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Əsir.

Marius, doğrudan da, əsir düşmüşdü. Onu Jan Valjan əsir etmişdi.

Marius şüurunu itirərək yığılanda daldan onu bir əl tutmuşdu, bu, Jan Valjanın əli idi, Marius onda bu əlin qüvvəsini hiss etmişdi.

Jan Valjan vuruşmada iştirak etməirdi, lakin təhlükədən də yayınmırdı. O olmasaydı, bu son dəqiqələrdə yaralıların qayğısına qalan olmazdı. Bu vuruşmada barrikadanın harasında adam yaralansaydı, o, hər yerdə mövcud olan tanrı kimi mövcud olur, yaralını qaldırıb aşağı zala aparır, yarasını bağlayırdı, yaralanan olmayanda barrikadada əmələ gələn dəlik-deşiği tuturdu.

Lakin onun əli vurmaq, hücum etmək, ya da özünü qorumaq kimi hərəkətləri xatırladan heç bir şey üçün qalxmırdı. O dinib-danışmadan başqalarını xilas edirdi. Bu işləri görərkən onun ancaq bir neçə yerdən üz-gözü sıyrılmışdı. Güllə, sanki, ondan qaçırdı. Fərz edilsə ki, özünü öldürmək arzusu onu bu sərdabəyə gətirmişdir, onda Jan Valjan öz məqsədinə çatmamışdı. Lakin onun özünü öldürmək fikrinə düşməsi az ehtimal olunan bir şeydir, çünki adamın özünü öldürməsi dini ehkama ziddir.

Jan Valjan, elə bil ki, Mariusu vuruşmanın qatı tüstüsü içərisində görmürdü; əslində, o, Mariusdan heç gözüni çəkmirdi. Güllə Mariusu yıxanda, Jan Valjan ildırım sürətilə onun üstünə cumdu, pələng öz ovunu yaxalayan kimi, o da Mariusu alıb getdi.

Bu anda, bu hücum qasırgısında hamının diqqəti Anjolrasa və meyxananın qapısına yönəlmişdi, ona görə də Jan Valjanın bihuş olmuş Mariusu qollar üstündə apardığını, barrikadanın alt-üst olmuş həyətindən keçdiyini, "Korinf" in tutduğu evin tinində gözdən itdiyini heç kəs görmədi. Bu tin oxucunun yadındadır; küçənin döngəsində o, bir çıxıntı kimi nəzərə çarpırdı, bütün bir neçə kvadrat metr sahəsi olan meydanı güllədən, top saçmasından, bura ilə maraqlanan adamların nəzərindən qoruyurdu. Bəzən elə olur ki, yanan bir evin içində bir otaq salamat qalır, hətta ən coşqun dənizlərdə suya uzanan bir parça hündür quru dalında, ya limanda, qayalar arasında sakit, kiçik bir körfəz tapmaq olur. Eponina barrikadanın bu trapesiyaşəkilli balaca həyətində ölmüşdü.

Jan Valjan burada dayandı, Mariusu yerə qoydu, divara söykənərək ətrafa baxdı.

Vəziyyət çox pis idi.

Divar, iki-üç dəqiqəyə onun üçün bir daldalanacaq ola bilərdi; lakin bu qanlı döyüş meydanından necə xilas olmalı? Səkkiz il bundan əvvəl Polonso küçəsində başına gələn təhlükəli bir hadisə və oradan necə qaçıb qurtardığı yadına düşdü. Onda qaçıb qurtarmaq çətindi, indi heç mümkün deyil. Onun qarşısına qapı-pəncərəsi bağlanmış beşmərtəbəli bir ev ucalırdı, orada da, elə bil, başı pəncərənin qabağına əyilən meyitdən başqa, heç kəs yaşamırdı. Onun sağ tərəfində Kiçik Səfil küçəsini qapayan alçacıq barrikada vardı; bu barrikadanın üstündən aşmaq çox asandı, lakin onun üstündə tufəng süngüləri görünürdü. Orada, istehkamin o tərəfində bir piyada hissə pusquda durmuşdu. Aydın görünürdü ki, barrikadanın üstündən aşmaq – bütün bir bölmənin atəşi altına düşmək, divarın kənarından başını çıxarmaq isə – altmış tufəngin yaylım atəsinə hədəf olmaq deməkdi. Ondan sol tərəfdə vuruşma gedirdi. Tinin dalında da ölüm onun yolunu gözləyirdi.

Nə etmək lazımdı?

Buradan ancaq quş xilas ola bilərdi.

Tez bir qərara gəlmək, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün bir yol, nicat yolu tapmaq lazımdı. Ondan bir neçə addım kənardə vuruşma davam edirdi; xoşbəxtlikdən, hücum edənlərin bütün qəzəbi bir məqsədə doğru yönəlmişdi: o da meyxana idi. Lakin əsgərlərdən bircəciyi tinə sarı gəlmək fikrinə düşsəydi və ya cinahdan hücum etmək istəsəydi, iş bitərdi.

Jan Valjan qarşısındakı hündür evə, sağ tərəfindəki barrikadaya baxdı, sonra bütün ümidini itirmiş adam kimi gözlərini yerə zillədi, sanki, yeri baxışı ilə dəlmək istəyirdi.

Daha diqqətlə baxdıqca ölüm əzabı dumanı içində güclə sezilən bir şey daha aydın görünməyə başladı, sanki, insana, arzu etdiyini öz baxışında təcəssüm etdirmək iqtidarı verilmişdir. Bir neçə addım kənardə, alçacıq barrikadanın dibində, yerlə bərabər yastı, dəmir bir barmaqlıq gördü, barmaqlığın yarısı qənbər yığını ilə örtülmüşdü; amansız düşmən də o biri tərəfdə barrikadanı mühasirəyə alıb hazır durmuşdu. Barmaqlıq eninə-uzununa vurulmuş yoğun dəmir çubuqlardan ibarətədi ki, özü də iki kvadrat futa qədər yer tuturdu. Barmaqlığın çərçivəsini tutan qənbər daşları qoparılmışdı, barmaqlıq da, elə bil ki, daş yoldan ayrılmışdı. Barmaqlığın dəmir çubuqları arasından buxarı bacası, girdə hovuz kimi qaranlıq bir yer görünürdü. Jan Valjan barmaqlığa sarı cumdu. Həbsxanadan qaçmaq üçün məharətlə düzəltdiyi işləri xatırladı, bu xatirələr ildırım kimi onun beynini işıqlandırdı. Daşları atdı, barmaqlığı qaldırdı, meyit kimi hərəkətsiz Mariusu çiyinə aldı, dirsəkləri və dizləri ilə dirənə-dirənə quyuya endi, quyuyu, xoşbəxtlikdən dərin deyildi, sonra ağır dəmir barmaqlığı ördü, geri atdığı daşlar yenə barmaqlığın üstünə töküldü; nəhayət, o ayaqlarını quyunun dibinə qoydu; üç metr dərinliyində olan quyunun dibinə sal daşlar

döşənmişdi, bu işləri bir azman qüvvəsi, qartal cəldliyi ilə, sanki, yuxuda eləmişdi, bunun da hamısına bir neçə dəqiqə vaxt sərf olunmuşdu.

Jan Valjanın endiyi yer – uzun yeraltı koridor idi, nəfəsi kəsilmiş Marius da onun qolları üstündə idi.

Burada asayiş, qəbir sükutu, zülmət hökm sürürdü.

Vaxtilə o, küçədən birbaşa monastır hasarının içinə düşərkən nələr hiss etmişdisə, indi də eyni şeyləri hiss etdi. Ancaq indi qolları üstündə Kozettanı deyil, Mariusu aparırdı.

İndi o, başı üstündə, meyxanaya olan hücumun dəhşətli gurultusunu uzaqdan gələn boğuc bir uğultu kimi eşirdi.

LEVİAFANIN BƏTNİ.

BİRİNCİ FƏSİL.

Dənizin gücdən saldığı torpaq.

Paris hər il suya iyirmi beş milyon frank pul atır. Bu heç də məcaz deyil. Bunu nə vaxt atır? Gündüz də, gecə də. Nə məqsədlə atır? Heç bir məqsədlə. Nə səbəbə atır? Bunun səbəbi yoxdur. Nə üçün atır? Elə-belə. Nəyin vasitəsilə atır? Öz bağırsaqları vasitəsilə. Parisin bağırsaqları deyilən şey nədir? Bu, onun çirkab kanal borularıdır.

İyirmi beş milyon – bu, mütəxəssislərin hesablaması ilə əldə edilən ən orta bir rəqəmdir.

Uzun zaman kor kimi hərəkət edən elm indi müəyyən etmişdir ki, ən yaxşı, ən faydalı gübrə – insan nəcisidir. Bizdən çox-çox əvvəl çinlilər bunu bilirmiş, – eyib olsun bizə! Ekeberq deyir ki, hər bir Çin kəndlisi şəhərdən qayıdanda mütləq öz bambuq ağacında iki vedrə insan nəcisi gətirir. Çində torpaq insan nəcisi ilə gübrələndiyi üçün indi də, İbrahim dövründə olduğu kimi məhsuldardır. Çin qarğıdalısı birə yüz iyirmi məhsul verir. Heç bir quş peyini torpağı münbitləşdirmək cəhətdən paytaxt nəcisi ilə müqayisə edilə bilməz. Böyük şəhər gözəl peyin yığındır. Əkin yerlərinin şəhərdən istifadə etməsi, heç şübhəsiz, böyük fayda gətirə bilər. Qoy bizim qızılıımız peyin olsun, bunun qabağında bizim peyiniz xalis qızıldır.

Bizdə bu peyini nə edirlər? Dənizə tökürlər.

Bir tərəfdən böyük vəsait sərf edərək, pinqvin və fırtına quşunun peyini üçün cənub qütbünə gəmi karvanları göndərilir, bir tərəfdən də elə buradaca, əlimizin altında olan bitməz-tükənməz sərvəti dənizə tökürlər. İnsanın və heyvanın meydana gətirdiyi gübrə suya tökülməyib torpağa qaytarılsaydı, bütün dünyanı yedirib bəsləmək olardı.

Sizi bilirsinizmi tumba dalında, künc-bucaqda olan süpürüntülər, gecələr küçə ilə arabalarda silkələnə-silkələnə aparılan zir-zibil nəcissatanların murdar çölləkləri, döşəmə yollarının daşları altında axan, gözə görünməyən üfunətli lehmə nədir? Bu, gözəl, çiçəklənmiş, açmış çəmendir, tərəvətli, yaşıl otluqdur, yabanı kəkrəotudur, kəklitodudur, adaçaydır, çöl quşudur, çöl heyvanıdır, mal-qaradır, axşamlar iri, tox öküzlərin böyürməsidir, ətirli quru otdur, sarı sünbüllü zəmilərdir, süfrəyə qoyulan çörəkdir, damarlarımızda axan isti qandır, sağlamlıqdır, sevincdir, həyatdır. Bu sirin yaradıcılıq işi – əşyanın yerdə dəyişməsi, göydə başqa şəkllə düşməsi belədir. Siz bunu bu nəhəng əritmə sobasına qaytarın, bunun əvəzində o sizə xoşbəxtlik gətirər. İnsanın yeməyi zəmilərin qidalanmasından asılıdır.

Əlbəttə, sərvəti çölə atmaq, hələ üstəlik məni qəribə adam hesab etmək sizin öz ixtiyarınızdır. Ancaq bu, sizin tərəfinizdən böyük nadanlıq olardı.

Statistika müəyyən etmişdir ki, yalnız Fransa öz çayları ilə hər il Atlantik okeana yarım milyard frank pul atır. Bir şeyi nəzərə alın: bu beş yüz milyonla dövlət xərcinin dördü birini ödəmək olardı. Lakin insan o qədər kütdür ki, bu beş yüz milyondan canını qurtarmağı daha üstün tutur, onu qanovlara tolazlayır. Axı bu xalq malı gah damla-damla sızaraq, gah sel kimi axaraq, gah novların içi ilə süzülərək çaylara, çayların da qüvvətli cərəyanı ilə okeana axıb gedir. Bizim kloakaların hər dəfə gəyirməsi bizə min franka oturur. Bunun da nəticəsində iki şey olur: torpaq qüvvədən düşür, sular çirkəbləşir. Zəmilər bizi aclıqla, çaylar xəstəliklə təhdid edir.

Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, Temza hal-hazırda Londonu zəhərləyir.

Parisdə isə son illərdə kloakaların çoxunu çayaşağı aparıb, son körpüdən o tərəfdə çıxarmışlar. Bizim şəhərlərə çöllərin təmiz suyunu gətirmək, bizim çöllərə də gübrə dolu şəhər suyunu aparmaq üçün iki boru qurmaq tamamilə kifayət edərdi; bu qurğuda susoran və subasan klapanlar, suçıxaran şlüzlər olmalıdır, bu ibtidai drenaj sistemidir, insanın ağ ciyəri kimi sadə bir şeydir; İngiltərənin bir çox mahalında bu sistem geniş yayılmışdır. Dünyada bu, ən sadə mübadilə üsuludur, bu üsulla biz çölə atdığımız beş yüz milyon frankı əlimizdə saxlaya bilərdik... Lakin biz bu barədə heç düşünmürük də.

İndiki üsulla xeyir vermək istərkən ziyan verirlər. Niyyət yaxşı niyyətdir, ancaq nəticəsi pisdır. Şəhəri təmizləmək istəyirlər, amma camaat zəifləyir. Çirkab kanallarının quruluşu səhv bir mülahizəyə əsaslanır. Aldığını qaytarmaq kimi iki vəzifəni yerinə yetirən drenaj hər yerdə torpağı həm yuyub aparır, həm də candan salan çirkab kanallarını əvəz etsə, onda yeni ictimai iqtisadiyyat əsasında məhsul on qat artar, yoxsulluqla mübarizə etmək xeyli asanlaşar. Alaq otunu tələf etməyi də buna əlavə edin, onda məsələ həll edilmiş olacaqdır.

Belə bir vaxt gəlib çatana kimi xalqın sərvəti axıb çaya tökülür. Axıntı həmişə davam edir.

Axıntı – ən uyğun söz budur! Avropa zəifləməklə var-yoxdan çıxır.

Fransaya gəlincə, biz indicə bu barədə rəqəm göstərdik. Bütün Fransa əhalisinin dördü-biri Parisdə yaşayır, həm də Paris nəcisi ən qiymətli nəcisdir, – bunu nəzərə alıqda, hər il Fransanın əldən verdiyi yarım milyarddan Parisin hesabına iyirmi beş milyon düşdüyünü dedikdə, biz hətta rəqəmi azaltmış oluruq. Yoxsullara və şəhərin zinətinə xərclənən bu iyirmi beş milyon frank Parisin şan-şöhrətini, cəlalını qat-qat artırardı. Amma Paris bu pulu çirkab qanovlarına tökür. Buna görə də, demək olar ki, Parisin ağlasığmayan israfçılığı, gözəl şənlikləri, Bajon bütü, əyyaşlıq eys-ışrəti, çay kimi axan qızılı, təntənəsi, dəbdəbəsi, cah-cəlalı – onun kloakasıdır. Bu qayda ilə iqtisadi siyasətin kütlüyündən xalqın malı suya atılır, su da onu aparıb girdablara tökür. Cəmiyyətin xeyri üçün Sen-Klu toru bu məsələdə işə yarayardı.

İqtisadiyyat nöqteyi-nəzərindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Paris yırtıq xəlbirdir.

Paris nümunəvi şəhərdir, abad paytaxtların başıdır, bütün xalqların təqlid etməsi üçün bir örnəkdir, ideyaların metropolidir, cəsarətli fikirlərin, qəti hərəkətlərin, təcrübələrin müqəddəs vətənidir, böyük mütəfəkkirlərin mərkəzi və məskənidir, millət bərabərində bir şəhərdir, gələcəyin pətəyidir, Babillə Korinfin gözəl birləşməsidir; biz ki Parisi belə göstərdik, bu nöqteyi-nəzərdən Paris hər bir Fo-Kyan kəndlisini təəccübləndirə bilər.

Siz Parisi təqlid etmək istəsəniz, müflis olarsınız.

Çox qədim zamanlardan bəri davam edən bu ağılsız israfçılıqda Paris özü başqalarını təqlid edir. Bu ağlasığmayan sarsaqıq yeni bir şey deyil, heç də gənclik səhvi deyil. Qədim xalqlar da bizim kimi edirmiş. Libixa deyir ki: “Romanın kloakası bütün Roma kəndlilərinin var-yoxunu əlindən aldı”, Romanın çirkab kanalları Roma ətrafında yaşayan kəndliləri müflis etdikdən sonra İtaliyanı məhsuldarlıqdan saldı; Roma İtaliyanı öz kloakasına atdıqdan sonra Siciliyanı, Sardiniyanı, daha sonra Afrikanı ora atdı. Romanın çirkab kanalları dünyanı yeyirdi. Kloaka öz nəhəng ağzını şəhərin, kainatın üstünə açmışdı. Urbi et orbi: Əbədi şəhər, doymaq bilməyən kloaka!

Roma, başqa sahələrdə olduğu kimi, bu barədə də bir nümunə oldu.

Paris boş bir inadçılıqla onun ardınca gedir: bu inadçılıq mənəvi həyatın mərkəzi olan şəhərlərə xasdır.

Yuxarıda göstərdiyimiz işi yerinə yetirmək üçün Parisin altında ikinci bir Paris vardır: bu, küçələri, dalanları, yol ayrıcıları, meydançaları, geniş yolları olan çirkab kanallar Parisidir;

bunun, hətta özünəməxsus küçə hərəkətləri də var, ancaq burada insan seli əvəzinə çirkab seli axır.

Heç kəsə, hətta böyük xalqa da yaltaqlanmaq lazım deyil. O yerdə ki hər şey var, orada əzəmətlə bərabər rüsvayçılıq da olur. Əgər Paris maarif şəhəri olan Afinanı, qüdrət və əzəmət şəhəri olan Tiri, mərdlik və igidlik şəhəri olan Spartanı, möcüzələr şəhəri olan Nineviyanı özündə canlandırırsa, bataqlıq şəhəri olan Lütəsiyanı da özündə canlandırır.

Hətta bunda da Parisin qüdrəti nəzərə çarpır; onun başqa abidələri kimi, mürəkkəb, nəhəng yeraltı quruluşunda da – bəşəriyyət tarixində Makkiavelli, Bekon, Mirabo kimi adamların təcəssüm etdirdiyi qəribə bir ideal – iyrənclik əzəməti təcəssüm edir.

Parisin zirzəmiləri üstündəki torpaq təbəqəsindən baxmaq mümkün olsaydı, bu zirzəmilər bizə ulduzşəkilli nəhəng bir mərcan “ağacı” kimi görünərdi. Dəniz süngərində olan dəlik-deşik, qol-budaq altı mil dairəsi olan bu torpaq içindəki dəlik-deşikdən, qol-budaqdan çox azdır; bu qədim, böyük şəhər də həmin sahədə yerləşmişdir. Xüsusi bir yeraltı mağara təşkil edən katakombalar, dolaşq heyvan torunu xatırladan qaz xətləri, fontanlara içməli su gətirən çoxlu su boruları nəzərə alınmasa da, bu çirkab kanalları Senanın hər iki sahilində zülmətə qərq olmuş qəribə bir tora oxşayır; bu dolambaqlıqda yol göstərən şey – torpağın enişliyidir.

Burada, bu qaranlıq və rütubət içində çoxlu siçovul olur: onları, elə bil, bu ikinci Paris törətmişdir.

İKİNCİ FƏSİL.

Kloakanın qədim tarixi.

Belə bir şey təsəvvür edin: Paris qapaq kimi qaldırılsa, onda çayın hər iki tərəfində yeraltı çirkab kanalları şəbəkəsi bizə, çox yuxarıdan, çaya calaqlanmış yorğun bir buraq kimi görünər. Çayın sağ sahilindəki dairəvi kanal bu budağın gövdəsi, yan xətlər budaqları, dalanlar isə pöhrələrin yerini tutar.

Bu müqayisə ancaq ümumi məlumat verir, eyni zamanda çox da düzgün olmayan bir məlumat, çünki bu cür yeraltı qol-budaq üçün adi bir şey olan düz bucaqlara bitkilər aləmində çox az-az təsadüf edilir.

Siz bir Şərq əlifbasının qəribə yazı işarələri ilə qara lövhə üzərində yazılmış dolaşq, sıx bir yazını təsəvvür etsəniz, bu əcaib həndəsi plan haqqında daha düzgün təsəvvür əldə edə bilərsiniz: bu yazı işarələri, sanki, gah ucları, gah quyruqları ilə necə gəldi, nizamsız halda bir-birinə bağlanmışdır, əslində, heç də belə deyil; yeraltı kanallar da buna oxşayır.

Yeraltı kanallar və çirkab çalaları Bizansda, qədim Şərqdə orta əsrlərdə böyük rol oynamışdır.

Orada taun xəstəliyi meydana gəlirdi, orada zalım hökmdarlar ölürdü. Xalqlar bu çürüntü yatağına, ölümün bu qorxunc beşiyinə fəvqəladə, mistik bir dəhşətlə baxardı. Banaresin qurdlar qaynaşan çalası Babilin aslanlar xəndəyi kimi adamın başını gicəlləndirirdi. Xaxamlar kitabında deyilir ki, Teqlat – Falassar Nineviyanın zibilxanasında and içərmiş. Leydenli İohan öz saxta ayını Münster kloakasından, şərqdə isə eynən ona oxşar bir adam – əcaib Xorasan peyğəmbəri Mokanna Kekşəbədə çirkab çalısından saxta günəşi çıxarmışdır.

Bəşəriyyətin tarixi kloakalar tarixindən yaranır. Hemoniyalar Romanın sirlərini açdılar. Parisin çirkab kanalları qədimdə dəhşətli idi. Bu kanallar həm qəbir, həm də sığınacaq yeri idi. İnsan qanunlarının indi və ya əvvəllər təqib etdiyi hər şey: cinayət, azad fikir, ictimai qiyam, vicdan azadlığı, fikir, talan, on dördüncü əsrdə mayoten quldur dəstələri, on beşinci əsrdə küçə soyğunçuları, on altıncı əsrdə hügenotlar, on yeddinci əsrdə Morenin illüminatları, on doqquzuncu əsrdə yandırıcılar bandası bu deşikdə gizlənərdi. Yüz il bundan əvvəl gecə adam öldürənlər buradan çıxardı, təqib edilən oğru bura girirdi. Meşədə mağaralar, Parisdə çirkab kanalları vardı. Dilənçilər, amansız və hiyləgər picarerial oxşar qall kələkbazları çirkab kanallarını “Möcüzələr həyatının filialı” hesab edirdilər, axşamlar, Mobus küçəsində yeraltı kanallara açılan çirkab çalalarından aşağı enərdilər, sanki, bu, onların yataq otağı idi.

Cibgirlər dalanında və ya Başkəsənlər küçəsində iş görənlər, çox təbiidir ki, gecələr Yaşıl yolun körpüsü altında, ya Kürpua döngəsində özlərinə sığınacaq axtarırdılar. Orada bir çox

şeylər adamın yadına düşür. Bu ucsuz-bucaqsız yeraltı koridorlarda cürbəcür teyflər meydana gəlir; orada hara baxsan lehmədir, hər yer üfunətlə doludur; bəzi yerdə hava çıxan deşiklər görünür, vaxtilə Viyon bu yeraltı kanalın dibində dayanaraq, bayırda duran Rable ilə söhbət etmişdir.

Köhnə Parisin kloakası bütün uğursuz və bütün cəsarətli işlərin yeri idi. Siyasi iqtisadiyyat orada zir-zibil yığıcı, ictimai fəlsəfə – xıltdan əmələ gələn bir təbəqə görür.

Kloaka şəhərin vicdanıdır. Hər şey bura axıb gəlir, hər şey burada üzləşdirilir. Bu əcaib yerdə zülmət çoxdur, lakin sirr daha yoxdur. Hər şey burada əsil şəklini, ya da heç olmasa son şəklini alır. Zir-zibil yığınının məziyyəti ondadır ki, yalan demir. Hər şeyi tamamilə açıq söyləmək burada özünə məskən tapmışdır. Bazili, onun maskası burada atılıb qalmışdır, ancaq siz onun kartonunu və qaytanını, üzünü və astarını görürsünüz, o çirkaba bulanmışdır. Skapenin qondarma burnu da bu maskanın yanındadır. Mədəniyyətin, lazım olmadığı üçün atılan bütün iyrenc zir-zibili həqiqətin bu girdabına düşür, nəhəng bir ictimai təbəqə uçaraq sürüşə-sürüşə bura enir. Bura hər şeyi udur, hər şeyi açıq göstərir. Bu zir-zibil tökülən yer etiraf otağı olur. Burada aldadıcı maska ola bilməz, burada bütün bəzək-düzək silinir, burada alçaqlıq öz örtüyünü atır, burada hər şey tamamilə çılpəkdir, bütün xam xəyallar burada ifşa olunur, burada dağılmanın və sonun məşum görünüşü olan əsil şeydən başqa, ayrı heç nə yoxdur. Varlıq və ölüm. Burada şərab şüşəsinin dibi sərxoşluğu göstərir, səbətin qulpu qulluqçu qızdan bəhs edir; vaxtilə ədəbi zövqü ilə lovğalanan, sonralar sınaq buraya atılan bir əlağacının başı yenə adi bir əlağacı başı olur; bir su sikkədə həkk olunan kralın sifəti cəng atır; Kayafin haxtufu Falstafin qusuntusuna qarışır; qumarxanadan çıxan qızıl sikkə bir mıxa rast gəlir; bu mıxda özünü asan adamın boğazına saldığı kəndirin parçası görünür; vaxtından əvvəl doğulmuş və göyərmiş bir çağa parıldayan tumana bükülüb oraya atılmışdır, həmin bu tumanda keçən pəhriz Operadakı balda oynayırdılar; məhkəmə hakiminin bereti bir fahişənin çürümüş ətəyi ilə yan-yan çirkaba batıb qalmışdır. Bu, qardaşlıqdan da artıqdır, bu, çox yaxın, təklifsiz bir əlaqədir. Rənglənen hər şey burada çirkabla əl-üzünü yuyur. Burada hər şeyin üstü açılır. Kloaka həyasızdır. O, hər şeyi açıb deyir:

İyrencliyin bu sadələşməyi bizim xoşumuza gəlir, o, ürəyi sakitləşdirir. Biz, dövlət mülahizəsini, andın pozulmasını, siyasi hikməti, insan ədalətini, professional düzlüyü, yüksək mövqeyə aid edilən rəsmiyyətçiliyi, məmurların satqın olmamasının özünü mühüm bir şey kimi nəzərə çarpdırmasını yer üzündə uzun zamandan bəri səbir ilə müşahidə etmişik, bunları öz gözümüzlə görmüşük, – bu şeyləri müşahidə etdikdən sonra kloakaya enmək, orada adi çirkab görmək bizə təsəlli verir, bu çirkabın orada olması da tamamilə yerindədir.

Bir də ki, bu, ibrətamizdir. Biz yuxarıda demişdik: bütün tarix kloakadan keçir. Varfolomey gecəsi döşəmə yolun daşları arasından damcı-damcı ora sızır. Bütün böyük kütləvi qətlər, bütün siyasi və dini qırğınlar mədəniyyətin bu yeraltı mağaralarından keçir, öz meyitlərini ora atır. Xəyalpərəstin təsəvvüründə, tarixdə məşhur olan bütün qatillər orada iyrenc bir ala-qaranlıq içində, kəfənlərinin cındırını döşlük yerinə bağlayaraq dizləri üstə çökmüşlər, gördükləri işin izini qəmgin-qəmgin yuyurlar. XI Lüdovik Tristianla, I Fransisk Düpra ilə, IX Karl öz anası ilə, Rişelye XIII Lüdoviklə oradadır, bundan başqa Luvua da, Letelye də, Heber də, Mayyar da oradadır – onların hamısı öz cinayətlərinin ləkəsini daşlardan qazımağa, bu cinayətlərin şahidi olan hər şeyi məhv etməyə çalışırlar.

Adam bu qübbələr altında bu teyflərin süpürgəsinin səsinə eşidir, ictimai fəlakətlərin təsvirəgəlməz üfunəti ilə nəfəs alır, künc-bucaqda tünd-qırmızı parıltılar görür. Orada qanlı əllər yuyulan dəhşətli sular axır.

İctimai hadisələri tədqiq edənlər mütləq bu qaranlıq qübbələrin altına girməlidirlər. Bu qübbələr onların laboratoriyasının bir hissəsidir. Fəlsəfə – fikirlər mikroskopudur. Hər şey onun diqqətindən yayınmağa çalışır, lakin heç bir şey onun nəzərindən qaçmır. Burada hiylə işlədərək yaxa qurtarmaq faydasızdır. Siz ondan yaxa qurtarmaqla nə görürsünüz? Öz eybinizi görürsünüz! Fəlsəfə, satqınlıq bilmədən, şəri, bədxahlığı təqib edir, onların itib getməsinə yol vermir. Fəlsəfə, çürüdüüyü üçün simasını itirən, dağıldığı üçün, sanki, əriyən şeylərə baxaraq bütün məsələni başa düşür. Fəlsəfə tünd-qırmızı geyimi cındır paltarın bir parçasından, qadını da

onun köhnə-kürüş paltarından bərpə edir. Kloakaya baxaraq şəhər haqqında, çirkaba baxaraq şəhər haqqında, çirkaba baxaraq ürf-adət haqqında mühakimə yürüdür. Saxsı qırığından küpəni və ya səhəngi təsəvvüründə yenidən yaradır. Perqamentdə qalan dırnağın yeri ilə Yudenhasse yəhudilərilə ketto yəhudiləri arasındakı fərqi müəyyən edir. Olub keçmiş şeyləri – xeyri, şəri, yalanı, həqiqəti, sarayda görünən qan ləkəsini, cinayətkarlar yuvasındakı mürəkkəb ləkəsini, lüpanardakı bir damla şam yağını, dəf edilmiş sınaqları, adamı yoldan çıxaran hallar, iyrenc eyş-işrət məclislərini, mənəviyyatı pozulmuş adamların xasiyyətini, kobud şəhvaniliyə meyl edən qəlblərin namussuzluq damğasını bu qalan şeylərlə müəyyən edir, Roma hambalının paltarında Messalınanın dirsəyinin izini görür.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Brünzo.

Orta əsrlərdə Parisin çirkab kanalları haqqında əfsanələr söylənirdi. On altıncı əsrdə II Henrix bu kanalların tədqiq olunması üçün sərəncam vermişdi, lakin bunun heç bir nəticəsi olmadı. Marsyenin dediyinə görə, kloaka hələ yüz il bundan əvvəl başlı-başına buraxılmışdı, çirkab özbaşına axırdı.

İğtişəşlər, şübhələr, tərəddüdlər içində boğulan qoca Paris belə idi. O, özünü uzun zaman çox axmaqcasına apardı. Sonralar 89-cu il göstərdi ki, şəhər birdən necə ağla gələ bilər. Lakin keçmiş zamanlarda Parisin düşüncəsi az idi; o həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən öz işini yaxşı qura bilmirdi, öz zibilini cinayət dolu sui-istifadələrdən heç də yaxşı süpürüb atmırdı. Hər şey mane olurdu, hər şey həlledilməz bir məsələ kimi təsəvvür edilirdi. Məsələn, kloaka heç bir bələdçilik kitabına tabe olmurdu. Şəhərin dolaşmaq küçələrindən, dalanlarından baş çıxarmaq çətin olduğu kimi, bu zir-zibil, çirkab tökülən kloakada da istiqamət tapmaq çətin idi, yerin üstündə – ağlasığmaz bir vəziyyət, yerin altında – keçilməsi mümkün olmayan bir dolanbaçlıq; yuxarıda – dillər qatma-qarışıqlığı, aşağıda – mağaralar dolaşığı; Babil hərə-mərcliyi altında Dedal labirinti!

Hərdənbir Parisin yeraltı kanallarından axan çirkab cəsəret edib öz sahilindən kənara çıxırdı, heç kəsin tanımadığı bu “Nil”, sanki, qəzəblənirdi. Onda iyrenc bir vəziyyət əmələ gəlirdi: şəhəri çirkab basırdı. Mədəniyyətin mədəsi hərdən yeməyi pis həzm edir, kloakada olan çirkab Parisin boğazına qalxırdı, şəhər öz zir-zibilini geri qaytaranda əzab çəkirdi. Bunda vicdan əzabı çəkməyə bənzər bir şey duyulurdu, bu da faydasız deyildi; bu, böyük bir narazılıqla qarşılanan narazılıq idi. Şəhər öz çirkab çalalarının həyasızlığından bərk acıqlanırdı, çirkabın yeraltı kanallarından bayıra çıxmasına yol vermək istəmirdi. Çirkabı amansızlıqla qovmaq lazımdır! 1802-ci il daşqını səksən yaşına çatmış parislilərin həyatında unudulmaz xatirələrdən biridir. Çirkab çalın-çarpaz axaraq XIV Lüdovikin heykəli olan Qalibiyyət meydanını basdı; kloakanın Yelisey çölündəki iki deşiyindən qalxaraq Sent-Onore küçəsini, Sen-Florantendəki deşiyindən qalxaraq Sen-Floranten küçəsini, Zəng səsi küçəsindəki deşiyindən qalxaraq Pyer-a-Puasson küçəsini, Yaşıl yol körpüsü altındakı deşiyindən qalxaraq Popenkur küçəsini, Lapp küçəsindəki deşiyindən qalxaraq Xardal küçəsini basdı; bu çirkab Yelisey çölü küçəsindəki novları dolduraraq, otuz beş santimetr yuxarı qalxdı. Cənub məhəllələrdə Senaya tökülən çirkabı kanallara geri basdı, çirkab gəlib Mazarini, Eşode, Mare küçələrində yeraltı kanallardan bayıra çıxdı, Mars küçəsində yüz doqquz metr axıb yayıldı, gəlib Rasinin yaşadığı evin bir neçə addımlığında dayandı, bu qayda ilə hələ XVIII əsrdə kraldan artıq şairə hörmət göstərdi. Daşqının səthi ən çox Sen-Pyer küçəsində hündür idi: çirkab, kanalları örtən sal daşlardan üç fut yuxarı qalxmışdı; ən çox da Sen-Saben küçəsinə yayılmışdı: burada onun uzunluğu iki yüz otuz səkkiz metr idi.

Bu əsrin başlanğıcına kimi Parisin kloakası hələ də sirli bir yer olub qalırdı. Çirkabı heç vaxt tərif eləyən olmamışdır, lakin Parisdə onun haqqında danışılan sözlər adamları dəhşətə salırdı: Paris, altında olan qaranlıq mağaralar haqqında bəzi şeylər bilirdi. Bu mağaraları qədim Fivin

qorxunc bataqlıqları ilə müqayisə edirdilər: o bataqlıqda on beş fut uzunluğunda skolopendrlar qarışqa kimi qaynaşmış, ora ancaq begemot girə bilərmiş. Yeraltı kanalları təmizləyən adamlar cəsarət edib tanıdıqları yerdən o tərəfə gedə bilməmişlər. Zibilçilər zibil dolu arabalarını gətirib birbaşa bu kanallara boşaldırlarmış və Sent-Fua ilə Markiz de Kreki də bu zibil arabaları üstündən salamlayırlarmış. Bu da çoxdan deyilmiş. O ki qaldı kanalların təmizlənməsi, bu vəzifəni leysan yağışının öhdəsinə buraxarlarmış: şiddətli yağışlar kanalları yuyub təmizləməkdən daha çox xarab edərmiş. Vaxtı ilə Roma öz kloakasını şairənə sözlərlə təsvir edər, ona Homoniya deyərmiş, lakin Paris öz kloakasını biabır edər, ona üfunətli dəlik deyərmiş. Kloaka elmi də, mövhumatı da eyni dərəcədə dəhşətə gətirirdi. Gigiyena da, xalq rəvayətləri kimi, üfunətli dəliyə nifrətlə baxırdı. Qara Rahibin teyfi ilk dəfə üfunətli Muftar qübbəsi altında görünmüşdü. Marmuzetlərin meyitini yeraltı kanalların Çəlləkçi küçəsindəki çalasına atarlarmış. Faqon 1685-ci ildə yayılan çox təhlükəli və yoluxucu qızdırma xəstəliyinin Mare çalısından meydana gəldiyini yazırdı; bu geniş çala 1833-cü ilə kimi Sen-Lui küçəsində, “Nəzakətli xəbərçi” lövhəsinin qarşı tərəfində gözə çarpırdı. Yeraltı çirkab kanalının Daşxırdalayan küçəsindəki nəfəsliyi haqqında deyirdilər ki, guya, taun xəstəliyi buradan yayılmışdır; bu nəfəslik ucu şiş dəmir barmaqlıqla hasarlanmışdı, dəmirlər yırtıcı heyvan dişinə oxşayırdı, sanki, əjdaha bu mənhus küçədə ağzını ayırıb, insanların üstünə dəhşətli üfunət püskürürdü. Xalq fantaziyası Paris kloakasının bu qorxunc daş çuxurları haqqında olan əfsanələrə namütənahiliyə aid mənfur, dolaşiq təsəvvürlər əlavə etmişdi. Kloakanın dibi yoxdur. Kloaka dərin cəhənnəm quyusudur. Cüzam xəstəliyinə tutulmuş bu yeri tədqiq etmək polis idarəsinin heç ağına gəlməmişdi. Kim cəsarət edib məchul bir aləmi ölçər, zülmətin dərinliyini yoxlar, girdabın içinə kəşfiyyata gedərdi? Bu, adamı dəhşətə gətirirdi. Lakin belə adam tapıldı, bu işi boynuna götürdü. Kloakanın öz Xristofor Kolumbu meydana çıxdı.

1805-ci ildə, imperatorun nadir hallarda Parisə gəldiyi günlərin birində, daxili işlər naziri Dekremi, ya Kretemi hökmdarın səhər qəbuluna gedir. Karusel meydanında böyük Respublikanın və böyük İmperiyanın əfsanəvi əsgərlərinin yerlə sürünən qılınclarının səsi eşidilirdi. Reynin, Eskonun, Adicin, Nilin qəhrəmanları, Juberin, Desin, Marsonun, Qoşun, Kleberin silahdaşları; Flerüsün havada uçanları; Mansin qranederləri, Henuyanın pantonerləri; ehramların baxdığı qüsurlar, üstlərinə Jünonun top mərmilərinin qəlpələri yağan topçular, Züderze körfəzinə lövbər salıb duran donanmanı hücumla zəbt edən kirasirlər Napoleonun qarısına toplaşmışdılar. Onlardan bəzisi Lodi körpüsündə Napoleonu müşayiət etmişdi, bəzisi Müratın ardınca Montua səngərlərinə getmişdi, bəzisi də Montebellaya gedən yolda özünü Lanndan qabağa vermişdi. O zamanın bütün ordusu bəzi yerdə dəstə, bəzi yerdə bölmə şəklində burada, Tüilri sarayında toplaşmışdı, imperatorun istirahətini mühafizə edirdi: bu hadisə böyük ordunun dəbdəbəli dövründə baş vermişdi; bu elə bir dövr idi ki, Marenqo arxada qalmışdı, Austerlis hələ qarşıda idi.

Daxili işlər naziri Napoleona deyir: – Hökmdar, dünən mən Siz Əlahəzrətin mülkündə ən cəsarətli bir adam gördüm.

İmperator sərt soruşur:

- O kimdir? Nə eləyib?
- Hökmdar, onun ağına bir şey gəlib.
- Nə gəlib?
- Parisin çirkab kanallarını yoxlamaq.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

İndiyə qədər məlum olmayan təfsilatlar.

Yoxlama başlandı. Bu, çox ağır bir səfər idi, yoluxucu xəstəliklərlə, boğucu buxarla gecə vuruşması idi. Eyni zamanda bu, kəşflərlə dolu bir səyahətdi. Yoxlamada iştirak edənlərdən biri çox ağıllı, o zaman hələ çox cavan bir fəhlə imiş; bir neçə il bundan əvvəl o çox maraqlı şeylər

danışmışdı. Brünzo polis prefektinə yazdığı məlumatda bu təfəsilatı, inzibati üsluba layiq görmədiyi üçün, qeyd etməmişdi. O zaman yoluxucu xəstəliklərdən qorunmaq üsulları çox ibtidai bir şəkildə idi. Brünzo yeraltı kanalların ilk qolunu keçən kimi, özü ilə götürdüyü iyirmi fəhlədən səkkizi qabağa getməkdən boyun qaçırmışdı. Bu, çox mürəkkəb bir iş idi; kanallar həm yoxlanılmalı, həm də təmizlənməli idi; buna görə də kanalları təmizləməklə bərabər, ölçmək, kanala açılan deşikləri qeyd etmək, dəmir barmaqlıqları və nəzarət quyularını saymaq, kanallardan ayrılan qolların yerini bilmək, yeni kanalların birləşdiyi nöqtəni göstərmək, planda müxtəlif yeraltı hovuzları qeyd etmək, baş kanala tökülən xırda qolların dərinliyini ölçmək, hər bir yan kanalın qübbənin tavanına qədər olan hündürlüyünü və enini həm qübbənin dairəvi başlanğıcından, həm də divarın dibindən ölçüb hesablamaq, bir də ki, baş kanallara yan kanallardan, ya yerin üstündən axıb gələn bütün suların səthini müəyyən etmək lazımdı. Qabağa getmək çox çətindi. Çox vaxt elə olurdu ki, aşağı endirilən nərdivan üç fut dərinliyində lile batırdı. Fənərlər zəhərli buxar içində güclə yanırdı. Fəhlələr tez-tez özündən gedir, onları bayıra çıxarmaq lazım gəlirdi. Bəzi yerdə birdən girdaba rast gəlirdilər, torpaq orada batmış, kanalın dibinə döşənən daşlar uçmuş, dərin bir çala əmələ gəlmişdi, ayaq qoymağa heç yer yox idi; Brünzonun yoldaşlarından biri oraya düşmüşdü, onu güclə dartıb çıxarmışdılar. Təhlükəsiz yerlərdə kimyaçı Furkruanın məsləhətilə qatran tökülmüş kilkə yığıcı yandırırtdılar. Bəzi yerdə divarlar eybəcər göbələklərlə örtülmüşdü, göbələklər bədəndə əmələ gələn şişə oxşayırdı; bu yerdə daşlar özü, elə bil xəstə idi; burada nəfəs almaq mümkün deyildi.

Brünzo bütün kloakanı başdan ayağa yoxlayır. O, Böyük Deyingənin iki çirkab kanalına bölündüyü yerdə daş üstündə 1550 rəqəmini oxuya bilir: bu daş Filiber Delormun dayandığı yeri göstərirdi: II Henrix Parisin çirkab kanallarını yoxlamağı ona tapşırılmışdı. Bu, kloakada on altıncı əsrin möhürü idi. Brünzo on yeddinci əsrdə görülmüş işi Ponso kanalının quruluşundan və Köhnə Tampl küçəsinin çirkab kanalından bilmişdi; bu kanalların qübbəsi 1600-cü illə 1650-ci illər arasında tikilmişdi; on səkkizinci əsrin işini isə o qərb tərəfdəki kollektor kanalından təyin etmişdi: kanal 1740-cı ildə qazılmış, üstü də qübbə ilə örtülmüşdü. Qübbələrin hər ikisi, xüsusilə 1740-cı ildə tikilən, o birisindən az qədim olan qübbə, 1412-ci ildə qazılan dairəvi kanalın daş divarından daha çox çatlamış və uçmuşdu. Bu elə bir il idi ki, Menilmontandan axan bulaq suları Parisin Baş kloakasını hörmətə mindirdi: adi bir kəndli, kralın qapı nöqəri olmaqla və ya, tutaq ki, Axmaq Jan Levelə çevrilməklə rütbəcə belə yüksələ bilirdi.

Kloakanın bir neçə yerində, xüsusilə Ədalət sarayı altında qədim yeraltı zindanlara oxşar hücrələr görüldü; hücrələr kanalların lap içində qazılmışdı. Bunlar dəhşətli in pace idi!

Hücrələrin birində boyuna taxılan dəmir xalta sallanırdı. Elə o saat da onların qabağına divar çəkirlər. Bundan başqa, çox qərribə şeylər də tapılırdı; bu qərribə şeylərdən biri – 1800-cü ildə heyvanat bağından qaçan oranqutan meymununun skeleti idi; on doqquzuncu əsrin son ilində Bernardçılar küçəsində çox adam bir şeytan görmüşdü, yəqin ki, bu meymunun itməsi həmin şeytan məsələsilə əlaqədar idi. Yazıq şeytan kloakada boğulub ölməklə canını qurtarır.

Arş-Mariona bitişən qübbəli uzun koridorda bir cındırıyan səbəti tapılmışdı; səbət elə yaxşı qalmışdı ki, işdən başı çıxan adamlar buna çox təəccüb etmişdilər. Fəhlələr çirkab lehməsini cəsarətlə qarışdırır, lehmənin içindən çoxlu qiymətli şeylər, qızıldan, gümüşdən düzəldilmiş bəzək şeyləri, daş-qaş və pul tapırdılar. Bir azman adam kloakanı ələkdən keçirsəydi, bir çox əsrlərin xəzinəsi bu ələkdə qalmış olardı. Tampl küçəsilə Sent-Avua küçəsi kanalının birləşdiyi yerdə hügenotların maraqlı bir mis medalı tapılmışdı: medalın bir üzündə kardinal şapkalı donuz, o biri üzündə papa tacı qoymuş canavar şəkli vardı.

Ən qərribə şey Baş kloakaya girilən yerdə tapılmışdı. Keçmiş vaxtlarda kloakaya girilən yer dəmir barmaqlıqla örtülərmiş. İndi ancaq bu barmaqlığın keçirildiyi qarmaqlar qalmışdır.

Qarmaqlardan birindən qana bulaşmış, tamam çürümüş, iyrenc bir parça sallanırdı ki, onu, yəqin su axını bura gətirmişdi. Brünzo fənəri yaxınlaşdırıb cındıra baxır. Bu, bir parça çox zərif bir batist idi. Cındırın bir ucu o biri uclarından daha az çürümüşdü; onun bu az çürüyən ucunda, LOBESP hərfləri üstündə herald tacı şəkli tikilmişdi... Tac – markiz tacı idi, altı hərf ilə Lobespin deməkdi. Heç demə onların gözləri önündə bu cındır Maratın kəfənin bir parçası imiş. Maratın cavanlıqda sevgi macəraları olmuş. Bunlar onun qraf d'Artyanın mülkündə at həkimi

işlədiyi vaxtlara aiddir. Maratın bir zadəgan xanımınla sevgi əlaqəsi varmış; bu, sübut olunmuş bir hadisədir, həmin mələfə də ondan qalbmış, bəlkə də, təsadüfən qadının yadından çıxıbmış, yad da, bəlkə, onu yadigar olaraq Marata bağışlayıbmiş. Marat öləndən sonra onun evində tapılan yeganə nazik şey bu imiş, Maratı ona büküb basdırıblarmış. Qarılar amansız xalq dostunu şəhvət örtüyünə bükərək onu dəfn örtüyü etmişdilər. Brünzo ötüb qabağa getdi. Köhnə əski parçasına dəymədilər, öz yerində qaldı. Marata, nifrət, ya hörmət etdikləri üçünmü ona dəymədilər? Marat bunun hər ikisinə layiqdi. Tarixin damğası burada çox aydın görünürdü, ona qəsd etmək olmazdı. Bir də ki, qəbir bəqiyyələri özlərinə necə yer seçmişsə, onları elə o yerdə qoymaq lazımdır. Hər halda, bu, fəvqəladə bir bəqiyyə idi. Markiza onun üstündə yatmışdı, Marat onun içində çürümüşdü. O, kloaka siçovullarının yemi olmaq üçün Panteondan keçmişdi. Bu yataq örtüyünün bir parçası axırda Dantenin diqqət yetirməsinə layiq bir şey oldu, lakin vaxtilə Vatto onun bütün qırışıqlarını ürəkaçan bir incəliklə təsvir edə bilirdi.

Parisin bütün yeraltı çirkab kanalları düz yeddi il – 1805-ci ildən 1812-ci ilə qədər – diqqətlə yoxlanıldı. Brünzo qabağa getdikcə, mühüm yeraltı işlərini də qeyd edərək yerinə yetirir, başa çatdırırdı: o, 1808-ci ildə Panso kanalının dibini dərinləşdirdi, 1809-cu ildə yeni kanallar qaza-qaza Sen-Deni küçəsi altındakı kanalı İnnosan fontanına çatdırdı; 1810-cu ildə Fruamanto və Salpetriyer küçələri, 1811-ci yeni Kiçik Avqustina küçəsi, Mayl küçəsi, Eşrap küçəsi, Krad meydanı, 1812-ci ildə Sülh və Şose d'Anten küçələri altında kanal qazdırdı. Eyni zamanda dezinfeksiya işlərinə və bütün şəbəkənin təmizlənməsinə rəhbərlik etdi. Brünzo başladığı işin ikinci ilində yeznəsi Narqonu özünə köməkçi götürdü.

Bu qayda ilə cəmiyyət bu əsrin başlanğıcında öz altını təmizləmiş, öz kloakasını səliqəyə salmışdı. Hər halda, çirkab təmizlənmişdi.

Keçmişə nəzər salınsa, Parisin qədim kloakası əyri-üyrü idi; onun ora-burası çatlamış, qopub tökülmüşdü, onda çuxurlar əmələ gəlmişdi; onun qərribə qol-budağı, döngələri, nizamsız enişləri, yoxuşları, dibinə döşənən sel daşlarda qazıqları, divarlarında çarıqları vardı, o qaranlığa qərq olmuşdu, o üfunətli idi, qorxunc və dəhşətli idi. Onun hər yerində xarabalıq görünürdü.

Koridorların ayrıcları, qol-budaqları ya qaz pəncəsi, ya da ulduz şəklində idi, sanki, yer altında lağım atılmışdı; onun kor bağırısağa oxşayan dalanları, üfunətli çalaları vardı; qübbələrin tavanına, elə bil, şora vurulmuşdu; tavanından su damcılayırdı; göz-gözü görmürdü. Bu qədim çirkabtəmizləyən sərđabənin, Babilin həzm cihazının, mağaraların, çuxurların, çalın-çarpaz küçələri olan bu girdabın, bu ucsuz-bucaqsız porsuq dəlmə-deşiyinin dəhşətilə heç bir dəhşət müqayisə oluna bilməzdi; elə bil ki, bu porsuq dəlmə-deşiyi içində, bu zülmət içində, keçmiş dəbdəbələrin iyrenc zir-zibili içində nəhəng bir kor porsuq olan keçmiş gəzib-dolaşırıdı.

Təkrar edirik, keçmiş zamanların kloakası belə idi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Hal-hazırın tərəqqisi.

Bizim dövrümüzdə kloaka təmizdir, səliqəlidir, abırlıdır, qaydaya salınmışdır. O, İngiltərədə “respektabel” sözü ilə ifadə olunan idealı təcəssüm etdirməyə çox yaxındır. Onun xoş görünüşü var, rəngi bozdur, əgər belə demək mümkünsə, sim kimi tarımdır, təzə tikilmiş paltar geymişdir. O birdən-birə tacirlikdən məxfi müşavir dərəcəsinə yüksələn adama oxşayır. Ora işıqdır. Orada çirkab da özünü ədəbli tutur. İlk baxışda kloakanı çox asanlıqla yeraltı yollardan biri hesab etmək olar; belə yeraltı yollar qədimdə çox olardı, bu yollar “xalq öz padşahını çox istədiyi vaxtlarda”, o gözəl vaxtlarda müxtəlif hökmdarların, şahzadələrin qaçması üçün çox əlverişli idi. İndiki kloaka ondan da gözəldir: burada üslub təmizliyi əsas yer tutur. Poeziyadan qovulan və sanki, memarlıqda özünə sığınacaq tapan klassik İskəndəriyyə üslubu burada uzun, tutqun, ağımtıl qübbənin hər daşında hiss olunur. Hər çirkab kanalı, elə bil, tağlar sırasıdır – Rivoli küçəsinin memarlığı kloakaya da öz təsirini göstərmişdir. Bir də, həndəsi xətlər bir yerdə vacibdirsə, o yer də böyük şəhərin zir-zibilini çəkib aparan kanallardır. Orada hər şey məsafənin

qısa olması fikrinə tabe edilməlidir. Bu günün kloakası rəsmi bir şəkil almışdır. Hətta tez-tez adı çəkilən polis idarəsi hesabatında da ondan hörmətlə bəhs olunur. İnzibati dil ona aid olan sözlərə nəciblik və ləyaqət hissi vermişdir. Vaxtilə bağırsağ deyilən şeyə indi qallereya, deşik deyilən şeyə nəzarət quyusu deyilir. Viyon indi olsaydı, gecələr daldalandığı yeri tanımazdı. Doğrudur, bu dolaşığı yeraltı mağaralarda indi əvvəlkindən daha çox kəsəyən vardır, bu kəsəyənlər ta qədim zamandan burada yaşayır; hələ indi də görürsən ki, bığlı iri bir siçovul başını nəfəsləndirərək çıxarıb parisilərə baxır; hətta bu həşəratlar öz yeraltı saraylarından o qədər razıdırlar ki, yavaş-yavaş əhliləşirlər. Kloakanın keçmiş zamanlarda olan ibtidai, vəhşi siması tamamilə dəyişmişdir. Yağış vaxtilə çirkab kanallarını ancaq zibilləyirdisə, indi onları yuyub təmizləyir. Lakin bu kanallara çox da inanmayın. Zərərli buxarlanmanı yaddan çıxarmayın. Kloaka zahid deyil, riyakardır. Polis perefekturası və səhiyyə komissiyaları nahaq yerə əlləşirlər. Təmizliyə nə qədər fikir verilsə də, Tartüf günahının etiraf edəndən sonra necə iy verirdisə, kloaka da elə şübhəli iy verir. Bu söylənilən sözlərdən belə nəticə çıxarmaq lazımdır; kloaka zir-zibili çəkib aparmaqla mədəniyyətə xidmət edir; bu nöqtəyi-nəzərdən Tartüfün vicdanı Avginin tövləsinə nisbətən böyük bir tərəqqidir, ona görə də Paris kloakasının heç şübhəsiz təkmilləşdirildiyini etiraf etmək olmaz.

Bu, tərəqqidən də böyük şeydir, bu, qədim kloakanı dövrümüzdəki kloaka şəklinə salmaqdır.

Kloakanın tarixində çevriliş əmələ gəldi. Bu çevrilişi kim elədi?

Hamının yaddan çıxardığı və bizim indicə adını çəkdiyimiz bir adam: Brünzo.

ALTINCI FƏSİL.

Gələcəyin tərəqqisi.

Paris çirkab kanallarını qazmaq asan iş deyildi. On əsrdən bəri Parisi tikib qurtarmaq mümkün olmadığı kimi, bu işi də bitirmək mümkün olmamışdır. Parisin tikilib böyüməsi kloakaya da təsirini göstərir. Kloaka min bir hiss üzvü olan yeraltı polip kimidir: şəhər yuxarıda böyüdükcə, o da aşağıda böyüyür. Şəhərdə yeni bir küçə salınan kimi kloakada yeni bir yol uzanır. Köhnə sülalə dövründə ancaq iyirmi üç min üç yüz metr kanal çəkilmişdir – 1806-cı il yanvarın birinə kimi Parisdə işin vəziyyəti belə idi. Bu dövrdən yenə işə başlandı, böyük səy və müvəffəqiyyətlə davam etdirildi: biz bu dövrdən yenə bəhs edəcəyik. Napoleon dörd min səkkiz yüz dörd metr, XVIII Lüdovik – beş min yeddi yüz doqquz metr, X Karl – on min səkkiz yüz otuz altı metr, Lui-Filipp – səksən doqquz min iyirmi metr, 1848-ci il respublikası – iyirmi üç min yüz səksən bir metr, indiki hökumət də yetmiş min beş yüz metr çirkab kanalı çəkmişdir; bu rəqəmlər diqqəti cəlb etməyə bilmir. Nəticə etibarilə bu vaxta qədər iki yüz iyirmi altı min yüz on metr, başqa sözlə desək, altmış min çirkab kanalı çəkilmişdir, – Parisin bətni belə böyükdür. Bu, gözə görünməyən, daima böyüyən, qollu-budaqlı bir pöhrəlik, heç kəsin bələd olmadığı nəhəng bir tikinti idi.

Bu qeydlərdən aydın görünür ki, Parisin yeraltı labirinti əsrin başlanğıcında olduğundan çox-çox artıq böyümüşdür. Kloakanı təkmilləşdirib indiki şəkllə salmaq üçün nə qədər əzm və səbat, nə qədər səy lazım olduğunu təsəvvür etməyin özü çətindir. Kral dövrünün şəhər idarəsi, on səkkizinci əsrin son on ilində inqilabi bələdiyyə idarəsi – 1806-cı ilə qədər olan beş mil uzunluğunda çirkab kanalının qazılmasını çox çətinliklə başa çatdırmışdı. Müxtəlif çətinliklər bu işin gedişini ağırlaşdırırdı: bu çətinliklərdən bəzisi torpağın xüsusiyyətilə, bəzisi də Paris fəhlələrinin fikrində kök salan köhnə mövhumatla əlaqədardır. Paris elə bir torpaq üzərində qurulmuşdur ki, bu torpaqda bel və külüng, torpaq burğusu, insan əli çox çətinliklə iş görə bilir. Paris deyilən gözəl tarixi formasıyanın yerləşdiyi geoloji formasıyanı qazmaqdan, dəlib-keçməkdən çətin şey yoxdur. İnsan bu torpaq təbəqələrinə yol açmaq istərkən dərhal onun qarşısına torpaqda gizlənən hədsiz-hesabsız maneələr çıxır. Bu, ya yumşaq giltorpaq, ya yeraltı çeşmələrdir, ya bərk dağ süxurudur, ya da peşəkarlar dilində “xardal” deyilən yapışqan kimi

bataq lildir. Külüng çox çətinliklə əhəng daşlarına, şist laylarına batır; bu əhəng daşları arasında çox nazik gil təbəqələri, şist layları arasında isə tarixdən əvvəlki okeanlarla bir dövrdə yaşayan ilbizlərin daşa dönmüş qabıqları nəzərə çarpır. Bəzən hələ tikilib qurtarmayan tağdan birdən su açılır, fəhlələri basır, bəzən də löhrəm torpaq özünə yol açır, bir şlalə qüvvəsilə uçulub-tökülür, iri dayaq tirlərini şüşə kimi qırıb tökür. Lap bu yaxında gəmi hərəkətini saxlamadan, kanalı qurutmadan Vilyetdə, Sen-Malten kanalı altında çirkab kanalı qazmaq lazım gəlmişdi, birdən kanalın dibində çatdaq əmələ gəldi, su yeraltı şaxtalara elə şiddətlə axmağa başladı ki, suçəkən maşınlar bunun qarşısında aciz qaldı; su axan yeri tapmaq üçün dalğıc göndərildi, o, kanalın dibində əmələ gələn çatdağı tapdı və çox çətinliklə onu tuta bildi. Bundan başqa, həm Senanın sahillərində, həm də çaydan xeyli kənarında, məsələn, Belvildə Böyük küçənin və Lnüyer pasajının altında batağan quma rast gəlmək olur, bu qumda batıb məhv olmaq təhlükəsi var. Boğucu zərərli buxarlanmanı, adamı diri-diri öz altında basdıran torpaq çöküntülərini, qəfildən baş verən uçqunları, yeraltı çirkab kanallarında işləyən adamların hamısını gec-tez tutan qızdırmanı da bunlara əlavə edin. Lap bu yaxınlarda bu işə Monno rəhbərlik edirdi. O, baş Ürk su kəmərinin suyunu qəbul etmək üçün on metr dərinlikdə xəndəkdə iş apararaq, Klişi yeraltı yolunu qazdı, çox vaxt çürüntülü torpaq içində kəşfiyyat işlərini davam etdirməklə və dayaq sütunları hörməklə torpaq çöküntülərinin qabağını alaraq, Hospital bulvarından Senaya qədər Byevranın məcrasına tağ vurdu. Monmartırdan gələn su axınına Parisdən uzaqlaşdırmaq, Əzabkeşlər qarovulxanası yanındakı doqquz hektar sahədə gölməçə suyunu axıtmaq üçün dörd ay, on bir metr dərinlikdə, gecə-gündüz işləyərək, təkrar edirik, Ağ qarovulxanadan tutmuş Obervil üstündəki yola qədər uzun çirkab kanalları açdı, yerin altında, altı metr dərinlikdə Bardü-Bek küçəsinin çirkab kanalını qurdu, – bu vaxta qədər bir iş xəndəksiz görülməmişdi; Monn bu işləri qurtardıqdan sonra öldü. Ondan sonra mühəndis Dülo, şəhərin bütün rayonlarında, Traversyer-Sent-Antuan küçəsindən Ursin küçəsinə kimi, üç min metr uzunluqda çirkab kanalı üstünə tağ vurdu; Topçu küçəsilə Muftar küçəsi ayrıcını basan yağış sularının axıb getməsi üçün Arbalet küçəsi altında yan kanala yol açdı; batağan qumda, su altında daşdan və betondan bünövrə qoyaraq, Sen-Jorj çirkab kanalını çəkdi, Nazaret Məryəmi küçəsi altındakı kanalları dərinləşdirməklə əlaqədar olan təhlükəli bir işi qurtardı. Dülo da bu işləri gördükdən sonra öldü. Bizdə bu cür qəhrəmanlıqlar haqqında mətbuatda məlumat verilmir, əslinə qalanda, bu qəhrəmanlıqlar döyüş meydanında olan mənasız qırğınlardan qat-qat yaxşıdır.

1832-ci ildə Paris kloakası heç də indiki kimi deyildi. Bu işə birinci təkən verən Brünzo oldu, lakin şəhər idarələrinin çirkab kanallarını tamamilə yenidən qurması üçün vəba xəstəliyi baş verməli idi; o vaxtdan ta indiyə qədər bu iş davam etdirilir. Çox təəccüblü olsa da, 1821-ci ildə, məsələn, Böyük kanal deyilən dairəvi kanalın çirkabla dolu olan bir hissəsi hələ də Qurd küçəsində, Venetsiyada olduğu kimi açıqda idi. Ancaq 1823-cü ildə Paris şəhəri bu biabırçılığın üstünü örtmək üçün iki yüz altmış altı min səksən frank altı santim pul xərcləməli oldu. Döyüş, Küvet, Sen-Mande küçələrində çirkab axan novlarla, sorucu borularla, təmizləyici hovuzlarla, hovuzların təmizləyici qollar ilə təchiz edilmiş üç zibil quyusu ancaq 1836-cı ildə qazıldı. Parisin həzm cihazı yenidən quruldu, yuxarıda dediyimiz kimi, iyirmi beş il ərzində on qatdan da artıq genişləndi.

Otuz il bundan əvvəl, silahlı üsyan günlərində – iyunun 5-də və 6-da kloakanın bir çox yeri hələ də əvvəlki vəziyyətində idi. Onda, indiki qabarıq döşəmə küçələrin çoxu qənbər daşı döşənmiş çökük küçələr idi. Küçələrin və küçə ayrıcılarının ən çökük yerində yoğun, dəmir çubuqlu iri çərgül barmaqlığa tez-tez rast gəlmək olardı. Bu dəmir barmaqlıqlar yoldan keçənlərin ayağı altında sürtünməkdən parıldardı, onlar sürüşkəndi, ekipajlar üçün təhlükəli idi, çünki ekipaja qoşulan atlar bunların üstündən keçəndə büdreyib yıxılırdı. Yollar idarəsinin rəsmi dilində küçələrin bu ən çökük yerinə və dəmir barmaqlığa casis kimi mənalı bir ad verilmişdi. 1832-ci ildə küçələrin çoxunda, məsələn, Ulduz, Sen-Lui, Tampl, Köhnə Tampl, Nazaret Məryəmi, Foli-Merikur, Çiçəkli Sahil, Kiçik Kabarqa, Normadiya, Maral körpüsü, Mare, Qalib Məryəm, Qranj-Batelyer, Yelisey çölü, Jakob, Türnon küçələrində, Sen-Marten və Monmartır civarında köhnə orta əsr kloakası öz ağzını həyasızcasına açmışdı. Bunlar iri, açıq deşiklərdi; deşiklərin ətrafında

yonulmamış daş qoyulmuşdu, bəzi yerdə də onlar böyük bir həyasızlıqla tumbalarla hasarlanmışdı.

Parisin çirkab kanallarının uzunluğu 1663-cü ilin may ayında nə qədər idisə, 1806-cı ildə də o qədər idi: beş min üç yüz iyirmi səkkiz tuzdan artıq deyildi. 1832-ci il yanvarın birində, Brünzodan sonra onun uzunluğu qırx min üç yüz metrə çatdırıldı. 1806-cı ildən 1831-ci ilə kimi hər il orta hesabla yeddi yüz əlli metr çirkab kanalı çəkilmişdi. O vaxtdan bəri hər il beton bünövrə əsasında xırda çınqılla əhəng hidravlik məhlulundan səkkiz mindən on min metrə qədər yeraltı tunel qazılmışdı. İndiki Parisin altmış mil çirkab kanalı, bunun hər metri iki yüz frankdan götürüldükdə, qırx səkkiz milyona başa gəlmişdir.

Biz lap əvvəldə iqtisadi tərəqqi məsələsini qeyd etmişdik, bundan başqa, ictimai gigiyenanın mühüm məsələləri də Paris kloakasının ciddi məsələləri ilə əlaqədardır.

Paris su pərdəsilə hava pərdəsi arasında yerləşmişdir. Su pərdəsi yerin altında, xeyli dərinlikdə olsa da, iki dəfə buruqla tədqiq edilmişdir: bu pərdə yaşıl qumdaşı təbəqəsi üstündədir, təbəqə isə tabaşir layları ilə yura dövrü əhəngdaşı arasındadır. Qumdaşı təbəqəsini iyirmi beş mil radiusu olan bir dairə şəklində təsvir etmək mümkündür. Bir çox çayların suyu oraya süzülüb tökülür. Siz Qrenel quyusundan götürülmüş bir stəkan suda Senanın, Marnanın, İonnanın, Uzanın, Enanın, Şeranın, Vyenanın və Luaranın suyunu içirsiniz. Bu su müalicə suyudur, o əvvəl, havada, sonra da yerin təkində əmələ gəlir. Hava pərdəsi zərərli, o çirkab sularına toxunur. Kloakanın zəhərli buxarı havaya qarışır, şəhər bu hava ilə nəfəs alır, buna görə də onun tənəffüsü sağlam deyil. Peyin yığılı üstündən götürülən hava yoxlanılmışdır, bu hava Parisin üstündəki havadan, çox-çox təmizdir, – elm bunu isbat etmişdir. Elə bir vaxt gələcək ki, tərəqqinin əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər, texnikanın təkmilləşməsi, bilik ziyası su pərdəsinə hava pərdəsini təmizləməyə, başqa sözlə desək, çirkab kanallarının yuyulmasına kömək edəcəkdir. Məlumdur ki, biz çirkab kanallarının yuyulması deyəndə nəcisin torpağa verilməsini, torpağın peyinlənməsini, zəmilərin gübrələnməsini nəzərdə tuturuq. Bu adicə tədbirin nəticəsində şəhər camaatının ehtiyacı azalır, sağlamlığı yaxşılaşır. İndi Parisin xəstəliyi, Luvr bu taun çarxının təkər topu kimi götürülsə, əlli mil ətrafə yayılır.

Biz deyə bilərik: kloaka on əsrdir ki, Parisin yarasına çevrilib. Çirkab suları şəhərin qanına çökən zəhərdir. Xalqın duyğusu bu barədə heç vaxt yanılmamışdır. Keçmiş zamanlarda xalq nəcisatanlar peşəsini, dərisoyanların peşəsi kimi, təhlükəli və iyrənc peşə hesab etmişdir; dərisoyanlar peşəsi isə uzun zaman nifrətlə qarşılanmışdır və bu işi cəlladın öhdəsinə buraxmışlar. Bəna çox böyük maddə xatirinə bu üfunətli xəndəyə enməyə razı olmuşdur; yerqazan çox çətinliklə öz nərdivanını ora endirmək qərarına gəlmişdir. Belə bir məsələ vardı, deyərdilər: “Çirkab quyusuna enmək qəbrə enmək deməkdir”. Biz yuxarıda demişdik: həm geoloji, həm tarixi çevrilişlərin təsirini özündə əks etdirən, Nuh tufanı zamanından başlayaraq Maratın kəfəindən qalan bir parça cındıra qədər bütün kataklizmlərin izini mühafizə edən bu dərin kanallar, bu təhlükəli yeraltı mağaralar haqqında adamı dəhşətə gətirən cürbəcür iyrənc əfsanələr söylənirdi.

QƏLBİN QÜDRƏTİLƏ MƏĞLUB OLMUŞ ÇİRKAB.

BİRİNCİ FƏSİL.

Kloaka və orada baş verən gözlənilməz hadisələr.

Jan Valjan bu Paris kloakasına düşmüşdü.

Parislə dəniz arasında bir oxşayış da var: Parisdə də adam okean girdabında batan üzgüçü kimi yox ola bilər.

Əmələ gələn dəyişiklik sarsıdıcı bir dəyişiklikdi. Jan Valjan şəhərin lap mərkəzində şəhərdən yox oldu, bir anda ancaq dəmir qapağı açılıb örtməklə gün işığından – zülmətə, günorta çağından – gecə yarısına, hay-küydən – səssizliyə, qasırğa və göy gurultusundan – məqbərə sakitliyinə, taleyin Polonso küçəsində olan möcüzəsindən daha qərribə bir möcüzə nəticəsində məhv olmaqdan qurtararaq tamam təhlükəsiz bir yerə düşdü.

Birdən yeraltı mağarada itib-batmaq, Parisin daşdan hörülmüş gizlin bir güşəsində gözdən itmək, ölümün cövlan etdiyi küçədən həyat izi duyulan sərdabaya enmək! – Bu, fəvqəladə bir an idi! O, şaşqın halda bir qədər dayanıb durdu, heyrətlə ətrafa qulaq asmağa başladı. Qəfildən onun ayaqları altında, sanki, yer ayrılmışdı, sanki, bu yer xilasedici bir tələ idi. Göylərin mərhəməti onu başqa bir yolla gizlətməmişdi. Bu, Tanrının hazırladığı müqəddəs bir tələ idi!

Yaralı tərənəmirdi, Jan Valjan özü ilə bu qəbrə apardığı adamın ölü, ya diri olduğunu bilmirdi.

Jan Valjanın ilk duyduğu şey – tam korluq idi. O, birdən heç nə görmədi. Həm də, elə bil ki, birdən kar olmuşdu: heç nə eşitmirdi. Onun başı üstündə, bir neçə fut yuxarıda coşan dəhşətli vuruşma qasırğası torpaq təbəqəsi arasından bir uğultu kimi eşidilirdi. O, ancaq öz ayaqları altında möhkəm zəmin hiss edirdi, – bu özü də kifayətli. O, əvvəl bir əlini, sonra o birini uzatdı, hər iki tərəfdə əli divara dəydi, – dar bir koridorda olduğunu başa düşdü; ayağı sürüşdü, – başa düşdü ki, ayağı altındakı sal daş su içindədir. Bir ayağını ehtiyatla qabağa qoydu, – irəlidə uçqun, quyu, dərin bir çuxur olacağından qorxurdu, – əmin oldu ki, daş döşəmə uzanıb gedir. Pis qoxu duydu, – harada olduğunu anladı.

Bir neçə saniyədən sonra o daha kor deyildi. Onun endiyi nəzarət quyusunun nəfəsliyindən azca işıq düşürdü, çox keçmədi ki, onun gözləri bu ala-qaranlığa öyrəşdi. Ətrafındakı bəzi şeyləri görməyə başladı. Özünü dəfn etdiyi yeraltı yol, – onun vəziyyətini başqa sözlə bundan yaxşı izah etmək olmazdı, – arxa tərəfdən hörülmüşdü, professional dildə “dalan budağı” deyilən dalanlardan biri idi. Onun yolunu ön tərəfdə başqa bir divar kəsirdi – bu divar gecə zülməti idi. Nəfəslikdən düşən işıq Jan Valjandan on-on iki addım irəlidə sönürdü; o ancaq tutqun, ağımtıl işıqla bir neçə metr çirkab kanalının nəm divarını işıqlandırır. Ondan sonra tam zülmətdi; bu zülmətə qədəm qoymaq adamı qorxudurdu, o, elə bil, adamı həmişəlik udacaqdı. Lakin divar kimi dayanan bu qatı zülmətin içinə girmək mümkündürdü, hətta zəruri idi. Hələ bir tələsmək də lazımdı. Jan Valjanın ağına belə bir şey gəldi: “Dəmir barmaqlığı daş yığını altında mən görmüşəmsə, bunu əsgərlər də görə bilər, bu şeylər təsadüfdən asılıdır”. Əsgərlər də quyuya enib, oranı yoxlaya bilərdilər. Bircə dəqiqə də gecikmək olmazdı. Mariusu yerə qoyduqdan sonra yenə qaldırdı, çiyinə aşırıb yola düzəldi. Cəsarətlə zülmətin içinə girdi.

Jan Valjan tezliklə xilas olacaqlarını zənn edirdi, əslində, heç də belə deyildi. İndi onların qarşısında başqa təhlükələr dururdu, bunları, bəlkə də, əvvəlki təhlükələrə nisbətən az təhlükə hesab etmək olmazdı. İndi o, vuruşma alovu qasırğasında deyil, zəhərli buxar, təhlükəli vəziyyətlər dolu mağarada idi; indi o, hərə-mərclik içindən çıxıb kloakaya düşmüşdü. O, bir cəhənnəmdən çıxıb, başqa cəhənnəmə düşmüşdü.

Jan Valjan əlli addıma qədər yol getdikdən sonra dayanmağa məcbur oldu. O, bir sual qarşısında qaldı. Yeraltı koridoru başqa bir koridor kəsib keçirdi. Yol ayrılırdı. Bu yollardan hansını seçsin? Sağamı dönsün, solamı? Bu qaranlıq mağarada bunu necə təyin etsin? Biz yuxarıda demişdik ki, dolaşq yeraltı kanallarda yol göstərən bircə şey vardı: o da yerin təbii enişi idi. Bu enişlə getmək çaya enmək deməkdi. Jan Valjan bunu dərhal başa düşdü.

O belə nəticəyə gəldi ki, yəqin bura bazar altındakı çirkab kanalındır. Soldakı yolla yerin enişini tutub getsəydi, on beş dəqiqədən də tez Sərraf körpüsü ilə Yeni körpü arasında Senaya çatardı, başqa sözlə desək, günün günorta çağında Parisin ən izdihamlı rayonuna gəlib çıxardı. Bəlkə də, bu yol onu aparıb küçə ayrıclarında olan nəzarət quyularından birinə çıxaracaqdı. Camaat, üst-başı qana bulaşmış iki adamın yerin içindən, onların lap ayağı altından çıxdığını görüb qorxuya düşəcəkdə, – Jan Valjan onların qorxusunu təsəvvüründə canlandırır. Sonra polis işçiləri, yaxındakı qarovulxanadan silahlı keşikçilər yüyürüb gələcəkdi. Onları quyudan çıxan kimi tutub

aparacaqdılar. Elə yaxşısı budur ki, bu dolaşlıq yollardan çıxmasın, qabağa getsin, qaranlığa etibar etsin, qalan şeyləri də qəza-qədərini ixtiyarına buraxsın.

Jan Valjan bir az yuxarı qalxaraq, sağ tərəfə getdi.

Qalereyanın tinindən dönən kimi nəfəslərdən düşən zəif işıq gözdən itdi, onların üstünə zülmət pərdəsi endi. Jan Valjan yenə heç bir şey görmədi. Lakin bu, onun irəli getməsinə mane olmadı; o bacardığı qədər yeyin gedirdi. Mariusun qolları onun boynunun hər iki tərəfindən sallanırdı, ayaqları kürəyinə enirdi. Jan Valjan bir əli ilə Mariusun qollarından tutmuşdu, o biri əli ilə divarı yoxlayırdı. Mariusun üzünü Jan Valjanın üzünə toxunurdu, qana bulaşdığı üçün onun üzünə yapışırdı. Mariusun yarısından axan isti qan onun bədənini süzülür, paltarını isladırırdı, – Jan Valjan bunu hiss edirdi. O lap qulağının dibində Mariusun nəmli nəfəsini duyurdu, bu da onun nəfəs aldığı kimi, hələ diri olduğunu göstərirdi. Jan Valjanın döndüyü koridor əvvəlki koridordan enli idi. Yerimək getdikcə çətinləşirdi. Dünənki leysan yağışının suyu hələ də kanalın ortası ilə axırdı, buna görə də Jan Valjan suya girməmək üçün divarın dibi ilə gedirdi. O, ağır düşüncələr içində ağır-ağır irəliləyir, qaranlıqda meydana gələn, yeraltı şaxtalar zülmətində heç bir şey görmədən hərəkət edən məxluqa oxşayırdı.

Uzaq bir nəfəslərdən qatı qaranlığa düşən zəif işıqdanmı, ya Jan Valjanın gözlərinin qaranlığa öyrəşməsindənmi, o ətrafında olan şeyləri seçməyi, çiyini toxunan divarı, altında getdiyi tağı yenə də tutqun şəkildə görməyə başladı. Ruh əzabı içində böyüyüb, əzabı içində Allahı dərk etdiyi kimi, bəbək də qaranlıqda böyüyür və nəhayət, qaranlıqda işıq görür.

Yol seçmək getdikcə çətinləşirdi.

Çirkab kanallarının istiqaməti, elə bil, bu kanalların üstündəki küçələrin istiqamətini əks etdirir. O zaman Parisin iki min iki yüz küçəsi vardı. Bu küçələrin altında kloaka adlanan qollu-budaqlı, dolaşlıq, qaranlıq kanalları təsəvvürünüzə gətirin. Kanallar uc-uca qoyulsaydı, on bir mil olardı. Biz son otuz ildə sürətlə yeni kanallar qazıldığını demişdik, indi onların uzunluğu altmış mildən az deyildi.

Jan Valjan bura enəndən sonra harada olduğunu səhv başa düşmüşdü. O elə bilirdi ki, Sen-Deni küçəsi altındadır, ancaq təəssüf ki, belə deyildi. Sen-Deni küçəsi altındakı kanal XIII Lüdovik dövründən qalan, daşdan hörülmüş qədim çirkab kanalı idi və Böyük kloaka deyilən kollektor kanalı ilə birləşirdi, özünün də keçmişdəki Möcüzələr sarayı səviyyəsində, sağ tərəfə birçə döngəsi vardı, həm də Sen-Marten küçəsi altında qollara ayrılırdı, bu yerdə çirkab kanallarının dörd xətti bir-birini çalın-çarpaz kəsirdi. Lakin “Korinf” meyhanası yanında deşiyi olan Kiçik Sərsəri kanalı Sen-Deni küçəsi altındakı kanalla birləşmirdi, o ancaq Monmartr kloakasına tökülürdü. Jan Valjan da gəlib bura çıxmışdı. Burada çox tez azmaq olardı: Monmartr kloakası köhnə kanallar şəbəkəsinin ən mürəkkəb qol-budaqlı şəbəkələrindən biri idi. Xoşbəxtlikdən, Jan Valjan bazar altındakı kanalların yanından ötüb keçmişdi; bu kanallar plan üzərində meşə kimi bir-birinə qarışmış dor ağaclarını xatırladırdı. Lakin Jan Valjan hələ çox ağır təsadüflərlə qarşılaşacaqdı, bir çox küçə ayrılıqlarına rast gələcəkdi; çünki bura da qaranlıq içində onun qarşısında sual şəklində çıxan həmin küçələrdi. Birinci budur ki, sol tərəfdə geniş Platriyer kloakası vardı; o xalis Çin müəmması idi; onun qatma-qarışıq, dolaşlıq çirkab kanalları Poçt idarəsilə Taxıl bazarının dəyirmi, qübbəli binası altında T və Z şəklində Senaya qədər uzanırdı, orada Ü şəklində qurtarırdı. İkincisi, sağ tərəfdə üç dalanlı Keşikçi küçəsinin əyri tuneli vardı, – dalanlar çarx dişinə oxşayırdı. Üçüncüsü, yenə sol tərəfdə, Mayl küçəsi altında bir kanal vardı, bu elə başlanğıcında haçalanır, əyri-üyrü şəkildə uzanaraq Luvr altında kaha kimi böyük bir gölə tökülürdü. Bir də, sağ tərəfdəki sol döngənin dalında Pəhrizçilər küçəsinin altında bir qol və bir çox başqa xırda qollar vardı; dairəvi kanalla gedən yolda bunlara tez-tez rast gəlmək olardı; ancaq bu dairəvi kanal Jan Valjanı kənar, yəni təhlükəsiz bir yerə gətirib çıxara bilərdi.

Jan Valjan bu barədə az da olsa, bir şey bilsəydi, əlini divara sürtən kimi Sen-Deni küçəsi altındakı qalereyada olmadığını başa düşərdi. Bu, burjuanın pula qənaət edərək, çopur-çopur əhəng daşından, qısaca desək, “çürüntüdə” hidravlik məhlulla beton bünövrə üzərində tikdirdiyi, ucuz başa gələn müasir qalereya idi, qədim qalereyalar yonma, saf daşdan, qədim memarlıq üslubu ilə tikilirdi; bu memarlıq sənəti kloakada da öz məğrur əzəmətini hişf edirdi, onun döşəməsinə qranit döşənər, divarları da qranitdən hörülürdü, daşlar əhəng məhlulu ilə bir-

birinə bərkidilərdi; bu tikintinin hər tuazı səkkiz yüz livrə başa gəlirdi. Lakin Jan Valjan bunu bilmirdi.

O, heç bir şey görmədən, heç bir şey bilmədən, təsadüflər axınına düşərək, başqa sözlə desək, öz taleyini qəza-qədər in xiyarına buraxaraq təşviş içində, lakin qəti bir inamla qabağa gedirdi. Etiraf etmək lazımdır ki, onu yavaş-yavaş dəhşət alırdı. Onu bürüyən zülmət beyninə nüfuz edirdi. O, naməlum bir aləm içində ağır-ağır irəliləyirdi. Kloaka hiyləgərdir, xaindir; o sarsıdıcı dolaşıqlarla doludur. Vay o adamın halına ki, Parisin bu cəhənnəminə düşmüş olsun! Jan Valjan qaranlıq içində yol axtarırdı, yol kəşf edirdi. Onun cəsarət edib endiyi bu məchuliyyət aləmində atdığı hər addım son addım ola bilərdi. O, burdan necə xilas ola bilərdi? O, yol tapıb buradan vaxtında çıxma biləcəkdimi? Başdan-başa daş hücrələrdən ibarət olan bu yeraltı süngər onun irəli getməsinə, buradan çıxmasına imkan verəcəkdimi? Bu zülmət içində, bəlkə də, o heç gözlənilməyən təhlükəyə, dəf edilməsi mümkün olmayan bir maneəyə rast gələcəkdi? Yoxsa, Marius qan getmədən, o da acından öləcəkdi? Yoxsa burada ölmək onların nəsibidir, onlardan bu əbədi zülmət içində, bir bucaqda ancaq iki skelet qalacaqdı? Kim bilir! O, öz-özünə bu sualları verir, lakin cavab tapa bilmirdi. Parisin bətni – dibi görünməyən dərin girdabdır. O, qədim peyğəmbər kimi, əjdahanın qarnındadır.

Birdən qərribə bir şey onu heyrətə saldı. O, birdən hiss etdi ki, düz qabağa gedir, daha yuxarı qalxır. Axan sular qabaq tərəfdən onun çəkməsinə dolmaq əvəzinə, dal tərəfdən ayağına dəyirdi. Çirkab kanalı indi üzəsağı gedirdi. Niyə? Yoxsa bu saat o, Senanın sahilinə çıxacaqdır? Bu, böyük təhlükə olardı, lakin geri qayıtmaq bundan da təhlükəli idi. O, dayanmadan yenə qabağa getdi.

Lakin kanal onu heç də Senaya gətirib çıxarmadı. Çirkab suları sağ sahilə olan Parisin iki enişli dikdirinin hər iki döşü ilə həm Senaya, həm də Baş kloakaya axır. Çirkab sularını iki yerə ayıran bu dikdirin yuxarı hissəsi çox qərribə bir şəkildə yana əyilir. Onun çirkab suları axmağa başlayan ən yüksək nöqtəsi həm Mişel-le-Kont küçəsi dalındakı Sent-Avua kloakasında, həm də bulvar yanındakı Luvr kloakasında, həm də Mərkəzi bazar yaxınlığındakı Monmartr kloakasındadır. Jan Valjan dikdirin bu yüksək nöqtəsindən keçirdi. İndi o, dairəvi kanala sarı enirdi. Onun tutduğu istiqamət düz idi. Lakin belə şey heç onun ağına gəlmirdi.

O həmişə döngəyə çatanda əli ilə tını yoxlayırdı: təzə koridor əvvəlkindən dar olsaydı, bura dönmürdü, yenə əvvəlki yolu ilə gedirdi. O haqlı olaraq belə düşünürdü: hər bir dar kanal onu mütləq aparıb dalana çıxaracaqdı, bu da onu məqsədindən uzaq salacaqdı, yəni kloakadan çıxmasına mane olacaqdı. Bu qayda ilə o, qaranlıqda dörd dolaşmaq yolda qarşısına çıxan təhlükədən dörd dəfə uzaqlaşmışdı.

Birdən o, hiss etdi ki, Parisin hay-küylü məhəllələrini ötüb keçmişdir: o yerlərdə hamı üsyan qarşısında qorxudan donub qalmışdır, barrikadalar küçə hərəkətinin qabağını kəsmişdir; indi o, Parisin adi, canlı küçələri altındadır. O, başı üstündə susmaq bilməyən bir uğultu eşidirdi, elə bil ki, uzaqda göy guruldayırdı. Bu, ekipaj çarxlarının səsi idi.

Onun hesabına görə o, yarım saata qədər yol getmişdi, amma dincəlmək heç onun yadına da düşmürdü. O ancaq Mariusu tutduğu əlini dəyişdi. Qaranlıq get-gedə artırdı, ona təsəlli verən də bu idi.

Birdən o, qarşısında öz kölgəsini gördü. Kölgə döşəmənin sal daşları üstünə düşmüşdü. Güclə seçilən tünd-qırmızı zəif işıq onun ayağı altındakı daşı, başı üstündəki tağı işıqlandırır, tunelin sürüşkən divarlarında titrəyirdi. O, heyrətlə dönüb baxdı.

Arxa tərəfdə, koridorun sonunda məşum bir ulduz qatı qaranlığı dələnək hərəkət edirdi, bu, sanki, ona zillənən bir göz idi. Jan Valjana elə gəldi ki, işıq çox-çox uzaqdadır.

Bu, polis işçilərinin gözü idi, bu, yeraltı aləmin sönük məşəli idi.

Bu ulduzun dalında səkkiz, ya on uzun, qara, qorxunc kölgə tutqun halda titrəyirdi.

İKİNCİ FƏSİL.

İzahat.

Əmr edilmişdi ki, iyunun altısında gündüz çirkab kanalları başdan-başa yoxlanılsın. Bu kanalların məğlub olmuş üsyançılar üçün sığınacaq yeri olacağından qorxurdular, buna görə də polis prefektinə tapşırılmışdı ki, general Büjo Parisi üsyançılardan təmizlədiyi zaman, o da yeraltı Parisi üsyançılardan təmizləsin. Bir-birilə uzlaşdırılmış bu iki əməliyyat dövlət başçılarından ikiqat tədbir tələb edirdi: yuxarı – qoşunun, aşağı – polis idarəsinin ixtiyarına verilmişdi. Üç dəstə agent və kloaka fəhləsi Parisin yeraltı çirkab kanallarını eninə-uzununa axtarırdı: dəstələrdən biri Senanın sağ sahillərindəki, o birisi, Senanın sol sahilindəki, üçüncüsü də, şəhərin mərkəz hissəsindəki çirkab kanallarını yoxlayırdı.

Polis agentləri karabinlə, dəyənəklə, qılıncla, xəncərlə, silahlanmışdılar.

Bu anda Jan Valjana sarı yönəldilən işıq – sağ sahili yoxlayan polis keşikçisinin fənərindən düşmüşdü.

Keşikçilər üç dalanlı əyri qalereyanı indicə yoxlamışdılar: bu qalereya keşikçi küçəsi altında idi. Onlar fənərlə bu dalanların künc-bucağını yoxlarkən, Jan Valjan gəlib qalereyaya çatmışdı, lakin onun baş koridordan dar olduğunu müəyyən etdikdən sonra, oraya girmədi, onun yanından ötüb keçdi. Polis agentləri Keşikçi küçəsi altındakı qalereyadan geri qayıdanda ayaq səsi eşitdilər: səs dairəvi kanala sarı uzaqlaşdı. Bu, Jan Valjanın ayaq səsi idi. Keşikçilərin başçısı, serjant, fənəri qaldırdı, dəstədəki agentlərin hamısı diqqətlə qaranlığa, səs gələn tərəfə baxdı.

Jan Valjan üçün bu, çox dəhşətli bir an idi.

Xoşbəxtlikdən, fənəri o, yaxşı görsə də, fənər onu yaxşı işıqlandırmırdı. Fənər işıqdı, Jan Valjan kölgə. O çox uzaqda idi, qaranlıq onu bürümüşdü. Divara sıxılıb sakitcə durdu.

Jan Valjan arxa tərəfdə hərəkət edən kölgələrə çox da fikir vermədi. Yuxusuzluqdan, aclıqdan, həyəcədən, sanki, sərməst idi. Işıq, işıqdan görünən kölgələr ona bir xəyal kimi görünürdü.

Bunun nə olduğunu o başa düşmürdü.

Jan Valjan dayananda səs kəsilirdi.

Keşikçilər diqqətlə qulaq asırdılar, ancaq heç bir şey eşitmirdilər, diqqətlə baxırdılar, – heç bir şey görmürdülər. Onlar məsləhət etməyə başladılar.

O zaman Monmartre çirkab kanalında, “yol ayrıcı” deyilən bir yer vardı; əmələ gələn gölməçə sonralar bu “yol ayrıcı”nı dağıtmışdı; gölməçə özü şiddətli yağış suları axınından meydana gəlmişdi. Polis dəstəsi bu meydançada yerləşə bilirdi.

Jan Valjan bütün o kölgələrin bir yerə halaylama yığıldığını gördü. Onların buldoq iti başına oxşayan başları bir-birinə yaxınlaşdı: pıçıldaşmağa başladılar.

Bu keşikçi köpəklər belə qərara gəldilər ki, yanılıblar, onların qulağına səs gəlir, orada heç kəs yoxdur, gedib dairəvi kanalı yoxlamaq mənasız işdir, bu, ancaq boş yerə vaxt itirmək deməkdir; gərək onlar tez Sen-Merri tərəfə getsinlər; çünki bir iş tapılsa, ancaq orada tapılacaq, bir şuluqçu tuta bilsələr, ancaq o məhəllədə tutacaqlar.

Partiyaların öz düşmənlərinə verdiyi pis-pis adlar köhnədikdə, bu adlara bəzən təzə libas geydirirlər. 1832-ci ildə “şuluqçu” sözü onda köhnəlmiş olan “yakobinçi” sözünü əvəz etdi, həm də sonralar “demoqoq” sözünə yol açdı; “demaqoq” sözü o zaman hələ işlənmirdi, işlənsə də, az işlənirdi, lakin sonralar bu söz çox gözəl qulluq göstərdi.

Serjant sola dönməyi, Senaya tərəf getməyi əmr etdi. Onlar iki dəstəyə bölünsəydi, hər dəstə də ayrı-ayrı bir istiqamətlə getsəydi, – bu, onların ağına gəlsəydi, – Jan Valjan mütləq ələ keçəcəkdi. Onun taleyi tükəndən asılı idi. Polis perefekturası, yəqin ki, toqquşma baş verə biləcəyini, qiyamçıların sayca çox olduğunu nəzərə alaraq, öz təlimatlarında dəstələrə bölünməyi keşikçilərə qadağan etmişdi. Bu qayda ilə keşikçilər Jan Valjanı öz arxalarında qoyub yola düzəldilər. Bütün bu şeylərdən Jan Valjanın bildiyi ancaq o oldu ki, fənəri birdən yana dartdılar, fənər söndü.

Serjant öz polis vicdanını təmizləmək üçün yola düzələndə karabinindən yoxlanılmayan tərəfə, yəni Jan Valjanın olduğu yerə bir güllə atdı. Tüfəngin gurultusundan qopan əks-səda mağaralara yayıldı, elə bil ki, kloakanın nəhəng qarnı quruladı. Bir parça suvaq qopub axar suya düşdü, Jan Valjandan bir neçə addım o yanda suyu ləpələndirdi. Jan Valjan bildi ki, güllə onun başı üstündə tağa dəymişdir.

Polis agentləri yavaş-yavaş, nizamla yeriyərək uzaqlaşdılar, onların ayağı sal daşlara dəydikcə uğultulu səs eşidirdi, onlar uzaqlaşdıqca səs də yavaş-yavaş: nəhayət, səs kəsildi, qara kölgələr qaranlıqda gözdən itdi, fənərin tağlara yarımdayır şəkildə düşən qırmızımtıl, titrək, solğun işığı get-gedə azalaraq söndü. Yenə ətrafa dərin bir sükut çökdü, yenə hər yeri zülmət bürüdü, yenə göz-gözü görməyən sakit bir gecə başlandı. Jan Valjan divara söykənərək xeyli durdu, tərپənmədi, uzaqlaşan və nəhayət, gözdən itən kölgələrə çox diqqətlə baxdı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

İzlənən adam.

O zamanın polis idarəsinə haqq vermək lazımdır: ən mürəkkəb siyasi vəziyyətdə də o öz vəzifəsini yerinə yetirərək, adamları izləyirdi, gözdən qoymurdu. Onların fikrincə, üsyan heç də o demək deyil ki, hökumət təhlükədədir deyə, canilərə sərbəst hərəkət etməyə, cəmiyyəti başlı-başına buraxmağa yol verilsin. Polis idarəsinin gündəlik işi, xüsusi tapşırıqlarla bərabər, öz qaydası ilə gedirdi, burada heç bir dəyişiklik yox idi. Baş verən siyasi hadisələrin necə qurtaracağını qabaqcadan təyin etmək çətindi, bu hadisələr inqilabla da nəticələnə bilirdi; lakin hadisələrin lap qızğın vaxtında nə üsyan, nə də barrikadalar polis agentlərini öz işindən yayındıra bilməzdi, onlar yenə də adamları izləməkdə davam edirdilər.

Buna oxşar bir hal iyunun 6-da, günortadan sonra, Senanın sağ sahilində, sahil yoxuşunun yanında, Əlillər körpüsünün o tərəfində baş verdi.

İndi bu sahil yoxuşu orada yoxdur. O yerlər çox dəyişmişdir.

İki adam bir-birindən aralı bu yoxuş uzununu gedirdi, onlar, sanki, həm bir-birindən çəkinir, həm də bir-birini gizləncə müşahidə edirdi. Qabaqda gedən adam gözdən itməyə, daldan gələn özünü ona yetirməyə çalışırdı.

Bu, oynayanlar arasında böyük məsafə olan və dinib danışmadan oynanılan şahmat oyununu xatırladırdı. Sanki, onlardan heç biri tələsmirdi, ikisi də yavaş gedirdi; elə bil, onlar bir şeydən qorxurdular: biri addımını yeyinlətsə, o birisi də yeyinlədəcəkdi.

Elə güman etmək olardı ki, yırtıcı heyvan öz ovunu təqib edir, ancaq öz niyyətini çox məharətlə gizlədir. Ov da aldanmaq istəmir, qulağı səsdədir.

Qovularaq əldən düşmüş samurla tazı arasındakı qüvvətdə necə nisbət varsa, burada da elə bir nisbətə riayət edilirdi. Qaçan adam üzdən zəif, miskin görünürdü, onu təqib edən ucaboylu, sağlam adam çox qüvvətli idi və yəqin ki, vuruşma zamanı amansızdı.

Birinci adam özünü zəif hiss etdiyindən, görünür, çalışırdı ki, o birinin gözündən yayınsın, lakin o qəzəbli idi; bu adamı müşahidə edən olsaydı, onun baxışlarında qovulan bir heyvan ədavəti, həm təhdid, həm də qorxu görürdü.

Sahil bomboşdu: nə bir yoldan ötən vardı, nə bir qayıqçı, nə də dirəyə bağlanan barjlarda bir hambal.

Bu iki adamı, ancaq sahil küçəsinin özündən yaxşı görmək olardı; kim onları belə bir məsafədən müşahidə etsəydi, birinci adam ona cındır paltarlı, şübhəli səfil kimi görünərdi; onun sifətində qorxu ifadə olunurdu, o soyuqdan titrəyirdi, əynində köhnə yırtıq bir bluza vardı; lakin o birisini qulluq sahibi olan mötəbər adam zənn edərdi; bu adam boğazınadək düymələnmiş rəsmi sürtük geymişdi

Oxucu onları yaxından görsəydi, bəlkə də, tanıyardı.

İkinci adam nə etmək istəyirdi?

Görünür, birinci adama isti paltar vermək istəyirdi.

Rəsmi mundir geymiş adam cındır geyimli adamı təqib edirsə, adətən o çalışır ki, o biri adama da rəsmi paltar geydirsin. Məsələ ancaq bu paltarın rəngindədir. Göy paltar geymək şərəfdir, qırmızı paltar geymək xoşa gəlməyən şeydir.

Cəmiyyətdə səfalətə uğrayanların da tünd-qırmızı geyimi olur.

Yəqin ki, birinci adam belə “xoşa gəlməyən şeydən”, belə tünd-qırmızı geyimdən qaçıb qurtarmaq istəyirdi.

İkinci adam birinci adamın irəli getməsinə mane olmurdu, onu tutmurdu; bu onu göstərirdi ki, yəqin o, mühüm bir görüşün izinə düşmək, ya da bir dəstə cinayətkarı ələ keçirmək ümidindədir. Çox ehtiyatlı olmağı tələb edən belə çətin işə adamı izləmək deyilir.

Bir vəziyyət belə bir gümanın düzgün olduğunu təsdiq etdi. Sürtük geymiş adam yuxarıda sahil küçəsilə gedən boş bir ekipaj görüb əl elədi; sürücü, görünür, bu adamın kim olduğunu dərhal başa düşdü, elə o saat ekipajı döndərdi, iki adamın izini tutaraq, sahil küçəsilə atları addım-addım sürməyə başladı. Qabaqda gedən şübhəli səfil bunu görmədi.

Fiakr Yelisey çölü ilə, ağacların altı ilə gədirdi. Əlində qırmanc tutan sürücünün başı və çiyini sahil sürəhisi üstündən görünürdü.

Polis agentlərinə verilən məxfi əmrnamədə belə bir maddə vardır: “Hər ehtimala qarşı həmişə yanında pulla tutulmuş bir ekipaj olmalıdır”.

Yolla gələn iki adam, strategiyanın bütün qayda-qanununa riayət edərək, manevr edə-edə sahil küçəsinin yoxuşuna yaxınlaşdı; o zaman Passidən gələn arabaçılar bu yoxuşdan çaya enib atlarını suvarırdılar. Sonralar bu əlverişli yoxuş simmetriya xətinə ləğv edilmişdi; qoy atlar susuzluqdan yansın, lakin əmələ gələn mənzərə adamın ürəyini açırdı.

Elə bil ki, bluzalı adam sahil yoxuşu ilə yuxarı qalxıb Yelisey çölündə gözdən itmək istəyirdi; orada ağac çox olsa da, polis agentləri də az deyildi; sürtüklu adama köməyə gələ bilərdilər.

Sahil küçəsinin bu yeri polkovnik Brakin 1824-cü ildə Moredən Parisə gətirdiyi, I Fraskin evi adlanan məşhur evin lap yaxınlığında idi. Qarovulxana da onun yanında idi.

Lakin sürtüklu adam bir şeyə çox təəccüb etdi: onun güddüyü adam enişə sarı heç getmək fikrində deyildi, yenə sahil küçəsilə öz yoluna davam edirdi.

Onun çıxılmaz vəziyyətə düşdüyü aydın görünürdü.

İndi onun üçün bircə yol qalırdı: özünü Senaya atsın.

O, sahil küçəsinə qalxmamaq üçün son imkanı da əldən verdi: buradan o yana nə eniş vardı, nə pilləkən. Senanın İyen körpüsü yanında burularaq əmələ gətirdiyi döngə lap yaxında görünürdü; burada sahil get-gedə ensizləşir, nazik bir torpaq zolağı şəklini alır, suyun altında itirdi. Bluzalı adam orada çox pis vəziyyətə düşəcəkdə; sağ tərəfdən sahil küçəsinin divarı, sol və ön tərəfdən çay, arxa tərəfdən hökumət nümayəndəsi onun yolunu kəsəcəkdə.

Lakin torpaq zolağının sonu görünmürdü: altı-yeddi arşın hündürlükdə olan çınqıl yığını onun qabağını tutmuşdu: bu çınqıl uçurulmuş bir binadan tökülüb qalmışdı. Yoxsa, o zavallı elə zənn edirdi ki, bu çınqıl yığınının dalında gizlənməklə canını qurtara bilər? Lakin hərlənib bu yığının dalına keçmək çox asan idi. O, bunu etsəydi, bu, uşaqqasına bir hərəkət olardı. Yəqin ki, o, başqa fikirdə idi. Canilər bu qədər də sadələvh olmur.

Sahildə təpə şəklini alan çınqıl yığını hündür bir təpə kimi sahil küçəsinin divarına qədər uzanırdı.

Bluzalı adam bu təpəyə çatdı, onun dalına keçib gözdən itdi.

İkinci adam təqib etdiyi adamın gözdən itdiyini görüb, özünün də görünmədiyini zənn edərək, açıqca hərəkət etməyi qərara aldı: addımlarını yeyinlətdi. Bir dəqiqədə özünü çınqıl yığına yetirdi, hərlənərək onun ərafına baxdı, heyrət içində donub qaldı: ardınca gəlidiyi adam orada yox idi.

Səfil yox olmuşdu.

Sahil, çınqıl yığından o tərəfə otuz addıma qədər uzanırdı, sonra suyun altında qalırdı; çayın suyu sahil küçəsinin divarına dəyərək ləpələnirdi.

Bluzalı adam özünü çaya atsaydı sahil divarının üstündən aşsaydı, daldan gələn adam onu görürdü. Deməli, o özünü nə çaya atmışdı, nə də divardan aşmışdı. Bəs necə olmuşdu?

Sürtüklu adam sahilə yaxın gəlib dayandı, yumruqlarını sıxaraq, diqqətlə ətrafına baxa-baxa bir anlığa fikrə getdi. Birdən o, əlini şappıltı ilə alına vurdu: o, torpaq zolağının qurtardığı və suyun başladığı yerdə, daşdan tikilmiş tağ altında üç iri hənəcamalı, iri qıfıllı, enli, alçaq bir dəmir barmaqlıq gördü. Qapıya oxşayan, sahil küçəsi divarının aşağısında olan bu barmaqlığın bir hissəsi çayda, bir hissəsi də sahilə idi. Onun altından bulanıq su axırdı. Bu su Senaya tökülürdü.

Barmaqlığın yoğun, paslı dəmir çubuqları arasından baxanda koridor kimi qaranlıq bir yer görünürdü.

Sürtüklü adam əllərini döşündə çarpazlayaraq, barmaqlığa narazı halda baxdı.

Baxışları ilə bir şey əldə etmədiyindən, barmaqlıqdan tutub itələdi, onu silkələdi; barmaqlıq çox möhkəm idi. Çox güman ki, onu indicə açmışdılar, ancaq belə paslı dəmirin cırıldamaması çox qərribə idi. Hər halda, bir şeyə heç şübhə yox idi: onu yenə də bağlamışdılar. Bu, sübut edir ki, barmaqlığı açan adamın əlindəki qıfılaçan deyil, xalis açar imiş.

Barmaqlığı silkələyərək açmaq istəyən adam bunu dərhal başa düşdü, acıqlı-acıqlı, həyəcanla dedi:

– Belə şey olar! Onun əlindəki hökumət açarı imiş.

Elə o saat da sakit oldu, başına dolan fikirləri bir az da gülünc səslənən qısa sözlərlə, həyəcanla dalbadal ifadə etdi:

– Belə, belə, belə!

Sonra da çınqıl yığını dalında gizləniş, bir polis xəfiyyəsi səbrilə gözləməyə başladı; o nəyi nəzərdə tutmuşdu: o adamın qayıdış çölə çıxacağını, ya başqalarının oraya girəcəyini görmək istəyirdi, – bu məlum deyildi.

Sürücü də polis agentinin hərəkətini nəzərə alaraq fiakrını sürürdü; onun dayandığını görüb fiakrı yuxarıda, sahil küçəsi sürəhisi yanında saxladı. Burada çox dayanacağını hiss edərək fiakrdan yerə düşdü, hər atın başına altı azca islanmış olan balaca yulaf torbası keçirdi. Parislilər belə torbalara çox yaxşı bələddirlər: mötərizə içində qeyd edək ki, hökumət də bu qayda ilə adamların ağızını çox tez-tez yumurdu. İyən körpüsündən keçən tək-tək adam bir anlığa dönür, mənəzərinin bu iki təfəsilatına, bu iki hərəkətsiz şeyə – sahildəki adama və sahil küçəsində dayanan fiakra baxırdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

O da öz əzabını çəkir.

Jan Valjan yenə yoluna davam etdi, bir daha dayanmadı.

Yerimək get-gedə çətinləşirdi. Tağ hər yerdə yeni hündürlükdə deyildi, orta hesabla onun hündürlüyü təxminən beş fut altı düymə idi və orta boylu adam üçün nəzərdə tutulmuşdu. Jan Valjan əyilə-əyilə gedirdi ki, Marius tağın daşına toxunmasın; o hər dəqiqə gah əyilir, gah dikəlirdi, həmişə də əlini divara sürtə-sürtə gedirdi; yaş divar, sürüşkən, sal daşlar onun həm əlləri, həm də ayaqları üçün yaxşı istinad deyildi. O, şəhərin murdar çirkəbi içində bürəyə-bürəyə, ağır-ağır gedirdi. Nəfəsliklərdən düşən işıq o qədər solğun idi ki, gün işığı ay işığı kimi görünürdü, həm də bu nəfəsliklər çox az idi. Işıq düşməyən yerlər, sanki, duman içində idi, qaranlıqdı, gecə idi, zəhərli buxar hər tərəfi bürümüşdü. Aclıq, susuzluq, xüsusilə susuzluq Jan Valjana əzab verirdi: o, sanki, dəniz içində idi; hər tərəf su olsa da, bu suyu içmək olmazdı. Biz bilirik ki, o, uzun illər ziyanlı şeylərə yaxın durmadığından öz qüvvəsini saxlaya bilmişdi, bununla belə, onun bu fəvqəladə qüvvəsi zəifləməyə başlayırdı. O, get-gedə yorulurdu; gücü azaldıqca üzərindəki yükün ağırlığı artırdı. Mariusun, bəlkə də, cansız bədəni meyit kimi onu yorub əldən salırdı. Jan Valjan Mariusu çiyində elə tutmaq istəyirdi ki, onun sinəsinə ağırlıq düşməsin, nəfəs almasına mane olmasın. O, ayağı altında siçovulların o yan-bu yana qaçdığını hiss edirdi. Siçovullardan biri qorxudan az qalmışdı onun ayağını dişləsin. Kanala açılan deşiklərdən arıq təmiz hava gəlirdi, Jan Valjan bu havanı tənəffüs etdikcə yüngüllük duyurdu. O gəlib dairəvi kanala çatanda, yəqin ki, saat üç olardı. Hər şeydən əvvəl, onu birdən-birə gözləri önündə açılan geniş sahə təəccübləndirdi. O, böyük bir qalereyaya gəlib çıxmışdı: burada hər iki qolunu açma bilirdi – qolları divar toxunmazdı, dikələ bilirdi – başı tağa dəyməzdi. Bu baş kanalın eni səkkiz fut, hündürlüyü yeddi fut idi.

Baş kanala Monmartr kanalının töküldüyü yerdə Provan sal və Sallaqxana küçələrinin də iki yeraltı qalereyası bir-birini kəsib keçirdi. Bir az fərsiz adam burada, bu dörd yolun ayrıcında

özünü itirə bilərdi. Jan Valjan ən geniş yolla, yəni dairəvi kanalla getməyi qət etdi. Lakin burada da qarşıya bir sual çıxırdı; aşağıyı enmək, yuxarıyı qalxmaq lazımdır? Vəziyyət onu tələsməyə məcbur edirdi, indi o özünü hər necə olsa, Senaya yetirməli idi, başqa sözlə, o, aşağıya enməli idi. Jan Valjan sola döndü.

Yaxşı da elədi. Dairəvi kanalın – biri Bersiyə, biri də Passiyə – iki çıxacaq yeri olduğunu, verilən adın göstərdiyi məfhumu görə çayın sağ sahilində yeraltı Parisi əhatə etdiyini düşünmək səhv olardı. Baş kanal Menilmontan çayının kanala alınmasından başqa bir şey deyil – bu, gərək bizim yadımızda olsun, adam bu suyun axarı ilə başyuxarı qalxsa, gəlib çıxılmaz bir yerə, yəni suyun mənbəyinə, Menilmontan təpəsinin dibindəki çeşməyə çatacaqdır. Baş kanal yan kanalla bilavasitə əlaqədar deyil; Popenkur məhəlləsindən başlayaraq Parisin çirkab suları bu yan kanala tökülür, yan kanal özü isə qədim Luvye adasından bir az yuxarıda Amlu borusu vasitəsilə Senaya tökülür. Kollektor, kanala əlavə edilən bu yan kanal Menilmontan küçəsi altında daş sədd ilə baş kanaldan ayrılır. Jan Valjan qalereya ilə başyuxarı getsəydi, bir çox çətinliklərdən sonra yorulub əldən düşərək, ölümcül halda zülmət içində sal divarla qarşılaşacaqdı. Bu isə onun sonu olacaqdı.

Bundan yaxşı vəziyyətə düşsəydi, yəni bir az geri dönərək, Ehtiraslar küçəsi tunelinə girsəydi, Buşra yol ayrıcı altında yeraltı dağıntılar qarşısında dayanmasaydı, Sen-Lui koridoru ilə qabağa getsəydi, sonra Sen-Jil keçidi ilə sola dönsəydi, sonra da sağa dönsəydi və Sen-Sebastyan qalereyasından keçsəydi, Bastiliya altında olan və F hərfini xatırladan kanallar şəbəkəsi içərisində azmasaydı, gəlib Amlu kanalına çatardı, oradan da, Bastiliya altında, Cəbbəxana yanında Sena çayına çıxardı. Lakin belə bir yolu gəlmək üçün mütləq Paris kloakasının ulduzşəkilli nəhəng quruluşunu, onun bütün qol-budağını, girinti-çıxıntısını yaxşı bilmək lazımdı. Jan Valjan isə, təkrar edirik, bu dəhşətli yollar şəbəkəsinə qətiyyənlə bələd deyildi; ondan soruşsaydılar ki, sən hardasan, o, belə cavab verərdi: “Mən zülmətin qəlbindəyəm”.

Daxili duyğu onu aldatmadı. Aşağı enmək, doğrudan da, qurtuluş imkanı deməkdi.

Onun sağ tərəfində, Lafit və Sen-Jorj küçələri altında əyri caynaq kimi bir-birindən ayrılan iki koridor, bir də Şose d'Anten altında haçalanan uzun kanal qalmışdı.

Jan Valjan balaca bir yan kanaldan keçərək dincəlmək üçün dayandı; bu kanal yəqin Madlen küçəsi altındakı şaxələrdən biri idi. O, yaman yorulmuşdu. Geniş bir nəfəsləkdən içəri işıq düşürdü, bu nəfəslək yəqin Anju küçəsinin nəzarət quyusu idi. Jan Valjan üsulluca və mehribanlıqla Mariusu divarın çıxıntısına qoydu, sanki, bu, onun yaralı qardaşı idi. Nəfəsləkdən Mariusun qanlı üzünə düşmüş solğun işıq onun üzünü qəbrə qoyulmuş meyit üzərinə oxşadırdı. Gözləri yumulu idi, qana bulaşmış saçları çəngə-çəngə gicgahlarına yapışmışdı, cansız qolları qamçı kimi sallanırdı, gicgahında qan quruyub qalmışdı; qalstukunun ilgək vurulan yerində laxtalanmış qan görünürdü, köynəyinin qırçınları açıq yarasına yapışmışdı, mahud sürtuku bədəndəki təzə yaralara toxunurdu. Jan Valjan barmaqlarının ucu ilə yavaşca onun yaxasını açdı, əlini sinəsinə qoydu; ürəyi hələ döyünürdü. O, öz köynəyini parçaladı, Mariusun yarasını bacardığı qədər yaxşı bağladı, bununla da axan qanı kəsdi: sonra ala-qaranlıqda, huşunu itirmiş, sanki, nəfəsi kəsilmiş Mariusun üzərinə əyildi, hədsiz bir nifrətlə ona baxdı.

O, Mariusun yarasını bağlarkən onun ciblərindən iki şey tapmışdı: dənədən bəri yaddan çıxmış bir parça çörək, bir də qeyd dəftərçəsi. Jan Valjan çörəyi yedi, sonra dəftərçəni açdı. Dəftərçənin ilk səhifəsində Marius öz əli ilə üç sətir söz yazmışdı, bu sözlər oxucunun yadındadır:

“Mənim adım Marius Ponnemsidir. Xahiş edirəm, mənim meyidimi mənim babama – cənab Jilnormana çatdırın, Ehtiraslar küçəsi, № 6, Maredə”.

Jan Valjan nəfəsləkdən düşən işıqda bu üç sətir yazını oxudu, fikrini toplayaraq: “Ehtiraslar küçəsi, № 6, cənab Jilnorman” sözlərini astadan təkrar edə-edə bir anlığa donub qaldı. Sonra qeyd dəftərçəsini yenə də Mariusun cibinə qoydu. Çörəyi yeyəndən sonra qüvvətə gəldi, yenə Mariusu dalına aldı, onun başını üsulluca sağ çiyinə qoydu, çirkab kanalı ilə üzünə aşağı getməyə başladı.

Baş kanal Menilmontan çayı axan dərənin altında yerləşir, özünün də təxminən iki mil uzunluğu vardır. Kanalın xeyli hissəsinin dibinə daş döşənmişdir.

İndi bizim əlimizdə elə bir məşəl vardır ki, bununla biz oxucuların yeraltı səyahətini işıqlandıra bilirik. Jan Valjanın isə belə bir məşəli yox idi, – o, küçələrin adını bilmirdi. Heç bir şey ona şəhərin hansı rayonundan keçdiyini və ya nə qədər yol getdiyini göstərmirdi. Ancaq yolda arabir rast gəldiyi işıq ləkələrinə əsasən, küçələrə daha gün işığı düşmədiyini, axşam olduğunu təyin edə bilirdi; işıq ləkələri getdikcə solğunlaşırdı; əvvəllər onun başı üstündə ara vermədən çarx səsləri eşidilirdi, bu səslər də get-gedə azaldı, axırda lap kəsilmə kimi oldu; Jan Valjan bundan belə nəticə çıxartdı ki, o, mərkəzi məhəllələr dairəsindən çıxmışdır, bayır bulvarları yanındakı boş sahəyə və kənarda olan çay sahilinə yaxınlaşır. Ev və küçə az olan yerdə kloakada da nəfəslik azdır. Jan Valjanın ətrafında qaranlıq artırdı. Bu qaranlıq ona qabağa getməyə mane olmurdu: o, əlləri ilə yan-yörəsini yoxlaya-yoxlaya irəliləyirdi. Bu zülmət birdən daha dəhşətli oldu.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Qum, qadın kimi hiyləgərdir: o nə qədər cəzb edirsə, bir o qədər də təhlükəlidir.

Jan Valjan suya girdiyini, ayaqları altında daha sal daş deyil, lil olduğunu hiss etdi. Bretan, ya Şotlandiya sahillərində bəzən elə olur ki, su geri çəkiləndə bir yolçu, ya balıqçı sahildən qumun üstü ilə xeyli qabağa gedir və bir neçə dəqiqədən bəri bir az çətin yeridiyini qəfildən hiss edir. Yer onun ayağı altında, sanki, qatrana çevrilir, ayağı yerə yapışır; bu, artıq qum deyil, yapışqandır. Qum, elə bil ki, qurudur, lakin hər addımdan sonra, ayağını yerdən götürən kimi, ləpiri su ilə dolur. Göz heç bir dəyişiklik görmür: sahilin ucu-bucağı yoxdur, o dümdüzdür, onun yeknəsəq görünüşü var, qum hər yerdə bir cür nəzərə çarpır, heç bir şey bərk yeri boş yerdən fərqləndirmir, su birələri yenə də yolçunun ayağı altında atılıb-düşür. Qumun üstü ilə gedən adam yoluna davam edir, sahilə yaxın olmağa çalışır. O heç də narahat deyil. Niyə də narahat olsun? Ancaq ona elə gəlir ki, ayağını atdıqca yerışı nədənsə ağırlaşır. Birdən o batdığını hiss edir. O, iki-üç düyüm batmışdır. Yəqin ki, yolunu azmışdır, dayanır, istiqamətini təyin etmək istəyir. Ayağına baxır. Ayağı görünmür. Qum ayağını örtmüşdür. Ayaqlarını qumdan çıxarır, qayıtmaq istəyir, geri dönür, lakin quma daha çox batır. Qum onun topuğuna qalxır. O dartımb özünü sola atır, – qum baldırına çıxır. Yenə də dartınaraq özünü sağa atır, – qum dizinə çatır. Bu zaman o, dəhşət içində başa düşür ki, boş qum sahəsinə düşmüşdür, onun ayaqları altında elə qorxunc təhlükə vardır ki, burada balıq üzə bilmədiyi kimi, insan da gəzə bilməz. Onun dalında yükü varsa, yükünü yerə atır, – fəlakətə uğrayan gəmi yükədən azad olur. Lakin daha gecdir: qum dizindən yuxarı qalxmışdır.

Köməyə adam çağırır, şapkasını ya yaylığını başı üstündə yelləyir, lakin qum onu daha artıq özünə çəkir. Sahildə heç kəs yoxsa, yaşayış yeri uzaqdırsa, bu qum sahəsi nəhs bir ad çıxarmışsa, oraya yaxın yerdə bir qəhrəman tapılmazsa, onda adamın işi bitmiş olur: qum onu udur. O, yavaş-yavaş ölür; bu dəhşətli ölümdən can qurtarmaq olmur, bu, amansız bir ölümdür, bunun nə vaxtını uzatmaq, nə də onu sürətləndirmək mümkündür; bu ölüm saatlarla davam edir; o, sanki, heç qurtarmayacaq. Siz sağlamsınız, sərbəstsiniz, sizdə tükənməz bir qüvvə var, ölüm sizi bu vəziyyətdə yaxalayır, ayaqlarınızı qamarlayır, siz çıxırdıqca, dartındıqca, o, sizə daha artıq əzab vermək istəyir. Bu ölüm adamı yavaş-yavaş yerin içinə çəkir, onu üfüqlərə, ağaclara, yaşıl çöllərə dərədəki daxmalardan qalxan tüstüyə, dənizdə üzən gəmilərin yelkəninə, hər tərəfdə uçuşan, nəgmə oxuyan quşlara, günəşə, göylərə könlü istədiyi qədər tamaşa etməyə vaxt verir. Boş qumsallıq mədd ilə çevrilən, canlı ov üçün yerin təkindən qalxan qəbirdir. Hər an – amansız bir qəbirqazandır. Bu bədbəxt adam istəyir ki, otursun, uzansın, sürünsün, lakin onun hər hərəkəti onu daha dərinə quylayır; o dikəlir, lakin daha artıq dərinə gedir; o batdığını duyur, çıxırır, yalvarır, göyləri köməyə çağırır, dərd içində boğulur, ümidini itirir. Budur, qum onun qurşağına çatmış, ancaq döşü ilə başı bayırda qalmışdır. O, qollarını açır, dəhşətli fəryad qoparır,

dırnaqlarını quma batırır, bu boş qumu qamarlayıb özünü saxlamaq istəyir, hönkür-hönkür, dərddli-dərddli ağlayır, qum daha da yuxarı qalxır. Qum gəlib çiyininə, çənəsinə çatır, indi onun ancaq üzü görünür. Ağzı hələ çığırır, – qum ağzına dolur; səsi kəsilir. Gözləri hələ baxır, – qum gözlərini örtür: ətrafa zülmət çökür. Alnı da yavaş-yavaş yox olur, ancaq saçını külək qum üstündə tərpedir, əli qumun səthini dələrək əsəbi halda titrəyir, sıxılır, yox olur. Nə məşum ölüm! Bəzən atlı atı ilə bərabər, bəzən arabaçı arabası ilə bərabər quma batır; qum hər şeyi udur. Qumda batmaq heç də dənizdə batmaq deyil. Burada adam torpağa batır. İçərisinə okean hopmuş torpaq tələ olur. O bizim qarşımızda bir düzənlik kimi uzanıb gedir, ayağımızın altında dalğa kimi yarılr. Belə hiyləgərlik girdaba xas olan bir haldır.

Bəzi dəniz sahillərində həmişə belə məşum hadisələr baş verir, lakin otuz il bundan əvvəl belə bir hadisə Paris kloakasında baş verdi.

1883-cü ilə kimi Parisin yeraltı çirkab kanallarında, heç gözlənilmədiyi halda, tez-tez uçqunlar olurdu; lakin 1883-cü ildən sonra bu kanallarda mühüm təkmilləşdirmə işi aparıldı.

Bəzi yerdə, xüsusilə boş süxurlarda torpağa su sızır; onda kanalın dibi, qədimdəki kimi daş döşənmiş olsa da, ya yeni qalereyalardakı kimi əhəng məhlulu ilə betonlaşdırılsa da, dayaq nöqtəsini itirir, çökməyə başlayırdı. Belə çöküntü çatdaq, çatdaq isə uçqun əmələ gətirir. Bu uçqun kanalın xeyli hissəsində baş verir. Palçıq girdabının üstünü açan bu yarığa mütəxəssislər çöküntü, palçığa isə bataq deyirdilər. Bataq nədir? Bataq – heç gözlənilmədiyi halda yerin altında meydana gələn dəniz sahilinin boş qumsallığıdır; bu, Sen-Mişel dağının kloakaya keçən qumsal süxurudur. Lehmələnmiş süxur, elə bil, əridilmiş torpaqdır; lehmənin bütün hissəcikləri müəyyən bir ölçüdədir; o daha nə torpaqdır, nə sudur. Bu lehməlik bəzən çox dərin olur. Ona rast gəlməkdən təhlükəli şey yoxdur. Lehmədə su çoxsa, adam dərhal ölür – suda boğulur, torpaq çoxsa adam yavaş-yavaş ölür – torpaq onu öz içinə çəkir.

Belə bir ölümü təsəvvür edirsinizmi? Bu ölüm dəniz sahilində belə dəhşətlidirsə, kloakada gör necə olar! Burada təmiz havanı, parlaq işığı, aydın günü buludsuz üfüqləri, dalğalar uğultusunu, bərəkət yağışları tökən azad buludları, uzaqda ağaran qayıqları, son dəqiqəyə kimi sönməyən ümidi, təsadüfən bir adamın gəlməsini, xilas olmaq ümidini dərin sükut, qatı zülmət, qaranlıq tağlar, hazır qəbir, girdab içində, daş tavan altında ölüm əvəz edir! Burada adam hava yoxluğundan üfunətli çirkab içində yavaş-yavaş ölür, burada, bu daş çalada, murdar lehmə içində tənəffüsəlik öz caynaqlarını açaraq adamı boğazlayır; burada adam üfunət içində xırıldaya-xırıldaya can verir; burada qumu lehmə, küləyi kükürlü hidrogen, okeanı nəcis çirkabı əvəz edir! Siz köməyə adam çağırırsınız, dişlərinizi bir-birinə sıxırırsınız, qovrulursunuz, çapalayırırsınız, məhv olursunuz, amma sizin başınızın üstündə böyük bir şəhər gur-gur guruldayı, sizdən heç kəsin xəbəri yoxdur!

Bu cür ölmək son dərəcə dəhşətlidir! Ölüm bəzən qorxunc bir əzəmətlə öz amansızlığına bəraət qazandırır. Tonqalda, ya gəmi qəzaya uğrarkən qəhrəmanlıq göstərmək olar; adam alov içində, həm də dəniz köpükləri arasında ləyaqətini mühafizə edə bilər; belə ölüm insanı yüksəldir. Lakin burada elə şey yoxdur. Buradakı ölüm murdar ölümdür. Burada can tapşırmaq insanı alçaldir. Hətta can verərkən görünən, ötüb keçən xəyallar da nifrət oyadır. Çirkab rüsvayçılığın sinonimidir. Burada hər şey əhəmiyyətsizdir, iyrencidir, nifrətə layiqdir. Klarens kimi Malvaziya şərabı çəlləyində batmaq abırlı şeydir, lakin d'Eskublo kimi çirkab quyusunda boğulmaq dəhşətlidir. Orada çapalamaq rəzalətdir; Ora elə qaranlıqdır ki, onu cəhənnəm hesab etmək olar, ölən adam sonra bir xəyalı, ya bir qurbağamı olacağını bilmir.

Qəbir hər yerdə zülmətdir, lakin burada rəzalətdir.

Torpağın vəziyyətindən asılı olaraq bataqlığın dərinliyi dəyişdiyi kimi, uzunluğu və sıxlığı da dəyişirdi. Bəzən uçqunun dərinliyi üç-dörd fut, bəzən səkkiz, ya doqquz fut olurdu, bəzən də onun heç dibinə çatmaq mümkün deyildi. Lil bəzi yerdə bərk, bəzi yerdə boş olurdu. Adam Lünyer bataqlığında bütün günü bata bilirdi, lakin Felipo lıqqasında beşcə dəqiqədə məhv olardı. Adam bataqlığın kəşifliyindən asılı olaraq gec, ya tez bata bilir. Böyük adam batan yerdə uşaq batmaya bilər. Xilas olmağın birinci şərti budur ki, adam gərək üstündəki yükü özündən rədd eləsin: alət qoyulmuş torbanı, ya səbəti, ya əhəng qabını yerə atsın; fəhlə kloakada hiss edəndə ki, torpaq ayağı altında çökməyə başlayır – o belə edir.

Müxtəlif səbəblər, yəni süxurun boşluğu, tədqiqi mümkün olmayan bir dərinlikdə torpağın təsadüfən çökməsi, şiddətli yay yağışı, qışda ara vermədən yağan qar, payızın çiskin yağışı uçqunun baş verməsinə səbəb olurdu. Bəzən mergel, ya qumsal torpaq üstündə tikilən evlərin ağırlığı altında yeraltı qalereyaların tağı yatırdı, əyilirdi, bəzən də davam gətirməyərək çatlayırdı, bünövrəsi parçalanırdı. Yüz il bundan əvvəl Panteon binası bu qayda ilə çökərək Sent-Jenevyev təpəsindəki yeraltı qalereyanın bir hissəsini uçurmuşdu. Evlərin ağırlığı altında kloakada baş verən uçqunlar bəzən yerin üstündə özünü büruzə verirdi: yola döşənən qənbər daşları, mişar daşı kimi, bir-birindən aralanırdı; qalereyada tağ nə qədər çatlamışsa, bu daşlar da bir o qədər aralanmış olurdu; onda qalereyanın zədələndiyi bilinir, təcili surətdə tədbir görülürdü. Bəzən də elə olurdu ki, qalereyanın zədələnməsi yerin üstündə heç bir dəyişiklik əmələ gətirmirdi. Vay onda kloaka fəhlələrinin halına! Onlar xəbərdarlıq edilmədən uçmuş kanala endikdə çox asanlıqla məhv olurdular. Bu qayda ilə tələf olmuş bir çox fəhlənin adı qədim siyahıda göstərilir. Onların içərisində Pəhriz küçəsi altındakı uçqunda batan Blez Putren adlı bir nəfərin də adı qeyd edilmişdir. Blez Putren, İnnosan Sümük anbarı deyilən qəbiristanda qəbir qazan Nikola Putrenin qardaşı imiş: Nikola Putren 1785-ci ilə kimi, yəni bu qəbiristanlıq ləğv edilənə kimi orada işləmişdir.

Bu siyahıya yuxarıda adını çəkdiyimiz gözəl bir gəncin, vikont d'Eskublonun da adı düşmüşdür; d'Eskublo gecə əmisi qızı hersoginya de Surdinin evində imiş, gəlib onu orada görürlər; o, hersoqun əlindən xilas olmaq üçün qaçıb Botrelyi kanalında gizlənir, orada da uçqunda batır. Onun ölümünü xanım de Surdiyə xəbər verəndə, o, duz dolu balaca şüşəni tələb edir, bu duzu o qədər iyləyir ki, göz yaşı tökməyi yadından çıxarır. Heç bir sevgi bu vəziyyətə tab gətirə bilməz, kloaka onu söndürər. Gero Leandrın meyidini yumaqdan imtina edər, Fisba Piramı görəndə burnunu tutaraq deyər: "Nə pis iy gəlir!"

ALTINCI FƏSİL.

Uçuq.

Jan Valjanın qarşısındakı uçuq idi.

O zamanlar Yelisey çölündə yeraltı süxurlarda belə uçuqlar tez-tez olardı; burada torpaq hidravlik işlər üçün yaramır, yeraltı qurğular üçün lazımi möhkəmliyə malik deyil. Bu süxur, hətta Sen-Jorj məhəlləsinin boş qumsallığından, Əzabkeşlər məhəlləsinin qazılı gil təbəqələrindən də boşdur; Ancaq beton bünövrələr vasitəsilə Sen Jorj məhəlləsi qumsallığının öhdəsindən gələ bilmişlər; Əzabkeşlər məhəlləsi altındakı gil təbəqələri o qədər boşdur ki, bu küçənin yeraltı qalereyasına çuqun borular qoymuşlar. 1836-cı ildə, indi Jan Valjanın endiyi Sent-Onore civarı altındakı qədim daş kanalı söküb yenidən quranda Yelisey çölünün Senaya qədər olan əsas yeraltı torpağı, bu boş qumsallıq elə ciddi çətinlik törətdi ki, iş altı ay uzandı; işin uzanması Sahil küçəsi əhalisini, xüsusilə villa və gözəl kareta sahiblərini yaman dilxor elədi. Torpaq işləri orada həm çətin, həm də təhlükəli idi. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, o il ara vermədən dörd ay yarım yağış yağmışdı, Sena üç dəfə sahilədən çıxmışdı.

Jan Valjanın kanalda rast gəldiyi uçuq dünənki leysan yağışı nəticəsində əmələ gəlmişdi. Daş döşmə, qumsal torpaq üstündə yaxşı möhkəmlənmədiyindən, aşağı çökmüş, oraya çoxlu yağış suyu yığılmışdı. Su döşmənin altına sızmışdı, çöküntü də bunun nəticəsində baş vermişdi. Əyilmiş bünövrə çuxura enmişdi. Buranı elə zülmət bürümüşdü ki, göz-gözü görmürdü. Bura zülmət mağarasında çirkab girdabı idi.

Jan Valjan hiss etdi ki, daş döşmə onun ayaqları altından qaçır. Ayağını çuxura qoydu. Çuxurun yuxarısı su, altı lehmə idi. Hər necə olsa, o buradan keçməlidir. Geri qayıtmağın mənası yox idi. Marius, elə bil, can üstündə idi; o özü də əldən düşmüşdü. Bir də axı qayıtsa da, hara gedəcəkdik? Jan Valjan irəli getdi. Həm də çuxur əvvəl ona dərin görünmədi. Lakin irəli getdikcə çuxur dərinləşirdi. Çox çəkmədi, palçıq onun baldırına, su dizinə qalxdı. O, Mariusu əlləri ilə mümkün qədər sudan yuxarı qaldırıb, irəliləyirdi. İndi lil onun dizinə, su qurşağına qalxmışdı. O daha geri dönə bilmirdi. O get-gedə lilə batırdı. Lil, görünür, iki adamı deyil, ancaq bir adamı öz üzərində

saxlaya bilərdi. Mariusla Jan Valjan, ancaq ayrılıqda buradan çıxardılar. Lakin Jan Valjan qabağa gedir, can verən, ya bəlkə də – kim bilir! – ölmüş bir adamı çiyində aparırdı. Su onun qoltuğuna çıxmışdı; o, hiss edirdi ki, batır: ayaqlarını bu dərin bataqlıqda güclə tərpedirdi. Qalın palçıq təbəqəsi onun üçün həm dayanacaq nöqtəsi idi, həm onun yeriməsinə mane olurdu. O yenə də Mariusu yuxarı qaldırır, var qüvvəsini toplayaraq irəliləyirdi; irəlilədikcə daha artıq suya batırdı. Sudan bayırda onun ancaq başı, bir də Mariusu tutduğu əlləri qalmışdı. Nuh tufanı təsvir edilən qədim bir şəkildə bir ana şəkli çəkilmişdir, o da bu cür öz uşağını başı üstündə qaldırmışdır.

Jan Valjan daha artıq dərinə getdi, başını geri atdı ki, su ağzına dolmasın; onun üzünü bu qaranlıqda görün olsaydı, onu zülmət içində üzən bir maska zənn edərdi. Jan Valjan Mariusun əyilən başını, göyərmiş üzünü güclə seçə bilirdi. O, bir daha var qüvvəsini toplayaraq axırıncı dəfə bir addım da atdı: qəfildən ayağı bərk bir şeyə toxundu, o, özünə istinad nöqtəsi tapa bildi. Bu, bir an da gec olsaydı, onun işi bitərdi.

Jan Valjan dikəldi, qərribə bir çılğınlıq içində irəli atıldı, o istinad nöqtəsi üstündə, sanki, donub qaldı. Bu ona, həyata doğru apararı pilləkənin ilk pilləsi kimi göründü.

Bu son dəqiqədə bataqlıq içində onun tapdığı istinad nöqtəsi, heç demə, suyun altında daş döşəmənin başlanğıcı imiş; döşəmə uçmayıbmış, suyun altında bütünlüklə çökərək, taxta kimi əyilibmiş. Yaxşı daş döşəmə belə hallarda əyilsə də, möhkəm durur. Çirkab kanalı döşəməsinin yarıya qədər su basmış olan, lakin möhkəm duran bu hissəsi pilləkən kimi bir şeydi, adam bu pilləkənə qədəm qoyanda ölümdən xilas olurdu. Jan Valjan döşəmənin səthi ilə yuxarı qalxaraq çöküntünün o biri başına çatdı.

Sudan çıxanda ayağı daşa toxundu o, dizləri üstə yığıldı. Bunu o lap yerində hesab edərək ayağa qalxmadı, bu əziyyətdə dinməz-söyləməz, bütün qəlbilə Allaha təşəkkür etdi.

Sonra dalına alıb apardığı yaralının ağırlığı altında əyilə-əyilə, bütün bədəni əsə-əsə, üfunətdən boğula-boğula, soyuqdan dona-dona ayağa qalxdı, çirkab onun üstündən süzülüb tökülürdü, lakin onun qəlbi izahı mümkün olmayan bir işıqla dolu idi.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Bəzən sahilə yan almaq ümidində ikən qəzaya uğrayırlar.

O, yenə öz yoluna davam etdi.

Çuxurda o, həyatdan məhrum olmasa da, sanki, bütün qüvvəsindən məhrum olmuşdu. Son dəqiqələrin gərginliyi onu lap əldən salmışdı. O, elə yorulmuşdu ki, hər üç-dörd addımdan bir dayanıb dincəlir, divara söykənirdi. Mariusu daha yaxşı dalına almaq üçün bir də divarın çıxıntısında oturanda elə hiss etdi ki, daha yerindən qalxmayacaq, elə orada qalacaqdır. Lakin onun qüvvəsi tükənsə də, iradəsi qırılmamışdı. O, ayağa qalxdı.

Başını qaldırmadan, nəfəsini dərmədən, az qala lap yüyürə-yüyürə yüz addıma qədər yol getdi və birdən divara toxundu. O, çirkab kanalının yana dönən yerinə çatmışdı; başını aşağı salaraq getdiyindən, kanalın tinini görməmişdi. Başını qaldırdı, birdən kanalın sonunda, çox-çox uzaqda işıq gördü. Işıq bu dəfə qorxulu işığa oxşamırdı, aydın, xoş bir işıqdı. Orada gündüz idi.

Jan Valjan irəlində azadlıq qapısını görürdü.

Günahkar bir adamın ruhu cəhənnəm atəşi içində birdən qurtuluş yolu görsəydi, o da Jan Valjanın duyduğunu duyardı; o ruh yanmış, şikəst olmuş qanadları ilə dəlicəsinə bir çılğınlıqla işıq saçıran xoşbəxtlik qapısına cumardı. Jan Valjan indi daha yorğunluq hiss etmirdi, Mariusun ağırlığını duymurdu, onun polad əzələləri yenə də gərginləşmişdi. O indi getmirdi, yüyürdü. Işıq gələn yer get-gedə daha aydın görünürdü. Bu, qalereyanın tədriclə alçalıyan tavanında, aşağıda yarım dairəvi bir tağ idi, həm də tavan alçaldıqca darlaşan qalereyadan dar idi. Tunelin sonu qıfın

içini xatırladırdı, islah evinin həyət qapısı kimi dar və yöndəmsizdi və kloakaya deyil, həbsxanaya yarar bir qapı idi. Sonralar bu uyğunsuzluğu düzəltmişdilər.

Jan Valjan qapıya yaxınlaşdı.

Orada da dayandı.

Bu, doğrudan da, qapı idi, ancaq buradan çıxmaq olmazdı.

Tağ yoğun dəmir barmaqlıqla hasarlanmışdı; görünür, barmaqlıq paslanmış həncəmlər üstündə çox nadir hallarda hərlənirdi; o, daş məhəccərə kip dayanmışdı, həm də onun pasdan qızarmış, iri kərpicə oxşayan yekə bir kilidi vardı. Kilidin açar yeri, dəmir şüşəbəndə girmiş iri dili görünürdü. Açarı onun içində, yəqin, iki dəfə burmuşdular. Bu, o zaman qoca Parisin xəsislik etməyərək hazırladığı həbsxana kilidinə oxşayırdı.

Barmaqlığın o üzündə təmiz hava vardı, çay vardı, gün işığı vardı, çayın qırağı ilə uzanıb gedən ensiz torpaq vardı, Paris deyilən girdabın sahil küçələri vardı, geniş üfüq vardı, azadlıq vardı; çay qırağındakı torpaq çox da ensiz deyildi, oradan keçib getmək mümkün idi; Paris girdabında da gizlənmək çox asan idi. Sağ tərəfdə, çay aşağı İyen körpüsü, sol tərəfdə, çay yuxarı Əlillər körpüsü görünürdü; bu körpü çox əlverişli yerdə: hava qaralana kimi orada gözləmək, sonra da gözə görünmədən əkilmək olardı. Bura Parisin ən az adam olan yeri, Böyük daşın qarşı tərəfindəki sahil küçəsi idi. Milçəklər barmaqlığın dəmir çubuqları arasından həm içəri, həm də bayıra uçurdu.

Yəqin ki, axşam saat doqquzun yarısı olardı. Qaş qaralırdı.

Jan Valjan Mariusu divarın dibinə, daş döşəmənin quru yerinə qoydu; sonra barmaqlığa yaxınlaşdı, hər iki əli ilə dəmir çubuqlardan bərk-bərk tutub, qapını bərk itələdi; bu sarsıdıcı təkanın heç bir nəticəsi olmadı. Barmaqlıq heç tərpənmədi də. Jan Valjan dəmir çubuqları bir-bir dartdı: o istəyirdi ki, çubuqlardan möhkəm olmayanı dartıb qopartsın, onunla, bir ling kimi, ya qapını qaldırsın, ya da kilidi sındırsın. Çubuqlardan heç biri qopmadı. Pələngin də dişləri öz çəpərəsində belə möhkəm olmazdı! Nə ling vardı, nə ağır bir şey. Bu rəddedilməz bir maneə idi. Qapını açmaq mümkün deyildi.

Ölüm onları buradamı gözləyirdi? Nə etməli? İndi necə olsun? Geri qayıtmağa, bir dəfə gedilmiş bu dəhşətli yolu bir də getməyə onun gücü yox idi. Bir də ki, o lilli-lehimli çaladan yenə necə keçərdi? Onun bayaq oradan keçməsi bir möcüzə idi. Bu çaladan başqa orada polis keşikçiləri də vardı, – əlbəttə, ikinci dəfə onların gözündən yayınmaq mümkün olmayacaqdı!

Bir də axı hara getməli idi. Hansı istiqaməti seçməli idi? Üzüaşağı getməklə heç də məqsədə çatmaq olmazdı. Başqa bir nicat yolu tapılsa, o da daşla hörülmüş, ya da barmaqlıqla hasarlanmış olacaq! Görünür, bütün yeraltı kanalların sonu belə bağlanır. Jan Valjan kloakaya endiyi barmaqlıq, görünür, sınıqmış, bu, təsadüfi bir şeydi. Kloakanın başqa deşikləri, yəqin ki, bağlı idi. Onlar zindana düşmək üçün xilas olmuşdular.

Bu, daha axır idi. Jan Valjanın gördüyü bütün işlər faydasız oldu. Güc bitmiş, ümidlər sönmüşdü.

Onlar ölümün ucu-bucağı görünməyən qara toruna ilişib qalmışdılar; Jan Valjan zülmət içində dəhşətli, nəhəng bir hörümçəyin qara toru titrədə-titrədə onlara sarı gəldiyini hiss edirdi. O dalını barmaqlığa tərəf çevirərək Mariusun yanında, yerə döşənmiş sal daşların üstünə çökdü, daha doğrusu, yıxıldı. Onun başı dizləri üstə əyildi. Qurtuluş yolu yox idi, bu, ümitsizlik camının son damlası idi.

Bu ağır müsibət içində o nə düşünürdü? O nə özünü, nə də Mariusu düşünürdü. O, ancaq Kozettanı düşünürdü.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Cırılmış sürtükün bir parçası.

Birdən kiminsə əli onun çiyinə toxundu, onu ağır düşüncələrdən ayırdı, sonra da kim isə pıçılıtlı ilə dedi:

– Qənimət yarılığına!

Bu nədir? Burada kim isə var. Ümitsizlik kimi heç bir şey sayıqlamanı xatırlatmır. Jan Valjana elə gəldi ki, sayıqlayır. O, ayaq səsi eşitməmişdi. Bu, mümkün olan şeydimi? Jan Valjan başını qaldırdı.

Onun qabağında bir adam durmuşdu.

O bluza geymişdi, ayaqları yalındı, ayaqqabısını sol əlində tutmuşdu; görünür, ayaqqabısını çıxartmışdı ki, Jan Valjana səssizcə yaxınlaşsın.

Bu, nə qədər gözlənilməz bir təsadüf olsa da, Jan Valjan bir an da tərəddüd etmədi: dərhal adamı tanıdı. Bu, Tenardye idi.

Jan Valjan təhlükəyə öyrənmişdi, qəfil hücumu tez dəf etməyi bacarırdı; hətta birdən üstünü alsalar da, o özünü itirmirdi. Bir də ki, onun vəziyyəti indiki halından pis ola bilməzdi: son dərəcəyə çatmış ümitsizliyi heç bir şeylə dərinləşdirmək olmaz, Tenardye özü də bu zülməti qatılaşıra bilməzdi.

Onlar bir anlığa susdular.

Tenardye sağ əlini gözünün üstünə qoyaraq, qaşlarını düyünlədi, başqasını tanımaq istəyən bir adam kimi dodaqlarını azca büzərək, gözlərini qıyıb diqqətlə Jan Valjana baxdı. Lakin tanıya bilmədi. Yuxarıda dediyimiz kimi, Jan Valjan dalı işığa sarı oturmuşdu, həm də onun üz-gözü, əyin-başı qana, çirkaba elə bulaşmışdı ki, o elə sifətə düşmüşdü ki, onu heç gün işığında da tanımaq olmazdı. Lakin Tenardyenin üstünə qabaqdan, barmaqlıq tərəfdən mağaranın ağımtıl işığı düşmüşdü; işıq solğun olsa da, aydın işıqdı, Tenardye, çeynənmiş, lakin tutarlı bir ifadəyə görə, dərhal gözə çarpırdı. Onların tutduğu mövqe başqa-başqa idi: müxtəlif vəziyyətdə duran bu iki adam arasındakı bu sirli dueldə Jan Valjanın mövqeyi bir az yaxşı idi. Jan Valjan duela örtülü üzlə, Tenardye maskasız çıxmışdı.

Jan Valjan o saat başa düşdü ki, Tenardye onu tanımadı.

Onlar bu sönük işıqda bir neçə an diqqətlə bir-birinə baxdılar, sanki, bir-birini ölçüb-biçirdilər.

İlk danışan Tenardye oldu:

– Sən buradan necə çıxmaq fikrindəsən?

Jan Valjan cavab vermədi.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Karastı burada əl verməz. Amma sən gərək buradan çıxasan.

Jan Valjan dedi:

– Doğrudur, – dedi.

– Belə olanda, qənimət yarılığına.

– Sən nə demək istəyirsən?

– Sən adam öldürmüşsən. Bu, sənin öz işindir. Amma açar məndədir.

Tenardye barmağı ilə Mariusu göstərdi.

Sonra sözünə davam edərək dedi:

– Mən səni tanımıram, amma sənə kömək eləmək istəyirəm. Görürəm ki, öz adamımızsan.

Jan Valjan məsələni başa düşdü: Tenardye onu qatil hesab edirdi.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Qulaq as, dost. Sən ki bu oğlanın işini bitirmisən, yəqin, onun ciblərini də əlləşdirmisən.

Bunun yarısı mənə çatır. Mənim payımı ver, mən də qapını açım.

Yırtıq bluzasının cibindən iri bir açarı yarıya qədər çıxarıb əlavə etdi:

– Azadlıq açarının necə açar olduğunu görmək istəyirsən? Bax, tamaşa elə!

Jan Valjan elə “heyrətlənmişdi” ki, – qoy qoca Kornelin bu sözündən biz də istifadə edək! – öz gözünə inanmırdı. Yoxsa tanrı özü belə murdar bir simada onun yanına gəlmişdi, ya gözəl bir mələk Tenardye sifətində yer altından çıxmışdı?

Tenardye əlini qoynuna soxdu, iri alt cibindən bir kəndir çıxarıb Jan Valjana uzatdı:

– Al, üstəlik sənə kəndir də verirəm.

– Kəndir mənim nəyimə gərəkdir?

– Sənə bir daş da lazımdır, daşı özün bayırda taparsan. Orada bir yığın çınqıl var.

– Daş mənim nəyimə gərəkdir?

– Sən nə sarsaqsan! Sən gərək bu cəmdəyi çaya atasan, buna görə sənə kəndir də lazımdır, daş da. Yoxsa cəmdək qalxıb suyun üzünə çıxar.

Jan Valjan kəndiri aldı. Bəzən insan qeyri-şüuru olaraq hər şeyə razı olur.

Tenardye çirtiq çaldı, sanki, onun ağılına qəribə bir şey gəlmişdi:

– De görüm, dost, sən o lehmədən necə çıxıb bildin? Mən buna cürət eləməzdim... Püf, demək olmaz ki səndən yaxşı iy gəlir.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Mən sənə sual verirəm, sən də yaxşı eləyirsən ki, cavab vermirsən. Müstəntiqin sorğu-sualına hazırlaşırısan? Bu, çox murdar şeydir! Əlbəttə, heç danışmasan, onda artıq söz söyləmək qorxusu da olmaz. Amma hərçənd mən sənənin üzünü görmürəm, adını da bilmirəm, sən nahaq elə fikirləşirsən ki, guya, mən sənənin kim olduğunu, nə eləmək istədiyini bilmirəm! Beləsini çox görmüşəm. Sən bu cavan oğlanı bir balaca vurub əzmisən, indi onu əkmək istəyirsən. Sənə çay lazımdır ki, işi suda itirib-batırsan. Yaxşı da, mən sənə bu kələkdən qurtarmaqda kömək elərəm. Bəd ayaqda yaxşı oğlana əl uzatmaq mənim işimdir.

Tenardye Jan Valjanı susduğu üçün tərifləsə də, aydın görünürdü ki, onu danışdırmağa çalışır. O, Jan Valjanın çiyindən yapışaraq, yandan onun üzünə baxmaq istədi, səsini çox da qaldırmadan həyəcanla dedi:

– O lehməni deyirəm ey! Sən nə axmaq adamsan! Onu niyə lehməyə atmadın?

Jan Valjan susurdu.

Tenardye müsbət və mütəbər bir adam kimi qalstukunu əvəz edən bir parça əsgini lap xirtdəyinə qədər çəkərək sözünə davam etdi:

– Əslinə qalanda, sən düzgün iş tutmusan. Sabah fəhlələr o deşiyi tutmağa gələcəkdilər, yəqin ki, bu atılmış uşağı orada tapacaqdılar; onda başlayacaqdılar axtarmağa: axtara-axtara, addım-addım, yavaş-yavaş gəlib sənənin izinə düşəcəkdilər, sonra da sənənin özünü tapacaqdılar.

Deyəcəkdilər ki, hə, kim isə kloakada gəzərmiş! Bu kimdir? O haradan çıxıb? Çıxanda onu görən olubmu? Tazıların belə şeydən başı çıxır. Çirkab kanalı çuğuldur, mütləq xəbər verəcək. Belə şeylər burada çox az-az olur, o saat diqqəti cəlb eləyir. Kloakaya çox az adam iş üçün girir, amma çay hamı üçündür. Çay qəbirdir. Qoy bir aydan sonra batan adamı Sen-Klunun torundan çıxarsınlar. O, nəyə lazımdır? Cəmdəkdən başqa bir şey deyil. Onu kim öldürüb? Paris.

Məhkəmə heç istintaqa da başlamayacaq. Sən yaxşı eləmisən.

Tenardye nə qədər gəvəzəlik etsə, Jan Valjan bir o qədər susurdu. Tenardye yenə onun çiyindən tutub silkələdi.

– İndi ver əlini! Gəl bölüşək. Mən sənə açarı göstərdim, sən də pulunu göstər.

Tenardyenin simasında həm təşvişli, həm şübhəli, həm azca təhdidedici, həm dostcasına, həm də vəhşicəsinə bir ifadə vardı.

Çox qəribədir: Tenardyenin hərəkətlərində qeyri-təbii bir şey hiss olunurdu, sanki, onun fikri özündə deyildi, o özünü sirli bir adam kimi göstərməsə də, astadan, aralıq da barmağını dodaqlarına qoyaraq: “Yavaş” deyər pıçıldayırdı. O niyə belə edirdi, – bunu təyin etmək çətindi. Jan Valjan düşündü ki, yəqin, yaxınlıqda, künc-bucaqda başqa səfillər də gizlənir. Tenardye ələ keçirdiyi qəniməti onlarla bölüşdürmək istəmir.

Tenardye yenə: – Gəl işi qurtaraq, – dedi. – Sən bu maymağın üst-başından nə qədər qopartmışsan?

Jan Valjan ciblərini axtardı.

Jan Valjanın bir vərdişi vardı, bu, bizim yadıımızdadır: o həmişə özü ilə pul götürərdi, O, təhlükə dolu ağır bir həyat keçirməyə məhkum edilmişdi, buna görə özü ilə pul götürmək onun üçün qanun şəklini almışdı. Lakin bu dəfə o qəfildən yaxalanmışdı. Dünən axşam ağır iztirab içində olanda, paltarını dəyişərək milli qvardiya mundirini geyəndə pul kisəsi yadından çıxmışdı.

Ancaq jiletinin cibindən bir az pul tapdı. O, çirkab hopmuş bütün ciblərini çevirdi, divarın çıxıntısı üstünə bir qızıl, iki beş franklıq pul, beş-altı da iki suluq qara pul qoydu.

Tenardye alt dodağını sallayaraq başını mənalı-mənalı yırğaladı:

– Sən ki onu lap havayı yerə öldürmüşsən.

O, təklifsiz-filansız Jan Valjanın və Mariusun ciblərini axtarmağa başladı. Jan Valjan ona mane olmurdu, ancaq çalışırdı ki, üzünü işığa çevirməsin. Tenardye Mariusun üst-başını yoxlarkən təcrübəli cibgir kimi sürtükünün bir parçasını gizləncə kəsib qoynuna qoydu; yəqin, o, sonralar ölünü tanımaq, ya qatili izləmək üçün bu bir parça şeyin lazım olacağını nəzərə almışdı. Lakin o, yuxarıda göstərdiyimiz otuz frankdan artıq pul tapmadı.

Mızıldanaraq dedi:

– Bu nədir axı! Biri o birinin dalına minib, heç birində bir zibil yoxdur.

“Qənimət yarılığına” şərtini unudaraq pulun hamısını götürdü.

Qara pullara baxaraq bir az tərəddüd etdi, sonra onları da ovcuna yığaraq donquldandı:

– Nə fərqi var! Belə çıxır ki, adamı havayı yerə əzmisən.

Açarı bluzasının altından yenə çıxartdı.

– İndi, dost, çıx get. Bazarda necəsə, burada da elədir: pulu çıxanda alırlar. Pulu verdin, gedə bilərsən.

Tenardye açar vasitəsilə tanımadığı bir adamın köməyinə çatmış, özünü kloakada saxlayaraq, onu bayıra buraxmışdı: bununla demək olarmı ki, qatili o, təmiz niyyətlə, təmənnasız xilas etmişdi? Bu barədə biz şübhələnmək üçün özümüzlə izn verə bilərik.

Tenardye, Mariusu yenə də dalına almaq üçün Jan Valjana kömək elədi, sonra pəncəsi üstə oğrun-oğrun barmaqlığa yaxınlaşdı, Jan Valjana ardınca gəlməsini işarə ilə bildirdi, bayıra baxdı, barmağını dodaqları üstə qoyub bir anlığa donub qaldı; o, sanki, nə isə gözləyirdi; nəhayət, ətrafa diqqətlə baxaraq açarı kilidə saldı. Kilidin dili yana sürüşdü, qapı açıldı. Nə bir cırıltı, nə bir tiqqıltı eşidildi. Hər şey tam səssizlik içində baş verdi. Aydın görünürdü ki, həm kilid, həm də qapının həcəmələri çox diqqətlə yağlanmış, dəmir barmaqlıq təsəvvür edildiyindən daha tez-tez açılmış. Bu sükut məşum bir sükuta oxşayırdı; bu sükut içində nəyinsə gizlin surətdə ortaya çıxdığı və yox olduğu, gecə quldurlarının dinməz-söyləməz gəldiyi və getdiyi, cinayətin, canavar yerişi kimi, eşidilməz səsi hiss olunurdu. Görünür, kloaka bir quldur dəstəsilə əlbirdi. Dinib-danışmayan barmaqlıq isə onların cinayət yoldaşı idi.

Tenardye qapını Jan Valjanın çıxma biləcəyi qədər açdı, sonra örtüdü, açarı iki dəfə kilidin içində burub, özünü ala qararıqlığa verdi. Elə bil, pələng məxmər pəncələri üstə çıxıb getdi. Bir az sonra bu murdar sifətli xəyal zülmət içində yox oldu.

Jan Valjan azadlığa çıxdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL.

Belə işlərdən başı çıxan bir adam
Mariusu ölü hesab eləyir.

Jan Valjan Mariusu sahilə qoydu.

Onlar azadlığa çıxmışdılar.

Zəhərli buxar, qaranlıq, dəhşət arxada qalmışdı. Təmiz hava həyatverici bir axınla onu bürüdü: indi o, sərbəst halda təmiz, saf hava tənəffüs edirdi. Hər tərəfə aydın, buludsuz axşamın ürəkəcan xoş sükutu çökmüşdü. Hər kimə əzabverici qorxu və təşvişdən qurtarmaq üçün zülmət örtüyü lazımsa, qaranlıq onun üçün xilasedici böyük bir qüvvə, sədaqətli bir dostdur. Ucsuz-bucaqsız səmadan Jan Valjanın üstünə sonsuz bir təskinlik süzülürdü. Onun ayaqları yanında ləpələnen çayın xəfif şırıltısı öpüş səsini xatırladırdı. Yelisey çölünün hündür qarağaclarından quş ailələrinin yatmaqdan qabaq olan söhbəti eşidilirdi. Açıq mavi səmada tək-tək ulduz görünürdü: sanki, xəyala dalan bu solğun ulduzlar göylərin ənginliyində sayrışır, güclə sezilən qığılcım kimi parıldayırdı. Axşam əbədiyyətin bütün füsunkar gözəlliyini Jan Valjanın üzərinə saçırı. Təbiətin elə qeyri-müəyyən, elə gözəl anı idi ki, buna nə gündüz, nə də gecə demək olardı. Hava elə qaranlıqdı ki, bir az uzaqda olan şeyi görmək olmurdu, həm də elə işıqdı ki, adamlar yaxından bir-birini tanıya bilərdi.

Jan Valjan bir neçə saniyə bu mehriban, bu əzəmətli sakitliyin xoş təsirinə qapılıb qaldı; elə dəqiqələr olur ki, adam özünü unudur, iztirab və təşviş bədbəxt insanın qəlbini didib parçalamır; fikir dumanlanır, bu bərəkətli dünya xəyalpərəsti bir gecə kimi bürüyür, qəlb də, şüalar saçılan bu ala-qaranlıqda, işıqlanan göy kimi, ulduzlarla işıqlanır. Jan Valjan başı üstündə işıq saçan bu fəzanı qeyri-ixtiyari olaraq seyrə daldı. O, fikrə gedərək, unutqanlıqın və duanın pakedici kupelinə baş vurmuş kimi, bu əbədi göyün əzəmətli sükutunə qərq oldu. Sonra birdən vəzifəsi yadına düşmüş kimi Mariusa sarı əyildi, sudan ovcu ilə götürərək onun üzünə çilədi. Mariusun kirpikləri aralanmadı, lakin o, azca açılmış ağzı ilə hələ nəfəs alırdı.

Jan Valjan ovcu ilə yenə də su götürmək istəyirdi ki, birdən anlaşılmaz bir narahatlıq hiss etdi, – birisi gizləncə adamın arxa tərəfində duranda adam belə narahatlıq duyur.

Hər kəsə məlum olan bu cür duyğunu biz başqa yerdə təsvir etmişik.

Jan Valjan dönüb baxdı.

Doğrudan da, indi də, ondakı kimi, birisi onun dalında durmuşdu.

Uca boylu, uzun sürtüklü bir adam qollarını döşündə çarpazlayaraq, qurğuşun başlı dəyənəyi sağ əlində sıxaraq Mariusa sarı əyilən Jan Valjandan bir neçə addım kənarda dayanmışdı.

Axşam qaranlığı onu bir xəyal kimi göstərirdi. Mövhumata inanan adam ondan qaranlığa görə, ağıllı adam əlindəki dəyənəyə görə qorxardı.

Jan Valjan Javeri tanıdı.

Oxucu, yəqin ki, Tenardyeni təqib edən adamın Javer olduğunu başa düşmüşdür. Javer heç gözlənilmədiyi halda bərrikadadan sağ-salamat çıxaraq birbaşa polis idarəsinə, şəxsən polis müdirinin yanına, onunla qısa rəsmi görüşə gedir; bütün gördüyü şeyləri polis müdirinə söylədikdən sonra elə o saat öz vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayır. Senanın Yelisey çölü boyunca sağ sahilinə xüsusi olaraq nəzarət etmək Javerə tapşırılmışdı, – biz bunu onun cibindən tapılan vəərəqdən bilirik: Senanın sağ sahili xeyli vaxt idi ki, polis idarəsinin diqqətini cəlb edirdi. Javer orada Tenardyeni görərək onun izi ilə getmişdi. Qalan şeylər bizə məlumdur.

Bir şey də bizə aydın oldu: Jan Valjanın qarşısında qapının belə iltifatla açılması Tenardyenin işlətdiyi bir hiylə idi. Tenardye hiss edirdi ki, Javer hələ buradadır; izlənen adamın duyğusu onu aldatmır; bu xəfiyyənin qabağına mütləq bir parça sümük atmaq lazımdı. Qatil ən gözəl vasitə idi. Bu elə bir qurbandı ki, hər kəs buna tamahsılana bilərdi. Tenardye öz yerinə Jan Valjanı bayıra buraxmaqla polis işçisini yeni bir ovun üstünə qısqırdırdı, onu tutduğu izdən yayındırır, onun diqqətini daha böyük bir yırtıcı heyvana cəlb edirdi, Javeri, xeyli vaxt durub gözlədiyi üçün mükafatlandırır, bu isə casusun həmişə xoşuna gəlir; amma özü, üstəlik otuz frank da pul qazanaraq, bu kələklə oradan mütləq əkilə biləcəyini yəqin etmişdi.

Jan Valjan yağışdan çıxıb yağmura düşmüşdü.

Bir-birinin ardınca iki belə adama rast gəlmək, Tenardyedən sonra Javerin əlinə düşmək çox ağır zərbə idi.

Javer Jan Valjanı tanımadı, – yuxarıda demişdik ki, Jan Valjan tanınmaz halda idi. Javer durduğu vəziyyəti dəyişmədən, sezilməz bir hərəkətlə ancaq əlindəki dəyənəyi bərk-bərk sıxaraq, qırıq-qırıq və sakitcə dedi:

– Siz kimsiniz?

– Mənəm.

– Bu mənəm deyən kimdir?

– Jan Valjan.

Javer dəyənəyi dişinə aldı, çömbələrək əyildi, iri, qüvvətli əllərini Jan Valjanın çiyinlərinə qoydu, onları, elə bil, məngənə ilə sıxdı; diqqətlə baxdı, Jan Valjanı tanıdı. Onların üzü az qalırdı bir-birinə toxunsun. Javerin baxışı dəhşətli idi.

Jan Valjan elə bildi ki, Javerin əllərini hiss etmədi: aslan bəbirin caynağına əhəmiyyət verməz.

– Nəzarətçi Javer, – dedi, – mən ixtiyarınızdayam. Bir də ki, bu gün səhərdən mən özümü sizin əsiriniz hesab edirəm. Mən öz ünvanımı sizə onun üçün vermədim ki, indi sizdən qaçıb gizlənim. Aparın mənə. Ancaq sizdən bir xahişim var.

Javer, sanki, onun sözlərini eşitmirdi. Onun nüfuzedici baxışı Jan Valjana zillənmişdi. Çənəsi bərk yumulmuşdu, bir-birinə sıxılan dodaqları az qalırdı burnuna dəysin, bu, onun amansız

düşüncəyə daldığını göstərirdi. Nəhayət, o, Jan Valjanı buraxdı, dikəldi dəyənəyi yenə əlinə alaraq mızıldandı:

– Siz burada nə edirsiniz? Bu adam kimdir? – bu sözləri, sanki, huşsuz halda dedi.

O yenə də Valjana “siz” deyə müraciət edirdi.

Jan Valjan Javerin suallarına cavab verdi, onun səsi, sanki, Javeri ayıltıdı:

– Mən elə onun haqqında sizinlə danışmaq istəyirdim. Mənimlə necə istəyirsiniz rəftar edin, ancaq əvvəl mənə kömək edin onu evlərinə aparım. Mən sizdən ancaq bunu xahiş edirəm.

Javerin üzündə əsəbi bir ifadə göründü; o həmişə qorxurdu ki, onu güzəştə gedən bir adam hesab edə bilərlər, həmişə də elə hallarda onun üzündə belə bir ifadə görünürdü. Lakin o, Jan Valjanın xahişini rədd etmədi.

O yenə əyildi, cibindən yaylığını çıxarıb suda islatdı, Mariusun qana bulaşmış alnını sildi.

Sonra öz-özünə söyləyirmiş kimi astadan dedi:

– Bu adam barrikadada idi. Marius deyilən budur.

Ölümünü gözləyən bu əla casus hər şeyə baxmış, hər şeyə qulaq asmışdı, hər şeyi eşitmişdi, hər şey onun yadında qalmışdı; o, hətta ölüm ayağında da, bir ayağı qəbirdə ola-ola, hər şeyi qeydə alırdı.

O, Mariusun biləyindən tutub nəbzini yoxladı.

Jan Valjan dedi:

– Yaralanıb.

Javer:

– Ölüb, – dedi.

Jan Valjan etiraz etdi:

– Yox. O hələ diridir.

– Deməli, siz bunu barrikadadan gətirmisiniz?

O, Jan Valjanın kloaka kanalları ilə qaçdığını, bu şübhəli hadisəni aydınlaşdırmaq istəmədi, hətta Jan Valjanın suala cavab vermədiyini də duymadı, görünür, çox fikirli idi.

Jan Valjanı da, elə bil ki, tək bircə fikir məşğul edirdi. Javer yenə danışdı:

– O, Maredə, Ehtiraslar küçəsində, öz babasının yanında olur... Adı yadımdan çıxıb.

Jan Valjan Mariusun ciblərini axtardı, onun qeyd dəftərçəsini çıxartdı, karandaşla yazılmış səhifəni açdı, onu Javerə verdi.

Axşam səmasında hələ kifayət qədər işıq vardı, dəftərçəni oxumaq olardı. Bir də ki, Javerin gözü, yırtıcı gecə quşunun gözü tək, qaranlıqda fosfor kimi işıq saçırdı. O, Mariusun yazdığı sətirləri oxuyub acıqlı-acıqlı donquldandı: “Jilnorman, Ehtiraslar küçəsi, nömrə altı”.

Sonra çığırdı: “Arabaçıl!”

Oxucuların yadındadır: hər ehtimala qarşı bir fiakr durub Javeri gözləyirdi.

Javer Mariusun qeyd dəftərçəsini özündə saxladı.

Bir azdan sonra kareta, atların sulanmağa aparıldığı yol ilə sahilə endi. Mariusu fiakrın dal oturacağına qoydular, Javer qabaq tərəfdə, Jan Valjanın yanında oturdu.

Qapını örtülər, sürücü fiakrı sahil küçəsilə sürətlə Bastiliyaya sarı sürdü.

Onlar sahil küçəsindən dönüb, başqa küçələrdən keçdilər. Sürücü qozlada qara kölgə kimi oturaraq arıq atları qamçılıyırdı. Karetaya ölüm sükutu çökmüşdü. Mariusun küncə qoyulan bədəni tərənəmirdi, onun başı sinəsinə enmişdi, qolları cansız halda sallanırdı, qıçları uzanmışdı,

– bu vəziyyətdə, elə bil ki, qəbrə qoyulacağını gözləyirdi: Jan Valjan, sanki, qaranlıqdan toxunmuşdu, Javer də daşdan yonulub düzəldilmişdi. Karetanın içinə arabir, ildırım çaxırmış kimi, küçə fəninin ölgün, bozuntul işığı düşürdü; təsadüf bu qaranlıq karetdə faciəyə hərəkətsizliyin üç mücəssəməsini – meyidi, xəyalı, heykəli məşum bir şəkildə bir araya gətirmiş, onları qarşılaşdırmışdı.

ONUNCU FƏSİL.

İtaətdən çıxmış oğulun qayıtması.

Kareta hər dəfə bərk silkələnəndə Mariusun saçından qan damcılayırdı.

Fiakr Ehtiraslar küçəsindəki altı nömrəli evə çatanda hava lap qaralmışdı.

Əvvəl karetdən Javer düşdü; darvaza üstündəki nömrəyə ötəri baxaraq iri qapı çəkici ilə darvazanı bərk-bərk döydü, çəkicin üstündə köhnə qaydada, keçi ilə satirin kəllə-kəlləyə döyüşməsi təsvir edilmişdi. Qapı azca aralandı. Javer qapını tamam açdı. Qapıçı içəridən, əlində şam, əsnəyə-əsnəyə, yuxulu-yuxulu ona baxırdı.

Bütün ev yatırdı. Maredə, xüsusilə küçə iğtişəşləri olanda tez yatırlar; bu köhnə, dinc məhəllə inqilabdan qorxaraq vəziyyətdən xilas olmağı yuxuda axtarırdı: uşaqlar da qulyabanıdan qorxanda başlarını tez yorğanın altına soxurlar.

Jan Valjan sürücü ilə bərabər Mariusu karetdən çıxartdı. Jan Valjan onun qoltuğundan, sürücü də qaçlarından tutmuşdu.

Mariusu bu qayda ilə apararkən Jan Valjan əlini onun cırılmış paltarına altına soxdu və yəqin etdi ki, Mariusun ürəyi hələ vurur. O, hətta əvvəlkindən bir az bərk vururdu, sanki, ekipajın hərəkəti yaralını qüvvətə gətirmişdi.

Javer qapıçıdan sərt bir ifadə ilə soruşdu (hökumət adamı qiyamçının xidmətçisi ilə elə belə də danışmalı idi):

– Burada Jilnorman adlı adam yaşayırmı?

– Yaşayır. Sizə nə lazımdır?

– Biz onun oğlunu gətirmişik.

Qapıçı key kimi soruşdu:

– Oğlunu?

– O ölüb.

Jan Valjan Javerin arxasından boylandı; qapıçı bu üst-başı cırılmış, çirkli adama dəhşətlə baxdı; Jan Valjan işarə ilə bildirdi ki, bu, doğru deyil.

Qapıçı, elə bil, nə Javerin sözünü, nə də Jan Valjanın işarəsini başa düşdü.

Javer sözünə davam etdi:

– O, barrikadaya gedibmiş, axırı da bu!

Qapıçı çığırdı.

– Barrikadaya?

– Orada onu öldürüblər. Get, atasını oyat.

Qapıçı yerindən tərpənmədi.

Javer bir də dedi:

– Get də!

Sonra əlavə etdi:

– Sabah burada dəfn mərasimi olacaq.

İctimai həyatın bütün hadisələri Javer üçün dərəcələrə bölünmüşdü; hamilik və nəzarət də buradan başlanırdı; hər hadisəyə müəyyən bir yer ayrılmışdı, baş verə biləcək hadisələr, elə bil ki, xüsusi qutularda saxlanılırdı; bu hadisələr qutulardan, vəziyyətə görə, ya bir yerdə, ya ayrılıqda meydana çıxırdı; məsələn, küçələrdə sakitlik pozular, qiyam, karnaval və dəfn mərasimi ola bilərdi.

Qapıçı gedib Baskı oyatdı, bununla da işini qurtardı. Bask Nikolettanı, Nikoletta da madmuazel Jilnormanı oyatdı. Lakin qocanı oyatmadılar, bu qərara gəldilər ki, təzə xəbəri o nə qədər gec eşitsə, bir o qədər yaxşıdır.

Mariusu ikinci mərtəbəyə qaldırdılar, özü də elə yavaş apardılar ki, evin o biri hissəsində heç kəs bunu bilmədi; aparıb cənab Jilnormanın dəhlizindəki köhnə divanın üstünə qoydular. Bask həkim dalınca getdi, Nikoletta alt paltarları olan şkafları eşləməyə başladı, bu zaman Jan Valjan hiss etdi ki, kim isə onun çiyinə toxunur. Jan Valjan bunun nə demək olduğunu başa düşdü, aşağı enməyə başladı; o, öz arxasında Javerin ayaq səsini eşidirdi: Javer onun ardınca gəlirdi. Qapıçı onları yuxulu-yuxulu və qorxmmuş halda qarşıladığı kimi, indi də elə qorxmmuş halda və yuxulu-yuxulu onların ardınca baxırdı.

Onlar yenə də fiakra mindilər, sürücü də qozlaya qalxdı.

Jan Valjan dedi:

– Nəzarətçi Javer, mənə bir mərhəmət də göstərin.

Javer sərt bir ifadə ilə soruşdu:

– Nə mərhəmət?

– İcazə verin bir dəqiqəliyə evimizə dəyim. Sonra mənə nə eləmək istəyirsinizsə, eləyin.

Javer çənəsini sürtükünün yaxası içinə soxaraq bir az susdu, sonra karetanın qabaq pəncərəsini açıb dedi:

– Sürücü, Silahlı adam küçəsinə, yeddi nömrəli evə.

ON BİRİNCİ FƏSİL.

Möhkəm bünövrənin sarsılması.

Bütün yol uzunluğunu onlar daha ağızlarını açmadılar.

Jan Valjan nə etmək istəyirdi? O istəyirdi ki, başladığı işi axıra yetirsin: Kozettaya xəbərdarlıq eləsin, Mariusun olduğu yeri ona desin, mümkün olsa, başqa faydalı göstərişlər də versin, vaxt çatsa, sonuncu sərəncamını da söyləsin. O ki qaldı özü, onun taleyi – onun işi artıq bitmişdi, o Javerin əlinə düşmüşdü, müqavimət də göstərmirdi. Başqa bir adam belə vəziyyətə düşsəydi, yəqin ki, Tenardye verdiyi kəndiri, ilk həbsxana kamerası barmaqlığının köndələn tirini düşünərdi; lakin yepiskopa rast gəldikdən sonra hər bir sui-qəsd, hətta adamın öz canına qəsd etməsi, – biz bunu xüsusilə qeyd edirik, – Jan Valjanın qəlbində böyük dini etiraza səbəb olurdu. Adamın öz-özünü öldürməsi, bəlkə də, müəyyən dərəcədə ruhu öldürən, məchul bir varlıq üzərində olan bu sirli zorakılıq Jan Valjana mümkün olmayan bir şey kimi görünürdü.

Fiakr Silahlı adam küçəsinin lap başlanğıcında dayandı, küçə dar olduğundan, qabağa getmək mümkün deyildi. Javerlə Jan Valjan ekipajdan düşdü.

Sürücü “cənab nəzarətçi”dən acizənə xahiş etdi ki, bir şeyə diqqət yetirsin: karetanın içindəki utrex məxməri ölünün qanından, bir də qatilin çirkli paltarından başdan-başa ləkələnmişdir, bu, indicə onun gözünə dəydi. Sonra da əlavə etdi ki, zərəri ödəmək lazımdır. Elə o saat da cibindən yoxlama dəftərçəsini çıxartdı, cənab nəzarətçidən xahiş etdi ki, “iltifat buyurub bura, lap elə boş şey də olsa, bir tövsiyə yazsın”.

Javer sürücünün ona sarı uzatdığı dəftərçəni geri itələyib soruşdu:

– İndi sənə yol pulu, boş dayandıqlarımız da üstəlik, nə qədər çatmalıdır?

Sürücü dedi:

– İndi səkkizə on beş dəqiqə işləyib: axı məxmər də təzə idi. Səksən frank, cənab nəzarətçi.

Javer cibindən dörd napoleondor çıxarıb sürücüyə verdi, fiakrı yola saldı.

Jan Valjan elə zənn etdi ki, Javer onu lap yaxında olan Ağ mantiya və ya Arxiv küçəsindəki qarovulxanaya piyada aparacaqdır.

Onlar küçə ilə getdilər. Küçədə, həmişəki kimi, adam yox idi. Javer Jan Valjanın ardınca gedirdi.

Onlar yeddi nömrəli evə çatdılar. Jan Valjan qapını döydü. Qapı açıldı.

Javer:

– Yaxşı, – dedi, girin içəri.

O, öz-özünü məcbur edirmiş kimi, qərribə bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Mən sizi burada gözləyəcəyəm.

Jan Valjan Javerə baxdı. Belə bir hərəkət Javerin vərdişlərinə sığmayan hərəkətdi. Lakin Javerin göstərdiyi bu nifrət dolu etibar – pişiyin siçana olan etibar kimi idi: pişik də siçanı o qədər uzağa buraxır ki, sonra öz caynaqlarını ona keçirə bilsin; Javerin göstərdiyi etibar Jan Valjanı o qədər də təəccübləndirmədi, çünki o öz-özünü məhkəməyə təslim etmək, bununla da məsələni qurtarmaq istəyirdi. Jan Valjan qapını itələyib içəri girdi, yatmış qapıçını səslədi, – qapıçı yatağından qalxmadan ipi dartmışdı, – sonra pilləkənlə yuxarı qalxdı.

İkinci mərtəbəyə çatanda dayandı. Hər əzablı yolun istirahəti var. Pilləkən başındakı pəncərə açıqdı. Bir çox qədim evlərdə olduğu kimi, pilləkən işıqdı, pəncərə küçəyə baxırdı. Evin lap

qabağında olan küçə fənərindən pilləkənin pillələrinə işıq düşürdü, burada işıq yandırmaq üçün daha xərc çəkmək lazım gəlmirdi.

Jan Valjan ya təmiz hava tənəffüs etmək üçün, ya da elə qeyri-şüuri olaraq, başını pəncərədən bayıra çıxartdı. Küçəyə baxdı. Küçə çox balaca idi, fənər onu başdan-başa işıqlandırırdı. Jan Valjan heyrətdən donub qaldı: küçədə heç kəs yox idi.

Javer getmişdi.

ON İKİNCİ FƏSİL.

Baba.

Bask ilə qapıçı, Marius qoyulan divanı qonaq otağına gətirdilər; Marius yenə də tərpənmirdi. Elə o saat həkim dalınca adam göndərdilər, həkim də dərhal gəldi. Madmuazel Jilnorman da yerindən qalxdı.

O, otaqda gəzinir, yaman dərdləniirdi, mızıldana-mızıldana ancaq bu sözləri deyirdi: “Pərvərdigara, belə şey olar?” Arabir əlavə edirdi: “Hər şey qana bulanacaq!” İlk sarsıntı keçəndən sonra onun beyni əmələ gəlmiş vəziyyəti bir növ filosofcasına dərk etməyə başladı, bu da aşağıdakı cümlə ilə ifadə olunurdu: “Elə belə də olmalı idi!” Lakin o: “Mən bunu çoxdan deyirdim!” düsturuna gəlib çatmadı, – belə hallarda o, həmişə bu kəlamı söylərdi.

Həkimin təklifi ilə divanın yanına qatlama çarpayı qoydular. Həkim Mariusun bədənini yoxladı, nəbzinin vurulduğunu, sinəsində bircə dənə də dərin yara olmadığını, əngində laxtalanmış qanın burnundan gəldiyini yəqin etdikdən sonra onu çarpayıda arxası üstə uzatdı, başının altına balıq qoymadı, başı bədənə ilə bir səviyyədə, hətta bir az da aşağıda qaldı, rahat nəfəs almaq üçün sinəsini açdırdı. Qarımış qız Jilnorman gördü ki, Mariusu soyundururlar, tez öz otağına getdi, təsbeh çevirə-çevirə ürəkdən dua eləməyə başladı.

Mariusun bədənində ciddi daxili zədələnmə yox idi; güllə qeyd dəftəri üzərindən sürüşərək yana dönmüş, qabırğaların üstündən keçərək dərinə cırmışdı: yara üzəndən dəhşətli görünsə də, dərin deyildi, buna görə də qorxusu yox idi. Onun bədənində canağ sümüyünün sınması çox ciddi bir zədələnmə idi, Jan Valjan Mariusu yeraltı kanallarla dalında gətirəndə bu sınıq daha da xarablaşmışdı. Mariusun qollarında qılınc yarası vardı, amma üzündə cızıq da yox idi, başı isə çapıq-çapıqdı. Bu yaralar ancaq başının dərisində idimi, ya onun baş sümüyü zədələnmişdimi, indi bunu təyin etmək mümkün deyildi. Təhlükəli bu idi ki, başına vurulan qılınc zərbələri nəticəsində o, bihuş olmuşdu, belə bihuşluqdan sonra çox vaxt heç ayılmırlar. Bir də ki, o, qan itirməkdən zəifləmişdi. Bədəninə aşağı hissəsinə heç bir şey olmamışdı, çünki barrikada Mariusu qurşağa kimi mühafizə etmişdi.

Baskla Nikoletta döşəkağlarını cırıb, sarğı hazırlayırdı; Nikoletta bunları bir-birinə tikir, Bask bürmələyirdi. Orada tiftik yox idi, həkim yaraya pambıq tamponu qoymaqla axan qanı kəsirdi. Çarpayı yanındakı stolun üstündə çoxlu cərrahiyyə aləti vardı, üç də şam yanırdı. Həkim Mariusun üzünü və saçını soyuq su ilə yudu. Qapıçı əlində şam tutmuşdu. Bir vedrə su bir anda qıpqırmızı oldu.

Həkim, elə bil ki, fikrə dalmışdı, qəmgin görünürdü. Arabir başını “yox” deyirmiş kimi yırğalayır, sanki, öz-özünə verdiyi suala cavab verirdi. Həkimin öz-özünə ürəyində danışması xəstənin pis vəziyyətdə olduğunu göstərir.

Həkim yaralının hələ də yumulu olan göz qapaqlarına üsulluca toxuna-toxuna üzünü siləndə, qonaq otağının o biri başında qapı açıldı, ağ geyimli uzun bir adam göründü.

Bu, Mariusun babası idi.

İki gün idi ki, qiyam cənab Jilnormanı bərk həyəcanlandırır, hirsələndirir, təşvişə salırdı. Keçən gecə o heç gözünü yummamışdı, bütün günü titrətmişdi. Axşam bütün qapı-bacanın bərk-bərk bağlanmasını əmr edib, çox erkən yerinə girdi və nəhayət, yorulduğu üçün, gözünə yuxu getdi.

Qocalar ayıq yatırlar; cənab Jilnormanın yataq otağı qonaq otağı ilə yan-yanı idi; qonaq otağında nə qədər üsullu tərپənsələr də, səs onu yuxudan ayıldı. Qapının deşiyindən işıq düşmüşdü, bu, onu təəccübləndirdi, o, yatağından qalxdı, əli ilə ətrafını yoxlaya-yoxlaya özünü qapıya yetirdi. Qoca bir əli ilə yarıya qədər açılmış qapının dəstəyindən tutaraq əsən başını azca qabağa əyib, heyrət içində astanada dayandı. Onun əynində, bütün bədənini örtən kəfən kimi, düz, hamar, ağ xalat vardı, o elə durmuşdu ki, elə bil, kabus qəbrə baxırdı.

O, parlaq işıq düşmüş çarpayıda qurşağa qədər çılpaq, qana bulaşmış cavan bir oğlan gördü; bu adam çarpayıda uzanıb qalmışdı, tərپənmirdi; onun bədənini qara-qırmızı yaralarla dolu idi, bənizi kağız kimi ağarmışdı, gözləri yumulu idi, ağızı azca açıq, dodaqlarının qanı qaçmışdı.

Qocanın tərپədən-dırnağa kimi bütün bədənini tir-tir əsdi; qocalıqdan saralmış gözləri dumanlandı, heç bir şey görmədi; üzünü yıprandı, boz ləkələr basmış kəlləyə oxşadı; qolları cansız halda sallandı, sanki, onların yayı qırılmışdı; barmaqları əsəbi halda tərپəndi, dizləri büküldü, xalataının yaxası açıldı, onu ağ tük basmış arıq, çılpaq qıçları görüldü; o pıçıldadı:

– Marius!

Bask:

– Ağa, – dedi, – cənab Mariusu indicə gətirdilər. Barrikadaya gedibmiş, orada da...

Qoca dəhşətli səslə çığırdı:

– O ölüb! Ah, quldur!

Birdən bu yüz yaşlı qoca, sanki, dirilib qəbirdən qalxaraq cavan oğlan kimi dümdüz dayandı:

– Cənab, – dedi, – siz həkimsiniz. Hər şeydən əvvəl, mənə bir şey deyin: o ölüb, elə deyilmi? Həkim böyük bir təşviş içində idi, dinib-danışmırdı.

Cənab Jilnorman dəhşətli qəhqəhə ilə güldü:

– O ölüb! O ölüb! O gedib barrikadada özünü ölümə verdi! Mənə nifrət elədiyi üçün! O, mənim acığıma bunu elədi! Ah, zalım! Gör o mənim yanıma necə qayıtdı! Müsibətə bax, o ölüb!

Gedib pəncərəni taybatay açdı, elə bil ki, ona hava çatmırdı; qaranlıqla üz-üzə duraraq, yatan küçəni öz fəryadı ilə doldurdu, qaranlığa dedi:

– Doğrayıblar, kəsiblər, qırıblar, əziblər, öldürüblər, parça-parça eləyiblər! Bir buna baxın, görün necə yaramazdır! O çox yaxşı bilirdi ki, mən onu gözləyirəm, mən ona otaq hazırlamışam, mən onun uşaqlıq şəklini yatağımın üstündən, başımın üstündən asmışam! O çox gözəl bilirdi ki, onun ancaq qayıtması kifayətdir; mən onu uzun illər boyu çağırmışam, axşamları buxarının qabağında, əllərimi axmaq-axmaq dizlərimin üstünə qoyub oturmuşam, nə edəcəyimi bilməmişəm! Sən ancaq qayıtsaydın, qayıdıb desəydi ki: “Budur, gəlmişəm!” onda hər şeyin sahibi olacaqdın, mən də sənə tabe olacaqdım, sən bu qoca sarsaq babanla nə istəsəydin edəcəkdin, sən bunu yaxşı bilirdin! Sən bunu bilirdin, amma sən belə qərara gəldin, dedin ki: “O, royalistdir, mən onun yanına getməyəcəyəm!” Qaçıb barrikadaya getdin, sarsaqlığından qəsdən, həşmətli Berriya hersoqu haqqında dediyim sözün qisasını almaq üçün özünü ölümə verdin! Bu, alçaqlıqdır. Bundan sonra yatağına girin, yatın görüm necə sakit yatırırsınız! O ölüb! Bax, bu da mənim qəflət yuxusundan ayılmağım!

Həkim indi onların hər ikisi üçün qorxu və təşviş keçirirdi; o bir anlığa Mariusu buraxıb cənab Jilnormanın yanına getdi, onun əlindən tutdu. Qoca döndü, bərəlməmiş, qan dolmuş gözlərilə həkimə baxıb, ağır-ağır dedi:

– Təşəkkür edirəm, cənab! Mən sakitəm, mən kişiyəm, mən On altıncı Lüdivikin ölümünü görmüşəm, mən müsibətə tab gətirə bilirəm. Ancaq bir şey xüsusilə dəhşətlidir: o da budur ki, bütün pis işləri sizin qəzetləriniz eşitmişdir. Qoy sizin cızma-qaraçılarınız olsun, boşboğazlarınız olsun, tərəqqiniz, maarifiniz, insan hüququnuz, mətbuat azadlığınız olsun, amma sizin uşaqlarınızı sizin evinizə, bax, bu halda gətirməsinlər! Ah, Marius, bu, dəhşətdir! Öldürüblər! Məndən qabaq ölüb! Barrikadada! Ah, quldur! Doktor, siz, deyərsən, bizim məhəllədə yaşayırsınız! Mən sizi yaxşı tanıyıram. Mən tez-tez pəncərədən görürəm: siz kabrioletdə bizim evimizin qabağından keçib gedirsiniz. Mən sizə hər şeyi açıb deyəcəyəm. Siz nəhaq yerə elə güman edirsiniz ki, mən acıqlanıram. Ölüyə acıqlanmazlar. Ölüyə acıqlanmaq sarsaqlıq olardı. Axı bu uşağı mən böyütmüşəm. O hələ körpə olanda mən qoca idim. O, Tüilri parkında xırdaca bel ilə, araba ilə oynardı; əlindəki bellə qumda qazdığı xırdaca çalaları mən əl ağacım ilə səbirlə

hamarlayırdım ki, park keşikçisi görüb deyirməsin. Lakin bir gün o çağırıb dedi: “Rədd olsun On səkkizinci Lüdivik!” – bunu deyib evdən getdi. Bu, mənim təqsirim deyil. Onun elə gözəl çəhrayı üzü, elə sarışın saçı vardı... Onun anası ölüb. Balaca uşaqların hamısı sarışın olurlar, – siz buna fikir vermisinizmi? Bu, niyə belə olur? O, həmin bu Luara quldurlarından birinin oğludur, amma uşaqlar atalarının cinayəti üçün cavab vermirlər axı?! Onun, bax, bu boyda olduğu mənim yadımdadır. O, “d” hərfini deyə bilmirdi. O da xırdaca quş kimi mehribanca civildəyirdi, onun da civiltisini quş civiltisi kimi başa düşmək olmurdu. Yadımdadır, bir gün Farnez Harkulesinin heykəli qarşısında hamı onun başına yığışdı, hamı sevə-sevə, iftixarla ona baxırdı – o elə qəşəng uşaqdı! Ancaq şəkillərdə belə füsunkar uşaq başı görmək olar! Mən nahaq yerə onunla acıqlı-acıqlı danışdırdım, onu əl ağacım ilə hədələyirdim, – o çox yaxşı bilirdi ki, mən bunu ciddi eləmirəm. Səhərlər yüyürə-yüyürə mənim yataq otağıma gələndə deyiniirdim, amma mənə elə gəlirdi ki, otağımdan gün çıxır. Belə uşaqları sevməmək mümkün deyil. Onlar bizim qəlbimizə hakim olur, qəlbimiz onların hökmündən çıxıb bilmir. Əslinə qalanda, dünyada bu uşaqdan gözəl şey yox idi. Bu şeylərdən sonra siz mənə – sizin bütün o Lafayetləriniz, Benjamen Konstanların, Tirkü de Korselləriniz haqqında, onu mənim əlimdən alan bütün o adamlar haqqında nə deyə bilərsiniz? Siz bunun cavabını verəcəksiniz!

Cənab Jilnorman solğun bənizli, meyit kimi uzanıb qalan Mariusa yaxınlaşdı, yenə də ah-vay eləməyə başladı; həkim hələ də yaralı ilə əlləşirdi. Cənab Jilnormanın dodaqları, sanki, qeyri-ixtiyari olaraq tərpənirdi, onun ağzından, can verən zaman zəif xırıltıları kimi, güclə eşidilən, rabitəli sözlər çıxırdı:

– Ah, qəlbsiz! Ah, yakobinçi! Ah, zalım! Ah, quldur!

Ölən bir adam güclə eşidilən səslə ölünü məzəmmət edirdi.

Daxili sarsıntı, nəhayət, adamın zahirində də özünü hiss etdirir; qocanın danışdığına yenə də rabitə yarandı, lakin söz söyləməyə onun daha gücü yox idi; onun səsi elə boğuq, elə zəif çıxırdı ki, elə bil, uçurumun o biri tərəfindən gəlirdi.

– Mənim üçün fərqi yoxdur, mən özüm bu yaxında öləcəyəm. İşə baxırsanmı: Parisdə elə bir səfeh qız tapıldımı ki, bu yaramazla xoşbəxt olacağına sevinməsin! Vicdansız, kef eləmək, həyatdan zövq almaq əvəzinə, dalaşmağa gedir, gedib özünü gic kimi güllə qabağına verir! Özü də nə üçün? Respublika üçün! Gedib Şomyerdə balda oynamaq əvəzinə – cavan oğlana bu lazımdır! Onun axı, ancaq iyirmi yaşı vardı! Respublika, – bu nə sarsaq şeydir! Yazıq analar, belə olandan sonra siz qəşəng uşaqlar doğun! Sizə deyərlər, o ölüb! Deməli, bizim darvazadan bir-birinin ardınca iki meyit çıxacaq. Bəli, sən general Lamarkın qəşəng gözləri üçün bu oyunu çıxartdın! Bu general Lamarka sənə borcun nə idi? Bu yaxşı qılınc vuran adama, bu heyvərəyə?! Ölünün xatiri üçün ölümə gedir! Belə də axmaqlıq olar! Başa düşün! Anadan olduğu iyirmi ildir! Arxada nələr qaldığına heç qayıdıb baxmadı da! İndi bu yazıq qoca tənhalıq içində ölməlidir. Öl, gəbər öz bucağında, qoca bayquş! Qoy olsun, bu yaxşıdır, elə mən bunu istəyirdim, bu məni dərhal öldürər. Mən çox qocayam, mənim yüz yaşım var, mənim yüz min yaşım var, mənim lap çoxdandır ölməyə haqqım var. Bu zərbə mənim işimi bitirər. Deməli, iş bitib. Belə də xoşbəxtlik olar! Niyə ona nəşətlər iylədirsiniz, hər cür zir-zibil içirirsiniz, ay sarsaq həkim! Bəsdir də, o ki ölüb, doğrudan, ölüb. Mənim belə şeydən başım çıxır, mən özüm də ölüyəm. Mən işi axıra yetirdim. Əclaf, əclaf, əclaf zəmanə! Bax, mən sizin barənizdə, sizin ideyalarınız, sizin sistemləriniz, sizin başçılarınız, kahinləriniz, hakimləriniz, alçaq yazıçılarınız, dələduz filosoflarınız, sizin bütün bu inqilablarınız haqqında, o inqilablar ki altmış ildir Tüilridə ancaq qarğaları qorxudur, bax, bunlar haqqında mən belə düşünürəm!.. Sən də elə insafsız oldun ki, gedib bu qayda ilə özünü məhv elədin, onda elə lap yaxşı olub, mən sənə görə heç dərd də çəkməyəcəyəm, eşidirsənmi, qatil!

Elə bu anda Mariusun göz qapaqları yavaş-yavaş açıldı, onun hələ də letargiya yuxusundan dumanlanan baxışı təəccüblə cənab Jilnormana zilləndi.

Qoca çığırdı.

– Marius! Marius, mənim balam! Mənim övladım! Mənim əziz oğlum! Sən gözlərini açdın, sən mənə baxırsan, sən dirisən, sənə təşəkkür edirəm!

Qoca özündən gedib yerə yıxıldı.

JAVER YOLUNDAN AZDI.

Javer ağır-ağır Silahlı adam küçəsindən uzaqlaşdı.

O, ömründə birinci dəfə idi ki, başını aşağı dikərək, həm də birinci dəfə idi ki, əllərini dalında tutaraq gedirdi.

Bu günə qədər, o, Napoleonun iki duruşundan – ancaq qətiyyət ifadə edən duruşunu, yəni əlini döşündə çarpazlamağı qəbul etmişdi, tərəddüd ifadə edən, yəni əlini dalında tutmaq duruşu ona məlum deyildi. İndi onun həyatında dönüş əmələ gəlmişdi; onun ağır-ağır getməsi, fikrə dalması mənəvi təşvişi əks etdirirdi.

Yatmış küçələrin qaranlığı onu bürüdü.

Lakin o müəyyən bir istiqamətdə gedirdi.

Kəsmə yolla Senaya tərəf burularaq, Qarağac sahil küçəsinə çıxdı, sahil boyu getdi, Qrev meydanından ötdü, Şatle meydanındakı qarovulxanaya çatmamış Ana Məryəm körpüsünün tinində dayandı. Sena bu yerdə, bir tərəfdən Ana Məryəm və Alverçi körpüləri, yan tərəfdən də Xamgen və Çiçək sahil küçələri arasında dördbucaq gölə oxşayır, bu “gölün” ortasında su iti axır.

Qayıqçılar bu yerə yaxın gəlmirlər. Senanın bu iti axan yerindən təhlükəli şey oxdur: o zamanlar bura yan tərəflərdən sıxışdırılmışdı, dəyirmanların suya vurulan tirləri arasında hiddətlə uğuldayırdı; körpü üstündə tikilmiş bu dəyirmanlar sonralar uçurulmuşdu. Bir-birinə xeyli yaxın olan iki körpü bu təhlükəni daha da artırır, çünki su böyük bir qüvvə ilə körpülərin tağı altından sürətlə axırdı. Su coşqun sel kimi ora cumur, nərildəyərək şaha qalxırdı; dalğalar şiddətlə körpülərin tirlərinə hücum edir, sanki, möhkəm su kəndirləri ilə onları kökündən çıxarmaq istəyirdi. Ora düşən adam bir daha suyun üzünə çıxma bilmir, ən yaxşı üzgüçülər də orada batır.

Javer körpünün sürəsinə dirsəklənərək əllərini çənəsinə dayadı, qeyri-şüuri olaraq barmaqlarını sıx tüklü bakenbardları içinə soxdu.

Onun qəlbində böhran, çevriliş, fəlakət əmələ gəlmişdi, o düşünməyə bilməzdi.

Bir neçə saatdı ki, o öz-özünü başa düşə bilmirdi. O çaşmış qalmışdı; korazehin olsa da, onun çox aydın əqli öz şəffaflığını itirmişdi; təmiz kristal bulanmışdı. Javer hiss edirdi ki, vəzifə anlayışı onun şüurunda iki yerə bölünmüşdür, – bunu özündən gizlədə bilmirdi. Sena sahilində heç gözlənilmədiyi halda, Jan Valjana rast gələndə onun qəlbində, nəhayət, ovunu ələ keçirən bir canavar duyğusu, həm də öz sahibini tapan bir it duyğusu oyanmışdı.

O, öz qarşısında eyni dərəcədə düz olan iki yol görürdü, ancaq bu yol iki idi; bu, onu dəhşətə gətirirdi, çünki bütün ömrü boyu o ancaq bir yol ilə, düz bir xətt ilə getmişdi. İşin xüsusilə əzab verən cəhəti də o idi ki, bu yollar bir-birini rədd edirdi. Bu iki yoldan hansı doğru idi?

O son dərəcə çətin vəziyyətə düşmüşdü.

Sağ qalmağın üçün caniyə bərcəlu olasan, həm də bu borcu etiraf edəsən, qaytarasan, öz-özünün əksinə gedərək islahedilməz cinayətkarla bir sırada durasan, göstərilən xidmətə xidmətlə cavab verəsən, o yerə gəlib çatasan ki, öz-özünə “Get!”, ona da: “Sən azadsan!” deyəsən, hamıdan ötrü bir vəzifə olan borcunu şəxsi məsələ üçün fəda edəsən, eyni zamanda bu şəxsi məsələ arxasında eyni dərəcədə ümumun vəzifəsi olan bir şey, bəlkə də, yüksək bir qanun duyasan, öz vicdanına sədaqətli qalmaq üçün cəmiyyətə xəyanət edəsən! Bütün bu mənasız şeylər gərək elə, doğrudan da, olaydı, özü də onun payına düşəydi! Javeri üzən bu idi.

Heç eşidilməmiş, onu təəccübləndirən bir şey olmuşdu: Jan Valjan ona aman vermişdi, lakin başqa bir şey də olmuşdu ki, bu onu tamam məhv etmişdi: o özü Jan Valjana aman vermişdi. Gör o, nə günə qalıb?! O, öz-özünü anlamaq istəyirdi, anlaya bilmirdi, o öz-özünü tanımırdı.

İndi nə etsin? Jan Valjanı ələ vermək yaxşı deyildi; Jan Valjanı sərbəst buraxmaq da yaxşı olmazdı. Ələ versəydi, hökumət nümayəndəsi ən pis katorqa dustağından da alçalmış olacaqdı. Sərbəst buraxsaydı, katorqa dustağı qanun üzərində yüksələcək, qanunu ayaqları altında tapdalayacaqdı. Hər iki halda Javer özü rüsvay olacaqdı. Məsələn o, nə cür həll etsəydi, bircə çıxış yolu vardı: o da son idi. Elə olur ki, tale insanı sıldırım uçuruma rast gətirir; bu uçurumdan xilas olmaq mümkün deyil; oradan bütün həyat dərin bir girdab kimi görünür. Javer belə bir uçurum qarşısında dayanmışdı.

Düşünmək onu xüsusilə narahat edirdi. Bir-birinə zidd hisslərin amansız mübarizəsi onu düşünməyə məcbur edirdi.

Düşünməyə o, adət etməmişdi, düşünmək ona son dərəcə çox əzab verirdi.

Fikirdə həmişə müəyyən dərəcə gizli bir qiyam olur; Javer özünü bundan qoruya bilmədiyi üçün, bu, onu acıqlandırır.

Hansı şəraitdə olursa-olsun, vəzifəsinin dar çərçivəsindən kənara çıxan hər fikir ona faydasız və yorucu görünürdü; lakin bugünkü hadisə haqqında düşünmək onun üçün, elə bil ki, bir işgəncə idi. Bu qədər sarsıntıdan sonra o mütləq öz vicdanına nəzər salmalı, özü haqqında özünə haqq-hesab verməli idi.

O, tutduğu işin qarşısında tir-tir əsirdi. O, bütün polis qaydalarının, bütün siyasi qanunların, hüquq qanunlarının, bütün qanun məcəlləsinin əksinə olaraq, canını azad etməyi mümkün hesab etmişdi; onun kefi belə istəmişdi, o, öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutmuşdu. Belə də şey olar!! O, belə bir hərəkətə ad tapa bilmirdi, hər dəfə bu məsələnin üstünə qayıdanda təpədən-dırnağa kimi sarsılırdı: vaxt itirmədən Silahlı adam küçəsinə qayıtsın, Jan Valjanı tutub aparsın. Əlbəttə, ancaq belə etmək lazımdı. Lakin o, bunu edə bilmirdi.

Onun o tərəfə olan yolunu nə isə bağlayırdı.

Nə bağlayırdı? Bu axı nə idi? Dünyada məhkəmədən, məhkəmə pristavından, polis idarəsindən, hökumətdən başqa da bir şey varmı? Javerin bütün varlığı sarsılmışdı.

Bir katorqa dustağının şəxsiyyətinə toxunmaq olmazdı! Bir məhbus polis idarəsinin əlinə keçmirdi! Bu da ancaq Javerə görə belə olmuşdu!

Qanuna bütünlüklə mənsub olan iki adam – Javer və Jan Valjan, biri cəza vermək, biri də cəzalanmaq üçün yaranan iki adam birdən o dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, qanunu tapdalamışdı, – belə dəhşət olar?

Bu nə deməkdir? Belə də dəhşətli şey olarmı? Bu iki adamdan heç biri cəzalanmayacaqmı?

Yoxsa, Jan Valjan bütün ictimai qayda-qanundan qüvvətlimi çıxdı? O tutulmayacaqmı, Javer də həmişəki kimi hökumətdən maaş alacaqmı?

O get-gedə daha ağır düşüncələrə dalırdı.

Bu düşüncələr içində o özünü Ehtiraslar küçəsinə gətirdiyi qiyamçı üstündə də məzəmmət edə bilirdi; lakin Javer bu qiyamçı haqqında heç düşünmürdü də. Daha ağır bir cinayət xırda bir qəbahəti kölgədə buraxırdı. Bir də ki, qiyamçı, heç şübhəsiz, ölmüşdü; qanuna görə, adam öldükdən sonra daha təqib olunmurdu.

Onun beynini ağır yük kimi əzən Jan Valjandı.

Jan Valjan onu çaşdırmışdı. Onun bütün ömrü boyu əsaslandığı qayda-qanun bu adam qarşısında uçub dağılırdı. Jan Valjanın göstərdiyi alicənablıq onu əzirdi. Əvvəllər o, Jan Valjanın hərəkətlərini saxta və ağılsız hesab edirdi, indi bu hərəkətlər əsil mənasında onun gözü qarşısında canlanırdı. Jan Valjanın arxasında cənab Madlenin surəti görünürdü, bu iki adam bir-birinə qarışaraq, gözəl və nəcib insan şəklində birləşirdi. Javer mənfur bir hissini oğrun-oğrun qəlbinə soxulduğunu duyurdu: bu katorqa dustağı qarşısında baş əyməkdi! Məhbusa hörmət etmək, – heç ağılsız şeydimi? O, həyəcədən titrəyirdi, lakin özü ilə bacara bilmirdi. Buna nə qədər qarşı dursa da, qəlbinin dərinliyində o səfil adamın nəcibliyini, mənəvi cəhətdən yüksək olduğunu etiraf etməyə bilmirdi. Buna dözmək olmazdı!

Mərhəmətli cinayətkar, başqalarının dərdinə qalan katorqa dustağı, həlim, alicənab insan! Elə bir insan ki, dara düşənə kömək edir, mərhəməti qisasdan üstün tutur; elə bir insan ki, düşməni məhv etməkdənsə, özü məhv olmağa hazırdır, onu təhqir edənləri xilas edir, elə bir cani ki,

xeyirxahlığın zirvəsində diz çökür, insandan daha çox mələyə oxşayır! Javer belə bir möcüzənin dünyada mövcud olduğunu etiraf etməyə məcbur idi!

Vəziyyət bu cür davam edə bilməzdi.

Doğrudur, bunu biz də etiraf edirik, Javer bu əjdahaya, bu iblis sifətli mələyə, bu mənfur qəhrəmana özünü mübarizəsiz təslim etməmişdi; o elə bir qəhrəmandı ki, Javer eyni dərəcədə ona həm nifrət edir, həm də onunla fəxr edirdi.

Jan Valjanla tək-təkinə karetda gedəndə qanun pələngi bir neçə dəfə onun qəlbində qəzəblənmiş, nərildəmişdi! O bir neçə dəfə vəcdə gələrək Jan Valjanın üstünə atılmaq, onu qamarlamaq, parçalamaq, başqa sözlə, həbs etmək istəmişdi! Doğrudan da, bundan asan şey varmı! İlk qarovulxanaya çatan kimi çığırıp deyəsən: “Budur katorqadan qaçan, məhkəmədən gizlənən dustaq!” Jandarlara çığırıp söyləyəsən: “O sizindir!” Bu məlun canını onların ixtiyarına verib gedəsən, daha heç bir şey bilməyəsən, heç bir şeyə qarışmayasan. Axı bu adam qanunun əbədi əsiridir; qoy qanun onunla istədiyi kimi rəftar eləsin. Bundan da ədalətli şey olarmı? Javer bunları öz-özünə deyirdi, demək azdır, o istəyirdi bunları eləsin, istəyirdi öz əli ilə bu adamı tutsun, lakin nə onda, nə də indi bunu eləmək iqtidarında deyildi, onun əli hər dəfə əsəbi halda Jan Valjanın yaxasına sarı qalxdıqca aşağı düşürdü, elə bil, qurğuşundan tökülmüşdü, bu zaman şüurunun dərinliyində qəribə bir səs ona deyirdi: “Yaxşı. Səni xilas edən adamı ələ ver. Sonra da Ponti Pilat kimi, əmr elə qabda su gətirsinlər, caynaqlarını yu”.

Sonra özü haqqında düşündü, Jan Valjanın əzəmətli surəti qarşısında o özünü miskin və rəzil gördü.

Ona yaxşılıq edən katorqa dustağı idi!

Axı o nə üçün bu adama icazə verdi ki, onu öldürməsin, onun həyatını ona bağışlasın? Onun barrikadada öldürülməyə haqqı vardı. O gərək bu ölmək haqqından istifadə edəydi. O gərək o biri qiyamçıları köməyə çağırırdı, onları zorla məcbur edəydi ki, onu öldürsünlər.

Ona hər şeydən çox əzab verən – özünə inamını itirməkdi. O, ayağı altındakı zəmini itirmişdi. Qanun hökmündən onun əlində ancaq tör-töküntü qalmışdı. Əvvəllər tanımadığı, bilmədiyi şübhələr indi onu hər tərəfdən bürümüşdü. Onun daxilində mənəvi bir dönüş əmələ gəlmişdi, sanki, ona vəhy gəlmişdi, bu vəhy bu vaxta qədər tutduğu işlərin yeganə ölçüsü olan hüquq idrakından çox-çox fərqlənirdi. Əvvəlki düzlüyün çərçivəsində qalmaq indi ona az görünürdü. Bir yığın heç gözlənilməyən hadisələr onu əhatə etmişdi, onu əzirdi. Onun qəlbində yeni bir aləm açılmışdı, bu aləm qəbul edilən və əvəzi verilən xeyirxahlıq, fədakarlıq, şəfqət, səbir idi, mərhəmətin amansızlığı qalib gəlməsi idi, xoş niyyəti olmaq, cəza hökmünün bağışlanması idi, müqəssirə aman verməkdi, haqq divanının gözlərindəki yaşdı, insan ədalətinin əksini təşkil edən ağılsız tanrı ədaləti idi. Javer zülmət içində məchul mənəvi bir günəşin qorxunc şəkildə çıxdığını görürdü; bu günəş onu dəhşətə salır, gözlərini qamaşdırırdı. Bayquş, qartal gözü ilə baxmağa məcbur olmuşdu.

O, öz-özünə deyirdi: deməli, doğru deyirlər ki, istisna var, hökumət də yanıla bilir, bəzi hadisələr qarşısında qayda-qanun çıxılmaz vəziyyətə düşür, bütün məsələlər qanun məcəlləsinə sığışmır, nəzərə alınmayan şeylərə də tabe olmaq lazım gəlir, katorqa dustağının xeyirxahlığı məmur xeyirxahlığına kələk gələ bilər, dəhşətli şey ilahi şeyə çevrilir, bəli, həyatda belə gözlənilməz kələklər olur; Javer ümitsiz halda düşünür, özünün də qəfildən yaxalandığını görürdü.

Dünyada xeyirxahlıq vardır, – o, bunu etiraf etməyə məcbur oldu. Katorqa dustağı xeyirxah adammış. O özü də indicə xeyirxahlıq elədi – bu, heç mümkün olan şeydimi!? Deməli, o, özünü rüsvay etmişdir.

Javer özünü alçaq bir adam hesab edirdi. O, öz-özünü dəhşətə gətirirdi.

İdeal Javer üçün – ədalətli, alicənab, yüksək qəlbləli olmaqda deyil, qüsursuz olmaqda idi. İndi o, qəbahətli bir iş tutmuşdu.

Necə oldu ki, o, belə vəziyyətə düşdü? Bu, axı necə oldu? O, özü də bunun səbəbini deyə bilməzdi. O, başını əllərilə sıxır, nə qədər düşündürdüsə, bunu aydınlaşdırma bilmirdi.

Heç şübhəsiz, o həmişə Jan Valjanı haqq divanının əlinə vermək fikrində olmuşdu, elə bir haqq divanı ki, Jan Valjan onun əsiri, Javer qulu idi. Nə qədər ki Jan Valjan onun ixtiyarında idi, o,

Jan Valjanı buraxacağını qət etdiyini bir an da olsa etiraf etmirdi, sanki, onun əli ondan xəbərsiz Jan Valjanı buraxmışdı.

Bir çox əzabverici, anlaşılmaz, müəmmalı məsələ onun yolunu kəsmişdi. O, öz-özünə sual verir, bu suallara cavab alırdı, lakin cavablar onu qorxudurdu. O, özündən soruşurdu: “Mən, amansızca təqib etdiyim bu katorqa dustağının pəncəsinə düşəndə, o, ancaq elə kin saxladığı üçün deyil, öz təhlükəsizliyi üçün də məndən qisas ala bilərdi, hətta lap qisas almalı idi, bəs o mənə aman verməklə, məni öldürməməklə nə elədi? Öz vəzifəsini yerinə yetirdi? Yox. Daha böyük bir şey elədi! Bəs mən ona aman verəndə nə elədim? Öz vəzifəmi yerinə yetirdim? Yox, daha böyük bir şey elədim. Deməli, vəzifəni yerinə yetirməkdən daha böyük bir şey vardır?” Bu zaman o özünü itirirdi, onun daxili müvazinəti pozulurdu, tərəzinin bir gözü uçuruma enirdi, o biri gözü göyə qalxırdı; Javeri tərəzinin yuxarıdakı gözü aşağıdakı gözündən az qorxutmurdu. O nə volterçi, nə də filosof idi, dinsiz də deyildi, əksinə, rəsmi dinə sövq-təbii ilə bir hörmət duyurdu; bununla belə, dinə yüksək bir şey kimi baxsa da, onu ictimai həyatın mühüm ünsürü hesab etmirdi, qoyulmuş qayda-qanun onun yeganə ehkamu idi və onu tamamilə təmin edirdi, o, yetkin bir adam və məmur olduğdan sonra bütün dini hissələrini polis işinə sövq edərək, casus olmuşdu, – bizim bu sözü müzdə zərrə qədər də istehza yoxdur, biz bunu tamamilə ciddi deyirik, – təkrar edirik, başqaları keşiş olan kimi, o da casus olmuşdu. O, öz rəisi cənab Jiskeni tanıyırdı, bu vaxta qədər o biri rəisi haqqında, yəni Allah-taala haqqında bircə dəfə də düşünməmişdi.

Bu yeni ağasını – Allahı qəfildən dərk edən kimi çaşıb qaldı.

Heç gözlənilmədiyi halda Allahın qarşısında duran kimi özünü itirmişdi; belə bir rəislə necə rəftar edəcəyini bilmirdi; o bilirdi ki, adam gərək həmişə öz rəisinə kor-korana tabe olsun, nə onun sözündən çıxsın, nə onu pisləsin, nə ona etiraz eləsin. İndi, əgər rəisin verdiyi əmr çox qərribə əmr olsa, onda tabelikdə olan adam üçün bircə yol qalır – o da istefa verməkdir.

Lakin bu istefanı Allahdan necə xahiş eləsin?

Hər nə olur olsun, o, həmişə bir məsələnin üstünə qayıdırdı: bütün başqa məsələləri kölgədə buraxan bu məsələ – onun indicə böyük bir cinayət işləməsi idi. O, köhnə cinayətkarı, qaçqın katorqa dustağını tutmadı. Məhbusu azad elədi. Qanun nümayəndələrinin adamını oğurladı, – bu adam, əslində onların idi. O, doğrudan da, bunu elədi. O, indi öz-özünü anlaya bilmirdi. O, öz-özünü tanımırdı. Belə bir hərəkətin səbəbini başa düşmürdü, elə bircə bunu fikirləşəndə onun başı hərlənirdi. Bu vaxta qədər o, kor-korana bir inamla yaşayırdı: bu inamdan amansızca bir düzgünlük meydana gəlmişdi. İndi o inamını, inamı ilə bərabər düzgünlüyünü də itirmişdi. Onun pərəstiş etdiyi şeylər uçub dağılmışdı. Mənfur həqiqətlər onu təqib edirdi, ondan əl çəkmirdi. Bu gündən o, başqa bir adam olmalı idi. O, qərribə bir əzab duyurdu, sanki, qəfildən onun şüurundan kataraktanı görmüşdülər. Onun gözü açılmışdı, görmək istəmədiyi şeyi görmüşdü. O özünü faydasız, keçmişdən qoparılmış, qulluqdan çıxarılmış, məhv olmuş adam kimi hiss edirdi. Onun varlığında hökumət nümayəndəsi ölmüşdü. Onun həyatı bütün mənasını itirmişdi.

Mütəəssir olmaq nə dəhşətli şeymiş!

Qranit olasan, özün də şübhə edəsən! Qanunla müəyyən edilmiş şəkildə bir parça tuncdan tökülmüş cəza heykəli olasan və birdən tunc sinəndə qəlbə oxşar ağılsız, itaətdən çıxan bir şey hiss edəsən! O yerə gəlib çatasan ki, yaxşılığa qarşı yaxşılıq edəsən, – amma bütün ömrü boyu öz-özünə təlqin etmişən ki, belə yaxşılıq yamanlıqdır! Qapı köpəyi olasan, həm də yad bir adama mehribanlıq edəsən! Buz olasan – əriyəsən. Kəlbətin olasan – sonra da dönüb canlı ələ çevriləsən! Birdən hiss edəsən ki, barmaqların açılır! Sonra da ələ keçmiş ovu buraxasan – nə dəhşətli süqut!

Adı insan olan mərmə birdən yolundan azaraq geriye qayıdır!

Günahsızlıq da günahdan xali deyil, ehkamın özündə səhv ola bilər, qanun məcəlləsində hər şey nəzərə alınmamış, ictimai quruluş mükəmməl deyil, hakimiyyətin özündə də tərəddüd olar, dağılmayan şey dağıla bilər, hakimlər də başqaları kimi adamdır, qanun aldana bilər, tribunallar yanıla bilər, – bütün bunları etiraf etmək lazım gəlirdi! Göy qübbəsinin əzəmətli mavi şüşəsində çatlaq görünürdü.

Javerin qəlbində və düzünə hərəkət edən vicdanında baş verən hadisəni Fampdakı fəlakətlə müqayisə etmək olardı: onun qəlbi, sanki, relsdən çıxmışdı, düz yolla sürətlə hərəkət edən

düzgünlüyü Allahla toqquşaraq darmadağın olmuşdu. İctimai qayda-qanun maşinistinin ancaq müəyyən bir istiqamətlə hərəkət edən kor dəmir atı yəhərləyib minən hakimiyət ocaqçısını işıq şüasının vurub atdan yerə salması ağla sığmayan bir şey kimi görünür! Yolunu dəyişməyən, düz xətt ilə dəqiq hərəkət edən, həndəsi dürüstlüyə malik olan, itaətkar, qüsursuz bir şeyin öz-özünə xəyanət etməsi də ağla sığmayan şeydir! Yoxsa, lokomotiv üçün də Dəməşqə yol vardı?

İnsan varlığında olan Allah onun həqiqi vicdanıdır, bu vicdan saxta vicdanı rədd edir, qılgılıma sönməyi qadağan edir, günəşi unutmamağı şüaya əmr edir, qəlbə əmr edir ki, əsil həqiqəti bu həqiqətlə üz-üzə gələn yalançı həqiqətdən ayırsın; – bu, insanlıq çeşməsidir, qəlbin susmayan səsidir, bu, qərribə bir möcüzədir, bizim daxilimizdə olan sərvətin, bəlkə də, ən yaxşısıdır. Javer bunu başa düşürdümü? Javer bunu duyurdumu? Bu barədə düşünürdümü? Görünür, başa düşmürdü, duymurdu, düşünmürdü. Lakin ağla sığmayan bu məsələnin təzyiqi altında başının partlatmaq dərəcəsinə vardığını hiss edirdi.

Bu möcüzə onun fikrini dəyişməkdən əlavə, o, bu möcüzənin qurbanı olmuşdu. O, çox əziyyətlə tabe olurdu. Bu şeylərdə o, ancaq həyatın dözülməz ağırlığını görürdü. Javerə elə gəlirdi ki, onun nəfəs alması bu gündən etibarən həmişəlik məhdudlaşdırılır.

O məchul bir şeyin varlığını öz üzərində duymağa adət etməmişdi.

Bu vaxta qədər ondan yüksəkdə duran şeylər ona sadə, düz, şəffaf və hamar görünürdü; burada anlaşılmaz, qaranlıq bir şey yox idi, hər şey dəqiqdi, hər şey nizama salınmışdı, razılaşdırılmışdı, aydındı, barizdi, müəyyəndi, məhduddu, tamamlanmışdı; hər şey əvvəlcədən nəzərə alınmışdı: hakimiyət onun qarşısında hamar bir sahə kimi uzanıb gedirdi, burada nə sıldırım yoxuşlar, nə uçurum vardı; o adamın başını gicəlləndirmirdi. Javer anlaşılmaz şeyləri ancaq aşağıda, cəmiyyətin alt təbəqələrində görmüşdü. Qanunsuz hərəkətlər, gözlənilməz işlər, inamsızlıq, hərc-mərcliyə yuvarlanmaq, uçuruma düşmək imkanı aşağı təbəqələrin – qiyamçıların, cinayətkarların, səfillərin nəsibi idi. Lakin indi Javer arxası üstə düşərək, gördüyü şeydən dəhşətə gəlirdi; onun üstündə, yüksəkdə dərin bir uçurum açılmışdı.

Bu nədir? Hər şey alt-üst olmuşdur. O, tamam çaşıb qalmışdı. İndi nəyə arxalanmaq lazımdır? Onun inandığı şeylər uçub-dağılırdı!

Axı nə olmuşdu? Alicənab bir səfil ictimai quruluşun zəif damarını tapmışdı? Belə şey olar?

Qanuna namusla xidmət edən adam birdən iki cinayətdən birini seçmək məcburiyyətində qalmışdı: canını buraxmaq cinayətə, onu tutmaq da cinayətə! Deməli, hökumət tərəfindən məmura verilən nizamnamədə bütün məsələlər nəzərə alınmamışdır? Deməli, vəzifənin qarşısında çıxılmaz vəziyyət də ola bilirmiş? Bu, nə olan şeydir? Yoxsa bu, doğrudan da, belədir? Doğrudanmı, əvvəllər quldur olan, ittihamın ağırlığı altında beli bükülən bir adam dikəlib özünü şax tuta bilər? Doğrudanmı, həqiqət onun tərəfindədir? Buna inanmaq olarmı? Doğrudanmı, elə hallar olur ki, qanun mızıldana-mızıldana üzr istəyərək daxilən dəyişmiş bir canı qarşısında geri çəkilir?

Bəli, belə bir möcüzə baş verdi! Javer özü də bunu gördü! Javer özü də bunu hiss etdi! O nəinki bunu inkar edə bilmədi, o özü bunda iştirak etdi! Bu, bir həqiqətdi. Həqiqi hadisələrin gəlib belə eybəcər şəkllə düşməsi dəhşətdir!

Hadisələr öz vəzifəsini yerinə yetirsəydi, bunlar ancaq qanunu sübut etməyə xidmət edərdi; axı hadisələri Allah göndərir. Yoxsa, bizim dövrümüzdə hərc-mərclik də göydən nazil olur?

Bu qayda ilə onun vəziyyətini yüngülləşdirən və yaxşılaşdırma bilən hər şey qəlbin, sanki, anlaşılmaz təşviş və kədəri içində sönmürdü; indi cəmiyyət, bəşəriyyət, kainat ona sadə və qorxunc şəkildə görünürdü. Deməli, cəza sistemi, çıxarılmış qərarlar, qanunun sarsılmaz qüvvəsi, ali məhkəmənin hökmü, məhkəmələr, hökumət, istintaq, cəza tədbirləri, dövlət hökuməti, qanunun səhv etməməsi, hakimiyətin əsasları, siyasi və mülki təhlükəsizliyin əsaslandığı ehkamlar, ali hakimiyət, haqq-ədalət, qanunun məntiqi, cəmiyyətin bünövrəsi, hamının qəbul etdiyi həqiqətlər ancaq zir-zibil imiş! Qayda-qanun gözləyən, polis idarəsinin sədaqətli xidmətçisi olan, casus simasında tanrı olub, cəmiyyətin keşiyində duran Javer isə əzilmiş, yer ilə yeksan edilmişdi. Lakin bu xarabalıq üzərində dustaq papaqlı, başı haləli bir adam yüksəlirdi. Gör, Javer cəmiyyət əsaslarının necə sarsıldığının şahidi olur! Onun qəlbini parçalayan da bu kabus idi. Buna dözmək olardımı? Yox.

Məsələ əgər belə idisə, o, ümitsiz bir vəziyyətə düşmüşdü. Ancaq iki qurtuluş yolu qalırdı. Bunlardan biri elə bu saat Jan Valjanın yanına qayıtmaq, bu qaçqın katorqa dustağını həbsxanaya salmaqdı. O birisi də...

Javer qəti addımlarla, bu dəfə başını lap dik tutaraq, körpüdən endi, qabağından fənər asılan Şatle meydanı tinindəki polis qarovulxanasına getdi.

Qarovulxanaya yaxınlaşanda pəncərədən növbətçi serjantı görüb içəri girdi. Polis işçiləri, lap elə qarovulxana qapısının açılmasından bir-birini tanıyırlar. Javer adını dedi, biletini serjanta göstərib, şam yanan stolun arxasında oturdu. Stolun üstündə qurşun mürəkkəbqabı, qələm və kağız vardı, bunlar, lazım olsa, protokol yazmaq, ya gecə qarovullarına yazılı sərəncam vermək üçün qoyulmuşdu.

Belə bir stol, yanında da həsir stul, adətən bütün polis qarovulxanalarında vardır; bu stolların üstündə mütləq şim-şam ağacından düzəldilmiş, içinə taxta ovuntusu tökülmüş bir boşqab, balaca karton qutu, qutuda da məktub yapışdırmaq üçün yapışqanlı qırmızı kağız olardı; bu stol məhkəmə istintaqının ən aşağı pilləsidir. Məhkəmə ədəbiyyatının əsası da burada qoyulur. Javer qələm, bir vərəq də kağız götürüb, yazmağa başladı. Onun yazdığı bu idi:

“Polis xidmətinin faydası üçün bir neçə qeyd”.

Birincisi: mən cənab prefektdən xahiş edirəm ki, aşağıdakı sözləri oxusun.

İkincisi: dustaqlar istintaq edildikdən sonra ayaqqabılarını çıxarırlar, üst-başları yoxlanılana qədər döşəmədə ayaqyalın dururlar. Onlardan çoxu həbsxanaya qayıdandan sonra öskürməyə başlayır. Bunun nəticəsində xəstəxanada artıq pul xərclənir.

Üçüncüsü: müəyyən nahiyələrdə agentlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olan müşahidə yaxşı təşkil edilmişdir; lakin çox mühüm hallarda gərək heç olmasa, iki agent bir-birini gözdən itirməsin; bu agentlərdən biri, bəzi səbəblərə görə, sayıqlığını zəiflətsə, o birisi ona göz qoyar, onun yerini tutar.

Dördüncüsü: anlaşılırmı ki, niyə Madlonet həbsxanasında dustaqların kamerada stul saxlaması, hətta pulla da olsa, xüsusi əmr ilə qadağan edilmişdir?

Beşincisi: Madlonet həbsxanasında bufet ancaq iki tir ilə hasarlanmışdır, bu da dustaqların əlinin bufetçi qadının əlinə toxunmasına imkan verir.

Altıncısı: “Çağırıcı” adlanan və başqa dustaqları qəbul otağına çağıran dustaqlar, onların adını aydın söyləmək üçün hər dustaqdan iki su pul tələb edirlər. Bu, oğurluqdur.

Yeddincisi: toxucu emalatxanasında hər sapın qaçmasına dustaqdan on su pul çıxırlar; bu, icarəçinin öz işindən sui-istifadə etməsidir, çünki kətanın keyfiyyəti bundan heç də pis olmur.

Səkkizincisi: Fors həbsxanasına görüşə gələnlər müqəddəs Misirli Məryəm sığınacağına qəbul otağına gedəndə az yaşlı canilər həyətindən keçirlər, buna yol vermək olmaz.

Doqquzuncusu: nəzərə çarpmışdır ki, jandarmlar müqəssirlərin istintaqında eşitdikləri şeyləri hər gün prefekturanın həyətində danışirlar. Jandarm olmalıdır – müstəntiqin kabinetində eşitdiyi sözləri başqa yerdə danışmaq ona yaraşmaz – bu, çox ciddi qəbahətdir.

Onuncusu: Xanım Anri namuslu qadındır, öz bufetini də çox təmiz saxlayır; lakin tək dustaqlı kameraların yaxınlığında qapıçı olmaq qadına yaramaz. Bu, nümunəvi bir müəssisə olan Konsyerjer həbsxanasına layiq deyil”.

Javer bu sətirləri özünə xas olan bir səliqə ilə, aydın xətlə yazdı, bircə vergül də buraxmadı; o yazdıqca qələm kağızın üstündə bərkdən səslənirdi. Aşağıda, sonuncu sətirin altında qol qoydu:

“Javer. 1-ci dərəcəli nəzarətçi.

Jatle meydanında polis qarovulxanası.

7 iyun 1832-ci il, gecə saat bir radələrində”.

Javer yazının mürəkkəbini qurutdu, kağızı məktub kimi büküb yapışdırdı, o biri üzünə “idarə üçün məlumat” sözlərini yazdı, stolun üstünə qoyub, otaqdan çıxdı. Şüşəli, dəmir barmaqlıqlı qapı onun ardınca örtüldü.

O yenə də Şatle meydanını çəpinə keçdi, sahil küçəsinə çatdı, on beş dəqiqə əvvəl tərək etdiyi yerə avtomat dəqiqliyi ilə qayıdaraq, yenə əvvəlki vəziyyətdə sürəliyə dirsəkləndi. Elə zənn etmək olardı ki, o, heç yerindən tərpənməmişdir.

Hava lap qaralmışdı. Ətrafa elə bir qəbir, ölüm sükutu çökmüşdü ki, belə sükut gecə yarısından sonra olur. Bulud pərdəsi ulduzların qabağını tutmuşdu. Göy üzünü kəşif, məşum bir çən bürümüşdü. Site məhəlləsi evlərində bircə işıq da yənmirdi. Yol ilə gəlib-gedən yox idi, bütün yaxın küçələr və sahil küçəsi boş görünürdü. Notrdam kilsəsi və Ədalət sarayı qülləsi gecənin öz kölgəsi kimi nəzərə çarpırdı. Fənər sürəhinin kənarını qırmızıya çalan bir işıqla işıqlandırır. Uzaqda bir-birinin ardınca qaralan körpülər, sanki, duman içində əriyirdi. Yağan yağışdan çayın suyu qalxmışdı.

Oxucunun yadındadır. Javerin sürəliyə dirsəkləndiyi yer Senanın ən iti axan yeri, burulğanın dəhşətli spirali üstündə idi; burulğan burada ucu-bucağı görünməyən bir vint kimi gah açılır, gah yığılırdı.

Javer başını əyib aşağı baxdı. Qaranlıq hər şeyi bürümüşdü. Heç nə görmək olmurdu. Suyun dalğalandığı eşidilirdi, ancaq çay görünürdü. Arabir çox-çox dərinlikdə bir parça ağ işıq qıvrıla-qıvrıla parıldayırdı: suda elə bir xüsusiyyət var ki, ən qaranlıq gecələrdə də haradansa bir parça işıq tutur, bu işığı qığılcımlar saçan xırdaca ilan kimi əks etdirir. Lakin işıq sönür, hər şey yenə zülmət içinə qərq olurdu. Elə bil ki, orada namütənahilik özü açılıb meydana gəlmişdi. Aşağıdakı su deyildi, girdab idi. Sahil küçəsinin qara, dik divarı dumana qarışaraq, zülmət içində əriyərək, bu namütənahliyin sıldırım yoxuşu kimi canlanırdı.

Heç bir şey görünürdü, ancaq suyun dondurucu soyuqluğu, yaş daşların qoxusu hiss olunurdu. Aşağıda girdabın qorxunc tənəffüsü eşidilirdi. Suyun qalxdığını, görmək yox, duymaq olurdu. Suyun qalxması, dalğaların məşum uğultusu, nəhəng körpü tağlarının cansızlığı görünüşü, qara boşluğun cəzbedici dərinliyi – bütün bu zülmət adamı dəhşətə gətirirdi.

Javer gözünü gecənin bu açılmış qapısına zilləyərək, bir neçə an sakit durdu; bu görünməyən şeyə o diqqətlə baxırdı. Su uğuldayırdı. Birdən o, şlyapasını çıxarıb sürəhinin üstünə qoydu. Bir az sonra hündür, qara bir kölgə sürəhinin üstünə qalxaraq dikəldi, sonra çaya sarı əyildi, – yoldan keçən bir adam uzaqdan onu xəyala oxşadardı, – sonra yenə dikələrək birbaşa zülmətin içinə düşdü, boğuc bir şappıltı eşidildi, bu qara kölgənin suya bata-bata çırpındığını ancaq zülmət gördü.

BABA VƏ NƏVƏ.

BİRİNCİ FƏSİL.

Oxucu yenə sink halqalı ağacı görür.

Təsvir etdiyimiz hadisələrdən bir qədər sonra, ləyaqətli adam olan Kəllə ağır həyəcan keçirməli oldu.

Kəllə, bu ləyaqətli adam, bu romanın ən ağır fəsillərində bizə rast gələn monfermeylli, daş yolu fəhləsi idi.

Oxucuların yadındadır: Kəllə müxtəlif işlərlə, o cümlədən, oğurluqla da məşğul olurdu. O, həm daş qırır, həm də baş yolda adam soyurdu. Bir arzu bu daşqıran fəhləyə və oğruya rahatlıq vermirdi: o, Monfermeyl meşəsində basdırılan dəfinənin dəlisi idi. O, bir gün bir ağacın altında bu dəfinəni tapacağına əmindir; buna ümid etməklə bərabər, yoldan keçən adamların cibini də axtarmaqdan çəkinmirdi.

Ancaq o, indi ehtiyatla tərpnəirdi. Bu yaxında bir cəncəl işdən güclə canını qurtarmışdı. Biz bilirik ki, o, da, başqa quldurlarla bərabər, Jondretin daxmasında ələ keçmişdi. Bəzən qəbahət də adama lazım olur. Kəlləni onda əyyaşlıq xilas etmişdi. O, soyğunçu idimi, ya soyulan adamdımı – heç kəs bundan baş çıxara bilməmişdi. Axşam talanında onun iştirak etməməsi tamamilə sübut edildikdən sonra istintaqı dayandırıb, onu həbsxanadan buraxdılar. O yenə də sərbəst oldu. Yolun əvvəl işlədiyi Hanyi və Lanyi arasındakı sahəsinə qayıtdı, yenə də nəzarət altında hökumət üçün çinqıl qırmağa başladı; o, başını aşağı dikərək fikirli-fikirli işləyirdi; lakin onu fəlakətdən xilas edən şəraba daha artıq meyl göstərirdi.

Kəlləni, üstü torpaqlı qazmasına qayıdandan sonra, belə bərk həyəcanlandırən nə idi? Onu həyəcanlandırən aşağıda qeyd etdiyimiz hadisə idi.

Bir gün o, səhərə yaxın adəti üzrə iş yerinə gedəndə kolların arasında, bəlkə də, onun eyni zamanda pusquda durduğu yerdə bir adam gördü; bu adamın ala-qaranlıqda, həm də xeyli uzaqdan ancaq kürəyi görünürdü, bununla belə, o, Kəlləyə tanış kimi göründü. Kəllə araç içsə də, aydın və iti hafizəyə malikdi; hafizə qayda-qanunla çox da yola getməyənlərin zəruri müdafiə silahıdır.

Kəllə öz-özündən soruşdu:

– Mən bu adamı axı harada görmüşəm?

Suala cavab verə bilmədi; ancaq bu qaraltı kimi isə xatırladırdı, bu adam onun hafizəsində zəif bir iz buraxmışdı.

Kəllə onun kim olduğunu və kimə oxşadığını müəyyən edə bilmədikdə, bəzi şeyləri düşünməyə və müqayisə etməyə başladı. Bu adam, yəqin, buralı deyildi. O, haradansa gəlmişdi. Özü də, görünür, piyada gəlmişdi. Belə bir vaxtda hər dilican Monfermeyldən keçmir. Deməli, o bütün gecəni yol gəlmişdir. O, haradan gəlmişdir? Uzaqdan gəlməmişdir, çünki onun nə yol çantası, nə də düyünçəsi var. Görünür, Parisdən gəlmişdir. O, niyə meşəyə girmişdir? Özü də belə tezdən? Burada ona nə lazım olmuş?

Kəllə yerə basdırılmış pulu düşündü; hafizəsini araşdırdı, onun yadına mübhəm bir şey düşdü: o bir neçə il bundan əvvəl bir adam görmüşdü, onda da indiki kimi narahat olmuşdu. Bəlkə, bu, elə həmin adamdır?!

Bu qayda ilə düşünürdü, düşüncənin təzyiqi altında başını endirmişdi, bu, təbii şeydi, ancaq ehtiyatkarlıq deyildi. O, yenə başını qaldıranda heç kəsi görmədi. Naməlum adam meşədə ala-qaranlıq içində yox olmuşdu.

Kəllə həyəcanla öz-özünə dedi:

– Onun kələyinin üstünü açmasam, heç kişi deyiləm. Mən bu riyakarın ibadətqahını axtarıb taparam. O, havayı yerə belə vaxtda gəzintiyə çıxmayıb – nə işıqdır, nə qaranlıq, mən bunun səbəbini bilərəm. Mənim meşəmdə hələ elə sirr olmayıb ki, onun üstünü açə bilməyim.

Külüngünü götürüb donquldandı:

– Lazım olar. Yer də eşərsən, adam da deşərsən...

O, naməlum adamın tutduğu yolu mümkün qədər düzgün təyin etməyə çalışaraq, sanki, sapı sapa bağlaya-bağlaya kolların arası ilə irəliləməyə başladı.

Heç yüz addım getməmişdi ki, şəfəqın qızartısı onun köməyinə çatdı. Qum üstündə arabir çəkmə izi, yerə yatmış ot, tapdanmış ardıc kolu, kolların əyilmiş cavan budaqları görünürdü; budaqlar, yuxudan ayılanda gərnəşən gözəl qız kimi naz ilə, yavaş-yavaş özünü düzəldirdi; bu şeylər o adamın buradan keçdiyini aydın göstərirdi. Kəllə izi tutaraq çox getdi, sonra izi itirdi. Vaxt keçirdi. O, meşənin lap içərilərinə girdi, kiçik bir təpəyə çatdı. Səhər-səhər uzaq bir cığırda Gilyeri nəğməsini fitlə çala-çala bir ovçu gedirdi, Kəllədə o, ağaca dırmaşmaq meyli oyatdı. Kəllə yaşına görə çox cəld idi. Bir az kənarda Titirə və Kəlləyə layiq hündür qayın ağacı vardı. Kəllə ağaca dırmaşdı və bacardıqı qədər yuxarı qalxdı.

Bu, çox gözəl fikir idi. Kəllə meşənin ən sıx yerinə baxarkən birdən yenə o adamı gördü.

Elə görünən kimi də yenə gözdən itirdi.

Naməlum adam xeyli uzaqda olan bir talaya çatdı; tala sıx ağaclarla əhatə olunmuşdu, Kəllə bu yerə çox yaxşı bələddi: orada, bir yığın əhəngdaşının yanında qurumaqda olan şabalıd ağacı vardı, ağacın gövdəsinə mismarla bir sink halqa vurulmuşdu. Keçmişdə bura “Blarü talası”

deyərdilər. Daşlar otuz il əvvəl bura tökülmüşdü, nə üçün töküldüyü də məlum deyildi: heç bir şey, taxta hasardan başqa, daş yığınının köhnəliyi ilə müqayisə oluna bilməz. Onlar müvəqqəti olaraq meydana gəlir – bu da onların uzun zaman qalması üçün ən yaxşı bəhanədir!

Kəllə sevinə-sevinə, tələsə-tələsə ağacdən düşdü, daha doğrusu, sürüşdü. Zağa açıqdı, indi heyvanı tutmaq lazımdı. Çoxdan bəri arzu etdiyi o məşum dəfinə də, yəqin, orada idi.

Talaya getmək heç də asan deyildi. O, tapdanmış cığırla, bu zəhlətökən yolla, min dəfə ora-bura dönə-dönə, burula-burula getsəydi, on beş dəqiqə, sıx kollar arasına ilə kəsmə getsəydi, düz yarım saat vaxt itirəcəkdi, çünki kollar bu yerdə həm tikanlı idi, həm də budaqları bir-birinə dolaşmışdı. Kəllə bunu başa düşmədi. O, gözünə aldanaraq, kəsmə yolla getmək qərarına gəldi; bu aldanış isə çoxlarını məhv etmişdi. Kolluq, nə qədər sıx olsa da, ona yaxşı yol kimi göründü.

Öz-özünə dedi:
– Özümüzü vuraq bu Rivoli canavarlar küçəsinə!

Kəllə dövrələmə yol ilə getməyə adət eləmişdi, bu dəfə kəsmə yolla getməkdə yanılmışdı. Özünü qabağa verib, kollarla əməlli-başlı döyüşə girişdi.

O, çaqqal gavalısı, yabanı gül, acıqlı böyütkən kolları ilə, gicikənlə, yemişanla, qanqalla əlləşdi. Əl-ayağı, üz-gözü cırmaq-cırmaq oldu.

Dərənin dibində su gördü, suyu keçdi.

Nəhayət, qırx dəqiqədən sonra Blarü talasına çatdı; onun bütün bədəni tər içində idi, paltarları islanmışdı, kollar onu didib dağıtmışdı, o yaman hirsələnmişdi, tövşüyürdü.

Talada heç kəs yox idi.

Kəllə daş yığınının üstünə cumdu. Daşlar öz yerində idi. Heç kəs onları aparmamışdı.

Adam meşədə yox olmuşdu. O qaçmışdı. Hara? Hansı tərəfə? Harada gizlənmişdi? Bunu bilmək mümkün deyildi.

O, daş yığını dalında, sink halqalı ağacın dibində təzə qazılmış yer, yaddan çıxmış, ya da atılmış bir külüng, bir də dərin bir çuxur gördü, – bu, onun bütün varlığını sarsıtdı.

Çuxur boş idi.

Kəllə yumruğunu havada silkələyib, o adamı hədələyə-hədələyə çıxırdı:
– Oğru haramzadə! – Lakin o özü də bilmirdi ki, kimi hədələyir.

İKİNCİ FƏSİL.

Marius vətəndaş müharibəsindən sonra ev müharibəsinə hazırlaşır.

Marius xeyli vaxt ölümlə həyat arasında qaldı. Bir neçə həftə titrəyib qızdırdı, sayıqladı; onda beyinlə əlaqədar olan çox ciddi əlamətlər göründü; bu da başındakı yaralardan çox, başına vurulan zərbələrin, beyin sarsıntısının nəticəsi idi.

O, gecə sabaha kimi, qızdırmalı xəstə inadı ilə, ölən bir adamın məşumcasına təkidi ilə Kozettanın adını çəkirdi. Bəzi yaraların böyüklüyü çox ciddi təhlükə törədirdi, çünki dərin yaranın çirk eləməsi çox asanlıqla artır və müəyyən atmosfer şəraitinin təsiri altında ölümlə nəticələnə bilər. Buna görə havanın bir balaca dəyişməsi, göy guruldaması, ildırım çaxması həkimi çox narahat edirdi. O dönə-dönə deyirdi: “Əsas məsələ budur ki, yaralı gərək qətiyyənlə həyəcanlanmasın”. Yaraları açıb-bağlamaq mürəkkəb və çətin işdi: o zaman hələ sarğıları və bintləri məlhəmlə yapışdırmaq üsulu icad olunmamışdı. Nikoletta, özünün dediyi kimi, “tavana qədər eni olan” bir döşəkağını cırıb tiftik hazırlayırdı. Xlorlu məhlul və cəhənnəmdaşı ilə qanqrenanın qabağını almaq çox çətinliklə mümkün oldu. Nə qədər ki, Marius ölüm təhlükəsi qarşısında idi, dərddən üzülən cənab Jilnorman nəvəsinin başı üstündən ayrılmırdı, o da Marius kimi nə diri idi, nə ölü.

Hər gün, bəzən də gündə iki dəfə, qapıçının dediyinə görə, ağ saçlı, yaxşı geyimli, hörmətli bir cənab gəlib yaralının halını soruşur, özü ilə bir paketdə yara üçün tiftik gətirirdi.

Nəhayət, sentyabrın yeddisində, Mariusun ölümcül halda babasının evinə gətirildiyi o dəhşətli gecədən düz dörd ay sonra həkim elan etdi ki, indi yaralının sağ qalacağına söz verir. Mariusun yaraları sağalırdı. Lakin sınan cınaq sümüyü bərk ağrıdığından, o iki ay da yanı üstə yatmalı oldu. Belə hallarda adətən bir yara qalır, sağalmaq istəmir, yaranı xeyli vaxt açıb-bağlayırlar, bu da xəstəni yaman dilxor eləyir.

Burası var ki, yaraların gec sağalması Mariusu təqib olunmaqdan xilas etdi. Fransada hər qəzəb, hətta xalq qəzəbi də altı aya kimi soyuyub gedir. O zaman qiyamda iştirak etmək halları elə çox yayılmışdı ki, buna istər-istəməz göz yummaq lazım gəlirdi.

Bir şeyi də əlavə etmək lazımdır ki, prefekt Jiske, yaralıları polis idarəsinə verməyi həkimlərə əmr etmişdi: hələ indiyə qədər belə şey görünməmişdi; bu əmr yalnız əfkar-ümumiyyəni deyil, birinci növbədə kralın özünü qəzəbləndirdi; bu ümumi qəzəb yaralıları müdafiə etmək və qorumaq üçün ən yaxşı vasitə oldu. Buna görə də hərbi tribunal vuruşma meydanında ələ keçən yaralılarından başqa, heç bir yaralını məsuliyyətə cəlb edə bilmədi.

Cənab Jilnorman kədər və ümitsizliyin, sonra da fərəh və sevincin bütün mərhələlərindən keçdi. Hər gecə yaralının yanında qalmaqdan onu güclə saxlaya bildilər; o əmr etdi ki, böyük kreslosunu Mariusun çarpayısı yanına qoysunlar; o tələb edirdi ki, qızı kompresə və sarğıya evdə olan ən yaxşı ağları işlətsin. Madmuazel Jilnorman hər şeyi ölçüb-biçən, uzun illər nəticəsində böyük təcrübə sahibi olan bir qadındı, o, nazik ağları gizlətmək üçün bir yol tapdı, qocanı da inandırdı ki, əmri yerinə yetirilmişdir. Cənab Jilnorman bir şeyi heç eşitmək istəmirdi ki, guya, tiftik üçün qaba kətan batistdən, işlənmiş kətan təzə kətandan yaxşıdır. Həkim Mariusun yarasını açıb bağlayanda, o, mütləq orada olardı, amma qızı utana-utana otaqdan çıxardı. Cənab Jilnormanın yanında yaranın çürümüş ətinə qaçı ilə kəsəndə o: “Ah, ah” deyib çığırdı. O, titrək əli ilə Mariusa fincanda dərman verəndə adamın ürəyi rıqqətə gəlirdi. O, həkimə ardı-arası kəsilmədən sual verirdi, həmişə də eyni sualları verdiyini hiss etmirdi.

Həkim Mariusun təhlükədən xilas olduğunu söyləyəndə qoca sevincindən lap ağılını itirdi. Sevinc çılğınlığı içində qarışıya üç luidor pul bağışladı. Axşam yataq otağında çarpaya əvəzinə çirtiq çala-çala, qovot oynaya-oynaya belə nəğmə oxudu:

Çobanların yurdu olan.
Bordoda Janna anadan.
Olmuş, Jannanı görsən sən.
Sevəcəksən...

Sevgi yurd salmış qəlbində.
Gizlənərək gözlərində.
Kələkbaz qurubdur tələ.
Ürəklərə...

Diana tək sevib qəlbən.
Mədh edirəm Jannamı mən.
Janna ilə ömür sürmək.
Xoşdur gerçək!

Sonra oturacaqda diz çökdü; Bask qapı arasından baxırdı, o, cənab Jilnormanın, elə bil ki, dua etdiyini aydın eşidirdi.

Cənab Jilnorman indiyə qədər Allaha inanmamışdı.

Hər dəfə Mariusda sağalmaq əlaməti görünəndə, onun mütləq sağalacağına şübhə qalmaqanda qoca lap sərsəmləyirdi. O, boş yerə bir çox işlər tuturdu, sevinc coşqunluğuna qarılıaraq pilləkənlə aşağı-yuxarı qaçırdı, niyə qaçdığını heç özü də bilmirdi. Bir gün səhər çağı qonşu qadınlardan birinə, həm də çox qəşəng qadına böyük bir gül dəstəsi verirlər, qadın buna son dərəcə təəccüb edir: gül dəstəsini göndərən cənab Jilnorman imiş; hətta Nikolettanı qucağında oturtmağa da çalışmışdı. Mariusa “cənab baron” demişdi. “Yaşasın respublika!” deyər çığırmışdı.

O, həkimdən əl çəkmirdi, hər dəqiqə soruşdu: “Təhlükə ötürmüşdür, elə deyilmi?” Mariusa bir nənə şəfqətilə baxırdı. Mariusa yemək verildə nəfəs almağa qorxurdu. Özünü yaddan çıxartmışdı, özü elə hesablaşmırdı. Evin sahibi Marius idi. Qocanın sevinci fədakarlığa oxşayırdı. O, öz nəvəsinin nəvəsi olmuşdu.

O nə qədər qısqanc olsa da, dünyada ən yaxşı uşaqdı. Sağalmaqda olan Mariusu yormaqla, ya darıxdırmaqdan qorxaraq onun arxasında dururdu, ona baxıb dinməz-söyləməz gülümsəyirdi. O, vəziyyətdən razı idi, şəndi, xoşbəxti, füsunkardı. O, cavanlaşmışdı. Ağ saçı onun gülər üzünə mülayim bir ifadə, əzəmət verirdi. Qırışmış üzü işıqlandıran sevinc pərəstişə layiqdir. Qocalığın təbəssümündə səhər şəfqətinin işığı vardır.

Marius yaralarının açılıb-sarınmasına etiraz etmirdi. Göstərilən qayğıya da laqeyddi, onu ancaq bir fikir məşğul edirdi: o da Kozettanın fikri idi.

Sayıqlama və titrəmə-qızdırma keçəndən sonra o daha Kozettanın adını çəkmirdi, elə zənn etmək olardı ki, o daha Kozettanı düşünmür. Lakin Mariusun ürəyi Kozettanın başına nə iş gəlmişdir; Şanvreri küçəsindəki hadisə ona duman kimi görünürdü; Eponina, Qavroş, Mabef, Tenardyenin ailəsi, barrikadanın məşum tüstüsü içində vuruşan yoldaşları onun hafizəsində seyrək kölgələr kimi titrəyirdi; cənab Foşlevanın bu qanlı döyüşə gəlməsi tufan içində bir anlığa sezilən qəribə müəmmaya oxşayırdı. O, necə oldu ki, sağ qaldı, onu kim xilas etdi, necə xilas etdi, – Marius bunu başa düşə bilmirdi, ətrafındakı adamlardan da bu barədə bir şey öyrənə bilmədi, ancaq bunu dedilər ki, gecə onu karetda Ehtiraslar küçəsinə gətirdilər; keçmiş, hal-hazır, gələcək tutqun, dumanlı bir xatirəyə çevrilmişdi; bu duman içərisində sarsılmaz bir nöqtə, aydın və müəyyən bir plan, qranit kimi möhkəm bir şey, bir qərar, bir arzu vardı – o da Kozettanı tapmaqdı. Onun şüurunda həyat fikri ilə Kozettanın fikri bir-birindən ayrılmırdı. O, öz ürəyində tutmuşdu ki, bunları bir-birindən ayrı qəbul etməyəcək, kim onu yaşamağa məcbur etmək istəsə – qoy lap onun babası, ya tale, ya da cəhənnəm özü olsun – o mütləq itirdiyi cənnətin ona qaytarılmasını qəti tələb edəcəkdir.

Qarşısında duran maneələri də özündən gizlətmirdi.

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır: babasının qayğısı və nəvəsi Mariusu qətiyyətlə yumşaltmadı, hətta ona çox az təsir etdi. Birincisi budur ki, o, çox şeyi bilmirdi, bundan başqa, xəstə, bəlkə də, hələ qızdırmalı olduğundan, bu nəvəsi inandırmırdı, bu qəribə, yeni şeylərə onu ələ almaq üçün bir vasitə kimi baxırdı. O özünü çox soyuq tuturdu. Qoca nahaq yerə ona baxıb yazıq-yazıq gülümsəyirdi – qocalıq təbəssümünün ona heç təsiri olmurdu. Marius öz-özünə deyirdi: nə qədər ki, mən susuram, tabe oluram, bu mehribanlıq da bir o qədər davam edəcəkdir; lakin Kozettadan söz açan kimi babam əsil simasını göstərəcək, üzündəki maskanı atacaq. Onda amansız bir tufan qopacaq, onda yenə də Kozettanın mənsub olduğu ailə məsələsi, bu iki ailənin ictimai vəziyyətcə bərabər olmaması söhbəti meydana çıxacaqdır, istehza və məzəmmət dolu kimi yağacaqdır, “Foşlevan”, “Kaşlevan”, dövlət, kasıblıq, yoxsulluq, boyundan asılan daş, gələcək sözləri ortaya atılacaqdır. Qoca amansız müqavimət göstərəcək, axırda da razılıq verməyəcək. Marius indidən özünü müdafiə etməyə hazırlaşırı.

Bir də ki, Marius sağaldıqca, əvvəlki incikliklər onun hafizəsində canlanır, köhnə yaraların üstü açılırdı, keçmişlər yada düşürdü, yenə də polkovnik Ponmersi gəlib nəvə ilə babanın arasında dururdu. Marius öz-özünə deyirdi ki, mənim atama qarşı bu qədər amansız olan, onun barəsində belə haqsızlıq edən bir adamdan yaxşılıq gözləmək olmaz. O, sağaldıqca babasına qarşı ədavəti artırdı. Qoca həlim bir itaətkarlıqla buna dözürdü.

Mariusu babasının evinə gətirəndən bəri, həm də o, huşa gələndən sonra bircə dəfə də babasına ata deməmişdi, – cənab Jilnorman bunu özlüyündə nəzərə almışdı. Doğrudur, babasına o, “cənab” da deməmişdi, ancaq cümləni elə biciklə qururdu ki, bunların heç birini deməyə ehtiyac olmurdu.

Heç şübhəsiz, böhran yetişirdi.

Marius döyüşə girişmədən əvvəl özünü xırda vuruşmalarda yoxlayırdı, – belə hallarda həmişə bu cür hərəkət edirlər. Müharibədə buna kəşfiyyət deyirlər. Bir gün səhər çağı cənab Jilnormanın əlinə bir qəzet keçdi; bu qəzetlə əlaqədar olaraq Konvent haqqında etinasızlıq göstərdi, Danton, Sen-Jüst və Robespyer haqqında royalistcəsinə bir söz söylədi:

Marius onun sözünü kəsdi:

– Doxsan üçüncü ilin adamları titan idi.

Qoca susdu, axşama kimi bircə kəlmə də söz demədi.

Marius uşaq vaxtından babasının inadkar olduğunu bilirdi, buna görə də onun susmasını ifadə olunmamış böyük bir qəzəb hesab etdi, amansız mübarizə olacağını duyaraq öz fikrində bu döyüşə daha inadla hazırlaşmağa başladı.

O, belə bir qəti qərara gəldi: babası onun təklifini rədd etsə, o, yaralarının bütün sarğılarını açıb tökəcək, bununla da sınımış canaq sümüyünə zərər yetirəcək, hələ tamam sağalmamış yaralarının üstünü açacaq, qanadacaq, heç bir şey də yeməyəcək. Onun yaraları onun silahı idi. Ya Kozettaya sahib olacaq, ya öləcək!

O, xəstələrə xas olan dilxorluqla və səbirlə əlverişli vaxtı gözləməyə başladı.

Nəhayət, bu vaxt gəlib çatdı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Marius hücumu keçir.

Bir gün cənab Jilnormanın qızı kamodun mərmər rəfində dərman şüşələrini səliqəyə salarkən Jilnorman Mariusa sarı əyilərək çox nəvazişlə dedi:

– Bilirsənmi, mənim övladım, nə var, sənin yerinə olsaydım, mən indi balıqdan çox ətə həvəs göstərərdim. Adam sağalmağa başlayanda qızardılmış kambala əla yeməkdir, amma xəstəni ayağa qaldırmaq üçün yaxşı kotlet lazımdır.

Marius özünü yaxşı hiss edirdi; o var qüvvəsini topladı, qalxıb yatağında oturdu, sıxılmış yumruqlarını yatağına dayadı, babasının düz gözünün içinə baxaraq təhdidedici bir ifadə ilə dedi:

– Bu barədə mən sizə bəzi şeylər deməliyəm.

– Nə barədə?

– Məsələ burasındadır ki, mən evlənmək fikrindəyəm.

Qoca qəhqəhə ilə güldü:

– Bu, nəzərə alınmışdır.

– Necə yəni nəzərə alınmışdır?

– Alınmışdır da. Qız sənin olacaq.

Marius sevincindən titrədi.

Cənab Jilnorman sözünə davam etdi:

– Hə də, sənin istədiyən o gözəl, o məlahətli qızı götür, qoy sənin olsun. O hər gün qoca bir adam simasında gəlib sənin halını soruşur. O vaxtdan ki səni yaralayblar, onun işi ancaq ağılamaqdır, bir də tiftik hazırlamaq. Mən onun yerini öyrənmişəm. O, Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə yaşayır. Hə-ə, razılığa gəldik ki! Sən ona evlənmək istəyirsən? Çox gözəl, evlən! Əzizim, sirrin üstü açıldı! Sən böyük bir sui-qəsd hazırlamışdın, öz-özünə deyirdin: “mən babamın, bu Regentlik və Direktoriya dövrü mumiyasının, keçmişdə gözəl olan bu adamın, Jeronta çevrilmiş bu Dorantın düz üzünə deyəcəyəm; onun da vaxtı ilə sevgi macəraları, ehtirasları, məşuqələri, Kozettaları olmuşdur; o da öz vaxtında qəşəng geyinib lovğalanmışdır, o da göylərə uçmuşdur, o da baharın meyvəsindən dadmışdır, istəsə də, istəməsə də, bunları xatırlamalıdır, onda baxarıq. Vuruşarıq!” Hə, sən istəyirdin vaxt itirmədən qəti işə girişəsən! Yaxşı da. Mən sənə kotlet təklif edirəm, sən də mənə belə cavab verirən: “Hə, yeri gəlmişkən deyim, mən evlənmək istəyirəm”. O söz hara, bu söz hara! Hə-ə, sən gözləyirdin ki, dalaşacağıq? Amma sən bilmirdin ki, mən köhnə hərifəm! İndi sənin sözün nədir? Sən qəzəblənmişən. Sənin baban səndən də yüngülməcazdır, – sən bunu heç gözləməyirdin. Sən qabaqcadan hazırladığın o gözəl nitqin, cənab vəkil, havayı yerə batdı, getdi, çox təəssüf! Bu, daha yaxşı, könlün istəyən qədər qəzəblən. Mən hər şeyi sənin istədiyən kimi eləyirəm, bu da, ay axmaq, sənin ağzını yumar. Qulaq as. Mən öyrənmişəm, axı mənim də aqlım başımdadır. O, füsunkar qızıdır, təmiz qızıdır, ulan haqqında olan söz-söhbət tamam cəfəngiyatdır. O qız bir yığm tiftik hazırlayıb, bu, böyük sərvətdir. O qız sənə pərəstiş edir. Sən ölsəydin, bizim üçümüzü də basdırardılar: onun tabutunu mənim tabutumun ardınca gətirərdilər. Sən halın yaxşılaşandan sonra mənim ağıma, hətta belə bir şey

gəldi: onu sənın yatağının yanında oturtmaq! Ancaq belə şey romanlarda olur: yaralanmış qəşəng oğlanın yatağı yanına onu istəyən qızı gətirirlər. Həyatda isə belə şey olmur... Sənın xalacığın buna nə deyərdi? Dost, axı sən çox vaxt yerində çılpaq uzanırsan. Nikolettadan soruş, o bircə dəqiqə də sənın yanından ayrılmırdı, soruş gör bura qadın buraxmaq olardı mı? Buna həkim nə deyərdi? Gözəl qız titrətmə-qızdırma üçün heç də dərman deyil. Yaxşı da, bu barədə daha danışmayacağıq: bütün sözlər deyilib, işlər görüüb, hər şey qurtarıb gedib, qız sənındır, götür. Görürsən mən necə zalıman! Mən hiss edirdim ki, sənın məndən xoşun gəlmir, öz-özümə dedim: “Mən nə eləyim ki, bu heyvanın yenə məndən xoşu gəlsin?” Sonra belə fikirləşdim: “Dayan, axı, mənım əlimin altında Kozetta deyilən körpəcə bir qız var, onu Mariusa bağışlayıram, onda, bəlkə, onun məndən xoşu gəldi, ya da heç olmasa deyər ki, mənım təqsirim nədir”. Ah, sən bu qərara gəlmişdin ki, qoca əsib-coşacaq, özündən çıxacaq, ayaqlarını yerə döyəcək, bu al şəfəqın üstünə ağac qaldıracaq? Belə şey olmaz! Kozettanı? Mən razı; sevgimi? Buyurun! Bundan yaxşı şey mənə lazım deyil. Evlənin, cənab, iltifat buyurun! Xoşbəxt ol, mənım əziz balam!

Qoca bu sözləri deyib ağladı.

Mariusun başını qucaqlayıb hər iki əli ilə qoca sinəsinə sıxdı, ikisi də, hönkür-hönkür ağladı. Ən böyük xoşbəxtlik bəzən bunda ifadə olunur.

Marius həyəcanla dedi:

– Ata!

Qoca pıçıldadı:

– Aha, deməli, sən mənı istəyirsən?

Bu anlar unudulmaz anlardı. Ağlamaqdan onların nəfəsi tıxanırdı, danışa bilmirdilər.

Nəhayət, qoca dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Axır ki, inadından döndün! Mənə “ata” dedin.

Marius başını babasının sinəsindən götürüb yavaşca soruşdu:

– Ata, indi mən lap sağalmışam, fikirləşirəm ki, onunla görüşə bilərəmmi?

– Bu da nəzərə alınmışdır, sən onu sabah görəcəksən.

– Ata!

– Nə deyirsən?

– Bu gün olmaz mı?

– Yaxşı da, etiraz eləmirəm. Qoy bu gün olsun! Sən bir-birinin ardınca mənə üç dəfə “ata” dedin, bunun da axı bir qiyməti var! Bu saat sərəncam verərəm. Onu sənın yanına gətirərlər. Sənə deyilir ki, hər şey nəzərə alınmışdır. Bütün bu əhvalat bir zamanlar şeirdə tərənnüm edilmişdir. “Xəstə gənc” elegiyasının sonunda Andre Şenye tərənnüm etmişdir, həmin Andre Şenye ki, onun başını bu qul..., yəni doxsan üçüncü ilin o titanları kəsmişlər...

Cənab Jilnormana elə gəldi ki, Marius, deyəsən, bir balaca qaşqabağını tökdü; əslinə qalanda, Marius göylərdə uçurdu. Onun dediyini heç eşitmirdi, doxsan üçüncü ili deyil, Kozettanı düşünürdü. Qoca heç yeri olmaya-olmaya Andre Şenyenin adını çəkdiyini başa düşdü, qorxudan tir-tir əsərək söhbəti dərhal başqa şəkllə saldı:

– “Kəsmişlər” sözü yerində deyilmədi. Məsələ burasındadır ki, inqilabın böyük dahiləri, heç şübhəsiz, cinayətkar deyillər, and olsun namusuma, həqiqi qəhrəmandırlar... Onlar belə hesab etdilər ki, Andre Şenye onlara bir az mane olur, bu qərara gəldilər ki, onu gilyotin... Daha doğrusu, böyük insanlar ictimai rifahın xeyrinə olaraq, termidorun yeddisində Andre Şenyeyə təklif etdilər ki, vasil ol cə...

Söz cənab Jilnormanın boğazında ilişib qaldı, o nə cümləni qurtarmağa söz tapdı, nə sözünü geri götürə bildi; özünü itirdi, həyəcanlandı, qızı Mariusun dalındakı balışları düzəldənə kimi, yaşının imkan verdiyi cəldliklə yataq otağından çıxdı, qapını şaqqıltı ilə örtüdü; o, qıpqırmızı qızarmışdı, özündən çıxmışdı, tövşüyürdü, gözləri kəlləsinə çıxmışdı, – birbaş Baskın üstünə cumdu; Baskın dəhlizdə dinməz-söyləməz çəkmə təmizləyirdi; Baskın yaxasından yapışıb qəzəblə üstünə çığırdı:

– Elə deyilmi, o quldurlar onun işini bitirmədilər mi?

– Kimin, ağa?

- Andre Şenyenin?
Bask qorxmuş halda dedi:
– Elədir ki, var, ağa.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Madmuazel Jilnorman Foşlevanın qoltuğunda paket içəri girməsindən razı qalır.

Nəhayət, Kozetta ilə Marius görüşdülər.

Biz bunun necə görüş olduğunu təsvir etməkdən acizik. Çox şey var ki, onu təsvir etməyə heç çalışmaq lazım deyil, – günəş də o cümlədən.

Kozetta Mariusun yataq otağına girəndə bütün ailə ora yığılmışdı, Bask ilə Nikoletta da orada idi.

Kozetta qapı ağzında göründü; sanki, ondan işıq saçırdı.

Elə bu anda qoca burnunu silməyə hazırlaşdı: burnu yaylıqda, altdan-altdan Kozettaya baxaraq donub qaldı.

Ucadan dedi:

– Füsunkar qızıdır!

Sonra da qulaqbatırıcı bir səsle burnunu sildi.

Kozettanın qəlbi fərəhlə, nəşə ilə, həyəcanla, səadətlə dolu idi. Xoşbəxtlikdən necə qorxurlarsa, o da elə qorxurdu. Üzü gah ağarır, gah da qızarırdı, yavaşca nəşə deyirdi, Mariusun qoynuna atılmaq istəyirdi, ancaq tərəddüd edirdi. Hamının yanında sevgisini ifadə etməyə utanırdı. Biz xoşbəxt aşıqlərə qarşı amansız oluruq; onların yanında dayanıb dururuq, amma onlar hər şeydən çox tək qalmaq istəyirlər. Əslində, onlara heç kəs lazım deyil.

Kozetta ilə bərabər, otağa ağ saçlı, ciddi bir cənab girdi; onun üzündə qəribə, dərdli bir təbəssüm vardı. O, “cənab Foşlevan” – Jan Valjan idi.

O, qapıçının dediyi kimi, “çox abırlı geyinmişdi”, əynindəki paltarları həm qara, həm də təzə idi, boynuna ağ qalstuk bağlamışdı.

Qapıçının heç ağlına da gəlməzdi ki, yəqin, notarius olan bu hörmətli burjua iyunun yeddisində qapıya gələn o qorxunc sifətli meyitdaşıyandır, nəfəsi kəsilmiş Mariusu dalında gətirən o cırıq paltarlı, dəhşətli, vəhşi, qara, üzü qana, çirkəbə bulanmış adamdır. Qapıçı onu tanımasa da, peşəsi ona nəşə bir şey hiss etdirdi. O, Foşlevanla Kozettanı görəndə yavaşca arvadına dedi: “Bilmirəm niyə mənə elə gəlir ki, bu adamın üzünü haradasa görmüşəm”.

Cənab Foşlevan Mariusun yataq otağında kənardə, qapının yanında durmuşdu. O, qoltuğunda kağıza bükülmüş bir paket tutmuşdu, paket mətbəə vərəqinin səkkizdə bir hissəsində çap olunmuş kitaba oxşayırdı. Paketin büküldüyü kağız yaşıla çalırdı, elə bil ki, onu kif basmışdı.

Jilnormanın qızı pıçıltı ilə Nikolettadan soruşdu:

– Bu cənabın həmişə qoltuğunda kitab olur?

Onun kitabdan zəhləsi gedirdi.

Cənab Jilnorman da pıçıltı ilə ona etiraz etdi:

– Olanda nə olar? Bunda nə var ki? O, alimdir. Yaxşı da, nə olsun ki? Onun təqsiri nədir? Cənab Bular da, mən onu tanıyırdım, evdən kitabsız çıxmazdı, həmişə ürəyinə bir foliant sıxmış olardı. Sonra qonağı salamlayaraq, bərkdən dedi:

– Cənab Kaşlevan...

Qoca Jilnorman qəsdən belə demədi: onda da, başqa aristokratlar kimi, fəsilələri düzgün söyləməmək ədası vardı.

– Cənab Kaşlevan, mən sizin madmuazeli mənim nəvəm baron Marius Pommersi üçün istəməyi özümə şərəf bilirəm.

“Cənab Kaşlevan” təzim etdi.

Qoca sözünə belə nəticə verdi:

– Razılaşdıq.

Sonra Mariusla Kozettaya sarı döndü, xeyir-dua vermək üçün əllərini qaldıraraq ucadan dedi:

– Bu gündən bir-birinizi sevə bilərsiniz.

Bu sözü təkrar etməyə ehtiyac olmadı. İndi daha özünüz bilin! Söhbətə başladılar. Onlar astadan danışdılar. Marius öz kuşetkasında balısa dirsəklənib uzanmışdı, Kozetta onun yanında durmuşdu. Kozetta pıçıldayırdı. “Ah, ilahi! Nəhayət, sizi gördüm. Bu sənən?! Bu sizsiniz?! Heç ağlagələn şeydir ki, ora vuruşmağa gedəsən?! Niyə axı? Bu, dəhşətdir. Düz dörd ay mən qorxudan ölürdüm. Sizin vuruşmaya getməyiniz nə amansız hərəkətdir! Mən sizə nə eləmişdim? Bunu mən sizə bağışlayıram, ancaq bir də belə iş tutmayın. Bizi bura çağırmağa gələndə mən az qalmışdı ölüm, ancaq bu dəfə sevincdən öləcəkdim. Mən elə darıxırdım! Mən heç paltarımı dəyişə də bilmədim, yəqin, üst-başım çox pisdir. Sizin adamlarınız yaxamın əzilmiş olduğunu görsələr, nə deyəcəklər? Danışın da! Elə təkcə mən danışırım. Biz yenə də Silahlı adam küçəsində yaşayırıq. Sizin sınığınız, deyəsən, çox pis idi. Mənə deyirdilər ki, yaraya bütöv bir yumruq girə bilərdi. Sonra, deyəsən, sizin bədəninizi qayçı ilə kəsirdilər. Dəhşətə bax! Mən elə ağlayırdım, heç ovunmurdum. Bu qədər dərd çəkməyin özü də gülməlidir. Sizin babanızın çox xoş sifəti var. Elə tərpənməyin, dirsəklənməyin, üsullu olun, bədəniniz ağrıyar. Ah, mən xoşbəxtəm! Nəhayət, bizim çəkdiyimiz əzab qurtardı. Mən lap səfeh olmuşam. Sizə o qədər söz deyəcəkdim, hamısı yadımdan çıxıb. Siz məni sevirsinizmi? Əvvəlki kimi? Biz Silahlı adam küçəsində yaşayırıq. Orada bağ yoxdur. Mən həmişə tiftik hazırlayırdım. Bir baxın, cənab, barmağım döyənək olub, bu, sizin təqsirinizdir”.

Marius yavaşca dedi:

– Sən mələksən!

Solmayan, tərəvətini itirməyən yeganə söz “mələk” sözüdür.

Aşıqların amansızcasına təkrar etdiyi sözlərin qabağında heç bir söz tab gətirə bilməzdi.

Sonra onlar otaqda başqa adam olduğundan utanaraq susdular, daha bircə kəlmə söz demədilər, ancaq bir-birinin əlini üsulluca sıxırdılar.

Cənab Jilnorman otaqda onlara sarı dönüb çıxırdı:

– Bərkdən danışın, ay camaat! Hay-küy salın, səhnə dalında göy guruldayan kimi guruldayın!

Bir az bərkdən söhbət edin, belə olmaz axı, qoy bu uşaqlar doyunca danışsınlar!

O, Mariusla Kozettaya yanaşib yavaşca dedi:

– Bir-birinizə “sən” deyin. Utanmayın.

Madmuazel Jilnorman birdən-birə onun sönük qocalıq aləminə düşən bu işığa şaşqın-şaşqın baxırdı. Onun baxışında ədavət yox idi, bu iki göyərçinə o, bayquş kimi, nifrət və həsədlə baxmırdı. Bu ancaq əlli yeddi yaşlı zavallı qarımış qızın axmaqcasına baxışı idi: uğursuz bir həyat qalib gəlmiş sevginin baharını seyr edirdi.

Atası ona dedi:

– Jilnormanın böyük qızı, mən çoxdan sənə demişdim ki, sən bu günü görəcəksən.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– İndi başqasının xoşbəxtliyinə bax, fərəhlən.

Sonra Kozettaya sarı döndü:

– Bu nə gözəl qızıdır! Nə gözəl qızıdır! Xalis Qrözdür! Bunun da hamısı sənin olacaq, ay kələkbaz! Ax, dələduz, əlimdən yaxşı qurtardın, bəxtin gətirdi. Mən indikindən on beş yaş cavan olsaydım, sənənlə qılinc döyüşünə çıxardım, onda baxardım bu qız kimin olardı. Qulaq asın, madmuazel, mən sizə vurulmuşam! Bunda təəccüblü bir şey yoxdur. Ürəkləri əsir etmək sizin haqqınızdır. Ax, biz elə gözəl, qəribə, elə ürək açan toy edəcəyik! Bizim məhəllə kilsəsi Sen-Denidir, amma mən sizin kəbinizin Sen-Pol kilsəsində kəsilməsi üçün çalışıb icazə alacağam. O kilsə bizimkindən yaxşıdır. Onu yezuitlər tikiblər. O, bizimkindən çox-çox bəzəkli. Bu kilsə kardinal Biraqın fontanı qabağındadır. Yezuitlər memarlığının ən yaxşı nümunəsi Namürdədir, özünə də Sen-Lu deyirlər. Kəbin kəsildəndən sonra siz mütləq ora getməlisiniz. Mən tamamilə sizin tərəfinizdəyəm, madmuazel, mən istəyirəm ki, qızlar ərə getsin, onlar bunun üçün də yaranmışlar. Qoy cavan qızlar Həvva nənənin yolu ilə getsinlər – mənim arzum budur. Qız almaq da tərifləyiqdir, ancaq belə yaşamaq adamı isitmir! Tövratda deyilib: “Ürüyüb artın”.

Xalqı xilas etmək üçün Janna d'Ark lazımdır, lakin xalqı artırmaq üçün Jiqon ana lazımdır. Gözəllər, ərə gedin! Niyə axı evdə qız qalasan, mən bunun səbəbini anlaya bilmirəm. Mən bilirəm ki, belə qızların kilsədə ayrı ibadət yeri var, onlar müqəddəs Məryəmin cəmiyyətinə mənsub olmaları ilə təsəlli tapırlar. Amma mənim aləmində gözəl ər, yaxşı bir oğlan, bir ildən sonra totuq, sarışın bir uşaq, qıçlarında da zərif qırışıqlar, elə uşaq ki, sevinə-sevinə anasının döşünü əmir, xırdaca çəhrayı əllərilə anasının döşünü dartışdırır, özü də səhər şəfəqi kimi gülümsəyir, – bax, bu, kilsə şamını əlində tuta-tuta dua eləməkdən, Turris elurnea oxumaq çox-çox yaxşıdır.

Bu doxsan yaşlı qoca bir ayağı üstə döndü və açılan yay kimi tez-tez oxudu:

Sonsuz arzularını belə tamamlayıram:

Evlənəcəksən, Alkipp, tezliklə, inanıram.

– Bir şey yadıma düşdü!

– Nə, ata?

– Sənin, deyəsən, yaxın bir dostun vardı?

– Vardı. Kurfeyrak.

– Ona nə oldu?

– Öldü.

– Yaxşı oldu.

O, bir-birin sevən bu iki gəncin yanında oturdu, Kozettanı da oturtdu, onların əlini arıq, qırışıq əllərinə alaraq, birləşdirdi.

– Bu qız füsunkardır, gözəldir. Həmin bu Kozetta gözəllər gözəlidir! Həm uşaqdır, həm də adlı-sanlı xanım. Çox təəssüf ki, o ancaq baronessa olacaq, bu ad ona layiq deyil: o, markiza olmaq üçün doğulmuşdur. Bircə elə kirpikləri nəyə desən dəyər! Balalarım, yadınızda saxlayın: sizin tutduğunuz yol doğru yoldur! Bir-birinizi sevin. Sevgidən ağılınızı itirin. Sevgi insan axmaqlığı, tanrı hikmətidir. Bir-birinizə pərəstiş edin. – Birdən o, qaşqabağını tökərək əlavə etdi: – Belə də bədbəxtlik olar?! Mən bir şey fikirləşirəm. Axı mənim mülkümün çox hissəsi rentadadır: nə qədər ki, mən sağam, sizə çatar, amma mən öləndən sonra təxminən iyirmi ildən sonra sizin bircə quruşunuz da olmayacaq, mənim zavallı balalarım. Xanım baronessa, sizin o gözəl, ağ dişləriniz quru çörək qabığına iltifat göstərməli olacaq.

Elə bu anda kiminsə sakit, ciddi səsi eşidildi:

– Madmuazel Efrazi Foşlevanın altı yüz min frankı var.

Bu səs Jan Valjanın səsi idi.

Bu vaxta qədər o, bircə kəlmə də söz deməmişdi; elə bil ki, heç kəs onun burada olduğunu görmürdü; o, bütün bu xoşbəxt adamlardan kənarında sakitcə durmuşdu.

Qoca narazı halda soruşdu:

– Bu madmuazel Efrazi deyilən kimdir?

Kozetta:

– Mənəm, – dedi.

Cənab Jilnorman cənab Foşlevanın dediyi sözü təkrar etdi:

– Altı yüz min frank?

Jan Valjan:

– Bəlkə, on dörd, ya on beş min az ola.

O, madmuazel Jilnormanın kitab hesab etdiyi paketi stolun üstünə qoydu.

Sonra öz əli ilə paketi açdı. Bu, bir dəstə bank bileti idi. Biletləri gözdən keçirdilər, saydılar.

Burada beş yüz dənə min franklıq, yüz altmış səkkiz də beş yüz franklıq bilet vardı. Hamısı beş yüz səksən dörd min frank idi.

Cənab Jilnorman ucadan dedi:

– Əcəb kitabmış!

Mariusun xalası pıçıldadı:

– Beş yüz səksən dörd min frank!

Qoca dedi:

– Bu, bir çox çətinlikləri həll edəcək, elə deyilmi, madmuazel Jilnorman? Bu bic-haramzada Marius xəyal ağacında milyoner bir quş tutmuşdur! Siz indi gəlin cavanların sevgi macərasına inanın! Tələbələr altı yüz min frank cehizi olan qız tapırlar! Kerubino Rotsilddən yaxşı işləyir. Madmuazel Jilnorman astadan mızıldandı:

– Beş yüz səksən dörd min frank! Beş yüz səksən dörd! De ki, elə altı yüz min; pula bax! Bu zaman Mariusla Kozetta bir-birinə baxır, belə xırda bir şeyə heç əhəmiyyət vermirdilər.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Pulu notarius saxlamağa verməkdənsə,
meşədə gizlətmək yaxşıdır.

Oxucu, yaqın ki, məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşür, daha bunu bütün təfsilatı ilə izah etməyə ehtiyac yoxdur: Jan Valjan Şanmatye məsələsindən sonra qaçaraq bir neçə günə özünü Parisə yetirə bilmiş, Lafit bankından pulu götürməyə müvəffəq olmuşdu; bu həmin pul idi ki, o, onu cənub Madlen adı altında Sahil Monreyлиндə qazanmışdı, sonra da, özünün ələ keçəcəyindən qorxaraq, – doğrudan da, o, sonra ələ keçmişdi, – pulu aparıb Monfermeyl meşəsində, Blarü talası deyilən yerdə basdırmışdı. Bank biletlərindən ibarət olan bu altı yüz otuz min frank kiçik olduğundan, çox asanlıqla bir mücrüyə sığışmışdı; lakin mücrünü rütubətdən qorumaq üçün onu, içi yonqarla dolu, balaca bir palid sandığa qoymuşdu. Bu sandıqda, o başqa qiymətli şey də gizlətmışdi, bu, keşişin şamdanları idi. O, Sahil Monreyлиндən qaçanda şamdanları da özü ilə aparmışdı, – bu da bizim yadımızdadır. Bir axşam Kəllənin ilk dəfə gördüyü adam da Jan Valyan idi. Sonralar, Jan Valyan pul lazım olanda, o, Blarü talasına gedirdi. Onun bəzən evdən getməsi də bununla izah olunurdu, – bunu biz əvvəllərdə qeyd etmişdik. Talada onun ardıc kolları arasında gizlətdiyi, yerini ancaq özü bildiyi bir külüngü də vardı. Jan Valjan Mariusun sağaldığını görüb, pulun lazım olacağı vaxtın yaxınlaşdığını hiss edərək talaya getdi. Meşədə Kəllə yenə onu gördü, ancaq bu dəfə axşam yox, səhər açılana yaxın gördü. Kəlləyə miras qalan ancaq külüng oldu.

Əslində bu pul beş yüz səksən min beş yüz frank idi. Jan Valjan bunun beş yüz frankını özü üçün saxladı. “Sonra görək nə olur” deyə düşündü.

Bu məbləğlə Lafit bankından götürülən altı yüz otuz min frank arasında xeyli fərq vardı: bu pul on il ərzində – 1823-cü ildən 1833-cü ilə qədər – xərclənmişdi. Beş il monastırda qalarkən ancaq beş min frank sərf olunmuşdu.

Jan Valjan gümüş şamdanları buxarının üstünə qoydu, şamdanlar par-par parıldayır, Tusənə də onlara böyük bir fərəhlə baxırdı.

Yeri gəlmişkən bir şeyi qeyd etmək lazımdır: Jan Valjan o zaman Javerin əlindən həmişəlik xilas olduğunu bilirdi. Javerin öldüyünü kim isə onun yanında danışmışdı. Jan Valjan “Moniton” qəzetində bu hadisəni təsdiq edən bir məlumat da oxumuşdu. Qəzetdə yazırdılar ki, Javer adlı polis nəzarətçisinin meyiti Alverçi körpüsü ilə Yeni körpü arasında camaşırçılar salı altında tapılmışdır; bu vaxta qədər heç bir qüsuru olmayan, rəislərin çox hörmət etdiyi bu təcrübəli, işə ürək yandıran adamın qoyub getdiyi kağıza əsasən güman etmək olar ki, o dəli olmuş, özünü öldürmüşdür. Jan Valjan düşünərək öz-özünə dedi: “Doğrudan da, o ki məni tutandan sonra buraxdı, bu, onu göstərir ki, onun ağılı başında deyilmiş”.

ALTINCI FƏSİL.

Qocaların hər ikisi, hərəsi özünə görə, var qüvvəsilə çalışır ki, Kozetta xoşbəxt olsun.

Toy üçün hər şey hazırlanmışdı. Həkimlə məsləhətləşdilər, həkimin fikrincə, toy fevral ayında ola bilərdi. Dekabr ayı idi. Xoşbəxtliyin füsunkar günləri gəlib keçirdi.

Hamıdan çox qoca özünü xoşbəxt hiss edirdi. O, saatlarla Kozettaya iftixarla tamaşa edir, həyəcanla deyirdi.

– Füsunkar qız! Gözəl qız! Gör necə zərifdir, necə məsumdur! And olsun namusuma, bu, bütün ömrümdə gördüyüm qızların ən gözəlidir! Qadınlığın bütün nemətləri bu xoş ətirli bənövşədə vardır. O, zərifliyin özüdür, – buna heç söz ola bilməz! Belə qızla knyaz kimi yaşamaq lazımdır. Marius, mənim balam, sən baronsan, sən varlısan, yalvarıram sənə, davakarlıq eləmə! Kozetta ilə Marius qəbirdən birbaşa cənnətə düşmüşdülər. Bu, həddindən artıq gözlənilməz bir hadisə idi, – xoşbəxtlikdən məst olmasaydılar, bu, onları sarsıdardı.

Marius Kozettadan soruşurdu:

– Sən bu işlərdən bir şey başa düşürsənmi?

Kozetta cavab verirdi?

– Yox, mənə elə gəlir ki, Allah özü göydən bizə baxır.

Jan Valjan hər şeyi düzəltdi, hər şeyi yoluna qoydu, bütün məsələləri danışib həll elədi, bütün maneələri aradan qaldırdı. Elə bil ki, o da Kozettanın xoşbəxt olmasına Kozetta kimi tələsirdi, o da Kozetta kimi sevinirdi.

Keçmişdə bələdiyyə rəisi olduğu üçün o çox ciddi, sirri ancaq ona məlum olan bir məsələni həll edə bildi, – bu da Kozettanın vətəndaşlıq məsələsi idi. Onun kim olduğunu açıb söyləməkmi? Kim bilir, bu, bəlkə də, toyun baş tutmasına mane olardı. Kozettanı o, bütün çətinliklərdən qurtarmışdı. İndi də ölümlərdən ona ata-ana düzəltdi – onun ifşa olunmaması üçün ən doğru yol bu idi. Guya, Kozetta onun deyil, başqa Foşlevan Kiçik Pikpus monastırında bağban imiş. Monastıra getdilər, oradan ən yaxşı məlumat və ən tərifli tövsiyələr aldılar. Mərhəmətli rahiblər atalıq məsələsindən çox az şey başa düşürdülər, bu məsələ ilə az maraqlanırdılar, burada saxtakarlıq olduğunu güman etmirdilər. Onlar heç bilmirdilər ki, balaca Kozetta bu iki Foşlevandan hansının qızıdır. Onlar tələb olunan məlumatı məmnuniyyətlə təsdiq etdilər. Notarius əqdnaməsi tərtib olundu. Kozettaya qanuni olaraq madmuazel Efrazi Foşlevan deyildi. Qeyd olundu ki, onun ata-anası ölmüş, o tamam yetim qalmışdır. Jan Valjan məsələni elə düzəltdi ki, o tamam yetim qalmışdır. Jan Valjan məsələni elə düzəltdi ki, Foşlevan adı altında Kozettanın qəyyumu oldu, cənab Jilnorman da Kozettaya ikinci qəyyum təyin edildi.

Beş yüz səksən dörd min frank da, guya, bir adamın vəsiyyətinə görə, Kozettaya çatmalıdır, bu adam adının gizlin saxlanılmasını arzu etmişdir. İlk əvvəl bu miras pul beş yüz doxsan dörd min frank imiş; bunun on min frankı madmuazel Efracinin təlim və tərbiyəsinə xərclənmişdir, həmin məbləğin də beş mini monastıra verilmişdir. Başqa bir şəxsə tapşırılan bu miras, Kozetta həddibuluğa çatandan sonra, ya ərə gedəndə özünə verilməlidir. Hər şey, xüsusilə yarım milyondan çox pulun əlavə edilməsi nəzərə alınarsa, tam məqbul bir şəkildə düzəlmişdi. Doğrudur, bu işdə qərribə hallar da var idi, ancaq buna heç kəs əhəmiyyət vermədi; bu işlə maraqlanan adamlardan birinin gözünü sevgi, o birilərini də altı yüz min frank pərdələmişdi.

Kozetta uzun zamandan bəri ata dediyi qocanın qızı olmadığını bildi. Ayrı vaxtda bu məsələnin üstü açılsaydı, onun üçün böyük bir dərd olardı, lakin vəsfə gəlməyən xoşbəxtlik dəqiqələrində bu məsələ ötəri bir kölgə kimi onun qəlbinə düşdü, onu bir balaca kədərləndirdi; ətrafda o qədər sevinc vardı ki, bu xırdaca bulud parçası çox tez dağılıb getdi. İndi onun Mariusu vardı. Gənc gəlir, qoca unudulur, həyat belədir.

Bir də ki, Kozetta ətrafında baş verən qərribə hadisələrə çoxdan alışmışdı; bir adamın ki uşaqlığı sirlər içində keçə, o həmişə müəyyən dərəcədə məyus olacağını gözləyir.

Lakin Kozetta yenə də Jan Valjana ata deyirdi. O, xoşbəxtliyin ərşi-ələsində idi; qoca Jilnorman onu valeh etmişdi. Doğrudan da, qoca ona çoxlu hədiyyələr verir, lütfkarlıq göstərirdi. Jan Valjan Kozettaya möhkəm ictimai vəziyyət yaratmaqla, ona verilən pulu rəsmi şəkllə salmaqla məşğul ikən, cənab Jilnorman da toy üçün çalışırdı. Qocanı, Kozettaya bol-bol hədiyyə vermək qədər heç bir şey əyləndirmirdi. Kozettaya o, Belçika gipüründən tikilmiş paltar bağışladı, bu paltar qocaya onun öz nənəsindən qalmışdı. Deyirdi ki: “Köhnə dəblər yenidən ortaya çıxır, indi

hamı qədim şeylərin dəlisidir; mən bu qoca yaşımnda görürəm ki, cavan xanımlar mənim uşaqlıq dövrümdə qarılar necə geyinirdisə, elə geyinirlər”.

O, koromandel ağacından düzəldilmiş, hörmətli, yekəqarın, laklı komodları talan edirdi, – neçə illərdi ki, bu komodların siyirtmələri açılmırdı. Deyirdi ki: “Gəlin bu dul arvadların sirrinə bələd olaq, görək bunlar nə ilə doludur”. O, yekəqarın siyirtmələri şaqqıltı ilə çəkib açırdı, bu siyirtmələr onun bütün arvadlarının, bütün məşuqələrinin, nənələrinin pal-paltarı, bəzək-düzəyi ilə dolu idi. Bunlar – çin ipəyi, cürbəcür ştof, kamka, güllü muar idi, parlaq, ağır tur ipəyindən tikilmiş paltardı, zər tikməli, yuyulanda solmayan hind yaylığı idi, üzü ilə astarı bir olan yun parçalardan Genuya və Alanson krujevası idi, qədim, zərli geyimlərdi, fil dışından hazırlanmış, üzərində çox incə bir şəkildə müharibə səhnələri təsvir edilmiş bombonyerlərdi, bəzək-düzəkdi, lentlərdi, – hamısını o, Kozettaya bağışlayırdı. Kozettanın sevinci yerə-göyə sığmırdı, o həm Mariusa olan sevgisindən məst olur, həm də qoca Jilnormanın səxavətindən rıqqətə gəlir, utanırdı; onun xəyalında məxmər və atlas içində böyük bir xoşbəxtlik canlanırdı. Onun ruhu zərif krujeva qanadlarla göylərə uçurdu.

Biz yuxarıda demişdik: bir-birinə vurulan Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyi ancaq qocanın sevinci ilə müqayisə edilə bilərdi. Elə bil ki, Ehtiraslar küçəsində ara vermədən şənlik boruları çalınırdı. Qoca hər səhər Kozettaya qədim bir bəzək şeyi bağışlayırdı. Cürbəcür bəzək əşyaları onun üzərinə yağış kimi yağdı.

Marius bu xoşbəxt günlərdə çox həvəslə ciddi söhbətlər də edirdi; bir gün o nə barədə isə dedi: – İnqilab xadimləri o qədər böyükdür ki, onlarda elə indi də Katon və ya Fokion kimi, qədim dövrün füsunkarlığı vardır; onlar antik dövrün memuarlarını yada salır.

Qoca həyəcanla dedi:

– Antik memuar... Antik – muar! Sağ ol, Marius, yaxşı yadıma saldın. Mənə elə bu lazımdı.

Səhər Kozettanın toy hədiyyələrinə qızılgül rəngində gözəl bir muar paltar da əlavə olundu.

Qoca bu pal-paltardan bütöv bir fəlsəfə yaratdı.

– Sevgi öz yerində, ancaq başqa şeylər də lazımdır. Xoşbəxtlik üçün faydasız şeylər də gərəkdir. Adicə xoşbəxtlik, ancaq ən zəruri şeydir. Xəsislik etmədən ona artıq şeylər də qatın. Sevdinin qız ilə saray da cənnətdir. Mənə onun ürəyi lazımdır, üstəlik də Luvr. Onun ürəyi, bir də Versalın fontanları. Sevdiiyəm o çoban qızı mənə verin, ancaq əgər mümkünsə, onu hersoginya edin.

Filidanı, başında peyğəmbərçiçəyi çələngi, üstəlik də yüz min frank renta ilə mənim yanıma gətirin! Mənə, üföqlərə qədər mərmər sütunları olan çoban daxmasını təklif edin. Mən daxmaya razıyam, lakin mərmərdən və qızıldan tikilmiş sehirli sarayların da həvəskarıyam.

Quruca xoşbəxtlik quru çörəyə oxşayır. Quru çörəyi elə belə yemək olar, ancaq bu, nahar deyil.

Mən artıq, faydasız, mənasız, ifrat, heç nəyə gərək olmayan şeylərin hərisiyəm. Yadımdadır, mən Strasburq kilsəsində üçmərtəbəli ev hündürlüyündə qüllə saatı görmüşdüm; bu saat vaxtı xəbər verirdi, daha doğrusu, vaxtı göstərirdi, ancaq adama elə gəlirdi ki, onu heç də bunun üçün düzəltməmişlər; saat günortanı ya gecə yarısını, gündüz çağrı olan günortanı, sevgi çağrı olan gecə yarısını, zəng vura-vura xəbər verməklə, eyni zamanda sizə ayı, ulduzları, dənizi, qurunu, balıqları, quşları, Febanı, Febi və bir çox başqa şeyləri də göstərirdi; bu şeylər divar hücrələrindən çıxaraq görünürdü, burada on iki həvvari də, imperator Beşinci Karl da, Elonina da, Sabin də, qızıla tutulmuş, boru çalan bir dəstə xırdaca adam da vardı; saatın zəngləri da arabir vurur, havanı öz gözəl səsi ilə doldururdu, zənglərin də nə münasibətlə vurduğu heç məlum deyildi. Belə bir saatı, ancaq dəqiqələri sayan adicə, çılpaq siferblatla heç müqayisə etmək olarmı? Mən nəhəng Strasburq saatını xoşlayıram, mən onu İsveçrə saatlarından üstün tuturam. Cənab Jilnorman xüsusilə toy haqqında uzun-uzadı danışmağı, boşboğazlıq etməyi xoşlayırdı; onun təriflərində on səkkizinci əsrin bütün kölgələri, qarışıq halda, sanki, aynada əks olunurdu. O həyəcanla deyirdi:

– Şənlik düzəltmək sənətindən sizin heç başınız çıxmır! İndi təntənəli günlərdə şənlik etməyi də bacarmırlar. Sizin on doqquzuncu əsr ölüvay əsridir. Bu əsrdə cəsarət və təşəbbüs yoxdur. Bu əsr dəbdəbənin, nəcibliyin nə olduğunu bilmir, hamını bir arşınla ölçür. Sizin sevimli üçüncü təbəqənin nə zövqü var, nə ətri, orijinallıqdan məhrumdur, çirkindir. Sizin o burjuacıqlarınız ki var, özlərinin dediyi kimi, “işlərini yoluna qoyan”, arzuladıqları nə olur: yaxşıca bir buduar, təzə

alınmış palisandr mebeli, bir də kolenkor! Onlara yol verin! Möhtərəm Skared Skvalıqa adlı qızla evlənir. Ehtişam və dəbdəbə! Şama xaliscə bir qızıl pul yapışdırdılar! Dövrə bax! Mən bu dövrün əlindən məmnuniyyətlə sarmatların yanına qaçardım. Axı mən min yeddi yüz səksən yeddinci ildə demişdim ki, hər şey məhv olmuşdur: hersoq Roqanın, Leonlu şahzadənin, hersoq Şabonun, hersoq Monbazonun, markiz Subizin, quarlı vikontun, Fransa perinin ikiçarxlı arabada Lopşana cıdırı getdiyi vaxt demişdim! Bu da öz səmərəsini verdi. İndiki əsrdə adamlar böyük işlərlə məşğul olurlar. Birjada çox-çox işdən çıxırlar, pul qazanırlar – hamısı da xəsisdir. Onlar öz-özlərinin nazını çəkirlər, öz-özlərini əzizləyirlər, özlərinə bəzək-düzək verirlər; təzəcə paltar geyirlər, əyin-başları tərtemiz, üzləri qırılmış, saçları daranmış, hamarlanmış, təmizlənmiş, düzəlmiş olur, özlərinə tumar verirlər, par-par parıldayırlar, onlar pardaqlanmış, xırdaca daş kimi cilalanmışlar, üst-başlarında zərrə qədər qüsurlu yoxdur, lakin bu ağıllı, bu hədsiz dərəcədə təmizkar adamların vicdanında, vallahı və billahı, elə bir peyin, elə bir kloaka var ki, burnunu əlinə silən, inəyə baxan arvadlar da onlardan uzaq qaçar. Mən sizin dövrə belə ad verirəm: “Təmizkar pinti!” Acıqlanma, Marius, icazə ver ürəyimi boşaldım. Özün görürsən ki, xalq haqqında birəcə kəlmə də pis söz demədim, əslində, bu xalqdan mən boğaza yığmışam; icazə ver burjuaziyı şapalaqlayım. Mən özüm də o cinsdənəm. Kimdən xoşum gəlirsə, onu döyürəm. Lap açıq deyəm: indi evlənirlərsə də, evlənməyi bacarmırlar. Ah, doğrudan da, mən o xoş, o köhnə adət-ənənənin həsrətini çəkirəm! Hamısının həsrətini çəkirəm. Ah, hanı o əvvəlki incəlik, o mərdlik, cəngavərlik, hamı üçün olan o xoş rəftar, o ədəb, o nəzakət, könülə fərəh verən o zinət, o dəbdəbə, hər toyda mütləq çalınan musiqi: kübar toyunda orkestr, xalq toyunda təbil gurultuları, süfrə başındakı gülər üzlər, incə madriqallar, nəğmələr, əyləncəli atəşlər təmiz ürəkdən gələn gülüşlər, hay-küy, nizamsızlıq, lentdən düzəlmiş böyük bantlar – hanı? Mən təzə ərə gedən qızın corab bağısının həsrətini çəkirəm. Təzə ərə gedən qızın corabbağısı Zöhrə ulduzu qurşağının əmisi qızıdır. Troya müharibəsi nədən başladı? Yelenanın corabbağısından, bu, qətidir! Nə üçün vuruşma gedir? Nə üçün Allah bərabərində olan Diomed Merioneyin başında on sivrili, iri, mis dəbilqəni parçalayır, nə üçün Axill ilə Hektor sarsıdıcı nizə zərbələri ilə bir-birini qarşılayır? Ona görə ki, Yelena öz corabbağısını Parisə vermişdi. Homer Kozettanın corabbağısından böyük bir “İliada” yaradırdı. O, öz poemasında mənim kimi bir boşboğazı tərənnüm edərdi, ona Nester deyərdi. Dostlar, keçmişdə, o gözəl keçmişdə adamlar evlənməyin yolunu bilirdi: əvvəl qayda-qanunla müqavilə bağlardılar, sonra da yerə-göyə sığmayan toy bütəsi qurardılar. Küjas gedən kimi səhnəyə Kamaço çıxardı. Bilirsiniz nə həngamə olardı! Mədə yaxşı heyvandır, o da öz istədiyini tələb edir, o da toyda kef çəkmək istəyir. Yaxşıca kef elədik, yeyib-icərdik, süfrə qırağında hərənin qəşəngcə bir qonşusu olardı, şemizetsiz filansız, sinəsi də lap azca örtülmüş olardı! Ah, necə bərkədən güldük, ah, keçmişdə necə kef çəkərdik! Cavanlar deyərdin ki, bir dəstə güldür; gənclər özünə yasəmən budağı ilə, ya bir dəstə qızılgüllə zinət verərdi; onlar qoçaq döyüşçü olsalar da, özlərini çoban kimi göstərərdilər; tutaq ki, birisi draquon zabitidir, – o bir kələklə özünə Floriana adı verərdi. Hamı qəşəng olmaq istərdi. Parlaq parçalardan naxışlı paltar geyərdilər. Burjua gülə, markiz qiymətli daşa oxşardı. Onda nə üzəngili şalvar, nə də uzunboğaz çəkmə geyərdilər. Cavan oğlanlar şıq, qəşəng, gözəl, cazibədar, zərif geyinərdilər, öz geyimlərilə başqalarının xoşuna gəlməyə çalışırdılar, baxanda adamın gözü qamaşardı, lakin bu onlara qılinc taxmaqda mane olmazdı. Deyərdin ki, caynaqlı, dimdikli xaliscə milçək quşudurlar. O dövr “Nəzakətli Hindistan” dövrü idi. Bizim dövrün xüsusiyyətlərindən biri incəlik, biri də ehtişam idi. Heç bilirsiniz necə əylənərdik, – qiyamətdi, qiyamət! Amma indi siz hədsiz dərəcədə təkəbbürlüsünüz. Burjua xəsisdir, burjua özünü naza qoyur. Belə də bədbəxt əsr olar! İndi Gözəllik ilahəsinin özünü çox döşü açıq paltar geydiyi üçün qovardılar. Heyhat! İndi gözəlliyi bir eybəcərlik kimi gizlədirlər. İnqilabdan sonra hamı, hətta rəqqasələr də pantolon geyirlər; hər yetən küçə rəqqasəsi özünü dəymədüşər göstərir; sizin rəqsləriniz moizə kimi adamı darıxdırır. Siz əzəmətli olmaq istəyirsiniz. Sizin çənəniz qalstuk içində batmasa, yaman dilxor olursunuz. Hələ ağzından süd iyi gələn iyirmi yaşlı hər oğlan evlənəndə arzu edir ki, cənab Ruaye Kollara oxşasın. Belə bir əzəmət bilirsinizmi sizi hara aparıb çıxarır? Heçlik dərəcəsinə! Yadınızda saxlayın: sevinc yalnız sevinc deyil, o həm də böyük bir hissdir. Bir-birinizə aşiq olmusunuz, onda nə durmusunuz, şadlıq edin! Ax, sizə nə

deyim! Adam evlənəndə hay-küylə, cah-cəlalla, xoşbəxtlikdən məst olaraq, dəlicəsinə evlənəndir! Kilsədə ciddi olun – mən buna razıyam. Elə ki dini ayin qurtardı, qoy hər şey cəhənnəmə olsun! Təzə evlənənləri sehrli qasırga içində firlandırmaq lazımdır. Toy ecazkar və şahənə olmalıdır. Toy mərasimi qoy Reym kilsəsindən Şantlu məbədinə kimi uzansın. Adi toylardan mənim zəhləm gedir. And olsun iblisə, bircə günlüyə də Olimpə qalxın! Allahlar kimi olun. Ah, siz Oyunun və Gülüşün pərisi, dühası, arkiraspidləri ola bilərdiniz, amma siz ancaq burnu fırtıqlı uşaqsınız. Dostlar, hər bir təzə evlənən adam şahzadə Aldobrandini olmalıdır. Qu quşları ilə, qartallarla göyün yeddinci qatına uçmaq üçün həyatda bircə dəfə ələ düşən bu dəqiqədən istifadə edin, hərçənd siz onun səhərisi şappıltı ilə meşşanlığını qurbağalı bataqlığına düşəcəksiniz. Himeney bayramında xəsislik eləməyin, onun gözəl qanadlarını kəsməyin, bu şərəfətli gündə xırdaçılıq eləməyin, Toy xərci təsərrüfat xərci deyil. Ah, bunu mən öz zövqümlə düzəldə bilsəydim, nə gözəl olardı!.. Ağaclar arasında skripkalar səslənərdi. Mavi və gümüş – bax, mənim məramnaməm budur! Mən kənd allahlarını çağırırdım, meşə pərilərini, dəniz pərilərini səslərdim. Amfitrita toyu düzəldərdim, ətrafa çəhrayı şəfəq saçılardı, burada saçları qəşəng daranmış tamam çılpaq pərilər, dəniz ilahəsinə şeir təqdim edən alim akademik, ikiçarxlı arabaya qoşulmuş dəniz əjdahası iştirak edərdi.

Balıqçulağı üstə Triton trombon çaldı.
Hamının ürəyinə sevgi toxumu saldı.

Şənlik məramnaməsi belə olar! Məramnamə belə olar, ya mən heç bir şey anlamıram, elə buradaca yer ayrılın, yerə girim!

Qoca aşib-daşan lirik ilhamına uyaraq, öz-özünə məftunluqla qulaq asırdı, lakin Kozetta ilə Marius xoşbəxtlikdən məst olmuşdular, bir-birinə baxıb fərəhlənirdilər, heç kəs onlara mane olmurdu.

Madmuazel Jilnorman halını pozmadan ətrafındakı hadisələri seyr edirdi. Son beş-altı ay içərisində o xeyli həyəcan keçirmişdi. Marius qayıdıb gəldi, Mariusu qana bulaşmış halda gətirdilər, Mariusu barrikadadan gətirdilər. Marius öldü, yox, ölmədi, Marius babası ilə barışdı, Marius milyon qızla evlənir! Altı yüz min frank lap onun axırına çıxdı. Bu hadisədən sonra o yenə süst və laqeyd oldu, – ilk dualanma ayini vaxtı da o belə olmuşdu. O vaxtli-vaxtında ibadətə gedirdi, təsbəh çevirirdi. Ave1 duasını astadan oxuyurdu; o, evin bucağında Ave duasını pıçıldarkən, o biri bucağında J love you2 sözlərini pıçıldayırdılar; Mariusla Kozetta ona tutqun kölgə kimi görünürdü. Əslində kölgə o özü idi.

Fəaliyyət göstərməyən zahidliyin xüsusi bir növü var: bu zaman adam, sanki, donmuş və qurumuş vəziyyətdə olur, həyat fəaliyyəti deyilən hər şeyə biganə olur, zəlzələdən və başqa fəlakətlərdən ayrı heç bir şey, heç bir fərəhli, ya kədərli hadisə ona təsir etmir. Jilnorman öz qızına dönə-dönə deyirdi. “Belə möminlik zökəm kimi şeydir. Bu zaman adam həyatın qoxusunu duymur: nə üfunətini, nə ətrini”.

Lakin altı yüz min frank qarımış qızın çoxdan bəri davam edən tərəddüdünə son qoydu. Atası onunla hesablaşmağa çox az adət etmişdi, buna görə də Mariusun Kozetta ilə evlənməsinə razılıq verəndə qızı ilə heç məsləhətləşmədi. İndi o, adəti üzrə, coşqun bir həyəcan keçirirdi; o zalım idi, qul oldu; onun ancaq bir məqsədi vardı, o da Mariusu razı salmaqdı. Mariusun xalası vardı, onun da öz rəyi ola bilərdi, – bu heç qocanın yadına da düşmürdü. Mariusun xalası qoyun kimi müti olsa da, bundan incimişdi. Üzdən o özünü laqeyd göstərirdi lakin ürəyi qəzəblə dolu idi; o öz-özünə deyirdi: “Atam evlənmək məsələsini mənsiz həll edir; qoy eləsin; mən də miras məsələsini onsuz həll edəməm”. Doğrudan da, o, varlı idi, amma atası varlı deyildi. O öz qərarını ürəyində saxladı, heç kəsə heç nə söyləmədi. Çox ola bilsin ki, Mariusla Kozetta kasıb olsaydı, o öz qərarını yerinə yetirəcəkdi. Mənim əziz bacıoğlum iltifat buyurub dilənçi qızla evlənir; qoy evlənsin, öz işini korlayacaq! Qoy dilənçi olub qalsın. Lakin Kozettaya çatan yarım milyon onun xoşuna gəldi, sevişənlər haqqında öz fikrini dəyişdi. Altı yüz min frank, heç şübhəsiz, şübhəsiz, hörmətə layiqdir; indi bir şey ona aydın oldu: o, öz dövlətini bu cavanlar üçün qoyub getməyə bilməz, məhz ona görə ki, onların buna ehtiyacı yoxdur.

Belə qərara alındı ki, təzə evlənən cavanlar qocanın evində yaşasınlar. Cənab Jilnorman yataq otağını mütləq onlara vermək istəyirdi, – evdə ən yaxşı otaq bu idi. O deyirdi ki: “Mən bundan cavanlaşacağam. Bu, mənim çoxdankı fikrimdir. Mən həmişə arzu edirdim ki, toy mənim otağında olsun”. O, yataq otağını bir çox qədim zərif şeylərlə bəzədi. Buyuruq verdi ki, tavana naxış çəksinlər, divarları çoxdan bəri saxladığı və utrext adlandırdığı parçaya tutsunlar; bu zərli atlas parçanın üstünə mərmərdən novruzgülü vardı. O deyirdi ki: “Həmin parçadan Laroş-Hiyon sarayında Anvil hersoginyasının çarpayısına pərdə çəkilmişdir”. Buxarının üstünə balaca heykəl qoydu: bu, mufta ilə öz çılpəqlığını örtən qadın heykəli idi. Cənab Jilnormanın kitabxanası oldu qəbul otağı: bu, Mariusa lazımdı: bir şey bizim yadımızdadır: vəkillər silkinə daxil olmaq üçün qəbul otağı tələb olunurdu.

YEDDİNCİ FƏSİL.

Qorxunc yuxularla xoşbəxt günlər
bir-birini təqib edir.

Sevişənlər hər gün görüşürdülər. Kozettanı cənab Foşlevan gətirirdi. Jilnormanın qarımış qızı donquldandı: Harada görünüb ki, adaxlanmış qız öz adaxlısının evinə gəlsin; özünü istəsin ki, oğlan ona nəvaziş göstərsin? Bu adət Mariusun yavaş-yavaş sağalması ilə meydana gəlmişdi və ona görə möhkəmlənmişdi ki, üz-üzə oturub söhbət eləmək üçün Ehtiraslar küçəsindəki kreslo Silahlı adam küçəsindəki həsir stuldan daha əlverişli idi. Mariusla Foşlevan bir-birini görürdü, ancaq bir-birilə danışmırdı. Sanki, onlar öz aralarında belə şərtlənmişdilər. Hər qızı bir adam ötürməlidir, buna qızın ehtiyacı var. Kozetta cənab Foşlevansız gələ bilmirdi. Mariusun Kozetta ilə görüşməsi üçün cənab Foşlevanın orada olması zəruri bir şərt idi. Buna o, etiraz etmirdi. Onlar bütün insanların həyatını yaxşılaşdırmaq haqqında danışarkən və bu zaman siyasi məsələlərə səthi və ümumi şəkildə toxunarkən, adətən söylədikləri “bəli” və “xeyr”dən başqa bir neçə söz də əlavə edirdilər. Xalq maarifi haqqında Mariusun fikri belə idi: o deyirdi ki, oxumaq pulsuz və məcburi olmalı, geniş yayılmalıdır, bu, hamıya hava kimi, gün kimi lazımdır, bütün xalq bundan istifadə etməlidir. Bu gün onlar bu barədə az da olsa danışdılar, fikirləri bir-birilə düz gəldi. Marius gördü ki, cənab Foşlevan öz fikrini həm yaxşı, həm də bir az yüksək üslubla ifadə edir. Ancaq onun danışığında nə isə çatışmır. Cənab Foşlevan nədə isə kübar cəmiyyəti adamından aşağıda, nədə isə yuxarıda dururdu.

Marius qəlbində cənab Foşlevana çoxlu sualla müraciət edirdi; cənab Foşlevan ona çox xeyirxahlıq etsə də, laqeyd olmuşdu. Bəzən öz xatirələrindən də şübhələnirdi. Onun hafizəsində bir pozğunluq, qara bir ləkə, dörd ay davam edən böhranlı vəziyyət nəticəsində dərin bir uçurum əmələ gəlmişdi. Bir çox şeylər bu uçurumda həmişəlik məhv olmuşdu. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, o öz-özündən soruşurdu: “Doğrudanmı, mən cənab Foşlevanı, belə ciddi, belə sakit bir adamı barrikadada görmüşəm?”

Keçmişin görünüb yox olan xəyallarından onun hafizəsində əmələ gələn müəmma ancaq bu deyildi. O, xoşbəxtlik və xoş güzəran içərisində də bizi kədərlə geriyə baxmağa vadar edən xəyallardan canını qurtara bilməmişdi. Keçmişin gözdən itən üfüqlərinə ömründə heç nəzər salmayan adamlar nə düşünməyə, nə də sevməyə qabildirlər. Marius arabir əllərilə üzünü örtür, keçmiş günlərin təşviş və həyəcan dolu qarışıq xəyalları onun beynini bürüyən tutqun duman içərisindən keçib gedirdi. O yenə də Mabefin öldüyünü görür, Qavroşun yağış kimi yağan top saçması altında nəgmə oxuduğunu eşidirdi. Eponinanın alnındakı ölüm soyuğunu öz dodaqlarında hiss edirdi. Anjolras, Kurfeyrak, Jan Pruver, Kombefer, Bossüe, Qranter, onun bütün dostları gözü qarşısında canlanırdı, – sanki, onlar ölməmişdilər, – sonra yenə də yox olurdular.

Qəlbi rıqqətə gətirən, faciəli günlər görən, əzab çəkən, onun üçün əziz olan bu mərd insanlar, bəlkə də, heç yox idilər. Onlar bir yuxu idi? Ya, bəlkə, doğrudan da, mövcuddurlar? Keçmiş qiyam tüstüsü bürümüşdü. Dəhşətli sarsıntılar dəhşətli yuxular doğurur. O öz-özünə sual verirdi,

öz-özünü yoxlayırdı; bu insanların həmişəlik məhv olması fikri onun başını gicəlləndirirdi. İndi onlar haradadır? Doğrudanmı, onlar ölmüşlər? Uçqun onların hamısını öz ardınca zülmətə aparmış, təkə o qalmışdı. Hər şey, sanki, teatr pərdəsi ardında yox olmuşdu. Bəzən həyat üzərində belə pərdələr enir, Allah tamaşanın o biri hissəsinə keçir.

Marius özü də əvvəlki Marius idimi? O, kasıb idi, indi dövlətli olmuşdu, o tək idi, indi ailəli olmuşdu, o hər şeydən ümidini kəsmişdi, indi Kozetta ilə evlənirdi. Ona elə gəlirdi ki, qəbirdən keçib gəlmişdir: oraya məhkum kimi enmiş, oradan bəraət qazanmış halda çıxmışdır. O biriləri çıxmamış, qəbrin içində qalmışdır. Bəzən keçmişin bütün bu kölgələri qayıdaraq canlanır, onu hər tərəfdən bürüyürdü, onun qəlbini kədərləndirirdi; onda Kozettanı düşünür, yenə də sakitləşirdi; yalnız bu böyük xoşbəxtlik fəlakətin izlərini silə bilirdi.

Cənab Foşlevan bu məhv olan insanlar içərisində müəyyən bir yer tuturdu. Marius inana bilmirdi ki, barrikadada olan Foşlevan indi Kozettanın yanında sakitcə oturan Foşlevandır. Onlar eyni qandan, eyni candan olan bir adamdır. Barrikadadakı Foşlevan, yəqin, böhranlı dəqiqələrdə onu qara basarkən gözünə görünən qorxunc surətlərdən biri idi. Bir də ki, onların hər ikisi öz təbiəti etibarilə adamayovuşmazdı; buna görə də Marius cənab Foşlevandan bu barədə bir şey soruşmağı heç fikrinə də gətirmirdi. Bu, onun heç ağına da gəlmirdi. Onun xasiyyətində belə bir cəhət olduğunu biz əvvəllər qeyd etmişdik.

Ümumi bir sirr ilə bağlı olan iki adam, danışmadan razılığa gəlmiş kimi, bu barədə bircə kəlmə də danışmırdı, – bu, heç də bəzilərinin düşündüyü kimi, nadir təsadüf edilən şey deyildi.

Ancaq Marius bir gün məsələni aydınlaşdırmaq üçün təşəbbüs göstərdi. Söhbəti Şanvreri küçəsinə gətirib çıxartdı və cənab Foşlevana sarı dönərək soruşdu:

– Siz ki, bu küçəni yaxşı tanıyırsınız?

– Hansı küçəni?

– Şanvreri küçəsinə.

Foşlevan çox təbii bir ifadə ilə dedi:

– Belə bir küçə adı heç xəyalıma da gəlmir.

Foşlevanın cavabı, əslində, küçənin özünə deyil, küçənin adına aiddi, – bu cavab Mariusa daha inandırıcı göründü.

Düşünərək öz-özünə dedi: “Lap yəqin ki, bu, mənim gözümə görünübmüş. Məni qara basıbmış. Kimsə cənab Foşlevana oxşayırmış. Cənab Foşlevan orada yox imiş”.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL.

Tapılmayan iki adam.

Sevgi ovsunu nə qədər güclü olsa da, Mariusun fikrindən bütün qayğıları silə bilmədi.

Nə qədər ki, toya hazırlıq gedirdi, o həm toy gününü gözləyirdi, həm də keçmişə aid olan çətin bir məsələyə çox ciddiyyətlə girişmişdi.

O, hər şeydən əvvəl, atasına, sonra da özünə minnətdardı.

Haradasa Tenardye deyilən bir adam vardı, haradasa. Mariusu cənab Jilnormanın evinə gətirən naməlum bir şəxs vardı.

Marius, hər necə olsa, bu iki adamı tapmalı idi. O, xoşbəxt yaşayarkən bu iki adamı unutmağı heç xəyalına da gətirmirdi, həm də qorxurdu ki, qarşılığı verilməyən bu yaxşılıq onun gözəl həyatına kölgə sala bilər. Çoxdankı borclarını verməyi o daha gecikdirə bilməzdi, o, şən bir gələcəyə qədəm qoymazdan əvvəl keçmişlə haqq-hesabı çürütməli idi.

Qoy Tenardye alçaq bir adam olsun, bu, onun polkovnik Ponnemersini xilas etməsini zərrə qədər gözdən salmırdı. Tenardye bütün dünyanın nəzərində quldur ola bilərdi, lakin Mariusun nəzərində quldur deyildi.

Marius Vaterloo ətrafındakı vuruşmada, həqiqətən, nələr olduğunu bilmədiyi kimi, Tenardye ilə atası arasında nə kimi əlaqə olduğunu bilmirdi; lakin onun atası ölümdən xilas edildiyi üçün, bu talançıya öz həyatına görə borclu idi, başqa bir şey üçün minnətdar deyildi.

Marius Tenardyenin ardınca çox adam salsa da, onu tapa bilməmişdi. Bir cəhətdən adama elə gəlirdi ki, bu sahədə daha heç bir şey etmək olmaz. Tenardyenin arvadı həbsxanada istintaq zamanı ölmüşdü. Bu bədbəxt ailədən qalan Tenardye ilə qızı Azelma yenə də itib batmışdı. İctimai məchuliyyətin girdabı bu adamları səssizcə öz içərisinə almışdı. Girdabın üzərində nə bir dalğa, nə xırdaca bir ləpə, nə tutqun bir dairə əmələ gəlmişdi: bunlar heç olmasa, oraya bir şey düşdüyünü göstərər, oraya lot salmaq mümkün olardı.

Tenardyenin arvadı ölmüşdü, Kəllə bəraət qazanmışdı, Gecəquşu yox olmuşdu, əsas müttəhimlər həbsxanadan qaçmışdı. Qorbo daxması ilə əlaqədar olaraq başlanan böyük məhkəmə işi çox az nəticə vermişdi. İşin üstü lazımınca açılmamışdı. Məhkəmə ikinci dərəcəli iki hökmlə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu: onlardan biri – qarmaq ya Bahari, ya da Həşərat, biri də Yarım-Liard, ya da İki-Milyard haqqında idi; Qarmaqla İki-Milyarda on il katorqa cəzası kəsmişdilər. Onların qaçıb gizlənən yoldaşları, qiyabi olaraq, ömürlük katorqa cəzasına məhkum edilmişdilər. İş təşkil edən və işə başçılıq edən Tenardye haqqında, yenə də qiyabi olaraq, ölüm hökmü verilmişdi. Tenardyedən qalan yeganə şey ancaq bu hökm idi; hökm, tabut yanında yanan şam kimi, yoxa çıxan Tenardyenin üzərinə məşum işıq salırdı.

Lakin hökm Tenardiyeni, ələ keçirmək qorxusu qarşısında, daha artıq geri çəkilməyə, gözdən uzaq olmağa məcbur etdi, onu bürüyən zülməti daha da kəsifləşdirdi.

Mariusu xilas edən ikinci naməlum adam haqqındakı axtarışlar əvvəl bəzi nəticələr verdi, lakin sonra heç bir şey əldə etmək mümkün olmadı. İyunun 6-da axşam Mariusu Ehtiraslar küçəsinə gətirən fiakrı tapdılar. Sürücü belə bir məlumat verdi: mən iyunun 6-da polis agentinin əmri ilə, gündüz saat üçdən hava qaralana kimi Yelisey çölünün sahil küçəsində, Baş kanala girilən yerdən bir qədər kənarda dayanıb durdum, saat doqquz radələrində kloakanın çaya çıxan dəmir barmaqlığı açıldı; oradan bir adam çıxdı, onun çiyində başqa bir adam vardı, özü də, yəqin ki, ölmüşdü; burada pusquda duran polis nəfəri diri adamı həbs etdi, ölünü tutdu; mən də agentin əmri ilə “bütün bu camaatı” fiakra yüklədim; onlar əvvəl Ehtiraslar küçəsinə getdilər, orada ölünü fiakrdan düşürtdülər, bu ölü cənab Marius idi; mən onu lap yaxşı tanıdım, hərçəndi indi ağa, söz yox ki, sağdır, sonra o birilər yenə də kareyaya mindilər, mən də yola düşdüm. Arxiv qapılarına çatmağa azca qalmış əmr olundu, fiakrı saxladım; orada, lap elə küçənin ortasında mənim pulumu verib getdilər, polis agentini o biri adamı özü ilə apardı; mən bundan başqa heç nə bilmirəm, bir də ki, o gecə çox qaranlıq gecə idi.

Mariusu yadına heç bir şey gəlmirdi, – biz bunu yuxarıda da demişik. Onun fikrində bircə şey qalmışdı: barrikadada arxası üstə düşəndə qüvvətli bir əl onu daldan tutmuşdu; bundan sonra onun şüurunda hər şey sönmüşdü. Ancaq cənab Jilnormanın evində huşu özünə gəlmişdi.

O, nə qədər fikirləşsə də, məsələni aydınlaşdırma bilmirdi.

O, özünün eyni adam olduğuna şübhə edə bilməzdi.

Bəs axı necə oldu ki, O, Şanvreri küçəsində huşunu itirərək yerə yıxıldığı halda, polis işçisi onu Sena sahilində, Əlillər körpüsü yanında tapdı? Görünür, kim isə onu Mərkəzi bazar məhəlləsindən Yelisey çölünə aparmışdı. Hansı yol ilə? Çirkab kanalı ilə. Bu ki eşidilməmiş bir fədailik idi!

Bu necə olmuşdu? O adam kimdi?

O, Mariusun axtardığı adamdı.

Bu adamdan, onun xilaskarından heç bir iz, əsər-ələmət qalmamışdı.

Marius bu məsələdə çox ehtiyatla hərəkət etməli olsa da, öz axtarışlarında gedib polis prefekturasına qədər çıxmışdı. Lakin orada da məsələni aydınlaşdırma bilmədi. Prefekturanın əldə etdiyi məlumat sürücünün bildiyindən də az idi. İyunun 6-da Baş kanalın dəmir barmaqlığı qabağında kim tutulmuşdu, – bu barədə heç bir xəbər yox idi, heç bir polis işçisi məlumat verməmişdi; profekturada bunu əfsanə hesab etmək meylində idilər. Sürücü araq pulu almaq üçün hər şey edər, hətta ağına gələni uydura bilərdi. Əslində, hadisə baş vermişdi, bunu inkar etmək olmazdı, təkrar edirik, Marius buna şübhə edə bilməzdi, onda gərək özünün eyni adam olduğuna şübhə edə idi.

Bu qəribə müəmmarı, sanki, aydınlaşdırmaq mümkün deyildi.

Sürücünün dediyinə görə, bir adam Böyük kanalın barmaqlığını açmış, oradan öz dalında nəfəsi kəsilmiş başqa bir adam çıxarmışdı, onu güdən polis nəfəri də, qiyamçını xilas edən bu adamı cinayət işlədiyi yerdə tutmuşdu; xilas edilən adam da, heç demə, Marius imiş; bəs axı o naməlum, o məchul adam necə oldu? Polis nəfərinin başına nə gəldi? O, niyə susurdu? Bəlkə o, naməlum adam qaçmışdı? Ya polis nəfərini pul ilə ələ almışdı? Niyə o naməlum adam özü haqqında Mariusa heç bir məlumat vermirdi, – axı Marius həyatı üçün ona minnətdardı. O adamın təmənnəsizliyi öz canından keçməsi kimi təəccüblü görünürdü. O, niyə gəlmirdi? Bəlkə də, onun mükafata ehtiyacı yox idi, lakin minnətdarlığı kim qəbul etməz? Bəlkə, o ölüb? O, necə adammış? Sir-sifətdən necə imiş? Bunu heç kəs düzgün deyə bilmirdi. Sürücü deyir ki, “qaranlıq gecə idi, heç bir şey görmək olmurdu”. Qorxuya düşmüş Bask ilə Nikoletta isə ancaq öz ağalarına, qana bulaşmış Mariusa baxırmışlar, başqa şeyə fikir verməmişlər. Marius belə faciəyə halda gətiriləndə təkcə qapıçı öz fənəri ilə işıq salaraq, o adamı görmüşdü; o da ancaq bunu deyirdi: “Adam ona baxanda qorxurdu”.

Marius tapşırmışdı ki, evə gətiriləndə onun əynində olan qanlı paltarını saxlasınlar: o adamın tapılmasında, bəlkə, bu paltarın köməyi oldu. Sürtuka baxanda kim isə onun ətəyinin qərribə bir şəkildə cırıldığını gördü. Sürtükün ətəyinin bir parçası çatmırdı.

Bir gün axşam Marius Kozetta ilə Jan Valjanın yanında bu qərribə hadisədən və bir çox başqa axtarışlarından, bu axtarışların heç bir nəticə verməməsindən danışdı. “Cənab Foşlevan”ın daş kimi hərəkətsiz üzünü onun səbrini tükəndirdi. Marius kədər və həyəcanla danışmağa başladı: onun kədərində gizli bir hiddət duyulurdu:

– Bəli, o, kim olsa da, çox nəcib adamdır! Bilirsiniz, cənab, o nə etmişdir? O, göydən enən mələk kimi, mənim köməyimə gəlmişdir. O, özünü vuruşmanın lap qızgın yerinə yatmış, məni götürüb aparmış, çirkab kanalına girilən yeri açmış, oraya girmiş, məni dalına alıb aparmış! Cənab, o, bir meyiti dalına alaraq, dəhşətli yeraltı koridorlarla, zülmət içində, kloakanın lehməsi içində əyilə-əyilə bir lyö yarımdan artıq yol getmişdir! Bunu o nə məqsədlə etmişdir? Ancaq bir məqsədlə: ölünü xilas etsin! Ölü də mən olmuşam. O, öz-özünə belə demişdir: “Bu meyidə, bəlkə, hələ həyat qığılcımı var: bu sönük qığılcım üçün mən öz həyatımı təhlükəyə atıram”. O, öz həyatını bir dəfə deyil, iyirmi dəfə təhlükəyə atmışdır! O, hər addımda məhv ola bilərdi. Buna da sübut odur ki, kloakadan çıxanda onu həbs etmişlər. Bilirsinizmi, hörmətli cənab, bunun hamısını, doğrudan da, o etmişdir! Özü də heç bir mükafat gözləmədən etmişdir! Mən kim idim? Qiyamçı. Mən kim idim? Məğlub olmuş bir adam. Ah, Kozettanın altı yüz min frankı mənim olsaydı...

Jan Valjan onun sözünü kəsdi:

– O sizindir.

Marius sözünə davam etdi:

– Onda mən o adamı tapmaq üçün bu pulun hamısını verərdim!

Jan Valjan bircə kəlmə də söz demədi.

YUXUSUZ GECƏ.

BİRİNCİ FƏSİL.

16 fevral 1833-cü il.

1833-cü ilin 16 fevral gecəsi müqəddəs bir gecə idi. Onun zülməti üstündə cənnət səması işıq saçdı. Bu gecə – Mariusla Kozettanın evləndiyi gecə idi.

Gün çox gözəl keçdi.

Bu, nə Jilnorman babanın arzu etdiyi təntənəli bayram, nə evlənənlərin başı üstündə bir-birinin ardınca uçan baş mələklə eşq allahının sehrlı tamaşası, nə də qapı üstündə nəqş olunmağa layiq toy ziyafəti idi; bu, hər halda, fərəhli və füsunkar bir gün idi.

1833-cü ilin toy adətləri indikindən fərqlənirdi. O zaman hələ oğlan kəbin kəsiləndən sonra kilsədən çıxan kimi öz arvadını götürüb qaçmırdı, öz xoşbəxtliyindən utanırmış kimi başqa bir yerdə gizlənmirdi, müflis olmuş gizlənen adamın kələyini “Nəğmələr nəğməsi” məftunluğu ilə birləşdirmirdi; fransızlar hələ belə bir incə, son dərəcə incə dəbi İngiltərədən götürməmişdilər. Bizim zəmanəmizdə, nədənsə, adamın öz xoşbəxtliyini poçt karetasında kələ-kötür yollarda silkələməsini, kilsə ayininin qamçı şaqqultısı ilə kəsməsini, evlənənlər üçün mehmanxanada çarpayı tutulmasını, hər gecəsi filan qiymətə kirayə edilən bu bayrağı yataqda – insan həyatında baş verən ən müqəddəs bir xatirəni – mehmanxana qulluqçusu ilə dilicəns sürücüsünün eşqbazlıq xatirəsi ilə bərabər qoyub getməyi ismətli, ləyaqətli bir şey hesab edirlər.

Bizim yaşadığımız on doqquzuncu əsrin ikinci yarısında daha şərəfli bələdiyyə rəisi, yepitraxilli keşiş, qanun və Allah kifayət deyil; biz bura gərək Lonjümo sürücüsünü də əlavə edək, elə sürücü ki, onun qırmızı yaxalıqlı göy kurtkası, kurtkasından zıncırovabənzər düymələri, qolunun ağzında nömrəli dəmir lövhəsi, yaşıl meşindən şalvarı, saxta zər baftası işıldayan şlyapası, tozlu, qarışıq saç-birçəyi, iri qamçısı və botfortu olsun, gərək quyruğu düyünlənmiş Normandiya atlarının üstünə çığırsın. Fransa hələ elə bir nəzakət dərəcəsinə çatmamışdır ki, ingilis aristokratları kimi, Çörçillin sonralar hersoq Malboronun xatirəsini yad edərək, yeni evlənənlərin karetasına köhnə, yırtıq ayaqqabılarını dolu kimi yağdırsınlar; Malbrukda evlənərkən acıqlanmış bibisinin hücumuna məruz qalmışdı, guya, bu hücum da ona xoşbəxtlik gətirmişdi. Yırtıq ayaqqabılar hələ bizdə toy şənliyi üçün mütləq lazım olan şərtlərdən deyil: səbir edin, kübar cəmiyyətinin adətləri get-gedə yayılır, biz də yaxın vaxtda buna gəlib çatacağıq.

Yüz il bundan əvvəlki kimi, 1833-cü ildə də dördnala çapa-çapa nikahlanmaq dəbdə deyildi.

Çox qəribədir: o zaman adamlar elə zənn edirdilər ki, nikahlanmaq mərasimi həm ailə, həm də ictimai bayramdır, köhnə dəb ilə düzəlmiş qonaqlıq heç də toy məclisini xarab eləmir, səmimi şənlik, lap hədsiz dərəcədə də olsa, xoşbəxtliyə ziyan gətirmir, iki insan taleyinin birləşərək yeni ailə qurması və toyun evdə olması, evlənənlərin həyatına bundan sonra yataq otağından başqa ayrı heç kəsin bələd olmaması rəğbətli bir işdir.

Sözün qızası, adamlar utanmayıb evdəcə evlənirlər.

Bəli, bu köhnə adət üzrə də toyu cənab Jilnormanın evində elədilər.

Evlənmək nə qədər təbii və adi bir hadisə olsa da, evlənənlərin adını kilsədə elan etmək, nikahlanmaq, kəbin kəsmək mərasimi, bələdiyyə idarəsi və kilsə ilə əlaqədar olan bir çox məsələlər meydana çıxır. Bunları ancaq fevralın 16-na kimi yoluna qoymaq mümkün oldu.

Lakin elə oldu ki, ayın 16-sı pəhriz bayramının son gününə düşdü, – bunu biz, ancaq məsələnin dəqiqliyi üçün qeyd edirik. Bu vəziyyət bəzi şübhələrə və tərəddüdlərə səbəb oldu, xüsusilə madmuazel Jilnorman çox şübhə və tərəddüd göstərirdi.

Qoca Jilnorman həyəcanla dedi:

– Toyun bu günə düşməsi daha yaxşı! Belə bir məsələ də var:

Çox uşağın olar, sən.

Maslennitsada evlən.

Köhnə fikirlərə uymayaq. Ayın on altısına təyin edək! Marius, de görüm, sən gözləməyə razısanmı?

Marius:

– Əlbəttə, yox, – dedi.

Qoca qət etdi:

– Deməli, məsələ bitdi.

Ayn 16-da küçə gəzintisi olsa da, toyu həmin günə qoydular. Ayn on altısında yağış yağdı. Lakin göyün həmişə tərtemiz bir parçası görünə bilər ki, bu da aşıqların xoşbəxtliyi üçün kifayətdir: başqaları çətir altında gizlənsə də, ancaq onlar göyün bu lacivərd parçasını görə bilər. Ayn 15-də Jan Valjan, cənab Jilnormanın yanında, beş yüz səksən dörd min frankı Mariusa verdi.

Kəbin kağızında əmlakın ümumiliyi nəzərdə tutulurdu, buna görə də başqa heç bir rəsmiyyət tələb olunmadı.

Tusen o gündən daha Jan Valjana lazım deyildi; Kozetta Tuseni irsən qəbul edərək, ona otaq qulluqçusu rütbəsini verdi.

Jan Valjana gəlincə, Jilnormanın evində onun üçün çox gözəl bir otaq ayrılmışdı. Kozetta ona dedi: “Ata, mən sizdən xahiş edirəm, gəlin burada yaşayın. Bu sözləri o elə füsunkarlıqla söylədi ki, Jan Valjan onun xahişini rədd edə bilmədi.

Toy gününə bir az qalmış Jan Valjan iş görəndə sağ əlinin baş barmağını kəsmişdi. Bu, ciddi bir şey deyildi. O, heç kəsə, hətta Kozettaya da icazə vermirdi ki, yarasına baxsın, onu açıb-bağlasın. Bununla belə bütün əlini sarıtmışdı, həmişə də bağlı saxlayırdı, bu, ona qol çəkməyə də mane olurdu. Cənab Jilnorman, ikinci qəyyum sifətilə, onun bu vəzifəsini yerinə yetirdi.

Biz oxucuları nə bələdiyyə idarəsinə, nə də kilsəyə aparacağıq. Sevişənləri uzağa yola salmaq indi dəbdə deyil; adətən yeni evlənənlərin gül dəstəsi səhnədə görünən kimi, sevgi dramasına arxa çevirirlər. Biz bir hadisəni qeyd etməklə kifayətlənəcəyik; yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu hadisə Ehtiraslar küçəsindən Sen-Pol kilsəsinə gedərkən toy mərasimində baş vermişdi, lakin mərasimdə iştirak edənlərdən heç biri bunu görməmişdi.

O günlərdə Sen-Lui küçəsinin şimal hissəsinə yenidən daş döşəyirdilər; bu küçə Kral parkı küçəsindən başlayaraq gediş-gəliş üçün bağlanmışdı. Buna görə toy karetləri Sen-Pol kilsəsinə düz yolla gedə bilmədi. Yolu dəyişməli oldular. Dövrələmə getmək üçün ən yaxın yol bulvardandı. Toya çağırılanlardan biri dedi ki, bayram ərəfəsi olduğu üçün orada, heç şübhəsiz, çoxlu ekipaja rast gələcəklər. Cənab Jilnorman soruşdu: “Niyə?” – “Maskalı adamlara görə”. – Qoca: “Çox gözəl, – dedi, – bulvarla gedəcəyik! Bizim cavanlar evlənilər, onlar həyatın ən ciddi dövrünə qədəm qoyurlar. Qoy heç olmasa maskarada tamaşa ələsinlər”.

Bulvara getdilər. Birinci karetdə Kozetta madmuazel Jilnormanla, cənab Jan Valjanla oturmuşdu. Marius, adətində görə, o biri karetdə tək gedirdi. Toy karetləri Ehtiraslar küçəsindən dönərək, Madlen küçəsindən Bastiliyaya, Bastiliyadan Madlen küçəsinə uzanıb ucsuz-bucaqsız ekipajlar sırasına qoşuldu.

Bulvar maskarad paltarları geymiş adamlarla dolmuşdu. Arabir yağış çiləyirdi, lakin təlxəklər, nədimlər, oyunbazlar sakit durmurdular. Bu qış fəslində hamının kefi duru idi, Paris geyimini dəyişmiş, Venetsiya paltarları geymişdi. İndi daha belə pəhriz bayramları olmur. Bütün həyat karnavala çevrilmişdir, ona görə daha əsil karnaval yoxdur.

Yan xiyabanlar və pəncərələr adamlarla dolu idi. Camaat teatrın sütunlu meydançalarına doluşaraq tamaşa edirdi. Maskarad paltarları geymiş adamlardan başqa, müxtəlif ekipajların təntənəli yürüşü diqqəti cəlb edirdi, – belə təntənəli yürüşlər həmişə pəhriz ərəfəsində, həm də Lonşanda təşkil edilən cıdır günündə olardı. Burada həm kolyaska, həm kareta, həm ikitəkərli ekipajlar, kabrioletlər vardı; onların hamısı polis idarəsinin əmri ilə ciddi bir nizam-intizama tabe olaraq bir-birinin ardınca gedirdi, sanki rəqs üzrə hərəkət edirdi. Belə ekipajda gedən adam həm özü tamaşa edir, həm də ona tamaşa edirlər. Polis işçiləri, bir-birinə müvazi olaraq hərəkət edən, üz-üzə gələn bu iki ucsuz-bucaqsız ekipaj sırasının bulvarın hər iki tərəfi ilə getməsinə istiqamət verir, biri yuxarıdan aşağı, o birisi aşağıdan yuxarı – biri d’Anten şosesinə, o birisi Sent-Antuan civarına doğru irəliləyən bu qoşa axının, bu iki ekipaj axınının pozulmamasına nəzarət edirdilər. Fransa perlərinin və xarici səfirlərin gerbi vurulmuş ekipajlar yolun ortası ilə sərbəstcə o tərəf-bu tərəfə hərəkət edirdi. Bəzi cah-cəllalı, hay-küylü, təntənəli yürüşlər də, xüsusilə Pəhriz Öküzü yürüşü bu üstünlükdən istifadə edirdi. Parisin ümumxalq şənliyi içərisində İngiltərə də qamçısını şaqquldada-şaqquldada özünü göstərdi: lord Seymurun poçt karetası qulaqbatırıcı gurultu ilə ötüb keçdi; camaatın istehzal atmacaları onun üzərinə yağış kimi yağdı.

Atlı polis nəfərləri atlarını çapa-çapa ekipajların yanı ilə çoban iti kimi gedirdilər; bibilərlə, xalalarla, nənələrlə ağızına kimi dolu olan iri ailə karetaalarının qapısından maskarad paltarları geymiş füsunkar uşaqların, yeddi yaşlı Pyerroların, altı yaşlı Pyeretlərin tərəvətli üzü görünürdü; onlar ümumi şənlikdə iştirak etmələri ilə lovğalanır, bu təlxək oyununun ciddi bir şey olduğuna inanır, özlərini məmur kimi tox tuturdular.

Arabir ekipaj yürüşünün bir yerində əngəl əmələ gəlirdi; əngəli aradan qaldırana kimi müvazi gedən ekipajlar sırasından biri dayanırdı. Bütün sıranı saxlamaq üçün kolyaskalardan birinin ləngiməsi kifayət idi. Sonra ekipaj axını yenə hərəkətə gəlirdi.

Toy karetaaları bulvarın sağ tərəfi ilə Bastiliyaya sarı gedən axında idi. Kələm körpüsü küçəsinin qarşı tərəfində hərəkət bir az ləngidi. Elə bu zaman bulvarın sol tərəfi ilə Madlen küçəsinə sarı gedən o biri axın da dayandı. Toy karetaaları qarşısında dayanan kolyaska maskarad paltarları geymiş adamla dolu idi.

Belə kolyaskalara, daha doğrusu, belə arabalara parislilər yaxşı bələddir. Pəhriz bayramında çərşənbə axşamı və ya pəhrizin ortalarında cümə axşamı belə arabalar görünməsəydi, buna pis mənə verərdilər, deyərdilər ki: “Burda nəşə var. Yəqin, nazirləri dəyişəcəklər”. Maskarad paltarlı adamla dolu olan araba nə deməkdi? Bu – yoldan keçənlərin başı üstündə atılıb düşən Kassandrlar, Arlekinlər, Kolombinlər yığını idi, türkdən tutmuş vəhşi adama kimi müxtəlif gülünc simalardı. Herkuleslərlə qol-boyun olan markizalardı, vaxtilə menadlar Aristofanı başını aşağı dikməyə məcbur etdiyi kimi, Rableni qulaqlarını tıxamağa məcbur edə bilən alverçi bazar arvadları idi, kilikdən düzəldilmiş pariklərdi, çəhrayı triko idi, şıq geyimli adamın şlyapası idi, təlxək gözlüyü idi, kəpənək şəkili sancılmış nədim qalpağı idi, yoldan keçənlərlə qızgın söyüşməkdə, əlləri belə qoymağdı, nalayiq duruşlardı, çılpaq çiyinlərdi, maskalı üzlərdi, ədəbsizlikdi, başı çələngli sürücüsü olan arabada azgıncasına həyasızlıqdı!

Yunanıstana Fespudin arabası lazımdı, Fransaya Vadenin furqonu lazımdır.

Hər şeyi, hətta yamsılamağın özünü də yamsılamaq olar. Saturn bayramı, qədim yunan gözəlliyinin bu dəcəlcəsinə ağız-burun əyməsi get-gedə təhrif olunaraq, kobudlaşaraq Pəhriz şənliyinə çevrildi; vaxtilə sapsarı üzüm salxımları ilə bəzədilən Vakx bayramı, çılpaq mələklər kimi mərmər sinəsini cəsarətlə açan Vakx pərisi bizdə, şimalın sərt nəfəsi altında, yaş cır-cındır içində başını aşağı salaraq, nəhayət, karnaval maskası adlandırıldı.

Maskarad paltarları geymiş adamların şəhərdə, arabada gəzdirmək adəti mütləqiyyətin ən qədim dövründən başlanmışdır. XI Lüdvikin mədaxil-məxaric dəftərlərində göstərilir ki, saray xəzinədarlarına “avam xalqdan ötrü üç maskarad arabası üçün iyirmi su Tur sikkəsi” buraxılmışdı. Bizim dövrümüzdə maskarad paltarları geymiş bu hay-küylü insan yığını, ya köhnə bir dilcansa minir, ya bir qonkanın, omnibusun tıyerli ekipaja iyirmisi birdən dolur. Hər yerdə, lap dişlərdə də, ekipajın fənəri üstündə də oturlar. Bəziləri ayaq üstə durur, bəziləri uzanır, bəziləri ikiqat əylərək ayaqlarını saxlayır. Arvadlar kişilərin dizi üstə oturur. Çılğınlaşmış adamlardan ibarət bu canlı ehramlar lap uzaqdan, dalğalanan insan dənizi üstündən görünür. Adamla ağızına kimi dolu olan arabalar izdiham içində şənlik saçan dağ kimi yüksəlir. Oradan Kolenin, Panarın, Pironun küçə jarqonu ilə zənginləşmiş sözləri dolu kimi yağır. Oradan camaatın üstünə küçə katexizisi püskürülər. Həddindən artıq adam minən, adamla dolu olan bu arabanın məğlubedilməz bir görünüşü var. Hər yerdə – qapıda da, arxada da səs-küy, gurultu!.. Orada çığırılar, oxuyurlar, bağırılar, qəhqəhə ilə gülürlər, gülməkdən uğunurlar; orada şənlik gur-gur guruldayır, istehza qığılcım saçır, qayğısızlıq baş alıb gedir; iki yabı, bu kobud, şit, təlxək zarafatı ilə dolu olan arabanı təntənəli bir cəlalə çəkib aparır; bu, gülüşün zəfər arabasıdır. Lakin bu, çox həyasızca bir gülüş idi, buna görə də səmimi ola bilməzdi. Doğrudan da, gülüş burada şübhəli görünürdü. Onun öz məqsədi vardı; onlar filosofları düşündürürdü. Bu arabaların ardında ölkəni idarə edən hökumət gizləndirdi. Küçə agentləri ilə küçə qızları arasında gizli bir əlaqə olduğu dərhal hiss olunurdu.

Əlbəttə, çox təəssüf ki, camaat qarşısında göstərilən rəzalət hədsiz sevinc doğurur, üst-üstə qalaqlanmış abırsızlıq və rüsvayçılıq camaatın xoşuna gəlir, fahişəlik üçün pyedestal xidmətini görəndə polis axtarışı küçəni təhqir edə-edə əyləndirir; dəhşətli, canlı bədən yığınının saxta bəzək və cır-cındır, çirk və zahiri cah-cəlal içində bağıra-bağıra, nəğmə oxuya-oxuya arabada

getməsinə küçə sevinə-sevinə maraqla baxır; avaralar bütün qəbahətlər yığını olan bu təntənəni alqışlayır, şənliyin polis tərəfindən buraxılan bu yeddibaşlı əjdahası camaat içində gəzməyincə, avam xalq bayrama bayram demir. Nə etmək olar?! Arabalara doluşan bu lentli, bərli-bəzəkli insan tör-töküntüsü ümumxalq gülüşü ilə həm məzəmmət edilir, həm bağışlanır. Ümumi gülüş – ümumxalq əxlaqının süqutunda iştirak edir. Bəzi zərərli, əyləncəli tamaşalar xalqın mənəviyyatını pozur, onu qara camaata çevirir; qara camaata isə, zalım hökmdarlar kimi, təlxək lazımdır. Kralın Rokloru, xalqın hoqqabazı var. Paris böyük ideyalar paytaxtı olmayanda böyük ağılsızlıqlar şəhəri olur. Orada karnaval siyasətlə bağlıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, Paris rəzalətin oynadığı komediyaya həvəslə baxır. Hökmdarları olanda, onlardan ancaq bir şey tələb edir. “Çirkabı mənim üçün boyayın”. Roma da belə bir əxlaqla fərqlənirdi. Roma Neronu sevirdi. Neron da böyük oyunbazdı.

Yuxarıda demişdik ki, bir yığın maskalanmış biabırçı arvad və kişi minmiş belə yekə arabalardan biri, bulvarın sağ tərəfində toy arabaları dayananda, bulvarın sol tərəfində dayandı. Arabadakı maskarad paltar geymiş adamlar bulvarın o tayında, düz onların qarşısında dayanan karetda gəlini görürdülər.

Maskalı adamlardan biri ucadan dedi:

– Ora bax! Toydur!

Başqa bir maskalı etiraz etdi:

– Toy deyil, ölü basdırmağa gedirlər. Əsil toy bizimkidir!

Bu iki maskalı adam, toy karetləri xeyli uzaqda olduğu üçün onları ələ salmaq zövqündən məhrum olduğundan, həm də polis nəfərinin çıxırtısından qorxduğundan, o biri tərəfə döndü. Arabaya qoşulan maskalı adamların işi bir dəqiqədən sonra lap başlarından aşdı: camaat onları ələ salmağa, lağa qoymağa başladı, bununla da onlara olan rəğbətini bildirdi – karnaval zamanı buna yol verilirdi. Bayaq söhbətə başlayan o iki maskalı adam da yoldaşları ilə bərabər, bütün küçə ilə söz döyüşünə girişməyə məcbur oldu; qara camaatın dolu kimi yağdırdığı ədəbsiz zarafatlara cavab vermək üçün onların küçə repertuarından olan döyüş mərmiləri güclə çatırdı. Bu qayda ilə maskalı adamlarla qara camaat arasında çox biabırçı söyüşmə başladı.

Bu zaman həmin arabada olan, maskarad paltar geymiş iki başqa adam da toy karetasını gördü, yoldaşları küçə camaatı ilə söyüşərkən onlar öz aralarında astadan danışmağa başladılar; bu maskalı adamlardan biri qoca ispaniyalıya oxşayan, həddindən artıq uzun burunlu, pələbiğ bir kişi idi, birisi isə kiçik maskalı, arıq, cavanca bir alverçi arvaddı.

Onların pıçıltısı ümumi hay-küy içində itib batırdı. Maskarad paltar geymiş adamlar üstüaçıq arabada, yağış altında tamam islanmışdılar, fevral küləyi amansızdı; dekolte paltar geymiş alverçi qız soyuqdan əsə-əsə, öskürə-öskürə, qımışa-qımışa ispaniyalıya cavab verirdi.

Onlar belə danışdırlar:

– Bir qulaq as!

– Nə var, atacan?

– O qocanı görübsən?

– Hansı qocanı?

– Bax, orada, qabaqdakı toy arabasında bizim tərəfdə oturub.

– Qolu qara cındırdan asılan qocanı?

– Hə.

– Görürəm, nə olsun ki?

– Mən, deyəsən, onu tanıyıram.

– Nə olsun axı?

– Əgər mən o Paris oyunbazını tanımıramsa, qoy mənə lap dar ağacından assınlar, qoy mənim lap dilim qurusun

– İndi bütün Paris oyunbazdır.

– Əyilsən, gəlini görə bilərsənmi?

– Yox.

– Oğlanı necə?

– Bu arabada oğlan yoxdur.

- Ola bilməz!
- Ancaq ikinci bir qoca var.
- Yaxşı əyil, bəlkə, gəlini görə bildin.
- Bundan artıq əyilə bilmərəm.
- Yaxşı da, onsuz da mən o qolunu bağlayan qocanı tanıyıram, tanımırımsa qoy məni lap qəzəbə gəlim!
- O, sənin nəyinə gərəkdir?
- Necə nəyinə gərəkdir? Yeri gələndə lazım olar.
- Qocalardan mənim zəhləm gedir.
- Mən onu tanıyıram!
- Tanı da, mənə nə.
- O, necə olub toya gəlib?
- Biz necə olub gəlmişik?
- Bu toy arabası haradan gəlir?
- Mən nə bilim haradan gəlir?
- Bir qulaq as!
- Yenə nə var?
- Sən bir iş görməlisən.
- Nə iş.
- Aşağı atıl, bu toy arabasını güd.
- Niyə?
- Gör o hara gedir, onun içindəkilər kimdir. Hə, atıl görək, cəld ol, yüyür, qızım, sən diribaş qızsan.
- Mən arabadan düşə bilmərəm.
- Niyə?
- Məni bura qoyan var.
- Tfu, bir işə bax!
- Bu gün mən axşama kimi bu paltarda polis idarəsi üçün işləməliyəm.
- Düz sözə nə deyəsən!
- Arabadan düşsəm, rast gəldiyim birinci it tutacaq. Özün bilirsən.
- Əlbəttə bilirəm!
- Fironlar bu gün məni pulla alıblar.
- Mənim üçün fərqi yoxdur kim səni pulla alıb. Bu qoca mənim lap zəhləmi töküb.
- Qocalar sənin zəhləni töküb? Bu nə sözdür, sən ki qız deyilsən!
- O, birinci arabadadır.
- Nə olsun ki?
- Gəlinin arabasında.
- Sonra?
- Deməli, bu, onun atasıdır.
- Axı mənə nə?
- Sənə deyirlər ki, atasıdır.
- Olsun da, guya, görünməmiş bir şeydir!
- Qulaq as.
- Nə var
- Mən ancaq maskada şəhərə çıxı bilərəm. Maska məni elə yaxşı gizlədib ki. Heç kəs mənim burada olduğumu bilmir. Sabah axı maska olmayacaq. Sabah tövbə günüdür, çərşənbədir. Ələ keçə bilərəm. Gərək gedib öz zağama soxulam. Amma sən sərbəstsən.
- Çox da yox.
- Hər halda, məndən çox sərbəstsən.
- Yaxşı da, sonra?
- Bu toy arabalarının hara getdiyini çalış öyrən.
- Hara getdiyini?

- Hə.
- Mən onsuz da bilirəm.
- Hara gedir?
- Göy siferblat küçəsinə.
- Əvvəla, o küçə heç də bu tərəfdə deyil.
- Onda şərab iskələsinə tərəf gedir.
- Bəlkə, daha başqa bir yerə gedir?
- Bu, onların öz işidir. Toy arabaları hara istəsə gedə bilər.
- Məsələ onda deyil. Sənə deyirlər, çalış öyrən gör bu nə toydur ki, qoca da ona qoşulub, onlar harada yaşayırlar.
- Bura bax! Əcəb gülməli söz danışırısan! Pəhriz bayramı axşamı Parisin içindən keçib gedən toy arabalarının bir həftədən sonra tap görüm necə tapırısan. Ot tayası içində iynə axtarmaq kimi bir şeydir! Bu, mümkün olan şeydir?
- Hər necə olsa, çalışıb tapmaq lazımdır. Eşidirsən, Azelma?
- Elə bu anda bulvarın hər iki tərəfilə maskalı adamların gözündən itdi.

İKİNCİ FƏSİL.

Jan Valjanın əli hələ də sarıqlıdır.

Xəyalı həqiqətə çevirmək! Bu xoşbəxtlik kimə verilmişdir? Görünür, ləyaqətli adamları göylərdə qeyd edirlər, seçirlər; biz hamımız, bizim xəbərimiz olmadan xoşbəxtliyə namizədik; mələklər səs verdilər. Kozetta ilə Marius seçilənlər sırasına düşdülər.

Kozetta bələdiyyə idarəsində, kilsədə son dərəcə gözəl və füsunkar idi. Onu Tusen, Nikolettanın köməyilə bəzəndirmişdi.

Onun əynində ağ tafta üstündən Belçika gipüründən tikilmiş paltar, ingilis krujevasından fata, boynunda mirvari boyunbağı, başında narıncı çiçəkdən çələng vardı; əynindəki hər şey ağ idi, bu ağılıq içində o, şəfəq kimi parıldayırdı. Onun zərif gözəlliyi işıq saçaraq hala şəklini alırdı, elə bil ki, yer üzünün qızı göz önündə göylər pərisi olurdu.

Mariusun qəşəng saçına pomada sürtülmüş, ətir vurulmuşdu; sıx saçları arasından tək-tək çapıq yerləri görünürdü, bunlar barrikadada vurulan qılınc zərbələrinin yeri idi.

Qoca öz geyimi və ədası ilə Barras dövrünün incəliyini, işıqlığını əvvəlki vaxtlardan daha çox təcəssüm etdirir, başını qürurla qaldıraraq Kozettanı əzəmətlə nikaha aparırdı; Jan Valjan, əli sarıqlı olduğundan, Kozettanı nikaha apar bilmədi, onu qoca əvəz edirdi.

Jan Valjan qara paltar geymişdi, gülümsəyə-gülümsəyə onların ardınca gedirdi.

Qoca deyirdi:

– Ah, cənab Foşlevan, nə gözəl gündür, elə deyilmi? Mən qəm-qüssənin bütünlüklə ləğv olunmasına səs verirəm. Bu gündən sonra heç bir yerdə dərd olmamalıdır. Mən sərəncam verirəm, qoy hamı şadlıq eləsin! Pisliliyin yaşamağa haqqı yoxdur. Görəsən, dünyada hələ də bədbəxt adam varmı? And olsun namusuma, mavi göylər üçün bu, rüsvayçılıqdır. Pislilik insan təbiətindən meydana gəlmir, insan öz mahiyyəti etibarilə xeyirxahdır. Bütün insan müsibətlərini idarə edən baş mərkəz cəhənnəmdir, başqa sözlə, iblisin Tüilri iqamətgahındadır. Görün ha, mən lap xalis deməqoq kimi danışdım! Yaxşı da, mənim daha siyasi əqidəm yoxdur; qoy bütün insanlar dövlətli olsun, qoy hamı sevinc içində yaşasın – mənim istədiyim, bax, budur.

Mariusla Kozetta bütün qayda-qanuna riayət edərək bələdiyyə rəisinin və keşişin qarşısında lazım olan “bəli”ləri dedikdən sonra bələdiyyə idarəsində, həm də kilsə müxəlləfatı saxlanan otaqda nikah kağızlarına qol qoydular, üzüklerini bir-birinə verərək dəyişdirdilər. Buxurdandan qalxan tüstü dumanı içində, ağ muar ipək örtük altında dizləri üstə yan-yana durdular, sonra əl-əl tutaraq, təbərzinin kilsənin sal daşlarına bərk-bərk vuraraq irəliləyən polkovnik epoletli qapıçının ardınca, riqqətə gəlmiş iki sıra adam arasından, hamını heyrətə salaraq, hamıda qibtə oyudaraq, taybatay açılmış kilsə qapısına, oradan da karetyaya sarı getdilər, hətta bu zaman da Kozetta bütün

nikah ayininin qurtardığına inanmırdı. O, Mariusa, adamlara, göyə baxırdı; o, sanki, yuxudan ayılacağından qorxurdu. Onun üzündə ifadə olunan heyrət və tərəddüd ona başqa bir cazibədarlıq verirdi. Karetaya minib geri qayıdanda Marius Kozettanın, cənab Jilnorman isə Jan Valjanın yanında, üz-üzə oturdular. Madmuazel Jilnorman ikinci plana keçərək, o biri karetaya mindi. Qoca deyirdi: “Budur, mənim balalarım, indi siz cənab baron və xanım baronnesanız, sizin otuz min frank rentanız var”. Kozetta başını əyərək öz gözəl səsi ilə Mariusun qulağına mehribanca pıçıldadı: “deməli, bu həqiqətdir? Mən sənin adını daşıyıram. Mən – xanım Sənəm”. Bu iki gənc böyük sevinc içində idi. Bir daha təkrar olunmayan, geri qayıtmayan an onlar üçün həqiqət olmuşdu: onlar zirvəyə çatmışdılar; onların çiçəklənən gəncliyi bu zirvədə tam xoşbəxtliyə qovuşmuşdu. Jan Prüverin şeirində deyildiyi kimi, onların bir yerdə heç qırx yaşı da yox idi. Bu, təmiz, saf bir ittifaq idi: bu iki gənc iki zanbağı xatırladırdı. Onlar bir-birini görmürdülər, seyr edirdilər. Marius Kozettanın gözünə halə içində, Kozetta Mariusa pyedestal üstə görünürdü. Şirin xəyalların və öpüşlərin vüsala irdiyi yer – izdivac yatağı bu pyedestal üzərində, bu halədə, sanki, iki təntənəli ayində, əlçatmaz uzaqlarda, Kozetta üçün tutqun duman, Marius üçün parıltı və alov içində, həm real bir şey, həm də ideal kimi işıq saçırdı. Onlar çəkdikləri əzabı könül rıqqəti ilə xatırlayırdılar. Onlara elə gəlirdi ki, o yuxusuz gecələr, o göz yaşı, o həyəcan, qorxu, dəhşət, iztirab, ümitsizlik işığa və nəvazişə çevrilərək xoşbəxt dəqiqələrin cazibədarlığını artırır, o qəm-qüssə ancaq onların şəfəq dolu sevincini nikah üçün bəzəyən xidmətçilərdi. Bu qədər dərd çəkmək nə yaxşı imiş! Çəkdikləri müsibət onların xoşbəxtliyinin haləsi idi. Eşqin bu uzun işgəncəsi onları göylərə yüksəltmişdi. Bu iki gəncin qəlbi eyni dərəcədə məst olmuşdu, lakin Mariusun duyduğu nəşədə ehtiras, Kozettanınkində utancaqlıq vardı. Onlar pıçiltı ilə deyirdilər: “Biz yenə də Plüme küçəsindəki bağımıza dəyərik”. Kozettanın paltarının qırçınları Mariusun dizi üstünə düşmüşdü. Bu gün – xəyalla həqiqətin, nail olmaqla şirin arzuların bir-birinə sarıldığı gün idi. Gələcəyi duymaq üçün hələ vaxt var idi. Günün günorta çağında gecəyarısını arzu etmək vəsfə gəlməyən bir hissdirdi. Camaat da bu iki qəlbin xoşbəxtliyini duyaraq sevinirdi. Adamlar Sent-Antuan küçəsində, Sen-Pol kilsəsi qarşısında dayanaraq ekipajın şüşəsinə baxır, şüşənin o biri üzündə, Kozettanın gözəl başında titrəyən narıncı çiçəkləri seyr edirdi. Nəhayət, onlar gəlib yaşadıkları küçəyə çatdılar. Mariusla Kozetta əl-ələ tutaraq fərəh və iftixarla pilləkənlə yuxarı qalxdılar; bu həmin pilləkəndə ki, bir neçə ay əvvəl Mariusu buradan ölümcül halda yuxarı qaldırmışdılar. Qapıya toplaşan fağır-füqərə bol-bol verilən sədəqəni öz aralarında bölüşdürür, cavanlara dua edirdilər. Hər yer gül-çiçəklə dolu idi. Evdən də, kilsə kimi, gözəl qoxu saçılırdı. Buxurdan sonra qızılgül ətri duyulurdu. Aşıqların qulağına əlçatmaz yüksəklikdə oxunan nəğmə səsi gəlirdi, Tanrı onların qəlbində idi, gələcək onların təsəvvüründə ulduz dolu göy qübbəsi kimi canlanırdı, onlar doğan günəşin işığını başları üstündə görürdülər. Birdən saatın vaxt bildirən səsi eşidildi. Marius Kozettanın gözəl, çılpaq qoluna, korsajın krujevası arasından görünən çəhrayı çiyninə baxdı. Kozetta onun baxdığını duyaraq qıpqırmızı qızardı. Toya Jilnorman ailəsinin çoxlu köhnə dostları çağırılmışdı; hamı Kozettanın ətrafına toplaşaraq bir-birinə macal vermədən ona nəvaziş göstərirdi; hamı birinci olaraq ona xanım baronessa demək şərəfinə nail olmaq istəyirdi. İndi kapitan rütbəsində olan Teodül Jilnorman, əmisi nəvəsi Pommersinin toyunda iştirak etmək üçün, eskadronu dayanan Şatrdan gəlmişdi. Kozetta onu tanımadı. O da qadınlar arasındakı müvəffəqiyyətindən ərköynləşdiyi üçün Kozettanı tanımadı, Kozetta da o biri qızlar kimi unudulmuşdu. Qoca Jilnorman öz-özünə dedi: – Mən bu ulan barəsində olan dedi-qoduya inanmırdım, inanmamağa haqqım varmış! Hələ indiyə qədər Kozetta Jan Valjana belə mehriban olmamışdı. Kozetta qoca Jilnormanı bir əks-səda kimi təkrar edirdi: Jilnorman öz sevincini aforizmlər və hikmətli sözlərlə ifadə etdiyi halda, Kozetta öz məhəbbət və nəvazişini ətir kimi saçırdı. Xoşbəxt adam bütün dünyaya xoşbəxtlik diləyir. Jan Valjan Kozettanın səsində onun uşaqlıq səsini duyurdu. Kozettanın təbəssümü onun könlünü oxşayırdı.

Toy məclisi yemək otağında qurulmuşdu.

Parlaq işıq böyük şənliyin zəruri aşqalıdır. Tutqunluq, alaqaranlıq xoşbəxt adamların qəlbinə fərəh verməz. Onlar qara rəngi istəməzlər. Gecə onları cəzb edər, qaranlıq yox. Günəş yoxsa, günəşi yaratmaq lazımdır.

İşıqlar yemək otağında bərq vururdu. Otağın ortasında, ağ süfrə salınmış stolun üzərindən gümüş asqılı bənövşəyi, göy, qırmızı, yaşıl rəngli quş fiqurları, stolun üstündə böyük və zinətli şamdanlar, divarlarda üç şamlı, beş şamlı divar şamdanları vardı; şüşələr, büllur qablar, qədəhlər, müxtəlif fəğfur, çini, minalı, qızıl, gümüş qab-qasıq par-par parıldayı, adamın ürəyini açırdı. İri şamdanlar arasında gül dəstələri qoyulmuşdu, – işıq olmayan yerdə əlvan çiçəklər görünürdü. Dəhlizdə üç skripka ilə bir fleytada Qaydnın kvartetini çalırdılar.

Jan Valjan qonaq otağında, lap qapının yanında oturmuşdu, qapının bir tayı onun qabağını kəsmişdi. Kozetta süfrənin yanına gedəndən bir neçə dəqiqə əvvəl, vəhy gəlmiş kimi, Jan Valjanın yanına yüyürdü, nikah paltarını düzəldə-düzəldə reverans edərək dəcəlliklə və mehribanca dedi:

– Ata, siz sevinirsinizmi?

Jan Valjan:

– Bəli, sevinirəm, – dedi.

– Elə isə gülümsəyin.

Jan Valjan gülümsədi.

Bir neçə saniyədən sonra Bask xəbər verdi ki, süfrəyə xörək gətirilmişdir.

Cənab Jilnorman Kozettanın qoluna girib, onu yemək otağına apardı; toya çağırılan adamlar da onların ardınca gedib müəyyən edilmiş qayda ilə stolun ətrafında oturdular.

Kozettanın sağında və solunda iki böyük kreslo qoyulmuşdu: bunun biri cənab Jilnorman, biri də Jan Valjan üçün idi. Cənab Jilnorman öz yerində oturdu. O biri kreslo boş qaldı.

Hamı gözü ilə “cənab Foşlevanı” axardı.

“Cənab Foşlevan” yox idi.

Cənab Jilnorman Baskdan soruşdu:

Sən bilirsənmi cənab Foşlevan haradadır?

Bask:

– Bəli, bilirəm, cənab, – dedi, – cənab Foşlevan buyurdu ki, siz cənablarına onun sözlərini yetirim; o buyurdu ki, əli ağrıdığı üçün cənab baron və xanım baronessa ilə yemək yeyə bilməyəcəkdir. Xahiş etdi ki, onu əfv etsinlər. O, sabah səhər gələcək. Lap indicə qapıdan çıxdı. Boş kreslo toy şənliyində bir anlığa ovqattəlxlik əmələ gətirdi. Lakin cənab Foşlevan getsə də, cənab Jilnorman burada idi, o, cənab Foşlevanı əvəz edirdi. O dedi ki, cənab Foşlevanın kefi yoxdur, o gedib tez yatmaqla ağıllı iş tutur, ancaq yarası elə ciddi deyil. Belə izahat hamını sakitləşdirdi. Bir də ki, qaranlıq bir bucaq belə şənlik dənizinə kölgə sala bilərdimi? Kozetta ilə Marius elə xoşbəxt dəqiqələr keçirirdi ki, insan bu vəziyyətdə xoşbəxtlikdən başqa heç nəyi, heç kəsi duya bilməz. Bu zaman cənab Jilnormanın da ağılına gözəl bir fikir gəldi: “Axı bu kreslo niyə boş qalsın? Marius, gəl otur burada. Sənin xaltan buna icazə verər. Bu kreslo elə sənin üçündür. Bu, tamamilə qanunidir, ürəkaçan şeydir. Xoşbəxt oğlan xoşbəxt qızın yanında oturur...” Bütün məclis bu sözləri alqışladı. Marius Jan Valjanın yerində, Kozettanın yanında oturdu. Jan Valjanın getməsi Kozettanın kefini pozmuşdu, lakin iş elə gətirdi ki, o da bundan razı qaldı. Marius Allahın da yerini tutsaydı, Kozetta bundan narazı qalmazdı.

Marius kreslodə oturan kimi cənab Foşlevan hamının yadından çıxdı; onun yoxluğunu daha heç kəs hiss etmirdi. Heç beş dəqiqə də keçmədi ki, bütün məclis hər şeyi unudaraq, gülüb danışmağa başladı.

Çərəzdən sonra cənab Jilnorman ayağa durdu, qədəhi qaldıraraq cavanlar üçün sağlıq dedi; qocalıqdan əlləri əsdiyi üçün qədəhə yarıya qədər şampan şərabı tökmüşdü.

O ucadan dedi:

– Bu gün siz iki moizəyə qulaq asmaqdan boyun qaçıra bilməyəcəksiniz. Səhər siz keşişin moizəsini eşitdiniz, axşam da qoca babanı dinləməli olacaqsınız. Diqqət! Mən sizə məsləhət vermək istəyirəm: bir-birinizə pərəstiş edin. Mən sözü o yan-bu yana atmayacağam, birbaş

məqsədə keçəcəyəm: xoşbəxt olun. Təbiətdə bir-birini sevən göyərçinlərin sevgisindən mənalı şey yoxdur. Filosoflar deyir ki: “Zövq-səfa məsələsində mötədil olun”. Amma mən deyirəm: “Baş alıb gedin, cilovu buraxın”. Dəlincəsinə vurulun. Divanə olun. Filosoflar boş-boş danışirlar. Mən onların fəlsəfəsini qaytarıb boğazlarına tıxardım. Həyatda da həddindən artıq ətir, həddindən artıq qızılıgül, bülbül nəğməsi, yaşıl yarpaq, al şəfəqlər olarmı? Həddindən artıq da sevmək olarmı? Adam da həddindən artıq bir-birinin xoşuna gələrmə? Ayıq ol, Estella, sən həddindən artıq gözəlsən; ayıq ol, Nemorin, sən həddindən artıq qəşəngsən! Bu nə axmaq sözdür?! Məftunluğun da, cazibədarlığın da, nəvazişin də ölçüsünü bilmək olarmı? Həddindən artıq da diri olmaq olarmı? Həddindən artıq da xoşbəxt olmaq olarmı? “Zövq-səfa məsələsində mötədil olun”. Təşəkkür edirəm, iltifatınız artıq olsun! Rədd olsun filosoflar! Filosofluq – şənlik etməkdədir. Şənlik edək, vəcdə gələk! Biz yaxşı olduğumuz üçün mü xoşbəxtik, ya xoşbəxt olduğumuz üçün mü yaxşıyıq? Məşhur bir brilyant var, niyə ona Sansi deyirlər? Ona görəmi ki, o Arle də Sansinin idi, ya ona görəmi ki, ağırlığı yüz altı karatdır? Mən haradan bilirəm! Həyat belə məsələlərlə doludur; ən əsas məsələ Sansiyə sahib olmaqdır, xoşbəxtlikdən istifadə etməkdir. Xoşbəxt olaq, əlləməlik eləməyək! Kor-korana günəşə tabe olaq! Günəş nədir? – Günəş – sevgidir. Kim sevgi deyirsə, “qadın” deyir. Hə-ə, siz bilmək istəyirsiniz ki, hər şeyə qadir olmaq nə deməkdir? Buyurun – qadın deməkdir. Bizim bu deməqoq Mariusdan soruşun. O, Kozetta adlı bu balaca, zalım qızın əsiri ola bilməz, amma qadın dünyaya yaranandan bəri hökmranlıq edir. Mən royalistəm, amma bu gündən sonra ancaq bu kraliçanı tanıyıram. Adəm nədir? Adəm Həvvanın idarə etdiyi padşahlıqdır! Həvva üçün heç bir səksən doqquzuncu il yoxdur! Zənbaqşəkili kral əsası vardı, imperator hökmdarlığı vardı, Böyük Karın dəmir əsası, Böyük Lüdovikin qızıl əsası vardı; inqilab bunların hamısını, çox ucuz bir zinət əşyası kimi, öz barmaqları arasında əzib atdı; bu şeylər sındırılmış, yerə atılmışdır, daha hökmdar əsası yoxdur. İndi siz gəlin patçuli ilə ətirələnmiş xırdaca bir krujevalı yaylıq əleyhinə inqilab edin görüm necə edirsiniz! Hə, girişin görüm! Bu yaylıq niyə belə möhkəmdir? Çünki, bu, adicə bir qadın zinətidir. Ah, siz on doqquzuncu əsrdəsiniz? Nə olsun ki, biz də on səkkizinci əsrdənlik! Biz heç də sizdən axmaq deyilik. Siz bizim yoluxucu xəstəliyimizə vəba, burra rəqsimizə kaçuca deməklə elə zənn etməyin ki, kainatı alt-üst eləmişiniz. Nə olur olsun, hər zaman qadın seviləcəkdir. Lap mərc gələrəm ki, siz də onlardan yaxanızı qurtara bilməyəcəksiniz. Bu əcinnələr bizim üçün mələkdilər. Bəli, sevgi, qadın, öpüş – bu elə sehri dairədir ki, lap mərc gələrəm, siz də oradan çıxıb bilməyəcəksiniz; mənə desəniz, mən lap məmnuniyyətlə yenə ora qayıdardım. Zöhrə ulduzunun, göylərin bu böyük işvəli qızının, bu okean Selimenasının, fırtınaları sakitləşdirərək, qadın kimi dalğalara baxa-baxa ucsuz-bucaqsız fəzaya qalxdığını sizlərdən görənmə varmı? Okean amansız Alsestdir. Qoy o istədiyi qədər donquldansın, Zöhrə ulduzu çıxanda o gülümsəyir. O kobud heyvan tabe olur. Biz hamımız beləyik. Qəzəblənirik, tufan qoparıyıq, göy kimi guruldayırıq, dalğalarımız buludlara qalxır. Bu öz yerində. Qadın görənmə kimi, ulduz çıxan kimi üzünü üstə düşün! Altı ay əvvəl Mariusu vuruşdu, indi evlənin. Yaxşı da eləyir. Bəli, Marius, bəli, Kozetta, siz haqlısınız. Bir-birinizi əzizləyin, bir-birinizə pərəstiş edin, qoy biz hamımız sizə baxıb paxıllığımızdan partlayaq. Yer üzündə olan bütün səadət çöplərini dimdiyinizlə yığın, özünüz həmişəlik yuva tikin. Sevmək, sevilmək, – bu əcaib bir şey deyil. Elə zənn etməyin ki, o ilk dəfə sizin ağılınıza gəlib. Mən də şirin xəyallara dalmışam, mən də intizar çəkmişəm; mənim də qəlbimə ay işığı dolmuşdur. Sevgi çağadır, onun altı min yaşı var. Sevginin uzun, ağ saqqala tamamilə haqqı var. Mafusail Kupidona görə sūdəmər uşaqdır. Altmış əsrdir ki, kişi ilə qadın bir-birini sevə-sevə girdəbdən çıxmağa çalışır. İblis hiyləgərdir, o, insana nifrət etdi; insan ondan da hiyləgərdir, o, qadını sevdi. Bu, ona iblisin etdiyi pisləkdən daha çox xeyir gətirdi. Belə hiyləgərlik cənnət hələ yer üzündə olanda düşünülmüşdür. Dostlar, bu köhnə uydurmadır, lakin həmişə yenidir. Bundan istifadə edin. Filemon və Bavkida olmaq vaxtı gələnə kimi Dafnis və Xloya olun. Elə yaşayın ki, ikilikdə sizə heç bir şey lazım olmasın, Kozetta Marius üçün kainat olsun. Kozetta, qoy ərinin təbəssümü sizin üçün aydın gün olsun; Marius, qoy arvadının göz yaşını sən üçün yağmurlu gün olsun. Qoy sizin həyatınızda pis hava olmasın. Siz bacarıb həyat lotereyasında ən yaxşı bileti ovlaya bildiniz: – bu da – evlənməklə nəticələnən sevgidir; baş uduş sizə düşmüşdür, bunu göz bəbəyi kimi qoruyun, onu ağız qıfıllı

sandıqda saxlayın, boş yerə sərf etməyin, bir-birinizə pərəstiş edin, – qalan şeylər qoy cəhənnəm olsun! İnanın mənim sözümə! Bunu sağlam düşüncənin özü deyir. Sağlam düşüncə yalan deyə bilməz. Bir-birinizə səcdə edin. Hər kəs özünə görə Allaha ibadət edir. Allaha ən yaxşı pərəstiş – kişinin öz arvadını sevməsidir! Mən səni sevirəm – bax, mənim dini əqidəm budur! Kim sevirsə, o mömindir. Dördüncü Henrix ən çox xoşladığı söyüşündə müqəddəsliklə eys-ışrəti və əyyaşlığı birləşdirir. “Müqəddəs – sərxoş – qarın” deyir. Mən belə bir dinin pərəstişkarı deyiləm. Burada qadın yaddan çıxmışdır. Mən başqalarından belə şeyi gözləsəm də, Dördüncü Henrixdən gözləməzdim. Dostlar, yaşasın qadın! Adamların dediyinə inasaq, mən qocayam; ancaq qərribə burasıdır ki, mən cavanlaşırım, mən bunu hiss edirəm. Mən məmnuniyyətlə meşədə gəzərdim, çoban tütəyinə qulaq asardım. Bu uşaqların gözəlliyi və xoşbəxtliyi məni məst edir. Birisi mənə gəlsəydi, mən özüm də evlənməkdən boyun qaçırmazdım. Allahın bizi ayrı bir şey üçün yaratdığını təsəvvür etmək mümkün deyil; pərəstiş etmək, bəzənmək, göyərçin kimi quruldamaq, xoruz kimi banlamaq; səhərdən axşama kimi öpüşmək, qucaqlaşmaq, arvadının qabağında özünə tumar vermək, lovğalanmaq, şənlik etmək, təkəbbür satmaq – yaşamaqda məqsəd bax budur! Bu sizin xoşunuza gəlirmi, ya gəlmirmi, fərqi yoxdur, biz cavan olanda, öz zamanəmizdə belə düşünürdük. Ax, keçmişdə nə qədər füsunkar, nə qədər gözəl, nə qədər cazibədar qadın vardı! Mən onların qəlbinə az hücum etmədim! Bəli, bir-birinizi sevin. Sevgi olmasa, onda, mən bilmirəm, bahar gərək niyə gəlsin?! Mənə qalırsa, mən qadir Allahdan xahiş edərdim ki, yaratdığı, bundan da bizi narahat etdiyi bütün gözəl şeylərini – çiçəkləri, quşları, qəşəng qızları öz anbarına yığıb ağzını bağlasın. Balalarım, qocanın xeyir-duasını qəbul edin. Məclis canlı, şən və gözəl keçdi. Qocanın kefi çox duru idi, onun güşadlığı bütün şənliyə rəvnəq verirdi; hamı istər-istəməz bu yüz illik qəlbin xoş hisləri ilə yaşayırdı. Bir az oynadılar, güldülər; bu, çox abırlı toy idi. Bura Gözəl qədim zamanı lap cəsarətlə qonaq çağırmaq olardı. Əslində bu qədim zaman cənab Jilnormanın şəxsiyyətində toyda iştirak edirdi.

Səs-küydən sonra sakitlik oldu.

Təzə evlənlər gözdən itdilər.

Gecə yarısından sonra Jilnormanın evi məbədə çevrildi.

Biz burada dayanacağıq. Mələk toy gecəsinin astanasında durur, barmağını dodaqlarına qoyub gülümsəyir.

Ruh, təntənəli sevgi ayini baş verən məbədə qarşısında fikrə dalır.

Belə evlərin üstündə halə görünməlidir. Bu evlərin içindəki xoşbəxtlik divarların daşlarından zəif işıq kimi keçməli, gecənin zülmətinə yayılmalıdır. Ola bilməz ki, taleyin əvvəlcədən müəyyən etdiyi bu müqəddəs şənlik namütənahiliyə gözəl işıq saçmasın. Sevgi ilahi bir dəmirçi ocağıdır, kişi ilə qadının birləşməsi burada baş verir; vahid, üçcəhətli, kamil məxluq, insan üçlük vəhdəti bu ocaqdan çıxır. İki ruhdan bir ruhun meydana gəlməsi məchuliyət aləmində həyəcan yaratmalıdır. Aşiq – kahindir; qüsursuz qızı xoş bir qorxu bürüyür. Bu sevincin bir hissəsi Allaha yüksəlir. O yerdə ki həqiqi nikah və sevgi var, ideal işığı ordadır. Yeni evlənlərin qaranlıqdakı toy yatağı şəfəq qızartısı kimidir. İnsanlara yüksək aləmlərin əcaib və qorxunc xəyallarını görmək imkanı verilsəydi, onda, yəqin ki, gözə görünməyən aləmlərdən uçub gələn gecə ruhlarının, qanadlı mavi məxluqların bu işıq saçan evin üzərində toplaşdığını, rıqqətlə xeyir-dua verə-verə, dünya səadəti ilahi üzlərində əks oluna-oluna özünü itirmiş, cəsarətsiz, məsum aşıqları bir-birinə göstərə-göstərə bu evə sarı əyildiklərini görərdilər. Təzə evlənən, ehtirasdan məst olan, tək olduqlarını yəqin edən aşıqlar bu gözəl anda qulaq assaydılar, öz yataqlarında qanad xışıltısı eşidərdilər. Həqiqi səadətdə mələklər də iştirak edirlər. Ucsuz-bucaqsız səma bu kiçik qaranlıq yatağın qübbəsi olur. Sevgi ilə təqdis edilən dodaqlar can verən öpüşlə qovuşanda, bu öpüş yüksəkliklərdə, əsrarəngiz ulduzlar aləmində titrəyə-titrəyə əks olunmaya bilməz!

Ancaq belə səadət həqiqi səadətdir. Bundan başqa ayrı heç bir sevinc yoxdur. Sevgi yer üzündə yeganə səadətdir. Qalan hər şey göz yaş vadisidir.

Sevmək, sevgini hiss etmək kifayətdir. Bundan artıq bir şey tələb etməyin. Siz həyatın qaranlıq, gizlin yerlərində bundan ayrı heç bir inci tapa bilməyəcəksiniz. Sevgi həyatın özüdür.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Ayrılmaz dost.

Jan Valjan hara getdi?

Jan Valjan Kozettanın mehribanca təkidi ilə gülümsədikdən az sonra yerindən qalxdı, heç kəsin ona fikir vermədiyindən istifadə edərək dəhlizə çıxdı. O, səkkiz ay bundan əvvəl Mariusu həmin bu otağa, babasının yanına gətirmişdi, onda Jan Valjanın üst-başı palçığa, qana, barıt hisinə bulaşmışdı, qapqara idi. Qədim divarların panelindən indi çiçək və yarpaq hörgüləri asılmışdı. O zaman Mariusun qoyulduğu divanın üstündə çalğıcılar oturmuşdu. Bask bəzənmişdi; o, frak, qısa şalvar, ağ corab geymiş, ağ əlcək taxmışdı, o hər dəfə xörəyi süfrəyə aparanda onu əvvəlcə qızılgül çələngi ilə bəzəyirdi. Jan Valjan sarğılı əlini ona göstərdi, getməsinin səbəbini izah etməyi ona tapşırıb otaqdan çıxdı.

Jan Valjan yemək otağının küçəyə açılan parlaq işıqlı pəncərələri qabağında, qaranlıqda bir neçə dəqiqə hərəkətsiz dayandı. O dayanıb qulaq asırdı. Toy məclisindən qarışıq səslər gəlirdi. O, qocanın ucadan inamla söylədiyi sözlərini, skripkanın, boşqabların, qədəhlərin səsini, arabir yüksələn qəhqəhələri, bu uğultu içərisində də Kozettanın mehriban, şən, zərif səsi eşidirdi.

Jan Valjan oradan öz evinə, Silahlı adam küçəsinə qayıtdı.

O öz evinə dolanbac yolla – Sen-Lui, Mükəddəs Yekaterina Zəmisi və Ağ mantiya küçəsi ilə gəldi; o, çirkli-palçılı, izdihamlı köhnə Tampl küçəsindən keçməmək üçün üç ay idi ki, hər gün Kozettanı bu yolla Silahlı adam küçəsindən Ehtiraslar küçəsinə gətirirdi.

Kozetta bu yolla gedirdi, o da başqa yol ilə getmək istəmirdi.

Jan Valjan evinə gəldi. Şamı yandırıb öz otağına qalxdı. Mənzil bomboş idi. Tusen də burada yox idi. Jan Valjanın addımları boş otaqlarda boğuş-boğuş səslənirdi. Bütün şkafların qapısı taybatay açıqdı. Jan Valjan Kozettanın yan otağına keçdi. Çarpayının üstündə döşəkağı yox idi. Balışın üzü çıxarılmışdı, krujevası yox idi. Balış döşəyin aşağı tərəfində, bükülmüş adyal yığını üstündə idi; burada daha heç kəs yatmayacaqdı. Kozettanın çox xoşladığı xırda-para bəzək şeyləri də aparılmışdı; ancaq ağır mebel, bir də cılpaq divarlar qalmışdı. Tusenin də çarpayısından döşəkağı, balış üzü götürülmüşdü. Bircə çarpayı vardı ki, ona əl dəyməmişdi, sanki, o, kimi isə gözləyirdi; bu, Jan Valjanın çarpayısı idi.

Jan Valjan divarlara göz gəzdirdi, şkafların qapısını örtüdü, boş otaqları gəzdi.

Nəhayət, öz yataq otağına gəldi, şamı stolun üstünə qoydu.

Qolundakı sarğını bayaqdan açıb atmışdı, qolunu çox sərbəst tərpedirdi, sanki, ona heç bir şey olmamışdı.

Çarpayısına yaxınlaşdı, Kozettanın da çoxdan bəri qibtə etdiyi və “ayrılmaz dost” adlandırdığı xırdaca sandıqçaya təsadüfi olaraq, ya qəsdənmi baxdı; bu sandıqçanı o, hara getsə özü ilə aparırdı. Jan Valjan iyunun dördündə Silahlı adam küçəsinə köçdükdən sonra sandıqçanı çarpayının baş tərəfinə, balaca stolun üstünə qoymuşdu. O, qərribə bir halda tələsə-tələsə sandıqçaya yaxınlaşdı, cibindən açarı çıxarıb, onu açdı.

Kozettanın uşaq paltarlarını oradan yavaş-yavaş çıxarmağa başladı: Kozetta on il əvvəl Monfermeyldən bu paltarda getmişdi. Əvvəl kiçicik qara donunu, sonra qara ləçəyini, sonra da qəşəng uşaq ayaqqabısını, möhkəm pamazıdan tikilmiş lifçiyini, toxunma tumanını, xırdaca cibləri olan döşlüyünü, yun corabını çıxartdı; Kozettanın ayaqları elə balaca idi ki, bu ayaqqabıları indi də geyə bilərdi. Corablarda hələ qəşəng uşaq ayaqlarının izi qalmışdı, onlar Jan Valjanın əlindən uzun deyildi. Hamısı da qara idi. Jan Valjan özü bu şeyləri Kozetta üçün Monfermeylə gətirmişdi. Bunları sandıqçadan çıxartdıqca yatağın üstünə, bir-birinin yanına qoyurdu. Jan Valjan düşünürdü, o günü yadına salırdı. Onda qış idi, dekabr ayı idi, hava bərk soyuqdu. Kozetta soyuqdan tir-tir əsirdi; o, cındır paltar geymişdi, ayağında taxta ayaqqabı vardı, xırdaca ayaqları soyuqdan qızarmışdı. Jan Valjan onu məcbur etdi ki, əynindəki cın-cındırı çıxartsın, bu yas paltarını geysin. Onun anası, yəqin, qəbirdə sevinəcəkdi ki, qızı onun üçün qara geymişdir, xüsusilə ona görə sevinəcəkdi ki, qızının əynində isti paltar vardır, o daha üşümür. Jan Valjan Monfermeyl meşəsini xatırladı; meşədən onlar ikisi bir yerdə keçib getmişdi; o,

çovğunlu qış gününü, çılpaq ağacları, quşsuz meşəni, günəşsiz göyü xatırladı, – hər necə olsa, bunlar gözəl xatirələrdi. Jan Valjan bu uşaq paltarını çarpayının üstünə qoydu: ləçəyi tumanın yanına, corabı ayaqqabının yanına, lifçiyi donun yanına... Bir-bir onlara baxmağa başladı. Kozetta onda balaca idi, əlindəki böyük kuklanı bağına basmışdı. Jan Valjanın bağısladığı qızıl pulu həmin bu döşlüyünün cibinə qoymuşdu, özü də gülürdü; onlar əl-ələ tutaraq gedirdilər; ondan başqa Kozettanın dünyada heç kəsi yox idi.

Birdən onun ağ saçlı başı yatağa sarı əyildi, qoca mərd qəlbi sarsıldı, o, üzünü Kozettanın paltarı üstünə qoydu; bu zaman pilləkənlə bir adam qalxsaydı, ürək parçalayan hönkürtü səsi eşidərdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Immortale jecur.

Əvvəlki amansız mübarizə yenə də başlanmışdı; bu mübarizəni biz müxtəlif vaxtlarda müşahidə etmişdik.

İakov mələklə ancaq bircə gecə vuruşmuşdu. Heyhat, Jan Valjanı biz bir neçə dəfə zülmətdə, öz vicdanı ilə təkbətək ağır mübarizədə əldən düşən görmüşük!

Bu, misli-bərabəri görülməmiş bir vuruşma idi! Bəzən onun ayağı büdrəyər, bəzən də yer ayaqları altında parçalanıb dağılardı. O dəfələrlə xeyrə ürəkdən can atmış, amma vicdan onu boğmuş, yerə çırpılmışdı! Dəfələrlə amansız həqiqət dizini onun sinəsinə qoymuşdu! Dəfələrlə idrakın işığı onu məğlub etmişdi, o yalvara-yalvara aman diləmişdi! O, kor olmaq istəyəndə, keşişin onun qəlbində və ətrafında yandırdığı amansız işıq dəfələrlə, onun iradəsi xilafına olaraq, gözünü açmışdı! O dəfələrlə bu döyüşdə qayadan tutaraq, sofizmə əl ataraq, öz vicdanını tapdalayaraq ayağa qalxmışdı, dəfələrlə vicdan özü onu yerə yıxmışdı, o, yerdə sürünmüşdü! Dəfələrlə o, bic-bic kələklərdən, xudbinliyin təhriki ilə meydana gələn xaincəsinə və riyakarcasına dəlillərdən sonra başı üstündə qəzəblənmiş vicdanın səsinə eşitmişdi: “Bu, alçaq hərəkətdir, əclaf!” Dəfələrlə onun tabe olmaq istəməyən düşüncələri mübahisə qəbul etməyən vəzifənin təpiyi altında çırpına-çırpına xırıldamışdı! Bu, Allaha müqavimət göstərməkdir! Bu, ölüm təri idi! Onun qəlbində, ancaq onun özünə bəlli olan, hələ də qan sızan nə qədər gizlin yaralar vardı! Onun məşəqqətli həyatında nə qədər çapıq yara vardı! O tez-tez başdan-ayağa qan içində, taqətdən düşmüş, yorulmuş halda, qəlbində ümitsizlik, lakin aydın fikirlə, bəsirət gözü açılmış halda ayağa qalxmışdı! Məğlub olduğu halda, özünü qalib hiss etmişdi. Vicdan onu yerə yıxdıqdan sonra onun başı üstündə duraraq həm qorxunc, həm təmin olunmuş, həm xoşbəxt halda deyərdi: “İndi çıx get!”

Lakin, heyhat! Belə ağır mübarizədən sonra məyusluq və ruh düşkünlüyü başladı.

Jan Valjan hiss edirdi ki, bu gecə o, son döyüşə girməlidir.

Onun qarşısında əziyyətli bir məsələ dururdu.

Tale həmişə adamı düz yolla aparmır, hər kəs üçün bir yol təyin edir: bu yolda dalanlara, künc-bucağa, qaranlıq döngələrə, mənhus yol ayrıclarına rast gəlmək olur; bu yol ayrıclarından da çoxlu cığırklar uzanır. Jan Valjan indi ən təhlükəli bir yol ayrıcında idi.

O, indi son hüdudda, xeyirlə şərin bir-birini qət etdiyi yolda idi. Onun gözləri önündə məşum bir yol ayrıcı dururdu. Yenə də onun qarşısında, başqa çətin vəziyyətlərdə olduğu kimi, iki yol vardı; bunlardan biri onu aldadır, o birisi qorxudurdu. Bu yollardan hansını seçmək lazımdı?

Sirli bir barmaq ona ikinci yolu göstərirdi: biz hər dəfə gözümüzü məchul bir yerə dikəndə bu barmaq peyda olur.

Jan Valjan yenə də ya qorxunc limanı, ya da cəzbedici tələni seçməli idi.

Deməli, bu, doğrudur: qəlbi sağaltmaq olar, taleyi dəyişmək olmaz. Taleyin hökmü dəhşətli şeydir!

Jan Valjanın qarşısında duran məsələ bundan ibarətdi:

Kozetta ilə Mariusun xoşbəxtliyinə o necə münasibət bəsləyəcəkdir? O özü onların xoşbəxt olmasını istəyirdi, o, özü buna çalışırdı, o özü könüllü olaraq bu xoşbəxtliklə qəlbini yaralamışdı, indi isə öz əməlinə baxaraq, bir silahdüzəldən kimi, öz işindən bir növ razı qala bilərdi; bu ona bənzəyir ki, silahdüzəldən qanlı xəncəri öz sinəsindən çıxararkən, onun üstündə öz damğasını görür.

Kozettanın Mariusu vardı, Marius Kozettaya sahib olmuşdu. Onların hər şeyi, hətta sərvəti də vardı. Bunun da hamısını ancaq Jan Valjan yaratmışdı.

İndi o nə etməli idi, axı bu xoşbəxtlik əldə edilmişdi, bu xoşbəxtlik meydanda idi. Bu xoşbəxtliyi məhv etsinmi? Onunla öz xoşbəxtliyi kimi rəftar etsinmi? Əlbəttə, Kozetta indi özgəsinin idi, lakin Jan Valjan mümkün ola bilən şeyləri əldə saxlaya biləcəkdimi? O, arabir baş çəkilən, lakin indiyə qədər hörmət edildiyi kimi hörmət edilən bir ata olub qalacaqdımı? Ya o, Kozettanın evinə köçüb orada rahat yaşayacaqdımı? O öz keçmişini dinməz-söyləməz onların gələcəyinin ayaqları altına atacaqdımı? Bu evə o, buna haqqı olan bir adam kimi girəcəkdimi, onların parlaq ocağı yanında, maskasını çıxartmadan, oturmağa cəsarət edəcəkdimi? Məhkum olunmuş adam olduğu halda, bu məsum gənclərin əllərini gülümsəyə-gülümsəyə sıxacaqdımı? O, Jilnormanın qonaq otağında, buxarının odu qabağında ayaqlarını barmaqlığın üstünə qoya biləcəkdimi, axı bu ayaqların ardınca qandalların biabırçı kölgəsi sürünürdü?! Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyinə o da şərik olacaqdımı? Onun başı üstündə zülmət artmayacaqdımı, onların üzünə kölgə enməyəcəkdimi? O öz küskün taleyini onların bəxtəvərliyinə qatacaqdımı? Yəni əvvəlki kimi susacaqdımı? Ümumiyyətlə, bu xoşbəxt adamların qarşısında taleyin dilsiz, məsum rolunu oynayacaqdımı?

Bəzi məsələlər bütün çılpalığı, bütün dəhşəti ilə qarşımıza çıxanda, gözümüzü yerə dikməmək üçün, zalım qəza-qədəre, onun dönüklüyünə alışmaq lazımdır. Amansız sual işarəsinin arxasında xeyirmi gizlənir, şərmi? Sfinks soruşur: “Sən necə hərəkət edəcəksən?”

Jan Valjan belə sınaqlara alışmışdı. O, sfinksin düz gözünün içinə baxırdı.

Bu həlledilməz müəmmarı o, hər cəhətdən öyrənmişdi.

Kozetta, bu gözəl məxluq qəzaya uğrayan adam üçün nicat dairəsi idi. Nə etmək lazımdı? Ondan tutmaq mı, ya onu buraxmaq mı?

Ondan tutsaydı, məhv olmazdı, girdabın içindən üzüb çıxardı, günəşi görərdi, onun paltarından, saçından acı dəniz suyu süzülüb tökülərdi. O, xilas olardı, o yaşayardı.

Əldən buraxsaydı?

Onda girdabın dibinə gedərdi.

Bu qayda ilə Jan Valjan əzab və izzət içində öz vicdanı ilə məsləhətləşirdi. Daha doğrusu, öz-özü ilə mübarizə edirdi: o gah həyatına, gah da öz əqidələrinə amansız hücum edirdi.

Jan Valjan üçün ağlaya bilmək xoşbəxtlikdi. Bu, bəlkə də, onun ürəyini sakitləşdirirdi. Ancaq başlanğıc son dərəcə çətindi. Onun qəlbində qopan fırtına vaxtilə onu Arrasa qovan fırtınadan da amansızdı. Keçmiş onun qarşısında hal-hazırda yanaşı canlanırdı; o bunları müqayisə edərək acı-acı ağlayırdı. Göz yaşları sel kimi axırdı, o, ümitsizlik içində boğulurdu, hönkürtü onu əldən salırdı.

O, son həddə yetdiyini hiss edirdi.

Heyhat, xudbinliklə vəzifə arasında gedən ölüm-dirim mübarizəsində, o zaman ki, biz şaşqın və qəzəbli halda, dəlicəsinə öz mövqeyimizi əldən verə-verə, hər qarış torpağı qoruya-qoruya, qaçmaq imkanına ümid edə-edə, çıxış yolu axtara-axtara sarsılmaz idealımız qarşısında addım-addım geri çəkilirik, onda bizim arxamızda qəfildən məsum bir divar yüksəlir!

Müqəddəs bir kölgə, gözə görünməyən, lakin amansız bir şey sizin yolunuzu kəsir, sizi geri çəkməyə qoymur, – bunu hiss etmək nə böyük vəsvəsədir!

Bəli, vicdanı özünə tabe etmək olmaz. Qərara gəl, Brut! Qərara gəl, Katon! Vicdan dərin fəzadır, çünki o Allahdır. Biz bu quyuya bütün bir ömrün əməyini atırıq, karyerani atırıq, sərvəti, şöhrəti atırıq, azadlığı, ya vətəni atırıq, sağlamlığı atırıq, istirahəti atırıq, xoşbəxtliyi atırıq! Daha, daha bir çox şeyləri atırıq! Şüshələri də boşaldın! Qabları da əyin! Nəhayət, biz ora öz qəlbimizi atırıq! Qədim bir zirzəminin zülməti içində belə dərin çəllək vardır.

Nəhayət, qurban verməkdən boyun qaçırmaq bağışlanmaz şeydirmi? Məgər tükənməzlik də haqq tələb edə bilərmi? Məgər son dərəcə ağır yük insan qüvvəsindən artıq deyilmi? Siziflə Jan Valjan: “Bəsdir!” desə, kim onları məzəmmət edə bilər?

Maddənin mütiliyi sürtünmə ilə məhdudlaşmışdır; məgər qəlbin mütiliyinin hüdudu yoxdurmu? Həmişəlik hərəkət mümkün deyilsə, bəs onda adamdan həmişə fədakarlıq tələb etmək olarmı? İlk addım atmaq nədir ki; ancaq son addım atmaq çətinidir. Şanmatye hadisəsi Kozettanın ərə getməsi və bundan meydana gələn vəziyyət qarşısında nə idi ki?! Katorqaya getmək qorxusu indiki heçliyə getmək qorxusu qarşısında nə idi ki?!

Ah, aşağıya enən birinci pillə, sən də dumanlısan! Ah, aşağıya enən ikinci pillə, sən nə qaranlıqsan! Burada necə geri sıçramayasan?

Məzlumluq ruhu əzə-əzə yüksəldir. Bu, işgəncədir, bu, padşah olmaq üçün verilən xeyir-duadır. İnsan ilk dəqiqədə buna razı ola bilər; insan pul kimi qızarmış hökmdar əsasını əlinə alır, lakin o hələ odlu mantiya da geyməlidir, – belə anda zəif bədən qiyam edib, məzlumluq çələngindən əl çəkməzmi?

Nəhayət, Jan Valjan lap əldən düşərək sakitləşdi.

O, müvazinətin bütün imkanlarını işıqla kölgənin sirli tərəzində çəkdi, təhlil etdi, ətraflı düşündü.

Katorqa dustağının ağır yükünü bu iki xoşbəxt gəncin üzərinə qoysunmu, ya özünün məhv olmasını nəhayətə yetirsinmi? Birinci halda o, Kozettanı qurban verəcəkdə, ikinci halda özünü.

Onun qərarı nə oldu? O, hansı nəticəyə gəldi? Taleyin ədalətli istintaqında onun qəti daxili cavabı nə oldu? Hansı qapını açmağı qət etdi? O, həyatının hansı yarısını rədd etməli, qıfıl altında saxlamalı idi? Onu əhatə edən dərin uçurumlardan hansını seçdi? Hansı ifrat qərara gəldi? Bu girdablardan hansının qarşısında baş əydi?

Əzablı düşüncələr bütün gecə onu tərk etmədi.

O, səhərə kimi dizi üstə duraraq, taleyin həddindən artıq ağır yükü altında əzilərək, – heyhat, bəlkə də, pənal olaraq! – yumruqlarını bərk-bərk sıxaraq, üzü üstə çarpayığa yığılıb qaldı; o, çarmıxa çəkilmiş adam kimi əl-qolunu açmışdı, elə bil, onu xaçdan götürüb üzü üstə yerə atmışdılar. O, uzun qış gecəsində on iki saat başını qaldırmadan, bircə kəlmə də söz söyləmədən, soyuqdan dona-dona bu vəziyyətdə qaldı. O tərپənmirdi, sanki, ölmüşdü, bu zaman onun fikri gah ilan kimi yerə sürünür, gah qartal kimi göylərə yüksəlirdi. Lakin birdən onun bədəni titrəyir, o elə üzü üstə düşmüş halda, Kozettanın paltarını öpməyə başlayırdı, onda bilmək olurdu ki, o ölməmişdir, diridir.

Bunu kim görə bilərdi? Kim? Jan Valjan ki otaqda tək idi, onun yanında heç kəs yox idi?

Bunu qaranlıq gecələrdə yatmayan adam görə bilərdi.

ƏZABIN ƏN AĞIR DƏQIQƏLƏRİ.

BİRİNCİ FƏSİL.

Yeddinci dairə və göyün səkkizinci qatı.

Toyun ertəsi günü sakitlik olur. Adamlar, eşqdən məst olmuş gənclərin istirahətini pozmaq istəmirlər, həm də onların yuxudan gec durmalarına mane olmurlar. Hay-küylü təbriklər və görüşlər gec başlanır. Fevralın 17-si idi, günortadan xeyli keçmişdi, Bask, əlində cındır, qoltuğunda süpürgə, “dəhlizini təmizləməklə məşğuldu”, birdən qapı yavaşca döyüldü. Görünür,

gələn adam zəngdən istifadə etmək istəməyibmiş, – belə gündə bu cür təvazökarlıq lap yerinə düşürdü. Bask qapını açanda cənab Foşlevanı gördü. Onu qonaq otağına apardı; qonaq otağında aləm bir-birinə qarışmışdı, heç bir şey öz yerində deyildi, otaq, dünənki sevinc və şənliyin döyüş meydanına oxşayırdı.

Bask dedi:

– Özünüz başa düşürsünüz ki, cənab, biz bu gün yuxudan gec durmuşuq.

Jan Valjan soruşdu:

– Ağanız durubmu?

Bask cavab vermək əvəzinə soruşdu:

– Qolunuz necədir, cənab?

– Yaxşıdır. Ağanız durubmu?

– Hansı ağam: qoca, ya cavan?

– Cənab baron?

Baron rütbəsi xidmətçilərin nəzərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; sanki, bu rütbədən onlara da bir şey düşür, filosof buna “zati-alilərin qır-qırıntısı” deyirdi; bu, onların xoşuna gəlir. Sözarası bir şeyi də qeyd etmək lazımdır: Marius döyüşkən bir respublikaçı idi, o bunu öz işi ilə sübut etmişdi, lakin indi heç özü istəmədiyi halda baron olmuşdu. Bu rütbə evdə kiçik bir inqilaba səbəb oldu. İndi cənab norman Mariusun bu rütbəni daşımamasını təkidlə tələb edirdi, Marius istəmirdi. Lakin podpolkovnik Pönmersi yazmışdı: “Mənim oğlum mənim rütbəmin varisi olmalıdır”. Marius tabe oldu. Bir də Kozettada qadınlıq hissi oynamağa başladığından, o, baronessa olmasından son dərəcə sevinirdi.

Bask: – Cənab baron? – deyərək təkrar etdi, – Bu saat baxaram. Deyərəm ki, cənab Foşlevan sizi görmək istəyir.

– Yox, mənim kim olduğumu deməyin. Deyin ki, bir adam sizinlə danışmaq istəyir, ancaq adımı söyləməyin.

Bask uzada-uzada dedi:

– E-lə!

– Mən ona təzə xəbər vermək istəyirəm.

Bask yenə də:

– Elə! – deyərək təkrar etdi; bu ikinci “elə!”ni elə söylədi ki, sanki, bununla birinci “elə”ni özü-özünə izah edirdi.

Sonra da otaqdan çıxdı.

Jan Valjan tək qaldı.

İndicə demişdik ki, qonaq otağında aləm bir-birinə qarışmışdı. Sanki, diqqətlə qulaq asılısaydı, hələ də toy şənliyinin qarışıq səs-küyünü eşitmək olardı. Çiçək hörgülərindən, qadınların saçından parketə cürbəcür güllər tökülmüşdü. Yanıb qurtaran şamların ərintisi aşağı süzülərək, çilçırağın asqılarını stalaktit kimi bəzəmişdi. Stulların heç biri öz yerində deyildi. Künc-bucaqda dairə şəklində qoyulan kreslolar, sanki, axşamkı söhbəti davam etdirirdi. Hər şeydə toy şənliyi duyulurdu.

Səs-küylə keçən şənlik yerində yenə də cazibədarlıq qalır. Burada xoşbəxtlik qonaq qalmışdı.

Səliqəsiz halda ora-bura qoyulan stullar üstə, solan güllər, sönən işıqlar arasında, ancaq şadlıqdan danışmışlar. Günəş çilçırağı əvəz edərək, qonaq otağına ürək açan işıq saçır.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Jan Valjan Baskın qoyub getdiyi yerdə hərəkətsiz durmuşdu. Onun bənizi çox solğundu. Sönük gözləri yuxusuzluqdan elə çuxura düşmüşdü ki, göz çanağında güclə görünürdü. Əzilmiş qara sürtükünün qırışlıqları göstərirdi ki, Jan Valjan gecə onu əynindən çıxartmamışdır. Dirsəkləri ağarmışdı: mahud kətana sürtünəndə onun üstündə ağ iz qalır. Gün işığı pəncərənin şəklini yerə sərmişdi, – Jan Valjan ayağı altına düşən bu şəklə baxırdı.

Qapının dalından səs gəldi; Jan Valjan başını qaldırdı.

Marius, üzündə və gözlərində fərəhli, təntənəli bir ifadə, gülümsəyə-gülümsəyə, qürurla içəri girdi.

Jan Valjanı görüb ucadan dedi:

– Ah, sizsiniz, ata! Bu sarsaq Bask elə sifət göstərdi ki, guya, sizi tanımır. Ancaq siz çox tez gəlmisiniz. İndi hələ birin yarısıdır. Kozetta yatır.

Mariusun cənab Jan Valjana söylədiyi “ata” sözü onun üçün böyük xoşbəxtlik idi. Bu vaxta qədər onların arasında soyuqluq, qeyri-təbii münasibət vardı; bu bunu ya sındırmaq, ya da əritmək lazımdı. Xoşbəxtlik Mariusu elə məst etmişdi ki, onların arasında bir divar kimi yüksələn bu vəziyyət öz-özünə uçub dağıldı, buz əridi, cənab Foşlevan Kozettanın atası olduğu kimi, onun da atası oldu.

Marius yenə sözə başladı; o çətinlik çəkmədən çox sərbəst danışdı: bu sevincin ilahi coşğunluğuna tutulan adamlara xas olan bir haldır.

– Sizi görməyimə çox şadam. Sizin dünən burada olmamağınız bizə çox təsir elədi. Xoş gördük, ata! Əliniz necədir? Yaxşıdır, elə deyilmi?

Öz sualına verdiyi cavabla kifayətlənərək sözünə davam etdi.

– Sizin haqqınızda Kozetta ilə çox danışmışıq! Kozetta sizi çox sevir! Yadınızdan çıxarmayın ki, sizin üçün otaq hazırlanmışdır. Biz Silahlı adam küçəsini daha tanımaq istəmirik. Onun adını heç eşitmək istəmirik. Necə olub ki, siz ora köçmüşünüz? O yaman pis küçədir, yaraşıqlı deyil, soyuqdur, səhhət üçün zərərli, hər yeri hasarla örtülüdür, heç ora getmək olmur. Köçün bizə. Elə bu gün. Yoxsa siz Kozettaya cavab verməli olacaqsınız. O, bizim hamımıza böyüklük etmək fikrindədir, sizə xəbərdarlıq eləyirəm. Siz öz otağınızı görmüşünüz, o bizim otağın yanındadır. Onun da pəncərələri başa baxır. Qapısının kilidini düzəldiblər, yataq hazırlayıblar, bircə köçmək qalıb. Kozetta sizin çarpayınızın yanına utrext mahuduna tutulmuş böyük, qədim bir kreslo qoyub, özünə də əmr edib ki, “onun qabağında ağuşunu açarsan!” Pəncərələrinizin qabağında yəmənlər ağaclarına hər il yazda bir bülbül qonur. İki aydan sonra siz onun səsinə eşidəcəksiniz. Onun yuvası sizin sol tərəfinizdə, bizim sağ tərəfimizdə olacaq. Sizin otağınız düz cənuba baxır. Kozetta sizin kitablarınızı, kapitan Kukun səyahətini, Vankuverin səyahətini, bütün şeylərinizi ora qoyacaq. Deyəsən, sizin balaca bir sandıqçanız var, sizin nəzərinizdə o çox qiymətli, otaqda mən onun üçün lap yaxşı bir yer seçmişəm. Siz mənim babamın çox xoşuna gəlmisiniz, siz bir-birinə layiq adamlarsınız. Biz hamımız bir yerdə yaşayacağıq. Siz vist oynaya bilərsinizmi? Oynaya bilirsinizsə, babam bundan məmnun qalacaq. Mənim məhkəmə iclaslarım olanda siz Kozetta ilə gəzməyə gedəcəksiniz, onun qoluna girib gəzdirəcəksiniz, əvvəllər Lüksemburq bağında olduğu kimi, yadınızdadırmı? Biz qət etmişik ki, çox xoşbəxt yaşayaq. Siz də, ata, bizim xoşbəxtliyimizlə xoşbəxt olacaqsınız. Siz bu gün bizimlə nahar edəcəksiniz, elə deyilmi?

Jan Valjan dedi:

– Cənab, mən sizə bəzi şeylər deməliyəm. Mən əvvəllər katorqa dustağı olmuşam. Səsin kəskinliyi üçün bir hədd var, bu hədd xaricində səsi heç qulaq deyil, idrak da qavramır. Cənab Foşlevanın ağzından çıxan və Mariusun qulağına toxunan bu “mən əvvəllər katorqa dustağı olmuşam” sözləri qavramaq həddindən xaricdə idi. Marius bu sözləri eşitmədi. Elə bil ki, ona nəşə dedilər, ancaq nə deyildiyini o bilmədi. O, böyük şaşqınlıq içində idi. Marius onunla danışan adamın qorxunc olduğunu ancaq indi gördü. O, öz xoşbəxtliyi ilə məst olduğundan cənab Foşlevanın qanı qaçmış solğun bənizi bu vaxta qədər onun gözündən yayınmamışdı.

Jan Valjan sağ qolundan qara sarğıni götürdü, əlinə sarınmış kətan parçanı açdı, baş barmağını Mariusa göstərərək dedi:

– Mənim əlimə heç bir şey olmayıb.

Marius onun barmağına baxdı.

Jan Valjan əlavə etdi:

Heç əvvəllər də bir şey olmayıb.

Doğrudan da, onun barmağı heç cızılmamışdı da.

Jan Valjan sözünə davam etdi

– Mən gərək sizin evdə olmayaydım. Mən bacardığım qədər bunu eləməyə çalışdım.

Barmağımın yaralandığını özümdən uydurdum, ona görə uydurdum ki, saxta iş görməyə məcbur olmayım, “kəbin düzgün kəsilməyib” deyilməsinə yol verməyim, kəbin kağızına qol qoymayım.

Marius dili dolaşa-dolaşa soruşdu:

– Bu nə deməkdir?

Jan Valjan:

– Bu o deməkdir ki, mən katorqada olmuşam, – deyə cavab verdi.

Marius qorxmı ş halda çığırdı:

– Siz məni dəli edirsiniz!

Jan Valjan dedi:

– Cənab Ponnemsi, mən on iki il katorqada olmuşam. Oğurluq üstündə. Sonra mənə ömürlük katorqa cəzası kəsiblər. Yenə oğurluq üstündə. Hal-hazırda mən polis idarəsindən gizlin yaşayıram.

Marius nahaq yerə bu həqiqət qarşısında geri çəkilmək, buna inanmaq, bu aydın məsələyə müqavimət göstərmək istəyirdi; nəhayət, o təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. Məsələni anlamağa başladı və həmişə belə hallarda olduğu kimi, deyilməyən şeyləri də başa düşdü. O, birdən-birə aydınlaşan dəhşətli məsələdən diksindi; beynini dəlib keçən bir fikir onu sarsıtdı. O, sanki, uğursuz gələcəyini, fərəhsiz həyatını gördü.

– Hamısını danışın! Hamısını danışın! – deyə çığırdı. – Siz Kozettanın atasısınız?

Bunu deyib, böyük bir dəhşət içində geri çəkildi.

Jan Valjan elə əzəmətli tövrlə dikəldi ki, elə bil, boyu bir qarış uzandı.

– Məhkəmə mənim kimilərin andını qəbul etməsə də, siz mütləq mənə inanmalısınız, cənab.

Susdu; sonra hər hecanı qeyd edə-edə, amiranə, qaşqabaqlı halda ağır-ağır əlavə etdi:

– ...Siz mənə inanın! Mən Kozettanın atası deyiləm! Allah özü şahiddir ki, atası deyiləm! Cənab Ponnemsi, mən Faverol kəndlisiyəm. Mən ağac kəsməklə dolanırdım. Adım Foşlevan deyil, Jan Valjandır. Mən Kozettanın heç nəyiyəm. Sakit olun.

Marius mızıldandı:

– Kim bunu mənə sübut elər?

– Mən. Mənim sözüüm.

Marius bu adama baxdı. O, qaşqabaqlı və sakitdi. Belə sakitlik yalanla bir araya sığmaz. O şey ki buza dönmüşdür – həqiqətdir. Bu qəbir soyuğunda həqiqətin varlığı hiss olunurdu.

Marius:

– Mən sizə inanıram, – dedi.

Jan Valjan bu sözü nəzərə alırmış kimi başını əydi:

– Mən Kozetta üçün kiməm? Yoldan keçən bir adam. On il bundan əvvəl mən onun heç dünyada yaşadığını bilmirdim. Mən onu sevirəm, bu doğrudur. Mən onu necə sevməyə bilərəm: mən onu lap uşaqlıq vaxtından tanıyıram, o zaman ki, mən özüm qoca idim! Adam qoca olanda özünü bütün uşaqların babası hesab edir. Mən belə güman edirəm ki, siz məndə də qəlbə oxşar bir şey olduğunu təsəvvür edə bilərsiniz. O yetim idi. Nə atası vardı, nə anası. Onun mənə ehtiyacı vardı. Buna görə də mən onu sevdim. Balaca uşaqlar elə aciz olurlar ki, rast gəldikləri bir adam, hətta mənim kimi bir adam onları öz himayəsi altına ala bilər. Mən də Kozettaya hamilik etmək vəzifəsini öz üzərimə götürdüm. Mən elə zənn edirəm ki, belə kiçik təşəbbüsə xeyirxah iş demək böyük çıxardı, əgər bu, doğrudan da, xeyirxah bir iş isə, qoy elə olsun, elə hesab edin ki, mən belə bir iş tutmuşam. Bunu, hökmü yüngülləşdirən bir şey kimi nəzərə alın. Bu gün Kozetta mənim həyatımdan gedir, bizim yolumuz ayrıldı. Bundan sonra mən onun üçün daha heç bir şey edə bilmərəm. O, baronessa Ponnemsidir. İndi onun başqa bir hamisi var. Bu dəyişiklik Kozettanın xeyrinə oldu. Hər şey yaxılığa doğru gedir. Bu altı yüz min frank isə, – siz bu barədə bir şey deməsəniz də, belə bir sual verəcəyinizi hiss edirəm, – mənə saxlanılmağa verilmişdi.

Soruşa bilərsiniz bu pul necə olub ki, mənim əlimə keçib. Sizin üçün bunun nə fərqi var? O şey ki mənə saxlanılmağa verilmişdi, mən onu verirəm. Məndən daha heç nə soruşmayın. Mən əsil adımlı açılış sizə söyləməklə öz vəzifəmi tamamilə yerinə yetirdim. Bu şeyləri sizə niyə dedim, – bu ancaq mənə aid olan məsələdir. Mən kiməm, – bunu sizin bilməyiniz mənim üçün çox vacibdir.

Jan Valjan sözünü qurtarıb Mariusun düz üzünə baxdı.

Mariusu tutqun və qarışıq hisslər bürümüşdü. Taleyin zərbəsi yüksək dalğalar qaldıran şiddətli küləyə bənzər. Bu zərbə bizim qəlbimizdə coşqun həyəcan doğurur.

Şaşqınlıq bizi tamamilə bürüyəndə biz ağır, təşvişli dəqiqələr keçiririk; ağılımıza ilk əvvəl nə gəlsə, onu deyirik, çox vaxt da deyiləsi sözü deyil, başqa bir söz deyirik. Qəfildən söylənilən və sirraçan xəbərlər də olur ki, insan buna dözə bilmir, o, adamı zəhərli şərab kimi sərsəmləşdirir. Marius özünü elə itirmişdi ki, Jan Valjanla onun etirafından narazı qalmış kimi danışmağa başladı.

Həyəcanla dedi:

– Mən başa düşə bilmirəm: siz bu şeyləri mənə niyə deyirsiniz? Kim sizi məcbur edir? Siz bu sirri açmaya da bilərdiniz. Sizi heç kəs ələ vermir, heç kəs sizi təqib etmir, gözümçixdiya salmır. Bu şeyləri könüllü olaraq etiraf etmək üçün, yəqin, bir əsasınız var. Hamısını söyləyin. Burada nə isə ayrı bir məsələ var. Siz nə məqsədlə öz-özünüzü ifşa edirsiniz? Nə səbəbə?

Jan Valjan elə astadan və elə boğuq səslə danışdı ki, elə bil, Mariusla deyil, öz-özü ilə danışdı.

– Nə səbəbə? Doğrudan da, katorqa dustağı nə üçün birdən durub deyir ki: “Mən katorqa dustağıyam?” Qoy onda cavab verim. Bəli, bunun səbəbi var, özü də qəribə bir səbəbi var. Mən bunu düzlük cəhətdən dedim. Qulaq asın, bədbəxtlik burasındadır ki, qəlbim mənə bərk-bərk yedəkləmişdir. Adam qocalanda bu yedək daha da möhkəm olur. Ətrafda hər şey uçub-dağılır, amma ona heç bir şey olmur. Mən o yedəyi qıra bilsəydim, məhv edə bilsəydim, o dünyünü açma bilsəydim, ya kəsə bilsəydim, çox-çox uzaqlara gedə bilsəydim, onda xilas olardım, onda mən Blua küçəsində istədiyim dilicansa minib gedərdim; siz xoşbəxtsiniz, mən daha buradan gedə bilərdim. Mən bu buxovu qırmaq istədim, bacardığım qədər onu dartdım; buxov çox möhkəmdi, qırılmırdı, çox dartsaydım, qəlbimi də onunla bərabər yerindən qoparırdım. Onda mən öz-özümə dedim: “mən başqa yerdə yaşaya bilmərəm. Mən gərək burada qalam”. Əlbəttə, siz haqlısınız. Bəli, mən axmağam. Mən izahat vermədən, elə-belə qala bilməzdimmi? Siz öz evinizdə mənə otaq təklif edirsiniz, xanım Ponnemsi mənə çox istəyir, o, hətta kresloya deyib ki: “Onun qabağında ağışunu açarsan”, sizin babanız mənə məmnuniyyətlə qəbul edər, o məndən razı qalar, biz hamımız bir yerdə yaşayırıq, bir yerdə nahar edərik, mən Kozettanın... xanım Ponnemsinin, – bağışlayın, vərmiş etdiyim üçün yanıldım, – qoluna girib onu gəzməyə apararam, biz bir damın altında yaşayırıq, bir süfrədə oturırıq, bir çırağın başına yığışırıq, qışda bir buxarının yanında oturub qızışırıq, yayda bir yerdə seyrə çıxarıq... Bu elə bir sevinc, elə bir xoşbəxtlikdir ki, hər şeydən yüksəkdir! Biz bir ailə kimi yaşardıq. Bir ailə kimi!

Jan Valjan bu sözləri söylərkən qorxunc bir görkəm aldı. Qollarını sinəsinə çarpazlayaraq gözlərini yerə elə dikdi ki, elə bil, ayaqları altında uçurum açmaq istəyirdi; birdən nərildədi;

– Bir ailə kimi! Yox! Mənim heç bir ailəm yoxdur! Mən sizin də ailəyə mənsub deyiləm. Heç bir insan ailəsinə mənsub deyiləm! O evlərdə ki bir-birinə yaxın olan insanlar yaşayır, mən orada artıqam. Dünyada çoxlu ailə var, ancaq bu ailələr mənim üçün deyil. Mən bədbəxtəm, mənə insan ailəsindən kənara atıblar. Mənim atam, anam olmuşmu? Mən az qalır ki, buna şübhə eləyəm. O gün ki mən bu qızı ərə verdim, mənim üçün hər şey bitdi. Mən gördüm ki, bu qız xoşbəxtdir, sevdiyi adamla yaşayır, onların xoş təbiətli bir babası var, sevinc dolu evi var, bu ev iki mələyin yurduudur, onların vəziyyəti hər barədə yaxşıdır. Onda mən öz-özümə dedim: “Ora getmə!” Mən yalan deyə bilərdim, bu doğrudur; mən sizin hamınızı aldada bilərdim, cənab Foşlevan olub qalardım. Nə qədər ki o qız üçün yalan demək lazımdı, mən dedim; lakin indi özüm üçün mən bunu gərək eləməyəm. Doğrudur, mənim üçün susmaq kifayətədi, onda hər şey əvvəlki qayda ilə gedərdi. Siz soruşursunuz ki, mənim danışmağa məcbur edən nədir? Çox əhəmiyyətsiz bir şey – mənim vicdanım. Susa bilərdim, bu çox asandır. Mən bütün gecəni çalışdım ki, özümü buna inandırım, danışmayım, olmadı; siz məndən açıq danışmağı tələb edirsiniz, sizin buna haqqınız var, çünki mənim sizə söylədiklərim ağlasığan şey deyil. Bəli, mən bütün gecəni öz-özümə cürbəcür dəlillər, çox möhkəm dəlillər gətirdim; doğrudan da, mən öz qüvvəm daxilində olan hər şeyi elədim. Ancaq bir şeyi eləyə bilmədim: mənim qəlbimi bu yerə bağlayan, buxovlayan, bənd eləyən ipi qıra bilmədim, tək olanda mənimlə söhbət eləyən ipi qıra bilmədim, tək olanda mənimlə söhbət eləyən adamı susdura bilmədim. Buna görə də sizin yanınıza gəldim ki, hər şeyi açıb sizə deyim. Hər şeyi, ya bəlkə də, hər şeyi! O şey ki, ancaq mənə aiddir, o barədə heç danışmaq lazım deyil; bunu mən öz ürəyimdə saxlayıram Əsas şeyləri siz indi bilirsiniz. Bu qayda ilə mən öz sirrimi götürüb, sizə gətirdim. Mən onu sizin gözünüzün

qabağında açdım. Belə bir qərara gəlmək asan deyildi. Mən bütün gecəni öz-özümə mübarizə etmişəm. Ah, mən öz-özümü inandırmağa çalışırdım ki, burada vəziyyət bir başqadır. Şanmatye məsələsində olduğu kimi deyil, indi mən öz adımla gizlətməklə heç kəsə yamanlıq etməyəm, Foşlevan adı mənə etdiyim xidmətə görə bir minnətdarlıq kimi cənab Foşlevanın özü tərəfindən verilmişdir, mən bu adı yenə də saxlaya bilərəm, sizin təklif etdiyiniz otaqda xoşbəxt həyat keçirə bilərəm, heç kəsi zəhmətə salmaram, öz guşəmdə yaşaram, Kozetta sizin olsa da, onunla bir evdə yaşamaq, hər halda, mənim üçün bir təsəlli olar – siz elə bilirsiniz mən bunları düşünmürdüm? Bizim hər birimiz xoşbəxt olardı. Mənə əvvəlki kimi cənab Foşlevan deyərdir, hər şey öz qaydası ilə gedərdi. Hər şey, ancaq mənim qəlbim narahat olardı. Hər tərəfdən üstümə sevinc yağardı, lakin mənim qəlbimdə qaranlıq gecə hökmranlıq edərdi. Xoşbəxt olmaq kifayət deyil, adam gərək öz-özü ilə sülh içində yaşasın. İndi belə bir şey təsəvvür edin: mən cənab Foşlevan olub qalaydım, deməli ki, əsil simamı gizlədəydim, deməli ki, sizin çiçəklənən xoşbəxtliyiniz qarşısında sirmimin üstünü örtəydim, qəlbimdəki zülmətlə bu işıqlı dünyada gəzəydim, deməli ki, sizə xəbərdarlıq etmədən katorqanı sizin evə gətirəydim, süfrənizin başında oturaydım, fikrimdə də bu olaydı ki, siz mənim kim olduğumu bilsəniz, məni buradan qovarsınız; sizin adamlara mənə qulluq etməyə imkan verəydim, “Belə də dəhşət olar!” Birdən elə olaydı ki, dirsəyim sizə toxunaydı, – əslində, bu gərək sizi iyrendirəydi; sizin əlinizi sıxmaq mənim üçün bir oğurluq olardı! Sizin evinizdə hörmət və ehtiramı – ağ saçlı, möhtərəm bir adamla rüsvay olmuş ağ saçlı başqa adam arasında bölüşdürmək lazım gələrdi. O zaman ki bütün ürəklər bir-birinin qarşısında, guya, açıq olacaqdı, o zaman ki bizim dördümüz də – sizin babanız da, siz də Kozetta da, mən də bir yerdə səmimi söhbət edəcəkdik, burada naməlum bir adam da iştirak edəcəkdik! Sizinlə bir yerdə keçirdiyim bu həyatda mənim yeganə qaygım bu olacaqdı ki, bu dəhşətli quyunun qapağını yerindən tərpətməyə yol verməyim. Bu qayda ilə mən ölü olduğum halda, sizin kimi dirilərə bağlanmış olardım. Kozettanı həmişəlik özümə buxovlardım. Siz, o və mən katorqa dustağının yaşıl qalpağı altında üç başdan ibarət bir şey olardıq! Bu, sizi sarsıtmırmı? İndi mən ən bədbəxt insanam, amma onda ən rəzil bir adam olardım. Bu cinayəti mən hər gün elərdim! Bu qara maskada öz sifətimi hər gün gizlədərdim! Mən sizi hər gün öz rüsvayçılığımıza şərik elərdim! Hər gün! Sizi, mənim əzizlərimi, sizi, mənim balalarımı, mənim məsum mələklərimi! Susmaq asandırmı? Qəlbindəkini gizlətmək asan şeydirmi? Yox, asan deyil! Susmaq var ki, yalan deyir. Mən öz yalanımı, riyakarlığımı, alçaqlığımı, qorxaqlığımı, xəyanətimi, cinayətkarlığımı damla-damla içərdim, sonra onları qusardım, sonra yenə də içərdim, mən bunu gecə yarısı qurtardım, sonra günorta vaxtı başlardım, “Sabahınız xeyir”, ya “Gecəniz xeyrə qalsın” deməklə yalan söylərdim, yatanda yorğan əvəzinə bu yalanla üstümü örtərdim, bu yalanda çörək yeyərdim, Kozettanın üzünə baxardım, onun mələk təbəssümünə baxardım, onun mələk təbəssümünə iblis təbəssümü ilə cavab verərdim, – bununla da ən rəzil bir adam olardım! Niyə axı? Xoşbəxt olmaq üçün. Mən xoşbəxt olum? Mənim xoşbəxt olmağa haqqım var? Məni həyatdan kənara atıblar, cənab!

Jan Valjan dayandı. Marius susurdu. Belə hallarda – o zaman ki söylənən fikirlərdə qəlbın iltirabı çırpınır, adamın sözünü kəsmək mümkün deyil. Jan Valjan yenə də səsinə alçaldı, lakin indi onun səsi boğuc deyildi, bu səsdə məşumluq duyulurdu.

– Siz soruşursunuz ki, mən bunları niyə deyirəm? Sizi ki heç kəs ələ vermir, heç kəs təqib etmir, heç kəs sizi gözümçixdiyə salmır... Bu heç də belə deyil! Məni ələ verirlər, məni təqib eləyirlər, məni gözümçixdiyə salırlar! Məni ələ verən kimdir, təqib edən kimdir, gözümçixdiyə salan kimdir? Mən özüm! Mən özüm öz yolumu kəsirəm, mən özüm özümü dartıb aparıram, sürükləyirəm, həbs edirəm, edam edirəm; o zaman ki adam özü öz əlinə düşür, bundan xilas olmaq asan deyil!

Jan Valjan öz yaxasından bərk-bərk yapışdı, Mariusa sarı dönərək, sözünə davam etdi:

– Bu yumruğa bir baxın! Bu, mənim yaxamdan ələ tutmuşdur ki, sanki, onu heç buraxmayacaqdır, elə deyilmi? Bax, vicdan da adamı belə yaxalayır. Cənab, xoşbəxt olmaq istəyirsənsə, vəzifənin nə olduğunu dərk etməyə çalışmayın, çünki bunu başa düşən kimi vicdan amansız bir şey olur. Onu dərk etdiyiniz üçün o, sanki, sizə cəza verir. Lakin o həm də bunun

əvəzində sizə yaxşılıq edir: o sizi cəhənnəmə atır, lakin bu cəhənnəmdə siz Allahu öz yanınızda hiss edirsiniz. Adam bütün qəlbini parçalamayınca, öz-özü ilə dinc yaşaya bilməz.

Sonra o, iztirablı, dərddli bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Cənab Pommersi, amma mən – sağlam düşüncəyə zidd görünsə də – düz adamam. Məhz sizin nəzərinizdə alçaldığım üçün, öz nəzərimdə yüksəlirəm. Bu, bir dəfə mənim başıma gəlib, ancaq mən onda belə əzab çəkməmişəm; bunun qabağında o, yüngül bir şey idi. Bəli, mən düz adamam. Mənim təqsirim üzündən siz yenə də mənə hörmət etmiş olsaydınız, onda mən düz adam olmazdım; indi siz mənə nifrət edirsiniz – mən düz adam olub qalırım. Mən taleyin hökmü altındayam, mən ancaq qeyri-qanuni olaraq mənimsədiyim hörmətdən istifadə edə bilərəm, bu hörmət də məni alçaldır, əzir. Lakin mənim öz-özümə hörmət etməyim üçün gərək başqaları mənə nifrət eləsin. Onda mən özümdən razı qalırım. Mən katorqa dustağıyam, lakin mən öz vicdanıma tabe oluram. Mən çox gözəl bilirəm ki, bu, həqiqətə o qədər də uyğun deyil. Lakin bu, belədir, nə etmək olar?! Mən öz-özümlə müqavilə bağlamışam, onu yerinə yetirirəm. Adam bəzən elə şeylərə rast gəlir ki, bunlar onun qarşısında çox-çox vəzifələr qoyur, elə təsadüflər də olur ki, bunlar adamı öz nəfəsini yerinə yetirməyə çağırır. Bilirsinizmi, cənab Pommersi, həyatda mənim başıma çox müsibətlər gəlib.

Jan Valjan yenə susdu. Tüpürcəyini güclə udaraq, – söylədiyi sözlərin acısı, sanki, tüpürcəyində qalmışdı, – sözüne davam etdi:

– Adama rüsvayçılıq damğası vurublarsa, onun ixtiyarı yoxdur ki, xəbərdarlıq etmədən bu rüsvayçılığın bir hissəsini öz üzərinə götürməyə başqalarını məcbur eləsin; onun ixtiyarı yoxdur ki, öz vəbasını başqalarına yoluxdursun; onun ixtiyarı yoxdur ki, düşdüyü uçuruma başqalarını da gizləncə çəkib aparsın; onun ixtiyarı yoxdur ki, dustaq kurtkasını başqalarının çiyinə atsın; onun ixtiyarı yoxdur ki, öz bədbəxtliyi ilə yaxın adamlarının xoşbəxtliyinə kölgə salsın! Adamın pis yarası olduğu halda, sağlam adamlara yaxınlaşması, zülmət içində öz gizlin yarasını onlara toxundurması rəzalətdir. Qoy Foşlevan öz adını mənə vermiş olsun, – bu addan istifadə etməyə mənim ixtiyarım yoxdur; bu adı o mənə verə bilər, lakin mən gərək onu daşımayam. Ad insanın “mənlidir”. Görürsünüzmü, cənab, mən kəndli olsam da, bəzi məsələlər haqqında düşünə bilirəm, bəzi şeylər oxumuşam. Özünüz görürsünüz ki, mən ləyaqətlə öz fikrimi ifadə edə bilirəm. Mən hər şeyi başa düşürəm. Mən öz-özümü tərbiyə eləmişəm. Bəli, başqasının adını oğurlamaq, bu ad altında gizlənmək vicdansızlıqdır. Əlifbanın da hərifləri pul kisəsi, ya saat kimi dələduzluqla mənimsənilə bilər. Canlı bir saxta imza olmaq, namuslu adamların qapısının kilidaçanı olmaq, yalanla onların həyatına qədəm qoymaq, onların şax üzünə baxa bilməmək, həmişə üzünü yana çevirmək, alçaq adam olduğunu hiss etmək – yox, yox, yox, yox, mən bunu edə bilmərəm! Yaxşısı budur ki, adam əzab çəksin, öz qanı içində boğulsun, hönkür-hönkür ağlasın, üz-gözünü dırnaqları ilə cırsın, gecələr ağır kədər içində yanıb-qovrulsun, öz bədənini, ruhunu didib parçalasın!.. Bax buna görə də mən bu şeyləri sizə danışdım, özü də siz dediyiniz kimi, könüllü surətdə danışdım.

Jan Valjan dərindən ah çəkib sözünü qurtardı:

– Bir zamanlar yaşamaq üçün çörək oğurlamışdım, indi isə yaşamaq üçün ad oğurlamaq istəmirəm.

Marius onun sözünü kəsdi:

– Yaşamaq üçün sizə bu ad lazım deyil.

Jan Valjan yavaş-yavaş başını yırğaladı:

– Ah, mən bilirəm nə deyirəm!

Onlar ağır düşüncəyə dalararaq susdular. Marius başını əlinə dayayaraq stolun yanında oturmuşdu, qatlanmış barmağını çənəsinə dirəmişdi. Jan Valjan otaqda gəzişirdi. O, aynanın qabağında ayaq saxladı, gözlərini aynaya zilləyərək dedi:

– Heç olmasa ürəyimi boşaltdım!

O, aynaya baxsa da, heç bir şey görmürdü.

Yenə də gəzişməyə başlayaraq otağın o biri başına getdi. Geri dönəndə Mariusun ona göz qoyduğunu gördü. Onda Jan Valjan başqa bir ifadə ilə dedi:

– Mən ayağımı bir az sürüyürəm. İndi sizə aydındır niyə sürüyürəm.

Üzünü Mariusa sarı çevirərək sözüne davam etdi:

– İndi, cənab, siz belə bir şeyi təsəvvür edin: mən sizə heç nə deməmişəm, mən cənab Foşlevan olub qalmışam, sizin içərinizdəyəm, bu ailənin üzvüyəm, mənə verilən otaqda yaşayıram, ev ayaqqabısını geyib səhər naharını eləmək üçün yemək otağına gəlirəm, axşam üçümüz də teatra gedirik, mən xanım Ponmersini Tüilriyə, ya da Kral meydanındaki bağçaya aparıram, biz həmişə bir yerdəyik, siz məni öz ailənizin adama hesab edirsiniz, bir gün də, bax, mən burada, siz orada oturub söhbət edəndə, gülüb danışanda, birdən siz ucadan “Jan Valjan!” deyə bir səs eşidirsiniz. Zülmətdən qorxunc bir əl uzanır, bu, polis əlidir, bu əl mənim maskamı qoparıb atır. O yenə də susdu. Marius duyduğu dəhşətdən diksinərək yerindən qalxdı. Jan Valjan ondan soruşdu:

– Siz buna necə baxırsınız?

Mariusun susması buna cavab oldu.

Jan Valjan dedi:

– Siz çox yaxşı görürsünüz ki, mən bunları söyləməkdə haqlıyam. Qulaq asın, siz xoşbəxt olun, göylərə yüksəlin, başqa bir mələyin hamisi olun, günəş şüaları içində üzün, bununla da kifayətlənin. Sizin nəyinizə gərəkdir ki, zavallı, günahkar bir adam öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün hansı yolla ürəyini açıb tökür... Sizin qarşınızdakı bədbəxt bir adamdır, cənab.

Marius yavaş-yavaş otağın o başından gəldi, Jan Valjanın yanına çatıb, əlini ona uzatdı.

Lakin Marius özü onun əlini qaldırmalı oldu, – Jan Valjanın əli qalxmadı. Jan Valjan etiraz etmədi; Mariusa elə gəldi ki, o, daşdan düzəldilmiş bir əli sıxdı.

Marius:

– Mənim babamın dostları var, – dedi, – mən sizin üçün əfv diləyirəm.

Jan Valjan:

– Gecdir, – dedi. – Məni ölmüş bilirlər, bu, kifayətdir. Ölülər polis nəzarətindən xilas olurlar. Onlara qəbirdə rahat çürüməyə imkan verilir. Ölüm özü də əfv edilməkdir.

Jan Valjan əlini Mariusun əlindən çəkərək yenilməz bir ləyaqətlə bu sözləri əlavə etdi:

– Bir də ki, mənim bir dostum var, lazım olanda mən ona müraciət edirəm: bu dost – vəzifəni yerinə yetirməkdir; – elə bir əfv edilmək var ki, mən ancaq ona ehtiyac duyuram. O da vicdanımın əfvidir.

Elə bu anda otağın o biri başındakı qapı yavaşca açıldı; qapının azca açılmış tayları arasından Kozettanın sevimli üzü göründü; onun saçı füsunkar bir halda dağılmışdı, gözləri yuxudan azca şişmişdi. O, başını yuvadan çıxaran quşa oxşayırdı; Kozetta əvvəl ərinə, sonra da Jan Valjana baxaraq güldü, o gülərkən, elə bil ki, qızılgül açıldı; çığıraraq dedi:

– Lap mərc gələrəm ki, siz siyasətdən danışsınız! Mənimlə bir yerdə oturmaq əvəzinə, siyasətdən danışmaq mənasız bir şeydir!

Jan Valjan diksindi.

Marius dili dolaşa-dolaşa:

– Kozetta!.. – deyərək susdu.

Onlar, elə bil, nədə isə müqəssirdilər.

Kozetta fərəhindən gülümsəyərək onlara baxırdı. Sanki, onun gözlərində cənnət işıqları bərq vururdu.

Kozetta:

– Mən sizi cinayət etdiyiniz yerdə tutmuşam, – dedi. – Mən indicə qapı dalından eşitdim, atam Foşlevan deyirdi: “Vicdan... Öz vəzifəsini yerinə yetirmək”, bu, siyasətə aiddir, elə deyilmi? Mən bunu istəmirəm. Elə ertəsi günü... Siyasətdən danışmaq olmaz. Bu, ədalətsizlikdir.

Marius: – Sən yanılırsan, Kozetta, – dedi. – Biz işdən danışırıq. Biz ondan danışırıq ki, sənin altı yüz min frankından necə əlverişli bir şəkildə istifadə edək...

Kozetta onun sözünü kəsdı:

– Məsələ bunda deyil. Mən gəlmişəm. Məni burada görmək istəyirlərmi?

O, qəti bir addım ataraq otağa girdi. Onun əynində – boynundan ta ayaqlarına qədər enən uzun qollu, qırçın, enli ağ penüar vardı. Mələklərin büründüyü belə gözəl xlamidaları orta əsr şəkillərinin yıldıızlı göylərində görmək olardı.

Kozetta bədənnüma aynanın qabağında durub, özünü başdan-ayağa süzdü, böyük fərəh və coşğunluqla ucadan dedi:

– Biri varmış, bir yoxmuş, bir kral, bir kraliça varmış! Ah, mənə sevincimin həddi-hüdudu yoxdur!

Sonra da Mariusla Jan Valjanın qarşısında reverans etdi:

– İndi mən sizin yanınızda, kreslodə oturacağam; səhər yeməyi yarım saatdan sonra olacaq; siz nədən istəsəniz söhbət eləyə bilərsiniz; mən bilirəm, kişilər gərək danışsın; mən də sakitcə oturacağam.

Marius Kozettanın əlini əlinə alıb məftunluqla dedi:

– Bizim söhbətimiz iş barəsindədir.

– Bilirsiniz nə var, mən pəncərəni açdım, indicə bizim başa çoxlu gülməli hay-küyçülər uçub gəldi. Bunlar karnaval hay-küyçüləri deyil, günahların etiraf edildiyi gündür, amma onların hələ də pəhriz bayramıdır.

– Kozetta, əzizim, sənə deyirəm ki, biz iş barəsində söhbət eləyirik, bizi bir az tək burax. Biz rəqəmlərdən danışırıq. Bu, səni darıxdırır.

– Marius, sən bu gün çox gözəl qalstuk taxmısan. Hörmətli cənab, siz yamanca “modabazsınız”. Yox, bu, mənə darıxdırmaz.

– Səni əmin edirəm ki, darıxdırır.

– Yox, darıxmaram. Çünki danışan sizsiniz. Mən sizin dediyinizi başa düşməyəcəyəm, ancaq sizə qulaq asacağam. Adam sevimli səsləri eşidəndə, sözlərin mənasını başa düşməyə ehtiyac duymur. Mən ancaq burada, sizin yanınızda olmaq istəyirəm, mənə ayrı bir şey lazım deyil. Mən burada qalırım, vəssalam!

– Kozetta, mənə sevgilim, bu, mümkün deyil.

– Mümkün deyil?

– Bəli.

– Yaxşı da. Mən sizə demək istəyirdim ki, baba hələ yatıb, xala ibadətə gedib, mənə atam Foşlevanın buxarısı tüstü verir, Nikoletta gedib bacatəmizləyən çağırır, Tusenlə Nikoletta sarsaqlamağa başlayıblar, Nikoletta Tusenin kəkələməsinə gülür. Qoy belə olsun; siz heç bir şey bilməyəcəksiniz. Hə, bu, mümkün deyil? Yaxşı, dayanın, əlbət mənə də əlimə fürsət düşər, görürsünüz, cənab, mən də onda deyəcəyəm: “Bu, mümkün deyil!” Görək onda kim peşman olacaq. Marius, əzizim, səndən rica edirəm, icazə ver sizin yanınızda oturum.

– And içirəm ki, biz gərək ikilikdə danışaq, burada gərək kənar adam olmasın.

– Mən kənar adamam?

Jan Valjan bircə kəlmə də söz deməmişdi. Kozetta ona sarı döndü:

– Ata, bəs siz? Hər şeydən əvvəl, mən istəyirəm ki, siz mənə öpəsiniz. Sonra da, axı bu nə olan şeydir, siz bircə kəlmə də söz demirsiniz, axı siz gərək mənə tərəfimi saxlayasınız! Bilmirəm mənə belə atanı kim bağışlayıb! Siz çox yaxşı görürsünüz ki, ailədə mənə yaman bədbəxtəm. Ərim mənə döyür. Sizə deyirəm, bu saat mənə öpün!

Jan Valjan ona yaxınlaşdı.

Kozetta Mariusa sarı dönərək ağız-burnunu əydi:

– Al, bu da sizin payınız!

Sonra alını Jan Valjana tərəf tutdu.

Jan Valjan ona tərəf bir addım atdı.

Kozetta birdən geri çəkildi:

– Ata, sizin rənginiz nə yaman qaçıb! Əliniz bərk ağrıyır?

Jan Valjan:

– Yox, – dedi, – daha ağrıyır.

– Gecə pis yatmışsınız?

– Yox.

– Qəmginsiniz?

– Yox.

– Onda məni öpün. Əgər siz salamatsınızsa, əgər gecə yaxşı yatmışınızsa, əgər məmnunsunuzsa, onda sizi danlamayacağam.

Alnını yenə də Jan Valjana tutdu.

Jan Valjan onun səma kimi aydın, təmiz alnından öpdü.

– Gülümsəyin.

Jan Valjan gülümsədi. Bu, kabus təbəssüm idi.

– İndi məni öz ərimdən xilas edin.

Marius dedi:

– Kozetta!..

– Ata, onu danlayın. Ona deyin ki, mən gərək burada qalam. Mənim yanımda da lap yaxşı danışmaq olar. Görünür, siz məni lap axmaq bir qız hesab edirsiniz. Yoxsa, sizin danışdığınız söz çox qəribə sözdür? İşimiz var, pulu banka qoyacağıq, – nə böyük məsələ imiş! Kişilər həmişə boş şey üstündə özlərini tox tuturlar. Mən qalmaq istəyirəm. Mən bu gün çox qəşəngəm! Marius, bir mənə bax!

Kozetta çiyinlərini tərptədi, zərif dodaqlarını qönçə kimi büzərək, Mariusa baxdı. Bu iki məxluq arasında, sanki, ildirim çaxdı. Burada üçüncü adam olsa da, bunun əhəmiyyəti yox idi.

Marius:

– Səni sevirəm, – dedi.

Kozetta:

– Sənə məftunam, – dedi.

Onlar yenilməz bir qüvvəyə tabe olaraq, bir-birini qucaqladı.

Kozetta penüarının qırçıqlarını gülməli bir şəkildə, qalibiyyətlə düzəldə-düzəldə yenə sözə başladı:

– Mən qalırım.

Marius yalvarıcı səslə:

– Yox, qalmaq olmaz, – dedi. – Bir məsələ var, biz onu qurtarmalıyıq.

– Yenə “yox?”

Marius öz səsinə sərt ifadə verməyə çalışdı:

– Kozetta, inan ki, bu, mümkün deyil.

– Cənab, siz hökmdar səsi ilə danışdınız! Yaxşı da. Mən gedirəm. Ata, bax, siz mənim tərəfimi saxlamadınız, ha! Mənim cənab ərim, mənim cənab atam, siz zalım hökmdarsınız. İndi bu saat mən bunun hamısını babama söyləyəcəyəm. Əgər siz elə zənn edirsiniz ki, mən yenə qayıdıb gələcəyəm, sizdən xahiş edəcəyəm, alçalacağam, səhv edirsiniz. Görərsiniz, mənənsiz darıxacaqsınız. Mən gedirəm, sizə elə-belə də lazımdır.

Kozetta bunu deyib otaqdan çıxdı.

Bir saniyədən sonra qapı yenə açıldı, qapı taylorları arasından yenə də onun qırmızı yanaqlı, tərəvətli, zərif üzünü gördü; o çıxıraraq dedi:

– Mən yaman acıqlanmışam!

Qapı örtüldü, yenə də otağa qaranlıq çökdü.

Sanki, yolunu azmış günəş şüası, heç özü də bilmədən, qəfildən zülməti yarıb, yenə gizləndi.

Marius qapının kip örtülüb, örtülmədiyini yoxladı.

Pıçıltı ilə dedi:

– Zavallı Kozetta! bunları biləndə...

Bu sözləri eşidəndə Jan Valjanın bütün bədəni titrədi. Dalğın baxışlarını Mariusa dikərək dedi:

– Kozetta! Bəli, doğrudur, siz bunun hamısını Kozettaya deyəcəksiniz. Bu, düzgün olardı. Ah, bu, mənim heç fikrimə gəlmirdi. Adamın gücü bir şeyə çatır, başqa bir şeyə çatmır. Cənab, sizi and verirəm, sizə yalvarıram, cənab, bütün övliyalara and için ki, Kozettaya heç nə deməyəcəksiniz! Bu şeyləri sizin bilməyiniz kifayət deyilmi? Mən heç kəs tərəfindən məcbur edilmədən, öz xoşuma bunları hər kəsə deyərdim, bütün kainata deyərdim, mənim üçün fərqi yoxdur. Lakin Kozetta bunu bilməməlidir! Bu, onu dəhşətə gətirər. Katorqa dustağı, bir fikirləşin! Onda bu sözü ona izah etmək lazımdır ki: “Kürək cəzası gəmilərində olan adama katorqa dustağı deyirlər”. O bir dəfə katorqa dustaqlarının aparıldığını görüb... Aman Allah!

Jan Valjan ağır-ağır kresloya oturub, əlləri ilə üzünü örtüdü. Ondən səs çıxmırdı, lakin çiyinləri, tərənirdi, hiss olunurdu ki, o ağlayır. Səssiz-səssiz tökülən göz yaşı ən dəhşətli göz yaşıdır... Şiddətli hıçqırıqlar adamı boğur. Jan Valjanın bədəni, elə bil ki, qıç oldu. O, sanki, nəfəsini dərmək üçün dikəlib özünü geri verdi, kreslonun arxasına söykəndi; qolları aşağı sallandı; bu zaman Marius onun göz yaşından islanmış üzünü gördü, pıçılısını eşitdi, elə bil ki, bu səs dərin quyudan gəlirdi: “Ah, mən ölsəydim...”

Marius:

– Sakit olun, – dedi, – mən sizin sirtinizi heç kəsə açmayacağam.

Bəlkə də, Marius lazım olduğu qədər deyil, bundan az mütəəssir olmuşdu. Onun üçün bu vaxt içərisində bu dəhşətli yeniliyə öyrəşmək, bu həqiqətə tədriclə inanmaq, katorqa dustağının cənab Foşlevanı yavaş-yavaş kölgədə buraxdığını görmək və nəhayət, bu adamla onun arasında birdən-birə əmələ gələn uçurumu dərk etmək çətin idi. Lakin o dedi:

– Mən sizə tapşırılan əmanət haqqında bir neçə kəlmə söz demək istəyirəm, – bu əmanəti siz vicdanla saxlayıb, olduğu kimi sahibinə qaytarmısınız. Bu, sizin çox alicənab bir adam olduğunuzu göstərir. Çox ədalətli bir iş olardı ki, siz bunun mükafatını alaydınız. Mükafatın qədərini siz özünüz təyin edin, bu məbləğ sizə veriləcəkdir. Bunun həddindən artıq çox görünə bilməsindən qorxmayın.

Jan Valjan mülayim səslə:

– Təşəkkür edirəm, cənab, – dedi.

Jan Valjan şəhadət barmağı ilə baş barmağının dırnağını qeyri-şüuri olaraq sığallaya-sığallaya bir anlığa fikrə getdi, sonra səsini ucaldaraq dedi:

– Hər şey deyilib qurtardı. İndi axırncı bir şey qalmışdır...

– O nədir?

Jan Valjan, elə bil ki, dərin tərəddüd içində qaldı, o nəfəsini qısaraq lap astadan dedi, daha doğrusu, kəkələdi:

– İndi hər şey sizə məlumdur, belə olandan sonra cənab, siz, Kozettanın əri, necə hesab edirsiniz: mən bundan sonra Kozettanı görməməliyəmmi?

Marius laqeyd halda dedi:

– Mən belə hesab edirəm ki, görməsəniz yaxşı olar.

Jan Valjan pıçıldadı:

– Mən bir daha onu görməyəcəyəm.

O, qapıya sarı getdi.

Qapının dəstəyinə toxundu, dəstək çevrildi, qapı bir az açıldı. Jan Valjan keçmək üçün qapını daha geniş açdı, bir anlığa dayandı, sonra yenə də qapını örtüb Mariusa sarı döndü.

Onun bənizi ağarmışdı, qurğuşun rəngi almışdı. Gözləri quru idi, lakin bu gözlərdə kədərli bir od parıldayırdı. İndi o, son dərəcə sakit danışdı, bu sakitlik özü çox qəribə görünürdü:

– Qulaq asın, cənab, icazə versəniz, mən onu gəlib görərəm. İnanın ki, bu, mənim üçün zəruridir. Kozettanı görmək mənim üçün zəruri olmasaydı, mən bu şeyləri açıb sizə deməzdim, başqa bir ölkəyə gedərdim. Lakin, mən Kozetta olan yerdə qalmaq istədim, onu görmək istədim, buna görə də bu şeyləri sizə söyləməli idim. Siz mənim dediklərimə fikir verirsinizmi? Bu, çox aydın məsələdir. Doqquz ildir ki, o mənimlə olur: əvvəl biz o bulvardakı daxmada, sonra monastırda, sonra da Lüksemburq bağına yaxın yerdə yaşayırdıq. Siz də onu ilk dəfə bu bağda gördünüz. Onun göy, məxmər şlyapası yadınızdadırımı? Sonra biz Plüme küçəsinə, Əlillər məhəlləsinə köçdük; bizim orada dəmir barmaqlıqlı bağımız da vardı. Mən dal həyətdə yaşayırdım, oradan Kozettanın fortepiano çaldığını eşidirdim. Bax, mənim bütün həyatım bundan ibarətdir. Biz bir-birimizdən heç ayrılmamışıq. Bizim bu həyatımız doqquz il və bir neçə ay davam etdi. Mən ona ata oldum, o mənim balam idi. Cənab Pommersi, bilmirəm, siz mənim dediklərimi başa düşürsünüzümü? Ancaq buradan getmək, onu bir daha görməmək, onunla bir daha danışmamaq, hər şeydən məhrum olmaq – bu mənim üçün çox ağır olardı. Kozettanın yanına gəlməyimə siz pis baxmasaydınız, mən arabir gələrdim. Tez-tez gəlməzdim. Onun yanında çox qalmazdım. Siz sərəncam verərdiniz ki, məni aşağıdakı kiçik zalda qəbul etsinlər: birinci mərtəbədə. Mən sizin xidmətçiləriniz kimi dal eyvandan içəri girərdim; bu, bəlkə də, söz-söhbətə səbəb olardı. Baş

qapıdan gəlsəm yaxşı olar. Cənab, mən çox istəyirəm ki, hərdənbir Kozetta ilə görüşüm. Qoy lap az görüşüm, – siz necə istəyirsinizsə, elə olsun. Siz özünüzü mənim yerimdə təsəvvür edin: ondan başqa mənim heç kəsim yoxdur. Bir də ki, ehtiyatlı olmaq lazımdır. Mən heç gəlməsəm, bu, pis təsir bağışlar, qərribə görünər. Gəlin belə eləyək: mən, məsələn, axşamlar, hava lap qaralandan sonra gələ bilərəm.

Marius:

– Siz hər axşam gələcəksiniz, – dedi, – Kozetta da sizi gözləyəcək.

Jan Valjan:

– Siz çox mərhəmətlisiniz, cənab, – dedi.

Marius Jan Valjana təzim etdi; xoşbəxt adam bədbəxt adamı qarıya qədər ötürdü; onlar ayrıldılar.

İKİNCİ FƏSİL.

İfşada aydın olmayan cəhətlər.

Marius sarsılmışdı.

Kozettanın yanında gördüyü bu adama qarşı o, həmişə qərribə bir soyuqluq hiss edirdi, indi bunun səbəbi aydın oldu. Bu adamda anlaşılmaz bir şey vardı, – Mariusun duyğusu onu aldatmamışdı. Bu anlaşılmaz şey rüsvayçılığın son pilləsi olan katorqa imiş. Cənab Foşlevan, heç demə, katorqa dustağı Jan Valjan imiş.

Xoşbəxtliyin ən gözəl çağında belə bir sirrə qəfildən bələd olmaq, qumru quşu yuvasında əqrəbə rast gəlmək kimi bir şeydir.

Mariusla Kozettanın xoşbəxtliyi bundan sonra belə bir əqrəblə yan-yanamı yaşayacaqdı? Bunu baş vermiş bir hadisəni hesab etmək lazımdı? Marius evləndikdən sonra bu adamı qəbul etməyə borclu idimi? Başqa bir yol tapmaq mümkün deyildimi?

Marius katorqa dustağı ilə bir evdəmi yaşayacaqdı?

Qoy işıqdan və şənlikdən toxunan çələng xoşbəxt adamın başını bəzəsin, qoy, o həyatının ən xoşbəxt çağından – məhəbbət dəqiqələrindən zövq alsın, – belə bir zərbə nəinki onu, hətta vəcdə gəlmiş baş mələyi də, şöhrətin ən yüksək pilləsində olan qəhrəmanı da sarsıda bilər.

O adamın ki gözləri önündə belə dəyişikliklər olur, o düşünməyə başlayır. Marius da düşünməyə başladı: bu barədə, bəlkə, o özünü məzəmmət etməlidir? Bəlkə, daxili duyğu onu aldatmışdır?

Bəlkə, o, qeyri-ixtiyari olaraq ağılsızlıq etmişdir? Bir cəhətdən bu belədir? Bəlkə də, o, evlənməklə nəticələnən sevgi macərasında lazımınca düşünmədən hərəkət etmişdir, – Kozettanın

heç ata-anası haqqında da məlumat toplamamışdır. Həyat bu qayda ilə bizi, tutduğumuz işləri ardıcıl surətdə aydınlaşdırmağa məcbur edir, səhvlərimizi yavaş-yavaş düzəldir. O indi öz

xasiyyətində, gözdən yayınan bulud kimi, xəyalpərəstliyə, fantaziyaya olan meyli görürdü; bu bulud bir çox adamda, ehtiras və izzirabın şiddətləndiyi vaxtda ruhun hərərətini dəyişdirir, şüurunu dumanlandırır. Biz Mariusun şəxsiyyətində olan bu səciyyəvi cəhəti dəfələrlə qeyd

etmişik. O, Plüme küçəsində, sevgidən məst olduğu nəşə dolu beş-altı həftə içərisində – Qorbonun daxmasında baş verən faciəni, başına müsibət gələn adamın qərribə hərəkətini, mübarizə zamanı inadla susmağını, mübarizə qurtaran kimi qaçmasını Kozettaya hələ

danışmamışdı, – indi bu, onun yadına düşdü. Necə olmuşdu ki, Kozettaya heç nə deməmişdi? Hadisə axı bu yaxınlarda baş vermişdi, özü də çox dəhşətli hadisə idi! Necə olmuşdu ki,

Tenardyenin ailəsindən, xüsusilə Eponinaya rast gəlməsindən ona bir şey danışmamışdı? Onda Marius susmasının səbəbini indi özünə güclə izah edə bilərdi. Lakin bunun nə üçün belə

olduğunu o, başa düşürdü. O, özünü, öz divanəliyini, Kozettanın eşqindən məst olduğunu, aşıqla məşuqun idealın zirvəsinə yüksəlməsindən başqa bir şey olmayan, adamın bütün varlığını

bürüyən sevgisini xatırlayırdı; bəlkə də, o, qəlbinin coşqun, o füsunkar çırpıntıları içərisində idrakın nəzərə çarpmayan xırdaca bir zərrəsi kimi, bu təhlükəli hadisəni gizlətmək, onu öz

hafizəsindən silib atmaq fikrini də dumanlı şəkildə xatırlayırdı, bu hadisədə heç bir rol oynamaq

istəmirdi, bundan qaçırdı, bu məsələdə o, nə hadisəni nəql edən bir adam, nə də şahid ola bilərdi, ittihamçı da ola bilməzdi. Bir də ki, bu bir neçə həftə ildirəm sürətilə ötüb keçmişdi; onlar ancaq bir-birini sevməklə məşğul idilər, ayrı heç nəyə vaxt qalmırdı. O, hər şeyi ölçüb-biçərək, hər şey nəzərdən keçirərək, hər şeyi düşünərək Qorbonun daxmasında baş verən hadisəni Kozettaya söyləsəydi də, Tenardyenin adını çəksəydi də, bunun nə əhəmiyyəti ola bilərdi? O, hətta bilsəydi ki, Jan Valjan katorqa dustağıdır, bu, onun fikrində bir dəyişiklik əmələ gətirərdimi! Ya bunu Kozetta bilsəydi, onun fikrində bir dəyişiklik əmələ gələrdimi? O, Kozettadan əl çəkərdimi? Ona pərəstiş etməyə bilərdimi? Onunla evlənməyə bilərdimi? Yox. Baş verən hadisədə bu, bir şey dəyişə bilərdimi? Yox. Deməli, heç bir şeyə təəssüf etmək, heç bir şeydə öz-özünü məzəmmət etmək lazım deyil. Hər şey yaxşı gedirdi. Aşiq-məşuq adlanan bu əyyaşlar üçün də hələ göydə Allah vardır. Kor Marius da gözü görün adamın seçdiyi yolla gedərdi. Sevgi onun gözlərini niyə bağlamışdı? Onu cənnətə aparmaq üçün!

Lakin bu cənnəti indi qonşuluqda olan cəhənnəm korlayırdı.

Mariusun çoxdan bəri bu adama, Jan Valjana çevrilən Foşlevana olan soyuqluğunu indi dəhşət əvəz etmişdi.

Qeyd edək ki, bu dəhşətdə bir az mərhəmət, hətta bir az fərəh də vardı.

Bu islaholunmaz oğru ona tapşırılan əmanəti sahibinə vermişdir. Özü də nə qədər? Altı yüz min frank! Bu pulun varlığını yalnız o bilirdi. Bunu o verməyə də bilərdi, lakin o, pulun hamısını sahibinə qaytardı.

Bundan başqa, o öz ictimai vəziyyətini də açıb söylədi. Bunu söyləməyə heç kəs onu məcbur etməirdi. Onun kim olduğu, ancaq onun vasitəsilə aydın oldu. Onun etirafı özünü alçaltmaq deyil, bundan çox-çox böyük bir şeydi, – özünü təhlükəyə atmaq deməkdi. Məhkum edilmiş adam üçün maska – maska deyil, sığınacaqdır. Bu sığınacağı o rədd etdi. Başqa bir adamın adı onun üçün təhlükəsizlikdi, bu adı istəmədi... O, katorqa dustağıdır, o, abırlı bir ailədə həmişəlik gizlənə bilərdi, lakin o belə tamahdan özünü saxladı. Niyə? Onun vicdanı bunu tələb edirdi. O özü bunu inkar edilməsi mümkün olmayan bir həqiqət kimi izah etdi. Sözü qıyası, bu Jan Valjan necə adam olsa da, bir şey şübhəsizdi: onun qəlbində vicdan oyanmışdı. Onun qəlbində sirli bir dəyişikliyin başladığı hiss olunurdu; görünür, bu adam uzun illərdən bəri ruhi narahatlıq duyurmuş. Yaxşılığa və ədalətə olan belə bir meyl adi adamlarda ola bilməz. Vicdanın oyanması qəlbin əzəmətini göstərir.

Jan Valjan səmimi danışdı. Gözlə görünən, duyulan, inkar edilməyən bu səmimiyyətin onun özünə verdiyi əzab göstərirdi ki, Jan Valjanın səmimi olduğuna başqa bir sübut lazım deyil; həm də bu səmimiyyət onun sözlərinə böyük məna verirdi. Vəziyyət Marius üçün qərribə bir şəkildə dəyişmişdi. Cənab Foşlevan Mariusda necə hiss oyatmışdı? Etimadsızlıq hissi! Jan Valjan onda necə hiss oyatmışdı? Etimad hissi!

Marius öz fikrində Jan Valjanın hərəkətinə qiymət verir, işin aktiv və passiv cəhətini müəyyən edərək, mizanlaşdırmağa çalışırdı. Lakin Mariusun ətrafında və onun daxilində, sanki, fırtına qopmuşdu. O, Jan Valjan haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün onun surətini hafizəsinin lap dərinliklərində canlandırır, onu gah itirir, gah da məşum bir duman içində tapırdı.

Jan Valjanın əmanəti vicdanla qaytarması, söylədiyi sözlərin düzgünlüyü yaxşı şey idi. Bu, bulud arasından düşən işığı xatırladırdı, lakin bulud sonra yenə də qaralırdı.

Mariusun xatirələrinə qədər aydın olmasa da, sirin mövcud olduğunu göstərirdi.

Jondretin daxmasında axı nə olmuşdu? Polis işçiləri gələndə bu adam onlardan kömək istəmək əvəzinə niyə gözdən itmişdi? İndi bu sualın cavabı Marius üçün aydın oldu. Çünki bu adam dustaqxanadan qaçmışdı, polis nəzarətindən gizlənirdi.

İkinci sual: niyə bu adam barrikadaya gəlmişdi? Bu hadisə, odun təsiri ilə görünən simpatik mürəkkəb kimi, yenə də Mariusun qarşısında, onun həyəcanlı qəlbində aydın şəkildə canlandı. Bu adam barrikadada idi. Ancaq vuruşmurdu. O niyə barrikadaya gəlmişdi? Bu sualın qarşısında bir kabus canlanaraq suala cavab verdi: bu kabus Javer idi. İndi Marius Jan Valjanın barrikadaya gəldiyini, əl-qolu bağlanmış Javeri barrikadadan apardığını aydınca xatırlayırdı; o indi də Mondetur küçəsinin tinindən gələn qorxunc tapança səsini eşidirdi. Belə güman etmək lazımdı ki, casusla katorqa dustağı arasında çoxdan bəri davam edən düşmənçilik varmış. Onlar bir-

birinə mane olmuş, Jan Valjan ondan qisas almaq üçün barrikadaya gəlmiş. Görünür, o, Javerin əsir alındığını bilirmiş. Korsika qan qisası cəmiyyətin aşağı təbəqələrinə daxil olaraq, orada qanun olmuşdu; bu qan qisası elə adət şəklini almışdı ki, qismən xeyrə sarı dönmən adamı da təəccübləndirmirdi; bunlar elə adamdır ki, onları, öz hərəkətindən peşman olan cinayətkarın intiqam fikri deyil, oğurluq fikri təşvişə sala bilər. Jan Valjan Javeri öldürmüşdür. Hər halda, Marius buna inanırdı.

Sonuncu sual. Bu sualın cavabı yox idi. Bu sual Mariusu odlu bir kəlbətin kimi sıxırdı. Necə olmuşdu ki, Jan Valjan uzun illər boyu Kozetta ilə yan-yana yaşamışdı? Qəza-qədrin bu anlaşılmaz oyunu – belə bir tifili bu adama rast gətirməsi nə deməkdi? Deməli, göydə də buxov varmış, deməli, Allah da mələklə iblisi eyni zəncirlə bir-birinə bağlaya bilirmiş? Deməli, günahla məsumluq fəlakətin sirli katorqası kamerasında yoldaş ola bilirmiş? Məhkum edilmiş adamların insan taleyi adlanan bu yürüşündə bir-birinə bənzəməyənlər iki sima yan-yana dura bilirmiş: bunlardan biri aydın və təmizdir, biri qorxuncdur, birinin üzərinə səhər şəfəqinin işığı düşmüşdür, o birini Tanrı qəzəbinin ildırımını qarşalamışdır. Belə anlaşılmaz ittifaqı kim əvvəlcədən müəyyən edə bilərdi? Necə olmuşdu ki, səmavi, gənc bir məxluqun taleyi islahedilməz bir günahkarın taleyi ilə birləşmişdi, bu necə möcüzə idi?! Quzu ilə canavarı kim birləşdirə bilmişdi? Bundan da artıq ağılasığmaz bir şey: kim canavarı quzuya bağışlamışdı? Çünki canavar quzunu sevirmiş, çünki yırtıcı bir məxluq zəif bir məxluqa pərəstiş edirmiş, çünki iblis on il mələyə arxa olubmuş! Kozettanın uşaqlığı, gəncliyi, onun isməti, qızlıq inkişafı – həyata və idraka can atan coşğunluğu bir əjdaha tərəfindən sədaqətlə qorunmuş! Burada suallar, sanki, saysız-hesabsız müəmmalara bölünürdü, bir girdabın dibində başqa bir girdab açılırdı. Mariusun Jan Valjan haqqında düşünə-düşünə, başı gicəlirdi. Axı girdab olan bu insan kim idi?

“Həyat kitabı”nın qədim simvolları əbədidir: daha yüksək həqiqətlər insan cəmiyyətini dəyişməsə, bu vəziyyətində o həmişə iki cür insan yetişdirmiş və yetişdirəcəkdir; bunlardan biri – yüksək mənəviyyətli, birisi – alçaq təbiətli adamdır; biri – xeyir təbliğ edən Habildir, biri – şər təbliğ edən Qabil. Bu Jan Valjan, bu incə qəlblə Qabil kim idi? Məsumluq qarşısında müqəddəs bir şey kimi baş əyən, onu qoruyan, bəsləyib böyüdən, müdafiə edən, əxlaq cəhətdən möhkəmləndirən, özü qəbahətli olduğu halda onu qəbahətsizlik haləsi ilə bürüyən bu quldur kim idi? Bu necə günahkar adamdır ki, ismət qarşısında pərəstiş etmiş, onu heç bir şeylə ləkələməmişdir? Kozettanı tərbiyə edən bu Jan Valjan axı kim idi? Ulduzun çıxmasını ən kiçik kölgədən, ən kiçik buluddan belə qoruyan, yalnız bir məqsədlə yaşayan, zülmət içindən çıxan bu adam kim idi?

Bu, Jan Valjanın sirri idi; bu, həm də, Allahın sirri idi.

Marius bu iki sarrin qarşısında geri çəkildi. Bu sirlərdən biri müəyyən dərəcədə o biri sirr barəsində ona təskinlik verirdi. Bunların hamısında lap açıqca Jan Valjan kimi Allah da iştirak edirdi. Allahın öz tədbiri var. O, hansı vasitəni lazım bilsə, ondan istifadə edir. O, insanlara haqq-hesab verməyə borclu deyil. Allah öz tədbirini necə yerinə yetirir – bu, bizə məlumdurmu? Jan Valjan çox böyük zəhmət nəticəsində Kozettanı tərbiyə edə bilmişdi. Kozettanın ruhunu yaradan müəyyən dərəcədə o idi. Bu, qəti idi. Nə olar ki? İşçi son dərəcə eybəcər olsa da, işinin nəticəsi çox gözəl idi. Allah istədiyi kimi möcüzə yarada bilər. O, füsunkar Kozettanı yaratmış, Jan Valjanı isə ona tərbiyəçi qoymuşdur. O, özünə belə qərribə bir köməkçi seçmək istəmişdir. Biz ona nə deyə bilərik? Qızılgülün açması üçün peyinin yaza kömək etdiyi birinci dəfə deyil ki! Marius özü öz suallarına cavab verir, öz-özünü inandırır ki, verdiyi cavablar doğrudur. O, burada göstərdiyimiz şübhələr haqqında Jan Valjandan söz soruşmağa cəsarət etmirdi. O, Kozettanı sevirdi. Kozetta onun idi. Kozettadan məsumluq işığı saçılırdı. Bu, onun üçün kifayət idi. Onun daha hansı izaha ehtiyacı vardı? Onun sevdiyi qız işıq idi. İşığın da izahata ehtiyacı varmı? Onun hər şeyi vardı; o daha nə istəyə bilərdi? Hər şeyin olması kifayət deyilmədi? Jan Valjanın xüsusi işləri onun nəyinə lazım idi?! O, öz fikrində məşum bir kölgə üzərinə əylənərək, bu səfilin təntənə ilə söylədiyi sözlərdən bərk-bərk yapışırdı: “Mən Kozettanın heç nəyiyəm. On il bundan əvvəl mən onun dünyada heç yaşayıb-yşamıdığını bilmirdim”.

Jan Valjan yoldan keçən təsadüfi bir adamdı. Bunu o, özü dedi. Budur, ötüb keçdi. O, kim olsa da, öz rolunu oynayıb qurtarmışdır. Kozettanı qoruyan qəza-qədərini yerini tutmaq üçün indi Marius qalmışdır. Kozetta mavi göylərdə özünə tay olan bir məxluq tapmışdır, bu, onun sevgilisidir, bunu ona Allah göndərmişdir. Kozetta, baramadan çıxan kəpənək kimi, qanadlanaraq, dəyişərək boş və iyrənc qabığını, yəni Jan Valjanı yerdə qoyub göylərə yüksəlmişdir.

Mariusun başında nə kimi fikirlər dolaşsa da, o yenə Jan Valjanın qarşısında dəhşət duyurdu. Bu, bəlkə də, fəvqəladə bir dəhşətdi, çünki – biz indicə qeyd etdik, – bu adamda o quid divinum l hiss edirdi. Lakin o nə etsə də, vəziyyəti yüngülləşdirən şeylər axtarıb tapsa da, yeni bir məsələnin üstünə qayıtmalı olurdu: deyirdi ki, bu adam katorqa dustağıdır, başqa sözlə, cəmiyyətin heç bir pilləsində yeri olmayan, son pillədən də aşağı enən məxluqdur. Ən aşağıda duran insanlardan sonra katorqa dustağı gəlir. Əslinə qalanda, katorqa dustağı canlılar sırasından çıxmışdır. Qanun insandan almağa qüvvəsi yetən hər şeydən – bütün insan hüququndan, insan ləyaqətindən onu məhrum etmişdir. Marius demokrat olsa da, məhkəmə cəzası məsələsində hələ də amansız cəza tədbirlərinin tərəfdarı idi, qanunun cəzalandırdığı adamlara da bu qanun nöqtəyi-nəzərindən baxırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Mariusun mənəvi inkişafı hələ tamamilə yetməmişdi. O hələ insanın müəyyən etdiyi şeyi Allahın müəyyən etdiyi şeydən, qanunu haqdan ayıra bilmirdi. O hələ insanın, bir daha geri qaytarılması və düzəlməsi mümkün olmayan şeylərə hökm vermək haqqını mənimsəməsini ətraflı surətdə düşünməmişdi, götür-qoy eləməmişdi. Onu vindictel sözü qəzəbləndirmirdi. O, yazılı qanuna bəzən əl qatılmasının ömürlük cəza tədbiri ilə nəticələnməsini haqlı hesab edirdi, ictimai mədəniyyətin tapdığı təsvir vasitəsi kimi qəbul edirdi. O hələ bu pillədə dururdu, lakin ona görə dururdu ki, sonralar mütləq yuxarı pillələrə qalxsın, çünki o öz təbiəti etibarilə yaxşı adamdı, özü də qeyri-şüuri olaraq tərəqqi yoluna qədəm qoymuşdu.

Belə ideyalar aləmində Jan Valjan ona iyrənc və mənfur bir məxluq kimi görünürdü. Bu məxluq səfil idi. Bu məxluq katorqa dustağı idi. Bu son söz onun qulaqlarında haqq divanın suri-İsrafil kimi səsləndi; o, Jan Valjan haqqında xeyli düşündükdən sonra belə bir nəticəyə gəldi: Jan Valjandan üz döndərdi. Vade retro!

Bir şeyi də göstərmək, hətta qeyd etmək lazımdır. Marius Jan Valjandan bəzi şeyləri soruşarkən (bu zaman Jan Valjan, hətta ona: “Siz məni sorğu-suala tutmusunuz” demişdi) ona həlledici iki-üç sual da verməmişdi; ona görə verməmişdi ki, qarşısında belə suallar durmurdu, – onun qarşısında belə suallar dururdu, lakin o bu suallardan qorxurdu. Jondretin daxması? Barrikada? Javer? Kim bilir, bu ifşa ilə nəticələnmə bilirdi?! Jan Valjan geri çəkilən adama oxşamırdı; bəlkə də, Marius Jan Valjanı bəzi şeylər söyləməyə vadar etsəydi, özü onun sözünü kəsmək istərdi. Bəlkə də, bizim hamımız belə bir vəziyyət qarşısında qalmışıq: ağır şübhələr içində iztirab çəkə-çəkə sual veririk, lakin elə o saat da qulaqlarımızı tıxayırıq ki, bunun cavabını eşitməyək. Belə qorxaqlıq, xüsusilə sevən adamlara xasdır. Bizim üçün təhlükəli olan vəziyyəti son nöqtəsinə qədər tədqiq etmək ağılsızlıqdır, xüsusilə elə bir vəziyyəti ki, bu, bizim həyatımızda faciəyə, həm də ayrılmaz surətdə bağlıdır. Kim bilir, Jan Valjanın ağılsız etirafı bütün məsələlərə necə dəhşətli işıq sala bilirdi! Kim bilir, bəlkə, bu iyrənc işıq gedib Kozettaya da çatardı. Kim bilir, bəlkə də, cəhənnəm alovunun bu zəif işığı mələyin alnında qalardı. Ən zəif ildırım çaxması da göy gurultusu ilə nəticələnir. Qəza-qədərini hökmü belədir ki, hətta məsumluğun özü də, sirli əksolunma qanununun qurbanı olmaqla, günahın damğasını öz üzərində gəzdirməlidir. Bəzən elə olur ki, ən təmiz məxluqun üzərində, onun qonşuluğunda olan iyrəncliyin izi həmişəlik qalır. Marius haqlı olsa da, olmasa da, bundan qorxurdu. Bunsuz da o, həddindən artıq çox şey bilirdi. O, bütün bu şeyləri yadında saxlamaqdan artıq unutmaq istəyirdi. O, tam təşviş içində, Jan Valjandan üz döndərərək, sanki, Kozettanı öz ağışına alıb aparmağa tələsirdi.

Jan Valjan gecəyə, canlı və qorxunc bir gecəyə bənzəyirdi! Necə cəsarət edib bu gecənin zülməti içərisinə girmək olardı? Zülməti sorğu-sual etməkdən dəhşətli şey yoxdur. Kim bilir, o nə cavab verəcəkdir?! Şəfəq üzərinə həmişəlik qaranlıq çökə bilirdi.

Marius belə bir ruhi vəziyyətlə Jan Valjanın bundan sonra da Kozetta ilə əlaqə saxlayacağı üçün narahat olmaya, ağır düşüncələrə dalmaya bilməzdi. O, geri çəkildiyi üçün, amansız və qəti

qərarla nəticələnmə biləcək o məşum sualları vermədiyi üçün az qala özünü məzəmmət edirdi. Hesab edirdi ki, həddindən artıq rəhmdil, həddindən artıq yumşaq, lap açıq desək, həddindən artıq zəif olmuşdur. O, ehtiyatsızlıq edərək, bu zəiflik nəticəsində güzəştə getmişdi, ürəyinin yumşalmasına yol vermişdi. Nahaq da eləmişdi. O gərək Jan Valjanı rədd edəydi. Jan Valjan günah yuyan bir qurbandı; o gərək bu qurbanı verib, evini ondan xilas edəydi. O öz hərəkətindən peşman olmuşdu, qəlbində birdən-birə qalxan şiddətli qasırgaya qarşı acıqlanmışdı, – bu qasırga onun qulaqlarını kar, gözlərini kor etmişdi, onu, arzusu əleyhinə olaraq, başqa səmtə çəkib aparmışdı. O öz-özündən narazı idi.

İndi nə etmək lazımdı? Jan Valjan Kozettanın yanına gələcəkdi, – bu fikir onda dərin nifrət hissi oyadırdı. Bu adam onun nəyinə gərəkdi? Bəs o nə etsin? Burada dayanıb dururdu, məsələnin sonuna kimi getmək, öz qəlbinin dərinliyinə varmaq, öz-özünü araşdırmaq istəmirdi. O, vəd etmişdi, bu adamın xahişinə uyaraq güzəştə getmişdi, ona söz vermişdi. Jan Valjan istədiyi vədi almışdı; verilən sözü, hətta katorqa dustağına, xüsusilə katorqa dustağına verilən sözü yerinə yetirmək lazımdı. Bununla belə, o, hər şeydən əvvəl Kozettanın vəziyyətini düşünməli idi. Xülasə, qüvvətli bir nifrət hissi onun qəlbində olan başqa hissləri sıxışdırıb çıxarırdı.

Marius bu dolaşık fikir yığınının zehmində yoxlayır, bir fikirdən o birisinə keçir, ağır iztirab içində çırpınırdı. O, dərin təşviş içində idi. Bu təşvişi Kozettadan gizlətmək asan deyildi; lakin sevgi böyük qüvvədir: Marius bu işin öhdəsindən gələ bildi.

Marius, əsil məqsədini bildirmədən, Kozettaya bir neçə sual verdi; heç bir şeydən xəbəri olmayan Kozetta ağ göyərçin kimi məsum idi. Marius Kozettanın öz uşaqlığı və gəncliyi haqqında söylədiyi sözləri dinləyərkən get-gedə daha artıq əmin olurdu ki, bu katorqa dustağı Kozettaya böyük mehribanlıq, atalıq qayğısı göstərmiş, əsil insana xas olan bir ləyaqətlə onu böyütmüşdür. Mariusun hiss etdiyi və güman etdiyi şey doğru çıxdı. O məşum qanqal bu zanbağı sevirmiş və qoruyurmuş.

QARANLIQ ARTIR.

BİRİNCİ FƏSİL.

Aşağı mərtəbədəki otaq.

Ertəsi gün hava qaralanda Jan Valjan Jilnormanın darvazasını döydü. Bask onun qabağına çıxdı. O, müəyyən edilən vaxtda həyətdə idi, sanki, kiminsə sərəncamını yerinə yetirirdi. Bəzən elə olur ki, xidmətçiyə deyirlər: “Göz-qulaq ol, filan ağa gələcək”.

Bask Jan Valjanın yaxına gəlməsini gözləməyərək dedi:

– Cənab baron mənə tapşırıb ki, siz cənablarından soruşum: siz yuxarı qalxmaq istəyirsiniz, ya aşağıda dayanmaq?

Jan Valjan:

– Mən aşağıda dayanacağam, – deyə cavab verdi.

Bask, böyük hörmət ifadə edən tövrünü pozmadan, aşağı mərtəbədəki zalın qapısını açıb dedi:

– Gedim cavan ev sahibəsinə xəbər verim.

Jan Valjan – tağlı, rütubətli, qırmızı kaşı döşəməli, lazım olanda ərzaq damı kimi istifadə edilən bir otağa girdi. Otağın qapısı küçəyə açılırdı. Onun dəmir barmaqlıqlı bir pəncərəsi vardı, pəncərədən içəri zəif işıq düşürdü.

Bu otaq tez-tez iri, xırda süpürgə, şotka görünən otaqlardan deyildi. Toza heç əl dəyməmişdi. Hөрümçəklərlə mübarizə aparılmırdı. Ölü milçəklərlə bəzənmiş iri, qara hөрümçək toru yekə bir yelpik kimi pəncərəni tutmuşdu. Bu balaca, alçaq otağın yeganə zinəti küncə tökülən bir yığın boş şüşədən ibarətdi. Divarların sarı oxra ilə rənglənmiş suvağı parça-parça qopub tökülmüşdü. Otağın dib tərəfində bir buxarı vardı; buxarının ensiz taxtası qarağac rəngində rənglənmişdi. Buxarıda odun yanırdı. Bu onu göstərirdi ki, Jan Valjanın “mən aşağıda qalacağam” cavabı qabaqcadan nəzərə alınmışdı.

Buxarının qabağında iki kreslo vardı. Kresloların arasına yerə xalça əvəzinə sürtülmüş, yundan çox iplikləri qalmış bir şəlpə salınmışdı.

Otaq yalnız buxarıdakı od ilə, bir də pəncərədən düşən tutqun işıqla işıqlanmışdı.

Jan Valjan yorğun idi. Bir neçə gündü ki, o heç nə yemirdi, yatmırdı. O, ağır-ağır kresloya çökdü.

Bask qayıdıb gəldi, yandırılmış şamı buxarının üstünə qoyub, otaqdan çıxdı. Jan Valjan başını sinəsi üstə əyərək fikrə dalmışdı, o nə Baskın gəldiyini, nə də şamın buxarı üstünə qoyulduğunu bildi.

Birdən o dikəldi, sanki, onu yuxudan oyatdılar. Kozetta onun arxasında durmuşdu.

Jan Valjan Kozettanın içəri girdiyini görməmişdi, hiss etmişdi.

Dönüb Kozettaya baxdı. Kozetta füsunkardı, gözəldi. Lakin Jan Valjanın dalğın baxışları onun gözəlliyini deyil, qəlbini axtarırdı.

Kozetta ucadan dedi:

– Ata, mən bilirdim ki, siz qəribə adamsınız, ancaq belə bir qəribəliyi sizdən heç gözləməirdim! Bu nə əcaib fantaziyadır! Marius dedi ki, guya, siz özünüz istəmisiniz ki, mən sizi burada qəbul edim.

– Bəli, mən özüm istəmişəm.

– Mən elə-belə də bilirdim. İndi özünüzü gözləyin! Xəbərdarlıq edirəm, bu saat sizinlə dalaşacağam. Lap elə başdan başlayaq. Ata, məni öpün.

Kozetta üzünü ona yaxınlaşdırdı.

Jan Valjan yerindən tərpənmədi.

– Siz heç qımıldanmadınız da. Bunu yadda saxlarıq. Siz özünüzü müqəssir adam kimi tutursunuz. Fərqi yoxdur, mən sizi əfv edirəm. Həzrət İsa demişdir: “Üzünüzün o biri tərəfini çevirin”. Bu da üzümün o biri tərəfi.

Jan Valjan yenə də tərpənmədi. Sanki, onun ayaqları yerə mıxlanmışdı.

Kozetta:

– Məsələ ciddiləşir, – dedi. – Mənim təqsirim nədir? Bax, xəbərdarlıq eləyirəm: mən sizdən küsmüşəm. Siz gərək elə bir iş tutasınız ki, mən sizinlə barışam. Siz gərək bizimlə nahar edəsiniz.

– Mən nahar eləmişəm.

– Düz demirsiniz. Mən cənab Jilnormandan xahiş edəcəyəm ki, sizi yaxşıca danlasın. Babalar ona görə yaranıb ki, ataları danlasın. Yaxşı da! Gedək qonaq otağına! Bu saat gedək!

– Bu, mümkün deyil.

Kozetta bu sözü eşidəndə bir az özünü itirdi. O daha əmr etməyib sorğu-suala keçdi.

– Niyə axı? Bir də ki bizim görüşümüz üçün siz niyə bu boyda evdə ən pis otağı seçmişsiniz? Bura çox pisdir.

– Sən axı bilirsən ki...

Jan Valjan səhvini düzəltdi:

– Siz axı bilirsiniz ki, baronessa, mən, qəribə adamam, mənim öz şıltaqlıqlarım var.

Kozetta xırdaca əllərini heyrətlə bir-birinə çırpdı?

– Baronessa?.. Siz?.. Təzə xəbər! Bu nə deməkdir?

Jan Valjan ürək parçalayan iztirablı bir təbəssümlə Kozettaya baxdı, – bəzən onun dodaqlarında bu cür təbəssüm görünərdi.

– Siz özünüz baronessa olmaq istədiniz. Baronessa da oldunuz.

– Ata, axı sizin üçün yox.

– Daha mənə ata deməyin.

– Nə?

– Mənə cənab Jan deyin. İstəsəniz elə Jan deyin.

– Siz daha mənim atam deyilsiniz? Mən daha Kozetta deyiləm? Cənab Jan? Axı bu nə olan şeydir? Bu, xalis bir çevrilişdir! Axı nə olub? Bir mənim üzümə baxın! Siz mənimlə yaşamaq istəmirsiniz? Siz öz otağınızı istəmirsiniz? Mən sizə nə eləmişəm? Mən sizə nə eləmişəm? Görünür, nəsə bir şey olub?

– Heç bir şey olmayıb.

– Bəs onda belə niyə?

– Hər şey əvvəlki kimi qalır.

Siz adınızı niyə dəyişirsiniz?

– Axı siz də öz adınızı dəyişdiniz.

Jan Valjan yenə bayaqkı kimi gülümsəyərək əlavə etdi:

– Siz xanım Ponnemsi olandan sonra mən niyə cənab Jan olmayım?!

– Mən heç bir şey başa düşmürəm. Bunların hamısı mənasız şeydir. Mən hələ ərimdən soruşacağam, görüm o sizə cənab Jan deməyə icazə verirmi? Əminəm ki, o razılıq verməyəcək. Siz məni yaman kədərləndirirsiniz. Adamda qərribə hərəkətlər ola bilər, ancaq adam öz xırdaca Kozettasını incitməz. Bu heç yaxşı iş deyil. Siz gərək kinli olmayasınız, siz axı çox gözəl insansınız.

Jan Valjan dinmədi:

Kozetta cəld Jan Valjanın əllərindən yapışdı üzünə sarı qaldırdı, böyük bir coşğunluq və mehribanlıqla çənəsinin altına sıxdı.

– Ah, əvvəlki kimi mərhəmətli olun! – dedi.

Sonra əlavə etdi:

– Mən mərhəmətli olmaq nəyə deyirəm? Ona deyirəm ki, sevimli olun, köçün bizə gəlin – burada da, Plüme küçəsindəki kimi, quşlar var – bizimlə bir yerdə yaşayın. Silahlı adam küçəsindəki o mənfur daxmanı atın getsin, bizi müəmmalar içində qoymayın, hamı necəsə, siz də elə olun, bizimlə nahar eləyin, səhər yeməyini yeyin, sözün qisası, mənim əziz atam olun.

Jan Valjan əllərini onun əllərindən azad elədi.

– Sizə ata lazım deyil, indi sizin əriniz var.

Kozetta hirsələndi:

– Mənə ata lazım deyil? Belə mənasız sözü eşidəndə, vallah adam heç bilmir ki, nə desin.

Jan Valjan nüfuzlu şəxslərdən kömək gözləyən, özünü saxlamaq üçün hər xırdaca budağa əl atan bir adam kimi sözünə davam etdi:

– Tusen burada olsaydı, o mənim belə xasiyyətdə olduğumu hamıdan əvvəl təsdiq edərdi. Bu məsələdə təzə bir şey yoxdur. Mən həmişə öz qaranlıq guşəmi xoşlamışam.

– Axı bura soyuqdur. Adam yaxşı görmür. Bir də ki, özünüzü cənab Jan adlandırırırsınız – bu çox pis uydurmadır! Mən istəmirəm ki, siz mənə “siz” deyəsiniz.

Jan Valjan söhbəti dəyişdi:

– Bu gün bura gələndə Sen-Lui küçəsində, qiymətli mebel düzəldən dülgərdə bir şey gördüm. Mən qəşəng bir qadın olsaydım, onu alardım. Müasir zövqə əsasən hazırlanmış çox gözəl bir tualet idi. Deyəsən, sizdə buna çəhrayı ağac deyirlər. Çox qiymətli naxışları, böyük aynası, xırdaca siyirtmələri vardı. Çox qəşəng şeydi.

Kozetta erk ilə dedi:

– Ah, yaramaz ayı!

Üz-gözünü füsunkar halda qırışdıraraq, bir-birinə sıxdığı dişləri arasından Jan Valjanın üstünə fınxırdı. Bu vəziyyətilə o, balaca, acıqlı pişiyi təqlid edən Qratsiyanın özü idi.

– Mən lap dəli oluram, – dedi. – Dünəndən bəri siz hamınız məni bərk acıqlandırırırsınız. Mən yaman hirsələnmişəm. Mən heç bir şey başa düşmürəm. Siz məni Mariusdan qorumursunuz.

Marius mənim tərəfimi saxlamaq istəmir. Mən lap tək qalmışam. Mən sizin otağınızı elə yaxşı bəzəmişəm ki! Ayı göydən gətirə bilsəydim, onu da sizin otağınızdan asardım. Bəs indi axı nə olsun? Ömrünüz nədir? İndi mən bu otağı neyləyim? Mənim həmxanam məni çox pis vəziyyətdə

qoyur. Nikolettaya tapşırıbmışam ki, nahara çox ləzzətli bir şey hazırlasın. O da mənə deyir ki, “Xanım, sizin naharınız heç kəsə lazım deyil!” Atam Foşlevan da, heç bilmirəm niyə, tələb edir ki, mən ona cənab Jan deyim, onu köhnə, pis, çirkin, üfunətli zirzəmidə qəbul edim; elə zirzəmi ki, divarları saqqal çıxarıb, içinə büllur qablar yerinə boş şüşələr qoyulub, pəncərəsindən pərdə yerinə hörümçək toru asılıb! Siz qərribə adamsınız, buna mənim sözüüm yox, bunlar hamısı sizin xasiyyətinizə uyğun şeylərdir, ancaq evlənən adamlara da nəfəslərini dərməyə imkan vermək lazımdır! Elə o saat əvvəlki xasiyyətinizə əl atmağa sizin ixtiyarınız yoxdur! Doğrudanmı bu murdar Silahlı adam küçəsində yaşamaq sizin çox xoşunuza gəlir? Amma mən orada yamanca bədbəxt idim. Mən axı sizə nə elədim? Siz məni yaman kədərləndirirsiniz? Fi!

Birdən o, Jan Valjana diqqətlə baxaraq ciddi bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Xoşbəxt olduğum üçün sizin mənə acığınız tutur?

Məsumluq, heç özü də bilmədən, bəzən çox həssas olur. Bu sual Kozetta üçün çox adi sual olsa da, Jan Valjan üçün onun böyük mənası vardı; Kozetta onu bir balaca cırmaqlamaq istədi, lakin çox bərk yaraladı.

Jan Valjanın rəngi ağardı. Əvvəl o heç nə demədi, sonra izahı mümkün olmayan bir ifadə ilə, öz-özünə söyləyirmiş kimi, pıçıldadı.

– Onun xoşbəxtliyi – mənim yaşamaqda məqsədim, bax, bu idi. İndi Allah məni azad eləyə bilər. Sən xoşbəxtsən, Kozetta, mənim vaxtım qurtarmışdır.

Kozetta həyəcanla dedi:

– Ah! Siz mənə “sən” dediniz! – Jan Valjanın boynunu qucaqladı.

Jan Valjan nə vəziyyətdə olduğunu unudaraq böyük həyəcan içində Kozettanı sinəsinə basdı. O az qalırdı ki, Kozettanı yenə də geri qaytardığına inansın.

Kozetta pıçıldadı:

– Sağ ol, ata!

Jan Valjan bu həyəcana qapılıraq ağır izzirab duyurdu. O özünü üsulluca Kozettanın ağışundan azad edərək, şlyapasını götürdü.

Kozetta soruşdu:

– Nə olub?

Jan Valjan:

– Mən gedirəm, xanım, sizi gözləyirlər.

Sonra qapının qabağında dayanaraq əlavə etdi:

– Mən sizə “sən” dedim. Ərinizə deyin ki, bu daha təkrar olunmayacaq. Məni bağışlayın.

Bu qərribə vidalaşmaq Kozettanı lap şaşırtdı; Jan Valjan onu bu vəziyyətdə qoyub otaqdan çıxdı.

İKİNCİ FƏSİL.

Yenə də bir neçə addım geriyyə.

Jan Valjan ertəsi gün elə həmin vaxtda Kozettanın yanına gəldi.

Kozetta daha ona sual vermirdi, onun hərəkətlərinə təəccüb etmirdi, soyuqdan şikayətlənmirdi, daha onu qonaq otağına çağırırdı; ona ata, ya cənab Jan deməkdən eyni dərəcədə çəkinirdi.

Özünə “siz” deməyə, “xanım” deməyə yol verirdi. Onun sevinci bir az azalmışdı. O, dərəcə çəkməyi bacarsaydı, onu qəmgin hesab etmək olardı.

Yəqin, Mariusla onun arasında elə bir söhbət olmuşdu ki, bu söhbətdə sevilən adam ağılına gələni deyir, heç bir şeyi izah eləmir, bununla belə, sevdiyi qadını sakitləşdirə bilər. Sevnələrin marağı onların sevgisi hüdudundan xaricə çıxmır.

Aşağı zalı bir az səliqəyə saldılar. Bask şüşələri yığışdırıb apardı, Nikoletta hörümçək torunu təmizlədi.

Jan Valjan hər gün eyni vaxtda gəlirdi. Mariusun sözünü hərfi mənada deyil, başqa bir mənada başa düşmək üçün özünü məcbur edə bilmirdi, buna gücü çatmırdı. Marius işini elə qurmuşdu ki, Jan Valjan gələndə o, evdən gədirdi. Evdəkilər cənab Foşlevanın qoyduğu qayda-qanuna az

vaxtda alışdılar. Tusen bu məsələdə onlara kömək etdi. O dönə-dönə deyirdi: “Cənab Foşlevan həmişə belə olmuşdur”. Qoca Jilnorman belə bir hökm çıxartdı: “O, qəribə adamdır”. Bu sözlə hər şey söylənmişdi. Düzünü desək, doxsan yaşlı adamı yeni qohumluq əlaqələri usandırır, hər şey ona artıq yük kimi görünür, yeni tanış olduğu adam onu ancaq darıxdırır, adət edilmiş həyat tərzində bu adam üçün daha yer yoxdur. Bu yeni adamın adı Foşlevandımı, ya Şpaklevandımı, qoca Jilnorman üçün bunun fərqi yox idi, “bu cənabdan” yaxa qurtarmaq üçün bir yüngüllük idi. O, öz fikrini izah edərək deyirdi: “Belə qəribə adamlardan da adi şey yoxdur. Onlar özlərindən cürbəcür hoqqalar çıxarırlar. Elə-belə, səbəbi olmadan. Markiz de Kanapl bundan da pis idi. O özünə saray almışdı, amma çardaqda yaşayırdı. Bu adamlar belə-belə sarsaqlıqlar eləyirlər”. Lakin bu “sarsaqlığın” altında gizlənən dəhşəti heç kəs görmürdü. Bunun səbəbini kim başa düşə bilirdi? Hindistanda elə bataqlıqlar var ki, onların suyu qeyri-adi və əcaib görünür: bu su heç külək olmadığı halda ləpələnir, o yerdə ki sakit olmalıdır, orada qaynamağa başlayır. Biz suyun üzündə səbəbsiz yerə əmələ gələn ləpələri görürük, amma suyun altında üzən ilanları görmürük. Bir çox adamın daxilində də onların yedirdib bəslədiyi gizlin ilanlar, gizlin iztirablar var, onları didib parçalayan əjdahalar var, gecələr onları yatmağa qoymayan ümitsizliklər var. Belə adamlar üzdən o biri adamlardan seçilmirlər, onlar da yeriylər, hərəkət edirlər. Heç kəs onların daxilində dəhşətli, dağıdıcı bir mərz olduğunu bilmir: mərz bu bədbəxt adamların daxilində yaşayır, bir qurd kimi onları içəridən gəmirir, onlara min bir əzab verir. Heç kəs belə adamların girdab olduğunu bilmir. Durgun, lakin dərin bir girdab! Arabir girdabın üzü tərənir, lakin bunun nə demək olduğunu heç kəs başa düşmür. Girdabın üzündə qəribə ləpələr görünür, sonra yox olur, sonra yenə də görünür; köpük qalxır, partlayır. Belə baxanda bu, heç nədir, lakin dəhşətli şeydir. Bu, gözə görünməyən yırtıcı heyvanın nəfəs almasıdır.

Bəzi adamlarda qəribə vərdişlər olur: başqaları gedəndə onlar gəlirlər, başqaları özünü gözə soxanda onlar kənarda dururlar, həmişə xaki rəngli plaş geyirlər, boş xiyabanlarda gəzirlər, adamsız küçələrdən getməyi, söhbətə qarışmamağı, camaatdan, izdihamlı şənliklərdən uzaq olmağı, özlərini varlı bir adam kimi göstərməyi, lakin kasıblıq içində yaşamağı üstün tuturlar, dövlətli olduqları halda, öz evlərinin açarını ciblərində gəzdirirlər, qapıçıdan şam istəməzlər, dal eyvandan içəri girirlər, qaranlıq pilləkənlə yuxarı qalxırlar, – bütün bu qəribəliklər, dalğalar, köpüklər, su səthində görünən ani ləpələr çox vaxt dəhşətli dərinliklərdən qalxır.

Bu qayda ilə bir neçə həftə keçdi. Yeni həyat Kozettanı yavaş-yavaş cəlb etdi; ərə getdikdən sonra meydana gələn yeni əlaqələr, rəsmi görüşlər, ailə qayğıları, əyləncələr mühüm işlər sırasına keçdi. Kozettanın əyləncəsi ucuz başa gəlirdi: bu əyləncə bir şeydən – Mariusla bir yerdə olmaqdan ibarətdi. Onun həyatının başlıca mündəricəsi Mariusla bir yerdə evdən çıxmaq, onunla evdə oturmaqdı. Günün günorta çağında izdihamlı küçələrdə, heç kəsdən çəkinmədən, bütün camaat qarşısında, adamların içində qol-qola gəzmək həmişə onlara yeni sevinc gətirirdi. Kozettanı kədərliyə gətirən şeylər də vardı. Tusen Nikoletta ilə düz gəlmirdi. Bu iki qarımış qız yola getmədiyindən, Tusen evdən çıxmalı oldu. Qoca Jilnorman özünü çox gözəl hiss edirdi. Marius arabir məhkəmədə bir adamın işini müdafiə edirdi. Madmuazel Jilnorman yeni evlənən cavanlarla bir evdə öz kədərli həyatını başa vururdu, bu yaşayış onu tamamilə təmin edirdi, Jan Valjan hər gün gəlirdi.

“Sən”in rəsmi “siz”lə əvəz edilməsi, “xanım”, “cənab Jan” sözləri Jan Valjanı Kozettanın nəzərində dəyişirdi. Jan Valjanın Kozettanı özündən uzaqlaşdırmaq üçün göstərdiyi səyi müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Kozetta get-gedə daha artıq şən görünsə də, Jan Valjana daha az mehribanlıq edirdi. Lakin o hələ də Jan Valjanı çox istəyirdi, Jan Valjan da bunu hiss edirdi. Bir gün Kozetta birdən Jan Valjana dedi: “Siz mənim atam idiniz, indi daha atam deyilsiniz, siz mənim əmim idiniz, indi daha əmim deyilsiniz, siz cənab Foşlevan idiniz, indi ancaq Jansınız. Bəs siz kimsiniz? Bu şeylər mənim heç xoşuma gəlmir. Mən sizin xeyirxah adam olduğunuzu bilməsəydim, sizdən qorxardım”.

Jan Valjan yenə də Silahlı adam küçəsində yaşayırdı. Bir vaxtlar Kozettanın yaşadığı məhəllədən gedə bilmirdi.

Jan Valjan ilk günlər Kozettanın yanında ancaq bir neçə dəqiqə qalır, sonra gedirdi.

Lakin sonralar get-gedə görüş vaxtını uzadaraq bunu bir adət şəklinə saldı. Sanki, o, Kozettanın yanında çox qalmasını günün uzanması ilə əsaslandırır: tez gəlir, gec gedirdi. Bir gün Kozetta səhvən ona “ata” dedi. Jan Valjanın tutqun üzü sevincdən işıqlandı. O, Kozettanın səhvini düzəltdi: “Jan deyin”. Kozetta gülərək dedi: “Hə, doğrudan da, elədir – cənab Jan”. – “Bax belə”. Bunu deyib üzünü çevirdi; Jan Valjan istəmirdi ki, Kozetta onun göz yaşını sildiğini görsün.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Onlar Plume küçəsindəki bağı xatırlayırlar.

Bu daha təkrar olunmadı. O, işığın son şüası idi. Hər şey tamam söndü. Əvvəlki yaxınlıq daha yox idi, Jan Valjan Kozettanın yanına gələndə daha onu öpmürdü, şəfqət və mehribanlıq duyulan “ata” sözünü daha eşitmirdi. Jan Valjan öz ısrarı, öz köməyi ilə yavaş-yavaş bütün sevincindən məhrum oldu. Ona belə bir bədbəxtlik də üz verdi: Kozettanı bir gündə itirdiyi halda, sonra onu bir daha yavaş-yavaş itirdi.

Adamın gözü tədriclə mağaranın zülmətinə də alışır. Əslinə qalanda, Kozettanı gündə birçə dəfə görmək Jan Valjanı, elə bil, kifayətləndirirdi. Onun həyatının bütün mənası bu görüş dəqiqələrindən ibarətdi. O, Kozettanın yanında oturur, ona dinməz-söyləməz baxırdı, ya da onunla keçmiş illərdən, onun uşaqlığından, monastırdan, keçmiş rəfiqələrindən söhbət edirdi. Bir dəfə günortadan sonra, aprelin ilk günlərindən birində, o zaman ki, yaz girsə də, hava hələ sərin idi, gün işığı adama fərəh verirdi, Mariusla Kozettanın pəncərəsindən görünən bağlar titrəyərək yuxudan ayrılırdı, yemişan yarpaq açmaq üzrə idi, şəbbu köhnə divarları bəzəkli naxışlarla bürüyürdü, çəhrayı aslanağzı çiçəkləri daşların arasından görünürdü, gözəl düyünçiçəyi, qızıçəyi otların içindən qalxırdı, yazın ilk carçısı olan ağ kəpənəklər havada uçmağa başlayırdı, külək – təbiətin toy təntənəsinin bu əbədi musiqiçisi ağacların budağında əzəmətli səhər simfoniyasının ilk notlarını çalır, elə bir simfoniya ki, qədim şairlər bunu yazın oyanması adlandırmışlar, – belə bir gündə Marius Kozettaya dedi: “Yadımdadır mı, biz söz qoymuşduq ki, Plume küçəsindəki bağımıza dəyək. Gedək ora. Adam nankor olmaz”. Onlar, iki qaranquş kimi, böyük bir fərəhlə yazı qarşılamağa getdilər. Plume küçəsindəki bağ onlara səhər şəfqəti kimi göründü. İndi onların həyatının özünə görə keçmiş, yaşadıkları sevgi baharının ötüb keçmiş ilk günləri vardı. Plume küçəsində icarəyə götürülmüş bağ hələ də Kozettanın ixtiyarında idi. Onlar bu bağa, bağda olan evə gəldilər. Onlar hal-hazır unudaraq, özlərini keçmişə həsr etdilər. Jan Valjan müəyyən edilən vaxtda Ehtiraslar küçəsinə gəldi. Bask ona dedi ki: “xanım baronessa cənab baronla evdən çıxıblar, hələ də qayıtmayıblar”. Jan Valjan dinməz-söyləməz oturdu, bir saat gözlədi. Kozetta qayıtmadı. Jan Valjan başını aşağı dikərək, çıxıb getdi. Kozetta “öz bağlarındakı” gəzintidən elə məst olmuşdu, “bütün günü keçmişlə yaşamasından” elə sevinmişdi ki, ertəsi gün axşam ayrı heç bir şeydən danışmadı. Keçən axşam Jan Valjanı görmədiyini heç yadına da düşmədi.

Jan Valjan ondan soruşdu:

- Siz ora necə getdiniz?
- Piyada.
- Necə qayıtdınız?
- Karetə tutduq.

Bir qədər vardı ki, Jan Valjan onların çox qənaətlə yaşadığını görürdü. Bu, onun kefini pozurdu. Marius çox az pul xərcləyirdi. Jan Valjan bunda gizli bir məna olduğunu hiss edirdi. O cəsarət edib Kozettaya belə bir sual verdi:

- Niyə sizin öz ekipajınız yoxdur? Qəşəng, iki yerli bir kareta sizə ayda cəmisi beş yüz franka başa gəlir. Siz axı dövlətliciniz.

Kozetta:

– Bilmirəm, – deyə cavab verdi.

Jan Valjan sözünə davam etdi:

– O cümlədən Tusen. O çıxıb getdi. Siz onun yerinə heç kəsi tutmadınız. Niyə?

– Bizə Nikoletta da kifayətdir.

– Baronessa, sizə axı xidmətçi qadın lazımdır.

– Mənim Mariusum yoxdurmu?

– Sizin gərək öz eviniz, öz qulluqçunuz olsun, karetanız olsun, teatrda lojanız olsun. Elə bir şey yoxdur ki, sizin üçün həddindən artıq yaxşı görünsün. Siz niyə öz sərvətinizdən istifadə etmirsiniz? Sərvət xoşbəxtliyi çox-çox artırır.

Kozetta dinmədi.

Jan Valjan Kozettanın yanına gələndə heç də əvvəlkindən az oturmurdu. Əksinə, onun yanında daha da çox qalırdı. Qəlb aşağı enməyə başlayanda, enişdə dayanmaq çətin olur. Jan Valjan görüşü uzatmaq, vaxtı Kozettanın yadından çıxartmaq istəyəndə Marius tərifləməyə başlayırdı. Mariusun qəşəng, nəcib, cəsarətli, ağıllı, mərhəmətli cavan, yaxşı natiq olmasından söz açırdı. Kozetta onun sözünə qüvvət verirdi. Jan Valjan öz tərifini yenidən başlayırdı. Onların sözü qurtarmırdı. “Marius” mövzusu, elə bil ki, tükənməz bir mövzu idi. Onun adındakı bu altı hərfdən cildlər bağlamaq olardı. Bu qayda ilə Jan Valjan Kozettanın yanında çox qala bilirdi. Kozettanı görmək, onun yanında hər şeyi unutmaq nə qədər xoş idi! Bu, sanki, onun yarasını sağaldırdı, çox vaxt elə olurdu ki, Bask bir-iki dəfə gəlib onlara deyirdi: “Cənab Jilnorman buyurdu ki, baronessanın yadına salım, süfrəyə yemək qoyulmuşdur”.

Jan Valjan belə günlərdə çox dalğın halda evinə qayıdırdı.

Marius öz təsəvvüründə Jan Valjanı kəpənəyin baraması ilə müqayisə etmişdi – bu müqayisədə bir həqiqət vardı mı? Jan Valjan, bəlkə, doğrudan da, içindən kəpənək çıxan bir barama idi ki, bu uçub gedən kəpənəyin yanına o yenə də inad edib gedirdi?

Bir gün o, Kozettanın yanında daha çox qaldı. Ertəsi gün gələndə gördü ki, buxarını yandırmayıblar. “Görürsənmi! Buxarını yandırmayıblar!” – deyə düşündü. O, öz-özünə belə bir izahatla təskinlik verdi: “Məsələ aydındır. Aprel ayı girib. Daha soyuq deyil”.

Kozetta içəri girəndə həyəcanla dedi:

– Aman allah, bura nə soyuqdur!

Jan Valjan ona etiraz etdi:

– Qətiyyəən soyuq deyil.

– Deməli, siz Baska demisiniz buxarını yandırmazsınız?

– Mən demişəm.

– Sobaları iyun ayına kimi yandırırırlar. Bu zirzəminin buxarısını bütün il boyu yandırmaq lazımdır. – Mən elə fikirləşirdim ki, buxarını yandıрмаğın daha mənası yoxdur.

Kozetta acıqlandı:

– Bu da sizin uydurmalarınızdan biridir!

Ertəsi gün buxarını yandırmışdılar. Lakin kresloların ikisini də zalın o biri başına, qapının lap qabağına qoymuşdular.

Jan Valjan düşündü:

“Bu nə deməkdir?”

Gedib kresloları gətirdi, əvvəlki yerinə qoydu.

Lakin buxarının yandırılması onu sakitləşdirdi. O, Kozetta ilə əvvəlkindən də çox söhbət elədi. Ayağa qalxıb getmək istəyəndə Kozetta dedi:

– Dünən ərim mənə qəribə bir şey dedi.

– Nə dedi?

– Dedi ki: “Kozetta, bizim otuz min rentamız var. Bunun iyirmi yeddisi sənindir, üç minini də mənə babam verir”. Mən ona dedim ki: “Bu eləyir otuz min”. Sonra o mənə belə dedi: “Sən ancaq üç minlə yaşamağa dözərdinmi?” Mən də dedim ki: “Əlbəttə, dözərdim, qoy heç renta da olmasın səninlə bir yerdə olmağım kifayətdir”. Sonra ondan soruşdum ki: “Sən niyə bunu mənə deyirsən?” O, mənə belə cavab verdi: “Hər ehtimala qarşı”.

Jan Valjan bircə kəlmə də söz demədi. Görünür, Kozetta ondan izahat gözləyirdi, lakin Jan Valjan qaşqabağını tökərək susdu. O, Silahlı adam küçəsinə elə dalğın halda gəldi ki, yaşadığı evin qapısını səhv saldı, öz həyətinə girmək əvəzinə qonşu həyəətə girdi. Ancaq üçüncü mərtəbəyə qalxanda səhv elədiyini başa düşüb aşağı endi.

Ağır düşüncələr onu bürüdü. Aydın görünürdü ki, Marius altı yüz min frankın düz yolla qazanılmadığından şübhələnir, qorxur. Kim bilir, bəlkə də, bu pulun Jan Valjanın öz pulu olduğunu bilmişdir, bu şübhəli sərvəti qəbul etməkdə tərəddüd edir, buna sahib olmaqdan çəkinir, bu şübhəli mirası qəbul etməkdənsə, Kozetta ilə kasıb yaşamağı üstün tutur.

Bundan başqa, Jan Valjan hiss edirdi ki, onu Mariusgilin evindən uzaqlaşdırmaq istəyirlər.

Ertəsi gün aşağı mərtəbədəki zala girəndə heç gözləmədiyi bir vəziyyət onu sarsıtdı: kreslolar yox olmuşdu. Otaqda heç stul da görünmürdü.

Kozetta içəri girəndə həyəcanla dedi:

– Gör ha! Kreslolar yoxdur! Kreslolar necə olub?

Jan Valjan:

– Kreslolar daha yoxdur, – deyə cavab verdi.

– Bu lap ağ oldu!

Jan Valjan mızıldandı:

– Baska mən demişəm onları götürsün.

– Niyə axı?

– Bu gün mən burada bir neçə dəqiqə qalacağam.

– Az vaxta gəlmək həmişə ayaq üstə qalmaq demək deyil ki!

– Baska, deyəsən, qonaq otağı üçün kreslo lazımdı?

– Niyə lazımdı?

– Görünür, axşam qonağınız gələcək.

– Qonaq-zad gəlməyəcək.

Jan Valjan daha bircə kəlmə də söz deyə bilmədi.

Kozetta çiyinlərini çəkdi:

– Tapşırmaq ki, kresloları aparsın?! Keçən həftə tapşırmışdınız ki, buxarını yandırmasınlar. Siz nə qəribə adamsınız!

Jan Valjan pıçıldadı.

– Sağlıqla qalın!

O: “Sağlıqla qal, Kozetta!” demədi, lakin “Sağlıqla qalın, xanım!” deməyə də onun iqtidarı olmadı.

Jan Valjan qəmgin halda otaqdan çıxdı.

Bu dəfə o, məsələni başa düşdü.

Ertəsi gün gəlmədi. O, ancaq axşam Kozettanın yadına düşdü.

Dedi ki:

– Bu nə olan şeydir? Cənab Jan bu gün gəlməyib?!

Onun ürəyi sıxıldı, lakin elə o saat da ötüb keçdi: Marius öz öpüşü ilə onu bu fikirdən uzaqlaşdırmışdı.

Jan Valjan o birisi gün də gəlmədi.

Kozetta buna əhəmiyyət vermədi, axşamı adi qayda ilə keçirdi, yaxşı yatdı, ancaq yuxudan ayılıanda Jan Valjan yadına düşdü. Kozetta son dərəcə xoşbəxt idi! Elə o saat Nikolettanı cənab Janın yanına göndərdi ki, xəbər bilsin görək, o xəstələnməyib ki; xəstələnməyibse, niyə gəlməyib? Nikoletta cənab Jandan xəbər gətirdi. O xəstələnməyib. Başı qarışıq olduğundan gələ bilməyib. Bu yaxında gələcək. Fərsət düşən kimi. Bir də ki, o, kiçik bir səfərə çıxmaq istəyir. Xanım Ponnemersinin, yəqin ki, yadındadır: O arabir harasa gedirdi, bu da çox sürmürdü. Qoy onun üçün narahat olmasınlar. Qoy onun haqqında düşünməsinlər.

Nikoletta cənab Janın yanına gedəndə öz xanımının sözünü eynən ona söylədi: “Xanım məni göndərən ki, bilim görək cənab Jan dünən niyə gəlməmişdi”. Jan Valjan onun səhvini qısa bir ifadə ilə düzəltdi: “Mən düz iki gündür ki, gəlməmişəm”.

Lakin Nikoletta Jan Valjanın bu sözünə əhəmiyyət vermədi, Kozettaya da heç bir şey demədi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Cəzb edən və rədd edən nöqtə.

1833-cü ildə, yazın sonunda, yayın əvvəlində, Mare məhəlləsində tək-tək yoldan keçənlər, dükançılar, darvaza qabağında boş-boş duran maymaqlar qara paltarlı, təmiz geyimli bir qoca görürdülər; bu qoca hər gün eyni vaxtda, hava qaralmağa başlayanda Silahlı adam küçəsindən, Sent-Krua-de-la-Bretonri tərəfindən çıxaraq Ağ mantiya küçəsi ilə gedir, Müqəddəs Yekaterina zəmisini küçəsini keçərək Eşrap küçəsinə çıxır, sonra da sola, Sen-Lui küçəsinə dönürdü. Burada o, addımlarını yavaşdır, başını qabağa uzadaraq heç bir şey görmədən, heç bir şey eşitmədən, gözlərini həmişə bir nöqtəyə dikərək, ağır-ağır gedirdi; həmin nöqtə ona yol göstərən bir ulduz kimi görünürdü; əslində bu, Ehtiraslar küçəsinə olan döngədən başqa bir şey deyildi. Döngəyə yaxınlaşdıqca onun baxışları canlanır, göz bəbəkləri, daxili bir işıqla işıqlanmış kimi, sevinclə parıldayırdı, üzündə fərəh və könül rıqqətinin ifadəsi görünürdü, dodaqları səssizcə tərpnirdi, sanki, bu qoca gözə görünməyən bir adamla danışırdı; o, yazıq-yazıq gülümsəyir, bacardığı qədər yavaş yeriyirdi. Elə zənn etmək olardı ki, o, bir məqsədə doğru gedir, eyni zamanda bu məqsədə daha çox yaxınlaşacağı dəqiqədən qorxurdu. Onu cəzb edən küçəyə bir neçə ev qalanda o qədər yavaş yeriyirdi ki, kənardan baxan onun bir yerdə durduğunu zənn edirdi. Onun yırğalanan başı bir nöqtəyə zillənən baxışı kompasin qütbü axtaran əqrəbini xatırladırdı. O nə qədər yavaş getsə də, istədiyi yerə çatmasını nə qədər uzatsa da, axırda yenə ora – Ehtiraslar küçəsinə çatırdı; O burada dayanır, başını qorxa-qorxa sonuncu evin tinindən çıxarır, əsə-əsə bu küçəyə baxırdı; onun iztirablı baxışında vüsali mümkün olmayan bir məxluq qarşısında pərəstişə və əldən çıxmış cənnətin işığına bənzər bir ifadə vardı. Yavaş-yavaş gözlərinə yığışan yaş damla-damla onun yanaqlarından aşağı süzülürdü, bəzən də gəlib dodaqlarında dayanırdı. Qoca onda göz yaşının talx dadını duyurdu. Bu qayda ilə o, daşa dönmüş kimi bir neçə dəqiqə orada durur, sonra eyni yol ilə, eyni yerişlə evinə qayıdırdı; o getdikcə gözündəki işıq sönürdü.

Sonra elə oldu ki, qoca Ehtiraslar küçəsinin tininə də gəlib çata bilmədi; o, yarıyolda, Sen-Lui küçəsində dayanırdı, bəzən bu küçədən bir az qabağa, bəzən də lap azca qabağa gedirdi. Bir gün o, Müqəddəs Yekaterina zəmisini küçəsinin tinində qaldı, qabağa gedə bilmədi, buradan Ehtiraslar küçəsinin tininə baxmağa başladı, sonra, nədənsə imtina edirmiş kimi, başını dinməz-söyləməz sağdan-soldan yelləyərək, geri döndü.

Çox keçəndi ki, o özünü heç Sen-Lui küçəsinə də yetirə bilmədi. Döşmə küçəsi tinində dayanıb başını tərpnirdi, geri qayıdırdı; bir qədər sonra o, Üç bayraq küçəsindən kənara çıxmağa bilmədi. O, çoxdan qurulmuş, dayanmağa yaxınlaşdıqca hərəkəti azalan bir saatın kəfgirini xatırladırdı. O, hər gün eyni vaxtda evdən çıxır, eyni yol ilə gedirdi, lakin istədiyi yerə daha gedib çata bilmirdi və bəlkə, özü də dərk etmədən yolunu get-gedə qısaldırdı. Onun üzündə yalnız bir fikir ifadə olunurdu: “Niyə axı?” Onun bəbəkləri sönmüşdü, bu bəbəklərdə daha parıltı görünmürdü. Göz yaşı tükənmişdi, dalğın-dalğın baxan gözləri quru idi. Onun başı hələ də qabağa uzanırdı, çənəsi hərdən əsirdi, arıq, qırıq boynuna baxanda adamın ona yazığı gəlirdi. Yağış yağanda bəzən onun qoltuğunda çətir olardı, lakin bu çətiri heç açmazdı. Ətraf məhəllələrin cici-bacıları deyirdilər ki, “onun başı xarab olub”. Uşaqlar onun ardınca yüyürür, ona gülürdülər.

QATI ZÜLMƏT, PARLAQ ŞƏFƏQ.

BİRİNCİ FƏSİL.

Bədbəxtlərə rəhminiz gəlsin, xoşbəxtlərə
güzəştə gedin!

Xoşbəxt olmaq nə dəhşətli şeydir! İnsan məmnuniyyətlə öz xoşbəxtliyi ilə kifayətlənir! Xoşbəxt adam əmindir ki, daha ona heç bir şey lazım deyil! İnsan xoşbəxt olduqdan, həyatın bu yanlış yoluna çıxdıqdan sonra çox asanlıqla əsil məqsədini, yəni öz vəzifəsini unudur!

Onu da deyək ki, Mariusu məzəmmət etmək haqsızlıq olardı.

Biz yuxarıda demişdik ki, Marius evlənən kimi cənab Foşlevana sual vermirdi, evlənəndən sonra da ondan söz soruşmağa qorxurdu. O, Jan Valjana düşünmədən, birdən-birə söz verdiyinə təəssüf edirdi. Jan Valjanın ağır vəziyyətini nəzərə alaraq nahaq yerə güzəştə getdiyini dəfələrlə öz-özünə demişdi. Lakin o, Jan Valjanı yavaş-yavaş evdən uzaqlaşdırmaq, mümkün qədər Kozettanın zəhnindən silmək tədbirilə kifayətləndi. Marius, elə bil ki, Kozetta ilə Jan Valjanın arasında durmuşdu: o əmindir ki, Kozetta Jan Valjanı görməsə, onu unudacaq, onun haqqında düşünməyəcəkdir. Lakin bu, Jan Valjanı Kozettanın zəhnindən silməkdən də böyük şeydi: bu, Jan Valjanı tamamilə unutmaq deməkdi.

Marius bunu zəruri və ədalətli bir hərəkət hesab edirdi. O düşünürdü ki, hədsiz amansızlıq, həm də zəiflik göstərmədən Jan Valjanı evdən uzaqlaşdırmaq lazımdır; bunun üçün onun əlində əsaslı dəlillər vardı, – oxucular bu dəlillərin nədən ibarət olduğunu bilirlər; bundan başqa elə dəlillər vardır ki, oxucular bunu sonra biləcəklər. Marius bu məhkəmə işində təsadüfən Lafit bankının köhnə bir qulluqçusuna rast gəldi, ondan bəzi sirlə məlumatlar aldı; əslində, o belə bir məlumat almaq fikrində deyildi. Düzünü desək, bu sirr haqqında o əlavə məlumat toplamadı, həm ona görə ki, sirri gizli saxlayacağına söz vermişdi, həm də Jan Valjanın təhlükəli vəziyyəti onu düşündürürdü, ona yazığı gəlirdi. Hal-hazırda o, çox mühüm bir vəzifəni yerinə yetirmək, yəni altı yüz min frankı naməlum sahibinə qaytarmaq fikrində idi: bu adamı mümkün qədər ehtiyatla axtarırdı. Hələ ki, o pula əl vurmurdu.

Kozettanın bu sirlərdən heç xəbəri yox idi. Lakin Jan Valjan məsələsində onu da müqəssir hesab etmək amansızlıq olardı.

Kozetta ilə Marius arasında çox qüvvətli bir maqnit cərəyanı vardı; bu cərəyan Kozettanı qeyri-iradi, bəlkə də, qeyri-şüurlə olaraq Mariusun bütün arzularını yerinə yetirməyə məcbur edirdi. “Cənab Jana” aid olan məsələlərdə bu Mariusun iradəsini hiss edir, buna tabe olurdu. Əri ona heç nə demirdi, Kozetta özü onun gizli niyyətlərini tutqun, lakin başa düşüləcək bir şəkildə duyur, bunu kor-koranə yerinə yetirirdi. O şeyi ki Marius Kozettanın zəhnindən silirdi, Kozetta onu bir daha yada salmamalı idi, – Kozettanın tabeliyi də indi bundan ibarətdi. Bu bərdə o çətinlik çəkmirdi. Onun ruhu, heç özünün xəbəri olmadan, heç təqsiri olmadan, ərinin ruhu ilə birləşmişdi, o şeyin üstünə ki, Marius öz fikrində unutqanlıq örtüyünü atırdı, bunlar Kozettanın da hafizəsində sönürdü.

Lakin bir şeyi mübaligəsiz deyək: Kozettanın Jan Valjana olan bu laqeydliyi, hafizəsindən silinməsi, ancaq zahirən idi. Kozetta hadisələrə bir az ötəri baxsa da, olan şeyləri unutmurdu. Əslində o, uzun zaman “ata” dediyi adamı indi də çox sevirdi. Lakin ərini bundan artıq bir mehribanlıqla sevirdi. Kozettanın daxili müvazinətini pozan, onu bir tərəfə əyən də bu idi. Bəzən elə olurdu ki, Kozetta Jan Valjandan söhbət açır, onun gəlməməsinə təəccüb edirdi. Marius onu sakitləşdirərək deyirdi: “Mən elə güman edirəm ki, o, Parisdə yoxdur. O axı deyirdi ki, harasa gedəcəkdir”. Kozetta: “Doğrudur – deyə düşünürdü. – Onun belə bir adəti vardı: birdən harasa gedərdi. Ancaq onun gedişi belə uzun çəkməzdi”. O, cənab Janın gəlib-gəlməməsini bilmək üçün Nikolettanı iki-üç dəfə Silahlı adam küçəsinə göndərdi, Jan Valjan hər dəfə ondan xahiş edirdi ki, desin gəlməyib.

Kozetta da sakitləşirdi, çünki bu dünyada, o ancaq Mariussuz yaşaya bilməzdi.

Burası da vardı ki, Mariusla Kozetta bir neçə gündü Parisdən getmişdilər. Onlar Verona getmişdilər. Marius Kozettanı atasının qəbri üstünə aparmışdı.

Marius yavaş-yavaş Kozettanın fikrini Jan Valjandan yayındırırdı. Kozetta buna müqavimət göstərmirdi.

Müəyyən hallarda uşaqların bəzi hərəkətlərinə çox amansızcasına qiymət verir, onu nankorluq adlandırırlar, lakin onların bu nankorluğu həmişə belə amansız məzəmmətə layiq görülməməlidir. Bu, təbiətin nankorluğudur. Təbiət, – biz bunu başqa bir yerdə də demişdik, – “qabağa baxır”. Təbiət canlı məxluqatı gələnlər və gedənlər adı altında iki yerə bölür. Gedənlər zülmətə, yeni gələnlər işığa doğru üz çevirir. Qoca ilə cavan arasındakı soyuqluq da buradan əmələ gəlir: bu, qocalar üçün faciəyə, cavanlar üçün zəruri bir haldır. Bu soyuqluq əvvəl hiss olunmasa da, yavaş-yavaş artır və ağac budağının böyüməsinə bənzəyir. Budaqlar ağac gövdəsinin üstündə qalsa da, ondan get-gedə uzaqlaşır. Bu, budaqların təqsiri deyil. Cavanlıq sevincə, şənliyə, işığa, sevgiyə doğru can atır. Qocalıq həyatın sonuna doğru irəliləyir. Qocalıqla cavanlıq bir-birini gözdən itirmir, lakin onlar daha bir-birindən ayrılmışdır. Cavanlarda həyat laqeydliyi, qocalarda qəbir laqeydliyi vardır. Gəlin bu yazıq uşaqları müqəssir hesab etməyək.

İKİNCİ FƏSİL.

Yağı qurtaran çırağın son işığı.

BİR gün Jan Valjan pilləkəndən aşağı düşdü, küçədə bir neçə addım atdı, sonra tumbanın üstündə oturdu; bu həmin tumba idi ki, Qavroş iyunun 5-də axşam onu burada oturmuş, fikrə dalmış görmüşdü. Jan Valjan tumbanın üstündə bir az oturduqdan sonra yenə öz otağına getdi. Bu, kəfginin son hərəkəti idi. Səhər o, otaqdan çıxmadı. Ertəsi gün yataqdan qalxmadı.

Dalandar arvadı ona səhər yeməyi üçün bir az kələm, ya bir-iki kartof hazırlayır, üstündə də yağ verirdi. Bir səhər o gəlib Jan Valjanın saxsı boşqabına baxaraq həyəcanla dedi:

– Əzizim, siz heç dünən qoyulan yeməyi yeməmişiniz!

Jan Valjan:

– Yemişəm, – deyər etiraz etdi.

– Boşqab elə dolu qalıb ki!

– Su qabına baxın. Bomboşdur.

– Bu o deməkdir ki, siz suyu içmişiniz, amma yeməyi yeməmişiniz.

– Nə eləyim axı, mən ancaq içmək istəyirdim.

– Buna susmaq deyirlər, əgər bu zaman bir şey yemək istəmirsinizsə, buna isitmə deyirlər.

– Sabah yeyərəm.

– Bəlkə, troitsa günü yediniz? Bu gün niyə yemirsiniz? Heç deyərlər ki, “Sabah yeyərəm?” Heç elə şey olar ki, mənim bişirdiyim xörəyə əl vurmayasınız?! Özü də necə ləzzətli xörəkdir!

Jan Valjan qarının əlindən tutub mehribanlıqla dedi:

– Söz verirəm ki, yeyərəm.

Dalandar arvadı:

– Mən sizdən narazıyam, – dedi.

Jan Valjan bu rəhmdil qadından başqa heç kəsi görmürdü. Parisdə elə küçə var ki, oradan heç kəs keçmir, elə ev var ki, ora heç kəs ayaq basmır. Jan Valjan belə küçələrdən və belə evlərdən birində yaşayırdı.

Jan Valjan, hələ gözən vaxtlar, mis satan alverçidən bir neçə sua İsanın çarmıxa çəkilmiş xırdaca şəklini alıb, çarpayısının qabaq tərəfində mıxdan asmışdı. Adam bu xaçı öz qarşısında görəndə həmişə təsəlli tapır.

Bir həftə keçdi, Jan Valjan otaqda birçə addım da atmırdı. O, hələ yatağı tərklənməmişdi.

Dalandar arvadı ərinə deyirdi:

– Yuxarıdakı qoca daha yataqdan dura bilmir, heç nə yemir, o çox qala bilməyəcək. Görünür, onun bir dərdi var. Onun qızı yaxşı adama ərə getməyib – heç kəs bu fikri mənim başımdan çıxara bilməz.

Kişi olduğu üçün öz üstünlüyünü tamamilə dərk edən dalandar dedi:

– Əgər o, dövlətlidirsə, qoy həkim çağırınsın. Əgər kasıbdırsa, qoy elə belə keçinsin. Əgər həkim çağırmasa, onda öləcək.

– Çağırsa necə?

– Onda da öləcək.

Dalandar arvadı, “mənim səkim” dedişi sal daşlar arasından çıxan otu paslı bıçaqla qoparmağa başladı. O, otları qopara-qopara mızıldanırdı:

– Adamın yazığı gəlir. Elə səliqəli qocadır! Cücə kimi ağappaqdır.

Birdən küçənin o başında həkimi gördü, bu qərara gəldi ki, xəstəyə baş çəkməyi özü ondan xahiş eləsin. Məhəllə camaatını bu həkim müalicə edirdi.

Həkimə:

– Üçüncü mərtəbədədir, – dedi. – Birbaşa yanına gedə bilərsiniz. Açar həmişə qapının üstündə olur. Yazıq daha yataqdan qalxa bilmir.

Həkim Jan Valjanın yanına getdi, onunla danışdı.

Aşağı düşəndə dalandar arvadı sorğu-suala başladı:

– Həkim, necədi?

– Sizin xəstənin halı çox pisdır.

– Ona nə olub?

– Hər şey və heç şey. Aydın görünür ki, onun ən çox istədiyi bir adam əlindən çıxıb. Adam bundan ölür.

– O özü sənə dedi?

– Dedi ki, özümü yaxşı hiss eləyirəm.

– Həkim, siz yenə də gələcəksiniz?

Həkim:

– Bəli, gələcəyəm, – dedi. Ancaq onun yanına mən yox, başqa bir adam gəlməlidir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Foşlevanın arabasını qaldıran adama
qələm ağırlıq eləyir.

Axşam Jan Valjan hiss etdi ki, dirsəyi üstə qalxmağa çətinlik çəkir; biləyinə toxundu, nəbzini hiss etmədi. O, tez-tez qırıq-qırıq nəfəs alırdı, bədəninə əvvəlkindən daha artıq zəiflik duyurdu. Nədənsə bərk narahat olaraq ayaqlarını çarpayıdan güclə aşağı saldı, geyinməyə başladı. Evdən bayıra çıxmadığından köhnə iş paltarını bütün başqa paltarlarından üstün tuturdu. Geyinərkən bir neçə dəfə dayanıb nəfəsini dərdi. Gödəkcəsinin qollarını geyərkən o qədər əziyyət çəkdi ki, alnını tər basdı.

Jan Valjan tək qalandan sonra boşalmış otaqlara mümkün qədər az girmək üçün çarpayısını dəhlizə qoymuşdu.

O, sandıqanı açıb Kozettanın uşaqlıq paltarlarını çıxartdı.

Bir-bir açıb yatağın üstünə sərdi.

Keşişin şamdanları buxarının üstündə, əvvəlki yerində idi. Qutudan iki şam çıxarıb, şamdanlara qoydu. Yay olduğundan, hava hələ işıq idi, lakin o, şamları yandırdı. Hava işıqkən yandırılan şamları bəzən ölü olan evdə görmək olar.

Otaqda yeriyərkən atdığı hər addım onu əldən salırdı, buna görə o tez-tez dayanıb dincəlirdi. Bu, qüvvə sərf olunduqdan sonra əmələ gələn adi yorğunluq deyildi, – adi halda sərf olunan qüvvə sonra yerinə gəlir. Bunlar onun son hərəkətləri idi; onun həyatı damla-damla axaraq sönür, qüvvəsi həmişəlik olaraq tükənirdi.

O, ağır-ağır ayna qabağında stulun üstünə çökdü; bu ayna Jan Valjanın həyatı üçün faciəli, Mariusun həyatı üçün xilasedici rol oynamışdı. Bu aynada o, Kozettanın süngər kağızında əksi qalan məktubunu oxumuşdu. O özünü aynada görüb tanımadı. Onun səksən yaşı vardı; Marius evlənənə qədər ona güclə əlli yaş verirdilər. Bir il onu otuz il qocaltmışdı. Alnındakı qırıqlar indi qocalıq əlaməti deyil, ölümün sirli damğası idi. Qırıqlarda ölümün amansız caynaqlarının izi görünürdü. Üzünün dərisi sallanırdı və elə rəngdə idi ki, sanki, indidən onu torpaq örtürdü; çənəsi qədim zamanlarda məqbərə üstündə həkk olunan maskaların çənəsi kimi sallanırdı, dilsiz, məzəmmətli baxışları boşluqlara zillənmişdi. Onu ədalətsiz qəza-qədər qurbanı olan bir faciə qəhrəmanı hesab etmək olardı.

O, elə vəziyyətə, yorğunluğun elə pilləsinə gəlib çatmışdı ki, burada kədər İsanın qəlbindən çıxmaq üçün daha özünə yol axtarmır, o, sanki, donub qalır, ürəkdə, elə bil, ümitsizlik laxtası əmələ gəlir.

Hava qaraldı. O çox çətinliklə stolu, köhnə kreslonu buxarının yanına çəkdi. Stolun üstünə mürəkkəbqabı, qələm və kağız qoydu.

Bunu edəndən sonra huşunu itirdi. Özünə gələndə susadığını hiss etdi.

O çox zəifləmişdi, dolçanı qaldıra bilmədiyindən, çox çətinliklə onu ağızına sarı əydi, bir qurtum su içdi.

O daha ayağa dura bilmədi, kreslodan oturub qaldı, yatağına sarı çevrildi. Kozettanın xırdaca, qara donuna, onun üçün son dərəcə əziz olan bütün bu şeylərə baxmağa başladı.

Bu cür baxmaq saatlarla davam edə bilər, amma adama elə gələr ki, bir neçə dəqiqə keçmişdir.

Birdən o üşüdiyünü hiss edərək diksindi; stola dirsəklənib qələmi əlinə aldı. Keşişin şamdanları stolun üstündə yanırdı.

Qələmdən və mürəkkəbdən çoxdandı heç kəs istifadə etməzdi; qələmin ucu əyilmişdi, mürəkkəb qurumuşdu. Mürəkkəbqabına bir neçə damcı su tökmək üçün o, yerindən qalxmağa məcbur oldu; bu zaman iki-üç dəfə dayanıb oturdu; yazını da qələmi çevirərək yazdı. O, arabir alnının tərini silirdi.

Onun əli əsirdi. O yavaş-yavaş bir neçə sətir söz yazdı:

“Kozetta, sənə xeyir-dua verirəm. Hər şeyi sənə izah edirəm. Sənin ərin məni buradan uzaqlaşdırmaqda və bunu hiss etdirməkdə haqlı idi; o, öz mülahizələrində bir qədər yanılsa da, hər halda, haqlı idi. O çox yaxşı adamdır. Mən öləndən sonra da sən onu bütün qəlbimlə sev. Cənab Ponmersi, mənim istəkli balamı həmişə sevin... Kozetta, bu məktubu burada tapacaqlar, indi gör sənə nə demək istəyirəm: mənim gücüm çatsa, yadıma sala bilsəm, sən bütün rəqəmləri biləcəksən, diqqətlə qulaq as: bu pullar, doğrudan da, sənidir. Məsələn belədir: ağ qaqatı Norveçdən, qara qaqatı İngiltərədən gətirirlər, qara şüşə muncuğu Almaniyadan gətirirlər, qaqat daha yüngüldür, daha qiymətlidir, daha bahadır. Fransada da Almaniyada olduğu kimi, çox asanlıqla süni qaqat hazırlamaq olar. Bunun üçün iki kvadrat düymə həcmində balaca bir sindan, mum əritmək üçün də spirt lampası lazımdır. Bir zamanlar mumu qatrandan və qurumdan hazırlardılar, girvənkəsi də dörd franka olardı. Mən onu kitrədən və skipidardan hazırlamaq üsulunu kəşf etdim. Bu mum o birisindən çox-çox yaxşıdır, özü də otuz sua başa gəlir. Sırğa bənövşəyi şüşədən düzəldilir, şüşə bu mum ilə qara, nazik metal sağanağa bərkidilir. Metal bəzək üçün bənövşəyi, qızıl bəzək üçün qara olmalıdır. İspaniyada bunları çox alırlar. Orada qaqatı xoşlayırlar...”

Jan Valjan dayandı, qələm əlindən düşdü, qəlbinin lap dərinliyində ümitsizliklə dolu fəryad qopdu. Bu bədbəxt adam əlləri ilə başını qamarlayıb fikrə getdi.

O öz qəlbində çıxıraraq dedi: “Ah, hər şey bitdi! (Bu onun ancaq Allah tərəfindən eşidilən şikayəti idi). Mən bir daha onu görməyəcəyəm. O, sanki, bir anlığa mənim həyatımı işıqlandıran bir təbəssüm idi. Mən Kozettaya axırıncı dəfə baxmadan əbədi zülmətə gedəcəyəm. Ah, heç olmasa bircə dəqiqə, bircə an onun səsinə eşidəydim, onun paltarına toxunaydım, ona, mənim mələyimə baxaydım, sonra öləydim! Ölmək asandır, lakin onu görməyib ölmək dəhşətdir! O mənə baxıb gülümsərdi, bircə kəlmə də olsa söz deyərdi. Məgər bu, bir adama zərər yetirə bilərdimi? Yox, bu mümkün deyil, hər şey bitdi, həmişəlik bitdi! Mən təkəm. Aman allah, mən bir də onu görməyəcəyəm!”

Elə bu anda qapı döyüldü.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Ancaq təmizləyə bilən bir çəllək çirkab.

Elə həmin gün, daha doğrusu, elə həmin axşam Marius, bir məhkəmə işi ilə məşğul olmaq üçün stolun dalından durub öz kabinetinə gedəndə Bask ona bir məktub verib dedi: “Məktubu götürən cənab qəbul otağında gözləyir”.

Kozetta bu zaman qoca Jilnormanla qol-qola bağda gəzirdi.

Məktubun da, insan kimi, pis görünüşü ola bilər. Adam kobud kağıza, səliqəsiz bükülmüş səhifələrə baxan kimi ikrah hissi duyur. Baskın da gətirdiyi məktub belə idi.

Marius məktubu aldı. Məktubdan tütün iyi gəlirdi. Heç bir şey qoxu kimi hafizəni canlandırma bilməz. Marius bu qoxunu xatırladı. Zərfin üstündə yazılmış ünvanı oxudu: “Cənab baron Pommersiyə. Şəxsən ev sahibinə”. O, tütünün qoxusunu xatırlamaqla bərabər xətti da xatırladı. Elə olur ki, adam nəyə isə təəccüb edəndə qəfildən yadına çoxdan axtardığı bir şey düşür.

Mariusun da gümanı onu aldatmadı.

Hafizənin gizli köməkçisi olan qoxu duyğusu Mariusun təsəvvüründə bütöv bir aləm canlandırırdı. Əlbəttə, bu da həmin göyə çalan mürəkkəbdə, həmin xətdi, xüsusilə bu, həmin tütün qoxusu idi. Birdən Jondretin zağası onun gözləri önünə gəldi.

Bəli, taleyin qəribə şıltaqlıqları var! İki izdən biri, – bunu o çoxdan axtarırdı, onu tamam itirmişdi, tapacağına ümid etmirdi, bir izi tapmaq üçün hələ bu yaxınlarda o nə qədər çalışmışdı, – indi iz özü onun əlinə keçmişdi.

Marius zərfi səbirsizliklə açıb məktubu oxudu.

“Cənab baron,

Əgər Allah-taala mənə istedad bəxş etsəydi, mən baron Tenar, İnstitutun üzvü ola bilərdim (elmlər akademiyası), lakin mən baron deyiləm. Bizim ancaq fəsilimiz birdir, mən özümü xoşbəxt hiss edərdim, əgər onu xatırlamaq sizin yüksək diqqətinizi mənə ətf edə bilsəydi. Sizin mənə iltifat buyuracağınız xidmət qarşılıqlı olacaqdır. Mənim əlimdə bir adam haqqında sirr vardır. Bu adam sizinlə əlaqədardır. Bu sirri mən sizin sərəncamınıza verirəm, zira siz cənablarına faydalı bir adam olmaq şərəfinə nail olmaq istəyirəm. Mən sizə hörmətli ailənizdən bu adamı qovmaq üçün adi bir vasitə verəcəyəm; bu adam heç bir haqqı olmadan özünü sizin ailəyə soxmuşdur, çünki xanım baronessa özü yüksək ailədənir. Müqəddəslər müqəddəsi xeyirxahlıq uzun zaman cinayətlə bir yerdə yaşaya bilməz, yaşasa məhv olar.

Mən qəbul otağında cənab baronun əmrini gözləyirəm.

Hörmətlə”.

Məktub “Tenar” adı ilə imzalanmışdı.

Ay uydurma deyildi, ancaq bir az qısaldılmışdı.

Bir də ki, bu qatma-qarışq boşboğazlıq, həm də yazının imlası məktubu yazanı ifşa edirdi.

Müəllifin kim olduğu aydın idi. Buna şübhə ola bilməzdi.

Marius bərk həyəcanlanmışdı. Onun təəccübünü sevinc hissi əvəz etdi. İndi o ancaq bir şey istəyirdi: axtardığı adamlardan ikincisini, yəni onu, Mariusu xilas edən adamı tapsın, – o ayrı heç nə arzu etmirdi.

Yazı stolunun siyirtməsinə çəkdi, oradan bir neçə bank bileti götürüb cibinə qoydu, stolun gözünü bağlayıb zəngi basdı. Bask qapını açdı.

Marius:

– Xahiş eləyin gəlsin.

Bask qayıdıb məlumat verdi:

– Cənab Tenar.

Otağa bir adam girdi.

Marius heç gözləmədiyi yeni bir şey: içəri girən adamı o qətiyyənlə tanıdı.

Bu da ahıl bir adamdı; iri burnu, qalstukuna batıb qalan çənəsi, yaşıl gözlüyü, ingilis aristokrat ailələri sürücülərinin pariki kimi, ta qaşlarına qədər alını örtən, dən düşmüş, tumar verilmiş düz saç, çox geyilmiş, lakin səliqəli, təmiz, qara kostyumu vardı. Jiletinin cibindən sallanan bir bağ brelok orada saat olduğunu göstərirdi. Əlində köhnə şlyapa tutmuşdu. O, donqar idi, təzim etmək üçün əyildikcə, kürəyi daha da donqarlaşırdı.

Xüsusilə bir şey daha artıq gözə çarpırdı; onun əynindəki kostyum çox diqqətlə düymələnsə də, özgə adamın kostyumu olduğu aydınca bilinirdi; o çox gen idi. Burada mətləbdən bir az kənara çıxmaq lazım gələcəkdir.

O zaman Parisdə, Botrely küçəsində, Cəbbəxananın yanında, köhnə bir evdə bir nəfər fəndgir, zirək yəhudi yaşayırdı, sənəti də dələduzlara abırlı adam siması verməkdi; məlum şeydir ki, müvəqqəti, əks halda bu dələduzların hərəkətlərini məhdudlaşdırmış olardı. Bu dəyişiklik elə buradaca, kostyum vasitəsilə, bir-iki günlüyə, hər gün otuz su qiymətilə edilirdi; kostyum cəmiyyətin tələbinə uyğun, mümkün qədər abırlı şəkildə olardı. Birovuz paltar verən bu adama “Sərraf” deyirdilər. Bu adı ona Paris oğruları vermişdi, oğrular onu ayrı adla tanıyırdılar.

Sərrafın ixtiyarında çoxlu paltar vardı; bu paltar yığımında mümkün qədər bütün zövqlər nəzərə alınmışdı; müxtəlif peşələrin və ictimai təbəqələrin zövqü burada əks olunurdu. Hər mıxdə kiminsə ictimai vəziyyəti köhnə, əzilmiş bir paltar şəklində asılmışdı. Bax, bu məhkəmə hakimi mantıyası, bu, keşis əbası, o yandakı – bankir sirtuku, bucaqdakı – istefaya çıxmış hərbi mundiri, o tərəfdəki də yazıçı, ya görkəmli bir dövlət xadiminin kostyumu idi. Bu köhnə şeylər alverçisi Parisdə oğrular cəmiyyətinin adamları ilə oynanılan, bitib-tükənməyən faciənin kostyumçusu idi. Onun xırdaca otağı səhnənin arxa tərəfində idi: oğrular oradan səhnəyə çıxır, dələduzlar orada gizlədilir. Cındır paltarlı bu haramzada bu paltar yığını otağına girəndə otuz su pul verir, o gün oynayacağı rol üçün özünə kostyum seçirdi, pilləkəndən ev yaran kimi deyil, dinc bir burjua kimi aşağı enirdi. Ertəsi gün bu köhnə paltarı olduğu kimi sərrafa qaytarırdı.

Sərraf oğrulara tamamilə inanırdı, oğrular da onun evinə oğurluğa gəlməzdilər.

Bu paltarların bircə pis cəhəti vardı: “Adamın əynində yaxşı durmurdu”, çünki onlar başqaları üçün tikilmişdi. Bəzisinə dar, bəzisinə gen olurdu, bəzisinin əynindən torba kimi sallanırdı, heç kəsə düz gəlmirdi. Ortaboy adamdan ya hündür, ya alçaq olan hər bir oğru özünü Sərrafın kostyumunda rahat hiss edirdi. Bu kostyumlar nə çox kök, nə də çox arıq adama yarayırdı.

Sərraf ancaq ortaboylu, ortahəcmli adamları nəzərə almışdı. O, təsadüfən yanına gələn cındır paltarlı bir adamın ölçüsünü götürərdi, – o da nə kök olardı, nə arıq, nə uzun olardı, nə gödək. Buna görə də Sərrafın müştəriləri özlərini bu kostyumlara uyğunlaşdırardılar, bəzən iş çox çətinə düşərdi, onlar bacardıqları qədər işin öhdəsindən gələrdilər. Bu ölçülərə sığmayanların işi lap pis olardı! Məsələn, dövlət xadiminin başdan-başa qara, buna görə də çox abırlı hesab edilən paltar Pittə çox gen, Kastelsikala çox dar olardı! “Dövlət xadimi”nin kostyumu Sərrafın kataloqunda belə təsvir edilmişdi, bu yeri qeyd edirik: “Qara mahud sirtük, qara yun şalvar, ipək jilet, uzunboğaz çəkmə, alt paltar”. Kataloqun haşiyələrində “Keçmişdə səfir olmuş” sözləri yazılmışdı, bir də belə bir qeyd vardı: “Ayrı bir karton qutuda səliqə ilə darlanmış parik, yaşıl gözlük, brelok, quş lələyindən düzəldilmiş, pambığa bükülmüş, bir düymə uzunluqda iki borucuq vardır”. Bu şeylər dövlət xadiminə, keçmişdə səfir olan adama aiddi. Kostyum, təbiri caizsə, əmanətə bənd idi: tikiş yerləri ağarmışdı, dirsəyində kiçik yırtıq görünürdü, üstəlik, sirtukun bir düyməsi də çatışmırdı, ancaq bunun elə bir əhəmiyyəti yox idi, çünki dövlət xadiminin bir əli gərək sirtukunun yaxası altında olsun, həmin bu əl çatışmayan düymənin yerini gizlədə bilərdi. Marius Parisin məxfi idarələri ilə tanış olsaydı, o dərhal bilərdi ki, gələn adamın əynindəki paltar Sərrafın oğrular yuvasından birovuz götürülmüşdür.

Marius bu adamın gözlədiyi adam olmadığını gördükdə ovqatı təlx oldu, ona qarşı bir ədavət duydu. Gələn adam həddindən artıq əyilib ona təzim edərkən Marius onu başdan-ayağa diqqətlə gözdən keçirdi və qısaca soruşdu:

– Sizə nə lazımdır?

Gələn adam üz-gözünü qırıqdıra-qırıqdıra lütfkarlıqla gülümsədi; ancaq timsahın mehriban təbəssümü bu mimika haqqında təsəvvür yarada bilərdi.

– Mənə elə gəlir ki, cənab baronu bu vaxta qədər ali cəmiyyətdə görmək şərəfinə layiq olmamağı heç ağlasığan şey deyil. Mən əminəm ki, bir neçə il bundan əvvəl sizi knyaginya Baqrationun evində və Fransa peri vikont Dombrenin salonunda görmüşəm.

Özünü, qətiyyən tanımadığı bir adamı tanıyırsanmış kimi göstərmək dələduzların ən çox xoşladığı üsuldur.

Marius bu adamın danışıqına diqqətlə qulaq asır, onun ifadə tərzinə, mimikasına fikir verirdi. Lakin getdikcə daha artıq inanırdı ki, bu onun gözlədiyi adam deyil: gələn adam tın-tın danışırdı, onun səsi heç də Jondretin daxmasında eşitdiyi kəskin, sərt səsə oxşamırdı. Marius tamam çaşıb qalmışdı.

– Mən nə xanım Baqrationla, nə cənab Dombre ilə tanışam. Mən ömrümdə heç onların evinə getməmişəm.

Marius kobud cavab vermişdi, lakin naməlum adam bayaqkı kimi yaltaqlıqla dedi:

– Cənab, belə olan surətdə, yəqin, mən sizi Şatobrianın evində görmüşəm. Mən onun lap yaxın tanışıyam. O, çox mehriban adamdır, tez-tez də mənə deyir: “Tenar, dost... bir stəkan vuraq mı?” Mariusun üzündə daha sərt ifadə göründü.

– Mən cənab Şatobrian tərəfindən qəbul olunmaq şərəfinə nail olmamışam. Mətləbə yaxınlaşın. Sizə nə lazımdır?

Mariusun səsinin kəskin ahənginə cavab olaraq naməlum adam daha artıq əyilərək təzim etdi.

– Cənab baron, iltifat buyurub məni dinləyin. Amerikada, Panamanın yaxınlığında Juaya adlı bir kənd var. Bu kənd tək birçə dənə evdən ibarətdir. Bu, üçmərtəbəli, böyük, çərgül bir evdir, kərpicləri gündən yanıb bozarmışdır. Çərgülün hər tərəfinin uzunluğu əlli futdur, hər mərtəbə aşağı mərtəbədə iyirmi fut içəridədir, bu qayda ilə öz qabağında bir meydança əmələ gətirir, bu meydança bütün binanın ətrafını bürüyür; binanın mərkəzində daxili həyət vardır, ərzaq və hərbi sursat burada saxlanılır. Pəncərə yoxdur, ancaq mazğallar var, qapı yoxdur, ancaq nərdivanlar var; birinci meydançaya qalxmaq üçün nərdivan qoyulur, birincidən ikinciyə, ikincidən üçüncüyə də elə; içəri həyətə enmək üçün nərdivan var; otaqlarda qapı yerinə iri deşik, adi pilləkən yerinə qoyma nərdivan var. Gecələr deşiklər bağlanır, nərdivanlar götürülür, mazğallara ağızdan dolma tufəng və müşket qoyulur. Binanın içərisinə girmək heç mümkün deyil. Bu bina gündüz evdir, gecə qaladır. Onun cəmi si səkkiz yüz əhalisi var. Bax, bura belə bir kənddir. Bəs bu qədər ehtiyatkarlıq niyə? Çünki ora qorxulu yerdir: ora adamyeyənlərlə doludur. Belə olan surətdə ora niyə getmək lazımdır? Ona görə ki, ora gözəl diyardır: orada çoxlu qızıl var...

Marius adamın sözünü kəsdi; onun səbri tükənmişdi:

– Siz nə demək istəyirsiniz?

– Onu demək istəyirəm ki, cənab baron, mən əvvəllər diplomat olmuşam, həyatdan yorulmuşam. Köhnə mədəniyyət mənim zəhləmi töküüb. Mən vəhşi adamlar arasında yaşamaq istəyirəm.

– Sonra?

– Cənab baron, dünyanı xudbinlik idarə edir. Özgə adamın əkin yerində işləyən muzdur arvad dönüb yoldan keçən dilicansa baxır, amma öz əkin yerində işləyən kəndli arvad dönüb baxmır. Kasıbın iti dövlətliyə, dövlətlinin iti kasıba hürür. Hər kəs özü üçün çalışır. Öz xeyrini güdmək insanların son məqsədidir. Maqnit deyilən şey – qızıldır.

– Sonra? Sözlünüzü qurtarın.

– Mən istərdim ki, gedib Juayada yaşayım. Biz üç nəfərik. Arvadımla qızım da mənimlədir. Qızım çox gözəl qızıdır. Bu, baha başa gələn, həm də uzun bir səyahətdir. Mənə bir az pul lazımdır.

Marius soruşdu:

– Bu şeylərin mənə nə dəxli var?

Naməlum adam boynunu çalağan kimi qalstukdan uzadaraq, daha artıq lütfkarlıqla dedi:

– Yoxsa cənab baron mənim məktubumu oxumayıb?

Bu söz həqiqətdən çox da uzaq deyildi. Doğrudan da, məktubun mənasını Marius bir o qədər də dərk etməmişdi. O, məktubu oxumaqdan artıq, onun xətinə fikir vermişdi. Məktubda nədən bəhs edildiyi heç onun yadında qalmamışdı. Bir az əvvəl onun ağına yeni bir şey gəlmişdi. Naməlum adamın danışıqında o belə bir söz eşitdi: “Mənim arvadımla qızım”. Marius ona çox diqqətlə

baxdı, – bu nüfuzedici baxışa məhkəmə müstəntiqinin özü qibtə edə bilərdi. O, sanki, bu naməlum adamı yoxlayırdı. Marius ona cavab olaraq ancaq bunu dedi:

– Aydın danışın.

Naməlum adam barmaqlarını jiletinin cibinə qoyaraq, belini düzəltmədən, başını qaldırdı, o da yaşıl gözlüyün ardından Mariusa diqqətlə baxaraq dedi:

– Qoy siz deyən olsun, cənab baron. Fikrimi aydın deyim. Mən sizə bir sirr satmaq istəyirəm.

– SIRR?

– Bəli.

– Bu sirr mənə aiddir?

– Bəli, qismən.

– Nə sirdir?

Marius bu adama qulaq asdıqca get-gedə ona daha diqqətlə baxırdı.

Naməlum adam:

– Müqəddiməni pulsuz söyləyəcəyəm, – dedi. – Bu, sizi maraqlandıracaq, görərsiniz.

– Söyləyin.

– Cənab baron, sizin evinizdə bir nəfər oğru və qatil yaşayır.

Marius diksindi:

– Mənim evimdə? Yox, yaşamır.

Naməlum adam dirsəyi ilə şlyapasını azca təmizləyərək halını pozmadan dedi:

– Qatil və oğru. Cənab baron, Xahiş edirəm nəzərə alın ki, mən qanun qarşısında uzun illərdən bəri cəza çəkməklə təmizlənen, Allah qarşısında tövbə etməklə bağlılanan köhnə, unudulmuş, keçmiş günahları demirəm. Mən lap bu yaxınlarda edilən cinayəti, hələ məhkəməyə məlum olmayan işləri deyirəm. Sözümə davam edirəm. Bu adam hiyləgərliklə sizin etibarınızı qazanmış, başqa ad altında ailənizə soxulmuşdur. Mən bu saat o adamın əsil adını deyərəm. Özü də lap pulsuz deyərəm.

– Mən qulaq asıram.

– Onun adı Jan Valjandır.

– Mən bunu bilirəm.

– Mən onun kim olduğunu da sizə deyərəm, bunu da pulsuz deyərəm.

– Deyin.

– Keçmişdə o, katorqa dustağı olmuşdur.

– Mən bunu bilirəm.

– Mən bunu sizə söyləmək şərəfinə nail olduqdan sonra, yəni indicə bildiniz.

– Xeyr. Mən bunu əvvəl bilirdim.

Mariusun səsindəki etinasızlıq, iki dəfə “mən bunu bilirəm” deməsi, verdiyi cavabının qısa və qəti olması naməlum adamın qəlbində qəzəb hissi oyatdı. O, Mariusa qeyzli bir nəzər saldı, elə o saat da qəzəbini boğdu. Bu baxış nə qədər ani olsa da, Mariusun nəzərindən qaçmadı; belə baxışı bir dəfə gördükdən sonra daha unutmaq olmaz. Belə bir alov, ancaq alçaq adamların qəlbində doğa bilər, onu fikrin pəncərəsi olan göz bəbəyi əks etdirir: gözlük dalında heç bir şey gizlətmək olmaz, – şüşə ilə cəhənnəmi hasarlamaq olarmı?!

Naməlum adam gülümsədi:

– Cənab baron, etiraza cəsarət etmirəm. Hər halda, sizə aydın olmalıdır ki, mənim əlimdə bu adam haqqında yaxşı məlumat var. O şeyi ki, mən indi sizə demək istəyirəm, bu, ancaq mənə məlumdur. Bu, xanım baronessanın sərvəti haqqındadır. Bu, dəhşətli bir sirdir. Bu sirr satılır. Mən onu hamıdan əvvəl sizə təklif edirəm. Çox ucuz qiymətə, iyirmi min franka.

Marius:

– Bu sirr də mənə o biri sirlər kimi məlumdur, – dedi.

Naməlum adam hiss etdi ki, qiyməti bir az endirmək lazımdır.

– Cənab baron, on min verin, mən onu sizə açım.

– Təkrar edirəm: siz mənə yeni bir şey deyə bilməyəcəksiniz. Mən sizin demək istədiyinizi bilirəm.

Naməlum adamın gözlərində yenə alov parıldadı. O, səsini ucaltdı:

– Axı mən gərək bu gün nahar eləyəm! Sizi əmin edirəm ki, bu, dəhşətli sirdir. Cənab baron, mən bunu deyəcəyəm. Budur deyirəm. Mənə iyirmi frank pul verin.

Marius diqqətlə ona baxdı:

– Mən sizin “dəhşətli” sirrinizi də, Jan Valjanın adı kimi, həm də sizin adınız kimi bilirəm.

– Mənim adı mı?

– Bəli.

– Cənab baron, mənim adı mı bilmək çətin deyil. Mən öz fəmiliamı sizə bildirmək şərəfinə nail olmuşam, məktubda imzam var. Mənim adı m budur: Tenar.

– ...dye.

– Necə?

– Tenardye.

– Bu kimdir?

Təhlükə üz verəndə oxlu kirpi öz iynələrini dikəldir, peyinqurdu özünü ölülyə qoyur, köhnə qvardiya dördbucaq şəklində düzülür, amma bu adam qəhqəhə ilə güldü.

Sonra sürtükunun qolundakı tozu çırpıb təmizlədi.

Marius sözünə davam etdi:

– Siz həm də fəhlə Jondretsiniz, məzhəkə artisti Fabantusunuz, şair Janflosunuz, ispaniyalı don Alvaressiniz və nəhayət, Balizar xalasınız.

– Xala? Necə?

– Sizin Monfermeyldə yeməxananız vardı.

– Yeməxana? Heç vaxt.

– Bir də deyirəm: siz Tenardyesiniz.

– Mən bunu inkar edirəm.

– Siz əclafsiniz. Alın!

Marius cibindən çıxardığı bank biletini naməlum adamın sifətinə çırpdı.

– Təşəkkür edirəm! Bağışlayın, beş yüz frank! Cənab baron!

O, heyrət içində təzim edə-edə bileti qamarlayıb baxdı.

– Beş yüz frank! – O öz-özünə inanmırdı; sonra dili dolaşa-dolaşa mızıldandı: – Böyük qənimətdir!

Birdən o ucadan dedi:

– Yaxşı da, olan olub, keçən keçib! İndi gəlin sərbəst nəfəs alağ!

O, meymun cəldiyi ilə saçını alnından atdı, gözlüyünü götürdü, toyuq lələyindən düzəldilmiş borucuqları burnundan çıxarıb elə bu saat haradasa gizlətdi (oxucular kitabımızın başqa bir səhifəsində bu borucuqlarla tanış olmuşlar), adam şlyapasını başından necə asanlıqla götürürsə, o da öz maskasını elə asanlıqla götürdü.

Onun gözləri parıldadı, qabarıq alnındakı iyrənc qırışıqlar düzəldi, burnu dimdik kimi sivriləşdi, yırtıcı, vəhşi heyvan sifətini xatırladan hiyləgər sifəti yandan göründü.

O, əvvəlki tın-tınlıqdan zərrə qədər də əsər qalmayan kəskin bir səslə dedi:

– Cənab baron çox arif adammış! Mən Tenardyeyəm.

Bu sözdən sonra donqarlaşdırılmış belini də düzəltdi.

Əlbəttə, o, Tenardye idi; o heyrətdən hələ də özünə gələ bilmirdi; o, hətta karıxa bilsəydi, karıxardı da. O, Mariusu təəccübləndirməyə gəlmişdi, lakin özü təəccüb içində qaldı. Özünü alçaltdığı üçün ona beş yüz frank verdilər, o da məmnuniyyətlə aldı, lakin bu heç də onun şaşqınlığını azaltmadı.

O, ömründə birinci dəfə idi ki, baron Pommersini görürdü, – geyimini, sir-sifətini dəyişsə də, baron Pommersi onu tanıdı: baron Pommersi onun bütün sirrinə bələddi. O, ancaq Tenardye deyil, Jan Valjanı da yaxşı tanıyırdı. Bu cavan, bu sərt, bu alicənab adam kim idi ki, başqalarının adını, hətta bütün ləqəblərini bilsə də, pul kisəsəini onların qarşısında belə səxavətlə açır, dələduzları bir hakim kimi ifşa edirdi, sarsaq bir adam kimi də onlara pul verirdi?

Oxucuların yadındadır: bir zamanlar Tenardye Mariusun qonşusu olsa da, onu heç görməmişdi, – Parisdə belə hallar az olmur. O, ancaq bu evdə Marius adlı cavan, həm də çox kasıb bir adamın yaşadığını qızlarından ötəri eşitmişdi. Bu adamın heç üzünü də görmədən ona məktub yazmışdı,

– oxucular bunu bilirlər. Həmin Mariusla bu cənab Pommersi arasında bir əlaqə olduğu Tenardyenin heç ağına da gəlməzdi.

Pommersi adına gəlincə, Vaterloo ətrafındakı vuruşmada o ancaq bu sözün son iki hecası olan “mersi”ni eşitmişdi; buna o, heç əhəmiyyəti olmayan bir təşəkkür kimi həmişə qanuni bir nifrət duyurdu.

Tenardyenin qızı Azelma, atasının əmri ilə, yeni evlənənləri toy günündən başlayaraq izləyirdi; Tenardye həm qızının vasitəsilə, həm də özünün apardığı axtarış nəticəsində bəzi şeylər öyrənə bilmişdi. O özünü nəzərə çarpdırmadan, bir çox sirli düşünləri açmağa müvəffəq olmuşdu. O öz zirikliyi nəticəsində, bir dəfə Baş kanalda rast gəldiyi adamın kim olduğunu kəşf etmişdi, ya da bir çox vəziyyətləri nəzərdən keçirməklə başa düşmüşdü. Adamı tanımaqla, çox asanlıqla onun adını bilmişdi. Bilmişdi ki, baronessa Pommersi Kozetta özüdür. Lakin bu məsələdə ehtiyatlı hərəkət etməyi qərara almışdı. Kozetta kim idi? Kozettanın kim olduğunu o heç özü də bilmirdi. O belə güman edirdi ki, Kozetta qeyri-qanuni doğulmuş qızıdır, – Fantinanın macərası həmişə ona şübhəli görünürdü. Lakin bunu söyləməkdən ona nə xeyir? Susmaq üçün ona pul verəcəkdilərmə? O, zənn edirdi ki, bundan da yaxşı sirlər var, onları sata bilər. Bir də axı əldə dəlil olmadan baron Pommersinin yanına gedib: “sənin arvadın qeyri-qanuni doğulmuş qızıdır” deməkdən nə çıxacaqdı? Bu ancaq sarrin üstünü açan adamın beli ilə baronun təpiyi arasında çox əlaqə yaranmasına səbəb ola bilərdi.

Tenardyenin fikrincə, Mariusla söhbət hələ heç başlanmamışdı. Hərçənd o geri də çəkilməmişdi, strategiyanı da dəyişmişdi, tutduğu mövqedən də çəkilməmişdi, bir cəbhəni buraxıb o biri cəbhədə də durmuşdu, lakin mühüm sarrin heç üstünü açmamışdı, amma beş yüz frank cibində yatırdı. Bir də ki, o tamamilə doğru olan bir məsələni söyləmək fikrində idi; bu məsələdə, hətta baron Pommersi kimi əlində yaxşı məlumat olan, yaxşı silahlanmış bir adamın qarşısında özünü güclü hiss edirdi. Tenardye təbiətli adamlar üçün hər bir danışmaq – vuruşmadır. Başlamaq istədiyi bu vuruşmada hansı mövqedə durmaq lazımdı? O, kiminlə danışdığını bilmirdi, lakin nə barədə danışacağını bilirdi. O, ildirəm sürətilə öz daxili qüvvəsini nəzərdən keçirdi və “mən Tenardyeyəm” sözünü söylədikdən sonra susub gözləməyə başladı.

Marius fikrə dalmışdı. Bəli, o, nəhayət, Tenardye tapmışdı. O çox istəyirdi ki, bu adamı tapsın, həmin adam indi burada idi. Deməli, o, polkovnik Pommersinin tapşırığını yerinə yetirə bilər. Bu fikir onu alçaldırdı: o qəhrəman bu quldura borclu idi, Mariusa atasının qəbirdən verdiyi vaksel hələ ödənilməmişdi!

Onun Tenardyeyə olan münasibəti həm mürəkkəb, həm də ziddiyyətli idi, bununla belə o, gərək atasına edilən yaxşılığın əvəzini verəydi; onun atasının bədbəxtliyi burasında idi ki, belə bir alçaq tərəfindən xilas edilmişdi. Hər necə olsa, Marius daxilən təmin olduğunu hiss edirdi. Nəhayət, o, polkovnikin xəyalını belə bir yaramaz adamın əlindən azad edə bilərdi; ona elə gəlirdi ki, atasının xatirəsini borc həbsxanasından çıxarar.

Bundan əlavə onun qarşısında başqa bir vəzifə dururdu: o istəyirdi ki, mümkün eləyə bilsə, Kozettaya verilən sərvətin mənbəyini öyrənsin. Sanki, belə bir imkan vardı. Bəlkə də, Tenardye bu barədə bir şey bilirdi. Onun ürəyindəkini bilmək faydalı olardı. Marius da bundan başladı. Tenardye bu “böyük qənimət”i jiletinin cibinə qoyub, mehribanlıq, hətta nəzakət ifadə olunan baxışlarını Mariusa zillədi.

– Tenardye, mən sizə adanızı dedim. İndi sizin mənə demək istədiyiniz sarrin üstə gələk. İstəyirsiniz mən bu sarrin sizə deyim? Mənim də əlimdə məlumat var. Siz bu saat əmin olacaqsınız ki, mən siz biləndən çox bilirəm. Siz dediniz ki, Jan Valjan qatil və oğrudur. Ona görə oğrudur ki, o, dövlətli bir fabrik sahibi olan cənab Madleni soymuşdur. Ona görə qatildir ki, polis agenti Javeri öldürmüşdür.

Tenardye:

– Cənab baron, mən sizin dediyinizi başa düşə bilmirəm.

– Bu saat başa düşərsiniz. Qulaq asın. Pa-de-Kale vilayətində min səkkiz yüz iyirmi ikinci ildə bir adam yaşayırmış; o əvvəllər məhkəmə ilə düz gəlməmiş, lakin sonra cənab Madlen adı altında islah olunmuş, yenə də yaxşı ad çıxarmışdır. O tam mənasında ədalətli bir adam olmuşdur. O, qara şüşədən xırda şeylər düzəldilən fabrik açmış, bununla da bütün bir şəhərin

vəziyyətini yaxşılaşdırmışdır. O, özü də varlanmışdır, lakin bu ikinci növbədə, həm də təsadüfi olmuşdur. O, yoxsulların dərdinə qalmış, onlara atalıq etmişdir. O, xəstəxana, məktəb açmışdır. Özü xəstələrə baş çəkərmiş, qızlara cehiz verərmiş, dul arvadlara kömək edərmiş, yetimləri övladlığa götürərmiş; o, elə bil ki, bu şəhərin qəyyumu olmuşdu. O, Fəxri legion ordeni ilə təltif edilmiş, lakin bunu almamışdır. Onu şəhərin bələdiyyə rəisi seçmişlər. Bir nəfər cəza müddətini çəkib gəlmiş katorqa dustağı varmış, bu adam onun vaxtilə cinayət etdiyini, həm də öz cinayətinin cəzasını çəkmədiyini bilirmiş. Gedib bunu xəbər vermiş, bu adamı tutdurmuşdur; onun tutulmasından istifadə edərək Parisə getmiş, Lifit bankından – mən bunu kassirin sözündən bilirəm – saxta imzalı bir çeklə yarım milyon frankdan artıq pul almışdır; bu pul cənab Madlenin imiş. Cənab Madlenin bu qayda ilə pulunu oğurlayan da katorqa dustağı Jan Valjan imiş. İndi keçək ikinci məsələyə. Bu barədə də siz mənə yeni heç bir şey söyləməyəcəksiniz. Jan Valjan polis agenti Javeri öldürmüşdür; özü də tapança ilə öldürmüşdür. Mən özüm bunu görmüşəm. Tenardye bayaqkı söhbətdə məğlub edilmişdi, lakin indi Mariusa qalib gəlmiş adam nəzərilə baxdı: vuruşmanın taleyi yenə də onun əlində idi; o, əldən verdiyi mövqeləri bircə anda geri qaytara bilərdi. Ancaq o, yaltaqcasına gülümsədi; alçaq təbiətli adam qalib də gələndə öz mütiliyini mühafizə etməlidir; Tenardye Mariusa dediyi bu sözlə kifayətləndi:

– Cənab baron, siz düzgün yolda deyilsiniz.

O, berloq dəstəsini mənalı-mənalı səsləndirərək, cümləni xüsusilə qeyd etdi.

Marius etiraz etdi:

– Necə? Siz bunu inkar edəcəksiniz? Bu ki, həqiqətdir!

– Bu, xalis fantaziyadır. Cənab baronun mənə iltifat buyurduğu etimad bunu söyləməyə mənə borclu edir. Həqiqət və ədalət hər şeydən əvvəldir. Adamları haqsız yerə təqsirləndirməkdən mənim xoşum gəlmir. Cənab baron. Jan Valjan heç də cənab Madlenin pulunu oğurlamamışdır, bir də ki, Jan Valjan heç də Javeri öldürməmişdir.

– Bax, bu yeni sözdür! Necə axı?

– Bunun iki səbəbi var.

– Hansılardır? Deyin!

– Birinci budur: Jan Valjan cənab Madlenin pulunu oğurlamamışdır, çünki Jan Valjan özü cənab Madlendir.

– Bu nə cəfəngiyatdır siz danışırırsınız?

– Bax, bu da ikincisi: Jan Valjan Javeri öldürməmişdir. Javeri Javer özü öldürmüşdür.

– Siz nə demək istəyirsiniz?

– Mən onu demək istəyirəm ki, Javer özünü öldürmüşdür.

Marius özündən çıxdı:

– Sübut edin! Sübut edin!

Tenardye söylədiyi cümləni qədim altıbölgülü vəznə ifadə etdi:

– Polis – agenti – Javer – Alverçi – körpüsü – yanında – suda – boğulmuş – halda – gəmi – altından – tapılmışdır.

– Sübut edin!

Tenardye yan cibindən boz rəngli zərflə çıxartdı; zərfin içində müxtəlif biçimli qatlanmış vərəqlər vardı.

Sakitcə dedi:

– Bu mənim sənədlərim.

Sonra əlavə etdi:

– Cənab baron, mən sizin xeyriniz üçün Jan Valjan haqqında bütün məlumatı əsaslı surətdə öyrənməyə çalışmışam. Mən qəti deyirəm ki, Jan Valjanla Madlen eyni adamdır. Mən ki bunu qəti deyirəm, deməli, əlimdə sübut vardır. Sübut da əlyazması ilə deyil; əlyazması adamı inandırmaya bilər, çünki çox asanlıqla onun saxtasını düzəltmək mümkündür; mənim gətirdiyim sübut çap olunmuşdur.

Tenardye bunu deyib zərfin içindən iki qəzet çıxartdı; qəzetlərin rəngi saralmışdı; onlardan tütün iyi gəlirdi.

Qəzetlərdən birini tamam qat kəsmişdi, dördkunc kağız parçaları şəklini almışdı və o biri qəzetdən daha köhnə görünürdü.

Tenardye:

– İki məsələ, iki dəlil, – deyərək qəzetləri Mariusa verdi.

Oxucular bu qəzetlərlə tanışdır. Bunlardan biri – 25 iyul 1823-cü il tarixli “Ağ bayraq” qəzeti daha köhnədir; romanın ikinci hissəsində bu qəzetdən götürülmüş məlumatı oxumaq olar; qəzetlər cənab Madlenlə Jan Valjanın eyni adam olduğunu sübut edirdi. O birisi – 15 iyun 1832-ci il tarixli “Meniter” qəzetidir; bu, Javerin özünü öldürdüyünü aydınlaşdırırdı: qəzetdə yazılmışdı: Javerin prefektə şifahi surətdə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, o, Şanvreri küçəsində, barrikadada əsir alındıqdan sonra, qiyamçılardan birinin göstərdiyi alicənablıq nəticəsində xilas olmuşdur: qiyamçı onu nişan almış, lakin gülləni onun alınına sıxmaq əvəzinə havaya atmışdır.

Marius qəzetləri oxudu. Onun qarşısında düzgün tarix, şübhə və inkar edilməyən dəlillər vardı. Axı bu qəzetlər Tenardyenin söylədiklərini sübut etmək üçün çap oluna bilməzdi. “Moniter”də çap olunan məqalə polis prefekturasının rəsmi məlumatı idi. Mariusun daha şübhəsi qalmadı. Kassirin verdiyi məlumat düz deyilmiş, onu aldadıblarmış. Jan Valjanın birdən-birə yüksələn sürəti, sanki, zülmətdən çıxırdı. Marius öz sevincini saxlaya bilməyərək çığırdı:

– Deməli, bu bədbəxt adam gözəl bir insanmış! Deməli, bütün bu sərvət, doğrudan da, onun imiş! Bu Madlen bütün bir ölkənin tanrısı imiş! Bu Jan Valjan Javerin xilaskarı imiş! O ki qəhrəmandır! Müqəddəsdir!

Tenardye:

– O, nə müqəddəsdir, nə qəhrəmandır, – dedi. – O qatildir və oğrudur.

Öz nüfuzunu hiss etməyə başlayan bir adam ifadəsi ilə əlavə etdi:

– Sakit!

Marius yenə də “oğru və qatil” sözünü eşitdi, – bu məsələ, sanki, həll olunub qurtarmışdı. Onun üstünə, elə bil, soyuq su atdılar.

O həyəcanla dedi:

– Yenə də?!

Tenardye:

– Bəli, yenə də, – deyərək cavab verdi. – Jan Valjan Madlenin pulunu oğurlamamışdır, amma o oğrudur, Javeri öldürməmişdir, amma o qatildir.

– Siz qırx il bundan əvvəl olan o xırda oğurluğu deyirsiniz, lakin bu iş, sizin qəzetlərdən aydın olduğu kimi, peşmançılıqla, fədakarlıqla, xeyirxahlıqla dolu bir həyatla təmizə çıxarılmışdır.

– Cənab baron, mən adam öldürməkdən, oğurluqdan danışırım. Özü də, təkrar edirəm, lap bu yaxınlarda olan hadisədən! O şeyi ki sizə demək istəyirəm, onu hələ heç kəs bilmir. Bu, heç yerdə çap olunmamışdır. Jan Valjanın çox ustalıqla xanım baronessaya ötürdüyü sərvətin də mənəbəyini, bəlkə, burada tapmış oldunuz. Mən “ustalıqla” deyirəm, çünki belə bir hədiyyə ilə hörmətli bir ailəyə soxulmaq, onlarla bir yerdə gözəl həyat keçirmək, bununla da etdiyi cinayətin üstünü basdırmaq, oğurladığı şeyin bəhrəsindən istifadə etmək, öz adını gizlətmək, özünə qohum-əqrəba qazanmaq, hər halda, ustalıqdır.

Marius:

– Mən sizin sözünüzü kəsə bilərdim, – dedi. – Ancaq kəsmirəm, danışın.

– Cənab baron, mən hamısını açıb deyirəm, bunun əvəzində məni mükafatlandırmağı sizin ixtiyarınıza buraxıram, sizin alicənablığınız necə deyərsə, elə elərsiniz. Bu sirr qızıla bərabərdir. Soruşa bilərsiniz ki: “Bəs sən Jan Valjanın yanına niyə getmədin?” Çox sadəcə bir səbəbə görə: mən bilirəm ki, o, bütün sərvətdən əl çəkmişdir, özü də sizin xeyrinizə əl çəkmişdir. Mən belə hesab edirəm ki, Jan Valjan burada bic tərpnmişdir. İndi onun bircə quruşu da yoxdur, mən onun yanına getsəm, o, boş ciblərini mənə göstərəcək. Axı mənə Juayaya getməkçin pul lazımdır, buna görə də sizin yanınıza gəldim: sizin hər şeyiniz var, onun heç bir şeyi yoxdur. Mən bir az yoruldu, icazə verin oturum.

Marius özü oturdu, ona da oturmağı təklif etdi.

Tenardye yumşaq stulda oturub qəzetləri götürdü, yenə də zərfə qoydu, barmağını “Ağ bayrağa” vura-vura mızıldandı: “Bu bir parça kağızı ələ keçirmək o qədər də asan deyildi”. Sonra qıçını qıçının üstünə aşırıb, stolun arxasına söykəndi, – özünə arxayın olan adamlar belə oturlar, – hər kəlməni ayrıca qeyd edə-edə təkəbbürlə danışmağa başladı:

– Cənab baron, iyunun altısında, min səkkiz yüz otuz ikinci ildə, təxminən bir il bundan qabaq, qiyam günündə bir adam Paris kloakasının Baş kanalında, kanalın Əlillər körpüsü ilə İyen körpüsü arasında Senaya tökülən səmtində idi.

Marius birdən stulunu Tenardiyeyə sarı çəkdi. Tenardye bunu görüb, qarşısındakı adamı ələ alan, söylədiyi sözlərin zərbəsi altında rəqibinin ürək çırpıntısını hiss edən bir natiq kimi ağır-ağır sözünə davam etdi:

– Bu adam siyasi səbəbə görə deyil, tamam başqa səbəbə görə qaçıb gizlənmək üçün bu kloakanı özünə məskən seçmişdi, buranın açarı onun cibində idi. Bir də deyirəm, bu hadisə iyunun altısında, axşam saat səkkiz radələrində olmuşdu. Bu adam çirkab kanalından səs gəldiyini eşitdi. O, buna çox təəccüb etdi, divara sıxılaraq qulaq asmağa başladı. Bu, addım səsi idi, kim isə qaranlıqda yeriyirdi, kim isə ona sarı gəlirdi. Qərribə burası idi ki, kloakada ondan başqa da adam vardı. Kloakanın dəmir barmaqlıqlı qapısı çox da uzaqda deyildi. Barmaqlıqdan zəif işıq düşdüyündən, bu adam o biri adamı gördü; o adam əyilə-əyilə dalında nəsə gətirirdi. Əyilə-əyilə gələn adam katorqadan qaçmış dustaq idi, onun dalındakı da meyit idi. Əgər o, doğrudan da, bu adamı öldürmüşdüsə, onda cinayət etdiyi yerdə ələ keçmişdi. Özü də o adamı soymuşdu.

Katorqa dustağı meyiti çaya atmağa aparırdı. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır; katorqa dustağı çirkab kanalının dəmir barmaqlıqlı qapısını açmaq üçün bütün kloakadan keçib gələndə, yolda dəhşətli bir lehməli çalaya rast gələcəkdi, meyiti bura ata bilərdi. Lakin kloakanı təmizləyən adamlar ertəsi gün bu meyiti tapacaqdılar, amma qatil onun tapılmasını istəmişdir. O, dalındakı yük ilə lehməli çaladan keçmişdir; bu vaxt o, yəqin ki, çox çətinlik çəkmişdir, – adamın həyatı üçün bundan böyük bir təhlükəni təsəvvür etmək mümkün deyil. Mən başa düşə bilmirəm: bu adam oradan necə diri çıxmışdır?!

Marius stulunu bir az da qabağa çəkdi. Tenardye bundan istifadə edərək, nəfəsini dərdi. Sonra yenə sözə başladı:

– Cənab baron, kloaka Mars çölü deyil. Kloaka darısqal bir yerdir. Ora iki adam düşsə, mütləq bir-birinə rast gələcəkdir. Elə belə də oldu. Bu yerdə çoxdan yaşayan bir adam oradan keçən bir adamla, – o adam bundan çox-çox narazı qalsa da, – üz-üzə gəlməli idi. Oradan keçən adam orada çoxdan yaşayan adama dedi: “Sən görürsən mənim dalımda nə var, mən gərək buradan çıxam; səndə açar var, onu ver mənə”. Bu katorqa adamı yaman güclü adamdır. Açarı ona verməmək olmazdı. Bir də ki, açarı olan adam onunla danışmağa başladı, fikri də ancaq bu idi ki, vaxtı uzatsın. O, meyitə baxdı, ancaq bunu müəyyən eləyə bildi ki, ölən adam cavandır, əynində yaxşı paltar var, sir-sifətindən dövlətliyə oxşayır, özü də başdan-ayağa qana bulaşmışdır. O adam söhbət eləyəndə, qatilin gözünü oğurlayıb, bir kələklə meyitin paltarının dalından bir parça kəsdı. Bilirsinizmi, əyani dəlil – cinayətin izinə düşmək, qatili etdiyi cinayəti boynuna almağa məcbur etmək üçün bir vasitədir. Həmin adam bu əyani dəlili cibinə qoyub gizlətdi. Sonra dəmir barmaqlığı açdı, gələn adamı dalındakı yükü ilə bayıra buraxdı, yenə də barmaqlığı bağlayıb gözdən itdi: o istəmirdi ki, bu hadisə üstündə onu da işə salsınlar, qatil meyiti suya atanda bunun şahidi olmaq istəmirdi. İndi məsələ sizə aydındır mı? Meyiti aparən adam Jan Valjan idi; açar sahibi də bu saat sizinlə söhbət edir, paltardan kəsilən bir parça...

Tenardye cümləni qurtarmadı: üstündə qurumuş qan ləkələri olan bir parça qara, cırıq mahudu cibindən çıxarıb, başbarmağı ilə şəhadət barmağı arasında tutaraq yuxarı qaldırdı. Marius gözlərini bu bir parça mahuda zilləyərək güclə nəfəs ala-ala yerindən qalxdı: onun rəngi ağappaq ağarmışdı; bircə kəlmə də söz söyləmədən, gözünü o cındırdan çəkməyərək, divara sarı geri çəkildi; sağ qolunu geriye uzadaraq əli ilə divarı yoxlaya-yoxlaya buxarının yanında, divar şkafinin açar yerində olan açarı tapdı. Şkafi açdı, dönüb baxmadan əlini şkafa soxdı; onun şaşqın baxışları Tenardyenin əlindəki mahud parçasından ayrılmırdı.

Bu zaman Tenardye dedi:

– Cənab baron, mənim belə bir şeyi güman etməyə möhkəm əsasım vardır: öldürülən o cavan adam dövlətli bir xarici imiş, özünün də çoxlu pulu varmış; Jan Valjan onu tovlayıb öldürmüşdür.

Marius köhnə, qanlı, qara sürtuku yerə atıb çığırdı:

– O cavan adam mən idim, bu da sürtük!

Sonra mahud parçanı Tenardyenin əlindən qayıb aldı, əyilib sürtukun cırılmış yerinə qoydu, bu lap o yer ilə düz gəlirdi, sürtukun cırılmış ətəyi düzəldi...

Tenardye donub qaldı. Bu anda onun fikrindən ancaq bir şey keçdi: “Eh, uduzdum!”

Marius dikəldi; o həm acığından, həm də sevincindən tir-tir əsirdi.

Əlini cibinə soxub qəzəblə Tenardyenin üstünə yeridi, əlində sıxdığı beş yüz franklıq və min franklıq biletləri onu lap sifətinə uzatdı:

– Siz alçaqsınız! Siz yalançısınız, iftiraçısınız, xəbissiniz! Siz o adamı müqəssir etmək istəyirdiniz, amma onu təmizə çıxartdınız! Onu məhv etmək istəyirdiniz, ancaq bir şeyə müvəffəq oldunuz: onu yüksəltməyə! Qatil sizsiniz! Tenardye – jondret, mən sizi xəstəxana bulvarındakı o yırtıcılar zağasında görmüşəm! Sizi katorqaya, istəsəm lap ondan o yana göndərməyə mənim əlimdə əsas var. Alın bu bir mini, əclafın biri əclaf!

O, min franklıq bileti Tenardyenin üstünə tulazladı.

– Hə, Jondret – Tenardye, alçaq fırılacaqçı, başqalarının sirrini satan, sirlər alverçisi, zülmət tədqiqatçısı, mənfur əclaf, qoy bu sizə dərs olsun! Beş yüz frankı da alın, itilin buradan! Sizi Vaterloo xilas etdi.

Tenardye mat qalmışdı; o, beş yüz və min franklıq biletləri ciblərinə dürtə-dürtə mızıldandı:

– Vaterloo?

– Bəli, quldur! Siz orada bir polkovniki ölümdən xilas etmişiniz...

Tenardye başını qaldıraraq Mariusun dediyini düzəltmək istədi:

– Generalı.

Marius acıqlı-acıqlı qışqırdı.

– Polkovniki! General üçün mən sizə heç bir quruş da verməzdim. Siz hələ başqalarını bədnam eləmək üçün cəsarət edib bura da gəlmisiniz! Deyirəm sizə: elə bir cinayət yoxdur ki, siz onu etməmiş olasınız! Rədd olun buradan! Bir də gözümə görünməyin! Xoşbəxt olun, – mənim sizə arzu etdiyim budur. Ah, yırtıcı! Bu da üç min frank! Alın! Sabah siz öz qızınızla Amerikaya getməlisiniz, öz qızınızla, çünki sizin qızınız ölüb, yalançı hərif! Mən sizin getməyinizi izləyəcəyəm, quldur, getməmişdən əvvəl sizə iyirmi min frank da verəcəyəm. Çıxın gedin, qoy başqa yerdə sizi boğazınızdan assınlar!

Jondret ikiqat olub təzim etdi:

– Cənab baron, bütün ömrüm boyu sizə minnətdar olacağam.

Tenardye heyrət və təəccüb içində, üstünə uçan bu dövlətin xoş yükü, gözlənilmədən qopan bu tufanın yağdırdığı bank biletləri altında əzilə-əzilə otaqdan çıxdı; o heç bir şey başa düşmürdü. Hərçənd o yerlə yeksan olmuşdu, lakin çox sevinirdi; belə bir tufana qarşı onun üzərində ildırım sığacağı olsaydı, o bundan narazı qalardı.

Bu adamla elə buradaca qurtaraq. Tenardye burada təsvir edilən hadisədən iki gün sonra, Mariusun köməyiylə, qızı Azelma ilə bərabər, başqa ad altında Amerikaya getdi, o özü ilə, Nyu-Yorkdakı bank müəssisəsi üstünə yazılmış iyirmi min franklıq köçürmə bir veksəl də apardı.

Tenardyenin, bu alçaq təbiətli adamın məənəviyyəti düzələn şey deyildi: Amerikada da o, Avropada olduğu kimi, xəbis bir adam olub qaldı. Pis adamın əlinə yaxşı şey də düşəndə, bu yaxşı şeyi o pis şəkllə salıb məhv edir. Tenardye Mariusun pulu ilə qul alverçisi oldu.

Tenardye evdən çıxan kimi Marius bağa yüyürdü. Kozetta hələ də bağda gəzirdi.

– Kozetta! Kozetta! – deyər çığırdı. – Gedək, tez ol gedək! Gedək! Bask, fiakr! Gedək, Kozetta! Ah, ilahi! Məni o xilas edib! Bircə dəqiqə də ləngimək olmaz! Şalını çiyinə at!

Kozetta elə bildi ki, Marius dəli olub, lakin onun sözündən çıxmadı.

Mariusun nəfəsi tutulurdu; o əllərini sinəsinə sıxaraq ürəyinin çırpıntısını sakitləşdirmək istəyirdi. Addımlarını iri-iri ataraq, otaqda o baş-bu başa gəzişir, Kozettanı qucaqlayırdı. Dönə-dönə deyirdi: “Ah, Kozetta! Mən nə əclaf adamam!”

Marius özünü lap itirmişdi. O, Jan Valjanın yüksək mənəviyyətli insan olduğunu anlamağa başlayırdı. Onun qarşısında misli-bərabəri olmayan xeyirxah, yüksək və mülayim, sakit, eyni zamanda əzəmətli bir insan surəti canlanırdı. Katorqa dustağı müqəddəs adama çevrilmişdi. Bu ecazkar dəyişmə Mariusu valeh etmişdi. O nələr gördüyünü tamamilə dərk etmirdi, ancaq onu bilirdi ki, əzəmətli bir şey görmüşdür.

Bir dəqiqədən sonra fiakr qapıda dayandı. Marius Kozettanı fiakra mindirdi, sonra da özü mindi. Sürücüyə:

– Cəld ol, – dedi. – Silahlı adam küçəsi, yeddi nömrəli ev!

Fiakr yola düşdü.

Kozetta həyəcanla dedi:

– Ah, nə böyük səadət! Silahlı adam küçəsi! Mən cürət edib o küçə haqqında sənə bir söz deyə bilmirdim. Biz cənab Janın yanına gedirik.

– Bəli, sənın atanın yanına! O indi həmişəkindən daha artıq sənın atandır, Kozetta! Kozetta, mən indi başa düşürəm. Sən deyirdin ki, Qavroşla göndərdiyin məktubu mən almamışam. Yəqin, məktub onun əlinə düşmüşdür. Kozetta, o da məni xilas etmək üçün barrikadaya gəlmişdir. Onun nəsibi hamı olmaqdır; buna görə də məni xilas edərkən başqalarını da xilas etmişdir; Javeri də o xilas etmişdir. O məni girdabdan çıxartmışdır ki, sənə versin. O, məni dalına alıb, bu dəhşətli çirkab kanalından keçirib gətirmişdir. Ah, mən nə nankor adamam! Kozetta o sənın tanrın idi, sonra da mənim tanrım oldu. Bir təsəvvür elə: o çirkab kanalında bir çala vardı, o çalada batmaq olardı, eşidirsənmi, Kozetta, lehmə içində batmaq olardı! O, məni bu çaladan keçirib aparmışdır. Mən bihuş olmuşam, heç bir şey görməmişəm, heç bir şey eşitməmişəm, başıma nələr gəldiyini bilməmişəm. Biz bu saat onu aparırıq, istəsə də, istəməsə də, daha bizdən ayrı yaşamayacaq. Ancaq evdə olaydı! Ancaq biz onu evdə görəydik! Mən bütün ömrüm boyu ona dua edəcəyəm. Kozetta, yəqin ki, elə-belə də olmuşdur. Qavroş mənim kağızımı ona vermişdir. İndi hər şey aydın oldu. Başa düşürsənmi?

Kozetta heç bir şey başa düşmürdü.

O ancaq bunu dedi:

– Sən haqlısan.

Ekipaj sürətlə gedirdi.

BEŞİNCİ FƏSİL.

Hər gecənin bir gündüzü var.

Jan Valjan qapının döyüldüyünü eşidib başını çevirdi. Zəif səslə dedi:

– Gəlin.

Qarı açıldı Kozetta ilə Marius astanada göründü. Kozetta otaga cumdu.

Marius qapının çərçivəsinə söykənərək astanada qaldı. Jan Valjan:

– Kozetta! – deyərək titrək əllərini ona sarı uzadıb kresloda dikəldi: o həyəcanlı idi, bənizi meyit kimi ağarmışdı, lakin gözlərində böyük sevinc vardı, Kozetta həyəcandan nəfəsi tutula-tutula Jan Valjanın sinəsinə sıxıldı.

Jan Valjan sarsılmış halda, güclə eşidilən səslə dedi:

– Kozettadır! Odur! Siziniz, xanım!? Sənsən!? Ah, ilahi! – Kozettanın onu bağına basdığını hiss edərək səsini ucaltdı:

– Sənsən?! Sən buradasan?! Deməli, sən məni bağışlayırsan?!

Marius göz yaşını saxlamaq üçün gözlərini qıyaraq bir addım qabağa yeridi, hönkürtüsünü boğaraq pıçıldadı:

– Mənim atam!

Jan Valjan dedi:

– Siz də, siz də məni bağışlayırsınız?!?

Marius bir kəlmə də söz deyə bilmədi; Jan Valjan əlavə etdi:

– Təşəkkür edirəm.

Kozetta şalı çiyindən götürdü, şlyapasını çarpayının üstünə atdı:

– Bunlar mənə mane olur, – dedi.

Qocanın dizi üstə oturaraq cazibədar bir hərəkətlə onun ağ saçını geri atıb, alnından öpdü. Özünü tamam itirmiş Jan Valjan Kozettaya mane olmurdu.

Kozetta nələrdən çox tutqun şəkildə başa düşür, Mariusun borcunu vermək istəyirmiş kimi, nəvazişini daha da artırırdı.

Jan Valjan asta-asta deyirdi.

– İnsan nə axmaq olur! Mən elə bilirdim ki, onu bir də görməyəcəyəm. Cənab Ponmersi, bir təsəvvür edin, siz içəri girəndə mən öz-özümə deyirdim: “Hər şey bitdi. Bu da onun uşaqlıq paltarı; mən bədbəxtəm, mən bir daha Kozettanı görməyəcəyəm. Mən bunu deyəndə siz pilləkənlə yuxarı qalxırsınızmış. Mən axmaq deyiləmmi? İnsanlar gör necə kor olurlar! Onlar Allahın mərhəmətini nəzərə almırlar. Mərhəmətli Allah deyir:” Zavallı, sən elə bilirsen ki, hamı səndən üz döndərmişdir? Yox. Səndən üz döndərməyəcəklər! Mən bilirəm ki, burada zavallı bir qoca var, ona təsəlli verək mələk lazımdır”. Bu mələk gəlir, o adam da öz Kozettasının vüsalına çatır. O yenə də balaca Kozettasını görür! Ah, mən necə bədbəxt idim!

O, bir anlığa susdu; danışmağa gücü çatmırdı; sonra sözüünə davam etdi:

– Doğrudan da, mən gərək lap bir anlığa da olsa, Kozettanı hərdən görəydim, bu, mənim üçün zəruri idi. Bilirsinizmi, qəlb də xırdaca bir sümük gəmiricidir. Bununla belə hiss edirdim ki, mən artıqam. Mən öz-özümü inandırırdım ki: “Sən onlara lazım deyilsən, öz otağında otur qal, onların elə həmişə zəhləsini tökməyə sənə ixtiyarın yoxdur”. Ah, şükür allaha, mənə yenə də Kozettanı görürəm. Kozetta, heç bilirsenmi sənə nə gözəl ərin vardır? Sənə nə qəşəng naxışlı yaylıq var, sağlığın qismət olsun! Bu naxışlar mənim xoşuma gəlir. Bunu sənə ərin seçib alıb, eləmi? Ancaq sənə Kəşmir şalı lazımdır. Cənab Ponmersi, icazə verin ona “sən” deyim. Bu çox davam etməyəcək.

Kozetta yüngül məzəmmətlə deyirdi.

– Sizin bizi atıb getməyiniz heç yaxşı iş deyildi! Siz axı hara getmişdiniz? Niyə belə gec gəldiniz? Əvvəllər sizin səfəriniz üç gündən, ya dörd gündən artıq çəkməzdi. Mən Nikolettanı göndərirdim, ona elə həmişə deyirdilər ki, “Burada yoxdur”. Siz nə vaxt qayıtmısınız? Niyə bunu bizə bildirməmişiniz? Bilirsinizmi, siz çox dəyişmişiniz. Sizə ayıb olsun, ata! Siz xəstə olmusunuz, biz bunu bilməmişik. Bura bax, Marius, əlini onun əlinə toxundur, gör necə soyuqdur!

Jan Valjan təkrar edirdi:

– Siz də buradasınız?! Deməli, siz məni bağışlayırsınız, cənab Ponmersi?

Mariusun ürəyi dolu idi; Jan Valjan bu sözü ikinci dəfə söyləyəndə o özünü saxlaya bilməyib həyəcanla dedi:

– Eşidirsən, Kozetta? O yenə həmin sözü deyir, yenə məndən üz istəyir! Kozetta, heç bilirsen o mənə necə pislik eləyib? Məni ölümdən qurtarıb! O, bundan daha artıq bir şey eləyib: məni sənə vüsalına yetirib. O, məni ölümdən qurtarandan, sənə vüsalına yetirəndən sonra heç bilirsen nə eləyib? Özünü fəda eləyib! Bax, bu elə adamdır! İndi mənim kimi nankor, mənim kimi unutan, mənim kimi qəlbsiz, mənim kimi müqəssir bir adama deyir ki: “Sizə təşəkkür edirəm”. Kozetta, bütün ömrümü bu adamın ayaqları altında keçirsəydim, yenə az olardı. Kozetta, hər şeydən – barrikadadan da, çirkab kanalından da, odlu sobadan da, kloakadan da ancaq mənim xatirimə, ancaq sənə xatirinə keçmişdir! O, min-min ölümü məndən kənar edərək, öz sinəsini ölümün qabağına verərək, məni ölüm tufanı içərisindən keçirib gətirmişdir. Dünyada nə qədər mərdlik, xeyirxahlıq, qəhrəmanlıq, nə qədər müqəddəs şey varsa, hamısı ondadır! Kozetta, o mələkdir!

Jan Valjan pıçıldadı:

– Sakit! Sakit! Bunları deməyin nə mənası?

Marius həm acıqlı-acıqlı, həm də hörmətlə ucadan dedi: – Bəs siz?! Niyə siz özünüz bir şey söyləmədiniz? Bu məsələdə sizin də təqsiriniz vardır. Siz adamları ölümdən xilas edirsiniz, eyni zamanda bunu onlardan gizlədirsiniz. Bu hələ harasıdır; siz ifşa olunacağınızı bəhanə edərək, öz-özünü böhtan atırsınız. Bu, dəhşətdir!

Jan Valjan ona belə cavab verdi:

– Mən olan şeyi dedim. Həqiqət budur.

Marius etiraz etdi:

– Yox, yarımçıq həqiqət həqiqət deyil; siz bütün həqiqəti söyləməmişiniz. Siz cənab Madlen olmusunuz, – niyə bunu söyləməmişiniz? Siz Javeri xilas etmişiniz, – niyə bunu söyləməmişiniz?

– Çünki mən də sizin kimi düşünürdüm. Mən elə hesab edirdim ki, siz haqlısınız. Mən gərək gedəydim. Siz kloaka məsələsini bilsəydiniz, mənə öz yanınızda qalmağa məcbur edərdiniz. Deməli, mən gərək susaydım. Mən bunu desəydim, bu hamını narahat edərdi.

Marius bərk acıqlandı:

– Niyə narahat edərdi? Kimi narahat edərdi? Yoxsa, siz elə zənn edirsiniz ki, burada qalacaqsınız? Biz sizi aparacağıq. Ah, ilahi! Bu şeyləri mən təsadüfən bildim! Biz sizi aparacağıq. Siz və biz – bölünməyən bir vəhdətik. Siz onun atasısınız, həm də mənim atamsınız. Siz daha bircə gün də burada olacağınızı heç ağılınıza gətirməyin.

Jan Valjan:

– Sabah mən burada olmayacağam. – dedi, – amma sizdə də olmayacağam.

Marius soruşdu:

– Siz bununla nə demək istəyirsiniz? Yox, biz sizə başqa yerə getməyə icazə verməyəcəyik. Siz bir daha bizdən ayrılmayacaqsınız. Siz bizimsiniz. Biz sizi buraxmayacağıq.

Kozetta da əlavə etdi:

– İndi biz daha sizinlə zarafat eləmirik! Ekipaj aşağıda gözləyir. Mən sizi götürüb qaçaacağam.

Lazım gəlsə, zor da işlədəcəyəm.

O, gül-gül elə bir hərəkət etdi ki, guya, qocanı yerindən qaldırır.

Sonra yenə sözünə davam etdi:

– Sizin otağınız hələ də sizi gözləyir. Heç bilirsiniz bağımız indi nə gözəldir! Xanıməli çiçəyi elə qəşəng güllər açmışdır ki! Bütün xiyabanlara çay qumu tökülmüşdür, bu qumun içində arabir bənövşəyi balıqqulağı görünür. Siz mənim yıgıdığım çiyələkdən yeyərsiniz. Mən özüm onu sulayıram. Bir də ki, bundan sonra daha nə “xanım”, nə də “cənab Jan” sözləri deyilsin, biz respublikada yaşayırıq, hamı bir-birinə “sən” deyir, elə deyilmi, Marius? Siyasi proqram dəyişib. Ata, heç bilirsiniz mənə necə müsibət üz verib? Kətan quşu divarın çattağında özünə yuva tikmişdi, mərdimazar pişik onu tutub yedi. Zavallı, qəşəng quşcuğaz! Xırdaca başını yuvasından çıxarıb mənə baxardı. Mən o qədər ağladım ki... O pişik əlimə keçsəydi, onu lap öldürərdim! İndi daha heç kəs ağlamır. Hamı gülür, hamı xoşbəxtdir. Siz bizimlə gedəcəksiniz. Babam bundan çox razı qalacaq. Biz bağda sizə ayrıca bir lək verərik, siz onu əkib becərərsiniz, sonra baxarıq, görək sizin çiyələk ləzzətli olacaq, ya mənimki. Mən söz verirəm ki, siz nə istəsəniz, mən onu eləyəcəyəm, ancaq siz də gərək mənim sözümə baxasınız.

Jan Valjan Kozettaya qulaq asırdı, ancaq bir şey eşitmirdi. Bu danışığın musiqisini eşidirdi, amma sözlərin mənasını başa düşmürdü. Onun gözləri yavaş-yavaş qəlbin sirli incisi olan göz yaşı ilə doldu. O pıçıldadı:

– Kozettanın burada olması Allahın mərhəmətli olduğuna bir daha sübutdur.

Kozetta:

– Ata, dedi.

Jan Valjan sözünə davam etdi:

– Doğrudan da, bizim bir yerdə yaşamağımız nə yaxşı olardı! Orada ağacların üstü quşla doludur. Mən Kozetta ilə gəzərdim. Adamın canlılar sırasında olmasından, bir-birini salamlamasından, bağda bir-birinin səsinə səs verməsindən, səhər açıldandan bir yerdə olmasından da ürəkaçan şey varmı! Hər kəs bağda öz payına düşən yeri becərərdi. Kozetta mənə öz çiyələyindən verərdi, mən də ona açılan qızılgüldən dərməyə icazə verərdim. Bu, çox gözəl olardı. Ancaq...

O susub yavaşca dedi:

– Çox təəssüf...

Jan Valjan göz yaşını saxlayaraq gülümsədi.

Kozetta Jan Valjanın əllərini əlləri içinə alıb sıxdı, həyəcanla dedi:

– Aman Allah! Sizin əlləriniz daha da soyumuşdur! Siz kefsizsiniz? Ağrıyan yeriniz var?

Jan Valjan:

– Mənim? Yox, mən özümü çox yaxşı hiss edirəm, – dedi.

Ancaq...

O susdu.

– Ancaq nə?

– Mən bu saat öləcəyəm.

Kozetta ilə Marius dıksindi.

Marius çığırdı:

– Öləcəksiniz?

Jan Valjan:

– Bəli, – dedi, – ancaq bunun heç bir mənası yoxdur.

O ah çəkdi, gülümsədi, yenə danışmağa başladı:

– Kozetta, sən indi danışırıdın, yenə danış. Deməli, o xırdaca quşcuğaz öldü, danış, sənin səsini eşitmək istəyirəm.

Marius, sanki, daşa dönmüş halda qocaya baxırdı.

Kozettanın qəlbindən ürək parçalayan bir fəryad qopdu:

– Ata! Mənim atam! Siz yaşayacaqsınız! Siz gərək yaşayasınız! Mən istəyirəm ki, siz yaşayasınız, eşidirsinizmi?

Jan Valjan başını qaldırıb pərəstişkarlıqla Kozettaya baxdı:

– Ah, ölməyi qadağan elə. Kim bilir, bəlkə də, sənin sözünə qulaq asdım. Siz gələndə mən ölürdüm. Sizin gəlməyiniz bunun qabağını aldı, mənə elə gəldi ki, dirilirəm.

Marius həyəcanla dedi:

– Siz sağlam və qüvvətlisiniz! Yoxsa siz elə bilirsiniz ki, insanlar belə ölürlər, birdən? Sizin böyük dərdiniz vardı, bu dərd keçib getdi və daha qayıtmayacaq. Mən gərək sizdən üzr istəyəm, budur, diz çöküb sizdən üzr istəyirəm! Siz yaşayacaqsınız, bizimlə yaşayacaqsınız, uzun zaman yaşayacaqsınız. Biz sizi özümüzlə aparacağıq. Mənim də, Kozettanın da bu gündən ancaq bir fikrimiz olacaq – sizin xoşbəxtliyiniz!

Kozetta göz yaşını axıda-axıda dedi:

– Budur, özünüz görürsünüz. Marius da deyir ki, siz ölməyəcəksiniz.

Jan Valjan gülümsəyirdi.

– Cənab Pönmersi, siz məni öz yanınıza aparsanız da, mən yenə əvvəlki adam olub qalmayacağammı? Biz düşünən kimi Allah da düşünmüşdür, o öz qərarını dəyişmir; mən gərək gedəm. Ölüm – vəziyyətdən çıxmaq üçün ən yaxşı yoldur. Bizə nə lazım olduğunu Allah bizdən yaxşı bilir. Qoy cənab Pönmersi Kozetta ilə xoşbəxt olsun, qoy gənclik aydın səhərlə birləşsin, qoy yasəmənle bülbüllər, mənim balalarım, sizə fərəh versin, qoy sizin həyatınız, çiçək açmış çəmən kimi, günəşlə dolu olsun, mən daha heç bir şeyə gərək deyiləm, mən ölməliyəm; belə lazımdır, bu yaxşıdır. Başa düşün, yaxşı fikirləşin, daha heç bir şey eləmək olmaz, mən hiss edirəm ki, hər şey bitmişdir. Bir saat bundan əvvəl mən özümdən getmişdim. Bu gecə dolçadəkı suyun hamısını içmişəm. Sənin nə xoş təbiətli ərin var, Kozetta! Onunla bir yerdə olmaq, mənimlə bir yerdə olmaqdan sən daha artıq xoşuna gəlir.

Qapının dalından səs gəldi. Həkim içəri girdi.

Jan Valjan dedi:

– Xoş gördük, doktor. Budur mənim zavallı balalarım!

Marius həkimə yaxınlaşdı. Ona ancaq bircə kəlmə söz dedi: “Cənab...” Lakin bu sözü deyilişində ifadə olunmamış bir sual vardı.

Həkim bu suala ancaq mənalı baxışla cavab verdi.

Jan Valjan:

– Bir şey bizim ürəyimizcə deyilsə, bu heç də Allahdan narazılıq eləməyə bizə haqq vermir, – dedi.

Hamı susdu. Hamının qəlbində bir izzət vardı.

Jan Valjan Kozettaya sarı döndü. Ona elə diqqətlə baxdı ki, sanki, Kozettanın surətini əbədiyyətə aparmaq istəyirdi. Jan Valjan enməyə başladığı zülmətin elə bir dərinliyində idi ki, hələ Kozettanı görərkən ona valeh ola bilirdi. Sanki, Kozettanın işıq saçan zərif üzünün əksi onun solğun çöhrəsinə düşmüşdü. Qəbirin də öz sevinci var.

Həkim onun nəbzini yoxladı.

Sonra Kozetta ilə Mariusa baxdı:

– Hə, o sizin fikrinizi çəkirdi! – Mariusun qulağına sarı əyilərək lap astadan dedi:

– Çox gec gəlmisiniz.

Jan Valjan gözünü bir anlığa Kozettadan çəkərək aydın nəzərlə Mariusa və həkimə baxdı. Güclə eşidilən səsle pıçıldadı:

– Ölməyin eybi yoxdur, yaşamamaq dəhşətdir.

Birdən o yerindən qalxdı. Bədənə belə bir qüvvənin axıb gəlməsi çox vaxt canvermənin başladığını göstərir. O, qəti addımlarla divara sarı getdi, ona kömək etmək istəyən Mariusla həkimi kənar edərək İsanın çarmıxa çəkilmiş, misdən düzəldilmiş xırdaca şəklini divardan götürdü, sağlam adam kimi sərbəst yeriyərək, gəlib yenə kreslodada oturdu, İsanın şəklini stolun üstünə qoyub aydın səsle dedi:

– Böyük müsibətkeş, bax, budur!

Sonra onun çiyinləri aşağı sallandı, ölüm şərəbindən məst olmuş kimi başı sinəsinə əyildi, o, əllərini dizləri üstə qoyaraq, dırnaqları ilə paltarını cırmaqlamağa başladı.

Kozetta Jan Valjanın çiyinlərindən tutaraq ağlayır, onlar danışmaq istəyirdi, lakin danışa bilmirdi. Onun dərdli hönkürtüləri içərisindən ancaq bu sözləri eşitmək olurdu: “Ata! Bizi qoyub getmə! Biz sizi ona görə tapmadıq ki, yenə də itirək!”

Canvermə, elə bil ki, ölən adamı dolanbac cığırqlarla gah qabağa, gah geriyə, gah qəbirə yaxın, gah da həyata doğru aparır. O, sanki, kor kimi ölümə doğru hərəkət edir.

Jan Valjan bu bayğınlıqdan sonra bir az özünə gəldi, başını silkələdi, – bununla, sanki, üzərinə enən kölgələri rədd etmək istəyirdi; onun şüuru yenə də aydınlaşdı. Kozettanın qolunun ağzını azca qaldırıb öpdü.

Marius çığırdı:

– O cana gəlir! Doktor, o cana gəlir!

Jan Valjan: – Siz ikiniz də çox mərhəmətlisiniz, – dedi. – Məni məyus eləyən nə idi – bunu sizə deyim. Cənab Pommersi, məni məyus eləyən o idi ki, siz o pula toxunmaq istəmərdiniz. O pul, doğrudan da, sizin arvadınızdır. Mənim balalarım, bu saat mən bütün məsələni açıb sizə deyərəm, ancaq buna görə sizi görməyimə mən belə sevinirəm. Qara qaqatı İngiltərədən, ağ qaqatı Norveçdən gətirirlər. Bu barədə, bax, o kağızda yazmışam, onu oxuyarsınız. Mən qolbaqların döymə qarmaqlarını tökmə qarmaqlarla əvəz elədim. Bu daha qəşəng, daha yaxşı ucuz olur. Siz bilirsiniz bununla necə çox pul qazanmaq olar? deməli, Kozettanın sərvəti, doğrudan da, Kozettanın özünüdür. Mən bu təfsilatı sizə deyirəm ki, siz sakit olarsınız.

Qapıçı arvad yuxarı qalxaraq yarıaçılmış qapıdan içəri baxdı. Həkim ona çıxıb getməsini söyləsə də, bu, dərdə qalan qarıya gedərkən, ölən adama çığıra-çığıra bu sözləri deməsinə mane ola bilmədi:

– Keşişi çağırımmı?

Jan Valjan:

– Burada keşiş var, – deyib barmağını yuxarı qaldırdı; o, sanki, başı üstündə kimi isə göstərir və onu ancaq özü görürdü.

Həyatla bu ayrılıq çağında, bəlkə, keşiş, doğrudan da, burada idi.

Kozetta üsulluca onun dalına balıq qoydu.

Jan Valjan yenə danışmağa başladı:

– Cənab Pommersi, sizi and verirəm, narahat olmayın. Bu altı yüz min frank, doğrudan da, Kozettanıdır. Siz o pulu götürməsəydiniz, mənim bütün həyatım heç olub gedərdi! Biz şüşədən bəzək şeyləri düzəltməkdə böyük məharət qazanmışdıq. Bunlar “Berlin qaş-daşı” deyilən bəzək şeyləri ilə rəqabət edə bilirdi. Heç onları almanların şüşə muncuqları ilə yan-yana qoymaq

olarmı? Bizimkinin bir qrosunun qiyməti cəmi üç frankdır, bir qrosda isə on iki düjün tərəş edilmiş əla muncuq vardır.

Əziz bir adamımız öləndə biz ona baxırıq, sanki, onu baxışımızla özümüzü bənd etmək, tutub saxlamaq istəyirik. Kozetta ilə Marius bir-birinin əlindən tutaraq Jan Valjanın qabağında durmuşdu: dərddən onların nitqi qurumuşdu, ümitsizlik içində tir-tir əsir, ölümlə necə mübarizə edəcəklərini bilmirdilər.

Jan Valjan get-gedə zəifləyirdi. Onun gözündə həyat işığı sönür, o get-gedə qüruba enirdi. Bir qayda ilə nəfəs ala bilmirdi, nəfəsi bəzən xırıldayaraq kəsilirdi. Əlini tərətməyə çətinlik çəkirdi, qıçları taqətdən düşürdü; lakin o zəiflədikcə, gücdən düşdükcə, qəlbinin böyüklüyü üzündə daha aydın, daha bariz görünürdü. Axirət dünyasının ölgün işığı gözlərində əks olunurdu.

Onun gülən üzü daha da solurdu. Həyat onun varlığında sönmüşdü, lakin simasında başqa bir işıq parıldayırdı. Nəfəsi daha da zəifləyirdi, baxışları daha artıq durğunlaşdı. O indi, arxasında gözəgörünməz qanad olan bir ölü idi.

Jan Valjan işarə ilə Kozettanı, sonra da Mariusu çağırırdı. Görünür, onun həyatının son dəqiqələri çatmışdı. O, zəif səslə danışmağa başladı; bu səs, sanki, uzaqdan gəlirdi, elə bil ki, onların arasında bir divar yüksəlirdi.

– Yaxın gəl, ikiniz də yaxın gəlin. Mən sizi çox sevirəm. Belə ölmək nə yaxşıdır! Sən də mənə sevirən, mənim Kozettam. Mən bilirdim ki, sənin könlün həmişə mənə bağlıdır. Sən nə mehribansan, kürəyimin altına balıq qoydun! Sən mənim üçün ağlayacaqsan, eləmi? Ancaq çox ağlama. Mən istəmirəm ki, sən mənim üçün ürəkdən dərd çəkəsən. Siz gərək çox əylənəsiniz, mənim balalarım. Bir şey yadımdan çıxıb, sizə deməmişəm: mıxçasız toqqalar düzəldib satmaqla o biri şeylərdən daha çox pul qazanmaq olar. Qros, on iki düjün toqqa on franka başa gəlirdi, amma altmış franka satılırdı. Bu, doğrudan da, faydalı bir iş idi. Buna görə də, cənab Pommersi, o altı yüz min frankı qoy sizi təəccübləndirməsin. Bu, düz yolla qazanılmış puldur. Siz təmiz vicdanla dövlətli ola bilərsiniz. Sizin gərək kəretiniz olsun, siz gərək teatrda hərdənbir loja tutasınız, sənə qəşəng ziyafət paltarı lazımdır, mənim Kozettam, siz gərək öz dostlarınızı ləzzətli nahara qonaq eləyəsiniz, xoşbəxt yaşayasınız. Mən indicə bu barədə Kozettaya yazmışdım. O, mənim məktubumu tapar. Buxarının üstündə iki şamdan var, onları da Kozettaya verirəm. Onlar gümüşdəndir, amma mənim üçün saf qızıldandır, brilyantdandır; onlara adi şam qoyulanda onlar mehram şamına çevrilir. Bilmirəm, onları mənə verən adam orada məndən razıdırımı. Mən əlimdən gələnin hamısını eləmişəm. Mənim balalarım, mən yoxsulam, bunu yaddan çıxartmayın, mənə kənar yerdə basdırın, qəbrimin də üstünə bir daş qoyun ki, yerim məlum olsun. Mən belə istəyirəm. Daşın üstünə ad yazdırmayın. Kozetta hərdən mənim üstümə gəlmək istəsə, mən bundan xoşhal olaram. Bu sizə də aiddir, cənab Pommersi. Mən bir şeyi etiraf etməliyəm: elə vaxtlar olub ki, mənim sizdən xoşum gəlməyib, bunun üçün bağışlayın. İndi Kozetta ilə siz mənim üçün birsiniz. Mən sizə çox minnətdaram. Hiss edirəm ki, siz bilsəydiniz ki, onun zərif, al yanaqları mənə necə sevindirirdi. Bu yanaqlar azca solsaydı, əhvalım pozulardı. Kamodun siyirtməsində beş yüz franklıq bir bilet var. Mən ona dəyməmişəm. Bu, yoxsullar üçündür. Kozetta, sən öz xırdaca donunu orada, yatağın üstündə görürsənmi? Onu tanıyırsanmi? O vaxtdan ancaq on il keçmişdir. Vaxt nə tez gəlib keçir! Biz necə xoşbəxt idik! Hər şey qurtardı, Ağlamayın, uşaqlar, mən çox da uzağa getmirəm, mən oradan sizi görəcəyəm. Gecələr siz qaranlığa baxsanız, görəcəksiniz ki, mən sizə baxıb gülümsəyirəm. Kozetta, Monfermeyl sənə yadımdadırımı? Sən meşədə idin, özün də çox qorxurdun. Yadımdadırımı, mən vedrənin qulpundan qaldırdım, onda mənim əlim ilk dəfə sənə o müsibətlər görmüş xırdaca əlinə toxundu. Sənə əlin elə soyuqdu! Ah, xanım, onda sizin o xırdaca əlləriniz necə qırmızı idi, amma indi gör necə ağdır! O iri kukla da yadımdadırımı? Sən ona Katerina deyirdin. Sən onu monastıra apara bilmədiyinə çox təəssüf elədin. Sən mənə necə tez-tez güldürərdin, mənim əziz mələyim! Yağışdan sonra suya çöp atardın, sonra da onun üzüb getdiyinə baxardın. Bir gün sənə söyüd çubuğundan bir fişəng, bir də sarı, göy, yaşıl lələkli bir volan bağışladım. Bu, yəqin, sənə yadımdan çıxıb. Sən xırdaca, oynaq, şux bir qız idin! Oynamaqdan xoşun gələrdi. Qulaqlarından albalı asardın. Bunların hamısı keçib getdi. Xırdaca qızıyla keçdiyim meşə də, altında gəzdiyim ağaclar da, gizləndiyimiz monastır da, oyunlar da, şən və uşaq gülüşləri də bir xəyal oldu. Amma

mən elə bilirdim ki, bunlar hamısı mənimdir. Mənim səfehliyim də bunda imiş! Tenardyeğil pis adamlardı. Onları əfv etmək lazımdır. Kozetta, ananın adını sənə demək vaxtı gəlib çatmışdır. Onun adı Fantina idi. Bu adı yadında saxla! Fantina! Nə vaxt onun adını çəksən, diz çök. O, çox əzab çəkmişdir. O, səni çox istəyirdi. Sən xoşbəxt olduğun qədər o bədbəxt idi. Allahın təqdiri belə imiş. Allah göydədir, ulduzlar arasındadır, o bizim hamımızı görür, nə etdiyimizi bilir. Bəli, mənim balalarım, mən gedirəm. Həmişə bir-birinizi sevin. Bir-birinizi sevin – dünyada bundan ülvə şey yoxdur. Burada ölən zavallı qocanı da arabir xatırlayın. Ah, mənim Kozettam, ağlama, bu qədər vaxt səni görə bilmədiyimə mən müqəssir deyiləm; bu, mənim qəlbimi parçalayırdı; mən ancaq küçənin tininə qədər gedə bilirdim; adamlar, yəqin, səni səfeh hesab eləyirdilər; mən dəliyə oxşayırdım; hətta bir gün evdən şapkasız çıxmışdım. Mənim balalarım, mən yavaş-yavaş pis görürəm. Mən gərək sizə daha çox şeylər söyləyəydim, ancaq nə fərqi var. Hərdən səni yada salın. Allah sizi öz pənahında saxlasın. Bilmirəm mənə nə oldu, mən işıq görürəm. Yaxın gəlin. Mən xoşbəxt ölürəm. Əzizlərim, mənim istəklil balalarım, gəlin əllərimi sizin başınıza qoyum. Kozetta ilə Marius böyük müsibət içində, göz yaşından boğula-boğula dizləri üstə düşüb, onun əllərindən öpdülər. Lakin bu müqəddəs əllər daha tərənəmirdi. Jan Valjan kreslonun arxasına söykənmişdi, iki şamdan onun üzünə işıq saçırı, onun solğun üzünü göyə baxırdı. Kozetta ilə Marius onun əllərini dönə-dönə öpürdü, o buna mane olmurdu; o ölmüşdü. Ulduzsuz, qaranlıq bir gecə idi, göz-gözü görmürdü. Yəqin ki, bu zülmət içində bir mələk qanadlarını açaraq uçan ruhu qəbul etməyə hazır durmuşdu.

ALTINCI FƏSİL.

Ot basır, yağış yuyur.

Pyer-Laşev qəbiristanlığında, ümumi qəbirlərdən bir az kənarda, bu sərdabələr şəhərinin bəzəkli məhəlləsindən qıraqda, ölümün pis dəblərini əbədiyyət qarşısında göstərən əcaib qəbir abidələrindən uzaqda, tənha bir yerdə, köhnə divar dibində, hündür qaraçöhrə ağacının altında sarmaşlıq sarıymış, ətrafında əlaq və mamır bitmir bir daş vardır.

Zaman bu daşa da, o biri daşlar kimi, öz təsirini göstərmişdi: onun üstünü yosun və quş peyini basmışdır.

O, yağışdan göyərmişdir, hava onu qaraltmışdır. Onun yan-yörəsində bircə cığır da yoxdur; heç kəs bu tərəfə gəlmək istəmir, çünki burada ot hündürdür, adamın ayağını islada bilər. Ancaq gün çıxanda bura kərtənkəllər yığışır. Ətrafda yabanı yulaf xışıldayır. Yaz gələndə ağacda birəbittən quşları oxuyur.

Bu, çılpaq bir daşdır. Onu qəbirə görə yonub düzəlmişlər; ancaq bir şeyə çalışmışlar ki, daşın lazımı qədər uzunluğu və eni olsun, qəbirdəki adamın üstünü örtə bilsin.

Onun üstündə ad yoxdur.

Ancaq bir çox illər bundan əvvəl kim isə daşın üstündə dörd misra şeir yazmışdır; yağın yağışlar, toz-torpaq bu şeir parçasını görünməz etmiş, yəqin ki, indi o tamam silinib getmişdir:

O yatır... Qovmuşsa da, tale qəddarcasına.

Yaşamış... Atmışsa da, mələk qəm dəryasına.

Öldü. Vaxtı çatanda əcəl apardı onu.

Necə ki axşam çökür, yetir gündüzün sonu.